DÜNDEN BUGÜNE İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ

Cilt 2

KÜLTÜR BAKANLIĞI VE TARİH VAKFI'NIN ORTAK YAYINIDIR

DÜNDEN BUGÜNE
İSTANBUL
ANSİKLOPEDİSİ

Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfının Ortak Yayınıdır.

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Prof. Dr. İlhan Tekeli

YAYIN KURULU
Prof. Dr. Semavi Eyice (Başkan)
Prof. Doğan Kuban (Başkan)
Xuri Akbayar. Çağatay Anadol
Ekrem Işın, Necdet Sakaoğlu
Orhan Silier, Özkan Taner
Prof. Dr. Zafer Toprak

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Çağatay Anadol

EDİTÖRLER
Nuri Akbayar, Ekrem Işın
Necdet Sakaoğlu, Oya Baydar
Doç. Dr. M. Baha Tanman. M. Sabri Koz
Dr. Bülent Aksoy. Prof. Dr. Afife Batur
Yalçın Yusufoğlu

YAYIN KOORDİNATÖRÜ YARDIMCISI
Ekrem Çakıroğlu

ARAŞTIRMA
Ayşe Hür

GÖRSEL MALZEME
Elif Erim. Ferda Erentürk
Cengiz Kahraman

YAYIN SEKRETERİ
Canset Aksel

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Sevil Emili İlemre

GRAFİK TASARIM
Haluk Tuncay

TEKNİK YÖNETMEN
Tamer Kayaş

DÜZELTİ
Nur Arıkan, Nuray Tekin

BİLGİİŞLEM - DİZGİ - UYGULAMA
Pakize Kaya, Gülderen Rençber
Filiz Bostancı, Nalan Cevizli
Belgin Uçar. Esma Savaş

PLAN VE HARİTALAR
Prof. Doğan Kuban
Şebnem Kürşat, Zeynep Öncel

MALİ İŞLER KOORDİNATÖRÜ
Mustafa Yalçın Atalay

İDARİ MÜDÜR
Sayra Öz

TANITIM - REKLAM
Hülya Üstün

MUHASEBE - TİCARET - ABONE
Pervin Mutlu. Kemal Arıkan. Güngör Tekgümüş
Fatma Buluç, Asım Uçar, Fethi Yılmaz

OFİS HİZMETLERİ
Erol Uçar. Hüseyin Özcan
Satılmış Şener

HARİTA BİLGİSAYAR HİZMETLERİ
Ful Ajans

İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ YAZARLARI

1 Ocak 1994 tarihine kadar İstanbul Ansiklopedisi yazı ailesine katılanlar

Panayot Abacı, Aygül Ağır, Prof. Dr. Zeynep Ahunbay, Tanju Akad, Nuri Akbayar, Dr. M. Rıfat Akbulut, Gökhan Akçura, Fehmi Akgün, Doç. Dr. Günkut Akın, Doç. Dr. Nur Akın, Semiha Akpmar, Dr. Bülent Aksoy, Hulki Aktunç, Irkin Aktüze, Fatma Akyürek, Mehmet Ö. Alkan, Prof. Dr. Ali Alparslan, İ. Birol Alpay, Dr. Üstün Alsaç, Haşmet Altınölçek, Yener Altuntaş, Prof. Dr. Metin And, Dr. Robert Anhegger, Çetin Anlağan, Prof. Dr. Ahmet Aran, Mümtaz Arıkan, Hakan Arlı, Prof. Dr. Güven Arsebük, Doç. Dr. Tülay Artan, Cem Atabeyoğlu, Dr. Meral Avcı, Dr. Sedat Avcı, Ruhi Ayangil, Pelin Aykut, Dr. Çiğdem Aysu, Tuna Baltacıoğlu, Vedat Başaran, Başar Başarır, Prof. Dr. Afife Batur, Enis Batur, Selçuk Batur, Oya Baydar, Nedret Bayraktar, Prof. Dr. Turhan Baytop, Dr. Faruk Bayülken, Cengiz Bektaş, Doç. Dr. Murat Belge, Doç. Dr. Albrecht Berger, Ercüment Berker, Prof. Dr. Eşer Berköz, Fikret Bertuğ, Incila Bertuğ, Can Binan, Çelen Birkan, Sula Bozis, Ali Esat Bozyiğit, Sevim Budak, Cengiz Can, Eray Canberk, Prof. Dr. Gönül Cantay, Yar. Doç. Dr. Oğuz Ceylan, Meltem Cingöz, Dr. Filiz Çağman, Raşit Çavaş, Prof. Dr. Kâzım Çeçen, Rezan Çelebi, Doç. Dr. Atilla Çetin, Engin Çizgen, Tülay Çobancaoğlu, A. Vefa Çobanoğlu, Prof. Dr. Mehmet Çubuk, Doç. Dr. Jak Deleon, Prof. Dr. Yıldız Demiriz, Belgin Demirsar, Celil Dinçer, Kriton Dinçmen, N. Esra Dişören, Ayhan Doğan, Yar. Doç. Dr. İsmail Doğan, Atilla Dorsay, Prof. Dr. Emre Dölen, Seza Durudoğan, Melih Duygulu, Ergün Eğin, Dr. Müfid Ekdal, Oktay Ekinci, Güldeniz Ekmen, Doç. Dr. Edhem Eldem, Orhan Erdenen, Esra Güzel Erdoğan, Hülya Erdoğan, Kutluay Erdoğan, Nilüfer Ergin, Ayten Eriş, Konur Ertop, Doç. Dr. Cengiz Eruzun, Ayşe Erzan, Jak Esim, Prof. Dr. Ufuk Esin, Burçak Evren, Prof. Dr. Semavi Eyice, Ferruh Gencer, Dr. Sinan Genim, Dr. M. Turgay Gökçen, Şule Gökdeniz, Cavidan Göksoy, Uğur Göktaş, Nejat Gülen, Çelik Gülersoy, Naim Güleryüz, Nergis Günsenin, Mehmet Güntekin, Aykut Gürçağlar, Yar. Doç. Dr. Murat Güvenç, Ahmet Hezarfen, Ayşe Hür, Ekrem Işın, Vartuhi S. Ibişoğlu. Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu, Selim ileri, Prof. Dr. Halil İnalcık, Tuğrul Inançer, Doç. Dr. Gül İrepoğlu, Yaman irepoğlu, H. Necdet İşli, Erhan Işözen, Mustafa İzberk, Nihal Kadıoğlu, Doç. Dr. Cemal Kafadar, Yegân Kahya, Zafer Karaca, Enis Karakaya, Aynur Karataş, Halenur Kâtipoğlu, Gündağ Kayaoğlu. Arslan Kaynardağ, Prof. Dr. Haydar Kazgan, Prof. Dr. Ahmet Keskin, Zülal Kılıç, Havva Koç, Dr. Orhan Koloğlu, Prof. Dr. Emre Kongar, M. Sabri Koz, Ergun Köknar, Prof. Doğan Kuban, Ayşe Yetişkin Kubilay, Hasan Kuruyazıcı, Mehmet Zeki Kuşoğlu, Turgut Kut, Onat Kutlar, Banu Kutun, Silva Kuyumcuyan. Prof. Dr. Önder Küçükerman, Dr. Banu Mahir, Nikiforos Metaxas, Ahmet Mülayim, Prof. Dr. Selçuk Mülayim, Emine Naza, Dr. Nevra Neciboğlu, Dr. Eckhard Neubauer, Tarkan Okçuoğlu, Prof. Dr. îlber Ortaylı, Slvyo Ovadya, Prof. Dr. Ayla Ödekan, Dr. Kazan Ölçer, Yusuf Ömürlü, Emine Önel, Prof. Dr. Ferhunde Özbay, Nilüfer Zeynep Özçörekçi, Doç. Dr. Mehmet Özdoğan, Prof. Dr. Metin Özek, Ahmet Özel, Prof. Dr. Nazmiye Özgüç, Burcu Özgüven, Mevlüt Özhan, Atilla Öztürk, Gönül Paçacı, Günay Paksoy, Doç. Dr. iskender Pala, Kevork Pamukciyan, Alpay Pasinli, Yar. Doç. Dr. Sacit Pekak, Erol Pekcan, Ersu Pekin, Faruk Pekin, Brigitte Pitarakis, Dr. Eugenia Popescu-Judetz, Dimitri Rayconovski, Prof. Dr. Günsel Renda, Mustafa Saka, A. Selçuk Sakaoğlu, Necdet Sakaoğlu, Prof. Dr. Saim Sakaoğlu, Fatih Salgar, Yıldız Salman, Turgut Saner, Alparslan Santur, Kenan Sayacı, Giovanni Scognamillo, Vağarşag Seropyan, Prof. Dr. Yıldız Sey, Lütfü Seymen, Ziya Nur Sezen, Prof. Dr. Haluk Sezgin, Prof. Dr. Frederick Shorter, Orhan Silier, Selim Somçağ, Mustafa Sönmez, Prof. Dr. Hande Süher, Hilmi Zafer Şahin, Yüksel Şahin, Süleyman Şenel, Prof. Dr. Celal Şengör, Ömer Faruk Şerifoğlu, İlhan Şimşek, Ayten Şan Şölen, Doç. Dr. M. Baha Tanman, Cinuçen Tanrıkorur, Dr. Gülsün Tanyeli, Dr. Uğur Tanyeli, Prof. Dr. Mete Tapan, Tülay Taşçıoğlu, Figen Taşkın, Prof. Dr. İlhan Tekeli, Doç. Dr. Şirin Tekeli, Selcan Teoman, Dr. Hülya Tezcan, Aksel Tibet, Prof. Dr. Taner Timur, Hale Tokay, Veysel Tolun, Prof. Dr. Zafer Toprak, Semra Toska, Doç. Dr. Mete Tuncay, Eser Tutel, Prof. Dr. Erol Tümertekin, Reşat Uca, Esin Ulu, Süha Umur, Cemal Ünlü, Rasim Ünlü, Ali Suat Ürgüplü, Behzat Üsdiken, Asnu Bilban Yalçın, Prof. Dr. Faik Yaltırık, Zeynep Yasa, Doğan Yavaş, Prof. Dr. Alaeddin Yavaşça, Doç. Dr. Yıldırım Yavuz, Hasan Yelmen, Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu, Prof. Dr. Stefanos Yerasimos, Nilay Yeşiltepe, Prof. Dr. Şerare Yetkin, Doç. Dr. Nuran Yıldırım, Prof. Dr. Ahmet Yıldıza, Hulusi Yücebıyık, Prof. Dr. Atilla Yücel, Erdem Yücel, Dr. I. Aydın Yüksel, Dr. Thierry Zarcone

BAKIRKÖY RUH VE SİNİR HASTALIKLARI HASTANESİ

Türkiye'nin en büyük akıl ve ruh sağlığı kurumu, eğitim ve araştırma hastanesi.

Toptaşı Bimarhanesi'nin(->) yetersiz gelmesi nedeniyle hastaların iyi bakılmaması ve ölüm oranının artması üzerine, akıl hastalarına daha uygun bir yer arayışı başlamıştı. Mütareke döneminde (1918-1922) Başhekim Mazhar Osman'ın (Usman) girişimiyle, Bakırköy'deki Reşadiye Kışlaları ve ona eklenen 1.000 dönümlük arazi 1924'te akıl ve sinir hastalıkları hastanesine ayrıldı. 15 Haziran 1927'de Toptaşı Bimarhanesi'ndeki hastalar buraya taşınarak İstanbul Bakırköy Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesi adıyla Mazhar Osman'ın başhekimliğinde faaliyete geçti.

Toptaşı Bimarhanesi'ne bağlı Karacaahmet'teki Miskinler Tekkesi (cüzam tecritevi) ise Toptaşı'na nakledilmiş, buradaki hastalar daha sonra Bakırköy'de yapılan cüzam pavyonuna taşınınca Toptaşı Bimarhanesi bütünüyle boşaltılmıştı.

Uzun süre boş kalan kışla binaları harap bir halde olduğundan derhal bir onarım başlatılmış, hastanenin geniş arazisi, buğday ve sebze ekilerek kısa sürede bağ ve kavun karpuz bostanlarının ilavesiyle bir çiftlik haline getirilmiştir. Buralarda çalışanların çoğu tedavi görmekte olan hastalardı. Böylece hem hastalar rehabilite ediliyor hem de hastaneye gelir sağlanıyordu. Hastane içindeki terzihane, ayakkabı tamir atölyesi gibi küçük işyerleriyle mutfak ve çamaşırhane gibi birimlerde de hastalar çalışmaktaydı. Böylece kışla, kısa sürede toparlanarak hastane görünümüne kavuşturulmuştur.

Onarımdan sonra hastane 20 pavyonda çalışmaya başlamış, hastalara duaımlarına göre ayrı pavyonlar tahsis edilmiştir. 1934'te 21. pavyon, 1935'te poliklinik, 1938'de de yeni bir pavyon, merkez bina ve lokanta açılmıştır. 1933'teki üniversite reformu ile İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin nöroloji ve psikiyatri klinikleri hastane bünyesine yerleştirilmiştir. Böylece hastanenin yönetsel ve bilimsel gelişmesi hız kazanmıştır.

Daha sonra Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi adını alan kurumda 1960'ta başhekimliğe getirilen Faruk Bayülkem ve arkadaşları, açık kapı sistemini başlatmışlar, buna bağlı olarak meşguliyetle tedavi ve rehabilitasyon uygulamaları bilimsel olarak organize bir ekip tarafından yönetilmiştir. Çeşitli dallarda yeni atölyeler açılmış, hekimler ve psikologlar tarafından sosyal readaptasyon programları uygulanmıştır. Hastaların tedavi edilip topluma döndükten sonra bir işte çalışabilmelerini sağlamaya yönelik etkinliklerde bulunulmuş ve sonuçları halka gösterilmiştir. Hastane bahçesinde, bahçecilik ve spor çalışmaları düzenlenmiş, hastalara ve ailelerine bireysel ve grup psikoterapileri uygulanmıştır. Bu faaliyetlerle toplumun ruh hastalıklarına ve hastaneye karşı ilgi ve güveni artırılmaya çalışmıştır. Ayrıca İstanbul'un çeşitli semtlerinde hastaneye bağlı ruh sağlığı dispanserleri de açılmıştır.

1976'da hastane bünyesinde faaliyet göstermekte olan Türk Ruh Hastalarını Readaptasyon Derneğinin açtığı yardım kampanyasında toplanan bağışlarla Yarı Yol Evi ve Korunmalı İşyeri adlarında iki adaptasyon merkezi yaptırılmıştır.

1980'de Bakırköy Akıl Hastanesi Vakfı kurulmuş, *Milliyet* ve *Tercüman* gazetelerinin açtığı kampanya sonunda halktan yardım toplanmıştır. Bu yardım 1975'te temeli atılan ve 1983'te hizmete giren 1.170 yataklı ek tesislerin yapımında ve eski binaların donatımında kullanılmıştır. Hastane 1990'da 2.188 yatakla hizmet vermekteydi.

Hastane bünyesinde kurulan Alkol ve Uyuşturucu Madde Bağımlılığı Tedavi ve Araştırma Merkezi (AMATEM) 23 Temmuz 1983'te hizmete giren modern binasında faaliyetini sürdürmektedir.

Bibi. ***Cumhuriyetin 15'inci Senesi Şerefine Bakırköyünde İlk On Sene,*** ist., 1938; ***Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti: İstanbul Bakırköy Akıl ve Sinir Hastalıkları Hastanesinin Son İlerlemeleri,*** İst., 1959: ***Bakırköy'de 50 Yıl,*** İst., 1977; ***Bakırköy Akıl Hastanesi'nde Çağdaşlaşma 1979-1987,*** İst., 1987.

NURAN YILDIRIM

Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi binaları ve bahçesi. *Hazım Okurer, 1993*

BAKÎ

(1526, İstanbul - 7 Nisan 1600, İstanbul) Divan şiirine istanbul Türkçesi ile ifade gücü kazandıran şair ve kendi devrinin sultanu'ş şuarâsı (şairlerin sultanı).

Adı Mahmud Abdülbakî'dir. Babası Fatih Camii müezzinlerinden Mehmed Efendi'dir. Medresede devrin ünlü âlimlerinden dersler gördü. Aynı dönemde devrin üstat şairi Zatî'den de şiir kültürü edindi. Genç yaştan itibaren bürokrasinin içinde yer aldı. İstanbul'un pek çok medresesinde ve imparatorluğun çeşitli merkezlerinde müderrisliklerde ve kadılıklarda bulundu. I. Süleyman'ın (Kanuni) iltifatlarına mazhar oldu ve rahat bir ömür sürdü. Mekke ve İstanbul kadılıkları yaptı. Anadolu ve Rumeli kazaskeri (üç kez) oldu. Çok istediği şeyhülislamlık makamına geçemeden vefat etti. Edirne Kapısı dışındaki mezarlıkta gömülüdür.

Yüzyıllar boyunca Osmanlı bedii zevkinin en önemli kitaplarından biri olarak itibar gören *Divan'ı* yanında Bakî'nin *Fezâilü'l-Cihâd* (Din için Savaşmanın Erdemleri), *Meâlimü'l-yakîn fî Sîreti Seyyidi'l-Mürselîn* (Peygamberlerin Efendisinin Ruh Yapısı Üzerine Keşfi Bilgiler) ve *Fezâil-i Mekke* (Mekke Şehrinin Erdemleri) adlı düzyazı eserleri vardır.

I. Süleyman (Kanuni) zamanından (1520-1566) itibaren sultanu'ş şuarâ unvanıyla anılan ve şöhreti, henüz kendisi hayatta iken Osmanlı sınırlarından taşan Bakî, dünya zevklerinin pek çoğunu tatmış, eğlenceye düşkün, serbest yaradılışlı, sanatkâr ruhlu bir şairdir.

En önemli yanı, Türk şiirinin söyleyiş tarzına, o dönem İstanbul Türkçesini kullanmakla bir yenilik getirmiş olması, Türkçeyi aruza uygun ahenkle söylemiş olmasıdır. Şiirlerinde istanbul'da konuşulan Türkçe, okuyucunun dil zevkine uygun bir kalıba dökülmüştür. Hayatın zevk ve eğlencelerine yönelmesi, şiirlerindeki dili de o dönem istanbul'unun günlük hayatından almasını zorunlu kılıyordu. Bir asır evvel (15. yy) Necati Bey ile başlayan Türkçe söyleme geleneği içinde Bakî, istanbul Türkçesinin halk söyleyişlerini divan şiirine yerleştiren şairdir. Genelde temiz ve ahenkli bir şiir dili olarak nazik İstanbul lisanının Nedim'e uzanan çizgisi, onun üslubuyla şekillenir. Şiir diline rahatlık ve kudret veren odur. Yer yer halk ifadesine yaklaşan külfetsiz, yalın beyitleri vardır. Medrese dili olarak Arapça ve Farsça kaynaklı kelimelerin en yoğun olduğu şiirlerinde bile, istanbul'un en Türk semtlerinden olan Fatih'te, çocukluğunda öğrendiği duru Türkçenin, ev ve aile Türkçesinin büyük etkisi vardır. Nitekim o, bazı mısralarında hiç yabancı kelime kullanmayacak kadar Türkçeci idi. Kullandığı Arapça veya Farsça kelimelerin çoğunluğu da yine o dönem istanbulluların ağzında yaşayan kelimelerdir. Bu dile bakarak bazen onun şiirlerini yakın zamanda yazılmış sanmak bile müm-

G A Z E L

Reh-i meyhaneyi kat' itdi tîg-î kahrı sultânın
Su gîbî arasın kesdî Sıtanbûl u Galâtânm

Miyâh-Î âb ü âteş oldu câm-î keşti-î sahbâ
Yitürdü rüzgâr âyin-i 'ayşin bezm-i rindânın

Hilâl âsa fürûzân oldu bahr-i nîlgûn üzre
Şafakdan dem urur âb-î şerâb-alüdu deryanın

Bakub âb üzre âteş sanmanuz keşt-i sahbâyi
Şu'â-Î tîg-i kahrından tutuşdû Şeh Süleymânın

Semâ'-Î çeng ü nây ü devr-i sâgar devletî döndü
Safâsın süregör ey sûfi-î salûs devrânın

Şerâb-ı nâbdan humlar tehî humhâneler tenhâ
Aceb hâlîliğin buldu riyâ ehlî bu meydânın

Şu meclis içre kim dâim dokuz peymâne devr eyler
Ne denlû olsa ey Bakî zemân-î 'ayşi dünyânın

BAKÎ

kündür (örn. *Yollarda görse ağladığım bana taş atar; Atılır ok gibi yabana doğru; Gül idi kapmadık budağında; Ahım tütünü perde çeker yıldızım üzre; Gül hasretinle yollara tutsun kulağını; Güzeller mihribân olmaz demek yanlışdır ey Bakî; Olur vallahi billahi hemân yalvart görsünler...* gibi)

Bakî, 16. yy Osmanlı Devletinin ihtişamım simgeleyen İstanbul'un günlük hayatını, zevk ve eğlencesini, sanat ve siyaset çevrelerini, kırgınlık ve dostluklarını vb ihtişamlı zengin motiflerle şiirlerine işlemiştir. Tabiatından coğrafyasına, gecesinden gündüzüne dek İstanbul, gazel şairi Bakî'nin pek çok mısraında canlı akisler bulmuştur. Onun anlattığı normal tabiat manzaraları tamamen İstanbul'dan alınmadır. Yazıyla kışıyla, baharıyla sonbaharıyla yaşayan bir İstanbul. O, adeta eline paletini, fırçasını alır, canlı renklerle oynayan bir ressam gibi kelimeleriyle gerçek tablolar çizer. Bahar onun dilinde altın, lal, gümüş ve yeşime dönüşür (örn. *Servkâmetler iki yanın alırlar yolun / Râh-ı gülzâra döner yolları İstanbul'un* [şehir]; *Döşedi mihr-i felek yolları dibalar ile / Etdi teşrif çemen mülkünü sultân-ı bahar* [bahar]; *Cihâna zîb ü fer verdi yine meşşâta-i kudret / Arûs-ı nev gibi arâyiş etdi köhne dünyayı* [bahar]; *Berg-i gül-i sefidi bulup bâğbân-ı çerh / Mânend-i berf yollara eyledi nisâr* [sonbahar-kış]; *Rûh-bahş oldu Mesîhâ-sıfat enfâs-ı bahar / Açdılar dîdelerin hâb-ı ademden ezhâr* [bahar]; *Pür oldu şahları üzre yâhtan âyîneler / Garîb surete girdi bu fasl içinde gazal* [don ve buz]; *Döşendi berf serâpây sahn-ı sahraya / Ağardı rûy-ı zemin sanki tahta-i remmâl* [kar]; *Cihanı berf ile yah tutdu kış kıyametten / Aceb mi yeryüzüne çıksa hep def âyin-i mâl* [kar ve buz] ... gibi). O, Semerkant ve Buhara'yı bile İstanbul , denen gelinin ayağına saçı diye serpmeye hazırdır *{Zamane hâl-i Hindu ve benefşe zînetin görsün / Nisâr etsin Sitanbul'a Semerkand u Buharâ'yi).*

Özellikle I. Süleyman (Kanuni) döneminin gündelik hayatını, savaşlarını, eğlencelerini, ihtişam ve zenginliğini, hüznünü ve sevincini en güzel Bakî anlatmıştır. Bilhassa kasidelerinin nesib kısımlarında İstanbul'a ait bu tür zengin sosyal, tarihi ve folklorik ifadelere rastlamak mümkündür (örn. *Perişan etmedi devrinde her giz kimseyi kimse* [refah]; *Dilrübâlarla aceb kesreti var her yolun / Geçemez hûblarından gönül İstanbul'un* [günlük hayat]; *Âsitân-ı hâkini kıldı Kırım hânı konuk / İrte bir gün seyredin hâkân-ı Türkistan gelir* [diplomasi]; *Muktezâ-yı ulema hazret-i Kadızâde /Ma'den-i fazl u hüner menba-ı Um ü irfan* [toplum]; *Şimşir gibi rûy-t zemine taraf taraf / Saldın demir kuşaklı cihan pehlevânlan* [savaş]; *Heryâneden ayağına ahun akup gelir* [iktidar]; *Reh-i meyhaneyi kat' etti tîğ-ı kahrı sultânın / Su gibi arasın açdı Sitanbul u Galata'nın* [içki yasağı]... gibi).

Bibi. Ergun. *Türk Şairleri,* II, 697-721; ay, *Baki Divanı,* İst.. 1935: T. Olgun. *Bakiye Dair,* İst.. 1938: A. H. Tanpmar. *Edebiyat Üzerine Makaleler,* (haz. Z. Kerman). İst.. 1969, s. 152-156; H. İpekten. *Bakî,* Ankara, 1993; S. Küçük, *Baki ve Divanından Seçmeler,* Ankara, 1988; F. K. Timurtaş. *Baki Divanından Seçmeler.* Ankara, 1987: İ. Z. Eyüboğlu, *Bakî.* İst.. 1972: A. Karahan, "Bakîde İstanbul Sevgisi". *Türk Dili,* c. II, 1953. s. 567-570; Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul, DİA.* IV. 537-540; *TDEA.* I, 300-303: ¿4, II. 243-253.

İSKENDER PALA

BÂKİ EFENDİ CAMİİ VE SIBYAN MEKTEBİ

Üsküdar'da, Servilik Caddesi'nden Sultantepe'ye çıkışta Hacı Hesna Hatun Mahallesi'ndedir.

Kapı kitabesinde yer almamasına rağmen, *Hadîka,* banisinin Abdülbâki adında bir hayırsever olduğunu söylemekte, caminin tarihini 1054/1644 olarak vermektedir. Ancak, caminin naziresinde gömülü olan Abdülbâki Efendi'nin 1142/1729-30 tarihli mezar taşı caminin inşa tarihi hakkında şüphe uyandırır. İ. H. Konyalı ise, şair Cevrî'nin hazırladığı ilk kitabeden ebced hesabıyla 1063/l652'yi bulmuştur. Kapının üzerindeki şair Senih'in hazırladığı ikinci kitabe, caminin **1292**/1875'te ihya edildiğini belirtmektedir.

Kagir duvarlı ve ahşap çatılı cami. arazinin eğimine uydurularak inşa edilmiştir. Son cemaat yeri kapısında, antik Yunan mimarisinden ampir üslubuna geçmiş olan üçgen alınlığın pencereli basit bir uygulaması görülür. Kareye yakın dikdörtgen planlı harim bölümüne, sivri kemer içine alınmış, mermer söveli, basık kemerli bir kapıdan girilir. Mermer söveli kapının iki kemeri arasındaki inşa ve onarım kitabeleri lacivert zemin üzerine sarı ile yazılmıştır. Harim bölümünde altıgen kesitli iki ince sütun, köşeli bir çıkma yapan ahşap mahfili desteklemektedir. Mahfil, "S" ve "C" kıvrımları yapan bir korkulukla kapatılmıştır. Mahfile kuzeydoğudan, kıvrımlı bir merdivenle çıkılır. Harim bölümünün tavanı çıtalarla dikdörtgenlere bölünmüştür. Mahfilin altı da aynı şekilde kaplanmıştır. Caminin mermer mihrabı ampir üslubunun özelliklerini göstermektedir. İki pilastrm sınırladığı basık kemerin tam ortasında konsol şeklinde iri bir kilit taşı vardır. Mihrap, pilastrların birinden diğerine kadar uzanan kavisli bir mermer kaide ile yükseltilmiştir. Mihrap nişinin içinde, yağlıboyayla yapılmış, iki yana açılan perde motifini hatırlatan çiçek bezemeleri arasında bir kandil yer alır. Mihrap kitabesi stilize çiçek motifleriyle süslenmiştir. Mihrap ya-

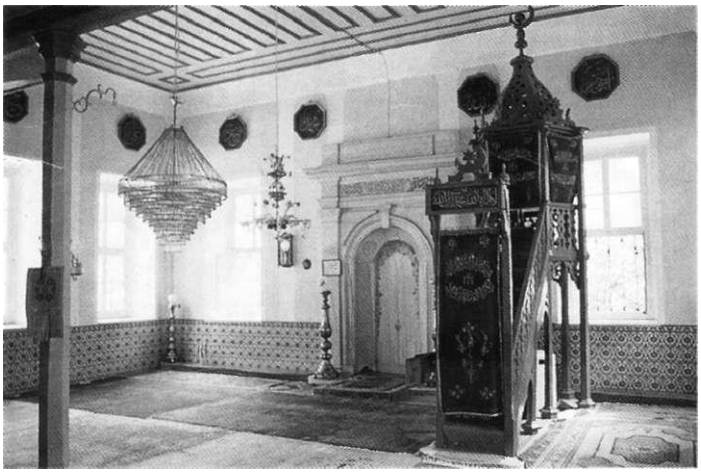

Bâki Efendi Camii'nin harim bölümü. *Tarkan Okçuoğlu, 1993*

Baki Efendi Sıbyan Mektebi
Tarkan Okçuoğlu. 1993

rım silindir şeklinde dışarıya taşkındır. Ahşap minber, mahfilin korkuluklanyla ayru üsluptaki motiflerle bezenmiştir. Ayyıldız şeklinde iki adet ahşap alem kullanılmıştır. Harim bölümü son yıllarda, bel hizasına kadar gelen Kütahya çinileriyle kaplanmıştır. Cami, güneyde iki7 doğuda dört ve batıda üç adet olmak üzere, uzun dikdörtgen açıklıklı, kesme taş söveli pencerelerle donatılmıştır. Kuzey duvarında ise, aynı tarzda iki pencere ve mahfili aydınlatan iki küçük pencere bulunmaktadır. Camiyi dışarıdan, profilli bir saçak silme üzerinde alçak bir korkuluk duvarı çevreler.

Kesme taş minaresi kuzeybatı duvarına bitişiktir. Prizmatik kaidesi ile uzun yuvarlak gövdesi arasında silme bulunur. Taş levhalarla çevrelenen sade görünümlü minareyi kurşun bir külah örter.

Avlunun kuzeyinde, kagir ve düz ahşap çatılı bir sıbyan mektebi yer alır. Uzun dikdörtgen pencereleri olan sıbyan mektebi günümüzde imam meşrutası olarak kullanılmaktadır. Kendisine bitişen modern binalar ve geçirdiği onarımlarla tamamen değişmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 237: Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, no. 260, 60-61 Öz, *İstanbul Camileri,* II, 9; A. H. Tanpmar *Beş Şehir,* Ankara, 1946, 151-152: *İSTA.* I 121; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 108-109, II 299; *İKSA.* I. 121.

TARKAN OKÇUOĞLU

BAKKALLAR

İstanbul bakkallarıyla ilgili en eski bilgileri, 886-912 arasında egemenlik sürmüş Bizans İmparatoru VI. Leon'un (Bilge Leon) *"İmparator Bilge Leon 'un Konstantinopl Loncaları Hakkındaki Fermanı"* veya diğer adıyla *" Vali Kitabfnda.* (bak. Eparkhos tes Poloes) buluruz. Bu kitapta. "Bakkallar kentin her tarafında, hem mevdanlarda. hem de sokaklarda dükkân açabilsinler ki, yaşamak için gerekli olan nesneler kolayca alınabilsin" diye buyurduktan sonra, bakkallar et. tuzlu balık, un, peynir, bal. zeytinyağı, her cins meyve, tereyağı, kuru bezelye, sedir yağı, keten, kenevir, toprak kap, şişe, çivi satmakla yükümlü tutulur: parfüm, sabun, giysi, kabara ya da kasapların iş alanlarına giren şeylerle uğraşmamaları istenir.

Osmanlı İmparatorluğu belgelerinde de, İstanbul bakkallarından sık sık söz edildiği görülür. 1560'a ait bir Divan-ı Hümayun defterinde bakkalların, hisar dışındaki bazı kimselerin, dükkânlarının mahzenlerinde sakladıkları erzakı teknelerle gizlice etrafa perakende satmalarından şikâyetçi olduklarını öğreniriz. Öte yandan bakkallarla diğer esnaf arasında, aynı malı satmak istemeleri yüzünden de sık sık anlaşmazlık çıkmıştır. Örneğin 1630'a ait bir Mühimme Defteri'nde, Galata bakkallarının, meyhanecilerle nasıl mücadale ettiklerinden haberdar oluyoruz. Meyhaneciler aynı zamanda havyar ve balık da bulundurduklarından, bakkalların sattıkları bazı mallan da satma hakkını kendilerinde görmüşlerdir; oysa bunların satış hakkı fetihten beri bakkallara aittir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda da bakkallar, diğer esnaf gibi, en yüksek satış fiyatını belirleyen narh uygulamasına tabiydiler. IV. Mehmed'in dönemindeki bir narh listesinde (1680), bakkalların uygulayacakları narhla ilgili şu uyarıya rastlıyoruz: "Bakkallar yaş ve kuru fevakihi (kuru bakkaliye maddelerini) onu onbir üzere satalar (onda bir kârla) ve yaş yemişe narh verildikten sonra yatub çüridi deyu tekrar narh istemeyeler". Aynı kanunnamede, "müşterinin alacağı nesneyi eksik tartıp veren bakkalın hakkından gelinecektir... Teraziler boş dururken gözlerinin iki tarafı beraber duracaktır... Kullandıkları kıyyeler aynı olacaktır" türünden uyarılarla, bakkalların yasa dışına çıkmaları engellenmeye çalışılmaktadır.

İstanbul'un diğer esnafı gibi bakkallar da, Tanzimat dönemine kadar gedik uygulamasına tabiydiler. Buna göre, sermayesi ne olursa olsun, hiç kimse istediği zaman, istediği yerde dükkân açıp bakkallık yapamazdı. İstanbul kadısına gönderilmiş 1806'ya ait bir fermandan gedik uygulaması ve yarattığı bazı sorunları öğrenebiliyoruz. Fermanda, bakkalların, tüccarlar tarafından diğer beldelerden İstanbul'a getirilen zahireyi pazarbaşı, bölükbaşı ve ustabaşıları ara-

Günümüzde örneğine artık rastlanmayan bir bakkal dükkânı.
Salâbaddin Giz

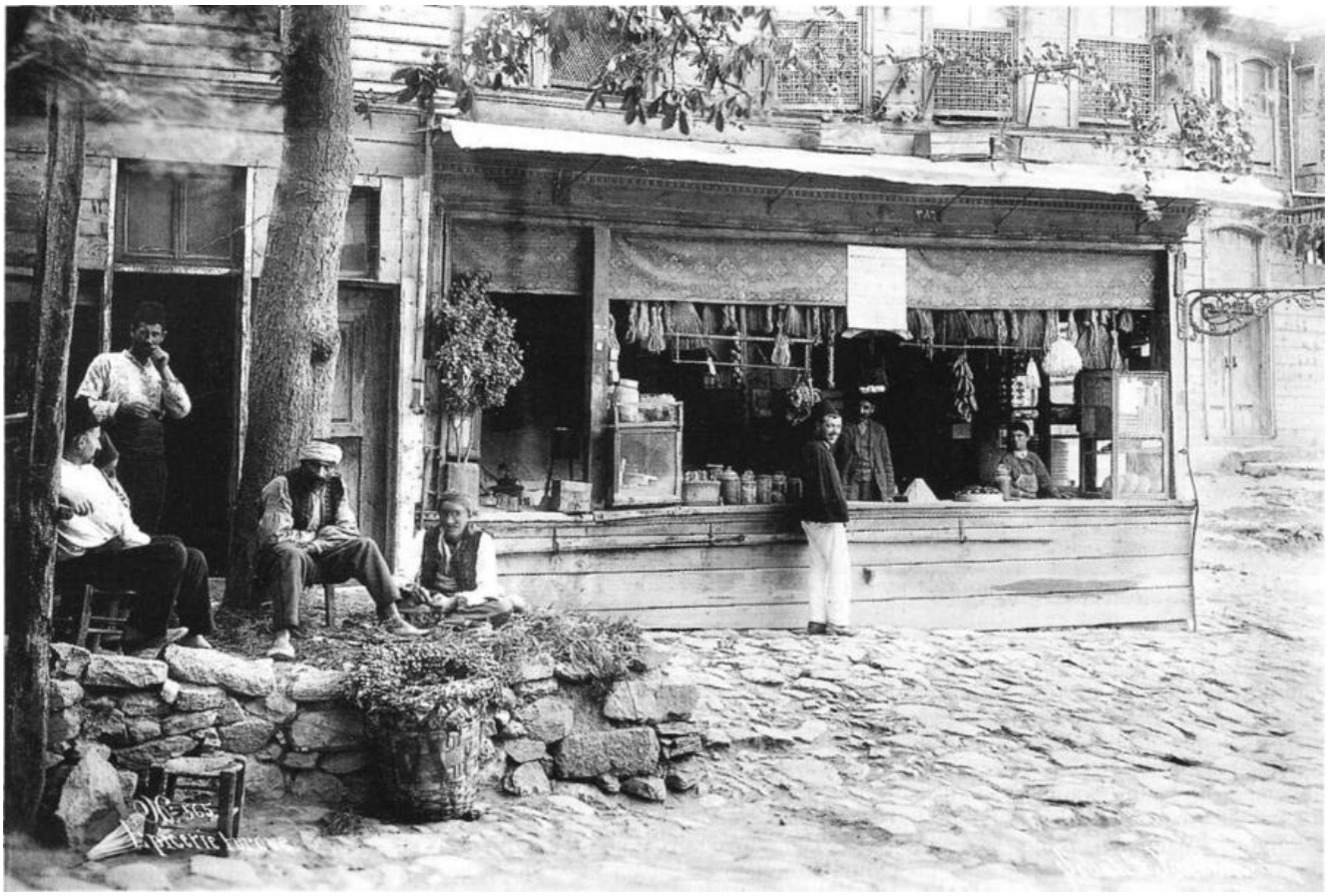

Geçen yüzyılın sonlarında bir mahalle bakkalı.
Sebah & Joaillierin bir fotoğrafi.
Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, 10142

cılığıyla alacakları; bunların bu malları kefilleri alınmış, rabıta altındaki bakkal esnafına dağıtacakları ve malın tevziinde sekizde bir bedelini esnaftan tahsil edip tüccara verecekleri bildirilmektedir. Kefil göstermeyenler bakkallık yapamazlar. Yine fermandan, ahvali meçhul bazı kimselerin İstanbul'da, Galata'da, Eyüp'te, Üsküdar'da bakkal gediği tedarik ettikleri; bu gediği aldıkları yerden diledikleri yere nakil için Galata, Eyüp ve Üsküdar hâkimlerinden ve sair mahkemelerden ilam ve hüccet alarak nizam şartlarına aykırı olan yeni bakkal dükkânları açtıkları, tüccardan malı aldıktan sonra kaçıp kayboldukları, tüccar malının bu suretle kayba uğradığı öğrenilmektedir. Ferman, İstanbul'da ve Galata, Eyüp, Üsküdar ve buralara bağlı yerlerde gedik nakletmek, yeniden gedik açmak, esnaf tarafından birbirlerine gedik satıp almak, borca karşı gedik terhin etmek gibi hallerde ancak İstanbul kadıları huzurlarında alınan hüccet ve ilamları geçerli kılar.

1861'e ait bir Narh Defteri'ndeki kayıtlara göz atıldığında, bir bakkal dükkânında ne tür mallar satıldığı hakkında fikir edinmek mümkündür. Buna göre, narhı konmuş mallar arasında her tür yağ, pirinç, sabun, nohut, pastırma, sucuk, pekmez, peynir, börülce, kuru fasulye, bulgur, zeytin, buğday, güllaç, mum, nişasta, un. makarna, şehriye, kimyon, soğan ve yumurta bulunmaktadır.

İstanbul'da bakkallık. Tanzimat döneminde gediklerin kaldırıldıkları tarihe (1861) kadar yalnızca Müslümanların elindeydi. Bu tarihten sonra, önce Türkçe konuşan Karamanlılar(-»), ardından da Rumlar bakkallık mesleğinde egemen oldular. Bu nedenle. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, İstanbul'da bakkal denilince, akla genellikle Karamanlı Rumlar gelirdi. Bunlar Rumca bilmez, Karaman ağzı ile Türkçe konuşurlardı. Bu Karamanlı bakkallar, veresiye mal vererek hemen bütün mahalle halkını kendilerine bağlarlardı. Veresiye malın pazarlığı yoktu ve fiyatına itiraz edilemezdi. Bu yüzden de iyi kazanç sağlardı. Özellikle memurlar, emekli, dul ve yetim aylığı alanlar kısa sürede bunlara yakalarını kaptırır ve bir daha kurtaramazlardı. Bunların öyle karmakarışık bir hesap defterleri vardı ki, kendilerinden başka kimse içinden çıkamazdı. Bu yüzden muntazam tutulmamış defterlere "bakkal defteri gibi" demek âdet olmuştu. Mahalle bakkallarının dükkânları çok zaman pek derbeder ve değişik halde bulunurdu. Hemen her şey ortalardaydı. Bir tarafta fasulye, nohut, mercimek, pirinç, bulgur, şeker vb çuvalları; tezgâhın üstünde ekmekler; tenekelerde peynir, zeytinyağı, sadeyağ, gaz; tahta bölmelerde soğan, patates, sabun; kavanozlarda fındık, fıstık, leblebi, iğde, akide şekeri gibi yemişler ve çeşitli turşular bulunur; pastırma ve sucuklar hevenkler halinde sarkar; süpürgeler, sepetler, testiler, ipler yerlerde dururdu.

Esnafı kontrolle yetkili ihtisap ağaları -belediye teşkilatı kurulduktan sonra eski devrin belediye çavuşları- yolları düştükçe mahalle bakkallarına uğrar, fiyatları kontrol eder, yiyeceklerin temiz halde satılıp satılmadığına bakarlardı. Kabahatli bulunan, mesela ihtikâr yaptığı anlaşılan veya peynir tenekesinden fare ölüsü çıkan dükkân sahipleri hemen dükkânının kapısının önünde yere yıkılarak falakaya çekilirdi. Bir ihtisap ağasının bir keresinde büyük suçunu yakaladığı bir bakkalı kulağından dükkânının kapısına mıhlayıp bütün gün öyle kalmaya mecbur ettiği yazılmaktadır (Mehmed Karadağ).

Bakkalların ekonomik açıdan örgütlenmesini amaçlayan bir girişime II. Meşrutiyet döneminde rastlıyoruz. Bu dönemde kurulan "milli" şirketlerden biri de Milli ithalat Kantariye Anonim Şirketi'ydi **(1916).** Gerek yurtiçinden, gerek dış ülkelerden şeker, yağ, pirinç, kahve gibi bakkaliye ürünleri sağlayıp

bunların alım satımıyla uğraşacak olan şirketin, 10 liralık paylardan oluşan 200.000 lira tutarında kuruluş sermayesi vardı. Bu meblağın yarısı Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin kârından sağlanmış, diğer yarısı İstanbul bakkal esnafına ödetilmişti. Halka şeker dağıtılışı sırasında, taşıma ve dağıtım karşılığı olarak bakkalların alış fiyatına ekledikleri kıyye başına 40 paranın yarısı İttihatçılarca alıkonmuş ve karşılığında şirketin pay senetleri verilmişti.

Cumhuriyet'ten sonra 1930'da İstanbul bakkallarının durumu şöyleydi: İstanbul'da 4.229 bakkal vardı. Bunlardan 21'i piyasa merkezlerinde ve büyük caddelerdeki bakkaliye mağazalarıydı. Geriye kalanın 600-700 kadarı ikinci, 1.660 kadarı üçüncü ve geriye kalanı da dördüncü sınıf bakkallardı. İstanbul'daki gayrimüslim bakkal sayısı 3.574; bu bakkallarda çalışan insan sayısı 2.000 dolayındaydı. Bunlardan 574'ü erkek ve 108'i kadın olmak üzere 682'si Türk; 607'si erkek ve 101'i kadın olmak üzere 708'i Rum; 238'i erkek ve 5'i kadın olmak üzere 243'ü Yunanlı ve 122'si erkek 59'u kadın olmak üzere 181'i İranlı, diğerleri çeşitli devletlerin uyruklarındaki kişilerdi. Bakkallar arasında en çok iş yapanlar gayrimüslimlerdi. İçlerinde 400.000 liralık sermaye sahibi kimseler vardı. Türk bakkallar, daha ziyade mahalle aralarında aza kanaat eden kimselerdi.

1947'de kaleme alınmış bir yazıda 25-30 yıldan beri aktarların azalmaya başladığı, birçok yerde mahalle bakkalının eski aktarların işlerini gördükleri belirtilir. Buna göre, bakkallar aktarların yanısıra tütüncülerin, sebzecilerin, manavların alanlarına da el atmaya, camekânlarmda gazete, roman, ufak tefek tuvalet eşyası, eczalı pamuk, naftalin, tentürdiyot gibi eczanelerde aranan şeyleri de bulundurmaya başlamışlardır.

1970'lerden sonra büyük mağazaların açılmaya başlaması, büyük sermayenin bu alana da girmesiyle mahalle bakkallarının krizi başlamıştır. Büyük sermayenin rekabetine dayanamayan mahalle bakkalları yer yer ekonomik darboğaza girmişler, kimi dükkânlar kapanmıştır. İ990'lı yılların başlarında İstanbul'daki bakkal sayısı 13-000 civarındadır. Öte yandan kapanan bakkal dükkânı sayısı da hızla artmaktadır. Yılda 1.000 civarında dükkân kapanmaktadır. İstanbul'da 1987'de 16.527 olan bakkal dükkânı sayısı, 1992 başında 11.800'e kadar inmiştir.

Bibi. Alımed Refik (Altmay), *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı,* Ankara, 1987, s. 115; Mantran, *İstanbul,* 368; R. Ziyaoğlu, *Yorumlu İstanbul Kütüğü,* İst., 1985; s. 308; "Bakkal", *İSTA,* IV, 1923; M. Karadağ, "Gönül Ahbap İster Kahve Bahane", *Yıllarboyu Tarih Dergisi,* S. 5 (Mayıs 1982), s. 49: Z. Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918),* Ankara, 1982, s. 61; İ. Alâettin Gövsa, "Mahalle Bakkalı", *Yedigün,* 20 Temmuz 1947; E. Atilla, "Mahalle Bakkalı Ölmez", *Cumhuriyet,* 20 Mart 1991.

GÖKHAN AKÇURA

BAKLAVA ALAYI

Osmanlı Devleti'nde kapıkulu ocakları tarihinin en ilginç geleneklerinden biridir. Bu tip bir ikramın, padişah tarafından Yeniçeri Ocağı'na bir iltifat olduğu ve dolayısıyla tören ve nümayiş amacını taşıdığı açıktır. İsminden de anlaşılacağı üzere baklava alayı, debdebeli biçimde saltanat makamının ve askerin halk indinde alkış ve itibarının tasdikine neden olan bir olaydı ve hiç şüphe yok ki gösteri ve eğlenceyi seven İstanbul halkının ramazan ortasında seyre koştuğu geçit törenlerinden biriydi. Zamanla bozulan ve Yeniçeri Ocağı ile birlikte tarihe karışan devlet ananelerindendir. Son baklava alayı ocağın kanlı biçimde kaldırılmasından iki ay kadar önce yapılmıştı.

Ramazan ortasında padişah, Müslümanların halifesi olarak törenle hırka-i şerif ve mukaddes emanetleri ziyaret eder, bundan sonra törenle hırka-i şerif alayı tertip edilirdi. İşte dini yanı ağır basan bu törenden sonra; saray mutfaklarında hazırlanan ve yeniçeri, sipahi, topçu ve cebeci gibi kapıkulu ocakları askerinin her on neferine bir tepsi hesabıyla hazırlanan baklava sinileri futalarına sarılmış olarak matbah-ı âmire önüne dizilirdi. Bu ramazan ikramını oluşturan sinilerin ilkini; silahdar ağa ve maiyeti bir numaralı yeniçeri olan padişah adına teslim aldıktan sonra diğer ortalardan gelen ikişer nefer futalarına sarılmış birer siniyi nizami olarak yüklenir; her bölüğün usta, saka, mütevelli, odabaşı gibi amirleri önde, baklava sinileri ve taşıyanlar artta, açılan kapılardan dışarı çıkarlar, baklava alayı gulgule ve nümayiş ile Divanyolu'ndan karşılıklı sıralanmış halkın arasından alkış ile kışlalara yürürdü. Tepsi ve futalar ertesi gün iade edilirdi.

Tarihi Askerî-i Osmani adlı eserinde Cevad Paşa'nm izahına göre baklava alayı, kapıkulu ocaklarının tarihi kadar eski değildir. 17. yy sonu ve hattâ 18. yy'da ortaya çıkmış ve gelenekleşmiş görünüyor. Bu eserdeki izahata göre, I. Süleyman (Kanuni) devrinde (1520-1566) savaştan önce askere bolca pilav ve yahni yanında iyi zerde ikramı âdetti. Bir zaman sonra sefere pek çıkılmaması nedeniyle askere ramazanlarda baklava ikramı âdet oldu. Esasen üç ayda bir ulufe dağıtılırken de kapıkulu ocakları askerinin her bir ortasının temsilcilerinin sarayın orta avlusunda ulufe keselerini aldığı gösterişli töreni yabancı elçiler ve devlet adamlarının da seyrettiği malumdur. O gün askere çorba ile pilav ve zerde ikram edilir; çorbanın içilmemesi askerin hoşnutsuzluğuna alamet sayılırdı. Baklava alayı tertibine neden olan baklava ikramı da böylesine bir iltifat sayılırdı.

Son zamanlarda baklava alayının bir kuru gürültü haline geldiği; yeniçeri zabit ve aseslerinin seyirci halkı itip kaktığı, sini ve futaların iade edilmeyip, istendiğinde "Padişahımızın ömr ü devlet ve saltanatına duacıyız; baklava ol kadar nefis idi ki, sini ve futaları dahi yedik" gibi laubalilikler sergilendiği, bilhassa kapıkulu ocakları kaldırıldığı sırada devrin bazı yazarlarınca kaleme alınan rivayetlerdendir.

Her halükârda belirli günlerde askere özel yemek ikramı ve tören vazgeçilmez ve yaygın âdetlerdendir. Baklava alayı da eski İstanbul hayatının özgün törenlerinden biriydi.

Bibi. Ahmed Cevad Paşa, *Tarih-i Askeri-i Osmani,* İst., 1297; Esad Efendi, *Üss-i Zafer,* İst., 1293; R. E. Koçu, "Baklava Alayı", *İSTA,* IV, 1939; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* I, 149.

İLBER ORTAYLI

BAKTCRTVOLOJİHANE-İ ŞAHANE

Bakteriyolojihane-i Osmani adıyla da bilinir. Bakteriyoloji eğitimi veren, insan ve hayvan sağlığının korunması ve salgın hastalıkların önlenmesi için aşı ve serum üreten kurum.

Pastörcüler tarafından ilk bakteriyoloji laboratuvarı 1891'de Saygon'da, ikincisi Rio de Janeiro'da kurulmuştur. Üçüncüsü de İstanbul'da kurulan Bakteriyolojihane-i Şâhâne'dir.

Ağustos 1893'te İstanbul'da görülen kolera salgınının hafif seyretmesi üzerine hekimlerin bir bölümü hastalığın kolera olmadığını iddia etmişlerdi. Dr. Zühdî Nazif ve Dr. Hüsameddin beyler kolera mikrobunu ayırıp teşhis etmişler, bu arada da Pasteur'den gerekli önlemleri almak üzere bir hekim istenmişti. Bunun üzerine İstanbul'a gelen Dr. André Chantemess, gerekli incelemeleri yapmış ve alınacak önlemleri bildirmişti. Bunlardan biri de İstanbul'da bir bakteriyoloji laboratuvarı kurulmasıydı. Salgın ve bulaşıcı hastalıklara çok önem veren II. Abdülhamid, Demirkapı'da bulunan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne bahçesinde bir bakteriyolojihane binasının yapımını emretti. Chantemess'in önerisi üzerine, Pasteur Enstitüsü'nden Dr. Maurice Nicolle çağrıldı ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de bakteriyoloji muallimliği ile görevlendirildi. Kendisine yardımcı olarak da Dr. Zühdî Nazif ile Dr. Margery verildi ve araştırma sonuçlarının doğrudan sadaret kanalıyla padişaha arz edilmesi için irade çıktı.

Bakteriyolojihane-i Şâhâne 1894'te yeni binasında Mekâtib-i Askeriye Nezareti'ne bağlı olarak, Dr. Maurice Nicolle'ün idaresinde faaliyete geçmiştir. Burada hekim ve veterinerlere üçer aylık kurslar düzenlenmiş ve bakteriyolog yetiştirilmeye başlanmıştır. Bundan sonra Fransa ve Almanya'ya öğrenci göndermeye gerek kalmamıştır. Nicolle ilk kursa devam edenler arasından Dr. Ziya Seyfullah ile Dr. Süleyman Nuri'yi asistan olarak seçmiş, bir süre sonra da Dr. Aristidi Suguros burada görevlendirilmiştir. M. Lourmier de laborant olarak çalışmıştır.

15 Kasım 1895'te difteri serumunu öğrenmek üzere Nicolle'ün Paris'e gönderilmesi kararlaştırılmış, dönüşünde bakteriyolojihane binası yetersiz olduğu

için Nişantaşı Çiftebakkallar'daki Süleyman Paşa Konağı kiralanarak difteri serumu üretilmeve başlanmıştır. Dr. Behring ve Dr. Roux serumlarından ayırt edilmesi için bu seruma. Dr. Nicolle Serumu adı verilmiştir. Bu Osmanlı Devletinde üretilen ilk bağışık serumdur. Bakterivolojihanede Mart 1899'a kadar **13**.390 şişe ve Ocak 1899-Kasım 1900 arasında da **3**-~50 şişe difteri serumu üretilerek imparatorluğun çeşitli yörelerine gönderilmiştir.

Düzenlenen pratik ve teorik kurslarda veteriner de yetiştirilmiştir. Ayrıca sıtma mücadelesi kursları açılmış ve ilk sıtma mücadele şefleri de burada yetişmiştir. Kasım 1897'de Çatalca'da birçok hayvanın ölümüne yol açan sığır vebasına karşı Dr. Nicolle ve veteriner Adil Bey'in hazırladıkları serumun uygulanması ile hastalığın yayılması önlenmiştir.

Dr. Nicolle 1901'de müdürlük görevinden ayrılarak Paris'e dönmüş ve yerine Dâülkelp Ameliyathanesi (Kuduz Enstitüsü) Müdürü Dr. Remlinger getirilmiştir. 1907'de Dr. Remlinger'nin ayrılması üzerine bakteriyolojihane İkinci Müdür Rıfat Bey tarafından yönetilmiştir. 1908'de Dr. Kemal Muhtar da (Özden) burada çalışmaya başlamıştır.

21 Eylül **191i**'de Çemberlitaş'ta Matbaa Sokağı'ndaki bir binaya nakledilerek genişletilmiş ve müdür olarak da Dr. Paul L. Simon görevlendirilmiştir.

21 Haziran **1913** te hükümet tabipleri için pratik ve teorik geliştirme kursları düzenlenmiştir.

14 Temmuz 1913'ten önce insan hastalıklarına karşı sadece difteri serumu, bu tarihten sonra ise dizanteri, kolera ve veba aşıları üretilmeye başlanmıştır. 1915'te 2.684.790 mililitre (mi) tifo, 2.185.070 mi kolera. 52.235 ml veba ve **I.775.36O** ml dizanteri aşısı ile az miktarda gonokok aşısı yapılmıştır. Yine bu sıralarda difteri, dizanteri, tetanos serumu ve 1920'de de meningokok serumları hazırlanmıştır.

1914'te kontratı biten Dr. Simon'un yerine Dr. Refik (Güran) atanmıştır. Bir süre sonra bakteriyolojihane, dâülkelp tedavihanesi, telkihhane ve kimyahanenin birleştirilmesiyle İstanbul Hıfzıssıhha Müessesesi kurulmuş ve Refik Bey de buranın ilk müdürü olarak görevini 'sürdürmüştür. Refik Bey 1927'de Bursa mebusu seçilince yerine Osman Nuri Bey (Eralp) atanmıştır. 1928'de Ankara'da Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi kurulmuş, İstanbul Hıfzıssıhha Müessesesi, İstanbul Bakteriyoloji ve Serum Müessesesi adını almıştır.

Bibi. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye.* İst., 1312/1894, s. 291; R. Güran, "İstanbul'da ilk Bakteriyolojihane Tarihi Hakkında", *Tıp Dünyası,* no. 2, 1947; M. Bekman, *Türkiye'de Bakteriyolojinin Başlangıç Tarihi ve Ordinaryüs Profesör Bakteriyolog Dr. Mehmet Refik Güran,* İst., 1948; J. Nicolle, "Maurice Nicolle (1862-1932). Sa vie, son oeuvre", *Uluslararası Mikrobiyoloji ve Kuduz Sempozyumu. İstanbul 9-11 Eylül 1968,* İst., 1968", s. 40-61; S. N. Nirven, "Maurice Nicolle", *Uluslararası Mikrobiyoloji ve Kuduz Sempozyumu, istanbul 9-11 Eylül 1968,* İst., 1968, s. 143-151; E. K. Unat, *Osmanlı İmparatorluğumda Bakteriyoloji ve Viroloji,* İst., 1970, s. 37-49; ay, "Ölümünün 50. Yılında Mualîim Bakteriyolog ve Kimyager Veteriner Osman Nuri Eralp", *Bilim Tarihi,* S. 13 (Kasım 1992), s. 4-5; N. Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *TCTA,* V, 1336-1337.

NURAN YILDIRIM

BÂLÂ KtiLLİYESİ

Fatih İlçesi'nde, Silivrikapı'da, Veledi Karabaş Mahallesi'nde, dik açı ile kesişen Tekke Maslağı ve Bâlâ Tekkesi sokaklarının çevresinde yer almaktadır.

İstanbul'un fethine katılmış olanlardan Topçubaşı Bâlâ Süleyman Ağa 1453-1457 arasında, külliyenin bulunduğu yerde kagir duvarlı, ahşap çatılı küçük bir mescit ile bir kuyu yaptırmış, ölümünden sonra bu mescidin yanma gömülmüştür. Ayvansarayî'nin *Hadîkatü'l-Cevâmi's'mde* bu tesis "Bâlâ Mescidi" olarak anılmakta, Saliha Sultanin 1834' teki düğününe davet edilen Rıfaî şeyhleri arasında "Silivri Kapısı civarında Bâlâ Yokuşu Zaviyesi Şeyhi İbrahim Efendimin" adı geçmektedir. Söz konusu mescide, *Hadîkdnm* kaleme alınmasından bu düğüne kadar geçen zaman içinde -18. yy'm son çeyreğinde veya 19. yy in ilk çeyreğinde- Rıfaî tarikatından meşihat konduğu anlaşılmaktadır.

Zamanla harap olan Bâlâ Mescidi ve Tekkesi, Abdülaziz devrinde. 1279/1862-63'te, II. Mahmud'un saraylılarından Sazkâr Kalfa tarafından, Nakşibendîliğe bağlı bir tekkenin cami-tevhidhanesi olmak üzere, eskisinden daha büyük boyutlarla ve kubbeli olarak yeniden inşa ettirilmiştir. Bu arada cami-tevhidhaneye bitişik bir türbe ile harem dairesi, ayrıca deniş hücreleri, mutfak, kiler, hela, su haznesi gibi birtakım bölümlerin yaptırıldığı bilinmektedir.

Sazkâr Kalfa, vakfiyesini 19 Rebiyülevvel 1277/1860'ta Nakşibendî-Müceddidî şeyhlerinden olan ve saray çevresi ile yakın ilişkileri bulunan Şumnulu Hacı Ali Efendi'nin Çemberlitaş'taki evinde toplanan şer'i mecliste tescil ettirmiştir. Bu vakfiyede Sazkâr Kalfa, Şeyh Ali Efendi'nin yeni kurulacak cami-tekkenin imamlık ve şeyhlik görevleri ile vakfın mütevelliliğini üstlenmesini, kendisinden sonra neslinden gelecek erkeklerin, neslinden erkek evlat kalmadığı takdirde halifelerinin, manevi silsilesinin de sönmesi halinde aynı tarikattan "ehil bir mürşidin" bu görevleri devralmasını şart koşmaktadır. Sazkâr Kalfa'nın inşaat bitmeden vefat ettiği, binaları Şeyh Ali Efendi'nin tamamlattığı anlaşılmaktadır. Yeni cami-tekkenin açılışından az sonra, 1280/1863-64'te, Abdülmecid'in dördüncü kadını ve II. Abdülhamid'in analığı olan Perestu Kadmefendi, tekkenin yanma "Bâlâ Mektebi" olarak tanınan mektebi inşa ettirmiş, bu yapı 1323/1905'te yenilenmiştir. Tekkenin ilk postnişini olan Şumnulu Şeyh Ali Efendi de 24 Rebiyülevvel 1282/ 18ö5'te tescil ettirdiği bir ek vakfiye ile İstanbul'daki bazı gayrimenkullerini tekkeye vakfetmiş, bunların geliriyle dervişlere yemek pişirilmesini, muharrem ayında aşure kaynatılmasını ve mevlit cemiyetleri düzenlenmesini şart koşmuştur. Ayrıca tekkenin ikinci postnişini Şeyh Mehmed Sadeddin Efendi'nin önayak olmasıyla, Perestu Kadmefendi 1309/1891-92'de, babası Şeyh Ali Efendi'nin ruhu için bir sebil-muvakkithane-çeşme-şadırvan manzumesi inşa ettirmiştir.

İstanbul'da büyük hasara yol açan 6 Muharrem 1312/10 Temmuz 1894 depreminde Bâlâ Külliyesi'nin binaları da harap olmuş, II. Mahmud'un kızı Adile Sultan (ö. 1899) cami-tevhidhaneyi, türbeyi ve harem dairesini barındıran ana binayı genişleterek yeniden inşa ettirmiştir. Bu arada derviş hücrelerini, selamlık birimlerini ve mutfağı barındıran binanın da II. Abdülhamid tarafından ihya edildiği, Perestu Kadınefendi'nin bir yıl sonra bu yapının duvarına bir çeşme eklettirdiği tespit edilmektedir.

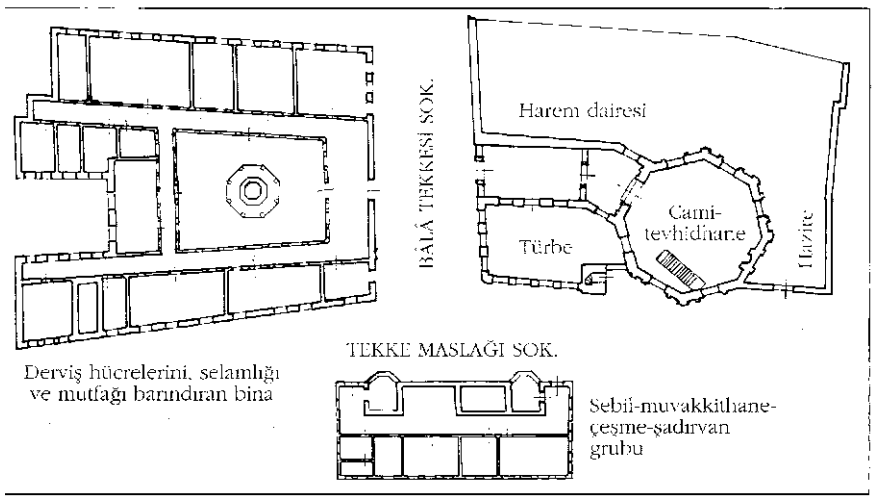

Bâlâ Külliyesi'nin vaziyet planı.
Mustafa Hattatoğlu

Bâlâ Külliyesi'nde cami-tevhidhanenin doğudan görünümü.
Selçuk Uygun, 1980

Tekkelerin kapatılmasına kadar Nakşibendîliğe bağlı kalan Bâlâ Tekkesi'nin ayin günü cuma idi. Bandırmalızade A. Münib Efendimin 1307/1889-90'da bastırılan *Mecmua-i Tekâyâ'smda,* Şumnulu Şeyh Ali Efendi'nin neslinden olması muhtemel Şeyh Ahmed Efendi'nin adı verilmektedir. 1301/1885-86 tarihli bir istatistikte tekkede on üç erkek ile on yedi kadının yaşadığı belirtilmektedir. Aynı yıl faal olan diğer İstanbul tekkeleri ile kıyaslandığında Bâlâ Tekkesi'nin oldukça kalabalık bir nüfusu barındırdığı görülür.

Tekkelerin kapatıldığı 1925'ten sonra külliyenin çekirdeğini oluşturan cami-tevhidhane, kullanılmadığından harap olmaya başlamış, harem dairesi, 1941-1942'de son şeyhin oğlu tarafından yıktırılmış, bu arada tekkeye vakfedilmiş olan sular da çevredeki bostanlara satıldığından çeşmeler susuz kalarak tahribe uğramıştır. Cumhuriyet döneminde derviş hücrelerini barındıran avlulu bina Silivrikapı İlkokulu olarak kullanılmış, günümüzde de bu kullanımını sürdüren yapının kitabesi Topkapı Sarayı Müzesi'ne nakledilmiştir. Öte yandan Bâlâ Mektebi, Topçubaşı İlkokulu olarak bir müddet kullanıldıktan sonra terk edilmiş ve son yıllarda harabe haline gelmiştir. 1951'de üstünkörü bir onarım geçiren cami-tevhidhane ile türbe daha sonra geniş kapsamlı bir onarıma tabi tutulmuş olup halen cami fonksiyonunu sürdürmektedir.

Yakın zamana kadar bostanlarla çevrelenmiş olan ve zaman içinde bir tarikat külliyesi niteliği kazanmış bulunan yapı topluluğu dik açı ile kesişen iki sokağın çevresine yerleştirilmiştir. Bâlâ Tekkesi Sokağımın güneyinde, tekkenin en önemli bölümlerini oluşturan (cami-tevhidhane, türbe ve harem) ana bina yer almakta, birbiriyle bağlantılı olan bu bölümlerden türbe, sokakların kavşağında, cami-tevhidhane bunun güneyinde, günümüzde mevcut olmayan harem kanadı ise doğuda bulunmaktadır. Haremin arkasında geniş bir bahçe, cami-tevhidhanenin arkasında da, hazireden sonra, Tekke Maslağı Sokağı üzerinde, sonradan meskene dönüştürülmüş bir karakol ile Bâlâ Mektebi sıralanmaktadır. Bâlâ Tekkesi Sokağımın diğer yakasında (kuzeyinde) derviş hücrelerini, selamlığı ve mutfağı içeren tek katlı, avlulu yapı yer alır. Külliyenin en çok dikkati çeken unsuru ise Tekke Maslağı Sokağı'mn batı kenarı boyunca uzanan sebil-muvakkithane-çeşme-şadırvan grubudur. Günümüze intikal eden bu yapıların hepsi kagirdir.

Cami-Tevhidhaneyi, Türbeyi ve Haremi Barındıran Ana Bina: Söz konusu bina, yıkılmış bulunan harem bölümü hariç tutulursa, en geniş yerinde 27x15 m boyutlarındadır. Basık kemerli giriş, yanlardan, aynı türde kemerlere sahip birer pencere ile kuşatılmış, Abdülaziz'in tuğrasını içeren ve 1279/1862-63 tarihini taşıyan, ta'lik hatlı manzum bir kitabe ile taçlandırılmıştır. Kitabenin üzerine, istiridye kabuğu, volüt ve rozet gibi motiflerin yanısıra beyzi bir madalyon içinde "Maşallah" ibaresini içeren, kabartma bir tepelik konmuştur.

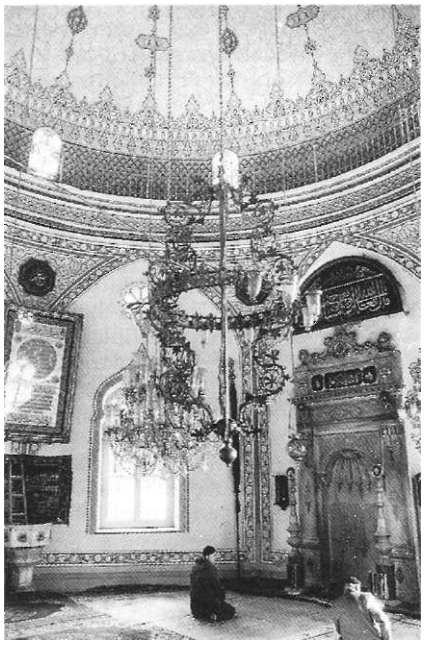

Bâlâ Külliyesi'nde cami-tevhidhanenin içinden bir görünüm.
Selçuk Uygun. 1980

Cümle kapısından sonra birbirini izleyen iki giriş bölümünden, dikdörtgen planlı olan ilki taşlık, beşgen planlı olan ikincisi ise cami-tevhidhanenin son cemaat yeri niteliğindedir. Halen tek katlı olan bu giriş kanadının doğu yönünde ve üst katında ahşap harem bölümünün yer aldığı, haremin yıktırılması üzerine aslında ahşap olan doğu duvarının ortadan kalktığı, 1951 onarımında kagir olarak yenilendiği bilinmektedir. Bu arada, harimin kuzey kesiminde yer alan, haremle bağlantılı fevkani kadınlar mahfili ile son cemaat yerinden bu mahfile çıkan merdiven de iptal edilmiştir.

Giriş bölümünün batı duvarında türbeye açılan kapı ile üç adet pencere sıralanır. Güneyden kuzeye doğru Bâlâ Süleyman Ağa ile hanımına, Şeyh Ali Efendi'ye, Mekke şeyhlerinden Muhammed Said Can Efendi'ye, Şeyh Ali Efendi'nin eşi Sıdıka Hamm'a ve Şeyh Mehmed Sadeddin Efendi'ye ait toplam altı adet ahşap sandukayı barındıran türbe, kuzey kesiminde dikdörtgen, güney kesiminde ise düzgün olmayan bir plana sahiptir. İlk mescitle birlikte inşa edilen kuyu da türbenin içinde bulunmaktadır. Aslında, nakışlı brandalarla kaplı olduğu bilinen ahşap tavanda, günümüzde, çıtaların oluşturduğu sekizgen yıldız biçimindeki bir göbekten başka bir şey görülmemektedir. Güneybatıda, türbenin duvarı ile kaynaşmış olan, kare planlı minare kaidesi içeri doğru taşmakta, cami-tevhidhane ile kaide arasında bir pencere bulunmaktadır. Türbenin ayrıca, dördü batıya, üçü kuzeye açılan toplam yedi adet penceresi Vardır. Türbenin cephesinde, basık kemerli pencerelerle ahşap saçak arasında, Ömer Faik Efendi'nin (ö. 1919) istifli sülüs hattıyla yazılmış olan ve son devir Osmanlı hat sanatının şaheserleri arasında yer alan ayet kuşağı uzanmaktadır.

Sekizgen prizma biçiminde bir gövde ile bunu örten bir kubbeden oluşan cami-tevhidhane, türbeden çok daha yüksek tutulmuş, yapının dış görünümüne egemen kılınmıştır. Girişin karşısındaki kenarda mihrap, diğer altı kenarda birer büyük pencere ile birer yuvarlak tepe penceresi yer almaktadır. Girişin hemen sağındaki pencere türbeye açılmakta ve bu iki mekân arasında, tarikat yapılarına özgün bir bağlantı kurmaktadır. Büyük pencereler Hint-İslam mimarisinde görülen kaş kemerlerle taçlandırılmış, mihrabın bulunduğu ke-

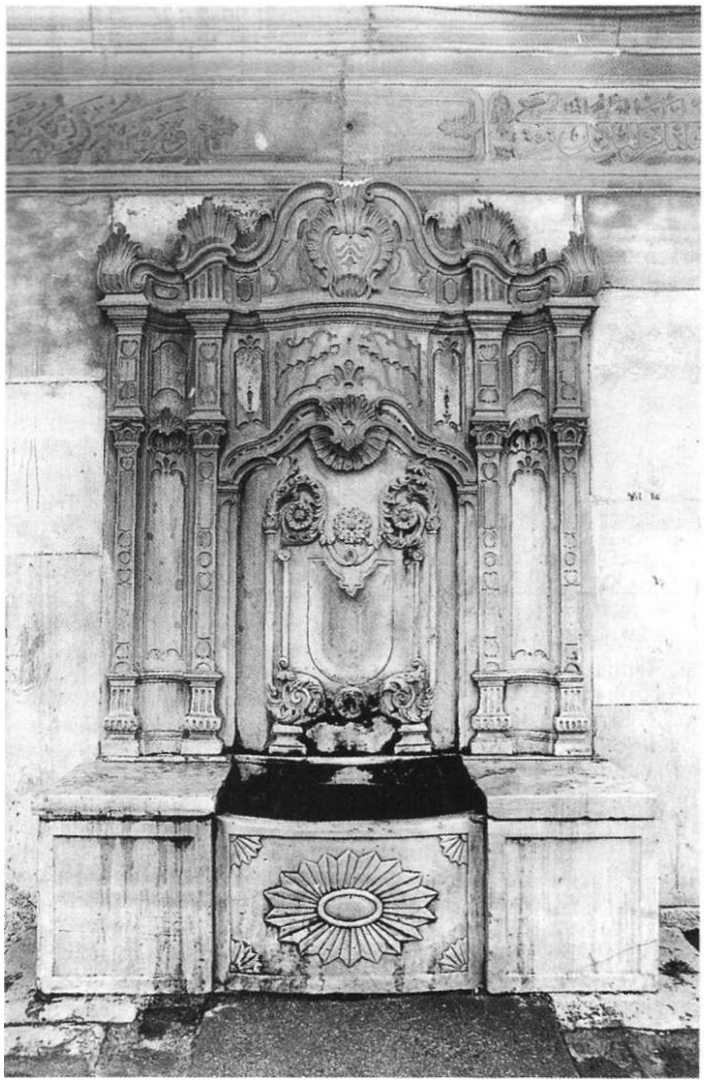

Bâlâ Külliyesi'nin sebil-muvakkithane-çeşme-şadırvan grubundaki Perestu Kadınefendi Çeşmesi. *Selçuk Uygun, 1980*

narın cephesine aynı boyutta ve türde bir sağır pencere ile tepe penceresinin yerine, yuvarlak bir madalyonun içinde, Ömer Faik imzalı, sülüs hatlı bir kelime-i tevhid yerleştirilmiştir. Ayrıca cephelerin köşelerinde ikişer pilastr ile birer kasnak penceresi bulunmaktadır.

Beyaz mermerden yontulmuş olan mihrapta yer alan, mukarnası hatırlatan yaprak dizileriyle donatılmış pilastrlar, istiridye kabuğu biçimindeki kavsara, tam ortadaki üç adet kandil kabartması, üstte birbirini izleyen yatay silmeler, zikzaklı şeritler, "C" ve "S" kıvrımları, girlandlardan ve çiçekli vazolardan oluşan tepelik, geç devir Osmanlı eklektizmini yansıtan süsleme unsurlarıdır. Tuğra şeklinde istiflenmiş iki besmele arasında yer alan mihrap ayeti, ayrıca mihrabın üstünde, yuvarlak kemerli bir niş içinde bulunan 1285/1868-69 tarihli ahşap ayet levhası hattat Mehmed Şefik Bey'in (ö. 1880) eseridir.

Aynı karmaşık zevkin ürünü olmakla birlikte mihraba göre daha sade tutulmuş olan mermer minberde, korkulukları süsleyen, "C" kıvrımları ile kuşatılmış porfirden beyzi kabaralar, kapıda ve köşk kısmında, aynı taştan mamul silmelerle ve İyon nizamında başlıklarla son bulan sütunçeler dikkati çeker. Mihrabın solundaki ikinci köşeye yerleştirilmiş olan ve sekizgen biçiminde bir kadehi andıran vaaz kürsüsünün korkuluklarında da minberdekilerin eşi olan kabaralar bulunmaktadır.

Kubbeyi ve pandantifleri süsleyen kalem işleri, palmet dizisi rumî ve salbekli şemse gibi, klasik üsluba bağlanan unsurları içermektedir. Kubbe merkezindeki celi sülüs hatlı ihlas suresi Mehmed Şefik Bey'in, pandantiflerde yer alan, sekizgen çerçeveli Allah, Muhammed, dört halife ve haseneyn levhaları ise Kazasker Mustafa izzet Efendinin (ö. 1876) kaleminden çıkmıştır. Vaaz kürsüsünün üzerinde asılı duran, Hasan Rıza Efendi'ye (ö. 1920) ait 1305/1887-88 tarihli devasa hilye-i şerif, kendi türünün en büyüklerinden biridir. Bunlardan başka cami-tevhidhanede Pertevniyal Valide Sultan (ö. 1883), Perestu Kadınefendi, aynı dönemin saraylılarından Dilbifelek ve Zihnifelek hanımlar tarafından vakfedilmiş altı adet Kuran vardır. Ayrıca bir sancak-ı şerif, iki Kabe örtüsü, sedefli rahleler ile Hasan Rıza Efendi'nin eserleri olan iki hilye-i şerifin daha bulunduğu kayıtlıdır.

Bütünüyle kesme taşla örülmüş olan minarenin kare tabanlı kaidesi, geç dönem minarelerinin pek çoğu gibi, kubbe eteğine kadar yükselmektedir. Pabuç kısmının yerini silmeli bir platform almıştır. Silindir biçimindeki gövde ve petek kısımlarında, onarımlardan arta kalmış demir kenetler göze çarpmakta, kurşun kaplı konik ahşap külahın eteğinde girland kabartmaları seçilmektedir.

Derviş Hücrelerini, Selamlığı ve Mutfağı Barındıran Bina: Tek katlı olan bu bina, Osmanlı medreselerinde ve bazı tarikat yapılarında görülen açık avlulu planın, geç döneme ait bir uygulamasını sergilemektedir. Yamuk planlı şadırvan avlusunun çevresinde, camekânlarla kapatılarak koridor niteliği kazanmış bir revak ile buna açılan, farklı boyutlarda birçok mekân sıralanmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan revak kollan kuzeye doğru uzatılmış, avlunun ortasına, günümüzde ahşap direkleri ve çatısı ortadan kalkmış bulunan sekizgen hazneli bir şadırvan yerleştirilmiştir. Güneydeki Bâlâ Tekkesi Sokağı'na açılan kapının üzerinde bulunması gereken, halen Topkapı Sarayı Müzesi'nde teşhir edilen kitabe son devir tekke kitabelerinin en güzellerindendir. Sülüsle yazılmış olan bölümleri Ömer Faik Efendi'ye, ta'likle yazılmış olan esas metin ise Mısrîzade Ali Rıza Efendi'ye aittir. Kitabenin üst kesimi sülüs hatlı bir ayet kuşağına ayrılmış, alt kesiminin iki ucuna, sehpa üzerinde duran birer sikke içine, istifli sülüsle Muhammed Bahaeddin Nakşibend'in adı yazılmış, ortaya, fiyonklu bir çelengin içine II. Abdülhamid'in tuğrası konmuş, tuğra ile sikkeler arasında kalan yüzeylere de 1312/1894-95 tarihli ve ta'lik hatlı manzum kitabe yerleştirilmiştir.

Girişin solunda yerleştirilmiş olan çeşme Osmanlı baroğuna özgü hemen bütün motifleri ("S" kıvrımları, beyzi madalyonlar, bileşik kemerler, korint başlıklı sütunçeler) içermekte, söz konusu çeşmenin, külliye yapılarından daha eski bir döneme -muhtemelen 18. yyin son çeyreğine- ait olduğu ve Perestu Kadınefendi tarafından buraya konduğu ancak 1313/1895-96 tarihli sülüs hatlı kitabesinden anlaşılmaktadır.

Sebil-Muvakkithane-Çeşme-Şadırvan Grubu: Sokağa bakan cephesi tamamen mermer kaplı olan yapının iki ucunda birer giriş ile yarım altıgen biçiminde çıkmalar görülmektedir. Köşelerinde yükselen sütunların taşıdığı basık kemerlerle donatılmış bulunan bu çıkmalardan güneydeki, su haznesi ile bağlantılı sebile, kuzeydeki muvakkithaneye aittir. Tam ortada, muhtemelen 18. yyin sonlarından kalma, barok üslubunda büyük bir çeşme yer almakta, bunun yanlarında üçer tane abdest musluğu sıralanmaktadır. Son derecede ince bir işçilik sergileyen çeşmenin, "S" kıvrımları,

pilastrlar, bileşik kemerler ve kıvrımlı dallarla zengin bir şekilde süslenmiş cephesinde, çoğu sökülmüş olan renkli taş kakma motiflerin yuvaları göze çarpar. Sonradan buraya yerleştirildiği anlaşılan çeşmenin, beyzi bir şemse ile süslü olan, ampir üslubundaki yalağı son döneme ait olmalıdır. Çeşmenin ve abdest musluklarının lüleleri sökülmüştür.

Bütün cephe boyunca, çubuklu ahşap saçağın altında devam eden kitabe kuşağı iki parçadan oluşur: Üsküdarlı Ali Rıza Efendi'nin eseri olan talik hatlı 1309/1891-**92** tarihli manzum kitabe, muvakkithaneden başlamakta, orta kesimde kesintiye uğrayarak sebilin bitiminde son bulmaktadır. Ortada, çeşmenin tam üstüne gelen yerde boş bir kartuş yer almakta, bunun yanlarında da Ömer Faik Efendi'nin eseri olan birer ayet kitabesi bulunmaktadır.

Bu ilginç yapının içinde, kuzey-güney doğrultusunda bir uçtan diğer uca kadar devam eden bir koridor ve buna açılan farklı boyutlarda odalar ile bir hela sıralanmaktadır. Söz konusu odaların tekkenin dervişlerine ya da konuklara tahsis edildiği tahmin edilebilir. Yapının, bostanlara bakan ve sokak cephesi ile büyük bir tezat oluşturan, ahşap kaplamalı arka ve yan cephelerinde bu odalara ait dikdörtgen açıklıklı bir dizi pencere görülmektedir.

Mektep: Ampir üslubunda, sade bir cephe tasarımı gösteren mektep binasının duvarları moloz taş ve tuğla ile örülmüş, dikdörtgen açıklıklı pencereleri kesme taş sövelerle çerçevelenmiş ve basık hafifletme kemerleri ile donatılmıştır. İki katlı ve "U" planlı yapının sokağa bakan cephesinde, saçak hizasında II. Abdülhamid tuğralı ve 1323/1905 tarihli kitabe yer alır.

Hazire: Hazirede yalnızca üç kabir bulunmaktadır. Bunlar, türbede gömülü olan M. Said Can Efendi'nin eşi Hacce Fatma Hanım (ö. 1890), yine türbede gömülü olan Şeyh M. Sadeddin Efendi'nin oğlu Bahaeddin Efendi (ö. 1915) ve Adile Sultanın başkapı gulâmı Neş'et Ağa'dır (ö. 1920). Neş'et Ağa'ya ait olan taşın üst kısmında, ince işçiliği ile dikkati çeken, sehpa üzerinde Nakşibendî tacı kabartması yer almaktadır.

Bâlâ Külliyesi geniş kapsamlı tarikat tesislerinin geç döneme ait ilginç bir örneğini oluşturmaktadır. Bu yapı topluluğu 17. yy'm başlarından itibaren yaygınlaşan, ufak kapsamlı şehir külliyelerinin gelişme çizgisi içinde de ele alınabilir. Ayrıca, Koca Mustafa Paşa ve Aziz Mahmud Hüdaî külliyelerinde de görüldüğü gibi, Bâlâ Külliyesi'nin, şehircilik açısından, çevresi ile kurmuş olduğu yakın ilişki de dikkat çekicidir. Bütün bu tarikat külliyelerinde, bölümler arasındaki ileşitimi sağlayan geçitler aynı zamanda içinde yer aldıkları mahallenin sokaklarıdır. Bu özellik Osmanlı sosyal yapısı içinde, tarikatların mahalle yaşantısına ve dokusuna ne denli entegre olduklarını göstermektedir. Bu arada sebil-muvakkithane-çeşme-şadırvan manzumesi, çevresini şekillendiren konumu, iç düzeni, oranlan ve süsleme ayrıntıları ile Osmanlı su mimarisinin yarattığı son şaheserlerdendir. Diğer taraftan Bâlâ Külliyesi, barındırdığı kitabeler ve levhalar açısından minyatür bir hat müzesi olarak değerlendirilebilir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 58; Aynur, *Saliha Sultan,* 34, no. 27; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 16-17, no. 31 ve 85; *İhsaiyat* II, 19; Ziya. *İstanbul ve Boğaziçi,* I, 61, 64, 93, 96, 98, 100, 102, 104-105, 107, 117, II, 15; Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri,* 61; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 298, 342; M. Hattatoğlu, "İstanbul Silivrikapida Topçubaşı Balâ Süleyman Ağa Mimarî Manzumesi", *VD,* IV, 183-191; E. H. Ayverdi-H. Göktürk, "Bâlâ Camii ve Tekke, Türbe. Sebil ve Çeşmeleri", *İSTA,* IV. 1955-1959; H. Göktürk, "Bâlâ Mektebi". *İSTA,* IV, 1959; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 31; Ayverdi, *Fatih III* 322-323; Ünver, *Mutlu Askerler,* 13; Uluçay, *Padişahların Kadınları, 144;* "Bâlâ Camii", "Bâlâ Kapısı". "Bâlâ Mektebi", "Bâlâ Tekkesi Çeşmesi", *İKSA,* II, 1005-119: *Fatih Anıtları.* 119-121; S. Ögel, "İstanbul'da 19. Yüzyılın Sekizgen Camileri", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya-Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri,* İst., 1989, 65-70; M. B, Tanman, "Bâlâ Külliyesi", *DİA,* IV, 554-556; *Fatih Camileri.* 63-65, 272, 315. 325, 352.

M. BAHA TANMAN

BALABAN AĞA MESCİDİ

Laleli semtinde, Harikzedeler Sokağı'nın, Vidinli Tevfik Paşa Caddesi'ne kavuştuğu yerde bulunuyordu. Bugün en ufak bir izi kalmamıştır.

Balaban Ağa Mescidi, fetihten sonra İslam ibadetine uygun biçime sokulmuş eski bir Bizans, hattâ belki de geç Roma dönemi yapısı idi. Planının yuvarlak biçimde oluşu, bunun eski bir Bizans kütüphanesi olabileceği yolunda bir görüşün doğmasına yol açmış, bu yüzden de kütüphanecilik ve tarihi kütüphanelere dair yayınlara girmiştir. Hattâ bazıları bu eğilimi daha da ileri götürerek kütüphane binasını Kuratoros Manastırı'nm müştemilatı olarak teşhis ederler. Bu hipotezi destekleyecek herhangi bir bulgu yoktur. Binanın altında mezar odasının bulunması da buranın esasında, yine iddia edildiği gibi vaftizhane olamayacağını gösterir.

Daha inandırıcı bir görüş ise Balaban Ağa Mescidi olan binanın geç Roma döneminin bir mezar yapısı (mausoleum) olduğudur. Binanın mimarisi de bu görüşü inandırıcı kılmaktadır. Ayrıca, mescit 1930'da yıktırılırken, altında kubbeli bir mezar odası ve mezarlar bulunmuştur. Bizans döneminde ne surette kullanıldığı bilinmez. Belki bir apsis eklenmesi suretiyle şapele dönüştürülmüş olabilir. Ancak böyle bir apsis kalıntısı, bina yıkılmadan önceki planlarda işaretlenmemiş, evvelce böyle bir unsurun varlığının izlerini de, bina yıkılırken araştırmak kimsenin aklına gelmemiştir.

Fetihten sonra, terk edilmiş, belki de harap durumdaki yapıları "şenlendirme" politikasının uygulanması için, Balaban Ağa bin Abdullah tarafından veya onun adına mescide çevrilmiştir. 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterindeki* 888/1483 tarihli vakfiyesine göre, nakit paradan başka mescidin yakınında on tane hücre ile üç dükkân ve bir sıbyan mektebi ile ev de vakfedilmişti. Balaban Ağa Mescidi'ne ayrıca aynı çevrede daha başka mülkler de başka hayır sahiplerince bağışlanmıştır.

Balaban Ağa'mn şahsiyeti hakkında bir bilgi yoktur. Ayvansarayî, *Hadîka'* daki kısa notunda: "Kiliseden münkaliptir, vâkıfı hin-i fetihte Sekbanbaşı olmuştur, merkadi nâmalûmdur, vazifesi Ayasofya Camii'nden verilir" demektedir. İstanbul'un fethi sırasında hizmeti görülen, Arnavutluk'ta İskender Bey'e karşı çarpışmaları 1464'ten 1467'ye kadar idare eden ve burada şehit düşen Badera'h Balaban Paşa da akla gelir. Balaban Ağa Mescidi, tarihe geçmemiş Balaban adlı başka bir kimseye ait değilse, belki fetih sırasında henüz sekbanbaşı olan bu Balaban Paşa'mn bir hayratı veya onun şehadetinden sonra hatırasını yaşatmak üzere vakfedilmiş (teberrüken) bir eser de olabilir.

Laleli-Şehzadebaşı-Aksaray semtlerinde çıkan yangınlarda bu küçük mescidin de yandığı tahmin edilir. Müller-Wiener, 1660, 1693, 1718 ve 1782 'deki yangınların bu binada da iz bırakmış olacağını düşünür. Fakat en büyük felaket 23 Temmuz 1911'deki Mercan-Aksaray yangını olmuştur. Bu yangın sonunda harap olan Balaban Ağa Mescidi, tekrar ihya edilmeyerek kendi haline bırakılmış ve sadece kagir duvarları kalmış olarak 1930'a kadar durmuştur. İstanbul'un karşılaştığı en yanlış şehir planlamalarından birinde, yanmış mahallelerden "dama tahtası" sistemine göre yeniden cadde ve sokaklar geçirildiğinde, Balaban Ağa Mescidi de bir sokağın tam üstünde bırakılmış ve bu yüzden yıktırılması kararlaştırılmıştır.

Yıkım işi bir müteahhide havale edilmiş ve İstanbul'un ortasındaki bu tarihi eser, toprak üstündeki bütün aksamı yıkıldıktan sonra, Amerikan Bizans Enstitüsü'nün uyarısı ile İstanbul Arkeoloji Müzeleri tarafından yine bu enstitüden sağlanan ödenekle 8 Nisan'dan 1 Mayıs'a kadar süren bir kazı ile incelenmiştir. Bu kazıda, binanın altında bir mahzen olduğu görülmüştür. Aynen üstteki gibi altıgen biçimindeki bu mahzenin, her duvarı bir niş halinde yapılmıştı. Son Bizans döneminde, bina büyük çapta değişikliğe uğramış, mahzen dikdörtgen biçiminde, yine kubbeli bir mezar odası haline getirilmiş, duvarlara fresko resimler yapılmıştır. Burada Teodoros adında birine ait 1341 tarihli bir mezar kitabesi bulunmuştur. Daha başka ölülerin üzerlerine kapatılan işlenmiş mermerler, 4-5. yy'lara ait bir binanın mimari parçaları idi. Bunlardan üç tanesi İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne taşınmıştır.

Balaban Ağa Mescidi'nin, yangından önce çekilmiş iç ve dış fotoğrafları olduğu gibi, Galanakis adlı bir ressam tarafından çizilerek, 1877'de litografya

olarak basılmış bir gravürü de vardır. Ayrıca A. Van Millingen ve C. Gurlitt tarafından yayımlanmış planları da bilinir. Bunların birbirinden farklı ayrıntılara sahip bulunuşu da şaşırtıcıdır

Balaban Ağa Mescidi olan yapı dıştan yuvarlak, içeriden ise altıgen planlı idi. Doğu tarafındaki duvarın düz çıkıntısı, ecelce burada bir apsisin varlığına işaret sayılabilir. İçeride her duvarda yuvarlak kemerli bir niş vardı. Bunların içlerinde açılan pencereler Türk dönemine ait idi. Bu altıgen mekânın üstünün aslında bir kubbe ile örtülü olduğuna ihtimal verilir. 1911 yangınından evvel, binanın üstünün, Galanakis'in resminden anlaşıldığına göre, kiremit kaplı ahşap bir çatı ile örtülü olduğu görülür.

Türk döneminde kıble yönündeki payeye bir mihrap nişi oyulmuş, batı tarafındaki payenin üstüne de bir minare yapılmıştır. Binanın dışı kavisli biçimde olduğundan girişin dışına, yapıyı yarım ay şeklinde kısmen saran bir son cemaat yeri inşa edilmişti. Gerek Galanakis'in gravüründen, gerek, E. Hakkı Ayverdi tarafından yayımlanan, 1870'lerde çizilmiş İstanbul planından, mescidin etrafında içi mezar taşları ile dolu bir hazire ile bunları gölgeleyen servilerin varlığı görülür.

Bibi. Ayvansarayî, *Ftadîka,* I, 62; I. Erzi. *Camilerimiz Ansiklopedisi.* I, İst., s. 87-88; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 153-154; A. Paspatis, *Byzantinai Meletai,* İst., 1877, s. 185-186; Mordtmann, *Esquisse,* 70; J. Ebersolt, *Repport sommaire sur une mission â Constantinople,* Paris, 1911, s. 15; W. H. Goodyear, "Vellicai eurves...", *Brooklyn Museum,* 1/4 (1905); Millingen, *Byzantine Churches,* 265-267; Gurlitt, *Konstantinopels,* 42, res. 94: Ebersolt-Thiers, *Eglises,* 252; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* II, 45; Schneider, *Byzanz.* 53-55; E. Mamboury, *Guide touristique,* İst., 1925, s. 245; ay, "Les fouilles byzantines...", *Byzantion,* XI (1936), s. 267-268; A. Müfid (Mansel), "The Excavation of the Balaban Agha Mesdjici", *Art Bulletin,* XV (1933), s. 210-**229;** ay, "Balaban Ağa Mescidi Hafriyatı", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi,* III (1936), s. 49-73; Ayverdi, *Fatih III,* 323; Janin, *Eglises et monastéres,* 568; A. K. Orlandos, *Monasteriaki Arkitektoniki,* Atina, 1958, s. 109-110; S. Eyice. "Balaban Ağa Mescidi". *İSTA,* IV, 1946-1949; T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of İstanbul: A Photographic Survey,* Pennsylvania-Londra. 1976, s. 25-27; Muller-Wiener, *Bildlexikon,* 98-99.

SEMAVİ EYİCE

BALABAN TEKKESİ

bak. YAĞCIZADE TEKKESİ

BAI AT

Tarihi yarımadada Fenerle Ayvansaray arasında yer alan, Haliç kıyısıyla sahil surlarının arkasından iç kısımlara doğru, Eğrikapı yönünde yükselen bölgede kurulu semt.

Balat, özellikle İstanbul Musevileri açısından tarihi önem taşımaktadır Fetihten sonra kente getirilen Makedonya Musevileriyle İspanya'dan göçenler bu semte yerleşmişlerdir Balatan bir Musevi mahallesi olarak geçmişinin Bizans dönemine dek uzandığından da söz edilmektedir. Fatih'in vakfiyesinde bir Musevi semti olan Balat'a ilk yerleştirilenler, Makedonya'nın Kastorio kentinden getirilen 100 kadar yoksul Musevi ailedir. Geldikleri yerin adını taşıyan Kastoıya Sinagogunu inşa ederek çevresine yerleşmişlerdir. 1492'de İspanya'dan, 1497'de Portekiz ve İtalya'dan İstanbul'a göçen Musevilerin Balat'a yerleşenleri, Geruş, Neve Şalom, Messina ve Montias sinagoglarını kurmuşlardır. **1599**'da Rodos'tan gelenlerin bir kısmının yine Balat'a yerleştikleri görülür. Ayrıca 1660'taki büyük Ayazmakapı yangınına dek Eminönü bölgesinde Bahçekapı, Tahtakale ve Yemiş İskelesi'nde oturdukları bilinen Museviler de bu yangından sonra Balat ve Hasköy'e yerleştirilmişlerdir. Böylece 17. yy'dan itibaren, daha önceleri Bizans Musevisi Romaniyotların ağırlıkta oldukları Balat'ta. diğer Musevi grupların da katılmasıyla etkin bir cemaat oluşmuş ve zaman içinde cemaatler birbirine karışmıştır

Semtin adının, Rumca saray anlamına gelen "palatiyon"dan bozma olduğu, fetihten hemen sonra burası için Türkler tarafından kullanılan "Balat Kapusu"nun da, aynı sözcükten geldiği düşünülmektedir. Diğer bazı kaynaklarda, Balat Kapısı'mn 1453'ten önceki adının "Vasiliki Pili" olduğu, bunun "hünkâr kapısı" anlamına geldiği, Blahemai Sarayı'na(->) denizyoluyla gelen imparatorların bu kapıdan geçtikleri yazılmaktadır.

Bir bölümü Haliç kıyısında uzanan semtin sur duvarları dışında kalan kesimleri Ayvansaray Caddesi, Dubek Caddesi ve Demirhisar Caddesi çevresinde gelişmiştir. Günümüzde çok azı kalabilmiş sur duvarlarının ardında ise üç ana bölge yer almaktadır. Bunlar: Ayvansaray'm üst kısmındaki tepenin etekleri, tepenin üst kesimleri ve Tekfur Sarayı-Eğrikapı yakınlarındaki bölgelerdir.

Kentin 19. kapısı olan Balat Kapısı'mn burada bulunduğu, semtin dış tarafında Musevilerin, iç tarafında ise çeşitli cemaatlere mensup kalabalık bir halk kesiminin oturduğu bilinmektedir. Özellikle 17. yy'da Balat İskelesi'ne büyüklü küçüklü her türlü yük gemisinin yanaşabildiği vurgulanmaktadır. Ancak genelde Balat semti, hemen her zaman karanlık görünümlü, dar, bakımsız bir çevre olarak tanıtılmıştır Özellikle 19. yy tasvirlerinde bölge oldukça kötü görünümlü ve sağlıksızdır. Örneğin 18901ı yıllarda Balat lağımlarının tüm yerleşmeyi kat ederek denize ulaştığı bilinmektedir. Hasköy İskelesi'nin yanından denize dökülen lağım suları, bu alanın doldurulmasından sonra, kapalı bir kanalizasyonla açık denize verilmiştir.

19. yy'da İstanbul'un Altıncı Daire-i Belediye sınırları içinde kalan Balat'ta her biri bir haham tarafından yönetilen 7 dinsel grup ya da cemaat vardı. 19. yyin ortalarına tarihlenen haritalarda Dış Balat, Tahta Minare, Karabaş, Dubek, İç Balat, Kasturya ve İstipol çevreleri ve Ayvansaray'ın üstlerine eş düşen Lonca Mahallesi'nde, Musevi ağırlıklı bir halk yaşıyordu. Dış Balat, Balat'm kıyı şeridini oluşturmakta ve burada Haliç yoluyla İstanbul'un diğer bölgeleriyle iletişimi sağlayan iskeleler bulunmaktaydı. Bunlar, Eminönü'ndeki hallerle bağlantılı olan, meyve ve sebze gelişi için kullanılan Yemiş İskelesi, Odun İskelesi, Eyüp ve Galata arasındaki ulaşımı sağlayan vapur iskelesi, Hasköy-Balat arasındaki sürekli ve yoğun trafiği karşılayan kayık iskelesi, mavnaların yanaştığı ve açık denize boşaltmak üzere artık, çöp vb yükle doluncaya kadar beklediği iskele olarak sıralanmaktaydı.

Balat'ta bir sokak.
Hazım Okurer, 1993

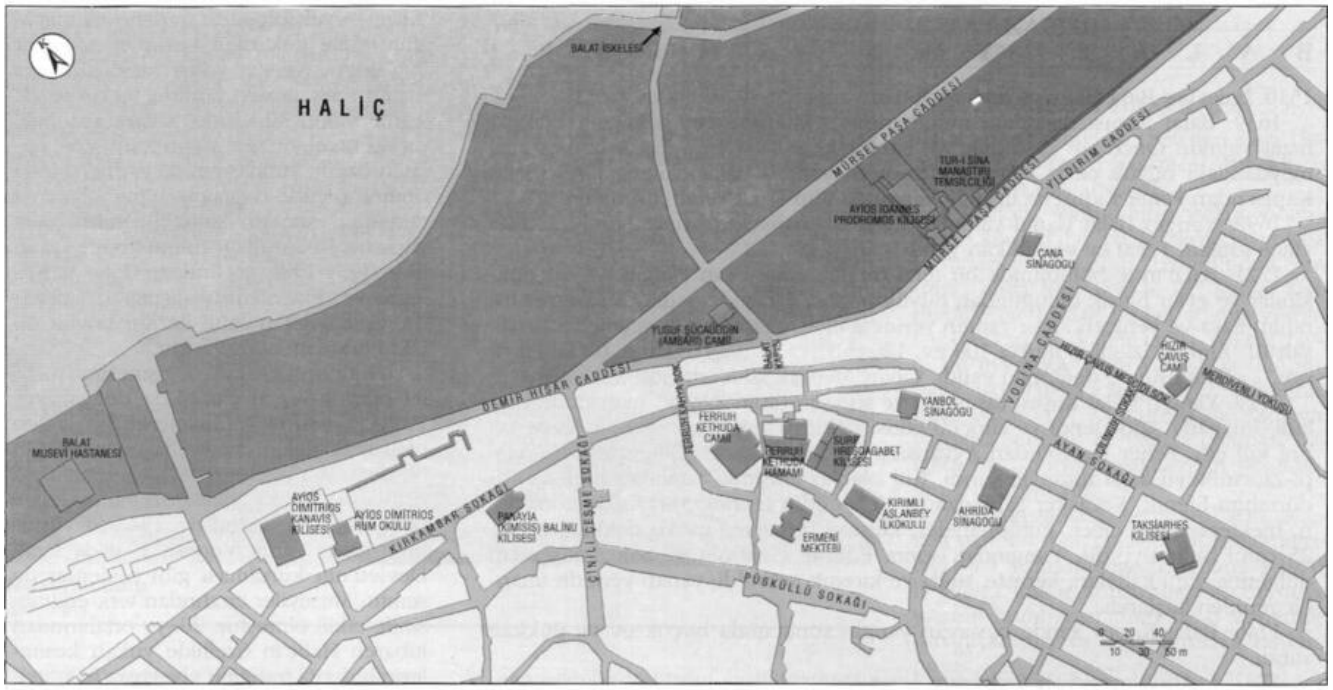

Balat
Nur Akın

Bu bölgenin, özellikle 19. yy'da sık sık adı geçen Dubek ve Lonca mahallelerindeki önemli yapılan arasında Pol Yaşan, Pol Hadaş sinagogları Alliance Israelite Okulu, Or-Ahayim Musevi Hastanesi yer almaktaydı. Bunlardan pek azı günümüze dek kalabilmiştir.

Surların iç kısmında bulunan ve sur boyunca uzanan bölge, Balatan en önemli ve canlı yerleşme alanıydı. Balat Kapısından girilerek semtin ticaret merkezine ulaşılırdı. Buradaki dükkân sahiplerinin hemen hepsi Museviydi. Ayrıca Rum. Ermeni ve Türkler de çarşı içinde çeşitli ticaret ve zanaat işlerinde çalışmaktaydılar. Cemaatlerin kendi içlerinde sıkı bir iletişim içinde oldukları, ancak cemaatler arası ilişkilerin ve alışverişin mesafeli olduğu bilinmektedir. Dış Balatan dar yollar ve döküntü yapılardan oluşan fakir ve bakımsız görünümüne karşın, burada bakımlı yapılara rastlanmaktaydı. Sinagogların büyük bir bölümü de bu bölgedeydi. Bu kesimde Balat'ın ünlü sinagoglarından Hevra, Selaniko, Eliav, Neve Şalom, Yanbol, Verîa ve Ahrida vardı. Bu yapılardan günümüze sadece Yanbol ve Ahrida sinagogları kalmıştır. Ayrıca Çarşı Hamamı, Ferruh Kethüda Camii, Ayios Dimitrios Rum Kilisesi, Surp Hreşdagabet Ermeni Kilisesi de bu kesimdedir. Yine sur boyunca, bu kez Fener'e doğru ilerlendiğinde. Hızır Çavuş ve Tahta Minare mahallelerine ulaşılmakta, buradaki Tahta Minare Hamamı, Balat'la neredeyse iç içe geçen Fener bölgesini ayıran son anıtsal yapı olmaktaydı. Ayrıca, Çana Sinagogu da bu kesimde yer almaktaydı.

Tekfur Sarayı çevresindeki Kasturya ve Kariye Camii'nin altındaki İstipol bölgeleri ise, Balat'ın yukarı mahalleleriydi. Çok düz ve geniş bir sahil şeridi oluşturan aşağı kısımlardan topografik açıdan farklı olan, oldukça eğimli bir alanda yer alan Kastuıya bölgesine, bu yüzyıl başına dek, bugün artık izi bile kalmamış olan merdivenlerle çıkılırdı. Balat'ın bu kesimi genelde camcılar, antikacılar, fes yapımcıları gibi varlıklı ailelerin oturduğu, aşağı bölgelere göre daha geniş ve aydınlık sokakları olan bir alandı. Bölgenin en önemli yapısı, bugüne sadece dış duvarı ve kapısı kalabilen Kasturya Sinagoguydu. Genellikle ahşap yapılardan oluşan ve yangınlardan büyük ölçüde etkilenen İstipol Mahallesi'nin en önemli yapısı bugün kapalı olan İstipol Sinagoguydu.

Balat'ın üst kesimine düşen Eğrikapı Mezarlığı'nın da yerleşmenin tarihinde özel bir yeri vardır. Ayrıca burada, 1840' lara dek bir Musevi mezarlığı bulunmaktaydı. Ancak bu tarihlerden sonra, bu mezarlıkta yer kalmaması nedeniyle. Hasköy'deki mezarlık kullanılmaya başlamıştır.

Balati sürekli olarak etkileyen büyük yangınlar nedeniyle bölgede kentsel doku pek sık değişmiş, ortadan kalkan ve yeniden yapılaşan yerleşim alanları oluşmuştur. Bölgenin tarihi haritalarına bakıldığında, özellikle sahil ve sahile yakın suriçi kesiminde, geniş cadde ve sokaklarla düzenli bir yerleşim görülmektedir. Birbirini dik kesen yapı adaları, birbirine paralel olarak uzanan sokaklar ve iskeleye doğru açılan kıyıya dik akslar, bu alanın değişmez özellikleridir. Buna karşın üst kesimlere, örneğin Kastuıya bölgesine doğru çıkıldığında, bu düzenin değiştiği ve burada geleneksel kent dokusuna uygun, az yoğun ve yeşili bol bir yerleşim bulunduğu gözlenmektedir.

Tarih boyunca semtin sosyal yapısında da belirli bir farklılık ortaya çıkmıştır. Örneğin geçen yüzyılda Haliç kıyısındaki sokaklar, başta kayıkçılar olmak üzere gemiciler, sokak satıcıları, hamallar vb kişilerin yoğun olduğu bir bölgeydi. Buna bağlı olarak da burada iskeleler, kayıkhaneler, kahveler, çok sayıda fakir aileyi barındıran yahudhaneler yer almaktaydı. Buna karşın suriçindeki Dubek. Ahrida, Tahta Minare, İstipol ve Kastuıya mahalleleri varlıklı tüccarların semtiydi. Genelde Musevi ağırlıklı olmakla birlikte, Balat'ın Fener'e yakın olan Tahta Minare ve Kariye Camii'nin altındaki İstipol mahallelerinde Rumların, sahilde surların hemen ardındaki Surp Hreşdagabet Kilisesi çevresinde de Ermenilerin odaklaştıkları bilinmektedir.

Balat'ın en parlak dönemi 17. yy'dır. Semt 18. ve 19. yy'larda giderek önemini yitirmiştir. Bu değişimin nedenleri olarak bölgeyi büyük ölçüde etkileyen Haliç kıyılarındaki ticari canlılığın azalması, 1894 depremi, ardı ardına çıkan yangınlar, Hasköy, Ortaköy, Kuzguncuk ve özellikle de Galata ve Pera'nın daha nitelikli yerleşme alanları olarak çekiciliği sayılabilir.

Tarih boyunca Haliç, kıyılarında yaşayanlar için korunaklı ve güvenli bir liman niteliği taşımış, gerek balıkçılık, gerekse de deniz ticaretinde etkin olmuştur. Ancak 1840'lardan sonra, deniz ticaretindeki değişimlerle, Haliç sahilinde Sirkeci'den Balat'a kadar uzanan eski ahşap ticaret iskeleleri ve çevrelerindeki depolar, dükkânlar ve hanlar, önemlerini yitirmeye başlamışlardır. Böy-

B A L A T Y A N Ğ I N L A R I

1510: Balat'tan Bahçekapiya kadar uzanan yangında 800 dükkân yandı.

1639: Balat Kapısı dışındaki mumhanede çıkan yangın, poyraz nedeniyle hızla yayıldı. Önce sur dışındaki ve sahildeki yapılar tutuştu; ardından ateş meydandaki büyük ceviz ağacına sıçradı ve yangın Balat'ın içine girdi. Balat Kapısından Fener Kapısına uzanan yangında tüm Balat semti kül oldu.

1692: Yangın Balat Camii yakınlarındaki bir hallaçta çıktı ve söndürülemeyince toplam 1.500 ev ve dükkân yandı.

1721: Balat'ın iç bölümünde bir terzi dükkânında çıkan yangın, ahşap dükkânlar ve evler bitişik olduğundan büyük bir hızla yayıldı. Sadrazam Damat İbrahim Paşa ve yeniçeri ağası yangın yerine geldiler. Onları çok geçmeden Padişah III. Ahmed izledi. Sonuçta 100 ev, 120 dükkân, 4 debbağhane, 6 ekmek fırını, 1 çörek fırını, 7 değirmen yandı. Çavuş Mescidi ve Medresesi kül oldu.

1729: Yangın Balat Kapısı dışındaki ve surların dibindeki bir mahzende başladı. Rüzgârla şiddetlendi ve suriçini etkisi altına alarak İstanbul'un sekizde birini kül etti. Fener Kapısı'ndan Ayvansaray'a kadar uzanan bölgeyle Edirnekapı-Zincirlikuyu arası tümüyle yandı. Kül olanlar arasmda Sunullah Efendi, Abdürrahim Efendi, Kazasker Sahhafzade, Veliyüddin Efendi, Mirzazade konakları, mektepler, mescitler, kütüphaneler, kiliseler, yüzlerce ev ve dükkân, ayrıca 25 cami bulunuyordu. Yangından sonra Edirne, Gelibolu ve Sakızadası'ndan dülgerler, yapı kalfaları, kereste, tuğla ve kiremit getirtildi; yanan yerlerin imarına yeniden başlandı.

1746: Balat Kapısı içinde başlayan yangın sonucunda birçok ev ve dükkân yandı.

1782: I. Abdülmecid ve Sadrazam İzzet Mehmet Paşa sahilde başlayan yangının söndürülmesi için uğraştılarsa da ateş iki gün sürdü ve Sultan Selim Camii'yle Karagümrük'ten Hazine-i Şerife kadar olan alanı (yaklaşık 7.000 bina) kül etti.

1812: Bir evde başlayan yangın süratle yayılarak İç ve Dış Balat'ı sardı. Eğrikapı, Tekfur Sarayı, Balat Hamamı ve Balat Kilisesi yönlerinde ilerleyen yangın tulumbacıbaşı ağa ve neferleri tarafmdan kontrol altına alındı. Aynalıkavak Sarayı yakınlarındaki Tersane Eminleri Konağinda bulunan II. Mahmud, kaymakam paşaya, kaptan paşaya, sekbanbaşma, bostancıbaşına hasekiler göndererek ateşin bir an önce söndürülmesini buyurdu. Yangın bu arada Ayvansarayl baştan sona yaktı, sur dışına sıçradı ve Eyüp'e doğru ilerlemeye başladı. Bu ateş afeti ancak Eyüp yakınlarındaki Zâl Paşa İskelesi'nin önlerinde durdurulabildi.

1828: Abacıbaşı Çeşmesi yakınında çıktı ve birçok evi kül etti.

1866: Yangın suriçinde çıktı, 500 bina yandı.

1867: Bu kez sur dışında çıkan yangm 118 binayı yaktı.

1874: Balat'ın içinde çıkan yangın sonucunda 27 dükkân, 7 ev, 1 sinagog ve 1 kütüphane yandı.

1877: Mahkemealtı denilen yerde başladı ve 121 binayı yaktı.

1890: Balat surları dışındaki keresteci dükkânında başlayan yangın, şiddetli rüzgâr nedeniyle büyüdü; 70 ev, 35 dükkân, bir cami yandı. Merkez Kumandanı Arif Paşa, Jandarma Kumandanı Cemal Paşa ve Zaptiye Nazırı Nazım Bey yangının büyümemesi için çaba gösterdiler.

1892: Balat Karabaş Mahallesi'nde 60 ev yandı.

1896: Yine Karabaş Mahallesi'nde 45 bina yandı.

1911: 334 ev yandı. Çarşamba'da başlayan yangın, kollar halinde Balat'a, Süleymaniye'ye, Vezneciler'e, Şehzadebaşina, Laleliye, Langa'ya, Yenikapiya uzandı.

1912: 27 ev yandı.

JAK DELEON

lece 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren, Haliç kıyılarına önce devlet fabrikalarının, ardından da her türlü atölye ve imalathanenin, mezbahanın gelmesi buraları büyük ölçüde değiştirmiştir. Ayrıca Balat sahilinde, kıyı çizgisinin biçimsel değişimi de dikkate değerdir. 1838'e dek Balat İskelesi korunaklı bir liman içinde yer almakta, Balat'ın açık lağımları 1890 sonlarına dek bu limana dökülmekteydi. Lağımların kapatılması sırasında, söz konusu limanın kazıklar çakılarak ve üzeri toprak doldurularak kapatıldığı, 1894 depreminden sonra da, yıkılan yapıların molozunun bütünüyle sahili doldurmada kullanıldığı bilinmektedir. Böylece eskisinden oldukça farklı bir Balat sahili oluşturulmuştur. 1894 depreminde Balat Kapısı da yıkılmış, kalan son kısmı 1930'da, yolu daralttığı için tamamen temizlenmiştir.

Balat'ta sık çıkan yangınlar sonucunda, iskele çevresindeki imalathaneler, ahşap depolar, kereste dükkânları, değirmen vb yapılar; suriçindeki sinagog, cami, hamam vb anıtsal örneklerin yanında, dar sokaklar üzerinde genelde küçük, ahşap evlerden oluşan kent dokusu, büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bütünüyle yok olan kesimler, giderek kâgirleşmiş ve dar yollar bir ölçüde genişletilerek gerek sahilde, gerekse de sahile yakın suriçinde, ızgara sistemde bir kentsel düzen uygulanmıştır. Balat'ın özgün yapılarının da zaman içinde önemli ölçüde değişime uğradığı ya da tamamen ortadan kalkarak yerini yeni yapılara bıraktığı görülmektedir. Özellikle 1984-1986 arasındaki Haliç temizleme ve düzenleme çalışmaları sırasında, eski Balat'ın sahil kesimi büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.

Semtin çehresinin değişmesine paralel olarak sosyal yapısı da değişmiştir. 19. yy'da Musevi nüfus açısından yoğun olan mahalleler, 20. yy başında belirgin bir değişime uğramış, 19. yy'm ikinci yarısından itibaren Balat, özellikle Galata bölgesine göç vermiştir. 1942'de yürürlüğe giren Varlık Vergisi, 1948'de İsrail Devleti'nin kurulması gibi nedenler de semtin Museviler tarafından terk edilmesinde etkili olmuştur. 20. yy ortalarından itibaren Halic'in özellikle yukan kesimlerinin deniz trafiğine elverişsiz hale gelmesi ve karayollarının artması, deniz ulaşımını iyice geriletmiştir. Bugün sahilden gelen ve Halic'in 3. köprüsü ile çevre yoluna bağlanan yol, bölgenin en önemli ulaşım arterini oluşturmaktadır. Bütün bunlar Balat'ın geleneksel ticaret hayatını köklü biçimde etkilemiştir. Bölgede yaşayan azınlık nüfus çok azalmış; Balat'ın Musevi nüfusu, çoğu yardım derneklerinin katkılarıyla geçinen, ekonomik düzeyi düşük birkaç aile ile kentin Şişli, Nişantaşı gibi semtlerinde oturup işlerini Balat'ta sürdüren az sayıda tüccar ve esnaftan ibaret kalmıştır.

Bibi. J. Deleon, *Balat ve Çevresi, Bir Semt Monografisi,* İst., 1992; A. Galante, *Histoire des Juifs d'Istanbul, sous le Sultan Mehmed le Conquérant,* I-II, İst., 1941; Güleryüz, *Sinagoglar;* İ. Karmi, *fawish Sites of istanbul,* İst., 1992; I. C. Shick. "Osmanlılar, Azınlıklar ve Yahudiler", 77; V, S. 29 (Mayıs 1986); M. Ch. Varol. *Balat, Faubourg Juif d'Istanbul,* İst., 1989; E. Yalçm, "Balat from the 20's to 60's Some Observations on the Social Structure and Changes", *Observatoire Urbin d'Istanbul,* 3, 1992.

NUR AKIN

BALAT CAMÜ VE TEKKESİ

bak. FERRUH KETHÜDA CAMİİ VE TEKKESİ

BALAT ERMENİ KİLİSESİ

bak. HREŞDAGABET (SURP) KİLİSESİ

BALAT HAMAMI

Haliç'te Balat semtinde, Ferruh Kethüda adıyla da tanınan ve bir Mimar Sinan eseri olan Balat Camii'nin yanındadır.

Yakın zamanda bu yapı Çavuş Hamamı diye isimlendirildiyse de bu tamamen yanlıştır. Şehrin en eski hamamlarından biridir. Kim tarafından, ne zaman yapıldığı kesinlikle bilinmemekle birlikte, R. E. Koçu, hamamın II. Bayezid dönemine (1481-1512), hattâ belki de II. Mehmed

Balat Hamamı
Aras Neftçi

(Fatih) dönemine (1451-1481) tarihlenebileceğini ileri sürmüştür. Gerçekten de Fatih'in bir vakfiyesine göre kurduğu hayrata gelir elde etmek üzere yapılmış hamamlar arasında bu bölgede mevcut iki hamamın adı geçer. Bunlardan biri Balat Kapısı Hamamı, diğeri ise Çavuşbaşı Hamamı olarak isimlendirilmiştir. Bunlardan birinin Balat Hamamı olması mümkündür. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde Balat Hamamı olarak kaydedilmiş olan hamam, 1288/1871 tarihli hamamlar için düzenlenmiş bir belediye nizamnamesinde, birinci sınıf hamamlar arasında aynı isimle yer alır.

Hamamın bugün yok olmuş bulunan Balat Kapışımın tam karşısında bulunması, Fatih evkafından olan Balat Kapısı Hamamı ile aynı yapı olduğu fikrini çok kuvvetlendirmektedir. Ayverdi ise bu hamamı Çavuşbaşı Hamamı olarak adlandırmıştır ki, tarif edilen adres itibariyle yanlış olduğu kesindir. Ancak adı ne olursa olsun bugün mevcut olan hamamın II. Mehmed (Fatih) dönemine ait olduğu kesindir.

Balat Hamamı bir çifte hamamdır ve mimari açıdan henüz incelenmemiştir. E. H. Ayverdi'nin yayımladığı plan da bu yapıya ait değildir. Koçu ise yalnızca erkekler kısmının bir krokisini vermiştir. Soyunma yeri (camekân) geç bir devre aittir ve bir aydınlık fenerinden ışık alır. Ilıklık ve soğukluk bölümleri bu kısmın yanındadır. Bu, geleneksel Türk hamam mimarisinde görülmeyen bir özelliktir. Beşik tonozlu bir örtüye sahip olan ılıklık bölümünden, bir tarafında helaların sıralandığı dar bir dehliz ve sonundaki merdiven vasıtasıyla kare bir mekâna inilir ki, başka hiçbir hamamda böyle bir durum gözükmez.

Bu tonozlu hücre "Yahudi Batağı" adıyla tanınır ve ortasında yalnız Musevilerin kullandığı bir havuz vardır. Sıcaklık bölümü ise dikdörtgen biçiminde iki yanında birer eyvan bölümü bulunan, kubbeli geniş bir mekândır. Duvarlardan birine bitişik bir göbektaşı sekisine sahip olan bu mekândan kare planlı ve kubbeli iki halvet hücresine geçilir. Bu plan şekliyle yapı, çifte halvetli hamam tipinin bir örneğidir. Kadınlar kısmının mimarisi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

Süsleme sayılabilecek hiçbir unsura sahip olmayan Balat Hamamı İstanbul'un en eski hamamlarından biri olması nedeniyle önemli bir yere sahiptir. Ayrıca başka hiçbir hamamda görülmeyen mimari özelliği ile de dikkate değer.

Bibi. Evliya, *Seyahatname.* I. 331; Ayverdi. *Fatih PV,* 593. no. 596. ~[7]29. [7]32: R. E. Kocu "Balat Hamamı". *İSTA.* IV, 1967-1970; *Fatih Mehmed II. Vakfiyeleri.* (1938). vr 94a-b. s. 213; S. Evice. "Balat Hamamı". *DİA.* V, 8.

SEMAVİ EYİCE

BALAT KAPISI

bak. SURLAR

BALAT MUSEVİ HASTANESİ

Balat Ayvansaray'da 1886'dan beri hizmet veren Musevi hastanesi. Bir adı da Or-Ahayim Hastanesi'dir.

19. yy'da Yahudilerin yoğun olarak yaşadıkları Balat ve Hasköy'de yoksul hastaları tedavi edip, bakımlarına yardımcı olma fikri 1884'te Dr. Rafael Dalmedico tarafından ortaya atılmış ve birkaç gencin de katılmasıyla yoksul hastalara evlerinde tıbbi yardımda bulunularak uygulamaya geçilmiştir. Dönemin kötü ekonomik şartlarının da etkisiyle yardıma muhtaç hastaların çokluğu Balat'ta bir Yahudi hastanesinin gerekliliğini doğurmuştur.

Projenin gerçekleşebilmesi için gereken paranın toplanmasını sağlamak amacıyla her Yahudi evine dağıtılan ve 1970'li yıllara kadar sürdürülen "hastaneye yardım kumbarası" fikri de o dönemde ortaya atılmış ve uygulanmaya başlanmıştır.

1885'te Balat Çeşmekaya'da, çalışan işçileri ve yoksulları ücretsiz olarak tedavi eden ve Or-Ahayim (yaşamın ışığı) olarak adlandırılan bir dispanser kuruldu. Bir süre sonra yanındaki evin kiralanmasıyla 8 yataklı bir binada hastaların tedavi altına alınmaları sağlandı.

Bu çalışmalarla büyük ve modern bir hastanenin cemaatleri için önemli bir ihtiyaç olduğunu gören Balat ve Hasköy Musevileri kısıtlı imkânlarıyla projenin gerçekleşmesi için maddi yardımlarını esirgemediler. Balat-Ayvansaray'da bir arsa satın alındı. II. Abdülhamid'in "Yahudi milletinin hastalarını tedavi edebilmesi için" Balat semtinde bir hastane inşaasına izin veren fermanı imzalamasıyla 10 Mayıs 1986 Pazar günü Hahambaşı Moşe Halevi'nin ilk harcı koyduğu temel atma töreni gerçekleşti.

Balat Musevi Hastanesi
Silvyo Ovadya koleksiyonu

Projesi ve inşası devrin ünlü mimarlarından Gabriel Tedesçi tarafından gerçekleştirilen ve 11.000 altına mal olan Or-Ahayim Hastanesi 1898'de hizmete açıldı.

Hastanenin hizmete girdiği dönemde başkanı ve başhekimi olan Dr. Rafael Dalmedico başta olmak üzere Dr. İzak Paşa (Molho).' Dr. Abraham de Castro, Yuda Levi Kezapçıoğlu, Eli Suhami, Samuel Rizo, Robert Levi, Josef Halfon, Yaakov Habib ve Avraam Gerşon'un girişimleri ile oluşturulan proje, başta Baron Moris de Hirsh olmak üzere Rothschild'lerin, Goldschimdt ailesinin; David Sasson ve Elie Leon gibi çoğunluğu Avrupa'da yaşayan varlıklı Yahudilerin maddi yardımları ile inşa edildi.

I. Dünya Savaşımın başlamasıyla 1914' te 30 yatağını Kızılay'ın hizmetine veren hastane 1921'de Bağdat kökenli Elie Kadoorie'nin, genç yaşta ölen eşi Laura Kadoorie'nin anısına yardımda bulunmasıyla 40 yataklı ikinci bir üniteye ve röntgen bölümüne kavuştu. Elie Kadoorie ve ailesinin yapmış olduğu yardımlar sonrasında hastanenin adı uzun bir süre Laura Kadoorie-Or Ahayim olarak anıldı ve bazı belgelerde de bu isim kullanıldı.

Yeni binaların yapılmasıyla her Yahudi hastanesinde olduğu gibi merkez binada bulunan sinagog da bir süre sonra radyoloji bölümünün yer aldığı binaya taşındı.

Aynı adı taşıyan vakıf tarafından idare edilen Balat Musevi Hastanesi'nin ayrıca gönüllülerden oluşan; yemekhane, çamaşırhane ve hastaların bakımını üstlenen bir kadınlar kolu mevcuttur.

Or-Ahayim Hastanesi'nin 1947'den 1970'li yıllara kadar yardım toplamak gayesiyle düzenlemiş olduğu balolar İstanbul sosyetesinde büyük yankılar uyandırmış, birçoğuna dönemin başbakanları bile katılmışlardır.

Haliç çevre düzenlemeleri sırasında deniz kenarında kalan ender binalardan biri olan Or-Ahayim Hastanesi günümüzde 13 doktoru, 90 yatağı, 2 ameliyathanesi ve polikliğini ile Balatlılara ve İstanbul Musevilerine hizmet vermeye devam etmektedir.

SİLVYO OVADYA

BALCIOĞLU, SEMİH

(1928, İstanbul) Karikatürcü. Işık Lisesini ve 1951'de de Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Grafik Bölümü'nü bitirdi.

ilk karikatürü 15 yaşındayken *Akbaba* dergisinde çıktı. *Karikatür, Şaka, Amcabey, Tef, Çivi* gibi gülmece dergileriyle *Akşam, Vatan, Dünya, Hürriyet, Ulus, Tercüman, Bulvar, Son Baskı* gibi gazetelerde karikatürleri yayımlanan Balcıoğlu, 1958'de *Taş* adlı bir gülmece dergisi çıkardı. Daha sonra *Karikatür* dergisiyle birleşerek *Taş-Karikatür* adını alan bu dergiyi 1960'a kadar yayımladı. 1975'te de *Çarşaf* adlı gülmece dergisini kurdu.

Balcıoğlu Türk karikatüründe 1950' den sonra ağırlığını duyuran karikatürcüler kuşağındandır. İlk döneminde özellikle Cemal Nadir Güler gibi eski ustaların etkisinde olan çizgisini sonraları yalmlaştırmış, anlatımın ağırlığını çizime yükleyen yaklaşım içinde yer almıştır. Çalışmaları yurt içinde ve dışında çok sayıda ödül kazanmıştır. Bugüne kadar otuza yakın sergi açmış, 10'u karikatür albümü, ikisi de Türk karikatürü ile karikatürcülerini konu alan olmak üzere 12 kitap yayımlamıştır.

Semih Balcıoğlu'nun seramik çalışmaları da olmuştur. Serigrafi, yağlıboya, kazıresim (gravür) gibi anlatım tekniklerini kullanarak yaptığı karikatürleri de vardır.

Semih Balcıoğlu İstanbullu bir karikatürcüdür. Bu kentte doğmuş, burada çalışmıştır. Onu başka çizerlerden ayıran bir özelliği, yapıtlarından birini bu kente adamış olmasıdır. *Güle Güle İstanbul* (1979. yb 1984) adlı kitabı, değişen yaşam koşullarının bu kent üstündeki olumsuz etkilerini grafik izlenimler biçiminde yansıtır. Bu yapıt 1982'de İtalya'nın Pescera kentinde yapılan en iyi karikatür kitabı yarışmasında birincilik ödülü kazanarak çizerinin olduğu kadar istanbul'un da adının duyurulmasına katkıda bulunmuştur.

ÜSTÜN ALSAÇ

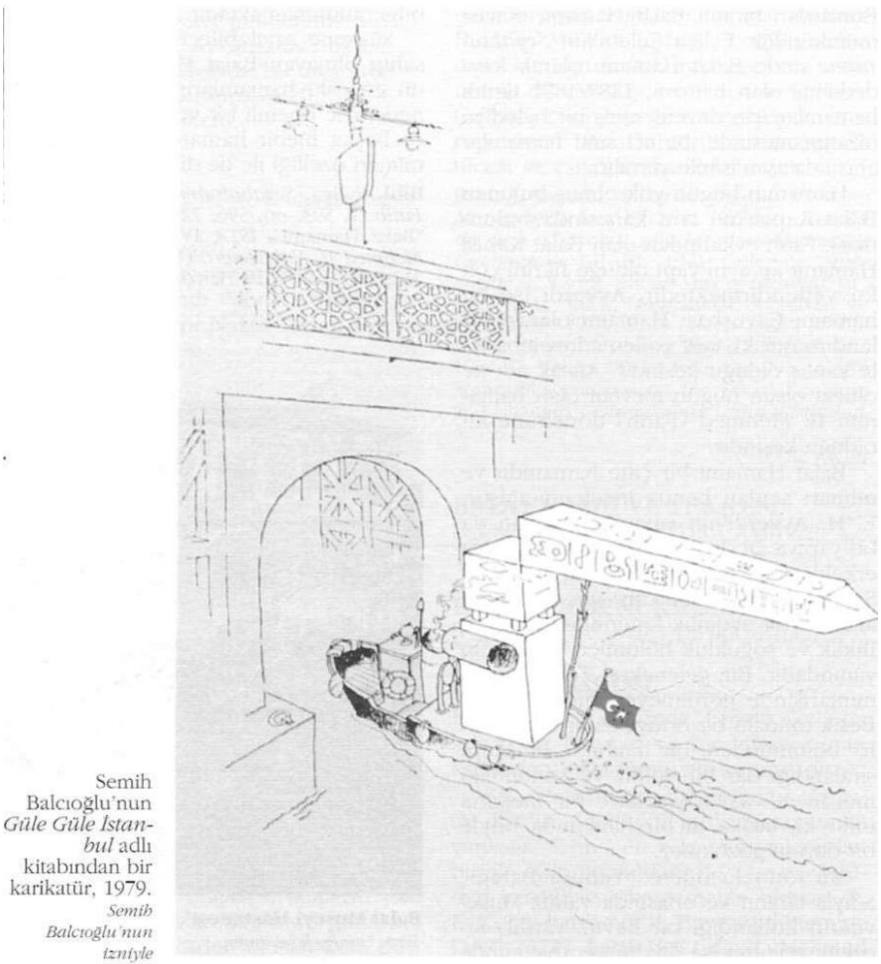

Semih Balcıoğlu'nun *Güle Güle İstanbul* adlı kitabından bir karikatür, 1979. *Semih Balcıoğlu'nun izniyle*

BALÇIK TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Defterdar'ın eskiden "Balçıkiskelesi" olarak anılan kesiminde, Nişanca Mahailesi'nde, Cezeri Kasım Akar Çeşme Sokağı ile Defterdar Caddesinin köşesinde yer almaktadır.

Balçık Tekkesi 863/1458'de darülhadis olarak tesis edilmiştir. Banisi bilinmemektedir. Bu çevreye ve tekkeye "Balçık" ya da "Balçıkiskelesi" adının verilmesinin sebebi, Alibeyköyü ve Kâğıthane derelerinin ağzından toplanan, çömlek yapımına uygun çamurun tekkenin hizasında bulunan bir iskeleye getirilmesi, buradan da Defterdar'ın iç kesiminde toplanmış olan çömlekçilere taşınmasıdır.

Zamanla harap olan yapı 1000/1591-92'de Gazi Tiryaki Hasan Paşa (ö. 1ö11) tarafından mescit olarak ihya edilmiş, imamlığına Halvetî-Sünbülî tarikatından Şeyh Mahmud Efendi (ö. 1609) getirilmiş, böylece bina bir mescit-tekke niteliğine kavuşmuştur. 19. yy'm birinci çeyreği içinde Halvetîliğin Uşşakî koluna intikal eden Balçık Tekkesi'ni 1242/ 1826'da satın alan Şeyh Mehmed Emin Efendi (ö. 1841) binayı tadil ettirmiş ve bağlı bulunduğu Sa'dî tarikatına tahsis etmiştir. II. Mahmud 1251/1835'te tekkeyi yeni baştan inşa ettirmiş, bu arada yapıya türbe bölümünü ilave ettirmiştir. Geçen yüzyılın ikinci yarısı içinde ha-

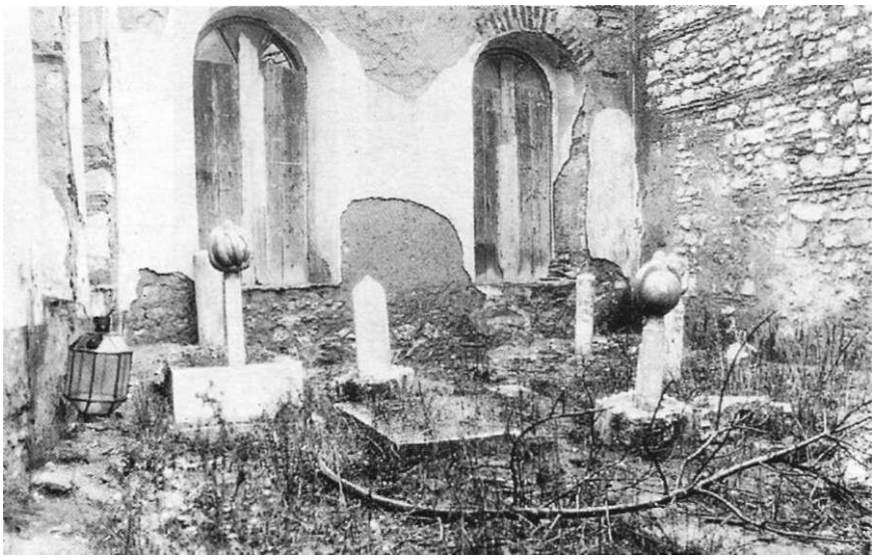

Balçık Tekkesi'nin tevhidhane-türbe bölümünden görünüm, 1940.
M. Baba Tanınan koleksiyonu

rem ve selamlık bölümlerini barındıran ahşap kanadın yenilendiği anlaşılmaktadır. Ayin günü cumartesi olan Balçık Tekkesinde 1303/1885'te, dört erkek ile altı kadının ikamet ettiği, Dahiliye Nezareti'nce hazırlanan istatistik cetvelinde belirtilmiştir.

Kapandıktan sonra terk edilen Balçık Tekkesi 1939'da geçirdiği bir yangından sonra harap olmuş, zamanla yangından arta kalan yıkıntıların çoğu da tarihe karışmıştır. Halen yerinde bir otomobil tamirhanesinin bulunduğu tekkeden geriye bir iki duvar kalıntısı kalmıştır.

Mescit-tevhidhane ile türbe 13x7 m boyutlarında bir yapının içinde toplanmıştır. İki katlı olduğu anlaşılan kagir binanın duvarlarında almaşık örgüye yer verilmiştir. Mescit-tevhidhane ile türbe bölümlerinin, tarikat yapılarına özgü bir bütünlük içinde tasarlandıkları, aralarında, bu bölümleri birbirinden soyutlamayan ahşap korkulukların uzandığı anlaşılmaktadır. Mescit-tevhidhanenin mihrap duvarı ile girişin bulunduğu batı duvarı sağır bırakılmış, ayinlerin icra edildiği bu mekân türbe duvarındaki pencerelerle aydınlatılmıştır. Türbenin uhrevi havası içinden süzülerek gelen ve burada gömülü olanların "ruhaniyetini" temsil eden ışığın ayin mekânını aydınlatması, birtakım başka tarikat yapılarında da gözlenmektedir. Batı duvarı boyunca iki katlı mahfillerin yer aldığı, kadınlara ayrılan fevkani mahfilin kafeslerle donatıldığı tahmin edilebilir. Kesme taştan sövelerin çerçevelediği, sepet kulpu biçiminde kemerlerin taçlandırdığı türbe pencereleri, inşa edildikleri II. Mahmud döneminin ampir üslubunu yansıtmaktadır. Tiryaki Hasan Paşa neslinden bazı kişilerle tekke şeyhlerinin gömülü olduğu türbede, beyaz mermerden yontulmuş dolama kavuklu şahideler dikkati çeker.

Arsanın güney yönünde bulunan iki katlı ahşap binanın zemin katı ile asma katının selamlık, üst katının ise harem olarak kullanılmış olduğu tahmin edilebilir. Üst katta bir çıkma ile donatılmış olan bu yapı, hemen bütün tekke meşrutaları gibi, tasarımı ve dış görünümüyle sıradan bir İstanbul evinin özelliklerini sergilemektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I. ty, 280; Kut, *Dergehname.* 230. no. 10: Ayvansarayî, *Hadîka.* I, 281-282; Çetin, *Tekkeler,* 587; Aynur, *Saliha Sultan,* no. 28, 34; *Âsitâne,* 5; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 2-3, no. 5; Münih, *Mecmua-i Tekâya,* 6; *Ihsaiyat II,* 21; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* I, 136; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 56-57; H. Göktürk, "Balçık Tekkesi ve Mescidi", *İSTA,* IV, 1979-1980; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 32; Akakuş, *Eyyûb Sultan,* 312; Ayverdi, *Fatih III,* 323; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 29-31.

M. BAHA TANMAN

BALE

Osmanlı Dönemi

İstanbul'da ilk bale gösterilerinin geçmişi **16.** yy'a kadar gider. 1524'te istanbul'daki İtalyanlar, Venedik elçisinin evinde bir bale gösterisi düzenlerler. Şarkılı ve konulu olan bu bale, tarihsel kayıtlara "dramma per musica" (müzikli dram) olarak geçer. Şenliklerin birinde gerçek anlamıyla iki "mim-bale" sergilenir. Şehzadeleriyle birlikte yoksul çocukları da sünnet ettirmek isteyen III. Murad İstanbul'da Atmeydam'nda bir şölen düzenler. 14 Haziran 1582 günü gerçekleşen bu şölende 900 oyuncudan oluşan bir topluluk, "Aya Yorgi'nin Ejderle Kavgası" başlıklı mim-baleyi sergiler. Dansçılar aynı gün bir "bale" daha sunarlar. Bu kez antik Akdeniz mitologyasını işleyerek aşk tanrısı Eros'un öyküsünü bedensel dille anlatırlar.

IV. Mehmed'in oğlu Şehzade Mustafa'nın Edirne'de gerçekleştirilen sünnet düğünü (1675), Fransız tarihçi Albert Vandal'a göre "dans ve mim" şölenlerinden oluşmuştur. Yerleşik bale çalışmala-

SARAY'DA KIZ FANFARI VE BALE HEYETİ

Saza davetli olanlar toplanınca padişah hareminin orkestra takımı, yarı resmi al fitilli, koyu lacivert pantolon, setre (düz yakalı ve önü ilikli çuha elbise), ferahili fesli (vaktiyle askerlerin fesleri üzerine dikilen daire biçiminde sarı tepelik) 60 kadar kız, sazendebaşıları önde olduğu halde gelirler. Sofanın yan tarafında notaları notalıklara kor, dururlar. Muzikanın zabiti olan kız, elindeki kısa değneği ile işaret edince başlarlar.

Orkestra takımında keman, viyolonsel ve kontrbas çalan kızlar da bando takımında yer alırlar. Bu zeki ve yetenekli kızların her biri birkaç çeşit musiki aleti çalacak kadar hünerlidir.

Oyun vaktine kadar opera ve diğer güç parçalar çalınır. Oyunlar (Avrupa eski kıyafetleriyle) o zamanın dansları, çalparelerle İspanyol rakları, tefle çeşitli rakslar, İskoçya ayak oyunları, pandomim, komedi, dansözlerin hafif, uçar gibi danslarıdır.

Bu danslarda boyu uzun olanlar kavalyelik, kısa olanlar da damlık ederler. Her oyunda zamanının ve o oyunun kendi kıyafeti giyilir. Bunları kabasazla tavşan ve köçek oyunları takip eder.

Bu saz takımı daima giyindikleri entarileriyle gelirler; rakkaseler oyun takımı giyinirler. Harem, saz gecesi pek parlak olur. En küçük kalfalar bile güzel giyinirler. Sultanefendilere kahve, şerbet, meyve getiren terbiyeli kalfaların ışık gölgeleri arasında hayal gibi gezintileri pek hoş, pek göz alıcıdır. Bu kalfalar yaşlarına uygun biçimde süslenmiş, hotozlu elmaslı eteklerinin uçları şal kemerlerine sokulmuş olarak hoş bir görüntü teşkil eder.

Bu âlem de hakikaten görülecek latif bir manzara idi. Şimdi onu gören gözler hemen kalmadığı gibi şimdiden (1920) sonra da görülemeyecektir. Balolardaki manzara başka, bu başkadır. Bu eğlenceler geceyarısından sonra bile devam eder. Padişah, saza pek seyrek gelir. Bayramın son günü ikindi vakti misafir sultanefendilerin saltanat arabaları iç kapıya getirilir; nezaketle uğurlanır. Kalfaların arabaları ise orta kapıda durur, avluya giremez.

Leylâ Saz, *Haremin İçyüzü,* İst., 1974

Lidya Krassa Arzumanova (ortada) 19301u yıllarda öğrencileriyle birlikte. *L. Krassa Arzuman,* ***1933-1975 Türkiye*** *Çalışmaları* adlı istanbul Devlet Opera ve JBalesi'ne ait bir tanıtım kitapçığının kapağından.

rı II. Mahmud (hd 1808-1839) ve Abdülmecid (1839-186D devirlerinde "Osmanlı Devleti Muzikaları Umum Mürebbisi" olarak Giuseppe Donizetti'nin(->) (Donizetti Paşa) çabalarıyla gelişir. Eylül 1828' de İstanbul'a çağrılan Donizetti, Osmanlı sarayına Batı müziği ilkelerinin yanısıra, opera, operet ve bale örnekleri de getirerek bu türlerin Türkiye'de benimsenmesinin öncülüğünü yapmıştır. Hekim İsmail Paşa'nın kızı Leylâ Saz'ın(-») yazdıklarına göre, Dolmabahçe ve Çırağan saraylarının haremlerinde birer bölüm, kız fanfarı ve bale heyeti çalışmaları için "meşkhane" (derslik) olarak ayrılmıştı. Donizetti'nin İtalya'dan çağırdığı bale eğitmenleri, kızlara "Garp musikisiyle raks" dersleri veriyordu. Haremağaları ve hizmet cariyeleri dansçıların emrinde bulunur, havluyla terlerini siler, su getirir, yelpazelerlerdi. Kız bale heyeti yalnızca kız fanfarının müziği eşliğinde dans ederdi. Günümüzde başbalerin unvanını taşıyan dansçı o çağlarda "kız çavuş" olarak anılırdı. Konuyla ilgili araştırmaları olan Refik Ahmet Sevengil'e göre 90 sanatçıdan oluşan ve haftada iki gün çalışma yapan kız fanfarı ve bale heyetinin bir örnek yaptırılmış elbiseleri vardı. Defne yaprağı işlenmiş, 2 cm genişliğinde sırma zırhlı, narçiçeği kadifeden pantolon ve etekleri, kolları, boyun tarafları yine sırma işlemeli ceket giyerlerdi. Kızların saçları kısa kesilirdi; başlarında elbiselerinin kumaşından, kenarı sırma zırhlı ve ferahili fes, ayaklarında parlak potinler bulunurdu.

19. yy'da İstanbul'da, konuk italyan bale toplulukları da izlenirdi. Naum Efendinin Galatasaray Sahne Sokağı'ndaki Beyoğlu Tiyatrosu'nda (buraya İtalyan Tiyatrosu da denirdi) İtalya'dan çağrılan topluluklar bale gösterileri sunarlardı. 19 Nisan 1860'ta "La Fille Mal Gardée", 13 Ekim 1860'ta "İl Travestimente Amoroso" baleleri, 21 Kasım 1860' ta Verdimin "Les Vêpres Siciliennes" operasının "Dört Mevsim Balesi" burada ramp ışıklarına çıkmıştı.

Sevengil, önceleri Soulie Cambaz Kumpanyası, sonra Gedikpaşa Tiyatrosu, ardından Osmanlı Tiyatrosu adını alan küçük ahşap yapıda değişik bale yapıtlarının sergilendiğini belgeler. Osmanlı Tiyatrosu'nun 8 Şubat 1866 tarihli program dergisinde "Hint Balesi", "iki Balerina, Yani Oyuncu Kızın Amerikan Dansları" gibi notlar yer alır. Topluluğun 12 Şubat 1866 günü yayımladığı tanıtım yazısındaysa "Çin Balesi", "Balerin Kızlardan Birinin Halka Dehşet Verir Surette Gülle Üzerinde Latif Oyunları" türünden açıklamalar bulunur.

Cumhuriyet Dönemi

İstanbul'da ilk klasik bale adımları 1920' lerde atıldı. St. Petersburg Bale Okulumda eğitim gören Krassa Arzumanova 1921' de Türkiye'ye geldi ve ciddi bir bale eğitiminin başlatılabilmesi için girişimlerde bulundu. Arzumanova ve öğrencilerinin istanbul'daki ilk gösterileri Casa d'Italia salonunda 8 Kasım 1931'de gerçekleşti. 1 Nisan 1933'te, Union Française'deki "Temsilli ve Musikili Müsamere"nin ardından, Yardımseverler Derneği, Kızılay ve Fukaraperver Cemiyeti yararına yapılan bale gösterileri geldi. Eminönü Halkevi'nin ilk bale gösterisi 59 kız ve 1 erkek öğrenciyle 1942'de ramp ışıklarına çıktı. Eminönü Halkevi'nin ardından Beyoğlu ve Şişli halkevlerinde de bale çalışmaları yapıldı. "Bir Orman Masalı", "Antikacı Dükkânı", "Çiçek Bahçesi", "Köy Düğünü", "İnci'nin Rüyası", "Bora" gibi klasik-folklorik yapıtların sahnelenebilmesinde, daha sonra Leyla Arzuman adını alan Krassa Arzumanova'nın büyük emeği vardı.

1940'larda Türkiye'ye gelen Macar göçmeni Olga Nuray Olcay, İstanbul Devlet Operası'na dansçı olarak girdi. 1953'te İstanbul Belediye Konservatuvarı Bale Bölümü'nü kurdu. Kuruma 1955'te katılan Rezzan Abidinoğlu'yla birlikte öğrenci yetiştirmeyi sürdürdü. Bu arada İstanbul'da özel bale dershaneleri de açılmaya başladı.

1960'ların sonlarında İstanbul Devlet Balesi kuruldu ve 1969-1970 sezonunda ilk oyunlarını sergiledi (bak. Devlet Opera ve Balesi).

JAK DELEON

BALIK PAZARLARI

istanbul'un tarihi balık pazarı Eminönü Meydam'ndaydı. Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde Büyük Gümrük ile Yemiş İskelesi arasında yer alan balık pazarı, Bizans döneminde de aynı yerde bulunuyordu. Cumhuriyet dönemin-

Günümüzde balık pazarlarının en ünlüsü olan Beyoğlu Balık Pazarı'ndan bir görünüm (üstte) ve Sarıyer'deki pazardan bir balıkçı tezgâhı (sağda).
Ahmet Kuzik (üst), Erdal Yazıcı (sağ)

de ise Balıkpazarı Caddesi, Lüleci Sokağı, Balıkçılar Loncası Sokağı ve Balıkhane Sokağı üzerinde kurulu bulunan Eminönü Balık Pazarı 1958'deki istimlak sırasında ortadan kaldırılmıştır. Yıkımdan sonra Mısır Çarşısı'nın batı cephesindeki dükkânlar onarılarak balık pazarı esnafına tahsis edilmişse de pazar eski canlılığına kavuşamamıştır.

Osmanlı döneminde Galata'da da bir balık pazarı bulunuyordu. 17. yy'da İstanbul'a gelen Thevenot ve Le Bruyn gibi Batılı gezginlerin yazdıklarından, o dönemde Galata Balık Pazarı'nın Eminönü Balık Pazarımdan daha büyük ve daha canlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Türklerin balığa henüz Hıristiyanlar kadar rağbet etmemeleriyle açıklanabilir. Galata Balık Pazarı günümüze gelmemiştir.

Bugün İstanbul'un en ünlü balık pazarı, Galatasaray'da, İstiklal Caddesi Sahne Sokağı'nda bulunan Beyoğlu Balık Pazarı'dır. Sultan Abdülaziz zamanında kurulmuştur. Kıdem ve önem olarak Köyiçi Caddesi'ndeki Beşiktaş Balık Pazarı, Beyoğlu Balık Pazarı'nın hemen ardından gelir. Kumkapı, İstinye ve Sarıyer'de yakın geçmişte kurulmuş önemli balık pazarları bulunur.

SELİM SOMÇAĞ

BALIKÇILIK

Dört yanı denizlerle çevrili İstanbul'da, balıkçılık gerek beslenme gerekse ticaret açısından tarihin bütün dönemlerinde önemli bir yere sahipti. İstanbul'da, Bizans'tan günümüze dek süregelen köklü bir balıkçılık geleneği vardır. Asırlar boyunca kuşaktan kuşağa aktarılan tecrübeler sonucunda İstanbul balıkçıları şehrin çevresindeki denizlerdeki balıkların türleri, davranışları, göçleri hakkında çoğu günümüzün bilimsel bulgularıyla da doğrulanan bir bilgi birikimine ulaşmışlar, bu birikimin ışığında çeşitli balık avı yöntemleri geliştirmişlerdir.

Bizans Döneminde Balıkçılık

Bizans'ta, deniz ya da akarsu yakınında bulunan köylerin ahalisi balıkçılıkla uğraşırdı. Balık, halkın günlük beslenmesinde en önemli protein kaynağı idi. Balık tutma hakkı "haleia" denilen bir vergi karşılığı sağlanırdı. Ayrıca tutulan balıkların üç ya da dörtte birinin ödenmesiyle oluşan "halieutike tritomoiria" ve "tetramoiria" denen vergiler vardı. "Halieus" adı verilen balık avcıları, "karabion" adlı tekneleri ile balığa çıkar, ayrıca "vivaría" denen havuzlarda da balık yetiştirirlerdi.

Bizans dönemi İstanbul'unda özellikle Boğaz köyleri, Adalar, Kadıköy, Maltepe-Tuzla bölgesi, Yedikule'den Bakırköy'e kadar uzanan sahillerde balıkçılık gelişmişti. Bir belgede, Kalkhedon (Kadıköy) balıkçılarının, işlerinin iyi gitmemesi üzerine, rahiplerin, tüccarların, balıkçıların koruyucusu Aziz Lukas'a başvurduklarından söz edilmektedir. Aziz Lukas'tan hayır duası alan balıkçılar, bundan böyle ona, avlarının onda birini vermeyi kabul etmektedirler. İstanbul balıkçılarının tek değil ekipler halinde çalıştıklarını ve başlarında balıkçılar loncasından tecrübeli bir kişinin, bir balıkçı ustasının bulunduğunu yine bu belgeden öğreniyoruz.

İstanbul'un taze balık ihtiyacı çevresindeki denizlerden sağlanırken tütsülenmiş balık ve havyar Azak Denizinden geliyordu. *Eparhos tes Poloes(^>)* kayıtlarına göre, balıkçı ile balık satıcısı birbirinden ayrı idi. Buna karşın, İstanbullu balıkçıların Tauri Forumu'nda(->) açık ya da kapalı mekânlarda balık satma hakları vardı. Öte yandan, tütsülenmiş, tuzlanmış ve kurutulmuş balık satmanın ayrı bir loncanın (saldamarioi) işi olmasına karşın, bir vergi ödemek suretiyle bu ürünlerin balıkçılarca da satılabilmesi, bu konudaki sınırlamaların kesin ve aşılmaz olmadığını düşündürmektedir. Balık satışı, resmi görevliler ve loncanın tayin ettiği bir kişinin denetiminde yapılırdı. Bir belgeye göre, **12** tane balığı balık avcılarından **1** bakır paraya alan satıcılar, bunların 10 tanesini **1** bakır paraya satmış ve yüzde **16** civarında bir kâr elde etmişlerdi. Balık ve balıkçı figürünün Bizans mecazındaki yeri de önemliydi. "İnsanların balıkçısı" deyimi havarilerin çeşitli sıfatlarından biriydi. Ayrıca, dostlara güzel ve nadide bir balık göndermek çok değerli bir armağan kabul edilirdi.

Bibi. E. Trapp, *Die gesetzlichen Bestimmungen über die Errichtung einer Epoche,* 1966, s. **329-333;** F. Tinnefield, "Zur Kulinarischen Qualität Byzantinischen Speisefische", *Studies in the Mediterranean World Past and Present,* c. II, Tokyo, 1988, s. **155-176.**

AYŞE HÜR

Osmanlı Döneminden Günümüze

Evliya Çelebi'ye göre, İstanbul'da **1**.000 kişi olan "esnaf-ı düzenciyan-ı çırnık" (olta balıkçıları) 600 dükkâna; 300 kişi olan "esnaf-ı ağcıyan" ise 70 dükkâna sahipti. Klasik Osmanlı sisteminde İstanbul'da balıkçılık, bostancı hasekilerinden balık emininin denetimindeydi. Yıllık mukataa ile işletilen Boğaz'daki dalyanların iltizamı onun üzerinde olduğu gibi, Eminönü Balık Pazarı'ndaki balıkhaneye getirilen balıklardan rüsum da alırdı. Balık emini, saraya balık sağlamakla görevli olan Balıkhane Ocağı'nın amiriydi. Balıkhane Ocağı Topkapı Sarayımın Marmara'ya bakan kesiminde, Otluk Kapısı ile Ahırkapı arasındaki Balıkhane Kapısı yakınında bulunuyordu. Eremya Çelebi, balık emininden de bahsetmekle birlikte, kılıçbalığmın Ka-

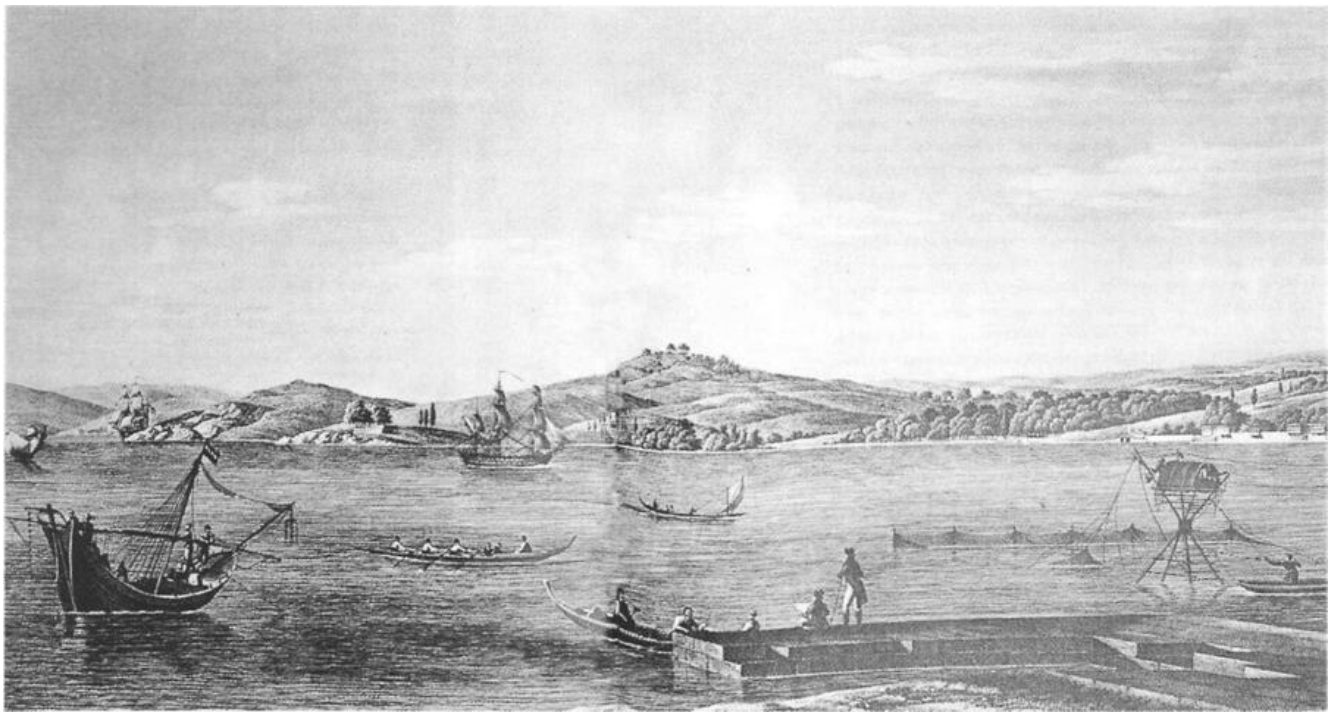

Melling'in Beykoz'u betimleyen bir deseninde balıkçılar. 18. yy.
Voyage Pittoresque de Constantinople et rives du Bosphore, tıpkıbasım. 1969
TETTV Arşivi

radeniz'den gümrük emininin nezareti altında getirildiğini yazar. 1881-1923 arasında, İstanbul'da ve Marmara Denizinde tutulan balıktan alman vergi Dûyun-u Umumiye tarafından toplandı. Bu amaçla Dûyun-u Umumiye'ye bağlı Balıkhane Nezareti kurulmuştu.

Yüzyıllar boyunca geliştirilen balık avı yöntem ve araçlarının iki ana kategorisini meydana getiren olta ve ağlar. İstanbul'da iki farklı tarihi gelişim çizgisi izlemiştir. Çağımızda naylon misina veya suni elyaftan makaralı kamışlar gibi yeniliklerin ortaya çıkmasına rağmen geleneksel olta türleri varlığını ve önemini korumuş ve oltacılık kesintisiz bir evrim göstermiştir. Çapari ve paraketa yüz yıl önce olduğu gibi bugün de olta balıkçılığının en önemli araçlarıdır. Ağla yapılan balık avcılığının araç ve yöntemleri ise yüz yıl öncesine göre çok farklıdır. 1915'te gırgırın, daha sonra trolün Türkiye'ye gelmesi, motorlu deniz taşıtlarının ve motorlu bocurgatların yaygınlık kazanması ve son olarak da sonarın balıkçılığa uygulanmasıyla yüzyıllardır kullanılan geleneksel araç ve yöntemler büyük ölçüde terk edilmiştir. 20. yy'm ilk yarısına kadar İstanbul'da yaygın olarak kullanılan, fakat günümüzde hemen hemen tamamen ortadan kalkmış olan başlıca ağ türleri dalyan, voli ağı, sürütme ağı, ığrıp, manyat, tarlakoz, çökertme ağı ve alamana idi.

Dalyan denizin kıyıya yakın kesimlerinde kurulan ve geçici balıkları avlamakta kullanılan sabit bir ağ düzeneğidir. En eski balık tutma yöntemleri arasında olan dalyan, "U" şeklinde denize çakılmış kazıkların arasına ağların gerilmesiyle kurulur. Yılda iki defa büyük balık göçüne sahne olan Boğaz'da çok sayıda dalyan kurulurdu.

Voli ağı, kıyıya yakın yerlere atılıp kıyıdan çekilmek suretiyle toplanan bir ağdır. Voli ağının atılacağı yerlerin zeminde ağların çekilirken takılabileceği engebelerin olmaması, yani balıkçı tabiriyle zeminin ilişkensiz olması gerekir. Voli ağı kıyılarda bol balık yapan, tabanı ilişkensiz, voli yeri denen belli bölgelere atılırdı. Voli yerleri her yıl belli balıkçılar tarafından kiralanır, başka balık-

İSTANBUL'DA YUNUS VE FOK

Balık türlerinin yanısıra İstanbul'un deniz faunası içinde iki deniz memelisinin, fok ve yunusun da önemli yeri vardır.

Halk arasında ayıbalığı da denen fokun Türkiye'de rastlanan türü Akdeniz fokudur *{Monachus monachus).* 1960'lara kadar Akdeniz foku Türkiye'nin bütün kıyı bölgelerinde yaşıyordu. İstanbul'da fok özellikle Adalar ve Tuzla kıyılarında ürer, kışm daha geniş bir alanda görülür, bazıları Boğaz'ın sakin koylarında barınır, hattâ kışm boşalan yalıların kayıkhanelerinde yatarlardı. Fokun Boğaz'da özellikle levrekle beslendiği gözlenmiştir. Zeki bir hayvan olan fok, yavruyken yakalanarak eğitilirdi, böylece fok sahipleri Galata ve Eminönü'nde balığa gösteri yaptırarak para kazanırlardı. Gösteri foklarının sonuncusu ve en ünlüsü 1960'lara kadar Galata Köprüsü'nün Eminönü ayağına yakın bir çadırda hünerlerini sergileyen Yaşar adlı foktu. 1970'lere gelindiğinde çevre kirliliği ve yavruladıkları kumsalların yerleşim birimlerine dönüştürülmesi nedeniyle İstanbul'da fok tarihe karıştı.

Yunuslar ise başta lüfer olmak üzere balık sürülerinin peşinden Boğaz'a girerler. Boğaz'da görülen türler balıkçıların tırtak dediği asıl yunus *(Delphinus delphis),* balıkçıların afalina dediği boz yunus *(Tursiops truncatus)* ve muturdur *(Phocoena phocoend).* 1577'de İstanbul'a gelen Gerlach, Boğaz'da yunusların 200-300'lük sürüler halinde görüldüğünü belirtir. Avlanırken balıkları kıyıya sürdüğü için eski balıkçılar yunusa "mübarek hayvan" der, uğurlu sayarlardı. Bununla birlikte yunus bazen ağlara girip hem balıkları kaçırır, hem de ağı parçalardı. 1950'lerden itibaren yunusların Karadeniz'de yağları için zıpkınla avlanmaya başlanması ve deniz kirliliği nedeniyle sayıları azaldığından bir zamanlar Adalar'a giden vapur ve teknelerle yarış eden ve İstanbul halkının eğlencelerinden biri olan yunuslara artık Marmara'da ve Boğaz'da pek seyrek rastlanmaktadır.

İSTANBUL

çılar buralarda, ancak voli sahibinin İzniyle ve tutulan balığın onda birini ona vermek şartıyla avlanabilirlerdi. 1915'te istanbul'da bulunan 64 voli yeri şunlardı: Rumeli yakasında Karadeniz'den Marmara'ya doğru Karadeniz'de Karaburun Volisi, Boğaz'da Büyükliman Volisi, Sazhdere Volisi, Küçük Semerkaya Volisi, Büyük Semerkaya Volisi, Sarıkaya Volisi, Kumsal Volisi, Sırataş Volisi, Mutfakönü Volisi (Rumelikavağı). Yenimahalle Volisi, Saray Volisi (Yenimahalle-Sarıyer arasında), Çamur Volisi (Sarıyer), Sığ Voli (Mesarburnu), Bülbül Sokağı Volisi (Büyükdere), Maltız Çarşısı Volisi (Büyükdere kalafat yeri), Ermeni Kilisesi Volisi (Büyükdere), Kefeliköy Volisi, Çakıldere Volisi, Ağaçaltı Volisi, Kireçburnu Volisi. Tarabya Volisi, Kalender Volisi, Yeniköy Volisi (Köybaşı), Istinye Volisi, Hafız Paşa Volisi (İstinye), Camlı Sokak Volisi (İstinye), Çamur İskelesi Volisi (İstinye). Değirmen Sokağı Volisi (İstinye), Bebek Volisi, Kuruçeşme Volisi, Ortaköy Camiarkası Volisi, Ortaköy Camiönü Volisi, Haraççıbaşı Volisi (Beşiktaş), Altın Voli (Beşiktaş), Dolmabahçe Volisi, Fındıklı Camiönü Volisi, Fındıklı Camiarkası Volisi; Anadolu yakasında Karadeniz'den Marmara'ya doğru Soğan Adası Volisi. Poyraz Volisi (Poyrazköy), Filburnu Volisi, Gökkaya Volisi, Macar Volisi, (Anadolukavağı), Kavak Volisi (Anadolukavağı), Serviburnu Volisi (Umuryeri), Sığ Voli (Umuryeri), Kaplumbağataşı Volisi (Umuryeri), Erik Volisi (Umuryeri). Dip Ocak Volisi (Umuryeri), Baş Ocak Volisi (Umuryeri), İncfrdibi Volisi (Umuryeri), Toptaş Volisi (Beykoz), Burunbahçe Volisi (Paşabahçe), Kozaltı Volisi (Paşabahçe-Çubuklu arasında). Çubuklu Volisi, Hamam İskelesi Volisi (Anadoluhisarı), Göksu Volisi (Göksu Kasrı önünde), Kapaklık Volisi (Göksu-Kandilli arasında), Çöp İskelesi Volisi (Çengelköy), Karakolhane Volisi (Çengelköy), Çengelköy Vapur İskelesi Volisi, Şemsipaşa Volisi (Üsküdar), Dereağzı Volisi (Üsküdar). Çöplük Volisi (Üsküdar), Mumhane Volisi (Üsküdar).

Voli ağı, balıkların içinde toplanacağı bir torba ile torbanın iki kenarına bağlı, kol denen, dörtgen şeklinde iki uzun kanattan meydana gelir. Kolların uçlarına birer uzun halat bağlıdır. Bu halatlardan birinin ucu karaya bağlandıktan sonra voli ağı bir kayığa yüklenir. Kayık açıldıktan sonra voli yerinde ağ dökülerek bir çember çizilir ve diğer halatın ucu karaya götürülür. Kolancı denen balıkçılar iki halattan çekerek ağı karaya toplarlar. Voli ağının kollarının iki kenarında tor denen asıl ağın bağlı bulunduğu birer ip vardır. Bu iplere yaka denir. Voli ağlarının üst yakasına mantar, alt yakasına ise kurşun veya taş bağlı olduğundan, ağ denizde dik durur ve böylece mümkün olan en geniş hacmi çevirir. Bazen voli ağının açık denizde yelkenli tekneler tarafından çekilerek kullanıldığı olur. Bu durumda voli ağı sürütme ağı adını alır. Voli ağları voli yerlerinin derinliğine ve ağı kullananların sayısına göre çok farklı büyüklüklerde olabilirler.

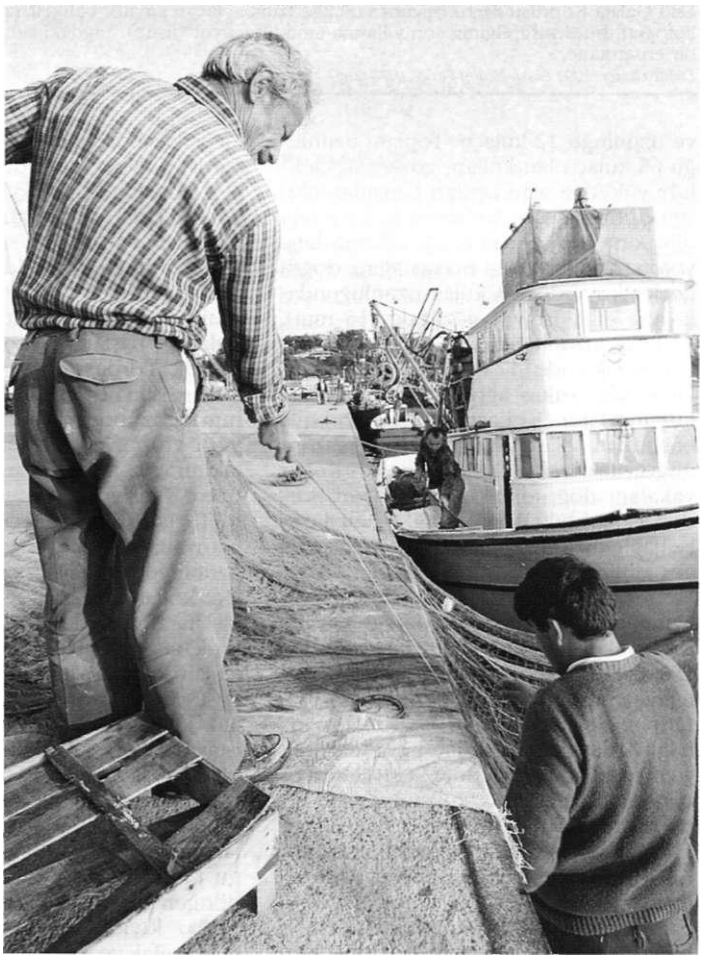

Şile'de balıkçı tekneleri (üstte) ve ağlarını onaran balıkçılar (sağda). *Fotoğraflar Tahsin Aydoğınuş*

En eski ağ çeşitlerinden olan ığrıbın geçmişi Romalılara kadar gitmektedir. İstanbul'da Bizans devrinden beri kullanılmaktadır. Sabit bir ağ düzeneği olan dalyan hariç tutulursa ığrıp İstanbul'da kullanılan en büyük ağdır. Iğrıbın yapısı esas olarak voli ağımnkine benzer, bir torba ve iki koldan meydana gelir. Torbanın dibinde kurna denen daha dar bir bölüm vardır. Boğaziçi'ne mahsus, Boğaz ığrıbı denen ığrıpların alt yakası çift olurdu. Boğaz ığrıbı büyük ığrıp ve küçük ığrıp olarak iki boydu. Büyük ığrıbın torbası, istavrit gözünde (15 mm)

Eski Galata Köprüsü ömrü boyunca oltayla balık avlayan amatör balıkçılara evsahipliği etti. Fotoğraf, bu evsahipliğinin son yıllarına tanıklık ediyor (üstte). Sağdaki ise 19701i yıllardan bir enstantane.
Erdal Yazıcı, 1991 (üst). Halim Dinç, 1977 (sağ)

ve uzunluğu 12 kulaçtı. Toplam uzunluğu 65 kulaç olan kolları, gözleri üç farklı büyüklükte olan üç ayrı parçadan oluşurdu. Bu parçalar torbadan itibaren ana dibi, orta ağ ve makas ağı adlarını taşıyordu. Ana dibinden makas ağına doğru gözler büyürdü. 23 kulaç uzunluğundaki ana dibi, istavrit gözünde (15 mm), 20 kulaç uzunluğundaki orta ağ kör uskumru gözünde (17 mm), 20 kulaç uzunluğundaki makas ağı uskumru gözünde (19 mm) idi. Kolların eni ise torbaya bağlı olan uçlarda 20 kulaç iken makasa doğru azalarak 8 kulaca inerdi. Kollar yakalara doğrudan doğruya değil, sardon denen büyük gözlü ağlar aracılığıyla bağlıydı. Büyük ığrıbın alt yakasında ana dibinden başlayarak kayışlarla bağlanmış 44 taş bulunurdu. Bu taşların ağırlıkları 5-8 okka kadardı. Üst yakada ise, toplam ağırlıkları 80 okkayı bulan 180 parça mantar vardı. 4 okkalık bir mantar da torbanın ağzını yüzdürürdü. Iğrıp makasların alt ve üst kenarlarına bağlı halatlardan çekilir, kayıktan atılır ve kayığa toplanır, bu iş için kancabaş denen üç çifte kayık kullanılırdı. Bir ığrıp takımında reis, palacı, kıç yoldaşı ve 11 tayfa olmak üzere 14 kişi bulunurdu. Kıç yoldaşı kayığın arkasından ağı atardı. Iğrıp atılırken kayık yeke ile değil pala denen özel bir kürekle idare edilir, bunu tutana palacı denirdi. Küçük ığrıbın torbası 11, ana dibi, orta ve makas ağlarının toplam uzunluğu 25 kulaç, kolların eni torba kenarında 14, makasta 3 kulaçtı. Küçük ığrıp takımı 12 kişiydi. Boğaz ığrıplarıyla en çok torik, palamut, uskumru, kolyoz ve istavrit avlanırdı. İstanbul'da Boğaz ığrıbından başka ada ığrıbı denen ve daha çok Adalar'da kullanılan bir ığrıp, daha vardı. Boğaz ığrıbından daha küçük olan ada ığrıbının alt yakasında hem taş, hem de kurşun vardı ve dibi süpürürdü.

Manyat çok küçük bir ığrıptı. Alt yakasında taş değil kurşun bulunurdu. Torbasının uzunluğu 4-5 kulaç, kollarının uzunluğu Boğaz'da kullanılanlarda 50, Marmara'da kullanılanlarda 70 kulaç olurdu. Kolların eni torba ağzında 12 kulaçtan başlar ve makaslarda 4 kulaca inerdi. Torbası kör istavrit (13 mm), kollan istavrit (15 mm) ve uskumnı **(19** mm) gözündeydi. Manyatla her türlü yerli ve gezici balık avlanırdı. Manyat takımı reis, kıç yoldaşı ve 5 tayfa olmak üzere 7 kişiydi.

Tarlakoz da ığrıp yapısında, fakat manyattan küçük bir ağdır. Torbasının uzunluğu 6-8 kulaç, yüksekliği 5-7 kulaç, kollarının uzunluğu 25 kulaçtır. İki kişi tarafından kullanılırdı. Göç zamanı torik ve kofana gibi büyük balıklardan kaçan küçük balık sürüleri kıyılara yanaşır. Buna corum denir. Tarlakozla Boğaz kıyılarındaki corumlarda uskumru, istavrit, hamsi avlanırdı. Tarlakoz sürekli olarak Adalar'da ve Haliç'te kullanılırdı.

Çökertme de dalyan gibi kıyılara kurulur. Kazıklar yerine demirlemiş kayıklara bağlanarak sabitleştirilmiş, uzunluğu 14 kulaç, genişliği 12 kulaç olan dikdörtgen bir ağdır. Çökertme İstanbul'da Boğaz kıyılarının daimi sakinlerinden olan kefal ve gümüşbalıklarının avında kullanılırdı. Kefal çökertmesi uskumru gözünde (19 mm), gümüş çökertmesi kilindar gözünde (10 mm) olurdu. Çökertme 10-15 kulaçlık iki iple bir kenarından karaya, aynı boyda ikişer iple de üç kenarından denizde demirlemiş üç kayığa bağlanırdı. Kayıklarda, her ipin ucunda bir kişi olmak üzere ikişer tayfa bulunurdu. Çökertmenin ipleri salındığında kenarlarına bağlı olan 4-5 okkalık taşlar sebebiyle ağ dibe çöker ve balıkçılar av gözlemeye başlardı. Su berraksa balıklar gözle izlenir, görüşü bozacak kadar çalkantı varsa suya zeytinyağı dökülerek çalkantı giderilmeye çalışılırdı. Bulanık suda ise denize iskandiller atılır, yemlenen balıkların iskandile çarpması iskandil ipinden hissedilirdi. Balıkların çökertmenin üstüne geldiğini fark eden tayfanın "Vira!" komutunu vermesiyle ipler çekilerek balıklar yakalanırdı. İstanbul'da ikisi Haliç'te, kalafat yeri ve Yağkapanı karşısında, diğerleri de Boğaz'da Arnavutköy, Ortaköy ve Salıpazarı kıyılarında olmak üzere beş yerde çökertme ağı kuruluyordu. İstanbul'da çökertme avı mart ortasında başlar, mayısın 20'sinde sona ererdi.

Büyük bir ağ olan alamanayla kıyıdan uzakta, 10-15 kulaç derinliğindeki sularda balık avlanırdı. Alamana iki kayıkla kullanılabilirdi. Dikdörtgen olan alamana ağının genişliği 7,5-25 kulaç, uzunluğu 200-250 kulaç arasında değişirdi. Üst yakasında toplam ağırlığı 80 okka olan 1.000 parça mantar, alt yakasında da toplam ağırlığı 80 okka olan 1.000 parça kurşun bulunurdu. Gözlerinin büyüklüğü tutulacak balığın boyuna göre değişirdi. Her alamana kayığında kürekçilerden başka bir de boynacı, yani dümenci bulunur, reisle beraber alamana takımının 20 kişiyi geçtiği olurdu. Alamana ağının yarısı bir kayığa, diğer yarısı da öbür kayığa istiflendikten sonra, kayıklar kıç kıça getirilerek kama denen bir tahta parçasıyla birbirine raptedilir ve bu şekilde hareket edilirdi. Reis öndeki kayıkta bulunan albora denen direğe çıkıp gözcülük ederdi. Balık sürüsü gündüz deniz üzerindeki kıpırtılardan, gece de yakamozdan tespit edilirdi. Bu, büyük ustalık ve tecrübe gerektirir-

di. Reisin sürüyü görünce "Mola!" diye bağırması üzerine kayıkları birbirine bağlayan kama çekilerek kayıklar ayrılır, ağa denizde bir çember çizdirerek balıklar kuşatılırdı. Balıkları ağm ortasına yöneltmek için denize kışkış taşı atılır, podima vurulur veya puntal çakılırdı. Podima vurmak tayfaların ayaklarıyla kayığın dibine vurarak gürültü yapmasıydı. Puntal adı verilen uzun bir sırıkla suya vurmaya puntal çakmak denirdi. Geceleri ise aynı amaçla ateş yakılırdı. Alamana özellikle palamut, torik ve lüfer avında kullanılırdı. Eylülde başlayan alamana avı, geçidin seyrine göre kasım veya aralık ayına kadar devam ederdi.

Günümüzde Balıkçılık

Günümüzde İstanbul'da büyük ağlarla avlanan balıkçılar Rumeli yakasında Karaburun, Rumelifeneri, Garipçe, Rumelikavağı, Yenimahalle, Sarıyer, Büyükdere'de, Anadolu yakasında ise Anadolufeneri, Poyrazköy, Beykoz ve Anadoluhisarı'nda otururlar. Suriçi İstanbul'da büyük ağ balıkçılığının tarihi merkezi olan Kumkapı yakın geçmişte bu özelliğini yitirmiştir. Küçük ağlar ve oltayla, kayıklardan avlanan profesyonel balıkçılara ise hemen bütün deniz kıyısı semtlerde rastlanmaktadır. Büyük *ağlarla* avlanan balıkçıların hepsi, 1.280 üyeli İstanbul Balık Müstahsilleri Derneği'ne üyedir. Çeşitli köy ve semtlerdeki balıkçılar da Rumelifeneri, Garipçe, Rumelikavağı, Yenimahalle, Sarıyer, Büyükdere. Ortaköy, Küçükçekmece, Silivri, Poyrazköy, Anadolukavağı, Beykoz, Anadoluhisan Sınırlı Sorumlu Su Ürünleri Kooperatifleri ve Üsküdar, Bostancı, Tuzla Su Ürünleri Kooperatifleri bünyesinde örgütlenmişlerdir. Bu kooperatifler Sınırlı Sorumlu İstanbul Bölgesi Su Ürünleri Kooperatifleri Birliği çatısı altında bir araya gelir.

İstanbul'da boyu 15-45 m arasında değişen 150 kadar gırgır teknesi, boyu 7-15 m arasında değişen 500 kadar da voli ağı, uzatma ağı, algarna ve trol teknesi bulunmaktadır. 1992'de İstanbul sularında avlanan başlıca balık türlerinin miktarları kg cinsinden şöyledir: Hamsi, 2.703.440. istavrit 2.912.389, çinakop 388.152, lüfer 187.164, kofana 1.**461,** palamut 181.**166,** torik 67.926. tekir 315.714, kefal 125.894, kırlangıç 8.117, gümüş 48.786.

Eskiden Eminönü Balık Pazarı'nda bulunan İstanbul Balıkhanesi, pazarın 1957'de yıkılması üzerine Azapkapı'ya, 1982'de de Kumkapı'ya taşınmıştır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından işletilen balıkhanenin limanı 120 tekne kapasitelidir. 95 yazıhanenin yer aldığı İstanbul Balıkhanesi bütün İstanbul'un balık dağıtım merkezidir. Balıkhaneye gelen balıklar, saat 06.00-**13.**00 arasında müzayede usulüyle satılır.

İstanbul'da profesyonel balıkçıların yanısıra çoğu kamış oltalarla kıyıdan, bir bölümü de kayıklardan avlanan çok sayıda amatör balıkçı vardır. Yakın zamana kadar amatör balıkçıların kıyıdan birçok balık türü avlaması mümkündü, ancak son yıllarda amatör balıkçılar yalnızca istavrit ve izmaritle yetinmek zorunda kalmışlardır. Bir zamanlar amatör balıkçıların gözde mekânlarından olan Galata Köprüsü'nde balık tutmak da artık mümkün değildir.

Bibi. K. Deveciyan, *Balık ve Balıkçılık,* İst., 1331: Evliya, *Seyahatname,* I; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* Uzunçarşılı, *Saray;* İstanbul Balıkçılar Demeği arşivi.

SELİM SOMÇAĞ

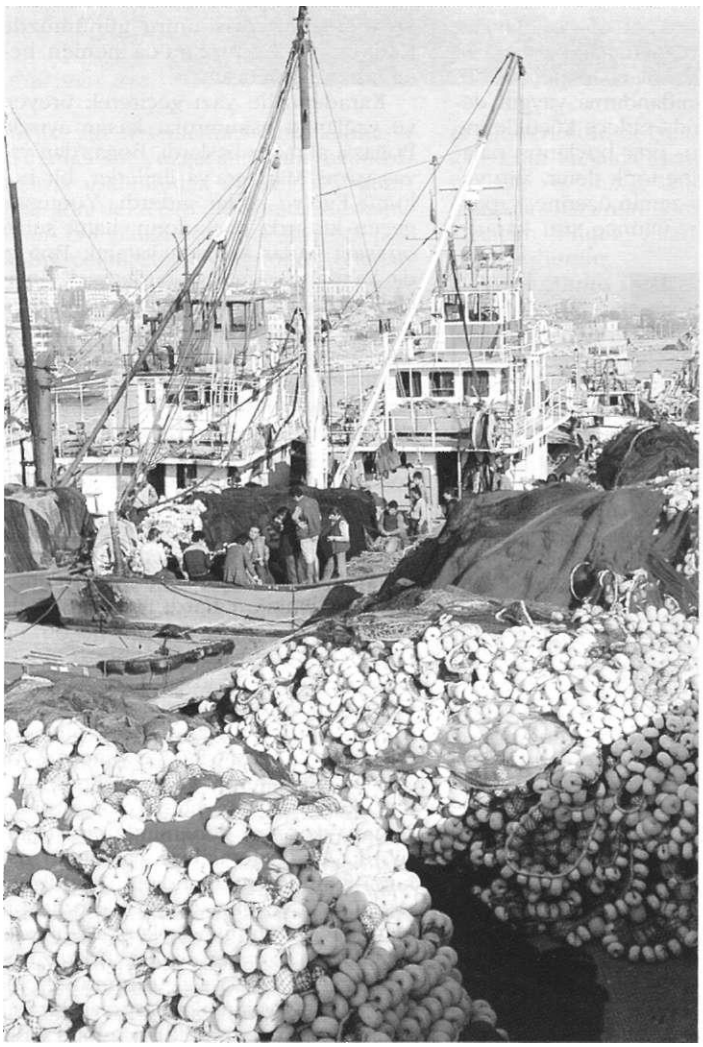

Kumkapı'da balıkçı tekneleri ve ağları. *Erdal Yazıcı*

BALIKHANE KAPISI

bak. SURLAR

BALIKLAR

(İstanbul suları, öteden beri balık çeşitlerinin bolluğu ile ünlüydü. Farklı özellikleri olan iki deniz ve bunları birbirine bağlayan Boğaz, bu çeşit fazlalığının başlıca nedeniydi. Günümüzde bazı çeşitler neredeyse tükenmiş, pek çoğu da azalmış olmakla birlikte, kent hâlâ önemli bir balık merkezidir.

İstanbul sularında bulunan balıklar yerli ve geçici (göçmen) olarak ikiye ayrılabilir. Geçici balıklar her yıl bahar aylarında Karadeniz'e çıkarak burada üredikten sonra, güz aylarında kışı geçirmek üzere Marmara ve Ege'ye dönerler. Bu balıklar İstanbul'da Boğaz'dan geçit yaptıkları dönemde avlanabilirler. Yerli, balıklar ise yıl boyunca İstanbul sularında bulunur.| İstanbul sularında yaşayan çok sayıda balık türü arasında İstanbul balıkçılığı ve mutfağı açısından en önemli olanlar lüfer, palamut, uskumru, kolyoz, tekir, barbunya, kefal ve bol bol avlanan istavrittir.]

İstanbul sularında ve sofralarında her dönem yer almış balıkların en önemlileri şunlardır:

Lüfer (Pomatomus saltator): Lüfer geçit balıklarının en lezzetlisidir. Büyüklüğüne göre değişik adlar alır. Boyu 10 cm'ye kadar olan lüferlere defneyaprağı, 10-18 cm arasında olanlara çinakop. 18-25 cm arasında olanlara sarıkanat, 20-25 cm arasında olanlara lüfer, 35 cm'den fazla olanlara kofana denir. Akdeniz'de ve Atlas Okyanusumda boyu **1** m'ye yaklaşan lüferler bulunursa da bu kadar büyüğüne İstanbul'da rastlanmaz. Lüferin sırtı menevişli, koyu mavi-yeşildir. Yanlara doğru bu renk açılarak kurşuniye ve karında beyaza döner. Yüzgeçleri sarımtıraktır. Güçlü çeneleri, siv-

ri ve keskin dişlerinin gösterdiği gibi lüfer çok yırtıcı bir balıktır. Kendi boyunda, hattâ kendisinden iri balıklara saldırıp parçaladığı olur. Lüfer saldırganlığını yakalanınca da devam ettirir. Olta balıkçıları lüferi iğneden çıkartırken dikkatli olmazlarsa lüfer parmaklarını epey kanatacak kadar ısırır. Eskiden ağların pamuk ipliğinden örüldüğü dönemde lüferin ağları parçalamaması için ağ kayığa çekildiğinde ağın üstüne kum serpilir, kum taneleri dişlerinin arasına girdiği için lüferler ağı dişleyemez ve ölmeleri beklenip ağdan çıkarılırlarmış. Lüferin yırtıcılığı yüzünden İstanbul balıkçıları arasındaki takma adı "dişli" olmuştur. Lüferin başlıca besini hamsi, istavrit, sardalye, uskumru, kolyoz gibi sürü halinde gezen küçük ve orta boy balıklardır. Bununla birlikte dişine göre bulduğu her tür balığa saldırır.

Yazı Karadeniz'de geçiren lüferler havaların serinlemeye yüz tutmasıyla eylül ortalarından itibaren Boğaz'a girmeye başlarlar. Göç genellikle aralık sonuna kadar devam eder. Balıklar göçe başlamadan iyice yağlandıklarından lüferin en lezzetli olduğu dönem göç zamanıdır. Boğazı geçen lüferlerin çoğu Marmara'da kışlar; bir bölümü de Ege Denizi'ne geçer. Yumuşak geçen kışlarda lüferlerin bir bölümü Boğaz'ı terk etmeyerek kanalda yatar. Kanal, Marmara'nın tuzlu ve ılık sularım kuzeye taşıyan ve büyük bölümü Boğaz'm ortasından geçen ortalama 50 m derinlikteki olukta yer alan alt akıntıdır. Hidrolojik olarak kanal Marmara'nın devamı sayılabilir. Ilıman kışlarda lüferin kanal içinde Paşabahçe önlerine dek çıktığı görülür. Mayısta lüferin Karadeniz'e çıkışı başlar ve haziran başına kadar sürer. Bu dönemde yağını kaybettiğinden lezzeti azalmış olur.

Etinin lezzeti ve avının zevkli olması nedeniyle 19. yy'dan itibaren Boğaziçi'nin balıkçı olmayan ahalisi de kayıklarla oltayla lüfere çıkmaya başlamışlardır. Lüfer meraklıları arasında devlet ricalinden kimseler de bulunurdu. Bunlardan Abraham Paşa(->) lüfer avında üşümemek için üstü camekânlı, olta sarkıtmak için küpeşteli bir delik bulunan özel bir kayık yaptırmıştı. Sultan Abdülaziz'in de lüfer avına çıktığı bilinmektedir. Lüfer gündüz de tutulmakla beraber olta avına daha çok geceleri ve eskiden yağ kandiliyle. sonraları lüks lambasıyla çıkılırdı. Bazı ehlikeyf zevatın sandalında mangal bulunur, tutulan lüferler derhal pişirilerek yenirdi. Hem lüfer avı, hem de mehtap sefası yapmak isteyenlerin en çok rağbet ettiği av yeri ise Kanlıca Körfezi'ydi.

Palamut (Sarda sarda): Palamut da lüfer gibi büyüklüğüne göre değişik adlar alır. Boyları 15 cm'ye kadar olanlara palamut vonozu, 15-28 cm olanlara çingenepalamudu, 28-40 cm olanlara palamut, 40-45 cm olanlara kestanepalamudu, 45-50 cm olanlara zindandelen, 50-60 cm olanlara torik, 60-65 cm olanlara sivri, 65-70 cm olanlara altıparmak ve 70 cm'nin üstünde olanlara peçuta denir. Ancak bu sınıflandırma yaygın değildir. Halk arasında sadece küçüklerine çingenepalamudu, orta boylarına palamut ve büyüklerine torik denir. Sırtı yeşilimsi koyu mavi zemin üzerine, çapraz lacivert çizgilidir. Ölünce sırtı kararır. Yanları ve karnı beyaz, kuyruğu çatallıdır. Hamsi, çaça, istavrit, sardalye, uskumru ve kolyoz gibi balıklarla beslenir. Ege'nin kuzeyi ve Marmara'da da üreyen palamutlar olmakla birlikte çoğu Karadeniz'de yumurta bırakır. Karadeniz'de üreyenler eylül ortasından itibaren Boğaz'a akmaya başlarlar. Boğaz'ı hızla geçtikten sonra Marmara'ya ve Ege Denizi'nin kuzeyine yayılırlar. Torikler ise ekim ortalarında Boğaz'a girdikten sonra palamut sürülerinin güzergâhım izleyerek güneye kayarlar. Yumuşak geçen kışlarda torikler Boğaz'm Marmara ağzından Beykoz'a uzanan kesiminde kanalda yatarlar. Torik ve palamutlar nisan sonundan haziran başına kadar Karadeniz'e çıkış yaparlar.

İstanbul mutfağının gözde mezelerinden lakerda torikten elde edilir. Başı, kuyruğu ve yüzgeçleri ayrılan, bağırsakları, kanı ve iliği temizlenen torik tuza yatırılır, i 0-15 gün içinde lakerda haline gelir.

Uskumru (Scomber scombrus): Uskumrunun ortalama boyu 20-22 cm'dir. Sırtı yeşil ve lacivert menevişli, karnı beyazdır. Hamsi, sardalye, gümüşbalığı gibi küçük balıklar ve planktonik omurgasızlarla beslenir. Yakın zamana kadar İstanbul'un geçit balıklarının en bolu ve en ucuzu olan uskumru günümüzde Karadeniz ve Marmara'da hemen hemen hiç kalmamıştır.

Karadeniz'de yazı geçirerek üreyen ve yağlanan uskumrular kasım ayında Boğaz'a akmaya başlardı. Boğaz'dan yavaş yavaş Marmara'ya ilerlerler, bir bölümü Ege'ye kadar giderdi. Yumuşak geçen kışlarda ocak sonu, hattâ şubat ortasına kadar kanalda yatarak Boğaz'da kalırlardı. Ara sıra beslenmek amacıyla sürüler kanaldan ayrılarak kıyılara ve yüzeye çıkarlardı. Buna balığın kabarması denir, bu arada iyi av yapılırdı. Ancak amansız düşmanları olan torik ve kofana kanalda yattığı takdirde uskumru kanalda barınamaz, hızla Boğaz'ı terk ederdi. Çok ılıman geçen kışlarda çok sayıda torik ve kofananın Boğaz'da yatması uskumru akışını aksatır, uskumru ya Karadeniz'de kalır ya da av vermeden hızla Boğaz'ı geçerek Marmara'ya kaçardı. Nisan ve mayıs aylarında ise Karadeniz'e çıkardı. 1882-1887 ile 1911-1913 arasında ve 1967'de bu sebepten uskumru kıtlığı olmuştu. 1970' lerde ise tahminen kışlak yeri olan Marmara'nın aşırı kirlenmesi sonucunda uskumru Marmara-Karadeniz bölgesini terk ederek Kuzey Ege'ye yerleşmiş ve İstanbul'da uskumru çıkmaz olmuştur.

Uskumrunun en yağsız olduğu nisan başı-mayıs ortası döneminde çirozu yapılırdı. Çiroz, temizlenip tuzlanan uskumruların kuyruklarından iplere dizilerek rüzgâr ve güneş alan yerlerde bir hafta kadar kurutulmasıyla elde edilirdi.

Kolyoz (Scomber colias): Kolyoz uskumruyla aynı boyda, uskumruya çok benzeyen ve yakın akrabası olan bir balıktır. Ağzının ve özellikle gözünün daha

Kadıköy Çarşısındaki bir balıkçıda uskumru ve çinekoplar. *Tuğrul Acar, 1990*

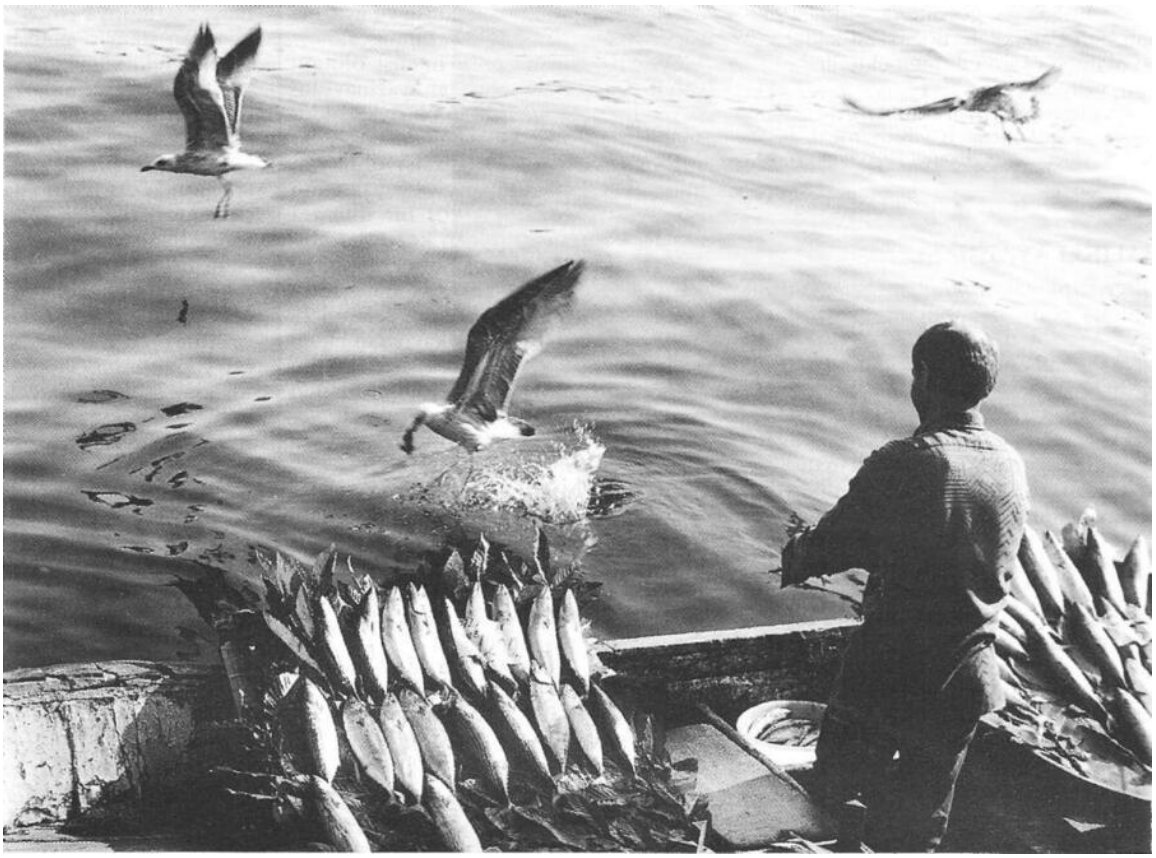

Karaköy'de bir seyyar balıkçı.
Erdal Yazıcı, 1988

büyük, sırt desenlerinin daha karmaşık ve birinci sırt yüzgecinin daha uzun olmasıyla uskumrudan ayrılır. Eti uskumruya göre lezzetsiz olduğundan uskumrunun bol çıktığı dönemde kolyoza pek rağbet edilmezdi. Uskumrunun ortadan kalkmasından sonra birçok balıkçı kolyozu uskumru diye satmaya başlamıştır. Uskumru gibi göçmen olmayan kolyoz Marmara'nın yerli balığıdır. Küçük bir bölümü yazın Boğaz'dan Karadeniz önlerine kadar kısa gezintiler yapar.

İstavrit (Trachurus). İstanbul sularında iki istavrit türüne rastlanır: Karagöz istavrit *{Trachurus trachurus)* ve sarıkuyruk istavrit *{Trachurus mediterraneus).* Karagöz istavrit, Boğaz ve Marmara'nın yerli balığıdır. Sarıya çalan kuyruğuyla karagöz istavritten ayrılan sarıkuyruk istavrit ise yazı Karadeniz'de, kışı Marmara'da geçirir. İstanbul sularında her iki türün de ortalama bow 15 cm' dir. İstavrit yavrularına kıraca denir. Karacaları yıl boyunca Boğaz kıyılarında yüzeye yakın olarak beslenirken görmek mümkündür. İstavrit, başta kıyıdan avlananlar olmak üzere, İstanbul'un amatör olta balıkçılarının yüzünü güldüren balıktır. Uskumru, lüfer ve palamutun azalması nedeniyle son yıllarda sofralardaki itibarı da artmıştır. Uskumru bulunamadığından son zamanlarda iri istavritlerden çiroz yapılmaya başlanmıştır.

İzmarit (Spicara maerna): İzmarit uzunluğu 15 cm civarında, değirmi gövdeli, sırt ve kıç yüzgeçleri dikenli, gümüşi bir balıktır. Boğaz'ın ve Marmara'nın yerlisidir. Soğuktan hoşlanmadığı için kışın kanalda yatar. Yazın kıyılara yaklaşır ve amatör balıkçıların yüzünü güldürür. İzmaritin derisini balığı parçalamadan "tulum" çıkartarak yapılan tavası meşhurdur.

Tekir (Mulus surmuletus) ve barbunya (Mulus barbatus). Yakın akraba olan tekir ve barbunya balıkları benzerliklerinden dolayı çoğu zaman birbirine karıştırılır. İkisinin de rengi kızıla çalan sarımsı açık kahverengidir. Barbunyanın kırmızısı daha canlıdır. Altçenelerinin iki yanında bıyık denen birer uzantı vardır. Tekir, yanlarındaki üçer ince. sarı çizgi ile barbunyadan ayırt edilebilir. Tekirin ortalama 130)11 10-12 cm'dir: nadiren 25 cm'yi bulanlarına rastlanır. Balıkçılar tekirin küçüklerine mıcır, büyüklerine çuka derler. Barbunyanın ortalama boyu 17-18 cm'dir. Ender olarak rastlanan 35-40 cm boyundaki barbunya azmanlarına balıkçılar arasında eşek barbunyası adı verilir. Her iki tür de dip balığıdır. Kumlu, çamurlu zemini tercih ederler. Deniz dibinde bulunan kurtlar, kabuklular, derisidikenliler gibi omurgasızlarla beslenirler. Tekir *ve* barbunya Marmara'nın yerli balıklandır, fakat bir bölümü yazın Boğaz'dan Karadeniz'in Boğaz'a yakın kesimlerine kadar gezer. Kışın derinlere çekildiklerinden avlanmaları zordur. Az tutulmaları ve lezzetli olmaları sebebiyle pahalı balıklar arasındadırlar.

Kefal (Mugil ve Liza): İstanbul'da bulunan başlıca kefal türleri has kefal *{Mugil cephalus),* altınbaş kefal *{Liza aurata)* ve pulatarinadır *{Liza ramada).* En lezzetlisi has kefaldir. Has kefalin yumurtaları mumlanarak kefal yumurtası adıyla satılır. Tütsülenmiş pulatarina da likorinos adıyla pazarlanır. Balıkçılar has kefal ve altınbaş kefalin yavrularına ganbut, pulatarinanm yavrularına ilarya derler. Kefalin başlıca besini yosun gibi su bitkileridir. Bunların yanısıra kurtlar, balık yumurtaları ve planktonlarla da beslenir. Kefal farklı tuzlulukta veya az oksijenli sularda yaşayabilir ve çok sığ suda bile yüzebilir. Bu özellikleri sayesinde kıyılarda, akarsu ağızlarında yem arar: çoğu zaman akarsuların içine kadar girer. Eskiden Haliç ile Göksu ve Küçüksu gibi Boğaz'a dökülen derelerin önleri kefal yatağıydı. Günümüzde İstanbul'da tutulan kefallerin önemli bölümü lağım ağızlarında ya da lağımlaşmış dere ağızlarında yakalanmaktadır. B\ı balıkların yenmesi sağlıklı değildir.

Kılıçbalığt (Xiphias gladius): Kılıçbalığı bir zamanlar etinin lezzetiyle İstanbul'un en gözde balıkları arasındaydı. Boyu 2 m'den fazla olabilen bu dev balık mayıstan yaz ortasına kadar Ege ve Marmara'dan Karadeniz'e çıkar, eylülkasım arasında da Marmara'ya dönerdi. İstanbul'da kılıçbalığı geleneksel olarak Boğaziçi dalyanlarında avlanırdı. Evliya Çelebi 17. yy'da Beykoz dalyanında kılıçbalığı avım anlatır. 1935'ten itibaren zıpkınla da avlanmaya başlanmıştır. Kılıçbalığı nisanda suların ısınmasıyla su yüzüne çıkarak bir süre yatar, zıpkınla bu sırada avlanabilirdi. Kılıçbalığı 1970'

lerde Boğaz'da görülmez oldu. 1989' dan beri Çanakkale Boğazı'na kadar gelip Marmara'ya da girmemektedir.

Bibi. Vada, *Boğaziçi;* F. Akşiray, *Türkiye Deniz Balıklan ve Tâyin Anahtarı,* İst., 1987; Evliya, *Seyahatname,* I; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi;* S. Üner, *Balık Avcılığı ve Yemekleri,* İst., 1992.

SELİM SOMÇAĞ

BALIKLI AYAZMASI

Silivrikapı yakınında, Meryem'e ithaf edilmiş olan, İstanbul'un en tanınmış ayazması. Asıl adı "yaşam bağışlayan kaynak" anlamına gelen "Zoodohos Piyi"dir.

Balıklı Ayazması, Silivrikapı dışında, Merkezefendi ve Silivrikapı mezarlıkları arasından Merkezefendi'ye uzanan Kozlu-Ayazma yolu üzerindeki Balıklı dini kompleksinin içinde yer almaktadır.

Bizans döneminde şehir surları dışında ve Selymbria'ya (Silivri) yönelen yolla bağlantılı olduğundan dolayı "Porta Selymbria" diye adlandırılan kapı dışında yer alıyordu. Bu kapının 15. yy'ın sonlarına doğru, ayazmanın adıyla "Porta Piyi" diye anıldığı bilinmektedir. Ayazma. 5. yy'm ortalarında, İmparator I. Leon döneminde (457-474) inşa edilmiş olan Panayia Kilisesi'nin yakınında bulunuyordu. Şehrin dışında, havası temiz, şehrin gürültüsünden uzak, yeşillik bir arazi üzerinde olan bu bölge, kilise ve ayazma yapıldıktan sonra önem kazanmıştır.

Ayazma ve kilisenin hamisi olduğu kabul edilen I. Leon'un bu ayazmayı inşa ettirmesi ile ilgili şöyle bir öykü olduğu bilinmektedir: Gençliğinde çok yoksul ve doğru dürüst bir işi olmayan müstakbel imparator, sıcak bir yaz günü bu civarda gezerken kör bir ihtiyara rastlar. Yaşlı adam ondan kendisini gölgelik bir yere götürerek su içirmesini ister. Leon yakınında ne bir ağaç ne de su görür. Bunun üzerine gökten gelen ilahi bir ses ona civardaki bir kaynağın aktığı su birikintisini tarif ederek, her ikisinin de yüzünü yıkadıkları takdirde adamın gözlerinin göreceğini, kendisinin de ileride imparator olacağını müjdeler. Yaşlı adamın yüzünü yıkayınca mucizevi olarak gözlerinin görmesi, kendisinin gelecekte imparator olacağına bir işaret olmuştur. Vakit geçirmeden orduya yazılır, erlikten generalliğe kadar yükselir. İmparator Markianos bir ihtilalle devrilir ve Leon. 457'de Konstantinopolis patriğinin elinden tacını giyer.

Rivayete göre ayazma, imparatorun minnet borcu olarak bu mucizevi kaynak üzerine kurulmuştur.

Ünlü tarih yazarı Prokopios'tan öğrenildiği kadarıyİa, 6. yy'm ilk çeyreği içinde. İmparator I. İustinianos (hd 527-565), bir derdine derman olan bu ayazmayı 560'ta ihya etmiş, Ayasofya'dan arta kalan mimari malzeme ile ayazmayı yenileterek, küçük şapeli ekletmiştir.

705 sonbaharında başkent surlarına dayanan Bulgar-Slav ordusu sur yakınındaki bu kilise ve ayazmayı tahrip ve talan etmiştir. III. Leon dönemi (717-741) sonlarında **26** Ekim 741'deki depremde de zarar gördükten sonra 787'de İmparatoriçe İrene (hd 797-802) tarafından onarılmıştır. Kısa bir süre sonra başka bir depremden zarar gören yapıyı 869'da bu kez İmparator I. Basileios (hd 867-886) onartmış, civarındaki bir yere yazlık saray yaptıtmıştır (Piyi Sarayı). Bu imparator kimi zaman karayolu ile şehrin anayolu olan Mese(->), kimi zaman da denizyolu ile sarayına gelerek kilise ve ayazmayı da sık sık ziyaret ederdi.

9 Eylül 924'te tekrar İstanbul surlarına kadar ilerleyen Bulgarlar şehre zarar veremeseler de bu kilise ve ayazmasını tahrip etmişler, daha sonra onarılan ayazma 13. yy başlarına kadar sağlam, kullanılır durumda kalmıştır. İstanbul'un Latinler tarafından işgal edildiği yıllar içinde (1204-**1261)** yağmalanan pek çok yapıdan biri de bu ayazmadır. Tekrar onarılan ayazma en geç 1422'ye kadar kullanılmış olabilir. Bu tarihe kadar sur dışında emniyetin hiç kalmadığı, bu bölgedeki bütün banliyölerin ve manastırların boşaltıldığı, halkının suriçine taşındığı bilinmektedir. Kent 8 Haziran 1422'de II. Murad'ın orduları tarafından kuşatıldığında, padişahın karargâhım bu bölgede kurduğu bilinmektedir. Philipp Anton Dethier'in naklettiği ve fetih günlerinde cereyan eden bir olayla ilgili bir öykü anlatılır: Adamın biri bu ayazmanın yakınında balık kızartırken biri ona şehrin Türkler tarafından alındığını söyler. Adam ise buna karşılık "Şu tavada kızaran balıkların canlanarak bu tavadan sıçrayacaklarına ne kadar inanırsam, bu habere de o kadar inanırım" diye cevap verir. Bu söz üzerine balıklar canlanarak, sıçrayıp tavadan çıkarlar. İşte bu mucizevi balıkların o günden beri ayazmada sıçradıkları söylenir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu tarihlerde Osmanlılar sur dışını tamamen kontrolleri altına aldıkları gibi, bu olağanüstü ortamda sur dışında Bizanslının bulunması da bir mucize olarak değerlendirilebilir.

Fetihten sonra bu yapının sağlam durumda olmadığı, en azından bakımsız kaldığı söylenebilir. 1588'de kilise ve ayazmayı görmüş olan Leoglavius bu durumu onaylamaktadır. 1727'de Derkos (Terkos) Metropoliti Nikodimos, kendi metropolitlik alanı içinde kalan Balıklı Kilise ve Ayazması ile buna bağlı şapelin ihyası için III. Ahmed'den gereken izni almış, bağış yoluyla toplanan paralarla bu gerçekleşmiştir. 18. yy başlarından itibaren, havuzundaki balıklardan dolayı Müslümanların taktığı "Balıklı Ayazma" adı zaman ilerledikçe yerleşmiş, ayazmanın asıl adı unutulmuştur.

1793 yazında bu kez III. Selim'in (hd. 1789-1807) verdiği izinle onarılan ayaz-

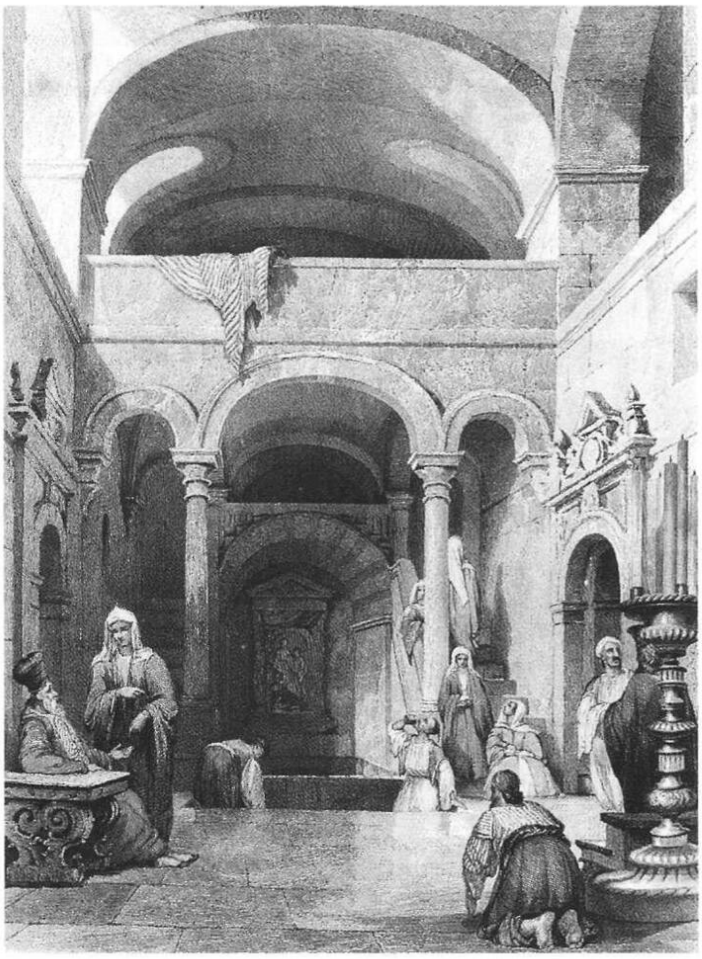

Balıklı Ayazması Allom'un deseninden gravür. R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor,* 1838. *Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi*

ma, 21 Mart 1821'de yine tahrip olmuş, 1833'te tekrar onarılmıştır. Bu onarımdan az sonra kilise ve ayazmayı gören ünlü İngiliz ressamı Thomas Allom(->), çok ilgisini çeken ayazma havuzunda sıçrayan mucizevi balıkların resmini çizmiş, metin kısmını Robert Walsh'in yazdığı kitapta bu resim oymabaskı olarak yayımlanmıştır. 1894'teki büyük deprem ve 6-7 Eylül 1955'teki yangının da zarar verdiği ayazma son kez 1960'ta tamir edilmiştir.

Ayazmanın mahzen kısmına merdivenli uzun bir koridorla inilir. Üzeri tonoz örtülü mahzenin tavan ve duvarlarında kalem işi süslemeler vardır. Mahzenin sol kısmında gösterişli mermer bir ikonastasis yer almakta, sağda ise kaynak suyunun dört tane musluk vasıtasıyla aktığı mermer su teknesi bulunmaktadır. Teknenin mermer korkuluklarının arkasında büyük bir havuz ve bunun çevresinde kısa ve küt sütunlar yer alır.

Bibi. R. Walsh. *Constantinople and the Scenery of the Seven Churchs of Asia Minor.* I. Londra, 1840, s. 51-53; Janin, *Constantinople Byzantine, 251,* 413; N. Sarris-H. Göktürk, "Balıklı (Zoodohos Pivi) Ayazması ve Rum Ortadoks Kilisesi". *İSTA,* IV, 2016-2020; İnciciyan, *Istanbul,* 15; Kömürciyan, *Istanbul Tarihi,* 23; C. Esad Arseven, *Eski İstanbul (Âbidât ve Mebânisi),* (haz. D. Yelkenci) İst.. 1989, s. 67.

ENİS KARAKAYA

BALIKLI KİLİSESİ

bak. ZOODOHOS PÎYİ KİLİSESİ

BALIKLI RUM HASTANESİ

Yedikule'de sur dışında kurulu özel hastane.

İlk önce 1454'te Karaköy'de, Büyükbalıklı Han'da faaliyete geçmiştir. Ahşap bina daha sonra kagir olarak yenilenmiştir. Hastanenin mülkiyetinde olan ve günümüzde işyeri olarak kullanılan binanın geliri hastaneye aittir. Burası Galata Limanı'na yakın olduğu için gemilerle gelenlerin getirdiği veba gibi bulaşıcı hastalıklar nedeniyle bir süre sonra hastanenin sur dışına nakledilmesi kararlaştırılmıştır. Bugün hastanenin bulunduğu Yedikule'deki Küçükbalıklı adıyla bilinen bölgedeki arazi. Froso adında saraylı bir cariye tarafından 8.000 altına satın alınarak hastaneye tahsis edilmiştir. 160.000 m^2'lik bu alanda ahşap binalar yapılarak 1753'te hizmete girmiştir. 1795'ten itibaren, ahşap binalar kagir olarak yenilenmeye başlamış, yeni binalar da eklenmiştir. Hastane arşivinde bulunan ruhsat, ferman ve iradelerden anlaşıldığına göre; 1884'te akıl hastalarının tedavi ve bakımına tahsis edilecek binalar, 1887'de yeni bir hastane binası, 1888'de idare binası. 1909'da göz hastalıkları için yeni bir servis, 1912'de üç katlı emraz-ı dahiliye (iç hastalıkları) binası, **1916**'da ise tüberkülozlu hastalara yeni binalar, eczane ve yeni bir iç hastalıkları dairesi yapılması için irade çıkmış ve Üçüncü Daire-i Belediye'den ruhsat verilmiştir.

1870'te Rum Milleti İspitalyası adıyla anılan hastane bahçesinde ruhsatsız bir bimarhane inşasına başlandığı tespit edilmiş ve buralarda yeni bina yapımı ancak irade ile mümkün olduğundan inşaat durdurulmuştur.

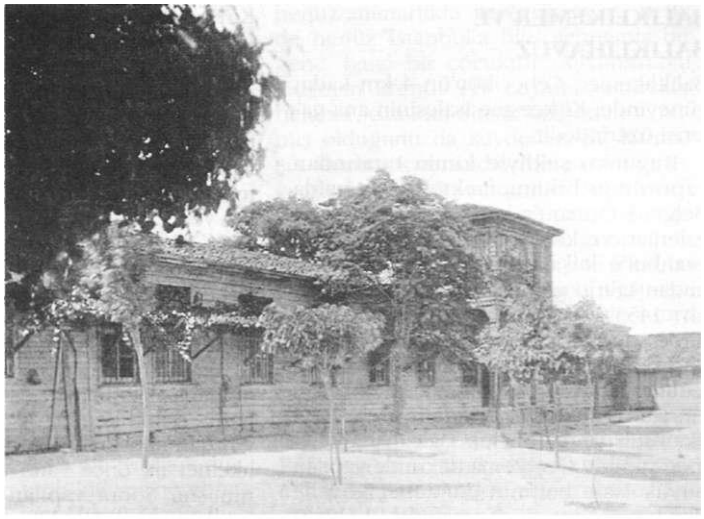

Balıklı Rum Hastanesi Ahşap yetimhane binası, 1853 (üstte) ve kagir yapıların genel bir görünümü, 1901. *Vuran Yıldırım*

1903'te hastanede 4.000. 1904'te ise bunun iki katı hasta yatarak tedavi görmüştür. 1904'te dahiliye, göz, zührevi hastalıklar, hafif akıl hastalıkları servisleri ile fizik tedavi merkezi (1896), ameliyathane ve meyithane (morg) bulunmaktaydı. Ayrıca, müdüriyet ve müracaat binaları, çamaşırhane, etüv odası (1886), mutfak, yetimhane (1853) ihtiyarhane, kalorifer dairesi (1896) ve mandıra da (1885) mevcuttu.

Akıl hastalıkları servisine bağlı 7 pavyon bulunmaktaydı ki bunlar, 3 oda, banyo, mutfak ve tuvaletleri olan, bahçe içinde müstakil evlerdi. Buralarda akıl hastaları, aileleriyle birlikte kalmakta ve ev ortamında tedavi görmekteydi. Bu uygulama 1970'te ekonomik sebeplerden kaldırılmıştır. Bugün hastanede çalışan işçilerin lojman olarak kullandığı evlerin, 1994'te uyuşturucu, alkol ve madde bağımlılarının tedavilerine ayrılması için çalışmalar yapılmaktadır.

1853 te faaliyete geçen yetimhane daha sonra Büyükada'ya oradan da Heybeliada'ya nakledilmiş ve 1960'ıı yıllarda kapatılmıştır.

Bulaşıcı hastalıklar için kullanılan 7 pavyon, aradan geçen yol sebebiyle hastane ile bağlantısı kesilince, 1950'de Yedikule Göğüs Hastalıkları Hastanesi'ne kiralanmış ve hastanede bu servisler kaldırılmıştır. Bugün hastanenin dahiliye, hariciye, genel cerrahi, sinir ve ruh hastalıkları, kadın hastalıkları ve doğum kontrolü, üroloji, ortopedi, kulak-burun-boğaz, çocuk sağlığı ve hastalıkları, cilt hastalıkları, göz hastalıkları servislerinde 450 yatağı vardır. Ayrıca 200 yataklı huzurevinde hasta ve sağlıklı yaşlılar bakılmaktadır. Din ve ırk ayrımı gözetilmeden hasta kabul edilmekte olup, toplam 650 yatağın 585'i parasız tedavi görenlere ayrılmıştır. Araç ve gereçleri sürekli yenilenen hastanedeki sinir ve ruh hastalıkları servisi, Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'nden sonra istanbul'daki en büyük servistir. 1974'e kadar hastane bütün branşlarda ihtisas vermekteydi.

Hastanenin sağlık hizmetleri Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, idaresi de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından denetlenmektedir.

NURAN YILDIRIM

BALLKLIKEMER VE BALIKLIHAVUZ

Balıklıkemer, Cebeciköy'ün 4 km kadar güneyinde, Kırkçeşme isalesinin ana galerisi üzerindedir.

Bugünkü şekliyle kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. 4. yy'da Belgrad Ormam'ndan su getiren Roma galerileri ve kemerleri 7. yy'dan itibaren İstanbul'u kuşatan çeşitli kavimler tarafından tahrip edilmişti. II. Mehmed (Fatih) 1453'te İstanbul'u aldığı zaman şehirde su kıtlığı doruk noktasındaydı. Fatih eski suyollarınmm tamirini ve genişletilmesini, yeni suyollarının yapılmasını emretti. Halkalı bölgesinden gelen, Beylik, Fatih ve Turunçluk isale hatları hemen yapıldı. Geç Roma devrinde yapılan büyük isale hattının da Cebeciköy ile Bozdoğan Kemeri(-») arasındaki bölümü yeniden yapılır gibi onarıldı ve oradaki 21 kemer yeniden yapıldı. Balıklıkemer de bu arada yapılan kemerlerin en büyüğüdür. 1554-1563 arasında I. Süleyman (Kanuni) tarafından Mimar Sinan'a yaptırılarak İstanbul'u bol suya kavuşturan Kırkçeşme tesislerinin bağlandığı bu bölüm, küçük onarımlarla aynen kullanılmıştır. 1579'da yazılan bir *Süleymannamede* Nakkaş Osman tarafından yapılan Kırkçeşme isale planında Cebeciköy ile İstanbul arasındaki kemerlerin hepsine adları yazılmayıp kemer-i atik (eski kemer) denmiştir. Bu planda Balıklıkemer, doğru olarak, 9 gözlü gösterilmiştir. Ancak Nakkaş Osman'ın planında "menba-ı Kırkçeşme" diye gösterilen ve Balıklıkemer'in girişinde ana galeriye bitişen kolun yeri yanlıştır. Çünkü Sinan tarafından 1554-1563 arasında yapıldığı kuvvetle muhtemel olan krokide Kırkçeşme başı Cebeciköy Deresi'nin sağ sahilindedir ve bu kol ana galeriye Güzelcekemer'in sonunda bitişir.

Balıklıkemer'den galerinin çıktığı noktada Balıklıha\aız'dan gelen kol bağlanır. Balıklıkemer de adını Balıklıhavuz'dan alır. Bu düşüncelere göre Balıklıkemer ilk önce Fatih tarafından yaptırılmıştır. Sonra yapılan onarımlar hakkında bir bilgi yoktur. Balıklıkemer 9 gözlüdür. Gözlerin hepsi sivri Osmanlı kemeri şeklindedir. Suyun giriş tarafındaki 3 gözün serbest açıklığı 3.70 m. diğerininki 3 m civarındadır. Kemerin halen en yüksek yeri 2. gözdedir ve talvegden (derenin en alçak yeri.) galerinin çatısının üstüne kadar 9,30 m, kemerin tepe uzunluğu 125 m'dir. Çıkış bölümü dolu gövdeli olarak yapılmıştır ve kemerin duvar kalınlığı 3 m civarındadır.

Balıklıkemer'in batısında bir yeraltı suyu kaptajı olan Balıklıhavuz'un geç Roma devrinde yapılmış olması ihtimali büyüktür. Balıklıhavuz'un çok ilginç bir yapısı vardır. İçinde oda şeklinde üç bölüm bulunmaktadır. İçerisine yukarıdan bir merdivenle inilir. Plan kareye yakındır ve kenarlarında çeşitli girintiler vardır. İç boyutları 12x18,40 m'dir. Sular bölmelerin birisinden diğerine geçer. Sular yanlardaki galerilerden gelerek orada toplanır ve yine bir galeri ile Balıklıkemer'in sonunda ana galeriye bitişir.

Balıklıhavuz'un içerisinde, üst tarafta bulunan bir galerinin kemerinin sivri kemer olması, Osmanlı devrinde onarıldığını kanıtlar. Balıklıhavuz son yıllarda restore edilmiştir.

Bibi. Çeçen. *Kırkçeşme,* 83-84.

KÂZIM ÇEÇEN

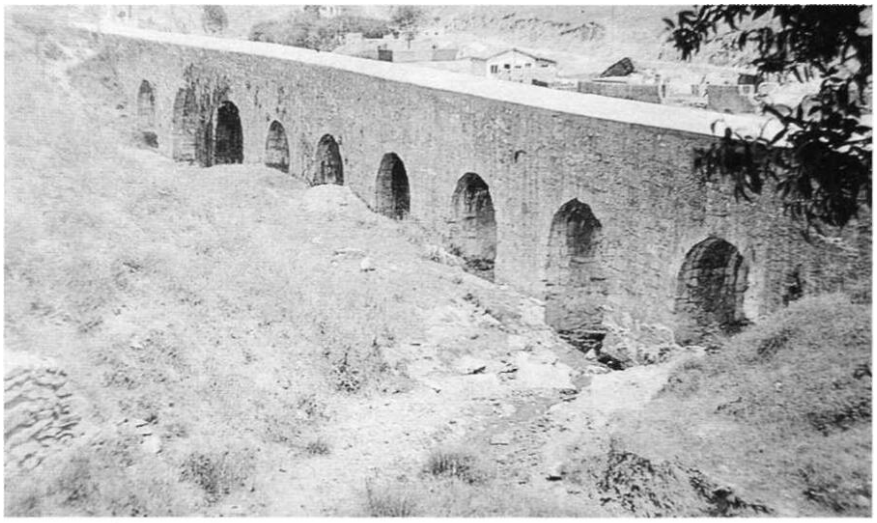

Balıklıkemer (üstte). Balıklıhavuz'un onarımdan sonraki durumu, 1993. *Fotoğraflar Kâzım Çeçen*

B ALIKP A ZARI

Eminönü'ndeki Balıkpazarı'nın tarihi çok eskiye uzanır. II. Mehmed (Fatih) şehri aldığında burada Bizans döneminden kalma bir balık pazarı vardı ve padişah buradaki on bir dükkânın gelirini kendi vakıfları arasına katmıştı. Bölgenin liman ağzında olmasının, balık pazarını burada kurmak için pratik kolaylıklar sağladığı bellidir.

Bu bölgede Bizans'tan kalma şehir surları, 1936'ya kadar, salaş binaların arasına sıkışmış olarak ayakta kalmıştı. Mısır Çarşısı'nın(->) ana kapısının biraz ilerisinde de Balıkpazarı Kapısı diye bilinen (Bizans zamanında "Piskariye") sur kapısı vardı. Bunlar 1936'daki ilk büyük çaplı istimlak sırasında ortadan kaldırıldı.

Tanzimat döneminde İstanbul'un modernleştirilmesi için girişilen çeşitli çabalar Eminönü bölgesinin tamamını önemli bir ulaşım merkezi haline getirmişti. Köprünün bir ayağının burada bulunması, buharlı vapurların iskelelerinin buraya konması, Sirkeci Garı'nm yakınlığı Eminönü'nü can alıcı bir kavşak noktası yaptı. Bu da, tarih boyunca başka bir mantığa göre burada yapılmış çeşitli salaş binaların yıkılarak meydanın genişletilmesini gerektirdi. Dolayısıyla, Cumhuriyet dönemi boyunca Eminönü ve Balıkpazarı çevresinde istimlakler birbirini izledi.

Surlar ve ona yapışık binalarla birlikte, kıyıya yakın Valide Hanı'nı ve izzet Mehmet Paşa Camii'ni de ortadan kaldıran 1936 istimlakinden sonra, Menderes'in istanbul'u modernleştirmeye giriştiği 1957-1958'de, kıyıdaki başka bloklar da yıkıldı ve meydan genişletildi. Son olarak, Bedrettin Dalan'ın belediye başkanlığı döneminde Zindankapı çevresindeki birçok bina da yıkıldı.

1958'de Balıkpazarı istimlak edilince, Mısır Çarşısı'nın batı kanadının dış tarafına balıkçı dükkânları yapıldı ve tarihi Eminönü Balık Pazarı böylece buraya taşındı. Geçen yıl, bu dükkânlarla otopark arasında yer alan çeşitli manav ve meze-

ci dükkânlarının yer aldığı blok da kaldırıldı ve Balıkpazarı büsbütün küçüldü.

Balık pazarları, öncelikle balık satılan yerler olmakla birlikte balığın özellikleri nedeniyle, bir tür yan faaliyet gibi görülebilecek başka işleri de teşvik ederler. Örneğin balığın yanında salata şart sayıldığı için çeşitli yeşillikler satan esnaf da balık pazarlarının vazgeçilmez öğeleri arasındadır. Balık içkili yemeklerde daha çok tüketilir. Bu da her türlü mezecinin bu yörelere gelmesini teşvik eder. Bu gibi satıcıların yanısıra, meyhane işletenler de balık pazarlarının bulunduğu semtleri tercih ederler.

Nitekim Eminönü Balıkpazarı öteden beri ünlü bir meyhane semti olmuştur. İstanbul meyhaneleri üstüne geçen yüzyıl sonlarında küçük bir broşür yazan Çaylak Tevfik buradaki en namlı üç meyhanenin adını kaydetmiştir: Kafesli, Hançerli ve Yahudi.

Bu özellik 1957 istimlakine kadar devam etti. Şimdi Mısır Çarşısı içinde, İstanbul'un en seçkin lokantalarından biri olan Pandeli, Pandeli Usta'nın sağlığında, Balıkpazarı'nda izbe, ama çok tanınmış bir içkili lokanta olarak işe başdı. Pandeli, Mısır Çarşısı'na taşındıktan sonra bir kolu yakın zamana kadar Zindankapı'da devam etti. Oralar da yıkılınca Zindankapı'daki lokanta Rami Kışlası'na taşındı. Gene İstanbul'un eğlence ve meyhane hayatının yıllardan beri tanınmış renkli simalarından olan Gaskonyalı Torna, Balıkpazarı'nda Bodrum Meyhanesi'nde işe başlamıştı. İstimlak sırasında elektriklerinin de kesilmesi üstüne gedikli müşterilerine mum ışığında son bir akşam yemeği sunduktan sonra burayı terk etti ve Beyoğlu'na geçti.

Bizans'tan beri var olan Eminönü Balıkpazarı böylece bir hayli küçülmüş, daralmış ve havasından çok şey yitirmiş olarak hayatını devam ettirmeye çalışıyor.

MURAT BELGE

BALIKPAZARI KAPISI

bak. SURLAR

BÂLÎ (Mimar)

(16. yy) Osmanlı mimarı. Babası II. Bayezid dönemi (1481-1512) mimarlarından Üstad Murad olarak tanınan Murad Ffalife'dir. Hassa Başmimarı Ali bin Abdullah'ın kalfası olarak Bayezid Camii'nin yapımında görev aldı. İstanbul'da 1509'da meydana gelen deprem sonucu yıkılan sur duvarlarının onarımı ile görevlendirildi. 1510'da biten onarımda hassa mimarları Ali bin Abdullah(->) ve Mahmud ile birlikte, yaptığı hizmete karşılık ödüllendirildi. Mimar Bâlî'nin I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) "Hademe-i râh-ı âb-ı Hassa" (suyolcular) cemaatinin başında bulunduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Bu nedenle. II. Bayezid zamanındaki İstanbul suyolları haritasında görev aldığı sanılmaktadır. Bâlî'nin, kalfalık dönemine ait diğer çalışmaları 1507'de Manya Kalesi. 1508'de Ankara Kalesi onarımlarıdır.

Bibi. M. Zarif Orgun. "Hassa Mimarları". *Arkitekt.* S. 12 (1938). s. 333: R. Melül Meriç, "Beyazıd Camii Mimarı, II. Sultan Bâyezid Devri Mimarları ile Bazı Binaları, Beyazıt Camii ile Alâkalı Hususlar, Sanatkârlar ve Eserleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi.* II (1958), s. 39: C. Orhonlu. "The Institution of Suyolcu in the XVI. Centuıy". *Actes du primler Congres internetional des études Balkaniques et sud-est Européennes,* III, Sofya, 1969. s. 673.

BURCU ÖZGÜVEN

BÂLÎ PAŞA CAMÜ

Fatih'ten Edirnekapı'ya giden anacaddenin sol tarafında Vatan Caddesi'ne inen yamaçta olan Bâlî Paşa Camii bir 16. yy eseridir.

Kapısı üstünde "Hüdaî" mahlaslı Kenan adında bir içağası tarafından düzenlenen manzum tarih kitabesine göre. İskender Paşa'nın kızı Hümâ Hatun tarafından 910/1504'te yaptırılmıştır. Ayvansarayî *Hadîka'du,* Hümâ Hatun'un II. Bayezid'in (hd 1481-1512) kızı olduğunu bildirir. Halbuki Hassa Başmimarı Koca Sinan'ın eserlerini bildiren *Tezkiretü'l-Bünyan'*da Bâlî Paşa Camii'nin adı, camiler bölümünde 11. sırada, *Tuhfetü'l-Mimartıida* ise 37. sıradadır.

Bâlî Paşa Camii eğer gerçekten 910/1504'te yapılmış ise, bu tarihte Sinan henüz mimarlıkla ilgisi olmayan, belki de henüz İstanbul'a bile gelmemiş bir genç, hattâ bir çocuktur. Ayvansaraylı Hüseyin Efendi 910 tarihini vermekle beraber, caminin Sinan tarafından yapılmış olduğunu da kaydeder. Bu karmaşık durum karşısında, Mimar Sinan ve eserleri üzerinde çalışanlar bu çelişkili duruma açıklık getirmeye çalışmışlardır. Genellikle ileri sürüldüğüne göre cami, II. Bayezid'in vezirlerinden Bâlî Paşa tarafından yaptırılmaya başlanmış ve paşanın 900/1494'te veya kısa bir süre sonra ölümü üzerine, zevcesi Hümâ Hatun tarafından bitirilmiştir. Hattâ Ayvansaraylı'ya göre Hanım Sultan, kendi malından 15.000 altın harcayarak bu inşaatı tamamlatmıştı. Cami bazılarına göre, Bâlî Paşa'nın ölümü ile sona erdirilememiş, başkalarının iddiasına göre ise, "kıyamet-i sugra" (küçük kıyamet) denilen 1509 depreminde yıkıldıktan sonra, Mimar Sinan tarafından yeniden yapıldığından çeşitli listelere adı geçirilmiştir. Şimdiye kadar gerek Bâlî Paşa Camii, gerek Mimar Sinan ve eserleri hakkındaki yayınların hemen hemen hepsinde bu bilgiler tekrarlanmıştır. Bazı yayınlarda ise Hümâ Hatun, II. Bayezid'in kızı değil torunu olarak gösterilir. Aptullah Kuran ise, Bâlî Paşa Camii'nin 1504'te

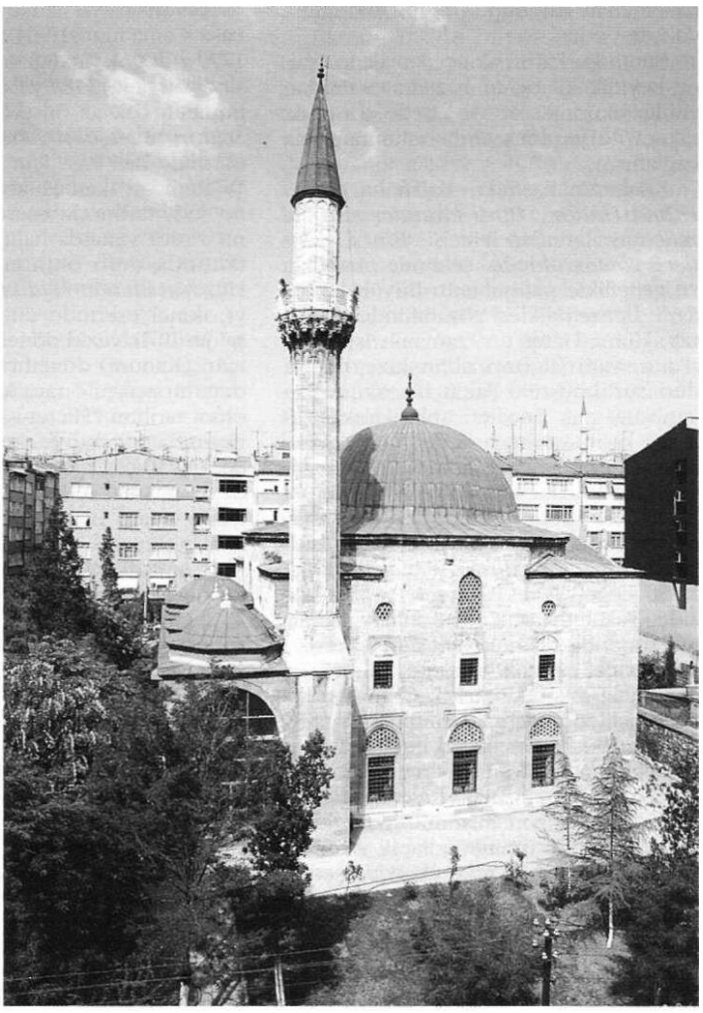

Bâlî Paşa Camii'nin doğu cephesi. *Aras Neftçi*

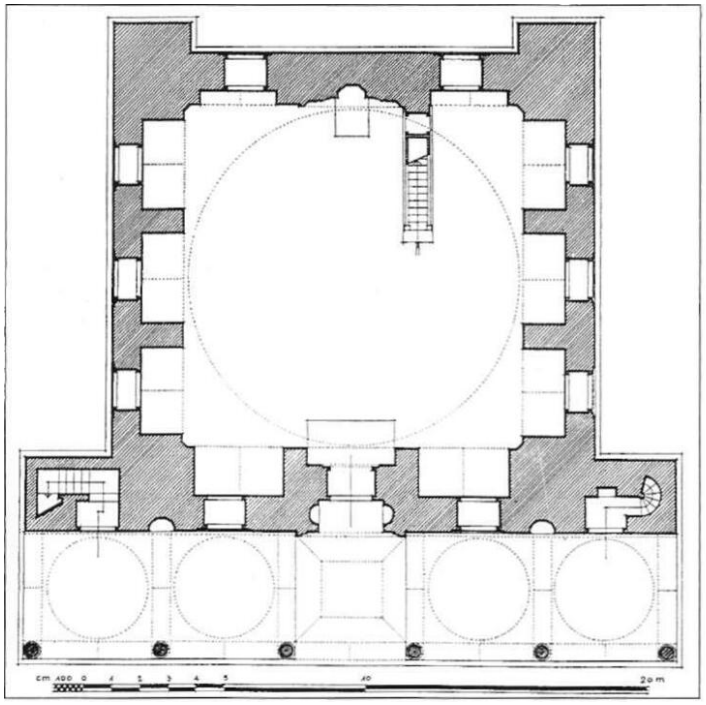

Bâlî Paşa Camii'nin planı. *Ali Saim Ülgen, 1943*

yapılıp, Sinan tarafından 1538-1588 arasında tamir edildiğini yazmak suretiyle, yaygın görüşe katılmakla beraber, yapıda Sinan'ın üslubunun belirli olduğuna da işaret eder.

Bütün bu karmaşık açıklamaların özü. üç beyitlik kitabenin bazıları tarafından yanlış okunmasına ve bir de sonunda rakam ile yazılmış tarih bulunmayışına bağlanır.

Kitabenin başında, *Yapdı bu câmi'i Hümâ Hâtûn / Binti İskender vezir ol mâh* mısralarından ikincisi *"Bint-i İskender-i zaman ol mâh"* şeklinde okunmuş ve genellikle padişahların Büyük İskender'e benzetildikleri göz önünde tutularak, Hûmâ Hatunun "zamanın Iskenderi"nin, yani II. Bayezid'in kızı olduğu ileri sürülmüştür. Fakat bu okunuşun yanlışlığı çok önceleri anlaşılarak, "zaman" kelimesinin yerinde "vezir" kelimesinin okunması gerektiği açıklanmıştır. Halbuki daha 17. yy'da Evliya Çelebi bu kitabeyi doğru okumuş ve ilk mısraları yukarıda verildiği biçimde yazmıştır. Bu duruma göre Hümâ Hatun, II. Bayezid'in değil. Vezir İskender Paşa'nın kızıdır. Fakat Evliya Çelebi, kitabe metninin sonunda rakamla 908/ 1502 tarihini vermesine rağmen caminin, Mimar Sinan "binası" olduğunu yazarken kendisi ile çelişkiye düşer. Kitabenin son tarih mısramdaki harfler ebced hesabına göre gerçekten 910 tarihini verir: *Didi ânın Hudâyt târihin / Mescid-i ümmet-t Resûllûllah.* Bu son mısrada şeddeli "ümet" kelimesi "ümmet" olarak okunur. Ebced uzmanlarına göre ebcedde şedde hesaba katılmaz. "Ümmet" kelimesi çift "m" ile kabul edildiği takdirde çıkan sayı 950/1543'tür. Cami sanıldığı gibi 910'da yapılmış olmayıp I. Süleyman (Kanuni) dönemine (1520-1566) aittir ve Hassa Başmimarı Sinan'ın, artık eser vermeye başladığı yıllarda inşa edilmiştir.

Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, Bâlî Paşa Camii'nin 910'da yapıldığını 1193/ 1779'a doğru yazdığı eserinde bildirmesine karşılık, 1787'ye doğru, yani ölümünden çok az önce bitirdiği *Vefeyât-ı Selâtin ve Meşâhir-t Rical* adlı başka bir eserinde Bâlî Paşa için şu satırları yazar: "Vüzeradan iken Hicret-i Bâlî Paşa, sene 955, tarihinde eser-i hayrı olan cami'-i şerîf yanında halîfesi ile bir kubbe tahtında defn olunmuşdur". Böylece Hüseyin Efendi. *Hadîka* 'da yaptığı hatayı, ikinci eserinde düzelterek Bâlî Paşa'nın II. Bayezid dönemi değil I. Süleyman (Kanuni) dönemi vezirlerinden olduğunu açıkça ortaya koyduktan başka, ölüm tarihini "Hicret-i Bâlî Paşa" sözlerinin ebcedi ile verirken, bunu sayı ile de 955/1548 olarak belirtmiştir.

Önce 1950'de I. Hakkı Konyalının tanıttığı, sonra Barkan ile Ayverdi tarafından bütünüyle yayımlanan 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteu'n*de de Hacı Üveys Mahallesi'ndeki Bâlî Paşa Camii hakkında şu kayıt bulunmaktadır: "Vakf-ı cami-i Bâlî Paşa, vâkıfı hayatta olup ve usûl-ı evkaf dahi mukarrer ve malûm olmadığı ecilden tafsil olunmadı". Bu kayıttan açık surette anlaşıldığına göre, caminin kurucusu olan Bâlî Paşa 953/1546'da yaşamaktadır, fakat vakıf şartları henüz kararlaşmadığmdan, camiye nelerinin vakfolunduğu bilinmez. Doğruluğunda hiçbir şüpheye yer verilmeyecek bu kayıt, Hüseyin Efendimin ikinci eserindeki ölüm tarihi olan 955/ 1548 ile tam bir uyum sağlamaktadır. Kısacası caminin 910/1504'te yapılmadığı, 1546'da da henüz tamamlanmadığı, Bâlî Paşa 955/1548'de vefat ettiğine göre, inşaatın eşi Hümâ Hatun tarafından tamamlandığı anlaşılır. Kocası ile birlikte her ikisinin de caminin yanındaki kubbeli türbede yattıkları *Hadîka'da* bildirilir ise de, bugün bu türbe ile mezar taşlarından en ufak bir iz yoktur.

Bostancı'da Şenesenevler'de oturan Rebii Bey, Bâlî Paşa'nın soyundan inmektedir. Elinde olan bir vakfiye, söylenen hususları aynen destekleyerek Bâlî Paşa'nın Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşadığını ispat etmektedir.

Kitabede caminin kurucusunun Vezir İskender Paşa'nın kızı Hümâ Hatun olduğu açık olarak belirtilmiştir. **16.** yy'da yaşadıkları bilinen İskender paşalardan olan 920/1514'te ölerek Trakya'da Vize' de yaptırdığı cami yanına gömülen, burada adı geçen olmalıdır. Aynı İskender Paşa'nın, Bâlî Paşa Camii'nin yakınında, Yeni OdalarÇÇ) denilen yeniçeri kışlası dolaylarında "Terkim Mescidi" olarak adlandırılan bir camii daha vardır. Böylece kayınpeder ile damadın hayratlarının birbirine çok yakın olmalarından, evvelce konaklarının da bu bölgede olduğuna ihtimal verilir. Bu Bâlî Paşanın Antalya'da bir camii olan Bâlî Paşa ile bir ilgisi olup olmadığı ise bilinmez.

Bâlî Paşa Camii'nin son cemaat yerinde, mahfil girişinin alınlığında taşa işlenmiş on bir satırlık bir vakfiye vardır. Bunun caminin yapımı ile bağlantısı olmayıp hassa suyolcu bölükbaşlarından Abdullah oğlu Hızır Bey'in camiye eklediği şadırvan evkafını bildirmektedir ve **1000** Cemaziyülâhır sonları/**1592**'de düzenlenmiştir. Mimar Sinan da az aşağıda kendi adına yapıp vakfettiği mescidi ile mülkünün komşusu olan ve Hümâ Hatun Camii dediği Bâlî Paşa Camii abdest alma musluklarına suyolu vakfetmiştir.

Bâlî Paşa Camii, bu bölgeyi tahrip eden **1633** yangınından herhalde zarar görmüş olmalıdır. **1766** depreminde de bazı kısımları zedelenmiş, son cemaat yeri sütunları yenilenmiştir. Sütun başlıklarının üsluplarından da bu durum anlaşılır. Fakat 1894 depreminde ana kubbe bütünüyle çöktüğü gibi, son cemaat yerinin beş kubbesi, bunları taşıyan kemerlerle birlikte yıkılmıştır. Bu felaketin arkasından caminin üstünün ahşap bir çatı ile örtülerek, yeniden namaza açıldığı söylenir. Fakat 1918'de büyük Cibali-Fatih-Çapa yangınında Bâlî Paşa Camii yanmış ve çevresi tamamen boşaldığından, geniş bir boşluğun ortasında harabe halinde kalmıştır.

Bâlî Paşa Camii'nin tamirine ancak 1935-**1936**'da başlanarak, o yıllarda müteahhitlik yapan E. Hakkı Ayverdi tarafından, kubbesi yeniden inşa olunmuş, ancak son cemaat yeri Vakıflar İdaresi tarafından 1975'ten sonra kubbeleri ihya edilerek tamamlanmıştır.

Bâlî Paşa Camii, Yenibahçe Vadisi'ne inen meyilli arazidedir. Evliya Çelebi ve Ayvansarayî'nin, "fevkani" olarak tarif etmelerine karşılık böyle bir durum görülmez. Altında yüksek bir bodrum katının olup olmadığı bugün saptanamaz.

Caminin etrafını taş ve tuğladan karma teknikte bir duvar çevirir. Cümle kapısı, zengin mukarnaslı bir nişin içinde olup. çift renkli taşlardan olan kemerinin üstünde kitabe yer alır. Sağda minare, solda ise mahfil girişleri vardır. Bu sonuncusunun kemer alınlığına, şadırvanın vakfedildiğini bildiren, 1592 tarihli uzun vakfiye kitabesi yerleştirilmiştir. Caminin aslında iki minareli olarak tasarlandığı ve bu mahfil merdiveninin aslında ikinci minarenin kaidesi olduğu yolundaki halk söylentisi asılsızdır. Mahfil merdiveni çıkıntısının dış yüzünde ise çok güzel, taştan bir kuş evi görülür. Bu bütün mimari özellikleri ile bir **16.** yy Türk evinin bir modeli, bir maketidir denilebilir.

Kesme küfeki taşından yapılan cami, kare planlı olup geçişi pandantiflerle sağlanan 12 m çapındaki bir kubbe ile örtülmüştür. 1935-1936'daki tamirde kubbeye fazla yükseklik verilerek, sekizgen biçimli kasnağa nispetsiz düşmesine yol açılmıştır. Cephelerde üç sıra pencere içeriyi aydınlatır. Bunlardan alt dizidekilerin sivri kemerleri ve mermer söveleri vardır. Üst sıradaki iki yan pencere ise yuvarlaktır.

Kubbe baskısını karşılamak üzere Sinan, üç duvarda takviye payandalarını içeride yapmış, bunları sivri kemerlerle birbirlerine bağlayarak, üstlerine mekânı üç taraftan saran mahfilleri yerleştirmiştir. Kıble duvarında ise köşeler dışarı taşkın payandalar olarak yapılmıştır.

Bâlî Paşa Camii çok uzun yıllar harabe halinde kaldığından orijinal iç süslemesinden hiçbir iz kalmamıştır. Sağ taraftaki minarenin gövdesi çubuklu olup, şerefe altı çıkmaları, mukarnas dizileri ile sağlanmıştır. 1894 depreminde minare sağlam kalıp, yalnızca şerefeden yukarısı yıkılmıştır. Böyle çubuklu minare gövdeleri, Mimar Sinan'ın eserlerinde görülen bir özelliktir. Caminin yanında olması gereken Bâlî Paşa ile Hümâ Hatun'un türbelerinden bir iz olmadığı gibi, vakfiyesi duran şadırvan da kaybolmuştur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 64: İ. Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi,* I, İst., 1987, s. 99: Meriç, *Mimar Sinan;* Z. Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihî Yazmalar-Belgeler,* İst.. 1988; Halil Ethem. *Camilerimiz,* 45-46; Kuran, *Mimar Sinan.* 65. 272; Evliya, *Seyahatname,* I, 310; Demircanlı, *Evliya Çelebi,* 58-59; Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin,* 18; Konyak, *Mimar Sinan,* 42-49; Barkan-Ayverdi. *Tahrir Defteri,* 216; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 178-183; Gurlitt, *Konstantinopels;* A. Gabriel. "Les mosquées de Coustantinople", *Syria.* VII (1926), s. 387; A. Saim Ülgen, *Mimar Sinan'ın Yapıları,* Ankara, 1989, (katalog), s. 40-45, albüm II, s. 154-155; E. H. Ayverdi, "Bâlî Paşa Camii", *İSTA,* IV, 2048-2051; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanat Tarihi ve İncelemeleri,* I (1963), s. 56; M. Aksel, "İstanbul Mimarisinde Kuş Evleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* V (1959), s. 41; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 382-383; S. Eyice, "İstanbul'da Bâlî Paşa Camii ve Mimar Sinan". *Prof. Dı: Bekir Kütükoğlu'na Armağan.* İst.. 1991, s. 508-524.

SEMAVİ EYİCE

BALKAN, ENVER

(1901, İstanbul - 1983, Karamürsel) Eskrimci. Beşiktaş Jimnastik Kulübümün kurucularından Fuat Balkan'ın kardeşidir. Ağabeyinin teşvikiyle, daha ilkokula başlamadan spora başladı; önce jimnastikle uğraştı. Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nde yetişti. Öğrenim yıllarında İstanbul Erkek Lisesi'nde futbol oynadı, sırıkla atlamada şampiyonluklar kazandı. Sonunda eskrimde karar kıldı. İstiklal Savaşı'na fiilen katıldı. İstanbul'a dönüşünde spor hayatına devam etti. 1928'de Amsterdam Olimpiyat Oyunlarımda ilk kez milli formayı giydi. 1931'de Atina'da yapılan Balkan Oyunlarında kılıç dalında tüm rakiplerini yenerek Balkan şampiyonluğunu kazandı ve eskrimde ilk altın madalyalı sporcumuz oldu. Sporculuk döneminden sonra Beşiktaş Jimnastik Kulübü'nde yöneticilik yaptı. Daha sonra Karamürsel'deki çiftliğine çekilip spor hayatından tamamen uzaklaştı.

CEM ATABEYOĞLU

BALKAN SAVAŞINDA İSTANBUL

İstanbul, büyük kısmı kapılarında cereyan eden felaketli Balkan Savaşı'nı büyük sarsıntılar içerisinde yaşamıştır. Krizin kapıya dayandığı 1912 sonbaharında ordunun hazırlıksızlığının ve hükümetin gerekli tedbirleri alacak durumda olmadığının bilincine varamayan İstanbul halkı (düşman tarafın zaferini bekleyen azınlıklar dışında) savaşı büyük bir coşkuyla karşıladı. Makedonya meselesine büyük devletlerin habire karışmaları, Balkan komitacılarının aralıksız eylemleri ve Trablusgrap Savaşı'ndaki çaresizlikler halkın nabzını olabildiğince yükseltmişti. Basın da savaş istemlerini körüklüyor, savaşa ayak direyip zaman kazanmak isteyen hükümeti olabildiğince sıkıştırıyordu.

4 Ekim 1912'cle İstanbul'da İttihat ve Terakki tarafından büyük bir miting düzenlendi. Sultanahmet Meydanı "Harp, Harp. Harp!, Sofya'ya, Sofya'ya" sesleriyle inlerken birkaç gün önce tutuklanmış olan gazeteci Hüseyin Cahit de Sultanahmet Cezaevi'nin penceresine çıkartıldı ve halkı selamladı. Mitingde İttihatçıların Merkez-i Umumi'sinden Talat Bey (Paşa), Ali Münif (Yeğena) ve Bedros Hallaçyan, İstanbul teşkilatından Kara Kemal ve Dr. Nazım ile mebuslardan Ömer Naci, Ubeydullah, Emanoilidi, Pançedorof, Agop Boyacryan ve Besarya efendiler konuştu. Bu kişilerin seçimi adeta Osmanlılık ruhunun ayakta tutulması için gösterilen son çabayı simgeliyordu. Mitingden sonra II. Mehmed'in (Fatih) türbesi de ziyaret edilerek intikam andı içildi. Ancak mitingin Ahmed Muhtar Paşa'nın "Büyük Kabine"sine karşı bir gösteri havası alması Hürriyet ve İtilafçıların da yine savaş yanlısı başka bir miting düzenlemelerine yol açtı. İç siyasi çatışma buraya da yansımıştı.

18 Ekim günü savaş resmen ilan edildi ve seferberlik şehrin görüntüsünü hemen değiştirdi. Trenler sadece askeri nakliyat için çalışmaya başladı. Günde 15.000 kişi Anadolu'dan İstanbul yakasına geçiyor, giydirilip yola çıkarılıyordu. Önceleri Mahmud Şevket Paşa'nın hazırlattığı yeni gri kaputlar dağıtıldı. Fakat bunlar tükenince Hamidiye devrinin mavi şayak kaputları depolardan çıkarıldı. Bir süre sonra depolar tümüyle boşaldı ve hiçbir şey kalmadı. Bu arada atlar ve tramvay beygirleri de müsadere edilmiş olduğundan şehir içi ulaşım güçleşmişti. Kışlaların önündeyse kadınlar kocalarını son kez görebilmek için bekleşiyorlardı. Ayrıca ilk günlerin dikkat çeken bir görüntüsü de halkın gazete idarehaneleri önünde toplanıp zafer haberleri beklemesiydi. Bazı kişiler de Beyoğlu'nda Sırp, Yunan ve Bulgar sefarethanelerinin önündeki armaların indirilmesini bekledi. Basın ise bu beklenti doğrultusunda ilk günden itibaren hayali zafer haberleri verdi ve bu genelde savaş boyunca devam etti. Bunun tek istisnası ittihatçıların *Tanin* gazetesiydi ki, kimileri gazetenin bu tutumunu yeni kurulan Kâmil Paşa hükümetini zor durumda bırakmayı amaçlamasına bağlamışlardı. Diğer yandan İstanbul halkı iane toplayarak savaş gayretine yardımcı oldu. Hilaliahmer (Kızılay) teşkilatı 300.000 altın gibi önemli bir para toplamayı başardı ama katkıların giderek düştüğü gözlendi.

Ekim 1912'de büyük bir coşkuyla başlatılan savaş kasım ayında Rumeli ordularının bozgununa dönüşünce İstanbul kısa sürede büyük bir telaş ve karmaşayı yaşamaya başladı. Yolları doldurarak askeri sevkıyatı engelleyen muhacir kafileleri kışla birlikte istanbul'a ulaşmaya başladı. Camiler, medreseler, hanlar, tekkelerin avluları ve hamamların yanısıra Sarayburnu önleri de Sirkeci'de kurulan muhacirhanelerden taşan karmakarışık bir kalabalıkla doldu. Bu mahşer sadece şehir merkezinde 20.000'in üzerinde can alan kolera salgınıyla daha korkunç bir boyut kazandı. Hastanelerde de hasta ve yaralılara yer kalmamış, binlerce insan ölmek üzere sokaklara terk edilmeye başlanmıştı. Bu safhada Şehremini Cemil Paşa (Topuzlu) geceli gündüzlü çalışarak şehrin temizliğini sağlamayı başardı. Temizlik ve diğer hizmetler için personelin yanısıra muhacirleri de yevmiye ile çalıştırdı. Hastaneler yeniden organize edildi. Kızılay tarafından Yeşilköy, Küçükçekmece, Ispartakule ve Hadımköy'de hastaneler açılarak askeri hastaneler desteklendi. Bu araçla İngiliz Kızılhaçı Şenlikköy ve Yeşilköy'de, Hindistan Kızılhaçı da Ömerli'de "Hindiye" olarak anılan hastaneler kurdular. Romen Kızılhaçı ise aralarında ibrahim Temo'nun da bulunduğu bir heyet gönderdi. Bu ekip Beyazıt'ta bir konakta faaliyet göstererek sağlık işlerine yardımcı oldu.

3 Aralık günü yapılan ilk ateşkeste Osmanlı ordusu İstanbul'a sadece 50 km uzaklıkta bulunan Çatalca'ya kadar gerilemiş ve burada güç bela tutunabilmişti.

Balkan Savaşı sırasında istanbul'a gelen çok sayıda göçmenden gemiyle Anadolu yakasına geçmek için bekleyenler. *TETJTV Arşivi*

Top sesleri şehre kadar geliyor ve Bulgarların kente girebileceği korkusu yaygınlaşryordu. Böylece istanbul sadece bir sevkıyat merkezi değil aynı zamanda cephe kenti haline geliyordu. Selimiye Anadolu'dan toplanan askerler için büyük talimgah haline getirilmişti. Ordunun genel karargâhı ise Hadımköy'de bulunmaktaydı. Bunlara menzil noktaları, depolar, cephane parkları, askeri mezbahalar, hayvan hastaneleri ekleniyordu. Ayrıca savaşın ilk safhalarında göze çarpan büyük disiplinsizliğin önüne geçilmeye başlandı. Artık yabancı gazeteciler, satıcılar ve kimliği belirsiz kişiler serbestçe dolaşamıyor, istanbul'a tüm giriş çıkışlar vesikaya bağlanıyordu. Trakya ile irtibat kesildi, çoğu savaşılan ülkelere bağlı azınlıklardan oluşan ve ulaştırmayı sabote eden demiıyolu memurları kontrol altına alındı. Hat komiserlikleri kuruldu. Ne var ki, bu tedbirler için çok geç kalınmış, iş işten geçmişti. Ancak İstanbul basını ve halk genelde savaşa devam yolunda hükümeti baskı altında tutuyordu. Yine de savaş taraftarı olanların çoğunluğunu gençlerin teşkil ettiği görülüyor, yaşlı kuşağın vakit kazanmak ve toparlamak için sulh taraftan olduğu göze çarpıyordu.

1913'ün ilk günlerinde Edirne direnişi heyecanla izlenmekteydi. 17 Ocak günü Darülfünun'da yapılan heyecanlı bir toplantıdan sonra "Vatanı kurtarmak için uzanacaK her ele sarılacağız, öpeceğiz ve vatanı kurtaracağız" şeklinde ant içilmekteydi. Ne var ki, bu duygular vatanı kurtarmaya yetmeyecek ve 27 Mart günü Edirne'nin düştüğü haberi istanbul'da bomba gibi patlayacaktı. Bu arada ilk başta Osmanlı zaferi ihtimaline karşı bu savaşm sonunda hiçbir sınır değişikliğine izin vermeyeceklerini söyleyen büyük Batılı güçler de savaşın gidişaüyla fikir değiştirmişler ve Türklerin Edirne'yi de unutmaları gerektiğini söylemişlerdi. Bu karanlık günlerde aylardır yarı aç durumdaki askerler arasında huzursuzluk başlamış ve Mertis'te isyan eden 120 askerin 3 u öldürülmüş. 5'i hapis, diğerleri de sürgünle cezalandırılmışlardı. Bu arada İstanbul halkı da iyi beslenemiyordu. 1913 başlarında kepekli undan yapılan ekmeğin faydaları hakkında kampanya açılmış ve bunun beyaz ekmeğe göre un kullanımında yüzde 25 tasarruf sağlayacağı ifade edilmişti.

Bütün bu gelişmeler İstanbul'u sarsan bir dizi politik gelişmeyle eşzamanlı olarak cereyan etmiştir. Söz konusu olayların ilki 23 Ocak 1913 günü ittihatçıların yaptığı Babıâli Baskını'dır(-+). Babıâli Baskını ile Harbiye Nazırı Nazım Paşa öldürülmüş ve Sadrazam Kâmil Paşa istifaya mecbur edilmişti. Sadrazamlığa eski Hareket Ordusu Komutanı Mahmud Şevket Paşa getirildi. Ne var ki. bu düzen de uzun sürmedi ve İtilafçılar 11 Haziran 1913 günü Mahmud Şevket Paşa'yı öldürdüler. Bundan sonra sadrazamlığa Said Halim Paşa getirildi, fakat esas iktidar kendisini başkomutan vekili tayin ettirmiş oian Enver Bey t Paşa j iie Taıat Bey'in (Paşa) ve onların yakın çevresinden oluşan İttihatçı şeflerin eline geçti.

1913'ün yaz aylarındaki olaylara gelince, **29** Haziran'da Balkan Devletleri'nin kendi aralarında savaşmaya başlamaları Enver Bey'in Edirne'yi geri alarak kendine bu kentin fatihi unvanı vermesini sağlamış, ancak geri alınabilen bundan ibaret olmuştur. Askeri başarılara susamış olan İstanbul halkının tek teselisi ise Ege ve Akdeniz'de yaptığı akıncı harekatlarından sonra Hamidiye gemisinin kente dönüşü oldu. 7 aydan fazla açık denizde kalan yorgun gemi 7 Eylül günü Yeşilköy önlerine geldi, ertesi gün de Halic'e girdi. Bütün istanbul coşkuyla karşılamaya çıkmış, sandallar, istimbotlar ve donanmanın geri kalan kısmı bayraklarını çekerek ve çımavira yaparak gemiyi ve komutanı Rauf Bey'i (Orbay) bağrına basmıştır. Bu, kentin savaş boyu yaşadığı tek buruk sevinç idi.

Bibi. Mahmud Muhtar Paşa, *Balkan Harbi,* İst., 1979; A. Andonyan, *Balkan Harbi Tarihi,* İst., 1975; İbrahim Temo. *İttihat ve Terakki Anılan,* İst., 1987; Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı. *Balkan Harbi,* c. II. 2. Kısım, 2. Kitap, Ankara, 1981; İ. Artuç, *Balkan Savaşı,* ist., 1989; M. R. Esatlı, *İttihat ve Terakki,* İst., 1975; G. Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler,* İst., 1960; Mahmud Şevket Paşa, *Günlük,* İst., 1988; A. Büyüktuğrul. *Osmanlı Deniz Harp Tarihi ve Cumhuriyet Donanması,* İst.. 1984: E. Mütercimler, *Destanlaşan Gemiler,* İst., 1987.

M. TANJU AKAD

BALKAPANI HANI

Balkapanı Hanı. Kapalıçarşı kompleksine bağlı olmayıp Eminönü Yeni Cami ile Küçükpazar arasındaki alanda bulunur.

Kitabesi günümüze ulaşmayan yapının inşa ettireni ve mimarı da tanınma-

maktadır. Yapının bulunduğu yerin ve yapının isimlendirilişi ile orijinal kısımların üslup özellikleri yapıyı bir 16. yy yapısı olarak değerlendirmeye yardımcı olmaktadır.

Yapı, kendisini sınırlayan caddeye adını vermiş, böylece iki tarafından Balkapanı ve Tahtakale caddeleriyle sınırlanan, diğer iki yönde de Cömert Türk Sokağı ile girişin açıldığı Hasırcılar Sokağı arasında müstakil bir ada üzerinde tek parsel olarak yer almıştır. Tahtakale Caddesi'yle sınırlanan cephesinin caddeye uydurulmuş olmasıyla bir taraftan yamuk bir alanda konumlanmış olan yapı uzun kenarlarıyla yaklaşık 87x52 m ölçüsündeki bir alanda inşa edilmiştir. 32x42 m ölçüsünde revaklı bir avluya sahiptir.

Balkapanı Hanı, adından da anlaşılacağı üzere İstanbul'un deniz gümrüğüne yakın bir alanda, bir ticaret yapısı olarak, dikdörtgen bir avlu etrafında iki kat olarak planlanmıştır. Hasırcılar Sokağıma açılan kapı, beşik tonoz örtülü bir geçit mekânıyla revaklı avluya açılır.

Zemin kat mekânları beşik tonoz örtü sistemine sahip olup gene beşik tonoz örtülü zemin kat revaklarına bir kapı ve pencere ile açılırlar. Köşe odaları ise çapraz tonoz örtü sistemine sahiptirler. Bu durum üst katta da aynen tekrarlanmıştır. Bu, revak sisteminde yuvarlak taş kemerler çok bozulmasına rağmen kalan orijinal kısımlardan anlaşılmaktadır. Üst kat revaklarına, giriş koridorunun iki tarafında yer alan merdivenlerle çıkılmakta, tuğla-derz dokulu sivri kemer sistemi taş dokulu payelere oturmaktadır. Üst kat revaklarına açılan odalar da birer kapı ve pencere ile revak altına, birer pencere ile de dış cepheye açılırlar. Gene üst kat mekânları birer ocak nişine sahiptirler.

Yapının avlusunda bulunan bir giriş, bodrum katına açılmaktadır. Yapıda avlu cepheleri zemin katta çok değişmiş ise de üst kat avlu cepheleri tuğla-derz ve kesme taş olarak, dış cephelere benzer şekilde örülmüş, bir kirpi saçak bordürü ile de üstten sınırlanmıştır. Yapı malzemesi ile meydana getirilen dokuda süsleme unsuru yer almaz.

Hanın dört yöndeki dış cepheleri de zaman içinde geçirdiği değişiklikler ve onarımlarla farklı bir dokuya sahip olmuşsa da, orijinal kısımlar üç sıra tuğla-derz ve kesme taş doku şeklinde ilk inşaatın cephe özelliklerini günümüze ulaştırmaktadır.

Yay kemerli girişin yer aldığı Hasırcılar cephesinde, diğer cephelerde de devam eden profilli taş silme, yapıyı dışarıdan iki katlı olarak belirler. Giriş açıklığını bir basık kemer daha kavrar, bu kemerin yüzeyi taş dolgu doludur. Bu doku giriş açıklığı kemeri ve profilli bir taş silme ile ayrılmış olup, üst kattaki mekân da diğerlerinden daha büyüktür. Giriş cephesindeki pencereler dikdörtgen taş söveli olup sivri kemerlidirler. Diğer üç cepheyi ifadelendiren pencereler ise zaman içinde değişerek, cephe dokuları gibi bazdan orijinal durumlarını kaybetmiştir.

Yapının üst örtü sistemi de zaman içinde geçirdiği onarımlarla orijinal dış görünümünü kaybetmiştir.

GÖNÜL CANTAY

BALMUMCU

Barbaros Bulvarı üzerinde Yıldızla Zincirlikuyu kavşağı arasında, aynı adı taşıyan kasrın çevresinde kumlu mahalle.

Bugünkü Balmumcu Mahallesi'nin bulunduğu yerde II. Mahmud döneminde (.1808-1839) aynı adla anılan bir çiftlik bulunuyordu. Balmumcu Kasn denilen köşk daha sonra Abdülaziz döneminde yapılmıştı. Beşiktaş'ın mesire yerlerinden olan çiftlik, meyve bahçeleri ve çavuşüzümü bağlarıyla ünlüydü. R. E. Koçu'ya göre, çiftliğe Balmumcu Çiftliği adı verilmesinin nedeni, II. Mahmud döneminde sokak ve bahçelerin mumlarla aydınlatılmaya başlanmasından sonra, burada mum imalatı yapılmasıdır. II. Mahmud'un çok sevdiği ve biraz ilerisindeki Zincirlikuyu Kasrı'na her geldiğinde uğramadan edemediği Balmumcu Çiftliğimin, hanedan mülklerinden olduğu, II. Meşrutiyet'ten sonra Hazine-i Hassa malları Maliye Hazinesi'ne devredilirken de makama bağlı olarak bırakılan "emlâk-i hakaniye" denilen mülkler grubunda bulunduğu bilinmektedir. II. Abdülhamid zamanında çiftlik Veliaht Mehmed Reşad Efendiye tahsis edilmişti. II. Meşrutiyet'te V. Mehmed (Reşad) tahta çıktıktan sonra Balmumcu Çiftliği'ni halka mesire olarak açtırdı. I. Dünya Savaşı'na kadar süren dönemde, Balmumcu Çiftliği mesiresine gelen halka çiftliğin meyvelerinden tabla tabla ikram edildiği anlatılır.

V. Mehmed'in (Reşad) ölümünden sonra Balmumcu Çiftliği ve Kasrı Seniye Sultan'a verilmiş; 1918'de savaşta şehit düşenlerin çocukları için burada Balmumcu Darüleytamı açılmış ve bu kurum 1928'de lağvedilmiştir. Daha sonra çiftlik arazisi ve içindeki binalar askeriyeye verilmiş, Balmumcu köşkü 3. Jandarma Tugay Komutanlığı olmuş, köşkün müştemilatına da Jandarma Er Okulu yerleşmiştir. 27 Mayıs 1960'taki askeri harekâttan sonra, Balmumcu Kışlası bir süre gözaltı ve tutukevi olarak kullanılmıştır.

Bölgenin çehresinin tümden değişmeye başlaması, Barbaros Bulvarı'nın açılmasından sonraya, 1960'lara rastlar. Bu yıllarda bölgede yapılaşma başlamıştır.

Bugün Balmumcu olarak adlandırılan mahalle, Beşiktaş İlçesi'ne bağlı tek bir muhtarlık olup yaklaşık 5.000 sakini vardır. Fakat son on yılda inşa edilen büyük iş merkezleri (AEG, Koza Merkez, ENKA gibi) nedeniyle, gündüz nüfusu bunun birkaç katı fazladır. Balmumcu Mahallesi, eskiden Balmumcu Kışlası olarak tanınan ve bugün Jandarma Dikimevi olan binanın Barbaros Bulvarı'm(->) kestiği yerden başlar. Barbaros Bulvan'nı izleyerek güneyde Yıldız Mahallesi'nin sınırım teşkil eden Palanga Caddesi'ne, doğuda ise çevre yolunu takiben Ortaköy Mezarlığı'na kadar uzanan üçgen şeklindeki alanda kuruludur. Mahalle, batıda Ertuğrul, doğuda Levazım (bu mahalle kısa zaman öncesine kadar Balmumcu Mahallesi'ne bağlı idi), Ortaköy ve Mecidiye, güneyde Yıldız, kuzeyde ise Nisbetiye mahalleleri ile komşudur.

Balmumcu'nun en önemli iki yolu, Şakir Kesebir *ve* Zincirlikuyu Yolu sokaklarıdır. Diğer sokakları ise, S. Ali Reis, Kara Hasan. Mürbasan, Umur Paşa, Akgüner, Arzu, Bestekâr, Hacı Arif Bey, Itrî, Hacı Faik, Şevki Bey ve Enderun sokaklarıdır.

Balkapanı Hanı'nm avlusundan bir görünüm.
***Yavuz** Çelenk, 1993*

Bölgede bir ilkokul, bir ortaokul ve iki lise vardır. Günümüzde büyük işyerleri, şirket merkezleri ve bürolar dışında, varlıklı kesimin tercih ettiği bir yerleşim yeridir.

İSTANBUL

BALMUMCU TEKKESİ

bak. ŞAZELİ TEKKESİ

BALOZLAR

İstanbul'un ilk barları. "Baloz" sözcüğü İtalyanca "balo"dan bozmadır. Bizans döneminde de eğlence, içki ve fuhuş merkezi olan Karaköy ve Tophane semtlerinde, özellikle bugünkü Necatibey Caddesi'nde sağlı sollu sıralanmış balozlara 25-30 basamaklı merdivenlerle çıkılırdı.

Bu tür eğlence yerleri Abdülaziz döneminde (1861-1876) yaygınlık kazanmaya başlamış, 1920'lere kadar varlıklarını korumuştur. Balozların bazılarında orkestra ya da saz takımı bulunur, müşterilerin masalarında onlara hoşça vakit geçirtmek bahanesiyle oturan, gerçekte onların ceplerindeki parayı içki ısmarlatmak için ya da beraberlik vaadi ile soyan konsomatrisler zaman zaman raks ederler, yerine göre de alafranga dansa kalkarlardı.

Balozların meyhanelerden farkı, liman yakınında bulunmaları ve müşterilerinin çoğunluğunu da yabancı gemicilerin oluşturmasıdır.

Balozların işletmecileri genellikle kabadayı takımınca korunan yaşlı ve görmüş geçirmiş fahişeler ve kabadayılık, külhanbeylik âlemlerini iyi bilen, yerine göre hatır, rüşvet ve bilek gücüne güvenen Kumlardı. Ahmed Midhat Efendi(->), Beyoğlu ve Galata âlemlerini anlattığı romanlarında, zaman zaman balozlardan da söz ederek buraların karanlık atmosferini, müdavimlerinin, işletmecilerinin ve çalışanlarının hal ve tavırlarını, kendine özgü gözlem ve anlatımıyla canlandırır.

Mehmed Tevfik *İstanbul'da Bir Sene* adlı dizisinin *Meyhane yahud İstanbul Akşamcıları* kitabında anlattığı istanbul'un eski ve gedikli meyhaneleri arasında Galata balozlarını anmaz, ancak "isimleri tahkik edilemeyen" meyhaneler diyerek geçiştirir. Bu, eski İstanbul hayatının kendi içinde bölünmüş olduğunu gösteren ve her muhit insanının ve eğlence yerlerinin farklılığını vurgulayan ilginç bir tespit sayılabilir.

İstanbul hayatının canlı tanıklıklarını satırlara döken Ahmed Rasim(->) de *Fuhş-ı Atik* ve *Şehir Mektupları* adlı eserlerinde Galata balozlarından yeri geldikçe söz eder, buralarda yaşanılmış olan eğlencelerden, müdavimlerden ve çalışanlardan örnekler verir.

Yazılarında ve kitaplarında yalnızca İstanbul'u anlatan Sermet Muhtar Alus (-») da Galata balozlarından birçoğunu, adreslerine varıncaya kadar tespit etmiş, bunları çeşitli yazılarında oldukça gerçekçi bir biçimde anlatmıştır. Bunlardan Şerbethane Balozu Arap Yorgi diye tanınmış bir Rum tarafından işletilir; lavta, gırnata ve zilli maşadan oluşan saz takımı, konsomatrisler, diğer çalışanlar ve belalı müşterilerle her akşam patlamaya hazır kavgalara sahne olan namlı batakhanelerdendi.

Yüksek Baloz bugünkü Necatibey Caddesi üzerinde, oldukça yüksek bir merdivenle çıkıldığı için bu adla anılan, konsomatrislerin soyup soğana çevirecek adam aradığı, her akşamı olaylı geçen namlı yerlerdendi. Yüksek Baloz'ının altında bulunan Hovarda'nın Meyhanesi ise Çeşmemeydanlı, Boğazkesenli, Firuzağalı bıçkınların girip çıktığı bir yerdi.

Alafranga Baloz Necatibey Caddesi'nden Tophane'ye giderken eski adıyla Kasaplar Sokağının bittiği yerdeydi. Adalı Yani adlı bir Rum tarafından işletilen bu baloz, ötekilere göre orkestrası, konsomatrisleri ve servisi ile biraz daha modern bir eğlence yeriydi. Müşterileri de genellikle yabancı gemiciler olduğu için konsomatrislerle olan ilişkiler burada daha rahattı. Orkestra eşliğinde yapılan her türlü dans saatlerce sürerdi.

Sakallı Yorgo'nun Balozu altı meyhane olan bir eğlence yeri olup yine Necatibey Caddesi üzerindeydi. Daha sonraki yıllarda Zorba'nın Balozu diye de tanınan bu batakhanenin bir köşesinde herkesi perişan eden bir tefeci sarraf da çalışırdı.

Moskof Çalgısı Necatibey Caddesi'nde Aya Nikola Kilisesinin hizasmdaydı. Adı baloz olmasa da eski batakhanelerin en namlılarındandı. I. Dünya Savaşı ve mütareke yıllarında burada pantomim ve tuluat gösterileri de yapılırdı.

Balozlar da değişen toplum yapısına bağlı olarak biçimlenen yeni eğlence âlemleri içinde yok olup gitmiş, ancak o yılları yaşamış yazarların bugüne aktardıkları kadarıyla yazılarda, kitaplarda birer anı olarak yerlerini almışlardır.

Bibi. Alımed Rasim. *Fuhş-ı Atik.* İst.. 1992: ay, *Şehir Mektupları,* ist.. 1992: S. M. Alus. "Eski Meyhane Âlemleri". *Akşam.* (8 Mayıs 1932); ay, "Eski Galata'nın Eğlence Yerleri", *Resimli Tarih Mecmuası.* II, S. 15 (Mart 1951), s. 640-641. S. 16 (Nisan 1951), s. 688-690; ay, "Alafranga Baloz". *İSTA,* I, 576; Mehmet Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene,* İst., 1992, s. 152-186; Sevengil, *Eğlence,* (1990). 118-119; "Baloz". *İSTA,* IV, 2065-2066.

İSTANBUL

BALTACI HANI

Baltacı (Mühneddim) Hanı, Kalpakçılar Caddesi ile iskender Boğazı Sokağı arasında Yolgeçen Hanımın da yer aldığı ada üzerinde, Sorguçlu Han ile Kebapçı Hanı arasındaki en küçük alanda yer alır.

Kapalıçarşı hanlar kompleksi içinde görülen bu yapının da tarihi, yaptıranı ve mimarı bilinmemektedir. Yapının bulunduğu mevki, diğer hanlarla olan bitişik nizam durumu ve çok değişmiş olmasına rağmen bazı yapı ve mimari özellikleri, hanı 18. yy yapısı olarak görme imkânını verir.

Yapının planı, giriş cephesinde İskender Boğazı Sokağı'na uydurulmuş, diğer cepheler bitişik komşu hanlarla paylaşılmıştır. **16x18** m ölçüsündeki yapı, iki katlı olup **6x12** m ölçüsünde küçük dikdörtgen bir avluya sahiptir.

Hanın güney cephesinde yer alan giriş geniş bir geçitle avluya açılır. İki katlı revak sistemine sahip yapıda zemin kat mekânları revak altına açılır, bu mekânların dış cepheye açılan pencereleri yoktur. Üst kata çıkan merdivenler özgün durumunu kaybetmiştir. Üst kat mekânları da revak sistemi altına birer kapı ve pencere ile, dış cephelere ise birer pencere ile açılırlar. İki katlı revak cepheleri yer yer kalan orijinal dokusuyla moloz taştan inşa edilmiş, ancak, çok değişmiştir. İskender Boğazı Sokağı'na açılan ana cephede kırık bir kontur görülür ve tuğla-derz ve taş, cephenin dokusunu oluşturmuştur. Yay kemerli kapı hafif sağda yer almış, pencereler ise bir sıra halinde cephenin üst kısmında sadece üst kat mekânlarına açılmışlardır. Bu pencereler, dikdörtgen söveli ve üstten sathi yuvarlak kemerli olarak yapılmıştır.

Yapıda üst örtü sistemi de tamamen değişmiştir. Yapı malzemesi ile oluşturulan cephe dokuları dışında süsleme unsuru görülmez.

GÖNÜL CANTAY

Baltacı Hanı'nın giriş cephesinden bir görünüm. *Hazım Okurer, 1993*

Baltacı Konağı'nın iki cephesi.
Eîdem, Türk Evi

BALTACI KONAĞI

Eminönü îlçesi'nde, Sultanahmet'te. Alemdar Mahallesi'nde, Yerebatan Sarnıcı'nın üzerinde bulunmaktaydı.

Günümüze ulaşamamış olan Baltacı Konağı 18. yy'ın ortalarında inşa edilmiştir. Geleneksel Osmanlı sivil mimarisinin özelliklerini yansıtan bu yapı geç devir rical konaklarının ilginç bir örneğini oluşturmaktadır. Hamam bölümü dışında bütünüyle ahşap olan yapı üç katlıdır.

Zemin katın büyük kısmını, avluya açılan büyük bir taşlık işgal etmekte, taşlığın çevresinde, bendegânın kullandığı birtakım odalar, bazı servis birimleri ve hamamın altyapısı yer almaktadır. Hamamın altyapısına bitişik olan bir merdivenle Yerebatan Sarnıcına inilebilmektedir. Taşlık, harem ve selamlık bölümlerine geçit veren merdivenlerin bulunduğu iki bölüme ayrılmıştır.

Konağın birinci katı, kısmen zemin kattaki servis birimlerinin duvarlarına, kısmen de taşlıkta yükselen, kare kesitli ahşap dikmelere oturmaktadır. Zemin kattaki harem-selamlık yalıtımı bu katta da devam etmekte, taşlıktan hareket eden merdivenlerin ulaştığı kare ve dikdörtgen planlı sofaların çevresinde çeşitli yaşama birimleri ile helalar sıralanmaktadır. Harem ve selamlık sofaları arasında, koridor niteliğinde bir geçitle bağlantı kurulmuştur. Selamlık merdiveninin tek kollu olmasına karşılık harem merdiveni, taşlıkta iki kollu olarak başlamakta, sahanlıktan sonra tek kol halinde birinci kat sofasına ulaşmaktadır. Aynı düzenleme birinci katı ikinci kata bağlayan merdivende de tekrar edilmiş, ikinci kat sofası, merdivenin yanlarında kavisli birer çıkma ile donatılmıştır. Konağın kitlesinden taşkınlık yapan ve basık kemerli devasa pencerelerle aydınlatılmış olan harem merdiveni, Osmanlı sivil mimarisinde o döneme kadar alışılagelmiş çözümlerden tamamen farklı. Batı kökenli bir tasanm sergilemektedir. Daha sonra. 18. yy'ın sonundan itibaren iyice yaygınlaşan bu tasarım. S. H. Eldem'in deyişiyle "zamanı (18. yy ortaları) için çok modern sayılmalıdır". Ancak konağın 19. yy'da -muhtemelen II. Mahmud devrinde- geçirmiş olduğu onarımda merdivenin de belirli ölçüde tadil edildiği tahmin edilebilir.

Konağın ikinci katında "karnıyarık" ya da "zülvecheyn sofah" tabir edilen plan şemasının değişik bir türevi uygulanmış, köşeleri 45 derece pahlanmış olan ve iki ucunda birer eyvanla yapının cephelerine kadar uzatılmış olan merkezi sofa, hareme ve selamlığa ait iki bölüme ayrılmıştır. Her iki bölümün çevresinde de. çoğu simetrik konumda olan odalar ve helalar dizilidir. Harem sofasından bir koridorla hamama geçilmektedir. Dikdörtgen planlı bir soğukluk ile kare planlı ve kubbeli bir halvetten meydana gelen hamamda, Lale Devri üslubunu sürdüren kurnalar ve ayna taşları bulunmaktadır.

Konağın barındırdığı hemen bütün yaşama birimleri yüklüklerle donatılmış, yüklükler, barok üslupta oymaların görüldüğü nişlerle kuşatılmıştır. Tavanlar-' da çubuklu veya damalı taksimat görülmekte, üst katın selamlık sofası eyvanında, II. Mahmud devrinin zevkini yansıtan, beyzi bir göbek ile bundan dağılan ışınlardan meydana gelen bir tavan bezemesi dikkati çekmektedir.

Bibi. Eldem, *Türk Eri* II. 84-87.

M. BAHA TANMAN

BALTALİMANI

Rumeli Hisarı'nın kuzeyinde, aynı adı taşıyan derenin Boğaziçi'nde denize döküldüğü yerdeki semt. Adını İstanbul' un fethi sırasında, donanmayı Rumeli Hisarının hemen arkasındaki bu limanda korumaya almış olan II. Mehmed'in kaptan-ı deryası Baltaoğlu Süleyman Bey'den almış olduğu iddia edilir. Eremya Çelebi Kömürciyan 17. yy'da burada bahçeler ve konaklar olduğunu kaydetmiştir. **Seriye** sicilleri 18. yy'da burada bu adla bilinen bir yerleşim olmadığını kanıtlarken, arazinin II. Bayezid vakfına ait olduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır. Ancak sicillerde, seyrek de olsa, bu mahallede olduğuna işaret edilen Paşmakçı Şücaeddin Mahallesi'nin adı geçer. Önceleri mesire yeri olan Baltalimanı'nın bir Boğaz köyü olarak 19. yy m ortasında, hemen kuzeyindeki Boyacıköy(->) ile aynı zamanda geliştiği anlaşılmaktadır. 1798 tarihli bir irade-i seniye ile burada bazı Ermeni ve Rum ailelerin yerleşmesine izin verildiği görülür.

Yörenin bir mesire yeri olarak kullanıldığına dair çok sayıda arşiv belgesi bulunmaktadır. Baltalimanı Deresi'nin içinde aktığı vadinin (Fıstıklı. Bağ Tepesi ile Halim Paşa Koruluğu) bir yanını geçmişte geniş bir çayırlık kaplardı. Çayırlığın içinde 300 m kadar uzanan satrançvari düzende dikilmiş bir ağaçlık vardı. Bu ağaçlığın sonunda, doğa tekrar kendi haline bırakılmış ve bu geçiş noktasına fıstık ağaçlı üç katlı setler yapılmıştı. En alt katta çıkıntı biçiminde bir havuz yer almıştı. 1768'de tamamlanan *Hadîkdva* göre III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan'm kethüdası Giritli Yusuf Ağa tarafından limanın içindeki büyük çayıra sultan

Baltalimanı'ndan bir görünüm. Fotoğrafın çekildiği yerde "Baltalimanı Deresi projesi" çalışmaları yürütülüyor.
Hazım Okurer. 1993

için bir biniş köşkü yaptırılmıştı. Fıstık ağaçlarının düzeni ve yaşları gerçekten de III. Selim devrine işaret etmektedir. 1821'de II. Mahmud tarafından limanın ağzına bir tabya inşa ettirilmişti, iskelenin hemen yanında olduğu kaydedilen kahvehane ve tütün dükkânı ise I. Abdülhamid vakfına bağlıydı.

Günümüzde dere kurumuş, mesire yeri ortadan kalkmış, derenin Boğaz'a döküldüğü ağzı da doldurulmuştur. Tanzimat devri sadrazamlarından Mustafa Reşid Paşa burada ahşap bir sahilsaray yaptırmıştı (bak. Baltalimanı Salihsarayı). Derenin denize döküldüğü noktanın kuzeyinde ise Baltalimanı Camii(->) vardır.

18. yy'ın sonlarına kadar Baltalimanı Müslümanların yerleştiği bir semtti. 1798' de irade-i seniye ile gayrimüslimlerin de yerleşimine izin verildi. 19. yy boyunca İstanbul'un varlıklı kesimi Baltalimanı'nda, kıyı şeridi boyunca yalılar ve köşkler yaptırdılar. Baltalimanı Deresi'nin başlangıcındaki Levent Çiftliğini Cezayirli Hasan Paşa yaptırmıştı. Daha sonra burası Nizam-ı Cedid askerlerinin talim yeri oldu.

Bugün Emirgân Mahallesi muhtarlığına bağlı olan Baltalimanı, yerleşimin eskiden olduğu gibi yine kıyı şeridinde odaklandığı bir görünüm içindedir. Ama yalı ve köşkler yerlerini apartmanlara bırakmıştır.

Bibi. Eklem, *Türk Bahçeleri.* 8-9. 28**-29;** R. E. Koçu, "Baltalimanı", *İSTA,* 2076-2084; M. Tayyip Gökbilgin, "Boğaziçi", *İA,* 678-679; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 41, 219, 260; İnciciyan, *İstanbul,* 82, 117.

TÜLAY ARTAN

BALTALİMANI CAMÜ

Baltalimanı'nda, semtin adını taşıyan derenin kuzey kıyısında, Boyacıköy-Emirgân Caddesi'nin deniz tarafmdadır.

Hadîka, banisinin Paşmakçı Şücâeddin olduğunu, minberinin ise III. Ahmed'in "lmam-ı Sultam Hacı İmam" diye tanınan imamı, Seyyid Mehmed Efendi tarafından yaptırıldığını kaydetmektedir. 18. yy başına tarihlenebilecek bu caminin. 1826-1827 arasında Zahire Nazırı Arif Efendi tarafından bugünkü cami yaptırılırken tamamen yok olduğu anlaşılmaktadır. Caminin kuzey duvarında, mihrap ekseni üzerindeki on mısralık ta'lik hatlı kitabe de 1242/1826 tarihini verir. Bugünkü Baltalimanı Camii ise 1960 öncesi tamiri sırasında özgün karakterini tümüyle kaybetmiştir.

Dikdörtgen planlı caminin halimin-de, kuzey duvarının önünde dört ahşap direğe oturan fevkani mahfil yer alır. Ahşap tavanın yerini bugün kirişli betonarme döşeme almıştır. Caminin içi tamamen yenilenmiştir. Yarım daire planlı mihrap nişi yeni Kütahya çinileriyle çerçevelenmiştir. Ahşap minberi çok sadedir. Kuzeybatıdaki kesme taş minareye mahfilin içinden geçilir. Cami. güneyde iki, batıda dört, doğuda altı pencereden ışık alır. Kuzey ve güney pencerelerinin üzerinde küçük boyutlu, yuvarlak kemerli iki pencere yer alır. Yapının dış yüzeyi serpme sıva ile kaplanmıştır. Doğu yönündeki bodrum katı halen imam meşrutası olarak kullanılmaktadır. Caminin özgün yapımından kalan kısmı, girişi kuşatan basık kemer şeklinde yontulmuş mermer söveden ibarettir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka.* II. 132: Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi.* II, 48-49. no. 204; "Baltalimanı Camii", *İSTA.* IV, 2077-2078; Öz. *İstanbul Camileri.* II. 9.

TARKAN OKÇUOĞLU

BALTALİMANI KEMİK HASTALIKLARI HASTANESİ

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlı, kemik hastalıkları alanında uzmanlaşmış hastane.

Baltalimanı Sahilsarayı'nın(->) harem bölümünde, Kemik ve Mafsal Tüberkülozu ve Güneşle Tedavi Hastanesi adı ile 19 Haziran 1944 tarihinde hizmete girmiştir.

Günümüzde tam gün çalışan hastane, fizik tedavi (20 yatak), genel cerrahi (188 yatak) ve nöroloji (İ0 yatak) olmak üzere üç servise sahiptir. 1987'de hastanede, 15 uzman doktor, 1 diş hekimi, 2 eczacı, 45 hemşire, 112 yardımcı hizmetli, 1 kimyager, 1 psikolog, 2 laborant ve 1 şoför görev yapmaktaydı.

Bibi. Bedi N. Şehsuvaroğlu. "istanbul Sağlık Hayatı", *İstanbul 11 Yıllığı,* İst., 1973, s. 463; İstanbul Tabip Odası; *İstanbul Tıp Katalogu 86/87,* İst., 1987, s. 25.

NURAN YILDIRIM

BALTALİMANI SAHİLSARAYI

Halen kemik hastalıkları hastahanesi olarak kullanılan bina. 19. yy'da Baltalimanı Boğaziçi'nin gözde sayfiye ve mesire yerlerindendi, semtte devrin bazı ileri gelenlerinin yalıları, kasırları, sarayları bulunuyordu. Anılan yapılardan birisi de Mustafa Reşid Paşa'nm ahşap yahşiydi. 1838, 1839, 1840 ve 1846'da sırasıyla'İngiltere, Belçika, Fransa ve Rusya ile yapılan ikili siyasi ve ticari antlaşmalar sözü geçen yalıda imzalandığından, Baltalimanı Antlaşmaları diye adlandırılırlar.

Mustafa Reşid Paşa bu yalının yanına daha sonra mimar Sarkis Balyan'a kagir bir saray inşa ettirdi. Halen hastane olarak kullanılan bina budur. Büyük Reşid Paşa'nm adıyla da anılan Baltalimanı Sahilsarayı Abdülmecid'in kızı Fatma Sultanin Mustafa Reşid Paşa'nm oğluyla evlenmesi sırasında, hazinece satın alınarak yeni evlilere tahsis edildi. Daha sonra, Abdülaziz devrinde Fransız İmparatoru III. Napolyon ile Imparatoriçe Eugénie'nin 1869'da İstanbul'u ziyaretlerinde sahilsaraym konuklara tahsisi düşünüldüğünden çevresi yeniden düzenlendi, yeni köşkler ve binalar yapıldı.

Fatma Sultan'm 1883'te ölmesiyle boşalan saray, isteği üzerine kız kardeşi Mediha Sultanin emrine verildi, prenses Damat Ferit Paşa ile evlenince, "Paşa Dairesi" olarak anılacak bir harem binası yapıya eklendi. 1922'ye kadar Fatma Sultan'da kalan saray, Cumhuriyet döneminde bir süre boş tutuldu, daha sonra Balıkçılık Enstitüsüne devredildi, 1925'te Damat Ferit Paşa'nm zengin kitaplığı, sarayın değerli eşya ve tabloları müzayede ile satıldı. Halen binanın harem dairesi kemik hastalıkları hastanesi, selamlık dairesi de istanbul Üniversitesi sosyal tesisleri olarak kullanılmaktadır.

Baltalimanı Sahilsarayı'nm mekânları bir avlu çevresinde çözümlenmiş olup, geniş bahçesinde deniz hamamları, havuz ve köşkler yer alır. Yan cephelerden kolonlarla masif halde dışarı taşırılmış birinci katın ortasında yer alan sofa dikdörtgen ve kare şekillerle süslü tavanıyla, mermer kaplamasıyla, renkli mermerden şömineleri ve büyük aynalarıyla binanın en görkemli mekânıdır. Avlu hem zemin hem de birinci katta üç yön-

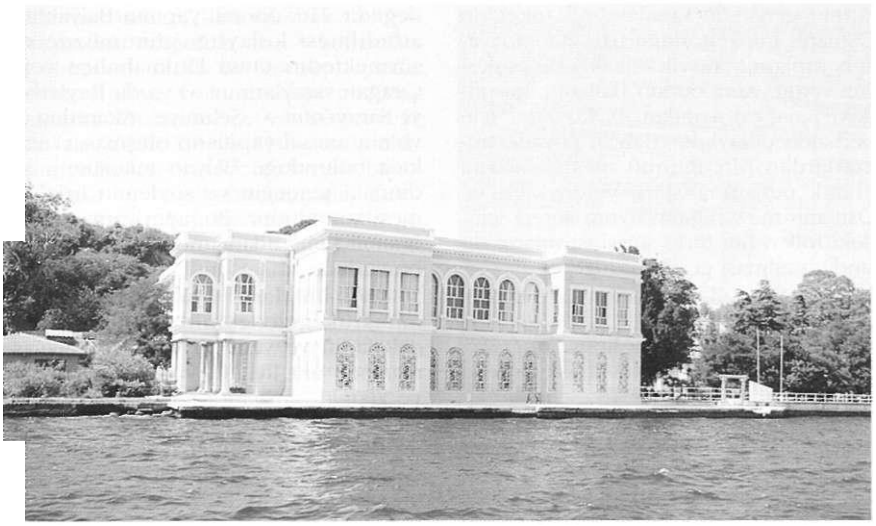

Bugün kemik hastalıkları hastanesi olarak kullanılan Baltalimanı Sahilsarayı. *Ahmet Kuzik*

den koridorla çevrilmiştir. Meşk odası, diğer odalar, mutfak, hamam, tuvalet koridor üzerindedir.

Binanın cadde tarafında, birinci kat dört iri konsolun taşıdığı çıkma yapmaktadır. Zemin kat ise bol ışık alacak şekilde düzenlenmiş pencerelerle kaplıdır.

Sarayın çevre duvarı üzerindeki çeşme 1955'te onarılarak, yenilenmiştir.

Bibi. Tuğlacı, *Balyan Ailesi.* 260-261; H. Şefıisuvaroğlu, "Baltalimanı Sarayı", *TTOK Belleteni.* S. 129 (1952). s. 8: R. E. Koçu, "Baltalimanı Sahilsarayı", *İSTA,* IV, 2082-2084.

AYLA ODEKAN

BALTALİMANI SARNICI

Antik dönemde "Sinüs Phidaliae" veya "Portas Milierium" diye anılan Baltalimanı'nda. batıdaki sırtları teşkil eden bugünkü Boyacıköy Mahallesinin Hakkak Yümnü Sokağımda, denize hâkim bir yerde, kayalar üzerine inşa edilmiş olan bu sarnıç, günümüzde üzerine yapılmış olan binaların bodrum katında koruma altına alınmış durumdadır.

Moloz taş ve tuğladan, özenli bir işçilikle inşa edilmiş olan bu sarnıç dikdörtgen planlıdır. Doğu-batı doğrultusunda yönlendirilmiş olan yapının doğudaki kısa duvarının kuzey duvarı ile birleştiği köşeye yakın bir yerde su boşaltma deliği bulunmaktadır. Üç duvarı içten ve dıştan düz olmasına karşılık, denize bakan güneydoğudaki uzun duvarının dış kısmında yarım daire şekilli nişler bulunmaktadır. Su basıncını hafifletmek için yapılmış olan bu nişler sekiz tanedir.

Büyük boyutlarda (28,40x15,20 m) inşa edilmiş ve basit bir plan arz eden Baltalimanı Sarnıcımın, bu bölgede olduğu bilinen Foneos Manastırı'nın sarnıcı olabileceği ileri sürülmüştür. Bu sarnıcın 20 m kadar güneydoğusunda. 1993 başlarında bir inşaat hafriyatı sırasında bulunan bazı mimari kalıntılar bu hipotezi doğrulamasa da, sarnıcın yakm çevresindeki yapılar topluluğunun içinde olabileceğini göstermiştir. Kimi bölümlerinde çapraz tonozlu örtüleri olan bu mekân parçaları, üzerine yapılmış olan konutun bodrumunda halen korunmuş durumdadır. Baltalimanı Sarnıcı Dr. Nezih Fıratlı tarafından 6. yy sonu 7. yy başlarına tarihlenmiştir. Yine Baltalimanı'nda sahile yakın bir yerde bulunan bir başka Bizans sarnıcının ise İoannes Teologos Manastırımın kalıntısı olduğu ileri sürülmüştür.

Bibi. N. Fıratlı. "Boğaziçi'nde Bir Bizans Sarnıcı". *TTOK Belleteni,* S." 144 (1954). s. 11-13: Eyice, *Boğaziçi.* 34.

ENİS KARAKAYA

BALYAN AİLESİ

19. yy Osmanlı mimarlığının en önemli adları olarak tanınmışlardır. Baba, oğul ve kardeşler olarak art arda dört kuşak hassa mimarı yetiştirmiş, Ermeni kökenli bir ailedir. Balyan (Balian) ailesi K. Pamukciyanin yaptığı araştırmalara göre, hassa mimarı Meremetçi (Onarımcı) Bali Kalfaya dayanan bir şecereye sahiptir. Aile Kayseri'nin Derevenk veya Derevank Koyu ndendir. Balvan soyadını ilk kez kullanan Krikor Kalfa, Meremetçi Bali Kalfamın oğludur. Hayatı hakkında fazla bilgi olmayan Bali Kalfa, Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı'nda gömülüdür. K. Pamukciyan tarafından okunan kitabesine göre **16** Aralık 1803'te ölmüştür. "Keresteci" olarak kayıtlıdır. Aynı aileden kan bağı belirtilmeyen Kalust Kalfa (ö. 1779) ve Sarkis Kalfa'nm da (ö. 1796) adı verilmektedir.

Balyan soyadını taşıyan bu mimarlar, verimli ve etkin bir meslek yaşamını yaklaşık bir yüzyıl boyunca ve birbirlerini izleyerek sürdürmüşlerdir. Çok sayıda -ve büyük boyutlu yapıların tasarım ve uygulamasını içeren mesleki etkinlikleri, hassa mimarı olarak yetkili kişilikleri, profesyonel yetenekleri ve yaşadıkları dönemin isteklerini karşılamaktaki sezgi ve uyumları Balyan adını öne çıkaran etkenler olmuştur.

Aile mesleği geleneği içinde ve art arda hassa mimarı veya hassa başmimarı olarak çalışmaları Balyan adını önemli kılan bir diğer etkendir. Aynı adı taşımanın, bir öncekinin etki ve başarı mirasını kullanmanın avantajı, babadan oğula veya kardeşten kardeşe aktarılan deneyim birikimi, Balyanlarm başarı grafiğini yükseltmede olduğu kadar bu adın hatırlanıp öğrenilmesinde de etkili olmuştur. Ortaçağın zanaatkar ailelerini anımsatan bu süreklilik, kendini unutturmayan, tersine yineleyen ve yenileyen bir ad olmak, Balyanlarm gündemde kalmasını sağlamıştır.

Zanaatkar aile geleneğinin hâlâ canlı olduğunu gösteren Balyan örneği, mimarlık eğitimi tarihi açısından da ilginçtir. İlk üç kuşağın mimarları, mesleği geleneksel yöntemle, iş içinde ve uygulamada en alt basamaktan başlayarak öğrenmişlerdir. Geleneğin çözülüşü de yine Balyan örneğinde izlenmektedir. Koşullar 19. yy'm ikinci yarısında değişmiştir ve geleneksel eğitimden gelen Garabet Balyan, çağının gereksinmelerini önceden fark eden uzak görüşlülükle oğullarını örgün eğitime yönlendirmiştir. **19.** yyin ortalarında yükselen Balyan etkinliğinde, bu öngörünün payı büyük olmalıdır. Bu açıdan Garabet Balyan, ailenin kilit bireyi durumunda görünmekte-

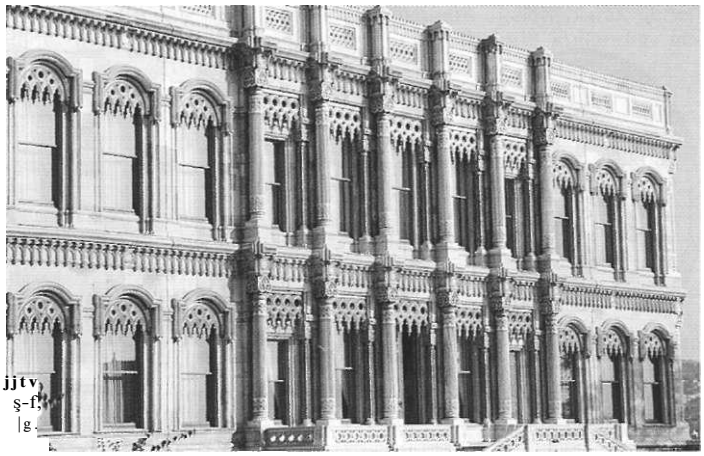

Balyanlann eserlerinden Çırağan Sarayı, ayrıntı, *Elif Erirn/TETTV Arşivi*

dir. Kapalı ve baba işliği ile sınırlı meslek hazırlığının, yerini Sainte-Barbe veya Ecole des Beaux Arts eğitimine bırakması, önemli bir değişimi örneklemektedir. Akademik öğrenim ve özellikle Fransa deneyimi, Nigoğos ve Sarkis'in yalnız meslek formasyonunu değil motivasyonlarını da önceki Balyan kuşağından farklı bir yönde belirlemiş olmalıdır. Örneğin, girişimci ve müteahhit Sarkis'le karşılaştırıldığında Krikor Balyan yetenekli ama performansını mesleğiyle sınırlamış geleneksel mimar görünümündedir.

Balyanların, mimarlık tarihinde eşine az rastlanan bir süreklilik ve etkinlikle çalışmaları, 18. ve 19. yyların tarihi koşullarıyla ilgilidir. Osmanlı Devleti'nin Batı'ya açılışı, daha Lale Devri'nde Batı sanatına, Batı yaşam biçimine, bu yaşamı çevreleyen mimarlık anlayışına, bu anlayışın ürünlerine ve sivil yapıma yönelik bir ilgi ve özenme yaratmıştı. Batıya açılmada mimarlığın, başka birçok alanı öncelediği bile söylenebilir. Batı kökenli mimarlık anlayışının, konsept, program, şema ve teknoloji olarak kavranıp benimsenmesinde gereksinilen bilgi edinme süreci, belirli kültürel yakınlıklara bağlı olmalıydı. Hıristiyan tebaanın dil, din ve kültür olarak Batı'ya yakınlığı sayesinde önem kazanması doğaldı.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nin çeşitli etnik toplulukları bir araya getiren toplumsal yapısı, iş ve çalışma alanına da yansıdığından Hassa Mimarları Ocağı'nda her zaman gayrimüslim mimar veya kalfaların bulunduğu bilinmektedir. Bu çerçevede Senekerim, Krikor veya Garabet Balyan'm hassa mimarları olmalarında olağandışı bir durum yoktur. Buna karşın, 19. yy'da gayrimüslim mimarların adı öne çıkmışsa bu olgunun nedenleri, Batılı konsept ve biçimlerin kavranılıp kullanılmasında bu mimarların daha esnek olabilmelerinde ve asıl önemlisi Batı'ya açılmanın sağladığı eğitim ve kültür olanaklarını daha kolay, çabuk ve bilinçli kullanmalarında aranmalıdır.

Gayrimüslim mimarların ve genel olarak gayrimüslim toplulukların ekonomik ve kültürel gelişmelerinin ve Batıya açılan ortama kolay ve hızlı uymalarının gerisinde sanayileşmiş ülkelerin Osmanlı imparatorluğu üzerindeki siyasi hesaplarının teşvik ediciliği de kuşkusuz vardır. Ama bunun Balyan olgusundaki payı, en azından ilk kuşaklar için herhalde dolaylıdır. Balyan soyadlı mimarlardan birçoğunun meslek adamı olarak performansları, yetenekleri ve Osmanlı mimarlığının evrim süreci içindeki rolleri her türlü siyasi istismarın dışında tutulması gereken düzeydedir.

Mimarlıkta Batı'ya açılmanın ilk denemelerinden ve 18. yy birikiminden sonra, değişmenin ivmesinin arttığı evrede Balyan adının etkinlik kazanmaya başladığı görülmektedir. III. Selimin padişahlığı ve Nizam-ı Cedid döneminin ilk yıllarından başlayarak 19. yy boyunca hassa mimarı olarak çalışan Balyanların toplu yapı listesi incelendiğinde adeta dönemin resmi yapım programı ile karşılaşılmaktadır. Birkaç kilise ve konut dışında, Balyan tasarımlarının tümü saray veya devlet kuruluşlarına aittir. Kuşkusuz yüz yıllık bir dönem ve bir başkentin yapısal değişmesi birkaç mimarın etkinliği ile sınırlanamaz ve açıklanamaz. Ama değişmenin mimarlığa ilişkin yönü, program veya konsepti en azından miri uygulamalar yoluyla Balyanlar tarafından gerçekleştirilmiş veya etkilenmiştir.

İkinci olarak bu yapılar, genellikle hem kentsel gelişmeyi hem de yeni program ve tasarım ilkelerini belirleyen büyük organizasyonlardır. Kentsel dokuyu değişime zorlayan büyüklükte kararlardır. Dolmabahçe Sarayı(-«) ve yan kuruluşları; Selimiye Kışlası(->) ve çevresi; Maçka SiIahhanesi(->) binaları tek yapı ölçeğinde kalmayan, çevresini etkileyen ve ölçekleri değiştiren örneklerdir.

Batılılaşmanın içeriğini ve programlarım kavramak, nasıl algılandığını öğrenmek, eğilim ve özlemleri tanımak konusunda Balyan mimarlığı önemli ipuçları vermektedir. Bu bakımdan Balyanların toplu yapı listesi, Batı'ya açılma olgusunu anlamlandırmada göz ardı edilmemesi gereken bir birikimdir.

Ancak, çoğunluğu Ermenice ikincil kaynaklara dayanan bu toplu yapı listesi, günümüzdeki arşiv çalışmaları ile desteklenmiş ve yeterince belgelenmiş değildir. Her önemli yapının Balyanlara atfedilmesi kolaylığı günümüzde de sürmektedir. Oysa Dolmabahçe veya Çırağan saraylarının(->) ya da Beylerbeyi Sarayı'nın(->) Selimiye, Akaretleri-») vb'nin anıtsal yapıtların oluşmasına katkıda bulunduğu Balyan mitosunun ardındaki gerçeğin ve söylemin irdelenmesi zorunludur. Bu, aynı zamanda bu önemli sanat adamlarına karşı bir saygı borcudur.

Bu mimarlar, büyük ve özgün bir mimarlık geleneğinin ve kültürünün çok farklı ve yeni bir kültürle karşılaşmasında ara kesitin yumuşak, anlamlı ve zengin olmasını sağlamışlardır. Yüzyıl sonunun yabancı mimarlar dönemi ile karşılaştırıldığında Balyanların pek çok yapısında kendini hemen ele vermeyen ama dikkatle incelendiğinde fark edilen bir yerellik ve özgünlük olduğu görülür. Yerleşme ve çevre düzeninden plan şemalarına, hattâ dekorasyonuna kadar uzandığı görülen bu özgünlük, ülkede son yüzyılda sıradan bir kolonyal üslup evresinin açılmasını engellemiştir. Örneğin bir Sa'dâbâd veya Çırağan Sarayı veya Dolmabahçe Camii ile Mecidiye Camii kesinlikle kolonyal modeller değildir. Batı mimarlığı ile karşılaşan birçok ülkede görülen kolonyalist espri birkaç örnekle sınırlı kalmıştır. Ekonomik çöküşe ve Batı'ya açılmanın bağımlılığına karşın İstanbul, mimarlık alanında metropol özelliklerini ve düzeyini korumuştur. Bu düzeyin tutturulmasında Balyan yapılarının büyük payı olduğu düşünülmelidir.

Balyan ailesinin özellikle ilk kuşağı, Osmanlı kültürü ve geleneği içinde yetişmiş bireylerdir. Düşünce duyarlıklarında Doğulu ve İstanbullu renkler vardır. Anadolu ve istanbul'un binlerce yıllık özgün ve büyük mimarlık geleneğine ve kültürüne dayanmanın güveni, hemen bütün tasarımlarında hissedilmektedir. Batı mimarlık geleneğinin karşısında salt aktarıcı ve uygulayıcı olmakla yetinmeyen, tersine kendi sorusunu soran ve yapıtını kendi arayan bir tavır içinde oldukları sezilmektedir.

Çağdaşları gibi Balyanlar da tasarımlarında Batı mimarlığından alınmış elemanları veya biçim ve şemaları kullan-

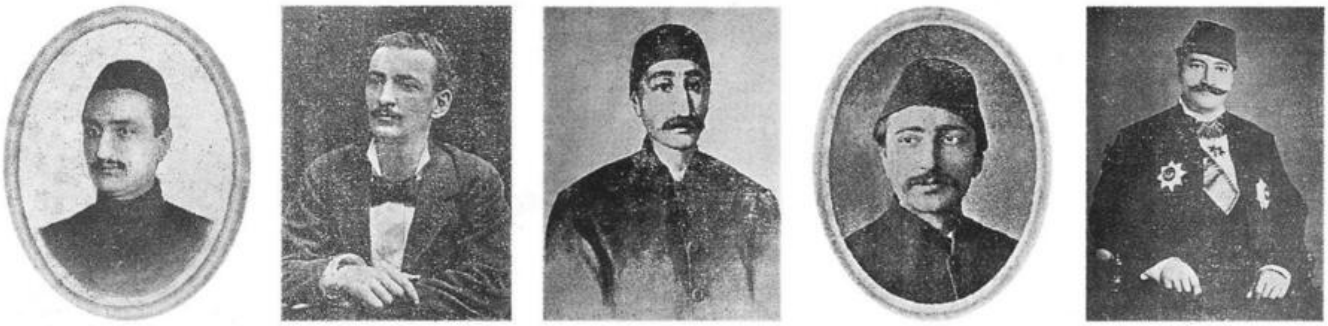

Nigoğos Balyan — Levon Balyan — Garabet Balyan — Agop Balyan — Sarkis Balyan

Vahan Zartaryan, *Abide*, İst., 1910/Türkiye Ermenileri Patrikhanesi Kitaplığı
Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi

mışlardır. Ama dikkatli bir bakışla, günün modası ve gereği olarak kullanılan bu alıntıların farklı bir konsept içinde yenilendiği ve yorumlandığı gözlenmektedir. Dolmabahçe ve Beylerbeyi sarayları, Yıldız Büyük Mabeyin binası, Selimiye Kışlası örnek olarak verilebilir.

Özgün ve büyük bir mimarlık geleneğinin içinde olduklarının farkında ve bilincinde olma, bu mimarlarda geleneği doğrulayan yeni bir tasarlama tutkusu olarak belirmektedir. Bu tutku, Balyan soyadlı mimarların en genel ve ortak özelliğidir. Büyük yapım organizasyonlarında ise bu tutkuya Batı düzeyini tutturma istek ve çabası eşlik etmektedir.

Burada gelenekle kurulduğu söylenen bağ, kuşkusuz Osmanlı mimarlığının klasik sayılan biçim ve programlarının kullanılması anlamında olmayıp, tarihi mimarlık mirasının verdiği güven ve birikime yaslanılmasıdır. Batı mimarlığından alınmış biçim ve programların sorgulanması ve özgün tasarımlara ulaşma çabasıdır. Bu açıdan bakıldığında bir Çırağan Sarayı'nm, Maçka Silahhanesi'nin veya Akaretler'in literatürde henüz hak ettikleri yeri almamaları İstanbul mimarlığı adına kayıp sayılmalıdır.

Yaklaşık yüz yıllık bir süre içinde Krikor Amira Balyanla başlayıp Sarkis Balyanla kapanan Balyan atölyesi geleneği, kuşkusuz özetle değinilen genel özelliklerle sınırlı değildir. Birbirlerinden devraldıkları birikimler, bağlanmalar ve eğilimler belirli ortak özellikler geliştirmiştir. Ancak zaman içinde ve farklılaşan eğitim koşullarında değişen ihtiyaç programları, üslup gelişmeleri, kişisel özellikler, eğilimler vb nedenlerle hepsinin bireysel çizgileri ortaya çıkmıştır.

Krikor Amira Balyan

(1764, İstanbul - 15 Kasım 1831, İstanbul) Hassa mimarı. Balyan ailesinin hassa mimarı olarak ilk kuşağın en önemli kişiliğidir. Yine hassa mimarı olan Meremetçi Bali Kalfa'nın oğludur. Babasının adından ötürü Baliyan veya Balyan olarak adlandırılmış ve Balyan soyadını ilk kez kullanan kişi olmuştur. Tanınmış hassa mimarı Minas Kalfa'nın damadı ve yine hassa mimarı Ohannes Amira Severyanin da kayınpederidir. 1800'de evlendiği Minas Kalfa'nın kızı Soğome'den doğan oğlu Garabet Balyan da hassa mimarı olmuştur.

Ermenice kaynaklarda, Krikor Kalfa'nın II. Mahmud'la kişisel dostluğu bulunduğu, sarayda etkili olduğu, cemaat işleriyle ilgilendiği, Katolik ve Gregoryen Ermeniler arasındaki anlaşmazlıkları çözmeye çalıştığı, yoksullara yardım etmekten hoşlandığı, işçilerine karşı tevazu ile davrandığı belirtilmektedir. Üsküdar'da Bülbülderesi üstündeki tepede oturduğu, bülbüle meraklı olduğu ve evine yakın bir yerde özel olarak bu kuşları yetiştirdiği ve semtin adının da bu nedenle Bülbülderesi olarak anıldığı çeşitli kaynaklarda yazılmıştır. 183Tde Üsküdar'da ölmüştür. Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığı'nda gömülüdür.

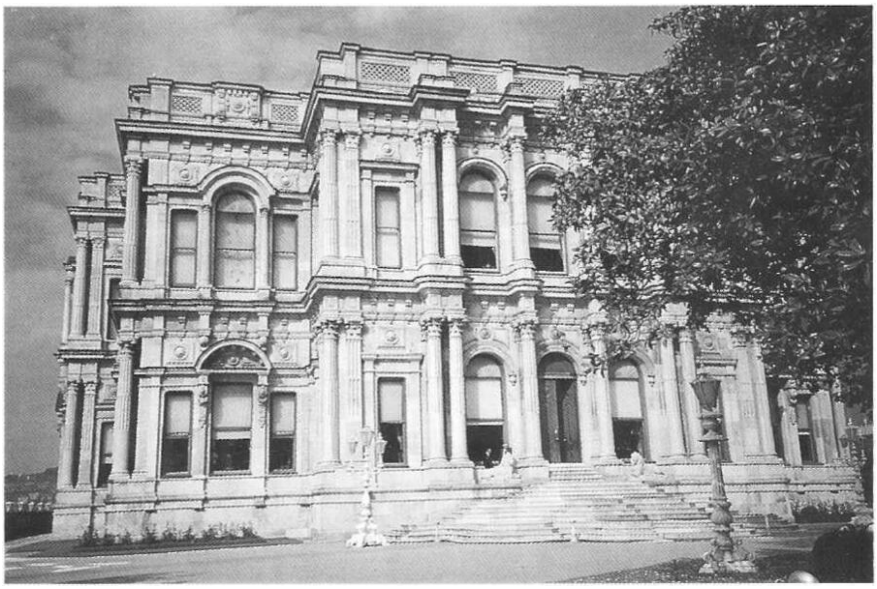

Beylerbeyi Sarayı
Afife Batur

Krikor Balyan. III. Selim döneminde (1789-1807) başladığı kariyerini II. Mahmud döneminde de (1808-1839) sürdürmüştür. Bu dönemlerde inşa edilmiş başlıca kamu yapılarının mimarı olarak tanınmaktadır. Genç yaşta büyük yapıların sorumluluğunu üstlenen Krikor Kalfa'nın en etkin ve verimli çalışmaları, III. Selim dönemine rastlamaktadır. Yapı listesinde 6 saray, 4 kasır. 6 kışla, 1 cami. 2 kilise. 2 büyük bent ve 2 idare yapısı bulunmaktadır. Başlıca yapıtları: Sarayburnu'ndaki saray (yandı). Beşiktaş Sarayı (yıktırıldı), Beylerbeyi Sarayı (yeniçeriler tarafından yakıldı), Valide Sultan Sarayı (Kasr-ı Cedid), Defterdar Sarayı (Haliç), Aynalıkavak Kasrı, Nusretiye Camii, Selimiye Kışlası ve çevre yapıları, Davutpaşa Kışlası, Beyoğlu Kışlası (?). Darphane-i Amire, Valide Bendi (Bahçeköy), Topuzlu (I. Mahmud) Bendi (Bahçeköy). Y~angm Köşkü (Beyazıt) olarak sıralanabilir.

Cami, kilise ve bentler ayaktadır ve özgün durumlarını korumaktadırlar. Sivil yapılarından ise yalnızca Aynalıkavak Kasrı(-*) ayakta kalmıştır.

Aynalıkavak Kasrı, Batılı süsleme öğeleri dışında özellikle divanhaneli plan şemalarıyla Osmanlı geleneğinin dışına düşmeyen bir tasarım örneği olarak Krikor Kalfa'nın yapı listesinde yer almaktadır. Yapı. aslında III. Alımed döneminden başlayarak ekleme, yıkılma ve yenilemelerle günümüze ulaşmıştır.

Kışlalar, sanatçının yapılarının en önemli parçalarıdır. III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde ordunun yeniden örgütlenmesi girişimlerine eşlik eden programlardır ve büyük mücadelelerle gerçekleştirilen ve dramatik olaylarla dolu bu kuruluş döneminin anıtsal tasarımlarıdır. Büyük boyutlu ve etkileyici örnekler olarak genellikle o günkü kent içi alanların dışına veya sınırına inşa edilmişlerdir. Krikor Kalfa, bu uygulamalarında aynı plan ve yerleşme şemalarını ve iyice yalmlaştırılmış bir neoklasik üslubu kullanmıştır.

Avrupa ordu kuruluşlarını model alan bir yeniden örgütlenmede gereksinilen yapı programları doğal olarak Batı kökenli olmuştur. Bu nedenle kışlaların planlarının mevcut yerli şemalarla ilişkisi olamayacağı açıktır. Kışlalar, genel olarak dikdörtgen ve geniş bir orta avlu ile bunu çevreleyen yapı kanatlarından oluşmaktadır. Dikdörtgen planın dış köşelerinde -bazı örneklerde iç köşede de- çıkmalar yapılarak köşeler ayrıca vurgulanmıştır. Mimar, kışlaların plan şemasını topografyaya ve çevreye fazla bağlanmadan uygulamış, eğimlerde kat sayısını artırmış veya istinat duvarları inşa etmiştir. Örneğin Selimiye Kışlası'nm eğimli arsasında, içine bodrum katlarının yerleştirildiği şevli yüksek istinat duvarları kullanmıştır.

Mimarın, cephelerde üçlü pencere gruplarını, katları ayıran düz silmeleri, çizgi etkisi .veren saçak kornişlerini, düz tabla ve söveli pencere çerçevelerini, klasik üslubun öğeleri olarak genellikle bütün kışlalarında kullandığı görülmektedir.

Krikor Kalfa'nın Selimiye'yi öteki kışlalara oranla daha özenle tasarladığı görülmektedir. Selimiye'de de pencereler üçlü gruplar halindedir. Aralarındaki geniş ve profilli pilastrlar, zeminden saçağa kadar yükselirler. İnce kat silmeleri ve pencere çerçeveleri bu pilastrlarla birlikte cephede ritmik bölünmeler yaparlar ve çok ağır olabilecek devasa binayı hafifletirler.

Taksim suları şebekesine su sağlayan bentlerin yapımı da kışlalar gibi faydacı ve büyük yapı organizasyonları olarak Krikor Balyan'm listesinde yer almaktadır. Mimarın henüz 32 yaşında iken inşa

Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu'ndan bir görünüm. *Ara Güler*

ettiği Valide Bendi, başlık uzunluğu (70,30 m) ve gölet hacmi (0,240 milyon m^3) bakımından tarihi İstanbul bentleri arasında ikinci sıradadır. Sırtını gölete vermiş eğri eksenli durdurma duvarı ve vadi tabanının yükselmeye başladığı kesimdeki büyük ve şevli payanda kuleleri ile, Valide Bendi'nin yalın ve güçlü bir görünümü vardır. Duvarın şevli bölümünün birimindeki iri kaval silmeler ve payanda kulelerinin üstündeki loggia'lar (hünkâr köşkleri) vb aslında bir mühendislik yapısı olan bende biçim katkısı getiren öğelerdir.

Nusretiye Camii (1822-1826), Krikor Kalfamın en tanınmış yapıtıdır. Mimarın olgunluk dönemi ürünü olarak özel bir dikkati de hak etmektedir. Cami Osmanlı barok üslubunun kapanış yapıtı niteliğindedir. Kuşkusuz yapıda barok espri tümüyle ortadan kalkmamıştır ama bir geçiş yapısı olduğu bellidir. Krikor Kalfa, dış biçimlenmede ve ibadet hacmine ait elemanlarda süregelen Osmanlı barok konseptine sadık kalmış ama planda ve ibadet dışı hacimlerde klasik anlayışa yönelmiş görünmektedir.

Sonuçta Krikor Kalfa'nın meslek adamı olarak asıl ustalığının, kışla ve bent gibi büyük yapımlara ve aslında bir mühendislik organizasyonu olan çalışmalara getirdiği mimarca katkıda göründüğü belirtilmelidir. Üstelik bu katkı, Selimiye Kışlası'nda veya Valide Bendi'nde olduğu gibi en az eleman ve yalın biçimlerle yapılmaktadır.

Senekerim Balyan

(1768 ?, İstanbul ? - 2 Eylül 1833, Kudüs) Hassa mimarı. Meremetçi Bali Kalfa'nın oğlu ve Krikor Amira Balyanin kardeşidir. Yaşamı hakkında çok az bilgi vardır. Kudüs'te öldüğü ve buradaki Ermeni mezarlığına gömüldüğü bilinmektedir. Miri yapıları arasında bilinen, yalnızca eski ahşap kulenin yerine yapılan kagir Beyazıt Yangın Kulesi'dir(->). K. Pamukciyanin okuduğu Viyana Mıkhitaristler Kitaplığı'ndaki envanter no. 779 elyazmasma göre Ortaköy'de (1824-1825) yeniden inşa edilen Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi'nin de mimarıdır.

Nigoğos Bey Balyan

(19 Kasım 1826, İstanbul - 27 Şubat 1858, İstanbul) Hassa mimarı. Garabet Amira Balyanın oğludur. Balyan ailesinin örgün eğitimden geçen ilk bireyidir. Paris'te Sainte-Barbe Koleji'nde okuduğu ve kolejin müdürü tanınmış mimar H. Labrouste'un (1801-1875) çok beğendiği bir öğrenci olduğu bilinmektedir. Meslek yaşamı kısa ama verimli geçmiştir. Ailenin mimar olan bütün bireyleri ile birlikte çalışmıştır. Ona atfedilen başlıca yapıtlar şunlardır: Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu ve iki saltanat kapısı, Ortaköy Camii, Mecidiye Kasrı, Ihlamur Kasrı, Göksu Kasrı, Tophane Saat Kulesi, Dolmabahçe Saat Kulesi.

Yapılarının tümü ayakta ve sağlam, özgün dummunda ve koruma altındadır.

Dolmabahçe Sarayı'nın Muayede (bayramlaşma) Salonu'nun ve saltanat kapılarının tasarımı kendisine atfedilen Nigoğos Bey, ailenin Krikor'dan başlayarak benimsediği klasik ekolden ve ampir üslubundan(->) historisizme geçişinde rol almış, historisizmin neredeyse tanıtımını yapan ve deneyen bir kişiliktir. Genel olarak klasisist bir dilin egemen olduğu Dolmabahçe Sarayı bütünü içine, kendine özgü bir historisist tasarımı olan muayede salonunu monte etmiştir (bak. Dolmabahçe Sarayı). Nigoğos Bey'in katkısının, salonun yer yer neobarok ve belirli ölçüde yerel biçimlerin ve öğelerin katılımıyla oluşan benzersiz kompozisyonu ile sınırlı olmadığı düşünülebilir. Bu konuda gerekli araştırmalar henüz yapılmamış olduğu için, bu katkının, bezemelerin seçimine veya bazı kapı ve pencerelerin biçimlenişine kadar uzanıp uzanmadığı bilinmemektedir. Ama stilistik olarak etkisinin muayede salonu ile sınırlı olmadığı söylenebilir.

Nigoğos Bey, Küçüksu Kasrı'nda doğrudan ve eksiksiz olarak neobarok bir tasarımı, Ihlamur Kasrı'nda(->) da neobarok bezemeyi seçmiştir. Ortaköy Camii(->) ise, otuz yıl önceki bir örneğe. Nusretiye Camii'ne(->) referans veren bir vaklaşımla. cami kısmında barok, hünkâr köşkü bölümünde klasik üslubun egemen olduğu kompozit bir tasarım ürünüdür.

Sonuç olarak Nigoğos Bey'in arayıcı ve denemeci bir profesyonel kimlikle çalıştığı, bir anlayış değişikliği evresinin özgün bir içerikle gerçekleşmesini sağladığı düşünülebilir. Mimarın, historisist seçmeciliği, özgün yorumların bir aracı saydığı veya bir yorumlama yöntemi olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Çırağan Sarayı(->) tasarımı, böyle bir arayışın yetkinlik düzeyini işaret etmektedir.

Levon Bey Balyan

(19- yy) Hassa mimarı. Nigoğos Bey Balyan'm oğludur. Balyan ailesinin hassa mimarı olarak son kuşağındandır. Yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi yoktur.

Mimarlık eğitimini Paris'te Ecole des Beaux Arts'ta yaptığı bilinmektedir. Ama Balyan atölyesinde hangi tasarımlara katıldığı bilinmemektedir.

Garabet Amira Balyan

(1800, İstanbul - 15 Kasım 1866, İstanbul) Hassa mimarı. Krikor Amira Balyan'm oğludur. Gençliği ve eğitimi hakkında bilgi yoktur. Babasının ölümü (1831) üzerine Kazaz Artinîn tavsiye ve aracılığı ile ve eniştesi Ohannes Amira Serveryan'la birlikte onun yerine geçmiştir. İlk çalışması Yedikule'deki Ermeni Hastanesi'nin yapımıdır. Ermeni cemaatine yalnız mimar olarak değil, cemaat meclisinde üyelik yoluyla, büyük bağışlarıyla ve eğitim kurumları kurup destekleyerek hizmette bulunmuştur. Nazeni Babayan'la evliliğinden 10 çocuğu olmuştur. Bunlardan Nigoğos, Sarkis, Agop ve Simon Balyan da hassa mimarı olarak çalışmışlardır. Ölümünde Beşiktaş Ermeni Mezarlığı'na gömülmüştür. Mezarı ve kitabesi kayıptır.

Mimarlık tarihine adı, "Dolmabahçe Sarayı'mn mimarı" olarak geçen Garabet Amira Balyan, ailenin profesyonel etkinliğinde ve sürekliliğinde kilit noktada olan kişidir. II. Mahmud. Abdülmecid ve Abdülazizîn hükümdarlık yıllarında hassa mimarlığı yapmıştır. En verimli çalışma dönemi, Abdülmecid'in saltanat yıllarına (1839-1861) rasdamaktadır. Yaklaşık otuz yıl süren meslek yaşamında 7 saray, 4 fabrika, 1 kışla, 1 cami, 2 hastane. 3 okul, 2 su bendi, 1 türbe-sebil, 7 kilise ve birçok konut tasarlayıp inşa etmiştir. Bir bölümü arşiv belgeleriyle kontrol edilmemiş olmakla birlikte Garabet Kalfa'nm yapı listesi gerçekten görkemlidir: Dolmabahçe Sarayı (Muayede Salonu ve iki ana kapı Nigoğos tarafından yapıldı), Çifte Saraylar (Eyüp) (mevcut değil), Cemile ve Münire Sultan sarayları (Çifte Saraylar) (Fındıklı) (bugün Mimar Sinan Üniversitesi binaları), Çırağan Sarayı (eski), (mevcut değil), Hünkâr Kasrı (İzmit) (bugün müze), Bayıldım Köşkü'nün yeniden yapımı (Dolmabahçe) (mevcut değil), Yıldız Köşkü (mevcut değil). Gümüşsüyü Kışlası (bugün İstanbul Teknik Üniversitesi binası), Kuleli Süvari Kışlası (bugün askeri okul), Dolmabahçe Camii, II. Mahmud Türbesi (Çemberlitaş), Mekteb-i Harbiye (bugün Askeri Müze). Sipahi Ocağı (Harbiye) (mevcut değil), Terkos tesisleri (Terkos), Kirazlı Bent (Bahçeköy), Bend-i Cedid veya II. Mahmud Bendi, İzmit Çuhahanesi, Hereke Fabrikası, Bakırköy Bez Fabrikası, Beykoz Deri Fabrikası, Zeytinburnu Demir-Çelik Fabrikası, Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi ve Surp Agop Kilisesi, Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Beşiktaş), Surp Yerevman Haç Kilisesi (Kuruçeşme), Surp Yerrortutyun (Üç Horan) Kilisesi (Beyoğlu) (Ohannes Serveryan'la birlikte), Cemaran Okulu (Üsküdar).

Bunların çoğu sağlam ve ayakta olup özgün durumlarını korumaktadır. Hemen tümü de birinci derecede korunması gereken kültür varlığı sayılıp koruma altına alınmıştır.

Garabet Kalfa'nın ailenin en yetenekli ve usta mimarlarından biri olduğu bellidir. Dolmabahçe Sarayı tek başına buna tanıklık edecek güçte bir uygulamadır. İmparatorluğun son büyük yapım kararı olarak gerçekleştirilen saray, aynı zamanda İstanbul için kentsel ölçekte belirleyici olan karar ve tercihleri görselleştirmektedir. Sarayın yüzyıllar boyunca yerleşmiş olduğu tarihi yarımadadan ayrılması ve Bizans çağından beri Batı ile ilişkilerin gelişmesi ile orantılı olarak canlanan Galata-Pera yarımadasına taşınması, Osmanlı yönetiminin yeni yönelişlerini ifade etmektedir. Bu açıdan Dolmabahçe düzenlemesi Batıya açılma eğiliminin kentsel mekânda karşılığı olan bir yer seçimidir ve Abdülmecid dönemi mimari uygulamalarının söylemine uyan bu iddialı yapımın mimarı Garabet Balyan. İstanbul geleneğine uygun olarak yapının çevresiyle ve denizle ilişkisini esas alan bir tasarım geliştinniştir. Avrupa örneklerindeki kesin simetri kaygısının burada yönlendirici ilke olmaması, merkezi holler çevresinde gelişen plan şemalarının yerelliği. klasik bir uyum ve oranla yükselen kitleler vb nitelikler, Garabet Balyan'm başarı hanesine yazılacak notlardır.

Dolmabahçe düzenlemesi ve saray, Garabet Balyanin olgunluk dönemi ürünüdür. Daha önceki yirmi yıllık meslek yaşamı ela büyük uygulamalarla geçmiştir. Gençlik yıllarında inşa ettiği su bentleri mimarın iddialı uygulamalara olan eğiliminin ve yatkınlığının erken örnekleridir. Örneğin Yeni Bent (II. Mahmud Bendi), uzunluk, yükseklik ve gölet hacmi bakımından Osmanlı döneminin en büyük su bendidir ve tasarımı usta bir mühendisi işaret etmektedir.

Üslup özellikleri bakımından Garabet Balyanin tasarımlarında iki farklı yaklaşım ve eğilim ayırt edilmektedir.

Genellikle erken çalışmalarını içeren birinci çizgi, açık bir klasisizmle bir tür ampir konsept ile karakterize olmaktadır. Asal geometrik biçimlerin kullanıldığı şemalar, oranlı büyüklükler, birbiriyle bağıntılı boyutlanmalar, bir ölçüde bezemeden arındırılmış yüzeyler, yarım daire kemerler, alınlıklı pencereler, dik açılı veya daire kesitli profiller vb özelliklerle betimlenebilecek olan bu yaklaşımın kullanıldığı yapılar arasında II. Mahmud Türbe ve Sebili, Cemile ve Münire Sultan sarayları, Dolmabahçe Camii, Yeni Bent vb bulunmaktadır.

İkinci yaklaşım, temelde yine klasik çizgilerin ağır bastığı ama buna tasarla-

Ortaköy Camii
Ahmet Kızı'k

Ihlamur Kasrı'nın cephesinden bir ayrıntı. *Ahmet Kuzik*

manın çeşitli evrelerinde neobarok bir esprinin ve öğelerin katıldığı ve yer yer karşıtlıkların gerilimiyle zenginleşen kompozit bir üslubun egemen olduğu anlayıştır. Bu yaklaşımın en tipik ve tanınmış örneği, Dolmabahçe Sarayı'dır. Muhtemelen Paris'ten gelen genç Nigoğos'un da katkısıyla beliren bu yaklaşım, Garabet'in daha geç uygulamalarında gözlenmektedir ve 19- yy'ın ikinci yarısında egemen olacak olan historisizme bir açılıştır.

Agop Bey Balyan

(1837, İstanbul - 12 Kasım 1875, Paris) Hassa mimarı. Garabet Amira Balyamın oğlu ve Sermimar-ı Devlet Sarkis Bey Balyan'ın kardeşidir. Paris'te Sainte-Barbe Koleji'nin mimarlık bölümünden mezun olmuş, babasının ölümünden sonra kardeşi Sarkis Bey'le birlikte hassa mimarı olarak çalışmaya başlamıştır.

Edebiyat ve tiyatroya meraklı, sanatçı eğilimleri güçlü, Fransızca ve Fransız edebiyatım iyi bilen aydın bir kişi olarak tanıtılan Agop Bey, eşinin ölümü üzerine gittiği Paris'te öldü ve Père-Lachaise Mezarlığıma gömüldü.

Ermeni kaynakları, iş ilişkilerini ve şantiye çalışmalarını Sarkis Bey'in yürüttüğü Balyan bürosunun tasarım ve projelendirme sorumluluğunu Agop Bey'in yükümlendiğini bildirmektedirler. Balyanların genellikle bir takım olarak çalıştıkları bilinir. Bu bakımdan Agop Bey'in büronun çizimcisi olması mümkündür. Söz konusu işbölümü, henüz belgelenmediği için Agop Bey'in profesyonel payını ayırt etmek kolay değildir.

Yine de Sarkis Bey'in gösterişli ve etkin kişiliğinin ve mimar olarak parlak kariyerinin arkasında Nigoğos ve Agop gibi iki tasarımcının yaratıcı desteğinin bulunduğu göz ardı edilmemelidir.

Kendi adına kayıtlı yapılar arasında Beykoz'da Tokat Köşkü, Koşuyolu'nda Valide Sultan Kasrı, Âli Paşa Konağı'nm(->) adı verilmektedir.

Simon Bey Balyan

(1846. İstanbul - 1894. İstanbul) Hassa mimarı. Garabet Amira Balyan'ın oğludur. Yaşamı hakkında fazla bilgi yoktur. Eğitimini Avrupa'da yaptığı söylenmekte ise de hangi okullarda okuduğu bilinmemektedir. Mimar olarak kardeşi Sarkis Bey'le çalışmıştır. Aynı zamanda desinatör ve bezeme ustası ve iyi bir minyatür ressamı olduğu, Balyan atölyesinde tasarlanan yapıların görünümlerini suluboya tekniğinde resimlediği bilinmektedir.

Mimar olarak tasarımına katıldığı yapılar, Maçka Silahhanesi, Maçka Karakolhanesi, Yıldız Köşkü'dürC?).

Sarkis Bey Balyan

(17 Şubat 1831, İstanbul - 7 Kasım 1899, İstanbul) Hassa mimarı ve sermimar-ı devlet. Garabet Amira Balyan'ın oğludur. Balyan ailesinin diğer bireylerine oranla yaşamı hakkında daha fazla ve ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. 1843'te kardeşi Nigoğos ile birlikte Paris'e gitmiş, kardeşinin hastalığı nedeniyle bir süre ara verdiği eğitimini 1855'te tamamlayarak İstanbul'a dönmüştür. Paris'te önce Sainte-Barbe Koleji'ni bitirmiş, sonra Ecole Centrale'de okumuş ve Ecole des Beaux Arts'dan mezun olmuştur. Paris'teki eğitiminin yalnızca mimarlık değil mühendislik dallarını da kapsadığı, bazı mekanik buluşlar yaptığı, hattâ bunlar için patent aldığı; amatör bir ressam ve müzisyen olduğu hattâ Kristof Kolomb adlı bir opera bestelediği bilinmektedir.

Garabet Amira'nın 1866'da ölümünden sonra, onun yerine hassa mimarı olmuş, mimar ve yönetici olarak gösterdiği başarıları nedeniyle kendisine, onun için ihdas edilen sermimar-ı devlet unvanı verilmiştir (1878).

Sarkis Bey'in müteahhit olarak da bazı girişimleri olmuş, demiryolu yapımı ve maden işletilmesi vb imtiyazları elde etmiş, ancak bunlar nedeniyle adli kovuşturmaya uğramış ve Paris'e gitmek zorunda kalmıştır. On. yıldan çok süren Paris sürgününden Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa Kazazyanin şefaatiyle dönmüştür. Yaşamının son yıllarım kendisine ait olan Kumçeşme Adasındaki (Galatasaray Adası) evinde geçirmiştir.

Müzikten mühendisliğe dek birçok alanda şaşırtıcı yetenekleri olan, çoğu zaman 5.000-6.000 işçi çalıştırdığı şantiyelerinin yönetimindeki becerileri ile tanınan, kaliteden ödün vermeden o yıllar için inanılmaz hızda yapımlar gerçekleştiren, tanınmasını sağlayan ilişkilerini canlı tutan, İmparatoriçe Eugenie'den tanınmış ressam Ayvazovski'ye(-0 yabancı dostları olan Sarkis Bey'in gerçekten karizmatik bir kişiliği olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu parlak kişiliğin arkasında, Nigoğos ve Agop beyler gibi ön planda görünmeyen yaratıcı tasarımcıların desteğinin bulunduğu unutulmamalıdır. Örneğin Çırağan Sarayı'nın kazandığı başarıda, asıl tasarımı yapan bu mimarların payının büyük olduğu teslim edilmelidir.

Sarkis Bey, ölümünde Bağlarbaşı Ermeni Mezarlığıma gömülmüştür. Yalnızca iki defne dalı ile bezeli yalın bir mezar taşı vardır.

Sarkis Bey, hemen tümü büyük yapımlar olan 50 civarında yapının müellifi olarak bilinmektedir. Yapıların pek

çoğu ayakta ve sağlam, özgün durumda ve koruma altındadır. Başlıca yapıtları şunlardır: Beylerbeyi Sarayı, Çırağan Sarayı, Adile Sultan Sarayı (Kandilli). Yıldız Sarayı Büyük Mabeyin binası, Çadır Köşkü, Malta Köşkü, Şale Köşkü (2. kısmı), Çit Kasrı, Çağlayan Kasrı (?) (Kâğıthane), Ayazağa Köşkü (Maslak), Kalender Köşkü, Zincirlikuyu Kasrı, Tokat Köşkü (Beykoz), Alemdağ Av Köşkü, Abdülaziz av köşkleri (Validebağ ve Ayazağa), Sultan Çiftliği Köşkü (İzmit), Akaretler, Valide Camii (Aksaray), Kâğıthane Camii, Harbiye Nezareti, Bahariye Nezareti, Gümüşsüyü Kışlası, Maçka Silahhanesi, Maçka Karakolhanesi, Galatasaray Mektebi, Makruhyan Okulu (Beşiktaş), Hamidiye Saat Kulesi, (Dikran Kalfa Cüberyan ile birlikte).

Osmanlı Devleti'nin son başmimarı olan Sarkis Bey, I. Abdülmecid döneminde başladığı meslek yaşamının en parlak yıllarını Abdülaziz döneminde (1861-1876) geçirmiştir. Sarkis Bey ve kardeşlerinin mimarlığı, klasik bir konseptten historisizmin seçmeci ve eklemeci yaklaşımının çeşitliliğine uzanan yelpazede, zengin bir birikim sergilemektedir. Nigoğos'la başlayan historisist eğilimler, Sarkis'te oryantalist çizgiden neoottoman üsluba doğru evrilmektedir. Beylerbeyi Sarayı (1864) ve Çırağan Sarayı (1871) ile Maslak ve Validebağ'daki küçük av köşkleri, bu evrim içinde çok özgün kompozisyon önerileridir.

Maçka Silahhanesi'nin. Sarkis Beyin yapı listesinde önemli bir yeri olmalıdır. Abdülaziz'in özel ilgi gösterdiği ve onun direktifleri doğrultusunda tasarlandığı söylenen Maçka Silahhanesi'nin onarılıp değiştirilmeden önceki çelik strüktürü, Sarkis Bey'in mühendislik yetenekleri sergilediği bir yapım olmalıydı. Akaretler, yalnız konut tasarımı değil bir kentsel mekân organizasyonu olarak da dönemi için son derece önemli ve ileri bir uygulamadır.

Özetle, Sarkis Bey ve kardeşleri, Osmanlı mimarlığının çağdaş bir iddiası ve mimarlık tarihine özgün bir katkısı olması için tüm yetenekleriyle çalışmış meslek adamları olarak betimlenebilirler.

AFİFE BATUR

BALYOS

1288'den 1797'ye kadar İstanbul'da ikamet elçiliği yapan Venedikli diplomatların unvanı. Baylos. balyoz da elenmiştir. Sözcük, "yük taşıyan" anlamındaki Latince "baiulus'ian bozmadır. İstanbul'un fethinden sonra, yeni Osmanlı başkentinde ilk daimi elçi bulundurma ayrıcalığını elde eden Venedik Cumhuriyeti'nin elçileri bu eski unvanlarını korudular. Sonraki yüzyıllarda diğer Avrupa devletlerinin İstanbul'daki büyük elçilerine, vilayetlerdeki konsoloslara da çoğu zaman balyos denilmiştir.

1082'den 1288'e değin İstanbul'da eski Balıkpazarı semtindeki Venedik imtiyaz bölgesinde "podestas" unvanlı yöneticiler görev yapmışlardı. 1288'de Bizans imparatorluğu ile Venedik arasında varılan anlaşma uyarınca, Venedik kolonisinin işlerini yürütmek, aynı zamanda ticari konularla ilgilenmek üzere bir görevlinin bulunması öngörüldü ve balyos unvanlı temsilciler gönderilmeye başlandı. Balyos. İstanbul'daki Venedik uyruklarının yanısıra Bizans topraklarındaki tüm Venediklilerin de şefiydi. Yönetim ve yargı yetkisinden başka, Bizans imparatoruna karşı diplomatik misyona da sahipti. Kentte yaşayan Venedikli soylulardan iki müşaviri, Onikiler Meclisi denen bir danışma kurulu vardı. Haftada üç gün bu meclisi toplar, yargılamada bulunur, ceza uygulatır, koloninin ekonomik sorunlarım gündeme getirir, vergileri toplatırdı. Venedik'in soylu ailelerinden seçilen balyoslar, bu göreve gelebilmek için çaba gösterirlerdi. Balyos seçimini senato yapıyordu. Balyosa kendi harcamaları ve maiyeti için yüksek bir ödenek bağlandığı gibi toplanan vergilerden de pay alması yasa gereğiydi. Buna karşılık balyos, görevi devam ettiği sürece ticari işlerle uğraşamazdı.

Diplomat sıfatıyla balyosların görüşlerine tüm Avrupa'da önem verilmekteydi. Nitekim, İstanbul'un fethinden önceki aylarda, Bizans imparatorunun, yaklaşan Türk tehlikesini gerekçe göstererek Avrupa'dan askeri yardım istemesine karşılık, Venedik balyosunun gönderdiği mektuplarda, Türklerden gelecek ciddi bir tehlike olmadığının \ıırgulanması. tüm Avrupa'yı yanıltmış *ve* İstanbul'a yardım İçin bir Haçlı seferi düşünülmemiştir.

1453'te kent kuşatıldığı sırada balyos olan Girolamo Minatto. eli silah tutan soydaşlarıyla savunmada görev üstlenerek Ayvansaray bölgesinde Türk ordusuna karşı savaştığı için. fetihten sonra idam edilmiş: bu yüzden. Osmanlı-Venedik ilişkileri de bir süre askıda kalmıştı. Venedik Senatosu, aradaki soğukluğu giderebilmek için Bartolomeo Marcello'yu. diplomasideki yetkinliğini dikkate alarak İstanbul'a gönderdi. Bu diplomat, II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) katında güven kazanmayı başardı *ve* Bizans dönemindeki imtiyazların hemen hemen tümünü kapsayan bir antlaşma imzaladı. Bu belge, 1408'cle yürürlüğe giren Osmanlı-Venedik ticaret sözleşmesinin koşullarım da içermekteydi.

18 Nisan 1454 tarihli antlaşma, balyosa eskiden olduğu gibi, kendi uyrukları arasmdaki anlaşmazlıkları çözme, davalara bakma. Venedik ticaret gemilerinin limana giriş ve çıkışlarını yönetme, Osmanlı Devletime yüzde ikilik gümrük vergisi ödenmesini sağlama, ölen Venediklilerin terekelerine el koyma vb yetki ve sorumluluklar yüklemekteydi. Balyos kendisi ve ailesi için getirdiklerine hiçbir vergi ödemediği gibi, konsolos ve tercümanlarının mal ve eşyası için de vergi ödenmiyordu. Divan-ı Hümayunun yetki alanına bırakılan, bir Osmanlı uyruğu ile bir Venediklinin davasına balyosun karışması yasaktı.

Osmanlı-Venedik ilişkilerinin diğer devletlerle olan ilişkilerden daha yumuşak *ve* uyumlu götürülebilmesinde, fakat her ortam ve koşulda Venedik çıkarlarının ön planda gözetilmesinde, İstanbul'a gelen balyosların izledikleri ortak siyaset etkili oldu. Bununla birlikte daha ileri giderek Osmanlı Devleti'nin aleyhine girişimlerde bulunan balyoslar da olmuştu. Örneğin, bu yönde çalışmaları saptanan Balyos Paolo Barbarigo'yu 1463'te Fatih tutuklatmıştı. II. Bayezid ise 1492'de Balyos Girol Marcello'yu İstanbul'dan çıkarttırdı. Bayezid-Cem Sultan mücadelesinin sonunda Cem'in İtalya'daki ölümü üzerine saraya koşan Venedik balyosu, II. Bayezid'e görünüşte başsağlığı dileğinde bulunmuş, fakat gerçekte onu kutlamıştı.

Seçimle gelen balyosların İstanbul' daki ikamet süreleri, hiçbir şekilde aşılmamak koşulu ile 1 yıldı. 1503'te yenilenen antlaşma ile bu 3 yıla çıkartıldı. 3 yıl kalan ilk balyos ise Andrea Gritti oldu. İstanbullu bir Rum kadınla evlenen bu balyosun Aloiso Gritti adlı oğlunun, Taksim'deki görkemli konağında, ilk Levanten soylusu olarak lüks içinde yaşadığı ve kendisine "Bey Oğlu" dendiği, İstanbul'un ünlü semtinin onun bu sanıyla anılageldiği rivayet edilir.

Uzun barış dönemlerinde salt, fetihten sonra Galata'ya yerleşmiş bulunan Venedik kolonisinin işleriyle ilgilenen balyosların, iki devlet arasında savaş olasılığı doğduğunda güç durumlarda kaldıkları saptanmaktadır. Çoğu kez, maiyetleriyle birlikte tutuklanan balyoslar, Yedikule, Rumeli Hisarı gibi kalelerde hapsedilmekteydiler. Örneğin, 1570-1571 Kıbrıs'ın fethi ve İnebahtı Deniz Savaşı sırasında istanbul'daki Balyos Marcantonio Barbaro göz hapsinde tutulmuştu. 1640'ta, Tunus gemileriyle Girit'i vuran Ali Becinoğlu'na, Avlonya Limanı'nda Venedik donanmasının saldırması, IV. Muradı öfkelendirmiş ve savaş hazırlıkları hızlandırılmıştı. Tutuklanmaktan hattâ idam edilmekten korkan Balyos Avise Contarmi, hükümetiyle haberleştikten sonra 45.000 fiori tazminat ödeme önerisinde bulunarak konuyu diplomatik zemine çekmeyi başarmış, hasta olan IV. Muradin ölümünden sonra ise tazminat işi sürüncemede kalmıştı. Ancak Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nm sadrazamlığı sırasında (f638-1644) Balyos Boranzo, bir miktar zamla 50.000 fiori ödemek zorunda kalmıştı. 1645'te Girit Savaşı başlayınca ilk iş olarak balyos, Rumeli Hisaı'na hapsedilmişti. 25 yıl kadar süren bu savaş döneminde, 1650'de, istanbul'daki balyos sınır dışı edilmiş, 1670'e kadar da bir daha balyos gelmemişti. Hattâ bu yıllar zarfında gelen olağanüstü Venedik elçilerinin bile tutuklandıkları saptanmaktadır. Galata'daki koloninin giderek zorlaşan ticari işleriyle ise daha çok Yahudi simsarlar ilgilenmişlerdi.

Bu dönemde, Balyos Olayı olarak

Balyos
Giovanni Grevembrodrun Venedik kostümlerini konu alan bir kitabından.
18. yy.
Electra Editrice.
Milano. 1985

Osmanlı tarihine geçen ve arkasında diplomatik bir skandal olan hadisenin ise Venedik balyosu ile bir ilgisi yoktur. 1651'de, İzmir kadısının bu kentteki İngiliz balyosunu (konsolos) hiçbir yetkisi ve haklı gerekçesi yokken tutuklatması, İngiltere'nin sert tepkisine neden olmuş, bu yüzden İstanbul'da Şeyhülislam Bahaî Efendi azledilerek yerine Karaçelebizade Abdülaziz Efendi atanmış, bu nedenle de yeni şeyhülislama "Balyoz Müftîsi" denmişti.

Osmanlı-Venedik ilişkilerini geleneksel çizgisine yeniden getirerek İstanbul'da saygınlık kazanan balyos, 1670'te atanan Alvise Molin'dir. Fakat 1677'de, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nm Venedik'e dönük bir savaş hazırlığına girişmesi, balyosun tutuklanmasını da gündeme getirmiş, ancak sadrazama ödenen 450 keselik kurtuluş akçesi sayesinde memleketine dönmesine izin verilmiştir. 1715'teki Mora seferi nedeniyle de Balyos Andrea Memmo, Yedikule'de tutuklanmıştı.

Osmanlı başkentinin en eski diplomatik kurumunu ve ilk daimi elçiliği temsil eden balyosların İstanbul'daki bir faaliyetleri ise Galata ve Beyoğlu semtlerinde yaşayan Rum, Ermeni, Yahudi, Levanten, Latin vb gayrimüslim topluluklarla ilişkileriydi. Hattâ bu ilişkiler, su üstüne çıkmayan komploların düzenlenmesi yönünde de olabilmekteydi. Örneğin, 1730'larda İstanbul'a gelen Kont de Bonnevali (bak. Ahmed Paşa [Kumbaracı]) Venedik balyosu Daniele Dolfin, hükümetinden aldığı talimatla öldürtmek istemiş fakat başaramamıştı. 1718'de Pasarofça Antlaşması ile önceki tüm antlaşma ve anlaşmalarda yer alan haklar ve ayrıcalıklar, bir araya toplanmışsa da Venedik Cumhuriyeti'nin Akdeniz'deki gücünü ve devlet olarak varlığım yitirme sürecine rastlayan bu yeni düzenleme, temelde bir yarar sağlamamıştır. Bu dönemde. İstanbul'daki Venediklilerin bir kısmı, memleketlerine göçerken bir kısmı da diğer Katolik zümreleri de bünyesinde eriterek İstanbul nüfusunun renkli bir kesimini oluşturan "Tatlısu Frenklerf'ni ya da diğer adıyla "Levantenler'! oluşturmuştur.

1793'teki tespitlere göre İstanbul'daki ikamet elçileri arasında Venedik balyosunun yine de ön sıralarda yer aldığı görülmektedir. Osmanlı teşrifat defterlerinde ilk sıraya Fransa, ikinci sıraya İngiltere elçilerinin yerleşmesine, Venedik balyosunun ise üçüncü sırada yer almasına karşılık, öncekilerin 50-80 kişilik maiyetleri varken, balyos 118 kişilik bir maiyete sahipti. İstanbul'da görev yapan son Venedik balyosu, 1797'de III. Selimin huzuruna çıkan Francisco Venramin'dir. O yıl Venedik Cumhuriyeti tarihe karıştığından İstanbul'daki balyostuk da sona erdi.

Balyosların kentteki yaşamı, önceleri İstanbul, daha sonra Beyoğlu cihetindeki ikametgâhları (Venedik Sarayı) hakkındaki en eski bilgiler seyahatnamelerdedir. Tophane'deki Balyos Konağı şimdiki İtalyan Sefarethanesi'nin yerinde Tomtomkaptan Sokağı'ndaydı. Bu saraya "Balyac", "Baylaş" deniyordu. 1628'deki bir görev değişiminde, yeni balyos buraya taşınmıştı. Balyosların, Pera Bağları denen ve Venedik kolonisinin yerleştiği semtteki bu saraya gelişleri, Pera Bağlarında, Tarabya ve Büyükdere'de yazlık köşkler edinmeleri, zamanla Boğaziçi'nin bu iki uzak köyünün birer sefaret sayfiyesi durumuna gelişi, birçok kaynakta anlatılmıştır.

Balyosların İstanbul'a gelişlerinde, başka elçilere de uygulanan geleneksel alay düzenlenmekle birlikte birtakım farklılıklar da söz konusuydu. Balyos, Venedik gemileriyle Çanakkale Boğazı'na gelir ve buradaki kalede konuk edilirdi. Kendi gemisiyle İstanbul'a girmesi yasaktı. Durum başkente bildirilince derya beyleri gemilerinden iki kadırga veya çektiri gönderilir, balyos kaleden alınıp getirilirdi.

Balyosun Tophane Iskelesi'ne çıkışından sonra, tersane kethüdasının gammaz denen altı çift kayığı ile Kalafatçılar İmalathanesi'ne götürülür, orada kendisine ve maiyetine kahve ve şerbet sunulurdu. Daha sonra hasahırdan gönderilen özel biçimde donatılmış 51 atla çavuşbaşının ve dört bölük ağasından ak alem ağasının refakatinde, çavuşlardan, sipahilerden oluşan kalabalık bir alayla bu kez karadan Tophane'ye götürülür ve saraya girerdi. Bu tantanalı törenden sonra alman randevuya uyularak balyos ve maiyeti, bir ulufe divanı sırasında alayla Topkapı Sarayıma gidip padişahın huzuruna çıkarlardı. 1571'de İnebahtı Deniz Savaşı'ndan sonra imzalanan antlaşma gereği Venedik elçilerine uygulanacak protokol daha da kapsamlı duruma getirilmişti. Örneğin, daha önceleri, divana geldiklerinde balyoslara ziyafet verilmezken bu antlaşmadan sonra diğer büyük elçilere olduğu gibi Venedik balyoslarına da ziyafet verilmeye başlandı. I. Ahmed döneminde (1603-1617) İstanbul'a atanan Balyos Almaro Nani, selefi Cristoforo Valier'den görevini devraldıktan sonra ikisi birlikte Tophane Iskelesi'ne inip kayıklarla Topkapı Sarayına geçmişler ve Arzodası'ndaf-») huzura kabul edilmişlerdi.

18. yy ortalarına doğru balyoslara uygulanan protokolde bazı değişiklikler olmuş, örneğin yeni gelenin ağırlanması görevini Galata voyvodası üstlenmişti. Galata cihetinin yönetiminden ve güvenliğinden sorumlu voyvoda ile subaşı, balyosla her zaman temastaydılar.

İlginç bir uygulama olarak da her balyos değişiminde İstanbul'dan ayrılan balyosun adlarını verdiği Venedikli iki mahkûm, tersane zindanından serbest bırakılır ve bunlar Venedik'e dönerlerdi. Hattâ, 1778'de, bu kural geçiştirilmek is-

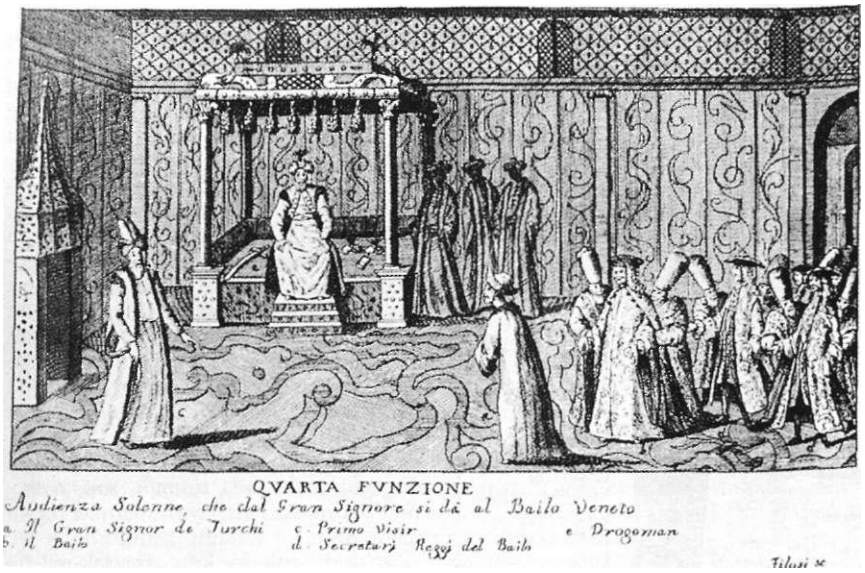

Arzodasmda padişahın huzurundaki Venedik balyosu ve heyetini betimleyen bir gravür. Soldan sağa, vezirazam, padişah, tercüman ve balyosun iki yardımcısı. *Electra Edürice, Milano, 1985*

tenince balyos, Paşakapısı'na başvurarak adlarını bildirdiği iki mahkûmun salıverilmesini bildirmişti. O sırada kaptan-ı derya olan Cezayirli Gazi Hasan Paşa ise bildirilenlerin genç olduklarını, kürekte kullanıldıklarını gerekçe gösterip yaşlı iki Venedikliyi serbest bırakmıştı.

Balyoslar, padişah ve sadrazam değişikliklerinde huzura çıkarlar, öncelikle de Osmanlı-Venedik kapitülasyon antlaşmasının yeni padişahça onaylanmasına çaba gösterirlerdi. 1703'te tahta çıkan III. Ahmed'i tebrik için saraya gelen Balyos Moçeniko, bu ilk görüşmede padişahtan onay alamamış, aradaki antlaşma ancak 1706'da yenilenebilmişti. Bunun gibi 1718'de imzalanan Pasarofça Antlaşmasının kapitülasyonlara ilişkin protokolünü, Balyos Emmo, ancak 1733'te I. Mahmud'a onaylatmıştı.

Balyosların, diğer elçilerden bir ayrıcalıkları da saray haremine hediye sunmalarıydı. Yeni balyos, namesini padişaha sunduktan bir hafta sonra, başkâtibi, hazinedarı ve tercümanları bir heyet halinde Paşakapısı'na giderler, hediye bohçalarını takdim ederlerdi. Bunlar, teşrifatçı efendinin başkanlığında telhisçi ve Divan-ı Hümayun tercümanı tarafından, Soğukçeşme Kapışımdan Bâbüssaade'ye götürülür, haremin Kızlar Kapışımdan gelen darüssaade ağasına teslim edilirdi. 1761'de gelen balyosun hareme sunduğu hediyeler arasında 2 top istufe, 10 top diba, 5 top telli kadife. 4 top telli hatayı, 1 top sade kadife, 6 sepet (tuvalet eşyası koymaya mahsus), 1 endam aynası, 2 sepet Venedik şekeri de vardı. Hediyeler, teşrifat defterine liste halinde işlenirdi. Yine, balyosların, İstanbul'daki şenliklere katılmaları da gelenekti. Örneğin, 1 Ocak 1776'da Hatice Sultanin doğumu münasebetiyle yapılan şenlik ve donanmalar boyunca Venedik balyosu ve diğer elçiler, âdet yerini bulsun kabilinden kendi ikametgâhlarından her gün üçer kez top attırmışlar, kutlama programları düzenlemişlerdi.

1288-1453 döneminde Bizans başkenti Konstantinopolis'e pek çok balyos geldiği gibi. 1454-179[7] arasında da kısa fasılalar dışında yüzden fazla balyos. İstanbul'da oturdu. Bunların, maiyetlerinin ve Venedik kolonisinin kentteki etkinlikleri, diğer yabancılara oranla daha fazla ve sürekli olmuştur. Balyoslar, kendi sekreterliklerinde düzenlenen her yazının bir kopyasını mutlaka Venedik'e gönderdikleri gibi, zaman zaman özel raporlar da hazırlamaktaydılar. Ayrıca dönüşlerinde senatoda, görev sürelerindeki çalışmaları ve İstanbul'daki tespitleriyle ilgili uzun bir rapor sunmaktaydılar. Tüm bu belgeler, kuşkusuz İstanbul'un gündelik yaşamı, padişah, yönetim, ordu. deniz ve ticaret işleri vb konularda birinci derecede önemlidir. Fakat bunlar üzerinde şimdiye kadar kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Yine balyoslar "dispaccio" elenen ve içerikleri bakımından çok önemli olan notlar tutmaktaydılar. Bunlar, kentteki yangın, deprem, salgın, ayaklanma vb olaylarla ilgili olduğu için kent yaşamı ve tarihi bakımından çok değerli kabul edilir.

Diğer yandan, balyosların "dragoman", "dragman" denen tercümanları, genellikle İstanbul yerlisi gayrimüslimlerdi. Bu kişiler Türkçeyi ve Türk yaşayışını çok iyi bildiklerinden, balyosun istediği bilgileri daha çok bunlar toplamaktaydılar. Dragmanlar, her türlü vergiden muaftılar. Sık sık, balyos adına devlet adamlarıyla görüşürler, bazen, siyaseti yönlendirmeye çalışırlardı. Fırsat bulunca casusluk da yapmaktaydılar. Sadrazam Şehit Ali Paşa (1713-1716) Batista adlı bir tercümanı bu yüzden idam ettirmişti. Yine, Avrupa'dan gelen pek çok gezgin ve araştırmacı da İstanbul'daki ikametleri boyunca hem balyosla hem de tercümanları ile yakın ilişkiler kurmuşlar, kente ilişkin gözlem ve yorumlarında bunların yardımlarını almışlardır. Örneğin 155Tde İstanbul'a gelen Nicolas de Nicolay, bu sayede saraya kadar girebilmiştir. G. Donada ve Toderini, Pietro della Valle, Luigi Ferdinando Marsigli, Salvago, Busenello, edebiyattan toplum yapısına ve güzel sanatlara değin pek çok alandaki çalışmaları balyosların yardımıyla gerçekleştirmişlerdir.

1551'den sonra Venedik'te ve istanbul'da Türkçenin öğretileceği birer okul açılması gündeme gelmişse de bundan Müslüman Türklerin yararlanmaları söz konusu olmamıştır.

Bibi. *Tarih-i Naima,* IV, 382-384, V, 64, VI, 251: *Taiih-i Raşid,* I, 186, IV, 125; *Mür'i't-Tevarih.* III. 35; *Tarih-i Cevdet,* VI, 251; Mantran. *İstanbul,* II, 128-148; d'Ohsonn, *Tableau,* VII; J. von Hammer. *Devlet-i Osmaniye Tarihi.* İst.. 1330. s. 19. IV, s. 433; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye,* 127, 269, 283, 309 vd; Uzuncarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III/1, 216, IV/2, 169-171; C. Baysun, "Balyos", *İA,* II, 291-295; M. Şakiroğlu, "Balyos", *DİA,* V, 43-47.

NECDET SAKAOĞLU

BAMYACI-LAHANACI MÜSABAKALARI

1832'de Enderun örgütünün dağıtılmasına kadar, saray bahçelerinde ve atıcılık alanlarında sık sık yinelenen savaş oyunları ve spor karşılaşmalarıdır. Bu müsabakalarda, tomak, top, cirit, lobut vb araçlar kullanılırdı. Müsabakalara katılan gruplardan birine bamyacılar, diğerine lahanacılar denmesi eski bir saray geleneğiydi.

Rivayete göre bu müsabakaların ilki, İstanbul'un alınmasından önce Çelebi Mehmedin valiliği sırasında (1403-1413) Amasya-Merzifon süvarileri arasında yapılmıştı. Suluova'da düzenlenen müsabakaya, lahanasıyla ünlü Merzifon'dan 200. bamyasıyla ünlü Amasya'dan da 200 süvari katılmış ve cirit oynanmıştı, bamyacılarla lahanacıların bu karşılaşması, Osmanlı saray muhitinde yeni bir geleneğin doğmasına yol açtı. Ancak, Bursa ve Edirne saraylarında bamyacı-lahanacı müsabakalarının yinelendiğine ilişkin bilgiler yoktur.

İstanbul'un fethinden (1453) bir süre sonra Sarayburnu'nu surlarla çevirttirip buraya yeni birtakım köşk ve kasırlar yaptırtan II. Mehmedin (Fatih), Çinili Köşk'ü, sarayda düzenlenecek gösterilerin ve spor müsabakalarının izlenmesi amacıyla yaptırttığı sanılmaktadır. Nitekim sonraki yüzyıllarda bamyacı-lahanacı karşılaşmalarının çoğunun bu köşkün önündeki meydanda yapıldığı saptanıyor. Topkapı Sarayı'nın Otluk Kapışıma yakın bir yerde de eskiden Bamyacılar Ocağı denen ve Saray Bostancıları Ocağı'na bağlı bir örgütün varlığı bilinmektedir.

Tarihçi Abdurrahman Şeref ise eski Enderunluların anlattıklarına dayanarak sarayın Gülhane tarafında ve eski Cebhane Meydanı'ndaki sonradan güvercin-

Topkapı Sarayı Cephane Meydanı'ndaki tepelerine bamya ve lahana simgeleri konmuş nişan taşları. *Hazım Okurer, 1993*

lik yapılan iki eski kuleden birinin Bamya Ocağı'na, diğerinin de Lahana Ocağı'na ait olduğunu yazar. Burada günümüze kadar ayakta kalan ve ilkinin tepesinde lahana, diğerinde bamya simgeleri görülen kitabeli iki nişan taşı bulunmaktadır. Lahanalı sütunun kitabesi 1205/ 1790 tarihli olup III. Selim'in tüfek atışıyla ilgilidir. İkinci sütun, **1226/** 1811'de II. Mahmud'un yine tüfek atışına ilişkin bir başka manzum kitabe vermektedir. Tayyarzade Atâ Bey'in *Tarih-i Atâ* adlı eserinin **1.** cildinde Enderun'la ilgili bilgiler arasında Lahana Ocağı mensuplarının saray bostanlarında sebze yetiştiren bir zümre oluşturduklarına ilişkin açıklamalar vardır. Fakat, bamyacı-lahanacı adlandırmalarının bu zümreyle bir ilişkisi kurulamaz.

Saray yaşamını en doğru ve ayrıntılı veren Sırkâtibi Ahmed Efendimin *Ruznâme,* Hızır İlyas Ağa'nın *Letâif-i Enderun* adlı eserleri savaş oyunları ve bamyacı-lahanacı müsabakaları ile bu oyun ve karşılaşmalara katılanlar hakkında doyurucu bilgiler içermektedir. Topkapı Sarayı'nın iç örgütlerindeki spora yetenekli gençlerin katıldığı oyunlar genelde Enderun'a dönüktü. Bamyacı-lahanacı müsabakaları ise Enderun içağaları ile haremağaları arasında, bir başka deyimle beyazlar (bamyacı)-zenciler (lahanacılar) arasında yapılıyordu. Fakat bu karşılaşmalar, devşirme kökenli Enderun içağaları ile köle kökenli zenci haremağaları arasında giderek düşmanlığa dönüşecek bir rekabetin doğmaması için, yılda veya birkaç yılda bir yineleniyordu.

İstanbul halkının bu oyun. ve gösterileri izlemeleri olanağı sınırlıydı. Çünkü saray bahçelerinde düzenlenenleri, padişah yanında musahipleri olduğu halde incili, Ishakiye, Gülhane, Çinili gibi köşklerin birinden izler, oyun grupları dışmda kalan saray halkı da alan çevresinden seyredebilirlerdi. Ancak, Okmeydanı, Büyükdere vb dış mekânlarda yapılan karşılaşmaları ve oyunları herhalde halk da izleyebilmekteydi. Esasen, bamyacı-lahanacı karşılaşmalarmdaki oyun türlerine, kaynaklarda "saraya mahsus oyunlar" dendiği görülmektedir.

Bamyacı-lahanacı müsabakalarında taraflar atlı olarak cirit ve lobut, yaya olarak da en çok tomak oynamaktaydılar. Oyundan çok savaş talimi görünümündeki tomakta, altışar kişilik grupların birer tomağı bulunurdu. Tomak, dışı meşin içi keçe, saç örgüsü biçiminde bir tür kamçı olup bunun mutlaka sırta vurulması gerekiyordu. Oyunda çeviklik ve hareketlilik önemliydi. Tomakçılar, padişahın köşke gelmesinden sonra yer öper, silahdarm başçavuşa verdiği işaretle vuruşmalar başlar, tomak yiyenler elenerek bir tarafın galibiyetiyle ya da "çek!" komutunun verilmesiyle oyun sona ererdi. Bu oyunda yeteneği olan Enderunlulara tomakbaz deniyordu. Yaya oynanan bir diğer oyun toptu. Bu oyun, bazen iki yüzer kişilik iki takım arasında, küçük top gülleleri, ağaç topaçlar atılarak oynanan bir tür hentboldü. Atılanı havada tutmak, top yememek kuraldı. Atlı oyunların heyecan uyandıranı ise lobuttu. Cündi denen ve at sırtında çok iyi kılıç, mızrak ve ok kullanan biniciler, cirit yerine kalın ve kısa lobutları fırlatarak karşılıklı savaş eğitimi yaparlardı. Lobutların yatay ve dikey olarak iki biçimde fırlatılması, farklı iki oyun oluşturmaktaydı. Dikey fırlatmalarda, saray bahçelerindeki uzun servilerin tepesinden aşırma yarışı yapılırdı. Atlı müsabakalarda Mısır oyunu, cirit oyunu, aşırma, uruşma vb yöntemler vardı. Çoğu zaman müsabakalar uzar, kavgaya ve savaşa dönüşür, ölenler ve yaralananlar olurdu. Böyle durumlarda padişahın işaretiyle ve güçlükle müsabaka durdurulur, tarafları yatıştırmak üzere bahşişler dağıtılırdı.

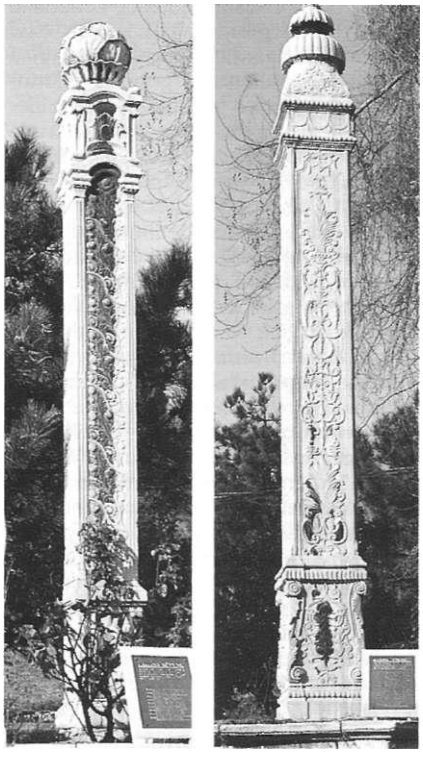

Lahana Sütunu (solda) ve Bamya Sütunu. *Fotoğraflar Hazım Okurer, 1993*

Padişahlar, sarayda geçirdikleri günlerde ve binişlerde çok sık müsabaka düzenlettirirlerdi (bak. biniş). Bu, onların savaş tutkularını tatmin eden bir saray geleneğiydi. Bunun için de Enderun'a alınan gençlere Topkapı Sarayı'nın Gülhane Bahçesi'nde, Cephane Meydanı'nda, Beşinci Yeri denen bahçede, Beşiktaş Sarayı'nın Çinili Meydanı'nda, binicilik, kılıç kullanma, cirit, ok ve tüfek atımı öğretilmekteydi. Bu eğitimlere katılıp başarı gösterenlere "üstad-ı cündi" sanı verilir ve bunlar içağalarınm "keskinler" sınıfına katılırlardı. Keskinlerden, üstün yetenekleriyle herkesi şaşırtan oyunları sergileyenlere padişahça ödüller verilirdi. Enderun tarihine ilişkin kaynaklarda bunlardan pek çoğunun adları geçmektedir. Cündilik imtihanlarına çoğu zaman dönemin padişahı da katılır, ödül olarak meydanın ortasına getirilen süslü donanımlı ve "kuşi" denen at, beşon gün süren yarış ve sınavlar sonunda en başarılı cündiye verilirdi. Enderun'un son döneminde büyük ün kazanan cündilerden Hazineli Kutu Hasan, lobut vurmakta ve savurmakta rakipsizdi ve birkaç kez kuşi kazanmıştı.

Bamyacı-lahanacı müsabakaları, Eski Saray-Topkapı Sarayı baltacıları arasında da düzenlenirdi. *Mür'i't-Tevârih'te,* 1766'da III. Mustafa'nın Gülhane'cie izlediği müsabakada, içağaları ve Arap ağalar cirit oynamışlar, daha sonra saz

ÇİNİLİ KÖŞK ÖNÜNDE BAMYACI-LAHANACI MÜSABAKASI

Padişah, cirit-bazlık fennine ve seyrine düşkün olduğundan enderun ve harem dairelerinden seksen tane deneyimli cündî, yarısı haremağalarından yarısı içağalarmdan olarak seçildiler. Ne zaman cirit oynansa "ak-kara" veya "bamya-lahana" takımlarından hangisinin daha üstün olduğunu önceden tahmin güçtü. Fakat bu kez, padişah, galibiyetin beyaza çıkmasını arzu etmekteydi. Haremağalannın lahana alayını, içağalarımn da bamya alayını oluşturmaları silahdar ağaca uygun görüldü ve padişaha bildirildi. Hünkâr, Çinili Köşk'e geldi. Bu sırada tüm cündîler de atlı olarak imtihan meydanında düzenli sıralarla yerlerini aldılar. Kural gereği ilkin, ikişer ikişer Mısır oyununa gidip lobut attılar. Atlarından inip yer öptüler ve ihsanlarını aldılar. Tekrar atlarına binip padişahın buyruğu üzerine bu kez cirit oynamaya başladılar. O anda haremağaları karabulut gibi meydanı doldurup içağalarma kum denk gösterip saldırdılar. Hamlelerini birkaç kez yenilediler. Artık hiç kimsede şuur kalmadı. "Her cins birbirin gayretini çeker" kuralınca içağaları da haremağalarma yüklendiler. Zenciler, "Vay içoğlan!" diyerek büsbütün öfkelendiler. Tekrar be tekrar ılgarları, seyircileri de şaşırttı. Herkeste kavgaya tutuşacakları kanısı uyandı. Ağalar, oyunun kavgasız gürültüsüz bitmesi için duaya başladılar. "Aman kavga etmeyin!" diye açıktan veya işareüe uyanlarda bulundular. Bu sırada karşılıklı ciritler, kurdu kuşu dehşete düşürecek biçimde atılmaktaydı. Böyle, bir saat kadar oyun devam etti. Fakat çok şükür kimsenin canı yanmadı. Ancak, oyunun daha da uzaması, yarışın düşmanlığa dönüşmesine neden olacağından padişah durdumlması için işaret etti. Ayrıca yüzaklığmm (galibiyetin) içağalarmda kalması gerektiğini bildirdi. Bu, kızlarağasından başka herkesi sevindirdi.

Letâif-i Enderun, İst., 1276 (sayfa 111-112'den sadeleştirilmiştir)

söz, çengi, rakkas, tavşan oğlanı, cambaz, resen-baz. perende-baz, hokkabaz, şu'bedebaz. zor-bazlar gösterilerde bulunmuşlardı. Ertesi gün, Eski Saray'da yine padişahın huzurunda vezir içoğlanları lahanacı-bamyacı olup yeşil ve kırmızı kadife giysilerle düşmanla cenk gösterisi yapmışlardı.

III. Selim (hd 1789-1807) ile II. Mahmud'un (hd 1808-1839) dönemlerine ilişkin *Ruznâmeve Letâif-i Enderun* adlı iki kaynak, bu padişahların önünde, iyi havalarda sık sık müsabakalar düzenlendiğini kanıtlamaktadır. Eserlerdeki ilgili bölümler, "Kasr-ı Çinilü'yü teşrif ve ağavata tomak ve tob oynadılması", "İncilü'yü teşrif ve kemankeşâna piştov ve pota atdurulması", "Gülhane Meydanı'nda mızrak oynadulması", "Okmeydanı'nda Minber Sofasında pehlivanlara ok atdırılması", "Defterdar İskelesi'nden çıkılub cündiyân ve serhengân cirid oynamaları", "Padişah-ı âlempenahın ağâyân-ı nâdirimi Topkapu'ya tomağa ısmarlaması", "vuku-ı tomakbazî-i ağayan-ı Enderun". "Kuşî vazi berâ-yı imtihan-ı cündiyân". "Enderuna mahsus oyunlardan tomak dedikleri lu'bun oynanması", "İshakiye Köşküne kadar menzil ceridi atılması" vb başlıklar altında ilginç ayrıntılar içermektedir. 1812'de Büyükdere'de II. Mahmud'un huzurundaki bamyacı-lahanacı cirit müsabakası, o günkü saltanat binişinin en heyecanlı gösterisi olmuştu. Beşiktaş Sarayımdan kalabalık bir maiyetle ve saltanat kayığıyla Büyükdere'ye gelindiğinde donanmadan selam topları atılmış, iskeleden atlara binilip ulu ağaçların gölgelediği çayıra gidilerek önce namaz kılınmıştı. İlkin, 80 içağası cirit oynamışlar, sonra lobutlarını göklere savurup herkesi hayrette bırakan gösteriler yapmışlardı. Ardından, iki alaya ayrılıp bamyacılar ve lahanacılar takımları olarak geçit yapmışlar, daha sonra da karşılıklı olarak müthiş bir müsabaka sergilemişlerdi. Bamyacıların atakları, lahanacıların karşı hücumları, cirit ve çevgân vuruşmaları, savrulan lobutlar, meydanı bir savaş alanma döndürmüş, padişah, böyle bir "cirid-i şedid"in, herkesi cansız yere sereceği kaygısıyla müsabakayı durdurmuştu. "Lahanaya kuvvet!", "Bamyaya lezzet!" sloganlarının atıldığı bu müsabakayı, o çevrede yazlıkları bulunan yabancı elçiler de izlemişler ve katılanlara şekerlemeler, meyveler göndermişlerdi. Bu müsabakanın da Enderun içağaları ile zenci haremağaları arasında yapıldığı padişahın ödüllendirdiği cündiler arasında Enderunlu Lezgi Mehmed. Seferli koğuşundan Tatar Ahmed Bey. haremağalarından Uzun ıMuharrem Ağa gibi adların geçmesinden anlaşılmaktadır.

Letâif-i Enderun'da bamyacı-lahanacı karşılaşmalarının türleri ve teknikleri ayrıntılarıyla verilmiştir. Yeniçeri Ocağımın kaldırılması (1826) ve Enderun örgütünün dağıtılmasının (1832) ardından, II. Mahmud'un daha çok modern askeri eğitime ve manevralara önem vermesi sonucu, eski birtakım ocak ve saray gelenekleriyle birlikte bamyacı-lahanacı müsabakaları da unutulmuştur.

Bibi. *Mür'i't-Tevârih,* II/A, 84-85; Tayyarzade Ata Bey, *Târih-i Ata.* I. İst.. 1291; Hızır îlyas Ağa. *Letâif-i Enderun,* 1st.. 12~6: Ahmed Efendi. *Ruznüme.* Ankara. 1993; Abdurrahman Şeref. "Topkapu Saray-ı Hümayunu, Müştemilât-ı Hariciyesi Beyanmdadır". *TOEM* S. 1-6. s. 294 vd; 1. Atis (j. H. Konyalı), "Nişan Taşlarından Lahana Âbidesi". *Tarih Hazinesi,* S. 4. s. 1~1-1"2; Pakalm, "Bamyacı Lahanacı", *Tarih Devimleri.* I. s. 158; av. "Cündilik", *ae,* s. 317.

NECDET SAKAOĞLU

BANCA COMMERCIALE ITALIANA

1894'te İtalya'da kurulan, istanbul'da 1919'da şube açan banka. Merkezi Milano'da olan Banca Commerciale Italiana, İtalya'nın ticaretini desteklemeyi hedef alan bir ticaret ve kredi kurumuydu, istanbul'da açılan şube Voyvoda Caddesi (Bankalar Caddesi) üzerindeki Karaköy Palas'ta bulunuyordu. Daha sonra Büyük Postahane Caddesi'ne taşındı. Ayrıca Grand Rue de Pera (bugünkü istiklal Caddesi) üzerinde, Ali Namık Bey Apartmanı'nın altında Beyoğlu Şubesini açtı. 4. Vakıf Ham'nda da bankaya bağlı bir döviz bürosu bulunuyordu.

İstanbul'dan başka izmir'de de bir şube açan bankanın, 1924'te yalnızca İtalya'da 87 şubesi vardı. Aynı yıl sermayesi yedi yüz milyon liret, yedekleri beş yüz kırk milyon liretti. İstanbul, Londra, New York merkez şubelerinden başka Fransa'da Marsilya ve Nis'te; Mısır'da İskenderiye ve Kahire'de; Bulgaristan'da Sofya, Varna ve Burgas'ta; Romanya'da Bükreş, Bralia, Galatz ve Konstanza'da; italya'da Banque pour la Suisse Italienne adı altında Lugano'da, Bellinzano ve Chiasso'da ve çeşitli adlar altında Arjantin'de, Brezilya'da, Kolombiya'da, Şili'de, Uruguay'da, Peru'da, Ekvador'da şubeleri veya yan kuruluşları bulunuyordu. Bu yan kuruluşlardan biri olan Societa Commerciale d'Oriente'nin İstanbul'da ve Tripoli'de şubeleri vardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında faaliyetlerinde gelişme görülen bankanın müdürlüğüne, 1920'li yılların sonunda, Francesco Pami getirildi. 1938' de ödenmiş sermayesi sekiz yüz kırk beş milyon lirete yükselen ve şube sayısında hatırı sayılır bir yükselme gözlenen bankanın Türkiye'de, İstanbul'daki 3 şubesi ve İzmir'deki şubesi bu tarihte faaliyetlerini sürdürüyorlardı.

Banka 1971'de, altmış milyar liret sermayesi, on sekiz milyar liret yedekleri ile dünya bankaları arasındaki sıralamayı zorlamayı başarmıştı. Aynı yıl mevduatı beş trilyon lirete yaklaşmıştı.

1973'te Türkiye'de şube sayısı beşi bulan banka, 1978'den önce Türkiye'deki faaliyetlerini durdurdu ve şubelerini kapattı.

BEHZAT ÜSDİKEN

BANCO DI ROMA

1880'de italya'da kurulan, idare merkezi Roma'da olan, Türkiye'deki ilk şubesini 1909'da (bazı kaynaklara göre 1911'de) açan banka.

Ticari bir banka olarak kumlmuş, büyük oranda mevduat toplamıştı. 1920'de sermayesi yüz elli milyon lireti bulmuş, çok kısa sürede İtalya'da ve yurtdışında örgütlenmiş, dünyanın muhtelif yerlerinde de şubeler açmıştı.

İstanbul'daki şubesi 1909'da, Galata Ünyon Han'da açıldı. Merkez şube olarak çalışan bu yer, zaman içinde iş merkezlerinin Eminönü tarafına kaymasın-

dan ötürü, Sultanhamam'a taşındı. Bankanın Fransa, İsviçre, ingiltere ve özellikle İtalya'nın sömürgelerinin tümünde şubeleri ve temsilcilikleri vardı.

Fransa'da, Paris, Lyon, Monte Carlo; İsviçre'de, Lugano; Belçika'da, Brüksel; Mısır'da Kahire ve iskenderiye'de; ayrıca New York ve Frankfurt'ta da birer temsilcilik açmış, daha sonra bunları birilik şubeler haline getirmişti. 1920de Banco di Roma'nın Türkiye'deki şubelerinin dağılımı şöyle idi: Merkez şube Camondo Han, Galata; İstanbul şubesi Pinto Han, istanbul; Beyoğlu şubesi Grand Rue de Pera, 337 (St. Antoine Kilisesi'nin altı).

Bankanın biri Üsküdar'da, diğeri Sirkeci'de iki ayrı deposu da vardı. 1928' den 1931'e kadar, bankanın müdürlüğünü Livorno doğumlu bir İtalyan Yahudisi olan Cesare Salfatti yapmıştı. 1970' te Banco di Roma'nın altmış milyar liret sermayesi vardı ve Ortak Pazar ülkelerine en çok kredi veren bankalardan biriydi.

Banco di Roma'nın 1970'te Türkiye'de 5 şubesi bulunuyordu. Merkez şube olarak bilinen ve 1920'lerin sonunda Sultanhamam'a taşınan şube. daha sonra Bahçekapı'daki Umum Sigorta Hanının altına yerleşti.

Bu yerin Emlak Bankasına verilmesi üzerine, Perşembepazarı'nm girişine ve Tünel'e yakın kendi binasına taşındı.

1970'te. Banco di Roma'nın Türkiye'deki mevduat miktarı yüz on dört milyon TL'ydi. 1973'te mevduat miktarı yüz otuz beş milyon TL'ye yükseldi. 1980'de Türkiye'de dört şubesi ve 117 çalışanı bulunuyordu. 1984'te şube adedi ikiye düşmüş, çalışanları ise 122'ye yükselmişti. Banka halen istanbul'da çalışmalarını sürdürmektedir.

BEHZAT ÜSDİKEN

BANDIRMA!! TEKKESİ

bak. HAŞİM EFENDİ TEKKESİ

BANDI JRI, ANSELMO

(18 Ağustos 1675, Ragusa [bugün Dubrovnik] - 14 Ocak 1743, Paris) Din adamı ve Bizans tarihçisi. Asıl adı Banduroviç olan Banduri. Venedik Dalmaçya' sında Stagno (bugün Ston) Katolik piskoposunun yeğeniydi. 1692'de Benedikten tarikatında keşiş olduktan ve Ragusa'cia dinbilim okuduktan sonra İtalya'ya geçip **l696**'da Roma'ya yerleşti, burada öğrenimini tamamladı ve Yunanca öğrendi. 1700'de Floransa'da Medicislerin yanında çalışmaya başladıktan iki yıl sonra Bizans yazmalarında araştırma yapmak için Paris'e davet edildi. Orada, kraliyet kütüphanesinde (bugün milli kütüphane) çalışırken 10. yy'da Konstantinopolis anıtlarının efsanevi bir tasviri olan *Pastixa (Pastixa sen Origines Urbis Constantinopoleos,* 1783) yazması ile karşılaştı ve onu Yunancadan Latinceye çevirmeye başladı. Bu çalışma ilerideki *tmperium Orientate* adındaki büyük yapıtının nüvesini oluşturdu. Aynı zamanda Paris'teki diğer Benedikten keşişlerle birlikte Bizans din adamlarının yazmalarını yayına hazırlamakla meşguldü. Bunların arasından Bizans tarihçisi ve 806-815 arasında Konstantinopolis patriği olan Nikoforos'un eserlerinden ve P«itz'xalardan yola çıkarak Kontantinopolis'in tarihine ait bilgileri ve belgeleri toplayan bir eser ortaya koymak fikri Banduri'de gelişmeye başladı. Giderek bu projeye, kentin tarihine ait o dönemde bilinen tüm yayımlanmış ya da yayımlanmamış belgeler. Diocletianus' tan (hd 286-305) XI. Konstantinos'a (hd 1449-1453) kadar tüm imparatorların hayat hikâyeleri *ve* o tarihe kadar yayımlanmamış olan iki binden fazla para ve madalya eklendi. Bu konudaki araştırmalar Paris ve Fransa'nın dışına da taştı ve Galland gibi o dönemde yaşlanmış olan araştırmacılar ya da Leibniz gibi filozoflar da proje ile ilgilendi. Çalışma geliştikçe bir *"Antiquitates Constantinopolitanae"* olmaktan çıkıp Bizans İmparatorluğu tarihi haline geldi. İlk cildin basımı 1710'da bitirilmiş olmasına rağmen ikincisinin bitimi beklenildi ve iki cilt birden 1712 başında yayımlandı.

Toskana Büyük Dukası III. Costimo Medicis'e ithaf edilen bu eser dönemin bilim adamları arasında büyük bir ün kazandı. Kitap dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Kostantinopolis imparatorlarının ve patriklerinin kronolojik bir listesinden sonra İmparator VII. Konstantinos'un (Porfirogenitos) imparatorluğun idari taksimatı *(thematd)* aracılığıyla siyasi coğrafyasını anlatan *De tbematibus* adlı yapıtını ve dilbilimci Ierokles'in Bizans kentlerinin *ve* eyaletlerinin 6. yy'daki durumunu anlatan ve bir önceki yapıta kaynak olan *Syneodemus* adlı çalışmasını içerir. İkinci bölümde imparatorluğun idaresine ve dış politasına ait metinler vardır. Bunların en önemlisi yine VII. Konstantinos'un *De administrando impeno*'sudur. Yapıtın nüvesini oluşturan üçüncü bölümün tümüyse Konstantinopolis'in tarihine aittir. Sekiz kitaptan oluşan bu bölümün ilk dört kitabı Patria'nm ilk yayınma ayrılmıştır, üçü kentin, dördüncüsü ise Ayasofya'nın tasvirini içerir. Buna. ilk baskısı 156l'de yapılmış olan Pierre Gilles'in (Petrus Gyllius) *De topographia Constantinopoleos et de illigus antiquítalibus libri quatuor* ile *De Bosporo TJyracio libri tres* adlı yapıtları ve 5. yy'ın başına, İmparator Arkaclios'un dönemine ait bir Konstantinopolis tasviri eklenmiştir. Dördüncü bölümü oluşturan ikinci ciltte, birinci ciltteki yapıtların yorumları yer alır ve bunların en büyük kısmı yeniden "patria'ların yorumlanmasına ayrılmıştır.

Bu kitabın yayımlanmasından sonra Floransa'ya dönmeyi düşünen Banduri niyetini hiçbir zaman gerçekleştirememiş. 1718'de Roma ve Bizans paralan konusunda bir kitap yayımladıktan sonra 1724'te Orleans dukasının kütüphanecisi olmuş, ancak hayalindeki diğer büyük projeleri hayata geçiremeden ölmüştür.

STEFANOS YEROSİMOS

BANKACILIK

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı topraklarında bugünkü anlamda banka yoktu. Kısmi banka işlevi gören sarraf ve poliçecilere ülkenin dört bir yanında rastlanıyordu (bak. sarraflar). İstanbul'un fethinden sonra hemen her padişah zamanında Osmanlı parasının vezin ve ayarı birkaç kez düşünülür, eski paralar piyasadan çekilmediğinden ülkede birkaç tür sikke tedavülde olurdu. Osmanlı sikkelerinin yanısıra, fetholunan ülkelerde geçerli olan para türleri ve yabancı ülkelerle ticari ilişkiler sonucu elde edilen madeni paralar da iç piyasada alım gücüne sahipti.

Bu nedenle sarraflık, diğer bir deyişle değişik tür paraları bir diğerine dönüştürmek ve para bozmakla uğraşan esnaf, çok eski zamanlardan beri Osmanlı topraklarında faaliyet alanı bulmuş, bir tür kambiyo işlevi görmüştü.

Bizans İmparatorluğu'nun son zamanlarında Venedikliler ve Cenevizliler Doğu Akdeniz. Dalmaçya, Karadeniz, Ege kıyıları ve adalarına yerleşmiş, Avrupa'nın Doğu ticaretini ellerine geçirmişlerdi. Bu topraklar Osmanlı yönetimi altına girdikçe, birçok Venedikli ve Cenevizli, Osmanlı uyruğunu kabul etmişti. Sonraları bu yörelerde oturan Rum, Ermeni ve Hıristiyan Arnavutlarla evlenerek Levanten diye adlandırılan bir topluluk oluşturdular (bak. Levantenler). Eskiden olduğu gibi Batı ile olan ticari ilişkileri sürdürdüler.

Osmanlı topraklarında ilk banka işlemleri büyük ölçüde Levantenlerin inhisarında kaldı. Sarraflık yüzyıllarca bu kesimin denetiminde yürütüldü. Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşuna kadar, özellikle Osmanlı Bankasının faaliyete geçişinden önce, mali tarihimizde önemli bir rolü olan Galata bankerlerinin!-*) çoğunluğu Levantenlerdi. Lorando, Tubini, Corpi, Baltazzi, Stefanoviç, Shilizzi, Negroponte, Coronio ve Alberti bunların önde gelenleriydi.

Levantenlerin yanısıra Camondo, Fernandez gibi Musevi; Öyenidi. Mavrogordato. Zarifi, Zafiropulo *ve* Lasto gibi birkaç Rum; Köçeoğlu, Mısırlıoğlu gibi biriki Ermeni ile Alleon, Barker gibi yabancı uyruklu bankerlere de rastlanıyordu.

Tanzimat'la birlikte Osmanlı yönetimi, artan giderlerini karşılamak için kâğıt para, o günkü deyimiyle kavâim-i nakdiye-i muteberre çıkarmak zorunda kaldı. Ancak gelişigüzel basılan bu paralar kısa sürede değer yitirerek Osmanlı Lirası'nın yabancı paralar karşısında değer kaybına uğramasına neden oldu.

Babıâli 1844'te bir para reformu (tashih-i ayar) gerçekleştirmiş, ardından kambiyo işlemlerinin yürütülmesi 1845' te Alleon ve Baltazzi adlarında iki Galata bankerine devredilmişti. Bu bankerler 2.000.000 kuruş karşılığında bir yıl süreyle 110 Osmanlı Kuruşu = 1 İngiliz Lirası rayiciyle Fransa ve İngiltere üzerine poliçe çekmeyi taahhüt ediyorlardı.

Ertesi yıl sözleşme yenilenirken bankerler girişimlerine Bank-ı Dersaadet (Banque de Constantinople) adını verdiler; böylece Osmanlı topraklarında resmen banka adını taşıyan ilk kuruluş doğdu. Ancak Avrupa'da 1848 devrimleri dünyanın bellibaşlı mali piyasalarını etkilediği gibi İstanbul üzerinde de olumsuz sonuçlar doğurdu. Bank-ı Dersaadet 1852'de tasfiye edildi.

Kırım Savaşı ertesi ilan edilen Islahat Hatt-ı Hümayunu bankanın gereğini vurguluyor, "devlet-i âliyenin tashih-i usul-ı sikke ve umur-ı maliyesine itibar verecek banka misillu şeyler" açılmasını buyuruyordu. Bu tür kuruluşlar için Avrupa'nın bilgi, beceri ve sermayesinden yararlanılmasını öneriyordu.

1820 ertesi, Osmanlı-Avrupa ekonomik ilişkileri hızla gelişmeye başladı. Ticaret hacmi büyüdü. Bu doğrultuda parasal işleri yürütecek banka gereği duyuldu.

Osmanlı Devleti'yle ticari ilişkilerini geliştiren İngiltere. 1836'da Osmanlı topraklarında bir banka kurma girişiminde bulundu. 1838'de, İngiltere'nin Bursa konsolosu Sandison, Mustafa Reşid Paşa'ya Reed, Ining and Company adına Osmanlı ülkesinde bir banka kurma önerisi getirdi. 1840'ta General Bank of Constantinople adlı bir başka öneri Ticaret Nazırı Ahmed Fethi Paşa'ya verildi. Aynı yıl Fransız sermayesi adına Mösyö Coste karşıt bir öneride bulundu.

1842 de İsveç himayesi altında The Bank of Smyrna kurulmuş, ancak Babıâli'den gerekli izni almadığı gerekçesiyle aynı yıl kapatılmıştı. İki yıl sonra Londra ve Liverpool tüccarlarının girişimiyle The Commercial Bank of Smyrna kurulmak istenmişse de bir sonuç elde edilememiştı.

Ticari ilişkileri geliştirecek türde ticaret bankası kurma gereği her geçen gün daha belirginleşiyordu. Bank-ı Dersaadet'in tasfiyesi ertesi, 1853'te The Ottoman Bank. 1855'te The British and Oriental Bank of Constantinople. 1856'da the Imperial Bank önerileri Babıâli'ye sunulmuştu. Geniş ayrıcalık isteminde bulunan bu projeler geri çevrildi. Ancak, ingilizlerin ticari amaçlı bir banka kurma girişimi Babıâli'nin onayını aldı.

Başlangıçta ödeme ve iskonto işlemleri görecek bir ticari banka olarak kurulan Bank-ı Osmani, daha sonra devlet bankasına dönüştürüldü: Bank-ı Osmani-i Şâhâne (Osmanlı Bankası) adını aldı. Bank-ı Osmani ticaret bankası olarak izmir, Selanik, Beyrut ve Galatz'ta şube açtı. Ticari işlemlerin yanısıra hazineye avans verdi. Dış borç akitlerinde aracılık etti (bak. Osmanlı Bankası).

19. yy in ikinci yarısında İstanbul'da, esas faaliyet alanı Osmanlı toprakları olan birçok yabancı banka kuruldu, ya da yabancı banka şubesi açıldı: 1864'te Şirket-i Maliye-i Osmaniye Bankası ve Şirket-i Umumiye-i Osmaniye Bankası kuruldu. 1871'de Viyana'da kurulan Avusturya-Türk Bankası ve Londra'da

Bankalar Caddesi'yle Yüksekkaldırım'ın kesiştiği noktada Deutsche Bank'ın (Doyçe Bank) İstanbul şubesi. *Salâhaddin Giz*

kurulan İstanbul Bankası şube açtılar. Selanik Bankası 1888'de İstanbul'da kuruldu. Esas faaliyet alanı bankacılık cilan İtibar-ı Umumi Osmanlı Şirketi 1893'te İstanbul'da faaliyete geçti.

19. vyin ikinci yarısında İstanbul'da kurulan ulusal nitelikli iki banka Emniyet Sandığı ve Ziraat Bankası'ydı. Ziraat Bankası. Midhat Paşa'nm "menafi sandıklarımın geliştirilmesiyle 1888'de kuruldu. 1914'te. o yıla kadar 1888 ve 1890 tarihli nizamnamelerle yönetilen Ziraat Bankasında kapsamlı bir reforma gidildi. Bundan böyle fakir köylünün kredi başvuruları karşılanacak, tarımda bilgi, beceri artırılacak ve teknoloji getiren toprak sahiplerine uzun vadeli borç verilecekti.

Midhat Paşa'nın ikinci bir girişimi Emniyet Sandığı idi. Emniyet Sandığı ilk olarak Midhat Paşa Tuna vilayetinde vali iken kurulmuştu. Midhat Paşa'nm İstanbul'da Şûra-yı Devlet'e tayini üzerine benzer bir yapılanma 1868 de İstanbul'da gerçekleştirildi. Sandık devletin kefaleti altında bulunacak ve tasarruf sandığı görevi görecekti. Rehin karşılığında borç para verecekti. Sandık 1907'de Ziraat Bankası'na bağlandı. Uzun yıllar tüzel kişiliğe sahip, ancak Ziraat Bankası'nın denetiminde bir müessese olarak devam etti.

II. Meşrutiyet bankacılık sektörüne ivme kazandırdı. Yabancı bankaların yanısıra yerli bankaların sayısı giderek arttı. Türkiye Milli Bankası İstanbul'da kurulan yabancı bankaların en ünlüsüydü.

Yine aynı dönemde İttihatçı çevrelerde "milli" nitelikte bir devlet bankası kurma özlemi doğdu. Tanzimat ertesi devlet maliyesi yabancı ellere geçmiş, Babıâli ülke çıkarlarıyla bağdaşacak bir para ve kredi politikası uygulayamaz olmuştu. Osmanlı Bankası, Düyun-ı Umumiye ile birlikte mali yönden ülkeye hükmediyordu. Osmanlı maliyesi Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiye'ye danışmadan iş göremez olmuştu. Bu kuruluşlar ise Londra ve Paris'teki idare meclisleri doğrultusunda karar alıyorlardı. 1914 başlarında bu amaca yönelik, Evkaf Bankası yasa tasarısı meclisten geçirildi. Evkaf Nezaretimin de sermayedarlar arasında yer alacağı bir banka kuruldu.

Ancak I. Dünya Savaşı ile birlikte benimsenen "milli iktisat" görüşleri ulusal bankacılığı ön plana çıkardı. Osmanlı Bankası'nın yerini alacak yerel sermayeli bir devlet bankası ülkenin iktisadi bağımsızlığı açısından zorunlu görüldü.

Osmanlı Bankası'nın devlet bankası olarak ayrıcalığı 1925'e kadar sürüyordu. Babıâli, banka ile olan sözleşmesini feshederek, uluslararası mali çevrelerde kapitülasyonların kaldırılışının doğurdu-

ğu huzursuzluğu daha da derinleştirmek istemiyordu. Düşünülen yeni banka zamanla devlet bankası işlevlerini üstlenecek ve Osmanlı Bankası'nın yerini alacaktı.

Bu amaçla 1917 başında dört milyon sermayeli Osmanlı ltibar-ı Milli Bankası kuruldu. Yönetim merkezi İstanbul olan bankanın kurucuları Biga mebusu Mehmed Cavid, İstanbul mebusu Hüseyin Cahid (Yalçın) ve Selanikli tüccar Tevfik beylerdi, ltibar-ı Milli Bankası Cumhuriyet yıllarında İş Bankası ile bütünleşti.

I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da kurulan bir diğer banka Milli İktisat Bankası'ydı. Savaş yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti. Heyet-i Mahsusa-i Ticariye sayesinde önemli fonlar oluşturmuş, bununla bir dizi şirket kurmuştu. Cemiyetin 1916 kongresinde İstanbul murahhası Kemal Bey'in önerisiyle, mütevelliliği evkaf nazırlarının üzerinde bulunmak kaydıyla heyetin elde ettiği kazançla vakıf niteliğinde bir banka kurulmasına karar verildi.

Milli İktisat Bankası 1.500.000 Osmanlı Lirası sermayeyle Milli Mahsulat Şirketi Müdürü Said Bey, Milli Kantariye Şirketi Müdürü Bekir Bey ve Milli Ekmekçiler Şirketi Müdürü izzet Bey'in girişimleri sonucu doğdu.

Yine aynı dönemde İttihatçılar İstanbul'da Ticaret ve ltibar-ı Umumi Milli Bankası'nı kurdular. 50.000 Osmanlı Lirası sermayeli banka Mart 1917'de faaliyete geçti. Banka her türlü sarraflık ve ticari işlemle uğraşacak, taşınmaz ya da taşınır mal karşılığı borç para verecekti.

II. Meşrutiyet yıllarında Müslüman-Türk unsur İstanbul'da dört banka daha kurmuştu. Bunlar 5 Temmuz 1911 tarihli ve 22.000 Osmanlı Lirası sermayeli istanbul Bankası, 22 Ocak 1914 tarihli ve 100.000 Osmanlı Lirası kuruluş sermayeli Emlak ve Ikrazat Bankası, 10 Ocak **191**-t tarihli ve 100.000 Osmanlı Lirası kuruluş sermayeli Asya Bankası Anonim Şirketi Osmaniyesi ve 8 Temmuz 1918 tarihli ve 45.000 Osmanlı Lirası kuruluş sermayeli iktisat Anonim Şirketi'ydi.

1924-1925 için hazırlanan Türk Ticaret Salnamesi'ne göre İstanbul'da 21 banka vardı. Bunlar Asya Bankası, Amerikan Ekspres Bankası. Adapazarı İslam Ticaret Bankası, Ionian Bank Limited. İstanbul Bankası, Emniyet Sandığı, İtalyan Ticaret Bankası, Banca kalyana di Sconto, Bank Marmorosh Blank ve Şürekâsı, Banca Commerciale Italiana(->), Banco di Roma(->), Türkiye Milli Bankası, Deutsche Bank, Ziraat Bankası, Selanik Bankası, Seine Bankası, Osmanlı ltibar-ı Milli Bankası, Osmanlı Bankası, Credit Lyonnais Bankası, Milli İktisat Bankası, Memalik-i Şarkiye Fransız Bankası'ydı (Banque Française des Pays d'Orient).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin birçok yöresinde tek şubeli yerel bankalar kuruldu. Yerel tüccar ve eşrafın kredi talebini karşılayan bu bankaların sayısı kısa sürede arttı. İstanbul'da ulusal ve yabancı bankaların varlığı nedeniyle bu tür yerel banka sayısı sınırlı kaldı. İstanbul Esnaf Bankası (1925), Türkiye İmar Bankası TAŞ (1938) ve Üsküdar Bankası (1929) bu dönemde istanbul'da kurulan tek şubeli bankalardı. Esnaf Bankası 1938'de feshedildi. Üsküdar Bankası 1933'te Adapazarı Türk Ticaret Bankası ile birleşti, imar Bankası ise halen çok şubeli bir banka olarak faaliyetlerini sürdürmektedir.

Belirtilenler dışında Cumhuriyetin ilk yıllarında İstanbul'da yabancı sermayenin kurduğu Ticaret ve Sanayi Türkiye ve İran Bankası (Banque Turco-Persan pour le Commerce et l'Industrie) (1921) ve azınlıkların oluşturdukları Dersaadet Küçük Ikrazat Sandığı TAŞ (1923) faaliyete geçti.

Türkiye'nin 1929 buhranı ertesinde devletçiliğe yönelmesi ve yatırım ağırlıklı kamu bankalarını kurması, para ve kredi politikalarında önemli değişikliklere gitmesine neden oldu. Türk parasının kıymetini koruma mevzuatı uyarınca katı kambiyo denetimi uygulanmaya başladı. Bu politika yabancı bankaların faaliyetini etkilemede gecikmedi. Önemli sayıda yabancı banka 1929-1933 döneminde Türkiye'deki, dolayısıyla İstanbul'daki faaliyetlerine son verdi. Ionian Bank Limited, Bank Marmaroslı Blank ve Şürekâsı ve Banque Belge pour l'Etranger 1929'da; İtalyan Şark Bankası 1931'de, Credit Lyonnais, Fransız Umumi Ticaret-i Hariciye Bankası, Banque Franco Asiatique ve Memalik-i Şarkiye Fransız Bankası 1933'te İstanbul'daki şubelerini kapattılar. American Express Company 1933'te faaliyetine bir süre ara verdi. Böylece 1923'te 19 olan yabancı banka şubesi sayısı, **1933**'te 10'a düştü.

1930'lu yıllarda devlet bankacılık alanında başı çekiyordu. Sanayi ve madencilik ya da üretime dönük alanlarda faaliyet gösterecek Sümerbank, Etibank, İller Bankası. Halk Bankası. Denizbank gibi kamu bankalarını kurdu. Dünya konjonktürünün de elverişsiz oluşu nedeniyle özel bankacılık ölü bir dönem yaşadı.

1933-1944 arasında özel kesimde ancak iki yerel banka kurulabildi. 1910'lu ve 1920'li yıllarda kurulan birçok tek şubeli banka kapanmak zorunda kaldı. Banka sayısı 193Tde Türkiye ölçeğinde 62 iken, 1945'te 40'a düştü. Aynı dönemde şube sayısı toplamı da 486'dan 405'e geriledi. Bu dönemde istanbul'da İktisat AŞ (1933), Üsküdar Bankası (1933). İstanbul Bankası (1934), istanbul Esnaf Bankası (1934) ve Emval-i Gayrimenkule ve Ikrazat Bankası (1942) kapandı.

1944-1945'e ait *Türk Ticaret Rehberi ve Adres Kitabında* İstanbul'daki bankalar şöyle sıralanıyordu: Etibank İstanbul Şubesi. Yapı ve Kredi Bankası AŞ. Osmanlı Bankası. Selanik Bankası, Banco di Roma, Banka Komerçiyale İtalyana. Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası İstanbul Şubesi, Türk Ticaret Bankası. Türkiye İş Bankası İstanbul Şubesi, Şark-ı Karip Ticaret Bankası Ltd. Deutsche Bank İstanbul Şubesi, Deutsche Orient Bank Fibale der Dresdner Bank, SSCB Ticareti Hariciye Bankası, İmar Bankası, Emlak ve Eytam Bankası, Cumhuriyet Merkez Bankası İstanbul Şubesi, Sümerbank, Holantse Bank Uni NV, İstanbul Emniyet Sandığı ve İstanbul Halk Sandığı.

II. Dünya Savaşı'nclan sonra Türkiye çokpartili bir döneme girdi. İktisat politikaları giderek liberalleşti. Bu doğrultuda özel bankaların sayısı da hızla arttı. **1945**'te 40 olan banka sayısı 1958'de **62**'ye çıktı. Şube sayısında da benzer bir artış izlendi. 1945'te 405 olan şube sayısı 1958'de 1.759'a yükseldi. Özellikle 1950'lerin ikinci yarısında izlenen enflasyonist gelişmeler bankacılığı özendirdi. 1944-1960 arasında İstanbul'da biri kamu bankası olmak üzere 17 yeni banka kuruldu: Bunlar Yapı ve Kredi Bankası AŞ (1944), Kredi Bankası (1948), Tütün Bankası TAŞ (1948), Sınai Kalkınma Bankası (1950), Doğubank (1952), Denizcilik Bankası TAO (1952), Ekspres Bankası (1953), istanbul Bankası (1953), Demirbank TAŞ **(1953).** Türk Yapı Bankası (1954). Pamukbank TAŞ (1955), Esnaf Kredi Bankası (1957). Türkiye Muallimler, Memurlar ve Subaylar Bankası-Tümsu Bank (1957), Sanayi Bankası (1957), Maden Kredi Bankası AŞ (1958), Birleşik Tasarruf ve Kredi Bankası **(1959)** ve Anadolu Bankası AŞ'dir (1961).

Birleşik Tasarruf ve Kredi Bankası, Türkiye Muallimler, Memurlar ve Subaylar Bankası (Tümsu Bank) ile Türkiye Eski Muharipler Bankası'nın (Muha Bank) birleşmesi ile kuruldu. Yine kaynak yetersizliği nedeniyle güç duruma düşen Türk Ekspres ve Buğday bankaları hazinenin de katılımıyla Anadolu Bankası adı altında birleştiler. Aynı dönemde Adana'da 1948'de kurulan Akbank TAŞ ile Ankara'da 1946'da kumlan Garanti Bankası AŞ merkezlerini istanbul'a taşıdılar.

II. Dünya Savaşı ertesi yabancı bankaların Türkiye'den çekilme süreci devam etti. Deutsche Orient Bank ve Deutsche Bank 1945'te. SSCB Ticareti Hariciye Bankası 1951'de ve Şark-ı Karip Ticaret Bankası 1956'da Türkiye'deki şube faaliyetlerine son verdiler.

1958'de kabul edilen istikrar önlemleri ekonomide bir durgunluk dönemi başlattı. Bundan bankacılık kesimi de etkilendi. Güçlü kaynaklardan yoksun bankalar güç duruma düştüler; bir kısmı faaliyetlerini durdurdular ya da yapı değiştirdiler. Türk Yapı Bankası, Esnaf Kredi Bankası, Sanayi Bankası, Türkiye Birleşik Tasarmf ve Kredi Bankası kapanma sürecine girdiler.

I960 sonrası planlı dönemde dış ticaret finansmanı dışında yeni ticaret bankası kurulmasına izin verilmedi. Kredilerin ekonomik kalkınmanın finansmanına yönelik uzmanlık bankaları bünyesinde birikimi özendirildi. Bu dönemde kumlan Amerikan-Türk Dış Ticaret Bankası (1964) dış ticaret ağırlıklı oluşu nedeniyle kuruluş izni alabildi. 1980'e kadar İs-

tanbul'da kumlan diğer iki banka Sınai Yatırım ve Kredi Bankası (1963) ve Arap-Türk Bankası AŞ (1977) idi.

24 Ocak 1980 kararlan yabancı bankaların Türkiye'de şube açmalarını özendirdi. Bankalar 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu kapsamına alındı. Dışa açık bir politika yabancı bankaları Türkiye'ye yönelttti. Bunda Türkiye'nin dış ticaretinde genişleme, Beyrut'un Ortadoğu'da bir finans merkezi olmaktan çıkışı, Iran-Irak Savaşı gibi iç ve dış nedenler de etken oldu. Aynı dönemde yabancı sermayenin ulusal bankalara ortak olduğu da gözlemlendi.

1980 sonrası yabancı banka şubelerinin sayısı hızlı bir şekilde arttı. Citibank NA (1981). American Express IBC (1981) (Bu banka 1986 başında Koç Amerikan Bankası'na katıldı), Bank Mellat (1982), Türk Bankası Limited (1982), Bank of Credit and Commerce International (1982), Habib Bank Limited (1983). Manufacturers Hanover Trust Company (1984), The Chase Manhattan Bank NA (1984), Bank of Bahrain and Kuwait BSC (1984). The First National Bank of Boston (1984), Chemical Mitsui Bank AS (1985), Saudi American Bank (1985), Banque Indosuez (1986), Standart Chartered Bank (1986), Westdeutsche Landesbank (Europa) AG (1986), Credit Lyonnais (1988). Kıbrıs Kredi Bankası Ltd (1989). Société Générale SA (1990) İstanbul'da şube açtılar. Bu arada İstanbul'da 1984'ten itibaren özel finans kurumları adı altında İslam bankaları kuruldu.

İstanbul'da bugün genel merkezi İstanbul olan 29 ulusal banka vardır. Bunlar kamusal sermayeli Türkiye Emlak Bankası AŞ-Konutbank (1988) ve özel sermayeli Türk Ticaret Bankası AŞ (1913), Türkiye Tütüncüler Bankası (1924), Esbank-Eskişehir Bankası TAŞ (1927). İktisat Bankası TAŞ (1927). Türk Ekonomi Bankası AŞ (1927), Egebank AŞ (1928). Türkiye İmar Bankası TAŞ (1928), Yapı ve Kredi Bankası AŞ (1944), Türkiye Garanti Bankası AŞ (1946), Akbank TAŞ (1948), Demirbank TAŞ (1953), Pamukbank TAŞ (1955). Derbank AŞ (1958), Dışbank-İürk Dış Ticaret Bankası AŞ (1964), Impexbank-Türkiye İthalat ve İhracat Bankası AŞ (1984), Adabank AŞ (1985). Koçbank AŞ (1985), Tekstil Bankası AŞ (1986), Finansbank AŞ (1987), Interbank (1988). Marmara Bankası AŞ (1988), Türkiye Turizm Yatırım ve Dış" Ticaret Bankası AŞ (1988), Türk Boston Bank AŞ **(199D,** Alternatif Bank AŞ (1992), Bank Ekspres AŞ (1992). Tasarruf ve Kredi Bankası AŞ (1992), Toprakbank AŞ (1992), Türkiye Konut Endüstri ve Ticaret Bankası AŞ'dir (1992).

Osmanlı Bankası AŞ (1963), Arap-Türk Bankası AŞ (1977), BNP-AK-Dresdner Bank AŞ (1985). Türk Sakura Bank AŞ (1985). Birleşik Türk Körfez Bankası AŞ (1988), Midland Bank AŞ (1990), Chemical Bank AŞ (199D. Bank indosuez Türk AŞ (1991), Turkish Bank AŞ (199D, Bankalar Kanunu'nun 3. maddesindeki "milli banka" tanımına girmeyen, ancak İstanbul'da kurulmuş ve halen faaliyette olan bankalardır.

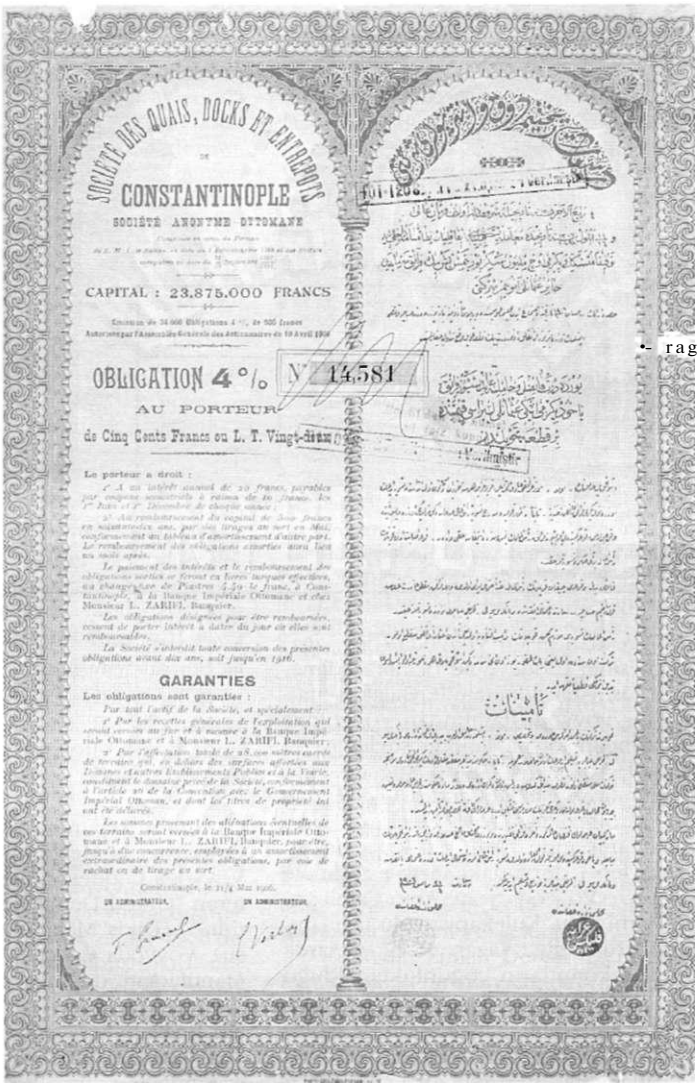

Banker Zarifi'nin "Dersaadet Rıhtım-Dok ve Antrepoları Şirketi" adına 4 Mayıs 1906 tarihinde ihraç ettiği Osmanlı Bankası teminatlı, yüzde 4 faizli 500 frank veya 22 Osmanlı Lirası değerinde " tahvil. *Behzat tsdiken koleksiyonu*

Türkiye Sınai Kalkınma Bankası AŞ (1950). Sınai Yatırım ve Kredi Bankası AO (1963). Yatırım Bankası AŞ (1987), Türk Merchant Bank AŞ (1988). Birleşik Yatırım Bankası AŞ (1989). Tekfenbank-Tekfen Yatırım ve Finansman Bankası AŞ (1989), Avrupa Türk Yatırım Bankası AŞ-Euroturk Bank (1990), Park Yatırım Bankası AŞ (1992). Tat Yatırım Bankası AŞ (1992). halen faaliyette olan, İstanbul genel merkezli kalkınma ve yatırım bankalarıdır.

İstanbul'da, 1992'de şube sayısı en fazla olan bankaların başında çeşitli ilçelere dağılmış 185 şube ile Türkiye İş Bankası gelmekteydi. Akbank'ın 159, Yapı ve Kredi Bankası'nın 148, TC Ziraat Bankasının 138, Türk Ticaret Bankası'nın 92. T. Garanti Bankası'nın 79, T. Emlak Bankası'nın 77, T. Vakıflar Bankası'nın 66. T. Halk Bankası'nın 65. Pamukbank'm 57, T. İmar Bankası'nın 39, Osmanlı Bankası'nın 24, Etibank'ın 18. Şekerbank'ın 17. Demirbank'm 11. Eskişehir Bankası'nın **10,** Egebank'ın ise **10** şubesi vardı. Bunların dışmda kalan bankaların şube sayıları 8 ile **1** arasında değişmektedir.

[8] * ZAFER TOPRAK

BANKALAR CADDESİ

Voyvoda Caddesi ve çevre sokaklara verilen ad.

Yaygın olarak Bankalar Caddesi adıyla bilinen Voyvoda Caddesi, batıda Okçu Musa ile Şair Ziya Paşa caddelerinin kesiştiği meydandan başlayıp Karaköy Caddesi ile Yüksekkaldırım Caddesi'nin birbirine kavuştuğu noktada biter. Bankalar Caddesi adı, yaptığı çağrışıma rağmen bir caddeden ibaret olmayıp Voyvoda Caddesi'nin çevresindeki bir bölgeyi tanımlar. Bankalar Caddesi adı hemen anlaşılacağı gibi çevrede bankaların yoğunlaşmasından sonra konmuştur. Banka ve bankerlerin yerleştiği Haraççı Ali (eski Domuz veya Domuzhane Sokağı), Mertebani, Billur, Bereketzade Medresesi, Zincirli Han, Banka, Eski Banka, Kartçınar. Banker sokaklarını da içeren bu çevrenin tümünü Bankalar Caddesi bütünlüğü içinde düşünmek doğru olur.

Şişhane yönünden Bankalar Caddesi
Behzat İJsdiken koleksiyonu

Slavcadan gelen Voyvoda (bey, ağa) kelimesinin caddeye ad olarak verilmesinin Osmanlı döneminde Galata semtinin bir voyvoda tarafından yönetilmiş olmasından kaynaklandığı söylenir. Bu anayol, **16.** yy'da Grand Rue de Pera (günümüzde İstiklal Caddesi) ile birlikte açılmış olmalıdır. Evliya Çelebi ünlü seyahatnamesinde "... Lâkin kafadan dışarda leb-i deryadaki tarik-i azim ile kal'a içre Voyvoda yolu, Arap Camii yolu, Harbî yolu, Kulekapısı yolu izdihamlı yollardır" diye yazar. 16-17. yy'larda buralar konutların çoğunlukta olduğu bir yerleşim bölgesi görünümündedir. Yöredeki evlerin, belki de arazi yapısı yüzünden, genellikle bahçesiz oldukları sanılmaktadır.

19- yy'm ilk yarısında, bankerler (veya sarraf-bankerler), yavaş yavaş Galata ve çevre sokakları içinde yeni bir ticari koloni oluşturmaya başladılar. Bunun sonucunda, Voyvoda Caddesi yeni iş merkezleri ile doldu. Örneğin, 1860'lı yıllarda Evangelis Baltazzi. Voyvoda Caddesi no. 33'te; Joseph Crespin, no. 37'de; Helbig ve ortağı, Helbig Hanı'nda; Jacques Selzani, no. 28'de; Alexandre Baltazzi, Caro Kardeşler, Baltazzi Han'da: Lorando Kardeşler, Borsa Hanı'nda birer bankerlik bürosu açmışlardı.

Daha 1850'den önce. Jacques Alleon ve Manolaki Baltazzi'nin bu cadde üzerinde ortak büroları vardı. Zamanla, bu cadde üzerinde banker ve sarraf kuruluşlarının dışında da işyerleri açılmış, caddenin yaşamına renk katmışlardır: Örneğin, J. Mertzanoff'un açtığı ve Voyvoda Caddesi no. 13'te faaliyet gösteren "Grand Depot de Machines à Coudre", (Dikiş Makineleri Büyük Deposu), Voyvoda Caddesi no. 2'cieki "Pera-Manufacture de Tabacs et Cigarettes de Yenidje" (Pera-Yenice Tütün ve Sigaraları İmalathanesi) şirketi, aynı sigaranın imal edildiği diğer bir şirket vb bunlar arasındadır.

Süreç içinde, yeni yeni işyerlerini barındıran hanların yapımı hızlandı. 1880' de Voyvoda Caddesi üzerinde, Kavafyan, Glavani, Noradungyan ve biraz ileride Paçacı hanları yükselmişti. Alman postanesi Voyvoda Caddesi no. 29'daydı. Ticaret Borsası da, daha önce, Voyvoda Caddesi no. 8'de faaliyete geçmişti. 4 Şubat 1863 tarihli anlaşma ile Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani-i Şahane) kurulmuş, bankamn resmi açılışı 1 Haziran 1863'te Banka Sokağı no. 9' ela yapılmıştı.

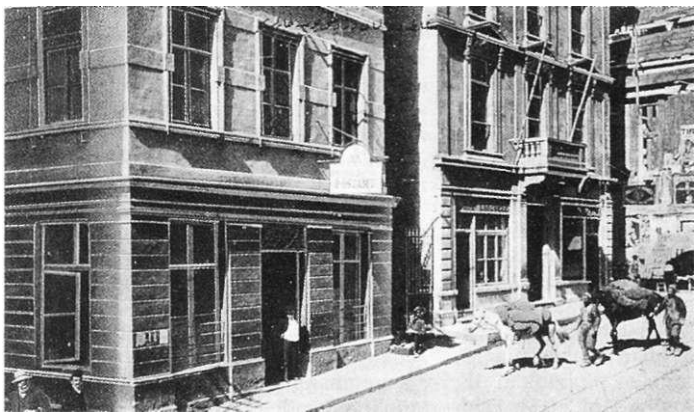

Alman postanesi Voyvoda (Bankalar.) Caddesi no. 29'daydı.
Erkin Enüroğiu fotoğraf arşivi

Düyun-ı Umumiye'ye bırakılan tekelleri yönetebilmek için, Osmanlı Bankası'nın, bazı yabancı bankalarla birlikte kurduğu şirkete gerekli binalar da A. Vallauri'nin planlarına göre Voyvoda Caddesinde yapılmıştı. Bu binalardan birine Osmanlı Bankası Genel Müdürlüğü ve merkez şubesi taşındı (halen de aynı yerdedir); yandaki diğer bina ise Reji İdaresi'nin yönetim binası oldu (bu bina daha sonra Merkez Bankası'na geçmiş olup, halen Merkez Bankası tarafından kullanılmaktadır). Osmanlı Bankası'nın ve Reji İdaresi'nin Voyvoda Caddesi'ne görkemli binalarla yerleşmesi üzerine diğer bazı bankalar da burada yer edinmeye başladılar.

Selanik Bankası (Banque de Salonique), Alman Bankası (Deutsche Bank), Rus Dış Ticaret Bankası (Banque Russe pour le Commerce Etranger), Atina Bankası (Banque d'Athènes), Şark-ı Karip Ticaret Bankası Ltd (Commercial Bank of the Near East Ltd), Hollantse Bank-Uni, Banco di Roma, Banca Commerciale Italiana bunlardan bazılarıydı. Var olanlara zamanla TC Merkez Bankası. Sümerbank, Garanti Bankası TAO, Tutum Bankası gibi yenileri eklendi.

Güven Sigorta, Burla Biraderler, Eli Burla ve Ortakları, Helios Müessesesi, Oklar Limited Şirketi, Ünyon Sigorta Şirketi, Şark Sigorta gibi sigortacılık şirketleri de buraya yerleştiler. 19401ı yıllarda Voyvoda Caddesi üzerinde Adalet, Agopyan. Ahmet Ağa, Alime, Alyon, Ankara, Sigorta. Assikurazioni Jenerali, Bahtiyar, Bereket, Bozkurt Jeneral, Çınar, Güven, Hazeran, İstikamet, Iş Bankası, Ünyon, Kevork Bey, Minerva, Nişastacıyan, Nur, Soma, Şark, Uzun ve Voyvoda hanları bulunuyordu.

Zaman içinde, çevrenin Bankalar Caddesi diye adlandırılmasına yol açan bankaların yerlerinde değişiklikler oldu. Selanik Bankası kapandı, yerine Uluslararası Endüstri Bankası geldi; Garanti Bankası buradan taşındı; Tutum Bankası iflas etti. İstanbul Bankası bir süre Domuz Sokağı'nm köşesinde çalıştı, sonra kapandı, yerine Vakıflar Bankası geldi. Demirbank köşebaşında kumldu. İmar Bankası geldi. Banca Commerciale italiana ile Hollantse Bank-Uni yerlerini Yapı ve Kredi Bankası ile Halk Bankası'na bıraktılar.

Bugün Bankalar Caddesi'nde, bankalar ve elektrik malzemesi satıcıları ile ithalatçılar yan yana bulunmaktadır.

BEHZAT ÜSDİKEN

BANLİYÖ TRENLERİ

Anakenti metropoliten alan içindeki yakın yerleşmelere bağlayan trenler. Günümüzde İstanbul'da, kentin Rumeli kesiminde Sirkeci-Halkalı, Anadolu kesiminde Haydarpaşa-Gebze olmak üzere iki ana banliyö hattı bulunmaktadır. Kentin 1950lerden sonraki hızlı büyümesi ve yayılması sırasında eskiden uzakça

sayılan sayfiyeler ve köyler giderek kentle bütünleşmiş, banliyö trenleri de bir çeşit kent içi raylı sistem görünümü kazanmıştır.

Bu iki banliyö hattından Sirkeci-Halkalı, 1888'de işletmeye açılan, yapım imtiyazı Baron Hirsch'cle olan Şark Demiryolları bütünlüğü içinde yer alıyordu. Cumhuriyet'ten sonra 1937'de millileştirilen bu hatta, 1955'ten itibaren elektrikli trenler işlemektedir. Sirkeci-Halkalı arasında 27 km uzunluğundaki bu demiryolu üzerindeki istasyonlar, Sirkeci'den Halkah'ya doğru Sirkeci. Cankurtaran, Kumkapı, Yenikapı. Kocamustafapaşa, Yedikule, Kazlıçeşme, Zeytinburnu, Yenimahalle, Bakırköy, Yeşilyurt, Yeşilköy, Florya, Menekşe, Küçükçekmece, Kanarya, Soğuksu, Halkalı'dır.

Haydarpaşa-Gebze hattı 1871'de çıkarılan bir irade ile devlet eliyle yapılmaya başlanmış, 1873'te bu bölümler bitirilmiş, daha sonra Anadolu-Bağdat Demiryolları'nm yapımı Alman sermayesine verilmiş, **1928** sonunda millüeştirilmiş ve 1969'dan itibaren de elektrikli sisteme geçilmiştir. Bu hat Haydarpaşa-Gebze arasında **43** kiridir. Haydarpaşa, Söğütlüçeşme, Kızıltoprak, Feneryolu, Göztepe, Erenköy, Suadiye, Bostancı, Küçükyalı, İdealtepe, Süreyyaplajı. Maltepe, Cevizli, Atalar, Kartal, Yunus. Pendik, Kaynarca. Tersane, Güzelyalı. Aydıntepe, İçmeler. Tuzla, Coşkunoğulları, Çayırova, Fatih, Osmangazi, Gebze güzergâhını takip etmektedir.

Bugün artık izi bile kalmamış olan, Feneryolu İstasyonu'ndan Fenerbahçe'ye doğru uzanan demiryolu ise **22** Eylül 1872'de işletmeye açılmıştı ve **1.756** m uzunluğundaydı. Bu ikincil hatta seferler yaz aylarında ve sadece tatil günlerinde yapılırdı. Hat I. Dünya Savaşı sırasında bir süre askeri amaçlar için kullanılmış, İstanbul'un işgalinde İngilizlerin eline geçmiş, sonra kapanmıştır. Daha sonra 1929 ve 1936'da kısa süreli işletme denemeleri olmuşsa da, hat bundan sonra tümüyle kapanmış, 1872'de yapılmış olan küçücük süslü istasyon da **1936**'da yıkılmıştır.

İstanbul'da banliyö trenleri, karayollarının hızla geliştiği 1950-1960'lardan önce, İstanbul'un yakın çevresinde oturanlar için olduğu kadar, yaz aylarında her iki yakada bu güzergâhlar üzerinde yer alan sayfiye ve mesire yerlerine, plajlara gidenler için de hemen hemen tek ulaşım aracıydı. Kentin kalabalıklaşmaya başlaması ve eski banliyölerin yoğun yerleşme bölgeleri haline gelmeleriyle kapasiteleri yetersiz kalmış; banliyö trenlerinin kalabalığına, izdihama, trenlerin kapılarına asılarak yolculuk etmek isteyenlerin başlarına gelenlere, hattâ zaman zaman ölümle biten kazalar ait haberler İstanbul gazetelerinde sık sık yer almıştır.

İSTANBUL

BARAJLAR VE BARAJ GÖLLERİ

Bir akarsu üzerinde suyu depolamak amacıyla yapılan tesisler ve suyun depolanmasıyla oluşan göller. Osmanlı döneminde İstanbul'da yapılan barajların hepsi içme suyu amaçlıydı. Gerek suyu depolamak için yapılan tesislere, gerekse suyu kabartmak için yapılanlara Farsça kökenli "bend" adı verilirdi (bak. bentler).

İstanbul'un günümüzdeki su ihtiyacı, Terkos Gölü, Büyükçekmece Gölü gibi su kaynakları yanında, baraj göllerinden sağlanmaktadır.

Ömerli Barajı ve Baraj Gölü.- Riva Deresi üzerinde bulunan Ömerli Barajımın gölü 23.1 knri'lik bir yüzölçümüne sahiptir. Ömerli Barajı inşaatına 1968'de başlanmış, 1972'de bitirilmiştir. Kil çekirdekli toprak dolgu tipindeki barajın temelden yüksekliği 54 m'dir. Rezervi 267.592.000 mVyıl olan Ömerli baraj sistemi içinde, barajdan alman ham suyu arıtma tesislerine ileten ham su pompa istasyonu, yumaklaştırıcılar, çökelticiler, seri filtreler ve su depolarından oluşan arıtma tesisi, temiz su pompa istasyonu, isale hatları, su depoları gibi çeşitli tesisler yer almaktadır. Salacak-Sarayburnu isale hattı (Boğazaltı geçişi) ile Ömerli Baraj Gölü'nün suyu 5 Şubat 1983'ten itibaren Avrupa yakasına geçirilmeye ve Eminönü ve Fatih çevresine de dağıtılmaya başlanmıştır.

Ancak Ömerli Baraj Gölü çevresinde bir süredir yerleşme ve sanayinin yoğunlaşması, havzadaki kirlilik boyutlarını ve su kirlenmesini artırmıştır. Endüstriyel yapılaşma ve kirlenmenin yoğun olduğu Ömerli su havzasının durumu, 1993'ten itibaren kritik noktaya gelmiştir.

Alibeyköyü Barajı ve Baraj Gölü: Alibey Deresi üzerinde kurulmuş toprak dolgu tipinde bir barajdır. Temelden yüksekliği 29,50 m olan Alibeyköyü Barajımın göl alanı 1,66 km-'dir. Rezervi 34.143.000 mVyıl olan baraj 1972'de işletmeye açılmıştır. Bu sistem içinde su alma tüneli, su alma kulesi inşa edilmiştir. Ham su pompa istasyonuyla baraj gölünden alınan su, Kâğıthane Arıtma Tesisleri'ne basılmaktadır.

Elmalı Barajı^ ve Gölleri:, Anadolu yakasında gerçek bir su tesisi 'bulunmaması ve gittikçe artan su ihtiyacı nedeniyle 17 Ekim 1888'de, bir Fransız şirketini temsil eden Karabat Sıvacıyan'a 65 yıl süreli bir imtiyaz verilmiştir. 7 Haziran 1914'te imzalanan bir anlaşma ile imtiyaz süresi 1888'den başlamak üzere 99 yıla çıkarılmıştır. Bu şekilde oluşan Üsküdar-Kadıköy su şirketi, Göksu'da Elmalı Deresi üzerinde I. Elmalı Barajı'nı 1893'te tamamlamıştır. Göl hacmi halen 920.000 mVyıl olan baraj, toprak dolgu tipinde yapılmıştır. Ancak daha sonra kısmen yıkılan baraj **1926**'da aynı şirket tarafından tamir edilmiş, 1948'de de istanbul Sular İdaresi tarafından yükseltilmiştir.

Göksu'da, Elmalı Deresi üzerinde I. Elmalı Barajı'nm kaynağına 1,2 km uzaklıkta yapılan II. Elmalı Barajı. **16** ayaktan oluşan hafifletilmiş beton ağırlık barajıdır. Temelden yüksekliği 42,5 m'dir. 1951de yapımına başlanmış, 1955'te tamamlanarak hizmete girmiştir. Günümüzde 920.000 m-Vyıl bir rezerve sahip olan I. Elmalı Barajı ile 9.600.000 m3/yıl bir rezerve sahip olan II. Elmalı Barajı. İstanbul'a su sağlayan kaynaklardandır.

Elmalı baraj sistemi içinde Elmalı Barajı pompa istasyonu, arıtma tesisi, isale hatları, su depoları gibi çeşitli tesisler yer almaktadır. Ancak baraj çevresindeki sağlıksız kentleşme yüzünden suları hayati tehlike doğuracak kadar kirlenen Elmalı barajlarından şehre su verilmesi 1993'ün ikinci yarısında durdurulmuştur. II Umumi Hıfzıssıhha Meclisinin yaptığı analizler sonucunda, baraj çevresinde yer alan Çavuşbaşı, Aşağı Dudullu, Yukarı Dudullu ve Çekmeköy gibi yerleşim alanlarından kaynaklanan atıkların Elmalı baraj göllerini aşırı derecede kirlettiği belirlenmiştir. Göl ozonlama sistemiyle uzun bir sürede temizlendikten sonra tekrar faaliyete geçecektir.

Darlık Barajı: Rezervi 107.500.000 m'/yıl olan Darlık Barajı, Heciz Deresi'nin kollarından Darlık Deresi üzerine yapılmış ve 1989'da işletmeye açılmıştır. Şile'de Yeşilvadi Deresi üzerinde yapılan ve 11 Temmuz 1992de hizmete açı-

Haydarpaşa-Gebze hattında çalışan bir banliyö treni Bostancı Istasyonu'nda. *Hazım Okurer. 1993*

lan Yeşilvadi regülatörü ile Darlık Barajı'mn suyunun artırılması amaçlanmıştır.

Büyükçekmece Barajı: Doğal bir göl olan Büyükçekmece Gölü üzerinde baraj yapımına 1985'te başlanmıştır. 1987 yılının ikinci yarısında su toplanmaya başlayan Büyükçekmece Barajı 10 Şubat 1989'da işletmeye alınmıştır. Büyükçekmece Barajı'mn yüzölçümü 43 km^2' dir. Barajı Karasu, Sarısu ve Çakıl dereleri beslemektedir. Barajın işletmeye alındığı tarihlerdeki günlük su verme kapasitesi toplam 100.000 nri'tür. Barajın suyunu arıtmak amacıyla Temmuz 1987'de "Büyükçekmece Arıtma Tesisleri"nin yapımına başlanmıştır. 1989'da 3 durultucu devreye sokulmuştur.

Büyükçekmece Gölümden İstanbul'a su verilmesi doğrultusundaki çalışmalar DSİ Genel Müdürlüğü tarafından başlatılmış, baraj şedde ve pompa istasyonlarının inşaatları tamamlanmıştır. 1989-1990'da yaşanan kuraklıktan İstanbul'un diğer barajları gibi Büyükçekmece Barajı da etkilenmiştir. Maksimum rezerv hacmi 153-783-000 m^3 olan barajda 21 Ekim 1993 tarihinde bu miktarın ancak yüzde 4,2'si bulunuyordu (**6**.552.800 m^3). Kuraklık nedeniyle barajda su miktarının giderek azalması ve oksijen oranının düşmesi, suyun kirlenmesi ve balık ölümlerine de yol açmıştır.

Büyükçekmece havzasında kirliliğe yol açan tesislerin başında hayvan besiciliği ve tekstil gelmektedir, istanbul'a su sağlayan diğer bütün su kaynakları gibi, Büyükçekmece havzasının da özenle korunması gelecek için büyük önem taşımaktadır.

Sazlıdere Barajı ve Baraj Gölü: Avrupa yakasına su sağlayacak diğer bir su kaynağı da Sazlıdere Barajı'dır. 1994'te devreye girdiğinde İstanbul'a yılda 50.000.000 m^3 su sağlayacak olan Sazlıdere Barajı, Küçükçekmece Gölü'ne **6** km uzaklıktaki Sazlıdere ile Vezirçayı'nm birleşme noktasında inşa edilmektedir. Baraj, Vezirçayı üzerinde II. Mahmud tarafından yaptırılan "Baruthane Bendi"nin biraz aşağısında, bent yapısına zarar vermeyecek şekilde projelendirilmiştir. 25 Mart 199'1'de yapımına başlanan Sazlıdere Barajı'mn yapımı DSİ tarafından yürütülmektedir. Barajın finansmanı İSKİ'den tahsil edilmek üzere Kamu Ortaklığı İdaresi tarafından karşılanmaktadır.

Bibi. *Su,* (İSKİ yayın organı), S. 6 (Mart 1991), S. 8 (Temmuz 1991). S. 9 (Eylül 1991); (K. Esmer), *Tarih Boyunca İstanbul Suları ve İstanbul Su ve Kanalizasyon Sorunu,* İst., 1983; *İSKİ Çalışma Raporu.* 01.01.1992-31.12.1992, İst., 1993.

MERAL AVCI

BARAN, REŞİT

(19 Aralık 1910, İstanbul -17 Temmuz 1963, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu. Galatasaray Lisesi'nde okurken tiyatroya ilgi duydu, Eugene Labiche'den ve çeşitli Fransız oyun yazarlarından çeviri ve uyarlamalar yaptı. Cumhuriyet Gençler Mahfili'nde amatör tiyatroculuğunu sürdürdü. İktisat fakültesindeki kısa öğrenciliğinde geçimini memuriyetten sağlarken, **1935**'te İstanbul Şehir Tiyatrolarına profesyonel oyuncu olarak girince, öğrenimi de, memurluğu da bıraktı, kendisini tümüyle tiyatroya verdi.

Şehir Tiyatroları'nda oynadığı oyunların en bilinenleri; *Beyaz Gömlekliler* (1935), *Saz-Caz* (1935). *Faust* (1936), *Peer Gynt* (1937), *Macbeth* (1938), *Otello* (1940), *Kibarlık Budalası* (1941). *Müfettiş* (1945), *Paydos* (1948), *Kayseri Gülleri* (1949), *Pembe Evin Kaderi* (1951), *İki Efendinin Uşağı* (1952), *Harput'ta Bir Amerikalı* (1956), *Buna Talih Derler* (1957), *Tahtaravalli* (1959). *Bir Kavuk Devrildi* (1961), *Göç* (1961), *Mum Söndü* (1962). *Paydos* **(1963)** olarak sayılabilir.

Reşit Baran, yaşamının son yıllarında. Selçuk Kaskanin yazdığı *Uğurlugiller* adlı radyo skeçlerindeki Arap Bacı taklitlerivle ülke çapında tanınmıştır.

H. ZAFER'ŞAHİN

BARBARO, NICOLO

(yak. 1400, Venedik - 1453'ten sonra, ?) Venedikli hekim. II. Mehmed'in (Fatih) Konstantinopolis kuşatması sırasında kentte bulunup, tuttuğu günceye tanık olduğu olayları kaydetti. Fetih günü, beraberinde geldiği Venedik donanmasına ait gemilerden biriyle kentten kaçtı ve İtalya'ya geri döndü.

Venedik lehçesiyle yazdığı günce Rumeli Hisarı'mn inşaat hazırlıklanyla açılır ve 2 Mart 1452-29 Mayıs 1453 arasındaki olayları kapsar. Güncede Bizans başkentinin Osmanlılara karşı savunmasında yer alan Venediklilerin faaliyetleri özellikle vurgulanır. Barbaro savunma sırasında hayatlarını kaybeden. Osmanlılara esir düşen ve son gün kentten kaçan Venedikli asillerin listeleriyle birlikte, bunlar hakkında diğer kaynaklarda mevcut olmayan bazı bilgiler verir.

Cenevizlilere karşı eleştirel bir tavır takman yazar, onları kentin savunmasını baltalamakla suçlar. Zaman zaman Bizanslıları da tenkit eder ve başkentlerinin savunması için ellerinden gelebilecek fedakârlıkları yapmadıklarını ima eder. *Giornale dell' assedio di Costantinopoli 1453* adını taşıyan günce. Enrico Cornet tarafından yayımlanmıştır (Viyana. 1856). Türkçesi de *Konstantiniyye Muhasarası Ruznâmesi* (İst., 1953, yb 1976) adıyla çıkmıştır.

İSTANBUL

BARBAROS ANITI

Beşiktaş'ta Barboros Türbesi'nin ve Deniz Müzesi'nin önündeki alana 1944'te dikilen anıtsal heykel.

Osmanlı donanmaları sefere Beşiktaş' la Üsküdar arasında toplandıktan sonra çıkarlardı. Bu nedenle de Barbaros'un türbesi burada yapılmış, Kaptan-ı Derya Sinan Paşa da camiini burada yaptırmıştır. Daha önce Dolmabahçe Camii'nde bulunan Deniz Müzesi'nin Beşiktaş'taki maliye binasına taşınması kararı alındıktan sonra, burasını Barbaros ve Türk donanması anısına bir meydan olarak düzenlemek ve bu meydana bir Barbaros heykeli dikmek fikri 1940'h yıllarda gelişmiş ve heykel Güzel Sanatlar Akademisi'nın modlaj hocaları Hadi Bara ile Zühtü Müridoğlu tarafından 1941-1943 arasında hazırlanmış ve 1944'te yerine konmuştur.

Birkaç basamaklı mermer bir platform üzerine ortalama 10 m yüksekliğinde, küfeki taşından kademeli bir kaide üzerinde, üç figürden oluşan bronz heykel yerleştirilmiştir. Bir gemi pruvası ve güvertesi imgesini veren ve yerden 2.5 m yükseklikteki ilk platformda üzerinde Barbaros'un ve iki levendinin normal insan boyutundan 1/3 daha büyük ölçekte figürleri vardır. Bunların arkasında ileriye doğru sivri bir köşe ile biten soyut bir kütle yükselmektedir. Heykelin taş kaidesinde deniz tarafında Barbaros'u I. Süleyman'ın (Kanuni) huzurunda gösteren, kara tarafında ise bir saray sahnesini ifade eden bronzdan alçak kabartma panolar vardır.

Heykelin arkasında Yahya Kemal Beyatlı'nın "Süleymaniyede Bir Bayram Sabahı " adlı şiirinden aşağıdaki dizeler yazılmıştır: *Deniz ufkunda bu top sesleri nerden geliyor? / Barbaros, belki, donanmayla seferden geliyor! / Adalardan mı? Tunusdan mı, Cezayirden mi?/Hür ufuklarda donanmış iki.yüzpâre gemi / Yeni doğmuş aya baktıkları yerden geliyor; / O mübarek gemiler hangi seherden geliyor?*

Bu dizelerin üzerinde bir dal motifi ve 1944 tarihi yazılıdır.

Hadi Bara, 1949'dan sonra figüratif heykel yapmamıştır. Fakat ondan önce Ratip Aşir Acudoğu, Nusret Suman, Nijat Sirel gibi heykeltıraşlarla birlikte Türki-

Barbaros Anıtı
Elif Erim/ıtri VArşivi

Barbaros Bulvarı
Bünyad Dinç

ye'de. yabancı sanatçılardan sonra, ilk anıtları yapanlardan biridir. Adana'da Kurtuluş Savaşı Anıtı, İstanbul'da Harbiye önündeki Atatürk Heykeli Bara'nın büyük meydan anıtları üzerine ilk deneyimleridir. Bu kompozisyonda Zühtü Müridoğlu'nun katkısının sınırlarını bilmiyoruz. Fakat özellikle yanlardaki kabartmalarda onun ısrarla öğrenciliğini yapmak istediği Maillol'un, yumuşak modlelerini görmek olasıdır. Ana kompozisyon önde ve ortada elinde asası ile Barbaros ve iki yanında biraz geride iki levent figüründen oluşmaktadır. Barbaros'un kafası için Nigari'nin minyatüründen esinlenildiği söylenebilir. Leventler ise yabancı ressamların yüzyıllarca çizdikleri Osmanlı tipleri ve kıyafetlerinden esinlenerek yapılmıştır. Sağdaki levent, Barbaros'un hemen arkasında ve elinde o yıllarda ancak kullanılmaya başlanan bir tabanca ve sol elinde bir sancak ile gösterilmiştir. Soldaki levendin elinde ise bir kılıç vardır ve Barbaros'a göre diyagonal bir planda ayakları açık, savaşa hazır konumda durmaktadır. Tiplerin doğallığına karşın, kompozisyon realist olmaktan çok. idealist bir tutumla hazırlanmıştır. Barbaros Anıtı Cumhuriyet dönemi meydan anıtları içinde, Acudoğu'nun Kubilay, Bara'nın Adana anıtları ile birlikte konusu Atatürk olmayan en büyük heykellerden biridir. Konusunun tarihten alınmış olması da o dönem için ilgi çekicidir.

Anıt ilk yapıldığında yoldan- denize doğru gelindiği zaman algılanacak şekilde yerleştirilmişti. Bugün yoldan giriş kapanmış, iskele meydanı da yeniden düzenlenmiştir. Konunun doğası gereği deniz ufuklarına bakması gereken Barbaros'un otobüs duraklarını seyreden konumunun, yeni bir meydan düzenlemesiyle değiştirilmesi gerekmektedir.

" DOĞAN KUBAN

BARBAROS BULVARI

Beşiktaş'ta, Barbaros Meydanı'ndaki anayol kavşağından başlayarak Yıldız'dan geçip Zincirlikuyu'ya kadar oldukça dik bir meyille düz bir hat olarak çıkan geniş cadde. Bugün kentin güneydoğu-kuzeybatı eksenindeki en önemli arterlerinden biri olan Barbaros Bulvan'nın yapımına Adnan Menderes döneminin İstanbul imar faaliyetleri çerçevesinde başlanmış ve cadde 1958de açılmıştır. O sıralarda Yıldız Yolu olarak da bilinen ve kentin çeşitli yönlerden gelerek Beşiktaş'ta düğümlenen trafiğini Zincirlikuyu ve Büyükdere Caddesi'ne bağlayan yol, daha sonra Boğaz Köprüsüne de bağlanarak Avrupa-Asya ulaşımında da ana kavşaklardan biri olmuştur.

1776 tarihli Kauffer haritasında, Beşiktaş'tan Yıldız-Zincirlikuyu-Büyükdere yönüne giden bir yol görülmektedir. Yine 18. yy'a ait daha şematik bir İtalyan haritasında Beşiktaş'tan kuzeye doğru çıkan, daha sonra da Boğaz'a paralel tepeleri takip eden bir başka yol vardır. Aynı yüzyıla ait, belki de bir öncekinin kopyası olan bir İngiliz haritasında da benzeri bir güzergâh çizilidir. Bütün **19.** yy İstanbul haritalarında da aynı yol önemli bir güzergâh olarak çizilmiştir. 1934 tarihli şehir haritasında Beşiktaş Meydanıma yakın Serencebey Yokuşu ile birleşen ve Yıldız'dan daha öteye, Balmumcu ya uzanan Yıldız Caddesi belirtilmiştir. Şimdiki caddenin 18. yy'dan ve büyük olasılıkla çok daha önceler-den itibaren. Beşiktaş'ı Zincirlikuyu'ya birleştiren önemlice bir yol olduğu bu haritalardan da ortaya çıkmaktadır.

Bugün Barbaros Bulvarı olarak bilinen ve İstanbul'un en geniş ve işlek caddelerinden biri olan yol 1957-1958' de yeni açıldığı sıralarda, Menderes'in İstanbul'a ilişkin yapım faaliyetlerinden biri olarak eleştiriler almış, özellikle denizden bakıldığında Yıldız Sarayı ve Balmumcuya doğru yükselen ve o zamanlar yemyeşil uzanan Boğaz tepelerinin peyzajını bozduğu ileri sürülmüştü. 1960'lara kadar iki yanında pek az bina bulunan, yer yer dutlukların, çayırların, küçük bahçeler içinde seyrek ve mütevazı evlerin arasından geçen bulvarın iki yanı, 1960'lardan sonra çok hızlı bir yapılaşma sürecine girmiştir.

Ortası 7.5 m'lik bir refüjle geliş ve gidiş şeritleri olarak ayrılmış olan bulvarın Barbaros Meydanından Balmumcu Kışlası'na kadarki 1,5 km'lik bölümünün genişliği 50 m, eğimi yüzde 8'dir. Balmumcu'dan Zincirlikuyu'ya kadar, yine gidiş ve geliş olarak ayrılan 30 m genişliğindeki refüjsüz bölümde eğim yüzde 2-3'tür.

İSTANBUL

BARBAROS HAYREDDİN PAŞA HAMAMI

bak. ÇİNİLİ HAMAM

Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi
Elif Erim/TETTVArşivi

BARBAROS HAYREDDİN PAŞA TÜRBESİ

Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii'nin karşısındadır. Kaptan-ı Derya Barbaros Hayreddin Paşa (ö. 1546). kendisi için. vefatından önce 948/1541'de Mimar Sinan'a yaptırmıştır. Kitabesinde. "Hazâ türbe-i fâtih-i Cezayir ve Tunus merhum gazi kapudan Hayreddin Paşa rahmetu'llahi aleyh sene 948" kaydı vardır.

Türbe sekizgen gövdeli, sağır kubbeli ve girişi revaklı bir yapıdır. Beden duvarları kesme küfekiden olup giriş kapısı dışındaki yüzlerinde iki katlı birer penceresi vardır.

Türbe girişindeki revaklı kısım iki tam, iki yarım sütuna oturur. Sütun başlıkları baklavalı olup revak, ayna tonozla örtülüdür. Bu tonozun içi nakışlarla bezenmiştir. Aynalık kısmındaki geometrik bezeme içinde yer alan madalyonlarda malakari palmet ve rumîli süsler bulunur.

Yapının cephe pencerelerinin üst sırada yer alanları sivri kemerli ve petek şebekelidir. Alt sıradakiler ise mermer alınlıklı ve dikdörtgen sövelidir. Türbenin sekizgen gövdesini, üzerinde alem bulunan bir kubbe örtmektedir. Kubbenin iç kısmında ise A'raf suresinin 89. ayeti yer almakta, ayrıca kalem işi süslemeler bulunmaktadır.

Türbedeki mevcut dört sanduka. Barbaros Hayreddin Paşa ve hanımı Bâlâ Hatun ile Cafer Paşa ve Cezayirli Hasan Paşa'ya aittir.

Bibi. Egli. *Sinan,* 49; Kuran, *Mimar Sinan.* 320; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 10; *İKSA,* II, 1059-1060; Ö. Ertuğml. "Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi", *DİA,* V, 68.

İSTANBUL

BARBORINI, GIOVANNI BATTISTA

(19. yy) İtalyan kökenli mimar. İstanbul'da, 19. yy'm ikinci yarısında kilise, cami, belediye binası, tiyatrolar gibi yapılar inşa etmiş, çevre düzenleme projeleri hazırlamıştır. Beyoğlu'nda Sakızağacı Caddesinde yer alan atölyesi İstanbul'un ilk mimarlık bürolarındandır.

18Ó7 Paris Uluslararası Sergisi Osmanlı Pavyonu'nu tasarladı. Uygulamanın León Parvillée tarafından gerçekleştirildiği bu pavyon, cami, sebil, muvakkithane, kubbeli bir hamam ve revzen pencereli bir Boğaziçi evinden oluşmuştur. Barborini'nin hazırladığı çizim ve rölöveler de bu pavyonda sergilenmiştir. 1869'da Mahmud Paşa'nın başkanlığında kurulan kadastro komisyonunda görev aldı. Osmanlı mimarisinin tanıtımı amacıyla Sadrazam Âli Paşa'nın desteği ile Nafıa Nazırı İbrahim Edhem Paşa tarafından hazırlatılan *Usûl-i Mimari-i Osmanî* kitabının hazırlanmasına katıldı. Süleymaniye Camii. Yeni Cami, Azapkapı Çeşmesi, III. Ahmed Çeşmesi gibi yapılarla ilgili çizimleri de içeren bu eser 1873'te yayımlanmış ve mimarlar için başvuru kaynağı olmuştur.

Barborini'nin günümüze ulaştığı bilinen yapılarından 1859 tarihli Moda Latin Katolik Kilisesi ve Altıncı Daire-i Belediyen) yapıları (bugün Beyoğlu Belediyesi) neoklasik anlayışta örneklerdir. Belediye binası Beyoğlu'nun girişinde. Şişhane Meydanı ile kurduğu güçlü optik bağlantıyla Beyoğlu mimarisini temsil eden nitelikte bir yapıdır. R. E. Koçu'nun, Bariori tarafından yapıldığını yazdığı Âli Paşa Camii de büyük olasılıkla Barborini tarafından yapılmıştır. Tiyatro yapıları ise günümüze ulaşmamıştır. 1859'da Dolmabahçe Saray Tiyatrosu' nu ve 18^{7}5'te Varyete (Eldorado. Verdi, Odeon) Tiyatrosu'nu yapmış, 1872'de Abdülaziz'den izin alan Guatelli Paşa'nın talebi üzerine Tepebaşı Mezarlığı'mn yerinde geniş programlı bir tiyatro projesi hazırlamış, ancak bu proje gerçekleşmemiştir. 1865 yangını sonrası Nafıa ve Ticaret Nezareti tarafından görevlendirilerek Çemberlitaş'ın restorasyonunu ve çevre düzenlemesini gerçekleştirmiş, bu uygulamada Çemberlitaş etrafını çevreleyen tahrip olmuş ahşap yapılar kaldırılmış, yolların genişletilmesi ile anıt görünür kılınmış, etrafı kazılarak kaidesinin restorasyonu yapılmıştır.

İstanbul'da değişik kesimlerden işverenlerin yapı taleplerini karşılayan, yayın faaliyetine katılan, resmi görevler alan Barborini, devrinin etkin ve saygın mimarlarındandır. Günümüze ulaşmış başka eserleri de olması mümkündür. Aile mezarı Feriköy Latin Katolik Mezarlığı'ndadır.

CENGİZ CAN

BARDAS (Kayser)

(?. Abhazya - 21 Nisan 866, ?) Bizans komutanı ve devlet adamı. III. Mihael döneminde (842-867) saray politikalarında ve dinsel tartışmalarda etkin rol oynamış olan Bardas, Büyük Saray'ın tören salonu Magnaura'da açtığı okul ile, dünyevi bilimlerin canlanmasına yardımcı olmuş ve bu amaçla dönemin ünlü bilginlerini koruması altına almıştır.

Ermeni asıllı Bardas'm Ahbazya'da Paflagonya bölgesinde (Kafkasların Karadeniz kıyısında) doğduğu sanılmaktadır. İmparatoriçe Teodora'nm ve General Petronas'm kardeşi olan Bardas, siyasal kariyerine orduda başladı. 837'de İmparator Teófilos kendisini "patrikios" (imparatorun askeri temsilcisi) unvanı ile Ahbazya'ya savaşa gönderdiyse de, burada başarı kazanamadı. 842'de, Teodora'nm, oğlu III. Mihael'i tahta geçirmesine yardımcı oldu ve saraydaki konumunu güçlendirdi. 847'de Patrik Methodiosün ölümüyle boşalan makama, sabık imparator Mihael Rangabe'nin oğlu olan ve babasının azlinden sonra hadım edilerek keşişliğe zorlanan İgnatios'un getirilmesiyle, İgnatios ile rakibi bilgin Fotios arasında çıkan çatışmada Fotiosü tutan Bardas, bu tarihte Teodo-

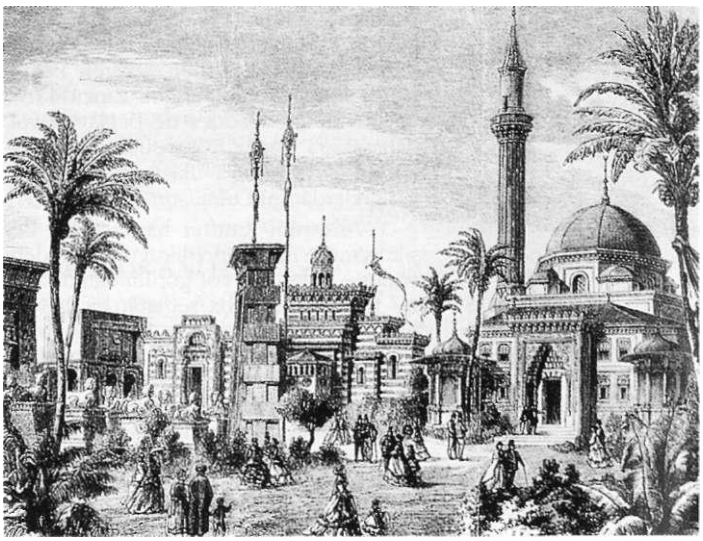

1867 Paris Uluslararası Sergisi'ndeki, Barborini'nin tasarladığı Osmanlı Pavyonu.
*Afife **Batur** fotoğraf koleksiyonu*

ra'ya karşı bir mücadele başlatmıştı. Çünkü, imparatoriçe hem Bardas'ın saraydaki gücünü kırmaya çalışıyor hem de oğlu III. Mihael'i kontrol altında bulunduruyordu. Bu vesayetten kurtulmak isteyen Mihael ve Bardas 856'da bir saray darbesi düzenleyerek rakiplerini tasfiye ettiler. 857'de ise imparatoriçeye nihai darbe vuruldu ve kendisi bir manastıra kapanmaya mecbur edildi. Bardas 862'de neredeyse hükümdarlık unvanı olan "kayseri kullanmaya başladı.

Bardasın en önemli faaliyeti, Magnaura'da açtığı okul olmuştur. Burada topladığı ünlü bilginler arasında matematikçi Leon(->) ile bilgin ve usta diplomat Fotios da vardır. Bu okulda dünyevi bilimlerin canlanması için çalışan Bardas aynı zamanda Slav ülkelerinin Hıristiyanlaştırılması ve Bizans kültürüne kazandırılması çabalarından da geri durmamıştır (bak. Konstantinopolis Üniversitesi). 858'de Patrik İgnatiosün yasal olmayan bir biçimde görevinden alınarak yerine bilgin Fotiosün geçirilmesi sırasında başlayan dinsel tartışmalarda Roma Kilisesine karşı Fotiosü destekleyen Bardas, Bulgaristan Kralı Simonün Hıristiyanlığı seçmesinde, Moravya ve diğer güney Slav ülkelerinde Bizans etkisinin yayılmasında rol oynamıştır.

Bardas'ın talihi, III. Mihael ile Makedonyalı Basileios (sonra I. Basileios) arasında başlayan dostluktan sonra tersine döndü. Bardas'ın ölen oğlunun dul eşi olan -ve özel ilişki içinde bulunduğu- Eudokia İngerina ile Basileiosün evlenmesi yüzünden şiddetlenen bu düşmanlık, Girit'e karşı düzenlenen bir sefer sırasında Bardas'ın bizzat Basileios tarafından öldürülmesi ile son buldu (866). Niketas David Paflagon'a göre, Bardas ile Patrik İgnatios arasındaki ihtilafın nedeni de İgnatiosün Bardas'ı İngerina ile sürdürdüğü bu ilişki yüzünden eleştirmesi idi. Öte yandan bazı kaynaklarda, Bardas'ın Basileios tarafından değil, III. Mihael tarafından öldürüldüğü ileri sürülmektedir.

Bibi. F. Dvornik, "Patriarch Ignatius and Ceaser Bardas", *Byzantínoslavica,* 1966, s. 27, 7-22: Otsrogovsky, *Bizans,* 203-217.

AYŞE HÜR

BARFIIJ.ES, BERTRAND

*(?, Milhas - **1933, ?)*** İstanbul hakkında çok sayıda makale ve kitap .yayımlamış Fransız yazarı. Doğum tarihi tespit edilememiştir. Güney Fransa'da Pirene Dağları eteğinde Pau'da Milhas adlı kasabada dünyaya geldi. İlköğrenimini "Socrate"in yurdunda yaptığı bildirildiğine göre, Yunanistan'da okumuş olmalıdır. Arkasından Paris'te Yaşayan Doğu Dilleri Okulumda (Ecole des Languers Orientales Vivantes) öğrenimini sürdürerek buradan diploma almıştır. Prusya ile Fransa arasındaki 1870-1871 savaşından sonra İstanbul'a gelmiş ve burada yirmi beş yıl kadar yaşamıştır.

Çok sonraları, 1923'te *Le Fígaro* gazetesinin bir muhabiri ile yaptığı konuşmada, oğlunun öğretmeni olduğu Derviş Paşa'nm tavsiyesi ile, o sıralarda yirmi yaşlarında olan Şehzade Abdülmecid Efendi'nin (Halife Abdülmecid Efendi) 1886'dan 1891'e kadar öğretmeni ve aynı zamanda yakın dostu olduğunu belirtmiştir. İstanbul'da kaldığı süre içinde başka şehzadelere de Fransızca dersleri vermiş, Mekteb-i Bahriye ile Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de ve Mekteb-i Sultani'de (bugün Galatasaray Lisesi) Fransızca öğretmenliği yapmıştır. Bu işleri dışında İstanbul'da çıkan *Stamboul* gazetesine ve *Levant Herald'm* Fransızca kısmına, Fransa'da *Le Journal des Débats'ya* çok sayıda makale göndermiştir. Bu yazıların bir kısmı kendi adıyla, bir kısmı ise "Stambouline" imzası ile çıkmıştır. Saray çevresinde sevilen, fakat bu kadar sevgi ve itimada layık olmadığını sonraları belli eden Bareilles, 1913'te Şehzade Selim Efendi ile Berlin'deki Türk elçisi arasındaki görüşmeleri öğrenmiş ve bunları Fransa idarecilerine ulaştırmıştır. Bareilles bu tarihten itibaren Fransa'ya yerleşerek peş peşe Türkiye hakkında kitaplar yayımlamaya başlamıştır. İlk kitabı Osmanlı Devleti ve Türklere karşı bir polemik olan *Les Turcs, Ce que fut leur empire, Leurs comédies politiques* (Türkler, Devletleri ve Politik Komediler Ne İdi) başlığı ile Paris'te 1917'de basıldı. Az sonra İstanbul'a dair en önemli eseri olan *Constantinople, ses cités Franques et Levantines. Péra-Galata-Banlieue.* (İstanbul, Frenk ve Levanten Mahalleleri, Beyoğlu, Galata ve Banliyö), dört yüz sahifelik bir cilt halinde yine Paris'te 1918'de yayımlandı. Kitapta, Türkler hakkındaki çirkin görüşler dışında, İstanbul'a dair bir hayli ilgi çekici bilgiye rastlanır. Ayrıca, I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda Galata ve Beyoğlu'nun azınlıkları ile. buralarda yaşayan ve Levanten denilen "Tatlısu Frenkleri" hakkında da bilgiler verilmiştir. Bareilles. bu kitabının içinde Türk şehrinden bahsedeceğini bildirdiği ikinci cildini ise bastırmadı. Nafilyan. bu kitabı Bareilles'in Şehzade Selimi üzmemek için yayımlamadığını ve yazarın ölümünden sonra da müsveddesinin kaybolduğunu bildirir.

Bareilles. 1920'cle Sèvres görüşmeleri sırasında *La Dépêche* gazetesinin muhabiri olarak toplantılara katıldı. Bu yıllarda daha çok politika ile ilgili çok sayıda makale yazdı, bir taraftan da kitaplar yayımladı. Bunlardan bazıları, Karateodori Paşa'nm 1878 Berlin Kongresi hakkında Babıâli'ye takdim ettiği rapor *{Rapport secret sur le congrès de Berlin, par Carathéodoiy Pacha, Paris 1919),* Osmanlı Devletimin III. Selim döneminde Paris'e gönderdiği elçi Muhib Efendi'nin bir elyazma nüshasını sahaflarda ele geçirdiği *Sefaretnamesi (Relation de voyage et de mission de Mouhib Effendi, ambassadeur du Sultan Selim ILI, Paris 1920)* ve *Le drame oriental, d'Athènes à Angordàu* (Paris 1923). Bu son kitabında Bareilles Türklerin Kurtuluş Savaşı'nda Yunanlılara karşı başarı kazanmalarından inanılmaz derecede rahatsız olduğunu belli eder ve Türklere karşı nefretini açıklamaktan çekinmez.

Bareilles'in İstanbul ve Fransa gazeteleri ve dergilerinde çıkan yazılarından birçoğu *A Travers Stamboul* başlığı altında yayımlanmış olup, bunlar şehrin, Bizans ve Türk dönemlerine ait eski eserleri hakkındadır ve yazar romantik tasvirlerle Türk yapılarının güzelliklerini anlatmıştır. Bir kısmında da İstanbul'un sosyal hayatından, giyimlerden, sokak satıcılarından, salgın hastalıklardan, Rumlardan, ilk Türk gazetelerinden, saraydan, Boğaziçi'nin güzelliklerinden bahseder. 1920'den sonraki makaleleri ise bütünüyle politik konuludur. Nafilyan, Bareilles'in ölümünden beş yıl sonra yayımlandığı ona dair bir yazısında, damadı M. Barès'de, basılmamış pek çok müsveddenin bulunduğunu, bunları kendisine teslim ettiğini ve "bir gün bunları yayımlamayı" umduğunu bildirir. Fakat bunlar basılmamış ve torunu M. R. Bareilles de bunların ne olduğunu bilmediğini, bu satırların yazarına açıklanmıştır.

Bareilles, Abdülmecid Efendi'yle iyi dost olduğu yıllarda, şehzade ona Abdullah Biraderler fotoğrafhanesinde çekilmiş, üniformalı bir fotoğrafım, "Souvenir à mon ami M. B. Bareille, LEP. MEDJID, 1886" sunuş yazısıyla vermiştir. Ayrıca Abdülmecid Efendi, Bareilles'in bir de yağlıboya portresini yaparak kendisine hediye etmiştir. Bunun da kenarında "A mon ami B. Bertrand, le P. Medjid. 1886" yazısı okunur. Güzel, akıcı bir yazı üslubu olan Bareilles, neşeli, canlı ve hoş konuşan bir kişi olarak tanınmıştı. Tıbbiye'de öğrencisi olan Tevfik Sağlam (1882-**1963)** hatıralarında ondan bahseder.

Torunu M. Roland Bareilles, dedesinin günlük gazete ve dergilerde vaktiyle basılmış, İstanbul hakkındaki makalelerini toplamaya uğraşmaktadır. Bareilles'in torunu, dedesinin birdenbire Türk düşmanı kesilmesine bir anlam veremediğini bildirirken Türklerden özür dilediğini samimiyetle açıklamıştır.

Bibi. "Abd-ul-Medjid intime", *Le Figaro.* 19 Ocak 1923; aynı makale, P. Dubié tarafından *Pau-Pyrénées,* IV, S. 1 1 9 (1923); Marcelle Tinayre, "Les Parisiens vus par un Turc', *Le Soleil de Marseille,* 26 Kasım 1933; V. Nafilyan, "Bertrand Bareilles, Un Pyrénéenen Orieut", *Revue Régionaliste des Pyrénées,* S. 86 (Ekim 1938), (8 sahifelik ayrı basım görüldü); Tevfik Sağlam, *Nasıl Okudum,* 3. bas., İst., 1981, s. 55-56.

SEMAVİ EYİCE

BARIN, EMİN

(2 Haziran 1913, Bolu - 29 Aralık 1987, İstanbul) Cilt sanatçısı ve hat sanatına yeni bir anlayış getiren hattat. Babası Hafız Mehmed Tevfik Efendi de ciltçi ve hattattı. Barın daha yedi yaşında iken babasından güzel yazı öğrenmeye başladı. İlk ve orta öğrenimini Bolu'da tamamladıktan sonra 1932'de İstanbul Muallim Mektebini, **1936**'da

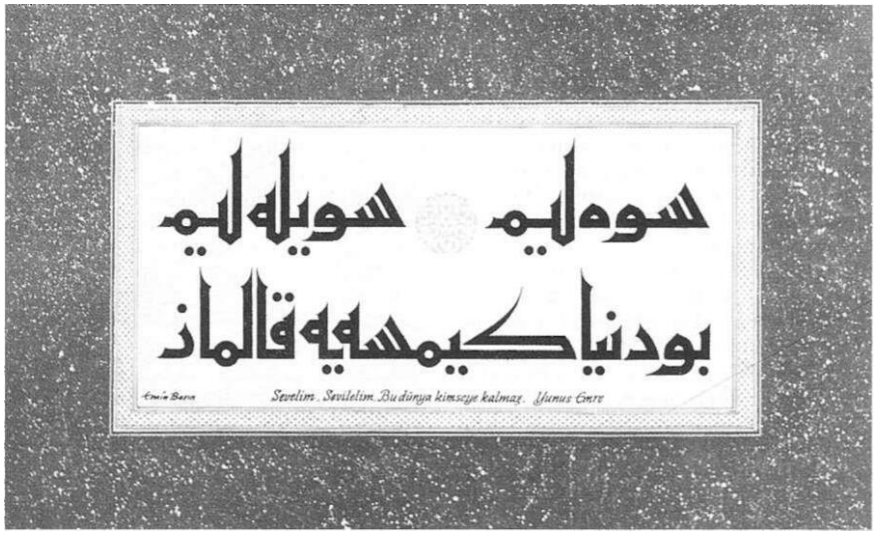

Emin Barm'ın kufi düzenlemesi: *Sevelim sevilelim /Bu dünya kimseye kalmaz* (Yunus Emre). *"Toplu Sergiler' 4,* İDGSA 1978 yayım

Ankara'da Gazi Terbiye Enstitüsü'nün Resim-Iş Bölümünü bitirdi. 1937'de cilt ve Latin yazı sanatı için Almanya'ya gönderildi. Leipzig'de Kitapçılık ve Sanat Akademisi'nde Prof. Thieman ve Prof. Spemann'dan yazı; Prof. ödemelerden Batı tarzı ciltçilik dersleri aldı.

1943'te İstanbul'a döndükten sonra Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nde Dekoratif Güzel Sanatlar Bölümü öğretim üyeliğine getirildi. Bu tarihten sonra cilt ve Latin yazısı öğretimini sürdürürken bir yandan da yarıda bıraktığı, İslam hat sanatı üzerinde Kâmil Akdik'ten(->) ve Necmeddin Okyay'danüv) dersler aldı. II. Mehmed'in (Fatih) seçme şiirlerinden meydana gelen divançesinin cildini hazırlayarak 1958 Uluslararası Brüksel Sergisi'nde birincilik ödülünü kazandı. 1969'da Lizbon'a giderek su baskınından zarar gören kitapların tamiriyle meşgul oldu. Bundan sonra kendini İslam hat sanatına vererek 1977'de Dublin, 1983'te Paris, 1985'te Münster'de hat sergileri açtı. 1983'te emekliye ayrıldıktan sonra da hat çalışmalarını bırakmadı. Bilhassa kufi yazıya yeni bir anlayış getirerek birçok orijinal kompozisyon ortaya koydu. Bu yazıyı akla gelmeyen çeşitli örneklerle yorumlama dışında, divani yazı ile de değişik örnekler verdi. Bu eserlerinin sayısı 200'ü aşmaktadır.

Bundan başka. Anıtkabir'in bütün gömme ve kabartma yazıları, madeni paralar, sayısız kitabe ve mezar taşları, İstanbul'daki 500. fetih yılı kitabeleri, Belediye Sarayı'nda Atatürk'ün nutku, Anıtkabir imza defteri, üniversitelerin berat yazıları, Yunus Emre'nin mezarı ile Boğaz Köprüsü'nün Anadolu yakasında mermer taşa kazılan maşallah yazısı da kendisinindir.

Bibi. Racio. *Hattatlar,* 270-271; H. Göktürk, "Barın, Emin", *İSTA.* IV. 2117-2119; İ. Turan, "Barın, Emin", *DİA,* V, 70-72; A. Alparslan, "İslâm Yazı Çeşitleri 1. Kufi" *Sanat Dünyamız,* S. 30 (1984), s. 18.

ALİ ALPARSLAN

BARI, NAZMI

(1929, İstanbul) Tenisçi. Tenis kortlarına maçlar sırasmda top toplayan çocuk olarak girdi. Tenise 1944'te İstanbul Tenis Eskrim Dağcılık Kulübünde başladı. Bu kulüpte yetişip parladı. 1952-1965 arasında Türkiye'nin bir numaralı tenisçisi unvanını elinden bırakmadı. Bu dönemde Türk Milli Tenis Takımının Davis Kupası'ndaki bütün maçlarına takım kaptanı olarak katıldı. 30 kez milli oldu. 20 yıllık tenis yaşamında 15 kez Türkiye şampiyonluğunu kazandı. 1965te bir jübileyle tenis yaşamını kapattı. Daha sonra antrenör olarak çalıştı ve pek çok tenisçi yetiştirdi. Yazlık tenis okulları açarak küçük çocukları da kortlara çekti.

CEM ATABEYOĞLU

BARLAR

Geçen yüzyılın sonlarında Beyoğlu'nda "kafe şantan" (cafes chantant) adı verilen, daha çok yabancıların gittiği, atraksiyon, revü ve skeç gösterilerinin yapıldığı birçok eğlence yeri açıldı. Bunların en ünlüleri, "Trocadores", "Bizans'ın Büyük Alkazarı", "Mandas" ve "Kristal Palas" idi. Kabare benzeri bu kafe şantanlar, o dönem farklı bir hizmet vermiş olmalarına rağmen bugünkü İstanbul barlarının ilkleri olarak kabul edilmektedir. Kafe şantanlardan sonra, yine Beyoğlu'nda, içki servisinin de yapıldığı kabareler (cabaret de nuit) açılmıştı. Beyoğlu Hamalbaşı Caddesi no. 7'de, R. Vichy yönetiminde faaliyetini sürdüren "Parisiana" adlı kabare bunlardan biridir. Kabare Parisiana'da 1913'te müzikli gösterilerin yanısıra "amerikanbar" hizmeti de veriliyordu.

Kafe şantanlar ve kabare barlar yeni eğlence ve içki alışkanlıkları doğurdu. I. Meşrutiyet'e (1876) kadar içki sadece meyhanelerde(->) içilebiliyor ya da buradan temin edilebiliyordu. Daha çok rakı, sonra şarap servisinin yapıldığı meyhaneler kendi aralarında sınıflara ayrılıyor, meyhanelerin her türü genellikle gayrimüslimler tarafından işletiliyordu. Bunun başlıca nedeni, içkinin şeriata göre yasak olması ve meyhanecilik mesleğinin süfli meslek olarak kabul edilmesiydi. Bırakın Müslümanların meyhane işletmelerini, içki içmeleri de yasaktı. Bu yasak hemen her dönemde uygulanmış, hattâ zaman zaman gayrimüslim azınlıklar da yasak kapsamına alınmıştı. İçki yasağının şiddetle uygulandığı dönemlerde meyhanelerin tümü yıktırılmış, içki üretimi tamamen durdurulmuştu. Yasağın katı olarak uygulanmadığı dönemlerde, içki içmek için meyhaneye gelen Türkler içkilerini sessiz sedasız, büyük bir tedirginlik ve korku içinde gizlice içerlerdi. Bunun sebebi ise kolluk kuwetleri tarafından yakalandıkları zaman uygulanan cezalardı. Kimileri meyhanelerden aldıkları içkileri özenle saklayarak evlerine götürür, böylece daha rahat ve güvenli içki içme imkânına sahip olurlardı. II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra içki yasağının gittikçe gevşemesi ve gösterilen

1930'lu yılların barlarında yaygın olarak tüketilen, Paşabahçe Rakı Fabrikası'nın ürünlerinden biri olan "İstanbul Rakısr'mn etiketi. *ı 'efa Zat koleksiyonu*

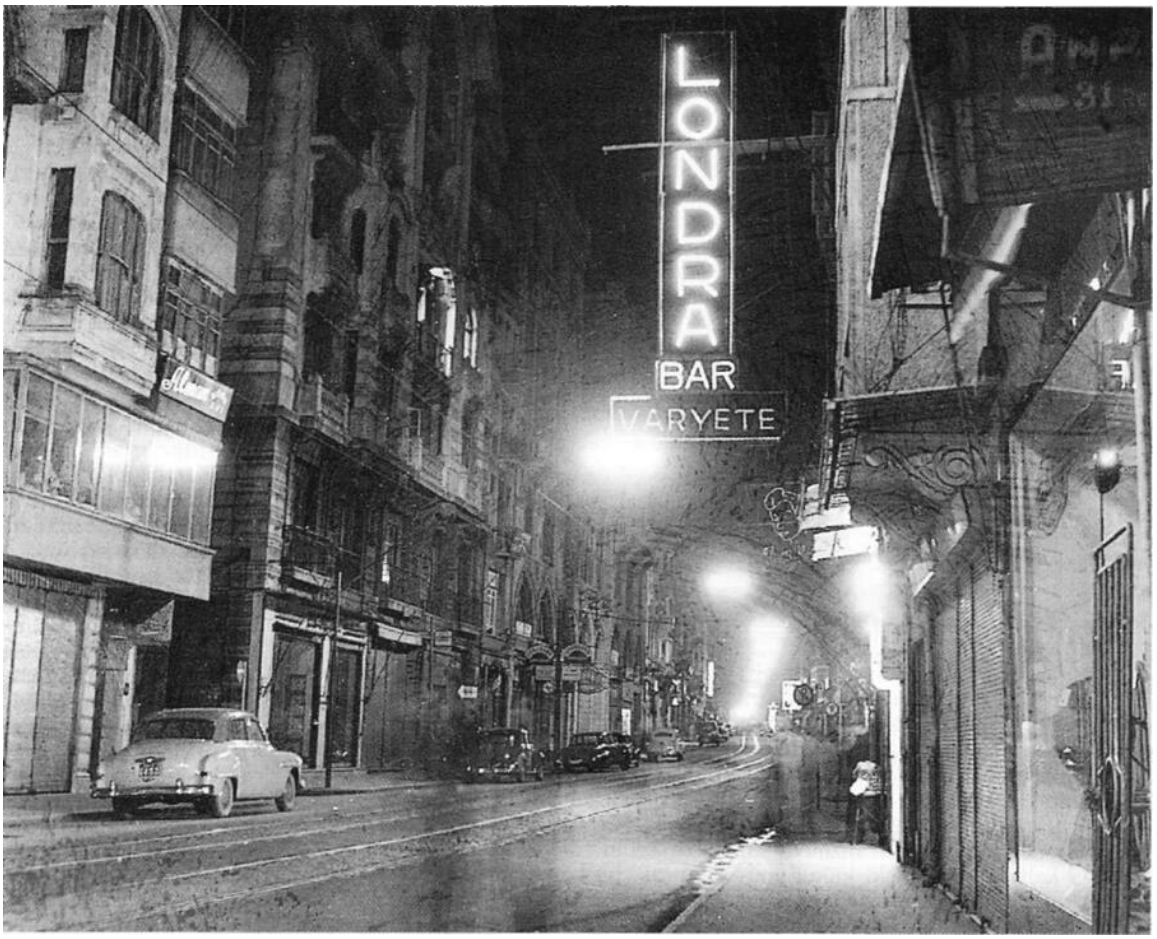

Öteden beri bir barlar semti olan İstiklal Caddesi'nden bir görünüm.
Ara Güler

büyük hoşgörü, içki üretim ve tüketiminin artmasına neden olmuştu.

Eskiden içkilere "Şıra Resmi" adı ile bir verginin uygulandığını, bunun daha sonraları, zecriye, reftiye ve ithaliye resimlerine dönüşerek çoğaldığını. 1859' da bu değişik vergilerin "Rüsum-ı Müctemia" (birleştirilmiş vergiler) adı altında toplandığını görüyoruz. 1867'de yayımlanan bir genelge ile ispirtolu içki satışına da vergi getirilmiştir. Bu dönemde, birleştirilmiş vergiler, imalat bedeli üzerinden "Resm-i Miri" ve bayilerden, mağaza ve dükkânlarının yıllık kiralarına göre, İstanbul'da 100 ve diğer illerde 30 kuruştan az olmamak üzere "Bey'iye Resmi" olarak iki ayrı vergi şeklinde tahsil edilmeye başlandı. Gittikçe artan devlet borçlarının ödenmesi çarelerinin araştırılmaya başlandığı 1878 sonlarında, 6 değişik gelir arasında içki resimlerinin de borçlara karşı tutulması kararı neticesinde kurulan "Rüsum-ı Sitte" idaresi, bu vergilerin takibi için 1880'de faaliyete geçti.

İçkilerin üretiminden tüketimine kadar uygulanan vergilerin hazineye büyük bir gelir kaynağı durumuna geldiği bu dönemde, yabancı ülkelerden hemen her türlü içki ithal ediliyordu. Örneğin, 1897'de Beyoğlu'nda Grand Rue de Pera (bugün İstiklal Caddesi) no. 290'da bulunan "Pappi Bakkaliyesr'nde, Fransız şampanyaları, Bordeaux şarapları ve Hollanda likör türlerinin hemen hepsini bulmak mümkündü. Votka, konyak ve viski türleri ise daha önceki yıllarda da ithal ediliyordu. Türk rakısının karakteristik yapısının oluştuğu, Bomonti ve Nektar bira fabrikalarında bira üretildiği yıllarda, Türk şaraplarına alternatif olarak piyasada Bordeaux şaraplarının bulunması ise düşündürücüdür. Bordeaux şaraplarını ithal eden "Société des Producteurs de France", 1907'de İstiklal Caddesi no. 463'te faaliyetini sürdürmekteydi.

1890'lı yıllarda, uluslararası kokteyl

Günümüzden bir bar.
***Hazım** Okurer, 1993*

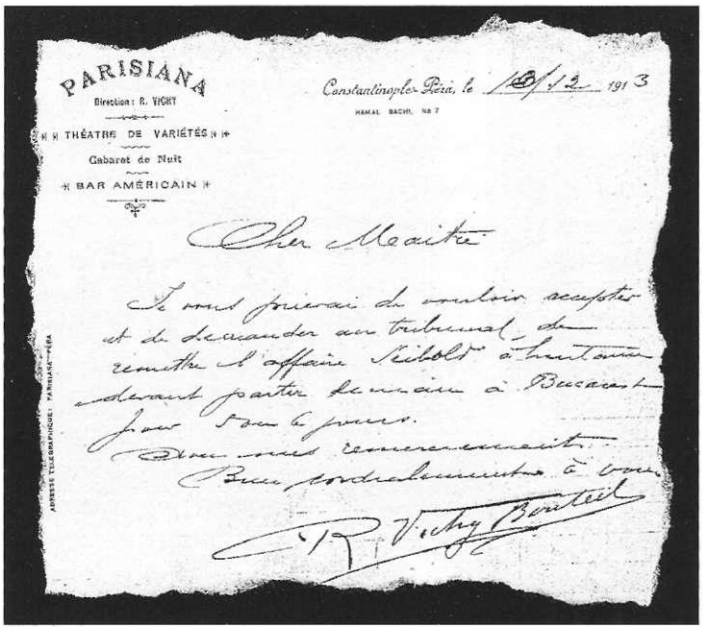
PARISIANA
Direction : R. VICHY
THÉATRE DE VARIÉTÉS
Cabaret de Nuit
BAR AMÉRICAIN
Constantinople-Pera, le 18/12 1913
Cher Maître
Je vous prierai de vouloir accepter
et de demander au tribunal de
remettre l'affaire Kibolt à huitaine
devant porter demain à Buccarest
jour pour 6 jours.
Bien vous remerciant
Bien cordialement à vous
R. Vichy Bertail

Kabare Parisiana'mn antetli kâğıdına R. Vichy imzasıyla yazılmış bir mektup. *Vefa Zat koleksiyonu*

türlerinden biri olan "panç'' (punclı) türleri, şekerci dükkânlarında alkolsüz meşrubatın yamsıra alkollü meşrubat olarak da satılmaktaydı. Literatürde bu tür şekerci dükkânları "panççı" olarak da yer alır.

Panççılar, kafe şantanlar, kafe jardenler ve her türlü içkinin hizmete sunulduğu kabare barlar, içki kültürümüzün bir oranda değişimine neden olmalarına rağmen, bu tür yerler Cumhuriyetin ilanından önce meyhane ve meyhane geleneğimize alternatif olamamıştı. 14 Eylül 1920'de çıkarılan "Men-i Müskirat Yasası" (içki Yasağı Yasası), Cumhuriyetin ilanından sonra 9 Nisan 1924'te neşredilen 470 sayılı yasayla içki yasağı zımnen kaldırılmıştı. İçki yasağının kaldırılmasından sonra barlar meyhanelere alternatif olmaya başladılar.

19301u yılların başlarında Beyoğlu Meşrutiyet Caddesinde, Beyazgül, Santral, Kutu ve Roznuvar; İstiklal Caddesi'nde, Monpamas, Garden ve Şanuvar; Sıraselviler Caddesi'nde Maksim; Rıhtım Caddesi'nde Panorama barları, o dönemde faaliyetlerini sürdüren barlardan bazılarıdır. Bu barların amerikanbarlarmda ithal içkilerin yamsıra ülkemizde üretimine başlanan içkiler de yer almaktaydı. Bu içkilerden İstanbul rakısı ve votka Paşabahçe Rakı Fabrikası'nda üretilirken, kanyak ve likör türleri, 1930'da deneme üretimine, 1932'de de seri üretime geçmiş olan Mecidiyeköy Likör ve Kanyak Fabrikası'nda üretilmekteydi.

19401ı yıllarda, Pera Palas, Park ve Tokatiıyan otelleri ve Markiz Gece Kulübü'nün barları, dönemin vazgeçilmeyen barlarıydı. Pera Palas'ın barı İstanbul'un en eski barlarından biridir. Cumhuriyet döneminin ilk barmenlerinden biri olan Serkis Takesyan, bu dönemde, Sıraselviler Caddesi'nde "Normandiya (Gazino) Bar'lnı açmıştı. Normandiya Barda dönemin hemen her türlü kokteyli hazırlanıyordu. Bu yıllarda, Beyoğlu Acara Sokağı no. 5/1'de faaliyetini sürdüren "Melodi Likör ve Kokteyl Salonu" aslında modern amerikanbarıyla tipik bir kokteyl barıydı.

19501i yılların başlarında Beyoğlu'nda. Florya. Londra. Özgür. Turan ve Çin barlarının revaçta olduğunu görüyoruz. Ancak, bu barlardan Çin Barı daha çok pavyon hizmeti vermekteydi. Yine aynı yıllarda faaliyetlerini sürdüren Yeni Saz ve Çağlayan Saz, konsomatris hanımlar çalıştırdığı için halk arasında bar olarak adlandırılıyordu. Dönemin vazgeçilmeyen barlarından bir diğeri "Kervansarayın Rustik Barıdır. 1955'te İstanbul Hilton Oteli'nin açılışı ve Karagöz Bar. Roof Bar ve Bosphorus Terrace Snack Barının hizmete girmesiyle, İstanbul'da bar türlerinin hemen hepsi birer birer açılmaya başladı.'Site Sineması'nın birinci katındaki "Çayhane Dansing (Dance) Barı" ve teras katındaki "Çatı Bar" bu yeni bar türlerinden ikisidir. Küçükparmakkapı'daki "Yeşil Horoz", "Can can (Klüb Reşat)" ve "Pikadelli" de bu yıllarda açılmıştı. Daha sonraki yıllarda Sıraselviler Caddesi'nde, Normandiya Barın zemin katında açılan "Klüb 12", Elmadağ'da Divan Oteli'nin barı ve Divan Oteli'nin yanındaki Ünver Oteli'nin "Gülistan Bar'l da yeni tür barlardı. Bugün İstanbul'da, turistik otellerin bünyelerindekilerle beraber sayıları giderek artan pek çok bar bulunmaktadır.

Bibi. Ergin, ***Rehber-,*** R. Ziyaoğlu. H. Lokmanoğlu-E. R. Erer. ***Turistik İstanbul Rehberi;*** İst., 1950: M. İlter. ***Rakının Tarihi,*** İst., 1984.

VEFA ZAT

BARO

Tanzimat'tan önce Osmanlı topraklarında bugünkü avukata benzer bir görev üstlenen kişinin adı "tezvir" ya da "ayak kavafı" idi. Tezvirin sözlük anlamı yalan dolan, ara bozmak gibi olumsuz bir boyut taşır. Buradan da çıkarsanacağı gibi toplumda ayak kavafı olumlu bir gözle görülmüyordu. Müzevirlik, kâğıt kavaflığı, ayak dellallığı, arzuhalcilik bu mesleğin halk arasında yaygın tanımlarıydı. Bunlar elleriyle jestler yapan, ayaklarıyla tepinen, aktörlük eden ve laf paralayan hokkabaz ve şarlatan tipli kişiler olarak bilinirdi.

Mekteb-i Sultani'de (bugün Galatasaray Lisesi) hukuk sınıfının açılmasından ve Hukuk Mektebimin kurulmasından önceki dönemde, dava vekilliğini Anadolu'nun Niğde ve İncesu civarı bakkaları yapardı. Bunların arasında hüküm giymiş ve hapishaneden hukuk açıklarını öğrenerek çıkmış birçok tüccar vb kişiler de vardı. Türkiye avukatlık tarihinde Karamanlı ya da İncesulu dava vekilleri diye anılan bu adamlar, çoğu kez gayrimüslim kesimden gelirdi. Bu dönemde devletin dava vekilliği mesleği üzerinde herhangi bir denetimi yoktu ve bu mesleğe atılanlar ağzı laf yapan, çoğu kez okuma yazma bilmeyen, ahlaki açıdan şaibeli kişilerdi.

Tanzimat sonrasında Batı'dan bir dizi mevzuat benimsendi. Bir tür medeni kanun olan Mecelle düzenlendi. Arazi Kanunnamesi, Mahakim-i Nizamiye Hakkında Nizamname, Ticaret-i Berriye ve Bahriye kanunnameleri, Ceza Kanunnamesi, Usul-i Muhakemat-ı Ticariye, Hukukiye ve Cezaiye türü yasalar Osmanlı hukuk düzenine yeni bir boyut kazandırdı.

Ceza Kanunnamesi'nde dava vekillerini ilgilendiren bir tek madde vardı. Ancak, meslek sırrını saklamayanlar hakkındaki bu madde (215. madde) hekimlerden, cerrahlardan, eczacılardan ve ebe kadınlardan bahsetmesine karşın dava vekilinin adına yer vermiyordu. Usul-i Muhakemat-ı Hukukiye Kanununun 16, 41, ve 42. maddelerinde "vekâletnameden ve "dava vekilr'nden söz ediliyorsa da "müdafaa vekili" sistemini Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu getirdi. Bu kanunun 249. maddesinde "müttehirn'e ya da suçlanan kişiye müdafaasında yardım etmek üzere bir vekil seçmesi teklif edileceği ve seçmediği takdirde vekilin mahkeme tarafından belirleneceği yazılıydı. 250. maddede vekilin mahkeme maiyetinde bulunan dava vekillerinden, bunlar yoksa müttehimin hısım akrabası ve dostları arasından seçileceği kaydediliyordu.

Cinayet davalarında müttehimin mutlaka bir müdafaa vekili bulunmasının kanunun emri oluşu nedeniyle, ceza davalarında vekâlet, hukuk davalarından daha önce başladı. Böylece dava vekili ihtiyacı yeni hukuk düzeninde giderek arttı. Dava vekili yetiştirmek amacıyla Adliye Nezaretimde kurulan bir komisyonca dava vekâleti mesleğine girecekler için 1873'te bir imtihan kondu. Ceride-i Mehakim ile sınav duyuruldu. Türkçe okuma şart koşuldu. Türkçe yazamayıp da Rumca, Ermenice ya da Fransızca yazabilenler de sınava kabul

edildiler. Sınavda başarı gösterenlere dava vekâleti ruhsatnamesi ya da izinnamesi verildi.

Dava vekili yetiştiren ilk okul Mekteb-i Sultani'dir. Okulun dersleri Fransızca olduğundan ilk yıllarda fıkıh ve Mecelle dışında dersler Fransızca okutuldu. Bir süre sonra 17 Haziran 1880 tarihinde Hukuk Mektebi açıldı. Amaç hâkim ve dava vekili yetiştirmekti. Hukuk Mektebi nizamnamesinin 33. maddesi gereğince mezuniyet şahadetnamesi alan talebeden dava vekâletinde bulunmak isteyenler, bir yıl nizamiye mahkemelerinde staj gördükten sonra vekâlet ruhsatnamesine hak kazanacaklardı. 35. maddeye göre Hukuk Mektebi mezunu olmayan kimseye dava vekâleti için ruhsatname verilmeyecekti.

Bu nizamnameye rağmen ruhsatnamesi olmayanlar da dava vekilliği yaptılar. Yönetimin bu konuda açık bir tavrı yoktu. Öte yandan Mecelle "müddei ve müddeialeyhten her biri dilediğini tevkil edebilir" hükmünü getirmişti. Nihayet imtihan komisyonu önünde sınava girenler ve Mekteb-i Hukuk'tan şahadetname alanların sayısı sınırlıydı. Bu şartlara sahip olanların önemli bir kısmı ise dava vekilliğinin kötü geçmişi ve haysiyete dokunan telakkisi nedeniyle mesleğe girmiyorlardı. Meydan çoğu kez ağzı laf yapan şarlatanlara kalıyordu. Avukatlık uzun bir süre müzevirlikle bir tutuldu. Aydın zümre uzun süre bu çelişkiyi aşamadı.

Dava vekâleti mesleğini ilk örgütleme girişimi 13 Ocak 1876 günlü Dersaadet Dava Vekilleri Cemiyeti Nizamnamesi'dir. Bunun bazı resmi sicillerdeki adı Mahakim-i Nizamiye Dava Vekilleri Hakkında Nizamname'dir. Bu mevzuatta dava vekillerinin işlerine bakmak ve Nezaret-i Ahkâm-ı Adliye tarafından yapılacak resmi tebligata vasıta olmak üzere bir derneğin kurulması öngörülmüştü. Cemiyetin görevleri arasında, dava vekillerinin ücret ve masrafları hakkında doğacak güçlük ve uyuşmazlıklarda açıklama yapılması, dava vekilleri arasında çıkacak sınıf ve sıfatlara ilişkin uyuşmazlıkların çözümü, adli yardım gibi konular yer alıyordu.

Avukatlık ve baro tarihinin dönüm noktası sayılan bu mevzuat, avukat, baro, inzibat meclisi gibi sözcüklere yer vermese de mesleği zapturapt altına alan, meslek kuruluşuna ve disiplinine ilişkin birtakım özlü kaideler, cetveller (levha), vekâlet ücretine ait hükümler ve tarifeler ve dava vekilleri hakkında dereceler içeriyordu. Diğer bir deyişle dava vekâleti mesleği kurallara bağlanıyordu. Ancak mevzuatta dava vekâletinin Osmanlılara mahsus ve münhasır bir meslek olduğu belirtilmemişti. Buna kapitülasyonlar engeldi. Yabancı pasaportlu birçok avukat Osmanlı ülkesine gelmiş Osmanlı tahtının yanı başında baro kurmuşlardı. Nitekim Osmanlı topraklarında ilk baro 1872'de yabancıların öncülüğünde kuruldu. İstanbul

İstanbul Barosu Genel Kurulu toplantısı, 1979-
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Barosu Cemiyeti (Société de Barreau de Constantinople) adını taşıyordu. Derneğin amaçları arasında kendi üyelerine genel güvenlik sağlamak, yoksul kimseleri ücretsiz savunmak gibi konular yer alıyordu.

Bu baroda kayıtlı 33 avukattan yalnızca beşi Osmanlı tabiyetindeki gayrimüslimlerdendi; diğerleri ingiliz, Fransız, italyan. Avusturyalı, Belçikalı, Yunanlı ve Rustu.

Bu arada 1879 tarihli Teşkilat-ı Mehakim Kanunu yargı örgütüyle ilgili düzenlemeler getirdi. Adalet organları yönetim organları karşısında bağımsız konuma geliyordu. Savcılık kurumu bu kanun ile Osmanlı hukukuna girdi, icra memurlukları, adliye müfettişlikleri kuruldu; mahkeme harçları düzenlendi; infaz yöntemlerine yenilikler getirildi. Dava vekilliği mevzuatı 27 Haziran 1879 tarihli iradeyle taşraya da teşmil oldu. Yine aynı yıl noterlik Osmanlı ülkesine girdi.

Dava vekilleri nizamnamesinin kurulmasını öngördüğü İstanbul Barosu 5 Nisan 1878 günü toplandı. O zamanın en yaşlı vekili tarafından okunan açılış nutku daha sonra Manokyan Matbaası'nca basıldı. Nutuk padişaha dua ile başlıyor, Avrupa avukatlığının kısa bir tarihçesini veriyordu.

Dersaadet Dava Vekilleri Cemiyeti'nce hazırlanan ilk liste ya da levhaya göre o günkü **62** dava vekilinden 28'i Ermeni, 11'i Müslüman, İTİ Rum, diğerleri ise Rus. İngiliz, Fransız, İtalyandı. Dersaadet dava vekillerinin ikinci bir levhası 1880 tarihini taşır. Bu levhada kayıtlı vekil sayısı 105'ti. Baro reisi Rosalato adında bir Rustu.

Avukatlık mesleğini düzen altına almaya yönelik ikinci bir girişim Dersaadet Dava Vekilleri Cemiyetinin sürekli başvuruları sonucu 1884 sonbaharında çıkarılan Dava Vekillerinin imtihanına Dair Nizamname idi.

Dersaadet Dava Vekilleri Cemiyeti'nin merkezi Galata'da eski borsa binasına bitişik Çalyan Hanı'nın yanındaki Yıldız Hanı'nda bir odaydı. Genel toplantılar, eskiden Bizans Lokantası adını taşıyan lokantanın üstündeki Artin Ağa'mn lokantasında yapılıyordu. 1893'te baro, Adliye'nin üst katında, merdiven başındaki camekânlı odaydı.

Dersaadet Dava Vekilleri Cemiyeti varlığını kanıtlamak için uzun bir mücadele verdi. 15 Eylül 1886 tarihli bir irade, Dersaadet Dava Vekilleri Nizamnamesi hükümlerini tadil ediyor, hukuk ve ticaret işlerinde herkes dilediğini tevkil edebilir diyordu. Böylece diplomalılarla diplomasızların kavgası sürüp gidiyordu.

Dava Vekilleri Cemiyeti'nin mücadele ettiği bir başka kurum, vekil musahharlıktı. Dönemin hukuk usulüne göre taraflar doğrudan doğruya ya da vekilleri aracılığıyla hazır bulunmadıkça dava görülemezdi. Bu nedenle mahkemeye gelmeyen tarafın yerine mahkeme kendiliğinden bir vekil tayin eder ve böylelikle taraflar oluşurdu. Buna "teşkil-i tarafeyn" denirdi. Mahkemenin resen tayin ettiği bu vekilin adı "vekil mu-

sahhar"dı. Her celse için **1** gümüş mecidiye (20 gümüş kuruş) ücret alırlardı. Gündelik nitelikli işçi ücretinin 8-10 kuruş dolayında olduğu bir dönemde bu iyi bir paraydı. Böylece meslek dışından gelen ve dava vekili ruhsatnamesine haiz olmayan, celsedeki görevi "kabul etmem, inkâr ederim" demekten ibaret bir musahhar güruhu oluşmuştu. Dersaadet Dava Vekilleri Cemiyeti, mahkemeleri, diplomasız musahharları kabul etmemeye çağırdı. Vekil musahharlarını "kanun ve nizama aşina zevattan" seçilmesi gerektiğini sürekli vurguladı.

II. Meşrutiyetin ilanı avukatlık mesleği için de bir dönüm noktası oldu. İstanbul dava vekilleri, varlıklarını kanıtlamak için 31 Temmuz 1908 günü Divanyolu'nda Arifin Kıraathanesinde toplandılar; nutuklar söylendi. Hukuk ve Nüvvap mektebi mezunlarıyla basit bir imtihan sonucu ruhsatname almış olanlardan başvuranların adları kaydedildi ve bir levha düzenlendi. Bu arada bir Heyet-i Daime kuruldu. İstanbul Barosu'nun esası ve baroya dahil avukatların sicilleri ve numara sıraları Cumhuriyet dönemi de dahil uzun süre bu kayda dayandı.

Toplantıda 125 dava vekili hazır bulundu. Reisliğe Edip Efendi seçildi. Meslek hakkında mevcut kötü fikirleri kaldırmak için propaganda yapmak, kanuni ve ahlaki şartlara haiz olmayanların mahkemelere kabullerine mani olmak, bunun için resmi makamlar nezdinde girişimde bulunmak, alınan bellibaşlı kararlardı.

Bu sırada baronun girişimiyle Adliye Nezareti **96** maddelik Muhamiler Kanunu layihasını hazırladı. Gerçi avukat kelimesi yaygın kullanılıyordu; ancak Fransızcadan gelme bir sözcük oluşu nedeniyle resmi dile giremiyordu. Bir Müslüman ülkesi olan Mısır'da "muhami" sözcüğü benimsenmişti. Sözlük anlamı "yardım eden, kendisine gelenlere sığınak olan adam'dı. Sözcük Osmanlı'da kabul gördü; dava vekiline muhami, dava vekâletine muhamat dendi.

16 Eylül 1909 tarihli kanun-ı muvakkatla dış ülkelerdeki hukuk mekteplerinden mezun olanların ve bir hukuk mektebinden mezun olmayıp da en az üç yıldır iffetle İstanbul'da dava vekilliği yapanların imtihan vermek koşuluyla vekillik edebilecekleri hakkında esaslar belirlendi. 2 Mart 1915 tarihli kanunla şer'iye mahkemelerinde Medresetü'l-Kuzat ya da Darülfünun-ı Osmani hukuk şubesi mezunlarıyla, en az beş yıl bilfiil kadılıkta ya da müftülükte bulunup ehliyet, kefalet ve tecrübeleriyle temayüz etmiş ve makam-ı meşihattan mezuniyet vesikası almış olanların dava vekilliği yapabilecekleri kaydedildi. 2 Nisan **1919** tarihli bir kanunla, Heyet-i Daime'ye, muhamiyi geçici olarak görevden men yetkisi verildi.

Meşrutiyet yıllarında Muhamiler Kanun Tasarısı bir türlü kanunlaşamadı. Layihanın tetkiki için komisyon üstüne komisyon kuruldu. Bu arada Mütareke yıllarında İstanbul'da Rum barosu. Ermeni barosu oluşturuldu. Yahudi barosu kumlusu için girişimde bulunuldu.

Cumhuriyet'in kuruluşu arifesi beklenmedik bir gelişme oldu. 15 Mayıs 1923 tarihli bir tamimle hukuk mahkemelerinde dava vekâletinin serbest olduğu bildirildi. Yarım yüzyıldır mesleki örgütlenme için verilen mücadele bir anda yok ediliyordu. İstanbul Barosu'nun tepkisi büyük oldu. Ankara'ya gönderilen 25 Eylül 1923 tarihli cevap Adliye Vekâletimi harekete geçirdi. Bu arada bazı mebuslar dört maddelik bir kanun layihası hazırladılar.

Adliye Vekâleti. 10 Mart 1924 günü çektiği telgrafla İstanbul Barosu'ndan Muhamat Kanunu layihasını görüşmek üzere bir temsilci istedi. Tasarı hazırlandı ve 3 Nisan 1924 günü Muhamat Kanunu adı altında yasalaştı. Muhamat Kanunu çağdaş bir kanundu. Avukatlığı bağımsız, şerefli ve kamu hizmeti gören bir mesleğe dönüştürdü. Avukatın haklarını ve borçlarını belirledi; ona hâkimle uyumlu çalışan bir kimlik verdi. Muhamat Kanunu'nda, bir yerde a\"ukatlık yapanların sayısı 10ü bulduğu takdirde aralarında bir kurul meydana getirmeleri zorunluluğu vardı. Kanun bu kumla baro denileceğini açıklıyordu. Avukatlık yapmak için baroya kayıtlı olmak gerekiyordu. Bu madde, sonradan değiştirilmiş ve sayı 10'dan 7ye indirilmişti.

Muhamat Kanunu'nun geçici maddesi bir "tasfiye'yi öngörmüştü. Mütareke yıllarında meslek büyük bir bunalım geçirmişti. Yabancı konsolosluk mahkemelerinde bir dizi Osmanlı avukatı ülke çıkarları aleyhine alınan kararlarda etkin olmuşlardı. Müzevircilik. kâğıt kavaflığı, tefecilik gibi geçmişin kötü anılarına bu kez hainlik, casusluk gibi daha da vahim sıfatlar eklenmişti. Bu nedenle bir Tefrik Komisyonu kuruldu ve baroyu bu tür insanlardan arındırma görevini üstlendi.

Tefrik Komisyonu Türk milletine ve vatanına ihanet ve mesleğe ihanet gibi iki hususu göz önünde bulundurdu.

Mütareke yıllarında yabancı bir devlet himayesine girmek, yabancı bir devlet ya da patrikhane pasaportuyla seyahat etmek, milli adliye işlerine yabancı polis ve askeri müdahale ettirmek ve yabancı bayrağı çekmek suretiyle Türk yargı ve yönetimininin bağımsızlık ve şerefine dokunmak, müddei sıfatıyla vatandaştan yabancı konsoloshane ve polis mahkemelerine sürüklemek, sözle ya da yazı ile Türklüğe düşmanlık duygularını göstermek, Damat Ferit'in kurduğu ve Nemrut Mustafa'nın sonradan başkanlık ettiği divanıharplerde vatan evlatlarının aleyhinde şahadette bulunup astırmak, Mütareke yıllarında açılan Rum ve Ermeni barolarında elebaşılık etmek. Türk milletine ve vatanına hıyanet olarak değerlendirildi.

Ayrıca, önceleri yargının üst mevkilerinde görev alıp sonradan avukatlığa başlamış ve eski arkadaşlarından istediği kararları alabileceği hakkında yalan yanlış şayialar çıkarmış, her ne suretle olursa olsun aldığı işe ve müvekkiline ihanet etmiş ve bu nedenle hakkında sayısız şikâyette bulunulmuş, mesleği cambazlığa ve murabahacılığa çevirmiş, hakkında mahkemelere vasıtalık ettiği söylentileri çıkmış, kötü şöhretli avukatlar da mesleğe hıyanet etmiş addolunuyordu.

Yapılan tasfiyelerden sonra Tefrik Encümeni reisinin daveti üzerine İstanbul Barosu Genel Kumlu yanan Adliye Sarayı'nm(->) cinayet davalarının görüldüğü salonunda 18 Ağustos 1924'te toplandı. Bu baro, milli iradenin ilk İstanbul Barosu'dur ve bugünkü İstanbul Barosu'nun başlangıcıdır.

Tasfiyeden önce İstanbul Barosu'na 960 muhami kayıtlıydı. Tefrik Encümeni'nce düzenlenen levhaya göre ise bu sayı 431'e düşürülmüştü. Bunların 307'si toplantıda hazır bulundu. En kıdemli muhami olan Abdurrahman Adil geçici başkanlığa seçildi. Toplantı siyasi boyutu oluşu nedeniyle epey gürültülü geçti.

Avukat deyimi ilk defa 1884'te kabul edilen Dava Vekilleri Hakkında Rumeli-i Şarkiye Mahsus Kanun-ı Vilayet'te geçer. 1926'da çıkarılan bir kanunla bu Muhamat Kanunu'nun adı Avukatlık Kanunu ve kanunda yazılı muhami kelimesi de avukat olarak değiştirildi. 1938 tarihli ve 3499 sayılı Avukatlık Kanunu, avukatlık konusunda ileri bir adımı simgeledi. Bu kanun çeşitli yabancı ülkelerin aynı konudaki kanunları incelenerek hazırlandı ve ileri bir aşama sağlandı. Bu kanunda da, 1943'ten başlayarak beş kere değişiklik yapıldı; ancak bu değişiklikler esası değiştirici nitelikte olmadı. Avukatlık en son olarak 19.3.1969

1908'DEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL BAROSU BAŞKANLARI

1908-1914	Kavolzade Fuad Bey
1914-1920	Celâleddin Arif Bey
1920-1925	Lutfi Fikri Bey
1925-1928	Sadeddin Ferid Bey
1928-1934	Halil Hilmi Uyguner
1934-1940	Hasan Hayri Tav
1940-1945	Mekki Hikmet Gelenbeg
1945-1950	Hâşim Râfet Hakarar
1950-1953	Abdülhak Kemal Yörük
1953-1954	Hâşim Râfet Hakarar
1954-1956	Abdurrahman Yola
1956-1958	Orhan Arsal
1958-1960	Cahit Arif Tunger
1960-**1962**	Muvaffak Benderli
1962-1964	Cahit Arif Tunger
1964-1972	Fermh Dereli
1972-1974	Burhan Güngör
1974-1976	Mehmet Ali İkizer
1976-1983	Orhan Adli Apaydın
1983-1988	Selahattin Sulhi Tekinay
1988-	Turgut Kazan

tarihli ve 1136 sayılı A\mkatlık Kanunu ile düzenlendi. Türkiye Barolar Birliği de aynı kanunla kuruldu.

1924 tarihli Muhamat Kanunu avukatlara sadece bir tarafın hak ve çıkarlarını koruyan kişi gözüyle bakıyordu. 1838 tarihli Avukatlık Kanunu ise avukatların aslında bir kamu hizmeti gördüklerini, adaletin bütünüyle gerçekleşmesine ve kanunların tam olarak uygulanmasına yardımcı olmakla görevli bulunduklarını kaydetti. 1969 tarihli Avukatlık Kanunu bu tanımın kapsamını daha da genişletti: Avukatın kamu hizmeti gördüğünü, dolayısıyla da adli mercilerin ve resmi dairelerin avukatlara yardımla yükümlü olduklarını vurguladı,

1933'te istanbul Barosu'na kayıtlı avukat sayısı 603'tü. Türkiye'de baroya kaydolan ilk kadın avukat, 1927'de Ankara Barosu'na giren Süreyya Hanım (Ağaoğlu) idi. istanbul Barosu'na ise ilk kez, 1928'de Beyhan Hanım adlı kadın avukat üye oldu. Cumhuriyet yıllarında barolara kayıtlı avukat sayısı hızla arttı. 1939'da Türkiye'de 17si kadın toplam 1.631 avukat vardı. Ağustos 1960'ta istanbul'da 270'i kadın olmak üzere toplam 2.230 avukat bulunuyordu. Bu sayı Türkiye barolarında kayıtlı avukat sayısının hemen hemen yarısıydı. 1982'de üye sayısı 6.863 olan İstanbul Barosu'na halen 11.000 civarında avukat kayıtlıdır.

İstanbul Barosu, Türkiye Barolar Birliği üyesidir. Baronun halen çalışmalarını sürdürdüğü Beyoğlu, Orhan Adli Apaydın Sokağındaki (eski Piremeci Sokağı) bina İstanbul Barosu Yardımlaşma Sandığının malıdır.

ZAFER TOPRAK

BAROK MİMARİ

Şimdiye kadar kabul edilen sınırları içinde Osmanlı sanatında barok dönem Lale Devri'ni(->) izleyen ve II. Mahmud dönemine (1808-1839) kadar uzanan bir üslup dönemidir. Gerçekte 19. yy seçmeciliği içinde barok nitelikli sanat daha uzun yaşamıştır. Fakat bu üslup Türk kültür ve sanat tarihi yazımında fazla yankı bulmadan, ikincil bir sanat üretimi olarak değerlendirilmiştir. Oysa Osmanlı yenileşme tarihinin en önemli göstergelerinden biri olup Türkiye'de saray ve aydınlar eliyle ülkeye ithal edilen Batı kültür verileri içinde en yaratıcı etkinlik alanlarından biridir. III. Ahmed'den sonra I. Mahmud. III. Mustafa. I. Abdülhamid, III. Selim, II. Mahmudün yaptırdıkları yapılar, eğitime getirdikleri yeni hamleler, orduda gerçekleştirdikleri yenilikler ve genel bir teknik ve bilim ortamı yaratma istekleri ile Batılılaşmanın öncüleridir. Sanat alanında bu istek, kültürün değişme mekanizmalarını açıklayan bir toplumsal katılımla oluşmuştur. Osmanlı kültürünün 18. yy'daki gelişmeleri içinde, matbaa ve mühendishanenin kuruluşu ve başta matematik olmak üzere bilimsel bir eğitimin temellerinin atılması gibi yeniliklerin anımsanması, yeni bir üslubun kabulü için gerekli ortamın varlığını kanıtlar. İlginç olan bir paralellik, 17. yy'da Avrupa'da baroğun metametikteki gelişmelerle eşzamanlılığı ile, Türkiye'de matematik ve mühendislik bilimlerine duyulan ilgi ile rokoko ve barok üslupların gelişmesinin eşzamanlılığıdır.

Türkiye'de barok, Batıdaki tarihi gelişmenin tersine, rokoko bezeme motiflerinin ithali ile başlayan bir sanat üslubunu izleyerek mimari tasarıma girmiştir. Türkiye'nin Avrupa'daki akımları bir faz farkı ile ithali Lale Devri'nde başlar. III. Ahmed döneminde, Fransız saraylarının Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendimin mektuplarındaki betimlemesinden etkilenen padişahın Kâğıthane köşklerini yaptırarak, o zaman yapılabilecek yorumlar içinde, yeni bir üslubun yaratılmasını teşvik etmesi Fransız rokokusunun etkilerine kapıları açmıştır. Hiçbir zaman baroğa ısınamamış olan Fransız kültürü. XV. Louis üslubu ile rokokonun özgün bir aşamasını gerçekleştirmiş, Osmanlı sarayı da önce bu üslubun etkisinde kalmıştır.

Türk baroğu temelde bir başkent üslubudur. İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarında, Batı'yla ilişkilerin değişik coğrafi ve kültürel niteliklerinden dolayı, daha fazla yankı bulmuşsa da Anadolu'da, bezemesel bir üslup olmaktan öteye geçmemiş, yapıların iç bezemesinde ya da kapılar, çeşme yüzeyleri, mezar taşları gibi elemanların yüzeylerinde ve saçaklardaki büyük içbükey silmeler ve eğrisel planlı cumbalar gibi bir-iki motifle sınırlı kalmıştır. Giderek daha plastik bir nitelik kazanan, hattâ, sınırlı olarak bazı mekânsal yenilikler de içeren başkent gelişmeleri Anadolu'da benimsenmemiştir. Bazen, Aydın yöresinde görüldüğü gibi, yerel beylerin, eşrafın başkente özenerek yaptırdıkları uygulamalara rastlanır.

Türkiye'de barok üslubu, bezemeye egemen olan rokoko bezeme üslubundan ayırmak zordur. Çünkü her iki üs-

Güçlü bir barok etkisi görülen ampir dönemi yapılarından biri olan Nakşıdil Sultan Türbesi, 1817. *Ali Hikmet Varlık, 1993*

lubun. kullandığı motifler birbirlerine benzerler. Bu motiflerin ele alınışmdaki üslup farkları ancak uzmanlar tarafından fark edilebilir. Zaman içinde kavranabilecek daha kesin ayırımlar yapmak için, rokoko bezemenin I. Mahmud döneminde (1730-1754) yaygın ve kabul edilmiş bir üslup haline geldiğini, fakat Batılı barok mimari özelliklerinin vapı tasarımına etkisinin tek tek yapılarla sınırlı kaldığım ve ancak 19. yy'da kentsel çevrenin baroksu bir karakter kazandığını söyleyebiliriz. Bu da ampir üslubu(->) etkileriyle karışarak II. Mahmud döneminde görüldüğü gibi, Nakşıdil Sultan Türbesi ya da Nusretiye Camii(->) gibi yapıların seçmeci üslubuna yol açmıştır. Mimarinin 18. ve 19. "yy'da içinden geçtiği bu dönüşümü yabancı ressamların yapıtlarıyla betimledikleri panorama ve ayrıntılarda da saptarız. Melling'in 18. yy sonuna ilişkin resimleri temelde geleneksel karakterini koruyan bir mimari peyzajı yansıtır. Fakat Allomün(-0 Eyüp'te Esma Sultan Sarayı'na ilişkin bir enteıyörü çok zengin bir barok tasarım sergiler.

Yirmisekiz Mehmed Çelebimin saraya gönderdiği mektuplarla tanıttığı Versailles, Marly, Fontainebleau gibi saraylar Fransız klasisizmi ile rokokonun neşeli üslubunu birleştiren mimari ortamlardı. III. Ahmed'in ve Damat İbrahim Paşa'nın çevrelerinde yarattıkları ve Nedim'in şiirinde sanatsal ifadesini bulan kültür ortamının ruhu rokoko Avrupa' sına yaklaşan eğilimlerle doluydu. Gerçekten de geç dönem Lale Devri üslubunda doğaya yaklaşımın coşkulu gösterisi, değişik bir yorumla da olsa rokoko sanatçısı için yabancı bir eğilim değildi. Fransız sarayları etkisinde yapıldıkları söylenen Kâğıthane kasırları ve çevrelerindeki düzenleme, Patrona Halil'in tahribinden sonra kalan birkaç yapının gravürüne ve Sa'dâbâd Kasrı mimarisine bakılacak olursa Fransız saraylarına hiç benzemez. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin mektuplarında da vurgulandığı gibi, sultan ve çevresine etkili olan Fransız bahçelerinin ve saraylarının zenginliği ile bu saraylardaki yaşamdır. Bezeme alanında I. Mahmud döneminde ortaya çıkan üslupların bu dönemde de etkili olduğunu ileri sürecek veriler yoktur.

Osmanlı İmparatorluğumun Fransa Sarayı ile Kanuni çağma uzanan ilişkileri içinde Batı etkisinin ilk kaynağının Fransa olması doğaldı. 1728'de Marquis de Villeneuve, Babıâli nezdinde Fransız elçisi olarak atandığında İstanbul'a gelen iki gemi mobilyalar, saatler, değerli silahlar ve eşyayla doluydu. Marquis'nin maiyetinde yüz kişi vardı. Bu bir Fransız sanat ve kültür çıkarmasıydı. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin oğlu Said Efendi'nin elçi olarak gittiği Fransa'dan 1732'de geri dönüşünde, tıpkı Marquis de Villeneuve gibi, iki gemi dolusu eşya getirdiğini J. Y Hammer anlatır. Bundan birkaç yıl sonra I. Mahmud döneminde saray emrinde çalışan birçok Fransız mühendis ve dekoratör buluyoruz. Villeneuve uzun süren elçiliği döneminde Osmanlı dış politikasında çok etkili olmuş, Rus ve Avusturya savaşlarında Osmanlı-Fransız ilişkilerini Osmanlılar lehine kullanarak sultanı ve devlet erkânını etkilemiş Belgrad Antlaşması'nm imzasından sonra, 1740'ta Osmanlı devletinden Fransa için önemli kapitülasyon koşulları elde etmiştir. Osmanlı mimarisinde rokoko etkisinin kökten ve ani etkisi ancak Fransızların başkentte yoğun varlıklarıyla açıklanabilir.

Üslup değişikliğinin bezemesel kökenli oluşu 18. yy boyunca mimarideki değişikliğin mekânsal nitelikte olmamasından da anlaşılır. Aslında Fransa'da da rokoko temelde neoklasik bir mimariye uygulanan bir yüzey bezemesi niteliği taşımıştır. Türkiye kuşkusuz İtalyan "Seicento" sanatıyla, büyük bir olasılıkla Venedikli sanatçılar, en azından Venedik eşyaları yoluyla tanışmıştı. 1718'de Pasarofça Antlaşması'ndan sonra Aynalıkavak Kasrı(->) Venedik'ten gelen aynalarla süslenmişti. Bu bakımdan saray ve sanat çevreleri Batılı sanat sözlüğüne karşı 17. yy'dan sonra duyarlı olmuşlardır. Yüzyılın başında, belki de ünü Batı'yı da tutan Safavi sarayının etkisiyle Türkiye'deki naturalist bezemenin bir tür maniyerizme kayarak, yeni söylemlere açıldığı da düşünülmelidir.

18. yy mimarisinde rokoko ve barok eğilimler arasındaki ikilemler ve bunları

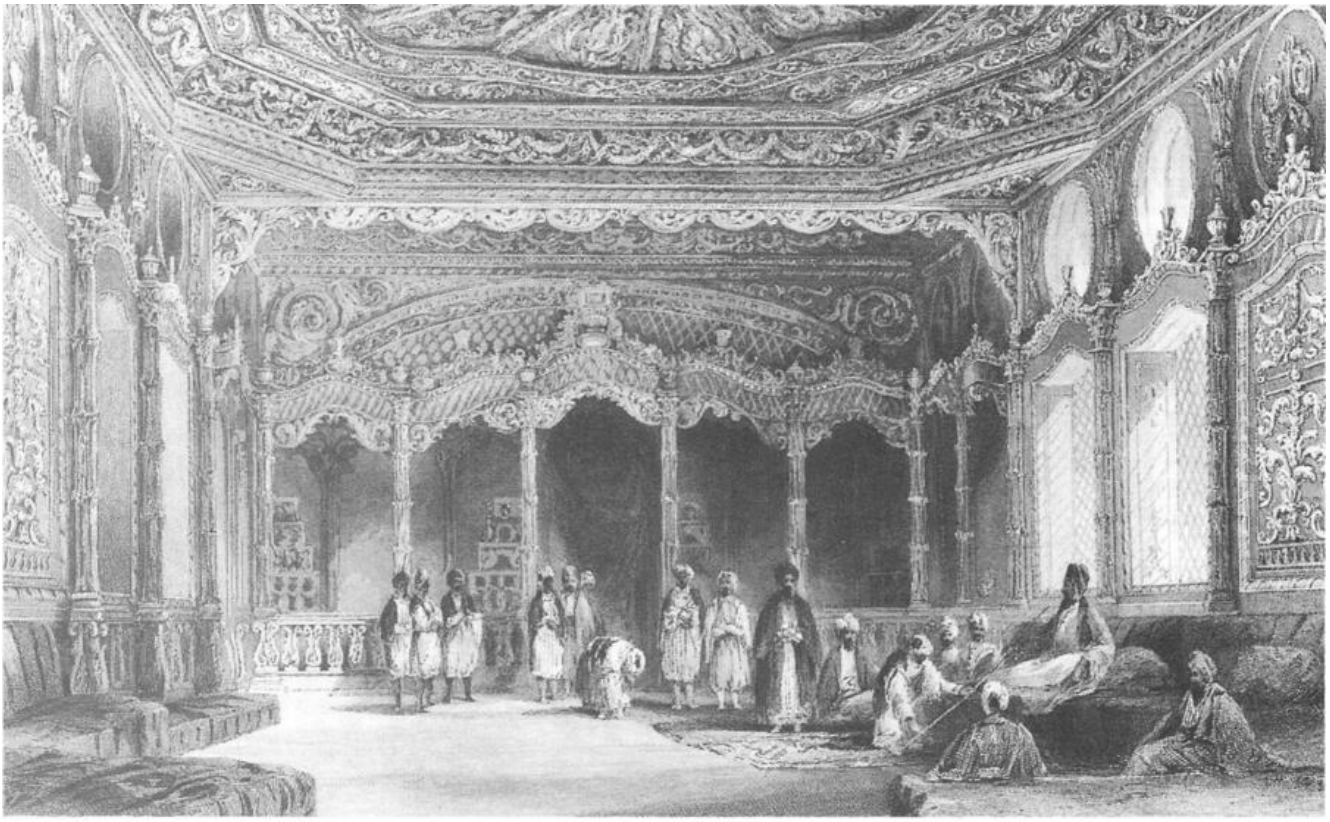

Allom'un deseninde çok zengin bir barok iç mekânın betimlendiği Eyüp'teki Esma Sultan Sarayı'nın gravürü, 19. yy.
Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi

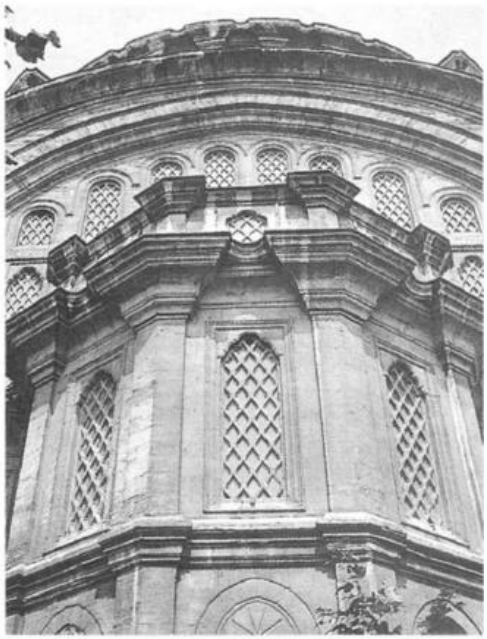

18. yy Osmanlı baroğunun en önemli örneği olan Nuruosmaniye Camii'nin genel bir görünümü (solda) ve cephesinden ayrıntı (üstte).
Ara Güler (sol), Doğan Kuban (üst)

yumuşatan yerli gelenek çağın üslubunu tanımlamakta araştırmacılara zorluk çıkarmıştır. Batılı ölçütlere uyarak Türk barok mimarisi ve sanatı diyoruz. Oysa bunun baroktan çok rokoko kökenli olduğu tarafımızdan *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme* adlı kitabımızda ortaya konmuştur. Mimari tasarımın dış hacim kompozisyonu açısından taşıdığı barok özellikler zengin bir pilastr düzeninin yeğlenmesi, profil sistemlerinin zenginleşmesi ve özellikle büyük içbükey profiller kullanılması gibi sınırlı noktalarda yoğunlaşmış, daha öteye geçmemiştir. Fakat Avrupa barok mimarisinin özellikle mekânsal yaratmalarla klasik dönemden ayrıldığı anımsanınca bu özelliğin Türkiye'yi pek az etkilediği söylenebilir. Türk sivil mimarisinde bu yüzyılda ortaya çıkan eliptik orta sofa, belki de ithal edilen yenilikler içinde en başta gelen barok tasarım öğesidir. 18. yy'm en güçlü barok yapısı olan Nuruosmaniye Camii'nde (bak. Nuruosmaniye Külliyesi) dış mimarinin barok artikülasyonuna ve avlunun eliptik tasarımına karşın, iç mekân geleneksel kubbeli-kare geometrinin özelliklerinden uzaklaşmamıştır. Ne var ki, bezeme motiflerinde ve profillerin biçimlenmesindeki ayrıcalıklar 18. yy'm yarısından sonraki uygulamaları klasik dönemden ayırmaya yetmiş, mimarinin fizyonomisini değiştirmiştir.

I. Mahmud dönemindeki köktenci yenileşme, büyük bir olasılıkla, bir süreden beri var olan Batılı biçimlere karşı var olan bir aşinalığın sonucuydu. Nitekim modelleri getiren ve özellikle sarayda uygulayanlar Batılı sanatçılar bile olsa, İstanbul'un her köşesinde boy gösteren mahalle çeşmelerinin yabancılar tarafından yontulması söz konusu olamazdı. Sultan ve devlet büyüklerinin saraylarında yabancı ustaların varlığı kuşkusuz olmakla birlikte, rokoko, yerli sanatçılar tarafından da benimsenmiştir. Lale Devri'nin çiçekli, neşeli üslubunun yarattığı ortamda rokokonun ince ve yine doğadan esinlenen üslubu Türk sanatçılara ve halkına yabancı gelmemiş olmalıdır.

Yeniliklerin özünü oluşturan bezeme üslubunun gelişimi, XIV. Louis'nin son dönemlerinde ortaya çıkan birkaç motifin kullanılışını izleyerek XV. Louis ya ela rokoko üslubunun yerleşmesi, onun da XVI. Louis klasisizmine ve ampir üslubuna dönüşmesi olarak özetlenebilir. Batılı motif sözlüğünün bir Lale Devri yapısı üzerinde görüldüğü ilk örneklerden biri III. Ahmed Çeşmesi'nin saçağı altındaki akant yapraklı boyalı frizdir (1728-1729). Fransız rokokosunun etkisini açıkça gösteren motiflerin başında "S" ve "C" kıvrımları ve onları birbirlerine birleştiren düz çubuklar gelir. Fransa'da 17. yy'm sonunda Le Brun ve Berain'in kompozisyonlarında bu motifler karakteristiktir. Bunlar akant yapraklı küçük sütun başlıkları ve kartuşlarla birleşerek, özellikle çeşme aynalarında, 1735'ten sonra, bezemenin temel öğelerini oluştururlar. Yine aynı dönemde deniz kabuğu motifleri ve "cartouche" lar ortaya çıkmaya başlar. Ve klasik düzenler unutulur. 17401ı yıllarda her yerde rastlanan kartuşlar küçük boyutlu ve yassıdır. Giderek daha plastik bir görüntüye kavuşurlar. I. Abdülhamid'in saltanatında motifler biraz daha büyür, üçüncü boyutun vurgusu artar. 1780' lerde Pineau'nun kompozisyonlarını andıran yüzey bezemesi örnekleri görülür. Çizgiler ve motifler bütün yüzeyi istila ederler. Yüzeyin bu şekilde doldurulması İslam bezeme geleneğine de uygundur. Bu dönemde akant yaprakları ve deniz tarağı stilizasyonları giderek birbirlerine benzemeye başlar. Bu eğilim Fransız rokoko bezemesinde de görülmüştür. Ve bizdeki üslup değişmelerinin kökenini açığa vurur. Topkapı'da kalan rokoko bezeme örneklerinde önceleri geometrik çerçeve içinde uygulanan motifler, çerçeve geometrisini kıran, asimetrik kompozisyonlarla yüzyıl sonlarında Doğulu bir "Rocaille" görüntüsüyle sultan dairelerini süsler. I. Abdülhamid ve III. Selimin yatak odalarında bu üslup aşamasının çok zengin ve başarılı örnekleri vardır. Bunların yabancı sanatçılar tarafından yapılmış olduğunu söyleyebiliriz.

18. yy, peyzaj konulu figüratif duvar resimlerinin mimaride yer aldığı bir dönemdir. Önceleri kartuşlar, akant yaprakları ve palmetler gibi yeni motiflerle yapılan bezemeyi geleneksel çini kaplamanın yanında kullanan sanatçılar, yüzyılın sonlarında çiniyi terk etmişler, yerine duvar resimlerini yeğlemeye başlamışlardır. Fakat üç boyutlu alçı ve ahşap bezemede görülen yüksek nitelik, duvar resimlerinde yoktur. Genellikle Türkiye'de sadece sarayda değil, fakat diğer yapılarda, özellikle camilerde görülen ve bütün 19. yy boyunca geleneksel boyalı dekorun yerini alan boyalı duvar bezemesi, hemen hemen bütün örneklerde kötü bir desen ve teknik kalite gösterir. Bu, yüzyılın sonu ve 20. yy başlarında daha da kötüleşmiştir. Topkapı Sarayı'nda(->) III. Osman Köşkü'n-

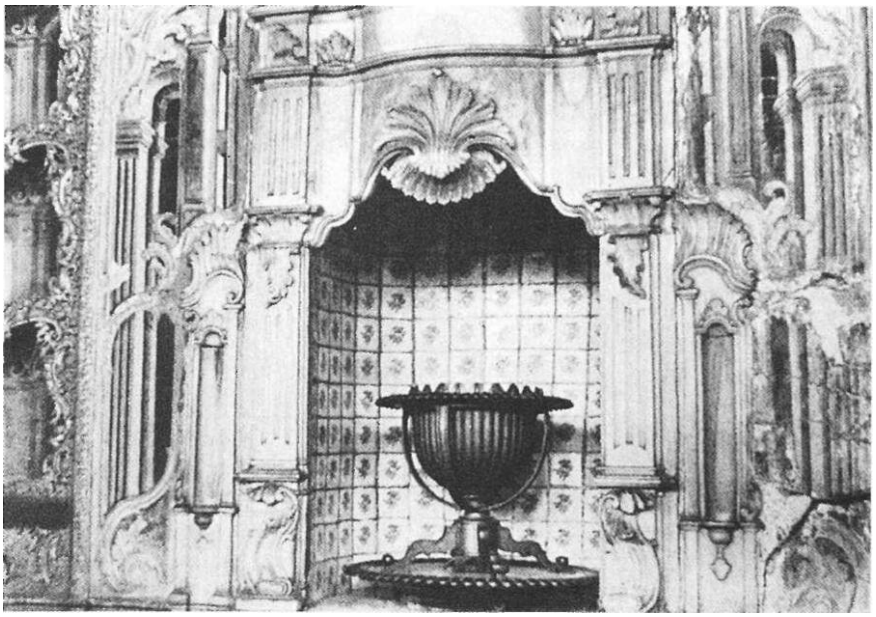

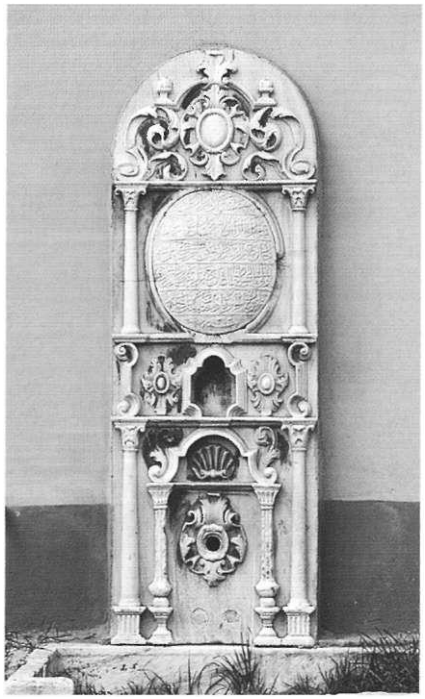

Topkapı Sarayı'ndan iki örnek: Haremdeki III. Selim Odası'ndan ocak (üstte) ve Şehzadeler Hamamı'ndan bir çeşme (yanda).
Doğan Kuban koleksiyonu ***(üst),*** *Doğan Kuban (yan)*

ele, yüzyıl ortalarında perspektifin de resim tekniğine girdiğini gösteren duvar resimleri Türkiye'ye gelen ve sarayda bile iş bulan ressamların sıradan teknisyenler olduğunu göstermektedir.

Böylece 18. yy boyunca, III. Selim'in saltanatının sonuna kadar, çok duyarlı, ağır olmayan bir rokoko bezeme, başkent mimarisini süslemiştir. Nuruosmaniye Camii'nin kendine özgü bezemesi bir yana bırakılacak olursa, bizdeki gelişmenin Fransa'daki gelişmeye paralel bir yol izlediğini söyleyebiliriz. III. Selim döneminde XVI. Louis döneminin klasisizmi de İstanbul'a yansımıştır. Fakat Napoleon döneminin bütün Avrupa'daki etkileriyle eşzamanlı olarak İstanbul mimarisi ve bezemesinde de giderek "empire" üslubu benimsenmiştir. Bu aşamanın 18. yy'dan önemli bir farkı bu kez Avrupa etkilerinin sadece bezemede değil, mimari tasarımda da egemen olmasıdır.

Türk mimar ve sanatçılarının bu yeni biçimleri sevdiklerini ve benimsediklerini kabul etmek gerekir; strüktürel payandaları bile "S" biçiminde yapmışlardır. Bu tavır, klasik dönemin kesin strüktürel biçim anlayışından çok uzaklaşılmış olduğunu gösterir. Osmanlı mimari geleneği içinde göze aykırı gelen diğer bir yenilik yüzyıllarca sivri kemerin egemen olduğu bir mimaride kemer biçiminin dairesel yapıya dönüşmesidir. Eğri ve karşı eğrilerde kurulan bezemesel kemer sonları, klasik Batı sütun düzenlerinin tümüyle şerbet bir yorumuna dayanan sütun başlıkları güçlü bir yaratıcı iradeyi açığa vurur. Batıdan esinlendiği açık olan deniz tarağı, kartuş ve bitkisel motiflerin yorumu ela çok özgür bir tavırla yapılmıştır. Yabancı biçimlere olan ilginin gücü sütun başlıklarının yeni biçimlerinde kendini gösterir. Yüzyıllarca mukamaslı ve baklavalı sütun başlıkları yapmış olan taş ustaları şimdi iyonik sütun başlıklarından esinlenen, fakat onu taklit etmeyen başlık türleri yaratmışlardır. Geleneksel yapı öğelerinin değişmeleri de ilgi çekicidir. Örneğin barok ve rokoko dekorasyon sanatının nitelikli verileri arasında sayılması gereken ocakların biçimsel gelişmesi Topkapı Sarayımın odalarında izlenebilir. Önceleri klasik ocaklar biçiminde ve çeşme aymalarında görülen erken rokoko motiflerle bezenirken (Şehzadegân Mektebi'nde 17401ı yıllarda yapılmış olması muhtemel ocakla, III. Osman Köşkü'ndeki ocak), sonraları Avrupa şömineleri biçiminde ve daha plastik ve büyük boyutlu motiflerle bezenmişlerdir. Özellikle III. Selim döneminde yapılan şömineler geleneksel tipolojiden tümüyle uzaklaşmışlardır.

Barok döneminin olduğu kadar Osmanlı mimarisinin de en büyük anıtlarından biri Türkiye'nin Batılılaşması sürecini hızlandıran I. Mahmucl'un yaptırdığı Nuruosmaniye Camii'dir. Sonuna yetişemediği için kardeşi III. Osman'ın adını taşıyan bu görkemli külliyenin dış mimarisi gerçekten barok üslubun özelliklerini taşır. 1748-1755 arasında yapılan ve mimarı Simeón Kalfa adlı bir Rum olan cami, yarım eliptik bir kontura yakın poligonal avlusu, cami hariminden dışarı taşan çok kenarlı absidi, Osmanlı döneminin en plastik tamburu ve kubbeyi taşıyan büyük kemerlerin çok abartılmış içbükey profilleri, her cepheye uygulanmış zengin bir pilastr düzeni ve külliyenin bütün yapılarına egemen olan vurgulanmış heykelsiliği ile Türk kültüründe kendine özgü bir barok yorumudur. Bu yapı ile her zaman birlikte anımsanan Venedik'teki Santa Maria della Salute Kilisesi ile karşılaştırıldığında Osmanlı mimarisinin özgün kompozisyonu açıkça belirli olur. Öte yandan, üç tarafından galerilerle çevrili cami harimine girildiği zaman, bol ışık ve galeri katını üst kattan ayıran büyük korniş dışında Nuruosmaniye'yi klasik bir camiden ayıran büyük bir farklılık görülmez. Avrupa'da baroğu, klasiğin bir tür antitezi gibi gösteren mekân oyunları, belirsizlikler, "Chiaroscuro" denemeleri burada yoktur. Mimar, yapının dışında ve ayrıntılarda yeni bir üslup yaratmıştır. Fakat caminin içi işlevsel gereksinmenin ve alışılmışın dışına taşmamaktadır. Cami çalışmalarının daha başında sultanın, eskilerden farklı bir cami yaptırtmak istediğini biliyoruz. Bu amaca erişilmiştir. Fakat ulemanın yenilikler karşısındaki tutumu namaz hacminde çok değişik bir kompozisyon yapılmasına izin vermemiştir. Burada cami planlamasına getirilen bazı yenilikler de vardır. Büyük rampayı saklayan bir dış galeri ve onu hünkâr mahfiline bağlayan köprü, örneği bir daha görülmeyecek profiller ve motiflerle süslenmiş minare şerefeleri, büyük kapıların içini süsleyen garip "Rocaille" yorumları bu örnekteki gerçekten olağanüstü yaratma ve üretme ortamını ifade eder.

III. Mustafa'nın yaptırdığı Laleli Camii, Nuruosmaniye'nin üslubundaki keskin barok görüntüye sahip değildir. Klasik ölçülere daha yakındır. Mimarı Mehmed Tahir Ağa'nın bir yandan yenilikleri benimserken, geleneği de Simeon Kalfa kadar elinin tersiyle itmediğini gösterir. Sekizgen bir taşıyıcı sistemi, Edirne'deki Selimiye Camii'ndeki gibi çeperlerden uzaklaştırarak serbest bir baldaken elde eden mimar, Avrupalı bir 17. yy mimarının kolayca barok mekâna dönüştüreceği bu şemayı tümüyle geleneksel bir tutumla yorumlamıştır. Fakat sütun başlık-

larında, kapılarda, hattâ kubbe tamburunun payandalarında, kemer biçimlerinde yeni sözlüğü kullanmıştır. Bu dönemde mekân etkisinin klasikten ayrılan tarafı iç mekân ve kütlede yapının düşey boyutunun klasik döneme göre daha abartılmış olmasıdır. Bu eğilim 19- yy'da da sürer. Cami tasarımının baroklaşması Ayazma Camii(->), Selimiye Camii(->) ve II. Mahmudün Tophane'deki Nusretiye Camii'nde de devam eder. Nuruosmaniye'nin güçlü tasarımından sonra barok formüllere en çok yaklaşan 1826'da tamamlanan Nusretiye Camii'dir. Ne var ki, kompozisyonun barok karakterine karşın bu sonuncu caminin ayrıntıları o zaman moda olan ampir üslubundadır.

Türbelerde, çeşme ve sebillerde ve hemen her tür yapıda çoğu kez geleneksel yapı şemalarının kullanılmasına karşı bezeme sözlüğü rokoko olmuştur. Bu sözlüğün yaygınlaşmasında çeşme ve sebil yapılarının büyük bir etkisi olduğu söylenebilir. Çeşme yapımının yoğunlaşması Lale Devri'nden başlayarak kentin yeni su tesisleriyle donatılmasıyla başlamıştır. Kent, 18. yy'dan başlayarak daha fazla sur dışında büyüme eğilimi göstermiş, bu da suyollarının ve onlara bağlı olarak çeşmelerin artmasına neden olmuştur. Gerçekten de çeşme aynalarında rokoko bezemenin bütün aşamalarını izlemek olasıdır. Bu yapı yoğunluğu çeşme ve sebil tasarımını da etkilemiş ve 18. yy Osmanlı mimarisinin mücevherleri diyebileceğimiz sebil ve çeşmeler kentin birçok noktasını şenlendirmiştir. Bugün de kent mekânının en ilginç köşeleri onlarla süslüdür.

Özellikle sultanların ve saray çevresinin yeni yaptırdıkları konutlarda yeni üslup en görkemli örneklerini vermiş olmalıdır. Ne yazık ki. Topkapı Sarayı ve Tersane Kasrı dışında Boğaziçi'ni ve Halic'i çevreleyen ve eski gravürlerden aşina olduğumuz büyük sahilsaray komplekslerinden hiçbir örnek kalmamıştır. 18. yy sonlarında İstanbul'u ziyaret eden Dallavvay bu saraylarda gördüğü XV. Louis üslubundaki bezemeler karşısındaki şaşkınlığını dile getirir. Melling'in desenlerinde büyük sahilhanelerin geleneksel üsluplarını sürdüren dış mimarileri yanında. Doğulu ya da bilerek egzotik bir zevkle, fakat ithal motiflerle yapılmış zengin tavan ve duvar bezemeleri görülür. 19. yy'da İstanbul'a gelen ve bu sarayları görme olanağı bulan Bartlett(->), Allom gibi ressamların gezi kitaplarını süsleyen gravür tekniğinde basılmış resimlerinde de bu zengin iç dekorasyonun biraz abartılı örnekleri vardır.

19- yy'da sarayın ve çevresinin, hemen çoğu Ermeni olan mimarları, barok üslupta saraylar, konaklar ve kamu yapıları inşa etmişlerdir. En ünlüsü Abdülmecid'in Dolmabahçe Sarayı(-0 olan bu ağır barok zevkli klassizan yapılar. 18. yy'ın narinliğinden ve desen kıvraklığından uzaklaşarak Lale Devri ve rokoko bezemesinin egemen olduğu bir oyun ve elegans havasını egzotik bir cengel görünümüne sokmuştur. Bu geç barok üsluba "azınlık baroğu" adını verebiliriz. 19. yy'da İstanbul'un büyük Levanten nüfusu da bu akımın yayılmasında etkili olmuştur. Genelde mimaride ve mimari bezemede, enteryörlerin boyalı bezemelerinde kesin bir egemenlik kuran bu üslup, küçük sanatları da etkilemiş, maden ve ağaç işçiliğinde barok üslubu benimsemiştir. Öna karşın dokuma, özellikle halı, hat, tezhip gibi alanlarda bu etki görülmez. Sivil mimaride ise neobarok öğeler 19. yy Türk seçmeci tasarımının vazgeçilmez öğeleridir.

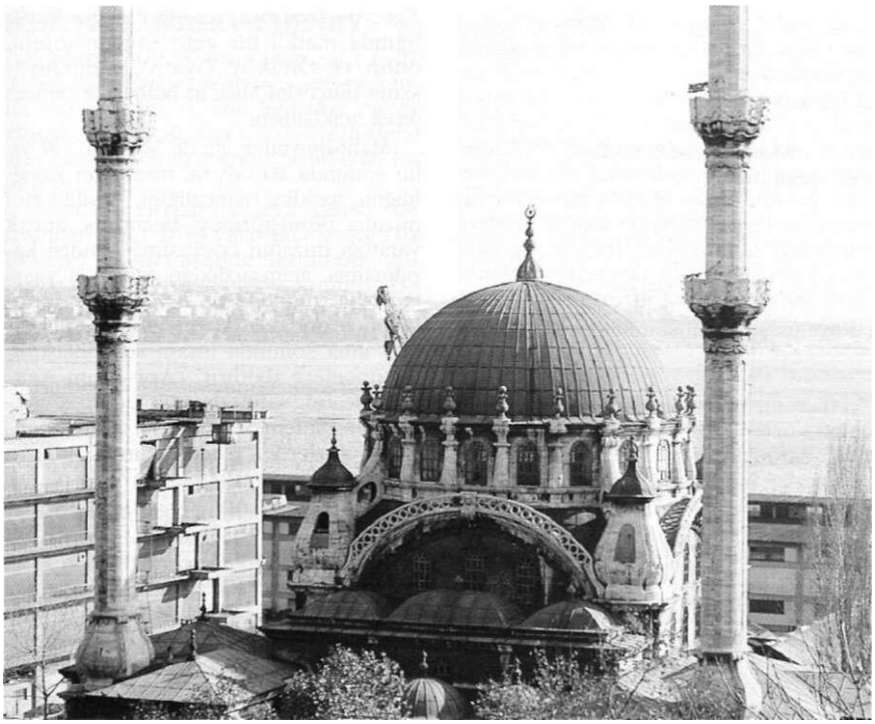

Ampir dönemin barok nitelikler taşıyan en önemli dini yapısı olan Nusretiye Camii'nin bir görünümü.
Doğan Kuban

Bu yeni üslupta bütün bezeme sözlüğünün köklü değişiminin getirdiği yeniliklerin ötesinde açığa vurulan bir zenginlik merakından da söz etmek gerekir. Bu merak yine bir Batılılaşma gösterisi olarak yorumlanabilir. Şimdiye kadar anıtsal mimaride olduğu kadar, konutlarında da gösterişe önem vermeyen, en azından onu halka göstermeyen saray ve idareci sınıf, bundan böyle görkemli bir dışavurumculuk sergiler. Yapılar giderek daha çok bezenir. Boyutlar büyür. Alışılmamış bir aristokratik tavır, üst tabakanın yapılarına yansımaya başlar. Bu dışa dönüşün sanatsal ifadesidir. Bu gelişme, kuşkusuz, her zaman aynı şekilde vurgulanmamıştır. Klasik kültürün ağır bastığı durumlar da vardır. Fakat rokoko ve barok Osmanlı sanat kültürünün bir tür nesnelleşmesi ve toplum yaşamındaki dış dünyaya açılmaya karar veren eğilimlerin dışavurması demektir. Bu Türk-İslam toplum yapısında ilk ve en büyük Batılılaşma akımıdır.

18. yy'ın ikinci çeyreğinde genelleşen rokoko bezeme ağırlıklı barok üslubun Türkiye'deki yorumu, Batı kaynaklı olmasına karşın, kendine özgüdür. Çünkü bu üslup Batı'daki gibi Rönesans'ı izlememiş, fakat klasik Osmanlı mimarisine aşılanmıştır. Bu nedenle de dünyadaki barok sanat üslupları içinde başka eşi olmayan bir tasarım ortamını dile getirir. Bütün bezeme sözlüğü Batı kökenli olmasına karşın, Avrupa'daki barok tasarım düzenine egemen olan klasik temeller, Türkiye'de olmadığı için yüzey tasarımını yönlendiren düzenlemeler sadece Türkiye'de görülür. Bunların Batılı kompozisyonlara yaklaşması 19- yy'da Avrupa ile kültür ve sanat iletişiminin daha artmasından ve Napoleon dönemi klasisizminin Türkiye'de etkili olmasından sonra gerçekleşmiştir. Böylece saraydaki rokoko bezemelerle başlayan ve kısa sürede halk sanatına etkili olan yeni üslup, giderek baroklaşmış, bu barok 19. yy başlarında klasik çizgilerle buluşmuş, bütün 19. yy boyunca, diğer üsluplarla birlikte yaşamını sürdürmüş, yüzyıl sonunda art nouveau(->) eğilimleriyle de karışarak Türkiye'de tasarımın sürekli bir bileşeni olmuştur.

Bibi. Kuban, *Barok;* A. Arel, *18. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İst., 1975.

DOĞAN KUBAN

BARONYAN, HAGOP

(19 Kasım 1843, Edirne - 27 Mayıs 1891, İstanbul) İstanbul yaşamını tüm yönleriyle ele alan; toplumsal kuruluşları, aydını, din adamını, tüccarı, hekimi, aile yapısını, çarşıyı, özellikle cemaatine mensup kişileri acımasızca eleştiren ga-

zeteci ve Ermeni edebiyatının ünlü mizah ustası.

Sınırlı olan okul eğitimini Rumca. Fransızca ve İtalyancayla zenginleştirmiş, eski Yunan edebiyatını, mitolojisini ve Fransız edebiyatını incelemiş, yeteneği ve özel çalışmalarıyla iyi bir eğitim düzeyine erişmiştir. 1863'te İstanbul'a gelerek, muhasip, sekreter, aktar, öğretmen olarak türlü işlerde çalışmış, bu arada çevresindeki insanları, sosyal yaşamı dikkatle gözlemiş; toplumdaki yaralara parmak basmak amacıyla mizahı kendisine en uygun araç olarak seçmiş; basının, roman, hikâye veya şiirden daha etkili olduğunu düşünerek gazetecilik mesleğine atılmıştır. Konularını çoğunlukla İstanbul'un burjuva yaşamından seçmiştir. Ondaki halk sevgisi, ağalık fikrine ve onu temsil eden nüfuzlu kişilere şiddetli saldırılarda bulunmasına neden olmuş, kendisi bu sebeple, mesleki ve şahsi açıdan baskılara uğrayıp, yıpratılmıştır.

Dilin sadeleştirilmesine çalışmış, eski Ermenice dışında halkın anlayacağı bir dilin kullanılması gereğini savunmuş, Ermeniceden başka Osmanlıca veya Osmanlıca-Ermenice karışımı bir dille de hikâyeler yazmıştır. İlk eseri, yayımlanmamış olan "Yergu Derov Meg Zara'dır (İki Efendiye Bir Uşak). Başyazar olarak gazeteciliğe 1871'de *Yeprad'da* (Fırat) başlar, *Meğu* (Arı), *Hikâr* (Bilge) gazete ve dergileriyle sürdürür. 20 Mart 1874'te Türkçe yayımlamaya başladığı *Tiyatro* adlı mizah gazetesinin Ermenice nüshası da 6 Nisan 1874'te *Tadron* adıyla çıkmış, her ikisi de 1877'ye kadar yaşamlarını sürdürmüştür.

Eserlerinin çoğu makale, fıkra ve günceler halinde gazete sütunlarına dağılmış, bir bölümü kitap haline dönüştürülerek kaybolmaktan kurtulmuştur. *Azkayin Çoçerde* (1878) (Cemaatin İleri Gelenleri), dönemin İstanbul Ermenilerinin ileri gelenlerini, ünlülerini mizahi bir üslupla, olumlu, olumsuz yönleriyle ele almıştır. *Bıduyd Mı Bolso Tağerun Meç* (1880) (İstanbul'un Semtlerine Bir Gezinti), *Hoshosi Tseradedr* (Hoshos Notları). *Kağakavarutyan Vınasnerı* (1886-1888) (Adabın Zararları), *Ardının Desaranner* (Ailevi Manzaralar) tasvirler ve fikir yazılarıdır. En önemli öykü kitabı *Mezabadiv Mıuratsganner* (Muhterem Dilenciler); *Bağdasar Ağpar* (1886-1887) (Bağdasar Abi) ise tiyatro eseridir.

Baronyan. zenginleri küçümsemiş, bunların suni maskelerini çıkartıp onları gülünç bir hale sokmuştur. Kendisinin Moliere'den etkilendiği görülür. O sürekli, Tanrının sesi olarak kabul ettiği halkın sesini temsil etmeye çalışmıştır. Gazetecilik yıllarındaki baskılar nedeniyle bir süre de sembolist bir mizah yapmış, kişileri üstü örtülü olarak hayvan sembolleriyle vermiş, hayvanların özgün dünyasını tasvir ederken ustalıklı bir şekilde Yunan mitolojisinden yararlanmıştır. Başyapıtı sayılan *Azkayin Çoçerde,* nüfuzlu kişiler yer yer aşırılığa kaçan mizahi ayrıntılarla anlatılırken, bir dönemin özellikle İstanbul Ermenilerinin toplumsal ve kültürel yaşamı belgelendirilmiştir. *Bıduyd Mı Bolso Tağerun Meç'te* İstanbul'un irili ufaklı yaklaşık otuz dört semtinde cemaat yaşamı anlatılır; erkekler, meslekleri, rakı içme şekilleri; kadınlar, modaya düşkünlükleri, dedikodularıyla ele alınır; sokakların düzeni, semtlere göre halkın varlık düzeyi, din adamları, okullar, kiliseler, tüccarlar, balıkçılar, meyhaneler, eğlence yerleri, vapurlar vb ince eleştirilerle anlatılır. *Kagakavarutyan Vınasnerı'da* insanlara işkence edercesine yapılan ikramlar, örf ve âdetlerle alay edilmiş, özellikle seçilen eğitimli kişilerin nasıl nezaket kurbanları oldukları canlandırılmıştır. Ancak Baronyan'ın yerdiği nezaket "suniliktir" ki, kurbanını küçültmek, onun kişiliğini ve iradesini yok etmek için zenginin uyguladığı bir yöntem olarak gösterilir.

Baronyan, ilk yapıtları olan tiyatro eserlerinden sonra, bazı hikâyelerini de tiyatro tekniğiyle yazmıştır. Gazetecilik yıllarında da yabancı oyunlar sahnelenmesinin topluma fazla yararlı olamayacağını savunmuş, bu konuda Güllü Agopü(->) eleştirmiştir. Ancak Güllü Agop'un tiyatroya verdiği emeğin karşılığında maddi bir gelir sağlamadığını, onun ve Ortaköy Tiyatro Kumpanyası'nın bütçesini Mısır'ın bütçesine benzeterek açıklamıştır.

Mahrumiyetler içinde yaşanan 49 yılın sonunda Baronyan, insanların zavallılığını, haddini bilmezliğini, sinsiliklerini mizaha dönüştürmeyi becermiş, ancak yarattığı mizahın coşkusuna kendisi kapılmamış, acımasızlıkları şahsında yaşatarak hiç gülmemiştir. Baronyan'ın mizahı önce dudaklarda bir gülümseme yaratır ama sonunda insanı suskunlaştırır, düşüncelere daldırır. "Apisoğom Ağa" tiplemesini, sahnede gülmeden seyretmek ve dinlemek mümkün değildir, ancak o gözlerden uzaklaştığında aklımızda acınacak zavallı bir mahluk olarak kalır. "Bağdasar Abi" de aynı tiptir; mütevazı, saf, doğal kusurları olan, sosyal yaşamın çarkında şaşkınlaşmış, güçsüz kişilerden seçtiği diğer tipler gibi.

Baronyan'ın karakteri eserleriyle uyum içindedir. Namuslu, cesur ve asi bir ruhtur, yapıtları dürüstlük mührü taşır.

Bibi. H. Derantreasyan, *Mizah Edebiyatı ve H. Baronyan,* İst., 1961; R. Haddeler, *H. Baronyan'ın Samimiyeti İçinde,* İst., 1965; K. Pamukciyan, "Baronyan, Agop", *İSTA,* IV, 2122-2124.

SİLVA KUYUMCUYAN

" K A S I M P A J A " D A N

Bu semti gezmek için demirden bir maske gerekir insana. Bir sokağa mı girdin? Senin geldiğini gören sokağın kadınları, kızları pencerelere koşup fısıldaşmaya başlarlar.

- Hanım, şu karşıdan geleni tanıyor musun?
- Tanımam, hiç görmüşlüğüm yoktur.
- Bu sokakta birini mi arıyor acaba?
- Kimbilir?
- Yakışıklı bir genç.
- Ne güzel de saçları var.
- Bunun saçlarının neresi güzel? Şeytana benziyor.
- Bir de aptal aptal bakıyor.
- Yakasında da iki parmak yağ var, vapurda makineci midir, nedir?
- Ayağını öpeyim söyle, ayakları ne büyük değil mi?
- Yavaş konuş be, yaklaşıyor.
- Yaklaşsın.
- Gözleri de camlarda.
- Bu ne terbiyesiz adam.

Dikensiz gül olmadığı gibi, lağımsız bir Kasımpaşa da düşünülemez ve gülü seven dikenini de sevmelidir.

Gelin şu dar sokaklardan yukarı çıkıp "Yeniçeşme" denilen Ermeni mahallesine girelim. Yüzyıl önce basılmalarına rağmen yüzlerinde "Yeni Baskı" yazılan kitaplar gibi aynen. Semtin sokakları o kadar dardır ki, insan geçerken korse giydiğini sanıp, nefes alırken sıkıntı çekiyor. Evler birbirlerini o kadar büyük bir sevgiyle kucaklamışlar ki ne güneş ne de yağmur sokaktan geçenleri etkilemiyor.....

....Burada yabancı birinden bir saldırı olduğunda, erkekler geri çekilir, meydan güzel cinse (kadınlara) kalır onlar da yaklaşık bütün kavgalardan galip çıkarlar. Eğlence yeri yoktur, bir uzakta Okmeydanı Çayırı vardır ki buraya gelenlerin arasında da "sevgi" gezinir hep. Sokaklardan sinek dahi geçmez, dedikodu olacağını o da bilir çünkü.

Doktorlar için Kasımpaşa'nın havası çok iyidir, şehrimizde kaç defa kolera salgını olduysa, Kasımpaşa'da doğdu ve başka bir semtte öldü. Çok fakir doktorlar bu semtin havası sayesinde büyük zenginliklere sahip oldular.

H. Baronyan, *İstanbul Semtlerine Bir Gezinti* den

W. H. Bartlett'in Topkapı yakınlarındaki surları betimleyen bir deseni.
The Beauties ofihe Bosphorus, 1839-
Ara Güler fotoğraf arşivi

BARTLETT, WILLIAM HENRY

(26 Mart 1809, Kentishtoıvn - 13 Eylül 1854, Marsilya açıklarında gemide) Julia Pardoe'nin(->) *The Beauties of the Bosphorus* (Boğaziçi'nin Güzellikleri) adlı kitabındaki gravürleri hazırlayan İngiliz ressam.

Manzara ressamı olarak yetişti. İlk resimleri 1831-1833 yıllarında Londra'da Kraliyet Akademisi'nde sergilendi. Kitaplara çizdiği desenlerle tanındı. Bu alandaki istekler dolayısıyla birçok ülkeyi gezdi. Altı kez de Ortadoğu'da geziye çıktı.

Bartlett, J. Pardoe'nin kitabını resimlemek için 1835'te İstanbul'a geldi. Hazırladığı 87 gravür İstanbul'un o yıllardaki görünümünü aksettirmesi bakımından bugün için birer belge durumundadır. Çeliğe hakkedilerek basılmış bu gravürler değişik hakkakler tarafından işlendiğinden kaliteleri de farklıdır. Ayrıca hakkakler gravürleri zaman zaman orijinallerinden değişik biçimde işlemişlerdir.

İSTANBUL

HAKTI , CAN

(31 Ocak 1936, İstanbul) Futbolcu ve basketbolcu. Spora 12 yaşında Moda Spor Kulübü minikler takımında basketbol oynayarak başladı. 1955'te Fenerbahçe'ye geçti. **1** kez genç, 5 kez de A olmak üzere **6** kez basketbol milli takımı formasını giydi. Eski Fenerbahçeli futbolculardan Fikret Arıcan'ın teşvikiyle Fenerbahçe genç takımında futbola başladı. **1956**'da A takımına yükseldi. İki sezon futbolla basketbolü bir arada yürüttükten sonra futbolu tercih ederek basketbolü bıraktı ve profesyonel futbolculuğa geçti. 1961'de İtalya'nın Fiorentina kulübüne transfer oldu. **1963**'te Venezia'ya, **1965**'te de Lazio'ya geçti. İtalya'da futbol oynadığı dönemde, Avrupa çapında üne kavuştu. **1967**'de Fenerbahçe'ye döndü. **1970**'te futbolu bırakana kadar Fenerbahçe'nin kaptanlığını yaptı. Futbol hayatında 28 kez milli oldu, **5** kez de milli takım kaptanlığı yaptı. **326** kez Fenerbahçe formasını giyen Bartu, üstün futbol tekniği, zarif oyunu ve renkli kişiliğiyle o dönemin en popüler futbolcularından biri oldu.

1958'de Romanya-Türkiye Avrupa Kupası maçında sakatlanan Turgay'm yerine son **7** dakikada kaleye geçmesi, Fenerbahçe formasıyla Galatasaray'a karşı hem bir futbol, hem de bir basketbol karşılaşmasında aynı gün içinde oynaması spor yaşamının ilginç olaylarıdır. Sporculuğu bıraktığından beri İstanbul gazetelerinde spor yazarlığı yapmaktadır.

A. SELÇUK SAKAOĞLU

BARUT, ABDİ İBRAHİM

(1888, Selanik - 1926, İstanbul) 1908' de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin eczacı sınıfından diploma aldı. Bir süre Selanik'te bir İngiliz hazır ilaç yapım laboratuvarında çalıştı, sonra İstanbul'a dönerek 1912'de Küçükmustafapaşa semtinde bir eczane açtı.

1916'dan itibaren eczanesinin laboratuvarmda tıbbi müstahzar yapmaya başladı. İlk müstahzarları kuvvet şurubu (şaraplı kınakına), Müshil Nadir ve Bromo-Valerin Nadir olmuştur. 1919'da eczanesini kapatarak Abdi İbrahim Laboratuvarı'm (Mahmutpaşa, Tarakçılar, Büyük Yeni Han, no. 9) açmış ve bütün çalışmasını tıbbi müstahzar yapımına vermiştir. Bir süre sonra laboratuvar Çemberlitaş semtine (Peykhane Sokağı, Osmanbey Sitesi) taşınmıştır.

Abdi İbrahim böbrek hastalığı yüzünden 1926'da vefat etmiştir. Mezarı Üsküdar'da Bülbülderesi Kabristanı'ndadır.

Abdi İbrahim'in vefatı üzerine laboratuvarın idaresini eşi Mehveş Hanım üstlenmiştir. Bu dönemde laboratuvarda genellikle galenik preparatlar yapılmıştır.

Abdi İbrahim'in oğlu İbrahim Hayri Barut (1916-1961) **1939**'da İstanbul Eczacı Mektebi'nden diploma almış ve hemen laboratuvarın yönetimini üstlen-

mistir. Bu dönemde laboratuvar büyük bir gelişme göstermiş, geniş bir kullanımı olan zerk çözeltileri yanında 40 kadar tıbbi müstahzar yapımını da gerçekleştirmiştir. Abdi İbrahim Laboratuvarı. 1952'de ilaç imali için özel olarak yapılmış olan, Vefa semtindeki binaya (Revani Çelebi Sokağı, no. 5) geçmiş ve yaptığı tıbbi müstahzar adedini 80 civarına çıkarmıştır.

İbrahim Hayri Barut 5 Mart 196 i tarihinde bir kalp yetmezliği sonucu vefat etmiş ve laboratuvarın idaresi Abdi İbrahim'in hekim olan kızının eşi Dr. Mekin Alpay tarafından üstlenilmiştir. İbrahim Hayri Barutun oğlu Nezih Barut 1976'da İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nden mezun olarak laboratuvarın yönetimini ele almıştır.

Abdi İbrahim tarafından 1919'da kurulan Abdi İbrahim Laboratuvarı bugün Abdi İbrahim İlaç ve Ticaret AŞ ismi altında hazır ilaç yapımını sürdürmektedir.

TURHAN BAYTOP

BARUTHANELER

İstanbul'da Osmanlı döneminde ilk baruthane, Atmeydanı'ndaki(->) Güngörmez Tekkesi yakınlarında faaliyete geçmiştir. Belgelerde kesinlik olmadığı için, buranın tarihini II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) kadar götürmek mümkündür. 1490'da bir yıldırım düşmesi sonucu meydana gelen ve civarındaki dört mahalle ile sakinlerinin büyük zarar görmesine yol açan patlamada yok olan Atmeydanı Barutfıanesi'nin yerine, Kâğıthane'de, II. Bayezid (hd 1481-1512) tarafından ikinci bir baruthane inşa ettirildi. Önceleri ahşap olarak yapılan bina, sonra olası kazaları önlemek amacıyla kagire çevrildi ve kurşunla kaplandı. Bu dönemde yapının kubbesiz olduğu sanılmaktadır. I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) yapılan bu değişikliklere ilaveten, buraya Cebehane Ocağı'ndan. barutçubaşı. barutçu kethüdası, gereği kadar barutçu çavuşu ve 200 nefer memur edilmişti. Kâğıthane Baruthanesinde, her biri onar kantarlık yüze yakın tunç dibek (havan) bulunuyor, imalat su ile işleyen çarklarla yapılıyordu. Yeterli bilgi olmamasına rağmen, buranın Sultan İbrahim dönemi sonuna kadar (1648) faaliyette bulunduğu sanılmaktadır.

IV. Mehmed (Avcı) zamanında (1648-168") donanmanın yenilenmesi sırasında, artan barut ihtiyacını karşılamak üzere. İzmir, Gelibolu ve Selanik baruthanelerine ilaveten. Şehremini Çarşısı civarında yeni bir baruthane daha yapılmıştı. Eylül 1698'de. çarkların sıçrattığı bir kıvılcım sonucu meydana gelen büyük patlamada burası yok olduğu gibi, *Tarih-i Raşid'e* göre. 310 kantar barutun tutuşması ile, ameleden yedi kişi ölmüş, 22 çark beygiri telef olmuş ve civarda bulunan 425 kadar ev yıkılmıştı. Ayrıca, Aksaray ve Fatih Camii ve Silivrikapı dolaylarına kadar zemini yüksekçe olan ev ve camilerin yukarı kısımları zarar görmüştü. Bazı kaynaklarda, aynı patlamanın, Hatice ve Beyhan sultanlara ait sarayların cam ve çerçevelerinin tahrip olmasına ve tavanlarının zarar görmesine neden olduğu belirtilmektedir.

Şehremini Bamthanesi'nin de yok olması üzerine, 1699'da Makriköy'de (bugün Bakırköy) İskender Çelebi Bahçesi denilen yerde yeni bir baruthane inşa edildi. Yeni baruthane için önce, su kaynakları barut imali açısından çok uygun olduğundan. Kâğıthane düşünülmüşken, burası gezinti yeri olarak ünlendiği için çıkacak bir yangının büyük bir felakete neden olacağı göz önüne alınarak Bakırköy'deki bu bahçe seçilmiştir.

Genellikle tarihi belgelerde İstanbul Baaıthanesi olarak adlandırılan Bakırköy Baruthanesi 1699'dan 1726ya kadar faaliyet göstermişse de. yine büyük bir yangınla harap olmuştu. Barut imalinde kullanılan güherçilenin temininde meydana gelen büyük güçlüklere rağmen, Bakırköy Baruthanesi, geçirdiği tamirler sonucu faaliyetine devam etmiştir.

Bakırköy Baruthanesi yapı topluluğundan günümüze kalmış bir kule.
Erkin Emiroğlu

Baruthaneler III. Selim döneminde (1789-1807) kurulan Baruthane Nazırlığı'na bağlanmış, padişahın imalini istediği kaliteli barut ancak 1796'da elde edilmişti. Mehmed Şerif Efendimin nazırlığı zamanında, Bakırköy Baruthanesi yenilenmiş, senelik 1.500 kantar mağşuş barut imali 2-3 katına çıkarılmıştı. Tanzimat döneminde baruthane yeni eklerle genişletilmişti. Daha sonra Tophane'ye bağlanan baruthane Cumhuriyet döneminde Askeri Fabrikalar İdaresi'ne geçmiş, 1955'te de Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu'na devredilmiştir. Tesisler artık çalışır durumda olmadığından, kurum, bu geniş araziyi Türkiye Emlak ve Kredi Bankası'na (bugün Türkiye Emlak Bankası) satmıştır. Arazide bugün Ataköy(-*) kuruludur. Baruthaneden kalan binalardan biri ise yakın dönemde onarılarak Yunus Emre Kültür Merkezi adıyla hizmete girmiştir.

İstanbul'daki baruthanelerin sonuncusu Küçükçekmece Gölü'nün kuzeyinde, Yarımburgaz mağaralarının yakınında bulunan Azadlı Baruthanesi'dir. 1794'te baruthane nazırı olan Mehmed Şerif Efendi, su kaynakları açısından zengin bu yörede yeni bir baruthane inşasına girişmiştir. Kısa sürede üretime geçen Azadlı Bamthanesi'nin çevresi daha önceki kazalar düşünülerek, sıkı denetim altında tutulmuş, baruthanede görevli kişiler çoğunlukla çadırlarda barındırılmıştır. Ancak Küçükçekmece boğazının genellikle kapalı olması yüzünden barut imali için gerekli olan güherçile, kükürt, kömür ve odunun taşınması güçlükle yapılmış, elde edilen barutun Bakırköy Baruthanesine gönderilmesinde de aksaklıklarla karşılaşılmıştır. Azadlı Baruthanesi 1800'de Arakel Usta tarafından tamir edilmiş, çarkları ve mengenehanesi yenilenmiş, ocak kapakları sağlamlaş-

Ataköy'deki baruthane binası.
Erkin Emiroglu

tırılmıştır. 1819'daki tamirde çarklar, perdah yerleri, köşkler ve havuzlar; barut ezmeye ve pişirmeye mahsus tokmakhane ve kazan ocakları; kalhaneler, güherçile tavaları, ambarlar, mahzenler cami ve görevlilerin kaldıkları yerler; dükkânlar ve karakollar baştan aşağı elden geçirilmiştir.

1836'da, Azadlı Baruthanesi, Bakırköy Baruthanesi ile birlikte yeniden tamir görerek, İngiltere'den satın alınan yeni alet ve edevat ile donatılmıştı. Londra' dan getirilen tulumbaların açılması için yüz okkalık demir kirişler konulması, güherçile şerbetinin havalandırılması için olukların yapılması, dumanın atılması için baca yapımı bu dönemde olmuştur.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus askerlerince tahrip edilen ve bu tarihten sonra kullanılmayan Azadlı Baruthanesi'nin bulunduğu alan ise, II. Meşrutiyet yıllarında Resneli Niyazi Bey' e verilmiş, 1950'lere kadar ailenin elinde kalan arsa, sonunda mirasçılar tarafından çeşitli kişilere satılmış, yerine siteler inşa edilmiştir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 483-484, 564; T. Esencan, *Nizam-t Cedid'den Evvel ve Sonra Türk Topçuluğu ve Kaynakları,* Ankara. 1946, s. 48-51; M. Erdoğan, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* II, 1956. s. 115-138; S. Eyice, "Tarihde Kücükcekmece", *GDAAD.* S. 6-7 (1977-1978), s. 78-79, 112-113; R. E. Kocu, "Baruthane", *İSTA,* IV, 2130-2131; S. Eyice, "Baruthane", *DİA,* V, 94-96.

İSTANBUL

BASIMEVLERİ

bak. MATBAALAR

BASIN

Bizans'ta olduğu gibi Osmanlı döneminde de İstanbul bir başkent olmanın ötesinde siyasi, edebi, sanatsal her türlü fikir üretiminin ve ekonomik yönlendirmenin merkeziydi. Dolayısıyla basın gibi toplumsal boyutlu bir olgu belirdiğinde bunun İstanbul'da çabucak kökleşmesi doğaldı. Ancak Osmanlı toplumunun 19- \T Avrupa'sından farklılığı kadar. İstanbul'un özellikleri de basıntoplum bağdaşmasının farklı şekilde gerçekleşmesine sebep oldu. İstanbul, Bizans'a başkent olduğundan beri, yüksek düzeyde tüketici, taşranın üretimiyle kendini besleten bir niteliğe sahipti. Oysa basın Avrupa'da, yüksek üretim ve bunlara pazar arama mekanizmasının aracı olarak belirmişti.

Osmanlı toplumu basınla ilgilenmeye başladığında, basın Batıda siyaseti ekonominin hizmetine sokmuş ve bu amaçla kamuoyu oluşturmada tam anlamıyla kurumlaşmıştı. İstanbul ise ekonomiyi siyasete bağımlılaştırma geleneğine sahipti. Bu yüzden Osmanlı devletinde basın önce İzmir'de kurulup gelişmiştir. Etkisi pek sınırlı kalmış olan Fransız Elçiliği'nin 1795 ve 1796'daki yayınlarını ciddi bir basın başlangıcı saymak mümkün değildir (bak. Fransızca basın). Gerçek başlangıç, 1 Kasım 1831'de *Takvim-i Vekayi(->)* ve beş gün sonra da bunun Fransızca nüshasının çıkmasıdır. İlk damganın siyasi ağırlıklı olmasının yanışını, bütün Osmanlı ülkesinde kitaba dayalı kültürün geleceğini de İstanbul'la basının ilişkisi biçimlendirmiştir. Basımevi İstanbul'a 1727'de gelmişse de 1830'lara kadar basın ürünü olarak kitap gayet sınırlı kalmıştır. 1830 sonrasında da, kitapta artış yavaştır. Avrupa'nın Rönesans'la başlayan değişmesi kitaba dayalı (kitap kültürlü) ve uzun perspektifli olmuş; gazeteye apayrı, güncel ve kısa vadeli bir görev verilmiştir. İstanbul'da ise gazete kitleye mal olma yolunda daha ilk adımdan kitabı aşmış, dolayısıyla gazete kültürü, Tanzimat'la başlatılan değişmede ağırlığı oluşturmuştur.

ترجمان احوال

İlk özel Türkçe gazete *Tercüman-ı Ahval* 'in 21 Ekim 1860 tarihli ilk sayısının birinci sayfasından ayrıntı. *Gözlem Yayınlan Arsit-i*

1831'den 1860'a kadar İstanbul'da toplam tirajları günde 200-300 olan dört Türkçe gazete ve dergiye karşılık yirmiden fazla Fransızca, Rumca, Ermenice, vb yayın çıkmıştır (toplam tirajları 2.000 kadar).

Yan resmi olan ve bir İngiliz tarafından çıkarılan *Ceride-i Havadis'e(->)* yayın izninin verilmesi 1830-1840'larda gazeteci olarak yabancıların İstanbul'da etkili olduklarını gösterir. Yabancı gazetecilerin ayrıcalıklı sayılması *Ceride-i Havadls'ten* sonra perçinlenmiştir. Türklere tanınmayan bu ayrıcalıktan yararlanabilmek için, çoğu gazeteci olan Yeni Osmanlıların toplantılarını bir Pera gazetesinde yaptıkları ve gerektiğinde bazı yazıları orada Fransızca yayımlattırdıktan sonra kendi gazetelerine aktardıkları bilinmektedir.

Tanzimat'ta, Türkçe basın, resmi niteliği sebebiyle Osmanlı bütünlüğüne, merkeziyetçiliğe dikkat ediyor, bu yolda kamuoyu oluşturmaya çalışıyordu. İstanbul Türkçesinin taşraya yaygınlaştırılması ve imlasının kesinleştirilmesi çabaları da bu dönemde başlatılmıştı. Türk gazetecilerin çoğu Tercüme Odası'nda çalışan memurlardı. Fransızlar Babıâli' den maddi yardım gören profesyonel' yazarlar, azınlık gazetecileri ise matbaacı, öğretmen ya da avukat gibi özel girişimcilerdi. Dönemin iki önemli ama az etkili Türkçe gazetesi *Takvim-i Vekayi* ile *Ceride-i Havadis* 'ti.

Babıâli'den destek almayan, bağımsız ilk Türkçe gazete olan *Tercüman-ı Ahval'm* 21 Ekim 1860'ta çıkışıyla başlayan dinamik dönemde, gazete sayısının hızla arttığı görülür. 1860-1878 arasında 130 yeni gazete ve dergi çıkmıştır. 1873'te İstanbul'da 13'ü Türkçe olan 43 yayın vardı ve 19'u günlüktü. Günlük toplam tirajın 10.000'e vardığı, bazı çok önemli olaylarda tek bir gazetenin 20.000 tiraja kadar ulaştığı görülür. Artık İstanbul, gerçek anlamda modern kamuoyu oluşturma araçlarına sahip bir merkez haline gelmiştir. Türkçenin olduğu gibi, Rum (Yunan), Ermeni, Arap, Bulgar basınlarının da merkezi İstanbul'dur. Anadolu'da yaşamış, anadilleri Türkçe olan ama yazıda Rum ve Ermeni harflerini kullanan Hıristiyan vatandaşların nitelik ve nicelikçe önemli yayınlarının merkezi de İstanbul'dur.

O dönemde gazetenin haber vermekten çok bir eğitim aracı olduğu düşüncesi, hem gazetecilerde hem de devlet yöneticilerinde hâkimdi. 1851'de İstanbul' da Grek harfleriyle Türkçe (Karamanlıca) *Anatoli(->)* gazetesini çıkaran Misailidis, 1872'de yayımlanan *Temaşa-i Dünya* adlı romanında İstanbul'un yoğun yayınlarından, çok sayıdaki gazete ve kitaplardan Anadolu'nun henüz yeterince yararlanamadığına işaret etmektedir.

1870-1878 arasında, İstanbul basın mensupları baskı ve şiddeti giderek artan bir basın rejiminin oluşumunu bizzat yaşamışlardır. Gazete ve dergilerin sürekli kapatılması, yazarların memuriyetle Anadolu'ya dağıtılması sonucunda ilk kez Avrupa'da beliren bir sürgün basınıyla *(Hürriyet, Muhbir)* ülke dışından kamuoyu oluşturulabileceği fark edilmiştir. Sürgün dönüşünde, Yeni Osmanlılar, Babıâli tarafını tercih etmeye başladılar. Mesela Ahmed Midhat, bası-

1870-1878 arasındaki dönemin başlıca gazetelerinden *İbret'in 22* Haziran 1872 tarihli 2. sayısı (solda) ile ilk mizah yayını *Letaif-iAsar'm* 19 Mart 1871 tarihli 12. sayısı.
Gözlem Yayınlan Arşivi (sol); Turgut Çeviker. Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü, 1, s. 122

mevini Ebussuud Caddesi'ne taşıdı. Bu oluşum hükümeti daha da katı davranmaya yöneltti. 1873'te bütün radikal yazarlar İstanbul'dan uzaklaştırıldı.

Pek az istisna dışında dönemin Türk gazetecileri yine memurlardan çıkmaktadır. Bu sebeple merkeziyetçi ve devlet etrafında bütünleşiri politika devam etmiştir, ama hükümetin uygulamalarına yönelik eleştiriler de belirmiştir. Yeni Osmanlılar adı altında gruplaşan ve aralarında Ali Suavi gibi eylemciler de bulunan bu devrimci kesim, anayasaya ve parlamenter rejime erişilmesinde etkili olmuş, hem taşrayı hem de bütün cemaatlerin aydınlarını etkilemiştir. Böylece İstanbul basını, dinamik bir kamuoyu oluşması yolunda bütün Osmanlı, hattâ Osmanlı dışındaki Müslüman toplumların merkezi olmuştur.

Döneme damgasını vuran Türkçe basın arasında gazete olarak *Tercüman-ı Ahval, Tasvir-i Efkar, İbret, Basiret, Muhbir,* dergi olarak *Mecmua-i Fünun,* ilk kadın yayını *Kevkeb-i Şarki,* ilk çocuk yayını *Mümeyyiz,* ilk mizah yayını *Letaif-i Asar,* ilk resimli yayın *Ayine-i Vatan* dikkati çeker. *Diyojen, Hayal* gibi önemli mizah dergileri de vardır. Önde gelen gazeteciler olarak Agâh, Şinasi, Ziya, Namık Kemal, Ali Suavi, Basiretçi Ali sayılabilir. Bütün bu kişiler ve gazeteler basın özgürlüğü kavramını bütün Osmanlı cemaatlerine benimseten araçlar olmuşlardır. Yani siyasi yanları ağır basmış, ekonomi konularında etkinlik yine Fransızca gazetelerde kalmıştır.

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) basınının biçimlenişi, 1877-1878 yenilgisiyle Rusların İstanbul'un içine kadar girmesi ve arkasından Tunus (1881) ve Mısır'ın (1882) Fransa ve İngiltere tarafından işgalinin sonucudur. İçerideki ayrılıkçı akımlar doruğa ulaşırken, Avrupa'da da Türkü geldiği Asya'ya geri gönderme kampanyaları yoğunlaşmıştır. Rejim, parçalanmayı frenlemek için basının siyasetle ilgilenmesini, hele radikal bir çizgi izlemesini kesin olarak yasaklamıştır. Sıkı bir kontrol (sansür) ve yasaklama sistemi kurulmuştur. Böylece gazetecilik çekici bir meslek olmaktan çıkarılmıştır. Nitekim 1879-1887 arasında İstanbul'da her yıl ortalama 9-10 yeni yayma rastlanırken 1888-1908 arasında yılda sadece bir yeni yayın görülmektedir. Buna karşılık tirajlarda artma vardır. Günde ortalama 10.000 aşılmıştır. Kontrol altına sokulan yerli Fransızca ve İngilizce gazeteler etkinliklerini kaybederken ithal edilen Avrupa gazetelerinin sayısı büyük ölçüde artmıştır. Türkçe ve azınlık basınlarının radikal olanları da İstanbul'u terk edip gazete ve dergilerini ülke dışında yayımlamaya başlamışlardır. Böylece İstanbul, Rum, Ermeni, Arap basınlarının merkezi olmaktan çıkmış ama Türkçenin yamsıra Farsça ve kısmen Yahudice basının merkezi olmuştur. Bu son ikisi Osmanlı'yla iyi geçinmeye çalışmışlardır.

1877-1878'in felaket havasını şahsen yaşamamış genç nesil basın ve düşünce hayatında belirmeye başlayınca, sorunlara çözüm getirilmeyen yasaklamaların uzun vadede daha fazla zarar vereceğine haklı olarak inandıklarından, baskılara yeniden tepki başladı. Bir önceki neslin simgesi Namık Kemal'in yazı ve şiirleri ellerde gizlice dolaşıyordu. Bu tepki İstanbul'da ifade olanağı bulamayınca "sürgün devrimci" yayınlara dönüştü. Bunun tam tersi bir düşünceyle, istedikleri kışkırtmayı sağlayamayan ve devletin dengesini sarsamayan yabancı ve azınlık çevreleri de dışarıdan basın kampanyaları başlatarak Jön Türklerin paraleline girdiler. Böylece iki kanaldan İstanbul'a gazete akımı başladı.

Sansür, yerli Fransızca gazetelerin eskisi gibi açık eleştiri yapmasına ve olayların içyüzlerini yazmasına izin vermediğinden bu dönemde ülkede satılan Avrupa gazetelerinin sayısında büyük bir artış görüldü. Bunlar yerli gazetelere yasaklanan haberleri bütün ayrıntılarıyla verdiklerinden, olayların içyüzlerini öğrenmek isteyenler için gerçek kaynak oluyorlardı. Bunlara da sık sık satış yasağı konuyordu. Engellemeyi aşmak için, ülke dışındaki yerli kökenli gazetelerle Avrupa gazeteleri, ülkeye yabancı postalar aracılığıyla gizlice sokulup dağıtılmaya başlandı. Yabancı postalar ve kişiler kapitülasyonların koruması altında olduğundan Osmanlı hükümetinin bunları engelleme çabaları son derece etkisiz kaldı.

II. Abdülhamid döneminde de, birkaç patron dışında sadece gazetecilikten geçinebilen fazla kimse yoktu. Genellikle sivrilen yazarlara resmi dairelerde memurluk veriliyor, böylece iktidara bağımlı halde yaşamaları sağlanıyordu. Buna rağmen gazeteciliğin bir meslek haline gelmesinde bu dönemde önemli aşamalar kaydedildi. Öncelikle İstanbul içi ve taşra muhabir (o dönemki deyimle muhbir) örgütlenmesi güçlendi. Taşradan muntazam haber yollayanlar arttığı gibi, İstanbul içindeki sabit ve seyyar muhbirlerin sayısı da bazı gazetelerde 15'e kadar çıktı. Bunların bazıları binek atlarıyla semt semt dolaşır, kahvehanelerden haber toplar ve not haline getirip belirli yerlerdeki tulumbacılar aracılığıyla gazetelere ulaştırırlardı. Gazetedeki yazı işleri kadrosunun görevi bunları "gazeteci lisanına" dönüştürmekti.

Engelleyiciliğinin yamsıra II. Abdülhamid rejiminin teşvikçi bir yanı da vardı. Kendisinden evvelkilerden daha yoğun ve sistemli olarak para dağıttığı ve gazeteci ve gazete satın aldığı için yasaklananlar dışındaki konularda önemli bir gelişme görüldü. Okumayı sevdiren siyaset dışı yazılar, tefrikalar, modern teknolojiye ait popüler bilgiler ön plana çıktı. Elli yıl sonrasında bile kalitesine zor erişilen resimli dergiler *(Servet-i Fünun* gibi) yayımlandı. Bunalım içindeki topluma dertlerini unutturan konular sunuldu. Çıplak kadın resmi bile "sanayi-i nefise" adı altında ilk kez bu dönemde sütunlarda yer aldı.

II. Abdülhamid döneminin başlıca yayınları *Tercüman-ı Hakikat, Sabah, İkdam, Tarik* gazeteleri, bellibaşlı yazarları Ahmed Midhat, Ahmed Rasim, Ahmed İhsan (Tokgöz), Mahmud Sadık, Diran Kelekyan'dı.

1908'de II. Meşrutiyet dönemine girilirken ülkedeki gazete ve dergilerin yarıya yakını (120'nin 52'si) İstanbul'da çıkıyor, ama etkinlik ve tiraj açısından tüm ülke basınının yüzde 90'ını oluşturuyordu. 23 Temmuz gecesi anayasanın ilanı öğrenilince İstanbul gazeteleri say-

falarını ön kontrol için sansür onayına göndermeyerek ortak eylemle basın özgürlüğünü kendileri getirmiş oldular. Bunu müthiş bir yayın furyası izledi. Yedi ay içinde bütün ülkede alman 730 yayın imtiyazının yarısından fazlası (377) İstanbul'a aitti. Yıllarca sürmüş suskunluğun acısını çıkarmak istercesine bunların hepsi siyaset arenasında seslerini duyurmak için birbirlerinden daha çok gürültü çıkarmaya başladılar. Günlük ortalama satış 20.000'i aştı. İstanbul'un radikalizmi taşranın da dinamikleşmesine yol açtı.

Sayıca artmanın yanısıra II. Meşruti - yet'te teknik açıdan da ilerleme görüldü. Elektriğin yaygınlaşmasıyla dizgi ve baskı makineleri modernleşti; haber toplamada, ilk kez *Tanin* tarafından olmak üzere, telefon kullanılmaya başlandı. Foto muhabirleri günün olayını gazetelere yetiştirmeyi başardılar. Meslek olarak gazetecilik yapanların yanma, bütün politikacılar da, gazetelerin başyazarı ya da imtiyaz sahibi olarak katıldılar. İlk kez gazetecilik eğitimi görmüş bir kişi de (Ahmet Emin Yalman, Amerika'da) Babıâli'de görev aldı. Böylelikle bir yandan en düzeysiz eleştiriler ve suçlamalar yapılırken bir yandan da günün en kaliteli kalemleri Babıâli'de birleşti. Mesleki örgütlenme açısından ilk adım da, Meşrutiyetin ilanıyla birlikte bir Osmanlı Matbuat Cemiyetimin kurulması için atıldı. Ancak Osmanlı başkentindeki basının içinde, her cemaatin her fraksiyonunun temsilcileri bulunduğundan bir çatı altında toplanabilmeleri, İttihat ve Te~ rakki'nin duruma tam hâkim olduğu 1914'ten önce gerçekleşemedi.

Birbirini izleyen Bosna, Bulgar, Girit olayları ile Trablus ve Balkan savaşları, azınlıkların ulusçu kampanyalarını hızlandırdığı oranda Türk kesiminin de kendini savunma içgüdüsünü artırdı. "Osmanlı birliği" reddeclilmemekle birlikte Türkçülük (özellikle 1913'ten itibaren) yoğunlaştı. Bu bunalımlı dönemlerde sürekli sıkıyönetim, basın özgürlüğünün işlemesini engelledi. Gazete kapatma ve gazeteci sürmeye ek olarak ilk kez gazeteciye suikast olayları da İstanbul'da yaşandı. 1909'da Ahmed Samim' in öldürülmesini Hasan Fehmi ve Zeki Bey'in öldürülmeleri izlemişti. Böylece Babıâli'de çalışmak önceki dönemlerden daha tehlikeli bir hal aldı. 1914'te I. Dünya Savaşı'na girilince yasaklamalar daha da arttı. Kâğıt ve malzeme sıkıntısı, resmi bildiriler dışında haber yazamamak yayın sayısını azalttı.

Dönemin sürekli gazeteleri olarak *Tanin, İkdam* ve *Sabah* ile her kapatıldığında isim değiştiren sayısız muhalif gazeteyi; ünlü gazeteciler arasında Hüseyin Cahid'i, Lütfi Fikriyi, Ali Kemal'i, karikatürist Cem'i belirtebiliriz.

Mütareke döneminde (1918-1922) İstanbul basım ilk kez yabancı güçlerin sansürü altına girdi. Türkçe dışı bütün basın Türk ulusunun mevlidini okuma yarışı içindeydi. Türkçe basın ise eski çekişmelerden tam kurtulamamıştı. Yine de az sayıdaki yayın *(Peyam, Sabah, Alemdar* gibi) dışında asıl büyük tiraja sahip olan Türkçe basın *(Akşam, Tasvir, Vakit, İleri, Yenigün, Güleryüz* gibi) bütün gücüyle Kuva-yı Milliye'yi destekledi, hattâ fiilen silah, insan ve haber desteğinde bulunan gazeteciler çıkardı (Velit Ebüzziya, Asım ve Hakkı Tarık Us gibi).

Milli Mücadelemin başarıyla sonuçlanması Türkçe dışı basının etkinliğini sıfıra indirirken, siyasi açıdan da Ankara'yı ön plana çıkararak İstanbul'un yüzyıllık egemenliğini tehdit etti. Bir ara Ankara-îstanbul çekişmesi su yüzüne çıkar gibi olmuşsa da sonuçta siyasal kararların Ankara'dan çıkması ama bütün ülkeye İstanbul basını aracılığıyla ve İstanbul'un kişiliği de eklenerek sunulmasında uzlaşma oldu. Ankara'nın bellibaşlı sözcülerinden *Yenigüriün* İstanbul'a nakledip *Cumhuriyet* adıyla bir dönemin en etkin gazetesi haline gelmesi bunun delilidir.

Ankara'nın etkinliğini tartışılmaz hale getiren, bellibaşlı İstanbul gazetelerinin sahip ya da başyazarlarının *(Cumhuriyet, Akşam, Vakit, Milliyet* vb) iktidarın milletvekilleri olmalarıydı. 1930'da Serbest Fırka ile yapılan çokpartili rejim denemesinde İstanbul'da sert bir muhalif basın *(Son Posta, Yarın* gibi) belirdi ve hem ekonomi, hem de basın özgürlüğü alanında eleştirilere girişti. Ancak deneme yarı yolda kesilince ya kapandılar ya da uyumlu bir çizgi izlemeye başladılar. İstanbul basınının bu bağımlılığı, meslek cemiyeti konusunda da görülür. Ekim 1922'de, Osmanlı Matbuat Cemiyeti, ismini Türk Matbuat Cemiyeti olarak değiştirdiyse de fazla varlık gösteremedi ve 1938'de lağvedilip yerine merkezi Ankara'da bulunan Türk Basın Birliği geçti, İstanbul bir şube sayıldı.

Basını CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) hükümetine bağımlı hale getiren sadece siyasi zorunluluk değil maddi zorlamaydı. Latin harflerine geçiş siyasi bir kararla çok kısa süreye sıkıştırılmıştı. Bu, devrimci atılım açısından bir başarıydı, fakat kitleler yeni harfe alışmcaya kadar yayın organlarının sürümü bir durgunluk döneminden geçecekti. Yeni harfler yüzünden basında yüzde 80'e yaklaşan bir satış kaybı oldu, mesela 44.000 tirajlı *Resimli Gazete'mn* satışı 100'e kadar düşmüştü. Hem yeni harf ve makinelerin alınması, hem de bekleyiş dönemini aşmak için devletten başka para sağlayacak mekanizma yoktu. Bu desteğin karşılığı bütün basının, devrimlerin ve yeni Türkiye'nin övgüsü-

جمهوريت

Baş Muharriri: Yunus Nâdi

Abone şeraiti

Galata Saray gâlip

Gâzi bastonu Galata Saray âldı

Gâzi günü

GECELEYİN SOKAKLAR

Gâzî hazretleri

reis-i cumhur hazretleri dün seraydaki mesai dairelerinde meşgûl olmuşlar-tir. gâzi hazretlerinin ba'zi vilayetlerde icrasını tesavvur buyurdukları seyahatın 10 eylulda başlaması ihtimali mevcuddur. sevgili gazimizin evvela Ankaraya teşrif ederek seyahat hatlarını oradan ta'yin buyurmaları agleb-i ihtimal-dir.

Yine ormanlara dair

Ankarada zafer bayramının tes'itine ait intibaât

Bu Başlıklardan hankisini beğeniyorsunuz

İzmir valisi dün gitti

CUMHURİYET

CUMHURİYET

Cumhuriyet

Cumhuriyet

Eski harflerden yeni harflere geçiş döneminde *Cumhuriyet* gazetesinin 1 Eylül 1928 tarihli sayısının ilk sayfası. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

1930'larda *Cumhuriyet* gazetesinin mürettiphanesi.
Salâhaddin Giz

nü sürekli yinelemesi olmuştur. Bir yandan da Türk insanına moral şırınga etme görevini üstlenmiştir. *Resimli Gazefe*'nin yerine çıkan *Yedigün'ün* üç yıl sonra 54.000 tiraja varması harf devriminin çabuk gerçekleştiğini gösterir.

Dönemin etkili gazeteleri arasında *Cumhuriyet, Vak-it, Akşam, Milliyet. Son Posta, Tan, Vatarii;* önemli gazetecileri arasında Yunus Nadi Abalıoğlu. Ahmet Emin Yalman, Necmeddin Sadak, Asım ve Hakkı Tarık Usü, Zekeriya ve Sabiha Sertel'i sayabiliriz.

İL Dünya Savaşı sırasındaki sıkıntılar ve şiddeti artan sansür, gazetecilerde basın özgürlüğü özlemlerini yükseltti. Bu arada hükümetin savaşan taraflar arasında yansız davranma politikasının bir yansıması olarak gazetelere üç ideolojiden birini (demokrasi, sosyalizm, faşizm) savunmakta sınırlı bir serbestlik tanınmıştı. Savaşa katılma yanlıları ile savaş karşıtları da ayrı bir polemik sürdürdüler. Bu tartışmaların sonucu olarak Babıâli'de sınırlı da olsa bir özgürlük havası esti ve çokpartili düzene geçilme kararı açıklandığında ön hazırlık niteliği taşıdı. Ancak demokrasinin gerektirdiği hoşgörünün eksikliği yine Babıâli yayınlarının polemikleriyle ortalığı kızıştırdı ve bunun ilk kurbanı, *Tan* gazetesinin binası ve makinelerinin "milliyetçilik adına" tahrip edilmesi oldu (1945).

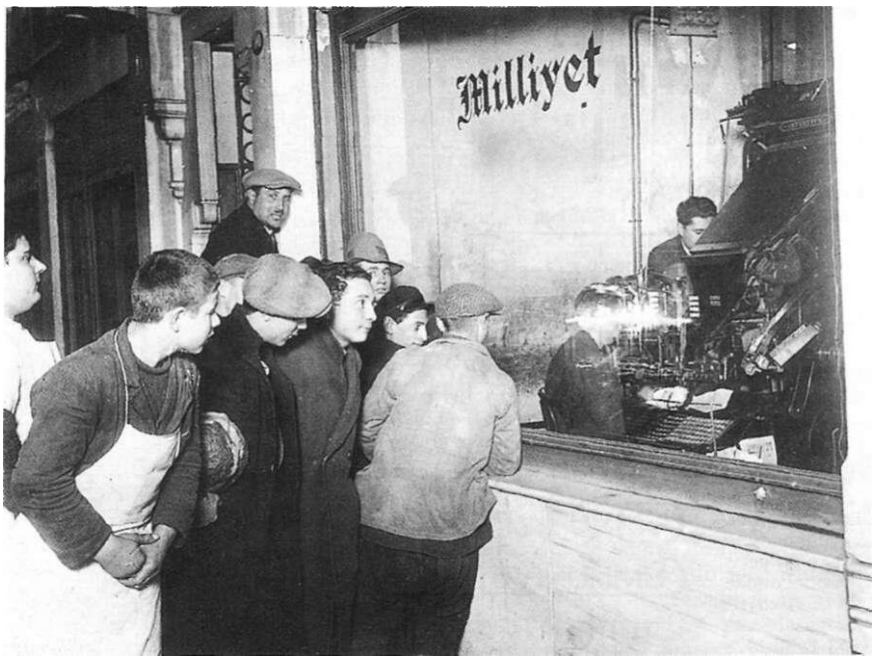

1930'larda *Milliyet* gazetesinin linotipleri geldiğinde meraklı gözler vitrinin arkasındaki makinelere bakıyor.
Salâhaddin Giz

Demokratik rejime geçiş, istanbul basınına yeniden ülkenin gündemini yönlendirme ortamını hazırladı. Bunun devamı ancak basın özgürlüğünün tam işlemesi ile mümkün olabilecekti. Bu sebepten basın her gelen iktidara karşı basın özgürlüğünün dikkatli bir savunucusu olmuş, bunu zarara uğratabilecek girişimler karşısında kararlı ve birlikte davranmıştır. Öbür yandan 1980'e kadar gazete kâğıdına hükümetin sübvansiyonu ve malzeme gerektiğinde ithal izinlerinin Maliye Bakanlığımdan çıkması nedeniyle, basın iktidara bağımlılığından kurtulamıyordu. Özeleştiri alışkanlığı bulunmayan ülkemizde, hükümetlerin, başarısızlıkları kendi yanlışlıklarına bağlamaktansa basının yayınlarına yükleme alışkanlıkları da gazeteler üzerinde sınırlayıcı bir rol oynamıştır.

1980 sonrasında basında özellikle teknoloji ve dağıtım alanında önemli gelişme görüldü. İzmir, Ankara, Adana, Erzurum gibi bölge merkezlerinde, bütün büyük gazeteler kendi basımevlerini kurarak Anadolu'nun günü gününe İstanbul ile aynı gazeteyi okumasını sağladılar. Ayrıca bölge ekleri de yayımlayarak, yerel gazetelerin gelişmesini bir ölçüde frenlediler. Mesleki açıdan, hem konu zenginleşmesi hem de dünyaya açılma büyük ivme kazandı. II. Dünya Savaşı sırasında Avrupa'da sadece Anadolu Ajansı'nm bir-iki muhabiri varken, günümüzde bütün büyük gazetelerin dünyanın önemli merkezlerinde temsilcileri bulunmaktadır. Bunların birçoğu yurtdışındaki Türk işçileri için ayrıca baskı yaptıklarından, İstanbul basınının bir de Avrupa şubesi belirmiştir. Bu son dönemin gazeteciler açısından önemi, gazetecilere suikast olaylarının artmış olmasıdır. Abdi İpekçimin. Çetin Emeç'in, Uğur Mumcunun, Turan Dursunün ve Anadolu'da daha birçok yazarın fikirleri sebebiyle öldürülmeleri, 1980 sonrası dönemin görüntüsüdür.

1980'den itibaren devletin kâğıt üzerindeki sübvansiyonunun kaldırılması ve 24 Ocak kararlarıyla liberal pazar ekonomisine tam geçme yoluna girilmesiyle İstanbul basını için yepyeni bir dönem başladı. 1970 sonlarında basını tehdide başlamış olan televizyonun etkisi de tirajları frenliyordu. Ofset baskı sistemine geçiş büyük mali yatırımlar gerektirdi. Hele 1980'lerin ikinci yansında özel televizyonların belirmesi reklam gelirlerinin bu tarafa kayması yüzünden basını daha da zorda bıraktı. Bir yandan büyük sermaye gruplarına yanaşmak,

diğer yandan tirajı kaybetmemek için aşırı promosyon (armağan dağıtma) kampanyalarına girişmek gazetelerin içeriğini etkilemeye başladı. Renkli ve heyecanlı iri başlıkları bol gazeteler **1992'** den başlayarak ansiklopediler dağıtarak üstünlük sağlamaya çalıştılar. Bunun sonucunda toplam tiraj katlanarak 5 milyona yaklaştı. Deterjan ya da hazır çorba dağıtan gazeteler oldu ve o gün 2 milyon tiraj yaptılar.

Arkasında büyük mali güç bulunanlar, birkaç dergi, pazarlama şirketi ve haber ajansının yanısıra kendi televizyonlarını da kurarak tröstleşme yoluna girdiler. 1993 Ekim ayının sonunda gazetelerin tirajları ve sahibi oldukları televizyon kanalları şöyleydi:

Milliyet 900.000 (Kanal D. denemede); *Hürriyet* 802.000 (Show); *Sabah* 758.000 (ATV); *Türkiye* 376.000 (TGRT); *Zaman* 294.000 (Samanyolu TV, hazırlığı devam ediyor); *Meydan* 158.000 *(Milliyetim); Fotomaç* 146.000 *(Sabah'm); Gün* **116**.000 *(Sabah'm); Bugün* 109.000; *Fotospor* 83.000; *Cumhuriyet* 60.000; *Y. Günavdm* 31.000; *Milli Gazete* 31.000; *Özgür Gündem* 23.000: *Vakit* 12.000; *Tercüman* 11.0000; *Aydınlık* 10.000; *Ortadoğu* 10.000.

ORHAN KOLOĞLU

BASIN MESLEK KURULUŞLARI

Basın mensuplarını bir meslek kumlusu içinde bir araya getirmek için ilk girişim II. Meşrutiyetin ilanının (1908) ilk günlerinde yapılmış ve Osmanlı Matbuat Cemiyeti kurulmuştur. Ancak siyasi çekişmeler yüzünden cemiyetin yönetim kurulu 11 Haziran 1914'te oluşturulabilmiştir. Mütareke döneminde. Asım (Us), Hakkı Şinasi (Dersan) ve Halil Lütfi'nin (Dördüncü) bazı yabancı gazetecilerle birlikte kurdukları İstanbul Gazete Sahipleri Cemiyeti **(1** Ekim 1920). Hakkı Tarikin (his) çabalarıyla Osmanlı Matbuat Cemiyeti ile birleştirildi ve böylece Türk Matbuat Cemiyeti doğdu (Ekim 1922). Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) tam kontrolü altındaki dönemde bu cemiyet fazla bir varlık gösteremedi. 27 Haziran 1938 günü hükümet ani bir kararla başına Falih Rıfkı Atayin getirildiği Türk Basın Birliğini kurdu ve merkezini Ankara'ya taşıdı. Birliğin İstanbul'daki bölge örgütünün başına CHP milletvekili, gazeteci Hakkı Tarık Us getirildi. II. Dünya Savaşı yıllarında çekilen mesleki sıkıntılar karşısında birliğin etkisizliği, hattâ Matbuat Umum Müdürlüğü ile birlikte sansür aracı olarak iş görmesi, tepkiler yarattı. Çokpartili rejime geçilmesiyle beraber basın çevrelerinde, CHP'nin bir organı sayılan Türk Basın Birliğinden kurtulma eğilimleri başladı. Bağımsızlık yanlısı ekibin Türk Basın Birliğinin yönetimini ele geçirmek üzere olduğu fark edilince tek maddelik bir yasa ile birlik lağvedildi. Bunun üzerine başını Sedat Simavi'nin çektiği bir grup 10 Haziran 1946 günü İstanbul Valiliği'ne verdiği bir dilekçe ile Gazeteciler Cemiyeti'ni resmen kurdu. Sonradan yeniden oluşturulan Türk Basın Birliği günümüzde sınırlı bir yapı ve faaliyetle yaşamaktadır. Gazeteciler Cemiyeti ise sürekli gelişme göstererek ve Eylül 1993'te Türkiye Gazeteciler Cemiyeti adını almıştır. Cemiyet 1948'de üyelerine sosyal yardım yapmaya başlamış ve o yıl *Bayram* gazetesini yayımlamayı üstlendiği gibi 24 Temmuzun Basın Bayramı olarak kutlanmasını da başlatmıştır. 1959' dan beri basın ödülleri vermekte, mesleki ve basın tarihi üzerine yayınlar yapmaktadır. Merkezi olan Basın Sarayı. Cağaloğlu'nda Ankara Caddesi ile Türk Ocağı Caddesinin kesiştiği köşededir. Çağdaş Gazeteciler Derneğinin de İstanbul'da bir şubesi vardır.

İSTANBUL

BASLN MÜZESİ

Çemberlitaş'ta. Yeniçeriler Caddesi üzerindeki tarihi binada. Türk basınıyla ilgili bilgi, belge ve malzemenin sergilendiği müze.

Müzenin faaliyet gösterdiği bina, 1870'te, dönemin maarif nazırı Safvet Paşa (1815-1883) tarafından, darülfünun (üniversite) olarak inşa ettirilmişti. Binanın mimarı bilinmemekle beraber, o civardaki pek çok yapının mimarı olan Fossati'nin eseri olması ihtimali vardır, Neoklasik tarzdaki üç katlı bina sonraları Maarif Nezareti olarak kullanılmış 1908'de şehremanetine (belediye) devredilmiştir. Bina 1983'e kadar belediyenin çeşitli birimlerini barındırdığı gibi, bir süre de Eminönü Kaymakamlığı olarak hizmet vermiştir. 1983'te, Gazeteciler Cemiyeti'nin önerisi üzerine. Basın Müzesi olması kabul edildikten sonra, 1984-1988 arasında onarıldı ve binaya iki asma kat eklendi. 9 Mayıs 1988'de ziyarete açılan müze toplam 4.000 m^2 kapalı alanı kapsamaktadır.

Zemin ve birinci katta bulunan müze bölümünde, Türk basın ve yayın tarihine ilişkin belgeler İbrahim Müteferrika'nın basım faaliyetini canlandıran maket ve modeller, eski dizgi ve baskı makinelerine ait örnekler sergilenmektedir. Bunlar arasında, 1870 yapımı taşbaskı makinesi ve prova tezgâhı, 1892 talihli tipo baskı makinesi, hurufat kasaları, klişeler, Krause marka Alman malı bir matbaa bıçağı, 19. yy'dan kalma cilt presi, radiofoto ve telefoto cihazları ilgi çekici örneklerdir. Camlı panolarda ise tarihi gelişimi içersinde Türk basınının örnekleri yer alır. Müze bölümünde ayrıca Şinasi'den günümüze, ünlü gazetecilerin 42 adet yağlıboya portresi sergilenir. Bu tablolardan çoğunu Münif Fehim, günümüze ait olanları ise Agop Arad ile Ethem Çalışkan yapmıştır. Bir diğer bölümde, Sedat Simavi, Cihat Baban, Ahmet Emin Yalman ve Zekeriya Sertel gibi gazetecilerin özel eşyalarından oluşan küçük bir koleksiyon sergilenmektedir. Bir köşede ise, Anadolu Ajansı'nm tarihçesi ile ilgili sürekli sergi yer almaktadır.

İkinci kattaki beş ayrı salonda, on beşer günlük çeşitli sergiler düzenlenir. Bu katta bulunan resim ve gravür atölyelerinde ise, üniversite öğretim üyelerinin denetiminde, sanat dersleri verilmektedir. Ayrıca, diksiyon ve tiyatro kursları düzenlenmektedir.

Üçüncü kattaki kütüphane bölümü ise. basınla ilgili kitaplar ve belgelerin yanısıra, Türk basınına ait çeşitli koleksiyonları kapsamaktadır. 50 çeşit ve 2.000 cilt gazete ile 80 kadar dergiden oluşan koleksiyon bunlar arasındadır.

Üçüncü katta ayrıca, yaklaşık 35 kişilik bir okuma salonu, her türlü konferansa uygun ses düzenine sahip 80 kişilik toplantı salonu ile sinema ve video gösterileri düzenlenen 100 kişilik cep tiyatrosu vardır.

Dördüncü kat ise idari bölümlere ayrılmıştır. Mülkiyeti İstanbul Anakent Belediyesi'ne ait olan Basın Müzesinin yönetimi Türkiye Gazeteciler Cemiyetime aittir.

İSTANBUL

BASLNKÖY (ZÜMRÜTYUVA)

Bakırköy İlçesi'nin en batıdaki mahallesidir. Mahallenin doğu yarısında Atatürk Ormanı ve Şenlikköy futbol sahası, batı yarısında ise Basmköy yerleşmesi yer

Basın Müzesi
Aras Neftçi. 1993

almaktadır. Mahalle genel olarak bir heyelan sahası üzerindedir. Bu nedenle konutların yüksekliği 2,5 kat ile sınırlandırılmıştır. Eskiden Zümrütyuva olan mahallenin adı, 1993'te resmi formaliteler tamamlanarak Basmköy diye değiştirilmişse de, burada basın mensuplarının ve yazarların üye olduğu konut kooperatifi evlerinin yapılmasından beri semt zaten bu adla anılmaktadır.

Mahallede ilk yerleşme güneyde Menekşe çevresinde başlamıştır. Daha çok gecekonduların hâkim olduğu bu kesimde **1956**'da Zümrütyuva Mahallesi kurulmuştu. 1959 da Basınköy Sınırlı Sorumlu Gazeteci Evleri ve Yeşilköy Havacılar Mesken Yapı kooperatiflerinin kurularak inşaata başlamalarıyla mahalle planlı bir gelişme sürecine girmiştir. Modern şehircilik anlayışına uygun olarak inşa edilmesi planlanan bu alan, mahallenin kuzeyinde O-l (eski E-5) Karayolu'nun kenarında yer almaktadır. Binaların yapımı 1964'te tamamlanmış ve iskâna açılmıştır. Bu tarihten sonra söz konusu saha, kooperatiflerden daha büyük olanının adıyla Basınköy diye anılmaya başlamıştır, ilköğretim okulu, karakol ve belediye otobüsü hatları Basınköy adını taşımaktadır.

1980'den sonra Menekşe ile Basınköy Sitesi arasındaki alanda Bağkur Sitesi kurulmuştur. Bağkur Sitesi'nde 114 daire vardır. Ayrıca aynı sahada villalar da yapılmıştır. Basmköy Mahallesi'ndeki bir diğer kooperatif de Belediye İşçi ve Memur Evleri'dir. Bu kooperatifte 93 konut yer almaktadır. Basmköy Sitesi merkezi ısıtma sistemi ile diğer kooperatifler odun veya kömür yakan sobalarla ısıtılmaktadır. Doğal gazın mahalleye gelmesinden sonra sobalar birçok meskende yerlerini doğal gaz sobaları ile kat kaloriferlerine bırakmıştır.

Basınköy'ün nüfusunun gelişiminde dalgalanmalar görülmektedir. Mahallenin 1960 genel nüfus sayımındaki nüfusu 729'du. **1965**'te 1.391'e çıkan nüfus, 1970'te 4.157, 1975'te 2.4°25, 1980'de 7.**935,** 1985'te 3.431 ve 1990da da 4.151 olmuştur. Nüfustaki dalgalanmaların nedeni mahalle sınırları içindeki turistik tesislerin sayım günlerindeki doluluk oranlarıdır. Ancak mahallenin nüfusunun devamlı artış gösterdiğini, büyük artışlardan sonra görülen düşmenin bir önceki düşük nüfus değerinden daha fazla olmasından anlamak mümkündür.

Mahallenin bir diğer özelliği üst düzey yöneticilerin resmi konutlarının burada olmasıdır. Atatürk'ün de yaz aylarının bir kısmını geçirdiği Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü(->) yakın yıllara kadar Cumhurbaşkanlığı Yazlık Konutu olarak kullanılmıştır. Ayrıca İstanbul Valiliğinin valilik resmi konutu, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığımın başkanlık resmi konum yine Basmköy Mahallesi sınırları içinde, mahallenin doğusundadır.

Basmköy Mahallesi sınırları içinde Basmköy İlköğretim Okulu, Basmköy Karakolu, Basmköy ve Florya PTT şubeleri, Basınköy Zabıta Komiserliği, Basmköy Camii, 3ü daimi diğerleri mevsimlik çalışan 10 lokanta, yazlık ve kışlık gazinolar, çay bahçeleri, 2 adet çocuk parkı bulunmaktadır.

Basınköy Mahallesinde yaşayanların çoğunluğunu işçi aileleri oluşturmaktadır. Bunu ticaret işleriyle uğraşanlar, emekliler ve memurlar izlemektedir. Daha dar olarak, Basınköy Sitesi ele alındığında, Türkiye'nin Yaşar Kemal de dahil pek çok tanınmış yazar ve aydını kuruluşundan bu yana bu semtte oturmuştur.

Basınköy'ün ulaşım olanakları gelişkindir. O-l Karayolu'ndan geçen belediye otobüsleri ile minibüslerden başka, doğrudan Basınköy'e gelen belediye otobüsleri de vardır. Ayrıca mahallenin güneyinden geçen demiryolu, Menekşe İstasyonuyla ulaşımda bir diğer alternatifi oluşturmaktadır.

SEDAT AVCI

BASİLEİOS I

C, ? - 886, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 867-886), Makedonyalılar Hanedanı'nın(->) kurucusu olarak tanınır. Sosyal ve ekonomik yaşamı düzenleyen Prokheiron ve Epanagoge adlı yasa derlemeleri ile tanınır.

Bazı kaynaklara göre Ermeni asıllı olan Basileios, 835 ya da 836'da, Trakya'da (veya Makedonya'da) doğdu. III. MihaeK-») döneminde (842-867) zekâsı ve olağanüstü bedeni gücü sayesinde imparatorun dostluğunu kazandı. 26 Mayıs 866'da Kayzer Bardas'ı(->) devirerek imparatorluk unvanına ortak oldu, ertesi yıl ise III. Mihael'i öldürterek imparatorluk yetkilerinin tümünü kendinde topladı.

Tüm Bizans imparatorları gibi kilise sorunları ile yoğun biçimde uğraştı. 23 Kasım 867de, Patrik Fotiosü hapsettirdikten sonra Ignatiosü patrik yaptı. 869'da, büyük oğlu Konstantinosü taca ortak yaptı. 869-870'te Fotiosü afaroz eden 8. Ökümenik Konsülü topladı ve 870'te Bulgar kilisesinin Bizans hâkimiyeti altına girmesini sağladı. 877'de İgnatiosün ölümü üzerine Fotiosü tekrar bu makama atadı. Papalık seçimleri sırasında izlediği esnek politikalar sayesinde katı ve liberal kilise çevreleri arasında arabuluculuk yapan Basileios, böylece hem halkın desteğini sağladı hem de kilisenin bölünmesini önledi.

Batıda Dalmaçya kıyılarını ve çizmenin güneyini ele geçirmeye çalışan Araplarla, doğuda ise Arapların müttefiki olan Paulusçularla savaştı. Doğudaki seferleri sonunda, 872'de Paulusçuları yendi. 873'te, Zapetra (Doğanşehir), Samosata'yı (Samsat) ele geçirdi. Fakat Melitene (Malatya) kalesi önünde ağır bir yenilgiye uğradı. Kilikyada Komutan Nikeforos Fokas yönetiminde bir ordu ile Tarsus emirini yendi. Arapların gücünün kırılması sonucu yörede I. Aşot önderliğindeki Ermeni devletinin yükselişi başladı. 876'da Malta, 878'de ise Sirakuza'nın Araplar tarafından ele geçirilmesiyle batıda başarılı olamayan Basileios yedi yıl süre ile Kıbrıs'ın Bizans'ın elinde kalmasını sağlayarak Araplara karşı kısmi bir zafer kazandı.

Basileios'un başlattığı hukuk reformu oğlu VI. Leon(->) döneminde (886-912) tamamlandı. Prokheiron adı ile tanınan ilk yasa derlemesi 870-879 arasında yayımlandı. Bu kitap, kamu ve özel hukuk kurallarını sistemli bir biçimde 40 fasıl halinde bir araya getiriyordu. Daha üst düzeyde bir derleme olan Epanagoge ise, 879'dan sonra hazırlandı. İmparatorun, patriğin ve diğer dünyevi ve ruhani erkânın hukuki durumlarına ve evlenme hukukuna ilişkin bu yasa derlemeleri Prokheiron ile birlikte sonradan VI. Leonün "Basilika" adı ünlü yasalarına temel oluşturacaktı.

Yaşamının son yıllarında aile sorunları ile uğraşmak zorunda kalan Basileios, oğlu Konstantinosün erken ölümüyle veliaht olan Leon'a hiçbir zaman güven duymadı ve söylentilere inanarak, onu hapsettirdi. Barışma ancak ölümünden kısa süre önce gerçekleşti. 886'da bir av kazasında yaralanarak ölen Basileios pek çok tarihçi tarafından Bizans tarihinin "yeni çağı'üı başlatan imparator olarak kabul edilmişse de, yeni bulgular, selefi III. Mihael'in de bu açıdan çok önemli olduğunu göstermektedir.

Bibi. A. Vogt. I. Hausherr, *Oraison funebre de Basile Ipar son fils Leon VI le Sage,* Roma, 1932; M. Moravcsik, "Sagen und Leğenden über Kaiser Basileios I", *Dumberton Oaks Papers;* Ostrogorsky, *Bizans,* 217-225.

AYŞE HÜR

BASİLEİOS H

(958, ? - 15 Aralık 1025, ?) Bizans imparatoru (hd 976-1025). Bulgar celladı lakabıyla tanınır. İmparatorluğun sınırlarını doğuda ve batıda geliştirirken, içte de güçlü bir iktidar kurdu.

960'ta, çok küçük yaşta kardeşi VIII. Konstantinos (hd 1025-1028) ile anneleri Teofano'nun naipliği altında tahta ortak oldu. **963**'te babaları II. Romanosün ölümü üzerine önce üvey babaları II. Nikeforos Fokas (hd **963-969**), sonra da I. İoannes Tzimiskes (hd **969**-976) iktidarı ele geçirdi. İoannes'in ölümünden sonra tahta amcası mabeyinci hadım Basileios'un hâkimiyeti altında Basileios geçti (976). Aynı yıl Anadolu'da kendini imparator ilan eden Bardas Skleros 978de İznik! zaptederek başkente yürüdü. Asileri bastırmak için kendisinden yardım istenen Bardas Fokas da, saraya karşı bir tavır takınınca Basileios'un iktidarı sarsıldı. Bu çatışmalar sürerken II. Basileios ile amcası arasında zaten var olan sorunlar daha da artmıştı. 985'te hadım Basileios'un sürgüne gönderilmesiyle, Basileios tek başına iktidar olabildi. İmparatorun ilk bağımsız faaliyeti 986' daki Balkan seferidir. Ağustos 986'da yenilgiyle sonuçlanan bu girişimden sonra imparatorun başarısızlığından cesaret alan isyancı komutanlara karşı, Kiev Prensi Vladimir'den yardım istendi, 988'de **6**.000 ki-

silik bir Rus birliği şehre geldi ve 987'de tekrar imparatorluğunu ilan eden Bardas Skleros ve yandaşı Bardas Fokas 989'da kesin olarak yenildiler. Basileios, yardımlarına karşılık, Kiev Prensliğinin Hıristiyan olması şartını koşarak kız kardeşi Anna'yı Vladimir ile evlendirdiyse de o güne dek hanedandan bir prenses yabancı ülkeye gelin gitmediği için Anna, Kiev'e gönderilmedi. Buna karşılık Prens Vladimir, Bizans'ın Kırım'daki topraklarını işgal ederek, gelinin kendisine verilmesini sağladı. Bu dönemde Konstantinopolis'e gelen Rus askerlerinim.bir bölümü ise, ünlü Varaeg Muhafız Alayı'rii oluşturdular, bu birlik, Bizans ordusunun önemli bir parçası olarak uzun yıllar hizmet vermiştir.

İç sorunları halleden II. Basileios batıda Balkanlar ve Güney İtalya'ya, doğuda ise, Güneydoğu Anadolu ve Gürcistan'a seferler düzenledi. 986'da başlayan Bulgaristan seferleri aralıklı olarak 30 yıl kadar sürdü. 1001'de Fatımilerle yaptığı kalıcı barıştan sonra Balkanlar'a tüm gücünü veren Basileios, nihayet 1014'te Bulgarlar üzerinde ezici bir zafer kazandı. Yaklaşık on dört bin Bulgar

II. Basileios ve kardeşi VIII. Konstantinos'u betimleyen bir sikke. *Gözlem Yayınlan Arşili*

askerinin gözlerine mil çektirdi. Diğer her yüz kişiden birinin ise tek gözünü kör etti. Bu acılara dayanamayan Bulgar Kralı Samuel savaş alanında öldü.

Balkanlar'ı kontrol altına alan Basileios Güney İtalya'ya yöneldi. Sirakuzayı (Sicilya'da) geri almayı planladı. Tasarıları arasında, Roma'ya bir Rum papa seçtirmek ve III. Otto'yu yeğeni Zoe ile evlendirmek de vardı. Bu amaçlarını gerçekleştiremediyse de, İtalya yarımadasının hükümdarlığına kattı. Öldüğünde, Sicilya'ya bir sefer düzenlemek üzereydi. Doğuda ise, I. Gogik'in ölümüyle zayıflayan Ermeni Krallığı'nın ve Gürcistan'ın bir bölümü Bizans İmparatorluğu'na geçti (1021-1022).

II. Basileos askeri seferleri kadar, reformlarıyla da bilinir. Anadolu'da birer prens gibi davranan büyük toprak sahibi kilise ve askeri erkânının gücünü kırmayı hedefleyerek 996'da bir "novella" (yasa) yayımladı. Buna göre yoksul köylülerden satış ya da zoralım yöntemi ile elde edilen tüm mallar, zamanaşımına bakılmaksızın ve tazminatsız olarak eski sahiplerine iade edilecekti. Ayrıca, köylü arazisi aleyhine kilise topraklarının büyümesi de engelleniyordu. Zengin toprak sahiplerinin yoksul komşuları adına "allelengyon" adlı bir vergi ödemelerini zorunlu kılan Basileios. devlete vergi veren ve askerlik yapan küçük çiftçileri imparatorluk koruması altına alarak masraflı savaşlara rağmen, ardında zengin bir hazine bıraktı.

Belge ve resimlerde, kısa boylu, sağlam yapılı, açık mavi renk gözlü, kalın bıyıklı biri olarak betimlenir. Eli sıkı, sofu, aksi ve kaba bir insandı. 1025'te vâris bırakmadan öldüğünde, ardında Adriyatik Denizinden Fırat Nehrime kadar uzanan bir imparatorluk bırakmıştı. 13. yy yazarlarından Koniates'e göre Herakleiosün(-») açtığı kahramanlık dönemi onun ölümüyle son bulmuştur.

Bibi. W. Felix. *Byzanz und die islamische Welt im früheren II. Jahrhundert.* Viyana. 1981. s. 46-79. 132-141; Ostrogorsky, *Bizans.* 276-279. 281-288.

AYŞE HÜR

BASİLEUS

bak. İMPARATOR

BASKETBOL

Türkiye'de basketbol ilk kez 1904'te İstanbul'da Robeıt Kolejde oynandı. Amerika'dan gelen genç bir öğretmen, okulun spor salonunda öğrencilerine basketbolü öğretmiş ve oynatmıştı. Ancak öğretmenin kısa bir süre sonra Amerika'ya dönmesi üzerine bu faaliyet sona erdi. 1911'de Mekteb-i Sultani'de (bugün Galatasaray Lisesi) beden eğitimi öğretmenliği yapan Galatasaray takımının ilk kalecisi Ahmed Robenson(->) bir Amerikan dergisinde görüp okuduğu basketbolla ilgili bir yazı üzerine okulun spor salonunda bu sporu öğrencilerine oynatmış, ancak kısa süren maçta oyuncuların tümü sakatlandıklarından dergide okuduğu makalede eksik bir yanın bulunduğuna kanaat getirerek bu işten vazgeçmiştir. 1913'te Fenerbahçe Spor Kulübümde bir basketbol şubesi kurulmuş fakat ilgisizlik ve rakipsizlik yüzünden bir yıl sonra kapatılmıştır.

Basketbolü gerçek anlamda Türkiye'ye tanıtan kişi, 1920den itibaren İstanbul'da faaliyet gösteren ABD kökenli YMCA(->) örgütünün spor kolu başkanı Dr. Deaver oldu. İlk ciddi basketbol karşılaşması da Dr. Deaver ve Darülmuallimin-i Âliye (Yüksek Öğretmen Okulu) beden eğitimi öğretmeni Selim Sırrı Bey'in (Tarcan) girişimiyle Dr. Deaver'ın çalıştırdığı Türk takımı ile Robert Kolej ve YMCA'da görevli Amerikalılar arasında, Cağaloğlu'nda bulunan Yüksek Öğretmen Okulunun bahçesinde yapıldı. Bu maçı Amerikalılar 18-14 kazandı. Bundan sonra basketbol Dr. Deaver'ın çabalarıyla yayılmaya başladı. Kulüplerin basketbol şubeleri açmaları sonucunda 1927'de Kurtuluş, Beyoğlu, Fenerbahçe, Galatasaray, Nişantaşı, İtalyan Kartal, Makabi, Barkaba ve Protkeba takımlarının katılımıyla İstanbul Basketbol Ligi kuruldu. 1927-1933 arasında ligde üstünlük Yahudilerin kulübü Makabi'deydi. Daha sonra Galatasaray güçlü bir kadro ile üstünlüğü ele geçirerek 1955'e kadar korudu ve "Yenilmez Armada" olarak tanındı.

1936'da İstanbullu basketbolcular kendi aralarında topladıkları paralarla Yunanistan Milli Basketbol Takımı'm İstanbul'a getirtip 24 Haziranda Beyoğlu Halkevi Spor Salonunda ilk milli basketbol maçını oynadılar. Türk takımı bu maçı 49-12 kazandı.

İstanbul basketbolün birçok başka ülkeye de yayıldığı merkez oldu. 191 Olarda İstanbul'da öğrenim gören çeşitli Balkan ve Ortadoğu ülkelerinden öğrenciler burada tanıdıkları basketbolü ülkelerine götürdüler. Bulgaristan, Yunanistan, İran ve Arnavutluk bu ülkeler arasındadır.

Alman Lisesi'nin beden eğitimi öğretmeni Niebuhr da ülkesine dönerken İstanbul'da tanıdığı basketbolü oraya götürerek Alman basketbolünün kurucusu oldu. Daha sonra Niebuhrün Alman Lisesi'ndeki öğrencilerinden ve eski milli basketbolcularımızdan Yakovos Bilek, teknik direktör olarak Alman basketbolünün başına geçti.

Basketbolda en güçlü takımlar yıllarca hep İstanbul'dan çıktı; kulüpler arasında başlayan büyük basketbol rekabeti daha sonra müesseselerin de basketbola el atmalarıyla daha başka boyutlar kazandı. İstanbul'un basketboldaki şampiyonları şöyle bir liste oluşturur: İstanbul şampiyonları: 1927-1933 Makabi. 1933-1955 Galatasaray, 1954-1955 Fenerbahçe, 1955-1956 Fenerbahçe, **1956**-1957 Fenerbahçe, 1957-1958 Galatasaray, 1958-1959 Modaspor, 1959-1960 Darüşşafaka, 1960-1961 Galatasaray, 1961-1962 Deniz Harp Okulu. 1962-1963 Fenerbahçe, 1963-1964 Fenerbahçe. **1964**-1965 Fenerbahçe, 1965-1966 Fenerbahçe. 1966-1967 sezonundan itibaren Türkiye deplasmanlı ligi başladı.

Deplasmanlı ligde bugüne dek Eczacıbaşı 8, İTÜ 5, Efes Pilsen 5, Galatasaray 4, Fenerbahçe 1, Beşiktaş 1 kez olmak üzere 27 şampiyonluğun 24'ünü İstanbul takımları kazandı.

1993-1994 sezonunda birinci ligde oynayan İstanbul takımları şunlardır: Fenerbahçe, Galatasaray, İTÜ, Efes Pilsen, Beşiktaş, Darüşşafaka, Ortaköy, Yıldırım ve Bakırköy.

CEM ATABEYOĞLL"

BASMACI, AZİZ

(1910, Selanik - 14 Mart 1978, İstanbul) Tiyatro oyuncusu, yönetici ve organizatör. Cumhuriyet Gençler Mahfili, Şişli Halkevi sahnelerinde amatör olarak rol aldı. 1945-1946 sezonunda Ses Operetime girdi. Burada, *Ayşe, Adalı Kız, Kelebek, Mırnav, Kadınlar Adası* adlı oyunlarda oynadı. Ses Opereti'nin 1947' de dağılmasından sonra oluşturulan Yeni Ses Opereti'nde *Yaşasın Spor, Evvel Zaman İçinde* adlı oyunlarla sahneye çıktı. Bu topluluğun da sezon sonunda dağılmasından sonra, 1948'de Muammer Karaca'nın tiyatrosunda çalıştı. *Milli Fırtına, Hızır (Bulunmaz Uşak), Şenlik. Palas, Lahmacun Cumhuriyeti* gibi oyunlarda rol aldı. 1950'de yeniden oluşturulan Yeni Ses Opereti'nin kadro-

sunda yer aldı. *Üç Güvercin. Hoşgör, Binbir Gece, Sarmaş-Dolaş, Ciro* bu toplulukta oynadığı oyunlar arasındadır.

Daha sonra Şen Ses ve diğer bazı topluluklarda kısa sürelerle çalıştı. 1954-1960 arası Ekrem Dümer'le radyoda programlar v'^VVr. l-SVar\t>'vL Radyosu'nda bir süre radyo yayınlarındaki hataları tespit etme görevinde bulundu. Bu arada gezginci tiyatro toplulukları oluşturdu, Anadolu'ya turnelere çıktı. 1962'de Bulvar Tiyatrosu'nda Kenan Büke ve Sadettin Erbil'le oluşturduğu toplulukta *Garsoniyer, Mihracenin Gerdanlığı* ve *Kart Horoz* oyunlarıyla büyük ilgi toplamıştı. Basmacı, 1969'da tiyatroyu bırakıtı. Sinemada da çalışan sanatçı, Yahudi taklitlerinde başarı kazanmıştı.

H. ZAFER ŞAHİN

BASRA VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Yandan çarklıydı. 1904'te Almanya'da. Kiel'deki Howaldtswerke tezgâhlarında inşa edildi. Bağdat ile Halep adlı iki de eşi vardı. Bir Alman kuruluşu olan Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi tarafından, bedeli Haydarpaşa hattının gelirinden ödenmek üzere yaptırılmıştı. 434 grostonluktu. 54 m boyunda, 7 m genişliğindeyclı. Beyaz boyalıydı, yalnız bacası siyahtı. Baş ve kıç salonları birinci mevkiye ayrılmıştı. Ayrıca önemli yolcular için yan kamaralar vardı. Ağustos 1910'da Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'ne verildi. Marmara ve Adalar hatlarında çalıştı, II. Dünya Savaşı başlarında, 1940'ta araba vapuru haline getirildiyse de, dengesi bozuk olduğu için fazla kullanılamadı, Ekim 1954'te kadro dışı bırakılarak satıldı. Hâlâ çalışabilir durumdaki makinesi **1956**'da yapılan Karamürsel adlı araba vapurunda kullanıldı.

ESER TUTEL

BASSANO, LUIGI

(16. yy) Hayatına ait kendisinin vermiş olduğu bilgiler dışında çok az şey bilinir. O dönemde Venedik Cumhuriyeti'ne ait olan Dalmaçya'daki Zara (bugün Zadar) kentindendir ve en büyük olasılıkla 1537-1540 arasında İstanbul'da bulunmuştur, çünkü 1540'ta Eski Saray'ı yakan büyük bir yangından, aynı yılda İstanbul'a gelen Fransa elçileri Antonio Rincon ile Paulin de la Garde'dan ve 1537'de gene İstanbul'da tanımış olduğu bir tarikat mensubundan söz eder.

Ayrıca Kutsal Roma-Germen İmparatoru V. Karl'a (Şadken) (hd 1519-1556) Venedik Elçisi don Juan Hurtaclo de Mendoza'nın bu kentten yazmış olduğu 28 Ocak 1552 tarihli bir mektuptan Bassano'nun 200 altın maaşla ve getireceği bilgilerin karşılığını alacağı vaadiyle, o yılın başında İstanbul'a gizli ajan olarak gönderildiğini öğreniyoruz. Ancak bu misyonun sonucuna ve Bassano'nun bundan sonraki hayatına ait herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Birinci İstanbul seyahatinden dönmüş olduğu bilgiler dışında çok az şey bilinir. O dönemde Venedik Cumhuriyeti'ne ait olan Dalmaçya'daki Zara (bugün Zadar) kentindendir ve en büyük olasılıkla 1537-1540 arasında İstanbul'da bulunmuştur, çünkü 1540'ta Eski Saray'ı yakan büyük bir yangından, aynı yılda İstanbul'a gelen Fransa elçileri Antonio Rincon ile Paulin de la Garde'dan ve 1537'de gene İstanbul'da tanımış olduğu bir tarikat mensubundan söz eder.

Ayrıca Kutsal Roma-Germen İmparatoru V. Karl'a (Şadken) (hd 1519-1556) Venedik Elçisi don Juan Hurtaclo de Mendoza'nın bu kentten yazmış olduğu 28 Ocak 1552 tarihli bir mektuptan Bassano'nun 200 altın maaşla ve getireceği bilgilerin karşılığını alacağı vaadiyle, o yılın başında İstanbul'a gizli ajan olarak gönderildiğini öğreniyoruz. Ancak bu misyonun sonucuna ve Bassano'nun bundan sonraki hayatına ait herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Birinci İstanbul seyahatinden döndükten sonra 1545'te Roma'da, Türkler hakkında basılmış en eski kitaplardan biri olan *I Costumi et i Modi Particolari de la Vitsade Turchi'yi* yayımladı. Yapıt, ilk baskısı 1560'ta yapılan Venedikli Francesco Sansovino'nun *Dell Historia Üniverselle deli'Orijine* **et** *imperio de Truchi'nin* bütün baskılarında (1564, 1568, 1573, 1582, 1600 ve 1654) yer aldı. Son olarak Franz Babinger tarafından yayımlanan *Texie und Niederdrücke zur Geschichte und Landeskunde Sudosteuropas* adlı toplu yapıtın içinde de yayımlandı (c. I, Münih, 1963).

Yapıt İstanbul'a ait ilk elden önemli bilgiler içerir. Bunların arasında hamamlar ya da dervişler hakkında anlatılanlar, sonradan başka gezginler tarafından kopya edilmiştir. Haliç'te bir kıyıdan bir kıyıya geçmek için kullanılan peremeler için ayrıntılı bilgi veren yazar, Ayasofya'yı, Bedesten'i ve Bitpazarı'm da anlatır. Mahalle düzeninden, gece bekçiliğinden ve sokakların temizlenmesinden söz eden Bassano kentin evlerinin taş dolgulu ahşap karkaslı olduklarını ve sokağa açılan pencerelerinin olmadığını yazar ve iç düzenleri hakkında bilgiler verir.

STEFANOS YERASİMOS

BAŞAR, AHMET HAMDİ

(1897, İstanbul - 22 Haziran 1971, İstanbul) İktisatçı, yazar ve fikir adamı. Limancı Hamdi olarak da bilinir.

Darülfünun Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nü bitirdi. Öğrencilik yıllarında çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı. Türk Ocağı ve Muallimler Cemiyeti gibi kuruluşlarda görev aldı. Mütareke yıllarında (1918-1922) Rus kadınların tombala oynatmalarına karşı Tombala ile Mücadele Derneğini kurdu. Gayrimüslim ağırlıklı İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasına karşı Milli Türk Ticaret Birliğini kurarak odanın "milliTeştirilmesini sağladı.

1923 İzmir İktisat Kongresine katıldı. 1925'te İstanbul Liman İşleri Türk Anomim Şirketinin kurulmasına önayak oldu. 1934'e kadar yönetim kurulu başkanlığında bulundu. İstanbul'un iktisadi durumunu tetkik etmek üzere 1924'te eski maliye nazırı Cavid Bey başkanlığında kurulan İstanbul İktisat Komisyonumda çalıştı. 1930'da Serbest Fırka'ya katıldı. Ardından Atatürk'ün Anadolu gezilerinde danışmanlık yaptı.

Liman şirketinden sonra serbest ticaret yaptı. 1946'da İstanbul Tüccar Derneğimi kurdu; genel sekreterliğini üstlendi. İstanbul Esnaf Birliği ve Türkiye Umum Amele Birliğinin kuruluşunda faal oldu. Türkiye'de fikir düzeyinde devletçiliği sona erdiren 1948 İstanbul İktisat Kongresi'nde faal rol oynadı. 1950'de Demokrat Partiden milletvekili seçildi. Parti ile anlaşmazlığa düşerek aynı yıl çekildi. 27 Mayıs 1960 ertesi kısa bir süre Milli Birlik Komitesi'ne danışman oldu.

Başar, iktisat alanında en verimli yazarlardan biridir. 1917'de *Ticaret-i Umumiye* dergisi ile başlayan dergiciliğini, *Türkiye İktisat Mecmuası, Kooperatif,* yine *Türkiye İktisat Mecmuası* ile devam ettirdi; 1946'da kurduğu ve zaman zaman ara vererek ölümüne kadar sürdürdüğü *Barış Dünyası* ile noktaladı. Arvılarmı ***Barış Dünyası***'t\da yayımladı.

Başar II. Meşrutiyette (1908-1918) ve tek parti döneminde (1923-1945) "milli iktisat" görüşünü savundu. Giderek karma ekonomiye kaydı. İlk evrede devletin yatırımlara katılması, önayak olması ve desteklemesinin kaçınılmazlığını vurguladı. "Devletçilik vasıtasıyla kalkınmak ve özel teşebbüs ve sermayeye dayanan, sosyal adalete uygun demokratik bir düzen içinde hür ve refahlı vatandaşlar yaratmak" ilke edindiği temel görüştü.

Bellibaşlı kitapları şunlardır: *İstanbul Limanı* (1929); *İktisadi Devletçilik* **(1931-**1933, 2 c); *Para ve İnkılâb* (1936), *Değişen Dünya* (1941); *Bir Medeniyetin Sonu* (1942); *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye* (1945); *Hürriyet Buhranı* (1946); *Demokrasi Buhranları* (1956); *Demokrasi Yolunda Nereye Gidiyoruz* **(1959):** *Yaşadığımız Devrin İçyüzü* (1960).

İSTANBUL

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Osmanlı Devleti'nin merkez kuruluşları ile bazı nezaretlere ait önemli resmi sicil, defter ve belgelerin saklandığı yer ve bunlara bakan arşiv kurumu. **Os**manlı Devletimde İstanbul'un fethine kadar Bursa ve Edirne'de arşivler teşekkül etmişti. İstanbul'un fethinden sonra ilk arşiv Yedikule'de idi. Topkapı Sarayı'nm inşasından sonra Osmanlı arşivi, Divan-ı Hümayunun yanında Hazine-i Âmire'de yer almıştır. Divan defterleri ve battalları burada korunmuştur. Defterhane'de tapu-tahrir defterleri ve sicilleri saklanmıştır. Bâb-ı Meşihatın (şeyhülislamlık) ve İstanbul kadılarının kendine mahsus arşivleri oluşmuştur. Yeniçerilerin ve diğer askeri ocakların özellikle maaş ve künye defterleri ayrıca korunmuştur. **16.** yy, Osmanlı arşivciliğinin geliştiği dönemdir. Güçlü ve süratli işleyen bürokratik sistemin arkasında düzenli bir arşivin var olduğu anlaşılmaktadır. Arşiv malzemelerinin korunması, çalınmaması, devlet sırlarının saklanması, kayıtların tahrif edilmemesi gibi hususlarda ciddi önlemler mevcuttu.

Divan-ı Hümayun toplantılarının tavsamasından ve özellikle 18. yy'dan itibaren, sadrazamın resmi makamı olan Paşakapısı önem kazanmaya başlayınca, burada Bâb-ı Âsafi veya Babıâli arşivi teşekkül etmiştir. Divan-ı Hümayun sicil ve defterleri Paşakapısı'na nakledilmiştir. Divan-ı Hümayun kalemi, Osmanlı Devleti'nin en önemli kayıt ve defterlerini titizlikle muhafaza etmiştir. Babıâli'ye yakın Tomruk Dairesi arşiv deposu olarak kullanıldığı gibi, Babıâli bahçesinde bir arşiv mahzeni yaptırılmıştır. Topkapı Sarayı'ndaki bir kısım evrak Atmeyda-

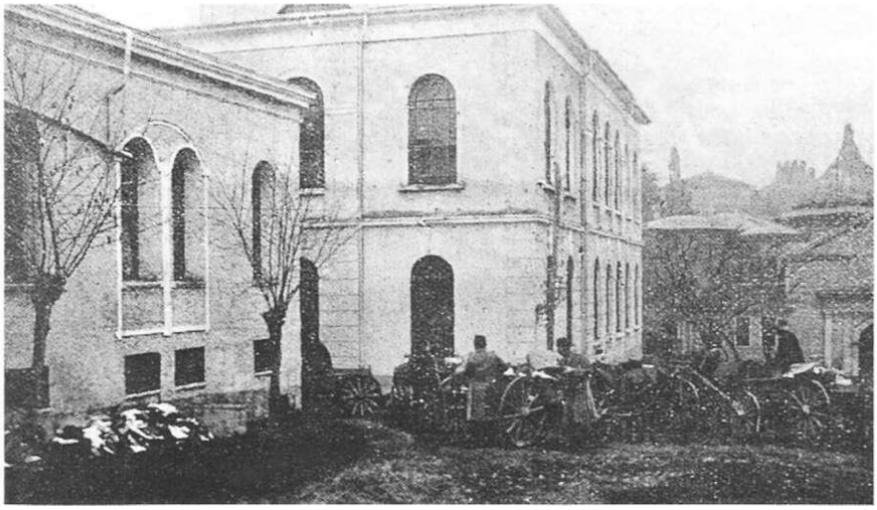

19U'deki Babıâli yangınından kurtarılan arşiv malzemesinin arabalarla nakli.
Atilla Çetin koleksiyonu

nı'ndaki mahzenlere, maliye belgeleri Çadır Mehterleri Kışlası'na, İbrahim Paşa Sarayıma, Bâb-ı Hümayunun üst kat odalarına taşınmış, böylece arşivler dağınık mekânlarda kalmıştır.

18. "yy ortalarına kadar nispeten iyi korunan arşiv malzemeleri, sonra umursamazlık, ihmaller, askeri yenilgiler, kötü depolama şartları, yangınlar gibi nedenlerle bazı tahriplere uğramıştır. Savaşlarda kimi askerlik ve maliye kayıtları düşman eline geçmiştir. Bununla beraber, zaman zaman, devlet evrakının ve kayıtlarının iyi korunması, depoların tanzimi, dürüst görevlilerin kullanılması için reisülküttaba, defter eminine ve taşra yöneticilerine emirler verilmiştir.

Hazine-i Evrak'ın Kuruluşu: Osmanlı Devleti bünyesinde arşiv alanında gelişmeler ve bazı önlemlerin alınması Tanzimat dönemine rastlar. Maliye Nazırı Safvetî Paşamın 1845'te Topkapı Sarayı'nda Enderun'da bulunan bazı tarihi belge ve defterleri düzenleme, dairelerine göre ayırma ve muntazam depolama çalışması, arşiv faaliyetlerinin ilk müjdecisi mahiyetindedir. Bunu 1846'da Mustafa Reşid Paşamın ilk sadrazamlığında Hazine-i Evrak'ın kuruluşu izlemiştir. Osmanlı Devleti'nin yenileşmesi sürecinde bürokratik ihtiyaçları yakından gören, yurtdışı görevlerinde arşivlere verilen önemi anlayan Mustafa Reşid Paşa, devlet arşivinin kurulmasına ve Babıâli bahçesi içinde bir bina yapılmasına karar vermiştir.

Hazine-i Evrak kurulurken bina, personel, yönetmelik gibi konular önemle ele alınmıştır. Hazine-i Evrak binası(->) inşaatı 1848'de tamamlanmıştır. Sadaret Mektupçusu Hasan Muhsin Efendi müdürlüğe getirilmiş, Babıâli kalemlerindeki tecrübeli memurlardan kurulan bir heyetle, yeni binaya konulacak birikmiş belgelerin cinsleri belirlenmiştir. Daha sonra arşive naklolunacak malzemelerin kıstasları saptanmıştır. Ayrıca, Babıâli civarında ve Sultanahmet Meydam'ndaki mahzenler taranarak arşive alınacakların ayıklaması yapılmıştır. Bu arada Babıâli kalemlerinin yazışma ve kayıt usullerine yenilikler getirilmiştir. Hazine-i Evrak'ta, Divan-ı Hümayun sicilleri, yabancı devletlerle yapılan antlaşmalar, hatt-ı hümayunlar, iradeler, mazbatalar, kanunlar, tasdiknameler, teşrifat defterleri vb gibi cinslerin saklanması esasa bağlanmıştır. Bu ön çalışmalar ve binanın inşasından sonra arşiv 18 Şaban 1266/29 Haziran 1850 tarihli "nizamname-i mahsûs" ile hizmete girmiştir. Hazine-i Evrak, idari bir hizmet ünitesi olarak kurulduğundan bu dönemde tarih araştırmaları için yararlanmaya açık değildi. Ancak, 1908' den sonra ilmi araştırmalara açılmıştır.

1870'te Âli Paşa'nın sadrazamlığı sırasında mehterhane yakınındaki mahzenden, I. Mahmud döneminden (hd 1730-1754) II. Mahmud dönemi (1808-1839) sonuna kadar olan döneme ait bazı evrak Hazine-i Evrak'a taşınmıştır. Aynı yıl Divan-ı Hümayun defterlerinin bir envanteri "Mahzen Defteri" adıyla Beylikçi kesedarı Hasan Ziver Efendi tarafından düzenlenmiştir. Ahmed Cevad Paşanın sadrazamlığı sırasında (1891-1895) yeni bir sistemle arşiv malzemelerinin kayıt ve korunması sistemi getirilmiştir. İlk binanın yanına yeni bir bina inşa olunmuştur. Yıldız Sarayımda düzenli bir arşiv kurulmuştur. 1894'te Bâb-ı Meşihatta İstanbul ve kazaları şer'iye sicilleri ve 1899'da Beyazıt'ta Maliye Nezareti Arşivi için binalar inşa edilmiştir.

II. Meşrutiyet (1908-1918) ve Mütareke (1918-1922) dönemlerinde Hazine-i Evrak'a verilen önem artmıştır. Abdurrahman Şeref'in(->) vakanüvisliğe tayini, Tarih-i Osmani Encümenimin kuruluşu, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası'* run yayımı, siyasi parti programlarında arşiv konularına yer verilmesi, basında arşivler hakkında önemli yazıların çıkması, yeni bir Türk tarihi yazımı girişimleri bunda etkili olmuşlardır. Eski mahzenler taranarak bazı belgeler Hazine-i Evrak'a taşınmıştır. Topkapı Sarayı'nda Kubbealtı'na yakın mahzenlerde yıllarca birikmiş ve ihmale uğramış evrak, 1909' da Babıâli'de Cevad Paşa Kütüphanesi' ne taşınmış ve tasnifi için heyetler kurulmuştur. 1911'deki Babıâli yangını sırasında Hazine-i Evrak da tehlike adatmış ama zarara uğramamıştır. 1915'te İstanbul işgal tehdidi altında iken bir kısım önemli arşiv malzemesi geçici olarak Konya'ya nakledilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi: 1922'de Osmanlı Devleti'nin ilgasından sonra TBMM hükümeti Hazine-i Evrak'ın bütünüyle korunması için gerekli tedbirleri almış, Hazine-i Evrak Müdürü Mahmud Nedim Bey görevinde bırakılmıştır. 1923'te Mahzen-i Evrak Mümeyyizliği kurulmuş, sadaret evrakı ve Şûra-yı Devlet Arşivi de buraya bağlanmıştır. Mümeyyizlik 1927' de Hazine-i Evrak Müdür Muavinliği olarak değiştirilmiş ve Başvekâlet Müsteşarlığıma bağlanmıştır. 1933'te ise Başvekâlet Evrak ve Hazine-i Evrak Müdürlüğü adı altında birleştirilmiştir. Müdür muavini İstanbul'da arşivin başında kalmıştır. 1937'de Başvekâlet Müsteşarlığıma bağlı Arşiv Dairesi Müdürlüğüme çevrilmiş ve müstakil hale getirilmiştir. Ankara'daki Evrak Müdürlüğü ile bağı kesilmiştir. Adı 29 Haziran 1943 tarih ve 4443 sayılı kanunla Başvekâlet Arşiv Umum Müdürlüğü olmuştur. 1960'ta da Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'ne çevrilmiştir. 28 Şubat 1982 tarih ve 8/4334 tarihli emirle adı ve statüsü değiştirilip Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı olmuştur. 18 Haziran 1984 tarih ve 203 sayılı "Başbakanlık kuruluş ve görev esasları hakkında kanun hükmündeki kararname" ile kurulan Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğüme bağlanmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, esas itibariyle sadaret arşividir. Divan-ı Hümayun ile Babıâli dairelerinin belge ve kayıtlarını içermektedir. Muhtelif tarihlerde nezaret evrakı ve bazı kuruluşların malzemeleri intikal ederek muhtevası zenginleşmiştir. Dahiliye, Maliye, Hazine-i Hassa, Nâfıa, Evkaf, Ticaret, Ziraat, Orman ve Maâdin nezaretleri, Darphane, Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü (Sıhhiye Nezareti ve eski karantinahaneler), Emniyet-i Umumiye vb bunlar arasındadır. Son olarak Hariciye Nezareti belgeleri de arşive devredilmiştir.

Tasnif Çalışmaları ve Tasnifler: 1850' den II. Meşrutiyet'e (1908) kadar tasnif çalışmaları Hazine-i Evrak'ın personeli tarafından yürütülmüştür. 1918-1921 arasında Ali Emirî Efendi(->) başkanlığındaki bir heyet, I. Osman döneminden (1299-1324) Abdülmecid dönemine (1839-1861) kadar 180.700 belgeyi padişahlara göre kronolojik olarak tasnif etmiştir. 53 katalogu vardır. 1921-1922'de İbnülemin Mahmud Kemal (İnal)(->) başkanlığında ikinci bir heyet, 23 ana konuda, kendi içinde nispeten kronolojik 15-19. yy'lara ait 47.125 belgeyi düzenlemiştir. 29 cilt katalogu vardır. 1922-1931 arasında tasnif işleri Hazine-i Ev-

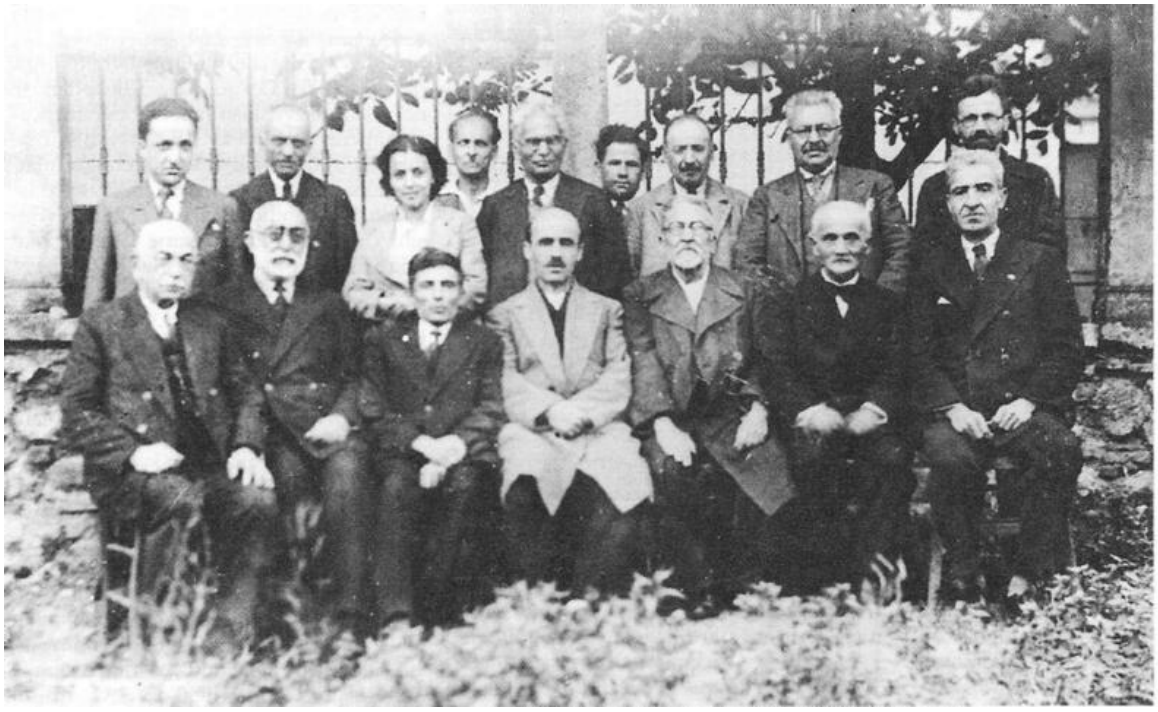

Muallim Cevdet'in başkanlığındaki Resmi ve Tarihi Evrak Tasnif Heyeti. *Atilla Çetin koleksiyonu*

rak'm sınırlı personeli ile Milli Eğitim Bakanlığımca görevlendirilen kişiler tarafından yürütülmüştür.

1931de Sultanahmet'te maliye deposundaki bazı maliye belge ve defterlerinin, ihmal veya gaflet sonucu Bulgaristan'a satılması skandali, basında yankıları, Muallim Cevdet (İnançafp)(-0 ve İbrahim Hakkı Konyalı'nın(->) sert yazıları Cumhuriyet yöneticilerini harekete geçirdi. 8 Kasım 1932 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla, Muallim Cevdet'in başkanlığında "Resmi ve Tarihi Evrak Tasnif Heyeti" teşkil edilmiştir. Bir-iki kişi dışında uzman kişi olmadığından tasnif işinde büyük sıkıntılar çekilmiştir. Muallim Cevdet 15 Nisan 1935'te istifa etmiş, tasnif 1937'ye kadar sürmüştür. "Cevdet Tasnifi" denilen bu çalışmada 225.606 belge, 17 ana konu başlığı altında toplanmıştır. 34 ciltlik katalogu vardır. Bu arada, devlet arşivinin kurulması, tesislerin inşası, arşiv uzmanı yetiştirilmesi, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi gibi konulara dair 1935'te bir Bakanlar Kurulu kararnamesi yayımlanmış, ancak bu tasavvurlar gerçekleşememiştir. Fakat 1935'te modern arşiv tekniklerini uygulamak, Türk arşiv sorunlarına çözüm bulmak, yol göstermek üzere, Kültür Bakanlığı tarafından, Macar arşivci ve Osmanlı tarihçisi Dr. Lajos Fekete Türkiye'ye getirilmiştir. Fekete. **1936**-1937'de Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde örnek bir tasnif gerçekleştirmiştir. 716-1100/1316-1689 arasındaki 4.652 belgenin düzenlendiği "Fekete Tasnifi", arşiv malzemelerinin işlem gördüğü ve teşekkül ettikleri tarihlerdeki asli düzeni içinde fonların parçalanmadan tasnif edilmesi ilkelerine göre yapılmıştır. Tek cilt katalogu olup, sonradan bu tasnif belgeleri, diğer tasniflere karıştırılmıştır.

1956'da, Fekete'nin gösterdiği yolda, Midhat Sertoğlu, Fazıl Işıközlü, Muzaffer Erdoğan gibi uzmanların çalışmalarıyla edinilen bilgi ve tecrübelerin ışığında, İsmail Hakkı Uzunçarşıh'nm teşkilat araştırmalarından faydalanılarak, Osmanlı devlet teşkilatına göre kodlar teşkil edilmiş ve büyük tasnife geçilmiştir. Divan-ı Hümayun, Bâb-ı Asafi, Bâb-ı Defteri, Babıâli Evrak Odası, Eyalet-i Mümtaze belgeleri yeni sisteme göre tasnife tabi tutulmuşlardır. II. Abdülhamid'in Yıldız Arşivimin ayrı bir bölüm olarak tasnif ve düzenlemesi yapılmıştır.

Arşivcilik mesleğinden yetişen ilk genel müdür olan Midhat Sertoğlu zamanında (1958-1973) sınırlı olanaklarla bazı yenilikler gerçekleştirilmiştir. Özellikle bazı arşiv personeli staj için Fransa, İngiltere ve ABD'ye gönderilmişlerdir ki, bu çok önemli bir hususdur. Bir başkası, arşiv görevlilerinden Kamil Kepeci'nin gerçekleştirdiği "Kepeci Tasnifi", maliye defterlerinden 7.500'den fazlasının kalemlerine göre düzenlenmesidir. Tek ciltlik katalogu vardır.

"Hat-ı Hümayun Tasnifi", I. Mahmud döneminden II. Mahmud dönemi sonuna kadar olan hatt-ı hümayunları içermektedir. Son sıra numarası 58.419'dur. Eklerle bu sayı artar. 31 adet katalogu mevcuttur.

"İrade Tasnifi". 1255-1309/1839-1891 arasındaki iradelerin Dahiliye, Hariciye, Meclis-i Mahsûs, Şûra-yı Devlet konu başlıkları altında toplanmasıdır. Toplam **161**.458 belge olup. her yıl için bir katalog tertip edilmiştir. 1310-1334/1892-1916 arasındaki iradeler, nezaretlere ve önemli devlet dairelerine göre 32 bölümden oluşmaktadır. Her yıl için bir katalog mevcuttur. 1916'dan sonra iradeler dosya usulüne göre tertip edilmiştir. Her yıl için katalogları yapılmıştır.

Tanzimat'tan itibaren bazı iradeler taranarak, Mısır, Girit, Yunan, Bulgar, Sisam konularında birer grup oluşturulmuştur. Her birinin katalogu vardır. Tanzimat'tan sonraki bazı önemli konulara ait iradeler taranarak, 1264/1847'ye kadar iki tertip halinde "Mesâil-i Mühimine iradeleri" tasnifleri oluşturulmuştur.

"Yıldız Tasnifi" II. Abclülhamid döneminde sarayda biriken belge ve defterlerin tasnifidir. Yıldız Esas Bölümü 141 gruba ayrılmıştır. Diğer beş bölüm, Sadaret Hususi, Sadaret Resmi, Mütenevvia, Perakende ve Defterlerdir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki en önemli defter serileri **266** adet mühimine defterleri ile, Defterhane'ye ait 1.094 adet tapu-tahrir defterleridir. Başka birçok defter de bulunmaktadır.

"Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi", maliyeden arşive alman 23.811 arazi tahrir, saray, yeniçeri maaş vb defterlerini ihtiva etmektedir. II. Mehmed (Fatih) döneminden (1451-1481) 19. yy'a kadar uzanan zaman dilimine aittir. Milli Emlakten devralman defterler ve vesikaların ayrı tasnifi vardır. Bunların dışında "müzehheb fermanlar", "haritalar" tasnif edilmişlerdir. 19. yy Osmanlı memurlarının biyografilerini içeren "Sicill-i Umumi (Ahval) Defterleri Tasnifi"nde 196 büyük boy defter olup, 92.137 kişinin yaşamöyküsü ve memuriyet hayatı kaydedilmiştir. 17 cilt alfabetik fihristi yapılmıştır. Hazine-i Hassa Nezaretimde çalışan memur ve müstahdemler için de bu tür sicil defterleri bulunmaktadır.

Bu zengin arşiv, uzun yıllar sınırlı imkânlarla yaşarken, 1985'ten itibaren her bakımdan değişikliğe uğramıştır.

Devlet imkânlarıyla büyük bir fon kurulmuştur. Bina, personel, teçhizat ve ekipman için geniş olanaklar sağlanmıştır. Personel sayısı çok artırılmış ve yüksek bir ücret politikası uygulanmıştır. Böylece tasnif çalışmaları hızlandırılmıştır. Personel sayısı bugün 800'ü aşmıştır. Bilgisayar kullanımı yaygınlaşmıştır. Doğal olarak, yerli ve yabancı araştırmacı sayısı da artmıştır. Arşiv ayrıca yayın faaliyetine de başlamıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, bir imparatorluk arşivi olduğundan, Balkanlar, Kafkasya, Ortadoğu ülkeleri ve Kuzey Afrika daki birçok ülke ve halkların tarih ve kültürleri ile ilgili en zengin ve birinci elden kaynaklan içermektedir. Bu yönden, uluslararası önem arz etmektedir.

Bibi. M. Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi,* Ankara, 1955: A. Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu,* lst.. 1979; N. Aktaş-İ. Binark, *ehArşifü'l-Osmânî,* Amman, 1986; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* Ankara, 1992; O. Ergin, *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri, Kitapları,* lst.. 1937; s. 106-209; S. Elker, "Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivciliği", *IV. Türk Tarih Kongresi (1948) Tebliğleri,* Ankara, 1952, s. 182-189: B. Lewis. 'Başvekâlet Arşivi", *EI²* (Fransızca), I (I960), 1122-1123; Â. Çetin, "Osmanlı Devlet Arşivinin Kuruluşu ve Tasnif Çalışmaları", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 21 (Nisan 1982), s. 96-126; ay, *II. Meşrutiyet Döneminde Arşivlerimize Ait Belgeler,* lst., 1985; ay, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Arşivlerimize Ait Bazı Belgeler". *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 47 (Nisan 1987). s. 85-109; *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, Tebliğler.* İst., 1985.

ATİLLA ÇETİN

BAŞÇI MESCİDİ, TEKKESİ VE ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, Haseki'de, Nevbahar Mahallesinde, Cevdet Paşa Caddesi ile Özbek Süleyman Efendi Sokağı'nm kavşağında bulunmaktaydı.

II. Mehmed'in (Fatih) başçıbaşısı Hacı Mahmud (ö. 1495) tarafından mescit olarak inşa ettirilmiş, vakfiyesi 900 Zilkâde'sinin başları/1495'te tescil edilmiştir. Mescidin haziresinde gömülü olan banisinin bir de çeşme yaptırmış olduğu anlaşılmaktadır.

Başçı Mescidi'ne, 18. yy'ın son çeyreği içinde Gülşenî tarikatına bağlı Şeyh Mehmed Said Efendi (ö. 1802) tarafından meşihat konulmuş, böylece tesis edilen mescit-tekke bazı kaynaklarda mescit banisinin adıyla (Başçı, Başçı Hacı Mahmud), bazı kaynaklarda da tekke banisinin adıyla (Said Efendi) anılmıştır. Ayrıca el-Hac Salih Efendi adında bir müezzin, görevli olduğu bu mescidi, bir minber ilave etmek suretiyle camiye dönüştürmüştür.

Gülşenîliğin Sezaî koluna mensup olduğu anlaşılan Mehmed Said Efendiden sonra tekke şeyhliğinin babadan oğula intikal ettiği görülmekte ve şu isimler tespit edilmektedir: Şeyh Mustafa Rıfat Efendi (ö. 1841), Şeyh Hafız Mehmed Şerefeddin Efendi (ö. 1853), Şeyh Mehmed Eşref Efendi (ö. 1879). Şeyh İbrahim Efendi. Ayin günü çarşamba olan Başçı Tekkesi'nin Maliye Nezareti'nden yılda 204 kuruş tahsisatı olduğu, 1885'te iki erkek ile dört kadının burada ikamet ettiği kayıtlıdır. Buradan, tekkenin tevhidhanesi olarak kullanılan mescidin çevresinde, şeyh ailesinin barındığı bir harem dairesinin, ayrıca selamlık, derviş hücreleri, mutfak gibi birtakım tekke bölümlerinin inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Gülşenîliğe bağlı kalan bu mescit-tekke 1918 yangınında harap olmuş, mescit-tevhidhanenin duvar kalıntıları **1953**'te yıktırılmış. 1956da arsanın bir kesimi, genişletilen Cevdet Paşa Caddesine katılmıştır. 1986da burada, aynı adı taşıyan ancak eski yapıdan tamamen farklı bir cami inşa edilmiştir.

Başçı Mescidimin ve Tekkesi'nin mimari özellikleri ayrıntılı biçimde bilinmemektedir. Ancak mescit-tevhidhanenin kagir duvarlı ve ahşap çatılı bir yapı olduğu, bunu kuşatan tekke bölümlerinin de ahşap malzeme ile inşa edildiği söylenebilir. 1986'da yaptırılan kare planlı betonarme cami eski yapıdan daha geniş ve daha yüksek olup kubbe ile örtülmüştür.

Klasik Osmanlı mimarisinin özelliklerini sergileyen Başçı Çeşmesi kesme küfeki taşı ile inşa edilmiştir. Çeşme nişini taçlandıran sivri kemerin içinde, 1218/1803 onarım tarihini taşıyan bir ayet kitabesi, bunun altında kırık kaş kemerli ayna taşı bulunmaktadır. Hazne kızmı ise almaşık örgülü duvarlara sahiptir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 339, no. 2011; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 55; Çetin, *Tekkeler,* 586; Aynur, *Saliha Sultan,* no. 34, 32; *Âsitâne,* 14; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I. 16-17. no. 80 (cami), no. 28 (tekke); Münib, *Mecmua-i Tekâyâ.* 11; *îhsaiyatll,* 22; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ.* 33; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I. 224: H. Göktürk, "Başçı Mahmud Efendi Çeşmesi", "Başçı Mescidi", *İSTA,* IV, 2176; Öz. *İstanbul Camileri,* I, 33; Ayverdi, *Fatih III.* 323; *İKSA,* II, 1066; *Fatih Camileri,* 66-67.

M. BAHA TANMAN

BAŞHAVUZ KÖŞKÜ

Kırkçeşme ve Kâğıthane suyollarının birleştiği Başhavuzün yanında yer almaktaydı. Tespit edilemeyen bir tarihte ortadan kalkan Başhavuz Köşkü büyük bir ihtimalle III. Ahmed döneminin eseridir. Köşkü 1740lı yıllarda ziyaret etmiş olan Baron Philip Franz Gudenus'un *Collection des Prospects et Habillements en Turquie* adlı gravür albümünde bulunan plan krokisi ve dış görünüm S. H. Eldemln hazırladığı restitüsyona ışık tutmuştur.

Su mimarisi ile sivil mimarinin çok değişik bir terkibini sunan bu ufak ahşap köşkün, Başhavuzün içinde kaynaşıp köpüren suları seyrederek ve sesini dinleyerek dinlenmek amacıyla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Aynı özellik bunun yakınındaki Valide Havuzu Köşkü için de geçerlidir. Köşk, yuvarlak planlı Başhavuzün hemen yanına havuzu kuşatan

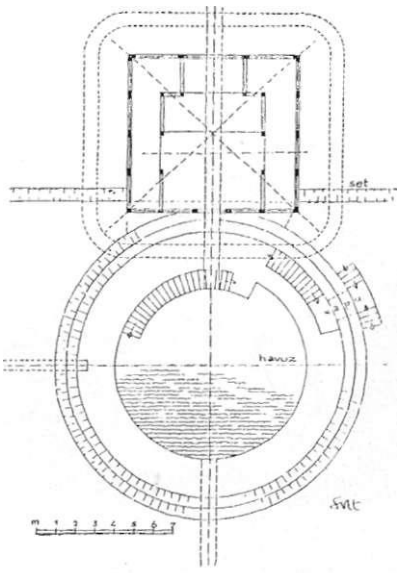

Başhavuz Köşkü nun plan restıtüsvonu. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar.* II

duvarların yüksekliğinde kagir bir kaide üzerine oturtulmuş, havuz yönünde fusimilarla genişletilerek suyla iyice bütünleşmesi sağlanmıştır. Kareye yakın dikdörtgen planlı mekân, ahşap dikmelerle kuşatılarak çepeçevre doğaya açılmıştır. Gudenusün cephe çiziminde, dikmelerin arasındaki açıklıkların perdelerle kapatıldığı görülür. Birtakım başka köşklerde de tespit edilen bu uygulamanın göçebe kültürüne dayandığı söylenebilir. Sedirlerle donatılmış olan köşk geniş saçaklı basık bir çatıyla örtülmüştür.

Bibi. Eldem. *Köşkler ve Kasırlar.* II. 207-208.

M. BAHA TANMAN

BAŞIBÜYÜK CAMİİ

Maltepe İlçesi, Başıbüyük Köyü'nde bulunmaktadır.

Yapının yerinde daha önce başka bir caminin bulunduğu sanılmaktadır. Bugünkü yapmm kapısı üzerinde yer alan ayet yazılı mermer kitabede 1321/1903 tarihi mevcuttur. Kaynaklardan banisinin Süreyya Paşa olduğu anlaşılmaktadır. 1960'ta küçük bir onarım geçirmiştir.

Kesme taş malzeme ile inşa edilmiş yapı kareye yakın bir alan kaplamaktadır. Zeminden birkaç basamakla yükseltilmiş olan yapıda harim kısmının üzeri kurşun kaplı çapraz tonozla örtülmüştür. Batı tarafında yapıya bitişik olan düz çatılı bir bölüm yer alır.

Kuzey cephesinde yer alan orijinal kapı, önüne yapılmış olan betonarme ilave dolayısıyla tam olarak görülemez. Bu kapı basık kemerli olup üzerinde mermer bir kitabe bulunur. Üstte palmetli bir taşla son bulur.

Caminin yapı malzemesi olan kesme taş, pencere sövelerinde ve batıda yer alan bölüm ile cephe kenarlarında hafif dışa taşkın bırakılarak cephelere hareket kazandırılmıştır.

Başıbüyük Camii
Ahmet Vefa Çobanoğlu. 1993

Caminin giriş, mihrap ve doğu cephelerinde ikişer adet, batı cephesinde ise bir adet pencere bulunur. Doğu cephesinde mahfile rastlayan pencere, mahfil seviyesine kadar doldurulmuştur. Halim, batıda yer alan mekândan bir duvar ile ayrılmıştır. Bir kapı ile harimden geçişi sağlanan bu yan mekânın ayrıca dıştan basamaklarla çıkılan bağımsız bir girişi de bulunmaktadır. Bu mekân güneyde bir, batıda iki pencere ile aydınlanmaktadır. Yapıda tüm pencereler dıştan dikdörtgen söveli içten ise basık kemerli olarak düzenlenmiştir.

Cami mekânı içte ahşap bir tavan ile örtülmüştür. Kuzeyinde ahşap bir mahfil bulunmaktadır. Ortada iki taşıyıcı ayak ile desteklenen mahfilden minareye de geçiş sağlanmıştır. Kapı kemerinin iç kısmı mahfil seviyesinde boş bırakılarak niş şeklinde düzenlenmiştir.

Mihrap nişi yarım daire şeklinde olup iki yanı yivli sütun biçiminde yumuşatılmıştır. Minber ahşap malzemedendir. Korkuluklarında barok tarzda bitki motifi süslemeler bulunmaktadır.

Yapının en ilgi çekici yönü minaresidir. Yapı kütlesi içinden yükselen minare şerefeye kadar kare gövdelidir. Gövdenin kenarları pahlanmıştır. Her cephede dörder konsol üzerine oturan kare şeklindeki şerefe dışa taşkındır. Korkulukları mermer olup yuvarlak kemerli açıklıklara sahiptir. Şerefeden sonra silindirik olarak devam eden gövde yine konsollarla dışa taşkın armudi formlu kurşun kaplamalı külah ile sonlanır.

Bibi. *İSTA.* **IV,** 2186-2187; *Maltepe Rehberi,* ist., 1987, s. 43.

REZAN ÇELEBİ

BAŞKADIN MEYDAN ÇEŞMESİ

Üsküdar'da Horhor Camii avlusunda, yapının kuzey duvarına paralel konumdadır. Aslında caminin önünden geçen yolun kenarında bulunan çeşme 1960lı yıllarda yapılan bir düzenleme ile cephesi 90 derece döndürülerek bugünkü yerine yerleştirilmiştir.

Kitabesinden anlaşıldığına göre 1141/1728'de III. Ahmed'in başkadım tarafından yaptırıldığı bilinir. Tamşıkin *İstanbul Çeşmeleri* adlı eserinde yer alan fotoğrafından 1940'lı yıllarda hazneli ve sağlam olduğu görülür. Son yıllardaki değişiklik sonucu haznesi yok edilmiştir. Tümüyle kesme taştan inşa edilmiş olan çeşmenin arka cephesi bir eyvan halinde caminin şadırvanı olarak kullanılmaktadır. Bu bölüm beş muslukludur. Cephe ise mermer kaplı bir orta bölüme sahiptir. Bu bölüm sade olmakla birlikte 18. yy in özelliklerini taşır. Ayna ile üstündeki kitabe saçakta palmetli bir bordur ile sınırlanmıştır. Ayna kemeri dilimlidir. İki yanındaki üçgen alınlıklarda çiçekli iri birer rozet yer alır. Bu rozetleri taşıyan bölümler aşağıda lale motifi oluşturan kabartma yüzeyler halindedir. Mermer yalak sadedir. Cephedeki mermer bölümü sade bir silme çevreler.

Üçer mısralık altı sıra halindeki kitabe ünlü şair Nedim tarafından yazılmıştır. Tarih beyti şöyledir: *Söyledi tarih-i itmamın ânın ktik-i Nedim / Başkadın bu çeşme-i vâlâyı icra eyledi.* Tarih mısraı 1142'yi vermektedir. İ. H. Konyalı hattatın kitabeye inşaatın başladığı tarihi kazıdığını söyleyerek bu konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. *Mirat-ı İstanbul'* da da Mefımed Raif Bey tarih hatası yapmış ve yapıyı "Sultan Ahmed'in yaptırdığım iddia etmiştir. Raif Bey kitabede okudunuğu ileri sürdüğü 1224'te ise başkadımn camiyi tamir ettirdiğini işaret etmişse de bu tümüyle hatalıdır.

Yapının arka cephesindeki şadırvan eyvanının duvarları sıvanmış, özgün görüntüsünü kaybetmiştir. Ön cephede maşrapalık ve saka gediği vardır. Yapının suyu aslen Başlısu denilen ve bu bölgeyi besleyen tesisten alınmaktaydı. Bugün şehir şebeke suyu akmaktadır.

Bibi. Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri.* **II,** 312; G. Eıtürk, 'İstanbul Meydan Çeşmeleri", İÜ Edebiyat Fakültesi yayımlanmamış lisans tezi. (1982). s. 17; Konyalı. *Üsküdar Tarihi* **II,** 18-19; Raif, *Mir'at,* 102-103; Çeçen, *Üsküdar.*

ZİYA NUR SEZEN

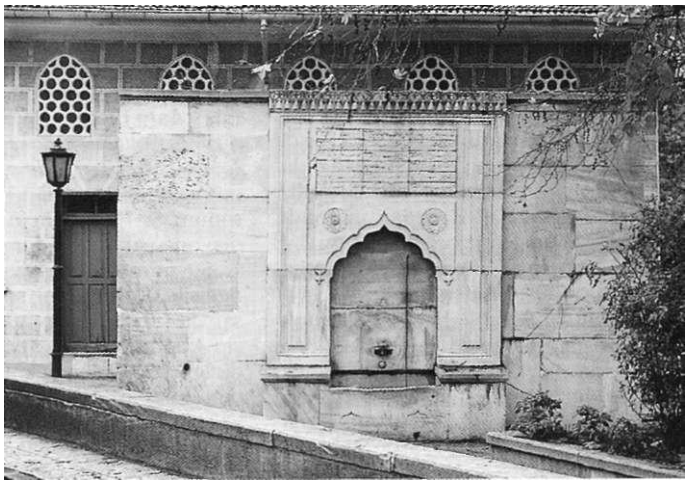

Başkadın Meydan Çeşmesi'nin ön cephesi. Ziya Nur Sezen. 1993

BATANAY, KEMAL

(7 Şubat 1893, İstanbul - 22 Haziran 1981, İstanbul) Besteci ve talik hattatı. Hafiz Mehmed Ziyaeddin Efendi'nin oğludur. Vefa İdadisi'ni bitirdikten sonra, bir müddet cami derslerine devam ederek hafız oldu. Daha sonra Darülfunun'un İlahiyat Fakültesi demek olan Ulum-ı Seriye Şubesi'ne girdi ise de I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine askere alınınca öğrenimi yarıda kaldı. 1918' de İstanbul'a döndükten sonra bir süre Şirket-i Hayriye'de görev aldı. 1926' da İstanbul Ticaret Odası'na memur oldu ve emekli oluncaya kadar orada çalıştı. 1975'te İstanbul'da kurulan Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'nm ilköğretim kadrosunda görev aldı.

Rauf Yekta, Ahmed Irsoy ve Subhi Ezgi'den musiki nazariyatı; Kadı Fuad Efendi ile Refik Fersan'dan da tambur dersleri alan Batanay, mevlevîhane ve tekkelere devam ile dini musikiyle yakından ilgilendi. Hamparsum notası yanında Batı notasını da öğrendi. İlk bestesini 1926'da yaptı. "Nikriz Mevlevi Ayini'nden başka kırktan fazla bestesi vardır. İyi bir tamburi ve hanende olan Batanay'm oğlu Ercüment Batanay da tambur sanatçısıdır.

Hat sanatında da usta olan Batanay Sofu Mehmed Efendi'den sülüs, nesih ve rık'a, Hacı Ömer ve Hacı Kemal efendilerden celi sülüs öğrendi. Kendisinin asıl ustalığı Hulusi Yazgan'dan öğrendiği talik yazıdadır. 1918'de bu yazıdan icazetname almıştır. Eserleri müze ve özel koleksiyonlardadır.

Bibi. inal. *Son Hattatlar,* 572-574; Rado, *Hattatlar,* 266; Öztuna. *BTMA,* I.

ALİ ALPARSLAN

BATTIR, SUPHİ

(1906, Sinop - 1992, İstanbul) Galatasaray kulübü yöneticisi, futbolcu, milletvekili ve senatör. Spora 1918-1928 arasında öğrenim yaptığı Galatasaray Lisesi'nde başladı; Galatasaray Spor Kulübü'nde yetişti. 1925-1933 arasında Galatasaray'da oynadı ve zamanının en iyi futbolcularından biri olarak tanındı. Da-

ha sonra başarılı bir futbol hakemi olarak görev yaptı. 1934-1944 arasında Galatasay kulübü yönetim kurulunda görev aldı. Daha sonra 1946, 1947, 1948, **1949,** 1950, 1965-1967, 1967-1968 ve 1968-1969 yıllarında Galatasaray kulübü başkanlığım yaptı. Başkanlığı sırasında Galatasaray camiasına, Kuruçeşme Adası'nın kulübe kazandırılması gibi büyük hizmetlerde de bulundu. 1946da Millet Partisinin kurucularından biri olarak politikaya atıldı. Milletvekili ve senatör olarak görev yaptı. Parlamenterliği sırasında Türk sporu, kulüpler ve sporcularla ilgili birçok önemli yasanın çıkmasına önayak oldu. Galatasaray kulübüne sembol olmuş kişilerden biri olmasına rağmen, hakem olarak yönettiği bir Galatasaray-Beşiktaş maçında Galatasaray aleyhine iki penaltı cezası vermesi, onun dürüst karakterinin ve sporcu yaradılışının bir örneğidir.

CEM ATABEYOĞLU

BATURALP, MEHMET

(1936, İstanbul) Basketbolcu ve basketbol antrenörü. Basketbola. öğrenim yaptığı Darüşşafaka Lisesi'nde başladı. Fenerbahçe kulübünde yetişip parladı. 1955-1968 arasında Fenerbahçe'de oynadı ve takım kaptanlığı yaptı. Bu arada 72 kez milli oldu ve 15 kez milli takım kaptanlığı yaptı. Zamanının en iyi basketbolcularından biri olarak tanındı. Basketbol yaşamını Fenerbahçe forması altında kapattıktan sonra antrenörlüğe başladı. Fenerbahçe, İTÜ, Eczacıbaşı, Beşiktaş ve Galatasaray basketbol takımlarını çalıştırdığı gibi uzun yıllar milli takım antrenörlüğü de yaptı. Basketbol antrenörü olarak da başarı gösteren Baturalp şampiyon takımlar çıkardı. Halen basketbol antrenörlüğünü sürdürmekte ve kırtasiye ticaretiyle uğraşmaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

BAYDAR, ALÂEDDİN

(1900, İstanbul - 1990, İstanbul) Futbolcu. Fenerbahçe Spor Kulübü'nün kurucularından ve ilk futbolcularından, yazar ve milletvekili Nasuhi Esat Baydar'ın kardeşidir. Futbola St. Joseph Fransız Mektebi'nde öğrenciyken Kadıköy Cevizlik Çayırı'nda başladı. Daha sonra çocuk yaşta Fenerbahçe'ye girdi ve kulübün küçük takımlarında yetişti. 1916'da henüz 16 yaşındayken birinci takım kadrosuna alındı. Büyük yeteneği ve fevkalade driplingleriyle kısa zamanda parladı. Küçük takımlardan itibaren yan yana oynadığı arkadaşı Zeki Rıza (Sporel) ile oluşturdukları "Zeki-Alâ Kombinezonu" diye adlandırılan ahenkli anlaşma ile Türk futboluna kolektif oyun anlayışını getirdiler. Kısaca "Alâ" diye anıldı ve tribünlerden yükselen "Alâ, Alâ, heeeeey!" sloganıyla alkışlandı. 1916-1934 arasında Fenerbahçe birinci takımında 324 maçta oynadı ve **362** gol attı. **26** Ekim 1923'te'ilk Türk Milli Futbol Takımımda yer aldı. Milli formayı **16** kez giydi. Çeşitli dönemlerde Fenerbahçe Spor Kulübü yönetim kurullarında görev aldı. Uzun yıllar Türkiye Kömür İşletmelerimde muhasebe müdürlüğü yaptı.

CEM ATABEYOĞLU

BAYEZİD I

(1360, Bursa - 8 Mart 1403, Akşehir) Osmanlı padişahı (1389-1402). Yıldırım Bayezid, Yıldırım Han olarak da anılır. I. Murad (Hüdavendigâr) ile Rum asıllı olduğu sanılan Gülçiçek'in oğludur.

İstanbul'u (Konstantinopolis) kuşatan ve Anadolu Hisarı'nı yaptıran Osmanlı padişahıdır. İstanbul'daki ilk Türk mahallesinin kurulması. Bizans İmparatorluğumun Osmanlı Devletime bağımlı duruma gelmesi dönemindedir. Osmanlı ve Bizans kaynakları, I. Bayezid dönemi gelişmelerini, kentin giderek Türk baskısı karşısında kaldığı biçimde açıklarlar. Rumeli ve Anadolu yakalarmdaki köy ve kasabaların da Osmanlı sınırlarına katılması sonucu İstanbul'un yaşam ve savunma koşulları güçleşmiştir.

I. Bayezid'in Osmanlı tahtma çıkışını (1389) izleyen yıllarda Bizans yönetimi yeni bir yönetim bunalımına girdi. Yarım yüzyıldır tahtta bulunan V. İoannes Paleologosün (hd 1341-1391) tutuklu oğlu ve eski taht ortağı IV. Andronikos (hd 1376-1379) ile torunu VII. İoannes (hd 1390) Osmanlı tahtındaki değişikliği fırsat bilerek Bayezid'e başvurdular. Bayezid, bunu önemsemiş gözükerek bir süvari ve piyade ordusuyla karadan İstanbul'u kuşattı ve kentin dışarıyla bağlantılarını kesti. İmparator V. İoannes ve oğlu II. Manuel (hd 1391-1425) İstanbul'daki imparatorluk sarayını terk etmek zorunda kaldılar ve 14 Nisan 1390' da tahtı ele geçiren VII. İoannes tarafından tutuklandılar ama hapisten kurtulup Bayezid'e sığındılar. Yeni imparator VII. İoannes ise Osmanlı yönetimiyle on yıllık bir antlaşma imzalayarak her yıl vergi ödemeyi yükümlendi. Artık İstanbul, önceden olduğu gibi Venedik ve Cenova cumhuriyetlerinin değil, egemenlik sınırlarının ortasında kaldığı Osmanlı Devleti'nin güdümü ve nüfuzu altına girmişti. Bu gelişme Avrupa'da yankılar uyandırdı. Venedik Senatosu, İstanbul'a gönderilen yeni elçiyi, orada Bayezidle de karşılaşabileceği konusunda uyardı ve bu durumda nasıl davranması gerektiği konusunda talimat verdi.

Bayezid ise İstanbul'a gönderdiği bir adamı aracılığıyla kent halkının kimi imparator görmek istediğini tespit ettirdi. Halk, Manuel'e sempati duyduğundan, Bayezid bu bahane ile Eylül 1390'da İstanbul'u bir kez daha ablukaya aldırdı. Manuel, iki başarısız girişimden sonra 17 Eylül 1390'da kente girdi ve VII. İoannes kaçmak zorunda kaldı. Bayezid, V. İoannes'e, Silivri ve Tekirdağ çevrelerini verdi. V. İoannes'in kısa süre kesintiye uğrayan imparatorluğu yeniden başlarken kendisine taht ortağı olan oğlu II.

I. Bayezid
Kıyafetü'l -İnsaniyefi Şemaili'l-Osmaniye'den Nakkaş Osman'ın minyatürü, 16. yy.
TSM Kütüphanesi. H. 1563

Manuel de bir vassal olarak Bayezid'in yanma döndü ve Bursa'da oturmaya başladı. II. Manuel, yanındaki 200 kişilik sembolik Bizans birliğiyle Bayezid'in Batı Anadolu'ya yaptığı sefere katıldı ve resmen bir Bizans kenti olan Alaşehir'in (Philadelphia) kuşatmasında bulundu. Bu sırada babası V. İoannes ise İstanbul'a yeni istihkâmlar yapmaya çaba gösteriyordu. Bu amaçla kentin üç büyük kilisesini yıktırıp sağlanan taşlarla Altmkapı yakınında yeni iki savunma kulesi yaptırttı. Fakat seferden dönen Bayezid bunu haber alınca, imparatora, kuleleri derhal yıktırmasını aksi halde Manuel'in gözlerinin kör edileceğini bildirdi. İhtiyar ve güçsüz imparator buna uydu ve kuleleri yıktırdı.

V. İoannes **16** Şubat 1391'de ölünce, II. Manuel Bursa'dan kaçıp İstanbul'a geldi ve tahtı ele geçirdi. II. Manuel aydın, yetenekli, sanat ve bilimden anlayan, diplomasi bilen, İstanbul halkının sevgisini kazanmış bir şahsiyetti. Bayezid bile onun için "bir imparator olduğunu bilmeyen birisi bile görünüşünden onun bir hükümdar olduğunu anlar" diyordu. Fakat, artık hiçbir gücü kalmamış, topraklarının hemen tamamını yitirmiş bir devletin başına geçmişti ve her an yitirilebilecek bir kentin hükümdarıydı. Kent çok tenha ve yoksuldu. Nüfus 40-50.000 dolayındaydı. Her şey çok pahalıydı ve bulunmuyordu. Tüm bu güçsüzlük, Bayezid'in yeni birtakım isteklerle Bizans'ı

sıkıştırması için fırsattı. II. Manuel'e bir elçi göndererek ticaret İçin istanbul'a giden Türk ve Müslümanların, uyuşmazlıklar ve olaylar nedeniyle Rum mahkemelerinde yargılanmalarının doğru olmadığını, İstanbul'daki Müslümanların sorunlarını çözecek bir kadı atayacağını, eğer karşı çıkarsa, kentin dışarıyla bağlantılarım keseceğini duyurdu. Akıncılarına da İstanbul surlarına kadar olan köy ve kasabaları vurmalarını emretti. 1391'de başlayan bu yeni hareket, kısa aralıklarla sürecek olan yedi yıllık bir ablukanın başlangıcı oldu. Surların yakınma ise bir Türk tümeni, gece gündüz kent halkını huzursuz etmek için yerleştirildi. İstanbul'a yakın çevredeki Rum halk, başka yerlere göç ettirildi. Selanik'in fethi ve Mora'nın yağmalanmasından sonra daha da güçlenen Bayezid, II. Manuel'e haber göndererek kenti teslim etmesini bildirdi. O sırada İstanbul gerçek anlamda bir kıtlık yaşıyordu. Yiyecek maddesi gelmediğinden halk açtı ve buna katlanmaktansa kentin Türklere teslim edilmesine herkes razı görünmekteydi. II. Manuel Osmanlı padişahının kenti teslim etmesi önerisine cevap vermedi, Bayezid de savaş açmadı. Yalnız, kentin çevresindeki ablukayı daha da artırdı. Kentteki tahıl, zeytinyağı, şarap kıtlığı dayanılmaz boyutlara ulaştı. 1393-1395 arasındaki bu buhran boyunca II. Manuel hiçbir yerden yardım gelmediği için, papaya, Fransa ve Macar krallarına mektuplar yazarak İstanbul'un askeri bir kuşatmadan daha ağır bir abluka altında olduğunu, yardım gönderilmezse kentin Türklerin eline geçeceğini bildirdi. Bu uyarı ve tehditler Avrupa'da etkisini göstermekte iken Bayezid de Anadolu'da ve Rumeli'deki başarılarının yanısıra İstanbul'a dönük baskısına ara vermedi. 1394'te II. Manuel!. Paleólogos prenslerini ve Slav krallarını Serez'de toplayarak onlara. Osmanlı siyasetine koşut davranış sergilemeleri durumunda İstanbul'u almak düşüncesini erteleyebileceğim bildirdi. Bu toplantıda, prensler arasındaki derin düşmanlığı da yakından tespit etme olanağı buldu. II. Manuel. Serez'de. Bayezid'in önerdiği anlaşmayı kabul etmiş gözükmüşken İstanbul'a döndükten sonra buna yanaşmadı. Avrupa devletlerinden yardım istemek için gönderdiği casusların yakalanmaları Bayezid'i yeni bir kuşatma için harekete geçirirken o sırada Silivri'de ölen IV. Andronikos'un oğlu VII. İoannes de kendisine ve babasına haksızlık edildiğini ve Bizans tahtının kendisine verilmesi gerektiğini ileri sürmekteydi. Bayezid, 1395'te Çandarlı Ali Paşa'yı bir ordu ile İstanbul'u kuşatmaya gönderdi. VII. İoannes de bu orduya katılmıştı. Osmanlı ordusunun ilk ciddi ve uzun kuşatması olan bu girişim, o yılın yaz aylan boyunca sürdü.

Kara surları, kuşatma araçları ile zorlandı. Gelibolu'dan gelen küçük Osmanlı donanması da bu kuşatmayı takviye etmekteydi.

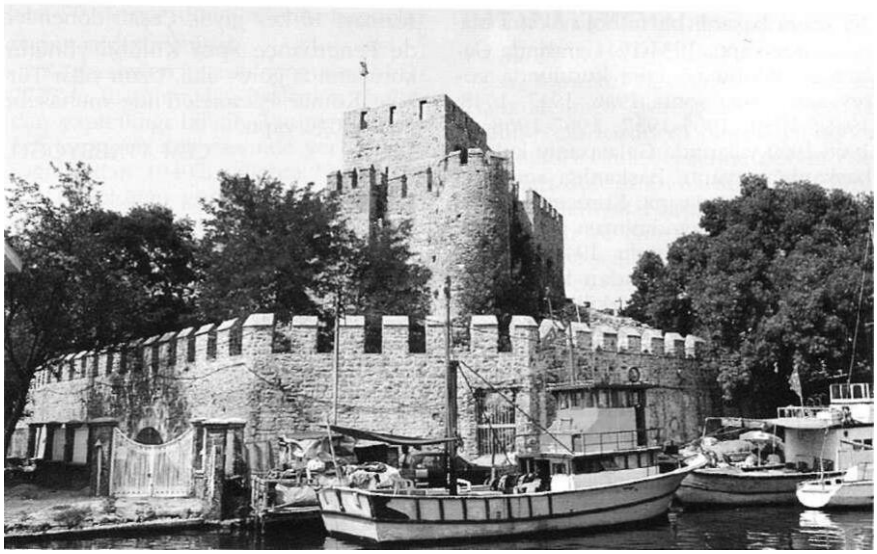

I. Bayezid'in yaptırdığı Anadolu Hisarı'nm Göksu'dan görünümü.
Nazım Titnuroğlu. 1993

Bu evreye ilişkin bilgilerin yetersizliğine karşın Dukas'm açıklamalarına göre. İstanbul halkı. VII. İoannes ile II. Manuel arasındaki taht kavgasının kendilerine verdiği büyük zarar ve çekilen sıkıntılar sonucu imparatoru bir uzlaşmaya zorladılar. II. Manuel. VII. İoannes'i kente davet etti. Vardıkları anlaşma gereği İoannes kentte kaldı ve imparator naibi oldu. Manuel ise ailesiyle gemilere binip İstanbul'dan ayrıldı. Böylece. Bayezid'in isteği yerine getirildiği gibi. II. Manuel de Avrupa devletleri katında Bizans'ın uzun vadede güvenliğini sağlamak üzere diplomatik bir misyonla kentten uzaklaşmış olmaktaydı.

Kuşatmayı kaldıran ve Macar Kralı Sigismund'un önderliğindeki Haçlı ordusuna karşı sefere çıkan Bayezid. 25 Eylül 1396'da Mğbolu zaferini kazandıktan sonra bir kez daha bakışlarını İstanbul'a çevirdi. Yenik Macar kralının Saint-Jean şövalyelerinin yardımı ile kaçıp İstanbul'a uğradıktan sonra ülkesine dönmesi de bu sonuncu kuşatmanın gerekçeleri arasındaydı.

Tarihçi Neşrî'nin yazdığına göre. Bayezid, Niğbolu'dan döner dönmez yeni bir ordu oluşturdu. Kocaeli'den geçerek Anadolu yakasına geldi. Timurtaş Paşa'nm oğlu Yahşi Bey'i Boğaz kıyılarını almakla görevlendirdi. Şile Kalesi alındı. Boğazın en dar noktasında Güzelce Hisar (bak. Anadolu Hisarı) adı verilen savunma ve gözetleme kalesi yapıldı. Bizans imparatoruna da İstanbul'u teslim etmesi için haber gönderildi. Aretas (Göksu) Deresi ağzındaki görkemli Türk kalesinin kısa sürede yükselmesi ve Boğaz geçişlerinin kontrol altına alınması, Bizans'ı iyice korkuttu. Buna karşın 1397 boyunca direnildi ve savunma önlemleri artırılmaya çalışıldı. Fransa'dan gemilerle gelen bir miktar askeri yardım içeri alındı. Venediklilerin bir yardım filosu da bu evrede geldi. Kimi kaynaklar, II. Manuel'in bu sırada İstanbul'dan ayrılıp önce Mora'ya oradan da Venedik'e ve Fransa'ya geçtiğini yazmaktadır. Kuşatmanın ve ablukanın kaldırılmasını zorlayacak önemli bir gelişme beklenmediğinden 1398'de, kendisine gizlice rüşvet verilen Vezir Çandarlı Ali Paşa'mn ve aynı şekilde birtakım hediyelerle tatmin edilen devlet adamlarının ısrarları sonunda Bayezid Bizans imparatoru ile bir antlaşma imzalamayı kabul etti. Buna göre sunulan 12.000 flori ile değerli hediyelerden başka her yıl 10.000 altın vergi ödenmesi, İstanbul'da bir Türk mahallesi kurulması, cami ve mahkeme yapılıp Bursa'dan kadı gönderilmesi, İstanbul'daki Türklerle Hıristiyanlar arasındaki davalara özelliğine göre patriğin veya kadının bakması vb koşullar taht naibi VII. İoannes tarafından kabul edildi. Osmanlı akçesinin İstanbul'da geçerli paralardan olması da öngörüldü. Taraklı Yenicesi'nden ve Göynük'ten 700 kadar Türk ailesi İstanbul'a göçürüldü. Kentte ilk Türk-Müslüman mahallesi kuruldu. İmam, hatip ve kadı atandı. Bir mescit yapıldı ve bir kilise camiye çevrildi.

İstanbul'daki bu ilk Türk-Müslüman mahallesinin nerede kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Kaynaklardaki iki rivayetten birine göre suriçi İstanbul'un Marmara Denizi cihetinde Davutpaşa Camii'nden kıyıya doğru İnen semt, diğer rivayete göre ise Sirkeci semti Türklere verilmişti. Evliya Çelebi ise Unkapanı'nda Gül Camii çevresinin Müslüman mahallesi olduğunu, Aya Kapısı'ndan girilince Sirkeci Tekkesi'nin mahkeme, Gül Camii'nin de ibadethane yapıldığını anlatır.

1398'deki bu gelişmelerden sonra Bayezid'in Canik, Sivas, Malatya bölgelerinde fetihlere çıktığı görülmektedir. 1399 sonlarına doğru Bursa'ya dönen Bayezid'in Edirne'ye geçtiği ve 1400'de VII. İoannes'e son bir tehditte daha bulunarak "II. Manuel'i İstanbul'dan senin

için çıkarmadım. Eğer benim dostum olmak istersen kenti bırak. Sana istediğin eyaleti veririm. Bunu kabul etmezsen, her şeyi yok etmeyi göze alacağım!" dedi. Buna karşılık imparator ve halk temsilcileri "Gerçi biz zayıf durumdayız. Ayrıca güçlü bir baskı altındayız. Ancak Tanrı'ya güveniyoruz." dediler. Gerçekte ise, geçen iki yıl zarfında, uzun sürecek bir kuşatmada gereksinimi karşılayacak düzeyde zahire temin edildiğinden, Osmanlı padişahına böyle bir cevap verilebilmişti. Fransa'dan ve başka Avrupa ülkelerinden de kente devamlı yardımlar gelmekteydi. Osmanlı donanması ise henüz, denizyolunu denetim altında tutacak güçte değildi. Avrupa'daki gezilerini sürdüren İL Manuel ise Türklere karşı yardım sözü almaya çalışıyordu. Bu ortamda, Bayezid 1400 baharında İstanbul'u kuşattı. Birkaç ay süren kuşatma sırasında şiddetli hücumlar gerçekleştirildi. Fakat bu kuşatma da Timur'un Anadolu'ya girmesi ve Sivas'ı alması üzerine sonuçsuz kaldı. Bayezid birliklerini ivedilikle Anadolu'ya geçirdi.

1402'deki Ankara Savaşında Bayezid'in Timur'a yenilip tutsak düşmesi üzerine ise, VII. İoannes dört yıldan beri İstanbul'da iskân edilmiş bulunan Türkleri kentten çıkarttı. Osmanlı Devletine olan yükümlülüklerini de yerine getirmeyeceğini duyurdu. Türk mahallesindeki cami ve mescit yıkıldı. İstanbul'dan çıkartılan Türkler, eski yurtlarına dönmeyerek Tekirdağ'a yakın topraklara yerleştiler ve buraya Göynüklü denildi.

Bayezid'in, hükümdarlığı boyunca izlediği Bizans ve İstanbul siyaseti, oğulları Süleyman, İsa, Musa ve I. Mehmed'in (Çelebi) on yıllık taht mücadeleleri (1403-1413) döneminde, sonuç vermesi olanaksız kuşatma girişimleri ile izlenmeye çalışıldı.

Buna karşılık 1402'de İstanbul'a dönen II. Manuel başarılı bir siyaset izledi. İsa Çelebiyi, sığınmacı olarak yanına aldı ve Süleyman Çelebi'den, Rumeli'deki bir kısım toprakları elde etti. Şehzadeler arasındaki mücadeleyi teşvik ederek egemenliğine gölge düşüren Osmanlı Devletimi yıprattı. Fakat sonuç olarak. I. Bayezid dönemindeki İstanbul'a dönük siyaset, kentin ele geçirilmesi koşullarının belirlenmesi bakımından iyi bir deneyim kazandırmıştır.

Bibi. Dukas, *Bizans Tarihi,* İst.. 1956. s. 26 vd; Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihannümâ,* I, Ankara. 1987. s. 325 vd; Hoca Saadettin Efendi, *Tâcü't-Teuarih,* I. Eskişehir. 1992. s. 216 vd; G. Schlumberger, *Un empereur de Byzance a Paris et a Londres, Byzance et les Croisades,* Paris, 1927, s. 87, 147. 361 vd; Ostrogorsky. *Bizans,* 504 vd; J. von Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi,* I, İst., 1329, s. 257 vd; Evliya, *Seyahatname,* II, İst., 1314; s. 41; D. Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi,* I, Ankara, 1979, s. 50 vd; F. Dirimtekin, *İstanbul'un Fethi,* İst., 1949. s. 29; Uzunçarşılı. *Osmanlı Tarihi,* II, 145 vd.

NECDET SAKAOĞLU

BAYEZİD H

(Aralık 1447/Ocak 1448, Dimetoka [bugün Yunanistan'da] - 10 Haziran 1512, Çorlu yakınları) Osmanlı padişahı (22 Mayıs" 1481-24 Nisan 1512). Sultan Bayezid Han-ı Sani, Bayezid-i Velî, Sultan Bayezid olarak da bilinir. II. Mehmed (Fatih) ile Gülbahar Sultanin oğludur. İstanbul'da tahta çıkan ilk Osmanlı padişahıdır. Saltanatının başlangıcında ve sonunda yeniçeri ayaklanmaları oldu. İstanbul'un imarına çalışan II. Bayezid, adını taşıyan büyük bir külliye yaptırdı. Kent tarihinin en korkunç depremi de bu dönemde, 1509'da oldu. Hattat ve şair olan II. Bayezid, şiirlerinde Adlî mahlasım kullanmıştır.

İstanbul'un fethi sırasında henüz çocuk olan Bayezid, 1454'te Edirne Sarayımdan kalabalık bir eğitimci-musahip kadrosu ile sancakbeyi olarak Amasya'ya gitti. Padişah oluncaya değin bu kentte oturdu ve Rumiye-i Suğra valiliği yaptı. Arada, kimi seferlere katıldı. Amasya'daki yarı mistik, yarı şairane saray muhitinde afyon bağımlısı olan Bayezid, babasının takdirini kazanmaktan uzaktı ve tahtı elde etme olasılığı da azdı. Ancak. Fatih'in çıktığı Doğu seferinin ilk menzili olan Gebze'de ansızın ölmesi (4 Mayıs 1481) üzerine beklenmedik gelişmeler oldu ve Bayezid, kardeşi Konya Valisi Cemden daha önce İstanbul'a gelerek tahta oturdu.

II. Bayezid'in gelişine kadar geçen sürede İstanbul kanlı bir ayaklanma yaşadı. Fatih'in cenazesi ile İstanbul'a dönen Vezirazam Karamanî Mehmed Paşa, kapıkulu birliklerini Gebze'de bırakmış, padişahın ölümünü de gizli tutmuştu.

n. Bayezid
Kıyafetti 1 -İnsaniye fi Şemaili'l-Osmaniye'den Xakkas Osman'ın minyatürü, 16. yy.
TSM Kütüphanesi, H. 1563

Üsküdar'dan İstanbul'a geçtikten sonra iki yaka arasındaki deniz ulaşımını da yasakladı. Amacı, İstanbul'da Fatih'in ölümü nedeniyle doğabilecek olayları önlemek ve daha önce gelmesini ümit

K Ü Ç Ü K K I Y A M J î T

...Kıyamet-i sugrâ deyü şayi zelzele-i azimdir ki ol âna dek ne olmuş idi ve ne kütüb-ü tevârihde yazıfub sıhhati vukuu bulmuş idi... Kırkbeş gün ale't-tevâli yer depindi. Halk örtü altına giremeyüb bağçelerde ve açık yerlerde yatdılar. Mücerred zelzele İstanbul'da değil, belki etraf-ı memleketde cemi yerlerde deprendí... Amma nefs-i İstanbul'da 109 mescid bin yetmiş hâne harab olduğundan gayri beş bin mıkdarı er ve avret ve sıbyanm helaki mukarrer oldu ve şehr içre mili bütün minare kalmadı ve Sur-ı Kostantiniyye'nin iki kat yarusu kara tarafında Eğri Kapu'dan başlayub Yedikule'ye gelinceye münhedim oldu. Badehu dolaşub derya tarafından Narlı Kapu'dan başlayub İshak Paşa Kapusu'na varınca câbecâ yıkılub ancak temelleri yerinde kaldı ve Saray-ı Amire'nin deryadan tarafı Hasdeler Kapusu'ndan Kayıklar Kapusu'na varınca câbecâ yıkılub hâlâ ki Bağçe Kapusu dedikleri mahâldir harabe vardı. Ve Avret Pazarı kurbünde İsâ Kapusu ki bin dokuzyüz yıldan berü berkarar idi. Yıkılıb hâk ile yeksan oldu ve bil cümle sur-ı şehirden, binâ zıra'ı ile kırkbin üçyüz arşun yer harab ve yebâb olub yere döküldü... ve Sultan Mehmed Câmi-i şerifinin dört amud-ı kebirinin başı çatladı... ve bir rivayetde kubbesi eğilüb sonradan merammat olundu derler ve imaret ve bimârhânenin nice kubbeleri yıkıldı ve Semaniye Medresesi'nde Zamiri Medresesi deyü meşhûr-ı âfâk olan medresenin nice kubbeleri yıkıldı. Ve Semaniye Medresesi'nin üç kapusu yere indi... ve Karaman Pazarları başından başına varınca yıkıldı... Sultan Bayezid Câmi-i şerifi dimekle ma'ruf ve meşhur olan mabedin kubbesi dağılub pâre pâre oldu. Akibet Hudavendigâr-ı âli menzelet (padişah) için Saray-ı Âmire'de bir çatma oda tedarik olundu. On günde tamam olub Şehriyâr-ı Sahib Vekar Hazretleri ânın içine giiüb karar eyledi.

Solakzâde Tarihi, İst., 1297. s. 321-322

ettiği Cemi tahta oturtmaktı. Fakat, ölüm olayını öğrenen yeniçeriler öfkeyle İstanbul'a döndüler. Sur kapılarını açtırdılar. Kentte korkunç bir katliam ve yağma başlattılar. İlk hedefleri Karamanî Mehmed Paşa'nın konağı oldu. Vezirazamı parçalayıp başını mızrağa geçirdiler. Yahudi mahallelerini yağmaladılar. Sokaklarda Bayezid lehine gösteriler yaptılar. Fatih'in hekimi Yahudi Yakup Paşa öldürüldü. Venedikli ve Floransalı tüccarların mağazaları da yağma edildi. İstanbul Kaymakamı İshak Paşa, olaylara bir süre seyirci kaldıktan sonra duruma el koydu ve ayaklanmacıları yatıştırdı. Bayezid'in İstanbul'daki oğlu Şehzade Korkud'u, babası gelinceye değin tahta oturttu ve alay düzenleyerek kentte dolaştırdı.

Bayezid, 4.000 kişilik bir süvari gücüyle 21 Mayıs 1481'de Üsküdar'a ulaştı. Halkın ve askerin tezahüratı arasında İstanbul'a geçti. Limandan kente girişi görkemli oldu. Matem işareti olarak siyah giyinmiş, atının başına da siyah sorguç takılmıştı. İstanbullu zenginler, kurtuldukları kâbusun sevinciyle yeni hükümdarın önüne taslar dolusu altın ve gümüş paralar serptiler. İskeleden saraya kadar yollara sırma işlemeli serendaz halılar döşenmişti. 22 Mayıs günü ilkin babasının cenaze törenine katılan ve tabutunu taşıyan Bayezid, aynı gün Topkapı Sarayı'nda düzenlenen cülus töreniyle tahta oturdu. İlk iş olarak kendisini tutan ve taşkınlıkları güçlükle yatıştırılan kapıkulu askerlerine 3 er bin akçe cülus bahşişi dağıttırdı ve gündeliklerine de 5 akçe terakki (zam) verdi.

Küçük kardeşi Cem Sultanın saltanat hakkı savıyla harekete geçmesi II. Bayezid'i bir yıl uğraştırdı. Bursa'ya kadar ilerleyen Cem Sultan, büyük hala Hatun Selçuk'u (Çelebi Mehmedln kızı) İstanbul'a elçi olarak gönderdi ve Bayezid'e, ülkenin, İstanbul ile Rumeli toprakları ve Bursa ile Anadolu toprakları olmak üzere bölüşümünü önerdi. II. Bayezid, mülkün paylaşılamayacağım belirterek bunu reddetti. Giriştiği savaşta yenik düşerek Rodos şövalyelerine sığman Cem. II. Bayezid'in saltanatı için 1495'e değin bir dizi sorun doğurdu. Rodos şövalyelerine, papalığa, Napoli ve Fransa krallıklarına karşı ödüncü politikalar izlendi. Papalık ve Katolik dünyası, Cem'in Avrupa'daki on üç yıllık serüveni boyunca, İstanbul'un yeniden Hıristiyanlığa kazandırılması umudunu taşıdılar. II. Bayezid ise barışçı bir politika izleyerek Cem sorununun İstanbul'a yönelik bir Haçlı seferine neden olmasını önlemeyi gözetti. Buna koşut olarak Balkanlar'daki statünün de Osmanlı Devleti aleyhine bozulmamasma özen gösterdi. Başarılı Boğdan (1484) ve Arnavutluk (1492) seferleri, Polonya ve Venedik'le imzalanan barış antlaşmaları, Osmanlı Devleti'nin gücünü kanıtladı. 1498'de Venedik'in Fransa ile anlaşması karşısında ise İstanbul'daki Venedik kolonisi enterne edildi. Tüccarlar tutuklanarak mallarına el konuldu. Venedik'le dört yıllık bir savaş durumundan sonra 14 Aralık 1502'de ateşkes imzalandı. 20 Mayıs 1503'te yenilenen antlaşma ile de Venedik Cumhuriyeti, eskiden olduğu gibi yılda 10.000 duka vergi ödemeyi kabul etti. Buna karşılık İstanbul'da ve Türk karasularmdaki ticaret ayrıcalıklarını yeniden elde etti. İstanbul'daki daimi Venedik balyosunun(-») her yıl yerine üç yılda bir değişmesi de antlaşmada yer aldı. İstanbul'a, balyos sanıyla gelen ve daha sonra Venedik doju olan Andrea Gritti, II. Bayezid'le iyi ilişkiler kurdu.

II. Bayezid'in, Akdeniz havzasındaki barışı ilgilendiren ve İstanbul'un sosyal ve ekonomik yaşamını da uzun vadede etkileyecek olan önemli bir girişimi, İspanya'daki gelişmelere müdahalesi oldu. 1492'de İstanbul'dan Kemal Reisin komutasında gönderilen bir filo, İspanya kıyılarını vurmakla birlikte Endülüs Araplarını ve İspanya Yahudilerini, engizisyon katliamından kurtarmaya çalıştı. Bunların bir bölümünü Afrika kıyılarına ve Osmanlı topraklarına, çoğunluğu Yahudilerden olan yüzlerce sığınmacıyı da İstanbul'a getirdi (bak. Yahudiler).

II. Bayezid, uzun süre idarecilik yaptığı ve koşullarını bildiği Anadolu'ya ve Doğuya dönük başarılı bir politika izleyemedi. Bunda ise İstanbul'daki danışmanlarının, giderek etkinliğini artıran başkent medreseleri ortamının ve Anadolu kökenli olmayan yönetici kadroların rolü vardı. Fatih döneminde gelişme olanağı bulan medrese muhiti ve giderek güçlenen ulema sınıfı, Sünnîlik dışı mezhep ve tarikatların yaygın olduğu Anadolu'ya olumsuz bakmaktaydılar. Alevî-Bektaşî topluluklar, inançlarının yanısıra Türk oluşları ile de İstanbul'daki devşirme-köle kökenli kozmopolit kadroların tepkisini çekmekteydiler. Bu açıdan, İstanbul-Anadolu kültürel ve sosyal farklılaşması, II. Bayezid'in saltanatı boyunca belirginleşti. Bu olgu, aynı süreçte yaşanan Şahkulu Ayaklanması ve Şah İsmail Safevî'nin Anadolu içlerine değin yaygınlaştırdığı tarikat propagan-

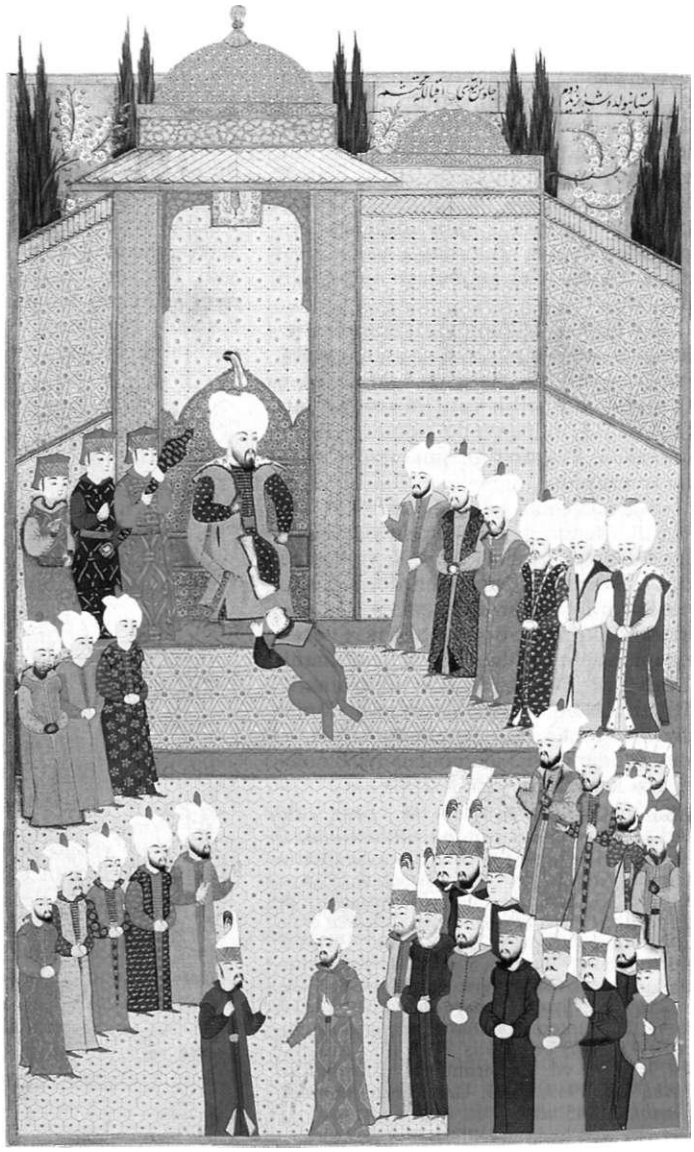

II. Bayezid'in cülusu. *Hünername* I. ciltten minyatür. 1584. *TSM Kütüphanesi. H. 1523*

dası ile etkisini daha da artırdı. Anadolu eyaletlerine İstanbul'dan atanan valiler, sancakbeyleri ve kadılar halkın tepkisini çektiler. Tımar arazilerinin bir bölümünün vakıf konumuna dönüştürülmesi, tımar sisteminde öngörülen değişiklikler uzun vadede etkileri İstanbul'da da hissedilecek toplumsal hoşnutsuzlukların doğmasına yol açtı.

Diğer yandan İstanbul, Anadolu'dan göçlere, toprak, iskân ve vergilendirme düzeni bakımından kapalı tutulurken devşirme yöntemi ve esir ticaretiyle kente sürekli yabancı nüfus alınmaya başlandı.

II. Bayezid'in uzun hükümdarlığı boyunca' İstanbul, halkın bu padişahı "uğursuz" saymasına neden olacak bir dizi felaket yaşadı. Şiddetli sağanaklar, yangın ve fırtınalar, iki büyük deprem, salgınlar ve kıtlıklar oldu. 1488'deki deprem aralıklarla iki ay sürdü. Kent önemli ölçüde hasar gördü. 1490'da korkunç bir fırtına çıktı. Atmeydanı'ndaki baruthaneye yıldırım düştü. Çevredeki mahalleler yandı. O yıl ikinci bir deprem daha oldu. Camilerin minareleri yıkıldı. Bununla birlikte kente gelen yabancıların gözlemlerine göre İstanbul yine de çevresi görkemli surlarla çevrili, bakımlı ve güzel bir şehirdi. 1494 ve 1502'de Avrupa'dan yayılan iki veba salgım pek çok insanın ölümüne neden oldu ve yıllarca sürdü.

1497-1502 arasında ise kıtlık yaşandı. 50 dirhemlik bir ekmek İstanbul'da 1 altına müşteri bulmaktaydı. Rumeli topraklarına birkaç yıl yağmur düşmedi ve ürün alınamadı. Halk, yaşanan sıkıntı için "Fukara aç, zengin muhtaç!" demekteydi. Asıl büyük felaket ise 11 Eylül 1509'daki deprem oldu. Bir buçuk ay. aralıklarla yinelenen bu deprem, İstanbul tarihinin en büyük felaketi olarak bilinir. Halkın "kıyamet-i suğra" (küçük kıyamet) diye tanımladığı sarsıntılar boyunca kaynaklardaki sayılara göre 109 cami, 1.070 ev yıkıldı. Eğrikapı-Yedikule-İshakpaşa surlarında büyük yıkıntılar oldu.

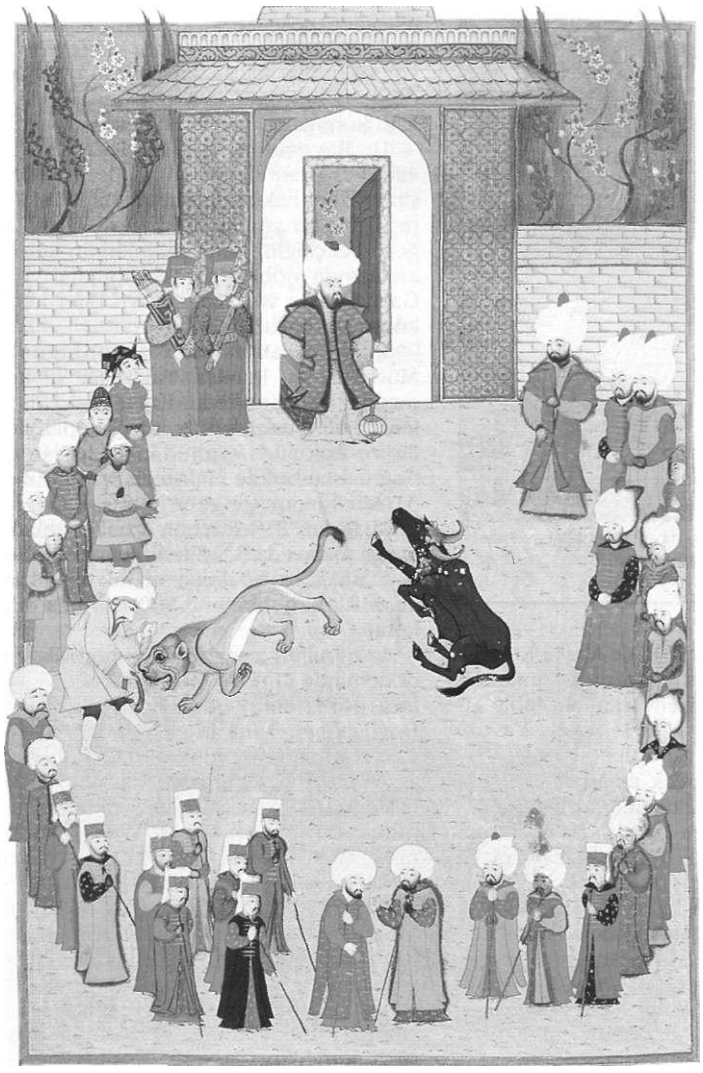

II. Bayezid'in Topkapı Sarayı'ndaki yaşamından bir kesit; huzumnda Tunus sultanının hediye ettiği bir aslan ile susığırının mücadelesi ve padişahın su sığırını öldürmesi. *Hünername* I. ciltten minyatür. 1584. *TSM Kütüphanesi, H. 1523*

Hasar gören yapılar arasında Fatih Külliyesi, saray binaları ve surları da bulunuyordu. Karaman semti baştan başa yerle bir olmuştu. Yeni yapılmış olan Bayezid Camii'nin ise kubbesi çöktü. Kent çevresindeki su bentleri, kemerler, isale yolları tahrip oldu. Bozdoğan Kemeri'nin bir bölümünün yıkılması yüzünden bulunduğu çevre, akan sularla bir bataklığa dönüştü. Tahminen 5.000 kişinin öldüğü kentte yaşam olanağı kalmadığından herkes, çevre köylere, kırlara dağıldı. II. Bayezid ise bir süre saray bahçesinde yapılan ahşap bir barakada barındı ve 23 Ekim 1509'da Edirne'ye gitmek zorunda kaldı. Hareketi sırasında bir ayak divam(->) toplayarak İstanbul' un depremden sonra yeniden imarı konusunda hazırlıkların yapılmasını, usta, ırgat, taş ve kireç temin edilmesini istedi. Bu divanda, her 20 haneden bir kişinin yükümlü olarak istenmesi, hane başına 22 akçelik avârız(->) konması, cerahor denen ücretli işçilerin derhal getirtilmesi kararlaştırıldı. Yapılan hesaplar sonunda Anadolu'dan 37.000, Rumeli'den 29.000 kişi geleceği anlaşıldı. Kısa sürede İstanbul'a 77.000 işçi, 3.000 usta toplandı. Edirne'den dönen II. Bayezid, imar çalışmalarıyla yakından ilgilendi. Mimar Hayreddin'in sorumluluğunda tüm kente yayılan çalışmalar, Topkapı Sarayı, surlar, Galata Kulesi ve Galata surları, Kız Kulesi, Çekmece köprüleri, Rumeli ve Anadolu hisarları ile büyük camilerde yoğunlaştırıldı. Pek çok yapı, yeni baştan yapılırcasma onarıldı. Haliç Tersanesi de onarılan yerler arasındaydı.

II. Bayezid, babası Fatih'in merkez ve taşra yönetimlerindeki ödünsüz tutumunu izleyemediğinden saltanatının son iki yılında, her biri olgunluk çağma gelmiş oğullarının taht için başlattıkları mücadeleye tanık oldu. Şehzadelerin, İstanbul' daki nüfuzlu kesimleri ve kapıkulu ocaklannı kazanma girişimleri II. Bayezid'in durumunu büsbütün sarstı. Ocaklıların, vezirlerin ve diğer etkili grupların hangi şehzadeyi tuttukları yeterince açık olmadığından güvensiz bir ortam doğdu. Padişah, şehzadeleri Selim, Ahmed ve Korkud'la uzlaşma yolları aradı. Selimin, 1511'de İstanbul'a yürüyüşü, gerçi Uğraşlı'da önlendi, ama bundan kaygılanan Amasya Valisi Şehzade Ahmed, kendisinin İstanbul'a çağrılması konusunda diretti. Fakat onun Maltepe'ye gelmesi, yeniçerilerin eyleme geçmelerine neden oldu. Ahmed, Divan-ı Hümayun'dan kendisi lehine bir karar çıkartamadan Amasya'ya döndü. Ahmed'in İstanbul'a gelme girişimi, kenti bir kez daha karıştırmaya yetti. Askerler, Ahmed yanlısı vezirlerin konaklarını, Tacizade Cafer Çelebi'nin, Müeyyedzade'nin evlerini yağmaladılar. Deniz ulaşımını kestiler. Gizlice İstanbul'a gelen Şehzade Korkud ise, kışlalarına konuk olduğu yeniçerilerden beklediği yakınlığı göremedi.

Yeniçerilerin tam desteğini sağlayan Şehzade Selim'i (Yavuz), II. Bayezid İstanbul'a davet etti. 5.000 yeniçerinin

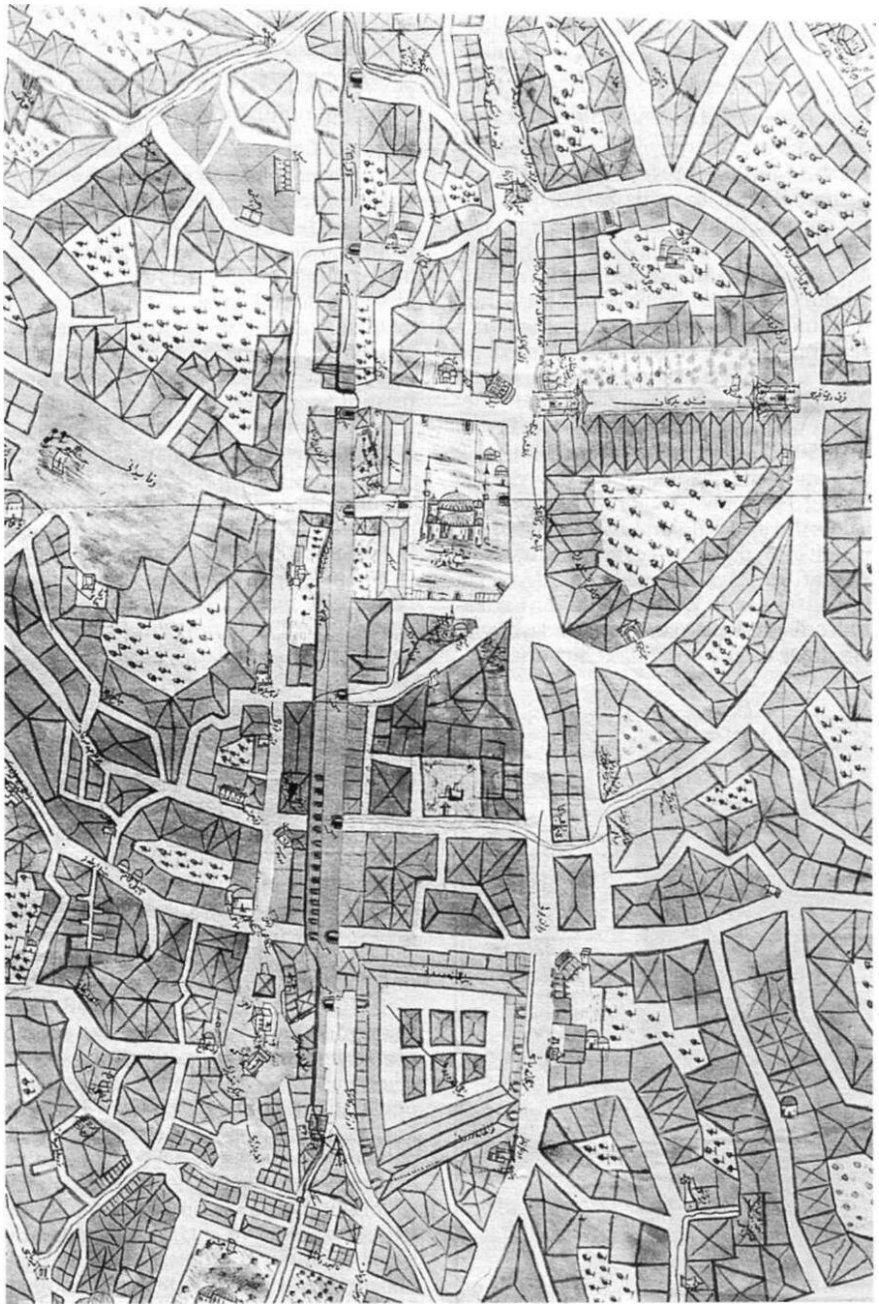

Bayezid'in yaptırdığı şehir içi suyollarını gösteren haritadan bir bölüm. Aslı Türk İslam Eserleri Müzesi'ndedir.
Çeçen, *Halkalı*

gösteriler yaparak kent dışında karşıladığı padişah adayı, 19 Nisan 1512'de Topkapı'dan İstanbul'a girdi. Yeniçerilerin hazırladığı Yenibahçe ordugâhında beş gün boyunca gelişmeleri izledi. Bu arada kardeşi Korkud geldiği gibi, gizlice İstanbul'dan ayrıldı. 24 Nisan 1512'de Topkapı Sarayımda düzenlenen ve tüm kapıkulu askerlerinin de izlediği bir ayak divanında II. Bayezid, tahtı Selim'e bıraktı.

Eski padişah, hazırlıklardan sonra Dimetoka'ya hareket etti. I. Selim (Yavuz) hasta ve yaşlı babasının bindiği tahtırevanın yanında Edirnekapı'ya kadar yaya yürüdü. II. Bayezid, hastalığı nedeniyle ancak mayıs ayı ortalarında Çorlu'ya ulaşabildi. 10 Haziran 1512'de Abalar Köyü'nde öldü. İstanbul'a getirilen cenazesi, adını taşıyan külliyede caminin kıble tarafına gömüldü. Oğlu I. Selim (Yavuz) üzerine bir türbe yaptırdı.

İstanbul'un gerçek anlamda Osmanlı başkenti ve bir kültür merkezi oluşu süreci II. Bayezid'in hükümdarlığı döneminde başlamıştır. Bilim adamlarını ve sanatçıları koruyan hükümdar, Doğu-Batı dengesine babası kadar hoşgörüyle yaklaşamamış olsa da pek çok sanatçıyı, tarihçiyi, yazar ve ozanı himaye ettiği bir gerçektir. Çağdaşı otuz kadar bilgin ve sanatkâra yüksek aylıklar bağladığı bilinmektedir. Bellini'nin Fatih'e yaptığı resimleri saraydan çıkartmasına karşılık, Leonardo Da Vinci'ye Haliç ve Boğaz köprüleri için projeler yaptırtması, aynı konuda Michelangelo'nun önerileriyle ilgilenmesi önemlidir. Saltanatının hemen hemen tamamını İstanbul'da geçiren II. Bayezid, kentin bir payitaht olarak kurumlaşmasına çalışmıştır. Uzun yıllar bulunduğu Amasya'ya, Osmanlı Devletimin ilk başkentleri olan Bursa'ya ve Edirne'ye, anayollar üzerine pek çok hayır eseri yaptırtan ve imarı seven II. Bayezid, harabe görünümünden henüz kurtulamamış olan İstanbul'u, bakımlı ve bayındır bir kent durumuna getirebilmek için çalıştı. Geleneksel bütün üniteleri kapsayan bir külliyeyi (bak. Bayezid Külliyesi), kentin su gereksinimine cevap verecek Cebeciköy su isale yolunu yaptırdı. Yaşanan iki büyük deprem felaketinin neden olduğu yıkıntıları, saltanatının son iki yılında ve İstanbul'un tamamını bir şantiyeye dönüştererek onarttı. Acemioğlanlarınm eğitimleri için Galata Sarayımı yaptıran da II. Bayezid'dir.

II. Bayezid döneminin başında İstanbul, çoğu Bizans'tan kalma eski kagir binalarla fetihten sonra iskân edilen Türklerin inşa ettikleri yeni ahşap evlerden oluşan bir dokuya sahipti. Yapılar tek katlı, pek azı iki katlıydı. İkinci kat üstündeki ahşap çıkmalara gurfe deniyor ve bunlar kaçak sayılıyordu. Altında dükkân bulunan evlere "menzil", tek katlı konutlara "beyt" denmekteydi.

II. Bayezid'in 1495'te düzenlettiği vakfiye, İstanbul'un mahalleleri, yerleşim düzeni hakkında önemli bilgiler içerir. İlginç bir yöntem ise, her mahallenin gece bekçiliğini, semt sakinlerinin kendi aralarında nöbetleşerek yapmalarıydı. Galata, Eyüp ve Üsküdar ayrı birer kent konumunda kadılıklardı.

İstanbul nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar, Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler oluşturuyordu. Fakat başka dinlerden ve uluslardan da küçük topluluklar ve koloniler vardı. 15. yy sonlarına doğru İstanbul ile Galata'da 9-753 Türk, 31 Müslüman Çingene evine karşılık, 3.743 Rum, 818 Ermeni, 1.647 Yahudi, ayrıca Galata'da 332 Frenk evi vardı. Bu sayılara göre ortalama olarak İstanbul 16.000 haneli 70-80.000 nüfuslu bir kentti.

İstanbul'un iaşesi II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) belirlenen esaslara göre temin ediliyordu. Eflâk ve Boğdan'dan. Tuna iskelelerinden, Trakya ve Karadeniz yalılarından hububat geliyordu. Gerektiğinde Erzurum, Sivas eyaletleri de tahıl şevkiyle yükümlü tutuluyordu. Diyarbakır ve Maraş Türkmenlerinin yetiştirdiği hayvanlar yakın iskelelere indirilerek İstanbul'a ulaştırılmaktaydı. Batı Anadolu'dan bakliyat, Mısır'dan ithal yoluyla pirinç gelmekteydi. Pirinç ve arpa yüklü gemilerin, İzmir gemilerinin. Mısır malı yüklü gemilerin yanaştığı iskeleler ayrı ayrı olup buralarda gümrüklendirme ve narh işlemleri, toptancılara dağıtım yapılmaktaydı.

Adapazarı ve izmit'ten taze sebze, meyve, tavuk ve yumurta geliyordu.

II. Bayezid'in, Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki fermanları, mülknameleri, beratları, yazışmaları, mektupları, adına kaleme alman methiyeler, kendisine verilen layihalar, istihbarat belgeleri, arizâlar, zengin bir koleksiyon oluşturmaktadır. Bu belgeler, kent tarihi açısından önemli olduğu kadar, II. Bayezid'in afyon alışkanlığından, vasiyetine dek pek çok konuya da açıklık getirmektedir. Şiirleri küçük bir divanda toplanmıştır. Döneminde ve daha sonra onun ermişliğine inananlar olmuştur. Ölümüne düşürülen "Geçdi Sultan Bayezid-i Velî" dizesindeki "velî" (ermiş) sözcüğü buna kanıttır. Onunla ilgili efsaneler, keramet öyküleri anlatılır. Topkapı Sarayımda yaptırttığı ve Sultan Bayezid Divanhanesi adıyla bilinen yapı sonradan tadil edilmiştir. Sarayın Cebehane Meydanındaki 909/1503 tarihli nişan taşı, oğlu Şehzade Ahmed'in fırlattığı topuzla ilgili olup sarayın en eski anıtlarındandır.

Bibi. İbn Kemal, *Tevarih-i Âl-i Osman,* VII. Defter, Ankara, 1991. s. 524 vd; Hoca Saadettin Efendi, *Tacü 't-Tevarih,* III-IV, Eskişehir, 1992; J. von Hammer. *Deulet-i Osmaniye Tarihi,* III, İst., 1330. s. 257 vd. IV. s. 3 vd; *Tarih-i Solakzade.* 303 vd: Ataî. *Hadaiku'l-Hakaik,* 55, 218, 377 vd: S. Tansel. *Sultan II. Bayezit'in Siyasi Hayatı,* ist., 1966; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* **II,** 161 vd: 1. H. Uzunçarşıh, "Bayezid II", *İA,* **II,** 392 vd; S. Tekindag, "istanbul", *İA,* V/2, s. 1202-1213; S. Eyice, "II. Bayezid Devrinde Davet Edilen Batılılar", *BTTD,* 19, 23 vd; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu,* I. Fas., ist.. 1938, s. 61-64.

NECDET SAKAOĞLU

BAYEZID AĞA CAMÜ

Fatih İlçesi'nde, Topkapı'da. suriçinde, Beyazıtağa Mahallesi'nde. Kara Ahmed Camii'nin karşısındadır.

Banisi II. Mehmed'in (Fatih) sekbanbaşılarından Bayezid Ağa'dır. Yapı 857/1453'e tarihlendirilmekte. ancak vakfiyesi 927/1520 tarihini taşımaktadır. Bazı ayrıntılarından, 19. yy ın sonlarında, muhtemelen 6 Muharrem 1312/10 Temmuz 1894'teki büyük depremden sonra esaslı bir onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Cumhuriyet döneminde kullanılmaya başlanan caminin çatısı çökmüş, duvarları harap olmuş, minaresi 1944-1945'te yıktırılmış, yapının harabesi Vakıflar İdaresi'nce ardiye olarak kiraya verilmiştir. İstanbul Fetih Cemiyeti tarafından 1955te yenilenmiş, bu arada baninin, kaybolmuş bulunan kabri de ihya edilmiştir.

Caminin duvarları beş sıra kesme taşiki sıra tuğla şeklinde, almaşık düzende inşa edilmiştir. Doğu ve batı cephelerinde, ikişer sıralı üç pencere, mihrap duvarında ise, üst kısımda üç, alt kısımda mihrabın yanlarında birer pencere bulunmaktadır. Tepe pencereleri sivri kemerli ve revzenlidir. Alt sıradakiler dikdörtgen açıklıklı olup mermerden kesme sövelerle ve lokmalı demir parmaklıklarla donatılmış, tuğladan basık tahfif kemerleri ile taçlandırılmıştır. 1955'teki yenilemeden önce, yapının kuzey cephesinin önünde görülen sütun kaidelerinden ve bir servi ağacının dibinde yatan iki adet büyük sütundan, bu kesimde dört sütunlu, üç birimli bir son cemaat yerinin var olduğu anlaşılmaktadır. Onarım sırasında özgün son cemaat yeri ihya edilmemiş, harim girişini kuşatan bir camekânla yetinilmiştir.

Ftarimdeki fevkani mahfil iki adet betonarme direğe oturur. Korkulukları ahşaptandır. Alçıdan mamul mihrap, mukarnaslı bir yaşmağa sahiptir. Basit görünümlü ahşap minberin Şehremini çevresinde yıkılan bir camiden getirildiği söylenmektedir.

Duvarlar, son yıllarda, pencere altına kadar mavi renkte fayanslarla kaplanmış, harim tavanı betonarme olarak yenilenmiş ve kiremit kaplı bir ahşap çatı altına alınmıştır. Caminin kuzeydeki avlusunda, yeni abdest alma yerinin yanında, üzerinde barok üslubunda bitkisel süslemeler görülen ve camiye göre çok daha geç bir döneme (18. yy ikinci yarısı) ait olduğu anlaşılan mermerden yontulmuş bir abdest teknesi bulunmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi. *Tahrir Defteri.* 395; Ayvansarayî. *Hadîka.* I. 5~: Osman Bey, *Mecmua-i Cemini.* I. 18-19, no. 97; *İSTA,* IV, 2227: Öz. *İstanbul Camileri.* I. 35; Avverdi, *Fatih III.* 323: *Fatih Camileri,* 67.

EMİNE NAZA

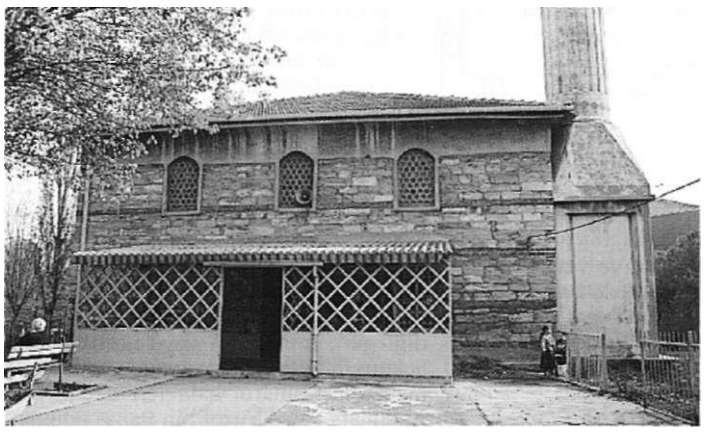

Bayezid Ağa Camii'nde girişin yer aldığı kuzey cephesi.
Emine Naza, 1993

BAYEZID KÜLLIYESI

Bayezid Külliyesi, şehrin içine yerleştirilişi, mimarisi ve süslemesi ve çeşitli ek binaları bakımından Osmanlı dönemi Türk mimarisinin en başta gelen eserlerinden olduğu gibi, Türk mimarlık tarihinin gelişme zincirinin de halkalarından birini teşkil eder.

Külliye bir cami, türbe, aşhane-imaret, sıbyan mektebi, tabhaneler, medrese, hamam ve kervansaraydan ibaret olup bütün bu yapılar Fatih Camii ve Külliyesinden değişik olarak, onun gibi tamamen simetrik bir esasa göre değil, fakat şehrin ortasındaki araziye dağınık bir biçimde yerleştirilmiştir. Böylece II. Bayezid, bu külliyesi ile Bizans'ın en merkezi yerine Türk damgasını vurmuş oluyordu.

Cami: Bayezid Camii, İstanbul'un merkezi bir yerinde, şehrin Bizans devrindeki en büyük meydanı olan Forum Theodosiacum veya Tauri Forumu'nun bir köşesinde II. Bayezid (hd 1481-1512) tarafından inşa ettirilmiştir. Geç Roma devrinde. 393'te açılışı yapılan Forum Theodosiacum'un, bir Roma forumu karakterini bin yıllık Bizans İmparatorluğu'nun süresi içinde ne dereceye kadar koruyabildiği bilinmez. İlk yapıldığında bu meydan ve çevresinde büyük bir anıt, atlı iki imparator heykeli, bir bazilika, bir kilise, bir hamam, Kapitol binası ile I. Teodosius'un iki oğlu, Honorius ve Arkadios'un heykelleri bulunuyordu, 1984'te bir işhanı yapımı için yapılan kazıda Beyaz Saray yanında meydana çıkarılan çok kaim duvarlı tuğladan yapı kalıntıları herhalde Roma çağındaki forum çevresinde olan önemli binalardan birine aitti.

Caminin cümle kapısı üstündeki celi sülüs ve hattat Şeyh Hamdullah tarafından yazılan Arapça kitabesine göre caminin 906 Zilhicce'si sonu/1500'de yapımına başlanmış ve 911/1505'te tamamlanmıştır.

Aynı semtte bulunan Mimar Hayreddin Camii vesilesiyle Ayvansarayî Hüseyin Efendi *Hadîkatü 'l-Cevâmi* adlı eserinde, bu caminin banisinin "Sultan Bayezid mimarı" olduğunu bildirdiğinden uzun süre, Bayezid Camii ve Külliyesi'nin Mimar Hayreddin'in eseri olduğu kabul edilmiştir. Sonraları. Laleli Camii karşısında cadde kenarında Merdivenli Mescit adıyla tanınan küçük bir hayratı olan Mimar Kemaleddin'in, Bayezid Camii'nin mimarı olabileceği hususunda değişik bir görüş ileri sürülmüştür. Mimar Kemaleddin'in mezarı olduğu sanılan yerdeki kemikleri, İhtifalci Mehmed Ziya Beyin öncülüğü, Evkaf Nezareti nazır vekili müderris Said Beyin yardımı ve mimar Muzaffer Mecid Bey'in gayreti ile büyük bir törenle 1922 Şubat'ının ilk günlerinde Bayezid Camii haziresine taşınmıştır. Uzun yıllar çatısız durumda kalan mescit ise 19601ı yıllarda yıktırılarak yerine bir işhanı-apartman yaptırılmıştır. Nihayet bazılarına göre ise Baye-

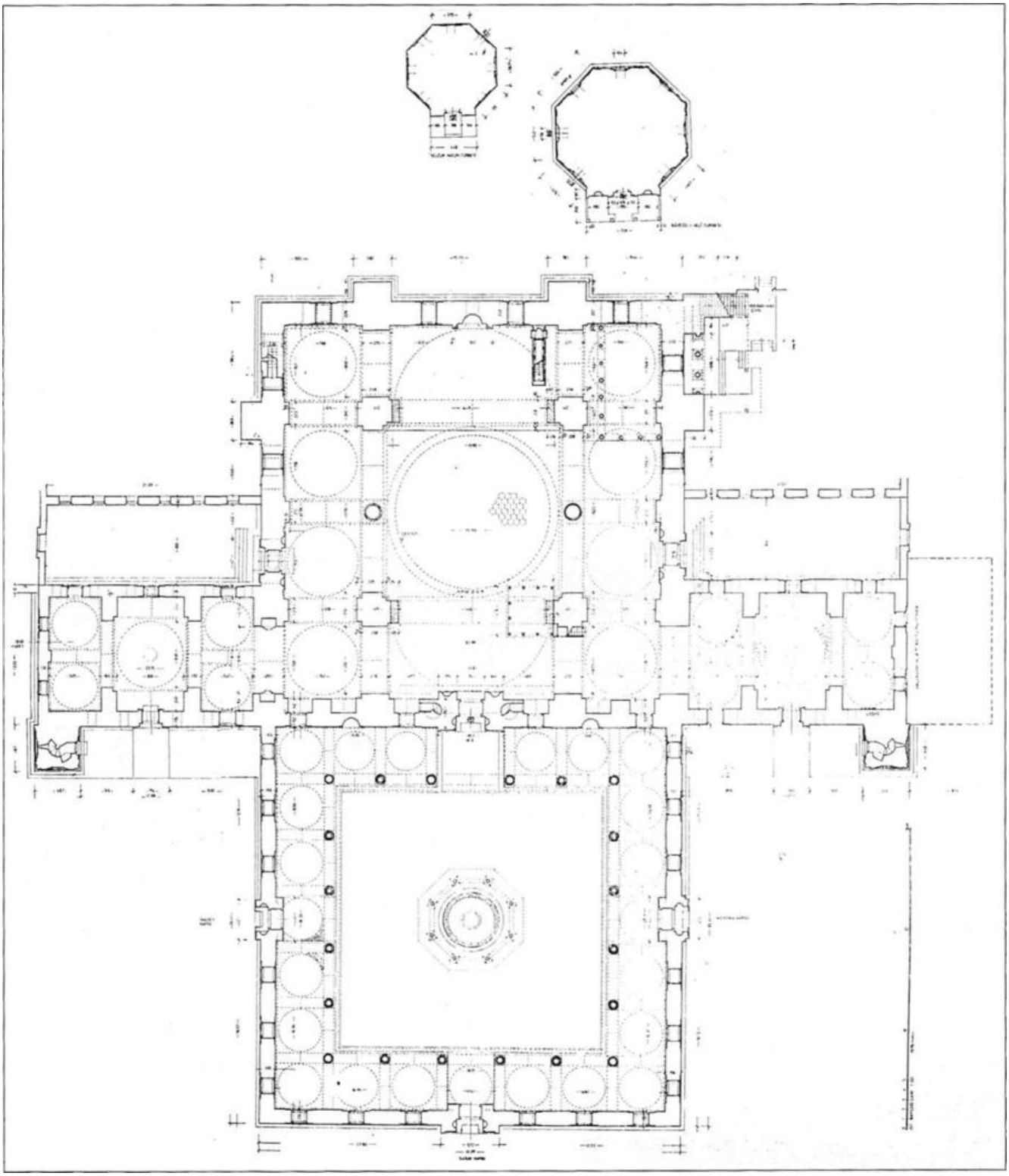

Bayezid Camii'nin II. Bayezid ve Selçuk Sultan türbeleriyle birlikte planı.
Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*

zid Camii'nin yapımında her iki mimarın da çalıştıklarına ihtimal verilebilir. Ancak Mimar Kemaleddin'in kabrinin taşınması sırasında bu iddiada tereddütler olduğu A. Süheyl Bey (Ünver) tarafından bir gazete makalesinde dile getirilmiştir. Bu hususta Rıfkı Melûl Meriç tarafından ise çok değişik ve yeni bir görüş ortaya atılmıştır. 1958'de basılan makalesinde, İstanbul Belediyesi Kütüphanesi'ndeki Muallim M. Cevdet Bey yazmaları arasında bulunan 0.71 sayılı belgeden, caminin yapımının 3 Rebiülahir 906/1500'de başlandığı ve 14 Cemaziyelevvel 9H/1505'te tamamlandığı ve ilk namazın II. Bayezid tarafından cemaziyelevvelin ilk yarısında kılındığı öğrenildiği gibi, mimarının da Yakubşah bin Sultanşah adında bir usta olduğu anlaşılmaktadır. Mimarın halifeleri de Ali bin Abdullah(-0 ve Yusuf bin Papas adında-

ki sanatkârlardır. Aynı belgeye göre bina nazırı Mirliva Mustafa Bey'dir. İnşaatta İstanbul yeniçeri cemaati çalışmış, pencerelerin madeni parmaklıkları Sertopçuyan Bâlî Bey ve Topçular Kethüdası Atmaca Bey idaresinde Topçular Ocağı tarafından dökülmüş, nakışlar, nakkaşlar cemaati sanatkârları eliyle yapılmış, avize zincirleri Derviş Mehmed adlı usta tarafından imal olunmuştur. Cami tamamlandıktan sonra, buraya vakfolunan Kuran-ı Kerimler, halılar, seccadeler, kandiller, askılar, fenerler, mumlar, cüz mahfazaları, rahleler, avizeler, Kuran keseleri ve daha pek çok eşyanın kimler tarafından verildiği aynı belgede kayıtlıdır. Camiye, 3 Recep **911**/ 30 Kasım 1505'te su verilmiştir.

Bayezid Camii'nin Arapça vakfiyesi (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter 2113; tercümesi Defter 2148) Rumeli Kazaskeri Mevlânâ Abdurrahman Çelebi tarafından düzenlenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki Türkçe vakfiye ise **911** Cemaziyelevvel başları/Ekim 1505' te yazılmıştır. Vakfiyelere göre, külliyeye gelir sağlamak üzere Selanik'te ve Bursa'da birer büyük kervansaray yapılmıştır. Bunların vakfiye tarihinden 2-3 yıl sonra yapıldıkları tespit olunmuştur. Bursa'daki kervansaray (şimdi Pirinç Hanı) Muharrem 913/Mayıs 1507 ile Rebiülevvel 914/Haziran 1508 arasında inşa olunmuştur. Ayrıca Selanik'te bir bedesten, bir başhane, bir hamam ile esasları "kâfir yapısı" olan iki hamam daha vakfedilmiş, Edirne'de kale içinde Yemişkapam Kervansarayı da evkafından olarak kaydolunmuştur. Vakfiyesine göre, Bayezid Camii'nin ve külliyesinin gayet kalabalık bir hizmetli kadrosu da olduğu anlaşılıyor.

Bayezid Camii'nin inşaatı bittikten pek az sonra, 915/1509'da İstanbul'da pek çok binayı harap eden ve kırk beş gün süren zelzele olmuş ve herhalde bu sırada burada ela bazı hasarlar meydana gelmiştir. Fakat bunların ne derecede olduğu bilinmez. Yalnız bu zelzelede kubbesinin "... dağılıp pâre pâre olduğu..." *Künbü'l-Abbâr'daki* bir kayıttan öğrenilmektedir. Vakıflar başmimarı Âli Saim Ülgen'den (1910-1960) vaktiyle şifahi olarak öğrenildiğine göre caminin iki yarım kubbesinden biri ahşaptır. Eğer bu doğru ise, yarım kubbelerden birinin 1509'dakinde veya daha sonraki bir zelzelede çöktüğü ve sonra ahşap olarak tamir edildiği söylenebilir. Ancak bu hususun önce doğruluk derecesinin araştırılması gereklidir.

Mimar Sinan'ın eserlerinin adlarını veren *Tubfetü'l-Mimâriri*'den Bayezid Camii'nin **16.** yy içlerinde onun tarafından bir kemer inşa edilerek desteklendiği de öğrenilir. Bu kaynakta: ve İstanbul'da Merhum Sultan Bayezid'in Cami-i Şerifi bir kemer-i cedîdle istihkâm bulmuştur, fi sene 981/1573-74..." denilmektedir. İstanbul kadısı ile hassa mimarbaşısma (Mimar Sinan) gönderilen 5 Cemaziyelâhir 988/Temmuz 1580 tarihli bir yazıdan

Beyazıt Meydam'ndan Bayezid Camii'nin bir görünümü (üstte) ve Bayezid Camii ile çevresinin 1930'lu yıllarda Beyazıt Kulesinden görünümü (altta).
Ams Neftçi (üst), Nezih Başgelen koleksiyonu (alt)

öğrenildiğine göre, Bayezid Camii mütevellisinin isteği üzerine "... türbe bağçesinin çarşu canibinde..." vakfa gelir sağlayacak beş dükkânın inşası için keşif yapılması istenmiştir. Evliya Çelebinin yazdığına göre Bayezid Camii'nin etrafında 17. yy'da geniş bir dış avlu vardı. Aslında üstü açık olan şadırvan havuzu, IV. Murad (hd.- 1623-1640) tarafından etrafına dikilen sekiz sütun üzerine oturan bir kubbe ile örtülmüştür. Bayezid Camii'nde cereyan eden tarihi bir olay ise 18 Rebiyülevvel 1117/**9** Temmuz 1705 günü, bir ayaklanma hazırlığında olan bazı kişilerin, bu camide toplanarak son görüşmeleri yaptıklarıdır. Aralarından birinin ihbarı üzerine, durum öğrenilerek, asiler Bayezid Camii'nde yakalanmıştır. Bayezid Camii ve çevresi İstanbul'un büyük yangınlarından zaman zaman zarar görmüştür. 1683'teki bir yangında minare külahları tutuşmuş, 1741'de de diğer bir yangın caminin etrafındaki dükkânları yok etmiştir. **1156**/1746'da minarelerden birine yıldırım isabet etmesi üzerine tutuşan külah bir "mum gibi" yanmıştır. Bir belge 1167 Zilhicce'si başları/Eylül 1754'te Bayezid Camii'nin kubbesinin tamiri için Karamürsel'den ottaşı getirtilmesi istenildiğini bildirir. 1761 ve 1767-17ö8'de iki defa şeyhülislamlık makamına getirilen Hacı Veliyüddin Efendi (ö. 1768), değerli eserlerden meydana gelen kütüphanesini Bayezid Camii'nin sağ tarafına bitişik olarak yaptırdığı müstakil binada toplayarak 1181/1767'de vakfetmiştir. Doğu tarafındaki kapı üstündeki kitabe hattat Mustafa bin Mehmed'in imzasını ve 1212/1797 tarihini taşıdığına göre, Bayezid Camii bu yıllarda bir tamir görmüş olmalıdır. Caminin kıble tarafında, içinde II. Bayezid'in türbesinin de

bulunduğu hazirede, 18. ve bilhassa 19. yy'larda pek çok kişi gömülmüş, ayrıca hazire duvarı köşesine Sadrazam Reşid Paşa Ç1799-1S57) için İsviçreli mimav G. Fossati tarafından "Tanzimat" üslubunda bir türbe yapılmıştır. Bu nazirenin seçilmesinde sebep herhalde, Reşid Paşa'mn babası Mustafa Efendi'nin II. Bayezid vakıfları ruznamçecisi oluşudur. Bu türbede Reşid Paşa'dan başka üç oğlu, Cemil Paşa, Ali Galib Paşa ile Salih Bey de yatmaktadır. Reşid Paşa'mn zevcesi Adile Hanımın kabri ise türbenin dışında hemen yanındadır. Caminin tabhanelerine bitişik olarak sonradan ilave edilmiş ahşap eklemeler 1920'den sonra sökülüp kaldırılmış, 1950'li yıllarda iç avlunun taş döşemeleri yenilenmiştir. Aynı yıllarda minarelerde de bazı tamirler yapılmıştır.

istanbul'un en merkezi yerinde bulunduğundan, çeşitli esnaf Bayezid Camii avlusu ve çevresinde toplanmıştır. Hattâ 18. yy'da dış avluda kasapların bulunduğu bilinir. 19- yy'da caminin iç avlusunda revakların içinde ve kısmen önlerinde ramazan ayında açık pazar kurulması, şehrin özelliklerinden biriydi. Bu pazarın ünlü esnafı ve burada satılan mallar, o günleri yaşamış olan Semih Mümtazın 1946da *Akşam* gazetesinde çıkan bir makalesinde anlatılmaktadır. Bu pazar 1922'lerden sonra kaybolmuş, yalnızca eski Sahaflar Çarşısı yandıktan sonra, şimdiki kagir dükkânların yapımı bitinceye kadar, eski kitapçılar **1951-1954** arasında revak kubbelerinin altında geçici dükkânlar ve sergiler yaparak işlerini sürdürmüşlerdi. Sonra bu sergi ve dükkânlar kaldırılmıştır.

istanbul'un Bizans devrindeki tarihi topografyası hakkında araştırma yapanlardan bazılarının iddiasına göre, Bayezid Camii'nin yerinde evvelce Aya Anastasia Kilisesi bulunuyordu. Fakat bu görüşü kuvvetlendirecek sağlam bir dayanak yoktur. Cami yapıldığında etrafı selatin camilerinin hepsinde olduğu gibi geniş ve muntazam bir planı olmayan bir dış avlu ile çevrili bulunuyordu. Hattâ bu avlunun yılda iki defa temizlenip süpürülmesi usulden olmuşken, bu işin bir süredir ihmal edilmesi üzerine **26** Zilkade 993/19 Kasım 1585'te İstanbul kadısına, temizliğinin yaptırılması ihtar edilmiştir. Bu avlunun etrafında bir duvar olup olmadığı bilinmez. Eğer var idiyse bugün bu dış ihata duvarından hiçbir iz yoktur. Bayezid Camii'nin dış avlusu durumundaki meydanın tarih içindeki gelişme ve değişiklikleri ise ayrı bir araştırma konusu olacak derecede zengindir. Bu dış avlunun tam anlamıyla bir avlu gibi kapılara sahip olup olmadığını da bilmiyoruz. Ancak saha 1960'ta Hürriyet Meydanı adını alıncaya kadar Sultan Bayezid veya sadece Beyazıt Meydanı olarak tanınıyordu. Caminin yan tarafında medreseye doğru uzanan bu geniş dış avlu-meydan eski graıoirlerde görülür. Miss J. Pardoe'nin İstanbul hakkındaki kitabının resimleri arasında *W.* H. Bartlett'in (1809-1854) çelik kazıma tekniğindeki gravüründe, arka planda bu meydanı 1830-1840 arasındaki durumu ile fark etmek mümkündür.

Bayezid Camii'nin şadırvanlı avlusundan gölünüm (üstte) ve aynı avluyu gösteren eski bir kartpostal (yanda). *Hazım Oku ret'. 1993 (üst). Nezih Başgelen koleksiyonu (yatı)*

Geçen yüzyıl içinde şehrin modernleşmesi için projeler yapıldığında, şehrin merkezini ve en hareketli yerini teşkil eden Beyazıt Meydanı da yeni bir anlayışa göre "imar" edilmek istenmiştir. Eski Saray (Saray-ı Atik) yerinde, seraskerlik (Bâb-ı Seraskeri) binası, Fransız mimar Bourgeois tarafından inşa edilmiş, aynı mimar, Fuad Paşa için, bugün İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi olan binayı da konak olarak yapmıştır. Osmanlı Devletinin Paris Elçisi Salih Münir Paşa'mn teklifi üzerine, J. A. Bouvard'ın (1840-1920) hazırladığı projeler arasında, Beyazıt Meydanı'na verilecek yeni şeklin tasarıları da bulunmaktadır. Sultan Bayezid Meydanı (Place du Sultan Bayezid) başlığı altındaki bu iki proje 1902'de çizilmiş olup, saha, İstanbul'u ve Türk kültürünü hiç tanımayan ve az da olsa tanımaya gayret göstermeyen bir şehirci-mimar tarafından, bir Fransız bahçesi gibi düzenlenmiştir. Projede ekseni seraskerlik (şimdi üniversite) kapısı teşkil ettiğinden, tam karşısında (Beyaz Saray İşhanı yerinde) gotik üslupta yüksek kulesi olan, başta Münih'inki olmak üzere pek çok Avrupa şehrinin "rathaus"larmın benzeri bir belediye sarayı yerleştirilmiştir. Geometrik bir planlama ile çizilen tasarıya göre Bayezid Medresesi ile Hamamı yıkılacak, buraya yan yana Endüstri ve Tarım Müzesi ile Milli Kütüphane'nin dev ölçülü binaları yapılacaktır. Çok şükür ki, bu acayip proje hiçbir surette gerçekleşmemiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında. 1923-1924'te kısa süre belediye başkanı olan Haydar Bey (1879-1937) üniversite kapısının önünde büyük ve güzel, mermer bir havuz yaptırmıştı. Etrafı çiçek tarhları ile çevrili olan bu havuz, 1955-1957'de sökülüp kaldırıldı ve "modern" bir görünüş alması istenilen (!) meydan bugün görüldüğü şekle sokuldu.

Caminin esas avlusu dışarıya üç kapı ile bağlantılıdır. Bunlardan ortadaki, Eski Saray tarafında olduğundan Saray Kapısı, soldaki İmaret Kapısı, sağdaki ise Meydan Kapısı olarak adlandırılmıştı. Bu kapıların dış yüzleri abidevi bir görünümdedir. Medhal açıklığı, mukarnaslı muhteşem bir mermer nişin içinde açılmıştır. Burmak bir çerçeve ile sınırlanan kapıların tepelikleri, zengin profilli to-

Bayezid Camii'nin kubbesinden mihraba doğru iç görünümü.
Aras Neftçi

murcuklar ile taçlandırılmıştır. Kare biçimli harim avlusu, içeride 24 kubbeli revaklar ile çevrilmiş olup, mermer döşeli avlunun ortasında şadırvan bulunur. 1950'li yıllarda bu döşeme taşları kaldırıldığında, bunlardan bazılarının altta kalan yüzlerinin Bizans üslubunda işlemelere sahip oldukları görülmüştür. Avlu mermerlerinin aralarında geniş kırmızı porfir taşından levhalar vardır. Bunların da Bizans devri lahitlerinden kesilmiş ve yontulmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Şadırvanın IV. Murad tarafından yaptırıldığı bildirilen kubbe ve saçağım taşıyan yeşil somaki sütun gövdeleri de devşirme parçalardır. Bunların altlarında prizma biçimindeki kaidelerin de Bizans sütun başlıkları olup, yontulmak suretiyle üstleri düzlendikten sonra burada kullanıldıkları görülür. Bu iç avlunun e\-velce yaşlı birkaç ağaca sahip olduğu da bilinir. Eski fotoğraflarda boyları revak kubbelerini aşan bu ağaçları görmek mümkündür. Bugün bu yeşil unsur ortadan tamamen kalkmıştır. Revaklardaki sütun gövdeleri de çeşitli renk ve cinste taşlardandır. Devşirme olan bu gövdelerin üstlerindeki başlıklar mukamaslı Türk başlıklarıdır. Revak kemerleri beyaz ve kırmızı mermerden yapılmıştır. Avlu revaklarının yedi kubbesi son cemaat yerine aittir.

Caminin harimine girişi sağlayan cümle kapısı klasik devir Osmanlı mimarisinin muhteşem bir eseridir. Ahenkli bir biçimde taştan işlenmiş kordonlarla bölünen kapı nişi. mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir. Esas kapı kemeri ile mukarnaslı bölüm arasında ise yapının kitabesi yer alır. Cümle kapısı kanatları zengin surette işlenmiş, altın yaldızlı madenden kaboşonlar ile süslenmiştir.

Caminin içi kare olup. dört payeye oturan dört büyük kemer. Aydın Yüksel'in ölçüsüne göre 16,78 m çapındaki kubbeyi taşır. Bu ana kemerlerden ikisinin içlerine demir kenetler konulmak suretiyle desteklendikleri tespit olunmuştur. Ana kubbe, kıble ekseni üzerinde iki yarım kubbe ile desteklenir ve bu surette harimin ana mekânı örtülmüştür, iki yanlarındaki tali mekânlar ise dörder bölüm halinde olup bunların her biri küçük birer kubbe ile örtülüdür. Bu yan bölümlerden dışarı açılan birer kapı vardır. Sağdaki bölüm dizisinin kıble duvarına komşu olan sonuncusu içinde, on devşirme sütun üstüne oturan bir hünkâr mahfili yapılmıştır. Dıştan bir merdivenle ulaşılan bu mahfil, şebekeli bir korkuluğa sahiptir. Çeşitli renklerdeki sütunların başlıkları zengin biçimde mukarnaslı olarak işlenmiştir. Mahfilin altındaki ahşap tavanın da aslında altın yaldızlı ve nakışlı olduğu tespit edilmiştir. Bu mahfilin simetriği olan köşede, duvar içinde bir merdivenin varlığı tespit edilmiştir. Niçin yapıldığı pek anlaşılamayan bu merdivenin, esasında teamül gereğince sol tarafta inşası tasarlanan hünkâr mahfili için yapıldığı, fakat sonraları bu projenin değiştirildiği bir ihtimal olarak düşünülür.

Mihrap, minber, müezzin mahfili ile giriş duvarına konsollar üzerine oturan kadınlar mahfili, itinalı bir taş işçiliğine sahip aksamdır. Bunlardan bilhassa minberin dantela gibi işlenmiş olması kayda değer bir özelliktir. Kapı ve pencere kanatları da devrinin ahşap işçiliğinin en güzel örneklerinden sayılabilir. Bayezid Camii'nin ana mekânının bir esas kubbeyi iki yarım kubbenin desteklemesi sistemi, Ayasofya'nın örtü düzenine benzediğinden, bu yapının Ayasofya'nın ilhamı ile yapılmış, onun bir benzeri, hattâ taklidi olduğu yabancı yazarlar tarafından devamlı olarak tekrarlanan bir görüştür. Ayasofya'daki statik zayıflığın burada olmayışı Bayezid Camii'ni yapan mimarların başka aşamalardan geçerek bu neticeye ulaştıklarını gösterir. Bayezid Camii, Edirne'deki Üçşerefeli, İstanbul'da ilk Fatih ve Atik Ali Paşa camilerinde uygulanan gelişmelerin tabii bir sonucu olarak yaratılmış bir eserdir.

Bayezid Külliyesi'nin yapılarından biri olan medrese ve çevresinin 1930'lardaki görünümü
Nezih Başgelen koleksiyonu

Bayezid Camii'nin, ortadaki büyük kubbeyi esas eksen üzerinde destekleyen iki yarım kubbenin varlığı ile Ayasofya'nın örtü sistemini andıran bir tarafı vardır. Ancak bunun Ayasofya'nın bir benzerini meydana getirmek kaygısıyla yapılmadığı, Türk cami mimarisinin gelişme çizgisi incelendiğinde açık olarak görülebilir. İslam sanatındaki cami biçimi, Türk mimarisinde de en eski geleneğe bağlı olarak düz damlı ve çok destekli olarak başlamış, mihrap bölümünde önce ufak çapta olan maksure kubbesi, sonraları daha da önem kazanarak büyümüş ve binanın bütününe hâkim olan bir unsur halini almıştır.

Her şeyden önce şunu iyice vurgulamak gerekir ki, Ayasofya dünya mimarlık tarihinde büyük bir aşamadır. Fakat burada sonuca ulaşılmış değildir; sadece gelişme yolunda bir deneme, çok büyük ölçüde ve iddialı bir deneme yapılmıştır. Osmanlı devri Türk mimarisi, bu safhaya çok değişik kademelerden geçerek ulaşmış ve bunu da hızlı biçimde geliştirerek daha mükemmele varmayı başarmıştır. Bayezid Camii işte bu gelişme zinciri içinde bir halkadır. Ayasofya'nın mekân bakımından ne olduğu incelenmiş ve ona nazaran daha rasyonel, daha açık bir çözüm bulunmuştur. Ayasofya, benzeri bir uygulamada ne elde edileceğini gösteren bir model olmuştur. Ondaki aksaklık ve hatalar burada tekrarlanmamaya çalışılmıştır. Nitekim, Ayasofya'da orta mekân uğruna, yanlardakiler bir bakıma "harcanmıştır". Halbuki Bayezid ve benzeri camilerde böyle bir durum olmadıktan başka, orta ve yan mekânlar arasında tam bir bütünlük elde edildiği açıkça belirlidir ve statik denge mükemmel bir biçimde sağlanmıştır. Nihayet Ayasofya bir gelişmenin halkası olmayıp, cesur mimarisiyle ortaçağ yapı sanatında tek kalmıştır.

Tabhaneler: Erken Osmanlı devrinde zaviye mahiyetinde olan tabhaneler birçok hallerde ayrı binalar olarak yapılırken, vezir camilerinde, caminin iki yanma bitişik, kubbeli birer veya ikişer mekân halinde inşa olunmuştur. Bu yüzden de esas görevleri hiç araştırılmaksızın. böyle dini binalara "ters T tipi camiler" gibi anlamsız bir ad takılmıştır. Halbuki büyük selatin camilerin birkaçında bu tabhanelerin, vezir camilerinde de olduğu gibi ana ibadet mekânının iki yanına bitiştirildikleri görülür ki, bunlardan biri de İstanbul'daki Bayezid Camii'dir. Burada caminin iki yanma bağımsız birer kitle halinde tabhaneler inşa olunmuştur. Dışarıdan girişleri olan bu yapıların, ortada, evvelce üzerlerinde aydınlık fenerleri olan kubbeli birer kapalı avlu mahiyetindeki orta bölümleri ile buna açılan iki taraflarında ocaklı ve kubbeli dörder hücreleri vardı. Böylece bunlar "âyende ve revende"nin kısa süreli olarak barınmasına, misafir edilmesine mahsus mekânlardı. Sonradan, 16. yy ortalarında bu gelenek ortadan kalktıktan sonra, tabhanelerin ana bölümleri ile, esas cami ile aralarındaki duvarlar açılmak suretiyle bu tabhaneler namaz mekânlarına katılmış, ortada kapalı avlu geleneğini yaşatan kubbe fenerleri de kaldırılarak buralara Türk mimarisine uymayan garip ve gülünç kümbetler yapılmıştır. Evliya Çelebi de "... Camie muttasıl yemin ve yesarında müsâfirin için iki adet tabhane bina olunmuş..." dedikten sonra, "bâ'de mezkûr tabhaneleri camie ilhak idüb cami-i şerif iki cihetten tevsî olundu..." cümlesi ile bu olayın en azından kendi yaşadığı yıllardan önce veya o sıralarda cereyan ettiğini belirtir. Bayezid Camii, tabhaneli veya "zaviyeli" camilerin en büyük örneklerinden biri olarak, sanat tarihinde ayrı bir yere sahiptir.

"Velî" lakabı ile tanınan II. Bayezid'in hükümdarlığı yıllarında yapılan hayır binalarında, tabhanelere büyük önem verildiği görüldükten başka, Bayezid kendi adına inşa ettirdiği büyük külliyelerinde de tabhaneleri ihmal etmemiştir. Edirne'deki caminin de iki yanında tabhane kanatları bulunmaktadır. Amasya'daki caminin, iki yanındaki mekânların aslında esas ibadet mekânından ayrı iken, sonraları aralarındaki perde duvarlarının kaldırılması ve yanlardaki kanatların, aslında bir kapalı avlu gibi düşünülmüş öndeki birinci kubbeli mekâna katılmaları ile şimdiki biçimini aldığı görülmektedir.

Bayezid Camii'nin minareleri Osmanlı devri Türk mimarisinde çok değişik bir sistem uygulanarak tabhanelerin en dış köşelerine yerleştirildiğinden, aradaki açıklık 79 m'yi bulmaktadır. Taştan olan minarelerden 1953-1954'te tamir edilen sağdaki, orijinal süslemesini zamanımıza kadar korumuştur. Gövdede pişmiş topraktan kırmızı renkte kuşaklardan başka, yukarı bölümünde yine aym malzemeden geometrik bir süsleme kaplaması görülür. Şerefe çıkmaları ise stalaktitli (sarkıtmak) mukarnaslar ile bezenmiştir. Buna karşılık soldaki minare gövdesinde hiçbir renkli süslemenin olmayışına karşılık, şerefe çıkmaları altında ötekinde olduğu gibi sarkıtmak mukarnaslar vardır. Bu, minare gövdesinin bilinmeyen bir tarihte bir yenileme gördüğüne işaret sayılmalıdır. Fakat bu minareler bilhassa kürsü kısımlarının mimarisi ve süslemesi bakımından önemli ve hemen hemen eşsizdir. Başlıbaşına birer mimari varlık olarak tasarlanmış olan bu kürsülerin köşelerinde sarkıtmak başlıklı yarım sütunlardan başka, minareye geçit veren ve dıştan irtibatlı, adeta abidevi karakterde kapılar da vardır. Bu kapılar renkli mermerler ile çerçevelenmiş, böylece zengin bir görünüm almıştır, kürsülerin yukarı bölümlerinde ise kırmızı, beyaz ve yeşil renklerde kare panolar yapılmış olup, bunlardan meydana bakanların geometrik şebeke motifleri ile süslenmesine karşılık, yanlardakilerde kufî hatla, "satrançlı" denilen (hatt-ı ma'kılî) yazı ile girift biçimde dört "Elhamdülillah" yazılı olduğu görülür. Kapıların üstlerinde de aynı hatla İhlâs suresi işlenmiştir. Kürsülerin pabuç ile birleştiği yerde ise, avlu kapıları taçlarında da görülen tomurcuk dizilerinin tekrarlandığı dikkati çeker.

II. Bayezid Türbesi: II. Bayezid'in ölümünden sonra, türbesi oğlu I. Selim (Yavuz) tarafından caminin kıble tarafındaki boş alana inşa ettirilmiştir. Her bir kenarı 5,35 m ölçüsünde sekizgen biçiminde olan ve küfeki taşından yapılan türbenin üstünü sağır kasnaklı bir kubbe örter. Her cephede altlı üstlü iki pencere vardır. Giriş kısmındaki geniş saçaklı hol, herhalde daha eski bir benzerinin yerine 18. yy sonlarına doğru yapılmış olmalıdır. İki renkli taşlardan yapılan kapı kemeri üstünde boya ile "besmele" yazılmıştır. Çok zengin oymalar ile işlenmiş, geçmeli kapı kanatları, ayrıca altın yaldızlı madeni kaboşonlar ile süslenmiş ise de maalesef bunla-

nn çoğu çalınmıştır. Türbenin içindeki kalem işi süslemeler geç devrin barok(->) üslubundadır. Bayezid'in sandukası tek olarak ortada bulunur. Kubbeden bir avize sarkmaktadır. Pencerelerdeki ahşap kapaklar orijinaldir. Haluk Şehsuvaroğlu tarafından işaret edildiğine göre 18. yy'da hazırlanan bir fitneye karışanlardan birkaçı, bir gün bu türbede birleşip görüşmüşlerdir.

Selçuk Hatun Türbesi: II. Bayezid Türbesi'nin yakınında yer alan daha ufak ölçüdeki diğer bir türbe ise II. Bayezid'in kızı Selçuk Hatun'a (veya Sultan) aittir. Aynen padişahmki gibi bu da, her cephesi 3.65 m ölçüsünde olmak üzere sekiz köşeli ve kubbelidir. Selçuk Hatun 1508'de ölmüş ve türbenin vakfiyesi de aynı tarihlerde tanzim edilmiştir. Çok sade olan türbenin içinde geç devrin kalem işi nakışları görülür. Türbede sadece Selçuk Hatun'un sandukası bulunur.

Selçuk Hatun, 1485'te yani babasının tahta çıkışından dört yıl sonra, Mustafa Paşa'nın oğlu Mehmed Bey ile evlenmiş ve ondan Neslişah Hanımsultan olmuştur. 914/1508 tarihli vakfiyesine göre, Selçuk Hatun Serez'de yaptırdığı medreseye emlakini vakfetmiştir. Selçuk Hatun'un yine Serez'de bir cami (veya mescit) ile bir de "ribat" vakfettiği bilinir. Cami yanındaki türbesini, 905-911/1500-1505 arasında yaptırmış, bu türbenin de vakfiyesi 1508'de düzenlenmiştir. Selçuk Hatun'un aynı yıl içinde öldüğü bilinir.

Hazire: Bayezid Camii'nin kıble duvarı önündeki hazirenin 17. yy'dan itibaren teşekkül etmeye başladığı, buradaki mezar taşları kitabelerinden anlaşılmaktadır. Çoğu devrilmiş durumda olan bu eski taşlardan biri. Rumeli Kazaskeri Molla Ali Efendi'nindir (ö. 1623). Fakat hazireye yoğun biçimde defin 19. yy'da yapılmıştır. Buraya 20. yy'ın ilk yıllarına kadar ölü gömülmüştür. Hazirede devlet adamlarının ve bilhassa çok sayıda saraya mensup veya devlet ileri gelenlerinin soyundan kadın ve kızların mezarlarına rastlanmaktadır. Hazirenin, meydana bakan güneybatı köşesinde Mustafa Reşid Paşa Türbesi(-») bulunmaktadır.

Medrese: II. Bayezid manzumesinin medresesi caminin uzağına bağımsız bir bina halinde yerleştirilmiştir. Vakfiyelerde adı geçmediğinden ve 7 Muharrem 912/11 Mayıs 1506 tarihli bir belgeden, medresenin yapımına cami inşaatı bittikten sonra başlandığı, mimarının Yusuf bin Papas, bina emininin Solakoğlu Ali. kâtibinin Hacı Ali olduğu öğrenilir. Her üçüne de 913/1507'de çeşitli hediyeler ihsan edildiğine göre. inşaat bu tarihte bitmiş olmalıdır. Fakat 1509'daki zelzelede büyük ölçüde zarar görmüş ve hattâ tamamen yıkılmıştır. Fakat felaketin hemen arkasından tamir edilerek, şehrin en önemli medreselerinden biri olarak kullanılmıştır. Genellikle şeyhülislamların bu medresede ders verdikleri bilinir. Zembilli Ali Efendi, İbn-i Kemal bu medresenin hocalarındandır. Medresenin çok bakımsız durumda olması yüzünden **1911** ve **1915**'te raporlar yazılmış ve ancak 1940'h yıllarda büyük ölçüde tamir görerek. 1943'te Belediye Şehir Kütüphanesi yapılmıştır. Kırk sene bu surette hizmet ettikten sonra Belediye Kütüphanesi buradan taşınmış ve medrese Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi olmuştur.

Bayezid Medresesi evvelce, önündeki meydandan taş örülü bir duvarla ayrılmıştı. Meydana açılan klasik üslupta bir kapısı vardı. Burası kütüphane yapıldıktan sonra kapı yıktırılmış, bu duvar indirilmiş ve derzleri boşluklu taş kaplanmış, bu da şiddetli tenkitlere yol açmıştır. İstanbul'da 1956-1959 arasında yapılan büyük istimlakler sırasında, Beyazıt Meydanı da oyulup bu duvar bütünüyle ortadan kaldırıldığından medrese açıkta kalmıştır. Medrese 44x36,60 m ölçüsünde olup, iç avlunun etrafını üç taraftan kubbeli revaklar sarar. Bu revaklarm kemerleri genellikle olduğu gibi sütunlara değil, kare taş payelere oturmaktadır. Avlunun dördüncü kenarında yer alan dershane-mescidin üstü 7.40 m çapında bir kubbe ile örtülüdür. Medresenin her tarafında kesme taş kullanılmış olmasına karşılık, dershane-mescit taş ve tuğla şeritleri halinde inşa edilmiştir. Medresenin cümle kapısı sivri kemerli büyük bir eyvanın içinde açılmıştır. Bu eyvanın da tepeliğinde, camideki gibi taştan tomurcuk dizileri sıralanır. Her biri ocaklı, dolaplı ve dışa penceresi olan, kubbeli 20 oda revaklarm arkasında uzanır. Avlu ortasında ise bir şadırvan bulunur. Halk arasında bu medreseye, cephesi önünde eskiden beri duran bir havuzdan dolayı Havuzlu Medrese denilirdi; havuz 1956' daki istimlaklerde yok edilmiştir.

Sıbyan Mektebi: Caminin kıble tarafında, hazirenin de ilerisinde olan sıbyan mektebi vakfiyeye göre "yetim ve fakir çocuklara" şart koşulmuştur. 20 Rebiyülevvel 913/22 Temmuz 1507'de, muallim ve halifesine ücret tahakkuk ettiğine göre, mektep faaliyete geçmişti. Çok harap durumda olan bu küçük eser 1960'a doğru Vakıflar İdaresi tarafından tamir ettirilmiş, fakat mimarisine uymayan bir işe tahsis edilerek, Hakkı Tarık Us Kütüphanesin) yapılmıştır. O vakit bunun doğru olmadığını gerekçeleri ile şahsen anlatmaya çalışmış fakat başarı elde edememiştik. Bu tahsisin yanlışlığı aradan yıllar geçtikten sonra anlaşılmış bulunuyor. Bayezid Külliyesi'nin sıbyan mektebi, önünde dört sütuna ve iki yan duvara dayanan bir sundurması olan, yan yana bitişik, ikisi de kubbeli çifte mekândan ibarettir. Bunlardan soldaki, geniş bir eyvanla dışarı açılır. Buradan geçilen ikinci kubbeli mekân ocaklıdır ve esas mektep kısmıdır. Bu bina İstanbul'un sıbyan mektepleri arasında tamamen değişik bir plan düzeni gösteren bir yapı olarak çok dikkat çekicidir. Eyvanlı kanat, Orta Asya ve eski Anadolu Türk mimarilerinin geleneğini sürdüren bir elemandır. Erken Osmanlı mimarisi, Orta Asya'dan beri gelen eyvanı, üstünü kubbe ile örtmek, fakat bir cephesini kemerle dışarı açmak suretiyle bir süre kullanmıştır. Bayezid Sıbyan Mektebi de bu prensibin İstanbul'da uygulanan son ve nadir bir örneğidir.

İmaret ve Kervansaray: Bayezid Külliyesi'nin aşhane-imareti ile kervansarayı sol tarafta inşa edilmiştir. Vakfiyede imaret, matbahlar (mutfak) ve kilerler olarak tarif edilmiştir. Aşhane-imaret, ortası şadırvanlı bir avlu etrafındaki kubbeli mekânlardan meydana gelmiştir. Arkadaki büyük bacalı mekânların matbahlar olduğu anlaşılır. Evvelce ortada avluda o-

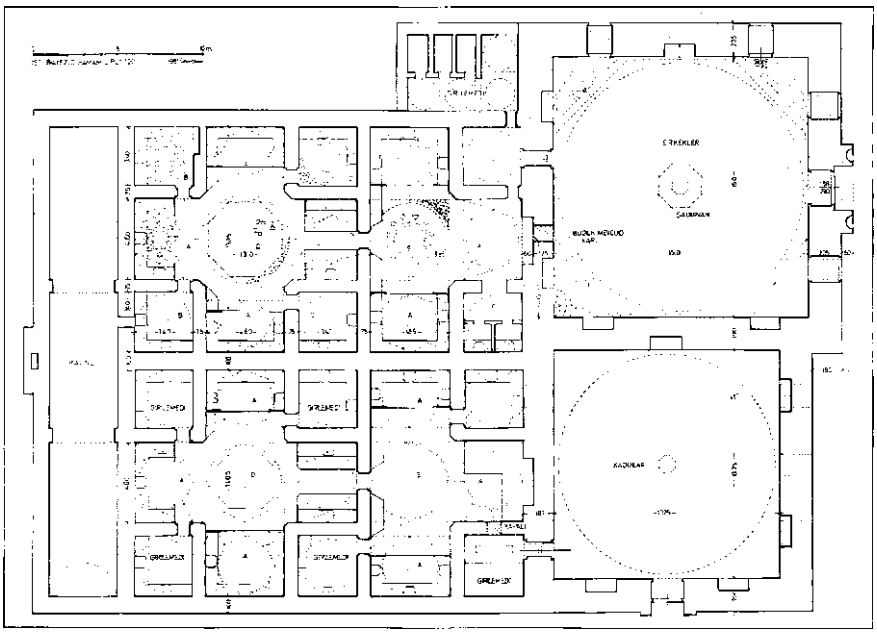

Bayezid Hamamı'nın planı.
Yüksel. *Bâyezid-Yavuz,* ***212***

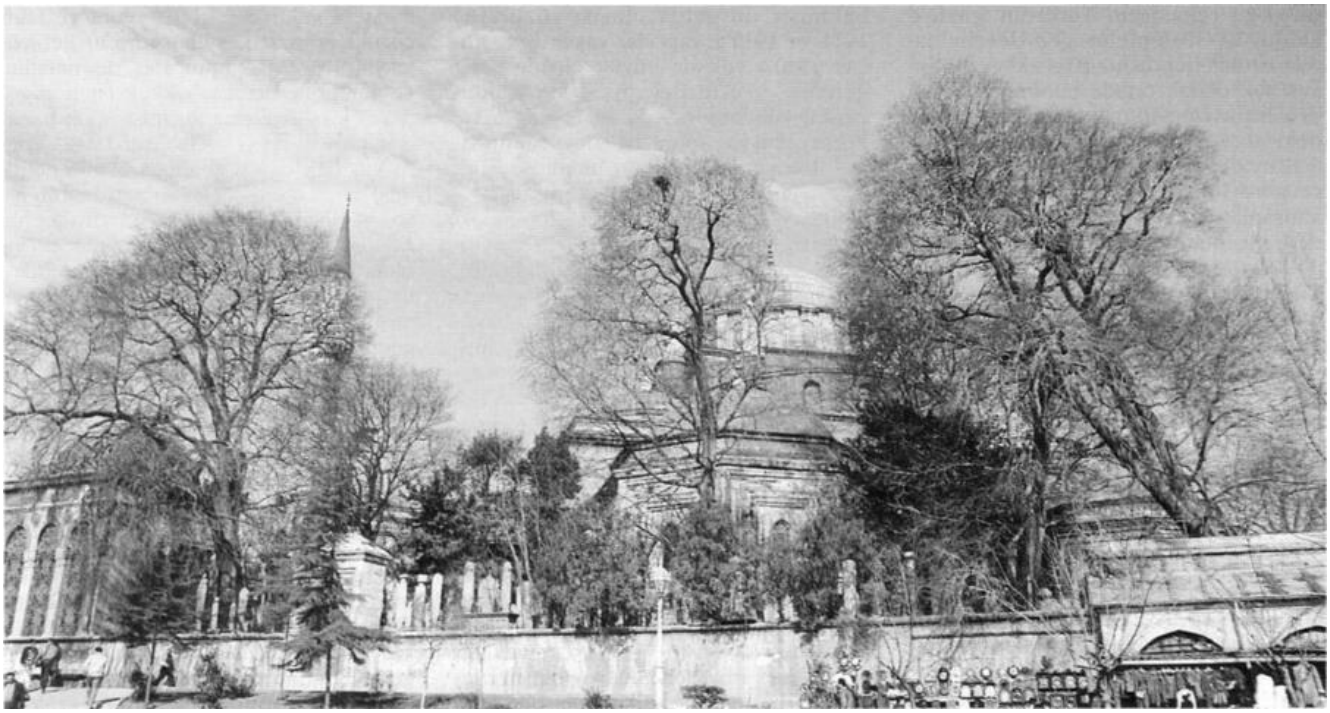

Bayezid Camii ve güney batısındaki Mustafa Reşid Paşa Türbesi, hazire ve türbeler ile sıra dükkânlar.
Elif Erim

lan şebekeli fıskiyeli şadırvan kaldırılarak, buraya avluyu örten modern çatıyı taşıyan beton direk oturtulmuştur. Avluyu çeviren kubbeli mekânların tam olarak esas görevleri bilinmez ise de bunların erzak ambarı, tartı yeri, fırın, matbah. yemek dağıtma ve yeme yeri (mek'kel) oldukları anlaşılmaktadır. Solda ise bitişik olarak altı bölümü kubbelerle örtülü kervansaray bulunmaktadır. İki taş payenin taşıdığı kemerlere oturan eş ölçüdeki altı kubbe, kurşun kaplıdır. Kervansaray veya han olarak adlandırılan bu büyük yapının Eski Saray tarafındaki yan cephesine, 19- yy'm ortalarında, şimdi İstanbul Üniversitesi merkez binası olan seraskerlik binası yapıldığında, "Misafirhane-i Askeri" adı verilen askeri lojman eklenmiştir. Bu hususta Ahmed Lûtfî Efendi'nin *Tarih'vaâe* de kayıtlar bulunmaktadır: Lûtfî Efendi'nin 1288/1871 olayları içinde yazdığı satırlar, İstanbul Belediyesince ısrarla yıktırılması istenilen ve yan cephesi feda edilerek kalan kısmı ancak kurtarılan binanın tarihçesini gayet güzel gösterir. Böylece ilk "orduevi" olduğu anlaşılan misafirhanenin yan cephesindeki mermer çeşme de sökülerek ön cephenin kalan kısmına monte edilmiştir. Seraskerlik bahçe duvarı altındaki dükkânlar ile (Bakırcılar Çarşısı) aynı üslupta olan bu taş bina, sonraları Dişçilik Okulu olmuş ve boşaltıldıktan sonra 1960'a doğru İstanbul Belediyesi tarafından yıktırılması için büyük gayret harcanmış, neticede yarı cephesinden bir kısmının kesilmesi suretiyle, binanın kalanı kurtarılmıştır.

Bayezid aşhane-imareti 1301/1883'te II. Abdülhamid tarafından Umumi Kütüphane yapılmıştır. Bu vesile ile esas binanın meydana bakan cephesine 19. yy'm "eklektik" (karma) üslubunda taştan bir kaplama "giydirilmiş", kapı ve pencerelerin biçimleri bu üsluba uydurulmuş ve kapısı üstüne II. Abdülhamid'in tuğrası altına, talik hatla işlenmiş manzum iki tarih kitabesi konulmuştur. Aşhane-imaretin sağındaki bölümler, kitap hacmi gittikçe artan kütüphanenin yer ihtiyacını karşılamak üzere, sonraları 1947-1955 arasında restore edildiği gibi, askeri misafirhanenin kurtarılabilen parçası da uzun gayretlerden sonra Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne(->) tahsis edilmiştir.

Hamam: Bayezid Hamamı, şehrin merkezinde II. Bayezid Camii'nin uzağında bulunmakla beraber, külliyenin bir parçası olarak kabul edilerek böylece tanınır. Son yıllarda bu hamamı halkın gözünden düşürmek ve böylece yıktırılmasını kolaylaştırmak için buraya Patrona Hamamı denilmiştir. Bayezid Hamamında inşa kitabesi olmadığından kesin tarihi de bilinmez. Ancak hiç dikkati çekmeyen bir kaynaktan. Başbakanlık Arşivi'ndeki 16. yy'a ait tapu tahrir defterlerinden çıkarıldığına göre. I. Selimin (Yavuz) validesi Gülbahar Hatun'un Trabzon'daki vakıfları arasında o bölgede gelir sağlayan mülk ve araziler listesinin sonunda "İstanbul'da Sultan Bayezid Camii yanındaki Yeni Hamam mukataası, senede 75.000 akçe" kaydına rastlanır. Bilindiği kadarı ile Gülbahar Hatun 911 1505'te vefat ederek, Trabzon' daki hayratı olan caminin yanına defnedilmiştir. Bugün hâlâ kabri Hatuniye Türbesi olarak durur. Tapu defterlerinden derlenen bilgiden anlaşıldığına göre. 16. yy'da Yeni Hamam denilen Bayezid Hamamı, padişahın zevcesi olan Gülbahar Hatunun evkafına gelir sağlamak üzere inşa ettirilmiştir. Ancak, II. Bayezid'in vakfiyelerinden birinde 'İstanbul'da Yeni Cami civarında bina olunan çifte hamam", kaydı görüldüğü gibi, 913/1507-08 tarihli diğer vakfiyesinde de "... Ve dahi mahrûsa-i Konstantiniyye içinde yeni Mescid-i Cami yanında muhkem yir üzerinde yapılmış, birbirine muttasıl iki hammam ki birisi erlere ve birisi avretlere muhtassıdır, üstü örtülü evlerden ol iki hammamlara müteallik olanları ol evkafdandır ve ol iki hammamın anlara müteallik olanları ile haddi ve cemî dört tarafından taşıla kiremmüdiyle kireciyle yapılmış eski divarlara müntehi olur ve cemissinün ahsılı bir yılda yetmiş bin akçedir" denilir. Burada adı geçen "Yeni Cami", Bayezid Camii'nden başkası olmadığına göre hamamın da bu külliyenin bir parçası olarak, aynı yıllarda inşa edildiği anlaşılır. Gelirinin ise Gülbahar Hatun Vakfı'na tahsis edildiği görülmektedir. Fransa kralının özel emri ile incelemeler yapmak üzere İstanbul'a 1544'te gelerek, uzun maceralardan sonra 1550'de yurduna dönen, Fransa'da Albili Pierre Gylli (Gyllius), II. Bayezid tarafından yaptırılan Yeni Hamam'ın inşası sırasında, kendisinin bu şehre gelişinden yaklaşık kırk yıl kadar önce Teodosius anıtının yıktırılmış olduğunu bazı yaşlı kişilerden öğrendiğini yazar. Böylece hamamın 1500-1505 arasında vapılclığı bir defa daha kesinleşmiş olmaktadır.

Bayezid Hamamı, aynı çeşit yapılar arasında en gösterişlilerinden biri oldu-

ğundan Hamam-ı Kebir olarak da adlandırılmıştır. Evliya Çelebi, ne yazık ki eserinin hamamlar bölümünde faydalı bir bilgi vermez. Her hamamın adına göre uydurduğu "yakıştırma" tariflerinden birini de burası için yaparak, Bayezid Hamamı'nın "veli'lere mahsus olduğunu bildirir ki bu. ciddi olmayan ve esassız bir açıklamadır. İstanbul'un geniş bölgelerini tahrip eden yangınlardan zarar gördüğü de dış cephelerindeki izlerden bellidir. *Tarih-i Raşid*"den, öğrenildiğine göre 7 Saf er 1127/12 Şubat 1715'te Bayezid Camii etrafındaki dükkânların birinden çıkan yangın, Nişancı ve Kumkapı semtlerine doğru uzanırken, Hamam-ı Kebir ve Simkeşhane de yanmıştır. Fakat komşusu olan Simkeşhane gibi hamamın da derhal tamir ettirildiği anlaşılıyor.

III. Ahmed'in tahttan indirilmesi ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile diğer devlet ricalinin öldürülmelerine yol açan, 1730'daki ayaklanmanın bu hamamda hazırlandığı söylenir. Ayaklanmanın elebaşısı Patrona lakabıyla tanınan Arnavut asıllı Halil adlı sabıkalı kişi, çeşitli ayak işleri yaptıktan sonra bu hamamda tellak olduğu sırada herhalde bazı ileri gelenlerin de teşvikiyle, isyanı kendisi gibi ayaktakımı arkadaşları ile hazırlamış ve 12 Rebiülevvel 1143/18 Eylül 1730 günü Bayezid Camii önünde harekete geçmişlerdir. Halil'in Bayezid Hamamı tellaklarından olması söylentisi, son yıllarda bu hamamı yıktırtmak hususunda çok büyük bir gayret gösteren bazı kişiler tarafından, hamamın adı "Patrona Hamami'na çevrilmek suretiyle desteklenmek istenmiş ve bu eski eserin tek tarihi öneminin, Patrona Halil'in burada tellaklık ettiğinde toplandığı ileri sürülmüştür. Şehrin idari makamının başında olan kişi, bu adla herkese tanıttığı hamamı yıktırabilmek için basını da kendi tarafına çekmeyi başarmış ve maalesef bu 16. yy* eserinin adı böylece "Patrona Hamamı" olarak kalmıştır. Bayezid Hamamı. I. Dünya Savaşı içinde 1916-1917'de Avusturyalı H. Glück (1889-1930) tarafından incelenmiş ve planı yayımlanmıştır. Bu eserin dikkate alınmış ölçülerle, daha doğrusu bir rölövesi son yıllarda Aydın Yüksel eliyle çizilmiştir.

Bayezid Hamamı 1930'lu yıllara kadar çalışmış, bu tarihlerden sonra caddeye komşu büyük kubbeli soyunma yerleri (camekânlar) bir şahsın mülkiyetine geçmiş ve onun tarafından depo olarak kiraya verilmiş, arkadaki sıcaklık bölümleri ise kısmen demirci atölyesi olmuş, kısmen de kendi haline bırakılmıştır. Bu arada hamamı tahrip eden müdahalelerden kaçınılmamış, kurşunlar çalınmış, tepe camları kırılmış, mermerler ve kurnalar götürülmüş, duvarlarda delikler ve geçitler açılmıştır. 1950-1960 arasında yıktırılması için gösterilen büyük gayretler başarı elde edemeyince, hamamın büyük mekânlarının üniversite tarafından alınması yoluna gidilmiştir. Rektör Prof. Nâzım Terzioğlu, cadde üzerindeki kubbeli iki soyunma yerini, kütüphane ve okuma salonuna dönüştürülmek üzere tamir ettirmiş, fakat onun rektörlükten ayrılması, arkasından da vefatı üzerine, bu proje gerçekleşmeden kalmıştır. Bugün hamamın içi eskisinden daha beter bir harabe haline gelmiş bulunuyor.

Bayezid Hamamı erkekler ve kadınlar kısımlarına sahip bir çifte hamamdır. Yan yana olan, kısmen taştan inşa olunmuş bu iki bölümün büyük kubbeli soyunma yerleri, cadde kenarında olmakla beraber, erkekler kısmının yüksek sivri kemerli bir taçkapı karakterinde olan girişi caddeye açılır. Çifte hamamlarda usulden olduğu gibi. kadınlar kısmının kapısı yandaki Derviş Paşa Sokağı ile bağlantılıdır. Her iki kısım da aynı planda yapılmıştır. Yalnız kadınlar kısmının camekân bölümü diğerinden biraz ufak ölçüdedir. Soğukluk bölümlerinde, giriş eyvanlarının iki yanlarında kubbeli hücreler vardır. Esas soğukluklar (ılıklık) ise üçer kubbelidir. Sıcaklık bölümleri dört eyvanlı tiptedir. Köşelerde halvet hücreleri bulunur. Arkada ise boydan boya külhan uzanır. Bayezid Hamamı'nın bir özelliği, suyunun çok derin ve geniş bir kuyudan dolapla çekilmesidir. 1920'lere kadar görülebilen bu ağaç dolap bugün ortadan kalkmış ise de, hamamın külhanı ile Hasan Paşa Medresesi arasındaki arsadaki muazzam kuyu, kurumuş olarak durur.

Bayezid Hamamı önünden geçen cadde 1955-1957 arasında genişletildiğinde zemin seviyesi de çok indirildiğinden, hamamın kapısı yüksekte kaldıktan başka temelleri de meydana çıkmıştır. Bu durum, her gün önünden geçen tonlarca vasıtanın yarattığı sarsıntı ile bilhassa erkekler kısmının cephesini tehlikeye sokmuştur. Nitekim kubbeden itibaren temele kadar inen çatlak, bu değerli eserin geleceği için endişeler yaratmaktadır. Yapıldığında herhalde muhteşem süslemesi olan Bayezid Hamamı'nın erkekler kısmına ait camekân bölümünün ortasını. Glück tarafından da görülen ve Türk taş işçiliğinin bir şaheseri olarak tarif olunan mermerden büyük bir şadırvan süslüyordu. Bir halk şairinin 1918-1920 arasında düzenlenmiş bu hamam hakkındaki destanında "Camegâh ortası fıskiye havuz" mısraı ile tarif edilen bu muhteşem fıskiye ve havuzu 19501i yıllarda biz de görmüştük. Ortadaki zengin işlemeli fıskiye barok üslupta olduğundan, 18. yy'da ilave edilmiş olmalıydı. Üniversite restorasyonu için devredilmeden önce bu şadırvan yok edilmiştir. Iç kısımlarda, duvarlarda malakâri sıva süslemelerinin son kalıntıları elan görülmektedir. Gylli'nin ileri sürdüğü iddia, Evliya Çelebi tarafından da başka vesile ile bir efsaneyle bağlanarak tekrarlanır. Bu da, evvelce burada olan Teodosius anıtının, hamam yapılırken yıktırılmış olmasıdır. Evliya Çelebi, bu anıtın şehri veba salgınından koruyan bir tılsım olduğunu bildirir. Anıtın ne sebeple yıktırıldığı bilinmez. Hamamın temel kısmında, gövdesinin dış yüzü kabartmalarla süslü olan bu anıtın bazı parçalarının inşaat taşı olarak kullanılmış oldukları görülür. Bu-

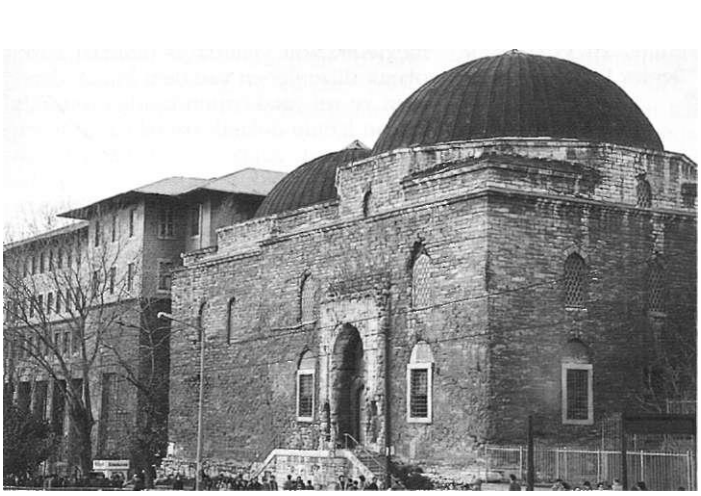

Günümüzde yanlış olarak "Patrona Hamamı" adıyla anılan Bayezid Hamamı'nın caddeye açılan cephesi (solda) ve harap dummdaki kubbelerinin arkadan görünümü (üstte).
Fotoğraflar Hazım Okurer. 1993

gün bunlardan birkaçı hâlâ temelde durduğu gibi, birkaç parça da İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne götürülmüştür.

Bayezid çifte hamamı, İstanbul'da Türk hamam mimarisinin, bugün ayakta kalabilmiş, mimari nispetlerin ahengi bakımından en gösterişli örneğidir. Bu husus bilhassa cadde üzerindeki cephesinde belirgindir. Aynı zamanda şehrin en büyük ve anıtsal karakterde hamamı olan Bayezid Hamamı, Türkleşen İstanbul'da yeni bir şehircilik anlayışına göre kurulan Bayezid Külliyesi'nin bir parçası ve onu tamamlayan bir eleman olarak da değerlidir. Bu bakımdan korunması ve aslına uygun olarak tamir edilerek ömrünün uzatılması elzemdir. R. Ekrem Koçu. bu hamam ile ilgili ve 1918-1920 arasında Konyalı Âşık Mehmed tarafından yazılmış bir halk destanını yayımlamıştır.

Kasr-ı Hümayun: Bayezid Camii ile aşhane-imaret arasındaki boşlukta, II. Mahmud tarafından ahşap bir Kasr-ı Hümayun yaptırılmıştır. *Divan-ı Aynî'deki* manzum tarih kitabesinden 1225/1810' da inşa ettirilmiş olduğu öğrenilen bu zarif bina, harap bir hale gelmekle beraber zamanımıza kadar ulaşmıştı. Zemin katının üstünde bir asma kat, bunun üstünde de çifte sıra pencereli, dışa şahnişin çıkmalı esas kasır bulunuyordu. Türk sivil mimarisinin istanbul içindeki bu son değerli örneği ne yazık ki 1933'e doğru İstanbul Belediyesi tarafından yıktırılarak ortadan kaldırıldı. Ressam Ahmed Ziya Akbulut (1869-1938) tarafından, son haliyle kasrı avludan tasvir eden yağlıboya tekniğinde yapılmış tablo, şimdi Dolmabahçe Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunmaktadır.

Muvakkithane ve Sebil: Evliya Çelebi. Bayezid Külliyesi'nde bir de muvakkithane bulunduğunu bildirir. Bugün bu binanın yeri tespit edilememektedir. Aynı şekilde yine Evliya Çelebi'nin "Sebilhane-i Sultan Bayezid Velî" olarak adlandırdığı sebilin de yeri bilinmez. Tarih beytinden III. Murad zamanında yapıldığı anlaşılan sebilin, şimdiki rektörlük binası ile İÜ Eczacılık Fakültesi arasındaki sokağın başında olduğu ileri sürülmüştür. İstanbul'un Kırım Harbi yıllarında, 1855'e doğru Robertson adında bir İngiliz tarafından çekilen ilk fotoğraflarında caminin sağ minaresi hizasında, meydanda, 19. yy'da hâkim olan "empire" üslubunda tek katlı bir binanın varlığı fark edilir. Bunun belki de Bayezid Muvakkithanesi olabileceği bir ihtimal olarak düşünülebilir. İkinci bir ihtimal de, II. Bayezid vakıfları mütevellisi tarafından 1800-1805 arasında Kulekapulu Seyyid Hasan eliyle çizdirilen suyolu haritasında, meydan ortasında işaretlenen Fincancı Kolluğu (Karakolu) olmasıdır. Caminin hazire duvarma bitişik olan sıra dükkânlar ise 1960'lı yıllarda yapılmıştır. Bunlar bir dereceye kadar 16. yy'da inşa edilmeleri uygun görülmüş olan dükkânların yerlerini tutmaktadır.

Türk şehirciliğinde ne ölçüde olursa olsun camiyi tamamlayan bir unsur, onun önüne gölge veren ağaçtır. Bayezid Camiinde, iç avluda da evvelce yaşlı ağaçların bulunduğu eski resimlerden anlaşılmaktadır. Bugün bunlardan hiçbiri kalmamıştır. Fakat cami ile imaret arasındaki boşlukta oldukça yaşlı iki ağaç henüz yaşamaktadır. Bunlardan biri, camiye yakın olanı bir atkestanesi ağacıdır. Diğeri ise daha ortada olup çok yaşlı bir çınardır. Gövdesi büyük ölçüde çürüdüğünden boşalan kısmı kötü bir biçimde çimento ile doldurulmuştur. Bu "anıt ağaçların" her ikisinin de komşusu oldukları mimari anıtları tamamlayan unsurlar oldukları göz önünde bulundurulmalı ve bu düşünce ile de yaşatılmaları için gerekli önlemler alınmalıdır. Bunların kuruyup ortadan kalkması Bayezid Külliyesi'ne estetik bakımdan çok şey kaybettirecektir.

Bibi. Evliya, ***Seyahatname,*** I, 143-145; Ayvansarayî. ***Hadîka,*** I, 13-14; Schneider, ***Byzanz,*** 17-22; Janin, ***Constantinople byzantine,*** *69-12;* Janin, ***Eglises et monastères.*** 22-25; Hüsnü (Tengüz), ***Bayram Hediyesi: Bedâyî-i Âsâr-ı Osmâniyye,*** İst.. 1335. s. 35-36; Halil Ethem, ***Camilerimiz.*** İst.. 1933. s. 43-45: (Konyalı), ***Abideler.*** 21-24: R. E. Kocu-E. H. Ayverdi, "Bayezid Camii". ***İSTA,*** IV, 2°229-2235; Eyice, ***İstanbul,*** 40-41; Müller-Wiener, ***Bildlexikon,*** 385-390: Gurlitt. ***Konstantinopels,*** 64; (Altınay), ***Onikinci Asırda,*** 178; ay, ***Mimar Sinan,*** İst.. 1931, s. 20: A. Süheyl Ünver, ***Fatih'in Oğlu Bayezidin Suyolu Haritası,*** İst., 1945: ay, "Mimar Kemaleddin mi, Mimar Hayreddin mi?", ***Akşam,*** (8 Şubat 1338); A. Mayer. ***Islamic Architects and their Works,*** Cenevre. 1956. s. 81-82, 79-80; R. Melül Meriç. "Beyazıd Camii Mimarı", ***Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmaları Dergisi,*** II (1957), s. 4-76; A. Gabriel, "Les mosquées de Constantinople", ***Syria,*** VIII (1926), s. 372, 399; Yüksel, ***Bâyezid-Yavuz,*** 191-217; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", ***Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,*** I (1963), s. 40-41; M. Sudal, ***Hünkâr Mahfilleri,*** İst., 1958. s. 21-23; Baltacı, ***Osmanlı Medreseleri.*** 163-176; Kütükoğlu, ***İstanbul Medreseleri.*** 102-103; Kütükoğlu, ***Darü'l-Hilafe,*** 57; Glück, ***Büder,*** 69-71. 152-153: Aru. ***Hamamlar,*** 67-69; ***İSTA,*** IV. 2240-2243; S. Eyice, "Türk Hamamları ve Bayazıd Hamamı", ***Türk Yurdu,*** S. 244 (1955), s. 849-855; E. Âli Çavlı, ***Bayezit Hamamı Meselesi,*** İst.. 1957; Aksoy, ***Sıbyan Mektepleri,*** 78; Z. Çelik, ***The Remaking of istanbul, Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century,*** Washington, 1986, s. 115-119; Ünver, ***Muvakkithaneler,*** 237; S. Tansel, ***Sultan II. Bayezit'in Siyasi Hayatı.*** **1st.,** 1968, s. 78: S. Eyice, "İstanbul'da Sultan II. Bayezid Külliyesi". ***STAD.*** S. 8 (1990), s. 11-26: ay. "Beyazıt II Camii ve Külliyesi". ***DIA,*** VI, 45-49.

SEMAVİ EYİCE

BAYEZİD-İ CEDİD MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Samatya'da, Samatya Caddesi Muhzîr Sokağında bulunmaktadır.

II. Bayezid'in yaptırdığı cami, çeşitli tarihlerde tamir görmüştür. Minberini, orada oturanlardan zeamet sahibi Dâyî Ömer Ağa koydurmuştur. Yapı "Etyemez Mescidi" olarak da anılmaktadır.

Mescit kare planlı, duvarları kagir, çatısı ahşap örtüdür. Kesme taş örgülü bodur minaresi kuzeybatı köşesindedir. Basık kare kaidesi, köşeleri pahlı basık

Bayezid-i Cedid Mescidi
Tarkan Okçuoğlu, 1993

bir pabuç üzerinde yükselen silindir bir gövdesi vardır. Konsollarla takviye edilmiş çokgen şerefesi madeni parmaklıklarla kuşatılmış olan minare, konik taş bir külahla taçlandırılmıştır. Caminin lıarim kısmı dikdörtgen planlı ve düz ahşap tavanlıdır. Her duvarda iki adet sivri kemerli pencere mevcuttur. Ahşap mukarnaslı mihrabı mermerdir. Ahşap minberi ise çok sadedir. Fevkani mahfil son yıllarda betonarme olarak yenilenmiştir. Basık son cemaat yeri de yakın zamanda eklenmiştir. Yine yakın bir geçmişte, harimin ve son cemaat yerinin duvarları pencerelerin alt hizasına kadar fayansla kaplanmıştır.

Avlu kapısında bulunan ve II. Abdülhamid'in tuğrasını taşıyan 1306/1891 tarihli, ta'lik hatlı kitabe, caminin yakınındaki Etyemez Tekkesinin yıktırılması üzerine buraya nakledilmiştir. Aynı şekilde, avluda bulunan mezar taşları da Etyemez Tekkesi'nin haziresine aittir.

Bibi. Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 66: Öz, ***İstanbul Camileri,*** I, 35; Yüksel, ***Bâyezid-Yavuz,*** 217; ***Fatih Camileri,*** 67-68.

EMİNE NAZA

BAYILDIM KÖŞKÜ

Dolmabahçe Sarayinm arkasındaki yamaçta, bugünkü Taşlık Kahvesi'nin yakınında bulunmaktaydı.

Günümüzde bu köşkün adını yaşatan Bayıldım Caddesi'nin bulunduğu yamaç ile Gümüşsüyü yamaçları arasında kalan, büyük kısmını İnönü Stadyumu'nun kapladığı düzlüğün yerinde, 17. yy'a kadar küçük bir körfezin var olduğu bilinmektedir. Son yıllarda Demokrasi Parkı olarak düzenlenen vadideki küçük derelerin ve sel yataklarının taşıdığı toprakla zaman içinde dolarak bataklığa dönüşen bu körfez, I. Ahmed ve II. Osman dönemlerinde doldurulmuştu. Böylece İstanbul'a, donanma-i hümayunun sefere çıkışı, sürre alayının Üsküdar'a geçişi gibi çeşitli vesilelerle düzenlenen kır eğlencelerinin, güreş ve cirit müsabakalarının, İcabında ihtişamlı sultan düğünlerinin yapıldığı yeni bir mesire kazandırılmış oluyordu. Denizden kazanılarak "çemenzâr"a dönüştürülen bu düzlüğü kuşatan yamaçlar, koruluklar, meyve bahçeleri ve çiçek tarhları ile kaplıydı.

Bu mesireye hâkim olan ve "Sâyebân Mahalli" olarak anılan mevkide 1748'de

I. Mahmud tarafından inşa ettirilen köşk, rivayete göre, hanımların "bayıldım..." sözüyle beğenilerini dile getirmeleri üzerine "Bayıldım Köşkü" olarak adlandırılmıştır. 17. yy'ın başlarında, körfezin doldurulmasını müteakip I. Ahmed'in yaptırdığı bilinen Dolmabahçe Kasrı'nın da aşağı yukarı bu mevkide yer aldığı tahmin edilebilir. I. Mahmud'un, çok sevdiği ve binişler sırasında sık sık uğradığı Bayıldım Köşkü'nde ramazan aylarında iftar etmesinden dolayı söz konusu yapı "İftar Köşkü" olarak da anılmıştır. Aynı yıllarda I. Mahmud, Bayıldım Köşkü'nün altındaki düzlükte, "Servilik" denilen mevkide, binişlerde ve diğer eğlencelerde silahdar ağa ile maiyetine tahsis edilen "Cirit Köşkü" adında tek katlı küçük bir köşk daha yaptırmıştı.

I. Mahmud'un halefi olan III. Osman' m da Bayıldım Köşkü'ne rağbet ettiği, iki katlı olan yapının üzerine cihannüma niteliğinde bir bölüm eklettirdiği bilinmektedir. 1755te bir yangın geçiren köşk yangından sonra eski haline uygun biçimde ihya edilmiş ve 18. yy'm sonuna kadar kullanılmıştır. 19. yy'ın başlarında cihannüma bölümünün ortadan kalkmış olduğu anlaşılmaktadır.

II. Mahmud döneminde bu çevrenin tekrar revaç bulması ve yoğun bir imar faaliyetine sahne olması üzerine Bayıldım Köşkü de adı geçen hükümdar tarafından, o yılların mimari zevkine uygun olarak yenilenmiş ve bu dönemde daha ziyade "Gülhane Köşkü" olarak adlandırılmıştır.

Bugünkü Dolmabahçe Sarayımın yerindeki Beşiktaş Sahilsarayı'nda yaz kış oturmayı tercih eden II. Mahmud da Bayıldım Köşkü'nde iftar etmiş, 1834'te, kızlarından Saliha Sultan (ö. 1843) ile Tophane Müşiri Halil Rıfat Paşa'nın (ö. 1855) düğününü, 1835'te de Mihrimah Sultan (ö. 1838) iİe Kaptan-ı Derya Mehmed Said Paşa'nın (ö. 1850) düğününü bu mesirede yaptırmıştır. Davetliler arasında bulunan Miss Pardoe (ö. 1862), Mihrimah Sultan'ın düğününü ayrıntılı olarak seyahatnamesinde anlatmış, "Bahçe Pavyonu" olarak andığı Bayıldım Köşkü'nün hünkâra, kadmefendilere ve sultanlara, "Paşalar Köşkü" dediği Cirit Köşkü'nün ise devlet ricaline tahsis edildiğini belirtmiştir. "Sûr-ı hümayun" olarak adlandırılan ve büyük bir ihtişam içinde günler boyu süren bu sultan düğünlerinde, Bayıldım Köşkü'nün çevresi de dahil olmak üzere, vadiyi kuşatan yamaçlar rengârenk çadırlarla dolmakta, Osmanlı Devleti'ndeki bütün kurumların temsilcileri, belirli bir teşrifata uygun olarak bu çadırlarda ağırlanmaktaydı. Ayrıca herkese açık binlerce sofra kurulmakta, geceleri fener alayları ve havai fişek gösterileri düzenlenmekteydi.

Abdülmecid'in ilk saltanat yılında (1840), II. Mahmud'un kızlarından Atiye Sultan (ö. 1850) ile Ahmed Fethi Paşa'nın (ö. 1854) düğünü bugünkü Dolmabahçe mersiresinde kutlanan sultan düğünlerinin sonuncusu olmuş, bugünkü Dolmabahçe Sarayimn inşa edilmesi sırasında, Beşiktaş Sahilsarayı'nın yanısıra Bayıldım Köşkü ile buna bağımlı Cirit Köşkü de yıktırılarak tarihe karışmıştır.

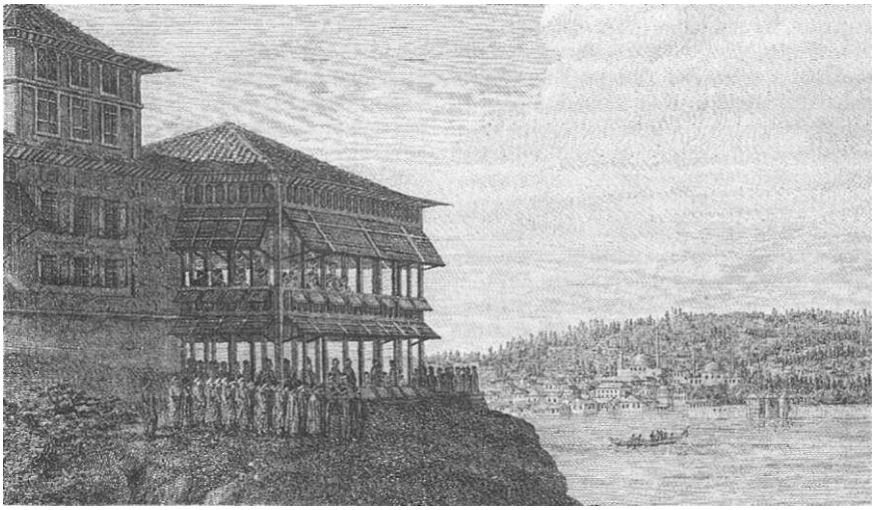

Bayıldım Köşkü
M. d'Ohsonn'un "Tableau Général de l'Empire Ottoman" adlı kitabında yer alan gravürden aynntı, 18. yy sonu.
Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi

Günümüzde en ufak bir izine rastlanmayan Bayıldım Köşkü'nün en eski tasvirlerine, yapıyı 1787 civarında görmüş olan d'Ohsonn'un 18. yy sonlarında Paris'te basılan *Tableau General de l'Empire Ottoman* adlı eserindeki iki gravürde rastlanmaktadır. Bu gravürlerden bir tanesi, sürre alayının Dolmabahçe'den Üsküdar'a yolcu edilişini konu edinmiş olup burada, içi ve dışı seyircilerle dolu olan Bayıldım Köşkü'nün vadiye bakan güney cephesi oldukça ayrıntılı biçimde gösterilmiştir. Beşiktaş Sahilsarayı'nın deniz tarafından görünümünü veren diğer gravürde ise, sarayın sol gerisinde, tepe üzerinde köşkün çok daha şematik bir görüntüsü yer almaktadır. Bu gravürler -özellikle ilki- Bayıldım Köşkü'nün 1755 yangınını izleyen onarımda aldığı şeklini ana hatlarıyla da olsa aydınlatmaktadır. S. H. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar* adlı eserinde, gerek bu gravürlerden gerekse de Mühimme Defterleri'nde bulduğu, I. Mahmud'un köşkün yapımını emrettiği **1161**/1748'e ait masraf dökümündeki verilerden hareketle söz konusu yapı için bir restitüsyon geliştirmiştir. Buna göre küfeki taşından temeller üzerine ahşap malzeme ile inşa edilen köşk, doğu-batı doğrultusunda uzanan girintili çıkıntılı bir plana sahiptir. İki katlı yapının, deniz tarafındaki doğu ucunda, her iki katta sedirli birer divanhane yer alır. Arkalarından (batı yönünden) kısmen köşkün kitlesine yaslanan divanhaneler kareye yakın dikdörtgen planlı olup üç yönde toplam yirmi bir adet ahşap dikme ile kuşatılmıştır. Dikmelerin arasındaki açıklıklar, düşey olarak açılan çifte kepenklerle donatılmıştır. İki katın arasında, ayrıca üst kat açıklıkları ile saçak arasında kalan yatay kuşaklar, enli çıtalarla birbirine tespit edilen, dikine yerleştirilmiş kaplama tahtaları ile örtülüdür. Böylece elde edilen dikey kartuşların uçları tezyini kemerciklerle dolgulanmıştır.

Arazinin eğiminden ötürü kuzey yönünde toprağa gömülü olduğu tahmin edilen, ancak planı tam olarak restitüe edilemeyen zemin katında, divanhaneden başka bir oda. bir hazne odası, bir hela ve bunları birbirine bağlayan bir koridorun yer aldığı bilinmektedir. Köşkün girişi, bu katın güney duvarında, divanhanenin arkasında yer almakta, girişi izleyen taşlıktan bir merdivenle üst katın sofasına çıkılmaktadır.

Üst kat sofasının vadiye bakan güney sınırında, birer hela ile donatılmış iki oda bulunmaktadır. Sedirleri ve yüklükleri olan bu odalardan divanhaneye yakın olanı masraf defterinde "şevketlû efendimizin odası" olarak anılan mekân olsa gerektir. Sofa, gerek kuzey duvarında gerekse de güney duvarında, iki oda arasında sıralanan pencerelerden aydınlanmaktadır. Köşkün batı (arka) ucunda, nispeten ufak boyutlu bir yazlık divanhanenin bulunduğu varsayılabilir.

III. Osman tarafından ilave edildiği, üçgen bir sofa ile bir odadan meydana geldiği bilinen cihannümaya hünkâr odası ile bağlantılı bir merdivenden çıkılmaktadır. Cihannümanın güney cephesinde iki sıra halinde düzenlenmiş pencereler görülmekte, kemerli tepe pencerelerinin alçı revzenlerle donatıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu cephede, üst kat divanhanesinin geniş saçağı batıya doğru ilerleyerek, sonradan eklenmiş olan cihannümayı alt katlardan ayırmaktadır.

Captain Frankland'ın, Charles Pertusier'nin ve M. Melling'in gravürleri, Bayıldım Köşkü'nün 19. yy başlarındaki

görünümünü belgelemektedir. Bütün bu tasvirlerde -muhtemelen 18. yy sonlarına ait bir tadilatta- cihannümanın iptal edilmiş olduğu ve köşkün eskisine göre daha masif bir ifadeye kavuştuğu gözlenir. Bayıldım Köşkü'ne ilişkin son görsel belge ise James Robertson'un. bugünkü Dolmabahçe Sarayı'nın tamamlandığı yıllara ait (yak. 1854) bir fotoğrafıdır. Burada köşkün. II. Mahmud onarımında aldığı son şekli görünmektedir: Cephelerdeki düşey çubuklu kuşaklar iptal edilerek yerlerine, alt ve üst kat divanhanelerinin sütunlarını birleştiren kaplamalar çakılmış, böylece yapının cepheleri, II. Mahmud devrinde moda olan ampir üslubuna uygun, pilastrlı bir görünüm kazanmıştır.

Bayıldım Köşkü, ilk şekliyle ele alındığında, Osmanlı mimarisinde Batı'dan gelen etkilerle barok üslubun ortaya çıktığı I. Mahmud devrinde geleneksel sivil mimariyi yaşatan, bu geleneğin fonksiyonduk ve yalınlık ilkelerine sadık kalan bir yapı olarak değerlendirilebilir.

Özellikle cephelerdeki dolu yüzeyleri kaplayan düşey çubuklu taksimat, 17. yy sonlarına ait Amcazade Yalısı'nın divanhanesinde de gözlenen ilginç bir ayrıntıyı devam ettirmektedir. S. H. Eldem' in, söz konusu yalıdan esinlenerek tasarlamış olduğu. Bayıldım Köşkü'ne yakın bir yerde bulunan Taşlık Kahvesi de bu geleneği günümüze taşımaktadır.

Bibi. D'Ohsonn, *Tableau,* II, 179-181; F. C. H. L. Poucqeville, *Voyage en Moree, a Constantinople, en Albanie,* Paris. 1805. II. 200-207; Ch. Pertusier, *Promenades Pittoresques dans Constantinople et sur les Rives dıı Bosphore,* Paris, 1815, II, 323; Melling, *Voyage;* Aynur, *Saliha Sultan,* 32-34; Pardoe, *Bosphorus;* Miss Pardoe, *Yabancı Gözüyle 125 Yıl Önce İstanbul,* (çev. B. Şanda), Ist., 1967, 96-115; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 230-237; C. Gülersoy, *Dolmabahçe,* Ist., 1984. 7-9, 33-35, 44.

M. BAHA T ANMAN

BAYLAN PASTANELERİ

Lezzetli pasta, turta ve çikolatalarıyla, kakao ve kremaya dayalı Batı kökenli tatlılarıyla yetmiş yıldır İstanbulluların yakından tanıdıkları Baylan pastanelerinin ilki Arnavutluk'tan yeni gelmiş olan Philippe Lenas tarafından -Fransızca l'Orient (Şark) sözcüğünün okunuşu olan- "Loryan" adıyla 1923'te Beyoğlu'nda açıldı. İki yıl sonra da Karaköy şubesi hizmete girdi. Kısa zamanda, kentin Markiz. Nisuaz, Lebon, Petrograt ve Moskova gibi ünlü pastaneleri kadar takdir topladı. 1933'te istiklal Caddesindeki yerine taşındı ve özellikle edebiyatçıların, sanatçıların uğrak yeri haline geldi. "Vatandaş Türkçe Konuş" sloganıyla başlatılan Türkçeleştirme kampanyası sırasında, adı sanat tarihçisi Burhan Toprak'm önerisiyle, Çağatay Türkçesinde "kendi alanında kusursuzluk, mükemmellik" anlamına gelen "Baylan'la değiştirildi. İşletmenin çikolata imalathanesinde üretilen ürünlerin yaygınlaşmasının da etkisinden olacak, Baylan, ismi çok tutuldu, o kadar ki, o sırada çıkan soyadı kanunu gereği kendine soyadı arayanlardan bu sözcüğü seçenler veya doğan çocuğuna Baylan adını verenler çıktı.

Philippe Lenas'm büyük oğlu Harry, Viyana, Luzern ve Solingen'de pastacılık, fırıncılık, tatlıcılık üzerine öğrenim yaptı, Mövenpick dahil bazı ünlü işletmelerde çalıştı, yurda döndüğünde 1954'te Karaköy'de, Tünel'in çıkışının karşısına düşen yeni yerine taşınmış şubeyi devraldı ve oraya bir de "gündüz ban" anlamındaki Tagesbar'ı ekledi. Baylanın Kadıköy şubesi ise baba mesleğini sürdürürken İktisat ve Ticaret Yüksek Okulu'nu bitiren, İngiltere'de işletmecilik öğrenimi de yapan Micheal Lenas'm yönetiminde açıldı. Beyoğlu'nun kötüleşmeye başladığı dönemde bu çöküşten Baylan da payını aldı ve kendisi gibi diğer bazı işletmelerin kurtulamadığı akıbete uğrayarak 1967'de kapandı.

Karaköy'deki Baylan bulunduğu binanın geçirdiği onarım ve tadilat nedeniyle 1992'de faaliyetini durdurmak zorunda bırakılınca, geriye sadece Kadıköy Baylan kaldı. Lenas kardeşlerin deyişiyle Baylan bugün İstanbul'un en eski pastane kurumudur.

Baylan pastaneleri, Mousse au chocolat'sıyla, truffe'üyle ve özellikle de kendi spesiyalitesi olup, uluslararası pasta ve tatlı literatürüne girmiş kup griye'siyle (coupe grillée) ünlüdür.

Karaköy Baylan, Tünelle Karaköy'e inen Kadıköy yolcularından birçoğunun vapura koşmadan önce ayakta kup griye yedikleri, pasta ve çikolata aldıkları bir dükkânken. Kadıköy Baylan arkadaki aşmalı bahçesiyle her yaştan kadın ve erkeğin severek gittiği bir pastane olarak bilinir. Beyoğlu'ndaki Baylan ise her dönemde ünlü edebiyatçıların buluştukları, toplanıp söyleştikleri bir yer

Baylan pastanelerinin 1948'de yayımlanan bir ilanı.
Behzat Üsdiken koleksiyonu

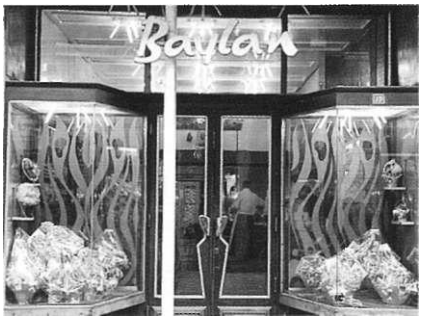

Baylan Pastanesi, Kadıköy
Hazım Okurer. 1993

olmuştur. Buraya sürekli gelen edebiyatçılarının sayısı 1950lerin sonlarında, 1960ların başlarında 40'a ulaşmıştı. Fahir Önger, Oktay Akbal, Behçet Necatigil, Orhan Arıburnu, Salâh Birsel, Sait Faik, Orhan Kemal, Haldun Taner ve Attilâ ilhan'la başlayıp Fethi Naci, Hilmi Yavuz, Ferit Edgü, Cemal Süreya'ya kadar uzanan, kendilerine de "Baylancılar" diyen edebiyatçılar buranın günlük müdavimleriydiler.

Baylan pastaneleri ve ürünleri birçok istanbul sakini için bir dönem İstanbul'unun bir karakteristiği olmuştur.

İSTANBUL

BAYLAV, NAŞİD

(1903, Manastır - 8 Mart 1982, İstanbul) Eczacı. Babası Manastırlı müteahhit Rifat Bey'dir. İlköğrenimini Manastır Özel İttihad ve Terakki Mektebi'nde yapmış, iki yıl Manastır Fransız Kolejinde okumuş ve ortaöğrenimini İstanbul Mercan Sultanisi'nde tamamlamıştır. 1923'te istanbul Eczacı Mektebi'nden diploma almıştır.

7 Temmuz 1924'te İstanbul Eczacı Mektebi Müfredat-ı Tıp (farmakoloji) asistanlığına tayin edilmiş ve bir süre vekâleten nebatat (botanik) asistanlığı da yapmıştır. Bu sırada Fen Fakültesi Kimya Şubesi'ne de devam etmiş ve 1926'da kimyager diploması almıştır. Üniversite reformundan sonra 1933'te Eczacı Mektebi Farmokognozi ve Toksikoloji Kürsüsü doçentliğine atanmış, 31 Mayıs 1944'te bu görevinden ayrılarak İstanbul Erkek Lisesi kimya öğretmenliğine geçmiştir.

Naşid Baylav, İstanbul Eczacı Mektebi'nde çalıştığı 20 yıl içinde farmakognozi dersleri vermiş ve Türk eczacılık tarihi ile ilgilenmiştir. Türkiye Eczacıları Cemiyeti'nin 1931'de yayımlamaya başladığı *Farmakolog* isimli meslek dergisinin sahipliğini ve sorumlu müdürlüğünü üstlenmiş, derginin başarıya ulaşması için çok emek vermiştir.

Naşid Baylav, spora (bilhassa futbol) ve Karagöz oyununa meraklıydı. *Karagöz Eczanede* isimli bir^Karagöz oyununun da yazarıdır. Deve derisinden Karagöz figürleri yapmada çok yetenekliydi. Sanatkâr ruhlu ve iyiliksever bir kişilik sahibi idi.

Meslek dergilerinde bitkisel ilaç ilkel maddeleri ile ilgili incelemeler yayımlamıştır. *Fatih Sultan Mehmed Devrinde Tıp Eserleriyle İlaçlar* (1953) ve *Eczacılık Tarihi* (1968) isimli kitapların yazarıdır.

İstanbul Üniversitesi merkez binası bahçesindeki çam ağaçlarının dikilmesine yardımcı olmuş ve bu nedenle de karikatürü, elinde bir çam ağacı ile yapılmıştır.

TURHAN BAYTOP

Bayraklı Vapuru, ada sahilleri önünde
Hazım Okurer, 1993

BAYRAKLI VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Önceleri izmir Şehir Hatları için yapılmışken görülen ihtiyaç üzerine istanbul Şehir Hatları İşletmesi'nin hizmetine verildi. 1986'da Haliç Tersanesi'nde inşa edilen Bayraklı, Şehit Adem Yavuz ve Sarayburnu gemilerinin eşidir. 490 grostonluk olup 58,2 m boyunda. 10,6 m genişliğindedir. Her biri Pendik yapısı, 750 beygirgücünde 2 Sulzer motoru olup çift uskurludur. Yazları 1.450, kışları 1.340 yolcu kapasitelidir. Üst güvertesinin ön kısmı benzerlerinin aksine açık olmayıp kapalıdır.

izmir Körfezi vapurlarından olup 1944-1945 arasında istanbul'da kısa bir süre çalıştırılan bir Bayraklı Vapuru daha vardır. 1934 yapısı 473 grostonluk bu vapur pek kısa bir süre Boğaziçi'nde yemekli, içkili gezinti seferlerinde kullanılmıştı. O yıllarda İstanbul vapurlarının siyaha boyalı olmasına karşın bu vapur bembeyaz olması nedeniyle ilgiyle karşılanmıştı.

O günlerin tanınmış karikatüristlerinden Ramiz Gökçe bir karikatüründe bu vapura da yer vermişti. Bayraklı Vapuru'nda yiyip içtikten sonra gecenin geç saatlerinde zilzurna eve dönen bir sarhoş, kendisini elinde merdaneyle kapıda karşılayan karısını görünce, "Bir bayraklıdan kurtulduk, ötekine yakalandık!" diyordu.

ESER TUTEL

BAYRAM ALAYI

"Alay-ı iyd" de denmiştir. II. Mehmed (Fatih) döneminden (1453-1481) halifeliğin kaldırılışına (1924) kadar, her yıl Ramazan ve Kurban bayramlarında yinelenen saraya özgü dini ve resmi büyük tören. Osmanlı sarayının, programı ve süresiyle en kapsamlı töreni, önceki ve sonraki uzantılarıyla bayram alayıydı. Programın birinci aşaması arife günlerinde yapılan arife divanı(-») ikinci aşaması muayede-i hümayun, muayede resm-i hümayunu denen padişahla bayramlaşma, üçüncü aşaması, bayram namazı için saraydan camiye gidiş ve dönüşü içeren asıl bayram alayı son aşamaları da padişahın saray hareminde, sadrazamın Paşakapısı'nda yaptıkları bayramlaşmalardı.

Islamiyetin buyruk ve gelenekleri arasında yer alan bayramların birer resmi alay ve tören biçimini alışı, Fatih Kanunnamesi de denen "Kanunname-i Âl-i Osman'a dayanır. Buna göre bayramlarda taht kurulup padişahın oturması, vezirlerin kazaskerlerin defterdarların el öpmeleri, ulemanın ve şeyhülislamın da bu törende bulunmaları, Osmanlı yasası gereğiydi. Fakat, giderek daha renkli ve görkemli düzenlenen bu törene istanbul halkı katılmaz, ancak camiye kadar uzayan alayı oraya gelmiş bulunanlar izleyebilirlerdi.

Bayram alayı ve muayede töreni, program bakımından 15. yy sonlarından 19- yy m ikinci yarısına kadar hiç değişikliğe uğramadan uygulandı. Örneğin, *Tarih-i Selânikt'âe* 973/1566 Ramazan Bayramı anlatılırken "kanun-ı kadim-i Osmaniyân üzere" düzenlenen bayramlaşma töreninin ayrıntıları verilir. Bunlarla 19. yy başlarındaki tören ayrıntılarının genelde bir farkının bulunmadığı görülmektedir. *Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*'nin "Kanun-ı Alay" bölümünde ağırlık, sefer ve zafer alaylarına verilmişse de cuma ve bayram alayları için öngörülen program, düzen ve davranışlar, eski geleneğin devam ettiğini göstermektedir.

Arife divanı ile bayramdan önceki günlerde başlayan törensel hareketlilik, bayram gecesi de devam ediyordu. Olasılıkla o geceyi haremde değil hasodada geçiren padişah, sabah ezanından çok önce kalkarak hazırlanıyor ve *Tarih-i Atadaki* açıklamaya göre ilk bayramlaşmayı hasodalılarla yaptıktan sonra tören için giyinmek üzere revan (sarık) odasına geçiyordu. Diğer taraftan. Es'ad Efendinin *Teşrifat-ı Kadimdde* bütün ayrıntı ve özellikleriyle aktardığı üzere bayram gecesi Topkapı Sarayı'mn üçüncü avlusundaki Kubbealtı'nda "muayede-i âsafi" denen ve Divan-ı Hümayun toplantı programlarına koşut bir tören düzenleniyordu. O geceyi uyumadan geçiren

Bayram alayını betimleyen bir gravür. J. M. Tancoigne. ***Voyage,*** Paris, 181
Galeri Alfa

vezirazam, gece yansı saraya gelir; bu sırada mehter kısa aralıklarla "nevbef'ler çalmaya başlar, Kubbealtı'ndaki hazırlık tamamlandıktan sonra. İstanbul'daki sivil ve asker üst düzey görevlileriyle şeyhülislama kadar ilmiye sınıfından birçok din ve yargı görevlisi, Kubbealtı'na gelirler ve vezirazamla bayramlaşırlardı. Tebrikler bittikten sonra sabah namazı vaktine değin vezirazamla şeyhülislam sohbet ederler, vezirler ve diğer orada kalmaları gerekenler de zamanın geçmesini beklerlerdi. Sabah namazını Ayasofya hatibinin imamlığında Kubbealtı'nda kılan devlet erkânı, Bâbüssaade önünde başlamak üzere olan muayede-i hümayun (padişahla bayramlaşma) için teşrifat kurallarına uyarak sırayla dışarıya çıkmaya başlardı.

Muayede-i hümayun öncesinde, saray içi hazinesinde muhafaza edilen, cülus ve bayramlara özgü altın kaplama, murassa taht, hazine kethüdasınca çıkartılıp Bâbüssaade önüne taşıttırılır, buradaki geniş saçak altı bir tören salonu görünümünde donatılırdı. Sabah namazını hasodada veya saray mescidinde kılan padişah, "muayede-i havas" denen iç törende darüssaade ağası ile musahiplerin, enderun ileri gelenlerinin tebriklerini kabul ederdi. Bundan sonra "muayede-i hümayun" ya da "muayede-i umumî" denen büyük bayramlaşma için, Bâbüssaade ağası ve hasoda erkânı ile arzodasına doğru yürümeye başlar, yolun yarısında hünkâr imamı kısa bir duada bulunur, kapıcıların ve diğer saray görevlilerinin sıralandığı arzodası-Bâbüssaade arasından geçerek alkışla birlikte tahta otururdu. Bundan sonra ayrı ayrı protokol listelerine göre tebrik başlardı. Padişah tahtın önüne geldiğinde henüz oturmadan, nakibüleşraf da karşıdan ilerler saygıyla temennadan sonra dua ile muayedeyi açardı. Bunu bir alkış izlerdi. Tahtın sağ gerisinde darüssade ağası, solda silahdar ağa durur ve taht örtüsünün saçaklı ucunu tutardı. İlk el öpen padişahın hocası olurdu. Etek öpme protokolü sırası şöyleydi: İstanbul'da olan Kırım hanzadeleri, kapıcıbaşılardan mir-i aleme kadar saray görevlileri, sadrazam ve vezirler, şeyhülislam ve ulema, sipah, silahdar ve ocak ağaları. Herkes, telaşsız fakat seri olarak el etek öperlerdi. Muayedenin en ilginç sahnesi vezirazamın tebriki olurdu. Çavuşbaşı ile kapıcılar kethüdasının Kubbealtı'na gidip haber vermeleri üzerine bayramlaşma yerine gelen vezirazam, kürkünün sağ yenini eliyle tutarak birkaç adım ilerler, Taştekne'ye gelince diz çöküp yeri öper; bunu, üçer adım ilerleyişle üç kez yineler, her seferinde çavuşlar alkış yaparlar, nihayet tahta yaklaşınca padişah ayağa kalkar, bu sırada yeni bir alkış yapılır ve vezirazam bir kez daha diz çöküp padişahın önce sağ sonra sol ayağını öperdi. Bu, vezirazamın, padişah katındaki değersizliğini değil, yönetimin, hükümdara bağlılığının simgesel bir ifadesiydi. Arkadan gelen vezirler ise birer kez diz çöküp yer öperler, buna karşılık şeyhülislam geldiğinde padişah saygıyla ayağa kalkar, şeyhülislam ilerler ve ikisi "musafaha" denen tarzda her iki elleriyle tokalaşırlardı. Yeniçeri ağası ise padişahın eteğini iki kez öper, eğer vezir ise (bunlara ağa paşa deniyordu) tebrikten sonra tahtın yanında vezirler sırasında yerini alırdı. Vezirliği olmayan yeniçeri ağası, rikâb ağalarıyla birlikte dururdu.

Muayede, çok uzun ve ayrıntılı bir etek öpme töreni olup, töreni yöneten ve saray protokol şefi olan teşrifati efendinin etek öpüşüyle sona ererdi. Padişah ayağa kalkar, vezirazam sağ koltuğuna. Bâbüssaade ağası sol koltuğuna girerek tahtın önünden dolaştırıp kapıya yöneltirler, bu sırada vezirazam ayrılarak vezirlerle selamlama görevini yapardı.

Padişah bayram alayına hazırlanmak üzere hareme giderken rikâb erkânı denen korteje dahil herkes, Bâbüsselam dışına çıkıp beklerdi. Vezirazam ve vezirlerle devlet erkânı ise kapı arasında otururlardı. Haremin taht kapısından, mirahur-ı evvel ile üzengi ağalarının getirdiği ata binerek hareket eden padişah dışarıda kortejdeki yerini alır. yine alkışlar ve dualarla Ayasofya veya Sultan Ahmed Camii'ne gidilir, önceden gidenler karşılama ve uğurlama törenlerini yaparlar, padişah bayram namazını hünkâr mahfilinde kılar, gelişteki gibi alayla saraya dönülürdü. Padişahın Bâbüsselam'dan içeri girmesinden sonra vezirazam ve vezirler Kubbealtı'na geçerler, orada saray mutfağından getirilen yemeği yerler, avludaki kortej birliklerine de yemek verilirdi. Alay-ı iyd denen bu tören bitince vezirazam, Paşakapısı'na giderek burada muayede-i âsafi denen kendi kabul törenini başlatırdı. Öte yandan padişah da sarayda ilkin, hasoda önüne kurulan tahta oturup tüm enderun halkının tebriklerini kabul edip ihsanlarda bulunur, buradan hareme geçerek annesi, kadınları ve harem halkıyla bayramlaşırdı.

Eski bayram alaylarının yüzlerce ayrıntısı vardı. Örneğin, hazinedarbaşınm herkesten önce camiye gidip hünkâr mahfiline özel seccade sermesi, buhur yakması, padişahın çizmelerinin çıkartılıp yumuşak pabuç giydirilmesi, vezirazamın padişahı koltuklayıp mahfile çıkartması, tüm vezirlerin namaza tek safta durmaları, bayramlaşma sırasındaki duruşlar, yürüyüşler, alkışlar, herkesin konumuna göre belirlenmiş olan kavuk, sarık, kürk vb giyim kuşam, alayın önünde, arkasında kimlerin yürüyeceği, atlı ve yaya katılması gerekenler, tüm incelikleri ile teşrifat defterlerinde yazılıydı. Kurban Bayramı alay ve muayedesinin bir özelliği ise hasoda önünde dokuz koçun kurban edilmesi, bunlardan ilkini padişahın boğazlamasıydı.

Hızır Ilyas Ağa, *Letâif-i Enderun'du* 1227/1812 Ramazan Bayramı törenlerini anlatırken II. Mahmud'un Sultan Ahmed Camii'nden saraya döndükten sonra enderun ve harem halklarıyla bayramlaşıp Yalı Köşküne geçtiğini eski yasa uyarınca silahşor ağaların hasahırdan getirilen atlarla yaptıkları gösterileri izlediğini, bayram günü ve akşamı türlü eğlenceler düzenlendiği gibi ikinci ve üçüncü günlerde de binişler yapıldığını anlatır. O yılın Kurban Bayramı'nda ise Topkapı Sarayı Mustafa Paşa Köşkü'nde arife akşamı şamdanların, tahta mumların aydınlattığı ortamda eğlenceler yapıldığını, bayram sabahı padişahın sünnet odasına gelip hazırlandığım "hümâ" tüylü sorguç taktığını, ilkin darüssaade ve harem ağaları ile soma hasodalılarla bayramlaştığını, baltacıların tebriklerini kabul ettikten sonra arzodasına geçip, oradan muayedeye çıktığını, sonra da alayla camiye gittiğini anlatır.

Eskiden takvim hesapları yeterince sağlıklı yapılamadığından bayram alaylarının aksadığı da olmaktaydı. Örneğin, 1740'ta ocak ayma rastlayan ramazan, bir gün geç başlatılmış, arife günü bayram olduğu anlaşılınca Tersane'den ve Tophane'den toplar atılarak bayram ilan edilmişti. Bayram alayı ise ivedilikle düzenlenmiş, bayram namazı kılınmış fakat hutbesinin okunmasına zaman kalmadan öğle ezanı okunduğu için, padişah ve devlet erkânı öğle namazını kılıp camiden çıkmışlardı. Muayedeler ise doğal olarak öğleden sonra yapılabilmişti.

1677-1730 arasında kısa bir süre aralıklarla uygulanan ayrı bir sadrazam bayram alayı daha vardır. Bayramın üçüncü günü sadrazam, "büyük kol" elenen düzenli ve kalabalık bir maiyetle yeniçeri ağasının davetlisi olarak Eyüp'e gider, mevsim kış ise Ağa Kapısı'nda kendisine ziyafet verilirdi. Fakat bu, kalıcı bir tören olmamıştır.

Geleneksel bayram alayları Abdülaziz dönemine (1861-1876) kadar sürdü. Bununla birlikte 19. yy ortalarına doğru hanedan Beşiktaş saraylarına taşındığından bayram alayında bu semtteki camilere gidilmeye başlanmıştı. Abdülaziz'in padişahlığı sırasında ise bayram alayı ve muayedeler, giderek alafranga bir görünüm kazandı ve saray görkeminin dışa yansıtılmasına olanak verdi. En önemli değişiklik, bayramlaşma töreninin Topkapı Sarayı'nda değil. Dolmabahçe Sarayının Muayede Salonu'nda yapılması oldu. Ikinci olarak, muayede resm-i hümayunu, eskiden bayram namazından önce düzenlenirken yeni dönemde bayram alayından sonra yapılmaya başlandı. Dikkat çekici bir yenilik de hanedana mensup sultan efendi, hanım sultan ve kadınefendilerle ikballerin, ikişer ve dörder atlı arabalarda bayram alayını seyre çıkışlarına izin verilmesiydi. Bayram alayından sonra ise Dolmabahçe Sanayinin Muayede Salonu'nun deniz tarafındaki kafesli galerisinden, muayede resm-i hümayunu denen, devlet erkânının padişahla bayramlaşmalarını seyrederlerdi.

Padişah, selamlık muayedesi bittikten sonra sarayın harem dairesine ge-

çer, büyük sofada valide sultan, hazinedar usta ve harem kalfaları tarafından karşılanır; modern saray yaşamının bir yeniliği olarak da 80 müzisyen cariyenin oluşturduğu harem mızıkasını denetler, bu orkestra marşlar çalarken yaş sırasına göre sultan efendilerin, kadmefendilerin, ikballerin, kalfaların tebriklerini kabul ederdi. Tüm bu kadınlar, padişahla yakınlıkları ne düzeyde olursa olsun, tahtın önünden reverans yaparak geçerlerdi-Hazinedar usta, futalarla getirilen altın gümüş paraları serper, herkes bunlardan almayı uğur sayardı. Öğleden sonra hanedan saray ve köşkleri ile feriye daireleri arasında karşılıklı bayram ziyaretleri yapılırdı.

Modern saray yaşamının bir başka yeniliği de gündüz ve gece düzenlenen bayram eğlenceleriydi. Hokkabazlar, ortaoyuncuları, köçekler, sazende ve hanendeler, haremde gösteriler yaparlar, bayramın birinci günü akşamı ise Mabeyin Dairesi'nde düzenlenen eğlenceler hem balo, hem kokteyl havasında geçerdi. Sultan efendiler, hanını sultanlar, kadınefendiler, son moda tuvaletlerle, hattâ dekoltelikleri tüllerle örtülmüş giysilerle geceye katılmaktan çekinmezlerdi. Bu suarede padişah ile şehzade efendiler, hanedan üyesi sayılan erkekler ve gelinler de bulunurlardı.

Son Osmanlı padişahı VI. Mehmed Vahideddin'in katıldığı sonuncu bayram alayı 10 Zilhicce 1340/4 Ağustos 1922' de Kurban Bayramı münasebetiyle düzenlendi. Halife Abdülmecid ise sadece birer kez 1 Şevval 1341/17 Mayıs 1923 ve 10 Zilhicce 1341/24 Temmuz 1923 tarihlerine rastlayan Ramazan ve Kurban bayramlarında mevkib-i hümayun denen kalabalık saltanat korteji olmaksızın bayram alayına katıldı.

Bibi. *Kanunnâme-i Âl-i Osman, (TOEM* ilavesi), ist.. 1330. s. 25; *Tevkiî Abdurah man Paşa Kanunnamesi.* Ankara, 1935, s. 129, 137; Hızır İlyas, *Tatib-i Enderun-Letâif-i Enderun,* İst., 1276, s. 25 vd, 35-40, 61-65; *Tarih-i Selânikî,* 80-81; Tayyarzade Atâ, *Tarih-i Atâ,* I, İst., ty, s. 220-250; Evliya, *Seyahatname,* I, 202. vd; Es'ad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime,* ist., ty, s. 44-63; *Tarih-i Raşid,* V, 308; Ali Şeydi Bey. *Teşrifat ve Teşkilâtımız,* ist., ty, s. 27-37; Ali Süha. "Tanzimat Devri ile Sonrasında Sarayda Bayram Merasimi". *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 74, s. 149 vd; Mehmed Zeki, "Eslâfda Bayram Tebrikâtı", *TOEM.* VI, s. 754 vd; Uzunçarşılı, *Saray,* 201 vd; Uzunçarşılı. *Merkez ve Bahriye,* 59, 63, 115.

NECDET SAKAOĞLU

BAYRAM PAŞA KÜLLİYESİ

Fatih Ilçesi'nde, Hasekide, Cerrahpaşa ve Keçihatun mahallelerinin sınırında Haseki Külliyesinin yanında yer almaktadır.

Medrese, sıbyan mektebi, tekke, türbe, hazire, sebil, çeşme ve dükkânlardan meydana gelen bu külliye, Vezirazam Bayram Paşa (ö. 1638) tarafından 1044/1634-35'te inşa ettirilmiştir. Dönemin hassa başmimarı Kasım Ağa'nın (ö. yak. 1660) eseri olduğu kabul edilmektedir. 18. yy'dan itibaren bazı onarımlar geçirdiği anlaşılan yapılardan sıbyan mektebi dışında kalanlar, özgün biçimleriyle günümüze ulaşmışlardır.

Haseki Caddesi, külliyenin kuzey yönündeki sınırını oluşturmakta, bu caddeyi dikine kesen ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan Haseki Kadın Sokağı, külliyeyi iki parçaya ayırmaktadır. Sokağın Keçihatun Mahallesine ait olan doğusunda medrese, sıbyan mektebi ve dükkânlar, Cerrahpaşa Mahallesi'nde kalan batısında ise tekke, türbe, hazire, sebil ve çeşme yer alır. Malzeme olarak çoğunlukla kesme taş, derviş hücreleri ile diğer bazı tekke bölümlerinde moloz taş kullanılmış, sütun, sütun başlığı, kapı ve pencere söveleri gibi ayrıntılarda beyaz mermer tercih edilmiştir. Tuğla ile örülen kubbe ve tonozlar içeriden sıva, dışarıdan kurşunla kaplanmıştır.

Medrese, Sıbyan Mektebi ve Dükkânlar: Osmanlı devrine ait medreselerin büyük çoğunluğu gibi, açık avlulu ve revaklı olarak tasarlanan Bayram Paşa Medresesi'nde, kare planlı avlu çepeçevre sivri kemerli revaklarla kuşatılmış, pandantifli kubbelerin örttüğü on altı birimden oluşan revakların arkasına, on dört adet talebe hücresi ile dershane yerleştirilmiştir. Ortada basık kemerli girişin bulunduğu batı cephesi, revaklara açılan pencerelerle donatılmıştır. Kare planlı hücrelerin pandantifli kubbeleri sekizgen kasnaklara oturmaktadır. Konumlarına göre, avluya veya dışa bakan pencerelerle aydınlanan hücrelerde ocaklar ve dolap nişleri bulunmaktadır. Kuzey kanadındaki hücrelerin arasından yükselen kare planlı ve kubbeli dershane, yatayda ve düşeyde hücrelerin kütlesinden kopartılarak medresenin görünümüne egemen kılınmıştır. Dershanenin kubbesi içeriden tromplara, dışarıdan on iki köşeli bir kasnağa oturur.

Kuzeydeki hücre dizisinin altına isabet eden ve Haseki Caddesi boyunca sıralanan dükkânlar dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülü birimlerdir. Cumhuriyet dönemindeki son onarımda yıktırılan sıbyan mektebinin ahşap çatılı bir yapı olduğu, yanına sonradan iki katlı bir muallim meşrutasının eklendiği bilinmektedir.

Tekke: Faal olduğu devirlerde, Veysel Karanî'ye ait olduğu rivayet edilen bir arakiyenin yanısıra Hz Muhammed'in olduğuna inanılan bir pabucun muhafaza edildiği Bayram Paşa Tekkesi, barındırdığı bu emanetten ötürü "Paşmak-ı Şerif Tekkesi" adıyla da anılmıştır. Ayrıca son devirdeki postnişinlerden Şeyh Ahmed Müştak Efendimin (ö. 1881) lakabından dolayı "Baba Efendi Tekkesi" olarak da tanındığı bilinmektedir.

Birçok tarikat arasında el değiştirdiği anlaşılan Bayram Paşa Tekkesi'nin 18. yy başlarında Bayramîliğin Himmeti koluna, aynı yüzyılın sonlarında Halvetîliğin Sünbülî koluna. 19. yy ortalarında da Kadirîliğe bağlandığı tespit edilmektedir. Ayin günü, 19. yy'ın birinci yarısına ait tekke listelerinde cumartesi, ikinci yarısına ait olanlarda ise cuma olarak verilmektedir. Dahiliye Nezareti'nin 1301/1885'te hazırlattığı istatistik cetvelinde tekkede on bir erkek ile yedi kadının ikamet ettiği belirtilmiştir. Öte yandan *BOA'ds.* bulunan 20 Zilkade 1255/25 Ocak 1840 tarihli bir belge, Bayram Paşa Tekkesi'nin Evkaf Nezareti'nden taamiye (yiyecek) istihkakı olduğunu kanıtlamakta, ayrıca Maliye Nezareti'nce hazırlanmış 1325/1910 tarihli bir defterde de tekkeye yılda 1.884 kuruş, günde 1 okka et, Kurban Bayramlarında da üç adet koyun verildiği kaydedilmektedir.

Tekkenin zaman içinde geçirdiği onarımlarda önemli bir değişikliğe uğramadığı görülmektedir. *BOA da.,* tekkele-

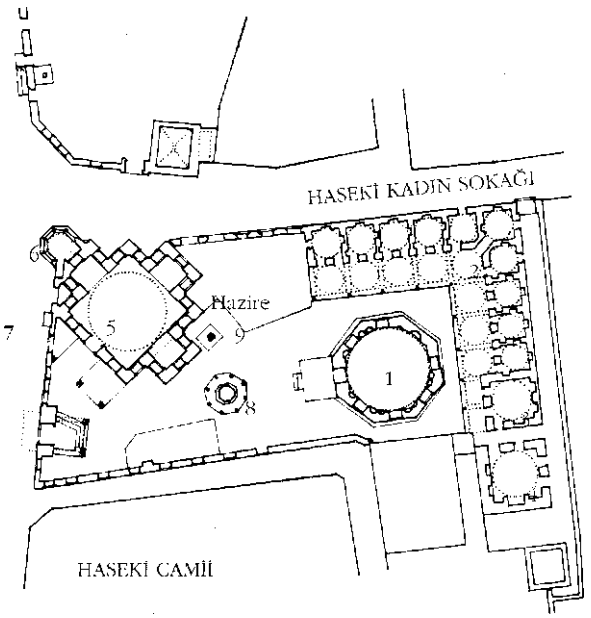

Bayram Paşa Külliyesinde tekke, türbe, sebil ve çeşmenin vaziyet planı. 1. tevhidhane, 2. derviş hücreleri, 3-4. şeyh odası ile meydan odası (?), 5. türbe, 6. sebil, 7. çeşme, 8. şadırvan, 9. kuyu.

Zeynep Nayır

Bayram Paşa Külliyesinin genel görünümleri.
Aras Neftçi (üst), Hazım Oktrer, 1993 (alt)

rin kapatılmasından önceki son onarım olması gereken, 21 Muharrem 1325/ 6 Mart 1907 onarımına ilişkin bir belge bulunmaktadır.

Tekkeyi, türbeyi ve sebili çevresinde toplayan avlunun cümle kapısı, kuzey yönündeki Haseki Caddesi'ne açılır. Basık kemerli kapı, avlu yönündeki iki sütuna oturan, sivri kemerli ve kubbeli sayvanı ile dikkati çeker. Bu asıl girişten başka, biri doğudaki Haseki Kadın Sokağı'na, diğeri batıda, Haseki Camii' nin arsasını tekke arsasından ayıran çıkmaz sokağa açılan iki de tali giriş vardır. Dervişlerin barınmasına tahsis edilen on adet hücre, avluyu doğu ve güney yönlerinde kuşatan "L" biçiminde bir kitle oluşturmaktadır. Söz konusu hücreler gerek boyutları gerekse de planları ve üstyapıları bakımından medrese hücrelerine benzemekte, ancak avluya pencere açmanın imkânsız olduğu köşe hücresi dışında, dışa kapalı olmaları ve içlerinde ocak bulunmaması ile onlardan ayrılmaktadır. Daha önce, 16. yy'da Koca Sinan'ın tasarladığı Atik Valide ve Sokollu Mehmed Paşa tekkelerinde de gözlenen bu özellik, tarikat yapılarında aranan belirli bir içedönüklüğün göstergesi olsa gerektir.

Derviş hücrelerinin önünde sekiz birimli bir revak uzanmakta, hücrelerin batı ucunda, bunlara oranla daha büyük oldukları için avlu yönünde ileri çıkan meydan odası ile şeyh odası yer almaktadır. Revak birimlerinde, kubbeleri taşıyan sivri kemerler, baklavalı başlıklarla donatılmış sütunlara oturur. Kare planlı ve pandantifli kubbelerle örtülü olan meydan odası ile şeyh odasının arasında, batı yönündeki tali girişi izleyen geçidi avluya bağlayan beşik tonozlu bir geçit yer almakta, söz konusu mekânların kapıları bu tonozlu geçide açılmaktadır. Tekkenin yegâne ocağını barındıran şeyh odasının arkasına, arsanın güneybatı köşesine, su haznesi ile bir dizi hela yerleştirilmiştir.

Sekizgen prizma biçimindeki kubbeli tevhidhane, avlunun güney kesiminde bağımsız bir kitle olarak tasarlanmıştır. Basık kemerli girişi kuzeye, cümle kapısının karşısına gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Kemerin üzerinde boş bırakılmış bir kitabe levhası, daha yukarıda, sonradan örüldüğü anlaşılan sivri kemerli bir açıklık göze çarpar. Tevhidhane girişinin önündeki basamaklı sahanlığın köşelerinde birer yuvarlak sütun izi seçilmekte, bu sahanlığın, aslında bir sundurma ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yapının kuzey ve kuzeybatı kenarlarında, duvarın dış yüzünde sıva izleri görülmekte, gerek bu izlerden gerekse de çevre sakinlerinin ifadelerinden bu yönde tevhidhaneye bitişen iki katlı bir ahşap bölümün bulunduğu ortava çıkmaktadır. Bu ahşap bölümün üst katından, tevhidhane kapısı üzerindeki sivri kemerli açıklık aracılığıyla içerideki fevkani kadın mahfillerine geçildiği belli olmaktadır.

Tevhidhanenin, girişin bulunduğu kuzey kenarı ile mihrabı barındıran kenar dışında kalan kenarları, altlı üstlü ikişer pencere ile donatılmıştır. Alttakiler dikdörtgen açıklıklı, söveli ve demir parmaklıklı, üsttekiler ise sivri kemerli ve alçı revzenlidir. Yarım sekizgen nişi *ve* dilimli kavsarası ile mihrap sade görünümlüdür. Mekânın iç köşelerine, mihrap ile aynı biçimde ancak çok daha ufak boyutlu nişler kondurulmuşum Fevkani kadınlar mahfilini taşıyan ahşap eliböğründelerin alt kesimlerindeki küçük mukarnaslar, alınlarında, zamanla silinmiş olsa da hâlâ seçilebilen klasik üslupta kalem işleri, bu unsurların ve dolayısıyla mahfilin ilk inşa döneminden kalma olduğunu kanıtlar.

Türbe ve Sebil Birbirleriyle bağlantılı olan türbe-sebil ikilisi, arsanın kuzeydoğu köşesinde, cadde ile sokağın kavşağında yer alır. Türbe, kare planlı ve kubbeli merkezi bir birim ile bunu kuşatan üç adet düz tavanlı eyvandan meydana gelir. Eyvanın bulunmadığı kenarda türbenin girişi yer almaktadır. Türk-İslam mimarisinde, Horasan yöresinin İslam öncesi sivil mimarisinden kaynaklanan ve birçok yapı türüne uygulanmış olan bu şemayla 17. yy'a ait bir türbede karşılaşılması, ayrıca söz konusu türbenin, aynı şemayı arz eden Bağdat ve Revan köşklerinin çağdaşı olması dikkat çekicidir. Merkezi kubbe içeriden tromplarla, dışarıdan sekizgen bir kasnakla desteklenmiş, yapının dış görünümüne egemen kılınmıştır.

Türbe mekânı, tevhidhanedekiler gibi iki sıra halinde düzenlenmiş pencerelerden ışık alır. Devrinden kalma kalem işlerinin yanısıra duvarlarda yatay olarak dolaşan çini ayet kuşağı dikkati çeker. Celi sülüsle yazılmış olan bu kuşakta, beyaz renkli harfler lacivert zemin üzerinde yer almaktadır. Türbe girişinin önünde, barok üsluptaki ayrıntıları, 18.

yy'ın ikinci yarısında yenilendiğini kanıtlayan ahşap direkli bir revak vardır. Revağın, ahşaptan kare kesitli yüksek kaidelere oturan daire kesitli ahşap direkleri, düşey çubuklarla hareketlendirilmiş ve kompozit başlıklarla donatılmıştır. Direklerin arasında, bağdadi tekniği ile oluşturulmuş bileşik kemerler görülür. Bunlara, kirişlerin altını dolgulayan yalancı kemerler demek daha doğrudur, iki birimli olan revak düz ahşap tavanla örtülüdür. Kemer biçimindeki dolguların iç yüzeylerinde ve tavan silmesinde yer alan kalem işlerinde "S" ve "C" kıvrımlarının çerçevelediği çiçek demetleri resmedilmiştir. Türbe ile bu yapıya iki noktada teğet olan çevre duvarı arasında üçgen planlı iki alan yer almakta, sokaktan bu alanlara açılan geniş ziyaret pencerelerinden türbenin içi görülebilmektedir.

Türbenin kuzeydoğu kenarındaki eyvana bitişen sebil, sekizgen planlı ve kubbelidir. Sekizgenin kenarlarından beş tanesi dışa açılmakta, bu kenarların köşelerinde yükselen, baklava başlıklı sütunlara sivri kemerler oturmaktadır. Tezgâhlarla donatılmış bulunan bu kenarlarda, sivri kemerlerin altında, açıklıkları geometrik taksimatlı madeni şebekelerle kapatılmış dilimli kemerler görülmektedir. Sivri kemerlerin aynaları alternatif olarak rumîli ve yıldız motifli mermer şebekelerle dolgulanmış, ayrıca kemerlerin arasında kalan yüzeyler rumî kabartmalarıyla bezenmiştir. Mukarnaslı saçak silmesinin altında 1044/1634-35 tarihini veren, külliyenin yegâne kitabesi uzanır. Kuzeydoğu yönünden bakıldığında, sebil ile arkasındaki türbe, Sinan sonrası klasik üsluba özgü son derecede hareketli bir kitle oluşturmaktadır.

Çeşme: Haseki Caddesi üzerinde, sebilin biraz sağında yer alan çeşme, çevre duvarının türbeye değdiği noktada inşa edilmiştir. Kaval silmeli bir çerçeve içine alınmış olan sivri kemerli nişi, kırık kaş kemerli ayna taşı ile klasik üslubu yansıtan bu çeşmenin aslında ahşap bir saçakla donatılmış olduğu duvardaki izlerden belli olmaktadır.

Şadırvan ve Kuyu: Tekke ve avlusunda bulunan şadırvanın bütün unsurları beyaz mermerden yontulmuştur. Sekizgen bir hazne, bunu kuşatan sekiz adet daire kesitli, baklava başlıklı sütun ve bunlara oturan basık sekizgen pramit biçiminde, kurşun kaplı bir ahşap çatıdan meydana gelmektedir. Haznenin yüzlerinde sivri kemerciklerle kuşatılmış birer musluk yer alır.

Aynı şekilde beyaz mermerden mamul olan kuyunun bileziği, kenarları silmeli. kare planlı bir tabanın ortasına yerleştirilmiştir. Bileziğin altı kare, üstü sekizgen kesitli olup, pahlı yüzeylerin alt kesimi mukarnaslarla. üst kesimi ise maşrapa koymaya mahsus yuvarlak çıkıntılarla hareketlendirilmiştir. Maşrapalıkların altında birer ufak palmet kabartması göze çarpmaktadır. Çıkrık dikmeleri, bileziğin üst hizasına kadar kare. bu hizadan itibaren sekizgen kesitli olarak tasarlanmış, kesitin değiştiği yerlere mukarnaslar konmuş, dikmeler soğan kubbeciklerle taçlandırılmıştır.

Hazire: Tekke avlusunun bir kısmını kaplayan hazirede, Bayram Paşa Tekkesinin şeyhleri ve mensupları gömülüdür. Halvetî-Sünbülî, Bayramî-Himmetî ve Kadiri tarikatına özgü serpuşlar (taçlar), ayrıca bazı mezar taşlarında Kadirîliğin simgesi olan ve "Kadiri gülü" tabir edilen yıldız kabartmaları dikkati çekmektedir.

Bibi. Ayvansarayî. *Hadîka.* I. 58-59: Çetin, *Tekkeler,* 568; Aynur. *Saliha Sultan,* 34, no. 33; *Âsitâne,* 6: *BOA,* İrade Dahiliye, no. 261, 20 Zilkade 1255/1840; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, no. 34. 18-19; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 3; *BOA,* İrade Evkaf, no. 2958/13, 21 Muharrem 1325/1907; Gurlitt. *Konstantinopels,* III, şekil 18e; *Ihsaiyat,* II, 19; Vassaf, *Sefine,* V, 272; Zakir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 38-89; İ. Kumbaracılar, "Türk Mimarları", *Arkitekt, 2* (1937), 59-60; Kumbaracılar, *Sebiller,* 23; K. Otto-Dom, "Osmanische ornamentale Wandmalerei", *Kunst des Orients,* I, (1950), 49, şekil 3; Eyice, *Istanbul,* 86-87; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* pafta D-3; R. Mimaroğlu, "Baba Efendi (Şeyh)", "Babaefendi Dergahı", *İSTA,* IV, 1738; Ş. N. Bayrakdar, "Bayrampaşa Kütüphanesi", *İSTA,* IV, 2306; H. Göktürk, "Bayrampaşa Medresesi, Mektebi, Sebili, Tekkesi, Tekke Mescidi ve Türbesi", *İSTA,* IV, 2306-2308; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 35; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri,* 103; Z. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası,* İst., 1975, 175-178; ay, "İstanbul Haseki'de Bayram Paşa Külliyesi", *Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan.* Ankara, 1976, 397-410; Sözen, *Mimar Sinan.* 262-263, 266; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri:* S. Eyice, "Mimar Kasım Hakkında", *Belleten,* XLII/172 (1979). 767-808; "Bayrampaşa Külliyesi". "Bayrampaşa Kütüphanesi", *İKSA,* II. 1148-1149: O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarîsi.* İst.. 1986, 340-341; *Fatih Anıtları,* 106-107; *Fatih Camileri,* 68-69, 235, 272, 342; M. B. Tanman, "Bayram Paşa Külliyesi", *DİA,* V, 267-268.

M. BAHA TANMAN

BAYRAM YERLERİ

Bayram kutlamaları dolayısıyla açık alanlarda, sabahtan kurulan eğlence yerleri.

istanbul'da bayram yerlerinin kurulması, fetihten (1453) sonra başlamış olmalıdır. Bayram yerlerinin varlığı ve buralarda düzenlenen eğlenceler de bazı şairlerin eserleri sayesinde öğrenilmekte-

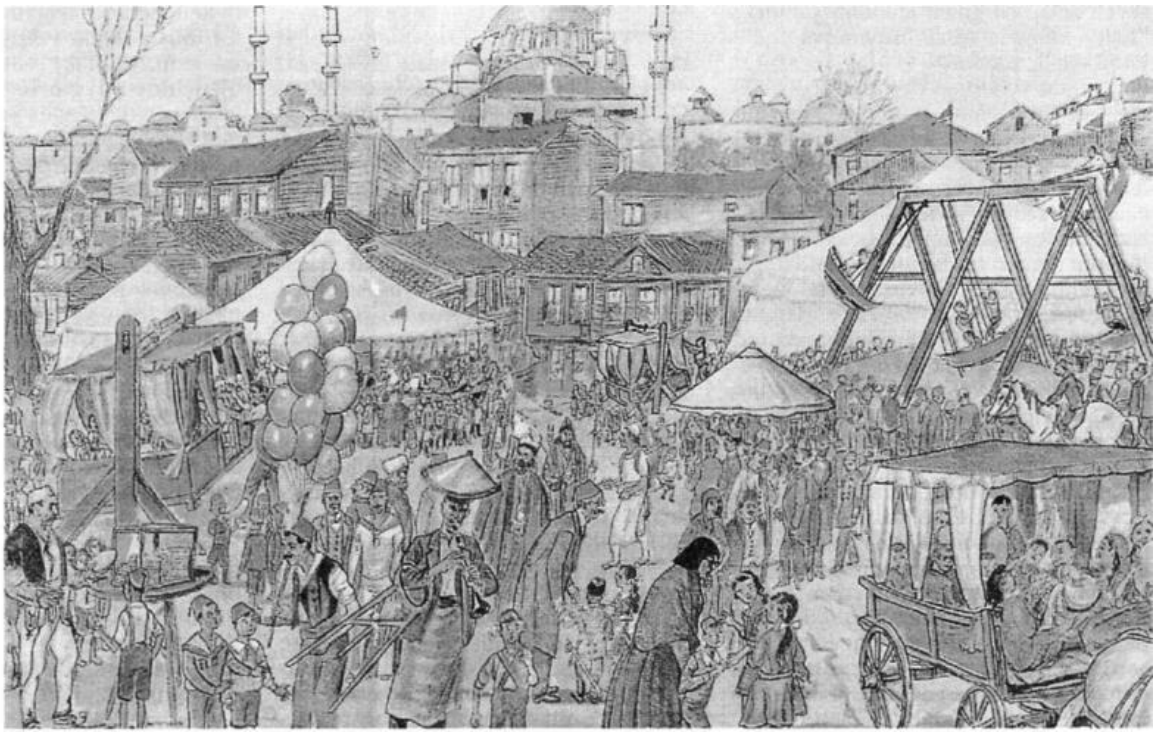

Münif Fehim'in bir bayram yerini betimleyen bir resmi. *Gözlem Yayınları Arşivi*

dir. Baki, Şeyhülislam Yahya, Şâkir, Sami şiirlerinde bayram yerlerinden söz ederler. Özellikle Şeyhülislam Yahya'nın (17. yy) bir gazelinde İstanbul bayram yerlerinin adları, buralarda gezinip eğlenen insanlar çok güzel anlatılır: *Sahnsun îd irişdi yine hûbânı Sitanbul'un / Yine ârâste olsun Karâmâni Sitanbul'un. Safâlar kesb-idüb uşşak olunsun merhaba yer yer / Vefâ Meydânı 'na gelsün civânını Sitanbul'un. Semend-i nâz ile yüğrük civanlar seyre çıksunlar / Pür olsun hüblarla At Meydanı Sitanbul'un.*

Her mahallenin uygun bir yerinde, boş bir arsada büyük ya da küçük bir bayram yeri vardı. Buralarda dönme dolaplardan ve salıncaklardan başka atlıkarıncalar, cambazlar, hokkabazlar, ip cambazları bulunurdu. Salıncaklar içinde "kolan salıncakları" ayrı bir yere sahiptir. Uzun seren direklerinin tepesine bağlanan sağlam halatlarla kurulduktan sonra altına ayak basacak bir tahta konulur, bu tahtanın üzerine basılarak kolan vurulurdu. Çocukların bindiği beşik salıncakların "yandı" sesiyle birdenbire durdurulmasıyla hep birden, bir ağızdan çıkan "aaa!" sesleri izleyenlerin hoşuna giden manzaralardandı.

Bayramlarda bir bayram yerine gidiş gelişler, ayrı bir eğlence oluştururdu. Çocuklar, kız erkek karışık olarak arabalara doluşurlar, ortalığı, şarkılar, türküler, çığlıklar kaplardı. Çocuklar, arabalarda ayrı gruplar oluşturarak birbirleriyle şarkı yarışmasına tutuşurlardı. Fakir çocukları daha çok pejmürde görünüşlü arabalara biner ve "Karga da seni tutarım aman", "Entarisi ala benziyor", "Arabadan atladım ben", "Oğlan kolunu da sallaya" gibi şarkı ve türküleri söylerlerken zengin çocukları daha ince şarkılardan" "Çâre bulan olmadı bu yâreye", "Gel elâ gözlü efendim yanıma", "Nâle-i câncâhı cânân duymuyor" gibilerini tercih ederlerdi.

Bayram yerlerinin dışı da birçok satıcıyla dolardı. Kuruyemişçiler, kuşlokumu, revani, elma ve horoz şekeri satanlar, şerbetçiler, muhallebiciler, aşureciler, macuncular, mevsimiyse dondurmacılar, turşucular, gevrekçiler, börekçiler, simitçiler etraftan gelen çocukların midelerini abur cuburla doldururlardı.

Bayram yerlerinin dışında büyükler için çadırlar kurulur; kahveler, nargileler, çubuklar içilir; şarkılar, türküler, destanlar türlü sazlar eşliğinde söylenirdi. Bunlar, bayram yerlerinin oraya çocuk getirmiş ya da sıkıntı atmak, gelip gideni seyretmek için gelmiş yetişkinler açısından yılda iki kez yakalanabilen fırsatlarındandı. Büyüklerin bayram yerine gidişlerinin izine Karagöz oyunlarındaki fasıl sonlarında Hacivat'ın şu sözlerinde de rastlanır: "Sen gidersin de beni burada bağlamazlar ya... Ben de giderim; îdgâha (bayram yerine), dolaba, dilber seyrine..."

Çocuklar için oyuncaklar ve eğlendirici şeyler satan esnaf, bayram yerlerinin değişmez kişileri arasında yer alırdı. Baloncular, düdükçüler, kaynana zırıltıcıları, dümbelekçiler ve bilhassa Eyüp oyuncakçıları etrafa dolarak mallarını satmaya çalışırlardı.

Bayram yerlerinde çocuklar dışındaki müşterilere hitap eden çadır ya da baraka içinde teşhir edilen ya da gösteri yapan düzmece şahmaranlar, deniz kızları, palyaçolar, kantocular, dansözler ve hokkabazlar da bulunurdu.

Bayram günü sona erdiğinde bütün çocuklar, aşırı yorgunluktan ve önüne geleni yemekten dolayı, hasta bir şekilde eve döndüğünde ana babalar; aktarlara, Mısır Çarşısı'na koşarak ilaç tedarik ederlerdi.

Bayram yerleri günümüzde gelişen teknolojiyle birlikte ortadan kalkmış ve yerini modern lunaparklara bırakmıştır.

İstanbul'un meşhur bayram yerleri suriçinde Karaman Çarşısı boyu, Vefa Meydanı, Şehremini, Hastahane Çayırı, Edirnekapı, Unkapanı Meydanı, Yenibahçe, Sultanselim Meydanı, Aksaray, Yenikapı. Yedikule. Kadırga, Cinci Meydanı, Şehzade ve Sultan Ahmed camilerinin dış avluları ve Sultanahmet Meydanı (Atmeydanı); Beyoğlu'nda Tophane Sahası, Çukurcuma, Sormagir. Koçbaş Meydanı, Kasımpaşa Kulaksız ve Tabakhane meydanları. Baruthane Çayırı, Çürüklük, Firuz Ağa; Beşiktaş'ta Ihlamur ve Maçka; Üsküdar ve Kadıköy'de Doğancılar, Şemsipaşa, Bülbülderesi. Nuhkuyusu. Duvardibi, Haydarpaşa ve Kuşdili'ydi.

Bibi. S. M. Alus, "Eski Bayram Yerleri", *Akşam,* S. 4928 (30 Haziran 1932), s. 7; ay, "Bayram Yerleri". *Akşam,* S. 7248 (20 Kânumevvel 1938). s. 8: *İSTA.* V, 2310-2315: *İKSA,* II, 1142-1144; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı.* 120-123.

UĞUR GÖKTAŞ

BAYRAMÎLİK

Hacı Bayram-ı Velî (ö. 1429) tarafından 1412'de Ankara'da kurulan tarikat. İstanbul'un fethiyle birlikte şehir hayatına giren ilk tarikatlar arasında yer alır.

Bayramîlik. 14. yy sonları ve 15. yy başlarında Anadolu'da yaygın bir örgütlenmeye sahip Halvetîlik(->) ile Nakşibendîliğine) Ahi gelenekleri içinde kaynaşmasından meydana gelmiştir. Bu açıdan tarikatın hem Halvetî hem de Nakşî olmak üzere iki ayrı silsilesi vardır. Birincisi Halvetî silsilesi olup Hacı Bayram-ı Velî'nin intisap ettiği, "Somuncu Baba" lakabıyla da tanınan Hamidüddin Aksarayî'den (ö. 1412) Hâce Alaeddin Ali Erdebilî'ye (ö. 1429) ve ondan Sadreddin-i Erdebilî (ö. 1391) aracılığıyla "Erdebil Sufîleri" olarak bilinen zümrenin kurucusu Safiyyüddin Erdebilî'ye (ö. 1334) bağlanarak İbrahim Zâhid-i Geylanî'de (ö. 129D Halvetîlik ile birleşir ve Hz Ali'ye kadar ulaşır. İkinci silsile ise Hamidüddin Aksarayî'den Şâdî-i Rumî'ye varır ve ondan İbrahim el-Basrî aracılığıyla Ebu'l-Hasan el-Harakanî'de Nakşibendîlik ile bütünleşir. Bu silsile İmam Caferü's-Sâdık'tan itibaren Hz Ebubekir ve Hz Muhammed'e ulaştığı için aynı zamanda hem "Alevî" hem de "Sıddıkî" olma özelliğini taşımaktadır.

Hacı Bayram-ı Velî'nin vefatından sonra Bayramîlik, iki ana kola ayrılmıştır. Bunlardan Akşemseddin'in(->) kendi adına kurduğu Şemsîlik, klasik Bayramîliğin temsilcisi sayılır. Halifelerinden İbrahim Tennurî (ö. 1482) tarafından kurulan Tennurîlik ise, Şemsîliğe bağlı bir şube şeklinde gelişmiş ve 15. yy sonlarında İstanbul'daki en kapsamlı Bayramî organizasyonunu gerçekleştirerek bağımsız bir kola dönüşmüştür. Daha sonra Tennurîlik içinde İlyas Saruhanî (ö. 1559) tarafından İsevîlik şubesi kurulmuş ise de uzun ömürlü olmamıştır. Şemsîliğin bir diğer şubesi, Bolulu Himmet Efendinin (ö. 1684) kurduğu ve tarikat silsilesi Akşemseddin'in halifelerinden Hamza Şâmî'ye ulaşan Himmetîliktir. 17. yy başlarından tarikatların yasaklandığı 1925'e kadar İstanbul'daki Bayramî faaliyetini Himmetîlik temsil etmiş ve tıpkı Tennurîlik gibi bağımsız bir kol olarak değerlendirilmiştir.

Bayramîliğin ikinci ana kolu. Bıçakçı Ömer Dede'ye (ö. 1475) mensup bulunan Melamîliktir(->). İstanbul'a ilk defa Kanunî döneminde (1520-1566) Pîr Ali Aksarayî'nin oğlu İsmail Ma'şukî(-0 tarafından getirilen Melamîlik, barındırdığı Batınî düşünce yapısından ötürü klasik Bayramîlikten tamamen farklı bir tasavvuf anlayışı sürdürmüş, aşırı vahdet-i vücudcu mistisizmi ve "ehl-i beyt" taraftarlığı yüzünden medrese uleması ile Sünnî akideye bağlı diğer tarikat zümreleri tarafından baskı altına alınmış, "kutup" olarak nitelendirilen temsilcileri şeriata ters düştükleri gerekçesiyle katledilmişlerdir. Bu yüzden İstanbul'un gündelik hayatında gizli bir örgütlenme modeli benimseyen Melamiler, genellikle kendilerini Bayramî olarak göstermişler, bu tarikatla yakın kültürel bağları bulunan Nakşîlik, Halvetîlik ve Celvetîlik içinde yaygın bir örgütlenme ağı kurmuşlardır. Diğer yandan Hacı Bayram-ı Velî'nin halifesi Hızır Dede'ye intisap eden Üftâde'nin halifesi Aziz Mahmud Hüdaî(->) tarafından kurulan Celvetîlik(->), Bayramîliğin içinden çıkmış bir kol olarak değerlendirilmiş ise de, tamamen bağımsız bir tarikat kimliğine bürünerek faaliyetini 16. yy sonlarından itibaren İstanbul'da sürdürmüştür.

Bayramîliğin İstanbul hayatına girişi, iki aşamada gerçekleşir. Birinci aşama, II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'u fethetmesinden vefatına kadar süren 1453-1481 dönemini kapsar. Bu dönemin temel özelliği, fetih ordusuyla birlikte İstanbul'a gelen Bayramî dervişlerinin, henüz tam anlamıyla şehrin oluşmamış Müslüman nüfus yapısı içinde bireysel faaliyetlerini sürdürerek tarikata uygun bir kültürel zemin hazırlama çabasıdır. Bu dervişlerin özellikle Orta Anadolu ve Bursa'dan İstanbul'a göç ettirilen Müslüman nüfus içinde etkili oldukları, böylece bağlı bulundukları fütüvvet gelenekleriyle yeni oluşmaya başlayan mahalle

ve çarşı dokusunu manevi kültür açısından şekillendirdikleri söylenebilir. Kişilikleri etrafında meydana getirilen mistik efsaneler, Bayramîliğin daha sonra II. Bayezid dönemindeki örgütlenme faaliyetlerinin başlıca dayanak noktasını oluşturacaktır. Tarikatın İstanbul'daki bu ilk temsilcileri arasında Baba Yusuf Bayramı (o. 1512), Buhurî Şeyh Yakup (ö. 1510), Durmuş Dede, Şeyhoğlu Edhem Baba ve kardeşi Ferruh Dede. Keskin Dede, Mecdüddin İsa. Kızılca Bedreddin ile Kavasbaşı lakaplı bir deniş vardır. Baba Yusuf Bayramı, İstanbul'un fethine katılmış, vefatından bir süre önce Bayezid Camii'nde vaizlik yapmıştır. Eyüb Sultan Türbesinin arka tarafında gömülü olup, mezar taşında sekiz terkli (dilimli) tarikat tacı vardır. Buhurî Şeyh Yakup, Edirneli olup "Nime'l-ceyş "tendir. Mezarı. Emir Buharî Türbesi civarındaki Lala Hüseyin Paşa Sebili karşısındadır. Adına Rumelihisarı'nda bir tekke kumlan Durmuş Dede' nin kimliği hakkında yeterli bilgi yoktur. Tekkesi daha sonra Bektaşî, Cerrahî ve Şabanî tarikatlarına geçmiştir. Şeyhoğlu Edhem Baba ve kardeşi Fernıh Dede ile Keskin Dedenin Akşemsedin müritlerinden oldukları bilinmekle beraber tıpkı daha öncekiler gibi kimliklerini aydınlatabilecek bilgiler mevcut değildir. 1502' de Efdalzade Hamidüddin Efendinin Fatih'te inşa ettirdiği Keskin Dede Mescidinden Evliya Çelebinin "tekke" olarak söz etmesi, bu yapının manevi yönden Keskin Dede'ye bağlı bir Bayramî merkezi olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Bunun gibi Edirnekapı Acıçeşme' deki Taşçı Tekkesi de Kavasbaşı unvanıyla tanınan ama adını bilmediğimiz Bayramî dervişinin manevi kişiliğine bağlanan, tarikata ait ilk dönem merkezleri arasında gösterilebilir.

1453-1481 arasında İstanbul'da faaliyet gösteren Bayramî denişleri arasında tarikatın İsevîlik şubesini kuran ve silsile itibariyle Akşemseddin'e bağlanan İlyas Saruhanî'nin babası Mecdüddin İsa ile Kızılca Bedreddin'in adları belirtilmelidir. İstanbul'un fethi sırasında şehit düşen Kızılca Bedreddin Rumelihisarı'na gömülmüş, daha sonra Bektaşîler tarafından sahip çıkılarak gömüldüğü yere, üzerinde ""seyir Bektaşî tacı bulunan bir mezar taşı dikilmiştir. Bu dönemde İstanbul'un mistik hayatı başta Fatih'in hocası Akşemseddin olmak üzere "Şems-i Hüdâ" mahlasıyla tanınan Akbıyık Ahmed Şemseddin ve Molla Zeyrek gibi tanınmış Bayramîlerin de faaliyetlerine tanık olmuştur. Ancak Akbıyık dışındakilerin faaliyederi daha çok medrese çevresiyle sınırlı kaldığından tarikatın gündelik hayat içinde kurumlaşması, II. Bayezid dönemine kadar gerçekleşememiştir.

Bayramîliğin İstanbul'a girişindeki ikinci ve son aşama II. Bavezid dönemine (1481-1512) rastlar. Bu dönemde Halvetîlik ile Nakşîlik de tıpkı Bayramîlik gibi şehir hayatında kurumlaşmaya başlamışlar ve padişahtan yakın destek görmüşlerdir.

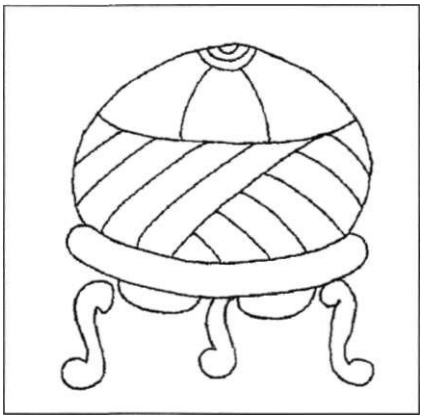

Altı terkli (dilimli) Bayramî tacının şematik bir çizimi.

II. Bayezid döneminde İstanbul'da faaliyet gösteren Bayramî şeyhlerinin en belirleyici özellikleri, tarikattan kendi adlarına kol ayıran mutasavvıfların birinci derecede önemli halifeleri olmalarıdır, istanbul'da bilinen ilk Bayramî tekkesi bu dönemde, tarikatın Tennurî kolu tarafından kurulmuş ve bunu **16.** yy başlarında Melamîlerin örgütlenme faaliyetleri izlemiştir. Bu yüzyıldan itibaren Anadolu ve Rumeli Melamîliğinin iki ayrı kol halinde şehir hayatına girmeleri üzerine klasik Bayramîlik ile Melamiler arasındaki tarihsel çatışma tarikat içi bir sorun olmaktan çıkıp, siyasi boyutlu bir iktidar mücadelesine dönüşmüştür.

İstanbul'daki ilk büyük Bayramî merkezi, İbrahim Tennurî halifelerinden "Yavsî Baba" lakabıyla tanınan Şeyh Muhyieddin Mehmed İskilibî (ö. 1514) tarafından kurulmuştur. II. Bayezid tarafından kendisine Sultanselim'deki Çukurbostan yakınında bir Bizans kilisesinden mescide çevrilerek yeniden tekke inşa ettirilen Muhyieddin iskilibî, ünlü matematikçi Ali Kuşçunun (ö. 1474) damadı ve Şeyhülislam Ebussuud Efendinin de (ö. 1574) babasıdır. Şeyh Bedreddin'in *Varidat'ma* yazdığı şerh ile tasavvuf alanındaki gücünü ispatlayan Muhyieddin iskilibî. daha II. Bayezid Amasya'da şehzade iken onunla ilişki kurmuş ve bu yakınlık Bayramîliğin istanbul'da örgütlenmesini sağlayan siyasi bir olaya adının karışmasına yol açmıştır. 1481'de meydana gelen bu olay. II. Mehmed'e (Fatih) karşı Şehzade Bayezid'in bilgisi dahilinde, Halvetîlerin desteğiyle hazırlanan ve Şeyh Muhyieddin Efendinin de haberdar olduğu başarısız bir saray darbesi girişimidir. Henüz planlama aşamasında ortaya çıkartılan bu girişimin Bayramîlik açısından asıl önemi, II. Bayezid'in padişahlığı döneminde tarikatın istanbul'daki örgütlenmesini kolaylaştıran saray desteğine zemin hazırlamasıdır.

Yavsî Baba Tekkesi'ndeki(-») Bayramî meşihatı **1566**'ya kadar Şeyh Muhyieddin Efendi'nin halifeleri tarafından sürdürülür. Bu halifeler, kurucu şeyh Muhyieddin Efendi'nin birinci derecede aile üyeleri olup. Bayramîliğin İstanbul'daki en eski yönetim kastını meydana getirmişlerdir. Bayramî meşihatını denetleyen bu grubun özellikle toplumsal köken bakımından iki büyük ulema ailesine dayanmaları dikkat çekicidir. Bu grup içinde yer alan Bayramî şeyhleri, Muhyieddin Efendi soyundan gelen Şeyhülislam Ebussuud Efendi ailesi ile Müeyyedzadelere bağlı Şeyhülislam Abdülkadir Şeyhî Efendi ailesine mensupturlar. İstanbul'daki bu ilk Bayramî merkezi daha sonra Abdülmecid Sivasî(->) tarafından Halvetîliğe bağlanmış ve ardından Sünbülîliğin kontrolüne geçmiştir.

Bayramîliğin Yavsî Baba Tekkesi'nde, özellikle medrese çevresiyle yakın ilişki kurarak oluşturduğu Sünnî akideye bağlı geleneksel tasavvuf anlayışı **16.** yy sonlarına kadar devam etmiş, fakat bu dönemde Halvetîliğin giderek yaygınlaşan etkisi karşısında başlangıçtaki ağırlığını kaybetmiştir. Bu durum geleneksel Bayramî mirasını devralan Himmetîliğin 17. yy başlarında İstanbul'a girmesine kadar sürecektir. Diğer yandan klasik Bayramîliğin 1566'da vefat eden Şeyh Nasrullah Efendiden sonra istanbul'un mistik hayatındaki bu gerileyiş döneminde tarikatın Melamî kokunca yürütülen faaliyetlerinin yoğunluk kazanması dikkat çekicidir.

istanbul'da kurulan ilk Melamî merkezi Süleymaniye'de Bozdoğan Kemeri yakınındaki Helvaî Tekkesi'dir(->). Pîr Ali Aksarayî halifelerinden olup İsmail Maşukî ile birlikte tarikatı İstanbul'a getiren "Helvaî" lakaplı Şeyh Yakub Efendi (ö. 1588), kendisini Bayramî olarak göstermekle birlikte aslında Anadolu kökenli Melamîliği şehir hayatında örgütleyen ilk kişi sayılır, ismail Maşukî'nin 1529'da katledilmesiyle kendisi de Akka'ya sürülmüş fakat daha sonra I. Süleyman (Kanuni) tarafından bağışlanarak istanbul'a dönmüştür. Helvaî Tekkesi'nin 1548-1555 arasında kurulduğu tahmin edilmektedir. Yakub Efendi'den sonra damadı Şeyh Hasan Efendi ile oğlu Şeyh Ahmed Efendi (ö. 1644) istanbul'daki Anadolu Melamîliğinin temsilciliğini yapmışlar ve 1644'ten sonra tekke sırasıyla Celvetî, Cerrahî, Rıfaî, Nakşî ve Bayramîliğin Himmeti koluna geçmiştir.

Anadolu Melamîliğinin 17. yy ortalarına kadar istanbul'un mistik hayatında üstlendiği rol, 16. yy sonlarından itibaren Rumeli Melamîlerinin denetimine girmeye başlamış ve bu hareket 18. yy başına kadar Haşimî Osman Efendi'nin (ö. 1594) Kasımpaşa Kulaksız'da kurduğu tekkede devam etmiştir. Haşimî Osman Efendi, Melamî kutbu Ahmed Sarban'm (ö. 1545) halifelerinden Vizeli Alaeddin Efendi'nin (ö. 1562) müridi Gazanfer Dede'den (ö. 1566) hilafet almış ve 16. yy'tn son çeyreği .içinde özellikle Rumeli'deki Bektaşî kültürüyle yoğrulmuş rint meşrep Melamîlik anlayışını Bayramîlik görüntüsü altında İstanbul'a getirmiştir. Kurduğu tekkede kendisinden sonra ailesine mensup şeyhlerden Cafer Efendi (ö. 1630), Tavîl ibrahim

Efendi (ö. 1687) ve Gazanfer-i Sanî (ö. 1700) meşihat görevini yürütmüş, 18. yy başında bu Melamî merkezi önce Şabanı, ardından Kadiri tarikatına geçerek 1925'ten kısa bir süre önce Süreyya Baba tarafından Bektaşîliğe bağlanmıştır. Rumeli Melamîlerinin örgütlendiği ikinci merkez olan Kasımpaşa'daki Paşmakçı Tekkesi ise, Haşimî Osman Efendi'nin halifeleri tarafından idare edilmiş, fakat sonradan Kadirî ve Rıfaî tarikatlarına geçmiştir. Rumeli Melamîlerinin İstanbul'da kurdukları son büyük merkez, Eyüp'teki Taşlıburun Tekkesi'dir(~*). "Lagarî" lakabıyla anılan Belgradlı Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1682) tarafından kurulan bu tekkedeki Melamî faaliyeti uzun ömürlü olamamıştır. Klasik Bayramîliğin mirasını devralan Himmetîliğin bu dönemde İstanbul'da yaygınlaşmaya başlaması bir bakıma güç dengesinin Melamîlik aleyhine bozulmasına yol açmış ve bu zümre 18. yy'dan itibaren tekke organizasyonu dışına çıkarak yalnızca "gavsiyet" makamındaki tarikat temsilcisinin denetimiyle şekillenen serbest bir örgütlenme modelini benimsemiştir.

16. yy ortalarından itibaren İstanbul' daki etkinliğini özellikle Halvetîlik ve Melamîlik karşısında kaybetmeye başlayan klasik Bayramîliği 17. yy'da yeniden canlandıran mistik akım Himmetîliktir. Bayramîlikten kendi adına kol ayıran Şeyh Himmet Efendi (ö. 1683), önce Şabanî, ardından Bayramî hilafeti alarak Fatih Yenibahçe'deki Defterdar İbrahim Efendi Mescidi bünyesinde Bayramîliği yaymaya başlamış ve onun bu çabası sonucunda tarikat, 1925'e kadar devam eden en güçlü dönemini yaşamıştır. Himmet Efendi aynı zamanda İstanbul'un tasavvuf kültürüne damgasını vuran ve Himmetzadeler olarak tanınan büyük şeyh ailesinin de kurucusudur. Bayramîliğin 17. yy ortalarından başlayıp 20. yy'ın ilk çeyreğine kadar devam eden yoğun faaliyetine hep bu aileye mensup şeyhler yön vermişlerdir.

Yenibahçe'de faaliyet gösteren Himmet Efendi Tekkesi, Hacı Bayram-ı Velî Asitanesi'ne bağlı olup Bayramîliğin İstanbul'daki merkez tekkesidir. Bu tekkenin bütün şeyhleri Himmet Efendi'nin ailesinden gelmiş ve hilafet verme yoluyla diğer tarikatlara ait tekkelerde de Bayramî meşihatinin sürmesini sağlamışlardır. Himmetîliğin ikinci önemli merkezi, Üsküdar'daki Bezcizade Muhyî Efendi Tekkesi'dir. Aslen Melamî olan Mehmed Muhyî Efendi'nin (ö. 1616) kurduğu bu Halvetî tekkesi, vefatından bir süre sonra Himmetîlerin denetimine girmiş ve böylece Bayramîlik her iki tekkeyi de kapsayan ortak meşihat modeline göre idare edilmiştir. Salı Tekkesi olarak da tanınan bu ikinci merkezin sonradan Yenibahçe'deki Himmetzade Tekkesi'nin yerine geçtiği, vefat eden Bayramî şeyhlerinin buraya gömülmelerinden anlaşılmaktadır.

Bayramîliğin 18. yy başlarından itibaren daha önce Halvetîlik karşısında koruyamadığı güç dengesini yeniden kendi lehine kurmaya çalışması dikkat çekicidir. Özellikle bu noktada, Halvetîliğin Sivasî kolu ile Bayramîlik arasında yakın bir ilişkinin mevcut olduğu söylenebilir. 16. yy sonlarında Yavsî Baba Tekkesi'ndeki Bayramî meşihatine son veren ünlü Halvetî Şeyhi Abdülmecid Sivasî ve onu izleyen Abdülahad Nuri'nin(-»), yetiştirdikleri halifeler aracılığıyla İstanbul'daki önemli tasavvuf merkezlerinde oluşturdukları Halvetî zümreleri, 18. yy ortalarından itibaren Himmetîlik yoluyla Bayramîliğin nüfuz alanına girmeye başlamışlardır. Özellikle Çarşamba'daki Mehmed Ağa Tekkesi ile Şehremini'deki Yavaşça Mehmed Ağa Tekkesi, Sivasîlikten Bayramîliğe geçen **iki** önemli Halvetî merkezidir. Yenibahçe Himmetzade Tekkesi Postnişini Abdüssamed Efendi'nin (ö. 1737) halifelerinden Abdülhalim Efendi (ö. 1759) Yavaşça Mehmed Ağa Tekkesi'ndeki Abdülahad Nuri Efendiye uzanan Sivasî meşihatine son vermiş ve Bayramîlik burada kendisinden sonra oğlu Mehmed Habib Efendi tarafından 1770'e kadar temsil edilmiştir. Yine Çarşamba'daki Mehmed Ağa Tekkesinde Abdülahad Nuri Efendiye dayanan Sivasî meşihat!, Abdüssamed Efendi halifesi Mehmed Efendi (ö. 1751) aracılığıyla Bayramîliğe bağlanmış ve oğulları Yahya Efendi (ö. 1808) ile **Âli** Efendi tarafından burada 1855'e kadar Bayramî meşihat! sürdürülmüştür.

Tarikatın faaliyet sahası, yalnızca bu tekkelerle sınırlı değildir. Yenibahçe ve Üsküdar'da iki önemli merkeze sahip bulunan Bayramîlik, Himmetzadelerin yoğun faaliyetleri sonucunda diğer tarikatlara ait tekkelerde de belli sürelerle meşihat makamını kontrolü altında tutabilmiştir. Bu türden kısa süreli Bayramî meşihatinin ilki. 18. yy başlarında Bayrampaşa Tekkesinde gerçekleşmiş, Himmetzadelere mensup Şeyh Mehmed Emin Efendi ve oğlu Mehmed Esad Efendi. 1787'ye kadar bu tekkede postnişinlik yapmışlardır.

Haseki'deki Seyyid Baba Tekkesinde 1780-1831 arasında hüküm süren Bayramî meşihati ise. tarikatın mistik yapısını Halvetîlik ile birlikte şekillendiren Nakşîliğin ilk defa Himmetîliğin bünyesinde belirgin bir biçimde ön plana çıktığı dönem olmuştur. Daha önce Halvetî kökenli tasavvuf akımlarıyla ilişkisi bulunan Bayramîliğin Seyyid Baba Tekkesi'nde Nakşîlik ile bütünleşmesi, bir bakıma tarikatın 15. yy başlarındaki kültürel köklerine yeniden bağlanması şeklinde yorumlanabilir. Himmetzadelerden Abdüllatif Efendi halifesi Türbedar Mehmed Efendi (ö. 1813), ünlü Nakşî Şeyhi Mustafa Babaya (ö. 1780) intisap ederek Bayramîlik ile Nakşîliği kaynaştıran tasavvuf anlayışını Seyyid Baba Tekkesi'nde başlatmış ve 1813'te vefat edince yerine geçen Şeyh Ali Efendi, 1831'e kadar bu Nakşî-Melamî içerikli Bayramî meşihatini sürdürmüştür. Bu ilginç örneğin dışında Bayramîlik, İstanbul'un mistik hayatında önemli yer tutan Taşkasap'ta Zıbın-ı Şerif, Aksaray'da Şeyh İbrahim Efendi, Eyüp'te Abdi Baba, Altımermer'de Tavîl Mehmed Efendi, Üsküdar'da Etyemez ve Kâğıthane'de Abdüssamed Efendi tekkelerinde belli zaman aralıklarıyla meşihat makamını temsil etmiştir.

Sünnî akideye bağlı bulunan klasik Bayramîliğin, İstanbul'un sosyal topografyasında öncelikle orta tabakaya hitap ettiği ve bu zümrenin fütüvvet ilkeleriyle kuşatılmış değerlerini mistik açıdan şekillendirdiği söylenebilir. Üst tabaka üzerindeki etkisi ise 16. yy'da oldukça belirgindir. Bu dönemde özellikle tarikata bağlı bulunan Şeyhülislam Ebussuud Efendi ile Şeyhülislam Abdülkadir Şeyhî ailelerine mensup nüfuzlu ulema çevresi, Bayramîliği merkezi yönetim katında temsil etmekle birlikte daha sonraki yüzyıllarda bu ayrıcalıklı konum Nakşibendîliğin kontrolüne geçmiştir. II. Mehmed'in (Fatih), hocası Akşemseddin tarafından Bayramîliğe intisap ettirildiği yolunda bir rivayet varsa da. bunun tarihsel gerçeklere uymadığı açıktır.

Bayramîlik, Allah'ın acıını ve sıfatlarını, zikretme esasına dayalı "esma" tarikatlarından olup, bu mistik ritüeli uygulama şekli açısından "devranî" tarikatlar grubuna girer. Bayramîlerin tasavvuf anlayışları, tıpkı diğer tarikatlardaki gibi sayı sembolizmine dayanan özel kıyafetlerine yansımıştır. Bayramî derviş ve şeyhleri beyaz keçeden yapılma altı terkli (dilimli) tarikat tacı giyerler. Bu terkler, dört ana yön ile üst (manevi) ve alt (maddi) âlemin işareti olup kainatı sembolize etmektedir. Ayrıca "vahdet" ve "kesret'l belirten terksiz (dilimsiz) tarikat tacı da Bayramîler tarafından kabul görmüştür. Özellikle Himmetîlerin tacı bu şekildedir ve üzerinde "şeriat, "marifet" ve "hakikati" sembolize eden, üç parçalı bir "gül" vardır. Ayrıca tarikat içindeki manevi hiyerarşiyi belirtmek için Bayramî şeyhleri beyaz, halifeleri ise bal rengi taç giymişlerdir.

Bibi. *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 16039 (Cemaziyelevvel 1140); *BOA.* Cevdet Evkaf, no. 11578, (19 Muharrem 1233); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 9192, (2 Zilkade 1189); *BOA,* İrade Evkaf. no. 2123/6, (23 Şevval 1311); *CSR,* Dosya, B/23, 62, 71, 99, 188, 231; Evliya, 5e*yahatname,* I, 419-420; Lâmîî, *Nefehât,* 683-690; Mecdî, *Hadaikü'ş-Şakaik,* 240-246; Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik,* 64-65; Haririzade.^Tîfe*yân,* vr 172a-194a; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 58-59, 121-122, 210-211; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 86-212; San Abdullah, *Semerâtü'l-Fuâd,* lst., 1288, s. 227-245; La'Gzade Abdülbâki, *Menâkıb-ı Melâmîye-i Bayramîye,* lst., ty, s. 8-23; Vicdanî, *Tomar-Halvetiye,* 17-18; Vicdanî, *Tomar-Melâmilik,* 34-42; A. Münib, *Mir'at-i Turuk,* İst., 1306; M. Samî, *Esmâr-ı Esrar,* lst., 1316, s. 21; Vassaf, *Sefine,* II, 251-280, V, 262; *Osmanlı Müellifleri,* I, 198-225; Mehmed Tahir, *Hacı Bayram-ı Velî,* İst., 1341; M. Ali-Aynî, *Hacı Bayram-ı Velî,* İst., 1343; Gölpınarlı, *Melâmilik,* 33.39; ay. *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler,* lst., 1969, s. 236-238; av, "Bayramiyye", *İA,* II, 423-425; ay, "Himmetiyye", *TA,* XIX, 248-249; S. Anderson, "Dervish Orders of Constantinople". *The Musliem World,* XII (1922),

s. 53; J. P. Brown, *The Dawishes or Oriental Spirutualizm,* Londra, 1927, s. 459; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IH/1, 353; J. S. Trimingham, *The Sufi Orders in Islam,* Oxford, 1971, s. 99-100; F. Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Velî,* I-II, Ankara, 1982; H. J. Kissling, "Zur Geschichte des Derwischordens der Bajrâmijje", *Dissertationes Orientales et Balcanicae Collectae: 1. Das Derwischtum,* Münih, 1986, s. 237-268; O. Depont- X. Coppolani, *Les confréries religieuses musulmanes,* (tıpkıbasım), Paris, 1987, s. 532; G. L. Lewis, "Bayramiyya", *EI²,* I, 1137; F. Bayramoglu-X. Azamat, "Bayramiyye", *DİA,* V, 269-273.

EKREM IŞIN

Zikir Usulü ve Musiki

Bayramîlikteki zikir usulü tarikatın kurucusu Hacı Bayram-ı Velî'nin halifesi Akşemseddinin kaleme aldığı *Risaletü'n-Nuriye* adlı eserde anlatılmıştır. Akşemseddin, Bayramîlerin ayin sırasında halka halinde sıralanarak yüksek sesle zikrettiklerini kaydeder. Bayramîliğin bir kolu sayılan ve Bıçakçı Ömer Dede'ye (Ömerü'l-Sikkînî) bağlanan Melamîlercle ise ayin yahut yüksek sesli zikir olmadığından musiki de yer bulamamıştır. Hacı Bayram-ı Velî'nin bestelediği söylenen Bayramî virdi sabah namazından sonra okunduğu gibi ayin sırasında topluca da okunabilirdi. Ayinde bu besteli virdi şerifin okunmasından sonra kelime-i tevhid zikri başlardı. Zikir sırasında özellikle Yunus Emre'nin ve tarikat büyüklerinin şiirleri besteli ilahi ve kaside tarzında okunurdu. Bayramîliğin İstanbul'daki en yaygın kolu olan Himmetîlikte zikir usulü bazı küçük farklılıklar gösterirdi. "Himmetî devranı"nda dervişler, klasik Bayramîlikte olduğu gibi el ele değil de arka arkaya gelerek sırttan ve bel ortasından parmak ucu ile tutmak suretiyle halka oluştururlardı. İstanbul'daki Himmetî tekkelerinde hep bu şekilde devran edilmiştir.

Hacı Bayram-ı Velî büyük mutasavvıflar arasında ilk dini bestekâr olarak tanınmıştır. Yunus Emre'nin şiirlerinden başka, "çalabım şar yaratmış iki cihan arasında" mısraıyla başlayan kendi şiirini de acem makamında bestelemiş olduğu rivayeti çok yaygındır. Kendi döneminde, çamaşır yıkama, ekip biçme gibi işlerin Ahilik geleneğinin bir devamı olarak topluca, bir çeşit imece ile yürütülmesini sağlayan Hacı Bayram bu tür işleri musiki eşliğinde gördürürdü. "Çamaşır Savtı", "Ekin Savtı" diye bilinen bu tür Bayramî musikisinin günümüze hiçbir örneği kalmamıştır. S. N. Ergun, *Müzekki'n-Nüfûs* adlı eseri ve yüksek tasavvufî şiirleriyle tanınan Hacı Bayramin damadı Eşrefoğlu Rûmî'nin de bestekâr olduğunu, bayati ve buselik makamlarında üç ilahi bestelediğini kaydeder.

İstanbul'da Bayramî musikisinin gelişmesinde Bolulu Himmet Efendi'nin şiirlerinin etkisi olmuştur. Bayramîlikte kol sahibi, yani "pir-i sani" olan Himmet Efendi İstanbul'da tasavvuf ve sanat çevrelerinde kabul görmüş ve şiirleri Hafız Post, Sütçüzade Hafız ve Ali Şirüganî gibi değerli bestekârlarca bestelenmiştir. Himmet Efendi'nin (ö. 1683) oğlu Himmetzade Abdullah da (ö. 1710) şair ve hattat olduğu gibi, değerli bir bestekârdır da. "Ravzana yüz süren bulup aman" diye başlayan kendi güftesi için bestelediği saba makamındaki tevşih bu alandaki yeteneğini göstermeye yeterlidir. Yetiştirdiği Zâkirbaşı Şîvei Ahmed Çelebi de değerli bir bestekâr ve icracıdır.

Bayramîlerden yetişen bir başka önemli musiki adamı Çâlâkzade Şeydi Mustafa Efendi'dir. Mustafa Efendi babası Halvetî Şeyhi bestekâr Çâlâk Ahmed Efendi'nin 32 yıl şeyhlik ettikten sonra ölmesiyle (1711) Cağaloğlu'ndaki Halvetî Tekkesi şeyhliğine getirilmiştir. Çâlâkzade bugüne kadar kaydedilebilmiş 70 civarındaki eseri ile Ali Şirüganî'den sonra en çok dini eseri olan bestekârdır. Âmâ Şeyh Halil Efendi'nin öğrencisi Zeyrek Camii müezzini Hüseyin Dede'den mevlit okumasını öğrenen Çâlâkzade (ö. 1757) geleneksel mevlit okuma tarzının da üstatlarındandı.

Tasavvuf musikisi alanında şöhret olmuş Bayramîlerden biri de Şehremini Dergâhı Şeyhi Hüsameddin Efendi'dir (ö. 1911). Mahfuzatı (repertuvarı) en geniş zâkirbaşılardan biriydi. Salacak Etyemez Tekkesi Şeyhi Hüseyin Hüsnü Efendi de (ö. 1927) mevlit ve mersiye okumakta çok şöhretliydi.

Tarikat ayinleri sırasında, çalışması ayrı bir hüner ve ustalık isteyen kudüm, mazhar, halile gibi vurma sazların kullanılmasında son dönemlerde İzmit Bayramî Şeyhi Abdüssamed Molla İstanbul'da haklı olarak takdir toplamıştı. "Devran" denilen, el ele tutuşarak bir merkez etrafında dönülerek gerçekleştirilen zikir ayini idaresinde de Müftî Ahmed Asım Efendi'nin oğlu Abdüssamed Efendi son dönemin en tanınmış Bayramîlerindendi.

Mevlevîlik dışındaki hemen bütün tarikatlarda olduğu gibi Bayramîlerin musikisinde de bendir ve halile gibi vurma sazlardan başka saz kullanılmazdı. Ankara, Bolu, Bursa, Manisa gibi şehirlerdeki Bayramî tekkelerinde de musiki ve ayin bu şekilde icra olunurdu.

Bibi. Müstakimzade Süleyman Saadeddin Efendi, *Müstakimzade Mecmuası,* Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Bölümü, no. 3397; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ;* Ergun, *Antoloji;* F. Bayramoğlu, *Hacı Bayram-ı Velî,* I-II, Ankara/1983; *CSR,* Dosya B/231.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

BAYRAMLAR

Bizans Dönemi

Bizans'ta günlük yaşamı renklendiren unsurlardan biri olan bayramlardan bazıları dinsel olayların yıldönümü, bazılarıysa imparatorluk düğünleri, zaferler ya da doğal afetlerden sonra yapılan çeşitli törenlerden oluşurdu. Panegyreis (panayır) denen bu önemli günler, **1166**'da, I. Manuel tarafından listelenmişti. Bu listede **66** panayır, 27 yarı bayram sayılmıştır.

Dinsel bayramlar -ya da yortular- kilise takvimine göre ayarlanırdı. Bunlardan Hz İsa'ya adananlara "despotikai", Azize Meryem'e adananlara "teometorikai" adı verilirdi. Ayrıca bazı panayır günleri azizlere, bazıları da bir kentin kurulması, bir mucizenin gerçekleşmesi, bir kilisenin takdisi, bir konsülün toplanması, kutsal emanetlerin yer değiştirmesi ya da doğal afetlerin bertaraf edilmesi... gibi sıradışı olaylara ayrılırdı. Öte yandan dinsel tartışmalarda, bir tarafın galip gelmesi tarzındaki olaylar bile bayram kutlamalarına neden olabilirdi.

Pazar günleri sadece Hz İsa'nın yeniden dirilişini sembolize eden kutlamalara ayrılır, diğer bayramlar ise sair günlerde yapılırdı. Öte yandan, tüm bayram ve seremoniler, kilise tipikon'larmda (vakfiye) ayrıntılı biçimde tanımlanmış ve programlanmıştı. Örneğin Büyük Kilise'nin tipikon'una göre, önemli bay-

Kurban Bayramı öncesinde kurbanlık koyunlarını satmak üzere Beyazıt Meydam'nda toplanmış satıcıları gösteren yüzyılın başından bir kartpostal.
Gökhan Akçura koleksiyonu

ramlar gece ayinleriyle kutlanırdı. Hz İsa'nın doğuşu, vaftizi ya da çarmıha gerilişi ile ilgili yortu ya da bayramlar, önce ve sonrasında törenler yapılan "sabit bayramlar" sayılırdı. Öte yandan, yıldız takvimine göre hazırlanan tipikon'larda bayramlar 5 gruba ayrılmıştı. İlk 'M grup Y4z İsa'ya ve Azize Meryem'e ait olan büyük bayramlardı. Üçüncü grubu orta derece bayramlar, dördüncü grubu daha alt seviyede olanlar, beşinci grubu ise basit anma törenleri oluşturuyordu. Bunlardan yalnızca büyük ve orta derecede önemli olanlar gece boyunca süren agripnia'larla (ayin) kutlanır, ayrıca bir oruç dönemi ile sonlanırdı. Bu kategoriler her ne kadar katı kurallara bağlı değilse de her bayram ayrı bir derecede kabul edilirdi.

İstanbul'da pek çok bayram, imparatorun katılımı ile gerçekleşirdi. Büyük Kilise'nin tipikon'unda sayılan 68 bayram töreninden 17'sine imparator, 32'sine de patrik katılıyordu. İ. Hrisostomos'a göre, bu tür dinsel bayramlar, 4. yy'dan beri İstanbul'da kutlanıyordu. Öte yandan, Hz İsa'ya adanan bayramlarda, Ayasofya'daki törenlere katılan imparator, Azize Meryem'e adanan yortu günlerinde ise Halkopratei a ya da Blahernai Kilisesi'ne giderdi. Kutsal haftanın perşembe günü, imparatorlar törensel bir şekilde ayak yıkarlardı.

Bütün azizeler gününde ise oluşturulan ağırbaşlı dinsel alaylar kentin çevresinde dolanırlardı. Bayramlardan sonra misafirler genellikle saraya akşam yemeğine çağrılır burada taklitçiler (mimes) tarafından eğlendirilirlerdi. Bu konuyla ilgili olarak Pseudo-Kodinos'un(-») yazmaları değerli bilgiler içermektedir. Bu kaynağa göre, bayram törenlerinde at yarışları, tiyatro, taklit, güldürü vb gösteriler yapılır, kentin yoksullarına, manastır kapılarında yemek ve şarap dağıtılırdı. Mytilene'li Kristofer'e göre, 25 Ekim'de kutlanan bir bayramdaki maskeli baloya katılanlardan biri imparator, diğer birkaç kişi de bayramın düzenleyicileri St. Markianos ve Martirios gibi giyinmişlerdi.

AYŞE HUR

Osmanlı Dönemi

İstanbul halkının küçük-büyük, yoksul-zengin, asker-sivil, büyük bir coşkuyla kutladığı dini bayramlar, "id-i fıtır" denilen Ramazan Bayramı ile "id-i adhâ" adı verilen Kurban Bayramı'dır.

İstanbul'da Ramazan Bayramı ziyaretlerinde şeker ikramı âdet olduğundan bu bayrama eskiden yaygın olarak "Şeker Bayramı" adı verilirdi. İlk günü cumaya rastlayan bayrama bir günde iki hutbe okunduğu ve cuma günü de bir tür bayram sayıldığı için eskiden "id-i ekber" (büyük bayram) denilirdi.

Eskiden ramazanın on beşinden sonra konaklarda dikiş işlerinin ve bu yoldaki hazırlıkların başladığı görülürdü. Bayramlık giysiler için kumaş alınarak süratle dikilirdi. 20. yy'ın başından itibaren daha ziyade hazır giyim tercih edilmiş, Kapalıçarşı ve Mahmutpaşa, orta sınıfın bayramlıklarını temin ettikleri yerler olmuştur. Hali vakti yerinde olanlar, daha çok Galata'daki Tring, Beyoğlu'ndaki Baker mağazalarını tercih ederlerdi. Bayramlık alışverişlerinin en önemli kısmını, el öpmeye gelecek çocuklara verilecek olan ucuna gümüş paralar düğümlenip hediye olarak hazırlanan mendillerle, davulcu, bekçi ve çöpçülere verilecek üzeri çiçekli, şal örnekli mintanlar oluştururdu.

Bayram gecesi, konaklarda bahşişler keselere, çamaşırlar bohçalara konularak dönme dolaba yerleştirilip haremden selamlığa verilirdi. Selamlıktan da hareme mukabele olarak un kurabiyesi yollamak âdetti. Bayramlarda temiz bir elbise giymek ve "bayramlık" adıyla bir kenarda temiz elbise bulundurmak, İstanbullular için bir gelenek olmuştur. Bu şekilde bayramlarda giyilmek üzere özenle korunan bu tip elbiselere "adamlık" adı verilirdi.

Bayramlık elbiselerin alınması, bunların giyilmesi, çocuklar için ayrı bir öneme sahip olmuştur. Bayramdan bir gün evvel alınmış bayramlık elbiselerini çocuklar, yastıklarının altında özenle saklarlar, bazıları ise ertesi güne kadar sabredemeyip elbiselerini hemen giyerlerdi. Böyle vakitsiz olarak elbiselerini giyerek sokakta dolaşan çocuklara, "arife çiçeği" ya da "arife böceği" adı verilirdi.

Arife geceleri, selatin camilerinin minarelerine kaftan giydirilip, mahva olarak da bir hat (yol) çekilerek ramazanın yolculuğu ima edilirdi. Hamamların ve şekerci dükkânlarının sabaha kadar açık olduğu bu gecelerde, köşe başlarında gelin askısı gibi süslenmiş, şekerci sergilerini de bol bol görmek mümkün olurdu.

Bayram namazı, cuma namazı kılman, yani minbere ve hatibe sahip olunan camilerde kılınırdı. Namazdan sonra, cemaat birbirleriyle bayramlasın erkekler eve geldiklerinde küçükler büyüklerin ellerinden öper, büyükler de onlara değişik hediyeler verirlerdi. Arife günü ikindi namazından, bayramın ilk günü ise bayram namazından hemen sonra yakmlarda bulunan aile kabirleri ziyaret edilirdi. Bu âdet günümüz şartlarında, unutulmuş olmasa da, yaygınlığı azalmıştır.

Mahallelerde komşuların birbirine gidip bayram tebrikinde bulunmalarının haricinde, evleri ilk olarak bekçiler ziyaret ederlerdi. Davulu daha çok mahalle bekçilerinin en genci çalar, yaşlı bekçiler de kapılardan bahşiş toplardı. Bekçilerin birinin elinde sırık durur; o sırık, evlerden birinin penceresine uzatılır, içeriden de sırığın ucuna basma, mendil ya da değişik hediyeler bağlanırdı. Mahalle bekçilerini tulumbacılar takip ederdi. Tulumbacıların kendi mahallelerindeki evleri bayram sabahları dolaşıp bahşiş toplamaları, İstanbul'a has bir âdetti. Tulumbacılar, kapıları klarnet, darbuka gibi bir çalgı ile dolaşır, bahşişler fenerin ya da borunun içinde toplanırdı.

Bayram tebrikleri, hanımlar arasında ertesi bayrama kadar sürdüğü halde erkekler arasında günler uzadıkça kıymetten düşerdi. Resmi dairelerde de memurların amirlerini ziyareti âdet olmuş fakat bu âdet, 1845'ten sonra yasaklanmıştır.

Eski İstanbul'da Kamaran Baytarm'mtA birinci günü bilhassa akşamcılar için ayrı bir önem taşır, bir aydan beri kapalı olan meyhaneler, bayram münasebetiyle artık açılmış, sofra ve kadeh arkadaşları, tekrar bir araya gelebilmişlerdir. Büyük gedikli meyhanelerin sahipleri, hatırı sayılır müşterilerine bayram sabahı itinayla hazırlanmış midye ya da uskumru dolması gönderirlerdi. Bu dolmalara, "unutmabeni dolması" adı verilirdi.

Kurban Bayramı da bayramın karşılanması, bayramlıkların ve armağanların alınıp verilmesi bakımından Ramazan Bayramı ile aynı olmakla birlikte, kurban alınıp kesilmesi, birkaç gün önce alınmışsa değişik şekilde süslenmesi, beslenmesi ve kurban etinin dağıtılmasıyla ilgili gelenekler vardı. İstanbul'da bayramın birinci gününde gençlerin kurbanlık koçları dövüştürmesi ise başka bir gelenekti.

Bayram, İstanbulluların ağzında zengin anlamlar içeren bir kelime olarak değişik sekililerde deyimleşmiştir. Bunların en çok kullanılanları, "Elle gelen düğün bayram.", "Deliye her gün bayram,"dır. Atasözü olarak bayramı konu alanlardan; "Bayram günü borç ödeyecek olana ramazan uzun sürmez.", "Ramazan'da yalan söyleyenin bayramda yüzü kara olur." bilinenler arasındadır.

Edebiyatımızda bayramla ilgili yazılan şiirlere "idiyye" denir. Divan Edebiyatımda da âşıklar, vefasız sevgililerden bayram dolayısıyla ihsan beklerler. Son dönemde ise Yahya Kemal Beyatlı "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" şiirinde bayram günlerinin anlamını coşkulu biçimde işlemiştir.

Bibi. S. Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı,* İst., 1982; R. E. Koçu, "Bayram Haberleri", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 11 (Aralık 1970); H. F. Ozansoy, *Eski İstanbul Ramazanları,* İst., 1968; "Bayram'7<TO£4, I, 361-364; "Bayram", *İKSA,* II, 1142-1144; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* İst., 1992, s. 120-123; 6. Nutku, "Bayram", *D'İA,* V, 263-265.

UĞUR GÖKTAŞ

BAYRAMPAŞA

İstanbul'un Avrupa yakasında, son yirmi yılda hızlı gelişme göstermiş işçi nüfus ağırlıklı semt.

Topkapidaki Trakya Otogarı ilçenin yakınındadır. Trakya otoyolu, O-l (eski E-5) bağlantı yolu Bayrampaşa'dan geçer. Yeni otogar Bayrampaşa'dadır. Aksaray ile Esenler arasında işleyen İstanbul metrosunun hızlı tramvay yolu ilçeden geçer. Bayrampaşa, Sağmalcılar, Kartaltepe ve Otogar istasyonları ilçede buluşmaktadır. Komşu ilçeler ile ulaşım, İETT otobüsleri, metro, halk otobüsü, minibüs ve dolmuşlarla yapılmaktadır. Minibüsle Vezneciler'e, otobüs ve metro ile Aksaray'a kadar yolculuk yapılabilir. Abdi

İpekçi Caddesi, Bağlar Caddesi ve Tuna Caddesi ilçedeki ana ulaşım yollarıdır.

Bugünkü Bayrampaşa İlçesi'nin bulunduğu topraklar Fatih Sultan Mehmed' in İstanbul'u kuşatması sırasında askeri yığınak yeri ve karargâh olarak seçilmişti. İstanbul'un alınmasından sonra bu toprakların bir bölümü bağ ve bahçe tarımına ayrıldı. Büyük bir bölümü ormanlık ve fundalıklarla kaplıydı. 1927'de Bulgaristan'ın Filibe şehrinden göç eden ve yöreye ilk yerleşen göçmen grubuna tarım için ayrılan bölgede bağcılık yapılmış, sağmal inekler yetiştirilmek üzere Velibey (Demirkapı), Ferhatpaşa ve Cicoz adlı çiftlikler kurulmuştur. İstanbul halkının 1950'lere kadar mesire yeri olan ve gelenlerin istedikleri kadar üzüm yedikleri, ancak dışarıya çıkartamadıkları meşhur Numune Bağları, bugünkü Bayrampaşa Belediye Kompleksi'nin de yer aldığı Abdi İpekçi Caddesi ile O-l Karayolu arasındaydı. (Anılan bağlardan geriye "Numunebağ Caddesi" adı kalmıştır.) Bugünkü Bayrampaşa'nın ilk nüvesini oluşturan ve 1954 te köy statüsüne getirilen Sağmalcılar, Rami Bucağı sınırları içindeydi ve Maltepe Askeri Kışlası nedeniyle Kışla Arkası olarak da anılıyordu.

1927'den itibaren gruplar halinde Bulgaristan ve Yugoslavya'dan gelen göçmenlere ilaveten 1955'te İstanbul'un iki büyük caddesi olan Vatan ve Millet caddeleri yapılırken evleri istimlake uğrayan vatandaşların çoğunun Sağmalcılar Köyü'ne yerleşmesi, nüfusun artışına neden oldu. Ayrıca, 1950'den sonra bölgede yapılan fabrikalar, ilçeyi sanayi bölgesi haline getirdi. Sağmalcılar Köyü 1960ta belediye oldu. Mimar Sinan tarafından İstanbul'un su ihtiyacını karşılamak amacıyla döşenen ve halen faal durumda bulunan su kanallarına, inşa edilen binaların atık su ve tuvalet tesisatlarının yanlışlıkla bağlanması ve bu su kanallarına bağlı çeşme sularının bölge halkı tarafından kullanılması sonucunda senine kolera salgını çıktı, Salgın çok kişinin hayatına mal oldu. Sağmalcılar adının zihinlere kolera sözcüğüyle birlikte yerleştiği düşünülerek ve IV. Muradin sadrazamlarından Bayram Paşa'mn burada bir çiftlik sahibi olmasından esinlenilerek Sağmalcılar adı Bayrampaşa olarak değiştirildi.

Eyüp İlçesi'nin bir semti olarak gelişmesini sürdüren Bayrampaşa Mayıs 1990 tarihinde ilçe statüsüne yükseltildi. Böylece Eyüp Belediyesi'nden ayrılarak müstakil belediye teşkilatına kavuşturuldu.

Bayrampaşa, cadde ve sokakları ile oldukça planlı bir şehir görünümündedir. Semt merkezi Orta Mahalle. Vatan ve Yenidoğan mahallelerini içine almaktadır.

Bayrampaşa'da halen 29 fabrika ve 250'ye yakın küçük sanayi kuruluşu ile birçok kamu kuruluşu faaliyet göstermektedir. Sebze hali, metro merkezi, otobüs terminali, PTT santralı, Bayrampaşa Cezaevi, Sağmalcılar Devlet Hastanesi, Sağlık Ocağı ve Dispanseri başlıca kamu kuruluşlarıdır. Kızılay. Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Hava Kurumu. Göz Nuru Vakfı ilçedeki sosyal yardım kuruluşlarıdır.

Semtte halen resmi 13 ilkokul, 3 ilköğretim okulu, 3 ortaokul, 3 lise, 1 ticaret lisesi, 1 endüstri meslek lisesi ve teknik lise, 1 pratik kız sanat okulu ile halk eğitim merkezi, 3 anaokulu, 2 özel dershane ve 6 özel kurs vardır. Cumhuriyet döneminde yapılan cami sayısı 30'u aşmıştır. Bunlardan Bayrampaşa Merkez Camii, belediye başkanlığı binası karşısındadır. Osmanlı klasik mimarisinin izlerini taşımaktadır. Kubbe ve şerefeleri Edirne Selimiye Camii'nin tarzını andırır. Caminin alanı 860 m^2'yi bulmaktadır. İki stadyum ve bir kapalı spor salonu Bayrampaşa'nın önemli spor tesisleridir.

Semt folkloru çeşitlilikler göstermektedir. Ülkemizin her yöresinden ve yurtdışından gelen insanlar, geldikleri bölgenin ve ilin farklı oyun. türkü ve geleneklerini birlikte getirmişlerdir. Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin kurdukları Balkan Oyunları Folklor Derneği ilçe folkloruna canlılık kazandırmaktadır.

Tarihi eserler bakımından önemli bir yeri olan Maltepe Askeri Hastanesi. 1827' de yaptırılmıştır (bak. askeri hastaneler). Bina dört cephelidir. Orta yerinde büyük bir avlusu vardır. Ön cephesi tek, öteki yönleri ikişer katlıdır. Tavanları yüksek, odaları *ve* koğuşları geniştir. Giriş kapısı Türk-rokoko tarzında mermerden inşa edilmiştir. Nizamiye kapısının üzerinde Flaşim imzalı "Tuğra-i Hümayun" ve çok uzaktan okunabilen besmele ile "Fih-i Şifa-ün'lin nâs" ayetini içeren altın suyu ile celi yazı, altında ve kapının iki tarafında Yesârizade Mustafa izzet Efendi'nin yeşile boyanmış ta'lik yazısı ile "Çaresâz-ı derdimendan hazret-i Mafimûd Hân" (Derdlerin dermanı olan Sultan II. Mahmucl) dizesi ile başlayan ve "Cism-i Hân Mahmûd ola afattan daim masun" (Tanrı Sultan Mahmud'u daima kötülüklerden korusun) dizesiyle sona eren 32 beyitlik bir kitabe bulunmaktadır. 1922'de lağvedilen hastane bir müddet askeri okul ve daha sonra kışla haline getirilerek 66. Tümenin karargâhı olarak kullanılmıştır. Bugün Çevik Kuvvet Şube Müdürlüğüne hizmet binası olarak ayrılmıştır.

I. Süleyman'ın (Kanuni) emriyle Koca Sinan tarafından yapılan su terazilerinden ve su maslaklarından pek az iz kalmıştır. Belediye Parkı'ndaki Atatürk Anıtı ve Fatih Parkı'ndaki Fatih Anıtı ilçedeki yeni anıtlardır.

Bayrampaşa'da bulunan kapalı ceza ve tevkifevinin yapımına 1955'te başlanmış, 1968'de tamamlanarak hizmete sokulmuştur. Sultanahmet Ceza ve Tevkifevi buraya taşınmıştır. 120.000 nV'lik bir alanı kaplamaktadır. 30.000 nT'lik bölümü hücre kısmına ayrılmıştır. Kadm ve çocuk koğuşları ayrıdır. Bünyesinde 100 yataklı bir hastane vardır.

Bayrampaşa'da yerli ve yabancı turistlerin gezip görmek isteyecekleri yerler, turistik belgeli otel, motel gibi konaklama tesisleri bulunmamaktadır. Toplam **195** dekar arazi üzerine kurulan **5** park, **semtin** gezi ve dinlenme verleridir.

ATILA ÖZTÜRK

BAYRAMPAŞA DERESİ

Suriçi İstanbul'un bir zamanlar tek akarsuyu olan dere. Eski adı Lykos'dur.

Bu küçük dere, İstanbul'a, Sulukule Kapısından girer, Topkapı'nm kuzeyinden geçen bir vadi boyunca güneydoğu yönünde akarak Langa'dan denize ulaşırdı. İstanbul'un tek geniş suyolu idi. Antik ve orta çağlarda, özellikle kış mevsimlerinde çok güçlü aktığı ve bu yüzden de önemli miktarda toprak parçasını denize doğru taşıdığı sanılmaktadır. Bu nedenledir ki, zamanla Teodosius'un limanı yok olmuş, onun yerinde ise denizin dolmasıyla Langa Bostanı meydana gelmiştir.

Bu küçük dereyi sembolize eden bir kurt resmi (lykosıkurt), İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinden çok kısa bir süre öncesine kadar **5.** yy'dan kalma bir sarayın daire şeklindeki ön avlusunda görülebiliyordu. Bu sarayın kalıntıları, sonradan Bodrum Camii'ni oluşturan binalar topluluğuna dahil olmuştur.

Bayrampaşa Deresi'nin **19.** yy'a kadar kurumadığı, bütün yıl olmasa bile bahar aylarında aktığı bilinmektedir. Derenin oluşturduğu vadinin iki yanında yer alan bostanlar da varlıklarını yer yer 20. yy başlarında bile sürdürmüşlerdi. Derenin son izleri **1956**'da Vatan Caddesi'nin (bugün Adnan Menderes Bulvarı) açılması sırasında yok olmuştur.

Bibi. Janin. *Constantinople byzantine,* 226; A. Berger. *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 342-343.

ALBRECHT BERGER

BAYRAMPAŞA DERESİ KÖPRÜSÜ

Eski Bayrampaşa (Lykos) Deresi üzerinde, bugün yıkılmış olan taş köprü. **16.** yy'da yapıldığı tahmin edilen ve surların hemen iç tarafında bulunan köprünün üzerinden geçen sokak, yakınındaki, Arpa Emini Mustafa Efendi tarafından yapılmış mescidin adından dolayı Arpa Emini Köprüsü olarak da bilinirdi. Köprünün hemen başında ahşap Hoca Attar Halil Ağa Mescidi yer almaktaydı. Mescidin köşesinde, Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camii'nin temelinden künklerle gelen suyun aktığı bir çemşe vardı.

Kesme küfeki taşından yapılmış tek gözlü köprünün her iki yanında taştan korkuluk bulunuyordu.

İstanbul'un içindeki tek akarsu köprüsü olma özelliği taşıyan Bayrampaşa Deresi Köprüsü, yanı başındaki mescit ve mescidin köşesindeki çeşme, üçü birden, Vatan Caddesi'nin açılması sırasında **1956**'da tümüyle yıktırılmıştır.

Bibi. C. Çulpan, *Türk Taş Köprüleri,* Ankara. 1975, s. 197; B. Ülker, "Arpaemini Köprü Sokağı". *İSTA,* II. 1054-1055; Eyice. "Bayrampaşa Deresi Köprüsü". *DİA,* V, s. 274.

İSTANBUL

BAYRAMPAŞA İLÇESİ

Hin batı yarısında, Çatalca Yarımadası'nda yer alır. İlçe 20.5.1990 tarihinde yürürlüğe giren 3644 sayılı kanunla kurulmuştur. Doğusundan Eyüp, güneyinden Zeytinburnu, batısından Güngören ve kuzeyi ile kuzeydoğusundan da Gaziosmanpaşa ilçeleriyle çevrelenmiştir. Bu alan içinde yüzölçümü 8 km²'dir. İlçede 11 mahalle vardır. Bağlı bucağı ve köyü yoktur. Mahalleler, Altıntepsi, Cevatpaşa, İsmetpaşa, Kartaltepe, Kocatepe, Muratpaşa, Orta, Terazidere, Vatan, Yenidoğan ve Yıldırım adlarını taşır.

Bayrampaşa İlçesi kurulmadan önce bu saha, Eyüp İlçesi'nin sınırları içindeydi. 1985'te aynı sahada 175.000'in üzerinde bir nüfus vardı. 1990 sayımında nüfus 212.670 olmuştur. Nüfusun 111.203'ünü erkekler, 101.367'sini ise kadınlar oluşturuyordu (yüzde 52,3'ü erkek, yüzde 47,7 si kadın nüfus). İlçede nüfusun yaş gmplarına göre dağılışına bakıldığında genç nüfusun fazlalığı dikkati çekmektedir. En fazla nüfus 10-14 yaş grubunda yer alır. 20-24 yaş grubunda ise erkek nüfus kadın nüfustan daha azdır. Bunun nedenlerinden biri, bu yaş gmbundaki erkek nüfusun bir kısmının askere gitmesidir. İlçede yaş gruplarına göre 65 yaşma kadar erkek nüfusun kadın nüfustan fazla olduğu, 65 yaşından sonra ise çoğunluğun kadınlara geçtiği görülür.

İlçede nüfusun sosyal açıdan bir diğer özelliği okuryazarlık durumudur. Bayrampaşa İlçesi'nde 6 yaşın üzerindeki nüfusta okuryazarlık oranı 90,8'dir. Bu değer İstanbul İli genelinden daha yüksektir (il ortalaması yüzde 90,2). Bu oranın yükselmesinde genç nüfustaki fazlalığın etkisi büyüktür. Yaşlı nüfusta okuma yazma oranı düşmekte, 65 yaşm üzerindekilerde ise bu değer yüzde **64**'e kadar inmektedir. Okuma yazma bilenlerden yüzde **84**'ü bir eğitim kurumunu bitirmiştir. Bunlardan yüzde **73,7**'si ilkokul, yüzde **13,**Ti ortaokul ve dengi okullar, yüzde 10**,6**'sı lise ve dengi okul ve yüzde 2**,6**'sı da yüksekokul mezunudur. Öğrenim seviyesi yükseldikçe öğrenci sayısı azalmaktadır. Kız ve erkek öğrenci oranları bakımından ortalama her **1** kız öğrenciye 2 erkek öğrenci düşmektedir.

ilçede çalışan nüfus **(76**.183) çalışma çağmdaki nüfusun (12 yaş ve yukarısı) sadece yüzde **47,3**'ünü oluşturur. Nüfusun diğer kısmı, emekli, ev kadını, öğrenci gibi, iktisaden faal olmayanlardan meydana gelmektedir. Her 6 erkeğe karşı yalnızca 1 kadın çalışırken iktisaden faal olmayan nüfusta her **3** kadına karşı sadece 1 erkek yer almaktadır.

Bayrampaşa İlçesi'nde çalışanların yaptıkları işlere göre dağılışı tabloda gösterilmektedir. İlçe bir sanayi bölgesinde yer almaktadır. Bu çalışan nüfus üzerine de yansımıştır. Çalışan nüfusun yüzde 60i tarımdışı üretim faaliyetleri ve ulaştırma makinelerinde görev yapmaktadırlar. Sanayiye bağlı olarak ortaya çıkan ticaret ve hizmet fonksiyonu, ilçede, çalışan grubun çoğunlukla yer aldığı 2. ve 3. meslek gıubunu oluşturmaktadır.

SEDAT AVCI

Bayrampaşa İlçesi'nde Çalışanların Yaptıkları İşe Göre Dağılımı (1990)

	Erkek	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makineleri kullananlar	38.307	*7.054*	45.341
Ticaret ve satış personeli	9.467	743	10.210
Hizmet işlerinde çalışanlar	6.333	697	7.030
İdari personel vb çalışanlar	2.664	1.575	4.239
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	2.514	1.158	3.672
Müteşebbisler, direktörler, üst kademe yöneticileri	1.343	58	1.401
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	455	91	546
işsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	3.239	505	3.744

Kaynak: ***1990 Genel Nüfus Sayımı,*** "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri. İH 34-İstanbul". DİE, Ankara, Temmuz 1993.

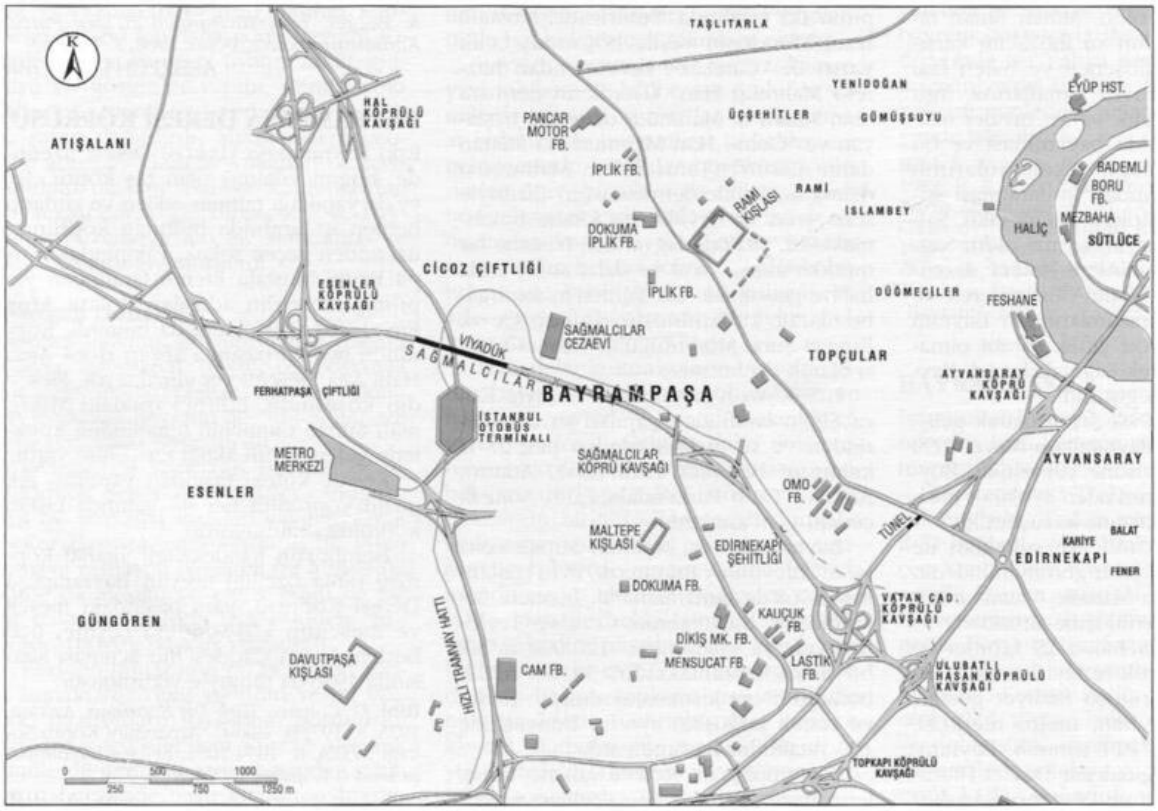

Bayrampaşa
İstanbul Ansiklopedisi

BAYRI, MEHMET HALİT

(8 Şubat 1896, İstanbul -27 Ekim 1958, İstanbul) Folklorcu.

Deniz binbaşısı Diyarbakırlı Ahmed Muammer Bey'in oğludur. Üsküdar Kazasker Ahmed Efendi Mahallesi'nde doğdu. Beş yaşında babasını kaybettiği için annesi Maide Hanım tarafından yetiştirildi. İstanbul Darülfununu Edebiyat Fakültesi'ni bitirdi. Askerliğini I. Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında Çanakkale'de yaptı. Savaştan sonra bir süre Ayan Meclisi'nde kâtip olarak çalıştı. Cumhuriyet'ten sonra İstanbul Belediyesi Şehir Meclisi bürosunda (1925), Belediye İstatistik ve Neşriyat Şubesi şefliğinde (1930-1936), İktisat İşleri müdür muavinliğinde (1936-1929), hesap kontrolörlüğünde (1939-1946), levazım müdürlüğünde (1950-1953) bulundu ve buradan emekli oldu. Kozlu Mezarlığında gömülüdür.

Yazı hayatına Mütareke yıllarında (1918-1922) M. Fuad (Köprülü) ve Yahya Kemal'in (Beyatlı) özendirmeleriyle atıldı. İsmail Hikmet (Ertaylan) tarafından çıkarılan *Düşünce* (1922) ile Mükrimin Halil (Yınanç), Hilmi Ziya (Ülken), Ziyaeddin Fahri (Fındıkoğlu) gibi düşünce ve sanat adamlarının çıkardığı *Anadolu Mecmuasînm* (1924-1925) yazı işleri müdürlüğünü yaptı. Bu dergi, Türk düşünce tarihinde "Anadoluculuk" diye adlandırılan ve 1970'li yıllara kadar değişik adlar altında devam eden bir hareketin başlangıç noktasını oluşturmuştur.

1927'de Ziyaeddin Fahri (Fındıkoğlu) ile birlikte Ankara'da Türk Halk Bilgisi Derneği'ni kurdu. Bir yıl sonra derneğin İstanbul'da açılan şubesine "umumi kâtip" oldu. Dernek şubesinin yayın organı olarak 19 sayı (1929-1931) çıkan *Halk Bilgisi Haberlerimi--*)* 20. sayıdan itibaren Eminönü Halkevi adına yazı işleri müdürü olarak 124 sayı daha çıkardı (1933-1942).

Başta *Halk Bilgisi Haberleri* ve *Türk Folklor Araştırmaların)* dergileri olmak üzere pek çok yayın organında Divan, tasavvuf ve âşık edebiyatlarına, Türk folkloruna dair yazıları yayımlandı.

Türkiye'de folklor ve halk edebiyatı araştırmalarının öncülerinden biri olan Bayrı, İstanbul konusundaki çalışmaları ile dikkati çeker. Şehri semt semt, sokak sokak dolaşarak folklor ürünlerini topladı. Bunları eski yazma ve basmalardaki bilgilerle birleştirerek değerlendiren Bayrı'nm İstanbul'la ilgili ilk eseri *İstanbul Argosu ve Halk Tabirleri* (1934), 2.000 kadar kelime ve deyimin açıklamasından oluşan önemli bir sözlüktür. Bayrı, 1927-1932 arasında İstanbul'u dolaşarak, külhanbeyi çevresinde bulunup onların devam ettiği kahvelerde oturarak hazırladığı bu kitapla şehir argosunun ilk büyük derlemesini ortaya koydu.

İstanbul Folkloru (1947, yb 1972), Bayrı'nın İstanbul'la ilgili derlemelerinden küçük bir kısmını bir araya topladığı önemli bir kitaptır. "Şehir Folkloru" başlığı altında tarihte İstanbul, folklorda İstanbul, mahalleler ve meşhur semtler, şiddetli kışlar, zelzelelerle büyük yangınlar; "Edebiyat Folkloru" başlığı altında İstanbul'da kullanılan atasözleri, dilekler, ilençler, yanıltmacalar, ölçülü fıkralar, bilmeceler, ninniler, maniler, masallar, meydan şairleri; "Sağlık Folkloru" başlığı altında hayat, sağlık ve hastalık hakkındaki inançlar, halk hekimliği, halk ilaçları, insan uzuvları ve ölümle ilgili âdet ve inançlar; "Din Folkloru" başlığı altında dünya ve ahret hakkında inançlar, dini günler ve bayramlar, İstanbul'da bazı ziyaret yerleri, büyüler, cinler ve periler; "Küçük Notlar" başlığı altında ise gençlik çağıyla ilgili âdetler, mutfak, misafir odası ve misafir kabulü, kısırlık, çocuk oyunları, Ay'a dair inançlar gibi konularla ilgili derleme ve incelemeleri ihtiva eder.

Yer Adları ve Yer Adlarına Bağlı Folklor Bilgileriyle İstanbul (ty), İstanbul toponimisiyle ilgili Türk dönemi bilgi ve kaynaklarını yansıtması bakımından çok önemlidir. İstanbul'un eski adları, köyleri ve çiftlikler, mesire yerleri, tabii arızalar, meşhur yerler, sur kapıları, meşhur semtler, çalgılı kahveler ve meydan şairleri, mahalleler, camiler, mescitler ve avlularında gömülü tanınmış şahsiyetler, buralarla ilgili tarih manzumeleri, ramazan ve bayram gelenekleri, bazı cami ve mescitlerle ilgili rivayetler, tekkeler, eski medreseler, hanlar, hamamlar, çeşme ve sebiller bu kitabın bol resimli bellibaşlı konularını oluşturur.

Bayrı'nm âşık edebiyatıyla ilgili makale ve kitaplarından birçoğunda İstanbullu ya da İstanbul'da bir süre yaşamış âşıklar ve eserleriyle ilgili yeni bilgi ve örnekler yer alır. *Halk Şairleri Hakkında Küçük Notlar* (1937), *XIX. yy Halk Şiiri* (1956) ve *XX. yy Halk Şiiri* (1957) âşık edebiyatı çalışmalarından birkaçıdır. *Türk Halk Edebiyatına Ait Maddeler: Mâniler* (1932), *Halk Âdet ve İnanmaları* (1939), *Âşık Gevherî* (1958) ve *Âşık Viranî Divanı* (1959) adlı kitapları Bayrı'nm birçoğu yayımlanmadan kalmış çalışmaları arasında okuyucusuna ulaşma imkânı bulan emeklerinden birkaçıdır.

Bibi. N. Tezel. "Büyük Folklorcu Mehmed Halid Bayrı", *Türk Dili.* S. 87 (Aralık 1958). s. 160-164; *TFA-U.* Halit Bayrı Özel Sayısı, S. 114 (Ocak 1959); N. Sancar, "Türk Folklorunun Büyük Uzmanı Mehmed Halit Bayrı: Kitapları, Makaleleri, Şiirleri ve Hakkında Yazılanlar", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,* DC, S 3-4 (1960), s. 127-147; S. Baykurt. *Türkiye'de Folklor,* Ankara, 1976, s. 188-189; İ. Hmçer, "Bayrı (Mehmed Halid)", *İSTA,* V (1961), s. 2315-2317; V. Aras, "Bayrı, Mehmed Halid", *TDEA,* I (1976-1977), s. 366-367; A. Uçman, "Bayrı, Mehmed Halid", *DİA,* V (1992) s. 274-275.

A. ESAT BOZYIGIT

BAYTAR MEKTEPLERİ

Türkiye'de askeri ve sivil baytarlık (veterinerlik) öğretimi ilkin İstanbul'da başlamıştır. Askeri baytarlık öğretimi 19. yy ortalarına doğru Osmanlı ordusu için gerekli görülmüşken, yüzyılın sonlarına doğru ülkedeki yaygın hayvancılık dikkate alınarak sivil baytarlık öğretimi içinde İstanbul'da, Mülkiye Baytar Mektebi açılmıştır.

Osmanlı kara ordusunda hayvan gücü önemli bir ağırlık oluşturmaktaydı. Önceleri, halk hekimliği bilen askerlere bazı pratik baytarlık bilgileri verilerek bu gereksinim karşılanıyordu. Bunun yetersizliği görülünce Pangaltı'daki Harbiye Mektebi'nde 1839'da ilk baytar sınıfı açıldı. 1849'da bu sınıfın bir kısım dersleri süvari sınıfı dersleri ile birleştirildi. İlk askeri baytarlar 1853'te orduya katıldılar. Bu uygulama 1872'ye değin sürdü. Bu tarihte askeri baytar sınıfı Askeri Tıbbiye'ye bağlandı. Buradan mezun olanlar bir yıl da Taksim'deki Baytar Ameliyat Mektebi'nde staj görmekteydiler. Bu arada askeri baytar sınıflarına hazırlık okulu niteliğinde, 1884'te Eyüp'teki iplikhanede rüştiye düzeyinde Askeri Baytar Mektebi açıldı. Okulun yatılı ve gündüzlü olarak 4 sınıfı vardı. 1. sınıf, "sınıf-ı mahsus", 2. sınıf "baytar", 3. sınıf "eczacı", 4. sınıf da "misafir" adlarmı taşıyordu. Sınıf-ı mahsusa subay çocukları almıyordu. Bunlar kura ile baytar veya eczacı sınıfına geçmekteydiler. Ancak, eğitimleri aynı dershane içinde veriliyordu. Burayı bitirenler Kuleli'deki Askeri Tıbbiye Mektebi'ne ve Askeri İdadi'ye geçebiliyorlardı. Misafir sınıfında okuyanlar ileriki mesleklerini seçmekte serbesttiler.

Mülkiye Baytar Mektebinin açılması 19. yy'm sonlarında gündeme geldi. Bu konuda Avrupa devletlerinin baskısı etkili olmuştur. Zira bu devletler birçok hayvan hastalığının Osmanlı Devleti'nden ithal edilen yün ve derilerle yayıldığını ileri sürmekteydiler.

İlk önlem olarak bir kısım idadi mezunu öğrencilerin Askeri Baytar Mektebi'nde öğrenim görme yolu denendi. Ancak, bunun kapsamlı bir çözüm olmadığı görülerek Mülkiye Baytar Mektebi adı altında yeni bir okul açılması kararlaştırıldı.

1888'de Tıbbiye Mektebi'ne bir sınıf eklendi. Burada Pastör usulünün öğretilmesi programa alınmıştı. 1889'da idadi mezunlarından seçilen 25 öğrenci için, o sırada Halkalı'da yapılan okulda yatılı bir bölüm açıldı. Ertesi yıl burada Ziraat Mektebi de faaliyete geçti. Okul da Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi adını aldı. İlk baytarlar 1894'te mezun oldular. Bu tarihte Baytar Mektebi, Kadırga'da Cinci Meydanımda kiralanan bir binaya taşındı ve 4 sınıflı bağımsız bir okul konumuna getirildi.

1900'de, Sultanahmet'teki Tunuslu Mahmud Paşa Konağı Mülkiye Baytar Mektebi'ne tahsis edildi. 1908'den sonra okuldan seçilen öğrenciler Avrupa'ya uzmanlık öğretimine gönderildiler. 1911'deki İshakpaşa yangınında okul binası da yandı. 1914'e değin geçici binalarda hizmet veren Mülkiye Baytar Mektebi I. Dünya Savaşı sırasında kapatıldı. 1920'de askeri ve mülkiye baytar mektepleri birleştirilerek adı Baytar Mekteb-i

Âlisi oldu. Avrupa'dan gelen öğretmenlerin ders verdiği bu okul. İstanbul'dan Ankara'ya taşındı. Yüksek Ziraat Enstitüsünün kurulması üzerine Baytar Mekteb-i Âlisi, enstitüye bağlı veteriner fakültesi oldu.

Bibi. Suphi Edhem, *Nevsal-i Baytarı,* İst.. 1330, s. 14; Ergin, *Maarif Tarihi,* II, 422-423, III, 967; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara. 1964, s. 64-65, 68-69, 75-76.

KUTLUAY ERDOĞAN

BAYTAR MEKTEBİ BİNASI

Sultanahmet'te bir konaktı. Mülkiye Baytar Mektebi 1894'te Kadırga'da Cinci Meydanımda kiralık bir binaya taşınmış, ancak bu yapının gereksinmeleri karşılamadığı, eskimiş ve dar olduğu görülerek yeni bina arayışlarına gidilmiştir.

İstanbul arşivlerindeki bu konuya ilişkin kayıtlardan, ilk girişimlerin 1894 yılı başlarında yapıldığı anlaşılmaktadır. Okul için Sultanahmet yakınında Beylikçi Mustafa'nın mirasçılarına ait geniş konak onarılarak kullanılmak üzere seçilmiştir. Ancak bir ay sonraki gazete haberlerinde, seçilmiş olan yapı, Tunuslu Mahmud Paşa Konağı olarak geçmektedir. Satın alınma ve onarım işinin, muhtemelen parasızlık nedeniyle uzun süre askıda kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak 4 Kasım 1900 tarihinde Tunuslu Mahmud Paşa Konağımın satın alınarak onarılması kararı alınabilmiştir. Onarım ve yeniden düzenleme işiyle o sırada Ziraat, Orman ve Maadin Nezareti mimarı olan Raimondo D'Aronco(->) görevlendirilmiş ve yapının "İtalyan mimari üslubunda" olacağı belirtilmiştir. Daha sonra yapılan yeni binalar ve laboratuvarlarla genişletilen okul, 1911'deki büyük İshakpaşa yangınında yanmıştır.

Yapının projesi mevcut değildir, dolayısıyla okulun yapısal örgütlenmesi ve yapının dönüştürülmesinin oranı bilinmemektedir. Yıldız Arşivi'nde bulunan görsel malzemeye göre iki katlı, kagir -görünümlü- bir yapıdır. Konağın muhtemelen ampir üsluplu mimarisine D'Aronco'nun bazı neobarok çizgiler eklediği görülmektedir. Yapının dışında. kitİe ve cephesinde geniş ve eğrisel saçağı dışında pek belirtilmemiş olan D'Aronco'ya özgü tasarım özellikleri iç mekânlarda, salon, hol ve merdivenlerde açıkça gözlenebilmektedir. Geniş sepet kulpu kemerlerin art nouveau'ya yakın duran biçimlenişi, barok eğrilikler ve vurgular taşıyan asimetrik düzenli merdivenleri, D'Aronco tasarımına işaret eden öğelerdir.

Buradaki biçimlenmeler, yine bir D'Aronco yapısı olan Sultanahmet Meydanı'ndaki Ziraat, Orman Maadin Nezareti binasının ve Yeniçeri Müzesi'nin paralelinde görünmektedir. Aynı abartısız, sakin ve yalın mekânlar, küçük art nouveau ve barok vurgular ve ayrıntıları pek seçilemeyen küçük bezeme grupları karakteristiktir.

İkinci bir karakteristik öğe, muhtemelen eski konağa ait olan ampir üslubunda yarım daire kemerli giriş kapısının üstüne vapılmış olan eğrisel saçak ve yine eğrisel biçimli kitabe panosudur. Halen mevcut olan bu giriş, yapının D'Aronco tasarımına ait tek parçasıdır.

AFİFE BATUR

BAZnİKALAR

Yunanca "basilike" olarak kullanılan bu sözcük daha çok en eski kilise tipi için kullanılan bir terim olarak yaygmlaşmışsa da, Hıristiyanlıktan önce Roma mimarisinde genellikle üç nefli, büyük revaklı. ahşap ya da kagir örtülü büyük toplantı binalarına verilen addır. Agoraların en geniş revaklı bölümlerine, sonradan bizim hanlarda olduğu gibi, bazı zanaatkarların ticaret yaptıkları yapılara, forumlarda adalet dağıtılan büyük revaklı salonlara, sarayların kabul salonlarına bazilika, hattâ kentteki iki senato binasına da halk ağzında bu ad verilmiştir. Pierre Gilles imparator sarayının bile önceleri bazilika olarak anıldığı kanısındadır. Erken Hıristiyan mimarisinde, özellikle I. Constantinusün yaptırdığı eski Roma bazilikalarına benzeyen kilise yapılarından sonra, bu sözcük kesin bir kilise tipolojisine tekabül etmiştir (bak. kiliseler). Sözcüğe dini içerik verenin Kaisareia'lı (Kayserili) Eusebius(->) olduğu söylenir.

Konstantinopolis'te bazilika adı verilen iki senatodan başka gümüşçülerle kürkçülerin bazilikaları vardı. Bugün mimarisi konusunda bilgi sahibi olmadığımız bu binalara karşılık, biri Tauri Forumu'nda Teodosius'un Bazilikası, diğeri Ayasofya'nm karşısında ve Augusteion'un yanında, bugünkü Yerebatan Sarnıcı üzerinde "Basilike Stoa" adı verilen ve bazilika denildiğinde ilk akla gelen yapılar olan bu iki bazilika kent tarihinde önemli yer tutmuşlardır. (Mordtmann daha çok Mese'deki büyük revak için kullanılan "pigia" teriminin de bu bazilika için kullanıldığı kanısındaydı.)

Basilike Stoa

Basilike Stoa. varlığı Bizantion'un kuruluşuna kadar uzanan ve üzerinde Rea'nın (en büyük Grek tanrılarının anası) tapınağı ve heykeli olan meydanda yapılmıştı. Meydanın adı Grek döneminde Tis Bazilikis idi. I. Constantinus Roma'dan getirdiği Tihe(->) (kentin koruyucu tanrıçası) heykelini buraya koydurmuştu. Malalas, I. Constantinus'un aynı yerde yapılan bir törenle Tihe'ye Antusa adını verdiğini yazar. Bu sözcük Roma'nm "Tihe"sinin adı olan "Flora"nın karşılığıdır. Genellikle takdis eden bir cornucopia, kaderi temsil eden bir dümen ve kanatlar, bir çember, bir de küre ile temsil edilen Tihe heykelleri imparatorluğun egemenlik simgesiydi. Tihe'nin buradaki varlığına bağlı olarak, bazilika, meydanın eski Grek kentindeki simgesel statüsünü bir anlamda sürdürüyordu. Kaldı ki, çevresinde Konstantinopolis'in en karakteristik yapılarının bulunması burasını zaten en önemli kent odakların-

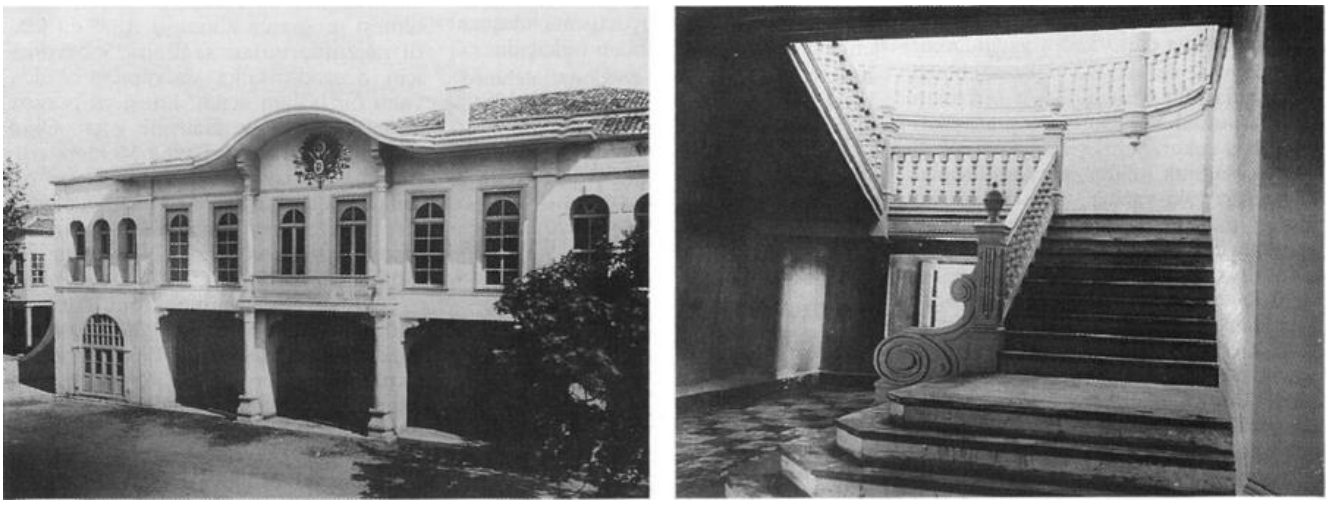

Baytar Mektebi binasının ön cephesi (solda) ve merdivenlerinden bir görünüm (sağda).
Afife Battır fotoğraf koleksiyonu

dan biri yapmıştır. Bazilikanın betimlemesi her zaman Ayasofya, Büyük Saray, Augusteion, Milion, Regia, Mese, Kalkoprateia gibi yapıların betimlemesi ile birlikte olmuş ve Pierre Gillesün dediği gibi, II. Iustinos'un burada yaptırdığı güneş saati bazen Augusteion'da, bazen Milion'da gösterilmiştir. Bazilikayı içine alan bölge, *Notitia Urbis Constantinopolitanae'yv.* göre, kentin IV. bölgesiydi. Bu bölge yarımadanın birinci ve ikinci tepelerinin buluştuğu, aralarındaki vadinin ise sona erdiği noktadır. Yerebatan Sarnıcının üzerinde olduğunu bildiğimiz bazilika, uzun kenarı kuzeybatı-güneydoğu yönünde, iç avlusu ortalama 120x65 m açıklığında revaklı çok büyük bir yapıydı ve etrafındaki okullar, kitaplık ve çarşılarla birlikte geniş bir etkinlikler merkeziydi. Kuzeydoğu cephesi, arazinin topografyasına bağlı olarak çok yüksekte kalıyordu. Zosimus buraya uzun merdivenlerle çıkıldığını yazar. Bu merdivenler yetmiş iki basamaktı ve bu cephede bazilikanın alanı duvarla çevriliydi. İlginç olan bugün Yerebatan Sarnıcının önünden geçen caddenin seviyesinin bazilikanın döşemesi ile aşağı yukarı aynı olmasıdır. Oysa İstanbul'da erken Bizans dönemi kotları (yükseklikleri), bugüne göre 4-5 m daha aşağıda kalmıştır. Bu gözlem tarih boyunca Ayasofya'nın sürekli kullanılmasına bağlı bir olgu olarak düşünülebilir.

Mango, İmparator İulianus'un çocukluğunda burada okula gittiğine işaret ederek ve tarihçi Sokrates'in verdiği bilgiye dayanarak 340'ta, yani kentin başkent yapılmasından on yıl sonra, bu bazilikanın var olduğunu yazar. Avluyu çeviren büyük revakların tamamlanması ya da yenilenmesi ve güzelleştirilmesi, bazilikaya ilişkin epigramdan anlaşıldığı kadarıyla üç kez prefekt olan Konsül Teodoros tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunlardan birinde *Kenti güzelleştiren büyük Teodoros / Yaptığı dört büyük kemerle hak ediyor / Dört imparatorluk kentinin hâkimliğini* sözleri yazıyordu. Bu kemerlerden birinin üzerinde de *Sen, büyük Teodoros, üç kez prefekt ve bir kez konsül / Şaşırtıcı bir ustalıkla süsledin / Bu göz kamaştıran tapınağı ulu sütunlarla / Kentin tanrıçası Tihe'nin kutsadığı* sözleri vardı. Bu yazıtlardan Teodoros'un bazilika revaklarını dört büyük anıtsal kemerle mi süslediği, yoksa I. Constantinus'un getirdiği Tihe için yeni bir tapınak mı yaptığı pek anlaşılmamaktadır. Fakat daha büyük bir olasılıkla kentin uğuru olan tanrıça tapınağını yenilemiş olabilir.

Prokopios, İustinianos'un büyük sarnıcı bu revaklı yapının içine inşa ettirmesinden söz ederken geniş bir aule'yu (avlu) dört taraftan çeviren peristilos'ların (revak) doğrudan kayaya oturmuş olduğunu ve sarnıcın burada kaya oyularak yapıldığını söyler, bazilikada hâkimlerin, avukatların ve mahkemelerle ilgili diğer kişilerin çalışmalarını anlatır, Bazilikanın iç avlusunda revaklar altında dükkânlar bulunduğu gibi, dış yüzünde de dükkânlar vardı. Çeşitli zanaatlara ayrılmış dükkânlar arasında bitişikte kentin en ünlü okulunun bulunması nedeniyle kitapçılar da yer alıyordu. Bu bazilikanın yanında 357'de Constantius tarafından bir kitaplık yaptırılmıştı. 475 yılında pirinç mangal işleyenlerin dükkânlarından çıkan bir yangında yandığında içinde 120.000 yazma olduğu söylenir (Pierre Gilles ise 600.000 kitaptan söz eder). Aralarından bir ejderha derisi(!) üzerine yaldızla yazılmış Homeros'un *Ilyada* ve *Odisseia'sı* da vardı. Bu büyük kitaplıktan başka Mese tarafında da kentin en ünlü okulu olan Oktagonün (Tetradesion Oktagonon) bulunması bazilikanın önemini daha da artırıyordu. 440'ta II. Teodosios burada dükkânlar açılmasını yasaklamıştı. İkonoklazma(->) dönemine kadar, 312-726 arasında, bazilikadaki okul en önemli eğitim kurumu olarak yaşamıştır. Buranın ünlü bir hocası ve onun. düşünme sanatında usta, on iki asistanının devlet tarafından maaşları ödenmekteydi ve hepsinin öğrencileri vardı. İkonoklast imparator III. Leon'un (hd 717-741) okulu profesörleriyle birlikte yaktığı söylenir. II. İustinos'un bazilikaya yaptırdığı saat (Horologion) ise ünlü bir eserdi. Bazilika kemerleri üzerinde ona ilişkin bir yazıtta şu sözler vardır: *Bu saat zalimleri cezalandırıcı prens İustinos / Ve özgürlüğün parlak efendisi / Güzel Sofya tarafından yaptırıldı / Uçup giden saatleri gösteren / Parlak pirinç ibreye dikkat et /* O *dürüst ve büyük hukuk adamı / Bilge Iulianos'un yapıtıdır.* 532'de yanmış olan bu güneş saatini II. İustinos (hd 565-578) yeniden yaptırmıştır.

476'da bazilika ve çevresindeki binalar yanınca imparator Zenonün generali, patrikios ve magister militum olan İllos tarafından yeniden yaptırıldığından yapı "İllos Bazilikası" adıyla da tanınmıştır. 532'deki Nika Ayaklanmasinda birçok ünlü yapı ile birlikte tekrar yanan bazilikayı, I. Iustinianos döneminde prefekt olan Longinus yeniden inşa ettirirken avlusuna da bugünkü ünlü sarnıcı ekletti. Bazilika, bütün benzer yapılarda olduğu gibi, heykellerle ve ikonoklazma dönemine gelene kadar resimlerle süslüydü. Tavanları altın yaldızlıydı. Zonarasin anlattığına göre, Tanrıça Tihe'nin, bir geminin başucunda ayakta duran bir kadın olarak temsil edilen heykeli ve altarı, Konsül İulianos'un on iki gümüş heykelle birlikte Roma'dan getirttiği ve kısa bir süre. halk için pagan (putperest) bir kült objesi olarak adaklar sunulan ve tapınılan Lisippos'un ünlü eğilen Herkül heykeli (bu heykel sonradan Hippodrom'a taşınmıştır), I. Teodosios'un bronz heykeli, I. İustinianos'un yaptırdığı ve Ayasofya'yı seyreden bronz Süleyman heykeli. II. iustinianos'un, Hazar prensesi olan karısının ve Heraklius'un heykelleri çeşitli dönemlerde yapıyı ve avluyu süslüyorlardı. Bazilikadaki en ilginç yapıtlardan biri de Severus'un yaptırdığı bir fil heykeliydi. Rivayete göre oradaki bir gümüş ustasının üzerinde çalıştığı gümüş plaka kaybolunca, onun o civardaki bir ahırda bulunan bir filin bakıcısı tarafından çalındığını düşünen gümüş ustası bakıcıyı öldürmüş, buna kızan fil de ustayı öldürmüştü. Olayı duyan imparator filin ve bakıcısının heykellerini yaptırıp avluya diktirmişti. Bazilikanın ne zaman yıkıldığı bilinmemektedir. Fakat antik dönemin bütün anıtları erken ortaçağda ömürlerini tamamlamışlar ve başka işlevler için kullanılmışlar ya da yok olmuşlardı. 10. yy'dan sonraki kaynaklarda bazilikanın sözü geçmemektedir. 1930'lardaki bir kazı esnasında küçük bir temel duvar parçası bulunmuştur.

Teodosius Bazilikası

Notitia Constantinopolitanae'yu göre kentin VIII. bölgesinde Tauri Forumu'nda olduğu belirtilen bu bazilika imparatorun başkanlık ettiği büyük toplantıların yapıldığı bir binaydı. Antik yazarların verdikleri bilgilerin yorumu, Teodosius Bazilikası ile yeri kesin olarak saptanamayan Kapitol binasına ilişkin betimlemelerin bazen karıştırıldığı kanısını uyandırır. 28x80 m boyutunda olan yapının kapalı ve üç nefli klasik bir Roma bazilikası olduğu tahmin edilebilir. Kuzeyde ve güneyde 8'er m yüksekliğinde 12'şer sütun tonozu taşıyorlardı. Bazilikanın içindeki iki absidde Teodosius'un oğullarının heykelleri vardı. Schneider, Tauri Forumu'na ilişkin kaynakları yorumlayarak ve Beyazıt Meydanı'nda yapılan kazılarda bulunan altyapı kalıntılarını inceleyerek bu yapının Mese'nin kuzeyinde Bayezid Medresesi'ne yakın bir konumda olduğu kanısındadır. 472 yangınında yanan Teodosius Bazilikası imparator I. Leon döneminde, tekrar inşa edilmişti.

Bibi. Guilland, *Etudes.* II, 3-13; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 283-284, 258; Prokopios, *Buildings,* I, XI, 9-14 (Procopius, with an English translation by the late H. B. Dewing, *With the Collaboration of Glanville Doutney,* 7 vols, London, Heinemann, Cambridge, MA, Harvard. University press, 1961); Janin, *Topographie,* 158-159, 173; Schneider, *Byzanz,* 20.

DOĞAN KUBAN

BEBEK

Boğazin Rumeli yakasında, Arnavutköy ile Rumelihisarı arasında, aynı adı taşıyan koyun kenarında yer alan Beşiktaş İlçesi içindeki semt.

Küçük bir balıkçı köyü olarak, tarihinin Hıristiyanlık öncesi döneme kadar gittiği sanılan semtin bilinen en eski adının, çeşitli kaynaklarda çeşitli şekillerde yazılan (Challae, Chilai, Khile) Skallai (iskeleler) sözcüğünün bozulmuş bir biçimi olan Hallai olduğu ileri sürülmektedir. Osmanlı döneminde Bebek'e ve Bebek adının kökenine ait ilk bilgiler istanbul'un fethinin hemen öncesine gider, istanbul'un kuşatılması sırasında ve Rumeli Hisarı yapılırken bu yörede Bizans egemenliğinin zayıfladığı, hattâ buradaki balıkçı köylerinin Ga-

lata'ya bağlı oldukları sanılmaktadır. Başta Evliya Çelebi olmak üzere, bazı kaynaklar, II. Mehmed'in (Fatih) Rumeli Hisarı'nm yapımı ve kuşatma sırasında asayişi sağlamak üzere buraya Bebek Çelebi adlı veya lakaplı bir bölükbaşı tayin ettiğini; Bebek Çelebi'nin semtte bir köşk ve bir bahçe kurduğunu (bak. Bebek Bahçesi), ölümünden sonra semtin onun adıyla anıldığını yazmaktadır. IV. Murad döneminde (1623-1640), padişah, Yeniçeri Ağası Hasan Halifeye Bebek'te bağlık-bahçelik geniş bir arazi ihsan etmiş ve semt bir süre Hasan Halife'nin adıyla birlikte anılmıştır.

I. Selimin (Yavuz) Bebek'te, büyük ihtimalle daha sonra Bebek Bahçesindeki ünlü Hümayunâbâd Kasrı'mn (bak. Bebek Kasrı) bulunduğu yerde bir kasır yaptırdığı, aynı dönemlerde Bebek çevresinde Kayalar mevkiinde bir tekke bulunduğu (Durmuş Dede Tekkesi), IV. Murad döneminde Hasan Halife Bahçesi'nin ününün semti çok aştığı çeşitli kaynaklarda ileri sürülüyorsa da, 18. yyin ilk çeyreğine kadar yörenin mamur olmadığı, var olan kasırların terk edildiği, hattâ bu harabelerde barınan haydut, eşkıya yüzünden kötü bir üne sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi 17. yy ortalarında Bebek ve çevresini anlatırken, Bebek Koyu'nun sert havalarda teknelerin barınmasına elverişli olduğunu, ancak Akıntıburnu'nu aşmanın güçlüğünü belirtir. Akıntıburnu'ndan Rumelihisarı'na doğru, o zamanlar artık padişah mülkleri arasına geçip miri mülk olmuş Hasan Halife Bahçesi'nin, daha sonra da Bebek Bahçesi'nin bulunduğunu, ancak buralarm pek mamur olmadığını yazar.

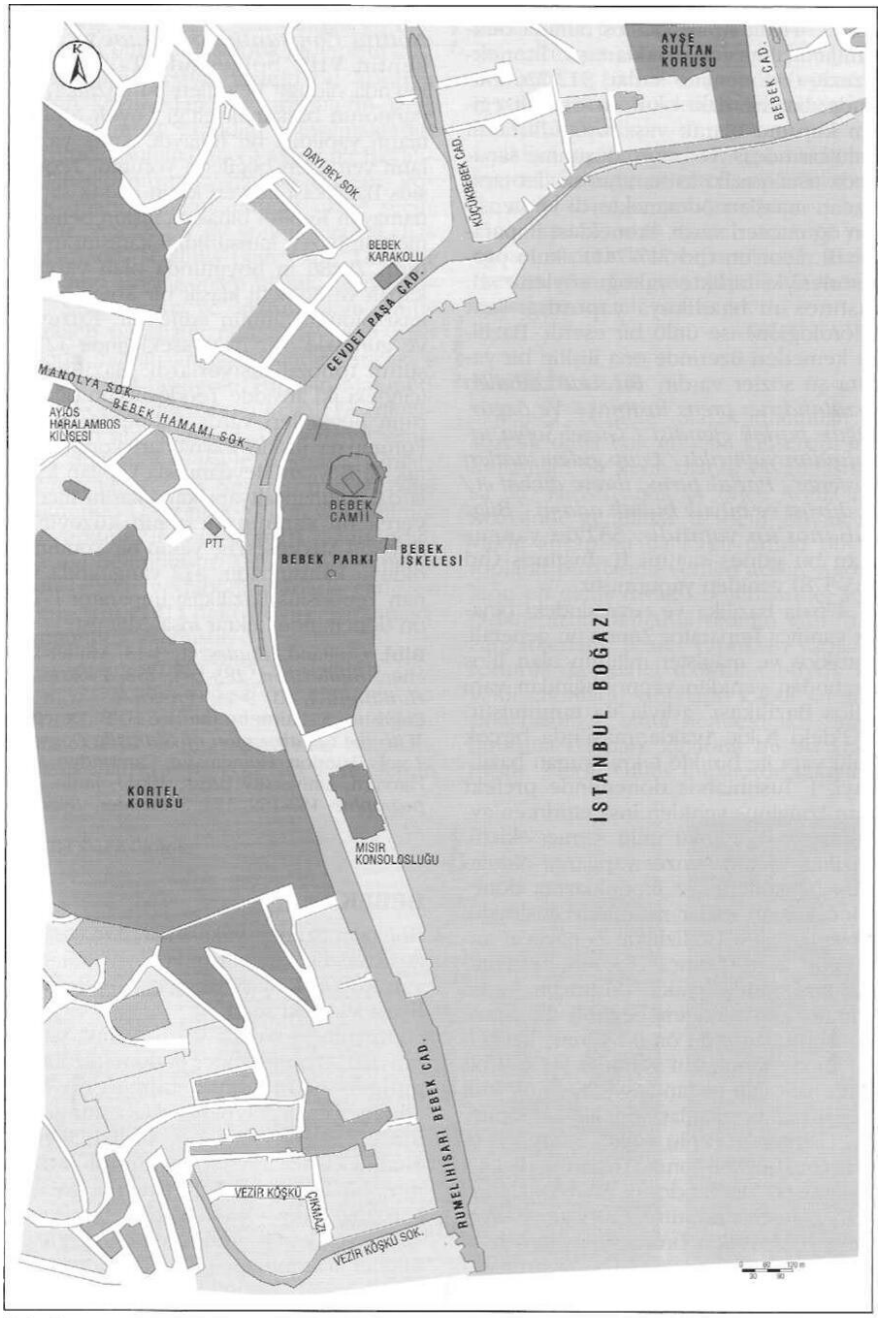

Bebek
İstanbul Ansiklopedisi

Bebek'in rağbet gören bir semt haline gelmesi III. Ahmed ve sadrazamı Damat İbrahim Paşa zamanına rastlar. Bu dönemde Bebek Bahçesi'nde Hümayunâbâd Kasrı, Bebek Camii(->), mektep, çeşme, hamam, değirmen ve dükkânlar inşa edilmiş; semt şenlenmeye, kalabalıklaşmaya başlamış; Türkler, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler semtte köşkler, konaklar, yalılar yaptırmışlardır. Vakanüvis Küçükçelebizade Asım Efendi, bu sıralarda Hasan Halife Bahçesi'nden Kayalar Köyü'ne kadar uzanan miri arazinin parsellenerek halka satıldığım ve sahil devlet ricaline ayrılırken, köyün içindeki arsaların halk tarafından satın alınarak evler yapıldığını yazar. 18. ve 19. yy'a ait bütün gravürlerde Bebek, Bebek Kasrı'nın egemen olduğu sahilde, yalıların birbirini izlediği, tepelere doğru birkaç ahşap köşkün süslediği, bol ve ulu ağaçlıklı bomboş, yeşil yamaçlara yaslanmış bir semt olarak görülür.

18. yy sonundan 19. yy ortalarına kadar olan dönemi kapsayan Bostancıbaşı Defterleri'nden, Arnavutköy iskelesinden Rumelihisarı'na uzanan bu sahilde, şeyhülislam, Rumeli kazaskeri, reisülküttab, hekimbaşı gibi devlet ricalinin, birkaç nesil aynı ailenin elinde kalmış ya da kalacak olan 40 kadar sahilsaray ile bahçelerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunların arasında Himmetzadeler, Dürrizadeler, Yesarizadeler ve Elmaszadelerin yalıları dikkati çekmektedir.

1814-1815 arasına tarihlenen *Bostancıbaşı* *DefterVn.de* Arnavutköy'den Rumelihisarı'na doğru başlıca yapılar şunlardır: Halilpaşazade Nuri Paşa'nın yalısı, kardeşi İstanbul Kadısı Arif Efendinin yalısı, Biniş-i Hümayun yeri, Beyhan Sultan Salihsarayı, Sadaret Kethüdası İbrahim Efendimin zevcesinin yalısı, miri peksimet fırını, Hekimbaşı Yalısı, Himmetzade Yalısı, Şeyhülislam Dürrizade Yalısı, Bebek Kasn, Sultan Ahmed Camii, mektep, Bebek İskelesi, Kadı Mehmed Efendimin yalısı, Dürrizade kızının yalısı, Molla Efendi Yalısı, sabık Hekimbaşı Behçet Efendi Yalısı, Topçubaşı Emin Ağazade'nin yalısı.

Halilpaşazade Arif Efendi Yalısı önce Rauf Paşa'ya, sonra Sadrazam Âli Paşa'ya, ondan da Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın annesi Validepaşa lakabıyla tanınan Prenses Emine'ye geçmiş ve Validepaşa Yalısı diye tanınmıştır. Eski ahşap yalının yerine bugün Mısır Konsolosluğu olan art nouveau tarzındaki kagir yalı inşa edilmiş ve prens ölürken bu yalıyı Mısır Krallığına yazlık olarak bağışlamıştır. Çevrenin en ünlü ve görkemli yalısı olan Hümuyunâbâd Kasrı ise

1846'da, I. Abdülmecid zamanında yıktırılmıştır. Günümüze kalmayan Köçeoğlu Yalısı(-0 ile 19- yyin en görkemli yalılarından Said Halim Paşa Yalısı da Bebek'teydi. Kayalar Mescidi'ne yakın Yılanlı Yalı'nın(->) restorasyon geçirmiş selamlığı halen ayaktadır. Boğaziçi'nin bugüne gelen en eski evlerinden olan 1571 tarihli Kavafyan Evi(->) de Bebek'tedir.

Semtin yazlık olmaktan çıkıp sürekli yaşanan bir semt haline gelmesinde 19. yy ortalarından itibaren vapur seferlerinin başlamasının, daha sonra da tramvayın gelmesinin payı vardır. 19. yy sonundan itibaren sahilde ve sırtlara doğru yalılar ve köşkler çoğalmıştır. 1914'te Şirket-i Hayriye'nin yayımladığı *Boğaziçi* adlı kitapta, Bebek'te çoğunluğun Müslüman olduğu, ancak İngiliz, Fransız ve Amerikalıların da bulunduğu kaydedilmektedir. Amerikalıların varlığı 1863'te Bebek sırtlarında kurulan Robert Kolej(-0 ve Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nde(->) ders veren öğretmenlere bağlanabilir. 1960'ta R. E. Koçu'ya göre 414'ü ev, 187'si apartman dairesi olmak üzere toplam 739 hanenin bulunduğu Bebek semti, günümüzde Boğaziçi'nin en kalabalık ama en seçkin ve lüks sayılan semtlerindendir. Nüfus kompozisyonunda eskiden olduğu gibi yine yabancıların önemli bir yeri vardır. İstanbul'un en lüks ve pahalı semtlerinden biri haline gelmiş, emlak fiyatları aşırı derecede yükselmiş, yüksek gelir gruplarının, yabancı misyonlarda ve şirketlerde çalışan üst düzey elemanların tercih ettikleri bir semt olmuştur.

Geçen yüzyılın sonlarında Bebek'ten bir görünüm.
Tuğrul Acarfotoğraf arşivi

Bir zamanlar, kötü havalarda teknelerin sığınmaya çalıştıkları ve bir dönem de kalafat yeri olarak kullanılmış Bebek Koyu bugün yatların, yelkenlilerin ve sürat motorlarının demirledikleri bir koy görünümündedir. Bebek Vapur iskelesinin ve Bebek Camii'nin yanında, halen Mısır Konsolosluğu'na doğru park olarak uzanan bölgede 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde halka açık bir "Millet Bahçesi", bir de deniz kenarına gazino yapılmış; Bebek Gazinosu diye

Günümüzde Bebek kıyıları.
Yavuz Çelenk, 1993

bilinen bu gazino 1957-1958 arasında Bebek Meydanı yeniden tanzim edilirken kaldırılmış, 1960'larda yeniden açılmış, nihayet 1980 sonrasında park yeniden tanzim edilerken gazino bütünüyle yok olmuştur.

1965-1970 sonrasındaki Boğaz tepelerini ve korularını tahrip eden hızlı yapılaşma sırasında Bebek sırtlarının yeşili bütünüyle ortadan kalkmış; ahşap ve eski kagir evler yıkılarak yerlerine apartmanlar dikilmiş, Bebek, yokuş ama çok işlek bir yolla tepedeki Etiler'e bağlanmıştır. Güney'deki Küçükbebek kesimi kuzeydeki Büyükbebek kesimine oranla daha yoğun bir yerleşmedir. Akıntıburnu'ndan Aşiyan'a doğru sahilde pek az yalı kalmıştır. Buradan yoğun trafikli sahi) yolu geçmektedir.

Bibi. Eyice, *Boğaziçi,* 29-30, M. Tayyip Gökbilgin, "Boğaziçi", *LA;* R. E. Koçu, "Bebek", *İSTA;* "Bebek", *İKSA;* Evliya Çelebi, *Seyahatname,* I, İst., 1976; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* İnciciyan, *İstanbul;* C. Kayra, *Bebek,* İst.. 1993.

İSTANBUL

BEBEK BAHÇESİ

Bahçe-i Bebek Çelebi olarak kayıtlara geçmiş bu hasbahçe. Bebek'e doğru Akmtıburnu'nda başlayan Hasan Halife Bahçesinden sonra gelmekteydi. Zamanlarında, kısa dönemler için pek ünlü olan bu bahçelerin ve çevredeki sırtlara doğru uzanan korulukların, sık servi ağaçları ve ulu çınarların, Bebek semtini 18. yy'a kadar sultanların itibar ettiği bir biniş mahalline dönüştürmeye yetmediği anlaşılıyor. Evliya Çelebi, 17. yy'da hasbahçenin bakımsızlığına değinirken, içinde ilk yapısı I. Selim dönemine (1512-1520) tarihlenen bir kasır bulunduğunu ileri sürüyor. "Bahçesi o kadar mamur değildir, ama azim selvileri vardır" diyor. Bahçe 18. yy'da yeniden itibar görmüş ve Bebek Kasrı(->) inşa edilmiştir.

Bebek Bahçesi'nin Arnavutköy tarafında, 1602 tarihinde öldürülen yeniçeri ağasına ihsan edilmiş olan Hasan Halife Bahçesi, Rumeli Hisarı yönünde de Deli Hüseyin Paşa (kaptan-ı derya 1634-1635, 1640; sadrazam 1656) Bağı bulunmaktaydı. Evliya Çelebi'ye göre bu bağ, çam ağaçları ile süslüydü, sahilde ise paşanın bir yalısı vardı. Bu bağ ve bahçeler daha sonraları koruluklara dönüşerek parçalanmış (Arifi Paşa Korusu, Ayşe Sultan Korusu, Valide-i Hıdiv Korusu) ve bugün yerlerini büyük ölçüde apartmanlara bırakmışlardır.

Bibi. Eyice, *Boğaziçi,* 29-30; R. E. Koçu, "Bebek", *İSTA;* M. Tayyip Gökbilgin, "Boğaziçi", *LA,* 677-678; Evliya Çelebi, *Seyahatname,* I, İst., 1976, s. 314; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 41, 259, 260; İnciyan, *İstanbul,* 116; M. Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *VD,* IV, 181-182.

TÜLAY ARTAN

BEBEK CAMİİ

İstanbul'da, Bebek'te, Bebek-Rumelihisarı yolunun deniz tarafında, Bebek vapur iskelesinin batısında yer alır.

18. yy başlarında, 1138/1725-26'da III. Ahmed'in sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından, Bebek Köyü yazlık bir yerleşim yeri olarak düzenlenirken, Hümayunâbâd Kasrı yanına III. Ahmed adına bir cami yaptırılmıştır. Padişah mahfili bulunan ve fevkani olarak yapılmış, alt katının mektep olarak kullanıldığı Ayvansarayî tarafından belirtilen bu cami, zamanla bakımsızlıktan eskidiği için. Evkaf Nazırı Mustafa Hayri Efendi tarafından yıktırılarak zamanın Evkaf Başmimarı Kemaleddin Bey'e, 1331/1913'te aynı yerde bugünkü cami yaptırılmıştır.

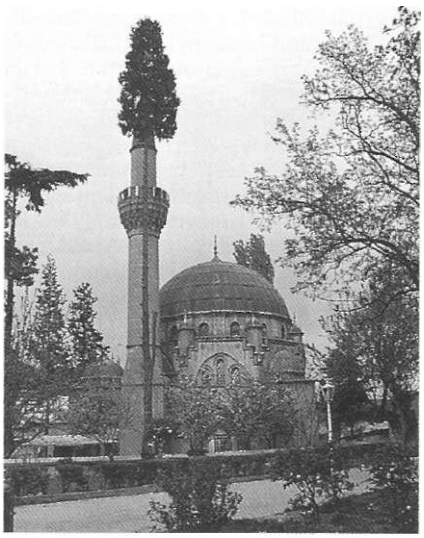

Bebek Camii ve caminin son cemaat yerinden ayrıntı.
Fotoğraflar Hakan Arlı, 1990

Yapıda biri son cemaat yeri girişinin, diğeri harim kapısının üzerinde olmak üzere iki adet kitabe levhası bulunmaktadır. Yapının tarihini veren son cemaat yeri girişinin üzerindeki kitabede "Ketebe Hakkı" imzası bulunmaktadır. Camide bulunan kitabe levhalarının aynılarını, yine Mimar Kemaleddin tarafından aynı tarihlerde yapılan Bostancı-Kuloğlu ve Bakırköy-Kartaltepe (Âmine Hatun) camilerinde görmek mümkündür.

Kesme küfeki taşından inşa edilen cami alçak duvarlı bir avlu içinde yer almaktadır. Mimar Kemaleddin ve Vedat (Tek) beylerin öncülüğünde o dönem yapılarına egemen bir üslup olarak karşımıza çıkan I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nun bütün özelliklerini yansıtan yapı, genel hatlarıyla kare planlı ve tek kubbeli olup, üç gözlü son cemaat y*erine sahiptir. Eksedralarla (ekoylum) geçişi sağlanan kubbe, içten duvarlara bitişik yarım sekizgen şeklindeki sekiz ayağa oturmaktadır. Kubbeyi taşıyan bu ayaklar, dışa, üzerleri kurşun kaplı ağırlık kuleleri olarak yansıtılmıştır. Ağırlık kulelerinden başka harimi örten kubbe, son cemaat yeri kubbeleri ve minare külahı kurşun kaplı olup, harimi örten kubbenin ve minare külahının üzerinde ay şeklinde, ağırlık kuleleri ve son cemaat yeri kubbelerinin üzerinde palmet şeklinde alemler bulunmakta, son cemaat yerinde ortadaki bölümü örten kubbenin üzerindeki alemin içinde "Allah" yazısı okunmaktadır. Kare kaideli, çokgen gövdeli minare, caminin batı duvarına bitişik olup kuzeyinde dışa açılan küçük bir kapısı bulunmaktadır. Mukarnaslarla desteklenen minare şerefesinin korkulukları çokgen geçmelerle oluşturulmuştur.

Bebek Camii'nde harimin kuzeye ve güney duvarlarında kapı ve mihrabın iki yanmda birer, doğu ve batı duvarlarında ise ortada birer olmak üzere, sivri hafifletme kemerleri bulunan, dikdörtgen altı adet pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerin üzerinde eksedralar arasında, kubbeyi taşıyan sivri kemerlerin içinde alçı içlikli, ortadaki daha büyük tutulmuş sivri kemerli üçüz pencereler ve üstte kasnakta yine sivri kemerli, alçı içlikli on altı pencere ile cami aydınlatılmıştır.

İkisi harim duvarının köşelerine oturtulmuş toplam altı paye ile taşınan son cemaat yerinin yan bölümleri, küçük kaş kemerli mermer korkuluklarla çevrelenmiş seki şeklindedir. Son cemaat yeri 1991'de camekânla kapatılmıştır. Sade bir görünüme sahip olan caminin dış cephelerinde minik palmetler ve rozetlerle hareketlilik sağlanmıştır.

Yapının içinde, kubbe içi, eksedralar, pencere çevreleri kalem işi tekniği ile yapılmış bitki motifleriyle bezenmiştir. Mihrap, dış cephede sathi bir niş şeklinde belirtilmiş, içeride ise klasik kompozisyonda düzenlenmiştir. Düz silmelerle çevrelenmiş, mukarnas kavsaralı ve ayet kitabeli mihrap, üstte bitki motifleriyle bezemeli bir taç ile sonuçlandırılmıştır.

Minber, oymaları ve kemerleriyle oldukça hareketli bir görünüme sahiptir. Harim bölümüne girilen kapının iki yanında ahşap korkuluklarla çevrilmiş iki ayrı bölüm bulunmakta ve bu bölümlerden soldakinclen yine ahşap merdivenle üst mahfile çıkılmaktadır. Vaaz kürsüsü de minber gibi ahşap ve kahverengi boyalıdır. Kasnaktaki on altı pencere içten firuze renkli düz camlarla renklendirilmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 124; H. R. Ayyıldız, "Bebek", *İSTA,* V, 2329-2330; C. Germiyanoğfu, "Bebek", *İSTA,* V, 2326-2329; H. Göktürk, "Bebek Camii", *İSTA,* V, 2332-2333; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 10-11; Yavuz, *Mimar Kemalettin,* 104-107.

HAKAN ARLI

BEBEK KASRI

Bir zamanlar Bebek Bahçesi'nde yer alan kasır.

Evliya Çelebi ve vakanüvis Küçükçelebizade Asım Efendi, Bebek Bahçesi'nde inşa edilen en erken kasrın banisi olarak I. Selim'i (hd 1512-1520) göstermektedirler. 16. yy'm ikinci yarısı ve 17. yy boyunca ihmal edilen Bebek(->) semti ile birlikte Bebek Bahçesi(->) içinde bir kasır, hamam ve bir cami yapılmıştır. 1725'te inşa edilen kasır devrin modasına uygun olarak Hümayunâbâd ismini almıştır. Bu kasrın planı ve görünüşü hakkında hiçbir bilgimiz bulunmamaktadır. Bebek Kasrı ve Bahçesi'nin 1730 sonrasında, I. Abdülhamid zamanma kadar yeniden terk edildiği düşünülebilir. Cami ve kasır 1775'te ve I. Abdülhamid saltanatının sonlarında iki kez tamir görmüş, ayrıca 1784'te de, Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa, kasrı ve Bebek Camiini tamir ettirmişti; aynı yıl İstanbul'a gelmiş bulunan Fransız Elçisi Choiseul Gouffier tarafından yaptırılan Preault imzalı bir gravür ve Jouannin imzalı kopyası. 18. yyin son çeyreğinde yeniden yapılmış olan bu kasrı göstermektedir.

1849'da A. du Beaumont tarafından yapılan gravürde de Bebek Kasrı hemen aynı mimari özellikleriyle dikkati çekmektedir. Alt kat iki tarafta bahçe duvarlarıyla uzatılmış ve kasrın çevresiyle bir uyum sağlanmıştır. Sahilden veya uzaktan görülebilecek yerlerde bulunan köşk veya sahilsarayların yan duvarlarıyla bir birlik teşkil etmek üzere düşünüldükleri. Neşetâbâd, eski Çırağan, Şerefâbâd, Beylerbeyi Sarayı(-») gibi başka örneklerde de görülür. Bu pencereli bahçe duvarının önünde, her iki tarafta birer kapı, birer de kameriye görülmektedir. Duvarın üzerinde de kafesli bir parmaklık vardır. Kasrın çatısı geniş saçaklıdır.

Kasır iki katlıdır. Alt katta ikinci dereceden odalar ve giriş holü bulunur; esas oturma mekânı ikinci kattadır. Ortada denize taşan üç sofalı büyük bir divanhane, bunun iki tarafında daha geride odalar görülmektedir. Bu denize nazır odaların arkasında da başka oda dizileri olduğunu düşünmek gerekir. Gene aynı yıllarda kasrın bir başka gravürünü hazırlamış olan Antoine-Ignace Melling(->) kasrın tümünün üç bölümden oluştuğunu ve ortadaki bölümün diğer ikisine göre bir çıkıntı yaptığını söyleyerek yalnızca resimde görülen kısmı anlatmaktadır. Bu resim ve benzerlerinden hareketle S. H. Eldem kasrın III. Selim zamanındaki durumunu bir restitüsyon planı ile göstermektedir. Planın bir esas ekseni, onun üzerinde de, başta deniz üstündeki divanhane, onun arkasında birbirini takip eden aralık ve sofalar, bunların arasında da farklı büyüklükte odalar yer almaktadır.

Bu plan şeması, eski Küçüksu Kasrı(->), Aynalıkavak Kasrı(->) ve günümüze gelmeyen Damat İbrahim Paşa'nın eski Çırağan Sahilsarayindaki Gülşenâbâd Kasrı planına tıpatıp uymaktadır. S. H. Eldem bir Alman elçilik heyetinin askeri maiyetiyle İstanbul'a gelmiş olan Gudenus'un 1740 tarihli planını Bebek Kasrı olarak tanımlamıştır. Bu planın Bebek Köşkü'ne aidiyeti kesin olarak iddia edilemese bile 18. yy başlarında yapılmış olduğu kesindir. Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı(->) selamlık divanhanesinde olduğu gibi üç sofalı bir baş mekândan sonra gelen sofa ve odalar bir eksen üzerinde simetrik olarak düzenlenmiştir. Boğaziçi'ndeki kasır ve sahilsarayların 18. yyin ikinci yarısına dek denize paralel değil de dikey olarak birbirine eklemlenen sofalar ve odalar dizisi halinde bahçe içlerine uzandıkları dönemde bu baş mekânlar divanhaneler oluyordu ve denize taşan üç sofalı odalar payandalarla taşınıyordu. Bebek Kasrının deniz cephesinin ortasında da üç kollu divanhane bulunuyordu. Bu oda tümüyle bina cephesinden ve ardından gelen bina grubundan koparılarak ileriye çıkarılmıştı.

Gudenus'un skeç planında arka bahçe çevre duvarlarıyla ifade edilmiştir. Bu bahçenin ortasında bir havuz ve havuzun karşı tarafında arka duvara yaslanmış, üç sofalı küçük bir köşk bulunmaktadır. Bu köşkün ortasında bir şadırvan, onun arkasında bir selsebil vardır. İki yanda basamaklar, giriş sahanlıkları ve

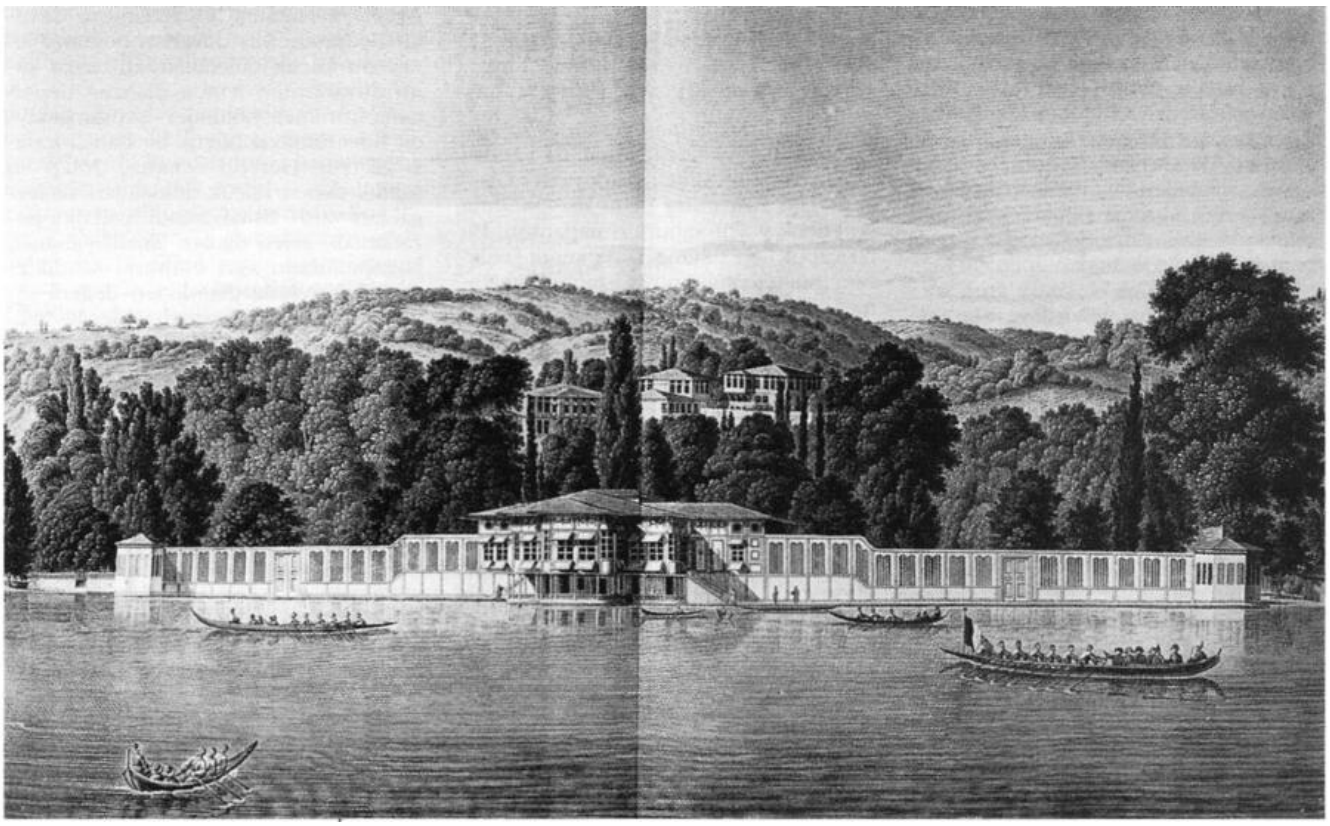

Melling'in deseninde Bebek Kasrı.
Voyage Pittoresque de Constant i nople et lires du Bospborëdan gravür, 18. **yy.**
Ara Güler fotoğraf arşivi

odalar gösterilmiştir. Bu planda gösterilen şema hem dönemin duvar resimleri, çekmece, tepsi gibi küçük sanatlarında tasvir edilen, hem de arşiv belgelerinde mekân listeleri verilen sahilsaraylara tıpatıp uymaktadır.

Her ne kadar Hümayunâbâd Kasrı'nın III. Ahmed dönemindeki plan ve cephe düzenini bilemiyorsak da Choiseul Gouffier, Preault ve Beaumont gravürlerinin, bu kasrın 1726 sonrasında az değişmiş ikinci aşamasını gösterdiği kabul edilebilir. Hem 50-**60** yıllık kısmi onarımlarda ve daha kapsamlı yeniden yapılma süreçlerinde var olan yapı iskeletinin fazla değişmeden korunduğu bilinmekte, hem de III. Ahmed döneminden kalma *Surname-i Vehbi* minyatürlerindeki Aynalıkavak Sarayı görüntüleri ile karşılaştırarak plan ve cephe düzeni için anlamlı yorumlar yapılabilmektedir. Ayrıca bugüne kadar değerlendirilmemiş arşiv belgeleri de kasrın 18. yy başı ve sonu arasında önemli bir değişiklik geçirmediğini kanıtlamaya aday görünmektedir.

Denize taşan, üç sofalı büyük bir divanhane cephesi tümüyle pencere ile kaplıdır. Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nda olduğu gibi pencereler aşağı yukarı hareket eden kapaklarla kapanır. Üst pencere kapakları gölge yapsın diye alttakilerden daha geniş mmlmuştur. Burada da arka odalarla divanhane pencereleri arasında bir fark gözlenmektedir: Arkadakilerin geleneksel ikinci sıra alçı pencereler olduğu yerde divanhane pencereleri günün zevkine uydurulmuş olabilir. Alt katın yalnız divanhane kısmı görünmektedir. Denize taşkın orta cumba, üst kattaki çıkmanın altında, yalnız ondan çok az daha küçüktür. Bu küçülme, divanhanenin diğer taraflarında da vardır ve alt kat duvar satıhları, daha doğrusu dikmelerinin, üst kata nazaran biraz içeriye alınmış olmalarındandır. Cephelerin alt katlara doğru darlaşması konut mimarimiz açısından tipiktir.

Bebek Kasrı'na ait bir başka grup gravür ve resim kasrın üçüncü ve dördüncü aşamasına işaret etmektedir. Melling' in Kandilli sırtlarından yaptığı gravür ve S. H. Eldem'in yayımladığı adı bilinmeyen bir ressamın kasrı 19. yy başında tasvir eden resminde, alt katta pencerelerin kaldırılarak üç sofalı çıkmalar hizasında bir direklik meydana geldiği görülüyor. Bu direklik denize doğru çıkıntılı bir açık divanhane biçimindedir. Melling'in gravüründe üst katta üç sofalı divanhanenin çıkmalarında köşeler yuvarlatılmışken anonim tabloda direklik ve üzerindeki salonun planının beyzi olduğu anlaşılmaktadır. Bu yuvarlak "köşe pencereleri" köşe pahları içine açılan pencerelerin daha yeni ve günün zevkine uygun bir şeklidir. Divanhane pencereleri aynı kapak sistemini korurken, "köşe pencerelerinde" kepenkler doğal olarak yapılamamıştır. Son aşama ise **19.** yy'da çok revaçta olan beyzi sofa planının Bebek Kasrı'nda da uygulanmış olduğunu kanıtlamaktadır.

Mimari dekoratif elemanlar ise ampir özellikler taşır. Bebek Kasrı'nın birinci ve üçüncü aşamalarını karşılaştırırken III. Selim zamanındaki yenileme sırasında yalnız cephe ve pencerelerin günün zevkine göre değişmiş ve divanhanenin askıya alınarak yeni bir plana göre mermer sütunlar üzerine oturtulmuş olabileceği akla gelmektedir. Buna rağmen III. Selim Kasrı'nın rıhtım ve bahçe duvarlarına göre oüartulmuş şeklinin eski köşkünkinden farklı olması, bu görüşleri zayıflatmaktadır. Divanhanenin tamamen yıkılarak yeniden yapıldığı düşünülse bile, rıhtımın ve bahçe duvarının geriye alınmış olması düşünülemez. Tek ihtimal kasrın tümüyle yıkılarak yeniden yapılması ki, bunun da pek geçerli olmadığını biliyoruz.

19- yy'da Bebek Kasrı sultanın binişleri için daha seyrek kullanılırken, daha çok reisülküttab ile Avrupalı elçilerin gizli toplantılarına mekân olmuş ve "konferans köşkü" olarak adlandırılmıştır. *Hadîkatü'l-Cevâmi'de* ise belgelerde adı daha da sık geçmekteyse de bu bilgiler kasrın mimari karakterini analiz etmemizi sağlayacak ayrıntılar içermez. Kasır Sultan Abdülmecid zamanında, henüz yeniden onanlabilecek durumda iken, 1846'da yıktırılmıştır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, İst., 1976, s. 314; İnciciyan, *İstanbul,* 116; Erdoğan, *Bahçeler,* 182; M. Erdoğan, *Lale Devri Baş Mimarı KayseriliMehmed Ağa,* İst., 1962, s. 30; M. Tayı-ip Gökbılgm Boğaziçi[1]. *İA,* II, 677-678 *İSTA,* V. 2326-2341; Eldem. *Köşkler ve Kasırlar,* II, 289-307.

TÜLAY ARTAN

BEBEK VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Şirket-i Hayriye'nin 55 baca numaralı vapuru olarak yapıldı. Şirket, İskoçya'da, Glasgow'daki Armstong gemi tezgâhlarına iki küçük yolcu vapuru ısmarlamıştı. Bu iki vapur inşa edilmiş, ama kendi başlarına İngiltere sularından İstanbul limanına kadar gelmeleri sakıncalı, hattâ imkânsız görüldüğü için, parçalar halinde bir şilebe yüklenerek yola çıkartılmıştı. Bu parçalar, Hasköy Tersanesi'nde birleştirilecekti. Ama şilep yolda batınca, iki vapurun parçaları da yok oldu.

Firma bu iki vapurun yerine hemen yenilerini yaptırıp göndermeyi kabul etti. 55 numaralı Bebek ile eşi 56 numaralı Göksu 1905'te inşa edildi ve aynı yıl İstanbul'a getirtilip hizmete kondu. İki vapur da şirketin en küçük vapurlarından olup 65 grostonluktu. 21 m uzunluğunda, 4,8 m genişliğindeydi. 1,8 m derinliği vardı. Buhar makinesi 150 beygirgücündeydi, tek uskurluydu. Saatte 8 mil yapıyordu. Boğaz'da, posta seferlerinden çok karşılıklı iki yaka arasında çalıştırıldı. 9 Kasım **1963**'te hizmet dışı bırakıldı, 27 Temmuz 1967'de sökülmek üzere satıldığı zaman **62** yıllık bir tekneydi.

Ayrıca, yine Şirket-i Hayriye'nin, 1857' de İngiltere'de inşa ettirdiği 8 baca numaralı, 288 grostonluk, yandan çarklı aynı adı taşıyan bir vapuru daha vardır. Bu vapur sefere başladıktan bir yıl sonra hizmet teknesi haline getirilmiştir.

ESER TUTEL

BEDESTEN ESNAFI

"Bedesten hâcegileri", "bezzazistan hâcegileri" de denmiştir. Sûk-ı Sultanî, İç Bedesten veya Bedesten-i Atik denen, Kapalıçarşı'daki büyük bedestenle, Sandal Bedesteni'nde cevahir, kürk, ipekli, halı, porselen vb değerli eşya alım satımıyla uğraşan eski İstanbul esnafıdır, Osmanlılar döneminde kentin ticari ve sosyal yaşamında bedesten esnafı belirleyici bir rol oynamıştır.

İstanbul cihetindeki Bedestan-ı Atik ve Bedestan-ı Cedid (Sandal Bedesteni) ile Galata tarafındaki bedesten, kent ölçeğinde en pahalı alışverişlerin yapıldığı, değerli malların ve antikaların pazarlandığı çarşılardı. Buraların esnafı ise zenginlikleri yanında iş ilişkilerini ve dayanışmalarını örnek düzeyde geliştirmiş bir grup oluşturmaktaydı. Bedesten esnafıyla aynı grupta sayılabilecek esnaf kesimleri, Kapalıçarşiya bağlı diğer hanlarda yerleşmişlerdi. Bu zümreler, üretici-imalatçı olmayıp sermaye ile iş yürütmekte, kazancı yüksek alım satımlar yapmaktaydılar. Saray ve zenginlerle de yakın ilişkileri vardı. Bu nedenle de ayrıcalıklı konumdaydılar.

Bedesten esnafının yerleşim yeri olan bedestenler, Fatih Vakfiyesi'nde Ayasofya Camii'ne vakfedilmişti. Cevahir Bedesteni, dış duvarları boyunca sıralanan küçük dükkânlardan başka kaim duvarlarının içinde mahzen denen daha korumalı bölümleri kapsamaktaydı. Bina tümüyle büyük bir banka kasası gibiydi. Her bir esnafın, dolap ve sandık denen küçük dükkânları ve tezgâhları vardı. Esnaf, kendi mallarını pazarlamak, gelen malları almak yanında, İstanbulluların ağzı mühürlü sandıklar ve çekmecelerle getirdikleri değerli eşya ve paralarını da mahzenlerde belli bir ücret karşılığında saklamaktaydı. Bu açıdan, Cevahir Bedesteni bir bakıma İstanbul'un biricik banka kasası, buradaki esnaf da güven duyulan emanetçilerdi. Burada saklanan mal veya paranın sahibi öldüğünde, mirasçısız ölenlerin bıraktıkları, kamu hazinesine verilir ya da kanıtlanamazsa esnafa kalırdı.

Bedesten esnafının çalışma düzeni ve burasının işleyişi de ilginç özellikler taşımaktaydı. Binanın, İnciciler, Halıcılar, Sahaflar, Zenneciler ve Dolancılar kapıları, çıkışlardaki diğer işkollarının adlarını almıştı. İçerideki dolap denen dükkânlar, sağlam ve kaim ahşap malzemeden yapılma, yarısı yukarıya, yarısı aşağıya açılan iki kepenkli, oyma hücreleri, taşınabilir câmekan ve sandıkları içeren, tahtadan levhaları bulunan küçük mekânlardı. Sandık denen tezgâhlar ise portatif olup bedestenin içinde ve dışında birbirinin yanma ve üstüne sıralanarak her gün açılır, akşam her esnaf san-

Günümüzde Sandal Bedesteni'nden bir görünüm (solda) ve Cevahir Bedesteni'nde satılan bazı değerli eşyalar (üstte).
Fotoğraflar Hazım Okurer, 1993

dığını kapatarak bedesten içindeki yerine koyardı. Bedesten, İstanbul'un öteki çarşılarından farklı olarak sabahları geç açılıp öğleden sonra üç kapısı kapatılır, Kuyumcular Kapısı ise günbatımmdan yarım saat önce bekçilerce kilitlenirdi. Geç açılma nedeni, hâcegi denen esnafin zengin oluşlarından ve güvenlik açısmdandı. Diğer esnaf zümreleri, sabah karanlığında işlerine koşarlarken hâcegiler geç gelirler ve gelenek uyarınca kapı önünde yapılan bir duadan ve uyarıdan sonra içeri girerlerdi. Esnaf, kuşluk vakti İnciciler Kapısı önünde toplanır, kapı çalınır ve "buyurun duaya" diye bağırılırdı. Kapı açılıp herkes dolabının önünde durduktan sonra bekçibaşmdan bir sonraki kıdemde olan ve duacı denen bölükbaşı, padişah ve İslam askeri için dua eder, "selâten tüncinâ" okurdu. Ardından "Tavcılık yapılmayacak, mal kapatılmayacak, kefilsiz mal alınıp satılmayacak" derdi. Bundan sonra haraç mezat işlemi başlardı. Pek nadir ve pahalı parçalar, perşembe günü artırmaya konurdu. Tellallar, artırma sonunda mal sahibinin onayını alarak malın kesin satışını yapar ve yüzde yarım tellaliye alırlardı. Öğleden sonra bedestenin üç kapısı kapanır, yalnız İnciciler Kapısı akşamüzerine kadar dışarıdaki kuyumcuların ve bedesten esnafının sandıklarını getirip koymaları için açık tutulurdu. Geç açıp erken kapamanın bir nedeni de bedestenin yapısı gereği loş oluşu ve gün ışığı azken içeride alım satım olanağının bulunmamasıydı. Ayrıca burada ateş yakmak, mum, kandil, şamdan bulundurmak, çubuk içmek vb yasaktı. Çalışma saatleri günün en hareketli saatlerinde tutularak bir baskın ve soygun olasılığı da önlenmiş olmaktaydı.

Bedesten kapanınca içeride kalan bölükbaşı ve yamağı, ellerinde kaim sopaları ve tabancaları ile arama yaparlar, sonra sabaha kadar bekçilik ederlerdi. Evliya Çelebi, İç Bedesten esnafını anlatırken 70 bekçi, 200 tellal, 300 hamal; Sandal Bedestenimde de 70 tellal ile 50 bekçi ve 300 hamal bulunduğundan söz eder. Bu sayıların abartıldığı kuşkusuzdur. Bedestende 12 kişilik bir bölükbaşılar (pasban-bekçi) kadrosu vardı. Bunlar, müzayedelerde münadilik de yapmaktaydılar. Saraydan verilen beratla bölükbaşı olurlardı. "Nanpareci" ve "küçük ağa" denen iki amirleri olup hepsi kendi aralarında müteselsil kefil idiler. Bir bölükbaşı ölünce yine kendi kefaletleriyle bir yenisini seçerler, bunun için de berat alınırdı. Ayrıca 12 seyyar tellal vardı. Bunlar, dışarıya tereke mezatlarına, kassamlık müzayedelerine de çıkmaktaydılar. Bunlar da beratlıydılar. Bölükbaşılar ve tellallar bedestende çalışmakla birlikte bedesten esnafından sayılmazlardı. Buna karşılık parasal güvence göstermek zorundaydılar. Tellallar, hâcegiİerle satıcı veya alıcı arasında aracılık yaparlardı. Konaklara, saraya, zengin evlerine eşya götürür, oralardan eşya alır getirirler, iki taraf arasında pazarlığı yürütürler ve alım satımı gerçekleştirirlerdi. Kimi zaman esnaftan, tellala bir mal verip satılığa çıkaranlar da olurdu. Kendi namlarına mal alıp satmaları yasak olan tellallar, bedesten çevresinden uzakta da çalışamazlardı. İş alanları bedesten ile esir pazarı, at pazarı ve hanlarla sınırlıydı.

Evliya Çelebi, bedestenin Kuyumcular Kapısı üzerindeki kartal tasvirinin esnafa "Kazandığınız vahşi kuş gibi bir anda uçup gider, kazancı evcilleştirin ve tutmayı bilin!" öğüdünü hatırlattığını yazar. Gerçekten de hâcegiler para tutmasını bilen akıllı tüccarlardı. Her birinin yüklü sermayeleri vardı. Ayrıca İstanbul'a gelen en değerli eşya mutlaka bunların elinden geçerdi ve yüzyıllarca İstanbul'un antika pazarını ellerinde tutmuşlardı (bak. antikacılık). 17. yy'a değin hâcegiler, mallarının ve paralarının hesabı bilinmez olmakla birlikte, olgun ve dürüsttüler. Devlet adamları ve saray halkıyla ilişkileri olduğu için özel saygınlıkları vardı. Devlet adamları bunların dolaplarına uğrayıp amberli kahvelerini içerler, yeni gelen güzel şeyler varsa alırlardı. Esnaf ile bunlara yardımcılık edenler, yaklaşık 300 işyerinde 400-500 kişilik bir zengin kesim oluşturmaktaydılar. Lüks mal ithalatı ve ihracatı da yapan esnaf arasında köle ticaretiyle ilgilenenler, en pahalı köleleri alıp satanlar veya bunları saraya, sadrazama sunup birtakım çıkarlar sağlayanlar da vardı. Mücevherciliği, pahalı ithal kumaşçılığı, inci ticaretini, ipek, sim ve sırma alım satımını iş edinen bedesten esnafı, aralarındaki az sayıda gayrimüslimle birlikte kentin en zengin kesimini oluşturmaktaydılar. Boğaziçi'nde sayfiye yaşamına öncülüğü bedesten esnafının yaptığı bilinmektedir.

Kendi aralarında çok sıkı ve güvenilir bir işbirliği sistemi geliştiren bedesten esnafının bir avarız sandığı da vardı. Kentin bir başka semtinde, hattâ bedesten içinden ve çevresinden başka bir yerde işlerini sürdürmeleri güvenlik açısından olanaksız olduğu için, dayanışmaya ve örgütlenmeye önem vermekteydiler. 16. yy'da İstanbul'a gelip yerleşen Yahudi, Ermeni, dönme, Anadolulu, Acem (İranlı) kökenli hâcegiler arasındaki etnik ve dinsel farklılıklar, dayanışmalarına engel olmamaktaydı. Sandal Bedesteni'ndeki esnafın çoğu ise Sakızlı Rumlar ve Latinlerdi. Bunlar, kendi adalarından getirdikleri sandal denen kumaş türleri ile diğer dokuma-ürünlerini satarlardı. Yedikule'de oturan Karamanlıların bedesten esnafıyla iş ilişkileri vardı. Bunlar imal ettikleri kuyumculuk işlerini, ayrıca Karamanlı kadınların evlerde işledikleri nakışları, bedesten esnafı aracılığıyla pazarlamaktaydılar. "Koltukçu" ve "oturakçı" denen aracı esnaf da mezat ve müzayedelerde pey vurarak aldıkları değerli öteberiyi bedesten esnafına belli bir kâr koyarak devrederlerdi. Fakat daha sonra "çıkışma" denen yöntemle müşteriyi kandıran, esnafın, koltukçu veya oturakçımn, tellalın ortak çıkarlarına hizmet eden alışverişler yaygınlaştı. Bu yüzden, 1838'de bedesten esnafı ve onlara aracılık edenler sıkı takibe alındılar. Suçüstü yakalananlar kadı önünde yargılandı. Bu tarihten sonra tüm bedesten esnafının müteselsil kefaleti öngörülmüştür.

Bedesten esnaflığının 19. yy ortalarına doğru eski değerini yitirmeye başlamasının asıl nedeni, Batı'da sanayi devrimi ile gerçekleştirilen büyük ilerlemeydi. Üretimin sertleşmesi ve yüksek kalitesi,

esnafın iş alanını salt antikacılığa yöneltirken, bankacılığın İstanbul'a da gelmesi ve "kaime"nin (banknot) ortaya çıkması bedestenin yüzyıllardır süregelen banka ve emanetçi konumunu sarstı. Giderek işlerin kötüye gitmesi ise bu esnaf kesiminin, geleneksel iş ahlakını bir tarafa bırakıp hile ve aldatmacaya yönelmeleri sonucunu getirdi. Sandal Bedesteni ise uzun yıllar kapalı kaldıktan sonra 1914' te İstanbul Belediyesi'nce mezat salonu yapıldı. Bu son dönemde esnaf, aldığının da sattığının da gerçek değerini tam bilmeyen, ama kandırma yöntemlerini uygulamakta başarılı, dindar ve baba sevecenliğinde gözüken, çok ucuza alıp çok pahalıya satmayı amaç edinmiş kişilerdi. Son hâcegiler, çember sakallı, abani sarıklı, kürklü, kerrakeli. kibirli bir kesimdi. Örgütleri ise "Bedesten-i Atik ve Cevanib-i Erbaası Esnaf Loncası" adını taşımaktaydı. Esnaf arasında kimisi şaldan, ipekten, kimisi porselenden, çoğu halıdan iyi anlamaktaydı. Fakat, Avrupa'dan gelen eşya konusunda hepsi bilgisizdi. Ellerine geçeni birbirlerine göstermemeye çalışırlar, dışarıya satmayı amaçlarlardı. Zorba asker ocaklarının kapatılması, Tanzimat döneminde (1839-1876) kent güvenliğinin geniş ölçüde sağlanması ile İstanbul'un her tarafında ve özellikle Beyoğlu cihetinde antikacı dükkânları açılınca hâcegilerin işleri büsbütün bozuldu. Mal sahibi adına sattırdıklarından tellalla anlaşıp bir miktar düşük göstererek haksız kazanç sağlamaktan bile çekinmeyenleri vardı. Bunun için tellal ile hâcegiler arasında "çift harçlı", "hatunlu" gibi ilginç parolalar kullanılıyordu. Nihayet, 19. yy in ikinci yarısında bedesten neredeyse terk edilmiş duruma geldi. Son birkaç hâcegi tipi, yine de 1920'lere değin eski geleneğin temsilciliğini sürdürmüşlerdir.

İstanbul'a özgü bir esnaf geleneğini yüzyıllarca yaşatan bedesten hâcegileıi ile ilgili olarak Osmanlı tarihine yansıyan ilginç bazı olaylar tespit edilmektedir. Örneğin, bozulma döneminin ilk evresinde hâcegilerin, kuyumcular ve sarraflar gibi, altın ve gümüş paraları torpilleyip veznini 1 buğday, 2 buğday, hattâ daha fazla azalttıktan sonra "Bir buğday noksandan bir şey anlanmaz!" diyerek piyasaya sürmeleri yakınmalara neden olmuş, III. Mustafa (hd 1757-1774) bedesten kethüdasına ve sarraflara yasaklama fermanı göndermişti. 1687' deki bir zorba ayaklanmasında ise yeniçerilerin Kapalıçarşı'ya ve bedestene yağma amacıyla girmeleri üzerine dolabı soyulan hâcegi Şerif Ağa, bir sırığa yeşil kumaş bağlayıp esnafı arkasına katmış, karşıt hareketin güçlenmesini sağlamıştı. *Mür'i't-Tevarih'te* yazdığına göre ise bedesten hâcegilerinden Tahir Çelebi, cevahir değerini belirlemede uzmandı ve kuyumcubaşı atanmıştı. Serveti tüm İstanbul'da konuşulan Tahir Çelebimin konağı ve yalısı, çok sayıda cariyesi, kullanımı helal ya da haram binbir çeşit eşyası vardı. Konağının donanımı vezirleri kıskandıracak biçimde lükstü. 1769' da ise bedesten tellallarından sözde seyyid Hüseyin, bir beygire binip etrafına yeşil sarıklı birçok rezil toplayarak 700-800 kişilik bir kalabalıkla gayrimüslimleri, Yahudileri yakalayıp soymuş, pek çoklarını bu gözü dönmüş kalabalığa öldürtmüştü. Bu olayda, sur dışında toplanan cesetlerin sayısı 28 olarak saptanmıştı. 1776'da sürgüne gönderilen ünlü yobaz zorba Mardinî Şeyhin, bir bedesten esnafınca saklanan parasının 60 kese olduğu anlaşılmıştı. 1846'da vârissiz ölen Mekkizade Asım Efendimin ise bedesten esnafındaki emanet serveti 40.000 kese olarak ortaya çıkartılmıştı.

İstanbul'a gelen yabancı gezgin ve araştırmacıların bedestenlere ve buralardaki esnafa ilişkin gözlemleri de önemlidir. **16.** yy'da İstanbul'a gelçn N. de Nicolay, bedestendeki dükkânların ziynet eşyası ve kürklerle dolu olduğunu, bir kürkün 80-100 dukaya alınabildiğini, bunun Avrupa'ya göre çok ucuz bir fiyat sayıldığını, altın gümüş işlemeli kumaşların, nefis marokenlerin, firuze işlemeli kemerlerin, cumadan başka her gün öğleden sonraya kadar satıldığını yazar. M. Baudier ise zengin esnafın, kıymetli mallarını önlerindeki küçük masalara dizdiklerini, bu esnafın kazançlarının, ödedikleri yıllık verginin çok yüksek olmasından anlaşıldığını, burada genellikle mücevherat ve kıymetli kumaşlar pazarlandığını, kuyumcuların ise bedesten dışında duvarlar boyunca sandıklarını açtıklarını ve yüksek vergi ödediklerini açıklar. Du Loir de 17. yy ortasındaki durumu, aynı tespitlerle aktarır. J. Maurand, 1544'te gezdiği bedestenin salı. çarşamba, perşembe günleri açık olduğunu, dünyanın dört yanından getirilmiş malların burada satıldığını, kapıların açıldığı meydanlarda ise diba, sırmalı kadife, sepuşlar, mendiller, keseler ile ipek örtülerin pazarlandığım yazar. 17. yy başında, Polonyalı Simeon, bedestenin dört kapısının, kuyumculara, esir pazarına, kitapçılara, fincancılara ve kavukçulara açıldığını bildirir. İnciciyan, Cevahir Bedesteni'ndeki Hint kumaşları ve mücevherat dolu dolapları, hâcegîleri; Kuyumcular Kapısı önünde altın, gümüş ve cevahir; Oturakçılar Kapısı önünde hazır giysi; Sahaflar Kapısında kitap; Dolancılar Kapısı'nda da özel olarak yapılmış değerli giysiler satıldığını anlatır.

Günümüzde Cevahir Bedesteni, turizme yönelik, antika ve hatıra eşyası satan çok sayıda dükkânıyia İstanbul'un tarihten gelen zenginliğini yansıtan özgün bir satış merkezidir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 617 vd; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 295; İnciciyan, *İstanbul,* 33 vd; *Mür'i't-Tevarih.* II/A, 60-62, III, 42; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 32-33; Mantran, *İstanbul,* I-II; Nicolas de Nicolay, *Les navigations, pérégrinations et voyages facits en la Turquie (1561),* Anvers, 1577, s. 114; Jérôme Maurand, *Itinéraire de Jérôme Maurand 1554,* Paris, 1901, s. 336-337; Michel Baudier, *Histoire générale du serrait et de la cour du grand seigneur des Turcs,* Paris, 1626, s. 10; Du Loir, *Les voyages du sieur du Loir (1640-1641),* Paris, 1654, s. 55; Joseph Pitton de Tournefort. *Relation d'un voyage du Levant,* I, Paris, 1717, s. 514-515; Osman Ergin, "Bedesten", *İA.* II, 440-442; (Ergin), *Mecelle,* I, 790-808; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 187-191; Büngül, *Eski Eserler,* 45-56~

NECDET SAKAOĞLU

18. YY'DA BİR BEDESTEN HÂCEGİSİNİN YAŞAMI

Bezzazistan hâcegilerinden es-Seyyid Tâhir Çelib ... kendü nefsi için yüzelli kise sarf edüb bir âli yalı binâ ve mümtaz reftarlu kırk elli civan iç oğlanı hüddam istihdam ve mümtaz ve müşteha reftarlu cevâri intihab ve tuhaf ve tefariki mefruşat ve libas ve envai saz ve söz ve her cins zevkiyâtı ihzar ve icra ve ilândan tahâşî etmez bir mukarrib olmağla bazı harîs-i dünya olanlar intisab için ve bazı ehl-i ırz ricâl-i devlet câhını muhafaza ve mukarribe mukarrib olmak için bu'd mesafeden kati-nazar edüb tahsil-i kurb sevdası ile seksener yüzer kise masraf ile kırk elli aded yalı tarafeynine binâ olundukda bir çarşu lâzım deyü bir cami ve bir hamam ve vâfir dekâkin vakfa müsakkafat olarak inşâ ettirdikten sonra dükkânlar kıymetli olmaya revaç vermek için diyerek leylen ve neharen dükkânlar küşâde ve şehr-âyîn veçhi üzre şümû ve kanadil ile tezyin ve esnâf-ı sazende ve ahbab-ı nâzende ve hayâl-baz ve hokkabaz ve canbaz ve zorbazlar ve hürde retarlu rakkaslar, şirin-zebân, bârîk-miyân âfet-i cân fithe-i cihan köçekler içtimâini istimâ' edenler kayık kayığa gecede bir iki bin kayık, kimi serhoş kimi ayık süfehâ meskeni olub kebâir-i ma'dûdeyi ilân etdikleri sem'-i hümayuna ilka ve kırk günden berü olan fısk u fücuru iymâ olunmağla Padişâh-ı Âlem-penah ve dil-âgâh müfessika olan birkaç dükkânı külliyen hedm ve cem-'iyeti perişan ve nehy-i anil-münker kıldıkda Tâhir Ağa'nın enfî rağm olmakla yalıyı terk ve Ayasofya kurbünde olan hanesine nakl etdikte Ayasofya tevliyeti sebebine vakfa sâ'î güne halka ettiği zarardan peyda olan şerer-i âh-ı mazlûmân tesir etmekle konağı muhterîk olub Yeşillioğiu Sarayı kurbüne haremi ve menkûlât makûlesi eşyası nakl olunmuş idi. Şerâre-i âh ona dahi isabet etmekle menkulâtı dahi yanub kül olup âlım yabanda kalmadığı zahir ve Paşabağçesi yalıları tâhir ve Tâhir ahvali bahir oldu.

Mür'i't-Tevarih, II/'A, 60-61

BEDEVİ ÂSİTANESİ

bak. EBURRIZA TEKKESİ

BEDEVÎLİK

İslam tarikatı. Mısır'ın Delta bölgesinde, Tanta kasabasında Seyyid Ahmed Bedevî (ö. 1276) tarafından 13. yy'rn ikinci çeyreğinde kurulmuştur. Aslen Magribli olan Ahmed Bedevî küçük yaşta ailesiyle Mekke'ye göç etmiş, daha sonra Mısır'a geçmiş, kendisinde tasavvufa eğilim baş gösterince Irak'a giderek Abdülkadir Geylanî ile Ahmed Rıfaî'nin türbelerini ziyaret etmiş, dönüşte Şam üzerinden Mısır'a gelerek Tanta'da yerleşmiştir. Kendisine "Bedevî" lakabının, Kuzey Afrika bedevileri gibi yüzünü peçe ile örttüğü için verildiği rivayet edilir. Mürşidinin adı bazı silsilenamelerde Şeyh Hüseyin bin Ali, bazılarında ise Şeyh Bedreddin Hasan Mağribî olarak geçer.

Seyyid Ahmed Bedevi'nin son derecede cezbeli bir meşrebe sahip olduğu, devamlı riyazat ve mücahede içinde yaşadığı, zaman zaman evinin damında yüzünü Mısır'ın kızgın güneşine vererek bir tür çile çıkardığı bilinmektedir. Daha sonra bu tarikatın bazı mensupları arasında da sürdürülen bu âdetten ötürü Bedevîliğe "Sutuhiyye" de (sutuh-dam) denilmiş, ayrıca pirinin adından dolayı "Ahmediyye" olarak 'da tanınmıştır. Seyyid Ahmed Bedevî, coşkun kişiliği, kerametleri, ayrıca Haçlı ordularına karşı koyması ile Mısır halkının gönlünü fethetmiş, vefatından sonra, tarikatın ayin ve erkânını düzenleyen başhalifesi Salih Abdülâl (ö. 1332) tarafından, Tanta'daki türbesi etrafında inşa ettirilen külliye Bedevîliğin merkezi olmuştur. Memluk döneminde Mısır'da büyük bir nüfuz kazanan Bedevîlik Osmanlı döneminde on iki ana kola ayrılmış, bunlar arasında özellikle Halebî ve Beyyumî kolları geniş bir alana yayılmıştır.

Bedevî tarikatı, ana hatları itibariyle Sünnî akidelerine aykırı olmamasına rağmen, Seyyid Ahmed Bedevi'nin kişiliğinden tarikatın mensuplarına ve ayinlerine intikal etmiş olan cezbe yüzünden zaman zaman ulemanın tenkidine uğramıştır. Gerçekten de Bedevî ayinleri -özellikle Mısır'da icra edilen biçimiyle- katılanların, coşkularını feryat ederek, icabında yerlerde yuvarlanarak ifade etmeleri, zikrin temposuna el çırparak (telkin-i müşebbeke) eşlik etmeleri ile şaşırtıcı bir görünüm arz etmektedir. Muhtemelen bu ifade biçimlerinin temelinde Mısır'ın, dolayısıyla da Afrika'nın yerli kültürü yatmaktadır. Nitekim Seyyid Ahmed Bedevi'nin Mısır halkı arasındaki popülaritesi. Bedevîliğin de özellikle Nil Vadisi'ndeki köylüler (fellahlar) arasında yayılması birçok yerel âdetin tarikatın bünyesine sızmasına sebep olmuştur. Mısır'da daha ziyade kırsal kesimlerde rağbet gören Bedevîlik özellikle sosyal dayanışma ve zikir coşkusu ile toplumu etkilemiş, gündelik hayata ilişkin hususlarda yönlendirici olmuş, buna karşılık -yine Kuzey Afrika kökenli Şazelîlikten farklı olarak- entelektüel boyutu fazla gelişmemiştir.

Bedevîliğin İstanbul'da yerleşmesi,

Seyyid Ahmed Bedevi'nin istiflenmiş adım ve Bedevî tacını içeren levha (tarihi: 1262/1845-46, hattatı: Rıfaîliğin Keyyalî kolundan Şeyh Mehmed Sırrı Vahdeti Efendi).
M. Baba Tanman fotoğraf koleksiyonu

Ortadoğu ve Kuzey Afrika kökenli diğer "kıyamî" tarikatlar gibi, nispeten geç tarihlerde gerçekleşebilmiştir. Osmanlı başkentindeki en eski Bedevî tekkesi Kasımpaşa'da, Hacıahmetefendi Mahallesinde, Eburrıza Şeyh Mehmed Şemseddin Efendi (ö. 1740/1741) tarafından 18. yy'ın ilk çeyreğinde tesis edilen Eburrıza Tekkesi'dirĞjO. Yakınında yer aldığı Halvetî-Uşşakî Âsitanesi (Hüsameddin Uşşakî Tekkesi) ile yakın ilişkiler kuran Eburrıza Tekkesi Bedevîliğin İstanbul'daki merkezi (âsitanesi) olmuş, ayrıca bir tahmine göre Uşşakîliğin, Nakşibendîliğin ve Bedevîliğin karışımından "Eburrızaî" adında tali bir kol teşekkül etmiştir.

Eburrıza Tekkesi'nden sonra, 19. yyin başından itibaren İstanbul'da y'edi tane daha Bedevî tekkesi tespit edilmekte; tarikatların ilgasında (1925) toplam sekiz adet Bedevî tekkesinin faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Söz konusu tekkeler, kuruluş ya da başka bir tarikattan Bedevîliğe intikal ediş tarihlerine göre şu şekilde sıralanabilir: Üsküdar'da Tabaklar Mahallesinde, 18. yy'm 3- çeyreğinde Nakşibendîliğe bağlı olarak tesis edilen, 1812 civarında Bedevîliğe bağlı olarak ihya edilen Hasib Efendi Tekkesi; Kasımpaşa'da, Küçükpiyale Mahallesinde 1828 civarında tesis edilen Arapzade Tekkesi; Kocamustafapaşa'da. Alifakih Mahallesi'nde 1840 tarihli Ağaçkakan Tekkesi(->); Beylerbeyi'nde, Abdullahağa Mahallesinde 1854'te kurulan Hüseyin Efendi Tekkesi; Çengelköy'de 1866 tarihli Ahmed Efendi Tekkesi; Eyüp'te Islambey Mahallesi'nde, aynı adı taşıyan, 1519 tarihli mescide meşihat konmak suretiyle 19. yy'm üçüncü çeyreğinde tesis edilen İslam Bey Tekkesi; Beylerbeyi'nde, Küplüce yolu üzerinde 1883'te Halvetîliğe bağlı olarak kurulan ve 19. yyin sonlarında Bedevîliğe intikal eden Tımariye (Hamil Efendi) Tekkesi. Bu yapılardan Hasib Efendi, Ağaçkakan ve Tımariye tekkeleri tamamen ortadan kalkmıştır. Eburrıza ve Arapzade tekkelerinin yerinde, son yıllarda betonarme olarak yeniden inşa edilmiş türbeler bulunmaktadır. Hüseyin Efendi ve Ahmed Efendi tekkelerinin bazı bölümleri çok harap durumda günümüze ulaşabilmiştir. İslam Bey Tekkesi ise mamur olup cami olarak kullanılmaktadır, istanbul'daki Bedevî tekkelerinin banileri ve şeyhlerinin büyük çoğunluğunun Mısır ya da Suriye kökenli oldukları görülmektedir.

Uzak ve farklı kültür çevrelerinden İstanbul'a intikal eden diğer tarikatlar gibi, Bedevîliğin de bu şehirde kökieşmesiyle belirli bir üslup değişikliği geçirdiği gözlenir. İstanbul'daki Bedevî tekkelerinde bu tarikatın anavatanından getirdiği birtakım temel özellikler ve kültür çeşnileri sonuna kadar korunmuş, ancak ayinler, koreografi ve musiki açısından, Mısır'dakinden daha düzenli ve estetik bir nitelik kazanmış, ayrıca teşrifat ve kıyafet gibi hususlarda da her şeye damgasını vuran imparatorluk başkentinin üslubu benimsenmiştir. Bu değişimi mümkün kı-

lan şüphesiz, İstanbul'da tarikatlar arasında -manevi ve kültürel açıdan- var olan ilişkilerin zaman içinde şekillendirdiği, âdeta "tarikatlar-üstü" bir nitelik arz eden İstanbul tasavvuf kültürünün gücü olmuştur. Eburrıza Tekkesi ile Lîşşakî Asitanesi arasında teşhis edilen bağlantı bu hususta dikkate değer bir ipucu oluşturmaktadır.

Diğer taraftan Bedevîliğe özgü bir zikir türünden eski İstanbul argosuna intikal eden ve "üst üste, sıkışık durumda olmak" anlamına gelen "Bedevî topu" tabiri, bu tarikatın profan şehir kültürünü bile etkilediğini kanıtlamaktadır.

Bibi. A. le Chatelier, *Les Confréries Musulmanes du Hedjaz.* Paris. 1887, 182, vd; L. Petit, *Les Confréries Musulmanes,* Paris, 1899, s. 14-15; E. W. Lane, *The Manners and Cıustoms of the Modem Egyptians,* London, 1908 (2. bas.), s. 461-462; O. Littmann, *Ahmed il-Bedawt: ein Lied auf den ägyptischen National heiligen,* Wiesbaden, 1950; "Bedevî Tarikatı Tekkeleri", "Bedevî Topu", *İSTA,* V, 2364-2365; "Bedevi". "Bedevi Topu", Pakalın. *Tarih Deyimleri.* I. 191-192; G. C. Anawati-I. Gardet. *Mystique Musulmane,* Paris, 1968, s. 69; S. Trimingham, *The Sufi Orders in İslam,* Oxford, 1971, 79-80; M. Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi,* İst., 1985, s. 281-282; İ. Z. Eyüboğlu, *Günün Işığında Tasavvuf, Tarikatlar, Mezhepler Tarihi.* İst., 1987, s. 180-181.

M. BAHA TANMAN

Zikir Usulü ve Musiki

Rrfaîlikte, Kadirîlikte ve Sa'dîlikte olduğu gibi Bedevîlikte de zikir usulü olarak "kıyamî", yani ayakta gerçekleşen zikir şekli benimsenmiştir. Zikir sırasında toplu halde ilahiler, zâkirlerce de kasideler okunarak musiki icra edilirdi. Ancak, Bedevîliğe özgü bir zikir usulü de vardır, buna "Bedevî topu" denir. Bu tür zikirde, karşılıklı iki sıra halinde dizilen dervişler "Hây Esması" okuyarak kıyam zikrine devam ederlerken, ortada bulunan şeyh, ellerini başının üzerinde birbirine vurarak herkesi kendi etrafında toplanmaya davet eder. Bu sırada zâkir. ilahiler hangi makamda ise o makamda sala okumaya başlar, "Yâ Resulallah" dediğinde, esma "Yâ Hây" diye değiştirilir. Ayaklar yerden kesilmeden, dizler kırılarak salanın sonuna kadar böylece zikredilir, şeyhin "İllallah" demesiyle bu tür zikir biter ve zikre katılanlar yeniden iki sıra haline gelirler. Sıraların karşılıklı iki "top" halinde dizilmesiyle oluşan zikrin bir şekli de şöyledir: Şeyh bir sıranın başında bir kişiyi elinden tutarak kendi etrafında sola doğru dönmeye başlar, böylece el ele tutuşan dervişler şeyhin etrafında dönerek bir helezon oluşturduktan sonra salaya başlanır. Salanın ilahilerin bestelendiği makamda okunması gerektiğinden, Bedevî topunda zâkirlik edenlerin değişik makamlarda sala okuyabilmesi ancak usta musikişinasların başarabileceği bir işti. Bedevî topu zikri başka tarikatlarda da uygulanmıştır. Bedevîlikte zikir sırasında "şugl" denilen Arapça güfteli ilahiler çok okunurdu.

Bedeviler arasında değerli musiki adamları yetişmiştir. Bunlardan biri olan Şeyh Ali Baba, 1880'li yıllarda çok ünlü bir mevlit ve mersiye okuyucusuydu. Ali Baba, "Said Paşa İmamı" diye tanınan ünlü mevlithan Hasan Rıza Efendiden mevlit okumayı, Hüdaî Şeyhi Ruşen Efendi'den de musiki nazariyatını öğrenmişti. Zâkir Aşkî Efendi (ö. 1873) iyi mersiye okumakla tanınmış bir başka Bedevidir. Ünlü mersiye şairi Kâzım Paşa da Bedevî tarikatındandı. Çengelköy Bedevî Tekkesi Şeyhi Edhem Efendi (ö. 1904) İstanbul'un en tanınmış zâkirbaşılarındandı. Eyüplü Bülbül Ahmed Efendi (ö. 1912) ile Fatihli Siyahî Hakkı Efendimin (ö. **1916)** adları da değerli Bedevî zâkirbaşıları arasında anılabilir. Zikir ayinini yürütmek ve okunan ilahilerle zikir arasındaki ahengi sağlamak özellikle musiki usullerini iyi bilmekle mümkündü. Dini anlamı olan. zikirdeki raks hareketlerini yönetenlere "zikir reisi" denirdi. Son dönemlerde, Beylerbeyi İstavroz Deresi Bedevî Tekkesi Reisi Mızıkalı Nuri Bey İstanbul'un ünlü zikir reislerindendi.

Bibi. Mustakimzade Süleyman Sadeddin Efendi. *Mustakimzade Mecmuası* (yazma), Süleymaniye Ktp Esad Efendi Bölümü, no. 3397; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* Ergun, *Antoloji.*

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

BEDİZ, BAHAEDDİN

(1875, İstanbul - 1951. İstanbul) Fotoğrafçı. İlköğrenimine Girit'te başladı, daha sonra Mekteb-i Sultani'ye (bugün Galatasaray Lisesi) girmek için İstanbul'a geldi. 1895'te Girit'e döndü. İstanbul'dan ayrılmadan önce ilk fotoğraf makinesini Diradur mağazasından, ilk fotoğraf derslerini de ressam İsmail Hakkı Bey'den aldı. Böyle bir donanımla gittiği Girit'te açtığı kırtasiye dükkânında fotoğraf da çekmeye başladı. Arkeolog Evans in Knossos kazılarının fotoğraflarını çekti. 1909'da Girit'teki stüdyosunu devrederek İstanbul'a geldi ve 1910'da bugünkü İstanbul Vilayeti binasının karşısında fotoğrafhanesini açtı. Resna adı ile bilinen fotoğrafhanenin ünü gitgide yayıldı. Açılışının kendinden önceki ünlü stüdyoların kapanmaya başladığı yıllara rastlaması da Resna'nın şansını artıran unsurlardandı.

Foto Resna'nın fotoğraflarında kullandığı kartlarının sırt süslemesi.
Engin Çizgen koleksiyonu

Babıâli'den sonra, Üsküdar ve Bahçekapı şubeleri de açılan fotoğrafhanede 20'yi aşkın işçi çalışmaktaydı. Kısa zamanda büyük üne kavuşan fotoğrafhanenin, aynı hızla yükselip kapanması kısa bir dönem içinde oldu. Giderek sönükleşen fotoğrafhane 1925'te kapandı. Bediz. 1937'den sonra Türk Tarih Kurumumun fotoğrafhanesini yönetti.

ENGİN ÇİZGEN

BEDREDDİN MESCİDİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Bedrettin Mahallesi'nde. Şişhane'den Kasımpaşa'ya inen yolun sol tarafında, Dr. Bedii Sokağı ile Bedrettin Sokağinm kesiştiği yerde bulunmaktadır.

Hadîka'ya. göre yapının banisi II. Bayezid dönemi (1481-1512) denizcilerinden Bedreddin Bey'dir. Sadi Abaç, baninin mezarının Rumelihisarinda Kayalar Mezarlığımda olduğunu söyler. Kare bir plan gösteren yapının duvarları kagir, üstü meyilli ahşap çatı ile örtülüdür. Günümüze kadar geçirdiği onarımlarla değişikliğe uğramıştır. Minarenin kaidesinde yer alan kitabe 1295/1878 onarım tarihini göstermektedir. Mihrabın yanındaki kitabe ise 915/1509 tarihlidir. Yapıya, 1967'de eklenen üstü kapalı abdesthane bölümünden altı basamaklı bir merdiven ile girilmektedir. Bu bölümün sağ tarafından kadınlar mahfiline çıkılmaktadır. Sol tarafta ise görevlilerin odası bulunmaktadır.

Mihrap küçük mermer parçaları ile tamamen yenilenmiş olup, batısında kitabesi bulunmaktadır. Güney duvarında iki, batı duvarında dört, kuzey duvarında beş tane küçük dikdörtgen pencere ile yapı aydınlatılmıştır. Doğu duvarının kadınlar mahfili dışında kalan bölümü tamamen sağırdır. Minberi ve vaaz kürsüsünün malzemesi ahşap olup her ikisi de basit bir şekilde düzenlenmişlerdir. Yapıya bitişik olarak ek bir bölüm batıda yer almaktadır. Ana mekânın duvarları son yıllarda yerden 1 m yüksekliğe kadar beyaz fayansla kaplanıp, üzerleri boyanmıştır. Kadınlar mahfili, dışarıdan yapıya iki katlı bir görünüm kazandırmaktadır. Minaresi kesme taştan olup dikdörtgen bir pabuç üzerinde silindir gövdeli olarak yapılmıştır. Şerefe konsollar üzerinde olup konik bir külah ile son bulmaktadır. Kuzeybatı köşesine bitişik olan minarenin kuzey tarafında bir rozet motifi bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II. 9; S. Abaç, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi,* İst., 1935, s. 13: Öz, *İstanbul Camileri,* II, 11.

ERGÜN EĞİN

BEHRAM ÇAVUŞ CAMÜ

Şişli llçesi'nde, Feriköy'de, Paşa Mahallesi'nde, kendi adını taşıyan sokaktadır.

T. Öz'e göre Sokollu'nun sadrazamlığı sırasında (1564-1579) çavuş olan Behram Ağa tarafından yaptırılmış ve 1317/1899'da tekrar inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı, kagir duvarlı ve ahşap çatılı caminin cepheleri son yıllarda serpme mozaik kaplanmıştır. Mihrap ekseni üzerinde, doğuda ve batıda olmak üzere iki yan girişi olan son cemaat yeri iki kapıyla harime açılır. Harimde. üç sütunla taşınan bir mahfil, son cemaat yerinin de üzerini örterek geniş bir alanı kaplar. Fevkani mahfilde kadınlar kısmı bir duvarla ayrılmıştır. Bu mekâna, kuzeybatıda minarenin yanından merdivenle çıkılarak girilen bir dış kapı açılmıştır. Mahfile, içeriden doğuda ve batıda bulunan iki merdivenle çıkılır. Mahfili taşıyan orta sütunun tam karşısında, mihrap ekseni üzerinde zeminden tavana kadar uzanan bir sütun yer alır.

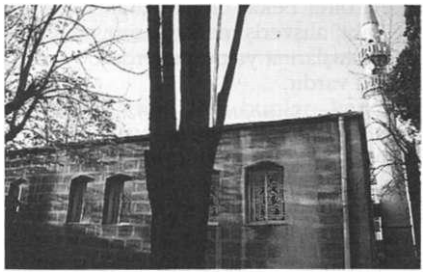

Behram Çavuş Camii
Hazım Okurer, 1993

Duvarları günümüzde fayansla kaplı son cemaat yeri ve harimin tavanlarındaki kalem işlerinde, klasik üslubun motifleri tercih edilmiştir. Mukarnas dolgulu ahşap mihrabı, palmet dizisi ve Türk üçgenlerinden oluşturulmuş bir tepelik tamamlar. Mihrap, dışarıdan silindir kesitli bir çıkma yapar. Minberi mermerdir. Güneybatı köşesine ahşap bir vaaz kürsüsü yerleştirilmiştir. Cami, altta dikdörtgen kesitli ve üstte yuvarlak kemerli, çok sayıda pencereden ışık alan bir mekâna sahiptir. Güney, doğu *ve* batı duvarındaki tepe pencereleri revzenlerle donatılmıştır.

Minaresi, kuzeybatıda son cemaat yeri ile ana mekânın birleştiği yerdedir. Kaidesi kare kesitli, çokgen pabuçlu, silindir gövdesi çift şerefelidir. İki şerefenin de altında tuğladan bir mukarnas dizisi dolaşır. Camiyi kuzeybatı ve kuzeydoğuda iki büyük girişi olan bahçe duvarları kuşatır. Yapının doğusunda 1973'te inşa edilen meşruta vardır.

Bibi. H. Göktürk, "Behram Çavuş Camii", *İSTA,* V, 2388; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 11.

TARKAN OKÇUOĞLU

BEKÂR ODALARI

"Bîkâr odaları", "bekârhaneler" de denmiştir. Her türlü iş için İstanbul'a gelen, bekâr, evli, yaşlı, genç her erkeğe bekâr uşağı; bunların aylık veya yıllık ücret ödeyerek barındıkları oda ve hanlara da bekâr odaları denirdi. Osmanlı döneminde bekâr uşakları ve bekâr odaları için kurallar, yasaklar ve uygulanagelen gelenekler söz konusuydu. Esnaf olarak iş tutmaya gelenler, öncelikle esnaf loncasının kefaletini sağlamaya ve bir bekâr odasında yer edinmeye mecburdu. Arabacı, kayıkçı, seyis, uşak *vb* olarak gelenler ise iş alacakları ev sahibinin kefilliğine ve yer bulmasına muhtaçtılar.

Bekâr odaları olasılıkla Bizans döneminde de vardı. Çünkü bu gereksinim, İstanbul'un çok yönlü iş ve yaşam pratiklerinden kaynaklanmaktaydı. Günümüzde de İstanbul'da hiçbir özel kuralı, düzenlemesi olmaksızın, eskiye oranla daha çok sayıda evsiz barksız insan, aynı nedenlerle bekâr odası denebilecek konutlarda barınmaktadır. Osmanlı'da ise bekâr odaları, farklı dönemlerde birtakım buyruklar ve nizamnamelerle denetim ve disiplin altında tutulmaya çalışılmıştı.

Osmanlı dönemi bekâr odalarından söz eden en eski kaynak Evliya Çelebimin *Seyahatname*'sidir. Buradan öğrenildiğine göre her bekâr odasının bir odabaşısı ile disiplini sağlayan sorumluları (hâkim ve zabitleri) vardı. Kefil göstermeyen ve depozito yatırmayan, odalara alınmazdı. Evliya Çelebi'nin adlarını verdiği başlıca bekâr odaları şunlardır: Yolgeçen odaları, 400 hücre (oda) kapsamakta olup burada bine yakın yiğit (bekâr uşağı) barınıyordu. Mercan odaları, sekiz koğuşluydu. Buranın hâkimleri (yöneticileri) vardı ve özel bir örgütlenme düzenine sahipti. Evliya Çelebi'nin aktardığı söylentiye göre I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) bir seferinde yeniçerilere kızıp "Terbiyeli olun yoksa sizi Mercan odalarındaki pabuççu bekârlarına kırdırırım!" demiş, pabuççu bekârlar da bunu duyunca bir anda "eli muştalı beli puşkalı kırk bin namdâr yarar fetâlar (yiğitler) olarak" saraya gitmişler ve padişahın buyruğunu beklediklerini bildirmişlerdi. Cebehane odaları, Mahmutpaşa semtindeydi. Pertevpaşa ve Hilalci odaları ise Süleymaniye'deydi. Kırk Bekârhane Atpazarı'nda, Bekârhane-i Gedikpaşa, adını aldığı semtte, Kırk Odalar Büyük Karaman'daydı. Bekârhane-i Arablar, yedi bölümlü olup Unkapanı'ndaydı. Evliya Çelebi öteki bekâr odalarının adlarını saymaksızın, İstanbul'da daha birçok bekâr hanının ve odasının bulunduğunu, bazılarının birer ikişer oda iken bazılarının ise birkaç yüz kişiyi barındıracak büyüklükte olduğunu, buralardan çıkan bekârlar toplansa sarıca arıyı andıracaklarını yazar. Ancak, buralardaki yaşam koşulları, temizlik, beslenme, sağlık sorunları konularında bilgi vermez.

Kuşkusuz. İstanbul bekâr odaları, aynı dönemlerdeki, yine "oda" denen asker kışlalarından ve koğuşlarından farklı, çok ilkel ve salt geceleri, herkesin kendi şiltesinde yatmasına olanak veren barınaklardı. Bekâr hanlarının *ve* odalarının her bir bölümünde veya odasında birden çok insan yatıp kalkıyordu. Buralarda yıkanma, ısınma olanağı yoktu. "Kenif" denen bir tuvalet ve herkesin kendi yiyeceğini ve yemeğini hazırladığı ortak bir mutfak ile avluda bir su kuyusu bulunuyordu. Bekâr odalarını genellikle aynı yöreden gelen veya istanbul'da aynı işkolunda ya da işyerinde çalışan işçiler paylaştıklarından bunlar, kendi aralarında ilkel fakat uyumlu bir yaşama düzeni kurmaktaydılar. Buralara ilişkin olarak yazılan halk destanlarında bekâr odası yaşamına ilişkin bazı bilgilere rastlanmaktadır. Örneğin, bir destanda buraları, *Bekâr odasına serdim döşeği / Oldum yalın ayak bekâr köçeği /Bekâr odaları bir koca kazan /Kaynıyor içinde mühmel dilberân / Bekârlık sultanlık yoktur hanemiz / Çardaktaki kolluklar kâşanemiz...* dizeleriyle tasvir edilmektedir.

Süleymaniye'de 16 Mart Şehitleri Caddesi'nde bazdan bekâr odası olarak kullanılan eski evler.
Hazım Okurer. 1993

İstanbul'da bekârların çoklukla çalıştıkları çarşı semtlerinde, özellikle de Hocapaşa'da, Uzunçarşı'da, hemen hemen her işyerinin üst katı birer bekâr odasıydı. Ayrıca buralarda Büyük Vefa Hanı. Hocapaşa Hanı, Silahdar Hanı vb büyük bekâr hanları vardı. Buralar, geceli gündüzlü kontrol altında tutulmaya çalışılıyordu. Fırınların, hamamların, değirmenlerin bekâr odası olarak yararlanılan bölümleri de sık sık denetleniyordu. Fırın, değirmen, hamam işleticileri, kayıkçı kâhyaları ise kendi işçileri için özel bekâr odaları yapmakta veya kiralamaktaydılar. Kimileri de bekâr odaları yaptırıp vakf-ı evladiye tesis ederek ailelerine gelir olanağı sağlamaktaydılar. Bu tür yapılar, ya bir çıkmaz sokağın iki yanında, ya ortasında su kuyusu bulunan bir iç avlunun çevresinde, tek katlı, oda kapıları sokağa ya da avluya açılan basit konutlardı.

Bunlar, konumlarına, barındırdıkları kesime ya da semte veya bir yakıştırmaya göre adlar almakta ve bulundukları mahalle dokusunda bekâr odası olarak tescil edilmekteydiler. Eski vakıf, tahrir,

sakk defterlerinde bu tür konutların ilginç adlarına rastlanmaktadır. Örneğin, Selatin Odalar, Sultan Odaları, Bey Odaları, Sıra Odalar, Bağ Odaları, Çerkez Odaları vb adlandırmalardan bazıları günümüze kadar sokak adları olarak korunmuştur. Bekâr odalarmm bir türü de müteehhilîn (evliler) odaları olup taşradan gelen ve iş bulup çalışan aileler buralarda barınmaktaydılar. Ancak müteehhilîn odalarına, bekârların alınması yasaktı. Öte yandan, yüzyıllarca önlenemeyen bir ahlaksızlık, bekâr odalarına temizlik hizmeti veren çamaşırhanelerde yaşanırdı. Kentin kenar mahallelerinde çamaşırhane kurup kendi hamalına bekâr odalarından çamaşır toplatıp getirten kimi kadınlar, fuhuş aracılığı da yaparlar ve buralara alışan bekârlara parayla kadın bulurlardı.

1762'de mimarbaşma yazılan bir hükümde ise, Atpazarinda yanan yapılar ve evler yeniden inşa edilirken ölçülerinin ve eski biçimlerinin dikkate alınması emrolunmakta, han, kahvehane ve bekâr odalarının, hatt-ı hümayunlara ve emr-i şeriflere aykırı olarak ve sırf daha fazla kira geliri sağlamak için, her yangından sonra sayılarının arttığı vurgulanmaktadır. Anlaşıldığına göre yangın sonrasında binasını yenileyenler, bekâr odaları yapıp ne idiği belirsiz kimseleri buralara doldurmakta ve kentteki işsiz sayısının artmasına neden olmaktaydılar. Bu nedenle mimarbaşından, kahvehane ve bekâr odası yaptırtmaması istenmiş; inşası için izin verilen cambaz ahırları ile keçeci ve muytab dükkânlarının üst katlarına da bekâr odaları yaptırtılmaması ayrıca tembih edilmiştir. Yapılacak börekçi, çörekçi dükkânlarına, çarklı fırın ve değirmenlere de cihannüma, bodrum, alçak şahnişin, tahtapûş gibi, sonradan bekâr odasına dönüştürülebilecek eklentilere de izin verilmediği anlaşılmaktadır. Diğer yandan, İstanbulluların su gereksinimlerini karşılayan atlı sakaların ve arka sakalarının semtlere göre bekâr odalarında kalmaları ve hizmet verdikleri mahallelerden kefil göstermeleri, su verdikleri semte yakın bekâr odası yoksa, orada temin edilecek bir bekâr odasında, mahalle imamının kefaletiyle kalmaları uygun görülmekteydi. Kent içinde taşımacılık hizmeti veren beygirci bekâr uşakları ise hayvanlarını bağladıkları ahırlarda, bir baş beygire en fazla üç kişi hesabıyla kalabilmekteydiler. Örneğin, Vefa Hanı bu nizamda bir yerdi. Burada midillici denen ve küçük atları ile istanbul'a özgü horos değirmenlerinin taşlarını döndüren seyisler kalmaktaydılar. Saraçhane çırakları ise işyerlerinin üst katlarında kalmaktaydılar. Uzunçarşı işçileri de (testereci, eğeci, bıçakçı, sırıkçı, kantarcı, kovacı vb) buradaki bekâr odalarında barınıyorlardı. Ev ve konaklarda çalışan bekâr uşakları bağıl denen konak müştemilatında yatıp kalkarlar veya ev sahibinin temin ettiği odalarda kalırlardı.

16. ve 17. yy'larda bekâr odaları, yeniçeri ağası, sekbanbaşı, asesbaşı, bostancıbaşı, subaşı vb askeri inzibat ve kolluk amirlerince denetleniyordu. Kentte bir cinayet ya da hırsızlık, soygun olayı ortaya çıktığında bekâr odalarına baskınlar düzenlenirdi. 18. yy'da ise yeniçerilikle bekâr odaları ve bekâr uşakları arasında çok yönlü ilişkiler gelişti. Tamamen disiplinsiz hale gelen yeniçeriler, bekâr odalarına da el attılar. Kente gerçekleştirdikleri her eyleme buralarda kaçak barınan gençleri de kattılar. Gerektiğinde buraları birer eylem üssü olarak kullandılar; bazen de saklandılar, işlettikleri kahvehane ve kasap dükkânlarının üstüne veya yanma bekâr odaları yapıp yasalara aykırı biçimde işlettiler. Giderek, bekâr odalarında barınanların pek çoğu da parayla esame alarak hiç ilgileri olmadığı halde ocak askeri gözüküp ulufe almaya başladılar. Çoğu kontrol dahi edilemeyen, sayıları ve barındırdıkları nüfus giderek artan bekâr odaları, 18. yy'ın sonlarına doğru, kentin en korkulan yerleri durumuna geldi. Tüm soygun, hırsızlık, kadın, kız ve çocuk kaldırma olayları buralardan kaynaklanıyordu.

1826'daki Vak'a-i Hayriye'de, bekâr odalarında da hayli temizlik yapıldı. Sayıları binlerle olan bekârlar, İzmit ve Gelibolu'ya götürüldü ve bunların İstanbul'a dönmeleri yasaklandı. *Tarih-i Cevdet'te* o dönemde bekâr odalarının birer "dârü'n-nedve-i haşerat" (mikrop yuvası) olduğu anlatılmaktadır. Üsküdar Balaban İskelesi'ne yakın bekâr odalarında, taşradan gelen eşkıyanm barındığı, güpegündüz namuslu kadınların kaldırılıp buralara götürüldüğü şikâyet konusu olunca, 24 Haziran 1811'de çıkarılan bir hüküm üzerine bostancıbaşı bu odaları yıktırmıştı. 1812'deki veba salgınının da buralardan yayıldığı anlaşılınca İstanbul'daki toplu bekâr odalarının yıkılmasına irade çıkmıştı. En kapsamlı yıkım Bahçekapidaki Melekgirmez Mahallesi'nde oldu. Buradaki kayıkhanelerin üstündeki tüm bekâr odaları, karşı tarafta ise Galata ve Kasımpaşa'daki kalafatçıların barındığı bekâr odaları yıkıldı. Kagir bekâr hanları ise kapatıldı. Bu yıkımlar sırasında vebadan ölmüş birçok ceset çıktığı gibi odalara alman çocuklu fahişeler için bulundurulan beşiklere de rastlanmıştı.

1826'da yürürlüğe konan İhtisap Nizamnamesi, bekâr odaları için yeni birtakım koşullar getirdi. Kürt ve Arnavut bekâr uşaklarının her ne iş için olursa olsun İstanbul'a gelmeleri yasaklandı. Mevcut bekâr odalarının onarımına ve ıslahına olanak veren nizamname, yeni bekâr odası yapımım da yasaklamıştı. Ahşap olmayan oda ve hanlarda bekârların barmdırılmasına da izin verilmemekteydi. Bekârlar, sabahleyin belirli saatte odalarından ayrılıp akşam hava kararmadan dönmek mecburiyetindeydiler. Odalarda silah, fişek bulundurmak da yasaktı. Her bekârhanenin ve hanın bir odabaşısı ve bir de hancısı bulunması koşuldu. İstanbul'da çalışan bekârların, nizamlı bekâr odalarından başka yerde kalmalarına da izin verilmiyordu. İstanbul, Galata, Üsküdar ve Boğaziçi köylerindeki bekâr odaları ile buralarda barınanların (duvarcı, taşçı, nakkaş, tellak, natır, kalafatçı, salapuryacı, tulumbacı, mavnacı, seyis, hamal, çırak, ipsiz vb) denetlenmeleri ve yoklanmaları için de ihtisap Nezareti'nde işkollarına göre defterler (örneğin, kayıkçılar defteri, hamam uşakları defteri vb) düzenlendi. Mürur tezkiresi bulunmayanların İstanbul'a sokulmamasına çalışılırken, bekâr uşaklarının izinsiz olarak kaldıkları odayı ve İstanbul'u terk etmeleri de yasaklandı.

1854'te İstanbul'da belediye örgütünün kurulmasından sonra bekâr odaları ve bekâr uşaklarının disiplini konusunda yeni bir düzenlemeye gidilmediği gibi, Cumhuriyetin ilanından sonra da anayasal haklar gereği bu tür uygulamalara olanak kalmamıştır. Günümüzde İstanbul bekâr odaları için özel bir düzenleme söz konusu değildir. Halen, Süleymaniye'deki harap birçok konak ve ev, birer bekâr odası olarak kullanıldığı gibi, alışveriş merkezlerine ve sanayi kuruluşlarına yakın yerlerde de bekâr odaları vardır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 326-327; Musahipzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992, 194-195; (Altınay), *Onikinci Asırda,* 185-186; "Bekâr-Bekâr Uşağı-Bekâr Nizamı-Bekâr Odaları" *İSTA,* V, 2393 vd; Esad Efendi, *Üss-i Zafer,* İst., 1293; *Tarih-i Cevdet,* IX; R. E. Koçu, "Eski İstanbul'da Bekâr Uşakları", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 3-4 (Nisan, Mayıs 1972).

NECDET SAKAOĞLU

BEKÂRBEY TEKKESİ

bak. KÂMİL EFENDİ TEKKESİ

BEKÇİ MANİLERİ

Bekçiler eskiden İstanbul'da önemli bir hizmeti yerine getiren görevlilerdi (bak. bekçiler). Ramazan gecelerinde davul çalıp maniler okuyarak halkı sahura kaldırmak gibi görevleri de vardı.

Bekçi manileri hem birer halk edebiyatı metni, hem de ezgiyle okundukları için halk musikisi konusu olarak, kendilerine özgü bir gelenek meydana getirirler.

Mani esas olarak yedi heceli dizelerden oluşan dörtlükler halindedir. Ancak bekçi manileri sekiz heceli dörtlüklerden oluşur ve aralarında konu birliği gösteren bu dörtlükler birbirini izler. Bu nedenle kimi araştırmacılar birbirini konu bütünlüğü göstererek izleyen bekçi manilerine "mani katarları" adını da vermişlerdir. Bunlar sekiz heceli oldukları ve konu birliği gösterdikleri için "bekçi destanları" diye de adlandırılmışlardır. Bekçi manilerinin bekçiler tarafından sözlü bir gelenek olarak yaşatılması söz konusu ise de 18. yy'dan itibaren çeşitli yazmalarda toplanmışlar, 19. yy'da ise bunlardan yapılan küçük bir seçme, resimle süslenerek taşbasması olarak yayımlanmıştır.

Bekçi manileri, dinleyenlere çeşitli

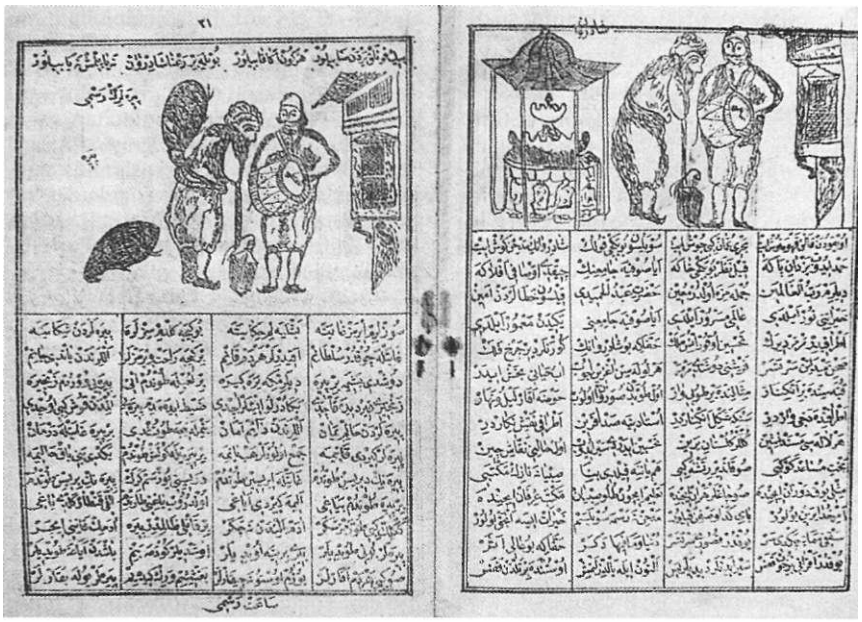

Bekçi manilerinin bulunduğu yayınlardan biri olan Be&p/ *Baba* adlı tarihsiz taşbasması resimli kitaptan iki sayfa, 19. yy.
M. Sabri Koz koleksiyonu

mesajlar ilettiği gibi, bunları kendine özgü bir mizah havası içinde gerçekleştirdiği için izleyicileri güldürürdü de. Bekçi ya da davulcu nereden geçiyor ve kimin kapısı önünde duruyorsa araya izleyicilerden ve ev sahibinden bahşiş isteyen sözler de sıkıştırırdı. Her bir mani katarı yazma ve basma kaynaklarda "fasıl" olarak adlandırılmış, buna göre hangi konuyla ilgiliyse "Fasl-ı Ramazan", "Sanatlar Faslı", "Sıçanlar Faslı" gibi başlıklar altında toplanmıştır.

Bekçi manilerinde eski istanbul hayatının çeşitli safhalarını, birçok tarihsel yapıyla ilgili bilgileri görmek mümkündür. Bu tür manileri kapsayan taşbasması *Bekçi Baba* adlı resimli kitapçıkta otuz; Muhtar Yahya Dağlı tarafından derlenip yayımlanan *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mani Katarları* adlı kitapta kırk; Âmil Çelebioğlu'nun aynı addaki bir yazmadan aktararak yayımladığı *Ramazanname* adlı kitapta ise yüz yirmi üç fasıl bulunmaktadır.

Ramazanname'nin yazıya geçirilişi daha yakın bir döneme ait olsa bile ilk yazılışı 18. yyin ikinci yarısına kadar iner. Â. Çelebioğlu, bu kitaptaki dörtlüklerden birinde geçen *Emir Mustafa dediler / Sorarsanız ismimizi* dizelerine bakarak eserin Emir Mustafa adlı biri tarafından yazılmış olabileceği, hattâ bu şahsın Yeniçeri Ocağı mensubu olmasının da muhtemel olduğu görüşündedir.

Bekçi manilerinde İstanbul yer ve yapı adlarıyla bunların özelliklerine ilişkin bilgilere rastlanır. Ayazma Camii, Beykoz Çeşmesi, Ayasofya Kütüphanesi, Ahırkapı Feneri bu manilerde birer fasıl ayrılmış yapılardır. Manilerde ayrıca ramazanın başlaması için hilalin görülmesi, su ve hurma ile iftar edilmesi, Bayezid Camii civarında yayaların, okçuların, Eyüp'te oyuncakçıların, Yenikapf da oduncuların bulunduğuna değinilmiş olması İstanbul'un eski çehresini yansıtmaları bakımından da ilginçtir.

Manilerde ayrıca çeşitli geleneklere de değinilmiştir. Ramazanın on beşinde yeniçerilere padişah tarafından baklava gönderilmesi (bak. baklava alayı), minarelerde kandiller yakılıp mahyalar kurulması, güllaç baklavası hazırlanıp yenilmesi, şekerden ağaçlar yapılması, iftar ve sahur vakitlerini duyurmak için top atılması, ramazanın yaza rastladığı yıllarda Kız Kulesi'ne(->) iftara gidilmesi, mahalle çocuklarının fener taşlamaları, fener kırmaları ve külahını kaparak bekçiyi kızdırmaya çalışmaları, bekçilerin sopalarını yere vurarak dolaşmaları, fener ve davulun bekçilik alameti oluşu, bekçinin devamlı fenerle dolaşması, barata giymesi, davulcuda kılıç da bulunması bekçi manilerindeki kültür zenginliklerinin izleridir.

Halkın adak için Eyüp'e gidişi, kebabının ve oyuncaklarının ünlü olduğu, Ayazma Mesiresi'nin özellikleri, İstanbul'un kapıları, Yenikapı Mevlevihanesi'nde(->) hangi günler ayin yapıldığı, kuş. balık, para, gemi, meslek, esnaf, çeşitleri ve bunların özellikleri İstanbul'un ünlü cami, hamam ve çarşıları bekçi manilerinin bellibaşlı konularını oluşturur.

Bugün artık unutulmuş birer halk edebiyatı ürünü olan bekçi manileri, içerdikleri birçok özellikle araştırmacıların başMjracağı belgeler konumuna gelmişlerdir.

Bibi. *Bekçi Baba,* (ty); M. Y. Dağlı, *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mani Katarları,* İst.. 1948; X. Kum. "Bekçi Baba Destanı: I-V". *TFA,* S. 19, 23. 40. 46. 56 (Şubat 1941-Ocak 1954); M. H. Bayrı, "Bekçi ve Ramazan Mânileri", *TFA,* S. 117 (Nisan 1959); M. Ş. Ülkütaşır, "Eski Ramazan Davulcuları ve Davulcu Mânileri", *TFA,* S. 245 (Aralık 1969); M. Cunbur, "Kütüphane Destanları", *Folklor,* S. 3 (Temmuz 1969); Â. Çelebioğlu, *Ramazanname,* İst., (ty); M. S. Koz, "Davulcu Mânileri". *TDEA,* II; ay, "Fihrist-i Bekçi Baba", *TDFA,* III; "Bekçi, Bekçi Baba, Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mâni Katarları", *İSTA,* V, 2417-2419.

M. SABRİ KOZ

BEKÇİLER

Geceleri kentin dirlik, düzenliğinden sorumlu görevliler. Eskiden İstanbul'un gündelik hayatında bekçilerin çok önemli yerleri vardı. Evliya Çelebi, *Seyahatnamede* 1638'de düzenlenen meşhur Ordu Alayını anlatırken "Esnâf-ı Pâsbân-ı istanbul" başlığı altında gece bekçilerine ayrı bir yer vererek sayılarının 12.000 olduğunu yazar. Bunların her gece sabaha kadar İstanbul içinde nöbet beklediklerini belirten Evliya Çelebi, bu esnafın subaşına bağlı olduğunu, bu yüzden de ordu alayında renk renk fanuslar yakıp geçtiklerini belirtir. Yine Evliya Çelebi'ye göre gece bekçileri alayda ellerinde ucu demirli sopalar, bellerinde kılıç, ok ve yaylar, sırtlarında abadan elbise, başlarında korkunç, acayip taçlar ve renk renk sivri külahlar ile yerlere sopa vurarak çevrede hırsız varmış gibi "Bre koma, kaçtı ha, vardı ha!" diye bağırarak geçerler ve seyircileri güldürürlermiş.

Bekçiler, mahallelinin Meclis-i Şer'e başvurmaları ve kadının resmi yazısı "mürasele" ile tayin edilirlerdi. Mahalle halkının güvenini kazanan bekçiler, imamların, muhtarların ve bekçibaşılarm enirinde mahallenin güvenlik ve beledi işleriyle uğraşırlardı. Herhangi bir uygunsuzluk, hırsızlık ve buna benzer olaylarda görevlilere yardımda bulunur, doğum, ölüm, düğün, hastalık, askere alma ve savaş ilanı gibi hallerde gerekli hizmetleri görürlerdi.

İstanbul'un meşhur gece yangınlarını mahalle bekçileri duyururlardı. İletişim araçlarının pek kısıtlı olduğu o dönemlerde, yönetimin emir ve yasaklarını mahalle halkına ilan ederler, evlerin ve konaklarının kışlık odunlarını kırarlar, sakalık da yaparlardı. Bütün mahalle halkını tanırlar; uygunsuz kişileri bilir, kötü bir hadiseye sebep olmamaları için gözaltında tutarlardı. Mahalle kahvelerinin üstündeki özel bekçi odalarında yatıp kalkarlar, yazlık için başka bir semt ya da şehre gidenlerin evlerine göz kulak olurlar, ellerinde ucu demirli kaim bir sopa, sırtlarında uzun bir aba olduğu halde, sabaha kadar sokaklarda sopalarını yere vurarak dolaşırlardı.

Bekçinin geceleri yapmak zorunda olduğu hizmetlerden biri de saati bildirmekti. Her saat başında sopasının ucunu kaldırım taşlarına saat sayısı kadar vurur, hattâ buçukları, çeyrekleri bile belli ederlerdi. Bununla da yetinmez "Saatler bire geldi... Saatler iki buçuğa geliyor..." diyerek bu işi sesli olarak da

bildirirlerdi. Evlerden saatleri duranlar, ayarları şaşıranlar, bekçi sopasının bu ritmik vuruşlarına ya da sesine göre saatlerini ayarlarlardı.

Bunların yanısıra mahalle bekçilerinin en önemli hizmetlerinden biri de ramazan gecelerinde ve bayram günlerinde davul çalmalarıydı. Bekçiler, sahur vakti davul çala çala dolaşarak mahalle halkını sahura kaldırır, bayramlarda ise yine davuluyla ev ev gezip bahşiş toplardı. Bekçiler, davul çalarken maniler de okurlar, böylece ortama kendilerine göre bir mizah da katarlardı. Bekçiler bu amaçla ramazan gecelerine mahsus olmak üzere yanlarına bir yardımcı da alırlardı. Halk, bu hizmetine mukabil ramazan ayının on beşinde ve bayramın ilk gününde bekçiye bir ücret öderdi. Bu ücretin miktarı önceden belirlenmiş değildi. Herkes, gönlüne ve kesesine göre bahşiş denilen bir para verirdi. Bayramlarda para yerine keten ve yazma mendil, gömleklik kumaş türünden hediye verenler de olurdu. Bekçiler, bahşiş toplamak üzere ramazanın on beşinci gecesi teravih namazından, bayramın ilk günü ise bayram namazından sonra davul çalarak, mani söylerek bütün mahalleyi dolaşırlardı. Bu dolaşma sırasında mahalle çocukları bekçinin peşi sıra giderek onlarla arkadaşlık eder. bu suretle adeta bir alay kurulmuş olurdu.

İstanbul mahalle bekçileri arasında, davul çalmayı ve mani söylemeyi beceremeyenler, ramazan ayma mahsus davulcu ve manici tutarlar, topladıkları bahşişleri bunlarla paylaşırlardı. İstanbul bekçilerinin söyledikleri mani ve destanlar, değişik konularıyla, şehrin çeşitli semt ve mahallelerini tasvirleriyle birer belge niteliği kazanmışlardır (bak. bekçi manileri).

Osmanlı padişahlarının zaman zaman mahalle bekçilerine ilgi gösterdiği kaynaklarda görülen kısa notlardan anlaşılmaktadır: I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) sır kâtiplerinden biri tarafından tutulmuş bir not defterinde 18 Kasım 1774 günü öğleden sonra Topkapı Sarayı'ndaki Sofa Köşkümde mahalle bekçilerinden ikisini huzuruna kabul ettiği yazılıdır. Bu kaynağa göre padişahın kabul ettiği mahalle bekçileri İstanbul'un en iyi mani okuyanlarından seçilmişti. İkindiye kadar bekçilere mani okutan padişah ayrıca mahalle hayatına dair taklitler de yaptırmış: sahura kadar sarayda misafir edilmelerini buyurmuştur.

Buna benzer bir olay III. Selim döneminde (1789-1807) olmuş ve Ahmed Faiz Efendi(->) *Rûznâme* adlı eserinde bu olaydan söz etmiştir. Buna göre padişah iftardan sonra huzura kabul ettiği bekçilerle birlikte bir süre eğlenmiştir.

İstanbul'da 1812'de büyük bir veba salgını çıkmış ve devlet birçok önlem almak zorunda kalmıştı. Bu önlemler arasında ramazan ayında geceleri bekçilerin davul çalıp mani, türkü okumaları; kahvelerde tavla, dama ve satranç gibi oyunlar oynanması ve meddahların hikâye anlatmalarının yasaklanması oldukça dikkat çekicidir.

İstanbul'u anlatan yazarların önde gelenlerinden Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya!* adlı eserinde şehremanetinin bekçilerin, mahalle aralarında görevleri gereği bağırmalarına, ucu demirli sopalarıyla yere vurmalarına son verdiğini ve gürültücü çocukları avutur gibi ellerine birer düdük tutuşturulduğunu, başlarına da şapka konulduğunu yazar. Çocukluğu İstanbul'da geçenlerin, bekçinin yüksek sesle bağırmasına, sopasının çıkardığı seslere alışkın olduklarını; *Dağda gezer bekçi baba, ninni / Arkasında yeşil aba* ninnileriyle büyüdüklerini belirtmekten kendini alamaz. Cumhuriyet döneminin bekçilerle ilgili yeniliklerini verirken onların yakm dönemlerdeki kıyafetlerini de sıralar. Ahmed Rasim'e göre gençlerinin başında koyu vişne renginde dallı yemeni sarılı arakçin; yaşlılarında üstü abanili ya da sarıklı serpuşlar: sırtlarında mevsimine göre salta, cepken, aba, haydari biçim ceket, gocuk; bacaklarında sıkma, dizlik, şalvar; ayaklarında kundura mest, kış yaz memleket işi renkli nakışlarla bezeli yün çorap; bellerinde kuşak bulunurdu.

Bekçiler günümüzde emniyet teşkilatının birer elemanı durumuna ve mahalle aralarında devriye gezerek asayişi denetlemede yardımcı unsur konumuna gelmişlerdir. Eski bekçiler ucu demirli sopa dışında herhangi bir silah taşımazlarken günümüz bekçilerinde beylik tabanca bulunmakta, yerine göre daha ağır silahlar da taşıyabilmektedirler.

Eski İstanbul'un, devletten herhangi bir ücret almayan, mahalleliye karşı sorumlu olan, onlar tarafından verilen bahşiş adı altındaki ücretle geçinen bekçi babaları, yerlerini günümüzün ramazan gecelerinde ve bayram günlerinde davul çalarak eski geleneği devam ettiren davulcularına bırakmışlardır.

Bibi. Evliya. *Seyahatname,* I. 520; Ahmed Rasim. "Bekçi!.. Sen... Sus!". *Muharrir Bu Ya!,* İst., 1926, s. 283-288; H. Tongur, *Türkiyede Genel Kolluk,* Ankara, **1946,** s. 42-73; H. Alyot, *Türkiyede Zabıta,* Ankara. 1947, s. 234-236: M. Y. Dağlı. *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mâni Katarları.* İst., 1948. s. 3-5: *İSTA.* V. 2411-2417; R. E. Koçu, *Osmanlı Tarihinde Yasaklar.* İst.. 1950, s. 41-42: S. Sema. *Eski İstanbul'dan Hatıralar.* İst.. 1991. s. 46-49: Ahmed Efendi. *Rûznâme* (yay. haz. V. S. Ankan). Ankara. 1993, s. **168.**

İLHAN ŞİMŞEK

BEKDİK, NİHAT

(1902, İstanbul - 1972, İstanbul) Futbolcu. Futbola. Galatasaray Lisesi'nde öğrenciyken başladı. Sonra öğrenimini Deniz Harp Okulu'nda sürdürdü. Galatasaray Spor Kulübü'nde yetişip parladı ve Türk futbolunda "Aslan Nihat" olarak ün yaptı. 1916-1936 arasında aralıksız olarak 20 yıl Galatasaray takımında 268 kez yer aldı, kaptanlık yaptı. 1923'te ilk milli takımda oynadı. Başarılı futbol yaşamında 21 kez milli formayı giydi. 10 maçta milli takım kaptanlığı yaptı *ve* milli forma altında **1** de gol attı. Futbolculuğunun yanısıra iyi bir atletti. **1923**'te **11**,92 m'lik derecesiyle üçadım atlamada, 1.58 m'lik derecesiyle yüksek atlamada Türkiye rekorlarını kırdı. Futbolu bıraktıktan sonra denizcilik ve binicilikle uğraştı. "Aslan" isimli teknesiyle yelken yarışlarında şampiyonluklar kazandı; **55** yaşına kadar boğazı yüzerek geçme yarışlarına katıldı. 1957-1960 arasında Demokrat Parti İstanbul milletvekiliydi.

CEM ATABEYOĞLU

BEKİR REFET

(1899, İstanbul - 1978, Karlsruhe/Almanya) Futbolcu. Kadıköy'de doğup büyüdü. Futbola, Kadıköy Numune Mektebinde öğrenciyken başladı. 1911' de Fenerbahçe Spor Kulübü'ne girdi, kulübün küçük ve genç takımlarından yetişti. Birinci takımda parladı. **1916**'da yakm arkadaşı Otomobil Nuri'nin aracılığı ile Altınordu'ya geçti. Bu kulübün kapanması üzerine Union Club takımında kısa bir süre oynadıktan sonra Fenerbahçe'ye döndü. 1921'de Galatasaray Spor Kulübümün daveti ve Fenerbahçe'nin de izniyle Galatasaray'ın Avrupa turnesine katıldı. Bu turne sırasında Almanya'da fevkalade maçlar çıkardı. Birkaç Alman kulübü peşine düştü. Sonunda, Galatasaray'ın eski futbolcularından Emil Oberle'nin aracılığı ile Karlsruhe Phönix kulübü ile anlaştı. Bu takımda uzun yıllar başarıyla yer aldı. Almanya'da büyük ün yaptı. Ünlü spor dergisi *Kicker* ona beş kez kapakta yer verdi. Almanya'da iken Türk milli takımında ve Fenerbahçe'nin önemli yabancı maçlarında da yer almava devam etti. **1924** Paris Olimpiyat Oyunlarında Çekoslovakya'ya **5-2** yenildiğimiz maçta takımımızın iki golünü attığı gibi takım kaptanlığını da yaptı. **1925**'te Fenerbahçe'nin ünlü Çek takımı Slavia'yı 1**-0** yendiği maçtaki golü de kafa vuruşuyla o attı. Almanya'da bulunduğu ilk yıllarda bir Alman kadınla evlenmişti. Bu izdivaçtan dünyaya gelen oğlu Nuri onu Almanya'ya bağladı. Eşinden ayrılınca mahkeme Nuri'yi annesinin yanma verdiği için Almanya'dan ayrılamadı. Son derece sert şutlarından ötürü "Bombacı Bekir" diye anıldı ve tanındı. Attığı şutlarda topun sahayı çevreleyen tahta perdeleri devirdiği, öküzün kaburgalarını kırdığı yakıştırmalarıyla Türk futbolunda adeta bir efsane kahramanı oldu. Almanya'da Türk vatandaşı olarak yaşadı ve öldü.

CEM ATABEYOĞLU

BEKİRAĞA BÖLÜĞÜ

Beyazıt'ta Harbiye Nezareti'nin (bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası) kuzeydoğusunda yer almaktaydı. 1870-1922 arasında İstanbul'un korku uyandıran tutukeviydi. Resmi adı İstanbul Muhafızlığı Dairesi iken halk arasında ve basında Bekirağa Bölüğü olarak ünlenmişti. Binası, **1950**'den sonra yıkılmıştır.

İstanbul'un uzun tarihinde pek çok

zindan ve hapishane vardır. Anemas, Banyon, Baba Cafer, Yedikule, Paşakapısı Tomruğu, Kapıarası, Mehterhane, Zaptiye Kapısı Tevkifhanesi bunlardandır. Bekirağa Bölüğü, yakın bir dönemin siyaset, basın ve aydın çevrelerini etkilediğinden daha fazla ünlenmiştir. Teşkilat-ı Mahsusa M. M. Grubu Reisi Hüsameddin Ertürkün açıklamalarına göre burası siyasi ve askeri tutuklulara mahsustu. Beyazıt'ta Harbiye Nezareti'nin arkasındaki iki katlı kagir bina, daha önce Hassa Ordusu komutanlık makamı ile bazı askeri daireleri ve inzibat bölüğü koğuşunu kapsıyordu. Burasının bir tutukevine dönüştürülmesi Abdülaziz'in (hd 1861-1876) son yıllarındadır. Ancak, resmen Bekirağa Bölüğü deyimi o zamanlar kullanılmıyordu. Burada tutuklananlar hakkında "İstanbul Muhafızlığı Dairesinde bulundurulmakta" denmekteydi.

Tutukevine adını veren alaylı binbaşı Bekir Ağa'nın Bayındırlı bir zeybek olduğu, savaşlardaki yararlıklarından dolayı ödüllendirilip rütbe verildiği ve en son Bâb-ı Seraskeri Askeri Tevkifhanesi müdürlüğüne getirildiği söylenir. 1887' de ölen Bekir Ağa'nın başında bulunduğu yıllarda (1870?-1887?) burası azılı asker kaçaklarından suçlu görülen müşirlere kadar ordu mensuplarının, gazetecilerin, aydınların ve bürokratların kapatıldığı ve rivayete göre işkenceye koşulduğu korkunç bir yerdi. Tutukevini Bekir Ağa'nın komutasındaki özel bir zaptiye bölüğü beklemekteydi. Oğlu Ahmed Hamdi Tanyeli'nin anılarına göre Bekir Ağa, Seraskerlik'teki merkez komutanlığı binasının eski koğuşlarını onartarak özel bir birlik kurmuş ve cuma selamlıklarına bu tören bölüğüyle katılmaktaymış. Bir yandan da askeri tutukevindeki suçluları ıslah (!) edermiş. II. Abdülhamid'in koruduğu, okuryazar olmayan subaylardan olan Bekir Ağa'nın, yönetime muhalif olanlara burada işkence ettiği kuşkusuzsa da bu konudaki yaygın söylentiler belgelendirilememiştir. Bekir Ağa'dan sonra tutukevinin başına getirilen Salim Bey'in de uyguladığı işkenceler yüzünden "Tırnakçı" sanını kazandığı bilinmektedir.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla (1908) buradaki tutuklular serbest bırakılmış, ama bu kez, meşrutiyet muhalifleri buraya kapatılmışlardır. Üçüncü dönemde ise İttihat ve Terakki Fırkası'nm iktidardan düşmesi (1918) ile bu parti mensupları ve savaş sanıkları Bekirağa Bölüğü'nde tutuklanmışlardır. Mütareke döneminde (1919-1922) buradaki siyasi tutuklular Malta'ya sürgüne gönderilirken bu kez aynı yerde İstanbul'u işgal eden güçlere karşı direnenler ve sakıncalı görülenler tutuklanmışlardır. Bekirağa Bölüğümün ünü her dönemde muhaliflerin kapatıldığı bir hapishane olarak ortaya çıkmaktadır.

Burada bir süre tutuklu kalan Süleyman Sırrı adlı gencin yayımlandığı kitapçıkta yapılan işkenceler abartılı hattâ hayali olaylar katılarak anlatılmış, örneğin.

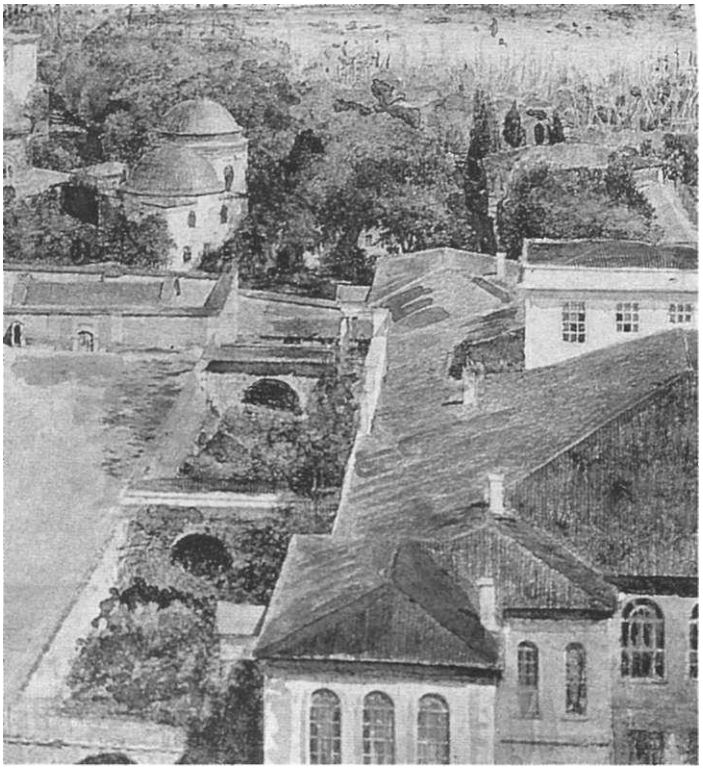

Fossati imzalı bir resimden alınan ayrıntıda Bekirağa Bölüğü binasının bir bölümü görülüyor. *Cengiz Can fotoğraf*

atılan dayaklardan sonra yerlerin kan gölüne döndüğü, kimilerinin ayaklarına Mahmudiye gemisinin zincirlerinin bağlandığı, bunları, üç kişinin zorla tuvalete taşıdığı, Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşanın (1913) hapishaneyi teftiş ettiği vb ileri sürülmüştür. Buna karşılık, Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu kalanlardan bazıları da daha gerçekçi bilgiler ve anılar bırakmışlardır. Buna göre, tutuklu subaylar ve üstsubaylar. hapishanenin üst katında, geniş odalarcia ve koğuşlarda kaldıkları gibi, aylıklarını almaktaydılar. Uşakları ya da emir erleri ev ve konaklarından kendilerine yemek getirmekteydi. Alttaki koğuşlarda kalan tutuklu erler ise o civardaki bakkaldan peynir, ekmek, zeytin aldırıp yiyorlardı. 1912'de tutuklanıp buraya kapatılan eski valilerden şair ve yazar Süleyman Nazif'in, dönemin idare-i örfiye (sıkıyönetim) komutanına gönderdiği bir mektup, Bekirağa Bölüğü ile ilgili ender belgelerden olup bunda, koğuşları yağmur sularının bastığı, tutuklulardan çoğunun koleraya yakalandığı, bir koğuştaki otuzdan fazla aydının en kötü yaşam koşulları içinde kıvrandıkları ve kalman yerlerin birer hayvan barınağı bile sayılamayacağı vb yazılıdır.

Balkan Savaşı (1912-1913) devam ederken tutuklanan eski Selanik valisi Hüseyin Kâzım Kadri ise anılarında, pek çok İttihatçının Bekirağa Bölüğü'ne konduğunu, herkesin yerli yersiz sızlandığını, şuna buna atıp tuttuğunu, Said Halim Paşa'nm bir seferinde buraya gelip arkadaşlarının hatırını sorduğunu, koğuşlarda uluorta bağırılıp çağırılarak yönetimin eleştirildiğini, duyan görevlilerin de bunu hoşgörüyle karşıladıklarını anlatır. Dönemin İstanbul Polis Müdürü Ahmed Bey'le, Merkez Komutanı Miralay Selanikli Remzi Bey'in buradaki tutuklulara karşı sevecen davrandıklarını, hattâ suçsuz olanların bir an önce salıverilmelerine çaba gösterdiklerini ise burada birkaç gün tutuklu kalan gazeteci Burhan Felek anılarında yazmıştır.

1912-1918 buhran yıllarında ise birçok aydın ve politikacı burada tutuklu bulunurken birbirlerini daha yakından tanıma, ülke sorunlarını tartışma ve gerçekçi bilgiler edinme olanağı bulmuşlardı. Bu. niteliğinden ziyade ünüyle korkutan hapishanenin en karanlık günleri ise mütareke dönemidir. İttihatçıların yanısıra, Kuva-yı Milliyeciler, Ermeni tehciri ile suçlananlar ve ülkeyi savaşa sürükledikleri iddia edilenler yakalanıp buraya kapatılmışlardı. Bunlar arasında, eski sadrazam Said Halim Paşa, eski şeyhülislamlardan Musa Kâzım Efendi ile Hayri Efendi, Meclis-i Mebusan eski reisi Halil (Menteşe), Ayan Meclisi eski reisi Rıfat, eski hariciye nazırı Ahmed Nesimî, Adliye Nazırı İbrahim, Maarif Nazırı Şükrü, mebuslardan Hüseyin Cahit (Yalçın), Midhat Şükrü (Bleda), Ağaoğlu Ahmed, İsmail Canbolat, Salah Cimcoz, Kara Kemal, Emanuel Karasu, Hasan Fehmi, Celal Nuri (İleri) Mehmed Emin (Yurdakul), Yunus Nadi vb de vardı. Diyarbakır Valisi Dr. Reşid Bey'in burada tutuklu iken 25 Ocak 1919 günü kaçışı geniş yankılar uyandırmıştı. Onun kaçışı, başka birçok insanın tutuklanıp Bekirağa Bölüğü'ne getirilmelerine neden olmuştu. Anadolu'ya hareket etmeden önce Mustafa Kemal'in, burada tutuklu olan

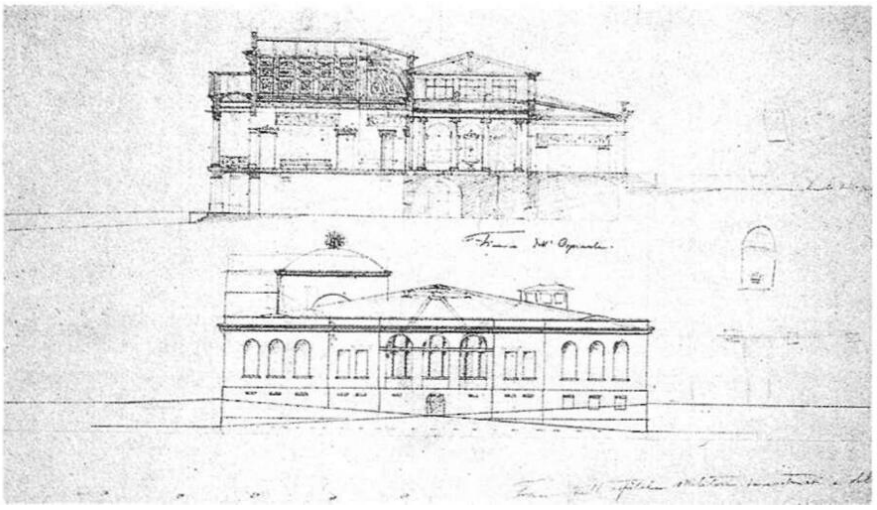

Bekirağa Bölüğü'nün Bâb-ı Seraskeri Hastanesi olarak Fossati tarafından hazırlanan 1841 tarihli proje eskizi.
Cengiz Can fotoğraf koleksiyonu

arkadaşı Ali Fethi Bey'i (Okyar) ziyaret ettiği de (Mayıs 1919) bilinmektedir. Bundan birkaç gün sonra ise İşgal Kuvvetleri, Bekirağa Bölüğü'ndeki tutukluları Malta Adası'na sürgüne göndermişlerdir.

Hüseyin Cahit (Yalçın) anılarında, harp divanı tarafından bir ay hapse mahkûm edilip cezasını Bekirağa Bölüğü'nde çekerken bitlerini ayıklamaya çalışan bir mahkûmla, zemin katta bir odada kaldığını anlatır. Onun gözlemleri ilk kez hapse giren bir aydının tespitleri olarak önemlidir. Mütareke yıllarında koğuşlarında boş yer kalmayan Bekirağa Bölüğü'ndeki tutuklularından bazıları Nemrut Mustafa ve Hayret Paşa başkanlığındaki divan-ı harplerde yargılanmışlardır. Bu yargılamalar sırasında, Ermeni tehciri sanıklarından Boğazlıyan Kaymakamı Kemaleddin Bey ile Jandarma Komutanı Mehmed Tevfik Bey ve Evkaf Müdürü Feyyaz Bey idama mahkûm edilmişler, Kemaleddin Bey'in Bekirağa Bölüğü'nün karşısında darağacında idamı İstanbulluları üzüntüye boğmuştu. Tutuklulardan Halil Paşa (Kut) ile Küçük Talat Bey'in (Muşkara) kaçışları ise burada yaşanan son olaylardandır. 1922'den sonra boşaltılan harap durumdaki bina, Seraskerlik Dairesi ile birlikte İstanbul Üniversitesine verilmiş, 1950'li yıllarda da yıkılıp yerine laboratuvar binaları yapılmıştır.

Bibi. A. H. Tanyeli, "Meşhur Bekir Ağa ve Bölüğü", *Tarih Hazinesi,* S. 3-4 (Aralık 1950-Ocak 1951); H. Ertürk. *İki Devrin Perde Arkası,* İst., 1957, s. 201-207; F. Kandemir, "Eski Politikacıların Korkunç Tevkifhanesi Bekirağa Bölüğü" *Resimli Tarih Mecmuası,* s. 3882-3885; Süleyman Sırrı, *Bekirağa Bölüğünde, Orada Neler Gördüm?,* İst., 1335; Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım,* (haz. İsmail Kara). İst.. 1991. s. 134-135; A. Mehmetefendioğlu, *İttihat ve Terraki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey'in Hatıraları "Sürgünden İntihara",* İst., 1993, s. 17-18; B. Felek. "O Devrin İhtilâlcileri", *Milliyet,* 26 Ekim 1975; H. C. Yalçın, *Siyasi Anılar,* İst., 1976, s. 176 vd.

NECDET SAKAOĞLU

Mimari

Tasarımı 1841'de Gaspare Fossati(->) tarafından yapılmış ve uygulanmıştır. Bâb-ı Seraskeri Hastanesi olarak isimlendirilen ve 250 yatak kapasiteli olarak tasarlanan yapıyla ilgili mimari projeler Bellinzona (İsviçre) arşivindedir.

Bekirağa Bölüğü, Tanzimat yöneticilerinin mimarlık eğitimi görmüş bir mimara yaptırdıkları ilk yapı olması bakımından önemlidir. Ahşap mahalleleri yok eden İstanbul yangınlarına önlem olarak örnek bir yapı niteliğinde tecrübe için tuğla yığma sistemle inşa edilmiştir. 1843'te Eminönü Yeni Cami sahilinde Limon iskelesi Karakolu'nu da inşa eden Gaspare Fossati bu yapılarındaki başarısı sonucu Tanzimat yöneticilerinin gözde mimarı olmuş ve Darülfünun. Baltalimanı Sahilsarayı (bugün Kemik Hastalıkları Hastanesi), Mekteb-i Sanayi (bugün Sultanahmet Meslek Lisesi) gibi birçok yapı gerçekleştirmiştir.

Köşelerinde kademeli cephe çıkmaları ile hareketlenen yapı büyük ölçülerine rağmen alçak nispetleri ve geniş çatısıyla çevreye uygun bir kütledir. Eğimli bir arazide yer aldığından bahçe cephesi bir, Marmara cephesi iki katlıdır. Her iki cephede sütunlar üzerinde öne çıkan alınlıklı giriş saçakları yer alır. Fossati, projede ona sofa üstünde basık bir kubbe ve tonoz bir örtü denemiş ancak uygulamayı bir çatı, feneri ile gerçekleştirmiş, bu fener daha sonra kaldırılmıştır. Eskizlerde parapetli olarak görünen çatı, uygulamada saçaklı gerçekleşmiştir. Ahşap döşemeli tuğla yığma tekniği, cephe

BURHAN FELEKİN ANILARINDA BEKİRAĞA BÖLÜĞÜ

Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi **(1913)** sebebiyle tevkif edilenler arasında jandarma muhafazası altında Bekirağa Bölüğüme sevkedildik. Bizi kapıda bir liste ile ve sayarak hapisane idaresine teslim ettiler. Babamı bizden ayırıp hatırlı kimselere tahsis edilen bir odaya koydular. Yanında eski mirlivalardan İsmail Hakkı Paşa vardı. Geri kalanları Bekirağa Bölüğü'ndeki büyük koğuşlardan birine koydular. Herhalde bizimkinden başka bir koğuş daha olmalıydı. Çünkü biz Sinop'a sürüldüğümüz zaman 600 kişi kadardık. Bir koğuşa 600 kişinin yatak yorgan sererek sığacağını tahmin etmem.

Ne ise efendim... Akşama doğru bir koğuşa girdik ki bir âlem! Biz içeriye girer girmez semtimizi haber verdik.

- Üsküdarlılar da geldi diye seslendiler... Koğuşta Fatihliler, Beyazıtlılar, Kadıköylüler, Beşiktaşlılar, Üsküdarlılar diye semt semt gruplar teşekkül etmişti. -İçeride gizli ajan var mıydı bilmem?- Ama hiçbir nöbetçi yoktu.

İtiraf ederim ki kalabalık mihnet arkadaşlığı pek de tatsız olmuyor. Herkes kendi derdinin komik tarafını anlatıyor ve ister istemez böyle hâllerde muhalefetin zehirli hicvi bütün tesiriyle işliyor... Gördük ki bizden daha azılı muhalifler varmış... istanbul tarafındaki gruplarda İttihatçılara ağızlarına geleni uluorta söyleyenler çoktu...

Ertesi gün aileler ziyarete geldiler. Yiyecek falan getirdiler. Selahattin yatak getirtti... Benim içime doğmuş ne yatak, ne yorgan, hava zaten sıcak. Tahtaya uzanıyordum. Koğuşun bir de çepeçevre asma katı vardı. Bazı kibar ve hatırlıları ortaya almışlardı. Madrit Sefareti müsteşarı Mahmud Bey adında birisi vardı ki gırtlak veremi idi. Ne yatağı ne yorganı ne de rahatı huzuru vardı. Kunduralarını çıkarıp taban tabana yapıştırdıktan sonra başının altına yastık yapıp yatardı.

- İspanya Kralı 13. Alfons'un elini sıkmış herifin şu hâline bakın! Diye kendi kendiyle alay eder kalender bir adamdı...

Gene hatırımda kalanlardan İkdam gazetesi muhabirlerinden Osman adında fakir fakat nekre bir adanı. Kapıda durur, içeri giren yeni misafirleri yüksek sesle anons ederdi... Bir gün iki koluna iki kişi girmiş tirit gibi bir zatı içeri aldılar. Osman bağırdı:

- Arkadaşlar!.. Meşhur bombacı komiteci mabeyinci Mâcit Bey!.. Adam doksanına yakmdı. Toplama listesinde yaş yazılı olmadığından onu da almışlardı.

Burhan Felek, "Yaşadığımız Günler: Bekirağa Bölüğünden Sinop Kalesine", *Milliyet,* 2 Kasım 1975

hareketleri, çatı ışıklığı, yarım daire kemerli pencereler, kolonatla ayrılmış sofa karakteristik Fossati uygulamalarıdır. Eldem, yapının orta sofalı büyük bir ev planına sahip olduğunu, sofa eyvanlarının çifter Toskan başlıklı sütunla ayrıldığını, tavanda sade ve pasalı koltuk silmeleri ve geniş zengin ampir taksimat bulunduğunu, kapı pervaz ve üstlüklerinde ampir üslubunda mimari elemanlara yer verildiğini bildirir. Tarihi açıdan olduğu kadar mimari açıdan da belgesel değere sahip olan Bekirağa Bölüğü 1950 sonrası yıkılmıştır.

Bibi. T. Lacchia, */ Fossati, Architetti del Sultano di Turchia,* Roma, 1943, s. 33; Eldem, *İstanbul Anılan,* 60, 152; C. Palumbo-Fossati, *I Fossati di Morcóte,* Bellinzona. 1970, s. 143; *Gaspare Fossati Architetto Pittore, Pittore Architetto,* Pinacoteca Züst, 1992, s. 98.

CENGİZ CAN

BEKRÎ MUSTAFA

IV. Murad dönemi (1623-1640) İstanbul'unda içkiciliği, kabadayılığı ve hazırcevaplığı ile tanınmış, fıkraları ile yaygın ün kazanmış ayyaş tipi. Gece gündüz içki içtiği için 'Bekrî'' lakabını almıştır.

Hayatı üstüne kesinlik taşıyan bilgi yoktur. Ancak kimi kaynaklarda İstanbullu yorgancı esnafından Ahmed Ağa'mn oğlu olduğu, bir süre medreseye devam ettiği, genç yaşta anne ve babası öldükten sonra içkiye düştüğü, bir rastlantı sonucu IV. Muradin yakınları arasına girerek ona musahiplik ettiği, hattâ onu içkiye alıştırdığı gibi birçoğu yakıştırma söylentiler yer almaktadır.

İstanbul halkı, içki düşkünlüğü ile ve IV. Murad'ın içki yasağına karşı çıkışıyla ilgili fıkralarını benimsemiş, ayyaşlar da onu kendilerine "önder" bilip bugün yıkılmış olan Eminönü Balık Pazarındaki meyhaneler arasında yer alan ve 1318/1902 tarihini ve "Bekrî Mustafa Baba" ibaresini taşıyan mezar taşının bulunduğu yere uzun süre saygı göstermişlerdir. Bekrî Mustafa adına Edirnekapı Mezarlığımda da bir taş vardır. 1235/1820 tarihlidir ve Bekrî Mustafa'yı Yeniçeri Ocağı mensubu olarak tanıtır. Bu taş da öbür mezar taşı gibi Bekrî Mustafa'nın kimliği hakkındaki bilgilere katkıda bulunmamaktadır.

Geleneğin ve fıkralarla kimi tarihsel kaynakların bir araya getirdiği IV. Murad ile Bekrî Mustafa hakkında anlatılanlar çok yaygınlık kazanmıştır ve yüzyıllarca Osmanlı kültürüyle alışveriş içinde bulunan Sırp, Bulgar, Yunan, Ermeni ve Romen kültüründe de iz bırakmıştır.

Bekrî Mustafa fıkralarında coğrafya istanbul dışına çıkmaz. Bu açıdan ele alındığında fıkralara serpilmiş bir biçimde de olsa eski İstanbul hayatının birçok yönünü yakalamak mümkündür. Meyhaneler, batakhaneler, ayyaşların ve kabadayıların birbirleriyle olan münasebetleri; içki yasağı sırasında kimsenin karşı çıkamadığı acımasızca uygulanan baskı; İstanbul'un hamam, meyhane, cami, sokak, ev, deniz üstündeki kayık, esir pazarı, düğün evi gibi değişik ortamlarında yaşanan gündelik hayat Bekrî Mustafa fıkralarının zeminini oluşturur.

Balıkpazarı'nda meyhaneler arasındaki kabri yalnızca buralarda içki içen ayyaşlar tarafından ziyaret edilmez, zaman zaman Baba Cafer'i(-») ziyarete gelen kadınlar tarafından da yoklanırdı. Bekrî Mustafa'nın yüzyıllar boyunca unutulmadan fıkralarında yaşayan adı ve tipi, İstanbul kültürünün değişik cephelerini oluşturan Karagöz(->), ortaoyunu(->), meddah hikâyeleri (bak. meddahlık) gibi halkın beğenisini kazanmış birikimlerde de yaşamaya devam etmiştir. Karagöz'de Bekrî Mustafa'nın bir tip olarak görülmesinin izleri 17. yy'a kadar iner. Evliya Çelebi, *Seyahatname*'de döneminin ünlü bir Karagöz oynatıcısından söz ederken onun çok güzel "Bekrî Mustafa ile Kör Agop" taklidi yaptığını yazar. "Kâr-ı kadim" Karagöz oyunlarından *Meyhane'de* ve "nev-icad" oyunlardan *Aşçılık'ta* Bekrî Mustafa doğrudan doğmya bir tip olarak perdeye çıkar. Ortaoyununda Bekrî Mustafa rolünü oynamak anlamına gelen "Bekrî Mustafa'ya çıkmak" deyimi vardır, rv Murad dönemi olaylarmı konu edinen *Hançerli Hanım Hikâyesi'*nde(-») de Bekrî Mustafa'yı ikinci derecede kahramanlardan biri olarak görürüz. Bu hikâyede yer alması, onun yaşadığı varsayılan çağda da büyük ün kazandığını gösterir.

Bekrî Mustafa fıkralarının büyük ölçüde içkiyle, içkicilikle, ayyaşların dünyasıyla, meyhane âlemleriyle ilgili olduğu için hayata ve dinsel kurallara daha yumuşak bir gözle bakan Bektaşî fıkralarıyla, zaman zaman da deli ve sarhoş fıkralarıyla karışsa bile dikkatle incelendiğinde bunlardan ayrı özellikler taşıdığı görülür. Bekrî Mustafa, yasaklara karşı çıkarken eleştirilerini dini kurum ve kurallara değil, siyasi güçlere yöneltmiştir.

Bekrî Mustafa fıkraları ilk kez Himmetzade imzasıyla halk kitapları derleyip yayımlayan bir yazar tarafından kitaplaştırılmış; Osman Cemal Kaygılı'nın(-0 *Bekri Mustafa* (1944) adlı romanına da konu olmuştur.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 654; Mehmed Tevfik, *Hazine-i Letâif* İst., 1302; Himrnetzâde. *Bekri Mustafa,* İst., 1337; S. E. Siyavuşgil, *Karagöz,* İst., 1941; S. M. Yurdatap, *Bekri Mustafa'nın Latifeleri,* ist., 1942; O. C. Kaygılı, *Bekri Mustafa,* ist., 1944; F. Ayanoğlu, "Bekri Mustafa Nerede Gömülüdür?", *Tarih Dünyası,* S. 23 (15 Nisan 1951); F. R. Tuncor, "Bekri Mustafa Ağa", *Önasya,* S. 44 (Nisan 1969); C. Kudret, *Karagöz,* I-III, Ankara, 1968-1969; D. Yıldırım, *Türk Edebiyatında Bektaşi Tipine Bağlı Fıkralar,* Ankara, 1976; Nutku, *Meddahlık;* M. S. Koz, *En Güzel Bekri Mustafa ve İncili Çavuş Fıkraları,* İst., 1983; E. Tokmakçıoğlu, *Bütün Yönleriyle Bekri Mustafa,* İst., 1983; *İA,* II, 460; *TDEA,* I, 381-382.

M. SABRİ KOZ

BEKTAŞÎ MUSİKİSİ

Bektaşî edebiyatının. Türk halk edebiyatından sayılması gibi Bektaşî musikisi de, Türk halk musikisinden veya âşık tarzı musikiden sayılır. Tarikat ayini ve zikir usulü ise inanç ve ibadeti saklı tutmak demek olan "Takıyye" ilkesinin etkisiyle eski kaynaklarda yer bulamamış ve ancak son dönemlerdeki bazı araştırmalar ve sözlü rivayetlerle öğrenilebilmiştir. Bu gizlilik halk arasında "Bektaşî Sırrı" diye anılır.

Anadolu Alevîliği, Orta Asya'da oluşan Yesevîliğin, Horasanlı Baba Ilyasin Babaîliğinin, Ebüİ-Vefâ Bağdadînin Vefaîliğinin, Fazlullah'm Hurufîliğinin, Kutbeddin Haydar'm Haydarîliğinin ve Şiîlik, Batınîlik, Rafızîlik gibi akımların, hattâ Samanlık, Budizm, Maniheizm gibi islamiyet öncesi dinlerin ve özellikle Orta Asya Türk gelenek ve göreneklerinin adeta bir uzantısı olduğunu düşündürebilecek özellikler gösterir. Bütün bu etkileri içinde barındıran Bektaşîlikte asıl önemli ayin, "ayin-i cem" denilen ayindir. İkinci temel ayin, "ikrar ayinî'dir. Bu ayin tarikata kabul edilme vesilesiyle, yeni katılanları eski mensup ve müntesiplere tanıtma amacıyla düzenlenirdi. Her iki tören de, çok özel törenler olup ayrıntıları herkese açıklanmazdı.

Bektaşî ayini genellikle Baba Efendi'nin okuduğu Fatiha ile başlar, ardından Kuran okunur, bunu bazı özel dua ve evrat ile kısa bir zikir izler, Peygamber'e salat okunması ve özellikle Hz Ali ile Ali soyunun ve Ehl-i Beyt'in adlarının büyük bir saygı, sevgi ve hattâ aşkla anılması ile sürer ve özel bir dua olan "gülbank" okunması ile sona erer. "Çerağ uyandırma tercümanı" denen ve özel bestesi ile okunan parça sırasında görevlilerce, semahanede bulunan büyük şamdanlardaki mumlar yakılır ve semahane saygılı bir şekilde terk edilir. Sonra "meydan odası" denen yere geçilir ve burada "semah" denen bir dini raks, musiki eşliğinde icra edilir. Bektaşîlikte baş okutma, dolu içme, mücerretlik ayini, Ali sofrası, kurban tığlama, lokma etme, çerağ uyandırma, Koyun Baba gibi adlarla anılan ayinler de vardır. Bunların bazılarında semah ve musiki icra olunur, bazı ayinlerde ise semah yerine sazsız olarak gülbank ve tercüman denen özel besteli dualar okunur. Sözleri Şah İsmail Safevî'ye (Hatayî) ait olduğu söylenen Mevlid-i Ali de sazsız okunur, Ancak, klasik mevlit okuma usulünde olduğu gibi aralarda besteli nefeslere de yer verilir.

Muharrem ayında semah edilmez, sadece İmam-ı Hüseyin ve Kerbela şehitleri için mersiye okunur. Sözü edilen bütün bu ayinlerde okunan nefesler, ayinin türüne göre sadece güfte yönünden birbirinden ayrı özellikler gösterir, musiki bakımından aralarında hiçbir fark yoktur.

Semah, el ele tutuşulmadan, kadın erkek karışık bir halde, ritmik beden, kol ve ayak hareketleri ile oynanan bir dini rakstır. "Ağırlama" denen ağır bir bölümle başlar, "yürütme" veya "yeldirme" denen hızlı bölümle devam eder. Zâkirlerin okuyup çaldığı semah havasına "eyvallah hû", "şaah şah şah", "dost"

gibi terennüm sözlerine zikirlerin dışındakiler de katılırlar.

Bektaşî musikisinde başlıca iki tür üslup ve tavır özelliği vardır. Köy ve kasaba çevrelerindeki Bektaşî tekkelerinde icra olunan musiki, tamamıyla halk musikisi niteliğinde olup, mahalline göre, Anadolu ve Rumeli ezgilerini içerir. Şehir tekkelerinde ise, klasik kültürün yansıması olarak musiki üslup ve ezgi yapısı yönünden klasikleşmiştir. Tabii bu musikinin en seçkin örnekleri İstanbul'daki tekkelerde icra edilmiştir. Nefeslerin güfteleri de. besteleri de genellikle zahitlikten uzak. rintçe, kalenderce, hattâ kayıtsızca bir üsluptadır. Tevşihlerin, ilahilerin bestelerinde görülen ağırbaşlı tasavvuf üslubu ve karakterine, nefeslerde rastlamak zordur.

Bektaşî musikisinin bu üslup ve tavır özelliğinden başka, bazı icralarda rastlanan bir özelliği daha vardır. Genellikle kalabalık semah ayinlerinde okunan nefeslerde, bazı nakaratlar Batı müziğinde olduğu gibi "kanon" tekniği ile tekrarlanır. Bu çeşit nefeslere, "deste", "takım" veya "arka" nefesi gibi adlar verilmiştir. Ayrıca, yine kalabalık semahlarda hazır bulunanlardan bazıları, "yâ Allah", "yâ Şâh", "hû" gibi sözleri, okunan nefesin karar perdesinden tekrar ederler: buna da "dem tutmak" denilir. Semah havası daha "yürütülmek" istendiğinde perde, daha tize alınır; buna da "perde kaldırmak" denir, bu icra tekniği bütün tarikat ayinlerinde uygulanmıştır. "Turnalar semahı" gibi özel semah havaları da vardır.

Bektaşî musikisinde okunan eserlere, genel olarak "nefes", bestesiz okunan şiirlere ise "nutuk" denir. Nefesler, konuları bakımından na't-ı Ali. On İki İmam, mersiye, miraciye, nevrûziye gibi türlere ayrılır. Bunlar musiki açısından farklılık göstermez. Ağır usullerle bestelenenlere "oturak", yürük usullerle bestelenenlere ise "şahlama" denilir. Şahlamalar, semah sırasında okunan nefesler olduğundan semaha uygun ezgi yapısı ve ritim özellikleri taşırlar.

Bektaşî musikisi güftelerinin hepsi nefes tarzında olmadığı gibi, şairlerinin bir kısmı Bektaşî de değildir. Bütün Bektaşî tekkelerinin başlıca inanç temellerinden biri Ehl-i Beyt'e ve özellikle Hz Ali'ye karşı beslenen çok güçlü sevgidir. Bu sevgiyi dile getiren hemen her güfte, Bektaşî nefesi tarzında bestelenip okunmuştur. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri ünlü Mevlevî şair Şeyh Galib'in *İkrarımıza ser veririz ahde kaviyiz / Biz Şâh-ı* ***Velayet*** *kuluyuz, hem Aleviyiz,* nakaratlı müseddes tarzındaki şiirinin Bektaşî nefesi olarak bestelenip okunagelmesidir. "Tahirü'l-Mevlevî" olarak tanınan ve Mevlevî olduğu herkesçe bilinen Tahir Olgun'un (ö. 1951) şu şiiri de böyle bir örnektir: *Müncezîb zerrât-ı şems-i Hazret-i Peygamberiz / Şey'enlillâh derviş-i kûy-i cenâb-ı bayderiz / Abd-i hass-ı zât-ı Zehrâ-yı inâyet-perverlz / Bende-i âl-i abâ hem biz Hüseynîlerdeniz.* Bayramı tarikatı piri Hacı Bayram-ı Velî'nin "N'oldu bu gönlüm" diye başlayan ünlü şiirinin de uşşak makamında nefes olarak bestelenmesi bir başka örnektir. Bir Bedevî tarikatı mensubu olan şair Kâzım Paşamın (ö. 1889) güfteleri de nefes olarak bestelenmiştir.

Aynı durum besteciler için de geçerlidir. Bektaşî musikisini meydana getiren bestekârların da hepsi Bektaşî değildir. "Dâver-i aşr-ı Muharrem'dir Hüseyn-i Kerbelâ" diye başlayan hicaz ilahi, "Kadrim ola berter şeref-i Nâd-ı Alî'den" diye başlayan "Yâ Rab beni dür eyleme evlâd-ı Alî'den" nakaratlı hüzzam ilahi. "Arş tâkı-ı meskenindir Yâ Hüseyin İbni Alî" mısraıyla başlayan hüseyni ilahi: Bektaşî düşüncesini yansıtmaktadır: Imam Ali muhabbetini ve Kerbela faciasını dile getiren bu eserlerin bestekârı bir Bektaşî değil, ünlü Dede Efendi'nin torunu ve Mevlevî tarikatı mensubu Müezzinbaşı Rifat Bey'dir (ö. 1888).

Bektaşî musikisinde köy ve şehir üslubu olarak göze çarpan üslup özelliği semah ayinlerinde de gözlenebilir. Daha çok şehirlerdeki tekkelerde düzenlenen ayinler. Balım Sultana mal edilen "Erkân-nâme"deki usul ve erkâna uygun olarak gerçekleşen ayin ve semahlardır. Semahanede başlayıp "meydan odasî'ndaki semah oyunu ile biten ve semaha belli kişilerin katıldığı, Balım Sultan erkânlı bu ayinlerden farklı olan, kırsal kesimdeki ayinlerin daha basit bir düzeni vardır.

Bir de hıdrellez, nevruz gibi günlerde veya bir adak gereği düzenlenen büyük semah ayinleri vardır. Genellikle bir yatırın türbesi civarında veya uygun kırlık bir alanda istisnasız herkesin katıldığı ve Bektaşî deyimi ile "kır muhabbeti" içinde gerçekleşen bu semaha "Koyun Baba" veya "Çoban Baba" semahı adı verilir. İstanbul'da. "Koyun Baba" semahı, Merdivenköy Şahkulu Sultan Dergâhı'nda düzenlenirdi.

Bektaşîler arasında güzel ve sanatlı semah oynamakta ün salmış kimseler dışında nefes okumakta ve çalmakta ün kazanmış kimseler de vardır. Kazlıçeşme Perişan Baba Dergâhı Şeyhi Yedikuleli Hacı Hasan Baha'nın dervişlerinden Erzurumlu Ceyhûnî'nin (ö. 1886) talebesi Çınarı (ö. 1899), Çamlıca Dergâhından İnebolulu Âşık Alımed. saz çalmak ve nefes okumakta İstanbul'un en ünlüleri idiler. Yine Sütlüce Şeyhi Münir Babamın mensuplarından, Bahriye Kolağası Mihrabı Baba da (ö. 1922) çok güzel saz çalar, hattâ nefeslerini de kendisi bestelerdi. Kazlıçeşme Şeyhi Hafız Mehmed Perişan Baba da (ö. 1876) güzel saz çalardı.

İstanbul'da ünlü Bektaşî musikişinaslarından biri de zâkirbaşı Yaşar Baba Efendi'dir. Asıl zâkirbaşı olarak ün kazanmıştı. İntisap etmiş olduğu Kadirî Şeyhi Edhem Efendi ile Rıfaî Şeyhi Râşid Efendiye dervişliği sırasında kıyam zikrini ve zâkirliğini çok iyi öğrenmiş, Balat Meydancık İmamı Hafız Hasan Efendi'den de zikir ilahilerini ve tavrını meşk etmişti. Sonra Çamlıca Bektaşî Şeyhi Ali Nutkî Baba Efendi'ye derviş, daha sonra da Eyüp Karyağdı Bektaşî Dergâhîna şeyh oldu. Kendi dergâhındaki şeyhliğinden başka, İstanbul'un bazı tekkelerinde de zâkirlik, zâkirbaşılık ve kıyam zikirlerini idarede zikir reisliği etmişti. Misafir gittiği tekkelerde dahi, zâkirbaşılık ve reislik görevi ona ikram edilirdi. Mersiye okumakta da çok ünlü olup, özellikle muharrem ayında İstanbul'un birçok tekkesinde ve 10 Muharrem günü İmam Hüseyin ile Kerbela şehitleri için Sünbülefendi Dergâhımda fetihten beri gelenek olan ayinde ve Mercan'daki Valide Han ile Üsküdar Seyyid Alımed Deresi'ndeki İranlılar mescidinde mersiye okurdu. Tekirdağlı Hacı Hafız Rıfat Efendi de Bektaşî olmamakla beraber, ilahi ve şugl okumak kadar, İstanbul tavrı ile Bektaşî nefesi okumakta şöhret kazanmıştı.

Bektaşî musikisini icra eden, nefes okuyan ve saz çalanlara zâkir, âşık, gûyende, sazende gibi adlar verilir. Kullanılan başlıca saz ise bağlamadır. Saz, ruzbâ, çöğür, tambura, divan sazı, cura (Rumeli'de bulgari saz), kabak kemane, kaval gibi halk musikisi çalgıları da kullanılır. Şehir Bektaşîlerinde ve özellikle İstanbul'da ise, ney, tambur, ut, rebap gibi klasik sazlar kullanılmıştır. Ritim sazı olarak tef, daire, mazhar, bendir, kudüm kullanılır.

Bektaşî musikisinin asıl beste şekli olan nefeslerin güfte şairlerinin çoğu bilinmekte ise de, bestekârların pek çoğu bilinmemektedir. Tarikat göreneği yönünden kişinin "benlik'ini öne çıkarmaması gerektiğinden bestekârlar isimlerini gizlemeyi tercih etmişlerdir. Ayrıca, 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması ile birlikte, Yeniçeri Ocağı'nın manen bağlı olduğu Bektaşîlik de resmen yasaklandığından, bu da ayrı bir gizlilik nedeni olmuştur.

İstanbul'da oluşan Bektaşî musikisi örneklerinde, klasik Türk musikisi tavrı çok ağır basar. Kullanılan usuller dahi, klasik musikiye özgü devr-i hindî, aksak, yürük semai, sofyan, curcuna, müsemmen, Türk aksağı gibi usullerdir. Bektaşî devr-i revanı, Bektaşî reksânı, Bektaşî raksı olarak adlandırılan üç usul Bektaşî musikisinin, Türk musikisine kazandırdığı usuller olarak değerlendirilebilir. Ancak, bu usuller, güftenin zorlaması ile yapay olarak oluşmuş ve hiç ilgi görmeyip, başka bestecilerce kullanılmamıştır. İstanbul'daki Bektaşî musikisinin klasik tavrı, İstanbul Belediye Konservatuvarînca tespit edilen ve 1933'te yayımlanan ***Bektaşî*** *Nefesleri* adlı eserde de açıkça bellidir.

İstanbul'daki en önemli Bektaşî musikisi bestecilerinden biri, Müezzinbaşı Hacı Hâşim Bey'dir. Bektaşî bestekârlar gibi, tarikat terbiyesi ile, bestelediği nefesleri belirtmediği için, hangi nefeslerin kendisine ait olduğu bilinmemektedir. Ancak, Hâşim Bey'in inanç ve intisabı gereği nefesler ve hattâ ilahiler bestelediğine kesin gözüyle bakılabilir.

Merdivenköy Şahkulu Sultan Dergâhı Şeyhi Mehmed Ali Hilmi Dede Baba Efendi (1842-1907) ile Baba Efendinin mensuplarından Neyzen Mehmed Kâmı Efendimin de (ö. 1890 ?) nefes bestelediği söylenir. Divan-ı Hümayun kalemi memurlarından olan Kâmî Efendi. "Ölsem etmem sırr-ı aşkı zerre fâş" mısraıyla başlayan hicaz şarkısının güfte seçiminde bile Bektaşî düşüncesini yansıtır. Çamlıcalı Nurî Baba Efendi'nin dervişlerinden Tevfik Bey (ö. 1889) bazı nefesler yazmıştır; aynı zamanda Muzıka-i Hümayun mensubu bir musikişinas olduğu için, bu nefeslerin bazılarını bestelemiş olduğu düşünülebilir. Tanınmış şarkı bestekârı Nuri Halil Poyraz da (1885-1956) *Yüzlerce yıl evvel Pirimiz gelip / Rûm'u tenvir için yakmıştı çerağ* diye başlayan Küncî Baha'nın bir nefesini hüseyni makamında bestelemiştir. Son dönemin bilinen bir Bektaşî bestekârı da Sâmih Rifat Beydir (1874-1933).

Bektaşî bestekârlar hakkındaki bilgiler, kendilerini gizleme ilkesi ve bazı tarihi nedenlerden dolayı çok eksik kalmıştır.

Bektaşîliğe manen bağlı bulunan yeniçerilik, 1826'da kaldırıldığında, Mehterhane de beraberinde kaldırılıp, mehter musikisi de yasaklandı. Mehterde, selamlaşma şeklinden gülbank çekmeye kadar her usul ve âdette Bektaşîlik etkileri açıkça görülmekte ise de; mehter musikisinde, Bektaşî musikisinin hiçbir etkisine rastlanmaz. Ancak, Mehterhane musikişinasları içinde. Bektaşî nefesi tarzında olmaktan çok, âşık musikisi tarzında eserler meydana getirenler vardır. Bunlardan günümüze ulaşan eserler yoksa da, Mehterhane'de, sınır boylarındaki askerlerin morallerini yüksek tutmak maksadı ile bu tür eserlerin ve bazı ilahilerin bestelendikleri bilinmektedir. Evliya Çelebimin, sefer ve gazaya ait ilahiler okuduklarını ve üç yüz kişi civarında olduklarım belirttiği "esnâf-ı hânendegân'in (okuyucu esnafı) okudukları eserlerin bu eserler olduğu kanısına varılabilir.

Bibi. İstanbul Beledive Konservatuvan, *Bektaşî Nefesleri,* İst.. 1933; V. **L.** Salcı. *Gizli Türk Dinî Oyunları.* İst., 1941; Ergun, *Antoloji,* **I-II.**

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

BEKTAŞÎLİK

Anadolu'da 13. yy boyunca Kalenderîlik ve Haydarîlik gibi heterodoks akımların sosyokültürel gelenekleri içinde şekillenen ve 16. yy başlarında Hacı Bektaş-ı Velî'nin düşünce sistemine bağlı kalarak Balım Sultan tarafından "âdâb" ve "erkân') düzenlenip kurumlaştırılan Batınî nitelikli tarikat.

Bektaşîlik 13-16. yy'lar arasında uzun bir oluşum süreci geçirmiş ve İstanbul' un gündelik hayatında ancak II. Bayezid döneminde (1481-1512) klasik tarikat tanımına uygun bir mistik kurum olarak yer almıştır. Tarikatın İstanbul hayatındaki kültürel ve siyasi rolünü belirleyen bu oluşum sürecini daha sonra birbirini bütünleyen iki farklı dönem izler. Bunlardan ilki, 16. yy başlarından 1826'ya kadar devam eden ve tarikatın gerek idari yapılanma gerekse gündelik hayat üzerindeki etkisinin devlet kontrolü altında şekillendiği dönemdir. Daha sonra bunu 1826dan 1925'e kadar süren ve merkezi yönetim mekanizması dışında oluşarak tam anlamıyla İstanbul Bektaşîliğini ortaya çıkaran yeni örgütlenme dönemi izler. 1925'ten günümüze uzanan zaman kesiti ise, tarikat açısından hem geleneksel mirasın korunması hem de toplumsal modernleşmeyle uyumlu değerler sisteminin belirlenmesine yönelik çift yönlü bir faaliyetin sürdürüldüğü dönem olarak dikkati çekmektedir.

Bektaşîliğin İstanbul'un gündelik hayatına girişi, birbirini izleyen iki ayrı aşamada gerçekleşmiştir. Birinci aşama İstanbul'un fethiyle başlayıp II. Mehmed'in (hd 1451-1481) vefatına kadar süren 1453-1481 dönemini kapsar. Bu dönemde Bektaşîlik bir tarikattan çok, temeli seyyah dervişlik kurumuna dayalı Batınî bir zümre-^olarak faaliyet göstermiştir. İkinci aşama ise, 1481-1512 arasmı kapsar ve söz konusu Batınî zümrenin Bektaşîlik çatısı altında tam bir tarikat kimliği kazanarak şehir hayatına damgasını vurmasıyla sonuçlanır.

İstanbul'un fethinden önce Bektaşîliğin kendi içinde geçirdiği sosyokültürel değişim, bir bakıma fetih sonrası İstanbul hayatında oynayacağı etkin rolün ipuçlarını barındırmaktadır. Bu değişim, aslen bir Vefaî şeyhi olan Baba İlyas-ı Horasanı önderliğiyle 13. yy ortalarında meydana gelen ayaklanmanın ardından Vefaî, Kalenderi ve Haydarî tarikatları arasında başlamış, 14. yy'dan itibaren Bektaşîliğin ilk nüvesini barındıran "Abdalan-ı Rum" zümresi içinde devam etmiştir. Abdal Musa tarafından Hacı Bektaş-ı Velî'nin manevi kişiliğine bağlanan bu zümre mensupları, daha çok yarı göçebe Türkmen boyları üzerinde etkili olarak fütuhat geleneği içinde kolonizatör derviş tipini temsil etmişlerdir. Daha Bizans döneminde bu denişlerin İstanbul çevresinde faaliyet gösterdikleri bilinmektedir. 1329'da Orhan Gazinin Bizans İmparatoru III. Andronikos ile İstanbul yakınlarında yaptığı Pelekanon Savaşinda bulunan ve sonradan menkıbeleri Bektaşî mitolojisine geçecek olan Sancakdar Baba, Mansur Baba, Semerci Baba, Mâh Baba, Gözcü Baba, Yörük Baba, Gül Baba, Eren Baba, Garipçe Baba, Buhur Baba, Kartal Baba ve Balcı Baba gibi "Abdalan-ı Rum" mensubu kolonizatör dervişlerin adları, günümüze kadar gelmiştir. İstanbul'un Anadolu yakasındaki Göztepe, Erenköy ve Kartal semtlerinin, adlarını bu dervişlerden aldıklarına dair köklü inanç ise, halk arasında yaygındır. Pelekanon Savaşindan sonra, İmparator Andronikos'a ait Göztepe civarındaki av köşkünün bir Ahi zaviyesine dönüştürüldüğünü ve ardından burada İstanbul'un en büyük Bektaşî merkezlerinden Şahkulu Sultan Tekkesinin kurulduğunu da ayrıca belirtmek gerekir.

1453'e kadar faaliyetleri İstanbul'un yakın çevresinde odaklanan "Rum abdalları", fetihten sonra şehir hayatına doğrudan değil, devletin temel kurumlarından Yeniçeri Ocağının mensubu olarak katılmışlardır. Erken dönem Bek-

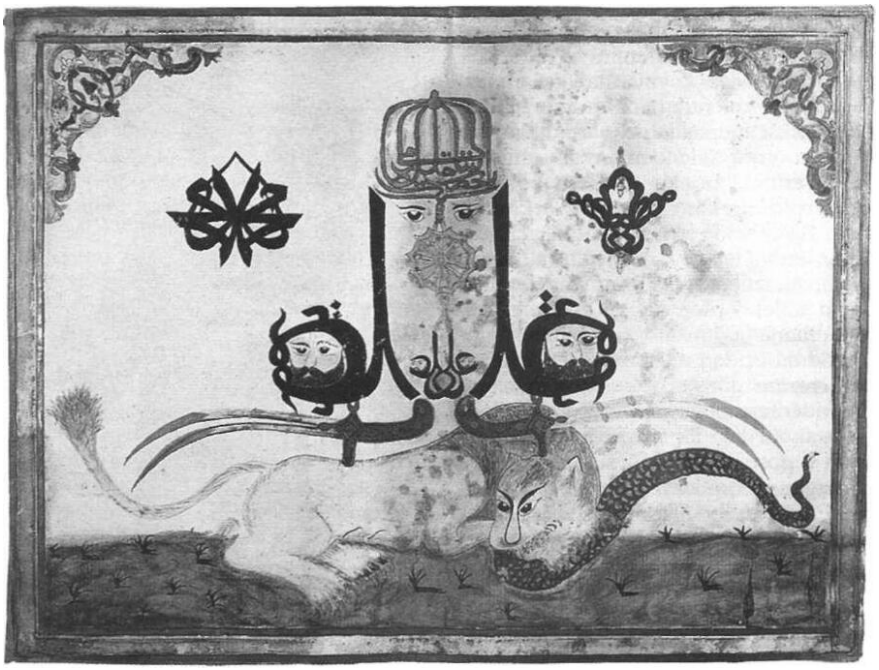

Bektaşîliğin sembollerini içeren bir yazı resim: Şer yılanını boğan Allah'ın aslanı Hz Ali ve kılıcı zülfikâr. teslim taşı, on iki terkli (dilimli) hüseynî taç, müsenna (aynalı) tarzda yazılmış "Muhammed" ve "Ali".
Ara Güler fotoğraf koleksiyonu

17. yy'da seyyah Kalenderî dervişi. Paul Ricaut, *Histoire de l'Etat Présent de l'Empire Ottoman,* Paris. 1670

taşîliğinin bu özelliği, tarikatın daha sonraki yüzyıllarda şehir hayatı üzerindeki siyasi ve kültürel etkisinin temel belirleyicisi olacaktır.

Erken dönem Bektaşîliğinin oluşum sürecini kapsayan 1453-1481 arasında, "Rum abdallarını siyasi ve kültürel açıdan en çok etkileyen Kalenderi, Haydarî ve Hurufî akımlarının merkezi yönetim tarafından yoğun bir baskı altında tutuldukları bilinmektedir. Bu zümrelere mensup dervişler, devamlı şekilde takip edilmiş, siyasi ayaklanmaya dönüşen faaliyetleri şiddet kullanılarak bastırılmıştır. II. Mehmed (Fatih) ciöneminde, Hurufîlerin bu şekilde etkisiz kılınmaları, heterodoks akımlara karşı uygulanan devlet politikasının somut bir örneğidir. Böyle bir siyasi ortamda söz konusu zümrelerin İstanbul'da tekke kurarak faaliyet göstermelerine imkân olmadığı açıktır. Nitekim İstanbul'un en eski tarihli vakıf tahrir defterlerinde, bu zümre mensuplarınca kurulduğu izlenimi verebilecek tekke ve zaviye kayıtlarına rastlanmaz. Genellikle "kalenderhane" adıyla bilinen bazı tarikat merkezleri de, taşıdıkları bu isimden ötürü Kalenderîlere ait sanılmışsa da aslında bunlar Horasan kökenli, mücerred (bekâr) dervişlik erkânına bağlı Nakşı tekkeleri olarak faaliyet göstermişlerdir. İstanbul'da Bizans dönemine ait Akataleptos Manastırının fetihten sonra Kalenderîlere tahsis edilerek "kalenderhane" adını aldığı şeklindeki görüş de bu açıdan tutarsızdır. II. Mehmed vakfiyesine göre söz konusu manastır Kalenderîlere değil, Mevlevîlere verilmiş ve İstanbul'daki ilk mevlevîhane burada faaliyet göstermiştir.

Bağımsız örgütlenmelerine izin verilmeyen Rum abdallarının fetihten sonra İstanbul'un gündelik hayatına Yeniçeri Ocağı bünyesinde katıldıkları açıktır. Söz konusu zümrenin kısmen 14. yy sonlarından itibaren yeniçeri organizasyonu içine alındıkları ve böylece devlet katında yasallık kazandıkları görülmektedir. Ancak burada önemli bir noktayı belirtmekte yarar vardır. Yeniçerilik gibi temeli devşirme usulüne dayalı bir kurumda, kökeni Müslüman olan bu zümrenin bütünüyle değil, yalnızca temsilcileri aracılığıyla ve ocaktaki Hıristiyan devşirmelerin eğitimini yürütmek amacıyla bulunduklarını gözden uzak tutmamak gerekir. Erken dönem Bektaşîliğinin 1453-1481 arasını kapsayan İstanbul'daki ilk döneminde, yalnızca Yeniçeri Ocağı ile sınırlı bir faaliyet alanına sahip olduğu, bunun sonucunda kışla hayatının dışına çıkamayıp şehrin henüz yeni iskân edilen Müslüman cemaatleri arasına nüfuz edemediği kesindir.

II. Mehmed (Fatih) dönemi, yalnızca Bektaşîliğin değil, diğer tarikatların da şehir hayatında örgütlenemediği bir tarih kesiti olarak dikkat çekmektedir. II. Mehmed'in yürüttüğü politika, iktidarın merkezileştirilmesi esası üzerine inşa edildiğinden, doğal olarak merkezi yönetim felsefesi, kendi içinde bütünlük gösteren Sünnî akideye bağlı ulema sınıfına bırakılmış ve medrese tipi kurumlaşma ön plana çıkarılmıştır. Yerel güç odaklarının temsilcisi sayılabilecek tarikatların devre dışı tutulduğu, derviş zümrelerinin İstanbul dışındaki faaliyetlerine kuşkuyla bakıldığı bu dönemin genel kabul gören düşünce yapısı, II. Bayezid zamanında izlenen yeni bir yaklaşımla büyük ölçüde değişikliğe uğramıştır. Bu yeni yaklaşım, yerel güç odaklarının sözcülüğünü yapan tarikatların merkezi yönetim dışında değil, devletin resmi kurumları içinde örgütlenmelerini ve bu sayede kontrol altında tutulmalarını öngörmektedir. Bu uygulama, 1481-1826 arasını kapsayan dönem boyunca sürdürülmüş ve Bektaşîliğin İstanbul hayatında örgütlenmesine imkân tanınmıştır. Ayrıca bu uygulama Bektaşîliği Yeniçeri Ocağînın bir parçası durumuna getirirken, ona yalnızca mistik bir kurum görüntüsü değil, aynı zamanda içinde bulunduğu ortam gereği siyasi bir örgüt niteliği de kazandırmıştır.

17. yy sonlarında bir Kalenderi dervişi. M. d'Ohsson. *Tableau General de l'Empire Ottoman.* Paris, 1787-1820

Bektaşîliğin İstanbul hayatına girişinin ikinci ve son aşaması, 1481-1512 arasında gerçekleşir. Bir bakıma bu dönem, "Rum abdalları" zümresinin klasik anlamda bir tarikat yapısına kavuştuğu ve bu yeni yapılanmanın içinden İstanbul' un şehir hayatında çok yönlü bir rol üstlenecek olan Bektaşîliğin doğduğu bir tarih kesitidir. Bektaşîlik ile birlikte Nakşibendîlik(->), Halvetîlik(->) ve Bayramîlik(->) de bu dönemde İstanbul hayatına tam anlamıyla girmişler, fakat Bektaşîlik gibi resmi bir kurum içinde değil, doğrudan mahalle ölçeğinde yaygınlaşmışlardır.

İstanbul'da Bektaşîliğin tarih sahnesine çıkması 16. yy başlarına rastlar. Bu tarihe kadar Ahi gelenekleri içinde Kalenderîlik, Haydarîlik gibi seyyah dervişliğe dayanan ve erken Bektaşîlik olarak nitelendirilebilecek "Rum abdallarî'nın artık zümre olmaktan çıkıp "âdâb" ve "erkân'i belirlenmiş bir tarikata dönüşmeye başladıkları görülmektedir. Bu dönüşümü gerçekleştiren kişi, Bektaşîlerin "pir-i sani" olarak kabul ettikleri Balım Sultan'dır (ö. 1516). Hayatı hakkında bugün için elimizde yeterli bilgi yoktur. Asıl adı Hızır Balı olan Balım Sultan'ın türbesindeki kitabeye göre Resul Balının oğlu olduğu ileri sürülmüşse de Bektaşîler arasında Mürsel Balı'nm oğlu olduğu şeklindeki inanç daha yaygındır. Fakat diğer yandan Baha Said'in 20. yy başlarında Bektaşîlik üzerine yaptığı kapsamlı bir araştırmada, 1897'de kopya edilmiş eski bir yazmaya dayanılarak Balım Sultanin Dimetoka'daki Seyyid Ali Sultan (Kızıl Deli) Tekkesi Postnişini Sersem Ali Baba'nın bir Sırp prensesinden doğma oğlu olduğu iddia edilmiştir. Nitekim bu iddiayı ileri sürenler, Bektaşî organizasyonunu yeniden düzenleyen Balım Sultanin, tarikat içinde gerçekleştirdiği bazı uygulamalarda ana tarafından Hıristiyanlığın etkisinde kalarak tarikatı manastır teşkilatına uygun bir şekilde düzenlediği görüşünde birleşmişlerdir.

II. Bayezid tarafından Dimetoka'daki Seyyid Ali Sultan Tekkesi'nden alınıp İstanbul'a getirilen Balını Sultanin padişahla çok yakın bir ilişki kurduğu ve bunun sonucunda Sulucakarahöyük'teki Hacı Bektaş-ı Velî Tekkesi'ne postni-;,,._ -'Tak atandığı bilinmektedir. Bu atamayla İstanbul Bektaşîliği idari açıdan ilk defa bir merkeze bağlanmış ve tarikatın yönetiminden sorumlu bu merkez, saray tarafından denetim altına alınmıştır.

Balım Sultanin icraatı, siyasi ve kültürel açıdan iki yönlüdür. Siyasi icraatın ağırlık noktası, 15. yy'dan itibaren "Rum abdalları", dolayısıyla erken dönem Bektaşîliği içinde yoğunluk kazanan Şiî ve Hurufî akımlarını tasfiye etmeye başlamasıdır. Bu hareket sonuçta Bektaşîliğin güçlenmesine, özellikle seyyah dervişlik anlayışından uzaklaşarak şehir merkezlerinde örgütlenmesine zemin hazırlamış, 17. yy'a kadar süren dönem boyunca aldığı siyasi destekle de Kalenderi ve Haydarî grupları kendi bünyesinde eriterek etkinliklerine son vermiştir. Balım Sultan'a II. Bayezid tarafından verilen siyasi destek aymı zamanda 16. yy başlarında yoğunlaşan Safevî propagandasına karşı Bektaşiliğin Osmanlı yönetiminden yana bir tutum takınmasına neden olmuş ve tarikatın önemli ağırlık merkezlerinden yeniçeriler de böylece herhangi bir sorun çıkarmamışlardır. Balını Sultanin kültürel açıdan Bektaşîlik üzerindeki etkisi, tarikatın "âdâb" ve "erkân" mı düzenleyerek ona son şeklini vermesidir. "On İki İmam" kültü ve Bektaşî meydanının temel düzeni olan "on iki post erkânı", Balım Sultanin tarikata getirdiği yeniliklerdendir. Ayrıca "Hak-Muhammed-Ali" şeklindeki uluhiyet düşüncesi de onunla birlikte tarikata girmiştir. Bunların yanısıra özellikle İstanbul Bektaşîliği açısından önem taşıyan ve tarikatın Yeniçeri Ocağımın askeri kurallarıyla paralellik gösteren "mücerredlik" erkânı ile belli bir soya dayanmayan ve böylece merkezi yönetim karşısında, toplumsal köken itibariyle yerel bir güç kaymağını değil, yalnızca seçimle atanıp tarikatın idaresini üstlenen "debebabalık" kurumunu tarikatın temel ilkeleri arasına sokmuştur.

Balım Sultan'dan sonra İstanbul'da Bektaşîlik, büyük ölçüde Yeniçeri Ocağı'nda örgütlenmiş, şehir içindeki faaliyet alanı 17. *yy* sonlarına kadar bu askeri teşkilata bağlı kışla ve kolluklarla sınırlı kalmıştır.

Tarikat Yeniçeri Ocağımda, Hacı Bektaş-ı Velî postunda oturan "dedebaba" mn İstanbul'daki vekili sayılan 94. cemaat ortasına mensup bir Bektaşî babası tarafından temsil edilmiştir. Yeniçeriler manevi yönden bu Bektaşî şeyhine bağlıydılar. Ayrıca bu şeyhin tayin ettiği Bektaşî babalarınca meşihat görevi sürdürülen biri Eski Odalar'da, dördü de Yeni Odalar'da olmak üzere beş tekke yeniçeri kışlalarında faaliyet göstermiştir. Bu tekkelerin yanısıra Yeni Odalar olarak bilinen Aksaray'daki yeniçeri kışlasında bulunan Orta Cami'nin görevlileri de hep kışla cemaati arasından seçilmekteydi.

Elinde "nefir" ve "keşkül" bulunan bir seyyah Bektaşî dervişi (solda), Bektaşî dervişi (sağda). M. cTOhsson, *Tableau General de l'Empire Ottoman,* Paris, 1787-1820.

Bektaşîlik ile yeniçerilik arasındaki güçlü ilişkiyi gösteren ve her iki kurumun ortak tarihinde yer alan bir olay da, Hacı Bektaş-ı Velî postuna oturacak "dedebaba"nın seçiminden sonra İstanbul'da düzenlenen törendir. Seçilen yeni "dedebaba" İstanbul'a gelir ve yeniçeriler tarafından Üsküdar'da karşılanırdı. Buradan Beyazıt'taki Ağa Kapısı'na(-t) kadar görkemli bir alayla götürülen "dedebaba"ya yeniçeri ağası tarafından tarikat tacı ve sadrazam tarafından da ferace giydirilirdi.

Eski ve Yeni Odalar dışında Bektaşîliğin İstanbul'da gündelik hayatla doğrudan ilişki kurabildiği mekânlar arasında yeniçeri kolluklarım belirtmek gerekir. Şehir içinde güvenliği sağlamakla görevli yeniçeri neferlerinin görev yaptıkları bu mekânlar, aynı zamanda Bektaşîliğin de merkezleriydiler. Büyük bir kısmı kara surları ve Haliç sahili boyunca uzanan bu kolluların şehir içindeki dağılımı, tarikatın mahalle ölçeği dışındaki faaliyet alanlarını belirlemesi açısından önem taşımaktadır.

Kolluklar gibi yeniçeri kahveleri de İstanbul hayatında Bektaşîliği barındıran mekânlar arasındadır. Bu kahveler de tıpkı kolluların coğrafi dağılımına uygun olarak İstanbul'un sahil ve kara surları ile Boğaziçi kıyıları boyunca kurulmuşlardır. Her yeniçeri kahvesinin birer tarikat merkezi gibi faaliyet gösterdiğini söylemek, abartılı olmaz. Yeniçeri kahvelerinde sürekli ikamet eden birer Bektaşî babası bulunur ve akşamları meydan açılarak nefesler okunur, ayrıca cemaat arasındaki bazı anlaşmazlıklar burada çözümlenirdi. İstanbul'da Osmanlı dönemi boyunca siyasetle uğraşmak anlamında kullanılan "devlet sohbeti"nin gündelik hayat içinde en yaygın şekilde yapıldığı yerlerin başında yeniçeri kahvelerinin gelmesi, bir bakıma Bektaşîliğin de etkin bir şekilde bu ortamın içinde bulunduğunu göstermektedir.-

16. yy başlarından 1826'ya kadar süren dönemde Bektaşîlik, Yeniçeri Ocağımın şehir hayatındaki faaliyet alanıyla orantılı olarak suriçinde Yeni Odalar'ın bulunduğu Aksaray'da ve Haliç kıyısı boyunca Eminönü'nden Unkapanîna kadar uzanan şehrin en canlı ticaret kesiminde, Halic'in karşı kıyısında da Kasımpaşa, Galata ve Tophane ekseni üzerinde faaliyet göstermiş, bunu Yedikule'den başlayıp Ayvansaray'a uzanan kara suru boyunca diğer bir faaliyet alanı izlemiştir. Söz konusu bu alanların, aymı zamanda şehrin dış dünyaya açılan ana kapıları olduğunu önemle belirtmek gerekir. Özellikle Tahtakale merkez olmak üzere Eminönü-Unkapanı arasındaki ticari kuşak, tarikatın başlıca faaliyet alanı olarak dikkat çekmektedir. Bu bölge suriçi İstanbul'un kültürel açıdan en kozmopolit kesimi olup deniz ticareti yoluyla şehrin iaşesinin sağlandığı iktisadi bir odaktır. Bektaşîliğin şehir içindeki başlıca mali kaynaklarından olan ve yeniçeriler tarafından denetlenen kahve tahmisleri, un ve yemiş kapanları ile her türlü tüketim malının dağıtım merkezleri burada yer almaktaydı.

Bektaşîlik 1826'da yasaklanmadan önce İstanbul'da Yeniçeri Ocağînın dışında da örgütlenmiş ve tekkelerini kurmuştur. Bu tekkeler de tıpkı yeniçeri kolluları gibi mahalle ölçeğinin dışın-

Rumelihisan'ndaki Nafî Baba (Şehitlik) Tekkesi haziresinde tekkeye adını veren Nafî Baba (1317/1899) (solda) ile tekkenin postnişinlerinden Hisarlı Seyyid Ahmed Baha'nın (1198/1788) (ortada) mezar taşlan-ve Merdivenköy'de Şahkulu Sultan Türbesi'nin elifi taç biçimindeki alemi.
Ekrem Işın (sol ve orta), M. Baha Tanman, 1985 (sağ)

davdılar. Bunlar arasında adı bilinenler, 1826'dan kısa bir süre sonra tekrar açılıp faaliyet gösteren tekkelerdir.

1826'dan önce İstanbul'da faaliyet gösteren Bektaşî tekkelerinden en eski ve tarikat organizasyonunda en kıdemlisi Karaağaç Bektaşî Tekkesi'dir. Bu tekkenin ne zaman kurulduğu ve postnişinlerinin kimler olduğu hakkında ne yazık ki diğer Bektaşî tekkelerinde olduğu gibi bilgi yoktur. Ancak tarikat geleneğine göre yeniçeri kışlasındaki 94. cemaat ortasında tarikatı temsil eden Bektaşî babasının vefat edince yerine Karaağaç Tekkesi postnişininin geçmesi, burasının İstanbul Bektaşîliğinde önemli rol oynayan bir merkez olduğunu kanıtlamaktadır. .BCVTda Cevdet Evkaf tasnifinde 6717 numarayla kayıtla bulunan 17 Şevval 1262/8 Ekim 1846 tarihli bir belgeye göre Karaağaç Bektaşî Tekkesi, II. Bayezid vakumdandır. Bu bilginin ışığında tekkenin tarihi 16. yy başlarına kadar geriye gitmekte, fakat bu süre zarfında kimlerin postnişinlik yaptıkları bilinmemektedir. "Sarı" lakabıyla anılan Hüseyin Baba'nm burada 1826'dan önce Bektaşî meşihatını temsil ettiği ve vefatından sonra yerine 1799'da Salih Baba'nm Hacı Bektaş-ı Velî postnişini tarafından atandığı, yine aynı tasnifte yer alan 23903 numaralı belgeden anlaşılmaktadır. Tekkenin 1826'daki şeyhi ise İbrahim Baba olup Yeniçeri Ocağı ortadan kalktıktan sonra Birgi'ye sürülmüştür.

Eyüp İdrisköşkü'ndeki Karyağdı Bektaşî Tekkesi ise, kurucusu olan Mehmed Ali Baba'nm adıyla da anılır. Ali Baba 1544'te vefat ettiğine göre tekkenin kuruluşunu 16. yy başlarına tarihlemek mümkündür. Kenarı kaim müjgânlı elifi Bektaşî tacı bulunan mezar taşı, tekkenin haziresindedir. Divan Edebiyatı Müzesindeki Revnakoğlu Arşivimde A/45 kodlu dosyadaki kayda göre, tekkeyi Kayserinin Kırat kasabasından Mehmed Bey inşa ettirmiştir. Ayrıca kendi türbesinde yakılmak üzere tekkeye senelik 6 kilo zeytinyağı da vakfettiği bu arşiv kaydında yer alan bilgiler arasındadır. Mehmed Ali Baba'dan sonra tekkenin meşihatında Seyyid Mehmed Abdî Baba bulunmuştur. Hafif aksak olduğu için "A'rec" lakabıyla anılır. Vefat tarihi bilinmeyen Abdî Baba, tekke haziresinde gömülü olup mezar taşında müjgânsız elifi taç vardır. Abdî Babamın vefatıyla yerine oğlu Mustafa Baba geçer. Mustafa Baba, Bektaşîliğin yanısıra Halvetîliğe de intisap etmiş ve Karyağdı Tekkesinin hemen yakınındaki Çolak Şeyh Hasan Efendi Tekkesinde de Halvetî meşihatını üstlenmiştir. 17ö9'da Ordu-i Hümayun şeyhliğine atanan Mustafa Baba'nm kişiliğinde İstanbul Bektaşîliğinin diğer tarikaüarla kurduğu yakın ilişki de açıkça görülmektedir. I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) vefat etmiş, oğlu Rıza Efendiyle birlikte Kaşgarî Tekkesi haziresine gömülmüştür. Karyağdı Tekkesinin 1826'dan önceki postnişinlerinden birisi de Debbağ Süleyman Baba'dır. Tekkenin mücerred şeyhlerinden olup 1812'de vefat etmiştir. Tekke haziresindeki mezar taşında destarsız Bektaşî fahri vardır. 1826'da Karyağdı Tekkesi meşihatında bulunan Mustafa Baba. Birgi'ye sürgün edilmiş olup hayatı hakkında bilgi yoktur.

İstanbul'un önde gelen Bektaşî tekkelerinden Sütlüce'deki Bademli ya da Caferâbâd Tekkesi olarak bilinen, fakat 19. yy'da Münir Baba Tekkesi adıyla ünlenen tekkenin tarihi de 1826'dan önceye dayanmaktadır. Tekke aslında bir Bektaşî merkezi olarak kurulmayıp 18. yy sonlarında Bektaşîlerin denetimine geçmiştir. Kurucusu Şeyhülislam Damadzade Feyzullah Efendi. 176l'de vefat etmiş ve tekke torunu Arif Efendi tarafından Bektaşî meşihatına geçirilmiştir. Kömürcü Baba lakabıyla tanınan Seyyid Ali Baba 1815'e kadar Bademli Tekkesinde postnişinlik yapmış, kendisinden sonra meşihata geçen Mustafa Baba zamanında tekke 1826'da yıktırılmıştır.

Bademli Tekkesi gibi Bektaşîliğin 1826 öncesi diğer tarikatlardan devraldığı tekkeler arasında Üsküdar İnadiye'deki Bandırmak Tekkesi'nin özel bir durumu vardır. Aslen bir Celvetî merkezi olarak 1732'de Sadrazam Hekimzade Ali Paşa'nm desteğiyle Şeyh Yusuf Nizameddin Efendi'nin (o. 1752) evinde kurulan bu tekke, oğlu Şeyh Mustafa Haşim Efendi'nin 1752-1782 arasındaki postnişinliği döneminde Bektaşîliğe bağlanmış ve 1925'e kadar burada çift tarikatlı bir meşihat sürdürülmüştür. Bektaşîlerce Haşim Baba olarak anılan Mustafa Haşim Efendi (ö. 1782) babası Yusuf Nizameddin Efendi tarafından Celvetîdir. Mısır'daki Baba Kaygusuz Tekkesi Şeyhi Hasan Baba'dan (ö. 1756) Bektaşî hilafeti almış ve bir süre Hacı Bektaş-ı Velî Tekkesi'nde dedebabalık yapmıştır. Kendisinden sonra yerine geçen postnişinler Celvetî ve Bektaşî erkânını bu tekkede sürdürmüşlerdir.

Rumelihisan'ndaki Şehitlik ya da son dönemdeki ismiyle Nafî Baba Tekkesi'nin tarihi de 1826 öncesine dayanmaktadır. Bilinen en eski postnişini mücerred Bektaşî şeyhlerinden Ali Baha'dır (ö. 1771). Mezar tamdaki "Tarîk-i abdalândan Ali Baba" kaydı, bir bakıma Kalenderi kökenli Rum abdalları geleneğinin 18. yy sonlarında bile Bektaşî kültürü içinde canlılığını koruduğunu

kanıtlamaktadır. 1826'ya kadar bu tekkede Hisarlı Seyyid Ahmed Baba (ö. 1783) ve Mazlum Mustafa Baba (ö. 1812) postnişinlik yapmışlar, Şeyh Mahmud Baha'nın meşihat döneminde tekke II. Mahmud tarafından kapatılmıştır.

Sur dışında faaliyet gösteren Bektaşî merkezlerinden bir diğeri de Kazlıçeşme'deki Eryek Baba ya da 19. yy'da ünlenen adıyla Perişan Baba Tekkesi'dir. Kuruluş tarihi bilinmemektedir. Tekke naziresine' mevcut bazı mezar taşlarından bu asının 1826'dan önce istanbul Bektaşîliğinin önemli merkezlerinden birisi olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan tekkenin Yedikule Hisarı yakınında kurulması ve bu bölgenin de yeniçerilerin İstanbul'daki başlıca görev alanları içinde bulunması, Eryek Baba Tekkesini yeniçerilik ile Bektaşîliğin kışla ve mahalle dokusu dışında doğrudan kaynaştığı bir merkez durumuna getirmiştir. Tekkenin bu özelliğinden dolayı mücerredlik erkânına bağlı olduğu düşünülebilir. 1826'dan önce bu tekkede Ahmed Baba (ö. 1787) ve Seyyid Mehmed Babamın (ö. 1799) postnişinlik yaptıkları bilinmektedir. 1826'da meşihat görevini sürdüren Hüseyin Baba, tekke kapatıldıktan sonra Hâdim'e sürülmüştür.

İstanbul'un kara surları dışında faaliyet gösteren Takkeci ya da Büyük Abdullah Baba Tekkesi'nin kuruluş tarihine ilişkin aydınlatıcı bilgi yoktur. Bu açıdan 1826 öncesine ilişkin bir tarihlendirme yapmak imkânsızdır. Büyük Abdullah Baba Tekkesi'nden Perişan Baba Tekkesi haziresine nakledilen mezar taşlarının 1826 sonrasına ait olmaları, bu tekkenin Bektaşîlerce 19. yy'ın ikinci yarısından sonra kurulduğu varsayımını güçlendirmektedir.

Yeniçeriliğin kaldırıldığı 1826'da ocak mensubu neferlerin en çok kıyıma uğradığı Belgrad Ormanı'ndaki Ağlamış Baba Bektaşî Tekkesi hakkında da yeterli bilgi mevcut değildir. Kilyos ile Uskumru Köyü sapağında yer alan bu tekke, aslında bir zaviyedir. Ağlamış (Ağlamalı) Ahmed Baha'nın 1824'e kadar burada faaliyet gösterdiği, kendisine ait türbenin kitabesinden anlaşılmaktadır.

Bektaşîlik 1826'ya kadar İstanbul'un Anadolu yakasında da geniş bir örgütlenme ağına sahiptir. Tarikat buradaki faaliyetlerini Beykoz'da Akbaba, Çamlıca'da Tahir Baba, Üsküdar Paşalimanînda Yarımca Baba ve Göztepe Merdivenköy'deki Şahkulu Sultan tekkelerinde sürdürmüştür.

Akbaba Tekkesi, Beykoz'a bağlı Akbaba Köyü'ndedir. Evliya Çelebi bu tekkeden söz ettiğine göre kuruluşu en azından 17. yy başlarına kaciar gitmektedir. Diğer Bektaşî tekkelerinde olduğu gibi bu merkezin de tarihi ve postnişinleri hakkında bilgi yoktur. Çamlıca'daki Tahir Baba Tekkesi ise, yakın dönemde Nur Baba Tekkesi olarak ünlenmiştir. Bu tekkeden Şahkulu Tekkesi'ne nakledilen mezar taşları arasında, tahrip edildiği için kime ait olduğu tespit edilemeyen bir tanesindeki, Tahir Baba Tekkesi'nin 1794'te kurulduğuna ilişkin kayıt, bu Bektaşî merkezinin tarihine ışık tutmaktadır. Ayrıca kimliği bilinmeyen bu şeyhin 1824'e kadar otuz sene şeyhlik yaptığı, söz konusu mezar taşında belirtilmektedir. Yerine geçen Mehmed Baba ise ancak iki yıl meşihat görevinde bulunabilmiş ve 1826'da Tire'ye sürülmüştür.

Başında on iki terkli Bektaşî fahri, sırtında haydarisi, göğsünde teslim taşı, örme kuşağında çorba kaşığı, cilbendi, pelenk taşı ve kanberiyesi ile Çamlıca Nur Baba Tekkesi Şeyhi Nuri Baba. *Ekrem Işın koleksiyonu*

Üsküdar Paşalimanîndaki Yarımca Baba Tekkesi'nin kuruluş tarihi ve kurucusu Yarımca Babamın hayatı bilinmemektedir. Günümüze gelemeyen tekke haziresindeki Seyyid Hacı Mustafa Baha'nın mezar taşı, onun burada postnişinlik yapmış olabileceği varsayımını güçlendirmektedir. Tekke 1826'da Ahmed Baha'nın meşihat döneminde kapatılmış ve Ahmed Baba ile müritleri topluca Hâdim'e sürgün edilmişlerdir.

Bektaşîliğin istanbul'daki en büyük merkezlerinden olan Göztepe Merdivenköy'deki Şahkulu Sultan Tekkesi'nin tarihi, tarikat mitolojisinde Şah Kulu adıyla bilinen Horasan kökenli bir dervişe dayandırılmaktadır. Diğer yandan Şah Kulu'nu "Şeytan Kulu" olarak anan Osmanlı tarihçileri, söz konusu dervişin II. Bayezid dönemine rastlayan 1511'deki Şah İsmail taraftarı ayaklanmanın ileri gelenlerinden olduğunu belirtirler. Bu karşıt görüşlere rağmen tekkenin daha İstanbul'un fethinden önce bir Ahi merkezi olarak teşkilatlandığı ve **16.** yy başlarından itibaren de Bektaşîlerin kontrolüne geçtiği açıktır. 1826 öncesi döneme ait tespit edilebilen postnişinlerinden en eskisi 17. yy sonlarında meşihat görevinde bulunan Mustafa Baha'dır (ö. 1682). Daha sonra kendisini Yusuf Baba (ö. 1685), Mürşid Ali Baba (ö. 1697), Hacı Feyzullah Efendi (ö. 1761), Mahmud Baba (ö. 1793), İsmail Baba (ö. **1796)** ye Ali Baba (ö. 1813) izlemişler, tekke Ahir Mehmed Babamın meşihat döneminde kapatılmıştır.

Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da II. Mahmud tarafından kaldırılması, bu askeri kurumla organik ilişkisi bulunan Bektaşîliğin de yasaklanmasına yol açmıştır. Yasaklama kararı 8 Temmuz 1826 Cumartesi günü Topkapı Sarayı'ndaki Ağalar Camii'nde padişahın da izlediği ve Şeyhülislam Kadızade Tahir Efendi'nin başkanlığında diğer tarikat temsilcilerinin katıldığı bir toplantıda alınmıştır. Bu

tarikat temsilcileri, Yahya Efendi Tekkesi Şeyhi Hafız Efendi, İdrisköşkü Tekkesi Şeyhi Balmumcu Mustafa Efendi, Galata Mevlevîhanesi Şeyhi Kudretullah Dede, Beşiktaş Mevlevîhanesi Şeyhi Mehmed Kadrî Dede, Kocamustafapaşa Tekkesi Şeyhi Şikârîzade Ahmed Efendi, Merkezefendi Tekkesi Şeyhi Ahmed Efendi, Nasuhî Tekkesi Şeyhi Şemseddin Efendi, Hüdaî Tekkesi Şeyhi Abdurrahman Nesib Efendi, Bandırmak Tekkesi Şeyhi Mehmed Galib Efendi ve Koğacı Tekkesi Şeyhi Mehmed Emin Efendidir. Bu toplantıda başta Şeyhülislam Kadızade Tahir Efendi olmak üzere söz konusu tekke şeyhlerinin Bektaşîliğin yasaklanmasından yana bir tutum sergilemedikleri, ancak medrese uleması ve sadrazamın baskısıyla çıkan karara uydukları, tarihçi Lutfî Efendi tarafından kaydedilmektedir. Bektaşîliğin yasaklanması kararı gereğince kuruluşları 60 yıl öncesine dayanan tarikata ait tekkeler Nakşibendî şeyhlerinin denetimine verilmiş, diğerleri yıktırılmıştır. Bu arada ayaklanmaya katılıp yeniçerileri kışkırttıkları tespit olunan Kinci Baba, Ahmed Baba ve **Salih** Baba gibi o tarihte herhangi bir Bektaşî tekkesinde meşihat görevi bulunmayan kişiler idam edilmiş, postnişinlik yapan şeyhler ise yakın çevreleriyle birlikte Amasya, Hadim, Kayseri, Birgi ve Tire'ye sürülmüşlerdir. Bu karışık siyasi ortamda, özellikle bürokrasi içinde Bektaşîlik suçlaması yaygınlaşmış, rakipleri tarafından sindirilmek istenen bazı Osmanlı aydınları da tarikatla ilişkileri olduğu gerekçesiyle sürgüne gönderilmişlerdir. Bu aydınlar arasında hekim ve tarihçi Şânizade Mehmed Atâullah Efendi (ö. 1826)0), Melekpaşazade Abdülkadir Bey ve İsmail Ferruh Efendi de vardır. Şânizade'nin sürülmesine gerekçe olarak kurucuları arasında bulunduğu Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi'nin(->) gizli toplantılarına Bektaşî Şeyhi Mahmud Baha'nın da katılması ve cemiyetin tarikatla organik ilişkisinin bulunması gösterilmiştir.

1826-1925 arasını kapsayan dönemde Bektaşîlik, İstanbul'un gündelik hayatında eskiye oranla daha farklı bir örgütlenme faaliyetini sürdürür. Bu faaliyetin ağırlık noktası, masonluk etkisine açık bir idari yapılanmada odaklanarak, öncelikle şehrin üst tabakasında yaygınlık kazanmak şeklinde kendini gösterir. Bunun sonucunda Bektaşîlik, kısmen de olsa İstanbul'daki orta ve alt tabakalarda temsil edilen Alevî zümreden kopmuş, giderek kendi içine kapalı bir kuruma dönüşmüştür. Bu dönüşümün temelinde, tarikatın eskiden Yeniçeri Ocağında kazandığı siyasi nüfuzu bu defa Tanzimat bürokrasisi içinde ele geçirme isteği yatmaktadır.

Tanzimat sonrası İstanbul Bektaşîliği, birbirinden farklı üç ayrı toplumsal alanda örgütlenmiştir. Birinci alan, bir bakıma yeniçeri kültürünün 19. yy'daki uzantısını temsil eden mahalle tulumbacılığı ile âşık kahvelerinde odaklanan alt ve orta tabakaları kapsar. Daha önce Bektaşîlik, bağlı bulunduğu yeniçeriliğin kuralları gereği İstanbul'un mahalle hayatına tam anlamıyla nüfuz edememiş iken, 1826'dan sonra temelleri atılan mahalle tulumbacılığı sayesinde kısmen de olsa halk arasında yaygmlaşabilmiştir. Mahalle tulumbacılığının esası, her mahallenin kendi sakinleri arasından bu işe uygun kişilerce oluşturulmuş sosyokültürel bir gruba dayanmasıdır. Böylece yeniçerilik döneminden beri tulumbacı kültürü üzerinde etkili olan Bektaşîlik, bu defa tulumbacılığa getirilen yeni düzenleme sayesinde mahalle hayatına dışarıdan değil, içeriden katılma olanağım elde etmiştir. Yeniçeri kahvelerinin kültürel atmosferini Tanzimat sonrasında yeniden canlandıran âşık kahveleri de Bektaşîliğin 1 9 . yy'da ağırlığını hissettirdiği mekânlar arasmda sayılabilir. Özellikle İstanbul'da yeniden açılan Bektaşî tekkeleri ile bu kahveler arasındaki kültürel dolaşımda. Anadolu ve Rumeli Alevîliğinin şehir hayatında temsil ettiği mistik folklorun büyük rolü vardır. Bu yeni dönemde tarikata ait tekkeler eskiden olduğu gibi sur dışında faaliyet gösterirken, Bektaşîliğin suriçindeki etkinliğini Beyazıt, Şehzadebaşı, Aksaray ve Çemberlitaş'ta yoğunluk kazanan bu kahvehaneler temsil etmişlerdir. Bu mekânlarda, Bektaşîliğin sözcülüğünü yapanların başında Kazlıçeşme' deki Perişan Baba Tekkesi Şeyhi Hasan Baba müntesiplerinden Ceyhunî (ö. 1886) ve Sültüce'deki Bademli Tekkes»-Şeyhi Münir Baha'dan nasip alan Çınarî (ö. 1899) gelir. Şehitlik Tekkesi Postnişini Nafi Babamın müritlerinden Ramî (ö. 1920) ise, son dönem tulumbacı Bektaşîlerin en tanınmışıdır.

Bektaşîliğin 1826 sonrasında faaliyet yürüttüğü ikinci toplumsal alan, kapatılmış tekkelerini yeniden açarak doğrudan doğruya tarikat şemsiyesi altına almaya çalıştığı şehir kökenli orta ve üst tabakalardır. Özellikle bu dönemde Bektaşîlik, üst tabakanın maddi desteğini, İstanbul ölçeğinde yaygınlaştırdığı tekke organizasyonuna yönlendirmiştir.

Abdülaziz döneminde (1861-1876) tarikata ait kapatılmış tekkeler yeniden açılmaya başlar. Üsküdar'daki Yarımca Baba Tekkesi ile Beykoz'daki Akbaba Tekkesi dışında kalan diğer eski Bektaşî tekkeleri tekrar faaliyete geçer. Yarımca Baba Tekkesi 1826'dan sonra Şeyh Ahmed Şerif Efendi (ö. 1846) tarafından Kadirîliğe bağlanmış ve oğulları Mehmed Arif Efendi ile Mehmed Kâzım Efendi 1925'e kadar burada Kadiri meşihatını temsil etmişlerdir. Akbaba Tekkesi ise bir süre boş kaldıktan sonra İstanbul Merkez Komutanı Abdülkadir Paşa aracılığıyla II. Abdülhamid tarafından Buharalı Nakşî Şeyhi Abdülhakim Efendiye (ö. 1888) verilmiş, kendisinden sonra oğlu Ahmed Mansur Efendi (ö. 1961), 1925'e kadar burada Nakşî meşihatını yürütmüştür.

Karaağaç Tekkesi, 1870'te Hasib Baba tarafından faaliyete geçirilir. Daha sonra meşihata atanan Hüseyin Zeki Baba, tarikatın İstanbul'da yaygınlaşması için büyük çaba harcamış, 16. yy sonlarında Kasımpaşa'da bir Bayramî/Melamî merkezi olarak kurulan Haşimî Osman Efendi Tekkesi'nin son postnişini Mehmed Süreyya Baba'ya (ö. 1930) icazet vererek bu köklü tekkeyi Bektaşîliğe bağlamıştır.

Eyüp'teki Karyağdı Tekkesi, Abdülaziz döneminde Mehmed Necib Baba (ö. 1874) tarafından yeniden açılmıştır. Necib Baba, tekkede bir matbaa kurup, Bektaşîlikle ilgili risaleler basmış ve bu yüzden "Matbaacı" lakabıyla da anılmıştır. Yerine Tokmak Baba olarak ün yapan İhlasî Baba (ö. 1897) geçmiş ve onu Hafız Baba (ö. 1911) izlemiştir. Asıl adı Salih olan ve medrese eğitimi gören Hafiz Baba, postnişinliğinin yanısıra imamlık da yapmış, böylece Bektaşîliğin Sünnî cemaat içinde taraftar bulmasında hizmeti geçmiştir. Hafiz Baha'nın Karyağdı Tekkesi'nde temellerini attığı bu İstanbul Bektaşîliğine özgü hoşgörülü tutum, tekkenin son postnişini Arif Yaşar Baba (ö. 1930) tarafından da 1925'e kadar sürdürülmüştür. Aslen Rıfaî olan Yaşar Baba, diğer tarikatlara ait tekkelerde zikir yönetmiş ünlü bir zâkirbaşıdır.

Kazlıçeşme Eryek Baba Tekkesi, I. Meşrutiyet öncesinde Seyyid Mustafa Baba (ö. 1871) tarafından canlandırılmış, daha sonra yerine Mehmed Perişan Baba (ö. 1875) geçmiştir. Hacı Bektaş-ı Velî "tekkesinde dedebabalık da yapan Perişan Baba, İstanbul Bektaşîliğinde "mücerredlik erkâni'nı sürdüren şeyhlerdendir. Kendisini Hacı Hasan Baba (ö. 1891), Hamdi Baba (ö. 1909) ve Küçük Abdullah Baba (ö. 1920) izlemişlerdir.

1826'da yıktırılan Sütlüce'deki Bademli Tekkesi, Münir Baba tarafından yeniden inşa ettirilmiş ve onun adıyla anılmıştır. Münir Baba son dönem İstanbul Bektaşîliğinin önde gelen isimlerindendir. Nureddin Cerrahi Tekkesi Şeyhi Abdülaziz Efendi'den (ö. 1853) arakiye giymiş ve bu tekkenin şeyhlerinden İbrahim Fahreddin Efendi'ye Bektaşîlikten nasip vermiştir. 1855'te Sütlüce'deki Fodlacıbaşı Konağîm satın alarak Bademli Tekkesini yeniden kurmuştur. Müntesipleri arasında Neyzen Tevfik ve Bahariye Mevlevîhanesi Postnişini Hüseyin Fahreddin Dede de vardır.

Şehitlik Tekkesi, 1826'dan sonra en erken faaliyete geçen Bektaşî merkezlerindendir. Tekke, Abdülmecid döneminde (1839-1861) İsmail Baba (ö. 1855) tarafından canlandırılmış ise de asıl önemini Mahmud Baba'clan sonra posta geçen oğlu Mehmed Abdünnafî Baba (ö. 1899) zamanında kazanmış ve son dönem İstanbul Bektaşîliğinde Nafî Baba Tekkesi olarak ün yapmıştır.

Çamlıca'daki Tahir Baba Tekkesi ise Nuri Babamın gayretiyle İstanbul'un üst tabakası tarafından rağbet edilen bir merkez durumuna gelmiş ve bu özelliğinden dolayı Yakup Kadri'nin *Nur Ba-*

ba adlı romanına konu olmuştur. Nuri Baha'dan sonra yerine oğlu Ali Nutkî Baba meşihat görevini üstlenmiştir. Yakup Kadri'nin romanında anlatılan Bektaşî şeyhi, Ali Nutkî Baha'dır.

Aslen bir Celvetî tekkesi olarak kurulan fakat 1752'den sonra Bektaşîliğe de bağlanan Bandırmalı Tekkesi, Mustafa Haşim Efendi ailesine mensup şeyhler tarafından 1925'e kadar idare edilmiştir. Celvetîliğin yanısıra Bektaşî meşihatını da üstlenen bu şeyhler, Mehmed Galib Efendi (ö. 1831), Abdürrahim Selâmet Efendi (ö. 1849), Mehmed Fahreddin Efendi (ö. 1893) ve Mehmed Galib Efendi'dir (ö. 1911). Tekkenin son postnişini tanınmış Bektaşî şeyhlerinden Yusuf Fahir (Ataer) Baha'dır (ö. 1967).

Âhir Mehmed Babamın postnişinliği döneminde kapatılan Merdivenköy Şahkulu Sultan Tekkesi'ni kısa bir süre sonra Halil Revnakî Babamın (ö. 1850) canlandırdığına ilişkin bir rivayet varsa da tekkenin ikinci kumcusu olarak Ahmed Baba (ö. 1849) gösterilir. Daha sonra meşihat makamına Hacı Sadık Baba (ö. 1852), Hasan Baba (ö. 1857) ve Ali Baba (ö. 1863) geçmiştir. 1869'da tekkenin postnişinliğine Çelebi Feyzullah Efendi tarafından Mehmed Ali Hilmi Dedebaba(-+) atanır. Hilmi Dedebaba 1856'da Hasan Baha'dan nasip, Türabî Ali Dedebaba'dan da Bektaşî hilafeti almıştır. Bir süre Hacı Bektaş-ı Velî Tekkesi'nde dedebabalık yapan Hilmi Dedebaba, Şahkulu Tekkesi'nde "mücerredlik erkânı" uygulamış ve tekkeye ek binalar yaptırarak burasmı bir Bektaşî külliyesine dönüştürmüştür. İstanbul Bektaşîleri arasında nefesleriyle tanınan ve bir tekkeye dönüştürdüğü evinde etrafına topladığı muhipleriyle sohbetler düzenleyen Edib HarabîÇ-») de bu tekkede tarikata intisap etmiştir. Hilmi Dedebaba'dan sonra yerine sırasıyla Filibeli Mustafa Yesarî Baba, Ahmed Burhan Baba, Hacı Ahmed Baba (ö. 1918), Ubeydullah Baba, Filibeli İbrahim Fevzî Baba, Ahmed Nuri Baba, Yalvaçlı Mehmed Tevfik Baba geçmiş olup tekke bu şeyhin döneminde 1925'te kapatılmıştır. Son postnişini Merhaba Tahsin Baha'dır (ö. 1953).

Bektaşîliğin 1826'dan sonra faaliyet gösterdiği üçüncü toplumsal alan, asker ve sivil bürokrasiyi kapsar. Bu durum, Bektaşîliğin Osmanlı üst bürokrasisi içinde örgütlenmesini, bir bakıma 1826'da kaybettiği siyasal gücünü bu defa merkezi otorite karşısında yeniden kazanması şeklinde yorumlanabilir. Ancak 1826' da II. Mahmud'un modernleşme hareketi karşısında tamamen tutucu bir tavır sergileyen Bektaşîlik, Tanzimat'tan sonra bu hareketin içinde yer almış ve merkezi otorite dışında gelişen muhalif siyasi akımların destekçisi olmuştur.

19. yy boyunca İstanbul'da Bektaşîlik, Osmanlı siyasi ve kültürel modernleşmesinin öncülüğünü yapan Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler hareketinin içindedir. Fakat bu grupları kendi siyasi amaçları doğrultusunda yönlendirmek isteyen Mısırlı hıdiv ailesi, Bektaşîliği de bu çerçevede desteklemiştir. Bu destek aynı zamanda Bektaşîlik ile masonluğun yakınlaşmasını sağlamada birinci derecede rol oynamıştır. Bektaşîler 1867'den itibaren Mısırlı prens Mustafa Fazıl Paşa tarafından masonluğa sokulmuşlar ve bu teşkilat içinde Yeni Osmanlılar ile ittifak kurmuşlardır. Namık Kemal'in hem mason hem de Bektaşî olması bu ittifakın çarpıcı bir örneğidir. Yeni Osmanlıların tahta geçirmek istedikleri ve daha sonra 1876'da kısa bir süre padişahlık yapan V. Murad, mason olup kendisini etkileyip üzerinde nüfuzunu kullananlar arasında Şehitlik Tekkesi Postnişini Nafî Baha'nın müritlerinden Ruhî Baba da (ö. 1898) vardır. Bektaşîliğin masonlukla ilişkisi II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) daha da güçlenerek sürmüş, İttihat ve Terakki önderleri arasında her iki teşkilata birden üye olmak, neredeyse kural haline gelmiştir. Talat Paşa ile Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin hem Bektaşî hem de mason olmaları bu açıdan dikkat çekicidir.

Bektaşîliğin 19. yy'daki sosyal topografyasında üst tabakanın giderek daha geniş bir alan kaplaması, tarikatın temsil ettiği liberal ve özgürlükçü düşüncenin bu tabakaya kültürel modernleşmenin bir göstergesi olarak yansıması sonucunda gerçekleşmiştir. Bu üst tabaka üyeleri arasında Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın eşi Zeynep Hanım gibi konağında Bektaşî ayinleri düzenletenler olduğu gibi, Yahya Kemal ve Yakup Kadri gibi bizzat Bektaşî tekkelerine devam edenler de vardır.

Bibi. *BOA.* Cevdet Evkaf. no. 32171 (Muharrem 1174); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 24138 (Şaban 1193); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 24903 (Rebiülevvel 1195); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 25727 (Muharrem 1199); *BOA.* Cevdet Evkaf, no. 23903 (Şevval 1214); *BOA.* Cevdet Evkaf, no. 6717 (17 Şevval 1262); *CSR,* Dosya A/45; Hâce Abdullah-ı Ensarî, *Risâle-i Kalendernâme,* Süleymaniye Ktp, Şehid Ali Paşa, no. 1383; Küçük Abdal, *Velâyetname-i Otman Baba.* Ankara, Adnan Ötü'ken Halk Ktp, no. 643; *Velâyetnâme-i Seyyid Ali Sultan,* Ankara, Adnan Ötüken Halk Ktp, no. 1189; Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye fîMenâsibi Î-Ünsiyye,* (yay. İ. E. Erünsal-A. Y. Ocak), 1st., 1984; Lamîî. *Xefehat,* 691; Mecdî, *Hadaikü'ş-Şakaik.* 44; Esad Efendi, *Üss-i Zafer,* İst.. 1293, s. 210-221; *Tarih-i Cevdet,* XII, 54-55; *Tarih-i Lutfî,* I, 170-174; Mehmed Rıfat, *Mir'atü'l-Mekâsıd,* İst., 1293; A. Rıfkı, *Bektaşî Sırrı,* I-III, 1st., 1325; Mehmed Ali Hilmi Dedebaba, *Divân,* İst., 1327; Süreyya Baba, *Bektaşîlik ve Bektaşîler,* İst., 1330; ay, *MüncîBaba Tarikat-ı Aliye-i Bektaşiyye,* 1st., **1338;** B. Atalay, *Bektaşîlik ve Edebiyatı,* İst., 1341; G. Jocob, *Beiträge zur Kenntnis des Derwischordens der Bektashis,* Berlin, 1908; ay, *Die Bektaschijje in ihrem Verhältnis zu Verwandten Erscheinungen,* Münih, 1909; Çelebi Ahmed Cemaleddin, *Müdafaa,* İst.. 1327; F. Köprülü, "Bektaşîliğin Menşeleri", *Türk Yurdu,* S. 8 (1341), s. **131-**140; Baha Said, "Balım Sultan", *Türk Yurdu,* S. 28 (1927), s. 310; J. P. Brown, *The Dancishes or Oriental Spirutualizm,* Londra, 1927; F. W. Hasluck, *Bektaşîlik Tedkikleri,* (çev. R. Hulusi), İst., 1928; ay, *Christianity and islam Under the Sultans,* I-II, Oxford, **1929;** (Ergun), *Bektaşî:* S. Xüzhet Ergun. *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri,* İst.. **1955;** A. Refik. *Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşîlik,* İst., 1932; J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes,* Londra, 1937; E. Ramsaur, "The Bektashi Dervishes and the Young Turks", *Moslem World,* XXII (Ocak 1942). s. 7-14; Yusuf Fahir Baba, "Bektaşilik". *Tarih Dünyası,* S. 38 (26 Ocak 1953); H. Jansky, "Der Bektaşî-Dichter Edip Harabi", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* I960, s. 87-98; A. Gölpınarlı, *Alevî-Bektaşî Nefesleri,* İst., **1963;** S. Faroqhi, *Der Bektaschi Orden in Anatolien,* Wien, 1981; A. Yaşar Ocak, "Kalenderîler ve Bektaşîlik", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan,* İst., 1981, s. 297-308; ay, *Kalenderîler,* Ankara, 1992: M. Tevfik Oytan, *Bektaşîliğin İçyüzü,* I-II, İst., 1983; Uzunçarşılı, *Kapıkulu,* I, 566-575; B. Noyan, *Bektaşîlik Alevîlik Nedir,* Ankara, 1987; "Le Tekke Bektachi de Merdivenköy", *Anatolia Moderna,* II, Paris, 1991; I. Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar. Alevîlik-Bektasîlik Araştırmaları,* İst., 1993; A. Yaşar Ocak. ˚Bektaşîlik", *DİA,* V, 373-379.

EKREM IŞIN

BELEDİYE

İstanbul'da ilk çağdaş belediye idaresi kurma girişimi Kırım Harbi sırasında Osmanlı ile aynı safta çarpışan müttefik devletlerin etkisiyle oldu. 1854'te savaşın, başkentte yarattığı hareket ve karışıklığı bir düzene koymak için İhtisap Nezareti lağvedildi; Meclis-i Vâlâ tarafından bir nizamname hazırlanarak Dersaadet ve Bilad-ı Selase'de Şehremaneti(->) unvanıyla bir "memuriyet-i cedide" ihdası ve bir "şehir meclisi" kurulması öngörüldü.

Tanzimat sonrasında İstanbul dışa açıldı, büyüdü, gelişti. Bu gelişme geleneksel İstanbul'dan farklı bir yapının oluşmasına neden oldu. Diğer bir deyişle 19. yy ve Tanzimat, İstanbul'un kaderinde bir dönüm noktasını oluşturdu. Tanzimat sonrası geleneksel payitaht, çağdaş bir kent görünümünü elde etmeye başladı.

1855'te asayiş Zaptiye Nezareti'ne devredildi. Bu düzenlemeyle şehremaneti, İhtisap Nezareti'ne ait vazifeleri görecekti. İstanbul halkının temel ihtiyaç maddelerini sağlayacak, narh işlerine bakacak, yol ve kaldırım yapacak, şehrin temizliğini sağlayacak, çarşı ve pazarları denetleyecek, daha önce İhtisap Nezareti'nce toplanmakta olan devlet vergi ve resimlerini tahsil edip hazineye teslim edecekti.

1857 tarihli nizamname ile İstanbul 14 belediye dairesine ayrıldı. Altıncı Daire (bak. Altıncı Daire-i Belediye) Beyoğlu ve Galata'yı kapsadı. Nizamnamede sadece Altıncı Daire-i Belediye'den bahsediliyor, bu daire örnek bir daire olarak düşünülüyordu. Diğer dairelerin zamanla teşkil edileceği belirtilmişti.

1868 Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi ile diğer daireler de kurularak faaliyete geçti. 1864 Vilayet Nizamnamesi taşra belediye teşkilatına ait ilk hükümleri içeriyordu.

İ877'de Vilayât Belediye Kanunu ve Dersaadet Belediye Kanunu çıkarıldı. Dersaadet Belediye Kanunu İstanbul Şehremaneti'ni 20 belediye dairesine ayırıyordu. Şehremaneti Rumelifeneri'nden

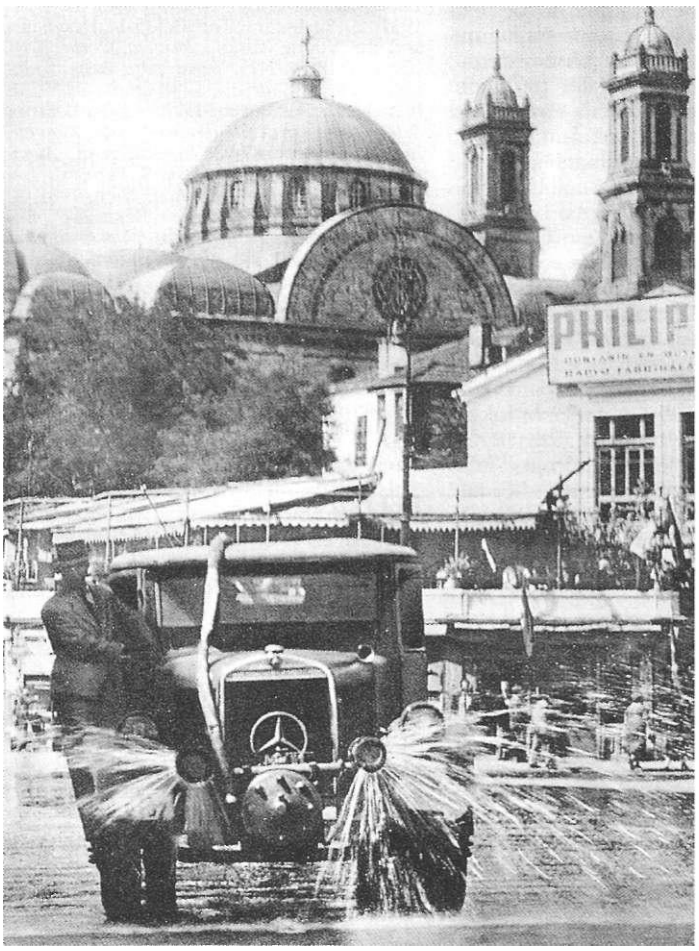

194011 yıllarda İstanbul Belediyesinin arazözierinden biri Taksim Meydanı'nda. *Gözlem Yayıncılık Arşivi*

başlayarak Zekeriyaköy ve Bahçeköy, Ayazağa Çiftliği, Kâğıthane, Alibeyköyü, Küçükrami, Davutpaşa, Haznedar çiftlikleri ve Ayastefanos yakasından geçerek ve Adalar da dahil olarak, Anadolu tarafından Bostancıbaşı Köprüsü'nden başlayarak Erenköy, Kozyatağı, Merdivenköy, Libade, Çakaldağı, Göksu Deresi arkasından, Akbaba ve Kabakoz köyleri önünden geçerek Anadolufeneri'nde sonuçlanan hat dahilini kapsıyordu. Altıncı Daire yine Beyoğlu bölgesiydi.

Şehremanetinin organları şehremini ve Şehremaneti Meclisiydi. Padişah tarafından atanan 6 üye ve şehremini, meclisi oluşturuyorlardı. Ayrıca Şehremaneti Meclisi, belediye daireleri meclisleri reisleri ile Şehremaneti Meclisi'nin ve daire meclislerinin kendi aralarından seçtikleri ikişer üyeden oluşan bir Cemiyet-i Umumiye-i Belediye vardı. Bu cemiyet mayıs ve ekim olmak üzere yılda iki kez toplanıyordu.

Belediye dairelerinin organları daire-i belediye meclisi reisi ve daire-i belediye meclisiydi. Daire-i belediye meclisi reisi devletçe daire-i belediye azası arasından iki yıl süre ile atanıyordu. Daire-i belediye meclisi iki yıllık süre için halk tarafından seçilen 12 üyeden oluşuyordu. Her yıl altısı değişiyordu. Ücret almaksızın görev yapıyorlardı.

30 Ocak 1913 günlü Dersaadet Teşkilat-ı Belediyesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat, İstanbul yönetimini daha merkezi bir yapı içerisinde topladı. Bu mevzuatla İstanbul tek belediye dairesi ve dokuz idare şubesinden oluşuyordu. Bu idare şubelerinin hududu ve merkezleri ayrı bir nizamname ile saptanıyordu. Organları Şehremaneti Meclisi'nin yerini alan Encümen-i Emanet ve şehremini riyasetinde her belediye idare şubesinden üç yıl süre ile seçilecek altışar üyeden oluşan Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'ydi. Her şubeye devletçe bir müdür atanıyordu. Şubelerin encümenleri vardı.

Dersaadet Belediye Kanunu'nun 'Belediye Vezaif-i Umumiyesi" başlığını taşıyan üçüncü maddesinde Zaptiye Nezaretine verilmiş olan zabıta vazifeleriyle belediye zabıtası vazifelerinin bir ayrımı yapılıyordu.

1877 ile 1913 mevzuatı arasında belirgin farklar vardı:

1877'de daireler şehremanetinden bağımsız tüzel kişiliğe sahipti. Dairelerin bütçe tanzimi, mukavele akdi, mülk sahibi, alacaklı, borçlu olma, vergi tahsili gibi kamu tüzel kişilerinin yapabilecekleri tüm işlemleri yürütme yetkileri vardı. 1877'de şehremaneti bir tür belediyeler birliğiydi. Dairelerin faaliyetlerini kontrol ediyor ve daireleri ilgilendiren ortak işleri yürütüyordu. 1913 mevzuatı bu yapıyı tümüyle bozdu. Belediye dairelerinin şahsiyetini şehremaneti şahsiyeti içinde eritti.

1930'da çıkarılan Belediye Kanunu'na kadar uygulanan 1877 Belediye Kanunu merkeziyetçi bir politikanın aygıtı oldu. Ancak, Osmanlı Devleti, Cumhuriyet Türkiyesi'ne giderek çağdaş bir yapı kazanan bir belediye örgüt ve hizmetler prototipi bıraktı.

Tanzimat döneminde Osmanlı yönetimi, belediyeciliği düzenlemeye yönelik bir hukuk düzeninin kurulmasını önemsemişti. Ancak, bu süreçte katılımcı bir belediyeciliği bulmak olanaksızdı. Çağdaş bir maddi uygarlığın gerekli kıldığı ekonomik örgütlenmenin yeni yeni oluştuğu bir ortamda "burjuva" yaşam biçimini hâkim kılmanın zorlukları çok açıktı.

İstanbul yerel yönetiminin ya da o günkü adıyla şehremanetinin kent dokusunu oluşturmaktaki gayretleri kuşkusuz kalıcı nitelikte olmuştu. Ancak, Tanzimat sonrası hemen hemen üçe katlanan nüfusun sonraları durağanlaşması kent hizmetlerinin sürekli büyümesini önlemişti.

1877-1930 arasında nüfus hemen hemen aynı kaldı. Her ne kadar nüfus bir aralık bir milyona yaklaşmışsa ''1 kent önemli bir nüfus çekim od?"',* olamamıştı. O nedenle de hızlı büyüyen Batı kentlerinin sorunlarıyla karşılaşmamış; kentin nüfusu büyük ölçüde istikrarını korumuştu. Etnik çeşniye karşın nüfus hareketliliğinin sınırlı oluşu, götürülecek hizmetlerde nicel bir artışı gerektirmemişti.

Şehremanetinin ve buna bağlı olarak belediye zabıtasının temel sorunu geleneksel bir payitahttan çağdaş bir kente geçiş oldu. 19. yy'da dünya ekonomisiyle bütünleşen İstanbul, İhtisap Nezareti'ninkilerinden çok farklı belediye hizmetlerini gerekli kılıyordu.

Ekonomide esnafın etkinliğinin giderek sınırlı kalması, çağdaş ekonomik ilişkilerin yeşermesi ve İstanbul'un hatırı sayılır bir kesiminde Batı yaşam normlarının benimsenmesi, temel belediye hizmetlerini gündeme getirdi. Çağdaş kent için gerekİİ olan aydınlatma, su, kanalizasyon vb hizmetlerin yetersizliği kısa zamanda İstanbul'da kendini hissettirdi. Şehremaneti, beledi kolluk, imar denetimi gibi geleneksel görevlerin yanında, şehrin ekonomik-toplumsal yaşamını düzenleyen koruyucu ve yapıcı bazı hizmetleri yerine getirdi. Kent yollarının ve kaldırımların yapımı, bir darüleytam kurulması, su şebekesi, ulaşım faaliyetleri, itfaiye gibi aktif hizmetler belediyenin uğraş alanları arasında yer aldı.

Şehrin ekonomik yaşamı ve sağlık sorunları şehremanetinin önde gelen kaygılarını oluşturuyordu. Çağdaş kent yapılanması o güne değin Osmanlı'nın gündeminde olmayan bazı hizmetleri gerektiriyordu. Genelevlerin ihdasından parkların, bahçelerin, plajların düzenlenmesi-

ne kadar, tüm bu kent hizmetleri şehremanetinin sırtına yüklenmişti.

Şehremanetinin ana işlevlerinden biri çağdaş kentliyi biçimlemek oldu. Kent mevzuatı kentte yaşayan insanı bir dizi normlarla yönlendirdi; kentlilik bilincinin oluşmasına yol açtı. Tanzimat sonrası kentleşme bir zihniyet sorununa dönüştü. İnsanların yapmaları ve kaçınmaları gereken davranışlar kent insanına telkin edildi; birlikte yaşam için bir dizi sınırlamalar getirildi.

3 Nisan 1930'da çıkarılan 1580 sayılı Belediye Kanunu ile yeni bir yapılanmaya gidildi. Bu kanun ile Hıfzıssıhha, Belediyeler Bankası, Yapı ve Yolları ile İstimlak kanunları 1980'li yıllara kadar İstanbul Belediyesi'nin faaliyetlerini düzenledi.

Belediye Kanunu uyarınca İstanbul kenti bir tek belediyeye bağlı olmak üzere 10 şubeye ayrıldı. Özel idare, bazı kayıtlarla, belediye ile birleştirildi. "Şehremaneti" ve "şehremini" adları kaldırılarak yalnızca "belediye" dendi. Belediye reisliği de kaldırılarak bu görev maaşsız ve ücretsiz olarak İstanbul Valiliği uhdesine verildi. Yine bu kanunda yer alan "hükümet lüzum görürse belediye reisliğini mahallin en büyük mülkiye memuruna da verebilir" hükmü uyarınca, İstanbul'un ayrılmış olduğu 10 belediye şubesinin müdürlükleri de kentte yeniden kurulmuş olan 10 kaza kaymakamına maaşsız ve ücretsiz olarak bir ek görev şeklinde verildi. Böylece İstanbul'un belediye ve özel idareleri birleştirildi. Şehirde yalnızca belediye işlerine bakan ve halk tarafından seçilen Cemiyet-i Umumiye-i Belediye ile sadece özel idare işlerini tedvir eden "Aîedls-i Umumi-i Vilayet kaldırıldı. Her ikisine karşılık İstanbul Umumi Meclisi adı verilen, halk tarafından seçilen 68 üyeli bir tek meclis kuruldu.

14 Ekim 1930'da yerel seçimler yapıldı. İstanbul Umumi Meclisi, Vali ve Belediye Başkanı Muhittin Bey (Üstündağ) tarafından 6 Kasım 1930'da açıldı.

İstanbul'da vilayet ve belediyenin birleşik yönetimi küçük değişikliklerle 27 sene sürdü. 1 Mart 1957'de belediye ile özel idare tekrar birbirinden ayrıldı. Belediye ve özel idare işleri, yine eskisi gibi halk tarafından seçilen Belediye Meclisi ile Vilayet Meclisi'nin yetki ve denetimine bırakıldı.

27 Mayıs ertesi İstanbul Belediye Meclisi ve Vilayet Meclisi feshedildi. 1961 Anayasası uyarınca yapılan 17 Kasım 1963 günlü belediye genel seçimleriyle yeni bir belediye meclisi oluşturuldu.

İstanbul 1950'li yıllarda hızla büyümeye başlamıştı. Zeytinburnu, Sağmalcılar, Taşlıtarla, Fikirtepe gibi yörelerde gecekondu mahalleleri oluştu. Nüfus artışı ve kentleşme 1949'da yürürlüğe giren Belediye Gelirler Yasasînın küçük belediyeleri özendirici yapısıyla birlikte İstanbul İli çevresinde belediye sayılarında hızlı bir artışa neden oldu. 1960-1970 arasında 15 belediye kuruldu. 1960'ta

Kapısının üzerindeki bir levhada hâlâ "Şehremaneti Kadıköy Dairesi" ibaresini taşıyan Kadıköy Belediye Başkanlığı binası.
Elif Erim / TETTVArşivi

Kartal İlçesi'nde Küçükyalı; **1963**'te Eyüp İlçesinde Bayrampaşa, Şişli İlçesi'nde Kâğıthane. Gaziosmanpaşa İlçesi'nde Küçükköy, Üsküdar İlçesi'nde Ümraniye, Çatalca İlçesi'nde Değirmen; **1966da** Bakırköy İlçesi'nde Avcılar ve Güngören, Kartal İlçesi'nde Yakacık; **1967**'de Eyüp İlçesi'nde Alibeyköyü, Bakırköy İlçesi'nde Kocasinan ve Sefaköy; 1969'da Çatalca İlçesi'nde Hadımköy, Celaliye ve Kamiloba, Kartal İlçesi'nde Soğanlık oluşturulan yeni belediyelerdi.

1970'li yıllarda da bu süreç devam etti. 1970-1978 arası kurulan belediyeler şunlardı: 1970'te Bakırköy'de Esenler; 1971'de Kartal İlçesi'nde Dolayoba ve Selimpaşa; **1972**'de Eyüp'te Kemerburgaz, Bakırköy'de Yenibosna, Yalova'da Çınarcık; **1976**'da Bakırköy'de Halkalı ve Yeşilbağ; 1978'de Kartal İlçesi'nde Yayalar.

12 Eylül **1980** sonrası İstanbul belediye yapılanmasında köklü değişikliklere gidildi. 4 Aralık **1981** günlü **2561** sayılı yasa ile büyük şehirlerin yakın çevresindeki yerlerin ana belediyelere bağlanması kararlaştırıldı.

1981 düzenlemesi öncesi, İstanbul Belediyesi'ne 14 şube müdürlüğü bağlıydı: Bunlar Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz. Beyoğlu, Eminönü, Eyüp, Fatih. Gaziosmanpaşa, Kadıköy, Sarıyer, Şişli, Üsküdar ve Zeytinburnu'ydu. Ayrıca İstanbul İli yerel yönetim ağı içinde yukarıda belirtilen 35 bağımsız belediye yer alıyordu. **1960-1978** arasında kurulan çevre belediyelerden 25'i Sıkıyönetim Komutanlığının 9 Şubat **1981** günlü ve 57 sayılı bildirisi ile merkez belediyeye bağlandı. Böylece şube müdürlüklerinin sayısı 23'e çıkarıldı. İl sınırları içindeki bağımsız belediye sayısı 10'a düşürüldü. Bunlar Çatalca, Hadımköy, Büyükçekmece, Silivri, Selimpaşa. Değirmenköy, Celaliye-Kamiloba, Şile, Yalova ve Çınarcık'tı. Bu arada bağımsız belediyelerden Tokat, Beykoz Şube Müdürlüğü'ne; Alibeyköy ve Kemerburgaz, Eyüp Şube Müdürlüğüme; Küçükköy Gaziosmanpaşa Şube Müdürlüğü'ne bağlandı. Avcılar, Halkalı, Sefaköy belediyelerini bünyesine alan Küçükçekmece yeni bir şube müdürlüğü; olarak merkeze bağlandı. Merkez bünyesinde yer alan diğer şube müdürlükleri şunlardı: Yenibosna'nın bağlanmasıyla Kocasinan; Esenler ve Yeşilbağan bağlanmasıyla Güngören; Küçükköy'ün bağlanmasıyla Gaziosmanpaşa; Dolayoba, Yayalar ve Tuzla belediyelerinin bağlanmasıyla Pendik; Soğanlık ve Yakacık belediyelerinin bağlanmasıyla Kartal; Küçükyalı Belediyesi'nin bağlanmasıyla Maltepe şube müdürlükleri. Bayrampaşa, Kâğıthane ve Ümraniye ise büyük yerleşim birimleri olarak ayrı şube müdürlükleri oldular. Bu arada 11 Mart 1981 günlü ve 81 sayılı bildiri ile de 22 köyün tüzel kişiliği kaldırıldı ve İstanbul Belediyesi'ne bağlandı.

8 Mart 1984'te Büyükkent Belediye Kararnamesi kabul edildi. Aynı yılın 23 Martında Büyükşehir Belediyesi Yönetimi Hakkında Kanun Hükmünde Kararname yayımlandı ve İstanbul, Ankara, İzmir'de büyükşehir belediyeleri kuruldu. 3030 sayılı yasaya göre metropol alanı içindeki her ilçede bir ilçe belediyesi bulunmaktadır ve büyükşehir belediyesi tüm ilçe belediyelerini kapsayan bir durumdadır. Anakentte olduğu gibi ilçelerdeki tüm imar planlarının onayı büyükşehir belediyesinin yetki ve sorumluluğu içindedir.

Bugün İstanbul Büyükşehir Belediyesi; belediye meclisi, belediye encümeni, belediye başkanı, genel sekreter, belediye başkanına bağlı özel kalem ve protokol müdürlüğü, ulaşım koordinas-

yon ve altyapı koordinasyon merkezleri ile 4 genel sekreter yardımcılığı, 14 adet daire başkanlığı ve bunlara bağlı olarak görev yapan 60 adet müdürlükten oluşmaktadır.

60 müdürlükten 34'ü Saraçhanebaşîndaki A ve B bloklarından kurulu Belediye Sarayı'nda, 26 müdürlük ise şehrin değişik yerlerinde konumlanmıştır.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin görevleri ve yerine getirmekle yükümlü olduğu hizmetler şunlardır:

- Büyükşehir yatırım plan ve programlarını yapmak.
- Nazım imar planlarını yapmak, yaptırmak, onaylayarak uygulamak; ilçe belediyelerinin hazırladıkları planları onaylamak ve denetlemek.
- Büyükşehir dahilindeki meydan, bulvar, cadde ve anayolları yapmak, bakım ve onarımlarını sağlamak, trafiği düzenlemek (bak. yollar; ulaşım).
- Yolcu ve yük terminalleri, katlı otoparklar yapmak, yaptırmak ve işletmek (bak. otoparklar; otogarlar).
- Çevre sağlığı ve korunmasını sağlamak; 1, 2 ve 3'üncü sınıf gayrisıhhi müesseselerin açılış ve çalışmalarına ruhsat vermek (bak. belediye zabıtası).
- Yeşil sahalar, parklar, bahçeler yapmak; sosyal ve kültürel işleri yerine getirmek; spor, dinlenme, eğlenme merkezleri yapmak ya da yaptırmak (bak. parklar; yeşil alanlar; spor tesisleri).
- Su, kanalizasyon, gaz, merkezi ısıtma, toplutaşıma hizmetlerini yapmak, gerekli tesisleri kurmak (bak. su; atıksu, toplutaşımacılık; havagazı; doğal gaz).
- Yiyecek içecek maddelerinin tahlillerini yapmak üzere laboratuvar kurmak ve işletmek.
- Mezarlık alanlarını tespit ve tesis etmek, işletmek.
- Çöpleri ve sanayi atıklarını toplamak, imhası için tesisler kurmak (bak. çöp; atıksu).
- Meydan, bulvar, cadde, yol ve sokak isimlerini, numaralarını vermek.
- Toptancı halleri ve mezbahalar yapmak, işletmek (bak. haller; mezbahalar).
- İtfaiye hizmetlerini yürütmek (bak. itfaiye).
- İlçe belediyeleri arasındaki ihtilaflarda, zabıta veya diğer belediye hizmetlerinde koordinasyon sağlamak.
- Büyükşehir çapında ortak finansman ve yatırım gerektiren hizmetlerin gerçekleştirilmesini sağlamak.
- Zabıta hizmetleri vermek, ruhsat vermek (bak. belediye zabıtası).

Ayrıca Darülaceze de Büyükşehir Belediyesi'ne bağlıdır.

Toplutaşıma hizmetlerini ve yakın bir tarihe kadar havagazı üretim, dağıtım hizmetlerini veren İETT Genel Müdürlüğü ile su ve kanal hizmetlerini veren İSKİ Genel Müdürlüğü, İstanbul Belediye Başkanlığîna bağlı olarak görevlerini sürdürmektedirler.

Ayrıca Büyükşehir Belediyesi'nce kurulmuş bulunan ve Kaynak Geliştirme ve İştirakler Daire Başkanlığıma bağlı olarak çalışan 20 adet şirket vardır. Bunlar İstanbul Deniz Otobüsleri Sanayii ve Ticaret AŞ (İDO), İstanbul Belediyeler Bakım Sanayi ve Ticaret AŞ (İSBAK), İstanbul Asfalt Fabrikaları Sanayi ve Ticaret AŞ (İSFALT AŞ), İstanbul Beton Elemanları ve Hazır Beton Fabrikaları Sanayi ve Ticaret AŞ (İSTON AŞ), Pazarlama İthalat ve Yatırım AŞ (BELPRİ), Mezbaha ve Rendering Tesisleri AŞ (İSMER), İstanbul Gaz Dağıtım Sanayii ve Ticaret AŞ (İGDAŞ AŞ), Akaryakıt ve Müştakları Ticaret Limited Şirketi (BEL-PET). Su Servisi Ticaret AŞ (SUSER), Belediye Tüketim Malları Sanayii ve Ticaret AŞ (BELPA), İstanbul Elektrik Dağıtım Sanayi ve Ticaret AŞ (ELDAŞ), Dünya Ticaret Merkezi AŞ, Un ve Unlu Maddeler Gıda Sanayii ve Ticaret AŞ (İstanbul Halk Ekmek). İstanbul Ulaşım Sanayii ve Ticaret AŞ, İstanbul İmar Limited Şirketi, Çiçek ve Ağaççılık Ticaret ve Sanayi AŞ (İstanbul-Booskop), İstanbul Spor Etkinlikleri AŞ, İstanbul Kültür ve Sanat Ürünleri Ticaret AŞ, İstanbul Belediyeleri Bilgi İşlem Sanayii ve Ticaret AŞ (BELBİM), imar-Weidleplan Teknolojik İşbirliği Merkezi AŞ'dir.

ZAFER TOPRAK

BELEDİYE BAŞKANLARI

İstanbul'un yerel yönetimi Osmanlı döneminde kadıların sorumluluğundaydı. Hızırbey[7] Çelebi'den başlamak üzere kent yönetiminde 422 kadı görev aldı. Tanzimat döneminde yeni bir yapılanma gündeme geldi. 1855'te şehremaneti kuruldu. İlk şehremini unvanını Salih Paşa aldı. 13 Temmuz 1855'ten 4 Kasım 1855'e kadar görev yaptı. I. Meşrutiyet'e kadar uzanan Tanzimat döneminde İstanbul yerel yönetimi 2'si ihtisap ağası, 18'i şehremini olmak üzere toplam 20 yönetici gördü.

I. Meşrutiyet ilan edildiği sırada (1876) Kadri Paşa şehreminiydi. 24 Aralık 1875 ile 28 Kasım 1876 arası görevde kaldı. 1908'e kadar bu makamda 10 şehremini bulundu. II. Meşrutiyet dönemi Reşit Mümtaz Paşayı şehremaneti makamında buldu. Cumhuriyet dönemine kadar 23 şehremini başa geçti (bak. şehreminleri).

Cumhuriyet ilan edildiği sırada İstanbul'da yerel yönetici Haydar (Yuluğ) Bey'di. 15 Nisan 1923'te göreve geldi. Vali ve şehremini vekili unvanıyla görev yaptı. Cumhuriyet yıllarında Kemal Aygün'ün(->) belediye başkanlığına geldiği zamana kadar vali ve belediye başkanlığı birlikte yürütüldü.

1 Mart 1957'de vilayet ile belediye ayrıldı. Sarıyer, Beşiktaş, Şişli, Beyoğlu, Eminönü, Fatih, Eyüp, Bakırköy, Adalar, Kadıköy, Üsküdar ve Beykoz kazalarında belediye şube müdürlükleri kuruldu. Bu araçla imar çalışmaları nedeniyle Belediye Meclisi'nce 1 Haziran 1957'de Adnan Menderes'e "İstanbul Fahri Belediye Reisi" unvanı verildi.

27 Mayıs 1960'tan sonra kent yönetiminde bir süre istikrar sağlanamadı. 10 Haziran 1960 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile yeni seçimlere kadar belediye başkanlarının görevlerine son verilerek Belediye Kanunu'nun 94. maddesi gereğince atama yoluyla başkanlar getirilmesi kararlaştırıldı. İstanbul'da üç yıl içinde 7 belediye başkanı göreve geldi.

CUMHURİYET DÖNEMİ BELEDİYE BAŞKANLARI

Haydar Bey	15 Nisan	1923	-	8 Haziran	1924
Emin Erkul	8 Haziran	1924	-	12 Ekim	1928
Muhittin Üstündağ	14 Ekim	1928	-	4 Aralık	1938
Lütfi Kırdar	8 Aralık	1938	-	16 Ekim	1949
Fahrettin Kerim Gökay	24 Ekim	1949	-	26 Ekim	1957
Kemal Hadımlı (vekil)	12 Temmuz	1957	-	5 Ekim	1957
Mümtaz Turhan	29 Kasım	1957	-	11 Mayıs	1958
Ethem Yetkim r	14 Mayıs	1958	-	24 Aralık	1958
Kemal Aygün	25 Aralık	1958	-	27 Mayıs	I960
Refik Tulga	27 Mayıs	I960	-	14 Haziran	I960
Şefik Erensü	14 Haziran	I960	-	24 Eylül	I960
Refik Tulga	24 Eylül	I960	-	**26** Şubat	1962
Turan Ertuğ	27 Şubat	1962	-	**16** Mart	1962
Kamuran Görgün	17 Mart	1962	-	30 Ocak	1963
Kadri İlkay (vekil)	8 Haziran	1962	-	22 Haziran	1962
Niyazi Akı (vekil)	31 Ocak	**1963**	-	28 Şubat	1963
Necdet Uğur	28 Şubat	1963	-	**9** Aralık	1963
Haşim İşcan	**10** Aralık	1963	-	11 Mart	1968
Faruk İlgaz (vekil)	12 Mart	1968	-	**6** Haziran	1968
Fahri Atabey	8 Haziran	1968	-	9 Aralık	1973
Ahmet İsvan	14 Aralık	1973	-	11 Aralık	1977
Aytekin Kotil	14 Aralık	1977	-	12 Eylül	1980
İsmail Hakkı Akansel (atamayla)	12 Eylül	1980	-	30 Ağustos	1981
Ecmel Kutay (atamayla)	**30 Ağustos**	1981	-	24 Eylül	1982
Abdullah Tırtıl (atamayla)	**24 Eylül**	1982	-	**26** Mart	1984
Bedrettin Dalan	**26** Mart	1984	-	28 Mart	1989
Nurettin Sözen	28 Mart	1989	-		

1926-1927'de konservatuvarın "Batı Müziği Bölümü" öğrencileri bazı hocalarıyla birlikte Şehzadebaşındaki binanın önünde. *Fikret Bertuğ*

1961 Anayasasîyla gündeme gelen, tüm belediye başkanlarının seçimle belirlenmesi kuralı uyarınca 27 Temmuz **1963** tarihli yasa ile belediye organlarının seçimine ilişkin yeni düzenlemelere gidildi. Buna göre belediye başkanlarının seçiminde tek dereceli çoğunluk usulü getirildi ve seçimin vali ya da cumhurbaşkanınca onaylanmasına son verildi. Belediye meclislerinin seçiminde nispi temsil usulü kabul edileli. 17 Kasım **1963**'te yerel seçimler yapıldı. İstanbul'da seçimle belirlenen ilk belediye başkanı Haşim İşcan oldu.

İSTANBUL

BELEDİYE KONSERVATUVARI

İstanbul Belediyesi'ne bağlı olarak musiki eğitimi ve öğretimi veren okul. Daha önce. "Darü'l-Elhân"(->) adını taşıyordu. **1986da** İstanbul Üniversitesine devredilerek İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı adını almış ve kuruma farklı bir statü getirilmiştir.

Cumhuriyet öncesi dönemde kurulmuş, yalnızca Türk musikisi eğitimi veren, Darü'l-Elhân, Belediye Konservatuvarı'na dönüştürüldükten sonra Batı türü bir konservatuvar olarak örgütlenmiş; bu ad ve kişilikle uzun yıllar İstanbul'un sanat hayatına katkıda bulunmuştur. Cumhuriyet döneminin ilk resmi musiki kurumu olan bu konservatuvardan, birçok sanatçı, teorisyen ve eğitimci yetişmiş, uzun yıllar ilgiyle izlenilen düzenli konserlerle İstanbul halkına musiki kültürü verilmiştir.

1926'da İstanbul Şehremaneti'ne bağlanmış olan konservatuvarda. Maarif Vekâletimin **9** Aralık **1926** tarih ve **176** no'lu tebligatıyla Türk musikisi eğitimi yasaklanmış, yönetim ve öğretim programı tamamıyla değiştirilmiştir. Darü'l-Elhân'dan aynldıktan sonra "İstanbul Konservatuvarı" adıyla faaliyet gösteren kurumun İstanbul Belediye Konservatuvarı adını kesin olarak kazanması 5 Şubat 1944 tarihli bir yönetmelikle mümkün olmuştur.

Çalışmalarını Şehzadebaşı'ndaki ahşap bir konakta sürdüren konservatuvarla ilgili olarak 22 Ocak 1927 tarihinde Maarif Vekâleti'nden İstanbul Belediyesi'ne gönderilen bir yazı ile, konservatuvarda "kesinlikle eğitim ve öğretim niteliği taşımamak koşuluyla" ve "öğretimin olmadığı günlerde çalışmak üzere" bir "Alaturka Musiki Tasnif ve Tespit Heyeti" kurulduğu belirtilmiş ve Rauf Yekta Bey'in başkanlığında **3** kişiden oluşan bu kurul, klasik eserleri tespit ve notaya almayla görevlendirilmiştir.

Dönemin İstanbul Valisi ve Belediye Başkam Muhittin Üstündağin çaba ve teklifleriyle konservatuvar kadrosundaki musiki uzmanlarından oluşan Tasnif ve Tespit Heyeti ile öğretim kadrosundakilerle kurulan Türk Musikisi İcra Heyeti kısıtlı olanaklarla da olsa çalışmalarını sürdürebilmiştir. Tasnif ve Tespit Heyeti o döneme değin notaya alınmamış pek çok önemli klasik eseri notaya almış, icra heyeti ise bu eserleri konserlerinde okumuş ve plaklar doldurmuştur.

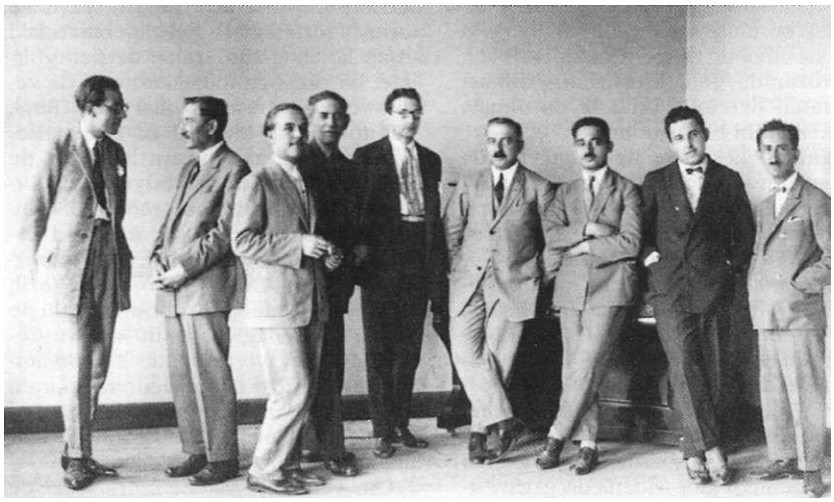

Konservatuvarın öğretim kadrosundan bir grup: Mesud Cemil (soldan birinci), Cemal Reşit Rey (soldan üçüncü), Y. Ziya Demircioğlu (sağdan üçüncü) **(1926**-27). *Fikret Bertuğ*

Konservatu varın "Nefesli Sazlar Bölümü" öğrencilerinden oluşan Şehir Cazbandı. 1930'lu yıllarda bölüm müdürü M. Hulusi Öktem'le (sol basta) birlikte.

Türk musikisinin tespit ve aktarımına yönelik yayınlarıyla musiki hayatında özel bir yeri olan Tasnif ve Tespit Heyeti, Rauf Yekta Bey'in başkanlığında Zekâizade Hafız Ahmet Efendi (Irsoy) ve muallim İsmail Hakkı Bey'den oluşan bir kurulla göreve başlamıştır. Bu heyetin kuruluşu ve işlevi, dönemin yetkili ve alanlarında uzman musiki adamlarının çalışmalarıyla Türk musikisinin "yazılı" döneme geçişteki en verimli süreci başlatmıştır. Dini ve dindışı beste şekillerindeki klasik Türk musikisi eserlerinin aslına en yakın kaynaklardan tespit edilerek ve farklı kaynaklardan gelenler birbirleriyle karşılaştırılarak notaya alınması ve gelecek kuşaklara aktarılması, bu musikinin en büyük merkezi olan İstanbul'un yerel yönetimine bağlı bir kurumda gerçekleştirilmiş olması açısından üzerinde önemle durulması gereken tarihi bir olgudur.

Eğitimin kesintiye uğradığı yıllarda konservatuvarm geçirdiği her yapısal değişimde korunmuş olan Tasnif ve Tespit Heyeti'nin yayınları ulusal ve uluslararası musiki bibliyografyasında önemli bir yer tutar. "DarüTElhân Külliyatı" olarak bilinen 180 adet yaprak notalar, *Mevlevi Ayinleri, Bektaşî Nefesleri, Mevlut Tevşihleri, İlahiler, Zekâi Dede Külliyatı* bu yayınlardan bazılarıdır. Tasnif ve Tespit Heyeti'nin çalışmaları tahsisat yokluğu, heyete sonradan kimsenin atanmaması ve kurumda Türk musikisine olan eğilimin zaafa uğraması gibi nedenlerle gitgide azalarak 1960'larm başında son bulmuştur.

İstanbul Konservatuvarı 1927'den itibaren teorik ve uygulamalı olarak çeşitli derecelerde Batı müziği eğitimi verilen bir kurum olmuştur. Konservatuvar müdürlüğünü Yusuf Ziya Bey[r] (Demircioğlu) devralmış, yeni bir yönetmelik ve gitgide genişleyen öğretim kadrosuyla coşkulu konserler verilerek kurumun bu alandaki başarıları oldukça artmıştır. Şehir meclisi kararı ile fikirlerinden yararlanmak ve konservatuvara Avrupai bir disiplin getirmek amacıyla İstanbul'a davet edilen. Viyana Müzik Akademisi profesörlerinden Joseph Marx çeşitli öneriler içeren raporlar hazırlamıştır.

Konservatuvarda başlıca şu dersler verilmiştir: Solfej ve musiki nazariyatı, armoni, kontrpuan, füg, kompozisyon, enstrümantasyon-orkestrasyon. koro, şan. genel musiki tarihi ve enstrüman dersleri (piyano, arp; nefesli, yaylı ve vurmalı sazlar gibi). Şehzadebaşfndaki ahşap konakta sürdürülen derslerle birlikte, bir dizi oda müziği konseri de verilmeye başlanmıştır. Cemal Reşit (Rey), Muhittin Sadık (Sadak) ve Ekrem Besim'den (Tektaş) oluşan bir üçlü ile başlayan bu konserler büyük ilgi görmüştür. Daha sonra bu gruba Ali Sezin, Seyfettin Asal, Sezai Asal ve Mesud Cemil'in de katılımıyla verilen oda konserleri; Ali Sezin, Orhan Borar, İzzet Nezih ve Mesud Cemil'den oluşan dörtlüyle verilen konserler; Seyfettin Asal ve Cemal Reşit Rey yönetiminde konservatuvar öğretmen ve öğrencilerinden kurulu orkestranın verdiği konserler, İstanbul halkına sunulan ve çoksesli müzik kültürü aşılayan önemli etkinliklerdir.

Öte yandan, 1927'de Darülaceze'de oluşturulan ve 1930-1931'den itibaren belediye meclisi kararı ile "Nefesli Sazlar Bölümü" olarak konservatuvara bağlanan yatılı kısım, 60 kişilik bir öğrenci kadrosu ile yoğun bir çalışma temposu göstermiş ve zamanla Şehir Bandosu'nun elemanları buradan yetişmeye başlamıştır. Gülhane, Beşiktaş, Fatih, Üsküdar parkları ile Taksim ve Beyazıt Meydanı gibi açık yerlerde düzenli konserler vermeye başlayan bandonun şefliğine Hulusi Öktem'den sonra klarnetist Cemil Bey getirilmiştir. Ayrıca klarnetist Saffet Bey'in ve Joseph Mantin önerisiyle Viyana'dan getirilen altı saz sanatçısının eğitim verdiği bu bölümden 1937'den itibaren çok önemli müzikçiler yetişmiştir. Yetişen sanatçılar aynı zamanda İstanbul Şehir Orkestrası ve Devlet Senfoni Orkestrası'nın çekirdek kadrolarını da oluşturmuşlardır. 1927'den itibaren değişen konservatuvar yönetmeliklerinde Şehir Bandosu'nun, konservatuvardan' yetişen sanatçılardan oluşturulması, hattâ yatılı okuyanların mecburi görevlerini bandoda yerine getirmeleri ile ilgili hükümler vardır. 195 5'ten itibaren de Şehir Bandosu, konservatuvara bağlı kadrolu sanat kuruluşları arasında "Şehir Armoni Orkestrası" adıyla yer almış ve şehrin çeşitli yerlerinde düzenli olarak, geçit resmi, milli spor karşılaşmaları, açılış töreni gibi nedenlerle konserler vermiştir. Şehir Armoni Orkestrası 1955-1972 arasında Mustafa Asım Güzey ve 1972'den sonra Önder Bali'nin yönetiminde çalışmıştır.

Beşiktaş'ta yatılı ve Tepebaşı'nda gündüzlü olarak devam eden Batı müziği eğitimi, Ferdi Ştatzer, Ömer Refik Bey, Adnan Saygun, Licco Amar, Laşinsky, Matmazel Rozental ve Madam Ren (Gelenbevi) gibi müzikçilerin katılmasıyla gitgide daha verimli olmuştur.

Başlangıçta, toplam 200 öğrenci alınabilen okulun 60 kişilik öğrenci orkes-

1930'lu yıllar: Joseplı Marx (önde ortada ak saçlı olan) konservatuvarın Batı Müziği (nefesli sazlar) Bölümündeki öğretmen ve öğrencilerle birlikte. *Gönül Paçacı koleksiyonu*

trası ve 80 kişilik korosu, Galatasaray Lisesi Salonu'nda ve Union Française'de konserler vermiştir. Joseph Marx'ın önerileri doğrultusunda, okulun sınıfları "başlangıç" ve "yüksek" devreler olarak ayrılmış, buradan yetişen ve kurumun bünyesinde oluşturulmuş çeşitli oda topluluları, senfonik orkestra, yaylı sazlar orkestrası, armoni topluluğu gibi sanat topluluklarında çalışan pek çok müzikçi, Türk çoksesli müzik hayatında yadsınamayacak başarılar kazanmışlardır. Cemal Reşit Rey. ile Demirhan Altuğ'un yönettiği konservatuvar orkestrası. Şehir Orkestrasına dönüşmüş ve Taksim Belediye Gazinosu ile Şan Sineması'nda verdiği düzenli konserlerle, çeşitli solistlerin de katıldığı önemli müzik faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Bu orkestra, daha sonra Devlet Senfoni Orkestrası ve Opera Orkestrasının ana kadrolarını oluşturmuştur. Muhittin Sadak'm kurduğu ve Şehir Tiyatrosunda "eşliksiz" ya da orkestra eşlikli düzenli konserler veren koro ise, Şehir Operası ve Devlet Operası için kaynak oluşturmuştur.

Konservatuvarın Batı Müziği Bölümü kapsamlı ve verimli faaliyetlerini, öğretim kadrosunda yer almış olan Ferdi Ştatzer, Rana Erksan, Verda Ün, Feyha Talay, Ergican Saydam, İhsan Balkır, Erdoğan Saydam, Orhan Borar, Özen Veziroğlu gibi müzikçilerle sürdürmüş ve bu bölümden çeşitli dönemlerde yetişen Necil Kâzım Akses, İlhan Usmanbaş, Ayhan Turan, Haluk Tarcan, Güher-Süher Pekinel, Leyla Gencer, Gülseren Sadak, Ersin Onay, Ayşegül Sarıca, Hülya Tarcan, Oya Sünder, Seher Tanrıyar ve daha pek çok ünlü sanatçı kurumun başarısını ulusal ve uluslararası alana yansıtmıştır.

1930'larm başlarında İstanbul Şehir Meclisinde konservatuvarda bir de tiyatro sınıfı açılması fikri tartışılmış, Joseph Marx'm tavsiyesi ve Muhittin Üstündağ'ın onayı ile bu dersler müfredata konmuştur. Yeni dersler ahenk jimnastikleri, sahne dersleri (tiyatro) ve şan olarak belirlenmiş ve Azade Selim Hanım ile Ertuğrul Muhsin Bey hoca olarak getirilmiştir. Ekim 1933'ten itibaren konservatuvar bu dersler için öğrenci kabul etmeye başlamıştır. Başlangıçta öğrenim süresi üç yıl olan bu bölüm zamanla değişen yönetmeliklerle geliştirilmiş ve bu bölümden birçok öğrenci mezun edilmiştir. Yine okulda bir bale bölümü ve Cem Eıtekin'in yönetiminde çalışan çağdaş bale topluluğu da yer almıştır.

Konservatuvara 1943'te Saadettin Arel'in şehir meclisi kararı ile ve geniş yetkilerle, beş yıllık bir sözleşme ile müdür olarak atanması, okulda her türlü faaliyeti düzenli ve verimli kılmıştır. Eğitim programına Türk musikisinin eklenmesi de bu döneme rastlar. Ancak, daha önceki dönemlerde de Türk musikisi alanında plak, kitap ve nota yayımlan devam ettirilmiştir. Örneğin, Dr. Suphi Ezgi'nin yazdığı 5 ciltlik *Nazarî ve Amelî Türk Musikisi* adlı kitap. Ord. Prof. Salih Murat Uzdilek'in *İlim ve Musiki* adlı kitabı, 21 fasikül halinde yayımlanan *Türk Musikisi Klasikleri* ve plaklara kayıt edilen klasik eserler bunlardan bazılarıdır.

Türk musikisi eğitim bölümü Saadettin Arel'in teorik görüşlerine göre öğrenci yetiştirmeye başlamış ve bu sistem, bu bölümde aynı yolu izleyen öğretim kadrosuyla yaygınlaştırılarak ülke çapında kabul görmüştür. Bu bölümden uzun yıllar içinde birçok ünlü musikici mezun olmuş; Türkiye radyolarının, İstanbul Devlet Klasik Türk Müziği Korosu'nun ve açılan öbür konservatuvarların kadrolarının temelini bu bölümden yetişenler oluşturmuştur.

Kuruluş fikri ve faaliyetleri Darülbedayi dönemine dayanan ve verdiği konserlerle Türk musikisinin halka ulaşmasında özel bir önemi olan Türk Musikisi İcra Heyeti 1940'ta Tepebaşı'ndaki binada yeniden kurulmuştur. Ali Rıza Şengel'in klasik tarzda yönettiği ve "Tarihi Türk Musikisi Konserleri" adıyla devam eden bu konserlerden sonra icra heyeti 1944'te kadrolu bir yapıya kavuşmuştur. Saadettin Arel'in icra heyetinin eski ve yeni elemanları arasında gerçekleştirmek istediği düzenleme kabul görmemiş, bu uygulamalara ayak uyduramayan eski sanatçılarla çıkan uyumsuzluk sonucunda Arel, sözleşmesinin yenilenmesini istemeyerek 1948' de konservatuvardan ayrılmış, yerine Şerif Muhittin Targan atanmıştır.

Heyette kısa bir süre Ercümend Berker, misafir olarak Mesud Cemil ve Refik Fersan şeflik etmişler, bu dönemlerde icra heyeti bünyesine değerli musikiciler katılmıştır. 1950'li yıllar icra heyetinde büyük bir başarıyla musiki icra eden seçkin sanatçıların katılımıyla geniş bir repeıtuvarın halka sunulduğu yıllardır.

İcra heyetine 1953'te şef olarak atanan Nevzad Atlığ, koroyu bir yıl kadar yönettikten sonra istifa etmiştir. Boşalan şefliği kısa bir süre için Nuri Halil Poyraz üstlenmiş, ardından da çeşitli dönemlerde konservatuvarda görev almış olan Münir Nurettin Selçuk şef olarak atanmıştır. Onun yönettiği icra heyeti konserlerinden, özellikle İstanbul halkı-

Konservatuvar Müdürü Eşref Antikacı (solda), kemençe sanatçısı Kemal Niyazi Seyhun (ortada) ve icra heyeti şefi Münir Nurettin Selçuk (sağda), 1956 (üstteki fotoğraf). Konservatuvar Müdürü Hüseyin Saadettin Arel öğrencileriyle, 1948 (yanda).
Fotoğraflar Gönül Paçacı koleksiyonu

sanatçısı Kemal Niyazi Seyhun (ortada) ve icra heyeti şefi Münir Nurettin Selçuk (sağda), 195*6 (üstteki fotoğraf). Konservatuvar Müdürü Hüseyin Saadettin Arel öğrencileriyle. 1948 (yanda).
Fotoğraflar Gönül Paçacı koleksiyonu

nın ilgisi açısından ayrıca söz etmek gerekir. Selçuk'un yönetiminde topluluk repertuvar ve konser programları açısından daha değişik, geleneksel üslubun dışında bir icra anlayışı dönemine girmiştir. Düzenli olarak önce Taksim Belediye Gazinosu, 1954'ten itibaren de Şan Sineması'nda pazar sabahları verilen konserler büyük ilgi görmüş, radyodan da naklen yayımlanması sayesinde İstanbullu dinleyicilere zengin bir repertuvar tanıtılmıştır. Bu dönemde, zaman zaman Kemal Gürses, Emin Ongan, Mefharet Yıldırım ve Radife Erten de icra heyetinde şeflik yapmışlardır. Kadrosu gitgide yenilenen heyeti 1982'ye dek Muzaffer Birtan yönetmiş, 1983'te bu göreve Rıza Rit atanmıştır.

İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda folklor ve halk müziğine ilişkin ilk çalışmalar ise. Yusuf Ziya Demircioğlu'nun müdürlük dönemine rastlar. Demircioğlu'nun kişisel ilgisiyle başlattığı girişimler sonunda konservatuvarda bir derleme heyeti kurulmuş ve bu heyet 1926-1929 arasında ve 1932'de yurdun çeşitli yörelerine beş gezi düzenleyerek bin civarında ezgi toplamıştır. Toplanan ezgiler notaya alınarak konservatuvar tarafından toplam 12 defter halinde yayımlanmıştır. Daha sonra 15 defter de *Yedi Karade-*

1953'te yönetmeliğe eklenen bir madde ile önce bir "İnceleme ve Derleme Kurulu" kurulmuş ve halk musikisi ile oyunlarının tespit edilip notaya alınması faaliyeti yeniden canlandırılmıştır. Daha sonra da bu kurula bağlı olarak bir "Folklor Tatbikat Topluluğu" kurulmuş ve 3 ses, 5 saz sanatçısı ile çalışmaya başlamıştır. Ardından 13 kişiye çıkan bu heyetin ilk şefi, kurulmasında büyük payı olan Sadi Yaver Ataman'dır.

1961'e kadar öğrencilerin de katıldığı bu topluluk 20 kişiyi aşınca bağımsız konserler vermeye başlamış, 1979'da düzenlenen yönetmelikle adı "Halk Müziği Topluluğu" olarak değiştirilmiş ve kadrosu genişletilmiştir. Sadi Yaver Ataman'dan sonra koroyu bir yıl kadar Süheyla Altmışdört yönetmiştir. 1961'de şef olarak atanan Adnan Atamanin dışında çeşitli zamanlarda Yücel Paşmakçı, Hamdi Özbay ve Tuncer İnan da topluluğu yönetmişlerdir.

İstanbul Belediye Konservatuvarı, Musa Süreyya Bey'den başlayarak Yusuf Ziya Demircioğlu, Saadettin Arel, Eşref Antikacı, Yavuz Olca. Hikmet Nuri Tongur, Nedim Otyam gibi müdürlerin yönetiminde ve Muhittin Üstündağ, Fahrettin Kerim Gökay, Haşim Işcan gibi sanata değer veren belediye başkanlarının dönemlerinde İstanbul için önemli hizmetler vermiştir. Etkinlikleri ile, yaymları ile ve yetiştirdiği musikicilerle bütün Türkiye'de önemle anılacak duruma gelmiş olan konservatuvar, 1986'da Bedrettin Dalanın belediye başkanlığı döneminde İstanbul Üniversitesine bağlanmıştır.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* II. 1309-1320; Mahmud Ragıb (Gazimihal), *Anadolu Türküleri ve Musiki İstikbalimiz,* İst., 1928; M. Ş. Ülkütaşır, *Türkiye'de Folklor ve Etnografya Araştırmaları,* Ankara, 1972; H. N. Tongur, *Kuruluşunun 50. Yılında İstanbul Belediye Konservatuvarı.* İst., 1973.

GONUL PAÇACI

BELEDİYE SABAYI

Şehzadebaşında, Atatürk Bulvarı ile Şehzadebaşı Caddesinin kesiştiği yerde, Saraçhane Parkı'nın güneyindedir.

Belediye Sarayı, 1953'te bir ulusal yarışma sonucunda birinciliğe değer görülen mimar Nevzat Erol'un projesi esas alınarak inşa edilmiştir. Proje, yapımı aynı yıllara rastlayan İstanbul Hilton Oteli'yie birlikte, Türkiye mimarlığında etkisini 1950'li yıllardan başlayarak gösterecek olan uluslararası üslubun ilk örneklerinden sayılmaktadır. Bu açıdan Belediye Sarayı binası yalnız İstanbul değil, Türkiye mimarlığının gelişim sürecinde de belirli bir dönüşümün işareti sayılan yapılar arasında anılmaktadır.

II. Dünya Savaşı sonrasında ABD'den başlayarak hızla yayılan ve "rasyonalis-pürist akım" olarak da anılan uluslararası üslup, kitle ve planda dikdörtgenler prizması veya kare prizma, dikdörtgen ve kare gibi temel geometrik biçimlerin, büyük ölçüde çelik yapımı, geniş pencerelerle canı yüzeylerin kullanımına dayanan ve ağırlıklı olarak

modüler bir cephe düzeni öneren bir tasarım modeliydi.

İstanbul Belediye Sarayı, bu üslubun daha çok Güney Amerika'da uygulanan ve en önemli temsilcisi Oscar Niemayer olan Brezilya tarzına yakındır. Prizmatik kitleleri genellikle üstlerine konan eğrisel plastik kitlelerle canlandıran bu tarza özgü biçim ve düzenlemeler Belediye Sarayı'nda da vardır.

Belediye Sarayı iki ana kitleden oluşmaktadır: Yüksek ve dikdörtgenler prizması biçimindeki büro kitlesi ve yine yatık bir dikdörtgen prizma olan, başkanlık ve toplantı hacimlerine ayrılmış kitle.

Büro kitlesi, daha önce de kullanılmış olan, fakat uluslararası üslupla kesinleşip kabul edilen, ortadan koridorlu iki cephesi oda dizilerinden oluşan, servis ve düşey dolaşım çekirdeklerini belirli eksenlerde toplayan tipik büro şemasına uygundur. Teras çatısının üstünde, çalışanların yemek ve sosyal aktivitesi için ayrılmış mekânlar, plastik etkisi vurgulanmış, parabolik bir eğrisel örtü ile örtülüdür.

Başkanlık bölümü, başkanlık dairesi, büro hacimleri, encümen odaları, toplantı ve sergi salonlarından oluşan ve büro bölümünden daha farklı olarak törensel kullanıma da yönelik olan bir düzenlemeye sahiptir. Bu bölümün de üstünde, toplantı salonunu işaret eden ve çapraz tonoz biçiminde, hiperbolik bir eğrisel örtü vardır. Proje sahibi, bu örtü biçimini, karşısında yer aldığı Şehzade Camii'nin örtü sistemine atıf yapan bir tasarım kabulü olarak ifade etmiştir.

Belediye Sarayı, hemen karşısında bulunan Şehzade Külliyesi'ne göre boyutlandırılmasına dikkat edilmiş, günümüzün ölçülerine göre abartılı olmayan mimarisi ile inşa edildiği tarihi çevreyle belki doğrudan ilişki kurmayan, ancak onu geriye de itmeyen bir modernist uygulamadır.

Belediye Sarayı'nm inşaat alanında, temel kazıları sırasında Roma ve Bizans dönemlerine ait mozaiklere ve Bizans döneminden kalma duvar kalıntılarına rastlanmıştır. İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne nakledilen mozaikler beyaz mermer parçacıkları ile açık ve koyu yeşil, koyu mavi, pembe, kırmızı, bordo ve sarı renkli taş parçacıklarından oluşmuştur. Genellikle beyaz zemin üzerine insan ve hayvan figürleri ile geometrik motifler işlenmiştir; oynayan çocuklar, yabandomuzu avı, dans edenler, kuzu ve tavuk taşıyan köylüler dikkati çeken figürlerdir.

Bibi. "İstanbul Belediye Binası Proje Müsabakası". *Arkitekt.* c. 21, lst., 1953, s. 71-77; R. Duyuran, "Belediye Sarayı Mozaikleri" *Arkitekt,* S. 9-12 (1954); M. Sözen. *Cumhuriyet Mimarlığı.* 274; M. Tapan, *Modern turkish Architecture, International style: Liberalism in Architecture,* Pennysilvania, 1984.

AFİFE BATUR

BELEDİYE ZABITASI

Belediyenin hizmet ve sorumluluk alanına giren konulardaki eksikleri ve suçları takip edip kovuşturan, ceza yetkisine sahip organ.

Osmanlı döneminde belediye zabıta hizmetleri büyük ölçüde Tanzimat'la birlikte başladı. 20 Nisan 1859 tarihli Sokaklara Dair Nizamname belediye zabıtasına ait birçok hüküm içeriyordu.

Nizamnamede bir dizi cezai yaptırım yer almıştı: Sokakları, süprüntü vesaire atmak suretiyle kirleten, sokaklardaki havagazı tesisatını bozan ya da belediyeden izin almaksızın havagazı tesisatı yaptıran, sokaklardan gelip geçmeyi engelleyen, yaya kaldırımlarını işgal eden esnaf, bir yerde durup satış yapan seyyar satıcı, sokakta duran binek ve yük arabaları, gelip geçmeye mani olacak şekilde saçak ve tente koyan ya da dükkânını pis tutan dükkâncı, çürük, bozuk, mağşuş yiyecek maddesi ya da narhtan fazlaya veya ölçüsü noksan mal satan esnaf cezalandırılacaktı.

Nizamnameye göre hayvanlar salhanelerde kestirilecekti. Halkın sağlığına zarar veren ya da gürültü yapan imalathaneler meskenlerden uzakta bulundurulacaktı. Bu nedenle, imalathane açmak isteyen, belediye meclisi aracılığıyla Babıâli'den izin alacaktı. Müskirat depoları, fırınlar, kasap dükkânları ancak belirli tarzda inşa edilebilecekti. Zehirli maddeler doktor reçetesiyle ve ancak eczanelerde satılabilecekti. Kadehle içki satacakların belediyeden ruhsat almaları gerekiyordu.

Belirtilen bu hususlar hilafına hareket edenler hakkında, 1858 tarihli Ceza Kanunnamesi, para cezasının yanısıra bir haftaya kadar hapis cezası öngörmekteydi.

Halkın gelip geçmesine engel olacak şeyleri yollara koyanlardan, süprüntü vesaire atarak sokakları kirletenlerden ve bu konuda belediye dairesince neşrolunacak nizamnamelere aykırı harekette bulunanlardan 1 beyaz beşlikten 5 beyaz beşliğe kadar para cezası alınacaktı. Fabrika ve dükkânlarının bacalarını temizletmeyenlerden 1 beşlikten 5 beşliğe kadar para cezası alındıktan başka, 1 günden 3 güne kadar hapis cezası verilebilecekti. Kalabalık yerlerde at koşturanlar, muhafazaları altındaki delileri ve zararlı hayvanları başıboş bırakanlar, çürük, kokmuş, sıhhate muzır mal satanlar 6 beşlikten 10 beşliğe: dükkân ve mağazasında, çarşı, pazar, panayırlarda eksik dirhem, bozuk veya hileli kantar kullananlar, nizamen muayyen olan vezin ve ölçüden başka vezin ve ölçü kullananlardan da 10 beşlikten 15 beşliğe kadar para cezası alınacak, bunların kullandıkları vezin ve ölçülere el konacaktı.

Narhın üzerinde mal satanlar 10 beşlikten 15 beşliğe kadar para ve 24 saatten 33 güne kadar hapis cezası ile cezalandırılacaktı. Bu fiilleri ekmek, et, odun, kömür gibi halkın zaruri ihtiyacı üzerinde işleyenlerin 15 beşlikten 20 beşliğe kadar para cezası ve 3 günden 1 haftaya kadar hapisle cezalandırılacakları; yollar ve meydanlar gibi umuma mahsus yerleri bozan ve buralardan yer çalanların 15 beşlikten 20 beşliğe kadar para cezasıyla cezalandırıldıktan başka 3 günden 1 haftaya kadar hapsolunacakları ve bunların bozdukları yerlerin tamir masraflarının kendilerinden alınacağı belirtiliyordu.

Ceza Kanunnamesi'nden sonra çıkarılan ve 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi'ni ilga eden 1867 tarihli Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nin 43, 44, 46. maddelerinde, bu nizamnameye yapı ve yol işleri hakkında konan hükümlere muhalif harekette bulunanlardan 5 adet beyaz beşlik mecidiye para cezası alındıktan başka hatalı inşaatın, nizamname hükümlerine uygun olarak sahiplerine bir ay zarfında tadil ve ıslah ettirileceği ve bu müddet zarfında, bildirilen tadilat ve ıslahatı yapmayanlardan 10 beşlik para cezası alınıp haklarında "muamele-i cebriye" icra olunacağı yazılıydı.

Yapı mevzuatına aykırı hareket edenler belediye meclisince seçilecek üç kişilik bir komisyon tarafından muhakeme edilecek ve bunların verecekleri hüküm kati olacaktı.

Tanzimat'la birlikte İstanbul "payitaht" olmanın ötesinde kent görünümüne bürünmeye başlamış, kentli diye nitelenen yeni bir beşeri unsurun oluşmakta olduğu izlenmişti. Diğer bir deyişle, İstanbul sekenesi kentlileşme diye

Belediye Sarayı
Hazım Okurer, 1993

bilinen uzun bir sürece girmişti. Kentsel yaşam normlarının benimsenmesi, kent yaşamının zorunlu kıldığı kentliler arasındaki etkileşim ve bu etkileşimin sonuçları, çağdaş kentli ya da kelimenin etimolojik anlamıyla "burjuva'laşma, son yüz elli yıllık İstanbul tarihinin ana zihniyet sorunsalını oluşturmuştu.

Diğer bir deyişle paylaşılan bir mekâna uyum sağlayan, ortak normları benimseyen, yasaklar ve yaptırımlarla sınırlı bir yaşam biçimi İstanbul sekenesinin günlük yaşamını belirlemişti. Kent mevzuatı, bir tür "vazife-i temdin", aydınlatma, uygarlaştırma görevi görmüştü. İnsanları kent yaşamına uyumlu kılmak için onlardan yapmaları ya da kaçınmaları gereken hareket, tavır ve davranışlar, esnafın, tüccarın, zanaatkarın uyması gereken normlar, belediyecilikle birlikte yeni bir insan türünü oluşturmaya yönelik mevzuattı. Tüm bu önlemler sağlıklı, güven içerisinde yaşayan, uyumlu bir kentli zümresi oluşturmayı amaçlamaktaydı. Dükkânların camekân bulundurmalarından, kıyılmış hazır kıyma satılamayacağına kadar, son derece ayrıntılandırılmış düzenlemeler kentliyi oluşturmaya ve gözetmeye yönelikti.

Bu nedenle beledi yasaklar kent yaşamının ayrılmaz parçasıydı. Düzen, yasaklan zorunlu kılıyordu. Kentleşme beraberinde uyulması gereken normları ve ihlali durumunda yaptırımları getiriyordu.

1913 tarihli "Umumi Bahçeler Hakkında Talimatname" şehremanetinin bu kentlileştirme ya da uygarlaştırma misyonunun ilginç bir örneğiydi. Bu talimatnameyle önce İstanbul sekenesine zaman kavramı telkin ediliyordu. Umumi bahçelerin açılıp kapanma gün ve saatleri şehremanetince belirleniyordu. Ardından halka bahçe adabı öğretiliyordu: Bahçelerde gezecek olanlar daima yolun sağını takip edeceklerdi. Talimatnameye göre "umumi bahçelere matbu-gayri matbu levha, ilan vesaire asılması; bu gibi şeylerin bahçelerde satılması ve dağıtılması; bahçelere müskirat sokulması; seyyar çalgı, cambaz, hokkabaz, kundura boyacılarının girmeleri; bahçelerde eşya teşhiri ve satılması; seyyar satıcıların dolaşmaları; dilenme, bahçelere şehremanetince konan masa, bank vesaireden başka eşya getirilip konması, mevcutların yerlerinin değiştirilmesi; araba, hayvan, bisiklet, otomobille bahçelerde gezilmesi; halkı rahatsız edecek hareketlerde bulunulması; bahçelerin kirletilmesi, duvarlarına, parmaklıklarına tırmanma, zarar verme; çiçekleri koparma, ağaçlara zarar verme; bahçelerde hayvan dolaştırma; fener direklerini, gazları, lambaları bozma, söndürme" yasaktı.

Uygarlaştırıcı misyon ya da görevin bir diğer örneği 1925 tarihli Zabıta-i Belediye Talimatnamesi'ydi. Bu talimatnameye göre sokaklarda ayı ve maymun oynatmak yasaktı. Seyyar satıcıların vapurlarda dolaşmaları yasaktı. Hamalların hiçbir yerde imtiyaz ve gedik iddiasına hakları yoktu. Satıcılar Türkçeden başka herhangi bir dille bağırarak mal satamazlardı.

Aynı talimatnameye göre cenazeler cenaze otomobil ve arabalarıyla taşınacaktı. Cami etrafındaki mezarlıklarla kilise ve evlerin içine ve meskûn yerler yakınında bulunan kabristanlara ölü gömülemezdi.

Belediyenin fotoğraflı ehliyetnamesini haiz olmayanlar otomobil ve araba süremezlerdi. Sürü ile hayvan nakline ancak gece yarısından sonra ve gün doğuşundan bir saat sonraya kadar müsaade olunacaktı. Tramvay arabalarına, dururken ve daima hareket istikametinin sağ cihetinden, arka kapıdan binilip ön kapıdan inilecekti. Kireç, alçı gibi toz kaldıran malzeme nakleden arabaların üstü muşamba veya yelken bezi ile örtülecekti. Tezkeresiz inşaat ve tamirat yapılması yasaktı. Sokaklarda inşaat nedeniyle açılmış çukurlara gündüzün işaret, geceleyin ışık konacaktı. Herhangi bir yerde 300 kilodan fazla benzin bulundurulmayacaktı.

Otellerde akar su bulunacağı; otel yatak odaları hacminin, yatacak her adam için 12 metreküp üzerinden hesaplanacağı; otele gelen hastaların belediye hekimine haber verileceği; binaların bodrum katlarında geceleyin yatmanın yasak olduğu talimatnamede yer alan maddeler arasındaydı.

Belediye hizmetleri arasında fiyat denetimi önde gelen uğraşlardan biriydi. Bu çaba Tanzimat sonrasında şehremanetinin de görevleri arasında yer aldı. II. Meşmtiyet'le birlikte esnaf kethüdalıklarının kaldırılması ve esnafa cemiyetler aracılığıyla yeni bir görünüm kazandırılması, pazar göstergelerine duyarlı yeni bir ekonomik model arayışının ürünüydü. Bir yandan ekonomide üretimi ve hizmetleri sınırlayan narh uygulamalarına son verilirken öte yandan tüketiciyi korumaya yönelik fiyat denetimine gidilmişti.

Tanzimat dönemi narhlarının ayrıntılı dökümleri dönemin gazetelerinde yer aldı. Şehremanetince verilen bu fiyat listeleri bakkal esnafı, şekerci esnafı, helvacı esnafı, sebzeci esnafı vb hemen hemen tüm esnaf taifesinin pazarladıkları malları kapsıyordu.

Narh usulü giderek terk edildi. 4 Mart 1856'da etten ve bazı maddelerden, 20 Haziran 1864'te sebze ve diğer birçok maddeden narh kaldırıldı. Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Mahsus-ı Vükela'nm kararı üzerine 29 Temmuz 1865 günlü bir irade-i seniye ile ekmekten başka bütün ihtiyaç maddeleri üzerinden narh kalktı.

Narhtan piyasa göstergelerine geçiş, esnaf gedikleri ve bağlı kurum ve düzenlemeleri gereksiz kılmıştı. Eskiden, ulaşım ve haberleşme olanaklarının çok sınırlı olduğu bir dönemde, narh geleneksel ahlak normları doğrultusunda fiyat artışını önleyen bir mekanizma iken zamanla bu işlevini kaybetmişti. Hattâ üretimi sınırlayarak fiyat artışlarına neden olmuştu. Nitekim narhın kalkışıyla birlikte ihtiyaç maddelerinin fiyatlarında düşme gözlendi.

Narh usulü kaldırılmakla beraber, belediyelerin, fiyat farklılaşmasını denetlemek, kalite ve tartı kontrolü yapmak gibi alışverişi düzenleyen görevleri, daha belirgin bir nitelik kazandı. Eskiden lonca disiplininin gördüğü işlevi Tanzimat'tan sonra belediyeler üstlendi. Ölçülerde üniter yapıya geçiş bunu daha da zorunlu kılmıştı. Genel standartlar kentin her köşesinde geçerli kılınmaya çalışılıyordu.

Osmanlı gibi sanayileşme sürecine girememiş, ancak Batı ile olan yakın ilişkisi sonucu sanayi toplumunun bazı normlarını, bu arada kentsel yaşam biçimini benimsemiş bir ülke başkentinde, ikilikler belediye hizmetlerinin etkinliğini bir ölçüde sınırlamıştı.

Şirket-i Hayriye vapuruyla kayığın, Rıhtım Şirketimin römorkörü ile mavnanın, kamyonla sırık hamalının, büyük mağazalarla ayak satıcısının bir arada oluşu farklı teknolojilerin birlikteliği anlamına geliyordu. Değişik teknolojilere ortak normların uygulanması ise o denli güçtü.

Böyle bir durumda belediye hizmetlerinin geniş bir çevreye ulaştırılması ve etkili bir belediye denetimi yapılması zordu. Yine de Tanzimat belediyeciliği, başlangıçta, fiyat farklılaşması oldukça, değişik standartlar oluşturarak narh geleneğini sürdürmeye çalışmıştı. Sebzeci esnafının baş, orta ve ufak karnabaharı sırasıyla 50, 35 ve 25 paraya, sebzecinin 5 paraya sattığı ıspanağı yanaşmaların 4 paraya, kayık ve bahçelerden alınacak 14 paralık balkabağmm sebzecilerde 18 paraya satıldığı, gazetelerde sık sık ilan ediliyordu.

Geleneksel "payitaht" ile çağdaş "kent" in farklı yapılanmaları istanbul örneğinde çarpıcı bir biçimde gözlemlenebilir. Ekonominin durağan, geçimlik, zanaat ağırlıklı yapısının çözülerek dinamik bir yapıya yönlendirilmesi, gediklerin ve loncaların kalkması, pazar göstergelerinin belirlediği ve tüketiciyi koruma ağırlıklı bir ekonomik örüntü Tanzimat sonrası İstanbul'un ana gelişim özelliklerini oluşturmuştu.

Ancak bu geçiş süreci eski yapılarla yeni yapılanmaların birlikteliğini gerektirmiş, kurumsal dönüşümler kimi kez eski yapıların çağdaş kent yaşamına uyumlu kılınması anlamına gelmişti. Kent içi taşımacılığı bunun ilginç örneklerinden biriydi.

Hamal esnafının lonca yapısı çözülürken yerine şehremaneti gözetiminde bir hizmet sektörünün oluşturulması amaçlanmıştı. Meslek zümresinin lonca bünyesinde kethüda ile sınırlı yönetim yapısı bundan böyle şehremanetince üstlenilmiş ve hamallığa özgü dışa kapalı yapı çözülerek pazar göstergeleri doğrultusunda yeni bir yapılanmaya gidilmişti.

II. Meşrutiyetin getirdiği ticaret serbestiyeti kaygısı, bu tür dönüşümlerin oluşmasında ana etmen olmuştu. Nite-

kim 5 Eylül 1909 tarihli talimatla hamallar kethüdalığı kaldırılmış, kethüdalığa ait hak ve yetkiler belediye ve zabıta idarelerine verilmişti.

Kentte hızlı değişim ve nüfus yoğunluğu hijyenin giderek önem kazanmasına ve halk sağlığının belediyelerin ana uğraş eksenlerinden birini oluşturmasına neden olmuştu. Sağlıklı bir kentin oluşması, Tanzimat'tan bugüne kent yönetimlerinin ana kaygılarından birini oluşturdu.

Tanzimat sonrası yayımlanan ve İstanbul belediye zabıta işlerini ilgilendiren nizamname ve talimatnamelerden hijyenle bağlantılı "Altıncı Daire-i Belediye dahilinde bulunan bazı hususi hanelerin hidemat-ı sıhhiyesine dair talimatname" halk sağlığıyla ilgili düzenlemelerin ilginç bir örneğiydi.

Bu talimatname ile Altıncı Daire bölgesindeki genelev kadınlarının daire-i belediyece kontrol edilmeleri öngörülmüştü. Bölge dahilindeki genelevler bu talimatname gereğince belediye memur, hekim ve çavuşları tarafından teftiş edilmeye başlanmış; genel kadınların muayene ve tedavileri için gerekli olan para, genelevler dört sınıfa ayrılarak buralardaki kadınlardan genelevlerin sınıflarına göre ayda sırasıyla 3 mecidiye, 1 lira, 1,5 lira, 2 lira tahsil edilmek suretiyle sağlanmıştı. Genel kadınların muayene ve tedavisi için Altıncı Daire mıntıkasında kurulmuş olan zührevi hastalıklar hastanesi 1909'da Sıhhiye Müdüriyeti'ne devredildi (bak. Beyoğlu Nisa Hastanesi).

Bu tür kent hizmetlerinin ancak bölgesel olarak yerine getirilebilmesi, diğer bir deyişle Altıncı Daire'ye hasredilmesi, beklenen sonucu elde etmekte sorunlar yaratmıştı. Diğer dairelerdeki genel kadınların hiçbir kayıt ve kontrole tabi tutulmaması yüzünden bu denetim iyi bir sonuç vermemiş, birçok genel kadın diğer belediye dairelerine yerleşerek serbestçe fuhuş yapma imkânı bulmuşlardı. Her ne kadar vakanüvis Ahmed Lutfi, *Tarih-i Lutfi'de* "Hamdolsun devair-i saire ehalisinde o kadar malumat olmadığından, daireleri dahilinde alenen fuhuşhaneler ve kumar mahalleri gibi memnuat itiyadile, altıncı daireden örnek almadılar" diyorsa da gerçek bu doğrultuda değildi.

Nihayet, Dersaadet Teşkilat-ı Belediyesi hakkındaki 30 Aralık 1910 tarihli Muvakkat Kanunun 6. maddesi ile istanbul belediye zabıtasına ait vazifelerin önemli bir kısmı polise devredilmiş, genelevlerin murakabesi de doğrudan doğruya polisçe yapılmaya başlanmıştı.

Öte yandan çağdaş kentin temel göstergelerinden biri olan kitle ulaşımı, diğer bir deyişle kent nüfusunun günlük akışkanlığının artışı ve bu doğrultuda kitle ulaşımının önem kazanması, istanbul örneğinde Batı'daki gelişmeleri çok yakından izlemişti. Kitle ulaşımının düzenlenmesi; Şirket-i Hayriye, Seyrüsefain, Anadolu ve Rumeli banliyö hatları, Dersaadet Tramvay Kumpanyası, Tünel Şirketi toplutaşımacılık alanında kentlileşme göstergeleriydi.

Kent yaşamı yasakların yanısıra düzenlemeleri de gerekli kılıyordu. Özellikle kitle ulaşımı trafik kavramının kentin ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermişti. II. Meşrutiyet yıllarında şehremanetinin temel düzenlemelerinden biri trafikle ilgiliydi. 1912'de "Dersaadet ve Bilad-ı Selasede Mürur u Uburun Temin-i Selametine Dair" bir talimat kabul edildi. Bu talimat Türkiye'nin ilk trafik mevzuatıydı.

Talimata göre "nakil vasıtaları" daima yolun sağ tarafını takip edeceklerdi. Bunlar küçük sokaklardan büyük caddelere çıkacakları vakit daima büyük caddedeki vasıtalara yol verecek; duralayacağı zaman arabacılar kamçılarım kaldırarak, otomobil "çarkçıları", yani şoförleri ellerini yan tarafa çıkararak ve üç defa düdük çalarak arkadan gelen vasıtaları uyaracaklardı. Öndeki vasıta geçilmek istendiği zaman bu vasıtanın solundan geçilecekti. Vasıtalar bir sokaktan diğer bir sokağa geçerken düdük çalmak mecburiyetindeydiler. Nakil vasıtaları kalabalık yerlerde, virajlarda, yol kavşaklarında süratlerini azaltacaklardı. Tramvay arabaları yakınlaştığı sırada bir mecburiyet olmadıkça araba ve diğer vasıtalar rayları işgal etmeyeceklerdi.

Yayaların, hayvanlıların, araba ve otomobillerin cenaze alaylarının önünü kesmesi veya asker kıtaları ve sair toplulukları yararak geçmesi yasaktı. Araba ve otomobiller önlerinde giden yaya, hayvan, süvari vesaireyi seslenerek veya boru çalarak uyaracaklardı. Araba ve hayvanları süratle koşturmak yasaktı.

Otomobillerin sürat limiti şehir dışında 30 kilometreydi.

Otomobiller şehir dahilinde vasati olarak 12 kilometreden fazla süratle gidemeyecekler, sarsıntıdan zarar görecek köprü, lağım ve sair inşaat yanından ağır geçeceklerdi.

Şehir içi sürat limiti günün teknolojisi doğrultusunda Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayımlanan "Zabıta-i Belediye Talimatnamesi" ile artırılmış, geniş ve tenha yollarda 36 kilometreye, kalabalık sokaklardan ve köprüler üzerinden geçerken 12 kilometreye çıkarılmıştı.

Otomobil, otobüs, bisiklet, arabalar gün battıktan sonra fener yakmak mecburiyetindeydiler. Bunların içinde müşteri olup olmadığı gösterilmek üzere, fenerleri kırmızı veya beyaz renkte yanacaktı. Araba ve otomobillerde şehremanetince tespit edilen ücret tarife levhaları asılı bulundurulacaktı. Otomobillerde ayrıca taksimetre bulunacaktı. Tarifede yazılı olandan fazla ücret alan araba ve otomobiller ücret fazlasını müşteriye iade etmek zorundaydılar. Polis işaret ettiği zaman nakil vasıtaları derhal duracaktı. Polisin emrine aykırı hareket-te bulunan nakil vasıtaları sahipleri (veya sürücüleri) sanat icrasından men olunacaklardı.

Geleneksel yapının çözülmediği bir ortama çağdaş kent hizmetleri getirilirken yasaklayıcı olmaktan çok çözümleyici olmaya özen gösteriliyordu. Yine aynı "seyrüsefer" talimatına göre "şehir dahilinde salhaneler yapılıncaya kadar koyunların geçeceği sokak ve saatler belediye dairesi tarafından tespit edilecek"ti. "Şehir içinde sürü ile kümes hayvanları gezdirmek; yaya kaldırımlarına, han, ev, dükkân önlerine koyun, keçi vb hayvan bağlamak, tavuk kümesi koymak; sokakta tavuk, köpek ve sair hayvanları başıboş bırakmak yasak"tı.

Bir dizi geleneksel hizmet güncelleştirilirken, kent sakinlerine çağdaş dokunun gerektirdiği yeni hizmetler de sunuluyordu. 25 Mart 1875'te yürürlüğe giren "Umumi Deniz Hamamları Nizamnamesi" bu tür hizmetlerden biriydi.

Bu nizamnameye göre umumi deniz hamamları inşa ve idareleri bir ya da en fazla iki seneye mahsus olmak üzere şehremaneti tarafından müzayede ile ihale olunuyordu.

Hususi deniz hamamları da şehremaneti tarafından verilecek ruhsat üzerine inşa edilecekti. Kadınların denize girmeleri ihtimali bulunan yerlerdeki umumi hamamlar çift olarak yapılacak ve bunlar ses işitilmeyecek derecede birbirinden uzak olacaktı. Deniz hamamları dışında, deniz kıyısında ya da açıklarda denize girmek yasaktı. Bu tür ihlallerde zabıta ve liman idaresi müdahale edecekti.

Hamamlarda, müşteriler tarafından kullanılmak üzere şehremanetince verilecek örneğe uygun kısa donlar ve lüzumu kadar havlu, çıkma ve peştemaller bulundurulacağı gibi yüzme bilmeyenlere yüzme öğretmek üzere bir muallim bulunacaktı.

"Hamamlardaki hususi localarda denize girecekler ister takımı hamamdan alsınlar ister almasınlar, bakır akçe olarak üçer, umuma mahsus olan havuza takımı hamamlardan alıp girenler ikişer ve kendi takımı ile yıkananlardan birer kuruş alınacak ve fakat zabitan-ı askeriye ve zaptiyeden mülazım ve yüzbaşılar ile küçük çocuklardan mezkur ücretin nısfı (yarısı), çavuşa kadar neferat-ı askeriyeden onar para alınacak"tı.

Belediye zabıtası bünyesinde yer alan tüm bu görevler önceleri ihtisap ağası, çöplük subaşıları, ayak naipleri, mimarbaşılar gibi görevlilerce, sonraları şehremaneti ve belediyenin değişik birimlerince yerine getirilmişti. Belediye zabıtası, ayrı bir birim olarak ancak istanbul Belediye Zabıtası Müdürlüğü adı altında 1956'da kuruldu. 1 Şubat 1957 günü fiilen hizmete başladı. Belediye zabıtası örgütü için açılan ilk kurstan 12'si merkez memuru, 33'ü başkomiser, 24'ü komiser ve komiser muavini olmak üzere 159 kişi mezun oldu.

Belediye Kanunu'na göre belediye zabıtası belediyenin icra organıydı: Beldenin temizliğini, intizamını, sağlığını, huzur ve sükûnunu, emniyet ve selametini, iktisadi nizamını sağlamakla yükümlüydü. Belediye zabıtası, görevini

belediye şube müdürlükleri emrindeki yerel örgüt ve zabıta müdürlüğü emrindeki merkez örgütü aracılığıyla yapacaktı. Bu görevler Belediye Zabıtası Talimatnamesi ile ayrmtılandırılmıştı.

Bugün belediye zabıtası hâlâ 1580 sayılı Belediye Yasası ve 3030 sayılı Büyükşehir Belediyeleri Yasası ile oluşturulan zabıta müdürlüğü bünyesinde yer almaktadır. Seyyar satıcılarla mücadele, ana arter yol ve meydan işgallerinin önlenmesi zabıtanın ana hizmetlerini oluşturmaktadır.

Topkapı Meydanı, Eminönü Meydanı, Yeni Cami arkası ile Yenicami Caddesi, Karaköy Meydanı, Taksim Meydanı ve İstiklal Caddesi, Aksaray Meydanı, Beyazıt ve Yenikapı meydanı ile ana arterlerde nizam ve intizamı bozan, çevreyi kirleten, gidiş gelişi engelleyen, sağlığa aykırı yiyecek satan seyyar satıcılarla mücadele edilmektedir. İl Trafik Komisyonu kararı uyarınca ana arterlerle. Eminönü Yeni Cami arkası, Topkapı Meydanında yaya ve motorlu araç trafiğini engelleyen el arabası ve tezgâh faaliyeti önlenmektedir. Doğu Avrupa ülkeleri vatandaşlarınca pazar yeri haline getirilen Beyazıt Meydanı ve Yenikapîdaki işgallerle mücadele edilmektedir. Seyyar satıcı faaliyetine mani olunmak üzere motorlu özel ekipler oluşturulmuştur.

Dilencilerle mücadele, pazar yerlerinin denetimi, trafik çalışmaları ve toplutaşıma araçlarının denetimi, gayri sıhhi müesseselerin denetimi, kaçak et denetimi, ana arterlerde kazı denetimi zabıtanın ilgilendiği diğer hususlardır. Kentin değişik semtlerinde belediyece hazırlanan projelere göre istimlak edilip devri yapılan yapılar izlenmektedir.

Zabıta ekipleri ayrıca Çevre Koruma Müdürlüğü emrinde denizde görevlendirilmekte ve denizi kirleten gemilerle mücadele edilmektedir. Sağlık işleri Müdürlüğü tabipleri ile birlikte işyerlerini denetlenmekte, belediye emir ve yasaklarına uymayan, noksanlıkları görülen işyerlerine "denetim raporu" tanzim edilmektedir. Hal zabıta amirliği ekiplerince sebze ve meyve hali ve su ürünleri hali denetlenmektedir.

Boğaziçi Zabıta Amirliği ekipleri Boğaziçi İmar Müdürlüğü teknik elemanları ile ortak denetimlerinde kaçak yapıların tespit edip yıkımını sağlamaktadır.

Yurt genelinde tüm belediye zabıtalarının eğitimine yönelik olarak Zabıta Eğitim Merkezi'nde eğitim çalışmaları sürmektedir.

1993'te yeni bir belediye zabıtası görev yetki yasa tasarısı taslağı, zabıta müdürlüğü ve Marmara ve Boğazları Belediyeler Birliği ile uyumlu olarak hazırlanmıştır. Bu yasa ile belediye zabıtasının çeşitli konularda uzmanlaşması çalışma güvencesi ve yeni yetkilerle donatılması sağlanmaktadır. Uzmanlık grupları başında turizm zabıtası, çevre ve sağlık zabıtası, trafik zabıtası, imar zabıtası, nizam ve intizam zabıtası gibi birimler yer almaktadır.

İstanbul'da 1987'de anakent belediyesinde 463 olmak üzere ilçe belediyelerine bağlı çalışanlarla birlikte 2.429 zabıta personeli bulunmaktaydı. Anakent belediyesinden sonra en fazla zabıta personeli çalıştıran ilçeler Bakırköy, Kartal ve Eminönü'ydü.

ZAFER TOPRAK

BELGESELLER

İstanbul'u konu alan ilk belgesel filmler sinemanın ortaya çıkışıyla eşzamanlıdır. Lumiere Kardeşler 28 Aralık 1895'te Paris'teki Grand Cafe'de halka açık yaptıkları ilk sinema gösterisinden bir yıl sonra, gerek "cinematographe'i yaymak ve gerekse ellerinde bulunan aygıtlara y^eni pazarlar bulmak amacıyla tüm operatörlerini (kameraman) dünyanın dört bir yanma görderdiler. Bu operatörlerden Alexandre Promio da istanbul'a gelerek bir dizi belgesel film çekti. Bu filmlerden biri, sinema tarihi açısından da bir hayli önemli oldu: Alıcısını Haliç üzerinde bir kayığa yerleştiren Promio, bir yandan Halic'in panoramik ve hareketli görüntüsünü tespit ederken öbür yandan da sinema tarihinin ilk kaydırma (travelling) tekniğini kullandı. Promio' nun yanısıra Feli Mesguich, Francis Doublier, Charles Moisson da 1896-1899 arasında Rusya'ya giderken İstanbul'a uğrayarak o günün teknik olanaklarının elverdiği uzunlukta, birer dakikalık belgesel filmler çektiler. Lumiere operatörlerinin çektikleri bu filmlerden günümüze dek ulaşan olmadı.

Sinema tarihimizin ilk filmi, aynı zamanda İstanbul'la ilgili ilk belgeseldir. Fuat Bey (Uzkmay) 14 Kasım 1914'te *Ayastefanos'taki Rus Abidesi'nin Yıkılışîm* 150 m'lik bir filmle belgelerken İstanbul'un yok olan bir anıtını da tespit etmiş oldu. Fuat Bey ayrıca bağlı bulunduğu Merkez Ordu Sinema Dairesi adına *Abdülhamid'in Cenaze Merasimi* (1918) ile *Vahideddin'in Biat Merasimini* (1918), Malûl Gaziler Cemiyeti adına ise *Sultanahmet'te îzmir İçin Mitingi* (1919) çekerek İstanbul'un kimi tarihi olaylarını kamerasıyla tespit eden ilk Türk yönetmeni oldu.

istanbul kentini tümüyle tanıtmayı amaçlayan gerçek anlamda ilk belgesel film ise İlhan G. Arakon tarafından 1954' te *Bir Şehrin Hikâyesi* adıyla çekildi. İstanbul'u Bizans'tan son dönemine dek tarihi bir yelpaze içinde ele alan film aynı zamanda bu kenti renkli olarak tanıtan ilk belgeseldi. Türk Film Dostları Derneği'nih ikinci festivalinde ödül kazanan bu film, ayrıca Berlin Festivalinde de gösterildi (1954).

Bu filmden yıllar sonra Lütfi Ömer Akad, TRT adına. İstanbul'u konu alan dört bölümlük bir belgesel yaptı (1992). Günümüz İstanbul'unun kozmopolit yapısına farklı bir y-orum getiren *Dört Mevsim İstanbul* belgeseli, özellikle simgesel görüntüleriyle olumsuz yönde gelişen değişim ve dönüşümün altını çiziyordu.

Ülkemizde belgesel sinema, ticari bir amaç içermemesi, yayılım ve gösterim alanının dar olması nedeniyle pek rağbet görmedi. Bu nedenle profesyonel sinemacıların bu türde film üretmeleri kendiliğinden kısıtlanmış oldu. İstanbul kenti de bu kısırlıktan nasibini aldı. İstanbul'u konu eden filmler daha çok amatör ya da ticari amaç gütmeyen kişi ve kurumlar tarafından çekildi. Bu filmlerin büyük bir kısmı kenti bütünüyle değil de yalnızca bir yanıyla tanıtmayı amaçlıyordu. Suha Arın İstanbul suyunu *İstanbul'un Çağırdığı Su,* Kapalıçarşiyı ise *Kapalıçarşı'da Yüz Adım* belgesellerinde işledi. Kısa film alanında amatör çalışmalar yapan Mehmet Gürelin *Vapurlar* (1986), Şeyda Pehlivanin *Kazlıçeşme* (1991), Bahadır Karataşln yine aynı adlı çalışması *Kazlıçeşme* (1991), Canan Evcimen Içöz'ün *Çarşı Pazar İstanbul* (1990), Tomris Giritlioğlu'nun TRT adına çektiği üç bölümlük *İşte Beyoğlu,* Enis Rıza Sakızlı'nm *İstanbul'a Dair* (1988), Hilmi Etikanin *Tarlabaşı* (1988) çalışmaları İstanbul'un belirli bir semtini ya da özelliğini ortaya koyan başlıca amatör çalışmalar arasında yer aldı. Ayrıca TRT, Jak Deleon, Burçak Evren ve Çelik Gülersoy ile birlikte *Galata Köprüsü, İstanbul'un Eski Sinemaları, Bedesten, Tarihte Kadıköy, Tünel, Çamlıca* ve *Fenerbahçe* belgesellerini yaptı.

BURÇAK EVREN

BELGRAD BENDİ

bak. BÜYÜK BENT

BELGRAD KAPISI

bak. SURLAR

BELGRAD ORMANI

Belgrad Ormanı, İstanbul'un Trakya kesiminde, Istranca Dağlarının güneydoğu yönünde alçalarak İstanbul Boğazında sonuçlanan ve ortalama yüksekliği 135 m olan bir peneplen üzerinde yer alır. Bu hafif dalgalı arazi eski bir erozyon sahasıdır. En yüksek noktası kuzeyde Kartaltepe (230 m), en alçak noktası güneyde Kurudere'dir (40 m). Arazinin yüzde 50'si 120 m'den daha yüksektir. Tüm orman alamndaki düz ve düze yakın yerlerin oranı yüzde 9, hafif eğilimli yerlerin yüzde 21, orta eğimli yerlerin yüzde 45, çok eğimli yerlerin oranı yüzde 25'tir. Bugünkü toplam orman alanı 5.442 hektar olup bunun sadece 475 hektarı açık alandır.

Belgraci Ormanı İstanbul'dan yaklaşık 20 km mesafededir; doğu sınırı Boğaz'dan 5 km içeridedir; kuzey sınırı ise Karadeniz'e 5-6 km yaklaşmaktadır.

Bizanslılar zamanından beri şehre su sağlamak için yararlanılan ve kente çeşitli suyollarıyla bağlanmış bulunan Belgrad Ormanı'nın tarihçesinin çok eskilere uzandığı bilinmektedir. Osmanlı döneminde ormanın önem kazanması 16. yy ortalarına rastlar. İstanbul kentinin artan su gereksinimleri karşısında, ilk kez 1554-1564 arasında mevcut suyollarının

büyük çapta onarımları yapılmış ve birçok yeni kemer inşa edilmiştir. Yine bu yüzyılın sonlarına doğru, 1575'te ilk kez "su nazırının" emrinde belirli bir koruma örgütü kurularak, orman özel korumaya alınmıştır. Belgrad Ormanı, 1719' da Büyük Bent, 1722'de de Topuzlu Bent'in inşasıyla daha fazla önem kazanmıştır. Bu tarihlerde orman oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır; doğuda Kabataş Tepesi, batıda Göktürk (Petnahor), kuzeyde Gümüşdere (Domuzdere) ve güneyde Ayazağa'ya kadar uzanan bir orman parçası durumunda olduğu ve 13-000 hektarlık bir alanı kapladığı bilinmektedir. Ormanın alanı 1840'larda 12.000 hektara, 1870'lerde ise 7.500 hektara kadar düşmüştür.

Orman, adını I. Süleyman (Kanuni) zamanında (1520-1566) kurulan "Belgrad Köyü"nden almıştır. Kanuni Sultan Süleyman'ın Sırbistan seferinden (1521) sonra, Bizanslılar zamanından kalan köylerin canlandırılması ve yeni köyler kurulması girişimlerine paralel olarak Sırbistan'dan getirilen esirler, bugünkü Büyük Bent'in kuzeybatı kesiminde, eski Ayvat Köyü yakınına, ormanın içine iskân edilmişler, yerleşmelerine "Belgrad Köyü" adı verilmiştir. Bu köy, uzun yıllar kentin değerli sayfiye mıntıkaları arasında yer almıştır.

Boğaz kadar güzel bir görünümü yoksa da, özellikle yaz sıcakları bastırıp Beyoğlu (Pera) bulaşıcı hastalıklarla kasıp kavrulurken, elçiliklere bağlı yabancılar, özellikle Fransızlarla Ermeni azınlıklar bu bol ağaçlı, sulak, üstelik Karadeniz rüzgârlarına açık sayfiyeye rağbet etmişlerdir. Türkler için Kâğıthane ne ise, Belgrad Köyü de yabancılar için aynı şey olmuştur. Lady Montagu, Mr. Pope'a yazdığı mektupta, Belgrad Köyü'nü "Çoğunlukla meyve ağaçlarından meydana gelen ve sularının güzelliği ile tanınan, çok sayıda çeşmelerle sulanan, gölgeli patikalarla donanmış, Karadeniz'den gelen rüzgârlarla serinleyen bir ormanın içindeyim. Köyde yalnızca en varlıklı Hıristiyanlar oturuyor; her gece bir çeşme, bir havuz başında toplanıp şarkılar söyleyerek dans ediyorlar" diye anlatır. Ancak yerleşmenin yarattığı çevre kirlenmesinin doğurduğu sorunlar üzerine önce çevreyi kirletenlere çeşitli cezalar uygulanmış, kirliliğin yine de önlenememesi yüzünden 1894'te çıkarılan bir "irade-i seniye" ile Belgrad Köyü kaldırılmış ve ormanda her türlü kesim yasaklanarak çok sıkı koruma önlemleri alınmıştır.

Belgrad Ormanı'nın topraklarını oluşturan anakaya, karbonifer ve neojen tabakalarına dayanmaktadır. Neojen depoları alttaki karbonifer şistleri üzerinde yatmakta ve kumlu killi balçık, kumlu balçık ya da balçık hamuru içinde çakıllı tabakaları oluşturmaktadır. Çoğunlukla, "Belgrad çakılları" da denilen bu neojen tortullarına, hemen hemen bütün sırtlarda rastlanmaktadır. Karbonifer şistleri ise, neojen tortullarının aşındığı orta, dik ve çok dik yamaçlarda ortaya çıkmakta; genellikle taşlı, sığ ve orta derinlikte, geçirimsiz topraklar oluşturmaktadır. Hâkim toprak türü killi balçık ve balçıklı kildir.

Belgrad Ormanı'nda topraklar kireç yönünden fakirdir. Buna karşılık organik maddeler, iklimin elverişliliği nedeniyle normal bir hızla ayrışmakta, özellikle topraktaki biyolojik aktivitenin yüksekliği sayesinde oluşan humus, toprağın derinliklerine kolayca inebilmektedir.

Belgrad Ormanı, denizden fazla yüksek olmamasına karşın oldukça yüksek miktarda, metrekareye 1.000 mm'nin üstünde yıllık yağış alır. Bahçeköy Meteoroloji Istasyonu'nun 37 yıllık değerlerine göre yıllık ortalama yağış 1.069,4 mm, yıllık sıcaklık ortalaması 12,8 °C, maksimum sıcaklık ortalaması 17,5 °C ve minimum sıcaklık ortalaması 8,9 °C'dir. En sıcak aylar. 26.9 °C sıcaklık ortalaması ile temmuz ve 27,3 °C sıcaklık ortalaması ile ağustostur. En soğuk ay şubattır (1,5 °C). Mutlak maksimum sıcaklık (1958 Ağustosu) 39,7 °C, mutlak minimum sıcaklık (1985 Mart'ı) -15,4 °C dir. En sıcak ve en soğuk ayların sıcaklık ortalamaları arasındaki fark 25,8 °C gibi oldukça önemli bir miktara ulaşmaktadır. Genel olarak ilkbahar serin, yaz sıcak, sonbahar kısmen ılıman, kış oldukça soğuktur. Don en fazla ocak, şubat, mart ile aralık aylarında meydana gelmektedir. Belgrad Ormanı, Akdeniz ve Orta Avrupa iklimleri arasında bir geçiş iklimine sahiptir. Haziran ayı ortasından eylül ayı sonuna kadar devam eden oldukça uzun bir yaz kuraklığının varlığı bilinmektedir. Bu süre içerisinde, kökleri 10-15 cm derinlikte bulunan bütün bir yıllık bitkiler ile bazı çok yıllık otsu bitkiler sararıp kurumaktadır. Yaz kuraklığının belirtileri olan sararma ve kurumalar eylül ayı sonlarında başlayan yağmurlardan sonra kaybolmaktadır.

Belgrad Ormanı, bitki coğrafyası ve iklim bölgeleri sınıflandırmasına göre, "Castanetum-Fagetunv ara zonunda yer alır. Kışın yaprağını döken çok sayıdaki ağaç ve çalı türlerinin oluşturduğu bir "yapraklı orman"dır. Orman alanının yüzde 75'ini sapsız meşe *{Quercus petraed),* Macar meşesi *{Quercus frainetto)* ve saplı meşe *(Quercus robuf)* gibi üç önemli meşe türü kaplar. Bunları sırasıyla doğu kayını *{Pagus orientalis),* adi gürgen *(Carpinus betulus),* Anadolu kestanesi *{Castanea vezca)* izler. 30-40 yıl öncesine kadar, ormanda kestane ağaçları meşe türlerinden sonra ikinci yeri işgal etmekteydi; ancak, *"pbytophthore cambivora* adındaki bir mantarın sebep olduğu "mürekkep hastalığı" büyük ölçüde kurumalara neden olmuş, yaşlı kestane ağaçları bugün yok denecek kadar azalmıştır. Belgrad Ormanı'nda, doğal olarak yetişen çok sayıda ağaç ve çalı türleriyle 400'den fazla tek ve çok yıllık otsu bitki türü (toprak florası) bir araya gelerek zengin ve oldukça karışık bir mozaik meydana getirir. Odunsu türlerden önemli olanlar: Yukarıda belirtilen meşe türlerinden başka mazı meşesi *{Quercus infectorid)*, Türk meşesi *{Quercus cerris)* ve kermes meşesi *{Quercus coccifera);* dere içlerinde, taban suyu yüksek rutubetli yerlerde adi kızılağaç *{Alnus glutinosa),* titrek kavak *{Populus tremula),* aksöğüt *{Salix alba),* gümüşi ıhlamur *{Tilia tomentosa),* akçaağaçlar *{Acer campestre, Acer trautvettei),* ova karaağacı *{Ulmus minor),* demircik *(Cornus australis),* yabani kirazdır *{Prunus avium).* Karayemiş *{Laurocerasus officinalis)* ve çobanpüskülü *{Ilex colchicum)* rutubetli ve koyu gölgeli kayın ormanı altında yer alırlar. Bol ışıklı, kurakça yamaçlarda ise kuşüvezi *{Sorbus torminalis),* muşmula *{Mespilus germanica),* geyikdikeni *{Crataegus monogyna),* çakaleriği *{Prunus spinosa),* boylu süpürgeçalısı *{Erica arborea),* bodur süpürgeçalısı *{Erica verticillata),* funda *{Calluna vulgaris),* kocayemiş *{Arbutus unedo),* akçakesme *{Phillyrea latifolia),* ateşdikeni *{Pyracantha coccined),* abdestbozan *{Sarcopoterium spinosum),* İspanyol katırtırnağı *{Spartium junceum),* boyacı katırtırnağı *{Genista tictoria)* ve katranardıcı *(Juneperus oxycedrus)* gibi türler görülür.

Mevcut doğal bitki örtüsü dışında, çeşitli araştırmalar için deneme alanlarının kurulması ya da ekonomik amaçlar gözetilerek yapılan ağaçlandırmalar yoluyla, orman alanına, karaçam *{Pinus nigrd),* sarıçam *{Pinus sylvestris),* şahikamı *{Pinus pinaster),* fıstıkçamı *{Pinus pinea),* duglaz göknarı *{Pseudotsuga menziesÜ)* ve Toros sediri *{Cedrus libant)* gibi iğneyapraklı türler de getirilmiş bulunmaktadır.

Belgrad Ormanı oldukça zengin sayılabilecek bir hayvan varlığına sahiptir. Özellikle av hayvanları bakımından, tüm yörede olduğu gibi, bu ormanda da büyük bir çeşitlilik göze çarpmaktadır. Üstelik avlanma yasağının getirdiği koruyucu önlemler, mevcut yaban hayatının daha sağlıklı ölçülerde gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca, 103 hektar büyüklüğündeki av üretme sahasında doğal koşullarda sürdürülen geyik yetiştirme faaliyetleri de bu katkıyı büyük ölçüde güçlendirmektedir. Ormanda 71 kuş, 18 de memeli hayvan türü mevcuttur. Kuşlardan bazıları, yeşilbaş, bıldırcın, çulluk, tahtalı, üveyik, karabatak, ağaçkakan, bülbül, karatavuk, ispinoz, saka ve saksağandır. Memelilerden ise gelincik, ağaçsansarı, tilki, karaca, kurt, yabandomuzu, çakal, tavşan, sincap ve kirpi en çok görülen türlerdir.

Belgrad Ormanı'nın su varlığını dereler, bunların bir kısmı üzerinde inşa edilmiş olan bentler ve çeşitli kaynak suları oluşturmaktadır. Derelerin büyük bir bölümü yazın oldukça az su taşır. Halen ormanda, Kapaklıbent ve Izgarabendi gibi çok küçük iki bent hariç tutulacak olursa, toplam yüzölçümleri 36,88 hektarı bulan ve **13,5** m ile 17 m arasında değişen set yüksekliklerine sahip 7 adet önemli bent vardır. Bunlardan ilk üçü Valide Bendi, II. Mahmud Bendi

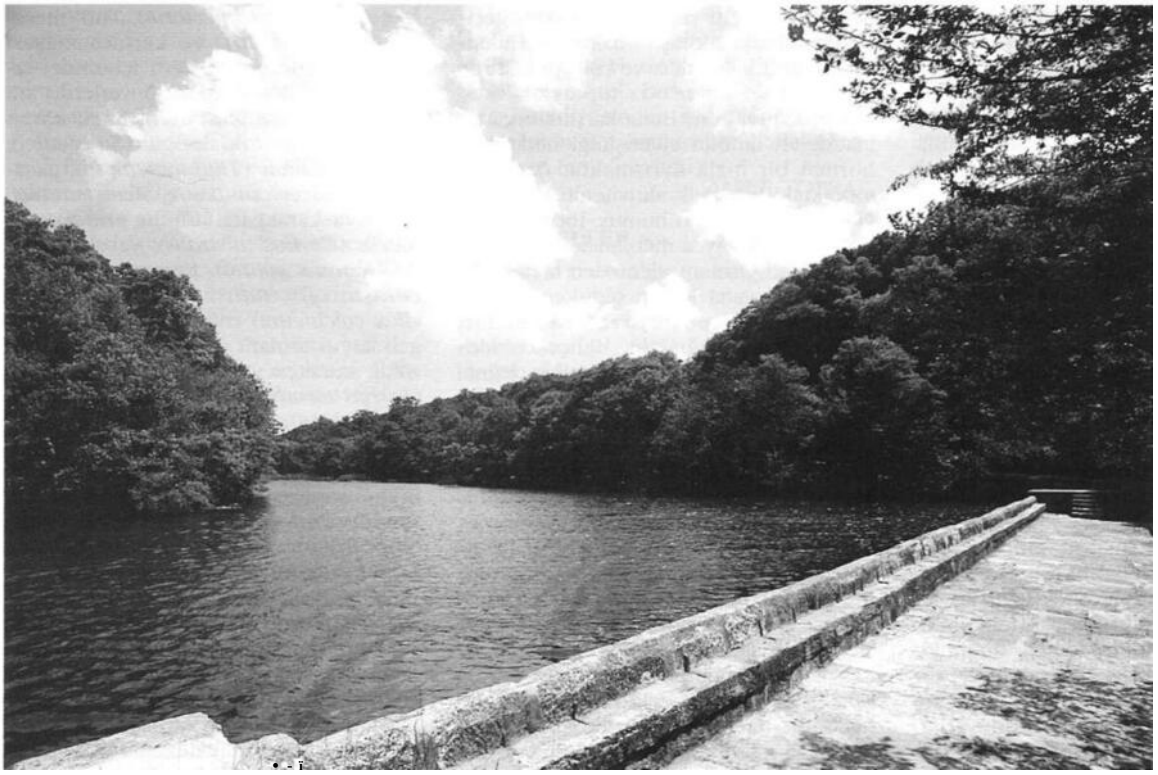

Belgrad Ormanı'nda Karanlık Bent (Kömürcü Bendi). *Bünyad Dinç*

(Yenibent) ve Topuzlu Bent. doğudaki Şeytandere havzasında; Karanlık Bent (Kömürcü Bendi), Büyük Bent ve Kirazlı Bent, ormanın orta kesimindeki Kurudere havzasında; Ayvat Bendi ise batıdaki üçüncü havzada yer almaktadır.

18. yy'da İstanbul'un su gereksinmesini karşılamak amacıyla yapılmış olan bu bentler, günümüzde de aynı amaçlar doğrultusunda kullanılmaktadır. Ancak kentin günümüzde dev ölçülere ulaşan, günde ortalama 2 milyon rtî'lük su gereksinmesi karşısında, Belgrad Ormanîndan sağlanan yıllık ortalama 6,9 milyon m^3'lük suyun giderek önemini yitirmekte olduğu gerçeği de gözden uzak tutulmamalıdır. Bir yıl boyunca burada üretilen su, kentin yalnızca üç ya da dört günlük su tüketimini karşılayabilecek düzeye kadar düşmüş bulunmaktadır. Bu bakımdan, söz konusu bentlerin tarihi ve rekreasyonel (eğlence-dinlence) özellikleri dışında, bugün için hidrolojik açıdan büyük bir önemi kalmamıştır.

Ancak, Büyük Bent ayağındaki Neşet Suyu ile bentler bölgesindeki Kameriça Suyu önemini sürdürmektedir. Her ikisi de son derecede hafif ve içimli memba sularıdır.

Belgrad Ormam'nın esas itibariyle **16.** yy'dan bu yana kavuştuğu koruma statüsü, Cumhuriyet döneminde de değişmemiştir. Bu dönemde, ilk kez 1924'te çıkarılan bir kararnameyle koruma örgütü güçlendirilerek, koruma ve bakım işleri 1857'de kurulmuş olan "Yüksek Orman Mektebine bırakılmıştır. İki yıl sonra 1926'da çıkarılan bir başka kararnameyle de, orman işletmeye açılmıştır.

Belgrad Ormam'nın bir mesire ve piknik yeri olarak düzenlenmesi ise oldukça yakın tarihlere rastlar. Henüz 35 yıllık geçmişi bulunan bu düzenlemeler, II. Dünya Savaşı'ndan sonra artan orman içi rekreasyon talebi üzerine ilk kez 1956'da Neşet Suyu ve bentler mıntıkalarında piknik yerlerinin kurulmasıyla başlatılmıştır. Zamanla özel olarak düzenlenmiş bu piknik yerleri daha da gelişerek sayıları yediyi bulmuş ve ormandaki rekreasyonel yapılaşma günümüzdeki düzeye ulaşmıştır. 15 yıllık ziyaretçi giriş değerlerine göre. Belgrad Ormam'nın aldığı yıllık en düşük ziyaretçi sayısı 1979'da 213.980 kişi; en yüksek ziyaretçi sayısı da 1977'de 329.363 kişi olarak saptanmıştır. Belgrad Ormam'nın yılda ortalama 271,991 kişilik bir ziyaretçi kapasitesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, son 15 yıllık dönemde, Belgrad Ormanıma giren yıllık araç sayısı 19^7Tde 46.355 oto ile en düşük, 1984'te 95.800 oto ile en yüksek düzeydedir. Sportif faaliyetlere yakın olması nedeniyle Neşet Suyu piknik yeri çok yoğun bir ziyaret mahalli haline gelmiştir. Neşet Suyunun hemen yakınındaki Büyük Bent'in çevresinde bilimsel ve tıbbi esaslara uygun olarak düzenlenmiş bulunan "Sağlıklı Yaşam Parkuru" 6,5 km'lik bir uzunluktadır ve 17 egzersiz istasyonuna sahiptir. Her istasyonda yeni başlayanlar, antrenmanlı olanlar, aktif sporcular için ayrıntılı egzersiz talimatları bulunmaktadır.

Belgrad Ormam'ndaki en yaygın üretim kereste ve tahta işlemede kullanılmak üzere veya yakacak olarak odun üretimi, güncel koşullarda büyük değerler yaratmaktan uzak görünmektedir.

Bibi. G. A. Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri,* Ankara, 1972; M. T. Pehlivanoğlu, *Belgrad Ormam'nın Rekreasyon Potansiyeli ve Planlama İlkelerinin Tesbiti,* Ankara, 1987; F. Yaltırık, *Belgrad Ormanı Vejetasyonunun Floristik Analizi ve Ana Mescere Tiplerinin Kompozisyonu Üzerinde Araştırmalar,* İst., 1966.

FAİK YALTIRIK

BELLN, FRANÇOIS-ALPHONSE

(31 Temmuz 1817, Paris - 16 Nisan 1877, Paris) Fransız diplomat ve şarkiyatçı. Küçük yaşlarından itibaren Doğu dillerine ilgi duydu. Paris'te Collège de France ile Ecole Speciale des Langues Orientales Vivantes'te Arap, Fars, İbrani ve Türk dillerini öğrendi. 1838-1843 arasında Ecole des Jeunes de Langues'da öğretmen yardımcısı olarak görev aldı. Fransız hükümeti 1843'te Erzurum'da bir konsolosluk kuaınca kançılar ve tercüman olarak buraya atandı. Ertesi yıl aynı, görevle Selanik Konsolosluğu'na geçti. 7 Eylül 1846'da Kahire Konsolosluğu'nda görevlendirilen Belin, Temmuz 1852'de İstanbul'da Fransız Elçiliği tercüman kâtipliğine vekâleten tayin edildi. Doğu dillerine hâkimiyeti nedeniyle "mukaddes yerler meselesi" görüşmelerine katılmak için Kudüs'e gönderildi ve 1853'e kadar orada kaldı. Kırım Savaşı sırasında Mareşal Achille Leroy de Saint-Arnaud'un maiyetinde çalıştı. 10 Mayıs 1854'te İstanbul'daki Fransız Elçiliğime tercüman-kâtip unvanıyla atanan Belin, 1868'de İstanbul'da Fransız başkonsolosu oldu.

Belin Osmanlı Devleti'ndeki ve bilhassa İstanbul'daki Katolik mezarlıklarının kuruluş, geliştirme ve bakımı ile ya-

kından ilgilenmiş ve hayatının son yıllarında Osmanlı Devleti'nin iktisat, hukuk ve kapitülasyonlar tarihi ile uğraşmıştır.

Belin'in en tanınmış çalışması, 1872' de *Le Contemporain, Revue d'Economie Chrétienne* adlı dergide yayımlanan ve daha sonra kitap halinde basılan *Histoire de l'Eglise Latine de Constantinople* başlıklı çalışmasıdır. Bu kitap Belinin hazırlamış olduğu ilavelerle ölümünden çok sonra, İstanbul'daki Katolik kiliselerinde görevli Rahip Arsène de Chatel tarafından yeni bazı notlar eklemesiyle ve *Histoire de la Latinité de Constantinople* adıyla 1894'te yeniden yayımlanmıştır.

Belin'in İslam ve Osmanlı tarihi hakkındaki araştırmalarının hemen hemen bütünü *Journal Asiatiquéte* yayımlanmıştır. Bunlardan İstanbul'a ilişkin olan "Mémoire sur l'usage et la constitution des biens de main-morte en pays musulman" (Kasım-Aralık 1852) başlıklı makalede İstanbul kadısının bir hükmü ve Galata mahkemesinin bir kararıyla ilgili açıklamalar bulunmaktadır. "Bibliographie ottomone..." (6. seri, XI [1868] s. 465-491; XIV [18691, s. 65-95; [1871], s. 125-157; 7. seri, I [1873], s. 522-563; IX [1877], s. 122-146). Bu beş makalede İstanbul'da hicri 1281-1283, 1284-1285, 1286-1287, 1288-1289 ve 1290-1293 yıllarında basılan Türkçe kitapların bibliyografyasını vermiştir.

Bibi. F. A. Belin, *Historié de la Latinité de Constantinople* (yay. A. de Chatel), Paris, 1894, (naşirin girişi), s. 5-10; G. Dugot. *Histoire des orientalistes.* Paris. 1870, IL 1-14: Necîb el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn,* Kahire, 1964-1965, I, s. 195-196.

SEMAVÎ EYİCE

BELİĞ (Yenişehirli)

(?, Yenişehir [bugün Yunanistan'da] - 1 760/61 Eski Zağra [bugün Bulgaristan'da]) Divan şairi.

İlk eğitimini Yenişehir'de tamamladı. Medreseyi İstanbul'da okudu. Bir müddet müderrislik, sonra da İstanbul'da ve Eski Zağra, Yeni Zağra, Klavna gibi Rumeli'nin bazı kasabalarında kadılık yaptı. Bir ara azledildi ve zor yıllar yaşadı. İkinci defa getirildiği Eski Zağra kadılığı görevindeyken vefat etti.

Beliğ, çağının ilim ve şiir dünyasında seçkin bir yere sahiptir. Çok iyi Farsça bildiği kaynaklarda belirtilir. Şiirleri çok defa Bursalı İsmail Beliğ (ö. 1729) ile karıştırılmıştır. Yegâne eseri *Divan'ıdır* (bas. 1842). *Divan'mdaki* kasideler, orta derecede mevki sahiplerine yazdığı samimi birer şikâyetnamedir. Asıl önemli eserlerinden sayılan müseddes veya terci-i bend nazım şekilleriyle yazdığı müstakil manzumeleri (Kefşgername, Hammamname-i Dilsûz, Berbername, Hayyâtname-i Dildûz ve Sakiname) ise kuvvetli bir gözlem ve keskin bir zekânın ürünüdürler.

Gençlik ve ilk olgunluk yıllarını İstanbul'da geçiren ve şairlik mesleğine burada başlayan *(Sevdâ-yı nazm hâk-i Sitanbul'da cûş edip / Oldu Beliğ başı-ma püsküllü bir belâ)* Beliğ, ömrünün sonuna kadar hasret kaldığı İstanbul'u daima anar ve daha ilk günden itibaren özlemle hatırlar *{Düştük vatan vatan diyerek akıbet yola / Sad elveda nükhet-i hâk-i Sitanbul'a).* Manzumelerinde İstanbul'un canlı tasvirlerinin yanına mizahi epizotlarla günlük hayattan çeşni katmıştır. Şiirleri, 18. yy Türk hayatının mahalli örnekleriyle doludur. Her biri İstanbul kokan müstakil manzumelerinde, ayakkabıcıların, hamamcıların, terzilerin, berberlerin vb özel mesleki dilleri, argoları, terimleri ve sanat faaliyetleri, gelenekleri yalın ve mahalli bir dille anlatılır. Beliğ, Necati Bey ve Bakîden, Nedim ve Sabit'e uzanan mahallilik cereyanı ve İstanbul Türkçesi akımında önemli bir köprü görevi üstlenmiştir. Folklorik kurgusu hayli zengin olan bu manzumelerden başka şairin çağdaşları hakkında kaleme aldığı hicviyeleri ve gazellerinde de İstanbul'la ilgili pek çok malzeme bulmak mümkündür *{Çeşm-i pürhûn ile bu cây-ı meşakkatte Beliğ / Tûtyâ oldu bana hâk-i reh-i İstanbul).* Her zaman hasretle andığı İstanbul'da konuşulan Türkçenin de değeri onun için pek büyüktür *(Türkîzebanı eyle bu tarz ile intihâb / Elyak egerçi nazma zebân-ı deriyyedir. Bezm-i Tarab'da sana şeker çiğneden Beliğ / Şîrin-lebân-ı belde-i Kostantıniyyedir).* Bu özlem duygusuyladır ki, pek çok şiirinde isim vermeden İstanbul'un ünlü işrethanelerini, seçkin simalarını, semtlerini, mevsimlerini, tabiatını vb anlatır. Bazen bu anlatımlar şehrengizvari bir eda ve tasvir üslubuna bürünür *{Hâk-i leb-i hûbân-t Sitanbul gibi daim / Ebnâ-yı zaman cümle müheyyefiten üzre). Divanında.,* İstanbul semtlerinden bahseden beyitler de vardır. Fatih *{Sultan Mehemined'de seyr eyle Beliğ elbet / Derbeste ise gönlüm anda bulunur Fatih);* Sultanahmet, *(Bir donanma var Beliğâ cem olup hayli nücûm / Gece Atmeydanı'na meş'al yapar mehtâb-ı cerh)* ve Okmeydanı bunlardandır *{Çekinir dil geze hûbân ile Okmeydanı'n /Korkarım ki yine bir kaşı kemana tutulun.*

Bibi. Beliğ, *Divan,* İst., 1258; Ergun, *Türk Şairleri,* II, 817-820; F. A. Tansal, "Beliğ", *İA,* II, 488-489; *TDEA,* I, 390-391; t. Pala, "Beliğ Mehmed Emin". *DİA,* V, 417; Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul,* 111-115.

İSKENDER PALA

BELİSARİOS

(yak. 505, Trakya ile İllyria arasındaki sınırda [bugünkü Orta Balkanlar] - Mart 565, Konstantinopolis) Bizanslı komutan. Genç yaşta I. İustinianos'un (hd 527-565) muhafız subayı, 526'da Mezopotamya dux'u (sınır birliği komutanı) ve 529'da Magister militum per Orientem (doğu eyaletlerinin ordu kumandanı) yapıldı. 530'da Dara (Mardin'de) yakınlarında Sasanileri yendi, fakat daha bir yıl geçmeden düşmanın imparatorluk topraklarına girmesi ve Kallinikon' daki (Rakka-Suriye) yenilgi üzerine başkente geri çağrıldı. Ocak 532'de Konstantinopolis'te çıkan Nika Ayaklanması(->) sırasında doğru kararlar vererek imparatorluğu kurtardı. Sadık bir savaş birliği ile Hippodrom'a(-0 saldırarak çok sayıda asiyi kılıçtan geçirdi. I. İustinianos'un büyük Roma İmparatorluğu' nu yeniden kurma özlemi, Belisariosü yeni seferlere sürükledi. 533'te küçük bir savaş gücü ile Afrika'ya çıktı. Buradaki Vandal devletini yıktı. Bozguna uğrayan Vandal Kralı Gelimer teslim olmak zorunda kaldı. Bu büyük fetih üzerine 534'te, yanında tutsak kral Gelimer ile birlikte muzaffer bir komutan olarak törenlerle Konstantinopolis'e girdi. Bir yıl sonra bu defa İtalya'da bulunan Ostrogot devletine karşı sefere çıktı. Sicilya'yı işgal etti. Zorlu bir kuşatmadan sonra Napoli'yi aldı. Aralık 536'da Roma'ya girdi. Fakat daha bir yıl geçmeden şehir tekrar Gotların saldırısına uğradı. Tüm bunlara rağmen Belisarios kuzeydeki bazı kentleri aldı. 538'de Got Kralı Vitiges çekilmek zorunda kaldı. Roma'yı kurtardıktan sonra önemli bir kent olan Ravenna'yı Gutlardan geri aldı. Kazandığı başarılar saray erkânının kıskançlığına sebep olduğundan. I. İustinianos onu başkente geri çağırdı. İmparatorun kuşkulan ve Sasani

İtalya'nın Ravenna kentindeki St. Vitale Kilisesinde İmparator I. İustinianos (ortada, koyu renk giysili) ve maiyetini gösteren mozaik panoda General Belisarios (imparatorun sağında sakallı). ***Asnu Bilban*** *Yalçın fotoğraf koleksiyonu*

tehlikesi üzerine 540'ta Konstantinopolis'e geri döndü. Sasani Hükümdarı I. Husrev 540'ta "ebedi" barışı bozarak imparatorluk topraklarına girmiş, batıda Akdeniz kıyılarına, kuzeyde ise Karadeniz'in doğu kıyısındaki Lazika bölgesine kadar ilerlemişti. Belisarios, ilerleyen Sasani ordusunu durdurmayı başardı. Başkente geri döndüğünde bir süre gözden düştü. I. Iustinianos ona tekrar batı eyaletlerinin ordu kumandanlığını vererek 544'te İtalya'ya Ostrogotlara karşı savaşmaya yolladı. Kralları Totila zamanında Ostrogotlar İtalya'da yine üstünlük kazanmışlardı. Belisarios askeri güç ve para eksikliğinden dolayı Romanın Totila'nın eline geçmesine engel olamadı. Bu zorluklara rağmen italya' nın bir kısmının fethini gerçekleştirdi. İmparatordan başkente geri alınmasını istedi ve burada imparatorluk muhafız alayı komutam oldu. 559-560 arasında Trakya topraklarını tehdit eden Hunlara karşı Konstantinopolis'i savundu. 562 sonbaharında I. İustinianos'a karşı yapılan bir suikasta karışmakla suçlandı ve 8 ay boyunca gözden düştü. Daha sonra masumiyeti kanıtlandı ve affedildi. Kaynaklara göre imparator onun bronz heykelini Augusteion(-0 Meydanı'nda, I. İustinianos(->) heykelinin yanma yerleştirtti. Son senelerinde sakin bir yaşam sürerek Mart 565'te 60 yaşlarında öldü. Büyük savaş stratejisti ve taktikçisi olan Belisarios, Bizans tarihinin en başarılı komutanlarından biri sayılmaktadır. Karısı Antonina'nm etkisi altında kalan general hayatı boyunca politikaya ilgi göstermedi. Danışmanı olan Kaisareia'lı (Kayseri) Prokopios onun birçok savaş harekâtını anlatmış ve ününün artmasına katkıda bulunmuştur. 12. yy'da çıkan, Konstantinopolis sokaklarında dilenen kör Belisarios efsanesinin General Belisarios ile ilgisi yoktur.

Bibi. E. Gibbon, *The History of the Decline and Fail of the Roman Empire,* (yay. haz. f. B. Bury), Londra, 1896, c. IV, s. 40-43; Ostrogorsky, *Bizans, 64-67;* J. J. Nonvich, *Byzantium. The early centuries,* Londra, 1990, 205-228; Prokopios, *Bizans'ın Gizli Tarihi,* İst.. 1990.

ASNU BİLBAN YALÇIN

BELISARIOS KULESI

Marmara Denizi kıyısındaki surların üstünde bulunan, **62** numaralı kule.

Kulenin yapılış amacı, Teodosius'un Limanı'nda bulunan mendireği korumaktı. Mendirek yıkıldıktan sonra da kule varlığını sürdürdü ve denizden yaklaşık 15 m kadar içerde, 18. yy'a kadar kaldı. Bu durum, ilk kez 156l'de, Gyllius tarafından tanımlandı. Kuleye adını veren Belisarios gözlerine mil çekilerek, istanbul sokaklarında dilenmek zorunda bırakılmıştı. 12. yy'da ortaya çıkan bir söylenceye göre, o bu kulede hapsedilmişti. O günlere ait Ermeni kaynaklarında ise kule aynı zamanda Papaz Kulesi olarak adlandırılmaktadır.

1760'ta, eski kentin duvarlarının ardında Yenimahalle adıyla ortaya çıkan yerleşim yerinde, kule sağlam bir zemin üzerinde yükseliyor ve bir fırının ocak yeri olarak kullanılıyordu. Belisarios Kulesi, 1873'te, o sıralarda süren demiryolu inşaatı sırasında tamamen yıkıldı.

Günümüzün yayınlarında, Belisarios Kulesi ismi bazen yanlışlıkla, Kumkapı bölgesinde 32 numaralı kuleye verilmektedir.

Bibi. Dirimtekin, *Marmara Surları,* 31-38.

ALBRECHT BERGER

BELLINI, GENELLE

(1429, Venedik - 1507, Venedik) Venedik okulunun temsilcilerinden Bellini ailesinin üyesi, italyan ressam. Resim konusundaki ilk temel bilgileri babası Jacope Bellini'den aldı. Kardeşi Giovanni Bellini'nin ve dönemin ünlü ressamı Mantegna'nın sanatından etkilendi. Perspektif kurallarının titizlikle uygulandığı mimari elemanlarla yüklü büyük boyutlu kompozisyonlarında. Venedik'in tüm zenginliği ve görkemi vansıtılmıştır. Bellini. 1474'te dukalık sarayındaki resimlerin onarımında görevlendirildi.

1479'da Venedik'le bir barış antlaşması imzalayan II. Mehmed'in (Fatih) bir ressam istemesi üzerine Venedik yönetimi Gentile Belliniyi İstanbul'a gönderdi (1479). Dönemin tarihçisi Giovanni Maria Angidello'nun belirttiğine göre sarayda büyük saygı ve ilgi ile karşılanan Bellini ilk olarak Fatih'in isteği üzerine bir Venedik peyzajı yaptı. Birçok ön çalışmadan sonra da Fatih'in portresini tamamladı. Bugün Londra'da National Gallery'de bulunan portre, sanatçının ülkesine dönüşünde yanında götürdüğü ikincil bir çalışmadır. Saraydaki asıl portrenin muhtemelen II. Bayezid döneminde (1481-1512) tutucu kesim tarafından, saray duvarlarında asılı bulunan diğer resimlerle birlikte yok edildiği sanılmaktadır.

Bellini'nin İstanbul'da kaldığı Aralık 1480 tarihine kadar İstanbul konulu birçok peyzaj ile Osmanlı yaşantısını yansıtan resimler yaptığı ve bunların saray duvarlarını süslediği, dönemin tarihçilerince belirtilmektedir. Bu çalışmalardan çok azı günümüze ulaşmıştır.

Ülkesine dönüşünde "II turco" lakabı ile anılan Bellini, daha sonraki resimlerinde Doğu'nun çekici atmosferini ve etnografik motiflerini yoğun olarak kullanmış, bu özelliği ile o dönem ressamlarını, özellikle de Carpaccio'yu etkilemiştir.

AHMET ÖZEL

BELLO, PHLLIPPE

(1831, Venedik -1911, İstanbul) İtalyan asıllı mimar, ressam ve dekoratör.

Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisinde (Güzel Sanatlar Akademisi) mimarlık hocalığı ve ressamlığı ile tanınmıştır. Birçok kaynakta Philippe olarak geçen önadı, aynı dönemde İstanbul'da yaşayan İtalyan araştırmacı-yazar Angiolo Mori tarafından, Pietro olarak verilmektedir.

Bello, Venedik'te sahne dekorasyonu eğitimi gördü. Yedi yıl kaldığı Rusya'da sahne dekorları, resim hocalığı ve meydan düzenleme projesi yaptı, italya'da Venedik, Palermo, Roma tiyatrolarında ve Milano Scala'da sahne dekorları hazırladı. Napoli Belediye Meydam'nın planlama çalışmalarına katıldı. Üç yıl kaldığı İskenderiye'de mimarlık yaptı.

• Kırım Savaşı sırasında (1853-1856) İstanbul'da idi. Naum Tiyatrosu'nun(->) sahne dekorlarını yapan Merlo ile çalıştı ve ondan resim dersleri aldı. 1866'da İstanbul'da bir Levanten ile evlendi. 1893' te İstanbul'a yerleşti. 1895'te Düyun-ı Umumiye binasının (bugün İstanbul Lisesi) inşaatında mimar Alexandre Vallaury'nin(->) yardımcılığını yaptı. Yine Vallaury tarafından projelendirilen Arkeoloji Müzesi'nin, ikinci evre olarak 1898-1903 arasında gerçekleştirilen kuzey kanadının inşaatını yönetti. 1902'de Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'nde Vallaury'nin yanında yardımcı mimarlık hocası olarak görevlendirildi. Vallaury'nin, proje ve uygulamalarının yoğunluğu nedeniyle derslere sürekli devam edememesi sonucunda. Bello'nun etkinliği arttı, 1909'da bu görevden ayrıldıktan sonra Yeşilköy'deki evine çekildi ve orada öldü.

Bello. mimarlık alanındaki bu etkinliklerinin yanında üretken ve başarılı bir ressamdı. Pastel örnekler de içeren resimlerinde suluboya tekniği ağırlıklıdır. Devrinin diğer ressamları gibi oryantalizm anlayışına bağlıdır. Resimlerinde, geleneksel mimariyi ve İstanbul kentsel mekânlarını betimlemiş, yerel kıyafetli figürler kullanmıştır.

Bello, yüzyıl başında Osmanlı, Levanten ve yabancı sanatçıların eserleriyle gerçekleşen ve İstanbul kültür-sanat ortamında önemli yeri olan resim sergilerinin de aktif bir katılımcısıdır. 1901'de büyük bölümü oıyantalist örneklerden oluşan 170 eserin yer aldığı Birinci İstanbul Salonu'na 17 resimle katıldı. Daha geniş bir katılımın sağlandığı 1902 sergisinde 21, 1903'te ise 23 resmi sergilendi. Bu son sergide, İtalya'daki çalışmalarından oluşan 4 mimari projesi de yer aldı. İstanbul yaşantısını ışıklı bir atmosfer içinde betimlediği resimleri arasında: "İstanbul'da Yağmurlu Bir Gün", "Türk Mezarlığı", "Çingenelerin Çadırı", "Sütçü", "Yelkenli Mavna", "Balık Pazarından Görünüm", "Türk Kayıkçılar", "Hamalların Oyunu", "Kırda Türk Kadınları" ve "İstanbul Limanından Görünüm" sayılabilir.

Bibi. A. Mori, *Gli İtaliani A Costantinopoli Monografia Coloniale,* Modena, 1906; M. Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi,* İst., 1971; Anonim, *Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi,* İst., 1983; S. Germaner-Z. İnankur, *Oryantalizm ve Türkiye,* İst., 1989-

CENGİZ CAN

BELON, PIERRE

(151 7, Soultiere - Nisan 1564, Paris) Fransız bilim adamı ve gezgini. Fransa'nın ilk botanikçilerinden olan P. Belon, Manş yakınlarında bir köyde doğ-

du. Saksonya'da, Wittenberg'de, Valerius Cordus'un yanında okuduktan sonra, 1542'de Paris'te Tournon kardinalinin eczacısı oldu. 1546'da, kardinalin aracılığıyla, İstanbul'a tayin edilen Elçi Gabriel d'Aramonün(->) maiyetine girdi. Elçilik heyeti aralık ayında yola çıkarak İsviçre yoluyla Venedik'e, sonra da gemiyle Dubrovnik'e vardı. Oradan Mart 1547'de karadan yoluna devam eden elçilik kafilesinden ayrılarak deniz yolculuğunu sürdüren Belon, Girit ve Ege'den dolaşarak İstanbul'a ulaştı. Daha sonra Limni Adası'na ve Selanik'e yaptığı bir geziden karayoluyla İstanbul'a döndü ve ikinci kez denizden İskenderiye'ye doğru yola çıktı. Aşağı Mısır'ı gezdikten sonra 29 Ekim 1547'de Kahire'den hareketle 18 Kasım'da Kudüs'e vardı. Buradan karayoluyla, Suriye ve Anadolu'yu geçerek Bursa'ya ve Mudanya'dan gemiye binerek 1548 baharında yeniden İstanbul'a geldi. Fransa'ya dönüşü 1549'dadır. Osmanlı ülkelerinde gördüklerini *Les obsewations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvées en Greece, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estranges* adıyla 1553'te Paris'te yayımladı. Yapıtın ilgi ile karşılandığı, 1555'e kadar Paris ve Anvers'de üç baskı daha yapmasından anlaşılmaktadır. 1588'de Paris'te bir daha basılan kitabın 1589 ve 1605'te Anvers'de yapılan iki de Latince baskısı vardır. Belon, 1564'te Paris yakınlarındaki Boulogne Ormanı'ndan geçerken hırsızlar tarafından öldürüldü.

Belon İstanbul'un genel olarak o dönem gezginlerinin ilgisini çeken yerlerinden söz eder. Bunlar, Roma'da Pantheon ile karşılaştırılan ve üstün bulunan Ayasofya, Atmeydanı ve orada bulunan sütunlardır. İstanbul'daki büyük camilerin Ayasofya modelinden esinlenmiş olduklarını yazar. Ayrıca, bir doğabilimci olarak, onu, Ayasofya ile Atmeydanı arasında bulunan Arslanhane'deki vahşi hayvanlar ilgilendirir. Bunun dışında Tekfur Sarayı'nda filler beslendiğini yazar. İstanbul'daki meslekler için bazı bilgiler verir. Sırt hamalları çoğunlukla Mısırlıdır, yazı için kullanılan kâğıt dışarıdan, İtalyan tüccarların aracılığıyla gelir. Burada kılıç ve bıçak yapımına, bıçak saplarında ve müzik aletlerinde kullanılan ağaç çeşitlerine, kumaş basma tekniklerine ait ilginç bilgiler vardır.

STEFANOS YERASİMOS

BELVÜ OTEL VE GAZİNOSU

Fenerbahçe'de, 20. yy'ın ilk yarısının ünlü otel ve gazinosu. Denizin hemen kıyısında iki küçük ve yol tarafında bir büyük ahşap binadan oluşan tesisler, Fransız uyruklu Alexandre Rallinin Rus asıllı eşi Adèle Ralli tarafından satın alınan arazi üzerine 1900lerin başlarında yaptırılmıştı. Başlangıçta Levantenlere ait bir avcılık kulübü olarak kullanılıyor; avcılığın yanısıra, deniz tarafındaki iskeleden de balığa çıkılıyordu. Mütareke yıllarında yabancı subayların da devam ettikleri kulüp, Mütareke'den sonra Hristo adlı bir Rum tarafından gazino olarak işletilmeye başlandı. Bu dönemde büyük binanın üst odaları otel yapıldı. Mülkün sahibi olan Ralliler işletmeciliğini Aleko ve Andrea adlı iki Ruma verdiler. Otel ve gazino uzun süre bu iki kişi tarafından işletildi.

Fenerbahçe, eskiden çoğunlukla Levantenlerin, kısmen de varlıklı Türklerin sayfiye evlerinin bulunduğu, başka semtlerden halkın yazları, özellikle tatil günlerinde, akın akın mesireye geldiği bir semtti. Gazinonun deniz boyunca uzanan beyaz duvarı üstündeki "Belvü" yazısı ve içeriden yükselen müzik, halkı sandallarla buraya çekerdi. Cumhuriyet'ten sonra da Belvü, düzenlediği balolarla, gardenpartilerle, alafranga yemekler yenilen, orkestra eşliğinde geç vakitlere değin dans edilen gözde ve zengin bir eğlence yeriydi. Otelin müşterilerini ise gerek Ankara'dan ve Anadolu'nun belli kentlerinden, gerekse İstanbul'un kışlık semtlerinden yaz tatillerini geçirmeye gelen müdavimler ile çeşitli Avrupa ülkelerinden yabancılar oluştururdu.

Belvü'nün canlılığı ve görkemi 1930'lu, 1940'h, hattâ 1950'li yıllarda da devam etti. 1964 Kıbrıs olaylarını takiben, gerek Türkeye'de gerekse İstanbul'da esen hava yüzünden, birçok Rum kenti terk edip Yunanistan'a göçtüklerinde, Belvü'nün işletmecilerinden Aleko da göçenler arasındaydı. Onun gitmesinden sonra Belvü'de gerileme başladı. Otel ve gazino birkaç el değiştirdikten sonra İş Bankasına satıldı. 1974'te, yerine lüks bir otelin yapılacağı söylenerek bina yıkıldı; yerine büyük bir çaybahçesi yapıldı.

1980'lerde denizin doldurulması suretiyle sahilden geçirilen yol, tesislerin motor iskelesini ve küçük koyunu da götürünce, bir zamanların görkemli ve ünlü Belvü'sünden geriye bir-iki akasya ve çam ağacı kaldı.

İSTANBUL

B E L V Ü O T E L İ

Belvünün işletmeciliğini her sene Andrea ve Aleko adındaki iki akrabaya veren Ralliler ortalıkta pek görünmezler, Gazinonun sonundaki çamlı ve kuytu köşede ailece otururlardı. Aleko şişman, çıplak başlı olup, daima koyu renk elbiseler giyer, mutfakla pist arasmdaki geçitte durarak zaman zaman müşteriler arasında çıkan kavgalara sinsi, korkak nazarlarla bakar, hiç karışmaz, sanki gazinonun sahibi değilmiş gibi davranırdı. Uzaktan ayrı ayrı herkesi tetkik eder, arada personeline Rumca anlaşılmaz emirler verirdi.

Otelde hemen hiç konfor yoktu. Yüz yıkamak bile bu iki katlı ahşap binada bir mesele olurdu. Ortaçağda olduğu gibi her odada bir tas ve porselen bir güğüm bulunurdu. Gece saat birlere kadar devam eden cazın gürültüsü herhalde uyumak imkânı da vermezdi. Fakat her sene muayyen müşteriler diğer illerden bilhassa Ankara'dan muntazaman otelde kalmaya gelirlerdi. Ortancalar en göze batan ve cidden güzel yetiştirilmiş çiçekler olup, Belvü gazinosuna bir özellik verir, alt katın pencerelerine kadar yükselirdi. Çatıya tırmanan beyaz, sarı sarmaşık gülleri binanın yol tarafındaki yüzünü adeta örterdi. İlkbaharda faaliyet başlar, mevsiminde gazino açılarak müşteriler otele yerleşirdi.

Boyaları dökülmeye başlamış olan iki katlı ahşap otel caddeye dikey yapılmış olup, ön ve arka bahçeler sokaktan kolayca görülürdü. Vaktiyle oteli yapan usta, itina etmiş, dış kaplamaları oymalı olarak döşemişti. Binanın ön ve arka bahçeleri arasında karşılıklı çift kanatlı iki kapı yaz aylarında daima açık tutulur, büyük salonda ağır, yaldızlı bir masa göze çarpardı. Salonun duvarlarında bir kadınla erkeğin çerçeveli resmi sallanır, palabıyıklı erkek sert ürkütücü nazarlarla bir noktaya delercesine bakardı. Müşterilerin kanaatlerine göre bunlar otelin ilk sahipleriydi.

Belvü bahçesinin cadde yüzü yerden elli santimetre yükseklikte bir duvarın üzerine dikilmiş kalın demirli parmaklıklarla çevriliydi. Balo ve konser gecelerinde içerisi görülmesin diye branda beziyle sarılır, bedava seyir önlenirdi.

Müfid Ekdal, *Bir Fenerbahçe Vardı,* İst., 1987

BENLİYAN, SEROPE

(1835, İstanbul - 1900, İskenderiye/Mısır) Tiyatro ve operet sanatçısı. Yoksul bir aileden geldiği için hiç eğitim görmedi. Rollerini ezberleyebilmek amacıyla 25 yaşından sonra okuma yazma öğrendi. 1858'de Mınakyan ve arkadaşlarının Hasköy okulunda düzenledikleri oyunlarda amatör olarak rol aldı, ertesi yıl Şark Tiyatrosu'nda profesyonelliğe geçti. Döneminin bellibaşlı bütün topluluklarında çalıştı: 186i'de Ekşiyan'ın İzmir turnesine katıldı, dönüşte 1866 sonuna kadar Naum ve Şark tiyatrolarında, 1869-1877 arasmda da Güllü Agop'un Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosu'nda sahneye çıktı. 1879'dan başlayarak iki yıl boyunca Balkanları ve Ege adalarını dolaştı.

Birinci bas sese sahip olan Benliyan, dramatik rollerle kazandığı ününü bir ara çok oynanan operetlerle pekiştirdi. 1878'de Çaprastyan'm Edirne turnesine

bir operet topluluğu kurarak katıldı, oradan Adana'ya ve ününün doruğundayken Mmakyan'la birlikte 1884te bir düğün için Mısır'a gitti. Ancak Hıdiv Tevfik Paşa'nın topluluğa gösterdiği ilgiyi yalnızca kendine mal etmesi arkadaşlarını gücendirince, topluluk dağıldı, Benliyan da borçlanarak Mısır'da kaldı. Daha sonra hapse de düşen ve eski başarısını sürdüremeyen sanatçı hayatının son yıllarını yoksulluk içinde geçirdi ve günün birinde İskenderiye'de bir odada ölü bulundu. En parlak dönemini Gedikpaşa'da yaşayan Benliyan tiyatroculuğunun yanısıra. operetlerin oynanış ve hazırlanışında görev alırdı, bu arada bir operet ile bir müzikli skecin de müziklerini yapmıştı.

RAŞİT ÇAVAŞ

BENTLER

Farsça "bend" sözcüğünden gelen. Arapçası "sed" olan bent, suyu depolamak ve kabartmak için yapılan, günümüz Türkçesinde baraj ve bağlama (regülatör) sözcükleriyle karşılanan su tesislerinin adıdır.

Osmanlı döneminde yapılan bentlerin en önemlileri İstanbul'dadır. Bunlardan III. Ahmecl (hcl 1703-1730) tarafından Cebeköy Deresi üzerinde yaptırılan iki bent tamamen yıkılmış, sadece temelleri kalmıştır. Osmanlı döneminde, 20. yy'ın başlarına kadar yapılan bentlerden dokuzu sağlam kalmış, bugün hâlâ şehre su vermektedir.

istanbul'un kuzeyinde Belgraci Ormanı içindeki Kırkçeşme sistemine bağlı dört bent: Büyük Bent(->), Karanlık Bent(-0, Ayvat Bendi(->) ve Kirazlı Bent(->) dışında. Taksim sistemi içerisinde Bahçeköy'deki Topuzlu Bent(->), Valide Bendi(-0 II. Mahmud Bendi(->), Anadolu yakasının suyunu sağlayan Elmalı Bendi(->) ve Azatlı Baruthanesi'nde değirmenleri döndürmek için yapılan Samlar Bendi(->) Osmanlı döneminden günümüze kalmış yapılardır.

KÂZIM ÇEÇEN

BENVENGA, MICHELE

(17. yy ortası, Ascoli Piceno - 1718'den sonra, Bologna) Din adamı. 17. yy'ın ortalarında İtalya'nın Ascoli Piceno kentinde soylu bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Bu kentte din bilimi öğrenimi gördükten sonra ruhban sınıfına girdi ve aynı zamanda edebiyatla uğraşmaya başladı. Bir süre sonra Roma'ya giderek oranın edebiyat kulüplerinden olan Accademia degli Infecondi'nin (Kitap Yayımlamamışlar Akademisi) toplantılarına önemli katkısı oldu.

1679-1681 arasında Venedik Cumhuriyeti'nin İstanbul Elçisi (balyos) Pietro Civran'ın sekreteri olarak İstanbul'a gelen Benvenga. dönüşünden sonra, papanın 1687'de Bologna temsilciliğine atadığı Kardinal Gian Francesco Negroni'nin sekreteri oldu. İstanbul'a ait gözlemleri 1688'de Bologna kentinde yayımlandı ve kardinale ithaf edildi: *Viagi di Levante con la descrittione di Costantinopoli e d'ogni altro occidente deto in luse del Sig. Abbate Michele Benvenga e consegnato all'Eminentissimo e Reverendissimo Sig. Cardinal Negroni legato a latere di Bologna.* Negroni'nin 1713' teki ölümünden sonra onun yerine atanan Kardinal Niccolo Acciatuoli'nin yanında aynı vazifeyi sürdüren Benvenga 1718'den sonra ölmüş olmalı.

Kitabı epeyce ağır ve çetrefil edebi bir üslupla yazılmış olmasına rağmen o dönemin İstanbul'u ve orada yaşayan yabancılar için bilgiler içerir. Kentin büyük camileri ve Topkapı Sarayı, mimarileri konusunda ayrıntılı bilgiler verilerek anlatılır. İstanbul'da evler kadar bahçeler ve yeşil sahalar vardır, ne kadar küçük olursa olsun, her evin ağaçlı bir bahçesi bulunur.

Kitabın başka bir özelliği de o dönemde İstanbul'da yerleşmiş olan on dokuz tarikatı sayması ve onlardan kısaca söz etmesidir.

STEFANOS YERASİMOS

BERBERLER

Bizans Dönemi

Bizans'ta berberlerle ilgili çok az yazılı kaynak vardır. Bunlardan biri olarak kabul edilen ve *Aziz Kosmas ve Aziz Damianos'un Mucizeleri* adını taşıyan yazmada anlatılan bir hikâyeye göre, Hésperos adlı yoksullaşmış bir kasap, yüzünde kötü yaralar olan bir avukatı tıraş etmek zorunda kalır ve kendisine veri-

Abdullah Birader'lerin objektifinden açıkhavada çalışan seyyar berberler. *Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, R 25085*

len bahşişle ve kullandığı ustura benzeri "kurika ergaleia" ile bir berber dükkânı açar. Hesperos daha sonraki yaşamını yakınlardaki bir kilisede geçirir ve berberlik yapar. Hikâyenin gerçeğe uygunluğunu kanıtlayan bir diğer bilgi ise yazarın kutsal yerlerde berberlik yapan kişilerin o dönemde Hesperos'un talebeleri olarak anıldığını kaydetmesidir.

Berberlerle ilgili bir diğer kaynak, Diocletianus dönemine (284-305) ait kanunnamelerdir. Buna göre, bir berberin saç kesim ücreti 2 "denaria" idi. Öte yandan I. Basileios (hd 867-886) kanunnamelerinden birinde, oyun alanları çevresinde çalışan berberlerden söz edilmektedir.

Manastır mensuplarının, tepesi açık daire şeklinde bir saç kesimine sahip olmaları, en azından berberlerin, kilise bünyesinde faaliyet gösterdiklerini düşündürür. M. Blastares'e göre, 14. yy'da, Ayasofya civarında, parfüm satıcıları ile bir arada bazı berber dükkânları bulunuyordu.

Öte yandan, Bizans'ta kadınların saç modelleri sınırlı idi. Genellikle uzun saçlarını ortadan ayırırlar ve bir bant ya da toka yardımı ile toplarlardı. Kadın ve erkeklerin saçlarını boyamaları ise hiç tavsiye edilmezdi. İmparator saraylarında özel berberlerin olduğunu yine bir söylenceden anlıyoruz. Bu hikâyeye göre, İmparator İulianus (hd 361-363) biri hariç, saraydaki tüm berberleri kovmuştu.

Bibi. H. J. Magoulias, "Trades and Crafts in the Sixth and Seventh Centuries as Viewed in the Lives of the Saints", *Byzantinoslavica,* **1976,** s. 28-**29;** *Dictianory of Byzantium,* 253-254.

AYŞE HÜR

Osmanlı Dönemi

I. Süleyman (Kanuni) dönemine (1520-1566) kadar İstanbul berberleri ile ilgili bir kayıt yoktur. Kahvenin bu dönemde İstanbul'a gelmesiyle birlikte kahvehaneler açılmaya başlamış, daha önceden müstakil olarak faaliyet gösteren berberler, bu dükkânların bir köşesinde çalışmaya başlamışlardır.

IV. Murad döneminde (1623-1640) kahve ve tütüne getirilen yasak nedeni ile kahvehaneler kapanmış, berberler de tekrar müstakil olarak çalışmaya başlamışlardır. IV. Murad'm ölümünden sonra yasak kalkınca, berberler yine kahvehanelere dönmüşlerdir.

II. Mahmud'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmasından kahvehaneler de nasibini almıştır. Çünkü kahvehanelerin birçoğunun sahibi yeniçeriydi. Bir süre salaş dükkânlarda ya da açık havada çalışmak zorunda kalan berberlerin bir bölümü sonraları yeniden kahvehane köşelerine sığınmışlardır.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) istanbul'da Avrupai anlamda berber dükkânları da açılmaya başladı. Bunlara, eski tarz berberlerden ayırmak için "perukâr" adı verildi. Cumhuriyet döneminde "perukâr" ismi terk edilerek yeniden "berber" denilmeye başlanmıştır.

Berberler, dükkân sahibi olanlar ve "ayak berberi" namıyla bilinen seyyar berberler olmak üzere iki türe ayrılırdı.

Seyyar berberler, sıradan bir duvar dibini, köşe başını ya da cami avlularını kendilerine mekân edinerek müşterilerini bekler, uzaktan bir çavuşun geldiğini görünce zembillerini alıp kaçarlardı. Seyyar berberlerin müşterilerinin çoğunu amele, esnaf kesimi oluştururdu.

Evliya Çelebi, *Seyahatname'de* seyyar berberlerin 2.000 kişi olduğunu belirtmektedir. Bu berberlerin çoğu, Yeni Cami ve Tahtakale çevresinde toplandığı için yaptıkları tıraşa da "Yeni Cami işi" veya "Tahtakale işi" adı verilirdi. Ayrıca, ustura kullanmayarak yüz üzerindeki ince tüyleri iple alan ve genellikle Nuruosmaniye civarında bulunan "ibrişim berberleri" de meşhurdu.

Berberlerin tıraş dışında başka işler de yaptıkları bilinmektedir. Bu meslekların başında dişçilik önemli bir yer işgal eder. Berberlerin dişçiliği bir bilgiye, meslek tecrübesine dayanılarak yapılmadığından çoğu zaman hasta, derdine derman bulamazdı. Diş çekme konusunda biraz bilgisi olanlara saray başhekimi tarafından izin belgesi verilirdi.

Dişçiliğin yanısıra berberlerin sünnetçilik ve hacamatçılık yaptıkları da bilinmektedir. Berberlerin kıyafeti, 1876' ya kadar "kadim tarz" denilen türdeydi. Bu tarzın en önemli özelliği ayakların çıplak ve kolların sıvalı olmasıdır. Bu şekilde müşteri, berberin ellerinin ve ayaklarının temiz olduğunu gözleri ile görebilecekti. Çıplak ayaklarına nalın giyerlerdi. Nalınlar şimşir veya abanozdan yapılırdı. Gömleğin üzerine göğüs kısmı işlemeli fermene veya cepken giyer, bellerine bir kuşak, kuşağın üzerine de ibrişimden bir futa bağlarlardı. Berberler önceden başlarına beyaz keçe külah ve üzerine abani sarık sararlarmış. Daha sonraki devirlerde ise fes giymişlerdir. Bu feslere tel ipekten büyük mavi püsküller takmak âdettendi.

II. Meşrutiyet'in ilanını (1908) takip eden ilk yıllarda bazı büyük berber salonlarında kolonya, saç fırçası, bıyık yastığı, yakalık, boyunbağı, baston, şemsiye, sabun, tarak, saç boyası gibi şeyler de satıldığı biliniyor.

Bibi. Ali Rıza, *Bir Zamanlar;* R. E. Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü,* Ankara, 1967; Mantran, *İstanbul;* Mehmed Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene,* İst., 1991; "Berber; Berber Dükkânları; Berberler", *İSTA,* V, 2513-2525.

UĞUR GÖKTAŞ

BEREKETOĞLU, HASAN VECİH

(7 Ağustos 1895, Kahire - 21 Haziran 1971, İstanbul) Ressam. Mısır Kadısı Bereketzade Cemalettin Molla Efendi' nin oğludur. Ailesi Mısır'dan Rodos'a geçen Hasan Vecih, ilk ve orta eğitimini Rodos'ta tamamladı. İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirmesine karşın hiçbir dönem hukukla ilgilenmedi. Halil Paşa' dan dersler alarak (1916-1920) tümüyle resme yöneldi. Güzel Sanatlar Birliği üyesi olarak, birliğin düzenlediği Galatasaray ve Ankara sergilerine katıldı. Eserlerini Atina, Moskova, Bükreş, Nice gibi önemli sanat merkezlerinde sergiledi. 1923'te Paris'e giderek Julian Akademisi'nde çalıştı, izlenimci (empresyonist) anlayışla gerçekleştirdiği eserleri Nazmi Ziya, Hikmet Onat çizgisine .yakınlık gösterir.

İstanbul'u konu alan tablolarından bazıları şunlardır: "Anadoluhisarı", "Ka-

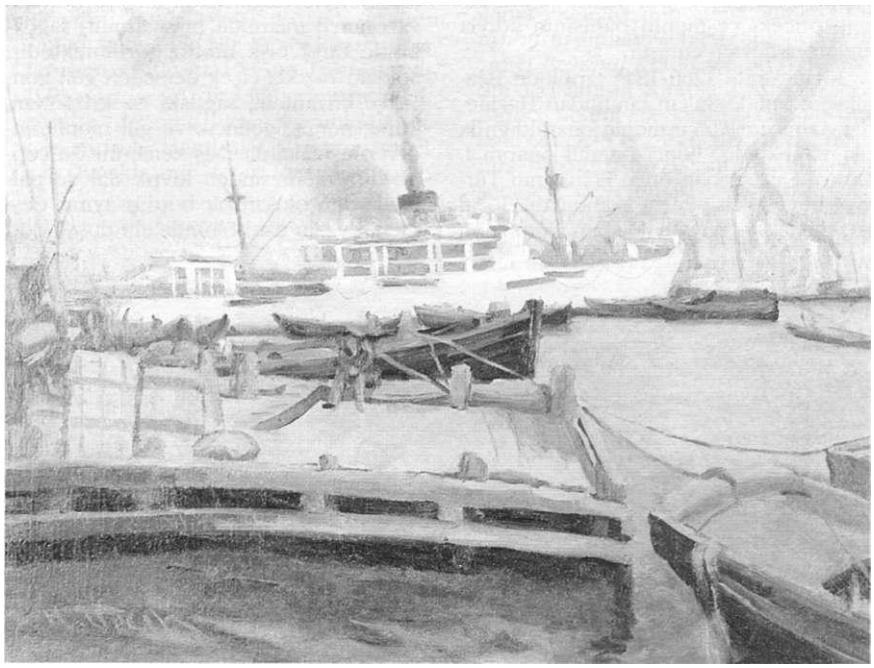

H. Vecih Bereketoğlu'nun "Eminönü Limanı" konulu resmi, tuval üzerine yağlıboya, **61x46** cm. *Nazım Tınuıroğıu fotoğraf arşivi*

racaahmet", "Kurbağalıdere", "Kanlıca", "Fenerbahçe", "Salacak". Portre ve natürmort türünde de eserler vermiştir.

Eserleri resim ve heykel müzelerinde, Milli Kütüphane'de. banka ya da özel koleksiyonda bulunmaktadır.

AHMET ÖZEL

BEREKETZADE ÇEŞMESİ

Bereketzade Çeşmesi Galata'da Kuledibi Meydam'nda Büyükhendek Caddesi ile Fırçacı Sokağı'nın kesiştiği noktada Galata Kulesi'ni çeviren sur duvarına bitişik bulunmaktadır. Günümüzde suyu atmamaktadır.

Zengin bezemeli bir cepheye sahip olan çeşmenin konumu, cephe düzeni, kitabeleri, malzeme ve işçiliğiyle ilgili problemleri henüz çözümlenmiş değildir. Yazılı kaynaklar ve görsel malzemeler incelendiğinde çeşmenin birçok kere onarım geçirdiği ve özgünlüğünü yitirdiği anlaşılmaktadır.

Banisi Defterdar Mehmed Efendi olan çeşme bugünkü yerine 1957/1958' de taşınmıştır. Daha önce Galata Kulesi'nin dizdarı olan Bereketzade Hacı Ali bin Hasan'ın Bereketzade Mescidi diye bilinen mescidinin yanında bulunduğu kaynaklarda geçmektedir. Kaynaklar ayrıca II. Mehmed'in (Fatih) müezzinbaşısı Bereketzade el-Hac Ali Efendinin çeşmesinin yerine yaptırıldığını belirtmektedirler. İlk yapım tarihini 1145/1732 olarak veren kitabesi, çeşmenin ne amaçla yapıldığım da açıklamaktadır. Galata ve Tophane semtleri sakinleri su sıkıntısı çektiklerinden, I. Mahmud buraya su getirtmiş, suyun fazlasını çeşme yaptıracak hayır sahiplerine vermiştir. Hayır sahiplerinden Defterdar Mehmed Efendi de Bereketzade Mahallesi'nde bu çeşmeyi yaptırmıştır. Çeşme asıl banisinin adı yerine önceki çeşmenin banisinin adıyla anılmaya devam etmiştir.

Kitabesinde 1260/1844 tarihinde Bezmialem Valide Sultan tarafından Hazinedar Azmicemal'e çeşmenin onartıldığı da belirtilmektedir, ikinci önemli onarım I. Dünva Savaşı'ndan önce Fransa'nın Türkive büyükelçisinin eşi istanbul'un doğal güzelliklerine hayran Madam Pompar'ın kent içinde dolaşırken Bereketzade Çeşmesi'nin harap durumundan etkilenmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Madam Pompar'ın kurulmasını desteklediği İstanbul Şehri Muhipleri Cemiyeti, yarısı Türkçe, yarısı Fransızca bir risale bastırıp dağıtmış, cemiyet adına toplanan parayla çeşme onarılmıştır. Kaynaklarda sözü edilen bir üçüncü onarım 1957/1958'e rastlamaktadır. Bu üç önemli onarım dışmda yazılı kaynaklarda onanma ilişkin ifadelere rastlanmaktadır.

Çeşme cephesinin dışarıya taşan bölümü 381,5 cm genişliğinde ve 400 cm yüksekliğinde bir dikdörtgen oluşturmaktadır. Dışarı taşan kütleye iki taraftan 110 cm genişliğinde bir ek bölüm eklenerek cephe düzenlemesi tamamlanmaktadır. Simetri eksenin üzerinde "S" ve "C" kıvıımlarıyla biçimlenen bir niş yer alır. Nişin önüne bir yalak yerleştirilmiştir. Yalağın iki yanında birer dinlenme taşı bulunmaktadır.

Nişin alınlığı üzerindeki "maşallah" yazısının altında "Banisi oldu mukaddem Fatih'in müezzini" şeklinde başlayıp "iç bu mâ-i kevseri Azm-i Cemal icra eden 1260 (1844)" şeklinde biten kitabenin altında üzerinde musluk lülesinin yerleştiği ayna taşı vardır. Ayna taşı düzenlemesi yukarıda "ve minelmai küllü sey'in hay efala yuminun" yazısıyla başlamakta, "S" ve "C" kıvrımlı bir kemerle devam etmektedir. Kemerle kitabe arasında kalan köşeliklerin yüzeyleri kıvrık dal ve çiçek motifleriyle doldualmuştur. Kemerin içini bir çiçekli rozetle gövdesi ve dallan çizgilerle taranmış iki servi motifi bezemektedir.

Ayna taşının iki yanı, kısa ayaklı sehpalar üzerinde şişkin gövdeli, uzun boyunlu birer vazoya yerleştirilmiş çiçek motifleriyle değerlendirilmiştir. Soldaki vazonun yanlarında birer armut, sağdakinde birer erik motifi görülmektedir. Soldaki vazoda çiçek demetleri gül, gonca ve krizantem, sağdaki ise krizantem, küpe, nergis, gelincik ve gül motiflerinden oluşmaktadır. Niş kemerini üst cephe düzenlemesinden kıvrık dal ve palmetlerden oluşan bir bordur ayırır. Çeşmenin yazıtı üst bölümde altı düşey dört yatay çerçeve içine alınarak dizilmiştir. "Ayn-ı şefkat menba-i âb-ı zülal-i merhamef'le başlayan yazıtın aralarında birer çiçek demeti bulunmaktadır. Yazılar yaldızlanmış, zemin ise yeşile boyanmıştır. Yazıtın üstüne fiyonklu çiçek dernetleriyle meyve sepet ve tabakları almaşıklı olarak dizilmiştir. Dizinin dışındaki ayaklı sepetlerde armut, üzeri kabartma yaprak motifleriyle bezeli metal tabaklarda ise incir dizilidir. Sepetlerdeki armutlar, 4-3-2-1 sırasıyla, tabaklardaki incirler 3-2-1 sırasıyla yerleştirilmiştir. Sepet ve meyve tabaklarının arasında sağda fiyonkla birbirine bağlanmış iki karanfil, ortada ve solda ise fiyonkla bağlanmış krizantem ve gonca bulunmaktadır. Niş ve yazıtla tamamlanan bezeme alanında düşey olarak sırasıyla vazoda çiçekler, yazı şeridi, vazoda çiçekler ve dilimli madalyon bordürü yer almaktadır. Solda "Hafız'a bir olup dü mısra eder", sağda "Mâ bu tesnimi cûy-i cennetten" şeklinde başlayan yazı şeridi çiçekli vazoları birbirinden ayırır. Yazı şeridinin altında ince ayaklı, yivli, şişkin gövdeli sehpasız vazolar içinde çiçek demetleri gül ve goncadan oluşmaktadır. Yazı şeridinin üzerinde ise ayaklı sehpalara oturan uzun boyunlu vazolar içinde gül, krizantem, küpe, çarkıfelek ve lale bulunmaktadır. Bu diziyi dilimli kemer taçlandırır. Kemerin köşelerini birer rozet değerlendirmektedir.

Geri çekilmiş olan çeşme duvarının en altında dilimli kemer içine alınmış ve ortası bir çiçekli rozetle noktalanmış bir bezeme grubu vardır. Bunun üzerindeki bezeme grubu kıvrık dal ve yapraklarla oluşan bir bordürle çerçevelenmiştir. Solda "bismillahirrahmanirrahim", sağda "aynen fiha tusemme selsebil" yazılarıyla bu bezeme grubunda önce yarım rozet biçiminde niş örtüsü ve onun altında müsenna kurnası gelir. Nişin köşelikleri kıvrık dallarla bezelidir. Kurnayla niş örtüsü arasındaki boşluk "S" ve "C" kıvrımlı bitkisel bezemeyle geçilmiştir. Kumanın altını palmet örgesi (motifi) tamamlamaktadır. Müsenna kurnasını bezeyen grubun üstünde mukarnas dizisine oturan, yivli bir gövdeden çıkan ve iki ucunda spiraller oluşturan bir palmet örgesi bulunmaktadır.

Çeşme cephesi mukarnas dizileriyle oluşmuş bir kornişle son bulmaktadır. Günümüzde geniş bir saçağa sahiptir, ancak kimi gravür ve fotoğraflarda saçaksız, kimilerinde saçaklı gözükmektedir. Bugünkü saçağın 1957/1958 onarımına ait olduğu anlaşılmaktadır. Bereketzade Çeşmesi 1993'te Galata Kulesi çevresi düzenleme çalışmaları programına alınmıştır.

Bereketzade Çeşmesi
Hazım Okurer. 1993

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 77-79; N. Yüngül, *Taksim Suyu Tesisleri,* İst., 1957, s. 51; H. Göktürk, "Bereketzade Çeşmesi", *İSTA,* 2534-2537; Çeçen, *Su Tesisleri;* H. Ö. Barışta. *Bereketzade Çeşmesi,* İst., 1989; Çeçen, *Taksim-Hamidiye,* 113-117; S. Eyice, "Berekzade Çeşmesi". *DİA,* V, 489-490.

AYLA ÖDEKAN

BERGGREN, GTJILLAUME

(20 Mart 1835, Stockholm - 1920, İstanbul) Fotoğrafçı. 15 yaşında evini terk ederek bir marangoz ustasının yanında çırak olarak çalışmaya başladı.

1865'te dünyayı dolaşmaya karar vererek, bir gemi ile Stockholm'den ayrıldı. Hamburg yolu ile Berlin'e gitti. Marangozluk konusundaki bilgisi onun o dönemin ahşap kutulu fotoğraf makinelerinin yapıldığı bir atölyede çalışmasına neden oldu. Daha sonra **1866**'da Odessa'ya giderek, dünya seyahatine başlamak üzere Akdeniz yolu ile Okyanus'a açılacak bir gemiye bindi.

Gemi istanbul limanında gümrük işlemleri için durdurulduğunda, Berggren bir fırsatını bularak dolaşmaya çıktı. Doğu'nun bu gizemli şehrini gördükten sonra da hemen gemiden ayrılarak buraya yerleşmeye karar verdi. Bu adım onu, yaşamının sonuna kadar kalacağı kente getirmişti. 1870'lere kadar bu kentte denizyolları ile ilgili bir işte çalıştı. 1870'li yılların başında Grande Rue de Pera'da (bugün İstiklal Caddesi) Derviş Sokağının (bugün Piremeci Sokağı) başındaki 414 no'lu binanın ikinci katında bir fotoğraf stüdyosu açtı. Amelie adlı bir Rum kızı ile evlendi. İsveç'ten gelen kardeşi Charlotta'nın kızı Hilda Ullin, Berggren ile birlikte bu fotoğraf stüdyosunda çalışmaya başladılar.

Guillaume Berggren
Engin Çizgen koleksiyonu

Berggren, İstanbul'un en güzel görüntülerini usta tekniği ve kompozisyon anlayışı ile belgeledi. Boğaziçi'nin, kıyıların, sokakların, manzaraların, çeşitli sınıflardan tiplerin fotoğrafçısı oldu.

Bağdat demiryolunun yapımı sırasında, Goltz Paşa ile birlikte Anadolu'ya yaptığı gezilerde demiryolu üzerindeki pek çok kentin fotoğraflarını çekti. Bunlar, harabeler, anıtsal islam yapıları idi. Konya, Bursa, Akşehir, Bilecik, Sakarya, Manisa, izmir görüntüleri fotoğraf tekniğinin güzel uygulamaları olmaktan başka, o dönemin değerli dokümanlarıdır.

1885'te İstanbul'u ziyarete gelen İsveç Kralı II. Oskar ve ailesinin elçilik binası terasında fotoğraflarını çekti. Bu binanın fotoğraflarından oluşan bir albümü sunduğunda, kral tarafından kendisine bir nişan verildi.

Osmanlı sultanından da bir nişan sahibi olan Berggren, 85 yaşında öldüğünde, yeğeni Hilda tüm fotoğraf gereçlerini de tabutuna koyarak gömdü. Kabri Feriköy'deki Protestan Mezarlığı'ndadır.

ENGİN ÇİZGEN

BERK, İLHAN

(1918, Manisa) Şair. Balıkesir Necatibey İlköğretmen Okulu'nu bitirdi. İki yıl Giresun'da ilkokul öğretmenliği yaptı. Sonra Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü'nün Fransızca Bölümü'nü bitirdi (1945). Zonguldak, Samsun, Kırşehir'de ortaokul öğretmenliği (1945-1955), Ankara'da, Ziraat Bankası Yayın Bürosu'nda çevirmenlik yaptı (1956-**1969)-** Bu görevinden emekli oldu. İlk şiir kitabı *Güneşi Yakanların Selamı* 1935'te yayımlandı. 1993'e kadar 23 şiir kitabı; ayrıca anlatı, günlük, deneme kitabı yayımladı. Birçok şiirinde İstanbul'u söz konusu etmiş olmakla birlikte *İstanbul* (1974), *Zstanbul Kitabı* (1980). *Galata* (1985), *Pera* (1990) adlı kitaplarındaki şiirleri tümüyle İstanbul üzerine yazılmıştır.

İlhan Berk
Nazım Timuroğlu

İlhan Berk, İstanbul'da doğup büyümemiş, uzun süre bu kentte yaşamamış olmakla birlikte şiirinde İstanbul'a önemli bir yer vermiştir. Keskin gözlemlerin, yoğun yaşantıların sonucu ortaya çıkan ilk İstanbul şiirlerinde İstanbul özlenen, kafada tasarlanan, düşlerde yaşatılan bir kent olarak belirir. *İstanbul Kitabı*'ndaki ilk şiirin başlığı şairin duygularının bir özeti gibidir: "İşte Kurşun Kubbeler Şehri İstanbul'dasın". Bu kitapta yer alan şiirlerde şair henüz İstanbul'u kendine özgü bakışıyla pek seyredememektedir. "Kurşun kubbeler şehri" genel nitelemesinin etkisi altındadır. *İstanbul'a,* girmemiş bir bölümün de yer aldığı *İstanbul Kitabı'nda* iki bölüm vardır: I. İstanbul Kitabı, II. Mitologyalar. Birinci bölüm ilk kitabı içerir ve buradaki şiirlerde İstanbul 1940'lı yılların henüz bozulmamış İstanbul'udur. Suriçi semtleri, Beyoğlu yakası, alanlar, tramvaylar, meyhaneler, kahveler, küfeci çocuklar gibi akla gelebilecek, gözlemlenen her alan bu şiirlerde yer alır. İkinci bölümde ise Berk' in artık "kendi İstanbul'u" belirmeye başlar. İlgi ağırlığı Türkleşmiş İstanbul'dan çok Bizanslı ya da Levanten İstanbul'a kaymaya başlar. Artık ilgi odağı Beyoğlu ve Galata'dır. Eski kiliseler, azınlıkların yaşayışları, yoksul ve "şüpheli" mahalleler şiire girer. *Günaydın Yeryüzü* de İstanbul'u konu alan şiirler yönünden zengindir, Berk bu kitaptaki bir şiirinde "Ellerim cebimde İstanbul'a bakıyordum" der. Bu dize Berk'in o döneme kadarki İstanbul'a bakış biçimini açıklar gibidir. Berk İstanbul'u dolaşır ve İstanbul'a bakar. Daha sonraki şiirlerinde ise görsellikten düşünselliğe, dış görünüşten tarihe ve mitologyaya doğru yoğunlaştığı görülür.

Berggren'in kullandığı fotoğraf kartı arkası.
Burçak Evren koleksiyonu

ESKİ BİR SEVGİLİ TARLABAŞI ONUN ÜZERİNEDİR, II

Tarlabaşı sokaklarının, insanlarının gözüne uyku girmez. Bütün gün bütün gece ordan oraya gidip gelirler. Hem sokaklarla insanların ayrı gayrdan da yoktur. Bu, Tarlabaşı'nın küçük büyük bütün sokakları için böyledir. Sokaklar insanlarını, insanlar da sokaklarını düşünmeden edemez: Birlikte yaşarlar, birlikte yatıp kalkarlar. Bir yazgı. (Böyle de diyebiliriz buna.)

Sokaklar sokağı küçük, sessiz Halepli Bekir Sokak, Salih Tozanın dönüşünü bekleyecek, bu güzel insanın geçişini seyredecek, öyle yatacaktır. At arabacısı Pandelli Muskari'nin öksürüklerine de kulak kabartacaktır. "Çok öksürüyor," diye de içinden geçirecektir. Dabrukacı Hasanaki'nin soluğunu da bir yana atayım demeyecektir. Değil mi ki o bu sokağın tek dabrukacısıdır ve de buranın en eskisidir, onu da düşünmelidir öyleyse. Sonra da derinden derinden gelen Madam Sofiya'nın şarkısını da dinleyecektir elbet.

TATLI BADEM, HALEPLİ BEKİR, ÇUKUR ZERDALİ, KADIN ÇIKMAZI,
TİRŞE, AYVA, ERİK SOKAKLARI

Ya Çukur Zerdali (dünyada bu kadar güzel başka bir sokak adı var mıdır?) Sokağı? O, 1 numaradaki Refika Suna'nın matametik ödevini bitirmesini bekleyip öyle dünyasına çekilecektir. Onun düşlerini süslemek için de gökten balonlar, dönmedolaplar, kâğıt kuşlar indirecek, havafişekleri atacak, bayraklar sallayacaktır. Sonra da Ziya Metin'in lambasının ışığının sönmesini gözleyip (bu gece kuşunun) öyle dalacaktır uykusuna (değil mi ki o bu sokağın en yalnızıdır).

Ama Tarlabaşı'nın asıl gözüne uyku girmeyen sokakları Solak Kadın Çıkmazı, Tirşe, Fıçıcı Abdi, Erik (işte dünya güzeli bir sokak adı daha) Kurdele (Tarlabaşı sokakları saymakla bitmez, hem buraya yine geleceğiz) Sokaklarıdır. Büyük, Küçük Ziba Sokaklarından boşanan sarhoşlar, serseriler, çulsuzlar, yerdenbitmeler, çapulcular, uçkursuzlar, bücürler, şizofrenler, bobstiller, haytalar bu sokaklara uyku dirlik tanımazlar.

Ya Ayva (teşekkür Ayva), Tatlı Badem (sana da teşekkür, Tatlı Badem), Cezayirli Hasan Sokakları mı? Onlar zaten dünyaya ayakta gelmişlerdir. Gece gündüz dönüp dururlar. Bir uyur-gezerdir sanki onlar. Ama bu sokaklarm yine de uykusuzu Şair Adam Mickiewicz'dir. Bu sürgün şairin hayaleti hâlâ her akşam evinin odalarını arşınlamaktan geri kalmaz. Hem sürgünlüğün ne menem şey olduğunu ondan iyi kim bilebilir? (Şairlik biraz da böyle bir şey midir?)

Tatlı Badem Sokağı'nm (No. 25) bu ünlü Polonyalı uykusuz şairi gibi, Tarlabaşı Sokaklarının iki şairi daha vardır: Cahit Sıtkı ve Cahit Irgat, Cahit Sıtkı'nın gençliği biraz da Tarlabaşı'dır. Bu büyük uykusuz her şeyi, yaşamın, aşkın, ölümün üstüne gide gide öğrenecektir. Bekâr odasının penceresi de sabahlara kadar bunun için açıktır. Tarancı gibi büyük uykusuzlardan biri de Cahit Irgat'tır. Tarlabaşı Sokaklarının bu üç uykusuzuna Erik Sokaklı Dul Madam Thedosia'yı da katmalıyız. Onu uyutmayan ise gençliği, kral sofraları gibi olan gençliğidir: Her gece bir kitap gibi okuduğu gençliği! Ya yine bu sokağın Diş Hekimi Kriton Vasiliadis? Vasiliadis sanki bu dünyaya kedisiyle gelmiştir, onun ölümüyle de dünyası kapanmıştır. Bu insanlara ilk cazcımız, klarnetçi Hrant Lusikyan'ı da eklemeliyiz. (Şimdi nerde midir? Sırp Pırgiç Ermeni Hastahanesi'nde.)

Ya Tarlabaşı'nın asıl büyük uykusuzu mu?
O bu sokakların gece bekçisi elbet.

TARLABAŞI SOKAKLARININ GECE BEKÇİSİ
Ben Basma Tulumba Sokağı 'nın bekçisi
Uyuyanların uyumayanların bekçisi
Geçen günlerin geçmeyen günlerin bekçisi
Ben Basma Tulumba Sokağı 'nın bekçisi
Ben Sakızağacı Sokağı 'nın bekçisi
Bir anam vardır seçme kömür gibi
Bir oğlum vardır su yollan gibi
Ben Sakızağacı Sokağı'nın bekçisi
Ben Karanlık Bakkal Sokağı'nın bekçisi
Bir karım vardır pamuklar gibi
Bir kızım vardır Buldan bezleri gibi
Ben Karanlık Bakkal Sokağı 'nın bekçisi

ilhan Berk, *Pera,* ist.. 1990, s. 51-53

Berkin gözde semtleri Beyoğlu (Pera) ile Galata'dır. 1976'da yayımlanan *Atlas* adlı şiir kitabında yer alan "İstanbul I-II-III-IV" başlıklı şiirlerde Haliç (Bizans İstanbul'u ile Osmanlı İstanbul'u iç içedir), Boğaziçi (Üsküdar, Beşiktaş, Tophane, Kız Kulesi), Kilyos, Çamlıca, III. Ahmed, Levni, Abdülhak Hamit, Tanburi Cemil gibi, akla gelebilecek semtlerden ve İstanbul'un ünlü ve tarihsel kişilerinden söz edilir. Şiirlerdeki Bizans, Ceneviz, Galata, İustinianos, Aya İrini, İsa, Yahudiler de yer alır. Berk bu kitabında İstanbul'a bir başka açıdan bakmış olan Yahya Kemal'i de bir şiirine konu eder. *Kül* (1978) adlı kitabında da İstanbul ağırlıklı şiirler vardır. Bu kitapta yine Beyoğlu yakasındaki bazı semtler ve sokaklar Berk'in şiirlerine konu hattâ ad olur (Taksim, Abdülhak Hamit Caddesi, Markiz, Galata'nın Eski Bir Sokağında). Son dönemlerin "İstanbul sanatçısı" diyebileceğimiz sanatçıları anlatılır (Sait Faik, Cihat Burak, Ece Ayhan, İlhan Berk). *Deniz Eskisi / Şiirin Gizli Tarihi* (1928) ve *Delta ve Çocuk* (1984) adlı kitaplarında İstanbul'a doğrudan pek az değinilir (Bir İstanbul şairi olan Behçet Necatigil için bir şiir vardır). 1985'te yayımlanan ve Abidin Dino'nun resimlediği *Galata* ise "Pes İstanbul Olmasa Biz Ne Yapardık" öndeyişi ile başlar. Çeşitli resimlerin, minyatürlerin ve haritaların da yer aldığı kitapta ana konu Galata'dır. Çeşitli yazarlardan alıntılarla Galata'nın tarihsel ve toplumsal yapısına değinilir. Birinci bölümde Galata Kulesi çevresi, Tünelbaşı anlatılır; ikinci bölümde Yüksekkaldınm ve çevresi; üçüncü bölümde Galata'nın deniz kıyısı, Karaköy ve Tophane anlatılır. Şair Galata'nın tarihini verirken semti bir canlı gibi kabul ederek "yaşamı" der. Altı kitaptan oluşan *Pera* (1990) adlı kitapta Talimhane, Taksim. Park Otel, Sıraselviler, Tarlabaşı, Cadde-i Kebir (İstiklal Caddesi), Tepebaşı. Asmalımescit ve Meşrutiyet Caddesi'nin yanısıra sokaklardan, insanlardan, pasajlardan (geçitlerden) söz edilir. Çeşitli resimlerin de bulunduğu bu kitaptaki şiirler şiirimsi düzyazılarla beslenir. Gerçekte bu son iki kitap şiir-düzyazı arası anlatıları içerir. İlhan Berk' in Galata'sı ve Pera'sı somut kaynaklardan (tarih, belgeler, yapılar, yaşayan kişiler ya da yaşamöyküleri) yola çıkılarak anlatılmakla birlikte kurgusal bir hava da taşır. Bu kurgusallık tarihsel ve toplumsal gerçeklere aykırı düşmez. Ancak anlatıma tarihsel bir metin tadı verir. Berk'in anlattığı Beyoğlu yakası (Pera ve Galata) var olan, tarihsel bir geçmişi olan bir semtle aynı semtin şairin zihninde canlandırılan biçiminin bileşiminden ortaya cıkmıs gibidir.

ERAY CANBERK

BERNARD, KARL AMBROS

(19 Aralık 1808, Starkenbach [bugün Çek Cumhuriyeti'nde Jilemnece] - 2 Kasım 1844, İstanbul) Avusturyalı hekim. Adı Türkiye'de daha çok Fransızca yazımıyla Charles Ambroise Bernard olarak tanınır. Saaz'da lise öğrenimini tamamladıktan sonra Prag Üniversitesi'nde felsefe okudu. 1838'de Viyana'daki Josephinum Askeri Tıp ve Cerrahi Akademisi'ni bitirdi.

II. Mahmudün Mekteb-i Tıbbiye'de öğretimi düzenlemek için, Viyana elçisi aracılığıyla, iki askeri hekim istemesi üzerine Avusturya hükümetince bu görev için K. A. Bernard ve Jakob Anton Neuner seçilmişlerdir. K. A. Bernard yanında J. A. Neuner ve eczacı Anton Hofmann olduğu halde 11 Kasım 1838'de

Tireste'ye varmış, oradan da vapurla istanbul'a hareket etmiş ve 3 Aralık 1838' de İstanbul'a gelmiştir.

Bu hekimlerden J. A. Neuner saray hekimliği, K. A. Bernard ise Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane müdürlüğü ve hocalığı ile görevlendirilmiştir.

K. A. Bernard okulu kısa sürede Viyana'daki Josephinum Askeri Tıp Mektebi'ni örnek alarak, düzenlemiş, iki bölümle üç sınıf oluşturmuştur. Bunlar "section préparatoire" (hazırlık bölümü) ile "section médicale" (tıp bölümü), "classe de pharmacie" (eczacı sınıfı), "classe de chirurgie" (cerrah sınıfı) ve "classe des sages femmes"dir (ebe sınıfı).

Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk öğrencilerini Tıphane ve Cerrahhane'den naklen gelen 180 kadar öğrenci oluşturmuştur. K. A. Bernard bunları Fransızca dil bilgilerine göre bölüm veya sınıflara yerleştirmiştir. Klinikler, laboratuvarlar, kitaplık ve botanik bahçesinin düzenlenmesinden sonra, 14 Mayıs 1839 günü, II. Mahmudün bir konuşmasıyla Mekteb-i Tıbbiye resmen öğretime başlamıştır.

K. A. Bernard okulda yöneticilikten başka botanik, dahiliye ve cerrahi dersleri de veriyordu. Görevde bulunduğu altı yıllık süre içinde tıp alanında dört tane de kitap yayımlamıştır.

K. A. Bernard Mekteb-i Tıbbiye'deki öğretim üyesi sayısını artırdı. Fizik, tabiat, tarihi botanik ve anatomi koleksiyonları oluşturdu. Zengin bir kitaplık kurdu ve çok sayıda tıbbi alet ve malzeme sağladı. Onun sıkı disiplin anlayışı ve bilim alanındaki gelişmeleri aşılama tutkusu öğrencilerinde bilim aşkının uyanmasını sağlamıştır. Bu konu K. A. Bernard'ın Türk tıp ilmine yaptığı katkıların en büyüğü olarak kabul edilebilir.

K. A. Bernard Türkiye'de modern tıp ve eczacılık eğitiminin hakiki kurucusudur. Bu alanda yaptığı üstün hizmetler ve eriştiği başarılar nedeniyle I. Abdülmecid tarafından "imtiyaz nişanı" ile ödüllendirilmiştir.

K. A. Bernard diş çekilmesi nedeniyle oluşan bir enfeksiyon sonucu 36 yaşında iken ölmüştür. Mezarı eskiden Avusturya Sefareti'nin şapeli olarak kullanılan Beyoğlu'ndaki Santa Maria Draperis Kilisesi'nin duvarındaki dehlizdedir.

Bibi. M. Skopec, "Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şafıane'nin Yaratıcısı ve Ruhu Kari Arnbros Bernard'ın Hayatı ve Eserleri", *Türk-Avusturya Tıbbi İlişkileri,* İst., 1987; A. Terzioğlu, "Başlangıcından Bugüne Kadar Türk-Avusturya Tıbbi İlişkilerine Bir Bakış", *ae;* S. Ünver-E. Bilger, "Tam Bir Asır Evvel istanbul Tıbbiye Mektebinde Avusaıryalı Bir Muallim-i Evvel, Dr. C. A. Bernard", *İÜ Tıp Fakültesi Mecmuası,* III (1940), s. 1420 vd; S. Eyice, "Mekteb-i Tıbbiye'nin İlk Müdürü Dr. Bernard'ın Mezarı", 72?, II/3-4 (1952), s. 89-96.

TURHAN BAYTOP

BERNHARDT, SABAH

(23 Ekim 1844, Paris - 26 Mart 1923, Paris) Fransız tiyatro oyuncusu. 1862' de başladığı oyunculuk yaşamını Odeon ve Comédie-Français gibi ünlü tiyatrolarda sürdürdü. 1880'de kendi adına kurduğu gezici toplulukla ününü Fransa dışına yaydı. Birçok kez Avrupa, Kuzey Amerika ve Güney Amerika'ya turneye çıktı. Bu turneler sırasında dört kez de İstanbul'a geldi.

Bernhardt'ın İstanbul'a ilk gelişi 1888' eledir. Beyoğlu'nda Fransız Tiyatrosunda temsiller veren Bemhardt, büyük ilgi toplamış, tiyatroya ek sandalyeler yerleştirilerek bu ilgi karşılanmaya çalışılmıştı. 1893'teki ikinci gelişinde Beyoğlu'ndaki Verdi Tiyatrosu'nda sahneye çıkmış, *Kamelyalı Kadın, Tosça, Phèdre* oyunlarını sergilemişti. 1904'teki turnesinde beraberinde Suzanne Leduc, Pierre Magnier gibi ünlü sanatçılar da vardı. Bernhardt bu gelişinde Fransız elçisi aracılığıyla saraya da davet edilmiş, Yıldız Sarayı Tiyatrosu'nda bir temsil vermişti. 1908'deki dördüncü ve son gelişi de her zamanki gibi yankılar uyandırmış, Bernhardt basın ve tiyatro dünyasının ilgi odağı haline gelmişti.

İSTANBUL

BERTRANDON DE LA BROQUIÉRE

(1400 ?, Toulouse - 9 Mayıs 1459, Lüle) Fransız gezgin. Gaskonyalı bir küçük asilzadedir. Bilinen yaşamı, Burgonya dükü III. Philippe'in (1419-1467) hizmetinde geçmiştir. Adı ilk defa 1421'de geçer ve 1423'ten beri dükün gizli ajanı olarak çeşitli görevlerde kullanılır. Bu görevlerin en önemlisi, yeni bir Haçlı seferi olanaklarını değerlendirmek amacıyla 1432-1433 arasında Ortadoğu'da yaptığı yolculuktur.

Şubat 1432'de hacı kılığında, o tarihte Burgonya düküne ait olan Gand kentinden (bugün Belçika'da) yola çıkar. Roma üzerinden Venedik'e gelerek hacı gemisine binip Rodos ve Kıbrıs üzerinden Yafa'ya ve oradan Kudüs'e varır. Kutsal yerleri ziyaret ettikten sonra yeniden denizyoluyla Beyrut'a oradan Şam'a geçer. 9 Ekim'de bu kentten hareket ederek Antakya ve Adana'ya ve oradan Karamanoğulları ülkesine geçer. Burada bir tüccar kervanına katılarak Osmanlı ülkesine doğru yol alır. İlk uğrak yeri Afyon'dur, oradan Kütahya üzerinden Bursa'ya gelir. Bursa'dan bugünkü Bursa-Istanbul yolunu izleyerek 1432 sonlarında İzmit üzerinden Üsküdar'a varır. Bu tarihte Üsküdar Türklerin elindedir ve karşı yakaya geçenlerden para alırlar.

Bertrandon, Üsküdar'dan Ceneviz kolonisi Pera'ya (Galata) geçer. Burada Cenevizliler, Rumlar ve Yahudiler Türk korkusuyla yaşarlar. Türklerin elinden kaçan bir köle burada barınamaz, sahipleri gelip alırlar. Ertesi gün İstanbul'a geçen gezgin, Roma kadar büyük, ancak suriçinde boş yerlerin dolulardan fazla olduğu ve sanki köylerden meydana gelmiş bir kent bulur. Ayasofya'da bir ayini ve dinsel bir gösteriyi izler. Bu ortaçağda, Batı'da görülen ve "mystère" denilen dinsel gösterilerinin son dönem Bizans Ortodoks kilisesinde de yer aldığını gösteren ilk ve son tanıklıktır. Bunlardan başka Hippodromü, Ayasofya'nın önünde dikilmiş olan İustinianos Sütunu'nu ve Heykeli'ni, Pantokrator (Zeyrek) Kilisesini, Havariyun ve Blahernai kiliselerini görür. Bu sonuncusu bir yıl sonra yanacaktır.

İstanbul'da her ülkeye ait tüccarlar gelir ve alışveriş yaparlar, ancak en önemlileri Venediklilerdir. İmparator sarayındaki bazı gösterileri de izleyen Bertrandon 23 Ocak 1433'te İstanbul' dan ayrılır. Bizanslıların elinde olan Rhegium (Küçükçekmece), Athyra (Büyükçekmece) ve Selembria'dan (Silivri) geçerek Çorlu'da Osmanlı topraklarına ulaşır. Buradan Edirne'ye geçerek, Edirne Sarayı'nda II. Muradla karşılaşır. Batı Trakya'da yaptığı bir gezintiden sonra 12 Man'ta Edirne'den yola çıkarak Sofya, Niş, Belgrad, Budapeşte ve Viyana yoluyla Burgonya'ya döner.

1453'te İstanbul'un alınmasından sonra Türklere karşı Haçlı seferleri projeleri yeniden gündeme geldiğinde Burgonya dükü, Bertrandon'dan seyahat günlüğünü kaleme almasını diler, ancak bu günlük ilk olarak 1804'te basılmıştır. Tek açıklamalı baskısı ise *Le Voy age d'Outremer de Bertrandon de la Broquiére* adıyla Charles Schefer tarafından 1892' de yapılmıştır.

Eserin III. Philippe'e sunulmuş asıl nüshası bugün Paris'teki Bibliothéque Nationale'dedir. Bu nüshada yer alan bir minyatür Türklerin İstanbul'u kuşatmalarını betimler. Minyatürde Türk kadırgalarının karadan Halic'e indirilişi ile Halic'in kuzey ucunda fıçılar üzerine kumlan köprü de gösterilmiştir.

Bibi. J. Ebersolt, *Contantinople byzantine et les voyageurs du Levant,* Paris, 1918; N. torga, *Les Voyageurs français dans FOrient Européen.* Paris, 1928; Yerasimos, *Voyageurs;* S. Eyice, "Bertrandon de la Broquiére ve Seyahatnamesi" *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* VT/1-2, 1975; ay, "Bertrandon de la Broquiére". *DİA,* V, 523-524.

STEFANOS YERASİMOS

BEŞÇEŞME

Maltepe İlçesi'nde, rıhtım tarafında, Eski Belediye Sokağı ile Beşevler Sokağı'nın kesiştiği köşede yer alır.

Eski Belediye Sokağı, Beşevler Sokağı ve Keresteci Sokağı'nın açıldığı küçük bir meydana bakan bu çeşmenin yapılış tarihi ile kim tarafından yaptırıldığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Görünümü itibariyle 19. yy sonlan veya 20 yy'ın başlarına tarihlendirilebilir. Maltepe ve çevresinde başlatılan bazı imar- faaliyetleri de bu tarihlere rastlamaktadır.

Beş cepheden oluşan çeşmenin bir yüzü Eski Belediye Sokağı'na, üç yüzü Beşevler Sokağına, bir yüzü ise pahlanmış köşede olup[1] meydana bakmaktadır. Eski Belediye Sokağı'na bakan cephede çeşme yalağı bugün mevcut değildir. Diğer dört cephede birer taş yalak bulunur. .

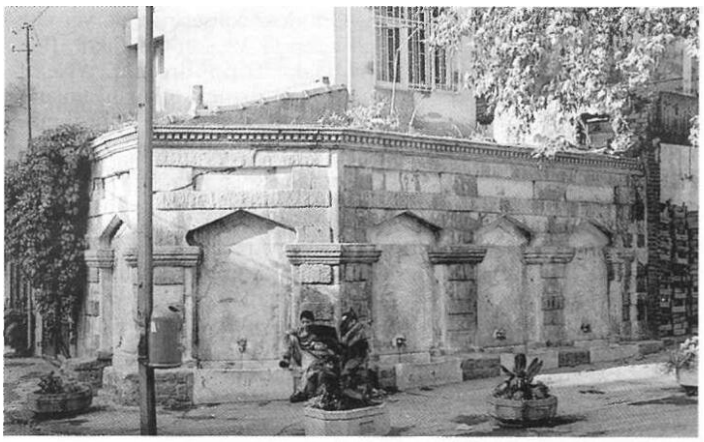

Beşçeşme
Ahmet Vefa Çobanoğlu, 1993

Başlangıç noktalan içe doğru çekilmiş basık kaş kemerli bir niş şeklinde düzenlenmiş olan çeşme cephelerinde, aynalıklar mermer kaplamadır. Her cephede birer tane musluk bulunur.

Cepheleri ayıran kenarlarda dışa taşkın hafif kavisli silmeler mevcuttur. Bunlar pahlanmış olan köşedeki cephenin iki yanında daha belirgindir.

Kesme taş malzeme ile yapılmış olan çeşmede her cephe üzerinde bir kitabelik yer boş bırakılmıştır. En üstte bir dizi diş kesimi ile son bulan çeşme dikdörtgen bir hazneye sahiptir.

Yakın zamanda Maltepe Belediyesi tarafından cepheleri onarılan çeşme kullanılır durumdadır.

REZAN ÇELEBİ

BEŞİK ALAYI

17. yy'dan başlayarak sarayda doğan her şehzade ve sultan (kız) için düzenlenmesi gelenek olan tören. Valide sultan ile sadrazam, ayrı ayrı alaylarla tebrikte ve hediye sunuşlarında bulunurlardı. Bu gelenek, İstanbulluların "beşik çıkması" dedikleri halk âdetinin saraydaki uzantısıydı. I. Ahmed'den (hd 1603-1617) Abdülaziz'e (hd 1861-1876) kadar yinelendi.

Tahttaki padişahın, haseki, kadınefendi, ikbal vb sanlar taşıyan eşlerinden doğumu yaklaşan için, valide sultanın, yoksa hazinedar ustanın girişimiyle hazırlıklar yapılırdı. Haremde bir oda, al renkli halılarla döşenir, süslenir ve lohusa yatağı hazırlanırdı. Oda, göz kamaştırıcı biçimde, inci, sırma, pul, tırtıl, saçak, kordon, şerit işlemeli örtüler, yastıklar, minderler, taht biçimli koltuklar, köşe sedirleri, perdeler, yatak ve yorgan örtüleriyle donatılırdı. Odada gümüş leğen, ibrik, sübek, hamam tası ile duvara asılı murassa keseli Kuran, mücevherli nazarlıklar da bulunurdu.

Viladet-i hümayun denen yeni şehzade veya sultan doğumunu darüssaade ağası, oda lalası aracılığı ile silahdar ağaya bildirir, o da padişaha müjde verdiği gibi, enderunda kurbanlar kestirir, sarayın Top Kapısı'ndan her gün beş kez top anırtarak doğumdan kenti de haberdar ederdi. Top atışları, şehzadeler için yedi, sultanlar için beş gün sürerdi. Tellallar kent sokaklarında doğumu ilan ederler; çarşılar, bedestenler, konaklar, yeniçeri odaları süslenir, geceleri de donanmalar yapılırdı. Sarayda, enderun ve harem dairesinde üç gün üç gece boyunca "serbestlik" denen eğlenceler düzenlenir, cariyeler, gündüz saatlerinde ve akşamları, türlü kıyafetlere girerek erkek taklitleri, temsiller, oyunlar sergilerlerdi. "Sarayda elçi kabulü", "hırsızın falakaya yatırılması" vb başlıca temsillerdi. Bâb-ı Hümayun'dan Orta Kapıya değin iki taraflı renkli bayraklar, kumaşlar, kapılara aynalar, süsler, bayraklar asılır, enderun odalarma mahyalar kurulur, doğan bir şehzade ise kubbelere savaş sancakları asılırdı. Mahyalarla "mübarek bâd". "saadet bâd" yazılması âdetti.

Tüm bunlar beşik alayının ayrıntılarıydı. Doğum, İstanbul halkına duyurulduğu gibi imparatorluğun her tarafına da Anadolu'ya ve Rumeli'ye üçer koldan fermanlar gönderilerek durum bildirilir ve tüm kadınlar, gelen haber üzerine sicile doğum olayını yazarlar ve kentlerde viladet şenlikleri düzenlenirdi. Diğer yandan dönemin ozanlan da doğum için, sanatlı dizelerle tarihler düşülürlerdi.

Doğum günü. saraydan sadrazama, şeyhülislama, kaptan-ı deryaya, yeniçeri ağasına, reisülküttaba, defterdara hatt-ı hümayunlar yazılır, onlar da kendilerine düşen görevler için harekete geçerlerdi. Sadrazam ve vezirler, ertesi gün saraya gelip padişahı kutlarlardı. Saray baltacıları ise hazinedar ustanın yazdığı davetiye tezkirelerini, gümüş, billur, çini sürahilere doldurulmuş lohusa şerbetleriyle devlet erkânının konaklarına götürürlerdi. Bundan sonra İstanbul, bir bayram ve şenlik havasına girerken art arda iki beşik alayı yapılır, halk bunları ilgiyle izlerdi.

İlki olan valide beşik alayı, doğumun üçüncü veya dördüncü günü yapılırdı. Sarayda hazırlanan gümüş kabaralı özel beşik, bir gün önceden Eski Saray'a gönderilir, ertesi gün burada toplanan kethüda bey. mir-i âlem. sultan kethüdaları, haremeyn evkafı görevlileri bir kortej oluştururlar, valide sultan kahvecibaşısının, ikinci ve üçüncü kahvecibaşıların taşıdıkları beşik, puşide (beşik örtüsü) ve yorgan, Bayezid Camii, Buğdaycılar Kapısı, Divanyolu, Destereciler, Ayasofya, Acemioğlan Kulluğu, Dörtyolağzı güzergâhından saraya getirilir, alay Orta Kapı'ya ulaşınca atlardan inilir, yaya olarak İkinci Yer'e geçilir, beşik takımını, kahvecibaşı, haremin Araba Kapısı'nda valide sultan başağasına. o da darüssaade ağasına teslim ederlerdi. Darüssaade ağası, alaya katılanlara hediyeler ve bahşişler dağıtırdı.

İkincisi olan sadrazam beşik alayı, daha göz kamaştırıcı ve görkemli bir törendi. Doğumun altıncı günü yapılması âdetti. O gün. devlet erkânının eşleri de saray haremine giderek lohusa hasekiyi ziyaret ederlerdi. Doğum haberini resmen haber alan sadrazam, bir dizi hazırlıklarla birlikte ya Hazine-i Hümayundaki çok değerli bir beşiği getirtir veya puşide ve yorganla bir de beşik yaptırtır, bunlar, gümüş, altın, inci, elmas vb ile işlenirdi. Fakat çoğu zaman, saray hazinesinde saklanan beşik ve püşideler bu törenler için emaneten alınıyordu. Alaydan bir gün önce sadaret kethüdası törene katılacakları davet ederdi. Ertesi gün belirlenen saatte Paşa Kapısı'nda toplananlarla görkemli bir alay korteji oluştururlardı. Kortejin birinci grubunda Divan-ı Hümayun çavuşları, sadaret iç ağaları, çavuşlar kâtibi ile çavuşlar emini, gedikli müteferrikalar ve gedikli çavuşlar, bölükbaşı. sadaret kapıcılar kethüdası, selam ağası; ikinci grupta çok sayıda yemiş ve çiçek tablalarını taşıyanlar; üçüncü grupta telhisçi, bostancı karakulağı, teşrifat halifesi, teşrifat kesedarı, teşrifatçı efendi, sultan kethüdaları; dördüncü grupta, beşik örtüsünü taşıyan .sadaret mehterbaşısı ile önünün dört ucundan tutan çukadarlar, başının üstünde beşik yorganı ile ikinci çukadar, beşiği taşıyan başçukadar (eğer doğan çocuk erkekse beşiğin başına bir de sorguç iliştirilmiş olurdu); beşinci grupta sadaret kethüdası tek olarak, en arkada ise mehter takımı yer alırdı. Mehter takımının çaldığı müzik ve ilahilerle Paşa Kapısı'ndan çıkıp Divanyolu'ndan saraya gelen alay, ilginç bir gölünüm sergilerdi. Bu alayın, yürüyen bir çiçek bahçesi ve orkestra görünümünde olması, İstanbulluların alayı izlemeye koşmalarına bir nedendi. Özellikle çiçek tepsi ve sepetleriyle şekerlemelerin geçişi herkesi heyecanlandırırdı. Alay günü, İstanbul'da her türlü eğlence ve şenlik serbest olur, sokaklar ve çarşılar insanlarla dolup taşar, evler, konaklar, yalılar birbiriyle yarışırcasına süslenirdi.

Sadrazam beşik alayı saraya geldiğinde, beşik, örtü ve yorgan, darüssaade ağası tarafından törenle teslim alınarak doğmca padişaha götürülür, padişah da hareme, hasekisinin odasına götürülmesi buyruğunu verirdi. Bundan sonra lohusanın yattığı merasim odasında ziyaret töreni başlardı. O gün sadrazamın konağında toplanan vezir ve rical eşleri,

arabalarla saraya gelirler ve haremin Araba Kapısı'ndan içeriye alınırlardı. Merasim odasında başköşede valide sultan, iki yanındaki yüksek sedirlerde sultan efendiler, padişahın hasekileri, ikballeri otururlarken, dışarıdan gelen konuklar, sırayla içeriye girerler, valide sultanı saygıyla selamlayıp lohusanın yorganının ucunu öperler ve mor kadife kaplı yer minderlerine ilişirlerdi. Bu sırada sadrazamın gönderdiği beşik takımı da getirilir, herkes ayağa kalkar, ilkin valide sultan, daha sonra sırayla diğer sultanlar ve kadınlar birer avuç altın serperler, ebe dua eder, çocuk usulen beşiğe konur ve tekrar annesinin kucağına verilirdi. Bundan sonra davetliler lohusaya ve çocuğa hediyelerini sunarlardı. Törenden sonra vezir ve erkân eşleri üç gün süreyle haremde, kadmefendi dairelerinde konuk edilirler ve harem eğlencelerini izlerlerdi.

Beşik alayları, sadrazam ve vezirler için ağır masraflar gerektirir, özellikle de kimi padişahların çok sayıda hasekileri ve ikballeri bulunduğundan, sarayda doğum eksik olmaz, doğan çocukların pek azı yaşayabildiği halde hepsi için bu tören mutlaka yinelenirdi.

Beşik alayı geleneği, Abdülaziz döneminde yetişkin şehzadelere ayrı daireler, saraylar edinip aile kurmalarına izin verildikten sonra bırakılmıştır.

Bibi. Ali Şeydi Bey, ***Teşrifat ve Teşkilâtımız.*** İst., ty, s. 40-41, 53-56; Tayyarzâde Ahmet Ata, ***Tarih-iAtâ,*** İst., ty, I, s. 250; Uzunçarşılı, ***Saray,*** 167-171; Ç. Uluçay, ***Harem,*** II, Ankara, 1985. s. 70-83; Ş. Rado, ***Âdetler ve Âletler,*** ist., 1987, s. 13-14; Büngül, ***Eski Eserler,*** 58; ***Topkapı Sarayı Arşivi,*** (Beşik alımı ve masraflarına ilişkin belgeler), no. E-2559, D-3392, (Abdülmecid dönemi).

NECDET SAKAOĞLU

BEŞİKÇİZADE TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Davutpaşa'da, Nevbahar Mahallesi'nde, Topçu Emin Bey Çıkmazı'nda yer almaktadır.

Nakşibendî tarikatından Beşikçizade Şeyh el-Hac Süleyman Efendi (ö. 1799) tarafından 18. yyin ikinci yarısında tesis edilmiştir. Günümüzde kısmen mesken olarak kullanılan harap binanın mimari özellikleri 19. yy'ın ikinci yarısı içinde yenilendiğini kanıtlamaktadır.

Beşikçizade'den sonra yerine halifesi Şeyh Hafız Mehmed Tahir Efendi (ö. 1817) geçmiş, daha sonra, devrinde istanbul'un ileri gelen Halveti şeyhlerinden Beypazarlı el-Hac Ali Efendi (ö. 1819) postnişin olmuştur. Adı geçen şeyh, Halvetîliğin Çerkeşî kolunu kuran Çerkeşî Seyyid el-Hac Mustafa Efendi'nin halifesi, aynı tarikatın İbrahimî kolunu kuran, 19. yy'ın en nüfuzlu sufilerinden Kuşadalı Şeyh ibrahim Efendi'nin (ö. 1845) mürşididir. Arkadan, Ayasofya hatibi olan Şeyh Hafız Ahmed Nazif Efendi (ö. 1837) ile, aynı görevi sürdüren oğlu Ahmed Kâmil Efendi (ö. 1860) postnişin olmuşlar, A. Kâmil Efendi'nin 1852'de şeyhlikten ayrılması ile Halvetîliğin Sünbülî kolundan Şeyh Sa-

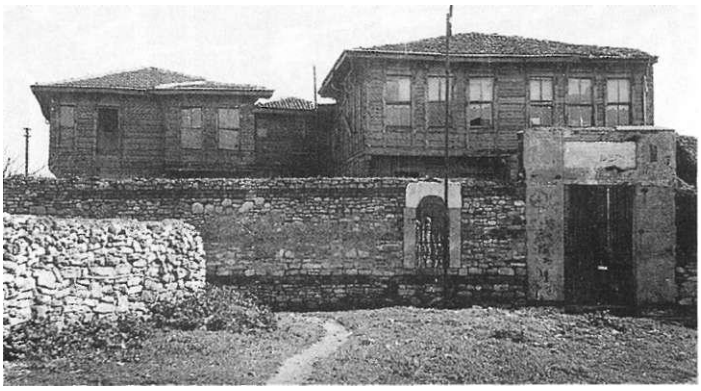

Beşikçizade Tekkesi'nin cümle kapısının bulunduğu kuzeyden görünüşü. 1948. *LAM. Encümen Arşivi, 1869*

deddin Efendi (ö. 1866) posta geçmiş, Beşikçizade Tekkesi bu tarihten itibaren Sünbülîliğe hizmet etmiştir. Bu dönemin şeyhleri şöyle sıralanabilir: İğciler İmamı Şeyh Mehmed Emin Efendi (ö. 1899), Terzi Şeyh Refik Efendi. Şeyh Hasan Kâmil Efendi (ö. 1912). Şeyh Nurullah Bey (ö. 1977).

Beşikçizade Tekkesi'nin ayin günü 1840 tarihli *Âsitâneâe* perşembe, 1866 tarihli *Mecmua-i Cevâmi* ile 1889 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ'da* ise salı olarak verilmiştir. Dahiliye Nezareti'nin hazırlattığı 1301/1885 tarihli istatistik cetvelinde tekkede sekiz erkek ile beş kadının yaşadığı bildirilmekte, 1325/1910 tarihli Maliye Nezareti taamiye defterinde Beşikçizade Tekkesi'nin istihkakı şöyle belirtilmektedir: "960 kuruş, günde bir çift ekmek, bir okka iki yüz dirhem et".

Çıkmaz sokak üzerindeki dikdörtgen açıklıklı ve kitabeli cümle kapısı, moloz taş örgülü, tuğla hatıllı yüksek çevre duvarları ile kuşatılmıştır. Cümle kapısının solunda, hazireye açılan yuvarlak kemerli niyaz penceresi, sağında, tekkenin adını taşıyan çeşme yer alır. Kesme küfeki taşından inşa edilmiş olan çeşme klasik üslubun özelliklerini yansıtır. Silmelerin çerçevelediği dikdörtgen cepheli çeşmenin sivri kemerli nişinin üzerine 1104/1692 tarihli bir beyit konmuştur. "Azmî" mahlaslı bir şairin kaleminden çıkmış olan beyitte çeşmeyi yaptıranın adı verilmemekte, ancak Hz Hasan ile Hz Hüseyin'in ruhları için inşa edildiği belirtilmektedir.

Cümle kapısı ile tekke binasının arasında uzanan arnavutkaldırımı kaplı yolun sol tarafı hazireye ayrılmıştır. Tek bir kitle halinde tasarlanan tekke binası, tevhidhaneye, selamlığa ve hareme tekabül eden üç kanattan oluşur. Tek katlı tevhidhane kagir duvarlı, ahşap çatılı; iki katlı selamlık ve harem bölümleri ise bütünüyle ahşaptır.

Cümle kapısı yönünde (kuzeye doğru) ileri çıkan bölüm selamlık birimlerini, derviş hücrelerini ve mutfağı barındırmaktadır. Bu bölümün üst katı boydan boya bir çıkma ile genişletilmiştir. Bu kanadın solunda (doğusunda) geriye çekilmiş olarak yer alan harem kanadının cepheleri ufak çıkmalarla hareketlendirilmiş, gerek selamlık gerekse de harem bölümleri dikdörtgen pencereler ve konsoliti saçaklarla donatılmıştır.

Selamlığın arkasına isabet eden tevhidhane, kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Hareme bitişik olan doğu cephesi ile batı cephesi sağır bırakılmış, kıble cephesine basık kemerli iki pencere yerleştirilmiştir.

Bibi. Çetin, ***Tekkeler,*** 585; ***Âsitâne,*** 15; Osman Bey, ***Mecmua-i Cevâmi,*** I, no. 28, 16-17; Münib, ***Mecmua-i Tekâyâ,*** 10: ***Ihsaiyat*** II, 21; Zâkir, ***Mecmua-i Tekâyâ,*** 28-29; Tanışık, ***İstanbul Çeşmeleri,*** I. 94-95; N. Azamat, "Çerkeşî Mustafa Efendi", ***DİA,*** VIII, 274; ***Fatih Camileri.*** 273-315.

M. BAHA TANMAN

BEŞİKTAŞ

istanbul Boğazı'nın Rumeli yakasında, Tophane ile Ortaköy arasında; Marmara'ya, Anadolu yakasına, istanbul Boğazı'na ve liman ağzına hâkim, büyük ve eski semt. Tarih boyunca İasonion, Sergion, Dafne ve Diplokionion adlarını taşıdığı sanılmaktadır. Boğaziçi kıyılarında, Bizans devrinde görece geniş ölçekli tek yerleşim olduğu saptanan, tarihçesi ve yapıları itibariyle oldukça dikkati çeken Ayios Mamas semtinin bugünkü Dolmabahçe ile Beşiktaş arasında olduğu ileri sürülmekle birlikte, konu tartışmalıdır. Ayrıca Bizans devrinde, şimdiki Beşiktaş'ın Diplokionion veya yalnızca Kionia denilen bölge olduğu iddia edilir. Bizans devrindeki adının da "taş" kelimesini ihtiva etmesine dayandırılan bu iddiaları yetersiz bulan S. Eyice, Buondelmonti haritasından hareketle ve Galata'nın dışında, kuzeyde resmedilmiş olan iki dikili sütuna dayanarak Diplokionionün şimdiki Beşiktaş'ta olduğunu savunmanın doğru olmayacağını, bu çifte sütun için Fındıklı'dan Ortaköy'e kadar uzanan bir alanın göz önüne alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Osmanlı devrinde semtin Beşiktaş ismi almasını ise "beş taş" ya da "beşik taşr'ndan bozulmuş olmasına dayandıran söylenceler söz konusudur.

istanbul fethedildiğinde küçük bir yerleşme olan Beşiktaş'ta Osmanlılardan günümüze kalan en eski izler, halk

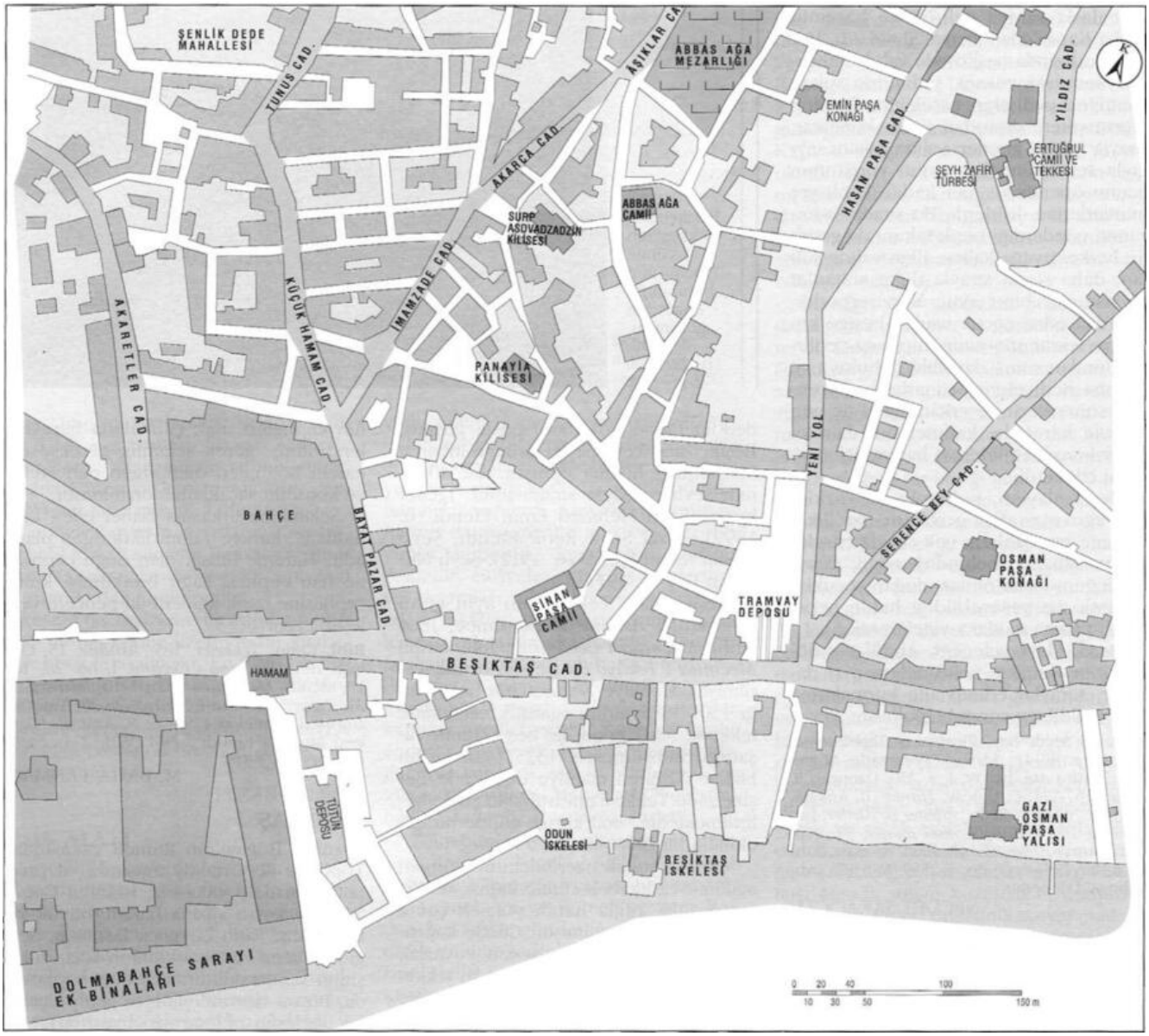

Beşiktaş, 1922
İstanbul Ansiklopedisi

arasında Tuz Baba olarak bilinen, Fatih'in tuzcubaşısının türbesi ve ilk binasını Fatih'in ekmekçibaşısı Ali Ağa'nm 1485'te yaptırdığı, Vişnezade Dibek Sokağı'ndaki Ekmekçibaşı Mescidi'dir.

Fetihten sonra Beşiktaş Osmanlı donanmasıyla ilişkisi sayesinde gelişmeye başladı. I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) Kaptan-ı Derya Barbaros Hayreddin Paşa Beşiktaş'ta bir yalıda otururdu. Barbaros burada bir cami, bir medrese ve bir de sıbyan mektebi yaptırmış ve ölümünden sonra Beşiktaş'a gömülmüştü. Bu ünlü denizcinin Beşiktaş'ta oturması ve semte verdiği önem bir geleneğin oluşmasına neden oldu. Daha sonraları kaptan-ı deryaların yalıları hep bu semtte yer aldı; üstelik her yıl mayıs ayı başında Akdeniz'e açılan Osmanlı donanması, Haliç'ten doğruca Beşiktaş'a gelerek demir atmayı ve Barbaros ile diğer efsanevi denizcilerin türbelerini ziyaret etmeyi ihmal etmezdi. Beşiktaş'ı ziyaretten sonra Sarayburnu önüne geçen donanma, burada kaptan-ı deryanın Yalı Köşkü'nde sultan tarafından kabulünden sonra, sultanı top ateşiyle selamlayarak Akdeniz'e açılırdı. Barbaros'tan sonra gene bir kaptan-ı derya. Koca Sinan Paşa, Beşiktaş'ta bir cami, imaret, mektep ve çifte hamam yaptırdı. Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa da, Beşiktaş'ta Mimar Sinan'a bir cami ve bir mektep yaptırmıştı. Beşiktaş'ta bunlardan başka kırk kadar sıbyan mektebi, bir darülkurra, üç hamam, yetmiş kadar dükkân olduğunu söyleyen Evliya Çelebi, iskele başında da bir kervansaray bulunduğunu kaydetmiştir. Üsküdar'a geçecek askerin konakladığı ve başka hiçbir yerde sözü edilmeyen bu kervansarayın banisinin Koca Sinan Paşa olduğu tahmin edilmektedir. Galata kadılığına bağlı Beşiktaş naibinin görev yaptığı şer'iye mahkemesi ise Koca Sinan Paşa Camii'nin bir köşesinde bulunuyordu.

Eremya Çelebi Kömürciyan da, 17. yy'da Beşiktaş'ta, müftülük ve kazaskerlik yapmış ulemanın yalıları bulunduğunu söyler. Beşiktaş Sarayı'nı, mevlevîhaneyi, mesireleri kaydeder, semtin yukarı kısmında da bir Ermeni cemaati ve kiliseleri olduğunu belirtir. Inciciyan ise, bu kilisenin 1759'da yıktırılmasından sonra Ermenilerin dağıldıklarını yazar. Beşiktaş'taki Ermeni kilisesi 1838'de hassa mimarı Garabet Balyan tarafından yeniden inşa edilmiştir. Rumlar ise eskiden beri Beşiktaş'ta yaşamaya devam etmişlerdi ve burada kiliseleri vardı.

Daha **16.** yy'da şehir hayatının çeşitli işlevlerini yüklenmiş yapılarıyla istanbul Boğazı'mn Rumeli yakasında bir merkez oluşturan Beşiktaş, doğal güzelli-

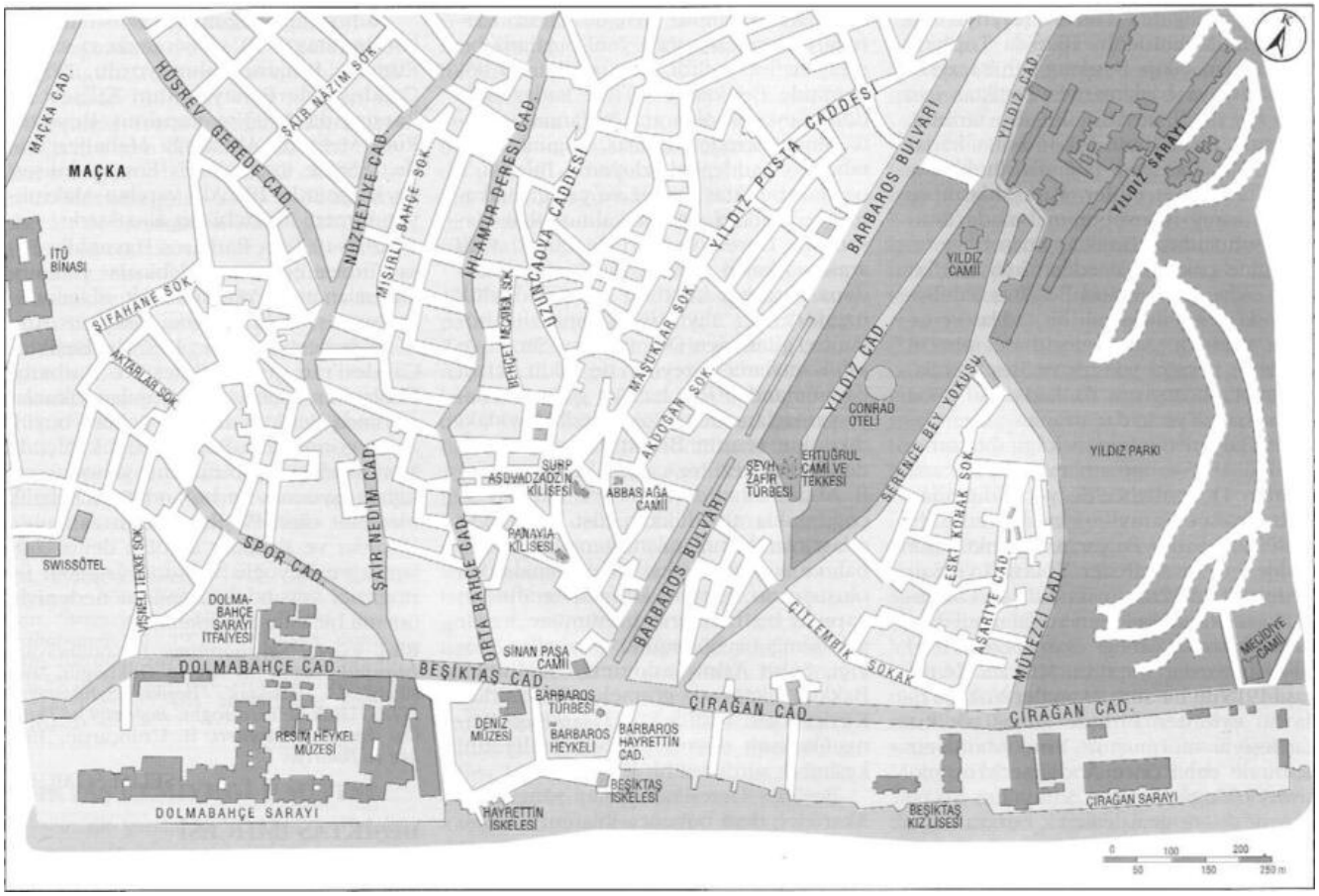

Beşiktaş, 1994
Istanbul Ansiklopedisi

ğiyle de dikkati çekmiştir. 17. yy ortalarında burada, Civan Kapucubağı Bahçesi, Kazancıoğlu Bahçesi gibi büyük bahçeler olduğunu söyleyen Evliya Çelebi Beşiktaş halkının ayan ve kibar olduğunu da kaydetmektedir.

Evliya Çelebi'ye göre Beşiktaş ahalisi gayet ehlizevk olup çoğu bağbanlıkla meşgul olur, ehlisünnet elbisesi giyerdi. Semtin hâkimleri Galata kadısının naibi, Beşiktaş muhtesibi, subaşısı, bostancıbaşısı ve Beşiktaş Bahçesi ustasıydı. Her evde ve bostanda kuyu bulunuyordu. Temmuzda Galata'nın suyu azalmca Beşiktaş'tan kayıklarla su taşınırdı. Beşiktaş'ın kabağı, lahanası, ekşi dutu ve balığı meşhurdu.

Beşiktaş'ta I. Süleyman'ın (Kanuni) sütkardeşi Trabzonlu Şeyh Yahya Efendi'nin, içinde bir "mescit, medaris, hankah ve hamam" inşa ettirdiği "Hızırlık" adı verilen mesiresi de II. Abdülhamid'e gelinceye kadar özellikle saray ve devlet ricalinin itibar ettiği bir koruluktu (bak. Yahya Efendi; Yahya Efendi Tekkesi).

Beşiktaş'ta, bugün Dolmabahçe adı verilen mahalde denizin doldurulması değişik dönemlere tarihlenmektedir. Eremya Çelebi, I. Ahmed döneminde (1603-1617) ve Sadrazam Nasuh Paşa'nın girişimiyle bu işlemin 1614'te tamamlandığını kaydetmektedir. Evliya Çelebi ise denizin II. Osman döneminde (1618-1622) doldurulmuş olduğunu iddia etmiştir. 18. yy yazarlarından İnciciyan, denizin doldurulmasının asıl I. Süleyman (Kanuni) zamanında (1520-1566) gerçekleştirildiğini, daha sonra I. Ahmed devrinde bir genişlemenin söz konusu olduğunu ileri sürmüştür. Yazara göre bu işlemi Kara Abalı Mehmed Ağa *(Sicill-i Osmanî'de* Arpa Emini ve Matbah Emini Kara Bâli Zihni Çelebi olarak gösterilir) üstlenmiş; bu bölge daha sonraları Karabâli Bahçesi olarak bilinmiştir. Belgelerde 1583'ten itibaren Bahçe-i Bâli-i Siyah; 1668 sonrasında ise Bahçe-i Karabâli olarak karşımıza çıkan bu bahçenin bugünkü Kabataş civarında olduğu sanılmaktadır. Dolmabahçe adına, bahçelerle ilgili belgelerde rastlamak mümkün olmamıştır. Denizin doldurulmasıyla elde edilen, bugünkü Kabataş civarında olması gereken Karabâli Bahçesi ile Beşiktaş Bahçesi(->) arasında uzanan bu bahçede, daha sonraları, yapılış kronolojisini henüz tam olarak saptayamadığımız köşkler ve sahilsaraylar inşa edilmiştir.

İstanbul'un fethinden itibaren Beşiktaş'ta bulunan Kaptan Paşa Yalısı, 16. yy sonunda İtalyan asıllı Kaptan-ı Derya Yusuf Sinan Paşa ve evlatlarının Cağaloğlu (Cığalazade) Yalısı diye bilinirken, daha sonraları miriye geçerek sultanların köşk ve kasırlar inşa ettirdiği bir hasbahçe ile yazlık Beşiktaş Sarayı'na dönüşmüştür.

Bibi. Eyice. *Boğaziçi,* 19-23, R. E. Koçu, "Beşiktaş", *İSTA,* 2562-2589; M. Tayyip Gökbilgin, "Boğaziçi", *İA,* 674-675; Evliya Çelebi, *Seyahatname,* İst., 1976, s. 310-313; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 19, 39, 40, 253-255, 279; İnciciyan, *İstanbul, %,* 114, 117, 121-122, 125, 133.

TÜLAY ARTAN

18. yy'dan Günümüze Beşiktaş

Beşiktaş 18. yy başında, Lale Devri'nde parlak bir dönem yaşadı. Damat ibrahim Paşa ve yakınları tarafından Beşiktaş'ta yalılar ve lale bahçeleri yaptırıldı. Kazancıoğlu Bahçesi'ne Damat ibrahim Paşa tarafından, eşi ve III. Ahmed'in kızı olan Fatma Sultan için yaptırılan yalı, burada düzenlenen çırağan eğlencelerinden dolayı Çırağan Yalısı adıyla tanındı. III. Ahmed Çırağan Yalısı'na gelerek eğlenceler düzenletir ve burada uzun süre kalırdı. III. Ahmed zamanında Beşiktaş Bahçesi'ne de yeni binalar eklendi. Lale Devri'nin ünlü şairi Nedim de Beşiktaş'ta oturdu. 18. yy sonunda, III. Selim'in emriyle, Melling Beşiktaş Bahçesi'nde yeni daireler inşa etti. III. Selim, Çırağan Yalısı'm da yeniden yaptırttı. Bu dönemde, bu yapı toplulukları oldukça büyüdüklerinden Beşiktaş Sahilsarayı ve Çırağan Sarayı olarak anılmaya başladılar.

19. yy başında Vak'a-i Hayriye'den sonra II. Mahmudün 1826'da Topkapı Sarayı'ndan çıkıp Beşiktaş Sahilsarayı'nda oturmaya başlamasıyla Beşiktaş için yeni bir ikbal devri açıldı. Bu tarihten Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar tahtta bulunan yedi padişah sürekli Beşiktaş'ta ikamet ettiler. Padişahların ve birçok saray mensubunun burada oturması sonucunda, Beşiktaş imarına ve temizliğine çok dikkat edilen imtiyazlı bir semt oldu. II. Mahmud Beşiktaş Sahilsarayı'nda geniş kapsamlı bir tadilat ve tamirat yaptırdı. Abdülmecid ise mevcut yapıların hepsini yıktırdı ve Beşiktaş Sahilsarayı'nm arsasını da kapsayan fakat Dolmabahçe'ye kadar uzanan alana Garabet Balyan tarafından kagir bir saray yapıldı. 1855'te tamamlanan saray, ana binaları Dolmabahçe'de yer aldığından Dolmabahçe Sarayı(->) olarak tanındı. Abdülaziz, Sarkis Balyana bugünkü Spor Caddesi (eski Akaretler Yokuşu) ve Şair Nedim Caddesi'nin (eski Aziziye Caddesi) iki tarafında bulunan ve İstanbul'daki ilk toplukonut örneği olan Akaretler(->) adlı kagir evleri yaptırdı. Mustafa Kemal Paşa 1918'de bir süre Akaretler Yokuşunda bu evlerden birinde annesi ve kız kardeşiyle oturmuştur. Yine Abdülaziz devrinde daha önce Abdülmecid'in yıktırmış olduğu Çırağan Sarayı'nın arsası kuzeye doğnı genişletilerek buraya kagir bir saray yapıldı. 1871'de tamamlanan yeni Çırağan Sarayı yapılırken Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin(™») arsasına ihtiyaç duyulduğundan dergâh buradan kaldırıldı.

BEŞİKTAŞ'A GAZEL

Açıldı yine gonce-i gül-zâr-ı Beşiktaş
Mânend-i cinân oldu çemen-zâr-ı Beşiktaş

Dil-teşne-i hicranı olur vaslla şâd-âb
Sîr-âb eder atşânını enhâr-ı Beşiktaş

Gördüm o mehi zîr-i dıraht-ı emelimde
Aks etdi rûh-ı âline gül-nâr-ı Beşiktaş

Yahyâ-yı Beşiktaşı ziyaret edelim gel
Oldur sebeb-i zînet-i kûhsâr-ı Beşiktaş

Gel Ahmed-i Tûrânı dahî eyle ziyaret
Hakka ki odur bâis-i envâr-ı Beşiktaş

Agûş-ı mahabbetde yer etti dîl-i zâre
Şâd eyledi tıfl-ı dîli dîl-dâr-ı Beşiktaş

Gül-geşt edelim yâr ile pîrâmen-i deşti
Zeyn etdi çemen sahnını ezhâr-ı Beşiktaş

Rû-mâl edelim hâk-i der-i Şeyh Rızaya
Tâ keşf-i cemâl eyleye ruhsâr-ı Beşiktaş

Şeyh Neccarzade Rızaeddin, *Tuhfetii '/-İrşad* (Divan). İst., 1262/1846, s. 21

II. Abdülhamid. 1878'de Yıldız Kasrı'na yerleşerek burayı yeni binalarla bir saray haline getirdi. II. Abdülhamid döneminde Beşiktaş 1950'lere kadar fazla değişmeyecek olan ana hatlarına kavuştu. Bu dönemde Beşiktaş, bugünkü Ortabahçe Caddesi'ni izleyerek Ihlamur'a uzanan Beşiktaş Deresi ve yatağı Barbaros Bulvarı'mn altında kalmış olan Hasanpaşa Deresi vadileri ile bu iki vadi arasında kalan tepe ve iki derenin meydana getirdiği kıyıdaki alüvyal düzlük üzerinde yer alıyordu. Semt, sahil boyunca, güneyden Dolmabahçe Sarayı ve sahilsaraylarla kuzeyden de Yıldız Sarayı ile sınırlandığı için batı ve güneybatıdaki yamaçlara doğru genişledi. Kıyıdaki düzlükte semtin Beşiktaşlılarca Köyiçi denen merkezi ve çarşısı bulunuyordu. II. Abdülhamid dönemi sonunda Köyiçi, çoğunlukla altı dükkân, üst katı bekâr odası olarak kullanılan, genellikle cumbalı ve iki veya üç katlı kagir binalardan oluşuyordu. Ermeni kalfalar tarafından yapılan bu binaların günümüze kadar gelebilmiş bir bölümünü Ortabahçe, Köyiçi, Şehit Asım caddeleri ve Mumcu Bakkal Sokağı'nda görmek mümkündür. Köyiçi'ndeki Yedi-Sekiz Hasan Paşa Fırını. Osmanlı devrinden beri faaliyetini kesintisiz sürdüren bir kuruluşair.

Beşiktaş Deresi'nin güney yamacında Akaretler; dere boyunca Ihlamur'a doğru Türkali Mahallesi; Beşiktaş ve Hasanpaşa dereleri arasındaki tepenin yamaçlarında Abbas Ağa Camii çevresinde Abbasağa Mahallesi; tepede Yıldız Yenimahalle yer almaktadır. Hasanpaşa Deresi içinde bulunan ve tamamen ahşap evlerden meydana gelen mahalle, Barbaros Bulvarı açılırken ortadan kaldırılmıştır. Hasanpaşa Deresi'nin kuzey yamacında Serencebey. Çırağan Sarayı'na doğru Aşariye Camii çevresinde Kılıçali, onun üzerinde Yıldız Sarayı duvarlarına yaslanan Cihannüma mahalleleri bulunmaktadır. Günümüzde Kılıçali ve Cihannüma adları unutulmaya yüz tutmuştur. Bu iki mahalleye topluca Çırağan denmektedir. Merkezinde geniş bahçesiyle Serasker Rıza Paşa'nın konağının yer aldığı Yıldız Yenimahalle ve kısmen de Cihannüma mahalleleri, özellikle saray mensuplarının oturduğu, bu yüzden yüksek gelir grubuna mahsus kagir evlerin bol bulunduğu mahallelerdi. Yenimahalle ve Türkali Mahallesi arasında, içinde atla çift sürülebilecek kadar büyük olan Yıldız Bostanı bulunuyordu. Yıldız Sarayı çevresinde Serencebey'e doğru uzanan alanda, birkaçı hâlâ mevcut olan hanım sultan konakları vardı. II. Abdülhamid'in Beşiktaş Muhafızı Yedi-Sekiz Hasan Paşa'nın, Abbasağa Mahallesinde, o zaman mezarlık olan Abbasağa Parkı'na bakan ahşap konağı 1970'li yıllarda hâlâ ayaktaydı. Hasanpaşa Karakolu olarak bilinen Beşiktaş Zaptiye Karakolu ise 1938-1939'da Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi'nin çevresi açılırken yıkılmıştır. Boğaz'm ilk kagir ve büyük iskelesi de I. Dünya Savaşı'ndan önce Beşiktaş'ta yapılmıştır.

Nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan Beşiktaş'ta 19. yy sonunda az sayıda Rum ve Ermeni bulunuyordu. Köyiçi Caddesi'nde Panayia Rum Kilisesi ve karşısında 1903'te yapılmış Beşiktaş Rum Mektebi, Abbasağa Mahallesi'nde de 1838'de inşa edilmiş Ermeni kilisesi ve karşısında 1866'da yapılan Makruhyan Ermeni Mektebi yer almaktadır.

1938-1939'da Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi çevresindeki binalar yıkılmış, kazanılan alan Barbaros Parkı olarak düzenlenmiş, 1944'te parka Barbaros Anıtı(->) yerleştirilmiştir. 1957'de Beşiktaş Caddesi'nin genişletilmesi ve Barbaros Bulvarının açılması için yapılan yıkımlar sırasında Beşiktaş'ın tarihi dokusu büyük zarar görmüştür. Bugün büyük ölçüde apartmanlaşmış. konutların yanısıra çok sayıda işyerinin de bulunduğu kalabalık bir semt olan Beşiktaş, aynı zamanda Üsküdar ve Kadıköy ile olan deniz bağlantısı ve Beyoğlu ve suriçi İstanbul ile Boğaziçi arasındaki konumu nedeniyle önemli bir transit merkezidir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* M. Tayyip Gökbilgin, "Beşiktaş", *İA;* "Beşiktaş", "Beşiktaş Sahilsarayı", *İSTA;* Haluk Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair;* Öz, *İstanbul Camileri,* II; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye.*

SELİM SOMÇAĞ

BEŞIKTAŞ BAHÇESI

Evliya Çelebi, çok geniş olmadığını yazdığı Beşiktaş Bahçesinde II. Bayezid zamanında kaptan-ı deryalara tahsis edilmiş Cağaloğlu Yalısı olduğunu, daha sonraları miriye geçtiğini kaydetmektedir. Bahçenin 17. yy öncesindeki kullanımına dair fazla bilgimiz olmasa da, burada I. Ahmed'in girişimiyle inşaatına başlanan, giderek büyüyen. Topkapı ve Üsküdar saraylarından sonra sultanların en uzun süreyle zamanlarını geçirdikleri yer olan Beşiktaş Yazlık Sarayı hakkında, henüz derinlemesine incelenmemiş çok sayıda belge mevcuttur. 17.yy'm ikinci yarısı ve 18. yy'daki çeşitli tamiratı belgeleyen bu kayıtlar, Beşiktaş Hasbahçesi'ndeki sarayın (bak. Beşiktaş Sarayı) gelişme aşamalarını gösterirler. Gene I. Ahmed devrinde, Beşiktaş Körfezinde denizin doldurulması nedeniyle bugünkü Kabataş civarında geliştiği tahmin edilen Karabâli Bahçesi de Beşiktaş Bahçesi ile birleşecek ve daha sonraları Dolmabahçe adını da alan bu mahalde köşkler ve sahilsaraylar inşa edilecektir.

Beşiktaş sahilinde hasbahçelerin yanısıra, Evliya Çelebi'nin 17. yy ortalarında kaydettiği, ancak yerlerini tam olarak tespit edemediğimiz, Civan Kapucubağı Bahçesi ile Kazancıoğlu Bahçesi bulunuyordu. Ortaköy Ekmekçi Deresi boyunca uzanarak bugünkü Yıldız sırtlarını kaplayan -I. Süleyman'ın (Kanuni) sütkardeşi Trabzonlu Şeyh Yahya Efendi' nin sarayının bulunduğu ve devlet ricalinin çok itibar ettiği- "Hızırlık" Mesiresinde, daha sonraları tepede Yıldız Köşkü, sahilde de mevlevîhane ve Çırağan

Sahilsarayı inşa edilmişti. Denizden yumuşak eğimlerle yükselen tepeler üzerinde, bugünkü Nişantaşı'ndan Ihlamur'a inen vadide bulunan ve 18. yy'ın ilk çeyreğindeki Tersane Emini Hacı Hüseyin Ağa'nın bağı diye bilinen, daha sonraları sultanların biniş mahalli olacak Ihlamur Mesiresi gibi. kat kat bağlar ve bahçeler ile Beşiktaş semti, doğal güzelliğiyle Boğaziçi köyleri arasında ayn bir yer tutardı. Seyyahlar ve yazarlar bu uçsuz bucaksız konduklarda çeşitli av hayvanları ile çınar, söğüt, sakız. sena. ceviz, ıhlamur gibi ağaç türlerini kaydetmişlerdir.

Andığımız bahçelerle mesireler, bir yandan denizin doldurulmasına devam edilmesi ve körfezin kapanması, öte yandan 19. yy sonrasındaki kontrolsüz şehirleşme sonucu Yıldız Sarayı sınırları içindeki koruluk hariç tümüyle kaybedilmiştir.

Bibi. Eyice, *Boğaziçi.* 19-23: R. E. Koçu. "Beşiktaş", *İSTA.* 2562-2589; M. Tayyip Gökbilgin, "Boğaziçi". *İA,* 674-675; Evliya Çelebi, *Seyahatname,* İst., 1976, s. 310-313; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 1988, s. 19, 39. 40, 253-255, 279; Incicivan. *İstanbul.* 96. 114. 117, 121-122, 125. 133; M. Erdoğan. *Bahçeler,* 167-70.

TULAY ARTAN

BEŞİKTAŞ CEMİYETİ İLMİYESİ

19- yy'm ilk yarısında İstanbul'da Beşiktaş semtinde bir araya gelen bir grup ulemanın oluşturduğu entelektüel çevre. 1815 sonlarında Beşiktaş ve Ortaköy semtleri arasında oturan bir grup ulemanın talebe yetiştirmek ve ilmi, edebi sohbetlerde bulunmak gayesiyle sık sık bir araya gelerek oluşturdukları entelektüel muhiti anlatmaya geçmeden önce: o dönemin eğitim ve kültür hayatına kısaca temas etmekte fayda vardır. 18. yy'm sonları ile 19. yy'ın ilk yarısında, Osmanlı Devleti'nde eğitim ve kültür hayatında, bilinen resmi eğitim kurumları dışında faaliyet gösteren ve içlerinde şair, müellif, edip ve idarecilerin bulunduğu birçok entelektüel zevatın yetişmesinde önemli yer tutan konak ve evlerde oluşan eğitim ve kültür merkezleri bu gelenek içerisinde bir yerde resmi tahsilin tamamlayıcısı durumunu korumuştur.

Bugünkü bilgilerimiz ışığında 19- yy' da bu merkezlerde, hali vakti müsait, ilmi kudreti mevcut ulemanın, durumuna ve ihtisasına göre kendisine müracaat edenlere hiçbir karşılık beklemeden ders verip, talebe yetiştirdiği görülmektedir. Bunun dışında recep, şaban, ramazan aylarında medreseler tatil olduğunda, "cerre" çıkmayan talebeler, böyle muhtelif hocalara, camilere ve konaklara giderek umumiyetle medreselerde okutulan derslerine devam ederlerdi.

Bu geleneğin bir diğer özelliği, ders veren ulemanın belirli semtlerde odaklaşmış olmasıdır. Şöyle ki, "ulûm-ı âliye" dersleri verenlerin Fatih ve civan camilerde; matematik, fen, hesap, cebir, hendese, nücum. felsefe gibi dersleri verenlerin, Beşiktaş semtinde; şair, edip. münşi ve mutasavvıfların da Sultanselim ve Karagümrük semtlerinde oturdukları görülmüştür.

Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyesi olarak bilinen ulema grubu, bu gelenek içerisinde 19- yy'ın başlarında. Beşiktaş semtinde yüksek rütbeli bir grup ilim adamının oluşturduğu serbest ve ileri görüşlü bir entelektüel muhit olarak değerlendirilebilir.

Grubun nüvesini, aslen Kırımlı olan, 1797'de İngiltere sefirliği yapmış. Avrupalılar hakkında malumat sahibi olan *Tefsir-i Mevakıf* adlı Türkçe tefsiri bulunan İsmail Ferruh Efendi (ö. 1840): vakanüvis, tabip, Şânizade Atâullah Efendi(-0 (ö. 1826); Melek Mehmed Paşa'nın oğlu Melekpaşazade Abdülkadir Bey (ö. 1846) ve ulemadan, Kethüdazade Arif Efendi(->) (ö. 1849) oluşturmaktadır.

Beşiktaş civarında, birbirine yakın yalılarda oturan bu grubun bir araya gelerek, müştereken bir mahfil oluşturmaları 1815 sonlarındadır. Beşiktaş ulema grubuna mensup hocaların konaklarının. Beşiktaş ve Ortaköy arasında olduğu, o dönemde tutulmuş olan Bostancıbaşı Defterleri'nden tespit edilebilmektedir. Melekpaşazade Abdülkadir Bey'in yalısı ile Şânizade Atâullah Efendinin yalısı birbirine çok yakındır ve mevki olarak da Yahya Efendi Deresi ile Ortaköy İskelesi arasındadır. Ferruf Efendi'nin yalısı ise Ortaköy'dedir. Kethüdazade Arif Efendi'nin evi ise Beşiktaş'ta Uzuncaova'dadır.

Grup, toplantılarını haftanın muhtelif günlerinde, daha çok Ferruh Efendi'nin Ortaköy'deki sahilhanesinde yapmaktaydı. Birbirlerine yakın oturan bu âlimler sık sık görüşürlerdi. Cevdet Paşa *Tarih-i Cevdet'te* "meşhur İslam filozoflarından olan Beşiktaşlı Kethüdazade Efendi'nin de haftada iki gün bu meclise devam ederek, felsefe ve edebiyata dair sohbetlerde bulunduğunu" söyleyerek, grubun toplantılarını nasıl gerçekleştirdiğine açıklık getirmektedir.

Bazı tarihçiler bu grubun toplantılarını Avnıpa'da 17. yy'da kumlan ve günümüze kadar mevcudiyetlerini muhafaza eden, ilmi cemiyet ve akademilere benzeterek, buna "Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi" demişlerdir. Şeklen ve hukuken bir dernek özelliği taşımayan bu gruba, mütecanis bir ahbap topluluğu olarak bakmak doğru olur. Bunun, aralarında ilmi ve entelektüel bir yakınlık ve anlayış bulunan, devrin İslami, tabii ve matematik ilimlerini bilen ve aynı zamanda Batı düşüncesini de tanıyan zevattan oluşan bir topluluk ve gmp hüviyetinde olduğunu söyleyebiliriz.

Mensuplarının tahsilleri göz önünde bulundurulursa, Ferruh Efendi'nin Avrupa hayatını yakından tanıması yanında, tefsir tercüme edecek ölçüde Islami ilimleri bilmesi; Şânizade'nin Fransızca *ve* İtalyancadan kitap tercüme edecek ölçüde yabancı dillere vakıf olması, ayrıca modern Batı anatomisini Osmanlı tıp dünyasına kazandıracak kadar modern bilimlere aşina olması; Melekpaşazade Abdülkadir Bey gibi Tanzimat sonrasında yeni Osmanlı eğitim sisteminin oluşmasında 1845'te kurulan Meclis-i Muvakkatin reisliğine getirilen bir zatın ve felsefi açıdan Batı bilim ve anlayışının İslam kültürüyle bir sentezinin olabileceğini işaret eden Kethüdazade Arif Efendi'nin bir araya gelerek oluşturdukları ve "Beşiktaş Ulema Grubu" dediğimiz bu topluluk, kendi aralarında müştereken hareket etmektedir. Harcamaları karşılamak için her üyeden imkânı ölçüsünde aidat toplanması topluluğu konaklarda sürdürülegelen eğitim geleneğinden farklı bir noktaya götürmektedir. Bu ulema grubu mensupları, İslam kültürünü çok iyi bilmekle beraber, Batı kültürüne ve Batı'dan gelen yeniliklere o ölçüde açık şahsiyetlerdir.

Bu ilim adamlarından ders okuyarak yetişenler, grubun etkisini sonraki nesillere de aktarmışlardır. Bu talebeler arasında. Ferruf Efendi'nin "terbiyekerdesi" Şair Fehim Efendi. Kethüdazade'nin talebesi matematikçi Tevhid Efendi, Çerkeşli Mehmed Râfi Efendi, Muzıka-i Hümayun Farsça hocası Emin Efendi, Murat Molla Şeyhi Müşir Nusret Paşa, Tersane Mektupçusu Ali Said Efendi, ayrıca Müneccimbaşı İbrahim Edhem Efendi, Tersane muhasebecisi Dede İsmail Efendi, şair Safvet Efendi. Kabuli Mehmed Paşa, Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa ve Midhat Paşa ile hacegândan Süleyman Ruhi Efendi'nin isimleri sayılabilir.

1826'da Yeniçeri Ocağinm ortadan kaldırılması ile Bektaşi tekkelerinin kapatılması sırasında, bu gmbun mensupları olan dört âlimin de sürgüne gönderilmek istenmesi ve hepsinin Bektaşîlikle itham edilmesi, bazı resmi makamlarca da tek bir "gmp" olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Sürgüne gönderilen Şânizade'nin iki ay sonra affına dair fermanın gönderilmesi, Ferruh Efendi'nin sürgün yerinin Kadıköy'e çevrilmesi, Melekpaşazade' nin bir yıl sonra İstanbul kadılığına tayini, bu gmp hakkındaki ithamların siyasi olduğunu göstermektedir.

Beşiktaş'ta devrin ileri gelen dört ilim adamının kendi aralarında oluşturdukları entelektüel grup, hem klasik İslam kültürünü bilen, hem de Batı kültürüyle tanışma imkânı bulmuş olduğundan, o devirde önemli etkileri olmuştur.

Beşiktaşlı bu ulema gmbu İslam dünyası ile Batı arasında dindışı konularda uyuşmanın mümkün olduğuna, din konularında müsamahaya dayalı bir anlayışın kumlabileceğine, fen, bilim ve insanın günlük hayatını kolaylaştırıcı Batı tekniklerinin kabul edilmesi gerektiğine inanmaktaydı.

Tanzimat öncesi, İslam geleneğine dayalı Osmanlı kültürünü Batı bilim ve medeniyeti ile bir sahada telif etmeye çalışan ve modern bilimin İslam dinine ters düşmediğini hattâ birçok yönüyle bağdaşabileceğine inanan bu ulema grubunun temsil ettiği düşünce tarzı, Batiyi

aynen kabul veya reddeden iki zıt cereyan dışında ayrı bir fikri cereyanın bulunduğunu göstermektedir.

Bibi. *Tarih-i Cevdet; Tarih-i Lütfi,* I, 168-169; Emin Efendi, *Menakıb-ı Ketbüdazade Mehmed Arif Efendi,* İst., 1305; t. H. Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazade Mehmed Arif Efendi", *Belleten,* no. 79, s. 507 vd; E. Ihsanoğlu, "19. Asrın Başlarmda-Tanzimat Öncesi-Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri", *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri,* İst., 1987, s. 43-74; K. Yetiş, "Beşiktaş Cem'iyyet-i ilmiyesi" *DİA,* V, 552-553.

EKMELEDDIN İHSANOĞLU

BEŞİKTAŞ İLÇESİ

İstanbul Boğazının batı kıyısında yer alır. Beyoğlu İlçesi'ne bağlı bir nahiye iken 1930'da Beyoğlu'ndan ayrılarak bağımsız ilçe haline getirilmiştir. Beşiktaş İlçesi'ni, doğu ve güneydoğudan İstanbul Boğazı, güneybatıdan Beyoğlu İlçesi, batıdan Şişli İlçesi ve kuzeyden de Sarıyer İlçesi çevrelemektedir. Bu alan içinde yüzölçümü 11 krrf'dir. Boğaz kıyılarının Beşiktaş ilçe sınırları içinde kalan uzunluğu 8.375 m'dir. İlçe 21 mahalleden oluşmaktadır. Mahalleleri; Abbasağa, Akatlar, Arnavutköy, Balmumcu, Bebek, Cihannüma, Dikilitaş, Ertuğrul, Etiler, Konaklar, Kuruçeşme, Kültür. Levent, Mecidiyeköy. Ortaköy, Muradiye, Nisbetiye, Sinanpaşa, Türkali, Vişnezade, Yıldız'dır.

İdari bölünüş açısından Beşiktaş İlçesi eskiden Beyoğlu İlçesi'nin bir bucağı durumundaydı. 1930'da ayrı bir ilçe haline getirilmiş ve Arnavutköy ile Ortaköy bucakları oluşturulmuştur. Daha sonra bucak idari birimi kaldırılmış ve Beşiktaş yalnız mahallelerden meydana gelen bir ilçe olmuştur.

Beşiktaş İlçesi'nin Cumhuriyet dönemindeki nüfus gelişimi Tablo I'deki gibidir. Beşiktaş İlçesi'nde nüfus 1985-1990 dönemi hariç sürekli artış göstermistir. 1980 öncesinde erkek nüfus, kadın nüfusa nazaran fazla iken, bu tarihten sonra bu oran hemen hemen birbirine eşitlenmiştir. Beşiktaş İlçesi'nin nüfusunda genç nüfusun fazlalığı dikkati çekmektedir. İlçe nüfus piramidinin tabanında bebek doğumlarının azlığına bağlı olarak, üst kısmında ise yaşlı nüfustaki azlık nedeniyle bir daralma söz konusudur. Beşiktaş İlçesi'nde 30 yaş grubuna kadar erkek nüfusta bir fazlalık varken bu hâkimiyet 30 yaşın üstünde kadın nüfusa geçmektedir.

Tablo I
Beşiktaş İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
1935	28.042	26.719	54."Öl
1940	29.938	29.484	59.422
1945	32.664	30.947	63.61 1
1950		5	73.432
1955	47.367	37.331	84.698
1960	51.094	42.553	93.647
1965	57.063	50.379	107.442
1970	-1.669	64.436	136.105
1975	90.627	84.304	1-4.931
1980	95.143	92.974	188.117
1985	101.965	102.946	204.911
1990	96.026	96.184	192.210

Nüfusun sosyal açıdan bir diğer özelliği okuryazarlık durumudur. Beşiktaş İlçesi'nde 6 yaşın üzerindeki nüfusta okuryazarlık oranı yüzde 95,2'dir. Bu değer İstanbul İli genelinden daha yüksektir (il ortalaması yüzde 90,2). Bu oranın yükselmesinde genç nüfustaki fazlalık ve genel olarak eğitim düzeyinin yüksekliği etkili olmuştur. Okuma yazma bilenlerden yüzde 89,5'i herhangi bir eğitim kurumunu bitirmiştir. Bir eğitim kurumunu bitirenlerden yüzde 37,7'si ilkokulu, yüzde 15,7'si ortaokul ve dengi okulları, yüzde 26,9ü lise ve dengi okulları ve yüzde 19,7'si de yükseköğretim kurumlarını bitirmiştir. Lise mezunlarının ortaokul mezunlarından fazla olması, okuyan nüfusun öğrenimine devam ettiğini, en azından liseyi bitirmeyi amaçladıklarını göstermektedir. Okuyan nüfusun bir diğer özelliği de yükseköğrenim düzeyi hariç kadın nüfusun erkek nüfustan daha yüksek eğitimli olmasıdır.

Beşiktaş İlçesi'nde çalışan nüfus (74.047), çalışma çağındaki nüfusun (12 yaş ve yukarısı) sadece yüzde 45,9ünu oluşturmaktadır. Geri kalan nüfusu emekli, ev kadını, öğrenci gibi iktisaden faal olmayanlar meydana getirmektedir.

Beşiktaş İlçesi'nde çalışanların faaliyet kollarına göre dağılımı Tablo H'deki gibidir.

Beşiktaş'ın yerleşim karakteri, kentsel özellik taşımaktadır. Özellikle Levent, Etiler, Bebek mahalleleri yeni yerleşme şekliyle modern ve lüks yapılarıyla tercih edilen, yaşam düzeyi İstanbul ölçülerinde bile yüksek mahallelerdir. Dikilitaş bölgesi, Selaltı mevkii, Hisarüsü ve Armutlu bölgesinde gecekondular bulunmaktadır. Beşiktaş'ta 128.324 işyeri, 3 üniversiteye ait birimler ve sanayi kuruluşları vardır. Yıldız porselen fabrikası, 4 ilaç fabrikası ve yan sanayi kollarında 400 civarında kuruluş, 7.000 şirket merkezi ve 85 banka şubesi bulunmaktadır. Bu durum Beşiktaş İlçesi'nin ticari yaşamının hareketliliğini gösterir.

Beşiktaş İlçesi'nde İl Bayındırlık Müdürlüğü, Karayolları 17. Bölge Müdürlüğü, Telefon Başmüdürlüğü, Arsa Ofisi Bölge Müdürlüğü gibi kamu kuruluşları ile ENKA Holding, Işıklar Holding, Tekfen Holding, Uran Holding gibi özel yatırımcı kuruluşlar yer almaktadır. Ayrıca, Ihlamur semtinde Ortadoğu Ticaret ve İhracat Merkezi de (OTİM) dış pazarlara dönük faaliyet göstermektedir.

Önemli ve tarihi yapılar olarak Dolmabahçe Sarayı(->), Yıldız Sarayı(->), Ihlamur KasnG-*), Yıldız Parkı ve köşkleri,

Bugün Beşiktaş ve sırtlarının görünümü ile sağ tarafta Beşiktaş Bahçesinden günümüze kalmış tek yeşil alan olan Yıldız Koruluğu.
Nazım Timuroğlu, 1993

Tablo n
Beşiktaş İlçesi'nde Çahşanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

	Erkek	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makineleri kullananlar	17.788	1.731	19.519
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	9.313	6.260	15.573
Ticaret ve satış personeli	10.159	1.854	12.013
Hizmet işlerinde çalışanlar	7.001	2.281	9.282
İdari personel ve benzeri çalışanlar	3.202	4.654	7.856
Müteşebbisler, direktörler, üst kademe yöneticileri	5.249	1.045	6.294
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	347	38	385
İşsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	2.194	931	3.125

Kaynak: *1990 Genel Nüfus Sayımı,* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri' . İli 34-lstanbul, DİE, Ankara, Temmuz 1993,

Deniz Müzesi(-»), Resim ve Heykel Müzesi(->) aynı zamanda turistik ilgi yaratan yerlerdir. İlçede, Dedeman, Sürmeli, Swissôtel Bosphorus, Çırağan Palas, Conrad, Hilton gibi büyük turistik oteller ve 46 park, 5 adet gezi yeri bulunmaktadır. Ayrıca, kamu sağlık kuruluşu olarak, Beşiktaş Merkez Sağlık Ocağı Tabipliği, Sait Çiftçi Sağlık Polikliniği, Beşiktaş Verem Savaş Dispanseri, Beşiktaş SSK Dispanseri, Levent SSK Dispanseri; özel sağlık kuruluşları olarak da Avrupa Hastanesi, Levent Teşhis Kliniği, Dikilitaş Özel Dispanseri, Levent Özel Dispanseri hizmet vermektedir. Animalia adlı, İstanbul'un ve Türkiye' nin en modern özel hayvan hastanesi de Levent'tedir.

İlçe genel olarak ikametgâha ayrılmış olmakla beraber, sanayi tesisleri, şirket merkezleri ve ticarethaneler ilçede diğer fonksiyonların gelişmesine neden olmuştur, ilçe sınırları içinde yer alan ve 1980'den sonra sayıları ve önemleri hızla artan yükseköğretim kurumları, örneğin Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimar Sinan Üniversitesi'nin bazı fakülteleri, Boğaziçi Üniversitesi, ilçenin eğitim fonksiyonunu ön plana geçirmiş ve ilçenin çehresinde de bu fonksiyona bağlı değişiklikler olmuştur.

SEDAT AVCI

BEŞİKTAŞ İSKELESİ

Günümüzde Beşiktaş-Üsküdar arasında işleyen şehir hatları vapurlarının yanaştığı iskele, 1329/1913'te Şirket-i Hayriye tarafından Mimar Ali Talat Bey'e yaptırılmıştır.

İki katlı ve yığma olan iskele binası zaman içinde birçok onarım ve değişiklik geçirmiştir. 1941'deki planına göre deniz cephesine dik üç bölümden oluşan zemin kattaki bekleme salonunda sivri kemerli revaklı bölüm kapatılmış ve 1948'de bölmelerin kaldırılmasıyla salon tek mekân haline gelmiş, ilk yapıldığı yıllardan yaklaşık 1950'lere kadar düğün salonu olarak kullanılan geniş teraslı üst kat ise 1979'da kısmen camlı bölmeler ile kapatılmış ve bina bugünkü halini almıştır. Halen zemin katında turnikeler ve bekleme salonu, üst katında ise emekli Denizcilik işletmesi çalışanları lokali bulunmaktadır.

Diğerlerinden farklı olarak iskele binasının yola bakan cephesinin dışında, iki yanda simetrik olarak yerleştirilmiş ikişer katlı iki bina yer almaktadır. İskele binasından daha sonraki bir tarihte yapılan bu binalardan giriş cephesine göre solda bulunan, 196l'de Denizcilik Bankası'mn Beşiktaş şubesi olarak kullanılmaya başlanmış, sağdakinde ise bir muhallebici ve kahvehane açılmıştır. Günümüzde, soldakinde memur odaları ve ofisler, sağdakinde ise, jeton satış gişeleri ile yine memur odaları bulunmaktadır.

I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nun uygulayıcılarından olan ve bu bina dışında da iskele binaları yapmış olan Ali Talat Beyin bu binası da hem genel biçimlenişi açısından, hem de cephelerinde kullanılmış olan sivri kemerler ve gerek iç, gerekse de dış cephelerdeki bezemeleri ile. tümüyle dönemin mimarlık anlayışını yansıtmaktadır. Zemin katı birinci kata bağlayan merdivenin içinde bulunduğu kule, giriş cephesinin sağında estetik nedenlerle tekrarlanmıştır. Binanın deniz cephesinin iki yanındaki kuleler ise özgün binada birer kubbe ile sonlanmakta iken 1970'lerin sonunda yapılan restorasyondan sonra bu kubbeler yıkılmış, kuleler kırma çatı ile örtülmüştür.

İç mekânlarında, tavan kenarlarında alçı mukarnas sıraların, duvarlarda ise kalem işi bezemelerin bulunduğu binanın dış cephesinde taş kabaralar, pencere kemeri içlerinde ve bantlar halinde çini panolar yer almaktadır. Binanın giriş cephesinde yer alan sivri kemerin iki yanındaki çini panolar üzerinde eski rakamlarla binanın yapım tarihi yer almaktadır.

Bibi. *İSTA,* V, 2597; E. Yücel. "20. Asırda Klasik Türk Mimarisi Üzerine Eğilmiş Mimarlarımız: Ali Talat Bey (1869-1922)", *Bizim Anadolu,* (14.8.1971); G. Göreli, *Boğaziçi İskele Yapıları ve Özellikleri,* (İTÜ Mimarlık Fakültesi bilim uzmanlığı tezi), 1979.

YILDIZ SALMAN

BEŞİKTAŞ JİMNASTİK KULUBU

istanbul'un en eski Türk spor kulübü. 1 Mart 1903'te Şeyhülharem Osman Paşa'nın oğulları Hüseyin Bereket ve Şamil Osman (Şaplı) beyler, Ahmed Fetgeri Aşeni(-») Mehmed Ali Fetgeri, Nazım Nazif (Ander) ve Tayyareci Fethi beylerin öncülüğünde 26 genç tarafından Serencebey'deki Osman Paşa Konağı'nın selamlığında Beşiktaş Bereket Jimnastik Kulübü adıyla kuruldu. Güreş, boks, barfiks, paralel, jimnastik ve halter dallarında faaliyet gösteren kulübün reisi Şamil Osman Bey, umumi kâtibi Hüseyin Bereket Bey'di. Ancak kısa süre sonra bu faaliyetin jurnal edilmesi üzerine kulüpte spor yapan gençler yakalanarak Hasanpaşa Karakolu'nda sorguya çekildiler. İİ. Abdülhamid'in seryaveri Mehmed Paşa'nm devreye girmesi üzerine padişah haram saydığı futbolun oynanmaması şartıyla kulübün faaliyetlerine izin verdi. Kulüp Osmanlı Beşiktaş Terbiye-i Bedeniye Mektebi adını alarak çalışmalarını sürdürdü.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra çıkan Cemiyeüer Kanunu ile spor kulüplerinin kumlmasına izin verilince, kulüp kurucularından İdmancı Mazhar Bey (Kazancı) tarafından hazırlanan dilekçeyle Beyoğlu Mutasamflığı'na başvuruldu ve 8 Şubat 19H'de Beşiktaş Os-

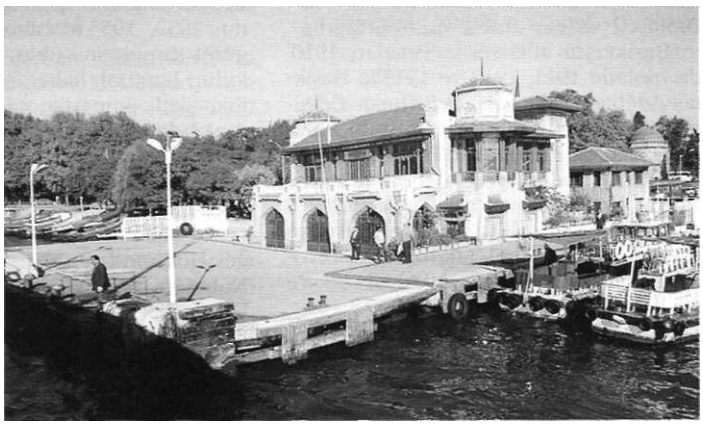

Beşiktaş İskelesi
Elif Erim. 1993

1940'lı yılların sonunda Beşiktaş Futbol Takımı. Ayaktakilerden sağdan ikinci bugünkü kulüp başkanı Süleyman Seba.
Cem ***Atabeyoğlu arşivi***

manii Jimnastik Kulübü resmen tescil edildi, ilk resmi yönetim kurulu eski Viyana ataşemiliteri Şükrü Paşa başkanlığında Hazine-i Hassa Müdürü Ziyaeddin (Karamursal) Bey, Sekizinci Daire-i Belediye Reisi Şevket Cenani Bey, Enver Paşa'mn babası Ahmed Bey (Paşa), Ahmed Fetgeri Aşeni, boks öğretmeni Hüseyin Hüsnü Bey ve barfiks öğretmeni Mehmed Ali Fetgeri Bey'den oluşuyordu. Kurulduğunda kırmızı-beyaz olan kulüp renkleri 1912 Balkan Savaşı yenilgisi üzerine matem alameti olarak siyah-beyaza çevrildi. Kulüp 1923'te Beşiktaş Jimnastik Kulübü (BJK) adını aldı.

1911'de Şeref Bey'in başkanı olduğu Valideçeşme Kulübü ile Kâzım Bey'in başkanı olduğu Basiret Kulübü'nün Beşiktaş'a katılmalarıyla kulübün futbol alanındaki faaliyetleri başladı. Futbol şubesi başkanlığına getirilen Şeref Bey'in büyük çabalarıyla kısa zamanda futbol çalışmaları ilerledi ve Beşiktaş takımı İstanbul'un iddialı futbol takımlarından biri oldu.

BJK futbol takımı 1924, 1934, 1939-1943, 1945, 1946, 1950, 1951'de İstanbul Amatör Ligi; 1952-1954 arasında İstanbul Profesyonel Ligi; 1960. 1966, 1967, 1982, 1986. 1990. 1991 ve **1992**'de Türkiye Ligi şampiyonu oldu. 1975. 1986, 1989 ve 1990'da da Türkiye Kupası'nı (federasyon kupası) kazandı.

Beşiktaş'ta atletizm çalışmaları 1910' da başladı' **1911.** 1912 ve İ913'te Beşiktaş Atletizm Takımı Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile Donanma Cemiyeti'nin düzenlediği atletizm müsabakalarında, **1916** İdman Bayramı'nda ve 1918'de Türkiye çapında düzenlenen atletizm şampiyonasında birinci oldu. 1925'ten itibaren düzenlenen İstanbul Atletizm Şampiyonasında 1929, 1930, 1932, 1958've 1960'ta şampiyon oldu.

Beşiktaş'ta basketbol çalışmaları 1933' te başladı. 1965'te kız basketbol takımı kuruldu. Erkek basketbol takımı 1975'te Türkiye Ligi şampiyonu oldu. Kız takımı da 1969-1977 arasmda yedi kez İstanbul birinciliğini kazandı. 1974'te de Türkiye şampiyonu oldu.

Beşiktaş Voleybol Takımı 1924'te kuruldu. Takım 1924. 1925. 1926 ve **1927'** de İstanbul şampiyonu oldu. 1962'de kız voleybol takımı kuruldu ve 1965'te Türkiye şampiyonluğunu. 1966'da da federasyon kupasını kazandı.

Eskrim. Türkiye'de bu sporun öncülerinden Fuat Bey (Balkan) Beşiktaş kulübünün kurucularından olduğu için, kuruluşundan itibaren kulüpte yer almıştır. 1927'de düzenlenen ilk Türkiye Eskrim Şampiyonası'm Beşiktaş kazandı. 1928 Amsterdam Olimpiyatı'nda 4. olan Türk Eskrim Takımında iki Beşiktaşlı sporcu, Fuat ve Enver Balkan kardeşler bulunuyordu. Enver Balkan 1931' de Balkan şampiyonu oldu. BJK Eskrim Takımı 1932-1936 döneminde sürekli Türkiye şampiyonu oldu.

Eskiden alafranga güreş denen minder güreşi Türkiye'de ilk defa BJK çatısı altında yapıldı. Güreş çalışmaları Ahmed Fetgeri Aşeni, Kemal Bey ve Süleyman Bey'in öncülüğünde 1904'te başladı. Beşiktaş Güreş Takımı 1910. 1911 ve **1916**'da İstanbul alafranga güreş şampiyonu; 1929'da İstanbul güreş şampiyonu; 1940. 1949. 1953. 1954. İ955. **1959, 1960**'ta İstanbul serbest güreş şampiyonu; 1952, 1953'te İstanbul grekoromen güreş şampiyonu oldu. Bunların dışında kulüp hentbol, halter, su sporları, okçuluk, aletli jimnastik, bisiklet, halat çekme, judo, boks, hokey dallarında da faaliyet göstermiştir.

Futbolda Şeref Görkey(->), Hüsnü Savman (Baba Hüsnü)(-*), Hakkı Yeten (Baba Hakkı)(-+), Hüseyin Saygun (Çengel Hüseyin)(-»), Nuri Sangar (Tereyağı Nuri)(-*), Şükrü Gülesin(->); eskrimde Enver Balkan(->); güreşte Ahmed Fetgeri Aşeni. Abbas Sakarya(->), Tayyar Yalaz BJK'de yetişmiş ünlü sporculardan bazılarıdır.

CEM ATABEYOĞLU

BEŞİKTAŞ MEVLEVÎHANESİ

Galata ve Yenikapı mevlevîhanelerinden sonra İstanbul'da kurulan üçüncü Mevlevi dergâhı olup Boğaziçi'nde Çırağan Sarayı'nın(->) bulunduğu yerde inşa edilmişti.

1622'de Sadrazam Ohrili Hüseyin Paşa tarafından yaptırılan dergâh, 18ö7'ye kadar Beşiktaş'ta faaliyet göstermiş, bu tarihte Çırağan Sarayı'nm inşası nedeniyle yıktırılarak önce Fındıklı'da Karacehennem İbrahim Paşa Konağı'na ve buradan da 1871'de tamamlanan Maçka' daki binasına geçmiştir. Ancak 1874'te askeri kışla yapımı için bu dergâh da yıktırılınca, geçici olarak Eyüp'teki Hatab Emini Mustafa ve Hüseyin efendilere ait yalılara taşınmış, daha sonra inşası 1877'de biten Eyüp Bahariyesi'ndeki yeni yapılarına yerleşerek 1925'e kadar Bahariye Mevlevîhanesi(-0 adı altında faaliyetlerini sürdürmüştür.

Beşiktaş Mevle\'îhanesi'nin kurucusu Ohrili Hüseyin Paşa, 17. yy'm önde gelen devlet adamlarındandır. Bostancı Ocağı'ndan yetişerek sadrazamlığa kadar yükselmiş, fakat **l622**'de Dilaver Paşa'mn yerine ikinci defa bu makama getirilmiş ise de, II. Osman'a karşı düzenlenen yeniçeri ayaklanması sırasında daha görevine başlayamadan katledilmiştir. Bu beklenmedik ölümle birlikte, devlet adamları tarafından İstanbul'da Mevlevi dergâhı kurma geleneği de son bulmuş, dolayısıyla Kasımpaşa, Üsküdar ve Bahariye mevlevîhaneleri, tarikatın kendi imkânları çerçevesinde açtığı merkezler olma özelliğini kazanmışlardır.

Ohrili Hüseyin Paşa üzerindeki manevi nüfuzu sayesinde Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin kurulmasına neden olan Gelibolu Mevlevîhanesi Şeyhi Ağazade Mehmed Hakîkî Dede (ö. 1652), dergâhın ilk postnişinidir. Hakkında ayrıntılı bilgiye sahip bulunmadığımız Mehmed Hakîkî Dede'nin, aynı zamanda Gelibolu Mevlevîhanesi'nin de kurucusu olduğunu ve Akdeniz seferinden dönen Ohrili Hüseyin Paşa ile bu dergâhta tanışarak onu Mevlevîliğe intisap ettirdiğini biliyoruz. Gelibolu ve Beşiktaş mevlevîhanelerinin ortak meşihatını üstlenmiş, Hüseyin Paşa'nm katlini izleyen yıllarda bir süre daha İstanbul'da kaldıktan sonra Gelibolu Mevlevîhanesi'ne dönerek orada vefat etmiştir.

Dergâhın kuruluş dönemine ait yapıları üzerine .mevcut bilgileri, Hüseyin Ayvansarayî ve Evliya Çelebi'de buluyoruz. Her iki kaynaktaki bilgiler çerçevesinde mevlevîhanenin tam teşekküllü bir külliye olarak kuralmayıp, zamanla inşa edilen ek binalarla genişletildiği anlaşılmaktadır. Başlangıçta yalnızca bir semahaneden ibaret olan dergâhın, matbah-ı şerifi yoktur. Böyle bir durumu, Ohrili Hüseyin Paşa'nm katliyle inşaat faaliyetlerinin bir süre kesintiye uğradığı ve Mevlevîlerce. henüz tamamlanmayan dergâhta mukabele yapılmak zorunda kalındığı şeklinde yorumlamak

mümkündür. Semahane ise, Boğaz kıyısında yüksek kubbeli ve iç mekânı necef taşlarıyla süslenmiş iki katlı ahşap bir yapı olup, batısında derviş hücreleri yer almaktadır.

Ağazade Mehmed Hakîkî Dede'den sonra yerine geçen postnişin hakkında, birbiriyle çelişen farklı bilgiler mevcuttur. Zakîr Şükrî Efendi'nin listesinde bu şeyh, Süleyman Dede'dir (ö. 1654). Evliya Çelebi ve Hüseyin Ayvansarayî ise, Hasan Dede'nin (ö. 1660) adını vermektedirler. Diğer yandan Beşiktaş Mevlevîhanesi'ne ait 6 Muharrem **1060**/1650 tarihli hüccet suretinde Hasan Dede'nin şeyh olarak zikredilmesi, Süleyman Dede'nin meşihatının bu tarihten önce kaldırıldığını kanıtlamaktadır. Mesnevihan Hasan Dede'nin coşkun bir tasavvuf neşesine sahip bulunduğunu, Evliya Çelebiden öğreniyoruz. Hasan Dede'nin şeyhliğini onaylayan söz konusu hüccete göre bu dönemde dergâhın yıllık iaşe bedeli 7.200 akçe olarak İstanbul Ermeni cizyesinden (Müslüman olmayanlardan alman bir tür vergi) tahsil edilmektedir. Dergâhın 1650'deki gelir kaynaklan arasında bu tür vergilerin de bulunması, bir bakıma mevlevîhanenin kuruluş yıllarında güçlü bir vakıf sistemine dayanmadığını göstermektedir. 18. yy'a gelindiğinde, dergâhın İstanbul dışındaki vakıf arazilerinden büyük miktarlarda gelir temin ettiğini dikkate alırsak 1650'ye ait bu kaynak tahsisinin geçici bir çözüm olduğunu varsayabiliriz. Hasan Dede'nin vefatıyla posta oturan Pendarî Naci Ahmet Dede (ö. 1710), önce Beşiktaş, ardından Galata ve Yenikapı mevlevîhanelerinde şeyhlik yaparak, İstanbul Mevlevîliğine ilk defa dönüşümlü meşihat modelini getiren kişi olarak tanınır. Bursa Mevlevîhanesi Şeyhi Zihnî Salih Dede'ye intisap ederek çile çıkartmış ve 1660'ta Beşiktaş Mevlevîhanesi meşihatına atanmıştır. 1663'e kadar kısa bir süre dergâhta postnişinlik yapan Naci Ahmed Dede'nin meşihatı, aynı yıl Kırım seferine katılması nedeniyle Mevlana Âsitanesi Şeyhi Hüseyin Çelebi tarafından kaldırılarak, yerine Galata Mevlevîhanesi neyzenbaşısı Yusuf Dede (ö. 1669) getirilmiştir. Çengî lakabıyla tanınan Yusuf Dede, aslen Konyalıdır. Farsça yazdığı on bin beyitlik *Ravzatü 'n-nûr* adlı eseriyle tanınmakla birlikte, asıl ününü IV. Mehmed'in yakın çevresine girerek, 1666'da Mevlevîlere sema yasağı konmasına yol açan Vanî Mehmed Efendi'ye karşı yürüttüğü faaliyetleriyle sağlamıştır. Vanî Mehmed Efendi'nin gerek padişah, gerekse medrese üzerindeki etkisi dikkate alındığında, Yusuf Dede'nin izlediği saray yanlısı politika sayesinde tarikat üzerindeki mevcut ulema baskısının hafiflediği ve Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin böylece döneminin en canlı tasavvuf merkezlerinden birisi olma özelliğini koruyabildiği anlaşılmaktadır.

17. yy, İstanbul Mevlevîliğinde şeyh ailelerinin güçlenerek ön plana çıktıkları bir dönemdir. Daha önce tarikatın tarihinde pek rastlanmayan bu durum, Sırrî Abdî Dede'nin (ö. 1631) Galata Mevlevîhanesi postnişinliğinden ayrılarak söz konusu yüzyılın başlarında Kasımpaşa Mevlevîhanesi'ni kurmasıyla ortaya çıkmış ve Abdî Dede ailesine mensup şeyhler, Mevlevîliği İstanbul'da ilk defa kan bağına dayalı meşihat modeline göre temsil eden grup olmuştur. 17. yy ortalarından itibaren bu grubu Beşiktaş Mevlevîhanesi'nde Eyyubî Mehmed Dede ile Galata Mevlevîhanesi'nde Gavsî Ahmed Dede aileleri izlemiştir.

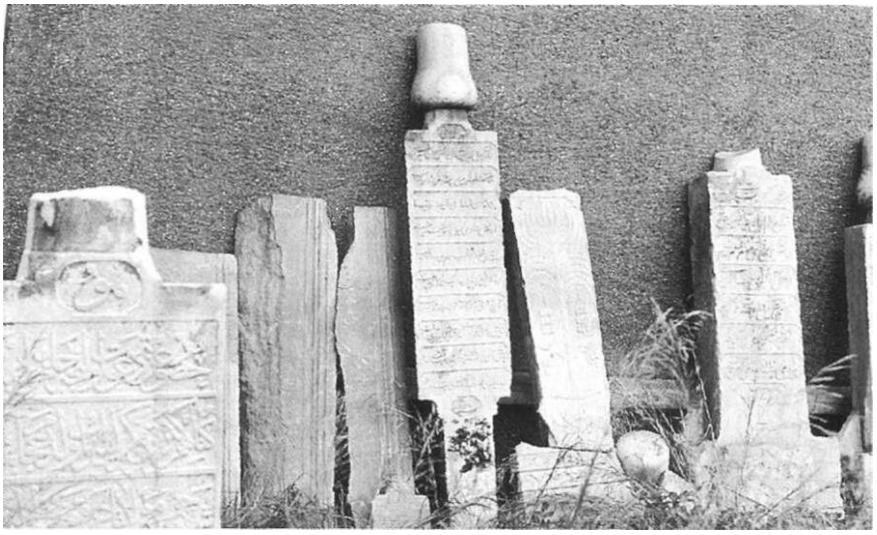

Çırağan Palas-Kempinski Oteli'nin inşaatı sırasında ortaya çıkarılıp Galata Mevlevîhanesi'nin naziresine nakledilen, Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin mensuplanna ait bazı mezar taşları.
Erkin Emiroğlu. *1993*

Çengî Yusuf Dede'nin yerine atanan Eyyubî Mehmed Dede (ö. 1723), Beşiktaş Mevlevîhanesi meşihatını yaklaşık bir yüzyıl elinde tutan şeyh ailesinin ilk temsilcisidir, Yusuf Dede'nin IV. Mehmed ile kurduğu ilişkiyi bu defa kendisi sürdürerek dergâha padişahın maddi desteğini sağlamıştır. Yarım yüzyıldan fazla postnişinlik yapan Mehmed Dede'nin meşihatını 1723'te vefat etmesiyle oğlu Ahmed Dede (ö. 1763) devralmış ve onu da torunu Mehmed Sadık Dede'nin (ö. 1764) bir yıllık kısa şeyhliği izlemiştir. Ailenin 1669-1764 arasındaki bu uzun meşihat dönemi, dergâhın tarihini çok yakından ilgilendiren Lale Devri'ni de kapsadığından, ayrıca büyük önem taşımaktadır.

Boğaziçi kıyılarının. Osmanlı üst tabakası tarafından daha IV. Murad zamanında sayfiye yeri olarak seçilmesi, 17. *yy* ortalarından itibaren Beşiktaş Mevlevîhanesi çevresinde bir dizi yalı ve sahilsarayın inşasıyla sonuçlanacak tarihsel sürecin ilk habercisidir. Önceleri Kazancıoğlu Bahçesi adıyla anılan ve Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin kurulduğu alanı kapsayan mesire yeri, IV. Murad döneminde (1623-1640) hasbahçelere katılarak padişahın kız kardeşi Kaya Sultanin mülkiyetine geçmiş, o da burada kendisine bir yalı yaptırmıştır. Beşiktaş Mevlevîhanesi'ne çok yakın bir konumda bulunan bu yalı. 18. yy başlarında Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından yenilenerek eşi Fatma Sultan'a verilmiş, III. Ahmed'in Lale Devri eğlencelerine sahne olması nedeniyle de Çırağan Yalısı adını almıştır. Söz konusu yalı ile aynı Boğaz mekânını paylaşan Beşiktaş Mevlevîhanesi, özellikle Eyyubî Mehmed Dede ve oğlu Ahmed Dede'nin meşihat yılları boyunca, Osmanlı üst tabaka kültürünün birbirini bütünleyen farklı iki boyutunu temsil etmişlerdir. Ne var ki 19. yy'a gelindiğinde. Çırağan Yahşinin Çırağan Sarayina dönüşmesiyle birlikte dergâh, bu eşsiz güzellikteki mekânı Tanzimat modernleşmesinin yeni sembolüne terk etmek zorunda kalacaktır.

1764'te Eyyubî Mehmed Dede ailesinin meşihat dönemi sona erince dergâh kısa bir süre Abdülahad Dede'nin (ö. 1766) yönetiminde kalmış ve ardından Ahmed Dedeye bağlı Trablus kökenli şeyh ailesinin denetimine geçmiştir. Abdülahad Dede, Mevlevî tarikatı içinde adı çeşitli söylentilere karışmış bir kişidir. Tokat Mevlevîhanesi postnişini iken aynı zamanda bölgenin önde gelen ayanlarından olması nedeniyle Mevlevî dervişlerini adeta birer devlet memurtı gibi kullanmış, halkın yaşam tarzına ters düşen hareketlerinden dolayı giderek artan şikâyetler sonucunda bırakılmıştır. Abdülahad Dede'nin Beşiktaş Mevlevîhanesi postnişinliği iki yıla yakın sürer. Bu kısa dönemde çevresine rintmeşrep Mevlevîleri toplayarak dergâhı, Osmanlı üst tabakasının ilgi odağı haline getirmeyi başarmıştır.

Beşiktaş Mevlevîhanesi, 1766'da Ahmed Dede'nin (ö. 1771) postnişinliğe atanmasıyla 1853'e kadar dergâh yönetimini elinde tutacak olan Trablus kökenli ünlü bir Mevlevî şeyh ailesinin denetimine girer. Bu ailenin bir kolu da Galata Mevlevîhanesi meşihatım üstlenerek

1810-1816 arasında her iki dergâhı ortak bir yönetim çatısı altında birleştirmiştir. Ahmed Dede, Mevlevîliğin Akdeniz coğrafyasındaki en önemli merkezleri arasında bulunan Trablus Mevlevîhanesi'nde yetişmiş ve Kuzey Afrika'da kökleşen Mevlevî kültürünün İstanbul'a girmesinde başlıca rolü oynamıştır. Bir diğer önemli özelliği ise Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin 18. yy sonlarına doğru karşılaştığı ekonomik sorunları aşabilmek için dergâha ait vakıf gelirlerinin düzenli şekilde toplanmasını sağlamasıdır. Bu konuya ilişkin olarak III. Mustafa'ya yazdığı 27 Safer 1180/4 Ağustos 1766 tarihli arzuhalde, Beşiktaş Mevlevîhanesi vakıflarından Balıkesir'deki İzmirlioğlu Hamza Bey evkafına ait Çırakçı mezrası üzerindeki tasarruf hakkının kendi adına yeniden tescilini istemektedir. Vefatıyla yerine oğlu Yusuf Zühdî Dede (ö. 1816), ailenin dergâh yönetimindeki ikinci kuşak temsilcisi olarak geçer. Hem tanınmış bir hattat hem de "Mesnevî-i Şerife yazdığı Arapça şerh ile bu alandaki gücünü kanıtlamış bir mutasavvıftır. Hat ve nakış sanatında pek çok Mevlevî dervişi yetiştirmiştir. Bunlar arasında, Yenikapı Mevlevîhanesi müntesiplerinden hattat Leylek Hasan Dede ile Beşiktaş Mevlevîhanesi dervişlerinden Said Efendi zikredilebilir. Yusuf Zühdî Dede'nin meşihat dönemi, kendileri de birer Mevlevî olan III. Selim ve II. Mahmudün saltanat yıllarına rastlaması bakımından önem taşır. Bu tarihe gelinceye değin İstanbul'daki diğer Mevlevî dergâhlarından bağımsız bir örgütlenme yapısına sahip bulunan Beşiktaş Mevlevîhanesi, ilk defa Yusuf Dede'nin damadı Mehmed Dede aracılığıyla 1810'dan 1816'ya kadar Galata Mevlevîhanesi meşihatı üzerinde söz sahibi olmuştur. Kuşkusuz böyle bir ortak yönetim kurulmasında en büyük etken, Yusuf Dede ailesinin temsil ettiği kan bağına dayalı meşihat modelini, çok merkezli bir dergâh organizasyonu içinde yaygınlaştırma politikasından kaynaklanmaktadır.

Beşiktaş Mevlevîhanesi tarihini bu dönemde yakından ilgilendiren bir diğer olay da, III. Selim tarafından Çırağan Sarayının genişletilmesi sırasında dergâhın yeniden inşa ettirilmesidir. 19. yy başlarında III. Selim'in kız kardeşi Beyhan Sultan'a ait bulunan Çırağan Sahilsarayı, daha geniş ölçekte inşa edilmek amacıyla 1802'de yeniden ele alınmış ve Kocaeli Sancağı mutasarrıfı Tahir Paşa bu işle görevlendirilmiştir. Önce saraya bitişik Rodoslu Yalısı yıktırılarak yerine mabeyin dairesi yaptırılmış ve bu bina ile saray arasında kalan Beşiktaş Mevlevîhanesi de söz konusu yapı gruplarıyla mimari estetik açısından uyum sağlayabilecek şekilde düzenlenmiştir. Dergâha ait şeyh dairesi ve 12 adet derviş hücresinin bu imar faaliyetleri sırasında baştan sona yenilendiği görülmektedir. Bu tamire ilişkin Es'ad Efendi'nin düştüğü tarih şöyledir: *Çıkıp birpîr-i rûşen-dîl didi tarîh-i itmamın / Yeniden kıldı bu der-*

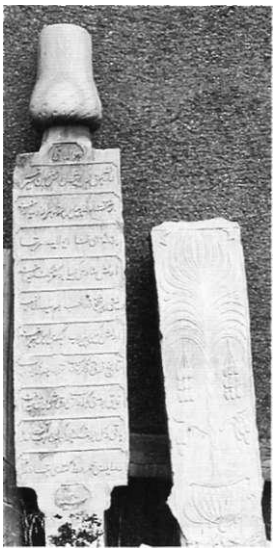

Mevlevîhane'den günümüze ulaşan mezar taşlarından ikisi yakından görülüyor. ***Erkin Emiroghı.*** *1993*

gâb-ı pîri Şeh Selîm bünyâd. inşaatı 1804'te tamamlanan Çırağan Sarayı bünyesindeki Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin, saray yapıları içindeki konumunu *Bostancıbaşı Defterlerinden* öğrenmek mümkündür. 1809-1814 arasına tarihlendirilen üç ayrı defterde dergâh, sarayın ana binası ile mabeyin dairesi arasındaki bölgede gösterilmektedir.

Yusuf Zühdî Dede'nin vefatıyla boşalan meşihat makamına damadı Mahmud Dede (ö. 1818) atanır. Önce Mehmed Ruhî Dede'nin yerine Galata Mevlevîhanesi postnişinliğine getirilen Mahmud Dede, daha sonra 1816'da yerini Kudretullah Dedeye bırakarak Beşiktaş Mevlevîhanesi şeyhliğini üstlenmiş ve bu görevini ancak iki yıl sürdürebilmiştir. Tarikat geleneğine göre Mahmud Dede'nin makamına oğlu Mehmed Said Dede getirilmek istenmiş ise de yaşça küçüklüğü nedeniyle posta oturması 1850'ye kadar mümkün olamamış, bu süre zarfında Beşiktaş Mevlevîhanesi şeyhliği Mehmed Kadri Dede (ö. 1850) tarafından yürütülmüştür. Kaynaklarında adı daha çok Abdülkadir Dede şeklinde geçen Mehmed Kadri Dede. Yenikapı Mevlevîhanesi mensuplarındandır. Bu dergâhın 19. yy'daki ünlü postnişini Osman Salâheddîn Dedeyi yetiştirmiş ve bir bakıma 1818-1850 arasında Yenikapı ile Beşiktaş mevlevîhanelerinin kültürel dolaşımlarındaki ortak neşeyi kişiliğinde sembolize etmiştir. Mehmed Kadri Dede döneminde dergâh, Çırağan Sarayı'nı genişletmek amacıyla II. Mahmud tarafından yıktırılmıştır. Bu imar faaliyetleri sırasında mevlevîhane yakınındaki 16. yy'a ait Hanım Kadın Mescidi ile Mısır tüccarlarından Eğribozlu el-Hac Ahmed Ağa'nm 1765'te yaptırdığı mektep de saray arazisine katılmıştır. Bu arada dergâh, geçici olarak 1836'da sarayın bitişiğindeki Musahip Abdî Bey Yalısına taşınır. II. Mahmud, mevlevîhane olarak kullanılan bu yalıda Mehmed Kadri Dede'yi hemen her hafta ziyaret etmiş ve 1839'da kendisinin de katıldığı bir mukabelede İsmail Dede, önce dergâhın türbesine defnedilmiş, fakat 1867'de dergâha ait müştemilat Abdülaziz tarafından Çırağan Sarayinm yeniden inşası amacıyla tekrar yıktırılınca, Üsküdar Mevlevîhanesi türbesine nakledilmiştir.

Trabluslu Ahmed Dede ailesinin Beşiktaş Mevlevîhanesi'ndeki son temsilcisi, Mehmed Said Dede'dir (Ö.1853). Mehmed Kadri Dede'nin kardeşi Hacı Süleyman Efendi, ağabeyinin vefatıyla boşalan meşihat makamına geçmek üzere sadarete başvurmuş ise de, dergâh meşihatnamesi Said Hemdem Çelebi tarafından Mehmed Said Dedeye gönderilmiş ve 13 Receb 1267/14 Mayıs 1850'de Galata Mevlevîhanesi Şeyhi Kudretullah Dede'nin de hazır bulunduğu bir törenle kendisine verilerek resmen 17 Receb 1267/18 Mayıs 1850'de Beşiktaş Mevlevîhanesi postnişinliğine atanmıştır. Kısa meşihatı süresince dergâha ilişkin kayda değer bir olaya rastlanmaz. Vefatıyla yerine oğlu neyzen Yusuf Paşa geçmek istemiş, fakat Muzıka-i Hümayun hocalarından olduğu için saraydaki resmi görevinden ayrılması Abdülmecid tarafından uygun bulunmamıştır. Böylece Trabluslu Ahmed Dede ailesinin Beşiktaş Mevlevîhanesi'ndeki meşihat dönemi sona erer.

Dergâh yönetimini üstlenen üçüncü büyük şeyh ailesinin ilk temsilcisi, Hasan Nazîf Dede'dir (ö. 1861). Bu aile 1853'ten, tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar önce Beşiktaş, ardından da Bahariye Mevlevîhanesi meşihatını yürüten şeyhleri yetiştirmiş ve son dönem İstanbul Mevlevîliğinde "ehlibeyt" âşığı tasavvuf zümresinin en güçlü sözcüsü kabul edilmiştir. Kütahya'dan Mora Yenişehir'ine göç etmiş Mahmud Efendizade el-Hac Halîl Efendi'nin oğlu olan Hasan Nazîf Dede, uzun yıllar buradaki Horasanî Azîz Efendi Medresesi'nde müderrislik yapmış, fakat meşrep bakımından zahir ulemasıyla anlaşamadığı için önce Hacı Bektaş Âsitanesi'ne gitmiş, oradan da Konya'ya geçerek Said Hemdem Çelebi'ye intisap etmiştir. Konya'da çile çıkartıp. Aşçıbaşı Nesîb Dede'den hilafet almış ve 1852'de Mora Yenişehir'indeki mevlevîhaneye postnişin olarak atanmıştır. Burada ancak bir yıl görev yapabilen Hasan Nazîf Dede'nin, 1853'te Mehmed Said Dede'nin vefatıyla boşalan Beşiktaş Mevlevîhanesi'ne atanmasıyla birlikte, İstanbul Mevlevîliğinde "ehlibeyt" yanlısı tasavvuf kültürünü yeniden canlandırdığı ve o dönemde örgütlenme faaliyetlerini sürdüren Bektaşîler ile ilişki kurarak her iki zümreyi birbirine yakınlaştırabilecek ortak bir zeminin oluşmasına öncülük ettiği görülmektedir. Beşiktaş Mevlevîhanesi'nde başlayıp Kasımpaşa ve Bahariye mevlevîhanelerinde devam eden bu Bektaşî meşrep Mevlevîlik anlayışı. Galata Mevlevîhanesi'nin son postnişini Ahmed Celâleddîn Dede'nin kişiliğinde, tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar istanbul'un mistik hayatına damgasını vurmuştur. Nazîf Dede'nin "ehlibeyt" eğilimli bu tasavvuf-

anlayışını, gerek Z?w««'ındaki şiirlerinde, gerekse Mevlevîlik erkânı üzerine yazdığı *Tarifli 's-Sulûk* adlı eserinde izleyebiliriz. Söz konusu *Divan'mûz* yer alan şiirlerini Haşim Bey'e suzinak ayini olarak besteletmesi üzerine, İstanbul'daki bazı zahit Mevleviler çelebilik makamına müracaat ederek bu eserin icra edilmesini engellemişlerdir.

Saltanat döneminin sonlarına doğru 1859'da Abdülmecid'in yıktırarak yeniden inşasını planladığı Çırağan Sarayindaki imar faaliyetlerinin, Beşiktaş Mevlevîhanesi'ne hangi ölçülerde yansıdığı bilinmemektedir. Ancak padişahın vefatıyla yarım kalan bu faaliyetler sırasında dergâhın, Nazîf Dede tarafından yüklüce bir borç altına girilerek tamir ettirildiğine dair elimizde bilgiler mevcuttur.

1861'de vefat eden Nazîf Dede'nin postuna, o tarihte henüz çok küçük olan oğlu Hüseyin Fahreddîn Dede oturur. Yaşça dergâhı yönetecek durumda bulunmaması nedeniyle Sadreddîn Çelebi tarafından kendisine Raşîd Dede naip tayin edilmiş ve vekâleten yönetilen bu meşihat dönemi, 1871'e kadar sürmüştür. Bu dönemin kuşkusuz en önemli olayı, 1864'ten itibaren Abdülaziz'in başlattığı Çırağan Sarayı inşaatı nedeniyle dergâhın 18ö7'de yıktırılarak tarihe karışmasıdır.

Beşiktaş Mevlevîhanesi, yıkılmadan önceki son durumuna göre, ana binası dikdörtgen planlı ahşap bir yapı olup, üzeri kırık çatıyla örtülüdür. On cephesinde, iki basamakla çıkılan ve yanlarda sağlı sollu pencerelerin bulunduğu yuvarlak kemerli bir kapısı vardır. Bu çift kanatlı kapıdan kare planlı semahaneye girilir. Semahanenin sol tarafında mihrap ve yanındaki merdivenle çıkılan ahşap mutrıb mahfili bulunur. Her iki tarafından duvarlarla desteklenen bu bölüm, semahane içinden ayrıca iki sütunla taşınmakta olup, üç adet pencereye sahiptir. Semahanenin diğer kapılarından ise dergâha ait iki ayrı binaya geçilmektedir.

Mütareke yıllarında Çırağan Sarayina yerleşen bir Fransız istihkâm birliği, üzerine Abdülaziz'in kemer çektirerek korumaya aldırdığı mevlevîhane türbesinde araştırmalar yapmış ve bilinmeyen bir nedenle dergâh postnişinlerine ait pek çok mezar taşı bu sırada parçalanmıştır. Uzun yıllar Çırağan Sarayı'nm yıkıntıları arasında kalan bu mezar taşları, Çırağan Palas-Kempinski Oteli'nin inşaatı nedeniyle enkaz altından çıkartılarak 7 Kasım 1987'de Galata Mevlevîhanesi haziresine nakledilmişlerdir.

17. yy'dan beri Boğaziçi'nde faaliyet gösteren Beşiktaş Mevlevîhanesi, 1867' de bu tarihi mekândan ayrılarak önce Fındıklı'daki Karacehennem İbrahim Paşa Konağı'na taşınmış ve buradan da 1871'de Maçka'daki yeni binasına geçmiştir. Dergâhın Raşîd Dede tarafından vekâleten yönetimi bu tarihte sona ermiş olup Hüseyin Fahreddîn Dede asaleten postnişinliğe atanmış ve 27 Şevval 1286 Çarşamba/30 Ocak 1870'te icra edilen ilk ayin-i şerifi yönetmiştir. Maçka Mevlevîhanesi olarak da anılan bu dergâh hakkında, hiçbir bilgi mevcut değildir. Günümüzde İTÜ Maden Fakültesi'nin bulunduğu alanda kurulduğunu bildiğimiz mevlevîhane, ancak 1874'e kadar ayakta kalabilmiş ve bu tarihte arsasına askeri kışla yapılmak amacıyla yıktırılmıştır. Bunun üzerine Fahreddîn Dede ailesiyle birlikte, babası Nazîf Dede müntesiplerinden Hüseyin Efendi'nin Eyüp Bahariye'sindeki yalısına ve dervişleri de yine aynı yerdeki Hatab Emini Mustafa Efendiye ait yalıya yerleşmişlerdir. Daha sonra dergâh, yapımı 1877'de biten yeni binasına taşınarak 18 Rebiülevvel 1294 Çarşamba/2 Nisan 1877'de icra edilen mukabele ile açılmış ve faaliyetlerini 1925'e kadar aralıksız sürdürmüştür.

Bibi. *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 8714, (6 Muharrem 1060); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 1845, (27 Safer 1180); *BOA,* Cevdet Saray, no. 5337, (5 Receb 1217); *BOA,* İrade Dahiliye, no. 14140, (6 Receb 1267); *BOA,* İrade Dahiliye, no. 14092, (17 Receb 1267); *BOA,* İrade Dahiliye, no. 33050, (24 Şevval 1278); *Tarih-i Naima,* II, 224; *Tarih-i Solakzade,* 717-718; *Tarih-i Raşid,* I, 161; *Mür'i't-Tevarih,* II/A, 87; *Tarih-i Cevdet,* VII, 145; *Tarih-i Lutff,* X, 64; *Bostancıbaşı Defteri,* İÜ Ktp. TY, no. 8866, vr 13b; *Bostancıbaşı Defteri,* İÜ Ktp, Türkçe Yazmalar, no. 8865. vr 22a; *Bostancıbaşı Defteri,* İÜ Ktp, TY, no. 8830. vr 25b; Ali Nutkî Dede, *Defter-i Dervişân.* Süleymaniye Ktp, Abdurrahman Nafiz Paşa, no. 1194, vr 22a; Hüseyin Fahreddin Dede, *Mecmu'a,* Konya Mevlana Müzesi İhtisas Ktp, no. 7467, vr 109b; *Darü's-SaltanatiTAliyye'de Zâviyenişîn Olan Meşâyihin Defteri ve Hayratı,* Süleymaniye Ktp, Zühdü Bey, no. 489, vr lb; Evliya, *Seyahatname,* I, 450; Ayvansarayî, *Hadîka, İ,* 105-109; Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin,* 39; *Surnâme,* İÜ Ktp, İbnülemin Yazmaları, no. 2802, vr 13a; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* II, 241; ay, "Şeyh Hüseyin Fahreddin Efendi", *Musavver Nevsâl-i Osmanî,* İst., 1328, s. 274; Vassaf. *Sefine.* V, 177-184; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 71; Kömürciyan. *İstanbul Tarihi,* 40; Ş. Uzluk, *Mevlevîlikte Resim. Resimde Mevleviler,* Ankara, 1957, s. 66-69; İ. Hakkı Üsküdarî. *Merâkid-i Mv'tebere-i Üsküdar,* (yay. B. N. Şehsuvaroğlu). İst.. 1976, s. 89; M. Erdoğan, "Mevlevî Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhaneleri", *GDAAD,* IV-V (1976), s. 37; M. Yaman. *Çırağan Sarayı Tarihi,* (1945-1946). İÜ Merkez Ktp, no. 1292, s. 23; B. Özkan, *İstanbul'daki Mevlevîhaneleı;* (1967), İÜ Merkez Ktp, no. 4842, s. 50; P. Tuğlacı. "Çırağan Mevlevîhanesi", *TT.* XHI/78 (Haziran 1990), s. 45; *İSTA,* V, 2585-2587; M. Baha Tanman, *DİA,* V, 553-554; E. Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Beşiktaş/Bahariye Mevlevîhanesi". *İstanbul.* S. 6 (Temmuz 1993). s. 129-137.

EKREM IŞIN

BEŞİKTAŞ PAZARI

Beşiktaş semtinde cumartesi günleri kurulan büyük ve ünlü semt pazarı.

Beşiktaş Pazarı istanbul'un semt pazarları arasında, yayıldığı alan, mal çeşidi ve tezgâh sayısı bakımından Salı Pazarı ve Fatih'in Çarşamba Pazariyla birlikte en önemlilerden biridir. 1980'lere kadar, Barbaros Bulvarina açılan Beşiktaş Çarşısimn ağzından başlayarak Ihlamur'a kadar, çevre sokakların içlerine yayılarak uzanan pazar, 1980 sonrasında, yeni kent düzenlemeleri sırasında pazarcıların itirazlarıyla oldukça tartışmalı biçimde, Ihlamur Deresi Caddesi ile Fulya Mahallesi altına doğru uzanan kesime nakledildi.

Beşiktaş Pazarimn genişlemesi ve İstanbul semt pazarları arasındaki önemli yerini alması 1950'lere rastlar. Pazar önce Beşiktaş Çarşısimn sınırlı bir alanına kurulurken 1960'lardan sonra büyümüş, sadece yiyecek pazarı olmaktan çıkarak giyecek eşyası, kundura, tekstil ve züccaciye tezgâhlarının da yer aldığı bir yapıya kavuşmuştur. 1970'lerde Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya'dan gelen "kaçak eşyaTarm da satılmaya başladığı pazar sadece semt sakinlerinin değil İstanbul'un başka semtlerinden alışverişe gelenlerin de cumartesi günleri uğrak yeri olmuştur. Markalı giyim eşyası ve iyi cins kumaş ve tekstil ürünlerinin ucuza satılmasıyla namlı pazardan sürekli alışveriş edenler arasında şık hanımların da bulunması nedeniyle 1970'lerde "sosyete pazarı" diye de anılan Beşiktaş Pazarı, günümüzde yeni taşındığı bölgede 20.000 m^2'lik bir alan kaplamakta ve yaklaşık 1.000 tezgâhtan oluşmaktadır. En önemli özelliği kaliteli ve ucuz tuhafiye çeşitlerinin fazlalığı olan pazar, ayrıca sebze, meyve ve diğer gıda maddeleri de sunmaktadır.

İSTANBUL

BEŞİKTAŞ SARAYI

Bir zamanlar Beşiktaş sahilinde bulunan büyük saray.

Günümüze yalnızca 18. yy sonlarında Antoine-Ignace Melling, A. de Beaumont ve D'Ohsson albümündeki L'Espinasse imzalı üç gravürle gelmiş; sarayın çeşitli dönemlerde geçirdiği değişimleri bir bütünlük içinde anlamamızı sağlayacak çok fazla sayıda arşiv belgesi henüz değerlendirilmemiştir. Saray geleneksel Osmanlı saray anlayışına uygun olarak birbirine galeriler ile bağlı ya da tamamen bağımsız çok sayıda köşkten oluşuyordu. Tahta çıkan her sultan yeni köşkler eklettiği, eskilerini yenilettiği veya ortadan kaldırttığı için belgelerde kaydedilen köşklerin sayısı devamlı değişmiştir. Sarayın Osmanlı saray teşkilatını yansıttığı; enderun ve birun dairelerinin sahilde, harem dairelerinin iç tarafta olduğu anlaşılmaktadır.

Boğaziçi'nde Beşiktaş semti, II. Mehmed'den (Fatih) itibaren sultanların en çok ilgisini çeken semtlerden olmuştur. Buradaki ilk saray inşaatının II. Bayezid dönemine (1481-1512) kadar uzandığı ileri sürülmektedir. I. Ahmed döneminde (1Ö03-1Ö17), yeni köşk ve daireler için arazi sağlamak amacıyla Beşiktaş'ta küçük bir körfez oluşturan mahalde denizin doldurulması, bölgenin Dolmabahçe diye isimlendirilmesine ve yöredeki Karabâli, Dolmabahçe bahçeleri ile Beşiktaş Bahçesi'nin ayırt edilmelerine yol açmıştı. En fazla rağbet edilen hasbahçelerden biri olan Beşiktaş Bahçesi(->)

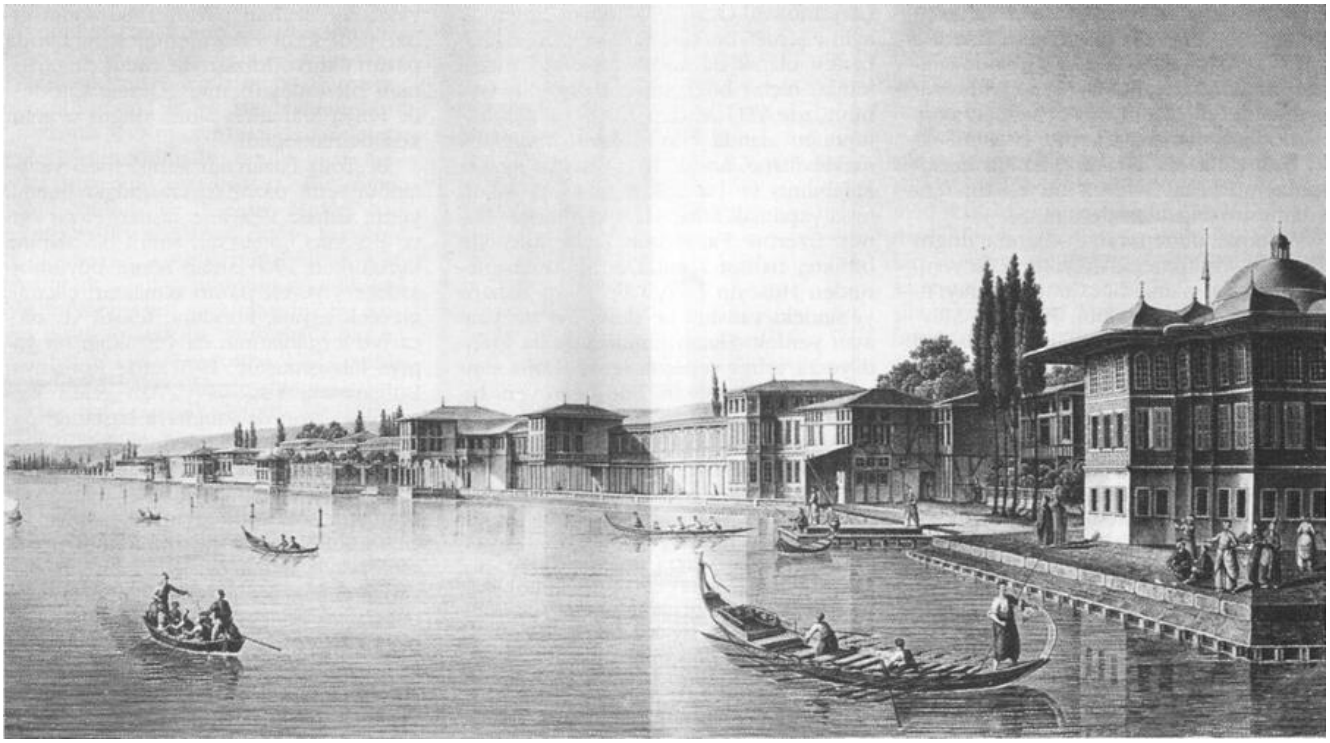

Melling'in deseninde Beşiktaş Sarayı.
Voyage Pittoresque de Constantinople et rives du Bosphore'fan gravür. 18. yy.
Ara Güler fotoğraf arşivi

bu dönemden itibaren ön plana çıkmaya başlamıştır. 17. yy tarihçileri I. Ahmed'in burada önceki köşklerden daha güzel, geniş ve yedi kubbeli bir saray inşa ettirdiğini ve çıkarılan latif suyun fıskiyeli ve şadırvanlı havuzlara döküldüğünü kaydetmektedirler. Gene bu yüzyılın vakanüvislerinden olan Fındıklık Mehmed Ağa, *Silahdar Taribi'nde* **1679** olayları arasında, bir zamanlar kaptan-ı deryalara tahsis edilmiş bulunan ve Cağaloğlu (Cığalazade) Yalısı diye bilinen miri sarayın deniz yönündeki harem duvarı ve bu duvarın üzerindeki köşk dışında tüm harem dairesinin yıktırıldığım ve saraya ait bostandan yer alınarak on ayda bir "saray-ı dilküşa", hasoda önünde de "mücevvef (oyuk) ve sengin (taştan)" kemerler üzerinde bir "kasr-ı ziba" inşa edildiğini, ayrıca sarayın ihtiyaç gösteren kısımlarının da tamir edildiği söylemiştir. İnşaat on altı ay sürmüştür. Vakanüvis Raşid Efendi'nin 18. yy'm ikinci yarısında kaleme aldığı tarihinde ise, **1679**'da IV. Mehmed'in (hd **1648-**1687) Beşiktaş'ta yaptırdığı saraydan bahisle sultanın inşaatı beğenmediğini, hesapları teker teker kontrol ettirdiğini ve daha az ödeme yapılmasına karar verildiğini belirtmektedir. Raşid'in saray diye söz ettiği yapının aslında tek bir kasır olduğu ve büyük bir olasılıkla I. Ahmed'in burada yaptırdığı bilinen köşkten bahsedildiği akla gelmektedir. Vakanüvis Naima **1629-1630** olayları arasında, IV. Murad'dan bahisle, I. Ahmed'in yaptırmış olduğu bir kasırda geçen bir olaya değinir; ancak kasır hakkında bilgi vermez. Evliya Çelebi'nin Beşiktaş Hasbahçesi'nden bahsederken çok geniş olmadığını söylemesi 17. yy ortalarında burada henüz bir saray külliyesi oluşmadığını düşündürmektedir.

IV. Mehmed zamanında yapılan inşaat ve tamirat faaliyeti, oğulları II. Mustafa (hd 1695-1703) ve III. Ahmed (hd 1703-1730) devirlerinde de devam etmiş, önce Beşiktaş Bahçesi Kasrinm çinilerinin onarımı için gönderilen örnekler uyarınca İznik'ten yeni çini siparişinde bulunulmuş; 1704'te hazırlanan bir müfredat defterinde görüldüğü üzere daha kapsamlı bir tamirat yapılmıştır. Bu defterde cirit meydanına bakan bir kasır ile Karabâli Bahçesi'ndeki yeni bir köşkten söz edilir. Saray özellikle III. Ahmed zamanında genişletilmiş, daha sonraları eskiyen binalar onarılmış, yeni binalar eklenmiş ve bazı mahallerin eşyaları yenilenmiştir. Bu ek binalarla sarayın büyüyebilmesi için sürekli olarak saraya komşu yalılar istimlak veya müsadere yoluyla saray arazisine katılmıştı.

18. yy'm ilk çeyreğinde Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın İstanbul'un harap binalarının yabancıların gözünde neden olacağı olumsuz etkileri engellemek amacıyla başlattığı imar ve onarım hareketi ve 18. yy'da Boğaziçi sahillerine gösterilen rağbet sonucu Beşiktaş Sahilsarayı sık sık binişlere sahne olduğu gibi yaz mevsiminde saray halkının bir kısmının Topkapı Sarayından kalkarak yazlığa geldiği ve üç ay süresince yaşadığı bir mekân oldu. I. Mahmud da burada 22 sütunlu bir "kasr-ı dilârâ" inşa ettirmişti. 1748 ve 1753'te Dolmabahçe'nin ardındaki sırtlarda servilik içinde I. Mahmud, kaynaklarda Kasr-ı Cihannüma, Sâyebân-ı Hümayun, Bayıldım, İftariye ve Servilik isimleriyle anılan, yerleri kesin olarak saptanamayan köşkler ve kasırlar inşa ettirmişti. 18. yy ortasından itibaren sürekli olarak onarılan ve yeni binalar eklenen saraya Beşiktaş Sarayı ya da Dolmabahçe Köşkü ve Bahçesi denilmiştir. Beşiktaş Sarayımın asıl önem kazanması da bu yüzyılın sonunda III. Selim döneminde (1789-1807) olmuştur. III. Selim en çok Beşiktaş Sarayinda yaşamış; 1780'de ahşap sahilsarayın yeniden inşası ile Melling'i görevlendirmiş; bu sırada mevcut köşkler onarılmış ve çok sayıda yeni bina eklenmiştir. Inciciyan, lodos fırtınaları nedeniyle sık sık hasar gören sarayı hemen her yıl onanmak zorunluluğu bulunduğunu belirtmektedir.

II. Mahmud da (hd 1808-1839) zamanının büyük kısmını Beşiktaş Sarayinda geçirmeyi tercih edince kışın oturmaya uygun olmayan bütün yapıları yıktırmış; hassa mimarı Krikor Balyan'a 1809'da Beşiktaş Sarayini yeniden yaptırmıştı. Eski Çırağan Sarayı olarak bilinen bu saray (Thomas Allomün gravüründe görülmekte) Abdülmecid tarafından yıktırılarak 1853-1854'te yerine bugünkü Dolmabahçe Sarayı(->) yapılmıştır. Mimarı Garabet Balyan'dır. Abdülmecid ve Abdülaziz devamlı Beşiktaş'ta oturdular; Abdülaziz 1871'de şimdiki yeni Çırağan Sarayini yaptırmıştı; V. Murad üç aylık padişahlığından sonra 27 yıl bu Çırağan Sahilsarayinda yaşadı; II. Meşrutiyet'te

meclis binası olarak kullanıldığı sırada 1910'da yanan Çırağan Sarayı yıllarca bu halde kaldıktan sonra 5 yıl önce onarılarak otel olarak kullanılmaya başlanmıştır. Beşiktaş Sarayı hem Dolmabahçe Sarayı, hem biraz ilerisinde II. Mahmud devrinde yapılmış olan "eski" Çırağan Sarayı hem de "yeni" Çırağan Sarayı ile karıştırılırken, sarayın bir köşkü olan Çinili Köşk'ün Beşiktaş Kasrı, diğer bölümlerinin ise Dolmabahçe köşkleri olarak adlandırılmaları ilgili literatürde birçok karışıklığa yol açmıştır.

S. H. Eldem, II. Mahmudün tahta geçtikten sonra tümüyle Beşiktaş Sarayı'na yerleşmek istemesi nedeniyle başlattığı yoğun tamir faaliyetine ilişkin olarak 1808 tarihli bir belge yayımlamıştır. Hassa miman Mustafa Ağa, mimar Hafız Mehmed Efendi ve yardımcıları Foti Komyanos, Yorgi ve Todori kalfalar tarafından hazırlanan bu keşif defterinde harem, seferli ağalar, bostancıbaşı ağası, mabeyinci ağalar, kozbekçiler, zülüflü baltacılar, hekimbaşı, kuşçular daireleri; Balıkhane Kasrı, Kafesli Köşk, Mabeyn Köşkü, Mermer Köşk, valide sultan dairesi, Çinili Köşk ayrıca biri küçük diğeri büyük iki mutfak, hamamlar, iskeleler, ahırlar, havuzlu bahçeler ve bir cami gibi çok sayıda yapı kaydedilmiştir. Bu yapılardan bazılarını eşzamanlı sayılabilecek D'Ohsson ve Melling albümlerindeki gravürlere dayanarak tanımlamak mümkün olmaktadır. Öncelikle Eldem'in yayımladığı, 1853-1854'te Dolmabahçe Sarayı tamamlanmak üzere olduğu sıralarda James Robertsonün çektiği bir fotoğraf, Balyanlara tahsis edildiği için henüz yıkılmamış olan Çinili Köşk'ü gösterdiğinden, sarayın tam yerini tespit etmek mümkün olmaktadır. Çinili Köşk'ü esas alarak deniz tarafında da ağalar koğuşu, valide sultan dairesi, bu dairenin her iki tarafında denize paralel uzanan -fevkani tarik denilen- galeri, hasoda veya Mermer Köşk, kameriyeli mehtap bahçesi, Balıkhane Kasrı, Kafesli Köşk ve mabeyin iskelesini belirleyebiliyoruz.

Sarayın Beşiktaş yönündeki ilk yapısı Çinili Köşk(-0 idi.

Çinili Köşk'ten hemen sonra ağalar koğuşu gelmektedir. Bu yapının uzun kenarını kapattığı, kısa kenarında ise Çinili Köşk'ün yer aldığı rıhtım, karşı kenarda bir ahşap bölme duvarıyla sarayın sultan ve maiyetine ait bölümlerinden ayrılmaktadır. Bu bölümün ilk yapısı muhtemelen ağalar koğuşu ile bağlantılı mabeyin dairesi olmalıdır. Bu daireden bir galeri ile III. Selim'in annesi Mihrişah Sultan için yapılmış olan valide sultan dairesine geçilmekteydi. Melling gravürle ilgili açıklamasında, galerinin sol ucunda bulunan valide sultan dairesinin kendi eseri olduğunu, ahşap köşkün İyon başlıklı sekiz mermer sütun tarafından taşındığını ve rıhtım boyunca yerleştiğini belirtmektedir. Valide sultan dairesinin diğer yanında, bu yöndeki yapılara geçişi sağlayan bir başka galeri ve bunun üzerinde, arkadaki harem dairelerini gizleyen kafesli bir bahçe duvarı vardı. Bu bölümün ve valide sultan dairesinin önünde Melling'in yaptığı 300 adım uzunluğunda mermer tırabzanla çevrili bir rıhtım bulunmaktaydı.

Valide sultan dairesinden sonra gelen yapı her iki gravürde de ayırt edilebilen, Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın Çinili Köşk ile birlikte taş kemerler üzerine inşa edildiğini söylediği hasodadır. Dört zarif sütun üzerine oturtulan divanhane iki yanındaki odacıkların önüne çekilerek üç sofalı plan tipinin bir başka uygulaması gerçekleştirilmiştir. Alt katta divanhaneyi taşıyan sütunlar yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanarak yarıaçık bir mekân oluşturulmuştur. Sultanı saraya getiren ve götüren kayıkların buraya yanaştığı anlaşılmaktadır. Melling albümünde köşkten sultanın özel dairelerine ve hareme geçiş olduğu belirtilmektedir. Sonraları hasoda, Mermer Köşk olarak anılmaya başlamıştır. S. H. Eldem, Todori Kalfa tarafından hazırlanıp II. Mahmud'a sunulan Mermer Köşk'e ya da Mabeyn Köşkü'ne ait olduğu sanılan bir plan yayımlamıştır.

Hasoda'dan sonra sık kafesle çevrili bir bahçe duvarı ve bir ucunda, deniz üzerinde kazıklara oturtulmuş küçük ahşap bir köşk görülür; bu kameriyeli mehtap bahçesinin köşkü olmalıdır. Bir başka köşk, Balıkhane Kasrı da, daha ileride gene deniz üzerinde kazıklara oturtulmuştur. Boğaziçi ve Haliç sahilsaraylarmda sık görülen balıkhanelerde sultanlar, yapının döşemesi üzerinde denize açılan bir kapaktan balık tutarlardı. Sarayın son yapısı olan Kafesli Köşk de deniz üzerine kazıklara oturtulmuştur. Yapının biri daha büyük olan iki çıkması bulunmaktadır.

Beşiktaş Sarayı'nm harem dairesi ise sahilde sıralanmış bu yapıların arkasında, bir bölümü yüksek ağaçların bulunduğu bahçenin arkasında gizlenmiş binalar olarak görülmektedir. Harem yapılarının şehir evlerinin karakteristiklerini taşıdıkları, ancak pencerelerinin daha yüksek ve kafeslerinin çok daha sık olduğu kaydedilmiştir.

Adı geçen görsel kaynaklarda kaydedilmeyen saray mutfakları, kiler, hazine, baltacılar dairesi, bostancı odaları, mescit(ler), hamam(lar) gibi mekânların arşiv belgelerinin Osmanlı saray düzeni göz önüne almarak değerlendirilmesiyle sağlıklı bir biçimde tanımlanabilmesi mümkün olacaktır.

Bibi. Evliya. *Seyahatname,* I, İst.. 1976, s. 314; *İSTA,* V, 2589-2597; Erdoğan, *Bahçeler,* 167-170; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 124-150, 212-222; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul,* İst., 1992, s. 124-135-

TÜLAY ARTAN

BEŞİNCİ VAKIF HANI

İstanbul'da 1911'de, Vakıflar İdaresi'ne ait bir dizi işhanı ile aynı yapı programı çerçevesinde tasarlandığı için Vakıf Hanı adı ile anılan bu öğrenci yurdu, Şehzadebaşı'ndan, Vefa'ya inen Dede Efendi Caddesi üzerindeki Vefa Lisesi bahçesinde yapılmıştır.

1848'de eğitime başlayan, 1890'da yüksek bölümün açılmasıyla gelişen ve II. Meşrutiyet döneminde programı yeniden düzenlenen "Darü'l-Muallimin" öğrencilerini barındırmak için, beş katlı bir bina olarak planlandığı halde, Cumhuriyetin ilanına kadar ancak ilk üç katı bitirilebilmiştir. 1923'te üstten iki katı eksik olarak işletmeye açılan bina, aym yıl adı "Yüksek Muallim Mektebi", daha sonra da "ilk Öğretmen Okulu" olarak değiştirilen bu eğitim kurumuna uzun yıllar servis vermiş, 1950'lerin başında ise bitişiğinde kurulan "Vefa Erkek Lisesi"ne yatakhane binası olarak devredilmiştir.

Beşinci Vakıf Hanı
Yavuz Çelenk, 1993

I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin ünlü kuramcılarından Mimar Kemaleddin Bey(-») tarafından, bu yılların geçerli mimarlık ilkelerine göre tasarlanmış olan Beşinci Vakıf Hanı, zaman içinde değişikliklere uğramış, ilk planlandığında zemin katta yer alan büyük toplantı salonu üçe bölünerek burada bir kantin ve iki adet yatakhane oluşturulmuştur. Büyük bir yemek salonuyla, mutfak, çamaşırlık ve ısı merkezini içeren bodrum katına arka bahçeden ayrıca bir servis girişi yapılmıştır. Üst iki katta yatakhaneler ve bunlarla ilgili servisler bulunmaktadır.

Hanın Dede Efendi Caddesi'ne bakan ön yüzü kesme taşla, diğer duvarları tuğla ile yapılmış, döşemelerde volta döşeme sistemi kullanılmış, sonradan yapılan betonarme çatı döşemesinin üzeri kiremit kaplı, ahşap, kırma bir çatıyla örtülmüştür.

Binanın tüm cepheleri orta doğrultulara göre simetrik bir biçimde düzenlenmişlerdir. Ön ve yan yüzler, zemin ve birinci kat döşemeleri düzeyinden geçen sürekli taş kuşaklarla, yatay olarak üçe bölünmüştür. Bu bölünme arka cephede görülmemektedir. Ön cephede birinci ve ikinci kat pencereleri, yüzeyden girintili düşey panolar içinde, bir bütün olarak düzenlenmişlerdir. Bu cephenin bezenmesi için, çıkmalar ve köşe sütunçeleri altında kaba yonu taş konsollar, kemer köşelerinde dairesel taş çıkıntılar bırakılarak hazırlık yapılmış, ancak inşaatın yarım kalması nedeniyle bunların yontulması gerçekleştirilememiştir.

Bu yarım kalmış haliyle bile izleyeni

belirli ölçüde etkileyebilen Beşinci Vakıf Hanı 20. yy'ın ilk çeyreğinde kentin çehresini değiştirmeye başlayan yeni mimari anlayışın ilginç örneklerinden biridir.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* II, 486; M. Kemal (İnal), *Evkafı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı,* İst., 1919, s. **234;** S. Çetintaş, "Mimar Kemalettin Mesleği ve Sanat Ülküsü", *Güzel Sanatlar,* S. 5 (1944), s. **160**-173; Yavuz, *Mimar Kemalettin,* 186-187.

YILDIRIM YAVUZ

BEŞİR AĞA

(?, Mora - 1752, İstanbul) Hafız Beşir Ağa, Morali Beşir Ağa, Hattat Beşir Ağa olarak da bilinir. Hacı Beşir Ağa'nın(->) ölümünden sonra darüssaade ağası olmuştur. İstanbul'un bazı semtlerine çeşmeler yaptırmış, bazı eserlerin kitabelerini yazmıştır.

Mora muhassılı Ahmed Paşa'nm kölesi olan Beşir Ağa, gençliğinde tüfek atıcılığı, pehlivanlık ile ilgilenmiş ve hat (güzel yazı) eğitimi görmüştü. Yeteneklerinden dolayı Ahmed Paşa tarafından 1724' te saraya verildi. O sırada veliaht olan Şehzade Mahmudün (I. Mahmud) dairesinde hizmet etti ve şehzadenin güvenini kazandı. 1730'da I. Mahmud padişah olunca musahib-i şehriyari, ertesi yıl da hazinedar-ı şehriyari oldu. Önceki darüssaade ağası Hacı Beşir Ağa'nın ölümü üzerine 4 Haziran 1746'da bu göreve getirildi. Fakat Hacı Beşir Ağa gibi, sağduyulu bir siyaset izleyemedi. Güvendiği Süleyman adlı yakın adamı aracılığı ile her işe müdahale etti. Görevde bulunduğu atlı yıl boyunca sadrazamlığa "çırak-ı has" diye tanımladığı, kendi sözünden çıkmayacak kişileri getirtti. Sözünü dinlemeyen sadrazamı padişaha azlettiremezse İstanbul'un bir köşesinde sabotajla yangın çıkarttırıyor ve felaketin, sadrazamın uğursuzluğundan kaynaklandığını halk arasına yaydırtarak amacına ulaşıyordu. Bu nedenle herkes kendisinden korkmaktaydı. Kamu görevlerini elde etmek isteyenler Beşir Ağa'ya yüklü rüşvetler vermekteydiler. Sadrazam ve vezirler ise mevkilerinin saygınlığını bir tarafa bırakıp Beşir Ağa'nın eteğini öpüyorlardı. Beşir Ağa'nın sıradan adamları bile yüksek düzeydeki kamu görevlerine, hattâ din bilginlerine açıkça hakaretler etmekteydiler. Kendisi ve adamları hakkında giderek yaygınlaşan nefret ve korku, kapıkulu ocaklarını da etkilediğinden Patrona Halil Ayaklanmasina benzer yeni bir isyanın çıkması olasılığı doğdu. I. Mahmud, gizli uyarılar sonucu Beşir Ağa'yı ve adamlarını Haziran 1752' de hapsettirdi. Bu olaydan sonra sadrazamlığa getirilen Bahir Mustafa Paşa ise padişahı ikna ederek Beşir Ağa'yı Kız Kulesi'nde idam ettirdi.

Genellikle olaysız geçen I. Mahmud dönemi (1730-1754) için yegâne bunalım ve İstanbul'u rahatsız eden durum, Beşir Ağa'nın altı yıllık terörü olarak gösterilir. İdamından sonra ise darüssaade ağalarının, saray içinde ve hükümet çevrelerinde etkinllkleri bir daha söz konusu olmamıştır.

Beşir Ağa Üsküdar'daki Nasuhî Dergâhı naziresine gömülmüştür. Kendisinden sonra darüssaade ağalığına getirilenin de bir başka Beşir Ağa olması, ilginç bir rastlantıdır.

Bilim adamlarını, hattatları koruyan Beşir Ağa, başta Mercan'da ve Sultanahmet'te olmak üzere İstanbul'a yeni çeşmeler yaptırmış, Kalenderhane Camii'ni onartrmştır.

İyi bir hattat olan Beşir Ağa önce Hasırcılar İmamı Hafız Mustafa'dan sülüs ve nesih ile celi sülüs yazı yazmış; Mumcuzade Mehmed'den de icazet almıştır. Celi sülüste ustaydı. Yazısının harfleri ve kompozisyonu zamamna göre ileridedir. Bu yüzden celi sülüsün gelişmesinde rolü önemlidir. Bilinen eserleri şunlardır: Ayasofya'nın Bâb-ı Hümayun tarafındaki imaret kapısı ile ambar olarak kullanılmış olan Bizans yapısı Skeufilakion'un kapısı üstündeki kitabeler (1743), Ayasofya karşısında köşede su terazisine bitişik çeşme kitabesi (1747), Bursa'da Emir Camii'nin dışındaki iki çeşmenin kitabesi (1743), Hacı Beşir Ağa Külliyesinde dış duvara bitişik çeşmenin kitabesi (1744), Şehzadebaşinda Kalenderhane Camii (1747) ile Topkapı Sarayinda Şehzadegân Mektebi (1748) kitabeleri. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Emanet Hazinesi no. 2080, 2801'de bir kıt'a yazı, Güzel Yazılar Bölümü'nde no. 726' da bir hilye.

Bibi. *Sicill-i Osmanî,* II, 20; Uzunçarşılı, *Saray,* 177; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü l-Vukuat,* III-IV, Ankara, 1980,'s. 54, 315; M. Ç. Uluçay, *Harem,* II, Ankara, 1985, s. 125; *Topkapı Sarayı Arşivi Kılavuzu,* 1. Fas., İst.. 1938, s. 73-74, Müstakimzade, *Tuhfe, 142;* Rado, *Hattatlar,* 150.

NECDET SAKAOĞLU

Ayasofya'nın karşısındaki suterazisirıe bitişik çeşmenin kitabesi Beşir Ağa'nın eseridir. *Elif Erim / TETTV Arşivi*

BEŞİR AĞA (Hacı)

(?, ?- 3 Haziran 1746, İstanbul) Büyük Beşir Ağa, Darüssaade Ağası Beşir Ağa, Şeyhülharem Hacı Beşir Ağa adları ile de tanınır. Darüssaade-i Şerife ağası ya da kızlarağası denen saray haremağalarının en ünlüsü ve bu görevde en uzun süre kalanıdır. İstanbul'da, Babıâli'de cami, medrese, sıbyan mektebi, kütüphane ve sebil birimlerini kapsayan bir külliye, bir tekke, Eyüp'te bir darülhadis, aynı yerde bir çeşme ile kütüphane, Emir İmam Mahallesi ile Sarıyer'de çeşmeler, Topkapı Sarayı içinde de adıyla anılan bir cami yaptırmıştır.

Yaşamının ilk evresi, Osmanlı sarayına alman öteki zenci köleler gibi bilinmeyen Beşir Ağa'nın, Darüssaade Ağası Yapraksız Ali Ağa'nın aracılığı ile saraya girdiği biliniyor. Sarayda, onun koruması altında okuma yazma öğrenen ve yazıya düşkün Şehzade Ahmed'in (III. Ahmed) dairesinde hizmet gören Beşir Ağa, kültüre ve kitaba ilgi duydu. 1703'te III. Ahmed tahta çıkınca musahib-i şeyriyari oldu. 1705'te Dâye Hatunu hacca götürdü ve kendisi de hac farzını yerine getirerek bundan sonra Hacı Beşir Ağa olarak anıldı. Dönüşünde harem hazinedar ağalığına yükseldi. 1713'te Darüssaade Ağası Süleyman Ağa ile Kıbrıs'a sürüldü. Aynı yri Mısır'a yine sürgün olarak gönderildi. 1714'te şeyhülharem olarak Medine'ye atandı. 1717'de İstanbul'a döndü ve darüssaade ağalığına getirildi. Bu görevi ölümüne kadar aralıksız sürdürerek bir rekor sahibi olmuştur. Eyüp Bahariye' sindeki yalısında öldü ve Eyüp'teki türbesine gömüldü. 1730'daki Patrona Halil Ayaklanması(->) sonrasında da makamını koruyabilmesi, Beşir Ağa'nın sağduyulu ve yetkin kişiliğiyle açıklanabilir. Ölümünde 90-94 yaşında olduğu biyografisini veren bazı kaynaklarda yazılı ise de bu yaşlardaki bir kişinin, sarayın en önemli görevini yürütmesi mümkün olamayacağından herhalde doğru değildir.

Darüssaade ağası ya da resmi olmayan sanıyla kızlarağası, Osmanlı sarayının en yüksek amirlerindendi ve prokoldeki yeri vezirlere eşitti. Haremeyn-i Şerifeyn nazırlığı görevini de üstlenmiş olmaları saygınlıklarını artırmıştır. Bu makama getirilenlerin pek çoğu, okuryazarlığı olmayan, erkekliklerini yitirdikleri için de ruhsal rahatsızlıkları bulunan zencilerdi. Hacı Beşir Ağa, bunlar arasında, kitaba, kamu yararına hizmete, politikaya düşkünlüğü ile apayrı bir kişi olarak ortaya çıkmaktadır. Darüssaade

ağalığının saray duvarları dışındaki etkinliğine ve yapıcılığına da en çok katkısı bulunandır. Hacı Beşir Ağa'mn, kendinden önce ve sonra aynı göreve atananlarla ortak bir özelliği, cami, çeşme, sebil vb yaptırmak gibi hayır işlerine olan tutkusudur. Bu zümre, edindikleri büyük servetleri bırakacakları aileden ve çocuktan yoksun oldukları için adlarını yaşatmak amacıyla İstanbul'da, Mekke'de, Medine'de, Kahire'de, Bursa'da, Edirne'de pek çok eser yaptırmışlardır. Haremeyn Evkafim yönetmeleri, İslam dinine aşırı bağlılıkları nedeniyle de Hz Muhammed'in "Ölenlerin hesap defterleri dürülür. Yalnız, bilim öğreten, su getiren, ağaç diken, cami yapan, kitap bırakan ve hayırlı evlat yetiştirenlerin sevapları kıyamete kadar yazılır" hadisine uyarak cami, mektep, sebil, çeşme yaptırdıkları görülmektedir.

Hacı Beşir Ağa'mn, darüssaade ağalarının saraydaki etkinliklerinin dorukta olduğu bir dönemde bu göreve gelmesi, harem yaşamına düşkün III. Ahmed (hd 1703-1730) ile I. Mahmud (hd 1730-1754) katında daha fazla söz sahibi olmasına olanak vermiştir. Özellikle I. Mahmud, atamalarını Hacı Beşir Ağa'mn önerileriyle yapmıştır. Buna bir örnek olarak Sadrazam Kabakulak İbrahim Paşa'nın (22 Ocak 1731-10 Eylül 1731) görevden almışı gösterilir. Devlet işlerine karışan Hacı Beşir Ağa'yı, I. Mahmud'a şikâyet eden ibrahim Paşa, Mısır'da uzun zaman kaldığını, kara Araplardan bir akıllı adama rastlamadığını, hükümet işlerini kızlarağasınm düşüncesine göre yürütmesinin yanlış olacağını, ama kendisine uymasa bu kez de basma bir iş geleceği için çekindiğini söylemiş; padişah da Hacı Beşir Ağa'nın görevden alınıp Mısır'a sürülmesi için buyruk vermiştir. Ancak, hakkındaki bu kararı, sadrazamın kayınpederinden öğrenen Beşir Ağa, I. Mahmudün annesi Saliha Sultan'a başvurarak kararı geri aldırmış, İbrahim Paşa'nın da sadaretten azlini başarmıştır. Bu olaydan sonra yönetim üzerindeki etkisi daha da artmış, dış politika konularıyla da ilgilenerek İran-Osmanlı ilişkilerini, yetkili bir diplomat gibi yönlendirmeye çalışmıştır.

Hacı Beşir Ağa'ya ödenek olarak her ay sunulan bin altından ayrı devlet erkânınca, İstanbul halkından saraya işi düşenlerce ve taşradan gelenlerce sunulan hediyeler ve rüşvetler onun muazzam bir servet edinmesini sağlamıştı. Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki belgeler arasında yer alan tasarruf senetleri, mülknamesi, vakfiyesi ve vakıf muhasebe defterleri de onun serveti konusunda bir fikir vermektedir. Hacı Beşir Ağa, bu büyük olanağı, İstanbul'a yaptırdıklarıyla birlikte Medine'de bir medrese ve kütüphane, Kahire'de bir sebil ve mektep, Ziştovi'de medrese ve kütüphane yaptırtarak, ayrıca Bağdat'taki İmam-ı Azâm Camiine kitap bağışlayarak, yalısındaki kütüphaneye de nadir yazma eserleri toplayarak değerlendirmiş ve adını ölümsüzleştirmiştir.

Hacı Beşir Ağa'nın çağdaşı olan saray teberdarlarından Derviş Abdullah'ın 1115/1742'de tamamladığı yazma *Risâle-i Teberdariye fi Ahvâl-i Ağâ-yı Dani's-Saade* adlı eser, zencileri, zenci hadım kölelerin hizmet ettikleri sarayları, bunların yaşamlarıyla ilgili gizli kalmış bilgileri içerir. Hacı Beşir Ağa'nın isteğiyle Ahmed (Resmî) bin İbrahim'in kaleme aldığı *Hamîletü'l-Küberâ* ise Osmanlı sarayındaki ilk zenci darüssaade ağası olan Habeş Mehmed Ağa'dan Hacı Beşir Ağa'ya değin kızlarağalarının yaşamlarını içermektedir.

Osmanlı sarayında Beşir Ağa adıyla görev yapan başka darüssaade ağaları, Eski Saray ağası, hazinedar ağa vb vardır. IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) yazı hocası Hoca Beşir Ağa, Hacı Beşir Ağa'dan sonra darüssaade ağası olan Beşir Ağa(->) I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) darüssaade ağası olan Beşir Ağa, III. Selim döneminde (1789-1807) Eski Saray ağalığı yapan Zireli Beşir Ağa bunlardandır.

Bibi. *Müri't-Tevarib,* I, 24, 123, 124; *Sicill-i Osmanî.* II. 20; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat,* III-IV, Ankara 1980, s. 54, 315; Ahmed Resmî, *Hamîletü'l-Küberâ.* Süleymaniye Ktp, Esad Efendi Bölümü, no. 3876, vr 48-49; Uzunçarşıh, *Saray,* 172-183; M.' Ç. Uluçay, *Harem* II, Ankara 1985, s. 43. 118, 124, 125; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 107; *Topkapı Sarayı Arşivi Kılavuzu,* I. Fas.. 1938. s. 73-74.

NECDET SAKAOĞLU

BEŞİR AĞA TÜRBE-SEBİLİ

bak. EYÜB SULTAN KÜLLİYESİ

BEŞİR KEMAL

bak. PELİN, BEŞİR KEMAL

BEYATLI, YAHYA KEMAL

(2 Aralık 1884, Üsküp - 1 Kasım 1958, İstanbul) Şair ve yazar. İlköğrenimini Üsküp'te özel okulda, ortaöğrenimini Üsküp ve Selanik idadilerinde yaptı. 1902'de İstanbul'a geldi. Kayıt dönemi geçtiği için hiçbir okula yazılamadı. İlişki kurduğu çevrelerden etkilenerek II. Abdülhamid yönetimine karşı olan bazı aydınlar gibi Avrupa'ya kaçtı. Temmuz 1903'te Paris'e gitti. Bir süre Fransızcasını ilerlettikten sonra Ecole Libre des Sciences Politiques'e devam etti ve ünlü tarihçi Albert Sorel'in derslerini ilgiyle izledi. Paris'te kaldığı yıllarda Fransız edebiyatı ve özellikle Fransız şiiri konusunda bilgi sahibi oldu. Dönemin önemli edebiyatçılarıyla dostluk kurdu. 1912'de istanbul'a döndü. Darüşşafaka'da edebiyat ve tarih, Medresetü'l-Vâizîn'de medeniyet tarihi öğretmenliği yaptı. Daha sonra İstanbul Darülfünununda medeniyet tarihi, Batı edebiyatı ve Türk edebiyatı tarihi dersleri okuttu (1915-1923). Bu dönemde başta *Yeni Mecmua* olmak üzere çeşitli dergi ve gazetelerde şiir ve yazıları yayımlandı (1918'den başlayarak). Milli Mücadele'ye katıldı. Lozan Konferansinda Türk delegasyonunda çalıştı. Sırasıyla Urfa

Beyatlı, son yıllarında.
Gözlem Yayıncılık Arşivi

milletvekilliği (1923); Varşova (1926), Madrid (1929), ek olarak Lizbon (1931) elçilikleri; Tekirdağ milletvekilliği (1935-1942); CHP sanat danışmanlığı (1942); İstanbul milletvekilliği (1943-1946); Karaçi (Pakistan) büyükelçiliği yaptı ve 1949'da emekli olarak İstanbul'a yerleşti. Ömrünün son dönemlerini geçirdiği Park Otel'de hayata gözlerini yuman Beyatlımn mezarı Rumelihisarindadır. Beşiktaş'ta Barbaros Bulvarı yanındaki parkta da bir heykeli vardır.

Sağlığında şiirilerini ve yazılarını kitaplaştırmayan Beyatlımn eseri ölümünden sonra 1958'de kurulan ve İstanbul Fetih Cemiyetine bağlı Yahya Kemal Enstitüsünce derlenerek yayımlandı. Bu enstitü bünyesinde Yahya Kemal Müzesi açıldı (1961). Ayrıca Yahya Kemal'i Sevenler Cemiyeti de kuruldu (1958). Enstitü, şiirlerini *Kendi Gök Kubbemiz* (1961), *Eski Şiirin Rüzgârıyle* (1962), *Rubailer ve Hayyam Rubailerini Türkçe Söyleyiş* (1963), *Bitmemiş Şiirler* (1976) adlı kitaplarda toplamıştır. Deneme, makale ve anıları ise *Aziz İstanbul* (1964), *Eğil Dağlar* (1966), *Siyasî Hikâyeler* (1968), *Siyasî ve Edebî Portreler* (1968), *Edebiyata Dair* (1971), *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hatıralarım* (1973), *Tarih Müsâhebeleri* (1975), *Mektuplar-Makaleler'den* (1977) oluşmaktadır.

Beyatlı, şiirlerinde ve yazılarında İstanbul'a büyük yer ve önem veren şair ve yazarlardan biridir. Özellikle şiirde bir "İstanbul şairi" olarak nitelenebilir. Beyatlımn İstanbul'a bakışı ve İstanbul'u işleyişi, Divan şairlerinin ve kendinden önceki şairlerin tutumundan birçok yönlerden farklıdır. Divan şiirinde ve Divan şiiri dışında kalan Beyatlı öncesi

şairlerde İstanbul bir bütün olarak ele alınmamış, bu şehre belli bir anlayış, dünya görüşü açısından bakılmamıştır. Daha önceki şairler İstanbul'u çoğunlukla bir arka görünüm olarak kullanmışlar, belirli olayları, bazı semtleri ve zaman zaman da şehrin doğal güzelliklerini ya da yapısını konu etmişlerdir. Oysa Beyatlı İstanbul'a belli bir tarih anlayışı içinde yaklaşır ve yaşayan bir varlık olarak bu şehri ele alır. Beyatlımn şiirlerinde tarihle anılar, doğal güzelliklerle yapısal güzellikler, manevi yaşayış ile maddi yaşayış birbirini bütünler ve destekler. İstanbul, Beyatlida bir Türk-İslam şehri olduğu ölçüde somutlaşır ve hayat bulur. Bir bakıma İstanbul Beyatlı için "fetih"ten sonra vardır. İstanbul Türk'ün olana kadar geçirdiği dönemlerle ilgisi, tarihsel bütünlüğü bozmama kaygısından doğar. Ona göre tarih adeta İstanbul'u Türk'e sunmak için yüzyıllar boyu hazırlanmıştır ve İstanbul Türk'ün olduktan sonra kendi hayat tarzını bulmuştur.

İstanbul Beyatlida tarihiyle, toplumsal yapısıyla, doğal güzellikleri ve özellikleriyle, anıtsal ya da sıradan yapılarıyla ulusal varlığımızın bir simgesi gibidir. Şair İstanbul'da hem geçmişi, hem şimdiki zamanı yaşar. Bazı şiirlerinde I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520), bazı şiirlerinde içinde yaşadığı mütareke dönemindedir (1918-1922). Bir yandan yüzyıllar öncesinin Boğaziçi âlemlerini canlandırır, öte yandan "fakir" Üsküdar'ın güncel yaşayışını yansıtır. Bunu yaparken tarihi sağlam olarak bilmenin güveniyle ve yaşantıdan gelmese bile keskin bir gözleme, eksiksiz bir kavrayışa, halkınkiyle özdeşleşmiş bir duyumsayışa dayanan şairliğiyle yola çıkar.

Beyatlımn İstanbul'da ancak 28 yaşından sonra yaşamasına rağmen özgün bir İstanbul şairi olmasını Abdülhak Şinasi Hisar "aşk"a bağlar: "Nihayet İstanbullu olmıyan Yahya Kemal aşkının sayesinde, vaktiyle 'İstanbullu' dediğimiz bir üslûba, bir şiveye, bir nükteye ererek gönlünün -en ince ruhlu sanatkârlarımız gibi- bu şehrin aşkını çekerek şivesinin hâlis bir üstadı, tam bir İstanbul şairi olmuşdu."

Beyatlımn bir İstanbul şairi olmasında aşkın payı olduğu kadar tarih görüşünün, toplum anlayışının, izlenimleri değerlendirmedeki şairce duyarlığının da payı vardır. Bu açıdan bakılırsa, Üsküp'ten geldiğinde ancak 1 yıl kadar yaşadığı, tarihsel ve günlük yaşayışına yeterince nüfuz edemediği, ardından 10 yıl kadar uzağında kaldığı ve Paris dönüşünde gözüne bir "köy" gibi görünen İstanbul'u neden Türk tarihinin, Anadolu Müslümanlığının bir simgesi olarak gördüğü anlaşılabilir.

Beyatlı İstanbul'a belli bir tarih anlayışı içinde bakarken İstanbul'u eski yaşantısı içinde de canlandırır. 1912'den sonra yaşamaya başladığı İstanbul'u adım adım gezerek tanır. İstanbul, Beyatlı için yalnızca surlar içinde kalan, Osmanlı uygarlığının yarattığı eski şehir değildir. Boğaziçi, Adalar, Üsküdar, Cihangir ve Eyüp de ilgi alanına girer. İstanbul'u tanımak, İstanbul hayatını içine sindirmek için yaptığı şehir gezilerinde çoğu kez yanında bir arkadaşı vardır. Yol arkadaşına bilgi vermekten, açıklama yapmaktan, görüldüğü halde fark edilmemiş bir ayrıntıya dikkati çekmekten hoşlanır. Sermet Sami Uysalla yaptığı sohbetlerden birinde böyle bir gezintinin izlenimleriyle başladığı bir şiirinden söz ederken şunları söyler: "...Atik-Valde'den Karacaahmet'e bir sokak iner. 1934'te, bir ramazan günü, o dar sokakta durdum... Halkı, kerpiç evleri, bakkal dükkânını seyrettim... O intibaı aldım... İşte "Atik-Valde'den İnen Sokakta" isimli şiirimi o intibarmı yavaş yavaş işleyerek bu sene bitirdim..." Bu şehir gezilerinin bir yol arkadaşı da öğrencisi ve dostu Ahmet Hamdi Tanpmar'dır. Tanpmar *Yahya Kemal* adlı, ölümü nedeniyle yarım kalmış kitabında bu gezilerden söz eder ve Beyatlımn İstanbul'u gezerken "adeta tarihi yaşadığını" anlatır.

İstanbul'un Beyatlı için başka bir yönden önemi vardır. H. Vehbi Eralp "Bu şaire göre, Türkçe, İstanbul evlerinde, İstanbul sokaklarında konuşulan Türkçedir. Bir mektubunda İstanbul sokaklarında avare dolaşan Tükçeyi şiir dili haline getirdiğini söylüyor" der. Beyatlımn "gezme" arkadaşlarından biri olan Eralp de *Yahya Kemal İçin* adlı kitabında, birlikte Caddebostan'a gidişlerini ve şairin deniz kıyısında bir kahveden kendisine "nefis bir gurup" seyrettirdiğini yazar. İstanbul'un en görkemli camilerinden biri olan Süleymaniye Camii'nin konu olduğu "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" adlı şiir Beyatlımn tarih, vatan, manevi dünya anlayışının ifade edildiği anıtsal bir şiirdir. Eralp bu şiir için "Mimarideki Süleymaniye'nin şiirdeki karşılığı sayılabilir" der.

Beyatlı İstanbul'un doğal özelliklerini zaman zaman şiirinde vurgular. "Bir Tepeden" ve "Bir Başka Tepeden" adlı şiirler "yedi tepeli şehrin" bu özelliğini çağrıştırır. "Beyaz karanlık" diye nitelediği sis üzerine yazdığı "Siste Söyleniş" adlı şiiri, gençlik döneminde etkilendiği ve eleştirmekle birlikte hep saygıyla söz ettiği Tevfik Fikret'in "Sis" adlı şiirine bir nazire gibidir. Tevfik Fikret'ten aldığı "beyaz karanlık" nitelemesini kullanmakla birlikte Beyatlı bu şiirinde, Tevfik' Fikret'in aksine İstanbul'un sisten sıyrılıp bütün güzelliğiyle yine ortaya çıkmasını diler ve ister. Bu şiirde İstanbul'un simgesi olan Boğaz ve Boğaz'm kıyı semtleri olan Kandilli, Göksu, Kanlıca, İstinye konu edilir.

Kendi Gök Kubbemiz adlı ilk şiir kitabında yer alan öteki şiirlerin çoğu İstanbul'u kendi tarihi, doğal güzellikleri, şairin yaşadığı ruh hallerinin oluşmasında etkili olan yapıları, mevsim değişimleri bakımından anlatır. İstanbul'un yoksul ve eski semtleri Beyatlımn tarih ve millet anlayışını somutlayan ve yaşamakta olan en yetkin örnekleridir. "İstanbul Fethini Gören Üsküdar", "Hayâl Şehir", "Ziyaret", "Atik-Valde'den İnen Sokakta", "Üsküdar'ın Dost Işıklan", "Koca Mustâpaşa" adlı şiirler bu anlayışla yazılmıştır. Şairin İstanbul'da yaşamaya başladığından ölümüne kadar geçen dönemde (1912-1958) henüz doğal özelliklerini yitirmemiş olan Boğaz, Anadolu yakası, Adalar gibi sayfiye semtleri, İstanbul'un Beyatlımn güzelliklerine hayran olduğu semtleridir. Buraları konu alan şiirlerinde yer yer daha kişisel ve öznel davranarak gönül serüvenlerini, ruh hallerini, duygularını anlatır. Bu şiirlerde yine de semtlerin "cemaat" niteliğindeki toplumsal yapıları, tarihleri, camileri, evleri söz konusu olur. "Gece", "Akşam Mûsikîsi", "İstinye", "Eylül Sonu" gibi şiirleri Boğaz'i; "Fenerbahçe", "Maltepe", "Bedriye Mısralar", "İstanbul' un O Yerleri", "Moda'da Mayıs", "Erenköyü'nde Bahar", "Viranbağ" gibi şiirleri İstanbul'un Anadolu yakasını ve Adalar'ı mekân alan şiirlerdir.

Beyatlımn ikinci şiir kitabı, adından da anlaşılacağı gibi Divan şiiri geleneğini sürdürdüğü, *Eski Şiirin Rüzgânyle'de* ise eski İstanbul'u anma, özlem ve tarih vardır. İstanbul'un fethi, eski eğlenceler, acılı günler, kentle özdeşleşmiş ilginç kişiler şiirlerinin başlıca konularıdır:

İSTANBUL UFUKTAYDI

Gurbetten, uzun yolculuk etmiş,
dönüyordum.
İstanbul ufukta'ydı...
Doğrulduğumuz ufka giderken...
Sevdâlı yüzüşlerle, yunuslar
Yol gösteriyordu.

İstanbul ufuktan,
Simasını göstermeden önce,
Kalbimde göründü;

Özlentili kalbimde bütün
çizgileriyle.
Binbir kıyı, binbir tepesiyle,
Binbir gecesiyle.

Yıllarca uzaklarda yaşarken,
İstanbul'u hicranla tahayyül,
beni yordu.
Yer kalmadı beynimde hayâle.
İstanbul'a artık bu dönüş
son dönüş olsun.
Son yıllarım artık
Geçsin o tahayyüllerimin
çerçevesinde.

Bir saltanat iklimine benzer bu
şehirde,
Hulyâ gibi engin gecelerde,
Yıldızlara karşı,
Cananla beraber,
Allah içecek sıhhati bahsetse..
Bu kâfi...!

Y. K. Beyatlı, *Kendi Gök Kubbemiz,* İst., 1974, s. 69-70

T A H A S S Ü S L E R

Varlık ne kadar enfüsî!

Ne zamandan beri etrafıma bakarken diyordum, toprağın en güzel beldesinde yaşıyoruz. Karşıdan binbir kubbesiyle yükselen bu efsâneler payitahtı... Üstâd-ı şekl Théophile Gautier'nin. toprakla semâ arasında dalgalanan en güzel hat dediği Boğaziçi... Bu sâhilsaraylar, bu Osmanlı yalıları... Bu harap bahçeler... Kuytu Haliç ve müntehâsında eski Sa'dâbâd... Surlar ve etrâfmda ölümün servileri... Şehri çepeçevre kuşatan bu surlar... Bu beyaz Anadolu sahili.. Karşısında siyah adalar, acaba bu bir rü'yâ mı? Çünkü bu iklim o kadar seyyâl. Hayâli pek fazla it'âb etmeden, içinde başka bir devri, başka bir beldeyi, başka bir hayâtı tenasüh ettirebiliyoruz. Akşam Haliç kıpkırmızı bir Venedik kesiliyor... Bir ucdan bir uca göl göl giden Boğaziçi ayniyle İsviçre, Marmara'nın Anadolu sahili de havasında mûsikî titreyen bir İtalya değil mi? Ne kadar seyyâl bir belde.

Maamâfih bütün bir âlem bir toz gibi, bir türlü taayyün edemiyor. Böyle bir memleketin sahilinde yaşarken, muttasıl başka iklimlere seyahati bir saadet biliyoruz. Bâzılarımız gecesi demir bir kapak gibi üstüne kapanan Paris'de hayâtı daüssılayla diliyor. Bâzılarımız bir köşk istiyor ki pencereleri Roma'ya doğru açılsın. Bâzılarımız Kurtuba'da rakısları, Britanya'da çanları, Felemenk'de yeldeğirmenlerini düşünüyor.

Türk eshâb-ı huzûzunu, hâriçte gören bir rûh münekkidi, bu rengîn, güzelliği bu kadar bol, bu ziyâ beldesi ahâlîsinden değil, ufukları çepçevre duvar bir arsada sakin insanlar sanır. Acaba bu içinde yaşadığımız havza bize neden bu kadar dar geliyor.

Şarkın bu ebedî payitahtım bu asırda bir şehr-i medenî yapmak isteyen hayırhahlar var. Diyorlar ki: Eğer bizde de dağlara tırmanan demir yolları, her köşede mutantan bir palas-otel, kadınlarla serbest görüşülen eğlence yerleri, kibar kumar mahâfili, şu ve bu olursa o zaman aklımız, fikrimiz burada olur; zevklerimizi burada sürer, paramızı burada bırakır, hep burada haşr ü neşr oluruz. Hattâ o zaman cenubî Amerika'nın şeker ve pamuk tüccarından, Rusya'nın zadeganından, İngiltere'nin servet sahiplerinden türeyen her dem seyyah sefâhatperestler ziyayı, aşkı, huzûzu harıl harıl içmek için buraya koşarlar.

Bu temeddünkâr zevatın hakkı var. Bu fikirlerle bu şehir, Nice, Monte-Carlo gibi bir mezbele yapılabilir. Huzûzu yalnız behîmiyyet ve midesiyle, sekiz, dokuz, açılan oyun kâğıdlarının, suni beygir koşularmın istirâhat-bahşâ otel odalarının muhitinden alanlar için, mutantan bir mevîd-i mülâkaat olur. Herhalde biz böyle bir nasîbi İstanbul'un üstüne yormayız. O îtikaddayız ki bugün toz hâlinde sallanan bu iklîm, asırların uykusundan, bunca sanat beldeleri gibi, bir gün sıyrılacak.

Birçokları diyorlar ki Şark'ı Barbarlar istîlâ etti. Hâlâ orada oturuyorlar. Şark'ı bizim ruhumuzda bulamıyan bu gibiler, bizi başka bir iklîme mensup sanıyor, asıl toprağımıza gönderiyorlar. Afakî olarak belki Osmanlı payitahtı yoktur. Şark şehirlerinden, târihin kazâsıyle, biz Türkler bir gün çekilsek bile o şehirler Türk kalacak. Çünkü mevcudiyetleri bizim ruhumuzdan bir nebzedir. Lâkin yine taaccübe şayandır ki muasır Türkler, biz, etrafımızda Şark'ı görmeden yaşıyoruz.

Evet varlık ancak enfüsîdir...

Y. K. Beyatlı. *Aziz İstanbul* İst., 1974, s. 148-150

"Bebek Gazeli", "Perestiş", "İstanbul'u Fetheden Yeniçeriye Gazel", "Şerefâbâd", "Bir Sâkî", "Mükerrer Gazel", "**16** Mart 1920", "Hisar Gazeli", "Ali Emîrî'ye Gazel", "Çubuklu Gazeli", "Göztepe Gazeli", "Çamlıca Gazeli", "Fazıl Ahmed'e Gazel", "Tanbûrî Cemil'in Ruhuna Gazel", "Üsküdar Vasfına Gazel", "İsmail Dede'nin Kâinatı", "Abdülhak Hâmid'e Gazel". Kitabın şarkılar bölümündeki şarkıların çoğunda yine İstanbul söz konusu edilir.

Beyatlı'mn deneme, makale ve anılarının toplandığı *Aziz İstanbul'da* yer alan yazılar onun İstanbul'a bakışının kapsamını ve sınırlarını belirler. Şiirlerinin oluşmasına neden olan ve şiirlerin temelinde yatan düşünceler bu yazılarda daha somut, daha kapsamlı bir biçimde ortaya çıkar. Her şeyden önce Beyatlı için önemli olan "Türk İstanbuL'dur. İstanbul'un Türkler tarafından alınmasını bir yazgı gibi önceden belirlenmiş ve değişmez olarak göıür. Kitaptaki yazılardan anlaşılacağı gibi Beyatlı Türk tarihi alanındaki geniş bilgisini adeta İstanbul'u tarihteki yerine oturtmak için yönlendirir ve kullanır. Kimi yazılarda düşle tarih, kimi yazılarda İstanbul'un imarıyla ilgili tasarılar, kimi yazılarda İstanbul yaşayışına sinmiş ama birbirine yabancı din ve dünya görüşleri söz konusu edilir: "Türk İstanbul I-II", "Çamlar Altında Musahabe I-II", "Ezan ve Kuran", "Ezansız Semtler". "Kör Kazma", "istanbul'un îmân". Yahya Kemal "İstanbul'u imardan önce İstanbul'un Türk halkını imar etmeli..." derken belki de şairce bir önseziyle İstanbul'un 1990'lardaki karmaşasını o günlerden görüyordu.

Beyatlı'mn öteki kitaplarının hemen hemen hepsinde konu ağırlığı yine İstanbul'dadır. Beyatlı İstanbul'u vatanın bütün özelliklerini yansıtan ve belki de vatana, sahip olması gereken özellikler konusunda örnek olan bir "belde" olarak görür. Beyatlı için İstanbul Türk tarihini, Müslüman toplumu, bunların yanısıra bütün bir Roma-Bizans uygarlığını gözler önüne seren büyük bir sahne gibidir. *Eğil Dağlardaki* yazılarda "İstiklâl Harbi" konu edilirken arka görünümde yine İstanbul vardır. Anılarında ise "İstanbul'a İlk Gelişim", "1912'de Paris'den İstanbul'a Geliş" başlıklı yazılardan başka edebi ve siyasi anılarında da İstanbul'dan söz eder.

Beyatlı, şiirleri ve yazılarında İstanbul'u yaşatmak için tarih, mekân ve günlük yaşayış olarak İstanbul'un içinde yaşamış ve İstanbul'u içinde yaşatmış bir sanatçıydı diyebiliriz.

Bibi. K. Akyüz, *Batı Te'sîrinde Türk Şiiri Antolojisi,* Ankara, 1953; H. Yücebaş, *Bütün Cepheleriyle Yahya Kemal,* İst., 1953; N. S. Banarlı, *Yahya Kemal Yaşarken,* İst., 1959; H. Eralp, *Yahya Kemal İçin,* İst., 1959; A. Ş. Hisar. *Yahya Kemal'e Vedâ,* İst., 1959; A. H. Tanpmar. *Yahya Kemal,* İst., 1962; N. Tamtürk, *Açıklamalı Yahya Kemal Antolojisi,* İst., 1972; S. S. Uysal, *İşte Gerçek Yahya Kemal,* İst.. 1980: A. S. Ünver, *Yahya Kemal'in Dünyası,* İst.. 1980; Ş. Elçin-M. Tevfikoglu-S. K. Tural (haz.), *Ölümünün Yirmibeşinci Yılında Yahya Kemal Beyatlı,* Ankara 1983; C. Tanyol, *Türk Edebiyatında Yahya Kemal-İncelemeler-Anılar,* İst., 1985.

ERAY CANBERK

BEYAZ RUSLAR

Rusya'da 1917 Ekim Devrimi ve devrimi izleyen iç savaş yıllarında, ülkelerinden kaçarak dünyanın çeşitli yerlerine dağılan Rus mültecilere Türkiye'de verilen ad.

Devrimden sonra Türkiye'ye iltica eden Ruslara "Beyaz Ruslar" denmesinin nedeni, bunların büyük çoğunluğunun iç savaş sırasında çarlık yanlısı Beyaz Ordu mensubu olmalarıydı. 1917 devriminden sonra Türkiye'ye iltica eden veya başka ülkelere gitmek üzere geçici olarak Türkiye'de kalan Ruslar üç büyük dalga halinde geldiler. 1917'den sonra, özellikle 1919'da iltica edenlerin çoğunluğunu Rus aristokratları ve zengin burjuvalar meydana getiriyordu. 1920 ilkbaharında, Kızıl Ordu karşısında yenilgiye uğrayan Beyaz Ordu subayları dalgası geldi. Aynı yılın sonbaharında ise Beyaz Ordu'dan geriye kalanların kurduğu Gönüllüler Ordusu veya Vrangel kuvvetlerinin Kırım'da kesin yenilgiye uğramalarından sonra, aralarında General Vrangel'in de bulunduğu her katman ve kesimden asker ve sivillerin gemiler dolusu, kaçıp Türkiye'ye geldikleri görüldü.

Beyaz Rusların Türkiye'ye ulaşmaları uzun ve zorlu serüvenler sonucunda gerçekleşti. Bu göçün yoğunlaştığı dönemde, İstanbul'u işgal altında tutan İtilaf devletleri Beyaz Rusların Türkiye'ye ulaşmasını sağlamakta önemli ve aktif

Rejans'ta bir balalayka orkestrası, 1934.
Jak Deleon koleksiyonu

rol oynadılar. 41 parçalık filosunu tüm mürettebatıyla birlikte getirip İtilaf devletlerine teslim eden Amiral Petrospesioti (daha sonra Şirket-i Hayriye gemilerinde kaptanlık yapmış ve 1950'de İstanbul'da ölmüştür) gibileri yanında, İtilaf devletlerinin özel olarak gönderdikleri gemilerle de çok sayıda Rus Türkiye'ye kaçtı. Akdeniz'deki Fransız Deniz Kuvvetleri'nin komutanı Amiral Dumesnil, Kasım 1920'de Waldeck-Rousseau adlı bayrak gemisiyle ve tüm filosuyla Sivastopol açıklarına demirledi ve Kızıl Ordu önlerinden kaçan binlerce insanı İstanbul'a getirdi.

Ruslara gemi gönderen yalnız Fransızlar değildi. İngilizler ve İtalyanlar da filo göndermişler, Amerikalılar da bu girişime savaş gemileriyle katılmışlardı. Daha sonra İstanbul'daki Amerikan Hastanesine adını verecek olan Amiral Mark L. Bristol, 1919'da başlayan göçlere yardımcı olmak üzere "Nahma" adlı gemisiyle Odessa kıyılarına demirlemişti. 7 Nisan 1919'da Sivastopol'a yanaşan "Nahma"ya Bristolün emriyle yüzlerce Rus alınmış ve gemi İstanbul'a doğru yola çıkmıştı. Amiral Bristol İstanbul'a birçok sefer yapmıştı. Filosuna bağlı olan destroyerler, aynı zamanda Novorossisk ve Batum'daki göçmenleri alıyordu.

Beyaz Rusları Türkiye'ye getiren İngiliz gemileri arasında "Hannover", "Emperor of India", "Calypso", "Steadfast" destroyerleri sayılabilir. Amiral Seymour' un komutasındaki bu filo, Mart 1920'de yaklaşık 2.000 Beyaz Ordu subayını ve ailesini İstanbul'a taşımıştı.

1917 devriminde ve iç savaşta kaçanlara kapılarını açan Türkiye, kimi kaynaklara göre 40.000, kimilerine göre 150.000 ya da 200.000 göçmenin hayatını kurtarmış, ev ve iş bulmuştur.

Kayıtlara göre 14 Aralık 1920'ye kadar 7.802'si yaralı ve hasta olan tam 118.973 göçmen İstanbul kıyılarına ayak basmıştı. Akdeniz'deki tüm Fransız deniz kuvvetlerinin komutam Amiral Dumesnil, Moda'da bir kurtarma üssü oluşturmuştu. Beyaz Ordu'nun büyük bölümü Gelibolu Yarımadası'na, Don Kazakları Hadımköy'e. Kuban Kazakları Mudanya'ya, yaralı subaylar Yunanistan'ın Pire Limanı'na. sivillerin bir bölümü de Selanik'e yerleştirilmişti.

1921 başlarında yalnız İstanbul'daki Beyaz Rusların sayısı 150.000'e yakındı. 1920 ilkbaharında ve sonbaharında göçmenleri Türkiye'ye tam 138 gemi taşımıştı. Mart 1921'de yine Amiral Dumesnil'in gemileri Güney Kafkasya kıyılarından 60.000 kadar Beyaz Rus'u alarak İstanbul'a getirmişlerdi. Bu göçmen grubunun büyük bölümünü Hıristiyan ve Musevi Gürcüler oluşturuyordu.

Amiral Dumesnil, İstanbul'daki Jeanne d'Arc Fransız Hastanesi'nde yaralı ve hastalar için yerler ayırtmıştı. Başhekim Dr. de Cumon ve Başhemşire Bernard' ın girişimleriyle de 300 kadar Rus kadını aynı hastanede hemşire olarak işe alınmıştı. Tüm İstanbul hastanelerinde toplam 8.000 yatak Beyaz Ruslara ayrılmıştı. Bu arada Amerikan Hastanesi'nde, hamile olan Beyaz Rus kadınlar için bir doğum kliğini açılıyordu.

Rus Beyazhaç'ı Gelibolu'da 120 ranzalı, Yeşilköy'de 200 ranzalı revirler açmıştı. Gelibolu'da ayrıca bir mağazayla steril üniteli büyük bir hamam kurulmuştu. Yeşilköy'de bir doğumevi ve bir kreş, ayrıca 2-16 yaşları arasındaki çocuklar için bir beslenme merkezi açılmıştı. Bu beslenme merkezi günde 200 kişiye yiyecek sağlıyordu. Yine Yeşilköy'de 1.000 kişilik bir "Rus Harp Malulleri Evi'nin temeli atılmış, burası kısa süre içinde faaliyete geçerek Beyaz Ordu askerlerine besin ve barınak sağlamıştı. Beyazhaç biri İstanbul, diğeri Beyoğlu yakasında olmak üzere iki büyük yurt da açmıştı. Beyazhaç'ın girişimleri arasında pasta fırınları, kiliseler, sanatoryumlar da vardı. Bu girişimlerin bir bölümü sonuçlanmış, diğer bölümüyse parasal olanaksızlıklar nedeniyle tasarı aşamasında kalmıştır. Beyazhaç'ın Kızılhaç ve Kızılay'dan geniş ölçüde maddi destek gördüğü bilinir.

Beyaz Ruslara destek olan diğer sağlık kuruluşları ve kişiler arasında, Türk hastanelerinden başka Balat Musevi Or-Ahayim Hastanesi ve bu hastanenin doktorları ile Yedikule Rum Hastanesi sayılabilir. Türkiye Hahambaşısı Hayim Becerano da Musevi cemaati içinde bir komisyon kurarak Beyaz Rusların sağlık sorunları ile ilgilenmiştir. Yugoslav sefareti 250 Beyaz Rus göçmene barınak ve yiyecek sağlamış, sefir Shaghinovich ve eşi Harbiye'deki Nikolaievski Rus Hastanesine de erzak ve malzeme yardımı yapmıştır. Şişli'deki Bulgar Hastanesi'nde 1919-1924 arasında yüzlerce göçmen ücretsiz tedavi olmuştur. Başhekim Dr. Lazaroff un kapıları açmasıyla da konut sorunu olan birçok Beyaz Rus bu hastanenin koğuşlarında barınabilmiştir.

İstanbul'daki Kızılhaç, Amiral Bristol ve Amerikan sefareti kâtiplerinden Foster Stearns'ın girişimleriyle Beyaz Ruslara yardımda bulunmuştur. Stearns'ın yerini daha sonra Kızılhaç yöneticilerinden Binbaşı Davis almıştır.

Kızılhaç'ın ilk girişimi Sirkeci'de dev bir "açıkhava kantini" kurmak olmuş, ayrıca İstanbul'un değişik noktalarında 9 beslenme merkezi oluşturmuştur. Beyoğlu'ndaki Tokatlıyan Oteli'nin sahibinin damadı Medovich'in de Beyaz Ruslara erzak yardımı yaptığı yazılır. Rus Başkonsolosu Yarovün eşinin girişimleriyle gerçekleştirilen bu yardımın sonucunda, günde 200 göçmene yiyecek sağlanıyordu.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) on binlerce göçmen için Ocak 1921-Nisan 1922 arasında "halk çorbası" kampanyasını başlatmış; merkezi Paris'te bulunan Fransız Kadınlar Birliğinden ve Cenevre Kızılhaç'ından aldığı destekle günde 600-700 kâse çorba dağıtmıştır. Öncelik doğal olarak çocuklara, yaşlılara ve hastalara tanınmıştı. Çorba dağıtımı Fransız Kadınlar Birliği'nin İstanbul Şubesi Başkanı Madame Picard denetiminde, Sainte Pulcherie Okulunun bahçesinde yapılıyordu. Kızılay aynı zamanda (başkanı Hamit Bey'in girişimiyle) bir hastane kurmak isteyen Rus Beyazhaç'ma destek vermiş ve parasal katkıda bulunmuştur. Ayrıca bir "battaniye kampanyası" başlatarak, 1921 kışında binlerce Beyaz Rus'a yün battaniye sağlamıştır.

Beyaz Rusların bir bölümü Büyükada'ya, Heybeliada'ya, Burgazadasina ve Kınalıada'ya yerleştirilmişlerdi. Amerikalılar, İtalyanlar, Fransızlar ve İngilizler ortak komiteler oluşturarak adalardaki Rusların konut problemlerini çözmek için uğraşıyorlardı. Bu arada Amiral Bristol (yaveri Teğmen Julian Wheeler'

in yardımlarıyla) Heybeliada'da dev mutfaklar ve aşevleri oluşturarak yüz binlerce Beyaz Rus'un beslenme sorununa çözüm getirmeye çalışıyordu. Yarım kavis şeklindeki oluklu sacdan damları ve duvarları olan bu mutfakların kapıları branda bezindendi. Ağustos 1921' de, Heybeliada rıhtımına bağlı bir Amerikan zırhlısında, yine Bristolün girişimiyle, Rus çocukları için büyük bir dershane açılmış, kamaralar sınıfa çevrilmişti. **6**-12 yaş arasındaki 30 çocuğa eğitim veren dershane daha sonra "Rus Çocuklarını Kcruma ve Eğitme Komitesi" yöneticilerinden Grand Düşes Gagarina'mn desteğiyle İstanbul'a (Büyükdere'ye) taşınmış ve Nisan 1922' den Eylül 1923'e kadar etkinlik göstermişti. Gagarina aynı zamanda Fransızca dersleri veriyordu.

Kızılhaç'ın parasal yardımlarıyla Aralık 1920'de Heybeliada'da bir doğumevi kurulmuştu. 1922 sonbaharında kapanan bu doğumevini yine Grand Düşes Gagarina yönetiyordu. Doğumevinin masraflarını önce Rus dernekleri, 1921'den başlayarak da Amerikan sefareti üstlenmişti. Harcamaları Amerikan Başkonsolosu Randall planlarken, giderlerin bir bölümünü Amerikan sefareti kâtiplerinden Foster Stearns kendi bütçesinden karşılıyordu. Doğumevinin kapanma nedeni, 1922 sonlarında Heybeliada'da neredeyse hiç Beyaz Rus kalmamasıydı.

İstanbul'daki İtalyan kolonisi, Beyaz Ruslara 88 konut ayırmıştı. Bu konutların bir bölümü Burgazadası'ndaydı. Bu, o devirde İstanbul'da bulunan Marki Camillo Garroni'nin girişimleriyle gerçekleşmişti. Prof. Vergara Galleti de İtalyan ilkokulu öğrencileri arasında para toplanmasını sağlayarak "göçmen çocuklarına süt" kampanyası başlatmıştı. Bir yardım komitesi oluşturarak Kızılhaç'la temasa geçen İtalyan kolonisi, Rus çocukları için birçok yuva ve kreş yaptırmıştı. Bu sırada Beyoğlu'nda bir de haberleşme bürosu kurulmuştu. Rusya'dan kaçanlar buraya geliyor, izini kaybettikleri akrabalarını soruyor, ev ve iş başvurularını da büroyu yapıyorlardı. Büronun adı ve adresi el ilanlarında "Rus Haberleşme Bürosu, Posta Kutusu 29, Cadde-i Kebir, İstanbul" olarak geçiyordu.

"Rus Haberleşme Bürosu" 1920-1927 arasında yaklaşık 300.000 ileti kurmuş, bu iletiler sonucunda **16**.000 aile yeniden bir araya gelmiştir. Türkiye'ye gelen tüm Beyaz Rusların adlarını ve adreslerini, ayrıca diğer ülkelerdeki akrabalarının kimliklerini sistematik bir şekilde dosyalayan bu büroda yalnızca gönüllüler çalışıyordu. Türkiye'den giden Beyaz Rusların da yeni adresleri saptanıyor ve isteyene anında iletilebiliyordu. Ayrıca, Zemstvo adlı bir kuruluş da vardı. Çarlık Rusyasinın yerel yönetim organına verilen isim olan "Zemstvo", çarlıkla birlikte yok edilen kurumlardan biriydi. Yine de İstanbul'a ulaşabilen Beyaz Ruslar, İngilizce adıyla "The Union of Russian Zemstvos in Constantinople" (Çarlık Rusyasinın İstanbul'daki Yerel Yönetim Organları Birliği) başlığı altında bir ünite kurmuşlardı. Bu birliğin yönetsel bir işlevi yoktu; amacı göçmenlere elden geldiğince yardım etmekti. Birlik. Nisan 1920-Eylül 1923 arasında birçok göçmene yiyecek ve giyecek yardımı yapmış, gerektiğinde barınak sağlamıştı.

Beyaz Rusların açtığı Turkuaz Lokantası'nda bir yemek, 19301ar.
Salâhaddin Giz

Zemstvo Birliğinin belirli bir kapitali olmadığından, Kızılhaç sürekli parasal destekte bulunuyordu. Kızılhaç'ın Fransa, İtalya, Amerika, Çekoslovakya, Hollanda, Norveç ve İsveç'teki merkezlerinden gelen yardımlarla Kanlıca'da bir sanatoryum açılmıştı. İstatistiklere göre "Çarlık Rusyasinın İstanbul' daki Yerel Yönetim Organları Birliği" tarafından bu üç yıl boyunca 100.000 kişiye barınak sağlanmış, 6.000 kişiye iş bulunmuş, 8.656 kişiye de iş kurabilmeleri için kredi verilmiştir. "Zemstvo" üç yıllık süre içinde bir milyon kişiye ücretsiz olarak çay, iki milyon kişiye de yine ücretsiz olarak yiyecek sağlamıştır.

Başpiskopos Anastary'nin girişimleriyle, 24 Nisan 1922'de "Beyaz Rus Komitesi" kurulmuştu. Bu komite kilise cemaatleriyle hayır derneklerinden oluşan irili ufaklı yaklaşık 80 kumlusu aynı çatı altında topluyordu. Komitenin başkanı Prof. Alexinsky'ydi.

Avrupa ülkeleri de Beyaz Rusların sorunlarına duyarsız kalmıyordu. Belçika Kraliçesinin emriyle Brüksel'de "Rus Sivillerine Yardım Komitesi" kurulmuş, komite başkam Kardinal Mercier aracılığıyla İstanbul'a ilaç yardımı yapılmaya başlanmıştı. Belçika sefirinin eşi Michotte de Welle, bu demlerde Beyoğlu sokaklarından Çaykovsky'nin ve Dostoyevsky'nin adlarının sıkça geçtiğine değinir anılarında. İlaç yardımına Hollanda da katılmış, Baron da Rengels Hollanda Kızılhaç'ında "Rus Komisyonu" kurmuş, eşi Barones de Rengels, fon oluşturma kampanyaları düzenlemiştir. İsveç Kızılhaç'ı 1920'de 17.000 frank, 1921'de 10.000 kron yardımda bulunmuştur. Bağışlar İstanbul'daki Kızılhaç ve Kızılay aracılığıyla Beyaz Ruslara ulaştırılmaktaydı. Gerek İtilaf devletlerinin, gerekse Avrupa ülkelerinin bu ilgilerinin nedenlerinin başında, kuşkusuz siyasal amaçlar geliyordu.

İstanbul'da Beyaz Rus olgusu 1918' den 1940'lara kadar yaşandı. Beyaz Rusların varlıklarını en çok duyumsattıkları yıllar 1920-1924 arasıdır. Bu yıllarda Beyoğlu (Taksim-Tünel/Tarlabaşı-Galata çeperi) Beyaz Rus istilasına uğramıştı. Anacaddeler üzerinde kabareler, arka sokaklarda pavyonlar açılıyor, Rus lokantalarının masaları kaldırımlara taşıyor, şarkılı ve danslı gösteriler İstanbul gecelerine renk katıyordu. Beyoğlu'nun ön yakasında eski düşesler votka sunarken arka yakasında Odessa ve Kiev genelevlerinden kaçan kadınlar kokain pazarlıyordu. Görkemle rezaletin harmanlandığı bu "haraşo" fırtınası, bir süre sonra Beyaz Rusların çoğunun Fransa, Amerika ve Arjantin'e vize almasıyla duruldu. Beyaz Rusların çoğu İstanbul'u "köprü" olarak kullandılar ve sonuçta Avrupa ve Amerika ülkelerine yerleştiler. İstanbul'da kalanlar, işlerini sağlam tutarak yatırım yapanlar ya da bir Türkle evlenenlerdi.

Beyaz Ruslar açtıkları Rus lokantaları, müzikleri, yaşam biçimleriyle İstanbul'a değişik bir hava ve bir renk getirmişlerdi. Cumhuriyet sonrasında, çoğu başka ülkelere göçtü. Ama bir bölümü kaldı. Türkiye Cumhuriyeti uyrukluğuna geçerek Türkiye'ye özellikle de İstanbul'a yerleştiler, kökleştiler. Günümüze kadar gelen Rejans(-») Beyoğlu'nun her dönem sevilen bir restoranı oldu. Rus müziği kulaklarda silinmeyen izler bıraktı ve Beyaz Ruslar İstanbul'un toplumsal yaşamının parçası haline geldi.

JAK DELEON

BEYAZIT

Tarihi yarımadanın merkezinde, kentin ana ulaşım akslarının odağındaki meydan ve çevresindeki semt.

Bizans Dönemi

Bizans döneminde büyük bir olasılıkla kentin en büyük meydanı, Türk döneminde ise bir saray meydanı olan bugünkü Beyazıt Meydanı kent imgesini oluşturan temel öğelerden biridir. Çevresinde Bayezid Camii'ni ve mahallesini de içine alan Beyazıt semti vardır. Semtin sınırlarını, Divanyolu yönünde Çarşıkapı ve Kapalıçarşi; güneyde Soğanağa Mahallesi; batıda, Aksaray yönünde Koska denilen, Hasan Paşa Hanı, Seyyid Hasan Paşa Külliyesi ve İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi ile belirlenen bölge ve Kuyucu Murad Paşa Medresesinin smır oluşturduğu Vezneciler; kuzeyde Eski Saray yani üniversiteyi içine almak üzere Rıza Paşa ve Mercan yokuşlarının başlangıç noktalarıyla tanımlayabiliriz.

Constantinus surlarının yapımından önce Bizantionün büyük mezarlığı, kentin agorasından batıya uzanan ve bugünkü Divanyolu ve Yeniçeriler Caddesi'ne tekabül eden Via Egnatia'nın(->) iki yanındaydı. I. Constantinusün kenti büyütüp surları Cibali-Etyemez arasında inşa ettirmesinden sonra bu mezarlık alanı Konstantinopolis'in ağırlık merkezi oldu. Kentin Halic'e paralel kaburgası üzerinde buraya bir forum yapılması Konstantinopolis'in kurulmasından sonra, topografyanın özelliklerine bağlı olarak bu alanın yeni kent strüktüründeki işlevsel değerini gösterir. Forumun yapılmasından önce Valens'in 372-373'te buraya kentin en büyük çeşmesini (Nimfeum Maksimus) yaptırması, burada kent halkının toplandığı büyük bir meydan olduğuna işarettir. Pierre Gilles, Socrates'e atfen, bu nimfeumün çok büyük bir havuzu bulunduğunu ve adının da bu büyüklüğe uygun olarak "Teodosius Gölü" olduğunu yazmaktadır. Kent içinin en büyük sukemerinin (bak. Bozdoğan Kemeri) yapımına daha Hadrianus döneminde (117-138) başlandığını ileri sürenler vardır. Herhalde Severus döneminde (193-211) kent, o dönemin surları dışında batıya doğru gelişmeye açılmış olmalıdır. *Patria Konstantinopoleos*'dan, Constantinus surlarının inşasından sonra burada saraylar yapıldığını, I. Constantinusün burada yaşamaktan çok hoşlandığını, Roma'dan gelen ziyaretçileri de bu saraylarda kabul ettiğim öğreniyoruz. Bunları resmi merasim binaları olarak düşünmek doğru olur. Surlar yapılmadan önce kentin yerleşme alanlarının bugünkü Beyazıt Meydanim içine alacak şekilde batıya doğru uzanmış olduğu anlaşılıyor. I. Constantinus dönemi (324-337) hakkındaki bilgileri öğrendiğimiz patriograflar onun saray yaptırdığı meydan alanının Alonitsion adını taşıdığını ve burada onun bir heykeli olduğunu, bunun kuzeydeki kemer üzerinde yükseldiğini ve büyük bir pano üzerinde Constantinus'un zaferlerini gösteren kabartmalar bulunduğunu yazarlar. Bu anıtın bir depremde yıkılmış olduğu anlaşılıyor. Kuzeydeki kemerin ne olduğu ise belli değildir. Fakat Beyazıt Meydaninın kuzey bölümünde anıtsal yapılarla çevrili bir alan olduğu anlaşılıyor. Aynı meydanda İulianus döneminde (361-363) ölüm cezalarının yerine getirildiği biliniyor. Kısaca, I. Teodosius buraya adını verecek forumu yaptırırken bu meydanın kuzeyi, büyük nimfeumün, sarayların, anıtların bulunduğu yerleşmiş bir kent meydanıydı.

4. yy sonlarında, I. Teodosius döneminde (379-395) bu bölgede yaptırılan, daha sonra Tauri Forumu(->) adıyla anılan forum konusundaki bilgiler çelişik ve oldukça bulanıktır. Kedrenus'a göre bu forum Roma'daki Traian Forumu'ndan esinlenerek yapılmıştır. I. Teodosius'un yaptırdığı büyük bazilikanın da (bak. bazilikalar) Bazilika Ulpia'ya benzediği yine Kedrenusün betimlemesinden anlaşılmaktadır. Traian Forumu denilen kompleks, tapınak alanı ile birlikte 275x195 m büyüklüğünde bir alandır ki, bugün Bayezid Külliyesi'nin (hamam dışarıda kalmak üzere) üniversite kapısı ile birlikte işgal ettiği alan da aşağı yukarı bu büyüklüktedir. Ancak Teodosius Forumu'nun bazilikasının Ulpia Bazilikası'nın yarısı kadar olduğuna ve tapınak da bulunmadığına göre, forum çok daha küçük bir alanı kaplamış olmalıdır.

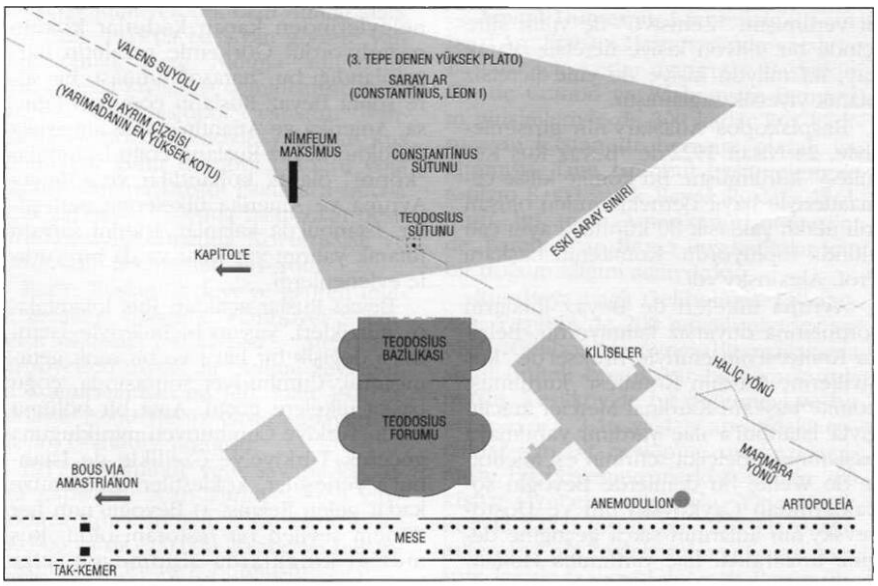

4. yy sonlarında Teodosius Forumu.
Doğan Kuban

Bir yapı kompleksi olarak Mese'yi(->) kesemeyeceğine göre, forumun yolun kuzeyinde olması gerekir. Çünkü güneyde, arazide büyük bir düşüş vardır. Meydanın bugüne kadar boş kalan bölgesi de bunu doğrulamaktadır (Bayezid Camii ile Medresesi arasında 130 m vardır). Eğer Teodosius Bazilikası için Kedrenus'un verdiği genellikle 28x80 m olarak kabul edilen boyutlar doğruysa Teodosius Forumu, Mese'nin kuzeyinde ve bugünkü cami ve medresenin arasındaki boşluktaydı. 407'deki büyük depremde Teodosius Forumu'ndaki binaların kiremitlerinin Kainupolis semtindeki Ayia Agatoniku Kilisesi üzerine düştüğü belirtildiğine göre *(Chronicon Pascale)* bu forumun Mese'nin hemen kuzeyinde olması gerekir. Kainupolis, Mese'nin güneyinde ve fırıncıların bulunduğu bir semt olan Artopoleia yakınmdaydı. Mango ve Guilland gibi tarihçiler de bu kanıdadır. Bu yorum kabul edildiği zaman Teodosius Sütununun foruma göre daha kuzeyde ve forum dışında olması gerekir. Fakat forumla hemen hemen aynı zamanda yapıldıklarına göre, yine Roma örneği temel alınırsa, Mese'nin hemen kuzeyinde forum, ona bitişik olarak ve uzun aksı Mese'ye paralel olan bazilika ve onun da kuzeyinde, büyük sütun bulunuyordu. Bunlar Constantinus Sütunu ile birlikte VII. bölgede idiler. Bu takdirde VII. ve VIII. bölgelerin sınırları Mese üzerinde değildi.

Bugünkü Beyazıt Meydaninın şeklini, Ordu ve Yeniçeriler caddelerinin yönlerini, üniversite girişinin yerini o döneme taşımak doğru değildir.,.Fakat kentin genel topografyası düşünüldüğü zaman, Beyazıt Meydanı çevresindeki ilk saraylann hem Marmara hem de Halic'i görecek şekilde meydanın en yüksek yerinde yapılmış olmaları doğaldır. Yarımadanın su ayrımı çizgisi Mese'den geçmez. Çemberlitaş'tan gelinirken Bayezid Camii, üniversite ve Vezneciler yönüne sapar. Ancak Mese Constantinus Forumu 'ndan(-i) sonra en kısa çizgi üzerinde Bous Forumu'na(->) indiği için, kaynaklarda Mese boyunca sözü edilen bütün meydanlar Mese'ye göre daha yüksek kotta, yani kuzeyde kalmışlardır. Böylece burada, şimdiki üniversite, da-

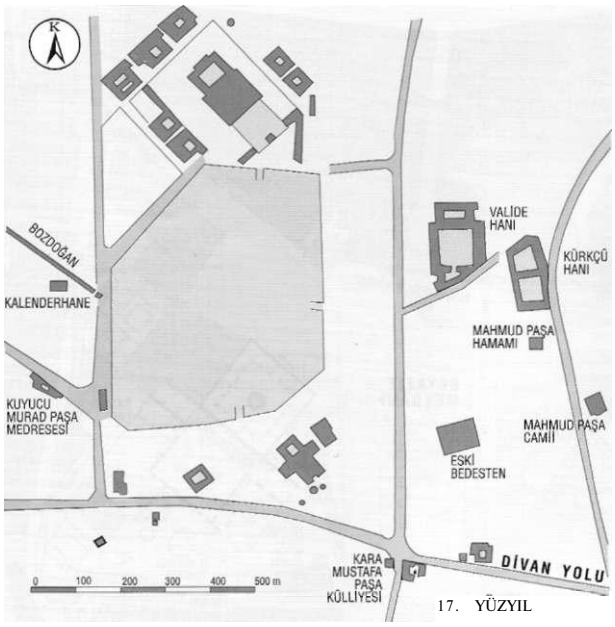

17. YÜZYIL

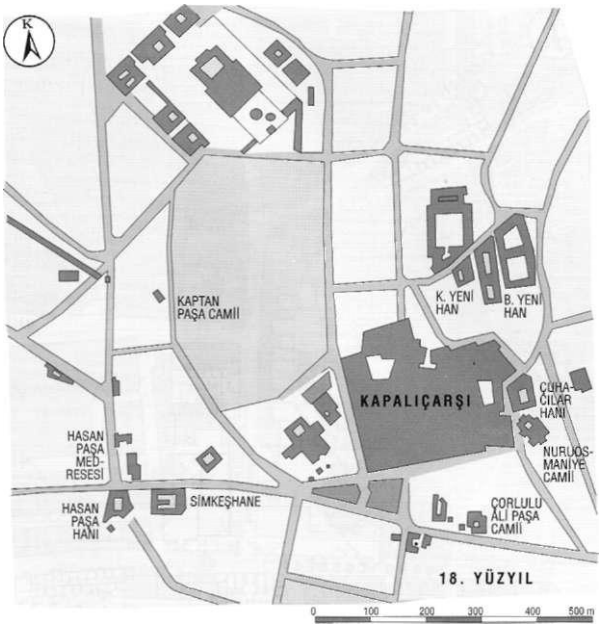

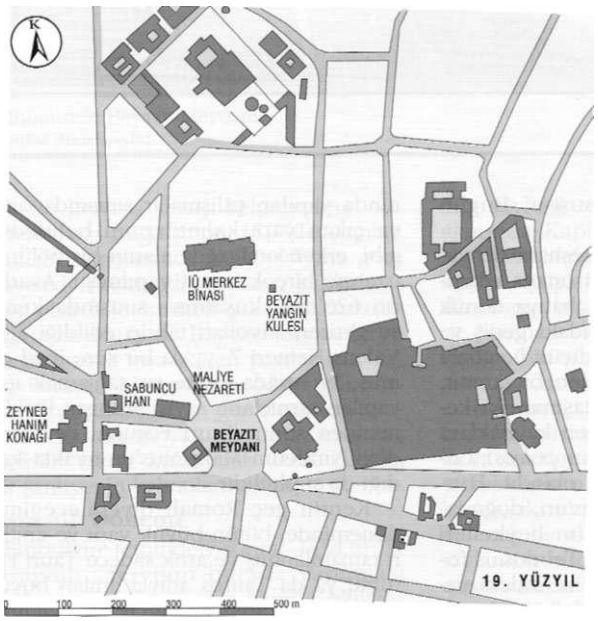

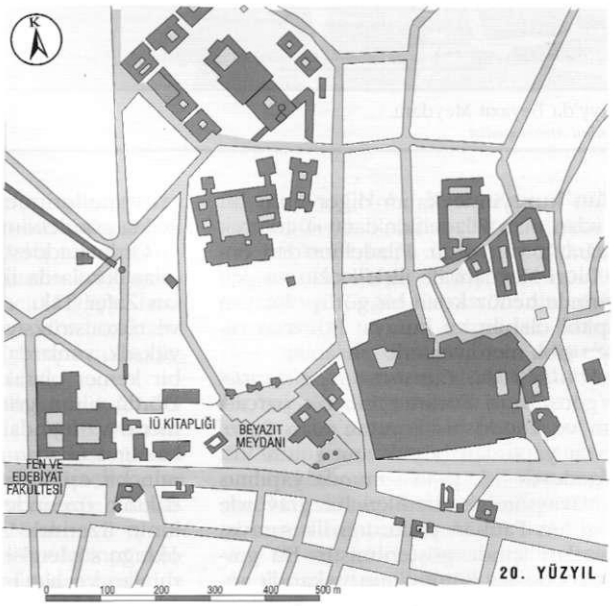

Beyazıt Meydanı ve çevresinin tarihi gelişimi.
Yegân Kâhya - Doğan Kuban

ha önceki Seraskerlik ve ondan da önceki Eski Saray ve Türk öncesi Bizans sarayları meydanın en yüksek platformuna yerleşmişlerdir. Bunların önü meydan olmuş, kentin çeşmesi bu meydana su getirmiş ve Constantinus Sütunu da bu meydanın Mese'ye yakm tarafına dikilmiştir. Bu sütun ve meydanın VII. ve VIII. bölgeler arasındaki sınırı oluşturduğu kabul edilebilir. Bu meydanın geometrik konumunun sınırını bugünkü verilere bakarak saptamak doğru değildir. Fatih'in Eski Saray'ı bu tepede yaptırması burada zaten bir saray mahallesi bulunmasından kaynaklanmış olmalıdır. Bu sarayın sınırı bugünkü meydanda biraz daha güneye inebilir. Tauri Forumu' nun çözülemeyen bir başka sorunu bugün Teodosios Kemeri diye adlandırılan, gerçekte kurucusu ve dönemi kesin olarak saptanamamış ve kalıntıları eskiden yıkılan Simkeşhane avlusunda, bugünkü Ordu Caddesi yanında bulunan üç açıklıklı büyük tak-kemerin forumla olan ilişkisidir. Bu kemer Beyazıt çevresindeki arkeolojik kalıntıların doğrultusuna paralel olduğu gibi, bugünkü yol göz önüne alınmazsa Constantinus Forumundan gelen düz bir yol çizgisinin de akşındadır. Arazi kotları düşünülürse, Zafer Takı, Tauri Forumu ve çevresindeki alanın batı sınırını belirtiyordu. Fakat Mango'nun düşündüğü gibi bu takın Teodosius Forumuna ait olması olası değildir. Çünkü Traian Forumu'na benzeyen bir forum Beyazıt Meydanina bu şekilde yerleşemez. Ancak böyle önemli bir anıtın kaynaklarda belirtilmemiş olması da kolay açıklanamaz.

Kentin Augusteion'dan başlayarak batıya doğru gelen revaklı anayolu Constantinus Forumundan sonra Artopoleia' dan geçerek Tauri'ye varıyordu. Milion'dan buraya kadar dümdüz gelen Mese'nin genişliği revaklarıyla birlikte yaklaşık 25 m'ye ulaşıyordu. Zafer Takim geçen yol. Laleli ile Koska arasında ve

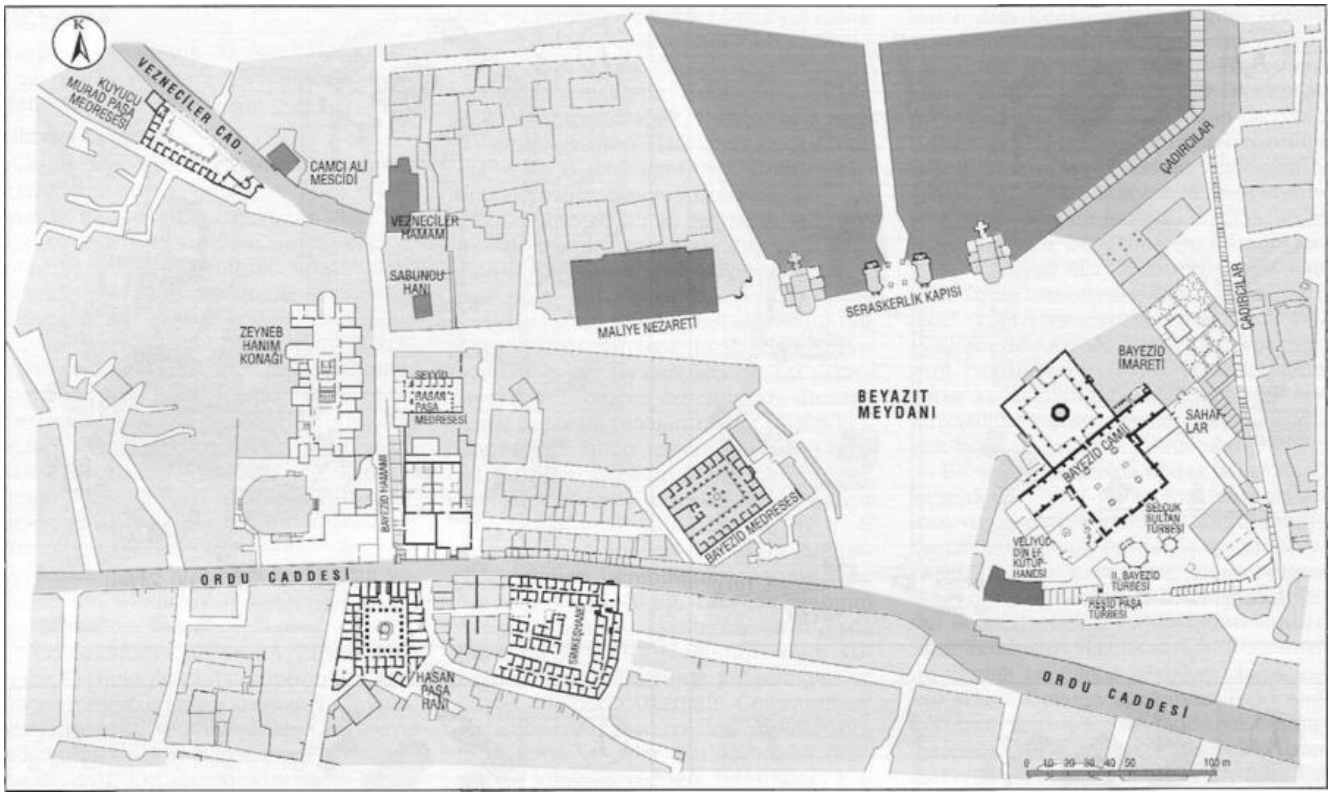

19- yy'da Beyazıt Meyd;
İstanbul Ansiklopedisi

yolun kuzeyinde kalan diğer ünlü bir meydan olan Filadelfion'dan(->) geçerek Aksaray'a varıyordu. Filadelfion'dan önce Tauri Meydanı ile ilişkili olan ve yeri üzerinde henüz kesin bir görüş olmayan Kapitol olabilir ve buraya, Roma'da olduğu gibi, merdivenlerle çıkılabilir.

Notitia Urbis Constantinopolitanae' ye göre Tauri Forumu'nun bir parçası olan ve Teodosius Forumundan önce, 386'da yaptırılan büyük anıt sütun VII. bölgedeydi. 15. yy'ın sonunda yapılmış ve Vavassore'ye atfedilen bir gravürde bu sütun Fatih'in yaptırdığı ilk sarayın duvarları içinde gösterilmiştir. Bu gravür Teodosius Sütununun yukarıda anlatılan düzene göre yerleşmesi düşüncesini pekiştirmektedir. Bu anıt sütun, Roma'da Traian'm Daçya'da barbarlara karşı kazandığı zaferin hikayeleriyle süslü sütunu gibi I. Teodosiusün zafer hikâyelerini anlatan kabartmalarla süslüydü. Bu sütunun üzerinde, imparatorun gümüşten atlı heykeli vardı. Zafer Takı'mn kuzeyinde olduğu düşünülen bu sütunun yeri kesin olarak bilinmiyor. Roma'daki örneğe göre forumla sütun arasında bazilika olması gerekir. Fakat heykelin kuzeyde, sütunun güneyde olduğunu söyleyen kaynaklar da vardır. Eğer Traian Forumu'nun tam bir kopyası söz konusu olmazsa, o zaman bazilikayı Mese'ye paralel, sütunu ise üniversite kapısı civarında düşünebiliriz. Teodosius Sütunu'nu süsleyen kabartmaların bir parçası Ordu Caddesi'nin açılması sırasında ortaya çıkan Bayezid Hamamı temellerinde bulunmuştur. Bugün açıkta görülebilmektedir.

Ordu Caddesi ve Simkeşhane'de yapılan kazılarda iki kaidesi ortaya çıkarılan Zafer Takı, esas yüzü batıya dönük ve rökonstrüksiyonu, ortadaki geniş ve yüksek, yanlardaki daha küçük üç gözlü bir kemer olarak düşünülen bir anıttır. Dörtlü sütun gruplarıyla taşman iki kemerin varlığından söz eden kaynaklara bakılırsa *(Patria Konstantinopoleos),* bunun bir eşirin bulunması olasıdır. Batıdakinin üzerinde Honoriusün, doğudakinin üzerinde Arkadiosün heykelleri olduğu söylentisi Tauri ve Teodosius forumları ve hattâ bazilika üzerindeki yazılı kaynaklara dayanan bilgi ve yorumların karıştırılmasından kaynaklanmışa benzemektedir. Bugün kaideleri kalan ve Teodosios'a atfedilen tak-kemerin altından geçen iki su kanalı bunun Mese üzerinde olduğunu doğrulamaktadır.

Çok sayıda anıt ve heykelle bezenmiş olan Tauri Forumu çevresinde, fırıncılar çarşısı ile forum arasında, kentin en ilginç yapılarından biri olan, I. Teodosius tarafından yaptırılmış, büyük bir kule yüksekliğinde ve üzerinde bir rüzgârgülü bulunan Anemodulion(->) vardı. Tauri Forumu ve çevresinin anıtsal dönemi 5. ve **6.** yy'lardır. Zaman zaman kentin görünümünü değiştiren deprem ve yangın gibi olaylar nedeniyle, daha Bizans ortaçağında, bunlar büyük ölçüde tahrip olmuştu. Gerçi bazı revaklar, kolonlar ve heykeller yerinde duruyordu. Fakat Beyazıt'ta forum alanında yapılan çalışmalar sırasında ortaya çıkan yapı kalıntılarının belirlediği gibi, erken ortaçağda alanın bir bölümü üzerine birçok inşaat yapılmıştı. Avarların **626**'daki kuşatması sırasında kente su getiren suyolları tahrip edildiği için, Valens Kemeri **7.** yy'da bir süre iptal olmuş, bu sırada kente su sağlamak için yapılan sarnıçların sayısı artmıştı. Bu dönemden sonra Tauri Forumu çevresindeki Nimfeum Maksimusün ayakta kaldığı da şüphelidir.

Kentin geç Romalı diyebileceğimiz döneminde, bütün büyük yapı ve anıtları tamamlanmış ve artık sadece Tauri Forumu ya da Tauros adıyla anılan büyük meydan, Bizans dönemi yaşamı içinde simgesel önemini ve kentin anayolu üzerindeki işlevini yitirmemiş, üzerinde ya da çevresinde Ayios Anastasios, Ayios Paulos gibi kiliseler inşa edilmiştir. 8. yy'dan bu yana anıtsal yapılarım yitiren, sıkışık ve dar sokaklarryla tipik bir ortaçağ kenti görünümüne giren Konstantinopolis'te Tauri Forumu ve çevresi hayvan pazarı, saman pazarı olarak işlev görmüştür. 1204'te Haçlıların kente girmelerinden sonra forum yağmalanırken I. Teodosiusün atlı heykeli eritilmiştir. Üzerinde bir keşişin yaşadığı sütun da bu sırada batıl inançlı halk tarafından kısmen tahrip edilmiştir. Teodosius Sütununun II. Bayezid döneminde bir fırtınadan sonra yıktırıldığı kabul edilir. Oysa Lady Montagu sütunun kendisinin İstanbul'a gelmesinden **(1716)** birkaç yıl önce yıkıldığını öğrendiğini söylemekte-

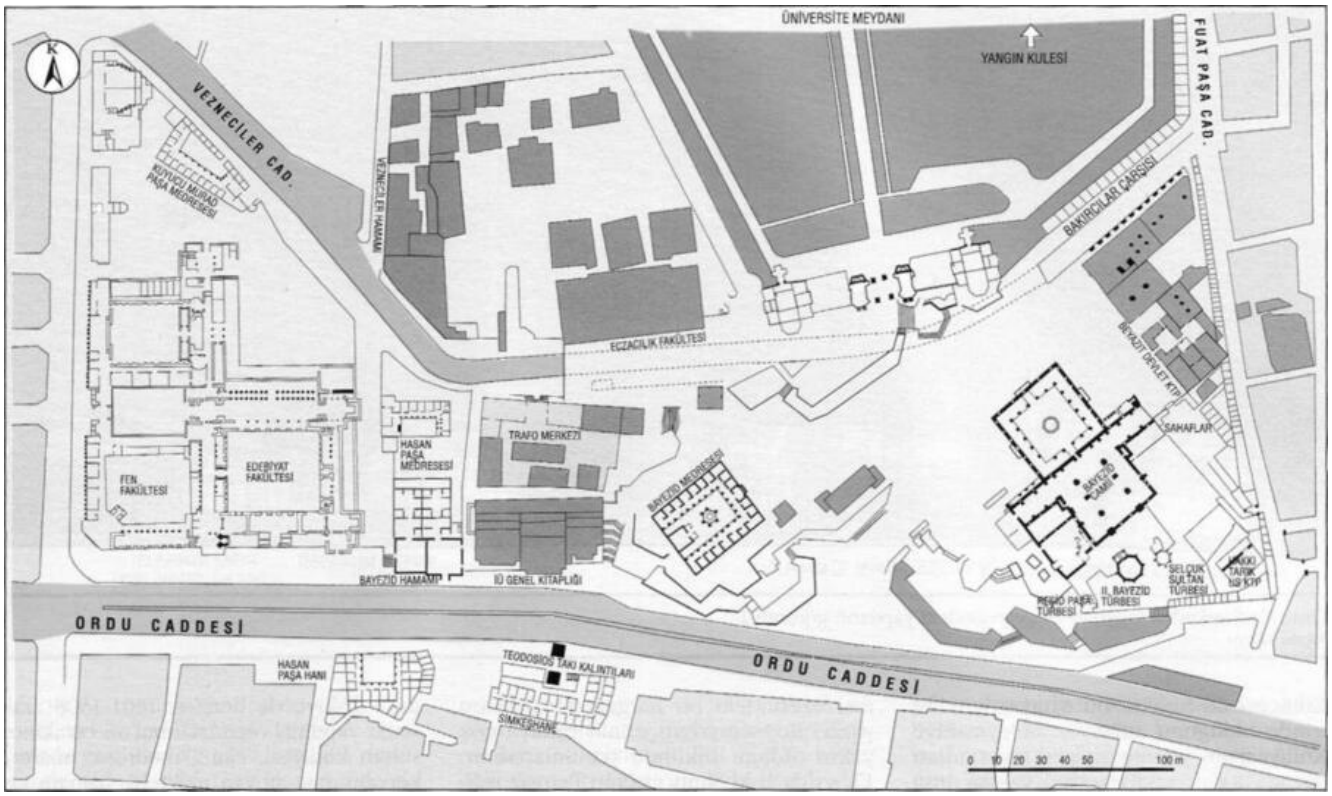

Günümüzde Beyazıt Meydanı.
İstanbul Ansiklopedisi

dir. Bu konuda yeterli belge yoktur. Sütunun bazı fragmanları 1517'de yapılan hamam temellerinde kullanıldığına göre Bayezid döneminde, ortadan kaldırılmamış olsa bile kısmen yıkıldığı anlaşılmaktadır. Fatih ve Bayezid dönemlerinde Beyazıt'ta inşa edilen yapılar için Taun Forumu bir taşocağı ödevi görmüştür. Ordu Caddesi'nin genişletilmesi sırasında hamamın yakınlarında, eski taş blokları tekrar kullanmak üzere işleyen bir şantiyenin kalıntıları bulunmuştu.

Osmanlı Dönemi

istanbul'un fethinden sonra, 1454'te ilk Osmanlı sarayının burada yapılması kuşkusuz meydanın bir harabe olmadığını, ayrıca bir saray için uygun konumda bulunduğunu, belki de önemli yapılara sahip olduğunu gösterir. Burada Constantinusün saraylar yaptırdığını ve I. Leonün saraymın olduğunu biliyoruz. Evliya Çelebi, Halic'e bakan bu yüksek ve havadar mahalde Bizans döneminden büyük bir kilise kaldığını ve bunun dört tarafının surlar gibi kademe kademe ve sağlam bir duvar olduğunu söyler. Karakteristik abartmasıyla "Bu kilisenin dört tarafı öyle çimenlik ve ağaçlıklarla süslü idi ki Cenab-ı Hak havada uçan ve yerde gezinen bütün yabani hayvanların çeşitlerini o ağaçlık içinde toplamıştı" diye yazar. Bunun kiliseden çok bir saray kalıntısı olduğu düşünülebilir.

Fetihten soma bu meydanda ağaçlar bulunduğu ve Fatih'in bu ağaçları kestirdiği söylenir. Schneider'in aksine, saray alanında Kapitol binasının olmadığını söyleyen Janin'in tezi daha tutarlı görünüyor. Bu platformun kentin kuruluşundan sonra İstanbul'un hem Halic'e, hem de Marmara'ya bakan en güzel noktalarından biri olarak saray yapılarıyla bezenmiş olması mümkündür.

Konstantinopolis'in ilk kurulduğu dönemde, yarımadanın Halic'e ve Marmara'ya inen yamaçlarının buluştuğu en yüksek plato çizgisinde. Saraçhane'ye kadar, iki tarafı da seyretmeye olanak verecek bir alan vardı. Nitekim 4. yy saraylarının birçoğu bu bölgede inşa edilmiştir. Beyazıt Meydanımdan, herhalde teraslar halinde Küçükpazar'a, başka bir anlatımla Süleymaniye Külliyesi'nin, kuzeybatı sınırındaki yüksek platforma kadar uzanması olası görünen ilk Fatih Sarayı üzerine bilgimiz, bugüne kadar çok kısıtlı kalmıştır (bak. Eski Saray). Çeşitli köşkler, mutfak, hamam gibi hizmet binalarından oluşan saray hakkında en eski görsel belge, Valvassore'nin 15. yy sonundan kaldığı tahmin edilen bir gravürüdür. Bu gravürde sarayın iç ve dış iki suru vardır. İç surun içinde Edirne'deki Cihannüma Kasrı'na benzeyen büyük üç katlı bir yapı, başka bağımsız yapılar ve büyük bir olasılıkla, Topkapı Sarayının iç kapısı gibi iki kule ile korunan bir kapı vardı. İki sur arasında ise yine Edirne'deki sarayda olduğu gibi kubbeli hacimlerden oluşan mutfaklar, başka yapılar ve o sırada henüz yıkılmamış olan Teodosius Sütunu görülmektedir. Evliya Çelebi, Kanuni'nin, Fatih'in yaptırdığı eski kalenin çevresine yeni bir sur çevirerek buna üç kapı koyduğunu yazıyor. Bunun ne kadar doğru olduğu anlaşılmıyor, eğer Valvassore'nin orijinal gravürü 15. yy'dan kalma ise Kanuni'den önce dış duvarlar var demektir. Özellikle iki sur arasının ağaçlıklı büyük bir bahçe niteliği taşıdığı anlaşıyor. Valvassore'nin gravüründe Eski Saray içinde Teodosius Sütunu dışında Roma döneminden kalan bir yapı görülmemektedir. Matrakî'nin Bayezid Külliyesi'ni de gösteren minyatüründe ise Eski Saray yine iki sur içinde gösterilmiştir. Burada dış duvarlar bir dikdörtgen olarak gösterilirken, iç duvarlar poligonal planlı bir alanı çevrelemektedir. İç kalenin ortasında çevresinden yüksek ve geniş bir sivri çatı ile örtülü olan yapı Cihannüma Kasrı fikrini destekler niteliktedir. Evliya Çelebi döneminde saray surları, "Sultan Bayezid Kazancılar köşesinden Misk Sabunu Kapısına kadar gider, bir köşesi Tellak Mustafa Paşa kapısında son bulurdu. Bir tarafı da Küçükpazar Şeddi ve sarnıcı üzere bitmişti. Halen Yeniçeri Ağası Sarayı ve Siyavuş Paşa Sarayının yeri mezkur Eski Saray'ın yerinde idi. Bir köşesi de Taht el-kal'a üzerindeki şedden geçip yine kazancı tüccarları köşesine" geliyordu. Evliya Çelebimin bu tanımı, saray surlarının Küçükpazar ve Tahtakale tarafında sürekli olduğunu, önceleri Yeniçeri Ağası Sarayının (sonradan Bâb-ı Meşihat ya da Bâb-ı Fetva olan Şeyhülislam Kapısının) Süleymaniye

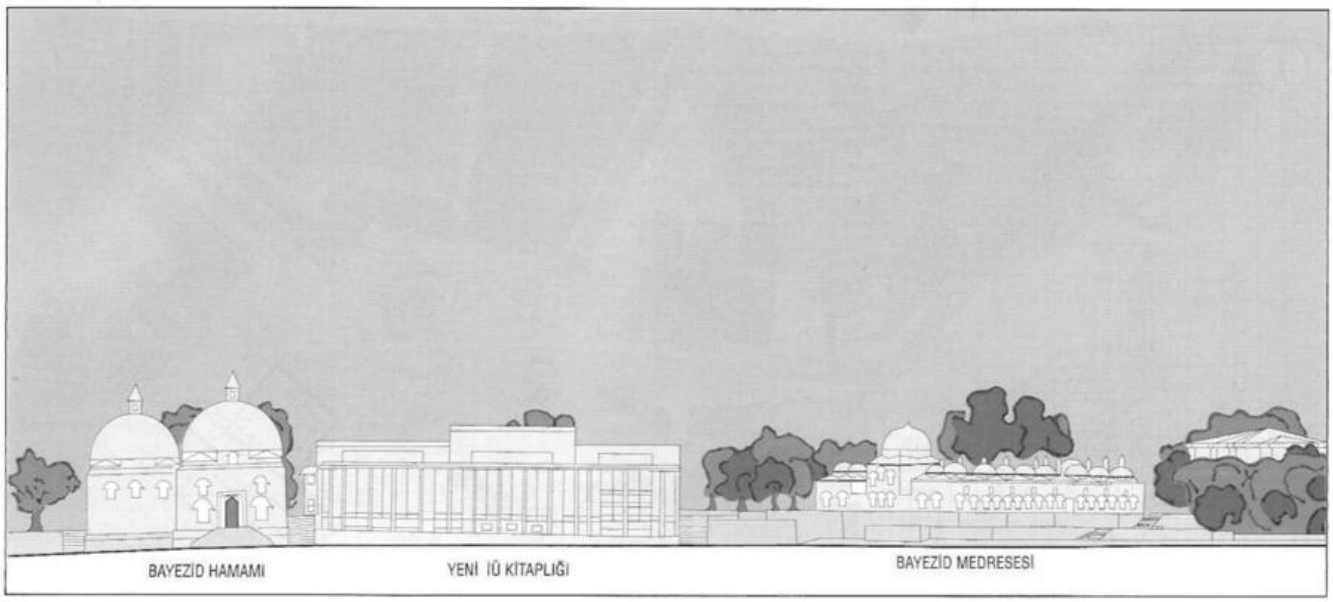

Ordu Caddesi'nden meydan ve çevresindeki yapıların görünüşü.
Yegân Kâhya

Külliyesi ile birlikte bu sarayın sınırları içinde olduğunu anlatıyor. Süleymaniye Külliyesi'nin yapılmasıyla saray sınırları dışında kalan arsalara yeni yapılar inşa edildiği, bunların içinde Siyavuş Paşa Sarayimn da bulunduğu anlaşılıyor.

Fatih'in bu ilk sarayı tarihi belgelerde "kale" olarak anılır. Saray dışında, bugünkü Tahtakale semtine tekabül eden ve Halic'e doğru inen yamaçlardaki mahalleye Taht el-kal'a (kale altı) denmiştir. Topkapı Sarayimn yapılmasından sonra, sultanların bu sarayı tümden bırakmadıkları ve 19- yy'a gelene kadar burada inşaatlar yaptıkları görülüyor. Evliya Çelebi Fatih'in haftada iki kez Eski Saray'da kaldığını anlatır. Fatih sarayda 1478'e kadar oturmuştur. Topkapı Sarayimn mutfaklarının ancak Sinan döneminde bitirildiği düşünülürse, sultanların bu saraya kesin taşınmalarının da III. Murad dönemine kadar uzadığını söyleyebiliriz. 1541'deki büyük yangından sonra Topkapı Sarayina geçiş süreci hızlanmışsa da Süleymaniye Külliyesi'nin burada yapılması **16.** yy ortasında Eski Saray'ın henüz statüsünü koruduğunu anlatır. Kanuni'nin sarayı büyütüp yeni kapılar yaptırması da sarayın kullanıldığını gösteriyor. Süleymaniye Külliyesi'nin yapılmasından sonra Kanuni' nin yeniçeri ağası ve Siyavuş Paşa'dan başka Lala Mustafa Paşa, Karamanlı Pir Mehmed Paşa, Gebze'deki külliyeyi yaptıran Mustafa Paşa ve kızı Ismihan Sultan için birer saray yaptırdığım, sarayları çepeçevre yollarla çevirdiğini Evliya Çelebi anlatıyor. **16.** yy'm bu sarayının meydana açılan Bayezid Kapısı, batıya açılan Süleymaniye Kapısı ve doğuya açılan Divan Kapısı vardı. Bugünkü üniversitenin kuzey duvarı kapısı Eski Saray'ın duvarına tekabül eder. Evliya Çelebi, IV. Murad'ın, saray bahçesinde ok talimi yaparken Bayezid Camii'nin minaresi üzerindeki bir kargayı vurduğunu yazar. Bu, saray bahçesinin camiye çok yakın olduğu şeklinde yorumlanabilir. 17. yy'da Eski Saray'ı gören Fransız sefiri Pierre de Girard bunun Topkapı kadar güzel olduğunu yazar. 1687'de çıkan bir yangında saray çok zarar görmüştür. Haremdeki kadınların görülmesini istemeyen haremağaları yangını söndürmeye gelenleri içeri almamışlar ve sarayın tahrip olmasına neden olmuşlardır, 1715'te sarayın harem bölümü yanmış ve ardından yenilenmiştir. 1766 depreminden soma tamir ve yeni inşaatlar yapılmış, III. Selim döneminde de (1789-1807) tamirler sürmüştür. 1810'da Bayezid Camii'nin Kaşıkçılar Kapısı karşısına II. Mahmud Kasrı olarak bilinen İmaret Kasrı yapılmıştır. Bu yapı **1933**-1935 yıllarında harap duruma düşmüş ve meydanın düzenlenmesi sırasında yıktırılmıştır.

Fatih bu meydanda bugünkü Simkeşhane'nin yerinde, (1470-1475 arasında) İstanbul'un en eski Osmanlı darphanesini (bak. Darphane) ve Darphane Mescidi denilen küçük camiyi yaptırmıştır. Fatih vakfiyelerinde "darphane ismi ile şöhretşiar olan dâr" ve "Dâr-ı Âmire"den söz edilir. Bugün tümüyle yenilenmiş olan Sekbanbaşı Yakub Bey Mescidi yanında sekiz dükkândan oluşan bir çarşı da vakfiyede kayıtlıdır. Evliya Çelebi'nin "kale misali" olduğunu söylediği Darphane yapısı art arda yangınlar nedeniyle tahrip olmuş 1707'de Gülnuş Sultan tarafından Başmimar Mehmed Ağa'ya yeniden yaptırılmıştır.

II. Bayezid padişah olduğu zaman (1481) külliyesini eski islam geleneğine uygun olarak sarayının yanında kurdurmuştur. Bu yer seçimi İslam geleneğinde Dârü'l-imare ile Cuma Camii arasındaki ilişkiye benzediği kadar, Bizans döneminde Büyük Saray ile Ayasofya arasındaki ilişkiye de benzer. 1501-1508 arasında yapılmış olan İstanbul'un bu ikinci sultan külliyesi, cami, medrese, imaret, kervansaray, sıbyan mektebi, hamam ve kendi türbesiyle önemli bir yapı ağırlığı oluşturuyordu (bak. Bayezid Külliyesi).

Meydan, Bayezid Külliyesi'nin yapımıyla yeni bir gölünüm ve statü kazanmıştır. Daha önce saray, saraydan sonra da külliyenin yapımıyla İstanbul'un merkezi haline gelen meydan, bu dönemde kuşkusuz, eski yapı kalıntılarından, derme çatma binalardan da ayıklanmıştı. Kentin ticaret merkezi, eskiden olduğu gibi Bayezid Camii'nin arkasından Halic'e doğru uzanıyordu. Fatih'in yaptırdığı ilk bedesten bu ticaret alanının ağırlık merkezi olarak düşünülebilir. Bu bölgenin ağırlığı, Fatih'in yaptırdığı Taht el-kal'a Hamamı ve Mahmud Paşa Külliyesi'nin burada yerleşmiş olmasından da bellidir. Yukarıda sözü edilen saraylar da Süleymaniye-Beyazıt semtinin kentsel statüsünün yüksek olduğunu belgeler. Böylece eski kentin ortasında, kentin ticaret alanını yarımadanın en yüksek orta noktasında taçlandıran yeni bir kentsel oluşum ortaya çıkmıştır. Çarşı bir bakıma caminin çevresini bugünkü gibi sarıyordu. Burada, saray, Bayezid Camii, Bayezid Medresesi ve eski Darphane arasında bugünküne yakın bir açık alana sahip geniş bir meydan olduğu söylenebilir. Çünkü **16.** yy başında, hayvan terbiyeciliği, sihirbazlık, hokkabazlık gibi halkı eğlendiren birçok etkinlik burada yapılıyordu. Busbecq(->) anılarında burada seyrettiği ve o zamana kadar hiç görmediği hayvanlardan şaşkınlıkla bahseder. Fetihten bu yana Beyazıt Meydaninm bu tür etkinliklerin yapıldığı bir alan olduğu anlaşılmaktadır. 1580'de caminin hazire duvarı önünde, yol kenarına Sinan tarafından bir sıra dükkân yapıldığı bilinmektedir.

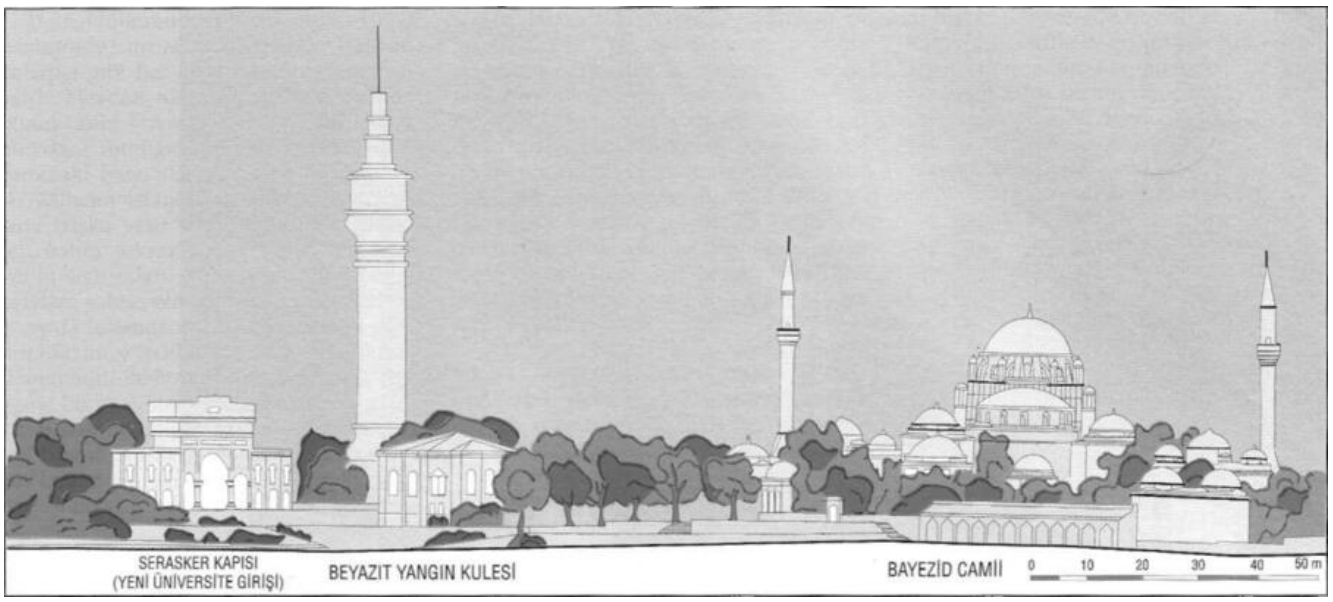

16. yy'da caminin önündeki meydanın ayda iki kez temizlendiği de divan kayıtlarında yazılıdır. Ne var ki, Bizans döneminde olduğu gibi Türk döneminde de meydanın biçiminden söz eden bir belge yoktur. Henüz yaşayan anıtların varlığı, meydanın düzenli olmasa da çok geniş bir alanı olduğunu kanıtlıyor. Sultanların Topkapı Sarayı'na taşınması sürecini hızlandıran Süleymaniye Külliyesi'nin yapımı Beyazıt'a bir ulaşım odağı olarak büyük bir ağırlık getirmiş olmalıdır. Giderek yer yer meydanın içinde yapılaşma başlamıştır. **16.** yy'da Fatma Sultan için yapılan düğün töreninde büyük gümüş "nahıl"lar için Beyazıt Meydanindaki bazı evlerin saçaklarının yıkılması gerekmiştir. O dönemde evlerin genellikle tek katlı oldukları anımsanmalıdır. 17. yy ortalarında cami avlusu dışındaki meydanda çok sayıda dut ağacı vardır. Meydanın çevresinde de kâğıtçılar ve çeşitli eşya satan dükkânlar bulunmaktaydı. Hepsi ahşap ve tek katlı yapılardı.

Resmi sarayın büyük ölçüde Topkapi ya taşınmasından sonra meydanın kargaşası daha da artmış olmalıdır. Roma Forumu'nun, daha Bizans döneminde yavaş yavaş ortadan kalkan anıtsal ve düzenli mimarisinin yerini, Bayezid Camii ve büyük yapıların dışında, karmaşık işlevli, düzenli yapıyla ahşap kulübenin birbirine karıştığı spontane ve pitoresk bir ortaçağ pazar meydanının kargaşası almıştır. Fakat Beyazıt Meydanı, kentin merkezinde olma statüsünü korumuştur. Evliya Çelebinin sözünü ettiği, I. Süleyman (Kanuni) döneminde **(1520-1566)** namaz saatini bekleyenlere kahve servisi yapan kahve ocakları giderek kahvehanelere dönüşmüştür. Gerçi Peçevi ilk kahvehanelerin Tahtakale'de açıldığını yazarsa da, bunların Beyazıt'ta da açılması fazla gecikmemiş olmalıdır. Meydan 17. ve 18. yy'da sık sık çıkan yangınlar ve meydana gelen depremler nedeniyle sürekli olarak biçim değiştirmiştir. Fakat anıtlarla çevrili alan sınırı değişmemiştir. 18. yy'da bayramlardan önce getirilen kurban sürüleri bu meydanda sergilenip satıldığı için burası halk arasında Kurban Pazarı olarak da adlandırılmıştır. Büyük bir olasılıkla, Bizans döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de meydanın güneyi kasaplık hayvan pazarı olarak kullanılmıştır. Bu tür süreklilikler kent tarihi boyunca birçok bölgede izlenebilir. Bugün Beyazıt çevresinde bulunan sahaflar, burada daha önce var olan kâğıtçı dükkânlarının; Bayezid Camii yanındaki ünlü Küllük Kahvesi de Kanuni döneminden bu yana var olan kahvehanelerin bir devamı sayılabilir.

Divanyolu'nun 17. yy'da sadrazamların yaptırdığı orta boy külliyelerle dolması gibi, 18. yy'da da Aksaray'a doğru Simkeşhane, Hasan Paşa Hanı, Ragıp Paşa Kitaplığı ve Okulu, Laleli Külliyesi gibi büyük bir külliyenin yapılması, Edirnekapı yönünde Şehzadebaşı ile Süleymaniye arasındaki Lale Devri yapıları Beyazıt'ın merkezi konumunu pekiştirmiştir. 1707'de yapılan yeni Simkeşhane bir çarşı ve handan oluşuyordu. Hanın bir mescidi de vardı. Burada "simkeş" denilen gümüş iplik ve tel yapılmakta idi. Bu han Cumhuriyet dönemi başmda kullanılıyordu. 1926'dan sonra harap bir duruma düşmüştür. Yol cephesinde çok güzel bir Lale Devri sebili vardı. Bir bakıma Beyazıt Meydam'nm batı sınırını oluşturan Seyyid Hasan Paşa Külliyesi, Vezneciler'deki medrese, sıbyan mektebi, sebil ve çeşme ile Koska'da Hasan Paşa Ham'ndan oluşuyordu. 1740'ta mimar Mustafa Çelebi'ye yaptırılmış olan han istanbul'un barok dönemi mimarisinin ilk ve en ilginç yapılarından biriydi. 1894'te üst katının bir bölümü yıkılmış olan bu han da Simkeşhane ile birlikte yol açma politikalarının kurbanı olmuş, avlusu yarısına kadar yıktırılmış ve Beyazıt'ın tarihi fizyonomisinin önemli bir öğesi olan cephesi yok olmuştur.

Eski Saray'ın bahçesindeki Beyazıt Yangın Kulesi(->) hem meydanın, hem de kent peyzajının önemli öğelerinden biridir.

Tanzimat döneminde Beyazıt'ın önemi artmıştır. Vak'a-i Hayriye'den sonra Eski Saray'ın yerine, o yapılardan da yararlanılarak Serasker Kapısı kurulmuştur. Serasker Kapısinm büyük taçkapısı, Gülhane'deki Babıâli Kapısı gibi İstanbul'un en pitoresk barok saçaklarından biri olarak yabancılara Beyazıt Meydanı atmosferinde "İşte Doğu" dedirten bir nitelik taşımaktaydı. Bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası olan yapı ise, Abdülaziz döneminde, 1866'da Fransız mimar Bourgeois'ya, "Seraskerat" olarak kullanılan Eski Saray yapılarının yıkılmasından sonra, onların yerine yaptırılmıştır. Abdülaziz dönemi (1861-1876), İstanbul'da eski sarayların yıkım dönemi olarak anımsanabilir. Harbiye Nezareti çevresinde, bugün Eczacılık Okulu olan ve bir aralık Maliye Nezareti olarak kullanılan Fuad Paşa Konağı, Mercan tarafında ise Ali Paşa Konağı(-i) gibi, Tanzimat'ın en ünlü sadrazamlarının küçük sarayları vardı. Tanzimatın kurucularından Reşid Paşa'nın türbesi de 1858'de Bayezid Camii'nin güneyinde inşa edilmişti.

Kentin ana ulaşım aksının ve ticaret merkezinin yanında olması ramazan aylarında cami avlusunda açılan sergiler, Tanzimat'tan sonra bir gezinme alanı olan Direklerarası eğlence merkezinin Beyazıt'la ilişkisi, Süleymaniye gibi önemli bir konut alanının ve Süleymaniye Külliyesi'nin yakınlığı nedeniyle Be-

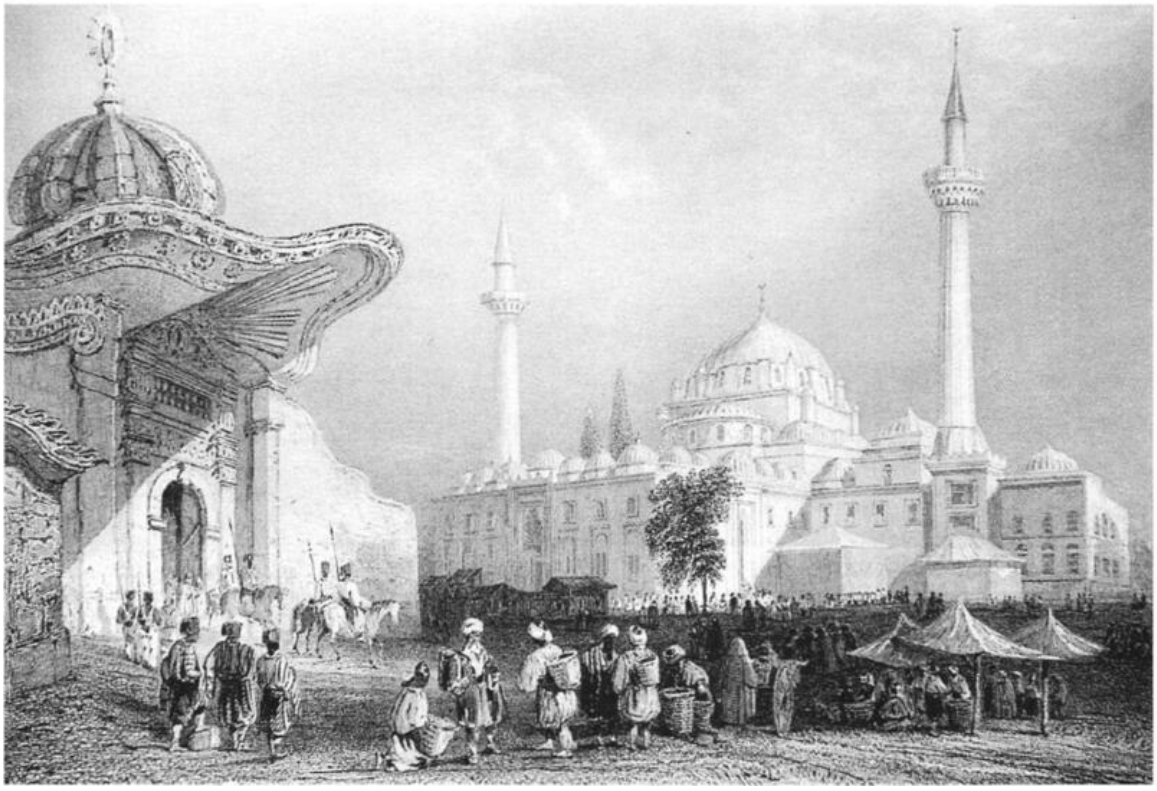

Bartlett'in deseninde, Beyazıt Meydanı'nda II. Mahmud dönemindeki Seraskerlik Kapısı ve Bayezid Cami
TETTV Arşivi

yazıt Meydanının önemi giderek artmıştır. 19. yy'da İstanbul camilerinin avlularında açılan ramazan sergileri içinde en zengini Bayezid Camii'nde kurulurdu. Bu sergilerde yiyecek, giyecek ve başka eşyalar satılırdı. Bunların çevresinde de kahvehaneler vardı. Cami sergileri Mütareke yıllarından sonra önemlerini yitirmişlerdir. İstanbul'da en eski eczane de Beyazıt'ta Simkeşhane'nin karşısında 19. yy ortalarında açılmıştır. Kent içindeki merkezi konumu nedeniyle Beyazıt'taki bu eczane, her gece ikisi operatör 12 hekimin nöbetçi kaldığı, poliklinik niteliğinde önemli bir sağlık kurumu işlevini yüklenmiştir. İstanbul'un, müşterilerine gazete ve dergi dağıtan ilk kahvehanesi -ki bunlara kıraathane denmiştir- Bayezid Camii'nin Divanyolu tarafındaki Okçular Çarşısınm karşısında açılan Okçular Kıraathanesi'dir. Adı sonradan Sarafîm Kıraathanesi olarak değiştirilen bu kıraathane o dönemin ünlülerinin -ki bunların arasında Namık Kemal de vardı- buluştukları bir kahvehaneydi.

Beyazıt Meydanı çevresinde dönemin önemli yapılarından biri Mısırlı Prenses Zeyneb Hanım'ın (ya da Yusuf Kamil Paşa'nm) 1864-1865'te yapılan büyük ahşap konağıdır (bak. Zeyneb Hanım Konağı). 1909'da, eski Darülfünun-ı Şâhâne'nin yerine geçen Darülfünun-ı Osmani ilk kez burada açılmıştır. Bu konağa sonradan büyük bir amfi eklenmiş ve İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi olarak hizmet görmüştür.

Kuşkusuz Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet dönemi yaşamında İstanbul'un en önemli kültür odağı olan üniversitenin Beyazıt'ta Zeyneb Hanım Konağına taşınması, Beyazıt'm karakterini ve yaşamını büyük ölçüde değiştirmiştir.

Harbiye Nezareti'nin, yani bugünkü üniversite kapısının Kuzey Afrika İslam mimarisinden esinlenen "Sarasen" üslubu, Beyazıt Meydam'na değişik bir karakter getirmiştir. Bu binanın Bakırcılar Çarşısı tarafındaki bahçe duvarının altına şimdiki dükkânlar yapılmıştır. Beyazıt Meydanı'nda çeşitli dönemlerde kurulan yapılar zamanla ortadan kalkmış ya da başka amaçlarla yeniden biçimlendirilmiştir. Örneğin Beyazıt semtindeki sürücülerin ahır olarak kullandıkları ve çok harap durumda olan eski Bayezid İmareti II. Abdülhamid döneminde, 1884'te onarılarak "Bayezid Umumi Kütüphanesi"ne dönüştürülmüştür. Kervansaray ise ortadan kalkmıştır.

B E Y A Z I T M E Y D A N I

Bayezid Camii Büyük Çarşı'nın yanında olduğu için her zaman oraya giden, oradan gelen tüccarlar, satıcılar ve yabancılarla dolu. Her köşede küfeleriyle bir kenara çökmüş ve müşteri bekleyen hamallar var. Öte yanda muhallebi ya da yoğurt satan Rum ve Ermeni satıcılar var. Rumlar sevimli mallarını güzel örtüler üzerinde ve mantara benzer şemsiyeler altında güneşten korunarak sunuyorlar. Berikiler sırtlarında iki yana sallanan tepsiler içine düzgün dizilmiş küçük kırmızı yoğurt kaseleriyle bir o yana, bir bu yana dolanıyorlar. Onların yollarını, sırtlarında klasik biçimli toprak su testileri, ve bellerindeki kemere tutturulmuş dar tepsilerde taşıdıkları büyük bardaklarla sucular kesiyor! Yürürken, müzikal, biraz yakman alçak bir sesle müşteriye sesleniyorlar ve yüksek bir duvarın serin gölgesine sığınarak küçük taşınır çeşmelerine zil çalarak müşteri çağıran şerbetçilerle de boy ölçüşüyorlar.

Bazan Serasker Kapısından çıkan süvariler, mahmuzlarıyla ileri atılan adarını hızlandırırken halkı sağa sola dağıtıyorlar. Belki hızlı gitmelerinin bir nedeni var; çünkü çoğu kez yapacakları iş bir ölüm kalım sorunu olabiliyor.

Caminin avlusu çarşı esnafı için bir buluşma yeri. Sık sık çeşmenin başına, ağaçların gölgesine bir çubuk tüttürmek için ya da çarşıda başladıkları bir pazarlığı bitirmek için geliyorlar. Bütün alışverişler ister olumlu, ister olumsuz sonuçlansın bir çubuk merasimi ile bitiyor. Yorulan esnaf bir süre dinlenmeğe ya da kahveye gittiği zaman dükkanını kapatmıyor. Sadece alış veriş için oturduğu tezgahın üzerine bir halı ya da kilim asıyor ve malının emniyeti konusunda hiç şüpheye düşmüyor.

Miss Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus,* Londra, 1850

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) başlarında, meydanda kitapçı, berber, kebapçı gibi her çeşit esnafın barakaları vardı. Meydan, seyyar satıcılarla birlikte, bütün tarihi boyunca olduğu gibi, pazar meydanı niteliğini hiç kaybetmemiştir. Buradaki barakalar Almanya imparatoru II. Wilhelm İstanbul'a geldiğinde arabalarla başka yere taşınmış, misafir gittikten sonra tekrar getirilmiştir. Meşrutiyetin ilanından sonra meydan önemli olaylara sahne olmuş, bazı idam cezaları, 4. yy'da İulianus zamanında olduğu gibi, burada infaz edilmiştir. II. Abdülhamid döneminin, Beyazıt Meydanı ile ilgili çok ilginç bir projesinden de söz etmek gerekir. Paris Belediyesinin mimarlık bölümü başmüfettişi olan A. Bouvard(->) sultan tarafından istenen ve İstanbul'u çağdaşlaştıracak projelerinden birini Beyazıt Meydanı için tasarlamıştır. İstanbul'a gelmeden yapılan bu proje "beaux arts" geleneğinde, kent topografyası ve yapılarıyla ilgisi olmayan ve Avrupalı bir vizyonu direkt olarak İstanbul'a taşıyan, ancak İstanbul tarihinde ilginç bir olay olarak anımsanacak bir tasarıdır.

Cumhuriyet Dönemi

Beyazıt Meydanı, 1923-1924 arasında Ali Haydar Bey'in (Yuluğ) şehreminliği döneminde mimar Asım Kömürcüoğlu tarafından düzenlenmiştir. Ortasına eliptik planlı, çift fıskiyeli bir havuz, etrafına çiçek tarhları yapılmış, havuzun çevresinde, tramvayların dönüş yaptığı bir trafik düzenlenmiştir. O sıralarda Bayezid Medresesi'nin ve Hamamimn çevresi iki-üç katlı ahşap ve kagir yapılarla doluydu. Bunlar Koska ve Vezneciler'e kadar Beyazıt Mahallesini oluşturuyorlardı. Divanyolu'ndan gelip Aksaray'a giden tramvay yolu meydanın güney sınırını oluşturan iki-üç katlı küçük yapılara adeta sürünerek geçer, Koska'ya inerdi. Koska Bayezid Hamamı'na hemen hemen bitişik Zeyneb Hanım Konağı ile başlardı. 20. yy başlarında Bayezid Camii'nin önündeki çınar ve atkestanelerinin altına yerleşmiş olan Küllük, edebiyatçı ve aydınların buluştukları ünlü bir kahvehaneydi. Öğretmenler Bahçesi veya Akademi diye de adlandırılan bu kahvehane ile onun karşısında tramvay durağındaki sıra kahvehaneler Kanuni döneminin kahve ocakları geleneğini Beyazıt'ta sürdürüyorlardı. Bugün caminin Beyazıt Devlet Kütüphanesine bakan yönündeki büyük çınarın altındaki kahve bu geleneği sürdüren tek yerdir.

Bayezid Medresesi, çevresini saran yapıların yıkılmasından sonra, 1939'da onarılarak Belediye Müzesi ve Kitaplığı olarak düzenlenmiş, 1945'te müzenin Gazanfer Ağa Medresesi'ne taşınmasıyla uzun yıllar Belediye Kütüphanesi olarak kullanılmıştır. 1940-194l'de caminin batısında yer alan eski yapılar yıkılınca Beyazıt Meydaninm yeniden düzenlenmesini gerektiren ve günümüze kadar süren bir süreç içine girilmiştir. H. Prost tarafından yapılan plana uygun olarak istanbul Üniversitesinin çekirdeği burada gelişmeye başlar (bak. İstanbul Üniversitesi). 1933'te eski Harbiye Nezareti İstanbul Üniversitesinin kullanımına verilir. 194l'de yanan Zeyneb Hanım Konağının yerine, Sedat Hakkı Eldem ve Emin Onat'ın hazırladıkları projeye göre 1992-1993 arasında bugünkü Fen ve Edebiyat fakülteleri binası yapılmıştır. Bu fakülteler Beyazıt çevresine büyük bir boyutsal değişiklik getirmiştir. Meydanın güneyinde Ordu Caddesinin genişletilmesi için Beyazıt Meydaninm önünden geçen 9.5 m'lik tramvay yolu 30 m olacak şekilde planlanınca eski küçük yapıları, Simkeşhane ve Hasan Paşa Hani nı koruma olanağı kalmamıştır. Meydanın güney sınırına 1950-1960 arasında önce Beyaz Saray adındaki işhanı. sonra benzer yapdar kurulmuş ve bugünkü İstanbul'u haber veren bir görüntü getirilmiştir. Yol, var olan anıtların korunmasını hiçbir şekilde göz önüne almayan bir karayolu şeklinde geçirilince meydana Türk çağının en önemli özelliğini kazandıran koca bir meydan cephesi ortadan kalktığı gibi, Bayezid Hamamı ve Hasan Paşa Hanı gibi yapılar da yola göre daha yüksek kotta kalmışlardır. Bu kent tahribatının sonuçlarını ortadan kaldıracak bir düzenleme de yapılmamıştır. Caminin etrafındaki 120 dükkân tümüyle yıkılınca, İstanbul'un günlük folklorunda önemli yer tutan Küllük Kahvesi'yle birlikte onun arkasındaki cami haziresine bitişik küçük çarşı da ortadan kalkmıştır.

1957-1958'de başlatılan yeni düzenleme çalışmalarında meydan kotları ve meydana giren, çıkan yol kotlarıyla oynanmış; meydanın kotu güneyde 3,5 m düşürülerek üniversite kapısına doğru yükselen bir eğim verilmiştir. Bu kot düşürme sırasmda, Simkeşhane avlusundaki tak-kemerin temelleri Roma çağındaki düzeye yaklaşmıştır. Bu hafriyatlar sırasında Bayezid Medresesi yukarıda kalmış, yolu meydandan ayıran setler yapılmıştır. 196l'de üniversitenin önündeki büyük alanın tören yeri olarak da düzenlenmesi için, L. Piccinato, H. Högg ve T. Cansever'in hazırladıkları üç projeden Cansever'inki uygulanmak üzere seçilmiştir. Meydan tümüyle projedeki gibi gerçekleşememiş ve bitmeden, bir süre serbest bir otoparka dönüşmüştür. Bu proje ile Şehzadebaşindan gelen yol, 196l-**1962**'de üniversite girişinin altındaki bir tünele sokularak Bakırcılar Caddesi'yle birleştirilmiş, böylece Beyazıt-Şehzadebaşı arasında erken ortaçağdan bu yana kurulmuş olan ilişkiler topografik ve görsel olarak bozulmuş; Eczacılık Okulu (eski Maliye Nezareti) ve üniversite girişi meydanın doğal uzantısı olmaktan uzaklaşmış, meydanın doğusunda Bakırcılar Çarşısının karşısında eskiden Harbiye Nezareti'ne bağlı, sonradan Dişçilik Okulu olan yapının da ön cep-

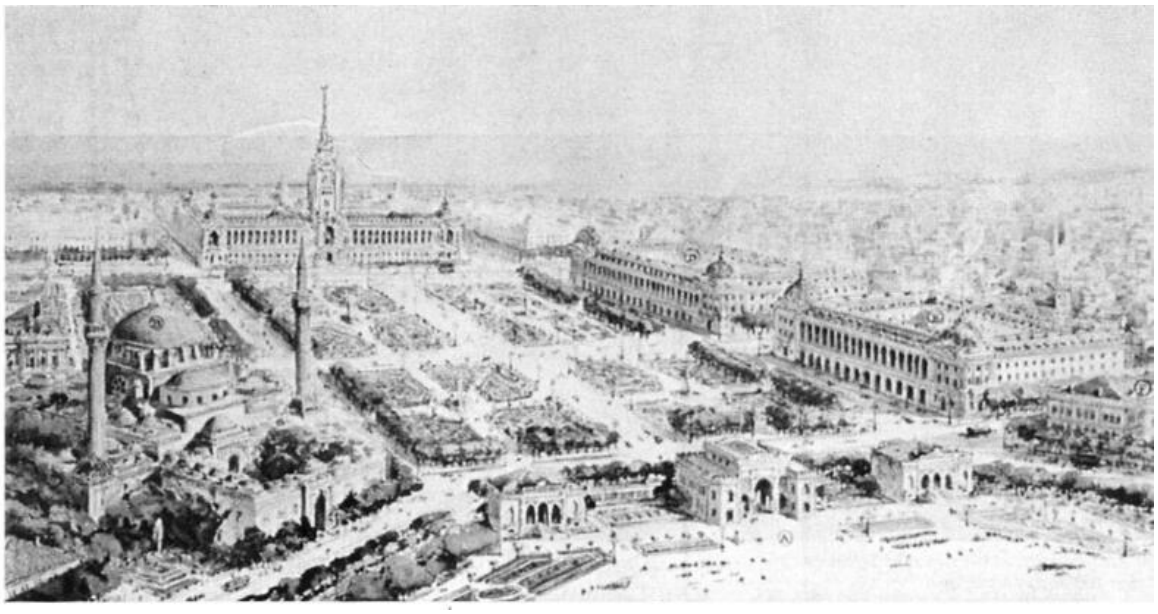

J. A. Bouvard tarafından 1902'de Beyazıt Meydanı için tasarlanmış olan proje eskizi. Zeynep Çelik, *The Remarking of Istanbul*, 1986

1930'larda Beyazıt Meydanı. Othmar Pferschy'nin fotoğrafı
Fotoğraflarla Türkiye, Matbuat Umum Müdürlüğü, Ankara

hesi yıkılmıştır. Bugün bu yapı Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin bir parçası olarak eski cephe düzeniyle yeniden restore edilmiş bulunmaktadır. 1964'te açılan bir yarışma ile meydanın güneyinde Bayezid Hamamı ve Medresesi arasında kalacak şekilde büyük bir üniversite kitaplığı yapılması tasarlandı. Yarışmayı kazanan Şandor Hadi, Sevinç Hadi ve Hüseyin Başçetinçelik tarafından hazırlanan projenin bir bölümü gerçekleşmiştir. Bu yapının, etrafındaki yapılarla uyum içinde olması için taş kaplı olarak düşünülmesine karşın, kaplama yapılmadığından mimarisinin niteliğine gölge düşüren bir görünümü vardır.

Tauri Forumu, Teodosius Forumu, Beyazıt Meydanı, tarihi boyunca, eski dönemleri kesinlikle saptanamayan birçok değişiklikler geçirmiş. II. Bayezid döneminden önceki ünlü anıtları tümüyle ortadan kalkmıştır. Fakat yeraltında çok önemli arkeolojik verilere sahip, yeri ve imgesi kent gelişmesinin en eski dönemleriyle yaşdaş, kentin tarihi kaburgasının oluştuğu Eminönü-Ayasofya-Beyazıt-Aksaray aksı üzerinde, kentin, ticari, kültürel, turistik etkinliklerinin merkezinde yer almakta devam eden meydan, İstanbul'un en önemli tarihi alanlarından biridir. Sayısız değişiklikler geçirmiş olmasına karşın meydan, Bayezid Külliyesi gibi bir erken dönem anıtsal kompleksini ve Teodosios Tak-Kemeri gibi bir geç Roma yapısının kalıntılarını, 18. ve 19. yy yapılarını ve güvercinlerini, bir ticaret ve eğitim merkezi olma özelliklerini korumaya devam etmektedir.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* s. 69-72; Mordtmann, *Esquisse,* 69-70; Guilland, *Etudes,* 56-59; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 258-264; Schneider, *Byzanz,* 17 vd; Mango, *Le Development,* s. 43-45; P. Gilles, *The Antiquities of Constantinople,* (based on the translation by John Ball, second editions by Ronald G. Musto), New York, 1988, s. 149-**153;** R. E. Koçu, "Beyazıt", *İSTA;* Evliya, *Seyahatname,* I; Şehsuvaroğlu, *İstanbul,* 61-63, **126,** 204, 227; D. Kuban-K. Yegan, "Beyazıt Meydanının Tarihi Gelişimi", *Beyazıt Meydanı Kentsel Tasarım Proje Yarışması,* lst.. 1987, s. 12-44; R. Duyuran, "Beyazıt'ta Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Bazı Müşahedeler", *Arkeoloji Müzeleri Yıllığı ,* S. 8 (1958), s. 25-28; N. Fıratlı, "Kısa Arkeolojik Haberler", *Arkeoloji Müzeleri Yıllığı,* 13/14 **(1966),** s. 227-228; D. Kuban. "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık,* 5 (1970), s. **26**-48; Z. Sayar, "Beyazıt (Hürriyet) Meydanı", *Arkitekt,* c. 20. no. 302 (1961); Pardoe, *Bospborus,* 106-110; S. Kutlu (der), *Bu Şehr-i İstanbul ki,* lst., 1972 , s. **233** vd, 310 vd, 359 vd.

DOĞAN KUBAN

BEYAZIT, ALİ RIZA

(1883, İstanbul - 1964, İstanbul) Konyalı Mehmed Efendinin oğludur. Kuleli Askeri Lisesi'ni bitirdikten soma Harbiye Mektebi'ne girdi. Harbiye'de Halil Paşa ve Hoca Ali Rıza'nın öğrencisi oldu. 1907'de teğmen rütbesiyle mezun oldu. Balkan Şavaşı'na kadar (1912), çeşitli okullarda resim ve geometri dersleri verdi. Balkan, I. Dünya ve İstiklal savaşlarında kıta görevlerinde bulundu. Gittiği Filistin, Suriye, Medine gibi yerlerde resim çalışmalarını sürdürdü, çok sayıda desen ve suluboya yaptı.

Çalışmaları; izlenimci tavrı, titiz göz-

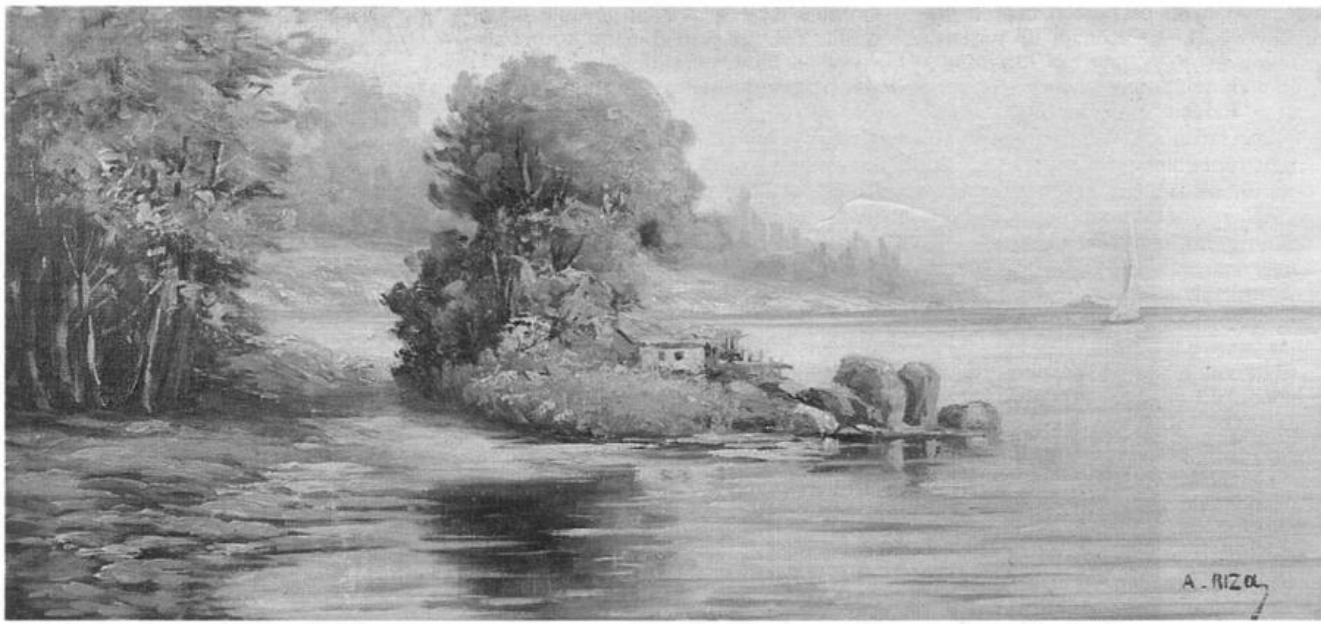

Ali Rıza Beyazıt'm bir peyzajı. Tuval üstüne yağlıboya, 47x23 cm, Kile Sanat Galerisi Koleksiyonu.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

lem yanıyla Hoca Ali Rıza'nın etkilerini taşır, istanbul'un çeşitli köşelerinden yaptığı farklı teknikteki resimlerinde genellikle ışıklı bir atmosfer egemendir. 195Tde italya'da düzenlenen uluslararası desen yarışmasında birincilik ödülü kazanan Beyazıt. Asker Ressamlar Derneğinin kurucuları arasında yer almış ve bu derneğin uzun yıllar başkanlığını yürütmüştür. İstanbul'a olan sevgisini yansıttığı resimlerin çoğunu, resme yoğunlaştığı 194l'den sonraki dönemde yapmıştır. Boğaz, Fenerbahçe gibi İstanbul köşelerinden çalışılmış çok sayıda resmi vardır.

Bibi. N. Islimyeli (haz.), *Türk Plastik Sanatçıları,* Ankara, 1967; N. İslimyeli. *Asker Ressamlar ve Ekoller,* Ankara, 1965.

AHMET ÖZEL

BEYAZIT DEVLET KÜTÜPHANESİ

Beyazıt'ta Kültür Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğüne bağlı kütüphane. Derleme Kanunu ve diğer yollarla gelen her tür yayını eksiksiz toplamak, düzenlemek, kullanıma sunmak ve geleceğe aktarmak amacıyla çalışır. 1961'den beri bugünkü adıyla anılmaktadır.

Türkiye'de devlet eliyle kurulan ilk genel kütüphanedir. İlk binası 1506'da yapılan Bayezid Külliyesi imaretinin bir bölümüdür. 1869'da Maârif-i Umûmiye Nizamnamesinin çıkarılışından sonra İstanbul'da genel bir kütüphane kurmak amacıyla Sadrazam Said Paşa ve Maarif Nazırı Mustafa Nuri Paşa, evvelce ahır olarak kullanılan imaretin Maarif Nezaretine devrini sağladılar. 27 Eylül 1882'de başlayan onarım için II. Abclülhamid'in de özel bütçesinden katkıda bulunduğu kütüphane 24 Haziran 1884'te Kütüphane-i Umumi-i Osmani adıyla resmen açıldı.

İlk kitabı, açıldığı gün bağışlanan bir *Naima Tarihi* olan kütüphanenin kitap mevcudu 1888'de 7.068'e ulaşmıştı. 1300 tarihli bir belgede telif ve tercüme olarak yayımlanan her eserden bir nüshanın kütüphaneye alınmasının öngörülmesi, kurumun Avrupa ülkelerindeki milli kütüphanelerin işlevini üstlenmesinin amaçlandığını göstermektedir. Kütüphanenin gelişmesine hizmeti geçmiş yöneticiler olarak Hoca Tahsin Efendi (1884-1913). İsmail Saib Sencer **(1913-**1939), Necati Lugal (1939-1943), Saadettin Nüzhet Ergun (1943-**1946),** Muzaffer Gökman (1946-1977) sayılabilir.

Balkan Savaşı **(1912-1913)** sırasında savaş bölgelerinden kaçırılabilen çok sayıda kitabın kütüphaneye devredilmesi üzerine kütüphane bir depoya dönüştü. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, Beyazıt Umumi Kütüphanesi adını alan kütüphaneye imaretin bir bölümünün daha tahsis edilmesiyle sıkışıklık bir ölçüde giderildi. 1934'te Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanununun yürürlüğe girmesinden sonra Türkiye'de yayımlanan her eserden bir nüshanın kütüphaneye gelmeye başlaması üzerine kütüphanenin koleksiyonu hızla arttı ve yer darlığı baş gösterdi. 1945'te 100.000 dermesinin ancak 30.0001 okuyucu hizmetine sunulabilmişti. 1946'da mevcut bina onarılarak kullanım alanı genişletildi; 1974'te bitişikteki eski Dişçilik Mektebi de kütüphaneye tahsis edildi. Onarımına **1979**'da başlanabilen Dişçilik Mektebi binası **1984**'te hizmete girdi.

Beyazıt Devlet Kütüphanesinin bazı bölümlerinin çalışmalarını sürdürdüğü eski binası. Sebalı & Joaillier'in bir fotoğrafından kartpostal.
Nezih Başgelen koleksiyonu

Türkiye'de uluslararası nitelikte ilk kataloglama çalışmasına 1939'da Beyazıt Kütüphanesinde başlandı. Yazar ve kitap adına göre düzenlenen iki katalog 1944'te tamamlandı. Beyazıt Kütüphanesinin yol göstericiliğinde yeni bir zihniyetin atılımı sayılan kataloglama çalışmasını önemseyen Maarif Vekâleti de ilk Türk kataloglama kurallarını içeren kılavuzu yayımladı. Bu arada Dewey Onlu Tasnif Sisteminin 1950'de kabulüyle kütüphanede konu katalogunun açılış töreninin yapılışı, o günün kütüphanecilik anlayışı içinde önemli olaylardandı.

1952'de kütüphaneye metal raflar alımına başlanarak kısa sürede 200.000 kitap kapasiteli bir depo oluşturuldu. Cilt atölyesi kütüphane bünyesine alınarak, çuvallar içinde dağınık halde gelen kitaplar en çok 15 gün içinde ciltlenmeye başlandı. 24 Nisan 1952'de Türkiye'nin ilk çocuk kütüphanesi burada açıldı. Bir yandan da kültürel etkinliklerin merkezi haline geldi. 1955-1956'daki onarımdan sonra kurum, hedeflerine ulaşmış bir düzeye erişti. Bu dönemde çok sayıda araştırmacıya da cevap vererek, dünyanın hiçbir yerinde görülmeyen üniversite, araştırma, özel ve halk kütüphaneleri görevlerinin tümünü üstlenmişti.

Bugünün Beyazıt Devlet Kütüphanesi **9ü** kütüphaneci olmak üzere 40 civarındaki personeliyle. Anglo-American Kataloglama Kuralları (AAKK 2) ile bilgisayarı uygular düzeye erişmiştir. Ayrıca Derleme Müdürlüğü. Süleymaniye. İl Halk Kütüphaneleri ve İslam Ansiklopedisi ile terminal bağlantısı programlamıştır. Bu arada tek salonlu düzenden kurtularak 157 kişilik "Kitap Okuma Salonu"ndan başka "Nadir Eserler". "Gazete ve Dergi", "Harita, Afiş", "Para, Pul", "Müzik Dinleme". "Video ve Film İzleme", "Görme Özürlüler" bölüm ve salonlarıyla beraber bir de lisan laboratuvarı açmış; ayrıca 1.000.000 kitap kapasiteli modern depoya kavuşmuştur. Bunun yanında eğitici ve kültürel etkinliklere açık bir konferans salonu, personel yemekhanesi, okuyucu kantini, fotokopi servisi ve mikrofiş sistemi ile kütüphaneciliğin tüm yeniliklerini yakalamaya çalışmaktadır.

Aynı anda 400 kişinin yararlanmasına olanak sağlayan kütüphanede güncel duyuru hizmeti kapsamında, en son gelen dergi ve kitaplar, gazete, dergi vb yayınlardan alınan fotokopiler girişteki vitrin ve panolarda sergilenmektedir.

Kütüphanenin 600.000 dolayındaki genel dermesinin içinde 11.000'i aşkın yazma, 25.000 kadar da süreli yayın vardır. Zengin gazete koleksiyonunun mikrofişe alınması sürdürülmektedir.

Resmi işgünlerinde kesintisiz hizmet veren kütüphanede yazar ve kitap adı ve konu başlıklarına göre alfabetik kataloglar ve Dewey konu katalogu, başvuru' servisinin de yer aldığı ek bina girişindedir.

"Atatürk ve inkılapları Bölümü", "Gazete Okuma Salonu" ile cilt atölyesi eski binadadır.

Bibi. H. Duman (haz.). *Beyazıt Devlet Kütüphanesi 100 Yaşında,* ist., 1984; D. Ersoy, "istanbul Hürriyet Meydanı ve Yerli Kütüphaneler", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,* c. 14, S. 1-2 (1965); M. Gökman, *Bayezit Umumî Kütüphanesi (Restorasyondan Sonra Yeni Hüviyetiyle),* ist.. 1956: *G.* Kut. "İstanbul'daki Yazma Kütüphaneleri", *TD,* c. 33, 1980/8; *TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Hizmet Kılavuzu,* Ankara. 1988;

Y. Tavacı, "Bugünün Beyazıt Devlet Kütüphanesi", *Kütüphane, Enformasyon, Arşiv Alanında Yeni Teknolojiler ve TÜRKMARC Sempozyumu Bildirileri,* İst., 1991.

HAVVA KOÇ

BEYAZIT YANGIN KULESİ

Beyazıt'ta İstanbul Üniversitesi merkez binası bahçesinin doğu kesimindedir.

1749'da yapılan ilk kule ahşaptandı. 1756'daki Cibali yangınında bu kule de yandı ve yenisi yine ahşaptan yaptırıldı. 1826'da Yeniçeri Ocağı'mn kaldırılması sırasında, Tulumbacı Ocağı da kaldırılarak kule yıktırıldı. Aynı yıl çıkan Hocapaşa yangınından sonra bir kez daha ahşap olarak yapıldı. Bu kez kule, yeniçerilik yandaşları tarafından yakıldı. Nihayet 1828'de II. Mahmudün emriyle bu kez kagir olarak Senekerim Balyan'a yaptırıldı.

Senekerim Kalfa'mn bilinen tek yapısı olan kule, toplam 85 m'dir. İlk yapımında geniş saçaklı külah biçiminde ahşap bir örtü ile sonlanmakta idi. 1849' da değiştirilerek bugünkü sekizgen planlı ve yuvarlak pencereli üç kat eklendi. 1889'da da kulenin üstüne demirden bir gönder dikildi. Kule 1894 depreminde kısmen hasar gördü ve aslına uygun olarak onarıldı.

Kule, köşeleri yuvarlatılmış kesik piramit biçimli bir taban üzerinde yükselmektedir. Profilli ve geniş bir tabladan sonra, kulenin gövdesi soğan biçimli bir taban öğesi ile başlamaktadır. Taban, pilastr benzeri eğrisel dilimlerle bölümlenmiştir. Dilimlerin alt başlarında ve gövdeye geçtikleri üst kesimlerinde sarmallar vardır. Dilimler üstte ayrıca dışa doğru kıvrımlıdır. Bu biçimlendirme ile taban kesimi, yapraksı bir çanak görünümü almıştır. Tabanda başlayan dilimler gövdede pilastr olarak devam ederler. Gövdede halka görünümü veren profilli kuşaklamalar vardır. Kule gövdesi üstte yine çanak biçiminde konsollu bir öğeyle son bulur. Dairesel planlı gözetleme katı burasıdır. Yarım daire kemerli pencereler çepeçevre sıralanmıştır. Gözetleme katının üstünde genişletilmiş bir tabla ve teras vardır. Yapıtın buraya kadar olan ana bölümü, Osmanlı barok üslubunun çizgilerini taşımaktadır.

Beyazıt Yangın Kulesi
Gürol Kara

Sonradan eklenen katlar, birbirinin aynı plan ve biçimdedir; oranlı bir küçülme ile, üst üste yinelenmişlerdir. Dar ve küçük terasları olan, köşeleri birer yivli pilastr ile belirtilmiş, ampir üslubunda parçalardır.

Ana duvarları taştan yapılmış olan kulenin iç merdivenleri ahşaptandır. Halen yangın gözetleme yanında meteorolojik bildirimler için de kullanılmaktadır.

Bibi. *istanbul İtfaiyesi* (1714-1959). İst.. 1559; *İSTA,* IV, 2264-2273.

AFİFE BATUR

BEYHAN SULTAN

(15 Aralık 1765. İstanbul - 7 Kasım 1824, İstanbul) III. Mustafa'nın kızı, III. Selimin kız kardeşidir. 18. yy sonunda Osmanlı saray yaşamının çağdaşlaşmasında etkili olmuş, İstanbul'da saraylar, Rumelihisarinda muvakkithane, Atikali'de çeşme yaptırmış, vakıflar kurmuştur.

Annesi Adilşah Kadın Efendi'dir (ö. 1804). III. Mustafa'nın Laleli'deki türbesinde gömülü olan Adilşah Kadirim başucumda "Beyhan ve Hadice sultanların valideleri **Adilşah** Kadınefendi" yazılı bir levha bulunduğu gibi, arşiv belgelerinde de bunu doğrulayan açıklamalar vardır. Örneğin, Beyhan Sultan, annesinin ölümü üzerine Yeşillioğlu Sarayı civarında ve kız kardeşine ait Hatice Sultan Sarayı karşısına bir mektep yaptırmıştır. Buna ilişkin belgede "...Adilşah Kadın valide-i Beyhan Sultan" adı geçmektedir. Buna karşın, Beyhan Sultanin annesi kimi kaynaklarda Mihrişah Valide Sultan olarak gösterilir. Bu yanılgı, olasılıkla ölümünde Beyhan Sultanın, Eyüp'teki Mihrişah Valide Sultan Türbesi'ne gömülmesindendir. Bunun gibi, kocasını Çelik Mustafa Paşa olarak veren kaynaklar da bulunmaktadır.

Beyhan Sultanın doğuşu münasebetiyle geleneksel şehir donanması **13** Ocak 1766'da (doğumundan **29** gün sonra) düzenlendi. Babası III. Mustafa öldüğü zaman (1774) henüz 9 yaşındaydı. Amcası I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) sarayda kapalı kaldı. Buluğ çağında bunalımlar geçirdiği, I. Abdülhamid'in sadrazama gönderdiği bir hatt-ı hümayundan öğrenilmektedir. Buna göre sık sık bayılan Beyhan Sultanin bu durumunu annesi Adilşah Kadın padişaha ağlayarak anlatmış ve bir an önce evlendirilmesini istemişti. I. Abdülhamid, isteği olumlu karşılayarak o sırada Halep valisi olan Silahdar Mustafa Paşa'yı damat adayı belirledi. 6 Mayıs 1784'te başlayan Beyhan Sultan düğünü geleneksel sur-ı hümayun programlarına göre yapıldı ve yeni evlilere Çiftesaraylar'daki bir saray tahsis edildi.

Ağabeyi III. Selim padişah olunca (1789) Beyhan Sultanin yaşamı önceye oranla renklendi. Eşi Mustafa Paşa da İstanbul kaymakamı (sadrazam vekili) oldu. III. Selim, yüksek gelirli bazı mukataaları Beyhan Sultan'a tahsis etti. Üvey olmalarına karşın bu iki kardeşin, Osmanlı hanedanı bireyleri arasında ender rastlanan sıcak bir yakınlıkları söz konusuydu. Beyhan Sultan, sahibi olduğu servet ve gelirle dönemin çağdaşlaşma açılımına uydu ve modern sarayların yapımını başlattı. Bu saraylar, dönemin lüks eşyasıyla donatıldı. Beyhan Sultan'm bunlardan başka Eyüp'te bir sahilsarayı ile Tersane Bahçesi'nde kendisine tahsis edilen bir başka sarayı daha vardı. Bunlar arasında en görkemlisi Akmtıburnu'ndaki sahilsaraydı. Bu saraylarla ilgili defterler ve hesaplar, Topkapı Sarayı Arşivinde bulunmaktadır. Beyhan Sultanın düğünü, gelirleri, masrafları, evkafı ve ölümünde bıraktığı miras için de aynı arşivde birçok belge mevcuttur.

III. Selim'in saltanatı boyunca göz kamaştırıcı bir yaşam sürdüren Beyhan Sultan, sürekli taşra görevlerinde bulunan eşi Mustafa Paşa'mn 1799'da ölümünden sonra bir oranda eğlencelerden uzaklaştı. 1804'te annesinin ölümü, 1807'deki Kabakçı Mustafa Ayaklanması ve III. Selim'in tahttan indirilmesi, ertesi yıl da öldürülmesinin ardından, yaşamının son yıllarım Akmtıburnu'ndaki sahilsarayında geçirdi. Çeşmeler yaptırdı, eski çeşmeleri onarttı, vakıflar kurdu. Kızı Hatice Hanım Sultanin düğünü 1814'te, II. Mahmudün döneminde yapıldı. Akmtıburnu'ndaki sahilsarayını onarttığı 1824'te, henüz 59 yaşında olmasına karşın Osmanlı hanedanının en yaşlısı olarak öldü ve Eyüp'te Mihrişah Valide Sultan Türbesi'ne gömüldü.

III. Selim, olasılıkla sanat ve müzik anlayışı bakımından kendisine çok yakın bulduğu Beyhan Sultanla, öteki kız kardeşleri Şah Sultan ve Hatice Sultan'dan daha fazla görüşmekteydi. 1791-1802 arasını kapsayan *Ruzname'de,* III. Selim'in sık sık Beyhan Sultanın sarayına gittiği görülmektedir. Bazen biniş düzenlenerek bazen tebdil ile gerçekleştirilen bu ziyaretlerde birlikte oyunlar, eğlenceler izledikleri, iftar ettikleri öğrenilmektedir. Padişahın arada, Boğaziçi binişlerinde Beyhan Sultan'm yaptırdığı saraylarla da ilgilendiği öğrenilmektedir.

Bibi. *Mür'i't-Tevarih,* 11/A, 79; *Sicill-i Osmanî,* I, 27; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 98-104; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi, 1-Osmanoğulları,* Ankara, 1969, s. 90-91, 149; Şehsuvaroğlu, *İstanbul,* 168; V. S. Arıkan (haz.), *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruznâme,* Ankara, 1993, s. 26-382 birçok yerde; *Topkapı Sarayı Arşiv Kılavuzu,* 1. Fas., İst., 1938, s. 74-75; Topkapı Sarayı Arşivi, I. Abdülhamid'in Hatları, E-no. 7029, Ruznâmesi, E-no. 12360; *BOA,* Cevdet-Maarif Tasnifi, no. 5373, 5260, Cevdet-Saray Tasnifi, no. 1240.

NECDET SAKAOĞLU

BEYHAN SULTAN ÇEŞMESİ

Boğaziçi'nde Arnavutköy Akıntıburnu'nda mevcut olduğu bilinen, kitabesine göre 1218/1804'te III. Selim'in kız kardeşi Beyhan Sultan tarafından yaptırılan çeşme bugün yerinde yoktur.

1960Tı yıllarda yol genişletilmesi yapılırken sökülen çeşmenin bir kısım parçaları hemen arkasında bulunan caminin bahçesinde durmaktadır. İ. H. Tamşık'ın belirttiğine göre çeşme 1940'lı yılların başında suyu kesik halde terk edilmiş durumdaydı. Osmanlı rokokosu üslubundaki iki cephesi mermer kaplı olan çeşmenin deniz tarafına bakan cephesi üç adet oymalı aynaya ve üç yalağa sahipti. Bu aynalarda birer kıtalık üç kitabe yer alırdı ve bunların Enderunlu Vasıf tarafından kaleme alındığı kitabeden anlaşılmaktadır. Yapının suyu Başhsu adı verilen Belgrad Ormam'ndaki tesisten sağlanırdı.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 165.

ZİYA NUR SEZEN

BEYHAN SULTAN SAHİLSARAYI

Boğaziçi'nin Rumeli kıyısında Arnavutköy Akıntıburnu'ndaydı.

III. Mustafa'nın kızı olan Beyhan Sultani-»), 1784'te Halep Valisi Silahdar Mustafa Paşa ile evlendiğinde, muhtemelen babasının ölümünden sonra gönderildiği Eski Saray'dan ayrılarak kendisine tahsis edilen Çiftesaraylar'a yerleşmişti. Beyhan Sultan da, 18. yy sonunda yaşamış olan emsalleri sultan kızları, kız kardeşleri ve kardeş kızları gibi olağanüstü bir zenginliğe sahipti. Balkanlar da kendisine tahsis edilmiş bulunan mukataa ve malikânelerden sağladığı maddi gücü İstanbul sahillerinde üç yeni sahilsarayı yapımına harcadı. Beyhan Sultanin ayrıca bir de suriçinde sarayı vardı.

Beyhan Sultanin sahilsaraylarından bir tanesi Akıntıburnu'ndan Bebek Koyuna dönüldüğü noktada, Hasan Halife Bahçesi'nden ayrılan arazi üstünde idi. Sultan efendi burada 1800'de inşasına başlanılan, tümüyle yeni bir yalı yaptırmıştır. Mimarbaşı Mustafa ve Şehremini Hayrullah Ağa'nın kontrolünde inşa edilen yalıda mimar kalfaları, su nazırı, bölükbaşılar ve "erbab-ı vukufdan neccar kalfaları" Kirkor, Yağcıoğlu Nikola, Sarkis ve Senkir, Minas ve diğer kalfalar çalışmıştı. Beyhan Sultanin kethüdası Arif Efendi de inşaatın her aşamasına nezaret etmişti.

Beyhan Sultan'm Boğaziçi'ndeki bu görkemli yalısını kaydeden (bu nedenle de **19-** yy'ın ilk yıllarına tarihlenebilecek olan) en erken *Bostancıbaşı Defteri* yalının, Akıntıburnu denilen yerde, Hançerli Bey'in (sonra oğullarının) ve yüksekte kardeşi Arif Bey'in yalısını takiben, gene Beyhan Sultanin banisi olduğu bir çeşme (1804) ile bölükçübaşı kolluğu, kahve, yedekçiler odası ve yeminci, doğramacı, gözlemeci, berber, bakkal ve saatçi dükkânlarından hemen sonra geldiğini göstermektedir. 1804-1815 arasına tarihlenebilecek olan elimizdeki diğer 7 defter ise, bu yıllar içinde Beyhan Sultan Çeşmesi ve dükkânlar ile Beyhan Sultan Yalısı arasında Maktul Hacı Hamid Paşazadelerin (mirân-ı kiramdan Nuri Paşa ile kardeşi İstanbul Kadısı -daha sonra Anadolu Kazaskeri- Arif Efendi'nin) yalılarının inşa edildiğini göstermektedir.

James Robertsonün 1853-1854'te çektiği tahmin edilen İstanbul fotoğrafları arasında Akmtıburnu'nu gösteren bir diziye dayanarak S. H. Eldem, Hançerli Yalısı'ndan soma gelen (ilk bakışta harabeye benzeyen) alanı, Mısırlı Mehmed Ali Paşa'mn mirasçıları tarafından tamamlanamayan büyük bir sarayın temelleri olarak tanımlamıştır. Bu sarayın Halil Hamid Paşa'mn oğullarının çifte yalısının arazisinde yapımına başlanıldığı anlaşılmaktadır. Aynı fotoğraflar İzzetâbâd Köşkü'nün sahilinde bulunan Beyhan Sultan Salihsarayimn da yerini sonradan Çiftesaraylar olarak bilinecek olan Mihrimah Sultan ve Said Paşa yalılarına terk etmiş olduğuna işaret etmektedir. Beyhan Sultan, II. Mahmudün ikinci kadını ve Mihrimah Sultanin annesi Hoşyar Kadın'm manevi evladı olduğundan, 1824'te ölümü üzerine sahilsaraym Mihrimah Sultan'a tahsis edilmiş olduğu akla gelmektedir. 1836'da Bursalı Mehmed Said Paşa ile evlenen Mihrimah Sultan (1812-1838) iki yıl sonra ilk doğumu sırasında ölünce, Beyhan Sultanin sahilsarayı artık Said Paşa Sarayı diye anılmaya başlandı.

1836'da İstanbul'da kaydettiği izlenimlerini iki kitap halinde yayımlamış olan Julia Pardoe "Said Paşa'mn geniş cepheli, düzensiz (asimetrik), pembe renkli sarayı, güzel bir koyun başında inşa edilmişti" derken muhtemelen Mihrimah Sultan'm evlenmesi vesilesiyle yeni onarılmış olan Beyhan Sultan Sahilsarayindan söz etmektedir. Arşiv belgeleri Beyhan Sultan Sahilsarayinm sultan efendinin ölümünün bir yıl öncesine kadar zaman zaman onarıldığını, eklemeler yapıldığını, yeniden döşendiğini göstermektedir. Eğer varsa, yapılan değişiklikler, daha sonraki onarımlar ya da yeni inşaatlarla ilgili belgeler bazı tasvirlerle karşılaştırılarak değerlendirildiğinde ortaya çıkacaktır. Örneğin Said Paşa'mn sarayından Miss Pardoe'nun tarifine benzer bir şekilde söz eden Robert Walsh sarayın kırmızı boyalı olduğunu söylemektedir. Ayrıca Miss Pardoe'nun *Beauties of the Bosphorus* adlı kitabında "Beşiktaş tepelerinden kuzeye bakış" olarak isimlendirilen Bartlett(->) imzalı bir gravür çevresi ile birlikte değerlendirildiğinde Beyhan Sultan Sahilsarayı'nın arka cephesini gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu gravürde bir avluyu kuşattığı görülen mekânlar Beyhan Sultan Sarayı'nm 1803 tarihli ayrıntılı keşif defterindeki mekân listesinde yer alan mahaller ile çakışmaktadır.

Beyhan Sultan'm belgelerde Arnavutköy, Akıntıburnu, Hasan Halife ve Bebek Sarayı olarak adı geçen bu sahilsarayinm görkemli cephesi hakkında ise Joseph Shrantz'ın karakalem, suluboya ve litograf tasvirleri ile Thomas Allom'un bir gravürü aydınlatıcı olmaktadır. Dar bir rıhtımda yükselen saray yüksek bir sağır duvar üzerinde iki katlıdır. Bu duvara oturan, sahilsaraylarda sık görülen balıkhaneler benzeri çokgen planlı bir köşk ya da kameriyeden sonra beş adet birbirinin aynı çıkma ve bu çıkmaların düşey hareketi cepheyi canlandırmaktadır. İlk katlarda duvara yüksek ahşap furuştalarla oturan çıkmalar, ikinci katlarda bir kademe daha ileri çıkmaktadır. Böylelikle üçlü bir kademelenme ile yükselen sarayın tüm cephesi pencerelerle boşaltılmıştır. Tümü kafesli olan pencerelerin araşma pilastrlar yerleştirilmiştir. Birinci, üçüncü ve dördüncü çıkmalar ile kameriyenin üzerinden avluya bakan cephenin üçgen alınlıklarla taçlanmış olması bu mekânların sultan efendi tarafından veya kardeşi III. Selim ile II. Mahmudün ziyaretlerinde kullanıldıklarına işaret etmektedir. Süslemede Batı orijinli pilastrlar, üçgen alınlıklar, içbükey ve dışbükey kıvrımlar kullanılmıştır.

Beyhan Sultan (ya da Said Paşa) Sahilsarayı günümüze ulaşamayan görkemli 19. yy saraylarından biridir. Sahil yolu açılırken yıkıldığı tahmin edilmektedir.

Bibi. Miss Julia Pardoe, *The City of the Sultans and Domestic Manners of the Turks in 1836,* II, Londra, 1837, c. **2,** s. **162;** Pardoe, *Bosphorus;* T. Allom-R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Curches of Asia Minor,* I, Londra, **1939,** s. **69;** T. Artan, "Boğaziçi'nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları", *İstanbul,* S. **3** (Ekim **1992),** s. **112-113-**

TULAY ARTAN

BEYHAN SULTAN SAHİLSARAYI

Boğaziçi'nin Rumeli kıyısında Beşiktaş Çırağan'daydı.

1791'de kendisine temlik edilmiş bulunan Çırağan Sahilsarayı'nın yerinde 1795'te Beyhan Sultan yeni bir saray inşasını başlatmıştı. İnşaat, tamirat ve döşeme faaliyetlerinin sultan efendinin ölüm tarihi olan 1824'e kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu civarda birkaç sarayın daha hanedan kadınlarına tahsis edilmiş olduğunu kaydeden Dr. Dallaway, 1797'de, özel bir izinle inşası yeni tamamlanmış olan Beyhan Sultan Sarayı'm gezmişti. Dallaway'in tasvirinden, çıkmalarla denize taşan ahşap sahilsarayın cephesinin 100 m'ye yaklaştığı anlaşılmaktadır. Tüm yüzeyin aşırı parlak renklerle ve yaldızla boyalı, gösterişli pirinç süslerle bezeli olduğunu söyleyen Dallaway, ilk kattaki yaklaşık 55 m uzunluğundaki salondan diğer dairelere geçildiğini kaydeder. Yazar, iç mekânlarda renklerin ve yaldızın aşırı kullanımını rahatsız edici bulmuştur; kakma süslemeler, düzgün olsalar da kabadır ve perspektif uygulamaları eleştirmeye dahi değmeyecek kadar zayıf görünmek-

tedir. Fakat tavanlar görkemlidir; zarif ahşap geçme motifleri pirinç rozetlerle süslenmiştir. Bir odanın tavanındaki süsleme güneş ışınları biçiminde yayılır. Çeşme ve hamamlardaki mermer oyma süslemeler ise bu marangoz işçiliğiyle boy ölçüşemez. Dallavvay sarayın içindeki yaldızlı kitabelerden de söz eder; Kuran'dan ayetler ya da methiyeler, kasideler her odayı süslemektedir. Deniz üzerine inşa edilmiş, tabanı ızgaralı bir odada, seçkin kadınların balık tutarak kendilerini eğledikleri anlaşılmaktadır. Sarayın arkasındaki bahçeyi de gezen yazar, meydancıklarda çiçek setleri, uçacakmış gibi hafif duran köşkler ve buralara serinlik veren som mermer çeşmeler görür. Dallavvay daha sonra balık odasına geri döner. Burada kendisine kahve, şekerlemeler ve muhtemelen gülsuyu ikram edilir. Fincanlar, kaplar ve kaşıklar elmasla süslü som altındandır; yazar üstelik şekerlemelerde yakut tozu kullanıldığını öğrenir.

Bu görkem karşısında şaşkınlığa düşmüş olan Dallaway, salihsaraya bir galeri ile birleştirilmiş olan sultan efendinin kocasının sarayını ise çok mütevazı bulur. III. Selim'in gözde devlet adamlarından olan Beyhan Sultan'ın kocası (o sırada Mora valisi olan) Silahdar Mustafa Paşa'mn da her kul gibi sultan efendiye saygıda kusur etmemesi gerekliydi. Beyhan Sultan, amcası I. Abdülhamid ve kardeşi III. Selim zamanında çok itibar görmüştü. Yalısının tamirinin fena ve pahalı yapılmış olmasından dolayı II. Mahmud'a şikâyette bulunduğunda da amcaoğlu olan sultan, hemen bir hatt-ı hümayun ile olaya el koymuştu.

Bu sarayın görsel bir belgesi bulunmadığından, Beyhan Sultan için yeniden inşasına dair kayıtlardaki mekân listeleri ne yazık ki ancak Dr. Dallaway'in tasviriyle karşılaştırılabilmektedir. Ayrıca Beyhan Sultama temlik edilmeden önceki yarım yüzyılı aşkın süre içinde sarayın inşaat ve tamirat serüveni henüz aydınlanmamıştır. 18. yy başında Damat İbrahim Paşa ile eşi, III. Ahmed' in kızı Fatma Sultan'a ait olan Çırağan Sarayı, bu dönemde birçok eğlenceye sahne olmuştu. Sarayın bu görkemli yıllarına ait çok sayıda belge ile bir restitüsyonunu yapmak mümkün olabilmektedir. Ancak Damat İbrahim Paşa'mn 1730'da öldürülmesi, Fatma Sultanin da 1733'te ölümü üzerine miriye geçmiş olması gereken sahilsaray 174T'de ancak kısmi olarak (Camlı Köşk bölümü) tamir edilmişti. I. Abdülhamid'in tahta çıktığı yıl olan 1774 tarihli bir belgeden sarayın bu tarihte satışa çıkarıldığı öğrenilmektedir; bundan sonra Çırağan Sahilsarayimn 1791'de III. Selim tarafından kız kardeşi Beyhan Sultan'a ihsan edilinceye dek terk edilmiş olduğu sonucu çıkmaktadır. 1794-1824 arasında sultan efendinin Çırağan Sahilsarayimn tümüyle yıkılıp yeniden inşası ve döşenmesi ile ilgili olarak Topkapı Sarayı Arşivi ile Başbakanlık Arşivi'nde çok sayıda belge bulunmaktadır. Sarayın tümüyde yıkılmasının gerekmiş olması, sarayın 1791'e kadar terk edilmiş olması yolundaki yargıyı güçlendirmektedir. Sultanın 1824'te ölümü üzerine tekrar miriye dönmüş olması geren sarayın yerinde II. Mahmud 1834'te yeniden ve tümüyle farklı üslupta bir saray (Çırağan Sarayı) inşasını başlatmıştı.

Bibi. J. Dallaway, *Constantinople Ancient and Modern with Exursions to the Shores and Islands of the Archipelago to the Troad.* Londra, 1792, s. 139; M. Cezar, -'Sanatta Batı'ya Açılışta Saray Yapıları ve Kültürün Yeri", *TBMM Milli Saraylar Sempozyumu Bildirileri,* İst., 1984, s. 60; N. Arslan. *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul,* İst., 1992, s. 150-151; T. Artan, "Boğaziçi'nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları", *İstanbul,* S. 3 (Ekim 1992), s. 112-113.'

TÜLAY ARTAN

BEYHAN SULTAN SAHİLSARAYI

III. Mustafa'nın kızı Beyhan Sultan'ın(->) Eyüp'te, Bostan İskelesi ile Defterdar İskelesi'nde, iki sahilsarayı olduğu anlaşılmaktadır. Bu saraylar 18. yy sonundan itibaren sık sık el değiştirmişti.

Bostancıbaşı Defterleri 'nde Bahariye sahilinde, Bostan İskelesi'nin hemen yanında 1791'de Beyhan Sultan, Hatice Sultan ve Esma Sultan yalıları ve ardında yalı hamamı, 1802'de iskeleden sonra gelen Mihrişah Valide Sultan İmareti'nin yanı başında, gene sırasıyla Beyhan Sultan ve Hatice Sultan yalıları ve sonra (Esma Sultan Yalısı yerinde) Beyhan Sultanin Çukur Sarayı, 1814'te imaretin yanında bu kez Hibetullah Sultan Yalısı, Hatice Sultan Yalısı ve Hanımsultanzade'nin sakin olduğu Çukur Yalı kaydedilmiştir. 1802'de Esma Sultanin yalısı daha kendisi hayatta iken Beyhan Sultan'a geçmişken, bundan sonraki on yıl içinde de Beyhan Sultanın Bostan İskele'sindeki saraylarından birisinin aynı şekilde, kendisi henüz hayattayken, amcası I. Abdülhamid'in kızı Hibetullah Sultan'a (muhtemelen evlendirildiği 1803'te), diğerinin de Hanımsultanzade'ye geçtiği anlaşılmaktadır. Adı geçen hanım sultan, Beyhan Sultan'ın, 1799'da evlendirilen kızı Hatice Hanım Sultan olmalıdır.

Diğer yandan Antoine-Ignace Melling, yapılış tarihini kesin olarak bilemediğimiz, Eyüp yalılarını gösteren gravürüne ilişkin açıklamada Bostan İskelesi'ndeki Valide Sultan İmareti'nin hemen yanında Beyhan Sultan Sarayimn bulunduğu belirtmektedir. İki katlı olduğu anlaşılan sarayın bir iç avluyu çevrelediği görülmektedir. Geniş deniz cephesinde dört adet birbirinden farklı çıkma bulunmaktadır. İmaretin hemen yanındaki dar cepheli çıkma denizle hemzemin olurken, ikinci çıkmaya bitişik olarak denizin üzerine kazıklarla oturtulan bir balıkhane köşkü yapılmıştır, üçüncü çıkma dar rıhtım üzerinde dört zarif sütun ile taşınmaktadır ve böylelikle burada dar bir rıhtım oluşmuştur, gene denizle hemzemin olan dördüncü çıkmanın cephesi ise oldukça geniş tutulmuştur. Sarayın kara tarafındaki bölümünün tam ortasına, avluya doğru bir çıkma yapılmıştır. Bu çıkmanın üzerinde küçük bir kubbe yer almaktadır. Sarayın arkasında yüksek bir duvarla çevrili bir bahçenin bulunduğu anlaşılmaktadır.

1814 tarihli *Bostanctbaşı Defteri'nde* yalnızca Beyhan Sultanın Bostan İskelesi'ndeki yalısının el değiştirdiği değil, artık buradan birkaç iskele daha aşağıda, Sarayburnu yönünde olan Defterdar İskelesi'nde bir yalısı bulunduğu da kayıtlıdır. Bu deftere göre yalının hemen yukarısındaki Balçık İskelesi'ni takiben Esma Sultan Sarayı gelmektedir. 1791 ve 1802 tarihli defterlerde ise Defterdar İskelesi'nde yeni inşa edildiği belirtilen Esma Sultan Yahşinin yanında henüz Beyhan Sultan'ın değil, III. Mustafa'nın bir başka kızı Şah Sultanın yahşinin yer aldığı kaydedilmiştir.

"Eyüp'te Esma Sultan ve Beyhan Sultan Sarayimn arsasındaki Zübeyde Sultan Sarayimn Kantarcılar'da konağı yanan Hibetullah Sultan'a temlik edilmesi"ni kaydeden 1792 tarihli bir belge göz önüne alınırsa, söz konusu arsanın, Bahariye'de Bostan İskelesi'ndeki saray-

Beyhan Sultan Sahilsarayı, Eyüp Melling'in bir deseninden ayrıntı. 18. yy. *Ara Güler fotoğraf arşivi*

ların yerinde olduğu, bu sıralarda Beyhan Sultan ile Esma Sultan'm birlikte Bostan tskelesi'ni terk ettikleri ve Defterdar Iskelesi'nde yeni yalılar yaptırmış olmaları akla gelmektedir. Hibetullah Sultan'ın yaşının küçüklüğü nedeniyle Bostan Iskelesi'nde, 1803'e dek oturmadığı, bu nedenle Melling ve 1802 tarihli *Bostancıbaşı Defteri* 'nde görüldüğü gibi sahilsarayın Beyhan Sultan adıyla anılmaya devam etmiş olduğu düşünülebilirse de III. Selimin sırkâtibi Ahmed Efendi'nin *Ruzname'smde* sultanın 1798'e kadar kardeşini, annesinin banisi olduğu imaretin yanındaki sahilsarayında ziyaret etmiş olduğu kaydedilmiştir.

Bütün bunlarla birlikte, 1792-1821 arasında rastladığımız Beyhan Sultan'ın Eyüp yalısının inşaat, tamirat ve döşemesiyle ilgili çok sayıda belgenin Bostan ya da Defterdar İskelesini ayırt etmemesi Beyhan Sultan'ın her iki yalıyı aynı anda kullanmamış olabileceğini düşündürmektedir. Bu nedenle Defterdar Iskelesi'ndeki yalının 1798'den sonra inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Görülüyor ki, Beyhan Sultan, kocasının ölüm yılı olan 1798'den sonra hummalı bir inşaat faaliyetine girişmiş ve Çırağan Sahilsarayı'nı valide sultana terk ederken, kendisi bizzat Akıntıburnu ile Eyüp Defterdar İskelesi'ndeki sahilsarayları tümden yeniden inşa ettirmişti.

Defterdar İskelesi'ndeki çifte yalının yanında, *Bostancıbaşı Defterleri*'nin hiçbirinde görülmeyen, Valide Sultan yalısının olduğu anlaşılmaktadır. 1845 tarihli bir haritada bu noktada bir saray-ı hümayun gösterilmiştir. Ayrıca Zal Mahmud Paşa Camii'nin önünde olduğu kaydedilen bu valide sultan sarayına III. Selimin sık sık geldiği ve bir süre kaldığı çeşitli kaynaklarda kaydedilmektedir.

Defterdar İskelesi'ndeki yalısında ölen Beyhan Sultan Eyüp'te Mihrişah Valide Sultan Türbesi'ne gömüldü. Beyhan Sultan'ın tek çocuğu olan Hatice Hanım Sultan'ın 1799'da evlendirildiği bilinmektedir; Bostan iskelesi'ndeki ikinci yalı 1814'de Hammsultanzade'ye ait olarak gösterildiğine göre Hatice Hanım annesinden önce ölmüş olmalıdır. 1824'te sultan efendinin ölümü üzerine miriye geçen Defterdar İskelesi'ndeki sahilsaray arsası üzerinde 1835'te Feshane yapılmıştı.

Bibi. Melling. *Voyage:* N. Arslan. *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl,* İst., 1992, s. 141-142; *III. Selimin Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme,* (yay. S. Arıkan), Ankara, 1993.

TÜLAY ARTAN

BEYKOZ

Boğaziçi'nin kuzey kesiminde, Anadolu yakasında, Paşabahçe ile Anadolukavağı arasında, aynı adla anılan koyun çevresinde kurulu Boğaz köyü.

Beykoz Boğaziçi'nin, bir zamanlar oldukça uzak sayılan, günümüzde de diğer Boğaz semtlerine oranla daha kırsal

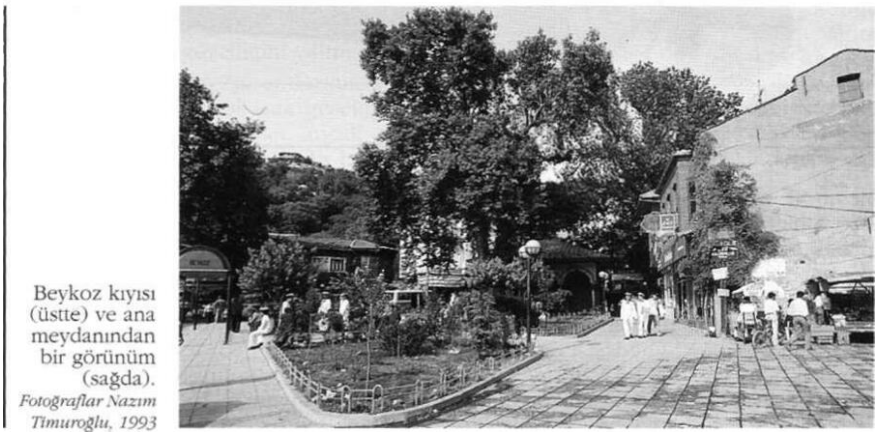

Beykoz kıyısı (üstte) ve ana meydanından bir görünüm (sağda). *Fotoğraflar Nazım Timuroğlu, 1993*

bir yapı gösteren; merkeziyle olduğu kadar çevre köyleri, ormanları ve konılarıyla da ünlü bir yerleşmesidir. Kuzeyde ve doğuda tepelerle çevrilidir. Kuzeyindeki Beykoz Çayırı(->) diye bilinen geniş düzlük ve güneyde Paşabahçe'ye doğru alçalan ve düzleşen kesimi bir yana, kıyılarda bile yüksek ve engebeli bir yapıya sahiptir. Eskiden Ortaçeşme, Yalıköy, Beykoz yerleşmeleri birbirine çok yakın ayrı yerleşmeler konumundayken bugün bütün bu yerleşmeler birbiriyle birleşmiş ve gerideki tepeler de gecekondu mahalleleriyle dolmuştur.

Beykoz adının kökeni tartışmalıdır. Bu tartışma, özellikle ismin sonundaki ekin "koz" mu "kos" mu olduğu noktasında yoğunlaşmaktadır. Kimi kaynaklar Farsça "kos" (köy) kelimesini hatırlatarak ve İzmit Sancağı beylerinin burada oturduklarına atıf yaparak Beykoz'un Beyköyü anlamına geldiğini ileri sürerken, başka kaynaklar bölgenin cevlziyle de ünlü olmasından hareketle, koz kelimesinin ceviz anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Örneğin 18. yy yazarlarından İnciciyan. semte Beykoz adının sulak bir çeşme yanında bulunan muazzam bir ceviz ağacı yüzünden verildiğini söyler. Yerleşmenin Bizans ve daha önceki dönemlerdeki adı konusunda da kesinlik yoktur. Bitinya Kralı Amnikos'un burada oturduğu ve köye onun adının verildiği, Bizanslılar döneminde de yöreye Beykos dendiği gibi iddialar kanıtlanamamıştır. Kaynaklarda, Boğaz'ın bu kesimlerinde olduğuna işaret edilen ve "Fiale" denilen yerin burada bulunduğu ve Bizans döneminde Beykoz'a verilen ad olabileceği, "fiale"nin havuz, çeşme, şadırvanlar ve fıskiye yalakları anlamına gelmesinden, Beykoz'un da suları, kaynakları, çeşmeleriyle ünlü olmasından doğan bir çağrışımla ileri sürülmüştür.

Osmanlı döneminde semte ilişkin ilk bilgiler II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) dayanır. Fatih'in, Tokat Kalesinin düştüğü haberini Beykoz'da Akbaba Köyü civarında avlanırken aldığı ve bu zaferin anısına Beykoz Çayırım çevreleyen yamaçlarda Tokat Bahçesi adlı bir mesire kurdurduğu söylenir. I. Süleyman'ın (Kanuni) Tokat Bahçesi'nde ve Beykoz'la adeta özdeşleşmiş olan Beykoz Çayırı'nda çağlayanlar gibi havuzlar yaptırdığı, buraları mamur hale getirdiği eski kaynaklarda yazılıdır. Evliya Çelebi, 17. yy'da Beykoz'u deniz kenarından gidilirse Servi Burnunun üç bin adım gü-

Beykoz
istanbul Ansiklopedisi

neyinde, büyük bir limanın kenarında, 800 haneli, bağlık bahçelik bir kasaba olarak anlatır. Camisinin mescidinin, hamamının, sıbyan mektebinin ve çarşısında ulu ağaçların olduğunu yazar; halkının bahçecilik, odunculuk ve balıkçılıkla geçindiğini bildirir. Çağdaşı Eremya Çelebi ise burada Türklerin yanısıra Ermenilerin de yaşadığını, padişahların Tokat Bahçesi'nde ava çıktıklarını, burada büyük bir padişah köşkü bulunduğunu, Beykoz İskelesi'nin yakınında yerden fışkıran sular gördüğünü, dağlardan denize doğru dereler aktığını yazar. İnciciyan ise, 18. yy'da Yalıköy'ün Türklerle meskûn olduğunu, yanı başındaki Beykoz'da ise Türklerin ve Ermenilerin yaşadıklarını, burada Surp Nigoğos adlı bir Ermeni kilisesi bulunduğunu kaydeder. Yine aynı yüzyıla ait *Bostancıbaşı Defterleri'*üden, Servi Burnundan sonra sahilde İshak Ağa Çeşmesi'nin, yanında beylik değirmenin, daha sonra Hünkâr İskelesi'nin, ondan soma beylik kâğıthanenin, kayıkhanelerin ve daha sonra Sultaniye Bahçesi'ne kadar yalıların bulunduğu anlaşılmaktadır. Yalılar nüfuzlu ve zengin kişilere ait olmakla birlikte, Boğaziçi'nin Rumeli yakasında olduğu gibi, saray mensuplarının, sultanların, sadrazamların, yüksek devlet ricalinin bu sahilde sahilsarayları bulunmaması dikkati çeker. Yörenin, bazı padişahlar tarafından pek sevilen ama daha çok günübirlik gezintiler ve av âlemleri için tercih edilen bir yer olduğu, belki de uzaklığı yüzünden Boğaziçi'nin karşı sahilinin ve güney kesimlerinin şaşaasından nasiplenmediği anlaşılmaktadır.

Hadîkatü'l Cevâmi'ye göre (tamamlanması 1768) Beykoz'daki iki camiyi de Bostancıbaşı Mustafa Ağa yaptırmıştır; ancak yapım tarihleri bilinmemektedir. Bugünkü Beykoz Camii 1809'da temelinden itibaren yeniden inşa edilmiş, 1950'lerde onarım görmüştür. Yalıköyü Camii ise II. Mahmudün başkadın efendisi tarafından 1853'te eskisinin yerine yeniden inşa ettirilmiştir. Gene *Hadîka,* Beykoz Hamamını **16.** yy'da hasodabaşı olan Behruz Ağa'nın (ö. 1562/1563) yaptırdığını kaydetmektedir. Hamamın geliri, buradaki büyük çeşmeye vakfedilmiştir. Yine aynı kaynakta Yalıköyü Hamaminm uncubaşı Hacı Mehmed Ağa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Beykoz'daki anıtsal yapılar arasında, 18. yy'ın ortalarında Gümrük Emini İshak Ağa tarafından yaptırılmış çeşmeleri saymak gerekir. Bunların en önemlisi ve yakın zamanlarda restorasyon geçirerek günümüze kadar gelmiş olanı, Beykoz'un merkezinde iskele yakınındaki küçük meydanda bulunan On Çeşmeler diye de bilinen Beykoz Çeşmesi'dir (bak. İshak Ağa Çeşmesi). Bu çeşme 1159/1746'da inşa edilmiştir ve güzelliği kadar suyunun bolluğuyla da ünlüdür. Yine İshak Ağa'ya atfedilen ve Beykoz Çayırı'nın ortasında bulunan daha küçük bir çeşmenin yapım tarihi 1163/1750'dir. Üçüncü çeşme ise Yalıköy'dedir. Beykoz'un Hünkâr İskelesi mevkiinin hemen güneyinde, Beykoz Çayırı ile sahil arasındaki ağaçlıklı tepecik üzerinde bulunan 19. yy yapısı Beykoz Kasrı(->) semtin günümüze kadar gelmiş önemli yapılarmdandır. Bina, halen Beykoz Çocuk Göğüs Hastalıkları Hastanesi olarak kullanılmaktadır.

Beykoz ve çevresi günümüzde olduğu gibi tarihte de cam, çömlek, deri eşya üretimiyle ünlüdür. 19. yy'dan itibaren, yeni kurulmakta olan sanayinin İstanbul'daki merkezlerinden biri de Beykoz olmuştur. Bu ilk imalathaneler ve tesisler daha çok Hünkâr İskelesi ve onun kuzeyindeki Servi Burnu'na doğıu uzanan bölgede kurulmuştu.

Hünkâr İskelesi'nde önceleri, "Değirmen Ocağı" denilen Bostancı Ocağı tarafından yönetilen miri değirmenler vardı. Bu değirmenlerin yöneticilerine "uncubaşı" denirdi. 1826'da Yeniçeri ve Bostancı ocaklarının kaldırılmasından sonra, bu değirmenler de yok olmuş, ancak Beykoz'da yeni imalathaneler ve işletmeler kurulmaya devam etmiştir. III. Selim zamanında İtalya'ya giderek billur ve cam yapımını öğrenen Mehmed Dede adlı bir Mevlevi dervişinin burada bir kristal ve cam imalathanesi kurduğu, zaman zaman duraklasa da bu üretimin bir süre devam ettiği anlaşılmaktadır. O dönemden başlayarak gelenekleşen, Beykoz işi ve çeşmibülbül olarak tanınan cam sanatı ve ürünleri bugün antika değeri kazanmıştır. Beykoz dereleri kenarında kurulmuş olan çömlekhanelerde de ünlü Beykoz testi ve küpleri imal edilirdi. Gene III. Selim zamanında, 1803'te, çayırın kuzeyine doğru, dere boyunda Şakir adlı bir kişinin öncülüğünde bir kâğıt imalathanesi kurulmuş, iltizam ile işletilmişti. Ancak imal edilen kâğıtların Avrupa'dan ithal edilen kâğıtlarla rekabet edememesi nedeniyle bu imalathanenin ömrü çok kısa olmuş ve 1809-1810 arasında üretim durmuştur. Bundan 80 yıl kadar sonra gene Beykoz'da ilk kâğıt fabrikası kurulmuştur. Beykoz Hamidiye Kâğıt Fabrikasında da çeşitli duraklamalarla 1915'e kadar üretim yapıla-

bilmiştir. II. Mahmud döneminde (1808-1839) Beykoz'da, Hünkâr İskelesi ile Servi Burnu arasındaki bir koyda, bir de debbağhane kurulduğu bilinmektedir. II. Mahmudün Asâkir-i Mansure'nin çizme, postal ve ayakkabı ihtiyacını karşılamak için kurdurduğu bu debbağhane bir süre sarayın da deri ihtiyacım karşılamış ve bugünkü Sümerbank Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nm ilk adımı ve çekirdeği olmuştur (bak. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası).

Tarih boyunca bir yandan mesireleri, köyleri, yani kırsal-tarımsal fonksiyonları, öte yandan sanayi ve işçi yaşamıyla kent fonksiyonlarını birleştirmiş olan Beykoz'un her iki fonksiyon ve yaşam biçiminden doğan ünlü ürünleri, özellikleri ve gelenekleri vardır. Örneğin memba suları öteden beri ünlüdür. Karaseki Köyü yakınlarındaki Karakulak, Sırmakeş, Deli Osman suları Kaymakdonduran, Soğuksu, Kestanelik su kaynakları bunlardan bazılarıdır (bak. kaynak sulan).

Beykoz'un dalyanları (bak. dalyanlar), bu dalyanlardan tutulan balıklar, örneğin eski zamanlarda kılıçbalığı, günümüze kadar kalkanı; eti, kebabı, paçası; cevizi, bostanları, ormanları, koruları, çayırı, mesireleri; içerideki tepelik, ormanlık bölgede yer alan Dereseki, Mahmutşevketpaşa. Akbaba köyleri ünlüdür. Bu köylerden özellikle Akbaba et kesimi yapılan, çoğunlukla Eğinlilerin yerleşmiş olduğu, et almaya gidilen bir köydür. Akbaba günümüze kadar gelmiş olan ahşap baston ve çember imalathaneleri; kristal ve cam eşya, avize yapımı ve tel çekme fabrikası ile ilginç bir köy yapısı sergiler. Yine Beykoz'a bağlı Polonezköy(->) tarihte Polonyalıların iskân edilmiş olduğu, kirazı, havası, küçük kır pansiyonları ve lokantalarıyla ünlü bir dinlenme yeri ve mesiredir.

Günümüzde Beykoz, Paşabahçe'den kuzeyde Ortaçeşme'ye ve Tokat Deresi vadisine kadar aralıksız uzanan bir yerleşme bölgesidir. Beykoz semti denince, bugün kuzeyden güneye doğru Tokat. Ortaçeşme, Çamlıbahçe, Yalıköy, Merkez (Beykoz), Gümüşsüyü muhtarlıklarını da içeren geniş bir alan anlaşılmaktadır. Kuzeyde Ortaçeşme ve Tokat Deresi vadisinin çevresindeki ve arkasındaki tepeler ile Servi Burnu'nun üstünde kalan tepelerin güney yamaçları tümüyle gecekondularla dolmuştur. Ortaçeşme'den Tokat Mahallesine giden yol üzerinde, yine gecekondular, oto tamir ve bakım atölyeleri, küçük alışveriş birimleri, pres ve cam işleme atölyeleri, sebze bahçeleri vardır. Hünkâr iskelesi tepeciğinin kuzey yamacının hemen altında Deniz Kuvvetleri Kurtarma Grup Komutanlığı tesisleri, Servi Burnu'ndan kuzeye doğru, sahil ile Umuryeri yolu üzerinde askeriyeye ait sosyal ve diğer tesisler yer alır. Yerleşme, son yıllarda Ortaçeşme ve Tokat bölgelerindeki sırtlara doğru genişlemiştir. Beykoz Iskelesi'nin üstlerinde, eski köy yerleşmesinin güneydoğusunda, günümüzde halka açılmış olan Abrahampaşa Korusu(->). bu korunun karşısında On Çeşmeler olarak da bilinen Beykoz Çeşmesinin yanından yukarı doğru çıkan yolun üstünde Beykoz Fidanlığı yer alır. Beykoz ve Yalıköy mahallelerinde cam eşya üretimi, çömlekçilik, bakır eşya üretimi yapılır. Su Ürünleri Meslek Lisesi ve Beykoz Belediyesi binası vardır. Beykoz'un merkezinden Paşabahçe'ye doğıu, sahil, yer yer ince bir şerit halinde, park olarak düzenlenmiştir. Ünlü Beykoz Dalyanı 1980'lere varmadan kapanmış olmakla birlikte balıkçı tekneleri hâlâ Beykoz Koyunda barınmaktadır. Bir ucu Yalıköy'e öteki ucu kuzeyde Hünkâr Iskelesi'ne kadar uzanan alabildiğine geniş Beykoz Çayırı günümüzde bütün özelliğini yitirmiştir. Yalıköy'e dayanan bölümü betonlaşmış ve cumartesi günleri kurulan Beykoz Pazarına ayrılmış; geri kalan bölümleri ise resmi binalar, futbol ve diğer spor alanları ve yollar olarak parsellenmiş; çayır genişliğinden ve yeşilliğinden gelen bütün özelliğini ve güzelliğini yitirmiştir.

Beykoz'un yemyeşil sırtlarının yapılarla kaplanmasına yol açan gecekondulaşma, 1950'lerde başlayan, ancak 1970'lerden. hele de 1980'den sonra hızlanan büyük iç göç dalgalarının sonucudur. 1950-1960 arasında daha çok Karadenizlilerin gelip yerleştiği bölgeye, 1960 sonrasında Doğu ve Güneydoğu Anadolulular gelip yerleşmişlerdir. Yörenin nüfus çekmesinin önemli bir nedeni yakındaki Paşabahçe Şişe Cam. Beykoz Deri ve Kundura ve Tekel fabrikaları gibi büyük işletmelerin, ayrıca pek çok küçük imalathanenin varlığıdır. Beykoz halkının büyük çoğunluğu bu fabrikalarda çalışmakta veya bu işçi nüfus yoğunluğunun yol açtığı ve beslediği küçük ticari işlerle, esnaflıkla uğraşmaktadır. Balıkçılık, tarımsal faaliyetler, bostancılık, hayvan ürünleri ticareti de Beykoz'da diğer Boğaz semtlerine göre daha fazla önem kazanmıştır.

Beykoz, günümüzde Boğaz'ın Rumeli yakasındaki lüks restoranları, eğlence yerleri, modern siteleriyle ünlü Tarabya'nın tam karşısında bir Anadolu sahil kasabası yaşam ve görünümüne sahip bir semttir.

Bibi. "Boğaziçi", *İA;* "Beykoz", *İSTA;* "Beykoz". *İKSA;* Eyice, *Boğaziçi;* Evliya Çelebi, *Seyahatname,* İst. 1976; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* İnciciyan, *İstanbul;* Ayvansarayî, *Hadîka.*

İSTANBUL

BEYKOZ CAMÜ

Beykoz'un merkezinde, ibrahim Kelle Caddesi üzerindedir.

Yapıldığı tarih kesin olmayıp banisinin Bostancıbaşı Mustafa Ağa olduğu bilinmektedir. Ahşap son cemaat yerindeki iki bölümlü yedişer satırlık kitabesi 1224/1809 tarihini taşır. Ancak son cemaat yerinin sonradan eklenmiş olması, bu kitabenin yapının başka bir yerinden alınıp, buraya sonradan eklendiğini akla getirir.

Fevkani caminin duvarları kagir, çatısı ve son cemaat yeri ahşaptır. Minarenin kaidesinin, asıl caminin duvarına bitişik olarak iç mekânda görülmesi, son cemaat yerinin sonradan yapıldığına işaret eder. Cephe, son cemaat yerinin, pencere ve kapı çerçevelerinin ahşap süslemeleri ve çatıyı çevreleyen iki sıra kirpi saçak dizisiyle hareketli bir görünümdedir. Yapı, altlı üstlü iki sıra pencere dizisiyle aydınlatılmıştır.

Beykoz Camii
Ali Hikmet Varlık

Kareye yakın dikdörtgen planlı harim, ikisi duvara gömülmüş olan kare kesitli altışar sütun dizisi ile üç bölüme ayrılmıştır. Fevkani mahfil, sütunlarla taşınarak, doğudan ve batıdan mihrap duvarına kadar uzanıp son cemaat yerinin üstünü de kaplayarak geniş bir mekânı içine alır. Mahfilin doğu kanadı ahşap kafesle boydan boya örtülerek hanımlara ayrılmıştır. Ama mekânın duvarları son onarımda yağlıboya çerçeveler içine alınarak bitki motifli süslemelerle doldurulmuştur. Mihrap, klasik devir üslubunda yeni Kütahya çinileriyle kaplanmıştır. Ahşap minberi basittir.

İki bölüme ayrılan son cemaat yerinin iki yanından merdivenle mahfillere çıkılır. Söz konusu mekânı harimden ayıran duvarda, harim kapısından başka üç adet pencere ile bir son cemaat yeri mihrabı bulunmaktadır.

Caminin kuzeyinde bulunan altı kenarlı ve kubbeli muvakkithanesinin doğuya bakan kapısı üzerindeki iki satırlık kitabede 1274/1857 tarihi ve "eser-i el Hac Hüseyin Ağa" yazısı okunur. Cami alçak bir bahçe duvarıyla çevrilmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 152; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 52-53, no. 228; Raif, *Mir'at,* 231; Öz. *İstanbul Camileri,* II, 12; *İKSA,* II, 1224-1225.

TARKAN OKÇUOĞLU

BEYKOZ ÇAYIRI

Beykoz'da, Hünkâr İskelesi'nden Yalıköy'e kadar uzanan geniş çayır. Hünkâr Çayırı olarak da bilinirdi.

Osmanlı başkentinin çayır ve mesire yerleri arasında, yakın zamanlara kadar eski güzellik ve karakterini saklayabilmiş olanlardan biri Beykoz Çayırı'dır. Çayır, Tokat ve Küçük adlı derelerin kaynaklarına yakın bir noktada başladıktan sonra, bu derelerin oluşturduğu vadi içinde, iki tarafı tepe yamaçları ile çevrilmiş olarak ve giderek genişleyerek Boğaz'a doğru uzanmaktadır. S. H. Eldem çayırm ortasında ve derenin etrafında büyücek ağaç gruplarının serbest olarak dağıldığını, bazen taş kaldırımlı yolların iki tarafına dizildiğini kaydetmiştir. Çayırın içinde tanımlı mekânlar yaratmak amacıyla ağaçlarla çevrili yollar kullanıldığı anlaşılmaktadır. Başka bir mesirede böyle ağaçlıklı yollara rastlanmaz. Çoğu ulu çınarlar olan bu ağaçların boylarından, bu yolların 1,5-2 yüzyıl önce kurulmuş oldukları saptanmaktadır. Yollardan biri birkaç kilometrelik mesafede olan Tokat Bahçesi'ne uzanmaktadır. Serbest ağaç gruplarının birinin altında kaldırımlı bir meydanın izleri görülmektedir. Bu meydanın ortasında **1163**/1749-50 tarihli Gümrük Emini İshak Ağa Çeşmesi (Beykoz Çayırı Çeşmesi) vardır. Bugün yıkık olan taş köprünün üstünde, asırlık bir çınarın etrafında bir namazgâh-sofa, bunun bir köşesinde de yine Gümrük Emini İshak Ağa'nın yaptırdığı 1752/53 tarihli bir çeşme (Beykoz Yalıköy Çeşmesi) bulunmaktadır.

Sultanların Tokat Bahçesi'ne ve Beykoz Kasrı'na(->) yaptığı günübirlik gezirlerin yanısıra, diğer mesire yerlerinde olduğu gibi İstanbul halkı ve bir lonca geleneği olarak ustalar, kalfalar ve çıraklar, kayıklar ve küçük yelkenlilerle buraya çadırlarla birkaç gece geçirmeye gelirler; saz, köçek, cambaz, ortaoyunu, Karagöz eğlenceleri düzenlerlerdi. Örneğin terlikçi esnafının daima Beykoz'a gittiği söylenir. **19.** yy'da da öğrenciler ve gençlerin günübirlik gezilerde, özellikle okul tatilinin yaklaştığı Hıdırellez'de Beykoz'u mekân seçtikleri bilinmektedir. Futbol Türkiye'ye girdiğinde, ilk futbol sahalarından biri 1910'larda Beykoz Çayırı'ndaydı. İmparatoriçe Eugenie'nin İstanbul'u ziyareti sırasında Beykoz Çayırı'na köşk biçiminde geçici bir yapı kurulmuştu. Bu pavyon Sarkis Balyanın, o dönemlerde açılmaya başlayan dünya sergilerinin dekor benzeri mimarisini Türk üslubuna ve zevkine uydurma denemesi olarak ilginçti.

Günümüzde Beykoz Çayırı genişliği ve ağaçlıklı yolları ile etkili olmayı sürdürüyorsa da, çeşitli ve dağınık resmi binalar, spor alanları, özellikle de Yalıköy yerleşmesine dayanan kesimindeki betonlaşmış pazar yeri, kışın çamurlu yolları, dağınık ve kargaşalı görünümüyle eski güzelliğinden ve havasından çok şey kaybetmiştir. Ağaçlıklı yolların iki yanındaki ulu ağaçlar geçmiş görkemin son tanıkları olarak durmaktadırlar.

Bibi. Eldem, *Türk Bahçeleri;* Eldem, *Boğaziçi Anılan;* "Beykoz Çayırı", *İSTA;* "Boğaziçi", *İA;* Kömürciyan, *İstanbul Tarihi.*

TÜLAY ARTAN

BEYKOZ ÇAYIRI TEKKESİ

Beykoz İlçesi'nde, Yalıköy Mahallesinde, Beykoz Çayırı'nm sınırında, Yalıköy Çayırı Sokağında bulunmaktadır.

İstanbul tekkelerinin dökümünü içeren matbu kaynakların hiçbirisinde adı geçmeyen bu tekkenin, İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nde bulunan 1341/**1925** tarihli *Esâmi-i Tekâyâ Defterinde,* Rıfaî tarikatından Şeyh Edhem Sırrı Efendi tarafından **1261**/1845'te yaptırıldığı' kayıtlıdır. Adı geçen şeyhin, tekkenin haziresinde yer alan Rıfaî taçlı mezar taşında da ilk bani ve postnişin olduğu belirtilmiş, sonradan yenilendiği anlaşılan kitabeye vefat tarihi konmamıştır. Günümüzde büyük ölçüde tadil edilmiş bulunan yapının cephesindeki ta'lik hatlı mensur kitabe ise, tekkenin, 1318/1900' de II. Abdülhamid'in darüssaade ağalarından Ahmed Abdülganî Ağa tarafından yeniden inşa ettirildiğini belgelemektedir. Tekkeyle ilgili nadir kaynaklardan olan Hüseyin Vassaf'ın 1342/1923-24 tarihli *Sefinesinde* de bu tesis "Beykoz'da Çayır Tekkesi" adı altında İstanbul'daki Rıfaî tekkeleri arasında gösterilmiş, ayin günü (cumartesi) ve şeyhinin adı (Kâmil Efendi) kaydedilmiştir.

Dikdörtgen bir alanı kaplayan tevhidhanenin duvarları tuğla ile örülmüş, üzeri kiremit kaplı bir çatıyla örtülmüştür. Uzun bir süredir mesken olarak kullanıldığı anlaşılan yapının gerek içi gerekse de cepheleri bilinçsizce tadil edilerek özgünlüğünü hemen bütünüyle yitirmiştir. Cephelerde yer yer, basık kemerli büyük pencerelerin izleri seçilmekte, aslında tek katlı olan yapının içinde somadan bir katın ihdas edildiği, cephelerde, son derecede düzensiz bir biçimde farklı büyüklükte pencerelerin açıldığı görülmektedir. Zamanında cümle kapısının bulunduğu tahmin edilebilen kuzey cephesinin üst kesiminde, 1318/1900 tarihli ihya kitabesi hâlâ durmaktadır.

Bu yapının kuzeydoğu yönündeki küçük hazire, Şeyh Edhem Sırrı Efendi' nin mezarından başka, tekkenin mensupları olması gereken az sayıda insanın kabrini barındırmaktadır. Hazirenin yanındaki iki katlı ahşap meskenin de tekkenin harem dairesi olması muhtemeldir.

Bibi. Vassaf, *Sefine,* V, **269;** N. Erbahar, "Boğazın Anadolu Yakası Türk Mimari Eserleri", (İÜ Edebiyat Fakültesi Türk İslâm Sanatı Anabilim Dalı basılmamış lisans tezi), 1971, s. 45.

M. BAHA TANMAN

BEYKOZ DERİ VE KUNDURA FABRİKASI

Türkiye'de ayakkabıcılık ve dericilik sanayiinin Beykoz'da kurulu, en eski ve gelenekli işletmesi.

Osmanlı döneminde, büyük ölçüde askeri ihtiyaçlara ve ordu ihtiyaçlarına

Beykoz Çayırı Tekkesi'nin tevhidhanesi. *M. Baba Tanman, 1983*

dönük olarak gelişen imalat ve sanayinin en önemli kollarından biri dericilikti. Ayakkabı. çizme, at takımları ve saraç eşyası başta gelmek üzere her türden deri eşyanın yapımı devlet tarafından örgütlenir, desteklenir, denetlenirdi. İstanbul'da dericilik, büyük üretim olarak II. Mehmed'le (Fatih) başladı. Kazlıçeşmef-») ve Saraçhane(->) 500 yıldan fazla bir süre önce kurulmuş önemli dericilik tesis ve bölgeleriydi. Osmanlı Devleti'nin sanayileşme adımlarına paralel olarak 19. yy başlarında istanbul'da, bu üretim dalında gerçekleştirilen en önemli proje, Beykoz'daki geniş düzlüklerin ve zengin su kaynaklarının (bak. Beykoz) yakınında kurulu bulunan debbağhanenin, adım adım bugünkü Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasina dönüşmesidir.

Projenin başlangıcı, III. Selim döneminde (1789-1807) 1805'te Beykoz yakınındaki Akbaba Köyü'ndeki bir özel mülk değirmenin suyunun, Beykoz Çayırı civarında bulunan Kâğıthane'ye verilmek üzere devlet tarafından satm alınmasıdır. Böylece, Beykoz'da Hünkâr Iskelesi'nin kuzeyinde, Servi Burnu tarafında kalan sahil bölgesinde, su ihtiyacı gerek bu kaynaktan gerekse diğer derelerden sağlanan bir sanayi bölgesi kurulurken, Beykoz dericiliği de bu çerçeve içine yerleşmiştir.

18İ0'da Beykoz'da bir deri imalathanesi kurmuş olan Hamza Efendi'den satın alınan debbağhane orduya devredilmiş ve adı "Dabakhane-i Klevehane-i Âmire" olarak değiştirilmiştir. Bu fabrikada öncelikle ordu için gereken palaska, kütüklük ve koşum takımları üretilmiş; bu girişimlerin devamı olarak. 1816'da fabrika, Beykoz Techizat-ı Askeriye Fabrikasina dönüştürülmüştür. 1826'da ise aynı bölgede yeni bir tesis kurularak keçi derisinden yeni tip, el üretimi askeri kundura yapımı başlatılmıştır.

Batı sanayi devriminin en önemli gücü olan buhar makineleri de Beykoz fabrikasında ilk olarak 1872'de çalıştırılmaya başlanmıştır. O tarihte yapılan bir yenileme ile 40 beygirgücünde 1 buhar makinesi, 2 buhar kazanı, 2 taş değirmen ve 70 deri kuyusu eklenerek teknoloji yönünde önemli ve büyük bir adım atılmıştır.

Türk dericiliğini ve ayakkabı geleneğini de önemli ölçüde etkileyen bu teknolojik gelişmenin sonuçları 1856'da, Uluslararası Paris Fuarinda, Beykoz fabrikasının ürettiği askeri kundura, çizme, koşum takımı, palaska ve kütüklüklerin sergilenmesi sırasında gözlenmiştir.

Sanayileşme hareketinin bir parçası olarak 186l'de "gedik'lerin ve "esnaf ve sanatkâr birlikleri'nin sanat ve hizmet tekeli kaldırılmış, ıslah-ı sanayi hareketi başlatılmıştır. Bu dönemde, 1870'te Beykoz fabrikasının kundura üretiminin günlük 300 çifte yükseldiği, 1887'de ise Uluslararası Viyana Fuarinda fabrika ürünlerinin altın madalya kazandığı görülüyor.

Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasinda en önemli teknik gelişmelerden biri, 1912'de gerçekleştirilmiştir. Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'mn teşviki ile Avrupa'dan 90 beygirgücünde 2 dizel motoru, yeni makineler, buhar kazanı getirtilmesi ile günlük üretim önce 1.000 çift kunduraya çıkmış, aynı yıllardaki hızlı gelişmelerle büyüyen fabrikada günlük üretim kısa sürede 1.000 adet deri ve 2.000 çift kunduraya ulaşmış, ancak I. Dünya Savaşı sırasında üretim azalmıştır.

Fabrika, 1923'te Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne bağlanmış. 1925'te Sanayi ve Maadin Bankasina devredilmiş, 1933'te ise "Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi" olarak son şekline ulaşmıştır. Günümüzde resmi adı Sümerbank Holding AŞ Beykoz Deri ve Kundura Sanayii İşletmesi'dir.

Beykoz fabrikasının 19. yy'ın ilk günlerinde başlayan ve kesintisiz bugüne kadar gelişerek süren üretiminin en ilginç ürünleri, bugün fabrikanın koleksiyonunda bulunan ayakkabı örnekleridir.

Bu örnekler yardımıyla, yaklaşık 180 yıllık ayakkabı geleneğinin ve sanatının, teknik ve tasarım yönünden geçirdiği gelişimleri değerlendirmek mümkündür. Bunun yanısıra, bu ayakkabılardan, Türk savaş tarihinin bir başka yönü de izlenebilmektedir. Nitekim 19- ve 20. yy'da bu fabrika hemen bütün savaşlar için özel amaçlı ayakkabı araştırması, tasanmı ve üretimi gerçekleştirmiştir. Doğu bölgesi için buz ve karda yürümeyi sağlayan özel botiar; çöl savaşları için özel tasarımlar yapılmıştır. Döküm fabrikalarında kullanılan tahta tabanlı güvenlik ayakkabıları, su geçirmez avcı botları, özel çizmeler bu ürünlerden bazılarıdır. Öte yandan, kadın, erkek ve çocuk ayakkabılarından, Beykoz geleneğinin ayakkabı konusunda yalmz askeri değil, her türlü üretimi gerçekleştirmiş olduğu ve bugünkü ayakkabı sanayiinin yaratılmasında bir okul görevi yapmış bulunduğu görülmektedir. Beykoz ayakkabıları günümüzde de Sümerbank mağazalarında satılmakta ve özellikle alt ve orta gelir grupları tarafından aranmaktadır. Beykoz Deri ve Kundura Fabrikasimn yıllık üretim kapasitesi 1993 verilerine göre 1.600.000 çift kundura, 100.000.000 dm^2 deri, 750 ton kösele, 1.200 ton suni kö-

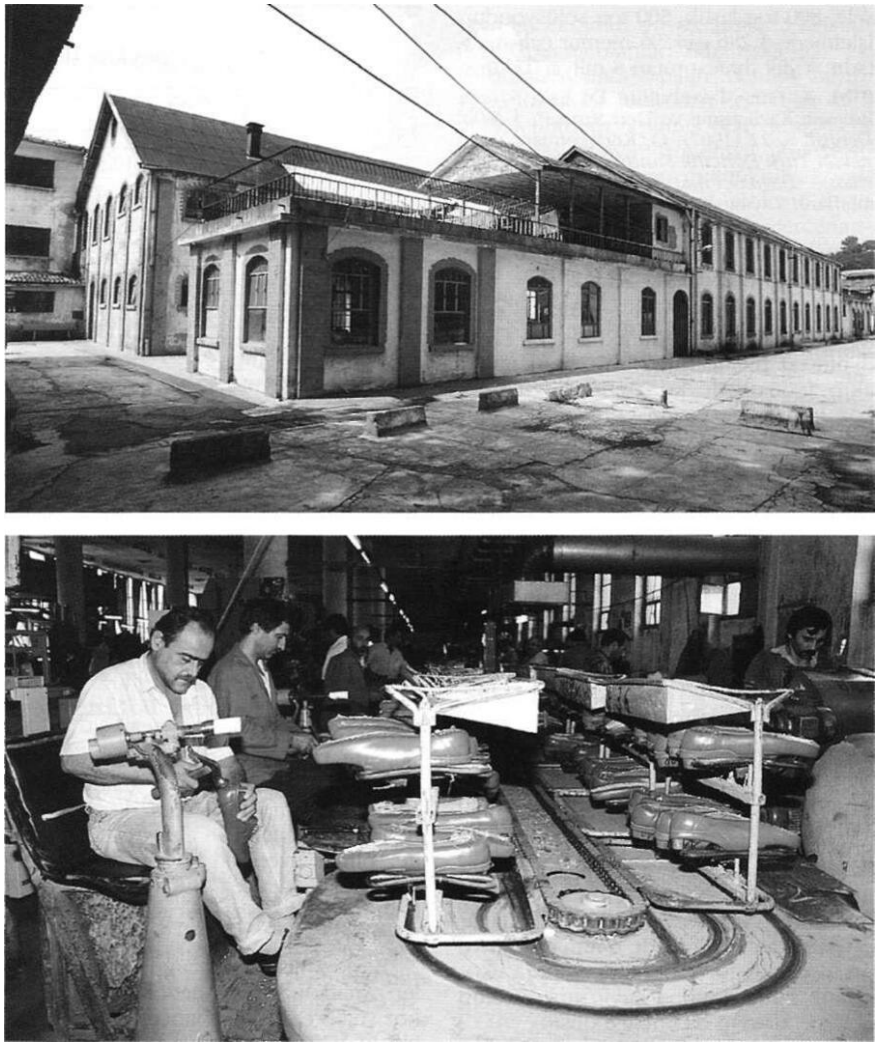

Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası (üstte) ile imalathaneden görünüş (altta).
Erkin Emiroğlu, 1993 (üst), Ali Hikmet Varlık, 1993 (alt)

sele, 800 ton lastik, 500 ton solüsyondur. İşletmede 1.286 işçi, 96 memur çalışmaktadır. Yıllık ihracat tutarı 8 milyar TL'dir.

Bibi. A. Giz, "İstanbul'un En Eski Sanayi Bölgesi: Kazlıçeşme ve Deri Sanayi", /. *S. O. Dergisi,* S. 22 (1967); Ö. Küçükerman, *Geleneksel Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Fabrikası... Boğaziçi'nde Başlatılan Sanayi,* Sümerbank Yayını, 1988.

ÖNDER KÜÇÜKERMAN

BEYKOZ GENÇLİK KULÜBÜ

İstanbul'un en eski ve en köklü spor kulüplerinden biri. Ahmed Midhat Efendinin^) II. Meşrutiyetin ilanını müteakip 1908'de Beykoz'da kurduğu Beykoz İttihat ve Teavün Cemiyeti'nin Mümaresat-ı Bedeniyye Şubesi, kulübün nüvesini teşkil eder. 19H'de Beykoz Şark İdman Yurdu adını alarak faaliyetini genişleten kulüp, 1921'de yine aynı semtte faaliyet göstermekte olan Beykoz Zindeler Yurdu ile birleşerek Beykoz Zindeler İdman Yurdu adını aldı. Cumhuriyetin ilanından sonra adını Beykoz Spor Kulübü olarak değiştirdi. 1939'da Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğünün kurulmasıyla gençlik kulüpleri arasına katılarak Beykoz Gençlik Kulübü oldu.

Sarı-siyah formalı kulüp özellikle futbol, kürek, yüzme ve basketbol dallarında faaliyet gösterdi. Futbol takımı uzun yıllar İstanbul I. Ligi'nde yer aldı; "üç büyükler" diye anılan Beşiktaş, Fenerbahçe ve Galatasaray'a rakip olduğu dönemler yaşadı. Kulüp, uzun yıllar, eski ünlü futbolcusu Kelle İbrahim'in fedakâr çabalarıyla ayakta kaldı. Onun ölümü ve profesyonelliğin kabulünden sonra ekonomik şartlar kulübü hayli sarstı. Kulüp 2. Lig'e, oradan da 3. Lig'e düştü.

Son yıllarda semtteki Sümerbank Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nın maddi desteğiyle Sümerbank Beykoz adını alan kulüp halen bu adla faaliyetini sürdürmektedir. Futbol takımı, Türkiye 3-Ligi'nde oynamaktadır. 1949'da basketbolda Türkiye şampiyonu olan Beykoz bu spor dalında da ayakta durma çabası içindedir.

CEM ATABEYOĞLU

Tablo I
Beykoz İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

	Şehir			Kır			Toplam		
Yıllar	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
1935	5.559	4.756	10.315	5.729	5.264	10.993	11.288	10.020	21.308
1940	20.396	5.574	25.970	10.171	5.351	15.522	30.567	10.925	41.492
1945	15.606	10.005	25.611	4.411	2.791	-.202	20.017	12.796	32.815
1950	-	-	29.628	-	-	-,191	-	-	37.122
1955	21.764	15.095	36.859	7.786	4.187	11.973	29.550	19.282	48.832
1960	25.649	20.030	45.679	6.962	5.6"6	12.638	32.611	25.706	58.317
1965	27.880	23.809	51.689	9.432	6.637	16.069	3-.312	30.446	o--58
1970	33.318	r. 888	61.206	8.029	7.150	.15.1-9	41.347	35.038	76.385
1975	40.313	36.491	76.804	8.141	-.822	15.963	48.454	44.313	92.767
1980	49.890	44.211	94.101	11.078	9.633	20.711	60.968	53.844	114.812
1985	61.977	56.720	118.697	9.272	8.094	r.366	"1.249	64.814	136.063
1990	74.404	67.671	142.075	11.517	10.194	21.711	85.921	77.865	163.786

Kaynak: *1990 Genel Nüfus Sayımı,* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, ili 34-İstanbul", DİE, Ankara, Temmuz 1993-

BEYKOZ İLÇESİ

İlin doğu yarısında, Kocaeli Yarımadası'mn kuzeydoğusunda yer alır. Beykoz İlçesi'ni batıdan İstanbul Boğazı, kuzeyden Karadeniz, doğudan Şile ve güneyden de Üsküdar ve Ümraniye ilçeleri çevrelemektedir. Bu alan içinde yüzölçümü 396 km²'dir. ilçe merkezi 19 mahalleden meydana gelmiştir. Biri merkez olmak üzere iki bucağı vardır. Beykoz İlçesi Merkez Bucağı'na 11 köy, Mahmutşevketpaşa Bucağı'na da 8 köy bağlıdır.

Beykoz ilçe merkezine bağlı mahalleler; Anadoluhisarı, Anadolukavağı, Beykoz (merkez), Çamlıbahçe, Çiğdem. Çubuklu. Göksu, Göztepe. Gümüşsüyü, İncirköy. Kanlıca, Kavacık, Ortaçeşme, Paşabahçe, Rüzgârlıbahçe, Soğuksu. Tokatköy, Yalıköy, Yenimahalle'dir.

Köyleri; Merkez Bucağı'na bağlı, Akbaba, Alibahadır, Anadolufeneri, Çavuşbaşı, Çayağzı (Riva), Dereseki, Elmalı, Kaynarca, Mahmutşevketpaşa, Polonez, Poyraz; Mahmutşevketpaşa Bucağı'na bağlı, Ömerli (bucak merkezi), Bozhane. Cumhuriyet, Gollü, İshaklı, Kılıçlı, Öğümce, Paşamandıra'dır.

Beykoz İlçesi eskiden Üsküdar'a bağlıydı. Cumhuriyet döneminde Üsküdar İlçesinden ayrılarak, ayrı bir ilçe olmuştur. 1987'de Beykoz'un üç köyü (Hüseyinli, Kocullu ve Sırapınar) yeni kurulan Ümraniye İlçesi'ne bağlanmış ve ilçe bugünkü idari bölünüşüne kavuşturulmuştur. Beykoz ilçesi'nin nüfus gelişimi Tablo I'de görülmektedir.

Beykoz ilçesinde hem şehir, hem kır nüfusu vardır. Beykoz'da 1935-1990 arasında toplam nüfusta 8 kat bir artış söz konusuyken, aynı dönemde şehir nüfusu 14 kat artmıştır. Bu Beykoz'un şehir kesiminin kırsal kesime nazaran daha hızlı nüfuslandığını göstermektedir. İlçede 1940 nüfus sayımında aşın bir artış görülmektedir. Bu artışta esas etken II. Dünya Savaşı nedeniyle askeri birliklerin hareketleri olmuştur. Daha soma bu hareket aksi yönde tekrarlanınca Beykoz'un nüfusu normal gelişme düzenine kavuşmuştur. Beykoz İlçesi'nde 1990 nüfus sayımına göre 163.786 kişi yaşıyordu. Bu nüfusun yüzde 52,5'ini erkekler, yüzde 47,5'ini kadınlar oluşturuyordu. İlçe merkezinde 50 yaşına kadar erkek nüfus, bu yaştan sonra da kadm nüfus fazladır. İlçenin nüfus piramidinde doğumların azlığına bağlı olarak nüfus artış oranında bir düşüş de görülmektedir.

İlçe nüfusunun sosyal açıdan bir özelliği okuryazarlık durumudur. Beykoz ilçe merkezinde 6 yaşın üzerindeki nüfusta okuryazarlık oranı yüzde 89,1'dir. İstanbul İli genelinden daha düşük olan bu değer, kırsal kesimdeki nüfus dahil edildiğinde daha da azalmaktadır. İlçe merkezinde okuma yazma bilenlerin yüzde 83,Ti bir eğitim kurumundan mezun olmuştur. Bunlardan yüzde 68,11 ilkokulu, yüzde 14,9'u ortaokul ve dengi okulları, yüzde 13,3'ü lise ve dengi okullan, yüzde 3,7'si de yükseköğrenim kurumlarını bitirmiştir.

İlçe merkezinde çalışan nüfus 1990

1934-1935 sezonunda Beykoz Spor Kulübü futbol takımı. *Cem Atabeyoğlu*

Tablo II
Beykoz İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

	Erkek	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makinelerini kullananlar	22.595	1.993	24.588
Hizmet işlerinde çalışanlar	4.773	507	5.280
Ticaret ve satış personeli	4.246	416	4.662
İdari personel ve benzeri çalışanlar	2.489	1.4-5	3.964
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	2.439	1.034	3.473
Müteşebbisler, direktörler, üst kademe yöneticileri	675	59	734
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	656	52	708
İşsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	4.034	494	4.528

Kaynak: *1990 Genel Nüfus Sayımı,* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İli 34-İstanbul", DİE, Ankara, Temmuz 1993.

verilerine göre (47.937) çalışma çağındaki nüfusun (12 yaş ve yukarısı) yüzde 44,8'ini oluşturur. Nüfusun geri kalanını emekli, ev kadını ve_.öğrenci gibi iktisaden faal olmayanlar meydana getirir. Beykoz ilçe merkezinde ev kadınları ve öğrenciler iktisaden faal olmayan en önemli grubu oluşturmaktadır. İktisaden faal olan nüfusta ise çoğunluk, tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makinelerini kullananlardadır. Bunu hizmet işlerinde çalışanlar ile ticaret ve satış personeli izlemektedir.

Beykoz İlçesi'nde çalışanların faaliyet kollarına göre dağılımı Tablo H'deki gibidir. İlçe merkezinin dışında kır nüfusunun olması ilçe genelinde tabloda görülmeyen tarımsal faaliyetlerin daha da artmasına neden olacaktır. Ayrıca ilçenin, İstanbul'un doğal bitki örtüsünün korunabildiği ender yerlerden olması, buradaki ormancılık faaliyetlerini önemli hale getirmiştir. Günümüzde ilçe ekonomisinde ormancılığın önemi azalmış, bunun yerine turizm hem geleceği olan, hem de çevre sorunlarına yol açmayan bir uğraş olarak önem kazanmaya başlamıştır.

SEDAT AVCI

BEYKOZ İŞİ

19- yy'da Beykoz-Çubuklu semtinde açılan cam fabrikasında üretilmiş kullanıma uygun cam eşya grubu. III. Selim döneminde (1789-1807) Mehmed Dede adlı bir Mevlevînin İtalya'da bu sanatı öğrenerek İstanbul'da uyguladığı bilinir. Boğaziçi'nde İncirköy civarında Müşir Mustafa Nuri Paşa'nın yaptırdığı cam ve billur fabrikası, 1845'te devlet idaresine geçmişti. Bir yıl sonra başarılı ürünleri padişaha sunulan Beykoz fabrikasına İtalyan ve Fransız ustalar getirtilmişti. Tarih boyunca cam eşyanın hem İstanbul' da, hem de Venedik, Murano ve Fransa'da yapıldığı bilinmektedir. Osmanlı sultanlarının Avrupa fabrikalarına kendi zevklerine uygun cam eşya sipariş etmeleri ve 18. yy başlarında Bohemyalı cam ihracatçılarının Beyrut, Kahire ve İstanbul'da imalathanelerinin olması, Beykoz camlarının Avrupa'dan ithal edildiklerini düşündürmüştür. Ancak kesin olmamakla birlikte, kumun kalitesinden ötürü Beykoz işi eşyanın ışığı kırmızı renkte yansıtması, kulp ve ayakların yapıştırılış şekilleri gibi teknik ayrılıklar ve Beykoz'da 1845 tarihli bir fabrikanın varlığı bu ürünlerin Beykoz' da yapıldıklarını göstermektedir.

Beykoz'da çeşmibülbül, renkli, renksiz kristal, cam veya opal cam türünde ürünler üretilmiştir. Ayaklı ve ayaksız şekiller, kapaklı bardak, kandil, kâse. laledanlık, sürahi, karlık, matara, fincan, gülabdan, ibrik-leğen, şamdan, tuzluk, şekerlik, hokka gibi formlar bu grupta görülürler. Kabartma, hareleme, mineleme ve tıraşlama gibi cam tekniklerinin kullanıldığı Beykoz ürünlerinin renksiz

Beykoz işi ibrik. F. Bayramoğlu koleksiyonu. *Gözlem Yayıncılık Arsivi*

saydam camdan ya da renksiz kristalden yapılmış olanları daha eskidir.

Bundan sonra "opalin" denilen ve 18. yy'da Reaumur tarafından keşfedilen cam porseleninden yapılmış olan grup gelir ki, Fransa, İtalya, Bohemya, Rusya ve Türkiye'de kullanılan bu teknik, köpüren bir kimyasal karışımın oluşturduğu mikroskobik boyutta hava kabarcıklarının fırınlamada cam yüzeyini kaplamasıyla meydana gelir. Son grup ise opalin ile çağdaş olan renkli cam veya kristal örneklerdir. Örneklerde yaldızla veya boyamayla yapılmış bitkisel motifler, meyve, gül, maydanoz ve ay, yıldız motifleri, soyut geometrik düzenlemeler, serbest veya dilimli kartuşların içinde yer alırlar. Renkler, beyaz, lacivert, camgöbeği, sarı (opal cam), kırmızı, lacivert, sarı tonlarıdır (kristal cam). Bu grup içinde serpmeliklerde görülen kuş, fıçı ve tabanca formları Türk plastik zevkinin esprili ve serbest örneklerini oluşturur.

Beykoz işi eşyanın bir bölümüne altın, gümüş, pirinç gibi madenlerden süs ve çeşitli kısımlar eklendiği, mine ve mücevherlerle de süslendiği bilinmektedir. Form ve desen olarak Osmanlı zevkinin zarif örnekleri olan Beykoz işi cam ürünleri Ege, Doğu Akdeniz, Ortadoğu ve Hindistan'a kadar geniş bir ihraç alanı bulmuştur. 1899'da Saul Modiano adında bir İtalyan Yahudisinin Paşabahçe'de kurduğu fabrikada son ürünlerim veren Beykoz camcılığı, Avrupa rekabeti karşısında tutunamamıştır.

İSTANBUL

BEYKOZ KASRI

Beykoz'da, Hünkâr İskelesi'nin hemen güneyinde, bir zamanlar Yalıköy'e uzanan çayır ile sahil arasında kalan tepecikte, **19.** yy ortalarında yapılmış kasır.

Mısır Hıdivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından Abdülmecid'e hizmet ve sadakat arz etmek amacıyla inşa edilmiştir. Mimarı Nigoğos ve Sarkis Balyan idi. 1855'te başlayan inşaat 11 yıl sonra, hıdivin oğlu Said Paşa zamanında tamamlandı. O sırada tahta geçmiş olan Abdülaziz'e armağan edildi. Bu kasır Boğaziçi'nin ilk kagir ve yeni üslupta inşa edilmiş yapısıdır. Cephe kaplamasında kullanılan taş İtalya'dan ithal edilmiş, ayrıca yerli beyaz mermer kullanılmıştı.

Kare planlı yapı uzunlamasına üçe bölünmüştür. Ortadaki iki katlı sofa bir kenardan diğerine uzanmaktadır; kat yüksekliği ise 8 m'yi bulur. Sofanın orta bölümündeki camekân fener, kasrın üç kat olarak algılanmasına neden olmaktadır. Kasrın her iki katında da köşelerde birer oda vardır. Bunların arasında bir tarafta beyzi bir plana oturtulmuş çifte merdiven sofası, karşı tarafta yine beyzi bir salon bulunmaktadır. Deniz ve kara cephelerine ise 4 kolon üzerinde taşınan dikdörtgen planlı geniş balkonlar eklenmiştir. Kasra deniz tarafındaki cepheden girilir. Özellikle iç mekânlarda renkli somaki ve mermerler kullanılmış, kasrın duvarlarına büyük endam aynala-

rı yerleştirilmiştir. Beykoz Kasn'nın gecelemek için düşünülmediği açık olarak bellidir; mutfak ve hamam gibi servis mekânlarına yer verilmemiştir.

Kasır zemin katında birbirini çevreleyen teraslarla kuşatılmıştır. Bunlar kat kat birbirini sararak bahçe zeminine ulaşmaktadır. Böylece kasır kademeli bir piramit şeklinde gittikçe genişleyen bir teras kaidesi üzerine oturmuş olmaktadır. Bunların üzerinde adeta bir anıt görünümünde yükselen kasır 200 dönümlük bir arazide, manolyalar, çamlar ve ıhlamur ağaçlarıyla kaplı bir koru içine yerleştirilmişti. Koru içinde yaz sıcaklarından korunmak için yapılmış bir "grotto" yer alır. Dar ve dolambaçlı bir yol ile girilen bu yapay mağaranın kubbeli iki küçük odası vardır; duvarları istiridye kabukları ile süslenmişti ve üst tarafından devamlı dökülmekte olan sular serin hava cereyanı oluşturmaktaydı. 18. yy Avrupa bahçe mimarisinde bu yapay mağaralara sık rastlanır.

İstanbul'a resmi ziyareti sırasında Beykoz Çayırında yapılan av partilerine katılan İmparatoriçe Eugenie şerefine yapılan tören sırasında burada köşk biçiminde bir pavyon kurulmuştu. Pavyon, Sarkis Balyanın o zamanlarda yeni açılmaya başlayan dünya sergilerinin dekor benzeri mimarisinin bir örneğidir. Günümüze birkaç fotoğrafı kalmıştır.

Yüzyıl başında harap durumda olan kasırda önce bir darüleytam, sonra trahom hastahanesi açıldı; bir süre göçmenler iskân edildi ve daha sonra ordu emrine verildi. 1953'te Sağlık Bakanlığı tarafından onarılarak bir klinik olarak kullanılmaya başlanan kasır 1963'te Beykoz Prevantoryumuma dönüştürülmüştü. Bugün Beykoz Çocuk Göğüs Hastalıkları Hastanesi olarak kullanılmaktadır.

Bibi. *İSTA,* V, 2657-**2661;** M. Tayyip Gökbilgin, "Boğaziçi", *İA,* II, 684-685.

TÜLAY ARTAN

BEYKOZ VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1955'te, Hasköy Tersanesi'nde yapılıp denize indirildi. Hizmete konması Nisan 1959ü buldu. 450 grostonluk olup 47 m boyunda, 8,5 m genişliğindedlr. 2 adet dizel Fiat motoru vardır, çift uskurludur. Tecrübelerinde 13-14 mil yol yapmaktaydı. Hasköy ile Vaniköy adlı iki de eşi vardır.

Ayrıca, Şirket-i Hayriye'nin 10 baca numaralı vapurunun da adı Beykoz'du. 1857'de İngiltere'de inşa edilmiş olup 288 grostonluktu, yandan çarklıydı.

ESERTUTEL

BEYLERBEYİ

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında, Kuzguncuk ile Çengelköy arasında yer alan semt. Boğaziçi Köprüsü'nün Anadolu yakasındaki ayaklarının hemen dibinden başlayarak sahil boyunca ve tepelere doğru uzanır; Beylerbeyi Korusunun kuzey yamaçlarının sahile paralel giden Yalıboyu Caddesi'ne kavuştuğu Havuzbaşında sona erer. Üsküdar İlçesi'ne bağlı Çengelköy, Vaniköy. Kandilli, Burhaniye, Abdullahağa, Küplüce ve Beylerbeyi Merkez mahallelerini içeren bir bucak iken, 1960'tan sonraki idari değişiklikler sırasında bucak olmaktan çıkmış, mahalle olarak doğrudan Üsküdar İlçesi'ne bağlanmıştır. Halen Üsküdar Belediyesi sınırları içindedir. Günümüzde, semt olarak, güneyde Deniz Astsubay Hazırlama Okulunu!'-*) da içeren askeri tesislerden ve Beylerbeyi Sarayı'ndan(-»), kuzeyde Çengelköy yönünde, Havuzbaşı'na kadar giden sahil şeridini ve bu şeridin doğusundaki yamaçlar üzerindeki yerleşmeyi içerir. Bu alan içinde kalan Abdullahağa ve Beylerbeyi Merkez mahallelerinde 1960 nüfus sayımında 5.000 civan olan Beylerbeyi nüfusu, 1993'te 9.000'i bulmaktadır.

Beylerbeyi nüfusu, yerleşmenin gerek topografya gerekse toplumsal özellikleri yönünden fazla artmamış, ancak Beylerbeyi ile adeta bütünleşmiş olarak tepede yer alan Küplüce Mahallesi, 1960 sonrasında tam bir nüfus patlaması yaşamıştır.

Beylerbeyi adının kaynağı ve bu adın semte ne zaman verildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, 17. yy'ın gezgin yazarları Evliya Çelebi ve Eremya Çelebide de rastlanmadığına göre. bu ad 18. yy ortalarından sonra kullanılmış olmalıdır. Evliya Çelebi ve çağdaşları, bugünkü Beylerbeyimin bulunduğu yörede İstavroz Bahçesi ve yöre adı olarak da İstavroz'dan söz ederler. Eremya Çelebi 17. yy sonlarında İstavroz'da sadece kubbesi kalmış bir Bizans kilisesi gördüğünü ve buranın bir Türk köyü olduğunu anlatırken Beylerbeyi adını kullanmaz. İnciciyan ise *18. Asırda İstanbul'da* Çengelköy'den Kuzguncuk'a doğru giderken önce Türklerle meskûn Beylerbeyi Bahçesi'nden söz eder. "Beylerbeyinden sonra Türk ve Rumlarla meskûn İstavroz gelir" diyerek birbirine herhalde bitişik olan iki yerleşmeyi ayrı ayrı belirtir. İnciciyan'a ve 18. yy'a ait başka kaynaklara dayanarak Beylerbeyinin adının ve yerleşmesinin tarihi şöyle belirlenebilir: Günümüzde Beylerbeyi İskelesi'nden şimdiki Beylerbeyi Sarayimn bulunduğu noktaya kadar uzanan ve doğuda İstavroz Deresi'nin vadisine bakan yamaçları da içeren bölgenin yerleşme tarihi çok daha eskilere, Bizans dönemine kadar gitmektedir. Boğaziçi'nde Bizans dönemi kalıntılarına en fazla rastlanan bölgelerden biri, gerçekten de, Beylerbeyi İskelesi ile halen Beylerbeyi Lisesi olarak kullanılan binanın arasındaki bölgedir. Bu bölgenin İstavroz (stauros=haç) adını alması, burada II. Konstantinos'un, kubbesinin üzerinde büyük bir haç olan bir kilise yaptırmasına bağlanmaktadır. Tarihçi Hammer, Bizans döneminde semte Hrisokra Ramos adı verildiğini, bu adın çatı kiremitleri altın yaldızlı Panteleymon Kilisesinden geldiğini, kilisenin yanında da İustinianosün yaptırdığı bir saray bulunduğunu yazar. Ayrıca, Beylerbeyi İskelesi'nden Havuzbaşı'na kadar ve içeride Küplüce yolunda görülen günümüze kadar gelmiş çok sayıda Bizans dönemi sarnıcı, burada, o dönemde de önemli bir yerleşme olduğunu göstermektedir. Ancak, Bizans İmparatorluğunun çöküş dönemlerinde, imparatorluk tarihi yarımadada suriçine çekildiği sıralarda, Boğaziçi'nin birçok kıyı yerleşmesi gibi İstavroz da terk edilmiş, harap durumda olmalıdır.

R. E. Koçunun *İstanbul Ansiklopedisi*'nin ilgili maddelerine göre, İstavroz Bahçesi ve Sarayimn (bak. İstavroz Sarayı) bulunduğu kesimler ve İstavrozun kuzey smırı sayılabilecek bugünkü iskele çevresi, daha İstanbul'un fethinden bir yüzyıl kadar önce, Türkler buralara ilk geldiklerinde imar edilmeye başlanmıştır. Koçu. Beylerbeyi İskelesinin sırasında, İskele Meydanimn camiye bakan tarafındaki 200 yıllık tarihi kahvehanenin bulunduğu yerdeki namazgahın İstanbul'un fethinden de eski olduğu kanısındadır. Tarihçi H. Şehsuvaroğlu, İstavroz Bahçesi adı verilen, bugünkü Beylerbeyi Sarayı'ndan, sahilde iskeleye, içeride de bu hattın doğusundaki tepelere uzanan ve İstavroz Deresi vadisi boyunca yayılan büyük arazinin II. Mehmed (Fatih) tarafından sancakbeylerinden birine ihsan edildiğini, semte de bu yüzden Beylerbeyi dendiğini yazarsa da. 18. yy'a kadarki kaynaklarda Beylerbeyi adına rastlanmadığına ve semt İstavroz olarak bilindiğine göre, 18. yy yazarı İnciciyan'ın açıklamaları daha doğru gözükmektedir. İnciciyan, Beylerbeyi Bahçesinin yerini şimdiki iskele yöresi, yani İstavroz bölgesinin kuzey ucu olarak tarif eder ve III. Murad döneminde

Beykoz Vapuru Haydarpaşa önlerinde. *Eser Tutel*

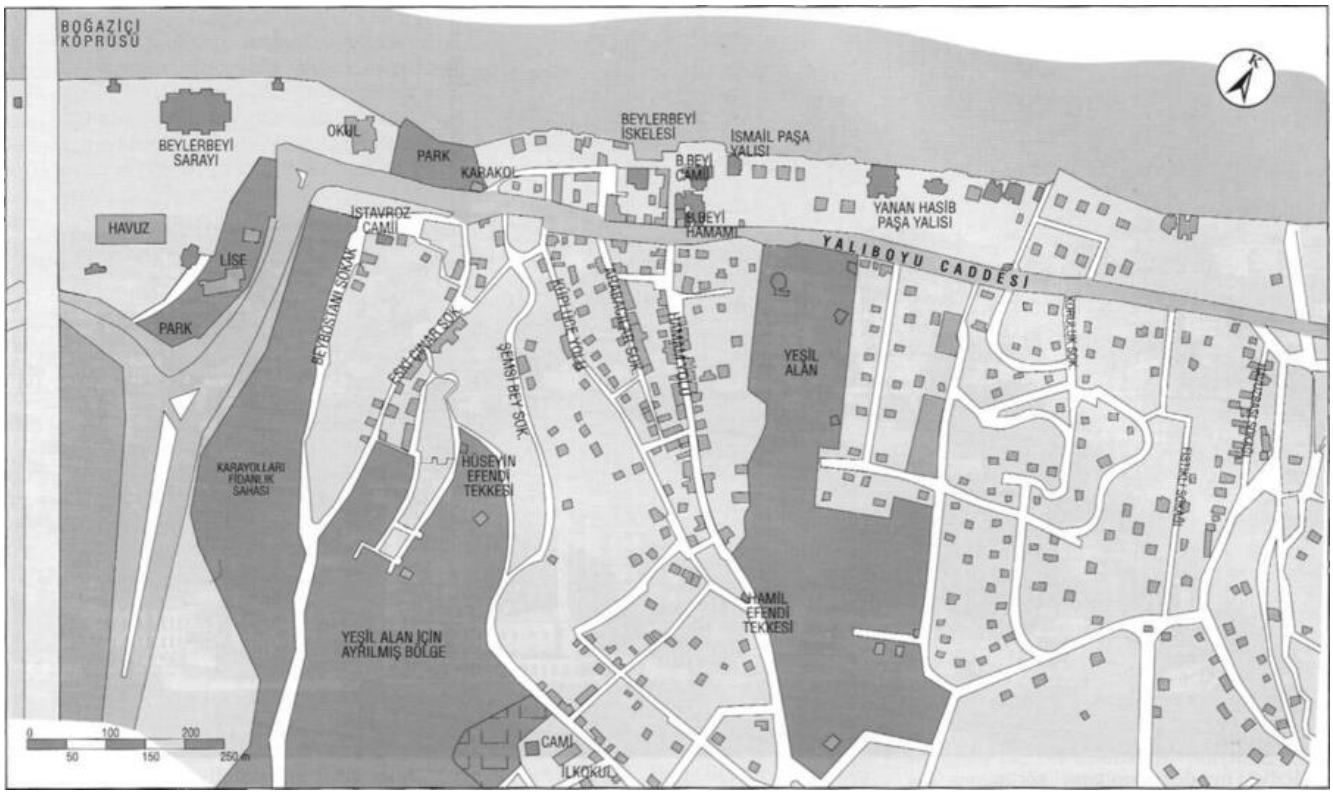

Beylerbeyi
İstanbul Ansiklopedisi

(1574-1595) öldürülen Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa'mn yalısının aşağı yukarı şimdiki Beylerbeyi Camii'nin(->) bulunduğu yerde olduğunu, yöreye bu yüzden daha sonra Beylerbeyi dendiğini anlatır.

Ne olursa olsun, oldukça kesin görünen, Beylerbeyi'nin (veya İstavrozun) **16.** yy İn son çeyreğinde ilgi görmeye ve imar edilmeye başladığıdır. Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa'mn sahilsarayının tek olmadığı, aynı dönemlerde Bostancıbaşı Abdullah Ağa'nın da (ö. 1592) İstavroz kesiminde bir cami inşa ettirmesinden anlaşılmaktadır (bak. İstavroz Camii). I. Ahmed döneminde ise (1603-1617) İstavroz Bahçesi'ne ilgi artmış, padişah bu bahçeye ve oradaki saray ve kasırlarına sık sık gelmiş; oğlu Şehzade Murad I612'de İstavroz Bahçesi'ndeki kasırlardan birinde doğmuş; daha sonra IV. Murad adıyla tahta geçtiğinde de (1623) bu yöreye olan ilgisini sürdürmüştür. I. Mahmud'a (hd 1730-1754) kadar bahçe bir ölçüde ihmal edilmiş görünmektedir. Evliya Çelebimin İstavroz'dan söz ederken buraların bağlık bahçelik olduğunu, bir de camisi bulunduğunu yazıp geçmesi, belki de 17. yy'ın ikinci yarısında semtin saray çevresi tarafından terk edilmiş durumu yüzündedir. I. Mahmud döneminde semtin yıldızının yeniden parladığı anlaşılıyor. I. Mahmud, İstavroz Bahçesi'ne yeni köşk ve kasırlar yaptırmış, Abdullah Ağa Camii'ni tamir ettirmiştir. İnciciyan, burada bulunan bir sarayın III. Mustafa tarafından yıktırılıp geniş arazinin parçalanarak kişilere satıldığını, arsaları alanların da sahilde güzel yalılar yaptırdıklarını yazar. H. Şehsuvaroğlu ise, İstavroz Bahçesi'nin topraklarının parçalanıp dağıtılmasını I. Abdülhamid dönemine (1774-1789) tarihler. Yine I. Abdülhamid, bugünkü Beylerbeyi Camii'ni ve Hamamı'm yaptırmıştır.

Beylerbeyi'nin padişahların itibar ettiği bir semt olarak önem kazanması, asıl II. Mahmud dönemindedir (1808-1839)- 19. yy'rn başından itibaren Boğaziçi, ön plana çıkan ve saraym itibar etmeye başladığı bir bölge haline gelirken Beylerbeyi de unutulmamıştır. II. Mahmud, bugünkü Beylerbeyi Sarayı'nın yerinde ahşap bir saray yaptırmış. I. Abdülhamid Camii'ni (Beylerbeyi Camii) büyütmüştür ve halen tarihi kahvehanenin bulunduğu yerde Beylerbeyi İskele Meydanı Çeşmesi'ni yaptırmıştır. Artık kaynaklarda Beylerbeyi diye anılan semt, **19.** yy *Bostancıbaşı Defterle*rz'nden de anlaşılacağı gibi, Osmanlı devlet ricalinin, saraya yakın zengin ve nüfuzlu kimselerin sahilsaray ve köşklerinin bulunduğu, seçkin bir Boğaz semti olmuştur. Abdülaziz (hd 1861-1876) Beylerbeyi Sarayı'nı bugünkü haliyle yeniden yaptırmış; ayrıca 19. yy'ın ikinci yarısından sonra semte giderek daha fazla köşk, yalı, iç taraflara ahşap evler yapılmış, nüfus artmıştır. Beylerbeyinde, bu uzun ve görkemli geçmişten günümüze tarihi eser olarak Beylerbeyi Sarayı dışında Beylerbeyi Camii ve Hamamı, 200 yıllık tarihi olduğu belirtilen ve caminin karşısında deniz kenarındaki kahvehanenin bulunduğu yerdeki Beylerbeyi İskele Çeşmesi, **16.** yy'm sonlarında Bostancıbaşı Abdullah Ağa tarafından yaptırılan cami ve yine ona ait çeşme, daha önce sözü edilen Bizans sarnıçları kalmıştır. Bunlar dışında, sahildeki yaldarla korudaki ve tepelerdeki köşklerin en eskilerinin tarihi bile ancak 19. yy'm ikinci yarısına ulaşmaktadır. Daha eski yapıların bir bölümü oldukça yakın dönemlerde yanmış, yıkılmış ya da harap olmaya terk edilmiştir. Örneğin 19- yy başlarında inşa edilmiş Hasib Paşa Yalısı(->) 1970'lerde yanmış, Hasib Paşa Yalısından Beylerbeyi İskelesine doğru sıra sıra dizilen ve sırayalılar olarak bilinen, ahşap mimarinin en güzel örneklerini sergileyen yalılar, aralarındaki Haşim Paşa Yalısı ile birlikte 1930'larda kül olmuş, Prenses Fatma Hanimin yalısı da yıktırılmıştır. Sahildeki yalıların arkalara, yamaçlara doğru uzanan korularındaki köşkler de aynı kaderi paylaşmış, pek azı restore edilerek günümüze kadar gelebilmiştir. Halen, camiden sonra gelen ve 1983'te yanan İsmail Paşa Yalısı(->) Turizm Bakanlığı tarafından restore edilmektedir. Diğer bazı yüzyıl başı veya **19.** yy sonu yalıları da son yıllarda, başarılı başarısız restorasyonlar görmüşlerdir.

Günümüzde Beylerbeyi, Boğaziçi Köprüsü'nün ayaklarına ve köprünün bağlantı yollarına yakınlığı ve 1965-1980 arasındaki yapılaşma nedeniyle eski do-

Beylerbeyinin denizden genel görünümü.
Tahsin Aydoğmuş. 1993

ğal görünümünden çok şey kaybetmişse de özellikle son yıllarda Boğaziçi'ndeki gelişigüzel yapılaşmayı bir ölçüde durdurabilen Boğaziçi Yasası(->) uygulamasıyla, yine de eski Boğaz köyü havasını, diğer yerlere göre daha iyi koruyabilmiş bir semttir. Beylerbeyi Lisesini ve Beylerbeyi Sarayim solda. Futbol Federasyonu tesislerini sağda bırakarak Çengelköy'e doğru devam eden yolun saraya bitişik sahil kesiminde, aynı biçimde pembe renkli, restorasyon görmüş ve tüm bu restorasyonu yaptırmış olan Sabancı Sermaye Grubunun adını taşıyan üç bina yer almaktadır. Kız Olgunlaşma Enstitüsü binası. Beylerbeyi Karakolu binası ve Polisevi. Olgunlaşma Enstitüsü ile karakol binası arasında sahilde bir park düzenlemesi görülür. Polisevi'nin önünden anayolda ayrılıp aşağı sahile doğru kısa bir yokuşla inen yolda, sahildeki turizm işletmelerinin ihtiyaçlarına cevap veren turistik eşya, kilim, deri eşya dükkânlarının yer aldığı "Asiatic Bazaar" levhalı sokak (Beylerbeyi İskele Yolu), İskele Meydanına açılır. İskele Meydanı çevresindeki birkaç yalı restore edilmiş, buraya, bütün meydanı kaplayan ve masalarını iskele binasına kadar meydana dizen, camiye yakınlıkları nedeniyle içkisiz olan lokanta ve kahvehaneler kurulmuştur. Tarihi Beylerbeyi Kahvesi, meydanın caminin karşısındaki köşesinde yer alır. Buradaki Beylerbeyi Camii'nin denize bakan ön tarafı bütünüyle düzenlenmiştir. İskelenin hemen yanında küçük bir kayıkhane, burada balıkçı kayıkları, çevresinde midyeciler ve balıkçılar vardır. İskele Meydanından caminin önünden geçerek anayola (Yalıboyu Caddesi) kavuşan kısa sokak üzerinde daha çok deniz ürünleri veren küçücük lokantalar ve birkaç dükkân sıralanmıştır. Anayolun bu noktadan bakıldığında hemen karşısında son yirmi yılda oluşmuş Kirazlıtepe'ye doğru çıkan Çamlıca Caddesi vardır. Beylerbeyi Çarşısı iki yanlı olarak bu bölgede yer alır. Çarşı özellikle gıda maddeleri açısından gelişkindir. Pastacı, tatlıcı, fırın ve mezeciler hem Beylerbeyinin orta sınıf halkına, hem yarılardaki ve korudaki orta-üst ve üst gelir gruplarına, hem de tepelerdeki daha mütevazı ve geleneksel bir yaşam biçimi sürdüren kesimlere hizmet vere-

Beylerbeyi'ndeki eski yapı dokusunun uzantısı olan ahşap evler.
Fotoğraflar Nazım Timuroğlu, 1993

bilecek çeşitlilikte örgütlenmiştir. Özellikle Çamlıca Caddesi ile kesiştiği noktada çok yoğun bir trafiğe sahne olan ve Boğaz'ın Anadolu yakasının bütün trafiğinin de yükünü çeken anacaddeden, yokuşlarla Beylerbeyi'ni doğudan çevreleyen tepelere doğru yükselen sokaklar üzerinde, oldukça harap eski ahşap evler, restorasyon görmüş köşkler, kagir binalar ve manzaraya hâkim yüksek apartmanlar iç içedir. Bu sokaklarda hâlâ küçük bakkal dükkânları, marangoz atölyeleri, terziler, küçük esnaf ve zanaatkar işlikleriyle eski İstanbul sokaklarından bir iz bulunabilir. Çarşı ve Beylerbeyi otobüs durağı aşıldıktan sonra, deniz tarafında, çoğu son yıllarda restore edilmiş veya halen edilmekte olan yalılar, yüksek duvarlı bahçeler içinde uzanır. Eski yalıların çoğu, halen dış görünüşlerine sadık kalınmaya çalışılarak içlerinde yapılan tadilatla çok daireli konutlar haline getirilmektedir. Yalıboyu Caddesi'nin sağ yanında, ağaçlar arasında tek tük köşkler görülür ve burada Beylerbeyi Korusu başlar. Beylerbeyi semtinin de sınırı sayılabilecek Havuzbaşı'nda dik bir yamaçla alçalan bu korulukta eski ve seyrek ahşap köşklerin yerine yeni inşaatlar 1960'larda başlamıştır. Korulukta halen en fazla dört kata kadar, çoğu 1960-1965 yapımı apartman tipi konutlar ve bir-iki katlı kagir evler vardır. Koruya sapan Koruluk Sokağı, yukarıda Küplüce'nin uzantısı olan ve 1970lerden sonra gelişen mahalleye kavuşur.

Beylerbeyinin çarşı içi ve çarşı kesiminden yukarılara, sırtlara doğru uzanan kesiminin toplumsal yapı özellikleri, sahil boyundaki yalıların ve korunun kinden büyük ölçüde farklıdır. Yalılar büyük holding sahiplerinin, İstanbul'un en üst gelir gruplarının yazlık veya sürekli konutları durumundayken, koruda daha çok orta-üst katmanlar, serbest meslek sahipleri ve sanatçı, bilim adamı, yazar, gazeteci türünden meslek gruplarına mensup kişiler yaşarken Beylerbeyinin çekirdeğinin nüfusu ağırlıklı olarak küçük esnaf, sanatkâr, emekli ve diğer orta katman halkından oluşur. Tepelerde ise, geleneksel ve Islami bir yaşam biçimini sürdüren, gelir düzeyi açısından orta ve orta-alt dilimde yer alan bir nüfus yerleşmiştir. Beylerbeyi günümüzde aynı zamanda Boğaziçi'nin Anadolu sahilinin önemli turistik yörelerinden biri durumundadır.

Turist grupları, turizm şirketleri tarafından deniz motorlarıyla ya da otobüslerle Beylerbeyine getirilmekte, burada özel olarak bu amaçla kurulmuş turistik çarşıda alışveriş yapmaları sağlanmaktadır. Beylerbeyi İskele Meydam'nı çevreleyen dükkânların, kahve ve restoranların da aynı amaca hizmet ettikleri görülmektedir.

Bibi. -Beylerbeyi", *İKSA,* s. 1228-1229-1230; C. Germiyanoğlu, "Beylerbeyi", *İSTA,* 2671-2675; H. Y. Şehsuvaroğlu, "Beylerbeyi Sahilsarayı", *İSTA,* 2690-2698; İnciciyan, *İstanbul,* 131-132; Eyice, *Boğaziçi.* 54-55; M. Tayyip Gökbilgin. "Boğaziçi". *LA,* 689; Evliya Çelebi, *Seyahatname,* İst., 1976, s. 321-322; Kömürciyan. *İstanbul Tarihi,* 47, 276.

İSTANBUL

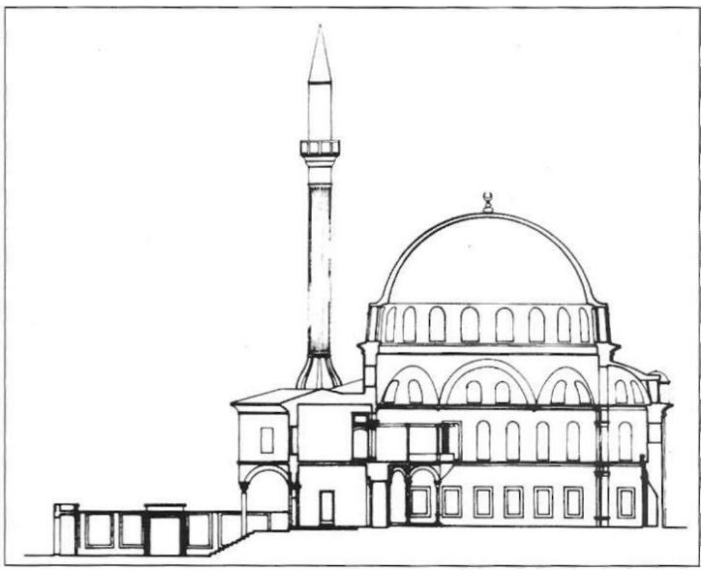

Beylerbeyi Camii'nin batı cephesinden boyuna kesit. *Selçuk Batur*

BEYLERBEYİ CAMİİ

Beylerbeyi Camii, Boğaziçi'nin Anadolu yakasında, Beylerbeyi İskelesi'nin önündeki meydanın doğusunda, tam deniz kıyısında yer almaktadır.

Caminin bulunduğu yerde daha önce İstavroz Sarayı'nın hırka-i şerif dairesi bulunmaktaydı. Bu saray 18. yyin ortalarında yıktırılmış ve daha sonra yerine I. Abdülhamid (hd 1774-1789) tarafından. Beylerbeyi Camii yaptırılmıştır. İnşaata 3 Nisan 1777'de başlanmış, caminin açılış töreni ise 15 Ağustos 1778' de yapılmıştır. Yapının 1192/1778'de inşa edildiğini belirten üç kitabesi vardır. Bu kitabelerden dış kapı üzerinde bulunanı caminin I. Abdülhamid'in annesi Rabia Sultanın anısına yaptırıldığını belirtmektedir.

Yapı 1810-1811'de bir değişikliğe uğramış, II. Mahmudün (hd 1808-1839) buyruğuyla son cemaat yeri değiştirilerek yeniden yapılmış, bu arada minaresi yıkılarak, iki yeni minare inşa edilmiştir. II. Mahmud ayrıca bir muvakkithane ile deniz kıyısında dört cepheli bir çeşme yaptırmış, caminin önündeki rıhtımı genişleterek duvarla çevreletmiştir.

Beylerbeyi Camii 1969'da esaslı bir onarım görmüştür. 13 Mart 1983 gecesi bitişiğindeki İsmail Paşa Yalısı'nda(->) çıkan yangın Beylerbeyi Camii'nin ahşap kubbesinin yanarak çökmesine neden olmuş ve cami kısmen hasar görmüştür. Beylerbeyi Camii, Vakıflar İdaresince tamir edilerek 29 Mayıs 1983'te tekrar ibadete açılmıştır. Beylerbeyi Camii'nin mimarı Mehmed Tahir Ağa, bina emini ise Şehremini Hafız el-Hac Mustafa Efendi' dir. Mustafa Efendi aynı zamanda, I. Abdülhamid'in Bahçekapida yaptırdığı türbe, medrese, kütüphane, mescit, imaret, sıbyan mektebi, sebil ve üç çeşme ile sıra dükkânlardan meydana gelen külliyenin de bina eminidir. Zaten bazı yazarlar Beylerbeyi Camiini I. Abdülhamid'in Bahçekapida kurduğu külliyenin doğal bir devamı saymaktadırlar. Beylerbeyi Camii ile birlikte yapılan hamam ve sıbyan mektebi de bu külliyenin parçaları olarak değerlendirilmektedir.

Mimari

Beylerbeyi Camii'nde yapının kütlesi, ana mekân, mihrap nişi, hünkâr mahfili, minareler ve batı cephesindeki girişi örten saçak olmak üzere beş temel elemandan meydana gelmiştir. Yapının düzeni, avlu duvarları, hünkâr mahfili girişi ve batı cephesindeki girişleri örten saçak bir yana bırakılırsa, deniz tarafındaki girişten ve mihraptan geçen eksene göre simetriktir. İlk yapımda tek olması nedeniyle minare simetriyi bozmaktaydı. Ama daha sonra bu minarenin yıkılması ve iki yeni minarenin yapılmasıyla simetri tamamlanmıştır. Caminin dikkati çeken özelliklerinden biri, ibadet mekânını örten kubbenin iki kasnağa sahip oluşudur. Bunlardan aşağıda olanı, sekizgen planlı, sağır bir kasnaktır. Yalnızca köşelerdeki yarım kubbeler ile parçalanmaktadır. Üstteki kasnakta ise yapı çevresince yirmi pencere yer almaktadır. Ayrıca yarım kubbelerin içinde ikişer ve mihrap nişini örten yarım kubbenin içinde de beş pencere bulunmaktadır.

Caminin bir kubbe ve beş yarım kubbeyle örtülen ana mekânı, 14,60x14,60 m boyutlarında bir kare plana sahiptir ve kuzey tarafında son cemaat yerine bağlanmaktadır. Doğu ve batı cephelerinin kuzey uçlarında da girişler vardır. Bu girişlerden batı cephesinde olanına caddeden yedi basamakla çıkılan bir platformdan, doğudakine ise hünkâr mahfiline çıkan merdivenin ikinci sahanlığından ulaşılmaktadır.

Ana mekânm güney duvarında mermerden yapılmış mihrap yer almaktadır. İki yanında süs kolonları bulunmaktadır. Planı dokuzgendir. üstü adeta mu-

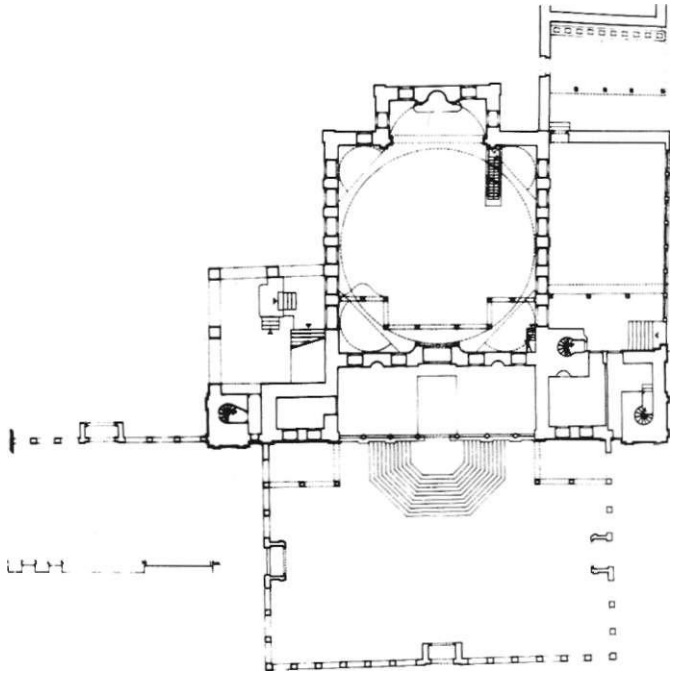

Beylerbeyi Camii'nin planı.
Selçuk Batur

karnas yapılacakmış gibi kademelendirilmiştir. Mihrap önündeki mekân bir yarım kubbeyle örtülüdür. Mihrap nişinin tam üstünde çini bir panoda İhlas suresi yazılıdır.

Ana mekânın kuzey yanında ise son cemaat yerinin üzerini kaplayan galeri bulunmakta ve ana mekânın içine doğru uzanmaktadır. Ana mekânla galerinin ilişkisi kuzeybatı köşesinde yer alan bir merdivenle kurulmaktadır.

Son cemaat yerine deniz tarafından on bir basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Mekân altı sütunla desteklenen bir cephe ve iki mihraptan oluşmaktadır. Sümnlarm arasında, ortadaki daha geniş olmak üzere yedi açıklık meydana gelmiştir. Bu açıklıklarda mermer korkuluklar yer almaktadır. Orta açıklıktaki kemerin altında mermer söveli bir kapı bulunmaktadır. Son cemaat yerinin doğusunda küçük bir oda yer almaktadır. Bu odanın kayyum odası olarak düşünülmüş olması muhtemeldir.

Hünkâr mahfili bölümünün girişi, yapının doğusunda yer almaktadır. Buraya da hem denizden hem de karadan ulaşılabilmektedir. Bu bölümün zemin katında, yalnızca birinci katı taşıyan üç ayakla, merdivenler ve minare girişi bulunmaktadır. Üç sahanlıklı bu merdivenlerin ikinci sahanlığından ana mekâna girilmektedir. Birinci katta geniş bir hol vardır. Buradan hünkâr odasına ve caminin galerisine geçilmektedir. Hünkâr odası üç sütun ve bunları birbirine ve duvara bağlayan dört kemer üzerinde kuzeye doğru uzanmaktadır. Doğusunda bir abdest alma yeri vardır.

Yapının batısında caddeden yüksek bir platform bulunmaktadır. Bu platformun kuzey ucu bir giriş saçağı ile örtülmüştür. Saçağın altında dört giriş bulunmaktadır. Bunlardan ana mekâna, bugün yıkılmış olan ilk minareye, son cemaat yerine bitişik küçük odaya ve minare girişinin bulunduğu odaya geçilmektedir. Üzerindeki kitabelerden ve konstrüktif benzerliklerden, batı cephesinde yer alan avlu ve giriş saçağının 1778'deki ilk yapımdan kalmış olduğu anlaşılmaktadır.

Girişin hemen önünde camiye cuma namazına gelen padişahın ata binmesini kolaylaştıran bir biniş taşı vardır.

Ana mekânın dış yüzeyleri üç kademeli olarak ele alınmışlardır. Bunlardan, beden duvarının meydana getirdiği birinci kademenin en belirgin yüzey elemanları, iki pencere sırası ile iki silme takımıdır. Birinci sıradaki pencereler dikdörtgendir. Üzerlerinde birer boşaltma kemeri yer almaktadır. İkinci sıradaki pencereler ise sivri kemerlidir. İki pencere sırası birbirinden, ikinci sıranın denizliği hizasındaki bir silme ile ayrılmaktadır. Doğu ve batı cephelerinde, pencerelerin arasında iki pilastr bulunmaktadır. İkinci kademede sekizgen bir kasnak duvarı yer almaktadır. Sekizgen köşelere rastlayan dört duvarı, yarım kubbelerle yırtılmıştır. Bu yarım kubbelerin içinde ikişer pencere bulunmaktadır. Yarım kubbe bulunmayan kenarlardan, doğu ve batı cephesine rastlayanlarda ikişer pencere, kuzey cephesinde bir yuvarlak pencere ve güney cephesinde de mihrap nişinin yine bir yarım kubbe olan örtüsü yer almaktadır. Pencere araları kurşunla kaplanmıştır. Pencere kemerleri kasnağın bitim hizasını aşarak kubbenin eteğini parçalamaktadır. Hünkâr mahfili ve galeri bölümü cephelerinin temel elemanı dikdörtgen pencerelerdir. Pencerelerin üzerinde boşaltma kemerleri görülmektedir. Ana mekânın iç yüzeylerinin düzenlenmesi ana hatlarıyla dış yüzeyin aynıdır. Ancak birinci sıradaki pencerelerin üzerindeki kemerler içeride boya ile belirtilmiştir. İkinci sıradaki pencereler ise dışarıdan sivri kemerli oldukları halde, içeriden yuvarlak kemerlerle donatılmışlardır. Ayrıca üzerlerinde "C" kıvrımları bulunmaktadır.

Beylerbeyi Camii'nin ilginç yönlerinden birisi de ibadet mekânını örten kubbenin ahşap iskeletli olarak tasarlanmasıdır. Mimarın bu çözüme başvurmasının nedeni -belki de kısmen denizden kazanılmış olan- zeminin direncine güvenmemesi olabilir. Söz konusu ahşap kubbe, içeriden bağdadi sıva, dışarıdan kurşunla kaplanarak kagir kubbe gibi gösterilmiş, ayrıca taşıyıcı sistem gerçek -kagir- bir kubbenin gerektirdiği biçimde düzenlenerek bu izlenim daha da güçlendirilmiştir. Kubbenin yükü beden duvarlarına sekiz noktada aktarılmaktadır. Birinci kasnak seviyesinde beden duvarlarına rastlayan boşaltma kemerleri ile köşelere çapraz olarak yerleştirilmiş yarım kubbeleri taşıyan kemerler arasındaki bölge küçük pandantiflerle geçilmiştir. Hünkâr mahfilinin, son cemaat yerinin ve galerinin strüktür sistemi ise düz atkılıdır.

Beylerbeyi Camii'nde çeşitli malzeme ve konstrüksiyon teknikleri kullanılmıştır. Ana mekânın konstrüksiyonu yığmadır. Dış yüzeylerde oldukça kaba kesilmiş taşlar görülmektedir. Derzler, çoğu yerlerde, düzgün ve sürekli değildir ve taş ölçülerinde bir tutarlılık yoktur.

Hünkâr mahfilinin zemin katındaki üç ayak, kesme taştan, diğer tüm serbest taşıyıcılar yekpare mermerden yapılmıştır. Bu bölümdeki bütün kemerlerin malzemesi ise tuğladır. **1967**'de çekilmiş fotoğraflardan ahşap olduğu anlaşılan döşemeler **1969**'daki tamirde betonarmeye çevrilmiştir. Mahfilin dış yüzeyleri kesme taş ve tuğladan yapılmış; iki sıra tuğla, bir sıra taştan meydana gelen bir almaşıklık düzeni uygulanmıştır.

Beylerbeyi Camii'nde dekoratif biçimlenme gösteren elemanların sayısı son derece sınırlıdır. Sivri, yuvarlak ve "C" kıvrımlı olmak üzere üç tip kemerle karşılaşılmaktadır. Ayrıca kapı üstlerinde basık kemerler bulunmaktadır. Yapıda üzengisi "S" kıvrımlı kemerin de bir örneği vardır. Bu kemer, batıdaki avlu duvarında yer alan girişin üzerindedir.

Kolonlar prizmatik bir pedastal (ayaklık) üzerine oturmaktadır. İçerideki ayaklıkların üzeri yivlidir. Ayaklıktan zemine ve kolona geçişte silme takımları bulunmaktadır. Genelde üç tip sütun başlığıyla karşılaşılmaktadır. Sütunun bitimindeki metal bileziğin üzerinde, süslemesiz bir yüzeyle daha geniş bir daireye geçilmekte; bu daireden kareye geçilirken dört köşede yaprakçıklar yer almaktadır. Birinci tipte bu yaprakçıkların üzeri düzdür; ikinci tipte ise bunlar akant yaprağı biçiminde oyulmuştur. Bunun üzerinde tekrar bir metal çerçeve, onun üzerinde de kesme taştan bir silme takımı yer almakta, kemer bundan sonra başlamakta-

dır. Üçüncü tip sütun başlığı, galeriyi taşıyan sütunların üzerindedir. İyonik başlıklarda köşelerde görülen volütler, burada kardinal noktalarında kullanılmıştır. Bunların altında da yumurta motifleri görülmektedir.

Yapının iç yüzeyleri kalem işiyle kaplanmıştır. İç yüzeylerin süslemesinde karşılaştığımız önemli bir özellik, mihrap nişi duvarlarının silme hizasına kadar (zeminden başlayarak 4 m), doğu ve batı duvarlarının da zeminden başlayarak yaklaşık 37 cm'lik bir bölümünün çinilerle kaplanmış olmasıdır. Mihrap nişlerindeki çinilerin pencerelerin üst hizasına kadar yükselen kısmındaki bordürler Osmanlı çinileriyle, panolar Avrupa çinileriyle kaplanmıştır. Daha yukarıdaki kısımda ise, içinde âyetü'l-kürsînin yazılı olduğu, lacivert üzerine beyaz çinilerle örtülüdür. Mihrabın üzerinde de 1,20x 1,20 m boyutlarında bir çini pano vardır. Ayrıca bütün birinci sıra pencerelerin zemini çini parçalarla kaplanmıştır. Yapı bu haliyle, değişik yerlerden toplanmış çinilerin meydana getirdiği bir sergi niteliğindedir.

Minber ve vaaz kürsüsü, ahşap üzerine İstanbul işi sedef kakma olarak yapılmıştır. Sedef kakmalar dökülmüştür, her ikisi de harap haldedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 152; Öz. *İstanbul Camileri,* II, 12; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanan Tarihi Araştırmaları,* I (1963), s. 66; Ergin, *İmaret Sistemi,* 57; Kuban, *Barok, 26;* Ş. Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi,* 1/1 (1963), s. 190-194.

SELÇUK BATUR

BEYLERBEYİ HAMAMI

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında Beylerbeyi semtindedir.

Hamam, cami, sıbyan mektebi ve iki çeşme I. Abdülhamid (hd 1774-1789) tarafından annesi Rabia Sultan adına inşa ettirilmiştir; inşası 1192/1778'de tamamlanmıştır. Mimarı Mehmed Tahir Ağa, bina emini Mustafa Efendidir.

Beylerbeyi Hamamı, caminin kıble tarafında, Yalıboyu Caddesi üzerindedir. Yapım tarihi camiyle aynıdır. Cadde üzerinde yer alan avlu kapısından geçilerek, yan taraftaki kapıdan soyunma bölümüne girilir. Girişteki bu orijinal ahşap kapının kanatları, dönem içinde yaşanmakta olan mimari değişimi sergiler. Üst yarıda düşey bir hat üzerine yerleştirilen barok etkili bitki kıvrımları, kapının alt yarısında klasik dönemin lale motifleriyle son bulur. Bugün oldukça bakımsız durumdadır.

Soyunma bölümü kareye yakın dikdörtgen şeklinde olup zemini mermerle kaplıdır. Yenilenmiş olan bu bölümün ahşap tavanı oldukça yüksek tutulmuştur ve bir aydınlık fenerine sahiptir. Ayrıca yedi adet pencere de soyunma bölümünün aydınlanmasına katkıda bulunur. Küçük soyunma locaları girişin solunda, sağında ve karşısında camlı, ahşap bölmelerle ayrılmış olarak bulunurlar. Bu ahşap bölmelerdeki camların bir kısmı da tarihi değer taşımaktadır. Soyunma bölümünden soğukluk bölümüne geçilen kapının sağ tarafında, geniş mermer tekneli bir çeşme ve üzerinde bitki kıvrımlı ahşap çerçevesi ile bir ayna mevcuttur. Duvarlar yakın zamandaki onarımlar sırasında fayansla kaplanmıştır. Ahşap gövdesi boyanmış tarihi saat bu bölümdedir.

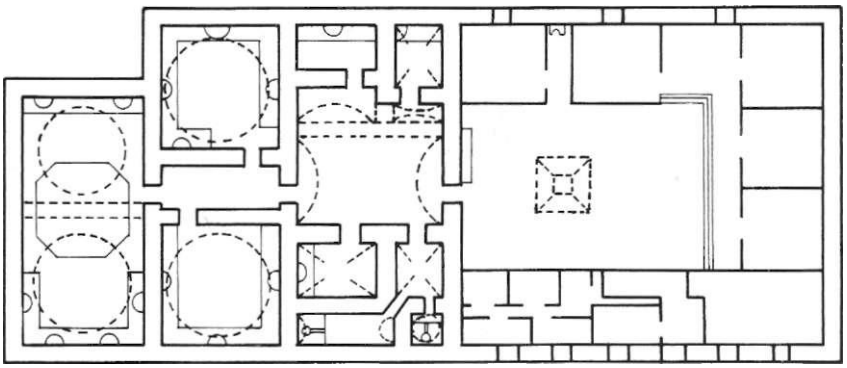

Beylerbeyi Hamamının planı.
Rezan Çelebi

Soğukluk bölümü kaba olarak üçe bölünmüştür. Orta bölüm geniş, tonoz örtülüdür. Sağda kemerli kısmın ardından duvarla bölünmüş birer kurnalı iki bölüm, solda ise ikisi tuvalet olmak üzere dört bölüm bulunur. Bu yan bölümler tuvaletler hariç çapraz tonozla örtülüdür.

Ilıklık, koridor şeklinde tonozla örtülü bir ara bölümün iki yanında yer alan iki bölümden oluşur. Bu orta sıcaklıktaki kısmın sağındaki halvet dört. solundaki halvet üç kurnalıdır. Yonca kemer şeklinde düzenlenmiş halvet girişleri birbirini görmeyecek şekilde yerleştirilmiştir. Halvetler kubbe ile örtülüdür.

Daha sıcak olan arka kısımdaki hararet bölümüne yine yonca kemer biçiminde düzenlenmiş girişten geçilir. Bu bölüm dikdörtgen planlıdır. Ortada, aslı sekiz köşeli olan göbektaşınm yerinde, son onarımlar sırasında köşeleri kesilmiş kare şeklinde mermer bir göbektaşı bulunur. Bölümün sağında daha önceden yer alan kurnalı iki bölümün ortasındaki duvar yakın zamanda kaldırılarak sadece kurnalar bırakılmıştır. Solda ise dört kurna yer alır. Yine bu bölümün, üst örtüsü iki kubbe ile sağlanmış olup bunlardan sağdaki elips formundadır.

Köşelerinde bitkisel kıvrımları bulunan orijinal kurnalardan sadece iki tanesi günümüze gelebilmiştir. Ayrıca hamamın soyunma bölümüne giriş olan cephesinde, bugün başka bir binanın merdiven altına rastlayan kısmında orijinal kurnalı bir çeşme yer alır.

Hamam günün belirli saatlerinde hem erkekler hem kadınlar tarafından kullanılmaktadır.

Bibi. *İSTA,* IV, 2684-2685; S. Mülayim, "Beylerbeyi Camii ve Külliyesi", *DİA,* VI, *15-11* •

RE ZAN ÇELEBİ

BEYLERBEYİ OLAYI

"Beğlerbeği Kıssası", "Beğlerbeği Vak'ası" olarak da bilinir. 3 Nisan 1589'da, para değerinin düşürülmesi ve aşın pahalılık sonucu kapıkulu sipahilerinin Divan-ı Hümayunu basmalarıyla gelişen olaylardır.

III. Murad döneminde (1574-1595) dirlik sisteminin bozulmasına, kapıkulu ocaklarının yasadışı kayıtlarla şişirilmesine koşut biçimde hazine açığı da giderek büyüdü. Doğu cephesindeki savaşlar da hazineye ek yük getirmekteydi. İstanbul'da narh sistemi işlemediği gibi, piyasa düşük ayarlı ya da kırpık akçelerle doluydu. Yönetim, hazine açığını kapatıcı ve sağlıklı piyasa düzeni için köklü önlemler alacak kararlılıkta ve yapıda değildi. 1584'te yanlış bir kararla yüzyıllardır korunagelen akçe biriminin ayarı ve vezni değiştirildi. Böylece para biriminin gümüş değeri yarı yarıya düşürülerek devalüasyona gidildi. 1584'teki bu operasyon, İstanbul piyasasını olumsuz etkiledi. İlkin, yeni ölçüde halis gümüşten akçe kesme olanağı kalmamıştı. Çünkü, zamanın deyimiyle yeni akçe "badem çiçeği yaprağından narin, şebnem katresinden küçük"tü ve elle tutulması olanağı bile yoktu. Bu nedenle Darphane'de gümüş-bakır alaşımı ve her biri 8 akçe değerinde yeni paralar kesilmişti. Fakat ne esnaf ne halk, bu parayı tutmaktaydı. Buna karşılık ayarı ve ölçüsü tam eski akçeler züyuf akçe denen yeni para birimiyle 12 akçe ediyordu. Bu yüzde 120'lik bir enflasyona neden oldu. Gümüş kuruş önceleri 40 akçe iken 80 akçeye, 60 akçelik altın da 120-140 akçeye fırladı. Tüccar kesimi ise İstanbul'a getirdikleri malı resmi narhın ikiiki buçuk katı fiyatla piyasaya sürmekteydiler. Esnaf, müşterinin vermek istediği züyuf akçeyi almazken topladığı halis (sağ) akçeyi üçe-dörde bölerek ya da kenarlarını kırparak yeniden piyasaya sürüyordu. Tüm bu olumsuzluklardan en çok etkilenen, aylıklı kapıkulu kesimiydi. Çünkü artırılmayan ulufelerinin alım gücü yarı yarıya azalmıştı.

Kamu hazinesindeki açığı kapatmak için sefer masraflarının kısılması gündeme geldiğinde, Erzurum kışlağmdaki Ser-

dar-ı Ekrem Ferhad Paşaya haber gönderilerek ordudaki kapıkulu sipahilerini İstanbul'a göndermesi istendi. Uzun zamandır cephede bulunan bu askerler İstanbul'a döndüklerinde yaşanan pahalılığa karşı sert tepki gösterdiler. Kendilerine birikmiş ulufeleri züyuf akçeyle ödendi. Bunları alıp Şeyhülislam Şeyhî Efendi'nin konağına gittiler. "Bunları bize ulufe diye verdiler. Esnaf almıyor. Şimdi, ihtiyacımızı zor kullanıp alırsak helal olur mu?" diye sordular. Müftü "Haram olur!" yollu fetva verdi. Buradan, topluca Vezirazam Siyavuş Paşa'nm konağına yürüdüler. Bağırıp çağırarak hak aramaya başladılar. Siyavuş Paşa, para sorunu ile bir yıldan beri Rumeli Beylerbeyi Vezir Mehmed Paşa'nın ilgilendiğini söyleyerek sorumluluktan sıyrılmayı, bir yandan da rakibi gördüğü Mehmed Paşa'yı yıpratmayı amaçladı. Gerçekten de, Mehmed Paşa, III. Muradın musahibi olarak 1588'de para ve hazine sorunlarının çözümüyle doğrudan ilgileniyordu.

Mehmed Paşa'nın konağım kuşatan sipahiler: "Padişah sikkesi ne haldedir? Üç yüzyıldır askere böyle ulufe verildiği görülmemiştir. Bu senin işin. Sikkeyi düzeltmen gerekirdi" diye bağırdılar. Mehmed Paşa, gözü dönmüş kalabalığı yatıştırma sağduyusunu gösteremedi. Uygunsuz sözler söyledi ve kibirlice davrandı. Askerler, akşam olması nedeniyle "Biz seninle yarın divanda söyleşelim!" tehdidini savurup kışlalarına döndüler.

Ertesi sabah daha kalabalık olarak saraya geldiler ve iki avluyu doldurdular. Divan-ı Hümayun toplantı halindeydi. İleri geri bağırmaya başladılar. Bölük ağaları taşkınlıkları önlemeye çaba gösterdilerse de başaramadılar. En son Çavuşbaşı Hızır Ağa ile Kapıcılar Kethüdası Yemişçi Hasan Ağa öğüt vermek istediler. Fakat kızgın sipahiler bunları taşladıkları gibi kendi bölük ağalarını da dövdüler. Gelişmeleri Divanhane'nin Adalet Köşkü'nden izleyen III. Murad. kazaskerlerin müdahalesini emretti. Askerin önüne çıkan Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin "Yoldaşlar, maksadınız nedir? Padişahımız size bahşiş ve terakki verilmesini buyurdu." demelerine karşılık askerler, "Bahşiş ve terakki gerekmez. Eskiden beri hakkımızı boyun eğmeden alageldik. Yine öyle alırız. Bizim ulufemiz sefer yüzünden bu hale düştü. Padişah, veziri bize teslim etsin. Ve illa iyi olmaz, bilmiş olsun. Elbette beylerbeyi başı elimize girmedikçe bu divandan dışarı çıkmayız. Yoksa iş kötü olur. Yerine yeni padişah buluruz!..." dediler.

III. Murad, Adalet Köşkü'nden bu tehditleri duydu. "Beylerbeyinin kanını bana bağışlasınlar. Bu diyarda durmasın." diye haber gönderdi. Fakat öfkeli askerleri yatıştırmanın olanağı kalmamıştı. Bu kez tüm divan üyelerini öldüreceklerini haykırarak Bâb-ı Hümayunu içeriden kapattılar. Cebehane'den silah edinmek için harekete geçtiler. Padişah da içoğlanlannın, bostancı ve baltacıların silahlanmalarını emretti. Divan üyeleri, saray içinde yaşanacak savaşın büyük bir yanlışlık olacağını, Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın idamının doğru olduğunu, Rumeli Kazaskeri Bostanzade Mehmed Efendi aracılığı ile padişaha bildirdiler. III. Murad, bu öneriye uydu. Kapıcılar kethüdası, Mehmed Paşa'yı divandan kaldırıp silahtan arındırdı ve kandırarak dışarı çıkardı. Avluda, "Sofalu Çınar" denen ağacın dibinde boynu vuruldu. Ardından, Başdefterdar Mahmud Efendi de hiçbir günahı yokken salt sekiz akçelik para kestirdiği için, aynı biçimde idam edildi.

3 Nisan 1589'daki bu olayın ardından, Vezirazam Siyavuş Paşa, Şeyhülislam Şeyhî Efendi, kubbe vezirleri ve birçok görevli azledildiler. Sinan Paşa vezirazamlığa, Bostanzade Mehmed Efendi şeyhülislamlığa getirildi. Olaylar İstanbul'da yankı uyandırdı. Halk arasında ayarı düşük paraya "Beğlerbeği Akçesi" denmeye başlandı. Askere, halis gümüşten ulufe dağıtıldı.

O sırada sipahiler kâtibi olan tarihçi Selânikî Mustafa Efendi tüm gelişmeleri ve olayları yakından izlediği gibi, sonraki günlerde ortaya çıkan acemi ve iç oğlanlarının ocağa geçmek isteğiyle eylemler yapmalarını. Galata Sarayı ile İbrahim Paşa Sarayımdan yüzlerce gencin daha sipahi ocaklarına katılışlarını, yapılan zamlar ve bu yeni askerlere ödenmesi gereken aylıklar yüzünden kamu hazinesine gün hesabıyla 29.000 akçelik ek bir yükün bindiğini de izlemiş ve saptamıştır.

Beylerbeyi Olayı, kapıkulu askerlerinin doğrudan saraya yönelik ilk silahlı ve tehdit edici eylemi kabul edilir. Yine padişahı tahttan indirme tehdidi ve kelle isteme direnişi de ilkin bu olayda yaşanmıştır. Bu açıdan Beylerbeyi Olayı, sonraki kapıkulu eylem ve ayaklanmalarının parasal gerekçelere dayalı ilk örneğini oluşturur. Öte yandan, seferden dönen askerleri kışkırtıp Divan-ı Hümayunu bastırmak suretiyle vezirlerin kendi aralarındaki iktidar çekişmesine askeri alet etmeleri de ilkin bu olayda yaşanmıştır.

Bibi. *Tarih-i Selânikî,* 252-255; J. von Hammer, *Deuiet-i Osmaniye Tarihi,* VII. İst.. 1332, s. 159-161; Uzunçarşılı. *Osmanlı Tarihi.* III/2, 279; Danişmend, *Kronoloji,* III, 111-114.

NECDET SAKAOĞLU

BEYLERBEYİ SARAYI

İstanbul Boğazının Anadolu kıyısında, Üsküdar İlçesinde aynı adla anılan semtte bulunan bir sahilsaray ile bağlı yapılar ve köşklerden oluşan saray kompleksidir.

Saray kompleksi geniş bir bahçe içindedir. Yerinde eskiden İstavroz Bahçeleri olarak anılan ve Bağlarbaşına kadar uzandığı sanılan bir koruluk bulunmaktaydı. Eskiden Arhai Foisusai diye bilinen bu mevkiye İstavroz (Stavros) adının. İmparator II. Konstantinosün yaptırdığı kilise ve diktirdiği büyük haçtan ötürü verildiği söylenmektedir. Bizans döneminde burada bir kilise ve ayazmanın varlığı ve 17. yy'da ayakta olduğu Eremya Çelebi'den naklen bilinmektedir. Sarraf Hovannesyan 18. yy'da eski kilisenin yerinde bir hamam olduğunu, ayazmanın ise bağların içinde bulunduğunu belirtmektedir. İstavroz'daki en erken Osmanlı yapısının II. Selimin kızı Gevher Sultanin tepenin üstündeki sarayı olduğu, IV. Murad'ın burada dünyaya geldiği yine Hovannesyan'ın verdiği bilgilerdendir (bak. Beylerbeyi).

Semt ve sarayın İstavroz adını taşırken III. Murad döneminin Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın sahildeki yalısına bağlı olarak Beylerbeyi adıyla anılmaya başladığı belirtilmekte ise de arşiv kaynaklarında, yeni Beylerbeyi Sarayı yapılırken dahi mevkinin hâlâ İstavroz Bahçesi olarak geçtiği görülmektedir.

İstavroz Hasbahçesi, 17. yy'da en gözde mesirelerden biri idi. Yüzyıl başında I. Ahmed tarafından yaptırılan Şevkâbâd Kasrı, tepenin üst kısmında ağaçlıklar arasındaydı. I. Ahmed aynı zamanda bir mescit ile maiyet ve servis binaları da yaptırmıştı. IV. Murad ve IV. Mehmed'in saltanat yıllarında av ve eğlence amacıyla buraya sık sık geldikleri, III. Ahmed döneminde (1703-1730) Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nm damadı Kaptan Mustafa Paşa'nın sahilde Ferahâbâd olarak anılan bahçesi içinde köşkleri, selsebilleri. havuzu ve içinde nakışlı divanhanesi olan bir yalı yaptırdığı bilinmektedir. I. Mahmud da annesi Sallha Sultan için burada Ferahfeza Kasrı'nı yaptırmıştı. Ancak, bir istimlak problemi yüzünden Beylerbeyi Camii, Hamamı ve Muvakkithanesi'ne ait arazi dışındaki topraklar I. Abdülhamid tarafından halka satıldı ve İstavroz Bahçeleri önemim yitirdi.

Hasbahçenin yeniden önem kazanması II. Mahmud'un girişimleriyle olmuştur. II. Mahmud, İstavroz Hasbahçesi'nin ve sarayının satılmış arsalarını yeniden satın alarak mevcut yapıları onartmış ve yeni bir sahilsaray yaptırmıştır.

İ. H. Konyalının *Pertev Paşa Divaninâan* aktararak verdiği tarih manzumelerine göre **1829**'da yapımına başlanan saray, **1832**'de bitirilmiştir. Bina emini Said Efendi, mimarı Krikor Amira Balyan'dır.

Saray, mabeyn-i hümayun, zülvecheyn, harem-i hümayun dairelerini içermekte idi. Ayrıca Serdap Köşkü, Sarı Köşk, Şevkâbâd, Küçük Yalı, çeşitli bendegân daireleri, hamamlar, mutfaklar, hasahırlar vardı. Sarayın nhtım üstündeki dairelerinin ayrı kapıları bulunuyordu. Saray, iki katlı, muhtemelen kagir bir altyapı üzerinde ahşap ve sarı renkli idi. "Sarı Saray" olarak anılıyordu.

Bu ilk Beylerbeyi Sarayı, Beşiktaş Sarayı ile birlikte **19-** yy'ın ilk yarısında Boğaziçi'nde yapılmış ilk büyük sahilsaraylardan biriydi. II. Mahmud'un Boğaziçi'ndeki yeni sarayı, yalnız Osmanlı tarihçilerinin değil Avrupalı gezgin, edebiyatçı, ressam ve elçilerin de ilgisi çekmiş, dolayısıyla bir hayli betimlenmiş bir yapıdır. Buna karşın görsel malzeme ola-

Beylerbeyi Sarayı
Nazım Timuroğlu, 1993

rak yalnızca Miss Pardoe'nun kitabında Bartlett tarafından yapılmış bir gravürü ile Schranz tarafından yapılmış bir karakalem desen vardır.

Genellikle hayranlık ifade eden hoş, güzel, zarif, pırıltılı sıfatlarıyla bezeli betimlemelerden, sarayın yaygın, muhtemelen pavyonlardan oluşan bir yapılışı olduğu, "düzensiz" olduğu, yani aksiyal bir şeması olmadığı, birbiri üzerine sayısız kafesli pencerelerin sıralandığı odaların yer aldığı yapı cephesinin peyzaja açık güzel ve özgün bir görünümü olduğu anlaşılmaktadır. Yine betimlemelerden, yapının dönemin egemen konsepti olan neoklasik üslupta tasarlandığı sezilmektedir. Ancak birçok betimlemede Hint, Arap veya Magrip anılarını yansıtan öğelerden söz edilmektedir. Bu öğeler, avlu, bahçe veya fıskiyelerden ibaret değilse, erken bir oryantalist tasarıma ait oldukları düşünülebilir.

1851 yazında Abdülmecid'in de (hd 1839-1861) bulunduğu bir sırada sarayda yangın çıkmış, hemen önlenmişse de bunu uğursuzluk sayan padişah hemen Beylerbeyi'ni terk etmiş ve Çırağan Sarayina(->) geçmiştir. Bir süre terk edilen hasbahçede Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından bugünkü Beylerbeyi Sarayı yaptırılmıştır.

Yeni Beylerbeyi Sarayimn yerleşme şemasının ilk sarayınkinden çok farklı olmadığı düşünülebilir. Mevcut köşk ve muhtemelen ahırların da yerlerini korudukları ve eskiden de setler halinde olduğu söylenen bahçe düzeni düşünüldüğünde, en önemli değişmenin, yeni sahilsarayın yapımı olduğu varsayılabilir.

Yeni Beylerbeyi Sarayı, arşiv belgelerinde unvanı "Mabeyn-i Hümayun Başmimarı" olarak geçen ve daha sonra unvanı "Sermimar-ı Devlet" olan Sarkis Bey Balyan ile kardeşi hassa mimarı Agop Bey Balyan tarafından tasarlanıp gerçekleştirilmiştir. Sarayın yapımı, 1864'te tamamlanmış, eşyasının seçimi, yapımı ve yerleştirilmesi bittiğinde 25 Zilkade 1281/ 21 Nisan 1865'te, Sultan Abdülaziz, Beylerbeyi Camii'indeki cuma namazı somasında törenle yeni saraya gelmiştir.

Yeni Beylerbeyi Sarayı, geniş bir rıhtımın gerisinde yer almaktadır. Rıhtım ile saray arasında, saray kitlesinin yatay etkisini güçlendiren ve gerisindeki yeşillikle birlikte çevreye uyumunu sağlayan ve boydan boya kesintisiz uzanan bir duvar vardır. Yüzeyi, yinelenen üçlü pilastr birimleriyle hareketlendirilmiş olan duvarda iki tane deniz giriş kapısı ve iki küçük deniz köşkü bulunmaktadır.

İki tarafında kolon çiftlerinin yükseldiği, üstte bir tablanın bulunduğu kornişli deniz kapıları, padişah tuğrası ve sembolleri ile bitmektedir.

Deniz köşkleri, biri selamlık ve öbürü hareme ait olmak üzere çift olarak yapılmıştır ve yeni sarayın en ilginç tasarım önerilerinden biridir. S. H. Eldem, deniz köşklerinin, sarayın ağırlık merkezini oluşturduğu kompozisyon bütününde ve rıhtım duvarlarının sürekliliği içinde değerlendirilmesi gereğini belirtmektedir. Gerçekten de sarayın önünde uzanan duvarların belirgin, masif ve sakin yatay çizgisini iki uçta değiştirip canlandıran, peyzaj öğeleridir. İstanbul sahilsaray geleneği içinde denize kapılarla açılan rıhtım duvarı örneklerine de yakın durmaktadır. Yine Eldem'in betimlemesiyle birer bahçe kameriyesi görünümündedirler. Ancak girişlerinin bahçeden olmasına karşın kavramsal olarak köşklerin denize açılışı, bahçe ile olan bağlarından çok daha güçlüdür.

Denize doğru uzanan bir salon ile bahçe tarafında arkadlı bir girişi olan, yanlarda küçük servis hacimleri bulunan çok sade planlı ama fantezi dolu bir çift yapıttır. Deniz köşklerinin tasarımı oryantal historisizmin İstanbul'daki en çarpıcı ve tipik uygulamalarından biridir. Salonun deniz tarafındaki köşeleri, pahlanmış ve üstü sekizgen tabanlı ve çadır biçimli bir eğrisel örtü ile örtülmüştür. Ahşap kaburgalı örtü, etek kısmında sivri kaş kemerler oluşturarak altyapıya bağlanır. Her kemerin altında bir daire biçimi, bir de dikdörtgen pencere vardır. Her pencere çifti, at nalı kemer biçiminde profilli silmeler ile çevrilmiştir.

İçeride, salonun sekizgen örtüsü çeşitli havyan figürlerinden oluşan resimlerle bezenmiştir. Işıklı iç mekânda denizle görsel bağı aşan bir içsel ilişki kurulmuştur.

Girişteki derin revak, bahçe yönünde **6,** iç kenarda 2 serbest sütun ile servis mekânlarının köşelerine yerleştirilmiş gömme sütunlarla taşınmaktadır. Revak mekânı üstte çok sayıda minik kubbeyle örtülüdür. Bu kubbeciklerin strüktürel olmadığı açıkça belirtilmekte, olanca maniyerizmi ile bir Doğu referansı verilmektedir. Sütunların üst üste çift başlıklı oluşu maniyerizmi daha da vurgulamaktadır.

Deniz köşkleri çadır benzeri örtüsü ile oryantalist historisizmin erken örneklerini çağrıştıran bir tasarımdır. Sara-

Beylerbeyi Sarayı'nda Mavi Salon.
Milli Saraylar Fotoğraf Arşivi

ya oranla minyatür ölçeğinde deniz köşkleri, saray kompleksi içindeki işlevlerinin ötesinde Sarkis (veya Agop) Balyan'ın imge arama denemelerinin biraz uçuk ama son derece yaratıcı örneklerinden biridir.

Kompleksin ana yapısı olan Beylerbeyi Sarayı, yüksek bir bodrum üzerine iki katlı ve kagir bir yapıdır. Yaklaşık olarak 65x40 m boyutlarında ve kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş, dikdörtgen bir zemin alanı üzerine oturmaktadır. Sarayın güney kesimi mabeyni hümayun, kuzey kesimi ise harem olarak ayrılmıştır. Yapının simetrik ve aksiyal bir kitlesi vardır.

Sarayın planı, o dönemde daha çok Balyan ailesi mimarlarının katkılarıyla gelişmiş görünen eyvanlı merkezi sofa (hol) motifine dayanan bir plan kompozisyonuna sahiptir. S. H. Eldem'in Çırağan Sarayı'ndaki kadar gelişmiş bulmadığı Beylerbeyi'ndeki şema, üç işlevsel bölümü karşılayan üç birimden oluşmaktadır. Mabeyn-i hümayun, zülvecheyn, harem dairelerinden oluşan her üç birim de eyvanlı merkezi sofa plan motifinin varyantları gibi düşünülebilir. Bütün birimlerde merkezi holün birer kenarı, anıtsal merdivenlere açılmaktadır.

Mabeyn-i hümayun veya selamlık bölümünde eyvanlı sofa motifi, özellikle üst katta açık olarak ifade edilmiş olduğu halde, harem tarafında oda, koridor, antişambr vb hacimler için kullanılarak göz ardı edilmiştir. Oysa cephelerde ve kitlede her iki bölüm de eşit ve simetrik olarak ifade edilmiştir. Eyvanlı merkezi hol motifinin en belirgin biçimde ve Dolmabahçe Sarayindakine benzer bir konsept ve görkemli bir boyutlandırma ile kullanıldığı yer ortadaki birimdir. Yapının her iki cephesine de açılan bu zülvecheyn mekân birimi, yalnız düzenlenişinde ve bezemesindeki özen nedeniyle değil, konumu, işlevi ve simgeleriyle de sarayın kalbi durumundadır.

Bu üç birim, dikdörtgen bir ana çerçeve içine oturmuştur. Dikdörtgen çerçeve, iki giriş ve dört salonun simetrik konumlu çıkmalarıyla hareketlendirilmiştir. Bu hareket kitlede de klasik formun değişmesini sağlamıştır. Daha önce Dolmabahçe Sarayı'nda denenmiş olan ve dikdörtgen çerçevenin geometrisini değiştiren uygulama, Beylerbeyi Sarayı'nda klasik disiplini fazla zorlamadan gerçekleştirilmiştir.

Eldem'in belirttiği gibi. köşelere gömme sütunların yerleştirilmesi ve böylece köşe çizgisinin belirsizleştirilmesi elbette klasik dışı bir tutuma işaret etmektedir. Aynı biçimde alt kat orta pencerelerdeki kemer aynasının bağımsız bir form olarak öne çıkışı veya üst katta profilli bir şeridin pencere kemerlerini üstten bir kez daha dolaşması ve hacimli bir vurgulama getirmesi ve asıl üst katta pencere aralarma yine gömme sütunların konmuş olması klasik dışı bir biçimlenme sayılmalıdır. Buna karşılık Grek ve Romen kemer ve pencere tiplerinin kullanılması, yarım daire kemerler ve çok az sayıda mimari biçimin kullanımı ile elde edilen dengeli simetri, klasik disiplinin işareti olarak düşünülebilir.

Mabeyn-i hümayunun giriş cephesi, neobarok vurgunun daha belirgin olduğu bir düzenleme göstermektedir. Bunda, gömme sütunların öne çıkarılmış, profilli kat kornişinin bu çıkma çizgisini plastik bir gösteri haline dönüştürmüş olmasının ve üç yöne doğru çokgen gruplar yaparak yayılan merdivenin önemli payı vardır.

Beylerbeyi Sarayı'nın kiüe ve cepheleri gibi iç mekân düzenlemeleri de seçmeci ve eklemeci bir konseptle biçimlendirilmiştir. Ancak cephelerde klasik ve Romen biçimlerle neobarok düzenlemelerden oluşan seçmeci yaklaşım iç mekânlarda yerini yer yer oryantalist bir historisizmin öne çıktığı bir konsepte bırakmıştır.

Son yıllarda Milli Saraylar Arşivinde yapılan çalışmalarda bulunan belgelerden Abdülaziz'in Beylerbeyi Sanayinin özellikle iç dekorasyonuna özel bir ilgi gösterdiği, bu nedenle bezemeler için mabeyn-i hümayun ressamı Mason Bey' in görevlendirildiği belirlenmiştir.

Mabeyn-i hümayun giriş holünde, içine canlı renklerle uygulanmış stilize motiflerin işlendiği altıgen göbekler veya sekizgen geçmelerden oluşan geometrik çerçeveler, bezemeye Doğulu bir katkı getirir. Karşı kenar üzerine yerleştirilmiş çift kollu geniş ve büyük merdiven, ahşap korkuluğu ile eski konakları anımsatır.

Ama Beylerbeyi Sarayı'nda Doğulu atmosferi kuvvetle duyumsatan yerler, eyvanlı sofanın mekânsal olarak kavrandığı Havuzlu Salon, Mavi Salon ve Sedefli Salondur.

Zülvecheyn (iki cepheli) mekânların ilki olan Havuzlu Salon, ortasındaki gerçekten büyük havuzu ile divanhane geleneğine referans veren özgün bir düzenlemedir. Etrafı mermerden alçak bir korkulukla çevrilidir. Ortasında yıldız biçimli bir göbek kısmı olan geometrik çerçeveli örtüsünün bezemesi, canlı renkleri ve stilize motifleriyle oryantal atmosfere katılır. Geometrik çerçevelemenin köşe ve ortalarındaki madalyonlarda bayrak, sancak, tuğ, kalkan, kılıç vb askeri obje kompozisyonları ile deniz resimleri vardır.

Eyvanlar sofadan dörder sütunla ayrılmıştır. Sütunları, daha sonra Çırağan Sarayı'nda da kullanılacak olan ve altın yaldızla işlenmiş zar başlıkları erken örneklerdir.

Havuzlu Salonun güney kenarındaki çift kollu döner merdiven üst kattaki Mavi Salon'a bağlanır. Merdivenin üstü sekizgen metal strüktürü olan ve yaldız bezemeli camlı bir örtü ile aydınlatılmıştır. Buradan akan ışık döner merdivenin barok vurgusunu güçlendirir.

Mavi Salon, sarayın en görkemli mekânlarından bir diğeridir. Adını, "stuca" ile elde edilmiş çivit mavisi rengindeki sütunlarından almıştır. Salon mekânının sınırlarım belirleyen bu sütunlar, Bursa tipi kemerlere gönderme yaparcasına destek takozlarıyla beslenmiş bölümlemeler yapmaktadır. Bu bölümleme biçimi, oryantalist düzenlemelerde sıkça kullanılan bir motif olacaktır.

Salonun yükseltilmiş örtüsü, tonoz biçimli kemerler üzerindedir. Kemerlerin içlerinin camlı oluşu örtüyü hafifleten, çağdaş uygulamalara yaklaştıran bir çözüm sunmaktadır. Örtü yine geometrik çerçevelidir. Göbek kısmında geçmeli sekizgen bir çerçeve vardır. Bunun iki yanma mavi zemin üzerine ta'lik yazı ile sultam öven manzumeler yazılmıştır. Benzer manzumeler eyvan göbeklerinde de bulunmaktadır.

Mabeyn-i hümayunun sultanın özel kabul salonlarının çevresinde yer aldığı üst kattaki büyük eyvanlı mekân, sütunları bulunmadığı ve eyvan geçişleri kö-

şe destekleriyle beslendiği için belki de geleneksel şemalara en uygun görünen düzenlemedir. Örtüsünün göbekte daire biçimli ve yükseltilmiş olması merkezi vurguyu iyice belirtmektedir.

Doğu kökenli bir historisizmin seçkin ve yüksek yaratıcılık sergileyen bir iç mekân düzenlemesi mabeyn-i hümayunda güneydoğu ve güneybatı köşesindeki salonlarda görülmektedir. Son derece yüksek kalitede bir ahşap işçiliğinin sergilendiği bu salonlarda geometrik ve klasik bir iç çevre düzenlemesi vardır. Salonların duvarlarının bir binanın cephe düzenlemesi yaklaşımı ile ele alındığı ve dizayn edildiği klasik biçimlerle Magrip biçimlerinin iç içe geçirildiği ve birbirinden türetildiği ünik birer uygulamadır. Bu salonların tasarımının ve yüksek ahşap işçiliğinin mimarlık tarihi literatüründe özgün bir yeri olmalıdır

Harem bölümü kuşkusuz daha mütevazı bir düzenlemeye sahiptir. Harem, daha az bezemeli, ama yazlık bir sarayın gündelik yaşamına daha uygun bir düzenleme içindedir. Giriş holünün güney duvarındaki merdiven, başka Osmanlı saraylarında görülmeyen bir biçimde kapalı bir perde duvarın gerisinde yükselmektedir.

Beylerbeyi Sarayı, yalnız yukarıda özetlenmeye çalışılan tekil mimari nitelikleri ile değil, peyzaj içindeki konumu ile de önemli olan bir yapıttır ve sahilsaray kavramının seçkin örneklerinden biridir.

Saray kompleksinin içinde eski saraydan kalmış olduğu düşünülen ve yapımları hakkında henüz yeterli belge bulunamamış olan başka yapılar da vardır.

Mermer Köşk

Bu yapılar arasında en tanınmış olan Mermer Köşk veya Serdab Köşkü olarak bilinen yapıdır. Büyük mermer levhalarla kaplanmış cepheleri nedeniyle bu adı alan Mermer Köşk, II. Mahmudün yaptırdığı eski Beylerbeyi Sarayindan kalan tek yapıdır. Kıyı kotundan sonraki üçüncü set üzerinde, büyük havuzun gerisinde, kısmen arazi içine, dördüncü sete gömülü olarak yapılmıştır. "Serdab" adı da buna bağlı olarak verilmiştir.

Yapı, II. Mahmud dönemine özgü ampir konseptin karakteristik çizgilerini taşımaktadır. Geometrisi belli ve net bir kitlesi vardır. Toskan başlıklar taşıyan ince ve yüksek pilastrlar, cephede düzgün ve eşit aralıklarla yerleştirilmiştir. Cephe yalnızca bu pilastr bölümlemesiyle hareketlendirilmiştir, başkaca hiçbir dekoratif öğe kullanılmamıştır. Pencereler basık tutulmuş ve iç mekânların ısı kontrolünü sağlayan bir düzenleme ile cephe yüksekliğinin alt yarısına yerleştirilmiştir. S. H. Eldem, köşkün teras örtüsünün korkuluklarının Abdülaziz döneminde eklendiğini söylemektedir.

Ortasında büyük bir sofa/salon ile iki yanında birer oda ve arkalarında küçük servis hacimleri olan klasik ve son derece sade bir planı vardır. Yaklaşık 10x16 m boyutunda olan orta sofa, büyük oval havuzu ve selsebilleri ile tanınmıştır. Yazlık saraylarda loş ve serin iç hacimleri elde etme amacıyla düzenlenen serdab köşkleri, genellikle su öğesinin katıldığı iç düzenlemelere sahiptir.

Beylerbeyi Sarayının selamlık giriş holü. *Ahmet Kuzik*

Buradaki oval havuz, iki tarafında mermer döşemeye oyulmuş suyollarıyla yan duvarlardaki karşılıklı selsebillere bağlanmıştır. Selsebiller, yivli pilastrlar ve iyonik başlıklar ile üzerindeki tablodan oluşan ampir bir portik içine alınmıştır. Öne çıkıntılı kilit taşı lotus yaprağı ile bezeli bir yarım daire kemer ve pilastrı bu ampir çerçeveyi tamamlar. Aşağıdan yukarı küçülerek yükselen beş çift çanaklı selsebil, kenarı barok dilimli bir tekneye oturmuştur. Lotuslardan oluşan bezemesi neobaroğa dönüşen geç ampir karakterdedir. Beyaz mermerden olan selsebilin bezemelerinde altın yaldız kullanılmıştır.

Duvarlar "stucco lustro" tekniğinde somaki taklididir. Tavanlarda çerçeveler ve madalyonlar içine hayvan ve av resimleri yapılmıştır.

Sarı Köşk

Yapımı hakkındaki bilgiler sınırlı olan Sarı Köşk'ün de II. Mahmud dönemi (1808-1839) sarayından kalan yapılardan biri olduğu söylenmektedir. Oysa kitlesi, plan şeması ve bazı dekoratif öğelerinin biçimlerine bakarak sarayla yaklaşık olarak aynı tarihlerde inşa edildiği düşünülebilir. Saray arazisinin kuzeydoğu köşesinde ve dördüncü set üzerindedir. Yüksek bir bodrum üzerine iki katlı kagir bir yapıdır. Kesin çizgilerle belirtilmiş üç parçadan oluşan bir kitlesi vardır. Planı da aynı kesin bölümlemeyi gösterir ve çok sadedir. Ortada, giriş, barok bir merdiven ve büyük bir salon ile iki yanda birer büyük odadan oluşan üç bölümlü plan orta bölümün her iki cephede de dışarı taşması ile haçvari bir kitle oluşturur.

Cepheler derin profilli çerçeveler içine alınmış, ayrıca çerçevenin içine konsol taşı biçiminde öğeler dizilmiştir. Ön ve arka cephelerde yarım daire kemerli üçlü pencere grupları vardır. Pencerelerin ve kemerlerinin etrafında da profilli silmeler dolaşmaktadır. Yapıya hayli sert çizgiler katan bu profil ve çerçeve kullanımı, Osmanlı son dönem mimarlığının bilinen uygulamaları arasında hiç de sık rastlanmayan bir özellik olmalıdır.

içeride geometrik çerçeveler içinde stilize nakışlar ve romantik nitelikli deniz resimleri vardır.

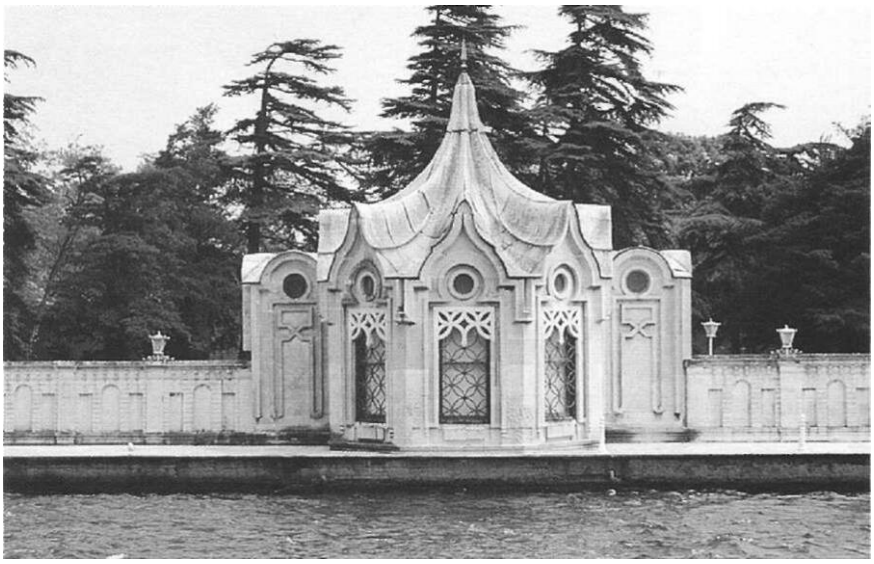

Beylerbeyi Sarayı'nın selamlık deniz köşkünün deniz cephesinden görünümü.
Afife Batur

Hasahır

Saray arazisinin güney kanadında uzun bir rampayla ulaşılan üçüncü set hizasında bir düzlükte inşa edilmiştir. Deniz köşkleriyle benzer bir tasarıma sahip olmasından ötürü ahırların yeni Beylerbeyi Sarayı ile birlikte tasarlanmış olduğu düşünülmektedir. Ortada, giriş ile merkezi mekânın, yanlarda da ahır bölümünün olduğu bir planı vardır.

Giriş öne doğru çıkan beşgen bir kitle ile belirtilmiştir. Deniz köşklerinin denize doğru çıkan kitiesine benzer bir düzenleme gerçekleştirilmiş ve yine oryantalist historisist referanslar veren kemer ve örtü biçimleri kullanılmıştır.

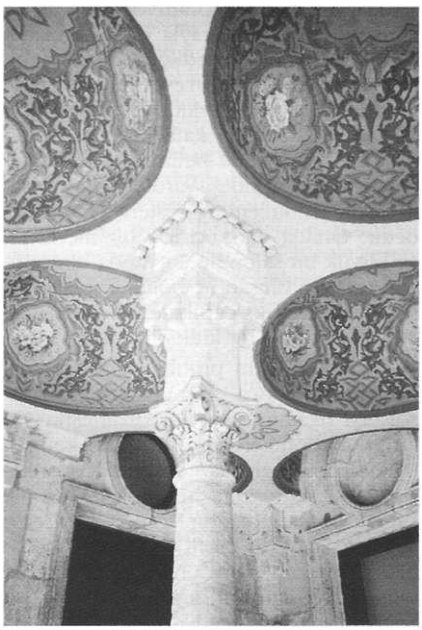

Selamlık deniz köşkünün giriş tavanından ayrıntı.
Afife Batur

İçeride sekiz dilimli bir örtü yapılmış, üstte çadır biçimine benzer eğrisel bir örtü strüktürü kullanılmıştır. Eğrisel örtü, ahşap ve kaburgalıdır, etek kısmında soğan biçimli kemerlere bağlanarak altyapıya oturur. Soğan kemerlerin aynasına silah figürleri işlenmiştir. Bu bölümün bütünüyle egzotisist bir görünümü vardır.

Kapı ve aynı yükseklikteki pencereler, at nalı kemerlidir. Ahır bölümü yuvarlak pencerelidir ve üstten bir profil şeridi ile çevrilmiştir.

İçeride giriş mekânının sekizgen tabanlı ve dilimli örtüsü stilize motiflerle bezenmiş ve ortalarına konan büyük dairesel madalyonlara hayvan resimleri yapılmıştır. Ortasında havuz bulunan orta mekâna ahşaptan yapılmış yirmi bölmeli ahır açılmaktadır. Orta mekânın birçok eşya ve objesinde at figürleri kullanılmıştır.

Beylerbeyi Sarayı henüz yeterince araştırılmamış ve incelenmemiş bir komplekstir. Oysa, diğer İstanbul sarayları gibi yalnız yapıları ile değil yerleşme ve peyzaj kullanım özellikleri ile de İstanbul kimliğinin ve imgelerinin oluşumuna katılan bir kültürel varlıktır. Topkapı ve Yıldız sarayları gibi Beylerbeyi Sarayı da uzun bir tarihi süreç içinde oluşmuş önemli çevre özelliklerine sahiptir. Arazinin topografik verilerine uygun bir setleme sisteminin oldukça erken bir tarihte kurulduğu düşünülebilir. Mermer Köşk'ün konumuna bakarak, en geç II. Mahmud döneminde setlerin düzenlenmiş olduğu söylenebilir.

Ancak set düzeninin, Abdülaziz döneminde önemli bir revizyondan geçirilmiş olduğu da görülmektedir. Özellikle yeni Beylerbeyi Sarayı'nın konseptine uygun bahçe düzenlemeleri, oval çiçeklikler ve havuzlar ve asıl üçüncü ve dördüncü seti bağlayan merdivenler grubu, Abdülaziz dönemi üslubuna bağlı bir düzenlemeye işaret etmektedir. Dördüncü setteki büyük havuz da (80x30 m) Abdülaziz dönemi yapımı olmalıdır. Ancak yine bu kotta bulunan grottoların daha geç bir döneme örneğin II. Abdülhamid dönemine tarihlenmesi olasıdır.

Beylerbeyi Sarayı'nın, başından beri, bütünlüğünü yitirip yeniden kazanan bir süreçten geçtiği belirtildi. Bu süreç son olarak da, bahçelerindeki önemli kayıplarla ve Boğaz Köpıüsü yapımıyla devam etmektedir. Eskiden çok büyük olduğu söylenen ve içinde geyiklerin serbestçe dolaştığı Geyiklik'in 51 dönümü Karayolları'na, 30 dönümü Deniz Astsubay Okulu'na ve 7 dönümü de yandaki ortaokula verilmiş, ayrıca son yıllarda yapılan ilkokul için de bir miktar arazi ayrılmıştır. Ancak bu kayıpların belki de hiçbiri Beylerbeyi Sarayı için Boğaz Köprüsü kadar ölümcül olmamıştır. Köprünün yapımı (1973), Beylerbeyi Sarayı'nın peyzajını büyük ölçüde zedelemiştir veya İstanbul peyzajına katılımına ket vurmuştur. Ne var ki, sorun kent estetiği sınırlarının ötesindedir. Önemli ve tehdit edici olan. özellikle hasahır binasında ve Mermer Köşk'te şiddetle hissedilen titreşimlerin yapıların fiziki ömrünü kısaltması kaçınılmaz olan etkisidir.

Bibi. Inciciyan, *İstanbul,* 106-107; G. Karahüseyin, "Beylerbeyi Sarayı ve Ünlü Konukları", *Milli Saraylar,* II (1992), s. 126-141; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi,* 166-168; Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk, Bahçeleri, 43-44;* Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 161-166; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul,* İst., 1992, s. 147-149; Eldem, *Boğaziçi Anıları,* 331; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar, 437; İSTA,* V, 2690-2698; M. Sözen, *Devletin Evi Saray,* İst., 1990, s. 182-195: av. "Bevlerbevi Sarayı", *DİA,* VI. 77-78.

AFİFE BATUR

BEYLERBEYİ SPOR KULÜBÜ

Beylerbeyi semtinin spor kulübü. 1919' da Beylerbeyi'nde, Süleymaniye Spor Kulübü'nün bir şubesi olarak Süleymaniyeli Hikmet (Barlan) ve Postacı Halit beyler tarafından kırmızı-yeşil renklerle kuruldu. Kulüp, futbol ve yüzme dallarında faaliyete geçti. Futbol takımı, **1919**-1920 sezonunda İstanbul Türk İdman Birliği Ligi'ne dahil oldu. O tarihten beri futbol faaliyetini sürdürmekte olan kulübün ayakta kalabilmesinde, ilk futbolcularından olup uzun yıllar yönetici olarak hizmet veren Arpacı Ruşen Bey'in (Erman) önemli rolü oldu. Birçok genç futbolcu bu kulüpte yetişip milli takıma yükseldi. Beylerbeyi Spor Kulübü, mütevazı bir semt kulübü olmasına rağmen semt sakinlerinin ve esnafının maddi ve manevi dayanışmasıyla bugünlere ulaşabilmiştir. Beylerbeyi Futbol Takımı halen Türkiye 3. Ligi'nde oynamaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

BEYLERBEYİ VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1955'te Hollanda'nın Den Haag kentindeki Industrieele Handels Combinatie tezgâhlarında inşa edildi. Yeniköy ve İstinye adlı

Beylerbeyi Vapuru, köprüde.
Eser Tutel

iki de eşi vardır. 483 grostonluktur. 46,46 m boyunda, 9,80 m genişliğindedir. İki motorlu olup çift uskurludur. Boğaz, Haydarpaşa, Köprü-Moda-Kalamış ve kısa bir süre de Adalar hattında kullanıldı. Ferah ve rahat olduğu için çok beğenildi. Günümüzde daha çok Csküdar-Beşiktaş ve Kadıköy-Beşiktaş hatlarında çalışıyor.

Şirket-i Hayriye'nin inşa ettirdiği ilk 6 vapurdan biri de Beylerbeyi adını taşıyordu. Baca numarası 4 olup 483 grostonluktu, yandan çarklıydı.

ESER TUTEL

BEYLİK GEZMELER

"Umum gezmek" de denmiştir. Osmanlı sarayı haremindeki sultan efendilerin, kadın efendilerin, ikballerin ve kalfaların ilkbahar, yaz aylarında İstanbul mesirelerine yaptıkları kır gezileriydi. Cuma günü öğleden sonra ile akşam üzeri arasında olurdu. Harem halkı çok kalabalık olduğundan bütün kadınların beylik gezmeye çıkmaları olanaksızdı. Bu nedenle gruplar halinde ve haftalık sıralarla düzenlenirdi. Beylik gezmeler, Lale Devrinden (1718-1730), II. Abdülhamid'e (hd 1876-1909) değin gelenekleri değişerek sürmüştür.

Harem kadınlarının hasbahçelerde ve mesirelerde eğlenmelerine halvet deniyordu. Sık sık yinelenen hasbahçe halvetlerine padişah da katılırdı. Beylik gezmeler ise ilkbahar ve yaz aylarında birkaç kez ancak yapılırdı. Bazen de beylik gezmelerin programı geniş tutulur; padişah ve valide sultan da bu gezmelere biniş ya da tebdil yöntemiyle katılırlardı. Beylik gezmelerde halvette olduğu gibi önceden önlemler alınır, gidilen mesirenin çevresi boşaltılır, uzak noktalardan gözetleme olaşjkğınâ~karşı önlem alınırdı. Tanzimat dönemi (1839-1876) öncesinde beylik gezmelere her tarafı perde ve kilimlerle kapatılmış arabalarla gitmek âdetken yeni dönemde perdeleri yarı açık arabalarla gidilmeye başlandı.

İstanbul kadınlarının gezmek amacıyla dışarıya çıkmaları, hattâ ziyaret ve alışveriş için evlerinden ayrılmaları zaman zaman kısıtlanmış veya yasaklanmışken, saray kadınlarının beylik gezi yapmaları, kuşkusuz doğal değildi. Ama, bunun için her seferinde padişahın özel bir buyruğu çıkar ve beylik gezme yasal olurdu. İrade çıkınca haremin kadın amiri olan hazinedar usta, kâtibe kalfalar aracılığı ile harem dairelerine haberler gönderirdi. Bu haber, genel bir sevinç uyandırır, herkes hazırlığa başlardı. Lale Devri'nde, beylik gezmeye gidilmezden önce mesireye çadırlar gönderiliyordu. Bu gelenek **19.** yy başlarına değin sürmüştür. 1798' de Sa'dâbâd'a düzenlenen beylik gezmede, önceden, oba denen büyük bir çadırla nakışlı çergeler, pek çok halvet sokağı (perde), çadır tozluğu, yastık, minder, perde vb gönderilmişti. Beylik gezmeye çıkılmazdan evvel, başkâtibe ve ikinci kâtibe, nereye gidileceğini, hangi cariyelerin hangi gruplarda bulunacağım bildirirdi. Kadın efendiler, padişah kızı sultan efendiler, kalfa ve cariye kızlar, giysilerini ve yanlarında götüreceklerini akşamdan hazırlarlardı. Istabl-ı Âmire' den de yeter sayıda biniş ve tebdil arabaları, gezme günü saray haremine gönderilirdi. Sultan efendilere ve kadın efendilere ayrı ayrı ikişer atlı arabalar hazırlanırdı. Daire ve odalarından gidiş taşlığına veya sofasına inenleri, bazen bizzat valide sultan, bazen de hazinedar usta tek tek tepeden tırnağa kontrol eder. giyim kuşam ve tuvalette saraylıya yakışmayacak ya da dekolte sayılacak bir durum görürse hemen düzelttirirlerdi. Bundan sonra herkes, mahfazalı suluklarım (altı tabaklı, ağzı burgulu ve bardağı kapatılmış kulpsuz sürahi), kadife kaplı, üzeri armalı gümüş çantalarını haremağalarma verir, arabalara koydurturlardı. Kadınların ve kızların tümü, saray halkına özgü feracelerini giymiş olarak araba sıralarını beklerler, önce teker teker sultan efendiler ve kadın efendiler atlı haremağalarının eşliğinde saray cümle kapısı önüne gelirlerdi. Burada bekleyen teberdarlar (baltacılar) selamlama görevini yerine getirdikten sonra, aralarından beylik gezmede görevli olanlar ayrılıp üniformalı olarak arabaların iki yanında yerlerini alırlardı. "İstanbulin" giyimli bu hademelere yüksek yakalarından dolayı "yakalı" da denirdi. Arkadan gelen tebdil arabalarında kıdem sırasına göre kalfalar, orta kalfalar ve küçük kalfalar bulunur; konvoy tamamlanınca yaya giden yakalıların yürüyüşüne uygun bir gidişle mesireye hareket edilirdi. Saraydan çıkışta bile protokol kurallarına dikkat edilir, örneğin, sultan efendi ve kadın efendi arabaları büyük cümle kapısından geçerken, kalfaların bindiği tebdil arabaları, koltuk kapısından çıkarlardı. Haremağaları her arabayı atlı olarak iki yanda izlerlerdi.

Bazen, beylik gezmeler için denizden beş çifte kayıklarla Boğaziçi mesirlerine gidilir, o zaman benzeri protokoller sarayın deniz çıkışında uygulanırdı. Arabada ve üstü kapalı kayıkta, pencereler yarıya kadar perdeyle kapalı olur, kadın ve sultan efendilerin resmi unvanlarından ötürü "aliyyetü'ş-şan penceresi" denen bu açıklıklardan dışarıya bakmak ayıp sayılır, hattâ her kadın veya kızın elindeki yelpazesi ile yüzünü saklaması tembihlenirdi.

Beylik gezmeler en çok, sarayın özel mesiresi konumundaki Kâğıthane'ye, Bahariye'ye (Eyüp) düzenlenir, arabalarla gelenler buralardaki biniş kasırlarına inerler, dinlenip ikindi namazını kılarlar-

Preziosi'nin Kâğıthane'yi betimleyen bir resminde saraylılar beylik gezmede, 1896.
Ara Güler fotoğraf arşivi

di. Daha sonra, bahçelerde, dere kıyılarında dolaşırlar, serbestçe gülüp eğlenirlerdi. Sunulan meyveleri ve yoğurdu yerler, kameriyelerde ve tahtırevan denen kafesli sette otururlardı. Sazende ve hanendelerin çaldıklarını, söylediklerini uzaktan dinlerler, bazen de ortaoyunu izlerler, hattâ araba içinde çayır güreşlerine de yaklaşmamak koşulu ile bakabilirlerdi.

Beylik gezmelerin kimi zaman, Silahtarağa'ya, Aynalıkavak'a, Karaağaç'a, Çırpıciya, Hacıhüseyinbağı'na, Ihlamur ve Fulya bahçelerine, Beykoz Çayırı'na, Kalender'e, Sultaniye'ye, Göksu'ya, Çubukluya, Çamlıca'ya, Fenerbahçe'ye yapıldığı olurdu. Denizyoluyla gidilen beylik gezmelerde beş çifte, küpeştesi yaldızlı, rengi, tentesi saraya özgü, sırma saçaklı yün ihramlı kayıklara binilirdi.

Kadınlara aşırı düşkünlüğüyle tanınan Abdülmecid döneminde (1839-1861) saray yaşamında önemli değişiklikler oldu. Bazı kadın efendiler, kiralanan özel konaklara taşındılar ve daha özgür davranmaya başladılar. Bunlar arasında, eski kaçgöç kurallarını ve saray disiplinini hiçe sayan, Cevdet Paşa'mn *Tezâkir*'deki deyimiyle "muhill-i ırz u namus olacak veçhile" dolaşmaya başlayanlar bile vardı. Sultan efendiler de onları taklit etmekteydiler. Bunlar, canları istediği zaman mesirelere gitmekten de çekinmemekteydiler. Nihayet, hanedanın genişlemesi ve yetişkin şehzadelerle sultan efendilerin ayrı köşk ve saraylara, feriye dairelerine yerleşmelerinden sonra, saray kadınları, eski beylik gezme kurallarına bağlı olmaksızın, istanbul yüksek tabakasının tercih ettiği mesire yerlerinde daha sık görülmeye başladılar.

Bibi. M. Ç. Uluçay, *Harem,* II, Ankara, 1985, s. 150; AH Rıza, *Bir Zamanlar,* 211-213; L. Saz, *Harem'in İçyüzü,* İst., 1974, s. 83-85, 234; Cevdet, *Tezâkir,* II, 131; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 221-222.

NECDET SAKAOĞLU

BEYOĞLU

Beyoğlu İlçesi'nde, Tünel-Taksim arasında uzanan İstiklal Caddesi(->) ve ona açılan sokakların belirlediği alanı kapsayan semt; "Pera" da denirdi.

Semt, köprüler aracılığıyla tarihi yarımadadan Taksim'e, oradan da bir yandan Harbiye, Nişantaşı, Kurtuluş, Şişli gibi semtlere, diğer yandan Ayaspaşa, Gümüşsüyü, Dolmabahçe yoluyla Boğaz'a ya da Tophane'ye açılan çok merkezi bir konumda yer almaktadır. Özellikle 19. yy'da ulaşım sisteminde gerçekleştirilen yenilikler, iki yakayı bağlayan köprüler, Galata rıhtımının geliştirilmesi, tramvay ağının ve Tünelin işletilmeye başlaması, Beyoğlu'nun gelişimini önemli ölçüde etkilemiştir.

Tarihi yarımadanın ve Halic'in karşısında gelişen bölge, öteden beri Yunanca'da "karşı yaka", "öte" anlamına gelen "Pera" adıyla anılmıştır. Türkler tarafından kullanılan "Beyoğlu" adının, bir beyin oğlunun bölgedeki konağından kaynaklandığı ileri sürülür. Bu konuda iki varsayımdan söz edilmektedir. Bir varsayıma göre "Beyoğlu" adı, II. Mehmed (Fatih) döneminde, Pontus Prensi Aleksios Komnenosün (veya yeğeninin) İslamiyeti kabul ederek bu bölgeye yerleşmesinden, diğer bir varsayıma göre de I. Süleyman (Kanuni) döneminin Venedik elçisi A. Giritti'nin oğlu Luigi Giritti'nin Taksim dolaylarında bir konakta oturmasından kaynaklanmaktadır.

Hemen bitişiğindeki Galata'nm ilk çağlara dek uzanan tarihine karşın, bir elçilikler semti olarak gelişen bölge, Matrakçı Nasuhün minyatüründe de gözlendiği gibi, **16.** yy'ın ilk yansında, içinde tek tük yapıların yer aldığı, bağlık bahçelik bir alandır. Bu tarihlerde Beyoğlu'nda, Acemioğlanlar Kışlası olarak kullanılan Galata Sarayı'ndaki toplulukla, Galata Mevlevîhanesi, Şahkulu Mescidi, Asmalımescit ve Ağa Camii çevresinde küçük Türk yerleşmeleri bulunmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğumda 1535'te ilk kez Fransızlarla başlayan ülkelerarası sürekli elçi bulundurma uygulaması sonucunda, bu dönemde Fransızların yaptırdıkları ilk elçilik binası, bölgenin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Venedik elçilerinin bölgeye yerleşmeleri de aynı tarihlerde gerçekleşmiştir. Gezginlerin notlarından edinilen bilgilerle, **16.** yy sonlarında Beyoğlu'nda Fransız, Venedik ve İngiliz elçiliklerinin yerleşmiş olduğu doğrulanmaktadır. Fransızlar bugünkü Fransız Sarayı'mn (bak. Fransa Elçiliği binası) yerinde; Venedik elçileri ise yine aynı çevrede Tomtom Kaptan Sokağında, Venedik Sarayı(->) adıyla anılan yapmın yanında yerleşmişler; Hollanda ve Polonya elçilikleri de kısa süre içinde bu çevreye gelmişlerdir. Önceleri Galata'da bulunan İngiliz elçileri **16.** yy sonundan itibaren Beyoğlu'nda oturmaya başlamışlardır. Bu gruba 17. yy'da Danimarka Elçiliği katılmıştır.

Bu elçiliklerin bölgeye yerleşmesinden sonra 17. ve 18. yy'larda semtin elçilik görevlilerinden başka yabancı uyrukluların ve gayrimüslim azınlıkların oturduğu önemli bir alan haline gelmeye başladığı görülür. Elçilikler, etkin odak noktaları olarak yabancıları çevrelerine çekmiş ve kısa süre içinde bu yapıların yakınında mahalleler oluşmuştur. 19- yy'm ilk yarısında Beyoğlu'nun ya da o dönemdeki adıyla Pera'nın sağlıksız ve kötü yapılanmış bir bölge olarak anlatılmasına, dar ve dolambaçlı yollarının özellikle yazları oldukça pis bir görünüm sergilediğinin sık sık belirtilmesine rağmen, 1831'deki büyük yangından sonra, bölgenin daha düzenli bir biçimde yeniden inşa edildiği, yollarının genişletildiği anlaşılmaktadır.

Bu tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu içindeki yabancıların, Levanten ve azınlıkların Müslüman kesime oranla daha gelişkin olanaklara sahip bulunmaları, yerleştikleri Pera bölgesinde yüksek bir yaşam düzeyinin sağlanmasına ve bütün 19- yy boyunca yaşam düzeyinin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Elçiliklerin renkli bir yaşamın odak noktasını oluşturan saraylarının yanısıra, görkemli konutlar, çok sayıda yabancı gezgini ağırlayan oteller, postane, telgrafhane gibi yapılar, Pera'yı özellikle 19. yy'ın ikinci yarısında, Avrupa başkentlerinin küçük bir örneği haline getirmiştir. İtalyan ve Fransız tiyatrolarını, Avrupa havalı kahve ve pastaneleri burada bulmak mümkündür. Ayrıca zengin çeşitleri olan mağazalarda, Avrupa kentlerinin aynı ayardaki mağazalarında bulunan çeşitlerin hemen tümü satılabilmektedir. Zaten bu mağazaların bir kısmı, Batı'daki merkezlerin şubeleridir. En zarif, en zengin İngiliz ve Fransız mobilya çeşitleri Beyoğlu'ndadır. Yabancı basımevleri ve gazete idarehaneleri; doktor muayenehaneleri, eczaneler ve dönemin önemli meslek sahipleri yine burada kümelenmiştir. Bu çevreyi tamamlayan, varlıklı Levanten ve Hıristiyanların tüm zenginliklerini sergileyen konutlar da Cadde-i Kebir (Büyük Pera Caddesi) (bugünkü İstiklal Caddesi) boyunca ve bu caddeye açılan yan sokaklarda yer almaktadırlar.

19. yy'da en görkemli dönemini yaşayan semtin esas sahipleri, İstanbul'un kozmopolit ortamının renkli gruplarından Levantenlerdir. Bunlar çeşitli nedenlerle İstanbul'a gelip kendileri gibi yabancı ya da yerli gayrimüslimlerle evlenerek kente yerleşen Avrupalılardır. Dilleri, giysileri, beğenileri, yaşam biçimleri ve eğlenceleriyle, İstanbul'da, özellikle tarihi yarımada ve Üsküdar'da yaşayan Müslüman Osmanlılardan farklı bir grup oluşturmuşlardır. Bu özellikleri mimarilerine de yansımış, yarattıkları fiziksel çevreyle, yaşadıkları Galata ve Beyoğlu bölgesine bir Avrupa kenti görünümü katmışlardır. Böyle bir ortamda önemli bir Müslüman varlığından söz etmek zordur. Ayrıca buradaki Müslümanların bir kısmı, Müslümanlığı daha sonra kabul etmiş Batı kökenlilerdir. Bu gruplar da yerleşme bölgesi olarak Avrupa'ya benzer bir ortam sunan bu semti seçmiş ve buradaki sosyal faaliyetlere etkin bir biçimde katılmışlardır.

Elçilikler, kiliseler, sinagoglar ve Levantenlerle, Rum, Ermeni ve Musevi azınlıklar Beyoğlu'nda İstanbul'un Batılı anlamda ilk burjuvazisini oluşturarak dönemin Avrupa yaşam biçiminin tüm özelliklerini bölgeye taşımışlardır. Bu havanın yaratılmasına Fransız ve İtalyanlardan oluşan Latin gmbu, ardından da İngiliz, Avusturya ve Almanların oluşturduğu Anglosakson ve Germen gruplar öncülük etmişlerdir. 19. yy'm ikinci yarısında "Pera" dedikleri Beyoğlu'nu betimleyen yabancı gezginler, burada her dinsel gruptan insanın birbirine karıştığını, bunların arasında da ne âdet, ne giysi, ne de dil olarak Türk olan hiçbir şeyin bulunmadığını belirtirler. Gerçekten de, çoğu Latin kökenli olan Levantenlerin önemli bir kesimi Türkçe bilmeye ya da öğrenmeye gerek duymamış, yabancı

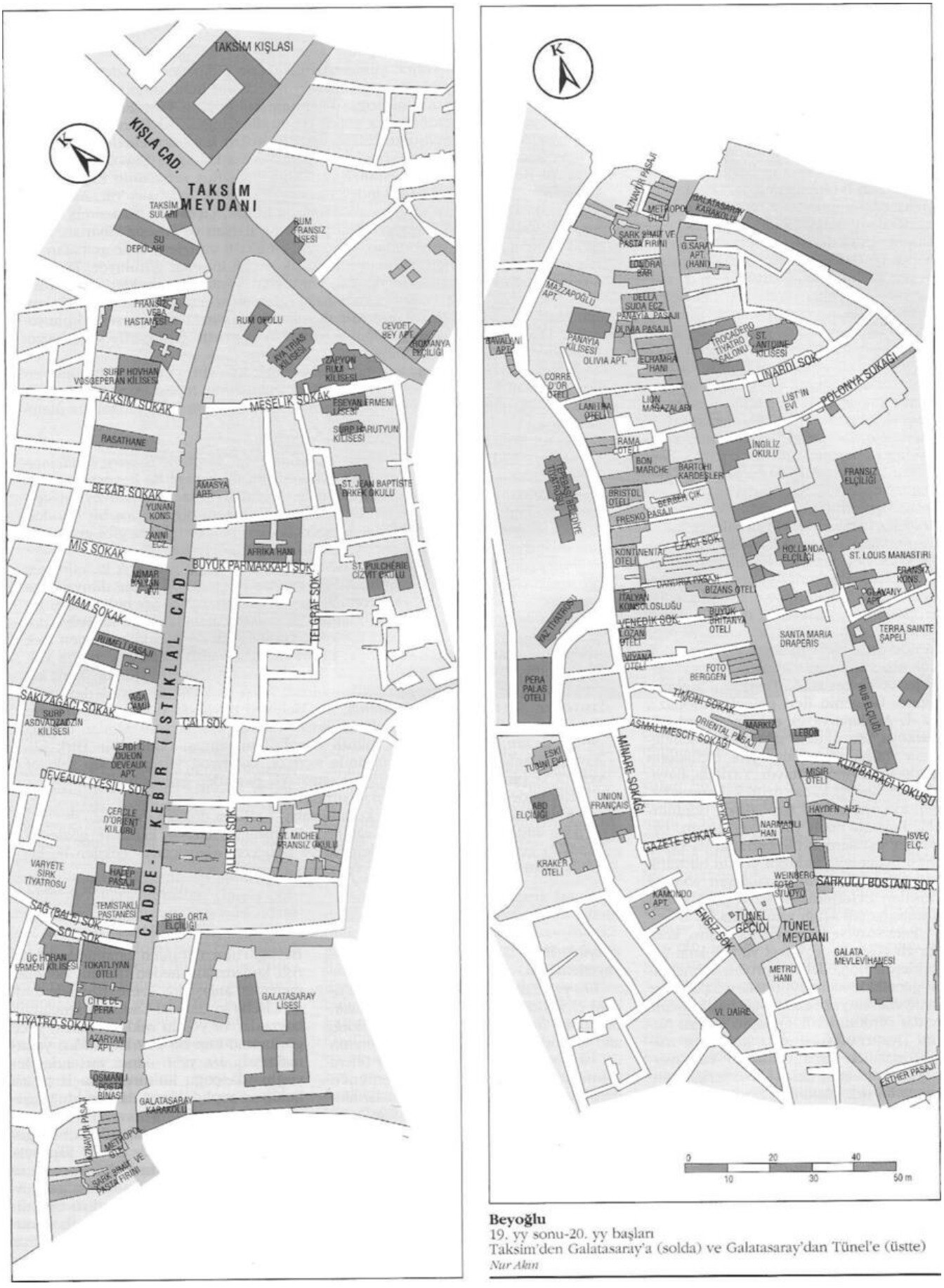

Beyoğlu
19. yy sonu-20. yy başları
Taksim'den Galatasaray'a (solda) ve Galatasaray'dan Tünel'e (üstte)
Nur Akın

okullarda öğrenim gördüklerinden Türkçeyi bazıları çok geç yaşta, sonradan öğrenmişlerdir. **19.** yy Beyoğlu'sunda yaygın olarak Fransızca, İtalyanca, İngilizce, Almanca gibi Batı Avrupa dilleri konuşulmaktaydı. Zaten Levantenlerin büyük bir kısmı gerek devlet yönetiminde, gerekse de özel bürolarda çevirmen olarak çalışmaktaydılar. Bu gruptan devlet işlerinde çalışanların bazıları, Avrupa ülkelerinin başkentlerindeki Osmanlı elçiliklerinde görevlendirilmek üzere bu merkezlere atanıyorlardı. Bölgedeki elçiliklerde çalışan ve çoğu Rum ya da Venedik ve Ceneviz asıllı ailelerden gelen beratlı çevirmenlerin, toplum içinde özel bir yeri, saygınlığı vardı. Yabancı elçiliklerin genellikle ticari ilişkilerde yararlandıkları bu kişilerin, bir süre sonra beratlı tüccara dönüştükleri görülmektedir. Esas ticaret alanının Galata'da olması, acente vb ticari faaliyetlerin orada toplanmasına neden olmaktaydı. Ancak bu tüccarların konutları genellikle Beyoğlu'ndaydı. Bunlardan bir kısmı devlete borç verecek kadar zenginleşmişlerdi. Ayrıca ünlü Galata bankerleri(->) de bu bölgede oturmaktaydılar.

Avrupa'nın Paris, Londra, Viyana gibi ünlü başkentleriyle sıkı ilişkiler içindeki Levantenler özgün yaşam biçimleri ve onu şekillendiren alışkanlıklarıyla. **19.** yy'ın ikinci yarısında İstanbul içinde Pera'da farklı bir dünya yaratmışlardı. Bu farklı dünyanın en renkli dönemi kış aylarıydı. Kışın Beyoğlu'nda, Batı Avrupa kentlerinde rastlanabilecek her türden eğlence vardı. Ancak yazlan, başta elçilikler ve çevresindeki Levantenler olmak üzere, bölgenin ileri gelenleri Boğaz'a ya da Adalar'a yazlık evlerine giderlerdi. Tarabya, Büyükdere gibi Boğaz semtlerinde, bugün de olduğu gibi, elçiliklerin yazlıkları bulunmaktaydı. Yazlıkta, havaların el verdiği kadar uzun kalınır ve kasım ayı ortalarında Beyoğlu'na dönülürdü. Beyoğlu'ndan yazlıklara göçün, bazen ev eşyalarının bir kısmının da taşınması nedeniyle, oldukça yoğun bir trafik yarattığı, ayrıca yazın ıssızlaşan yörenin boşalan evlerinin, hırsızlık olaylarının artmasına yol açtığı yazılmaktadır.

Pera sosyetesi kış aylarım tiyatro, konser vb gösterilerle, davet ve balolarla geçirirlerdi. Bölgedeki tiyatrolar, sahnelerini genellikle ekim ayı ortalarında açar ve faaliyetlerini yaz sezonunun başlangıcına kadar sürdürürlerdi. Örneğin İtalyan Naum Tiyatrosu(->), sezonu, genellikle mayıs ortasında kapatmaktaydı. Yaz aylarında tiyatroların tatile girmesinden sonra, yerini sirk gösterileri alırdı. Ayrıca Pera eğlenceleri arasında konserler de daima ön plandaydı. Yerli Levantenlerin yanısıra, çoğunlukla İtalya vb Avrupa ülkelerinden gelen müzisyenler, büyük ilgiyle izlenen ve hattâ zaman zaman birkaç kez yinelenen konserler verirlerdi. Beyoğlu'nun görkemli tiyatro salonları bu konserler için ideal bir ortam oluştururdu. Ayrıca, başta karnaval olmak üzere, çeşitli bayram eğlenceleri de geçen yüzyılda Beyoğlu'nun vazgeçemediği faaliyetlerdendi.

19. yy'ın ikinci yarısında, Beyoğlu'ndaki elçilik davet ve balolarına katılmak, dönemin ünlü sanatçılarının çağrıldığı aile içi toplantılar düzenlemek, yörenin üst tabakadan aileleri için özel bir önem taşımaktaydı. Elçiliklerce düzenlenen danslı toplantılar arasında Fransızlarmkinin oldukça sık ve görkemli olduğu gözlenmektedir. Ayrıca Beyoğlu'ndaki tiyatro ve oteller de balolar düzenlerlerdi. Söz konusu baloların büyük bir kısmı hayır amacıyla gerçekleştirilmekte ve katılımın çok fazla olması, oldukça büyük gelir toplanmasına ve dolayısıyla da istenilen yardımın önemli ölçülere varabilmesine olanak sağlamaktaydı.

Padişahların tahta çıkış törenleri de Beyoğlu'nun Levanten ortamında gösterişli kutlamalara neden olurdu. Betimlemelerden anlaşıldığı üzere, özellikle Cadde-i Kebirin (İstiklal Caddesi) rengârenk bayraklar ve yoğun ışıklar içindeki gece görünümü tam bir bayram havası yaratmaktaydı. **19.** yy'm ikinci yarısında Beyoğlu'nda çoğu kültürel amaçlı çeşitli kulüp ve toplulukların da kumlduğu görülmektedir.

Ancak ilk gelişim yıllarından beri gerek fiziksel, gerekse de sosyal yapısıyla Batı Avrupa kentlerine benzeyen Pera bölgesi, **19.** yy'm ikinci yarısına gelindiğinde hâlâ düzenli bir belediye örgütüne sahip değildir. **1856**'da kurulan İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun 14 belediye dairesine ayırdığı kent içinde, Beyoğlu-Galata'yı içeren belediye dairesinin ilk

P E R A

Mezarlıktan çıktıktan sonra, yeniden Kuledibi'ne gidip Pera caddesine giriyoruz. Pera deniz seviyesinden yüz metre yüksektedir: hem sakindir hem eğlenceli, hem Halic'e bakar hem Boğaz'a. Avrupa kolonisinin West-End'idir, zarafet ve safa şehridir. Yürüdüğümüz yolun iki tarafına İngiliz ve Fransız konakları, şık kahveler, göz kamaştıran dükkânlar, tiyatrolar, konsoloshaneler, kulüpler, sefaret konakları sıralanmış; bunların arasından bir kale gibi Beyoğlu'na, Galata'ya ve Boğaz sahilindeki Fındıklı'ya hâkim olan Rus sefaretinin kagir sarayı yükseliyor. Burada Galata'dakinden çok farklı olan bir kalabalık var. Aşağı yukarı, soba borusu gibi erkek şapkalarıyla, tüylerle, çiçeklerle süslenmiş kadın şapkalarından başka bir şey görülmüyor. Rum, İtalyan ve Fransız kibarları, zengin tüccarlar, sefaret memurları, yabancı gemilerin zabitleri, sefir arabaları ve her milletten ne olduğu bilinmeyen, karışık suratlı insanlar görülüyor. Türk erkekleri berber dükkânlarmdaki balmumundan yapılmış bebekleri seyretmek için duruyorlar. Türk kadınları da ağızlarından sular akarak terzi camekânlarımn önünde takılıp kalıyorlar; Avrupalı sokağın ortasında yüksek sesle konuşuyor, gülüyor, şakalaşıyor; Müslüman kendisini gurbette gibi görüyor ve başını İstanbul'daki kadar dik tutmuyor.

Arkadaşım beni birden İstanbul'u göstermek için geri çevirdi: olduğum yerden, uzaklarda, mavimsi bir perdenin arkasmda, Saray tepesi, Ayasofya ve Sultanahmet camiinin minareleri görülüyordu; şimdi içinde bulunduğumuz âlemden başka bir âlem. Soma şöyle dedi:

"Şimdi, şuraya bak".

Baktım, ve bir vitrinde: *La Dame aux Camélias, Madame Bovary, Mademoiselle Giraud ma femme* romanlarını gördüm. Bu tezat beni de heyecanlandırdı ve bir an dalıp gittim. Başka bir sefer de, fevkalâde güzel bir kahveyi göstermek için ben arkadaşımı durdurdum: hem enine hem boyuna loş bir koridor, koridorun sonundaki açık büyük bir pencereden pek uzaklarda gibi gelen güneş ışıkları altında pırıl pırıl parlayan Üsküdar görülüyordu.

Pera caddesinde ilerliyorduk ve hemen hemen sonuna gelmiştik ki, gürleyen bir ses duyduk: "Seni seviyorum, Adèle! canımdan çok seviyorum! dünyada ne kadar sevilebilirse o kadar seviyorum!" Şaşkın şakın bakıyorduk birbirimize. Bu ses nereden geliyor? Arkamıza dönünce, bir duvarın aralıklarından sandalye dolu bir bahçe, bir sahne ve prova yapan komedyenler görüyoruz. Bizden pek uzakta olmayan bir Türk kadını da, bizim gibi aralıklardan bakarak, bütün kalbiyle gülüyor. Geçip giden ihtiyar bir Türk başını merhametle sallıyor. Türk kadını birden bir çığlık atarak kaçıyor; oradaki öteki kadınlar da feryadedip uzaklaşıyorlar. Ne oldu? Bu, sokaklarda, IV. Mehmed devrinde yaşayan meşhur bir din adamının bütün Müslümanlan sokmak istediği kılıkta, yani anadan doğma çıplak gezen, elli yaşlarında, bütün İstanbul'un tanıyıp bildiği bir Türk idi. Zavallı adam çakıl taşlarının üstünde sıçrıyor, bağırıyor, yüzüne acaip şekiller veriyor ve bir sürü velet korkunç bir şamatayla peşinden geliyordu.

"Herhalde yakalarlar", dedim tiyatronun kapıcısına.

-Katiyen, aylardan beri elini kolunu sallaya sallaya dolaşıp duruyor.

Aynı anda dükkânlardan sokağa fırlayan insanlar, kaçışan kadınlar, gözlerini kapayan genç kızlar, kapanan kapılar ve pencerelerden içeriye çekilen başlar görüyorum. Bu her gün böyledir ve kimse aldırmaz.

Amicis, *İstanbul,* s. 68-72

1960'lara doğru Beyoğlu İstiklal Caddesi. *Ara Güler*

örnek olması düşünülmüştü (bak. Altıncı Daire-i Belediye). İlk belediye örgütünün bölgedeki yolların genişletilmeleri ve kaplanmaları, İstiklal Caddesi ve sokakların gazla aydınlatılması, adlandırılması ve evlerin numaralandırılması. Galata surlarının yıkımı ve surlara ait hendeklerin kapatılması, İstiklal Caddesinin genişletilmesi, bölgenin su sorununun çözümüyle ilgili çalışmalar, Galata bölgesiyle sınırı oluşturan Tepebaşı'ndaki Petit Champs des Morts (Küçük Mezarlık) ve Taksim dolaylarındaki Grand Champs des Morts (Büyük Mezarlık) alanlarının kaldırılması gibi faaliyetleri Altıncı Daire'nin, günümüz Beyoğlüsunda hâlâ korunan uygulamalarıdır.

Yapılar, Mimari ve Yerleşme

Bölgenin her zaman için Avrupa'yı İstanbul'da sergileyen bir nitelik taşıması, yapı türlerindeki Batılılığa ve yapısal özelliklere de yansımıştır. Kilise, sinagog vb dinsel yapıların yanında ilk elçilikler, ilk tiyatro, ilk belediye, ilk oteller, restoran, kafeşantan, kafe, taverna ve pasajların yanısıra, geleneksel düzenin dışındaki ilk konut uygulamaları da burada görülür. İşlevsel yenilikler bir yana, gerek malzeme, gerekse de biçimsel ve bezeme özellikleri açısından da yapılar, aynı dönemin Paris, Viyana, Londra örnekleriyle benzerlikler gösterirler. İstanbul'un ahşap yapılarını ortadan kaldıran sık sık çıkan büyük yangınlardan sonra gelişen kagir yapılaşmanın merkezi, Galata ve Beyoğlu'dur. 19. yy'm başından sonuna dek uzanan zaman süreci içinde, dönem dönem yenilenerek bugüne ulaşan örnekler, geçen yüzyılın son maddi kanıtlarıdır.

Bölgenin özellikleri, sıkışık bir kent dokusu ve yeşili az bir görünüm yaratmaktadır. İstiklal Caddesi üzerindeki görkemli örnekler ve köşe yapıları dışında, yan sokaklar çoğu dar parselasyon üzerinde yükselen yapılardan oluşmaktadır. Ara sokaklardaki ahşap konutlar yakın tarihlere kadar gelebilmişlerdir. Özellikle İstiklal Caddesi ve ona açılan ana akslardaki büyük yapılar, Batılı planları, eski tarihsel üslupları canlandıran özellikler taşıyan cephe düzenleri, bezemeleri, özenli malzeme kullanımı ve işçilikleriyle etkileyici örnekler yaratmışlardır. Çok katlı apartmanlaşma, sıra evler, bir-iki örnekte karşılaşılan kapalı veya bir tarafı açık bir avlu çevresinde gelişen ve çok sayıda daire içeren, neredeyse bir konut adası niteliğindeki büyük konutlar, yörenin özgün yapı tipleridir.

Beyoğlu'nun gelişiminde bazı önemli dinsel merkezler, yakın çevrelerinde oluşan gruplarla etkin noktalar haline gelmişlerdir. Bunların çoğu, bölgenin tarihsel gelişimine uygun olarak Tünel'e yakın bir alanda yer almaktadır. Santa Maria Draperis(->), Saint Antoine(->) Ermeni Katoliklerinin bölgedeki en eski kilisesi Surp Yerrortutyun, Beyoğlu'nun ilk Rum kilisesi Ayia Panayia gibi kiliseler, gayrimüslim ağırlıklı bölgenin ilk etapta sayılabilecek önemli dinsel merkezleri ve binaları arasındadır. Beyoğlu'nun en ünlü camisi ise. İstiklal Caddesinin Taksim'e yakın bir kesiminde yer alan Ağa Camii'dir(->).

Bölgenin gelişiminde özel yeri olan ve adeta küçük birer saray niteliği taşıyan, bu nedenle de genelde "saray" olarak adlandırılan elçilik binalarının en eskilerinden Fransız Sarayı 1817'de yeniden yapılmış, ahşap olan bina 1831' de yanmıştır. Bugünkü binanın temeli 1839'da atılmıştır. 1844'te kilise ve mahkeme binaları, 1847'de elçilik binası bitirilmiştir. 1926'da konsolosluk bu gruptan ayrılarak, Taksim'deki 18. yy başına tarihlenen eski Fransız Vebalılar Hastanesine taşınmıştır.

İngiliz elçilik binasının yapımına 1844' te başlanmış ve 1859'da açılmıştır. Galatasaray'daki İngiliz Elçiliği, Tünel çevresinde yoğunlaşan diğer elçilik binaların-

dan oldukça uzak bir konumda ve Halic'e bakan hâkim bir noktada yer almaktadır.

Amerikan Elçiliği, halen konsolosluğun içinde bulunduğu ve I. Corpi adlı bir Levantene ait olan konağı 1882'de kiralamış, daha sonra 20. yy başında da satın almıştır.

Venedik Sarayı 17. yy sonlarında inşa edilmiş, 18. yy sonunda esaslı bir onarım geçirerek, adeta yeniden yapılmıştır. Fransızların Venedik Cumhuriyeti'ni bağımlılaştırmalarından sonra yapı Fransızların kullanımına geçmiş, 1815'te Venedik Avusturyalılara geçince, bu kez Avusturya elçisi burada kalmıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na son verilmesiyle, Venedik Sarayı yeniden İtalyan Elçiliği olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Rus Elçiliği, 1838-1847 arasında İsviçreli mimar Gaspare Fossati tarafından yapılmıştır. Rus Konsolosluğu ise İsveç Elçiliği'nin (bugünkü konsolosluk binası) karşısında yer alan ve dönemin yalınlaştırılmış Rus klasisizmini yansıtan cephesiyle çevresindeki eklektik yapılardan ayrılan Narmanlı Han'da bulunmaktaydı. Rus Elçiliği'nin yakmmdaki Hollanda Elçiliği de, 1858de yine Gaspare Fossati'nin, kardeşi Guiseppe Fossati ile tasarladığı bir yapı grubudur. Aynı yerdeki İsveç Elçiliği, çalışmalarını önceleri buradaki ahşap konakta sürdürmüş, 19. yy başında bir yangında ortadan kalkan yapının yerine, ancak 1870'te bugünkü kagir bina yapılmıştır. 1864'lere dek Beyoğlu'nda Petit Champs des Morts'da kiraladığı bir evde çalışmalarını sürdüren Prusya Elçiliği, 1865'te Galata'daki bir konağı satın alarak elçilik binası olarak kullanmış, ancak 1872'de Ayaspaşa'da satın alınan arsaya, elçilik binası (bugünkü Alman Konsolosluğu) (bak. Alman Elçiliği binası) inşa edilmiştir. Alman Elçiliği'nin Taksim dolaylarına yerleşmesiyle, Tünel çevresinde odaklasan elçilik binalarından oldukça uzaklaşılmıştır.

Kamu yapıları arasında, bölge için özel önem taşıyan Altıncı Daire binası Barborini(->) tarafından, dairenin ünlü müdürlerinden Edouard Blacque(->) zamanında yapılmıştır. Bu dönemde Rasathane-i Âmire adını taşıyan ilk gözlemevi de İstiklal Caddesi üzerinde açılmıştır. Beyoğlu aynı zamanda yabancı ve gayrimüslimlere hizmet edebilmek amacıyla yaptırılan hastanelerin yoğun olduğu semtti. Alman Hastanesi, Fransız Hastanesi, İtalyan Hastanesi ve Rus Hastanesi, geçen yüzyılda yörede yapılan hastane örnekleridir.

Dönemin mimari üsluplarım sergileyen cepheleriyle etkili görünümler sunan hanlar, pasajlar, lüks mağaza ve dükkânlar, 19. yy Beyoğlu'sunun önemli yapı tipleri olmuştur. Çoğu bugün de varlığını koruyan ünlü pasajlar arasında. Galata yöresine en yakın konumdaki Tünel Pasajından başlayarak Taksim'e doğru Şark Pasajı, Suriye Pasajı, D'Andria Pasajı, Karlman Pasajı, Olivo ve Panaiya pasajları, Hacopulo Pasajı. Avrupa Pasajı (Aynalı Pasaj), Krepen Pasajı, Hristaki Pasajı, Halep Pasajı, Anadolu Pasajı, Rumeli Pasajı, Afrika Pasajı sayılabilir. Beyoğlu'ndaki mağazalar da sattıkları ürünlerin çeşitliliği ve kalitesi açısından dönemin Avrupa'daki örneklerinden hiç farklı değildi. Zaten bunların bir kısmı da Londra, Paris, Roma gibi merkezlerde bulunan mağazaların şubeleriydi. Aralarında Bon Marché, Au Lion, Mir ve Cottereau gibi örnekleri saymak mümkündür.

Okullar, kültür merkezleri, tiyatrolar bölgede eğitim ve kültüre verilen önemin kanıtlarıdır. Galatasaray Lisesi'nin(->) yanısıra, St. Pulchérie Fransız Kız Ortaokulu, İtalyan Lisesi, Alman Lisesi. İngiliz Kız Ortaokulu gibi yabancı dilde eğitim yapan okullar, Beyoğlu'nun. varlıklarım bugün de sürdüren başlıca eğitim kurumları olmuştur. **19.** yy'da Beyoğlu'ndaki elçiliklerle Levanten ve gayrimüslimler tarafından kurulan kültür merkezleri ve sosyal kulüpler yörenin yardıma muhtaç kişi ve kuruluşlarına, çeşitli faaliyetlerinden sağladıkları gelirle katkıda bulunmaktaydılar. İtalyanların Società Operaia(->) ve daha sonra Casa d'Italia (bak. İtalyan Evi), Fransızların Union Française ve Almanların Teutonia(->) adlı kuruluşlarının düzenledikleri konser, tiyatro gösterisi, konferans, balo vb faaliyetleri, bölge açısından büyük önem taşımaktaydı.

İstanbul'da ilk tiyatro binalarının kurulması ve etkin bir biçimde aktivitelerini sürdürmesinde öncü bölge, Beyoğlu'dur. 1840 tarihli Naum Tiyatrosu, 1870 büyük Beyoğlu yangınına kadar 30 yıl boyunca yörenin en önemli kültür merkezlerinden biri olmuştur.

19. yy ortalarından itibaren Beyoğlu'nda çeşitli nedenlerle bölgeye gelen yabancıların konakladıkları oteller, yeni bir yapı tipi olarak yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu oteller arasında Hötel d'Angleterre (bak. Londra Oteli), Bizans Oteli, Hötel de France gibi örneklerin yanında, Pera Palas(-0 ve Tokatlıyan(->) otellerinin ayrı bir yeri vardır. 19. yy'ın ikinci yarısında Beyoğlünda sayıları giderek artan kafe ve restoranlar da açılmaktadır. Bunlar arasında Cafe de Byzance, Cafe Concordia, St. Petersbourg Cafe-Restaurant, Cafe du Luxembourg gibi örnekler sayılabilir. Pera Palas ve Tokatlıyan otellerinin kafe ve restoranları da geçen yüzyıl için ayrı bir önem taşımaktadır. Lebon(->) ve Markiz(->) İstiklal Caddesi'nin, varlığım yakın tarihlere kadar koruyan pastane örnekleridir.

Oldukça sıkışık bir kentsel düzen içinde gelişen Beyoğlu bölgesinde, yeşil alan gereksinimini sağlayan park alanları Petit Champs des Mortsün bir bölümüne açılan Tepebaşı Bahçesi ile Grand Champs des Mortsün bir kısmına açılan şimdiki Taksim Belediye Bahçesidir.

Beyoğlünda **19.** yy'ın ikinci yarısına gelinceye dek oldukça fazla sayıda ahşap yapı bulunmaktaydı. Bölgenin gelişiminde önemli rol oynayan ilk elçilik binalarının da ahşap olduğu bilinmektedir. Art arda çıkan yangınlarla büyük tahribata uğrayan ve ortadan kalkan bu yapıların yerine kagir bina yapımı, bu dönemde çıkan ebniye nizamnameleri, Altıncı Dairemin önlemleri ve günlük gazetelerin uyarı niteliği taşıyan başyazılarıyla yaygınlaşmıştır. İstanbul'da ahşaptan en hızlı biçimde kagir ve çok katlı yapılaşmaya geçilen bölge, Galata ve Beyoğlu'dur. Bu dönemde Avrupa'nın ünlü merkezlerinde görülen kütle, cephe biçimlenişi ve dekorasyon, bölgenin giderek apartmanlara dönüşen kagir yapılarında da aynen uygulanmıştır. 1870 yangınıyla tamamen ortadan kalkan alanların ele alınışı, Beyoğlu'nun yeniden düzenlenmesi ve kâgirleştirilmesinin önemli adımlarından biri olmuştur. Bölgenin konutları, doğrudan sokağa açılan kapıları, üst katlarla aynı pencere düzenini içeren zemin katları, arkada yer alan küçük taşlıklarıyla, genelde dar parselasyon üzerinde gelişen kent evleridir. Sıvalı ya da taş cephelerde zaman zaman tuğla kullanımı da gözlenmekte, pencere ve balkonlarda demir parmaklıklar, tüm cephede yer alan silme, alınlık, pilastr vb bezemeler, tarihsel biçimleri tekrarlayan (historisist) bir anlayışı yansıtmaktadır. Üst katların çıkmaları, altlarındaki

Tünel-Taksim arasında yeniden çalışmaya başlayan tramvay ve Tünel Meydanı. *Nazım Timuroğlu, 1993*

demir ya da taş konsollar, çıkma üstlerindeki balkonlarla 19. yy İstanbul konutunun Galata ve Beyoğlu'nda başlayan ve gelişen örnekleri olarak, yeni konut biçim ve özelliklerini sergilerler.

19- yy sonlarına doğru Beyoğlu'nda, iki-üç katlı ve içinde tek ailenin oturduğu bu konutlardan, gerek var olanların yerine yenileri yapıldıkça, gerekse boş alanlara konutlar inşa edildikçe birden fazla aileyi barındıran çok katlı apartmanlara doğru gidildiği görülmektedir. Örneğin alışverişin büyük önem taşıdığı İstiklal Caddesi üzerindeki büyük mağaza, dükkân ve pasajların üstleri bu tür apartmanlar içermekteydi. Anacadde ve ona açılan sokaklarda, yoğun ticaret ve buna bağlı servet birikimiyle zenginleşen yörenin Levanten ve gayrimüslim aileleri, görkemli cephe ve kitleleriyle anıtsal konut örnekleri yaptırmış, bazıları bu ailelerin adıyla anılan ve bir ölçüde bugüne dek ulaşan bu yapılar, bölgeye ayrı bir önem katmıştır. Yine bölgenin konut örnekleri arasında rastlanan diğer bir grup, sıraevlerdir. Küçük tüccar, esnaf, sanatkâr ve bürokratların konutu olan ve **19.** yy'ın ikinci yarısından sonra gayrimüslim azınlıkların ya da çeşitli kiliselerin vakıf mülkü olarak yaptırılan bu ev tipi, dönemin üslup özellikleri açısından Batılı biçimlere en çok bağlı kalan örneklerindendir.

Özellikle 19. yy'ın ikinci yarısında Beyoğlu'ndaki yapım faaliyetlerinde yabancı, Levanten ya da diğer gayrimüslim gruplardan mimarlar büyük etkinlik göstermişlerdir. Bunlardan bir kısmı konut, pasaj vb yapıların yanısıra, görkemli ve önemli diğer yapı tiplerinin de tasarımcıları olarak adları geçen tanınmış isimlerdir. Örneğin, İsviçreli mimar G. Fossati, Rus ve Hollanda Elçiliği'nin; mimar Smith, Naum Tiyatrosu ve Taşkışla'mn; A. Vallaury başta Galata'daki Osmanlı Bankası ve Tütün Reji binası ve Pera Palas olmak üzere çok sayıda yapının: mimar Barborini Akıncı Daire'nin; mimar Kampanaki, Belçika Elçiliği ve Aya Trias Rum Kilisesi'mri; mimar Semprini Santa Maria Draperis Kilisesi'mri; mimar G. Leoni Amerika Birleşik Devletleri Elçiliği binası(->) olarak kullanılan I. Corpi'nin evinin mimarlarıdır.

Günümüze Doğru Beyoğlu

Beyoğlu gerek kentsel, gerekse yapısal ölçekte önemli değişimler geçirmiştir. Bölgenin söz konusu fiziksel değişimi, başta çok sık çıkan yangınlarla boşalan alanlardan ve bu alanlarda yeni düzen ve imar kurallarına uygun yapılaşmaların getirilmesinden kaynaklanmaktadır. Özellikle 5 Haziran 1870'te Taksim dolaylarında Feridiye Sokağında çıkan yangın, birkaç koldan ilerleyerek pek çok ahşap ve kagir evi ortadan kaldırmıştır. Böylece bölgede, önemli fiziksel değişimlere hazır geniş boş alanlar oluşmuştur. Taksim-Galatasaray arasındaki, konumları nedeniyle son derecede elverişli olan bu arsalar, giderek önemi artan

Trafiğe kapandıktan sonra İstiklal Caddesi'nden bir görünüm. *Nazım Timuroğlu, 1993*

bölgede, burada oturmayı isteyen yabancıların tercih ettikleri yerler olmuştur. Bu nedenle de İstiklal Caddesi üzerindeki boşalan kısımlar, öncelikle varlıklı Beyoğlu sakinlerince satın alınmış ve buralara yapılan yeni binalarla, caddenin görünümü değiştirilmiştir.

1913'te ilk elektrikli tramvayın Beyoğlu'nu Şişli'ye bağlaması gibi ulaşım kolaylıkları da bölgenin İstanbul'un diğer semtleriyle iletişiminin sağlanmasının yanında, değişimi ve gelişimi açısından da önem taşımıştır.

Beyoğlu'nun fiziksel değişimlerini, semtteki sosyal değişimler de hızlandırmıştır. Geçen yüzyıl boyunca Levanten ve diğer gayrimüslimlerden oluşan nüfus bileşimi 20. yy içinde giderek Müslüman nüfus lehinde farklılık göstermeye başlamıştır. Bölgenin 1914'lere dek süren canlılık ve önemi, bu özgünlüğü yaratan Levanten, Rum, Ermeni ve Musevilerden oluşan sosyal yapının yavaş yavaş yok olmasıyla, bu yıllardan sonra giderek özgün havasından uzaklaşmıştır. Yöredeki çeşitli dinlerden ve kültürlerden insanlara en son katılanlar, Rusya'daki 1917 devriminden kaçanlar olmuştur (bak. Beyaz Ruslar).

Lozan Antlaşmasıyla kapitülasyonların kaldırılması, 1927-1929 arasında elçiliklerin Ankara'ya nakli, 1942'de yürürlüğe giren Varlık Vergisi, 1945-1949 arasındaki II. Dünya Savaşı gibi önemli olaylar, bölgedeki yabancı nüfusun giderek azalmasına neden olmuştur. Ayrıca, İsrail Devleti'nin kurulmasıyla 1947-1949 arasında Musevilerin İsrail'e göçmeleri, 6-7 Eylül 1955 olayları ve Kıbns bunalımından sonra Rumların ülkeyi terk etmeleri farklı bir sosyal yapının oluşmasına ve yöreyi değiştirmesine neden olmuştur. Ancak 1950'li yıllar boyunca da lokanta ve pastaneleri, lüks mağaza ve pasajları, sinema ve tiyatrolarıyla Beyoğlu, kentin en tanınmış semti olma özelliğini korumuştur. Örneğin bu dönem boyunca, Lebon ve Tokatlıyan pastaneleri Abdülhak Hamit, Yahya Kemal, Süleyman Nazif, Yakup Kadri gibi ünlü yazarların, şairlerin, politikacıların uğrak yeridir. Lebon'a sık sık giden edebiyatçılar arasında da Salah Birsel, Sait Faik, Oktay Akbal, Ahmet Hamdi Tanpmar gibi isimleri saymak mümkündür. 1917 Devrimi soması İstanbul'a gelen Beyaz Ruslar tarafından açılan Nisuaz Pastanesi de aynı nitelikte bir buluşma yeri olarak, ününü yıllarca korumuştur.

Cumhuriyet sonrası imar çalışmaları kapsamında İstiklal Caddesi'ni noktalayan Taksim Meydanı yeniden düzenlenmiş ve meydana, mimar Kanonika'nm eseri Cumhuriyet Anıtı yerleştirilmiştir. 1930'lardan sonra Grand Champs des Mortsün kaldırılmasıyla boşalan alanlar apartmanlaşmaya açılmıştır. Bölgenin çevresindeki yeni semtlerin gelişimi, Taksim Meydam'm önemli bir merkez durumuna getirmiştir.

1950'li yıllarda kentin neredeyse tüm eğlence yerleri Beyoğlu'ndadır. Dönemin ünlü sanatçılarının çalıştığı Taksim'deki Kristal ve Taksim Belediye gazinolarıyla, Tepebaşindaki Tepebaşı, Cumhuriyet gibi gazinolar bunlar arasında sayılabilir. Tepebaşı Şehir Tiyatrosu, Ses Tiyatrosu ve Sineması, Alkazar, Elhamra, İpek, Melek, Emek, Yeni Ar, Lüks ve Saray sinemaları da bu dönemde yörenin ünlü sinema ve tiyatrolarıdır. Bunlar arasında, 1980 sonlarında kapanan Saray Sinemasinın(-») özel bir yeri vardır. Önceleri Cine Luxembourg ve Glorya adlarıyla anılan bu sinema, seyircilere nitelikli filmler sunmakla ünlenmiştir. Ayrıca Saray Sineması, İstanbul'a gelen yabancı tiyatro ve ses sanatçılarının gösterilerine sahne olmuştur. Dönemin ünlü klasik Türk müziği ustaları da yıllık konserlerini bu sinemada vermişlerdir.

1960'h yıllarda Beyoğlu'na olan ilgi giderek azalmıştır. Tiyatroların bir kısmı kapanmış, geçen yüzyıldan kalma ünlü Tepebaşı Tiyatrosu yanmıştır. Tanınmış lokanta ve pastaneler, lüks mağazalar, yerlerini ucuz mal satan dükkân ve imalathanelere bırakmıştır. Bölgenin 19- yy'dan kalma kagir han, konut ve otelleri giderek el değiştirmiş, buna bağlı olarak da gerek isimleri, gerekse eski görünümlerini yitirmişlerdir. Bazıları ise yıktırılarak, yerlerine farklı bir mimari sergileyen yeni yapılar yaptırılmıştır.

Beyoğlu'nun en önemli eğlence yerlerinden biri olan Çiçek Pasajı. *Nazım Timuroğlu, 1993*

1980 sonrasında, özellikle de 1990' dan itibaren semtte bir canlanma ve nostaljik yenilemeler gözlenmektedir. Beyoğlu'nun 1950-1980 arası batakhaneleşmiş ya da iyice yoksullaşmış arka sokaklarının bile nasibini aldığı bu yenileşme içinde eski apartman ve konutlar, meraklıları, özellikle de aydınlar ve sanatçılar tarafından satın alınarak onarılmaya, bazı yayınevleri Cağaloğlu'ndan Beyoğlu'na taşınmaya başlamıştır. Yeni kafe ve restoranlar, oteller, kültür yapıları, kitapçılar, sinemalarda nitelikli filmlerin gösterilmesi ve İstanbul Uluslararası Sinema Festivali, bu canlılıkta etken olmaktadır. Ayrıca trafikten arındırılarak yaya yolu yapılıp uzun bir alışveriş ve kültürel aktivite aksına dönüştürülen istiklal Caddesi, Tünel-Taksim arasında yeniden işletilmeye başlanan tramvayla da son 10 yıl öncesinden çok daha nitelikli ve canlı bir görünüme kavuşmuştur. Bazı eski ve gelenekli pastane, restoran, otel vb restore edilerek yeniden açılmış; kültürel aktiviteler bu bölgede yoğunlaşmaya başlamış ve Beyoğlu'na eski havasından bir şeyler getirme çabaları hızlanmıştır.

Bibi. S. Birsel, *Ah Beyoğlu, Vah Beyoğlu,* İst., 1983; Cezar, *Beyoğlu;* J. Deleon, *Pera Hatıratı,* İst., 1993; V. Dökmeci-H. Çıracı. *Tarihsel Gelişim Sürecinde Beyoğlu,* ist., 1990; S. Duhani. *Eski İnsanlar, Eski Evler,* İst., 1982; ay. *Beyoğlu'nun Adı Pera İken.* İst.. 1990; Ö. Kaptan, *Beyoğlu* (2. bas.), ist.. 1989; G. Scognamillo. *Bir Levantenin Beyoğlu Anılan,* İst.. 1990; R. Zivaoğlu. *21. Yüzyıl Yaklaşırken Beyoğlu,* İst., 1989.

NUR AKIN

Beyoğlünda Toplumsal Değişme

Bizans'ın, başkentini Latinlerin işgalinden kurtardıktan sonra, eskiden bünyesinde barındırdığı italyan kolonilerini artık yarımada içinde tutmayıp Galata' ya yerleştirmesi ile **13.** yy in ikinci yarısında başlayan gelişme. Ceneviz'in egemen olduğu bir ticaret cumhuriyeti doğurduğu zaman, bu küçük ve egemen kenti koruyan surların ve onun en uç noktası olan Galata Kulesi'nin(->) ötesi, kırlık ve ormanlık alanlardı.

Tepedeki kulesinden, aşağıdaki limanı ve kuzeyden gelebilecek tehlikeleri gözetim altında tutan Galata, bu ilk köklü yerleşiminden sonra 200 yıla yakın zaman, surlarının dışına taşamadı. Buna hem izin yoktu, hem de ekonomik ve sosyal bir gereksinim ortaya çıkmamıştı. Fetihten sonra, genç Fatih (II. Mehmed). top dökümhanesini surların hemen dışına oturtmuştu; onun da devamı, topçu kışlalarıydı. Yoğun bir sivil yerleşim, 15. yy'da da kendini gösteremedi. **16.** yy başlarına gelindiğinde. Galata'nın dar mekânının havasızlığı, limanın kalabalığı ve gürültüsü, buradaki üst katmanlardan yabancıları rahatsız etmeye başladığı zaman, Beyoğlu'nu semt olarak tarih sahnesine çıkaracak ilk gelişme ortaya çıktı: I. Süleyman (Kanuni), iyi diplomatik ve ticari ilişkiler içinde bulunduğu Fransa Kralı I. François' ya bir jest olmak üzere, 1535'te bu sefaretin Galata surları dışında bir yere çıkmasına izin verdi. Bu, Beyoğlu tarihinin başlangıcı oldu.

Bundan sonra akan zaman boyunca, gerek dış görünüşü, gerekse iç dokusu devirlere göre belli oranlarda değişen bir yerleşim bölgesi doğurdu. Bu devirleri, onlara yön veren ekonomik, politik ve sosyal şartları göz önünde tutarak sekiz ayrı sahne içinde toplamak mümkündür.

16. yy'dan 19. yy Başına Kadar: Önce Fransız Sefareti, sonra aynı izni alan birkaç başka elçilik, kendi çevrelerinde, geçimi ve yaşamı sefarete bağlı olan dar ve sınırlı bir nüfus yerleşimi doğurur: Elçiliğin saray tipi binalarında oturmayan bütün personeli ve onlar için üretim *ve* satış yapan ticari eklentileri çevresi.

Yaklaşık 200 yıllık bu dönemin genel karakterleri, 1800'ler başına kadar nüfusu çok düşük kalan bir insan dokusu ve elçilik binaları hariç, çok basit -ve bir kısmı Türk mimari üslubunda, ahşap- olan ve Tünelbaşı-Taksim ekseni ile yan sokaklarında kendini gösteren "lineer" (çizgisel) bir yerleşim planıdır.

Çevrenin nüfusu üçlü bir bileşimdedir: Yabancılar, onların yerleşmiş unsurları olan "Levantenler" ve azınlıklar. Bunların hayatı, son derecede basit ve sönüktür. Elçilik binaları içindeki davetler, törenler ve ziyafetler dışında, bu yerleşimde tek bir otel. iyi bir restoran, tek bir eğlence yeri, tiyatro veya sergi salonu cinsinden bir kültür yuvası yer almaz. Güneşin batması ile yaşam sona erer.

Tanzimat'tan 1870 Yangınına Kadar: Bu durağan hayatı yavaş yavaş sona erdirmeye başlayan gelişme, Tanzimat olavıdır. 1839'da okunan Tanzimat Fermanı, azınlıklara belli hukuk ve mülkiyet güvenceleri sağlayınca, bu siyasi olay ekonomik bir aktiviteyi de sürüklemiş; tarihte ilk kez devletten teminat sağlayan azınlık nüfus, kazandığını daha rahat olarak harcamaya ve birikimlerini de daha kaliteli konutlara yatırmaya başlamıştır.

1853 Kırım Savaşı, bir süreç içinde önemli bir tarihtir. Çünkü yine Osmanlı Devleti tarihinde ilk kez olmak üzere, İngiltere ve Fransa'nın deniz ve kara kuvvetleri, Osmanlı payitahtına dost olarak girmişlerdir. Onların hem Kırım'daki savaş için. hem de aristokrat komutanlarının kendilerine ayrılan Boğaziçi sultan saraylarmdaki hayatları için gerekli her türden malzeme alımları, dil ve din bağları dolayısıyla Beyoğlu Levantenlerinin

1948 yılı. İstiklal Caddesi'nde artık kapanmış pastanelerden biri olan Nisuaz ve günlük yaşamdan bir kesit. *Ara Güler*

ve azınlık tüccarlarının tekeline geçmiş ve onların üzerine altın yağdırmıştır.

1839-1870 Beyoğlüsunun genel kimliği, artık binalarını daha kaliteli ve Avrupa benzeri yapmaya.başlanmış, ilk otelini kurmuş (Hotel d'Angletterre, 1841), 1850'lerde hepsi Paris'ten esinlenen isimlerle pastahanelerini (Café des Fleurs ve Café de Petite Jardinière), ilk tiyatrolarını (Naum ve Théâtre des Variétés), ilk birahanelerini, kabare-gece kulüplerini, hattâ bemen hepsi bugünkü Tünel Meydanı çevresinde olmak üzere ilk kitapçılarını açmış bir "Avrupa taklidi küçük kent" oluşudur.

Yine de, azınlık ailelerinin büyük bölümü "alaturka" yaşamaya devam ederler. Grand Rue de Péra adlı anacaddesi dahil, sokaklar toprak zeminlidir. Ermeni, Rum ve Musevi hanımların çoğu, yer sedirinde oturur, sinide yer ve kışın tandır çevresinde ısınırlar.

1871'den I. Dünya Savaşı'na: Üçüncü dönemi açan büyük olay, görünürde, 1870 yangınıdır. Bu büyük ateş, fiziksel olarak Beyoğlu'nun büyük kısmını silip süpürerek binaların toprağını meydana çıkarmıştır ama, görünmeyen planda olup bitenler bu yangından daha köklü ve sağlam temelli değişimleri yerleştirmeye başlamıştır: Ekonominin Batı inisiyatifine ve kontrolüne geçmesi, hem doğrudan doğruya Avrupa kapitalinin Osmanlı payitahtına yerleşmesini hızlandırmış, hem de onlara tercümanlık, devletle ve halkla ilişkilerinde aracılık eden ve ticari temsilcilikler alan Levanten ve azınlık nüfusu kalkmdırmıştır. Bu zenginleşme ve aydınlanma, Beyoğlu'nun fiziksel çehresine yansır. 1870 yangınından sonra yeniden yapılanma sürecinde, eskisine göre çok daha kaliteli, "taş" ve "döküm demir" gibi iyi malzemeden yapılmış, cepheleri oymalı ve heykelli bina tipleri Beyoğlu'nun hem anacaddesini, hem ara sokaklarını süslemeye başlar.

Bugün gördüğümüz bütün ünlü, anıtsal ve "teatral" görünümlü binalar, ayrıcasız, 1870 sonlasının eseridir. Bu yapıların içindeki hayat da, Beyoğlu tarihinin en üst düzeyde, en seçkin dönemini ve en "nezih" ortamını sergiler. Tarlabaşı'ndan aşağılara doğru kalite ve ekonomik düzey Grande Rue ve ona açılan sokaklara göre düşmekle birlikte II. Abdülhamid döneminin, kimi ünlü kabadayıları ve serkeşleri, kenarda köşede yaşatmasına rağmen, genel tablo, kimseyi rahatsız etmeyecek kadar düzgündür.

Beyoğlu'nda, -sonraki adıyla- Çiçek Pasajı'nm(->) 1875, Suriye Pasajı'mn 1908, D'Andria Pasajı'mn 1882, Tokatlıyan Oteli yerinde önceleri bir tiyatronun 1880, Tepebaşinda ilk düzgün şehir parkı ile tiyatrosunun 1881, Pera Palas'ın(->) 1896 tarihli oluşları da bir rastlantı olmayıp bir tarih diliminin bütün sosyal ve ekonomik kesitini gösterir. Bu kesit, Şark'ta, Avrupa yaşamına en yakın düzeyde bir hayatı sergiler.

Şişhane Meydanincla görkemli bir apartman olan Freige binası ile ziyaretçilerini karşılayan bu dönem Beyoğlu'su, yine benzer binaları barındıran aşağıdaki Galata'dan, belirgin bir şekilde kendisini ayırır. Galata'daki benzer binalar bankadır, sigorta şirketidir, ticaret ortaklığıdır. Bunların, yani Şişhane'den itibaren yükselen taş ve özenli binaların hemen hepsi, konuttur. Oteller, restoranlar, tiyatrolar da öyle... Galata'da böyle bir tek konut bile yokken, Beyoğlu, hepsinin toplu vatanıdır. Çünkü zengin işadamları, aşağıda Galata'da çalışır, orada kazanır, ama yukarıdaki, hem havası temiz, hem ortamı nezih olan Beyoğlu'nda, oturur, eğlenir ve uyur. Bu Beyoğlu, Şişhane'de karşıladığı insanları, artık kışlalar ve mezarlıklar semti olan Pangaltı ve Surp Agop taraflarına selametler.

I. Dünya Savaşı Yılları: Önce Balkan Savaşı sonra I. Dünya Savaşı ülke tarihinde olduğu gibi Beyoğlu tarihinde de yeni bir dönem açtı. Balkanlardan sökülüp gelen "muhacirler", şehre genelde bir sefalet yükü döktüler. I. Dünya Savaşı, buna kıtlığı ve karaborsayı ekledi. Beyoğlu'nun lüks Tokatlıyaninda harp zenginleri, yine şampanya patlatıyorlardı. Ama ne olsa, eski rahat ve tatlı hava kalmamıştı.

1923-1940 Arası: Savaş sonunda Osmanlı imparatorluğunun bitişi, Beyoğlu için yeni ve değişik bir dönem açmış oldu. Cumhuriyet idaresi, başkenti Anakaraya taşıdı. Elçilikler mecburi olarak bozkırda kurulan yeni başkente taşındılar. Millileştirilmeye başlanan ekonomi, yabancı sermayeyi tasfiyeye koyuldu. Tramvay-Tünel, Hava Gazı Şirketi, Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Tütün Rejisi

gibi çok sayıda yabancı personel çalıştıran dış kapital odakları, Beyoğlu sahnesinden birer birer silindiler. Oteller, lokantalar ve gece kulüpleri, önemli müşteri kaybına uğradı. Eski, elçilik balolarından, karnavallardan, çeşitli kulüplerin eğlencelerinden ve toplantılarından eser kalmadı.

Fakat bu dönem, yani 1923 ile II. Dünya Savaşı'mn başlangıcına kadar geçen zaman, İstanbul'la beraber Beyoğlu'nun da, en sakin, en olaysız, en temiz ve en onurlu devresidir.

1923-1940 arasında, Beyoğlu kendine gelmiş ve kafasını dinlemiş bir istanbul köşesi olarak nitelendirilebilir.

1940-1950'ler: Bu dönem de, II. Dünya Savaşı'mn çıkması ve onun getirdiği şartlar ile sona erdi. 1940-1950'ler Beyoğlu'sunun değişmeye başlayan kimliği ve belirginleşen özelliği iki yönde görüldü: Birincisi bir karaborsa zengini dalgası, bu kez I. Dünya Savaşımdan daha yaygın olarak semti kapladı; buna paralel olarak, seviyesiz eğlence yerlerinin ve yarım saatlik buluşma mekânları (randevuevi), hızla arttı, ikinci değişim, yavaş yavaş hızlanan yeni insan akışının, eski nüfus dokusunu değiştirmeye başlamasıyla ortaya çıktı. 1955'in sonbaharında, 6-7 Eylül gecesi üç-beş saat içinde yaşanmış olan geniş çaplı tahrip olayları, bu dönemin bitiş noktasıdır (bak. Altı-Yedi Eylül Olayları). Çünkü hiçbir devlet güvencesinin kalmadığı o gece yaşanan tecrübe ile Beyoğlu'nun semte rengini veren Rumları ve yabancı nüfusu, şehirden ve ülkeden ayrılmaya başladılar.

Savaş ekonomisi döneminde besin maddeleri spekülasyonunun para getirmesi ile ellerine tarihte ilk kez toplu nakit para geçmeye başlayan bir kesim, eğlence için Beyoğlu'na akmaya başladı. Bunlar için, çoğu ara sokaklarda ve bir kısmı Tepebaşı ekseninde olmak üzere, "saz salonları" açıldı. En göz önündeki eğlence yeri olan Taksim Meydam'na nazır, yüksek beton ayaklı Kristal Gazinosunun müşteri kitlesi de belirgin bir değişiklik geçirmişti. Yaz günlerinde terasında limonata ve gazoz içilen bu mekân, gece hayatında çuvalla para yiyenlerin eğlence yeri haline gelmişti. Seviyesiz barların, randevuevlerinin, aracı ve bulucu tiplerinin Beyoğlu sahnesinde tarihte ilk kez bu kadar çoğalması, 1940-1960 arasının ürünüdür.

Bu semtin yüzlerce yıllık tarihi içinde, sadece 20 yıllık kısa zaman dilimini yaşamış olan kimileri, buradan edindikleri olumsuz izlenimleri daha sonra bütün Beyoğlu tarihine yaymak gibi bir yanılgıya düşmüşlerdir.

1960'lardan 1983'e: 1960'lardan sonra açılan ve 1980'ler ortasına uzanan yeni bir dönemin, İstanbul'un bu yakasına, yeniden iki başlı bir değişim getirdiğini görürüz. Bunlardan birincisi, bir kısım Musevinin İsrail'e; onlardan daha fazla sayıda Rumun da Yunanistan'a gidişleriyle boşalan binalar mevcudunun, hızla harap olmaya terk edilmesidir. İkinci gelişme, nüfusun iç dokusundaki değişmedir. Her yıl artan sayıda bir insan akını, Beyoğlu'nun eski sakinlerinin gidişiyle ortaya çıkan boşlukları doldurmaya başlamışlardır.

Tapuda çoğu Rumlara ait gözüken fakat gerçek hayatta terk edilmiş, gelip giden bir sahibi kalmamış boş binaları birtakım insanlar işgal etmişlerdir. Mülkiyeti hazine ile ihtilaflı hale düşen bu binalar her yıl biraz daha çökmüştür. Bu dönemde, 1930 ve 1940'larm dizi halinde resmi ruhsatlı genelevlerini barındıran Abanoz Sokağının(->), Taksim'den, Karaköy'e inen genel trafiğe açılması **1950**'ler İstanbul'unun halini yeterince özetleyen çarpıcı bir değişim olduğu gibi, Dünya Sağlık Örgütü'nün baskısıyla ve "kadın ticaretini önlemek gibi" tecrübesiz ve temelsiz bir hevesle, en azından ruhsatlı ve kontrol altındaki bu genelev sokağının bir gün kapatiırvermesi de Beyoğlu için sonuncu ölümcül darbe olmuştur. Çünkü hekim ve polis kontrolündeki yerler kapatılmış, ancak bir bölümü kontrol dışı buluşma yeri şeklinde başta Sıraselviler olmak üzere, Beyoğlu'nun bütün ara sokaklarında pıtrak gibi çoğalarak semtin gündelik hayatını büsbütün yozlaştırmıştır.

1983 Sonrası-. 1980 somasının siyasal gelişmeleri içinde, **1983**'ten sonra açılan yeni dönemde, şehir birtakım imar operasyonları geçirirken, yoğun trafiği Beyoğlu kenarından akıtmak üzere, Tarlabaşı Caddesi bir bulvara dönüştürülmüş ve Taksim'den Şişhane'ye doğru sağ kenar binaları uzun tartışmalardan soma yıktırılmıştır. Günümüzde, koruma bilincinin gelişmesiyle, Beyoğlu'nda, değerli binaların önemlerinin daha fazla anlaşıldığı ve münferit onarım ve güzelleştirme çalışmalarının başladığı bir dönem açılmıştır. İstanbul'un ve Beyoğlu'nun uluslararası sermayeye açılması hazırlıklarının da görüldüğü bu yıllarda Beyoğlu'nun, imar sorunlarım köklü biçimde çözümleyecek bir yasal düzenlemeye ve bunu gerçekleştirecek, gelir kaynakları yasayla saptanmış bir kuruluşa ihtiyacı vardır.

° ÇELİK GÜLERSOY

BEYOĞLU

G. Primi tarafından 15 Ağustos **1934**'te Fransızca olarak yayımlanmaya başlayan gündelik gazete. Pera'mn yabancı niteliğinin tasfiye edilmekte olduğunu göstermek için adı Beyoğlu konmuştur. Cumhuriyet'in ilanından sonra Fransızca basın alanında beliren boşluğu doldurmak için ve Galata-Beyoğlu bölgesi iş ve kültür çevrelerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere yayımlanmıştır. Politikası, Ankara'nın görüşlerini aynen aktarmak, daha çok Avrupa'nın uluslararası olaylarını ön plana çıkarmak ve Beyoğlu sosyetesinin olaylarını yansıtmak üzerine kurulmuştu. Kasım **1943**'te O. Lütfi Yalvac'ın yönetimine geçti. **1944**'te yayımına son verdi.

İSTANBUL

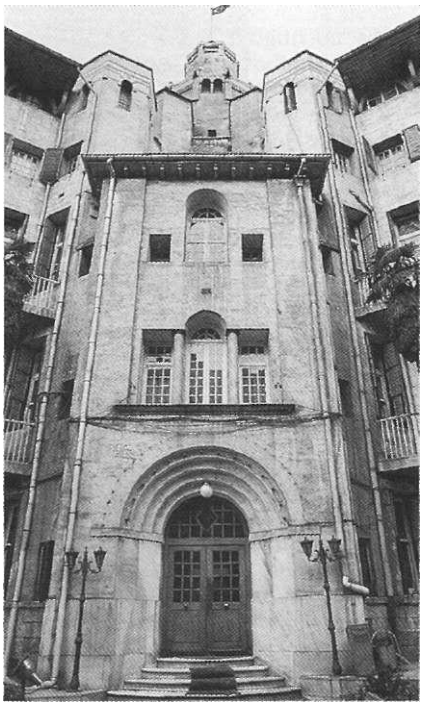

Beyoğlu Belediye Hastanesi'nin girişi. *Hazım Okurer, 1993*

BEYOĞLU BELEDİYE HASTANESİ

Türkiye'nin ilk belediye hastanesidir. Emin Bey'in (Erkul) şehreminliği sırasında (1924-1928) Kuledibi'ndeki İngiliz Bahriye Hastanesi binasına taşman Beyoğlu Zükûr Hastanesi (bak. Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi) 1933'te İstanbul Belediyesine geçmiş ve Beyoğlu Belediye Hastanesi adını almıştır. 1983'te Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ile İstanbul Belediyesi arasında imzalanan 10 yıllık protokolle hastane bakanlık bünyesine geçti ve Beyoğlu Devlet Hastanesi adını aldı.

Günümüzde üç binada hizmete devam etmektedir. Bunların biri eski İngiliz Bahriye Hastanesi binasıdır. 1860'ta İngiliz Başkonsolosluğu olarak yapılan ikinci binada doğum servisi bulunmaktadır. Üçüncü bina ise **1963-1964**'te poliklinik olarak yapılmış, sonradan üstüne dört kat çıkılmıştır. Binaların mülkiyeti İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne aittir.

Resmi 400 yatağı olan hastane halen 200 fiili yatakla çalışmaktadır. Dahiliye, hariciye, üroloji, kulak-burun-boğaz, göz, cildiye, radyoloji, kadm-doğum, biyokimya servisleri bulunan hastanede sadece nöroloji ve çocuk hastalıkları dallarında poliklinik hizmeti verilmektedir. Ayrıca patoloji ve bakteriyoloji laborant[1] varları vardır.

NURAN YILDIRIM

BEYOĞLU İLÇESİ

İlin batı yarısında, Halic'in kuzeydoğu kesiminde yer alır. 20 Nisan 1924 tarihinde yürürlüğe giren 491 sayılı kanunla kurulmuştur. Beyoğlu İlçesi'ni kuzeyden Şişli İlçesi, doğudan Beşiktaş İlçesi ve

İstanbul Boğazı, güneyden Halic'in karşısında Eminönü ve Fatih ilçeleri, batıdan da Eyüp İlçesi çevrelemektedir. Eyüp, Fatih ve Eminönü ilçeleri ile olan sınırı Haliç vasıtasıyladır. Bu alan içinde yüzölçümü **9** km²'dir. İlçe **35** mahalleden meydana gelmiştir. Bağlı bucağı ve köyü yoktur. Mahalleleri, Arap Camii, Asmalımescit, Bedrettin, Bereketzade, Bestan, Bülbül, Gami-i Kebir, Cihangir, Çatmalımescit, Çukur, Emekyemez, Evliya Çelebi, Fetihtepe, Firuz Ağa, Gümüşsüyü, Hacı Ahmet, Hacı Hüsrev, Hacımini, Halıcıoğlu, Hüseyin Ağa, Kadı Mehmet, Kalyoncukulluğu, Kamer Hatun, Kaptan Paşa, Kâtip Mustafa Çelebi, Kemankeş, Keçecipfri, Kılıç Ali Paşa, Kocatepe, Kulaksız, Kuloğlu, Küçük Piyale, Müeyyetzade, Ömer Avni, Örnektepe'dir.

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, Beyoğlu İlçesi Merkez, Beşiktaş, Kemerburgaz, Şişli ve Taksim bucaklarından meydana geliyordu. Ancak **1930**'da Beşiktaş İlçesi'nin kurulmasıyla önce Beşiktaş bu ilçeden ayrılmıştır. **1935** sayımında Merkez Bucağı'nm **3,** Kemerburgaz Bucağı'nın **10,** Şişli Bucağı'nm 2 köyü ve Taksim, Beyoğlu İlçesi'ni oluşturuyordu. Kemerburgaz Bucağı **1936**'da kurulan Eyüp İlçesi'ne, Şişli Bucağı da **1954**'te kurulan Şişli İlçesi'ne bağlanmıştır. **1970'** ten beri, Beyoğlu İlçesi, mahallelerden oluşan bir idari yapıya sahiptir. Bu idari bölünüş altında Beyoğlu'nun nüfus gelişimi Tablo I'de görülmektedir.

Beyoğlu toplam nüfus bakımından artış değil, azalma göstermiştir. Bu azalma önceleri ilçe sınırlarının değişerek bir kısım arazinin ilçe sınırları dışında kalmasından, daha sonra ise normal gelişme düzeni içinde gelişebileceği herhangi bir yer kalmaması nedeniyle olmuştur.

Beyoğlu İlçesi'nde 1990 nüfus sayımına göre 229**.000** kişi yaşıyordu. Bu nüfusun yüzde **53,8**'ini erkekler, yüzde 46,2' sini ise kadınlar oluşturuyordu. Kadın nüfusun erkek nüfustan az olmasının nedeni ilçenin birçok mahallesinin artık ikametgâh amacıyla kullanılmamasmdandır. Buna karşılık, erkek nüfusun kadın nüfusa oranla fazlalığı, 60 yaş ve üzerindeki nüfus kümesinde, yerini kadın nüfus fazlalığına bırakır. En kalabalık nüfus kümesi 15-19 arası yaş grubudur. Bu nüfus grubunda kadın nüfusun erkek nüfusa oranı üçte iki dolayındadır.

Tablo I
Beyoğlu İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
1927	145.525	148.500	294.025
1935	122.409	113.732	236.141
1940	127.260	119.992	247.252
1945	1§1.3os	125.786	257.091
1950			279.238
1955	113.672	94.486	208.138
1960	118.337	98.088	216.425
1965	122.589	96.396	218.985
1970	125.421	100.429	225.850
1975	**126**.134	104.398	230**.532**
1980	122.959	100.401	223.360
1985	133.907	112.092	245.999
1990	**123**.198	105.802	229.000

Kaynak: *1990 Genel Nüfus Sayımı,* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri. îii 34-İstanbul", DİE. Ankara. Temmuz 1993-

İlçe nüfusunun sosyal açıdan bir özelliği okuryazarlık durumudur. Beyoğlu ilçe merkezinde 6 yaşın üzerindeki nüfusta okuryazarlık oranı yüzde 88**,2'** dir. Bu, İstanbul il genelinden çok daha düşük bir değerdir. İlçede okuma yazma bilenlerin yüzde 83.3'ü bir eğitim kurumundan mezun olmuştur. Bunlardan yüzde 701 ilkokulu, yüzde 13'ü ortaokul ve dengi okulları, ymzde **13**'ü lise ve dengi okulları ve yaklaşık yüzde 4ü de yükseköğrenim kurumlarını bitirmiştir.

İlçe merkezinde çalışan nüfus (88.463) çalışma çağındaki nüfusun **(12** yaş ve yukarısı) yüzde 49,4'ünü oluşturur. Nüfusun geri kalan kısmını emekli, *ev* kadını ve öğrenci gibi iktisaden faal olmayanlar oluşturmaktadır.

Beyoğlu İlçesi'nde çalışanların faaliyet kollarına göre dağılımı Tablo Il'deki gibidir. Beyoğlu İlçesi'nde yaşayan nüfus, geçimini tarım dışı faaliyetlerden sağlamaktadır. İlçenin arazi kullanılışı açısmdan hâkim fonksiyonu ikametgâhlardır. Bununla beraber belli merkezler ve akslar, ilçede ticaret ve eğlence fonksiyonunun yer aldığı kesimler olarak belirmektedir. İstiklal Caddesi, Cumhuriyet Caddesi ve İnönü Caddesi bu fonksiyonların en belirgin oldukları yerlerdir. İlçe sınırları içinde yer alan çeşitli kültürel etkinliklerin yapıldığı tesisler, ilçenin bir kültür merkezi olmasını da sağlamıştır. Sinemalar, tiyatrolar, gösteri merkezleri, spor tesisleri gibi yerler, Beyoğlu İlçesi'nde yaşayan nüfustan çok fazla nüfusun faydalandığı, il ve ülke genelinde bir anlam ifade eden yerlerdir.

SEDAT AVCI

Tablo H
Beyoğlu İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

	Erkek	*Kadın*	*Toplam*
Tanm dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makineleri kullananlar	39.037	4.244	43.281
Hizmet işlerinde çalışanlar	11**.226**	1.533	12.759
Ticaret ve satış personeli	10.675	1.066	11.741
İdari personel ve benzeri çalışanlar	3.876	2.637	0.513
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	4.384	1.807	6**.191**
Müteşebbisler, direktörler, üst kademe yöneticileri	2.085	178	2.263
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	588	56	644
İşsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	4.610	461	5.071

Kaynak: *1990 Genel Nüfus Sayımı.* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri. İli 34-İstanbul", DİE. Ankara. Temmuz 1993.

BEYOĞLU MEZARLIĞI

Galata'dan. Ceneviz surlarının hemen dışından başlayıp, Kasımpaşa sırtlarını kaplayan ve Yahya Kethüda Mahallesi' nin üst kısmına kadar uzanan mezarlıklar Beyoğlu Mezarlığı olarak bilinir. Bugün tümüyle ortadan kalkmıştır.

1934 şehir rehberinde ve Pervititch haritalarında **(1926)** bugünkü Refik Saydam (o zamanki Tozkoparan) Caddesi' nin Halic'e bakan batı tarafları Beyoğlu Mezarlığı olarak gösterilmiştir. Evliya Çelebi Kasımpaşa ahalisinin esnaf, asker ve tarikat ehli kişilerden oluştuğunu belirtir. Buna göre bu mezarlıkta yatanlar da denizci, tarikat mensubu veya esnaftan olan kişilerdi.

Mezarlığın yakın zamanda yok olan en eski parçası, Şişhane Yokuşumun başında, halk arasında Lohusa Kadın Türbesi olarak da tanınan Meyitzade Türbesinin olduğu bölümdür. Bunun devamındaki Çürüklük Mezarlığı'nm da eski Rum ve Ceneviz mezarlıklarının üstüne yerleşmiş olduğu bilinir. Beyoğlu Mezarlığının bir diğer bölümü meşhur Türk okçularından Tozkoparan Ahmed Efendinin adıyla anılan Tozkoparan Mezarlığı'dır. Son bölüm ise Âşıklar Mezarlığı olarak tanınır ki bu bölümde halen dikili ya da gömülü mezar taşları görmek mümkündür.

Şişhane Yokuşu başındaki ilk bölümde Evliya Çelebimin babası Derviş Mehmed Zıllî, annesi, dedesi Timurcu Kara Ahmed, onun dedesi Timurcu Yavuz Özbek ve annesi ile akrabaları gömülmüşlerdir. Bu bölümün ucu yukarıda bugün Tünel kapısının bulunduğu yere kadar uzanmaktaydı. 18. yy'da Tünelin hafriyatı yapılırken bu mezarlığın zarar görmemesine özellikle dikkat edilmişti.

Mezarlığın ikinci bölümü olan Çürüklük Mezarlığında, daha çok Kasımpaşa semtindeki tarikatlara mensup kişiler ve aileleri ile bir kısım esnaf gömülüdür. Bu bölümün içinde bir mesire yerinin de varlığı bilinir. Âşıklar Mezarlığı bölümünde de buna benzer bir mesire Safa Meydanı adıyla tanınıyordu. Ayrıca mezarlığın değişik yerlerindeki aile sofaları da diğerleri gibi günümüze ulaşamamıştır.

18601ı yıllarda mezarlığa defin yapılmadığı bilinmektedir. Mevcut mezarlar da başka yerlere nakledilmeyerek yerlerinde bırakılmış ve harap olmaya mahkûm edilmiştir. Beyoğlu Mezarlığımn son parçaları Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın emri ile 1914'te kaldırılmıştır. İlk bölüme ait bir parça 1935'e kadar Kuledibi Yüksekkaldırım arasında muhafaza edilmiş, bu tarihte taşlar sökülüp burası bir set halinde açık hava kahvesine dönüşmüştür.

Beyoğlu Mezarlığı'nda gömülü bulunduğu tespit edilebilen bazı ünlü kişiler şunlardır: Evliya Çelebi'nin ailesi, Hüseyin Çelebi Efendi" (1052/1642), Yelkenci Mustafa Efendi **(1161**/1748), Molla Mehmed Efendi (1171/1757), Yanık Şeyh Ahmed Efendi (1187/1773), Zeynep Tûtî Hanım (1200/1785). Rûkiye Hanım (1220/1805), Abdülahad Efendi'nin kızı Emine Hatun (1233/1817), Kadiri Şeyhi İsmail Efendi (5 Şevval 1254/22 Aralık 1838), Üsküdar Toygartepe Rıfaî Dergâhı Şeyhi Saçlı Hüseyin el-Hâdî Efendi (11 Cemâziyelâhir 1268/2 Nisan 1852).

Bibi. Evliya, *Seyahatname* I, 423; Jak Pervititch Sigorta Haritaları (1926), pafta 21-22; *İstanbul Şehir Rehberi,* (1934), pafta 4/14-15-**16**-17-18; *İSTA,* V, 2705: K. Pamukciyan. "Beyoğlu'nda Ermeniler *İSTA,* V, 2717: N. İşli, •'Beyoğlu Mezarlığı", *DLA,* VI, 80-81.

ZİYA NUR SEZEN

BEYOĞLU NİSA HASTANESİ

Genelevlerde çalışan kadınların sağlıklarının kontrolü için 1878'de Dr. Miselin Altıncı Daire-i Belediye Başkanı Edouard Blacque nezdindeki girişimi üzerine Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye üyesi Agop Handanyanln da katılmasıyla Galata ve Beyoğlu'nda bulunan genelevlerin sağlık kontrolü altında bulundurulması hususu Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiyeye bildirilmişti. Burada hazırlanan talimatname Şûra-yı Devletçe onaylanarak 24 Kânumsani 1295/**6** Şubat 1879 tarihli ve 480 numaralı sadaret tezkeresi ile uygulanmak üzere şehremanetine bildirilmiştir.

Bu talimatnameye göre, Altıncı Daire-i Belediye Müdürlüğü başkanlığında kurulacak heyette. Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye ile şehremanetinden görevlendirilecek birer delege bulunacaktı. Heyetin başlıca görevi, genelevlerde çalışan kadınlarda görülen bulaşıcı hastalıkların özellikle frenginin yayılmasını önlemek için gerekli önlemleri almaktı. Bu talimatnameye dayanarak, yeteri kadar hekim, memur ve belediye çavuşu görevlendirilerek genelevler denetlenmeye, buralarda çalışan kadınlar ise muayene edilmeye başlanmıştır. Muayene ve gerekli görülenlerin tedavileri için, Beyoğlu ve Galata'da iki muayenehane ile bir hastane açılması, masraflar için de çalışan kadınların sayısına göre genelevlerden teftiş ücreti alınması kararlaştırılmıştır. Hastane aynı yıl "Altıncı Daire-i Belediye Nisa Hastanesi" adıyla Yüksekkaldırım'da bir konakta faaliyete geçmiştir. Muayenehanelerden sadece biri Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye'ye bağlandıktan sonra Beyoğlünda açılabilmiştir. Hastane 1909'a kadar toplanan teftiş ücreti ile idare edilmiş hükümet ve belediyeden hiçbir yardım almamıştır. 14 Ekim 1909'da hastanenin idaresi Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne geçmiş ve adı da Beyoğlu Nisa Hastanesi olmuştur.

Müessese önce hastanedeki eski eşya ve elbiselerin bir kısmını Okmeydanı'nda yaktırmış bir kısmım da etüvden geçirtmiştir. Harap durumda olan hastane binası terk edilerek Şişli civarında uygun bir yer kiralanmış fakat şikâyetler üzerine kira kontratı feshedilmiş ve Yüksekkaldırım'da hastane olarak işletilen konak onarılmıştır. Daha önce ilkel metotlarla yapılan frengi tedavisi yerine Salvarsan **606** ilacı kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca yeteri kadar cenahi araç gereç ve bir de ultra mikroskop alınmış ve belsoğukluğunda da en yeni ilaçlar kullanılmıştır.

1911'de hastane 60 yatakla hizmet vermekteydi. Hastane'de 1905'te 267, 1906'da **319,** 1907'de 332, 1908'de 269 hasta tedavi görmüştü. 1909'un ilk altı ayında **346** hasta başvurmuştu. 1910'da ise müşahede ve tedavi amacıyla toplam **396** hasta yatırılmıştı.

Bibi. *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti,* İst.. **1911.** s. 43. **61-68.**

NURAN YILDIRIM

BEYOĞLU SEDYESİ

"Şeza portör" de (chaise â porteur) elenmiştir. **19-** yy'ın ikinci yarısında Galata ve Beyoğlu'nda gayrimüslimlerin kullandığı tahtırevan tipi taşıttır. Levanten, Rum ve yabancı hanımlar, tek kişilik sedyeyi, sükse için lando ve faytona tercih etmekteydiler. Yaşlılar ve hastalar da bunlarla taşınırdı.

Doğuda tahtırevan denen ve hükümdarlara özgü olan kapalı sedye, düğünlerde de gelin götürmede kullanıyordu. Tek kapılı, pencereli ve içine ancak bir kişinin sığabildiği Beyoğlu sedyesi ise Batı'dan gelmişti. Avrupa'da soylularca kullanılan "chaise â porteur'ün bu adla İstanbul'a gelişi, olasılıkla Galata ve Beyoğlu'nda ikamet eden elçilikler aracılığıyla oldu. Üç yandan dik yamaçlı, sokakları dar ve evleri bitişik nizamda olan Galata'nın yolları ve yokuşları da bu tür bir araç gerektirmiştir. Kaldırımları bozuk, çamurlu ve güvenliksiz sokaklarda yürümek zordu. Sedye bu sorunlara karşı pratik bir araçtı. Kızlar ve hanımlar, evlerinin kapılarından, gidecekleri yere kadar, tuvaletleri bozulmadan, ayakkabıları kirlenmeden ve güven içinde kendilerini taşıttıkları gibi, gayrimüslim düğünlerinde de özel lüks sedyeler çiçek buketleriyle süsleniyor ve gelin tahtırevanı yapılıyordu. Fakat daha işlevsel olarak yağışlı, soğuk havalarda, akşam hava karardıktan soma, pazar günleri kiliseye gidilirken sedyeye binmek zorunluydu. Bu nedenle de Beyoğlu'ndaki zengin muhitlerin köşe başlarında, kilise avlularında, başta Union Française olmak üzere kulüplerin ve tiyatroların önlerinde, Pera Palas'ın kapısında, hamallarıyla hazır sedyeler görülürdü. Beyoğlu sosyetesinin önde gelen madam ve matmazellerinin sedyeyi atlı arabalara tercih etmelerinin bir nedeni ise tuvaletlerinin bozulmamasıydı.

Sedyeler biçimlerine ve donanımlarına göre kır pranga, kızıl çengi vb adlarla anılmaktaydılar. Bunları taşıyanlar, piyano hamalları gibi özel giyimli palikarya uçarılarıydı. Bir sedyeyi, mor fesli, camadan yelekli, galibarda yün kuşaklı, yumurta topuklu, şıpıdıklı dört hamal taşırdı. Sedyeler, çok kısa mesafeler için bile 1 altına kadar yüksek ücretle fayton işleticisi çorbacılardan kiralanır, ayrıca taşıyıcılara bahşiş de verilirdi. Bu nedenle de ancak para harcamayı zevk edinen zenginler sedyeye binerlerdi. Kirya denen Rum zenginlerinden rahatlarına çok düşkün olanlar, daha fazla ücret ödeyerek uzak yerlere de sedyeyle giderler, böylece araba sarsıntısından rahatsız olmazlardı. Yaşlılar, hastalar içinse bu araçlar bir tür ambulans görevi yapardı. Ancak bunlar basit, kırık dökük, taşıyıcıları özensiz sedyelerdi. Cab denen ve atla çekilen tekerlekli, tek kişilik sedye ise İstanbul'da tutunmamış, ancak bir-iki örneği görülebilmiştir.

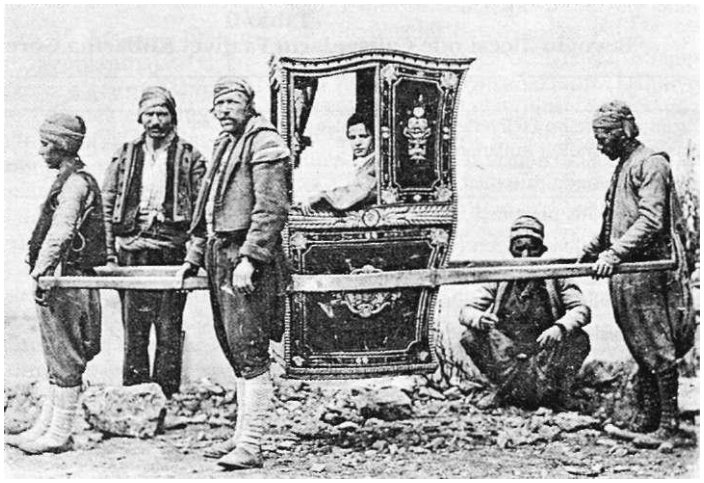

Özel giyimli dört Rum hamalın taşıdığı Beyoğlu sedyesi. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

Beyoğlu sedyesi, bir taşıt modası olarak altın çağını Abdülaziz döneminde (1861-1876) yaşadı. O yıllarda sefaretlerdeki suarelere, kışlık tiyatrolara, pazar ayini için kiliselere değişik biçim ve renkte sedyelerle gitmek ve tanınmak, genç kızlar ve hanımlar arasında vazgeçilmez bir tutkuydu. Sedye modası, istanbul yakasında ve kentin diğer Müslüman semtlerinde hiç görülmedi. Beyoğlu cihetinde ise 20. yy'a girilmeden unutulmaya yüz tuttu.

Bibi. "Beyoğlu Sedyeleri", *Musavver Medeniyet,* 10 Şubat 1290; S. M. Alus, "Eski Beyoğlu'nda Sedyeler", *Tarih Hazinesi,* S. 2 (Aralık 1950), s. 64-66; N. Sakaoğlu, "Beyoğlu Sedyesi", *Skylife,* S. 5 (1993), s. 107.

NECDET SAKAOĞLU

BEYOĞLU SPOR KULÜBÜ

Beyoğlu semtinde oturan Rum vatandaşların spor kulübü olarak 1914'te Beyoğlu'nun Kalyoncukolluğu Mahallesi'nde, Şark-ı Karip Bankası Müdür Muavini Kostas Vasiliadis ve arkadaşları tarafından, Pera Spor Kulübü adıyla kuruldu. Futbolla faaliyete geçen kulüp, İstanbul'un işgali sırasında zengin Rumların maddi yardımlarıyla ve işgal kuvvetleri kumandanlığının da destekleriyle hızlı bir büyüme kaydetti. Kulübü yönetenler, o sıralarda hızla çoğalan Rum kulüplerini de bir araya toplayıp işi İstanbul Yunan Spor Federasyonu'nu kurmaya kadar götürdüler.

İstanbul'un en iyi Rum futbolcularını çatısı altında toplayan Pera Spor Kulübü, futbolda güçlü takımlar arasına girdi. Ancak Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanması karşısında, işgal yıllarındaki zararlı faaliyeti ve maçlarında çıkardığı olaylar nedeniyle akıbetlerinden korkan Pera Spor Kulübü yöneticileri ve futbolcuları, Aralık 1922'de Fransa'ya turne bahanesiyle İstanbul'u terk ettiler ve bir daha dönmediler.

Kulübün İstanbul'da kalan ve zararlı hiçbir faaliyete karışmayan mensuplarından David Yafe ile Muzakis ve Kanakis 1923'te bu kez Beyoğlu'nun Sakızağacı Mahallesi'nde Beyoğlu Spor Kulübü adıyla ve sarı-siyah renklerle yeni bir kulüp kurdular. Kısa bir süre sonra Parmakkapı'ya taşınan kulüp, futbol, basketbol, atletizm ve voleybol dallarında faaliyet gösterdi. Futbol takımının özellikle Ermenilerin spor kulübü olan Şişli'nin futbol takımıyla yaptığı iddialı maçlar uzun yıllar istanbul futboluna renk kattı. Bu iki kulüp dillere destan bir rekabet yaşadılar.

Birçok ünlü futbolcu yetiştiren Beyoğluspor, voleybolda da İstanbul ve Türkiye şampiyonlukları kazanan kadrolara sahip oldu. Basketbolda da uzun yıllar İstanbul'un en güçlü takımlarından biri olarak göz doldurdu. Beyoğluspor futbol, voleybol, basketbol ve atletizmde Türk milli takımına pek çok sporcu hediye etti.

CEM ATABEYOĞLU

BEYTİ ET LOKANTASI

İstanbul'un en eski et lokantası. **1945**'te Kırım göçmenlerinden Abdülmuttalip Güler ve oğlu Beyti Güler tarafından Küçükçekmece Gölü kıyısında **16** iskemlelik küçük bir köfteci dükkânı olarak açıldı. Birkaç yılda ızgara et lokantası haline gelerek büyüdü. Kamuoyuna ilk kez **1950**'lerin başlarında Doğan Nadi, Ahmet Emin Yalman, Burhan Felek gibi devrin önde gelen bazı gazetecileri aracılığıyla tanıtılan Beyti Et Lokantası'nın ünü, zamanla ülke sınırlarını da aştı. Çeşitli yabancı gazetelerin övdüğü, *Atatürk* kitabının yazarı Lord Kinrossün "Avrupa'da en iyi etin yeneceği yer" olarak tanımladığı lokanta, Arthur Miller, William Saroyan gibi yazarlardan. Danny Kaye, Tony Curtis gibi aktörlere, Türkiye cumhurbaşkanlarından, Carter, Nixon gibi ABD eski başkanlarına, savaş sonrası Federal Almanya'nın ünlü İktisat Bakanı Ludwig Erhard'dan, Japonya prensine, Begüm Ağa Han, Kerim Han gibi dünya sosyetesinin isimlerine kadar birçok tanınmış kişiyi konuk etti. Bir dönem için Londra-Karaçi ve Uzakdoğu seferini yapan Pan-Am uçaklarına günde **1.200** kişilik yemek servisi (catering) sundu.

1978'e değin Küçükçekmece'deki aynı yerinde kalan lokanta, beş yıl aradan sonra, **1983**'ten günümüze Florya Tren İstasyonu yakınındaki **8** yemek salonu, **3** teras, **5** mutfak, **20**'şer tonluk **5** soğuk hava deposu ve geniş otoparkından oluşan **7.000** m^2'lik tesislerinde faaliyetini sürdüregelmiştir.

Beyti Et Lokantası dünyanın sayılı gastronomi ödüllerinden Fransız "Chaîne des Rôtisseurs" ödülü dahil, İsviçre. İspanya, Meksika, Monaco gibi ülkelerden ödül, madalya ve plaketler kazandı, istanbul Ticaret Odası tarafından dört kez taltif edildi, adı dünyanın en iyi restoranlarım gösteren bazı uluslararası gastronomi rehberlerine girdi.

Uluslararası bir isme sahip Türkiye'nin en ünlü et lokantasını işleten Beyti Güler, etlerini Trakya kıvırcıkları ile süt danalarından seçmeyi, bir hafta kadar süreyle soğan suyu, biraz zeytinyağı, çok az sirke ve tuzdan oluşan bir karışım içinde terbiyede bırakmayı ve mutlaka odunkömürü ateşi kullanmayı ızgara etlerinin lezzetli olmasının nedenleri arasında saymaktadır; kendi adıyla bilinen ünlü lokantanın yanısıra, Türk mutfağına aynı adla giren spesiyaliteleriyle de tanınmaktadır.

İSTANBUL

BEYZADE MEHMED EFENDİ ÇEŞMESİ

Eyüp'te Baba Haydar Mahallesi'nde Hacı Beşir Ağa Darülhadisi Kapısımn yanında, bahçe duvarındadır.

1056/1646 tarihinde eşraftan Beyzade adı ile tanınan Mehmed Efendi tarafından yaptırılmıştır. Bir duvar çeşmesidir. Mermer kitabesi üç kıtadan oluşur ve Pirizade Naili Mustafa Efendi tarafından kaleme alınmıştır. İ. H. Tanışık, bu şairin bir divanı olduğundan söz eder. Osmanlı klasik üslubu özelliklerini taşır. Sivri kemerli bir silmenin çevrelediği derin olmayan bir niş içindeki ayna taşı sadedir. Çok yüksek olan cephede kitabe oldukça yukarı seviyede yer alır. Yapıyı iki yanda sınırlayan bölümler bir "S" çizerek arkasındaki duvara oturur. En üstte kademeli bir silme çeşmeyi sınırlar.

Suyu akmamaktadır. Aslen Kırkçeşme su tesisine bağlı olan bu çeşmenin ana kaynağı Belgrad Ormam'nda Çekal Deresi'ndedir.

ZİYA NUR SEZEN

BEZCİYAN, ARTİN

(10 Nisan 1771, İstanbul - 3 Ocak 1834, İstanbul) Harutyun Amira Bezciyan ve Kazaz Artin olarak da bilinir. Yenikapı'da doğdu. İlköğrenimini Kumkapidaki Ermeni ilkokulu Mayr Varjaran'da tamamladıktan sonra babası ile ipek ticaretine atıldı. Bu yüzden "Kazaz" sıfatı ile anılır. Düzyan ailesi(->) ile çalışırken Osmanlı saray mensupları ile tanıştı. II. Mahmudün mali ve kişisel danışmam ve yakın dostu oldu. Sarayda Ermeni toplumunun bir çeşit temsilcisi durumuna geldi.

1807'deki Kabakçı Mustafa Ayaklanması(->) sırasında yeniçeriler azınlıklardan birer zenginin öldürülüp mallarının yağmalanmasına karar verirler. Ermenilerden ekmekçibaşı nizam ustası Bezciyan'ı, Katolik Ermenilerden Hovhannes Çelebi Düzyan'ı, Rumlardan Todoraki'yi, Musevilerden de tüccar Musa'yı seçerler. Bezciyan kişisel çabalarıyla bu infazı önler.

Kartal'daki zamanla harap olan Surp Nişan Ermeni Kilisesi'ni gören Harutyun

Artin Bezciyan
Toros Azadyan, *Bezciyan Okulu Tarihi,* İst., 1930
Vağarşag Seropyan koleksiyonu

Amira Bezciyan, Düzyan ailesi aracılığı ile onarım fermanım elde edip. kişisel imkânları ile kiliseyi baştan aşağı onartır. Onarımı Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin Kilisesi (Patriklik Katedrali) mimarlarından Ermeni asıllı Devlet Usta yapar. İnşaat sırasında, kilisenin dışındaki okul da onarılır. Bezciyan, kilisenin bahçesine bir de çeşme inşa ettirir.

Düzyanlar aracılığı ile saray mübayaacılığına yükselen Bezciyan, ileri görüşlülüğü sayesinde sarayın mali bakımdan kötüye gittiğini görerek, görevinden istifa eder. Ama bir süre sonra hassa mimarı Krikor Amira Balyan aracılığı ile Darphane. Bezciyanin denetim ve yönetimine teslim edilir.

Katolikliğe bağlanan Ermenilerin. Gregoryenliğe dönmelerinde, önderliği yine Bezciyan yapar. Uzun görüşmeler sonucunda hem din adamı, hem de sivil birçok Katolik Ermeninin, Gregoryen kilisesine dönüşü her ne kadar sevinçle karşılansa da bazıları tarafından hoş görülmez. Bezciyan birçok entrika sonucu 1820'de Limni Adasina sürülür. Sürülmeden önce teslim ettiği hesaplar için takdir edilerek, Darphane'deki görevini başarı ve dürüstlükle yerine getirdiğine, hesabını tümüyle verdiğine, buna rağmen sosyal faaliyetlerindeki aşınlıklarından dolayı uyan amacıyla bu cezaya mahkûm edildiğine dair belge verilir.

Bir yıldan daha kısa bir sürede İstanbul'a dönen Bezciyan önce II. Mahmud' un kişisel sarraflığına ve danışmanlığına, daha sonra da tekrar Darphane yöneticiliğine getirilir.

Osmanlı-Rus savaşı sonunda (1833), zararı ödemek için bulduğu "metalik" para sistemi nedeniyle II. Mahmud tarafından, en yüksek nişan olan "Tasvir-i Hümayun'la ödüllendirilmiştir. Azınlıkların gayrimenkul alım satımı için oluşturulan vakıf sisteminin kurucusu da yine Bezciyan'dır.

Sosyal etkinliklerinin yanısıra, son derece dindar biri olan Bezciyan, patrikhane binası (1823), Kumkapı'daki patriklik katedrali (1829) ve Ortaköy'deki Surp Asdvadzadzin Kilisesi inşaatlarının en büyük bağışçısı ve başlatanıdır.

Eğitime de önem veren Bezciyan, Beyoğlu'ndaki kız okulunu (1826), Kumkapı'daki okulu (bugün Bezciyan Ortaokulu; 1828); Surp Arakelots Azkayin (1830), Bogosyan (1832), Varvaryan (1832), Topkapı'daki Bezciyan (1832), Eyüpyan (1832) okullarının da kurucusudur.

Başlattığı fakat bittiğini göremediği en önemli eseri olan Kazlıçeşme'deki Surp Pırgiç Hastanesi (1834) (Yedikule Ermeni Hastanesi) bugün de hizmetini sürdürmektedir.

Bezciyan, II. Mahmudün özel izni ile Kumkapı'daki Meryem Ana Patriklik Katedralinin Surp Harutyun Şapeline gömülür.

Bezciyan İstanbul Ermenileri arasında hayırseverlik ve hizmet sembolü haline gelmiştir. Onun başlattığı akım, tarihe "Bezciyan emaneti", yaşadığı ve yaşattığı parlak dönem ise "Bezciyan dönemi" diye geçmiştir.

Bibi. B. Garabedyan, *Hişadagaran Haryuramya Hopelyani Artiv Azkayin Anzukagan Parerar Yerçangahişadag Harutyun Amira Bezciyani Medzanun Himnatir Kumkapıi Tursi Boğosyan-Varvaryan Yergser Varjarani* (Kumkapı Dışı Boğosyan-Varvaryan Karma Okulunun Büyük Kumcusu Eşsiz Hayırsever Müteveffa Harutyun Amira Bezciyan'ın Yüzüncü Yılı Anı Kitabı), İst., 1933, s. 17-40; A. V. Berberyan, *Badmutyun Hayots* (Ermeni Tarihi). İst., 1871; H. Varjabedyan, *Haryuramya Hopelyan Veraşinutyan Badriarkanisd Mayr Yegegetsvuys Kumkapui* (Kumkapı'daki Patriklik Katedralinin Yeniden İnşasının Yüzüncü Yılı), İst., 1928, s. 35-45; K. İsdepanvan. *Gensakragan Pararan* (Biyografi Sözlüğü), III, Erivan. 1990. s. 256-257; *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* (Sovyet Ermeni Ansiklopedisi), EK, Erivan, 1983, s. 224; I. B. Papazyants, "Gensakrutyun Harutyun Bezcyan Azkayin Anzukagan Parerari" (Eşsiz Hayırsever Harutyun Bezciyan'ın Biyografisi), *Jamanak,* S. 1-26, 1863.

VAĞARŞAG SEROPYAN

BEZCİZADE MUHYİ EFENDİ TEKKESİ

bak. SALI TEKKESİ

BEZİRGAN TEKKESİ

bak. RAMAZAN EFENDİ CAMİİ VE TEKKESİ

BEZMİÂLEM VALİDE SULTAN

(?, ? - 2 Mayıs 1853, İstanbul) Bezmiâlem Kadın Efendi, Bezmiâlem Valide olarak da bilinir. II. Mahmudün (hd 1808-1839) yedi kadın efendisinden ikincisi, Abdülmecid'in (hd 1839-1861) annesidir. 1823-1839 arasında "kadın efendi", 1839-1853 arasında da "mehd-i ulyâ-ı saltanat", "valide sultan-ı âlîşan" sanlarını taşımıştır. İstanbul'a kazandırdığı hayır eserleriyle tanınır.

Bezmiâlem, bilinen tek çocuğu Abdülmecid'i 25 Nisan 1823'te doğurdu. Bu sırada onun 18-25 yaşları arasında olduğu tahmin edilebilir. Kocası II. Mahmudün kalabalık hareminde bir varlık gösteremedi. Oğlu Abdülmecid, henüz 16 yaşında iken tahta çıkınca Bezmiâlem de saray kuralları gereği "sultan" sanını aldı ve "devletlû, iffetlû valide sultan hazretleri" konumuna yükseldi. Osmanlı sarayında, padişah eşlerinden hiçbirine sultan (kraliçe) sanı verilmediği için, bu sanı padişahın annesi taşıyordu.

Tanzimat-ı Hayriye denen ve köklü değişimlerin gündeme geldiği bir dönemde, valide sultan olan Bezmiâlem, çok genç ve deneyimsiz olan oğlu Abdülmecid'in padişahlığı ile yakından ilgilendi. Fakat bu ilgisi, bir önceki valide sultan Nakşidif in, II. Mahmudü etkileyişi ve yönlendirişi düzeyinde değildi. Devlet işlerine müdahalede de aşırılıktan uzak kaldı. Buna karşılık, oğlunun özellikle saray çevresinde olup bitenlerden haberdar olmasına çaba gösterdi. Bunun önemli bir kanıtı, Bursa ve Çanakkale gezilerinde Abdülmecid'e gönderdiği mektuplardır.

Mektupları, imlasının bozuk, yazısının çirkin olduğunu gösterdiği kadar kültürünün de kıt olduğunu düşündürecek düzeyde basittir. Bununla birlikte o, son dönem Osmanlı sarayının en saygıdeğer valide sultanı kabul edilmiştir. Bunda, oğlu Abdülmecid'in ve dört torununun (V. Murad, II. Abdülhamid, V. Mehmed Reşad ve VI. Mehmed Vahi-

BEZMİÂLEMİN ABDÜLMECİD'E MEKTUBU

Şevketlû Hakikatlû Sermâye-i Ömrüm, Nûr-i dîdem Efendim Hazretleri Hamdenlillâh-i tealâ şelır-i receb-i şerifin yirmi dokuzuncu yevm-i pazartesi günü mektûb-ı şahanenin vürûdunda a'zîm meserretimizden Allah-ü a'zîmü'ş-şân hazretlerine pekçok izhâr-ı teşekkür ile şeref-yâb oldum. Birkaç gün mektûb-ı şahane vürûd etmediğinden pek mükedder ve gam ü kasavet içinde idim. Dersaadet'den hareket-i hümâyûn vukûû akabinde yâni ertesi yevm-i pazar günü Mahmud Paşa kulunuzun vâsıtasıyle tatlı boğaca pişirtüb posta vapuru ile mektûb gönderilmiş ise de hikmet-i Hûda bir haber zuhur etmedi. Mezkûr vapur sehven bir tarafta mı kaldı? Aşırı telâş vesvese üzere olduğumdan suâl etmeye mecbur oldum efendim. Diğer, bi'lillahi'l-hamd ve'l-minne Dersaadet'den azimet edeli asude hâl üzre ibâd-ı müslîmin, Zât-ı Şâhâne'ye duasına ve teşriflerine muntazır olduklarından gayri bir muhalif şey maşaallah fetebârekâllah mesmuûmuz olmamışdır. Bezm-i zatlar (kadınefendiler) ve mahdumlarınız firâde firâde hâk-i pây-i Şâhâne'ye rûylarını sürerek ed'iye-i hayriyede olduklan, Hazinedar Usta kulunuz, bilcümle hazinedarlar firâde firâde yüzlerini sürerek ed'iye-i hayriyede kusurları olmadığı, şehirdeki kadınefendiler başka başka suâl etmekde ve ed'iye-i hatırda kusurları olmadığı, İkinci Kadın mektub yazmış iki satır ile tahrir buyurulması pek münâsib olacağı, Dördüncü Kadınefendi iyiliği var. Çocukları hamam içün getürtdüm. Bir gece istirahat, ferdası gün validelerine iade olunmuşdur. Efendim ol gün mektub derûnunda Burhaneddin Efendi yazdığı karşılığı, inayet ihsan buyursanız gözüm nuru, kerem inayet edüb denizlerin bozuk vaktidir. Necâbetlû biraderiniz (Abdülaziz) nûr-ı dîdem Mehmed Murad (V. Murad) Efendi için birşey yazılmamış. Acaba Zât-ı Şahane üzülüyor mu? deyü merak ediyorum efendim. Fi 29 Receb **66** (10 Haziran 1850)

Devletlû İsmetlû Valide Sultan-ı Âlişân Hazretleri.

M. Ç. Uluçay, *Haremden Mektuplar,* İst, 1956, s. 155-**156**

deddin) padişah olmalarının da etkisi vardır.

Osmanlı sarayı hareminin giderek Avrupai yaşam biçimine yaklaşması, haremin dışa dönük yeniliklere öncülük etmeye başlaması buna bağlı olarak lüks ve israf tutkusunun yaygınlaşması, Bezmiâlem'in temsil ettiği yeni haremin özellikleri olarak belirginleşmiştir. Abdülmecid'in, yapımını başlattığı Dolmabahçe Sarayı'nda mabeyin dairesi ile harem dairesi arasında görkemli bir valide sultan dairesine de planda yer verdirtmesi, söz konusu yaklaşımla bağlantılıdır. Ancak, Bezmiâlem, Dolmabahçe Sarayı tamamlanmadan öldüğü için, bu daireyi, Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan kullanabilmiştir. Mısır Valisi Abbas Paşa'mn (hd 1848-1854) Bezmiâlem'e hediye olarak rebap, ut, kanun ve Arap deflerinden bir saz takımıyla birlikte çok iyi yetiştirilmiş hanende (şarkıcı) ve sazendeler (çalgı çalan) göndermesi de o dönemde anlamlı bulunmuştur. Cevdet Paşa, *Tezâkirde,* Cidde tüccarlarından Ferec Yüsr'ün, Hazine'den düşük kurla aldığı altınları Hicaz kentlerinde yüksek fiyatlara bozdurup büyük kazanç sağladığını, bu maksatla İstanbul'daki yetkili ve etkin birçok kişiye rüşvetler verdiğini, bunlar arasında Bezmiâlem Validemin de bulunduğunu ima eder. Bunun gibi, gümrük vb işlerde de padişah anası sıfatıyla birtakım çıkarlar sağladığının ölümünden sonra konuşulduğunu, hattâ bunu bazı vezirlerin Abdülmecid'e dahi söylemekten çekinmediklerini, padişahın da "Benim ölmüş validemden ne isteniyor?" dediğini ve üzüldüğünü açıklar. Cevdet Paşa, saray hareminin dedikodulara neden olan olaylarına değinirken de daha eskileri hatırlatarak "Bezmiâlem Valide Sultan dahi eğerçi bu yolda lisana gelmiş idi. Lâkin saraylıların zapt ü rabtına muktedir idi. Anın vefatından sonra bu karılar artık zaptolunmaz oldu ve etmedikleri rezalet kalmadı" der. Reisülulema ve nakibüleşraf Tahsin Bey'in de Bezmiâlem'in yanında özel bir saygınlığı olduğunu ve bu sayede iltizam satışlarından pek çok paralar kazandığını vurgular.

Tüm bunlara karşın Bezmiâlem, yaşadığı dönemde İstanbul'da halktan aşırı saygı görmüş ve sevilmişti. Herkes onu akıllı, onurlu, hayır ve iyilik düşkünü, yoksullara yardımı iş edinmiş, kutlu bir ana olarak görmekteydi. İnce ve duygusal bir kadın olduğu rivayet edilen Bezmiâlem'in oğlu Abdülmecid'e düşkünlüğü doğaldır. Ancak, o da eski saray geleneklerinin etkisinde, Abdülmecid'in çok sayıda kadınla düşüp kalkmasına göz yummayı annelik görevi bilmiş, kuşkusuz, bilmeden oğluna kötülük etmiştir.

1850'ye doğru sağlığı bozulan Bezmiâlem!, Abdülmecid'in hekimi Spitzer, hareme girerek muayene etmişti. Onun tasvirine göre valide sultanın yüzünde ince bir yaşmak vardı. Yanakları allıklıydı. Yaşı 36 civarında gösteriyordu. Vücudunu çok iyi korumuştu. Bir Gürcü kızına özgü elleri bembeyaz ve inceydi. Hekime iltifatlarda bulunmuş ve feracesinin cebinden çıkardığı bir kese altını, haremağası aracılığı ile kendisine sunmuştu. Bezmiâlem, hizmetine bakan cariyelerle Yalova'ya giderek kaplıca tedavisi görmüştür. 45-50 yaşlarında iken ölümü İstanbul'da üzüntüye neden olmuş ve büyük bir cenaze alayı ile kocası II. Mahmudün Divanyolu'ndaki türbesine gömülmüştür. Abdülmecid, annesinin cenazesine, devir, dua ve sadaka hizmetlerine o zamana göre bir servet sayılan 79.000 kuruş harcamıştır.

İstanbul açısından Bezmiâlem Valide Sultanin iki önemli hizmeti söz konusudur. Modern anlamda ve halk sağlığına dönük ilk büyük sağlık kurumunu kendi adını taşıyan zengin bir vakfa dayalı olarak Bezmiâlem Valide Sultan Gurebâ-yı Müslimin Hastanesi adı altında hizmete soktuğu (1845) gibi, eğitim alanında da bir yeniliğe öncülük etmiş ve İstanbul'daki modern ve bir anlamda laik ilk sivil okulu Valide Mektebi adıyla tesis etmiştir (1849). Her iki kurumun da adlarında ve işlevlerinde birtakım değişiklikler olmasına karşın günümüze kadar yaşaması ayrıca önemlidir. Valide Mektebimin açılış töreninde bulunan Abdülmecid, okumayı teşvik amacıyla ve sembolik biçimde kendi çocuklarını da (Şehzade Murad ve Fatma Sultan) buraya kaydettirmişti. O sırada İstanbul'da yayımlanan Fransızca *Le Journal de Constantinople* gazetesinde (24 Nisan 1850) okulun tüm masraflarının padişahın annesi tarafından karşılandığı yazıldığı gibi, başkentteki yabancı gözlemciler de Valide Mektebi'ni ilk Türk koleji olarak tanımlamışlardır. Yoksul çocukların himayesine ve yetişmelerine de özen gösteren Bezmiâlemln bıraktığı diğer eserlerin başlıcaları Dolmabahçe Camii(--0 valide çeşmeleridir. Oğlu Abdülmecid'e yazdığı 13 mektup Topkapı Sarayı Arşivindedir. Bu arşivde ayrıca cenaze törenine, yaptırdığı okulun masraflarına ilişkin belgeler de vardır.

Bibi. *Topkapı Sarayı Arşivi Kılavuzu,* 1. Fas., İst.. 1938. s. 76, Belge Numaraları, E-3202. 8384, 11842. E-5933 (13 Mektup). D-8136, 8221; *Sicill-i Osmanî,* I, **26;** G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?, 1. Osmanoğulları,* Ankara, 1969, s. 150; Cevdet, *Tezâkir,* II, 94-95, 131, 156; "Bezmiâlem Validesultan" *İSTA,* V, 2732-2733; M. Ç. Uluçay, *Haremden Mektuplar,* İst, 1956, s. 147-164; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 120-121; M, Cunbur, "Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifâhâneler", *Erdem,* S. 8 (Mayıs 1987), s. 346-348.

NECDET SAKAOĞLU

BEZMİÂLEM VALİDE SULTAN CAMÜ

bak. GUREBA HASTANESİ CAMİİ

BEZMİÂLEM VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

Beyoğlu İlçesinde, Kasımpaşa'da, Hacı Hüsrev Mahallesi'nde, İplikçi Caddesi üzerinde, Sahaf Camii Sokağının köşesinde, Sahaf Muhiddin Camii ya da Kara İmam Camii olarak anılan yapının avlu duvarının önünde yer almaktadır.

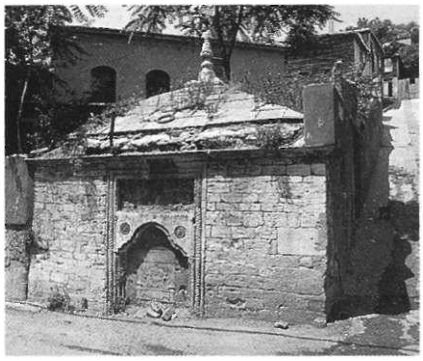

Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi, Kasımpaşa, Beyoğlu
Hakan Arlı, 1993

Günümüzde çeşmenin üzerinden sökülerek caminin avlusunda korumaya alınmış olan 1257/1841 tarihli, talik hatlı, dört beyitlik kitabeden anlaşıldığı kadarıyla, dönemin padişahı Abdülmecid' in annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından onartılarak tekrar kullanılır duruma getirilmiştir. Çeşmenin ilk banisinin kim olduğu meçhuldür. Ancak, Abdülmecid devrine (1839-1861) uymayan, Osmanlı baroğunu yansıtan ayrıntılarından dolayı 18. yy'm sonlarında veya 19. yy'ın ilk çeyreğinde yaptırıldığı tahmin edilebilir.

Tamamen kesme küfeki taşından inşa edilmiş olan tek cepheli çeşmenin haznesi, kesme taş kaplamalı piramidal bir örtü ile kapatılmış, üzerine, yine kesme taştan hilalli bir alem oturtulmuştur. Ön yüzünde, halen yıkılmış olan, demir konsollarla taşınan, barok profilli kesme taştan bir saçağın varlığı bilinmektedir. Söz konusu cephenin ortasında, burmalı bir sumenin kuşattığı, dikine dikdörtgen bir alanın içine yerleştirilmiş olan çeşme nişi, Osmanlı baroğuna özgü bir bileşik kemerle taçlandırılmış, nişin içine, mermerden ayna taşı, bunun da üzerine kitabe levhası yerleştirilmiş, kitabe ile kemer arasında kalan üçgen alanlara, yuvarlak madalyonlar içinde birer ay-yıldız kabartması işlenmiştir. Ayna taşının bezemeleri "S" ve "C" kıvrımlarından, uçları püsküllü kartuşlardan oluşmaktadır. Kitabenin ortasında, kazınmış olan Abdülmecid tuğrasının beyzi madalyonu bulunmakta, bunun altında, merkezden iki yana doğru gelişen dal kabartmaları, üzerinde ise, kordonlarla tutturulmuş perde kabartmaları görülmektedir. Günümüzde yol seviyesinin yükselmesi sonucunda çeşme epeyce çukurda kalmıştır.

Bibi. Raif, *Mir'at,* 508; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 193-195; *İSTA,* V, 2735-2736.

BELGİN DEMİRSAR

BEZMİÂLEM VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, Çapa Arpaemini Mahallesi'nde, Bezmiâlem Valide Sultan tarafından yaptırılan Gureba Hastanesi Camii'nin yakınındadır.

Ahmed Sadık Ziver Paşa (ö. **1862)** tarafından yazılan kitabesinden **1261/1845**'te, dönemin padişahı Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından yaptırıldığı anlaşılır.

Osmanlı ampir üslubunda(->), tek cepheli, tümüyle mermerden inşa edilen bu çeşmenin yüzeyi silmelerle dört bölüme ayrılmıştır. En alttaki dışa taşkın yalak ve yanındaki sekilerin yüzeyleri "Sultan Mahmud güneşi" denilen beyzi göbekli ışınsal motiflerle bezenmiştir. Onun üzerindeki ayna taşının olduğu bölüm iki yandan düşey yivli pilastrlarla sınırlanmış olup ortada antik Yunan mimarisinden alınma, uçları yukarı kıvrık, içinde bir meşale bulunan, simetrik yaprak kabartması ile dekorlanmıştır. Bu bölümün üzerinde, alttan ve üstten silmelerle belirlenmiş enine dikdörtgen yüzey içinde, talik hatla yazılmış beş beyitlik kitabe levhası yer almaktadır. En üstte ise, etrafa ışınlar saçan kabartma üçgen bir kompozisyon halinde, girlantla kuşatılmış beyzi madalyon içinde Abdülmecid'in tuğrası görülmektedir. Bugün üzerinde musluğu bulunmayan çeşmenin suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri.* I, 264; *İSTA,* V, 2733-2735; *Fatih Camileri,* **316;** S. Eyice, "Çeşme", *DİA,* VIII, 277-287.

BELGİN DEMIRSAR

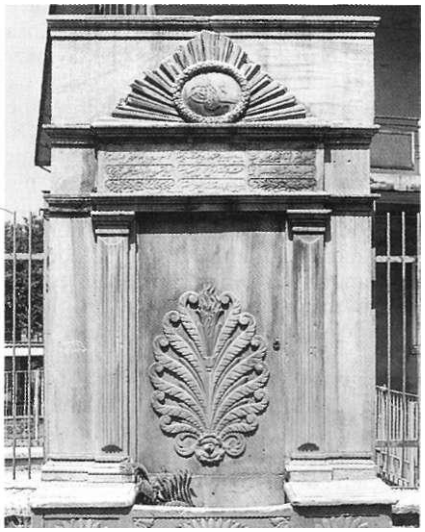

Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi, Gureba, Fatih
Hakan Ark, 1993

BEZMİÂLEM VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, Silivrikapida, Uzun Yusuf Mahallesi'nde, Lâlezar Camii Sokağı üzerindedir.

Kitabesine göre 1257/1841'e tarihlenen bu çeşme, Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından yaptırılmıştır. Her ne kadar kitabede ve kaynaklarda belirtilmiyorsa da, çeşmenin, klasik

Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi, Lâlezar Camii Sokağı, Silivrikapı
Yavuz Çelenk. 1993

Osmanlı üslubunu yansıtan oranlan ve ayrıntıları **16.** veya 17. yy'a ait olduğunu kanıtlamakta, valide sultanın, muhtemelen harap durumda bulunan bu çeşmeyi ihya ettiği anlaşılmaktadır.

Kesme küfeki taşından tek cepheli olarak inşa edilmiştir. Arkada, üç sıra tuğla ve bir sıra kesme taşla örülmüş su haznesi bulunur. Sivri kemerli nişin üzerinde yer alan, enine dikdörtgen kitabe, dönemin ünlü şairlerinden Ahmed Sadık Ziver Paşa'ya (ö. 1862) ait olup altı beyit içermektedir. Sülüs hatla yazılan bu kitabenin ortasında, beyzi bir madalyon içinde Abdülmecid'in tuğrası bulunmaktadır. Tuğra üstten, kıvrımlı perde motifleri, alttan, ortada kartuş içinde tarih, yanlardan da çiçekli dallarla çevrelenmiştir. Çeşme nişi ve kitabe dıştan çepeçevre düz silmelerle kuşatılarak daha belirgin kılınmıştır.

Günümüzde oldukça harap bir durumda olan çeşmenin suyu akmamakta, yol seviyesinin yükselmesiyle de yalağın üst hizasına kadar olan bölümü toprak altmda kalmış bulunmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 258; *İSTA,* V, 2735; *Fatih Camileri,* 315.

BELGİN DEMIRSAR

BEZMİÂLEM VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

Fatih ilçesi'nde, Silivrikapı'da, Uzun Yusuf Mahallesi'nde, Silivrikapı Yağhanesi Sokağı ile Yedi Emirler Çeşmesi Sokağının kesiştiği köşede yer almaktadır.

"Abdullah Ağa Çeşmesi" olarak da anılan bu çeşmenin, Bâbüssaade Ağası Abdullah Ağa tarafından yaptırıldığı bilinmekte ancak yapım tarihi tespit edilememektedir. Klasik Osmanlı üslubunda olmasından hareketle **16.** veya 17. yy'a tarihlenebilir. Zamanla harap olduğu için, şu anda üzerinde mevcut olan kitabeye göre 1257/1841'de Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından onartılmıştır. Söz konusu kitabenin manzum metni şair Ahmed Sadık Ziver Paşa'ya (ö. 1862) ait olup enine dikdörtgen mermer bir levha üzerine sülüs hatla yazılmıştır. Levhanın üzerinde, beyzi bir madalyon içinde Abdülmecid'in tuğrası bulunmaktadır. Bunun altında, kemerin sağında, yine mermerden küçük bir levhanın üzerinde, ta'lik hatla üç satır halinde yazılmış diğer bir onarım kitabesi bulunmaktadır. Bundan anlaşıldığına göre, çeşme saraylılardan Serfürû Hanım anısına 1325/1907'de tekrar onarılmıştır.

Kesme küfeki taşıyla, tek cepheli olarak inşa edilen çeşmenin arkasında, yine taş örgülü olan haznesi bulunmaktadır. Eski İstanbul mahallelerinde sıkça rastlandığı üzere, bugün mevcut olmayan komşu ahşap evin çeşmenin üzerine taştığı bilinmektedir.

Su haznesinin sokak köşesi pahlanarak yumuşatılmıştır. Çeşmenin cephesi dıştan sade silmelerle kuşatılmış olup, sivri kemerli nişin içinde, üzerinde su kabı koymak için ufak bir niş bulunan, mermerden ayna taşı bulunmaktadır. Ortasında küçük bir rozet bulunan, rumîlerin uzatılması ve köşelerinin lale motifleriyle zenginleştirilmesiyle oluşturulan tezyini kemer, ayna taşının bezemesini meydana getirir. Bunun dışında herhangi bir süslemesi olmayan çeşmeye günümüzde, dıştan çekilen bir boruyla su getirilmiştir.

Bibi. Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri.* I, **260;** *Fatih Camileri,* 314.

BELGİN DEMIRSAR

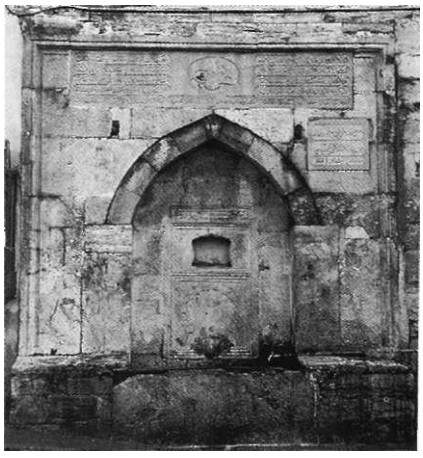

Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi, Silivrikapı
Yavuz Çelenk, 1993

BEZMİÂLEM VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

Topkapı'da sur dışında, Topkapı-Edirnekapı Caddesi üzerinde, mezarlık duvarının önünde yer almaktadır.

Kitabesine göre 1259/1843'te, Bezmiâlem Valide Sultan tarafından, eşi II. Mahmudün anısına yaptırılmıştır. Çeşmenin asıl yeri Yıldız'da, Hamidiye Camii önündeki saat kulesinin karşısına gelen

sokağın köşesiydi. 1943-1945 arasında Topkapı sur dışına taşınan ve su bağlanan çeşme 1957-1959 arasında da bugün bulunduğu yere nakledilmiştir.

Döneminin Osmanlı ampir üslubunu(->) yansıtan bu abidevi çeşmenin bir eşi de, yine Beşiktaş'ta, Serencebey'de, Şair Nahifi Sokağı ile Döngel Sokağımın kavşağında görülebilir. "Nuri Demirağ Çeşmesi" diye tanınan ve üzerindeki Latin harfli kitabeye göre 1932'ye tarihlenen çeşmenin, adı geçen kişi tarafından yenilendiği, aslının Bezmiâlem Valide Sultan tarafından aynı yıllarda yaptırılmış olabileceği söylenebilir.

Tamamen mermerden yapılmış olan çeşmenin iki yanında yekpare birer sütun yükselmekte, dönemin ünlü şairi Ahmed Sadık Ziver Paşa'mn (ö. 1862) eseri olan kitabe, lento şeklinde bu sütunların üzerine oturmaktadır. Talik hatlı olan kitabe on beyitten oluşmaktadır. Kitabenin üstünde, birkaç sıra silmenin oluşturduğu saçak çeşmeyi çevrelemekte, bunun da üzerinde, kıvrımlı bir girlandm kuşattığı beş adet oval madalyondan oluşan bir tepelik bulunmaktadır. Ortadaki büyük madalyonun içinde, Sultan Abdülmecid'in, sonradan kazman tuğrasının yer aldığı bilinmektedir. Çeşme yüzeyinin zemini yatay yivlerle hareketlendirilmiş, yuvarlak kemerli ayna taşının ortasına, yivli bir sütun üzerinde, etrafa ışıklar saçan bir küre oturtulmuştur.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 338, II, 195; *İSTA,* V, 2736-2737; Çeçen, *Taksim-Hamidiye,* 151-152; A. Ödekan, "Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme", *Semavi Eyice Armağanı-lstanbul Yazıları,* İst., 1992, 281-297.

BELGİN DEMİRSAR

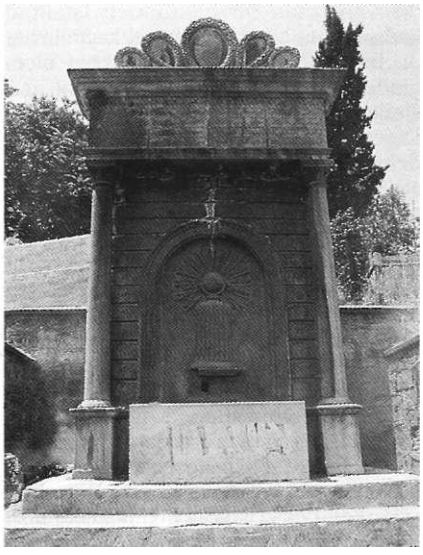

Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi, Topkapı
Hakan Arlı, 1993

BEZMİÂLEM VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

bak. VALİDE ÇEŞMESİ

Bıçakçı Mescidi ve önde mihrap tarafındaki çeşmesi.
Tarkan Okçuoğlu, 1993

BEZMİÂLEM VALİDE SULTAN VAKTE GUREBA HASTANESİ

bak. GUREBA HASTANESİ

BIÇAKÇI MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Zeyrek'te, Haydar Mahallesinde, Çağa Sokağı ile Bıçakçı Çeşme Sokağimn kesiştiği noktadadır.

Banisi Bıçakçı Alaeddin Ali'dir. Vakfiyesi 909/1503 tarihlidir. Mescit, İsmail Efendi tarafından yenilenmiş (1285/1868), Hacı Şevki Efendi tarafından bugünkü durumuna getirilmiştir (1312/1893).

Yapının duvarları taş-tuğla örgülü, çatısı ahşaptır. Bodur minaresi yapıdan bağımsız, kare kaideli, silindir gövdeli ve tek şerefelidir. Caminin içine küçük bir avludan girilmektedir. Harim kısmında, mihrap duvarında ve iki yan tarafta yuvarlak kemerli, söveleri mermerden üçer tane büyük pencere bulunmaktadır. Mihrap beyaz mermerdendir ve yenilenmiştir. Mihrabın üstündeki sülüs hatlı kitabede Hacı Şevki Efendi'nin adı ve 1312/1893 tarihi geçmektedir. Ahşap minber mermer taklidi boya ile boyanmıştır. İki ahşap sütuna oturan fevkani mahfil, ikiye bölünmüştür. Son cemaat yeri ve dış cepheler son yıllardaki onarımda yenilenmiştir. Mihrap tarafında binaya yapışık beş kenarlı bir çeşme vardır. Kitabesi, ikinci baninin adı olan Hacı Şevki ve 1312/1893 tarihini taşımaktadır. Çeşmenin Marsilya kiremidi ile örtülü beş köşeli çatısının camiye eklendiği yerde, duvarda 1285/1868 tarihli bir kitabe mevcuttur. Sülüs hatla iki satır halinde, dört bölmeli olarak yazılmış kitabede, caminin yanmış olduğu ve İsmail Efendi'nin yeniden yaptırdığı yazılmaktadır.

Bibi. Öz, *İstanbul Camileri,* I, 36; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 220; *Fatih Camileri,* 71.

EMİNE NAZA

BÎDÂRÎ

(?, İstanbul - 1897/1898 ?, İstanbul) Ermeni harfleriyle Türkçe telif ve çeviri romanlarıyla, antolojileriyle, divan ve âşık tarzında Türkçe şiirleriyle tanınan İstanbullu aşuğ.

Asıl adı Mihran Arabacıyan'dır. Kuyumcu Eğyasar Arabacıyanin torunu, kuyumcu Nigoğos Arabacıyan'm oğludur. Kapalıçarşı'daki Arabacıoğlu Sokağı, adını bu aileden almıştır.

Mihran Arabacıyan, Bîdârî mahlasıyla söylediği şiirlerle İstanbul'un saz ve söz muhitlerinde haklı bir ün kazanmıştır. Onun, sokaklarda, kahvelerde destanlar ve şarkı mecmuaları satma geleneğini, Ermeniler arasında, eserleri bu şekilde yayıldığı için yaşattığı söylenebilir. Bu yolda basılmış destanları da tespit edilmiştir. Ahmed Rasim'in *Muharrir Bu Ya!* adlı eserinde öteki aşuğlarla birlikte anılırken adı yanlışlıkla "Bîdâd" biçiminde yazılmıştır. Bîdârî, divan şiirine ilgi duymuş, gazeller yazmaya özenmiş, Fuzûlî'nin bir gazeline nazire yazmıştır.

I. Gurdikyan'a göre içli bir şair olmamakla birlikte güçlü bir hayal ve üslup sahibidir. Hece ve aruzu aynı ölçüde kullanabilir. Kendisiyle aynı dönemde yaşayan tanınmış aşuğlardan Nâmî(->) ve Serverî'nin(->) Türkçe şiirlerini derleyip Ermenice harflerle yayımlamıştır; *Müntehabatü'l- Eşar-ı Bergüzide* (1879), *Hazine-i Eşar* (1890), *Mecmua-i Gazetiyat* (ty) adlarında üç antoloji hazırlamıştır. Bunlarda çoğunluğu tanınmış Divan şairlerine ait olmak üzere bazı aşuğlarm şiirlerine de yer veren Bîdârî, J. C. von Schimid'in *Genovefa* adlı eserini, manzum Ermenice çevirisinden hece ölçüsüyle Türkçeye çevirmiş ve *İngiltere Düşessalarından Kenovape Nam Afife Kadının Hikâyeyi Garibesi* (İst., 1886) adıyla yayımlanmıştır. *Hayın Bir Adem* (2 c, 1887), *İki Kapı Yoldaşları* (3 c.) adlı iki telif romanı vardır. Ayrıca Jules Verne, Paul Féval, Xavier de Montépin, Hector Malot gibi yazarlardan on beş kadar roman çevirmiştir.

Bibi. Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya!,* İst., 1926, s. 255; I. Gurdikyan, "Tırkaket Hay Panasdeğzner yev Aşuğner" (Türkçe Bilen Ermeni Şairler ve Aşuğlar), *Dartzuytz Surp Pırgiç Asgayin Hivantanosi* (Surp Pırgiç-Yedikule Hastanesi Salnamesi), İst., 1935, s. 123; K. Pamukciyan, "Arabacıyan (Mihran)" *İSTA,* II, 922; S. Sakaoğlu, "Bîdârî'nin Evli ile Bekâr Destanı", *Sivas Folkloru,* S. 61 (Şubat 1978); A. T. Kut, "Ermeni Harfleriyle Türkçe Des-

tanlar: I". *Halk Kültürü,* 1984/3, s. 66-67; ay, "Ermeni Harfleriyle Türkçe Basılmış Şarkı ve Kanto Mecmuaları", *Müteferrika,* S. 1 (1993), s. 23-24-27; H. B. Amiryan, *Turkalezu Hay Aşuğner* (Türkçe Söyleyen Ermeni Aşuğlar), Paris, 1991, s. 162-163.

M. SABRI KOZ

BİGLENTİAS

Bugünkü Beyazıt'ta İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu yerde 6. yy'da inşa edilmiş olan saray.

Şimdiki, üniversite merkez alanının kuzeydoğu bölümüne düşen saray, I. İustinianosC-») (hd 527-565) tarafından kız kardeşi ve aynı zamanda II. Iustinosün(-») annesi olan Biglentia (Latince Vigilentia; dikkatli, uyanık anlamındaki sözcükten türemiş kadın ismi) için yaptırılmıştı. O dönemde, sarayın içinde ya da hemen yanı başında, biri Aziz Prokopios adına, diğeri ise Azize Meryem adına inşa edilmiş iki adet kilise bulunmaktaydı.

Daha sonraki yıllarda, Biglentias adının kökeni unutuldu ve sarayın "askeri nöbet yeri" anlamına gelen "Bigla"dan (Latince "vigilia") türediği kabul edildi. "Bigla" denilen bu muhafız noktaları Constantinus öncesi dönemden beri kentin korunmasında önemli yer tuttuklarından, "Biglentia"nın kolayca "Bigla'ya dönüştüğü anlaşılmaktır. Öte yandan, bura'sı çok muhtemeldir ki, özellikle orta Bizans döneminde sarayların muhafız birlikleri komutanının da (drungarios tes biglas) karargâhıydı. 1082-1277 arasında yazılmış pek çok kaynakta ise Bigla, Haliç'te Venediklilere verilen bölgenin en güney ucu olarak geçer.

Bibi. Schneider, *Mauern,* 85; Janin, *Constantinople byzantine,* 322-323; A. Berger. *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopolcos,* Bonn, 1988, s. 505-506.

ALBRECHT BERGER

BİLAD-I SELASE

İstanbul'un banliyösü durumundaki Eyüp, Galata ve Üsküdar yerleşim ve yönetim birimlerinin Osmanlı dönemindeki ortak adı. Sözcük, "üç belde" anlamında olup "nefs-i İstanbul" denen suriçi kent "şehir", Eyüp, Galata ve Üsküdar da birer "kasaba" sayılmaktaydı. İstanbul'un yargı ve yönetim işlerinden sorumlu bir kadısı olduğu gibi, bu kasabaların da ayrı ve bağımsız birer kadısı vardı. Bilad-ı Selase deyimi, bazı eski kaynaklarda üç Osmanlı başkenti (Bursa, Edirne ve İstanbul) için de kullanılmıştır.

Bilad-ı Selase deyimi, İstanbul'un fethinden (1453) sonraki yönetsel ve yargısal örgütlenmeler sırasında ortaya çıktı. Oluşturulan İstanbul Kadılığı, surlarla çevrili asıl kenti temsil ederken sur dışından Çatalca'ya kadar uzanan geniş bir bölge Eyüp kasabasına bağlandı. Yerleşim düzeni, sosyal ve ekonomik yapısıyla farklı özelliklere sahip Galata da yakın çevresiyle ayrı bir kadılık, Anadolu yakasında da merkezi Üsküdar olmak üzere ayrı bir yönetim birimi olarak örgütlendi. II. Mehmed (Fatih), dönemin büyük bilginlerinden Molla Hüsrev'i. Molla Gürani'yi ve Molla Arap'ı, kadılık yetkileri de olan birer müftü olarak yeni örgütlerin başına getirdi. Hızır Bey'i de İstanbul kadılığı ile görevlendirdi. Kanunname gereği her kadı, kendi bölgesinin şer'i yargılama işleriyle birlikte, yönetim, ulaşım, iaşe, güvenlik, denetim vb işlerinden de sorumluydu. Bilad-ı Selase kadılarına, ilmiye sınıfındaki rütbelerinin yüksek olmasından dolayı "molla" da deniyordu.

Eyüp kasabasının resmi adı "Havass-ı Refi'a" (yüce haslar) olup bunun yerine "Havass-ı Kostantiniyye", "Haslar Kadılığı", "Kasaba-i Eyub" da dendiği olurdu. Evliya Çelebi, 17. yy ortalarına doğru bu kadılığın 700 köyü kapsadığını, birer kadı naibinin görev yaptığı 26 nahiyesinin bulunduğunu, Eyüp mollasının yıllık yargı gelirlerinin 10.000 kuruş olduğunu, Hadımköyü, Çekmece-i Kebir (Büyükçekmece), Çekmece-i Sagîr (Küçükçekmece), Terkos ve Uzunova'da yargı işlerinin yerinde görüldüğünü yazar. İnciciyan ise 18. yy'da Eyüp kadılığının 500 akçe gündelikli bir mollalık olduğunu, Çatalca. Büvükçekmece, Küçükçekmece, Silivri, Marmara Ereğlisi, Midye, Burgaz, Terkos nahiyelerini kapsadığım bildirmektedir. Bu bilgilere göre Eyüp, Bilad-ı Selase'nin, nüfusu az ve köylere dağınık, arazisi geniş ve verimli çiftlikleri bulunan, kırsal konumlu olanıydı. 1552'ye değin Havass-ı Kostantiniyye adı ile ayrı bir "kaza" (küçük kadılık) iken bu tarihte yine bir kaza kadılığı olan Galata ile birleştirilip mevleviyet (il kadılığı) oldu. Bu uygulama kısa sürdü ve Eyüp ile Galata ayn birer mevleviyet konumuna getirildi. 1574te ikinci kez birleştirilmelerine karşılık 1579'da kadılıklar yeniden ayrıldı. 1583'teki düzenlemelerde Silivri, Çatalca ve Marmara Ereğlisi'nin de katılmasıyla Eyüp ayrı bir mevleviyet oldu. Ancak bu değişiklikler Eyüp ve Galata'daki kentsel sorunlar ve iş yoğunluğundan kaynaklanan sonuçlar olmayıp kadılığa atananların ilmiye sınıfı içindeki düzeyleriyle ilgiliydi. Mevcut kadrolar ihtiyacı karşılamazsa, iki kazanın birleştirilip geçici olarak mevleviyet yapılması olağandı. Eyüp, 1771'e değin "devriye" denen dördüncü sınıf bir mevleviyet iken bu tarihte Ebu Eyyub el-Ensari'ye saygıdan "mahreç" denen üçüncü sınıf mevleviyeüer sırasına almdı.

Yine bir mahreç mevleviyeti olan Galata Kadılığımın yetki alanı 300 köyü 40 nahiyeyi kapsıyordu. Tophane'de bir "ayak naibliği" vardı. Kasımpaşa, Beşiktaş, Yeniköy ve İstinye naipliklerinin yargı yetkileri bulunuyordu. Bunlar Galata kadısına bağlıydı. 19. yy'da ise Kasımpaşa ve Beşiktaş'a birer mahreç kadısı atanmaktaydı. Marmara Denizi'ndeki Marmara Adası ile Mudanya, Kapudağı, Erdek ve Bandırma kadılıkları da Galata'ya bağlıydı. Buraları Galata kadısı adma birer naip yönetmekteydi. Boğaziçi' nin Rumeli kıyıları da askeri alanlar ve yönetimler dışında Galata'ya bağlı bulunuyordu. 500 akçe gündelikli olan Galata kadısı Arap Camii yanında oturur, günlük yargı ve yönetim işlerine burada bakardı. Olasılıklı davalara da Arap Camii'nde bakılmaktaydı. Kadı, İstanbul cihetindeki evinden, her sabah bir kayıkla karşıya geçmekte ve göreviyle ilgili işleri yürütmekteydi. Evliya Çelebi'ye göre kadının yıllık yargı harçları geliri 70 kese tutuyordu. Tophane'den Rumelikavağı'na kadar olan kıyı bölgelerinin, Haliç kesiminde ise Hasköy, Sütlüce ve Kasımpaşa'nın yönetim ve denetiminden sorumluydu.

Üsküdar kadılığında beş naiplik vardı. Beykoz Kazası, Üsküdar sınırları içinde olmakla birlikte burası müneccimbaşının arpalığı olduğundan, naibini müneccimbaşı olan atamaktaydı. Beykoz dışındaki Anadolu yakası köylerinin tüm şer'i işlemlerine, yönetimine Üsküdar kadısı bakmaktaydı. Kadının Kartal, Pendik, Gebze, Anadolukavağı ve Şile' de birer naibi bulunuyordu. Üsküdar Kadılığı 1581'de Şile ve Kandıra kazalarının eklenmesiyle mevleviyet olmuş, 17. yy'da mahreç mevleviyeti düzeyine yükseltilmişti.

Bilad-ı Selase kadılarının her biri bağımsızdı. İstanbul kadısına yargısal ya da yönetsel açıdan doğrudan bir bağlılıkları söz konusu değildi. Ancak, İstanbul kadısı gibi bu kadılara da padişah ve sadrazam tarafından buyruklar verilmekteydi. Bazen de işi gereği ve kentsel ilişkiler nedeniyle aynı buyruk, İstanbul kadısına ve Bilad-ı Selase kadılarına ayrı ayrı yazılıyordu. Özellikle de İstanbul' un, Eyüp ve Galata ile ilişkisi daha fazla olduğundan birçok konuda ortak çalışmalar gerekiyordu. Örneğin, Galata kadısına yazılan bir hükümden İstanbul kadısının da bilgilendirilmesi kaçınılmazdı. Bilad-ı Selase kadılarının kent ölçeğindeki başlıca rolleri, halkla esnaf arasındaki ilişkilerde belirginleşmekteydi. Diğer yandan her molla, kendi bölgesindeki dinsel, yargısal sorunlarla da şeriata göre ilgileniyordu. Diğer yandan, İstanbul ve Galata, yüzyıllar boyunca bir Akdeniz metropolü olageldiğinden bu iki yerin mollalarına pek çok uluslararası sorun da getirilmekteydi. Ama asıl görevleri, asayişin sağlanması, esnaf denetimleri, narh konması ve uygulanması, çarşı pazar temizliği, yolsuzlukların önlenmesi, tüccar-hükümet-halk ilişkileri, ticarethane ruhsatları, salgınlara karşı önlemler, ceza uygulamaları, iaşe, yakıt, yem tedariki, iskân ve imar işleri vb alanlarda yoğunlaşıyordu. Bu görevleri yaparken pek çok görevliyi hizmete koşmaktaydılar. "Bâb naibleri", "ayak naibleri", kethüdaları vardı. Çarşı pazar işlerini muhtesip, güvenlik sorunlarını ise subaşı aracılığı ile denetliyorlardı.

İstanbul'un birer banliyösü olan Galata, Eyüp ve Üsküdar, başkentin su, yakacak, ulaşım, iaşe sorunlarına da türlü açılardan hizmet vermekteydi. Bu nedenle Bilad-ı Selase kadıları, her hafta,

İstanbul kadısı ve sadrazamla bir araya gelerek önemli sorunları görüşmekteydiler. Kadılara gönderilen buyruklar da çoğu kez kentsel sorunlarla ilgili olmaktaydı. Örneğin, Galata kadısına yazılan bir hükümle dilencilerin toplatılması ve İstanbul'a geçmelerinin yasaklanması, bir başka hükümle suyollarının onarımı istenmekte, Üsküdar kadısına, İstanbul'da yaptırılan cami için kireç temini direktifi verilmekte, Eyüp kadısından harap olan bir zaviyenin onartılması istenmekteydi.

Ancak Bilad-ı Selase kadılarının resmi bir makamları, görevlerini yürütebilecekleri binaları yoktu. Her kadı, genelde işleri kendi evinde görürdü. Fakat Galata kadılığına atananların bu semtte evleri bulunmadığından Arap Camii yanında, olasılıkla ahşap bir meşrutada hizmeti yürütmekteydiler. Bilad-ı Selase kadıları, ilam, hüccet, dava, tescil işlemlerini sicil denen defterlere yazdırtırlardı. Bu sicillere vakıf, nikâh, dava konuları Arapça, günlük yaşamla ilgili karar ve konular da Türkçe yazılmaktaydı. Ancak 17. yy'dan başlayarak tüm kayıtlar Türkçe yazılmaya başlanmıştır.

Diğer ilmiye görevlerinde olduğu gibi Bilad-ı Selase kadılarının da "müddet-i örfiye" denen görev süreleri bir yıldı. Haksızlığı ve yetersizliği görülen kadı yılını doldurmadan da açığı alınabiliyordu. Başarılı olanlar ise en fazla birkaç ay daha bu görevde kalabilirdi. Bilad-ı Selase kadıları İstanbul kadısı ile törenlere katılırlardı. Atlarına, saçaklı abayi (rişe) denen sırma işlemeli, püsküllü gaşiye örtülür, yanlarında keçeli çuhadar yürürdü. Cülus ve bayram törenlerinde padişah, bunlarla bayramlaşmak için ayağa kalkarak el öptürürdü.

Kent sorunlarını görüşmek üzere İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılarının bir araya gelmeleri, her çarşamba sadrazamın başkanlığında olmaktaydı. Çarşamba divanı denen bu oturumlarda, şer'i davalara bakılır, ekonomik işler ve güvenlik sorunları görüşülürdü. Çarşamba günü, kadılar Paşa Kapısı'na giderler, sadrazam divanhaneye çıkar, İstanbul ve Eyüp kadılarını sağına, Galata ve Üsküdar kadılarını soluna alarak oturur, öğleye kadar gündemdeki konuları görüşürlerdi. Çarşamba divanı yemekten sonra dağılırdı. Bir üst yargı kurulu olarak çözümlenememiş davaların ele alındığı oturumlara ise huzur murafaası denmekteydi.

Bilad-ı Selase örgütlenmesi 19. yy ortalarına değin korundu. 1829'da kadı ve müderrislerin sıralamalarında yapılan değişiklikte Eyüp Kadılığı 11., Galata 13-, Üsküdar da **16.** sırada yer almıştı. Çarşamba divanı, 1834'te perşembe ve pazartesi günlerine alındı ve şeyhülislamlıkta yapılmaya başlandı. Bu oturumlarda salt yabancı tüccarlarla ilgili konulara bakılıyordu. Bir süre sonra Bilad-ı Selase kadıları huzur murafaalarına ve çarşamba divanlarına alınmayarak deavi nazırının bu konulara bakması uygun görüldü. 1854'te İstanbul'da şehremanetinin(->) kurulmasından sonra Bilad-ı Selase yerine, İstanbul'un tüm çevresiyle bir kent bütünlüğü içinde örgütlenmesi ve daire-i belediyelerin kurulması gerçekleşmiştir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 363, 432, 440, 462, 463, 472, II, 283, 293, 483; İnciciyan, *İstanbul,* 92; Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik,* 137, 236, 283, 305, 442, 443, 447; (Alünay), *Onikinci Asırda,* 153; (Ergin), *Mecelle,* 299 vd; Manirán, *İstanbul,* I, 127-139; Uzunçarşılı, *İlmiye,* 96-101, 133-137, 176; İ. H. Uzunçarşılı, "İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar Kadüiklan", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* III, 1957, s. 25-32; Ziyaoğlu, *Belediye Reisleri, 39.*

NECDET SAKAOĞLU

BİLÂL AĞA ÇEŞMESİ

Galata Kulesi(->) karşısında Tophane'ye inen Lüleci Hendek Yokuşunun alt başında, yol kenarmdadır. Eskiden burada var olan Kabataş Tekkesi'nin hemen bitişiğindeki namazgahın önünde iken, bugün bu bölge tümüyle iskân edildiğinden binalar arasında kalmıştır.

Çeşmenin Şair Seyyid Vehbi'ye ait kitabesinden, III. Selim'in tahta çıkmasını (1789) takiben darüssaade ağalığına getirilen Bilâl Ağa tarafından 1211/1796 tarihinde yaptırıldığı anlaşılır. Kitabe cephenin ortasında ve saçak altındadır. Üçer mısralık dört satır halinde olup tarih beyti şöyledir: *Oku bank-i ezaniyle güherveş Vehbiyâ tarih /Bilâl ağa gel iç zemzem deyû nâsa salâ kıldı 1211/ 1796.*

Çeşme hazneli olup, yola bakan cephesi tümüyle mermer kaplıdır. Cephede saçak altına yerleştirilmiş kitabeliği altta bir silme keser. Bu silmeyi, ayna taşı ve üstündeki boş kitabeliği iki yanda sınırlayan köşeli ve yivli sütunçeler taşır. Sütunçelerin silmeye ulaştığı kısımları dışa kıvrık yaprak şeklinde birer başlık halindedir. Silmenin yukarısında da aynı sütunçelerin devam ettiği ve kitabeyi de iki yanda sınırladığı gözlenir.

Ayna taşı dikdörtgen biçimli ve silmelerle kademeli olarak cepheden alçaltılmıştır. Musluk üzerindeki geniş yüzey Türk rokokosu tarzında bir süslemeye sahiptir. Sütunçelerin alt kısımları musluk hizasında birer sütun kaidesi halini almıştır. Çatı ahşaptır ve kiremit örtülüdür. Saçak hattında da kademeli bir silme yer alır. Aynı tarz bir başka silme de teknenin üst hizasında cepheyi enine kuşatır. Sütunçelerin dışında cephe, iki yanda kademeli kıvrımlar halinde geriye doğru hareketlendirümiştir.

Tekne mermer olup bunun hizasında, iki yanında dışta kalan bölümler kesme taş örgülüdür.

Çeşmedeki en önemli süsleme öğesi hiç şüphesiz ki çağdaşı diğer çeşmelerde pek görülmeyen ay-yıldız motifli iki kabartmadır. Bunlar sütunçelerin kitabe hizasındaki devamları üstüne yerleştirilmiş, yuvarlak birer levha üzerinde yer alırlar ve hilaller ile yıldızlar ağızları kitabeye bakacak biçimde simetriktirler.

Yapının sol tarafında, haznenin kesme taş duvarları geri planda hissedilir. Bu bölümde yüzyıl başından kalma bir sokak feneri kırık dökük sallanmaktadır.

Bilâl Ağa Çeşmesi'nin ön cephesinden ayrıntı. *Yavuz Çelenk, 1993*

Çeşmenin suyu aslen Taksim Suyu şebekesinden alınmakta iken, 1930'larda suyollarının tahrip olması nedeni ile kurumuştur.

Daha sonra Sular İdaresi tarafından şehir şebekesinden buraya su bağlanmış olup bugün çeşmeden bu su akmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 157; Çeçen, *Su Tesisleri,* 264; Yüngül, *Taksim Suyu.* 140;

ZİYA NUR SEZEN

BİLEZİKÇİ ÇİFTLİĞİ

Bilezikçi Çiftliği arazisi, İstanbul metropoliten alanının kuzeyindeki eski orman kuşağı üzerinde bulunmaktadır; Belgrad Ormam'na bitişiktir ve floristik açıdan da onun bir devamıdır.

Çiftlik 796.640 hektarlık bir alana sahiptir; kuzeyde devlet ormanı, kuzeydoğuda Çırçır Özel Ormanı, güneydoğuda Tekel'e ait Ezba Özel Ormanı ve Tekel Çaykur tesisleri, güneyde Bahçeköy-Fafih Ormanı sırt yolu, güneybatıda Mehmet Akif Ersoy Ormaniçi Dinlenme Tesisleri ve piknik alanı; batıda II. Mahmud Sukemeri ve Bahçeköy yerleşimi ile smırlanmıştır.

Bilezikçi Çiftliği Ormanı, adını, Bilezikçiyan isminde bir Ermeni sarraf tarafından av korusu olarak kullanıldığı zamanda almıştır. Çiftlik 1910'da Abraham Paşa tarafından satın alınmış, 1913'te de Enver Paşa'nm eşi Naciye Sultanin mülkiyetine geçmiştir.

I. Dünya Savaşindan sonra, Mısırlı Mahmud Paşa'nm eşi Nimetullah Hanım tarafından satın alınmıştır. 1943'te İstanbul celeplerinden Ahmet Kara, çiftlik ve ormanı satın almış, daha sonra üçte bir hissesini Mehmed Levend'e satmıştır.

Bilezikçi Çiftliği'nde Bilezikçiyan'ın yapımını başlattığı evler ve çevresi (üstte) ile ahtapot şeklindeki çınar (yanda). *Fotoğraflar Tülay Ayaşlıgil*

Özel orman olarak işletilen çiftlik ormanı 1945'te 4785 sayılı kanunla devletleştirilmiş, sahipleri ve Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı arasında ormanın mülkiyetine ilişkin dava sürüp gitmiştir. Bu arada bir kısım arazi şahıslara satılmıştır.

Çayırbaşı'nı Bahçeköy'e bağlayan ulaşım yolu, Bilezikçi Çiftliği arazisini iki parsele ayırmaktadır. I. Mahmud Sukemeri'ne doğru yükselen yolun solunda kalan birinci bölüm (529 ada, **1** parsel) 354.079 hektardır ve İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nün 11.1.1980 tarih ve 50155 sayılı yazısı ile İÜ Orman Fakültesinin "Eğitim ve Araştırma Ormanı" olarak kamulaştırılmıştır.

Daha sonra, İstanbul Üniversitesi tarafından ikinci bir kamulaştırma yapılmış, içerisinde tarihi çiftlik binalarının da bulunduğu Çayırbaşı-Bahçeköy yolunun sağ tarafında kalan çiftliğin ikinci bölümü (538 ada, 59 parsel no'lu, 442.560 hektarlık alan) İÜ Orman Fakültesi'ne Eğitim ve Araştırma Ormanı olarak ayrılmıştır. Halen mülkiyet durumu mahkemeliktir (1993).

Çiftlik arazisi üzerinde, topografik yapıyı oluşturan 5 önemli yükselti vardır. En yüksek nokta kuzeyde Büyükdoğan Tepesi (236 m), en alçak nokta güneyde Fındıksuyu'dur (20 m). En yüksek ve en alçak noktalar arası yükselti farkı ise **216** m'dir. Diğer taraftan, Kocatarla Tepesi (232 m), çiftlik binalarının kuzeyindeki tepe (202 m), Ezba Özel Ormanı sınırındaki Sivri Tepe (120 m) diğer yükseltilerdir. Sırtlar genellikle kuzeyden güney doğrultusuna doğru uzanmaktadır. Her yöne dönük yamaçlar vardır, genellikle eğim güney, güneydoğu ve kuzeybatı yönlere doğrudur. Çiftlik merkezinin bulunduğu tepeden (145 m), Boğaz görünmektedir.

Çiftlik ormanının jeolojik temeli, Devon formasyonuna ait boz yeşil şistler: genellikle ince kuvars damarlarını havi greler ve konglomeramsı koyu, boz, mavi şistlerden oluşmaktadır. Diğer taraftan, neojen formasyonu Devonün üzerinde ve çeşitli kalınlıktaki tabakalar halinde yer almakta, derin toprakları oluşturmaktadır.

Bilezikçi Çiftliği'ndeki ormanlar, daha çok yakacak odun üreten sürgünden gelişmiş baltalıklardır. Bu formasyon tüm alanın yüzde 82'sini kaplar: Açık alanlar yüzde 11, koru yüzde 5, tarım alanı yüzde 1 ve makilik alanlar ise yüzde 1 kadardır.

Baltalıkların hâkim ağaç türleri sapsız meşe *{Quercus petraea),* Macar meşesi *(Quercus frainetto),* adi gürgen *(Carpinus betulus),* kestane *(Castanea vesca),* yabani fındık *(Corylus avelland),* kuşüvezi *{Sorbits torminalis),* beşbıyık/muşmula *(Mespilus germanica)* ve ıhlamurdur *(Tilia argentea).* Ihlamurlar Kılmçpınarı sırtlarına doğru çoğalmaktadır. Normal kapalı baltalıkların karışımına, yer yer kocayemiş *(Arbutus unedö)* ve bu yörelere sonradan getirilip dikilmiş, egzotik bir tür olan yalancı akasya *(Robinia pseudoacacia)* girmektedir.

Çiftlik orman arazisinin yüzde 14'ü bozuk baltalık karakterindedir; Çayırbaşı'ndan Hacıosman Bayırı'na doğru çıkan yolun sağındaki, doğuya bakan dik yamaçlarda bu tip bozuk baltalıkları görmek mümkündür. Bu gibi yerlerde meşe, gürgen ve kestane gibi asal ağaç türleri azalmakta, karışıma süpürge çalılarından *Erice arborea, Erica verticillata,* ladenler *(Cistus salviifolius, Cistus creticus),* kocayemiş *{Arbutus unedö),* akçakesme *(Phillyrea lati/olia),* ateşdikeni *{Pyracantha coccinea),* İspanyol katırtırnağı *{Spartium junceum),* boyacı katırtırnağı *{Genista tinctoria)* gibi kısmen kuraklığa dayanıklı, Akdeniz'e özgü maki türleri katılmaktadır.

Çiftlik binalarının yakın çevresindeki açık alanlarda ve diğer alanlardaki sulak çayırlarda en fazla şu bitki türlerine rastlanmaktadır: Koyungözü papatya *{Bellis perennis),* düğün çiçekleri *(Ranunculus costantinopolitanus, Ranunculus ficoria),* sarı çiçekli ballıbaba *(Lamium galeobdolon),* kırmızı çiçekli ballıbaba *{Lamium purpureum),* adaçayı *{Salvia forskablei),* yabanimenekşe *{Viola odorata),* çuhaçiçekleri *{Primula acualis varrosea),* yabaninane *{Mentha puleguam).*

Bahçeköy-Çayırbaşı yolundan ayrılarak çiftlik binalarına giden yolun enerji hattıyla kesiştiği kesimdeki göletlerin doğusunda fındıklıklar ve bunların bitişiğinde de saf meşe baltalığı ile tüm de-

re boylarında kızılağaçlar *(Alnus glutinosa.)* ve gürgenler *(Carpinus betulus)* bulunmaktadır.

Çiftlik binaları ve yakın çevresindeki alanın yüzde 10'luk bölümü "av korusu" olarak kullanılmış; daha sonra da bu kullanış biçimi terk edilmiştir. Fakat bina bütünündeki ahırlar ve av köpekleri için yapılmış özel kulübeler halen ayakta durmaktadır.

Çiftlik evi ve eklentiler Türk mimarisinden çok, Avrupa'daki çiftlik binalarını anımsatan sağlam taş binalardır; damları kiremitlidir.

Binaların inşaatını Bilezikçiyan başlatmış, Abraham Paşa tamamlamıştır.

Çiftlik binalarının yakın çevresine, tek tek veya gruplar halinde atkestaneleri *(Aesculus hippocostanum),* Atlas sedirleri *(Cedrus atlántica),* yol boylarına kızılçamlar *(Pinus brutia)* ve Avrupa ladinleri *(Picea abies),* palmiyeler *(Chammarops excelsa)* ve beyaz çiçekli manolyalar *(Manolia grandiflora)* dikilmiştir.

Çiftlik arazisi içinde anıtsal nitelikte, yaşlı ve gösterişli çınarlar *(Platanus orientalis)* mevcuttur. Bunlardan biri ahtapotu anımsatır; kısa bir gövde altı kola ayrılmıştır ve bu kollardan bki yerde uzanmaktadir. Çiftliğin güneydoğu kesiminde, Hacıosman yoluna bakan yamaçlar üzerinde, bir karaçam topluluğu görülür.

Bibi. T. Ayaşlıgil, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Araştırma Ormanının Rekreasyon Potansiyelinin Saptanması* (Yüksek Lisans Tezi), İst., 1992; T. Enginsal, *Bilezikçi Çiftliği Özel Ormanı'nın Amenajman Planı '(1983-2002),* 1983.

FAİK YALTIRIK

BİLGE, TEVHİT

(1920, İstanbul - 1987, İstanbul) Tiyatro oyuncusu. İlk önce Şişli Halkevi'nde sahneye çıktı. 1942'de "Alabanda" revüsüyle profesyonel oldu. İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda (1944) ve başka topluluklarda çalıştı. 1952'de operet oynamak üzere kendi topluluğunu kurdu. "Söz Bir Allah Bir", "İki Ahbap Çavuşlar", "Deli Dolu" gibi operetlerle işe başlayan topluluk, oyunlar çok beğenilince 1957-1958 sezonuna kadar yalnızca bu üç oyunla Anadolu'da sürekli turne yaptı. O yıldan başlayarak Tevhit Bilge Tiyatrosuna günün ünlü oyuncuları da katıldı. Kendi topluluğuyla Beyoğlu Alkazar ve İstanbul Aksaray'daki Küçük Opera'da oyunlar sergiledikten sonra 1962'de Muammer Karaca ile birleşti. Daha sonra yine kendi adına bir topluluk kuran Bilge, radyo skeçlerinde ve filmlerde de oynamıştır.

RAŞİT ÇAVAŞ

BİLMECELER

Türk halk edebiyatında, soru ve cevap esasına göre kurulmuş, her türlü nesne ya da kavramı üstü kapalı anlatıp ne olduğunun bulunmasını öngören birer kalıplaşmış söz olarak bilmeceler, geleneksel anlamda İstanbul'da da yaygındır. Türk halk kültürünün büyük şehir kültürüyle kesişip kaynaştığı bir yer olan İstanbul, bilmece geleneğinde kendine özgü yapısıyla dikkati çeker.

Halk arasında soru sorma, cevap alma, cevap verilemediği ya da birkaç kez tanınan yanılma hakkından sonra başvurulan birtakım uygulamalardan oluşan bilmece geleneğinin kökeni çok eskilere kadar gider. Eski İstanbul hayatının aile içi eğlencelerle süslenen gecelerinde küçüklerin büyük bir hevesle, büyüklerin küçüklere taş çıkartacak yarışma arzularıyla giriştikleri bilmece yarışmaları bugün için ya birer anı olmuş ya da biçim değiştirerek kitaplardan öğrenilen bir eğlence-oyun haline dönüşmüştür.

Çoğu manzum iki, üç, dört ve daha fazla mısradan oluşan bilmecelerle, iç dengesi ve söyleyiş kalıplaşmasıyla kendini belli eden düzyazı bilmeceler, hatırlanmayı kolaylaştıracak kafiye, ritim ve kelime oyunlarryla kurulurlar.

İstanbul'dan derlenmiş bilmeceler, genellikle Türk halk bilmecelerinin ortak özelliklerini taşırlarsa da zaman zaman yerel unsurların konu edilmesi nedeniyle bazı farklılıklar da taşır. Bunlar eski İstanbul hayatının ayrıntılarıyla ilgili olabildiği gibi günlük hayata girmiş herhangi bir yer ya da yapının bilmecede yer alması biçiminde ortaya çıkar.

Karşılığı "ağaçkavunu" olan *Elle beni belle beni / İskelede bekle beni/'Ben duduyum kumruyum / Al koynuna sakla beni* bilmecesi başka yerlerde de görülse bile İstanbul'dan derlenmiş olması ve bir buluşma yeri olarak iskelelerin şehir hayatındaki yerini göstermesi bakımından ilginçtir. "Çamaşır" için düzenlenmiş bir İstanbul bilmecesinde yer alan *Lodos poyraz karışır / Tophane ile Kız Kulesi döğüşür / Sepetçiler 'de kavga olur / İpçiler'de barışır* mısraları, İstanbul'un günlük hayatını alt-üst eden lodos ve poyrazın, Tophane, Kız Kulesi, Sepetçiler, İpçiler gibi yer adlarının kullanıldığı güzel örneklerinden biridir.

Karşıda bir nesre görürüm / Uzunca zinciri var / Altı mecnunlar yuvası / Üstünde feneri var / Bazen açılır, kapanır/ Dünya kadar hayranı var /Bu bilmeceyi bilenin / Gayet büyük irfanı var bilmecesi, eski Galata Köprüsü'nü betimleyip soruyor. Birçok değişik örneği bulunan "Kız Kulesi" bilmecelerinden birinde *Benzer bir minareye / Deniz girmiş araya / Gökte yıldız, yerde buz / Bir padişah bir o kız* denilerek dört satıra neler sığdırılıyor.

İstanbul, Anadolu'nun değişik yörelerinden derlenmiş bilmecelerde bir motif, bir hayal, belki de gidilip görülmeden ancak yeri geldikçe zikredilen bir uzak yer gibi betimlenir. Karşılığı "nar" olan şu bilmecede sorulan nesne ile İstanbul arasında kurulan benzerlik dikkati çeker: *Bir karıyla bir koca / Mır mır eder her gece / Karı der ki hey koca / Acep İstanbul nice. İstanbul bucak bucak / Çevresi mermer ocak / İçinde bir sandıcık / İçi dolu boncukçuk.* Birçok Anadolu bilmecesinde uzak yerden haber gelme imajı, şimşek, yıldırım gibi doğa olayları söz konusu olduğunda, *IstanbuVda at kişner/ Kokusu buraya düşer* (telgraf); *Kaleden attım kılıcı / İstanbul'a vardı bir ucu* (şimşek); *Beyaz atı nalladım / İstanbul'a yolladım* (mektup), örneklerinde görüldüğü gibi İstanbul uzaklık belirtir, önemli bir yer olarak ön plana çıkar.

Halk bilmecelerinde "heceleme" adı verilen ve ses taklitlerine dayanan bir grup bilmeceden biri de "İstanbul" adının bulunmasıyla ilgili *Lamba düştü İS yaptı / Tabak düştü TAN yaptı / Annem geldi BUL dedi* şeklindedir. Cevabı "İ" harfi olan *İstanbul'da bir tane / Ankara 'da hiç yok / İngiliz'de pek çok* bilmecesi de şaşırtmak yoldan giderek İstanbul, Ankara ve İngiliz arasında karşılaştırma yapılmasını ima eder.

İstanbul bilmeceleri şehrin kültür yapısının gereği olarak zaman zaman Divan Edebiyatı türlerinden olan muamma ve lugazları da hatırlatan anlatım özellikleri taşır. Hattâ nesnelerin bulunması için düzenlenen lugazlardan bazıları bilmece olarak halk ağzından derlenmiş bulunmaktadır.

İstanbul'da ilk bilmece derlemeleri yapan Macar Türkolog İgnâcz Kûnos'tur

İSTANBUL'DAN DERLENEN B İ L M E C E L E R

Altı taş, üstü köşk
Sekiz ayak, iki baş *(araba)*

Herkeste bir tane
Türkiye'de iki tane *(boğazlar)*

Subhan Allah sulbü taş
İçi kovuk, dışı taş
Dolana dolana zıp çıktı
Seni bu deliğe kim dikti *(minare)*

Yumruğum yırtığına *(cep)*

Çukurova, bakkal dükkânı
Horhor Çeşmesi, aynacılar,
Kemancılar, Ağayokuşu,
Bitli çayır *(çene, ağız, burun, gözler, kaşlar, alın ve saçlar)*

İstanbul'da seyir gördüm
Şekli benzer minareye
Hakanla akran olmuş derya,
Girmiş araya,
Kabil değil kenarın taşları,
İnsanın aklını alır göz yaşları
Gece ay, gündüz yıldız,
Bir hakan, bir o kız *(Kız Kulesi)*

Boynunda yular,
Bütün gün işsiz arar *(nargile)*

Sırtına biner
Yorulmadan gider
Fakat çok gevezedk
Her zaman çan çan eder *(tramvay)*

Şöyle gelir, hızı yok
Burnu kara, gözü yok *(vapur)*

(1862-1945). Bu bilim adamı İstanbul'da pek çok halk kültürü ürünü arasında 278 adet de bilmece derlemiş ve yayımlamıştır. İstanbul'da çok sayıda bilmece derleyen araştırmacılar arasında M. Halit Bayrı(->) ve Naki Tezel(->) de amlmalıdır.

Bibi. Hamamizade İhsan, *Bilmeceler,* İst., 1930; N. Tezel, *Bilmeceler ve Maniler,* Ankara, 1941; ay, *Türk Halk Bilmeceleri,* Ankara, 1969; G. Tunâra, "İstanbul Bilmeceleri", *TFA,* XI, S. 230 (Eylül 1968), s. 5068; P. N. Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı,* İst., 1969; ay-İ. Başgöz, "Les Devinettes", *Philologiae Turciacae Fundamenta,* II, Wiesbaden, 1964, s. 77-89; Ş. Elçin, *Türk Bilmeceleri,* İst., 1970; E. C. Güney, *Folklor ve Halk Edebiyatı,* İst., 1971; İ. Başgöz-A. Tietze, *Bilmece: A. Corpus of Turkish Riddles,* Berkeley-Los Angeles, 1973; M. S. Koz, "Türk Halk Bilmeceleri Kaynakçası", *Folklora Doğru,* S. 37 (Aralık 1974), s. 39-47; ay, "Bilmece", *TDEA,* I, 432-438; ay, *Bilmece-Bildirmece,* İst., 1990; A. Çelebioğlu-Y. Z. Öksüz, *Türk Bilmeceler Hazinesi,* İst., 1979; S. Sakaoğlu, "Ignâcz Künosün İstanbul'da Derlediği Bilmeceler", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* S. 12/1 (1980), s. 77-113.

M. SABRİ KOZ

BİLSAK BİLİM SANAT KÜLTÜR KURUMU

Bilim, sanat, kültür kurumu. Beyoğlünda Sıraselviler Caddesi, Soğancı Sokağı, no. 7'de faaliyetlerini sürdürmektedir.

1984'te 170 aydının ortak girişimiyle kurulmuş olan BİLSAK Bilim Sanat Kültür Kurumu, bağımsız bir kültür kuruluşudur. Türünün ilk örneklerinden birini teşkil eden BİLSAK'ın başlıca amaçları arasında bilim, sanat ve kültür alanlarında çok amaçlı araştırmalar yapmak, eğitim ve geliştirme kursları açmak, deneysel çalışmalara ve her türlü üretime destek vermek bulunmaktadır. Ayrıca toplumu doğrudan ilgilendiren her türlü konu ve görüşe açık olan "Demokratik Tartışma Platformu", yapıcı ve katılımcı bir düşünce alışverişini hedeflemektedir.

Yönetim biçimi olarak, tek bir yöneticinin tüm yetkilere sahip olması yerine, geniş katılımlı bir yönetim kurulu ve bir yetkili müdür tarafından idare edilen BİLSAK'ta bu görev halen (1993) Mustafa Kemal Ağaoğlu tarafından yürütülmektedir.

Toplumun sosyal ve siyasal açıdan azınlıkta olan belli gruplarına, seslerini diğer kesimlere duyurma şansı tanımayı hedefleyen BİLSAK'ta antimilitarist, feminist, yeşilci vb pek çok grup ve kişi çeşitli vesilelerle bir aray7a geldi ve çalışma programını, gündemini belirledi.

BİLSAK'ın sürekli etkinlikleri arasında konunun uzmanları tarafından verilen kurslar ve yine uzmanlarca yönetilen atölye çalışmaları önemli bir yer teşkil eder. Bilimsel içerikli çalışmaların başında sibernetik sistemler ve bilgisayar kursu gelir. Tiyatro kursları ve deneysel çalışmalar sonucu ortaya çıkan potansiyeli katılımcılar, BİLSAK Deneysel Tiyatro çatısı altında değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Plastik sanatlar ve resim atölyesi katılımcılara modelli çalışma olanağı sağlamaktadır. Bunların dışında teorik ve teknik bilgilendirmenin uygulamalı olarak yapıldığı fotoğraf atölyesi, keramik atölyesi, vitray atölyesi ve özgün baskı atölyesi sayılabilir. Doğu Disiplinleri genel başlığı altında yoga, tai chi chuan ve meditasyon kursları verilmektedir.

BİLSAK konser ve resitalleri de özellikle genç kesimin bir dönem büyük ilgi gösterdiği etkinlikler olmuştur. Özgün Türk müziği, pop, caz, rock, folk çeşitli etnik toplulukların geleneksel müzikleri gibi alanlarında sayısız grup ve sanatçıya olanak tanıyan kurum, bir ara Cihangir' deki merkezinin en üst katında açtığı "African Bar" ile İstanbul'daki zenci azınlığın ve Afrika yerel müziklerinin merkezi haline geldi.

Kuruluşundan bir yıl kadar sonra BİLSAK Türkiye'nin ilk uluslararası caz festivalini düzenleyerek bu alana ilgi duyanları bir araya getirdi (1985). Aynı kapsamda ünlü Chet Baker'ın da İstanbul'da çalmasını sağlayan BİLSAK, daha soma bu caz festivalim geleneksel hale getirip her yıl tekrarlama yoluna gitti.

Kültürel etkinliklerinin finansmanında sıkıntı çeken BİLSAK bu sorunu aşmak için çeşitli çarelere başvurdu. İlk olarak iMatürk Kültür Merkezi'nin üst katındaki fuayede küçük bir bar açan kurum, ardından Yeniköy'de yazlık bir mekân kiralayarak restoran ve yemek servislerini kurdu. Bu alandaki yatırımlarını genişleten BİLSAK bugün İstanbul'un en büyük "catering" ve hazır yemek servislerinden birine sahiptir.

BAŞAR BAŞARIR

BİNBİRDİREK BATAKHANELERİ

bak. TAYYARZADE HİKÂYESİ

BİNBİRDİREK SARNICI

Sultanahmet semtinde, Adliye Sarayı'nm üst tarafında, küçük bir meydanın altında bulunmaktadır.

Yerebatan Sarayı denilen Bazilika Sarnıcımdan sonra İstanbul'un ikinci büyük su haznesi olan Binbirdirek Sarnıcı, eski Bizans kaynaklarına göre 4. yy'da yaptırılmıştır. Bu kaynakların verdiği bilgilere göre, İmparator I. Constantinus, şehri yeniden kurduğunda Roma'dan bazı senato üyelerini buraya göçe zorlamıştı. Bunlardan Filoksenus (Philoxenus) Sarayim, Hippodromün(-0 komşusu olarak yaptırmış ve sarayın su ihtiyacını karşılamak üzere de bu sarnıcı inşa ettirmiştir. Bizans döneminde şehrin topografyası hakkında bilgi veren kaynaklardan *Patria Konstantinopoleos'a* göre, Filoksenus Sarnıcı, Constantinus Forumuna komşu idi ve yanında Lausus Sarayı bulunuyordu. Bu forumun Çemberlitaş'ta olduğu hususunda şüphe yoktur. Lausus Sarayımın da aynı çevrede bulunduğu bilindiğine göre, Binbirdirek Sarnıcı Filoksenus Sarayina, en geniş ihtimal ile de Lausus Sarayı'na ait olabilir.

Türk dönemi başlarında bu sarnıçta su bulunmadığı tahmin edilir. **16.** yy'da İstanbul'a gelen Alman seyyah R. Lubenau, sarnıçta ipek ipliği işleyenlerin çalıştıklarını bildirir. Halbuki 18. yy'da burada su olduğunu yazanlar da vardır. Osmanlı dönemi içinde Binbirdirek su haznesi üstünde bazı büyük konakların inşa edildikleri bilinir. Bunlardan biri Fazlı Paşa Sarayı'dır. **16.** yy sonlarının pek tanınmamış bir veziri olan Kara Fazlı Paşa burada çok ihtişamlı bir saray inşa ettirmiş ve I. Ahmedi burada misafir etmiştir. Saray l660'ta Ayazmakapı yangınında yanmış, yerine sonralan bir ahşap konak inşa edilmiş, defterdarlık konağı olarak da kullanılan bu bina da Hocapaşa yangınında yanmıştır. Bundan soma Binbirdirek Sarnıcı üstü boş arsa olarak kalmış, yalnız üstündeki meydanda kurulan semt pazarının deposu olarak bir süre hizmet vermiştir.

R. Ekrem Koçu'nun yazdığına göre ilk baskısı 1290/1873'te yapıİan "Tayyarzade" başlıklı bir halk hikâyesinde, Binbirdirek Sarnıcı'nda 17. yy'da IV. Murad döneminde (1623-1640) geçmiş bir olay anlatılır. Esasının 18. yy'a ait bir meddah hikâyesi olduğu sanılan bu metinde, Fazlı Paşa'nın geçkin yaştaki kızı Gevherli Hanım güzel ve genç bir cariyesi aracılığı ile sarayına çektiği varlıklı kişileri, sarayının altındaki bu mahzende hapsederek, servetlerini alarak öldürtmektedir. Sonraları pek çok defa basdan bu 30-40 sayfalık hikâyenin *(Tayyârzade yahud Binbirdirek Batakhanesi,* İst., 1324; 1328, *Tayyârzâde, Binbirdirek Batakhanesi, Meşhur Kadim Tarihî Bir Hikâyedir,* İst., 1341) ne derecede gerçek olduğu bilinmez.

Binbirdirek Sarmcı'mn içinde uzun süredir su bulunmadığından **19.** yy'da ip bükenler tarafından atölye olarak kullanılıyordu. Hattâ burada bu işin yapıldığını gösteren Thomas Allomün(->) 1840' larda çizilmiş bir gravürü de vardır. Üstündeki konak ortadan kaldırıldıktan sonra, tonozlardan bazıları delinerek, içeriye ışık ve hava girmesini sağlayan menfezler açılmıştır.

Binbirdirek Sarmcimn ilk defa planı, İsveçli mühendis Cornelius Loos'dan elde ettiği çizime dayanarak ünlü Avusturyalı mimar Fischer von Erlach (1656-1723) tarafından yayımlanmıştır. Binbirdirek Sarnıcı, etrafı kalın bir duvarla sınırlanmış 64x56,40 m ölçüsünde büyük bir haznedir. İçinde 224 sütun bulunur. Her biri 14 sütunlu 16 sıra halindeki birbirinden 3,75 m aralıklı olan bu destekler kemerler ile bağlanmış olup, çapraz tonozları taşırlar. Sütunlar üst üste bindirilmiş iki gövdeden meydana gelmiş olup, bunların aralarına dışa taşkın birer bilezik yapılmıştır. Sütun gövdelerinin üstlerinde ise üzerlerinde hiçbir işleme bulunmayan kesik piramit biçiminde (impost) başlıklar vardır. Böylece bütün sütunlar ve başlıklar devşirme malzeme olmayıp, burası için yapılmıştır. Başlıkların üstünde kemerler karşılıklı olarak ağaç gergilerle bağlanmıştır. Bugün bun-

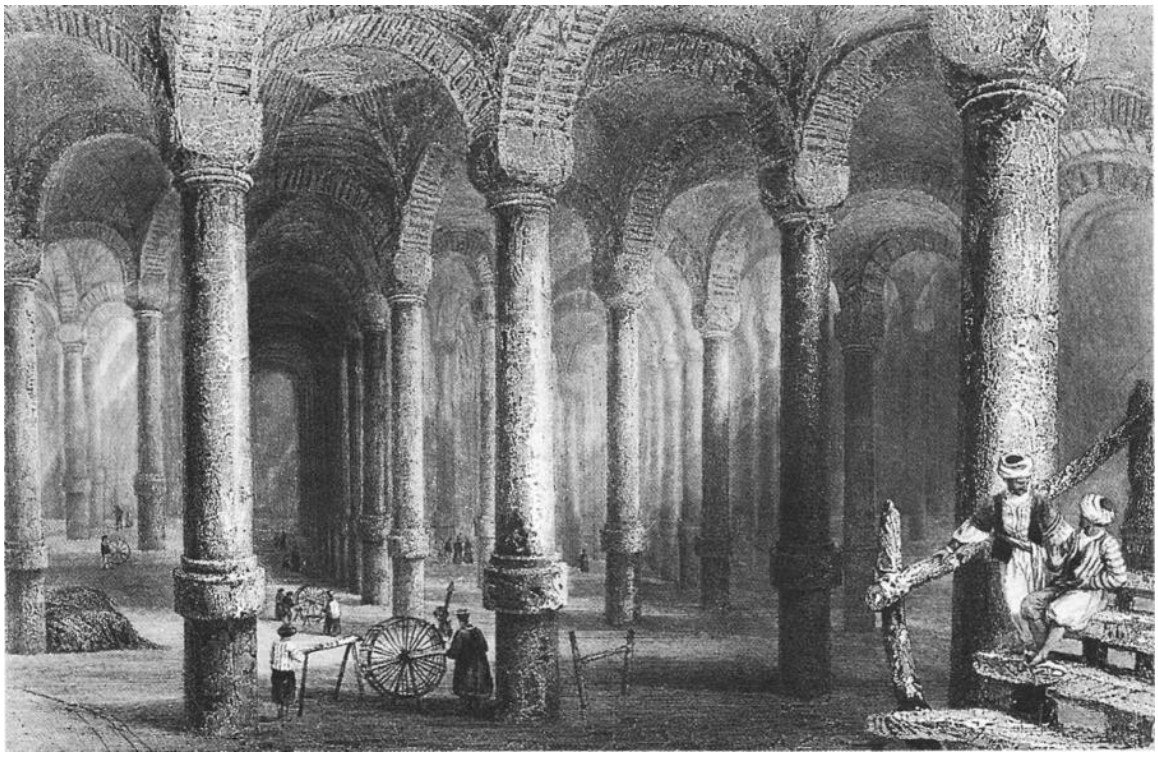

Bartlett'in bir deseninde Binbirdirek Sarnıcı.
Ara Gülerfotoğraf arşivi

ların yalnız yuvarlak delikleri görülür. Sarnıcın Türk dönemindeki adı çokluk anlamındaki "binbir" teriminden gelmiş olabileceği gibi, bazılarının iddia ettiklerine göre sütun gövdelerinin üst üste bindirilmiş oluşundan dolayı "bindir" teriminden de geldiği ileri sürülür. Sütunların alt kısımları 5 m'ye yakın toprağa gömülmüştür. Aslında desteklerin tam yüksekliği 12,50 m'yi bulmaktadır. Sarnıcın bugünkü girişinin sol tarafındaki köşesinde tonozlar yıkıldığından buradaki on sekiz göz doldurulmuştur. Sütun gövdelerine pek çok sayıda Grekçe harfin işlenmiş olduğu da dikkati çeker. Bunların, sarnıcın yapımında çalışan ve sütunları işleyen taşçıların işaretleri olduğu bilinir.

1960i1 yıllarda İstanbul Valiliği'nde yapılan bir toplantıda, bir vali muavini tarafından bu sarnıcın içine, çevredeki apartmanlarm mecralarının akıtıldığı açıklanarak, belediye temsilcisi sert biçimde uyarılmıştı. Çok sonraları şehrin en canlı bir yerinde olan bu tarihi eserin içinin temizlenip bir restoran olarak işletilmesi düşünülmüş ve bunun için proje de hazırlanmışken, gerçekleşmesi mümkün olmamıştır.

Bibi. Fisher von Erlach, *Entwurf/einer historischen Architektur...,* Leipzig, 1725, III, levha 5; T. Allom-R. Walsh, *Constantinople....* Londra, ty, s. 15; Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen Wasserbehälter,* 56-57; K. Wulzinger, "Die Steinmetszeichen der Binbir-Direk", *Byzantinische Zeitschrift,* XXII **(1913)** s. 459-473; ay, *Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel,* Hannover, **1925,** s. 90-98; Schneider, *Byzanz,* 86; Janin, *Constantinople byzantine,* 201-202; *İSTA,* V, 2786-2792; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 280.

SEMAVİ EYİCE

BİNEMECİYAN, ELİZA

(1890, İstanbul - 1981, Toronto/Kanada) Tiyatro oyuncusu. Rupen Binemeciyan (1857-1912) ile Agavni Binemeciyan'm (1865-1915) kızıdır. Annesi ve babası da tiyatro oyuncusuydu. Tiyatro ortamında yetiştiği için daha 10 yaşındayken anne ve babasının oynadığı Mınakyan topluluğunda kız ve oğlan çocuk rolleriyle sahneye çıktı (1900). Kadıköy'deki Fransız okulu ile Nötre Dame de Sion Fransız Okulu'nda öğrenim gördü. II. Meşrutiyetin ilk günlerinde Ermeni gençlerinin kurduğu Serbest Sahne'deki Ermenice oyunlarda profesyonel olduktan (1908) sonra Mınakyan topluluğuna katıldı ve burada giderek parladı. Donanma Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi'nden soma 1914'te açılan sınava katılarak Darülbedayi'ye girdi. Darülbedayi'nin ilk oyunu olan *Çürük Temelin* 20 Ocak 1916'daki ilk gösterisinde ve ilk yerli oyun olan *Baykuşta* da rol aklı. 1920'de Darülbedayi'den ayrılan bir grubun kurduğu Yeni Sahne'ye katıldı. 1921' de kurulan bir başka topluluğa ise onun önerisiyle Türk Tiyatrosu adı verildi. Sonra yeniden Darülbedayi'ye dönen Binemeciyan yönetim kurulunda sanatçı temsilcisi olarak bulundu. Ününün doruğundayken 1924'te Fransa'ya göç etti. 1926'da Raşit Rıza'mn (Samako) davetiyle İstanbul'a gelerek ramazan süresince sahneye çıktıktan sonra bir daha dönmemek üzere Fransa'ya gitti. II. Dünya Savaşı yıllarım Londra'da geçirdikten sonra 1946'da yeniden Fransa'ya dönen Binemeciyan'm yaşamının bundan sonrası hakkında bilgi yoktur.

Eliza Binemeciyan, yalnız Binemeciyan ailesinin değil Osmanlı tiyatrosunun en yetenekli ve parlak oyuncularındandı. Türkçeyi öbür Ermeni oyuncular gibi bozuk konuşmayan, Halid Ziya'dan (Uşaklıgil) ve İsmail Müştak'tan (Mayakon) Türkçe dersi alan Binemeciyan, Darülbedayi'de oynadığı dönemde Raşit Rıza'yla özellikle duygusal komedilerde başarılı bir ikili oluşturmuş, hattâ 1920'de *Temaşa* dergisinin yaptığı bir

Eliza (solda) ve Adrian Binemeciyan Raşit Rıza ile *Hortlak* piyesinde, 1921.
Gökhan Akçam koleksiyonu

soruşturmada "Osmanlı temaşa hayatında mümessil ve mümessilelerden birinciliği kime verirsiniz" sorusuna gelen yanıtlarda birinci Eliza Binemeciyan, ikinci de Raşit Rıza olmuştu.

Bibi. *AhmetFehim Bey'in Hatıraları* (haz. H. K. Alpman), İst., 1977; M. N. Özöri-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967; M. And, *50 Yılın Türk Tiyatrosu,* İst., 1973; And, *Meşrutiyet;* And, *Tanzimat;* M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* İst., 1989; Nutku, *Darülbedayi;* Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* I., İst., 1985; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* I.

RAŞİT ÇAVAŞ

BMcniK

Modern anlamda binicilik sporunun İstanbul'a gelişi 1910'lu yıllara rastlamaktadır. 22 Mart 1913'te kumlan Sipahi Ocağımn Harbiye Mektebi binasının bahçesinde, bugünkü Harbiye Orduevi'nin bulunduğu yerde yaptırdığı kapalı manej, Türkiye'de binicilik sporunun ilk faaliyetine sahne oldu. Araya giren I. Dünya Savaşı sırasında Sipahi Ocağımın faaliyetleri mecburi bir duraklama dönemi geçirdikten sonra İstanbul'un işgali sırasında da birkaç kişinin gayretleriyle sürdürülebildi.

Binicilik sporuna ancak Cumhuriyet' in ilanından sonra önem verilebildi. Bu arada Sipahi Ocağı da varlıklı üyelerinin desteğiyle canlanma gösterdi. İstanbul'da ilk atlı yarışmalar, bu kulüp tarafından Harbiye Mektebi'nin bahçesinde düzenlendi ve kalabalık bir seyirci topluluğu tarafından izlenmeye başladı. Ancak binicilik masraflı bir spor olduğundan bunun bir kulübün maddi imkânlarıyla gerektiği şekilde yürütülemeyeceği de belli oluyordu. Ayrıca kulüpçe düzenlenen atlı yarışmalarda daha çok subay binicilerin varlık göstermeleri de dikkat çekiyordu. Bu nedenle binicilik sporunun ordu tarafından yürütülmesi uygun görüldü. Bu önemli görev, İstanbul'da bulunan Süvari Mektebime verildi. Bu okul, müdürü Yarbay Cevdet Bey'in (Bilgisin) öncülüğünde Türk binicilik sporunun temelini oluşturdu. Cevdet Bey, 1930'da okulda binicilik sporuna hevesli sivil gençler için de ücretsiz kurslar açtı. Müdür yardımcısı Binbaşı Saim Bey (Önhon) ile öğretmenler Avni (Bağana), Vehbi (Savaşır), Ahmet Nuri ve Tahsin (Yazıcı) beyler bu girişiminde Cevdet Bey'e yardımcı oldular. Cevdet Bey, 1932'de Uluslararası Binicilik Federasyonuna üyelik başvurusunda bulundu. Bu müracaatın kabul edilmesiyle Türk binicilerine uluslararası temasların kapısı açıldı.

Cevdet Bey, Türk binicilerinin başına Fransa'dan Albay Albert Tatton adında usta bir hocayı getirtmişti. Türk binicileri, modern binicilik sporunun teknik yanlarını bu değerli hocadan öğrendiler, buna kişisel yeteneklerini ve cesaretlerini kattılar ve kısa zamanda güçlü bir ekip ortaya çıktı. Türk binicileri, 1932' de Uluslararası Nice (Fransa) Konkurhipiklerime katıldılar. Bu yarışmalarda beklenenin çok üstünde varlık göstererek başarılar elde ettiler. Bu arada Teğmen Saim Bey (Polatkan), kazandığı bir ikincilik ve bir üçüncülük ile Türk bayrağım iki kez şeref direğine çektirdi.

Türk binicileri, 1932-1939 döneminde Avrupa'da katıldıkları uluslararası konkurhipiklerde büyük başarı kazandılar. Özellikle Kara Cevat (Gürkan), Sarı Cevat (Kula), Saim (Polatkan) ve Eyüp (Öncü) beylerden oluşan dörtlü ekip Avrupa'da "Atatürk'ün Süvarileri" adıyla ün yaptı. Yurtdışında kazanılan başarılar yurtta binicilik sporuna karşı ilginin de artmasına yol açtı. Süvari Mektebi' nin İstanbul Ayazağa'daki yarışma alanı yaz aylarında hemen her hafta yapılan yarışmalara büyük bir meraklı kalabalığı çekmeye başladı. Türkiye'nin en seçkin binicileri bu alanda yetiştiler. İstanbul, Türk binicilik sporunun merkezi oldu. Bu ilk dönemin bir başka olayı da **1933'** te İstanbul'da, Taksim Stadı'nda Bulgaristan ile yapılan milli yarışma oldu.

Araya giren II. Dünya Savaşı ile bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de binicilik sporu duraklama geçirdi. Savaş sonrasında yeniden başlayan uluslararası temaslarda asker binicilerimiz başarılarını sürdürdüler. Bu arada 1959'da Binicilik Federasyonu başkanlığına getirilen ilk sivil olan Nejat Eczacıbaşı'nın kişisel çabası sonucu organize edilen ve İstanbul İnönü Stadı'nda binicilik dünyasının en seçkin binicilerinin de iştirakiyle yapılan Uluslararası İstanbul Konkurhipikleri, Türk binicilik sporuna ayrı bir renk kattı. 1950'li yılların sonunda Türk ordusundan süvari smıfının kaldırılmasıyla ordu bu spordan uzaklaştı. Bundan sonra sivil binicilerin dönemi başladı. İstanbul'da Sipahi Ocağı, Atlı Spor ve Galatasaray kulüpleri binicilik faaliyetini sürdürdüler. 1968'de İstanbul' da düzenlenen Balkan Binicilik Şampiyonası'nda Türk milli takımı iki altın madalya kazandı.

CEM ATABEYOĞLU

BİNİŞ

Padişahın, gezi ya da ziyaret amacıyla saraydan ayrılıp İstanbul civarında bir yere gitmesi. "Biniş-i hümayun", "teşrif-i şâhâne" de denmiştir. Denizyoluyla yapılanlara "bahren biniş-i hümayun" ya da "bahren teşrif-i şâhâne" denildiği gibi, değişik kıyafetle ve geçilen yerlerde tanınmayacak görünümde yapılan binişlere de "tebdil binişi" denmekteydi. Ayrıca, atlı binişler için "esb-süvâr", saltanat kayığıyla yapılanlar için "zevrak-süvâr" deyimleri kullanılıyordu.

Türkçe bir deyim olan biniş sözcüğü "binmek" fiilinden türemiştir. 16. yy'da padişahlar, İstanbul'un çevresindeki av alanlarına, örneğin Halkalıya, Belgrad Ormanıma, kalabalık atlı gruplarla gidip avlanmakta ve dinlenmekteydiler. 17. yy'da ise padişahların, kente daha yakın mesirelere dinlenmek ve eğlenmek için günübirlik gidip dönmelerine de biniş dendi. Bu gelenek Abdülaziz dönemine (1861-1876) değin sürdü. II. Abdülhamid (hd 1876-1909) ise hükümdarlığının ilk yıllarında araba ile binişlere çık-

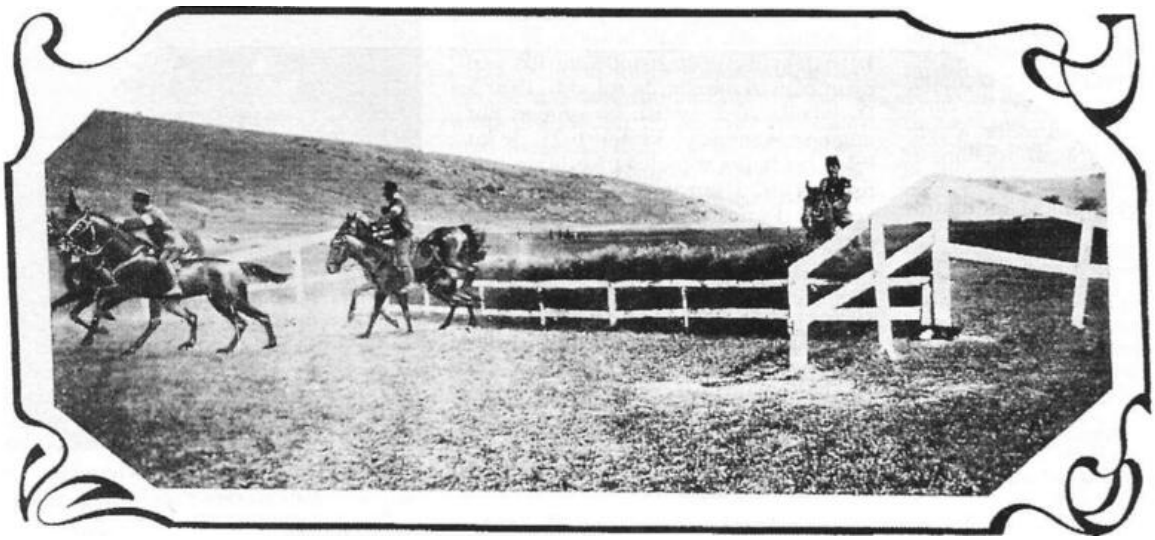

Kâğıthane'de askeri at yarışları. *Resimli Kitap,* S. 22 (1910) *Gözlem Yayıncılık Arşivi*

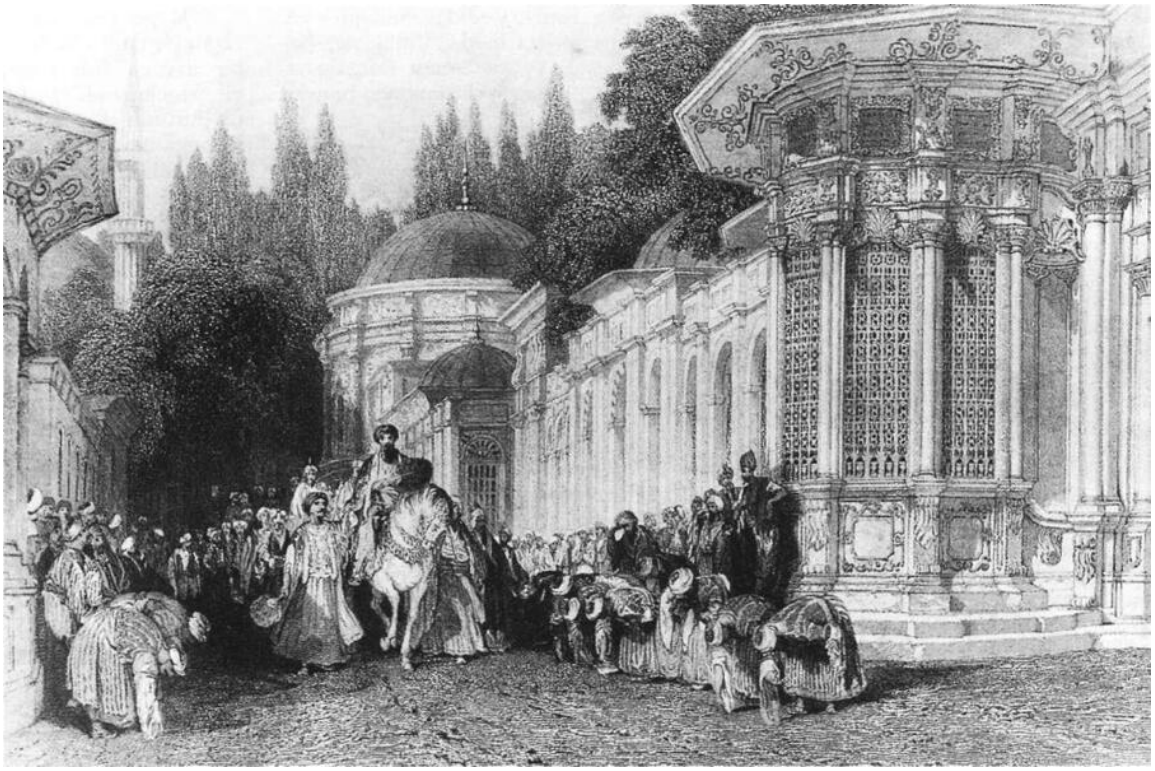

Biniş-i hümayunla Eyüp'e gelen padişahın Mihrişah Valide Sultan Sebili önünden geçişi. Allomün deseninden gravür, 19. yy. *Ara Güler fotoğraf arşivi*

tı. Fakat daha sonra Yıldız Sarayından ayrılmadı. Biniş geleneği de unutuldu.

16. yy'dan 19. yy'a değin süren biniş geleneği, istanbul'un imarı, çevresinde bakımlı mesire alanlarının oluşması, buralara biniş kasrı ya da biniş köşkü denen güzel yapıların inşa edilmesi bakımından önemli yararlar sağladı. 18. yy'da, özellikle de Lale Devri'nde istanbul'un Haliç ve Boğaziçi semtleri baştan başa biniş alanları görünümünü almıştı. Başta Kâğıthane olmak üzere, Silahdarağa, Karaağaç, Büyükdere, Beykoz, Tokat Bahçesi, Alemdağ başlıca biniş menzilleriydi. Biniş geleneği III. Selim (hd 1789-1807) ve II. Mahmud (hd 1808-1839) dönemlerinde son parlak çağım yaşadı. Davutpaşa'da, Yıldız'da, Göksu'da, Dolmabahçe'de, Baltalimam'nda, Maslakla, Zincirlikuyu'da, Kalender'de, Bebek'te yeni biniş kasırları yapılırken çevre düzenlemeleri gerçekleştirildi, istanbul kültüründe özel bir yeri olan bahçe, hasbahçe sahaları bakıma alındı.

Bayram, selamlık ve arz günleri dışında, padişahların sık sık biniş yapmaları olağandı. Binişlerde, resmi törenlerdekine benzer önlemler alınmaz; bu tür gezilerin bir alay-tören görünümü vermemesine özen gösterilirdi. Hattâ, halkın duymaması için önlemler alınırdı. Çünkü, biniş gidişi ve dönüşünde, çoğu kimse padişahın önüne yatarak ya da uzaktan seslenerek yardım ister, yakınmalarda bulunurdu. Bu tür durumlarda, salma çuhadarları, şikâyeti olanları Paşa Kapısı'na götürürler, yardım isteyenlere de maiyette bulunan hazinedarlar bir miktar para verirlerdi. Hem çevreyi daha iyi gözlemleyebilmek, hem birtakım isteklerle rahatsız edilmemek için padişahlar, genellikle sarayın biniş kapısı denen çıkışlarından tanınmayacak kıyafetlerde çıkarak tedbil binişi yapmayı tercih etmekteydiler. Bununla birlikte çoğu zaman da padişahın gücünü, görkemini kent halkına göstermek amacıyla biniş-i hümayunlar düzenlenmesi de ihmal edilmemekteydi. 16. yy'da deniz binişleri "bastarda" denen saltanat gemileriyle yapılmakta iken 17. yy'da padişahın görkemini dışa yansıtmak için saltanat kayıkları kullanılmaya başlandı. Düzenlenen binişlerin özelliğine ve padişahın isteğine göre de gezilere sadrazam, yeniçeri ağası, imrahor ağa, çavuşbaşı vb görevliler de katılıyordu. Biniş, bir veya iki gece kalınmak üzere düzenlenmişse konaklanacak yerde önceden otağ ve çadırlar, seyyar saray mutfağı kurulur, erzak götürülürdü. Bazen de Boğaziçi sırtlarındaki köşklere veya Boğaziçi, Haliç kıyılarındaki yalılara biniş düzenlenir, akşama kadar eğlenildikten sonra dönülürdü. Boğaziçi'nde başlıca biniş yerleri Tokat Bahçesi, Kandilli Bahçesi, Mirgûn Bahçesi, Kalender ile Sultaniye idi.

Biniş-i hümayun tertibinde çıkışlarda padişah mevsime uygun giyinip süslenir, halkın hayranlığını ve kendisine duyulan saygıyı artıracak tarzda sorguçlu kavuk, mevsim kürkü giyer, kalabalık bir biniş maiyetiyle saraydan ayrılırdı. Atla yapılan binişlerde başçuhadar padişahın yağmurluğunu, ikinci çuhadar, kırmızı kese içindeki pabucunu, üçüncü çuhadar çizmelerini taşırdı. Solakbaşı, atının dizginini tutar, salma çuhadarları ve hazinedarlar halkla ilgilenirlerdi.

Güvenlik, ulaşım kolaylığı, rahatlık bakımından çoğu kez denizyolundan binişler tercih edilmekteydi. Bahren biniş-i hümayunlarda, sabah erkenden hareket edilirdi. Önde, içoğlanlarmın bindiği sandaliye denen altı büyük kayık eskortluk yaparken, arkadaki tek kayıkta tülbendağası ayakta olarak padişahın sorguçlu bir sarığını sağa sola eğip kaldırarak bu hareketle padişahın selamını ve iltifatını bildirmiş olurdu. Bunun arkasındaki yan yana iki kayıktan birinde mirahur ağa, diğerinde saray ağası, yüzleri geriye dönük ilerlerlerdi. Sağda ve soldaki iki kayık süratle bir ileri bir geri gidip gelir; içlerindeki dev yapılı, kolları sıvalı, elleri değnekli, palabıyıklı hasekiler ayakta ve düzenli birer sıra halinde "Savulun! Sandal, geri var! Siya!" diye hep bir ağızdan gürlerler, bu toplu ses Boğaziçi'nde korku uyandırır, tekneler, kayıklar, balıkçılar sağa sola hızla uzaklaşıp gözden kaybolurlardı. Padişaha özgü iki kayıktan daha büyüğü "kancabaş" denen, on üç çifte, diğeri bunun bir benzeri olan "kırlangıç'tı. Padişah kancabaşta, kıç taraftaki kırmızı çuhadan, sırma saçaklı sayeban ya da tak altında otururken bostancıbaşı arkasında ayakta olarak dümen tutar, üç musahip de karşısında önlerine bakmış vaziyette saygılı otururlardı. Kayığın iki yanında birer sıra halinde hamlacılar (kürekçi bostancılar) bembeyaz giysileri, sırma işlemeli kırmızı yelekleri ile ayakta ve ahenkle kürek çekerlerdi, ikinci kayık kırlangıç da kancabaş gibi özenli, üç fenerli köşkü gümüş direkli, sırma işlemeli perdeli, gümüş kafesli, küpeştesi yaldızlıydı. Kancabaşm baş tarafında bostancı haseki ağası, ortada iki yanda çuhadar ve rikâptar ağalar ayakta

durdukları gibi, kırlangıçta da silahdar ağa ayakta padişahın kılıcını taşırdı. Hünkâr imamı ve bazı Enderun ağaları da kırlangıçla giderlerdi. Biniş dönüşünde bir gelenek olarak padişah kancabaşı bırakıp kırlangıca binerdi. Daha arkadan gelen kayıklarda ise binişin özelliğine göre darüssaade ağası ile haremağalarından bir grup bulunurdu. Bahren biniş-i hümayunlarda Kız Kulesi'nden art arda toplar atılarak biniş uyarısı verilir, saltanat kayıkları kulenin önünden geçerken de burayı bekleyen bostancılar kule rıhtımında dizilip selam görevini yerine getirirlerdi.

Biniş yerine varıldığında, iskeleye al payendazlar serilir, padişah, karadan getirilen atına biner, maiyeti de atlanır, yakındaki bir camiye gidilerek namaz kılınır, sonra bahçeye veya köşke gidilirdi. Burada padişah yemek yiyip dinlenir; ardından, yapılan hazırlıklara göre spor gösterileri ve eğlenceler başlardı. Cambazlar, pehlivanlar, ayılar, köpekler, tavşanlar, cüceler, dilsizler, ortaoyuncuları, tomak, cirit, lobut oyuncuları, program gereği hünerlerini sergilerlerdi. Ayı ve köpek dövüşlerinde hayvanların ağızları bağlanırdı. Yağlı güreş yapan pehlivanların ise birbirlerini yenmelerine izin verilmez, oyun çıkarmaları ödüllendirilirdi.

Binişlere incesaz götürülmesi de âdetti. Binişlere şehzadelerini de götüren I. Ahmed (hd 1603-1617) çoğu kez Kandilli Bahçesi'ne gider burada kayık yarışları düzenletirdi. I. Mahmud (hd 1730-1754) İstanbul'daki muhtelif hasbahçelere düzenlediği binişlerde daha çok çiçeklerle ilgilenir, cücelerle dilsizlere şaklabanlıklar yaptırtır, Bağ Kasrı'nda havuza paralar atıp bunları almak isteyenlerin giysili olarak suya atlamalarını izleyerek neşelenirken, III. Selim çok sık çıktığı binişlerde bazen halk ozanlarım getirtip Türkmanî havalar çaldırırmış. II. Mahmud ise Rami'ye Otakçılar'a, Davutpaşa'ya, Alemdağ'a binişe gider ve çoklukla da askeri sporlar ve talimler yaptırtırdı. Biniş geleneğinin son temsilcisi Abdülaziz'dir. İstanbul'un her semtine, özellikle de eski biniş mahallerine ve mesirelerine, örneğin Ayazağa'ya, Sarıyer'e, Kâğıthane'ye, Alemdağ'a, Çamlıca'ya binişler düzenleyerek kentin imarı ve bu çevrelerin korunması için emirler verirdi. II. Abdülhamid hükümdarlığının ilk yıllarında aym geleneğe uymuşken, 1880'den sonra binişe çıkmadı. İstisna olarak 1888' de bir kez daha saltanat arabasıyla Kâğıthane'ye binişe gitti. Bu, o zaman İstanbul'da önemli bir haber olarak herkesin ilgisini çekmiştir.

Padişahların yaşamlarını ve günlük çalışmalarını kısa açıklamalarla veren ruzname türü kaynaklarda binişlere ilişkin bilgiler İstanbul'un gezi yerlerini, buralardaki olanakları, köşk ve kasırları belirlemek bakımından önemlidir. Örneğin, III. Selimin 1791-1802 arasındaki yaşamım özetleyen *Ruzname'de,* Ağa Bahçesi'ne, Üsküdar'da Mehmed Paşa Kasrı'na, Göksu'ya, Levend Çiftliğime, Baltaoğlu Limam'na, Kasr-ı Cedid'e, Sultaniye'ye, Baruthane'ye, Hazinedar Çiftliği'ne, Bebek Kasrı'na, Yahya Efendi Dergâhı'na, Hünkâr İskelesi'ne... düzenlenen binişler anlatılmaktadır.

Bibi. *Silahdar Tarihi,* I, 389; *IIL Selimîn Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruznâme,* Ankara, 1993; Hızır İlyas Ağa, *Tarih-iEnderun-Letâif-iEnderun,* İst., 1987; Ali Şeydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilâtımız,* lst., ty, s. 97-106; Melling, "Vue Générale de Constantinople", *Voyage;* Uzunçarşılı, *Saray,* 71-73; Anonim, "Padişahların İstanbul'da Deniz Gezintileri", (Melling'den alıntı), *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 12 (Aralık 1950), s. 474-476; Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* lst., ty, s. 139-141.

NECDET SAKAOĞLU

BİR MAYIS KUTLAMALARI

Cumhuriyet Öncesi 1 Mayıslar

1 Mayıs İşçi Bayramı ya da eski adıyla Amele Bayramı, Osmanlı'da 1908 ertesi gündeme geldi. Her ne kadar "hürriyetin ilanı"ndan önce amelenin kuzu çevirdiği, helva pişirdiği Kâğıthane âlemleri rivayet olunursa da. bu daha çok hıdrellezi çağrıştırmaktadır.

Meşrutiyet yıllarında İstanbul'da yayımlanmakta olan *İştirak* dergisinin 2. sayısında yer alan bir fotoğrafın altında "Pangaltidaki Belvü Bahçesi'ndeki efrenci 1912 senesi Mayısının birinci günü Osmanlı sosyalistleri tarafından idare edilen 1 Mayıs Bayramı" yazısı ve çoğunluğunun aydın olduğu anlaşılan küçük bir grup görülmektedir.

1 Mayıs 1920 tarihli *İkdam* gazetesi "1 Mayıs tatili"nin her yıl ülkede az çok bir "in'ikası" (yansıması) olduğu halde o yıl "amele smıfı"nın ülkedeki olağanüstü durumu göz önünde bulundurarak işi bırakmayacağını kaydediyordu.

İstanbul'da gösteri yapılan ilk Amele Bayramı 1921'deydi. Bu gösterinin aynı zamanda İstanbul'u işgal altında tutan güçlere karşı bir direniş niteliği taşımasından işgal kuvvetleri komutanlığı 1 Mayıs gösterilerini engelleme yoluna gitti. Beynelmüttefikin Zabıta Komisyonu'nun yayımladığı bildiride 1 Mayıs nedeniyle amelenin işi bırakması ve bayram yapması halinde tramvay ve vapur hizmetlerinin aksayabileceği, halkın bu konuda hazırlıklı olması gerektiği, çalışmak isteyen işçi ve esnafın engellenemeyeceği, her türlü "suikast ve siyasi nümayişlerle, fabrikalarda alât ve edevatı tahrip veya ameleyi işinden men" gibi davranışların askeri suç addedileceği ve faillerinin askeri mahkemelerde yargılanacağı duyuruluyordu. Ancak her türlü gösteri yasaktı. Tüm bu engellere rağmen o yıllarda Şirket-i Hayriye, Tramvay Kumpanyası ve Haliç İdaresi'nde etkin olan Türkiye Sosyalist Fırkası Amele Bayramı'm kutlamak amacıyla çalışanlara sesleniyordu. 1 Mayıs günü "Bilumum İstanbul Amelesine" yayımlanan bildiride işçilerin bayrama katılmalarının bir görev olduğu vurgulanıyor, elektrik fabrikası işçileri dışında tüm çalışanlar 1 Mayıs günü işi bırakmaya çağrılıyordu.

Aydınlık dergisinin 1 Mayıs için hazırladığı özel sayının kapağı. *Gözlem Yayıncılık Arşivi*

1 Mayıs 1977, Taksim Meydanı
Ara Güler

1 Mayıs 1921'de Fatih, Aksaray ve Harbiye hatlarında tramvay çalışmadı. Karaköy-Beşiktaş ve Tünel-Şişli hatlarında üçer araba ancak uzun fasılalarla sefere çıktı. Tramvayların "tatil-i sefer" etmesi üzerine kamyonlar ya da o günkü deyimle "yük otomobilleri" Karaköy-Beşiktaş, Sirkeci-Fatih ve Sirkeci-Aksaray arasında yolcu taşıdılar.

Şirket-i Hayriye vapurları seferlerini iptal etti. Boğaz'da oturanlar İstanbul'a inemediler. Bu nedenle birçok memur görev başı yapamadı. Üsküdar sakinleri ya Haydarpaşa'ya geçerek Seyr-i Sefain vapuruna bindiler ya da sandallarla İstanbul'a ulaştılar. Haliç İdaresi çalışanları da bayrama katıldıklarından Haliç'te oturanlar pazar kayıklarıyla köprüye gelebildiler.

Haydarpaşa-Pendik ve Sirkeci-Çekmece banliyö hatlarında tren seferleri durdu, Bakırköy Baruthanesi, Feshane, Zeytinburnu fabrikalarıyla diğer birçok fabrika ve atölyede iş bırakıldı.

Amele Bayramı genelinde Kâğıthane ve diğer mesirelerde kutlandı. Bu arada, Türkiye Sosyalist Fırkası'mn Babıâli Caddesi'ndeki merkezinde bir tören düzenlendi. Merkeze "kırmızı bayrak" çekildi. Bando saat 10.00'dan 13.00 e kadar Beynelmilel Marşim (Enternasyonal) çaldı. İşçi temsilcileri heyetler halinde merkeze geldiler ve bayramlaştılar. Temsilcilerin bir kısmı mavi işçi gömleği giymiş, kırmızı boyunbağı takmıştı. Yakalarına kırmızı rozetler iliştirildi. İşçilerin bindikleri otomobiller "kırmızı bayrak'larla donatıldı.

1922 1 Mayıs'mda İstanbul'da işgal devam ediyordu. Beynelmüttefikin Zabıta Komisyonu 1 Mayıs yaklaşırken. 26 Nisan'da gazetelere gönderdiği bildiriyle Amele Bayramı için uyanda bulundu: "Sükûn dahilinde" bayram kutlanabilecekti, ancak kimse çalışmaktan alıkonamazdi; işgal kuvvetleri zabıtası 1 Mayıs günü çalışmak isteyenleri koruyacaktı. Bildiriye göre, her türlü "tecavüz", "siyasi nümayiş" ve "ameleyi çalışmaktan men" askeri suç teşkil ediyordu.

Bu uyarılara karşın Amele Bayramı bir yıl öncekine oranla çok daha örgütlü bir biçimde kutlandı. Türkiye Sosyalist Fırkası, Türkiye İşçi Derneği, Beynelmilel İşçiler tttihadı, Sosyal Demokrat Fırkası, Ermeni Sosyal Demokrat Fırkası, TİÇSF (Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası) ve bazı esnaf cemiyetleri temsilcilerinden oluşan bir "1 Mayıs Komisyonu" kuruldu. Komisyonun gazetelerde yer alan bir çağrısında kadın, erkek ve bir örgüt ya da sendikaya mensup olsun olmasın İstanbul'un tüm işçileri bayrama davet edildiler.

Bu kez "nümayiş" yapmamak şartıyla yürüyüşe izin verilmişti. Güzergâh Pangaltı-Kâğıthane arasıydı. Bayram Pangaltı'da başlayacak ve bütün gruplar toplu halde bando eşliğinde ve "beynelmilel işçi marşları" söyleyerek yürüyüşe geçeceklerdi. Kâğıthane'ye varıldığında önce 1 Mayıs Amele Bayramimn önemini vurgulayan konuşmalar yapılacaktı.

Bu arada işçi temsilcileri Türkiye Sosyalist Fırkası'mn Şişli Şubesi'nde bayramlaştılar. Şube binasına "kırmızı sosyalist bayrakları" çekildi. Mavi işçi gömleği giyen, kırmızı boyunbağı ile "sosyalistlerin alamet-i farikası" kırmızı rozet takan işçi temsilcileri fırka şubesinde "sosyalistlik hakkında hitabeler" dinledikten sonra Kâğıthane'ye giderek bayram eğlencelerine katıldılar.

1923'te savaşın kaderi belli oluyordu. Ankara hükümetinin İstanbul'daki iş çevreleri ve çalışanlar üzerindeki etkisi arttı.

1923 Amele Bayramıma katılım büyüktü. Umum Amele Birliği'nce düzenlenen programa göre, kırmızı gömlekli, siyah boyunbağlı amele kafileleri birliğin Aksaray, Şişli, Pangaltı, Topkapı, Kalafatyeri, Galata Rıhtımı, Boğazkesen, Beşiktaş, Arapcamii ve Tophane şubelerinden bayrak ve flamalarla yola çıktılar. Güzergâh boyunca "tezahürat"ta bulundular. Program gereğince saat 11.00'de Sultanahmet'te birliğin genel merkezi önünde toplanıldı. Bayrama katılanlar göğüslerine kırmızı kurdele takmışlardı.

İşçi kafilelerinin Sultanahmet'e varışıyla bando İstiklal Marşı ve işçi marşları çaldı. Yirmi dakika kadar Merkez-i Umumi önünde gösteride bulunuldu. Saat 11.30'a doğru Umum Amele Birliği Reisi Mehmed Bey balkona çıkarak kalabalığı selamladı. Kısa bir konuşma yaparak "cihan proletaryası bayramı"nın başladığını ilan etti ve işçilerin bayramını kutladı. Ardından kürsüye gelen Umum Amele Birliği Kâtib-i Umumisi Şakir Rasim Bey topluluğa seslenerek 1 Mayisin "bütün cihan amelesi için müsait bazı esasat-ı ictimaiye"yi belirleyen gün olduğunu vurguladı. İktisat Müderrisi Mustafa Zühtü ise söylevinde **1** Mayıs'ın "mukaddes alınteri bayramı" olduğunu, "bütün cihan işçi halkı" için bayramın "hayırlı ve mukaddes bir mebde (başlangıç) teşkil ettiğini" belirtti.

"Türk halk inkılâbı" reisi Gazi'ye Umum Amele Birliği'nin şükranları arz ediliyordu. Birlik, Gazi'nin barış ertesi "amele evlatlaıT'nı iktisadi esaretten de kurtaracağı kanısındaydı.

"Enternasyonallei'e çekilen telgrafta ana tema İstanbul'daki işgalin bir an önce sona ermesi ve barışın sağlanmasıydı. "Türkiye işçi âlemi" ancak bu koşullarda soluk alabilecekti.

Umum Amele Birliği Genel Merkezi önündeki törenden sonra işçi kafileleri önde bando, Çırpıcı Çayırı'na doğru yola çıktı. Güzergâh Divanyolu, Aksaray, Şehremini ve Topkapı'ydi. Çırpıcı Çayırımda işçiler ve aileleri için bayram eğlenceleri düzenlenmişti. Amele Bayramı nedeniyle çıkarılan *Amele Gazetesi* bayrama katılanlara dağıtıldı.

1923'te Umum Amele Birliği'nin amele bayramına alternatif bir program, İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi tarafından düzenlendi.

İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi adına Türk Mürettibin Cemiyeti Reisi Hayrullah Hayri işçi teşkilatlarına çağrıda bulundu. İşçiler mensup oldukları işçi cemiyetlerinde 1 Mayıs günü saat 10.00'da bayramlaşacaklar ve seçtikleri temsilci heyetlerini Babıâli Caddesi'ndeki Türk Mürettibin Cemiyeti merkezine göndereceklerdi. Tüm işçi derneklerinin temsilcileri saat 14.00'te bu mekânda bir araya geleceklerdi.

Heyet-i Müttehide'nin 1 Mayıs Amele Bayramı programı gereğince Elektrik, Tramvay ve Tünel amele cemiyetleri, Türk Mürettibin Cemiyeti, Hükümet Fab-

rikaları Heyet-i Murahhası, Ekmekçi işçi Cemiyeti, Reji Amelesi, İnşaat-ı Bahriye, istanbul Liman Emval-i Ticariye Deniz işçileri Cemiyeti, Silahtarağa Elektrik İşçileri, Seyr-i Sefain Fabrikası, Yaprak Tütün Amelesi cemiyetleri Mürettibin Cemiyeti'nde toplanarak bayramlaştılar.

TİÇSF Genel Sekreteri Şefik Hüsnü (Değmer) yaptığı konuşmada işçilerin o günkü durumunu dile getirdi. İşçiler arasına "tefrika (ayrılık) sokmak isteyenler'! kınadı.

Toplantı sonunda işçi temsilcileri "1 Mayıs dilekleri" olmak üzere İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen ilkelerin hayata geçirilmesi için her türlü gayreti göstereceklerini açıkladılar.

Aydınlık çevresi 1 Mayıs nedeniyle dağıtılan bir beyanname yüzünden daha Cumhuriyet kurulmadan Ankara hükümetinden ilk darbeyi yedi. TİÇSF reisi, umumi kâtibi ve bazı üyeleri dahil yirmi kişiye yakın bir grup tutuklandı. Tevkifat 1 Mayıs öncesi gerçekleştirilmişti. Tutuklular Hiyanet-i Vataniye Kanunu gereğince yargılanmalarını beklerlerken yasanın yürürlüğe girişiyle ilgili bir itiraz üzerine beraat ettirildiler.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında 1 Mayıslar

Cumhuriyetin ilk yıllarında 1 Mayıs Amele Bayramı 1924, 1925 ve 1927'de olmak üzere üç kez kutlandı. 1 Mayıs 1923'te yediği darbeden sonra *Aydınlık* grubu ertesi yılki Amele Bayramımda öne çıkmadı. 1 Mayıs 1924'ü Umum Amele Birliği düzenledi.

Birliğin hazırladığı 1 Mayıs "resm-i kabul programı"na göre işçi dernekleri temsilcileri genel merkezde düzenlenen törene katılacaklardı. İşçiler kırmızı rozet takacaklardı. Genel merkez önünde bir bando işçi marşları çalacaktı. Daha sonra Umum Amele Birliği yöneticileri işçi derneklerine giderek iade-i ziyarette bulunacaklardı.

O sıralarda Meclisin gündeminde iş mevzuatını düzenleyecek olan "Mesai Kanunu" vardı. Nitekim bir yıl önce Amele Bayramında, işçi temsilcileri mevzuatın bir an önce çıkarılması için TBMM'ye başvurmuşlardı. Ancak ilk toplantı yılında tasarı kanunlaşamamıştı. Umum Amele Birliği yönetimi bu gecikmeden duydukları üzütünün bir ifadesi olarak 1924 Amele Bayramımda sokaklarda gösteri yürüyüşü yapmamaya karar verdiler.

Amele Birliği bu kararı almamış olsa ve gösteri girişiminde bulunsa bile karşısında Cumhuriyet hükümetinin kolluk kuvvetlerini bulacaktı. 30 Nisan gecesi İstanbul'daki tüm karakollara "Polis Müdür Vekili Kâmil Bey" imzalı bir tamim geldi. Her türlü "nümayiş ve hareket-i merasimiye"nin engellenmesi bildiriliyordu. Umum Amele Birliği "milli" güçlere yakın olmasına karşın Ankara'ca resmen kabul görmemişti.

1 Mayıs sabahı Amele Birliği'nin Yerebatan'daki genel merkezi kırmızı renklerle donatıldı. "Türkiye Amelesi Sendikalar Kanunu İster" yazılı bir pankart asıldı. Dernek temsilcileri genel merkezde toplandılar. Bando Enternasyonali çaldı. Bayrama katılanlar arasında Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi de vardı.

Amele Birliği'nde tören yapılırken aynı saatlerde 1 Mayıs nedeniyle çıkarılan *Çelik Kol* gazetesi toplattırıldı. *Aydınlık* dergisi idarehanesi kolluk kuvvetlerince arandı.

1925in Amele Bayramı Amele Teali Cemiyeti'nce örgüdendi. Cemiyet 21 Nisan günü vilayete başvurdu. Bayram cuma gününe rastlamıştı. Cumanın tatil oluşu nedeniyle işçilerin işi bırakmaları söz konusu değildi. Bu husus vilayete verilen program önerisinde ayrıca vurgulanmıştı: "Menafi-i umumiye haleldar olmayacak'tı.

Vilayet, Amele Teali Cemiyetinin 1 Mayıs başvurusunu Polis Müdüriyetime havale etti. Müdüriyet durumu değerlendirdi ve cemiyet temsilcilerini polis müdüriyetine çağırarak kendilerine açık mahalde miting ve gösteri yürüyüşü yapamayacaklarını bildirdi. Ancak, müdüriyetin bayram nedeniyle cemiyette "resm-i kabul" yapılmasına ve temsilci bir heyetin valiyi ziyaret ederek "amelenin hissiyat ve temenniyatım" bildirmesine bir itirazı yoktu.

1 Mayıs sabahı saat 10.00'dan itibaren cemiyetin değişik şubelerine mensup işçiler genel merkeze gelmeye başladılar. Toplantı odası kırmızı renkte donatılmıştı. Kırmızı renkli perde ve bayraklarda beyaz zemin üzerine siyah bir örs ve iki çekiç resmi yer almıştı. Kırmızı pankartlar üzerinde siyah harflerle "Türk Amelesi İlticaya Karşı Amansız Bir Mücadele Açmalıdır", "Burjuvazinin Zulmünü Protesto Ediyoruz", "Mürteciler, Muhtekirler, Kapitalistler. Emperyalistler Kahrolsun", "8 Saat İş, 8 Saat istirahat, 8 Saat Uyku" ve "Bütün Dünya İşçileri Birlesiniz" yazılıydı. Bu son pankartın altında Kari Marx'ın bir resmi asılmıştı. Törene katılan işçiler göğüslerine kırmızı kurdeleler takmışlardı.

Aynı gün Amele Teali Cemiyeti işçileri *Mayıs 1 Nedir?* başlıklı kitapçığı dağıttı.

1926'da 1 Mayıs kutlanmadı. Şeyh Sait Ayaklanması ve Takrir-i Sükûn Kanunu, bu arada İzmir suikastı girişimi gergin bir siyasal ortam yaratmıştı. Gazeteler 1 Mayisin "dünya amelesince bir yevm-i mahsus" olduğunu kaydetmekle yetindiler.

1920'li yılların son 1 Mayıs! 1927'de kutlandı. 25 Nisan günü Amele Teali Cemiyeti tramvay işçileri vilayete başvurdular. "Umumi vesait-i nakliyenin tatilini mucib olmamak" şartıyla amele bayramına izin verildi.

1 Mayıs sabahı saat 10.00'dan itibaren amele temsilcileri Amele Teali Cemiyetimin Babıâli'deki merkezine gelerek bayramlaştılar.

Cemiyet merkezi pankartlarla donatılmıştı. "Amele Cumhuriyetin Hadimidir" ve "8 Saat İş, 8 Saat İstirahat, 8 Saat Uyku" bunlar arasındaydı. Bayramlaşma sırasında işçiler ceketlerine kırmızı kurdele iliştirdiler. Bayramlaşma ertesi temsilcilerden biri 1 Mayıs Marşını okudu. Odada bulunanlar da ona katıldılar.

Marş söylendikten sonra işçi temsilcileri bir süre işçi sorunlarını görüştüler. Öğleyin vapurlara binilerek Kâğıthane'ye gidildi. Sofralar kuruldu, eğlenildi. Amele Teali Cemiyeti'nin İşçi Sportmen Kulübü'yle, Bağdat Demiryolları Amelesi Sportmenleri Kâğıthane Çayırı'nda bir futbol müsabakası yaptılar.

Daha sonraki dönemlerde, 19301u, 19401ı yıllarda, 1 Mayısların değişmez özelliği, yasaklanmış Türkiye Komünist Partisi İstanbul örgütünün her 1 Mayıs'ta gizli bildiri çıkarması, müseccel (kimlikleri ve adresleri polisçe bilinen) komünistlerin ise, 1 Mayıs öncesinde gözaltına alınıp 1 Mayıs'tan sonra serbest bırakılmalarıydı. Öte yandan küçük işçi ve sosyalist grupları İstanbul'un çeşitli mesirelerde 1 Mayıs'ta ailecek piknik yaparlardı. 1950'li yıllarda da süren "tedbiren gözaltına alma" uygulaması **196O'**lardan sonra sona erdi. Ama 1 Mayıs kutlamaları ancak 1970lerde yeniden gündeme geldi.

ZAFER TOPRAK

1970'lerden Günümüze 1 Mayıslar

1 Mayıs, İstanbul'da yarım yüzyıllık yasağı takiben, 1975'te Tepebaşı Gazinosu'ndaki bir kapalı salon toplantısıyla yasal olarak kutlandıktan sonra, 1976'da DİSK'in (Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) girişimiyle, iki ayrı koldan (Beşiktaş ve Saraçhanebaşından) başlayıp, Taksim'de bir mitingle sona eren yürüyüş ve açık hava toplantısı biçiminde gerçekleştirildi. DİSK'e bağlı sendikaların yanısıra ulusal ya da yerel düzeylerdeki çeşitli meslek kuruluşlarının, gençlik ve kadın derneklerinin, 1 Mayıs'a değer veren siyasal partilerin, diğer demokratik örgütlerin ve 150.0001 aşkın kişinin, İstanbul ve ülkenin dört bir yanından gelerek katıldıkları "İstanbul **1** Mayıs 1976", toplumun içinde bulunduğu demokratikleşme sürecinin önemli bir göstergesiydi de.

Ertesi yri, gene DİSK'in düzenlediği ve daha büyük bir kitlenin katıldığı İstanbul 1 Mayıs gösterisinde bir önceki yılın güzergâhlarından geçilerek Taksim'de toplanıldı, Saraçhanebaşından yola çıkan yürüyüş kolunun Tarlabaşı'ndan Taksime girişi tam tamamlanmak üzereyken, esrarengiz biçimde silahların patlaması sonucu büyük bir kargaşa çıktı. Tarihe "Kanlı 1 Mayıs" diye geçen olayda bazıları kurşun yarasıyla, ama büyük çoğunluğu Kazancı Yokuşu'nda yaşanan izdihamda ezilmek suretiyle toplam 38 kişi yaşamını yitirmiştir.

1 Mayıs 1978, bir yıl önceki olayın gerginliğine rağmen gene aynı düzeyde bir katılımla ve herhangi bir olumsuzluk yaşanmadan, Taksim'de kutlandı. Ama ertesi yıl Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından sokağa çıkma yasağı konuldu. Bu

yasağı protesto etmek için, Merter'de ve Çiçekçi'de sokağa çıktıkları için, aralarında Türkiye İşçi Partisi Genel Başkanı Behice Boran ile diğer yöneticilerinin ve 1 Mayıs öncesi demeçlerinden dolayı DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk ve çeşitli sendika başkanları ile Türkiye Sosyalist İşçi Partisi Genel Başkam Ahmet Kaçmaz'ın da bulunduğu yüzlerce kişi gözaltına alındı. 1 Mayıs 1980'de ise sokağa çıkma yasağı konulmamakla birlikte, İstanbul'da her türlü gösteri gene sıkıyönetim tarafından yasaklandı. DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk ve bağlı sendikaların genel başkanları ile yöneticileri ve çok sayıda kişi Selimiye Kışlası'nda gözaltına alındılar. Kentte yer yer olaylar çıktı.

12 Eylül askeri darbesiyle girilen dönemde demokrasi artık tamamen ortadan kaldırıldığından 1 Mayıs'ı yaşatmak isteyenlerin, tıpkı 1930'lu, 19401ı yıllarda olduğu gibi yasal olmayan bildiri ya da broşürleri el altından dağıtmalarından ve bazı gözaltına alma, tutuklamalardan başka bir olaya rastlanmadı. 1987' den itibaren yasal olmayan gösteri yürüyüşleri yapıldı. Bunlardan 1989'dakinde Tarlabaşı'nda genç bir işçi emniyet mensuplarının açtığı ateşle öldü, ayrıca yaralananlar oldu, çok sayıda gösterici gözaltına alındı. 1990'da gene aynı bölgedeki gösterilerde genç bir kız bir kez daha güvenlik güçlerinin ateşiyle yaralandı ve felç oldu, başka yaralanmalar ve gözaltına alınmalar tekrarlandı.

1991'de Saraçhanebaşı'nda yapılan 1 Mayıs gösterisinden ve 1992'de Gaziosmanpaşa'daki yasal mitingden sonra 1993'te DİSK Pendik'te, Türk-İş ise Şişli Abide-i Hürriyet Meydam'nda birer açık hava toplantısıyla 1 Mayıs'a katıldılar. Böylelikle, kurulduğu günden beri 1 Mayisin içeriğine ve anlamına karşı tutum takınan Türk-İş, ilk kez uluslararası geleneklere uygun bir şekilde 1 Mayıs'ı gerçekleştiriyordu.

Asıl önemlisi, ilk günden bu yana sürekli baskı ve yasaklamalarla, tutuklamalarla karşılanan, hemen hemen tamamına yakını İstanbul'da odaklaştığı için de her yıl belli bir tarihte, onun öncesinde ve somasında İstanbul'a özgü bir sosyal-siyasal fenomen haline gelmiş bulunan 1 Mayısların yeniden serbestlesmesiydi.

İSTANBUL

BİRGİ, ZİYA NURİ

(17 Ağustos 1872, İstanbul - 7 Aralık 1936, İstanbul) Hekim. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne (Askeri Tıbbiye) emraz-ı hariciye (cerrahi hastalıklar) muallimi Birgivî Kâtipzade Mehmed Nuri'nin oğludur. 1890'da Askeri Tıbbıye'yi yüzbaşı rütbesiyle bitirdi, altı ay Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde tabip muavini olarak çalıştıktan sonra 189Tde sınavla emraz-ı umumiye (klinik genel patoloji) muallim muavini oldu. 1893'te seririyat-ı cerrahiyeye (cerrahi kliniği) geçti ve aynı yıl İstanbul'da görülen kolera salgınında İkinci Daire-i Belediye sağlık heyetinde görevlendirildi.

1894'te Mekteb-i Tıbbiye Meclis-i Muallimini (Tıp Okulu Profesörler Kurulu) tarafından, uzmanlık öğrenimi görmek üzere Berlin'e gönderildi. Kayser Wilhelm Askeri Tıp Akademisinde öğrenim görerek diploma aldı, ayrıca kulak-burun-boğaz hastalıkları ihtisası yaptı.

Aralık 1900'de İstanbul'a döndü ve Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi'nde ilk emraz-ı üzniye, enfiye ve hançereviye (kulak-burun-boğaz hastalıkları) kliniğini kurdu. Bundan önce kulak-burun-boğaz hastalarına iç hastalıkları kliniğinde bakılıyordu. 1902'de ek olarak Hamidiye Etfal Hastanesi hekimliği ile görevlendirildi. 1904'te ferik (korgenaral) rütbesine yükseldi.

Ziya Nuri Birgi

koleksiyonu

1909'da askeri ve sivil tıbbiyelerin birleştirilmesiyle Haydarpaşa'da kurulan Darülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi'nde kulak-burun-boğaz kliniği hocalığına getirildi ve askeri görevlerinden izinli sayıldı. I. Dünya Savaşımın başında ihtiyat askeri hastanesi haline getirilen tıp fakültesi hastanesi başhekimliğine atandı.

1916'da dekanlığı sırasında *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuasının* yayımlanmasını sağladı. 1921'de ikinci kez Darülfünun Tıp Fakültesi reisi (dekan) seçildi.

1933 üniversite reformunda kadro dışı bırakıldı fakat arkadaşları ve hükümetin isteğiyle 1934'te fahri profesör olarak kürsüsüne döndü. 1935'te Ayfon'dan milletvekili seçildi ve bu görevdeyken öldü.

Birgi, Türkiye'de endoskopik metotların ilk uygulayıcısı ve öğreticisidir. Endoskopi konusundaki "Meri ve Kasabatın Doğnıdan Doğruya Muayenesi, Mütalaat ve Müşahedat" başlığı taşıyan araştırması bugün için bile ilgi çekicidir. 1930'da Türk Otorinolarengoloji Cemiyetimi kurmuş ve ilk başkanlığını yapmıştı.

Bibi. M. O. Uzman, "Ziya Nuri, Rıza Nuri, Tahir Bey", *İstanbul Seririyatı, c.* **16** (1934), s. 2-3; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 413-414; F. Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi,* İst., 1948, s. 267-**268;** H. Altuğ, "Müderris Dr. Ziya Nuri Birgi Paşa (1872-1936)", *50 Yıl Önce Ölen 8 Büyük Türk Hekimi,* (yay. E. K. Unat), İst., 1986, s. 33-40.

NURAN YILDIRIM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDA İSTANBUL

I. Dünya Savaşı, Osmanlı payitahtı İstanbul'un, geleneksel yapısını çökerten ona bambaşka bir görünüm kazandıran bir savaştı. Kentin tüm dengeleri altüst oldu. Geleneksel gelir bölüşümü çöktü.

Ağustos 1914'te I. Dünya Savaşimn başlaması ve Osmanlı ordusunun seferber edilişiyle birlikte Osmanlı topraklarında iaşe sorunu ortaya çıktı. Taşıt araçlarının büyük çoğunluğu orduya devredildi. Limanlardaki yiyecek maddelerine el konularak ordunun her türlü ihtiyacına öncelik verildi.

Osmanlı Devleti bir tarım ülkesi olmasına karşın, temel besin maddesi olan ekmek için, o yıllarda özellikle kıyı kentlerinde, gerekli unun önemli bir kısmı Romanya, Rusya ve Marsilya'dan getiriliyordu. Savaş sonucu Çanakkale Boğazinm kapatılarak Akdeniz'le bağlantının kesilmesi, Rusya'nın savaşa girişi ve Romanya'da un fiyatlarının yükselişi kısa sürede İstanbul'da ve ardından diğer kentlerde un sıkıntısına yol açtı.

İstanbul'da ekmek buhranı baş göstermişti. Babıâli ivedi önlemler alma gereği duydu. İstanbul valisi, Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıfları ve Ticaret ve Sanayi Odası temsilcileri vilayette toplandılar. Dahiliye nazırının başkanlığında Havâic-i Zaruriye Komisyonu kuruldu. Komisyon iaşe işleriyle uğraşacak, halkın ve ordunun temel tüketim maddelerini sağlayacaktı. Komisyonun bir diğer görevi piyasada istif edilmiş maddeleri saptamak ve gerektiğinde bunlara el koyarak fiyatların aşırı ölçüde yükselmesini önlemekti.

Ticaret ve Sanayi Odası'ndaki ilk oturumunda encümen, bazı yetkili kişileri de davet ederek narh sorununu görüştü. 5 Ağustos 1914'ten itibaren geçerli olmak üzere unun çuvalını 110 kuruş ve ekmeğin kilosunu 55 para olarak saptadı. Zahirecilerin bu fiyatları çok düşük bulmaları üzerine 12 Ağustosla ekmeğin fiyatına 5 para daha eklenerek bir kilo ekmek 60 paraya yükseltildi. Ancak, bu fiyatı da yetersiz bulan zahireciler ellerindeki unu istif etmeye ve el altından yüksek fiyatla satmaya başladılar. Öte yandan seferberlik ilanı üzerine Anadolu demiryollarından bir ayı aşkın bir süre asker sevk edildi. Bu hatlarda buğday ve un taşımacılığı yapılamadı. Ayrıca, tüccarın elinde bulunan un stoklarının bir kısmına ordu tarafından el konması İstanbul'un ekmeklik un ihtiyacını had safhaya getirdi. Bu arada diğer tüketim maddelerinin arzında da bir daralma görüldü. Ordunun talebini karşılamak için tekâlif-i harbiye komisyonları savaşın ilk aylarında, buğdayın yanısıra tüccarın elindeki koyun, patates, fasulye; nohut,

soğan, sadeyağ gibi maddelerin de yüzde 25'ine el koydu. Bundan böyle tüccar artık piyasaya mal çıkarmaz olmuştu. Seferberliğin ilk sevkıyatının son bulması üzerine durum bir ölçüde düzeldi. Anadolu hattında tüccara günde 30 vagon ayrılarak İstanbul'un Anadolu ile bağlantısı tekrar kuruldu. Öte yandan, gerek Anadolu'dan gerek dış ülkelerden getirilecek mala ordu tarafından el konulduğu takdirde şehremanetince tazmin edileceği bildirilerek tüccarın kaygısı giderilmek istendi.

İstanbul'un iaşesi sorununun çözümünde Havâic-i Zaruriye Komisyonu başarılı olamadı. Birçok mal kısa sürede piyasadan çekildi. Üretici, malına el konacağı korkusuyla ekimini sınırladı. Öte yandan İttihatçı çevre, İstanbul'un iaşesinin savaş gibi olağanüstü bir ortamda tüccar eline bırakılamayacağına kani olmuştu. Ekmeklik un tedariki giderek güçleşiyordu. Bu soruna çözüm bulmak amacıyla şehremaneti, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nden Ekmekçiler Cemiyeti Kâtibi İzzet Bey'in başkanlığında Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'yi kurdu. Heyet kısa sürede faaliyet alanını genişletti. Diğer tüketim maddelerini de sağlamaya başladı. Heyet gerçekte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul murahhası Kara Kemal Bey'in denetimindeydi. İzzet Bey'in girişimleri sonucu, heyet Anadolu'da tahıl merkezleriyle bağlantı kurdu. İlk iş olarak İstanbul'a günde 20 vagon üzerinden toplam 3.600 vagon buğday şevki için Konya tüccarıyla anlaştı. Ardından, Ankara. Eskişehir, Ereğli, Karaman gibi yörelerle de benzer akitlere gidildi. Ekim 1914'ten itibaren bir yıl süreyle İstanbul'un iaşesi için alım satım işlemleri Heyet-i Mahsusa-i Ticariye tarafından yürütüldü. Anadolu'dan satın alınıp getirilen buğday İstanbul'daki değirmenlerde öğütülerek Ekmekçiler Cemiyeti aracılığıyla fırınlara dağıtıldı. Ekim 1915'te iaşeye ilişkin alım satım işlerini, sermayesini kısmen heyetin sağladığı Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı AŞ devraldı. Bu arada, şehremaneti İstanbul'daki değirmenlere el koydu. Buğday öğütme işi şehremaneti bünyesinde oluşturulan Tahniye İdaresi'ne verildi.

Savaşın ilk aylarında ekmek dışında şeker, gaz ve tuza da narh kondu. Heyet-i Mahsusa-i Ticariye İstanbul halkına buğdayın yanısıra, şeker, gaz, bulgur, zeytin gibi diğer temel tüketim maddelerini de sağlamaya girişti.

İstanbul'un iaşesi sırasında dağıtımda büyük güçlüklerle karşılaşılmıştı. Karne yönteminin yanısıra buğdayın öğütülmesi ve dağıtımında doğan gecikmeler ekmek satışı sırasında fırınların önünde büyük bir kalabalığın birikmesine neden olmuş; kargaşa sık sık kavgaya dönüşmüştü. Önceleri dağıtım polis aracılığıyla yürütülmek istendi. Bunda başarılı okunamadı. İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi işe el koydu. İstanbul nüfusunu mahallelere ayırarak, her mahallede bir "ekmek tevzi mahalli" oluşturdu. Dağıtım, bu mahalle teşkilatlarının Mart 1916 başında şehremanetine devredilişine kadar, İttihat ve Terakkinin mıntıka memurları ve kâtib-i mesulleri aracılığıyla denetlendi.

Kıtlıkla istifçilik ve karaborsacılığın bir arada görüldüğü bir ortamda Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin iktisadi faaliyetleri kamuoyunda bir dizi tepkiye neden oldu. Cemiyet aracılığıyla bazı kişilerin zengin edildiği söylentisi giderek yaygınlaştı. Siyasal bir örgütün ticari faaliyetlerde bulunması hoş karşılanmıyordu.

Şubat 1916'da Şehremini İsmail Canbolat iaşe işlerinin şehremanetince devralınması için Babıâli'ye başvurdu ve ödenek talebinde bulundu. Ardından ordu devreye girdi. 5 Mart 1916 günlü yasayla un sıkıntısı çeken yörelerin ihtiyacım belediyeler adına ordunun sağlaması kararlaştırıldı. Bu amaçla Harbiye Nezareti'ne 500.000 Osmanlı Lirası tutarında bir avans verildi.

Olağanüstü savaş koşullarında şehremaneti iaşe işini yürütümedi. Kent giderek açlık tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Babıâli, ülke çapında iaşe örgütleri kurmadan ve etkin bir dağıtım şebekesi oluşturmadan iaşe sorununun üstesinden gelemeyeceğini gördü. Bu koşullar altında Alman iaşe örgütünü örnek alarak benzer bir örgütlenmeye gidildi. Merkez ve taşra iaşe heyetleri oluşturularak başına Almanya Devlet Tahıl Örgütü kurucularından Hugo Meyer getirildi.

23 Temmuz 1916 günlü İaşe Kanun-ı Muvakkatı'yda Osmanlı toprakları iaşe bölgelerine ayrıldı. Bir bölgeden diğerine yiyecek maddesi gönderilmesi yasaklandı.

Merkez İaşe Heyeti narh yoluyla piyasaya doğrudan müdahaleden kaçınıyor, temel tüketim maddelerinin karneye bağlanmasının fiyat artışlarını önleyeceğini savunuyordu. Ancak, yine de ekmeğe narh uygulamak zorunda kaldı. 14 Ekim 1916'da büyük kentlerde azami ekmek fiyatını saptadı. İstanbul'da ekmeğin okkası 2 kuruştan satılacaktı.

İaşe Heyetinin yanısıra şehremanetinin de yetkileri genişletildi. 7 Ağustos 1916'da bir kanun-ı muvakkatla şehremaneti, İstanbul için gerekli odun, kömür, besin maddeleri ve diğer temel tüketim maddelerinin taşınması için gerekli kara ve deniz taşıt araçlarıyla, besin maddesi üreten fabrika ve imalathaneleri ve bu malların saklanması için gerekli mağaza ve antrepoları bedelini ödeyerek kiralayabiliyor ya da satın alabiliyordu. Ekmek dışında narh uygulamaktan kaçınılması uzun sürmedi. Nisan 1917 tarihli bir yasayla şehremanetinin bellibaşlı besin maddelerine ve diğer zorunlu tüketim maddelerine azami fiyat koyabileceği ve gerektiğinde bu fiyat üzerinden satın alıp dağıtıma gidebileceği belirtildi.

191" ortalarında savaş hâlâ sürüyordu ve iaşe sorununa, değişik örgütlenme biçimlerinin denenmesine karşın, çözüm bulunamamıştı. 18 Ağustos 1917 tarihli İaşe-i Umumiye Kararnamesi'yle bu kez Harbiye Nezareti'ne bağlı bir İaşe Umum Müdürlüğü oluşturuldu. Ticaret için zorunlu tüm taşıt araçları savaş nedeniyle ordunun elindeydi. Öte yandan ordu disiplini soruna çözüm getirebilirdi. Yeni düzenlemeye göre, I. Ordu dışında Osmanlı ordularının her birinde mıntıka iaşe heyetleri kuruldu. I. Ordu'nun bulunduğu yörede iaşe işleri doğrudan Harbiye Nezaretimde kurulmuş olan İaşe Umum Müdürlüğünce yürütülecekti.

İaşe Umum Müdürlüğü İstanbul'da ekmeklik ve yemlik tahılın alım satımını yasakladı. Vilayet dahilinde bu tür tahıldan çiftçinin kendi tüketeceğini ve tohumluğunu ayırdıktan sonra geriye kalan kısmını bedel karşılığı İaşe Umum Müdürlüğüme devretmesi gerekiyordu. Bakkal ve tüccar, mağaza ve deposunda bulunan bulgur, un, makarna, şehriye, irmik vb unlu mamulleri; zeytinyağı, zeytin, şeker ve pirinç stoklarını İaşe Umum Müdürlüğüne teslim ediyor ve bundan böyle bu malların serbest piyasada alım satımı yasaklanıyordu. Ayrıca, francalacı, pastacı, simitçi, börekçi, tatlıcı vb esnafın faaliyetleri durdurulmuş; ellerindeki un stokları satın alınarak Fırınlar İdaresi'ne devredilmişti.

İaşe Umum Müdürlüğü bu arada toplumsal içerikli bir dizi önleme başvurdu. Yoksulların yalnızca ekmek tükettiği, varlıklı kesimin ise et ve pirinç gibi şeyleri ekmek yerine ikame edebildikleri göz önünde bulundurarak fakir halka daha fazla ekmek verilmesi öngörüldü. Ayrıca, ağır iş görenlere karne haklarının yanısıra günde 250 ile 750 gr arasında fazla ekmek dağıtılması kararlaştırıldı.

Harbiye Nezareti'nce tek elden yürütülmesi iaşe işlerini bir ölçüde düzene soktu. Ekmek sorunu kısmen çözüm buldu. Zeytinyağı, gaz, peynir, şeker, kibrit tülü kıt mallar karneye bağlandı. Odun ve kömür müteahhitleriyle sözleşme yapılarak, ekmek karneleri gösterilmek suretiyle hane başına belirli miktarda ve uzlaşılan fiyat üzerinden odun ve kömür dağıtımı gerçekleştirildi.

Bu önlemler sonucu, özellikle başta memur olmak üzere İstanbul'da sabit gelirli kesimin iaşesi eskiye oranla olumlu gelişme kaydetti. Bu arada, geçim sıkıntısı çeken memurun yükünü hafifletmek amacıyla Babıâli, tahsisat-ı fevkalade adı altında bir ek ödenek dağıttı. Memurun şeker, sabun, patates, bulgur vb temel ihtiyacı İaşe Umum Müdürlüğünce karşılandı. Bu arada memurun gündüzleri ailesinden uzakta lokantalarda yemek yemek zorunda olduğu göz önünde bulundurularak İstanbul yakasında ucuz fiyatla yemek veren bir "memurin lokantası" açıldı.

4 Nisan 1918 günlü İaşe-i Umumiye Kanunu ile İaşe Umum Müdürlüğü'nün yetkileri genişletildi. Ordu, memur ve müstahdemlerin yanısıra resmi yatılı okul öğrencisinin, İstanbul halkının ve taşrada muhtaç halkın iaşesi de bu müdürlükçe üstlenildi. İaşe-i Umumiye Kanunu ile la-

şe Umum Müdürlüğümde ayrıca bir İaşe Meclisi oluşturuldu. Bu arada iaşe sorununu doğrudan üstlenecek bir bakanlığın kuruluş çalışmaları başlamıştı.

İaşe Meclisi ancak üç ay faaliyet gösterdi. Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'da, yetkileri sınırlı da olsa, yeni bir meclisin oluşturulmasını anayasal yönden sakıncalı görenler vardı. İaşe Meclisi her hafta cumartesi, pazartesi ve çarşamba günleri toplanmasına karşın, pek fazla yol kat edemedi. İstanbul halkına protein ihtiyacını et yerine balık yiyerek gidermesini önerdi. Besin maddelerinin ve özellikle un ve diğer tahıl ürünlerinin alım satımında spekülatif girişimlerde bulunulduğu gerekçesiyle tahıl ve tahıldan mamul besin maddeleriyle bakliyat ticaretinin İstanbul'da saptanacak belirli yerlerde, açık olarak yapılmasını gündeme getirdi. Bir diğer kararıyla süt ve yoğurt dışında sütten yapılan tatlılarla kaymağın, un, irmik, nişastadan mamul her türlü tatlının, poğaça, çörek ve kurabiyelerin üretimini ve satışını yasakladı.

Savaş yıllarında İttihatçı hükümetlerin iaşe sorununun üstesinden gelememelerinin temel nedenlerinden biri spekülatif girişimlerin savaş ortamında tatlı bir kazanç kapısı oluşturmasıydı. Bu yıllarda istifçiliğin önü bir türlü alınamamıştı. Babıâli birçok mala narh koymuştu; ancak karaborsa alıp yürümüş, kıtlığı çekilen her türlü mal el altından sağlanmıştı.

Kökten önlemler almaksızın hayat pahalılığının önlenemeyeceğini gören hükümet, Mayıs 1917 sonlarına doğru spekülasyon ve istifçilikle resmen mücadeleye girişti. Kolluk kuvvetleri ilk iş olarak Çakmakçılar'da Abud Efendi Ham'm bastı. Spekülatif girişimlerde bulunan, o günün deyimiyle "hava oyunu oynayan", 200'ün üzerinde tüccarı tutukladı. *Sabah* gazetesine göre, bu handa iki gün içerisinde, sodanın kilosu 28 kuruştan 52 kuruşa, mumun kilosu 44 kuruştan 70 kuruşa, limontuzununki 150 kuruştan 320 kuruşa, kibritin sandığı 14 Osmanlı Lirası'ndan 22 Osmanlı Lirası'na, kininin kilosu 6 Osmanlı Lirası'ndan 14 Osmanlı Lirası'na yükselmişti.

Bu baskının ardından spekülasyonla mücadeleyi yürütmek üzere Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın başkanlığında bir Men-i İhtikâr Heyeti kuruldu. İhtikârın Meni Hakkında Kanun-ı Muvakkat'la spekülatif işlemlerden doğacak suçların doğrudan sıkıyönetim mahkemelerinde görülmesi kararlaştırıldı. Ticaret Kanunu geçici olarak yürürlükten kaldırıldı. İstifçilik yapanların mallarına el konması, bunun yanısıra, 3 aydan 3 yıla kadar hapis ve 100 Osmanlı Lirasından 5.000 Osmanlı Lirası'na kadar para cezasına çarptırılması öngörüldü.

Men-i İhtikâr Heyeti, faaliyete geçer geçmez ilk iş olarak dükkân camekânlarında teşhir edilen ya da içeride bulunan malların tümü için etiket konma yükümlülüğünü getirdi. Ayrıca, tüccar ve esnaftan elinde patiska vb kazmir, çuha, şayak ve diğer yünlü kumaş türü, kadın, erkek, çocuk ayakkabısı, kösele ve deri bulunduranların 12 gün içinde bu mallarının miktarını, maliyetini, satış fiyatım ve kimden, ne zaman satın alındığını heyete bildirmeleri gerekiyordu. Heyetin beyannamesinde yer alan malların İstanbul dışına çıkarılması yasaklanmıştı.

Men-i İhtikâr Heyeti'nin İstanbul tüccarı arasında en çok huzursuzluk yaratan kararı halk arasında "zincirleme usulü" diye anılan ticari işleme karşı açtığı savaştı. Zincirleme usulünde mal, toptancı tüccardan doğrudan doğruya perakendeci esnafa devredilmiyor, "hava oyunu oynayan" spekülatörler arasında, elden ele dolaşarak sürekli değer kazanıyordu. Heyetin kararı piyasadaki malların ilk sahiplerine devrini öngörüyordu. Böylece elinde mal bulunduran onu aldığı tüccara iade edecekti.

Men-i İhtikâr Heyeti'nin zincirleme usulüne karşı verdiği mücadelenin pek şansı yoktu. Tüccar bir yolunu bulup devreden çıktı; ancak birkaç gayrimüslim, heyetin gazabına uğradı. Heyet, sonunda İstanbul Ticaret Odasımn önerisini benimseyerek narha başvurdu; Nestle sütünden ayakkabı tamiratına kadar ticari hayatın hemen her alanına azami fiyat koydu.

İlk narh kibrite uygulandı. Onu fes ve kahve izledi. Ardından limontuzu, mum, ecza, kalay ve çakmaktaşı narha tabi tutuldu. Kahvenin okkası toptan 100, perakende 110 kuruş olarak saptandı. Bu arada kahve narhının denetimi için kahvesi bulunan tüccar ve esnafın bir hafta içerisinde elindeki kahve miktarım heyete bildirmesi istendi. Kibrit için de aynı yöntem izlendi. Kibrit satış vesikası alan esnaftan, heyetçe dağıtılan "Üç kutu kibrit kırk para" yazılı

Ordunun ihtiyaçlarına öncelik verildiği için ekmek ve un sıkıntısının had safhaya vardığı savaş yıllarında. İstanbul'da bir askeri depodaki peksimet yığınları.
Cephelerden Kurtuluş Savaşına. İmparatorluktan Cumhuriyete, Kültür Bakanlığı Yayını, İst., 1992

levhayı dükkânının görünür bir yerine asması istendi. Aksine davrananların divan-ı harbe verileceği ihtar olundu.

13 Haziran 1917 günü kahve ve kibrit bildirim süresi sona erdi. Heyet yayımladığı bir bildiride gizli kahve ve kibrit bulunduranları ihbar edenlere, ödül olarak ortaya çıkardıkları malların tümünün verileceğini ilan etti.

Men-i İhtikâr Heyeti ecza tüccarlarının satacakları malların fiyatlarını gösterir bir tarife hazırladı. Ecza depolarına dağıtarak isteği üzerine müşteriye gösterilmesini zorunlu kıldı. Eczacıların reçeteleri kaça yapacakları yine heyetin hazırladığı bir tarifeyle saptandı. Basma, patiska, salaşpur, mermerşahi gibi mallar ayrı ayrı narha tabi tutuldu. Basma ve patiska için vesika çıkarıldı. Bu vesikalar için ekmek vesikaları esas alındı. Puldan bir parça büyük ve üzerinde "Men-i İhtikâr Basma Vesikası" yazılı bu belgeler satış sonrası dükkân sahiplerince saklanacak ve müfettiş tarafından istendiğinde gösterilecekti.

Savaş öncesi, Avrupa'dan ithal edilmiş, konserve vb yiyecek maddesi; kristal ve çinko tabak vb ev eşyası; lavanta, ziynet eşyası gibi mallar savaş öncesi fiyatının ancak iki katma satılabilecekti. Heyetin uyguladığı narhta mallar en ince ayrıntılarına kadar ayrı ayrı yer alıyordu. Mesela, Avrupa derilerine konan narh, listede 45 kalemde gösterilmişti. Listede işyerlerinin adı bile belirtiliyordu: 18 Haziran tarihli bildiride Beyoğlu'nda Tokatlıyan Gazinosu'nda şekerli çikolata tozunun kilosu 80 kuruştan satılacaktı.

Men-i İhtikâr Heyeti'nin spekülasyona karşı giriştiği mücadele sırf İstanbul'u kapsıyordu. Spekülatör tüccar bunu fırsat bilip faaliyet alanını taşraya kaydırmıştı. Narh konan malların İstanbul dışına çıkarılması heyet tarafından yasaklanmışsa da karadan ve denizden erzak kaçakçılığının önü almamıyordu. Taşra ve İstanbul piyasalarında fiyat farkı alabildiğine yükseldi. Bunun üzerine İstanbul'da uygulanan spekülasyonla mücadele diğer vilayetlere de teşmil edildi. Bu yörelerde genellikle belediye meclisleri temel tüketim maddelerine narh koydu ya da satış mağazaları açtı.

İttihat ve Terakkimin enflasyonla mücadele girişimi, sonuçta, tüketiciye en yakın halkanın, mahalle bakkalı ve küçük esnafın peşine düşülmesiyle sonuçlandı. Bu arada "milli iktisat" gereği gayrimüslim tüccar sıkı denetime tabi tutuldu. Bir kısmı spekülasyon ve istifçilikle suçlanarak para ve hapis cezasına çarptırıldı. Müslüman Türk eşraf-tüccar ise birikimini sürdürdü. Gayrimüslimlerin tasfiyesi sonucu piyasada etkinliğini artırarak fiyatları kolaylıkla güdümleyebildi. Nitekim, Men-i İhtikâr Heyeti'nin faaliyette bulunduğu ilk altı ay içerisinde İstanbul'da fiyat artış hızı düşeceğine artış kaydetti. Tüketici geçinme endeksi Ocak 1917'den Haziran 1917'ye kadar 405 puandan 570 puana yükselerek **165** puanlık bir artış gösterirken, heyetin faaliyete geçtiği haziran ayından 1918 başına kadar 570 puandan 1.645 puana ulaştı ve 1.075 puanlık bir artış kaydetti.

İttihatçılar, Men-i İhtikâr Heyeti'nin yanısıra, gelir bölüşümündeki çarpıklıkları giderici bir vergi politikasını da gündeme getirdiler. **1917** sonlarına doğru o sıralarda Almanya, Avusturya-Macaristan ve Fransa'da uygulamaya sokulan savaş kazançları vergileri örnek alınarak bir Harp Kazançları Vergisi Kanunu hazırlandı. Ancak, tasarı savaş yıllarında bir türlü yasalaşamadı.

Bu arada 1918'in yaz aylarında İaşe Nezareti kuruldu. Başına İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Murahhası Kemal Bey getirildi. Nezaret ordunun, yoksul halkın ve devlet memurlarının iaşesi için gerekli besin maddelerini ve diğer temel tüketim maddelerini sağlayacak ve fiyat artışlarını önleyecekti. Ayrıca, kamu yararına hizmet gördükleri onaylanan kurum ve derneklerin ihtiyaçları da İaşe Nezareti'nce karşılanacaktı.

İaşe Nezaretimin kuruluş çalışmaları iki ay sürdü. Eylül 1918'de İaşe Umum Müdürlüğüme bağlı bulunan değirmenler peyderpey İaşe Nezaretime devredildi. Ekim ayı başmda yine aynı müdüriyetten aşocakları, ekmek tevzi mahalleri ve ambarlar devralındı.

Ancak savaş kaybedilmişti. Talat Paşa kabinesi çekilmiş, yerine Ahmed İzzet Paşa sadrazamlığa getirilmişti. İttihatçılar yerine Hürriyet ve İtilaf mensupları nezaretin yönetimine getirildiler. Bir süre sonra Çanakkale Boğazı açıldı. İstanbul'a mal sevkıyatı başladı. 20 Ocak **1919** günlü kararname ile İaşe Nezareti kaldırıldı. İaşe işleri eskiden olduğu gibi Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı İaşe Umum Müdürlüğü'ne devredildi.

Savaş yıllarında Düyun-ı Umumiye İdaresi artan hayat pahalılığı karşısında memurlarının satın alma gücünü korumak amacıyla bir ek ödenek uygulamasına gitti. İstanbul kenti perakende fiyatlan sürekli izlendi. Aşırı fiyat artışlarının bu kuruluşta çalışanlar üzerindeki olumsuz etkisi ek ödeneklerle bir ölçüde giderildi. Bu nedenle savaş yılları fiyat hareketlerinin izlenebilmesi için en güvenilir kaynak Düyun-ı Umumiye verileridir.

Düyun-ı Umumiye kayıtlarından elde edilen bilgilere göre, geçim endeksinde yer alan temel tüketim maddeleri fiyatları **1916**'da ortalama yüzde 300 arttı. Temmuz **1914** taban olarak alındığında tüketici geçim endeksi Ocak 1917'de 405 puana, Ocak 1918'de 1.**945**'e ve Aralık **1918**'de 2.205'e yükseldi. **1916** artış ortalaması 280 puan, 1917 ortalaması **839** puan ve 1918'inki 1.790 puandı.

İstanbul ilk kez bu boyutlarda bir enflasyonla karşı karşıya geliyordu. Fiyat artışlarından doğal olarak en çok sabit gelirli kesimler etkilendi. Memur, asker ve emeklinin eline geçen paranın satın alma gücü günden güne düştü. Hayat şartlan toplumun bu katmanları için giderek güçleşti. İstanbul'da orta dereceli bir memurun geçimi için gerekli temel tüketim maddelerinden oluşan sepetin Temmuz 1914 maliyeti 235,25 kuruş iken bu miktar Eylül 1918'de, 1.952 kuruşa yükseldi.

Düyun-ı Umumiye İdaresi derlediği geçinme endeksinde memurların kendi konutlarında oturduklarını varsaymış, aylık masraf tutarında konut kiralarına yer vermemişti. Oysa, savaş yıllarında İstanbul'da kiralar alabildiğine yükseldi. Sınır boylarından akm eden yüz binlerce göçmen İstanbul'da konut sıkıntısına neden oldu. Birkaç ay içerisinde ev kiralarının iki katma çıktığı görüldü. Ev sahipleri yıllık kontrat imzalamaya yanaşmadılar.

Babıâli ev kiraları sorununa 1918 baharında eğildi. 8 Nisan 1918'de kira artışlarını sınırlayan bir yasa çıkardı. Yasada, kiraların 1 Mart 1916'da ödenen miktarın ancak yüzde 50'si oranında yükselebileceği, yürürlükteki kira kontratlarının savaşın bitiminden altı ay sonrasına kadar geçerli olacağı, sözleşmenin sonuna kadar yasal mercilerin kiracı çıkarmayla ilgili davalara bakmayacağı belirtildi.

Savaş yıllarında devlet işletmelerinde çalışanların ücretleri özel kesim gündeliklerine oranla daha düşüktü.

Devlet işletmelerinin çoğunluğu Harbiye Nezareti'ne bağlıydı. Bu nedenle, savaş yıllarında askere alınan birçok işçi bu fabrikalarda asker statüsünde çalışıyordu. Bu tür işçilere ise 30 ile 100 para arasında bir gündelik ödeniyordu.

İstanbul'da Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi aracılığıyla I. Ordu'ya bağlı olarak oluşturulan Birinci Kadın İşçi Taburunda tabur kâtibesinin aylık maaşı 600, bölük kâtibesinin 500, tabur iaşe memuresinin 600, tabur ribevi memuresinin 500, bölükbaşmm **600,** taburbaşının 400, hastabakıcının 300, terzinin 500, işçinin 250 kuruş olarak belirlenmişti. Kıdem ve hizmete göre bu miktarlar anabiliyordu.

Kentte en yüksek ücreti kayıkçı, mavnacı, arabacı ve hamal esnafı alıyordu. Esnaf cemiyetlerinde örgütlenmiş bu kesimin İstanbul Murahhası Kemal Bey aracılığıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde önemli bir yeri vardı.

İstanbul'un taşımacılık işlerini ellerinde bulunduran esnaf cemiyetlerine şehreminlerinin söz geçirmesi çok güçtü. Kayıkçı, mavnacı, arabacı ve hamal esnafı taşıma ücretlerini dilediği gibi saptıyor, İstanbul'un iaşesini fiilen elinde bulunduruyordu. 1918' de İstanbul'da bir hamalın aylık kazancı 75-90 Osmanlı Lirasim buluyordu. Aynı yıl, orduda feriğin (korgeneral) eline aylık olarak hemen hemen aynı para geçiyordu. Birinci derecede bir daire müdürünün aylığı ise 72 Osmanlı Lirasıydı.

Savaş Osmanlı toplumunun geleneksel gelir bölüşümünü altüst etti. Kısa sürede servet edinmiş "yeni zengin" bir katman doğdu. Toplumun geniş bir kesimi yoksulluğa itildi. Savaşın yol açtığı insan kaybı ve maddi yıkımla birlikte gelir ve servet dağılımındaki gelişmeler geleneksel Osmanlı toplumsal yapısını

bir anlamda çökertti. Sabit gelirli memur ve asker kesimi yıkıma uğrarken, ticaret erbabı servet edindi.

Savaş yılları İstanbul'da o güne kadar görülmedik büyük kazançların elde edildiği ve vurgunların yapıldığı bir dönemdi. Darlığı gidermek amacıyla başvurulan karne, narh vb yöntemler, istifçiliğe ve karaborsacılığa prim tanımış, kısa sürede halk ağzında "harp zengini", "harp tüccarı", "spekülasyon erbabı", "331, 332, 333 zengini" diye tanımlanan bir toplumsal kesim türemişti.

Yeni zenginler savaş yıllarında İstanbul'a alışılmadık bir görünüm kazandırdılar. Eğlence düşkünlüğü giderek yaygınlaştı. Toplumsal ahlak çöküntüye uğradı. İstanbul'da ilk kez kumar, alkol ve kadın ticareti geniş boyutlara ulaştı. Öte yandan kent yoksulluk ve sefalet yuvası oldu. Sokaklar dilenen insanlarla dolup taştı.

ZAFER TOPRAK

BİRİNCİ VAKIF HANI

Sultanhamam'da, Sümerbank (eski Orozdibak) mağazasının karşı köşesinde, Şeyhülislam Hayri Efendi ve Vakıf Hanı caddeleriyle Rahvancılar Sokağı'nın çevrelediği arsa üzerinde inşa edilmiştir. 1910'da evkaf nazırlığına atanan Ürgüplü Hayri Efendi'nin, İstanbul'da, boş vakıf arsalarına ya da harap ve yıkık vakıf yapılarının yerlerine gelir getirecek yeni binalar yapılması önerisi üzerine gerçekleştirilmiş bir dizi işhanından ilkidir.

Eskiden Vanî Efendi Medresesi'nin yerine yapılmak üzere, Mimar Kemaleddin Bey(^) tarafından 1327/1911'de tasarlanan hanın inşaatı 1334/1918'de tamamlanmıştır. Hünkâr şeyhi ve Vaniköy'ün kurucusu Vanî Mehmed Efendi'nin 17. yy'da yaptırmış olduğu eski medrese ise yine Kemaleddin Bey'in tasarımına göre, Gülhane Parkı girişinin karşısındaki Zeyneb Sultan Camii bitişiğine, Birinci Vakıf Hanı ile aynı yıllarda yeniden yaptırılmış olup bugün ilkokul olarak kullanılmaktadır.

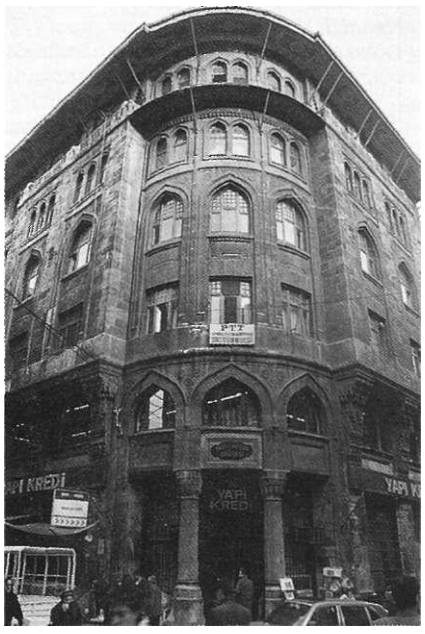

Birinci Vakıf Hanı
Yavuz Çelenk, 1993

Bodrumla birlikte 7 katlı olan han, demir putrellerle güçlendirilmiş taşıyıcı kesme taş duvar ve yine demir, tuğla karışımı volta döşeme sistemiyle gerçekleştirilmiştir. Yanındaki binaya kuzeydoğu yönünden bitişik olan hana Rahvancılar Sokağı'ndan girilmektedir. Hanın zemin katı ticari amaçlı tek bir mekân olarak tasarlanmış olup bugün bk banka şubesi olarak kullanılmaktadır. Şeyhülislam Hayri Efendi ve Vakıf Hanı caddelerinin kesiştiği köşede yapı yüzeyi yuvarlatılarak köşenin önemi vurgulanmış, ayrıca buradan zemin kattaki ticari amaçlı mekâna, üç kemerli bir kapı açılmıştır. Üst katlarda, her katta onardan, toplam 50 adet büro odası bulunmaktadır.

I. Ulusal Mimarlık Üslubu biçimleme anlayışına uygun bir yaklaşımla ve özenli bir işçilikle düzenlenmiş olan hanın cepheleri 2. ve 5. kat düzeylerinden geçen sürekli taş kuşaklarla üçe bölünmüş, her bölüm kendi içinde bir bütün olarak ele alınmıştır. Dışa bakan üç cephenin orta doğrultularına rastlayan ikişer oda, 2., 3- ve 4. katlarda, oymalı taş konsollar üzerinde taşınan kapalı cumbalar biçiminde dışarı doğru taşırılarak yüzeylere hareketlilik kazandırılmıştır. Zemin kattaki mağaza açıklıkları beyaz mermer lentolarla, 1. ve 2. kat pencereleri düz, atkı kemerlerle geçilmiş, 3. katta kemerli, büyük, tek pencereler, daha üst katlarda ise sivri kemerli, üçlü pencereler kullanılmış, üst kat pencere kemerlerinin köşelerine, düz, turkuvaz renkli çiniler yerleştirilmiştir. Yapının yüzey düzenlenmesi demir payandalarla desteklenen, alt yüzleri nakışlı, geniş saçaklarla bitirilmiştir.

Osmanlı klasik çağının mimari öğelerini yansıtan bu görkemli cepheleriyle, Birinci Vakıf Hanı, 20. yy başlarında, batıdaki örneklere göre gerçekleştirilmiş çok katlı yapılarla görüntüsü değişen Sultanhamam ve çevresinde, tarihi yarımadanın geleneksel mimarisine uyum sağlamaya çalışan, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin ilk çağdaş işhanı olarak dikkati çekmektedir.

Bibi. Hüseyin Hüsameddin (Yasar)-İbnülemin Mahmud Kemal (İnal), *Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı,* İst., 1919; Ergin, *İmaret Sistemi;* Öz, *İstanbul Camileri,* I; Yavuz, *Mimar Kemalettin.*

YILDIRIM YAVUZ

BİRSEL, SALÂH

(1919, Bandırma) Şair ve yazar. İzmir St. Joseph Fransız Ortaokulu ve İzmir Erkek Lisesi'ni, 1948'de de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünü bitirdi. Öğretmenlik, iş müfettişliği, kitaplık müdürlüğü gibi görevlerde bulundu, Ankara Üniversitesi Basımevi müdürlüğünden emekli oldu. Şiir, günlük, roman, deneme, inceleme dallarında çok sayıda eser verdi, çeviriler yaptı. *Dünya İşleri* (1947), *Hacivatın Karısı* (1955), *Ases* (1960), *Kikirikname* **(1961),** *Haydar Haydar* (1972), *Köçekçelefde* (1980) yer alan şiirleri 1986'da *Bütün Şiirleri* adlı kitapta toplanmıştır. Deneme kitapları *Sen Beni Sev* (1957), *Kendimle Konuşmalar* (1969), *Şiir ve Cinayet* (1975), *Kuşları Örtünmek* (1976), *Kurutulmuş Felsefe Bahçesi* (1979), *Paf ve Puf* (1981), *Halley Kimi Kurtarır* (1981), *Amerikalı Tolstoy* (1983), *Yapıştırma Bıyık* (1985), *Bir Zavallı Sarı At* (1985), *Şişedeki Zenci* (1986), *Asansör* (1987), *Kediler* (1988), *Seyirci Sahneye Çıkıyor* (1989), *Hafiyeler Önde Gider* (1991), *Gandhi ya da Hint Kirazının Gölgesinde* (1992) başlıklarını taşır. Aralıklarla kaleme aldığı günlükleri *Günlük* (1955), *Hacivat Günlüğü* (1982), *Yaşlılık Günlüğü* (1986), *Aynalar Günlüğü* (1988) ve *Bay Sessizlik* (1990), *Nezleli Karga* (1990), *Yalnızlığın Fırınlanmış Kokusu* (1991) adlı kitaplarda toplanmıştır. Anı-inceleme-deneme türlerinin bir bireşimi olan *Kahveler Kitabı* (1975), *Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu* (1976), *Boğaziçi Şıngır Mıngır* (1980), *Sergüzeşt-i Nono Bey ve Elmas Boğaziçi* (1982), *İstanbul-Paris* (1983) "Salâh Bey Tarihi" adını verdiği diziyi oluşturan kitaplardır. Tek romanı ise *Dört Köşeli Üçgen!âü* (1961).

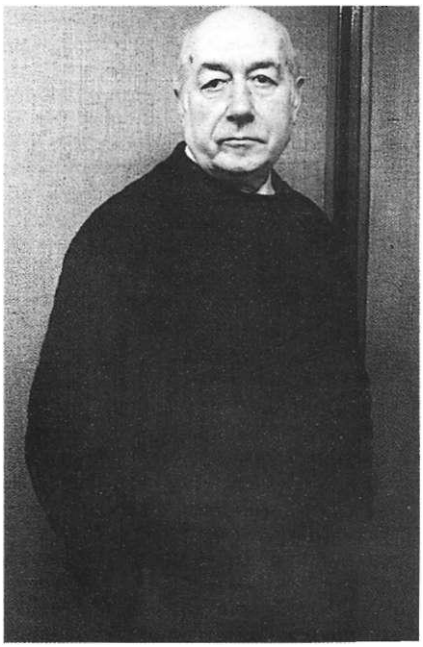

Salâh Birsel
Nazım Tlmuroğlu

1940'tan bu yana Cumhuriyet dönemi Türk şiirinde, yeniden başlayan gözlemcilik akımının, şiir geleneğimizde başka biçimlerde görünmesine karşılık, bazı tipik kelime kullanışlarıyla romantizmi bozan, onunla alay eden bir söyleyiş ön plana geçer. Birsel, bu ortam içinde ironiyi en usta biçimde kullanır. Bu söyleyiş biçiminde, dış ortam olarak

H A C İ V A T G Ü N L Ü Ğ Ü N D E N

...Dönüşte, Edirnekapı'dan dolandım. Yolda Fatih Medreselerinin onarıldığını da gördüm.

Sevindim.

Nedir bu çalışmalar, bakımsızlıktan inim inim inleyen tarihsel binalarımız, camilerimiz, mezarlık ve bahçelerimiz yanında çokça bir yer tutmuyor.

Gerçi son günlerde Eyüp Sultan Camiini ortaya çıkarmak için yıllar yılı camii bunaltmış o külüstür dükkânlan da yıkmaya başladılar. Ama bu da daha çok din duygusuna dayanan bir hesapla yapılıyor.

Oysa, İstanbul ve bütün Türkiye bir estetik görüşü, bir tarih bilinci olan yapıcılarını beklemekte, özlemektedir.

Bütün bunlara karşılık, sokaklarımızı keser, kum ve çakıl sesleri doldurmaktadır. Ellerinde mala tutan adamlar, ustalarının buyruklarına uyarak, Tanrının günü, o güzelim tahta evlerimizi yıkmakta, onların yerine kübizmanın yanlış anlaşılmasından ve yanlış yürütülmesinden ortaya çıkan birtakım eciş bücüş binalar oturtmaktadırlar.

Bundan bir kaç yıl önce, Le Corbusier'nin şehrimize gelip de o ahım şahım evlerimizin yerinde yeller estiğini görmesi bir gazete haberi değildir, sadece.

Le Corbusier'nin işaret ettiği tehlikeyi biz çok önceden görmüş olmalıydık.

Birtakım zevksiz ve aptal ellerin yeditepe üzerine kurulan bu şehrin bütün güzelliğini silip süpürmek için ne denli çabaladığını, ne denli uğraştığını bize yabancı bir mimar mı anlatmalıdır?

Söyleyin, söyleyin Cihangir'den karşı yakaya bakıp da "fakk Üsküdar" diyen şair, bir gün de, Üsküdar'dan bu taraflara bakıp "fakir Cihangir!" demeyecek mi?

Evet, evet bütün şehir bozuluyor, bütün Boğaziçi çirkinleşiyor.

İstanbul'a antika eşya gözüyle bakanlar, bir zaman gelecek, onu da yapamayacaklar.

Salâh Birsel, *Hacivat Günlüğü,* İst., 1982

algıladıkları, yaşanılan çevredir. Bu çoğunlukla İstanbul'dur. Aslında günlükamlarında, denemelerinde ve "Salâh Bey Tarihi"nde İstanbul'u bir bütünlük içinde daha geniş planda kullanır. Boğaziçi ve Beyoğlu anlatışları ağırlıktadır.

Şiirimize Sulukule'yi o sokar ("Kaşık Havası"-*Kikirikname).* İstiklâl Caddesinde dolaşan insanları, alaysı bir anlatımla inceler. Emirgân'daki akşamüstlerinin şiirini bulmaya çalışır. Türkiye ise bir geçmiş değil, gelecektir ("Sisten Sonra"-*Kikirikname). Alemdağ'dan Şile'ye yolunuz düşecek, taş taş gülecek / gök gök gerineceksiniz.* Ya da Ahmed Rasim'i, bu, İstanbul'a en çok yakınlaşan yazarı Ceyo'da otururken düşünür. Ama denemelerine gelince bu çevre, bütünüyle şair ve yazar dostlarla dolup taşar. Bu ortam içinde onlarla birlikte yaşar. Şiirinde, İstanbul hep vardır: "Kaç defa İstanbul oldunuz siz adamakıllı". ("Sevdalı *Ases"-Ases)* derken bu şehirle bütünleşen, birleşen bir insan vardır. Şaşırtıcı, bazen şaka mı, alay mı olduğuna karar veremediğimiz bir tavır özelliği, Birselin şiirinin temel öğesi olmaktadır. *... .Rakı süzmeli / Aşık üzmeli / Şiir düzmeli / Hacivat'ın karısı / Beyoğlu'nda gezmeli* gibi söyleyişlerde basit insanın davranışlarına takılan bir gözlem vardır *(Hacivatm Karisi).* Duygusallıktan hoşlanmadığı da bellidir.

Boğaziçi Şıngır Mıngır bir bakıma -kendi deyimiyle- Boğaziçi'nin gizli tarihidir; Boğaziçi'nin insan haritasıdır. Bir tarih perspektifinden geçirilen Boğaz'm iki yakasını çeviren bütün semtleri, yalıları, köşkleri, kasırları, bahçeleri, çayırları, buralarda yaşayan kişilerin kimlikleri, bu kitapta vardır. Onları, adeta Kandilli mehtaplarında sandalların içinde görürüz. Eskinin, tarihin oraya vurduğu bir damga vardır ki bu durum İstanbul'un özel yapısıdır. Tatlı bir ironi ile gene Beşiktaş'taki kedilerle köpeklerin karınlarını doyuran Kethüdazade'nin öyküsü yanında oradaki türbeler, mescitler ve ünlüler anlatılır. Kısaca Boğaziçi, en saltanatlı yıllarım padişah sarayları ile buralardaki gezilerde yaşar. Ama, Boğaziçi gerçekten bir ışıktır.

Çarşambapazarı'ndaki Murad Molla Tekkesi, Küçükmustafapaşa'daki Mesnevihan evleri ve bunların da kişilikleri vardır.

Saraylar, hep Boğaziçi'nin yakından izlenişi, onun İstanbul tarihidir. Gene, "geçmiş yıllarda Boğaz, çiçek ve meyve bahçesi" demektir. *Sergüzeşt-i Nono Bey ve Elmas Boğaziçi'nde* Boğaz! adım adım tarih içindeki seyriyle sıralar. Sarıyer'deki Fırıldak Bahçe, Boğaz'daki kaynak suları, Büyükdere Piyasa Caddesi, buranın hatunlarının açık başla dolaşmaları, Vaniköy yalıları, mehtabiyelerin yaz aylarında Boğaziçi'ni ayağa kaldırışları anlatılır. İstanbul'un tarihini bildiği, bulduğu biçimlerde ve biraz da söylenti çiçekleri serpiştirerek yazar. "Boğaziçi, bir elmas öyküsüdür."

Kahveler Kitabında. bu kentin tarihi, kahvelerin tarihi olur. *Ab Beyoğlu, Vah Beyoğlu'nda* bu açıdan kahve, lokanta, içkili yerleriyle bir kültürün kenti olmaktadır. Denebilir ki hiçbir günümüz şairi, düzyazılarında, onun kadar İstanbul'a sahip çıkmamış; onu, tarih ve sosyal yönleriyle inceleyip tatlı bir Evliya Çelebivari dile getirmemiştir. Aslında yazar, Evliya Çelebi'nin gezi yazıları karşısında daima önünü iliklemiştir *(Kuşları Örtünmek).*

Böylece "Salâh Bey Tarihi", *Istanbul-Paris* kitabıyla birlikte mekân olarak kendisine İstanbul'u seçmektedir. Halide Edibin ilk kadın derneğini Fatih'teki evinde kurduğunu, kadının ilk kez Sultanahmet'teki hastanede görev alışını, Ercüment Ekrem'in Babıâli gazete bürolarındaki dolaşmalarını, o dönemde Beyoğlu'nun bonmarşeden, terziden geçilmediğini, hep ondan öğreniriz.

Günlükleri, denebilir ki denemelerinin başlangıcı olmuştur. Tuttuğu günlüklerde yaşadığı çevrenin izleri bulunur. *"Beyoğlu Geceleri"* denemesinde sinema tutkusunu, İstanbul sinemalarını bildirerek anlatır. *Bir Zavallı Sarı At* okuduklarının, değerlendirilmesidir. Rumelihisarı'ndaki Tevfik Fikret'in Aşiyân'ım, Fikret'in kadifeye düşkünlüğünü; çiçeğin Türk yaşamına nasıl sokulduğunu ve İstanbul'daki çiçek bahçelerini *(Kurutulmuş Felsefe Bahçesi);* İstanbul şehrinin anahtarlarını birbirlerine vermek için şair dostların Taksim'deki serüvenini; bu arada şiire dair görüşlerini *(Kuşları Örtünmek);* yolculukları ve 1940' lardaki Beyoğlu'nu, İstanbul'un sokak satıcılarının, eski günlerin birer kültür elçisi olduklarını, İnci Sokağını tanıtmalarında *(Asansör)* hep gözlemlere dayalı değerlendirmesi vardır.

Gene edebiyat üzerine konuşmaları kapsayan *Sen Beni Sev* adlı kitabında bile Emirgân Çay Bahçesi ile Beyazıt'taki Küllük Kahvesi, hep şairin kültür çevresidir.

İ S T İ K L Â L C A D D E S İ

Caddelerden İstiklâl Caddesi
Havuzdur da havuzdur.
Kadınlar da ördekleri
Dolaşır şıpıdak şıpıdak

İstiklâl Caddesi'nde dükkânlar
İki yandadır da iki yandadır
Vitrinlernen incik boncuk
Şıkırdatır da şıkırdatır

İstiklâl Caddesi dediğin
Antep kilimine benzer
Beyazlar yeşiller karalar
Fırıldaktır da fırıldaktır

İstiklâl Caddesinde dullar
Cımbızlarıyla dolaşır
Baldırnan eksik eteknen
Fıkırdaktır da fıkırdaktır

Akşamları İstiklâl Caddesi'nde
Çiçekler kokulanır da kokulanır
Karanfillernen afişler
Kıkırdaktır da kıkırdaktır

Caddelerden İstiklâl Caddesi
Uzundur da uzundur
İstiklâl Caddesinde bekârlar
Dolaşır şıpıdak şıpıdak

Salâh Birsel, *Kikirikname,* İst., 1961

Böylece tuttuğu tüm günlüklerde yaşadığı ortamın getirdiği anıları ve dostlarıyla birlikteliğini, öykü değil gözlem ve değerlendirme olarak vermektedir. Şair, evinden çıkar, Tozkoparan'dan geçip Unkapam'na iner; yolu uzatmak onu eğlendirir; Galata Köprüsünün üzerinden mavnaları seyreder; geçmiş günlerden kopup gelen anılar onu iyice bağlar; Eyüp'te, Merkezefendi'de ve Karacaahmet'te, Osmanlı İmparatorluğunun yüzyıllar öncesinde bu taşların altında uyandığını sezinler. Edirnekapı'da dolanır. Zeyrek Yokuşu'nda düşüncelere dalar. İstanbul'un yıkılan, harap olmaya yüz tutmuş tarihsel yapılarım, sokaklarını üzülerek görür. Mesaj verir topluma. Denemelerin tümünde sanatın ve toplum olaylarının,sorunların değerlendirmesi yapılır. İstanbul'un semtleri, bu değerlendirme içinde bir çevredir *(Hacivat Günlüğü)*.

Kadıköy, Ayaspaşa, Sirkeci, Süleymaniye, İstanbul'un ünlü yangınları gibi gerçeklerle şair ne çok yaşar İstanbul'u. Teneke Mahallesi ile Rumeli Caddesi arasındaki sosyal uçurum da İstanbul' un konuları arasına girer *(Halley Kimi Kurtarır)*.

Tüm yazılarındaki doğa, İstanbul' dur; ama, hiç de romantik bir yapıda değildir. İstanbul'un esin veren güzelliği, tarihte ve gününde yaşanan bir kişiliği vardır.

AYHAN DOĞAN

BIRTJN

Osmanlı sarayının dış hizmetlerine bakan kadrolara ve hizmet birimlerine verilen ad. Sözcük, Farsça "dış" anlamındadır. "Binin" deyimi 1840'ta Babıâli'nin yeniden örgütlenmesinden sonra kullanılmayarak bunun yerine "Babıâli ricali", "rical-i devlet" deyimleri yerleşmiştir.

Resmi adı Saray-ı Cedide-i Âmire olan Topkapı Sarayı'nda, Harem-i Hümayun da denen enderun ile harem dairesi dış dünyaya kapalıydı. Bu iki bölümde yaşayanlar ve padişaha hizmet verenler sarayda yatıp kalkmakta, sarayın iç halkından sayılmaktaydılar. Dışarıda aileleri ve evleri yoktu. Geceli gündüzlü saray disiplini altındaydılar. Örneğin Enderun halkının, haremağalarmın sakal bırakmaları dahi yasaktı. Buna karşılık binin halkı, İstanbul'da evi ve ailesi olan, her gün hizmet için saraya gelip giden görevlilerden oluşmaktaydı. Bunlar üzerinde Enderun'a uygulanan tarzda bir disiplin de söz konusu değildi. Birun görevlerine atamaları da sadrazam yapmaktaydı. Geniş anlamda birun. sadrazamdan başlayarak tüm yöneticileri, divan görevlilerini. İstanbul'daki asker ocaklarını kapsıyordu. Bunlardan, vezirlerle birinci sıradaki yöneticilere "birun ricali" denmekteydi. Dar kapsamda ise sarayla ilgili güvenlik, kapıcılık, taşımacılık, din, sağlık, vakıf vb işlere bakanlar, sarayın birun halkını oluşturmaktaydılar. Buna göre birun halkı sekiz grubu içeriyordu: İlmiye sınıfına mensup olanlar, Divan-ı Hümayun görevlileri, birun ağaları, rikâb ağaları, eminler, şikâr ağaları, evkaf görevlileri, muhafız ve kolluk hizmetlileri.

İlmiye sınıfından olanlar, şehzade ve padişah hocaları, hekimbaşı, cerrahbaşı kehhalbaşı, müneccimbaşı ve hünkâr imamlarıydı. Sarayın, mülkiye sınıfından dört birun görevlisi şehremini, Matbah-ı Âmire emini, Darphane emini ve arpa eminiydi. Şehremini, hanedan saray ve köşklerinin yapım ve onarımlarını; İbrahim Paşa Sarayı. Galata Sarayı mekteplerinin gereksinimlerini yerine getiren bir örgütün amiriydi. Aynı zamanda saray masraflarının vekilharçlığını yapmaktaydı. Matbah-ı Âmire emini, her gün yüzlerce kişiyi doyuracak türlü yemeklerin, tatlıların hazırlandığı mutfakların, kilar-ı âmirenin buralarda hizmet veren aşçıların, yamakların şefiydi. Örgütünde çok sayıda sakabaşı, has ve harci fırın hademeleri, mumcu, helvacı, ekmekçi, simitçi, sebzeci, yoğurtçu, tavukçu, kasap, bozacı esnafı da bulunuyordu. Bunlar Acemi Ocağı'ndan seçilmekteydiler. Darphane emini, hazinenin gereksinimi olan altın ve gümüş paraların basım ve kesimini gerçekleştirdiği gibi, muhtelif madenlerin işletilmesini, buralardan İstanbul'a gümüş ve bakır hazinelerinin getirtilmesini de sağlamaktaydı. Başında bulunduğu Darphane, önceleri sarayın dışında iken 18. yy' da sarayın birinci avlusuna taşınmıştı. Arpa emini de birun ricalinden olup Hâcegân-ı Divan-ı Hümayun sınıfında yer almaktaydı. Görevi saray ahırlarının yem gereksinimini karşılamaktı. Her ilkbaharda Kâğıthane'deki İmrahor Köşkümde arpa emininin padişaha ziyafet vermesi eski bir gelenekti.

Ağayan-ı birun zümresinden sarayla en çok ilişkisi olanların başında, emir-i alem ya da mir-i alem denen, padişahın tuğlarından, bayraklardan, mehterhaneden sorumlu rikâb (üzengi) ağası gelmekteydi. Kapıcılar kethüdası, sarayın orta kapısını (Bâbüsselam) bekleyen kapıcıbaşıların amiriydi. Ayrıca Divan-ı Hümayun'a ve saray protokolüne ilişkin birçok görevi vardı. Örneğin selamlık alaylarında padişahın yanında bulunur ve halkın verdiği arzuhalleri toplardı. Kapıcılar sınıfı, Bâbüsselam! ve Bâb-ı Hümayunu bekleyenler olarak ikiye ayrılıyordu. Orta kapı kapıcıları "ser-bevvabin-i dergâh-ı âli" unvanını taşımaktaydılar. 18. yy'da bu san, onursal bir rütbe olarak taşra derebeylerine verilmiş, böylece birun örgütü, İstanbul dışına da sembolik olarak yayılmıştı. Asıl saray kapıcıbaşılarınm da birçok protokol, gözetim, bekçilik görevleri vardı. "Serhengân-ı Divan-ı Hümayun" da denen çavuşlar ve bunların amiri çavuşbaşı, divandaki ve saraydaki görevlerinden ayrıca mübaşir sıfatıyla eyaletlere buyruklar götürürler, bazen idam ve müsadere infazlarını gerçekleştirirlerdi. Çavuşbaşı, divan oturumlarının, padişaha arzların, ulufe ve galebe divanlarının, cülus ve bayramlaşma törenlerinin yasalara uygun biçimde gerçekleştirilmesini sağlardı. Törenlerdeki alkış denen geleneği de çavuşlar sürdürmeketydiler.

Askeri sınıftan olan şikâr ağaları, padişaha yakınlıkları nedeniyle rikâb ağalarından sayılmaktaydılar. Sırasıyla çakırcıbaşı, şahincibaşı ve atmacacıbaşı unvanlı üç şikâr ağası, birun erkânındandı. Görevleri, padişahların av hizmetlerini organize etmekti. Bunların maiyetinde şikâr halkı denen ve usta avcıları, kuş ve tazı bakıcılarını kapsayan kalabalık bir kadro vardı.

Padişahın sofra hizmetine bakan çaşnigirbaşı ile çaşnigirler, tıpkı şikâr ağaları gibi Enderun'da yetişip dış hizmete çıkan birun görevlileriydi. Çaşnigirbaşı, saray mutfağında pişen yemeklere nezaret eder, padişahın harem dairesi dışındaki yemek servislerinde hazır bulunur, maiyetindeki çaşnigirler de sofra hizmetini görürlerdi. Yine bunlar gibi, Enderun çıkışlı müteferrikalar, saray hademesi konumundaydılar. Baltacılar da devşirme kökenli Enderun ya da Acemi Ocağı çıkışlı gençlerdi. Teberdârân-ı hassa denen bu sınıfın muhtelif bölükleri vardı. Bir bölümü, Eski Saray'da hizmet verdiği için, Eski Saray baltacıları, bir bölümü harem dairesine odun, su servisi yaptıklarından yakalı baltacılar, diğerleri de zülüflü baltacılar olarak anılıyorlardı.

Birun kapsamında yer alan öteki hizmet sınıfları, peykler, satırlar, rikâb solakları, alem mehterleri, çadır mehterleri, hassa çamaşırcıları, hassa terzileri, elh-i hıref-i hassa denen gruptaki sanatkârlardı. Bunlar, sarayın her günkü görevlileri olmayıp belirli zamanlardaki hizmetleri ve sarayın siparişlerini yapan kişilerdi. Peykler, solaklar ve satırlar, cuma, bayram, kılıç alaylarında padişahın göz kamaştırıcı mevkib-i hümayununda özel kıyafetleri, teberleri ile yer almaktaydılar.

Bostancıbaşı'nm komutası altındaki Bostancı Ocağı(->), sarayların dış güvenlik hizmetleriyle birlikte hadaik-i hassa denen saray bahçelerinin bakımından sorumluydu.

Birunun son bir birimi, önceleri hasattır, son dönemde de ıstabl-ı âmire denen saray ahırları örgütüydü. 19. yy'a değin mir-i ahur ağanın, bilahare de ıstabl-ı âmire müdürünün yönetimindeki hasahır halkı, atoğlanları ile salâhurlardan (binici-seyis), saraçlardan, nalbantlardan, harbende (katırcı), deveci bölüklerinden oluşmaktaydı. Hasahıra İstanbul dışında hizmet veren yundcular (kısrak yetiştiricileri), korucular (has otlakların koruculari), tayalar ve tay ağaları, sefer ve çayır voynuklan da birunun uzantıları sayılıyordu.

İstanbul'daki kapıkulu ocaklarının büyük komutanları olan yeniçeri ağası ile sipah, silahdar, azep ağaları, cebeci, topçu, toparabacı, mehterbaşı ağalarına da ağayan-ı binin denmekteydi. Saray örgütünü örnek alan Paşa Kapışımda, vezir dairelerinde de daha dar kadrolu binin örgütleri vardı. Sadrazamların birun

ağalarına, dış *ağalan* ya da bıyıklı ağalar denirdi.

Birun, temeli 15. yy'da yürürlüğe konan Kanunname-i Al-i Osman'a dayanan geniş bir yapılanma olarak 19. yy'a kadar korunmuştur. Batılılaşma süreciyle birlikte kapıkulu ocaklarının dağıtılması, saray ve yönetim örgütlerindeki değişiklikler sonucunda yerini başka kurum ve kuruluşlara bırakmıştır. Ortalama bir sayı ile""4.000-5.000 kişinin yer aldığı bu yapı, İstanbul'un zengin ve orta halli geniş bir kesimini temsil etmekteydi. Saray olanaklarından yararlanan ve saray kültüründen etkilenen birun mensuplarının aileleri, kentin sosyal yaşamında önemli bir yere sahiptiler.

Bibi. Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi,* İst., 1972, s. 140 vd; Uzunçarşılı, *Saray,* 358-514; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye,* 339, 364, 369; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* I, **236;** 1. Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi,* Ankara, 1979, s. 140-142.

NECDET SAKAOĞLu

BİSİKLET

1900'lerde İstanbul'da bazı bisiklet acenteleri Tepebaşı'nda beton bir velodrom yaptırarak burada reklam amaçlı bisiklet yarışları düzenlemişlerdi. Halk arasında yapılan bu yarışmalar bir spordan ziyade amatörler arasında iddialı bahislerden ileri gidememiş ve acentelerin bisiklet satmaya yönelik bir teşebbüsü olarak kalmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından (1908) sonra bisiklet sporunda ciddi adımların atıldığı görüldü. Bu spor dalına yer veren ilk spor kulübü Fenerbahçe oldu. **1912'** de başlayan bu faaliyetin ilk ünlü isimleri olarak Vecdi (Çağatay) ve Şinasi beylerle Alber Efendi ortaya çıktılar. Fenerbahçeli bu üç bisikletçi, istanbul'da düzenlenen ilk bisiklet yarışlarının şampiyonluklarını aralarında paylaştdar.

1923'te Türkiye İdman Cemiyetleri Ittifakı'nın kuruluşuyla Bisiklet Federasyonu teşkil edildi. Bu federasyonun başkanlığına getirilen Menemencizade Muvaffak Bey (Menemencioğlu) Türk bisiklet sporunun temelini atan kişi oldu. Türk bisikletçileri bundan sonra daha bilinçli ve daha disiplinli bir çalışma dönemine girdiler. 1924 Paris Olimpiyat Oyunları ile Türk bisiklet sporunda yeni ufuklar açıldı. Yapılan elemeler sonunda Cavit (Cav), Raif ve Cambaz Fahri beyler milli ekibe seçilerek Paris'e götürüldüler, ancak orada yarış bisikleti temin edilemediğinden yarışmalara kanlamadılar. -Fransa'da gördükleri modern çalışma yöntemlerini Türkiye'ye getirerek Türk bisiklet sporunda yeni bir dönem açıldı.

1926'da İstanbul'da ilk Türkiye Bisiklet Şampiyonası yapıldı ve Cavit Bey hem sürat, hem de mukavemet dallarında ilk Türkiye şampiyonluğunu kazandı. 1927'de İstanbul'da, Taksim Stadı'nda Bulgarlarla yapılan milli karşılaşma, bisiklet sporumuzdaki ilk milli müsabaka olmasının yanısıra İstanbul'da yapılan ilk uluslararası bisiklet yarışı olarak da önem taşır. Bu karşılaşmada İstanbullu dört bisikletçi, Cavit. kardeşi Galip, Sultanahmetli Tacettin (Baştürkmen) ve Saridis beyder, milli formayı giydiler.

1928 Amsterdam Olimpiyat Oyunları' na Türk bisikletçileri de katıldılar. Türk bisikletçileri büyük tecrübe kazanmış olarak olimpiyattan döndüler. Ancak hemen bir yıl sonra 1929'da, Bisiklet Federasyonu lağvedildi. Bu olay Türk bisiklet sporunda büyük bir duraklamaya yol açtı. 1933'te Bisiklet Federasyonu yeniden kuruldu. Yeni federasyonun gayretli çalışmalarıyla bisiklet sporunda büyük bir canlanma oldu. Ancak bu dönemde İstanbul, bisiklet sporunda eski üstünlüğünü yitirmişti. Artık Ankara ve

İSTANBUL'DA İLK BİSİKLETLER

Türkiye'ye bisikletin girişi yüz yılı aşkın bir tarihe sahiptir. *Tarik* gazetesinde 31 Ağustos 1885 tarihinde yer alan bir habere göre, "Mösyö Tomas Stefans" adlı Amerikalı "velosiped ile" önce İstanbul'a gelmiş, buradan da İzmit'e geçmiştir. İzmit'ten beş günlük bir yolculuktan sonra Ankara'ya ulaşan Stefans'ı, kentte vali paşa hazretleri, memurlar ve bini aşkın Ankaralı yollara çıkarak seyretmişlerdir. Gazete, Mr. Stefans'ın daha sonra vali ve görevlilerle vedalaşıp, Yozgat'a doğru hareket ettiğini yazmaktadır.

Türkiye'ye bu (büyük ihtimalle ilk) bisikletli seyyahın ziyaretinden hemen sonra, bisiklet firmaları da ilan yoluyla ilk nabız yoklamalarım yapmaya başlarlar. Örneğin 1886'da Paris'te yayımlanan *De Paris a Constantinople* adlı rehberde bisiklet ilanları da yer almaktadır. Hemen ardından, 1889-1890'da İstanbul'da yayımlanan *Annuaire Oriental* adlı almanakta da benzeri ilanlar görülüyor. İlanlardan Securitas bisikletlerinin Türkiye'de acentesi olmadığı, siparişlerin doğrudan Paris'e yapılabildiği anlaşılıyor.

Reşat Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* de, İstanbul'a ilk bisikletin 1890'da geldiğini söyler. Aym yıllarda *Servet-i Fünun* dergisinin koleksiyonları incelendiğinde, bisikletle ilgili gravür ve haberlerin sık sık yer aldığını görülür.

Servet-i Fünun'un sahibi ve başyazarı Ahmed İhsan Bey dergisine bisikletle ilgili haberleri koymanın ötesinde bazı başyazılarını da yeni taşıt aracına ayırmaya başlar. Örneğin bir "sermakale"sinde İstanbul'da bisiklet meraklılarının sayısının hızla arttığına ve bazı Beyoğlu tüccarlarının Avrupa'dan on kadar velosiped ithal ederek dükkânlarında sergilemeye başladıklarını söyler.

Bu yazıya göre, önceleri sadece Beyoğlu'nda görülen bisikletlilere, giderek İstanbul yakasında da rastlanmaktadır. Bisikletli gezi mekânları olarak da Kadıköy, Kuşdili ve Fenerbahçe mesireleri öne çıkmaya başlar.

Aynı yıllarda, *Malûmat* dergisinde, "Şehir Mektupları" köşesinde -yazan Ahmed Rasim ise, okuyucularının bisiklet haberlerine ilgi gösterdiğini görünce, bazı yazılarım yan şaka yarı ciddi bir üslupla bu konuya ayırır. Maslak ve Zincirlikuyu dolaylarında arabalara koşulu atları ürküten ve sokak köpeklerinin peşlerine takılıp kovulduğu alafranga kılıklı bisiklet meraklılarının olduğunu bu yazılardan öğreniriz. Ayrıca Ahmed Rasim, sık sık, oturduğu semt olan Bakırköy'ün "monden" tiplerini, bisiklet heveslerinden dolayı alaycı bir edayla anlatır.

İstanbul'daki -gayrinizami de olsa!- ilk bisiklet yarışının 1893'te yapıldığını yine Ahmed İhsan'ın *Servet-i Fünurta* yazdığı haftalık bir sohbet yazısından öğreniriz. Bu yarış Tepebaşı Bahçesi'nde yapılır. "Fernand isminde bir ehli zevk", bahçenin çevresini bir saat için 120 defa devrederek birinci olur. İstanbul'da bisikletin bir taşıt ve eğlence aracı olarak benimsenmesinin ardmdan, tören ve şenliklerde de kullanılmaya başlandığına tamk oluruz. Tekerlekleri süslenmiş bisikletler, resmi geçitlerin en ilgi çekici öğelerinden biri olarak boy gösterir. Okulların düzenlediği yıl sonu şenliklerinde de bisiklet gezinti ve yarışları programlarda yer alır. Örneğin Saint Joseph Lisesi'nin 1925 Spor Bayramı'nda bu tür bir bisiklet gezisi yapıldığını biliyoruz. 1935'ten sonra yapılan İstanbul festivallerinde de Beyazıt-Bentler-Taksim güzergâhının kullanıldığı bir mukavemet yarışı düzenlendiğini görüyoruz. Ama bu tür etkinliklerin en ilginci Büyükada Çiçek Bayramindaki bisiklet yarışlarıdır. Bayram programının yedinci maddesinde: "Süslenmiş bisikletlerin geçişi" duyurulmakta ve parantez içinde şöyle bir not bulunmaktadır: "En yavaş giden bisiklet mükâfatlandınlacaktır!"

İstanbul'daki ilk bisiklet ithalatçısı konusunda ise elimizdeki en eski bilgi, 1894 tarihli *Saadet* gazetesindeki bir ilandır. Bu ilana göre, Galata'da Şişli tramvay hattı mevkiinde Voyvoda Karakolhanesi yanında bulunan Mösyö Edmon Karvana'nm İngiliz mağazası, meşhur "Anglo Amerikan" şirketinin "velosiped"lerini ithal etmektedir. İlk bisiklet tüccarları hakkında bilgi edinmenin bir diğer yolu da İstanbul kütüphanelerinde bulunan *Annuaire Oriental* nüshalarını taramaktır. Bu almanakların İstanbul kütüphanelerinde bulunan 1889-1929 arasında çıkmış olan nüshalarmda ve *gazete* ilanlarında, İstanbul'daki ilk bisiklet tüccarları hakkmda genel bir bilgi sahibi olabiliyoruz.

GÖKHAN AKÇURA

Salâhaddin Giz'in objektifinden Beyoğlu'nda bisikletli bir genç kız, 1930'lar.
Gökhan Akçıra. *Bisiklet Kitabı,* İst., *1993*

İzmir bölgeleri de bu spor dalında gerçekleştirdikleri önemli hamlelerle İstanbul'a denk güce ulaşmışlar, milli takıma da sporcu vermeye başlamışlardı.

1936 Berlin Olimpiyat Oyunları'nda 100 km'lik yol yarışında İstanbul'dan yetişip parlayan bir bisikletçimiz olan Talât Tunçalp 49 rakibine karşı fevkalade bir yarış çıkarmıştı. Tunçalp, varış çizgisine 50 m kala Alman bisikletçiden şiddetli bir dirsek darbesi yemesine ve soluğunun kesilmesine rağmen tekerlek farkıyla sekizinci olmuştu ki, bu da Türk bisiklet sporunun 1930'lardaki en büyük başarılarından biriydi. Dünyanın en seçkin 50 bisikletçisi arasında ilk sekize girmek ve adını olimpiyat şeref kütüğüne yazdırmak da büyük bir başarıydı. 1937'de Sovyetler Birliği'nde yapılan yarışmalarda da Talât Tunçalp Moskova'da ikinci, Leningrad'da ise birinci oldu.

Araya giren II. Dünya Savaşı yıllarında **(1939-1945)** bisiklet sporu yalnız yabancı temasların kesilmesiyle değil, yedek parça ve lastik sıkıntısıyla da durgun bir döneme girdi.

1948 Londra Olimpiyat Oyunları sonrasında yeniden canlandı. Ancak bu dönemde üstünlük artık İstanbul'dan tamamen uzaklaşmış durumdaydı. Yine de Fuat Ramazanoğlu ve onu takiben Ünal Tolun'un gayretli çalışmalarıyla İstanbul'da bisiklet sporu canlılığım sürdürdü. Bu arada bazı müesseselerin bu spora yatırım yaptıkları görüldüyse de bu devamlı olamadı. 1970'li yıllardan sonra İstanbul'da bisiklet sporu canlılığını iyice yitirmeye başladı.

CEM ATABEYOĞLU

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Bir yerin doğal bitki örtüsünü iklim, toprak ve jeomorfolojik özellikler gibi faktörlerin bir araya gelerek oluşturdukları yetişme şartlan şekillendirir. İstanbul'un yetişme şartlarının olanak verdiği asli bitki formasyonu ormandır. Orman formasyonunun dışında İstanbul İli sınırları içinde maki ve psödomaki (maki benzeri) toplulukları ile kıyı bitkileri yer alır. Orman örtüsünün tahribi sonucu meydana gelen maki ve psödomakinin çoğu yerde ormanla yan yana ve iç içe bulunuşu bu iki formasyonun sahasını ayırmayı güçleştirir. Maki formasyonu ilin daha çok güney kesimlerinde, psödomaki ise kuzey kesimlerinde yaygındır. İstanbul İli sınırları içinde kalan sahadaki bitki örtüsü, psödomakinin içinde bulunduğu "nemli ormanlar sahası", makinin içinde bulunduğu "kuru ormanlar sahası" olmak üzere iki büyük ünite içinde incelenebilir. Ancak İstanbul gibi büyük bir kentin binlerce yıllık varlığı nedeniyle, çoğu yerde bitki örtüsüne insan elinin değmesi, bitki örtüsünün gerçek karakterini değiştirmiştir.

Ana hatları ile iklim ve toprak şartları bakımından çok büyük farkların görülmediği İstanbul'un Asya ve Avrupa yakalarında, ormanın karakterini rölyef tayin etmiştir. Bütünüyle Kocaeli Yarımadası rölyefindeki disimetrinin, iklim elemanlarından özellikle yağışın dağışılmda neden olduğu farklılaşma, orman formasyonunun ana karakterini belirlemiştir. Kuzey kesimde sıcaklık şartlarının elverişliliği yanında, yağış miktarı güney kesimden daha fazladır. Bu özellik kuzeyde toprağın daha aktif olmasına, daha çok humus oluşumuna olanak sağlamıştır. Buna karşılık güney kesimlerde don devresinin kısalığı ve kurak devrenin daha uzun oluşu, ana kayanın ayrışmasının ve humus oluşumunun daha az olmasına yol açar. Kuzey kesimlerde nemli ormanlar gelişirken, güney kesimde daha farklı bir orman formasyonu olan kuru ormanlar gelişmiştir. Nemli ormanların ağaç katım, doğu kayını, sapsız meşe, saplı meşe, Istranca meşesi, adi kızılağaç, ova akçaağacı, çınar yapraklı akçaağaç, çiçekli dişbudak, doğu gürgeni, Anadolu kestanesi, gümüşi ıhlamur, küçük yapraklı ıhlamur, titrek kavak; ağaççık katını çakaleriği, adi fındık, sarı çiçekli kızılcık, muşmula, akçaağaç yapraklı üvez, mor çiçekli ormangülü, sırımbağı, adi porsuk, çobanpüskülü oluşturur. Kuru ormanların hâkim elemanını mazı meşesi, ağaççık katım ise çoğunlukla maki elemanları meydana getirir. Kuru ormanlar ile nemli ormanlar arasındaki sınır, kabaca, Karadeniz'e dökülen akarsular ile Marmara Denizi'ne dökülen akarsular arasındaki su bölümü hattına denk gelir (bak. akarsular). Su bölümü hattının Marmara Denizi'ne yakın olarak geçmesi dolayısıyla nemli orman sahaları kuru orman sahalarına nazaran daha geniş yer kaplar.

Nemli orman elemanları Karadeniz kıyılarından itibaren su bölümü hattına kadar sokulurlar ve korundukları yerlerde, özellikle kabul havzalarında, vadi içlerinde ve tepelerin kuzey yamaçlarında tam bir gelişme halindedirler. Karadeniz ile Marmara Denizi arasındaki su bölümü hattının kuzeyinde kalan sahanın, Karadeniz'e dökülen kısa boylu fakat çok sayıdaki akarsuyla oldukça derin bir şekilde parçalanmış olması, Karadeniz'in nemli havasının bu vadiler boyunca sokulmasına imkân hazırlamıştır. Karadeniz Bölgesine özgü nemcil bitki türlerinin özellikle bu vadiler boyunca güneye sokulabilmesi bunun sonucudur. İstanbul'un doğu bölümünün yer aldığı Kocaeli Yarımadası'nda, su bölümünün kuzeyinde kalan saha, bitki örtüsünün çeşitliliği, nemcil bitkilerle kurakçıl bitkilerin bir arada ve iç içe bulunuşu ile dikkati çeker. Karadeniz ve Akdeniz etkilerinin birbirine karışmış olduğu bu sahanın (bütünüyle Kocaeli Yarımadası'nın) alçak bir plato oluşunun, bu özellikte önemli payı vardır. Su bölümü hattının güneyinde kalan sahada Karadeniz etkisinin kayboluşu bu kesimdeki bitki örtüsünün yeknesak olmasına yol açmıştır. Kuru ormanlar sahası olarak beliren güney kesim, kurakçıl meşe türlerinin yayılış alanıdır. İnsanın müdahalesiyle gerçek karakterini kaybetmiş olan bu sahada, meşe toplulukları dışında bitki örtüsüne çeşitlilik katan, Akdeniz etkisini yansıtan maki elemanlarıdır.

İstanbul'un Anadolu yakasında doğal bitki örtüsünün bu özelliği, ana hatları ile Avrupa yakasında da görülür. Aynı şekilde Çatalca Yarımadası'ndaki tepelik alanların kuzeye bakan yamaçları nemli

Belgrad Ormanı İstanbul yöresinin en önemli nemli orman alanlarından biridir. *Ali Hikmet Varlık, 1993*

orman sahaları, güneye bakan yamaçları ise kuru orman sahalarıdır. Anadolu kesiminin karakteristik türleri olarak bilinen ağaç ve çalılardan ova akçaağacı, adi kızılağaç, adi gürgen, adi fındık, doğu kayını, mor çiçekli ormangülü, muşmula, Çoruh meşesi, Istranca meşesi, saplı meşe ve akçaağaç, yapraklı üvez İstanbul'un hem Trakya hem de Kocaeli Yarımadası kesimlerinde görülen ortak bitki türleridir.

İstanbul'un Trakya'da ve Kocaeli Yarımadasinda kalan her iki kısmının güney kesimlerinde yer alan kuru orman sahaları da benzerlik gösterir. Kuru orman sahalarında hâkim eleman mazı meşesi ve Macar meşesidir. Kum ormanların tahrip sahalarında büyük ölçüde maki elemanları yer tutar.

İstanbul'un Karadeniz kıyılarında yayılış gösteren nemli ormanların tahrip edildiği yerlerde maki elemanları türce daha az, fakat nemli Karadeniz etkisiyle çok gürdür. Çoğu yerde kocayemiş. defne ve akçameşe gibi maki elemanları ağaçlaşmışlardır. Nemli orman sahalarında maki elemanları yanında, yine Karadeniz'in etkisiyle kışın yapraklarını döken elemanlar geniş yer tutar. Bunlardan bazıları sarı çiçekli kızılcık, adi fındık, geyikdikeni, muşmula, çakaleriği, adi böğürtlen, kurtbağrı ve ayıüzümüdür. Karadeniz ikliminin etkisi altındaki yerlerde, Akdeniz ikliminin temsilcileri olan ve yaz kış yaprağını dökmeyen çalı türlerinin oluşturduğu maki elemanları ile kışın yaprağını döken ve daha nemcil olan çalı türlerinin bir arada bulundukları bir bitki formasyonu olan psödomaki, İstanbul'un Avrupa yakasının kuzey kıyıları boyunca batıya doğru dar bir şerit halinde devam eder. Psödomakinin içindeki maki elemanlarının bu sahada en fazla yoğunlaştığı yerler bu şeridin doğu kesimidir. Ancak maki elemanları, Karadeniz kıyılarından iç kesimlere doğru gidildikçe yavaş yavaş ortadan kalkar. Terkos Gölü'nün güneyinde 200 m yüksekliktеki kalker plato ve tepeler üzerinde psödomaki, akçakesme. katranardıcı, yasemin, adaçayı, yapraklı laden, kocayemiş, sarı çiçekli kızılcık, adi fındık, kermez meşesi, dikenli mersin gibi türlerden oluşur. Kermez meşeleri Terkoz Gölü'nün güneyinde İhsaniye-Gökçeli hattına kadar inerler ve buradaki kalker yüzeyler üzerinde birlikler oluştururlar.

Podima (Yalıköy) civarında maki elemanlarından akçakesme 100-110 m'den, kocayemiş 140-150 m'den itibaren ortadan kalkar. Bu yükseltilerden sonra meşe ormanları yayılış gösterir. Bu ormanların alt katında funda ve adaçayı yapraklı laden hâkimdir. Trakya'da Çilingöz Vadisi'ndeki longos ormanlarının devamında doğuya doğru yayılış gösteren nemli ormanlar, Danamandra Köyü ile Tarfa Köyü arasında, yerini kuru ormanlara bırakır. Buradaki kuru ormanlar Terkos Gölü çevresindeki psödomaki formasyonunu kesintiye uğratarak daha doğuda Belgrad Ormam'na kadar devam eder. Karacaköy-Danamandra hattında son bulan nemli ormanlar Çatalca Yarımadası'nın kuzeydoğusunda Belgrad Ormanı'nda yeniden meydana çıkar.

Belgrad Ormanı geniş ölçüde bir meşe sahası olmakla birlikte, bu orman içinde adacıklar halinde kayın ve kestane toplulukları da vardır. Meşe türleri içinde en yaygın olanlar Macar meşesi ve saçlımeşedir. Kayın ve kestane daha çok küçük birlikler halindedir. Gürgen ise genellikle dere tabanlarında, nemli yerlerde bulunur. Meşe ormanlarının Belgrad Ormanı içinde batı sınırını Barakalar Tepesi, Öküzbağırtan Tepe, Kuyularbarakası Tepesi ve Söğütlüçeşme Tepesi gibi yükseltileri 110-130 m arasındaki tepelerin doğu yamaçları; kuzey sınırını Beylikkoru Mevkii, Beşağaç Tepesi, Kızılcıktepe. Hocabahçesi Tepesi, Küçükkartaltepe gibi yükseltileri 150-180 m arasındaki tepelerin güney yamaçları; güney sınırını Kavaklıgöl Tepesi ve Kunduz Tepesi'nin kuzey yamaçları; doğu sınırı da kabaca Kömürcübendi Deresi oluşturur. Bu sınırlar içinde meşe ormanlarının hâkim elemanım Macar meşesi ve Istranca meşesi meydana getirir. Bu ormanlar içinde, tek tük saçlımeşe, saplı meşe ve vadi içlerine bağlı kalan doğu kayını ve adi gürgen görülür. Bunlardan sadece doğu kayını, Büyükbelgrad Bendi'nden itibaren 2 km kadar kuzeyde Bentlerüstü, Kokmuştepe, Kokmuş Bayırı ve bunların eteklerinde Kömürcübendi ve Kızağa derelerinin kabul havzalarında yoğunluk kazanarak küçük birlikler oluşturmuştur. Belgrad Ormanı içinde diğer bir doğu kayını birliği sahası, Kemerburgaz'ın kuzeyinde Aşağıkumlutepe, Yukarıkumlutepe ve Elmalıtepe arasındaki Ortadere'nin yukarı çığırında yer alır. Doğu kayını ormanlarının alt katında çobanpüskülü, *Hedera helix,* sırımbağı, dikenli mersin, böğürtlen gibi türler görülür.

İstanbul gibi büyük bir kentin varlığı, ulaşım kolaylıkları ve çok eski bir yerle-

şim tarihine sahip oluş gibi özellikler, İstanbul kenti çevresinde ormanların gerçek karakterini bozmakla kalmamış, onların tamamen yok olmasına da neden olmuştur. Bununla beraber, il sınırları içinde yerleşmelerin nispeten daha az olduğu Karadeniz kıyıları, nemli ormanların parçalar halinde korunabildiği yerlerdir. İstanbul'un Kocaeli Yarımadası'nda bulunan parçasında Riva Deresi ile Ağva'da denize dökülen Gökdere arasındaki geniş alanda hâkim bitki türü meşedir. Bu alanın batı kesimi saplı meşenin, doğu kesimi ise, araya doğu kayını, saçlımeşe ve Anadolu kestanesi girmekle beraber, Macar meşesinin hâkimiyet sahasıdır. Bu saha içinde Macar meşesi daha çok Gökdere ile Şile'de denize dökülen Uludere arasındaki yerlerin; saplı meşe ise Uludere ile Boğaz arasındaki yerlerin hâkim meşe türleridir. Bu sahalarda dağınık olarak yer alan saçlımeşe, Riva Deresi vadisinin batısında saf topluluklar oluşturur. Meşe toplulukları içinde önemli bir diğer ağaç cinsi kestanedir. Meşe ve kestane ormanlarının tahrip edildikleri sahaları ise psödomaki toplulukları kaplamıştır. Bu durum özellikle Polonezköy-Ömerli Barajı arasındaki sahada görülür. Bu sahalar geniş ölçüde tahribe uğramıştır. Uludere ve bunun doğusundaki Gökdere kabul havzaları arasındaki sırt, bitki örtüsü bakımından sahanın değişik bir yöresini oluşturur. Bu kesimde yükseltisi 350-400 m arasında değişen tepelerin güney yamaçları kızılcam kümeleri ile kaplıdır. Kuzey yamaçlara geçilince kızılcam ortadan kalkar ve yerini, içinde doğu kayını, titrek kavak ve ova akçaağacımn bulunduğu, meşe hâkimiyetinde daha nemli bir bitki formasyonu alır.

Nemli ormanların yayılış gösterdiği yerlerde kıyının hemen gerisinde başlayan psödomaki topluluğu Anadolu yakasının bütün Karadeniz kıyısı boyunca uzanır. Bu formasyonun elemanları, daha gerideki ormanlık sahaya sokuldukları gibi, orman açmalarını da kaplar. Ancak buralarda, türce azalmış ve dağınık oldukları halde, kıyıya yakın yerlerde büyük bir çeşitlilik ve devamlılık gösterirler. Karaburun'dan Ağva'ya kadar olan kıyı şeridinde hareket halindeki kumulların üzeri kıyı bitkileriyle, özellikle kum sazı, zambak ve sütleğen ile kaplıdır. Daha eski kumul sahalarında akçakesme, defne, dikenli mersin, katranardıcı yayılış gösterir. Maki elemanlarının çoğunlukta olduğu bu formasyon, psödomaki karakterini, kumul sahasının gerisinde kazanır. Bu kesimde yukarıdaki maki elemanlarının arasına san çiçekli kızılcık, yabani kızılcık, çakaleriği, adi böğürtlen, geyikdikeni ve muşmula katılır.

Ağva-Şile arasındaki psödomakinin içinde yapraklarını kışın döken türlerden çok, maki elemanları yer tutar. Fakat bu topluluk içinde sırımbağı ve boylu gıcır gibi türler de yaygın olarak bulunur. Imralı-Akçakese arasındaki yeşil kayaçlar üzerinde bodur süpürgeçalıları görülür. Kabakoz'un batısında 100-120 m'lik volkanik sırtların üzeri meşe, kestane, gürgen ve fındıklıklarla kaplıdır. Bunların tahrip edildikleri yerlerde, kocayemiş, funda ve süpürgeçalısından oluşan cılız bir formasyon gelişmiştir. Tepe ve sırtlar arasındaki vadi içleri ile yer yer tahripten kurtulmuş yerlerdeki meşe ve kestane kümelerinin varlığı, psödomakiden önce bütün bu sahaların hâkim bitki formasyonunun meşe ve kestane ormanları olduğunu yansıtır. Psödomaki topluluğu kıyıdan içerilere doğru deniz etkisinin hissedildiği ve orman örtüsünün ortadan kaldırıldığı her yere sokulmuştur. Şile'nin hemen güneyindeki kalker yamaçlar üzerinden başlayan psödomaki Ömerli Köyü'ne doğru devam eder.

İstanbul İli sınırlarının en güney ucu Armutlu Yarımadası üzerindedir. Samanlı Dağları'nın batı uzantılarını oluşturan Karlık Dagı'nın (921 m) kuzey yamaçlarında da nemli ormanlar yayılış gösterir. Nemli ormanların hâkim elemanı doğu kayınıdır. Doğu kayın ormanları Karlık Dağı'nın kuzey yamaçlarında yaklaşık 500 m'den itibaren bir kuşak halinde uzanır. Doğu kayını ormanlarının içine dağınık olarak sapsız meşe, adi gürgen, gümüşi ıhlamur, titrek kavak, karaçam, Anadolu kestanesi ve dere içlerinde de adi kızılağaç gibi ağaç türleri karışır. Doğu kayını ormanlarının alt katında sırımbağı, ayıüzümü, akçaağaç, yapraklı üvez, çiçekli dişbudak ve daha çok dere içlerinde sarı çiçekli kızılcık ve taflan görülür.

Doğu kayını ormanlarının yayılış gösterdiği seviyelerden (yaklaşık 500 m) daha aşağılarda (300-500 m) nemli orman elemanları bir mozaik gibi iç içe girmiş parçalar halindedir. Sapsız meşe, Anadolu kestanesi ve gümüşi ıhlamur, bu toplulukları oluşturan türlerdir. Bu türlerin içinde en yaygın olanı doğu kayını ormanlarıdır. Fakat doğu kayını ormanları çoğu yerde tahrip edilmiş ve yerini psödomaki formasyonu almıştır. Bu ormanlar batıda İstanbul il sınırları dışında kalan Arnavutköy'den doğuda Yalova civarında denize dökülen Balabandere Vadisi arasındaki sahada yayılış gösterirler. Bu ormanlar kıyıya yakın yerlerde, psödomaki formasyonu içinde dağınık olarak; psödomaki sınırının üzerinde kalan yerlerde, yani tahrip edilmedikleri yerlerde ise parçalı fakat saf kestane birlikleri halinde görülürler.

Bir sahil kenti olan İstanbul'da bitki örtüsünün önemli parçaları olan kıyı bitkileri de, özellikle Podima (Yalıköy), Terkos Gölü ve Kilyos arasındaki kumul sahalarda çeşitlilik gösterir.

Bibi. Y. Dönmez, *Trakya'nın Bitki Coğrafyası,* İst., 1968; ay, *Kocaeli Yarımadasının Bitki Coğrafyası,* İst., 1979; M. Güngördü, "Güney Marmara Bölümünün (Doğu Kesimi) Bitki Coğrafyası", (basılmamış doktora tezi), İÜ Edebiyat Fakültesi, İst., 1982.

MERAL AVCI

BİTPAZARI ARI

Bitpazarları, taşınabilir her türlü eski eşyanın, daha çok eski ev ve giyim eşyasının alınıp satıldığı yerlerdir. Her büyük şehirde bitpazarları bulunmakla birlikte, İstanbul bitpazarları, bunlar içinde de Kapalıçarşı'nın Fesçiler Kapısı'ndan girilince karşılaşılan ve eski giyim eşyası alım satımı yapılan, sağlı sollu dükkânlardan oluşan bitpazarı ünlüydü.

İstanbul'da bitpazarlarının fetihten öncelere kadar inen bir geçmişi olduğu sanılıyor. Ancak konuyla ilgili herhangi bir bilgi yoktur. İstanbul bitpazarlanyla ilgili

Topkapı'daki bitpazarmda bir eski eşya satıcısı.
Erdal Yazıcı. 1991

Topkapidaki bitpazarında çeşidi eski eşya satan bir satıcı.
Erdal Yazıcı. 1988

görülebilen en eski kayıtlar **16.** yy'dan kalmadır. Gelibolulu Mustafa Âli (1541-1600), *Nasihâtü's-Selâtin* adlı eserinde Kostantiniye, Bursa ve Edirne'nin nahiye ve köylerinde oturup "raiyet" ve "evlad-ı raiyet" iken "vatanlarını terk-edüb" bu şehirlere gelerek çeşitli sanat öğrenmeye ve rızıklarım kazanmaya başlayan bazı kişilerin arka hamallığı, pişmiş kestane satıcılığı ve "bitpazarı tellallığı" yaptıklarını yazmaktadır. Bu tespit, bitpazarmm yerli esnaf yanında gurbetçiler için de bir ekmek kapısı olduğu sonucunu doğuruyor. Burada daha çok eski giyim eşyası alım satımı yapıldığı düşünülürse bitpazarının müşterileri arasında gurbetçilerin de bulunması doğaldır.

Kapalıçarşiclaki bitpazarı, çarşıda çıkan birçok yangında tamamen yanmıştır. Bu yangınlardan ikisi 16. yy'da 40 yıl arayla vuku bulmuştur. III. Selimin sırkâtibi Ahmed Efendi de 1791'de Kapalıçarşı'da çıkan yangında bitpazarının da tamamen yandığını *Ruzname* adlı eserinde kaydetmiştir. 1894'te meydana gelen depremde de Kapalıçarşı'nm Yağlıkçılar, Çadırcılar ve bitpazarı tarafları tamamen yıkılmıştır.

Evliya Çelebi, *Seyahatname'de* "Esnâf-ı Hilekâr-ı Bitpazarı" başlığı altında 400 dükkânda, 700 kişinin çalıştığını kaydeder. Bitpazarı, zamanla Kapalıçarşı dışına taşmış, Beyazıt yanındaki Çadırcılar ve Bakırcılar caddelerine, Çarşıkapı ile Mercan'a, Tahtakale'nin ara sokaklarına dağılmıştır. Hattâ 190011 yulaın sonundan başlayarak arasında zaman zaman Beyazıt Meydanı ile İstanbul Üniversitesi'nin kapısına kadar yayılan bitpazarı, eski elbise ve ev eşyası dışında her türlü hurdanın alınıp satıldığı bir yer haline gelmiştir.

Bitpazarlarmda yeni ve kullanılmamış eşya alınıp satılmaz. Başka çarşı ve pazar yerlerinde olduğu gibi bitpazarında satıcılar yalnız buranın esnafı değildi. Evlerden getirilen, semtlerde kurulan küçük bitpazarlarmdan toplanan ya da çalıntı olduğu için elden çıkarılması gereken eşya buralara getirilir ve satılırdı. Bitpazarı esnafı asıl kazancını mal satarken değil satın alırken yapar, dağılan ya da yenilenen bir evden gelen eşyanın artırma ile satışından kendi aralarında anlaşarak yaptıkları türlü hileler yoluyla büyük paralar kazanırlardı. Bu hileler Evliya Çelebi'nin 17. yy'da bitpazarı esnafını "fiilekâr" olarak nitelemesini haklı çıkaracak ölçüdeydi.

Bitpazarlarını besleyen esnaf gruplarından biri de arayıcı esnafıydı(->). Bunlar, topladıkları her türlü malzemeyi genellikle bitpazarı bağlantılı olarak satarlardı.

İstanbul'da Kapalıçarşidakinden başka en büyük bitpazarı, Topkapı'da sur dışında kurulurdu. Son yıllarda buraya da sabit dükkânlar yapılmasıyla "Eski Elbiseciler Çarşısı" ortaya çıkmış, bunun etrafında da her türlü eski eşyamn alınıp satıldığı gerçek bir bitpazarı oluşmuştur. Ayrıca Üsküdar, Kadıköy, Tophane, Kuledibi ve Kasımpaşa'da da eskiden beri bitpazarları kurulmakta, buralarda satışa çıkarılan mallar gezici meraklılar, ayakçı tabir edilen ve böyle yerlerden topladığı malları diğer yerlerdeki esnafa satan bir başka esnaf grubu tarafından değerlendirilmektedir. Semt bitpazarları şehrin hızla değişen yapısına ayak uydurmak için sık sık yer değiştirmektedir. Eskiden, esnafının çoğunluğunu Yahudilerin oluşturduğu Kuledibi'ndeki bitpazarı zamanla dağılmış, esnaf da 1980'li yılların ortalarında Dolapdere'ye ve Aksaray Horhorda bir işhamna taşınmışlardır.

Bitpazarı esnafının, yabancıların anlamasını önlemek için kendi aralarında oluşturdukları bir gizli dilleri vardı. Bu dil aslmda günlük konuşma dili arasına sıkıştırılmış özel kelimelerden oluşmaktaydı. Böylece esnaf kendi arasında anlaşırken her zaman kandırılacak insan gözüyle görülen alıcı ve satıcılar söylenilenlerin farkına bile varamazlardı. Mesela "Anadolu etmek" aldatmak, "bitlemek" yeni alman bir malı karıştırmak, "çay içmek" bir alışverişten vazgeçmek, "imşa olmak" topluca alman mala ortak olmak, "tahtakurusu" mal sahibi, "turna" hileyi anlayıp malı geri getiren müşteri anlamına gelirdi.

Bitpazarları, kendilerine özgü esnafı, alıcısı, satıcısı, iç düzeni ve özel dili ile eski yapılarım koruyamamışlarsa da varlıklarını günümüzde de devam ettirmektedirler.

Bibi. *Tarih-i Selânikî,* 255-**256;** Evliya, *Seyahatname.* I, 514-515, 616; Arif Bedîî, "Bitpazarı", *Yeni Adam.* S. 64 (14 Mart 1935), s. 10-11; Cezar, *Yangınlar,* 7, 10, 68; *İSTA,* V, 2826-2829; R. E. Koçu, "Bitpazarı", *Cumhuriyet* (18 Eylül **1961);** A. Kaynardağ, "Tarihi, Değişen Yönleri ve Gizli Diliyle İstanbul Bitpazarı", *Folklor ve Etnografya Araştırmaları-1984,* İst. 1984, s. 267-283; A. Uğur, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri,* Kayseri, 1992, s. 136; F. Solak, "Esnaf Şehri İstanbul", *İktisat ve İş Dünyası Bülteni,* S. 6 (Kasım-Aralık 1992), S. 55-59; Ahmed Efendi, *Ruznâme,* (haz. V. Sema Arıkan), Ankara, 1993, s. 2.

İSTANBUL

BİZANS SANATI

Bizans İmparatorluğu, Büyük Roma İmparatorluğu'nun doğudaki parçası olmakla beraber, Boğaziçi kıyılarında yeni bir başkente sahip olmuş ve 4. yy'dan itibaren de Hıristiyanlığın yasaklanmaktan kurtulup, serbest bir inanç olarak kabulü ile Hıristiyan bir devlet olmuştur. Önceleri Roma İmparatorluğunun dili olan Latince, doğudaki topraklarının birleştirici dili olan Grekçe ile birlikte kullanılırken, 6. yy'dan itibaren yalnız Grek dili hâkim olmuş ve böylece kalmıştır.

Bizans medeniyeti, Akdeniz'in doğu bölgesinde. Roma İmparatorluğu'ndan miras kalan devlet sistemiyle yönetilen, Hıristiyan inancında ve eski Grek dilini kullanan bir topluluğa dayanır. Bizans sanatı da bu topluluğun Doğu Akdeniz çevresindeki yerlerde meydana getirdiği çeşitli sanat ürünleridir. Bizans, ortaçağın en önemli dünya devleti olduğuna göre, yakın ilişkisi bulunan çevreler ve ülkelere etkileri ve aynı çağın başka sanat çevreleri ile karşılıklı sanat alışverişleri vardır. Bizans sanatı adı verilen ve Bizans İmparatorluğu'nun medeniyet tarihindeki varlığını gösteren sanat, Roma'dan miras kalan gelenekler, eski Yunan medeniyetinin Helenistik çağının estetik bilgileri, Hıristiyan inancının mistik duyguları, Anadolu insanlarının yaratıcı gücü ve tecrübeleri, nihayet Yakındoğu'dan sızan çeşitli teknik ve estetik örneklerin az veya çok karışımı ile meydana gelmiştir. Bütün bu akımların birleşip toplandıkları ve bir sentezden geçerek uygulandıkları yer ise imparatorluğun başkenti Bizantion (Konstantinopolis) şehri olmuştur. Dolayısıyla Bizans sanatının en mükemmel örnekleri burada ortaya konulmuştur. Bizans sanatının çizgi ahengi, şekil güzelliğine önem veren estetiğine başkentte yaratılan ürünlerde rastlandığından, bunlarda hâkim üsluba "başkent üslubu" denilmiş, dış çevrelerde daha ilkel sanat eserleri ise "eyalet üslubu"nun temsilcileri olarak kabul edilmiştir. Bizans sanatına hâkim olan bu "dualisme" (ikilik) bu sanatın ana özelliklerinden en başta geleni olarak sonuna kadar yaşamıştır. Bu yüzden de Bizans sanatında bir "Konstantinopolis ekolü"nden bahsetmek mümkündür.

Hıristiyanlığın 4. yy'ın ilk yarısında serbest bir inanç durumuna girmesiyle, 4. ve 5. yy'larda bu sanat, kökleri Roma'dan gelen bir geçiş dönemi geçirmiş ve Yunan-Roma dünyasının sanat geleneklerini yeni inanca uydurmaya çalışmıştır. Bu dönemin eserleri, gerek ölçüleri, gerek biçim ve süslemeleri bakımından ilkçağın Roma sanatına sıkı sıkıya bağlıdırlar. Ancak, Hıristiyanlık buna değişik bir anlam vermiştir. Bu yüzden de Bizans sanatının başlangıcı kesin bir çizgi ile ayrılamaz.

Bizans sanatının ait olduğu medeniyetin bin yıl süren uzun yaşamı boyunca üç büyük ve birbirinden değişik özellikleri olan dönemleri olmuştur. Geçiş dö-

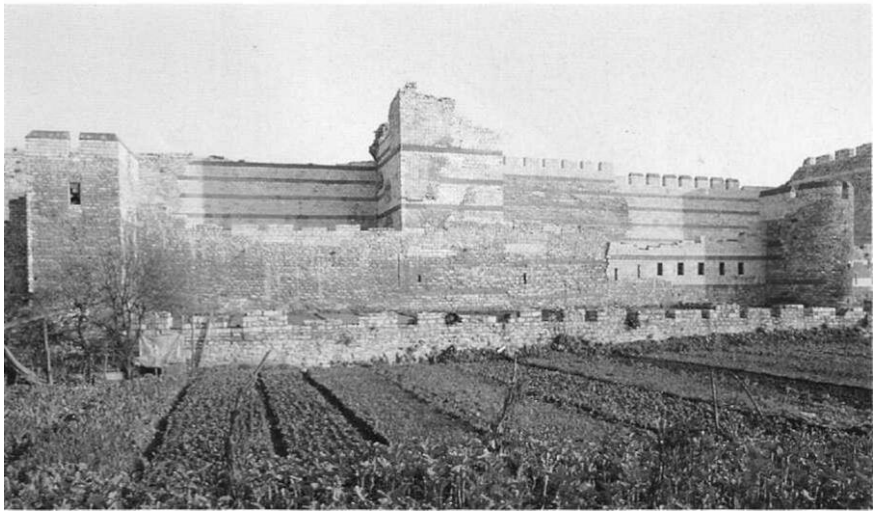

Bızans döneminden günümüze kalan en önemli yapılardan surların Silivrikapı bölümü (üstte) ve kara tarafı surlarındaki Mevlevihane Kapısından bir ayrıntı (yanda). *Hazım Okuıvr. 1993 (üst), Ara Güler. 1990 (yan)*

neminin arkasından gelen ilk veya erken Bizans dönemi, 5. yy'ın sonlarından, 726'da İkonoklazma (tasvirkırıcılık) Akımı'nın başlamasına kadar sürer. Bu ilk parlayış dönemi (bazıları bunu "birinci altın dönem" olarak adlandırırlar), İmparator I. İustinianos zamanında (527-565) başta Ayasofya olmak üzere önemli ve büyük eserlerini verdiğinden bu imparatorun adıyla da anılır. Bu dönemde Bizans sanatı, ilkçağın Helenistik ve Roma sanat geleneklerinden alınan teknik bilgilerle motifleri kullanmaya ve geliştirmeye devam etmekle beraber, Yakındoğu'nun bazı bilgi ve duygu unsurlarıyla, estetik zevklerinin kendi bünyesine sızmasına açılmıştır.

Bizans İmparatorluğu 7. yy sonlarında çok önemli iç ve dış bunalımlar içine girmiştir. 8. yy'da kilise ve manastırların baskısına karşı bir tepki belirdi. Bunda Anadolu'dan gelen bazı Hıristiyan mezheplerinin de katkıları olmalıydı. Her türlü dini resimlere (tasvirlere) karşı olduğu için, 726'da başlayan bu akıma İkonoklazma denilmiştir. Kilisenin ve manastırların güçlerini kırarak Bizans sanatında önemli değişikliklere yol açan bu akım 775-811 arasındaki kısa bir aralıkla 842'ye kadar sürdü. İkonoklazma dönemi, sanıldığı gibi sanatsız değildi. Ancak bunda dini resimlerin yerlerini Helenistik üslupta bezeme motifleri almıştır; bu akımın sona ermesiyle de bütün eserleri yok edildi.

İkonoklazmaya karşı kilisenin zaferiyle başlayan orta Bizans dönemi 842'den 1204'e kadar sürer ve Bizans sanatının ikinci parlak dönemini, kendine özgü karakterini bulduğu bir safhayı meydana getirir. Bu dönemde önce Makedonyalı denilen Basileios sülalesi, sonra da Komnenos sülalesi Bizans İmparatorluğu'nu idare etmiştir. Bu dönemde Bizans medeniyetinin İslam medeniyeti ile birlikte, "karanlık çağ" denilen ortaçağ içinde, ilkçağın bilgi ve geleneklerini, Yakındoğu'nun sanat zevkiyle karma biçimde sürdürdüğü görülür. Orta Bizans döneminde Bizans sanatı kendi gerçek kişiliğini almış ve eserlerini bu kişiliğin prensipleri içinde vermiştir.

Bizans İmparatorluğu, 107Tde Malazgirt Savaşı ile Anadolu'ya giren ve burada Selçuklu devletini kuran Türkler önünde topraklarının büyük kısmını kaybetmiş, bu arada iç huzursuzluklar ile de sarsıntılar geçirmeye başlamıştır. 11. ve 12. yy'larda sanatın parlak bir gelişme içinde olmasına rağmen 12. yy'ın sonlarına doğru imparatorluk ciddi bir sarsıntı içine girmiş bulunuyordu. Kardeşi tara-

Hippodrom'un Marmara Denizi tarafındaki kavisli ucu Roma duvar tekniğinin tüm görkemini yansıtır.
Ara Güler, 1990

fmdan tahtından düşürülen II. İsaakios Angelosün daveti üzerine Haçlı seferlerinin dördüncüsü, 1203'te Konstantinopolis önüne gelmiş, fakat tahtmı yeniden elde eden II. İsaakios ile oğlu, Haçlılara verdikleri vaatleri yerine getiremedikleri için Latinler Konstantinopolis'i işgal ederek Bizans İmparatorluğunu dağıtmışlardır. 1204'ten 1261'e kadar süren Haçlı işgali sırasında şehir bir Latin imparatorluğunun başkenti olmuş, dağılan Bizans devleti küçük prenslikler halinde yaşamını sürdürmüştür. 13. yy'da bu bakımdan Bizans sanatı başkentte bir duraklama geçirmiş ve ancak **1261**'de İznik'teki (Nikaia) prens Mihail Paleologosün Konstantinopolis'i geri alarak Bizans İmparatorluğunu ihya etmesiyle Bizans sanatı burada tekrar canlanmıştır.

Bizans sanatının Konstantinopolis'teki (İstanbul) son dönemi bu dağılmanın bitimi olan 1261'den başlayarak, imparatorluğun kesin sonu olan 1453'e kadar sürer. Paleólogos sülalesinin hüküm sürdüğü bu dönemde, Bizans sanatı 1261' den yaklaşık 14. yy'ın ilk yarısına kadar yeni bir canlanış gösterir. Hattâ bu yüzden de bu döneme "Paleologoslar rönesansı" da denilir. Fakat Bizans sanatının bu son parlayışı kısa sürmüş ve yaklaşık 1350'den 1453'e kadar hiçbir varlık gösterememiştir.

İstanbul, Bizans sanatının bu dönemlerinden kalmış mimari ve mozaik eserlere sahip bulunmaktadır. Fakat aynı dönemlerde burada yaraülan küçük sanat eserleri çeşitli sebeplerle Batinin müze ve koleksiyonlarına gitmiştir. Bunlardan İstanbul'da yapılmış olanlar, üsluplarında imparatorluğun başketindeki sanat özelliklerini belli ederler. Bizans mimarisi burada teknik bakımdan önceleri Roma yapı sanatını devam ettirmiş, ancak orta Bizans döneminde kendisine has bazı duvar örgü tekniklerini geliştirmiştir. Bu dönemin sonlarında ve bilhassa **126l**'den itibaren özel yapılmış tuğla desenleri ile yapıların dış yüzlerini süslemek eğilimi belirmiştir.

İstanbul'da geçiş dönemi mimarisi II. Teodosios (hd 408-450) tarafından yaptırılan kara tarafı surlarmda temsil edilmiştir. Bunlar çok eski askeri tahkimat mimarisindeki (Hitit mimarisinin Hattuşaş-Boğazköy surları gibi) esaslara kadar inmektedir. Askeri bir eser olmakla beraber, bu surların estetik karakterleri de vardır. Burada yüzeyler muntazam yontulmuş taş sıralarından ve aralarındaki tuğla hatıllardan meydana gelmiştir. Mazgallar ise tuğla kemerler ile çevrelenmiştir. Böylece kara tarafı surları renkli bir görünüm almıştır. I. Constantinusün 330' a doğru yeniden kurduğu şehir, o dönemin bir Roma yerleşiminden değişik değildi. İki tarafı direkli yaya kaldırımlı anacaddeleri, başka Akdeniz şehirlerindeki gibiydi. Bu caddeler, bazı yerlerde büyük meydanlara (forum) kavuşuyordu. İmparator Septimius Severus döneminde (193-**211)** yapımına başlanan ve araba yarışlarına mahsus olan Hippodromün(->) ortasında anıtlar sıralanıyordu. Bu yarış pistinin bugün yalnız Marmara tarafındaki kavisli ucu Roma duvar tekniğini gösteren heybetli mimarisi ile ayaktadır. Şehrin çeşitli semtlerini süsleyen meydanlardan Constantinus Forumunun ortasında yükselen porfir taşından Constantinus Sütunu, Çemberlitaş olarak tanınmıştır. Buna benzeyen, fakat mermerden ikinci bir anıtın varlığı ise, Topkapı Sarayı ikinci avlusunda yapılan kazıda ortaya çıkarılan başlığı ve gövdesinin bir parçasından anlaşılır. Vali (praefectus praetorio) Tatianusün 452'e doğru İmparator Markianos (hd 450-457) için diktirdiği anıt ise Fatih'te bugün Kıztaşı(-0 olarak adlandırılan sütundur. Sarayburnu'nda görülen bir kaide, gövde ve başlıktan ibaret basit anıt, sonraları nedense kazınmış kitabesine göre "Gotlara karşı kazanılan zaferden dolayı Tanrıça Fortuna'ya adanmıştır". İmparator Arkadiosün (hd 395-408) forumunun ortasında yükselen, 47 m boyundaki, dışı kabartmalarla süslü anıtın ise bugün Cerrahpaşa'da sokak içinde yalnız kaidesi kalmıştır. Bu anıt Roma'da Traianus (hd 98-117) ve Marcus Aurelius (hd **161**-180) için dikilen anıtların bir benzeri ve sonuncusu idi. Aynı tipte bir anıt daha Beyazıt'ta Tauri Forumunda I. Theodosius için dikilmişti. 1509 depreminde yıkılan bu anıtın parçaları Bayezid Hamamı'nın temellerinde görülür. Bu meydanı süsleyen bir zafer takı veya kapısının (tetrapilon) kalıntıları ise önce 1928'de bulunmuş, soma 1955'te cadde genişletilirken başka parçaları ortaya çıkarılmıştır. Şehrin ortasında I. Theodosius (hd 379-395) adına inşa edilen ve açılışı 393'te yapılan forumun bu abidevi girişi, son araştırmalara göre her biri dört dev ölçüde sütundan (boyları 14 m kadar) oluşmuş dört ayağa oturan, üç gözlü bir zafer takı biçiminde idi. Bunun da kalıntıları bugün Beyazıt Meydanı kenarında, eski Simkeşhane'nin önünde görülür. Ayasofya'nm güneybatı tarafında büyük bir anıt daha

vardı. Atlı bir imparatoru tasvir eden bu anıtın genellikle İustinianos'u tasvir ettiği ileri sürülür. Bunun I. Theodosius olduğunu iddia edenler de vardır. İstanbul' daki erken Bizans dönemi şeref anıtlarının sonuncusu olan bu heykel ortadan kalkmış olmakla beraber, Topkapı Sarayı ikinci avlusunda mutfakların önünde bulunan dev ölçüdeki kare mermer başlığın, bu anıta ait olması kuvvetle muhtemeldir.

Hippodrom'un bir kenarından Marmara kıyısına kadar uzanan geniş araziyi kaplayan Büyük Saray'ın esası 4. yy'da yapılmış ve 10. yy'a kadar yeni bölümlerin ilavesiyle genişletilmiştir. Fakat 11. yy'da artık ihmal edilmeye başlanan Büyük Saray yavaş yavaş harap olmuş, yıkılmış ve toprak üstünde kalan izleri silinmiştir. Bugün bu saray kompleksinden, Sultan Ahmed Camii'nin güneyinde eski Karacehennem (şimdi Kutluğun) Sokağı'nda bir merdiven kulesi kalıntısı ile deniz kıyısında sur duvarı üstünde bir pavyonun kalıntısı kalmıştır. İustinianos'un evi, Hormisdas Sarayı, Bukoleon Sarayı gibi adlarla tanınan bu pavyon, geniş kemerlerle ayrılmış tuğladan yapılmış bölümler halindedir. Bunların önlerinde evvelce boydan boya bir balkonun uzandığı anlaşılmaktadır. Bu pavyonun yanında, ileri taşkın bir burcun, sonraları içleri doldurulmuş büyük kemer içinde evvelce imparator iskelesine inen merdiven veya rampa bulunuyordu. I. Dünya Savaşı yıllarında Th. Wiegand ve E. Mamboury tarafından yapılan araştırmalarda bu bölgede Büyük Saray'ın çeşitli binalarının mahzenleri bulunmuş ve bunların rölöveleri çıkarılmıştır. Son olarak da 1981'lerde, İustinianos Evi'nin hizasında demiryolunun kenarında, belki Faros'taki (Fener) Meryem Kilisesi'nin kalıntısı olan tabanı mozaiklerle süslü bir yapının harabesi bulunmuştur. Büyük Saray ile ilgili başka bir buluntu ise Sultan Ahmed Camii'nin güneyinde, arasta ile Torun Sokağı arasında 1930'lu yılların ikinci yarısında meydana çıkarılan büyük bir avlunun mozaiklerle süslü taban süslemesidir. 4-5. yy'lara tarihlenen bu avlunun sarayın hangi kısmına ait olduğu bilinmez. Bu mozaiklerin bir kısmı söküldükten sonra yerlerine tekrar konularak güya bir "mozaik müzesi" oluşturulmuş, bir kısmı ise Ayasofya'nm dış narteksinde plakalar halinde istiflenerek bırakılmıştır.

Bizans imparatorları 12. yy'dan itibaren, şehrin kuzeybatı köşesinde surların komşusu olarak, semtin adından dolayı Blahernai (Vlaherne) Sarayı olarak gelişen yeni bir sarayı tercih etmişlerdir. Önceki gibi pek çok pavyondan meydana gelen bu sarayın, Ayvansaray-Eğrikapı arasında mahzen kalıntıları bulunmaktadır. Surlara bitişik olan Anemas Zindanı(->) denilen tonozlu ve kemerli altyapının da bu saraya ait olduğu sanılır. Blahernai saray kompleksinin en önemli yapısı ise Bizans imparator saraylarının yeryüzünde günümüze gelebilmiş tek örneği olan Tekfur Sarayı denilen pavyon-

Senatör Filoksenus'un sarayının su deposu olan Binbirdirek Sarnıcı.
Ara Güler

dur. Genellikle Porfirogennetos Sarayı olarak adlandırılan ve 9- yy'dan 14. yy'a kadar çeşitli tarihler yakıştırılan bu binanın I. Manuel Komnenos'un (hd 1143-1180) "hem şehre, hem denize ve hem de dışarıdaki araziye hâkim yerde" yaptırdığı "Yüksek Saray" olması mümkündür. Öndeki avluya açılan bir zemin katın üstünde iki katı olan bu saray binasının en üst katının her tarafında pencereleri ve hattâ Halic'e bakan dar tarafında bir de balkonu vardı. Ayrıca bu katın şehre dönük cephesinde dışarı taşkın, tek kişilik bir ibadet yeri (şapel) kalıntısı da görülür. Tekfur Sarayı'nın cepheleri açık renkli taşlar ile tuğlalardan oluşan geometrik motiflerle bezenmiştir. Böylece burada Bizans sanatının son döneminde çok yaygınlaşacak olan tuğla süslemen dış cephe mimarisinin başlamış olduğu görülür.

Evvelce Sarayburnu-Ahırkapı bölgesinde, Topkapı Sarayı'nın deniz tarafında bulunan ve ancak 11. yy'da çok kısa süre kullanılan Mangana Sarayı'ndan sadece mahzenler kalmıştır. Sultanahmet Meydanı'na komşu olan Antiohos ve Lausos özel saraylarının da temel kalıntıları bulunmuştur. Belediye binası yapılırken Şehzadebaşı'nda ortaya çıkan **6.** yy başlarında yaşayan Prenses İuliana Anikia' nın özel sarayının kalıntıları ise korunmamış, çeşitli ürünleri ile Trakya köylülerini tasvir eden taban mozaikleri de bir-iki istisna dışında sökülüp denize dökülmüştür. Babıâli'de Acımusluk (şimdi Cemal Nadir) Sokağı'ndaki mahzenin, 11. yy'da yaşayan Nikeforos Botaniates' in sarayına ait olduğu sanılır.

Şehir dışındaki yazlık ve av saraylarından 11. yy'da IV. Romanos Diogenes'in Aretas Sarayı'nın(-») Büyükçekmece yakınında olduğu sanılır. Bugün burada hâlâ bir Bizans yapı kalıntısı vardır. Son günlerde belediye tarafından tahrip edilmekte olan Samandra'daki büyük yapının da belki bir saray belki de bir kervansaray olabileceği düşünülebilir. Ne yazık ki, bu büyük binanın bir rölövesi bile çıkarılamadan yok edilişi, İstanbul'daki Bizans sanatı bakımından büyük bir kayıptır. İmparator Teofilos'un (hd 829-842), Emevi ve Abbasi saraylarının bir benzeri olarak Bostancı-Maltepe arasında Brias'ta yaptırdığı yazlık sarayın ise bugün Küçükyalı semtinde görülen büyük mahzenlerin üstünde yükseldiğine ihtimal verilir. Bu mahzenler evvelce üstlerindeki esas saray binasının plan düzeni hakkında yeteri kadar açık bilgi verirler.

İlkçağın başlarında Bizantion'un su ihtiyacı sarnıçlarla sağlanmıştı. Trakya' daki kaynaklardan suyolları ve sukemerleri aracılığı ile şehre bol su sağlanması ancak Roma İmparatorluğu yıllarında mümkün olmuştur. Roma İmparatoru Hadrianus (hd 117-138) ilk su tesislerinin yapımını başlatmış, şehrin içinde Fatih ile Süleymaniye arasındaki vadiyi aşan sukemeri ise daha sonralan Valens (hd 364-378) tarafından 368-373 arasında yaptırılmıştır. Bazı eksik parçalarıyla uzunluğu 971 m'yi bulan bu sukemeri Türk döneminde Bozdoğan Kemeri(->) olarak adlandırılmıştır. Altta kalınlığı 5,56 m, üstte ise 3,40 m olan bu sukemeri düzgün kesme taşlardan inşa edilmiştir. Bazı kemerlerde görülen değişik malzeme ve teknik, sonraki dönemlerin tamirlerine işaret eder. Trakya'da Gümüşpınar, Keçigerme vb yerlerde görülen irili ufaklı birçok sukemeri, geç Roma döneminin su şebekesinin parçalarıdır. Hepsi de özenli teknikte, düzgün yontulmuş kesme taşlardan yapılan bu kemerlerin, kilit taşlarına işlenmiş haçlar, bunların en erken olarak 4. yy'da yapıldıklarını belli eder. Eyüp'ün yukarılarında olan ve Türk döneminde de yeni su şebekesine bağla-

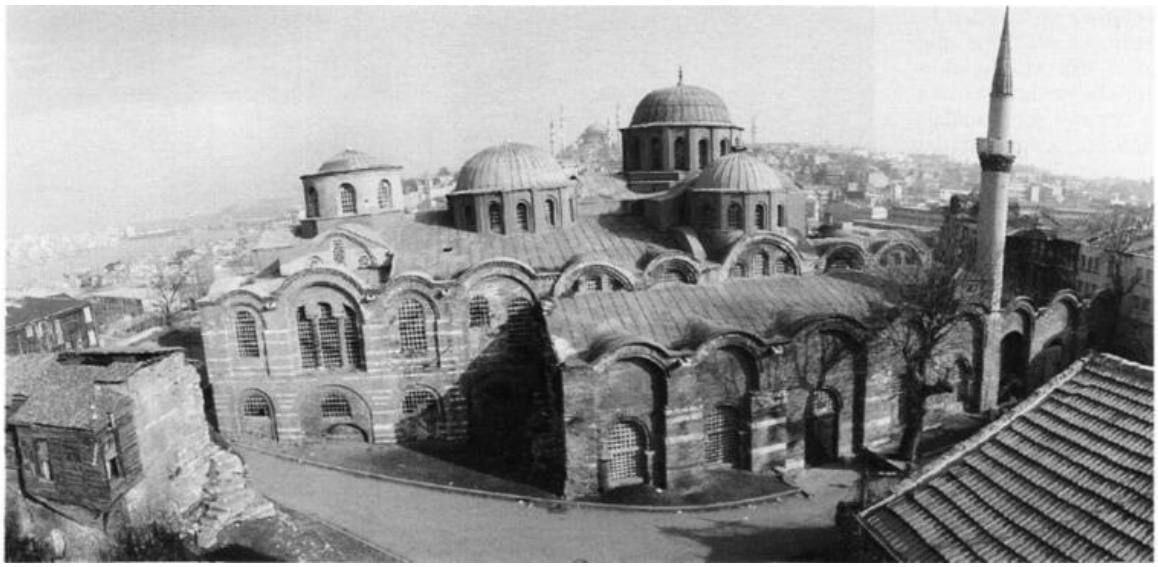

Orta Bizans döneminin en büyük dini binası, 12. yy ortalarında kurulan Pantokrator Manastırı Kilisesi'dir (bugün Zeyrek Kilise Camii). *Ara Güler*

nan Mazul veya Mazlum Kemeri de geç Roma-erken Bizans dönemi su sisteminin parçası olarak yapılmıştır.

Batıdan şehre akıtılan sular, büyük açık hava haznelerinde veya havuzlarında toplandıktan sonra yeraltı kanalları ile şehrin içine dağıtılıyordu. Bu haznelerden üç tanesi şehrin içinde, dördüncüsü ise surların dışında Hebdomon'da (Bakırköy) bulunmaktadır. 127x90 m ölçülerinde ve 11 m derinliğinde olan bu hazne, suyun dışa basıncını karşılamak için bir sıra kemerli nişlerle güçlendirilmiş bir cepheye sahiptir. Şehir içindeki haznelerin hepsi de 5. yy içinde yapılmıştır. Bunlardan Sultan Selim Camii yanında olanı 5,20 m kalınlığında bir duvarla çevrili, 152 m kenarı olan, 11 m derinliğinde bir karedir. Karagümrük'te olanı 244x85 m ölçüsünde ve 15 m kadar derinliktedir. Altımermer semtinde olanı ise 170x147 m ölçüsünde ve 12 m kadar derinliktedir. Bunların duvar örgüleri, kara tarafı surlarının duvar tekniği ile benzerlikler gösterir.

Trakya'dan gelerek Konstantinopolis surlarına dayanan akınlar yüzünden bu suyollarım ve tesislerini korumak, yaşatmak gittikçe zorlaştığından şehir içinde kapalı sarnıçlarda su biriktirme yoluna gidilmiştir. Bu sarnıçlar esas görevleri dışında, engebeli bir araziye sahip olan İstanbul'da teraslar oluşturduktan başka, üstlerinde bulunan alanın daha yüksek ve gösterişli olmalarını da sağlıyordu. İç duvarları, su geçirmez çok sert horasanharcı ile sıvanan, muhakkak bir duvarı kenarından taş bir merdivenle dibine kadar inilebilen ve üstünü örten kubbeli veya çapraz tonozları taşıyan kemerleri, mermer sütunlara oturan bu kapalı sarnıçlarm en muhteşemi, İustinianos'un yaptırdığı Bazilika Sarnıcı'dır. Türk döneminde Yerebatan Sarayı olarak adlandırılan bu su deposu yaklaşık 140x70 m ölçülerinde olup, tuğla kemer ve tonozları 336 sütun taşır. Bunların bazılarının gövdelerinin işlenmiş oluşu ve dip kısımda bir Roma dönemi anıtından alınarak kaide olarak kullanılmış dev ölçüde mermer Medusa başları, burada devşirme malzemeden de faydalanıldığını gösterir. Halbuki Constantinus'un Roma'dan göç ettirdiği senatörlerden Filoksenus'un sarayının su deposu olduğu sanılan diğer büyük sarnıç ise Binbirdirek Sarnıcı' dır(->). Bu 64x57 m ölçüsündedir. Tonozları taşıyan kemerleri, hepsi de burası için yontulmuş 224 mermer sütuna oturur. Sütunların gövdeleri iki parçalı olup, bu parçalar taşkın birer bilezikle gizlenmiştir. Başlıklar ise çok sade, kesik piramit biçimindedir. Böylece gözlerden gizli kalacak yeraltında bulunan bir su haznesinde bile estetik bir kaygının hâkim olduğu dikkati çeker. Atatürk Bulvarı kenarında, 12. yy'da yapılan Pantokrator Manastırı'nın suyunu depoladığı anlaşılan Zeyrek Sarnıcı ise, arazi eğimlerinden dolayı bulvar kenarındaki cephesi bir dizi niş ile güçlendirilmiş ve çok yüksek bir haznedir. Burası sütunların düzenlenişi ve içinin mekân olarak heybetli yüksekliği bakımından bir sanat eseri hüviyetindedir.

Özenli biçimde işlenmiş başlıklarla süslü sütunlara sahip sarnıçların yanında, daha eski yapılardan toplanmış devşirme malzeme ile yapılmış sarnıçlar da vardır. Bunlardan Karagümrük'te Kasım Ağa Camii yanında bulunan bir sarnıç, gerek başlıkları, gerek toplama sütun gövdelerinin boyları yeterli olmadığından ve kaide olarak üst üste konulan başka başlıklara sahip olduğundan adeta bir sütun başlıkları müzesi görünümü almıştır. Maalesef son yirmi yıl içinde bu çok değerli eski eser, içine çöp ve moloz doldurulmak suretiyle kapatıldı. Yedikule dolaylarında üstünde, 461'e doğru yapıldığı bilinen Studios Manastın olan sarnıç ise İstanbul'un bu tür yapılarının en eskilerinden biri idi ve bütün mimari elemanlar burası için yapılmıştı. Son yıllarda atölye olarak kullanılırken bu değerli eski eser de bir patlama sonunda mahvoldu.

Son dönemde, Bizanslılar hemen hemen bütün binaların altlarındaki mahzenleri su sarnıcına çevirmek zorunda kalmışlardır. Böylece iç duvarları, bir harçla sıvanarak sarnıç haline getirilen mezar odaları, kilise mahzenleri, manastır ve konut altyapılarına rastlanır. İstanbul'da Bizans döneminden kalan su sarnıçlarının sayısı tam olarak bilinmez. Bunlardan bazıları son yıllarda büyük inşaatlar yapılırken ortadan kaldırılırken, bu arada birçok bilinmeyenleri de ortaya çıkmıştır. Bilhassa Sarayburnu'na uzanan kesimdeki sarnıçlarının çokluğu şaşırtıcıdır. Bunlardan muntazam planlı bir tanesi Gülhane Parkı içinde "akuarium" olarak kullanılmaktadır. Yakın tarihlerde Topkapı Sarayı birinci avlusunda, Arkeoloji Müzesi ek yapısı kazısında çok büyük ölçüde bir sarnıç daha bulunmuştur. Fatih'te Atpazarı denilen yerde de şimdiye kadar bilinmeyen büyük bir sarnıç ortaya çıkarılmıştır. Bunun planı, evvelce üstünde apsisli üç nefli bazilika tipinde bir dini yapı olduğunu ve ancak sonradan bu bodrumun su haznesine dönüştürüldüğünü belli eder. İlkçağın sarnıç mimarisi geleneğini sürdüren Bizanslıların tuğla ve harcı yeni terkiplerle ustalıklı bir biçimde kullanarak, su hazneleri hususunda ileri bir tekniğe ulaştıkları bir gerçektir. Bu sarnıçların suyunun kullanılabilmesi için zaman zaman temizlendikleri ve içlerinin yalnız yağmur sızıntıları ile değil, başka yollardan da doldurulduklarına ihtimal verilir.

Hıristiyanlık resmen serbest bırakıldıktan sonra ilk kiliseler, öncüsü ilkçağ mimarisinde olan bazilika tipinde yapılmıştı. Bunlar batı-doğu ekseni üzerinde gelişen üstü ahşap, çift meyilli çatı ile örtülü olan ve Hıristiyanlığın zaferini simgelemek istercesine çok büyük ölçülerde inşa edilen uzunlamasına yapılardı. Ahşap çatı iki dizi halinde sıralanan sütunlar tarafından taşınıyordu. 4. yy'da

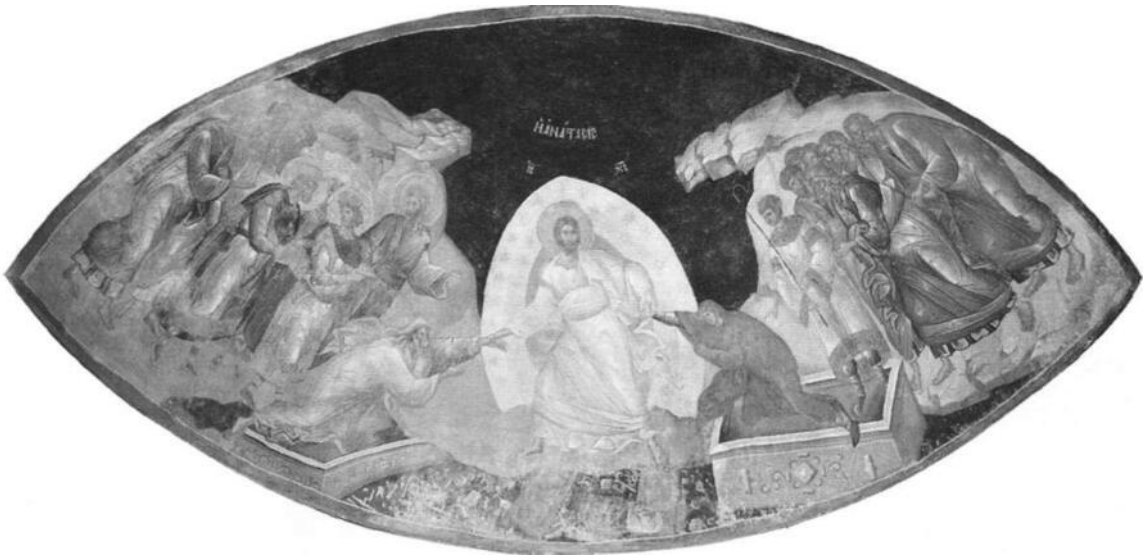

Kariye Müzesinde mahşer sahnesini betimleyen bir fresk. *Ara Güler*

inşa edilen ilk Ayasofya ile şimdiki Fatih Camii'nin yerindeki ilk On İki Havari Kilisesi'nin bu mimari tipte oldukları bilinir. Sonraları 6. yy'da her iki kilise de değişik planlarda olarak yeniden yapılmıştır. Erken Hıristiyan çağının İstanbul'da bazilika tipindeki bir eseri Yedikule yakınında 461'de yapılan Shedios Manastırı'nın İoannes Pródromos adına sunulmuş olan kilisesidir (sonra İmrahor İlyas Bey Camii). Bu tip yapılar, erken Bizans mimarisinin orantıları en dengeli ve ilkçağ sanatı mimari unsur ve motiflerinin en başarılı biçimde kullanıldığı temsilcisidir.

Bu tip dini yapıların Konstantinopolis'te çok sayıda oldukları tahmin edilebilir. Bunlardan birinin temel kalıntıları 1936'larda, Topkapı Sarayımın ikinci avlusunda, Akağalar Kapısı yakınında yapılan kazıda bulunmuştur. Aynı tipte cilan Teotokos (Meryem) Halkoprateia Kilisesi'nin yalnız doğudaki mihrap ucunun mescide çevrilen parçası (Acem Ağa veya Lala Hayreddin mescidi), Alemdar Yokuşu alt başında yeni binalar arasına sıkışmış durumdadır. Harabe halindeki parça, sanat üslubu bakımından bir ipucu veremeyecek derecede önemsizdir.

Erken Hıristiyanlık döneminde dini binaların yapımında kullanılan ikinci yapı tipi ise merkezi planlı binalardır. Bunların da öncülerini ilkçağın abidevi mezar binaları ile Roma hamamlarının bir bölümünün oluşturduğu tahmin edilir. Bazilikaya nispetle mimari bakımdan daha zengin çeşitlemelere imkân sağlayan ve üstü kubbe ile örtülü olan bu tür binalardan biri, İmparator I. İustinianos tarafından yaklaşık 530'a doğru yapılan Sergios ve Bakos Kilisesi'dir (Küçük Ayasofya Camii). Bu mimari tip burada, kare bir dış duvar smırı içinde sekiz paye ve aralarındaki ikişer sütundan meydana gelen bir halkanın üstünün dilimli bir kubbe ile örtülmesi suretiyle oluşmuştur. Ortadaki paye ve sütun halkasını saran çevre dehlizinin üstünde bir galeri vardır. Bu iki katı ayıran bezemeli silmeler, tamamen ilkçağ mimarisinden alınan motiflerle süslenmiştir. Alt kattaki sütun başlıkları ise, Yakındoğu sanatlarının ilhamı ile Bizans sanatında yaratılan 6. yyln kuvvetli gölge-ışık etkisine sahip, aralarında derin çukurlar olan, sepet biçimi başlıklardandır. Bazilika ile merkezi yapı tipinin kubbesini bağdaştıran "kubbeli bazilika" denilen kiliselerin en büyüğü ve en iddialısı olan Ayasofya, I. İustinianos tarafından, yanmış olan Ayasofya'nın yerinde 532-537 arasında yaptırılmıştır (bak. Ayasofya). Burada uzun yapı sistemine göre düzenlenmiş dev ölçülerde bir yapı, çok büyük bir merkezi kubbe ile örtülerek, mimarlık tarihinde hiç denenmemiş bir dini bina uygulaması ortaya konulmuştur. Bizans, Ayasofya'nın büyüklük ve kubbesinin göz alıcı cüret ve haşmeti karşısında onu olağanüstü bir yapı olarak görerek, öylece değerlendirmiş, fakat onun mimari özelliklerini geliştirerek yeni çözümler aramak ve denemek yoluna gitmemiştir. Bu bakımdan Ayasofya, Bizans sanatının içinde benzersiz ve tek kalmıştır.

Ayasofya'nın komşusu, Aya İrini Kilisesi de(->) 6. yy'da yapılmış, fakat 8. yy' da önemli bir tamir ve yenileme geçirmiştir. Burada yapı, esas mekânın dört beşik tonozla desteklenen ana kubbesiyle, Bizans mimarisinde esas kilise tipini oluşturan haç biçimli plan sisteminin bir öncüsü olarak belirlenmektedir.

Belki Roma çağının bir mezar binası iken Bizans döneminde başka bir fonksiyon verilen Şeyh Süleyman Mescidi, üstü kubbeyle örtülü, altı kare, üstü sekizgen bir binadır. Altında ise bir mezar odası vardır. Bunun yanındaki Pantokrator Manastırı'nın (Zeyrek Kilise Camii) kütüphanesi olduğu yolundaki hipotez dayanaksızdır. 1894 depreminde yıkılmışken, son yıllarda yeniden yapılan, Samatya'da Sancaktar Mescidi de sonraları şapele dönüştürülmüş bir erken dönem yapısı, belki de bir mezar binasıdır. Burada dıştan sekizgen olan binanm içi, dört kolu eşit bir haç biçimindedir. Adliye Sarayı'mn duvarı dibinde, 1941'de bulunan Ayia Eufemia Martirionu aslında 5. yy'a ait merkezi planlı bir yapıdır. Burada mekânın altıgen biçiminde tasarlandığı görülür.

Orta Bizans döneminde, 842'de İkonoklazma Akımı'nın, kilisenin kesin zaferi ile sona ermesinden sonra ibadet yerlerinin Hıristiyanlığın kutsal sembolü olan haç biçiminde yapılması hız kazanmıştır. Bunlarda ana mekân kolları tonozlar ile örtülü bir haç biçiminde olup, tam ortada gökyüzünü ve semavi âlemi temsil eden kubbe bulunur. Bu tipin ilk örneği Aya İrini Kilisesi'dir. Haç şeklini ağır payeler halindeki köşe duvarlarının oluşturduğu kiliselerden eski adı kesinlikle tespit edilemeyen Kalenderhane Camii, belki Ayios Tekla Kilisesi olan Atik Mustafa Paşa Camii(->) ve Ayia Teodosia Kilisesi olan Gül Camii örnek gösterilebilir. Haç biçimli mekânın gelişmiş şeklinde ise kubbeyi destekleyen büyük tonozlar, dört sütuna (veya destek payelerine) dayanır. Öncekine nazaran yapının içine daha hafif bir görünüş veren bu plan, Laleli semtinde I. Romanos Lekapenosün (920-944) yaptırdığı Mirelaion Manastırımın kilisesi olan Bodrum (Mesih Paşa) Camii'nde uygulanmıştır. Vatan Caddesi kenarındaki 910'a doğru kurulan Lips Manastırı Kilisesi'nin kuzey kanadında (Fenârî İsa Camii) ve 11. yy sonlarında İmparator I. Aleksios Komnenos'un (hd 1081-1118) annesi Anna Dalassena tarafından yaptırılan Pantepoptes Manastırı Kilisesi'nde de (Eski İmaret Camii) aynı planın esasları görülür. Yalnız bütün bu binalarda deprem ve yangınlar yüzünden binaların iç bünyelerinde, taşıyıcı unsurlarında önemli değişiklikler yapılmış olmakla beraber, ana esaslar açıkça belirlidir. Orta Bizans döneminin en büyük dini binası 12. yy' m ortalarında II. İoannes Komnenos ile eşi İrene tarafından kurulan Pantokrator Manastırı'nın kilisesidir. İçinde elli yataklı bir de hastanesi olan bu büyük ma-

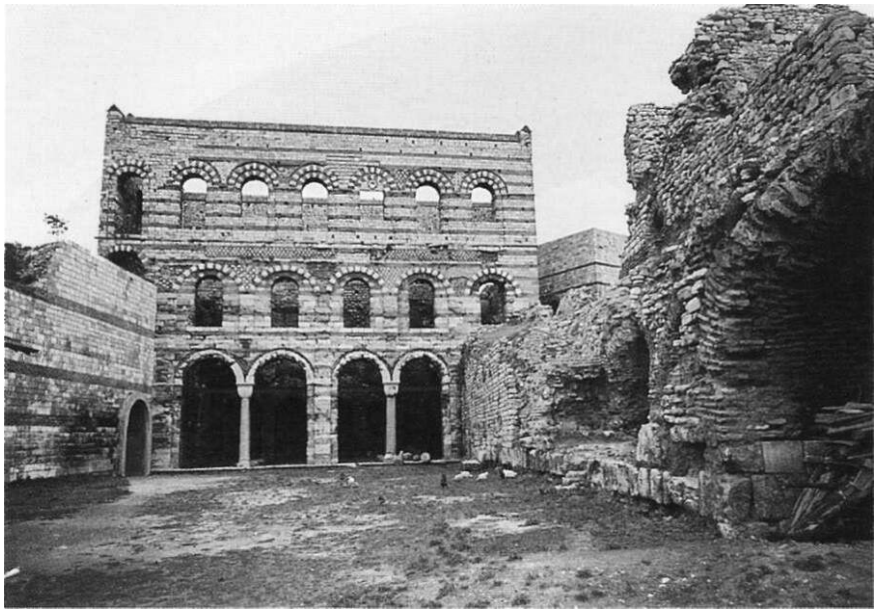

Bizans imparatorluk saraylarından günümüze kalan tek örnek olan Tekfur Sarayı.
Ara Güler

nastırın ibadethanesi, ortadaki imparator ailesinin mezar kilisesi olmak üzere birbirine bitişik üç yapıdan oluşmuştur. Bunlardan güney ve kuzey kanatları, dört destekli haç planında yapılmıştır. En büyüğü olan güney yapısının tabam, çok zengin desenler meydana getiren bir mozaik ile süslenmiş; pencerelerinde ise renkli camlardan vitraylar olduğu, bulunan kalıntılardan anlaşılmış; duvarlar renkli mermer levhalarla kaplanmıştır. Tonoz ve kubbelerde ise mozaikler olduğu eski seyyahlardan öğrenilir. Herhalde 1766 depreminden soma içindeki sütunların yerlerine kalın payeler yapılmış, mozaikler de kaybolmuştur.

Haç biçiminde mekânlı ve kubbesi dört sütun tarafından taşınan kilise tipinin çok ufak ölçüde olmakla beraber, orantılı bir örneği, Çarşamba'da eski adı bilinmeyen, şimdi Ahmed Paşa Mescidi olan kilisedir. Vefa'da Molla Gürani veya Kilise Camii de aynı tipin temsilcisidir. Başlangıçta yaratılan Ayasofya'ya gerçek Bizans kilise mimarisi bir daha erişmeye çaba göstermemiştir. Plan bakımından Hıristiyan sembolizmine uygun düşen haç biçimindeki mekâna bağlı kalmıştır.

Bizans sanatının son döneminde, önce Latin işgalinden evvel yapılarak, harap bir hale gelen kiliselerin tamir ve ihyasına özen gösterilmiş ve yeni bir mimari tipin yaratılmasına çalışılmıştır. Ana kubbenin örttüğü orta mekân, kare bir kule halinde yükseltilerek, bunu üç tarafından saran daha basık tonozlu dehlizlerden oluşan bir kilise tipi ortaya çıkarılmıştır. Dış mimari ise eskiye nispetle çok daha fazla hareket ve renklilik kazanmıştır. Paleólogos sülalesinin fertlerinin çoğunun gömüldükleri Lips Manastırı Kilisesi'nin güney kanadı, bu tipte olarak önceden yapılmış kiliseye 13. yy sonlarında eklenmiş, Teodora Rauleina adlı bir kadının yeniden yaptırdığı Andreas Kilisesi (Koca Mustafa Paşa Camii) ve Pammakaristos Manastırı Kilisesi'nde de (Fethiye Camii) aynı mimari esaslar uygulanmıştır. Bu binaların hepsi de cami yapıldıklarında çok büyük değişikliğe uğramış olmakla beraber, esas mimari düzenlerini belli eden eleman ve izlere sahiptirler. Fakat bu dönemin en karakteristik özelliği, dış mimariye irili ufaklı nişler ve özel yapılmış çok zengin tuğla desenlerle renkli bir görünüm verilmiş olmasıdır. Hattâ bunun için kesilmiş taşlar, süs tuğlaları ve çömlekleri de kullanılmıştır.

Son dönem Bizans kiliselerinin cephelerinin nişler, ikiz (veya üçüz) pencereler, kemerler ile âdeta saray cepheleri gibi dışarı açık bir karakter alması, İtalya'dan Osmanlı Beyliği'ne kadar uzanan yeni bir sanat zevkinin belirtisidir. Aynı cephe anlayışının Türk sanatındaki en tanınmış örneği Bursa'da Çekirge İmareti veya Murad Hüdavendigâr Külliyesi'dir. Bu cephe estetiği, Vefa Kilise Camii'nin, bu dönemde eklenen batı tarafındaki eksonartekste de (dış hol) görülebilir. Son Bizans döneminin İstanbul'daki son yapılarından olan Heybeliada'daki Kamariotissa Manastırı'mn kilisesi (şimdi Deniz Kuvvetleri'ne ait binanın avlusunda), ölçüler bakımından son derecede ufak, üstü kubbeli ve yonca biçiminde planlı bir binadır.

Bizans abidevi resim (mozaik ve fresko) sanatından ise, İkonoklazma Akımı'ndan önceye ait olarak bir şey kalmamıştır. Aya İrini Kilisesi'nde apsis yarım kubbesini süsleyen büyük haç resminin, İkonoklazma taraftarları sadece bu dini sembole izin verdiklerinden, bu akımın hâkim olduğu döneme ait olduğu sanılır. Ayasofya da kilisenin tam zaferinden sonra, 842'yi takip eden yıllarda figürlü mozaiklerle süslenmiştir. Narteksin güneye açılan kapısı üstünde Meryem'in iki yanında ona şehrin ve Ayasofya'nın modellerini sunan Constantinus ile İustinianos görülür. Bu herhalde 10. yy'da yapılmış olduğuna göre imparatorların gerçek portreleri değildir. İç holden, içeriye açılan İmparator Kapısı üstünde tahtında oturan Pantokrator (evrenin efendisi) İsa'nın önünde secde eden VI. Leon (hd 886-**912)** tasvir edilmiştir. Burada İsa, ilkçağın tasvir sanatındaki baştanrı Zeus ile kurtarıcı (soter) sağlık tanrısı Asklepios'un görünümündedir. İsa'nın Hıristiyanlar tarafından verilen bir sıfatının "soter" (kurtarıcı) olduğu düşünülecek olursa, İlkçağ paganizminin resim sanatı yoluyla Bizans sanatında yaşamakta olduğu anlaşılır. Apsis yarım kubbesinde çok güzel bir Meryem tasviri vardır. Antik sanatın etkisi yukarı kat galerisindeki Deisis mozaiğinde bilhassa İoannes Prodromos tasvirinde çok belirlidir. Aynı galerideki 11. yy'da yapılan IX. Konstantinos (hd 1042-1055) ile Zoe mozaiği ile II. İoannes Komnenos (hd 1118-1143) ile Macar asıllı eşi İrene ve oğulları hastalıklı Aleksios mozaiklerinde Bizans portre sanatının gücünü belli ederler. Bu portrelerin asıllarına uygunluğu, aynı imparator ve imparatoriçelerin tarihi metinler ile sikkeler üzerindeki tasvirleri ile karşılaştırılarak daha iyi anlaşılır.

Fakat Bizans sanatının İstanbul'daki en zengin mozaik koleksiyonunu, Kora Manastırı Kilisesi'nde (Kariye Camii) görmek mümkündür. Komnenoslar döneminde 11. yy'da İsaakios Komnenos tarafından yeniden yaptırılan kilise, Latin işgalinden sonra 1310-1320 arasında, Bizans Hazine Nazırı Teodoros Metohites tarafından genişletilerek, mozaikler ve freskolarla süsletilmiştir. Bunlar şaşırtıcı bir canlılık ve tazelik gösterirler. Bunlarda Batı'da ancak Rönesans ile beliren üç boyutluluk ve derinlik, geri plandaki mimari motifler ve Helenistik üsluptaki manzaralar ile sağlanmıştır. Bu görünümler İsa'nm ve Meryem'in hayat ve mucizelerini anlatan sahnelere canlı, insancıl ve duygulu bir hava katarlar. Kilisenin sağ tarafındaki mezar kanadında ise freskolar duvar, kemer, tonoz ve kubbeleri kaplar. Bunlar arasında İsa'nın Araf a inişi ve mahşer sahneleri, resim sanatı bakımından şaheser sayılır. Pammakaristos Manastırı Kilisesi'nde (Fethiye Camii) ve Vefa Kilise Camii'nin dış holünde de yine 14. yy'a ait ve aynı üslubun belirtilerine sahip mozaikler bulunmuştur. Aya Eufemia Martirionu'nun duvarlarında da yine son Bizans döneminin üslubunda çok sayıda fresko resimler vardır. Bunlarda Kadıköylü azizenin hayatı ve inancı uğruna katlandığı işkenceler bir resimli roman gibi tasvir edilmiştir. Maalesef bu tarihi eserin korunması hususunda yeteri kadar özen gösterilmediğinden, bu değerli resimler bulunduklarından sonra çok harap olmuştur.

İstanbul'daki Bizans el sanatları eser-

lerinin büyük kısmı Batiya gitmiş olmakla beraber bazı önemli örnekler burada kalabilmiştir. Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne gelen elçi ve seyyahların başlıca görevlerinden biri de, krallarının kütüphaneleri için Bizans elyazmaları toplamaktı. Nitekim I. Süleyman (Kanuni) zamanında (1520-1566) istanbul'a gelen Elçi Busbecq, iki yüzden fazla elyazması toplayıp bunları Viyana'ya gönderdiğini yazar. Yine onun ele geçirdiği hekim Dioskorides'in şifalı bitkilere dair elyazma eseri, 6. yy başlarında yaşayan Prenses Iuliana Anikia için hazırlanarak ona takdim edilmişti. 10. yy'da İmparator II. Basileios için yazılarak minyatürlerle süslenen bir Azizler Takvimi (Menologion) şimdi Paris'tedir. Bizans'ın son döneminde, 14. yy içinde, entrikaları ve acımasızlığı ile herkesi korkutan ve sonunda da linç edilerek öldürülen Aleksios Apokavkos'a takdim edilen hekim Hippokrates'in minyatürlü sağlık kitabı da şimdi Paris'tedir. Bu yazmaların hepsi de Konstantinopolis'te yazılmış ve minyatürle bezenmiştir. Bu listeyi çok uzatmak mümkündür. Topkapı Sarayı kütüphanesinde kalabilmiş nadir yazmalardan biri Tevrat'ın ilk sekiz kitabından oluşan bir Oktateukos'tur. İçinde küçük boyda pek çok minyatür bulunan bu elyazması I. Aleksios Komnenosün küçük oğlu İsaakios Komnenos için hazırlanmıştır.

Heykel sanatı geçiş döneminde varlığını sürdürmüş, fakat ilk Bizans döneminde unutulmuştur. Beyazıt Meydanı'mn düzenlenmesi sırasında bulunan mermerden bir baş, 4. yy sonları 5. yy başlarında yaşayan Arkadiosün portresi olarak teşhis edilmektedir. Burada çok ince işlenmiş gerçekçi bir üslup açıkça belirlidir, italya'da Bari yakınında batmış bir gemiden çıkarıldığı bilinen ve Barletta'da muhafaza edilen tunç bir imparator heykelinin de 1204-1261 arasındaki yağmadan götürüldüğü kesin olmakla beraber, kimi tasvir ettiği bilinmez. Bazılarına göre bu İmparator Markianos'tur ve Kıztaşı'nın üstünden indirilmiştir.

Mermere işlenmiş kabartma sanatı da Hippodrom'da Dikilitaş'm kaidesinin dört yüzünde temsil edilmiştir. Genellikle burada, imparator I. Theodosius, ortağı ve oğulları ile maiyetinin tasvir olundukları kabul edilir. Fakat her şeye rağmen kabartma sanatı, uygulama imkânı bulmuştur. 1922'de Sarayburnu kazılarında bulunan, Meryem'i tasvir eden levha, eski Yunan heykel sanatı geleneklerinin, 11. yy'da yaşadığını gösterir. Başı eksik olmakla beraber, vücudu saran elbise kıvrımlarında incelik ve zarafet belirlidir.

Arkeoloji Müzesi önünde, 4. ve 5. yy'ların imparatorlarına ait, kırmızı renkli porfir taşından yekpare olarak oyulmuş lahitler bulunmaktadır. Vaktiyle Fatih'in Sarıgüzel semtinde bulunduğu için Sarıgüzel Lahti olarak adlandırılan bir lahit ise adeta saydam bir mermerden oyulmuş olup, iki uzun yanında İsa'yı temsil eden monogramlar, dar yüzlerinde ise havarilerin kabartma tasvirleri bulunur.

Büyük Saray mozaiklerinden bir örnek.
Tahsin Ayâoğmuş

5. yy'a ait olarak tarihlendirilen ve başka örneğine çok nadir rastlanan bu lahtin, bir ileri geleneğe ait olduğu tahmin edilir. Bazıları önce Studios Bazilikası'nda bulunan, sonraları Fındrkzade semtindeki inşaat kazılarında da başkaları meydana çıkarılan, dış yüzleri dini konulu kabartmalarla süslü levhaların da aslında parçalar halinde birleştkilerek lahit oluşturdukları anlaşılmıştır. 1988'de içinde bu türden üç lahit bulunan bir mezar odası Silivri Kapısı dışında surlara bitişik olarak bulunmuş, fakat maalesef define arayıcılar tarafından tahrip edilmiştir.

İstanbul'daki Bizans sanatının mimari plastik dalındaki örneklerinden, Saraçhane'de Ayios Polyeuktos Kilisesi'nde ortaya çıkarılan yelpaze biçiminde açılmış tavus kuyruğu motifi ile bezenmiş yekpare mermerden bir yarım kubbe süslemesi dikkate değer. Haliç Köprüsünün ayakları yapılırken Ayvansaray dışında bulunan büyük ölçüde iki sütun başlığı da yüzeylerindeki dal kıvrımları süslemeleri ile değişik bir üsluba işaret ederler.

Lips Manastırı Kilisesi olan Fenârî İsa Camii'nin kubbesi yanındaki hücrelerde bulunan Ayia Eudokia ikonası, mermere kakma renkli taşlarla yapıldığından başka benzeri olmayan bir tekniktedir. İstanbul Patrikhane Kilisesi'nde, Pammakaristos Manastırı'ndan gelen mozaikle işlenmiş bir Meryem ikonası vardır. 11. yy'a ait olarak tarihlendirilen bu resimden başka burada bir de İoannes Pródromos'un aynı teknikte yapılmış bir ikonası bulunmaktadır. Bu iki ikona "taşınabilir mozaikler" olarak adlandırılan ve çok az örneği olan bir ikona türiinün temsilcileri olduklarından Bizans sanat tarihinde özel bir yere sahiptirler. Yine Patrikhane Kilisesi'nde, Heybeliada'daki Kamariotissa Kilisesi'nden getirilmiş, 14. yy'a tarihlenen yağlıboya ile yapılmış güzel bir Isa ikonası bulunmaktadır. Bu ikonaların Bizans sanatının istanbul'da meydana getirdiği ürünlerden oldukları söylenebilir.

Pek çok ipek dokumalar, fildişi oymalar, altm-mine, maden işleri, Bizans'ın bin yıl içinde bu şehirdeki atölyelerde ortaya koyduğu sanat eserleridir. Hepsi Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde bulunan bu değerli eşyadan burada bahsetmek mümkün değildir. Sadece altın-mine dalında, Venedik'te San Marco Kilisesi hazinesinde olan Pala d'Oro adı verilen bölmenin üzerindeki Bizans işi ve İstanbul'dan götürüldüğü bilinen altın-mine plakalar ile Budapeşte Müzesindeki üzerinde Bizans İmparatoru IX. Konstantinos ile imparatoriçenin resimleri olan yine altm-mine plakalara işaret edilebilir. Yine Budapeşte'de olan Macar Krallığımn kutsal tacı ise, altın-mine levhalarla süslü bir Bizans eseri olup, Konstantinopolis'te yapılarak İmparator VII. Mihail (hd 1071-1078) tarafından üzerindeki yazıya göre "Türklerin kralı I. Geza"ya gönderilmiştir.

Bibi. Ebersolt, *Monuments;* Müller-Wiener, *Bildlexikon;* T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul,* Pennsylvania, 1976; S. Eyice, "Les églises byzantines d'Istanbul du IXe siècle du XVe siècle", *VIII. Corso di Cultura Sull'arte Ravennate e Bizantina,* Ravenna, 1965, s. 109-165; ay, "Les basiliques byzantines d'Istanbul", *XXVI. Corso di Cultura,* Ravenna, 1979, s. 91-113; ay, "Les églises byzantines à plan central", *XXVI. Corso di Cultura,* Ravenna, 1979, s. 115-149; Th. Whittemore. *The Mosaics of Ayasofya at Istanbul,* I-IV, Oxford, 1933-1952; H. Belting-C. Mango-D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii),* Washington, 1978; A. Underwood, *The Kariye-Djami,* I-IV, New York, 1966-1975; R. Naumann-H. Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken,* Berlin, 1966; J. Beckwith, *The Art of Constantinople. An Introduction to Byzantine Art,* Londra, 1961.

SEMAVİ EYİCE

BİZANTİON

İstanbul'un ilk çekirdeği olan kent. Bugünkü Sarayburnu'nda Yunan kolonistlerinin kurdukları ve Roma egemenlik dönemine kadar yaşayan Bizantion insanlık tarihinin en büyük uygarlık merkezlerinden birinin beşiği olmuştur. Boğaz ve Halic'in kıyıları insan yaşamı için elverişli konumlarıyla İstanbul ve çevresinin birçok yerinde paleolitik çağa kadar uzanan yerleşme alanlarına olanak vermiştir. Bu yerleşmelerden bir tanesi, zamanın aşındırmasına karşı koyarak ve her defasında, kendi küllerinden kendini yeniden yaratan Phoenix (Anka Kuşu) gibi, politik ve fiziksel kabuk değiştirerek, günümüze değin gelmiştir.

Bizantion'a ilişkin arkeolojik veriler yok sayılabilecek kadar azdır. Kent hakkında bildiklerimiz antik ve daha sonraki dönemlerin yazarlarının verdikleri bilgilere dayanmaktadır. Bir hayli fazla olan ve bazıları birbirini tutmayan yazılı bilgi ve savlar vardır. Kentin Septimius Severus(->) tarafından tahrip edildiği döneme en yakın yazarların bıraktığı bilgiler ve bizzat kent topografyasının verileri değerlendirilerek, kentin fiziksel yapısının öğeleri saptanabilmekte ve tarihi genel çizgileriyle yazılabilmektedir. Bu kaynakların en eski ve güvenilir olanları Septimius Severus'un Bizantion'u tahrip etmesinden önce yazıldığı sanılan Bizantionlu Dionisios'un(->) *Anaplus Bosphori* adlı yapıtı, Dion Cassius'un *Tarih'* inin ilgili bölümleri (218-219), Herodion'un *Tarih'i* (3. yy ortası) ve kent topografyası için Dionisios'un verdiği bilgileri tamamlayan Miletli Heskius'un (6. yy) yazdıklarıdır. Kentin tanımını bir ölçüde veren bu yapıtlar dışında Kseneфon, Strabo gibi antik yazarların Bizantion'a ilişkin gözlemleri de kentin tarihi rekonstrüksiyonunu yapmak açısından yararlıdır. Constantinus'un başkentinin kurulmasından sonra ise *Notitia Urbis Constantinopolitanae*'den başlayarak Bizanslı yazarlar ve patriograflar eski kente değinen bilgiler vermişlerdir.

Bizantion'u, büyük bir olasılıkla başka kolonistlerle birlikte, kurdukları düşünülen Megaralı Dorlar daha önce Halkedon'u da (bugünkü Kadıköy) kurmuşlardı. Kendi aralarında anlaşamayan iki grubun Boğaz girişinin iki yanında iki bölgeye yerleşmiş oldukları kabul edilebilir. Kentin kuruluşuna ve kurucusuna ilişkin efsane türünden hikâyeler vardır. Yunan geleneklerine dayanarak önce Delfi kâhinini dinleyen Megaralı grup, Halkedon'u seçenlerin karşısında eskiden ilkel Trak kavimlerinin oturdukları ve Haliç girişinin batı yakasına düşen tepelik yarımadaya yerleşmiş, kenti burada kurmuştur. Şeflerinin adının Bizas(->) olduğu, kentin adının da bu sözcükten türediği söylenir. İon eki ise Küçükasya yer adlarında çok rastlanan bir ektir. Bizantionlu Dionisios'a göre kent MÖ 660'ta kurulmuştur. MÖ 7. yy kentin tarihçiler tarafından kabul edilen kuruluş tarihidir. Bazı tarihçiler, gelen kolonistlerin burada yaşayan yerli halkla kaynaştığını ve Bizantion'un kültürünün eski Trak halklarının kültürlerinden izler taşıdığını söylerler, Bizantion'un ünlü Zeus Hippios (Zeuksippos) kültünün, Trakyalı atlıların tanrısı ile Zeus'un birleşmiş şekli olduğunu ileri sürerler. Herodotos, Strabon ve Tacitus' gibi tarihçiler ise Bizantion'un yerleştiği sit'in (mevki, alan) özgün niteliğini vurgulamışlardır.

Kentin bundan sonraki tarihini ve fiziksel biçimini de etkileyen bu ilk yerleşme alanının o zamandan bu yana değişen topografyasının özgün durumunu yazılı kaynakları yorumlayarak tanımlamak, kent tarihi açısından büyük önem taşır. Ne var ki, yazılı kaynaklar arkeolojik verilerin çok sınırlı olması nedeniyle kesin bir fiziksel tanım yapılmasına el vermemiştir. Bütün uzmanlar bugünkü Topkapı Sarayı surlarının ve yerleşmesinin genel olarak eski Yunan kentine tekabül ettiğini kabul ederler. Kuşkusuz MÖ 7. yy'da yanmada kıyıları bugünkü çizgisinde değildi; öyle anlaşılıyor ki, şimdiki Sirkeci, Eminönü meydanları ile Halic'in batı ucunun bulunduğu -denizden 3 m yükseklikteki- alan sonradan doldurulduğu için Bizantion zamanında deniz çizgisi, şimdiki 5 m kotundan geçmekteydi.

Başlangıçta denizin günümüzdeki Gülhane, Babıâli Caddesi başlangıcı, Mısır Çarşısı ve Uzunçarşı girişine kadar içeride olduğu ve limanın kentin oturduğu tepenin kuzeybatısına düştüğü söylenebilir. Kentin surları kuzeybatıda liman sınırlarını, Marmara kıyısında, doğuda bugünkü sur çizgisini, Ahırkapı'dan öteye ise karaya kıvrılarak, bir olasılığa göre bugünkü Topkapı Sarayı surlarını, bir ikinci yoruma göre ise daha batıdan geçen bir sur çizgisini izleyerek Sirkeci'ye ulaşıyordu. Mango'nun da dile getirdiği bu ikinci yoruma göre. genellikle Septimius Severus'a atfedilen yeni sur yapımı hiçbir zaman söz konusu olmamış, Bizantion'un surları başından bu sınıra kadar uzanmıştır. Kent sınırları ile ilgili savların arkeolojik kanıtları yetersizdir. Fakat N. Fıratlı'nın bu döneme ilişkin 232 mezar ve mezar sterini içeren kataloğundaki 221 mezann Çarşıkapı ve daha batısında bulunması bu tezi destekleyen bir veri olarak kabul edilmiştir. Topkapı Sarayı surları çevresinde tesadüfi arkeolojik veriler ve Topkapı surları içindeki kazılar Yunan kentinin yapısını aydınlığa çıkaracak önemli bir bilgi ortaya koymamıştır. Marmara surlarında, Ahırkapı bölgesinde, yapılışı en eski dönemden olmasa bile, kesinlikle Roma çağma atfedilebilecek temel kalıntıları vardır. Bunların eski Yunan surlarının üzerinde ya da yanında bulunmaları olasıdır. Pseudo-Kodinos'a göre Bizantion surları bugünkü ölçülerle 5 km uzunluğundaydı ve 27 kule ile berkitilmişlerdi. Antik çağ yazarları bu surların Yunan dünyasında Messene ve Rodos'tan sonra gelen en güçlü kent duvarları olduğunu yazarlar. Deniz surları önünde dalgakıranlar yapılmıştı, kara surları ise deniz surlarından daha yüksek inşa edilmişlerdi. Kentin birbirine bitişik iki limanı vardı. Dalgakıranlarla korunan ve girişinde iki yüksek kule bulunan Neorion(->) kentin ana limanıydı ve Ksenefon'un anlatımına göre, kent surları içindeydi. Onunla bitişik olan ve daha doğuda kalan Prosforion Limanı, olasılıkla bir tersane işlevi görüyordu. Bugünkü Sirkeci Meydanı ile onun Topkapı surlarına kadar olan uzantısının kabaca kentin limanlarına tekabül ettiği kabul edilir. Şimdiki Topkapı Sarayı'nm ikinci avlusu ve civarının bulunduğu alanı içerdiği düşünülen Akropolis Platosu'nun (bak. Akropolis) kıyılara inen yamaçlarında çeşitli yüksekliklerdeki teraslar üzerinde tapmaklar, bir gimnazion, bir stadion ve diğer önemli yapılar vardı. Tarih boyunca aynı yerde benzer işlevleri gören meydanların birbirlerini izlediği düşünülerek kentin revaklarla çevrili başlıca agorasının bugünkü Ayasofya Meydanı'nda bulunduğu kabul edilir.

Bizantion'un iki ya da üç kent kapısından batı yönüne açılan biri bu agoranın yakınmdaydı, daha kuzeyde ise Trakya çıkışında en önemli kapı olan Trakion Kapısı bulunuyordu. Bu kapıyı Neorion'a bağlayan yol muhtemeldir ki, birinci tepe denilen platonun batısında bugünkü Alemdar Caddesi ile Cağaloğlu arasında uzanmaktaydı. Trakion Kapısı'nın yakınında İskender döneminde kamu yapılarıyla dolu olduğunu bildiğimiz Strategion Meydanı vardı. Bu meydanın da, eğer tarihi sitlerdeki süreklilikler düşünülürse, Yerebatan Sarnıcı ile Babıâli arasındaki bir teras üzerinde olduğu ve anayolla bağlantılı bulunduğu anlaşılıyor. Deniz bugüne göre çok daha içerilerden geçtiğinden, Strategion limana çok yakındı. Osmanlı dönemi Babıâli'sinin buraya yakın bir yerde kurulması da düşündürücü bir tarihsel sürekliliktir.

Antik çağ yazarları kentin birçok önemli yapılarını sayarlar. Fakat bunların ne biçimleri ne de yerleri bellidir. Akropolis'te kral sarayı, Zeus, Atena, Apollo, Poseidon, Afrodites ve Artemis'in tapınakları vardı. Limanla Akropolis arasında, yarımadanın kuzeybatıya inen yamaçlarında bazı idare binaları yer alırdı. Stadion(->) kuzeye inen ve Boğaziçi'ne bakan yamaçlarda, Akropolis'in eteğindeydi. Onun yanında ve Kinegion denilen amfiteatrın cavea'sı da Boğaziçi'ne dönüktü. Kentte bulunan birçok hamamın içinde en ünlüsü Strategion yakınında yer aldığı söylenen Ahilleus Hamamı'ydı. Bütün Yunan kentlerinde olduğu gibi Bizantion da anıtsal yapılar ve heykellerle süslüydü. Agoranın ortasında Trakya tanrısı Zeuksippos'un sütunu vardı. Kentin Tihe'si Rea'nın heykeli ve Metroon da agoradaydı. Kent halkı Boğaziçi ve Haliç (Keras) kıyılarında tanrılar için akarlar ve hieron'lar yapmışlardı. Kentin mezarlıkları bugünkü Divanyolu'nun iki tarafında batıya doğru uzanıyorlardı. Mango bu kentin 20.000 dolayında bir nüfusa sahip olabileceğini ve

kente Hadrianus (hd 117-138) tarafından büyük bir sukemeri ile su getirildiğini ve bu sukemerinin sonradan Valens'e atfedilen kemer (bak. Bozdoğan Kemeri) olduğunu söyler. Bu ilk kentin başlıca işlev alanlarının Türk döneminin sonuna kadar, 2.500 yıl süreyle, aynı topografik konumda olması, bir coğrafi alanın kentsel yaşama dikte ettirdiği biçimsellik açısından dünya yerleşme tarihinde özel bir önem taşır.

Bütün antik çağ sitleri için olduğu gibi, Bizantion tarihinin de mitolojiye uzanan hikâyeleri vardır. Bunlardan en ünlüsü Bosforos adıyla ilgili olanıdır (bak. Bizas).

Öte yandan, Altın Boynuz (Hrisokeras) adını taşıyan Halic'e ilişkin iki efsane bilinir: Birisi Halic'in biçiminin bir boynuza benzemesinden kaynaklanmaktadır. Heskios ve Prokopios(->) tarafından anlatılan ikincisi ise Zeus ile îo' nun kızlarının adı olan Keroessa'nın Keras adının temelim oluşturduğunu anlatır. Bunun coğrafi bir simgesellik olduğu söylenebilir. Haliç Boğaziçi'nin kızıdır. Bu aynı zamanda antikiteden bu yana kent folklorunun kentin eşsiz coğrafyasını efsaneleştirdiğinin de kanıtıdır.

2. yy'ın sonunda Septimius Severus tarafından tahrip edilene kadar Bizantion, dolaylı olarak Yakındoğu ve Doğu Akdeniz'in bütün önemli tarihi olaylarına karışmıştır. Darius. Anadolu'yu fethettikten sonra MÖ 513'te Trakya'ya Boğaziçi'nden geçmiş, hem Bizantion hem de Halkedon büyük krala boyun eğmek zorunda kalmışlardır. MÖ 5. yy'da her iki kent de, Atina'nın liderliğinde Pers sultasını kırmak için yapılan mücadeleye katılmışlardır. MÖ 489'da Platea'da Persleri yenen Ispartalı komutan Pausanias, Bizantionü iranlıların elinden almıştır. Fakat Yunanlılara ihanet ettiği ve Perslerle işbirliği yaptığı kuşkusu yüzünden kentten uzaklaştırılmış, daha sonra suçsuz bulunarak tekrar kente çağrılmış ve Bizantion'a MÖ 477'ye kadar hükümran olmuştur. Atinalıların liderliğindeki Delos Birliği'nin dağılmasından sonra, kısa bir süre Bizantion bağımsız kalabilmiştir. Bir süre Alkibiades kenti ele geçirmiş, Isparta-Atina savaşları sırasında ise MÖ 405 'te kent Ispartalılar tarafından işgal edilmiştir. Ksenefon'un "OnbinlerT doğu seferinden dönerken Bizantion'dan geçmişlerdir. Makedonya Kralı Filipin muhasarasına kadar İsparta egemenliği sürmüş, Makedonyalılar kenti zapt edememişlerdir. İskender, Asya'ya Çanakkale'den geçmiş, kente uğramamıştır. Bu dönemde Bizantion bağımsız bir kent statüsünü korumuştur. Trakya Satrapı Lisimahos ve Bitinya Satrapı Antigonos arasındaki mücadelede tarafsız kalan Bizantion, somadan Antigonos'a tabi olmakla birlikte yerel idare kentlilerin elinde kalmıştır. Bütün bu dönemler süresince bir yandan Rusya ile Akdeniz arasında, öte yandan Balkanlarla Anadolu arasındaki ticaret kentin ekonomik yaşamını sağlamaya devam etmiştir.

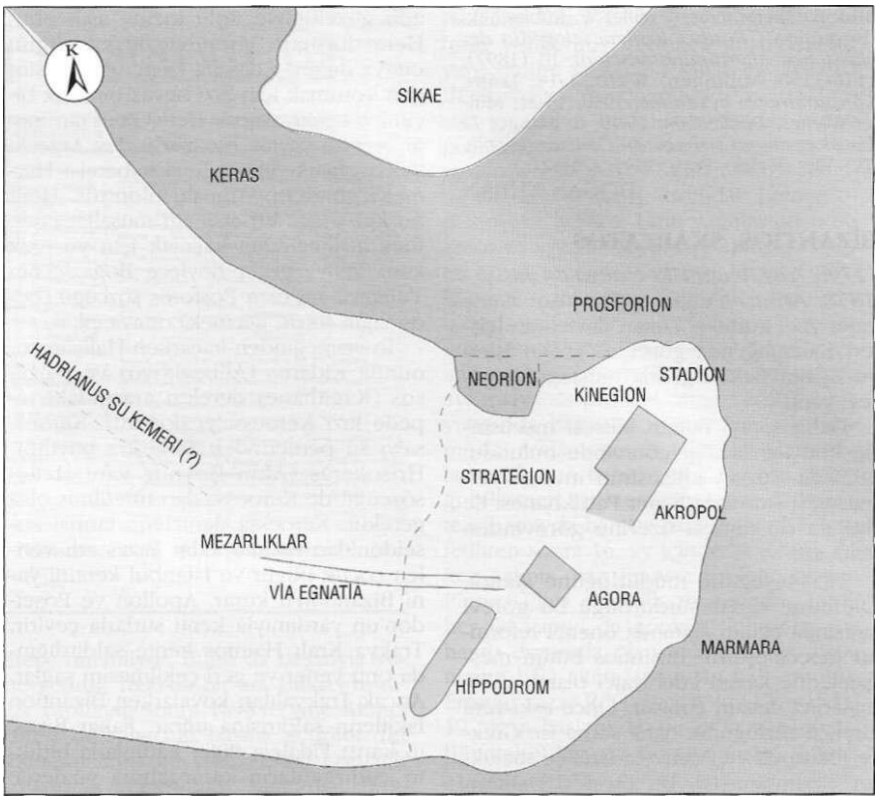

2-3. yy arasında Bizantion.
Doğan Kuban

MÖ 278'de bir Germen halkı olan Galatlar kenti ele geçirip yağmalamışlar ve haraca bağlamışlardır, Bizantion bir süre Galatyalı federasyona yıllık bir haraç vermiştir. 3- yy'da kent bir yandan Bitinya, öte yandan Makedonya krallıklarının baskısı altında yaşamıştır. 202'de Makedonya Kralı V. Filip. Halkedon'u ele geçirmiştir. Makedonya baskısından kurtulmak için Bizantion. Bergama Krallığımdan yardım istediği gibi. Kizikos ve Rodos'la birlikte Romalıları da yardıma çağırmıştır. Bu istek Bizantion'un sonunun başlangıcı olmuştur.

Romalılar Makedonya savaşlarından sonra MÖ 146'da egemenliklerini Balkanlar ve Küçükasya' ya yayarlarken, Bizantion da diğer Yunan kent-devletleriyle (site devleti) birlikte Roma'ya tabi olmuştur. Roma' mn Pontus Krallığı'yla savaşları sırasında Bizantion Roma'ya bağlıydı, fakat idari bakımdan varlığını sürdürüyordu. Roma imparatorluk strüktürü yerleştikten sonra, Bitinya-Pontus Eyaletinin bir parçası olan kentin 700 yıllık kent-devleti statüsü sona ermiş oldu. Fakat stratejik konumu nedeniyle önemini yitirmedi. MS 2. yy sonunda Septimius Severus ve Pescenius Niger arasındaki savaşta bu sonuncuyla kader birliği yapan Bizantionü Septimius Severus uzun bir kuşatmadan sonra 195-196'da ele geçirdi, tahrip etti ve halkını kılıçtan geçirdi. Muhtemelen bu kesin bir yok etme olmamıştı ki, kısa bir süre sonra Severusün surları tamir ettirdiğini ve bazı tarihçilere göre yeni inşaatlarla kenti büyüterek yeni bir sur yaptırdığını, kentte büyük inşaatlara giriştiğini görüyoruz. Bu tarihten sonra yeni bir Roma kentinin oluşmaya başladığı kabul edilebilir. Ne var ki, Severus'tan Constantinusün (hd 324-337) kenti büyütüp yeniden inşa etmesine kadar geçen bir buçuk yüzyıla yakın bir dönemde kent tarihine ve yapılarına ilişkin bilgimiz sadece Severus' un yapımını başlattığı Hippodrom'la(->) antik yazarların kısa gözlemlerinden öteye geçmiyor. Neorion Limanı kent surları içinde idi. Surların bugünkü II. Mahmud Türbesi'nden Cağaloğlu'na inen yolu izleyerek limana ulaştığı genellikle kabul edilir. Septimius Severus döneminde eski agoranın yeniden yapılan tetrastoon'la(->) (dört revak) çevrildiği kabul edilir. Buradan bugünkü II. Mahmud Türbesi yakınında olan batı kapısına giden yeni bir revaklı yol yapılmıştı. Bu kentin en büyük anıtı olan, Hippodromün dairesel güney kenarı, arazinin topografyasının olanaklarını zorlayarak, bugün de görülebilen büyük kemerli bir altyapı üzerinde denize doğru inen yamaçlara oturtulmuştu. Bazı kaynaklar Severusün Halic'e bakan bir tiyatro ile ünlü Zeuksippos Hamamı'm da inşa ettirdiğini yazarlar. Severus kentin adını da değiştirip Antonina koymuştu. Fakat bu ad tutmamıştır. Günümüzde İstanbul'da arkeolojik çalışmalar için en elverişli yer Topkapı Sarayı'nın eski dış bahçeleridir. Burada kent tarihinin en eski katlarını ortaya çıkarmak olanağı hâlâ elimizdedir.

Bibi. E. Oberhummer-J. Miller-W. Kubitschek, "Byzantion", *Pauly's Realencyclopedia der klassichen Altertumwissensch afi,* III (1897), 1116-1158; Millingen, *Walls,* 1-14; Janin, *Constantinople byzantine,* 1950, 13-21; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 16-19; C. Mango, *Le Développement urbain de Constantinople,* (IVe-VIIe siècles), Paris, 1985, s. 13-21.

DOĞAN KUBAN

BIZANTIOS, SKARLATOS

(1798, Yaş [bugün Romanya'da Jassy] - 1878, Atina) Yunan asıllı yazar. Genç yaşta yeni kurulan Yunan devletinin İçişleri Bakanlığı'nda görev aldı, Din İşleri ve Eğitim Bakanlığı'nda müsteşarlık görevi yaptı.

Daha sonra Yunan kilisesi meclisinde kral temsilciliği görevinde bulundu. 1836'da Yunan kilisesinin muhtariyeti meselesi sırasında Fener Patrikhanesi ile ihtilafa düşülmesi üzerine görevinden istifa etti.

1854'te eğitim müdürlüğüne atandı. Ölümüne kadar sürdürdüğü bu görevi sırasında eğitim alanında önemli reformlar gerçekleştirdi. Bizantios bütün meşgalelerine karşın edebiyatçı olarak çalışmalarına devam etmiştir. Önce eski-yeni Grekçe sözlüğünü, daha sonra ise Grekçe-Fransızca ve Fransızca-Grekçe sözlükler yayımlamıştır. Bu eserleri Balkanlar'da büyük ilgi görmüştür. Bizantios'un en önemli eseri *Konstantinopolis* adlı üç ciltlik kitabıdır. İlk cildi 1852'de, diğer ikisi 1867-1869'da Atina'da yayımlanmıştır. İlk cilt eski İstanbul'un topografyasını ihtiva etmektedir. Son iki cildin 15 yıllık bir gecikme ile yayımlanmasının sebebi İstanbul'da Kırım Savaşı'ndan (1853-1856) oluşan yeni şartlardı. Bu dönemde İstanbul'da savaştan kaynaklanan büyük zararlar olmuş, yangınlar ve yıkımlar sonucu şehrin silueti bozulmuştu. Daha sonra açılan yeni caddeler ve meydanlar şehrin tarihi görüntüsünü ve surlarının önemli bir bölümünü yok etmiştir. Son iki ciltte bu değişiklikler etraflıca anlatılmakta, böylece şehrin topografyasının eski ve yeni durumu verilmektedir.

Yazar aynı zamanda İstanbul sakinlerinin örf ve âdetlerinden etraflıca bahsederek bu tarihi başkentin tam bir görüntüsünü vermeye çalışmıştır.

Bizantios bu eseri ile o döneme kadar Bizans tarihi araştırmacılarının çözemediği birçok konuya kendi çapında çözümler getirmiş ve yeni yorumlar yapmıştır. Devrinin yazarları arasında, sadeliği, renkliliği ve doğruluğu ile özel bir yere sahiptir.

DİMİTRİ RAYCONOVSKİ

BIZAS

İstanbul kentinin efsanevi kurucusu, dolayısıyla "Bizans" teriminin yaratıcısı. En eski kaynaklarda İstanbul kenti Bizantion olarak adlandırılır ve bu adlandırma bazı efsanelere dayandırılır.

Bunlardan birincisi Zeus'un tanımına aittir. Efsaneye göre baştanrı Zeus günün birinde Argos Kralı İnahos'un İo adlı güzelliğiyle ünlü kızma aşık olur. Hera durumu öğrenince kıskançlığını ortaya döker. Zeus da Hera'mn öfkesinden korumak için kızı beyaz bir inek biçimine sokar. Ancak Hera, Zeus'tan ineği ister ve başına bin gözlü dev Argos'u bekçi olarak diker. Zeus habercisi Hermes'i gönderip Argos'u öldürtür. Hera bu kez ineğe bir atsineği musallat eder. İnek atsineğinden kaçmak için yüzerek karşı kıyıya geçer böylece Boğaziçi'nin Yunanca adı olan Bosforos sözcüğü (boos: sığır, foros: geçmek) ortaya çıkar.

İo atsineğinden kaçarken Halic'in sonunda Kidaros (Alibeyköyü) ve Barbisos (Kâğıthane) dereleri arasındaki tepede kızı Keroessa'yı doğurur. Keroessa'yı su perilerinden Semestra büyütür. Hrisokeras (Altın Boynuz yani Haliç) sözcüğü de Keroessa'dan türetilmiş olsa gerektir. Keroessa denizlerin tanrısı Poseidon'dan hamile kalır. Bizas adı verilen çocuk büyür ve İstanbul kentini yani Bizantion'u kurar. Apollon ve Poseidon'un yardımıyla kenti surlarla çevirir. Trakya Kralı Haimos kente saldırdığında onu yener ve geri çekilmesini sağlar. Ancak Trakyalıları kovalarken Bizantion İskitlerin saldırısına uğrar. Fakat Bizas'ın karısı Fidaleia diğer kadınlarla birlikte saldırganların karargâhına yüzlerce yılan atarak onları püskürtür.

Efsanenin içine yerleştirilmiş bu söylenceyi bir yerde tamamlayan ikinci bir söylenceye göre Bizas, su perisi Semestra'nın büyüyünce Trak kralı olan oğludur. Bir başka kral Barbisios'un kızı Fidaleia ile evlidir. Bizantion kentini kayınpederinin yardımı ile kurar.

Batılı kaynakların daha önemli bulduları bir üçüncü rivayete göre Bizas, bugünkü Sarayburnu'nda koloni kuran Megaralı kolonistlerin reisidir. MÖ 667'de, kenti kurmadan önce yaygın geleneğe göre ünlü Delfi Tapmağı'nda kenti nerede kuracağını danışan Bizas'a, kâhinler kenti "körler ülkesi karşısında" kurmasını söylemişler. Kâhinler böylece Sarayburnu'ndaki güzelliği fark edemeyip Halkedon'da (bugünkü Kadıköy) kent kuranları "kör" olarak nitelemişler.

Heredot da *Tarih'inde* Dairus'un komutanlarından Megabazos'a, Halkedonlular için benzeri güzelliği göremeyen "körler" nitelemesini yaptırır.

Filolojik veriler "ion" ekinin MÖ 13. yy sonunda Trakya'dan Anadolu'ya geçen Friglere ait olduğunu, "Bizant" sözcüğündeki "nt" ekinin MÖ 3- bin yıldaki yer adlarıyla bağlantısı bulunduğunu ortaya koymaktadır.

1970'li yıllarda Alibeyköyü'nde yapılan kazılarda MÖ 6. yy'a ait kalıntılar çıkartılmıştır. İstanbul'un ilk yerleşim yer-
-inden birinin Haliç sonunda, doğal limana sahip iki dere arasındaki verimli topraklarda kurulmuş olabileceği savı, bugün çok önemli bulunmaktadır. Megaralı kolonistlerin başı, kentin bir başka yöresinde kurucu olarak ünlenmiş bir kişinin adım sonradan da almış olabilir.

MÖ 5. yy'da basılan Bizantion sil leri üzerinde yunus balığı üstünde duran inek ve Poseidon kabartmaları bulunur. Roma imparatorluk dönemi sikkeleri üzerinde ise kenti adlandıran kişi olarak Bizas'ın başı vardır.

FARUK PEKİN

BLACK STOCKINGS

İlk Türk futbol takımı. 1901'de Kadıköy'de, Bahriye Mektebi öğrencisi, Fuad Hüsnü Bey (Kayacan) ve arkadaşı, Hariciye Nezareti memurlarından Reşat Danyal Bey tarafından kuruldu. Devrin hafiyelerinin dikkatini çekmemek için İngiliz adı altında gizlenmeyi yeğlediler. Tamamı Türklerden oluşan takımın futbolcuları kendi aralarında birkaç antrenman yaptıktan sonra semtteki ünlü Papazın Çayırında, **26** Ekim 1901'de Rum takımına karşı ilk maçlarına çıktılar. Fuad Hüsnü ve Reşat Danyal beylerden başka Kemani Nuri, Fahri, Hafız Mehmed, Nureddin, Hafiz Mustafa, Emcet, Şevki beylerle. Tamburacı Osman Pehlivan'ın yer aldıkları Black Stockings takımı bu ilk maçında Rum takımına 4-1 yenilirken tek golü, ilk Türk futbolcusu olarak bilinen Fuad Hüsnü Bey atmıştı. Ancak maçın bitmesiyle Kadıköy ve çevresini titreten Hafiye Şâmil ve adamları sahayı basmışlardı. Fuad Hüsnü Bey, maçı izlemeye gelen babası Hüseyin Hüsnü Paşa'mn faytonuna atlayarak kaçabilmiş, yakalanan diğer kurucu Reşat Danyal Bey ise görevli bulunduğu Hariciye Nezareti tarafından cezaen kâtip olarak Tahran Sefarethanesine sürülmüştü. Ancak çok geçmeden Fuad Hüsnü Bey de yakalanıp divan-ı harbe verilmişti. Fuad Hüsnü Bey, "karşılıklı kaleler kurup, Rumlarla aynı elbiseleri lâbis oldukları halde, top endahtı ile talim icra etmek" suçuyla yargılanmış ve işin gerçek yüzünü anlatabilene kadar akla karayı seçmiş, sonunda bir ihtar cezasıyla kurtulabilmişti. Black Stockings ilk maçından sonra silinip gitti.

CEM ATABEYOĞLU

BLACQUE, ALEXANDRE

(28 Ekim 1792, Pans - 21 Mayıs 1836, Malta) Avrupa'da da ün yapan, Osmanlı Devleti'nin savunucusu ve sözcüsü niteliğiyle yargılarına büyük önem verilen gazeteci. Paris'te hukuk öğrenimi yaptı. 1820'de İzmir'e yerleşti. Avukatlık ve ticaret yapacaktı, ancak 1821'de başlayan Yunan ayaklanması ticari faaliyetleri baltalayınca gazeteciliğe yöneldi. Yayımladığı *Spectateur Oriental'de* Fransız Devrimi'nden esinlenen fikirlerin ve zarara giren Avrupalı tüccarların sözcülüğünü yaptı. Fransız kolonisinin temsilciliğine seçildi. Daha sonra çıkardığı *Courrier de Smymede* Avrupa devletlerinin politikalarını eleştirdi. Rusya'ya şiddetle çattı ve II. Mahmud'un yeniçerileri ortadan kaldırmakla başlattığı yenilikleri savundu. Bu çizgisiyle yabancı elçiliklerin düşmanlığını kazandı.

1831'de İstanbul'da Osmanlı resmi ..esi *Takvim-i Vekayi'nhı* çıkarılması

LE MONITEUR OTTOMAN

IIIe ANNEE — SAMEDI, 30 AOUT 1834. — 25 DE REBIUL-AKI 1250 — NO 86

INTERIEUR.

PARTIE OFFICIELLE.

CONSTANTINOPLE, 29 août.

Alexandre Blacque'm yönettiği *Takvim-i Vekayi'nin* Fransızcası olan *Moniteur Ottomarim* 30 Ağustos 1834 tarihli 86. sayısının ilk sayfasından ayrıntı.
Gözlem Yayıncılık Arşivi

hazırlıklarına girişildiğinde Blacque'm fikirlerine başvuruldu ve Fransızca nüshası *Moniteur Ottoman'm* başına getirildi. 5 Kasım 1831'de yayın hayatına giren bu *gazete,* artık "Blak Bey" diye anılan Alexandre Blacque'm yazıları sayesinde Avrupa diplomasi ve ticaret çevrelerinde büyük yankı uyandırdı. O kadar ki, Osmanlı politikasında aktif rol oynamaya başladı ve Tanzimat'ın fikir babaları arasında yer aldı. Sağlığı pek iyi değildi, tedavi amacıyla ve belki de diplomatik bazı görevlerle Paris'e giderken Malta'da rahatsızlanıp öldü. Biyografisi 19. yy'm bütün ansiklopedilerinde yer alacak kadar önem kazanmıştı.

Bibi. O. Koloğlu, "Blak Bey Precurseur du Tanzimat", *Anatolia Moderna,* no. 1 (1990), s. 47-114; M. Aktepe, "Dünkü Fransızlar Blak Bey ve Oğlu", *TD,* S. 33, (1980/81). s. 255-270.

ORHAN KOLOĞLU

BLACQUE, EDOUARD

(1824, İzmir - 1 Temmuz 1895, İstanbul) Osmanlı diplomatı, gazetecisi, matbuat müdürü. Osmanlı Devleti'ne sadakatle hizmet eden babası Alexandre Blacque'rn(-») ölümü üzerine Babıâli hesabına Paris'te eğitim gördü, istanbul'a dönüşünde Liman Odası'nda çalışmaya başladı (1842), sonra hükümetin maddi desteğiyle 1845'te *Courrier de Constantinople* gazetesini çıkardı. 1853'te Osmanlı hariciyesinde görev aldı. Paris, Torino, Napoli temsilciliklerinde çalıştıktan sonra 18ö7'de Osmanlı Devleti'nin ilk elçisi olarak Washington'a atandı. Devletin çıkarlarını çok iyi koruduğu gibi, siyasi çevrelerde de büyük saygı topladı. Blacque 1872'de istanbul'a dönünce matbuat müdürlüğü ve Şûra-yı Devlet azalığmdan sonra 1877'de Altıncı Daire-i Belediye(->) reisliğine getirildi. Görevi, bütün elçiliklerin ve Avrupa kolonilerinin yaşadığı Pera-Galata bölgesinin bütün hizmetlerini ve ilişkilerini içerdiğinden son derece önemliydi. Bunu da başarıyla yerine getirdi, 1890'da bir ara Bükreş'te elçilik yaptıktan sonra 1893'te yine Altıncı Daire-i Belediye'nin başına getirildi. İki oğlundan Edmond (1867-1953) Osmanlı ordusunda generalliğe, Richard (1869-1927) hariciyede elçilik müsteşarlığına kadar yükselmişlerdir.

Bibi. S. İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları,* ist., 1943, s. 65-67; M. Aktepe, "Dünkü Fransızlar Blak Bey ve Oğlu", *TD,* S. 33 (1980/81), s. 255-270.

ORHAN KOLOĞLU

BLAHERNAİ AYAZMASI

Bugünkü Ayvansaray'da, Meryem'e ithaf edilmiş, Bizans dönemine ait ayazma. Ayvansaray'da, Panayia Blahernai Kilisesi ve buna bağlı binaların yer aldığı ve bahçe kapısı Kuyu Sokağı, Mustafa Paşa Bostanı Sokağı ile Dervişzade Sokağının kesiştiği yerde bulunan dini kompleksin bünyesinde, kilisenin bitişiğindedir. Bizans döneminde ise şehrin kuzeybatı köşesinde kalan 14. regio (bölge) içinde, Ayvansaray ile Eğrikapı arasında sur dahilinde bulunuyordu.

Pek çok dini yapı ve profan binalarıyla ünlü, Bizans istanbul'unun tarihinde adından çok sık söz edilen bu bölge, 447'de, dört ay içinde birkaç kez şehri sallayan, özellikle bu bölgedeki yapılara ve surlara zarar veren depremde harap olduktan sonra, sur duvarları öncelikli olmak üzere imar edilmiştir. Bu arada İmparator Markianos döneminde (450-457) İmparatoriçe Pulheria buraya üç nefli bazilika planındaki Panayia (Meryem) Kilisesi'ni yaptırmıştır (şimdi bunun yerinde 19. yy yapısı bir kilise bulunmaktadır).

Meryem Kilisesi'nin yanına I. Leon dönemi (457-474) sonlarına doğru inşa edilen ayazmanın yapım tarihi 473'tür. Ayazmanın I. İustinianos döneminde (527-565) onarıldığı biliniyor. İmparator II. Basileios (hd 976-1025) ayazma ve suyolunu yeniletmiş; oldukça gösterişli bir yapı haline gelen bu kilise ve ayazma III. Romanos döneminde (1028-1034) tamir ve tezyin edilmesi sırasında elden geçirilmiştir. IV. Romanos Diogenos döneminde (1068-1071) çıkan 1069 yangınında zarar görmüş, ardından hemen onarılmıştır. 1204'te Latin yağmasından bu kilise ve ayazma da payını almıştır. 1403' te kiliseyi gören Kastilya Elçisi G. de Clavijo(-0 kilisenin güzel, fakat bakımsız olduğunu belirtir. VIII. İoannes Paleólogos döneminde (1425-1448) 1434'te çıkan ve kiliseyi temellerine kadar yakan, ayazmaya da bir hayli zarar veren büyük yangında harap olan binalar terk edilmiştir. Ayazmanın İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethine ne durumda ulaştığı bilinmez, muhtemelen kilise ile birlikte ayazma da harabe halindeydi. Nitekim fetihten sonra 16. yy içinde istanbul'a iki kez gelmiş olan Fransız zoologu gezgin Pierre Gilíes şehri ilk ziyaretinde (1544) her iki yapıyı da görmüş, kilisenin çok harap durumda olan kalıntıları ile ayazmanın hâlâ akan suyundan bahsetmiştir. Ermeni yazar P. Ğ. Inciciyan (1758-1833) 19- yy'm başlarında, Gilles'in sözünü ettiği kalıntıları da bulamamıştır. Ancak ayazmanın yöre halkı tarafından "Çingene Ayazması" diye anıldığını belirtir. Bu bölgede 18. yy sonlarında süpürge imal eden Çingenelerin olduğundan ise Sargis-Sarraf Hovannesyan'ın (1750-1805) bahsettiğine İnciciyan işaret eder.

Bugün mevcut durumdaki kagir kilise geçen yüzyılın ortalarında yapılmış, ayazma da bu sırada son halini almıştır. Yunanlı Paspates 1870'te kilise ve ayazmayı görmüş ve Galanakis'in çizdiği bir gravürü kitabında kullanmıştır.

Ayazmanın suyu Eğrikapı yönünden, cılız bir kaynaktan gelerek, yapının arka kısmındaki bir hazneye damla damla akmaktadır. Oradan tonozlu bir kanal aracılığıyla ayazmaya ulaşan su, bir kemer açıklığının bulunduğu yerden, zeminden az aşağıdaki geniş bir havuza birikmektedir.

Yapının mimari yönden çok fazla bir özellik taşıdığı söylenemez'. Ayazma, kilisenin güney kısmına bitişik ve onun ikonastasisinin sağındadır. Zarif başlıkları olan iki mermer sütunçe üzerinde, ortasındaki kilit taşında çift başlı kartal kabartması olan geniş, yayvan bir kemerin arkasında, beşik tonozun altındaki ayazmanın bu kemer başlangıcına rastlayan yerinde mermerden yapılmış alçak bir seki, bunun iki köşesinde birer mermer su çanağı ve ortada yeni yapılmış mermerden küçük bir musluklu su deposu bulunur. Ortadaki havuz önceleri orans vaziyetinde tasvir edilmiş mermerden yapılma bir Meryem kabartmasından, onun elinin içine rastlayan deliklerden akan kutsal su ile doluyordu. Bu kabartma 1960'ta kırılmıştır. Yerinde şimdi yeni bir Meryem ikonası bulunmaktadır. Bu ikonada, kucağındaki bebek İsa ile Meryem'in oluşturduğu

Blahernai Ayazması, 1877
Enis Karakaya koleksiyonu

"Hodegetria Meryemi" kompozisyonu bulunmaktadır.

Yortusu 2 Temmuz'da başlayan bu ayazma Bizans döneminde sık sık ziyaret edilmiştir. İmparatorların buraya gelerek Meryem rölyefinin elinden akan suyun toplandığı kutsal havuza üç kez dalıp çıktıkları bilinmektedir. Ayazma bugün oldukça bakımlı ve İstanbul'un Ortodoks halkı ve yabancı turistler tarafından ziyaret edilen bir yeri ise de, kilisenin cemaati ve ayazmanın ziyaretçileri son yıllarda bir hayli azalmıştır. Aynı dini kompleks içinde, kilisenin hemen batısında, ayrı bir mekân halinde ikinci bir ayazma daha bulunmaktadır ki, aynı suyla beslenen bu küçük ayazma Azize Katerina'ya ithaf edilmiştir.

Bibi. P. Gilíes, *The Antiquities of Constantinople,* Londra, 1729, s. 245-246; A. G. Paspatis, *ByzantinaiMeletai,* 1st., 1877, s. 390-395; F. Dirimtekin, "14. Mıntıka Blaclıernae", *Fatih ve İstanbul,* 1/2 (1953), s. 200; *İSTA,* III, 1553-1554; Janin, *Eglises et monastéres,* 161-171; Inciciyan, *İstanbul,* 62; S. Eyice, "İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihi Bir Semt: Ayvansaray", *TAÇ,* S. 5 (1987), s. 43-44; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 172; P. A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul,* (cev. Ö. Öztürk). 1st.. 1993, s. 70.

ENİS KARAKAYA

BLAHERNAİ KİLİSESİ

Bugün Ayvansaray'da sadece ayazması duran, Konstantinopolis'in Ayasofya'dan sonraki en önemli kilisesi.

Bizans döneminde başkentin kuzeybatı köşesinde olan Blahernai adındaki semtin bu adı nereden aldığı kesin olarak bilinmez. Bizantionlu Dionisios'a göre Blahernai, burada öldürülen Blakernes adındaki bir İskit başbuğundan gelmiştir. Bizanslı yazar Kodinos'a yakıştırılan anonim yazıda ise Blahernai adının esası o dönemlerde bataklık ve sulak olan bu yerde bol yetişen blakna denilen eğreltiotundan alınmıştır. Başka yazarlar ise adın kökünü, palamut balığı anlamına gelen lakernai'ya bağlamak isterler.

Blahernas veya Blahernai semtinin kurulu bulunduğu yerin ilkçağda bir yerleşime sahip olup olmadığı bilinmez. Bu bölgede şimdiye kadar antik çağa ait bir kalıntıya rastlanmamıştır. Ancak semtin 4. yy'da etrafının bir sur duvarı ile çevrili bulunduğu *Notitia Urbis Constantinopolitae* adındaki risaleye dayanarak kabul edilir. Bu belgenin günümüze ulaşan metni 423-444 arasına ait olmakla beraber, orijinalinin I. Theodosius döneminde (379-395) yazıldığı tespit edilmiştir. *Notitiadz* yazıldığına göre, bu mahalle (veya semt) şehrin 14. bölgesi olup, kendisine mahsus duvarla çevriliydi ve adeta "ikinci bir şehir" teşkil ediyordu. Burada "bir kilise, bir saray, bir nimfeum, bir hamam, bir tiyatro, bir lusorium, bir ahşap köprü, on bir vici (sokak), 167 ,ev, iki büyük direkli cadde, beş özel hamam, bir genel ve bir özel fırın ile beş ekmek dağıtım yeri vardı".

Blahernai semtinde birçok kilise bulunmakla beraber bunların en önemlisi, kutsal bir su (ayazma) yakınında kurulan Meryem (Teotokos) Kilisesi idi. Markianos'un (hd 450-457) eşi Pulheria tarafından yapımına başlanan ve muhtemelen I. Leon zamanında (457-474) bitirilen kilisenin bitişiğindeki şapelde (küçük kilise) Meryem'in giydiği rivayet edilen. "Maforion" adında ve 473'te Filistin'den getirilmiş bir giysi (veya başörtü veya kuşak) özel bir mahfaza içinde saklanıyordu. Kilise İustfnianos tarafından, henüz tahta çıkmadan amcası I. İustinos zamanında (518-527) genişletilmiş, III. Romanos döneminde de (1028-1034) restore edilmiştir. 1070'te tamamen yanan kiliseyi IV. Romanos (hd 1068-1071) ihya ettirmişlerdir. Blahernai Kilisesi güvercin avlayan çocukların çıkardıkları bir yangın sonunda 1434'te bir daha yanmış ve artık tamir edilmemiştir.

Meryem Kilisesi iki sütun dizisi ile üç nefe ayrılmış bir bazilika idi. Meryem'in kutsal elbise veya örtüsü ise bitişikteki yuvarlak şapelde saklanıyordu. Kilisenin içinin göz kamaştırıcı derecede bezenmiş olduğu, hattâ sütun başlıklarının altın yaldızla kaplandığı bilinir. II. İustinos, kilisenin iki tarafında birer çıkıntılı kanat yaparak ona bir haç biçimi vermiştir. Duvarlar mermer levhalarla kaplı, orta nefin üst duvarları mozaiklerle süslenmiştir. Bunlarda tasvir edilen sahnelerin listesi mevcuttur.

Bizans tarihinde çok sık adı geçen Meryem Kilisesi'nde imparatorlar belirli günlerde ayinlere katılıyorlardı, kilisede Meryem'in giysisinden başka çeşitli aziz ve azizelere ait rölikler (kutsal kalıntılar) bulunmaktaydı. Özel saygı gösterilen bir de Meryem ikonası vardı. 200'ü aşkın Meryem tasviri arasında Blahernitissa olarak adlandırılan bu resimde orans duruşunda (iki kolunu kaldırmış niyaz eder vaziyette) bir Meryem tasvirinin göğsü üzerinde madalyon içinde İsa'nın büst halinde resmi yer alıyordu. 11. yy'dan itibaren bu ikonayı örten ipek örtü, cuma günleri akşam ayini sırasında "kendiliğinden" sarılıyor, ertesi gün aynı saatte tekrar kapanıyor ve halkın inancına pek uygun cereyan eden bu metafizik gösteriye "alışılmış mucize" deniyordu. Blaherniotissa Meryem ikonasının röprodüksiyonu Bizans sikkeleri ve kurşun mühürler üzerinde de yer aldığından çok yaygınlaşmıştır.

619'da, Herakleia'ya (Marmaraereğlisi) kadar gelen Avarlardan korumak amacıyla, kilisedeki diğer eşyalarla birlikte, Ayasofya'ya taşman "Maforion", Meryem'in giysisi ve kemerinin bir parçasından oluşan kutsal emanetlerin 620' de kiliseye dönüşü şerefine her yıl 2 Temmuz'da bir yortu düzenlenmeye başlanmıştı. 626'da, Avarların Konstantinopolis'i kuşatması sırasında, İmparator Heraklios'un oğlu genç Konstantinos, Patrik Sergios ve soylu Bonus, "Maforion"u ve "Blaherniotissa Meryem"ini, halka cesaret vermek için surlar üzerinde gezdirmişlerdir. Avarların yenilerek çekilmeleri üzerine, Meryem Ana şehrin koruyucu azizesi kabul edilmiştir.

Kilisede saklanan bu kutsal emanetler, yalnızca Avar saldırılarında değil, 717'deki Arap kuşatmasında, 822'deki General Tomas isyanında, 860'taki Slav hücumlarında, 926'daki Bulgar kuşatmasında da halka güç vermişti.

Blahernai Kilisesi, yalnızca dinsel açıdan değil, siyasal ve sosyal açıdan da çok önemli olaylara sahne olmuştur. 561' de Maviler (bak. Maviler ve Yeşiller), 563'te imparatora karşı bir komployа karışan Sergios, 705'te II. İustinianos'a karşı ayaklanan oğul Tiberios, 1081'de Komnenos ailesinin bazı üyeleri ve Aleksios Meryem Ana Kilisesi'ne sığman politik şahsiyetlerdi. 892'de, İmparatoriçe Teofano burada rahibe olmuş, 1040'ta İmparatoriçe Zoe(->) daha sonra tahta geçecek olan V. Mihael'i burada evlat edinmiş, 1347'de İmparator VI. İoannes Kantakuzenos burada taç giymiş, kızı Helena ile V. İoannes Paleologos'u burada evlendirmişti. Öte yandan tüm mülklerini adı geçen kiliseye adayan soylular arasında, İmparatoriçe Teofano'yu, I. Leon'un karısı Anna'yı ve Teofilos'un karısı İmparatoriçe Teodora'yı(->) sayabiliriz.

Bugün ayazması (bak. Blahernai Ayazması) hariç bu kiliseden geriye bir şey kalmamıştır.

Bibi. Mordtmann, *Esquisse;* A. D. Mordtmann, "Die Hafenquantiere von Byzans", *Mit-*

teilungen des deutschen Excursions-Clubs, III (1893) s. 1-6; Millingen, *The Walls,* 109 vd; J. B. Papadopoulos, *les palais et les eglises des Blachernes,* Atina, 1928; Schneider, *Byzanz,* 80; A. M. Schneider, "Die Blachernen", *Oriens,* IV (1951) s. 82-120; Schneider, *Mauem,* 65-107; Janin, *Constantinople byzantine,* (4. bas.), 124-127; Janin, *Eglises et monastéres.* 161-171; Feridun Dirimtekin, "14. Mıntıka (Blachemae), Surlar, Saraylar ve Kiliseler", *Fatih ve İstanbul, İstanbul Fethi Derneği Dergisi,* I, 2 (1953) s. 193-222; P. Verzone, "Quartadecima Regio", *Festschrift W. Sas-Zaloziecky, zum 60: Geburtstag,* Graz, 1956, s. 174-177; Paspatis, *Byzantinai Meletai,* s. 390; R. E. Koçu, "Aya Vlaherna Kilisesi", *İSTA,* III, 1553-1554: Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 223-224, 301-307.

SEMAVİ EYICE

BLAHERNAİ SARAYI

Bugünkü Ayvansaray'da kalıntılarına rastlanan Bizans sarayı.

Blahernai Sarayı'nm esası, büyük ihtimalle 5. yy'da burada var olduğu *Notitia Urbis Constantinopolitaéden* öğrenilen triklinosa dayanır. İçinde bir ibadet yeri ile kabul salonu, bir de yatak odası bulunan bu triklinos sonra çoğaltılarak dört tane olmuş ve binalar Soros, Danubios, Anastasios ve Okeanos adları ile tanınmışlardır.

I. Leon döneminde (457-474) yapıldığı sanılan Ayios Soros Triklinosu denilen yapı bir yatak odası, bir kabul salonu, bir de ibadet yerinden ibaret küçük bir "köşk" idi ve buradaki "Kutsal rölik mahfazası" kilisenin ekiydi; hattâ belki de binanın üst katında bir bölümdü. Danubios Triklinosu denilen ikinci pavyon ise öncekine nazaran biraz daha yukarıda yer alıyordu, imparator buraya iki ayrı merdivenden çıkarak ulaşıyordu. Daha da yukarıda, I. Anastasios (hd 491-518) tarafından yaptırılan üçüncü triklinos bulunuyordu. Bir yatak odasından oluşan bu küçük daireden Okeanos adlı dördüncü triklinosa geçirildi ki, imparator büyük bir yortu olan 2 Şubat günü burada ziyafet verirdi.

Bugünkü Ayvansaray'ın güneyinde az yukarıda yer alan, günümüzde hâlâ ziyaret edilen Blehemai Ayazması'nm yukarısında, Hançerli Hamamı'nın bulunduğu yerden itibaren güneye uzanan arazide dört triklinosun yer aldığı bir tahmin olarak ileri sürülebilir.

10. yy'a gelindiğinde triklinoslar ve müştemilatının gelişmesiyle artık bir saray kompleksi teşekkül etmiş ve imparatorlar 11. yy'da iyiden iyiye burayı tercih eder olmuşlardır. İmparator I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118)0^) surlara bitişik veya çok yakın yerde yaptırdığı "kale" gibi tahkim edilmiş bir sarayda, I. Haçlı Seferi başkomutanlarını kabul etmiş, buranın zenginlik ve ihtişamı ile onların gözlerini adeta kamaştırmıştır. Aleksiakos Basilikos Triklinos (Aleksios'un İmparatorluk Triklinosu) adı verilen bu saray veya pavyonun, şimdi üzerinde İvaz Efendi Camii'nin bulunduğu teras üstünde yer aldığı sanılmaktadır. İmparator Manuel Komnenos da, çağdaşı tarihçilerin ve seyyahların, iç ve dış ihtişamını anlattıkları, hem şehre, hem denize (Halic'e), hem de arkadaki araziye hâkim bir mevkide, dünyada eşi olmadığı bildirilen bir saray yaptırtmıştı ki, bunun Tekfur Sarayı olduğu tahmin edilmektedir. Nihayet II. İsaakios Angelos da (hd 1185-1195) surlara bitişik olarak ve içinde yaşanabilecek mekânlara sahip bir kule inşa ettirmiştir. Bugün Blahernai saray kompleksinden, Tekfur Sarayı dışında sadece bazı set duvarları ile altyapıyı teşkil eden mahzenler kalmıştır.

Bibi. G. Schlumberger, "Le palais et leglise des Blachernes", *Les iles des Princes,* Paris. 1884.

SEMAVt EYİCE

BODRUM CAMÜ

Laleli'de Ordu Caddesi'nin güneyinde bulunan Bodrum Camii, eski bir Bizans kilisesi olup cami olarak kurucusunun adıyla Mesih Paşa Camii olarak tanınır.

Genellikle kabul edilen görüşe göre Bodrum Camii, 10. yüzyılda VII. Konstantinos Porfirogennetos'un (hd 913-959) yanında taht ortağı olan I. Romanos Lekapenos (hd 920-944) tarafından kurulan Mirelaion Manastırı'nın kilisesi olarak yapılmıştır. Bizans kaynaklarının verdiği bilgiye göre Romanos, özel sarayını manastıra dönüştürmüştü. Bu manastırın esasında daha eski ve 8. yy'da var olduğu, İkonoklazma döneminde, bu akımın taraftarı İmparator V. Konstantinos'un (hd 741-775), kokulu yağ, misk anlamına gelen "Mirelaion" adını, "Psarelaion"a (balık kızartma yağı) dönüştürmesinin, çok sonraları İkonoklazma düşmanları tarafından uydurulduğu açıkça bellidir.

Romanos kurduğu manastırın aynı zamanda kendi aile mezarı olmasını da düşünmüş, ilk olarak karısı Teodora 922' de buraya gömülmüştür. Söylentiye göre, 602'de öldürülen İmparator Mavrikios ile çocuklarının lahitleri de Romanos'un emri ile buraya taşınmıştı. 932'de ölen büyük oğlu Kristoforos ve 948'de sürgün olduğu Kınalıada'da (Proti) ölümünden sonra Romanos buraya gömülmüştür. Daha sonra Romanos'un kızı ve VII. Konstantinos'un karısı Helena da 961'de babasının yanma gömüldü.

II. Romanos (hd 959-963) kız kardeşi Anna'yı (veya Agata) rahibe olarak 960' ta bu manastıra kapattırmış, I. İsaakios Komnenos (hd 1057-1059), 1059'da tahttan inip, keşiş olarak bir manastıra çekildiğinde karısı Katerina ile kızı Maria da bu manastıra rahibe olmuşlardır. Böylece Mirelaion Manastırı'nın bir kadınlar manastırı olduğu anlaşılır.

Manastır ve kilisenin fetih sıralarında ne durumda oldukları bilinmez. Yalnız son yıllarda yapılan kazı ve araştırmalarda, kilisenin geç bir dönemde, belki de Latin işgali sırasında 13- yy'da bir yangın geçirmiş olduğu tespit edilmiştir. Fetihten bir süre sonra, II. Bayezid döneminde (1481-1512) metruk kalmış eski kilise ve manastırları "şenlendirme" politikası uyarınca hayır sahipleri tarafından ihya edilerek, İslam vakıfları yapıldıklarında, Sadrazam Mesih Ali Paşa da kiliseyi camiye çevirmiştir. 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde,* caminin Rebiyülevvel 907/Eylül-Ekim 1501' de yazılmış bir vakfiyesi olduğu bildirildiğine göre, camiye dönüştürülme bu tarih civarında olmalıdır. Bu vakfiyede, hayratın yakınında gelirleri vakfa ait birçok hücre ve evin bulunduğu bildirilir. Ayrıca başka hayır sahipleri de bu camide Kuran okunması için vakfiyeler düzenlemişler ve bu hizmet karşılığında mülkler bırakmışlardır. Mesih Paşa, vakfiyesinin yazıldığı yıl Galata'da çıkan bir yangının söndürülmesi için çalışırken, damdan düşerek yaralanmış ve 907/1501'de ölmüştür. Kabri, Aksaray'da Murad Paşa Camii haziresindedir.

Caminin Bodrum Camii olarak adlandırılması ise, altında büyük bir su sarnıcının bulunması yüzündendir. Caminin kapısı yanında 1231/1816'da Arpaemini Salih Ağa (sonra sadrazam) bir çeşme ile abdest muslukları yaptırmıştır. İstanbul'un büyük yangınlarından 1782 tarihindekinde zarar gören Bodrum Camii, 1911'de Mercan'dan, Laleli'ye kadar uzanan yangında harap olmuş ve uzun yıllar öylece kalmıştır. 1930'da bir İngiliz arkeoloji heyeti D. Talbot Rice idaresinde caminin içinde ve çevresinde araştırmalar yapmış, fakat önemli bir buluntu ortaya koyamamıştır. Yalnız binanın güneybatısında, Mesih Paşa Caddesi'nin karşı tarafında bir yuvarlak bina kalıntısının varlığı tespit edilmiştir.

Müzeler İdaresi'ne bağlanmakla beraber, ilgilenilmediği için çok kötü durumda olan Bodrum Camii kömür deposu, yersizlere barınak olmuş, 1950'li yıllarda bilgisizce yapılmasına başlanan fakat yarım kalan bir restorasyon denemesi de görmüştür. Tekrar camiye dönüştürülme-

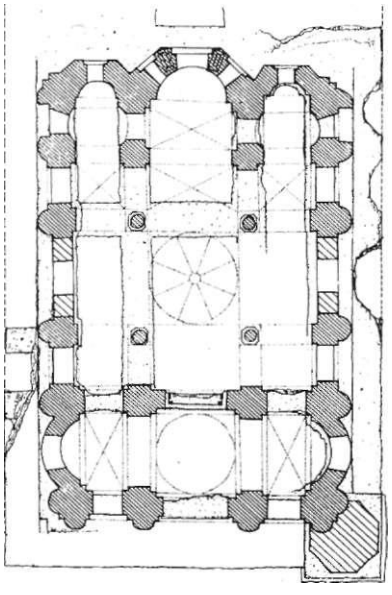

Bodrum Camii'nin planı.
Müller-Wiener, Bildlexikon/Alman Arkeoloji Enstitüsü

Blahernai Ayazması, 1877
Enis Karakaya koleksiyonu

"Hodegetria Meryemi" kompozisyonu bulunmaktadır.

Yortusu 2 Temmuz'da başlayan bu ayazma Bizans döneminde sık sık ziyaret edilmiştir, imparatorların buraya gelerek Meryem rölyefinin elinden akan suyun toplandığı kutsal havuza üç kez dalıp çıktıkları bilinmektedir. Ayazma bugün oldukça bakımlı ve İstanbul'un Ortodoks halkı ve yabancı turistler tarafından ziyaret edilen bir yeri ise de, kilisenin cemaati ve ayazmanın ziyaretçileri son yıllarda bir hayli azalmıştır. Aynı dini kompleks içinde, kilisenin hemen batısında, ayrı bir mekân halinde ikinci bir ayazma daha bulunmaktadır ki, aynı suyla beslenen bu küçük ayazma Azize Katerina'ya ithaf edilmiştir.

Bibi. P. Gilles, *The Antiquities of Constantinople,* Londra, 1729, s. 245-246; A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai,* lst., 1877, s. 390-395; F. Dirimtekin, "14. Mıntıka Blachernae", *Fatih ve İstanbul,* 1/2 (1953), s. 200; *İSTA,* III, 1553-1554; Janin, *Eglises et monastères,* 161-171; İnciciyan, *İstanbul,* 62; S. Eyice, "istanbul'da ihmal Edilmiş Tarihi Bir Semt: Ayvansaray", *TAÇ,* S. 5 (1987), s. 43-44; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 172; P. A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul,* (çev. Ö. Öztürk), lst.. 1993, s. 70.

ENİS KARAKAYA

BLAHERNAİ KİLİSESİ

Bugün Ayvansaray'da sadece ayazması duran, Konstantinopolisîn Ayasofyadan sonraki en önemli kilisesi.

Bizans döneminde başkentin kuzeybatı köşesinde olan Blahemai adındaki semtin bu adı nereden aldığı kesin olarak bilinmez. Bizantionlu Dionisios'a göre Blahernai, burada öldürülen Blakernes adındaki bir İskit başbuğundan gelmiştir. Bizanslı yazar Kodinos'a yakıştırılan anonim yazıda ise Blahernai adının esası o dönemlerde bataklık ve sulak olan bu yerde bol yetişen blakna denilen eğreltiotundan alınmıştır. Başka yazarlar ise adın kökünü, palamut balığı anlamına gelen lakernai'ya bağlamak isterler.

Blahernas veya Blahernai semtinin kurulu bulunduğu yerin ilkçağda bir yerleşime sahip olup olmadığı bilinmez. Bu bölgede şimdiye kadar antik çağa ait bir kalıntıya rastlanmamıştır. Ancak semtin 4. yyda etrafının bir sur duvarı ile çevrili bulunduğu *Notitia Urbis Constantinopolitae* adındaki risaleye dayanarak kabul edilir. Bu belgenin günümüze ulaşan metni 423-444 arasına ait olmakla beraber, orijinalinin I. Theodosius döneminde (379-395) yazıldığı tespit edilmiştir. *Notitidâz* yazıldığına göre, bu mahalle (veya semt) şehrin 14. bölgesi olup, kendisine mahsus duvarla çevriliydi ve adeta "ikinci bir şehir" teşkil ediyordu. Burada "bir kilise, bir saray, bir nimfeum. bir hamam, bir tiyatro, bir lusorium, bir ahşap köprü, on bir vici (sokak), 167 ev, iki büyük direkli cadde, beş özel hamam, bir genel ve bir özel fırın ile beş ekmek dağıtım yeri vardı".

Blahernai semtinde birçok kilise bulunmakla beraber bunların en önemlisi, kutsal bir su (ayazma) yakınında kurulan Meryem (Teotokos) Kilisesi idi. Markianos'un (hd 450-457) eşi Pulheria tarafından yapımına başlanan ve muhtemelen I. Leon zamanında (457-474) bitirilen kilisenin bitişiğindeki şapelde (küçük kilise) Meryem'in giydiği rivayet edilen, "Maforion" adında ve 473'te Filistin'den getirilmiş bir giysi (veya başörtü veya kuşak) özel bir mahfaza içinde saklanıyordu. Kilise İustinianos tarafından, henüz tahta çıkmadan amcası I. İustinos zamanında (518-527) genişletilmiş, III. Romanos döneminde de (1028-1034) restore edilmiştir. 1070'te tamamen yanan kiliseyi IV. Romanos (hd 1068-1071) ihya ettirmişlerdir. Blahernai Kilisesi güvercin avlayan çocukların çıkardıkları bir yangın sonunda 1434'te bir daha yanmış ve artık tamir edilmemiştir.

Meryem Kilisesi iki sütun dizisi ile üç nefe ayrılmış bir bazilika idi. Meryem'in kutsal elbise veya örtüsü ise bitişikteki yuvarlak şapelde saklanıyordu. Kilisenin içinin göz kamaştırıcı derecede bezenmiş olduğu, hattâ sütun başlıklarının altm yaldızla kaplandığı bilinir. II. İustinos, kilisenin iki tarafında birer çıkıntılı kanat yaparak ona bir haç biçimi vermiştir. Duvarlar mermer levhalarla kaplı, orta nefin üst duvarları mozaiklerle süslenmiştir. Bunlarda tasvir edilen sahnelerin listesi mevcuttur.

Bizans tarihinde çok sık adı geçen Meryem Kilisesi'nde imparatorlar belirli günlerde ayinlere katılıyorlardı, kilisede Meryem'in giysisinden başka çeşitli aziz ve azizelere ait rölikler (kutsal kalıntılar) bulunmaktaydı. Özel saygı gösterilen bir de Meryem ikonası vardı. 200'ü aşkın Meryem tasviri arasında Blahemiotissa olarak adlandırılan bu resimde orans duruşunda (iki kolunu kaldırmış niyaz eder vaziyette) bir Meryem tasvirinin göğsü üzerinde madalyon içinde isa'nın büst halinde resmi yer alıyordu. 11. yy'dan itibaren bu ikonayı örten ipek örtü, cuma günleri akşam ayini sırasında "kendiliğinden" sarılıyor, ertesi gün aynı saatte tekrar kapanıyor ve halkın inancına pek uygun cereyan eden bu metafizik gösteriye "alışılmış mucize" deniyordu. Blaherniotissa Meryem ikonasının röprodüksiyonu Bizans sikkeleri ve kurşun mühürler üzerinde de yer aldığından çok yaygınlaşmıştır.

619'da, Herakleia'ya (Marmaraereğlisi) kadar gelen Avarlardan korumak amacıyla, kilisedeki diğer eşyalarla birlikte, Ayasofya'ya taşınan "Maforion", Meryem'in giysisi ve kemerinin bir parçasından oluşan kutsal emanetlerin 620' de kiliseye dönüşü şerefine her yıl 2 Temmuz'da bir yortu düzenlenmeye başlanmıştı. 626'da, Avarlarm Konstantinopolis'i kuşatması sırasında, İmparator Heraklios'un oğlu genç Konstantinos, Patrik Sergios ve soylu Bonus, "Maforion"u ve "Blaherniotissa Meryem"ini, halka cesaret vermek için surlar üzerinde gezdirmişlerdir. Avarlarm yenilerek çekilmeleri üzerine, Meryem Ana şehrin koruyucu azizesi kabul edilmiştir.

Kilisede saklanan bu kutsal emanetler, yalnızca Avar saldırılarında değil, 717'deki Arap kuşatmasında, 822'deki General Tomas isyanında, 860'taki Slav hücumlarında, 926'daki Bulgar kuşatmasında da halka güç vermişti.

Blahernai Kilisesi, yalnızca dinsel açıdan değil, siyasal ve sosyal açıdan da çok önemli olaylara sahne olmuştur. 561' de Maviler (bak. Maviler ve Yeşiller), 563'te imparatora karşı bir komploya karışan Sergios, 705'te II. İustinianos'a karşı ayaklanan oğul Tiberios, 1081'de Komnenos ailesinin bazı üyeleri ve Aleksios Meryem Ana Kilisesi'ne sığman politik şahsiyetlerdi. 892'de, İmparatoriçe Teofano burada rahibe olmuş, 1040'ta İmparatoriçe Zoe(-») daha sonra tahta geçecek olan V. Mihael'i burada evlat edinmiş, 1347'de İmparator VI. İoannes Kantakuzenos burada taç giymiş, kızı Helena ile V. İoannes Paleologos'u burada evlendirmişti. Öte yandan tüm mülklerini adı geçen kiliseye adayan soylular arasında, İmparatoriçe Teofano'yu, I. Leon'un karısı Atina'yı ve Teofilos'un karısı İmparatoriçe Teodora'yı(->) sayabiliriz.

Bugün ayazması (bak. Blahernai Ayazması) hariç bu kiliseden geriye bir şey kalmamıştır.

Bibi. Mordtmann, *Esquisse:* A. D. Mordtmann. "Die Hafenquantiere von Byzans", *Mit-*

teilungen des deutschen Excursions-Clubs, III (1893) s. 1-6; Millingen, ***The Walls,*** 109 vd.; J. B. Papadopoulos, ***Les palais et les eglises des Blachernes,*** Atina, 1928; Schneider, ***Byzanz,*** 80; A. M. Schneider, "Die Blachemen". ***Oríens,*** IV (1951) s. 82-120; Schneider, ***Mauem,*** 65-107; Janin, ***Constantinople byzantine,*** (4. bas.), 124-127; Janin, ***Eglises et monastéres,*** 161-171; Feridun Dirimtekin, "14. Mıntıka (Blachernae), Surlar, Saraylar ve Kiliseler", ***Fatih ve İstanbul, İstanbul Fethi Derneği Dergisi,*** I, 2 (1953) s. 193-222; P. Verzone, "Quartadecima Regio", ***Festschrift W. Sas-Zaloziecky, zum 60: Geburtstag,*** Graz, 1956, s. 174-177; Paspatis, ***Byzantinai Meletai,*** s. 390; R. E. Koçu, "Aya Vlaherna Kilisesi", ***İSTA,*** III, 1553-1554: Müller-Wiener, ***Bildlexikon,*** 223-224, 301-307.

SEMAVI EYICE

BLAHERNAI SAKAYı

Bugünkü Ayvansaray'da kalıntılarına rastlanan Bizans sarayı.

Blahemai Sarayı'nın esası, büyük ihtimalle 5. yy'da burada var olduğu *Notitia UrbisConstantinopoUtaeden* öğrenilen triklinosa dayanır. İçinde bir ibadet yeri ile kabul salonu, bir de yatak odası bulunan bu triklinos sonra çoğaltılarak dört tane olmuş ve binalar Soros, Danubios, Anastasios ve Okeanos adları ile tanınmışlardır.

I. Leon döneminde (457-474) yapıldığı sanılan Ayios Soros Triklinosu denilen yapı bir yatak odası, bir kabul salonu, bir de ibadet yerinden ibaret küçük bir "köşk" idi ve buradaki "Kutsal rölik mahfazası" kilisenin ekiydi; hattâ belki de binanın üst katında bir bölümdü. Danubios Triklinosu denilen ikinci pavyon ise öncekine nazaran biraz daha yukarıda yer alıyordu, imparator buraya iki ayrı merdivenden çıkarak ulaşıyordu. Daha da yukarıda, I. Anastasios (hd 491-518) tarafından yaptırılan üçüncü triklinos bulunuyordu. Bir yatak odasından oluşan bu küçük daireden Okeanos adlı dördüncü triklinosa geçirildi ki, imparator büyük bir yortu olan 2 Şubat günü burada ziyafet verirdi.

Bugünkü Ayvansaray'm güneyinde az yukarıda yer alan, günümüzde hâlâ ziyaret edilen Blehernai Ayazmasfnın yukarısında, Hançerli Hamamı'nın bulunduğu yerden itibaren güneye uzanan arazide dört triklinosun yer aldığı bir tahmin olarak ileri sürülebilir.

10. yy'a gelindiğinde triklinoslar ve müştemilatının gelişmesiyle artık bir saray kompleksi teşekkül etmiş ve imparatorlar 11. yy'da iyiden iyiye burayı tercih eder olmuşlardır. İmparator I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118X-0 surlara bitişik veya çok yakın yerde yaptırdığı "kale" gibi tahkim edilmiş bir sarayda. I. Haçlı Seferi başkomutanlarını kabul etmiş, buranın zenginlik ve ihtişamı ile onların gözlerini adeta kamaştırmıştır. Aleksiakos Basilikos Triklinos (Aleksios'un İmparatorluk Triklinosu) adı verilen bu saray veya pavyonun, şimdi üzerinde İvaz Efendi Camii'nin bulunduğu teras üstünde yer aldığı sanılmaktadır. İmparator Manuel Komnenos da, çağdaşı tarihçilerin ve seyyahların, iç ve dış ihtişamını anlattıkları, hem şehre, hem denize (Halic'e), hem de arkadaki araziye hâkim bir mevkide, dünyada eşi olmadığı bildirilen bir saray yaptırtmıştı ki, bunun Tekfur Sarayı olduğu tahmin edilmektedir. Nihayet II. İsaakios Angelos da (hd 1185-1195) surlara bitişik olarak ve içinde yaşanabilecek mekânlara sahip bir kule inşa ettirmiştir. Bugün Blahemai saray kompleksinden. Tekfur Sarayı dışında sadece bazı set duvarları ile altyapıyı teşkil eden mahzenler kalmıştır.

Bibi. G. Schlumberger. "Le palais et l'église des Blachernes". ***Les iles des Princes,*** Paris, 1884.

SEMAVİ EYİCE

BODRUM CAMÜ

Laleli'de Ordu Caddesi'nin güneyinde bulunan Bodrum Camii, eski bir Bizans kilisesi olup cami olarak kurucusunun adıyla Mesih Paşa Camii olarak tanınır.

Genellikle kabul edilen görüşe göre Bodrum Camii, 10. yüzyılda VII. Konstantinos Porfirogennetos'un (hd 913-959) yanında taht ortağı olan I. Romanos Lekapenos (hd 920-944) tarafından kurulan Mirelaion Manastırı'nm kilisesi olarak yapılmıştır. Bizans kaynaklarının verdiği bilgiye göre Romanos, özel sarayını manastıra dönüştürmüştü. Bu manastırın esasında daha eski ve 8. yy'da var olduğu, İkonoklazma döneminde, bu akımın taraftan İmparator V. Konstantinos'un (hd 741-775), kokulu yağ, misk anlamına gelen "Mirelaion" adını, "Psarelaion"a (balık kızartma yağı) dönüştürmesinin, çok sonraları İkonoklazma düşmanları tarafından uydurulduğu açıkça bellidir.

Romanos kurduğu manastırın aynı zamanda kendi aile mezarı olmasını da düşünmüş, ilk olarak karısı Teodora 922' de buraya gömülmüştür. Söylentiye göre, 602'de öldürülen İmparator Mavrikios ile çocuklarının lahitleri de Romanos'un emri ile buraya taşınmıştı. 932de ölen büyük oğlu Kristoforos ve 948'de sürgün olduğu Kmalıada'da (Proti) ölümünden sonra Romanos buraya gömülmüştür. Daha sonra Romanos'un kızı ve VII. Konstantinos'un karısı Helena da 961'de babasının yanına gömüldü.

II. Romanos (hd 959-963) kız kardeşi Anna'yı (veya Agata) rahibe olarak 960' ta bu manastıra kapattırmış, I. isaakios Komnenos (hd 1057-1059), 1059'da tahttan inip, keşiş olarak bir manastıra çekildiğinde karısı Katerina ile kızı Maria da bu manastıra rahibe olmuşlardır. Böylece Mirelaion Manastırı'nm bir kadınlar manastırı olduğu anlaşılır.

Manastır ve kilisenin fetih sıralarında ne durumda oldukları bilinmez. Yalnız son yıllarda yapılan kazı ve araştırmalarda, kilisenin geç bir dönemde, belki de Latin işgali sırasında 13. yy'da bir yangın geçirmiş olduğu tespit edilmiştir. Fetihten bir süre sonra, II. Bayezid döneminde (1481-1512) metruk kalmış eski kilise ve manastırları "şenlendirme" politikası uyarınca hayır sahipleri tarafından ihya edilerek, islam vakıfları yapıldıklarında, Sadrazam Mesih Ali Paşa da kiliseyi camiye çevirmiştir. 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde,* caminin Rebiyülevvel 907/Eylül-Ekim 1501' de yazılmış bir vakfiyesi olduğu bildirildiğine göre, camiye dönüştürülme bu tarih civarında olmalıdır. Bu vakfiyede, hayratın yakınında gelirleri vakfa ait birçok hücre ve evin bulunduğu bildirilir. Ayrıca başka hayır sahipleri de bu camide Kuran okunması için vakfiyeler düzenlemişler ve bu hizmet karşılığında mülkler bırakmışlardır. Mesih Paşa, vakfiyesinin yazıldığı yıl Galata'da çıkan bir yangının söndürülmesi için çalışırken, damdan düşerek yaralanmış ve 907/1501'de ölmüştür. Kabri, Aksaray'da Murad Paşa Camii haziresindedir.

Caminin Bodrum Camii olarak adlandırılması ise, altında büyük bir su sarnıcının bulunması yüzündendir. Caminin kapısı yanında 1231/1816'da Arpaemini Salih Ağa (sonra sadrazam) bir çeşme ile abdest muslukları yaptırmıştır. İstanbul'un büyük yangınlarından 1782 tarihindekinde zarar gören Bodrum Camii, 1911 de Mercandan, Laleli'ye kadar uzanan yangında harap olmuş ve uzun yıllar öylece kalmıştır. 1930'da bir İngiliz arkeoloji heyeti D. Talbot Rice idaresinde caminin içinde ve çevresinde araştırmalar yapmış, fakat önemli bir buluntu ortaya koyamamıştır. Yalnız binanın güneybatısında, Mesih Paşa Caddesi'nin karşı tarafında bir yuvarlak bina kalıntısının varlığı tespit edilmiştir.

Müzeler İdaresi'ne bağlanmakla beraber, ilgilenilmediği için çok kötü durumda olan Bodrum Camii kömür deposu, yersizlere barmak olmuş, 1950'li yıllarda bilgisizce yapılmasına başlanan fakat yarım kalan bir restorasyon denemesi de gömüştür. Tekrar camiye dönüştürülme-

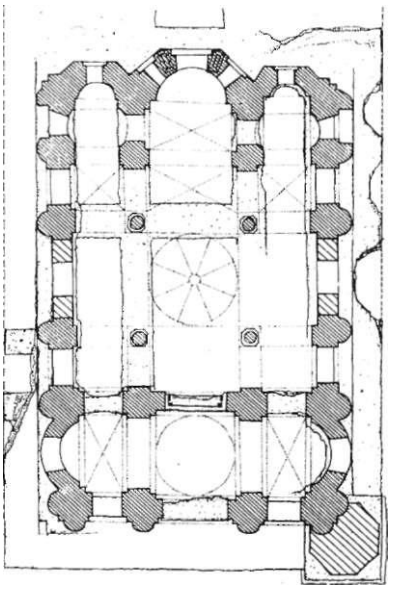

Bodram Camii'nin planı.
Müller-Wiener. Bildlexikon / Alman Arkeoloji Enstitüsü

10. yy'da Mirelaion Manasun'mn kilisesi olarak yapılan Bodrum Camii. *Erkin Emiroğlu. 1989*

si hususunda çevrede oturanların istekleri de devamlı geri çevrilmiştir. 1965'ten sonra C. L. Striker, caminin altındaki mahzeni temizlemiş, aynı yıllarda R. Naumann, caminin hemen yanında bir kazı yaparak, Romanos'un sarayının izlerini ortaya çıkarmaya gayret etmiştir. 1986da bir dernek tarafmdan, Bodrum Camii'nin restorasyon ve ihyasına girişilmiş, belki yeteri kadar ilmi olmamakla beraber, en azından bu çok önemli tarihi eser utanç verici görünümünden kurtulmuştur.

Mirelaion Manastırından bugün hiçbir iz yoktur. Roma dönemine ait olduğu anlaşılan büyük bir yuvarlak yapı kalıntısının kenarında inşa edilen kilisenin altında, ana çizgileri ile üstteki yapıya uyan ve ona temel olan bir kripta (mahzen) yapılmıştır. Bunun İmparator Romanos ve ailesinin mezarlarına mahsus olduğu düşülmüş ise de bazı lahit ve kemikler bulunmakla beraber, bir imparator ve imparotoriçeye layık lahitlere rastlanmamıştır. Bu mahzenin bir duvarında bir fresko resim meydana çıkarılmıştır.

Bu altyapının üstünde yükselen esas kilise ise tuğladan yapılmıştır. Plan bakımından, Bizans mimarisinde bilhassa 9-yy'dan itibaren çok yaygın olarak uygulanan dört destekli, kapalı haç biçiminde yapılmıştır. Üç bölümlü bir giriş narteksinden (hol) sonra gelen ana mekânda ortada yüksek ve pencereli kasnaklı bir kubbe bulunur. Kubbeye geçişi sağlayan pandantiflerin oturduğu dört paye taştan yapılmış kaba desteklerdir. Bunların yerlerinde evvelce mermer sütunların bulunduğu ve bir yangında (belki 1784) bu sütunların herhalde kavrulması üzerine bu payelerin yapıldıklarına ihtimal verilir. Haçın kollarının üstleri değişik biçimde tonozlarla örtülmüştür. Yapının doğu tarafında içten yarım yuvarlak, dıştan üç cepheli bir apsis ile iki yanında yonca biçiminde planlı pastoforion hücreleri vardır.

Dış mimari bakımından, hareketli bir estetiğe sahip olan cephelerde yarım yuvarlak payandalarla duvarlar desteklenmiştir. Orijinal biçimini koruyabilmiş olan kubbenin, kademeli kemerler içinde açılan pencereleri dalgalı bir üst silme ile belirtilmiştir. Payandaların hâkim kıldığı vertikal haüar hâkimiyeti mermer bir silme ve testere dişi tuğla bir saçak ile dengelenmiştir. Rus sanat tarihçisi N. Brunov tarafından ileri sürülen, bütün bu tip Bizans kiliselerinin yanlarında birer nef daha olduğu yolundaki hipotez, bunu destekleyecek bir bilgiye kavuşmamıştır.

Eski fotoğraflarında, caminin içinde ilgi çekici kalem işi nakışlar vardı. 1930' da duvarlarda mozaik veya fresko bulmak için bütün sıvalar kazındığından, bu nakışlar yok olduğu gibi hiçbir Bizans duvar resmi de bulunmamıştır. Sağdaki minare tamamen taştan yapılmış olup, şerefe çıkmasının sade oluşu, bunun en azından üst kısmının **16.** yy başına ait olmadığını gösterir. Yine eski fotoğraflarında caminin etrafında evvelce bir avlu duvarının dolaştığı görülür. Bugün bu duvardan hiçbir iz olmadığı gibi, etrafındaki plansız ve eski esere saygısız yapılaşma, caminin hemen yakınına kadar apartmanların inşasmı mümkün kılmıştır. Üstteki cami ihya edildikten sonra, altta bulunan mahzen kısmı da namaz mekânı haline getirilmiş bulunmaktadır. Eski fotoğrafta izleri görülen ahşap çatılı son cemaat yeri de son tamirde ihya edilmemiştir.

1992'de çarşıya dönüştürmek amacıyla temizlenmiş ve onarım görmüş olan Bodrum Camii Sarnıcı. *Yauuz Çelenk, 1993*

Bibi. A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai,* İst., 1877, s. 334-336; D. Pulgher, *Les anciennes églises byzantines de Constantinople,* Viyana 1877, s. 27, levha XII; Gurlitt, *Konstantinopels,* I, 36; Janin, *Eglises et monastères,* 351-353; Millingen, *Byzantine Churches,* 196-200; Ebersolt-Thiers, *Eglises,* 139-146; D. Talbot Rice, "Excavations at Bodrum Camii", *Byzantion,* VII (1933) s. 151-174; Schneider, *Byzanz,* 64-65; C. L. Striker, "Bodrum Caminde Yeni Bir Araştırma vë Myrelaion Problemi" *ARY,* XIII-XiV (1966), s. 71-75; R. Naumann, "Der Antike Rudbau beim Myrelaion und der Palast Romanos I. Lekapenos", İst. *Mitt,* XVI (1966), s. 199-216; C. L. Striker, *The Myrelaion (Bodrum Camii),* Princeton, 1981; T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of İstanbul,* Pennsylvania, 1976, s. 209-219; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 104-107; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 55; Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin,* 9; İhsan Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi.* I, İst., 1987, s. 88-90; Barkan-Ayverdi. *Tahrir Defteri, 42,* no. 799; *İSTA,* V, 2840-2841; S. Eyice, "Bodrum Camii" *DİA,* VI, 250; *Eminönü Camileri,* 41-43.

SEMAVİ EYİCE

BODRUM CAMÜ SARNICI

Bodrum Camii'nin(->) yanında eski bir su sarnıcı bulunur. Bu aslında çapı dıştan 30 m'yi bulan ve iri kesme taş bloklar ile yaklaşık 5 m kalınlığında bir duvarla çevrili olan Roma dönemine ait yuvarlak bir yapının içine yapılmıştır. Yuvarlak binanın bir mezar binası olarak yapıldığı (Selanik'teki Galerius Mausoleum'u gibi), fakat belki de tamamlanmadan kaldığı tahmin edilir. Bazılarına göre ise bu, aslı II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) çizilmekle beraber, bugün bilinen en eski nüshası 1510-1515 tarihlerine doğru Venedik'te Vavassore tarafından ağaç gravür olarak basılan İstanbul resminde görülen yarı yıkık binanın temelidir. Burada İmparator I. Romanos Lekapenos (hd 920-944) sarayını yaptırıp sonra aynı yerde Mirelaion Manastırını kurduğunda, bu kalıntının içi devşirme sütunların taşıdığı tonozlarla kapatılarak sarnıç haline getirilmiştir. Romanos'un sarayı, Bonos Sarnıcının(-0 yakınında olduğuna göre, bu değişikliğin daha önce yapılmış olması gerekir. Bu takdirde Romanos'un sarayı ve Mirelaion Manastırı daha önce yapı-

lan Bonos Sarnıcı üzerine kurulmuştur. Kalınlığı 5 m'yi aşan bir duvarla çevrili olan bu yuvarlak binanın içinde dört eksedra (yarım yuvarlak niş) vardır. Bunların aralarında ise karşılıklı iki dikdörtgen niş ile içinde evvelce girişler olan iki niş daha vardır. Bunların önlerinde evvelce veranda şeklinde mimariler olduğu kazılarda görülmüştür. Ayrıca kalın duvarın içinde bir çift döner merdivenin de varlığı anlaşılmıştır.

Burası sarnıca dönüştürüldüğünde eski yapılardan toplanmış devşirme sütunlarla bölünerek üstleri kısmen kubbeli, kısmen çapraz tonozlarla örtülmüştür. Bu kubbeli kısmın üstünde evvelce sarayın bulunduğu ileri sürülmektedir. Son yıllarda hızlı yapılaşma sırasında sarnıcın dış duvarları yeni yapılarla sarılmış, hattâ caminin mihrap duvarı dışında, nereye ait oldukları bilinmeyen kalıntılar hiç incelenmeden yıkılıp yerlerine apartmanlar yapılmış, sarnıcın kuzey girişi önünde son kazılarda meydana çıkarılan veranda da, buraya oturtulan Belediye İşhanı tarafmdan yok edilmiştir.

Uzun yıllardır içine çevre binalarından mecra akıtılan ve çöp atılarak doldurulan Bodrum Sarnıcina girmek mümkün değildi. **1992de** burada bir çarşı yapılması projesi ile sarnıcın içindeki bütün moloz ve pislik temizlenerek orijinal tuğla taban bulunmuş, çatlak veya dağılmış sütunlar ile başlıkları yenilenmiş, gergiler yeniden yapılmış, çökmüş kemer ve tonozlar tekrar tamamlanmıştır. Etrafını saran yeni yapılar yüzünden dışarı ile bağlantısı kalmadığından yeni bir menfez açmak gerekli olmuştur. Çalışmalar bu aşamaya geldiğinde bu Bizans sarnıcının, en eski vakıf defterinde bu hususta hiçbir kayıt olmamasına rağmen, Vakıflar İdaresi'ne ait olduğu iddia edilerek sahip çıkılmak istendiğinden işler durmuştur.

Bibi. Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen, Wasserbehälter,* 58-**59;** D. Talbot Rice, "Excavations at Bodrum Camii" *Byzantion.* VIII (1933), s. 170-174; Janin, *Constantinople byzantine,* 207; Schneider, *Byzanz,* 64-**65;** K. Wulzinger, *Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel,* Honnover, **1925,** s. 98-**110;** Müller-Wiener, *Bildlexikon,* **106.**

SEMAVİ EYÎCE

BODRUM HANI

Kapalıçarşının Yorgancılar Kapısı ile Çadırcılar Caddesi, Bitpazarı Sokağının sınırladığı ada üzerinde bir tarafından Ali Paşa Hanı(-») ile komşu olarak inşa edilen yapının tarihi, yaptıranı ve mimarı bilinmemektedir.

Bulunduğu yerin şekline uydurulan enine dikdörtgene yakın bir plan semasıyla inşa edilmiş olan hanın giriş cephesi, Bitpazarı Sokağı ve devamı olan Fesçiler Sokağına bir sıra dükkânla açılır. Çadırcılar Caddesine de bir sıra dükkânla açılan yan cephe, yapının köşesine yakın bir dar açıklıkla da bu caddeyle bağlantı kurar.

Bodrum Hanı, iki katlı plan kuruluşuyla, inşa edildiği alanın şekline bağlı kalmış bir handır. Bu nedenle planın dış konturları gibi avlu konturları da düzenli bir şekil göstermez. Yaklaşık 70x40 m ölçüsünde bir alana inşa edilen yapının bodrum ve kısmen zemin katında yapı malzemesi tuğla-derz olmuştur. Bitpazarı Sokağına açılan giriş, beşik tonozla örtülü uzun bir hacimle avluya açılır. Yapıda her iki kat revaklarında da kemerler tuğla-derz dokulu olup kare kesitli taş örme payelere biner. Burada zemin kat revakları sivri kemerli, üst kat revakları yuvarlak kemerli olarak inşa edilmiştir. Zemin kat mekânları birer kapı ve pencere ile revak altına açılmakta olup hem mekânlar, hem de revaklar beşik tonoz örtülü, sadece köşe mekânları çapraz tonoz örtülüdür. Üst kat mekânları da revak altına birer kapı ve pencere ile açılırken cephedeki pencerelerle de dışa açılırlar. Bodrum Haninin bir cephesi dışındaki diğer cepheleri dükkân sırasıyla kuşatılmıştır. Günümüze, özgün durumlarını kaybederek ulaşmış olan bu dükkânların üzerinde devam eden cephelerde her mekâna tekabül eden birer pencere bulunur. Ve cephelerin dokusu dönemin inşa tekniğine uygun olarak tuğla-derz ve taş sıralamasıyla oluşturulmuştur. Avluyu çeviren revak payeleri örme taş dokulu olduğu gibi, kapı ve pencere söveleri de taştandır. Yapıya adını veren bodrum katı, zemin ve üst kat gibi yapısal özellikleriyle bir 18. yy yapısı olarak değerlendirilebilir.

Bodrum Haninin avlusundan genel bir görünüm.
Yavuz Çelenk, 1993

GÖNÜL CANTAY

BODRUMÎ ÖMER LÜTFİ EFENDİ CAMİİ

Küçükçamlıca'nın doğusunda, Bulgurlu Mahallesinde kendi adını taşıyan sokağın (Bodrumî Camii Sokağı) üzerindedir.

Kuzey duvarında Şair Refet'in hazırlamış olduğu altı satırlık ta'lik kitabeye göre, cami 130971891de Şeyhülislam Bodrumî Ömer Lütfi Efendi (d. 1817-Ö. 1896) tarafından II. Abdülhamid'in yardımlarıyla yaptırılmıştır. Ömer Lütfi Efendi 1889' da şeyhülislam olmuştur.

Caminin duvarları moloz taş, çatısı ahşaptır. Doğuda bir kapı ve bir pencere, güneyde üç, kuzeyde iki ve batıda bir pencere açılmıştır. Doğudaki kapısından iki küçük bölüme ayrılmış olan bir mekâna, kapalı son cemaat yeri niteliğindeki bu mekândan da harime geçilir. Söz konusu yan mekân ve harim çubuklu ahşap tavanlarla donatılmıştır. Yarım daire kesitli mihrabı ile minberi oldukça basittir. Bugün mevcut olmayan ahşap minaresinin girişi içeride, kuzeybatıdadır. Caminin kapısı önünde, bahçe içinde Ömer Lütfi Efendi'nin mermer lahti bulunur.

Bibi. Öz, *İstanbul Camileri,* II, 13; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 117-119.

TARKAN OKÇUOĞLU

Bodrumî Ömer Lütfi Efendi Camii
Yavuz Çelenk, 1994

BOĞAZİÇİ

Karadeniz ile Marmara Denizi'ni bağlayan, kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan dar suyolu. Yazılı kaynaklarda ve konuşma dilinde Boğaziçi, 'istanbul Boğazı" ya da "Boğaz" olarak anılır. Batı dillerinde ve literatürde Bosforus (Bosphorus) veya Bosfor (Bosphore) olarak geçer. Sözcük, Yunanca "Sığır Geçidi" anlamını taşıyan "Boos-Foros"tan gelir. Mitolojiye göre, Tanrı İnahos'un kızı İo, Tanrı Zeus'un karısı Hera ile arasındaki bir mücadelede inek haline getirilir. Io. kendisine musallat edilen atsineğinden kurtulmak için denize doğru kaçar, inek şeklinde Boğaz'ı geçerek Mısır'a gider. Sığır Geçidi (Bosphorus) ismi buradan gelir.

İstanbul'un fethine bir savaşçı olarak katılan ve fethin tarihini yazan Tursun Bey de *Tarih-i Ebu'l-Feth* isimli eserinde Boğaz'ı "Hakkın kudretiyle Karadeniz'in dalgalarından bir dağ ortasından yarılıp bir cetvel olmuşdur ki, Nil'den büyük, Tuna'dan geniştir. Yer yer kulaklar ve koltuklar yapılmış, orasında burasında kısıklar göstermiş bir nehr-i aziz şeklinde akar" diye tanımlar.

Gerçekte İstanbul Boğazı, bir "su oluğu"dur. Avrupa ve Asya'yı birbirinden ayırır. Karadeniz ve Akdeniz kültürlerini birleştiren tek suyoludur. İki kıta ve denizin buluştuğu istisnai bir yer ve Karadeniz havzasının tek kapısıdır. İstanbul'u dünyanın en önemli kavşaklarından biri yapan da bu özelliklerdir. Yöre olarak Boğaziçi, dar anlamda güneyde Tophane-Salacak hattı ve kuzeyde Rumeli ve Anadolu fenerleri hattı arasındaki kısımdır. Ancak doğal mekândaki kullanımların belirlediği bir "Boğaziçi alanı" vardır ki. doğal yapı olarak bu alan. yaklaşık 285.000-300.000 hektarlık bir çevreyi kapsar.

Kocaeli ve Trakya peneplenlerinin bitimleri olan Kocaeli ve Trakya yarımadalarını da belirleyen Boğaziçi su oluğu. 31 km uzunluktadır. Orta aks boyunca, Kız Kulesi'nden fenerlere kadar bu uzunluk 55 km'dir. Genişliği ise Karadeniz'e açılan yerde 3-600 m. Marmara'da 1.675 m'dir. Boğazın en dar yeri 698 m ile Rumeli ve Anadolu hisarları arasıdır. Kıyıları, ortadan yırtılmışçasma birbirine koşuttur. Bu koşutluk Karadeniz girişinde kaybolur. Her burun ve dil karşısında bir körfez ya da bir koy vardır. Her iki yakada kara kısmı vadilerle yarılmıştır. Boğaz akış yönü, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunu izler, güneyde bir süre kuzey-güney doğrultusunda devam eder, Salacak önlerinde hafifçe kuzeybatıya döner ve tekrar kuzey-güney doğrultusunu alır. Paşabahçe-Yeniköy hattından sonra da kuzeybatıya yönelir. Hafif bir dirsekle kuzeydoğuya, daha sonra güneybatıya ve batıya doğrulur.

Boğaziçi, su oluğu ve çevresindeki kara parçalarıyla oluşan ve iskân edilmiş bir yüzey şeklidir. Topografik yapı, Boğaziçi'nde yerleşmeyi etkilemiş ve tarihi süreçte kendine özgü bir yerleşme ortaya çıkarmıştır. Dar kıyılarda yalılar, vadilerde köylerin oluşturduğu bu yerleşmeler, fiziki yapı ile uyumlu ve çok değişik bir Boğaziçi peyzajı yaratmıştır. 18. yy'da en olumlu biçimine ulaşan bu peyzaj, 20. yy ortalarından sonra özelliklerini kaybetmeye başlamıştır.

Boğaziçi'nde topografya oldukça hareketlidir. Sahilden sonraki kısımlarda eğim yüzde 10dan fazladır. Yer yer yüzde 30'u aşar. Doğu yakasında bu eğim. yüzde 15'ten başlayarak kuzeye doğru artış gösterir. Eğim akarsu ağızlarında da yüzde 15 civarındadır. Topografya özellikleri ve Boğaz oluğunun yer yer değişen doğrultusu, Boğaz'ı her türlü fırtınalara karşı mükemmel bir koruma limanı haline getirir. Genel olarak topografya, Haliç ve Marmara Denizi'ne uzanan tepeler ve sırtlardan oluşur. Denizden, 150-200 m yüksekte bulunan platolara arazi dik olarak çıkar. Boğaziçi'nde büyük tepeler doğu yakasındadır. Büyükçamlıca Tepesi 262 m, Yuşa Tepesi 201 m'dir. Bölgenin kuzeyinde yüzde 60'lara varan ve gelişmeye uygun olmayan dik yamaçlar vardır. Batıda Rumelikavağı ve Sarıyer, doğuda Beykoz sırtları en dik yamaçlardır. Bazı bölgelerde eğim yüzde 30'lara düşer.

Dar anlamda Boğaz ve çevresi, Boğaz'm kuzey ayağından başlayarak iki yanda güneye doğru genişlemek suretiyle uzanan, kabaca üçgen şeklindeki alandır. Bu alanın tabanı Küçükçekmece-Tuzla arasındadır. Bu alan İstanbul Boğazı ve çevresinin de antik çağdan beri beliren çekirdeğidir. Buna "iç yöre" denir. Geniş anlamda İstanbul Boğazı ve çevresi, Terkos, Büyükçekmece ve Tuzla-Anadolufeneri arasındaki alandır. Buna da "dış yöre" denir. İç yöre, sosyoekonomik yönden bu alanı besler. İç ve dış yörenin organik bağları vardır. Çeşitli beşeri hareketler birbirini etkiler. Boğaziçi çevresini oluşturan alan, bitki, toprak, iklim arasındaki doğal dengenin aranmasına bağlı olarak su ve yağış havzaları ile sınırlanır. Buna göre Boğaziçi alanı sınırı, batıda Terkos Gölü'nden, doğuda Alemdağı ve Kayışdağına kadar uzanır. Bu alan. fiziki faktörlere göre III. Jeolojik Zaman'da oluşan büyük bir akarsu olması nedeniyle, akarsu kollarının oluşturduğu doğal bir su havza alanı olarak da tanımlanır. Bu sınırlar batıda yaklaşık 88 km^2, doğuda ise 197 km^2 ve toplam olarak 285 km^2'ye yayılan Boğaziçi alanmı oluşturur.

Boğaz m Oluşumu ve Yeryüzü Şekilleri: Boğazin varlığından mitolojide antik Yunanistan'ın tanrılar döneminde de söz edilir. MÖ 270'li yıllarda yaşamış olan Strabon'a göre Boğaziçi oluğu, bir içdeniz olan Karadeniz'in taşan sularının aşındırması sonucu ortaya çıkmıştır. 18. yy sonu ve 19- yy başında kabul gören görüş budur. Yakın dönemde ise, tektonik kırılmalar ya da volkan patlamaları sonucu açılmış olabileceği görüşü ileri sürülmüştür. Boğaz'm kuzeyinde rastlanan lavların varlığı bu sonucu doğrulamıştır. Boğaz oluşumuna ilişkin ortaya atılan çok sayıda görüşü dört grupta toplamak mümkündür: Birinci görüş, Boğaz'm, Karadeniz'in taşması sonucu, aşınma ile onaya çıkmasıdır. İkinci görüş: Boğaz'ın bir volkanik patlama sonucu oluşmasıdır. Üçüncü görüş: Boğaz'm tektonik hareketler sonucu, çökmeden ötürü ve patlama olmadan, kırılma ile ortaya çıkmasıdır. Dördüncü görüş; III. Zaman sonucunda bugünkünden daha düşük seviyede olan Karadeniz'in, IV. Zaman ortalarına doğru nehir yataklarını istilası sonucu oluğun genişlemesidir. Üzerinde birleşilen görüş de budur. Buna göre, yerkabuğunun jeolojik gelişme tablosu içinde Miosen Devri (III. Zaman) sonunda, bugünkü Marmara Denizi ile Boğazların yerinde dağlık kara parçaları bulunmaktaydı ve Macaristan'dan Aral Gölü'ne kadar yayılan Terkos-Kilyos kıyılarından güneye uzanan bir körfezi de oluşturan Sarmat Denizi vardı. III. Zaman sonu Pliosen Devri başlangıcında bu içdenizin çekilmesiyle karalar ortaya çıkmıştır. Akarsular ile uzun bir erozyon devri sonucunda yükseltiler kaybolmuş, sert oluşumlar, kuvarsit tepeler halinde kalmıştır. Bu aşınım devri sırasında Boğaziçi vadisi hayli genişlemiştir. Pliosen Devri ortasında arazi hareketleri ile peneplenlerin kuzey tarafı kabarmış, güneye doğru eğimli bir arazi oluşmuş ve bu eğim, akarsuların hızını artırmıştır. Akarsuların aşındırmaları ile eski akarsu yatakları yamaçlarda teraslar halinde kalmıştır.

IV. Zamanda Trakya-Kocaeli peneplenininin güney kısmının çökmesi ile de peneplenin akarsu vadileri, akarsu kolları, dereler ve bütün girinti ve çıkıntılar deniz sularının altında kalmış böylece, Boğaziçi oluğu ortaya çıkmıştır.

Boğaz'm kuzey kısmı. Anadolu yakasında Anadolukavağı ve Avrupa yakasında Yenimahalle'ye kadar II. Jeolojik Zaman sonu volkanik bir arazi yapısındadır. Diğer kısımlar I. Zaman ortalarında oluşmuş devoniyendir. Kalker kayaların tepeleri kışın kahverengiye dönüşen Akdeniz Bölgesi'ne özgü kırmızı killi topraklıdır. Alüvyonlarla kaplı vadi yataklarında toprak oldukça kalındır. Boğaz ve çevresinin içinde yer aldığı plato yakın bir jeolojik devirde kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda kubbeleşmiştir. Plato üzerinde yoğun bir vadi şebekesinin mevcudiyeti, vadi yoğunluğunun paleozoik düzeyinde çok daha fazla olduğu ve bütün vadilerin plato içine derin bir şekilde gömülerek onu parçaladıkları dikkati çeker. Platoyu yaran vadilerin en önemlisi ise İstanbul Boğazidır.

Bu yarma ve onun çok önemli sonuçları olan topografik parçalanma ve kuvvetli eğimler, Kuarterner esnasında muhtemelen son glasiyale tekabül eden daha alçak bir taban seviyesine göre meydana gelmiştir ve Boğaz tabanı bugünkü deniz seviyesinden 110 m aşağıya inmiştir. Birçok vadinin tabanında alüvyal dolgu

kalınlığı 20-30 m'yi aşar. Bu yarıklar safhasını denizin son yükselişi izlemiştir. Bunun sonucunda Boğaz vadisi deniz tarafından işgal edilmiştir. İstanbul Boğazı ve çevresinde topografyanın esas unsuru ise, yükseltisi 100-200 m arasında oynayan alçak platodur ve Marmara Denizi ve Karadeniz'in derin çukurlarını bir eşik gibi ayırır. Plato, yükselti basamaklarının ve arızalarının dağılışı bakımından Boğaz'ın her iki yakasında asimetrik durum gösterir. Batıda en yüksek kısımlar Karadeniz kıyılarıdır. Bu durum kısmen gene deformasyonların, kısmen de litolojik farkların sonucudur.

Genel olarak yörenin kıyıları, zamanımızdan yaklaşık 10.000 yıl kadar önce, bugünkü seviyesine ulaşan son deniz kabarması (Flandre transgresyonu) sonucu sular altında kalmıştır. Deniz basması, sular altında kalan sahaların değişik morfolojik özelliklerine bağlı, farklı kıyı tipleri oluşturmuştur. Bu tipler zamanla kıyı olaylarının da etkisi altında önemli değişikliklere uğramıştır.

Boğazın kuzey ağzının her iki yanında, volkanik kayalardan oluşan platoların kenarındaki yüksek bölgeler ve çentikli genç bir kıyı tipi görülür. Boğaz'da kıyılar dik ve derindir, sığ topluluklar ve kayalıklar yoktur. Kıyı boyunca bazı vadilerin ağızlarında, akıntı nedeniyle gelişmemiş küçük ve güdük deltalar veya birikinti kolonları vardır. Yerleşmelerin büyük bir kısmı, bunlar üzerindedir. Genel olarak Boğaz kıyıları sular altında kalan eski bir vadidir ve paleozoik temel üzerindeki bir plato içine gömüldüğü için "ria" olarak nitelenir. Haliç, tstinye, Tarabya koyları tipik birer riadır.

Denizaltı Topografyası, Hidrolojik Koşullar: Boğaziçi denizaltı haritası, iskandil ölçümlerine dayanarak 1853'te Fransız amiralliği haritacıları tarafından yapılmıştır. 1872'de yapılan İngiliz amirallik haritalarından sonra 1917-1918'de Dr. Alfred Merz, kaynak oluşturan araştırmalar yapmıştır.

İstanbul Boğazının tabanında birçok çukur ve tümsek vardır ve taban güney-kuzey doğrultusunda 0,001 derece eğimlidir. Boğazı baştan başa kat eden Boğaz oluğunun derinliği, 50-70 m olup, güneyde Beşiktaş ile Üsküdar ve Kuzguncuk arasında kendi ekseni boyunca uzanan 25-30 m seviyedeki bir sırt ve iki yan oluğa ayrılır. Kuzeye gidildikçe ortadaki "sırt" kaybolur ve tek bir oluk olur. Bu kısımda dar olup, göbek biçimli çukurlara rastlanır. Arnavutköy-Vaniköy arasındaki çukurun derinliği 106 m, Bebek Camii ile Kandilli Burnu arasındaki ikinci çukurun derinliği 120 m'dir. Boğaz' m her iki ucunda da en çok 50 m derinlikte birer eşik bulunur. Kuzey eşiği, düzensiz ve yarım daire şeklindedir ve Rumeli ve Anadolu fenerlerinden sonra yer alır. Diğer eşik ise, Boğazın güney girişinde Sarayburnu-Selimiye arasındadır. Boğaziçi'nde sığlıklar da vardır. Rumeli Feneri önünde Öreke Taşı Sığlığı, Büyükdere karşısında Umur Sığlığı ve Beykoz ile Serinburnu, Yeniköy ve Istinye arasındaki sığlıklar başlıcalarıdır.

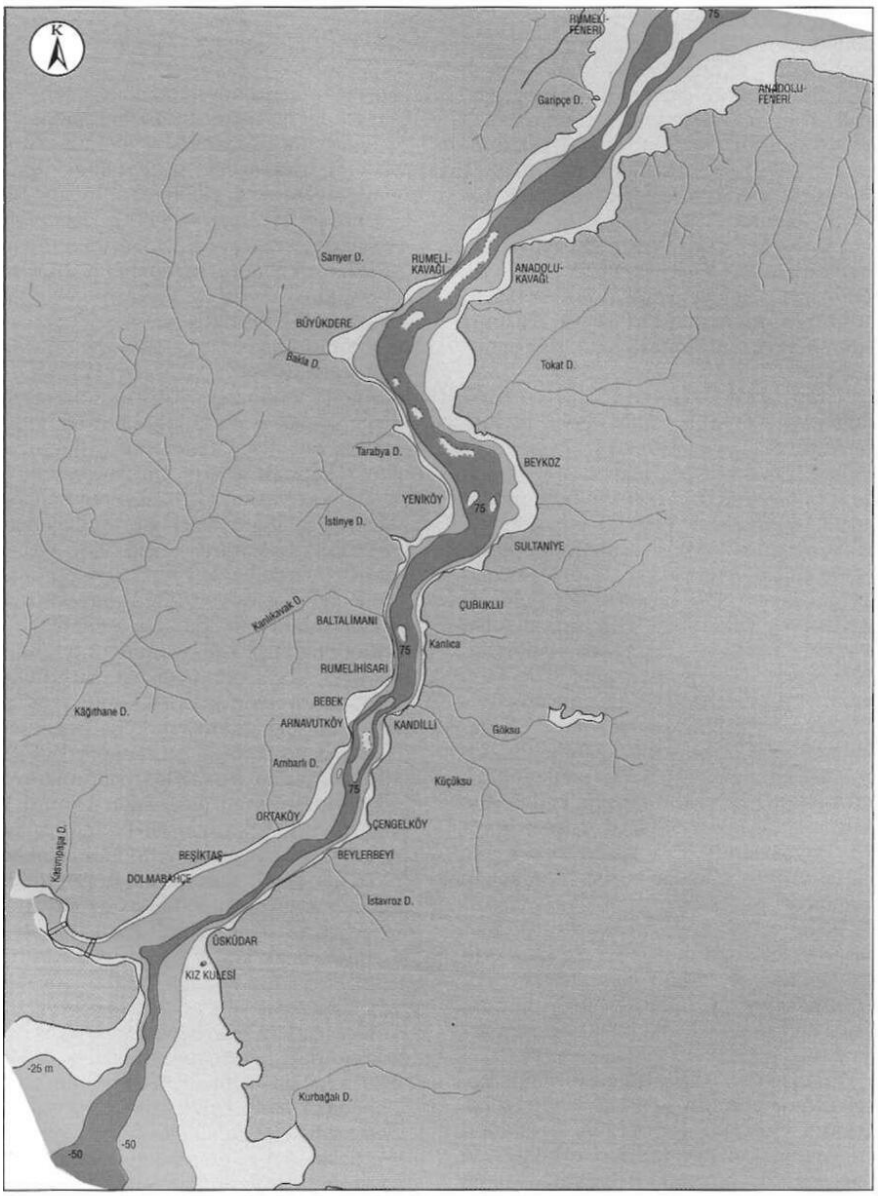

Boğaziçi'nin akarsuları ve deniz topografyası.
İstanbul Ansiklopedisi

Karadeniz ve Marmara Denizi arasındaki su değişimi Boğaz yolu ile olur. Havzaların farklı hidrolojik özellikleri nedeniyle Boğaz'da ilginç bir akıntı sistemi vardır. Sistem, Karadeniz'den Marmara' ya yönelen üst akıntı ve Marmara' dan Karadeniz'e doğru olan bir alt akıntıdan oluşur. Üst akıntının taşıdığı su kitlesi 360 km^3. Karadeniz'e su kitlesi taşıyan alt akıntı ise 185 km^3 civarındadır. Üst akıntının ortalama hızı saniyede 150 cm'den fazladır. Bu hız kuzey rüzgârlarının şiddetine bağlı olarak birkaç kat artar. Güney rüzgârları güneye akışı yavaşlatır, hattâ tersine çevirir. Bu ters akıntıya "orkoz" denir. Kuzeye yönelen alt akıntı derine inildikçe kuvvetlenir, Çengelköy'den itibaren kuzeye doğru şiddetlenerek yüzey akıntısının hızına eşit değerlere erişir. İstanbul Boğazının girintili çıkıntılı yapısı, kuzeyden güneye doğru hareket eden üst akıntı yanında, birtakım sapmalarla koylarda küçük ters akıntılar da oluşturur. Akıntı hızı, Akıntıburnu-Vaniköy arasında en yüksek değere ulaşır. Hisarlar arasındaki akıntıya "şeytan akıntısı", Arnavutköy-Vaniköy arasındaki akıntıya da "maskara akıntısı" denir. Bu akıntıların hızları bazen saatte 9-10 km'yi bulur. Alt akıntı, Boğaz'ın derinliklerinde kanal ve Marmara Denizi' nin daha tuzlu olan sularını Karadeniz'e taşır. Boğazın güney girişinde üst akıntı ile alt akıntı arasındaki ilinti yüzeyi 18 m derinliktedir ve derinlik kuzeye doğru artar, Anadolu ve Rumeli fenerleri arasında 50 m'yi bulur. İki akıntı, birbirinden ısı, tuzluluk ve yoğunluk bakımından farklı iki su kitlesi verir. Akıntılar arası seyir yüzeyinde genellikle kuzeye

doğru Boğaziçi sularının seviyesi sabit değildir ve ilkbahar aylarında yükselir, sonbaharda alçalır. Aradaki fark değişik kesimlerde 10-12 emdir. Bu durum, Karadeniz'in seviyesindeki alçalıp yükselmeleri yansıtır. Gerçekte Boğaz suları seviyesi Karadeniz ağzından Marmara'ya doğru meyillidir ve seviye farkı ortalama 24 cm kadardır.

İklim ve Bitki Örtüsü: Sırrı Erinç'in incelemelerine göre, Boğaziçi ve çevresinde bölgesel ve yerel iklim koşulları hüküm sürer. Bölgesel iklim Akdeniz iklim koşullarını gösterir ve kışlar yağışlı geçer.

Tropikal ve kutbi hava kütleleri mevsimlik yer değiştirir. Kutbi cephe boyunca meydana gelen frontal faaliyet, mevsimlere göre değişen etki sahası ve şiddeti, frekansı ile bu değişimi belirler. Sonuçta birbirinden farklı iki mevsimi karakterize eden, yazlan sıcak ve kurak iklim koşullan ortaya çıkar. Yörede, kuraklık güney ve batı kıyılarından daha az şiddetli ve kısadır. Yazın kurak koşullar haziran ve ağustos sonlarına kadar hüküm sürer. Yaz sıcakları genellikle yüksektir. En sıcak ay ortalamaları 23-25°C, mutlak maksimum sıcaklık 36-41°C arasındadır. Kış genellikle ılımandır. En soğuk ay ortalamaları 5-7°C arasındadır. Kuzeyden gelen kutbi hava kütlelerine bağlı olarak donlu ve karlı günler görülür. Boğaz'da kış döneminde toprak ısısı yüzeyde 5°C'ye kadar düşer, toprakta ısı terlemesi olur.

Bölgesel iklim özelliklidir. Boğaz, sirkülasyon bakımından çok hareketli bir sahadır ve hâkim hava hareketleri, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda Boğaz eksenine koşut biçimde meydana gelir.

Yerel iklim etkisi, bölgesel iklim koşullarının, yörenin sınırları içinde nispi konum, yükselti, topografya özellikleri ve vejetasyon karakterleri etkenlerine bağlı olarak, bir yerden ötekine önemli değişiklikler gösterir ve birbirinden ayrı yerel iklim tiplerini ortaya çıkartır. Böylece, kuzeyde Karadeniz kıyıları, ortada platolar sahası, güneyde Marmara kıyıları olmak üzere üç yerel iklim tipi oluşur. Bunlardan platolar sahasındaki iklim, kış sühunetlerinin ve mutlak nemin en düşük olduğu, yıllık yağış etkisinin en yüksek ve yaz kuraklığının en hafif, yaz sıcaklığının ise en az yüksek olduğu yerel iklim tipidir. Orta platolar kısmında donlu ve karlı devre ile yağışlı günler sayısı fazladır.

Boğaziçi'nde hâkim rüzgârlar iklimi belirler. Yazın serinlik ve kışın soğukkuru hava koşullan yaratan rüzgâr mayıs ayı başından itibaren ağustos sonuna kadar eser. Lodos kışın ılımlı bir hava koşulu, yazın da Marmara'da ısınarak boğucu rüzgâr getirir. Hisarlardan itibaren kuzeye çıkıldıkça yerel iklim özellikleri görülür. Boğaz'da klimatik yapıda başlıca iklim değişikliklerini, rüzgârlar, ısı, radyasyon, yağış, atmosferik kirlenme ve basınç oluşturur.

B O Ğ A Z İ Ç İ M E D E N İ Y E T İ

Bu asrın ilk yıllarında Boğaziçi -en çok hatıra getirdiği eski Venedik gibi- sanki bir göl tarzında kendi üstüne kapanmış ve kendine mahsus âdetleri ve zevkleri olan büsbütün hususî bir âlemdi. Barındırdığı bir çok ananeler kendine hâs tabiatının hususiyetlerine katılarak ona, bazı kısımlarıyle eş bulunduğu İstanbul medeniyetinden bile ayrılan, hususî bir medeniyet kurmuş oluyordu.

Her sene, zamanı gelince, İstanbulun birçok semtlerinden Boğazın mahallelerine göçler başlardı. Boğaziçinin kenarlarına yapılmış ve hâlâ kısmen olsun eski erkân sedirleri, kerevetler üstünde şilteler ve halılar üstünde yer minderleri gibi eski eşyalarla döşenmiş geniş gönüllü yalılara taşındırdı.

Boğaziçinde bilhassa sularla ışıklann oyunları esrarlı bir canlılıktadır. Yalıların Boğazı seyretmeye ayrılmış ön odalarında sulara çarpan ışıkların içeriye sıçramış akisleriyle birdenbire oda duvarının bir parçası bir vücudun derisi gibi ürpermeğe ve başınızın üstünde, tavanın bir parçası, bir nehrin altın sulariyle akmağa başlar. Karada temelleri üstünde sabit duran yalılar sularda, baş aşağı, temelleri havada, yüzmeğe koyulurlar. Yosun kokulu kayıkhaneler denizin mırıldanan sularını yalının, bir zemin kat odasının tâ altma getirirler.

Burada yalıların gezen birer parçası, birer yavrusu gibi olan kayıklar ve sandallar, gezintileri özler gibi bekleşirlerdi. Böyle hususî kayıkları olmayanlar için de, iskele başlarında, Venedikte olduğu gibi, Boğaziçinde de, arabaların yerini tutan ve ikide birde öteye beriye gitmek için binilen kira sandal ve kayıkları bulunurdu. Birçok yerlerde deniz kenarmda yalıların önlerinden geçen yollar ancak kendilerinin, daracık ve hususî ahşap rıhtımlarıydı. Yalının kayıkhanesi önünden bitişik bir yalının rıhtımına altı desteklenmiş bir tahtanın teşkil ettiği küçücük köprüden geçilirdi. Bir sahil karşıki sahile bir bahçe gibi görünür. İçlerinde oturanların konuşa konuşa bu sahilleri, bu suları seyrettikleri Şirket vapurlan Istanbula gidip gelirken, Boğazın seyrine mahsus seyyar salonlara benzer. Boğaziçi köylerinde oturanların birbirleriyle buluşmaları için zigzak vapurlar işlerdi. Vapurlar Boğazdaki burunların önüne gelir gelmez bir işaretçi, boğa güreşlerinde olduğu gibi, fakat vapuru kızdırmak için değil yolun açık olduğunu bildirmek için kırmızı bir bayrak sallardı. Hergün İstanbula inip esnafm ve mahalle halkının şehirden toptan aldıklarını taşıyan ve kocaman küreklerinin her birini bir kayıkçının iki eliyle tuttuğu ve ayağa kalkıp yavaş yavaş otarak çektiği beş altı çifte gedikli pazar kayıkları gider gelirdi. Süslü, hususî birçok çatanalar geçer, bazan badi badi bir römorkör sira sira halatlarla arkasına takdığı inanılmıyacak kadar kalabalık bir sürü halinde mavnaları, yelkenlileri, kayıkları, sandalları sürükleyerek çekerdi. Tarihten evvelki acaip şekilli mahlûklara benzeyen bazı yelkenliler kahraman edalarıyla gelir, yalıların rıhtımlarına yanaşarak, sadece onlara mevsimlik meyvalarım, senelik soğanlarını, kışlık odunlarını ve kömürlerini getirirlerdi. Yalıların önlerinden daha nice satıcı kayıkları geçer ve içlerindekiler sattıklarını kendilerine mahsus şiveler ve seslerle bağırarak balıkçılar daha canlı balıklarını, mısır satanlar daha kazanda kaynayan mısırlarını ve dondurmacılar tenekelerinde donan dondurmalarını methederlerdi ve söyledikleri basit şeyleri duymakla aynı zamanda ırklarını, milliyetlerini, memleketlerini, yaşlarını, talihlerini ve sanki ahlâklarını da duyar, anlardınız. İkindi sularında hanımlar ve beyler için sandalla gezinmek âdetti. Cuma ve pazarları Küçüksu, Göksu, Kalender, Çubuklu gibi incesaz yerlerine, mesirelere denizden gidilirdi. Akıntı burunlarına gelindiği zaman böyle sandalların geçmesini bekleyen bir yedekçi karadan onlara bir ip atar ve ucunu omuzuna alıp yürüyerek kayıkları çekerdi. Böylece Boğaziçi hayatında suların ve üstündeki nakil vasıtaları olan kayık, sandal, yelkenli ve vapurlann büyük ehemmiyeti vardı....

Abdülhak Şinasi Hisar, *Boğaziçi Mehtapları,* İst., 1942, s. 10-12

İstanbul Boğazı morfolojik ünite olarak rüzgârları yöneltecek bir oluk görevi yerine getirir. Boğaziçi'nde kuzey yamaçları doğrudan rüzgârın etkisindedir. Soğuk mevsimde güneş ışınları az ye kısa sürelidir. Hâkim rüzgâr, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundadır ve ortalama hızı 2-9 m/s'dir. Öğleden sonraları ise 15.00-16.00 saatlerinde hız artar.

Boğaziçi'nde nemlilik oranı çok yüksektir. Tüm yıl. için nemlilik ortalaması yüzde 74 ve aylık ortalama yüzde 71-80'dir. Yaz aylarında daha az yağmur düşer. En kuvvetli ve sürekli yağmurlar temmuz ve ağustos aylarıdır. Sonbahar oldukça yağışlıdır. Düşen yağmur miktarı kuzeyde fazla, güneyde azdır. Üç yaz ayının toplam yağış miktarı 60-100 mm'dir. Yağış yüksekliği kuzeye doğru, kuraklık ise güneye doğru artar.

Boğaziçi'nde oldukça yüksek ısıya sahip olan deniz, soğuk mevsimlerle soğumaya başlar. Bu seyir, karadakinden yavaştır ve böylece üzerinden geçen havayı ısıtır. Kara ile temasta olan hava ile atmosferin yüksek kısımlarındaki hava soğuk kalır; iki farklı atmosferin teması sisi oluşturur. Kuzeyde ortaya çıkan sis, güneye doğru iner ve genellikle ekim ayından kasım ayı başına kadar sürer.

İstanbul'un uzaydan çekilmiş fotoğrafında Boğaziçi ve çevresi.
EOSAT/CNES 1986, AS-ISLEM/GEOSPACE 1990

istanbul Boğazı ve çevresinde bitki örtüsü, hem bölgesel, hem de yerel iklim koşullarının oluşumunda büyük rol oynamıştır. Geçmiş dönemlerde orman, koru ve bahçeleriyle zengin olan Boğaziçi, bitki örtüsü bakımından Akdeniz ikliminden Karadeniz iklimine geçişi yansıtır. Genel olarak bitki örtüsü; doğal bitkilerden, koru, park ve konut bahçelerinden oluşur. Doğal bitki örtüsü ormanlar hariç, makilerden oluşur. Bu formasyonun en önemli doğal türleri, defne *{Laurus nobilis),* sakız *(Pistacia terebinthus),* eflatun-pembe çiçekli erguvan *(Cercis siliquastrum),* katırtırnağı *(Spartium temceutri),* lobenler *(Cistus solvifolius, Ostus villasus),* ateşdikeni *{Pyrantha coccineö),* akçameşe *(Quercus lotifolius),* kermes meşesidir *(Quercus coccifero).*

Korular Boğaziçi bitki örtüsünün en önemli kısmını oluşturur. Korular dışında parklar ve bahçeler de önemli bir yer tutar.

Boğaziçi'nde orman dokusu tür bakımından zengindir. İklim özelliklerine göre orman dokusu içinde, kestane, meşe, karaağaç, ıhlamur, dişbudak, akasya yetişir. Tarıma ayrılan alanlarda ise, mısır, çiçek, sebze yetiştirilir. Boğaziçi floristik bileşim yönünden farklı iki vejetasyon tipi arasında bir geçiş alanıdır. Son yıllarda Boğaz bütününde, orman alanlarının çalılığa, çalılık alanların çayıra ve çayırlığın da yerleşmeye açıldığı bir döngü yaşanır.

Boğaziçi sadece su yüzeyinden oluşan bir mekân değildir. Su yüzeyi ve kara birbirini tamamlayıcı peyzajlar dizisi yaratır. Su oluğu, bu bütünleşme içinde kimi yerde nehir, kimi yerde göl görünümünü alır. Bu değişken görünümler, su ve kara bütünleşmesinin en güzel örneğini vererek, özellikli Boğaziçi mekânlarını, görsel özellikleri ve zenginlikleri oluşturur. Böylece dış ve iç peyzaj öğelerini de belirler. Uzak mesafe özellikleri dış peyzajı, yakın mesafe özellikleri iç peyzajı oluşturur. Dış peyzaj, iki yakada yüksek tepelerden görülebilen ve Boğaziçi siluetini veren görsel özelliklerdir. Kıyıdan hemen yükselen sırtlardan Boğaz görüntüsü içinde önemli manzara teraslarını içerir. Su seviyesinden itibaren görülen tarihi yalılar ve kıyıların burun ve körfez bütünleşmeleri içindeki peyzaj ve köy yerleşmelerinin özgün dokusundan gelen pitoresk görünüşler ise, iç peyzajı oluşturur. Boğaziçi'nde topografik durum, bitki örtüsü, seyir terasları ve çevre öğeleri ile mekânsal, görsel özellikler yaratır. Böylece iç ve dış peyzaj öğeleri bütünleşir. Boğaziçi su kanalı da akış yönünde altı kez yön değiştirerek çok özellikli mekânları ortaya çıkartır.

Prof. Dr. N. Ağat'ın araştırmasına göre bu mekânlar şunlardır:

1. Kefeliköy-Kireçburnu arasında 130 m yükseltideki fundalık tepeden Karadeniz'e bakışta algılanan mekân; aynı noktadan karşı yakada Beykoz Koyu'na bakışta algılanan göl görünüşü veren büyük mekân. 2. Gümüşsuyu-Beykoz arasında 60 m yükseltiden görülen mekân; Paşabahçe'ye bakışta, algılanan Boğaz mekânı; karşı yakada Emirgân'a bakışta algılanan mekân ve karşıda Büyükdere Koyu'na bakışta algılanan mekânlardan oluşan farklı, büyük mekânlar. 3. Çubuklu sırtlarında 60 m yükseltiden görülen Sultaniye-Beykoz-Selviburnu kıyılarına bakışta algılanan mekân ile karşı yakada Yeniköy kıyısı ve burnuna bakışta algılanan mekân. 4. Istinye Vakıf Bağları sırtlarından 60 m yükseltiden bir göl şeklinde görülen ve algılama sınırları içinde Rumelihisarı ve gerisi, Kanlıca kıyısı ve arkada korular ile en dipte Küçüksu-Kandilli sırtlarını gören mekânlar. 5. Küçüksu-Kandilli sırtlarında 50 m yükseltiden görülen nehir izlenimi veren ve algılama sınırları içinde, Rumeli ve Anadolu hisarları, Küçüksu, Kanlıca; karşı yakada Emirgân, Yeniköy'ün girdiği mekânlar. 6. Beylerbeyi Nakkaştepe'de 60 m yükseltiden görülen ve dar bir göl izlenimi veren, algılama sınırları içine Beylerbeyi, karşı yakada Arnavutköy, Bebek kıyıları

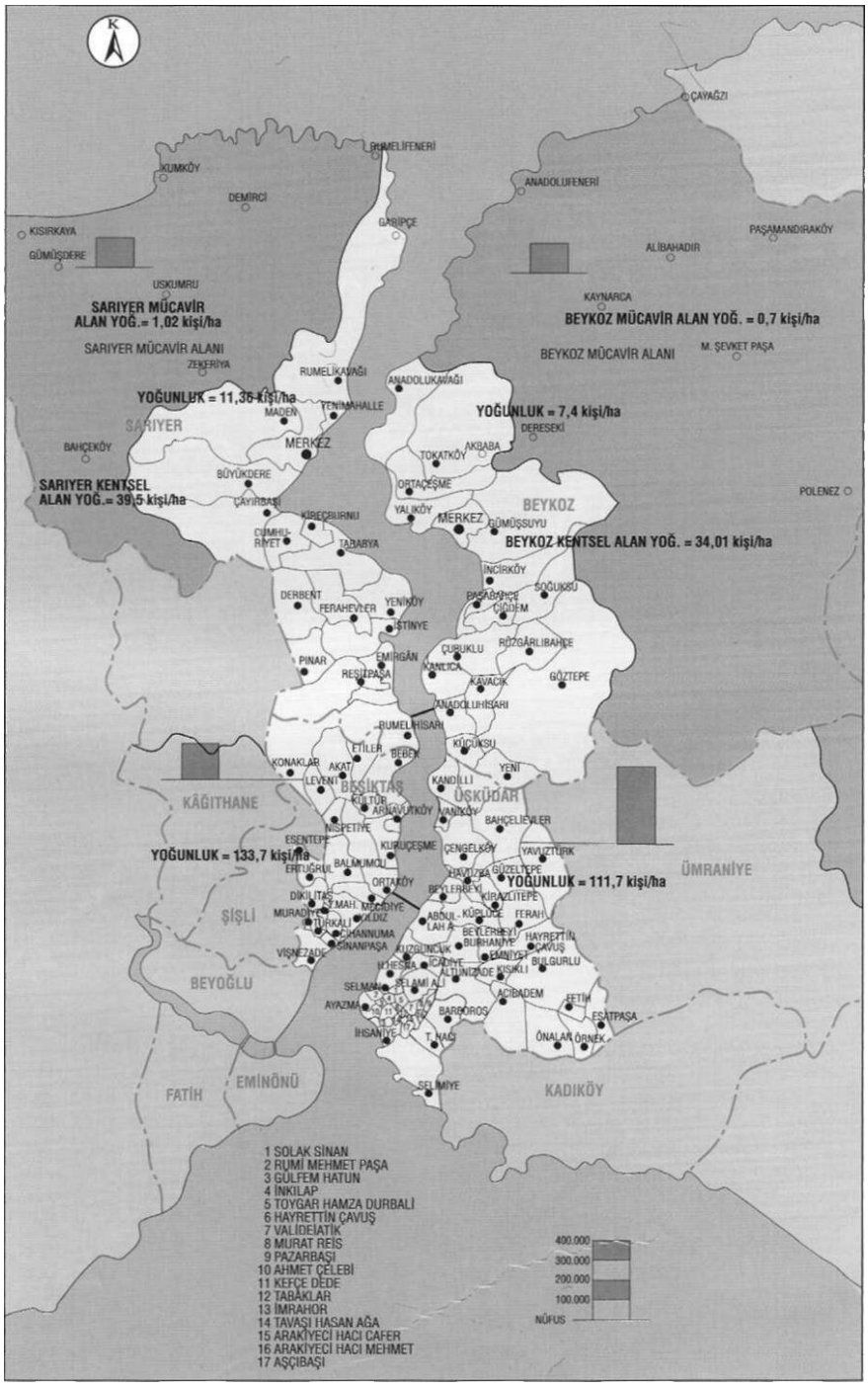

Boğaziçi ilçeleri ve mücavir alanları nüfus yoğunluğu, 1990.
Mehmet ***Çubuk***

ve gerilerde Rumelihisarının girdiği mekân. 7. Kuruçeşme sırtlarında 80 m yükseltiden görülen nehir izlenimi veren, algılama sınırları içine Anadoluhisarı, Küçüksu, Kandilli Burnu, geride Vaniköy, Çengelköy'ün girdiği mekân. 8. Ortaköy Defterdar Burnu sırtlarında 100 m yükseltiden geniş bir göl görünümünde algılanan ve algılama sınırları içine, karşı yakada Çengelköy, Beylerbeyi, Büyükçamlıca ve Küçükçamlıca tepeleri giren ve diğer yanda Marmara'ya dökülen bir nehir görünümü ile algılama sınırları içine Kız Kulesi, Sarayburnu ve Üsküdar giren mekânlardır.

Nüfus: Cumhuriyet döneminde İstanbul'da olduğu gibi Boğaziçi'nde de nüfus, uzun süre artış göstermiştir. II. Dünya Savaşı sırasında ölüm oranının yüksek oluşu ve savaşın neden olduğu toplumsal ve ekonomik gerileme bu artışı durdurmuştur.

1945'ten itibaren ülkedeki ekonomik ve toplumsal dinamizm, İstanbul ve dolayısıyla Boğaziçi nüfusunu etkilemiş, nüfus yeniden artmaya başlamıştır. Boğazda yer alan dört ilçede toplam nüfus artış oranları tablodaki gibidir.

Boğaziçi'nin Nüfus Artış Oranları

Yıllar	*Yüzde*
1940	19,00
1945	0,96
1950	13,10
1955	26,50
1960	14,10
1965	14,50
1970	19,70
1975	25,70
1980	22,70
1985	5,80
1990	9,50

Kaynak: **1990** *Genel Nüfus Sayımı,* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İli **34**-İstanbul" DİE. Ankara, **Temmuz, 1993**

1950den itibaren İstanbul'a göçün doğal bir sonucu olarak Boğaziçi'nde de hızlı nüfus artışı gözlenmiştir. Bu artış sadece sayıca değil, fakat nüfus kompozisyonu olarak da çok büyük değişim getirmiştir. Bugün Boğaziçi nüfusunun yüzde 60-70'ini İstanbul dışı doğumlular oluşturmaktadır.

Boğaziçi'nde gecekondularda oturan düşük gelirli gmplardan, en yüksek gelir grubuna kadar çok çeşitli sosyoekonomik özellikler gösteren bir nüfus yapısı vardır. Gecekondular özellikle gerigörünüm ve etkilenme bölgelerinde bulunur. Mevcut yerleşmenin yaklaşık yüzde 25'ini gecekondu nüfusu oluşturur. Boğaziçi'nde 1990'da dört ilçedeki toplam nüfus 951.251 kişidir. Nüfusun en yoğun olduğu yerler sırasıyla, Beşiktaş (133,7 kişi/ha) ve Üsküdar (111,7 kişi/ha) merkezleridir. Beykoz ve Sarıyer ilçe belediye sınırları içinde ise yoğunluklar bu değerin altındadır. Beykoz'da 7,4 kişi/ha, Sarıyer Belediyesi sınırlarında 11,36 kişi/ha'dır.

Boğaziçi'nde nüfus artışı özellikle eski yerleşmelerde ve yeni mahallelerdedir. İş alanına dönüşen yerlerde ve sağlık, eğitim işlevlerinin yer alığı alanlarda ise nüfus azalması vardır. İç kısımlarda yer alan gecekondu nüfusunu iç göçlerle gelenler oluşturur.

Boğaziçi'nde nüfusa ilişkin verilerin incelenmesi ve değerlendirilmesi, nüfus hareketlerini, İstanbul kent bütününe ait nüfus artışından, ilçelere dağılışından ve nüfus yoğunlaşmasından soyutlamak olanaksızdır. Nüfus, İstanbul'da olduğu gibi, Boğaziçi'nde de sosyo-ekonomik ve kültürel bir büyük değişimi ortaya koymuş ve iç göçlerle gelen nüfusun oluşturduğu yeni bir coğrafi görünüm ortaya çıkarmıştır.

1950-1955 arasında Boğaziçi'nde nüfus artışının İstanbul toplam nüfus artışı içindeki payı yüzde 15,9'dur. 1955-1960 arasında bu oran yüzde 26,6; 1960-1965 arasında yüzde 13,2; 1965-1970 arasında yüzde 20,1; 1970-1975 arasında yüzde 29,7 ve 1975-1980 arasında ise yüzde 49,3'tür. 1985'te ise durum farklıdır. Yasal yolla belediye sınırlarının değişmesi, Boğaziçi Yasasının uygulanması Boğaziçi'nde nüfus artışının İstanbul'un toplam nüfus artışı içindeki payını yüzde 4,4 olarak belirlemiştir. On yıllık periyot içinde bakıldığında Boğaziçi'nde 1950-1965 arasında nüfus artış oranının yüzde **62** olduğu görülür. Bu oran, 1965-1975 arasında yüzde 45 ve 1975-1985 arasında yüzde 74'tür. Boğaziçi nüfusunun son yıllarda hızla artmasına neden olan önemli etkenlerden biri de imar affı yasasının Boğaziçi'nde de uygulanması, plan karmaşası ve Boğaziçi koruları ile yeşil alanlarının iskâna açılmasıdır.

Tarih İçinde Yerleşmenin Gelişmesi: Boğaziçi'nde en eski yerleşmeler, doğu yakasında Göksu ve Küçüksu dereleri vadilerinde, batı yakasında bugünkü Belgrad Ormanı çevresinde olmuştur.

Bizans öncesi dönemde İstanbul'da, bugünkü Kadıköy'de ilk şehir devleti, Halkedon (MÖ 678) ve Sarayburnu'nda da Bizantion (MÖ 658) kurulmuştur. İstanbul Yarımadası ve Beyoğlu'nun Haliç kıyıları ile Boğaz'ın iki yakasında dini, rekreatif ve savunma amaçlı kullanımlar yer almıştır.

Boğaz, tarihöncesi dönemden başlayarak Asya'dan Avrupa'ya ve Avrupa'dan Asya'ya geçişte bir köprü görevi yapmıştır. Her dönem stratejik önemde bir bölge olmuştur. Bizans öncesi dönemde bir yerleşim alanı olmaktan çok, önemli bir geçiş yeridir. Bu geçiş yeri özelliği, bir imkân olarak, 6. yy'dan itibaren değerlendirilmiştir.

Büyük Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasından sonra, Doğu Roma İmparatorluğu küçülerek Bizans İmparatorluğu adını almıştır. Surlar içine çekilmiş olan kentin stratejik özelliği, onu her dönem kuşatma tehdidi altında bulunan bir mekân haline getirmiştir. Kuşatma korkusu, surların dışında Boğazda yerleşmeyi önlemiştir. Boğaziçi'nde ancak yer yer manastırlar, kurban ve adak yerleri kurulmuş, stratejik noktalarda korunma amaçlı kaleler yapılmıştır. Dini, sosyal içerikli kullanışlar yanında, korunmuş koylarda ve güney yamaçlarda tarım ve balıkçılıkla geçinen küçük köyler kurulmuştur. Bizans'ın güçlü dönemlerinde ise bazı köylerde yazlık saraylar, misafirhane, hapishane, düşkünler yurdu, hastane, cüzamlılarevi gibi tesisler yapılmıştır. Boğaz'ın batı yakasının, gür bitki örtüsüyle kaplı olması ve Anadolu yakasının korunmaya daha elverişli olması, yapılanma ve kullanımın daha çok bu yakada yer almasına neden olmuştur.

Boğaziçi, doğal özellikleriyle korunmaya elverirse de, bu özellikler, kentin bazı akınlara karşı korunmasına yetmemiştir. Nitekim Sasani ordusu, Bizans döneminin başlarında, Halkedon'u (Kadıköy) ele geçirerek Boğaziçi'nin Anadolu yakasında ordugâh kurmuş, 717'de Arap donanması, Boğazda üslenmiş, 813'te Bulgarlar yine Boğaz'ı yağmalamışlar, 860'a doğru Vikingler bir filo halinde gelip, Boğaziçi kıyılarını tahrip ederek Konstantinopolis'i kuşatmışlardır. 1096-1097'de İmparator I. Aleksios Komnenos'un yardımıyla I. Haçlı ordusu, Boğaz'ı geçmiştir. IV. Haçlı Seferi kuvvetlerinin kenti ele geçirmeleri sonunda da, 1204'te Latin Krallığı kurulmuş, Boğaziçi, Kral I. Baudoin'in idaresine bırakılmıştır.

Boğaziçi, Bizans İmparatorluğu'nun son devirlerinde Bizans-Osmanlı-Ceneviz-Venedik arasında mücadelelere sahne olmuştur. 13 Şubat 1352'de Boğaziçi'nde yapılan deniz savaşında Paganino Dorya idaresinde Ceneviz donanması, Osmanlılardan yardım görmüştür. Nicola Pisani idaresindeki Venedik donanması ise Bizans ve koloniler tarafından desteklenmiştir. Orhan Gazi, 1352'de Üsküdar'ı, 1353'te Kadıköy'ü kuşatmıştır. 1377'de Boğaziçi'nde Ceneviz ve Venedik filoları savaşmıştır. Türkler 1391 ve 1402'de iki kez İstanbul'u da alma girişiminde bulunmuşlar, kenti ele geçirememişler, fakat tarihi yarımadada Gül Camii ve çevresinde bir Türk mahallesi kurma hakkını elde etmişlerdir. Anadolu yakasında yerleşen Türklerin Trakya'ya ve Rumeli'ye geçişi ve Boğaziçi'ni kontrol altında tutma çabaları ve isteği, I. Bayezid'in 1391'de, Anadolukavağının kuzeyinde Yoros Kalesi'ni Cenevizlilerden alması ve 1396'dan sonra, Şile Kalesi'ni ele geçirmesiyle gerçekleşmiştir. Sonra Anadolu Hisarı yaptırılmış, ardından da Türkler, Üsküdar ve Kadıköy'de yerleşmişlerdir. Bizans döneminde, savunma için stratejik bir yer olan Anadolukavağı'nda 9. yy'da yapılmış olan dini yapılar, sonraki dönemde Türk yerleşmesine esas oluşturmuştur. Cenovalılar 14. yy'da dünya üzerinde "Doğu ticaretr'ni ele geçirerek Galata'ya sahip olunca da, Galata, italyan kolonisine dönüşmüştür. Anadolu yakası ise Türklerin yerleşme alanı

haline gelmiştir. 14. ve 15. yy'ın ilk yarısında Bizanslılardan boşalan Boğaziçi, Türklerin egemenliğine geçmiştir.

istanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra Boğaziçi'nde, 15. yy'ın ikinci yarısında, savunma amacı yanında rekreatif amaçlı yerleşmeler ve kullanışlar da başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde İstanbul Yarımadası dışında yerleşme alanlarının gelişmesinde imparatorluğun barış hali, savaş hali ve aynı zamanda devleti yönetenlerin karakter, düşünce ve kabulleri de önemli rol oynamış, bu durum Boğaziçi'nde kullanım biçimlerini de etkilemiştir. Fetih sonrasında kent, yeniden imar ve iskân edilirken sur dışı alanlara da taşılmıştır. Galata, Boğaziçi kıyıları ve vadilerde yerleşilmiştir. Galata surları yıktırılmış ve Anadolu Türklerinin bir kısmı buraya yerleştirilmiştir. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Boğaziçi'nde, Avrupa yakasında, Salıpazarı, Fındıklı, Kabataş, Beşiktaş, Ortaköy, Arnavutköy, Bebek, Rumelihisarı, Baltalimanı, Kefeliköy, Büyükdere yerleşim alam.-olmuştur. Tophane'den hemen sonraki alanlardaki yerleşmeler seyrek olmakla birlikte, Beşiktaş nispeten yoğun bir yerleşme haline gelmiştir. Ortaköy'de, Rum ve Yahudiler yerleşmiş, Kuruçeşme'de bir Türk mahallesi kurulmuş ve bir grup Rum azınlık da buraya yerleştirilmiştir. Arnavutköy'de ise daha önce var olan Rum köyüne Türkler gelip yerleşmişlerdir. Fatih Bebek semtinde bir cami yaptırarak burayı bir Türk mahallesi haline getirmiştir. Rumelihisarı'nda kale içindeki yerleşme de, daha sonra kale dışına taşmıştır. Anadoluhisarindaki yerleşme ise, I. Bayezid'in (Yıldırım) 1397'de İstanbul kuşatmasında, Karadeniz'den gelecek yardımı kesmek için inşa ettirdiği kalenin yapım aşamasında görev alan kişilerin ve ailelerinin iskânı ile doğmuş ve fetih sonrasında da kale içindeki bu yerleşme varlığını devam ettirmiştir.

15. yy'da Boğaziçi'nde yerleşmeler genellikle tarım ve balıkçılıkla geçinen köylerden ve saray mensuplarının yazlık, günübirlik kullanımları için yaptırdıkları köşkler ve hasbahçelerden oluşmuştur. Boğaziçi'ndeki yerleşme düzenine ilk biçimini kazandıran da II. Mehmed (Fatih) olmuştur.

I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566), yerleşmelerin gelişmesi yönlendirilmiş, çeşitli kullanışlara yer verilmiştir. Boğaziçi'nde daha önce iskân edilen yerler geliştirilmiş, bazı yerlerde yeni yerleşmeler açılmış, diğer bazı yerleşmeler de yoğunlaşmıştır.

16. yy'dan itibaren Boğaziçi'nde suyolu ulaşımı gelişmeye başlayınca, kayıklar ve peremeler artmış, özel iskeleler, kayıkhaneler kurulmuştur. Boğaziçi'nde bu dönemde yeni kullanışlar getirilmiştir. Beşiktaş, Rumelihisarı, Yeniköy, Beykoz, Anadoluhisarı, Üsküdar en yoğun yerler olmuştur. Vadiler ve olanaklı yerler, dinlenme, eğlenme alanları olarak kullanılmaya başlamıştır. Askeri amaçla kullanılan savunma alanları da ayrılmıştır. 16. yy sonu ve 17. yy'da Boğaziçi'nde gelişme hızlanmış ve özellikle Ortaköy ve Beylerbeyimden itibaren iki yakada yerleşmeler hızla yayılmaya başlamıştır.

Boğaziçi'ndeki mevcut yerleşmeler yayılırken, kuzeyde savunma amaçlı yeni yerleşmeler kurulmuştur. 17. yy'da İstanbul Yarımadası Anadolu'dan gelen halkla dolunca da, dar gelirli halk ve dış ticaret erbabı, kent dışmda Eyüp ve Boğaziçi köylerine yönelmişlerdir. Bu gelişmeler, 18. yy'daki Boğaziçi yerleşmesine bir hazırlık oluşturmuştur.

Giderek Boğaziçi'nde, saray erkânı, devlet ricali ve halk yerleşmeye başlamış, imparatorluğun her gruptan halkının yaşamaya başladığı yer olmuştur. 17. yy'da Boğaziçi, güçlü bir savunma organizasyonu olmadığı için de saldırılara maruz kalmıştır. Rus Kazakları 1624' te Boğaziçi'ne inerek. Yeniköy. Tarabya ve bazı Boğaz köylerini istila etmiş, yağmalamış ve yakıp yıkmışlardır. Daha sonra eski kaleler onarılmış, yeni yerleşmeler olarak Kilyos, Anadolufeneri, Rumelifeneri, Rumelikavağı, Garipçe köyleri kurulmuştur.

Boğaziçi'ne kendine özgü kullanım biçimi ve coğrafi görünümünü, 16. ve 17. yy'lardaki gelişmeler kazandırmıştır. 17. yy'da tüm İstanbul ve özellikle Boğaziçi'nde yeni bir imar hareketi başlamıştır. Onarımlar yanında yeni alanlara, yeni kullanımlar getirilmiştir. Yine bu yüzyılda sosyal yaşamda ortaya çıkan değişmeler, etkilenmeler, Boğaziçi'nde de kendini göstermiştir. Birçok paralı insan Boğaziçi'ne gelmiştir. 18. yy'da Anadolu'dan İstanbul'a göç, tarihi yarımadayı yoğunlaştırırken, yerleşmeler kent dışına, banliyölere taşmıştır. Bu durum, düşük yoğunlukta yerleşmelere neden olmuştur. Bazı yabancı elçilikler yazlıklarını Büyükdere, Yeniköy'de inşa etmişlerdir. III. Selim'in. batı uygarlığı teknikleri ile Türk geleneğini birleştirme hedefi, Boğaziçi yapılarının görünümlerine değişiklik getirmiştir. Boğaziçi'ndeki yerleşmenin en özellikli yönü, köylerin aralarında iskân boşluklarının bulunmasıdır. Yerleşmeler ayrı ayrı ve birbirinden kopuktur. Boğaziçi'nde su kenarı yapı örneği olarak yalılar da, daha çok kentsel karakterli kullanım getirmiştir. Esas olarak bu yüzyılda kişilik bulmaya başlayan Boğaziçi, Türk mimarisinin en güzel örnekleriyle bezenmiştir.

19- yy'da ise Boğaziçi, en parlak dönemini yaşamıştır. Bu yüzyılda yapılar çoğalmış, küçük kıyı meydanları ve geniş çayırlar halkın birbirleri ile karşılaştığı gezinti ve piknik yerleri olmuştur. Boğaziçi, yaz ve kış oturulan köy yerleşmeleri dışında, mevsimlik sayfiye yeri haline gelmiştir. Süreç içinde yerleşmelerin gereksinim duyduğu hizmetler ortaya çıkmış; örneğin, güvenlik, kulluklar tarafından sağlanırken. 19. yy'ın ilk yarısında karakol binaları yapılmaya başlanmıştır. 19. yy'da hızla gelişen Emirgân'da, bölgenin en güzel bahçelerinden biri olan Emirgân Komşu, halkın da yararlandığı bir yer olmuştur. Türkler Boğaziçi'nde bir mimari ortam yaratmışlar, bahçe ve çevre güzelliği ile de meşgul olmuşlardır. Yalılar, mevsime göre renklenen yeşil dokulu kontlar içinde yapılmıştır.

Boğaziçi İstanbul kent bütünü içinde etkin konumunu Cumhuriyet öncesi dönemde kazanmış, ancak bu önem Cumhuriyet döneminde daha da artmıştır. İstanbul'un ticaret, sanayi, kültür merkezi olarak 1950'lerden itibaren hızlı kentleşme sürecine girmesiyle, bu iki mekân giderek daha yoğun biçimde etkileşmiştir. Boğaziçi, her dönemde talep edilen bir sayfiye beldesi olmuştur. Osmanlı döneminde yazlık konutlar, yalılar ve bunlara hizmet veren Boğaziçi köylerinin oluşturduğu ve üst, orta ve alt gelir gruplarının yerleştiği bu mekânda, Cumhuriyet döneminde olumsuz gelişmeler olmuş; yeni ve uyumsuz kullanışlar ortaya çıkmış, vadi tabanları ve dere kenarlarında sanayi yerleşmeleri yer almıştır. 1950'den itibaren de göçle gelenlerin oluşturduğu gecekondu nüfusu, Boğaziçi'nde yasadışı ve standart altı gelişmeye yol açmıştır. Gelişen ulaşım olanakları yeni gruplar yaratmıştır. Sonuçta'Boğaziçi peyzajına uymayan ve pek çok yerde kontrol edilmeyen gelişmeler olmuştur.

Boğaz'ın batı yakasında Büyükdere, Çayırbaşı, Tarabya ve İstinye bağlantıları, eski Boğaz köyleri olan Bebek'te, Arnavutköy'de yığılmalar meydana getirmiştir. Böylece Boğaziçi'nde üst-orta gelir grupları ile gecekondular, diğer hisseli gelişmeler, kamu elindeki alanlar yan yana gelmiştir. Doğu yakasında 1973'te bugünkü Boğaz Köprüsü açılıncaya kadar, Üsküdar, Kadıköy, Kartal ve Gebze yönündeki gelişmeler ile köylerin gerisinde gecekondu ya da hisseli parseller üzerinde kaçak yapılaşmalar ortaya çıkmıştır. Ayrıca, Boğaziçi'nde yaşanan plan kargaşası ile koruların ve yeşil alanların imara açılması, doğu ve batı yakalarında, orta ve üst gelir grupları için özendirici bir rol oynamıştır.

Yerleşme Karakteristiği ve Toplumsal Yapı: Boğaziçi yerleşmelerinin karakteristiğini eski ve yeni yerleşmelerin özellikleri oluşturur. Yerleşme alanları kesin sınırlarla birbirinden ayrılmaz. Konut, hâkim kullanım biçimidir. Fakat yerleşmelerde diğer kullanışlar da yer alır. Nitelikleri, özellikleri, hizmet verdikleri ve hitap ettikleri sosyokültürel gruplar yönünden yerleşmeler farklılıklar gösterir. Eski ve -yeni yerleşmeler yan yana ve iç içedir. Bazı durumlarda yeni yerleşmeler, eski yerleşmelerin üzerinde yer alır. Bu mekânlarda yaşayan farklı yapıdaki grupların yaşam biçimleri mekâna yansır ve mekânda farklı kullanış biçimleri oluşturur.

Eski yerleşmelerde düzen, doku tipi ve özellikleri şöyle tanımlanabilir: 1950 öncesi yerleşmeler, çoğunlukla Osmanlı döneminde yapılmış, kullanılmış ve günümüze bir kültür mirası olarak aktarıl-

mıştır. Tümü eski yerleşmelerdir. Dağılım düzeni, çekirdekler halindedir, devamlılık göstermez. Kıyıda saraylar, yalılar, köşkler yer alır. Koylarda ve vadi ağızlarında ise köyler vardır. Yamaçlarda av köşkleri, tepelerde ve sırtlarda çiftlikler bulunur. Köy yerleşmeleri genellikle sosyokültürel değer ve koşulları yansıtır. Yerleşmede doku tipi, eski yerleşme çekirdeklerinde ve yeni yerleşme alanlarında farklılıklar gösterir. Köy içlerinde yollar dardır, eğimli bölgelerde yapılara merdivenle ulaşılır, sokaklar konut bahçesi gibi kullanılır. Boğaz köylerinin dokusunda vapur iskeleleri ve meydanlar önemli biçimlendirme unsurlarıdır. Tüm sosyal ve ticari ilişkiler, iskele meydanında ve çevresinde odaklanır. Eski yerleşmede yalılar, köy dokusu ile bütünleşir. Yalılar arasında denize doğrudan açılan dar, kısa yollar yer alır.

Coğrafi özellikler ve araziden yararlanma biçimleri farklıdır. Bugün yalılar ve eski köy içi yerleşmeleri kısmen de olsa karakterlerini korumuştur. Birçoğu hâlâ kullanılarak varlıklarını sürdürür. Saraylar, köşkler, kasırlar turizm amaçlı değerlendirilmiş, kimisi müze haline getirilmiştir. Eski hasbahçelerden, köşk ve müştemilatlardan geriye çok az örnek kalmıştır. Bu bahçelerin çoğu ifraz görmüş ve mevzi imar planları ile çeşitli kooperatiflerce konut alanına dönüştürülmüştür. Eski yerleşmelerin ve Boğaziçi'nin temel öğesi olan yalılar, bugünkü Boğaziçi yerleşmesinin de iskeletini oluşturur. Ancak sahil şeridinde genişletilen veya yeni açılan yollar birçok yalıyı etkilemiştir. Bazı yalılar yıkılmış, yan ve arka bahçeleri ifraz görerek yeni binalar yapılmıştır. Yol çevresindeki binalarda kullanım da değişmeye başlamış; zemin katlarda ticaret, turizm, rekreasyon ve diğer hizmet faaliyetlerine dönüşmüştür. Anadolu ve Rumeli yakasında eski yalılar ve köy içi yerleşmelerinin aralarındaki boş araziler dolmuş, kıyı boyunca devam eden bir yerleşme şeridi ortaya çıkmıştır. Bu şerit üzerindeki yerleşmeler, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan nitelik farklılıkları ortaya koyar. Boğaziçi' nin kendi konteksi dışında çevreye, bölgeye ve ülke bütününe hizmet vermesi de bu farklılıkları desteklemiştir. Boğaziçi'nde Bebek, Yeniköy, Tarabya gibi Rumeli yakasındaki semtlerde yüksek gelir grubuna hitap eden ve pahalı hizmetler sunan ticari birimler ve rekreasyonel kullanışlar yer alır. Oysa Beykoz. Kanlıca, Sarıyer gibi semtlere, orta ve dar gelirli kişiler yerleşmişlerdir.

Yeni yerleşme alanlarında düzen, doku tipleri ve özellikleri ise şöyle tanımlanabilir: Boğaziçi'nde kıyı boyunca yer alan yalılar, köyler ve tarihi yapıların dışındaki yerleşme, genelde 1950'den sonra ve İstanbul'un hızlı kentleşme süreci içinde gerçekleşmiştir. Gelişme, ilk önce eski köy içi alanlarının yoğunlaşması ve yalıların karaya doğru olan koruluk alanlarının-ifraz edilerek yerleşmeye açılmasıyla başlamıştır. 1955'ten sonra karayolları da iyileştirilmiş ve geliştirilmiştir. Etiler, Levent gibi planlı alanlar dışında, yüksek eğimli alanlarda gecekondu yerleşimi, koruluk alanların ifraz yoluyla yerleşmeye açılması, yerel mevzi planlarla açılan konut yerleşmeleri, Boğaziçi'nde üç farklı yerleşme alanının ortaya çıkmasına neden olmuştur ki, bunlar gecekondu nitelikli yerleşme alanları, mevzi imar planlı yerleşme alanları, lüks, villa tipi yerleşme alanlarıdır.

Gecekondu nitelikli alanlarda gereksinim ve yaşam, farklı dokudadır. Kaçak yapılmış gecekondu alanlarında konutlar

B O Ğ A Z İ Ç İ H A T I R A L A R I

Boğaziçinde, bağdaş kurmuş gibi rahat ve alçak dağlar, çömelmiş gibi tepeler, aralarında halleşen kadınlar kadar sakin görünür. Su kenarındaki bayırlar, ağaçlar ve renkler kalbimizin muhabbetli hisleri kadar yumuşak ve tatlı duyulur. Bu mavi, rüzgârlı sular, beyaz ve geçici bulutlar, bu birleşik güzellikler bize mutlaka annelerimizin şefkatlerini, çocukluk günlerimizin his ve hayal dolu saatlerini, dünyanın bize iyi olduğu zamanları hatırlatır.

Fakat bu çocuksu günlerin yanında mutlaka için için hırslı ve aşk için hazır bir vücude benziyen günler de gelir. Bu günler, tabiat, yanınızda bir sevgili gibi, mutlaka sizinle meşgul olur, yani sizi kendisiyle meşgul olmağa mecbur eder. Gözleriniz ona hayran kalır, kollarınız onu kucaklamış, ağzınız ona söylüyor gibi, her an onun mevcut olduğunu, değiştiğini, size tesir ettiğini, her zaman başkalığını ve güzelliğini görür, duyarsınız.

Bir sandalla, sabah, akşam ve hattâ gece bu sularda dolaşmağa doyamazsınız. Bir yaz günü denize bir konup bir kalkan martılar yüksekten avlarına bakarak haykırışırlar. Seslerin çiğ çiğ dökülüşü, güneş ışığıyle âdeta madenî gibi parlayışı, size güya eski bir mevsimin sesi ve seslenişi gibi gelir. Bu ses sanki geçen zamanın bir kılıfını yırtmış gibi, onun içindeki lezzetli, nazlı sırlar ve daha gelecek günlerin tatları, bir sepetten boşalan çiçekler ve meyvalar tarzında dökülüyor zannedersiniz. Kendinizi ta eskiden yaşamış olduğunuz bir günün içinde sanırsınız. O kadar her şeyde değişmemiş ve tadılmış bir hal vardır. İşte ben de, sihirli bir kapıdan eski bir âleme geçmiş gibi, kendimi birdenbire eski zamanımın içinde ve hâtıraları arasında buldum.

Şimdi geçmiş Boğaziçi zamanlarımın huzur, haz ve hayal âleminden en çok lezzetle hatırladığım anlar, eve dönmek için bindiğim akşam vapurlarının köprüden kalkmağa hazırlandıkları, kalktıkları saniyelerdir. Galatasarayın haftalık, bayramlık veya senelik tatillerinde bu akşamlar ters, tozlu, üzüntülü bir âlemi geride bırakmış ve bu anda, bir mavilik, serinlik, temizlik, şefkat ve güzellik âlemine girmiş olurdum. Hava, ziya ve sular öyle munis ve öyle güzeldi ki bu şirket vapurunun, daimî hizmeti için gündelik kalkışı en hisli, lezzetli bir seyahate atılışa, en şerefli bir zafere doğru gidişe benzerdi. Boğazın hazzına doğru yüzmeğe kalktığı sırada vapurun vücudunda âdeta bir lezzetin ürperişleri duyulur, o, yarışa iştirak edecek bir at gibi, hisli, sanki kişner, sesler telâş, memurlar acele eder ve bütün vapur ahalisinde bir neş'e sezilirdi. Bir düdük hazla ve hızla öter, son gelenler koşuşur, kalacak olanlarla bir müddet ayakta konuşanlar vapura atlar, içerideki satıcılar dışarıya sıçrar, vapur kalkmadan tahta parmaklıklı bir kapı kapanır ve her defa koşarak gelip vapurun daha kalkmamış fakat bu kapının kapanmış olduğunu gören bir adam hiddetlenerek gidenlerin rahatlarına baka baka memurlara karşı bağırır, çağırırdı. Nihayet vapur mavi sularda pembeyaz köpükler bırakarak ve (onu uzaktan, Galatasarayın mütalâahanesi yahut bahçesinden duyduğum zamanlar bana bir feryat kadar tesirli ve aşklı bir davet kadar daüssılalı gelen) neşeli, âdeta gururlu bir haykırışla kalkar, Boğaziçine yollanırdı.

Ey Boğaziçi vapurlarının o kalkışları, eminim ki bu saniyeleriniz kalbimin mahfazasına girmiş en kıymetli zamanlardan olmuştur. Elli sene evvel yorulmuş ve adiliklerden bıkmış çocuğun hülyalarına müsait bir muhite dönerken ruhuna sizin bıraktığınız beyaz izleri bugün de o geçmiş günlerde olduğu kadar tamam olarak ve artık yeni hiçbir şeye duyarmyacağım bir heyecan ile duyuyordum. Ve bu eski zevkimi iyi bilmekle beraber şimdi içimden o zamanki kendime seslenerek diyorum ki: Ey gafil ey halin neş'elerini kendine az bulan ve gönlünün hülyaları içinde yüzen çocuk! Bilmiyorsun ki bütün dünya ve her şeyden kıymetli bildiğin hayatın sana artık hiçbir zaman senin için bu unsurların birleşmesinden çıkan mucizenin sunduğu lezzeti veremiyecektir ve artık hiçbir şey bu saniyelerin tadına ve hattâ günlerin gölgesine değmiyecektir. Sen tattığın bu ânın ne büyük bir ahenk mahsulü olduğunu bilmiyor ve bu saadetin bir rüzgâr gibi geçici olduğunu duymuyorsun! Halbuki sonraki ömründe bir daha saadeti böyle vadolunmuş sanacak değil ve bir daha bu havayı, rüzgârları, bu sesleri böyle emin dostlar gibi duyacak değilsin! Zira bu zamanlarına dönmen için şimdi gönlünde yaşayan ölülerin -hiç bu mümkün müdür?- dirilmesi ve geçmiş hayatı kurması lâzım gelirdi!..

Abdülhak Şinasi Hisar, *Boğaziçi Yalıları,* İst., 1968, s. 57-60

ve diğer işlevlere ait binalar plansızdır. Yollar dardır. Arazi genellikle dik eğimlidir. Su, kanalizasyon, elektrik, telefon hatları yetersiz, konutlar dar ve niteliksizdir. Buna karşın nüfus yoğunluğu yüksektir. Doku, iç içe ve gelişigüzeldir. Yerleşmelerde kentsel düzen yoktur. Hisseli tapu yoluyla arazi edinilip, üzerinde gecekondu yapılan alanlar vardır. Altyapı noksanlığı ve yoğun nüfusa rağmen mekândaki doku düzenlidir. Kaçak olmayan, mülkiyetli ve ruhsatlı konut alanlarının çoğunluğu da, yapılanma nitelikleri ve sosyoekonomik açıdan, gecekondu niteliğinde bir görünüm sunarlar.

Yeni İmar Yasası'mn verdiği olanakla kurulan, lüks, villa tipi konut yerleşmeleri, koru, orman, açık ve yeşil alanlar üzerine yapılmıştır. Bu yapılanma Boğaziçi'nin tepelerinde ve yamaçlarında bir kuşak oluşturur.

Ulaşım: Geçmiş dönemlerde Boğaziçi'nde tek deniz ulaşım aracı olan ve fermanlarla saptanan kurallara göre faaliyette bulunan kayıklar, buharlı gemilerin ortaya çıkmasıyla önemini kaybetmiştir. İlk buharlı gemi 1828'de sefere konmuş ve II. Mahmud'un emrine tahsis edilmiştir. Yabancı firmaların kendi araçlarıyla Boğaziçi'nde ulaşımı sağlaması için izin verilmiştir. Düzenli olmayan vapur seferleri 1849'dan itibaren günde bir sefer olarak yapılmaya başlanmıştır. Akşam Galata Köprüsü'nden kalkarak Kandilli. İstinye, Boyacıköy ve Kanlıca'ya uğrayan vapur, İstinye'de geceleyip, sabah aynı yerlere uğrayarak Galata Köprüsü'ne gelirdi. 1851'den itibaren günlük sefer sayıları artırılmıştır. Tanzimat Fermaninm, mülkün korunmasını garanti etmesi, Boğaziçi'ne ilgiyi artırmıştır. Nüfus artışı beraberinde ulaşım gereksinimini de getirmiştir. 1850de Şirket-i Hayriye kurularak İngiltere'ye altı adet gemi ısmarlanmıştır. Cumhuriyet döneminde ise Denizcilik Bankası, Şirket-i Hayriye'nin yerini almış, Boğaziçi'nde ulaşımı sağlamaya başlamıştır.

Bugün Denizcilik Bankası tarafından Boğaziçi'nde sağlanan su üstü trafiği, kısa ve uzun mesafe su üstü trafiği olarak, hareket bölgeleri içinde yöresel trafik şeklindedir. Ancak Boğaziçi aynı zamanda uluslararası bir su geçişidir. Dolayısıyla uluslararası deniz trafiği de söz konusudur. Zaman içinde bu iki farklı deniz trafiği ciddi ve tehlikeli durumlar da yaratmıştır. Kısa mesafeli deniz ulaşımı Boğaz köprüleri inşa edilmeden önce. iki yaka arasında çalışan arabalı vapur seferleri yoluyla olmuştur. Arabalı vapurlar, söz konusu dönemde iki yaka arasındaki ilişkileri kuran ve yaşamı birleştiren en önemli araçlardan biriydi. Bu seferler Kabataş-Üsküdar arasında otomobiller için, Sirkeci-Harem arasında ise kamyon ve otobüsler için ve yine Paşabahçe-İstinye arasında otomobiller ve kamyonlar için düzenlenirdi. Bugün, Kabataş-Üsküdar araba vapuru seferleri kalkmıştır. Yeni düzende yolcu vapur seferleri konmuştur. Şehir Hatları dışında deniz dolmuş motorları, Kabataş-Üsküdar, Beşiktaş-Üsküdar arasında yoğun biçimde hizmet vermektedir. Deniz dolmuş motorları, vapur hatlarmda da çalışmaktadır. Boğaziçi'nde denizyolu ile yük taşımacılığına ait kum. gaz ve taşocaklarına ait yük iskeleleri nâzım planlar ve Boğaziçi Yasası ile yasaklanmıştır. Boğaziçi'nin her iki yakasındaki yerleşmelere hizmet veren Rumeli yakasında 12, Anadolu yakasında da 12 faal durumda Şehir Hatları yolcu iskelesi vardır. Boğaziçi'nde kara ulaşım sistemi, deniz ulaşım sisteminden bağımsız bir ulaşım ağı oluştumr. Bugün Boğaziçi'nde kara ulaşımı, toplu kentsel taşıma yoluyla ve özel araç kullanımıyla gerçekleşmektedir. Kent bütününde olduğu gibi Boğaziçi'nde de toplu kentsel ulaşım, belediye tarafından ve de özel halk otobüsü ve dolmuşlarla sağlanmaktadır.

Boğaziçi alanında ulaşım sistemindeki

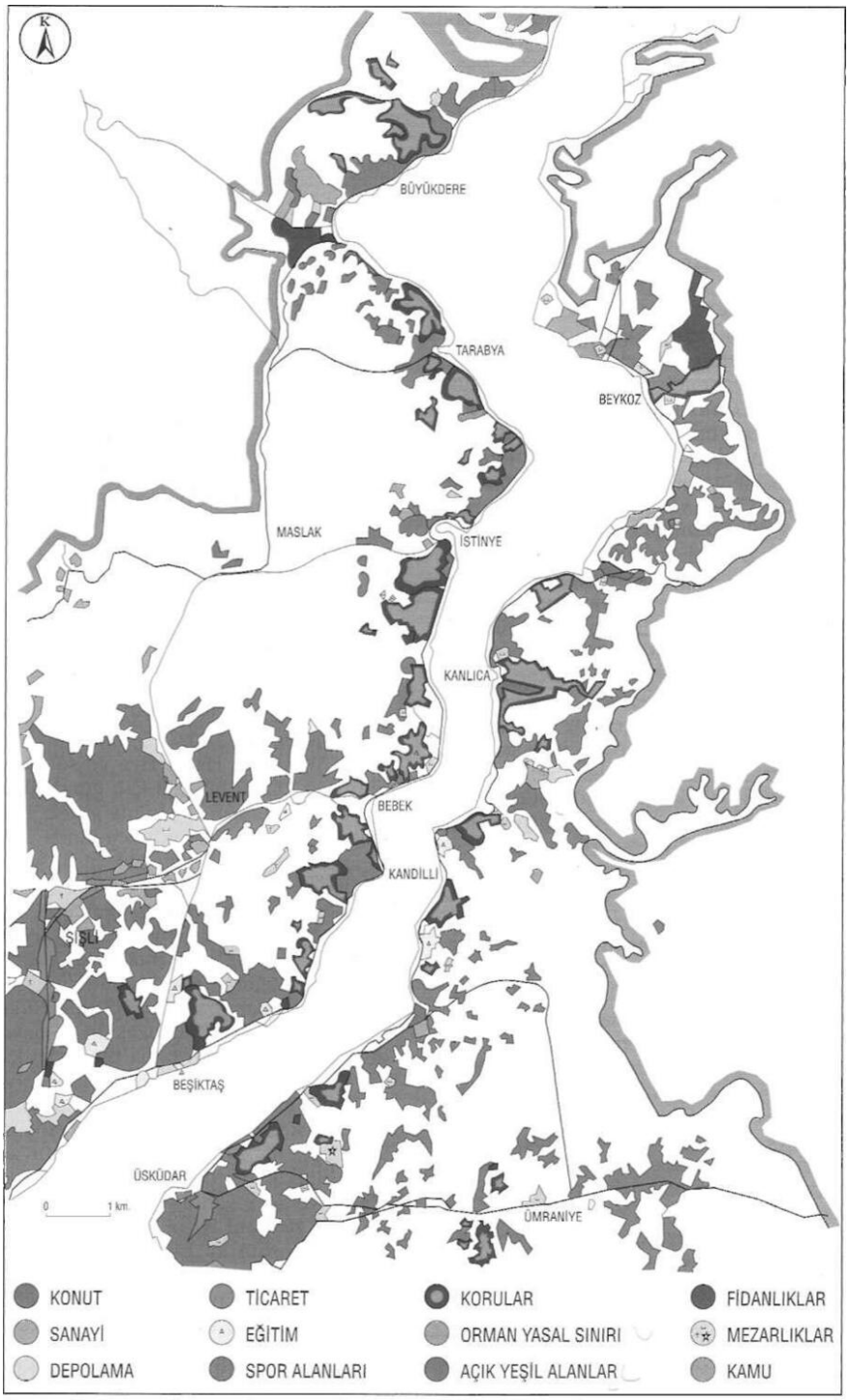

Boğaziçi'nde araziden yararlanma, 1965.
Çiğdem Aysu

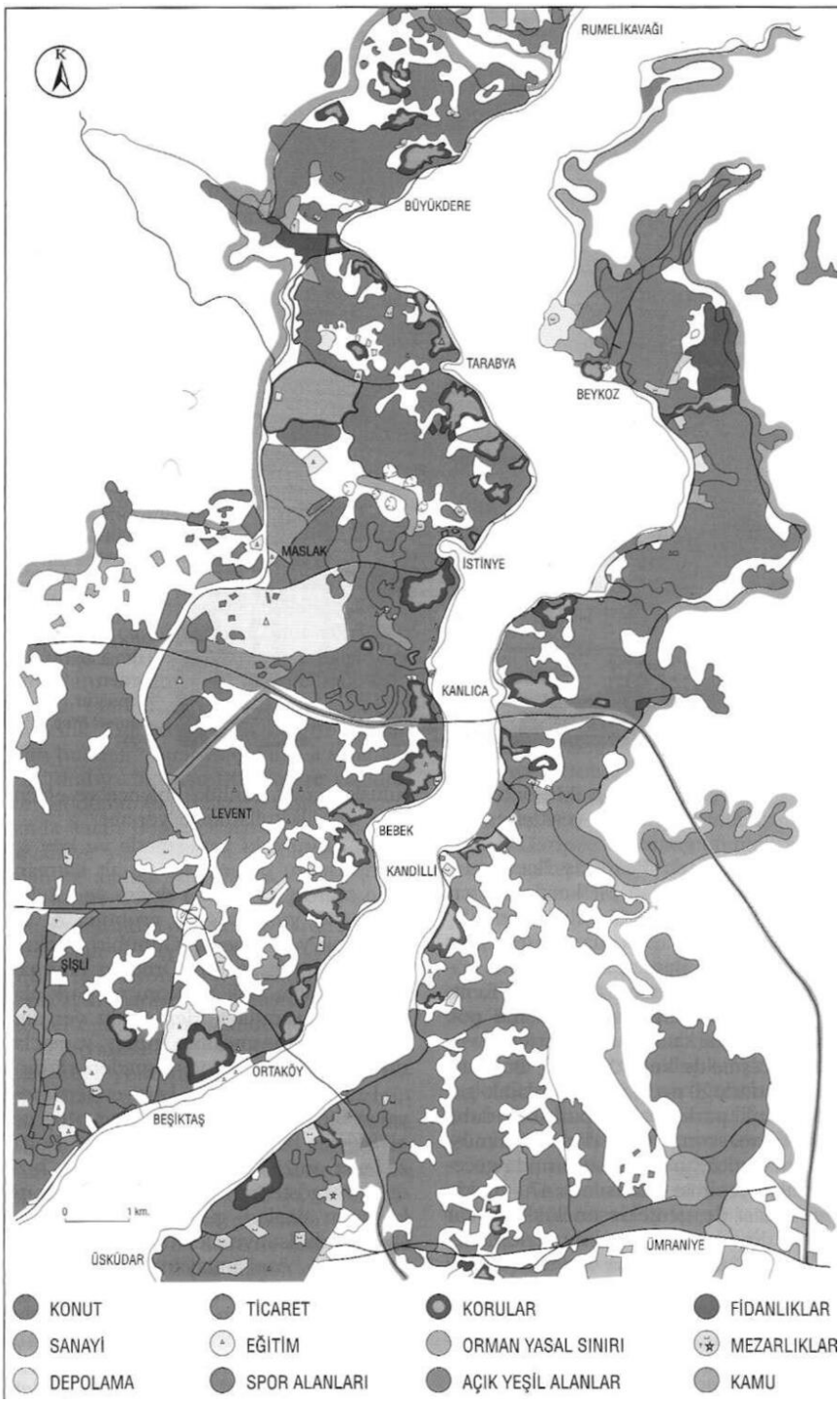

Boğaziçi'nde araziden yararlanma, 1989.
Çiğdem ***Aysu***

gelişme, 1926'da ilk kez kamuya ait dört otobüsün sefere konmasıyla farklı bir aşamaya geçmiştir, istanbul merkezi ve Beyoğlu arasında seferlere başlatılan otobüslerin sayıları ve sefer hatları gittikçe artırılmış, yaygınlaştırılmıştır. Mecidiyeköy-Istinye sırt yolu, İstinye-Hacıosman Bayırı arası, İstinye-Tarabya ve Büyükdere Koyu bağlantıları asfaltlanmıştır. Gümüşsuyu-Dolmabahçe arasında 500 m' lik yeni bir yol açılarak, Taksim sahile bağlanmış, kent içi ve Boğaziçi yerleşmeleri bütünleştirilmeye başlanmıştır. Doğu yakasında ise ilk otobüs hattı açılması ve seferlerin başlatılması 1956-1959 arasındadır. Yolcu taşıt aracının ilk önce batı yakasında faaliyete geçmesi, Boğaz'ın batı kesiminde karayolu hizmetinin daha önce gelişmesi nedeniyledir. Boğaziçi'nde dolmuş-taksi sistemi de 1938'lerde batı yakasında başlamıştır. İETT Levent, istanbul ve Şişli ile bağlantılı üç ayrı şebeke ile batı yakasına hizmet verirken, doğu yakasında sadece Anadolu yakası işletmesi hizmet vermiştir. Minibüs seferleri ise ilk kez tramvay kaldırıldıktan sonra **196ı** ve **1963**'te batı yakasında başlamıştır. Doğu yakasında çok sonra devreye girmiştir. Tramvayların **196l**'de batıda, **1966**'da doğuda kaldırılmasından sonra troleybüsler, **196l**'de batı yakasında, **1967**'de doğu yakasında servise girmişlerdir. 1980'li yıllarda da halk otobüsleri, karayolu ulaşımında hizmet vermeye başlamışlardır. Geçmişte Karaköy-Bebek arasında var olan elektrikli tramvay, uzun süre Boğaziçi'nde hizmet vermiştir. Doğu yakasında ise, Üsküdar-Kısıklı-Kadıköy arasında yer alan tramvay hattı Usküdar-Kadıköy merkezi ile bütünleşmiştir. Daha sonraları Boğaziçi bütününde karayolu ulaşım sistemi yavaş bir şekilde yerleşmelere hizmet etmeye ve bütünleşmeye devam etmiştir. Son zamanlarda ise, ulaşımı iyileştirme amacıyla denizden de yol kazanılmaya gidilmiş ve Arnavutköy ve Büyükdere sahillerinde bu sahillerin görünümünü tümüyle değiştiren "kazıklı yol"lar yapılmıştır.

Boğaz köprüleri ve çevre yolları, Boğaziçi alanında ulaşım sistemini etkilemiştir. Çevre yolları istimlakleri de yerleşmelerin coğrafi görünümünü değiştirmiştir. Daha da önemlisi, Boğaz köprülerinin, Boğaziçi denizyolunun önemini azaltmış olmasıdır. Boğaz köprüleri ve çevre yolu bağlantıları, Ortaköy Vadisi, doğuda Ümraniye çevresi, Kadıköy, Bostancı yerleşmelerinin yoğunlaşması sonucunu getirmiştir. Prof. Piccinato'nun "Boğaziçi Köprüsü ve çevre yollarının Boğaziçi'nde gelişmeyi önleyici baraj rolü oynayacağı" düşüncesi gerçekleşmemiştir. Bazı engeller nedeniyle gerçekleştirilememiş olan doğu yakasında "korniş yolu" yapımı için Karayolları öneriler hazırlamış ve öneri yol, Beykoz Çevre Düzeni Planı içinde de yer almıştır. I. ve II. Boğaziçi köprülerinin ve çevre yollarının varlığı ve bunların Beşiktaş-Çayırbaşı arasındaki sırt yoluna (Büyükdere Caddesi) bağlanması, sırt yolunun da Levent-Etiler yolu ile Arnavutköy'e, Bebek ve İstinye Yokuşu ile İstinye'ye, Tarabya Yokuşu ile de Tarabya yerleşmesine bağlanması, özellikle Rumeli yakasındaki yerleşmeleri desteklemiştir. Anadolu yakasında orman yasal sınırı, askeri alan, Elmalı Barajı havzasının varlığı, Küçüksu ötesinde trafikte kullanılabilir nitelikte bir sırt yoluna olanak vermemiştir. Dolayısıyla, yerleşmenin yoğunlaşmasını engellemiştir. Fakat Küçüksu Vadisi'nden ve Çengelköy yerleşmelerinden iç kısma, karaya doğru uzanan yollar, Nato Yolu'na ve Ümraniye yerleşmesine bağlanarak az da olsa yerleşmelerin yayılmasını desteklemiştir. Bugün II. Boğaz Köprüsü'nün (Fatih Sultan Mehmet Köprüsü) Anadolu yakasındaki çevre yolu, Kanlıca gerisindeki Kavacık yerleşmesinden geçip Elmalı Baraj Gölü yakınlarından güneye doğru uzanır. Ümraniye'nin doğusundan Kozyatağına ula-

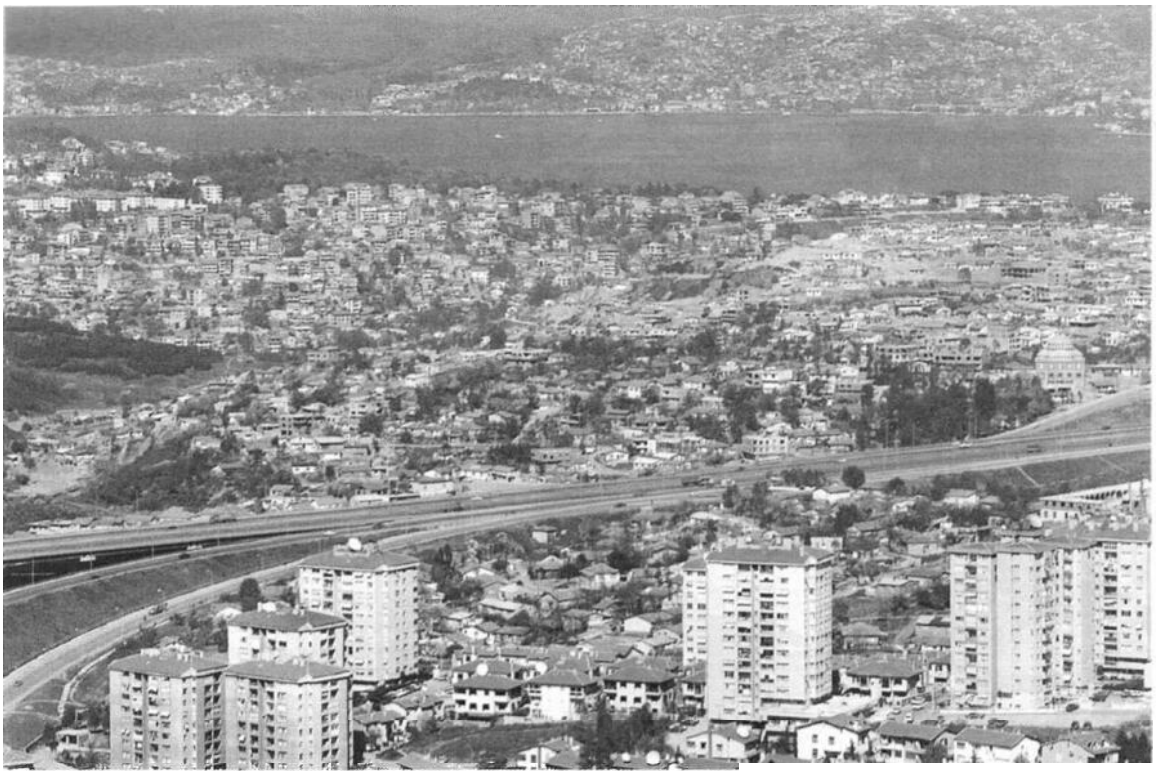

Boğaziçi'nin imara açılması özellikle Boğaz sırtlarında yeni yerleşme alanlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. *Bünyad Dinç. 1993*

şan bu yol, Ankara Asfaltı'na bağlanır. Kara ulaşımı sistemine son yıllarda yeni yollar katılmıştır. Boğaziçi ile ilgili olarak, **3194** sayılı İmar Yasası'na eklenen istisna hükümlerinden 47. maddeye dayanarak öngörünüm bölgesinde; 48. maddeye dayanarak da gerigörünüm şehirsel ve kırsal etkilenme bölgelerindeki uygulamalarla açılan ve açılmakta olan yeni yollar, yerleşme yoğunluğunun artmasına neden olmuştur.

Boğaziçi'nde İdari Bolünüm ve Belediyeler: Boğaziçi bütününü oluşturan Boğaziçi alanında her iki yakada, idari yapıyı, Avrupa yakasında Beşiktaş ve Sarıyer, Anadolu yakasında Üsküdar ve Beykoz ilçeleri oluşturur (bak. Beşiktaş İlçesi; Beykoz İlçesi; Sarıyer İlçesi; Üsküdar İlçesi). Boğaziçi bütününü oluşturan bu dört ilçeden, Anadolu yakasında sadece Beykoz, Avnıpa yakasında Sarıyer belediyelerinin mücavir alanları bulunur. **1992**'ye kadar Ümraniye, Üsküdar Belediyesi'nin mücavir alan sınırları içinde kalırken, 7 Haziran **1992**'de çıkan yasa ile Ümraniye ayrı bir ilçe olmuştur.

Avrupa yakasında Beşiktaş ve Sarıyer ilçeleri belediye alanları ve mücavir alan toplam 5.420 hektar, Anadolu yakasında Üsküdar ve Beykoz Belediye alanları ve mücavir alan toplamı 23.000 hektar olmak üzere, her iki yakadaki ilçelere ait toplam alan büyüklüğü 28.420 hektardır. Dört ilçede sit alanları toplamı ise 15.409 hektardır.

Kentsel Kullanım: Boğaz'ın her iki yakasında kendine özgü biçimde ortaya çıkan kentsel kullanışın incelenmesi, Boğaziçi'nde mevcut arazi kullanımını ortaya koyar. Yerleşmelerin büyük kısmı, konut alanlarıdır. Boğazın iki yakasındaki yerleşmelerde giderek çeşitlenen bir arazi kullanımı gözlenir.

Batı yakasında Beşiktaş İlçesi'nde. 1950'den sonra yoğun bir kentleşme ortaya çıkmıştır. Barbaros Bulvarı ve Ihlamur Vadisinde yapılaşma yoğunlaşmış ve yükselmiştir. Barbaros Bulvarinda yönetim ve ticaret işlevleri gelişmiştir. Kentsel etkilenme bölgesinde gelişme çok hızlı ve yüksek katlı olarak belirmiştir.

Kuruçeşme'de kum depoları. Boğaziçi İmar Müdürlüğünce kamulaştırılarak gezinti alanı, park, çocuk parkı ve daha sonra rekreasyon alanına dönüştürülmüştür. Arnavutköy'ün üst kısımlarında gecekondular ve İmar Yasasının 47. madde uygulaması ile gerçekleşen lüks villalar yer alır. Kıyı boyunca ve köy yerleşmelerinde konut dışı eğlence, dinlence amaçlı gazinolar, lokantalar, günübirlik alışveriş birimleri ve eğitim tesisleri vardır.

Bebek, yüksek gelir grubunun yerleşme yeridir. Hisarüstü sırtları ve Baltalimanı Vadisi ve yamaçları ise gecekondu yerleşme alanlarıdır. Bebek'te bu kısmı, İmar Yasasının 47. maddesi uygulamaları ile yerleşmeye açılmıştır. Kıyı kesiminde, rekreasyonel kullanımlar, gazino, lokanta, otel tesisleri yer alır. Kıyıda Baltalimanı Kemik Hastalıkları Hastanesi'ne kadar olan kesimde, yalılar ve ticari, rekreatif kullanımlar ve geride Boğaziçi Üniversitesi Kampusu. Rumelihisarı Kalesi ve köy yerleşmeleri yer alır. Baltalimanı Vadisi'nde eğitim tesisi olarak Behçet Kemal Çağlar Lisesi, Kanlıkavak dere yatağı üzerinde mesire yeri. yamaçlarda gecekondular bulunur. Baltalimanı Koyu'nun çevresinde üniversite ve kamu kuruluşlarına ait günlük dinlence ve eğlenceye dönük kullanımlar yer alır.

Emirgân, eski yerleşmede ve köy içlerine doğru geleneksel ve alt katmanların oturduğu, koruya doğru ve sahilde daha çok yüksek gelir grubuna cevap veren bir yerleşmedir. Günübirlik rekreatif kullanıma açıktır. Örneğin Emirgân Korusu halka açık bir koru ve park alanıdır. İç kısımda körler okulu yer alır. Eski köy yerleşmesinin güney yamaçlarında ise kooperatif yerleşmeleri vardır.

İstinye Koyundaki İstinye Tersanesi yakın bir zamanda kaldırılmıştır. Koy yeni işlevler beklemektedir. İstinye, Boğaziçi'nde arazi kullanışı bakımından hızlı değişim gösterir. Köy çevresinde sportif kullanım alanları, günlük alışveriş birimleri, kıyıda İstinye Devlet Hastanesi, SSK Dispanseri, özel muayanehaneler, balıkçılar, pastaneler, ticaret birimleri ve kuzey yamaçta İmam Hatip Okulu vardır. İstinye de Boğaziçi'nde ilk gecekondu alanlarından biridir. Vadi içi yamaçlarda ve Büyükdere Caddesi'ne yakın tepelerde gecekondular görülür. Ayazağa-İstinye kavşağı çevresinde arazi kullanımı çeşitlenir. Seralar, gecekondular, sportif tesisler, konut kooperatifleri, komnun bitişiğinde villalar, kongre sarayı, İTÜ Kampusu alanı ve tesisleri yer alır. Son yıllarda İstinye-Ayazağa kavşağında yolun üzerinde büyük holdingler, banka merkezleri, eğitim tesisleri, özel dinlenme tesisleri, sanayi tesisleri ve oto sanayi sitesi ve kamu tesisleri kurulmuştur. Daha ötede askeri alan ve orman alanı. Maslak Kasırları, ordu evi, sanatoryum ve Boğaziçi İmar Müdürlüğü binaları vardır. İstinye-Ayazağa kavşağından Tarabya kav-

sağma kadar uzanan Atatürk Ormanı alanı, ancak bir kısmı ile bu özelliği taşır. Yeniköy'de köy yerleşmesinde kullanım, genelde konut ağırlıklıdır. Ancak merkezde oto satış yerleri, rekreatif amaçlı lokanta, gazino, otel, motel, ticarethaneler de yer alır. Alman Sefarethanesi. Iran ve Avusturya elçiliklerine ait binalar, özel ve askeri gazino ve lokantalar ile Kalenderde Cumhurbaşkanlığı Konutu ve orduevi de Yeniköy'dedir. Üst kısımlarda bahçeli kooperatif evleri ve geride gecekondular ve konutlar bulunur.

Bu alanda mevzi imar planı ile yerleşmeye açılan Sümer Mahallesi çevresindeki araziler 3194 sayılı İmar Yasasının 47. maddesi ile konuta açılmıştır. Tarabya Koyu ve çevresinde turizm tesisleri, pastane, gazino, lokanta, tavernalar, otel, süpermarket, lüks oto satış galerileri, dere içinde de konutlar yer alır. Kıyıda italyan sefaret binası, Fransız Sefareti'nin yazlık konutu ve korusu vardır. Eski köy yerleşmesi, eski kooperatif evleri, gecekondular, eğitim tesisi bitişiğinde konutlaşmaya açılan Toplu Konut ve Kamu Ortaklığınca kooperatiflere tahsisli konut alanı devamında lüks ve çok katlı bloklar bütünü, yanında Tenis-Eskrim ve Dağcılık Kulübü'ne (TED) tahsis edilen alan bulunur. Tarabya-Çayırbaşı sahil yolu, Tarabya Yokuşu-Büyükdere Caddesi ve caddenin Çayırbaşına bağlantısı arasında kalan Boğaziçi alanı, değişime uğrayan ve yeni değişim taleplerine hedef olan bir alandır. Bu alanda sahilden, Tarabya-Büyükdere kavşağına kadar yoğun bir gecekondu yerleşmesi vardır. Evvelce bostan ve çiçek tarlası olan vadi tabanında gecekondular, yamaçlarda ise blok apartmanlar kurulmuştur ve kuzeyde yerleşme yoğun şekilde devam eder.

Kireçburnu Köyü ve Kefeliköy de küçük birer yerleşmedir. Kefeliköy'de küçük ticari kullanım ve özellikle Kireçburnu sahillerinde rekreatif amaçlı kullanımda lokanta, gazino, sera. yüzme havuzu, plaj tesisleri, balıkçı, pasta fırını vb birimler yer alır. Kozdere ya da Değirmendere yatağındaki çayırlıkta bulunan fidanlığın kullanım alanı ile orman tahdit çizgisinin arasında, kullanım dışı ve öngörünüm dışında kalan alandaki gecekondular, orman alanı içine taşmıştır. İstanbul bütününe hizmet veren rekreatif orman alanı olarak Belgrad Ormanı vardır. Bilezikçi Çiftliği. İÜ Orman Fakültesi etüt alanıdır.

Çayırbaşf nda çayırlık alanın bir kısmı askeri amaçlı kullanılır. Çayırbaşından Büyükdere'ye doğru işlevsel kullanım, yol ve deniz arasında konut, ticaret, resmi dairelerdir. Özel gemi tezgâhlarının yerine yapılan "kazıklı yol'ün üst kesiminde, kiremit-tuğla fabrikası öngörünüm bölgesi olup yapılanmaya açılmıştır. Eski Büyükdere Köyü yerleşmesi, sahil yolundan yamaçlara doğru yayılır. Yüksek tepelerde gecekondular yer alır. Büyükdere'nin tepesinde lüks villalardan oluşan Alarko Sitesi vardır. Rus Sefareti korusu çevresinde Kocataş Suyu

Rumelifeneri Boğaziçi'nin en önemli balıkçılık merkezlerinden biri olma niteliğini günümüzde de sürdürmektedir.
Ara Güler

ve şişeleme tesisleri görülür. 1987'de sırtlarda ve tepede. Kocataş ismi ile yeni bir mahalle doğmuştur.

Sarıyer, Boğaz'ın kuzeyinde, batı yakasında eski ve büyük bir yerleşmedir. Kuzeyde Yenimahalle. Rumelikavağı bulunur. Garipçe ve Rumelifeneri yerleşmeleri askeri amaçla kullanılır. Rumelikavağı gazinoları, balıkçı lokantaları. Telli Baba Ziyaretgâhı ile orman sınırı içindedir. Geride tepelerde konutlar gözlenir. Rumelikavağı yerleşmesinin kuzeyinde, kıyıda Altınkum Plajı'ndan itibaren Karadeniz sahillerini de kapsayan geniş askeri alan başlar. Rumelikavağı'ndan kıyı boyunca yaklaşık 5 km mesafede Garipçe Köyü ve Karadeniz çıkışında kurulmuş olan Rumelifeneri Köyü, yasaklı bölge içinde yer alır.

Doğu yakasında Boğaz'ın kuzey ucunda Anadolu Feneri ve çevresinde köy yerleşmesi ve birkaç kilometre güneyinde kıyıda Poyrazköy vardır. Her iki köy de askeri yasaklı alan içindedir. Bu köylerde balıkçılık önemli faaliyettir.

Boğaziçi'nin Anadolu sahilinde Beykoz, doğu yakasında en geniş alanı kaplayan büyük bir yerleşmedir. Beykoz Koyunun Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası ve Mobil Oil'in depo ve teneke fabrika tesisleri vardır. Hünkâr İskelesi gerisindeki kontlukta yer alan Beykoz Kasrı ise Çocuk Göğüs Hastalıkları Hastanesi olarak kullanılır. Tarihi Beykoz Çayırı yerleşmenin kuzey kesimindedir. Beykoz Çayırının doğu ve batısında konut alanları vardır. Kuzeye devam eden yerleşme alanlarında Ortaçeşme ve Tokat Deresi vadi kesimlerinde ve Ortaçeşme' den Tokat'a giden yol üzerinde gecekondular ve oto tamir ve bakım atölyeleri, alışveriş birimleri, pres ve cam işleme atölyeleri ve sebze bahçeleri yer alır.

Beykoz'dan Paşabahçe'ye doğru yamaç ve tepelerde gecekondular yer alır. Paşabahçe'de 1935'te kurulan Şişe ve Cam Fabrikası, Çubuklu'da 1924-1925'te kurulan ve 1934'te Tekel'e geçen Paşabahçe ispirto ve İçki Fabrikası vardır. Burada yaklaşık 1.000 işçi çalışmaktadır. Ortadoğu'nun en büyük ispirto fabrikasıdır. Çubuklu Çayırı kuzeyinde, yüksek tepede SSK Hastanesi yer alır. Çayırın doğusunda sera, heykel atölyeleri bulunur, çiçekçilik yapılır ve bostan olarak kullanılır. Çayırın güney kesimindeki büyük gecekondu alanı Göksu Deresi'ne kadar uzanır. Çubuklu'da itfaiye ve Denizcilik İşleri Seyir Hidrografi Dairesi ve Dalgıç Okulu vardır. Askeri amaçlı eğitim tesisleri, Hıdiv Abbas Paşa Korusu'na bitişiktir.

Kanlıca yerleşmesinin gerisinde gecekondular yer alır. Anadoluhisarı yerleşmesi dik bir yamaç boyunca geriye doğru gelir. Kanlıca'ya doğru yer alan yerleşmeler ise daha planlı ve düzenlidir. Anadoluhisarı'nm güneyinde Boğaz'a kavuşan Göksu Deresi, bu yakanın en uzun dere yatağıdır. Anadoluhisarinda günlük alışveriş ve rekreatif kullanışlar yanında Küçüksu Çayırının bir kısmı fidanlık olarak işletilir. Göksu dere yatağının ilerisinde kontrplak kaplama fabrikası ve kendir halat fabrikası ve çömlek imalat yerleri; Göksu Deresi'nden 4-5 km içeride I. ve II. Elmalı bentleri vardır. Anadoluhisarinda Göksu Deresi ve Çayırlığı ile Küçüksu Deresi yatağının arasında kalan alanlar konut alanlarıdır. Küçüksu Plajının arkasındaki Küçüksu dere yatağı kışın "yat park ve deposu" olarak kullanılır; yatların onarım ve bakımları yapılır. Küçüksu Kasrı da buradadır.

Kandilli ve Vaniköy'de yerleşmeler fazla yaygın değildir. 1980'den sonra tepelerde lüks villalardan oluşan siteler kurulmuştur. 1911'de kurulmuş olan Kan-

Kuzguncuk Boğaziçi'nin kendine özgü yapı dokusunu koruyan semtlerinden biridir.
Elif Erim, 1992

dilli Askeri Lisesi binasının gerisinde, gecekondu alanları görülür. Çengelköy çarşısı oldukça gelişkindir. Çengelköy yerleşmesinin iç kısımlarına doğru, yamaçlarda, Çengelköyüstü, Küplüce, Burhaniye gecekondu yerleşmeleri yer alır. Beylerbeyi Vapur İskelesi çevresinde ve çarşıda turistik dükkânlar, rekreasyon amaçlı kullanımlar, tepelere doğru ve yol boyunda konutlar, Beylerbeyi Korusu'nda ağaçlıklar arasında evler vardır. Kuzguncuk yerleşmesi, Üsküdar merkezine çok yakındır. Kuzguncuk'taki eski ve yeni yerleşmelerin geriye, yamaca doğru gelişmesi Boğaziçi'nde az yerleşmede görülen bir özelliktir. Kuzguncuk'taki Fethi Paşa ve Hüseyin Avni Paşa koruluklarından sonra güneyde, Üsküdar'ın her türlü kentsel işlevi barındıran alanları başlar.

Diğer Alan Kullanımları: Boğaziçi Yasasının belirlediği sınırlar içinde kalan sanayi alanları, Büyükdere Vadisi, Rumelikavağı, İstinye Koyu ve Vadisi, Beykoz, Paşabahçe, Küçüksu, Göksu vadileri ve Vaniköy'dedir. Ancak Boğaziçi alanına bitişik ya da yakınında olan diğer büyük ve küçük sanayi faaliyeti alanları Levent, İstinye, Otosanayi, Ayazağa, Kâğıthane, Ümraniye'dedir.

Boğaziçi alanınm turistik ve rekreatif amaçla kullanımında yeşil ve tarih en önemli öğelerdir. Kilyos'a, Kemerburgaz' a ulaşan kesimlerde yeşil, rekreasyonu destekleyici fiziki özelliklere sahiptir. Doğu yakasında da Riva'ya, Şile' ye, Polonezköy'e uzanan kesimler, Boğaziçi yasal alanı dışındaki turistik ve rekreasyonel kullanımı içeren alanlardır. Boğaziçi su oluğunun, seyir, gezi, yüzme ve balık avı amaçlı kullanımı dışında, iç kesimlerde özellikle Sarıyer ve Beykoz'daki memba suyu kaynaklarının çevresi piknik alanları olarak günübirlik, özellikle hafta sonu ve diğer tatil günlerinde yoğun biçimde kullanılır. Boğaziçi alanı içindeki, koru-parklar, Mihriâbâd Ormanı, ziyaret noktaları olarak Telli Baba, Yuşa Tepesi, yamaç ve tepelerde yer alan gazino ve lokantalar, vadilerde çayır ve mesireler, Boğaziçi yakın çevresindeyse memba suyu kaynakları ile birlikte orman içi piknik alanları, yürüyüş yolu imkânları, Bilezikçi Çiftliği ve Belgrad Ormanı. Boğaziçi'nde yeşil kullanışını amaçlayan rekreasyonel faaliyetlere olanak veren alanlardır.

Boğaziçi yasal alanı içinde kalan Orman Yasasina tabi alanlar batıda Sarıyer-Yenimahalle, kuzeyde ve doğuda Beykoz Servi Burnundan itibaren sahile kadar iner, kıyı boyunca Karadeniz sahillerine ulaşır.

Bu kesimlerde görülen ormanlar batıdaki Fener Yolu Devlet Ormanı ve batısı (780 hektar) ile doğudaki Anadolukavağı, Servi Burnu ve Anadolufeneri devlet ormanlarıdır (170 hektar). Ayazağa'nın kuzeyinde yer alan Fatih, Ayazağa ve Şeytandere ormanlarının ağaçlanmış alanı yaklaşık 160 hektardır. Doğu yakasında Alemdağ, Çavuşbaşı, Hekimbaşı, Taşdelen ormanlarında ağaçlanan alanların toplamı da yaklaşık 7.000 hektardır.

Kilyos'ta. Polonezköy'de, Riva'da, Şile'de otel ve pansiyonlar vardır. Örneğin Polonezköy'de 13 pansiyon ve 1 otel; Beşiktaş ilçe sınırları içinde Boğaziçi yasal alanma giren ve girmeyen kesimlerde toplam olarak 12 otel mevcuttur. Sarıyer'de toplam 13 otel, motel, pansiyon vardır. Beykoz'da 13 pansiyon, 1 otel bulunmaktadır. Ayrıca Hıdiv Kasrı, Çubukluda özel bir otel olarak hizmet vermektedir ve 32 yataklıdır. Üsküdar'da 15 otel vardır. Turizm ve rekreasyonel kullanış çerçevesinde olan gazino, lokanta ve çayhanelerle büfe, kahvehaneler de Boğaziçi sahillerinde yer alır; Boğaziçi'nin bazı kesimlerinde ise vadi boyunca içerilere doğru uzanmışlardır. Bütün bu korular, ormanlar, mesireler, pansiyonlar, gazinolar, lokantalar, çayevleri, çocuk bahçeleri ve parklar, plajlar, koylar, yat demirleme ve çekek yerleri, saraylar, kasırlar, köşkler, konaklar, hisarlar Boğaziçi peyzajında rekreatif ve turistik yararlanmada bir paya sahiptirler.

Boğaziçi'nde yer alan saraylar, kasırlar, köşkler, konaklar ve hisarların bir kısmı bugün, müze olarak kullanılmakta ve turistik hizmet vermektedir. Bu eserler, konumları, mimari özellikleri ve taşıdıkları tarihsel değerlerle Boğazın doğal ve beşeri güzelliğinin ayrılmaz parçalarıdır. Büyük bir kısmı "Boğaziçi SİT alanı" sınırları içinde yer alır. Boğaziçi alanında, batıda, Tophane binası, kuzeye doğru Fındıklı sahilsarayları, Dolmabahçe Sarayı, Deniz Müzesi, Barbaros Türbesi. Çırağan Sarayı, Yıldız Sarayı ve kasırları, Ortaköy'deki sahilsaraylar, Bebek'te bulunan ve halen Mısır Konsolosluğu olarak kullanılan saray, Rumelihisarı ve Baltalimanindaki sahilsaraylar, Emirgân'da Şerifler Yalısı, Rumelifeneri kaleleri, doğuda Beylerbeyi Sarayı, Küçüksu Kasrı, Anadolu Hisarı, Çubukluda Hıdiv Abbas Paşa Köşkü, Beykoz Kasrı, Anadolukavağf nda bulunan Yoros Kalesi ve birçok başka sivil ve anıtsal yapı Boğaziçi'nin tarihsel değerlerindendir.

Boğaziçi'nde araziden yararlanmada konut, ulaşım, sanayi, depolama, turizm ve rekreasyon kullanışlarının dışında diğer bazı kentsel alan kullanışları da yer alır. Bu kullanışlar, eğitim amaçlı tesisler ve alanlar, işyerleri tesisleri ve alanları, kamu kullanışlı tesisler ve alanlar, sağlık tesisleri ve alanları, dini hizmet tesisleri ve alanları, askeri amaçlı tesis-

19301u yıllarda Bebek'in bir görünümü.
Sâlahaddin Giz

ler ve alanlar, açık alanlardır (mezarlar, bostanlar, seralar vb).

Boğaziçi'nde eğitim tesisleri 19. yy'ın ortalarından itibaren kurulmaya başlamıştır. Kampus niteliğindeki Robert Kolej Reisülküttab Mustafa Efendi Korusu'na yapılmıştır. 1872'de Kuleli Askeri Lisesi, daha sonra Kandilli Kız Lisesi Boğaziçi'ne yerleşmiştir.

19. yy'dan başlayarak Boğaziçi'ne gelen eğitim tesislerinin bugünkü dağılış düzeni, araziden yararlanmada işgal ettikleri pay, eğitim kurumlarının Boğaziçi'nde kuruldukları yılların özelliklerine ve bu kurumların niteliklerine (ilk, orta, lise, yüksekokul, üniversite gibi), Boğaziçi'ndeki nüfus artışına ve yerleşmelerin yoğunlaşmasına, istanbul'daki şehirleşmeye ve kurumların birbirleriyle olan ilişkilerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır.

Eğitim tesisleri Boğaziçi'nde her tarafa yayılmakla birlikte üniversite ve özel okullar daha ziyade batı yakasında ve büyük alanlar halindedir. Maslak'ta İTÜ Ayazağa Kampusu, Bebek'te Boğaziçi Üniversitesi ve Amerikan Kız Koleji, İstinye sırtlarında Fevziye Mektepleri (Işık Lisesi), Tarabya'da İstanbul Eğitim ve Kültür Lisesi, Özel Dost Eğitim Tesisleri batı yakasında ve Boğaziçi yasal alanında kalmaktadır. Yıldız Üniversitesi, Orman Fakültesi tesisleri Boğaziçi alanı dışında yer almakla birlikte sosyal etki ve ulaşım yoluyla Boğaziçi alanım kullanmakta ve etkilemektedir. Anadolu yakasında ise Kuleli Askeri Lisesi ve bir süre önce yanan Kandilli Kız Lisesi. Dalgıç Okulu, Balıkçılık ve Su Ürünleri Meslek Lisesi hepsi Boğaziçi yasal alanı içinde yer alır, hepsi de sahillerde ya da hemen yakın yamaçlarda bulunmaktadır. İlkokul ve ortaokullar ise nüfus artıp gereksinmeler arttıkça, gereken yerlerde inşa edilmişlerdir.

Eğitim tesisleri son yıllarda Boğaziçi alanında yoğunlaşmaya başlamıştır. Tarabya'daki, İstanbul Eğitim ve Kültür Vakfı, Ayazağa'daki Kabataş Lisesi tesisleri, Büyükdere'deki Orman Fakültesi Öğrenci Yurdu ve spor tesisleri bunlardan birkaçıdır.

Boğaziçi alanında çeşitli işyerleri, arazi kullanım haritasına, ulaşım sistemi ve yolların dağılımına koşutluk gösteren bir dağılış içindedir. Boğaziçi alanındaki işyerleri de niteliklerine göre ikiye ayrılır: Birincisi, yerel kullanışlara cevap veren ticari işyerleri, ikincisi, merkezi iş alanındakilerle benzer karakterlere sahip işyeri türleridir.

Askeri alanlar, kullanış amaçlarına göre, savunma amaçlı ve diğer kullanımlara kapalı olan alanlar: sosyal amaçlı kullanımların yer aldığı alanlar; sosyal tesisler, konutlar, lojmanlar (Kalender Orduevi, Levent'in kuzeyinde Harp Akademileri vb); hizmet amaçlı kullanımların yer aldığı alanlar; askeri iskeleler, araç bakım ve onarım alanları; askeri eğitim amaçlı alanlar olarak sınıflanabilir.

Boğaziçi'nde, yukarıda belirtilenlerin dışında diğer bazı açık alan kullanışları yaygındır. Bunlar arasında yeşil ve açık alan görünümünde olmakla birlikte, başka amaçlı kullanılamayan mezarlıklar (Müslüman ve azınlık mezarlıkları), bulundukları yerleşmelerin genellikle gerisindeki yamaçlarda veya tepelerde yer alırlar. Bazı mezarlıklarda artık gömü yapılmamaktadır. Yuşa Tepesi, Nakkaş Tepesi, Nafi Baba Tepesi gibi bazı mezarlıklar, ziyaret yerleri halindedir.

Boğaziçi'nde henüz boş ya da sahipli alanlarda, özellikle Anadolu yakasında mandralar, çiftlikler yer alır ve ürünlerinden yakın çevre halkı yararlanır.

Boğaziçi'nde vadi tabanlarında yer alan bostanlarda, çayırlarda mülk sahipleri ya da kiracılar, sebze ve çiçek üreterek geçimlerini sağlar. Son zamanlarda giderek azalan özel bazı çiçek ve sebze türlerinin yetiştirildiği seralar da görülür.

Boğaziçi İçin Üretilmiş İmar ve Düzenleme Planları: Boğaziçi'nde mekân düzenlemeye ilişkin çalışmalar 15. yy'da İstanbul ile ilgili yabancı seyyahların yaptığı ölçeksiz haritalarla başlar. 1773-1779'da Kauffer haritaları ile 1837 tarihli Moltke ve 19. yy başında Goltz Paşa'nın planı gerçek ölçülere yakındır. Genellikle bu çalışmalarda İstanbul ve Boğaziçi'nin yerleşme sınırları belirtilmiştir.

Boğaziçi'nde ilk yasal mevzuat, 1848' de uygulamaya konulmuştur. 1851'de Bekir Paşa 1/2.500 ölçekli "Zirai Osmani" haritasını hazırlamıştır. 1882'de C. Stolpe harita ve plan yapmıştır. Bu planların ortak hedefi kentin yollarının genişletilmesi, meydanlar açılması ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi olmuştur.

Boğaziçi yerleşmesi 15. yy'dan 20. yy'm ilk yansı ortalarına kadar kıyı boyunca yalılar, saraylar, köşkler, kasırlardan oluşur. Vadilerde ve koylardaki yerleşme ise padişah fermanları ve ilk yasal mevzuata uyularak inşa edilmiş binaları içeren köy yerleşmeleridir. Cumhuriyet döneminde Atatürk'ün Ankara'da başlattığı imar faaliyetlerine, 1933'te İstanbul da dahil edilmiştir. Kentin planının yapılması için üç yabancı şehircilik uzmanı Agache (Fransız), Elgöztz (Alman), Lambert (Fransız) davet edilmiştir. Kentin halihazır haritası sağlanarak birer aylık inceleme süresi verilmiş ve rapor istenmiştir. Bu raporlar değerlendirilmemiştir. Alman şehirci Wagner'in 1936'da sunduğu rapor da kabul görmemiştir. Daha sonra 1936'da Fransız şehircilik uzmanı Henri Prost sözleşmeli olarak plan çalışmalarına başlamıştır.

Prost ve ekibi, kenti üç ayrı bölgede, eski İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar ve Kadıköy olarak ele almıştır. Prost Boğaziçi alanını, batıda Beyoğlu'nun, doğuda Üsküdar'ın devamı olarak görmüştür. Sadece yol bağlantıları hakkında görüş ileri sürmüş, korniş yolu önermiştir. Prost'

un önerilerinden Taksim-Büyükdere sırt volu. Galata-Sarıyer sahil yolu ile Anadolu yakasında Üsküdar-Beykoz sahil volları gerçekleşmiştir. Fransız uzman, kenti kuzeye doğru geliştiren olguları destekleyen kararları almış ve gerçekleştirmiştir. Boğaziçi'ne köprü önerisi yapan Prost'un, parçalı plan uygulanması sırasında onaylanan 143 adet yerel detay imar planı içinde Boğaziçi alanındaki bazı semtler de yer almıştır. Bu planlar Anadolu yakasında Beykoz. Paşabahçe, Çubuklu-Kanlıca, Anadoluhisarı, Kandilli-Vaniköy, Çengelköy, Beylerbeyi imar planları (1941); Üsküdar-Beylerbeyi yol tadilatı (1946); Kanlıca yol istikamet planıdır (1950). Rumeli yakasında ise, Dolmabahçe-Ortaköy-Kuruçeşme-Arnavutköy yol istikamet planı (1938, 1949, 1951'de); Emirgân, Ortaköy, Bestekâr Şevki Bey Mahallesi, Sarıyer-Zümrütevler, Büyükdere, Tarabya köy içi imar planları (1948-1949); Istinye, Tarabya, Yeniköy, Kireçburnu imar planları (1950); Beşiktaş'ın çeşitli yerlerinin imar planlarıdır (1949-1950).

Boğaziçi'ne ait imar planlarında, yeşil alanlar, korular ve bostanlar çok düşük yoğunlukla iskâna açılmıştır. Yol istikamet ve tadilat planları, dönemin yürürlükte olan Belediye Yapı ve Yolları Yasası'na göre uygulanmıştır. Prost'tan sonra 1951'de kumlan bir "karma komisyon", önceki çalışmaları eleştiren rapor hazırlamıştır. 12 Eylül 1941'de bakanlıkça onanlı Beykoz İmar Plam'na aykırı olarak yirmi yıl içindeki gelişme ile plan dışı alanlar, gecekondulara açılmış ve plan revizyonu gerekmiştir. Paşabahçe, Çubuklu, Kanlıca, Anadoluhisarı, Kandilli, Çengelköy ve Beylerbeyi için yeniden imar planlarının yapılması ele alınmıştır, istanbul Teknik Üniversitesi ve Güzel Sanatlar Akademisi Şehircilik Kürsüsü öğretim üyelerinden oluşan "müşavirler heyeti", revizyon komisyonu kararlarına koşut olarak çalışmış ve 1/5.000 Beyoğlu Nâzım Planı, 1/10.000 sanayi planı, 1/500 Beyoğlu Tatbikat Planı yapılmış, aynı zamanda özel bürolara da 1/2.000 ölçekli Boğaz köylerinin planları yaptırılmıştır. Beyoğlu Nâzım Planı alanı da Rumelihisarı'na kadar uzatılmıştır. Böylece 34.000 hektarlık alan planlanmıştır. Bebek, Levent, Etiler, Mecidiyeköy plan alanına dahil edilmiş, Bebek ve Beşiktaş 1/500 ölçekli detay planları içine girmiştir.

İstanbul'da 1956-1959 arasında başlatılan "imar hareketleri" ile tarihi yarımada ve genel olarak kent bütününde başlatılan yol açmalar, Boğaziçi alanının konut yerleşmesine açılmasına neden olmuş ve kentin kuzeye Boğaziçi'ne ilerlemesine yol açmıştır. İmar hareketlerini yönlendirmek üzere davet edilen Hans Högg'ün hazırladığı plan onaylanmamış ve uygulanmamıştır. 1957'de İmar ve İskân Bakanlığı'mn denetiminde, mahallinde, İller Bankası'na bağlı "İmar ve Planlama Müdürlüğü" kurulmuştur. Bu birim 1960'ta 1/10.000 ölçekli nâzım planını, geçit devresi nâzım planını ve ayrıca 1/5.000 ölçekli Boğaz bölgesi planını yapmıştır. Geçiş devresi nâzım planını Prof. L. Piccianato yönlendirmiştir.

1962'de hazırlanan Doğu Marmara Bölgesi önraporunda Boğazın ve Tuzla-Hereke arasının korunmasının, hem geleceğin kentsel yapısı ölçeğinde, hem de turistik kıymetlerinden dolayı, ülke ölçeğinde bir gereksinim olduğu belirtilmiştir. 1963'te Milli Güvenlik Kurulu, İstanbul Sanayi Nâzım Planı'mn yapılması talebinde bulunmuş ve 1966'da kabul edilen İstanbul Sanayi Nâzım Planı'nda Boğaziçi'ndeki sanayiler korunmuş Levent yerleşmesi ve Oto Sanayii Sitesinin alanı büyütülmüştür. 1966'da Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu faaliyete geçerek 1984'e kadar çalışmıştır. Bu büronun, Boğaziçi alanı için çalışmalarında 1975'te Kültür Bakanlığı'mn Boğaziçi'ne ait tebliğinde, Boğaziçi, İstanbul metropoliten alanı içinde ele alınmış, çevresiyle birlikte özelliği ve ayrıcalığı kabul edilmiştir. Çeşitli kurumlarla işbirliği sağlanarak, kentleşme hareketlerine karşı korunma politikası izlenerek planlanma sürdürülmüştür. 1/5.000 ölçekli Boğaziçi Nâzım Planı çalışmaları, imar mevzuatına göre hazırlanmıştır. Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu'nun "yalılar ve sahil şeridi" adı verilen 1/5.000 ölçekli plan çalışması bakanlıkça 14 Temmuz 1971'de onanmış, uygulamaya girmiştir. Boğaziçi'nin korunmasına ilişkin ilk planlama çalışması, 1971 tarihli ve 1/5.000 ölçekli "Boğaziçi Sahil Şeridi Koruma Planı olmuştur. Sadece sahil şeridim kapsayan ve sahil şeridindeki yapıları korumayı amaçlayan bu planda sahil şeridindeki boş parsellere de tescilli yapılarla uyumlu olmak koşulu ile maksimum yüksekliği 9.50 m'yi geçmeyen yeni yapılar önerilmiştir.

1973'te 1710 sayılı Eski Eserler Yasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra, Boğaziçi'ndeki bütün imar uygulamaları Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun (GEEAYK) kararları ile yönlendirilmiştir. GEEAYK'nin Boğaziçi'nin düzensiz yapılaşmasının önlenmesine ve tarihi değerleri kadar yeşil dokusunun da korunmasına yönelik, önerisi üzerine, 1973'te Boğaziçi korularının ve ormanlarının korunmasına ilişkin önemli kararlar almıştır. Bu kararlar Boğaziçi korularının koruma altına alınmasını ve bu alanlarda kesinlikle yapılaşmaya izin verilmemesini hükme bağlamıştır. 1973'te GEEAYK Boğaziçi'nin SİT özelliklerini tescil etmiştir.

1975'te Kültür Bakanlığı, Boğaziçi'ni resmen "doğal ve tarihi SİT alanı" olarak ilan etmiştir. "Boğaziçi tarihi ve doğal SİT alanı ile etki alanlarımı bir bütün olarak kapsayacak biçimde, 1/5.000 ölçekli Boğaziçi Nâzım İmar Planı'mn elde edilmesi için. Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu'na görev verilmiştir. İmar ve İskân Bakanlığı, hazırlanan 1/5.000 ölçekli "Boğaziçi Doğal Tarihi SİT Değerlerini İçeren Nazım Planı ve Raporumu 15 paftalık 1/5.000'lik planlarla 1650 ve 6785 sayılı kanunun **26**-29. maddesine göre 3 Haziran 1977'de onamıştır. Böylece Boğaziçi'ne ait kapsamlı bir plan onanmış ve suyolu çevresi ve gerideki kara kesimi, göreceli korumaya alınmıştır. Planda Boğaziçi'nin gelecekteki kullanışları rekreasyon, turizm ve konut olarak kabul edilmiştir. İşlevler için Kültür Bakanlığı ve GEEAYK'nin görüşü alınarak İmar ve İskân Bakanlığı yetkili kılınmıştır. Hazırlanan planda MİA'nm (Merkez İş Alam) Levent'te tutulması, kamu mülkündeki arazilerin kamu yararına kullanılması öngörülmüştür. Plan aynı zamanda mevcut sanayileri kabul etmiş yeni sanayi yerleşmesini ise reddetmiştir. Zararlı sanayilerin nakli, deniz ulaşımının geliştirilmesi, kara ulaşımında korniş (sırt) yollarının kullanılması ve sahil yolunun rekreasyon ve turizme ayrılması düşünülmüştür. Boğaziçi'nin bütününü kapsayan ilk nâzım plan, Boğaziçi alanının tamamı için ve 1/5.000 ölçekli hazırlanan Nâzım İmar Planı ve Uygulama Yönetmeliği 3 Haziran 1977 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu imar planı ile Boğaziçi rekreasyon, turizm ve konut alanı olarak ayrılmış ve İstanbul metropoliten alan planlamasında da bu kararlar kabul edilmiştir.

1977 tarihli bu planın raporunda, tarihi yeşil alanların yok olmasını önlemek amacı ile bakım ve yenilenmelerinin, ayrıca ağaç ilavesi ile bu alanları artırmanın temel ilke olarak benimsenmesine karar verilmiştir. Yeşil alanlar hakkında ortak hükümler belirlenmiştir. Bu hükümler doğrultusunda koru ve mesire alanlarında ifraz işlemlerinin yapılamayacağı, kamu mülkiyetine geçen koru ve mesirelerin halka açık rekreatif kullanımlar olarak düzenleneceği belirtilmiştir. 1978 ve 1979'da revize edilen bu planın, revizyonlar sonunda korumaya aykırı hükümler içermesi nedeni ile 1980'de GEEAYK tarafından yeniden düzenlenmesi istenmiştir.

Boğaziçi alanına olan kamuoyu ilgisi, 1980 sonrası dönemde yapılaşmanın hızlanması nedeni ile artmıştır. Buna bağlı olarak koruma ve planlama çalışmaları yeni bir boyut kazanmıştır. 1977 onaylı Boğaziçi Nâzım Planı'nda bazı önemli hususlar yer almıştır: "Boğaziçi alanı korunacak bir alandır. Konut, turizm, rekreasyon kullanışlar konumlarına ve bölgelerine göre yapılanma açısından koruma amaçlı belirli yasa ile sınırlamalar getirilmiştir. Koru, mesire, vadi, bostan vb alanların kamulaştırılması önerilmiştir. Sanayi, depolama, kirletici vb faaliyetler, Boğaziçi alanından en kısa sürede belirlenen başka_yerlere nakledilecektir. Geleneksel küçük sanayi ve sanatlar için izin verilecektir. Gecekondu önleme bölgeleri yeniden açılmayacaktır. Gecekondu ıslah bölgeleri Boğaziçi Nâzım Plan şartlarına uydurulacaktır. Ağaçlandırma teşvik edilecektir."

Boğaziçi planlama sınırı içinde özelliklerine ve önceliklerine göre farklılık gösteren 1. Sahil şeridi bölgesi, 2. Öngörünüm bölgesi, 3- Gerigörünüm bölgesi, 4. Etkilenme bölgesi olarak dört

r

Günümüzde Boğaziçi'nin genel görünümü. Sağda Boğaziçi'nin ender yeşil alanlarından biri olan Fethi Paşa Korusu'nun bir bölümü görülüyor. *Bekir Baki Aksa*

bölge belirlenmiştir. Bu bölgelerde uygulanacak planların imar ve iskân Bakanlığı'nın onayından önce, Kültür Bakanlığı ve GEEAYK'ce uygun görülmesi kararı istenmiştir.

Bakanlıkça onaylanan 1977 tarihli 1/5.000 ölçekli "Boğaziçi Doğal ve Tarihi SİT Alanı Nâzım Planı ve Raporu", Mart 1977 ve Aralık 1977'de iki kez revizyon görmüştür. Eylül 1979'daki revizyonu bakanlık onaylamış, fakat GEEAYK bu planı yürürlüğe sokturmamıştır. Revizyon çalışmaları 1982'ye dek sürmüştür.

1982'de yeni ilkeler doğrultusunda, yeni bir plan hazırlanmasına karar verilmiş ve bu plan ile Boğaziçi alanı sahil şeridi, öngörünüm bölgesi (toplam 4.300 nektar), gerigörünüm bölgesi (1.000 hektar) ve etkilenme bölgesi (5.300 hektar) olmak üzere dört kesime ayrılmıştır. Bu planla Boğaziçi alam rekreasyon, turizm ve konut alanı olarak değerlendirilmiş, doğal ve tarihi SİT değerlerinin, orman, koru, mesire alanı gibi tüm yeşil alanların korunmasına karar verilmiş, ancak özel koru alanları içinde yeni konut alanları önerilmiştir. Ocak 1983'te Bakanlar Kurulu kararı ile bu planla Boğaziçi'nde yapılan uygulamalar sınırlandırılmış, üç aylık bir süre içinde yeni bir nâzım plan ve uygulama planı hazırlanması istenmiştir.

1/5.000 ölçekli nâzım plan ile 1/1.000 ölçekli sahil şeridi ve öngörünüm bölgesini içeren koruma geliştirme planı, İstanbul Belediyesi, Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu ve İller Bankası üyelerinden oluşan bir planlama grubu tarafından hazırlanmış ve 22 Temmuz 1983 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Boğaziçi'nin tarihsel ve doğal değerlerini bir bütün olarak korumayı amaçlayan bu planın yürürlüğe girmesi ile plan sınırları içindeki onaylı sanayi alanları planı ile mevcut sanayi kuruluşlarının gelişimini sağlayan onaylı vaziyet planları iptal edilmiştir. Daha önce konut yapımına izin verilen özel mülkiyetli korulara ait onaylı planlar da geçersiz sayılmıştır. Sahil şeridi ve öngörünüm bölgesi içinde konut yapımına izin veren bu planda, planlama sınırı içinde gecekondu ıslah ve gecekondu önleme bölgesi açılamayacağı, ancak onaylı planlarda iç yolları olmasına rağmen ifraz işleri yapılmamış alanlar için, plan şartlarına uygun bir uygulama planının hazırlanması ve en fazla yüksekliğin de h=6,50 m (2 kat) olarak belirlenmesi öngörülmüştür. Sadece öngörünümü kapsayan "değişiklik planı ve raporu" 1982'de onaylanmış ve yürürlüğe konmuş iken, Bakanlar Kurulu Ocak 1983'te Boğaziçi'nin her iki yakasında uygulanacak 16 maddelik bir dizi karar almıştır. Bu kararlar *Resmi Gazete'* de yayımlanarak tüm Boğaziçi alanında uygulamalar belirlenmiştir.

Temmuz 1983'te 1/5.000 ölçekli Boğaziçi Nâzım Planı ile 1/1.000 ölçekli öngörünüm uygulama planları, açıklama ve uygulama raporu ile birlikte İmar ve iskân Bakanlığınca onaylanmıştır. Boğaziçi Yasası, Boğaziçi Nâzım Planı' m yönlendirmiştir.

Yasanın uygulama aracı olan planın amacı, istanbul Boğaziçi alanının özelliklerini kamu yararı gözetilerek geliştirmek, Boğaziçi'nde nüfus ve yapı yoğunluğunu artırılmasını önlemek olarak belirlenmiştir. Tüm Boğaziçi alanında yeni depo, tersane, sanayi tesisleri ve ocakların açılmayacağı da hükme bağlanmıştır. Boğaziçi öngörünüm bölgesinde yapılaşmaya sıkı yasaklar getirilmiştir (bak. Boğaziçi Yasası).

Bibi. M. Çubuk, *Boğaziçi'nin Düzenlenmesi'nde Bazı İlkeler,* İst.,1971; H. Suher, *İstanbul'da Bölge Planlamasına Yardımcı Bir Araştırma,* İst., **1963;** N. Ağat, *Boğaziçi'nin Turistik Etüdü,* İst., 1963; M. Ç. Aysu. *Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim,* ist., 1989; B. Pamay, *İstanbul Boğazı ve Çevresi Sorunları Sempozyumu,* İst., 1975; M. Çubuk, "İstanbul Yerleşim Düzeninde Boğaziçi ve Halic'in işlevlerinin Yeniden Tanımı ve Düzenlenmesi Üzerine". *SİSAV-İstanbul Sempozyumu, 20-21 Kasım 1981,* lst., 1981; S. Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih,* İst., 1968; M. Ayaşlı, *Dersaadet,* İst., 1975; S. H. Eldem, *Boğaziçi Anıları/Reminiscances Of the Bosphorus,* lst., 1979; C. Kayra, *İstanbul, Mekânlar ve Zamanlar,* İst., 1990; G. Sözen, *Binbir Çeşit İstanbul ve Boğaziçi Yalıları,* lst., 1989; H. Y. Şehsuvaroğlu, "Asırlar Boyunca istanbul", *Cumhuriyet,* İst.; H. Konyalı, *Abideler ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi,* c. III. İst., 1977; Temel Mühendislik A.Ş.-HFA Halkrow Fox and Associates-London; "Boğaziçi Planlama Etüdü Geri Görünüm ve Etkilenme Bölgeleri/Bospfıorus Planning Study Obscrured and Interrupted Views Area", *Nihai Rapor/Final Report,* c. 1/volume 1, Aralık 1986; Y. Yazıcı, *Bütün Yönleriyle Boğaziçi'ndeki Cennet Sarıyer,* İst., 1993; O. Ceylan, *Beykoz. Hep İstanbul Kalan İstanbul,* lst., 1986.

MEHMET ÇUBUK

Tarihte Boğaziçi

Karadeniz (Pontus Euxinus) ile Marmara Denizini (Propontis) birbirine bağlayan Boğaz, Bizans devrinde Stenon diye bilinmiş; Osmanlı kaynaklarında "Halic-i Bahr-i Rûm", "Halic-i Bahr-i Siyah", "Halic-i Konstantiniye", "İskender Boğazı", "Konstantiniye Boğazı", "Mercü'l-Bahreyn", "Macmaü'l-Bahreyn", "İslambol Boğazı". "İstanbul Boğazı" ve "Boğaz" isimleriyle anılmıştır.

Boğaziçi'nin ilkçağ ve Bizans dönemi topografyası, tarihi ve arkeolojisi henüz büyük ölçüde karanlıkta olmakla birlikte, bu devirlerdeki yer adları derlenmiş, Osmanlı zamanında ve bugün nerelere karşılık geldikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ancak ilkçağ tarihi ile ilgili bilgilerin daha çok mitolojik öykü ve söylencelerle iç içe olması, öte yandan kıyıların doğal özelliklerinin zaman içinde yok olmasıyla birlikte Bizans devri kaynaklarının da güvenilir olmaktan çıkması sonucu, kaynaklarda adı geçen yer ve yapıların tümünü bugünkü Boğaziçi'ne yerleştirmek mümkün olamamaktadır.

Boğaziçi hakkında bilinen en eski eser, Bizantionlu Dionisios tarafından 2. yy'ın sonlarına doğru yazılmış olan *Ana-*

plus Bospori idi. Burada Boğaz sahillerinde birkaç köy ve çok sayıda sunak bulunduğu kaydedilmiştir. Fransız tabiat bilgini ve gezgini Pierre Gilles, 1544-1547 ve 1550'de İstanbul'da bulunduğu sırada çok eski denizcilik kılavuzlarının kopyası bir rehber olan bu eseri bulmuş, 1561'de yayımladığı *De Bosporo Thracio libri* adlı eserinde kullanmıştı. Daha sonra Boğaziçi'ni gezen kozmograflar, coğrafyacılar ve doğabilimciler her dönemde, ama en fazla 18-19- yy' larda, mitoloji, söylenceler ve tarihi bilgiler ile kendi gözlemlerini kaynaştıran, dolayısıyla pek de bilimsel olmayan bir bilgi yumağım tekrarlayıp günümüze aktarmışlardır. Çoğunlukla yaşadıkları çağın başat kültürel çerçevesine uygun romantik eğilimler taşıyan bu gözlemciler, gene de bazen çok ilgi çekici olabilen ayrıntıları kaydetmişler, Boğaziçi'nin tarihi topografyası açısından bugün dahi geçerli bazı saptamalarda bulunabilmişlerdir.

Boğaziçi'nin tarihi topografyası konusunda çalışmalar yapan çağdaş Bizans tarihçileri ise, bütün yerleştirmelerin birtakım tahminler, yakıştırmalar ve yaklaştırmalardan ibaret kaldığını teslim etmekle birlikte, bazı genellemelere ulaşabilmektedirler. Rumeli ve Anadolu yakalarında gemiler için güvenli, tarım ve balıkçılık için elverişli koylar bulunduğundan, her iki yakada da küçük yerleşim yerleri bulunmuş olabileceği akla gelmektedir. Oysa R. Janin, yazılı kaynaklarda, özellikle erken ve orta Bizans dönemlerinde Rumeli yakasında ancak "üç yazlık saray, on dokuz kilise, on altı manastır, bir tane düşkünlerevi" ile Anadolu yakasında "üç saray, on dört manastır, on bir kilise, dört düşkünler yurdu ve bir öksüzler yurdu" saptayabilmiştir. Bu yapıların ne kadar uzun ömürlü oldukları, Bizans'ın güçlü zamanında ya da sonraki gerileme döneminde hangilerinin ayakta kaldığı bilinemediği gibi, yalnızca denizden ulaşılabilen ve karada belki bazı patikalarla gerilere bağlanmış olması gereken köyler de henüz tespit edilememektedir. Bir yandan bu yapıların hemen hepsinin imparatorluğun ilk yıllarında kurulmuş olmasından, diğer yandan Boğaziçi'nin yerleşimlere imkân verecek derecede güvenli olmadığı tezinden ve zamanla yazlık saray ile villaların dahi dini yapılara dönüştürülmüş olduğu görüşünden hareketle, Bizans devrinde Boğaziçi'nin geniş ölçüde iskân edilmediği ileri sürülmektedir. Ancak mimari yapısını villa olarak tanımladığımız bu oluşumların Roma anlamında tam birer villa, yani aynı zamanda çiftlik ve malikâne tarzı üretim birimleri olup olmadığını, bugünkü bilgilerimiz ışığında saptayamıyoruz. Aynı şekilde, manastırların üretim faaliyetlerinin niteliği ve çapı hakkında da bilgi sahibi olmadıkça, bu sahillerde Bizans'ın çeşitli dönemlerinde yaşamış olan nüfus ve yerleşimler konusunda ileri sürülen hipotezler tatmin edici olamayacaktır.

Öte yandan, kullanılan kaynakların çeşitliliği, çokluğu, bulanıklığı ve arkeolojik buluntularla desteklenememesi, Bizans imparatorlarının Boğaziçi'ndeki yazlık saray ve villaları ile daha genel olarak Bizans başkentinde sayfiye geleneği konusunu da karanlıkta bırakmaktadır. Sayfiye yaşantısının saray ritüelleri arasında yer aldığını bildiğimiz Bizans başkentinde, imparatorların Boğaziçi'ne ne derece ilgi göstermiş oldukları, eğer yeni kaynaklar ortaya çıkmazsa, karanlıkta kalmaya devam edecektir.

Daha geç dönemler için ise, Bizans'ın 9- yy'dan sonra dış tehlikeler karşısında giderek zayıf düşmesinin Boğaziçi'ndeki dini ve sivil yapıların giderek yok olmasına yol açtığım söyleyebiliyoruz. Bütçesinin önemli bir gelir kaynağı olan gemilerden geçiş resmi, vergi ve gümrük alma imtiyazını 14. yy ortalarında Cenevizlilere, fetih öncesinde de Osmanlılara kaptıran Bizans'ın tarihi yarımadaya çekilmesiyle birlikte, Boğaziçi'nde Osmanlı varlığı daha 15. yy başında iyice hissedilir hale gelmiştir.

Osmanlı Devrinde Boğaziçi: Fetret Devri'nin başlarında. 1403'te Boğaz'dan geçen İspanyol Elçisi Clavijo. Anadolu yakasındaki bazı yerleşmelerde, örneğin I. Bayezid'in (Yıldırım) 1395'te yaptırdığı Anadolu Hisarı'nda(->), Türklerle karşılaştığını kaydetmişti. 1453'ten hemen sonra ise Osmanlıların Rumeli yakasında da yerleştikleri görülmüştü. II. Mehmed' in (Fatih) Galata'da(->) inşa ettirdiği top imalathanesi ve topçu kışlaları çevresinde, saraya yakın olan çeşitli kademelerdeki devlet görevlilerinin yerleştiği Top h a n e n) semti gelişirken, hemen yanı başında bu semtin gereksinimini sağlayacak biçimde ticaretin yoğunlaştığı bir pazar yeri, Salıpazarı(->) vücut bulmuştu. Salıpazarı'ndan Beşiktaş'a(-») kadar ise hasbahçeler ve sultanın yazlık sahilsarayı uzanıyordu. 16. yy içinde iskân edilmeye başlanan Beşiktaş, kaptan-ı deryanın burada oturması, donanmanın her yıl buradan Akdeniz'e yelken açması, Anadolu yakasına (Üsküdar'a) buradaki iskeleden geçilmesi ve daha sonra Barbaros Hayreddin Paşa'nın türbesinin de burada yer almasıyla, özellikle denizciler için önem kazanmış; ayrıca ulaşım ve ticaret eksenlerinin burada kesişmesi nedeniyle semt kısa sürede büyümüştü. Hep Rumeli kıyısını izleyerek Karadeniz'e doğru çıkacak olursak, daha ileridekı Ortaköy(->), Kuruçeşme(-*), Arnavutköy(->) semtleri Bizans devrindeki küçük bağcı, bahçeci ve balıkçı köyü karakterlerini uzun süre korumuşlar; buralarda Hıristiyan ve Musevi nüfus 19. yy sonuna dek çoğunlukta olmuştu. B e b e k'te n) ancak 18. yy'ın ilk çeyreğinde, III. Ahmed'in (hd 1703-1730) planlı imar faaliyetiyle bir semt oluşurken, Rumelihisarı'ndaG» Boğazın savunmasıyla görevli kale dizdarı ve askerlerinin kale içinde bulunan evlerinin yanısıra kale dışında da mahalleler gelişmiş; 19. yy'a gelindiğinde semt bir yönde Kayalar Köyü, diğer yönde de uzun süre yalnızca bir gezinti mahalli olan Baltalimam(->) ile birleşmişti. Boyacıköy'de(->) ancak 19. yy başında, gelişmiş Emirgân(->) ise, Bebek'in gelişmesine benzer bir tarzda, asıl 18. yy'ın son çeyreğinde, yani I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) iskâna açılmıştı. İstinye(->) ve Yeniköy'de(->) Karadeniz Müslümanlarının iskân edildiği mahallelerde de, liman ve ikmal iskelesi olmaları nedeniyle çok sayıda denizci ve varlıklı esnaf oturmaktaydı. Yeniköy'de olduğu gibi Tarabya'da(->) da Rum ve Ermeni nüfus çoğunluktaydı. 18. yy sonrasında burada ayrıca elçiliklerin yazlıkları ile gene elçilik görevlileri yerleşmişti. Daha sonra Büyükdere'ye(->) kadar sultanın gezi ve av alanları olan hasbahçeler uzanıyordu. Kireçbumu(->) ve Kefeliköy 19. yy'da geliştiler. Büyükdere'de gene İstanbul'da yaşayan yabancdar ve elçilik görevlileri oturmaktaydı. Sarıyer'de(->) Hıristiyan nüfus çoğunluktaydı; burada bağcılık, balıkçılık ve gemicilik yapılıyordu. Rumelikavağı(->) Boğaziçi'nin Rumeli sahilinde Topkapı Sarayı'na en uzak yerleşim merkeziydi; burada çoğunlukla Müslüman denizciler, balıkçılar ile kale görevlileri oturuyordu.

Aynı şekilde Anadolukavağı'nda(->) da Müslüman denizciler ile burada görevli askerler oturmaktaydı. Şimdi buradan Anadolu yakası boyunca Marmara' ya geri dönelim: Beykoz'da(->) mesireler ve av alanları bulunuyordu; sahilde de oldukça erken bir zamanda bahçıvanlık, odunculuk ve balıkçılıkla geçimini sağlayan büyük bir yerleşim merkezi gelişmişti. Tokat Bahçesi, Sultaniye Bahçesi, Çubuklu Bahçe gene hasbahçelerdi; sahilde İncirliköy adlı küçük ve seyrek bir yerleşim vardı. Bundan sonra gelen ve Anadolu yakasının en gelişmiş köylerinden olan Kanlıca'da Müslümanlar yaşıyordu. Köy halkının tümünün Müslüman olduğu Anadoluhisarı'nda da, Boğaz'ın savunmasıyla görevli kale dizdarının ve askerlerin kale içinde evleri bulunuyor; semtin varoşlarında ise büyük yalılar yer alıyordu. Göksu, Kandilli ve Kuleli hep hasbahçelerdi. Çengelköy de bir hasbahçeydi; sahilinde ise büyük bir Rum köyü bulunuyordu. Beylerbeyi'nin(->) 18. yy'a dek adı İstavroz idi ve burası da bir hasbahçeydi; 18. yy ortasından sonra burada sultanın bir sahilsarayı olacaktı. Sahilde bağ ve bahçecilikle geçimini sağlayan küçük bir köy vardı. Kuzguncuk'tan) Hıristiyan ve Musevi nüfus çoğunluktaydı. Üsküdar ise Anadolu yakasında askerlik, ticaret, ulaşım açısından önemli en büyük yerleşimdi.

Boğaziçi'nin her iki sahilinde 15-18. yy'lar arasında kendi kendilerine yeterli üretim alanları olarak yer alan, tarihi yarımadaya da balıkçılık ve bahçecilik ile katkıda bulunan bu köyler, genellikle birbirinden ayrı tutulmuş Türk, Ermeni, Rum ve Musevi mahallelerinden oluşurken, her iki kıyı şeridinde *de* bu yerel ayrımın üstüne bir başka sosyal hiyerarşinin bindiğini görüyoruz. Osmanlı sosyal düzeni, Boğaziçi sahillerinde, kişilerin ve grupların devletle ilişkisi temelinde

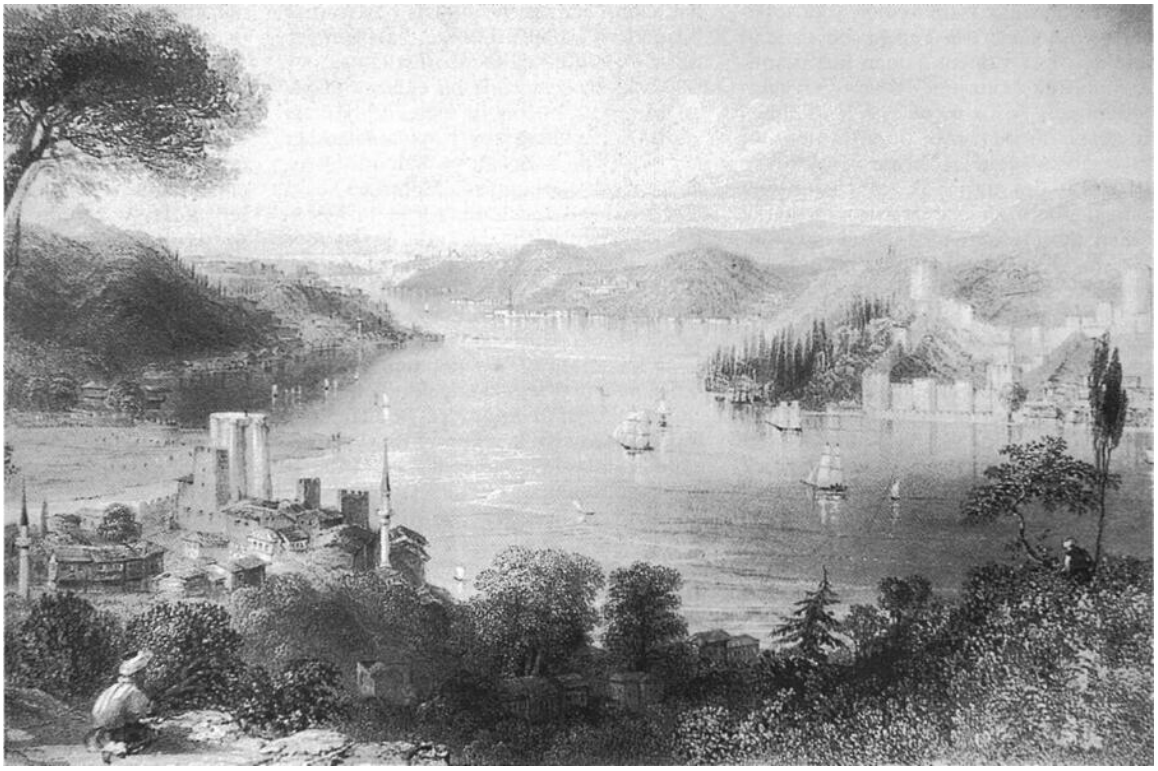

Bartlett'in Boğaziçi'ni betimleyen bir deseninden gravür, 19. yy. ***TETTVArşivi***

çok belirgin olarak mekânsal düzene yansımıştır. Örneğin Topkapı Sarayı'na en yakın yerleşim merkezleri olan Tophane ve Beşiktaş arasındaki sahil, devlet ricalinin yalılarına ve hasbahçelere ayrılmıştı. Beşiktaş Hasbahçesi'nde 17. yy'da inşa edilen bir köşk ile gelişmeye başlayan sultanın yazlık sahilsaraymdan sonra, Ortaköy ve Kuruçeşme arasındaki sahilde de özellikle 18. yy sonrasında, hanedanın kadın üyelerinin ve eşlerinin, yani sadrazam, kaptan-ı derya ve eyalet valilerinin sahilsarayları geliyordu. Arnavutköy'de Bizans asilzadelerinin soyundan gelen ve devlet hizmetinde ikincil görevleri olan Fenerli beyler, voyvodalar, imparatorluğun parasal dayanağı olan Ermeni sarraflar ile hekimlerden oluşan bir yüksek gelir grubu; bir hasbahçe olan Arnavutköy'den Bebek'e uzanan sahilde, birkaç nesil hekimbaşı ve şeyhülislam yetiştirmiş olan köklü ailelerin yalıları; Rumelihisarı'nda peygamber soyundan gelen nakibüleşrafın ve yüksek devlet görevlilerinin yalıları: Yeniköy'de ticaret zenginlerinin; Tarabya ve Büyükdere'de ise yabancıların yalıları yer almıştı.

Anadolu yakasında ise emekliler, görevden azledilmiş kadılar, şeyhülislamlar, hekimbaşıları ve diğer İstanbullu varlıklı aileler ile alt kademelerdeki görevlilerin yalıları çok daha seyrek bir düzen içinde kıyıya yerleşirken, burası bütünüyle bir bahçe niteliği kazanmıştı. Bu sahil şeridinde geniş bahçeler içinde yer alan yalılar Rumeli sahilindeki yalılarla karşılaştırıldığında, hem sayıca çok az kaldıkları, hem de birkaçı hariç görkemli yapılar olmadıkları görülmektedir. Anadolu yakasında birkaç tane de hanedan kadınına ait sahilsaray ile sultanın İstavroz (Beylerbeyi) ve Üsküdar-Kavak sahilsarayları bulunuyordu.

Görülüyor ki, Rumeli yakasında oturanlar hemen karşılarında uzanan bir bahçeyi seyretmekte: Anadolu sahilindekilerin karşısında ise inşa edilmiş Osmanlı siyasi ve toplumsal düzeni sergilenmekteydi. Rumelililer karşı yakadaki mesire yerlerinde eğlenmeye geçtiklerinde, bir başka sahnede seyirlik olurken aynı zamanda seyirci olmayı da sürdürüyorlar; aynı şekilde Anadolulular da karşıya geçtiklerinde rol değiştiriyorlar ve hem seyirci, hem seyirlik olmaya devam ediyorlardı. Sonuç olarak, dik yamaçlarla denize indiği için yabancıların bir amfiteatra benzettikleri Boğaziçi sahillerinin her iki yakasının da seyirlik niteliği baki kalıyordu.

Mitler ve Ritler: Boğaziçi yalnızca bir sayfiye olarak bütünlük kazanmamıştı. Her iki sahilde ve yamaçlarda balıkçılık, bağ ve bahçecilik, çiftçilik, odun ve kömürcülük, testicilik gibi zanaatlarla geçinen bir yerli halk vardı. Köylerin bir kısmının pitoresk güzelliğini bu yaşantı tanımlıyordu. Buralarda hayat mütevazı, sakin ve sessizdi. Ama kimi zaman ürkütücü olabildiği gibi, aynı zamanda kutsallıklarla kuşatılmıştı.

Karadeniz'in sert fırtınalarından kaçan gemiler Boğaziçi kıyılarına sığınmaya çalışırken, Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı yerde. Rumeli Feneri önlerinde, kuzey rüzgârlarına açık tehlikeli bir koyun önünde, ilkçağda Kianae veya Simplegadae denilen kayaların pususuna yakalanabiliyorlardı. Hareket ettiklerine ve birbirlerine vurduklarına inanılan bu kayalıklar, gemicileri her zaman korkutmuştu. Kara ile ve birbirleriyle alçak bir kıstakla birleşen bu kayalar, sular yükseldiğinde adacık halini alıyorlar, sis, yağmur, tipi ve karanlıkla birleşince gemiler için tehlike yaratıyorlardı. Boğaz çıkışının hırçın dalgaları ve bu kayalıklar, Kafkasya'ya "altın yapağı" aramaya giden Jason'un önderliğindeki Argonotların buradan geçebilmeleri için Kral Fienus'un bir güvercin salıp onu izlemek suretiyle yollarını bulabileceklerini göstermesinin hikayesiyle, Yunan mitolojisinde yer bulmuştu. Kayalardan büyüğünün üstüne daha Roma devrinde yuvarlak bir sunak taşı konmuş, üzerine daha sonraları tehlikeyi haber vermek amacıyla, Pompeius Sütunu olarak bilinen bir sütun dikilmişti. Osmanlı devrinde Öreke Taşı denilen bu kayalar, İstanbul'a gelen hemen tüm Batılıların ziyaret ettikleri bir yer olmuştu.

Boğaziçi'nin bu korkutucu bölümünde gemileri uyaran fenerler ile adları hiçbir zaman kaynaklara geçmemiş olan bazı dini yapılar, eskiden adak yerleri olmuş olmalıdır. Boğaz'da. bir yandan coğrafi oluşumuyla ilgili olarak İo, Zeus, Hera gibi Yunan mitolojisinin önde gelen isimleri etrafında örülmüş söylenceler ile pagan ritleri, Hıristiyanlık, Musevilik, İslam ve mistik inanışlar birbirlerine karışmış; diğer yandan gizemli tepelerinde Zeus ve Poseidon'a adanmış tapınaklar, zamanla yerlerini kilise ve manastırlara, sonra cami ve tekkelere bırakmıştır. Ama korku, boyun eğiş. teslimiyet ve umut. inançları farklı insanları hep bu kült yerlerine çekmeye devam etmiştir.

Örneğin Beykoz'un hemen arka sırtlarında yükselen Yuşa Tepesi, bir yandan Fenike, diğer yandan Yunan inanışlarında kutsallık bulurken. Tevrat peygamberlerinden Yeşua ile de ilişkilendirilmiştir. Osmanlı devrinde burada, uzunlu[1] ğuyla dikkati çeken bir yatır ve bir tekke vardı. Bu dev mezar ile eski inanışlara göre dağların zirvesinde yaşadığı kabul edilen devler, yeni bir inançta kaynaştırılmıştı. Yuşa Tepesi, Karadeniz'e açılan gemiciler için onları bu denizin şiddetinden koruyacak bir adak yeriydi. Boğaz'a hâkim bu en yüksek (2.000 m civarındaki) tepe, temmuz ve ağustos aylarında her cuma, Boğaziçi'nin çeşitli köylerinden farklı inançlara sahip insanlar tarafından hep birlikte ziyaret edilirdi.

17. yy'm sonuna dek sayıları giderek artan yerleşimlere rağmen Boğaziçi kırsal niteliğini korurken İstanbul'dan bağımsız kalmaya devam etmişti. Bir koydan diğerine uzanırken her an değişen ve art arda göller görünümü alan Boğaziçi'nde, bazen denize taşmış bir köşkte, bazen bir ulu çınar altında ya da bir kahvede dalıp gitmek, tinsel ama aynı zamanda dünyevi bir hazdı. İtalyanların "dölce far niente"sine karşılık gelen Osmanlı "keyif'i, hayal gücünü artıran, sıkılmaya olanak vermeyen Boğaziçi kıyılarında tanım bulmuştu. Bu keyif 17. yy ortalarından başlayarak hızla, ancak bazı kişi ve grupların ulaşabildiği bir ayrıcalık olarak tanımlanacak, yeryüzünün iktidar ilişkilerine bağlı bir nitelik de kazanacaktı.

18. ve 19- yy'da Boğaziçi'nde yaşam biçimi seçkinlerin mevsimlik kullanımı çerçevesinde çizilirken, İstanbul'dan çok farklı bir toplumsal ve mekânsal düzen söz konusu olmuştur. Tarihsel yarımadada yer seçimi, ailelerin toplumsal hiyerarşideki yerlerine bağlı olmadığından, farklı toplumsal gruplar (etnik ayrımlar dışında) aynı semtte, yan yana evlerde yaşayabiliyorlardı. Oysa Boğaziçi'nde yalnızca merkezden uzaklaştıkça zayıflayan doğrusal bir hiyerarşi belirleyici değildi; aynı zamanda sahil ile yamaçlarda oturanların da statüleri farklıydı. Diğer yandan, yarımadanın tam tersine, Boğaziçi'nde etnik ayrımlar ayırt edici niteliğini giderek kaybedecekti. Bu hiyerarşileri ve getirdiği sınırlamaları gene Boğaziçi'nin ritüelleri eritir, Boğaziçi'nde oturanlar topyekûn bir yaşama kültürünü paylaşırdı. Burada yaşayanların, mevsimlerin değişimine, saatlerin geçişine duyarlı olmamaları mümkün değildi. İlkbaharda erguvanların açması beklenir; sabahları sis, akşamları güneşin batışı, izlenmeye değer anlar, zevk ve hazlar yaratırdı.

Rumeli yakasında oturanlar doğan ve yükselen ayın gecelerini sayar, dolunayda Göksu'da kayık sefasına çıkılırdı. Sayfiye mevsimi, hıdrellezde, 5 Mayıs'ta başlar ve sultanın kayığını takip eden sayfiyeciler 12 Kasım'a kadar Boğaziçi'nin çeşitli köylerinde eğlenirlerdi. Bu tarihten sonra şehre dönüş başlardı. Boğaziçi'nde bir ikinci eve sahip olmak suretiyle bu kafilelerin içinde yer almak başlıbaşına bir imtiyaz olmakla birlikte, bazı semtler diğerlerine göre daha itibarlıydı.

Ayrıca Boğaziçi'nde bir eğlence takvimi olduğu gibi, bir de eğlence haritası vardı. Sesin kulağa en hoş yankılandığı koylar, Kanlıca, Bebek ve Kalender Körfezi olarak saptanmıştı. Mehtabın, eski kameri ay hesabıyla 12, 13 ve 14. gecelerinde yukarı Boğaziçi'nde başlayarak aşağılara inildikçe katılan teknelerle kalabalıklaşan, çoğala çoğala bütün denizi dolduran kayık kafileleri sonunda Kanlıca Körfezine varır; geç vakte, bazen sabaha kadar tek bir saz takımını veya tek bir okuyucuyu sessizlik içinde dinlerdi.

18. Yüzyılda Boğaziçi: Boğaziçi'nin topyekûn sayfiye karakterini 18. yy'da kazandığı anlaşılmaktadır. 18. yy Osmanlı şehirli toplumunda zenginle fakir arasındaki ayrımın giderek belirginleşmesi, zenginliğin artık gizlenmeden dışa vurulması, dini yasaklar, saray ve devlet adabı altında ezilmeyen yeni zenginlerin kendilerine değişik bir alan tanımlamaları gibi gelişmelerin ördüğü sosyal tarih süreci, 18. yy Avrupa'sında olduğu gibi tam anlamıyla bir burjuvazinin tümüyle özerk yükselişini ve "kendisi için sınıf" olmasını değilse bile, III. Ahmed'in saltanatıyla birlikte Osmanlı elitinin iktidar ortakları olarak yeni bir statü kazanmasını ifade ediyordu. Ayrıca bu elit artık yalnızca bürokratlardan değil, bezirganlar, tüccarlar ya da küçük üreticiler gibi, parayı elinde tutabilen ve kendi imkânları ile piyasada dolaştırabilen bireylerden meydana geliyordu.

Diğer yandan gene III. Ahmed'in saltanatıyla birlikte, hanedan o zamana kadar halktan gizlenen, mahrem sayılan yaşamını dışa açıyor, yaşam mekânlarını payitaht halkının gözleri önüne serecek biçimde değişen saray seremonileri ile, artık savaşta ve barışta askerin önüne düşmek yerine, imparatorluğun otoritesi, zenginliği ve gücünü her an sivil halka ve iktidarın ortaklarına hatırlatacak gösterimlerde bulunmayı amaçlıyordu.

İşte bu süreç içinde Boğaziçi, Avrupa başkentlerindeki uçsuz bucaksız kent meydanlarıyla boy ölçüşebilir bir şehir mekânına, kalabalıkları toplayan bir "grand allee"ye dönüşmüştü. Avrupa başkentlerindeki geniş caddeler gibi iki tarafı ağaçlıklı olan bu suyolu, yer yer amfiteatrlara dönüşüyor; buralarda sarayın düzenlediği şenliklerde İstanbul halkı ve taşralılar, farklı statülerdeki insanlar, bir arada günün sıkıntılarını unutabiliyorlardı.

18. yy kaynakları bu oluşuma çeşidi biçimlerde ışık tutmaktadır. Örneğin 17. yy başında Nev'îzade Ataî'nin(->) yazdığı *Hamse'nin* hepsi 18. yy ürünü olan minyatürlü beş nüshasının dördünde tasvir edilen Boğaziçi, ilk üç minyatürde, İskender'den II. Mehmed'e (Fatih) kadar, denizle karanın birleştiği yer, bir savunma hattı olarak hisarlarla resmedilmiştir. Oysa *Hamse'nin* son minyatürlü nüshasında Boğaziçi'nin bu savunma karakterini tamamıyla kaybettiği ve bahçeler içindeki yalıların ağırlık kazandığı görülmektedir.

Diğer yandan, *Hamse'nin* geri kalan minyatürlü hikâyeleri ile İstanbul meddah hikâyelerinde, başkentin varlıklı çevrelerine ait birtakım tiplemeler ortaya çıkmaktadır. Bu hikâyelerde tasvir edilen, kolayca zengin olmuş bezirganlar ve oğulları, mirasyediler gibi tiplerle birlikte, tüketilen ve gayrimeşru yollardan tekrar edinilen servetler, sınıf atlama eğilimleri ve yolları, devlet mekanizmasındaki yozlaşma, paranın ahlakı yok etmesi gibi öğe ve motifler sıkça karşımıza çıkmakta; sanatçıların katıldığı eğlencelere, geniş aşk çemberlerine, ahlakdışı aşklara, Boğaziçi ve yalıları mekân olmaktadır.

Bu hikâyelerde resmedilen İstanbulluların, yani bir yanda yeni şehirli zenginler ve yozlaşmış bürokratik elit ile diğer yandan kıtlık ve savaş bozgunları sonucu başkente göçmüş kalabalık, genç ve bekâr bir insan grubunun hareketliliği, şehir ekolojisinin tümüyle yeniden düzenlenmesini gerektiriyordu. 18. yy'da Londra ve Paris'te olduğu gibi İstanbul'da da bir nüfus patlaması gözlenmişti. Tarihi yarımadadan Boğaziçi'ne taşılması, yalnızca mekânsal genişleme ya da yoğunluk artışı boyutunda bir şehirleşme sorunu değildi. Şehirlerde servetin birikmesine, ortak çıkarları olan ayrı bir sınıfın oluşmasına paralel olarak, devletten ayrı bir kamu alanı, bu çıkarların gerçekleşmesini mümkün kılan bir şehir adabı nasıl oluşmuşsa, aynı sürecin sonunda hem resmi, hem özel alana mesafesiyle tanımlanan bir de kamusal hayat oluşmuştu. Şehrin çok büyümesi ve geleneksel merkezin kaybolması, sayfiyeler ve yabancılarla yaşamak, beraberinde şehre ve kurumlarına yabancı olmayı getirdiği gibi, bir yandan karmaşık yapıdaki sosyal grupların kaçınılmaz olarak birbiriyle ilişkiye girmelerine, diğer yandan da şehirlilerin iktidar merkezlerinin kontrolü dışında da bir ilişki ağı kurabilmelerine yol açtı. Hayatın hoşlukları küçük bir seçkin grubun inhisarından çıkarak biraz daha geniş bir kitleye yayıldı. Farklı statülerdeki insanların aynı mekânlarda iyi vakit geçirebilmeleri gündeme geldi. Boğaziçi böyle bir toplumsal gelişmenin mekânı oldu.

Boğaziçi'nin Mimari Karakteri: Boğaziçi'nin iki yakasındaki köylerin Beykoz, Üsküdar, Tophane, Beşiktaş ve Yeniköy mahkemelerine yansımış gündelik ve özel sorunlarının yanısıra, aynı kadı sicilleri kamusal hayata, gelir düzeyine, yaşam standartlarına ve maddi kültüre de ışık tutmaktadır. Hayatlar birbirine benzese de, sahilin girintili çıkıntılı çizgisi üzerinde her nokta bir başka güzelliğe açılırken, birbirlerinden bir ya da iki kilometreyle ayrılmış olan yerleşimler birbirine benzemezler, her biri kendi özelliklerini taşırdı. Örneğin Anadolu yakasının geniş bahçeler içinde ve geniş cepheli yalılarına karşın Arnavutköy ve Ye-

Boğaz'm Karadeniz girişini betimleyen Flandin'in bir gravürü.
Eugene Flandin. *L 'Orient.* Paris, 1958
Ara Güler fotoğraf arşivi

niköy'de yalılar bitişik nizam, dar cepheli ve çok katlıydı. Bu köylerin nüfusu, bir başka deyişle bazı semtlerin toplumsal hiyerarşideki yeri ve buna bağlı olarak talep, köylerin ve özellikle kıyı şeridinin biçimlenmesinde etken olmuştu. Daha 17. yy'da Nev'îzade, her iki sahilin olumlu ve olumsuz taraflarını sıralarken bu tür farklılıklara da işaret etmekte, karşılaştırmalar yapmanın yanısıra her bir köyün ayırt edici güzelliklerini saymaktadır.

Nev'îzade Ataî'nin dikkati çektiği gibi Rumeli yakası sakinlerinin öğleye kadar, Anadolu yakası sakinlerinin de öğleden akşama kadar güneşin rahatsız edici ışınlarından etkilenmeleri, bu kıyıların mimari yapısında da etkili olmuştur. Bu dönemin yapılarından ancak birkaçı, örneğin Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı(->), Sadullah Paşa Yalısı(->) ve Şerifler Yalısı(->) günümüze gelebildiğinden, görsel ve yazılı kaynakların birlikte incelenmesi sonucu Boğaziçi'ni bir mimari bütün olduğu kadar tek tek yapılarıyla da karakterize etmek mümkün olabilecektir.

Mesire yerleri ve koruluklar da, Boğaziçi'ni inşa edilmiş bir mimari bütün olarak görmemize olanak vermektedir. Görsel belgeler incelendiğinde, Boğaziçi'nde bugün dahi varlığını sürdüren bu yeşil alanların 18-19- yy'larda yönetici sınıfın yalı ve dağ köşklerinin bahçeleri olarak yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Bugün 18. yy sonunda Boğaziçi'ni tanımamıza olanak sağlayan en önemli kaynak olan Antoine-Ignace Melling'in *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore* adlı eserindeki Boğaziçi tasvirlerinden, inşa edilmemiş alanlardaki tepelerin ya tümüyle çıplak ya da makilerle örtülü olduğu görülmektedir.

Diğer yandan, tümüyle yelkenli ve kürekli deniz araçlarına dayalı ulaşım da Boğaziçi kıyılarının mimari karakterinin oluşumunda etken olmuştur. Yoğun yerleşme alanları dahi birbirlerinden kopuk, bağımsız kimliklerini korurken, yalnızca vadi içlerine doğru genişlemişler ve kıyı boyunca kısa rıhtımlar, sık iskeleler yer almış; kayıkhaneler ve yalı hamamları yalıların birer parçası olmuştur.

Boğaz'm iki yakası arasında, farklı ihtiyaçları karşılamak üzere çeşitli kayıklarla kumlan bağlantının Bizans devrindeki boyutları hakkında pek fazla bilgiye sahip değiliz. Osmanlı devrinde ise rüzgârlar, şiddetli akıntılar, kıyıların girinti ve çıkıntılarını bilmek ve kullanmak zorunda^ olan yelkenli ve kürekli gemilerin ne zorluklar çektiği, Karadeniz'e çıkmak için uygun hava bekleyen gemilerin nasıl aylarca belirli koylarda demirlendiği, çeşitli kaynaklarda anlatılmaktadır. Bütün elverişsiz doğal koşullara karşın Boğaziçi deniz trafiğinin çok yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Peremeler, çektiriler ve pazar kayıklarının yanısıra varlıklı yalı sahiplerinin kayıkhaneleri ve çok sayıda kayıkları, sultanın, ailesinin ve yüksek devlet görevlilerinin belli bir protokole göre kürek sayıları saptanmış kayıklarının da ayrı bir yeri vardı. Peremeler belirli iskeleler arasında işlerken, her semt iskelesinde, geliri bir vakfa ait olan pazar kayıkları bulunurdu. Bunlar Boğaziçi semtlerinde oturanları İstanbul ve Boğaz'm diğer semtlerine, mesire yerlerine taşırdı. Batılı kaynaklar bir yerden diğerine -günümüz ölçütleriyle dahi- ne kadar kısa zamanda ve kolaylıkla ulaşıldığını kaydetmişlerdir. Kayıkçı nizamnamelerinden de iskeleleri, pazar kayıklarının ve kayıkçıların sayısını ve ücretlerini öğrenmek mümkün olmaktadır. Boğaziçi iskelelerinin sık sık onarıldığı da arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

19- Yüzyıl Sonrasında Boğaziçi: **19.** yy'da Boğaziçi'nde nüfus artarken kürekli taşıma araçları da yerlerini buharlı kamu ulaştırmacılığına bırakmıştır. Geçen yüzyıl ortalarında tersaneden tahsis edilen bir vapur, günde bir kez köprüden hareket ederek Boğaziçi'nin iki yakasındaki iskelelere uğradıktan sonra geceyi Istinye'de geçirip, sabah aynı rotayla köprüye dönüyordu. Yüzyılın ortalarında Şirket-i Hayriye kurularak seferlere düzenli olarak devam edildi.

19. yy'ın sonlarına dek Boğaziçi itibarlı bir sayfiye olmayı sürdürmüşken, 20. yy başında artık tarihi yarımadadan taşan istanbul'un bir banliyösü haline gelmişti. Bir yandan kara ulaşım ağının tamamlanmasıyla yerleşim alanları kontrolsüz bir şekilde kalabalıklaşırken, gecekondu ve sanayi bölgeleri Boğaziçi'nde yer alabilmişti. Doğal ve tarihsel doku hızla yok olurken, yapılaşması açısından Boğaziçi'nin İstanbul'un diğer semtlerinden farkı kalmamıştır. Bugün Boğaziçi, bir yandan apartmanlaşan yalılar, diğer yandan gecekondular, yeni zenginlere Boğaziçi'nde yer bulmaya çalışan girişimcilerin çok katlı yoğun binalardan villalara kadar değişik tarzda ürettikleri yapılar ve kazıklı yollarla tahrip edilmeye devam etmektedir.

Bibi. Eldem, *Boğaziçi Anıları;* Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II; Eldem, *Türk Evi,* I-III; Eldem. *Türk Bahçeleri;* Evliya, *Seyahatname.* I: R. Janin. "L'eglise byzantine sur les rives E îphore Cöte asiatique)", *Revue des Etudes Byzantines,* XII, 1954, s. 69-99; Janin, *Constantinople byzantine,* J. Pargoire, "L'amour de la Campagne â Byzance et les villas imperiales", *Echos d'Orient,* XI, 1908; P. Ğ. Inciciyan, *Villeggiatura de Bizantini sul Bosforo Tracio,* Venedik, 1831; M. Tayyip Gökbilgin, "Boğaziçi", *İA,* II, 666-695; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* Inciciyan, *İstanbul;* Eyice, *Boğaziçi;* Pardoe, *Bosphorus;* Melling. *Voyage.*

TÜLAY ARTAN

Edebiyatta Boğaziçi

Boğaziçi, Boğaziçi mehtapları, Boğaziçi köyleri, koyları yazarlara, şairlere, sanatçılara her dönem ilham kaynağı olmuştur. Düzyazıda, şiirde ve şarkılarda en çok Boğaz mehtapları ve Bebek, Göksu, Kandilli, Kanlıca, Üsküdar, Beykoz gibi semtler işlenmiş ya da roman ve hikâyelerin dekorunu, çevresini, çerçevesini oluşturmuştur.

Boğaziçi, Divan Edebiyatıma, istanbul bütünlüğü içinde mısralarla 16. yy başında girmiş olmalıdır. Cemalî (ö. 1512 ?) *Şehrengîz-i İstanbul'unda, Bu gün Göksu gibi bir cây-i hurrem / Yarın cennetde görür mi ki âdem /tkifânûs ile zahir nihâî / İki derya bu şehrim pâsbânî;* bir beytinde ise, *Yâr ile gezdüm Hisârûn cümle bağ ü râğını /Beykozun seyr itdürüb geşt itdüm Alem dağım* der.

17 yy'da Ataî(->) *Sakiname'de.* Boğaziçi'nin güzelliklerini, mehtaplarını, semtlerini över. Yine aynı yüzyıl divan şairlerinden Sabit (ö. 1712), *Ko kafes nâlesini nağme-i peyder peye gel / Râyegân dinleyelim bülbülü İstinye'ye gel* mısra - larının sahibi Şeyhülislam Yahya Efendi; 18. yy'da ise Üsküdar ve Beşiktaş üzerine şarkılarıyla Rahmi, Nâşid, Seyyid Vehbi. Sâhib'in yanında *Sevâhilname* adlı bütün Boğaz semtlerinin adının cinaslı kelime oyunlarıyla anıldığı eserin sahibi Fennî; Göksu mehtaplarını anlatan Esrar Dede; Şeyh Neccarzade Rızaeddin Efendi, izzet Efendi, Şeyh Galib, Abdülhalim Neyyir Dede ve Nedim, Boğaziçi'ni anan şairlerdendir.

19. yy'da Boğaziçi'nin önem kazanmaya, saray ve çevresinin her iki sahilde de birbiri ardına sahilsaraylar, sahilhaneler, köşkler yaptırmaya başlamasıyla Boğaziçi Divan Edebiyatımda da daha fazla yer almaya başladı. Neş'et, Uhamî mahlasıvla vazan III. Selim, Sünbülzade Vehbi (ö. 1809), Enderunlu Fazıl (ö. 1810), Reisülküttab Arif Efendi, (ö. 1813), Arif Mehmed Efendi (ö. 1816), Enderunlu Vasıf (ö. 1824), Adlî mahlasıyla yazan II. Mahmud (ö. 1839), Sermed (ö. İ839) vb Boğaziçi'ni, daha çok, zamanın en ünlü mesire yeri Göksu ağırlıklı olarak yazan şairlerdir.

Daha sonraki dönemlerde ve günümüzde şair ve yazarlar Boğaziçi'ne ilgisiz kalmamışlar, aksine Boğaziçi tüm yönleri ve semtleriyle 20. yy edebiyatında yer almıştır. Yüzlercesi arasından Abdülhak Hamid, Faruk Nafiz Çamlıbel, Recaizacle Ekrem. Tevfik Fikret. Mehmed Akif, Halid Fahri Ozansoy ve en önemlilerden biri olan. Boğaziçi üzerine Türk edebiyatının en güzel mısralarını yazmış Yahya Kemal Beyatlı sayılabilir. O Boğaza her tepeden, her semtten bakmış ve Boğaz'ı çeşitli mevsimlerde, çeşitli ışıklar ve renkler altmda anlatmıştır.

Öte yandan pek çok sanatçı, yazar, şair Boğaziçi'nin çeşitli semtlerini yerleşme yeri olarak seçmişler, uzun süreler buralarda yaşamışlar ve eserlerini buralarda vermişlerdir. Tevfik Fikret adı neredeyse Âşiyan ile özdeşleşmiştir. Abdülhak Şinasi Hisar, Rumelihisarı'nda; Necip Fazıl, Asaf Halet Çelebi, Peyami Safa Bevlerbeyi'nde oturmuşlardır.

İSTANBUL

20. yy'da çağdaş bir anlayışı benimseyen Türk edebiyatı, Boğaziçi'ni pitoresk özellikleriyle olduğu kadar, kültür ve uygarlık tarihi açısından da ele almış; edebiyatın hemen hemen bütün türlerinde irdelemiştir. Boğaziçi, şairler, romancılar ve hikayeciler için bir doğa harikası olmaktan çıkarak, geçmiş zamanın bugüne taşıdığı ekinsel bir ocak niteliğiyle anılmıştır. Aynı şekilde edebi nitelikli düzyazılarda Boğaziçi'nin birçok özelliklerine değinme fırsatı bulunmuştur.

Yahya Kemal Beyatlı'nın saptadığı Boğaziçi, tarih açısından, Bizans zamanında tek tük köylerden ve kiliselerden ibaret bir yöredir. Asıl Boğaziçi fetihten sonra kurulur ve Kavaklar'a kadar bayındır bir görünüme kavuşur. Yahya Kemal'e göre, "bir semtten diğerine geçerken, bir yıldızdan bir yıldıza geçmiş kadar başkalık" duyulur; "Kandilli, Anadoluhisarı, Kanlıca, Çubuklu birbirine komşu köylerdir; lâkin her birinin çerçevesi, havası, güzelliği başkadır. Birinden ötekine geçerken manzara değişir".

Daha *Eylül'de* (1900) Mehmed Rauf. Boğaziçi'ni bir aşk üçgeni romanının dışına taşırarak, değişen dönemlerin ve modaların dile getirilmesinde bir odak kabul etmiştir. Böylece, Kanlıca, Çubuklu gibi semtlerin modasının geçtiği, asıl zenginlerin, kibarların Büyükdere' ye. Tarabya'ya akın ettikleri ve oralarda alafranga hayatlar sürdürdükleri belirtilmiştir. Mehmed Rauf, "çok büyük, geniş bir göle" benzettiği Boğaziçi'ni yazdan sonbahara, sonbaharın kışa evrildiği günlere kadar tasvir etmiş; buradaki bitki örtüsünün adeta bir takvimini çıkarmıştır. Günün alafranga dünyasına özlemli kişiler, Boğaziçi'nin Anadolu sahilinde sürüp giden dingin hayattan uzaklaşarak. Rumeli yakasında yalılarda, Avrupai lüks otellerde, örnekse Summer Palace' da monden olmakla övünmektedirler. Geçmişin törel dünyasından *Eylûl'ün* kişilerine sanki bir tek lüfer avı kalmıştır. Aynı yazar, başka romanlarında da Boğaziçi'ne dönüp bakmış; Anadolu sahilini, çoğu kez, bir köhnelikler, eskimişler yurdu gönmiştür. Sözgelimi, pek ünlü Göksu Deresi'ni. Göksu'daki geleneksel mısırcıları küçümsemekten kendini alamamıştır.

Göksu, Halid Ziya Uşaklıgil'in ünlü romam *Aşk-ı Memnuda.* (1900), romanın kişilerinden biri tarafından, tepeden tırnağa yenilenmek ister. Bu, öyle bir yenilenmedir ki, romancının biraz da istihzayla yansıttığı gibi, Boğaziçi ve Göksu, egzotik bir masal ülkesine dönüşsün istenmektedir.

Değişen Boğaziçi için bu ilk gözlemler. Yahya Kemal'in Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya ve Hisarlar Komisyonu'na 1918'de sunduğu bir açıklamada endişelerle donanır. Yahya Kemal, Boğaziçi' nin çehresinin değişmesinden büyük kaygı duyduğunu açıkça vurgular ve "Hisar'ı harap halinde muhafaza etmeye taraftarım. Bu harabe şimdiki halinde bırakılmalı ki, gözlerimizin alıştığı timsalinin tesirini verebilsin" der.

20. *yy'm* başlangıcındaki Türk yazarları, Boğaziçi'ni romanesk bir görünüm sunan o yarı harap haliyle tasvir etmekten kaçınmamışlardır. Yakup Kadri *Nur Babada* (1922) Ziba Hanımefendiyi ve yeğeni Nigâr Hanım'ı Boğaziçi'nde yaşatır; saltanatı sona eren yalıları, musiki âlemlerinin bitmekte olduğunu, yalıların önünden geçen gecelere özgü sandalları ve kayıkları söyler. Yıllar sonra *Hep O Şarkıda* (1956) bir kez daha Boğaziçi'ni eski günlerinde anacak, rengi uçmuş bir gravürden gördüklerini saptayacaktır. 19. yy'ın sonundaki Boğaziçi köyleri, kıyıları, Nahid Sırrı Örik'in "Kanlıca'nın Bir Yalısında" *(Eski Resimler,* 1933) adlı uzun öyküsünde, artık yalıları ve köşkleri kiraya verilen bir beldedir. Şirket vapurları çalışmakta; yaz gelince, İstanbul'un varlıklı sayılabilecek aileleri Boğaziçi'nde yaz için kiralık yalı, köşk aramaya çıkmaktadırlar. Mimarisi neredeyse göçmekte olan Boğaziçi dünyasında doğa, inanılmaz bir son gürlük yaşamaktadır. Nahid Sırrı, bitki örtüsünün çılgıncasına bir egemenlik kurduğunu gözler. Asırlık kûmlarda ağaçlar, sımsıkı bir yaprak yelpazesini gökyüzüne doğru açmış, güneşin nüfuz etmesini olanaksız kılmıştır. Bununla birlikte, Boğaziçi'nin eski, saltanatlı insanları, şimdi kendi başına gürleşen koruların, bahçelerin bezediği köşklerde, yalılarda yarı meczup hayatları sürüklemektedirler.

"Kanlıca'nın Bir Yalısında"yla hemen hemen aynı dönemi işleyen *Siyah Gözler* (1910), Cemil Süleyman Alyanakoğlu'nun bu unutulmuş romanı, Boğaziçi'nde ikili ve ikici bir hayat gözlemler: Bir yanda doğanın güzelliği ve sözgelimi Beykoz Çayırı'ndaki sereserpe, şenlikli dünya, öte yanda genç yaşta dul kalmış bir kadının muhafazakâr yaşama biçiminde cinnete varan yalnızlığı, aşk ve cinsellik ihtiyacı... Bir otuz yıl kadar sonra, Halide Edip Adıvar *Tatarcıkla* (1939) ülküsel bir Boğaziçi köyünün (Poyrazköy) monografisini kaleme getirecek, toplumsal hayattaki değişmeleri, özellikle kadının özgürlük ve kişilik kazanışını Boğaziçi dekomnda işleyecektir.

Şiirlerinde Boğaziçi'nin yalnız peyzajını yansıtan Yahya Kemal gibi, Ruşen Eş-

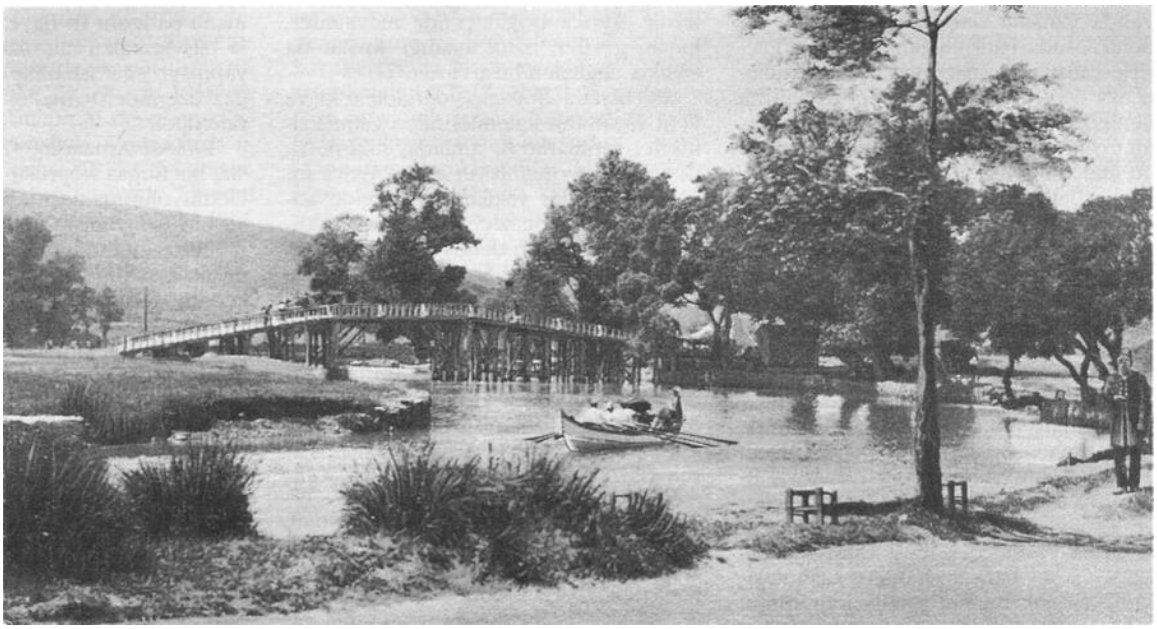

Göksu Boğaziçi'nin edebiyatçılara esin kaynağı olan köselerinden biriydi; fotoğrafta yüzyıl başlarında bir Göksu sefası görülüyor. *Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi*

ref Ünaydın da *Boğaziçi Yakındanda* (1938) yöreyi bütün bir güzellikler, doğa mucizeleri tablosunda tasvir eder. Bu eserde Boğaziçi'nin bugün artık bütünüyle kaybolmuş asıl doğası, ağaçları, bitkileri, balıkları, kuşları, insan elinden çıkma mimarisi, uygarlığıyla canlandırılmış, satır arası dokundurmalarla hepsinin sonuna gelindiğine işaret edilmiştir. Benzer kaygılar, Refik Halid Karay'ın yaklaşık 1910-**1940** arasında kaleme aldığı birçok yazısında göze çarpmaktadır. Karay, Boğaziçi'nin daha I. Dünya Savaşı eşiğinde, özellikle Anadolu sahilinde, moda dışı kalarak terk edildiği, bütün bir mimari mirasın korunmasız bırakıldığı düşüncesindedir. Geçen zaman içinde buralarda devlet ve saltanat düşkünü, eski beysoyluların handiyse yoksullukla boğuşanları kalmış; yalıların yeni zamana ayak uydurmuş kafessiz pencerelerinden görülen, çökük ihtiyar çehreler, bezgin yaşlı halayıklar, döşemelik kumaşı çoktan eprimiş möbleler olmuştur.

Bununla birlikte Karay, Boğaziçi'nin yeni zamanlarda bir kez daha gözde bir sayfiye yöresi olmasına değinerek, Boğaziçi'ndeki yenileşmeye karşı çıkmış ve betonun, çimentonun girdiği Boğaziçi'nden geriye hiçbir şey kalmayacağını ısrarla vurgulamıştır. ("Boğaziçi Olduğu Gibi", *Tanıdıklarım, 2.* bas., 1940). Romancı, bu soy yazılarından başka, *Bu Bizim Hayatımız* (1950) romanında dünün ve o günün Boğaziçi'ni son güzellikler çerçevesinde kaleme getirmiş, son romanı *Sonuncu Kadeb'te* **(1965)** ise Boğaziçi'nden bir hatıralar öbeği sunmuştur.

Türk edebiyatına *Boğaziçi Mehtapları* **(1943)** ve *Boğaziçi Yalıları* **(1954)** gibi eşsiz iki eser armağan eden Abdülhak Şinasi Hisar, Boğaziçi'nin "bu asrın ilk yıllarında" eski Venedik! hatıra getirdiği kanısındadır. Özellikle yalı mimarisinin ışığa ve loşluğa bir arada açılışı, yelpazelenişi üzerinde durur. Yalının Boğaz'ı seyretmeye ayrılmış ön odalarında ışıklar içeriye sıçrayarak yansılarıyla daima aydınlık ve gölge oyunları meydana getirmektedir. Bu aydmlatışlar ve gölgelendirişler kimileyin duvarlarda, döşemede, tavanda ya boyuna bir ırmak gibi akarlar ya da rüzgârla ürpermiş tenin çağrışımlarını uyandırırlar. Boğaziçi bir yönüyle sanat bucağıdır. Abdülhak Şinasi sözgelimi musiki dinlemeyi rüya görmeye benzetir. Çalgı sesleriyle, insan sesleriyle kurulacak gönül bağı, tıpkı rüyalarımızda olduğu gibi, anılarımızı, dahası, yaşamamış olduğumuz hayatların anılarını da devşirerek bizi yepyeni manzaralara, hislere, ruh iklimlerine alıp götürecektir. Musiki fasılları ay ışıklı gecelerdedir. Kimileyin de sularda ufak, kesik ışık parçaları menevişlenir, ay ışığıyla yarışır. Sayısız küçük dalgalanış, yazarı ışıktan ve altından mini mini yelpazelerin boyuna açılıp kapandığı izlenimine çeker. Bununla birlikte korunma imkânlarından yoksun bırakılmış Boğaziçi'nde doğadan mimariye, eşyadan ruh iklimine her şey özelliğini ve değerini yitirecek, Boğaziçi ürkünç bir yıkıma sürüklenecek, güzellik gibi duyarlık da geçmiş zamanda kalacaktır. Şair Nigâr Hanım kimliğinde Boğaziçi insanını, yaşayışı, giyim kuşamı, duyumsayışlarıyla eksiksiz tanımlayan Abdülhak Şinasi, 1950 sonrasında bir "Boğaziçi Müzesi"nin kurulmasını önermiş, bu önerisi dergi sayfalarında unutulmuş yazıları arasında kaybolup gitmiştir.

20. yy'da kaleme aldığı bazı romanlarında Hüseyin Rahmi Gürpınar, Boğaziçi bitki örtüsünün nasıl tahrip edildiği, Maslak yolunun açılışı örneğinde olduğu gibi, yanlış bir şehircilik anlayışına nasıl kurban gittiği üzerinde durmuş, yetkili çevreleri çok önceden uyarmayı denemiştir. Aynı yaklaşımı mimari açıdan Haluk Şehsuvaroğlu'nun yalılara ve Boğaziçi mimarisine ilişkin pek çok yazısında görmek olasıdır *(Boğaziçi'ne Dair,* 1986).

Boğaziçi, Ahmet Hamdi Tanpmar'm özellikle *Huzur* romanında **(1949)** ve "Yaz Yağmuru" hikâyesinde *(Yaz Yağmuru,* 1955) bütün bir kültür birikimiyle belirir. Huzurda "Boğaz'ı tatmak" ülküsü, yaklaşmakta olan yıkımları sezmekten doğmuş bir kaçış gibidir. Mehtapsız gecelerde, kayık ışıkları denizde bir "ışık operası" meydana getirir. "Şehrayin'den, "musiki cümleleri"nden söz açan Tanpmar, "ışık operasl'yla noktalar lüfer avını. Böylece, Boğaziçi'nde alaturkayla alafranga kucaklaşır. Burada "her şey" bir akistir. Boğaziçi, Büyükada'yla oranlanır. Ada, imparatorluğun çöküş döneminde birdenbire "oluvermiştir". Boğaziçi'ne gelince, bu özel uygarlık beldesi köy köy, hep yaşamış; kimi zaman servetle boğulmuş, kimi zaman da "çarşı ve pazarını kaybedip" yoksul düşmüştür. Değişen modalar karşısında kimliğini korumaya, yitirmemeye elden geldiğince özen göstermiştir. *Beş Şehir'de* (1946) Boğaziçi'ni bir uçtan bir uca tarayan Tanpmar, burada hep küçük ve güzel camileri, kireç sıvalı duvarları, küçük mescitleri, ayna taşlan kırık bile olsa göz okşayan çeşmeleri, yıkık yıprak, ama ölüm korkusunu silen geniş ve dik yokuşlu mezarlıkları, iskele kahvelerini, daha birçok şeyi daima "bir sedef rüyası içinde" görür. Nihayet yazar, sönüp gitmekte olan Boğaziçi'ni de üzüntüyle saptayıp, bunda, düzyazının ve resmin Osmanlı-Türk uygarlığındaki cılızlığına bağlanacak sebepler bulur. Dünkü görünümünü bilemediğimiz yalılar, sözgelimi, deniz kıyısı lokantası olmuşlardır ("Yaz Yağmuru"). Yalının geniş taşlığı, şimdi lokanta müşterisinin oturduğu kısımdır. Bununla birlikte o loş taşlık, gevşek döşeme tahtaları geçmişten konuşmaktadır: Deniz çırpıntılarla yalıyı yaladıkça, yeşil ve camkesiği ışık yansımaları döşemeden sızarak ta-

vanda yansılar dalgalandırır. Fakat bu deniz, "suda hafif eleğimsağma perdeleriyle çalkalanan mazot ve benzin lekeleri"nin denizidir. Her tür süprüntü, artık denizde yüzer. Bir motor "durmadan yalının önünde kavisler" çizmektedir; ses, gürültü dinginliği çalıp götürür. Boğaziçi, besbelli, kalabalık bir şehrin bütün açgözlülüklerine terk edilmektedir.

Ziya Osman Saba, hikâyelerinde *(Mesut İnsanlar Fotoğrafhanesi,* 1952; *Değişen İstanbul,* 1959), Boğaziçi'nde çocukluğuna ilişkin gelgeç birkaç görüntüyü anar ve zamanın geçişini adeta dondurur: O zamanın Bebek Bahçesi'nde bir de patinaj sahası vardır. Çiftler dans ederek patinaj yaparlar. Çimento üstünde "uzun, geniş etekleri, ince belleri, şişkin göğüsleri, büyük ve tüllü şapkalarıyla uçan, uçuşan" bu madamlar, matmazeller ve kavalyeleri Boğaziçi'nde azınlık yurttaşlarına işaret eder. Ziya Osman Saba, Boğaziçi'nin bahçelerinde ve lokantalarındaki Rum, Ermeni azınlık kültürünün izdüşümlerini saptar; nihayet Şirket vapurlarının renkli bir tasvirine girişir.

Sâmiha Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih'* te (1966) Boğaziçi'ni yüzyılların yolculuğuna geri götürür, gelgitli bir anlatımla, imparatorluğun Boğaziçi tarih sahnelerini canlandırır. Peyami Safa'nm *Biz İnsanlar* (1959) romanı, Oktay Rifat'ın *Birtakım İnsanlar* (196i) oyunu, Attilâ ilhan' m *Aynanın İçindekiler* roman dizisi. Haldun Taner'in bazı öyküleri, Boğaziçi'ne yakın tarih açısından usta işi sahnelerle yer verir., Oktay Rifat, *Yeni Şiirlef* inde (1973) olduğu gibi *Bir Kadının Penceresinden* (1976) romanında da tekrar tekrar Boğaziçi'nden konuşmayı gereksinmiştir. Salâh Birsel *Boğaziçi Şıngır Mıngıfân* (1979) beldeyi kişiler, olaylar, yakın tarihin yaşantıları açısından tahlil eder. Kerime Nadir *Romancının Dünyasında.* (1981) Boğaziçi'nde geçen kişisel anılarını da devşirmiştir.

Boğaziçi günümüz edebiyatının seçkin iki yazarına da esin kaynağı olmuş; Leyla Erbil "Vapur" öyküsünde *(Gecede,* 1969) baştanımaz, isyankâr bir vapur motifiyle yakın tarihin zümreler ve toplumsal katmanlar açısından Boğaziçi'nde bir tahliline girişmiş, Bilge Karasu ise "Karanlık Bir Yalı Üzerine Metin'de *(Kısmet Büfesi,* 1982) karmaşık cinsel süreçlerle yıkık yıprak bir Boğaziçi yalısını, yalının rıhtım ve bahçesini kaynaştırmıştır.

SELİM İLERİ

BOĞAZIÇI

Aylık dergi. İlkteşrin (Ekim) 1936-Mart 1938 arasında 18 sayı yayımlandı. Sahibi Sadi Akant, yazı işleri müdürü Yusuf Mardin'di. Şirket-i Hayriye tarafından çıkarılan dergi "Aylık Boğaziçi Mecmuası" altbaşlığım taşıyordu. Dergi, buna uygun biçimde sürekli Boğaziçi'ni işlemiştir. İlk sayısından başlayarak Boğaziçi'nin tarihi, semtleri, önemli yapıları, mehtap âlemleri, vapurları, iskeleleri, mesireleri, kaynak suları, lokantaları sürekli işlenen konulardır. Ayrıca Boğaziçi'nde mevsimler, hayat, geziler, balık avcılığı, kuşlar da sıklıkla değinilen hususlardır.

Edebiyatta Boğaziçi, dergide eski ve yeni yazarların kalemlerinden çıkmış şiirlerle, şarkılarla ve anılarla, hikâye ve denemelerle önemli yer tutar. Ayrıca inceleme ve fikir yazıları da dergide görülmektedir. Boğaziçi fotoğrafları, karikatürleri, resimleri dergiyi süsleyen öğeler olarak her sayıda yer alır. Dergide yazılarına sıklıkla rastlanan yazarlar olarak Selahattin Güngör, Abidin Daver, Hüseyin Cahit Yalçın, Raşit Vecihi Sezen, Asaf Akant, Galip Ataç, Burhan Cahit Morkaya, Macit Gören, Nezihe Muhittin ve M. Turhan Tan sayılabilir. Şiirlerin çoğu ise Yahya Kemal Beyatlı, Faruk Nafiz Çamlıbel, Mithat Cemal Kuntay ve Yusuf Mardin'e aittir.

İSTANBUL

BOĞAZIÇI IMAR MÜDÜRLÜĞÜ

bak. BOĞAZİÇİ YASASI

BOĞAZIÇI KÖPRÜSÜ

İstanbul Boğazı üzerinde, Beylerbeyi ile Ortaköy arasında, kentin Asya ve Avrupa yakasını bağlayan asma köprü.

İstanbul Boğazı'nın iki kıyışım bir köprü ile birleştirmek, antik çağdan beri üstünde durulan bir düşünce olageldi. Biraz da efsane ile karışan bilgilere göre, böyle bir köprüyü ilk gerçekleştiren, MO 522-486 arasında hüküm süren Pers Kralı I. Dareios olmuştu. Dareios, İşkillere karşı yaptığı seferde, askerlerini Asya'dan Avrupa'ya, mimar Mandrokles'in, gemileri ve salları yan yana dizip birbirine bağlayarak oluşturduğu köprüden geçirdi.

Bundan sonra Boğaz'm üstüne bir köprü kurulması ancak 16. yy'da söz konusu oldu. Ünlü sanatçı ve mühendis Leonardo da Vinci 1503'te dönemin Osmanlı padişahı II. Bayezid'e bir mektupla başvurarak Haliç üzerinde bir köprü yapmayı, eğer istenirse bu köprüyü (Boğaz üzerinden) Anadolu'ya da uzatmayı önerdi.

1900'de Arnaudin(-0 adında bir Fransız, bir Boğaz köprüsü projesi hazırladı. Demiryolunun geçmesi için düşünülen ve biri Sarayburnu-Üsküdar, biri de Rumelihisarı-Kandilli arasında olmak üzere, iki ayrı yer önerilen bu köprü projesi onay görmedi.

Yine aynı yıl Bosphorus Railroad Company adlı bir şirket, Boğaz'da hisarlar arasında bir köprü yapmak için başvurdu. Başvuruyla birlikte sunulan projeye göre köprüyle geçilecek açıklık üç tane büyük kagir ayakla dörde bölünüyor, "çelik tellerle askıya alınmış havai bir demir örgü"den oluşan köprü bu ayaklara taşıtılıyordu. Ayakların her birinin üstüne, dört minareyle çevrili bir kubbeden oluşan bir süs elemanı oturtulmuştu ve sunuş yazısında bu elemanların Kuzeybatı Afrika mimarlığından esinlenerek biçimlendirildiği söyleniyordu. "Gayet heybetli bir manzara alacak olan" köprüye "Hamidiye" adı uygun görülmüştü, ama dönemin padişahı II. Abdülhamid bu pojeyi kabul etmedi.

Bundan sonraki girişim Cumhuriyet döneminde, bir inşaat müteahhidi ve işadamı olan Nuri Demirağ'dan geldi. 193T de Bethlehem Steel Company adlı bir Amerikan firması ile anlaşan Demirağ, Ahırkapı-Salacak arasında kurulmak üzere San Francisco'daki Oakland Bay asma köprüsünün örnek alındığı bir köprü projesi hazırlatarak Atatürk'e sundu. Toplam uzunluğu 2.560 m olan bu köprünün 960 m'si kara, 1.600 m'si deniz üzerinden geçecekti. Bu ikinci bölüm, denizde 16 ayağa oturacak, en ortada 701 m uzunluğunda bir asma köprü yer alacaktı. Genişliği 20,73 m denizden yük-

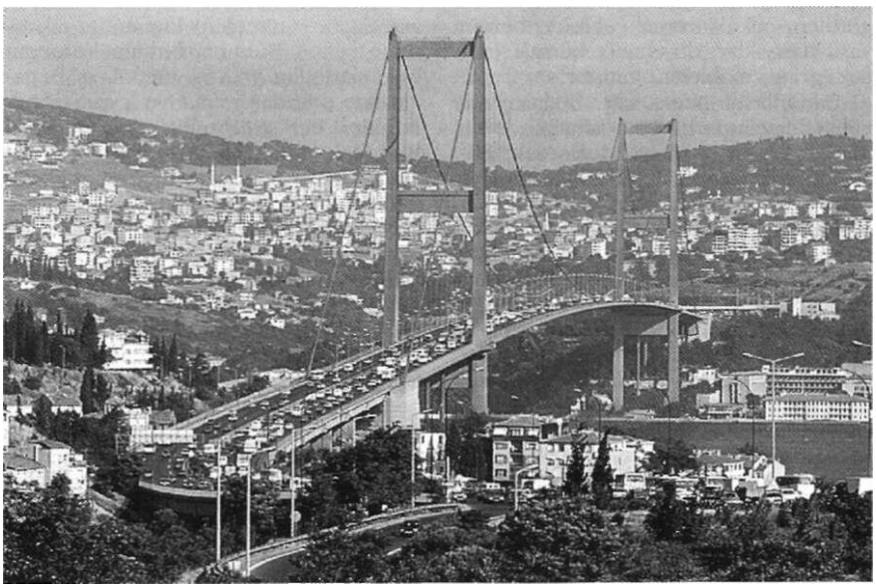

29 Ekim 1973'te hizmete açılan Boğaziçi Köprüsü.
Ara Güler

sekliği 53,34 m olacaktı. Köprüden demiryolundan başka tramvay ve otobüs yollarının geçmesi de öngörülmüştü. Demirağ'ın, kabul ettirmek için 1950' ye kadar uğraştığı bu proje de gerçekleşmedi. Boğaz köprüsüyle Almanlar da ilgilendi. Krupp firması, **1946**-1954 arasında İTÜ Mimarlık Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışan Alman mimar Prof. Paul Bonatz'a 1951'de böyle bir köprüyle ilgili bir inceleme ve araştırma yapmasını önerdi. Bonatz'ın yardımcıları için en uygun yer olarak Ortaköy-Beylerbeyi arası saptandı ve Krupp buna göre bir proje önerisi hazırladı. Ama bu girişim de bir sonuca ulaşmadı.

1953'te hükümetin isteğiyle Boğaz köprüsü konusunun incelenmesi için İstanbul Belediyesi'nin, Karayolları Genel Müdürlüğümün ve İTÜ'nün ilgililerinden oluşan bir komite kuruldu. Bu komite konunun, önemi dolayısıyla iyi incelenmesi gerektiği sonucuna vararak incelemenin uzman bir firmaya yaptırılmasını kararlaştırdı. Karayolları Genel Müdürlüğü inceleme işini 1955'te De Leuw, Cather and Company adlı ABD firmasına verdi. Firmanın saptadığı yer olan Ortaköy-Beylerbeyi arasmda bir asma köprü projesinin hazırlanması ve kontrol hizmetleri işi için 1958'de uluslararası bir ilanla teklif istendi. Başvurular arasından seçilen Steinman, Boynton, Granquist and London firmasına bir proje hazırlatıldı. Ama ardından ortaya çıkan mali ve yönetsel güçlükler, bu projenin uygulanmasını engelledi.

Aynı yıl Almanlar da Boğaz köprüsü için bir atak yaptılar. Dyckerhof und Widmann firması, köprü konusunda deneyimli bir mimar olan Gerd Lohmer'e hazırlattığı bir proje önerisiyle hükümete başvurdu. Bu öneriye göre köprünün tahliyesi sadece 60 cm kalınlığında bir banttan oluşuyor, bu bant öngerilimli betondan yapılıyordu. Yani köprü asma değil, germe bir köprü oluyordu. Tahliyesi, denizin içinde yer alan iki ayağa oturuyordu. Karadan 300'er m açıktaki ayakların arası 600 m idi. Her ayak iki yana doğru yelpaze gibi açılan, 150 m uzunluğunda ikişer konsol oluşturuyordu. Ayaklar da köprü gibi sadece 60 m yüksekliğindeydi; bu nedenle, aynı açıklığı geçen bir asma köprünün yaklaşık üç kez daha yüksek olması gerekecek kuleleri gibi, Boğaziçi'nin siluetini bozmayacakları ileri sürülüyordu. Konuyu incelemek için kent planlama, mimarlık ve estetik uzmanlarından oluşturulan bir kurul, yine de Boğaziçi'ne bir asma köprünün daha çok yakışacağına karar verince, öneri geri çevrildi.

Aradan geçen zamanda teknolojinin değişmesi ve ilerlemesi nedeniyle Steinman, Boynton, Granquist and London'a hazırlatılan proje eksik ve yetersiz duruma düşmüştü. 1967'de konuda uzmanlaşmış dört yabancı mühendislik firmasından yeni bir proje hazırlamaları istendi ve en uygun öneriyi yapan Freeman, Fox and Partners adlı İngiliz firmasıyla 1968'de anlaşma imzalandı. İnşaatı gerçekleştirecek firmayı seçmek için açılan ihaleyi de Hochtief AG adlı Alman ve Cleveland Bridge and Engineering Company adlı İngiliz firmalarının oluşturduğu konsorsiyum kazandı.

Böylece gerçekleştirilen Boğaziçi Köprüsü, Boğaz'm her iki kıyısındaki birer taşıma kulesinden ve bunların arasında gerili iki ana kabloya askı kablolarıyla asılmış bir tahliyeden oluşur. Her taşıyıcı kulenin kutu kesitli iki düşey ayağı vardır ve bunlar üç noktada yine kutu kesitli üç yatay kirişle birbirine bağlanır. Tabiiye iki uçta bu kirişlerden en ahlakine oturur. Yumuşak ve yüksek dirençli çelikten yapılmış olan 165 m yüksekliğindeki kulelerin içinde yolcu ve servis asansörleri bulunur. Yolcu asansörleri 18' er, bakım personelini taşıyan servis asansörleri 8'er kişiliktir.

33,40 m genişliğindeki tabiiye 60 tane rijitleştirilmiş, içi boş levha panel üniteden oluşur. Birbirlerine kaynaklanarak bağlanmış bu ünitelerin yüksekliği 3 m, genişliği 28 m'dir. İki yanlarında 2,70 m eninde konsollar vardır. Tam orta noktası deniz yüzeyinden 64 m yüksekte bulunan tahliyenin üstünde üçü gidiş, üçü geliş olmak üzere altı iz, yanlardaki konsolların üstünde de yaya yolları yer almaktadır.

Toplam uzunluğu 1.560 m, orta açıklığı, yani iki kule arası 1.074 m olan köprünün tahliyesini taşıyıcı ana kablolara bağlayan askı kabloları, düz değil, eğik düzenlenmiştir. Ama bu köprünün daha önce yapılmış bir benzeri olan İngiltere' deki Severn Köprüsü'nün eğik askı kablolarında, metal yorulmasının yol açtığı çatlakların saptanması üzerine, Boğaz üzerinde daha sonra yapılan Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün(->) taşıyıcı ana kablolarının çapı orta açıklıkta 58 cm, kulelerle kara arasındaki arka gergilerde 60 cm'dir. Bu kabloların uçları kaya zemine ankraj bloklarıyla betonlanmıştır.

Köprünün inşaatına 1970'te başlanmıştır. Anlaşmaya göre inşaatın maliyeti 21.774.283,49 dolardır. İnşaat üç yılda tamamlanmış ve Boğaziçi Köprüsü 29 Ekim 1973'te, Cumhuriyetin kuruluşunun 50. yıldönümünde açılmıştır.

HASAN KURUYAZICI

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ

Robert Koleji Yüksekokulu'nun (bak. Robert Kolej) 1971'de Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilmesiyle kuruldu. Kurucu rektörü Prof. Dr. Aptullah Kuran' dır. 1971-1972 öğretim yılında Mühendislik, Fen, Yabancı Diller, İş İdaresi ve İktisat bölümlerinden oluşuyordu. İlk öğretim yılında toplam 992 öğrenci öğrenim gördü. Öğretim üyesi sayısı toplam 79 idi.

YÖK (Yükseköğretim Kurulu) düzenlemelerine kadar Boğaziçi Üniversitesi, Mühendislik, İdari Bilimler ve Temel Bilimler fakültelerinden oluşuyordu. 1982' de İdari Bilimler Fakültesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'ne; Temel Bilimler Fakültesi, Fen-Edebiyat Fakültesi'ne dönüştürüldü. Aynı yıl Eğitim Fakültesi kuruldu. Üniversite bünyesinde ayrıca Yabancı Diller Yüksekokulu, Meslek Yüksekokulu ve lisansüstü eğitim veren altı enstitü bulunmaktadır. Boğaziçi Üniversitesinin eğitim dili İngilizcedir. Türkiye' nin en seçkin üniversite kütüphanelerinden birine sahiptir (bak. Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi).

Üniversitenin Robert Kolej'den devraldığı Bebek Kampusu bugün Güney Kampus diye bilinmektedir. 1982'de açılan Kuzey Kampus Fen Bilimleri ve Mühendislik bölümlerinin bir kısmım ve laboratuvarları, kütüphaneyi, Eğitim Fakültesini, yurtların bir kısmım ve öğrenci yemekhanesini barındırır.

YÖR düzenlemeleri sırasında Kandilli Rasathanesi(->), Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü olarak üniversitenin bünyesine alındı.

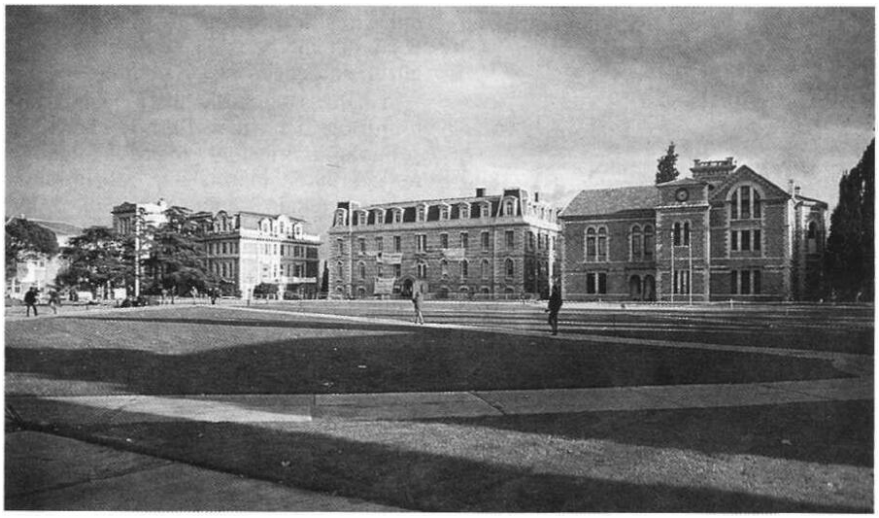

Boğaziçi Üniversitesinin Güney Kampusundan bir görünüm.
Hazım Okurer, 1993

Boğaziçi Üniversitesi'nin İÜ İşletme Fakültesi'nden devraldığı Hisarüstü Kampusu'nun yamsıra Kilyos'ta ve Uçaksavar'da da birer kampusu bulunmaktadır. Üniversitenin toplam sahası 1.880.128 m^2'dir.

Üniversitenin spor tesisleri dört kampusa yayılmıştır. Kuzey Kampusla bir açık basketbol sahası ve bir açık tenis kortu, Güney Kampus'ta bir kapalı salon, bir açık basketbol sahası, üç açık tenis kortu ve bir açık yüzme havuzu, Hisarüstü Kampusu'nda bir halı saha, Uçaksavar Kampusu'nda ise bir stadyum ve bir kondisyon merkezi bulunmaktadır.

Boğaziçi Üniversitesi'nin öğrenci sayısı 1980'li yıllarda hızla arttı. 1980-1981'de kayıtlı 3.194 öğrenci varken, bu sayı beş yıl sonra, 1985-1986 ders yılında 5.716'ya ve 1992-1993 ders yılında 10.551'e yükseldi. Üniversite aynı yıl 1.270 mezun verdi.

İSTANBUL

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ

Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi Robert Kolejle yaşıttır. 1863'te Harvard Hukuk Okulu'nun (Harvard College) bağışladığı 200 hukuk kitabıyla kütüphanenin temelleri atıldı. Kitaplık uzun süre Albert Long Hall'un giriş katında iki odada elverişsiz koşullarda faaliyet gösterdi. Okulun İngilizce ve tarih öğretmeni, Bizans uzmanı Dr. Alexander van Millingen'in kütüphane yapılması için bağışladığı 2.000 sterline ABD'den sağlanan fonların eklenmesiyle kütüphane binası olarak inşa edilen van Millingen Hail, 1932'de açıldı. 1900'de 10.000 olan kitap sayısı 1937'de 40.000'e yükseldi. 1940'larda kolejin kütüphanesi Balkanların en büyük ve modern kütüphanelerinden biri oldu.

Boğaziçi Üniversitesi kurulduktan sonra Kuzey Kampus'ta 300.000 kitap kapasiteli yeni bir kütüphane binası yapıldı. 1982'de bu mekâna geçildi.

1992 verilerine göre kütüphanede İngilizce, Türkçe, Fransızca, Almanca ve diğer dillerde toplam 223.000 kitap bulunmaktadır. Değerli bir Yakındoğu koleksiyonu vardır. Nadir eserler koleksiyonu zengindir. Film. saydam, bant ve plak barındıran Görsel-İşitsel Merkezi, eğitim faaliyetlerini desteklemektedir. 1.377 süreli yayın düzenli bir biçimde izlenmektedir. *The Times. The New York Times, Cumhuriyet* ve *Milliyet* gazete koleksiyonları, mikrofilm olarak saklanmaktadır. Kütüphane 1980'li yılların ikinci yarısında bilgisayara geçmiş ve bugün CD ROM olanaklarıyla donatılmıştır.

İSTANBUL

Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi'nin ilk binası olan van Millingen Hail.
Hazım Okurer. 1993

Boğaziçi Vapuru "Halas'la birlikte Beşiktaş İskelesi'nde, 1970'ler.
Ara Güler

BOĞAZİÇİ VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Şirket-i Hayriye'nin 66 baca numaralı vapuruydu. 1910'da, İskoçya, Glasgovv'daki ünlü Fairfields Shipbuilding Cop. tezgâhlarında inşa edildi. Aynı yıl İstanbul'a getirilerek 31 Ağustos'ta hizmete kondu. 433 grostonluktu. 48,8 m boyunda. 7,9 m genişliğindeydi, 2,4 m derinliği vardı. 455 beygirgücünde, üç genleşmeli iki buhar makinesi olup çift uskurluydu. Saatte 12,5 mil yapıyordu. Yazın 9~5. kışın da 884 yolcu alabiliyordu. Eşi Sarayburnu ile en güzel, en dengeli vapurlardandı.

Yıllarca Boğaz iskeleleri arasında çalışan Boğaziçi, Aralık 1981'de hizmet dışı bırakıldı. Ertesi yıl yüzer lokanta haline getirilerek Marmaris'te çalıştırıldıysa da sonra tekrar İstanbul'a getirildi. 29 Eylül 1984'te bilinmeyen bir nedenle çıkan yangında yandıktan sonra Büyükdere'de onarımı sırasında üst kamaraları kaldırıldı; biçimsiz bir tekne haline getirildi. "Boğaziçi Eğlence Gemisi" adıyla çalıştırılmak üzere İstinye'ye bağlandığında 74 yıllık bir tekneydi.

ESERTUTEL

BOĞAZİÇİ YASASI

18 Kasım 1983'te kabul edilen, *Resmi Gazete'nin 22* Kasım 1983 gün ve 18229 sayılı baskısında yayımlanarak yürürlüğe giren 2960 sayılı özel yasa.

Boğaziçi Yasası, ülkenin belli bir yöresini korumak ve yine salt o yöreye ait imar yetkilerini ve kurallarını belirlemek üzere çıkartılan ilk kapsamlı yasa niteliğini taşır.

Amacı, 1. maddesinde şöyle belirtilir: "Bu kanunun amacı, İstanbul Boğaziçi alanının kültürel ve tarihi değerlerini ve doğal güzelliklerini kamu yararı gözetilerek korumak ve geliştirmek ve bu alandaki nüfus yoğunluğunu artıracak yapılanmayı sınırlamak için uygulanacak imar mevzuatını belirlemek ve düzenlemektir."

Boğaziçi alanında 2960 sayılı yasa yürürlüğe girinceye dek, hem İmar Yasası kuralları, hem de SİT kapsamında olduğundan, uzun yıllar 1710 sayılı Eski Eserler Yasası; 23 Temmuz 1983'ten sonra ise. o tarihte yayımlanan, Kültür ve Tabiat Varlıklarım Koruma Yasası'nın koşulları geçerli oldu. Gerçi, Anıtlar Yüksek Kurulu 1973'te Boğaziçi'ni SİT alanı olarak ilan ettiğinde, birçok ayrıntıyı da içeren kapsamlı bir yapılaşma koşulları tüzüğünü yürürlüğe sokmuştu, ama doğa ve kültür varlığı bulunmayan arsa ve arazilerde ülkenin her yeri için geçerli olan "tip" imar yönetmeliğinin uygulanır olması, bütüncül bir korumanın gerçekleşememesine yol açıyordu.

Nitekim, imar alanındaki bu yasa kargaşası ve yürürlükteki yasaların çelişkileri. Boğaziçi'ne sağlıklı ve korumayı temel alan bir imar planı kazandırılmasına uzun yıllar engel oldu. Eski eser bulunmayan ya da doğal miras kapsamında tescili bulunmayan arsa ve arazilerde, herhangi bir kentsel yerleşme alanında geçerli olabilecek kurallarla yapılaşmaya izin verildi.

1983 Planları

Bu kargaşaya son vermek ve Boğaziçi'ni salt denize bakan bölgeleriyle değil, Asya ve Avrupa kesimlerinde geniş bir etkilenme alanıyla birlikte koruma altına alarak imar disiplinine kavuşturmak üzere, 1974'teki SİT ilanından sonra başlatılan planlama çalışmaları ancak 1983'te sonuçlanabildi.

Boğaziçi Yasasının temel ilkelerini de belirleyen bu planlar, 1/5.000 ölçekli Boğaziçi Nâzım Planı ve ona bağlı üretilen 1/1.000 ölçekli imar uygulama planları olarak, 22 Temmuz 1983'te onaylanarak yürürlüğe girdi.

1983 planlarındaki "Boğaziçi SİT alanı" sınırı ile bu alanın içinde yer alan ve yine 1983 planında sınırları belirlenen "Boğaziçi kıyı ve sahil şeridi", "öngörünüm bölgesi", "gerigörünüm bölgesi" ve "etkilenme bölgeleri", 2960 sayılı Boğaziçi Yasası'nda da aynı isim ve sınırlarıyla yer almış, yasanın eki olarak *Resmi Gazete'de* yayımlanan haritada da bu bölgeler koordinatlarıyla birlikte belulenerek ilan edilmiştir.

22 Temmuz 1983'te onaylanan nâzım plandaki Boğaziçi SİT alanının büyüklüğü, 6.115 hektarı Anadolu yakasında, 5.155 hektarı ise Rumeli yakasında olmak üzere, toplam 11.270 hektardır.

1983 planları, Boğaziçi kıyı ve sahil şeridinde sadece kamuya açık ve belirli büyüklüğü geçmeyen günübirlik turizm tesislerine olanak sağlamış, Boğaz köylerinin yerleşik alanları dışında öngörünüm bölgesindeki yapılaşmayı ise büyük oranda kısıtlamıştır. Yine aynı planlarda, gerigörünüm ve etkilenme bölgelerine de seyrek yoğunluklu imar hakları tanınmıştır.

Yasanın Getirdiği İmar Düzeni

2960 sayılı Boğaziçi Yasası, aslında planlama çalışmaları sırasında bir gereksinme olarak ortaya çıkmış ve ağırlıklı olarak 22 Temmuz 1983'te onaylanan Boğaziçi nâzım ve uygulama imar planlarının "esenliği için" yeni bir imar düzenini sağlamak üzere 22 Kasım 1983'te yürürlüğe girmiştir.

Yasanın bu yeni imar disiplini için getirdiği yeni yönetsel yapılanmada, Boğaziçi imar Yüksek Koordinasyon Kurulu, Boğaziçi İmar İdare Heyeti önemli yetki ve yükümlülüklerle donatılmışlardır.

Bu üç yeni kurumun yanısıra, Boğaziçi gerigörünüm ve etkilenme bölgelerinden, İstanbul Büyükşehir Belediyesi ile o bölgelerdeki ilçe belediyeleri, yani Beşiktaş. Sarıyer. Beykoz ve Üsküdar belediyeleri, 9 Mayıs İ985'te yürürlüğe giren 3194 sayılı İmar Yasası gereğince yasa imar uygulamalarında yetkili olmuşlardır.

Boğaziçi Yasası'nın en önemli kurallarından biri de öngörünüm bölgesinde "kesin yapı yasağı" getirmiş olmasıdır. 22 Temmuz 1983 tarihli planlarda imar hakkı verilen köy içi parsellerine bile inşaat yasağı getirilmiş olması, Boğaziçi'ndeki eski eser tescili taleplerinde ve yine eski eser restorasyonu uygulamalarında "patlama" yaşanmasına neden olmuştur.

Eski eser tescilli olmayan yapıların "yıkıldıkları an" yeşil alan statüsü kazanmaları nedeniyle, Boğaziçi ögörünümünde her türlü eski yapıya büyük özenle bakıldığı, sıradan ve harap ahşap evlerin bile eski eser olarak tescil ettirildiği, tümüyle yıkılmış ve hattâ "yok olmuş" bile olsalar eskiden var olduğu çeşitli belge ve fotoğraflarla kanıtlanan binaların da yeniden "restitüe" edildikleri bir süreç başlamıştır.

Yine Boğaziçi Yasası'yla, öngörünüm bölgesindeki bu kesin imar yasağıyla birlikte, gerigörünüm bölgesindeki yapıların kat sayısı 4, etkilenme bölgesi için ise 5 katla sınırlandırılmıştır.

Her iki bölgedeki uygulanabilecek en yüksek yapı yoğunluğu ise, arsa alanının yüzde 15'i oranında belirlenmiştir.

Boğaziçi İmar Müdürlüğü

2960 sayılı Boğaziçi Yasasının 9. maddesine göre, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı olmakla birlikte, kamu tüzel kişiliğine sahip olan Boğaziçi'ndeki imar uygulamalarını yürütmek ve denetlemekle görevli kılınan Boğaziçi İmar Müdürlüğü kurulmuştur.

Yasanın yürürlüğe girmesinin ardından, öncelikle İstanbul Belediyesi'nde oluşturulan kadrolarla 1983'ün Kasım ayında Boğaziçi İmar Müdürlüğü, Sarıyer Hacıosman Bayırı'nda özel bir binada çalışmalarını sürdürmektedir.

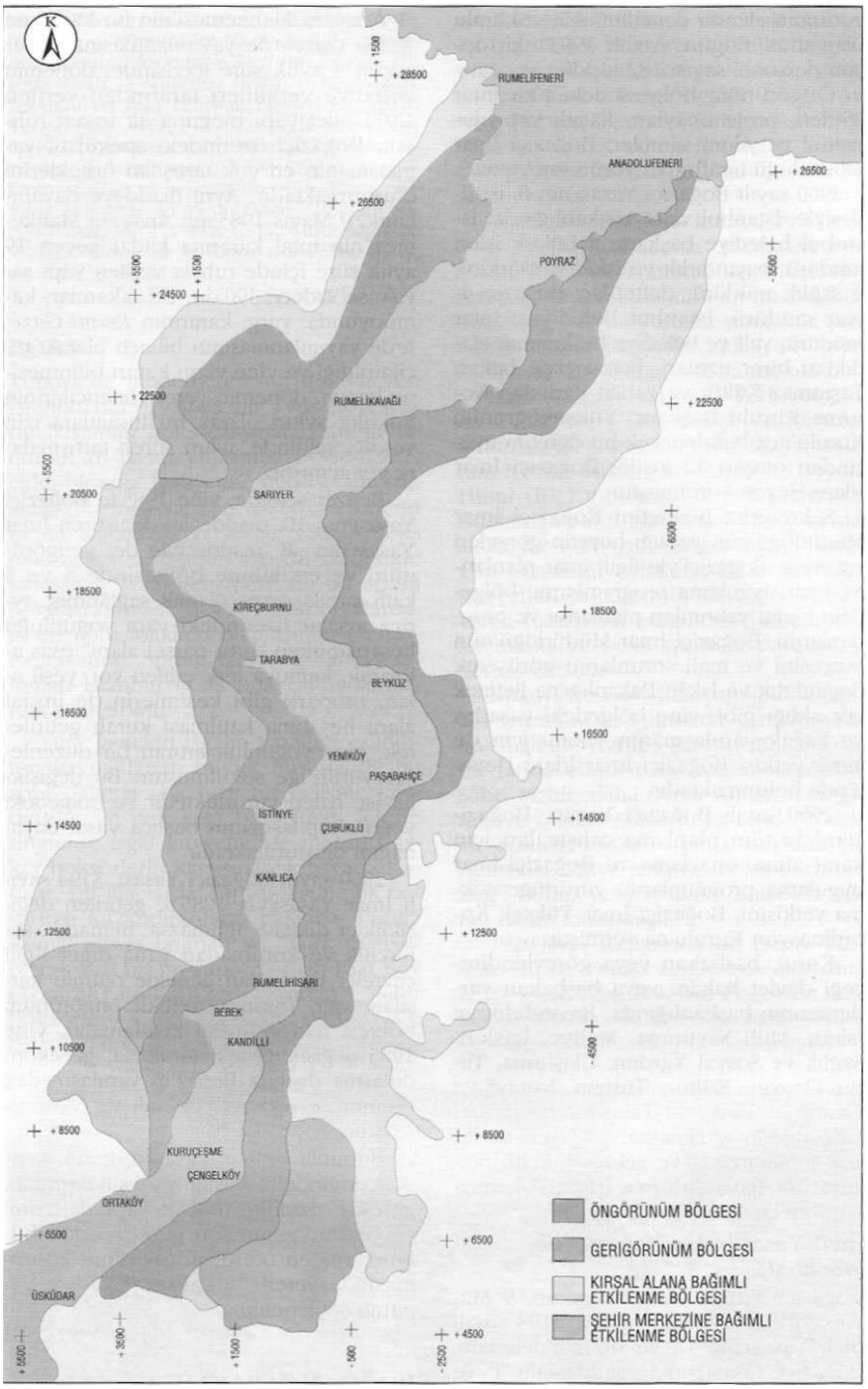

22.7.1983 onay tarihli ve 1/5.000 ölçekli Boğaziçi Nâzım Plam'na göre çizilmiş kroki.
22.11.1983 gün, 18229 sayılı ***Resmi Gazete***

Başlangıçta tüm Boğaziçi alanından sorumlu olan müdürlük, 9 Mayıs 1985 tarihinde yürürlüğe giren 3194 sayılı İmar Yasası'nda belediyelere devredilen imar yetkileri nedeniyle, sadece Boğaziçi öngörünüm bölgesinden sorumlu kılınmış, gerigörünüm ve etkilenme bölgelerinde ise ilgili ilçe belediyeleri devreye girmişlerdir.

Boğaziçi öngörünüm bölgesi olarak Anadolu yakasında 1.900 hektar, Rumeli yakasında ise 2.189 hektar olmak üzere 4.089 hektar alandan sorumlu olan Boğaziçi İmar Müdürlüğü, 1 müdür, 4 müdür yardımcısı ile gerekli planlama, plan uygulama, yapı kontrol, idare ve destek birimlerinden oluşmaktadır.

Anadolu yakasında Üsküdar yakınlarından, Avrupa yakasında ise Ortaköy yakınlarından başlamak üzere, Karadeniz'e açılan Anadolufeneri ve Rumelifeneri yerleşmelerine dek tüm Boğaziçi ön-

görünüm alanını denetlemekle yükümlü olan müdürlüğün, Aralık 1993'teki toplam personel sayısı 182 kişidir.

Öngörünüm bölgesindeki tüm imar izinleri, proje onayları, kaçak yapı denetimi ve yıkım işlemleri Boğaziçi İmar Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir.

2960 sayılı Boğaziçi Yasası'nın 8. maddesiyle, İstanbul valisi başkanlığında, İstanbul belediye başkanı, il hukuk işleri müdürü, bayındırlık ve iskân il müdürü, il sağlık müdürü, defterdar, Boğaziçi imar müdürü, İstanbul Belediyesi imar müdürü, vali ve belediye başkanının atadıkları birer uzman, Boğaziçi'ne bakan Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu başkanı, Yükseköğrenim Kurulu'nca belirlenecek bir öğretim üyesinden oluşan 12 kişilik Boğaziçi İmar İdare Heyeti kurulmuştur.

Sekreterlik hizmetini Boğaziçi İmar Müdürlüğü'nün yaptığı heyetin görevleri arasında, Boğaziçi'yle ilgili imar planlarını, imar uygulama programlarını, bölgedeki kamu yatırımları planlarını ve programlarını, Boğaziçi İmar Müdürlüğü'nün bütçesini ve mali sorunlarını görüşerek Bayındırlık ve İskân Bakanlığına iletmek yer aldığı gibi, yine bölgedeki yasadışı ve kaçak yapılaşmanın yıkımı için de karar yetkisi Boğaziçi İmar İdare Heyeti'nde bulunmaktadır.

2960 sayılı Boğaziçi Yasası, Boğaziçi'ndeki tüm planlama çalışmaları için karar alma, onaylama ve Boğaziçi imar uygulama programlarını yürürlüğe sokma yetkisini, Boğaziçi İmar Yüksek Koordinasyon Kurulu'na vermiştir.

Kurul, başbakan veya görevlendireceği devlet bakanı veya başbakan yardımcısının başkanlığında, Bayındırlık ve İskân, Milli Savunma, Maliye, İçişleri, Sağlık ve Sosyal Yardım, Ulaştırma, Tarım-Orman, Kültür, Turizm, Sanayi ve Ticaret ile Enerji ve Tabii Kaynaklar bakanlarından oluşmakta, yılda en az iki kez toplanmakta ve sekreterlik hizmetlerini ise Bayındırlık ve İskân Bakanlığı yürütmektedir.

İmar Yasası'ndan Boğaziçi'ne Müdahale

Boğaziçi Yasası yürürlükteyken, 9 Mayıs 1985'te yürürlüğe giren 3194 sayılı İmar Yasası'nın 47. ve 48. maddeleriyle, Boğaziçi Yasası'nın 3- maddesinin "f ve "g" fıkralarında ve 10. maddesinin tümünde değişiklikler yapılmıştır.

Özellikle 3. maddenin "f" fıkrasındaki yeni düzenlemeyle "Boğaziçi alanında imar planı değişikliği yapılabileceği" hükmü getirilmiş, "g" fıkrasında ise öngörünüm bölgesindeki yapı yasağı kaldırılarak, 500 m^2'den büyük parsellere belli oranda inşaat hakkı tanınmıştır.

Anayasa Mahkemesi, bu değişiklikler arasındaki "g" fıkrasıyla getirilen ayrıcalıklı yapılaşma hakkının Anayasa'ya aykırı olduğu ve Boğaziçi Yasası'nın öngörünüm bölgesiyle ilgili genel koruma ilkeleriyle çeliştiği gerekçesiyle, söz konusu maddeyi 11 Aralık 1986 tarihli kararıyla iptal etmiştir.

Anayasa Mahkemesinin bu kararının *Resmi Gazetede* yayımlanmasına kadar geçen 4 aylık süre içerisinde, dönemin belediye yetkilileri tarafından verilen 1.071 adet yapı bloğuna ait inşaat ruhsatı, Boğaziçi üzerindeki spekülatif yapılaşmanın en çok tartışılan örneklerini oluşturmaktadır. Aynı maddeye dayanılarak, 9 Mayıs 1985'ten Anayasa Mahkemesinin iptal kararına kadar geçen 19 aylık süre içinde ruhsat verilen yapı sayısı ise sadece 390'dır. Bu rakamlar, kamuoyunda, yargı kararırım *Resmi Gaze-*^de yayımlanmasının bilinçli olarak geciktirildiği ve yine yargı kararı bilinmesine karşm, dönemin yerel yöneticilerinin hukuka aykırı olarak bu inşaatlara izin verdiği şeklinde, uzun süren tartışmalara yol açmıştır.

Benzer şekilde, yine 1985'te Boğaziçi Yasası'nın 10. maddesini değiştiren İmar Yasası'nın 48. maddesiyle de, gerigörünüm ve etkilenme bölgesinde 4 ve 5 katlı yapılaşmaya olanak sağlanmış, ayrıca arsalar üzerindeki yapı yoğunluğu hesaplanırken "brüt parsel alam" esas almarak, kamuya terk edilen yol, yeşil alan, otopark gibi kesimlerin de inşaat alanı hesabına katılması kuralı getirilerek, yine yoğunluk artıran bir düzenleme yürürlüğe sokulmuştur. Bu değişiklik ise halen yürürlüktedir ve bölgedeki yoğun yapılaşmanın başlıca yasal dayanağını oluşturmaktadır.

2960 sayılı Boğaziçi Yasası, 3194 sayılı İmar Yasasiyla 1985'te getirilen değişiklikler dikkate alınmazsa, mimarlık, şehircilik ve korumadan yana diğer ilgili çevreler tarafından genelde olumlu karşılanmıştır. Yasanın özellikle öngörünüm bölgesi için getirdiği kısıtlamalar, yine 1985 değişikliği ayrı tutulursa, gecekondulaşma dışında Boğaz'ın yapılaşmadan korunması yönünde önemli ve etkili olmuştur.

Bununla birlikte yasanın, gerek kendi içeriğindeki teknik yanlışlıklarından, gerekse özellikle kaçak yapı denetimi ve cezalar yönünden güçsüz kalan hükümlerinden ötürü, Boğaziçi'nin korunmasında yeterli hukuksal dayanağı yarattığı söylenemez.

OKTAY EKİNCİ

BOĞDAN SARAYI VE ŞAPELİ

Osmanlı Devletine bağlı bir beylik halinde idare edilen Boğdan voyvodalarının şehrin kuzeybatı köşesinde, Fener ile Karagümrük semtleri arasında geniş bir arazi içinde bir sarayları vardı. Dimitrie Kantemir (Candemir), bu sarayın Boğdanin (Moldavia), Osmanlı Devletine bağlılığını bildirmek ve ödenecek vergiyi öğrenmek üzere İstanbul'a gönderilen Büyük Logofet İon Tavtu tarafından, II. Bayezid döneminde 1504'e doğru yaptırıldığını yazar. Fakat İpsilautes'in 1789'da yazılan, ancak 1870'te basılan kitabında ise, Kantemir'in verdiği bilgiye yakın, ancak tarihleri daha değişik bir açıklama ile karşılaşılır.

Alman Elçisi David Ungnad'm özel papazı olarak 1573'te İstanbul'a gelen Stephan Gerlach, 1674'te yayımlanan hatıralarında, Boğdan Sarayimn esasının Raoul adında bir kişiye ait olup onun Rusya'ya gitmesi ve orada ölümü üzerine 1518'de saray yapılmak üzere Voyvoda Mihail Kantakuzeno tarafından satın alındığını bildirir. Bu bilgiler farklılık göstermekle beraber, Boğdan Sarayimn bu eyaletin Osmanlı Devleti'ne bağlanmasının ardından **16.** yyin ilk yıllarında yapıldığı veya eğer mevcutsa tahsis edildiği anlaşılmaktadır.

Kantemir bu sarayın, evvelce Pammakaristos Manastırı Kilisesi iken, Fethiye Camii olan yapının batı tarafında bulunduğunu bildirir. P. G. İnciciyan da (ö. 1833) aynı hususu destekleyerek, Boğdan Sarayimn Kefeli Mahallesi'nde olduğunu yazar. Gerçekten Dragman Caddesi'nin Haliç tarafından Kesmekaya ile Dragman Çeşmesi sokakları arasındaki yerde, Kefeli Camii'nin kuzeyinde Boğdan Sarayimn özel ibadet yerinin (şapel) harabesi mevcuttur. Bu çevre, 17. yy'a kadar Hıristiyanların yaşadıkları bir bölge olup buradaki eski kiliseler olan Kefeli ve Odalar camileri ancak IV. Murad döneminde (1623-1640) Hıristiyanlardan alınarak camiye dönüştürülmüştür.

Boğdan Sarayı,-17. yy ortalarından itibaren, İstanbul'a gelen bazı yabancılara tahsis edilmiş veya kiralanmıştır. 1643'te İstanbul'da olan Lehistan elçisi bir süre burada yaşamış, İsveç'ten 1634'te gelen P. Strasburg ile 1657-1658 arasında İstanbul'da isveç'i temsil eden C. Ralamb'ın da burada konakladıkları bilinmektedir.

Boğdan Voyvodası Konstantin'in oğlu olan ve 22 yıl İstanbul'da yaşadığına göre en doğru bilgiye sahip olması gereken Kantemir, Sancaktar Yokuşu'ndaki tepenin üzerinde kendi sarayını yaptırdığını bildirir. Çok manzaralı bir yerde olan bu sarayın inşasına kayınbabası Eflâk Voyvodası Şerhan Kantakuzeno, IV. Mehmed zamanında (1648-1687) başlamış, önce vadinin dibinde yirmi beş dirsek yükseltmek suretiyle meydana gelen set üzerinde temelleri atılan ve 35.000 altın harcanan bu saray, karşı yakadaki Tersane Sarayimn (Aynalıkavak Kasrı yerinde) içini gördüğü bahanesi ile yapımı durdurulmuş, ancak çok sonraları Sadrazam Âli Paşa'nın izniyle inşaata izin verilmiş, tam bu sırada Kantemir'e Boğdan voyvodalığı verilmiştir. Bu duruma göre Halic'e hâkim yamaçlarda birbirinden ayrı olarak Boğdan ve Eflâk voyvodalarının sarayları vardır.

Prut Savaşindan (1711) az sonra Boğdan voyvodalığı aşırı Rusya dostu oldukları anlaşılan yerli boyarlardan alınarak, bu eyaletlerin idaresi devlete daha bağlı oldukları sanılan Fener'de yaşayan yerli reayadan Rum beylerine verildiğinde, Boğdan Sarayina da gerek kalmamıştır. Arkasından burası 1760'ta İoannes Kalamakes tarafından Aynoroz' daki Panteleymon Rus Manastırı'na vakfedilmiş, sadece şapeli bir süre kullanılmıştır. An-

cak buranın mülkiyetinin manastıra ait olduğu 1795'te İoannes'in oğlu Andreas ve 1814'te Skarlatos Kallimakes tarafından tasdik edilmiştir.

Boğdan Sarayının 18. yy içlerinde harap bir hâle geldiği ve büyük bir yangında mahvolduğu söylenir. Bu herhalde 1782 yangını olmalıdır. Bundan sonra sarayın geniş arazisi uzun yıllar bostan olarak kullanılmış, 1875'e doğru çizilen İstanbul haritasında da böyle gösterilmiştir. 1340/1921 tarihli İstanbul Şehremaneti haritalarında da büyük bir bostan olarak işaretlenen bu arsa, 1950'li yıllardan sonra hızla gecekondular, evler ve apartmanlarla doldurulmuştur.

Boğdan Sarayının yerini işaret eden tek yapı, esası Bizans dönemine inen küçük ibadet yeri (şapel) idi. Kantemir bu şapelin Aziz Nikolaos adına olduğunu bildirir. Bizans'ın bu bölgedeki eski büyük manastırlarının kalıntısı olan bu yapı, saray (veya konağın) içinde kaldığından, onun özel kilisesi yapılmıştı. Boyu 7 m'yi geçmeyen bu tek nefli yapı iki katlı idi. Esas ibadet yeri olan üst katı, sonradan yapıldığı açıkça belirli basık bir kubbe örtüyordu. Alt kat ise beşik tonozlu tek nef halinde olup burası bir mezar mekânı (kripta) idi. I. Dünya Savaşı yılları içinde bu mahzende kaçak kazılar yapılarak üç mezar bulunmuş, fakat bunların kimlere ait oldukları öğrenilememiştir.

Şapelin üst katı anlaşılamayan bir sebeple 1930'lu yıllarda bütünüyle yıktırılarak, yalnız alttaki mahzen katı kalmıştır. 1950'lerde burası ev haline getirilmişti. 1970'lerde ise, Boğdan Sarayı Şapeli ve çevresinin mülkiyetinin kendisine ait olduğunu iddia eden bir kişi, buralarda inşaat yapmak için başvurularda bulunuyordu. Bugün Boğdan Sarayının son hatırası olan şapeli de hemen hemen kaybolmuş gibidir. İyi bir gravürü 1877'de Galanakis tarafından yapılarak Paspatis' in kitabında yayımlanmıştır. İstanbul'da ingiliz Kırım Kilisesi Papazı C. G. Curtis' in 1870'te bu şapelin duvarında gömülü küçük bir mermer parçası üzerinde görerek resmini çizdiği bir motifi Bizans hizmetindeki Vareg'lerin baltası olduğunu sanması ve şapelin 11.yy' da Bizans'a yerleşen bir Anglosakson soylusu tarafından yaptırılmış olduğunu tahmin etmesi dayanaksız bir iddiadır.

Bibi. D. Cantemir, *The History of the Crowth and Decay of the Ottoman Empire,* Londra. 1734-35, bölüm I, III, 1, not 17, s. 104-105; I, III, 4, not 28, s. 1, 186; ay, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi,* (çev. Ö. Çobanoğlu), Ankara, 1979, II, s. 197, 275; A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai, s.* 360-361; María Bengescu, "Bogdan-Serai, Ruínele unei biserici Moldoveneşti in Constantinopole", *Literatura şi Arta Română,* (Bükreş, 1905) s. 33-37; IVİllingen, *Byzantine Churches,* 280-281; C. Balş, "Bogdân Serai", *Buletinul Comisiona Monomentelor Istorice,* VIII, 33 (Bükreş, 1961), s. 10-14; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* II, 73; Inciciyan, *İstanbul,* 17; A. Dutu-P. Cernovodeanu, *Dimitrie Cantemir, Historian of South East European and Oïental Civilisations,* Bükreş, 1973, s. 121-122; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 108; F. Babinger, "Origina şi stârşitul lui Vasile Lupu", *Academia Română-Memoriile Sectiunii Istorice,* III, seria XVIII, 2 (Bükreş, 1936); J. Reychman, "İstanbul'da Eski Lehistan Devleti Elçiliğinin Yerine Dair". *STY,* I (1964), 44; R. Janin, "Les églises bvzantines Saint Nicolas à Constantinople", *Echo d'Orient,* XXXI (1932), s. 416; Janin, *Eglises et monastères,* 371; Eyice, *Bizans Mimarisi,* 43-45; S. Eyice, "Boğdan Sarayı", *DİA,* VI, 271-272; C. G. Curtis-Mary A. Walker, *Restes de la Reine des Villes,* II, ty, no. 62.

SEMAVİ EYICE

BOKS

Türkiye'de modem boksun doğum yeri istanbul'dur. 1910'da bir avuç heveskârın başlattığı boks çalışmaları ancak istanbul'un işgali yıllarında (1918-1922) ciddi bir spor faaliyetine dönüşebilmiştir. İşgal yıllarında yabancı asker boksörlerin kendi aralarında yaptıkları iddialı boks maçları yalnız halkın ilgisini çekmekle kalmamış Türk gençlerini de bu spora heveslendirmişti. Beyoğlu'nun o yıllardaki en ünlü lokalleri olan Union Française, Skating, Spring Field ve Variété salonları İstanbul'da ilk boks müsabakalarına sahne oldu.

Türk gençleri işgalin yarattığı eziklikten kaynaklanan büyük hırs içinde bu spor dalında çok hızlı bir gelişme kaydettiler ve çok kısa bir zaman içinde ringlerde işgal kuvvetlerine mensup asker boksörlerin karşısına çıkmaya başladılar. Bu maçlarda Türk boksuna ilk başarıları kazandıranların başında, İngiliz Kemal adıyla tanınan ve "Türk casusu" olarak ayrı bir ün yapacak olan Esat Bey (Tomruk) bulunuyordu. Yabancı asker boksörlere karşı kazandığı galibiyetler birçok Türk gencinin de boksa yönelmesini teşvik etti. İşgal yıllarının bir başka ünlü Türk boksörü de Fenerbahçeli, ünlü bir futbolcu olan ve "Yavuz İsmet" namıyla anılan İsmet Bey'di (Uluğ). Askeri Tıbbiye öğrencisi olması nedeniyle işgal kuvvetleri askerlerine karşı kazandığı galibiyetler halkın gözünde ayrı bir anlam taşıdı.

İstanbul'da ilk boks kulübü 1920'lerin başında Akşiyani adında bir Musevi tarafından kuruldu. Fransa Boks Federasyonu'nun himayesinde kurulan bu kulübün kiraladığı, Taksim Çeşmesi yanındaki Şentekler Salonu her hafta iddialı ve heyecanlı boks karşılamalarına sahne oldu.

İşgal yıllarının sonunda Türk boksunda Galatasaray, Fenerbahçe ve Kurtuluş kulüplerinden yetişen Sabri Mahir, Mazlum Kemal, Mısırlı Mazhar, Ziya (Boyer), Hilmi (Biç) gibi yeni isimler yetişmişti. Bunlardan Sabri Mahir, bir sokak kavgasında bir Rum gencini komaya soktuğu gibi kendisini yakalamak isteyen işgal kuvvetleri askerlerinin de birkaçını döverek hastanelik ettiğinden İstanbul'dan kaçırılmış ve boks sporuna yurtdışında devam etmişti.

İspanya ve Fransa'da yaptığı tüm maçları kazanan ve Fransa'da yarı-ağırsıkletin finalinde Avrupa şampiyonluğunu az bir farkla elinden kaçıran Galatasaraylı Sabri Mahir, daha sonra Almanya'ya gitmiş ve orada "Almanya'ya modern boksu sokan adam" olarak tanınmıştı. Ağırsıklet dünya şampiyonu Max Schmelling'i bulup yetiştirmiş ve antrenör olarak da ün kazanmıştı.

1920'lerin sonlarında bir başka Türk boksörü de Fransa ringlerinde parlamıştı. Bu genç Türk boksörü Fransızlar tarafından "Çanakkale Fırtınası" namı verilen Fenerbahçeli Nuri Bey'di (Kadıköylü).

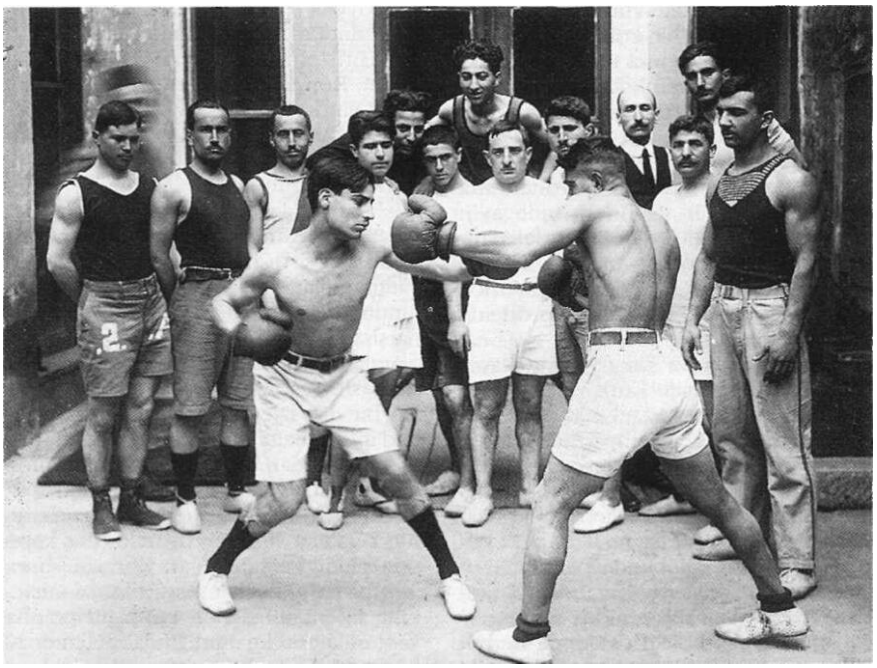

Mütareke döneminde YMCA Jimnastikhanesi'nde bir boks karşılaşması.
Zafer Toprak arşivi

1923'te Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakimn kurulmasıyla Türkiye'de boks sporu ilk kez teşkilatlanmış ve kurulan Türkiye Boks Federasyonu'nun ilk başkanlığına da Fransa'da bulunduğu öğrencilik yıllarında boks sporu üzerinde geniş çalışmalar yapmış Eşref Şefik (Atabey) seçilmişti. Ancak daha sonra Türkiye'de boks sporunun pek az bir faaliyete dayandığı gerekçesiyle Türk boksu, Güreş Federasyonu çatısı altına verilmişti.

Boksta ilk milli karşılaşma Kasım 1928'de yapıldı. Sovyetler Birliği'ne giden milli boks takımımızın tamamı İstanbullu boksörlerden oluştu. Moskova' da Sovyetler Birliği, Bakû'de de Azerbaycan takımlarıyla karşılaşan Türk milli takımında şu boksörler bulunuyordu: Necmi Bey (Atakan) (tüysıklet; Galatasaray), Rauf Bey (hafifsıklet; Beşiktaş), Rıza Bey (Nemli) (yarı-ortasıklet; Fenerbahçe), Sıtkı Bey (Piran) (ortasıklet; Fenerbahçe). Selami Bey (yarı-ağırsıklet: ferdi). Moskova'daki milli maçı **4-0** kaybeden takımımız Bakû'deki maçı **5**-0 kazanmıştı.

1930'larda İstanbul'da boks tekrar bir canlanma gösterdi. Bu dönemde Galatasaraylı Küçük Kemal, Tarık Akçırpan, Küçük Selami, Yorgo Tagar, Pakrat gibi isimler kendilerini gösterdiler. Küçük Kemal, yabancı boksörlerle yaptığı maçlarda büyük başarılar elde ederken, Yorgo Tagar da Türk bayrağı ile çıktığı Yunan ringlerinde büyük üstünlük sağladı. Bu yılların en önemli olayı ise **1938**'de Melih Açba'nın dünyanın en büyük amatör boks organizasyonu olan Amerika'daki Altın Eldiven müsabakalarında. 80'den fazla boksörün katıldığı **66** kiloda şampiyonluğu kazanması oldu. Bu dönemin Türk boksunda bir başka ilginç ismi de Alemdar Gençlik Kulübü'nden(->) yetişen Cihat Vurucu oldu. Trafik kazası sonucu bir kolunu kaybeden genç boksör daha sonra tek koluyla tekrar ringlere döndü. Tek koluyla hem savunma, hem de hücum yapmak gibi pek zor bir işi başararak birçok galibiyet elde etti. Vural İnan'ın **1947de** Dublin' de yapılan Avrupa Boks Şampiyonasinda en teknik boksör seçilmesi, yine aynı şampiyonada Halit Ergönül'ün de Avrupa karmasına seçilerek Amerika karması ile yapılacak maçlar için New York'a götürülmesi, İstanbul boksunun önemli başarılarındandır.

1950'lerde Garbis Zaharyan profesyonel boks ringlerinde Türk boksuna ilk başarıları getirirken İstanbullu boks meraklılarına da çok güzel maçlar seyrettirdi. İstanbul boksunun daha sonraki dönemdeki en büyük isimlerinden biri Cemal Kamacı oldu. Aslen Trabzonlu olmasına rağmen boksa İstanbul'da başlayan ve Fenerbahçe kulübünde parlayan Kamacı, amatör ringlerde kazandığı başarılar ve Balkan ikinciliklerinden sonra geçtiği profesyonel boks ringlerinde de büyük başarılar elde etti ve sıkletinde iki kez Avrupa şampiyonluğunu kazandı.

CEM ATABEYOĞLU

BOMBA OLAYI

21 Temmuz 1905 günkü cuma selamlığında^) II. Abdülhamid'e karşı girişilen ve amacına ulaşmayan bombalı suikast. Olay önemine karşın sansür uygulamaları nedeniyle resmi bir tebliğ dışında dönemin İstanbul basınında ayrıntıları ile verilememiş, belgeleri ve konuya ilişkin jurnaller 1909'da gün ışığına çıkartılmıştır.

İstanbul'da padişahlara yönelik suikast girişimi hiç yoktur. Buna karşılık ayaklanmalardan) tahttan indirilip öldürülen padişahlar olmuştur. Bir cuma selamlığında! III. Selimin (hd 1789-1807) namaz kıldığı Ayasofya hünkâr mahfiline bir meczubun madeni gülleler atması, yakalanıp Topkapı Sarayı önünde boynunun vuaılması saptanabilen ender olaylardandır.

Doğu bölgesinde bağımsız bir devlet kurmak amacıyla dışarıda ve Osmanlı sınırları içinde faaliyetlerini sürdüren Ermeni komitelerinin 1895'te ve 1896'da İstanbul'da gerçekleştirdikleri olaylar (bak. Ermeni Ayaklanması: Osmanlı Bankası Olayı) gibi Bomba Olayı da aynı amaca dönüktü. Suikastı planlayan komitecilerin emeli, önce II. Abdülhamid'i korkunç bir biçimde öldürmek, hemen ardından Galata Köprüsü'nü, Tünel'i, Osmanlı Bankası'nı, sefarethaneleri, resmi kurumları, ünlü Serkldoryan'ı da (Cercle d'Orient) tahrip gücü yüksek bombalarla havaya uçurup İstanbul'da panik uyandırmak, siyasi karar organlarını ve dünya kamuoyunu, Ermenistan Devletinin kurulmasına bu oldubitti ardından razı etmekti. Bir dizi suikastı ve sabotajı içeren bu plan, profesyonel anarşistlerce hazırlanmıştı.

Bomba Olayını hazırlayanlar arasında, Troşak Ermeni İhtilali Cemiyeti'nin üyelerinden Bakûlü Samoil Kayın (kod adı Hıristofor Mikaelyan), kızı Robina Kayın, Konstantin Kabulyan da (kod adı Safo) vardı. Bunlar, olaydan epeyce önce İstanbul'a gelerek Beyoğlu'nda Moraviç Apartmanı'nda bir süre kaldılar. Kendilerine yardım edecek İstanbullu Ermenileri saptadılar ve temaslarda bulundular. Singer Kumpanyası'nda çalışan Belçikalı anarşist Charles Edouard Jorris'ten yararlandılar. Jorris dört yıldan beri bulunduğu İstanbul'u çok iyi tanıyan ve anarşist kimliğini gizli tutmuş bir eleman olarak suikastçıların işlerini kolaylaştırdı. Kendisine eşi Arma da yardım etti. Yapılan bir dizi izleme sonucu, II. Abdülhamid'in her hafta cuma namazı vakti, Yıldız Sarayindan aynı saatte çıktığı, Hamidiye Camiine gelip namaz kıldıktan sonra caminin binek taşından arabasına binip 2 dakika 40 saniyede avlu çıkış kapısına geldiğini saptadılar. Bundan sonra Avrupa'ya giderek maşin infernal (machine infernale) denen bir saatli bomba yaptırdılar. 80 kg ağırlığında melinite, 20 kg mitraille (çelik ve demir parçaları) içeren bu bomba. Viyana'da özel olarak yaptırılmış çok şık bir binek arabasının sandığına yerleştirilecek biçimde imal edilmişti. Avrupa'daki hazırlık iki ay sürdü. Dinamit kalıpları İstanbul'a kaçak olarak sokuldu. Bu işte kullanılacak arabanın tekerleklerine, bombanın suikast yerine götürülürken sansmtıdan patlamaması için lastik tabanlar geçirilmişti. Bombanın, istendiği anda patlaması da o günün teknolojisi ile ayarlanmıştı.

İstanbul'a dönen suikastçılar, o zamanın ünlü ortaoyuncusu Kel Hasan'dan **46** altın bedelle iki doru at satın aldılar. Bunlan Viyana'dan getirdikleri arabaya koşarak aynı yere birkaç kez deneme yolculuğu yaptılar. Yıldız Sarayı-Hamidiye Camii arasında her hafta yinelenen cuma selamlıklarının bir özelliği de kalabalık yabancı toplulukların saraydan gelen davetiyelerle bu töreni izlemeleriydi. Elçiler ve İstanbul'da bulunan özel yabancı konuklar ise Seyir Kasrinda ağırlanırlar ve töreni buradan seyrederlerdi. Çoğu yabancı, gelen davetiyeleri isteyene satıp parasını yoksullara vermeyi yeğlediğinden suikastçılar da bu yoldan davetiyeler edindiler ve yabancı kıyafetleri giyindiler.

21 Temmuz 1905 günü yapılacak "Selamlık Resm-i Âlisi" için hazırlanan programa geçit töreni konmadığı için, o gün saray ve cami çevresi tenhaydı. Suikastçılar kadınlı erkekli, zarif arabaları ile gelip tam saat kulesinin dibine park ettiler. Sonraki ifadelerde saatli bombayı Robina Kayın'ın kurduğu ileri sürülmüştür. Her şey, son ana değin, planlanan tarzda cereyan etti. Arabadan inip uzaklaşan Madam Sofi Liparis, arabacı Sarkis, oğlu Mıgırdıç, seyis Yervant Frankolyan ve arabacı Jorj Petri Varşamof'un (Kirkor Varsam) olaydan sonra hemen yurtdışına çıkabilmeleri için pasaportları dahi hazırlanmıştı.

Olay şöyle gelişti: II. Abdülhamid, hünkâr mahfilinden inince kendisini selamlayan vükela arasından geçerken kimilerine iltifatta bulundu ve her zamanki yürüyüşüyle ilerledi. Fakat Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile daha fazla ilgilendi ve bir-iki dakika ayaküstü konuştu. Olayın en yakın tanıklarından olan Woods Paşa ise, sultanın faytona bineceği sırada Istabl-ı Amire müdürüne bir dahaki selamlık törenine kadar arabası için yeni atlar temin edilmesini bildirdiğini ve bu birkaç saniyelik gecikmenin, padişahı ve kendisinin de yer aldığı kalabalık maiyetini mutlak bir ölümden kurtardığını yazar. Bir anda, o zaman çok sessiz bir ortam olan İstanbul'un her tarafında duyulan korkunç bir patlama oldu. İnsan ve hayvan cesetlerinin kanlı parçaları, taş toprak ve toz havalara savruldu. Dumanlar içinde bağrışmalar, tepeden tırnağa kana bulanmış insanlar avluyu doldurdu. Mabeyin Başkâtibi Tahsin Paşa, anılarında II. Abdülhamid'in onca vehmine karşın renk vermediğini ve kendisinin cesaretsiz sanılmasına neden olacak bir davranışta bulunmadığını ve sadece "Ne var? Ne oldu" diye sorduğunu anlatır. Dışarıdaki bir süvari birliği kılıç çekerek avluya

WOODS PAŞA'NIN ANILARINDA BOMBA OLAYI

Abdülhamid, bir iki dakika yanında bulunan yüksek rütbeli subaylara talimat verdikten sonra her zamanki gibi faytonuna binerek ve faytonu kendisi kullanarak sakin bir yüz ifadesi içinde camiden saraya hareket etti. Özel bölmelerde bulunan bir bayan izleyici de yaralanmıştı. Diğer birçok seyirci ise patlamanın en şiddetli yerinde bulunan atların kemiklerinin sağa sola fırlamasıyla yaralanmış, zavallı hayvanlardan birinin bacağı koparak yabancı misyon şeflerine ayrılan bölmenin yakınlarına kadar fırlamıştı. Saat kulesinin yanındaki camlar kırılmıştı. Caminin üst taraflarında büyük büyük delikler açılmış, pencerelerin camları kırılarak yerlere düşmüştü. Cami içinde bulunanların çoğu yaralanmıştı.

Hasar gören caminin diğer ucunda padişahın özel odasına açılan bir giriş yeri daha vardı. Padişah ailesine mensup şehzadeler bu bölmedeydiler. Bomba patladığı zaman bu şehzadelerin kâhyası olan zat tam bu özel bölmenin giriş yerindeydi. Kâhya, havada uçuşan şarapnellerden birinin kafasına isabet etmesiyle derhal can vermiş, yakınmda bulunan bir saray hademesi de aynı akibete uğramıştı...

Benim ve benim gibi yabancı yaverlerin kurtulması da tamamiyle bir şans idi. Biz biraz uzakta olduğumuz için şarapneller bir metre kadar üzerimizden geçerek cami duvarına saplanmıştı. Aslında çok daha fazla insan kaybı olabilirdi. Padişah, camiden resmi merasimle ayrılmayacağını bildirdiği için, camideki ibadete katılan askerî ve sivil erkân camiyi terketmiş bulunuyorlardı. Padişahın yanında birkaç özel yaveri ile birkaç yabancı alay emini bulunuyordu.

Sir Henry F. Woods, ***Türkiye Anıları,*** (çev. F. Çöker), 1st.. 1976, s. 162-164

girmekte iken padişah, bunların yerlerine dönmelerini emretti ve "Korkmayın! Korkmayın!" dedikten sonra, her zamanki gibi saltanat arabasına atlayıp dizginleri eline alarak oradan süratle ayrıldı.

Ertesi gün gazetelerde resmi bir bildiri yayımlandı. Bunda saraya özgü Osmanlıca ile "Kutsal halifenin, bu olayda asla telaşa ye korkuya kapılmadan, askeri ve konuk olarak bulunan yabancıları selamlayıp saraya döndükleri" açıklanmaktaydı. Gazeteler başkaca bir şey yazamadılar. İzleyen günlerde İstanbul camilerinde dualar edildi, kiliselerde ayinler yapıldı. Olay sırasında toplam 26 asker ve sivil öldü, 58 kişi yaralandı. 20 at parçalanırken birçok araba da enkaz haline geldi. Cami hasar gördü. İçerideki cemaatten de kırılan camlarla yaralananlar olmuştu.

Olay sonrasında İstanbul'da kapsamlı bir araştırma, Yıldız Saray'ında da soruşturma başlatıldı. Kentin muhtelif yerlerinde menilite denilen tahrip gücü yüksek patlayıcı maddeden 148 kg daha ele geçirildi. Osmanlı Bankası ile Galata Köprüsü'nü havaya uçurmak için kazılmış lağımlar bulundu. Ticaret ve Nafia Nezareti Müsteşarı Necib Melhame Paşa'nın ve savcılar Cemal Bey'le Necmeddin Molla'nın yürüttükleri soruşturmalar için bir Komisyon-ı Mahsus kuruldu. Birçok kişi tutuklandı ve bin sayfalık bir fezleke hazırlandı. Ancak, yabancı devletlerin baskıları sonucu yakalanan ve suçlarını itiraf edenlerden hiçbiri cezalandırılmadı. Hattâ, II. Abdülhamid anarşist Jorris'i affetti ve onu Anadolu'daki Ermeni komiteleri aleyhine çalışmak üzere özel casus olarak görevlendirdi.

Bomba Olayı, İstanbul'un muhalif çevrelerinde üzüntü nedeni oldu. Çünkü Abdülhamid karşıtları, faili ve amacı kim ve ne olursa olsun, "devr-i istibdat" dedikleri baskı yönetiminin bir biçimde sona ermesini ve padişahın tahttan uzaklaştırılmasını istemekteydiler. Örneğin, Tevfik Fikret bu düşünce ve duyguyla Bomba Olayı'nın başarısızlığını bir büyük şanssızlık, suikastçıları da "şanlı avci'lar olarak işleyen "Bir Lâhza-i Teahhûr" şiirini bu sırada yazmış, fakat yayımlanması ancak II. Meşrutiyet'te olmuştur. Tarihçi Ahmed Refik ise olayı anlatırken "Osmanlı milletini Abdülhamid'in zulmünden kurtarmak için bu kahramanca hareketin Ermeni vatandaşlarımız tarafından icra olunduğu anlaşıldı" demişti. Kuşkusuz bu iki yaklaşım da adları geçen ozanın ve yazarın Abdülhamid'e duydukları kinle ilgiliydi. 31 Mart Olayından sonra Yıldız Sarayı'nda ele geçirilen belgeler arasında, pek çoğunu Ermenilerin verdiği, Bomba Olayı ile ilgili binden fazla jurnal de vardı.

Bibi. Danişmend. ***Kronoloji,*** IV, 348-350; ***Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı thtilâliyesi,*** İst., 1332, s. 35; F. Mc Cullagh, ***Abdülhamid'in Düşüşü*** (çev. N. Önol), 1st., 1990, s. 224; Sir Henry F. Woods, ***Türkiye Anıları, Osmanlı Bahriyesinde Kırk Yıl 1869-1909.*** (çev. F. Çöker), İst., 1976, s. 159-164; Tevfik Fikret. ***Rubab-ı Şikeste*** (2. tab'ı) 1st., 1327, s. 305-307; Tahsin Paşa, ***Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları,*** 1st., 1931, s. 111-116; Osman Yuri-Ahmed Refik, ***Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı. Hayat-ı Hususiye ve Siyasiyesi.*** I-III, 1st, 1327. s. 1132-1134"

NECDET SAKAOĞLU

BOMONTİ

Şişli İlçesi sınırları içinde yer alan Bomonti semti, İstanbul'un ilk sanayi bölgelerinden birisidir. Bir konut ve bir zamanların apartman semti Feriköy Fırm Sokağı ve Sıracevizler Caddesi ile kuzeyinde ve batısında uzanan Baruthane Deresi yamaçları arasında, genellikle çok katlı, apartman görünüşlü binalardan ve sanayi kuruluşlarından oluşan bir alandır. Bu sanayi alanının kuzey ve güney sınırlarım, açık bir şekilde, topografya belirlemektedir. Bu topografik özellik, aynı zamanda da bölgede yer alan sanayi faaliyetlerinin ve buna bağlı olarak da bölgenin alansal genişlemesini sınırlarken, yerleşmenin, daha kolay yayılabileceği kuzeydeki vadi yatağı ile doğudaki düzlükte yerleşmiş konut alanlarına yönelmesinde de başrolü oynamıştır.

Başlangıçta "şehir dışı" bir sanayi bölgesi olarak gelişen Bomonti Sanayi Bölgesi, İstanbul'un bu yöndeki yayılması nedeniyle, günümüzde, artık tamamen şehir tarafından kuşatılmış ve şehrin içinde kalmıştır. Nitekim Bomonti Sanayi Bölgesinin 1950'den sonraki gelişmesinde önemli rol oynayan, ucuz işçileri barındıran gecekonduların yoğunlaştığı alan. özellikle Bomonti Bira Fabrikası ve çevresindeki tesislerle neredeyse bitişik hale gelmiştir. Böylece konum bakımından değişikliğe uğrayan Bomonti Sanayi Bölgesi, bu konumun kazandırdığı yeni karaktere uyarak barındırdığı sanayinin yapısını da değiştirmiştir.

Bomonti Sanayi Bölgesi hemen tamamen Beyoğlu plato düzlüğünün Harbiye, özellikle de Osmanbey civarında kazanmış olduğu genişlikle bağlantılı olarak gelişmiştir. Sanayi tesislerinin çoğu, adı geçen düzlüğün batı ucunda toplanmıştır. Bu düzlükte, bölgedeki en eski sanayi tesisi olan bira fabrikasının üzerinde bulunduğu kısım Bomonti'nin gelişmesinde "odak" noktasını oluşturmuştur. Sanayi tesislerinin doğudaki düz kesimlerde bulunan Sıracevizler, Harzemşah dolayları yerine kuzeyde Baruthane Deresi'ne tatlı eğilimlerle inen kesimleri tercih etmelerinde, kuşkusuz, buralardaki bostan ve tarlaların çok ucuza fabrika arazisi haline gelmeleri başrolü oynamıştır.

Bomonti Sanayi Bölgesi'nin geçmişi 1892'ye kadar gitmektedir. Bugün bir sokağa adını da vermiş olan bira fabrikasının kurulmasından sonra Mısırlı Trikotaj (1923), Yenen-Şark Çikolata (1926), Yeni Türk Mensucat Fabrikası (1928), Nestle Çikolata Fabrikası (1928) ve diğerleri faaliyete geçmiştir. Fakat, ülkedeki ekonomik gelişmeye bağlı olarak, bölgedeki sanayileşme 1955'e kadar ağır cereyan etmiştir.

İstanbul'daki sanayi bölgelerinin çoğu gibi Bomonti Sanayi Bölgesi de kendi kendisini kabul ettirmiştir. Bomonti semtindeki sanayi faaliyetlerine yerel yönetimin ilgisi 1952'de başlamıştır. Bu ilgi ve diğer bazı çalışmalar sonunda söz konusu alan "Bomonti Sanayi Bölgesi" olarak kabul edilmiştir. 1955'te İstanbul'da sanayi faaliyetlerinin haritalanması ve yer alacağı alanların belirlenmesi için hazırlanan İstanbul Sanayi Bölge Planinda bir ara Bomonti ve çevresi sanayi bölgeleri dışında bırakılmış ve sanayi tesislerine yasaklama getirilmiş olmakla birlikte, bölgede sanayi faaliyetleri gelişme hızlarını sürdürmüş ve 1970'te sanayi tesislerinin sayısı 114 ü bulmuştur. Ancak, 1970' li yıllardan başlayarak tesislerin bir kıs-

minin İstanbul dışına ya da ülkenin başka kesimlerine göç ettikleri (örneğin Nestle, Bursa-Karacabey'e) gözlenmekle birlikte, onların terk ettikleri binalara yine başka sanayi faaliyetleri ya da taşınan firmanın irtibat büroları (yönetim, pazarlama vb) yerleşmekte, böylece bölgenin fonksiyonu sürekliliğini korumaktadır. Bomonti Sanayi Bölgesi'nde, eskiden olduğu gibi bugün de ağır hammadde kullanmayan ve ağır mamul madde üretmeyen sanayi kolları çoğunluktadır. 1960-1970'li yıllarda, bunların başında kimyasal maddeler sanayii gelmekteydi. İstanbul'daki bu tür sanayinin o zamanlar yaklaşık yüzde 10'unu barındıran Bomonti Sanayi Bölgesi'nde sanayi tesisleri son 20 yıl içerisinde miktar olarak (1967' de 119, 1993'te 174) artmış olmasına rağmen, bölgenin İstanbul sanayii içindeki payı azalmıştır.

Bomonti'nin geçirdiği değişim süreci içinde bölgede hâkim sanayi kolu da değişmiştir: Artık, bu sanayi bölgesinin şehrin içinde kalmasının sonucu olarak, pazara yakınlığı, hattâ onun içinde yer alması nedeniyle giyim eşyası imali hızla gelişerek hâkim sanayi kolu halini almıştır. Ayrıca, Bomonti'nin İstanbul'un en büyük merkezi iş alanına ve ucuz işçi sağlanabilen gecekondu semtlerine yakınlık şeklindeki üstünlüğüne, 1973'te Boğaziçi Köprüsü'nün hizmete girmesiyle ulaşım kolaylığı da eklenmiş, köprünün Şişli İlçesi'ni doğu-batı yönünde geçen E-5 Karayolu, Bomonti Sanayi Bölgesinin öteden beri kısıtlı olan ulaşım olanağının iyileşmesini de sağlayarak bölgenin hayatiyetini korumasına yardımcı olmuştur.

Bomonti Sanayi Bölgesi, topografik durumu ve mekânsal olanakların sınıra dayanması nedeniyle yatay gelişmeden çok, binaların kat çıkmalarıyla dikey bir büyüme içindedir. Bölgenin eskiden beri en büyük sorunu olan su yetersizliği, olumsuz etkisini hâlâ sürdürmektedir. Çevrede gecekonduların artması, gürültü ve hava kirliliği, şehir içi trafik tıkanıklığının yarattığı olumsuz etkiler de giderek artmakta, semt İstanbul'un, çevre kirlenmesinin en fazla etkisinde kalan bölgelerinden biri haline gelmektedir.

Bibi. E. Tümertekin. *İstanbul'da Bir Sanayi Bölgesi: Bomonti,* İst., 1967; ay, *İstanbul Sanayiinde Kuruluş Yeri,* İst, 1972; H. Doldur, *Bomonti Sanayi Bölgesi,* (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü yüksek lisans tezi), İst., 1993.

EROL TÜMERTEKİN

BOMONTİ BİRA FABRİKASI

Adını İstanbul'un en eski semtlerinden birine vermiş olan Bomonti Bira Fabrikası, ülkemizde modern bira üretim tekniğiyle imalata başlamış olan ilk bira üretim tesisidir.

Bomonti Bira Fabrikası imalata geçmeden önce de Türkiye'de "arpa suyu" adı altında bira üretimi yapıldığı literatürde yer alır. Düyun-ı Umumiye İdaresinin kurulmasından önce, 1862 tarihli ve daha sonraki mevzuatta, "imal olunan arpa suyunun yüzde 20'si zayiat karşılığı olarak düşürüldükten sonra, senelik rayiç bedeli üzerinden değerinin yüzde 10-15'i oranında vergi alındığına" dair kayıtlar vardır.

İsviçreli Bomonti kardeşler 1890'da Feriköy'de bir bira üretim tesisi kurmuşlar, burada üst fermantasyonla bira üretimine başlamışlardı. Aynı yıl Vasil adındaki bir Yunanlı, Şişli'de, yine üst fermantasyonla bira üretimi yapan küçük bir tesis açmıştı. Bomonti kardeşler 1902' de işletmelerini bugün İstanbul Tekel Bira Fabrikası, eski adıyla Bomonti Bira Fabrikasinm bulunduğu yere naklettiler. O zamana göre oldukça modern bir tesis olan Bomonti Bira Fabrikasinm rekabetine dayanamayan Vasil, işletmesini kısa bir zaman sonra kapatmak zorunda kaldı.

1908'e kadar ülkemizde sadece üst fermantasyon birası üretilmişti. Bu tarihte Bomonti kardeşler işletmelerine soğutma tesisleri de ilave ederek, alt fermantasyon birası elde etmeye başladılar. Ülkemizde uzun yıllar rakipsiz bir şirket' olarak faaliyetini sürdürmüş olan Bomonti'nin karşısına 1909'da Büyükdere' de açılmış olan Nektar Bira Fabrikası çıktı. İki şirket arasındaki amansız rekabet her iki şirketin de zarara uğramasına neden olmaya başlayınca. 1912'de Bomonti ve Nektar şirketleri birleşerek Bomonti-Nektar Birleşik Bira Fabrikaları Şirketini kurdular. Bu şirket aynı yıl İzmir'in Halkapmar semtinde Aydın Bira Fabrikası'nı kurdu. Biranın Ege Bölgesine nakli ve muhafazasındaki güçlükler düşünülerek kurulan Aydın Bira Fabrikası, 1928'de bira üretimine son verdi. O dönemlerin en iyi rakılarından biri olan "Bomonti Rakısı" bu işletmede üretilmişti.

İçki Tekelinin kurulmasına kadar ülkemizde bira üretimi yalnızca Bomonti-Nektar Şirketi'nin elinde kaldı. 1926'da İçki Tekeli kurulmuş ve İçki Tekeli'nin işletme imtiyazı Polonyalı bir şirkete verilmişti. Bu şirket sözleşmedeki yükümlülüklerini yerine getirmeyince dağılmıştı. Polonyalı şirketin dağılmasından sonra Tekel İdaresi Bomonti-Nektar Şirketi' ne 1938'e kadar on yıl daha bira üretim müsaadesi verdi. 1938'den itibaren de bu işletme Tekel İdaresi'ne intikal etti.

1908'e kadar üst fermantasyon bira üretiminin yapıldığı, köşesinde Birahane Sokağı levhası bulunan Bomonti Bi-

1930'lu yılların başında Bomonti Bira Bahçesi (üstte) ve Bomonti Bira Fabrikası'nın 1902'den beri üretimini sürdürdüğü bugün Tekel Bira Fabrikası olan bina (yanda). *Gökhan Akçura koleksiyonu (üst), Hazım Okurer, 1993 (yan)*

ra'Fabrikası ana binasına zaman içinde yeni üniteler eklenmiştir. Eklenen bu ünitelerle fabrika bugün 40 dönüm bir arazi üzerinde yer almaktadır. Bu ünitelerden biri olan Bomonti Bira Bahçesi 1930'lu yıllarda İstanbulluların hizmetine açılmış, bu hizmeti 1950'li yıllara kadar sürdürmüştür. Bomonti Bira Bahçesinde 5 ve 10 litrelik fıçı biraları, çapraz ayaklı setler üzerine yerleştirilerek müdavimlere sunuluyor, bu fıçı biraları "arjantin" adı verilen kulplu bira bardaklarında içiliyordu.

Bomonti Bira Fabrikası, Tekel İdaresi' nin bünyesine geçtikten sonra, bu fabrikada üretilmiş olan ilk bira türlerinden biri (pilsner tipi) Türk Birası'dır. Bu bira daha sonraki yıllarda "Türk Birası" (Turkish Beer) etiketiyle üretilmiştir. "Salon Birası"mn yanısıra İstanbul Hilton, Divan ve Kalyon otelleri için, ayrıca Abdullah Restoran, Casino Oriental, Kordon Blö ve Klöb-X için de yine özel etiketli biralar imal edilmiştir. Bu fabrikada son yıllarda üretilmekte olan "Altın Başak" birası bira tiryakilerinin beğenisini kazanmıştır.

1976'da 36,5 milyon litre üretim kapasitesine ulaşmış olan İstanbul Tekel Bira Fabrikasimn üretimi, **1969**'da İstanbul'da kurulan "Efes Pilsen" ve İzmir'de kurulan "Tuborg" bira fabrikalarının piyasaya hâkim olmaya başlamasından sonra, her geçen yıl gerileyerek 7 milyon litreye düşmüştür.

Bomoni Bira Fabrikası'nda eskiden kalıp buz ve gazoz da imal edilmişti.

Bibi. I. Turkar, *Malt-Bira Kimyası ve Teknolojisi,* Ankara, 1977; A. V. Akman-T. Yazıcıoğlu, *Fermantasyon Teknolojisi,* Ankara, 1962; M. İlker, "Biranın Öyküsü", *Tekel Haber Bülteni,* S. 4 (Temmuz 1982).

VEFA ZAT

BONKOWSKI, CHARLES

(1841, İstanbul - 10 Ocak 1905, İstanbul) Kimyacı ve farmakolog. Polonya kökenli bir Osmanlı ailesine mensuptu. İlköğrenimini İstanbul'da, kimya ve eczacılık öğrenimini ise Paris'te yaptı. 1865' te İstanbul'a dönüşünde Mekteb-i Tıbbiye ilm-i kimya muallimi Antoine Calleja' nın(->) yanma muallim muavini olarak atandı. Bu mektepte organik ve anorganik kimya dersleri verdi ve öğrenci laboratuvarlarını yönetti.

Bonkowski genellikle "kimyager" olarak tanınmakla birlikte, eczacılıkla da yakından ilgilenmiş, 1879'da ikinci defa açılan "Société de Pharmacie de Constantinople'un" (Cemiyet-i Eczâciyan der Asitane-i Aliyye) kurucu üyesi olmuş, ilk yönetim kurulu başkanlığına seçilmiş, aynı zamanda "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane" üyeliğine de kabul edilmişti.

Bonkowski halk sağlığı, gıda ve ilaç analizleri gibi alanlarda araştırma ve yayınlar yapmış, tıbbın çeşitli branşlarında düzenlenen uluslararası bilimsel toplantılara Osmanlı Devleti temsilcisi olarak katılmıştı. Yaptığı başarılı çalışmalar nedeniyle "Ser Kimyager-i Hazret-i Şehriyari" (Saray Başkimyageri), "Hıfz-ı Sıhha

B KARGOPOULO CONSTANTINOPLE.

Charles Bonkcvvski'nin Basil Kargopoulo tarafından çekilmiş bir resmi, 19- yy.
Turhan Baylop koleksiyonu

Ser Müfettişi" (Hijyen Başmüfettişi) ve 1893'te de "Paşa" unvanını almıştır.

C. Bonkowski Paşa, uzun yıllar Osmanlı Devleti'ne tıp, eğitim, eczacılık gibi değişik alanlarda hizmet etmiş; sağlık, eczacılık ve kimya dallarında gerçekleştirdiği araştırma ve yayınlar ile birçok sorunun çözümüne ve Osmanlı bilimine katkıda bulunmuş bir hoca ve araştırıcıydı.

Bibi. F. Günergun, "XLX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)", /. *Türk Tıp Tarihi Kongresi,* Ankara. 1992.

TURHAN BAYTOP

BONMARŞELER

Avrupa'nın büyük mağazalarının, **19.** yy' m ikinci yarısından itibaren İstanbul' da açılan şubelerine verilen ad.

İstanbul'da bonmarşeler **19-** yy'm ikinci yarısında kent ekonomisinin Avrupa ile bütünleşmeye başlaması sürecinde doğdu. Kırım Savaşı sırasında Batı ile yakın temas, Osmanlı payitahtında daha yüksek yaşam düzeyi ve dünya nimetlerinden yararlanma yönünde beklentilere yol açtı. Yaşam geleneksel biçimini yavaş yavaş terk etti. Batı ile olan yakın ilişki İstanbul'da "burjuva" diye nitelendirilebilecek katmanların doğuşunu hazırladı. Tüketim örüntüsü hızlı bir biçimde Batı normlarını izlemeye başladı.

Parasallaşma ve ticarileşme geleneksel dengeleri bozdu. **19-** yy'da Osmanlı dış ticareti sekiz-on kez katlandı. Osmanlı ekonomisi Batı ile bütünleşmeye başladı. Parasal göstergeler giderek toplumun ana eksenini oluşturdu. Ekonomi hızlı bir biçimde parasallaştı. İstanbul'da yeni bir talep örüntüsü oluştu. Reklam toplumda yer buldu. Parasal gücü olan, beğenileri incelmiş yeni katmanlar ithal örüntülerini de bu doğrultuda biçimlediler.

Louvre, Au Lion, Bon Marché, Au Camélia, Bazaar Alman, Carlmann et Blumberg, Orosdi Back, Au Paon, Baker, **19.** yy'ın ikinci yarısından itibaren İstanbul' da orta sınıfın beğenilerini yansıtan bellibaşlı büyük mağaza ya da bonmarşeler olarak ortaya çıktı. Bunlar Paris, Berlin, Viyana gibi Avrupa'nın büyük kentlerinde açılmış büyük mağazaların İstanbul' daki şubeleriydi.

Hacapulo Pasajı 7 ve 8 numaralarda açılan Louvre her türlü yünlü, ipekli, kadife, merinos, kaşmir kumaş satıyordu. Dantela, tül, eldiven, cüzdan, sigara tabakası, broş, bilezik de Louvre bonmarşesinin seçkin malları arasındaydı.

İpekli ve yünlüde uzmanlaşan bir başka bonmarşe Au Lion'du. "Yeni moda ve en âlâ yün ve ipek kumaşlar" mağazanın Cadde-i Kebir'deki (İstiklal Caddesi) no. 338 ve 340'ta satış mekânlarında halka sunulmuştu. Lion ipeklileri, eldiven, şemsiye, dantela ayrı ayrı reyonlarda satılıyordu.

Yünlü ve ipeklilerin satıldığı bir diğer mağaza Cadde-i Kebir no. 194'teki Au Camélia idi. Aynı caddede no. 140'ta Mir et Cottereau, no. 388'de Bazar Allemand bulunuyordu. Bazar Allemand şezlongdan Bavyera birasına kadar geniş bir mal çeşidi bulunduruyordu.

Adı bu türden mağazalar için genel bir kavram haline gelmiş olan Bon Marché'nin ise benzerleri arasında özel bir yeri vardır. Bon Marché, Kırım Savaşı'n~ dan sonra İstanbul'a yerleşen Bortoli Biraderler tarafından, 1869'da, önce Grand Rue de Pera (Cadde-i Kebir; İstiklal Caddesi) no. 297'de şimdiki Mısır Apartmam'nm olduğu yerde açılmıştı. Mağazada o dönem her türlü eşya satılıyor ve gerçekten bir pazarı andırıyordu. Bu sıralar, satış mağazasının küçük gelmesi üzerine, aynı cadde üzerinde daha geniş bir yer aranmaya başlandı. Sonuçta ilk sahibi Manolaki Baltazzi Bey olan ve sonra Alleon ailesine geçen Grand Rue de Pera no. 354'teki büyük konağı Alleon ailesinden satın aldılar. Bu konağı kısmen restore ederek, kısmen de yeniden yaparak "Bon Marché"yi iki katlı olarak inşa ettiler. Tepebaşı yönünden bakılınca bina üç katlı imiş gibi dururdu. Bunun nedeni her iki cadde arasındaki yükseklik farkıydı.

Grand Rue de Pera üzerindeki bu büyük mağazanın aynı zamanda, Rue Mezarlık denen bugünkü Meşrutiyet Caddesine de çıkışı vardı. Bu sokak üzerindeki kapı numarası 29'du. Ancak iki cadde arasındaki yükseklik farkından dolayı, buraya yaklaşık 25 basamaklı bir merdivenle iniliyordu. Bon Marché, her sınıftan halkın ihtiyaçlarım, parasına göre karşılayabiliyordu. Bortoli Biraderler, mağazanın üstünde oturuyorlardı.

Mağazaya İstiklal Caddesi yönünden girildiğinde, bir pasaj görünümündeki salonda her iki yanda reyonlar bulunuyor; bu reyonlarda her türlü mal ve eş-

Şehbal dergisinde dönemin ünlü bonmarşesi Baker mağazalarının ürünlerini tanıtan bir reklam sayfası. *Gözlem Yayıncılık Arşivi*

ya satılıyordu. Zemin mermerdi. Adeta bir pasajı andıran geniş salonun sonunda, biri aşağıya inen, diğeri yukarıya çıkan merdivenler vardı. Bu merdivenler beyaz mermerdendi, yer ise siyah-beyaz karışımı mermerlerden yapılmıştı.

Üst katta daha çok ev eşyası türünden büyük parça eşyalar satılıyordu. Mağaza pasaj şeklinde olduğundan ve arkada Tepebaşı'na çıkış bulunduğundan, bugünkü Tepebaşı'na çıkmak isteyenler, kışın sıcak olan bu yolu yeğliyorlar, mağaza aynı zamanda geçit olarak da kullanılıyordu.

1926'da Bon Marche o sırada Galata'da mağazaları bulunan Carlmann ailesine satıldı. O zamandan sonra da Karlman Bonmarşesi, bazen de Karlman Pasajı olarak bilindi. Halen yerinde Odakule bulunmaktadır.

Cadde-i Kebir dışında Karaköy-Galata'da da büyük mağazalar vardı. Carlmann et Blumberg, Galata'da Büyük Millet Han'da no. 16-27'deydi. Berlin merkezli bu mağazanın fabrikası Viyana'daydı. Keza Au Paon da Karaköy'de Tünel Sokağı no. 2'deydi. Osmanlı'nın birçok kentinde şubeleri bulunuyordu: İskenderiye. Kahire. Port Sait, Süez, Mersin, Tarsus, Adana, Beyrut, Şam, İzmir, Samsun. Rodos, Rusçuk. Varna, Kavala, Filibe. Selanik. Tripoli, İskenderun, Jafa, Akra mağazanın diğer şubeleriydi.

Paris merkezli Orosdi Back'm İstanbul dışında İzmir, Selanik, Halep, Adana. Samsun'da ve Beyrut. İskenderiye, Kahire. Tunus, Viyana. Manchester, Birmingham, Milano. Chemnitz, Bremen, Lyon vb kentlerde de şubeleri vardı.

Osmanlı orta sınıfı Paris ve Londra'nın giyim kuşamını, modanın her türlü yeniliklerini Mir et Cottereau'dan sağlıyor; ünlü Christofle mücevherlerini MM. Bortoli Biraderler'den beğeniyor: mobilyalarını Jean Psalty'den seçiyor; Horasan, Şiraz, Buhara halılarını Maison Leon Rosenthal ya da Tahir Halı Pazarı'ndan satm alıyordu.

Müzik aletleri piyasasında üç firmanın reklamları göze çarpıyordu: A. Commendinger, F. Adam ve P. Balatti Fils. E. Kaps, Bechstein. Julius Feurich. J. Blüthner piyanolarım. Masör and Hamlin, Bells and Co. orglarını. Stradivarius, Guarnerius. Ruggeri, Amati, Steiner kemanlarını ya da taklitlerini, gerekli her türlü notayı İstanbul'un müzikseverleri bu dükkânlardan temin ediyorlardı.

G. Neidlinger mağazaları Singer dikiş makinelerini, B. J. Muradyan kardeşler, Junker und Ruh dikiş makinelerini, Sigmon Weimberg her türlü fotoğraf alet ve edevatını pazarlıyordu.

Batının tüketim örüntüsü, bonmarşeler aracılığıyla İstanbul'un görece varlıklı tüketici kesimine ulaşıyordu. *"L'indicatela- constantinopolitain", "Guide commercial Annuaire", 'Almanack du commerce", "Annuaire oriental du commerce"* gibi yayınlar Osmanlı orta katmanlarına bu yeni tüketim öriintüsünün tanıtımını yapıyordu.

BEHZAT ÜSDİKEN-İSTANBUL

BONOS SARAYI

Bugünkü Çarşamba'da Çukurbostan denilen yerin civarında bulunan Bizans sarayı.

Kuruluşuna ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamasına rağmen, Bonos adlı soylu bir kişi tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Bonos 626'da, kentin Avariar tarafından kuşatılması sırasında, savunma yapan birliklere kumanda etmiş, ertesi yıl da ölmüştür.

Bonos Sarayı, I. Romanos Lekapenos(-0 zamanında (920-944), baştan başa onarıldı ve büyük ihtimalle 11. yy' dan itibaren Aziz Konstantinos'a adanan manastır olarak işlev gördü. Sarayın, orta Bizans dönemine ilişkin kaynaklardan "Bonos Sarnıcımın kuzeydoğusunda olduğu anlaşılır. Bonos Sarayı'na ait kalıntıların, bugünkü Sultan Selim Camii tarafından örtülmüş olduğu sanılmaktadır.

Bibi. Janin. *Constantinople byzantine,* 206-207; G. P. Majeska, *Russian Travellers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries,* Washington, 1984, s. 296-298; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patris Konstantinupoleos.* Bonn. 1988. s. 613-615.

ALBRECHT BERGER

BONOS SARNICI

Herakleios döneminde (610-641) patris (patrikios) olan Bonos (veya Bonus), 622 Nisanında imparator tarafından şehrin dışarıdan gelecek akınlardan korunması için görevlendirilmişti. Bonos'un 626'da Avarların hücumlarını geri püskürttüğü ve 627 Mayıs'ında da öldüğü ve Studios Manastırı'nın İoannis Pródromos Kilisesi'ne (İmrahor İlyas Bey Camii) gömüldüğü bilinir. Bizans kaynaklarından birinin bildirdiğine göre, Bonos 7. yy'ın ilk çeyreği içinde şehrin içinde, üstü "yuvarlak" tonozlarla örtülü bir su sarnıcı yaptırmıştır.

İstanbul tarihi ve eski eserleri hakkında eser veren yazarların bir kısmı (P. Gilles Du Cange, J. von Hammer, Patrik Konstantios, Skarlatos Byzantios, A. Dethier gibi) bu sarnıcın, Edirnekapı'nın iç tarafında, Karagümrük semtindeki açık hazne olabileceği görüşünü ileri sürmüş-

lerclir. Daha sonraki araştırmalardan Dr. Mordtmann ile A. van Millingen ise Sultan Selim Camii yanındaki açık hava su haznesi üzerinde dururken J. Strzygowski daha değişik bir görüş ortaya atarak Bonos Sarnıcinm, Fatih'ten Yenibahçe Vadisi'ne inen yamaçta belki Atik Ali Paşa Camii dolaylarında olduğunu bir ihtimal olarak ileri sürmüştür.

Kodinos'a atfedilen anonim istanbul topografyası kitabında, sarnıcın Constantinus Sum yakınında olduğu belirtildiğine göre, bu sarnıç en azından bu surların iç tarafında yerinde Fatih Camii'nin yapıldığı On iki Havari Kilisesi çevresinde bir yerde olmalıdır denilmektedir. Ancak, *Törenler Kitabında (De ceremoniis)* İmparator VII. Konstantinos Porfirogennetos'un bir ayinin arifesinde geceyi, taht ortağı I. Romanos Lekapenos'un (hd 920-944) Bonos Sarnıcı yanında yaptırdığı sarayda geçirildiği bildirildiğine göre, sarnıç Romanos'un sarayına komşu olmalıdır. R. Janin, bu sarayın şimdiki Fatih Camii ile Sultan Selim Camii arasında bulunduğunu kabul eder.

Romanos'un sarayını bir kaynakta rastlanan "yazın sıcağından, korunan bir yerde" inşa ettirdiği yolundaki Bizanslı yazar Kedrenos ile Mihail Glikastarafından verilen bilgiye dayanılarak sarnıcın da şehrin poyraz rüzgârına açık bir semti olan Fatih ile Sultan Selim Camii çevresinde olduğunu ileri sürer. Ancak yakın tarihlerde, Laleli'de Bodrum (Mesih Paşa) Camii yanında yapılan kazıda I. Romanos'un sarayına ait kalıntılar bulunmuştur. Zaten bu cami de, bu imparatorun kurduğu Mirelaion Manastırının kilisesidir. Bu eski kilisenin bir kenarında yükseldiği tümseğin altında, çapı 30 m'yi aşan Roma dönemine ait büyük bir yuvarlak bina kalıntısı vardır. Bizans döneminde bu kalıntıların içine sütunlar dikilerek ve üstü bir kısmı kubbeli olan tonozlar ile örtülerek su sarnıcına dönüştürülmüştür (bak. Bodrum Camii Sarnıcı).

Bu duruma göre Bodrum Camii. I. Romanos'un yaptırdığı Mirelaion Manastırı Kilisesi olduğuna ve hemen yanında 19001ı yıllarda bulunan kalıntılar da bu imparatorun sarayına ait olarak teşhis edildiklerine göre. buradaki sarnıç, esası Bonos tarafından yapılan üstü "kubbeler" ile örtülü sarnıç olmalıdır. Böylece bu hususta yeni bir hipotez de ortaya atılmış bulunuyor. Ancak bu hipotezde kaynağın verdiği bilgi ile ters düşen nokta. Romanos'un "Yeni Saray" denilen malikânesinin "yaz sıcağında serin rüzgâr alması" gereken bir yerde olmayışıdır. Veya Romanos'un şehir içinde iki ayrı sarayı bulunduğunu kabul etmek gereklidir.

Bibi. R. Janin. "Etudes de topographie byzantine, Les citernes d'Aetius, d'Aspar et de Bonus", ***Etudes Byzantines.*** I, (Bükreş. 1943). s. 110-115; Janin. ***Constaniinople byzantine,*** 127-128, 200-201.

SEMAVİ EYİCE

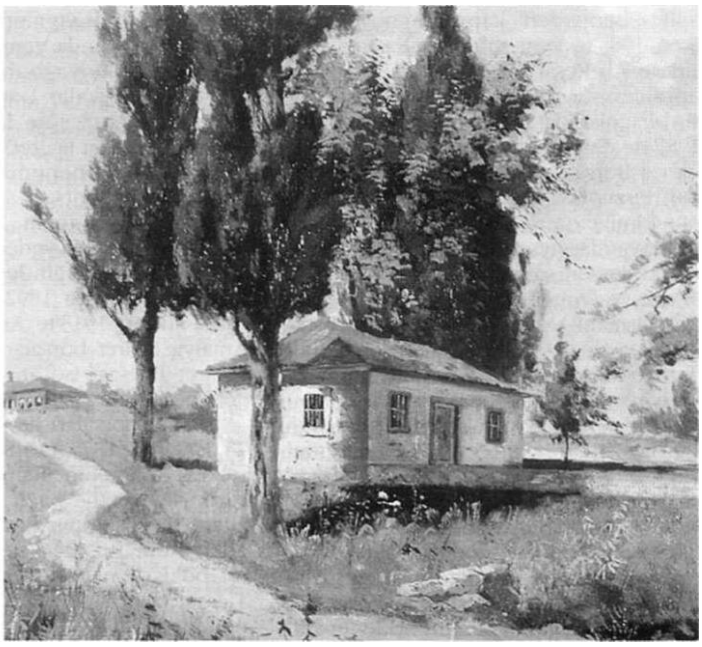

Osman Asaf Bora'nın bir peyzajından ayrıntı, tuval üzerine yağlıboya, 37x55 cm. *Türkiye İş Bankası Koleksiyonu*

BORA, OSMAN ASAP

(1868. Saraybosna - Ocak 1935. İstanbul) İzlenimci Türk ressam. Babası gümrük müdürü Kamil Beyin ölümünden sonra ailesi 1870'lerde Saraybosna'dan göç ederek İstanbul'un Fatih semtine yerleşti. 1889'da Sanayi-i Nefise Mektebi'nden mezun oldu. Bu okulun ilk mezunlarındandır.

17 Eylül 1909'da İstanbul'da kumlan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin kurucu üyelerinden olan Osman Asaf, bir süre bu cemiyetin yayımladığı *Osmanlı Ressamlar Gazetesinin* yazı işleri müdürlüğünü yaptı.

I. Dünya Savaşı sırasında Bandırma belediye başkanlığı görevindeyken 40 guvaş resimden oluşan *Bandırma Albümünü* hazırladı. Cumhuriyet döneminde birçok rüştiye ve lisede resim öğretmenliği yapmış ve 1933'te emekli olmuştur.

Sanatı, gerek konu seçimi, gerekse resimsel tavrı açısından Hoca Ali Rıza çizgisi içinde değerlendirilir. İstanbul'un kırsal ve tarihi görünümlerini titiz, gözleme dayanan bir yaklaşımla ele alır. Erenköy. Kızıltoprak. Acıbadem, Fenerbahçe gibi güzel İstanbul köşelerinden yapılmış çok sayıda çalışması vardır. Figür ve portreye fazla ilgi göstermemiştir.

Eserlerinden bazıları; "Üsküdar'da Doğancılar", "Üsküdar'da Bir Sokak", "Salacaktan". "Kapalıçarşı Nuruosmaniye Kapısı", "Haliç'te Pazar Mavnası", "Erenköy'den Kayışdağı'na Bakış", "Kızıltoprak'ta Kış'tır.

AHMET ÖZEL

BORSA HANI

bak. HA\YAR HANI

BORSA LOKANTALARI

21 Şubat 1925'te Bahçekapı'da kurulan Zahire Borsası adını önce bulunduğu sokağa. 1927'de de Münir Bey tarafından açılan lokantaya vermiştir. Kumcusu Münir Bey'in ölümü üzerine, Rahmi Akuğuz'a intikal eden Borsa Lokantası 1983'te Eminönü-Sirkeci arasındaki bugünkü adresine taşınmıştır. Ancak muh-

Fenerbahçe Borsa Lokantası *Ahmet Kuzik, 1994*

telif sebeplerden, kapanma noktasında iken 1985'te yeni sahipleri Rasim. Tahsin ve Ali Reşat Özkanca tarafından satın alınmıştır. Lokantanın el değiştirmesi, bir anlamda yeniden doğuşu olmuş, 1987'de Osmanbey, 1989'da ise Fenerbahçe Borsa Lokantası açılmıştır. Amerikan tarzı "fast food" sistemi ile dünyanın kimi tanınmış kuruluşları İstanbul' da yaygmlaşmca, Borsa lokantaları belirli kesimden sonra halka açılmasını sağlamak ve "Amerikan tarzı beslenme yerine Osmanlı ve Türk mutfağının yemeklerini tarihi geleneklere uygun olarak 'fast food' alanında da devam ettirmek" amacıyla, 199Tde önce Beyoğlu'nda, sonra da Taksim'de günümüzün yaygınlaşan alışkanlığı fast food'lara mutfağımızın kendi tadı ve usulleriyle katılmasını sağlamıştır.

Mevcutlara ilaveten Büyük İstanbul Otogarı'nda iki fast food şubesi ile Amerika Birleşik Devletleri'nde kuruluşu tamamlanmış olan Borsa Fast Food da. Borsa lokantaları zincirine eklenmiştir. Borsa lokantaları ayrıca işyerlerine yemek servisi de (catering) yapmaktadır.

Halen günde 10.000 kişiye yemek sunan İstanbul Borsa lokantaları, her malzemeyi taze kullanmayı, dondurulmuş ya da konserve yiyeceklere yer vermemeyi önemsemekte. beğendik kuzu tandır ya da beğendik kebap ile zeytinyağlı karidesli enginar ve tatlılardan krem şantili peynir tatlısını işletmenin en başarılı yemekleri arasında saymaktadır.

İSTANBUL

BORSALAR

Osmanlı'da borsa faaliyetlerini başlatanlar İstanbul'da Galata bankerleridir(->). 1860'larm ikinci yarısından itibaren etkin oldukları görülür. İlk borsa faaliyete Galata'da Havyar Ham'nda başladı. Han. Galata borsasının o sıralarda Avrupa'da yaygın olan konsolid oyunlarına benzer işlemleri nedeniyle Konsolid Hanı olarak da bilinir. Borsa **1866**'dan sonra Havyar Hanının karşısında inşa edilmiş olan Komisyon Han'a taşındı. Önce bir salonu işgal ederken giderek handa yayıldı. Civardaki mağazalar ve han odaları da borsanın bünyesine katıldı. Komisyon Han' ın 1913'te yıkılması üzerine Mehmet Ali Hanı'na geçildi. Borsa I. Dünya Savaşı yıllarında kapalı kaldı. Mütareke yıllarında Mertebani Sokağı'nda bir başka handa açıldı. 1921'de tekrar inşa edilen Komisyon Han'a taşındı.

Galata Borsası, Osmanlı Devleti'ne borç veren Batılı mali kurumların ve onların bir ölçüde İstanbul'daki uzantıları olan Galata bankerlerinin girişimiyle doğdu; devletin borçlanma senetlerinin Avrupa borsalarındaki piyasasına karşı içeride de bir piyasa oluşturarak değerlenmelerini sağladı. Ancak Galata Borsası, Osmanlı ekonomisine kalıcı katkılarda bulunamadı; tasarruf sahiplerine güven telkin edemedi.

Cumhuriyet ertesi canlandırılmaya çalışılan İstanbul borsası 1929'da bir kanunla Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsası adı altında yeniden yapılandırıldı. Ancak, dünya buhranı ve izlenen devletçi politikalar borsanın gelişimini engelledi. Uzun süre İstanbul'da borsa dendiğinde akla ticaret borsası geldi.

Osmanlı döneminde bugünkü anlamda ticaret borsası sayılamasa da İstanbul'da Bal Kapanı. Yağ Kapanı. Un Kapanı gibi pazar yerleri, birer mal grubu borsası niteliğindeydi. Osmanlı'da ilk ticaret borsası 1892de İzmir'de kuruldu. Bunu 1913'te Adana ve 1920'de Antalya ticaret borsaları izledi. İstanbul Ticaret Borsası ise ancak 1925te faaliyete geçebildi.

Ticaret borsaları ile ilgili ilk mevzuat 24 Haziran 1875 tarihli kararnameydi. Bu kararnamenin üçüncü kısmında Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak ticaret ve ziraat meclislerinin kurulacağından söz ediliyordu. Bu meclisler bugünkü ticaret odalarının görevlerini yapıyorlardı. Ticaret borsalarmın kurulması ve yönetimi bu meclislere verilmişti.

12 Mayıs 1886 tarihli Umum Borsalar Nizamnamesi, ticaret borsalarını, esham ve tahvilat borsaları ile birlikte tanımladı. Bu nizamnamenin bazı hükümleri **1943**'e kadar yürürlükte kaldı. Umum Borsalar Nizamnamesi'ne göre ticaret borsaları ticaret odaları tarafından ve valinin izni ile kurulacaktı. Borsalarda merkezde Ticaret Nezareti'nin, taşrada ise vali ya da mutasarrıfın birer temsilcisi bulunacaktı. 8 Ekim 1888 günlü bir başka nizamname ile borsa simsarı ve tellallarının görev ve yetkileri düzenlendi.

Cumhuriyet ertesi, 22 Nisan 1925 günlü Ticaret ve Sanayi Odaları Kanununa ait 27 Eylül 1929 günlü nizamnamede ticaret borsaları, borsa alıcı ve satıcıları ile simsar ve tellallar hakkında hükümler bulunmakla beraber, borsalar 1886 tarihli nizamnameye ve buna dayanılarak çıkarılan yönetmeliklere göre yönetildi.

Cumhuriyet hükümeti ticaret ve sanayi odalarına yeni bir düzen getirdiyse de ticaret ve zahire borsalarını eski düzeninde, yani 1886 tarihli Umum Borsalar Nizamnamesi bünyesinde bıraktı. Bu nedenle her borsa kendi talimatnamesi ile kendine özgü bir düzen kurdu ve ülkenin değişik yörelerinde borsalar değişik sistemlere göre yönetildi.

1925'te faaliyete geçmiş olmasına karşın İstanbul'da ticaret borsası kurma girişimleri 1880'lere kadar gider. 1882'de kurulan Dersaadet Ticaret Odasimn tüzüğünde ticaret ve zahire borsası kurulması öngörülmekteydi. Meşrutiyet yıllarında çalışmalar yoğunlaşmışsa da savaşlar nedeniyle sürekli ertelendi. Cumhuriyetin ilanı ertesi, 9 Temmuz 1924'te Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Hüseyin Hüsnü Bey başkanlığında bir komisyon kurularak ticaret ve zahire borsası talimatnamesi Ticaret Vekâleti'ne gönderildi. Talimatname değişikliklerle, 19 Ekim 1924'te onaylandı. İlk yönetim kurulu üyeleri oda tarafından atandı. İlk toplantısını 6 Aralık 1924'te yapan kurul, borsanın açılmasına karar verdi. Borsa, çalışmalarına Galata'daki Şark Han'da başladı. Kısa süre sonra Konsolid Hanı' na taşındı. 1926'dan itibaren çalışmalarını Birinci Hamidiye Medresesi'nde sürdürdü. 1 Mart 1925'te ilk borsa bülteni yayımlandı.

Talimatnameye göre, borsa üyeleri aboneler, mubayaacılar ve simsarlar olmak üzere üçe ayrılıyordu. Aboneler İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı ticaret ve sanayi erbabıyla işlemleri kendi adlarına yapan ticaret komisyoncularıydı. Mubayaacılar ancak müşterileri adına işlem yapabilen kişilerdi. Simsarlar ise müşterilerle mubayaacılar arasında aracı olan kişilerdi; kendi adlarına ya da başkaları adına işlem yapamıyorlardı.

İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası'na abone, mubayaacı ve simsar olabilmek için ticari ve medeni vasıfları taşımak gerekiyordu. Mubayaacı ve simsarların Türk uyruğunda olması şarttı. Yabancı devlet uyruğu aboneler borsada oy kullanamıyordu.

İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası, borsada kayıtlı Türk uyruğundan birinci ve ikinci sınıf abonelerle mubayaacılar tarafından ve Türk uyruğundaki birinci sınıf abone ve mubayaacılar arasından seçilmiş olan 7 ve Ticaret Odasınca atanmış 2 üyeden oluşan 9 kişilik bir borsa heyeti aracılığıyla yönetiliyordu. Heyet bir yıllığına göreve geliyordu. Borsa komiseri ve umumi kâtibi Ticaret Vekâleti tarafından seçiliyordu. Komiser ve umumi kâtiple mıntıka ticaret müdürü ve belediye iktisat müdürü heyetin doğal üyesiydi. Borsa işlerinden doğan anlaşmazlıklar müşterilerin başvurusu üzerine, 3

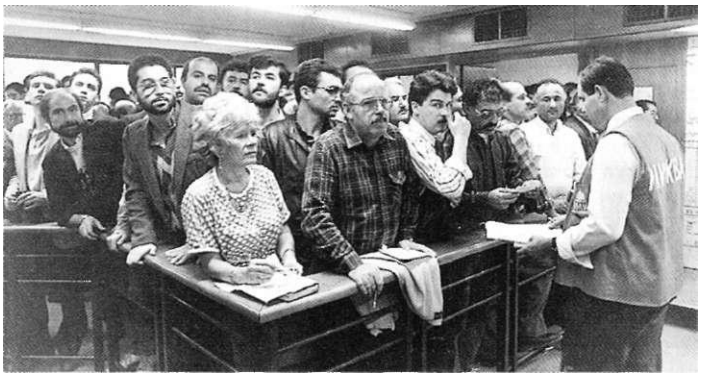

İstanbul Menkul Kıymetler Borsasından bir görünüm. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

kişilik bir sulh ve hakem heyeti tarafından karara bağlanıyordu. 1942 verilerine göre İstanbul Ticaret ve Zahire Borsası'nın abone adedi 287'ydi. İstanbul'da ayrıca 27 üyeli bk hayvan borsası vardı.

1935'te toplanan Ticaret ve Sanayi Odaları umumi kongresinde ticaret ve zahire borsalarının durumu da ele alındı. Bu kuruluşların ıslahı ile yeniden düzenlenerek tüzel kişiliğe sahip olmaları önerildi. Kongrede alınan kararlar ışığında hazırlanarak TBMM'ce kabul edilen 11 Ocak 1943 günlü Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları Kanunu, ticaret borsalarına ait yeni hükümler getirdi. Borsalar tüzel kişiliği haiz birer meslek teşekkülü olarak tanımlandı. 1950'de kabul edilen bir yasayla da ticaret borsaları kamu tüzel kişiliği statüsü kazandı.

19. yy'ın ikinci yarısına kadar uzanan borsa geleneği 1985'te İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) ile yeni bir döneme girdi. Yani yapılanmanın ilk yıllarında üyelerinin önemli bir kısmım, gerçek kişi ya da kurum görevlisi olarak eski borsa çevresinden gelen elemanlar oluşturdu.

İMKB hukuken 1985 sonunda doğmuşsa da Temmuz 1981'de yayımlanan Sermaye Piyasası Kanunu ve bu kanunla ihdas edilen Sermaye Piyasası Kurulu borsa ile ilgili yolu açan gelişmelerdi. Kanunun gerekçesinde temel ilkelerden birinin "menkul kıymetler borsalarının çalışmasına elverişli bir ortamı hazırlamak" olduğu belirtiliyordu.

Kısa bir süreden beri faaliyette olmasına karşın İMKB gösterdiği hızlı büyümeyle ekonomik ve mali sistemin ayrılmaz bir parçasına dönüştü. 1993 sonunda yüzde 156'lık getirişi ile dünyanın en çok kazandıran borsası oldu.

İMKB, dolar bazında kümülatif işlem hacmi esas alındığında, hisse senedi piyasasında dünyada 29'uncu, tahvil piyasasında ise 15'inci sırada bulunmaktadır. Dolar bazında işlem gören şirketlerin piyasa değeri açısından dünyada 31'inci sırada bulunan İMKB'nin bu konuda yıl içindeki büyümesi ise yüzde 211,9 oranı ile dünyada birincidir.

İMKB'nin tahvil piyasası günlük ortalama işlem hacmi 1991'de on milyar lira iken Ekim 1993'te bir trilyon liraya ulaştı. 1993'te borsada hisse senetleri ve tahvil piyasalarından oluşan sisteme repo ve kupon piyasaları da dahil edildi.

İMKB Aralık 1993'te Elektronik Alım Satım Sistemi'ni (ELİT) faaliyete geçirdi. Bu sistemle yatırımcıların, işlemleri ekran üzerinden görerek yaptırabilmeleri mümkün olmaktadır. Hisse senedi ve kupon piyasalarında az işlem gören hisselerden başlanarak aşama aşama bilgisayarlı alım satıma geçilmektedir. ELİT sistemiyle Nisan 1993'te yatırımcıların ve araştırmacıların hizmetine sunulan Veri Bankasina ulaşabilmeleri kolaylaştırıldı.

Böylece Türk borsa sistemi giderek şeffaflaştı ve dünya ile bütünleşmeye hazır duruma geldi. Dünyadaki 117 borsadan ancak 44'ünün kabul edildiği Uluslararası Borsalar Federasyonu (FIBV) üyeliğine kabul edilmiş olması, İMKB'nin bu hızlı gelişmesinin ve uluslararası bütünleşmeye hazır olmasının sonucudur. İMKB, Amerika Birleşik Devletleri Menkul Kıymetler Komisyonu (Securities and Exchange Commission) tarafından Kabul Görmüş Ülke Dışı Yatırım Piyasası (designated off-shore market) olarak resmen ilan edilmiştir.

ZAFER TOPRAK

BOSPORUS

19- yy sonlarına doğru, İstanbul'da yaşayan Almanlar Gottfried Albert'in başkanlığında bir "gezi kulübü" kurmuşlar ve bununla beraber *Mitteilungen des Deutschen Excursions-Clubs* adı altında 1888'den itibaren bir de yıllık yayımlamaya başlamışlardı. İlki üç sayı, ikincisi altı sayı çıktıktan sonra bu yıllık, *Bosporus, Organ des Deutschen Ausflugs-Vereins G. Albert* başlığı ile yayımlanmıştır. Öncekilere nazaran daha küçük ölçüde (14x20 cm) olan yıllığın ilk sayısı 1906'da, Leipzig'de Bär ve Hermann Basımevi'nde basılarak İstanbul'da Otto Keil Kitabevi tarafından çıkarılmıştır. 44 sahifeden ibaret olan bu sayıda F. Braun tarafından kaleme alınan, kulübün kurucusu G. Albert'in (1854-1905) hatırasına dair kısa bir yazıdan sonra anonim bir makale bulunmaktadır. O sırada Prof. E. Oberhummer'in yayımladığı M. Lorichs'in büyük İstanbul panoraması münasebetiyle, şehrin tarihi topografyasına dair olan bu makalenin ("Constantinopel zur Zeit S. Süleiman des Grossen") Dr. Mordtmann tarafından yazıldığına ihtimal verilir. Bu yazıda şehrin tarihi topografyası ve eski eserlerine dair gerçekten önemli gözlemler bulunmaktadır.

İkinci sayı 1906'da basılmış olup daha kalındır (70 s.). Bunda, "Orientalinche Landschaften, I. Landschafts bilder von Bosporus" başlığı altında F. Braun, İstanbul'un çevresinin ve Boğaziçi'nin o yıllardaki gürünümünü anlatır. 1907'de yayımlanan üçüncü sayıda Dr. A. D. Mordtmann, "Historische Bilder vom Bosporus" başlığı altında, Boğaziçi'nin en eski tarihi ile, Boğaziçi'nde Fenikelileri iki ayrı bölüm halinde anlatır (s. 3-59). Aynı sayıdaki ikinci makale ise ünlü arkeolog Prof. Th. Wiegand'in Gebze dolaylarında Annibal'm mezarını bulmak için yaptığı araştırma ve kazı ile ilgilidir ("Hannibals Grab", s. 60-84).

J. Gottwald'm Galata surlarına dair çok büyük bir makalesi ("Die Stadtmauern von Galata") 1907'de yayımlanan dördüncü sayıda geniş bir yer tutar (s. 1-72). Resimli olan bu yazıda surların o sıradaki kalıntıları ve surlar yıktırılırken yerlerinden çıkarılan Ceneviz kitabelerinin kopyaları da verilmiştir. Böylece bu makale, Galata tarihi bakımından değerli bir belgedir. Aynı sayıdaki ikinci yazı ise Dr. A. D. Mordtmann'm üçüncü sayıdaki yazısının devamı olup, burada İstanbul ve Galata ile Boğaziçi'nde Alman hatıraları derlenmiştir ("Historiche Bilder vom Bosporus-III. Deutsche Erinnerungen vom Bosporus", s. 73-108).

Yıllığın 1909'da yayımlanan beşinci sayısı, F. Braun'un yazdığı İstanbul'un kuş âlemi hakkındadır ("Zur Kenttnis der Konstantinopeler Vogehvelt, s. 1-34). Yıllığın altıncı ve sonuncu sayısı 1911'de basılmıştır. Bunda da anonim olarak tek makale yer alır. Herhalde Dr. Mordtmann tarafından yazılan bu çalışma (s. 1-94), İstanbul'un Anadolu yakası, İzmit Körfezi kıyıları ve adalar hakkında tarihi topografyaya dairdir ("Bosporus Christianus, II-Golf von Nicomedien und Asiatisches Ufer"). Tarihi eserler ve eski yerleşme yerleri ile ilgili gözlemler bakımından bu makalede pek çok önemli bilgi ve ipuçları ile karşılaşılır.

Aynı gezi kulübü, *Bosporus und Marmara, Humoristische Mitteilungen des Deutschen Ausflugsvereni's "Gottfried Albert"* başlığı ile 1907'de birinci sayısı çıkan, mizahi bir broşür de yayımlamaya başlamış, fakat bilindiği kadarıyla bu yayın tek sayıda kalmıştır. Sekiz sahifeden ibaret olan bu Almanca dergide, "Alemdağı", "Cülus Bayramı Gününde Boğaziçi Gezintisi", "Değirmendere" başlıklı üç manzume yer alır.

Bibi. S. Eyice, "Bosporus", "Bosporus und Marmara", *İSTA,* VI, 2968-2969.

SEMAVİ EYİCE

BOSTAN HAMAMI

bak. ÜSKÜPLÜ HAMAMI

BOSTAN MESCİDİ

bak. BOSTANCIBAŞI ALİ AĞA CAMİİ

BOSTANCI

istanbul'un Anadolu yakasında, Kadıköy ilçesi içinde, büyükşehir belediyesi sınırlarının en doğudaki ucunda olan Bostancı semti, doğu-batı arasındaki anayolun üstünde bulunuyordu. Antik çağdaki adı ve burada bk yerleşme oiup olmadığını gösteren herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. Suadiye semti, Marmara'ya uzanan bir burun ile biter, buradan doğuya geniş bir koy uzanırdı. Bu koyun ortasından denize, Turşucu Deresi adı verilen, daha çok sel yatağı durumunda olan cılız bir dere akardı. İkinci bir burundan sonra, geniş ikinci bir koy daha vardı. Bunun da ortasından Bostancı veya Çamaşırcı Deresi denilen ikinci bir dere Marmara'ya akardı.

Bostancinm Bizans dönemindeki Poleatikon adlı yer olduğu tahmin edilmektedir. İmparatorların Anadolu içindeki seferlerinden dönüşlerinde şehir başkanı (praefectus-eparhos) onu burada karşılardı. Bu yüzden burada ufak da olsa bir saray veya köşkün bulunduğu sanılır. Aynı yerde, 718'de Arap kuvvetleri Konstantinopolis'i kuşattığında, İslam donanmasının bir kısmının sığındığı bir liman da bulunuyordu.

Bostancı'da, istasyonun bulunduğu yer çevresinde, yüz yıl kadar önceleri bir Bizans kilisesinin kalıntılarına rastlanmıştı.

Buna ait mermer bir sütun gövdesi birkaç yıl öncesine gelinceye kadar, istasyonun hemen arkasında duruyordu. Bağdat Caddesi'nin kenarında kablo döşemesi sırasında açılan çukurlarda da Bizans tuğlaları bulunmuştur. Turşucu Deresi'nin denize döküldüğü yerde, Çeşme Sokağı'nın kenarında da yanında çıkmalar halinde payandaları olan bir Bizans duvarı kalıntısı, derenin üstü kapatılıncaya kadar görülürdü.

Poleatikon'daki liman ise, bu bölgede yapılan kıyı doldurmasına kadar gayet belirli idi. Bostancıda doğudaki ikinci koyun bir kısmı lodos dalgalarına karşı, iri kaya bloklarının yığılması (enrochement) suretiyle kurulmuş bir mendirekle korunmuştu. Bu mendirek orijinal durumuyla 1935'li yıllara kadar durmuş, 1935-1938'de bunun üstüne beton dökülerek alçak bir mendirek yapılmış, birkaç yıl sonra bu yeni mendirek de yükseltilmişti. 1985-1990 arasında sahil yolu yapımı ve kıyı doldurması ile mendirek dolgunun altında kalmış, eski liman da yok olmuştur. Limanın varlığına işaret eden tek iz, evvelce altında kayıkhane olduğu görülen ahşap küçük bir evdir. Bu bakımdan bu ev, korunması gerekli bir kültür varlığı sayılır.

Osmanlı döneminde şehri Anadolu' ya bağlayan anayol Bostancidan geçiyordu. Bu yolun bir bölümü sonra Bağdat Caddesi(-0 olarak adlandırılmıştır. Şehrin sınırını teşkil eden bu yerde, bir bostancı derbendi (karakolu) kurulmuş ve istanbul'a giriş çıkışlar burada bostancılar tarafından kontrol edilmiş, işi gücü olmayan ve şehirde kefil gösteremeyenlerin şehre girişleri önlenmiştir. Semtin adı da, *Türk Ansiklopedisi*'nde yazıldığı gibi, çevrede bostanlar olduğundan değil, bu bostancı derbendinden gelmiştir.

Bostancı semtinde Osmanlı dönemi boyunca önemli bir yerleşme olmamıştır. Kıyı boyunca uzanan anayol ve bunun üzerinde ve kenarında kurulan bazı hayır tesisleri dışında bir şey yapılmamış ve yolun kuzey kısmında sebze yetiştirilen bostanlardan başka bir yerleşme ve yapı olmamıştır. Bostancı Deresi'nin iki yanındaki arazi, 17. yy başlarında Çamaşırcıbaşı Kuloğlu Mustafa Beyin mülkü olup, 1011/1602'de yaptırdığı bir mescidin evkafından idi. Semtin canlanması 19- yy sonlarında Bağdat demiryolunun buradan geçmesi ile başlamıştır denebilir. Tren hattının iki tarafında geniş bahçeler içinde genellikle ahşap köşkler, kıyıda da yalılar yapılmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında Cihangir yangınında evleri yanan aileler de buraya göç ederek imkânlarına göre evler veya köşkler yaptırarak yerleşmişlerdir. Suadiye'de bir plaj tesisinin kurulması ile bölgenin daha büyük canlılık kazanması sonunda, 1930'lu yılların ikinci yarısında Kadıköy tramvay hattı Bostancı'ya kadar uzatılmıştır. Çatalçeşme'ye kadar çift hat halinde olan tramvay yolu. buradan sonra terminus noktası olan çarşı ve karakol meydanına kadar tek hat halinde işlerdi. 1950'li yıllarda raylar sökülerek kaldırıldı. Buraya kadar tramvay taşımacılığının olması semtin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Yaklaşık 1930'dan itibaren, Bostancı' da kıyı ve demiryolu çevresi ile Bağdat Caddesi etrafında genellikle iki katlı villalar yapıldığı görülür. Bunun için de eski ahşap köşklerin bahçeleri parsellenmiş, binaları yıkılmıştır. Son yıllarda ise bu mütevazı villalar yerlerini kıyıda 4, Bağdat Caddesi'nin iki yanında 5, bunun dışında kalan yerlerde 8-10 katlı apartmanlara bırakmıştır. Bu arada yetişkin ağaçların pek çoğu da kesilmiştir. Osman Nuri Ergin tarafından şehrin sokak ve cadde adları yeniden düzenlendiği sırada, buradaki sokaklara hiçbir tarihi esasa dayanmaksızın uydurulan Balıkçı Yunus, Yazmacı Tahir, Tülbentçi Hüseyin, Kitapçı Mehmed, Sucukçu Musa gibi adlar verilmiştir.

Bostancı'mn en önemli tarihi eseri, bu yerleşim yerini ikiye ayıran Çamaşırcı Deresi üstünden sefer ve kervan yolunun geçişini sağlayan Bostancıbaşı Derbendi Köprüsü'dür (bak. Bostancıbaşı Köprüsü). Evliya Çelebi'den öğrenildiğine göre, 1651'de Melek Ahmed Paşa'nın sadareti sırasında, Anadolu'da ayaklanan Celaliler, Kara Abdullah Paşa tarafından mağlup edildiklerinde, esir almanlar istanbul'a getirilirken. Bostancıbaşı Köprüsü önünde sadrazamdan bunların idamını bildiren emir gelmiştir. Abdullah Paşa' nm adamları bunların bazılarının kıyafet değiştirip kaçmalarına, çevredeki bostanlar içinde saklanmalarına göz yummuşlar, Evliya Çelebi de altısının canını kurtarmıştır. Fakat elebaşılardan Dasnik Emirze (Mirza) ile Hanifî Halife ve kırk kadar adamı, köprünün başında idam edilerek cesetleri köprü başına gömülmüştür.

Bostancıbaşı Köprüsü'nün çevresi, seferler sırasında ordunun ikmal malzemesinin toplandığı bir yerdi. 1730'lu yıllara ait bir belge, köprü başındaki araziden nelerin ne miktarda toplandığını gösterir. Türk klasik köprü mimarisinin küçük fakat orantıları bakımından güzel bu eserinin, sanat ve tarihi değerine önem verilmeksizin bitişiğine yapışan dükkânlar tarafından mimari bütünlüğü bozulurken, altındaki derenin çöp ve pislik ile doldurulması ile bir bataklık üstünde kalmıştır. 1985'ten sonra sahil doldurulduğunda derenin Marmara'ya akışı 90 derecelik bir kıvrılma ile sağlandığı için bu

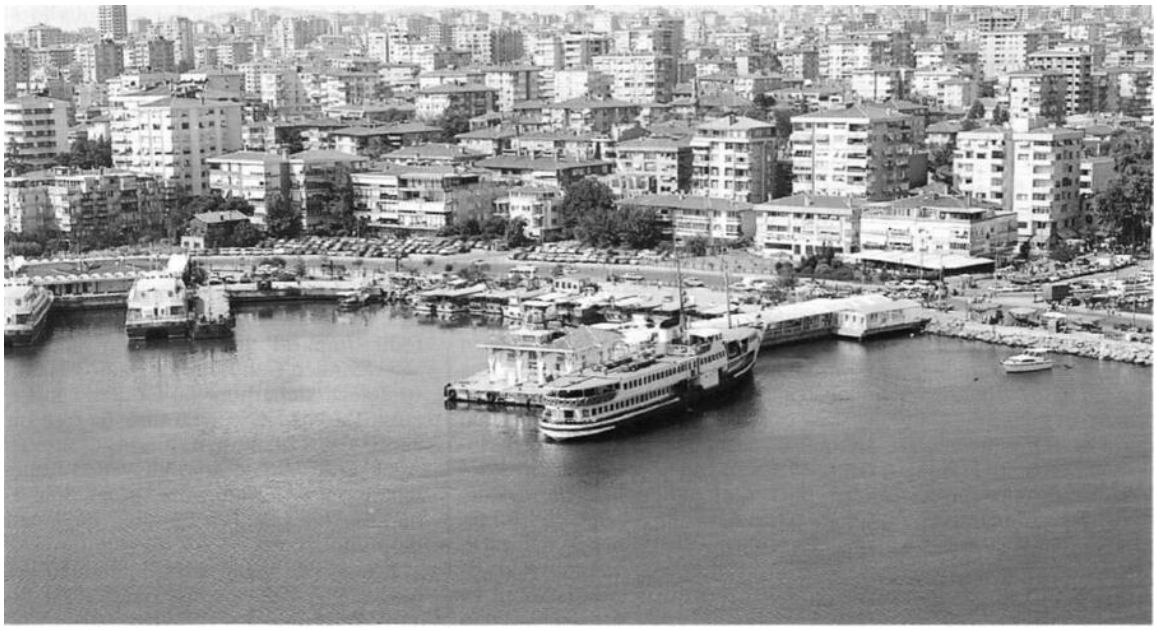

Kadıköy-Pendik sahil yolunun hizmete girmesi Bostancının karakterini büyük ölçüde değiştirmiştir. ***Gürol Kara, 1993***

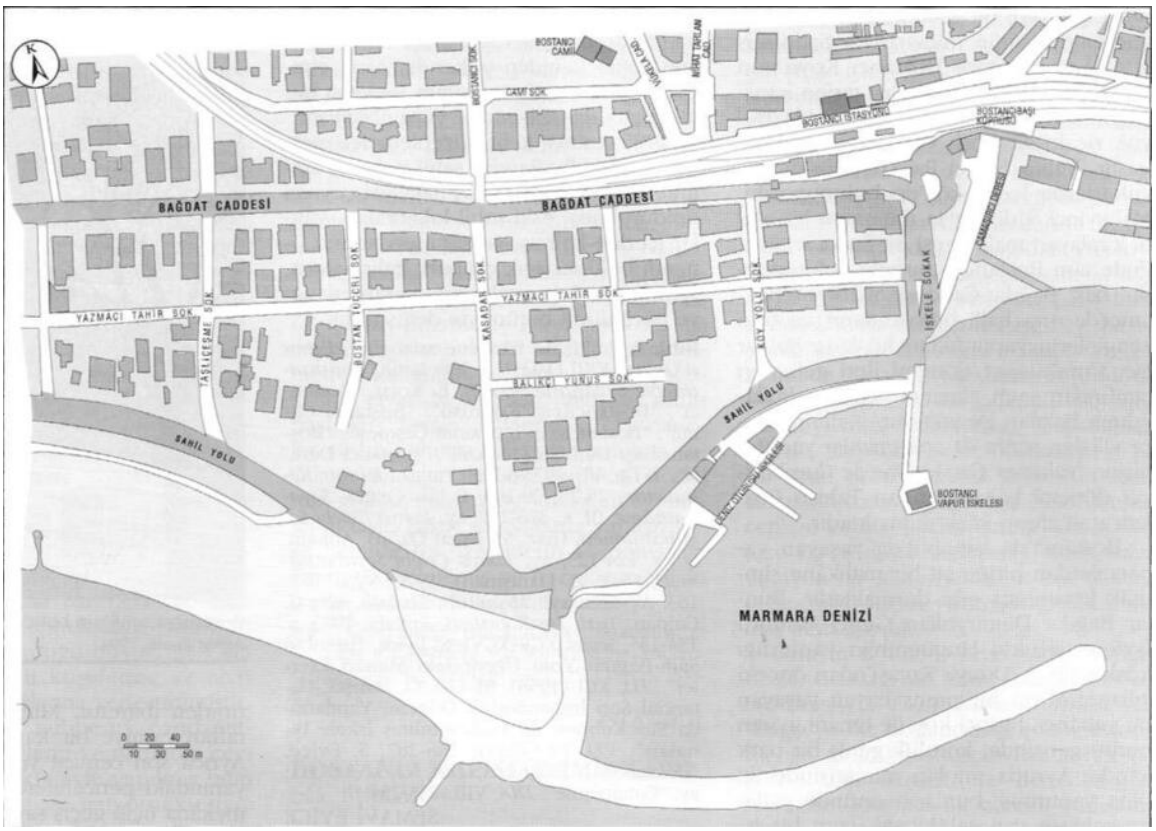

Bostancı
İstanbul Ansiklopedisi

bataklık daha da çirkin bir görünüm almıştır.

Bostancida başka önemli bir eski eser ise köprünün batı ucunda ulu birkaç ağacın altında inşa edilmiş olan ve eski Bostancıbaşı Derbendinin yerinde herhalde Sultan II. Mahmud döneminde (1808-1839) yapılan ahşap karakol binası idi. Tek kat olarak bir set üzerinde olan bu karakol 19. yy'da bu türden tesislerin hepsinde olduğu gibi iki direğe oturan, üçgen biçiminde alınlığı olan bir giriş sundurmasına sahipti. Bağdat Caddesi ile Taşlıçeşme Sokağı kavşağında, demiryolu kenarında yeni emniyet müdürlüğü binasının yapılması ile bu tarihi karakol yıktırılmıştır.

Karakolun önünde ise mermerden bir menzil çeşmesi vardı. Cephesindeki beş beyitlik, Rifat mahlaslı bir şairin yazdığı kitabesinden II. Mahmud tarafından 1247/1831-32'de daha eski bir çeşmenin yerinde, "Cisr-i derbend" başında yaptırıldığı öğrenilir. Kitabenin üstünde II. Mahmud'un tuğrası, iki yanında ay-yıldız işlenmiş olarak yer alır. Kitabeli ayna taşının iki yanında ise tunç lülelerden su alan, hayvanlara mahsus, mermerden yalaklar vardı. Meydanın yeniden düzenlenmesi sırasında (1938), çeşme yerinden sökülerek etrafında otobüslerin dolandığı bir göbeğin ortasına yerleştirilmiş, fakat hayvanlara mahsus yalakları yok edilmiştir. 1988'de çeşme tekrar sökülerek, karakterine uymayacak biçimde, yüzü denize dönük olarak bir daha yerleştirilmiştir. Bu çeşmenin beraberinde olan namazgahın, evvelce karakol binasının arkasında iken. orada evvelce mevcut kahvehanenin (sonra otel) yer kazanması için dört-beş defa yeri değiştirilen kıble taşı da, bütün bu düzenlemeler içinde çeşmenin yanına dikilmiştir.

Bostancı'nm önemli bir eski eseri ise Bağdat Caddesi kenarındaki Çatalçeşme'dir. İstanbul'un en eski kitabeli çeşmelerinden olan bu küçük anıt, 1947'ye doğru, geriye, şimdiki yerine alınmıştır. Çok zor okunan kitabesindeki "ihsan" kelimesi, aynı zamanda bunu 957/1550' de yaptıran hayır sahibinin adı da olabilir. Nitekim köprü de. İhsan Ağa adında bir kişinin vakfıdır. Çeşme kesme taştan, sivri kemerli klasik üsluptadır. İki yan cephesinde hayvanlar için yalakları vardı. Esas kitabenin altındaki ikinci bir kitabeden 1282/1865'te Hâce Mahtûme Hanım'ın cariyesi Hâce Narkerâb Kalfa tarafından tamir ettirildiği öğrenilir. Çatalçeşme'nin de aslında caddenin karşı tarafında bir namazgahı ve bunu gölgeleyen yaşlı ağacı vardı. Namazgah uzun zaman önce ortadan kalkmış, ağaç ise 1991'de kesilmiştir.

Ancak 19. yy sonlarında yerleşmenin başlamasıyla Bostancı'da bir cami gereği de duyulmuş ve o vakit çarşı olan yerde, mimar Ahmed Kemaleddin Bey'in (1870-1927) 1911 tarihli projesine göre 1913'te Evkaf Nezareti tarafından bir cami yaptırılmıştır (bak. Bostancı Camii).

Bostancı Camii'nin avlusunun arka tarafında, aynı üslupta bir de ilkokul yapılmıştı. Yakın tarihlere gelinceye kadar hizmet eden bu okul daha sonra başka bir binaya taşınmıştır. İçerenköy Caddesi başlangıcında, Dörtyol denilen yerdeki yeni okul binası Bostancı İlkokulu olmuştur.

Haydarpaşa'dan gelen demiryolu, Bostancı'da iyice denize yaklaşır. Burada Bağdat Demiryolu İdaresi tarafından bir istasyon binası yapılmıştı. Bu işletmenin 19- yy sonlarında, İstanbul banliyösünde, çevreyle ulaşımı sağlayan demiryolunun Kızıltoprak, Feneryolu, Göztepe, Erenköy ve Suadiye'den sonra gelen Bostancı İstasyonu, belirli bir Prusya mimarisi üslubundandır. Bu bakımdan Bostancı'nm eski eserleri arasında yer almaya değer bir yapıdır. Yalnız son yıllarda yapılan müdahaleler ile esas karakterinde bozulmalar olmuştur.

Bostancının Adalar ile en yakın bağlantı sağlanacak yer olması, ayrıca gerek karayolu, gerek demiryolunun birleştikleri bir noktada bulunması bakımından, buradan denizyolu ile de iletişim sağlanması uygun görülerek 1331/1912-13' te Bostancida bir vapur iskelesi yapılmıştır (bak. Bostancı İskelesi).

Bostancida, deniz kıyısında Turşucu Deresi kenarında, aslen İngiliz olup, Osmanlı Devleti hizmetine girerek Müslüman olan bir paşanın yalısı vardı. Sosyal hizmetlerde çok adı geçen Safiye Hüseyin Hanım'ın babası olan bu paşanın yalısı, çok yaşlı ağaçların gölgelediği bir bahçe içinde idi. Yalı, Cumhuriyet dönemi ileri gelenlerinden Fuat Bulca tarafından alınarak restore edilmiş, sonra Zeynep Kâmil Kulübü olmuş, arkasından Grand Kupa adıyla bir gece kulübüne geçmiş ve son olarak da Napole-

on adıyla yeni bir gece kulübüne devredildiğinde bütün mimarisi değiştirilmiş (1993) ve böylece Bostancı Koyu'nun 19. yy'dan kalmış tek yalısı tarihe karışmıştır. Bunun dışında, Bostancida büyük ricale ait köşk ve yalılar yapılmamıştır. Yalnız Savfet Paşa'nın köşkü çok yukarlarda İçerenköy'de bulunuyordu. Mabeyinci Sâdi Bey'in muazzam bir alanı kaplayan malikânesi ise Suadiye semtinde tam Bostancı sınırında bulunuyordu (bak. Bağdat Caddesi; Suadiye). Bostancida orta halli bürokratların ve bazı zenginlerin yaptırdıkları köşk ve yalılar ise, Cumhuriyet dönemi ileri gelenleri tarafından satın alınarak bir süre kullanılmış, bazıları ise yıktırılıp yerlerine önce villalar, sonra da apartmanlar yaptırılmıştır. Yalnızca Çatalçeşme'de Cumhuriyet dönemi bakanlarından Tahsin Coşkan'a ait ahşap köşk durmaktadır.

Bostancida İstanbul'da yaşayan yabancılardan birine ait bir malikâne şimdilik korunmuş gibi durmaktadır. Bunlar Bağdat Demiryolları Genel Müdürü İsviçre uyruklu Huguenin'in yaptırdığı köşklerdir. I. Dünya Savaşından önceki yıllarda adeta bir prens hayatı yaşayan bu yabancı, birinci koy ile limanı ayıran burun gerisinde, koruluk geniş bir park içinde, Avrupa şatoları mimarisinde iki bina yaptırmış, bunların önünde yatların rahatça yanaşabileceği uzun bir iskele inşa ettirmiştir. Huguenin'in yaz aylarında yatıyla Haydarpaşa Garindaki makamından Bostancı İskelesine, kışın ise özel bölümlü trenle Bostancı İstasyonu'na geldiği, buradan da İstanbul'da başka benzeri olmayan bir arabayla malikânesine gittiği bilinir. İçi Avrupa'nın en ünlü dekorasyon mağazalarından alınmış eşya ile tefriş edilen malikânede, Bağdat demiryolu yapılırken Anadolu' dan toplanan zengin bk de antika koleksiyonu bulunuyordu. Malikâne İstanbul'da elektrik olmayan bu yıllarda kendi elektriğini mazotlu bir jeneratörle sağlardı. Etrafı yüksek bir duvarla çevrili olan bu malikânenin dışında Bağdat Caddesi tarafında ayrıca bir de sebze bahçesi vardı.

Huguenin'in malikânesi, 1926' dan sonra Rusya'dan göç eden bir aileye geçmiş, bu ailenin kızının adıyla Villa Etery adını almış ve 1970'lerde Taç Kulübü adı ile tanınan bir müesseseye geçmiştir. Ağaçların kesilmesiyle, buranın parsellenmesi için başlayan girişim başarılı olamamış, bahçe içindeki iki köşk yıkılamadığından yeni inşaata şimdilik geçilememiştir. Bunlar restore edilmiş olarak durmaktadır. Bu muhteşem malikânenin denizle bağlantısı, buranm bir plaj idaresine geçmesi üzerine kesilmiş, arkasından da sahil yolunun yapımı ile bağlantı büsbütün kopmuştur.

Aslında ancak 19. yy sonlarında doğan bir semt, bir yerleşme yeri olan Bostancının çarşısı, caminin de inşa edildiği Vükela Caddesi başındayken, 1940'lara doğru tramvay terminaline ve vapur iskelesine daha yakın olan karakol civarına kaymış, eczane, PTT, başlıca bakkal ve manavlar burada toplanmış, fakat 1970 'ten sonra yeniden yukarıda, cami etrafında kümelenmiştir. Bugün ise çarşı her iki tarafta da gelişmiş ve yaygınlaşmıştır.

1985 sonrası kent düzenlemeleri sırasında Kadıköy-Pendik sahil yolu(-») açılırken Bostancı Koyu ve İskelesi çevresi doldurulmuş, eski sahil lokantaları, yalılar içeride kalmış, iskele meydanının önemli bölümü açık otopark halini almış, semtin sahil kesimlerinin karakteristiği ve görünümü bütünüyle değişmiştir.

Bibi. R. Janin. "La banlieue asiatique". *Echos d'Orient,* XXII (1923), s. 190; Janin, *Constantinople byzantine,* 459; R. E. Koçu, "Bostancı", "Bostancıbaşı Köprüsü", "Bostancı Camii". "Bostancıbaşı Derbendi Çeşmesi", "Bostancıbaşı Derbendi Menzili", "Bostancı Deresi". *İSTA,* VI, 2973-3002; Yavuz. *Mimar Kemalettin,* 24-25, 99-103; Evliya Çelebi, *Seyahatname,* III, s. 276-277; ay, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* (haz. M. Nihat Özön), Ankara, ty., s. 124-125; ay, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* (haz. Z. Danışman), 1970, V. s. 161-163; Ayvansarayî. *Mecmuâ-i Tevârih,* 426; C. Çulpan. *Türk Taş Köprüleri,* Ankara, 1975, s. 134-135, levha XCVXCVI; S. Eyice, "İstanbul Şam-Bağdat Yolu Üzerindeki Mimarî Eserler", *TD,* XIII (1958), 81-110; Ö. Barışta, "istanbul Son İmparatorluk Dönemi Yapılarında Süs Kubbesi ile Taçlandırılmış İskele Binaları", *VD,* 19 (1985), 286-287; S. Eyice, "Bostancıbaşı Köprüsü", *DİA,* VI, s. 309-311; ay, "Çatalçeşme", *DİA,* VIII, 233-234.

SEMAVİ EYİCE

BOSTANCI CAMÜ

Bostancı'da, Bostancı Cami Sokağı, Kitapçı Mehmet Ağa Sokağı ve Vükela Caddesinin çevrelediği geniş bir arsa üzerine inşa edilmiştir.

Cami kitabesine göre 1331/1913'te, o dönemde evkaf başmimarı olan Kemaleddin Bey'e yaptırılmıştır. 17. yy başlarında, sarayda çamaşırcıbaşı olarak çalışan Kuloğlu Mustafa Bey'e ait olan ve Çamaşırcı Deresi diye tanınan bugünkü Bostancı Deresi'nin iki yanındaki geniş araziler, adı geçen kişi tarafından, Beyoğlu'nda kendi adına yaptırdığı camiye (Kuloğlu Camii) gelir sağlamak için vakfedilmişti. Fakat 20. yy'ın başlarında, Evkaf Nezareti, bakımsız ve harap durumdaki camiyi yıktırarak yerine Üçüncü Vakıf Hanı yaptırmıştır. Evkaf Nezareti yıktırdığı bu camiye karşılık, Bostancı' daki vakıf arazisi üzerine bir cami yaptırarak Kuloğlu Camiini tekrar canlandırmıştır. Cami avlusu içinde doğu tarafta, cami ile aynı yıl tamamlanan, I. Ulusal Mimarlık Döneminin özelliklerini yansıtan bk de okul mevcuttur.

Bostancı ya da Kuloğlu Camii olarak anılan yapı, aslında tek kubbeli, önünde üç gözlü son cemaat yeriyle dönemin diğer camileriyle uyumlu bir görünüm içinde\'ken, 1990'da son cemaat yerinin önüne yapılan ekle garip bir şekil almıştır. Bu ek bölüm olduğu gibi son cemaat yerine yapıştırılmış olup, oldukça da büyüktür. Caminin batı duvarına dışa çıkıntı yapacak şekilde yerleştirilen minareyi de içine alan ek bölüm, son cemaat yeri hariç, on üç kubbeli bi-

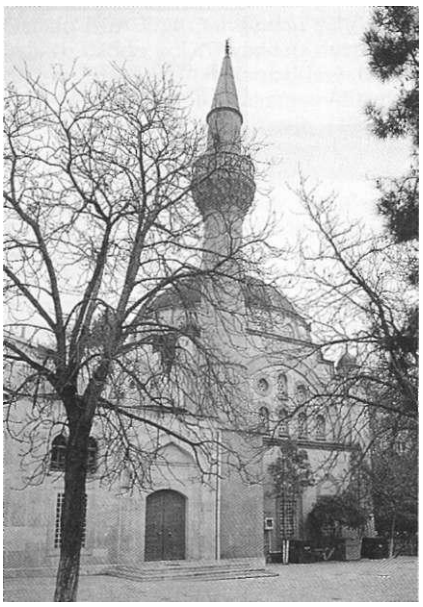

Bostancı Camii'nin batıdan görünümü
Ahmet Kızık, 1994

rimden ibarettir. Minarenin olduğu taraftan camiye bir kapı daha açılmıştır. Ayrıca son cemaat yerinde, kapının iki yanındaki pencerelerde açılarak orijinal mekâna üçlü geçiş sağlanmıştır.

Yapıda, biri son cemaat yeri girişinin üzerindeyken, yeni yapılan ek bölümün ana eksendeki girişinin üzerine nakledilen, diğeri ise harim kapısının üstünde olmak şartıyla, iki adet kitabe levhası bulunmaktadır. Yapım tarihini veren dıştaki kitabede dönemin ünlü hattatı İsmail Hakkı Altunbezer'in(->) imzası bulunmaktadır.

Kesme küfeki taşından inşa edilen cami bir avlu içinde yer almaktadır. I. Ulusal Mimarlık Döneminin bütün özelliklerini bünyesinde toplayan yapı, genel hatlarıyla kare planlı, dört duvara oturtulan ve köşelerdeki dört ağırlık kulesiyle desteklenen kubbesiyle ve pencere düzeniyle, aynı dönemde yapılan Bebek Camiine göre daha ferah bir görünüm ortaya koymaktadır. Caminin orijinal harim mekânında, kuzey ve güney duvarlarında ikişer, doğu ve batıda ise üçer olmak üzere, sivri hafifletme kemerleri bulunan, on adet dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerin üzerinde, kubbenin oturduğu büyük sivri kemerlerin içinde, her cephede aynen tekrarlanan bir pencere sistemi görülmektedir. İki sıralı bu düzende, altta sivri kemerli beş, üstte ise ortadaki sivri kemerli, yandakiler yuvarlak olmak kaydıyla üç pencere bulunmaktadır. Kasnakta ise yine alçı içlikli, sivri kemerli on altı pencere bulunmakta ve cami bütün bu pencerelerden bol miktarda ışık almaktadır.

Bugün ek bölümle yapı içine alınan minare, aslında caminin harim kısmına batıdan bitişik, aynı Bebek Camii minaresi gibi, kare kaideli, kuzeye bakan küçük bir kapısı bulunan, çokgen gövd-

deli, klasik dönem cami minareleri tarzındadır. Stalaktitlerle desteklenen minare şerefesinin geometrik şebekeli korkulukları vardır. Tepesinde hilal şeklinde bir alemi bulunan kurşun kaplı konik külahın hemen altında, çokgen minare gövdesinin her yüzeyinde, tek sıra halinde çepeçevre dolanan firuze renkli çini bezeme mevcuttur. Bu firuze renkli çiniler kubbeyi destekleyen, köşeleri pahlanarak sekizgene dönüştürülmüş ağırlık kulelerinin üst hizasında, her yüzeyde tekrar kullanılmıştır. Ağırlık kulelerinin, harimi örten ana kubbenin, pandantiflerin eğimli dış yüzlerinin, üç gözlü son cemaat yeri kubbelerinin ve günümüzde eklenen ek bölümün kubbelerinin, minare külahı gibi kurşun kaplı olduğu görülmektedir.

Dönemin sivil mimarlık örneklerine göre, oldukça sade bir görünüme sahip olan camiler grubu içinde, daha hareketli bir yapı olarak görülen Bostancı Camiinde kabartma rozetlerle bezeme sağlanmıştır. Dış cephelerdeki bu rozetler, kubbenin oturduğu büyük sivri kemerlerin kademeli köşelerine ve sivri kemerlerin kilit taşlarına yerleştirilmiştir.

Yapının içinde, kubbe içi, pandantifler, bütün pencerelerin ve mihrabın çevreleri kalem işi tekniğiyle yapılmış bitki motifli bezemeyle ve hat örnekleriyle süslenmiştir. Dış cepheye hiç aksettirilmeyen mihrap, tamamen mermerden, düz silmelerle çevrelenmiş, mukarnas kavsaralı ve bitki motifli taç şeklinde tepeliğiyle, klasik tarzdadır. Minberi ve yenilenmiş vaaz kürsüsü ahşaptır. Oldukça renkli bir görünüme sahip olan caminin günümüzde temiz ve bakımlı olduğu görülmektedir.

Bibi. *İSTA,* VI, 2996-2997; Öz. *İstanbul Camileri,* II, 13; Yavuz, *Mimar Kemalettin,* 99-103.

HAKAN ARLI

BOSTANCI İSKELESİ

Yapının mimarı kesin olarak bilinmemektedir. Antik limanın sonunda, uzunca bir rıhtım çıkıntısının ucunda inşa edilen iskelenin yapım tarihi 1331/1912-13'tür. Tek katlı ve yığma olan binanın küçük bir hol etrafında karşılıklı sıralanmış dört odasından sağ koldaki ikinci odası bekleme salonu olarak, diğer üçü ise memur odası olarak kullanılmaktadır. I. Ulusal Mimarlık Dönemi örneklerinden olan binanın deniz cephesinde, üç gözlü kemer dizisinden oluşan yarı açık bir mekân bulunmaktadır. Ortadaki kemerin hizasında ise çatıda yükseltilmiş ve konsollarla desteklenmiş bölüm üzerinde, kasnaklı bir kubbe yer almaktadır. Bunun dışında bina kırma çatı ile örtülüdür. Binanın iç kapılarında ve dış cephede pencerelerde profilli Bursa kemerleri kullanılmıştır. Hem iç mekândaki alçı tavan bezemeleri, hem de sütun başlıkları, kemer aralarındaki çini panolar ve bitişlerinde kabaralar bulunan saçak payandaları ile bina, yapıldığı dönemin milli mimari anlayışının tüm özelliklerini taşır. Fakat son yıllarda yapılan basit tamirde bu özelliklerin komnmasma özen gösterilmemiş ve bazı kısımlardaki çiniler badana ile kapatılmıştır.

Bibi. Ö. Barışta, "İstanbul Son İmparatorluk Dönemi Yapılarında Süs Kubbesi İle Taçlandırılmış-iskele Binaları". *VD,* 19 (1985), 266-277.

İSTANBUL

BOSTANCI KAPISI (DEMİRKAPI)

bak. SURLAR

BOSTANCI OCAĞI

Doğal çevrenin korunmasında ve İstanbul'un bağ, bostan, bahçe ve parklarının gelişmesinde, 15. yy ortalarından 19. yy'a kadar emeği geçen yarı askeri Osmanlı örgütüdür. Bu dönem boyunca kent kıyılarının ve kırsal kesimlerinin kolluk hizmetlerini de Bostancı Ocağı üstlenmişti.

İstanbul'daki diğer kapıkulu ocakları gibi ulufeli (paralı) asker sınıfından olan Bostancı Ocağına Acemi Ocağından aday alınmakta, özellikle de Bosnalı gençler (potur oğlanları) tercih edilmekteydi. İstanbul'daki Bostancı Ocağinm işlevi, miri koruların, av *ve* biniş köşklerinin, hasbahçe ve hassa bağ ve bostanlarının bakım, temizlik, koruma işleriyle padişahın özel birtakım hizmetlerine ve kent güvenliğine dönüktü. Başlangıçta askeri kimlikleri söz konusu değilken kolluk ve güvenlik işleri nedeniyle bu yetkiyi de elde etmişlerdi.

Ocağın büyük subayları bostancıbaşı, bostancılar kethüdası, haseki ağa (başhaseki), baştebdil ağası, karakulak ağa ve odabaşıydı. Bostancı Ocağina girmek zordu. Ocağa girenler bellerine beylik çuha sarmaktaydılar. Aşağıdan yukarıya 9 derece olan bostancılığın sonraki aşamalarında ak dizge, sarı dizge, uskumru denen Londra kumaşı kenarı, bez, beyaz semle, kara bez, kırmızı makdem ve son aşamada da yeşil makdem kuşandırdı. Bu aşamadakilerin en kıdemlisi ise saltanat kayığında hamlacıbaşı (başkürekçi) olurdu. Bundan sonra, bostancıların bir üst sınıfı olan hasekilik geliyordu. Bostancıların barata denen başlıkları, kırmızı cepken *ve* mavi şalvarları, onlara korkutucu bir görüntü veriyordu. Bostancılar, üç ayda bir ulufe, yılda bir kez Selanik çuhasından kaput ve ayrıca giyimlik kumaş almaktaydılar.

Sarayın Birun(->) örgütünden sayılan Bostancı Ocağinm zabiti (komutan) bostancıbaşıydı. *Fatih Kanunnamesi* 'nde "Bağçeye bir bostancıbaşı konulmuşdur. Kayığa girildikde bostancılar kürek çeküb ol dahi dümen tuta" denildiği üzere bostancıbaşının ilk görevi, padişahın deniz gezintilerinde saltanat kayığının dümenini tutmaktı. Bu göreve Bostancı Ocağından yetişmiş, yetenekli bir adayın getirilmesi, padişahın can güvenliği açısından gerekliydi. Genellikle haseki ağa, bazen de bostancılar kethüdası bostancıbaşı atanır, önceki bostancıbaşma ise ya Gelibolu sancak beyliği veya kapıcıbaşılık verilirdi. Bostanbaşılıktan vezirliğe ve sadrazamlığa yükselenler de olurdu.

Yalı Köşkü'nde oturan bostancıbaşı, Sur-ı Sultani ile çevrili Sarayburnu bölgesinin güvenlik amiriydi. Boğaz hisarları, Kız Kulesi, Salacak, Aynalıkavak tabyaları kendisine bağlıydı. Buraların bekçilik ve güvenlik işlerini, haseki denen asıl bostancılan, alt sınıflardan bölükleri hizmete koşarak organize ederdi. Marmara Denizi'nden Boğaz'a girişi, liman girişlerini denetlemek, Boğaz sularındaki güvenliği sağlamak, Boğaziçi'nin her iki yakasındaki iskelelerle köylerin kolluk hizmetlerini yürütmek de görevlerindendi. Marmara kıyısındaki Bakırköy'den Bostancı'ya değin yalılar da bostancıbaşının sorumluluğundaydı. Hemen her gün kancabaş denen 9 çifte kayığıyla denizde denetim yapar, saptadığı uygunsuzlukları önler ve ceza uygulardı. Boğaziçi'nde ev, yalı, iskele, dalyan, kayıkhane, dükkân, kahvehane yapmak veya açmak bostancıbaşının iznine bağlıydı. Kıyı denetimlerini, olasılıkla, Bostancıbaşı Defterleri(->) denen listelerle yapmaktaydı. Bir başka görevi, İstanbul çevresindeki tüm avlakların, koruların, su kaynaklarının ve ormanların korunmasıydı. Ayrıca kentin dışındaki örneğin Halkalı Sarayı, Davutpaşa Sarayı gibi uzak saraylarla bi-

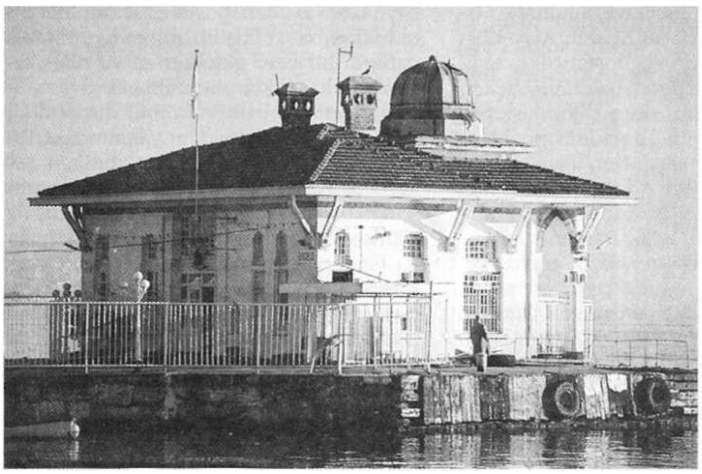

Bostancı İskelesi
Hazım Okurer, 1993

niş(->) mahalli olan Göksu, Çubuklu. Büyükdere, Baltalimanı, Bebek gibi geniş ağaçlık ve çayırlıkların bakım altında tutulmasını da buralarda görevli bostancı cemaatleri aracılığıyla sağlamaktaydı. Ayrıca yangınlarda bostancıların saka bölüğünü yangın yerine sevk ederdi.

Rumeli yakasında Çekmece köprülerinden, Anadolu yakasında da Bostancı Köprüsü'nden İstanbul'a girişleri bostancıbaşı denetimde tutardı. Yeni gelenlerin bir hafta içinde mürur tezkirelerini bostancıbaşıya göstermesi zorunluydu. İstanbul'a kaçak girenlerin toplatılıp kent dışına çıkartılmaları da bostancıbaşının göreviydi. Kadınların süslü püslü giysilerle mesire yerlerinde gezmelerini, salıncak ve beşik kurup sallanmalarını, uygunsuz kimselerle kayıklara binmelerini de bostancıbaşı önlemeye çalışırdı.

Bostancıbaşının İstanbul'daki korkutucu imajı onun. kimi zaman sadrazam, vezir, darüssaade ağası gibi en yüksek mevkilerdekilerin idamlarını infaz görevinden kaynaklanıyordu. İdama veya sürgün cezasına çarptırılanı, bostancıbaşı ilkin fırın mahbesine alır, sürgün edilecekleri Balıkhane Kapısı'ndan çıkartıp gemiye teslim ederdi.

Bostancıbaşı hiçbir zaman halk arasında, alay ve törenlerde görünmezdi. Hattâ her yıl Paşa Kapısı'nda düzenlenen ibka (görevde kalma) törenlerine bile katılmaz: kendisine giydirilecek kürk, kapı çuhadan ile gönderilirdi. Bayramlarda, sadrazamın ziyaretine gece giderdi.

Bostancıbaşının yönetimindeki bostancılar, hizmet alanlarına göre üç gruptu: Bostancı hasekileri, saray bahçelerinde çalışan gılmânan-ı bağçe-i hassa ve sarayların dışındaki hassa bahçelerine bakan gılmânan-ı bostaniyân. Kaynaklar, 16. yy'dan başlayarak muhtelif dönemlerdeki Bostancı Ocağı mevcudunu ve bu sınıflardaki bostancı sayılarını farklı verir. 16. yy'da 1.616 olan genel mevcut, 18. yy'da **6**.000 dolayında gösterilmiştir. Fakat daha sağlıklı rakamlara göre bostancı mevcudu 2.000-3-000 arasında değişmiş gözükmektedir. Rycaut'nun 17. yy'da 10.000 bostancıdan söz etmesi ise gerçeklerle bağdaşmaz. Bostancı Ocağı bölük ve cemaatleri, kapıkulu ocaklarındaki gibi askeri iç düzenlere ve disipline bağlıydı. Her bölük ya da cemaatin mevcudu, hizmetin özelliğine göre 14'ten 100'e kadar olabilmekteydi. Saray dışındaki bölük ve cemaatler, usta denen birer uzman subayın yönetimi ve disiplini altındaydılar.

Bostancı hasekileri 300 kişiydi. Görevleri Topkapı Sarayı'm geceli gündüzlü beklemekti. Ayrıca bunlardan 60i. alaylarda muhafızlık görevi yaparlardı. "Hassa bostanî hasekileri" ya ela "karakuşaklı" denen 80 kişi, sarayı kuşatan surların bekçisi olarak doğrudan bostancıbaşı tarafından seçilmekteydiler. Hasekiler, iki karış boyunda sivri külah, kırmızı çuhadan dolama ile törenlere katılırlar, diğer zamanlarda barata, biniş giyip şal kuşak bağlarlar ve gümüş hançer taşırlardı. 12

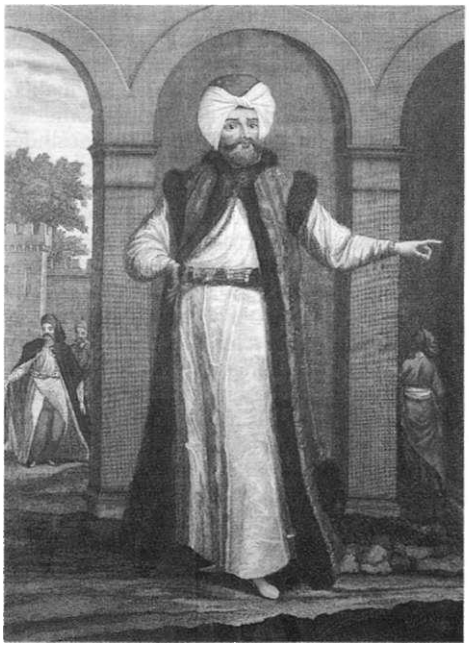

İki ayrı resimde bostancıbaşı tiplemesi.
Erkin Emimğlu fotoğraf arşivi (sol). Galeri Alfa (sağ)

tebdil hasekisi ise padişahın her tebdil çıkışında ona değişik kıyafetlerle eşlik eder, bazen de verilen gizli emirlerin gereğini yine kıyafet değiştirerek yerine getirirlerdi.

Gılmânan-ı bağçe-i hassa denen ikinci grup bostancılar, saray bahçelerinde *ve* sarayla ilgili hizmetlerde istihdam edilmekteydiler. 16. yy'daki mevcutları 641 olan ve 19-49 kişilik bölükler oluşturan hasbahçe bostancıları, Topkapı Sarayımn dış köşklerine bağlı ayrı hizmet birimleriydi. Bu birimler şunlardı: Hasbahçe Ocağı, Şevkiye Ocağı, Gülhane Ocağı, İshakiye Ocağı, Sepetçiler Ocağı. Yalı Köşkü Ocağı. Soğukçeşme (Alay Köşkü) Ocağı. Bamyacılar Ocağı. Otluk Kapısı Ocağı. Balıkhane Kapısı Ocağı, Çizme Kapısı Ocağı, Fil Kapısı Ocağı, Heybeci Ocağı, Hamlacı ve Kayıkhane Ocağı. Mezbelekeşan Ocağı. Cellat Ocağı, Kuşhane Ocağı, Kurban Ocağı. Bağcılar *ve* Aşlamacılar Ocağı. Dolap Ocağı. Hatap Ambarı Ocağı, Top Kapısı Ocağı. Bunlardan, Hasbahçe, Şevkiye, Gülhane, İshakiye. Sepetçiler. Yalı Köşkü, Alay Köşkü ocaklarında görevli bostancılar, sayılan yerlerdeki köşklerin bakımını, bekçiliğini, bahçelerinin ekim dikim işlerini yaparlar. İstanbul'un en nadide çiçeklerini, süs bitkilerini yetiştirirler, ağaçlara türlü biçimler verirlerdi. Bamyacılar Ocağı sebze yetiştirir. Otluk Kapısı Ocağı'ndakiler hasahıra ot, yem. saman taşırlar, Balıkhane Kapısı bostancıları, sarayda cezaya çarptırılanları tutuklayıp bostancıbaşının emirleri doğrultusunda gereğini yaparlar, Çizme Kapısı'ndakiler, saray hastanesine bakarlar. Fil Kapısı bostancıları, bu addaki bahçeyi ekip biçerler ve kapıyı beklerler, heybeciler, saray memurlarına kuryelik ve hamallık yaparlar, hamlacılar ve kayıkhane bostancıları, saray kayıklarının bakımını, binişlerde de kürekçilik görevini yerine getirirlerdi. Mezbelekeşan sınıfı, sarayın ve bahçelerin süprüntülerini kayıklarla denize atmakla görevliydiler. Sayıları az olan cellatlar, bostancıbaşının buyruğunda idam infazlarını gerçekleştirirlerdi. Kuşhane Ocağı'nda, tüylerinden ok yapımında yararlanılan kuğular *ve* bazı süs kuşları, Kurban Ocağı'nda sarayda kurban edilecek hayvanlar besleniyordu. Bağcılar ve aşlamacılar saray bahçelerinde aşı ve bağ budama işi yapmaktaydılar. Dolap Ocağı'nda, saraya gelen suyun dolap denen ana depodan dağıtımına bakmaktaydılar. Hatap Ambarı Ocağı, sarayın yakacak odun gereksinimini karşılıyordu. Top Kapısı Ocağı mensupları Sarayburnu kıyılarında bekçilik ederlerdi. Tüm bu ocakların koğuşları, fırınları, hamamları Sur-ı Sultani içinde değişik yerlerdeydi. *Tarih-i Atada* yeşillikçiler denen ve içlerinde avadan bostancılarının da yer aldığı bir ocaktan daha söz edilmektedir. Bu kaynakta, avadan bostancılarının 12 kişi oldukları, 6'şar kişilik nöbet gruplarıyla padişah bir y-ere giderken at ve tüfek takımlarını taşıdıkları belirtilmiştir.

Saraya hizmetle yükümlü dış ocaklar (bölükler) ise Atmeydanı yakınındaki Tavukhane Ocağı, Ayasofya Camii'nin Şekerciler Kapısı yanında koğuşları bulunan Sakalar Ocağı, kışlaları *ve* çalışma alanları Eyüp sırtlarında Rami'de olan Saya Ocağı ile Gümüşsüyü Ocağı, Otluk Kapısı dışındaki Yedekçi Ocağı ve Saraçhane Ocağı, ayrıca 1724'te oluşturulan Bostancı Tulumbacıları Ocağı'daydı. Tavukhane Ocağı'nda saray mutfağı için kümes hayvanları, Saya Ocağı'nda kesimlik küçükbaş hayvanlar yetiştirilirdi. Saya Ocağı'nda pişirilen püryân, çevirme, kuyu ve kırma kebapları meşhur-

du. Sakalar Ocağı, yangın yerlerine beygirle su taşımakla yükümlüydü. Gümüşsüyü Ocağı bostancıları, Eyüp'ün üst tarafındaki Karyağdı Bayırı'ndaki Gümüşsüyü kaynağından saraya içme suyu getirirlerdi.

Üçüncü grubu, "gılmânan-ı hadaik-i hassa" da denen ve İstanbul'un çevresindeki bahçelerde, bostanlarda, çayır ve korularda görevli bostancılar oluşturmaktaydı. 16. yy'daki genel mevcutları 971 olarak saptanan bu sınıfın cemaat mevcutları, hizmet gereksinimlerine göre değişirdi. Cemaat denen her bir bölük, usta denen bir uzman subayın yönetimindeydi. Ustalar, bulundukları bölgenin karakol komutam durumundaydılar. Üsküdar, Eyüp, Kâğıthane, Rumeli ve Anadolu Boğaz sahilleri, Kadıköy, Adalar, Bakırköy tarafları, birer ustanın gözetim ve denetimi altındaydı. İskeleleri denetlerler, bostancıları kolluk nöbetine koyarlardı. Bunlar, görevli oldukları yere göre Bebek ustası, Üsküdar ustası, Beşiktaş ustası, Kavak ustası vb adlarla anılmaktaydılar. Fakat asıl görevleri bahçe ustalığı idi. Hassa bostancıları ve ustaları görevlerini ömür boyu sürdürürler, çalışamaz durumda yaşayanlar veya hastalananlar emekliye ayrılırlardı.

Hasbahçe bölüklerinin birer bölükbaşısı ve çavuşu, cemaatin mevcuduna göre imamı, cerrahı (sağlık görevlisi), saraydan ve kâtibi ile ekim dikim uzmanı bir "ser-bostanî"si ve hesap, alım satım işlerine bakan "kethüda-i bağçe"si vardı. Bunlardan sonra "dolabı" elenen sulayanlar, "üstâd-ı bağçe" denen bahçıvanlar gelmekteydi. Ustalar bahçe, bostan, koru, çayır veya avlağın en iyi şekilde ekilip biçilmesini, bakımlı tutulmasını, buralardaki biniş ve av köşklerinin bakım ve donanımıyla her an hizmete hazır olmasını sağlarlardı. Bostancıbaşı buraları denetlediği gibi padişahlar hadaik-i hassa denen dış bahçelere sık sık binişler düzenlerlerdi.

istanbul'u çevresinden ve kıyılarından kuşatan ve her biri yüzlerce dönümlük araziyi kapsayan hassa bağ ve bahçeleri şunlardı: Dolmabahçe, Karabâli, Kılıçali, Beşiktaş, tskenderçelebi, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköyü, Bebek, Baltalimanı, Mirgûn (Emirgân), Yeniköy, Tarabya, Kalender, Kireçburnu, Büyükdere, Sarıyar, Kavak bahçeleri, Beykoz. Tokat, Sultaniye, Paşabahçesi, İncirköyü, Çıbıklı (Çubuklu), Kandilli, Göksu, Kulebahçesi, Çengelköyü, Kuzguncuk, İstavroz, Üsküdar, Ayazma, Salacak, Haydarpaşa. Zağarcılar (Tazıcılar), Kadıköyü Bağı, Fenerbahçesi, Merdivenli, Erenköyü, Bostancıbaşı Köprüsü, Bulgurlu, Çamlıca, Filurya (Florya), Halkalı, Davutpaşa, Topçular, Vidos. Alibeyköyü, Kâğıthane, Bahariye, Karaağaç, Hasköyü. Bunlardan ayrıca Alemdağı korusunda, Adalarda, Çırpıcı Çayırı'nda, Belgradcık Köyü'nde ve Küçükçekmece Köprüsü'nde de birer hassa bostancı ocağı vardı.

Hasbahçeler ve hassa bağ ve bahçeleri bir tür döner sermaye işletmesi ve üretim çiftlikleri gibi çalışırdı. Buralarda üretilen çiçek, meyve ve sebzelerin her türlüsünden öncelikle sarayın gereksinimi karşılanıyordu. Artanı, kent halkına satılmaktaydı.

Hassa bahçelerinde ve hasbahçelerde meyve ve sebzeden başka çeşitli çiçek de yetiştiriliyordu. İstanbul' da gedik nizamına bağlı 200 sebzeci, 17 çiçekçi dükkânı, hasbahçe ve hadaik-i hassa üretimi meyve ve sebze ile çiçekleri satmaktaydı. Ayrıca 30 ıspanakçı dükkânında da yine buralarda üretilen mevsim yeşillikleri satılıyordu. Bahçelerin genel gelir ve giderlerinin hesabı her yıl çıkartılır; defter gelir fazlasıyla birlikte bostancıbaşma teslim edilir, o da bunları padişaha sunardı. Örneğin 1814' teki bilançoya göre 1.390.990 akçe tutarında ürün pazarlanmış, bunun 220.020 akçesi ücret ve bahşişlerle sair giderlere harcanmıştı. Kalan 1.170.970 akçe ise o yılın geliri olarak II. Mahmud'a sunulmuştu. İstanbullu hayırseverlerden, bu bahçelerin imarı, genişletilmesi için vakıflar tesis edenler de vardı. Bunlardan elde edilen gelirler de yıllık bilançolarda gösteriliyordu.

1826'da Yeniçeri Ocağının kapatılmasının ardından 31 Ağustos 1826'da çıkarılan bir kanunname ile Bostancı Ocağındaki yeniçerilikle ilgili kethüdalık, bölükbaşılık vb san ve rütbeler kaldırıldı. Bu ocağa yeni bir düzen getirilmesi öngörüldü. Yeni sanlar, bekçilik, kapıcılık olarak belirlendi. Hassa bağ ve bahçelerinde görevli bostancıların güvenlikle ilgili görevlerine son verildi.

Mu'allem Bostaniyân-ı Hassa Ocağı adında, 1.527 kişilik yeni bir örgüt oluşturuldu. 22 Kasım 1927'de çıkarılan bir nizamname ile de bostancıların görevleri, çalışma yöntemleri belirlendi. Bahçe ve bostan mahsullerinin saraya verilmesi ve satılmaması öngörüldü. Asâkir-i Mansure birlikleri oluşturulurken Bostancı Ocağından 1.500 bostancı alınıp özel bir Asâkir-i Hassa Taburu kuruldu. Bunun komutanı bostancıbaşıydı. 1829'da ise bostancıbaşı unvanı da kaldırılarak son bostancıbaşı Tatar Osman Paşa'ya mirmirânlık rütbesi ve "muhafız paşa" sanı verildi. Bu örgüt, daha sonra Hassa Ordusu, muhafız paşalık da hassa müşiriyeti adını almıştır.

Bibi. Evliya. *Seyahatname,* I, 120-122; Tayyarzade Atâ, *Tarih-i Atâ,* I. İst., ty, s. 300-315: Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime.* İst., ty, s. 60; P. Rycaut. *The present State of the Ottoman Empire.* Londra, 1668, s. 41: d'Ohsson, *Tableau.* III, 287-288; (Ergin), *Mecelle.* I, 885, 916-920, 1044-1045, 1165; Uzunçarşılı, *Saray,* 465-484; **1.** H. Uzunçarşılı, "Bostancı", "Bostancıbaşı". *İA,* II, 736-739; Pakalm. *Tarih Deyimleri,* I, 239-240; (Altmay), *Onikinci Asırda,* 59, 86, 170, 176; Erdoğan, *Bahçeler,* 149-182; A. Özcan. "Bostancıbaşılann Beledî Hizmetleri ve Bostancıbaşı Defterlerinin İstanbul'un Toponomisi Bakımından Değeri", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, Bildiriler,* İst.. 1989, s. 31-35; A. Özcan. "Hassa Ordusunun Temeli Mu'allem Bostanivân-ı Hassa Ocağı", *TD,* 34 (1983-1984), 347-396.

NECDET SAKAOĞLU

Bostancı Vapuru
Eser Tutel

BOSTANCı VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1974'te Camialtı Tersanesi'nde inşa edildi. 610 grostonluk olup, İnciburnu ve Sedefadası adlı iki eşi vardır. Çift motorlu, çift uskurludur. Daha çok Köprü-Kadıköy, Köprü-Adalar hatlarında çalıştırıldı.

Ayrıca 1956'da inşa edilen iki küçük deniz otobüsünden birine Bostancı adı verilmişti. 32 m boyunda, 6,6 m genişliğindeki 190 kişilik bu deniz otobüsü, daha çok Köprü-Moda-Kalamış-Caddebostan-Bostanci; Büyükada-Yörükali ya da Köprü-Harem-Salacak hatlarında kullanıldıysa da fazla uzun ömürlü olamadı. Caddebostan adlı bir de eşi vardı.

ESER TUTEL

BOSTANCıBAŞı ALI AĞA CAMÜ

Eminönü İlçesinde, Kadırga Meydanı'ndadır.

Banisi Bostancıbaşı Ali Ağa'dır. Şehit olduğu bilinen Ali Ağa'nın mezarının nerede olduğu bilinmemektedir. Yapının vakfiyesi 966/1558 tarihlidir. Minberini Reisülküttab Samizade Efendi koydurmuştur. Kendisinin mezarı, caminin mihrap duvarı önündedir. 1922'de Mimar Alaaddin Bey tarafından yapıya son cemaat yeri ilave edilmiştir. Camii, "Bostan Mescidi", "Bostanı Ali Camii", "Bostanalî Camii" adlarıyla da anılmaktadır.

Kare planlı yapının duvarları, bir sıra kesme taş, iki sıra tuğladan örülmüştür. Doğu, batı ve mihrap duvarında iki sıralı pencereler vardır. Alt kısımdaki pencereler sivri boşaltma kemerleri ile açılmış, dikdörtgen söveli, üst kısımdakiler ise sivri kemerli küçük pencerelerdir. Yapı iki sıra kirpi saçak üzerine kiremit çatılıdır. Sonradan ilave edilen son cemaat yerinde, giriş kapısının yanlarında ikişer tane, üst kısımda ise I. Ulusal Mimari Dönemi'nin üslubunu yansıtan beş tane sivri kemerli pencere vardır. Minaresi kuzeybatı köşesinde tuğladan ve ince gövdelidir. Giriş kısmı dışarıya taşkın demir doğrama camekânla çevrilmiştir. Giriş kapısının üstündeki "Ayet-i Kerime" hattat Hâmid Aytaç(->) tarafından yazılmıştır. Son cemaat yerinin tavanı ahşap çubuklu denilen türdendir. Harime giriş

kapısının yanlarında dikdörtgen söveli iki pencere, bunların arasında ise küçük bir mihrap nişi bulunmaktadır. Harim kısmında, ahşaptan iki direğe oturan dört tane Bursa kemerinin taşıdığı fevkani mahfil bulunmaktadır. Fevkani mahfilin tavanı ahşap çubuklu olarak düzenlenmiş, harim tavanı ise çıtalarla karelere bölünmüş, karelerin köşelerinde küçük baklavalar oluşturulmuştur. Mukarnaslı bir nişe sahip olan ahşap mihrap, boyalıdır. Sade görünümlü ahşap bir minberi ve ahşap vaaz kürsüsü bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, **61;** Öz, *İstanbul Camileri,* I, 37; *Eminönü Camileri,* 44.

EMİNE NAZA

BOSTANCIBAŞI DEFTERLERİ

"Bostancıbaşı Sicili" "Anadolu ve Rumeli Sevahilinde Bulunan Binalara Dâk Defter", "Defter-i Bostancı" da denmiştir. 1790-1815 arasına tarihlenen Haliç ve Boğaziçi'ndeki lebiderya cami, mescit, kahvehane, ev, dükkân, yalı, saray, kayıkhane, çeşme vb yapılarla arsaları, sahipleri, kiracıları ya da yaptıranları ile veren cetvellerdir. Şimdiye kadar Türkiye'de bu türde 7 defter saptanmıştır. Bunlar, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ile Millet Kütüphanesi, Atıf Efendi Kütüphanesi ve Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Kütüphanesi'ndedir.

Defterlerin hiçbirinde "Bostancıbaşı Defteri" ya da "Bostancıbaşı Sicili" gibi bir başlık-ad yoktur. Bu tür bir adlandırmayı düşündürecek giriş cümlelerine, açıklamalara da rastlanmaz. Bu ilginç listelere "Bostancıbaşı Defteri" adı, kütüphane kayıtlarında verilmiş, bunlar üzerinde inceleme yapanlar da bostancıbaşılarm Boğaziçi'ndeki denetim ve kolluk yetkilerini dikkate alarak bu adlandırma yönünde değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Benzeri defterlere, Osmanlı resmi belgelerinin toplandığı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve Kütüphanesi ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde şimdiye kadar rastlanmaması, bunların resmi işlem dışı kayıtlar olduğu kanisim da uyandırmaktadır. 1790'dan daha erken dönemlerle 1815 sonrası için örneklerin bulunmaması da bu defterlerin geçici bk süre düzenlendiği fikrini verir. Fakat ne gibi bir amaçla hazırlanmış olursa olsun, mevcut listeler, Boğaziçi'nin yoğun iskâna açılmaya başladığı bir dönemdeki durumu saptamak açısından önemlidir. Olasılıkla da suriçi İstanbul'da titizlikle korunan imar ve yerleşim düzenine koşut biçimde Boğaziçi kıyı şeridindeki mülkiyet ve yapılaşma hareketleri de kontrol altında tutulmaya çalışılmış ve bu defterler bu yöndeki çabaların bir ürünü olarak hazırlanmıştır. "Bahren biniş-i hümayun" larda (padişahın deniz gezileri) bostancıbaşmın, saltanat kayığının dümenini tutması, arada merak nedeniyle padişahın "Şurası kimin?", "Bu yalıda kim oturuyor?", "Bu dükkânda ne satılıyor?" vb sorular yöneltmesi karşısında, bostancıbaşı ağanın da koynundaki deftere bakıp "Falanca kulunuzun yahşidir." gibi bir cevap verebilmesi için bu listelerin hazırlandığı savı ise Atıf Efendi Kütüphanesi'ndeki Mehmet Zeki Pakalının istinsah ettiği sanılan nüshaya eklenen "Selim-i Sâlis Boğaziçi'nde ve Haliç'de dolaşırken bazı yerleri sorarmış. Bostancıbaşı da arkasında oturduğundan o cevap vermek mecburiyetinde kalırmış. O da bunları esâmi hâlinde yazmış ve müzehhep bir defter yapmış ve bu civarlara yaklaşdıklarmda o sahifeyi açar, soruldukda cevap verirmiş" notundan kaynaklanmış ve irdelenmeden kabul edilmiştir.

Yazma cetvellerin en eskisi kabul edilen ve içerdiği kişilerin görev yıllarına dayanılarak 1206/1791-92'ye tarihlendirilen Ali Emirî istinsahı ile bunun esas alınmasıyla yenilendiği sanılan sonraki nüshalarda genel olarak güzergâh ve nirengiler ile kayıtların çoğu aynıdır. Bu defterler üzerinde ilk çalışmayı yapanlardan Reşat Ekrem Koçu, listelerdeki sıralamanın Yalı Köşkünden başlayıp Haliç kıyısı boyunca Eyüp Bahariye'ye, oradan Karaağaç Kasrı'na. Boğaziçi'nde Rumeli yakası kıyısından Rumelikavağı'na, karşıda Anadolukavağı'ndan Haydarpaşa'ya kadar tüm kıyı şeridini kapsadığını vurgular. Bu kıyı güzergâhındaki lebiderya bütün cami. mescit, sahilsaray, kasır, yalı, ev, kayıkhane, kahvehane, dükkân, mahzen ve çeşmeler ile boş arsaların, kalafat yerlerinin, dere ağızlarının, iskelelerin, aralık iskelelerinin adlarının, özelliklerine yer verilmeksizin, hayrat veya mülk sahiplerinin veya kiracılarının isimleriyle kaydedildiğini yazar. Reşat Ekrem Koçu. bu defterlerden en yenisi olan 1815 tarihli nüshayı *İstanbul Enstitüsü Mecmuasında* birtakım düzenlemelerle yayımlamıştır. Aynı defter son olarak 1992'de orijinali ve transkripsiyonuyla yayımlanmış bulunmaktadır. Bu yayındaki değerlendirmelere göre 19. yy başında, Yalı Köşü'nden başlayıp Haliç kıydarında ve Boğaziçi'nin her iki yakasında lebiderya konumlu toplam 1.130 ev ve yalı bulunuyordu. Bunların 121'i Müslüman Türklere, 499'u gayrimüslimlere ait evlerdi. Buna karşılık Türklerin 502. gayrimüslimlerin ise ancak 8 yalısı vardı, istanbul kıyılarında Müslüman Türklerin mülkiyetindeki bina ve arsalar toplam 623, gayrimüslimlerinki 507 idi. Evler ve yalılar dışında 22 bostancı ocağı, 55 cami. 103 kahvehane, 8 hamam, 10 salhane, 16 yahudhane, 8 kışla, 135 iskele, 16 meydan, 2 çeşme, 117 kayıkhane, 26 saray bulunduğu görülmektedir. Haliç'te ve Boğaziçi'nde Türkler, Yahudiler, Rum, Ermeni ve diğer gayrimüslimler, mülk sahibi ve komşuydular. Bunlar arasında, hanedan ve saray mensupları, din adamları olduğu gibi, cevahirci, ipekçi, çuhacı, tellal, şerbetçi (meyhaneci), sarraf, şapçı, aktar, hekim, simkeş, peynirci, tenekeci, şişeci, debbağ, yapağıcı, salcı, terzi, bakkal, yemenici, kürkçü, keresteci, cerrah, berber, tuğlacı, dülger, kalpakçı, kayıkçı vd mesleklerden insanlar da bulunmaktaydı. Çoğunun dükkânı ve işyeri de buradaydı.

1988'de Tarih Boyunca İstanbul Seminerinde sunulan bir bildiride ise bu defterlerin tanıklığı ile Boğaziçi'nde, günümüze oranla 19. yy başında daha çok iskele bulunduğu, Sarayburnu'ndaki Yalı Köşkü'nden Hasköy'e kadarki adları verilen bazı iskelelerin bugün mevcut olmadığı, örneğin İstanbul Ağası, Bursa, Mudanya, Ortaköy, Beşiktaş, Tekfurdağı iskelelerinin yerlerinin bile bilinmediği, aynı şekilde Hasköy ile Sütlüce arasındaki Halıcıoğlu, Buzhane, Piri Paşa, Hamam, Salhane iskelelerinin de kaldırılmış olduğu açıklanmıştır.

Defterlerin orijinallerinde sayfalar sağdan sola 3, yukarıdan aşağıya 5 olmak üzere 15'er kutuya ayrılmış ve her kutuya bir birim yazılmıştır. Her birinin bir öncekinin yanında yer aldığı da "kurbünde" denilerek örneğin, "Ocak tmamızâde kullarının hanesi ve üç göz kayıkhane", "Kurbünde Sarraf Artin zimmînin hanesi", "Kurbünde Sarraf Ağyazar zimmînin arsası" şeklinde belirtilmiştir.

Defterlerde kıyıdan içerideki mülkiyet ve hayrata ilişkin kayıtlar bulunmamaktadır. Bu ise defterlerin salt kıyı imarı ve denetimiyle ilgili olduğunu düşündürmektedir.

Birbirinden pek az farklılığı olan bu listeler, içerdikleri adlar, yapı türleri, işkolları ve işyerleri ile iskeleler bakımından istanbul'un 200 yıl önceki nüfus, iskân durumu, kent düzeni için birinci derecede değerli belgeler kabul edilir.

Bibi. R. E. Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası,* IV, 1958, s. 39-40; R. E. Koçu. 'Bostancıbaşı Defterleri", *İSTA,* VI, 297*9-2995; Ş. Rado, "Bostancıbaşı Defteri: 1802 Yılında Boğaziçi ve Haliç Kıyılarında Kimler Otururdu?", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. **6** (Temmuz 1972 ilavesi); C. Kayra-E. Üyepazarcı, *İkinci Mahmut'un İstanbul'u,* ist., 1992; A. Özcan, "Bostancıbaşıların Belediî Hizmetleri ve Bostancıbaşı Defterlerinin İstanbul'un Toponomisi Bakımından Değeri", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, Bildiriler,* İst., 1989, s. 35-37.

'NECDET SAKAOĞLU

BOSTANCIBAŞI KÖPRÜSÜ

Bugün Bostancı(->) semtinin bulunduğu mahal, eskiden İstanbul'un doğu ucuydu ve Anadolu'ya çıkan, Bağdat'a dek ulaşan yolun başlangıç noktasıydı. Kente girişleri kontrol etmek amacıyla burada bir bostancı derbendi ve orduların, hacı kafilelerinin ya da Anadolu'ya çıkan kervanların, yolcu gruplarının toplanma, mola verme yeri olduğu için bir namazgahla çeşme bulunuyordu; bir de hemen oradan denize akan derenin üzerinde mimari değere sahip üç gözlü bir köprü vardı.

Bostancıbaşı Köprüsü Bostancı Deresinin üzerine 1523-1524'te yapıldı. Derbentten dolayı uzun bir süre "Cisr-i Derbend" adını taşıdı, 1709'da bir taşkın ve fırtına nedeniyle yıkılınca, sonradan sadrazamlığa dek yükselmiş olan Bostancı Hacı Ali Ağa tarafından yeniden yaptırıldı. Köprünün ortasında bir kitabe köşkü bulunmakla birlikte, kitabe yerinde de-

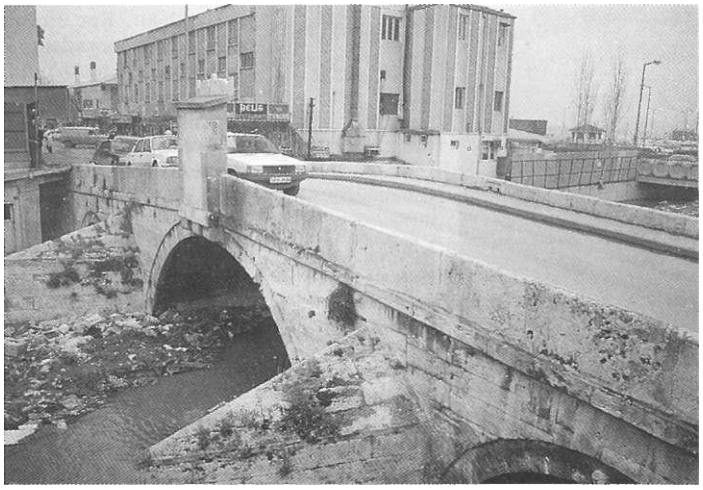

Bostancıbaşı Köprüsü
Ahmet Kuzik, 1994

ğildir, nasıl ve ne şekilde yok olduğuna dair bilgi de yoktur. Ayvansarayî *Mecmuâ-i Tevârih'te* köprünün "İhsan Ağa hayratı" olduğunu ve "hayr-ı İhsan" terkibinin gösterdiği 930/1523-24'te yapıldığını belirtir. Böylece köprünün mimarının, Sinan olduğu rivayeti ve 16. yy'ın sonlarına doğru devrin bostancıbaşılarından Ferhad Ağa tarafından yapıldığı yolundaki iddia da mesnetsiz kalmaktadır.

Bostancıbaşı Köprüsü, anıt niteliğindeki Osmanlı köprülerinin ve bu mimarinin İstanbul'daki tek örneğidir. Bütünüyle kesme taştan inşa edilmiştir, köprünün ortası da daha yüksektir, kitabe köşkü derenin kaynak tarafına bakan yüzünde bulunmaktadır. Her iki uçtaki ikişerden dört köprü babasının başı, kavuğu andıran topuz biçimindedir. 37,5 m uzunluğundaki köprünün korkuluklarının yüksekliği 0,5 m'dir. Orta gözün her iki yanında, nehir taşkınlarına karşı "selyaran" mahmuzları bulunmaktadır.

Günümüzde motorlu trafiğin iyice yoğunlaşmasıyla kamyonların hasar verdiği bu köprünün önce babaları, sonra da kitabe köşkü ve üstündeki korkuluklar yıkılmıştır. Köşk aslına pek uygun olmayarak yeniden yapılmış (1976), korkuluklar da onarılmıştır. 1987'de ise yeni dükkânlara yer açmak ya da arazi kazanmak için köprünün her iki gözü de bütünüyle doldurularak zemin yükseltilmiş, böylece bu tarihi eser tanınmaz, hattâ nerdeyse fark edilmez hale getirilmiştir.

Bibi. Evliya Çelebi, *Seyahatname,* III, İst., 1314, s. 276-277; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 426; C. Çulpan, *Türk Tas Köprüleri,* Ankara, 1975, s. 134-135, levha, XCV-XCVI, no. 80/1-2; S. Eyice, "istanbul Şam-Bağdat Yolu Üzerindeki Mimarî Eserler I. Üsküdar-Bostancıbaşı Güzergâhı", *TD,* 13 (1958), 81-110.

SEMAVİ EYİCE

BOSTAN İÇİ MESCİDİ

bak. SEFER KETHÜDA MESCİDİ

BOSTANLAR

Her türlü sebze ve kavun, karpuz yetiştirilen geniş tarla veya bahçeler.

İstanbul, bostanlarıyla ve bu bostanlarda yetişen sebze türleriyle de ün kazanmıştır. Bu bostanlardan, sadece sur dışında ve kentin banliyösünde, yakın köylerinde bulunanlar değil, günümüzde yoğun yerleşme bölgeleri haline gelen suriçinde bulunanların bir bölümü de 1950, hattâ 1960'lara kadar gelebilmiştir. Günümüzde gerek sayıları gerekse kapladıkları alan azalmış olan bostanlara, Boğaziçi'nin özellikle Anadolu yakasında Beylerbeyi-Beykoz sahil şeridinin gerisinde kalan bölgelerde; buralarda hızla gelişen yerleşmelerin arasında, Ümraniye, Dudullu, Şile yolu çevresinde; Kartal-Pendik-Maltepe şeridinin ardındaki topraklarda; Rumeli yakasında, Boğaziçi'nin kuzey kesimlerinde yine sahil şeridinin ardında kalan tepeler ve düzlüklerde; Büyükçekmece'den içerilere doğru yoğun kentsel yerleşmenin dışında kalan çevre y^erleşmelerdeki topraklar üzerinde rastlanmaktadır. Bugün bostancılık, yerini büyük ölçüde İstanbul dışındaki yakın ilçe ve bölgelerde yapılan seracılığa bırakmış durumdadır.

Kentin sebze ihtiyacının sağlandığı bostanlar, Bizans döneminden günümüze kadar önemli bir nüfus ve tüketici kitle barındırmış olan bir kentte, sebze nakliyatının ve taze sebze ve meyvenin uzun süre saklanmasının çok güç, hattâ imkânsız olduğu dönemlerin koşullarında, halkın ihtiyaçlarının sağlanması açısından önem kazanmıştır.

Osmanlı döneminde, padişahların sürekli ikametgâhı olan Topkapı Sarayı başta olmak üzere, bütün mirî malları, binaları, toprakları korumakla görevli silahlı bir güç olan Bostancı Ocağı'nın(-0 bu adla anılması bile bostanların, yani ekili açık arazinin önemini vurgular. Osmanlı'da, saray için sebze yetiştiren ıiasbahçelerden başka, İstanbul surlarının hemen dışında olduğu kadar suriçinde de geniş bostanlar vardı. Dönemin İstanbul'unun, bugün hemen hepsi kurumuş olan çok sayıdaki deresi, bağ, bahçe ve bostanların sulanabilmesini sağlıyordu. En büyük bostanlar bu derelere yakın yerlerde veya derelerin denize dökülürken doldurduğu topraklar üzerinde kurulmuştu. 1950'lere kadar varlıklarını koruyan Langa bostanları Bizans'ın Eleuterios Limaninm yakınında, Bayrampaşa (Likos) Deresi'nin doldurduğu bölgeydi.

Kömürciyan 17. yy'da İstanbul'u anlatırken bostanların bir bölümünü de sayar. Sahilden bakıldığında Davutpaşa Kapısının ardında Küçük Langa, Yenikapı çevresinde Büyük Langa bostanlarından ve bu bostanlarda yetişen hıyarların büyüklüğünden, ayrıca da "vlanga" sözcüğünün Rumca "yeşillik" anlamına geldiğinden söz eder. Ancak farklı kaynaklar Vlanga veya Langa bostanlarının ve bölgenin adı konusundaki bu varsayımı doğrulamamaktadır. Biraz ileride Kumkapimn yakınında, Kadırga Limaninm yanında bir bostan daha vardır. Yine Kömürciyan'da Topkapı Sarayı bahçesinde bugünkü Gülhane Parkı'nm yerindeki bostanlardan da söz edilir. Der-Andreasyan, Kömürciyan'ın kitabına eklediği notlarda aynı yüzyılda sarayın tüm çevresinde ve Halic'e bakan sırtlarda da bahçeler ve bostanlar olduğunu yazar. Pétis de la Croix ve Tavernier aynı yüzyılda saray bostanlarının oldukça düzensiz ve doğal halde bırakılmış meyve bahçelerinde, fidanların diplerine dikili sebzelerden oluştuğunu, yani buralarda çiçek, meyve, bağ ve sebzenin karışık bir şekilde bulunduğunu anlatırlar. Kömürciyan, Edirnekapf da, Bayram Paşa'mn bostanından ve Edirne Kapısından surun dışına çıkıldığında yol boyunca uzanan "busdan"lardan söz eder; Kâğıthane'den başlayarak Boğaz'a kadar giden yollarda bağları, bahçeleri, bostanları işaret edip, Kasımpaşa'nın sağlı sollu gül bahçeleri ve bostanlarla örtülü olduğunu söyler. Dolmabahçe sahillerinde bostanların ve bugünkü sarayın bulunduğu doldurulmuş bölgede de bir beylik bostanın varlığı kaydedilir. Bağları bahçeleriyle ünlü Ortaköy'de, diğer sebzelerin yanında Kömürciyan'ın "Frenklerden almdığım" söylediği enginar tarlaları, Kuruçeşme'den Arnavutköy'e doğru bostanlar, Akmtıburnu'nu geçince Bebek Bahçesi(->) bütünlüğü içindeki padişah bostanı, Boğazın karşı kıyısında Çubuklu Bostanı, Kuzguncuk tepelerinde Rumların bostanları anlatılır.

Kentin suriçi bölümünde kalan çeşitli semtlere dağılmış "Çukurbostanlar" ise Bizans'tan kalma büyük sarnıçların toprakla doldurulmasıyla elde edilmiş geniş sebze tarlalarıdır.

1883 tarihli bir İstanbul haritasında, kentin çeşitli bölgelerinde kayda değer 102 bostan gösterilmektedir. R. E. Koçu'nun, bunlar arasında adlarım tespit edip saydığı bostanların önemli bölümünün sahiplerinin Rumlar ve Arnavutlar olduğu anlaşılmaktadır. Bahçıvanlık gibi bostancılık da büyük ölçüde Arnavutların işidir. Yine Koçu, Necip Bey'in 1918 tarihli haritasından o dönemdeki bostanları tespit ederken, bazıları birkaç parçadan oluşan 39 bostan işaretlemektedir. Bunların en önemlileri Bayrampaşa Deresi'nin Topkapı ile Edirnekapı arasından suriçine girdiği bölgede kalan ve

Günümüzde bostanlar çok az da olsa İstanbul'un yerli sebze ihtiyacının karşılandığı yerlerdir. *Hazım Okurer. 1993*

birçok bostanı içeren Yenibahçe Çayırı bostanları, Hastane Çayırı bostanları, karşısındaki Şerbetçi Odalarıardı bostanları, Mevlevihane Kapısına doğru uzanan bostanlar, burada Hisardibi Bostanı, sur boyunca Yedikule Kapısına kadar uzanan bölgede Bâlâ Tekkesi Bostanı, Ağa Çayırı Bostanı, Belgrad Kapısı Bostanı, Malcı Bostanı, Çıngıraklı Bostanı, Hacı Pirî Bostanı, sahilde Bucak Bağı Bostanı, Samatya'da Kaledibi Bostanı, ardından tren yolunun arkasında Tekke Bostanı, Kocamustafapaşa Bostanı, daha arkalarda Silivrikapı, Hacı Yusuf. Lalezar bostanları, Samatya'nm doğusunda sahilde Davutpaşa iskele Bostanı, tren yolunun öte yanında Küçük Langa bostanları ve onlara bitişik Langa Yenikapı bostanları, Kadırga'da Kadırga Bostanı, bugünkü Cinci Meydanı'ndaki Cündi Bostanı, Topkapı Sarayı sahilinde Sarayaltı ve Saray-ı Hümayun bostanları, Karagümrük'teki eski Aetios Sarmcinm doldurulmasıyla oluşmuş Çukurbostan ve Yavuzselim'deki aynı nitelikte Aspar Su Sarnıcı yerindeki Çukurbostan ile Altımermer'deki Çukurbostan'dır.

Bunlardan başka istanbul'un 20. yy ortalarına kadar da gelen en ünlü bostanları, Bakırköy, Yeşilköy, Küçükçekmece çevresinde, Topkapı dışında ve Topkapı Maltepe'sinde: Eyüp çevresinde, Ramide; Kasımpaşa'da; Bayrampaşa Deresinin sur dışından aktığı bölgelerde ve bugünkü Bayrampaşa İlçesini kapsayan arazi üzerinde; Boğaziçi'nde Beylerbeyi, Çengelköy, Paşabahçe, Çubuklu, Beykoz hattında ve buralardan içerilere doğru; Rumeli yakasında Büyükdere, Sarıyer, Beşiktaş sırtları, Ihlamur çevresinde; ayrıca Üsküdar'da. Erenköy. Caddebostan, Bostancı, Küçükyalı, Maltepe, Kartal, Yakacık, Çamlıca, Bulgurlu ve bu çevrelerin tüm köylerinde toplanmıştı.

Kent içindeki bostanlar, aynı zamanda ufak tefek sebze alışverişi yapılırken dinlenilen, hava alınan, bostancıyla sohbet edilen yerlerdi.

Beykoz'un ayşekadın fasulyesi, Çengelköy hıyarı, Bayrampaşa enginarı, Yedikule ve Langa marulları, Beykoz patlıcanı vb eski istanbul bostanlarının bulundukları semtlerin adıyla anılan, bu semtlerle özdeşleşmiş ürünlerdir.

İSTANBUL

BOSTANZADELER

İstanbul'da, üç yüzyıl boyunca ilmiye sınıfı içinde varlığını sürdüren aile.

Bostanzadelerin Tire'deki ataları. 14. ve 15. yy'larda aydın ve hayırsever kişilikleriyle ünlenmişler; Molla Pir Ali ve Kalemşah beyler. Tke'nin bir kültür merkezi olmasına katkıda bulunmuşlardı.

Ailenin İstanbul'a gelen bireyi Bostan Mustafa Efendi'nin (1498-1570) babası Tire'de tacirdi. Bostan Efendi, 1517'de Karabâlî Medresesi'nde muid iken dönemin ünlü bilginlerinden dersler aldı. Muhyiddin Fenarî'nin meclislerine katıldı. Kemalpaşazade'ye hizmet etti ve Medrese-i Dârülhadis'teki öğrenimini 1525'te tamamlandı. 1543 e kadar İstanbul medreselerinde müderrislik etti. O yıl Bursa, 1544'te Edirne, 1545'te İstanbul kadısı oldu. 1547'de Anadolu kazaskeri, aynı yıl Rumeli kazaskeri atandı. 1551'de emekli oldu. İstanbul'un teftişi ile görevliyken **6** Mart 1570'te öldü. Cenaze namazını Fatih Camiinde Şeyhülislam Ebussuud Efendi kıldırdı. Edirnekapida Emir Buhari Tekkesi naziresine gömüldü.

Oğlu Şeyhülislam Mehmed Efendi (1535-4 Nisan 1598) medrese öğrenimi gördü. 1554'te müderris oldu. İbrahim Paşa. Yeni Ali Paşa, Hankâh. Haseki, Cedid-i İsmihan. Sahn-ı Semaniye. Sultan Selim, Süleymaniye medreselerinde, Edirne Selimiye Medresesi'nde ders okuttu. 1573'te Şam. 1575'te Bursa. 20 gün sonra Edirne, 1574'te İstanbul kadısı oldu. 1577'de Anadolu kazaskerliğine. 1580'de Rumeli kazaskerliğine getirildi. 1581'de emekli oldu. 1583'te atandığı Mısır kadılığından üç yıl sonra ayrıldı. 1586'da ikinci kez Rumeli kazaskeri, ertesi yıl da Şeyhî Efendi'nin yerine şeyhülislam oldu. 159Tde emekli olup ertesi yıl üçüncü kez şeyhülislam oldu. Bu görevdeyken öldü. Şehzade Camii haziresine gömüldü. Arapça ve Türkçe şiirleri, bazı risalelere yazdığı takrizleri vardır. Türkçe bir dörtlüğü şudur: *İdersem vech-i yârı mâha teşbih / İder erbab-ı iifân ânı tevcih / Nazar kılsa dehân-ı yâre bülbül / Diyeydi gönce içün fihi mafih.* Çağdaşı şair ve kazasker Bakî ile tartışmaları, ilmiye ricali arasındaki geleneksel rekabetin tipik bir örneğidir. İkinci şeyhülislamlığında, kutsal gecelerde İstanbul minarelerinde kandil yakılması geleneğini başlatmıştır. Kocamustafapaşa'da yaptırdığı mescit sonradan yıkılmıştır.

Mehmed Efendi'nin üç oğlundan Mustafa Çelebi (1576-1601) 1594'te Sahn-ı Semaniye müderrisi, 1597'de Üsküdar kadısı olup 1599'da açığa alındı. Veba salgınında öldü ve Şehzade Camii haziresine gömüldü.

Diğer oğlu Bostanzade Mehmed Efendi (1564-1625) 1587-1594 arasında İstanbul medreselerinde müderrislik, 1594-1605 arasında Selanik, Edirne, Bursa, İstanbul kadılığı yaptı. Üç yıl açıkta kaldıktan sonra 1608'de Anadolu kazaskeri oldu. Bir yıl sonra açığa alındı. 1614-1615 arasında Rumeli kazaskeriydi. **1622'** de II. Osman'ın tahttan indirilmesinden sonra ikinci kez Anadolu kazaskeri oldu. İkinci kez atandığı Rumeli kazaskerliğinden 1623'te uzaklaştırıldı. Ölümünde eşinin babası olan Nişancı Mehmed Paşa'nm yaptırdığı caminin haziresine gömüldü. İkinci kazaskerliğinde damadı Kemankeş Ali Paşa sadrazamdı. Ali Paşa idam edilince Mehmed Efendi de görevden alınmıştı.

Oğlu Mehmed Abdülkerim Efendi (ö. Eylül 1660) İstanbul medreselerinde müderrislik, Halep, Beyşehri, Bursa, Edirne, İstanbul, Tırnova kadılıkları, Rumeli kazaskerliği görevlerinde bulundu. Ölümünde Emir Buhari Tekkesi'ndeki aile mezarlığına gömüldü.

Abdülkerim Efendi'nin oğlu Bostanzade Ebubekir Efendi de (ö. 17 Mayıs 1672) İstanbul'un birçok medresesinde görev aldı. 1668'de Filibe kadısı oldu, 1670'te Eyüp kadılığı yaptı.

Şeyhülislam Bostanzade Mehmed Efendi'nin üçüncü oğlu olan Bostanzade Yahya Efendi (ö. 27 Temmuz 1639) 1594-I6OI arasında müderrislik yaptıktan son-

Bostanzade Yahya Efendi'nin *Gül-i Sadberk* adlı eserinin ilk sayfası. Süleymaniye Kütüphanesi *Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi*

ra kaza (yargı) sınıfına geçti. Halep, iki kez Galata, Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıklarında bulundu. 1614-1622 arasında açıkta kaldı ve bu süre boyunca, din ve tarih alanlarındaki çalışmalarını yoğunlaştırdı. **l622**'de Anadolu kazaskerliği yaptı. 1629'da bir yıl Rumeli kazaskerliği yaptıktan sonra emekli oldu. Ölümünde Şehzade Camii haziresine gömüldü. Bostanzadelerin, Yahya Efendi' den süren kolu Yahyazadeler olarak anılmıştır

Yahya Efendi'nin dört eseri vardır. *Gül-i Sadberk,* Hz Muhammed'in mucizelerini anlatan manzum bir eserdir. *Mir' atü'l-Ahlak,* Türkçe bir ahlak kitabıdır. İçerdiği zengin, konuları ilginçtir. I. Ahmed'e (hd 1603-1617) sunulmuştur. Bu eser, Yahya Efendi'nin çok yönlü ve geniş kültürünün bir kanıtıdır. *Mir'atül-Ahlak'm* tek nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir. Üçüncü eseri *Taıih-i Saf/ Tıthfetu 'l-Ahbab,* İslam hanedanlarını, Selçuklu ve Osmanlı sultanlarını tanıtan küçük fakat önemli bir kaynaktır. Eski birçok kaynağa Taşköprülüzade'nin adıyla giren bu tarihin yazarının Yahya Efendi olduğu, araştırmalar sonunda ortaya çıkmıştır. Bu eserin yazma orijinali mevcut olmayıp 1287/1870'te İstanbul'da basılmış olanı en eski nüsha sayılmaktadır. Dördüncü eseri *Fi Beyân-ı Vak'a-i Sultan Osman,* II. Osman'ın (hd **1618-1622)** tahttan indirilmesi ve öldürülmesiyle sonuçlanan ayaklanmayı anlatır. Tek yazma nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir.

Bostanzade Yahya Efendi'nin oğlu Ahmed Efendi (ö. Kasım 1665), döneminin tanınmış müderrislerindendi. 1646' da yargıya geçerek Halep, Şam, İstanbul kadılıklarında bulundu. Ölümünde Emir Buhari Tekkesi'ndeki aile kabristanına gömüldü. Farsçayı çok iyi bilmesiyle ünlenmiş, boyunun uzunluğundan dolayı da "Sârık-ı Nücûm" (yıldız hırsızı) diye ad takılmıştır.

Bostanzadelerin, Yahyazadeler olarak 19. yy'm sonlarına değin inen kolunda, Anadolu Kazaskeri Ahmed Efendi (ö. 1725) İstanbul Kadısı Hüseyin Efendi (ö. 1750) İstanbul Kadısı Ahmed Efendi (ö. 1812) Kazasker Mehmed Said Efendi (ö. 1836) kazasker payeli ibrahim Ferid Efendi (ö. 1875) ile İstanbul'da müderrislik, il kadılıkları görevlerinde bulunan çok sayıda ilmiye mensubu bulunmaktadır.

Bostanzadeler, İstanbul'daki ilmiye sınıfına tanınan çok yönlü ayrıcalıklardan yararlanarak saygın bir ilmiye ailesi konumunu üç yüzyıldan fazla sürdürmüşlerdir.

Bibi. Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik,* 129-132, 410-413, 449, 506-507; Şeyhî, *Vekayiü'l-Fuzalâ,* I, 45-46, 275-276, 321-322, 388-389; *Sicill-i Osmanî,* IV, 684; *Osmanlı Müellifleri,* I, 257, 347; Bostanzade Yahya Efendi, *Duru Tarih (Târih-i Saf/ Tuhfetu 'l-Ahbab),* (haz. N. Sakaoğlu), İst., 1978, s. 5 vd; M. Yeşil, "Tarih-i Sâf Yazarı Hakkında Bir Araştırma", *Kitap Belleten,* S. 4 (28), Ekim 1963, s. 7; M. Ipşirli, "Bostanzade Mehmed Efendi", *DİA,* VI, 311, M. Çağırıcı "Bostanzade Yahya Efendi", *DİA,* VI, 311-313; Y. Öztuna. *Devletler ve Hanedanlar,* II, Ankara. 1969. s. 591.

NECDET SAKAOĞLU

BOTANEİATES SARAYI

Kısa bir süre Bizans tahtında bulunan III. Nikeforos Botaneiates in (hd 1078-1081) imparator olmadan kaldığı Kalibia semtinde bir sarayı vardı. Kalamanos Sarayı olarak da adlandırılan bu binanın Halic'e hâkim bir yerde ve Eminönü sırtlarında olduğu tahmin edilir.

imparator II. İsaakios Angelos (hd 1185-1195), Bizans'ta ticaret merkezleri kurma hususunda yarışan İtalyan şehirlerinden Cenova'ya bir imtiyaz bölgesi bağışlarken, 1192de Botaneiates Sarayı' nı da (veya evi) vermişti. Bu hususta Nisan 1192'de verilen imtiyaz fermanı Cenova arşivinde bulunmaktadır.

Şehrin IV. Haçlı Seferi sonunda 1203 ve 1204'te şövalyeler tarafından işgali ve Latin devletinin kurulmasından sonra Botaneiates Sarayfnm ne olduğu bilinmez. Zaten Cenovalılar (Cenevizliler), 13. yy sonlarından itibaren Galata'ya yerleşerek burada önemli bir koloni kurmuşlardı.

Botaneiates Sarayimn evvelce Zaptiye Nezareti'nin bulunduğu yerde olması gerektiği Dr. Mordtmann tarafından ileri sürülmüştür. Bu hususta dayanağı, çalışmasını yazdığı sıralarda, 19. yy sonlarında burada Bizans duvar tekniğinde yapılmış yüksek bir duvarın görülmesidir.

19- yy'm sonlarında tespit edilerek incelenen ve yayımlanan, eski adı Acımusluk Sokağı olan şimdiki Cemal Nadir Sokağının ucundaki bir Bizans mahzeninin, Botaneiates SarayYnm kalıntısı olduğu ileri sürülmüştür. Burası Mordtmann'm işaret ettiği yerdir. Önce Paluka (1895) sonra da Wulzinger (1925) tarafından etraflı surette tanıtılan bu mahzen (bak. Acımusluk Sokağı Sarnıcı), J. B. Papadopulos'a göre Botaneiates Sarayina aittir. Fakat Schneider bazı gerekçelerle bu teşhise karşı çıkarak, Botaneiates Sarayimn burada değil Sarayburnu dolaylarında olması gerektiğine işaret etmistir. Zaten daha önceleri Paspatis de bu sarayın Haliç surlarının güneyinde Ayasofya'ya doğnı çıkan yamaçta bulunması gerektiğine işaret etmiştir.

Bu duruma göre Botaneiates Sarayı' mn yeri kesinlikle teşhis edilememiştir. Acımusluk Sokağındaki, büyük bir profan yapıya ait olduğu anlaşılan kalıntının ise gerçekten Botaneiates Sarayimn alt yapısı olup olmadığı bilinemez.

Bibi. Paspatis, *Byzantinai Meletai,* s. 156: Mordtmann, *Esquisse,* 48, no. 84; B. Paluka. "Ruinen eines byzantinischen Baues aus dem X. Jahrhundert", *Mitteilungen des Deutschen Exkursions-Klubs,* (yeni seri), II (1895), s. 22-40; s. 156; J. B. Papadopolus, "Découvertes archéologiques de Constantinople". *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres",* 1925, s. 115-116; F. Dölger, *Regester der Kaiser-urkunden des Oströmischen Reiches,* II. München-Berlin. 1925. s. 99; Schneider, *Byzanz,* 91-92; Janin, *Constantinople byzantine,* 207, 241, 305; Müller-Wiener. *Bildlexikon.* 41.

SEMAVİ EYİCE

BOTANİK BAHÇELERİ

Osmanlı dönemi İstanbul bahçeleri genellikle çiçek ve meyve bahçeleridir. Bunlar ve yetiştirilen bitkiler hakkında birçok araştırma ve yayın yapılmıştır. Doğrudan öğretim ile ilgili botanik bahçelerinin kurulmasına 1839'da açılan Mekteb-i Tıbbiye ile başlanmıştır. Bu bahçeler botanik öğretimine yardımcı olmak, tıbbi bitkileri tıp ve eczacılık öğrencilerine tanıtmak amacıyla, tıp okullarının yanında kurulmuş olan küçük bahçelerdir. Tıp okulları sık sık yer değiştirdiğinden bu bahçelerin ömürleri de çok kısa süreli olmuştur.

Botanik öğretimi ile ilgili olarak İstanbul'da kurulan bahçeler, kronolojik sıraya göre aşağıda verilmiştir.

Galata Sarayı Botanik Bahçesi: İstanbul'un ilk botanik bahçesidir. 1839' da bugünkü Galatasaray Lisesi'nin bulunduğu yerde Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne (Ecole Impériale de Médecine de Galata-Sérail) binasının bahçesinde bu mektebin yöneticisi Dr. K. A. Bernard(-») tarafından kurulmuştur. *Tak-*

Sülevmanive Botanik Bahçesindeki seralardan biri. *NigârRona*

vim-i Vekayi gazetesinde yayımlanan bir haberde, 14 Mayıs 1839 günü Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahaneye gelerek bu mektebin resmi açılışım yapan II. Mahmud'un, yeni tamamlanan nebatat (botanik) bahçesini de incelediği bildirilmektedir. Daha sonra dış ülkelerden uzman bahçıvanlar ve bitki örnekleri getirilerek bahçenin bakımı ve zenginleştirilmesi sağlanmıştır.

1844'te bu bahçenin direktörlüğüne Fiume'de (italya) eczacılık yapmış Alman eczacı Friedrich Wilhelm Noë (1799-1858) atanmıştır. Bu direktör, bahçenin gelişmesi için çalışmış ve 1845'te, Türkiye'de yetişen bitki türlerinden oluşan bk herbaryum (Herbier de l'Ecole Impériale de Médecine de Galata-Sérail) kurmuştur.

Türkiye'nin bu ilk botanik bahçesi, 11 Ekim 1848 gecesi Beyoğlu semtinde çıkan bir yangının Mekteb-i Tıbbiye binasına geçmesi sonucu, tıbbiye binası ile birlikte yok olmuştur.

Demirkapı Botanik Bahçesi: Mekteb-i Tıbbiye, 1877'de Demirkapı'daki (Sirkeci Garı'mn yanında) eski Gülhane Kışlasına taşınmıştı. Bu dönemde mektepte nebatat muallimi, Dr. Mehmed Ali Paşa (1834-1914) idi. Mehmed Ali Paşa, muavini Dr. Esad Şerefeddin'in yardımıyla, kışla binasının yamndaki arazide küçük bir botanik bahçesi kurdu. Ne var ki, mektebin 1892'de Kadırgaya taşınması üzerine bu bahçe terk edildi. Kuşadalı Dr. Mehmed Ali Paşa, Erenköy'deki köşkünün bahçesinde de nadir bitkiler yetiştirmiştir.

Kadırga Botanik Bahçesi: 1892'de Mekteb-i Tıbbiye, Kadırga semtindeki Menemenli Mustafa Paşa Konağı'na taşınmıştır. Dönemin nebatat hocası Dr. Esad Şerefeddin (Köprülü) (1867-1942) burada bir botanik bahçesi kurmuştur. Bu bahçeden, okulun Haydarpaşa'ya taşınmasına kadar, tıp ve eczacılık öğrencilerinin eğitimi için yararlanılmıştır. 1909' dan itibaren bahçe ile, bu binada öğretime devam eden, Eczacı ve Dişçi mektepleri nebatat hocası Dr. Şerefeddin Tevfik (Tertemiz) (1879-1957) ilgilenmiştir. 1926'da Eczacı ve Dişçi mekteplerinin Beyazıt Meydanı'ndaki yeni binaya geçmeleri üzerine bu bahçe de terk edilmiştir.

Haydarpaşa Botanik Bahçesi: 1903' te askeri tıp okulu ve 1909'da da sivil tıp okulu, Haydarpaşa'da yüksek tıp eğitimi için yapılmış olan yeni binaya geçmişlerdir. Dr. Esad Şerefeddin (Köprülü) 1905'te Tıp Fakültesi botanik muallimliğine atanmıştır.

Dr. Esad Şerefeddin yeni binanın, Selimiye Kışlası'na bakan yönünde bir botanik bahçesi ile tropikal bitkilerin saklanması için seralar yaptırmış ve bahçenin gelişmesi için çok emek vermiştir.

1933 üniversite reformu sonucu Tıp Fakültesi İstanbul yakasına taşınınca Haydarpaşa Botanik Bahçesi sahipsiz kalmış ve bitki koleksiyonu kısa zamanda yok olmuştur. Seralar bir süre çiçek (bilhassa karanfil) yetiştiricileri tarafından kullanılmıştır. 1971'de bahçe tamamen boş olup yalnız büyük seranın demir çerçeveleri kalmış, daha sonra onlar da sökülüp götürülmüştür.

Böylece Türkiye'nin en zengin botanik bahçelerinden biri olan burasının ömrü de ancak 30 yıl kadar sürmüştür.

Hekimbaşı Bahçeleri: İstanbul'da 19. yy'da yaşamış olan dört hekimbaşının Boğaziçi'ndeki yalılarının bahçeleri, yetiştirdikleri nadir çiçek ve meyve cinsleri nedeniyle, büyük üne kavuşmuştu. Mustafa Behçet, Abdülhak Molla ve Hayrullah Efendi'nin yalı ve bahçeleri Bebek'te, Salih Efendi'nin yalı ve bahçesi ise Anadoluhisarinda bulunuyordu.

Hekimbaşı Salih Efendi (1816-1895) Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk mezunlarından (1843) olup uzun süre tıp okullarında nebatat hocalığı yapmıştır. Yalısının arkasındaki geniş bahçesinde yetiştirdiği meyve ve çiçekler (Hekimbaşı armudu, Hekimbaşı kirazı gibi) zamanla büyük bir ün kazanmıştı.

Hekimbaşı Salih Efendi, bahçesinde yetiştirdiği bitki örneklerinden mektepteki nebatat derslerinde de yararlanıyor ve tatil günlerinde bahçesini gezmeye gelen tıp öğrencileri ile şahsen ilgilenerek uygulamalı dersler verdiği de oluyordu.

Bk zamanlar 60 bahçıvanın çalıştığı, nadide çiçek ve meyvelerin yetiştirildiği Hekimbaşı Salih Efendi Bahçesi bugün bir çalılık halindedk.

Süleymaniye Botanik Bahçesi: İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi Biyoloji Enstitüsü (botanik ve zooloji kürsüleri) 1935'te Süleymaniye'de yapılan yeni binalarına taşınmıştı. Botanik bölümü öğretim üyeleri Prof. Dr. Alfred Heilbronn (1885-1961), Prof. Dr. Leo Brauner (1898-1974) ve bahçe şefi Walter Stephan'm çalışmalarıyla Biyoloji Enstitüsü etrafındaki arazide bir botanik bahçesi (Hortus Botanicus Istanbulensis) kuruldu.

İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'ne bağlı olan bu bahçe Süleymaniye semtinde müftülük binası yanındadır ve yaklaşık 1 hektar kadar bir alana sahiptir. Bahçede değişik büyüklükte seralar ve sistematik botanik düzeyine göre ekilmiş zengin bir bitki koleksiyonu bulunmaktadır. Bahçe, Türkiye'de tohum katalogu (Index Seminom) hazırlayan ilk botanik bahçesidir. 1935'te Heilbronn, Brauner ve bahçe uzmanı Walter Stephan'm imzalarıyla yayımlanan bu katalogda 49 familyaya ait 99 bitki adı kayıtlıdır. Süleymaniye Botanik Bahçesi halen İstanbul'un hizmete açık en eski botanik bahçesidir.

Atatürk Arboretumu: Orman Genel Müdürlüğüme bağlı bir kuruluştur. İÜ Orman Fakültesi'nce belirlenen 3 öğretim üyesi, danışma kuruluna katılmaktadır. Arboretumda bugün 300 kadar ağaç türü bulunmaktadır (bak. Atatürk Arboretumu).

Karaca Arboretumu:* Hayrettin Karaca (d. 1922, Bandırma) tarafından 1980' de Yalova'da Samanlı Köyü yakınında kurulmuştur. 13,5 hektar genişliğinde bir alana sahiptir.

Bu arboretumda halen dört ana konu üzerinde çalışılmaktadır: 1-Türkiye'nin ağaç ve ağaççıkları, 2-Türkiye'nin endemik bitkileri, 3-Acer türleri, 4-Kozalaklı ağaç türleri. Koleksiyonda bulanan türlerin çoğunluğu tohumdan yetiştirilmiştir.

Karaca Arboretumu 1991'den itibaren *The Karaca Arboretum Magazine* isimli bir dergi yayımlamaktadır. Arboretum pazar günleri halkın ziyaretine açıktır.

Bibi. A. Baytop, "The Flora of the, Yıldız Park', at istanbul", *İstanbul Eczacılık Fakültesi Mecmuası* 21: 86, 1985; M. Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *VD,* 149, 1958; S. Eren, "Hekimbaşı S°alih Efendi Hakkında", *Türk Tıb Tarihi Arkivi,* 6 (21-22): 9, 1943; G. A. Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle İstanbul Bahçeleri,* Ankara 1972; D. S. Fish. "The Park and Gardens of Yıldız, Constantinople", *Journal Royal Horticultural Society,* 36: 108, 1910-11; J. H. Harvey, "Turkey as a Source of Garden Plants", *Garden History. 4* (3): 21, 1976; S. Ünver, "Bizde Meyva Yetiştirmeye Meraklı Son Hekimbaşılar ve Yemişleri", *Türk Tıb Tarihi Arkivi* 6 (19): 46, 1942; S. Ünver, "Türkiye'de Nebatat Bağçeleri Tarihi Üzerine Küçük Bir Muhtıra", *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi, 2* (3): 450; F. Yaltırık, "Atatürk Arboretumu", *İÜ Orman Fakültesi Dergisi.* 38 (2): 30, 1988; *Takvim-i Vakayi.* no. 180, 6 Rebiülâhır 1255/19 Haziran 1839.

TURHAN BAYTOP

BOTTER APARTMANI

Beyoğlu İstiklal Caddesi'nin Tünele yakın kesiminde no. 475-477'de bulunan ve tarihi, mimari özellikleriyle tanınmış bir apartmandır.

Apartman, adını, II. Abdülhamid'in ve sarayın resmi terzisi olan Hollanda uyruklu J. Botter'den almıştır. Aynı zamanda tanınmış bir modacı ve stilist olan J. Botter'in evi, yine sarayın mimarı olan Raimondo D'AroncoG» tarafından 1900' de tasarlanıp gerçekleştirilmiştir.

Botter Apartmanı, hem İstanbul art nouveau(->) mimarlığının en tanınmış örneklerinden, hem de İtalyan mimar R. D'Aronco'nun en önemli yapıtlarından biridir. Apartman, J. Botter'in atölyesini ve konutunu bir arada barındırmak üzere dönemine özgü büyük aile konutu (hotel) tipinde tasarlanmıştır. Zemin ve birinci kat, J. Botter'in işyeri, üst katlar konutu olarak düzenlenmiştir. Bir oğlu ve üç kızıyla birlikte Botterler, İstanbul' un yüksek sınıflarının yakından tanıdığı ve sosyal ilişkileri zengin bir ailedir.

Botter Apartmanı, İstiklal Caddesi'nin tipik, dar cepheli ve derin parsellerinden biri üzerindedir. Bodrum kat üzerine iki katı atölye, üç katı ve bir çekme kat ile terası konuta ait olan toplam yedi katlı bir binadır. Botter Apartmanı, döneminin gelişmiş yapım teknikleri kullanılarak inşa edilmiştir; dökme demir strüktürlüdür, dolgu duvarları tuğladandır, cephesi ise taş kaplıdır.

Girişi, yandadır. Art nouveau mimar-

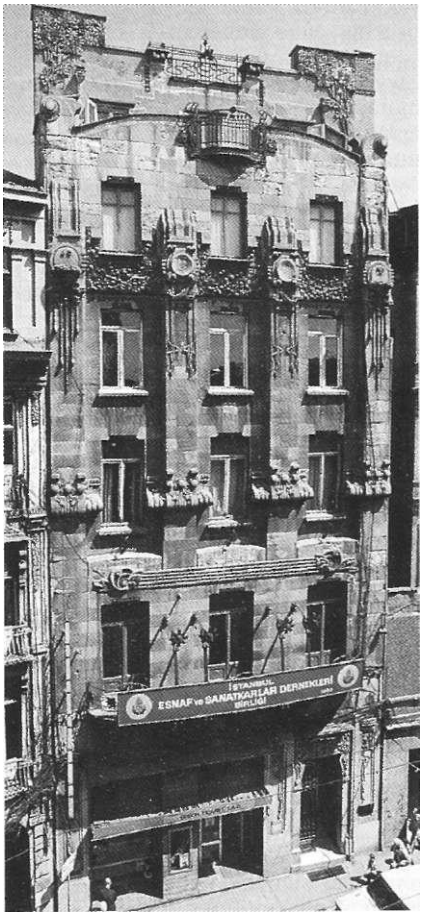

Botter Apartmanı'mn İstiklal Caddesi'ne bakan ön cephesi.
Erkin Emiroğlu

lığına özgü eliptik planlı bir merdiven holü, eğrisel çizgili merdivenleri ve sahanlıkları vardır. Yine art nouveau desenli merdiven korkuluğu, her biri aynı desenli ve vitraylı pencereleri ve daire kapıları ile son derece tipik, özgün çizimdi ve her biri sanat objesi niteliğinde aydınlatma öğeleri, Botter Apartmanını önemli kılan özelliklerden bir bölümüdür ve tümü D'Aronco tasarımıdır. Art nouveau desenli asansör kabini iki kapılı ve şık bir parçadır.

Özgün planlarından yapının en ilginç kesiminin zemin ve ara kat olduğu anlaşılmaktadır. Zemin katın caddeye bakan bölümünde Botter Moda Evi'nin satış ve teşhir salonları bulunmaktaydı. Bu salonlara karşılıklı yerleştirilmiş bir çift eğrisel konumlu merdivenle bağlanan ve defile için kullanılan daire planlı bir asma kat vardı. Duvarları ayna ve kumaş kaplı ve aydınlığa açılan pencereleri renkli vitraylarla bezeliydi. Büyük bir lüks ve zarafetle düzenlenip döşendiği söylenen bu bölümler, 1960'ta bir banka şubesi yapımı için dönüştürülerek ortadan kaldırıldı.

Birinci katın öndeki iki salonu Botter'in çalışma ve müşteri kabul salonları idi. Aydınlığa ve arka cepheye bakan odalar, çalışma ve servis hacimlerine ayrılmıştı.

Botter Apartmam'nın normal kat planları, uzun bir koridorla birbirine bağlanan önde iki salonu ve arkada üç yatak odası olan, döneminin dar parsellerinin tipik şemasına uyar. Bu şemaya ayrıntılı bir servis düzeni eklenmiştir.

Botter Apartmam'nın taş kaplı cephesi, R. D'Aronco'nun taş ölçülerini tek tek verdiği ve tüm dekorasyon şemasını, öğelerini, motiflerini ayrıntılarıyla gösterdiği özgün cephe çizimlerine uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Bu çizimler, tasarımda ve uygulamada cephe için büyük bir özenle çalışıldığını belgelemektedir. D'Aronco'nun Botter Apartmanı için hazırladığı proje, 32 paftalık bir koleksiyon olarak Udine Kent Müzesi Arşivi'nde bulunmaktadır.

Yana alınmış olan konut girişi ve mağaza nedeniyle bu katta asimetrik düzenlenmiş cephe, birinci kattan başlayarak simetrik bir tasarıma dönüşür. Gerek mağaza gerekse konut girişinin, yüksek dallar ve yayılan güllerden oluşan ve Viyana art nouveau'su (secession) örneklerine yakın çizgileri olan çiçeksi bir bezemesi vardır.

J. Botter'in çalışma ve kabul salonlarının açıldığı cephe boyunca uzanan eliptik planlı bir balkon, Botter Apartmam'nın en göz alıcı bölümlerinden biri sayılır. Art nouveau üslubunda çiçeksi motifleri olan balkon korkuluğu ile demirden eğrisel bağlantı öğelerine tutturulmuş çiçek birimli lambalar Botter Apartmanı'na özgü, son derece özel ve tümü D'Aronco tasarımı olan kreasyonlardır. Modaevinin çalıştığı yıllarda bu lambaların hep yandığı, ışığının hiç sönmediği söylenmektedir.

Botter Apartmam'nın işyeri kesimi, uçlarında eğrisel çizgili motif gruplarıyla biten beş yatay çizgili şeritle bitirilir. Konut bölümü cephede simetrik düzenlenmiş, hattâ belirli geometrisi olan bir çerçeveleme gösterir. Çiçeksi bezeme, bu çerçeveleme içinde belirli alanlara yerleştirilir. Ama çekme katta ve terasta çiçeksi bezemenin özgürce yayıldığı, balkon korkuluklarının yine D'Aronco'ya özgü desen ustalıklarına sahne olduğu gözlenir. Böylece Botter Apartmam'nın cephe düzeninde, mimarinin klasik veya geleneksel disiplini ile art nouveau'nun özgür konsepti arasında son derece ilginç bir gerilim oyunu yaratılmış olur.

Botter Apartmanı 20. yy başının özgün ve avantgarde eğilimi olan art nouveau üslubunun, bilindiği kadarıyla, İstanbul'daki ilk örneğidir. Sonraki yıllarda İstanbul'da yaygınlaşacak olan bu üslubun uygulanışmda kalite belirleyici bk örnek olmuştur. Bir D'Aronco tasarımı olan bu yapının Botter Apartmanı'nın ününü artırdığı kuşkusuzdur. Bir modaevinin son moda bir eğilimle tasarlanması işlevine çok uygun düşmüş olmalıydı. Botter Apartmanı, kimi neobarok biçimleri Viyana "secession" ekolünün çiçeksi motifleriyle birleştiren ustalıklı cephe tasarımı ile bugün bile ilgi çeken bir yapıdır. Döneminde yakındaki Cafe Lebon ve sonra Markiz ile birlikte elit bir çekim merkezi oluşturduğu düşünülebilir. Snobizmin yaygın olduğu o yıllarda Botter Apartmam'nın önünde içeriden çıkmış gibi gezinmenin bile moda olduğu kimi yazarların anılarındadır.

Botter Apartmam'nın ne zaman kapandığı kesin olarak bilinmemektedir. Sahip değiştirerek günümüze kadar ulaşan yapı, bugün en üst kat ve yazar Ferit Edgü'nün oturduğu ikinci kat dışında, her katı ayrı bir ticari kuruluş tarafından kullanılan bir işhanına dönüştürülmüştür. Bu kullanım, birinci derecede korunması gerekli kültür varlığı olarak tescil edilmiş yapının ilgisiz ve bakımsız kalmasına dolayısıyla yasal olarak korunan ama bakılmayan ve değerlendirilmeyen bir yapıt olmasına yol açmıştır.

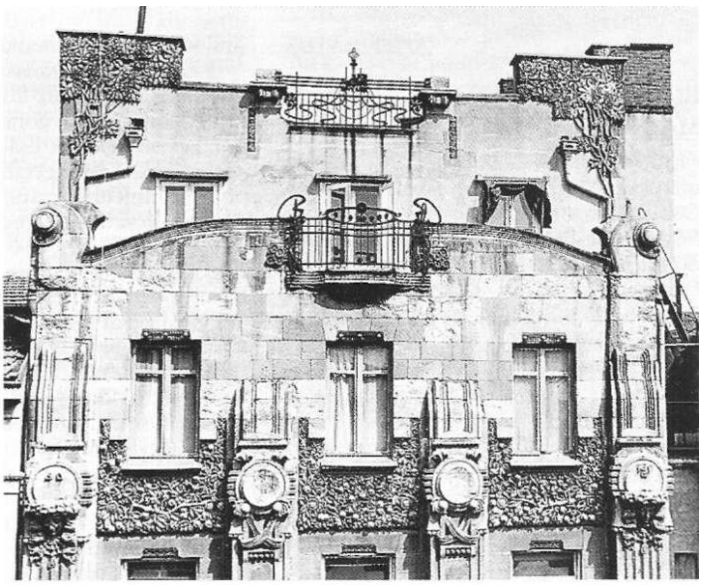

Botter Apartmanı'nın ön cephesinden genel bir ayrıntı.
Erkin Emiroğlu

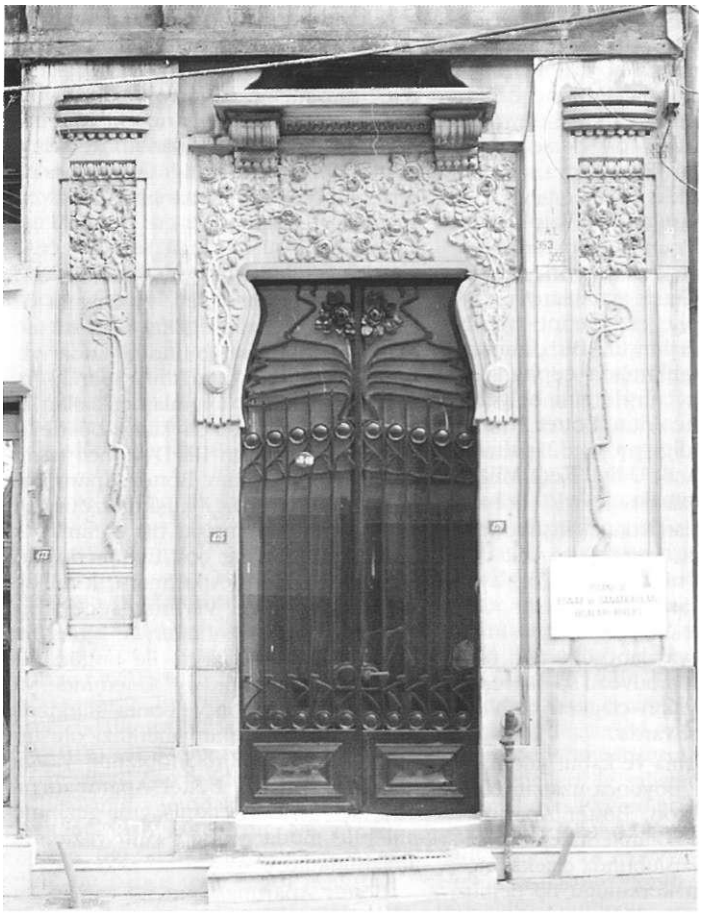

Botter Apartmaninm çiçeksi bezemeli konut girişi. *Erkin Emimğlu*

Bibi. S. N. Duhani, *Vieilles gens vieilles demeures. Topographie sociale de Beyoglou au 19 eme siècle,* İst., 1947, s. **II:** A. Batur, "L'art nouveau d'Istanbul et ses particularités", *Fifth International Congress of Turkish Art.* 1975, s. 147**-160;** ay, "Les travaux de Raimondo d'Aronco a Istanbul a la fin du 19 eme siècle", *L'Europe des échanges: La culture architecturale au delà des frontières (1750-1993).* Paris. 1992. s. 19^-203: ay. "Les oeuvres de Raimondo d'Aronco a Istanbul", *Atti del Congresso Internazionale di Studi su Raimondo' d'Aronco e il suo Tempo.* Udine. 1982, s. 118-134; Comune de Udine. *D'aronco Architetto,* Milano, 1982. s. 96.

AFİFE BATUR

BOUCICAUT, JEAN II LE MAINGRE

(1366, Tours - 1421, İngiltere) Fransız mareşali. Niğbolu seferi sırasında (1396) Osmanlılar tarafından esir alınıp, sonra fidyeyle şerbet bırakıldı. Ülkesine geri dönmeden önce, kendisi gibi esir düşen Fransız askerlerini kurtarmak amacıyla temaslarda bulunmak üzere Konstantinopolis'e uğradı.

1399'da Fransa Kralı VI. Charles II. Bayezid'in(->) kuşatması (bak. kuşatmalar) altındaki Bizans başkentine takviye olarak gönderdiği 1.200 kişilik askeri birliğin başına Mareşal Boucicaut'yu kumandan tayin etti. Kent civarındaki Osmanlı birliklerine karşı İmparator II. Manuel Paleologos'la(-f) beraber Hıristiyan ordularını yöneten Boucicaut, çok geçmeden daha fazla askeri güce ihtiyaç olduğunu görerek. Bizans imparatorunu yardım istemek üzere Batı Avrupa'va seyahate teşvik etti. Taht kavgaları nedeniyle araları bozuk olan Manuel ile yeğeni VII. İoannes Paleologos'un barışmalarında arabuluculuk yaptı (bak. Paleólogos Hanedanı). İmparatorun yokluğunda VII. İoannes'in naiplik yapmasına karar verilmesi üzerine. Boucicaut, vekili ilan ettiği Jean de Chateaumorand'ın kumandasında 200-250 kadar askerini Konstantinopolis'te bıraktı ve Manuel'le birlikte Aralık 1399'da kentten ayrıldı.

1400 yazmda Fransa kralı, Konstantinopolis'e Boucicaut komutasında 1.200 kişilik yeni bir güç göndermeyi kabul etti, fakat bu plan mareşalin ertesi \'il Fransa vesayetine yeni geçmiş Cenova'ya vali tayin edilmesi üzerine gerçekleşmedi. Chateaumorand ise Osmanlı kuşatmasının sona erdiği 1402'ye kadar Konstantinopolis'te kalıp kentin savunmasında çabalarını sürdürdü. Bir çağdaşının kaleme aldığı Mareşal Boucicaut'nun yaşam hikâyesinde Chateaumorand'ın bu yıllarda Bizans başkentindeki etkinliklerine yer verilerek, açlıktan kırılan kent halkının sık sık Osmanlılara teslim olması karşısında, Chateaumorand'ın yiyecek temin etmek için civar arazilere düzenlediği yağma baskınları anlatılır.

Boucicaut ayrıca 1403 başında hâlâ Avrupa'da bulunan II. Manuel'i bir süre Cenova'da ağırlamış, aynı yılın ilkbaharında ikisi Mora Yarımadası'nda, Modon yakınlarında tekrar karşılaşmışlar, Kıbrıs'a bir sefere gitmek üzere olan Boucicaut, Konstantinopolis'e geri dönmek isteyen Bizans imparatoru için Chateaumorand eşliğinde dört Ceneviz gemisi tedarik etmiştir.

Bibi. *Livre des faits du bon messire Jean le Maingre.* (der. I. A. Buchon, *Jean Froissart, Chroniques'Xé),* Paris, 1836, c. III, s. 563-695; J. Delaville le Roufx, *La France en Orient au XTVe siècle: expéditions du Maréchal Boucicaut,* Paris, 1886.

NEVRA NECİPOĞLU

BOUS FORUMU

Latince adıyla Forum Bovis bugünkü Aksaray Meydam'nm bulunduğu yerde açık bir pazar yeri idi.

380'den kısa süre sonra yapıldığı tahmin edilmektedir. Fakat meydanın adı ilk kez, 425'lerde yazılan ve bir çeşit resmi tanıtım kitabı olan *Notifia Urbis Contantinopolitanae*'de geçmektedir. Meydanı süsleyen sığır heykeli, Herakleios(-+) döneminde (610-641) tahrip edilmişti. Bous Forumu, sık sık ateşle yakılmak suretiyle infaz edilen idam cezalarına sahne olmuştur. İnsanların kor haline gelmiş bronz bir boğanın içinde öldürülmelerine ilişkin menkıbenin kökü, Sicilya'da Akragas'ta hüküm sürmüş Yunanlı despot Falaris hakkındaki söylenceye dayanmakta olup, bu gelenek, ortaçağda azizlerin yaşamöykülerinde tekrarlanmış, daha sonra da Bous Forumu'ndaki sığır heykeli ile bağdaştırılmıştır. Konstantinopolis'teki heykelin bu amaçla kullanılmasının tarihi, meydanın ortaya çıkışından çok öncelere, İmparator İulianüs(-0 döneminde (361-363) ilk Hıristiyanların öldürülmelerine kadar götürülebilir. Bous Forumu'nda yakılanlar arasında bazı soylular da vardır. 610'da tahttan indirilen İmparator Fokasin cesedi burada yakılmıştı. 695'te bir darbe ile devrilen II. İustinianos'un iki başyardımcısı Stefanos ile Teodotos ve 8. yy'daki İkonoklazma(->) Dönemi kargaşalarında bazı din adamları yine burada öldürülmüşlerdi.

Daha sonraki tarihlerde, imparatorlar, zaferle sonuçlanan seferlerden dönerken, şehre girdiklerinde Bous Forumu'nda karşılanıyorlardı.

Meydanın mimarisi hakkında çok az bilgi vardır. 1956'da Millet ve Vatan caddeleri yapılırken yürütülen çalışmalarda, bazı kalıntılar ortaya çıkmıştır. Murad Paşa Külliyesi'nin(->) hemen güneyindeki parçalar arasında, daha önce belgelerde adı geçen giriş kapılarından birine ait anıtsal bir kemerin 3x4 m boyutlarındaki kaidesi olduğu sanılan bir bölüm vardır. Bu kalıntılar o dönemde tümüyle ortadan kaybolmuştur.

Bibi. J. Lafontaine, "Fouilles et découvertes bvzantines à istanbul de 1952 à I960" *Byzantion,* **29**/30, 1959/1960, s. 374; Janin, *Constantinople byzantine,* **69**-71; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos.* Bonn. 1988, s. 348-350.

ALBRECHT BERGER

BOUVARD, JOSEPH ANTOINE

(1840, Isère - 1920, ?) Fransız mimar. Mesleki kariyeri çoğunlukla kamu hizmetinde geçmiştir. Constant Dufeux'nun öğrencisi olmuş. Seine Bölgesi Hukuk Mahkemesi'nde bilirkişilik yapmış, kamu kurumlarında müşavir mimar olarak çalışmış, Paris Belediyesinde mimar olarak görev almış ve mimari bölüm genel müfettişliğinde bulunmuştur. Okul, kışla, gar türü yapılarla Çalışma Borsası önemli uygulamaları arasındadır. 1878 ve 1889 Paris dünya fuarlarında çeşitli sergi yapıları tasarlamış; 1900 Dünya Fuarı mimari bölüm şefliğini üstlenmiştir. Döneminin ünlü mimarları Paul Chemetov ve Delarie ile de çalışmıştır. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) istanbul için kısa süren bir planlama çalışması gerçekleştirmiştir.

Saltanatının son yıllarına doğru İstanbul'un bakımsızlığı konusunda bir Avrupa gazetesinde yayımlanan yazılar üzerine II. Abdülhamid, o zamanki Paris elçisi Salih Münir Paşa'yı (Çorlu) istanbul'da bulunduğu bir sırada makamına çağırarak yardımcı olmasını ister. Salih Münir Paşa'nın Fransa'daki girişimleri olumlu sonuca ulaşır ve 1900'de Bouvard ile anlaşılır.

Bouvard planları İstanbul'u görmeden Paris'ten hazırlar ve kendisine yardımcı olması için İstanbul'un değişik yerlerine ait büyük ölçekli fotoğraflar yollanır. Bouvard İstanbul'un fotoğraflarına bakarak bir plan hazırlamaya başlar. Fakat sonuçta İstanbul için genel bir plan yerine, şehrin çeşitli yerlerine ait noktasal düzenlemeler içeren bir dizi öneri ortaya çıkar. Sultanahmet Meydanı, Beyazıt Meydanı, Galata Köprüsü ve Eminönü Meydanı ile suriçinin Marmara sahilleri gibi prestij alanlarına yönelik bu düzenleme önerileri bir plandan çok Fransız beaux-arts (güzel sanatlar) üslubundaki gösterişli birer kentsel tasarım projesi niteliğim taşır. Bouvard'ın önerilerini ciddi planlama kriterleri olmayan, salt modern bir dekor yaratmaya yönelik şemalar olarak değerlendirmek mümkündür.

Sultanahmet Meydanı için Bouvard'ın önerdiği tasarım, meydanın 1856da İngilizlerin yaptıkları kazılar sonucu mevcut seviyeden 5 m aşağıda tespit ettikleri orijinal seviyeye indirilmesini öngörür. Bouvard hazırladığı şemada, burada Fransız beaux-arts ekolünün simetri geleneğine uygun bir park önerir ve Alman Çeşmesi'ni(->) dikkate almaz. Bouvard'ın dikkate almadığı eserler bununla da kalmaz. Öyle ki, Ayasofya ve Sultan Ahmed Camii arasında yer alan mahalle ile Sultan Ahmed Medresesi ve cami avlusunun bir bölümü ile avludaki çeşmenin de önerdiği yeni anıtsal düzenlemeler için yıkılması gereği ortaya çıkar. Yine meydanın diğer yanındaki İbrahim Paşa Sarayı'mn yerine de 480 m uzunluğunda yeni polis merkezi binasını önerir. Plana göre, "E" biçimli yapı arkasında meydana paralel olarak açılacak yeni bir yoldan da cephe alacaktır. Bouvard, meydanı düz kabul ederek, güneye doğru yer alan eğimleri hesaba katmaz. Bu tavrı, bir anlamda meydanın güneyine doğru yüksek kemerler üzerine oturan eski Hippodrom'a atıfta bulunulması şeklinde değerlendirilebilir.

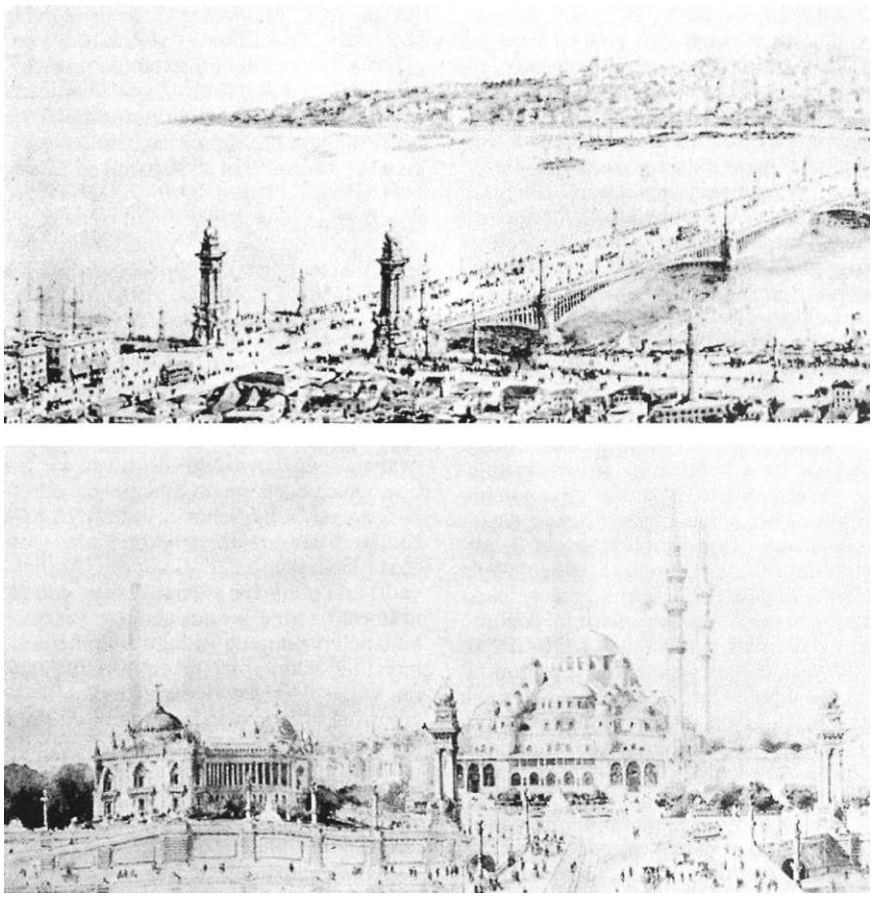

Joseph Antoine Bouvard'ın Galata Köprüsü (üstte) ve Eminönü Meydanı için yaptığı düzenleme önerilerinden ayrıntılar, 1902.
Zeynep Çelik The Remaking of Istanbul, University of Washington Press, 1986

Bouvard bir diğer projeyi de, Beyazıt Meydanı için hazırlar. Meydan daha önce, 1867'de sınırlı bir düzenleme geçirmiş ve Harbiye Nezareti'nin önü açılmıştı. Daha sonralan ise, kapıyla iki yanındaki köşk eklenmişti. Bouvard burada alanın kapı ve Bayezid Camii yönünde oluşturduğu ana yönelimlerine boş vererek büyük bir dikdörtgen tasarlar, Dikdörtgenin bir ucuna Harbiye Nezareti'ni, karşısına ise, Belediye Sarayı'nı (Hotel de Ville) yerleştirir. Belediye Sarayı tüm alana egemen olacak şekilde etkileyici bir üslupta tasarlanmıştır. Öyle ki. binanın kare kesitli kulesi Bayezid Camii minarelerinden bile yüksek tutulmuştur. Bouvard, meydanı ortalarında birer çeşme bulunan dört eşit dikdörtgen parçaya böler ve Bayezid Medresesi yerine simetrik, iç avlulu iki yapı önerir. Bu arkadlı yapılar endüstri ve tarım müzesi ile imparatorluk kütüphanesi olacaktır. Meydanın güneybatı ve güneydoğu uçlarındaki benzer karakterli tanımlanmamış diğer iki yapı da simetriyi tamamlamaktadır. Uygulanması halinde Bayezid Carnii'nin batı minaresi, avlusunun bir kısmı, Bayezid Türbesi ile Kapalıçarşı'mn kısmen yıkılmasının söz konusu olacağı bir tasarımdır bu. Önerdiği şema içinde meydanda yer alan yeni geniş yoİların da nereden gelip nereye gittiği tanımlanmamıştır. Galata Köprüsü önerisinde de Bouvard, üzerindeki heykelleri ve aydınlatma elemanlarıyla birlikte Paris'teki III. Alexandre Köprüsünün bir benzerini tasarlar. Eminönü Meydanı'nda ise, Yeni Cami çevresinin açılmasını ve Haliç üzerinde önemli bk üretim ve ticaret merkezi olan iskelelerin kaldırılarak yerine geniş bir park yapılmasını önerir.

Bouvard önerilerinde topografya, mevcut yerleşme dokusu ve ulaşım aksları, kültürel ve sosyal yapıyı dikkate almadığı gibi, kültürel miras ve kent kimliğine de saygılı davranmamıştır. Şemaları kent planı niteliği kazanamamış, sınırlı alanlarda münferit kentsel tasarım projeleri, kent bütününde de birbirinden kopuk ve birbiriyle ilişkilendirilmemiş adacıklar olarak kalmıştır.

Buna rağmen, Osmanlı yöneticilerinin projeye karşı tavırları olumlu olur. O. N. Ergin, "fotoğraf üzerine ezber yapılmış planın çok beğenildiğinden, hemen fiiliyat ve tatbikata geçilmesi için sefire

emirler verilmiş ve vaatler yapılmış olduğundan" söz eder.

II. Meşrutiyet (1908) sonrası istanbul'a davet edilen Bouvard, bu kez şehri inceleyerek bir rapor hazırlar. *İkdam* gazetesinde yayımlanan raporda Bouvard "şehrin elde fenni bir haritası olmadıkça plan tanzimine imkân yoktur, her şeyden önce haritanın yapılması lazım gelir" der. Bunun üzerine İstanbul'un haritasının elde edilmesine karar verilir ve iş Fransız Topografya Cemiyetine verilir. Schrader adında bir Fransız İstanbul'un nirengi ağını oluşturur. Gene Bouvard'm tavsiyesiyle Lyon Belediyesi Başmühendisi Aunque birkaç uzmanla birlikte İstanbul Şehremaneti Fen Heyeti Müdürlüğüme üç yıl için atanır.

Bouvard'm son raporu daha önceki çalışmalarına kendisinin de inanmadığını göstermektedir. Masrafları Fransız hükümetince karşılanan bu çalışma da bir sonuca ulaşmamıştır. O. N. Ergin II. Abdülhamid'in bu planlama çalışmasıyla birlikte İstanbul'un elektrik, gaz ve elektrikli tramvay gibi sorunlarının çözümü için uzmanlar bulunması yönünde de Salih Münir Paşa'ya direktif verdiğini fakat bu imtiyazlardan çıkar elde etmek isteyen bir kısım saray ve hükümet mensubunun II. Abdülhamid'in vehminden yararlanarak kendisini bu işten caydırdıklarından bahseder.

Bouvard'm önerilerinde teknik sorunlarla daha az ilgilenip, estetiğe daha fazla ağırlık verdiği görülür. Tüm olumsuzluk ve eksikliklerine karşın bunun, yapıldığı dönem için "City Beautiful" (Güzel Şehir) gibi özellikle Batı'da popüler, anlamlı ve kabul edilebilir bir şehircilik anlayışına dayandığı da göz önünde bulundurulmalıdır.

Bibi. Z. Çelik. *The Remaking of'İstanbul. Portrait of an Ottoman City in Nineteenth Century,* Washington. 1986: Ergin, *İmar-İs-*

M. RIFAT AKBULUT

BOUVY, EDMOND

(17 Mayıs 1847, Roubais - 3 Temmuz 1940, Lorgues) Fransız din adamı. 1873'te Assumption tarikatına girdi, ilmi araştırmaları ve yayınları hep dini metinler, şiirler üzerine oldu. Bir süre (1896-1897) Kudüs'te bulundu. Paris'te, Montpellier'de kaldıktan sonra Roma'da görevlendirildi. Son yıllarım (1927-1940) Lorgues'de geçirdi. Burada öldü. Kitap ve makalelerinin hepsi, Hıristiyanlık ve kilise tarihi ile ilgilidir, istanbul'a dair tek yayını, küçük bir kitap olup 1940'ta bile bir benzerinin hâlâ yapılamamış olduğu nitelemesiyle övülmüştü.

Bouvy, Kudüs'e gidecek Hıristiyan hacılarına, istanbul'da bulundukları zaman rehber olmak üzere *Souvenirs* ***Chretiens*** *de Constantinople et des environs* adlı bir kitap hazırlamıştır. VI+132 sahifelik. cep boyu bu kitap (Paris 1896), İstanbul'un Bizans döneminden kalan bütün eserlerini iki bölüm halinde takdim eder. Birinci bölümde tarihi İstanbul (suriçi), ikincide ise şehir çevresi, Boğaziçi, Kadıköy ve Anadolu yakası ile Adalar üzerinde durulmuştur. Kısa, özlü ve yüzyıl önceki bilgileri aktaran bu kitapçıkta Bouvy'nin Türklere ve Müslümanlara büyük bir kinle saldıran cümlelerine rastlanır.

Bibi. V. Grumel. "Le R. P. Edmond Bouvy (1847-1940)". *Echos d'Orient,* XXXEK (1941/42). s. 480-488; J. Gouillard. "Bibliographie du R. P. E. Bouvy" *Echos d'Orient.* XXXIX (1941/42). s. 489-491.

SEMAVİ EYİCE

BOYACLKÖY

İstanbul Boğazı'mn Rumeli yakasında. Rumelihisarı'nı takiben sahil yolunu Baltalimanı(->) Deresi üzerinden aşıran köprüden sonra gelen ve Emirgân'a kadar uzanan semt. 1806-1807'de şayak ve fes boylamak ve bu sanatı İstanbul'da öğretmek amacıyla III. Selimin (hd 1789-1807) Kırklareli tarafından getirttiği Kafrariyofi (bazı kaynaklarda, Kafkariyodi, Kafkaryadi) adlı geniş bir ailenin buraya yerleştirilmesi üzerine bu adı almıştır. Bu imalathanelerin nerede olduğu bilinmemektedir, ilk sakinlerin yöreye 40 hane olarak yerleştikleri kaydedilmektedir. Boyacıköy'ün sırtlarına doğru Ermeni ve Rum mahalleleri Kanlıkavak Deresi boyunda da Müslüman mahallesi gelişmiştir. Osmanlı döneminde çok geç yerleşmeye açılmış olan bu sahilde Hıristiyanlık öncesi eserler olduğu anlaşılmaktadır.

Baltalimaninda bir sahilsaray inşa ettirmiş olan Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, 1857'de İtalyan mühendis Luigi Florari'ye Emirgân'a doğru uzanan sırtlarda, kendi arazisi üzerinde bir yerleşme planı hazırlatmıştı. Planın uygulandığı ve semtin önerilen satrançvari düzende geliştiği anlaşılmaktadır. Sahildeki yalılarda ise varlıklı tüccarlar, silahdar, şehriyari gibi unvan sahibi kişiler, tercümanlar. bazı önemli devlet görevlileri ve ulema oturuyordu.

1914'te Şirket-i Hayriye'nin yayımladığı *Boğaziçi Salnamesi* 'nde Boyacıköy'de bir vapur iskelesi bulunduğu yazılmaktadır. Ancak bu iskele 1930'larda kaldırılmıştır. Yine aynı salnamede köyün etrafının koruluk olduğu, 350 Rum, 50 Ermeni hanesi; 30 civarında sahilhane ve Müslüman evi; Rum ve Ermeni kiliseleri ile Rum ve Ermeni okulları bulunduğu kaydedilmektedir.

Günümüzde Boyacıköy, kötü ve düzensiz bir yapılaşmayla yamaçlara doğru gelişmiş, Emirgân'la birleşmiştir. Sahil yolunun deniz tarafında, eski veya yeni hiçbir yalı kalmamıştır.

Bibi. Evice. *Boğaziçi.* 34-35; R. E. Koçu, "Boyacıköy", *İSTA,* 3030-3033; M. Tayyip Gökbilgin, "Boğaziçi", *İA.* 679; *Boğaziçi, İsi.,* 1330/1914.

TÜLAY ARTAN

BOYAR, ALİ SAMİ

(1880, İstanbul - 23 Eylül 1967, istanbul) Ressam. Asker ressamlar kuşağındandır. 1901'de Mekteb-i Bahriye'yi bitirdikten sonra Deniz İnşaiye Resimhanesi'ne atandı. 1902'de Sanayi-i Nefise Mektebime girdi, 1910'da eğitimini geliştirmek üzere Paris'e gönderildi. Burada, Güzel Sanatlar Akademisi ve Cormon Atölyesi'ne devam etti. 1914'te yurda dönüşünde askerlik görevinden ayrılarak, Deniz Müzesi müdürlüğü görevine başladı, Kız Sanayi-i Nefise Mektebi'nde hocalık yaptı. Sonraki dönemlerde Evkaf Müzesi (bugün Türk ve islam Eserleri Müzesi) müdürlüğü, Ayasofya Müzesi müdürlüğü görevlerinde bulundu.

Boyar, izlenimci anlayışın ilkeleri doğrultusunda oluşturduğu kompozisyonlarında mimari anıtları, cami içi görünümlerini ve çoğunluğu İstanbul'un çeşitli köşelerinden manzaraları konu edinmiştir.

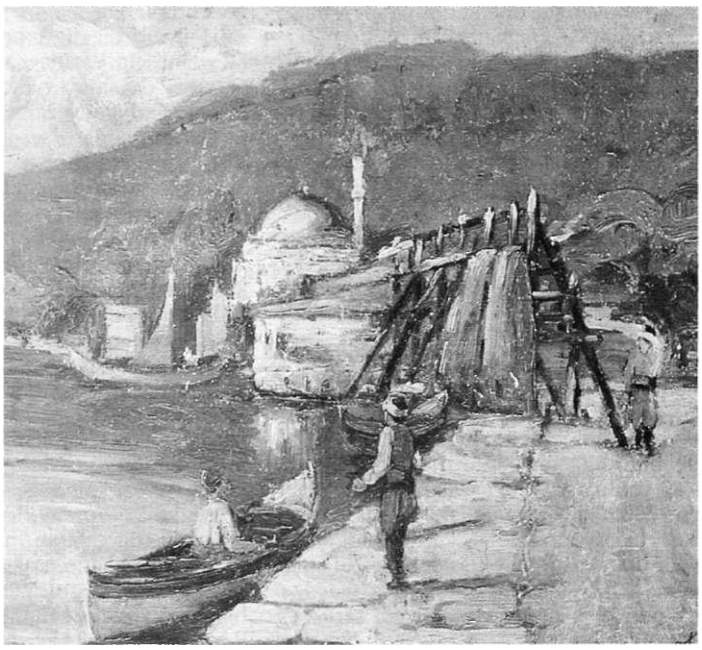

Ali Sami Boyar'm bir vapıtı. '"1900'de Bebek", 42x58 cm; ayrıntı. *Türkiye İş Bankası Koleksiyonu*

Kalın fırça vuruşlarıyla oluşturduğu resimlerinde, geleneksel izlenimci paleti uygulamıştır.

Bahriye Müzesi Katalogu ve *Ayasofya* adlı iki kitabı bulunan Boyar, yayımladığı makaleleriyle de kültürel ortama katkıda bulunmuştur. İstanbul'un çeşitli görünümlerini yansıttığı eserlerinden bazıları şunlardır: "İstanbul Limanına Bakış", "Eski İstanbul", "Ayasofya", "Üsküdar", "Rumelihisarı", "Haliç", "Bebek".

Bibi. Boyar. *Türk Ressamları;* B. Şehsuvaroğlu. *Ressam Ali Sami Boyar,* İst., 1959; N. İslimyeli. *Asker Ressamlar ve Ekoller,* Ankara, 1965.

AHMET ÖZEL

BOYAR, SELİM PERTEV

(1897, İstanbul - 8 Temmuz 1981, İstanbul) Türk ressam. Bahriye Miralayı İdris Hilmi Bey'in oğludur. Resimle küçük yaşlarda ilgilenmeye başladı. Kuleli Askeri Lisesi'ndeki öğrenciliği döneminde Ressam Sami Yetik'ten ders aldı. I. Dünya Savaşı'nda teğmen rütbesiyle çeşitli cephelerde görev yaptı. Cumhuriyet döneminde resmi görevleriyle birlikte resim çalışmalarını sürdürdü. 1930-1933 arasında Devlet Güzel Sanatlar Akademisinde İbrahim Çallı Atölyesi'ne devam etti. Asker ressamlar kuşağının son temsilcilerinden olan Boyar, uzun yıllar Emekli Subay Ressamlar Derneğinin başkanlığım yaptı, devlet sergilerine ve derneğin düzenlediği sergilere katıldı.

Eserlerinde, izlenimci ve gerçekçi anlayışın etkilerini birleştirerek özgün bir yoruma ulaşan Boyarın sanatsal çizgisinde hocaları Sami Yetik ve İbrahim Çallinm katkıları belirgindir. Yurdun çeşitli köşelerinden gerçekleştirdiği peyzajların yanısıra sanatçı, aynı zamanda başarılı bir portre ressamı olarak tanınır.

İstanbul'a tutkuyla bağlı olan Boyar'm İstanbul temalı birçok çalışması vardır. "Fenerbahçe'den", "Karacaahmet Sebili", "Kurbağalıdere", "Kalamış", "Rıza Paşa Yalısı", "Boğaz'da Kıbrıslı Yalısı" bunlardan bazılarıdır.

Çok yönlü bir kişiliği olan P. Boyar'ın yayımlanmış eserleri de vardır. 1948'de yayımladığı *Türk Ressamları* adlı eseri bugün de önemini koruyan bir başvuru kitabıdır.

Bibi. Boyar. *Türk Ressamları,* 175-177; N. İslimyeli. *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi,* Ankara. 1967.

AHMET ÖZEL

BOYTORUN, NURİ

(1908, İstanbul -1988, İstanbul) Güreşçi ve güreş antrenörü. Güreşe İstanbul'da başladı; Kumkapı Güreş Kulübü'nde yetişti. 1928'de milli güreş takımımıza seçilerek Amsterdam Olimpiyat Oyunlarfnda milli oldu. 73 kiloda beşinci oldu ve adını olimpiyat şeref kütüğüne yazdırdı. O tarihten 1937'ye kadar dokuz yıl milli takımdaki yerini korudu. Türkiye'nin en teknik güreşçilerinden biri olarak tanındı. 1932. 1933, 1934 ve 1935'te 79 kiloda Balkan şampiyonu oldu. 1936 Berlin Olimpiyat Oyunlarinda da sıkletinin beşincisi olarak adını ikinci kez olimpiyat şeref kütüğüne yazdırdı. Olimpiyat oyunlarında ilk altı dereceyi alan sporcuların isimlerinin yazıldığı bu kütüğe iki kez adını yazdıran ilk Türk sporcusu oldu. Güreşi bıraktıktan sonra antrenörlüğe başladı. Bu alanda da uluslararası bir üne erişti. 1949-1960 arasında Türk Milli Güreş Takımı'nı tarihinin en yüksek düzeyine çıkardığı gibi, daha sonra İsviçre, Fransa ve İtalya'da milli takım antrenörlükleri yaptı. Asıl mesleği uçak makinistliği olan Boytorun, spor hayatını kapattıktan sonra pleksiglas işleri yapan bir atölye kurdu.

CEM ATABEYOĞLU

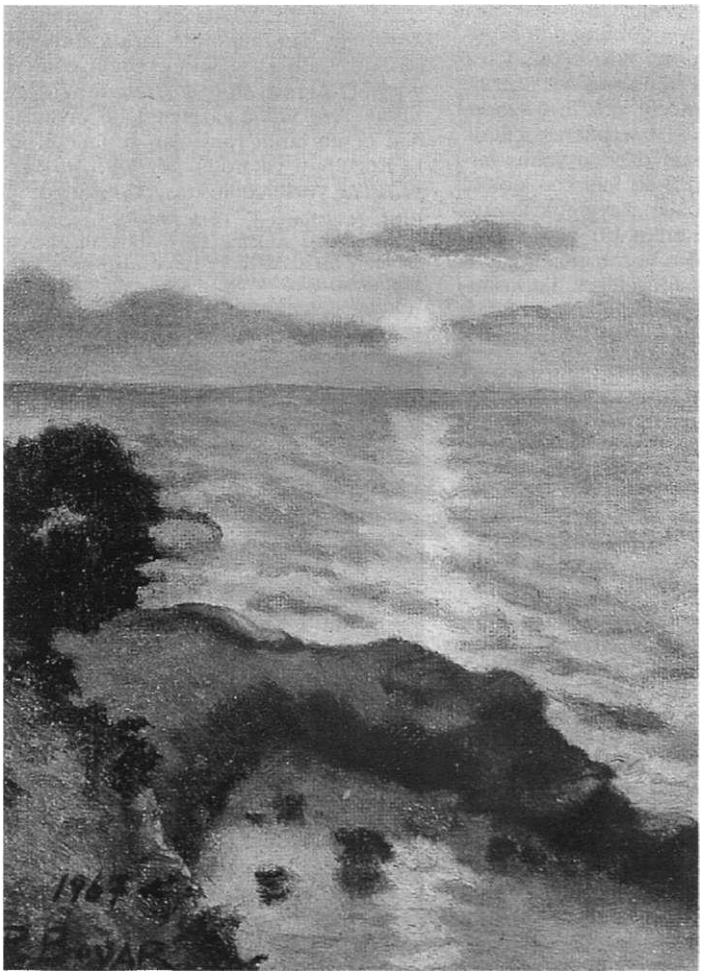

Pertev Boyarın "Gün Batarken" adlı peyzajı, mukavva üzerine yağlıboya, 37x27 cm. 196". *Maçka* ***Mezat*** *Koleksiyonu*

BOZACILAR

Boza. sonbaharın soğuk günleriyle birlikte içilmeye başlanıp ilkbaharın son serin günlerine kadar aranırsa bulunan bir kış içeceğidir. Soğuk ve karlı kış gecelerinde akşam namazından hemen sonra İstanbulluların duymaya alışkın oldukları "Boozaa... Haydi boozaa... Boza..." haykırışlarını, o mevsim ilk kez duyanlar "Aaaa... Bozacı... Kış geldi demek" sözleriyle karşılaşırlar. İstanbul'da sokaklarda boza satılmaya başlanılması kışın habercisi sayılır.

Eskiden çoğunluğunu Arnavutların oluşturduğu bu gezici bozacılar günümüzde yerlerini Anadolu'dan İstanbul'a gelen gurbetçilere bırakmışlardır. 19. yy'dan kalma resimlerdeki eli güğümlü. belinde bardaktık ve omzunda asılı ipe simitler dizilmiş bozacı tipi yerine hiçbir özelliği olmayan, plastik bidonlarla sokak aralarında dolaşan satıcılar ortaya çıkmıştır. Bunlarda eski bozacıları anımsatacak özelliklerden ancak yanık sesler kalmıştır.

Bugün İstanbul'un en ünlü boza üreticisi Vefa Bozacısıdır(->). Şehrin belli yerlerindeki bozacı dükkânlarında, bazı pastanelerde ve gezgin bozacıların bidonlarında satılan boza, bu firma tarafından üretilmemiş olsa da şöhretinden dolayı "Vefa bozası" olarak tanıtılır.

Eski İstanbul'da, boza satılan ve içilen yer anlamındaki "bozahane" sözü çoğu zaman "meyhane" ile eş ya da yakın anlamlı bir söz olarak algılanmış; "Meyhaneciye şahit kim diye sormuşlar, bozacıyı göstermiş.", "Meyhanecinin kefili (şahidi) bozacı' deyimleri de bu anlayışın ürünü olarak doğmuştur. Kuvvetli bir ateş üzerinde dövüle dövüle hazırlanan boza. kendisine eziyet edilen kişilerin durumunu ifade etmek için kullanılan "Ensesinde boza pişirmek" deyiminin doğmasına da yol açmıştır. Eski bir içecek olan bozanın Osmanlı ülkesinde ne

zamandan beri bilinip kullanıldığını tespit etmek güç olmakla birlikte İstanbul' daki eski bozahanelerle ilgili olarak 16. yy'dan kalma kayıtlara rastlanılmaktadır. Bu dönemde iki türlü boza vardı. İlki içeni sarhoş edecek ölçüde alkollü olan ekşi bozaydı. Bunun içilmesi, fetva ile yasaklandığı gibi, satıldığı bozahaneye gitmek de meyhaneye gitmekle bir tutulurdu. Tatlı boza ise haram değildi, bunların satıldığı yerlere gitmekle kahveye gitmek arasında bir fark yoktu.

İstanbul'daki bozahanelerden ve buralarda satılan boza çeşitlerinden Batılı gezginler de eserlerinde söz etmişler, hattâ bazıları boza kalitesi ya da alkol derecesi hakkında bilgi de vermişlerdir. Evliya Çelebi de *Seyahatname'de* bozacı esnafına, bozahanelere ve boza çeşitlerine geniş yer ayırmıştır. Burada "Esnâf-ı Bozacıyan" başlığı altında verilen bilgiye göre 17. yy'da İstanbul'da 300 dükkânda, 1.005 bozacı çalışmaktadır. Bu kaynakta yer alan bilgiye göre bozacılar o dönemin ordusunda çok önem verilen bir sınıftı. Sarhoşluk verecek ölçüde içmek haram olmakla birlikte, ölçülü içildiği takdirde askere güç, beden sıcaklığı ve tokluk verdiğine inanılırdı. Ordu bozacıları Tatar Çingeneleri arasından çıkar, esnafın ordu alaylarındaki geçişlerinde izleyicilere boza dağıtırlardı.

Evliya Çelebi ayrıca, "Esnâf-ı Darı Bozacıyan" başlığı altında bir başka boza çeşidinden ve bu işle uğraşan bozacı esnafından söz eder. Bunlar 40 dükkânda 105 kişi olarak çalışırlar; Tekirdağ dansından süt gibi beyaz ve çok koyu bir boza yaparlardı. Bu bozanın alkollü olmadığı, "ulema" ve "meşayih" tarafından içilmesinden ve besleyici olduğu için hamile kadınlara faydalı olduğuna inamlışından anlaşılıyor.

Bir anonim resimde bozacı tipi, yaklaşık 19. yy.
Galeri Alfa

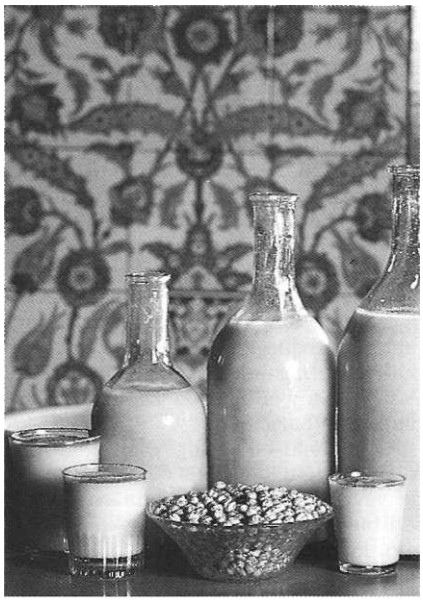

Boza ile vazgeçilmez çerezi leblebi.
Nazım Timuroğlu, 1993

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiye göre İstanbul'un meşhur bozacıları Ayasofya Çarşısında, Atmeydanı başında, Kadırga Limanı, Okçularbaşı ve Aksaray'da bulunuyordu. Ayrıca Süleymaniye'nin yasemin bozası, Ayasofya'nın taşaklı bozası, Unkapanı'nın Sinan ve Miho bozaları, Topkhane Çarşısı'nın leventler için darı bozası ünlüydü. Bu dönemde boza, içine Kuşadası pekmezi konularak ve üzerine tarçın, karanfil, zencefil, çok ince rendelenmiş hindistancevizi serpilerek içilirdi. Günümüzde bozanın üzerine yalnız tarçın serpilmektedir. Boza içilirken leblebi yenilmesi ise sonraları yaygınlık kazanmıştır. Rifat Osman'ın bir yazısından edinilen bilgiye göre bozahaneler, gayrimüslimler tarafından işletilirdi. İki kısımdan ibaret olan bu dükkânların ön taraflarında ise şarap ve alkollü olduğu bilinen Arnavut bozası satılırdı.

Osmanlı tarihi boyunca sık sık görülen içki, kahve, tütün, afyon yasakları arasmda bozanın da yer aldığı görülmüş, ayrım yapılması güç olduğu için, alkollü olup olmadığma bakılmaksızın boza yasaklanmış, bozahaneler de kapatılmış ya. da yıktırılmıştır. Bu yasaklarm en şiddeP lileri IV. Murad **(1623**-1640), IV. Mehmed (1648-1687) ve III. Selim (1789-1807) dönemlerinde görülmüştür. 1340-1341/1924-1925 *Türk Ticaret Salnamesi* bu yıllarda İstanbul'da sözü edilmeye değer üç büyük bozacı olduğunu kaydetmekte, Cağaloğlu Yokuşu'nda "Bayram Usta"; Vefa Koğacılar Caddesi'nde "Hacı İbrahim ve Sâdık Biraderler" (Vefa Bozacısı) ve Nuruosmaniye Caddesi'nde "Ali Sinan"m adlarını vermektedir.

İstanbul'un çeşitli semtlerinde bozacılar ve bozahane ile ilgili birkaç sokak adı vardır. Bunlar *İstanbul Şehri Rehberinde* (1934) Bozacı Sokağı ve Bozacı Çıkmazı (Kuzguncuk), Bozacı Odaları Sokağı (Cerrahpaşa), Bozacı Zeynel Sokağı (Yenimahalle-Sarıyer), Bozahane Sokağı (Büyükdere) biçiminde sıralanmıştır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 658-662; *Türk Ticaret Salnamesi 1340-1341,* İst., 1340-1341 (1924-1925), s. 216; Rifat Osman, "Memleketimizin Tarihinde Mükeyyifata Bir Bakış: Kahvehaneler", *İstanbul Belediye Mecmuası,* S. 78/6 (Şubat 193D, s. 236, 241-243; Ergin, *Rehber,* 21; "Boza, Bozacı, Bozahaneler Vak'ası", *İSTA,* VI, 3044-3053; C. Yener, "Kahve ve Kahvehaneler", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 12 (Ocak 1970).

İSTANBUL

BOZCALI, SABİHA

(1903, İstanbul) Ressam. Kuruçeşme'de doğdu. Babası Bahriye Nazırı Bozcaadalı Hasan Paşa'nm oğlu Rüşdî Paşa, annesi Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nm kızı Handan Hanım'dır. İlk resim derslerini Ali Sami Bey'den (Boyar) aldı. 1918'de Almanya'ya giderek Lovis Corinth'in atölyesinde bir yıl çalıştı. 1923'te Münih Akademisi'ne girerek Kari Kaspar'm öğrencisi oldu. Paris'e giderek üç yıl Paul Signac'ın atölyesinde çalıştı, çeşitli sergilere katıldı. İstanbul'a dönerek Filarmoni Derneği'nde ilk kişisel sergisini açtı. 1946'da Roma' ya giderek üç yıl Giorgio de Chrico'nun atölyesinde çalıştıktan sonra İstanbul'a döndü. İstanbul'da Güzel Sanatlar Birliği'nin sergilerine düzenli olarak katıldı.

Sanatçının Resim ve Heykel Müzesi'nde, Milli Kütüphane ve yerli, yabancı koleksiyonlarda eserleri bulunmaktadır. Peyzaj ve figüratif tarzda eserler vermiştir. Portre ve peyzajlarında farklı etkilerle birlikte, Çallı kuşağının belirgin etkileri görülür. Ayrıca *Milliyet, Hergün, Havadis* ve *Yeni Sabah* gazetelerinde yayımlanan çeşitli tarihi romanları resimledi. R. E. Koçu'nun çıkardığı *İstanbul Ansiklopedisine* yüzlerce ilüstrasyon hazırladı.

Bibi. N. Islimyeli, *Türk Plastik Sanatçılar Ansiklopedisi,* Ankara; 19Ö7; "Bozcalı, Hatice Sabiha", *İSTA, c.* VI; T. Toros, *İlk Kadın Ressamlarımız,* İst., 1988.

AHMET ÖZEL

Sabiha Bozcalı, bir yapıtının önünde.
Erkin Emiroğlu

BOZDOĞAN KEMERİ

Bir bölümü bugünkü Saraçhanebaşı'nda sağlam kalmış geç Roma, erken Bizans dönemine ait sukemeri. Hadrianus ya da Valens Kemeri olarak da bilinir.

Hadrianus döneminde (117-138) antik Bizantion'da(->) bir sukemeri yapıldığından söz eden kaynaklara dayanan C. Mango bunu Hadrianus Kemeri diye adlandırır. Başka bazı referanslardan ise Roma İmparatoru Valens zamanında **(364-**378), büyük su sıkıntısı çeken kente su taşımak amacıyla yeni kemerler yapıldığı anlatıîîr. Bu tarihten sonra Valens Kemeri olarak tanınan suyolu, yine bir söylenceye göre, Valens'i bir saray darbesiyle tahttan indirerek kısa bk süre imparatorluk yapan Prokopios'u (Eylül 365-Mayıs 366) destekledikleri için hükümdarca cezalandırılan Halkedon (Kadıköy) şehrinin surlarından sökülmüş taşlardan yapılmıştı. Fakat bu rivayeti kanıtlayan herhangi bir bulguya henüz rastlanmamıştır.

Bir başka kaynağa göre, kemer 373' te Prafektus (belediye başkanı) Klearkus zamanında tamamlanmıştı. Bu dönemde daha sonra Tauri Forumu olarak adlandırılacak yerde, "Nimfeum Majus" veya "Nimfeum Maksimus" adlarıyla tanınan bir başhavuz ve çeşme binası yapılmıştı. I. Theodosius zamanında (379-395) kemer, şehir dışı su tesislerine bağlandı. Fakat bu şebekeye gelen su sanıldığı gibi Belgrad Ormanı bölgesinden değil, batı yakasındaki su kaynaklarından sağlanıyordu. Nitekim Trakya'da erken Bizans dönemine ilişkin irili ufaklı birçok sukemeri kalıntısından biri olan Mazul (Mazlum) Kemer'in üstünde Roma veya erken Bizans dönemine ait bazı işaretler vardır.

576'da II. lustinos zamanında onarım gören kemerin **626**'da Avar kuşatması sırasında tahrip edildiği ileri sürülmüşse de, Avarların suriçine giremediği bilindiğine göre, sözü edilenin Bozdoğan Kemeri olmaması gerekir. V. Konstantinos zamanında (741-775) suyolları ile birlikte Valens Kemeri de onarılmıştı. Bu tarihten sonra birçok kez tamir gördüğü söylenmekte ise de bunlardan yalnızca 1019'da II. Basileios tarafından yaptırılanı bilinmektedir.

6. yy'da eski sarayları, Ahilleus Hamamı'm(->) ve Yerebatan Sarayı'm(->) beslediği bilinen kemer 11. yy'dan itibaren, kente yönelen kuşatma ve taarruzlar sırasında büyük ölçüde zarar gördü ve iş göremez hale geldi, nitekim 1403'te Konstantinopolis'ten geçen İspanyol Elçisi Ruy de Clavijo'nun seyahatnamesine göre, yöredeki bağ ve bahçelerin sulanmasında kullanılıyordu.

Konstantinopolis'in Osmanlılara geçmesinden (1453) sonra, kentin çektiği su sıkıntısını gören II. Mehmed (Fatih)(->) su şebekesini hemen onartıp, geliştirirken sisteme bu kemeri de dahil etti. Vakfiyesinde sadece "kemer" adıyla geçtiği için, Bozdoğan Kemeri adının kökeni ve tarihi bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda, bu isim bir tür doğan kuşuna ya da bu adı taşıyan bir armut cinsine -veya ona benzer bir gürz çeşidine- atfedilir. Ne var ki, tüm bu adlar, bir sukemeri ile ilintili görünmedikleri için bu etimoloji pek inandırıcı değildir.

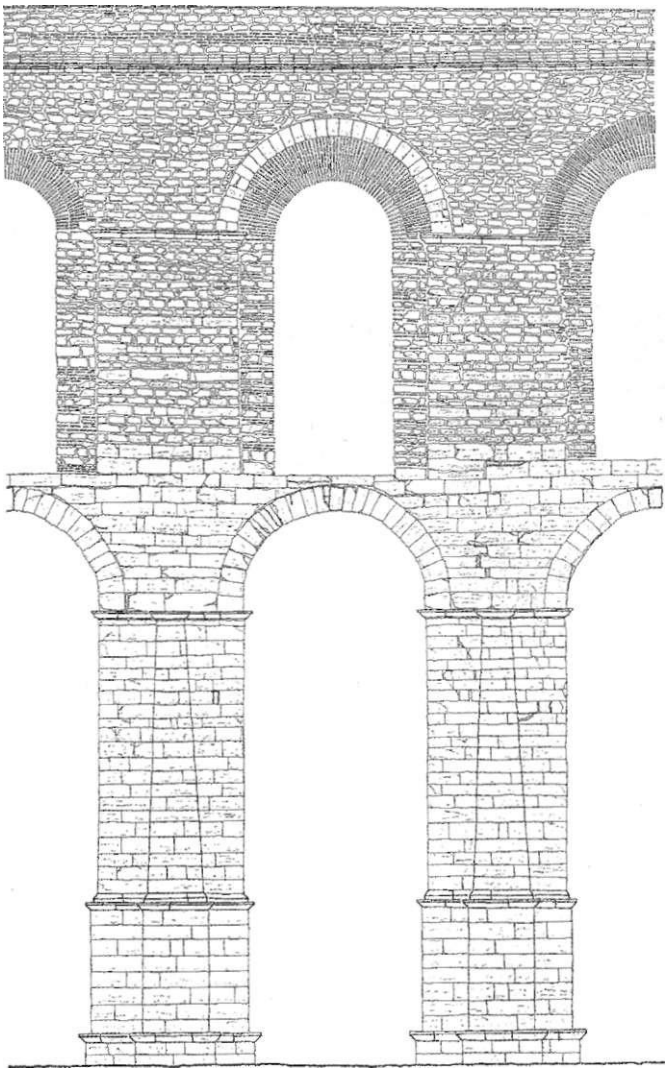

Bozdoğan Kemeri'nden bir bölümün restitüsyonu. *Şirin Akma, 1989*

Fatih tarafından yapılan ilk dağıtım hattı, Bozdoğan'ın ve Mazul Kemer'in üzerinden geçirilen Fatih suyoludur. Bozdoğan Kemeri'nin üst kotu 60 m'yi aştığı için, kentin en yüksek yerlerine su ulaştırmak ancak bunun üzerinden geçen suyolları ile sağlanabiliyordu. Bu nedenle fetihten hemen sonra yapılan Mahmud Paşa ile Halkalı sularmdan bugünkü adlarıyla Fatih, Süleymaniye, Bayezid, Köprülü ve Sultan Ahmed suyolları da Bozdoğan Kemeri'nin üstünden geçirilmiştk.

II. Bayezid (1481-1512) ve I. Süleyman (Kanuni) (1520-1566) zamanlarında, Bozdoğan Kemeri'nin üstünden Halkalı Suyu diye bilinen yeni suyolu geçirildi. Kemerin Şehzadebaşı Camii yakınındaki kısmı büyük olasılıkla 1509'da, "kıyamet-i sugra" denilen büyük depremde yıkılmıştı. Bu bilginin derlendiği 1607 tarihli bk suyolu haritasmda görülen "Bozulgan Kemer" adının bu depremden kaynaklandığı ve bu ismin zamanla Bozdoğan Kemeri'ne dönüştüğü iddia edilmiştir. Deprem sırasında Şehzadebaşı-Vefa bölgesinde meydana gelen gölcük yüzünden, bölge uzun süre "Büyük Bataklık" olarak adlandırıldı. İlk Kırkçeşme sularının kente getirilmesinde üstünden geçirildiği Bozdoğan Kemeri, 1556-1557'de Süleymaniye suyolunun yapılmasıyla bu şebekeye de hizmet etmiş ve özellikle Saray-ı Amire'nin (Topkapı Sarayı) suyunun taşınmasında kullanılmıştır.

Bozdoğan Kemeri'nin doğu bölümü II. Mustafa döneminde (1695-1703) tamir edilmiş ve buna ilişkin bir kitabe, kuzey cephesinin 45. payesinin üstüne yerleştirilmiştir; ayrıca III. Ahmed döneminde (1703-1730) bir tamir gördüğü de sanılmaktadır.

K. Çeçen'e göre, Bozdoğan Kemeri üzerindeki sivri kemerli açıklık II. Mustafa dönemine aittir. Ayrıca 1748 tarihli bir suyolu haritasmda kemerin Fatih ta-

Şehzade Camii'nin kubbesinden Bozdoğan Kemeri'nin genel görünümü.
Aras Neftçi, 1991

rafında bir taksim kulesi gösteriliyordu. 23 Ağustos 1908 tarihli büyük yangında, civardaki bütün ev ve camiler yandığından, ezanın kemerin üstünde okunduğuna ilişkin hikâyeler vardır. II. Dünya Savaşı sırasında İstanbul'un nâzım planım yapan H. Prost, Galata ve Beyoğlu'nu bağlayan caddenin, kemere zarar vermeden altından geçirilmesine büyük özen göstermiştir.

Bozdoğan Kemeri yıkılmış kısımlarıyla takriben 971 m uzunluğunda olup, erken Bizans'ta muhtemelen daha da uzundu. Fatih yakasındaki bölümün yakın tarihlerde yok olduğu bilinmektedir. Mevcut parçalarından 1-40 numaralı parçalan ile 46-51 numaralılar, Roma devrinden kalma olup Fatih tarafından onartılmıştır. 52-56. gözler Kanuni, 41-45. gözler II. Mustafa zamanında tamir görmüştür. Şehzade Camii ile Delikanlı Sokağı arasındaki parçasından ise iz kalmamıştır. Su eskiden kemerin üzerindeki açık bir kanaldan geçirilirken, sonraları künk, daha sonra da demir boru döşenmiştir.

En yüksek bölümünde denizden 63.5 m kotunda olan kemerin zeminden ortalama yüksekliği 28 m'dir. 1-17. gözleri tek sıra, 18-73. gözleri ise çift sıra olup diğer uçta gözlerin yine tek sıraya indiği görülür. İki katlı bölümde alt kemer ve ayaklar büyük kesme taşlardan, üst kemerler ise daha küçük taşlardan örülmüştür. Genişliği Fatih tarafındaki uçta 3,40 m ile başlar, gözlerin çift kat olduğu yerde, 5,65 m'yi bulur, doğu ucunda yine 4,30 m'ye iner.

1988'de belediyenin yaptırdığı onarım çalışmalarında Atatürk Bulvarının üstündeki bölüm temizlenerek güçlendirilmişti. D. Kuban ve Ş. Akıncı tarafından 1990-1993 arasında yürütülen restorasyon çalışmaları sırasında toprak altında kalan bölümler için açılan sondajlarda. Bozdoğan Kemeri'nin özgün hali ortaya çıkarılmıştır. Çok büyük taşlardan örülmüş özenli bir Roma yapısı olarak yükselen birinci kat kemerleri üzerinde özellikle ikinci kemer sırası, değişik Bizans ve Osmanlı dönemi izleri taşımaktadır.

İstanbul'un en eski sukemeri olan Bozdoğan Kemeri, geç Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde 15 asrı aşkın süreyle kentin su ihtiyacının karşılanmasında su şebekesinin en önemli parçalarından birini oluşturmuştur.

Bibi. S. Eyice, "Bozdoğan Kemeri", *İA.* 319-321; Ph. Forcheimer-J. Strzgowski, *Byzantinischen Wasserbehälter.* II, 18-20; Grosvenor, "Constantinople", 358 vd; Gurlitt, *Konstantinopels,* 13-14; K. O. Dalman, "Der Valens-Aquädukt in Konstantinopel", *Istanbuler Forschungen,* S. 3, Bamberg, 1933; Eyice, *Istanbul,* Guide no. I11; G. Becatti, "Constantinopoli", *Enciclopedia dell'Arte Antica e Classica,* II, Roma, 1959, s. 892; Janin, *Constantinople byzantine,* 199-200; Müller-Wiener. *Bildlexikon,* 273-277; C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople,* (IV-VII siècles), Paris, 1985, s. 20. 56.

İSTANBUL

BÖCEKBAŞI

18. yy'dan 20. yy başına kadar, var olmuş dar kadrolu, özel bir kolluk kuvvetinin amiri.

Böcek ya da tebdil memuru denen görevlilerin, İstanbul'da 18. yy'da örgütlendiği tahmin edilmektedir. Bu kadro, uslanmış, yasadışı alışkanlıklarını bırakmış, fakat soygun, hırsızlık, yankesicilik, cinayet vb eylemlerin tüm inceliklerini bilen kişilerden oluşturulmaktaydı. Bunlar arasından atanan böcekbaşı ise örgütün amiri durumundaydı. Kent kadısı tarafından böcekbaşılığa atanan kişi, kendi kadrosunu kurardı. Bu örgüt, İstanbul'daki askeri nitelikli diğer kolluk güçlerinden tamamen farklı yapıdaydı. Kadı, subaşı, yeniçeri ağası, failleri yakalanamayan olayların soruşturmasını böcekbaşma havale ederler, o da kendi örgütünü işe koşarak suçluları bulmaya çalışırdı. Bu konuda, böcekler ve tebdil memurları akla hayale gelmedik yöntemler uygularlar, kılık değiştirip halkın arasına girerler, en korkulu ve tehlikeli semtlerde araştırmalar yaparlardı. Esasen, böcekbaşı ve böcekler, suçlular arasından geldikleri için, eylemin niteliğine göre suçu kimin veya kimlerin işlemiş olabileceğini tahmin ederlerdi. Öte yandan eski İstanbul'un tüm semtlerini ve semt halklarını da çok iyi tanıdıklarından suçlu yuvalarını bulmaları zor olmazdı.

Böcekbaşı yakaladığı suçluyu, olayın türüne göre kadıya, yeniçeri ağasına, ihtisap nazırına teslim eder veya Baba Cafer Zindanına götürürdü. Fakat önce, kendi yöntemiyle suçlunun burnunu, kulağını, parmaklarını, elini, hattâ kolunu keser, kesilen organ bir tepsiye konarak suçluyla birlikte çarşı pazar dolaştırılır, bu arada böcekler esnaftan başarılarının ödülü olarak bahşiş toplarlardı. Böcekbaşı, aynı suçu birkaç kez işleyen bir sabıkalıyı, halkın ortasında boynunu vurdurarak veya iple asarak ölümle de cezalandırabilirdi.

Böcekbaşınm kıyafeti, çevresine yeşil çuha sarılmış siyah kuzu kürkünden kalpak, dar ve uzun cepken, mavi bol şalvar, kırmızı çizme idi. Böcekler ise tebdil gezerlerdi. Bunlar arasında tövbekar olmuş sabıkalı kadınlar da vardı.

Böcek ve böcekbaşı deyimleri, II. Meş-

Böcekbaşını betimleyen bir resim.
Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilatı ve Kıyafet-i Askeriyesi,* İst., 1325/1909
Necdet Sakaoglu koleksiyonu

rutiyet döneminde (1908-1918) yeni oluşturulan gizli polis ve taharri memurları için de kullanılmıştır. Fakat aydınlar, bu örgütü ve mensuplarını kişi özgürlüğü açısından sakıncalı gördüklerinden o dönemin ortamına "böcekli memleket" adını takmışlardı. Aydınlar, böcek denen gizli polisleri, II. Abdülhamid döneminin hafiyeleriyle eş tutmaktaydılar. Ahmed Midhat Efendi ise *Para* adlı eserinde bir kasa hırsızlığı dolayısıyla böcek deyimini, dedektif anlamında kullanmıştır.

Evangelinos Misailidis'in *Temaşâ-i Dünya ve Cefakâr ü Cefakeş* adlı eserinde ise İtalya'daki böceklerle böcekbaşı bir soygun şebekesi olarak tanıtılmaktadır.

Bibi. Pakalın. *Tarih Deyimleri,* I, 241-242; Mahmud Şevket (Paşa), *Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyesi,* İst., 1325, s. 61; "Böcek. Böcekbaşı" *İSTA,* VI, 3078; **1.** Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi,* Ankara, 1979, s. 197; E, Misailidis, *Seyreyle Dünyayı (Temaşâ-i Dünya ve Cefakâr d Cefakeş),* İst., 1988. s. 529 *vd.*

NECDET SAKAOĞLU

BÖCEKLİ CAMÜ

bak. TÜCCARBAŞI CAMİİ

BÖREKÇİLER

İstanbul mutfağında börek, evlerde ve çarşı fırınlarında hazırlanırdı. Ev bökleri maltız ya da mangal ateşinde, küçük ev fırınlarında ya da tepsilerle götürüldüğü semt fırınlarında pişirilirdi. Ev bökleri günümüzde daha çok hazır yufka kullanılarak yapılmaktadır.

Çarşı börekçiliğinin ve buna bağlı olarak gelişen börekçi esnafının İstanbul'da eski bir geçmişi vardır. Bu geçmişte ekmekçi ve börekçi fırınlarının rekabeti ilginç bir sayfa oluşturur. Bu fırınların birbirlerinin çalışma alanlarına girmesi devletçe yasaklanmıştı. Ekmekçi fırınları, ölçü ve kalitesi önceden belirlenmiş ekmek; börekçi fırınları da ya yalnızca börek ya da börekle birlikte gevrek, simit, peksimet ve çörek çıkarırlardı. Bu hususta İstanbul kaymakamına ve kadısına yazılmış 1115/1703-04 tarihli bk hükümde ekmekçilerin, börekçileri, ekmek çıkardıkları için şikâyet ettikleri, börekçilerin çok eskiden beri uygulanageldiği gibi börek ve benzeri yiyecekler çıkarabilecekleri, ekmek çıkarmalarının yasak olduğu açıkça belirtilmiştir.

Evliya Çelebi, *Seyahatname'de* İstanbul börekçi esnafının 200 dükkânda çalışan 4.000 kişiden ibaret olduğunu kaydeder. Bu, 17. yy için abartmalı olsa da börekçiliğin geçmişi açısından önemli bir bilgi sayılır.

1091/1680 tarihli bir "esnaf nizamnamesr'nde börekçilerle ilgili ilginç hükümler vardır. Bu nizamnamede börekçilerin yalnızca koyun etinden yapılmış kıyma kullanacakları, kararından fazla soğan konulamayacağı, böreğin içinde harç konulmamış yer bulunamayacağı, hamurunun âlâ undan yoğrulacağı ve içyağı kullanılmasının kesinlikle yasak olduğu belirtilmiş; buna riayet etmeyenlerin hakkından gelineceği eklenmiştir.

Bir kartpostalda börekçi tiplemesi.
İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı

Başta Mehmed Kâmilin *Melceü't-Tabbâhîn* (Aşçıların Sığınağı) adlı kitabı olmak üzere 19- yy'm ikinci yarısı ile 20. yy başlarında İstanbul'da basılmış yemek kitaplarında şu böreklerin adlarına rastlanmaktadır: Adapazarı böreği, akıtma sakız böreği, Arnavut böreği, burma börek, çarşı böreği. Çerkez böreği, çiğ börek, fincan böreği, gül börek, ince börek, kapak (tencere ya da tas) böreği, kestane böreği, kol böreği, kum börek, Laz böreği, muska böreği, Nemse böreği, paça böreği, pırasa böreği, puf böreği, sac böreği, sakız böreği, saray böreği, Selanik böreği, serpme hamur böreği, sigara böreği, soğan böreği, su böreği, süt böreği, talaş böreği, Tatar böreği, tavuk böreği, tepsi böreği.

Musahipzade Celâl de börekçileri simit, çörek ve peksimetçilerle birlikte andığı *Eski İstanbul Yaşayışı* adlı eserinde 19. yy sonları ile 20. yy başlarında Çakmakçılar, Hasanpaşa, Galata ve Beylerbeyi fırınlarının İstanbul'un ünlü börekçileri olduğunu yazar.

1340-41/1924-25 tarihli *Türk Ticaret Salnamesinde* baklavacılar ve poğaçacılarla birlikte 13 ünlü börekçi sayılmıştır. Gezici börekçiler ise bağlı oldukları fırınlardan aldıkları börekleri, meydanlarda, köşe başı, yolağzı gibi belli yerlerde satarlar ya da sokak aralarında dolaşırlardı.

İstanbul'da çarşı börekçiliği günümüzde azalarak da olsa varlığını sürdürmekte, gezici börek ve poğaça satanlara da rastlanmaktadır. İstanbul'un değişik semtlerinde Börekçi Sokağı gibi ya da Börekçi Ali, Börekçi Bayram, Börekçi Veli gibi sokak adları da vardır.

Bibi. Mehmed Kâmil, *Melceü 't-Tabbâhîn,* İst.. 1260; Evliya, *Seyahatname.* I, 538; (Ergin), *Mecelle. Ali: Türk Ticaret Salnamesi 1340-1341,* İst., 1340-1341, s. 215; M. S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defleri,* İst., 1983, s. 52; Altmay, *On Altıncı Asırda,* 37; "Börek, Börekçi", *İSTA,* VI, 3085-3087; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* (1992), 191.

İSTANBUL

BRAHİALİON

Bizans döneminde yapılan kara ve deniz surlarının, Marmara Denizi ve Haliç'te birbirine kavuştuğu noktalarda bulunan ve denize çıkıntı yapan sur bölümlerinin her birine verilen ad.

Güneyde bulunan Brahialion (çoğulu Brahialia: bilezikler), Marmara Denizi kıyısında, bugünkü Yedikule semtindedir. Fakat kaynaklarda bunun kara surları üzerindeki birinci kule ile Mermer Ktıle(-0 (Marmara Kulesi) arasında mı bulunduğu, yoksa birinci kuleden güneye doğru açılan bir sur parçası mı olduğu konusunda açıklık yoktur.

Haliç kıyısındaki Brahialion hakkında net bilgilere sahip değiliz. Burada bulunan (bugünkü Ayvansaray) Blahernai Sarayı'nın hemen altında kalan kıyı bölümünün, 413'lerden beri yan yana geçen iki duvar tarafından korunduğu bilinmektedir. 626'da Avarların kuşatmasından sonra kent duvarlarının genişletilmesi üzerine bu bölüm içeride kalmıştır. Ama o duvarlardan hangisinin, Avar kuşatmasından söz eden kaynaklarda sözü edilen Brahialion olduğu açık değildir. Güneyden geçen duvara ise Pteron (kanat) dendiği bilinmektedir.

Bibi. Schneider-Meyer, *Landmauer,* 37-39, 72, 102-104; P. Spack, *Zufälliges zum Bellum Avaricum des Georgias Pisides.* Münih, 1980. s. 35-39.

ALBRECHT BERGER

BRANAS AİLESİ

Bizans İmparatorluğunda varlığı 11. yy' dan itibaren bilinen soylu aile. Çoğu araştırmacılara göre aile Slav kökenlidir; fakat Arnavut veya Latin-Grek asıllı olduğunu ileri sürenler de vardır.

Branas ailesinin 11. ve 12. yy'da tanınan üyelerinin büyük çoğunluğu askeri sınıfa mensuptu. Marianos Branas 1047' de Leon Tornikios'un IX. Konstantinos Monomahos'a(-0 (hd 1042-1055) karşı yaptığı başarısız darbe girişiminin baş destekçilerinden olup, Tornikios'la birlikte Konstantinopolis'i kuşatmıştı. I. Aleksios Komnenos'un(->) (hd 1081-1118) hizmetindeki kumandanlardan Nikolaos Branas 1086'da Peçeneklerle savaşırken ölmüştü. 12. yy'da ise Mihael Branas ile Georgios ve kardeşi Demetrius Branas, I. Manuel Komnenos'un(->) (hd 1143-1180) ileri gelen komutanlarıydı.

Yine aynı imparator devrinde, yak. I166'da, "sebastos" unvanını taşıyan, daha sonra II. Aleksios ve I. Andronikos Komnenos'un (bak. Komnenos Hanedanı) hizmetlerinde generallik yapan ve nihayet II. İsaakios Angelos (bak. Angelus Hanedanı) döneminde (1185-1195, 1203-1204) ölen Aleksios Branas ile oğlu Teodoros haklarında ailenin diğer üyelerinden daha fazla bilgi mevcuttur.

Aleksios'a ait olduğu sanılan bir mühür üzerinde "protosebastos" unvanını taşıdığı ve annesinin Komnenos ailesinden geldiği görülür; bir başka kaynakta da I. Manuel Komnenos'un yeğeni olduğu kayıtlıdır. Macar ve Bulgarlara karşı başarılı mücadeleler veren Aleksios Branas, en büyük zaferini 1185'te Selanik'i ele geçirip Konstantinopolis üzerine yürümekte olan Normanlara karşı kazandı ve onları tamamen geri püskürttü.

Bu galibiyetten az sonra, koyu taraftarı olduğu son Komnenos hükümdarı I. Andronikos'un (hd 1183-1185) halefi II. **Isaakios** Angelos'a karşı ayaklandı. Bizans İmparatorluğunun özellikle batı eyaletlerinde. toprak **sahibi** aristokratların desteğiyle Edirne'de imparator ilan edildi ve emrindeki ordularla Konstantinopolis üzerine yürüdü. Burada civar halkının ve Marmara kıyısında yaşayan balıkçıların desteğini sağladıktan soma, başkenti **karadan** ve denizden kuşatmaya teşebbüs etti. Ancak kent halkının büyük çoğunluğu II. İsaakios'a sadık kaldı. Başkenti açlıktan kırma teşebbüsleri de sonuç vermeyen Aleksios Baranas, nihayet 1187'de, surların dışındaki **bir** çarpışmada, bir süre önce imparatorun kız kardeşi ile evlenip "caesar" unvanım almış olan Montferrat'lı Konrad tarafından yenilgiye uğratıldı ve öldürüldü.

Bizans ordusundaki Alan birliklerinin kumandanlığını yapan Aleksios'un oğlu Teodoros Branas. 1195'te II. İsaakios'a karşı III. Aleksios Angelos tarafından düzenlenen ve sonuca ulaşan darbeye destek verdi. 1204'ten sonra, Komnenos Hanedanından II. Aleksios ve I. Andronikos' un eski eşi, İmparatoriçe Fransalı Agnes-Anna'yla evlenen Teodoros, Konstantinopolis'teki Latin İmparatorluğu'nun hizmetine girdi (bak. Haçlı Seferleri; Latin İmparatorluğu). Latinler kendisine "caesar" unvanıyla birlikte, Dimetoka ve Edirne'yi fief olarak verdiler.

11. ve 12. yy'larda Komnenoslar. Angeloslar ve Dukaslar gibi Bizans'ın büyük aristokrat aileleriyle akrabalık bağları kuran ve geniş arazilere sahip olan Branas ailesinin üyeleri. 13-15. yy'larda en başta Paleólogos ailesiyle evlilik bağlan kurdular. Eirene Branaina. 1259'da, Paleólogos Hanedanı'mn(->) kurucusu VIII. Mihael Paleologos'un(->) (hd 1259-1282) üvey kardeşi "sebastokrator" Konstantinos Paleologos'la evlendi. Bundan sonra çeşitli kaynak ve resmi belgelerde adlarına rastlanan Teodoros Komnenos Branas, Mihael Komnenos Branas. Teodoros Branas gibi aile fertlerinin birer şeref unvanı olan ve ikincisi bu devirde imparatorun yakın akrabaları için kullanılan "doulos" ve "oikeios" unvanlarını taşıdıkları görülür. Ailenin bazı fertleri ise. 14. yy'da evlenen Komnenos Branas ile Anna Paleologina'nın oğulları gibi, Branas soyadını tamamen terk edip Paleologos'u kullanmayı tercih ettiler.

Paleologoslar devrinde Branas ailesinin üyeleri arasındaki mesleki dağılım eskisine nazaran daha büyük çeşitlilik gösterir. Özellikle 14. ve 15. yy'larda, Konstantinopolis'te Branas adım taşıyan kâtip, astronom, hekim ve papazlara rastlanır.

Bibi. E. Trapp (haz.). *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit.* Vivana. 1977. 2. Fas., no. 3149-3151. 3153-3182'; *Dictionary of Byzantium.* I. 319-320.

\E\"RA NECİPOĞLU

BRINDESİ, GIOVANNI

(ü. 19. yy) İstanbul'un günlük yaşantısını ve tarihi atmosferini yansıtan resimleriyle tanınan İtalyan ressam. Jean Brindesi olarak da bilinir.

Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. 1850'de İstanbul'a gelerek 17 yıl kaldığı ve Galatasaray'da Yeniçarşı Sokağı'nda oturduğu bilinmektedir.

Brindesi'nin eserleri *Elbicei Atika, Les Anciens Costumes, Musée des costumes turcs de Constantinople* ve *Souvenir de Constantinople* adlı iki albümde toplanmıştır. 1856'da yayımlanan birinci albümde, II. Mahmud dönemi (1808-1839) devlet görevlilerinin kıyafetleri resmedilmiştir. 1860'larda basılan ikinci albümde ise İstanbul'un günlük yaşantısı ve eğlenceleri ele alınmıştır. Bu eserde Galata Kulesi önünde şekerci, haremde kadınlar ve halayık. Göksu'da kadınlar, mezarlıkta neyzen gibi konulan canlandıran 20 renkli gravür yer alıyordu. Bu albümlerin bazı orijinal guvaşları Topkapı Sarayı xMüzesi'nde ve İstanbul Üniversitesi Kitaplığı'nda bulunmaktadır.

AHMET ÖZEL

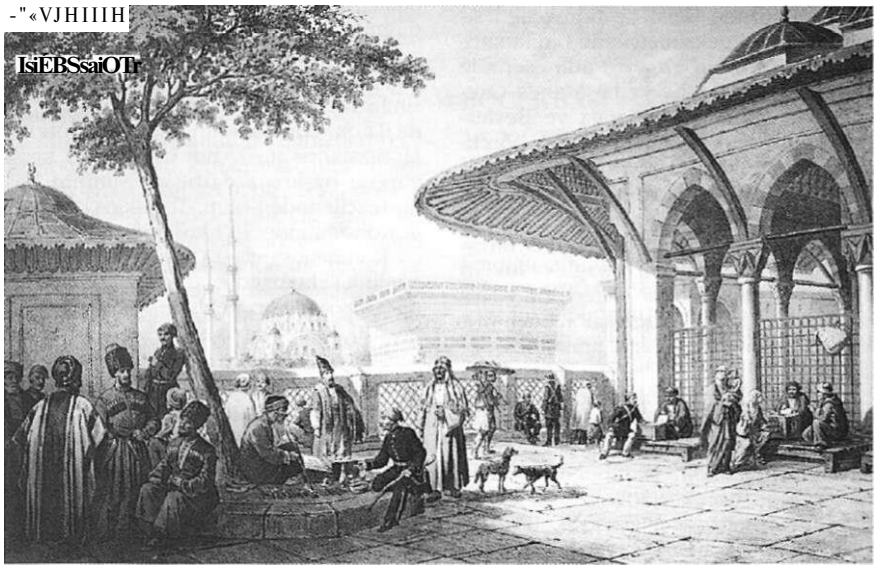

Brindesi'nin Kılıç Ali Paşa Camii'nin avlusundan Tophane Çeşmesi ile Nusretiye Camisi'ne bakışı betimleyen bir resmi.
Souvenir da Constantinople. Paris, 1855-1860
Galeri Alfa

BRİAS SARAYI

Bizans tarihinde önemli bir dönem olan İkonoklazma (tasvirkırıcılık) Akımı sırasında bu görüşe taraftar fakat iyi bir idareci olarak tanınan İmparator Teófilos (hd 829-842), Araplar ile yaptığı devamlı savaşlar arasında, 832'ye doğru Bağdat'a Abbasi Halifesi Me'mun'a (813-833) hocası Sinkellos İoannes Grammatikos'u elçi gönderir. Dönüşünde patriklik makamına yükselen bu elçi Konstantinopolis'te Bağdat Sarayını o derece över ki, anlatılanlara hayran kalan Teófilos, Abbasi saraylarının resimlerini getirterek, Patrikios adında bir kişiye, Brias (Bryas) mevkiinde benzer bir saray inşa ettirir.

Brias, Anadolu yakasında, Nikomedia (İzmit) yolu üzerinde bulunuyordu. Bir kaynak, Brias Sarayı'nın I. Tiberios Konstantinos (578-582) ve Mavrikios (582-602) dönemleri arasında, 582'de yapıldığını bildirirse de bunun gerçeği pek yansıtmadığı, ancak 582'de basit bir av köşkünün yapılmış olacağı kabul edilir. Teofilos'un sarayının yapımında, o bölgede bulunan ilkçağdan kalma bir "satir'ler mabedinin enkazı kullanılmıştı, Bu sarayın yarım yüzyıl kadar sonra yapılan Sátiros (Satyros) Manastırı'nın pek uzağında olmadığı da anlaşılmaktadır.

Teofilos'un sarayında, Meryem adına sunulmuş büyük bir salondan başka, orta nefi Ayios Mihael ile azize martirlere (şehideler) ithaf edilmiş üç nefli bir de kilise vardı. Sarayın etrafında bahçeler düzenlenmiş, çevredeki kaynaklardan suyolları ile su getirilmişti. Yazıldığına göre "eşsiz güzellikteki" bu sarayda oturmayı tercih eden Teofilos'un ölümünden sonra binanın ne olduğu bilinmez, sadece bir süre daha kullanıldığına ihtimal verilir. Nitekim VII. Konstantinos Porfirogennetos (hd 913-959) bir eserinde Marmara kıyısındaki imparatorluk saray ve villalarını sayarken, Brias'm da adını anmıştır.

Uzun süre, tarihi topografya ile uğraşan araştırmacılar Brias'ı bugünkü Kartal Maltepe'sinin doğusunda veya Maltepe' de aramışlardır. Hattâ Dragos Tepesi'n-

deki bazı tuğla kırıklarına dayanarak sarayın burada olabileceği iddia edilmiştir. Oysa, Bostancı ile Maltepe arasında Küçükyalı adındaki yerleşme yerinde Brias Sarayı hakkında bilinenlere mükemmel bir uyum gösteren çok büyük bir Bizans yapısı kalıntısı vardır.

Eski Bağdat yolunun sol tarafında Küçükyalı tren istasyonunun ilerisinde, Karayolları İdaresine giden ara yolun kenarında bulunan bu harabe otuz yıl kadar öncesine gelinceye kadar ekili tarlalar ile kaplı geniş bir düzlüğün ortasındayken, son yılların hızlı yapılaşması ile etrafı binalar ile çevrilmiş, hattâ hemen yanına kubbeli bir de cami yapılmıştır. Evvelce yoldan kolayca görüldüğü için yöre halkının "mağara" dediği bu kalıntı, daha 19- yy başlarında J. von Hammer tarafından görülmüş ve Bizans kaynaklarında adı geçen Sátiros Manastırı olarak teşhis edilmiş, yazarın 1822'de yayımlanan kitabında tanıtılmıştır. J. Pargoire, 873-877 arasında inşa edilen Sátiros Manastırının burası olduğunu 1901'de yayımlanan yazısında tekrarlamıştır. İstanbul ve çevresinin Bizans dönemindeki tarihi topografyası hususunda bir otorite olarak tanınan Pargoire'un bu iddiası hiç karşı çıkılmaksızın kabul edilegelmiştir.

Pargoire uzun makalesinde harabeden ancak birkaç satırla bahsetmiş, henüz ayakta olan kalıntıları tasvire girişmemiştir. I. Dünya Savaşı'nın ardından E. Mamboury, harabeyi kısa bir makale halinde ve resimsiz olarak 1920'de yayımlamış, K. Lehmann-Hartleben de 1918' de yaptığı incelemeyi 1922'de basılan bir yazısında tanıtmıştır. Sözünü ettiğimiz yazının içinde yer alan plan ise çok eksiktir. Bu satırların yazarı 1955'te kalıntının Sátiros Manastırı değil Brias Sarayı'na ait olabileceğini ileri sürmüş, sonra etraflı bir inceleme yaparak bunu 1959' da basılan bir makalede yayımlamıştır.

Sátiros Manastırı kıyıya yakındı, hattâ belki de kıyıda idi. Arap donanması şehrin kuşatılması sırasında 717'de buraya sığınmıştı. İmparator I. Mihael'in (hd 811-813) oğlu iken hadım edilerek keşiş yapılan İgnatios, üç adada birer manastır kurmuş ve 846-857 ile 867-877 arasında iki defa patriklik makamında bulunmuş, antik satirler mabedinin yakınında 873-877 arasında bir kilise ile bir manastır tesis etmiştir. Başmelek Ayios Mihael'e sunulan bu kilise ve manastır, ayırt edici sıfat olarak da yapıldığı yerin ismiyle anılarak Satirion şeklinde tanınmıştır. Öldüğünde içine İgnatios'un da gömüldüğü bu manastır 12. yy'da hâlâ faaldi. 13. yy'daki Latin istilası ve Türklerin Bitinya topraklarındaki akınları yüzünden bu dini merkezin artık boşaldığına ihtimal verilir. Sátiros mevkiini bazı yazarlar bugünkü Caddebostan, bazıları ise Maltepe taraflarında aramışlar, Pargoire ise bunun ancak Bostancı ile Maltepe arasında olabileceğini ileri sürerek, bu sahada rastlanan yegâne önemli harabeyi manastırın kalıntısı olarak göstermiştir. Fakat kalıntı mimari bakımdan incelenmediğinden, bu varsayım henüz dayanaksız kalmaktadır. Küçükyalı'daki harabede bir kilise ve manastır planına benzer bir taraf yoktur. Halbuki bu kalıntı ile bazı Arap sarayları arasında büyük benzerlik vardır.

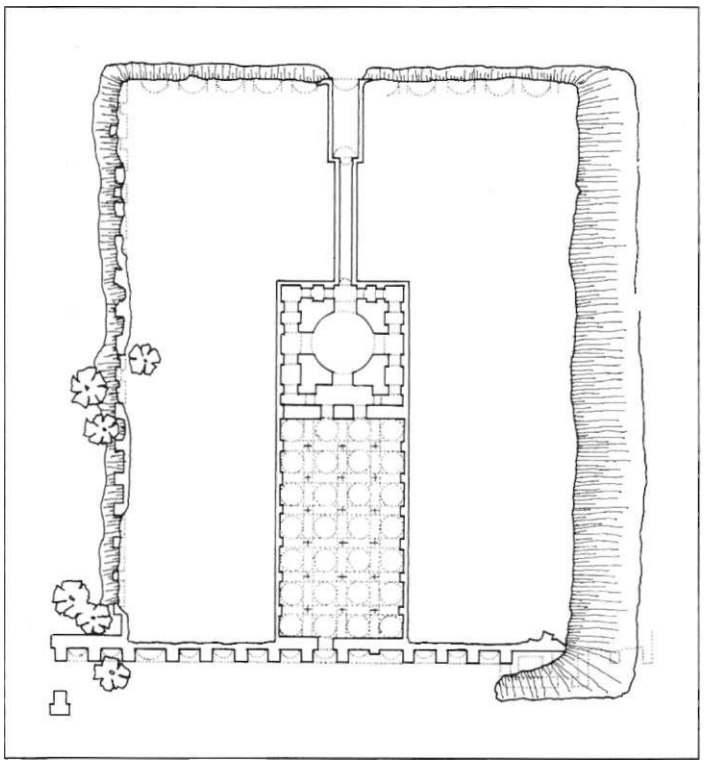

Brias Sarayı kalıntılarının planı.

Kalıntı dikdörtgen biçiminde ve evvelce sarnıç olarak kullanıldığı anlaşılan uzun bir mekân ve bunun arkasındaki dört tarafında tonozlu dehlizler ile çevrilmiş dört kaim payeye oturan bir kubbenin örttüğü, yuvarlak bir başka mekândan ibarettir. Kubbeli mekâna arkadan tonozlu bir su kanalı uzanır. Dikdörtgen kısım evvelce 18 sütuna dayanan kemerler ile desteklenen 28 kubbe ile örtülmüştü. Bu sütunların hepsi alındığından kubbeler de çökmüştür. Yalnız köşede bir tanesinin parçası kalmıştır. Duvarların su geçirmez pembe renkli horasanharcı ile sıvalı oluşu, sarnıca delalet eder.

Bu altyapı, yüksekçe bir tümseğin ortasında bulunuyordu. Payeli ön duvan iki yana uzandığına göre, tümseğin içinde iki yanda toprağın altında bazı yapılar bulunduğu anlaşılıyordu. Nitekim on yıl kadar önce, Bağdat yolu tarafındaki y'an cephe bilinmeyen bir sebepten kazılmış ve burada bir sıra sütunun (başlıkları ile) varlığı ortaya çıkmıştır. 1960'a kadar, tümseğin üstünde, tam kubbeli mekânın bulunduğu yerde esas binanın, zeminden 1-1,50 m kadar yükseklikte duvar kalıntıları görülebiliyordu. Bunlar alttaki mahzenin planını aynen tekrarlıyordu. Böylece, bu binanın, uzunlamasına bir kanadı takip eden etrafı dehlizli kubbeli bir mekândan oluştuğu, iki yanda ise yan kanatların bulunduğu tahmin edilebilir. Aynı plan düzeni Meşitta Sarayı'nda da görülür. Yalnız burada, bazilika biçimindeki uzun salonun ucunda kubbeli taht salonu üçlü yonca şeklindedir, iki yanda ise iskân bölümleri vardır. Ohaydir Sarayı'nda ise ayrıntılarda farklılıklar olmakla beraber, aynı esasları bulmak mümkündür. Mütevekkilin 854-859 arasında inşa ettirdiği Balkuvara Sarayı'nda benzeri bir düzenleme dev ölçülerde bir yapıda tekrarlanmıştır. Bu şema Kûfe'de, Dar el-İmar Sarayı'nda da görülür.

Brias Sarayı olduğu kesinlikle kabul edilen Küçükyalı harabesi bilimsel bir kazı yapılarak, bütünüyle temizlendiği takdirde İstanbul son derece değerli bir tarihi eser kazanacaktır. Bu arada bazı ufak buluntularm da ortaya çıkması beklenir. Yüz yıl kadar önce Assomption rahipleri burada bazı kitabe parçaları bulmuşlardı. Lehmann-Hartleben de üzerinde birkaç harf olan bir friz parçasına rastlamıştır. Bu satırların yazarı da 1958' de üzerinde kabartma beş harf olan bir friz bulmuştur.

Mütareke yıllarında, ingiliz işgal ordusunun bazı ağırlıklarına depo olan kalıntı, 1950'lerde anlaşılmaz surette özel mülkiyete satılmış, bazı mücadeleler yapılarak, harabenin yıktırılıp parsellenmesi güçlükle önlenmiştir. Hattâ bu yüzden Müzeler Genel Müdürlüğü bu yer üzerinde hak iddia eden kişiye tazminat ödemeye mahkûm edilmiştir. Ancak çevrenin büyük inşaatiar ile sarılması önlenememiştir. Buraya "mağara" denildiğinden, birtakım gizli yolların varlığından (eski suyolları olacak) ve içinde cinlerin bulunduğundan bahseden birtakım söylentiler de yaratılmıştır.

Bibl. Hammer, *Constantinopolis-Bosporos,* II, 256 vd; J. Pargoire. "Les monastères de Saint

Ignace et les cing plus petits ilôts de l'Archipel des Princes", *ïzvestija de l'Iustitut Archéologique Russe,* VII (1901), s. 56-91, 69-78; ay, "Rufinianes". *Byzantinische Zeitschrift,* VIII, (1899), s. 467; E. Mamboury. "Ruines byzantines entre Maltépé et Bostandjik", *Echos d'Orient,* XIX (1920). s. 322-330; K. Lehmann-Hartleben, "Archaeologisch-Epigraphisches aus Konstantinopel und Umgebung", *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher.* III (1922), s. 103-106; Mamboury, *Rehber,* 224; E. Mamboury, *Istanbul touristique.* İst., 1951, s. 653; A. Tsakaloff, "Peri satyriou", *Byzantinische Zeitschrift,* XXII (1913), s. 122-126: 1. P. Meliopulos, "Peri Bryantos (Maltepe)", *Byzantinische Zeitschrift,* XXVII (1927), s. 325-345; Janin, *Constantinople byzantine,* (1. bas.), 145-146; Eyice, *Istanbul,* 116, no. 191: S. Eyice, "İstanbul'da Abbasi Saraylarının Benzeri Olarak Yapılan Bir Bizans Saravı, Bryas Sarayı", *Belleten,* XXIII, S. 89 (1959), 79-111.

SEMAVİ EYİCE

BRİSTOL OTELİ

Tepebaşı, Meşrutiyet Caddesi no. I4l'dedir. Temmuz 1896'da 1. sınıf olarak açılan "Hotel Bristol" Manoussos adlı bir mimarın eseridir. Son yıllara kadar otel işlevini yerine getiren yapı, otelin sahibi Ömer Lütfü Bengü'nün vefatı üzerine, vârislerince Esbank'a satıldı. Günümüzde Esbank genel müdürlük binası olarak kullanılmaktadır.

Geniş bir alana yayılan yapıda ana malzeme taştır. Giriş katı dahil beş katlı yapıya Esbank tarafından, beton kazıklar üzerine iki kat daha ilave edilmiştir. Beyoğlu bölgesinde, bugün de yaşamını sürdüren birçok **19.** yy yapısında cephelerde heykel kullanımı dikkat çekicidir. Bristol Oteli'nde de sütunlar, sütunçeler. pilastrlar. üçgen alınlıklar, balkonvari çıkmalar ve bunlardaki korkuluk dizilerinden oluşan zengin cephe düzenlemesinin arasına iki tane de insan başı eklenmek suretiyle hareketli cephenin süs öğeleri daha da artırılmıştır. Yapıda giriş bölümüne birkaç basamakla ulaşılır. İkinci kattan başlayarak kullanılan sütunçeler diğer katlarda da kullanılmıştır. Üçüncü ve dördüncü katlar, korint başlıklı, yivli çift sütunla adeta birbirine bağlanmış durumdadır.

Cephe pencere dizileriyle yatay-dikey çeşitli büyüklükte bölümlere ayrılmış durumdadır. Beşinci katın küçük pencereleri dışında, tüm pencereler dikdörtgen çerçevelidir. Dor nizamı başlıklarıyla üçüncü kat pencereleri sütunçe ve alınlıklarıyla birer Yunan tapmağını andırırlar. Aynı katın orta bölümünde yer alan pencerenin iki yanındaki sütunçelerin başlığa yakın bölümünde, iki insan figürü kullanılmıştır.

Bristol Ote i'nin ön cephesi
Pelin Aykut

Çeşitli bilgilere göre, inşa. edildiği dönemde, içinde yer alan merdivenlerin ve merdiven korkuluklarının tamamının mermer olduğunu biliyoruz. 1918'de Bristol Oteli'nin işletmesini Yani Ciras ve Yorgo Haçaro aldılar. Onların ardından otel, mülkü ile Ömer Lütfü Bengü'ye geçti. 1940'h yıllarda, otelin resepsiyonunda Yugoslav asıllı Sırp Ivo vardı. Ivo oldukça uzun süre çalıştı. Şapkacı Balthazar'ın yerini alan ve "Pera"mn ünlü erkek butiklerinden olan Collaro'nun sahibi Jorj Collaro 1940'lı yıllarda uzun süre bu otelde kalmıştı. Aynı dönemlerde, pek başarılı olmayan, bu nedenle de sadece otel müşterilerine hizmet veren bir restoran olduğu bilinmektedir.

PELİN AYKUT

BROHTOİ

Muhtemelen Boğaziçi'nin Anadolu yakasında bugünkü Vaniköy ile Kandilli arasındaki bölgenin Bizans'taki adı. Tarihçi Prokopios'un verdiği bilgilere göre bu ad "dik yamaçlar" anlamına geliyordu. Bir imparatorluk sarayı, iki kilise ve iki manastıra sahip olan bölge, Konstantipolis'in önemli banliyölerinden biri idi. Erken Bizans döneminde, **6.** yy'dan önce yapıldığı sanılan Başmelek Aziz Mihael'e adanmış önemli bir kilise vardı. **6.** yy'ın ortalarında harap haldeki bu kilisenin papazları, İmparator I. lustinianos'a başvurarak tamirini istemişlerdi, ama imparator yeni bir kilisenin inşa edilmesini daha uygun bulmuştu. Verilere göre yeni kilise denize yakın olup, çok güzel süslemelere sahipti. Çok az kaynakta sözü edilen bu kilisenin 7. yy'daki Pers saldırıları sırasında yok edildiği tahmin ediliyor.

Aziz Mihael Kilisesi'nin yanısıra, tarihi daha da eskilere giden ve Meryem Ana'ya ithaf edilmiş bir kilise olduğunu söyleyen kaynaklar da vardır. Gene burada, Aziz Tomas ve Aziz Iulianos adlarına yapılmış manastırlar bulunmaktaydı. Azize Olilpiade'nin yaşamöyküsünde anlatıldığına göre, 404'te sürgünde ölen Konstantinopolis Patriği Aziz loannes Hrisostomos'un(->) cenazesi Brohtoi'de bulunan, Havari Tomas adına yapılmış bir kilisede gömülmüştü. Tarihsel açıdan doğru görülmeyen bu hikâyeyi dikkate almazsak, adı geçen bu manastırın dini ömrünün ancak 7. yy'ın ilk yarısında başladığını, çeşitli verilere dayanarak söyleyebiliriz.

Her iki manastır da, 7. yy'daki Pers saldırıları sonucu yıkılmıştır. Bizans'ta bölgenin daha sonraki dönemlerine ilişkin bilgilere ise sahip değiliz.

Bibi. Eyice, *Boğaziçi,* 59; Janin, *Constantinople byzantine,* 484-485; R. Janin, "L'eglise byzantine sur les rives du Bosphore (Cote Asiatique)" *Revue des Etudes Byzantine,* 12 (1954), s 86-87; R. Janin, "Les sanctuaries byzantines de St. Michel", *Echos d'Orient,* 33 (1934), s. 48; J. Pargoire, "A propos de Boradion", *Byzantinische Zeitschrift,* 12 (1903). s. 478-481.

ASNU BİLBAN YALÇIN

BRUYN, CORNELIUS DE

(1652, Den Haag - 1727, Amsterdam) Hollandalı ressam. Theodorvan den Schuer'in yanında resim eğitimi gördü. Ekim 1674'te Almanya ve Viyana yoluyla Roma'ya gitti. 1678 başlarına kadar bu kentte ressam olarak çalıştı. Napoli'ye yapmış olduğu kısa bir yolculuktan sonra 16 Haziran 1678'de Livorno'dan gemiyle Doğu turuna çıktı. Ege adalarına uğradıktan sonra 17 Temmuz'da İzmir'e geldi. Buradaki Hollanda kolonisi arasında bir süre kalıp 9 ile 13 Ekim arasında Efes ve dolaylarını gezdi. 4 Aralık'ta İzmir'den yola çıkarak Manisa ve Susurluk yoluyla Marmara kıyılarına, oradan da gemiyle 14 Aralık'ta İstanbul'a vardı.

İstanbul'da bir buçuk yıl kaldıktan sonra 1 Temmuz 1680'de denizyoluyla İzmir'e döndü. 9 Şubat 1681'de ise gene denizyoluyla İskenderiye'ye, oradan da Kahire'ye ve Kudüs'e gitti. Ardından Venedik'e döndü. Sekiz yıl boyunca bu kentte Carlo Loth Atölyesi'nde çalıştı. Den Haag'a 1693'te döndükten sonra Doğu'ya seyahatinin izlenimlerini baskıya hazırladı. Büyük boy (folio) ve 200 gravürlü bu kitap ilk defa 1698'de Delft'de basıldı. İkinci baskısı 1700'de gene Delft'de yapıldı. Ayrıca 1714'te, Paris'te basılmış Fransızca çevirisi de vardır.

Bu kitabın başarısı üzerine 28 Temmuz 1701'de Bruyn ikinci büyük yolculuğuna çıktı. Bu defa Moskova üzerinden İran'a ve oradan Hindistan, Seylan ve Java'ya kadar gitti. 24 Ekim 1708'de Amsterdam'a döndü ve bu yolculuğun izlenimlerim ve resimlerini içeren ikinci kitabı büyük boy ve 300 gravürle donatılmış olarak 1711'de Amsterdam'da yayımlandı. İkinci baskısı 1714'te, Fransızca çevirisi 1718'de gene aynı kentte yayımlandı. 1725'te ise Paris'te her iki kitabı içeren, ancak daha küçük boy ve gravürlerin büyük bir kısmı eksik, 5 ciltlik bir baskısı daha yapıldı.

Yazardan çok ressam olan Bruyn'in kitaplarının en önemli öğesi gravürlerdir, ancak bunların arasında eşitsizlikler görülür. Örneğin, ayrıntılı İzmir panoramasına karşılık İstanbul'a ait görüntüler aynı derecede önemli değildir ve bir kısmı Bruyn'dan on yıl önce İstanbul'u ziyaret eden ve kitabı löSO'de basılan Grelot'tan alınmıştır. Aynı biçimde gözlemlerinin çoğu daha önceki gezginlerin kitaplarından aktarmadır.

Kente ilişkin gözlemleri herhangi bir özellik taşımaz. İçine girememiş olduğu Ayasofya ve önemli camiler kısaca anlatılır. Kulaksız Avrat Pazarındaki Arkadios Sütunu'nun çevresi evlerle sarıldığından görünmez olduğunu ve Divanyolu'ndaki Köprülü Mehmed Paşa Türbesi'nin 1673 ya da 1674'te mezarının üstüne yağmur yağması için üstünün açıldığını yazar. Kentin panoramasını çizmek için denizden dolaşırken görmüş olduğu yerler için daha fazla ayrıntı vardır. Böylece Topkapı Sarayı'ndaki kıyı köşkleri ve bu arada Eremya Çelebi'nin *İstanbul Tarihinde* de adı geçen Sinan Paşa Köşkü'nün altındaki ayazma anlatılır.

De Bruyn'un betimlemesiyle bir istanbul haritası, 1698.
Galeri Alfa

Bruyn'e göre o dönemde Alman Elçiliği Arnavutköy'de, Polonya Elçiliği Hasköy'dedir. Diğer elçilikler ise Beyoğlu'nda toplanmıştır. Galata'daki balık pazarı anlatılır ve kitapta Uzunkemer'in ve Kınkkemer'in aslına epey uygun birer deseni vardır. Son olarak Boğaziçi'ndeki köyler, Kadıköy ve Fener Köşkü anlatılır. Bruyn, Cehrin seferinden dönen Kara Mustafa Paşa'mn İstanbul'a girişinde hazır bulunduğunu yazar, ancak Cehrin 12 Ağustos 1678'de alınmış ve ordu İstanbul'a eylülde dönmüştür, oysa Bruyn'in gelişi aralıktadır. Bu dönüş sırasında yapılmış olan şenlikleri Aynalıkavak Kasrından seyrettiğini yazar.

STEFANOS YERASİMOS

BUHARA TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet-Kadırga'da, Küçükayasofya Mahallesinde, Şehit Mehmed Paşa Yokuşu'nda, Sokollu Külliyesinin yanında bulunmaktadır.

Nakşibendîliğe bağlı olan Buhara Tekkesi. İstanbul'da bulunan aynı türdeki diğer tesisler gibi. "Özbek Tekkesi" adıyla da tanınmaktadır. Buhara Tekkesi. Özbek kökenli şeyhlerinin Osmanlı İmparatorluğu ile Orta Asya hanlıkları arasındaki ilişkilerde oynadıkları önemli siyasi, diplomatik ve kültürel rollerden dolayı, İstanbul'daki Özbek tekkeleri içinde en önemlisi olarak telakki edilebilir.

Yapı 1104/1692'de inşa ettirilmiş. II. Abdülhamid'in buyruğu üzerine 1305/1887'de yenilenmiş, bugünkü mescit-tevhidhane bölümü de, Buhara emirinin ileri gelen koşbeyi (başbakan) Astankul Bey tarafından 1318/1900'de inşa ettirilmiştir. Söz konusu yenileme ve inşa faaliyetleri, yapının üzerinde bulunan kitabeler tarafından belgelenmektedir.

Padişahlar 18. yy sonlarından itibaren bu tekkenin şeyhlerini, Çağatay Türkçesini bilmeleri, ayrıca Orta Asya'yı ve bu yörenin âdetlerini iyi tanımaları nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu ile söz konusu hanlıklar arasında olağanüstü elçi olarak görevlendirmeyi âdet edinmişlerdir. Örnek olarak 18. yy'da Şeyh Yahya'nm, 19. yy ortalarında da Mehmed Efendimin resim misyonları zikredilebilir. Buhara Emirliği'nden, İstanbul'a yolu düşen birçok önemli kişinin, tıpkı bir sefarethanede olduğu gibi burada konakladıklarına bakılırsa tekkenin Orta Asya açısından da aynı şekilde telakki edildiği söylenebilir. Bu husus 1924'te burada konaklayan Buharalı bir diplomat için hâlâ geçerlidir *(BOA,* Cevdet hariciye 5600/18).

Siyasi rolünün yanısıra Buhara Tekkesinin, Orta Asya kavimlerinin kültür geleneklerinin korunduğu ve yaşatıldığı bir kuruluş olarak da önemi belirtilmelidir. Nitekim Alman şarkiyatçısı Martin Hartmann, Çağatay dili ve kültürü üzerine yayımladığı eserlerinde yer alan bilgilerin büyük bir kısmını Buhara Tekkesi'nden derlemiştir ("Zentralasiatisches aus Stamboul", *Islamischer Orient,* I, 1902 ve *Grammatik Ussi Lisâni Türkî des Mehemed Sâdiq,* Heidelberg, 1902). Aynı şekilde bu tekkenin en ünlü şeyhi olan Süleyman Efendi 19- yy'ın sonlarında bir Çağatayca-Osmanlıca sözlük ile *(Lügat-ı Çağatay* ve *Türki-i Osmâni,* 1298) Ahmed Yesevî'nin şiirlerinin çevirisini *(Dîvân-ı Belâgat-Un'vân Sultanü'l-Arifin Hoca Ahmet Yesevî,* 1299) yayımlamıştır.

Ayrıcalıklı kişiliğinden dolayı Şeyh Süleyman Efendi'nin üzerinde biraz daha durmak gerekir. Buhara'da 1237/1821' de doğan Süleyman Efendi bu tekkenin başına geçtikten sonra kendisini çok takdir eden II. Abdülhamid'in siyasi emellerine, bu arada panislamist politikasına hizmet etmiştir. Padişah tarafından, çeşitli görevlerle Orta Asya'ya, Afganistan'a ve Hindistan'a yollanmış, hattâ 1877'de Macaristan'da, Pesh'te toplanan Turan Kongresinde, II. Abdülhamid'i temsil etmiştir.

Buhara Tekkesi'nde, mescit-tevhidhane ile selamlık bölümlerinin Şehit Mehmed Paşa Yokuşu cephesinden görünümü. *Aras Neftci, 1990*

Aynı zamanda Meclis-i Muhacirîn-i Çerâkise'nin ve Meclis-i Meşâyih'in de üyesi olduğu bilinmektedir.

Cumhuriyet döneminin başlarında, 1925'te tarikatların lağvedilmesinden sonra Buhara Tekkesi Türkistan Gençler Birliği, Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği ve Türkistanlılar Talebe Yurdu gibi birtakım kuruluşları bünyesinde barındırmış, harem dairesinde son şeyh Abdurrahman Efendi (ö. 1953), ailesiyle ikamete devam etmiştir. Daha sonra harem bölümü yanmış, mescit-tevhidhane de bakımsız kalarak harap olmaya başlamıştır. Sonunda bu bölümün de bir yangın geçirerek dört duvardan ibaret kaldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde tamire muhtaç durumda bulunan Buhara Tekkesi'nin önemli bir kısmı kullanılmamakta, selamlık bölümünde son şeyhin torunları oturmaktadır.

Bibi. Mehmed Tevfik, *Yadigâr-i Macatistan-i asr-i Abdülhamid Hân.* ist.. 1294. s. 17-18; *İSTA,* VI,.3099-3103; G. M. Smith, 'The Özbek tekkes of İstanbul". *Der İslam,* S. 57 (1980), s. 137-139; Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasında Siyasi Münasebetler (1715-1875),* ist., 1984, s." 84-88. 133-134; T. Zarcone, "Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens â istanbul", *Anatolia Modema (Yeni Anadolu),* II (1990), tst./Paris, s. 150-153.

THIERRY ZARCONE

Mimari

Buhara Tekkesi, günümüze ulaşmamış olan kuzeydeki ahşap harem dairesi dışında kagir olarak inşa edilmiş, tekkenin içerdiği diğer bölümler, ortak bir taban oluşturan zemin katın üzerinde, birbirleriyle bağlantılı bağımsız kitleler olarak tasarlanmıştır. Zemin katın batısında Şehit Mehmed Paşa Yokuşu üzerinde, ortada cümle kapısı, bunun üzerinde de mescit-tevhidhaneden bağımsız olarak tasarlanmış minare yükselmektedir. Bunların güneyinde, zemin katta mutfak-kiler-taamhane grubunu, birinci katta meydan odasını, ikinci katta da mescit-tevhidhaneyi barındıran kitle yer alır. Cümle kapısı-minare manzumesinin kuzeyinde ise cadde üzerinde üç katlı selamlık, bunun arkasında Türkistan'dan gelen seyyah denişlerin hücrelerini barındıran, misafirhane niteliğindeki bina bulunur. Zemin katın güneydoğu kesimi, altta su haznesi, üstte fevkani avlu olarak değerlendirilmiş, söz konusu avludan meydan odasına, bunun üzerindeki mescit-tevhidhaneye. deniş hücrelerine geçit sağlanmıştır.

Cümle kapısı, neogotik üslupta bir sivri kemerin içine alınmış olan dikdörtgen bir açıklıktan oluşmaktadır. Lento ile sivri kemerin arasındaki alınlığa II. Abdülhamidin 1305/1887 tarihli yenileme kitabesi yerleştirilmiştir.

Cümle kapısından ufak bir taşlığa girilmekte, bu taşlık kuzey yönünde, selamlık ile misafirhanenin arasmdaki ince uzun avluya bağlanmakta, daha ziyade bir havalandırma-aydınlatma boşluğu niteliğindeki bu avludan birinci kattaki fevkani avluya çıkılmaktadır. Selamlığın ve misafirhanenin birinci ve ikinci katları, aralarındaki bu boşluğa bakan, kuzeyde, harem bölümü ile nazireyi tekkenin diğer bölümlerinden soyutlayan duvarın önünden dolaşarak "U" biçimini alan balkonlarla donatılmış, birinci kattaki balkonda "U"nun uçları fevkani avluyla birleştirilmiştir. Geleneksel mimarideki revakların yerini tutan, her iki taraftan kapıların ve pencerelerin açıldığı bu balkonlar, demir putrelli volta döşemeleri, bunları birbirine bağlayan düşey demir gergileri ve aynı malzemeden sade korkulukları ile, tasarlandıkları dönem için oldukça "modern" bir görünüm sergilemektedir.

Misafirhane kanadının her iki katı da "karnıyarık" denilen plan tipinin özelliklerini göstermekte, doğu-batı doğrultusunda uzanan sofaların çevresinde dervişlerin ikametine mahsus odalar ile hela-abdestlik birimleri sıralanmaktadır. Selamlığın içerdiği en ilginç mekân ise ikinci kattaki şeyh odasıdır. Kahve ocağı ile bağlantılı ufak bir sofadan geçilerek ulaşılan şeyh odasında, girişin bulunduğu doğu duvarı yüklüklerle donatılmış, güney ve kuzey duvarlarına birer dikdörtgen pencere, güney duvarına ayrıca, küçük bir kopili ile mescit-tevhidhaneye ulaştıran kapı, batı duvarına ise, önünde balkon bulunan, sivri kemerli geniş bir kapı-pencere yerleştirilmiştir. Nefis bir manzaraya sahip olan bu balkon, yanlardan, I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nda birer büyük konsolla takviye edilmiş, bunların arasına da aynı üslupta bir dizi küçük konsol yerleştirilmiştir. Balkonu sınırlayan basit ahşap korkuluklar, köşelerde, üstleri soğan kubbeciklerle donatılmış masif ahşap babalara bağlanmaktadır. Selamlığın geniş saçağı, balkonun üzerine gelen yerde ahşap konsollarla desteklenmiştir.

Kareye yakın yamuk bir plan arz eden mescit-tevhidhanenin duvarları tuğla ile örülmüş, kalkan duvarları ile kısmen gizlendiği anlaşılan ahşap çatı yangında ortadan kalkmıştır. Açıklığı, içeriden basık bir kemerle, dışarıdan demir putrelli bir lentoyla geçilmiş olan giriş, kuzey duvarının ortasında yer almakta, fevkani avludan, girişin önündeki sahanlığa, putrellere oturan kesme taş basamaklarla çıkılmakta, söz konusu mekân ile şeyh odasının bağlantısını kuran köprücük de bu sahanlığa oturmaktadır. Kapının lentosu üzerine, mescit-tevhidhanenin inşa tarihini (1 Receb 1318/1900) ve banisinin adını (Astankul Bey) veren, talik hatlı mensur kitabe oturtulmuştur. Duvarlar, girişin yanlarında birer tane, doğuda ve batıda üçer tane olmak üzere, ikili pencere gruplarıyla donatılmıştır. Alttaki pencereler "dilimli Bursa kemeri" olarak tanımlanabilecek bileşik kemerlerle taçlandırılmış, zamanında alçı revzenlerle dolgulanmış olduğu tahmin edilebilen tepe percereleri ise yuvarlak olarak tasarlanmıştır. Güney duvarının ortasında, çok az bir derinliğe sahip, dikdörtgen planlı ve basık kemerli mihrap nişi, yanlarında da birer tepe penceresi yer alır. Mihrap nişinde seçilen alçı mukarnas izlerinden, I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nda bir mihrabın tasarlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Mescit-tevhidhanenin ilgi çekici ayrıntılarından biri de. kuzeybatı köşesindeki ufak kapının ardında uzanan ve minareye bağlanan, minyatür boyutlu, volta döşemeli kapalı geçittir.

Buhara Tekkesi'nin, geleneksel plan şemalarıyla Batı kökenli inşaat tekniklerini ve I. Ulusal Mimarlık Akımı'na bağlanan birtakım ayrıntıları kaynaştıran ilginç tasarımı gibi, Şehit Mehmed Paşa Yokuşu üzerindeki ana cephesinin düzenlemesi de tamamen kendine özgü bir nitelik sergilemektedir. Yatay silmelerle ayrılmış olan katlarda farklı örgüler kullanılmış, kısmi bodrumda kesme taş, zemin katta, Osmanlı mimarisinde hemen hiç görülmeyen, Roma ve erken Bizans dönemlerinde kullanılmış olan opus sectile'ye benzer bir tür örgü, birinci ve ikinci katlarda da üzeri sıvalı tuğla örgü tercih edilmiştir.

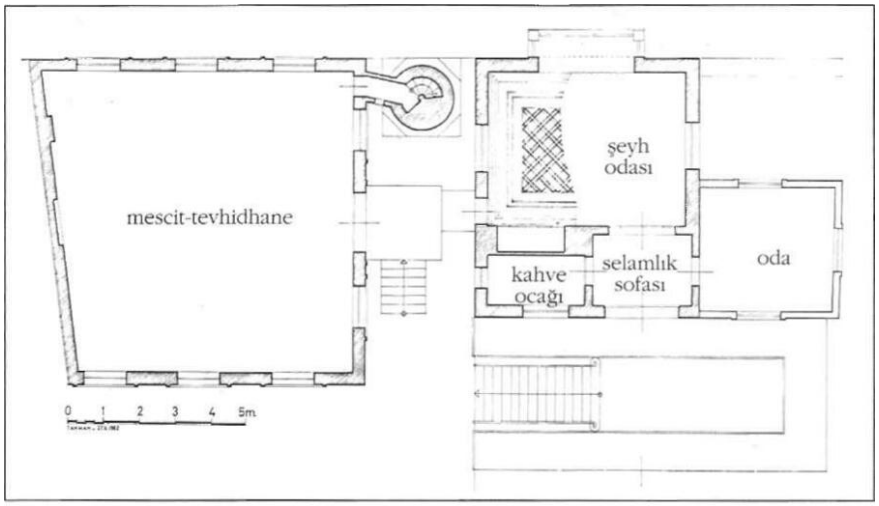

Buhara Tekkesi'nin mescid-tevhidhane ile selamlık ikinci katının planı.
M. Baba Tanman, 1982

Söz konusu cephede gözlenen anıtsallık ve özgünlük iddiasının odak noktası şüphesiz, minarenin, mimarlık tarihinde benzerine pek az rastlanan bir biçimde, cümle kapısının üzerine oturtulmuş olmasıdır, istanbul'da aynı konumda bir başka minare yalnızca Mevlanakapı'da, 17. yy'da inşa edilmiş ve günümüze ulaşmamış olan Tulumcu Hasan Mescidi'nde tespit edilmektedir. Zemin katın üst hizasındaki silme, cümle kapısının üzerinde bir miktar yukarı taşırılarak bu kesime bir taçkapı görünümü verilmek istenmiştir. Tuğladan örülmüş olan silindir gövdeli minarenin pabuç kısmı altta kare, üstte sekizgen kesitli olup aradaki geçiş pahlı yüzeylerle sağlanmış, şerefe basit demir parmaklıklarla kuşatılmıştır. Ahşap olduğu anlaşılan külah günümüzde mevcut değildir.

Buhara Tekkesi'nin cephesinde, selamlığın ikinci katında, şeyh odasına ait olan kesim, gerek içerdiği mimari öğeler (sivri kemerli geniş açıklık, balkonun ve ahşap saçağın konsolları) gerekse oranları bakımından, Konya-Alâeddin Tepesi'nde yer alan, 12. yy'ın ikinci yarısına ait Kılıç Aslan Köşkünü hatırlatmaktadır. Aralarında yedi yüzyıldan fazla bir zaman diliminin bulunduğu bu iki yapının benzerliği ancak bilinçli bir etkilenme ile açıklanabilir. Şeyh odasının, manzaraya nazır konumu ile, tekkeye gelen hatırlı misafirlerin ağırlandığı bir tür köşk niteliğinde oluşu bu varsayımı güçlendirmektedir. Diğer taraftan I. Ulusal Mimarlık Akımının büyük ustalarından Mimar Vedat Bey'in (Tek) (ö. 1940), 1913' te İstanbul Nişantaşı'nda inşa ettirdiği konağının balkonunda da Kılıç Aslan Köşkü'nden ilham almış olması dikkat çekicidir. Sonuçta, inşa edildiği 1887 yılı göz önünde tutulacak olursa, Buhara Tekkesi'nin, I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın, şimdiye kadar tanınmamış öncü yapılarından birisi olduğu kabul edilebilir.

Bibi. Çetin, *Tekkeler^* 584; Aynur, *Saliha Sultan,* 37, no. 143; *Asitâne,* 4; Osman Bey, *Mecmua-i Ceuâmi.* I, 12-13. no. 17; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ.* 3: *Ihsaiyat,* II. 19; Ergin. *İmaret Sistemi,* 26-36; Öz, *İstanbul Camileri,* I. 114.

M. BAHA TANMAN

BUKOLEON LİMANI

Büyük Sarayin(-») ön cephesinin batı yakası ile Çatladıkapı(-<) arasında uzanan liman.

Büyük Saray'ın, Küçük Ayasofya Camii'ne(-»), bitişik bölümünde bulunan Bukoleon Sarayı(->) ile aynı adı taşıyan liman, denizden bir dalgakıranla ayrılmıştı. Mendireğe ait bazı kalıntılar, 1960 başlarında sahil yolunun yapımına kadar görülebiliyordu. Fakat, limanın gerçek sınırları hakkında kesin bilgiler yoktur. Başlıca işlevi, imparatorluk sarayına hizmet vermek olan bu liman, diğerlerine göre. bir hayli mütevazı ölçülerde idi.

Saray ve limanın adı olan Bukoleon sözcüğü, Grekçe "bukolos" (çoban) anlamına gelmekte olup, büyük ihtimalle pagan (tektanrılılık öncesi) dönemden kalmadır. Ortaçağda, bu adın "bus kai leon"dan (boğa ve aslan) meydana geldiği kabul olunmuş, daha sonra ise bazı Batılı yazarlarca, "bucca leone" (aslanın ağzı) olarak adlandırılmıştır. Limanın kurulduğu ilk yıllarda, rıhtımda bulunan ve bir boğa ile bir aslanın dövüşmesini sembolize eden heykel, "bukoleon" sözcüğü ile ilgili varsayımlardan birincisinin kaynağı olarak gösterilmişse de. kanımızca bu heykel, "Bukoleon" adından esinlenilerek yapılmıştır.

ALBRECHT BERGER

BUKOLEON SARAYI

Marmara kıyısında, bugünkü Cankurtaran ile Kumkapı arasındaki Çatladıkapı mevkiinde, Küçük Ayasofya'nın hemen doğusunda bulunan sahilsaray.

Hıristiyanlık öncesi dönemlerden geldiği sanılan ismine bakılırsa, tarihinin çok eskilere gittiği düşünülebilir (bak. Bukoleon Limanı). Fakat saray hakkındaki ilk bilgi orta Bizans dönemine (9 yy'ın ortalarından 13. yy başına kadar) aittir. Buna göre Bukoleon Sarayı imparator II. Teodosios (hd 408-450) tarafından yaptırılmıştır. Bilinen ve halen görülebilen bölümleri ise büyük olasılıkla Teófilos zamanında (829-842) eklenmiştir.

Faros(->) denilen fener burcu ile imparatorluk iskelesi olarak kullanılan burun arasında, surların üzerinde uzanan Bukoleon Sarayı'nın temelinde ilkçağdan kalma mermer bloklar kullanılmıştır. Sur duvarlarının arasında görülebilen yaklaşık 300 m uzunluğundaki ön cephe, başlıca iki bölümden oluşuyordu. Öndeki küçük limanla sarayı birbirine bağlayan ve güney-kuzey doğrultusundaki kısa bir duvarın içinden geçen anıtsal bir merdiven, bu iki parçayı birbirinden ayırmaktaydı. Sarayın batı parçası 1870'lerde demiryolu yapımı yüzünden tahrip olmuştur. Bu bölümün her iki yanında, oturan aslan heykelleri ile süslü bir cumba bulunuyordu. Sarayın doğu yakası ise halen ayaktadır. Buradan görüldüğü kadarıyla, dış cephe, birbirini izleyen tuğladan tonozlarla örtülü mekânlardan oluşmaktadır. Bir dizi mermer çerçeveli pencere ve kapı ile Marmara'ya açılan sarayın önünde, duvara saplanmış mermer konsollarla taşman boydan boya bir balkonun uzandığı anlaşılmaktadır.

Faros yakasındaki mekânlar, zengin bezemelere sahip sütunlarla süslenmişti. Bunlara ait paye gövdelerinden birkaçı, halen İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde sergilenmektedir. Doğu yakasında ayrıca değişik biçimlerde zarif süslemeli başka sütun başlıkları da vardı. Bunlardan birkaçı bugün çevrede korumasız olarak durmaktadır.

Bibi. S. Eyice "Büyük Saray". *STAD,* 3 (1988), 22-30; R. Guilland, "Les palais du Bukoleon", *Byzantinoslavica.* I, 1950, s. 197-206; Janin, *Constantinople byzantine,* 120-121; C. Mango. "Ancient Spolia in the Great Palace of Constantinople". *Byzantine East, Latin West, Art Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann,* 1993.

ISTANBUL

BULAK MUSTAFA PAŞA TÜRBESİ

Eyüp'te Eyüb Sultan Camii'nin kıble tarafındaki hazirenin Musalla Kapısı adı verilen kapısı yakınında, meydana bakan açık türbedir.

Türbede medfun bulunan Bulak Mustafa Paşa, I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) kaptan-ı deryalarındandır. "Pulak", "Balak", "Palak" gibi isimlerle de anılır. Rodos fethinde kaptanlık yapmış, daha sonra Mısır'a gitmiştir. Vefat tarihi kesin olarak bilinmez, 1522 veya 1534 tarihleri ileri sürülür.

Türbe çok harap durumda iken 1940' lı yıllarda iyi bir restorasyonla kurtarılmıştır. Ancak, Eyüp'teki birçok yapı gibi, yol seviyesinden aşağıda kalmış ve bu yüzden özellikle kışın su basmakta idi. Eyüp'teki son imar hareketleriyle birlikte bu durum ortadan kalkmıştır.

Türbe, sekizgen planlıdır. Her köşede birer kesme taş paye, kaş kemerleri

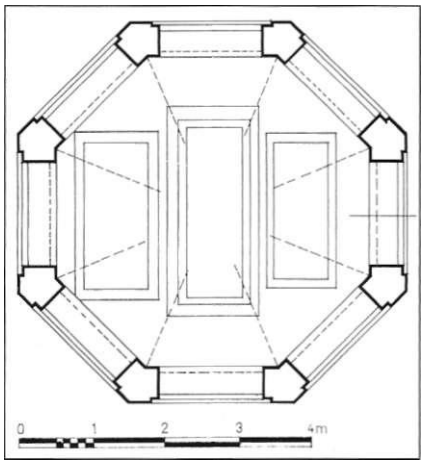

Bulak Mustafa Paşa Türbesinin planı.
Yıldız Demiriz

ve kubbeyi taşır. Dilimli kubbe alçak bir kasnağa oturur. Yapı tamamen kesme küfeki taşındandır. Açık türbenin paye aralarındaki onikigenlerin kesişmesinden oluşan geometrik mermer şebekeler, yapının başlıca süslemesidir.

Yapı kitabesi yoktur. Ancak, tamirlerle ilgili kitabeler ve mezar taşlarının yazıları bazı tarihler verir. Eski giriş üzerindeki tamir kitabesi 1818. yandaki payedeki tamir kitabesi 1633 tarihlidir. Bulak Mustafa Paşa'nın silindirik ayak taşında 1584 tarihi vardır. *Mecmuâ-i Tevârib'te* bahsedilen 1077/**1666** tarihli kitabe ise bulunamamıştır.

Bulak Mustafa Paşa Türbesi'nin bitişiğinde kime ait olduğu bilinmeyen ilginç bir açık türbe vardır. Padişahın katlettirdiği devlet ricali veya bir şehzadenin türbesi olduğu rivayet edilir. Kare planlı açık türbenin onikigen kasnaklı kubbesi, dört yuvarlak sütuna oturur. Klasik döneme ait baklavalı sütun başlıkları ve türbenin ortasındaki lahit, **16.** yy sonlarının tipik örneklerindendir. Bu yüzden türbe 17. yy başlarına veya **16.** yy sonlarına tarihlendirilir.

Bibi. Akakuş, *Eyyûb Sultan.* 170: Demiriz, *Türbeler,* 20-22; Âyvansarayî. *Mecmuâ-i Tevârih,* 389.

YILDIZ DEMİRİZ

BULGAR EKSARHHANESI

Osmanlı döneminde İstanbul'da oturan Bulgarlar **19.** yy ortalarına kadar Fener'deki Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı kiliselerde ibadet ediyorlardı. 18. yy sonlarında Balkanlarda başlayan milliyetçilik hareketleri Bulgarları da etkiledi. Bulgarlar bağımsızlık düşüncelerine paralel olarak Rum Ortodoks kilisesinden ayrı. bağımsız bir Bulgar Ortodoks kilisesi kurmak için de mücadeleye giriştiler. 1839'da Tanzimat Fermam'yla Müslüman olmayan Osmanlı uyruklarının da Müslüman olanlarla eşit haklar elde etmesi, Bulgarları bu davalarında umutlandırdı.

İstanbul'daki Bulgar cemaatinin önderlerinden İstefanaki Bey (Stefan Bogoridi) Eylül 1848de devlete başvurarak Bulgarların. Rumlarla aynı mezhepten olmakla birlikte, Rumca bilmedikleri için Rum kiliselerindeki ayinleri anlayarak izleyemediklerini, oysa Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gibi onların da ayrı bir cemaat oluşturduklarını ve kendi dillerinde ibadet etmek istediklerini belirtti. Özellikle büyük yortularda Bulgarların da Rum kiliselerine gitmesinin "izdihamca yol açtığını, kalabalığa son verilmesinin sağlık bakımından da uygun olacağını anlattı. Ayrıca Rusya Sefareti'nin. çoğu saf olan Bulgarları, onlar için bir kilise inşa edebileceğine inandırdığını, ama önce bir papaz evinin yapılarak ibadetin burada sürdürülmesinin daha uygun olacağını, bu iş için kendisinin Fener semtindeki bir arsasını bağışlamaya hazır olduğunu bildirdi. İstefanaki Bey böylece bir yandan. Osmanlı Devleti'nin bu konuda anlayış göstermemesi durumunda öteden beri Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks uyruklarının koruyucusu rolü oynayan Rusya'dan destek alınabileceğini üstü kapalı olarak belirtiyor, bir yandan da fetihten beri İstanbul'da yeni bir kilise inşa edilmesinin şer'en yasak olduğunu bildiği için, aşırı bir istekte bulunmayarak şimdilik içinde ibadet edilebilecek bir papaz evi yapılması gibi yumuşak bir çözüm öneriyordu. Osmanlı yönetimi Bulgarların ayrılmasıyla Rum Patrikhanesi'ne bir darbe vurulacağını da hesaplayarak 12 Eylül 1848de. Bulgarların "metoh" adını verdikleri papaz evinin yapılmasına izin verdi. Bu izin, bağımsız Bulgar kilisesinin kurulması yolunda ilk adımdı.

İnşasına hemen başlanan yapı iki yıldan az bir sürede tamamlandı. Bugün Balat ve Fener semtleri arasında, Haliç kıyısına paralel Mürsel Paşa Caddesi üzerinde, Sveti Stefan Kilisesi'nin(->) tam karşısında bulunan bu yapının saçağının altındaki, bir baştan bir başa kadar uzanan Bulgarca yazıtta, arsanın Sultan Abdülmecid zamanında Stefan Bogoridi tarafından armağan edildiği ve inşaatın 1850 yazında tamamlandığı belirtilmektedir.

Bulgarlar 1860'ta devlete Rum patriğini artık dinsel önder olarak tanımayacaklarını bildirdiler. Bağımsız kiliseye doğru bir adım daha atılmıştı. Aynı yıl bir grup Bulgar da Ermeni Katolik Patrikhanesi'ne başvurdu ve birinin altında 2.000, diğerinin de 145 kadar imza bulunan iki senet vererek Katolik mezhebine girme kararı aldıklarını bildirdi. Bu kararda, bağımsızlık yolunda Fransa ve Avusturya gibi Katolik Avrupa devletlerinden destek görme umudu da vardı. Ama Bulgarların çoğunluğu bağımsız kilise oluşturma çabalarım sürdürdü. Rusya da bu çabaya destek veriyordu; çünkü Katolik Bulgarların sayısının çoğalmasıyla Fransa ve Avusturya'nın Slavlar üzerindeki nüfuzunun artacağından endişe ediyordu. Osmanlı yönetimi ise, ayrı bir Bulgar kilisesinin kurulmasıyla hem Rum Patrikhanesi'nin gücünün iyice azalacağını, hem de Rusya'nın Bulgarları kışkırtmak için kullandığı kozlardan birinin yok edilmiş olacağını hesaplıyordu. Böylece 11 Mart 1870'te bir ferman çıkarılarak bağımsız Bulgar kilisesinin kurulmasına izin verildi.

Fermana göre bundan böyle Bulgar cemaatinin başında bir eksarh bulunacaktı. Eksarh, önder ya da başkan demekti; Yunanca "eksarkhos" sözcüğünden geliyordu ve Ortodoks kilisesi hiyerarşisinde patrikten aşağıda, metropolitten yukarıda bir rütbeyi belirtiyordu. Yeni oluşturulan kilise Bulgar Eksarhhanesi ya da Bulgar Eksarhlığı olarak anılacaktı. Eksarhhane Ortodoks kilisesinin temel yasalarına uyacak, Rum Patrikhanesi de eksarhhaneyi tanıyacak ve başta eksarh seçimi olmak üzere, onun işlerine karışmayacaktı. Böylece bağımsız Bulgar Ortodoks kilisesinin kuruluşu tamamlanmış oldu.

HASAN KURUYAZICI

BULGAR EKSARHHANESI BINASı

Şişlide Halaskârgazi ve Abide-i Hürriyet caddeleri arasında uzanan geniş bir bahçe içinde yer alan yapılar topluluğu. Halen giriş kapısı olarak Abide-i Hürriyet Caddesi üzerindeki 124 no'lu kapı kullanılmaktadır.

Esas yapı 19- yy'ın sonlarına tarihlenmektedir. Eksarh I. Jozif tarafından satın alınarak eksarhhane olarak kullanılma-

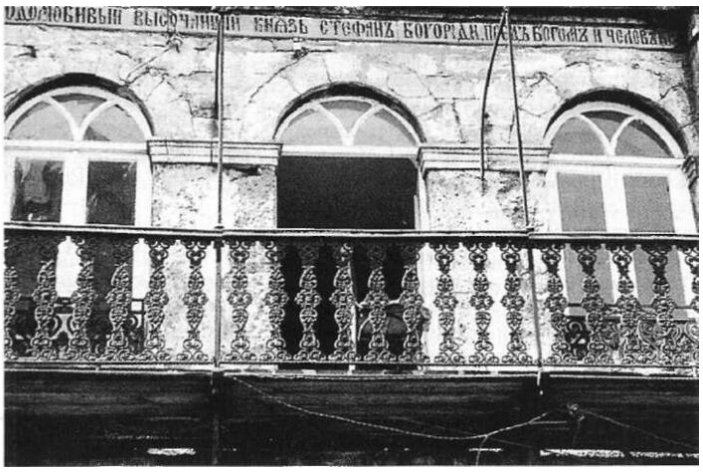

Bulgar Eksarhhanesi'nin cephesinden saçaktaki yazıtı da gösteren bir ayrıntı.
Erkin Emiroğlu, 1973

ya başlanmıştır. Yapı bodrum, zemin, üst ve çatı katı olmak üzere toplam 4 katlıdır.

Eklektik (seçmeci) üslupta inşa edilmiş olan yapı ahşap karkastır ve plan karakteri bakımından iç sofalı (karnıyarık) tipe girer. 19. yy m ortalarından itibaren özellikle şehirlerde, eksarhhane yapısında olduğu gibi merdivenin sofanın bir yüzünde yer aldığı bu tip geniş bir uygulama alam bulmuştur. Sofanın simetrik iki yüzünü odalar grubu kaplarken, diğer yüzü, balkon ile ön cepheye açılmaktadır. Planlama, merdiven-sofa eksenine göre tamamen simetriktir.

Eksarhhanenin içmimarisi. dönemine uygun özellikte duvar yüzeylerinde panolar şeklinde düzenlenmiş kalem işleri ile zenginleştirilmiştir.

1930'lu yıllara ait Şişli bölgesini gösteren Pervititch haritasında esas yapı ile birlikte sera ve ek yapıların yanısıra, eksarhhaneye ait bir de park alanı görülmektedir. Günümüzde seranın yerinde inşa edilmiş ve esas yapıya bitişik, ibadete açık bir kilise mevcuttur.

Bahçede yer alan ve **16** Eylül 1872'de Fener Patrikhanesi Sen Sinodu'nun, Bulgar kilisesinin kendisi ile bir bağı kalmadığını açıklamasını anımsatan anıtın üzerinde 1872 tarihi okunmakta, ayrıca bir de çan bulunmaktadır. Çanın üzerinde ise, çanın 1901'de Pınarhisar'da, K. Mihail adlı bir usta tarafından döküldüğüne dair bir yazıt yer almaktadır.

Esas yapı 1989'da özellikle ahşap bölümlerin sağlıklılaştınlmasına yönelik önemli bir tamir-tadilat geçirmiştir.

Bibi. Ahmet Refik (Altınay), "Osmanlı İmparatorluğunda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", ***TTEM,*** S. 8 (85), 1341/1925.

OĞUZ CEYLAN

BULGAR HASTANESİ

İstanbul'un en eski özel hastanelerinden biridir.

Şişli Darülaceze Caddesi'ndeki binası Evlogi Gergiyef'in maddi desteği ile 1897' de inşa edilmeye başlanmış, 1901'de tamamlanmıştır. 25 Nisan 1902 tarihinde faaliyete geçen hastane 50 yataklı olup dahiliye ve hariciye servislerine sahipti.

Bulgar Konsolosluğu tarafından yönetilen hastanenin arazisi II. Bayezid'in vakıflarından olduğu için burada hukuken bir hakkı olmayan Bulgaristan Konsolosluğu hastaneyi 1988'de boşaltmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait olan hastane binası Mayıs 1990'da İhlas Holding tarafından kiralanmış ve Türkiye Gazetesi Hastanesi adıyla yeniden hasta kabulüne başlamıştır. Günümüzde 50 yatakla çalışmakta, ateşli hastalıklar ve akıl hastalıkları dışında tüm branşlarda sağlık hizmeti vermektedir.

İSTANBUL

BULGAR KİLİSESİ

bak. STEFAN (SVETİ) KİLİSESİ

BULGAR OKULLARI

Bulgarlar 19. yy'ın ikinci yarışma kadar Rum okullarında ya da yabancı okullarda eğitim görüyorlardı. İlk Bulgar okulu olan Sveti Kiril ve Metodiy Okulu 1857' de Fener'de Sveti Stefan Kilisesi'nin karşısındaki kiliseye ait binada açıldı. Okul önceleri ilkokul düzeyinde idi, daha sonra buna ortaokul (progimnaziya) sınıfları eklendi. Bu okulda ünlü Bulgarlar öğretmenlik yaptı. Ama 1870'lerde Bulgarların başka semtlere taşınmaları nedeniyle öğrencisizlikten kapandı.

İkinci Bulgar okulu Hayırsever Eğitim Derneği (Blagodetelno Bratstvo Prosveştenie) tarafından 1869'da Vezir Hanı'ndaki bir odada Pazar Okulu adıyla açıldı. Bu okula fakir çocuklar yanında Bulgar alfabesini öğrenmek isteyen yaşlılar da devam ediyordu. Bulgarlara yararlı olduğu görülen bu okullar daha sonra Hasköy, Kasımpaşa, Topkapı, Langa, Kumkapı ve çevredeki köylerde de açıldı.

Hayırsever Eğitim Derneğimin öncülüğüyle 1870'te Kasımpaşa'da ve Tatavla'da (Kurtuluş), 1872'de de Aynalıçeşme'de (Beyoğlu) yeni okullar açıldı. Bu okul öğretim yılı sona ermeden aynı semtte başka bir yere taşındı. Öğrenci sayısı oldukça arttı.

Hayırsever Eğitim Derneği 1871'de Langa (Vlanga) semtinde de bir okul açtı. Bu okulda üç yıl süreyle yaşlılar için pazar günü kursları düzenlendi. Atmeydam'nda çalışan Bulgar abacılar tarafından Nikola P. Tıpçileştovün öncülüğüyle Kumkapı'da da bir okul açılmıştı. Bu okulda Manyo P. Boyacıyev öğretmenlik yaptı.

Topkapı'da bahçıvanlık, sütçülük, Topkapı dışındaki çiftliklerde ırgatlık yapan birçok Bulgar vardı. Hayırsever Eğitim Derneği tarafından sütçü Georgi Filipov' un evinde 1872'de Bulgar çocuklarına bir okul açıldı, öğrencilerin artmasıyla ev dar geldi, okul başka yere taşındı. Ortaköy Bulgar Karma Okulu 1874'te kira ile tutulan bir evde öğretime başladı. Okulda eksarhhane görevlileri ile o semtte oturanların kız ve erkek çocukları okuyordu. Okulda kızlar erkeklerden sayıca fazlaydı.

İstanbul'da en uzun süre yaşamış Bulgar okulu Beyoğlu'nda Başağa Çeşme Sokağı no. 5'te bulunmaktaydı. Okul için 1893 ders yılı başında, bir bina sağlanarak, öğretime başlamak üzere Maarif Nezareti'ne başvumlmuştur. Okul müdürlüğüne "Deylet-i Aliyye'den ve Bulgar milletinden Âsitaneli Konstantin Yorgif Efendi" seçilmiştir. Böylece Osmanlı uyruklu Bulgar cemaatinin yararına yönelik (Bulgar Ortodoks etfaline mahsus) okul, 3 sınıflı bir ilkokul (sıbyan mektebi) olarak öğretime başlamıştır. İzin belgesi 13 Mart 1893 tarihini taşımaktadır.

Okul, önceleri Beyoğlu Tarlabaşı Caddesi no. 46'da kiracı olarak öğretime başlamıştır. Okulda uzun yıllar, sadece Bulgar alfabesi, okuma, aritmetik ve resim-iş dersleri okutulmuştur. Daha sonraları belgelendirilemeyen izinlerle 1930'a kadar 4'ü ilkokul, 3'ü ortaokul olmak üzere 7 sınıflı bir okul olarak öğretime devam etmiştir. 18 Haziran 1931 gün ve 41417 sayılı Milli Eğitim Bakanlığı emirleri ile 6 sınıf ilkokul, 1 sınıf orta dereceli olmak üzere 7 sınıflı ve 7 yıllık bir okul hüviyetini almıştır. Bunda okul idarecilerinin isteği de rol oynamıştır. Çünkü o dönemde Bulgaristan'da ilkokul 4 yıl, ortaokul 3 yıldı. Amaç Bulgaristan'dan naklen gelen öğrencilerin yatay geçişlerinin sağlanmasıydı. Ancak, bu durum Türkiye'deki okullarla Bulgar okulu arasındaki geçişler bakımından sorunlar doğurmuştur. Bu-

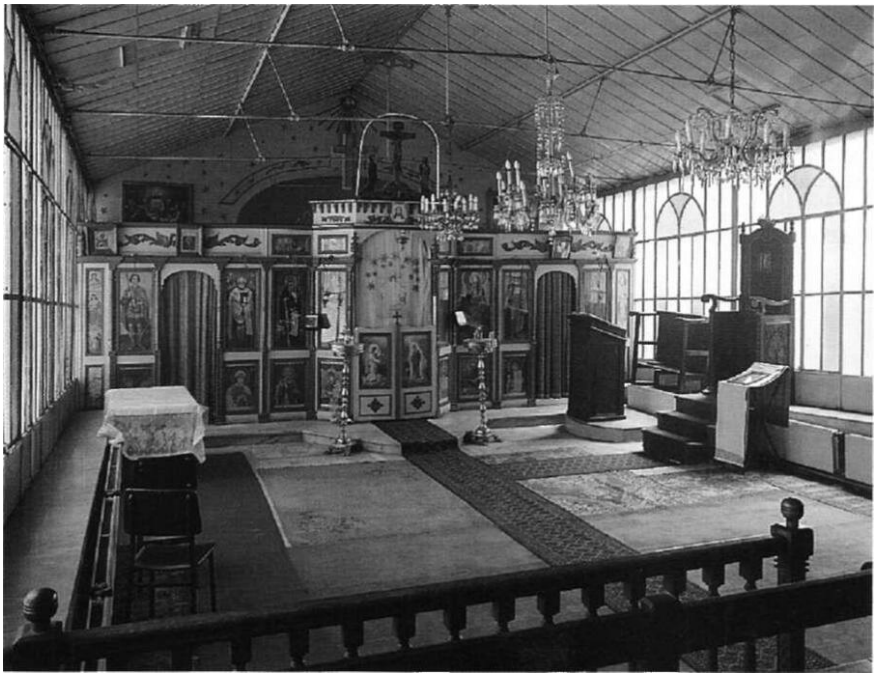

Bulgar Eksarhhanesi binasının ibadet yerinden bir görünüm, Şişli.
Erkin Emiroğlu

nun üzerine okul idaresinin, okulun 8 yıla çıkartılıp denkliğinin sağlanma isteği bakanlıkça kabul gömıemiştir.

1940'h yıllardan, okulun faaliyetini durdurduğu yıla kadar yapılan istatistiklerde dikkati çeken konu, okuldaki toplam öğrenci sayısının her yıl 2-3'ü aşmadığıdır. 1970-1971 öğretim yılında resmi istatistiklere göre toplam öğrencisi 2'dir. Nitekim okul 1972-1973 öğretim yılında öğrenci bulunamadığından faaliyetini durdurmuştur.

AHMET HEZARFEN-
AHMET MÜLAYİM

BULGARCA BASIN

Abdülmecid döneminde (1839-1861) basın-yayın ile ilgili nizamnamelerin Takvimhane-i Âmire'de bastırılmasından sonra diğer dillerde de patrikhanelerce bastırılmasına izin verildi. Bastırılan Bulgarca 1.000 adet nizamname Takvimhane tarafından ilgili makamlara yollandı. Bundan cesaretlenen İstanbullu Bulgarlar kitap, dergi gazete yayımlamak için devletten izin almayı başardılar.

İstanbul'da yayımlanan Bulgarca ilk gazete *Tsarigradski Vestnik'tü* (İstanbul Gazetesi). İlk sayısı Ocak 1848'de çıkan gazetenin yayımcısı İvan Bogorov'du. Bulgarların kültürel gelişmesinde ve siyasal bilinçlenmesinde önemli rol oynayan bu gazete 18ö2'ye kadar yayımlandı. İkinci gazete olan *Novina Bılgarska* 1850' de çıkmaya başladı. Onu 1859-1863 arasında Dragan Tsankovün yayımladığı *Konsile* izledi (1862). Kiros Petro bu gazeteyi çıkarmak için tüccar Hristo Tıpçileşkovün kefaletiyle ilgili makama başvurdu. Osmanlı Devleti'nin Bulgar ulusuna karşı iyi niyetinin bir göstergesi olacağı için gazetenin posta masrafı da bağışlanarak basılmasına padişah iradesiyle izin verildi. Ardından *Svetnik* (Nasihatçı) (1863-1865) yayımlandı. Gene 1863'te Petko R. Slaveykoy tarafından çıkarılan *Gayda,* haftalık siyasi, ticari ve edebi gazeteydi. Slaveykov, Bulgar kilisesinin Rum kilisesinden ayrılmasına çalışan eylemci bir kişiydi. İstanbul'da genç Bulgar aydınları onun yanında yer alarak Bulgar kilisesinin özgürlüğü için çalıştılar. Daha sonraki yıllarda yayımlanmış bellibaşlı gazete ve dergiler olarak *Mesetsa Zomitsa* (Ay, Sabah Yıldızı) (1864-1877), Amerikan misyonerlerince çıkarıldı; *Vreme* (Zaman) (1864-1867); *Turtsiya* (Türkiye) (1864-1873), Nikolo Genoviç tarafından haftalık gazete olarak yayımlandı; *Çitalişte* (Okuma Yurdu) (1867), Robert Kolej'de okuyan Bulgar öğrencilerce çıkarıldı; *Makedoniya* (1866-1872), Petko R. Slaveykov tarafından yayımlandı, aşırı milliyetçi yazılardan dolayı kapatıldı; *Zornitsa* (Sabah Yıldızı-Zühre) (1868-?). Amerikan Protestan misyonerlerince çıkarıldı; *Pravo* (Hak) (1869-1873); *Napredık* (İlerleme) (1874-1877); *Iztoçno Vreme* (Doğu Çağı) (1874-1877); *Sutrina* (Sabah) (1877-?); *Novini* (Haberler) (1890); *Progres* (İlerleyiş) (1896-?); *Glas* (Ses) (1910-?) sayılabilir.

İstanbul'daki Bulgar basım bu uyanış döneminde, biri evrimci diğeri devrimci olmak üzere iki yol izledi. Evrimci yolu izleyen *Vreme, Pravo, Sıvetnik, Napredtk* gibi gazeteler, çorbacıların, büyük tüccar ve sanayicilerin çıkarlarını savunuyordu. *Gayda, Makedoniya* gibi gazeteler ise ulusal bilinç için mücadele ediyorlardı.

Bibi. ***Kratka Bılgarska Ensiklopediya.*** Sofya. 1967, I, s. 382; ***Btlgariska Ezik i Literatura,*** Sofya, 1945, s. 127, 128; P. Tuğlacı, ***Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri.*** İst., 1984, s. 192; t. Ortaylı, "Osmanlı Bulgar Basını Üzerine Notlar", ***TAD,*** 26 (1991), 253-259.

AHMET HEZARFEN

BULGARLAR

Bizans Dönemi

Bulgarlar, Balkan Yarımadasına geldikten sonra Tuna boylarında Bizanslılarla karşılaştılar. Çok geçmeden aralarında savaş başladı. Bu savaşlar sonucu esir düşme, sızma, ticari ilişkiler. Bulgar hanedanı ile Bizans hanedanı arasında olan sık sık evlenmeler ve bu yüzden kurulan akrabalık nedeniyle Bulgarlar Bizans in başkenti Konstantinopolis'e yerleşmeye başladılar. Hele I. Boris döneminde (852-889) Bulgarlar Hıristiyanlığı resmen kabul edip İstanbul'daki Ortodoks Patrikhanesine bağlanınca ilişkiler daha da sıklaştı, kiliselere din adamı yetiştirmek için İstanbul'a öğrenci yollanmaya başlandı. I. Boris'in yerine tahta geçen I. Simeón (hd 893-927) İstanbul' da Magnaura Sarayındaki yüksekokulda okumuştu. I. Simeón, hükümdarlığı sırasında Bizanslılarla yaptığı antlaşmada İstanbul'da Bulgar tüccarlarına pazar yeri verme koşulunu kabul ettirdi.

1018'den sonra Bulgaristan Bizanslılar tarafından işgal edildi, bu dönemde Bulgarların İstanbul'a yerleşmeleri daha da hızlandı. Bulgarlar 1186'da ayaklanarak Bizans boyunduruğundan kurtuldular ve Bulgar Çarlığını kurdular. 1207'de tahtı ele geçiren Boril döneminde, Balkan Yarımadası'nda Bogomil (Allahı Seven) hareketi alevlendiği gibi 1204'te Konstantinopolis'i işgal eden Latinlerin egemenliği de yerleşmişti. Boril bu dönemde Latinlerle iyi ilişkiler kurmaya çalıştı.

Latin egemenliğinin sona ermesinin **(126i)** ardından yeniden kurulan Bizans İmparatorluğu yeni bir tehlike olarak beliren Osmanlılara karşı Bulgarlarla bir sözleşme yaptı fakat Bizanslılar sözlerinde durmadılar. **1364**'te Bulgarlarla Osmanlılar arasındaki savaşta Bizanslılar Bulgarlara yardım etmedi, I. Murad Eski Zağra (Stara Zagora) ile Filibe'yi (Plovdiv) aldı. Bundan sonra Tuna Irmağı'na kadar yerler Osmanlıların eline geçti ve Bulgar Çarlığı son buldu **(1396).**

Osmanlı Dönemi

Bulgarlar, Osmanlıların 1453'te Konstantinopolis'i almalarından sonra geçimlerini sağlamak için İstanbul'a gelmeye başladılar. Burada hem devlet güvencesi altında daha iyi bir yaşam sürüyor, hem de Balkanlar'da, sık sık ortaya çıkan eşkıyadan uzak bulunuyorlardı.

Bulgarlar İstanbul'da sur dışında, Haliç kıyılarında, Boğaziçi'nde, Çatalca ve Terkos çevresindeki köylerde oturuyor, ırgat olarak sultanların, paşaların atlarına bakıyor, voynik olarak onların çiftliklerinde çalışıyorlardı.

İstanbul'dan geçen gezginler kentin çevresinde birçok Bulgar yerleşim yeri bulunduğunu yazarlar. Bulgarların koyun, kuzu ve yabani hayvanların derisinden giysileri, kuzu derisinden yapılan aüum (gayda) çalgıları ve oynadıkları horo, raçenitsa gibi oyunları yabancıların dikkatini çekmiştir.

İstanbul'daki Bulgarlara ilişkin bilgiler 19. yy d[a] daha çoktur. Bulgarların çoğu bu dönemde de kendini Rum sayıyor, Bulgar olduğunu söylemekten çekiniyordu. Bulgarlar dini yönden Rum Patrikhanesine bağlı olduklarından Osmanlı Devleti onları da "Rum milleti"nden sayıyordu. Rumlara karşı ayrı bir kilise kurma mücadelesinde, 1858'de Bulgar tüccarlarından Nikola Tıpçileşkov önemli rol oynamıştır.

1825'te İstanbul'a gelen Petır Mateev' in anlattıklarına göre Kutucu Han'da İs-

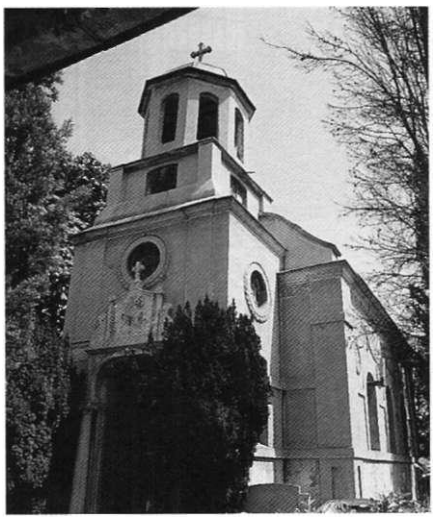

Şişli'deki Bulgar Mezarlığının şapeli (solda) ve mezarlığın içinden bir görünüm (üstte).
Fotoğraflar Erkin Emiroğlu

limne (Sliven) ve Kotelli abacılar bulunuyordu, tslimneliler ve Kotelliler evde dokudukları aba, şayak, kilim, halı vb dokumalar ile ördükleri kaytanları burada satıyorlardı. Lonca örgütlerini 1773'te III. Mustafa tarafından çıkarılan fermana göre kurmuşlardı. Ayrıca istanbul ve çevresindeki binaların taş, tuğla, kiremit, kireç, ağaç işlerinin çoğu Bulgar ustalarının elinden çıkıyordu.

II. Mahmudün 1826'da yeniçerileri ortadan kaldırıp Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'yiG» kurmasından sonra, askerlerin giysilerinin dikilmesi için abacı esnafından birçok Bulgar terzi Atmeydam'nda ambar denen binada görevlendirilmişti. Terzilerin giydikleri siyah fesin üzerinde mesleklerinin alameti olan makas vardı. Terzilerin çoğu Bulgaristan'ın Kalofer, Karlova, Koprivştitsa (Avratalan), Küsura, Eskizağra (Stara Zagora), Islimne (Sliven), Kotel (Kazan) kasabaları ve onların civarındaki köylerden gelmekteydi. Bunlar iyi ücret alır. şehirde serbestçe dolaşırlardı.

İstanbul'da balıkçı esnafı da Bulgardı. 1846'da Boğaz'da yaşayan Bulgar balıkçılar hakkında Fransız gezgin X. Hommaire de Hell oldukça geniş bilgi vermiş, İstanbul'a koyun, keçi sürüsü getiren Bulgar çobanlar da "Tepeden tırnağa kadar silahlı olan ve baştan ayağa deriler giymiş bu kişiler, sürülerini güden kişilerden ziyade baskından dönen eşkıyaya benzerdi" sözleriyle anlatılmıştır. Ayrıca manav, bahçıvan, marangoz, dülger, demirci, kazancı, mutaf, kasap gibi işlerle uğraşan Bulgarlar da vardı. 18. yy'da Ohri'den gelmiş bir Bulgar topluluğu kürkçülük (kojuharstvo-gocukçuluk) yapıyordu. Bulgar tüccarlar ise Tanzimat'tan sonra önemli bir topluluk haline geldi. Bunların içerisinde zengin ve aydın Kaloferli Hristo ile Nikola Tıpçileştov gibi kişiler vardı.

İstanbul'daki Bulgar tüccarlar daha çok zahire, un, pirinç, pastırma, peynir, kaşkaval, tereyağı, sızdırma, sucuk, kürk derisi, aba, şayak, kaytan satarlardı. Bu tüccarlar Balkapanı Hanı, Elçi Han, Küçük Yeni Han, Kumru Han, Boyacı Han, Fazlıpaşa Hanı, Sümbüllü Han, Çorapçı Han, Valide Hanı gibi ünlü hanlarda toplanmışlardı. Bunlardan en önemlisi Balkapanı Hanı'ydı, burası Bulgarların bir çeşit konsolosluğu gibiydi, İstanbullu veya konuk olarak İstanbul'a gelen Bulgarlar bayramlarda Fener Kilisesi ve Balkapanı'nı ziyareti hac sayarlardı.

İstanbul'daki Bulgar nüfusu hakkında kesin bilgi yoktur, sayıları yıldan yıla, mevsimden mevsime değiştiği için ancak bazı tahminler yapılmıştır. V. Grigoriyeviç 1844'te Bulgarların 20.000, İ. P. Georgiev 30.000, Sv. Milar 50.000, N. E. Sapunov da 50.000'den çok olduklarını bildirmektedir. 21 Ocak 1863 tarihli *Bılgariya* (Bulgaristan) gazetesi o dönemde İstanbul'da 8.000'i abacı, 5.000'i tüccar, 4.000'i fırıncı, 3.500'ü bahçıvan, 2.000'i faytoncu, 2.250'si balıkçı, 600'ü mutaf, 1.500'ü aşçı ve yamağı, 3.000'i çiftlik ırgatı, 1.500'ü çoban ve sığırtmaç, 400'ü tütüncü, 500'ü kürkçü (gocukçu) olmak üzere toplam 32.000'den fazla Bulgar bulunduğunu yazmaktadır.

Bulgaristan'ın hayvan ve toprak ürünleri İstanbul için önemli bir ticaret kaynağı olduğundan, bunları üreten, taşınmasıyla uğraşan, İstanbul'a gelen malları satanlar için büyük olanaklar yaratıyordu. 1878'den sonra Bulgaristan'ın Osmanlı Devletimden ayrılmasını İstanbullu Bulgarlar bu yüzden iyi karşılamamıştı.

İstanbul'daki Bulgar nüfusu Balkan Savaşı (1912-1913) sonrasındaki kitlesel göçle büyük ölçüde azalmıştır. Cumhuriyet döneminde gittikçe küçülen bir cemaat halinde varlıklarını sürdürmektedirler.

AHMET HEZARFEN

BULGURLU

Anadolu yakasında, Acıbadem, Kısıklı ve Ümraniye semtlerinin arasında yer alan tarihi köyün etrafında gelişen mahalle. Bulgurlu, günümüzde Üsküdar İlçesi'nin en büyük mahallesi olup, batıda Küçükçamlıca Caddesi, güneyde Üçpınaiiar Caddesi ile Anadolu Otoyolu, doğuda Namık Kemal Mahallesi, kuzeyde ise Bulgurlu Caddesi ile sınırlıdır. Mahalleyi kuzey-güney doğrultusunda kesen Libade Caddesi ise semtin bir başka önemli ulaşım yoludur. İstanbul'un ünlü mesire yerlerinden Küçükçamlıca Tepesi de (bak. Çamlıca Tepesi) bu mahallenin içindedir.

Bölgeyi kaplayan çam ormanlarının tarihini geç Roma dönemine götüren ve Bizans imparatorlarının av sarayı Damatris'i, Küçükçamlıca Tepesi'nin eteklerinde arayan kaynaklar vardır. Osmanlı döneminde Bulgurlumun adına kaynaklarda, 16. yy'dan itibaren rastlanır. Şair ve araştırmacı V. Hiç'e göre, Bulgurlu Köyü, I. Selim (Yavuz) zamanında (1512-1520) padişahın mektubunu İran'a götüren "incili kaftan sahibi" Muhsin Çelebi'nin çiftliğidir. İ. H. Konyalı ise buranın, I. Ahmed (hd 1603-1617) tarafmdan, 1580'lerde Bulgurlu'daki çilehanesinde yaşadığı bilinen, Celvetî tarikatının kurucusu Aziz Mahmud Hüdaî Efendi'ye(->) bahşedilen ve daha sonra onun tarafmdan köylüye dağıtılan topraklar olduğunu söyler.

Bahçeleri, yeşilliği, mesireleri ve suları ile ünlü Bulgurlu Köyünün tarihe geçmesine neden olaylardan biri de, Atmeydam 01ayı'm(-») bahane eden kapıkulu sipahilerinin öcünü almak üzere İstanbul'a yürüyen Gürcü Abdünnebi ile devlet güçleri arasında Bulgurlu dolaylarında 1649' da meydana gelen ve Abdünnebi'nin bozgunu ile sonuçlanan Bulgurlu Savaşı'dır (bak. Gürcü Abdünnemi Olayı).

Kaynaklarda "Burkullu", "Burgullu", "Burkurlu" ve "Burgurlu" olarak da geçen Bulgurlu adının, 1876 Balkan bozgunundan sonra yörede iskân edilen Bulgar göçmenlerinden geldiği iddiası pek kabul görmemiştir. Bulgurlu adının bu tarihten önce de kullanıldığı düşünülünce adın kaynağının burada aranmaması gerektiği ortaya çıkar. **16.** yy'da çiftçilikle uğraşan köyün adı, "bulgur"dan türemiş olmalıdır. Köyün tarihi camiinin (Bulgurlu Mescidi) önünde, Aziz Mahmud Hüdaî Efendimin hediyesi olduğu rivayet edilen ve 1960'lara kadar görülebilen tek parça mermerden bulgur dibeği bu tezi destekleyen bir kanıt olabilir.

Öte yandan R. E. Koçu gibi tarihçiler bazı kaynaklara dayanarak Küçükçamlıca Tepesi'nin asıl adının Bulgurlu Dağı olup, Küçükçamlıca adının tepeye daha sonra verildiğini ileri sürerlerse de 1850' lerde İstanbul'da bulunan İngiliz gezgini

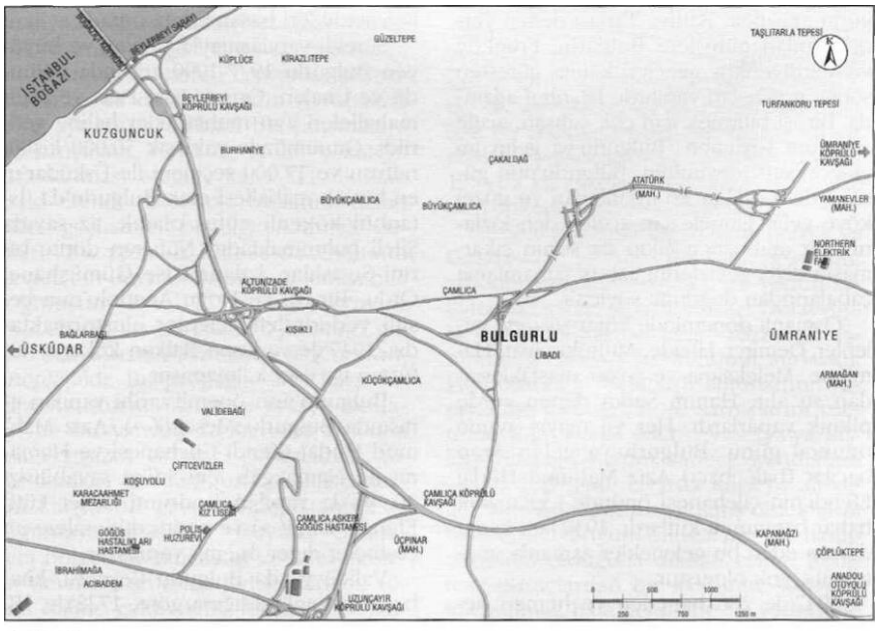

Bulgurlu
İstanbul Ansiklopedisi

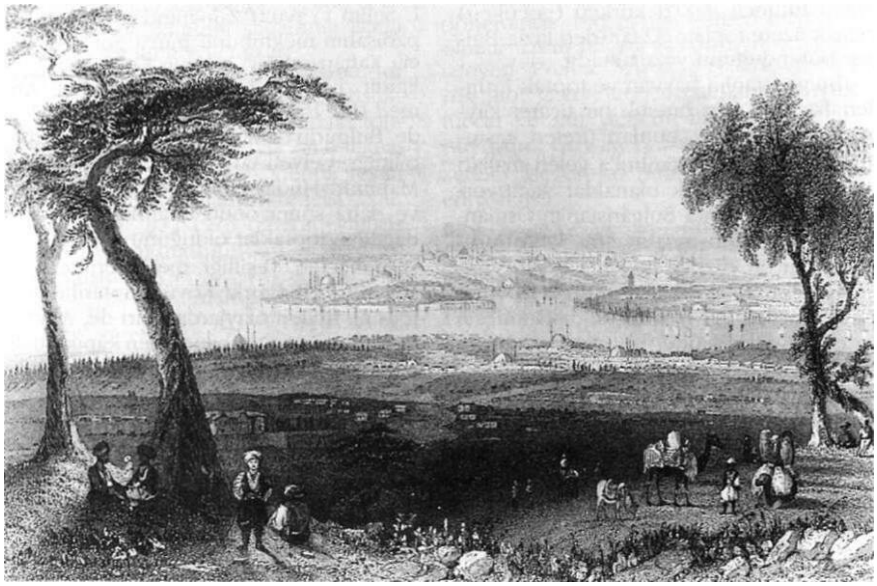

Miss Pardoe'nin *The Beauties of the Bosphonıs* adlı kitabında Barttlet'in betimlediği Bulgurlu Dağı deseninden gravür, 19- yy.
Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi

Miss Pardoe'nin anılarında geçen "Bulgurlu Dağı" adının bir yanılgı olabileceği fikri daha akla uygun görülmüştür. Konyalı'ya göre, 17. yy kaynaklarında ve Evliya Çelebi'de, Büyük ve Küçük Çamlıca isimleri defalarca zikredilmiş. Bulgurlu adı ise KüçükçamlıcaTepesinin doğu yamaçlarına verilmiştir. Konyalı, Miss Pardoe'nin tepeye bu yakadan çıktığını ve bundan dolayı da yanlışlıkla Bulgurlu Dağı demiş olabileceğini ileri sürer.

Osmanlı dönemi boyunca, güzel suları, temiz havası ve yeşillikleri ile aranan bir sayfiye köyü olan Bulgurlu, çoğu iki katlı ahşap, bahçeli evleri ile tipik bir Müslüman yerleşimi idi. Kısıklı ile Bulgurlu arasında, Bamya Tarlası denen yerde yapılan güreşlere Bulgurlu. Erenköy ve Merdivenköy gençleri katılır, güreşten sonra at yarışları yapılırdı. İstanbul ağzında, bir işi bitirmek için çok çalışan, acele edenlere söylenen "Bulgurluya gelin mi gideceksin?" deyiminin, Bulgurlunun güreşçi delikanlıları ile nişanlanan ve güzel köye gelin gitmek için acele eden kızların, bir arabozucu çıkıp da sorun çıkarmasın diye, çeyizlerini çabuk tamamlama çabalarından doğduğu söylenir.

Osmanlı döneminde köyü ziyarete gelenler, Demirci, Libade, Müftükuyusu, Haminne, Meleksima ve Şeker maslaklarından su alır, Hanım Şeddi denen yerde piknik yaparlardı. Her yıl mayıs ayının onuncu günü, Bulgurlu'ya gelen Arap bacılar (bak. bacı) Aziz Mahmud Hüdaî Efendimin çilehanesi önünde toplanarak bahar bayramını kutlardı. 1930'lara kadar devanı eden bu gelenekler zamanla unutulmuş, yok olmuştur.

1947'de 286 haneden ve hemen hemen tümü Müslüman 1.685 kişiden oluşan Bulgurlu Köyüne, aynı yıl Yugoslavya, Yunanistan ve Bulgaristan'dan gelen göçmenler yerleştirilmiştir. Bugün, Ümraniye'nin yerleştiği bölge, eskiden Bulgurlu Taşocakları olarak biliniyordu. Yine Ümraniye'deki Şerifali Çiftliği denen yer, 1950'lerde Bulgurluya dahildi. 1970' lerde hızlanan iç göç ve bunun getirdiği plansız gelişme. Bulgurlu'nun çehresini hızla değiştirdi. Eski mesire yerleri, gecekondular tarafından işgal edildi. Özel kişilerin eline geçen Haminne, Meleksima gibi kaynak suları, körelmeye bırakıldı. Bulgurlu Köyü'nü süsleyen, her biri 500 yaşından büyük dört anıt çınardan sadece ikisi kaldı. Aynı yıllarda, yörede yaşayanlar tarafından canlandırılmak istenen köy güreşleri ve bulgur pilavı şenlikleri başarısızlığa uğradı.

Sürekli yapılaşmayla yayılan ve büyüyen Bulgurlu 1977-1990 arasında bölündü ve Ünalan, Örnek, Esat Paşa ve Fetih mahalleleri ayrı muhtarlıklar haline getirildi. Günümüzde yaklaşık 50.000 kişilik nüfusu ve 17.000 seçmeni ile Üsküdar'm en büyük mahallesi olan Bulgurlu'da, İstanbul kökenli nüfus olarak, az sayıda Şileli bulunmaktadır. Nüfusun dörtte birini Sivaslılar, kalanını ise Gümüşhane, Ordu, Bingöl ve Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelenler oluşturmaktadır. 1947'de yerleşen Balkan kökenli nüfustan ise eser kalmamıştır.

Bulgurlu'nun önemli tarihi yapıları arasında Bulgurlu Mescidi(->), Aziz Mahmud Hüdaî Efendi Çilehanesi ve Hamamı ile Namazgah Mescidimi sayabiliriz. 20. yy'da yapılan Bodrumî Ömer Lütfi Efendi Camii(-0 ve çeşitli dönemlere ait çeşmeler diğer önemli yapılardır.

Valide ya da Bulgurlu Çeşmesi, kitabesinden anlaşıldığına göre. 1728'de, III. Ahmed'in oğlu Bayezid'in annesi Safiye Hatun yaptırmıştır. Kısıklı yolu üzerindeki diğer çeşme ise, Aziz Mahmud Hüdaî Efendi'nin müritlerinden Demirci Baba' nın adını taşır. Dokuz basamaklı merdiven ile inilen Demirci Çeşmesi'nin üstü ahşap örtülüdür. Kitabesine göre 1790' da yapılmıştır. Bulgurlu Mescidi'nin hemen yanındaki Bulgurlu Çeşmesi, 1875' te yapılmıştır. Arkasında, kesme taştan büyük bir deposu vardır. Suyu fazla geldiği için haznesini taşırdığından, yanma yeni bir çeşme daha yapılmıştır. Önünde bir zamanlar kullanılan yalak, mermerden bir Bizans mezar sandukasıdır. Meydandaki ulu çınarın yanındaki bayırdan çıkan ve eskiden Şeftali Suyu diye bilinen Meleksima Suyu ise bugün sahibi tarafından halka kapatılmış ve unutulmaya terk edilmiştir.

Bulgurlu'nun tek hamamı, Aziz Mahmud Hüdaî Efendi tarafından köye vakfedilen mülkler arasındadır. Kitabesine göre, I617'de yapılan hamamın halvetinde, ilk defa Aziz Mahmud Hüdaî Efendi' nin yıkandığı rivayet edildiğinden, bu bölüm demir bir kafesle çevrelenmişti. İçinde bir kandil yanar, dervişler nöbet tutardı. Cumhuriyet döneminde, tekke ve zaviyelerin yasaklanmasıyla, bu bölümü çevreleyen parmaklıklar, Üsküdar' da İmrahor Caddesi'nde bir başka eski hamama taşındı ve hamamdaki kandil söndürüldü. Bulgurlu Hamamı halen işletilmektedir.

Bulgurlu Mescidi'nin yanındaki Bulgurlu Mektebi, Şair Nüzhet'in hazırladığı kitabesine göre, 1755'te, III. Osman'ın hazinedarı Süleyman Ağa tarafından yaptırılmıştır. Hattatı Hazine Kâtibi Osman Ağa olan bu kitabe, Üsküdar'daki bir başka ilkokulun duvarında durmaktadır.

Namazgah Mezarlığı olarak bilinen ve çok sayıda tarihi mezar taşı bulunan eski mezarlık, Bulgurlu Caddesi üzerindedir. Bulgurlu. Kısıklı ve Ümraniye tarafından ortaklaşa kullanılan yeni mezarlık Çakaldağı Mezarlığı adını taşımaktadır.

Bulgurlu civarında, Ömer Lütfi Efendi Konağı, Nasuhi Bey Köşkü, Serasker Rıza Paşa Köşkü ve Dr. Hazım Bumin Köşkü ve bunların koruları çok güzel mekânlardı. Küçükçamlıca Tepesi'ni tümüyle kaplayan ve Kısıklı'dan Bulgurlu'ya giden yolun sağ tarafında duvarla çevrili Suphi Paşa Korusu, Lütfi Kırdarin başkanlığı sırasında, belediye tarafından satın alındı ve 1988de düzenlenerek halka açıldı. Bugün Bulgurlu'da bulunan pek çok eski konak ve köşk kaderlerine terk edilmiş olup yalnızca Küçükçamlıca civarındaki birkaç köşk ikinci derece tarihi eser olarak- yenilenmektedir.

Küçükçamlıca Tepesi'ndeki Topbaş Villaları'ndan başka, Bulgurlu'nun eski mesire yerleri de, Gürpınar (530 ev), Ata I (530 ev), Teletaş (220 ev), Mavi Gök (190 ev), İlke I (230 ev), Altmköy (320 ev), Levken (180 ev) gibi büyük sitelerle dolmuştur. DSÎ'ye ait büyük su depoları, lojman ve misafirhaneler Bulgurlu'da, Anadolu Otoyolu yanındadır. Küçükçamlıca Tepesi'nde yapımı bitmek üzere olan İmar ve İskân Bakanlığı'na ait huzurevi ve sağlık tesisleri, yörenin önemli

yapılarındandır. Halen 2 ilkokulu ve 15 camii bulunan Bulgurlu'da, 2 ilkokulun inşaatı da sürmektedir.

Bibi. Konyalı. *Üsküdar Tarihi,* I-II; *İA.* VI, 3113-3128; Pardoe, *Bosphorus.*

AYŞE HÜR

BULGURLU MESCİDİ

Üsküdar Bulgurlu'da Kısıklı-Dudullu yolu üzerindedir.

İnşa tarihi tespit edilemeyen mescidin banisi Teberdar Mehmed Ağa'dır. Vezirazam Bayram Paşa (ö. 1638) minber koydurmak suretiyle camiye dönüştürmüştür. I. Mahmud'un silahdarlarından Süleyman Ağa 1164/1750'de bu mescidin yakınlarında, bugün yıkılmış olan bir sıbyan mektebi yaptırmıştı. Söz konusu mektebin kitabesi halen mescidin avlusunda durmaktadır.

Mescit kareye yakın dikdörtgen planlı ve ahşap çatılıdır. Eskiden ahşap olan tavanın yerinde bugün betonarme döşeme bulunmaktadır. Batı duvarındaki minarenin sol yanında yer alan kapı son cemaat yerine açılır. Buradan iki yanında birer, pencere bulunan bir kapıdan harime girilir. Harim bölümünde, iki adet kare kesitli sütun üzerine oturarak yarım daire şeklinde küçük bir çıkma yapan betonarme fevkani mahfil, sonradan eskisinin yerine yaptırılmıştır. Mermer mihrabı basittir. Yapı son yıllarda yenilenircesine onarılmıştır. Çokgen kaideli bodur ve kalın minare, sacdan armudi bir külahla örtülmüştür. Batıda, minarenin sağında küçük haziresi mevcuttur. Bahçede bulunan musalla taşının üzerindeki antik taş blok, bugün çevre duvarının güney tarafına dayalı olarak durmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî. *Hadîka,* II, 257; Raif. *Mir'at,* 53; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 13; *İSTA,* VI, 3117-3119; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I. 120-121.

TARKAN OKCUOĞLU

Bulgurlu Mescidi
Yavuz Çelenk, 1994

BULLETIN DE NOUVELLES

İstanbul'da yayımlanan ilk gazete. Fransız Elçiliği'nin basımevinde Fransız Devriminin savunmasını yapmak üzere Eylül 1795'ten itibaren ayda iki defa 6-8 sayfa olarak yayıma girdi. İçerdiği resmi bildiriler, Ulusal Konvansiyonun toplantı zabıtları gibi Fransız politikasını ilgilendiren şeylerdi. Elçiliğin böyle bir şeye ihtiyaç duymasının nedeni, devrime taraftar ve karşıt pek çok kimsenin Galata ve Pera'ya sığınmış ve burada hem fikri, hem de fiili şekilde çatışmaya girişmiş olmalarıydı. Kahvelerde nutuklar çekiyor, kavgalar ediyor, bazen on ölü ve kırk yaralıya kadar varan kurban veriyorlardı.

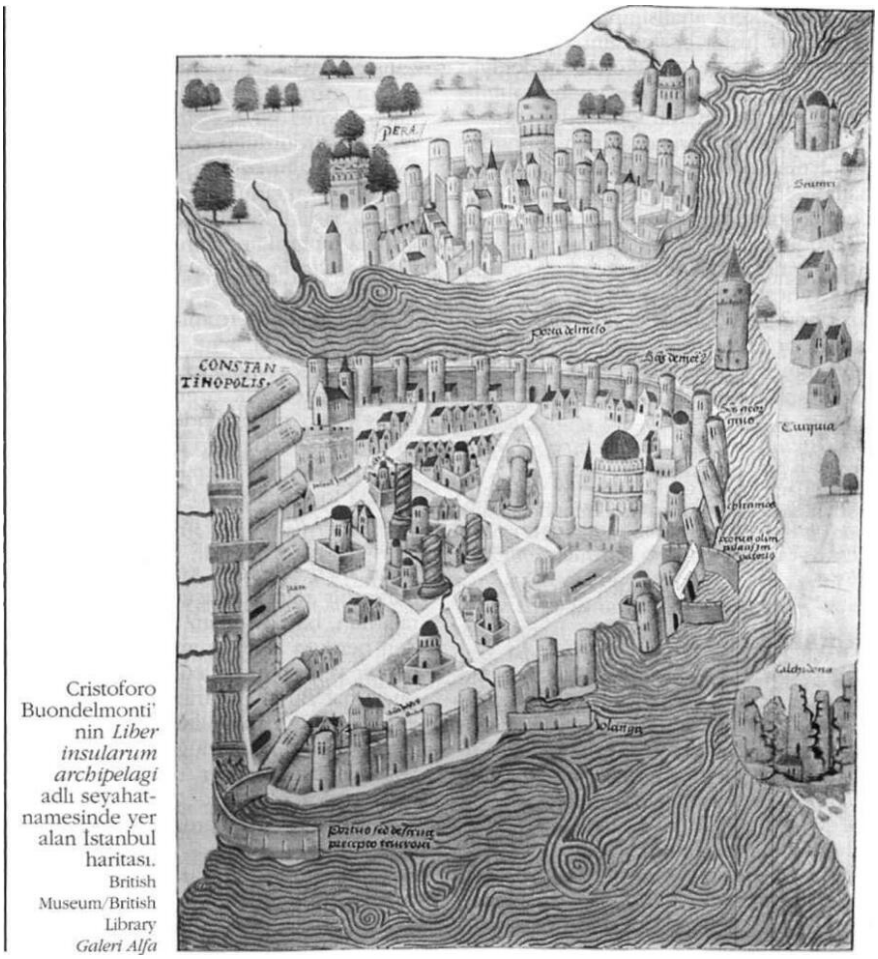

Cristoforo Buondelmonti'nin *Liber insularum archipelagi* adlı seyahatnamesinde yer alan İstanbul haritası. British Museum/British Library *Galeri Alfa*

Devrimin simgesi olan üç renkli kokartla krallık kokartım taşıyanlar sadece Fransızlar da değildi, bütün Avrupalılar ikiye ayrılmıştı. Babıâli bu çatışmalara hiç karışmadı. Hattâ üç renkli kokardın yasaklanması isteğine karşı Reisülküttab Raşid Efendi "İsterlerse başlarına üzüm küfesi geçirsinler, bizi ilgilendirmez" demişti. Bu yüzden Fransa'da Osmanlı Devletinin devrime katılacağı kanısı bile doğhıuştur. Eylül 1796'da *Bulletin de Nouvelles'm* yerini, İstanbul'da ikinci gazete olan *Gazette Française de Constantinople* aldı. Bu propagandaya karşı İngiliz, Avusturya, Rusya ve Prusya elçilikleri de bir yandan *Le Mercure Oriental* adlı Fransızca gazeteyi yayımladılar, diğer taraftan da Frankfurt'ta basılan devrim karşıtı bir gazeteyi de İstanbul'da dağıtmaya başladılar. Böylece Galata-Pera bölgesi yabancıların ve Levantenlerin devrimi serbestçe tartıştıkları bir forum haline geldi. 1798 sonunda Napolyonün Mısır'a çıkmasıyla bu polemikler sona erdi.

ORHAN KOLOĞLU

BUONDELMONTI, CRISTOFORO

(yak. 1385. Floransa -yak. 1430. ?) İtalyan gezgin, papaz. Yunanca öğrenmek için gittiği Rodos Adası'nda sekiz yıl geçirdikten sonra, altı yıl boyunca Ege adalarını dolaştı. Gezilerini anlattığı *Liber insularum archipelagi* başlıklı Latince seyahatnamesi dışında, gördüğü yerlerin kendi eliyle çizilmiş planları vardır. 15. yy ve sonrasında geniş çevrelerce okunan bu popüler eserin çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. Seyahatnamenin 15. yy'a ait anonim bir Grekçe tercümesi de Topkapı Sarayı'nda bulunmuştur.

Gezileri sırasında Konstantinopolis'e ve Galata-Pera'ya uğrayan Buondelmonti, ada olmamalarına rağmen bu yerleri seyahatnamesine dahil etmiştir. Dolayısıyla, "çok talihsiz bir kent" sözleriyle tanımladığı Bizans başkentinin surlarını, Hippodromü, bellibaşlı sütunlarını, saraylarını, kiliselerini ve sarnıçlarını eserinde kısaca tarif eder. Ayasofya'ya ilişkin olarak, binanın sadece kendisinin ayakta kaldığını, civarda kiliseye ait diğer tüm binaların ise yıkılmış olduklarını belirtir. Havariyun Kilisesi'nin de harap durumda olduğuna dikkati çeker. Kentteki sarnıçlardan bir kısmının kuruyup kullanılmaz hale geldiğine ve yerlerinde artık üzüm bağları bulunduğuna işaret eder. Konstantinopolis'in oldukça küçük bir nüfusa sahip olduğunu gözlemledik-

ten sonra, kent ahalisinin Latinlere karşı düşmanca hisler beslediğini yazar. Ayrıca aşırı balık ve et tüketimi nedeniyle, nüfusun dörtte birinin sara hastalığına yakalanmış olduğunu iddia eder.

Tüm abartmalarına rağmen, Buondelmonti'nin Konstantinopolis tasvirinin anahatları, 15. yy'ın ilk yarısında, kendisinden az sonra kenti gezen Bertrandon de la Broquiére(->) ve Pero Tafur gibi diğer Batılıların tasvirleriyle uyum içerisindedir. Ayrıca Buondelmonti'nin çizdiği ve üzerinde Pera'nm da gözüktüğü Konstantinopolis planı, kentin 15. yyin ilk çeyreğindeki topografyasını açığa kavuşturan önemli bir belgedir.

Bibi. E. Legrand, *Christophe Boundelmonti, Description des îles de l'Archipel. Versión qrecque par un anonyme,* Paris, 1897, yb Amsterdam, 1974; G. Gerola, "Le vedute di Costantinopoli di Cristoforo Buondelmonti", *Studi bizantini e neoellenici,* 3, 1931, s. 249-179; S. Eyice, *Cristoforo Buendelmonti,* ist., 1964

NEVRA NECİPOĞLU

BURAK, CİHAT

(8 Ağustos 1915, İstanbul) Ressam. Aksaray'da doğdu. İlkokula izmir'de başladı, İstanbul'da bitirdi. Ortaöğrenimini Galatasaray Lisesi'nde yaptıktan sonra Güzel Sanatlar Akademisinin Mimari Bölümü'nden 1943'te mezun oldu. Tekel Genel Müdürlüğü Proje Bürosu'nda çalıştı. Cihat Burak'ın ressamlık hayatında, ilki 1953-1955 arasını, ikincisi 1961-1965 arasını kapsayan iki Paris dönemi olmuş, bunun yapıtının gelişmesinde ciddi pay tuttuğu görülmüştür.

Fransa sergileriyle adını yurtdışında duyuran Burak'ın, 1965'te İstanbul'a dönüşüyle başlayan, 1991'deki retrospektifine kadar aralıksız devam eden sergi faaliyeti, resmimizin büyük ustalarından biri sayılmasına yol açmıştır. Yağlıboya çalışmalarının yanısıra desenleri ve baskı çalışmalarıyla da resim dünyasının çevrenini durmadan genişleten Cihat Burak'ın, ikinci bir koldan yazarlık serüvenini de sürdürdüğü göze çarpar: Yaşamöykü yanı ağır basan öykülerine de plastik bir tat aktarmış, özellikle *Cardonlar* (1981) başlıklı kitabmda gerçekçi bir yaklaşımla fantastiğin sınırında gezen öğeleri başarıyla iç içe geçirdiği gözlemlenmiştir.

Cihat Burak'ın resmini, sanatına aktardığı dünyayı iki kent ile olan ilişkisinin belirlediği söylenebilir: Paris ve İstanbul. Yapıtının tematik örgüsünde, kurduğu geniş insan mozaiğinde, çevreyle temasında bu iki odak hep etkili olmuştur. İstanbul'un varlığı, Burak'ın resminde, ilk bakışta topografik gibi görünebilir: Fatih, Aksaray, Ortaköy, Yıldız, daha çok da Galata ve Beyoğlu sık sık üzerine gittiği konu merkezleridir. Ancak mekân seçiminin bir adım sonrasında, insan manzaralarının, başbakandan itfaiye erine, şairden berduşa sınır tanımadan uzanan geniş bir yelpazenin gücü ortaya çıkar. Bunu, Cihat Burak'ın tarihsel arka plan ile, en çok da Osmanlı kültürünün çoğul, karmaşık mirasıyla kurduğu ilişki bütünler. Söz konusu özellikler, ressamın güzergâhı boyunca plastik değerleri önceleme-den, tam tersine onlardan beslenerek yer almıştır.

Cihat Burak, bir yandan modern resmin yarattığı anlatım ve ifade zenginliklerinden yola çıkmış, bir yandan da Osmanlı geleneğinden olabildiğince özgür biçimde yararlanmış, minyatür istifçiliği ile nakış sanatının olanaklarına yapıtında korkusuzca yer açmıştır. Cihat Burak'ın İstanbul mitolojisi aslında özel bir maya taşır: Toplumsal hiyerarşiyi hiçe sayan, kendi yaşama sevinci ve hüsranı arasından kişisel seçimlerine dayalı bir iç evren varatmıştır.

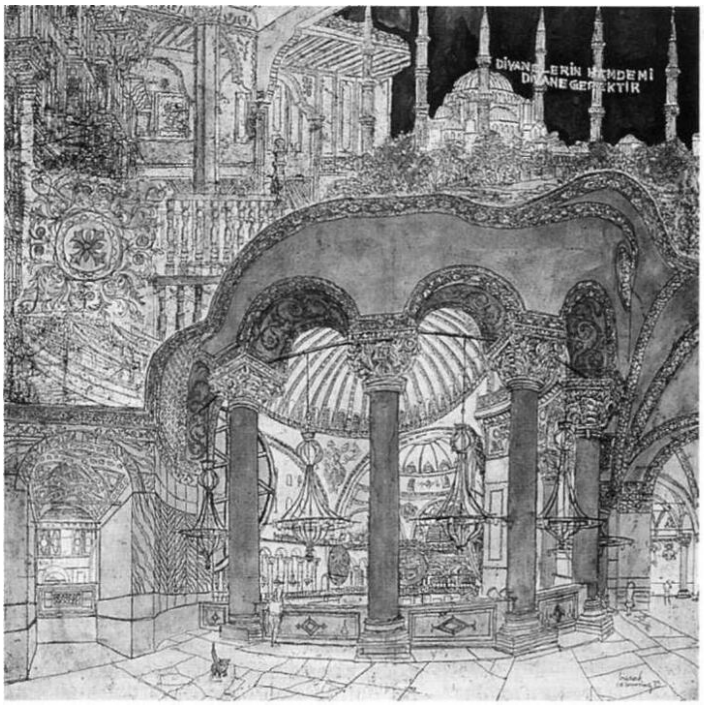

Cihat Burak'ın "Mahya" adlı yapıtı, gravür baskı, 49x49 cm, 1975. *Türkiye İş Bankası Koleksiyonu*

ENİS BATUR

BURAK, SEVİM

(1931, İstanbul - 31 Aralık 1983, İstanbul) Hikayeci, oyun yazan. Ortaokulu İstanbul'da Alman Lisesi'nde bitirdi. Değişik meslek alanlarında çalıştı; profesyonel mankenlik, terzilik, kitabevlerinde tezgâhtarlık yaptı. Kısa bir süre bir giyim atölyesinin sahibiydi. 1950'den sonra hikâyeleri gazetelerde ve dergilerde uzun aralıklarla yayımlandı. İlk kitabı *Yanık Saraylar* (1965) edebiyat çevrelerinde çok büyük yankı uyandırdı. Uzun yıllar yine sustu; bununla birlikte edebiyat tutkunu genç kuşaklar üzerindeki etkisini sürdürdü. Daha sonra *Sahibinin Sesi* (1982) adlı oyununu, *Afrika Dansı* (1982) adlı hikâyeler kitabını yayımladı. *Sahibinin Sesi,* İstanbul Devlet Tiyatrosu'nca oynandı. Ölümünden sonra yarım kalmış romanı *Everest My Lord* ve öteki oyunu *İşte Baş İşte Gövde İşte Kanatlar* bir arada yayımlandı (1984). Oğluna yazdığı mektuplar *Mach 1 'den Mektuplar* adıyla basıldı (1990).

Yanık Saraylar, duygu yoğunluğunun bilinçaltı sayıklamalar, hattâ sabuklamalarla kaynaştığı çok etkileyici, şaşırtıcı bir hikâye kitabıydı. Sevim Burak, birbirine hem bağlı, hem de birbirinden bağımsız hikâyelerinde İstanbul'un payitaht olduğu dönemden arta kalmış kişilerini, evleri, bir ölçüde simgeleştirerek dile getirir. Fonda İstanbul, özellikle Üsküdar, Bağlarbaşı, Kısıklı, Kuzguncuk ve Yeşilköy gibi semtler, 1930'lu, 1940'lı yılların bellekte iz bırakmış öğeleriyle belirir ve Sevim Burak'ı, belki de üzerinde hiç durmamasına karşın, çok değişik bir "İstanbul yazarı" kimliğine büründürür. "Sedef Kakmalı Ev"de *{Yanık Saraylar)* bugün çoktan silinip gitmiş Bağlarbaşı-Kısıklı tramvayı, "Yanık Saraylar"da payitaht İstanbul'dan başkent Ankara'ya açılımlar, "Pencere"de*(YanıkSaraylar)* "1890 Sent Pülşeri üniformalı yetim kız öğrenciler", "Ah Ya'Rab Yehova"da *(Yanık Saraylar)* İstanbul'un alafranga eğlence ve gezinti yerleri (Bebek Aile Bahçesi, Glorya Sineması, Cumhuriyet Bahçesi vb), *Afrika Dansı'nda* Foto Febüs, Tokatlıyan, Amiral Bristol Oteli, Foto Süreyya, Dolmabahçe Sarayı ("Foto Febüs"), Osmanlı Bankası, Markiz, Galatasaray Mısır Apartmanı ("Osmanlı Bankası") sanki hâlâ yaşar, yerli yerinde durur...

Aynı tutum tiyatro oyunlarında da sürdürülmüş; *Sahibinin Sesi'nde* "Ah Ya' Rab Yehova" hikâyesinden yola çıkılarak, 1930'larm İstanbul'u Türk, Ermeni, Yahudi topluluklarının iç içe yaşayışıyla canlandırılmıştır. *İşte Baş İşte Gövde İşte Kanatların* sahneleri arasında yer alan bir kır gezintisiyse, İstanbul pikniklerinin eşsiz bir parodisini sergiler: Sepetler, çatal, bıçak, elbezi, çaydanlık, kamineto, sofra örtüleri, fincanlar, gramofonlar, hasır, kilim, salıncak ipi vb, bu kır gezinti-

sinin aksesuvarlarıdır. Yazar taş plakları da dile getirir: "Başka ne lazım acaba, unuttuğum bir şey olmasın! Ha plaklar... Safiye, Safiye, nerdesin? (Şuh;) Tamam şurada, en dipte... Başka? Denizkızı Eftelya... Nereye kayboldun?"...

Bibi. B. Necatigil, *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü,* İst., 1979; S. İleri, *Düşünce ve Duyarlık,* İst., 1982; *Gösteri,* Mart 1984.

SELİM İLERİ

Burgaz Vapuru
Eser Tutel

BURGAZ VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Haydarpaşa, Kadıköy, Adalar hattında çalışan vapurlardan biriydi. Eşleri Moda ve Kadıköy'le birlikte Seyr-i Sefain İdaresinin, bu hatlarda çalıştırdığı ilk uskurlu vapurudur. 697 grostonluktu. 61,3 m boyunda, 9,2 m genişliğindeydi. Derinliği 3,44 m idi. 710 beygirgücünde iki makinesi vardı. Çift uskurluydu. Yazları 1.154, kışları da 963 yolcu taşıyabiliyordu.

1912'de Fransa'da, Marsilya yakınındaki Chantiers de Provence, Port de Bouc tezgâhlarında inşa edilen bu üç gemi, 1912'de Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine İstanbul'a getirilememiş, bir süre inşa edildikleri tersanede bekletilmişlerdi. Eylül 1913'te getirilebilen bu vapurların her biri yaklaşık 25.000 altın değerindeydi.

Burgaz'm kömürle ısıtılan kazanları 1970'li yıllarda akaryakıtla ısıtılır duruma getirildi ve teknesi büyük bir bakım gördü. 1990'da kadro dışı bırakıldıktan sonra satıldığı zaman emektar vapur 78 yıllık bir tekneydi. Son olarak, çekildiği Tuzla'daki özel tersanede iskele olarak kullanılıyordu.

ESER TUTEL

BURGAZADASI

Burgazadası, İstanbul'dan vapurla gelirken ikinci, büyüklük olarak da üçüncü adadır (bak. Adalar İlçesi). Gerek iklimi, sahilleri, çamları ve gerekse son zamanlarda inşa edilmiş olan modern villaları, restore edilmiş zarif köşkleri ve sosyal düzeyi yüksek halkı ile adalar içerisinde en dikkati çekenlerden biridir. Kuzeyindeki Kaşıkadası birkaç yüz metre mesafededir, doğusundaki Heybeliada(->) ile arasındaki sığ kanalın genişliği de 600-700 m'dir. Böylece adanın önünde korunaklı bir liman oluşmuştur. Bu nedenle ilkçağlarda Burgazadası'na emin liman anlamına "Panormos" denilmiştir.

Burgazadası İstanbul Limanı'na 9 mil, Anadolu sahiline de 3 mil uzaklıktadır. Adanın eni boyu 2 km civarında olup yuvarlak bir biçimdedir. 170 m yüksekliğinde tek bir tepe ve bu tepenin etekleri ile uzantılarından oluşmaktadır. Eski adı Hristos, yeni adı Bayrak Tepesi olan bu tepeden görülen manzara doyulmaz güzelliktedir. Bayrak Tepesi'nin güneye bakan yamaçları bir insanın inemeyeceği kadar diktir. Adanın eski yerleşim yeri, bugün de adanın merkezini oluşturan iskele civarıdır.

Eskiden daha çok bağlık, bahçelik, zeytinlik olan ve nüfusunun hemen tamamı Rumlardan oluşan Burgazadası, uzun yıllar küçük bir balıkçı köyü görünümünü korumuştur. 1846'da Adalar'a vapur işlemeye başlamasından sonra da durum pek değişmemiş, sadece zengin gayrimüslimler birkaç köşk ve yalı inşa ettirmişler, halkın büyük çoğunluğu adadaki küçük ahşap evlerde yaşamlarını sürdürmüştür. 1930'lu yıllarda bile Burgazadası'nın kış nüfusu 1.000, yaz nüfusu da 2.000 kişiyi geçmemiştir.

Burgazadası'nın asıl gelişmesi 1950'li yıllarda başlamıştır. Adaya önce Musevi asıllı işadamları rağbet etmiş; ev sayısının sınırlı oluşu nedeniyle mesken fiyatları ve kiralar hızla yükselmiştir. Önce "Kulüp" yöresinden Hristos Tepesi'ne doğru uzanan bölgede, Heybeliada'ya bakan yamaçlar üzerine lüks villalar inşa edilmeye başlanmış, sonra adanın Kınalı'ya bakan bölgesinde, Turgut Reis mevkiinde yeni bir mahalle oluşmuştur. Eski ahşap evler ve köşkler restore edilmiş, sokak aralarına da modern apartmanlar yapılmıştır. Bu dönemde dernekler, kulüpler kurulmuş, pek çok lüks kotra adanın Heybeliada'ya bakan yöresine, Burgazadası Deniz Kulübü'nün önüne demirlemeye başlamıştır.

Burgazadası'nın yalı ve köşkleri güzellikleri ve zarafetleri ile tanınmıştır. Bunlara yeni yapılan modern villalar da eklenmektedir. Güzel ahşap köşkler genellikle sahilde Gezinti Caddesi'nde, Kaşıkadası'na ve Heybeliada'ya nazır tepeye yakın yöredeki Gönüllü ve Mehtap sokaklarındadır. Bu köşklerin çoğu Varlık Vergisi zamanında ve 1955-1965 arasında Rumların Yunanistan'a göç etmesi sonucunda el değiştirmiştir.

Ev fiyatlarının ve kiralarının çok yüksek olması nedeniyle, bugün Burgazadası, İstanbul'un önde gelen sanayici, işadamı ve serbest meslek erbabının, ünlü sanatçıların tercih ettiği pahalı bir sayfiye yeri halini almış bulunmaktadır.

Son yıllarda yenilenmiş olan vapur iskelesinden Burgazadası'na bakıldığında, iskelenin tam karşısında Grek sütun başlıkları ile büyük beyaz bir bina görülür. Evvelce altında ünlü Yordan Lokantası bulunan bu bina eski Antigoni Oteli'dir. Evvelce tamamen ahşap bir yapı iken planı bozulmadan beton olarak yeniden

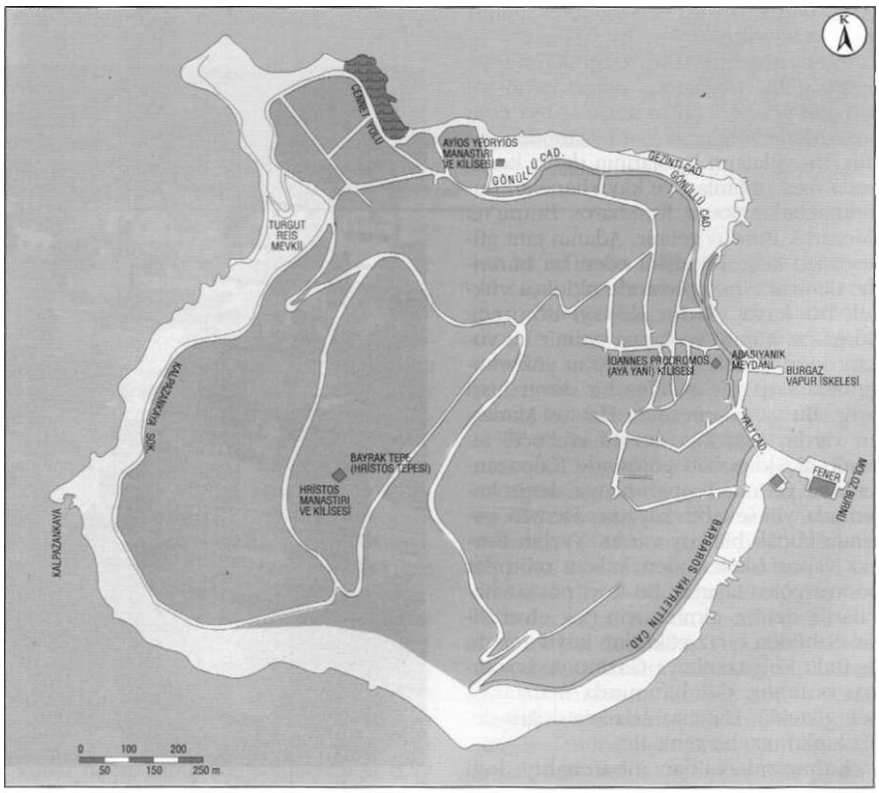

Burgazadası
İstanbul Ansiklopedisi

inşa edilmiştir. Bu binanın hemen arkasından Ayios Yeoryios Kilisesinin kubbesi, daha yukarılara doğru bakıldığında tepede çamlar arasında bir Türk bayrağı görülür. Bu bayrak eski adı Hristos olan tepenin yeni adını, "Bayrak Tepesi"ni simgeler. Tepenin sol yanında, Heybeliada'ya doğru, çamlar arasında, yukarıdan aşağıya dikdörtgen biçiminde inen ağaçsız bir bölge ve burada birkaç ahşap bina vardır. Burası Sankt George Avusturya Lisesine aittir. Burgazlılar buraya "Marabetlerin Yeri" derler.

Vapur iskelesinden sol tarafa, doğuva doğru gidilecek olursa. Burgazin eski plajına, bugünkü adıyla "Kulüp"e varılır. Adalar Su Sporları Kulübünün deniz kıyısındaki duvarının üzerinde, vapurdan görülecek şekilde kulübün kumlusunun kaçıncı yılı olduğu büyük rakamlarla yazılır ve bu rakamlar her yıl değişir. 1993'te 30 rakamı okunmaktaydı. Burada Heybeliada'ya doğru uzanan ince bir burun ve ucunda bir fener vardır. Eski adı Moloz Burnu'dur, fenere de Moloz Feneri denir. Burnun güney yanında yüzme havuzu, iç tarafta modern binalar, motor iskeleleri ve plajlar vardır. Bugün Adalar Su Sporları Kulübü ile Burgazada Deniz Kulübünün paylaştığı bu güzel koy, Burgazin eski ve ünlü plajıdır. Sahil ve denizin dibi kumluktur. Burası 1950'li yıllara kadar tenha, suyu tertemiz olan bir sahildi ve Çolak Yuvakim tarafından plaj ve gazino olarak işletilirdi. Bugün sahil tamamen dolmuştur, iki kulübün plajı, rıhtımları ve iskeleleri vardır. İskelelere ve denizdeki şamandıralara çok sayıda kotra, deniz motoru ve sandal bağlanmış bulunmaktadır.

Plajdan sahili takip ederek güneye doğru gidilecek olursa, sahile yakın set üstünde yer yer çamlar arasına inşa edilmiş fevkalade lüks villaların önünden geçilir. Bu villaların bazılarının deniz kenarında özel rıhtımları ve kayıkhaneleri bulunmaktadır. Sonra Kumbaros Burnuma (Mezarlık Burnu) gelinir. Adanın tam güneydoğu köşesini teşkil eden bu burunda, denizin biraz içerisinde oldukça yüksek bir kaya vardır. Kayayı dönünce Burgazin güney kıyılarına gelinir ki. yukarı doğru bakıldığında, 170 m yüksekliğindeki sarp yar, bakana bir duvar hissi verir. Bu yarın tepesinde Hristos Manastırı vardır. Kıyı kıyı devam edilince, tepenin alçaldığı batı yöresinde Kalpazankaya'ya gelinir. Kalpazankaya deniz kenarında yüksek bir kayadır. Hemen yanında küçük bir koy vardır. Yazları Burgaz vapur iskelesinden kalkan motorlar buraya yolcu taşırlar. Bu koy, poyraz havalarda denize girmek için çok elverişlidir. Sahilden biraz yüksekte kuyu kebabı ile ünlü Kalpazankaya Gazino *ve* Lokantası bulunur. Günbatımında manzarası pek güzeldir; Hayırsız Adalar'a doğru deniz kıpkırmızı bir renk alır.

Kalpazankaya'dan itibaren kıyı kıyı gidildikçe adanın güney yakasındaki en büyük koya, eski adı Aya Nikola olan bugün halkın Halik Koyu veya Marta Koyu dediği yere gelinir. Kuzeybatıya doğru kıyı sarplaşır, kuzeye doğru sahile paralel uzanan Cennet Yolu'nun altında, deniz kenarında Aya Yorgi Manastırı görülür. Rıhtım buradan başlar, ortasında vapur iskelesi vardır.

Yüzyılın başlarında Burgazadası'nın kıyıdaki yerleşim dokusunu gösteren bir fotoğraf kartpostal. Geride Kaşıkadası ve Heybeliada görülüyor.
Nezih Rasgelen koleksiyonu

Vapur iskelesinden dikine, yokuş yukarı çıkılacak olursa sonunda Hristos Tepesi'ne varılır. Adanın sol yönünden. Barbaros Hayrettin Caddesinden yukarı doğru çıkılırsa yine Hristos Tepesine ve Hristos Manastırına gelinebilir. İskeleden sağ yana dönerek batı cihetinde Cennet Yolundan gidilecek olursa Aya Yorgi Manastırı'nm yanındaki Cennet Gazinosu'na varılır, sonra Turgut Reis mevkiinden Kalpazankaya'ya gelinebilir.

İskele başındaki meydanda adı artık Burgazadası ile özdeşleşmiş, hikayeci Sait Faik'in heykeli vardır. Burada az sayıda fayton bulunur.

İskele civarında oluşmuş olan çarşıdaki dükkânlar, gazino ve lokantalar şık ve temizdir.

Evliya Çelebi ünlü *Seyahatnamesinde* Burgazadası için "Kalesi deniz kıyısında

Burgazadası'ndaki Ayios loannes Pródromos Kilisesi ve yerleşim dokusunun üzerinden sahile doğru bir bakış.
Gürol Kara

yalçın kayalar üzerinde, dört köşe, şeddadi (büyük ve sağlam) tarzda yapılmış küçük bir kaledir. Ada 10 mil genişliktedir, oldukça verimlidir, kalesi olduğu için Türkçe Burgazadası yani Kale Adası derler. 300 kadar bağlı bahçeli tatlı suyu olan kuyulu evleri vardır. Bostancıbaşı idaresinde olup bir yeniçeri yasakçısı vardır. Halkı Rumdur. Mamur kiliseleri vardır. Keçi ve tavşanı gayet boldur, dağlardaki bağlarının hesabı yoktur, halkı zengin gemicilerdir" diye yazmaktadır.

Burgazadası'na adını veren kalenin yeri tartışmalıdır. Çünkü eski gravürlerde sahilde bir kale görüldüğü gibi, Hristos Tepesi'nde de manastırla beraber bir kale, belki de bir kule olduğu bilinmektedir. Bugün kaleye ait hiçbir iz yoktur. "Burgaz" sözcüğünün, kale nedeniyle kullanıldığı kesindir. Piri Reis (1465-1554) *Kitab-ı Bahriyesinde* bu adadan "Burgazlu" diye bahsetmektedir.

İlkçağlarda ismi "Güvenli Liman" anlamına "Panormos" olan adaya ortaçağlarda "Antigoneia" veya "Antigonos" denilmiştir. İstanbul'da yaşayan gayrimüslimler genellikle Burgazadası'na "Antigoni" demişlerdir. Bu ismin kaynağı da tartışmalıdır. Bir görüşe göre Büyük İskender'in komutanlarından Antigonos' un oğlu Dimitrios Poliorkites MÖ 298' de burada, babasının adına bir kale inşa ettirmiş, bu nedenle adaya Antigon denilmiştir. Öteki görüşe göre isim, 9- yy' da yaşamış olan Kayser Bardasin oğlu Antigonos'tan gelmektedir.

Bu adada ilkçağlarda da yaşam olduğuna dair bazı kanıtlar vardır. Ancak ada, ortaçağlarda özellikle 9- yy'da büyük din adamı Metodiosün buraya sürülmesiyle önem kazanmıştır. 8. ve 9- yy'larda İsa, Meryem ve azizlerin birer sembol olarak ikonalarla (tasvir) temsil edilmesini savunan tasvirseverler ile tasvirkırıcı denilen karşıtlarının çatışmaları şiddet hareketlerine dönüşmüş ve bu konuda Patrik Fotios önemli roller almıştır. Patrik Fotios, İgnatios ve Metodios gibi ikona taraftarı din adamlarının Prens Adalarındaki manastırlara sürülmelerinde etken olmuştur. Manastırlarda yetişmiş şiddetli bir ikona taraftarı olan Metodiosün bu konudaki mücadelesi uzun sürmüş, bir ara yurtdışına kaçmış, sonra geri gelmiş, ancak imparator olan tasvirkırıcı Teófilos, 834'te Metodios'u öldüresiye dövdürdükten sonra Burgazadası'na sürgün etmiştir. Metodios burada toprak altında mezar gibi küçük bir hücrede iki cani ile birlikte 7 yıl hapsedilmiştir. Söylentiye göre Metodios'a fakir bir balıkçı bakmış, bulduğu yiyecekleri hücrenin tepesindeki delikten içeri atarak onun hayatta kalmasını sağlamıştır. Bir gün imparator bir dini problemin çözülmesi için Metodiosün bilgisine başvurmak zorunda kalınca, onu saraya getirtmiş ve bundan sonra serbest bırakılmıştır. Teofilos'tan sonra tahta geçen karısı Teodora bir tasvirsever olduğu için Metodios'u patrik tayin ettirmiş Metodios da bütün kiliselerde ikonaların yerlerine konulmasını sağlamıştır. Bu arada İtalya ve Makedonya'ya kaçmış olan bütün tasvirsever din adamları da geri dönmüşlerdir.

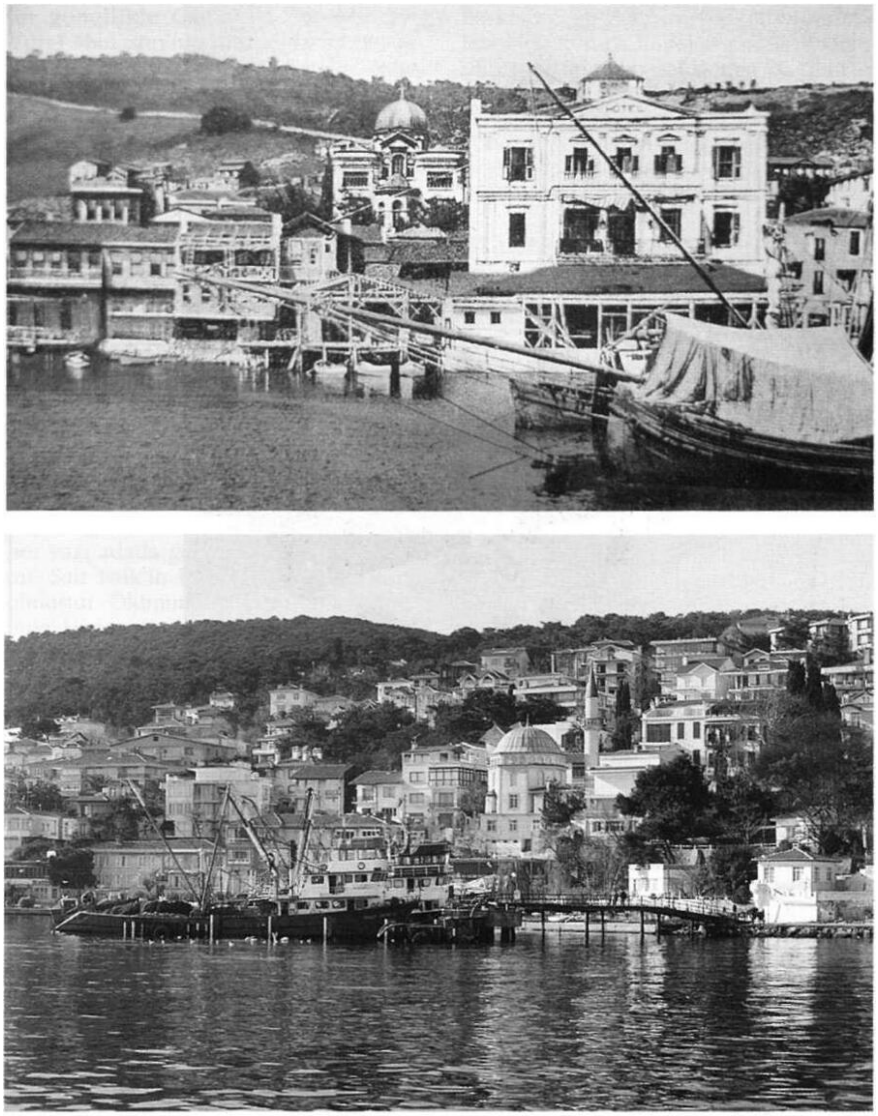

Burgazadası sahilinden yüzyıl başı (üst) ve günümüze ait olmak üzere iki değişik görünüm.
Nezih Başgelen koleksiyonu (üst), Hazım Okurer, 1993 (alt)

Metodios kendi fikirlerine karşı olanları dahi hoş gören, kendisine işkence yapanları bile affeden, kin tutmayan bir kişi olduğu için halk nazarında aziz mertebesine yükselmiştir. İgnatios, İmparatoriçe Teodora'dan kendisinin hapsedilmiş olduğu Burgazadası'ndaki zindan üzerine Ayios İoannes'e (İoannes Pródromos) adanmak üzere bir kilise yapılmasını istemiş ve 842'de burada bir kilise inşa ettirmiştir. Çevrede kullanılan adıyla Aya Yani (İoannes Pródromos) Kilisesi uzun yıllar faaliyet göstermiş, 1759' da yeniden inşa edilmiş, 1817'de büyük bir tamir görmüştür. Özellikle adalarda büyük hasar yapan 10 Temmuz 1894 depremi sonucu, kilise kullanılmayacak kadar harap olmuş ve yeniden inşa edilmiştir. Bugün Gökdemir Sokağı'nda, Sait Faik Müzesi'nin karşısında görülen büyük kilise 1896'da yeniden inşa edilen bir kilisedir. Kilisenin, Metodiosün 7 yıl hapis yattığı mahzenin tam üzerine inşa edildiği söylenir. Bugün Aziz Metodiosün zindanı denilen hücreye 11 basamakla inilmektedir. Burası 3,5x1,75 boyutlarında. 2 m yüksekliğinde taştan yapılmış bir odadır, tavandan içeriye yiyeceklerin atıldığı 2 delik vardır.

Ayrıca kilisenin avlusunda 7 taş basamakla inilen bir de ayazma bulunmaktadır. Bu ayazmaya da Aya Yani Ayazması denilir. Ayazmanın hafif tuzlu bir suyu olup bu suyun ateşli hastalıklara iyi geldiği söylenir. Yortu günü 29 Ağustos'tur.

Burgazadası'nın en önemli tarihi eserlerinden biri de Hristos Tepesi'ndeki Hristos (Metamorfosis) Manastırı ve Kilisesi' dir. Bu manastır ilk kez 865'te Makedonyalı Vasil tarafından inşa edilmiş ve 1063'te yenilenmiştir. Burası da öteki adalardaki manastırlar gibi çeşitli zamanlarda çeşitli sürgünlere mesken olmuş, ayrıca burada zaman zaman keşişler inziva hayatı yaşamışlardır. Adanın çok gü-

Kediler ve balıkçılar ada yaşamının vazgeçilmez birer parçasıdır. ***Erdal Yazıcı***

zel manzaralı olan bu tepesine halk, isminden dolayı "Isa Tepesi" demektedir. Buradaki manastırın varlığı 1158 tarihli bir belge ile saptanmıştır. 1545'te Fransız gezgin P. Gilles bu tepede bir kilise ile eski bir sarnıç gördüğünü yazmıştır.

IV. Murad zamanında (1623-1640) bir yortu gecesi bu tepede yakılan ateşlerin İstanbul'dan görülerek yangın zannıyla halkın telaşa düşmesi üzerine padişah fermanı ile manastır yıktırılmıştır. Sonradan yeniden düzenlenen manastıra Heybeliada'daki Panayia Manastın'na olduğu gibi 1828'de İstanbul'a getirilen Rus esirleri yerleştirilmiştir.

19. yy başlarında Yunan isyanma da karışmış H. Kormuzes isimli bir kişi bu manastır ve kilisenin kalıntıları üzerine yeni bir kilise, bir ev, hattâ bir de okul yapmak üzere izin almış ve devletten 250 altın yardım da sağlanmıştır. Sonuçta 1868'de küçük bir kilise inşa edilmiştir. Bu kilise 1908'de tamir görmüştür. Kilisenin bahçesindeki sütun başlıkları, yöredeki sarnıçlar ve kubbeli mahzenler eski manastırın kalıntılarıdır. Yortu günü 6 Ağustos'tur.

Ayios Yeoryios-Garip (Aya Yorgi) Manastırı ve Kilisesi'nin tarihi 17. yy'a dayanmaktadır. Deniz kenarında inşa edilmiş dikdörtgen biçiminde uzun bir bina olan manastır 7 bölümdür ve 7 ayrı kapısı vardır. Bu manastır da çeşitli zamanlarda tamir edilmiş ve yenilenmiştir. 1920' de buraya yerleştirilen Beyaz Rusların çıkardığı yangın sonucu kısmen yanmıştır.

Manastırın arkasında denize uzak olan yörede Cennet Yolu üzerinde Ayios Yeoryios Kilisesi vardır. İlk kilisenin deniz kenarında olduğu, 1882'de yıkılıp yeniden yapıldığı bilinmektedir. Bu kilise de 1894 depreminde yıkılınca 1897' de şimdiki yerinde görülen kilise inşa edilmiştir. Kilisenin avlusunda bir sehpa üzerinde duran 3 çan meşhurdur. Yortu günü 23 Nisan'dır.

İdari yapı olarak Burgazadası. Adalar İlçesi'ne bağlı bir mahalledir. Adanın kış nüfusu genellikle 2.500 kişiyi geçmez. Yaz nüfusu ise 15.000 kişiyi bulur. Eskiden Heybeliada gibi Burgazadası da Büyükada İlçesi'ne bağlı bir nahiye idi. Kmalıada da Burgaz'a bağlı bir köydü. 1960'tan sonra idari yapı değiştirildi, nahiye müdürlükleri kaldırıldı. Burgazadası'nın nahiye müdürleri arasında 1946' da göreve başlayan şair Şinasi Özdenoğlu ünlüdür.

Burgazadası tek bir muhtarlık bölgesidir. Uzun süre görev yapmış olan muhtarlar Ahmet Uzunoğlu, Mustafa Tuncer ve Nurettin Tarabya'dır. Adada bir polis başkomiserliği ve belediye zabıta amirliği de bulunmaktadır.

Yönetim bakımından Kaşıkadası da Burgazadası'na bağlıdır. Kaşıkadası özel mülktür, ancak iskâna açık değildir. Ada, 19801i yılların sonlarında el değiştirmiş, eski maliki Danon ailesi, burayı Dinçkök Grubuna bağlı Akturizm AŞ'ye satmıştır. Bu şirket turistik tesisler yapılacağı gerekçesi ile Kaşıkadası'nın Burgazadası'na bakan güzel koyunu, beton bir mendirek inşa ederek kapatmış ve adada büyük inşaat faaliyetlerine girişmiştir. Ancak çevrecilerin ve Ada Dostları Derneği'nin bu inşaatların yasalara aykırı olduğu yolundaki girişimleri sonucunda, 1989 seçimleri ile değişen Anakent Belediye Başkanlığı, Kaşıkadası'ndaki bütün inşaatları durdurmuştur.

Halen adada otel yoktur. Eskiden iskele başındaki büyük sütunlu bina otel olarak kullanılıyordu. İlk adı Panteon' du. Sonra ismi Otel Antigoni'ye, daha sonra da Burgaz Palas'a çevrildi. Otel 1942' de kapandı. Bu bina 1983'te yıktırılıp eski görünümü ile yeniden inşa edildi.

Adanın bir ilkokulu vardır. Öğrenciler ortaokul ve lise için genellikle Heybeliada'ya gitmektedirler. Burgaz İlkokulu 1923'te açılmış, sonra korunmaya muhtaç çocuklar için pansiyonlu okul olmuş, 1978'den sonra da eğitim gündüzlü olarak sürdürülmeye başlanmıştır; öğrenci sayısı azdır.

1905'te Simonaki tarafından inşa ettirilmiş olan özel Rum Okulu ise. adadaki Rum nüfusun azalması sonucu. 1969' da diğer adalardaki Rum okulları gibi, öğrencisizlikten kapanmıştır.

Adanın doğu yöresinde, tepeye yakın yerde büyük bir arsa üzerinde Sankt George Avusturya Lisesi'ne ait site bulunmaktadır. Halkın "Marabetlerin Yeri" dediği bu bölgede 1905'te kurulmuş olan lisenin yazlık binası, hastanesi, lojmanlar ve bir de kilise bulunmaktadır. 1950'ye kadar, Avusturya Lisesi, yazları burada eğitim yapmıştır. Katolik rahibeler bu yörede üzüm yetiştirmişler, şarap imal etmişlerdir.

Küçük Katolik kilisesi Sankt George'a adanmıştır. Halen bu binalar yazlık dinlenme ve nekahet yeri olarak kullanılmaktadır. Öteden beri adaların ikliminin tüberküloz hastalığına, özellikle akciğer veremine iyi geldiği bilinmektedir. Bu nedenle Türkiye'nin ilk sanatoryumu Sağlık Bakanlığı tarafından, Heybeliada'da, 1924'te açılmıştır. Sonradan Büyükada ve Heybeliada'da da özel sanatoryumlar kurulmuştur.

Burgaz Sanatoryumu 1928'de, adanın kuzeybatı yöresinde, Gönüllü Caddesi'nde, iki katlı küçük bir binada açılmıştır. Sanatoryumun kurucusu ve başhekimi Dr. Medeni Akman'dır (1978-1946). Bu sanatoryum 1940'ta kapanmıştır.

Burgazadası'nın yerli halkının büyük kısmının Rum oluşu nedeniyle uzun sü-

Mehtap Sokak'ta eski dokudan kalan ahşap ikiz ev.
Erkin Emiroğlu

re bu adada cami açılamamış, ancak İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü münasebetiyle 1953'te, belediyenin verdiği arsa üzerine küçük bir cami inşa edilmiştir. Cami vapur iskelesinin sağ yanında, denize yakın set üzerindedir.

Mezarlık, Kınalıada'ya bakan sırt üzerindedir. Burada Medeni Akman. Nazif Özalp gibi ünlü Burgazlıların mezarları vardır.

İstanbul'un, belki de Türkiye'nin ilk özel hayvanat bahçesi Burgaz'da kurulmuştur. Sosyal faaliyetleri ile tanınmış bir kişi olan Turgut Egemen, 19701i yıllarda, "Kulüp" yakınlarında, aslanları, kaplanları olan bir hayvanat bahçesi açmıştır. Bu hayvanat bahçesi 1983'te Turgut Egemenin ölümü üzerine kapanmış bulunmaktadır.

Burgazadası'nda ilk olarak 1934'te Dr. Medeni Akman ve Nazif Özalp gibi ada ileri gelenleri tarafından Burgazada Deniz Kulübü kurulmuştur. Bu kulüp bugün eski plajda. Adalar Su Sporları Kulübü tesislerinin yanında faaliyet göstermektedir. Sosyal bir kulüp olup, büyük giriş aidatları ödenerek üye olunmaktadır. Burgazadası'm Güzelleştirme Derneği, 1956'da kurulmuş; ağaç dikimi, dalgakıran, fener, park yapımı, Atatürk anıtı dikilmesi, Sait Faik Müzesi'nin açılması gibi faaliyetlerde bulunmuştur.

Burgazadası'nm en önemli kulübü, ada ileri gelenleri ve sporseverleri tarafından 1963'te kurulan Adalar Su Sporları Kulübüdür. Bu kulüp kısa zamanda yüzme ve sutopu konusunda memleketimizin önde gelen kulüplerinden biri olmuş, müsabakalarda büyük varlık göstermiş ve pek çok sporcu yetiştirmiştir.

Adada halka açık bir plaj yoktur. Kulüp plajları sadece üyelere mahsustur. Halkın serbestçe denize girebileceği yerler genellikle Çamakya denilen Aya Yorgi Manastırının önü, daha güneydeki mezarlık altındaki Psiru mevkii, Halik Koyu ve özellikle Kalpazankaya'dır.

Adada kır gazinoları eskisine oranla azalmıştır. Eskiden en tanınmış gazino olan Hristos Tepesi'ndeki gazino, "Marabetlerin YeıTnin biraz yakınında, İndos mevkiindeki Mehtap Gazinosu kapalıdır. Sadece, evvelce uzun yıllar İstelyo ve karısı Eleni'nin işletmiş olduğu Cennet Gazinosu ile Kalpazankaya Gazinosu bugün faaldir.

Ülkemizin büyük hikayecilerinden Sait Faik Abasryanıkin(-0 ismi Burgazadası ile özdeşleşmiştir. Sait Faik'in babası kereste tüccarı Faik Beyin 1937'de Çayır Sokağı no. 15'teki Dr. SpanudisİN köşkünü satın alması üzerine, Sait Faik. ailesi ile birlikte yazları adaya gelmeye başlamış ve 1954'te ölene kadar hemen her yazı adada geçirmiştir. Burgaz yaşamı, Sait Faik'in birçok öyküsüne konu olmuştur. Ölümünden sonra annesi Makbule Hanım, evi müze yapılmak üzere bağışlamıştır.

Adalıların girişimi ile 1980'de İskele Meydanı'na Sait Faik'in bir büstü dikilmiştir.

Bibi. G. Schlumberger, *İstanbul Adaları,* İst., 1937; E. Mamboury, *Les iles desprinces,* İst., 1943; Erdenen, *Adalar;* E. Çelebi, *Seyahatname,* İst., 1976; Tuğlacı, *İstanbul Adaları,* II; R. E. Koçu, "Burgazadası", *İA,* VI; "Burgaz Adası", *TA.* VIII.

NEJAT GÜLEN

BURHAN FELEK SPOR SİTESİ

Altunizade ile Karacaahmet arasında, Zeynep Kâmil Hastanesinin karşısındaki geniş çukur alanda bulunan spor kompleksi. Daha sonra atletizm sahası haline getirilen küçük bir stadyum, tribünsüz bir küçük futbol sahası, tek taraflı tribünü bulunan küçük bir spor salonu ve bir kapalı yüzme havuzundan ibaret kompleks. Anadolu Spor Sitesi adı altında hizmete girdi. Bir semt spor kompleksi olmasına rağmen önemli spor karşılaşmalarına da sahne oldu. Küçük salonunda basketbol lig maçları, basketbol ve voleybolda Avrupa kupaları maçları oynandığı gibi atletizm sahasında da Balkan şampiyonası yapıldı. Spor sitesine 1982' de ölümünden sonra ünlü spor adamı ve Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi Başkanı Burhan Felek'in adı verildi.

CEM ATABEYOĞLU

BURMALI HAN

Eminönü'nde, Rüstem Paşa Külliyesi'nin bulunduğu alanda, Rüstem Paşa Camii(->) ile Büyük Rüstem Paşa Hanı ve Çukur Hanı'nın (Küçük Rüstem Paşa Hanı) bulunduğu kareye yakın bir ada üzerinde, Hasırcılar Caddesi ile Kızıl Han Sokağı köşesinde yer alan Burmalı Han, Rüstem Paşa Camii'ne "U" şeklindeki planın iki kolu ile sınırlanan avlusu ile açılır.

Kitabesi olmayan yapı, mimari özellikleriyle 16. yy in ortalarına tarihlenebilir.

Yapının "U" şeklindeki planının kollarını oluşturan bölümleri, iki sokaktan cephelere açılan iki giriş koridoruyla zeminde kesilmiş, bunlardan Hasırcılar girişi önündeki bir merdivenle üst kata çıkış sağlanmıştır. Böylece iki katlı olarak düzenlenen planda, zemin katta taş payeler üzerindeki üç açıklık halinde, yuvarlak şekilli tuğla-derz kemerlerle oluşturulan revak sjstemi gerisindeki mekânların birer kapı ile revak altına açıldıkları görülür. Üst katta da revak sistemi gerisinde bir sıra mekân inşa edilmiştir. Bu mekânlar, birer kapı ve birer pencere ile revak altına açılırken birer pencere ile de dışa açılırlar.

Yapının dışında yer alan bir sıra dükkân, orijinal cephelerin alt kat cephesini belirlediğinden, dükkânlar üzerinde kesme taş ve mğla-derz olarak devam eden cephe yüzeyi de pencerelerle hareket kazanmıştır. Bu pencereler dikdörtgen taş söveli olup, üstten tuğla, yüzeysel bir sivri kemerle kavranmıştır.

Yapıda avlu cephesini oluşturan iki katlı revak sisteminde, taş taşıyıcı sistem de kullanılmış, tuğla-derz kemerlerde ve kemerler üstündeki yüzeylerde taş, tuğ-

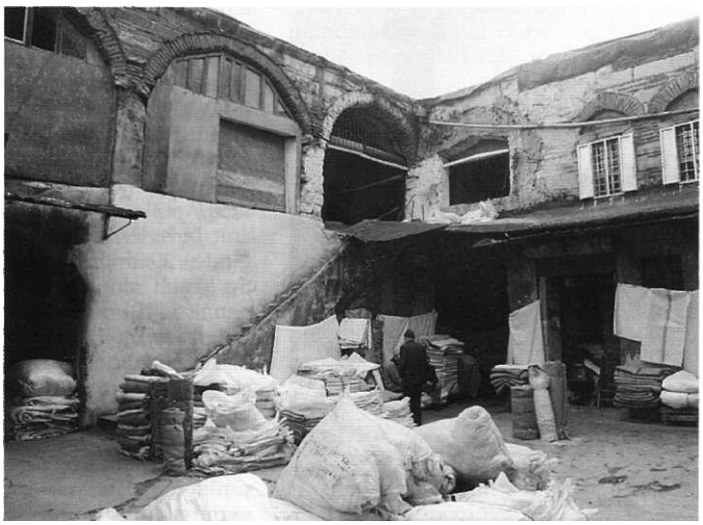

Burmalı Hanin avlusundan bir görünüm.
Yavuz Çelenk, 1994

la-derz doku yer almıştır. Yapıda, zemin kat revakları ve mekânları beşik tonoz, üst katta ise revaklar beşik tonoz, mekânlar kubbe ile örtülmüştür. Hanın iki kapısı da taş örgülü yuvarlak kemer ve sövelerle belirginlik kazanmıştır.

Yapıda, zaman içinde yapılan onarımlar bazı görsel bozukluklar yaratmıştır. Buna rağmen bir **16.** yy yapısı olarak Rüstem Paşa Külliyesi ile organik bağ kurması yönünden önemlidir.

Bibi. A. Saim Ülgen, "Rüstem Pasa Heyeti", *Mimarlık,* S. 1-2 (1952). s. 23-28.

GÖNÜL CANTAY

BURMALI MESCİT

Şehzade Camii'nin kuzeyinde, avlu kapısının önündedir.

Vakfiye tarihi 902/1497 olan mescidin banisi Mevlana Emin Nureddin Osman, mescidin yanındaki hazirede gömülüdür. Kabir taşında 961/1533'te öldüğü yazılıdır. Kare planlı ve düz çatıyla örtülü yapının son cemaat yeri bir sıra kesme taş ve üç sıra tuğla, harimin yan duvarları kesme taş, avlu duvarları ise moloz taş örgüyle inşa edilmiştir. Önünde, devşirme başlıklı dört mermer sütun üzerine atılmış, iki yana açılan, sivri kemerli bir son cemaat yeri vardır. 1958' den sonra yapılan onarımlar neticesinde, son cemaat yerinin üzeri çıtalı düz, ahşap bir tavan ile örtülmüştür. Son cemaat yerinin duvarındaki iki kemer bingisi, bu bölümün daha önce üç adet tonoz ile örtülü olduğuna işaret eder. Aynı şekilde, ana mekânın ölçüleri de, mescidin restitüsyondan önce kubbeyle örtülü olduğunu akla getirir. Son cemaat yerinin sağındaki basık kemerli mermer kapının üzerinde pembe mermerle çerçeve içine alınmış kitabe boşluğu bulunmaktadır. Bu kapıdan, sonradan fevkani bir mahfil eklenmiş olan harim bölümüne girilir. Harim, son cemaat yeri gibi çıtalı, düz bir ahşap tavanla örtülüdür. Mukarnas dolgulu mihrabının altı mermer, üstü alçıdır. Minberi ve vaaz kürsüsü ahşap ve yenidir.

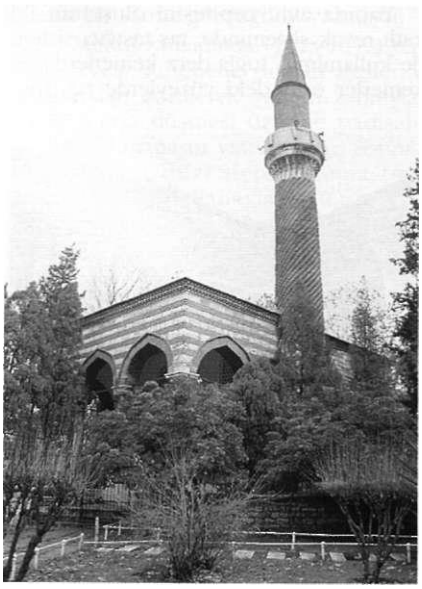

Burmab Mescit
Hazım Okura; 1993

Yapı. her duvarında, altta mermer söveli dikdörtgen, üstte ise daha küçük boyutlarda yuvarlak kemerli ve revzenli pencerelerle donatılmıştır. Cepheler iki sıra kirpi saçakla son bulmaktadır.

Mescide ismini veren burmalı minaresi, değişik tasarımı ve İstanbul'da tek örnek olmasıyla dikkat çekicidir. Çokgen kesitli kaide ile bundan taşan pabuç kısmı kesme taş ile örtülüdür. Pabuç kısmında düşey konumda olan. alt uçları palmetli kaval silmeler, tuğla örgülü, silindir biçimli gövdede burmalı olarak devam etmekte, şerefe altında tekrar, kesme taştan düşey silmelerle son bulmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri.* 237-238; Ayvansarayî, *Hadîka.* I. 65; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi.* I. 18-19. no. 93: S. Eyice, "İstanbul'da Bazı Cami ve Mescit Minareleri", *Türkiyat Mecmuası.* 1953. s. 247-248; Eyice, *İstanbul,* 56: Öz. *İstanbul Camileri.* I. 37: Yüksel, *Bayezid-Yavuz,* 245-247; *İKSA,* III, 1293-1294; *Eminönü Camileri,* 46-47.

TARKAN OKÇUOĞLU

BURMALI SÜTUN

Sultanahmet Meydanında, Bizans Hippodromündan günümüze ulaşabilmiş, Yılanlı Sütun ismiyle de tanınmış tunç anıt.

Bizanslılar, Romalıların izinden yürüyerek İstanbul'u dikilitaşlarla süslemişlerdi. Bunlardan birisi de Hippodrom' da(->) yarış alanını ikiye ayıran spina üzerinde I. Thedosius ile Constantinus Porphyroginitus dikilitaşları arasına yerleştirilen Burmalı Sütun'dur.

I. Constantinus (hd 324-337), imparatorluğun çeşitli yerlerinden bazı anıtları sökerek İstanbul'a getirtmişti. Delphi'de Apollon Mabedi önünde bulunan Burmalı Sütun da bu arada İstanbul'a getirilmişti.

Yunan mitolojisine göre, kuvvet, kudret ve güzellik tanrısı Apollon, kötülükleri simgeleyen "Piton" isimli yılanı boğarak öldürmüştür. 31 Yunan kolonisi, memleketlerini istila eden Perslere karşı kazandıkları Salamis (MÖ 480) ve Platea (MÖ 479) zaferlerinden sonra ellerine geçirdikleri savaş ganimetlerini eriterek büyük bir tütsü sehpası ile altından kazan yapmışlardı. Sonra da bunu Delphi' deki Apollon Mabedime sunmuşlardı. Bu anıt birbirlerine sarılmış, 8 m yüksekliğinde. 29 boğumlu üç yılanın taşıdığı, üç ayaklı altın bir kazandan meydana gelmiştir. Burada yılanların başları birbirlerinden ayrılarak üç ayrı yöne bakmaktadır. Ayrıca yılan gövdelerinin üzerine de savaşa katılmış 31 Yunan sitesinin isimleri yazılmıştır. Bu anıt İstanbul'a getirilirken taşıdıkları üç ayaklı altın kazan kaybolmuştur. *Hünemame*'deki minyatürlerden **16.** yy'a kadar bu anıtın tamam olduğu görülebilmektedir. Bunu izleyen zaman süreci içerisinde yılan başları kaybolmuştur. Ancak **19-** yy sonlarındaki bir araştırmada bunlara ait bir üstçene parçası bulunmuş olup bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndedir. Evliya Çelebi, bu yılanların İstanbul'u yılan, çıyan ve akreplerden koruduğunu yazmıştır. Öte yandan söylentiye göre bir yeniçeri bu yılanların başlarını koparmış ve o zamandan beri de İstanbul'da bu tür hayvanlar çoğalmıştır.

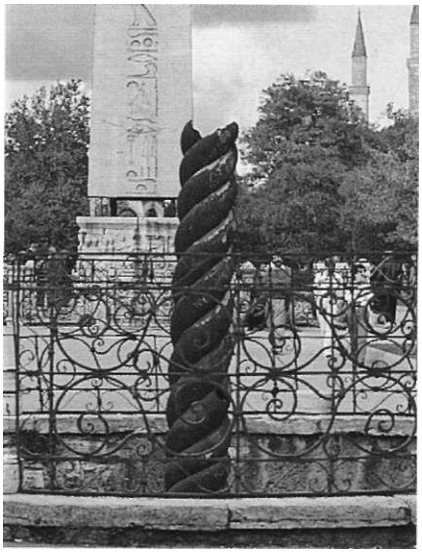

Burmak Sütun
Nazım Timuroğlu, 1993

Burmalı Sütun, Sultanahmet Meydanı'nı süsleyen anıtlardan biridir. Günümüze ancak 5,30 m'lik bir kısmı ulaşabilmiştir. Söylentiye göre Osmanlı döneminde yılan başları ok ve mızrak oyunlarında hedef olmuş, tarihindeki ilk rejim uygulaması da yine bu anıtın önünde olmuştur. İstanbul'da Latin istilasına karşı varlığını koruyabilmiş ender eserlerden birisidir.

Bibi. G. Bruns, "Der Obelisk und seine basis Hippodrom zu Konstantinople", *Istanbuler Forschungen,* İst.. 1937, s. 33-68.

ERDEM YÜCEL

BURSA TEKKESİ MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Bahçekapı'da Hobyar Mahallesi'nde, Arpacılar Caddesi'nde, Yeni Cami'nin yakınında yer almaktadır.

İstanbul'un kuşatmasına katılmış olan Şeyh Mehmed Geylanî ile kardeşi Şeyh Ali Geylanî tarafından fetihten az sonra bir mescit-zaviye olarak tesis edilmiştir. Bu iki kardeşin Kadirîliğin piri Seyyid Abdülkadir Geylanî'nin (1078-**1166)** neslinden ve tarikatından oldukları, İstanbul'un fethinden önce Bursa'da yaşadıkları anlaşılmaktadır. T. Öz, *İstanbul Camileri'nde,* hayrat kayıtlarına göre, yapının içinde bulunan türbenin 1453'te yapılmış olduğunu söylemektedir. Yapının girişi üzerinde bulunan 1246/1830 tarihli ihya kitabesinde, "şeyheyn-i kerubi-sıfat" olarak anılan kardeşlerin, bu mevkideki Haliç surlarının önünde ku-

satmaya katıldıkları, "Fatih'le etmişler sebat tutup bu mevzi'de mekân" mısraı ile ifade edilmiştir. Diğer taraftan Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi* adlı eserinde, ayan azasından olup evkaf nazırlığı da yapmış olan Bursalı Rıza Efendi'nin, II. Mehmed'in (Fatih) bizzat kaleme aldığı bir temliknameyi Abdülmecid'e gönderdiğini nakletmekte ve bu belgenin metnini vermektedir. Burada, Fatih'in "şeyh-i azizim" diye hitap ettiği Şeyh Mehmed Geylanî'ye Bahçekapı ve civarını temlik ettiği kayıtlıdır. E. H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*'nin III. cildinde, bu belgenin büyük bir ihtimalle mevcut olduğunu, ancak metinde görülen üslubun ve kelimelerin 15. yy'a ait olamayacağını, söz konusu temliknamenin 19. yy'da aslmdan istinsah edildiğini iddia etmektedir. Adı geçen şeyhlerin vefat tarihleri ile mescit-zaviyenin tesis tarihi tam olarak tespit edilememektedir. 1341/ 1925 tarihli *Esâmi-i Tekâyâ Defteri'ndeki* kayıtta bani olarak Şeyh Ali Efendi'nin adı verilmektedir. Ağabey olduğu anlaşılan Şeyh Mehmed Geylanî'nin daha önce -muhtemelen T. Özün türbenin yapım tarihi olarak verdiği 1453'te, fetihten az sonra vefat ettiği, kardeşinin inşaatı tamamlattığı, vakfiyeyi de düzenlediği tahmin edilebilir.

Söz konusu yapı, banisinden ötürü "Şeyh Mehmed Geylanî Mescidi", ayrıca 1850'lere kadar etrafını saran ve buradaki caddeye de adını vermiş olan arpacı dükkânlarından dolayı "Arpacılar Mescidi" adlarıyla da anılmaktadır. Çeşitli tarihlerde bu çevreyi etkileyen yangınlarda ortadan kalkıp tekrar ihya edildiği bilinmektedir. Bugünkü yapı II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından 1246/ 1830'da inşa ettirilmiş, 1970'lerde de esaslı bir onarım geçirmiştir. Halen cami olarak kullanılmaktadır.

Kurulduğu yıllarda Kadirîliğe bağlı olduğu tahmin edilebilen bu mescit-zaviyenin daha sonraki dönemlerde tarikat faaliyetine ilişkin yönü karanlıkta kalmaktadır. *Hadîkdda* "...imameti ve hitabeti ve meşihatı evladına neslen ba'de nesi meşruttur" denilmekte, banilerin vefatından sonra bir müddet onların neslinden gelen ve imam-hatiplik görevini de üstlenen şeyhlerin burada hizmet ettiği anlaşılmaktadır. İstanbul tekkelerinin dökümünü içeren belgeler arasında yalnızca *BOA'ds.* bulunan ve A. Çetin tarafından yayımlanmış olan 1199/ 1784 tarihli listede "Bahçekapısı haricinde Bursa Tekkesi Şeyhi Mustafa Efendi" kaydına rastlanmaktadır. Buradan 18. yy'm son çeyreğinde tekkenin faal olduğu anlaşılmakta, şeyhinin adı öğrenilmekte, ancak hangi tarikata bağlı olduğu açıklık kazanmamaktadır. II. Mahmudün ihyası ile tekkelerin kapatılması arasında geçen yaklaşık yüz yıllık süre içinde hiçbir belgede bu tekkenin zikredilmemesi 1830-1831'den itibaren yapının yalnızca cami olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır.

Bursa Tekkesi Mescidi'nde girişin bulunduğu doğu cephesinden bir görünüm. *M. Baha Tanman, 1985*

Halen binanın arsası, doğuda Arpacılar Caddesi, diğer yönlerde de üzerlerinde işhanlarının bulunduğu parsellerle kuşatılmıştır. İki katlı ve dikdörtgen tabanlı (16x17,50 m) olan yapı arsanın tamamını işgal eder. Kuzey yönünde yapıya bitişik olan ve son onarımda ortadan kaldırılan imam meşrutasının yerinde önceleri tekkenin selamlık ve harem birimlerinin bulunduğu tahmin edilebilir. Aslında zemin kat kagir, üst kat ahşap olarak inşa edilmiştir. Son onarımda üst kat duvarları da kagire dönüştürülmüş, ancak caddeye bakan cephe yine ahşap malzeme ile kaplanmış, bu arada zemin katın cadde üzerindeki duvarlarına traverten taşından bir kaplama yapılmıştır.

Zemin katın Arpacılar Caddesi üzerindeki kesiminde, güneyden kuzeye doğru üç adet dükkân, cümle kapısı ve banilerin sandukalarını barındıran küçük türbe bölümü yer alır. Bursa Tekkesi Mescidimin en ilginç yönü zemin kattaki bu türbenin üzerinde binanın devam etmesidir. Hemen daima tarikat yapılarında karşılaşılan, cami ve mescit tasarımında hiç alışılmamış olan bu yerleşim, binanın tekke olarak da kullanıldığı dönemden günümüze intikal edebilmiş yegâne özelliğini oluşturur. Türbe, basık kemerli ve demir parmaklıklı bir niyaz penceresi ile caddeye, bir kapı ve küçük bir pencere ile de giriş bölümüne açılmaktadır.

Dikdörtgen açıklıklı cümle kapısının üzerinde 1246/1830 tarihli ihya kitabesi bulunur. Manzum kitabenin, Şair Rasih'e ait olan on beyitlik metni Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'nin (Ö.1849) nefis taliki ile yazılmıştır. Cümle kapısından küçük bir taşlığa girilmekte, buradan hem türbeye geçilmekte hem de fevkani mescide çıkılmaktadır. Mescidin, sağır olan kuzey duvarı boyunca iki katlı mahfiller uzanmaktadır. Batı duvarında sekiz, mihrap duvarında da iki pencere vardır. Caddeye bakan doğu duvarında ise üç adet, basık kemerli büyük pencere ile daha küçük boyutlu üç tane dikdörtgen pencere sıralanır. Bu duvarın kuzey kesiminde, fevkani mahfili aydınlatan iki ufak pencere ile "mükebbire" niteliğindeki ezan okuma balkonu yer alır. Ahşap mescitlerin ve tekkelerin birçoğunda görülen ve bu yapıların kendilerine özgü tasarım unsurlarından olan söz konusu balkon son onarım sırasında iptal edilmiştir. Diğer taraftan mescit tavanının merkezindeki beyzi göbek, mihrabı çevreleyen defne yapraklı süsleme kuşağı, doğu cephesi üzerindeki yivli pilastrlar gibi, II. Mahmud dönemi ampir üslubunu(->) yansıtan bütün ayrıntılar da bu arada tarihe karışmıştır. Günümüzde bu üsluptan geriye kalmış tek ayrıntı doğu cephesini taçlandıran üçgen alınlıktır.

Bibi. Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 240; Çetin, ***Tekkeler,*** 584; Osman Bey, ***Mecmua-i Cevâmi,*** I, 118-119, no. 172; Ziya, ***İstanbul ve Boğaziçi,*** I, 326-327; ***İSTA,*** II, 1052-1053; Öz, ***İstanbul Camileri,*** I, 3; Ayverdi, ***Fatih III,*** 501; M. O. Bayrak, ***İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar,*** İst., 1979, s. 119

M. BAHA TANMAN

BURSALI, ŞEFİK

(Bursa. 1903 - Ankara, 20 Nisan 1990) Ressam. İlk ve *ona* öğrenimini Bursa'da tamamladı. Zor şartlar altında geçen ilkgençlik yıllarında çeşitli işlerde çalıştı, resimle ilgilendi. İlk ürünleri olan suluboya çalışmalarını bu dönemde üretti. 1921'de Yunan işgali altındaki Bursa'dan İstanbul'a geldi. Güzel Sanatlar Akademisi'nin giriş sınavını kazanarak ibrahim Çallı Atölyesi'nde eğitim görmeye başladı. 1921-1930 arasındaki öğrencilik döneminde sıkça gittiği Bursa'dan gerçekleştirdiği peyzajları dikkati çekti. 1930'da açılan Avrupa sınavını kazanmasına karşın ödenek yokluğu nedeniyle yurtdışına gönderilemedi. Bursalı, üyesi olduğu Güzel Sanatlar Birliği'nin düzenlediği Galatasaray sergilerine, 1923'ten başlayarak düzenli olarak katıldı. Daha sonraki yıllarda (1934-1936) öğretmen olarak görev yaptığı Konya'dan gerçekleştirdiği peyzajları ile sanat ortamında tanındı. 1936'da Güzel Sanatlar Akademisi'ne hoca olarak atandı ve bu kurumda 30 yıl görev yaptı. Sanatçı İstanbul peyzajlarını ağırlıklı olarak bu dönemde gerçekleştirmiştir. Portre ve natürmort türünde eserler vermiş olmasına karşın, daha çok peyzaj ressamı olarak tanınır.

Şefik Bursalı'nm resminde izler aranırsa, son dönem Fransız resminin farklı

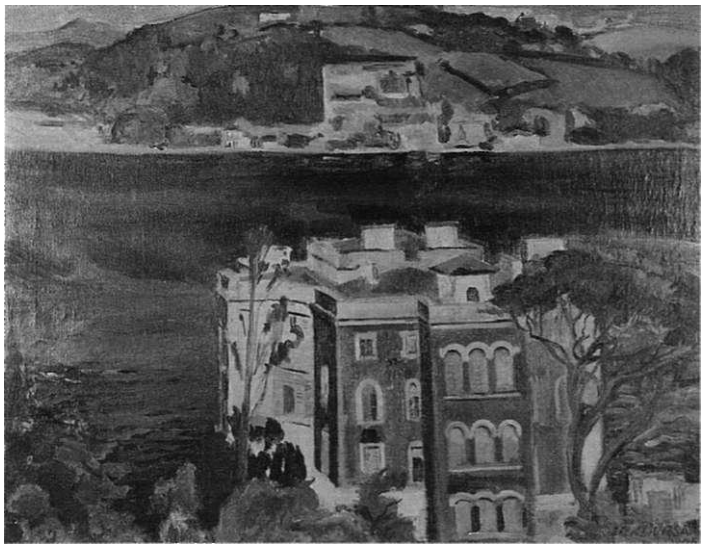

Şefik Bursalının Baitalimanı'ndan bir peyzajı, tuval üzerine yağlıboya. 66x50 cm. ***Nazım Timuroğlı fotoğraf arşivi***

eğilimlerinin etkileri görülebilir. Yapısalcı, izlenimci ve akademik etkilerin özgün bir bileşimi söz konusudur. Salt gözleme dayalı, belgeci doğa yorumuna karşı çıkar. Yalın, abartısız peyzajlarında derin, dramatik anlamlar yüklüdür.

Yaşamının son dönemine kadar üretkenliğini sürdüren sanatçıya, 1986da Kültür ve Turizm Bakanlığı kültür ve sanat büyük ödülü verildi.

Bibi. K. Giray, *Yeni Boyut.* S. 18 (1978); Boyar, *Türk Ressamları-,* Ş. Erdiren, *Ankara Sanat,* S. 14 (1972); N. İslimyeli, *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi,* Ankara, 1967.

AHMET ÖZEL

BUSBECQ, AUGIER GHISLAIN de

(1522, Komen - 28 Kasım 1592, Maillot Şatosu, St. Germain yakınları) Flaman kökenli diplomat. Adı Flamanca Ootgeer Giselijn van Bosbeke olarak yazılır.

Bugün Fransa'nın kuzeyinde Lüle yakınlarında bulunan Bousbecque Köyü'nün senyörü II. Georges (Joris) Ghiselin'in gayrimeşru çocuğudur. Louvain ve Paris'te okudu. 1549'da Kutsal Roma-Germen İmparatoru V. Kari (Charles-Quint) tarafından meşrulaştırılarak onun maiyetine girdi. 1554'te Avusturya Arşidükü Ferdinand'ın elçisi olarak ingiltere Kraliçesi Mary'nin düğününde hazır bulunmak üzere gitmiş olduğu Londra'dan döndüğünde, o dönemde İstanbul'daki imparatorluk elçisi Antón Wrancic'in (Yerantius) yanma olağanüstü görevle gönderildi. Amacı 1547'de imzalanan ama İspanyolların 1550'de Tunus'taki Mehdiye kentini almaları, Osmanlıların da 1551-1552'de Erdel'e (Transilvanya) sefer düzenlemeleriyle bozulan antlaşmanın yeniden imzalanmasını sağlamaktı. Kasım 1554'te Lille'den ayrılan Busbecq, Brüksel ve Viyana'ya uğradıktan sonra Budapeşte, Belgrad, Niş ve Sofya yoluyla 20 Ocak 1555 te İstanbul'a vardı. Ancak o sırada Nahçıvan seferinden dönen I. Süleyman (Kanuni) Amasya'da kışlamaktaydı. Bunun üzerine Busbecq 9 Mart'ta yola çıktı ve İznik-Bozüyük-Polatlı-Ankara-Çorum yoluyla 7 Nisan'da Amasya'ya vardı. Burada, Kanuni ile görüştükten sonra 24 Haziran'da İstanbul'a döndü. Görüşmelerin sonucunu bildirmek için 3 Temmuz'da İstanbul'dan Viyana'ya doğru yola çıktı.

11 Ağustosta varmış olduğu bu kentten kasım ayında, bu defa elçi olarak İstanbul'un yolunu tuttu. Osmanlı başkentine Ocak 1556'da vardı. Ertesi yıl Wrancic'in geri dönmesiyle tek elçi olarak antlaşmanın imza edildiği 15ö2'ye kadar İstanbul'da kaldı. Ağustos 1562'de İstanbul'dan son defa ayrıldı.

İstanbul'da yedi yıla yakm bir zaman kalan Busbecq. elçiliğinin anılarını Latince dört uzun mektup halinde yazmıştır. Bunların ilk ikisi 1582'de Anvers'te basıldı. 1589'da ise tamamı yine aynı kentte basıldı. Aym zamanda bir Rönesans hümanisti olan Busbecq'in bu yapıtı Osmanlılar hakkında o dönemde yazılmış en önemli ve en çok okunan kitaplardan biridir. Hepsi **16.** ve *V.* yy'a ait 32 Latince baskısı, birincisi Leipzig'de (1596) olmak üzere 7 Almanca çevirisi, 7 İngilizce. 3 Felemenkçe. 2 İspanyolca, 2 Fransızca. 1 Çekçe (1594), 1 Lehçe (1597) çevirileri vardır. Türkçeye *Türk Mektupları* (İst., 1939), *Kanuni Devrinde Bir Sefirin Hatıratı* (Ankara, 1953) ve *Türkiye'yi Böyle Gördüm* (İst., ty) adlarıyla üç kez kısmen çevrilmiştir.

Busbecq'in mektuplarında İstanbul'a ait izlenimler çok önemli bir yer tutmaz. Herhalde bunun başlıca nedeni elçinin bu kentte kalış süresinin büyük bir kısmını, resmi ikametgâhı olan Çemberlitaş'taki Elçi Ham'nda kapalı, hattâ hapsedilmiş olarak geçirmesidir. Osmanlı-Avusturya ilişkilerinin bir sonucu olan bu durumdan dolayı Busbecq en çok Elçi Hanını ve bu handan gördüklerini anlatmıştır. İstanbul'a ilk gelişinde kenti biraz daha çok gezmiş olmalı ki, bu münasebetle Atmeydanı'm, Kulaksız Avrat Pazarını *ve* oradaki Arkadios Sütunu'nu anlatır. Bundan başka bayramlarda Edirne Kapısı dışında ve Okmeydam'nda yapılan gösterilerden söz edilir. Ayrıca, 1561 yazında, İstanbul'daki veba salgınından kaçan Busbecq Heybeliada'daki Rum manastırına sığınır ve burası hakkında bazı bilgiler verir.

STEFANOS YERASİMOS

BUTAK, BEHZAT

f 16 Ekim 1891. Bursa - 27 Ekim 1963, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu. Bursa'ya sürgün olarak giden babasının 1906'da ölmesi üzerine ailesiyle İstanbul'a geldi. Girdiği Ticaret Mektebi'nden ayrılarak Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi) Resim Bölümü'nde öğrenime başladı. İlk kez 1908'de Sahne-i Heves topluluğunda *Beyimin Tiyatro Merakı* oyunuyla sahneye çıktı. Ardından Mürebbi-i Hissiyat, Darü't-Temsil-i Osmanî gibi topluluklarm oyunlarında oynadı. 1910-1914 arasında başta Şark Dram Kumpanyası olmak üzere birçok toplulukta sahneye çıktıktan sonra, 1914'te sınavı kazanarak Darülbedayi'ye girdi. Ancak. I. Dünya Savaşının çıkması üzerine askere alındı. 1918'de *Rakibe* adlı oyunla Darülbedayi'ye döndü. Yine aynı yıl sahnelenen *Kayseri Gülleri'ndeki* Bodos Ağa rolüyle geniş ilgi topladı. Daha sonraki yıllarda Darülbedayi'deki birtakım iç sorunlar nedeniyle, zaman zaman bu kurumdan ayrılmak zorunda kaldı. Bu ara-

Behzat Butak (solda) Muhsin Ertuğrul ile. ***Gökhan Akçura arşivi***

da Yeni Sahne, Türk Tiyatrosu, Ertuğrul Muhsin ve Arkadaşları, Ferah Tiyatrosu topluluklarında sahneye çıkan Butak, 1927'de Muhsin Ertuğrulün yöneticiliğe atanmasıyla yeniden Darülbedayi'ye (1934'ten sonra Şehir Tiyatroları) döndü ve ölümüne değin hiç ayrılmadan bu kurumda çalıştı. Sanatçı, görev aldığı oyunların birçoğunun sahne tasarımını da gerçekleştirmiştir. Butak'm oynadığı piyeslerden bazıları, *Yorgaki Dandini* (1924), *Hamlet* (1927) *Venedik Taciri* (1930), *Fermanlı Deli Hazretleri* (1931), *Lüküs Hayat* (1933), *Saz-Caz* (1937), *Windsor'un Şen Kadınları* (1938), *Şamdancı* (1942), *Vişne Bahçesi* (1943), *Müfettiş* (1945), *Ceza Kanunu* (1947), *Bir Kavuk Devrildi* (1952), *Hisse-i Şayia* (1953), *Meraki* (1955), *Fettan Kız* (1959), *Üçüncü Selim* (1961), Göktür (1962). Sinemada da roller alan Butak'm oynadığı filmlerden bazıları, *Himmet Ağa'.nın İzdivacı* (1918), *Ateşten Gömlek* (1923), *İstanbul Sokaklarında* (1931), *Aynaroz Kadısı* (1938), *Kahveci Güzeli'dir* (1945).

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

BÜI^ÜLDERESİ TEKKESİ

bak. SELAMİ ALİ EFENDİ TEKKESİ

BÜNYAMİN (Tudelalı)

(12. yy) Ortaçağ Yahudi gezginlerinin en önemlisi diye bilinen Bünyamin bin Yona, 1130 dolaylarında, İspanya'nın kuzeyinde, 1114'te Araplardan alınıp Navarra Krallığı'na katılmış olan Tudela (Tuteyla) kentinde doğdu. 1159-1167 arasında başlayan Doğu Akdeniz'e ve Ortadoğu'ya yolculuğu, 1172-1173'te bitti. Ölüm yılı bilinmemektedir.

Tudela'dan Barselona'ya gelen Bünyamin, buradan Marsilya, Cenova ve Pisa yoluyla Roma'ya varmış ve sonra Otranto'dan karşıya geçerek, Tessalya, Makedonya ve Trakya yoluyla Kostantinopolis'e ulaşmıştır. Geçmiş olduğu yerlere ait bilgiler özellikle oralarda bulunan Yahudi cemaatleriyle ilgilidir.

Bünyamin Konstantinopolis'e geldiğinde Bizans tahtında I. Manuel Komnenos (hd 1143-1180) vardı. Bünyamin'e göre o dönemde Bizans başkenti dünyanın en önemli ve en zengin kenti olup, ancak Bağdat'la kıyaslanabilirdi. Oraya Bağdat'tan, İran'dan, Mısır'dan, Filistin'den, Rusya'dan, Macaristan'dan, Peçenek ve Hazar ülkesinden, Lombardiya ve İspanya'dan tüccarlar ve mallar geliyordu. Ayasofya ve Hippodromü gören gezgin Blahernai Sarayı'nı da anlatır.

Bünyamin'e göre, Konstantinopolis'teki Yahudiler kentte barındırılmaz, Halic'in ötesinde Pera (bugünkü Galata) denilen bölgeye yerleştirilirdi. Burada 2.000 kadar Rabbani (Doğulu), 500 Karay Yahudi ailesi vardır ve mahalleleri bir duvarla birbirlerinden ayrılmıştır. Bunların arasında ipek işleyen ustalar, tüccarlar ve zengin kişiler bulunmaktaydı. Ata binmelerine izin verilmezdi, ancak imparatorun hekimi Mısırlı Salamon'a bu konuda ayrıcalık tanınmıştı.

Bizanslılar, savaşmayı sevmedikleri için putperest topluluklardan gelen ve barbar dedikleri kişileri paralı asker olarak Türkmenlerin hükümdarı Sultan Mesud'a (Anadolu Selçuklu Hükümdarı I. Gıyaseddin Mesud) (hd 1116-1156) karşı savaştırıyorlardı.

Konstantinopolis'ten sonra denizyoluyla Haçlıların elindeki Antiokheia'ya (Antakya) giden Bünyamin, Suriye, Irak, İran ve Mısır'ı gezdikten sonra ülkesine dönmüştür. *Seferha* (Gezi Kitabı) adlı eseri ilk defa 1543'te İstanbul'daki Yahudi matbaasında basılmış ve böylece bu kentte basılmış ilk kitaplardan biri olmuştur.

STEFANOS YERASİMOS

BÜYÜCÜLÜK

Her yerde olduğu gibi İstanbul'da da büyücülük yaygm bir meslekti. Şehir halkı arasında büyü için "Büyüye inanmak hak, yapan da yaptıran da kâfirdir." sözü yaygındı. Ancak, kendisi için iyi olacağına inandığından ya da başkasına kötü niyetle büyü yaptıranlar, yapılmış olduğuna inanılan bir büyüyü bozdurmak isteyenler eksik olmazdı.

Bu işle uğraşanların elinde, başkalarından büyük bir özenle gizledikleri, yazarı bilinmeyen büyü kitapları vardı. *İstanbul Folkloru* adlı eserinde bunlardan birini tanıtan M. Halit Bayrı, "Aşka Ait Büyüler", "Kaçağı Tutmak, Uzaktaki Bir Kimseyi Geri Getirmek İçin Yapılan Büyüler", "Dil ve Uyku Bağlamak İçin Yapılan Büyüler", "Muhtelif Büyüler" başlığı altında sınıflandırılmış yüzden fazla büyü yayımlamıştır.

İstanbul halkı arasındaki yaygın bir eski inanışa göre herhangi bir büyüyü yapan Müslüman ise bir yolu bulunarak büyü çözülebilir; büyücü Hıristiyan ise çözülmesi ancak ölüp de eli çürüdükten sonra mümkün olabilirdi.

Her büyünün özel olarak hazırlanan koruyucu ve bozucu dua, eylem ve malzemeleri bulunduğu gibi genel olarak bütün büyülerden korunmak için çeşitli yollar da vardı: Çingeneler tarafından satılan kurt kıçını üstünde bulundurmanın; boyunda içi cıva dolu fındık taşımanın:

İSTANBUL'DA YAPILAN BÜYÜLERDEN BEŞ ÖRNEK

I- *Muhabbet için.* Aşağıdaki [yandaki] tılsım bir bakır levha üzerine yazılır. Sevdiğinin ve anasının adı da aynı bakır levhaya yazılır. Bakır levha kızgın ateşe atılır. Sevdiği geldikten sonra hemen ateşten çıkarılır. Tılsım budur:

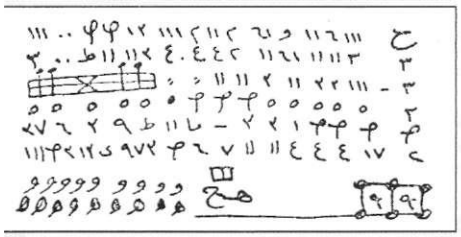

II- *İki kişiyi birbirinden ayırmak murad edildikte* yekşembe (pazar) günü ikindi ve kuşluk saatlerinde iki parça ekmeğe yazılıp birini köpeğe birini kediye yedire:

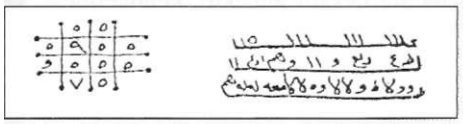

III- *Uşak ve hizmetçi kaçsa bunu yazalar.* O kaçan kimsenin sakin olup yattığı yerde gömeler. Yolu bağlanıp gidemeyip geri gele:

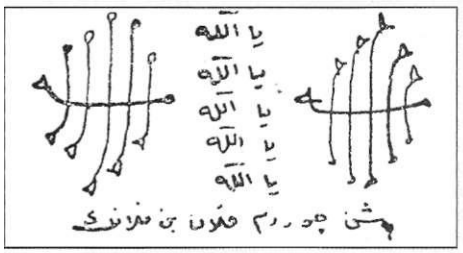

IV- *Dil bağı için.* Bir pâre kâğıda yaza. Andan mezar taşı altmda göme. Diye ki "Kabirde meyyit nice yatırsa o dahi dili bağlana." kim o kimse meyyit gibi ola:

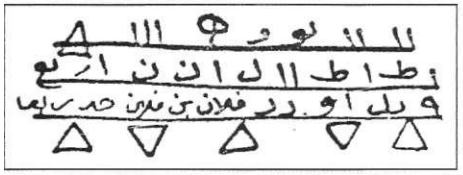

V- *Bir kadının helâlinden hâmile kalması için.* Bu vekfı yazıp döşeğine koya. Vefk budur:

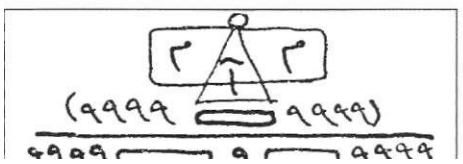

M. H. Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 1972, s. 185, 188, 190, 192

içine maydanoz tohumu konulmuş kovadan alınan su ile sabah akşam yüz yıkamanın insanı zararlı etkilerden koruduğuna inanılırdı. "Zar bozan, zor bozan, büyü bozan" tütsüsü de eskiden İstanbul'da baş\oırulan büyü bozma eylemlerinden biriydi. Buna göre bir ana kızın idran ve bir demet mısır püskülü bir kap içerisinde kaynatılır; daha sonra püsküller buradan çıkarılarak kurutulur ve tütsü yapılır. Bu tür koruyucu büyülerden biri de yemek üzerine leylek pisliği kurusu serpmekti. Eski İstanbul'da muska yazan, okuyup üfleyen ve kendilerini din adamı olarak tanıttıkları için "hüddamlı hoca" diye anılan bazı büyücülerin birtakım gizli güçleri, cin ve peri cinsinden hizmetçileri, yardımcıları olduğuna inanılırdı. Hüddamlı hocalardan bazıları büyü yapmak kadar büyü bozmakla da ünlüydüler.

İstanbul'un değişik semtlerinde ve özellikle Nuruosmaniye Camiinden Çemberlitaş'a giden yol üzerindeki dükkânlarda oturan kılık kıyafet ve konuşmalarından dışarıdan geldikleri anlaşılan birtakım hocaların bir zamanlar gizliden gizliye büyü yaptıkları, muska yazdıkları, remil attıkları, çalınmış ya da kaybolmuş malları buldukları ve karı kocanın arasını açmak, onları birbirine yaklaştırmak için şirinlik muskası yazmak gibi her işin üstesinden geldikleri her çevrede konuşulmuş, yankı yapmıştır.

Eski İstanbul'da ün yapmış büyücülerin birçoğu etki alanlarını saraya, sarayla yakından ilgisi bulunan kibar ve rical konaklarına kadar genişletebilmişlerdir.

Büyü, biçim ve içerik değişikliklerine uğrayarak halk arasında bugün de belli ölçülerde devam etmekte, kendilerine din adamı süsü veren birtakım açıkgözler gizliden gizliye büyü ve benzeri işler yapmaya devam etmektedirler (bak. üfürükçülük-cincilik).

Bibi. Hikmet Turhan (Dağlıoğlu). "Büyü". *HBH.* II, 23-24 (1933). 17-21; M. H. Bayrı. "Büyüler Hakkında". *HBH.* VI. 63-64 (1937), 49-50, 23-26; Bayrı, *İstanbul Folkloru.* 178-200; M. Sertoğlu, "istanbul Tılsımları", *Tarih Dünyası,* S. 36 (Aralık 1952), s. 1481-1482, 1494; "Büyü, Büyücüler", *İSTA,* VI, 3186-3189; A. inan, *Hurafeler ve Menşei.* Ankara. 1962; S. V. Örnek. *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane,* İst.. 1971; **U.** Barlas. *Anadolu Düğünlerinde Büyüse! İnanmalar.* Karabük, 1974; 1. Z. Eyüboğlu, *Cinsel Büyüler,* I-II, ist., 1976; av. *Sevgi Büyüleri.* İst.. 1979; H. Tanyu, "Büyü", *DİA,* VI, 501-506.

İSTANBUL

BÜYÜK BENT

Büyük Bent veya Belgrad Bendi. İstanbul'un kuzeyindeki Belgrad Ormanı'nda, Kâğıthane Deresi'nin bir kolu olan Topuz Deresi üzerindedir.

Bendin kitabesinde III. Ahmed tarafından 1135/1723'te yaptırıldığı yazılır. Kitabenin bir beytinde, *Yapup mecrasın İstanbul'a bu âbı getirmişti / Cenâb-ı Hazret-i Fatih Mehmed Hân Cem Paye* denmektedir. Buradan bendin II. Mehmed (Fatih) tarafından yaptırıldığı anlaşılabilir. Ancak bu bendin suyunun Fatih döneminde (1451-1481) İstanbul'a gitmesi imkânsızdı. Bendin bulunduğu yerden Cebeciköy'e kadar isale hattının, üç tanesi çok büyük olmak üzere. 7 kemerden geçmesi gerekir. Belgrad Ormanı'nda buradaki geç Roma devrinde, 4. yy' da yapılmış olan büyük isale hatlarının bütün kemerleri Konstantinopolis'i kuşatan kavimler tarafından 7. yy'dan itibaren yıkılmıştı. 1542-1550 arasında bu bölgeyi gezen P. Gilles de bütün kemerlerin temeline kadar yıkılmış oluğunu bildirmektedir.

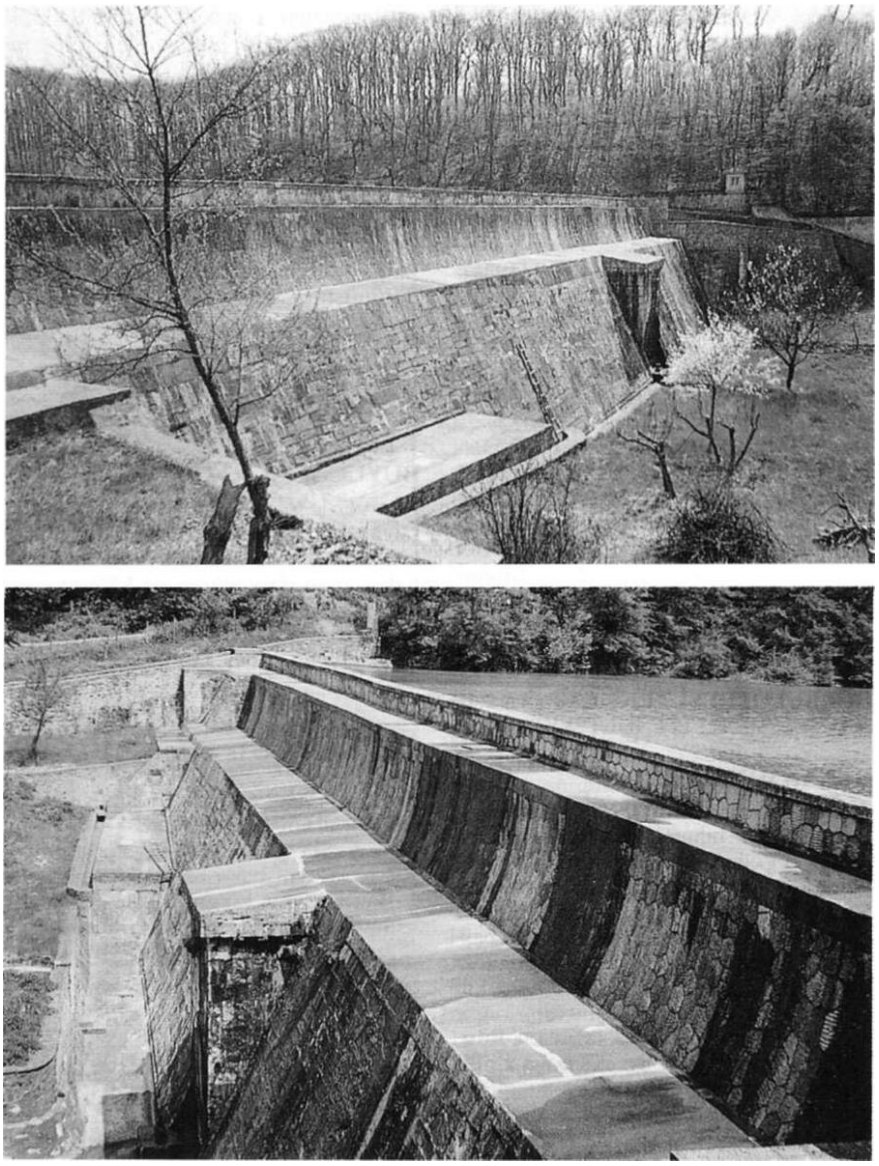

Büyük Bent ten iki görünüm.
Fotoğraflar Kâzım Çeçen

İstanbul 1453'te fethedildikten sonra şehirde büyük su sıkıntısı çekiliyordu. Fatih eski isale hatlarının derhal onarılmasını emretti. Belgrad Ormanı'ndan su getiren geç Roma tesislerinin ana galerisinin Cebeciköy ile Bozdoğan Kemeri arasındaki bölümü yeniden yapılır gibi onarıldı ve bu 25 km uzunluğundaki bölümde bulunan 21 kemer de yeniden yapıldı. Cebeciköy Deresi'nin sağ sahilinden alınan su. Bozdoğan Kemeri'nden Halic'e doğru 50 m uzakta, bugünkü Atatürk Bulvarı üzerinde bulunan yine Fatih'in yaptırdığı sıra çeşmelere akıtıldı. Bu çeşmelere çokluk anlamında "Kırkçeşme" dendi, sonra bütün tesis aynı ad ile anıldı. Büyük Bent'in kitabesindeki beyitten II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'a Cebeciköy civarından gelen isale hattının suyunun getirildiğinin anlaşılması gerekir. Büyük Bent ve civarından gelen Kırkçeşme'nin isale hatları, I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) tarafından 1554-1563 arasında Mimar Sinan'a yaptırılmıştı. Sinan büyük kemerleri yeniden yaptı, Roma galerilerini tamir etti, yenilerini de ekledi ve eski tesisi çok genişleterek Cebeciköy'deki Güzelcekemer'i de yaparak isale hattını ana galeriye bağladı. Bu arada Fatih'in yaptırdığı bölüm de yeniden onarıldı.

Büyük Bent'in yerinde Roma devrinde yapılan bir bendin bulunmuş olması ihtimali fazladır. Bendin geç Roma devrinde yapıldığı ve I. Süleyman tarafından onarıldığı aşağıdaki belgelerden de anlaşılmaktadır: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed bölümünde bulunan 1815 numaralı Kırkçeşme isale hattının, Sinan tarafından çizildiği sanılan krokisinde, tam Büyük Bent'in bulunduğu yerde bir havuz görülmektedir. Bu kroki 1563'ten önce yapılmıştır. Çünkü 20 Eylül 1563'te afet şeklinde yağan yağmurlardan sonra meydana gelen sellerden yıkılan kemerlerin onarıldığı 1563-1564'te yapılan Paşa Kemeri veya Balıkzade Kemeri denen kemer bu krokide yoktur.

Kırkçeşme tesislerinin 1564'te hizmete girmesinden 15 yıl sonra, 1579'da yazılan bir *Süleymanname'âe* (Chester Beatty, Dublin Ms. 418) Nakkaş Osman tarafından çizilen Kırkçeşme isale hattının planında, Büyük Bent'in bulunduğu yere "havuzha-i Belgrad" (Belgrad havuzlan) yazılmış olması da burada bir bendin olduğunu doğrular.

Büyük Bent'in bulunduğu Topuz Deresi üzerinde. 2 km kadar memba tarafında, 1620'de II. Osman (hd 1618-**1622)** tarafından yaptırılan Topuz Bendi veya Karanlık Bent'in suyu Büyük Bent'in haznesine akar. Bütün bentlerde bulunan lülelerle debi ölçme tertibatı bu bentte yoktur. Ayrıca bent inşası bakımından Büyük Bent'in bulunduğu yer Karanlık Bent'inkine göre çok daha uygundur. 1563'te Mimar Sinan'ın yaptığı Kırkçeşme isale hattının doğu kolunun başlangıcı Büyük Bent'in hemen altındadır. Büyük Bent'ten alman suların debisi lülelerle ölçülerek su alma yerine verilir. Bütün bunlar 1620'de Karanlık Bent'in inşası sırasında Büyük Bent'in mevcut olduğunu gösterir.

Özetlenecek olursa, Büyük Bent geç Roma devrinde, 4. yy'da inşa edilmiş, 7. yy'da Konstantinopolis'i kuşatan kavimler tarafından tahrip edilmiş, I. Süleyman (Kanuni) tarafından Kırkçeşme tesislerinin yapımı sırasında onarılmış, tekrar harap olması üzerine 1723'te III. Ahmed yeniden yaptırmıştır. 1730-1755 arasında I. Mahmud (hd 1730-1754) yıkılan bu bendi tekrar inşa etmiştir. 1900'de II. Abdülhamid bendin üstüne bir kademe ekleyerek yükseltmiş, su tutma kapasitesini artırmıştır.

Büyük Bent doğrusal eksenli kagir ağırlık barajı tipindedir. Büyük Bent'in drenaj alanı 6,930 km^2'dir. Derenin mansap tarafındaki en alçak yerinden (talveg) korkuluk duvarı üstüne kadar yüksekliği 12,5 m, korkuluk duvarı kalınlığı 0,70 m, yüksekliği 0,85 m'dir. İki sahil arasındaki tepe uzunluğu (kret) 845 m, kret genişliği 2,30 m'dir. Bendin taban genişliği ise 9,70 m, hava tarafının yüzü alt kademede 100/48, üst kademede 100/17'dir.

Bendin her iki tarafında serbest dolusavak bulunmaktadır. Göl hacmi 1.318**.162** m^3'tür. Dipsavak olarak 1 adet 400 mm çapında font boru, su alma için ise 1 adet 250 mm çapında boru konmuştur. Debi ölçme tertibatı olarak, ölçme sandığı üzerine, eksenleri dolusavak seviyesinden **96** mm aşağıda olan 18 orifis konmuştur. Osmanlı debi ölçme birimi olan 1 lüle=36 İt veya 52 mVgündür. Boru çapına göre akıttığı debi lüle cinsinden şöyledir: 4 adet 5'lik lüle, 4 adet 10'luk lüle, 4 adet 15lik lüle, 4 adet 20lik lüle, 2 adet 25lik lüle; toplam 18 orifisten 250 lüle (13.000 mVgün) su alınabilir.

Bibi. Nirven, *İstanbul Sulan;* Çeçen, *Kırkçeşme.*

KAZIM ÇEÇEN

BÜYÜK BENT KASRI

Belgrad Ormanımda, Büyük Bentln(->) yanında yer almaktaydı.

Günümüzde mevcut olmayan bu kasır III. Ahmed (hd 1703-1730) tarafından 1129/1717'de yaptırılmıştır. Lale Devrimde, mesire yeri olarak, Kâğıthane (Sa'dâbâd) ve çevresinin yanısıra Belgrad Ormanı'nda bulunan çeşitli bentler ve havuzlar da revaç bulmuştur. III. Ahmed'in sık sık düzenlemekten hoşlandığı günübirlik gezintilerde (binişlerde) genellikle Sa'dâbâd'dan yola çıkıldığı, Belgrad Ormanı'ndaki suyolları izlenerek Büyükdere'ye gelindiği, padişahın da burada bekleyen saltanat kayığı ile saraya avdet ettiği bilinmektedir. Aynı yöredeki birtakım başka köşkler ve kasırlar gibi, Büyük Bent Kasrı da bu biniş güzergâhı üzerinde bulunmakta, hünkâr ile maiyetinin biniş sırasında mola verdikleri menzillerden birini oluşturmaktaydı. Kasrın 18. yy sonlarında harap düştüğü ve 1212/1797'de III. Selim (hd 1789-1807) tarafından, büyük ölçüde aslına sadık kalınarak onartıldığı tespit edilmektedir.

Sedat Hakkı Eldem, günümüzde, bazı temel izleri dışında tamamen ortadan kalkmış bulunan Büyük Bent Kasrı'nm planını, S. Nirveriin yayımlamış olduğu, 1797 onarımına ilişkin belgelere, Jean-Baptiste van Mour'a ait bir tabloya ve Mellingln bir gravürüne dayanarak restitue etmiştir. Nirveriin yayımladığı belgeler arasında yer alan, III. Ahmed tarafından yaptırılan kasrın planı ile III. Selim onarımındaki değişiklikleri gösteren plan, özellikle bu planlarda mekânların niteliklerini belirten yazılar, söz konusu restitüsyonun temelini oluşturmuştur. Kasrın inşa edildiği yıllarda İstanbul'da bulunan van Mourün tablosunda yapı kuşbakışı olarak resmedilmiştir. Mellingln, kasrın III. Selim onarımından hemen sonraki halini tespit eden gravüründe ise bendin önündeki vadiden kızlarağasma ait çıkmalı odanın görünüşü yer almaktadır.

Büyük Bent Kasrı, konumu ve tasarımı açısından, Lale Devrimde, Boğaziçi ve Haliç kıyılarında kıvammı bulmuş olan yalı mimarisinin, Büyük Bent'in arkasındaki yapay göle uyarlanması olarak değerlendirilebilir. Bendin üzerine, bununla dik'açı oluşturacak biçimde yerleştirilen kasır, bir yandan arkasındaki yamaçları kaplayan ormanla, diğer taraftan gölle ve bendin önündeki vadiyle bütünleşmektedir.

Tek katlı ahşap kasır, simetriye ve aksiyaliteye riayet etmeyen ilginç tasarımı ile emsalinden ayrılmaktadır. Bendin üzerindeki platforma da geçit veren giriş bölümü bir dağılım merkezi niteliğindedir. Bunun sağında kalan ve göle bakan kanat hünkâra, solunda kalan ve vadiye bakan kanat ise kızlarağasma ayrılmıştır. Her iki kanatta da biri hünkâra ve kızlarağasma, diğeri maiyetlerindeki ağalara ait ikişer oda, ayrıca birer hela bulunmaktadır. Hünkâr odası ile kızlarağası odası, eliböğründelerin taşıdığı çıkmalarla genişletilmiş, dikdörtgen açıklıklı ve kepenkli pencerelerle donatılmıştır. İki parçalı olarak tasarlanan kepenklerin, yatay eksenler üzerinde aşağıya ve yukarıya doğru açıldıkları anlaşılmaktadır.

Kasrın koruya bakan arka kesiminde bendegâna ait bir oda daha bulunmaktadır. III. Selimin gerçekleştirdiği onarımda kızlarağası odası ile yanındaki ağalar odasının birleştirildiği, arkadaki bendegân odasının da büyütüldüğü gözlenmektedir.

Bibi. Mrven. *İstanbul Suları,* 43; S. Nirven, "Bendi Kebir, Büyük Bend, Üçüncü Sultan Ahmed Bendi", *İSTA.* V, 2494-2497; Eldem. *Köşkler ve Kasırlar,* II, 188-191; K. Geçen, "Büyük Bend". *DİA,* VI, 507^

M. BAHA TANMAN

BÜYÜK ÇORAPÇI HANI

Büyük Çorapçı Hanı, Kapalıçarşı(->) ile Mısır Çarşısı(->) arasında uzanan Mahmut Paşa Caddesi üzerindeki hanlar grubunun, Fincancılar Yokuşu ile Mahmut Paşa Caddesi'nin kesiştiği köşede inşa edilmiştir.

Yapı bulunduğu yerin topografyasına uydurularak, sokağın ve zamanındaki mevcut yapılaşmanın imkânlarına bağlı olarak üç kenarı düz bir plan şemasına sahiptir. Buna bağlı olarak cepheler de kırık plan konturlarına sadık kalmıştır. Yaklaşık 47x45 mlik bir alana inşa edilmiştir.

Büyük Çorapçı Hanı'nın plan kuruluşu avluya da yansımıştır. Mahmut Paşa Caddesi'ndeki ana giriş kapısı beşik tonoz örtülü bir koridor ile avluya açılır. Giriş koridorunun iki yanında yer alan taş merdivenlerle üst kata çıkılır. İki kat olarak inşa edilmiş yapının zemin kat revakları ile üst kat revaklarının taşıyıcı sistem olarak taş örgü payeler üzerine tuğla-derz olarak yuvarlak kemerlerle meydana getirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Her iki katta da revak sistemlerinin tonoz sistemiyle örtülü olduğu, geçirdiği büyük değişikliklere rağmen anlaşılabilmektedir. Her iki kat revaklarında da kemerler tuğla-derz dokuya sahiptir.

Zemin kat revaklarına açılan bir sıra mekân dizisi birer kapı ve pencereye sahip olup, taş kemer ve sövelidir. Bunlarda da zaman içinde büyük değişiklikler yapılmıştır.

Yapıda, değişmeyen özelliğiyle günümüze ulaşan bir hacim de bodrum mekânıdır. Üst kat revakları gerisinde sıralanan mekânlar da birer kapı ve pencere ile revak altına, birer pencere ile de cephelere açılırlar.

Zaman içinde önemli değişikliklerle özgün durumunu kaybeden yapıda, kalan bazı cephe yüzeylerinden, zemin kat cephe yüzeyinin penceresiz olduğu, üst kat cephe yüzeyinde ise her odaya ait birer pencere yer aldığı anlaşılır.

Yapının ana cephesi Mahmut Paşa Yokuşu'nda olup ortada giriş kapısı taş söveri ve yay kemerli olarak sade bir şekilde yer alır. Cepheleri üstten sınırlayan tuğla kirpi saçak bordürü ise yer yer günümüze ulaşabilmiştir.

Kaynaklarda, I. Süleyman (Kanuni) zamanında (1520-1566) Kaptan-ı Derya Piyale Paşa tarafından inşa ettirildiği belirtilen yapının 16. yy'm son çeyreğine tarihlenmesi mümkün görülebilir.

Bibi. *İSTA,* VI, 3238.

GONUL CANTAY

BÜYÜK DOĞU

Necip Fazıl Kısakürek'in yayımladığı, polemikleriyle ün yapan siyaset ağırlıklı, edebiyatı da içeren dergi-gazete. İlk sayısı 17 Eylül 1943'te çıkan haftalık dergi, on kareden fazla kapatılmış olması ve zaman zaman gündelik gazete ya da aylık dergiye dönüşmesi sebebiyle bir devamsızlık izlenimi verir. En son çıktığı 5 Haziran 1978'e kadarki otuz beş yıllık sürede yayımlandığı yılların toplamı ancak sekizi bulur. En uzun yayın dönemi 2 Kasım 1945 ile 2 Nisan 1948 arasındaki iki buçuk yıllık süredir. Bu kopukluğa rağmen, yayımcısının kişiliği sebebiyle *Büyük Doğu,* bütün Türkiye'yi etkileyen yayınlar arasında kendine önemli bir yer yapmıştır.

Başlangıçta, daha sonra karşılarında yer alacağı Bedri Rahmi, Hüseyin Cahit, Fikret Adil, Sait Faik. Pertev Naili Boratav, Oktay Akbal gibi imzalara da yer veren dergi, 1949'dan itibaren yoğun bir dini ve mistik arayış içine girmiştir. Bu yüzden dini konuların sadece resmi çerçevede ele alınabildiği bir dönemde büyük ilgi toplamış, demokrasinin sağladığı özgürlükler çerçevesinde dini örgütlenmenin organizatörü gibi algılanmıştır. Derginin adı altında ve sloganları kullanılarak oluşturulan siyasi cemiyet Necip Fazıl'a bütün Anadolu'yu dolaşmak ve okuyucu-taraftarlarıyla doğrudan temas olanağını da sağlamıştır. İçkiye ya da kumara düşkünlüğü iddialarına rağmen giriştiği polemiklerdeki kararlılığı ve üslubunun keskinliği sebebiyle ünü. daha da pekişmiştir. Böylece toplumsal kavgasını artan bir şekilde dini alana yöneltmiş olan *Büyük Doğu,* savcıların ve sıkıyönetimlerin en çok kovuşturduğu yayınlardan biri olmuştur. Başlangıçtaki kadro genişliğine karşılık sonraları derginin büyük kısmını Necip Fazıl değişik imzalarla kendisi doldurmuştur.

İSTANBUL

BUYUK HAMAM

bak. MİMAR SİNAN HAMLAMI

BÜYÜK POSTANE

bak. POSTA VE TELGRAF NEZARETİ BİNASI

BÜYÜK SARAY

Büyük Saray, Hippodrom'dan(->) Marmara Denizi'ne uzanan, 100.000 mMik bir alanı kaplıyordu. Birbirinden ayrı Bukoleon, Hormisdas ve Dafne gibi isimler alan yapılar, tören salonları, kiliseler, bahçeler ve oyun yerlerinden oluşan bu saray küçük bir şehir görünümündeydi. "İmparatorun Evi", "Saray", "Mukaddes Saray". "Hippodrom Sarayı" gibi isimlerle de tanınan Büyük İmparatorluk Sarayı'nın Bizans mimari ve sanatında kendine özgü bir yeri vardır.

Bizans sanatı araştırmacılarının başvurduğu İstanbul'daki Bizans imparatorluk saraylarına ilişkin bilgiler, İmparator VII. Konstantinos Porfirogennetos'un (hd 913-959) *Törenler* isimli kitabmdan kaynaklanmaktadır. Bunun yanısıra A. Mordtmann, A. Dethier, J. Ebersolt, E. Mamboury, Th. Wiegand gibi araştırmacılar, bu bilgilerin ışığı altında yaptıkları kısa süreli sondajlarla Büyük Saray'ı tanıtmayı amaçlayan bilgiler edinmeye çalışmışlardır. İngiltere'den St. Andreus Üniversitesi adına Dr. D. Russel'm mali ve ilmi yardımlarıyla 1933-1938'de Prof. J. H. Baxter'ın yapmış olduğu kazılarda, Büyük Saray'ın mozaiklerinin bir bölümü ortaya çıkarılmıştır. E. Mamboury ve Th. Wiegand'm kalıntılara dayanan çizimlerini, II. Dünya Savaşı'ndan sonra 1951-1955'te D. Talbot Rice'm incelemeleri izlemiştir. Ancak sarayın bir bölümünün yer aldığı Tavukhane, Arasta ve Torun sokaklarmdaki Osmanlı ve onu izleyen dönemlerdeki yerleşimler Büyük Saray'ın yeterince incelenmesini önlemiştir.

Ayasofya, Hippodrom ve Marmara Denizi arasında uzanan Bizans İmparatorluk Sarayımın, İstanbul'un arkeolojisine açıklık getirmesi yönünden büyük önemi vardır. İmparator I. Constantinus (hd 324-337) Roma'daki Palatin, Esquilin sarayları gibi İstanbul'da da bir saray, çeşitli yapılar ve kiliseler yaptırmıştır. Onu izleyen imparatorlar da bunları genişletmiş, yeniletmiş, onanmıştır.

Büyük Saray, başlangıçta birkaç yapı grubundan oluşmuş, sonraki dönemler-

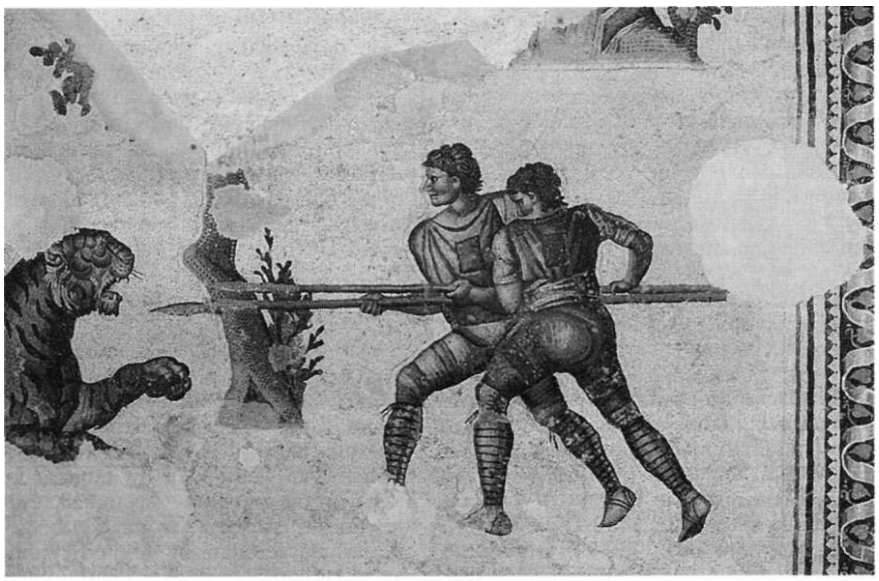

Büyük Saray'da bulunan kaplan avı konulu bir mozaik (üstte) ile aynı mozaikten ayrıntı (yanda). *Fotoğraflar Tahsin Aydoğmuş*

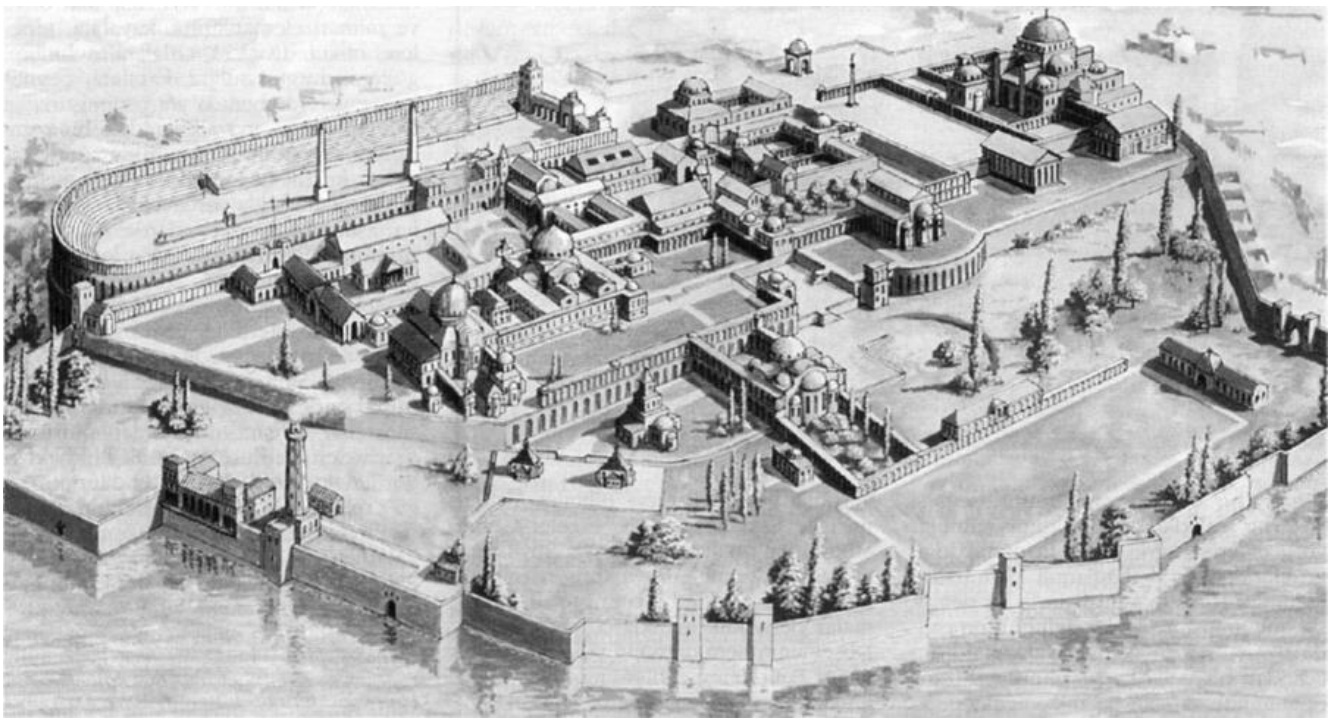

Büyük Saray'ı betimleyen bir çizim.
Give Foss and Paul Magdalino, *Rome and Byzantium,* Elsevier Phaidon, 1977

de de bunlar ya genişletilmiş ya da birbirleriyle birleştirilmiştir. Hippodrom'dan denize uzanan kuzeydoğudan, güneybatıya doğru oldukça eğimli arazide geniş teraslara, dayanaklara ve takviye setlerine gereksinim duyulmuş, saray da bunlar üzerine yapılmıştır. Sarayın kuzeybatısında Hippodrom, Zeuksippos Hamamı(->), güneybatı ve güneydoğusunda muhafız kışlaları, kuzeyinde Ayasofya(->), senato ile Augesteion(->) Meydanı, güneydoğusunda deniz bulunuyordu. Aya İrini(->) Sergios ve Bakos (Küçük Ayasofya) gibi yapılar da bunları tamamlıyordu. Hippodrom yönünde imparatorluk locası, batıda imparatorun kabul salonu ile günlük yaşamını sürdürdüğü yapılar sıralanmıştı. Altın yaldızlı bir kapıdan girilen sarayın ilginç bir kubbesi, Dafne denilen bölümün ise sekizgen planı vardı. Bu yapının ortasında imparatorun locası yer alıyordu. Ayrıca yabancı elçilerin kabul edildiği Magnaura da yine bu dönemde yapılmıştı. İmparator II. Teodosios zamanında (408-450) saray alanındaki yapım çalışmaları daha da yaygınlaşmış, saray arazisi üzerinde özel kişilerin bina yapması yasaklanmıştır. İmparator burada Tzikanisterion ile bazı yapılar yaptırmışsa da bunlar günümüze ulaşamamıştır. Nika Ayaklanması'nda (532) yanan saray yemden yaptırılmış ve ona Bukoleon denilen bölüm eklenmiştir. Saray batıya genişleyerek Çatladıkapı'da en uç noktasına ulaşmıştır. Yapı topluluğunun Halke bölümünde çeşitli heykeller, imparator tasvirleri ve mozaikler vardı. Mozaik süslemeli sütunlar, revaklı avlu ve bunun yanındaki büyük apsisli salonun da bu dönemde yapıldığı sanılmaktadır.

İmparator II. İustinos (hd 565-578), batıya doğru genişlettiği saraya oktogonal küçük kubbeli, St. Vitale veya Sergios ve Bakos'a benzer, mozaiklerle bezeli görkemli bir taht salonu eklemiştir. Sarayı Hippodrom'a bağlayan, triklinos da yine bu dönemde yapılmıştır.

Bizans imparatorları 8. yy'dan sonra da saraya olan ilgilerini sürdürmüşlerdir. V. Konstantinos (hd 741-775) Hıristiyanlığın kutsal eşyalarının korunduğu Meryem Kilisesini, İmparator I. Basileios (hd 867-886) Yunan haçı planlı Nea Ekklesia'yı, Tzikanisterion denilen oyun sahnesini ve Hagios Elias ismiyle bilinen yapıları eklemiştir. İmparator VII. Konstantinos Porfirogennetos (hd 913-959) sarayın eski bölümlerini onartmaya başlamışsa da çalışmalar bir süre sonra durmuştur. İmparator I. Aleksios Komnenos döneminde (1081-1118) Blahernai Sarayı(->) daha önem kazanmış, Büyük Saray'dan yalnızca resmi ikametgâh ve toplantı yeri olarak yararlanılmıştır.

İstanbul'un Latin istilası (1204-**1261)** sırasında kentin pek çok yapısı gibi burası da yağmalartmıştır. O yıllarda bazı bölümleri yıkılan sarayda Latinler imparatorlarını seçmek için zaman zaman toplanmışlardır.

Bizans imparatorlarının 4-9. yy'larda yaşadıkları Büyük Saray önemini yitirmiş, özellikle Komnenoslar, Ahırkapı ile Sarayburnu arasındaki Mangana Sarayı ile Ayvansaray'daki Blahernai Sarayı'na önem vermişlerdir. Büyük Saray önceleri yalnızca resmi toplantılara ayrılmış ve sonra da bütünüyle terk edilmiştir. Mimari bazı parçalar da başka yerlerde kullanılmak üzere sökülmüştür. İstanbul'un fethinden yaklaşık otuz yıl önce buraya gelen Floransalı Buondelmonti Büyük Saray'ın tamamen terk edildiğini ve bir taş yığınına dönüştüğünü seyahatnamesinde kaydetmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra Büyük Saray'ın bulunduğu alan şehrin imarı ile beraber ele alınmış, doğal olarak da burada yeni yapılanmaya gidilmiştir. Eski Saray kalıntılarından bir ara hapishane olarak yararlanılmıştır. Sarayın kalıntıları da yeni kurulan mahalleler arasında kalmıştır. 17. yy'da I. Ahmed (hd 1603-1617) Dafne ve Katisma bölümlerinin bulunduğu alanda Sultan Ahmed Camii'ni yaptırmıştır. Sultan Ahmed Camii yapı topluluğundan Arasta'nın burada yapımı, Büyük Saray kalıntılarının bir bölümünü ortadan kaldırmıştır.

Büyük Saray'dan günümüze ulaşan kalıntılar çok azdır. Bunun başlıca nedeni de İstanbul'un fethinden sonra burada kurulan, içerisinde birkaç camii olan mahallelerdir. Bununla beraber günümüze ulaşabilen kalıntılar, çevredeki yapılar arasında kalmış, mahzen, sarnıç, bodrumlardır. Bunların yanısıra peristilinin (sütunlu avlu) mozaikli bir bölümü Mozaik Müzesi'nin bulunduğu alanda görülebilmektedir. Sarayın sütunları, sütun başlıkları, duvar kalıntıları, arşitrav parçaları ile dekoratif elemanlar yine aynı müzededir.

St. Andreus Üniversitesi'nce 1933-1938 arasında yapılan kazılarda 3.700 m^2 büyüklüğünde 66,50x55,50 m ölçüsünde

Büyük Saray'dan kalan mozaiklerin sergilendiği Mozaik Müzesi'nden bir görünüm. *Tahsin Aydoğmuş*

sütunlu bir avlu ortaya çıkmıştır. Çevresi 46 m'lik aralıklarla yerleştirilmiş sütunlar ve geçitlerle çevrili avlunun güneydoğu kesiminde yapı ile bağlantılı 25 m uzunluğunda, 16,50 m genişliğinde bir de apsis bulunmuştur. Ayrıca avlunun ortasında uzanan, 5 m genişliğinde, kaldırım taşından bir yolla karşılaşılmıştır. Bizans döneminde yapılan bir düzenlemede avluya ve galerilere mermer döşenmiş, bu da mozaiklerin günümüze iyi bir durumda ulaşmasına neden olmuştur. Kazılarda değişik tarihlerin yapı kalıntıları ortaya çıkarılmışsa da tahribatın büyüklüğünden, ne amaçla kullanılmış oldukları belirlenememiştir. Ancak Büyük Saray kalıntılarının önemli bir bölümü Mozaik Müzesi karşısındaki, Rıfaî tarikatının Aziz Efendi Tekkesi(->) çevresinde denize doğru uzanan alanda iyi bir durumda görülebilmektedir. Buradaki büyük dehlizler ve saray kalıntıları yeterince incelenmemiş, 1984'te bu alanda bir otel yapımı bile teklif edilmiştir. Tekkenin yanı başındaki Tarım Bakanlığı'na ait yapı ve bahçenin altında da sarayın kalıntıları bulunmaktadır.

Büyük Saray'ın mimari kalıntıları ve mozaiklerinin büyük bir bölümü 1933' te başlayan çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Bununla beraber, bulunanlardan daha çoğunun gün ışığına çıkmadığı da bir gerçektir.

Bizanslı mozaik ustaları Büyük Saray' da birbirlerinden değişik resimlerle adeta bir resim galerisini andıran çalışmalar yapmışlardır. Kireç taşı, mermer küpler, camlar, terrakotalar ve değerli taşlar kullanılan bellibaşlı malzemelerdir.

Bizans sanatının bu zengin mozaik kompozisyonlarının tarihlendirilmesinde. yorumlanmasında farklı görüşler öne sürülmüştür. İlk çalışmaları yapan J. H. Baxter, figürlerin MS 410'a ait olabileceklerini ileri sürmüştür. D. Talbot Rice, mozaiklerin MS 450-550 arasında yapılmış olduklarını belirtmiştir. A. Grabar MS 5. yy'ın ikinci yarısı veya MS 6. yy başları. Prof. Dr. S. Eyice de MS 450-500 "tarihleri üzerinde durmuştur.

Türkiye ve Avusturya arasında 1982'de bir ortak çalışma sözleşmesi imzalanmış ve buna göre Avusturya Bilimler Akademisi ile Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ortak çalışmalarıyla Büyük Saray mozaiklerinin etüt ve konservasyonuna 16 Mart 1983'te başlanmıştır. Bu çalışmalar periyodik aralıklarla sürmektedir. Döşemenin nem oranının yüksekliği, doğanın zarar veren etkileri, mozaiklerin altındaki harç tabakalarının dağılması, kimyasal, fiziksel ve biyolojik tahribat mozaiklerde gözle görünür dereceye ulaşmıştır. Çalışmaların başlangıcında zararın hangi boyutlarda olduğunu ve bunların nasıl düzeltilebileceğim çözümlemek için öncelikle mozaik temizliği yapılmıştır. I. ve II. dönem çalışmaları sonunda konservasyonu yapılanlar Ayasofya ve Aya irini'de koruma altına alınmıştır.

Büyük Saray mozaiklerinin bir bölümü bugün halen Aya İrini'de koruma altındadır ve çalışmalar orada sürmektedir. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Avusturya Bilimler Akademisi'nin ortak çalışmalarıyla mozaiklerin de konservasyonu 1994'te bitirilecek, eksikleri tamamlanacak, sonra da yerlerine konulacaktır.

Büyük Saray mozaiklerinde daha çok günlük, kırsal yaşama, av sahnelerine, hayvan dövüşlerine, doğadaki çeşitli hayvanlara, tarımla ilgili sahnelere, çoban, çocuk resimlerine ve mitolojik kompozisyonlara yer verilmiştir. At üzerinde bir hayvana okunu yönelten avcı, kertenkele yiyen griffon, kanatlı aslan, eşeğe saldıran aslan, fil-aslan mücadelesi, leoparın geyiği parçalayışı, tayını emziren kısrak, kaz çobanı çocuklar, keçi sağan köylü, eşeğine yem veren çocuk, testi taşıyan genç kız, sırtında kuzu taşıyan çoban, tarlada çalışan çiftçiler, ipe tırmanan maymun, üzerine yılan dolanmış geyik, mızrakla kaplan avlayan avcı. köpeklerin kovaladığı tavşanlar, pazara giden köylüler, dansözler, koşan adamlar, çayırda gezinen hayvanlar, elma yiyen ayılar, balıkçılar bellibaşlı kompozisyonlardır. Ayrıca mitolojide karşılaşılan Orpheus çobanı, sırtında Dionisos'u taşıyan Pan, efsanevi avcı Bellerophon'un Chimaere ile mücadelesi, Odysseus'un Polyphem ile olan öyküsü de mozaikler üzerinde resmedilmiştir. Ayrıca çeşitli doğa ve mimari elemanlarına, kayalara, tepelere, otlara, ağaçlara, tarlalara, nehirlere, göllere, durgun sulara, kapılara, çeşmelere, evlere de burada yer verilmiştir.

Büyük Saray mozaiklerindeki bu kompozisyonlar balık pulu görünümünde oldukça küçük beyaz taşlarla işlenmiş, figürler çoğunlukla çerçeveler içerisine alınmıştır. Kompozisyonlarda damalı bir yapım tekniği uygulamasıyla kuvvetli bir gölge-ışık görünümü sağlanmıştır. Stilize şekiller, figürlerin çevik hareketleri ve sert dönüşlerinde, gözle görünür bir enerji ile canlılık vardır.

Büyük Saray mozaiklerinde, Bizans İmparatorluğu'nun her yerinden gelen sanatçılar çalışmıştır. Bundan ötürü de mozaiklerde üslup ve işçilik farklılıkları görülmekte, eyaletlerin kendilerine özgü örnekleriyle karşılaşılmaktadır.

Büyük Saray'ın günümüze ulaşabilen kalıntılarıyla mozaiklerin bir bölümü 25 Eylül 1987'de ziyarete açılan Mozaik Müzesi'nde sergilenmektedir.

Bibi. Schneider, *Byzanz,* 25-29: J. Ebersolt, *Le Grand Palais de Constantinople,* Paris, 1910; E. Mambourg-T. Wiegand, *Die Kaiser Palasle von Konstantinopel,* Berlin, 1934; D. Talbot Rice. *The Great Palace of the Byzantine Emperors.* I-II. Edinburg, 1958; ay, "On the Date of the Mosaic Floor of the Great Palace of the Byzantine Emperors in the Constantinople". *Hellenika,* Atina, 1965; J. H. Baxter, "A Mosaic of Vast Promise", *The Times,* (26-28 Ekim 1935); A. Ogan, "İngiliz Arkeoloji Alimlerinin İstanbul'da Arasta Hafriyatı ve Meydana Çıkan Mozayikler", *TTOK Belleteni,* 126 (1952), 3-5; E. Yücel. "Büyük Saray Mozaikleri ile Konservasyon Çalışmaları", *AMY.* X (1985), 11-19; ay. *The Great Palace. Mosaic Museum,* İst., 1988; E. Yücel-W. Jobst, "Bizans İmparatorluk Sarayı Mozayiklerine İlişkin Avustuıya-Türkiye Restorasyon Çalışmaları", *AMY,* X (1985). 80-83; S. Eyice, "İstanbul'da Bizans İmparatorlarının Sarayı Büyük Saray", *STAD.* 3 (1988). 3-36.

ERDEM YÜCEL

BÜYÜK ŞİŞECİ HAN

Eminönü İlçesi'nde, Çelebioğlu Alaattin Mahallesi'nde. Alacahamam Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Aynı yapı adası üzerinde Alacahamam Camii ve Hamamı ile. arkasında (batısında) Leblebici Han bulunmaktadır.

Yaptıran (banisi) ve mimarı bilinmemektedir. Ana giriş kapısı üzerinde, "Şişeci han sene 1314/1896" yazılı ve büyük bir olasılıkla yapının onarımında yerleştirilmiş bir kitabesi vardır. Yapı günümüzde Büyük Şişeci Han olarak bilinmektedir. Bu değişim, Alacahamam Caddesi üzerinde Şişeci Han'ın tam karşısında bulunan eski Barnatan Hanı yerine yapılmış olan yeni yapıya aynı ismin verilmesi nedeniyle eski hanın çevre esnafı tarafından "büyük" sıfatı ile tanımlanması sonucunda oluşmuştur.

Yapının, ana plan şemasını, ufak bir orta avlu üzerine, zemin katta doğaldan, üst katta ise revaklı bir koridor vasıtasıyla açılan han odaları oluşturmaktadır. Ön cepheye gelen bölümde ise yaklaşık 7 m derinliğinde, sokağa bakan bir dükkân

dizisi bulunmaktadır. Ön cepheyi oluşturan bu yapı bölümü, taşıyıcı sistemi, yapısal ve mimari özellikleri bakımından, avluya bakan arka bölümden ayrılmaktadır ve 1896 tarihli kitabe ile belgelenen onarımda yapılmıştır. Ayrıca yapının çeşitli bölümlerinde sıklıkla görülmekte olan ve farklı devir özellikleri gösteren yapım teknikleri ve malzemeler de kesin tarihleri belirlenemeyen onarımların varlığım göstermektedir. 1115/1703 tarihli Alacahamam yangını ve 1894 depremi yapı üzerindeki onarım ve eklerin temel nedenlerini oluşturan felaketlerdir. Zemin katta girişin sol tarafında avluya bakan dükkânlardan birinin içindeki sıvası dökülmüş duvarda görülen taş-tuğla almaşık örgü, R. E. Koçu'nun bu hanın bir 16. yy yapısı olduğu şeklindeki görüşünü doğrular niteliktedir. Bu dönem mimari özelliklerinden günümüze, bu duvar gibi küçük ayrıntıların dışında avlu motifi ve üst kattaki revak sırası kalabilmiştir.

1894 depreminden iki sene sonra yapılan onarımda özellikle dış cephede en büyük değişiklik gerçekleşmiş ve yapıya, dönemin mimari eğilimlerine uygun, yivli iyonik başlıklı pilastrlı, Rönesans almlıklı pencereleriyle, bunların arasındaki sıvasız tuğla yüzeyleri ile neoklasik bir cephe giydirilmiştir. Bu ön cephe ve arkasındaki 7 m'lik bölümde yapının özgün strüktüründen farklı olarak döneminin en ileri tekniği olan putrelli volta döşemeli bir sistem kullanılmıştır. 1905 tarihli Goad Sigorta ve 1940 tarihli Pervititch Sigorta planlarında yapının günümüzdeki planimetrik özellikleri ile var olduğu görülmektedir. Yapı günümüzde tekstil ürünlerinin satıldığı bir han olarak kullanılmaktadır. Genel olarak taşıyıcı sistemi iyi durumda olmasına rağmen yapısal açıdan bozulmuştur ve günümüzde de devam eden ekler ve bilinçsiz müdahaleler nedeniyle de bu bozulma süreci devam etmektedir.

Bibi. *İSTA.* VI, 3306: Güran, *İstanbul Hanları:* F. Özbakan. *İstanbul Pasaj ve Hanları,* İst, 1948.

CAN BİNAN

BÜYÜK VALIDE HANı
bak. VALİDE HANI

BÜYÜK YENI HAN

Büyük Yeni Han, Kapalıçarşı'yla Mısır Çarşısı arasında, İstanbul hanlarının yoğun olduğu alanda inşa edilmiştir. Dar kenarı Çakmakçılar Yokuşu'nda yapının ana cephesini oluşturmaktadır. Yapının boyuna dikdörtgen planı, Çakmakçılar Yokuşunun durumuna bağlı olarak yamuk bir şekilde ve dişli bir cephe oluşturarak, Sandalyeciler Sokağı ile Çarkçılar Sokağı arasında derinlemesine uzanan bir şekilde konumlanmıştır. Çarkçılar Sokağı'nda, karşısında Kürkçü Hanı uzanır.

Büyük Yeni Han, yapı malzemesi ve tekniği ile olduğu kadar, iki revaklı avlu ve üç katlı kuruluşuyla da kaynaklarda 18. yy ortalarına tarihlenmekte, III. Mustafa (hd 1757-1774) tarafından inşa ettirildiği belirtilmektedir.

Uzun kenarlarıyla, yaklaşık 127x37,50 m ölçüsündeki bir alana inşa edilen yapının, bulunduğu alanın topografik şartlarına sıkı sıkıya bağlı kaldığı anlaşılmaktadır. Yapı arka dar cephesiyle bitişik nizam. Çarkçılar Sokağı cephesiyle düz. Sandalyeciler Sokağı cephesiyle de kırık hatlarla belirlenmiştir. Bu plan konturlarının kırıklığı, topografyasındaki kot farklarından kaynaklanmakta, yapının bütününde yükseklikler de değiştiğinden, ana cephede girişin karşısına isabet eden Tarakçılar Sokağında sokak kotu üçüncü kat seviyesine ulaşmakta ve burada alışılmışın dışında bir giriş daha bulunmaktadır.

Hanın Çakmakçılar Yokuşu'na açılan ana kapısı beşik tonozlu bir geçit mekânıyla birinci avluya açılır. Bu avlu yaklaşık 46x15 m dikdörtgene yakın bir yamuk şeklinde olup üç yönde revak sistemiyle çevrilmiştir. Bu revaklar tuğla-derz dokulu yuvarlak kemerlere sahiptir. Kemerleri taşıyan payeler örme taştan kare kesitlidirler. Topografik şartlar, hanın avlusunun farklı kotlarda ikiye bölünmesini gerektirmiş, ancak bu iki avlu arasındaki topografik eğim, boyuna ana ekseni yatay kesen bir eksen üzerindeki koridorun iki tarafına sıralanan, üçer aynalı tonoz örtülü mekânın az farklı kotlarla yerleştirilmesiyle ve zemin katında ikinci avluya açılan bir geçit-koridorla giderilmiştir. Böylece 26x14 m ölçüsündeki ikinci avlu gene taş paye ve tuğla-derz dokulu kemerlere sahip üç yönde revak sistemiyle sınırlanmıştır. Birinci avluda giriş koridorunun avluya açıldığı yerde üst kat merdivenleri yer alır.

Hanın üç katından zemin ve birinci katında 58, ikinci katında ise 7 mekân revaklara açılır. Her iki katta yer alan mekânların revak altına açılan birer kapı ve birer penceresi bulunur. Ana cephelerde ise her mekân ikişer pencere ile cepheyi ifadelendirmektedir. Gerek her üç katın revak sistemlerinde ve gerekse mekânlarda örtü sistemi çapraz tonoz olarak gerçekleştirilmiştir. İkinci katta ise mekânların beşik tonozlarla örtülü olduğu görülmektedir.

Hanın, Çarkçılar Sokağı ile Sandalyeciler Sokağındaki her iki uzun cephesinde baştan başa bir sıra dükkân bulunur. Bu dükkân sıralı cephelerde, altta muntazam kesme taş kullanılmış, üst iki katın cephesi ise taş. tuğla-derz olarak inşa edilmiştir. Her iki uzun cephede de bu enine cephe ifadesini dengeleyen unsurlar dükkânların kemerleri ile pencere söve ve kemerleridir.

Büyük Yeni Han'ın dış cephesinden (solda) ve içinden görünümler.
Fotoğraflar Yavuz Çelenk, 1993

Hanın, Çakmakçılar Yokuşunda yer alan ana cephesi ise yolun topografyasına uygun çıkıntılı bir konumda yer alırken, cepheler de bu aşın eğimden etkilenmiş ve her mekân birimi dışa yansıyan bir çıkıntı yaparak dikey hatların güçlü bir şekilde hissedildiği anlayışla ifadesini bulmuştur. Ana cephenin beş bölümlü kuruluşunda her bir mekân ikişer pencere açıklığı ile dışa açılmıştır. Diğer taraftan, taştan yuvarlak kemerli sade giriş kapısının solunda üç, sağında ise dört dükkân sırası taştan yuvarlak kemerli olarak yer almıştır. Girişin üzerindeki mekân birinci ve ikinci katlarda çıkma yapmakta, dikdörtgen taş söveli pencereler üzerinde taştan sivri yüzeysel kemerler bu pencereleri kavramaktadır. Ana cephenin solundaki kotlara ait pencere sıraları aynı hizada değildir. Çıkmaları belirleyen ve taşıyan taş konsollar ise farklı büyüklükte ve ölçüdedirler.

Konsolların üzerinde yer alan taş silme, birinci katta yolun eğimine uyarak her çıkmada farklı yükseklikte olup. en üst katta ise devam eden bir durumdadır. Gene cepheyi üstten sınırlayan bir taş silme de boydan boya devam eder.

Bibi. Gurlitt. ***Konstantinopels,*** 51; Mamboury, ***Rehber: İSTA,*** VI, 3313-3316. S. Eyice, "Büyük Yeni Han", ***DLA,*** VI, 518-519.

GÖNÜL CANTAY

BÜYÜKADA

Prens Adaları (Prinkipo, Prinkipos) olarak da bilinen İstanbul adalarının en büyüğü Adalar İlçesi'nin(->) merkezi.

Büyükada'mn Galata Köprüsü'nden uzaklığı 20 km (10,9 deniz mili), karşı sahilden, Maltepe'den uzaklığı 2,3 km'dir. Yüzölçümü 5,4 km^2; 1990 nüfus sayımına göre, idari açıdan kendisine bağlı Sedefadası'yla birlikte sürekli nüfusu 7.000 civarıdır. Nüfusun yaz aylarında yazlıkçılarla birlikte 80-100.000'i geçtiği tahmin edilmektedir.

İstanbul iklim özellikleri taşımakla birlikte kuzey rüzgârlarından Kocaeli Yarımadası yükseltileri tarafından korunduğundan daha yumuşak bir alt iklime sahiptir. Toprak örtüsü İstanbul adalarının tümüne "Kızıl Adalar" denmesine neden olan ve Akdeniz iklim kuşağında görülen, özellikle kurak mevsimlerde kızıl bir renk alan maki bitki örtüsüne elverişli demir oksitli topraktır. Büyükada'mn hâkim bitki örtüsü tepelerde geniş çamlıklar ve süpürgeotundan kocayemişe, taşmeşesinden bodur ardıca, yılbaşlarında satılan koyu yeşil yapraklı, küçük kırmızı meyvecikli herdemtazelerden katırtımağma varana kadar yüzlerce türü görülen makilerdir. Eski belgelere, seyyahların aktardıklarına ve ağaçların yaşlarına ilişkin bulgulara göre, çam korularının yaşı 100-150 yıldan fazla değildir. Büyükada ayrıca, süs ağaçları, yasemin, mimoza, zakkum, hanımeli gibi süs bitkileri ve şebboy, karanfil, glayör başta olmak üzere her çeşit çiçeğiyle ve günümüzde ticari çiçek seralarıyla da ünlüdür.

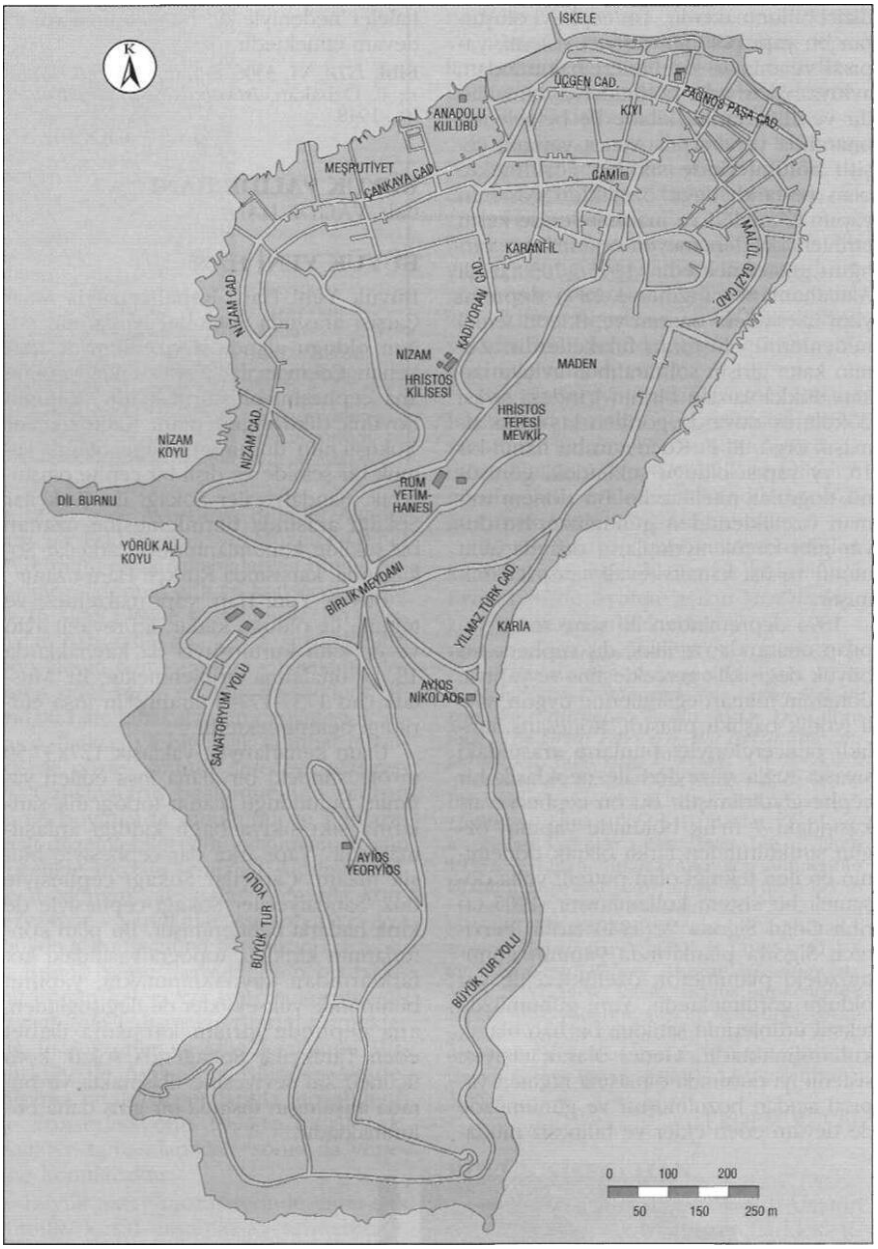

Büyükada
İstanbul Ansiklopedisi

Nüfus ve Yerleşme: Büyükada kuzey-güney doğrultusunda, güney ve kuzeydeki en uç noktalar arasında 5.200 niye uzanır. Güneyde 203 m yükseklikte Aya Yorgi Tepesi (Yüce Tepe), kuzeyde ise Hristos (İsa) Tepesi, arada alçak bir boyunla ayrılmıştır. Batıda, adanın kuzey-güney doğrultusunun hemen hemen yarısında denize uzanan Dil Burnu vardır. 500 m uzunluğundaki Dil Burnu'nun kuzeyinde Nizam Koyu, güneyinde Yörükali (eski adıyla plajın işletmecisinin adından gelen Yorgali) koy ve plajları vardır. Dil Burnu'ndan güneye doğru büyük bahçeler içinde tek tük köşkler dışında yerleşme sona erer ve daha da güneye gidildiğinde, sadece makiler, yükseklerde çamlıklar, sahilde kayalıklarla kaplı, hiçbir yerleşmenin bulunmadığı bir doğa yapısı görülür. Büyükada'mn yoğun yerleşmeleri kuzey sahilinde, eski Kumsal mevkiine yakın bir yerdeki vapur iskelesinin (bak. Büyükada İskelesi) sağında Nizam Mahallesi, solunda Maden Mahallesi'dir. Her iki yönde, yamaçlara zaman zaman oldukça dik yokuşlarla tırmanan cadde ve yollar Hristos Tepesi'ne varır. Adını Osmanlı döneminde 18. yy'da işletilen madenlerden alan doğu yönüne bakan Maden semti, aynı zamanda Büyükada'mn Bizans dönemindeki ilk yerleşmesi olan ve Evliya Çelebi zamanında 200 kadar evin bulunduğu söylenen Karia (Kariye, Karyas) Köyü'nün kurulmuş olduğu bölgedir. Kuzeyde bugünkü yerleşmenin yakınlarındaki Prinkipo adlı yerleşme, Karia'nın terk edilmesinden sonra gelişmiş olmalıdır.

Büyükada'da Nizam ve Dil Burnundan bir görünüm. *Erdal Yazıcı*

Gezginlerin notlarından ve tarihsel olaylardan anlaşıldığı kadarıyla, Bizans döneminde olsun, Osmanlı döneminde olsun, Büyükada hep meskûn kalmış, yerleşmeler zaman zaman parlak dönemler yaşamış, zaman zaman da talanlar, yangınlar, saldırılar yüzünden gerilemiştir. 19. yy'ın ilk yarısında 3000 kadar olduğu tahmin edilen Büyükada nüfusu, aynı yüzyılın ikinci yarısında adalara *vapur* işlemeye başladıktan sonra artmış, **20.** yy'ın başlarında 5-**6.000**'i bulmuş, **1960** sayımında **7.000**'e ulaşmıştır. **1990** sayımında da adanın sürekli nüfusunun **7.000** civarında kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak nüfusun etnik ve dinsel bileşimi, özellikle **1960** sonrasında önemli ölçüde değişmiştir. Geçmişte tümüyle bir Rum köyü olan Karia'dan günümüzün Büyükada'sına doğaı gelindikçe Rum nüfusun, önce **1922-1923**'lerde. sonra **6-7** Eylül (1955) Olayları nedeniyle, daha sonra da Kıbrıs olaylarına bağlı olarak **1964** ve **1974**'ten sonra adayı ve Türkiye'yi terk ettikleri görülür. Gidenlerin yerini Müslüman Türk nüfus, son yıllarda da Türkiye'nin doğu kesiminden iç göçle gelenler almıştır. Büyükacla'da ayrıca Ermeni ve Museviler de bulunmaktadır.

18. yy'dan itibaren, yerleşik halkının yanında özellikle İngiliz, Fransız, İtalyanlar gibi "ecnebiTerin yazlık olarak veya tedavi, hava değişimi dinlenme maksatlarıyla tercih ettikleri; havasını, doğasını öve öve bitiremedikleri Büyükada, daha sonraki yüzyıllarda gayrimüslim zenginlerin, elçilik mensuplarının yanısıra Osmanlı aristokrasisi ve aydınlarının da ilgisini çekmiş, 1930'lardan sonra, Yat Kulübü'nün Anadolu Kulübü'nün şubesine dönüşmesiyle (bak. Anadolu Kulübü) Cumhuriyet dönemi devlet erkânının özellikle de önce Cumhuriyet Halk Partili, daha sonra Demokrat Partili bakan ve milletvekillerinin tercih ettikleri bir yer haline gelmiştir. Günümüzde Büyükada, hâlâ yazları rağbet gören, eski özel yaşam ve havasından bir şeyler yitirmiş olmakla birlikte, İstanbul'un gelenekli gayrimüslim zenginlerinin yanında Türk burjuvazisinin ve kimisi adada yaz kış yaşayan sanatçı, yazar ve aydınların yerleştikleri ya da yazlığa geldikleri bir semttir.

Tarih: Büyükada hakkında ilkçağlara, Bizans dönemi öncesine uzanan fazla bilgi yoktur (bak. Adalar). Roma ve Bizans kaynaklarında Büyükada. Doğu Roma İmparatoru I. Constantinus'un Konstantinopolis'i başkent yapmasından sonra, adaların sürgün ve manastırlar bölgesi haline gelmesiyle anılmaya başlar. Bilinen ilk Büyükada sürgünleri Constantinus'un kendisine elçi olarak gönderilmiş bulunan karşı olduğu Aryani mezhebinden Ermeni piskopos I. Narses ve beraberindeki adamlarıdır. Daha sonraki yüzyıllar boyunca, Bizans imparatorları, muhaliflerini veya tahtlarına ortak olacağından kuşkulandıkları evlatlarını, kardeşlerini, yakınlarını, adalara, özellikle de Büyükada'ya sürgüne göndermişler, buradaki zindanlarda ve manastırlarda, türlü zulüm ve işkence altında ölüme terk etmişlerdir.

Bizans döneminde Büyükada, İmparatoriçe İrene'nin yaptırdığı Kadınlar Manastırı'nın varlığı yüzünden, özellikle Bizans sarayından kadın sürgünlerin gönderildiği bir zulüm ve zindan yeri olmanın yanında; keşişlerin, rahiplerin inzivaya çekildikleri bir manastırlar adaşıdır. II. İustinos 567'de adanın doğu sahilindeki bugünkü Maden semtinin güneyinde bir saray ve manastır inşa ettirmiştir. Büyükada'nm ve tüm adaların "Prens Adaları" olarak anılmasının nedeni kimi tarihçilerce bu saraya ve manastıra, yani II. iustinos dönemine bağlanır. Daha sonra İmparatoriçe İrene'nin yaptırdığı ve kendisinin de sürgün olarak kaldığı Kadınlar Manastırı da aynı yörededir.

Gerek saldırı ve istilalar, gerekse adaların Osmanlılar tarafından alınması sırasında ve sonrasında, Büyükada defalarca yıkıma, yağmaya uğramış, eski dönemlerden günümüze, varlığı bilinen manastır, kilise ve sarayların hiçbiri kalmamıştır.

Büyükada İstanbul'un fethinden bir süre daha önce 17 Nisan 1453'te, İstanbul'u kuşatmış bulunan Kaptan-ı Derya Baltaoğlu Süleyman Bey'in kumandasındaki donanma tarafından fethedilmiştir. Diğer adaların pek çabuk düştüğü, Büyükada'nm ise güçlü bir kaleye sahip olduğu için bir süre direnebildiği yazılmaktadır. Söz konusu kalenin Maden bölgesindeki Kadınlar Manastırı'nı çevreleyen kale mi, yoksa bugün izi kalmamış olmakla birlikte 1880'lerde hâlâ kule kalıntıları görülen kuzeydeki kale mi olduğu bilinmemektedir. Bilinen, İstanbul'un fethini izleyen yıllarda buradaki manastırların boşaldığı, halkın adalardan göçtüğü, bir yüzyıl kadar Büyükada'da ciddi bir yerleşme görülmediği, ancak daha sonra **16.** yy'da doğudaki Karia ve kuzeydeki Prinkipo köylerinin yeniden canlandığıdır.

Büyükada'nm çoğu balıkçı olan yerli Rum halkının, manastırlardaki keşiş ve rahiplerin, manastırlara dini amaçlarla veya sağlık nedeniyle gelenlerin ve tek tük de İngiliz, Fransız vb yabancıların dışında, Müslüman Türklerin de ilgisini çekmeye başlaması 19. yy ortalarıdır. Daha önceleri İstanbul'la bağlantısı büyük pazar kayıklanyla sağlanan adalara 1846' dan itibaren vapur işletilmesi, Büyükada'nm hızla gelişmesinde, köşklerle, eğlence yerleriyle donanmasında ve Büyü-

1930'larda Büyükada rıhtımındaki otelleri ve Odeon lokanta-birahanesini gösteren bir fotoğraf. *Tuğrul Acar fotoğraf arşivi*

kada'da o zamanın istanbul'una göre Batılı ve ileri sayılan bir yaşam biçiminin yerleşmesinde önemli paya sahiptir.

19. yy ortalarında Büyükada'yı anlatan yabancılar, özellikle akşamüstleri iskele çevresindeki şıklığı, zarafeti, sahildeki gezintileri ve büyük olasılıkla manastırların bağcılık ve şarapçılık geleneğinin de devamı olan şarapların kalitesini ve güzelliğini aktarırlar. 19. yy sonlarında ve 20. yy başlarında Büyükada'nın bağlarına özel olarak şarap içmeye ve eğlenmeye gelinmektedir. 20. yy'ın ilk çeyreği boyunca Rumların ağırlık taşıdığı ada halkı ve yazlıkçı gayrimüslim burjuvazi yanında Osmanlı aydın ve yazarlarının önemlice bölümü de yazlıkçı, sürekli veya günübirlik olarak Büyükada'nın güzelliklerini ve toplumsal atmosferini paylaşmışlardır. 1908 Meşrutiyetinden sonra II. Abdülhamid'in yakın çevresindeki nazırların, paşaların Büyükada'da mecburi ikamete tabi tutulmaları ve "ada misafirleri" adı verilen bu zengin ve nüfuzlu kişilerin burada köşkler, yalılar yaptırmaları Büyükada'ya canlılık ve yeni bir hava kazandırmıştır. Büyükada 1929'da bir süre Stalin döneminde Sovyetler Birliği'nden sürülen Troçki'yi de barındırmıştır.

19- yy'ın son çeyreği ve 20. yy'ın başlarında Büyükada'da oteller, gazinolar, ünleri daha sonraki yıllara da kalacak olan lokantalar, kulüpler kurulmaya başlanmış, bunlar ve çeşitli yortular, festivaller adanın hayatını daha da renklendirmiş ve sayfiye yeri olarak değer katmıştır. 1920'lerde Rusya'daki devrimden ve iç savaştan kaçarak istanbul'a gelen on binlerce Beyaz Rusun bir bölümü Büyükada'ya yerleştirilmiş; bunların gelmesinden sonra da yeni gazinolar, plajlar açılmış, eğlence hayatı büsbütün renklenmiştir. I. Dünya Savaşı ve Cumhuriyet sonrasında Rum halkının çoğunu kaybeden Büyükada'da yaşam, 1930'lara kadar bir ölçüde sönükleşmişse de 1930-1940 arasında ve II. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde bu defa Cumhuriyet dönemi devlet ileri gelenlerinin, yüksek rütbeli memurların ve yeni yetişen Türk burjuvazisinin rağbet ettiği bir sayfiye yeri olma özelliğini korumuşaır. Bu dönemde yeni köşklerle, özenli ve zevkli yapılarla, bakımlı bahçelerle süslenmiş, öte yandan istanbul halkının günübirlik gezinti yerlerinin başında yer almıştır. Dil'in iki yanındaki Yörükali ve Nizam plajları. Luna Park, Aşıklar. Yiranbağ kır gazinoları, korulukları, biri iskeleden başlayıp adanın tüm çevresini dolaşan büyük tur, diğeri Araba Meydam'ndan başlayıp Dil'den, Âşıklar Kır Gazinosu'ndan geçerek Luna Park (Birlik) Meydanı'na oradan Maden'den geçerek binildiği noktaya dönülen küçük tur olmak üzere araba turları. Luna Park Meydanı'ndaki süslü eşeklerle yapılan geziler Büyükada'nın özellikleridir.

• *Eski Eserler, Yapılar:* Günümüzde Büyükada, İstanbul'un her yanında görülen yapılaşmadan kendine düşen payı almışsa da, doğal görünümü tümden yok eden yüksek apartmanlar yoktur. Eski köşkler, konaklar en azından dış görünümleriyle restore edilmiş veya edilmektedir. Yeni villalar ve konutlar daha çok Maden bölgesinde görülmektedir. Belediyenin adanın doğusundaki Maden'in kuzeyinde yaptırdığı arabacı barınakları ve kum iskelesi gibi tesisler adanın Sedefadası'na bakan doğu sahilinde görünümü bozmuştur. Nizam Mahallesi'nden ve iskeleden yukarı, tepelere doğru tırmanan yollar boyunca eski yoksul ahşap evlerin bir bölümüne göçle gelen ve çoğu arabacılık vb servis sektöründe çalışanlar yerleşmiş, belediyenin sıkı denetimine rağmen, yer yer gecekonduları andıran görünümde konutlar oluşmuştur.

Büyükada'da varlığı bilinen, ancak kalıntıları bile günümüze kadar gelememiş olan yapılardan en önemlisi Kadınlar Manastırı'dır. Maden semtinde, Selvili Yokuşun altından sahile doğru hafif eğimle inen yamaçta yapılmış olan manastırın II. Iustinos'un sarayının bulunduğu yerde olduğu tahmin edilmektedir. Orhan Erdenen, 1960'lı yıllarda bu bölgeden geçen Yılmaz Türk Caddesi'nin yanında manastırın temellerinin, zemin kat duvarlarının ve bir kulesinin kalıntılarının durduğunu, daha sonra buraların toprakla doldurulup yapılaşmaya açıldığını yazmaktadır.

Adanın en yüksek tepesinde (Aya Yorgi Tepesi. 203 m) yer alan Aya Yorgi (Ayios Yeoryios) Manastırı ve Kilisesi, çan kulesi yüzünden Kudunas (çıngıraklı) adıyla anılır. Bazı kaynaklar burada ilk manastır ve kilisenin yapımını Bizans dönemine, VI. yy'a kadar geriye götürürler. Scarlatos Byzantiosün 1862' de yazdığına göre, o dönemde bile ruh hastalarının, hem çevrelerinden uzaklaştırmak hem de tedavi için getirildikleri bu dinsel merkez. Bizans döneminde de benzeri amaçlar için kullanılmış olabilir. Aynı yerde, yüzyıllar boyunca çeşitli defalar yeni yapılar kurulmuştur. 1751'de kurulan küçük kilise, tam tepede çan kulesinin arkasındaki 1905 tarihli yeni kilise, Blahernai Şapeli, Ayazması, Manastırı, çan kulesi, Ayios Yeoryios Kilisesi. Ayios Haralambos Kilisesi, Manastırı, aynı bütünlüğün kimisi ayakta, kimisi harap ve metruk parçalarıdır. Ay-

nı yerdeki kır gazinosu Ayios Yeoryios Kilisesi'nin üstünde yer alır.

Büyükada'nm ikinci yüksek tepesi olan Hristos Tepesi'nin üstünde, Hristos ya da diğer adıyla Metamorfozis Kilisesi ve Manastırı vardır. Bizans döneminde aynı yerde bulunduğu tahmin edilen bir manastırın yerinde 1597'de inşa ettirilmiş, 1869'da tamir görmüştür.

Büyükada'daki bir diğer önemli bina Hristos Manastırının bulunduğu bölgede çamlıklar içinde kurulu Büyükada Rum Yetimhanesi'dir(->).

Ayios Dimitrios Kilisesi, Kumsal semtinde büyük bir bahçe içindedir. Adadaki Ortodoks cemaat tarafından 1856-1857' de yaptırılmıştır. Dini bayramlarda büyük ayinin yapıldığı kilise burasıdır. Ayios Teodoros, Arabacılar Meydanı'na açılan Panayia (Kimisis), Maden semtindeki Ayios Nikolaos (Aya Nikola) çevresindeki Rum Ortodoks mezarlığı içindeki Profitis Ilyas, ayrıca Ermeni Katolik kilisesi, San Pasificio Latin Katolik Kilisesi, Surp Asdvadzadzin Ermeni Katolik Kilisesi, Musevi sinagogu diğer önemli tapınak ve kiliselerdir.

Büyükada'da halen dört cami bulunmaktadır. Bunlardan Selvili Camii de denen, II. Abdülhamid tarafından yaptırılmış, Batı etkisinde eklektik bir yapı olan Hamidiye Camii, Ada Camii Sokağı'nda bahçe içindedir. Hristos Tepesi'nin kuzey yamacının altında yer alan ve içinde, Mehmed Şakir Paşa'nın (ö. 1914), tarihçi Ahmed Refik Altınayın (ö. 1937) dilci ibrahim Necmi Dilmen'in (ö. 1945), ressam, sanatçı Aliye Berger'in (ö. 1977), yazar Doğan Avcıoğlu'nun (ö. 1983), iktisatçı Prof. İdris Küçükömer (ö. 1987) gibi Büyükada'da yaşamış tanınmış kişilerin mezarlarının da bulunduğu İslam mezarlığı, 20. yy başlarında düzenlenmiştir.

Büyükada'nm diğer önemli yapıları, sivil mimari örnekleri olan köşkler, yalılar, otel binaları vb'dir. Yağmalar, yangınlar, zelzeleler ve nihayet yakın tarihlere kadar sürüp giden sorumsuz ve değer bilmez yıkımlar yüzünden, köşklerin ve diğer binaların büyük bölümü günümüze kadar gelememiştir. En eski yapının Çınar Meydanı'ndan Maden'e doğru giderken sağ tarafta kalan ve restore edilmekte olan, kapısında 1822 tarihi okunan üç katlı ahşap bir köşk olduğu sanılmaktadır. Restore edilmiş ya da restorasyon bekleyen 19. yy sonu 20. yy başı yapılara Nizam ve Maden mahallelerinin çeşitli yerlerinde rastlanmaktadır. Bunlar bahçeler içinde 2-4 katlı ahşap köşklerdir. 19. yy'ın ikinci yarısı ve 20. yy başlarının Batı üsluplarının etkisini yansıtan, ahşaba uygulanmış art nouveau örneklerinin yanında, çeşitli üslupları eklektik biçimde klasik Osmanlı Türk üslubuyla kaynaştıran yapılara sık rastlanır. Ayrıca bitişik nizam iki katlı evlerin sıralandığı dar sokaklar, bugün azalmış olmakla birlikte, görülmeye değer güzelliktedir.

Büyükada'nm en ilginç yanı, daha 19. yy ortalarından itibaren, bahar ve yaz aylarında zengin ve seçkin yazlıkçıların gelmesiyle başlayan canlı yaşamdır, Bu yaşamın müzikle, akşamüstü piyasalarıyla, şıklık ve neşeyle renklenmesinde, adanın nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Rum, Ermeni, Musevi azınlıkların ve bu yaşamı kendi Osmanlı renklerini de katarak paylaşan paşazade ailelerinin, önce Osmanlı sonra da Cumhuriyet aydınlarının payı vardır. 20. yy başında şıklığın, seçkin sayfiye ve Batılı yaşamın istanbul'daki merkezlerinden biri haline gelmiş bulunan Büyükada. daha sonraki yıllarda da I. ve II. Dünya Savaşları kesintileri dışında, başta azınlık sosyetesi ve Cumhuriyet döneminin üst düzey yöneticileri, siyaset adamları, küçük bir aydın ve sanatçı topluluğunun tercih ettiği yer olmuş; Anadolu Kulübü bu siyasal üst katmanların buluşma merkezi haline gelmiştir. Büyükada'da, hele azınlıkların adayı terk etmelerinden önceki yıllarda neşeli ve geleneksel motiflerle kutlanan yortular, dini törenler yanında, bembeyaz giysili genç kızların, rengârenk giyinmiş gençlerin ve çocukların çiçeklerle süslenmiş arabalarla geçit yaptıkları çiçek festivalleri, Adalar güzeli yarışmaları, spor yarışmaları, yasama canlılık ve renk katan olaylardı.

Büyükada günümüzde Sirkeci, Kabataş ve Bostancı'dan kalkan ada vapurları ve deniz otobüsleriyle istanbul'un her iki yakasına da sık deniz seferleriyle bağlanmıştır. Adada otomobil yasağı sürmekte ve bu bakımdan da Büyükada diğer istanbul adaları gibi kentin motorlu araç girmeyen çok nadir bölgelerinden biri olma durumunu korumaktadır.

Bibi. Tuğlacı. *İstanbul Adaları.* I; Erdenen, *Adalar:* S. Akpınar, "Adaların Tarihi ve Arkeolojisi". *Adaların Türk Turizmindeki re Edebiyatındaki Yeri ve Önemi Semineri.* İst.. 1984; G. Schlumberger. *İstanbul Adaları,* İst., 1937; E. Mambourv. *Les lles des Princes.* İst., 1943; "Büyükada". *İSTA:* "Büyükada". *İKSA.*

İSTAN Bil.

Çankaya Meydanındaki İbrahim Necmi Dilmen köşkünün yanından iskeleye iniş.
Sazım Tlmuroğlıt. 1993

BÜYÜKADA CAMİİ

bak. HAMIDIYE CAMİİ

BÜYÜKADA İSKELESİ

Büyükada'nm 1899'da açılmış ahşap vapur iskelesinin yerine yapılmış olan bugünkü yığma binanın planı izmitli mimar Mihran Azaryan'a aittir ve 1914'te yapımına başlanan bina 1915'te tamamlanmıştır.

Birinci katında bilet satış gişeleriyle bekleme salonunun bulunduğu binanın üst katı, 1918-1923 arasında gazino, 1923-1950 arasında ise, CHP Adalar ilçe Merkezi olarak kullanılmıştır. Daha sonra 1950-1951 arasında adanın ilk kışlık sineması olarak çalışmıştır.

istanbul iskeleleri içinde özgün durumunu koruyabilmiş ender örneklerden biri olan binanın alt katında sekizgen bir hol ve bu holün etrafında da bilet gişeleri ve bekleme salonu yer almaktadır. İkinci katta ise, birisi lokal olarak kullanılan ve terasa açılan iki salon ve bu salonlardan giriş holü üzerindekine açılan iki oda ve tuvaletler bu-

1960'h yıllarda Büyükada İskelesi.
\ezib Başgeleıı koleksiyonu

lunmaktadır. Yer döşemesi mozaik olan binada, bazı mekânların tavanlarında ve kemer çevresinde alçı bezemeler yer almaktadır. Dış cephede ise yer yer bantlar içinde ve pencere kemerleri çevresinde çini panolar bulunmaktadır.

YILDIZ SALMAN

BÜYÜKADA RUM YETİMHANESİ

Büyükada'nın Hristo (İsa) Tepesi'ndedir. 1898-1899 arasında bir Fransız şirketi tarafından otel olarak inşa edilmiştir. Mimarı, dönemin ünlü mimarlarından Alexandre Vallaury'dir(->). Yapı günümüzde Fener Patrikhanesi'nin kontrolü altındadır.

"Prinkipo Palas" adı altında otel olarak işletilmek üzere tasarlanan ve inşa edilen yapı, devrin yönetiminden gerekli iznin alınamaması üzerine, Eleni Zarifi adlı bir Rum kadın tarafından satın alınır. O tarihe kadar Yedikule'deki Balıklı Rum Hastanesi'nde işlevini sürdürmekte olan yetimhane 1902'de buraya taşınmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında Kuleli Askeri Mektebi'nin yerleştiği yapı. daha sonraları işgal kuvvetleri tarafından adaya yollanan Rus göçmenlerini barındırır. Yetimhane daha sonra Heybeliada'ya nakledilmiş, 1960'lı yıllarda da kapatılmış, o tarihten günümüze kadar da yapı boş ve bakımsız kalmıştır.

Görkemli ve etkileyici bir mimariye sahip olan Büyükada Rum Yetimhanesi ahşap karkas sistemde inşa edilmiştir. Yapı, yan bölümlerinde 6, diğer bölümlerinde 5 katlıdır. Cephe mimarisi olabildiğince sadedir. Birbiri üzerine tekrarlanan çıkmalar ile cephelere hareketlilik getirilmeye çalışılmıştır. Tiyatro salonundaki iç mekân ahşap süsleme detaylarına karşılık, diğer iç mekânlarda sâde bir mimari hâkimdir.

Büyükada Rum Yetimhanesinin bahçesinde önceleri idare binası olarak inşa edilen, daha sonraları ise ilkokul olarak kullanılan bir yapı daha mevcuttur.

OĞUZ CEYLAN

BÜYÜKADA VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Köprü-Adalar arasında çalıştırılmak üzere 1925' te Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi tarafından İngiltere'den satın alman yandan çarklı bir vapurdu. Bir İngiliz zengini, yıllar önce, Kuzey Denizi'nde gezmek için yaptırmış, sonra da Manş Denizi'nde taşımacılık yapan bir firmaya satmıştı.

Seyr-i Sefain İdaresi, 220.000 altın liraya satın aldığı bu vapuru. İstanbul'da 60.000 lira sarfiyla son derece şık ve lüks bir hale getirmişti. Ada zenginlerinin binmek için can attığı Büyükada Vapuru çok kömür sarf ettiği ve sık sık arıza yaptığı için ancak birkaç yıl çalıştırıldı. Çürüğe çıkartılarak 4.000-5.000 liraya satıldı. Bir ara, gazetelerde, Heybeliada Güzelleştirme Cemiyeti tarafından Akay İdaresi'nden satın alınarak denize girenlerin içinde soyunup giyinebilmeleri amacıyla Büyükada'da Yörükali mevkiine bağlanacağı haberi çıktı. Hem deniz hamamı, hem de gazino olarak kullanılacağı bildirildiyse de bu söylenti gerçekleşmedi.

Daha sonraki yıllarda Şehir Hatları İşletmesi'nin sefere koyduğu bir "Büyükada" vapuru daha oldu. 1949'da Hollanda'nın Den Haag şehrindeki Industrieele Handels Combinatie tezgâhlarında inşa edilen 561 grostonluk bu vapurun beş eşi daha vardı. 54,4 m boyunda. 11 m genişliğindeydi. İstimli olup çift uskurluydu. Değişik hatlarda çalıştıktan sonra 1985'te kadro dışı bırakılarak satıldı. "Deniz Gülü" adı verilerek Zonguldak'a gö-

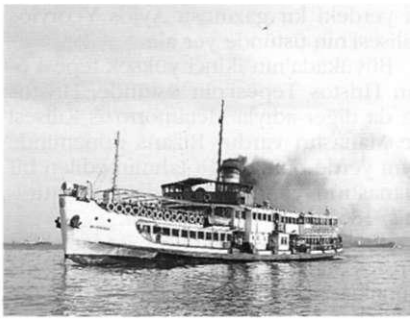

1949'da inşa edilen Büyükada Vapuru.
Eser Tutel. 1976

türülen vapur, en son, eğlence gemisi, yüzer lokanta ve düğün salonu gibi değişik hizmetler vermesi için limana bağlanmıştı.

Günümüzde de şehir hatlarında çalışan Büyükada adlı 307 grostonluk bir vapur daha vardır. 1988'de İstinye Tersanesinde inşa edildi. 49,13 m boyunda, 8,97 m genişliğindedir. İki adet Pendik Sulzer dizel motoru olup, çift uskurludur. 14.5 mil hızı vardır.

Şirket-i Hayriye'nin **16** baca numaralı 1860 İngiltere yapısı vapuru da Büyükada adını taşıyordu. Teknesi ahşap olup vandan çarklıydı.

ESER TUTEL

BÜYÜKBAKKALKÖY

1987'ye kadar, İstanbul'un Anadolu yakasında, Kartal İlçesi'nin Şamandıra Bucağı'nın bir köyü konumunda iken, zamanla aynı ilçenin bir mahallesine dönüşmüş tipik bir çevre yerleşmesidir. Aslında metropoliten alanın çeperinde yer alan bu yerleşme, yıllar boyunca İstanbul metropoliten alanının genişlemesinden etkilenmiş, çok yakın tarihlerde de bağımsız köy statüsünü yitirerek bir mahalle konumuna gelmiştir. İstanbul metropoliten alanının çeperinde yer alırken giderek kentle bütünleşip bir mahalle konumuna giren benzeri yerleşmelere iyi bir örnektir; kentin toplumsal dönüşümünün hız ve yönünü belirlemek içinse iyi bir gözlem alanıdır. Büyükbakkalköy Mahallesi Kartal İlçesi sınırları içerisinde Şamandıra Bucağının 3 km güneybatısında 234 rakımlı Müminetepe'nin hemen doğusunda yer alır. Güneydeki Marmara kıyılarına kuş uçuşu uzaklığı 7 km'dir. TEM Otoyolu'nun hizmete girişine değin kuzeyde Samandra üzerinden Ümraniye'ye, güneyde ise Kayışdağı'nın doğu yamaçlarını izleyen bir yolla Başıbüyük üzerinden eski E-5 yoluna bağlanırdı. TEM Otoyolu'nun hizmete girişi ile birlikte Samandıra-Kartal bağlantı yoluna bir kavşakla bağlanmıştır.

Büyükbakkalköy nüfusunun 1965'e kadar doğal artışla arttığı, ancak 1965' lerden başlayarak cinsiyet gruplarına göre nüfus oranının iç göç olgusuyla erkekler lehine bozulmaya başladığı görülür. Köyün 1965'te 365 olan nüfusu, 1970' te 374'e, 1975'te de 420'ye yükselmiştir.

Büyükada Rum Yetimhanesi.
Rünyad Dinç

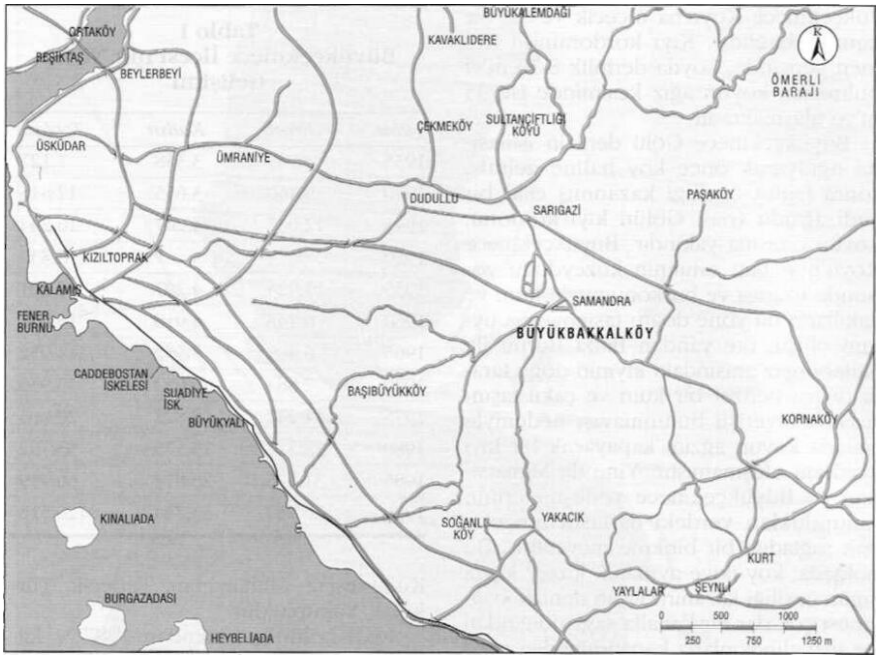

Büyükbakkalköy
İstanbul Ansiklopedisi

1980 nüfusu 500 iken, 1990 nüfusu 1.789 kişidir.

1990 yılı genel nüfus sayımı verilerine göre yerleşme nüfusunun yüzde 41,5' inin doğum yeri İstanbul, kalan yüzde 58,5'inin ise İstanbul dışındadır. İstanbul doğumlular dışında kalan 1.047 göçmenin yüzde 73'ü Karadeniz Bölgesinin çeşitli illerinden gelmiştir. Bu oran, Kartal İlçesi'ndeki Karadeniz illerinde doğmuş olanların oranından (yüzde 32,5) yaklaşık 1,3 kat daha yüksektir. Büyükbakkalköy'deki Karadenizlilerin yüzde 31'ini (237 kişi) Giresunlular oluşturmaktadır. Büyükbakkalköy'de Giresunlular toplam nüfusun yüzde 13,2'sini meydana getiren önemli bir gruptur. Bu yoğunlaşma Büyükşehir genel ortalamasının (yüzde 2,9) yaklaşık 4,5 katıdır.

Nüfusun Sosyal, Kültürel, Ekonomik Özelliklen: Büyükbakkalköy'de 6 ve daha yüksek yaşlardaki toplam nüfus 1.656 kişidir. Bunun 864'ü erkek, 792'si kadındır. Okuma yazma bilmeyenlerin okul çağı nüfusunun yüzde 11.4'üne ulaşan oranı Kartal ilçe ortalamasının (yüzde 9,6) üzerindedir. Okuma yazma bilmeyen grupta kadın ve erkekler arasında çarpıcı bir fark vardır. 6 ve üzeri yaşlardaki kadın nüfusun yüzde 19,1'i okuma yazma bilmemektedir. Bu oran, ilçe ortalamasının (yüzde 15,1) oldukça üzerindedir. Erkeklerde okuma yazma bilmeyenlerin oranı yüzde 4,4 olup Kartal ilçe ortalamasının (yüzde 4,6) biraz altındadır. 1990 genel nüfus sayımı verilerine göre sadece 1.179 kişi bir okul bitirmiştir. Bunlardan 1.029'u ilkokul mezunudur. Kalan 150 kişiden 93'ü ortaokul, 48'i lise ve dengi okul, 9'u yüksekokul mezunudur. İlkokul sonrası herhangi bir eğitim kurumunu bitirmiş olan kadın sayısı sadece 49'dur.

Yerleşmede eğitim ve kültür düzeyinin göreli olarak düşük olması kendini meslek dağılımında hemen belli etmektedir. Yerleşmede ekonomik açıdan etkin (12 yaş ve üzeri) 1.344 kişinin yarıya yakını (613 kişi) mesleksizdir. Mesleksizlerin büyük çoğunluğu kadındır (yüzde 78,5). Büyükbakkalköy'de meslek sahibi nüfusun çoğunluğunun marangozluk, soğuk demircilik, sıhhi tesisatçılık ve inşaat kalfalığı gibi fazla eğitim gerektirmeyen ve yaparak öğrenilebilecek mesleklerde yoğunlaştığı görülmektedir. Meslek sahibi toplam 731 kişinin 198'i (yüzde 27) inşaatla ilgili bir işte çalışmaktadır. Bu oran ilçe ortalamasının 1,5 kat üzerindedir. İnşaatla ilgili olmayan meslekler arasında şoförler yüzde 8,9 ve tarımda çalışanlar ise yüzde 6.7'lik bir paya sahiptir.

1990 nüfus sayımının "Son Haftadaki İşler" tablosu incelendiğinde. Büyükbakkalköy'de 1990'da işsizlik oranının yüzde 8,7 oiduğu. tarımla ilgili işlerde çalışan nüfusun ise toplam istihdam içerisinde yüzde 7,9 düzeyinde bir paya sahip bulunduğu görülür. Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar, 377 kişiyle toplam istihdam içerisinde en büyük paya (yüzde 64,2) sahiptirler. Büyükbakkalköyün güneyinde ve kuzeyinde çok önemli sanayi alanları bulunmasına karşılık imalat sanayiinde çalışanların sayısı şaşılacak düzeyde azdır. Bu kategoride en büyük yığılma 83 kişiyle yapı kalfalığı ve inşaatla ilgili mesleklerde bulunmaktadır. İlgili diğer işler dikkate alındığında inşaatla ilgili işlerde toplam 192 kişinin (yüzde 51) çalıştığı görülür. Bu sayı metropoliten alan geneli için hesaplanan oranın (yüzde 29.2) yaklaşık yüzde 70 üzerindedir. Birlikte değerlendirildiğinde, bu bulgular, Büyükbakkalköy'ün metropoliten emek pazarına formel eğitim gerektirmeyen inşaat işleri kanalıyla eklemlenmiş ve Karadeniz Bölgesi'nden gelen göçle hızla büyümüş bir çevre yerleşmesi olduğunu gösterir.

Konutta Sahiplik Durumu: 1990 sayımına göre Büyükbakkalköy'de toplam 396 hane (aile) bulunmaktadır. Bunlardan 121"i (yüzde 30,5) halen oturduğu konutta kiracı, 275'i de sahip konumundadır. Kiracılık büyükşehir ortalamasının (yüzde 44) oldukça altındadır. Diğer taraftan halen oturdukları konutta kiracı olanların 18'inin (yüzde 15) bir başka konuta sahip oldukları anlaşılmaktadır. Konut alanında sahipliğin ve sahip-sakinliğin bu denli yaygın oluşu, inşaat işleri gibi kayda değer mevsimlik dalgalanmalar gösteren bir işkolunda eğitim düzeyinin düşüklüğü nedeniyle kısa dönemde alternatif işkollarına yönelemeyecek Büyükbakkalköy halkına, metropoliten alanda barınma konusunda çok önemli bir güvence sağlamaktadır.

NURAN GÜVENÇ

BÜYÜKÇEKMECE

Büyükçekmece İlçesi'ne(->) bağlı yerleşme. Büyükçekmece Gölü'nün doğusunda, gölün ince bir kanalla suyunu denize boşalttığı bölgede kuruludur. Büyükçekmece Koyu'nun yine göle yakın olan batı kesiminde, Küçükçekmece'nin karşısında Mimarsinan yerleşmesi yer alır. Bizans kaynaklarında adı "Atira" ya da "Atirus" olarak geçen yerleşme, daha sonra yanındaki gölün adıyla Büyükçekmece olarak anılmaya başlanmıştır.

Büyükçekmece, gerek Bizans gerekse Osmanlı dönemlerinde daha çok orduların veya yolcuların bir geçiş ve konaklama y'eri olmuştur. Uzun zaman yoğun bir yerleşme bölgesi olmadığı bilinen, kentlerin dışında kırsal yapıdaki Büyükçekmece'de. kimisi günümüze kadar gelmiş, kimisinin kalıntı ve izleri çoktan yok olmuş kervansaraylar, hanlar ve Mimar Sinan'ın ünlü köprüsü (bak. Büyükçekmece Köprüsü) bu geçit konumunun işaretleridir. Evliya Çelebi, Büyükçekmece'nin 17. yy'da Eyüp Kadılığı'na bağlı bir nahiye olduğunu, deniz kenarında harap bir kalesi, bin kadar mamur hanesi, bağları, bahçeleri bulunduğunu; kasaba topraklarının vakıf arazisi olduğunu yazar. İmaretinden, medresesinden, gelişkin çarşısından, 11 adet handan, hamamından ve kervansarayından bahseder.

Büyükçekmece'nin, 1960'ların ortalarına kadar da varlığını sürdürmüş olan ve köprünün hemen yakınında kuzeyinde yer alan dalyanı Osmanlı döneminde de ünlüdür. Ancak Evliya Çelebi dalyandan söz etmez, sadece gölün pisi ve yılan balıklarıyla ünlü olduğunu yazar. Dalyan daha sonraki dönemlerde kurulmuş olmalıdır.

Büyükçekmece 1950'lere gelene kadar halkının çiftçilik, bostancılık ve balıkçılıkla geçindiği, bir miktar da hay-

van beslediği ve yoğurtçuluk, sütçülük cbi hayvan ürünleri ürettiği bir köyken, Küçükçekmece sahillerinden başlayarak Tekirdağ'a kadar uzunan tüm Kuzeydoğu Marmara sahilinde görüldüğü gibi. yazlıkçılık ve iç turizmin gelişmesine bağlı olarak, son 25 yıl içinde bütünüyle çehre değiştirmiştir. 1960'ta Büyükçekmece Köyü'nün nüfusu 1.700 civarı; karşısında ayrı bir köy olan Mimarsinan'ın nüfusu 1.600'dü. Büyükçekmece Köyü'nde çoğu tek katlı kerpiç, bir bölümü iki katlı ahşap 300 konut, sahilde kumsalda bir plaj gazinosu vardı. Çevresinde bostanlar uzanırdı ve kavun karpuzu meşhurdu. Günümüzde köy yapısı tümüyle ortadan kalkmıştır. Büyükçekmece yerleşmesi Mimarsinan Köyü'yle ve çevredeki bütün diğer köylerle adeta birleşmiştir. Sahil şeridinden başlayarak, eski tahıl ve ayçiçeği tarlalarının konut alanı haline getirilmesiyle içerilere, kuzeye doğru yapılan çokkatlı beton apartmanlardan oluşan siteler, çevreyi tek tek köylerin birbirinden ayırt edilemediği tek bir yerleşmeye dönüştürmüştür. Tarımsal yapı ve uğraşlar yıllar boyunca gerilemiş, yerini çevredeki işletmelerde işçilik, şoförlük vb servis işleri, ama asıl yaz aylarında yüz binlere varan çevre nüfusunun çeşitli ihtiyaçlarına yönelik küçük ticaret, oto tamirciliği, çeşitli atölyeler almıştır. Sahil şeridini kaplayan gölün kuzeyinde. Büyükçekmece Koyu'nun doğusunda, hâlâ yer yer tarlalar uzanmakla birlikte Büyükçekmece yerleşmesinin görünümü artık tümüyle şehirseldir.

İSTANBUL

BÜYÜKÇEKMECE GÖLÜ

Çatalca'nın güneyinde, Küçükçekmece Gölü'nün 12 km kadar batısında bulunan göl. Büyükçekmece adını taşımasına rağmen 12 km²'lik yüzölçümüyle **16** km²'ye yakın Küçükçekmece Gölünden daha küçüktür. Göl çoğu yerde sığ ve bataklıktır ve deniz seviyesindedir. En derin yeri 3,5 m olmakla birlikte, derinliği çoğu yerde 50 cm'yi ancak bulur. Büyükçekmece Gölü, doğuda Kaldırım Burnu, batıda Baba Burnu arasında kalan Büyükçekmece Koyu'na incecik ve sığ bir kanalla bağlıdır. Kıyı kordonunun hemen gerisinde, koyda derinlik 8-10 m'yi bulmakta, koyun ağız kesiminde ise 35 m'ye ulaşmaktadır.

Büyükçekmece Gölü denizin istilasına uğrayarak önce koy haline gelmiş, sonra lagün özelliği kazanmış eski bir vadi ağzıdır (ria). Gölün kıyı kordonu, koyun ortasına yakındır. Büyükçekmece Koyu'nun batı sahilinin kuzeydoğu yönünde uzamşı ve bu konumuyla kum ve çakılların bu yöne doğru taşınmasına uygun oluşu, öte yandan Baba Burnu ile Kumburgaz arasındaki kıyının doğu tarafa doğru benzer bir kum ve çakıl taşınmasına elverişli bulunmayışı nedeniyle burada koyun ağzını kapayacak bir kıyı kordonu .oluşmamıştır. Yine de Mimarsinan **ve** Büyükçekmece yerleşmelerinin bulundukları yerdeki darlaşmanın olanak sağladığı bir birikme mevcuttur. Bu noktada, koy ikiye ayrılarak kuzey kısmı lagün özelliği kazanır. Gölün denizle bağlantısı çok dar bir kanalla sağlandığından ve ağzı alüvyonlarla kapandığından suyu tuzludur. Mimar Sinan'ın ünlü köprüsü (bak. Büyükçekmece Köprüsü) gölün koya yakın bölümünde, yeni köprünün hemen yanında yer alır.

Eskiden İstanbul'un en önemli ve büyük çit dalyanlarından birinin bulunduğu Büyükçekmece Gölü günümüzde bir baraj gölüne dönüşmüş, doğal yüzölçümü barajın inşası **ve** su toplamasından sonra (1987) 43 km²'ye çıkmıştır (bak. barajlar ve baraj gölleri).

MERAL AVCI

BÜYÜKÇEKMECE ILÇESI

İlin batı yarısında, Çatalca Yarımadası'nda yer alır. 1987'de Çatalca İlçesi'nden ayrılarak bağımsız ilçe haline gelmiştir. İlçeyi batısından Silivri, kuzeyinden Çatalca, doğusundan Küçükçekmece ve Avcılar ilçeleri ile güneyinden Marmara Denizi çevreler. Bu alan içinde yüzölçümü 213 km²'dir. Merkez bucağına bağlı 13 köyü vardır.

Büyükçekmece **Ilçesi**'ne bağlı köyler, Ahmediye. Çakmaklı, Esenyurt. Gürpınar, Hoşdere. Karaağaç, Kavaklı, Kıraç. Kumburgaz, Mimarsinan. Tepecik, Türkoba, Yakuplu'dur.

İdari bölünüş açısından 1987'ye kadar Çatalca ilçesi'nin bir bucağı olan Büyükçekmece bu tarihten sonra bağlı köyleri ile beraber ayrı bir ilçe durumuna gelmiştir. Büyükçekmece sınırları içinde kalan sahanın nüfus gelişimi Tablo I'deki gibidir.

Tablo ı
Büyükçekmece İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
1935	3.-69	3.35K	-.12"
1940	9.160	3.655	12.815
1945	12.037	4.20	16.244
1950	7		8.337
1955	7.724	4.297	12.021
1960	8.143	4.918	13.061
1965	6.400	5.552	11.952
1970	7.884	6.052	13.936
1975	11.241	8.822	20.063
1980	18.317	15.475	33.792
1985	31.125	25.874	56.999
1990	66.782	53.734	120.516

1935-1990 arasında Büyükçekmece ilçesi'nin nüfusu 7.000'den 120.000'e çıkmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında askeri birliklerin hareketleri sonucunda nüfus hızla artmış, 1950'de söz konusu askeri birliklerin ayrılmasıyla yarı yarıya azalmıştır. Bu tarihten sonra nüfus, istanbul'a olan yakınlık, sanayi ve turizm fonksiyonlarının gelişimi nedeniyle artmaya başlamıştır. İlçede 1985'te iki yerleşmenin nüfusu ilk defa 10.000'in üzerine çıkmıştır. 10.000 nüfus, genel kabule göre şehirsel fonksiyonların meydana çıktığı bir nüfus eşiğidir. Böylece Büyükçekmece ve Esenyurt, nüfus büyüklüğü açısından şehir yerleşmeleri arasına girmiştir. 1990'da bu yerleşmelere Tepecik ve Gürpınar da katılmıştır.

Büyükçekmece İlçesi'nde nüfusun artması, doğal artıştan çok, dışarıdan gelen göçlerle ilgilidir. Önce Büyükçekmece ve Esenyurt yerleşmelerinin gelişmesi bunun bir göstergesidir. Her iki yerleşme de anayollar üzerinde veya çok yakınında yer almaktadır. Daha sonra bu gruba katılan Tepecik, Büyükçekmece yerleşmesinin hemen kuzeyinde, bu yerleşmeye fonksiyonel ve fiziki açıdan birleşmiş olarak gelişmiştir. Gürpınar ise sayfiye evlerine bağlı olarak gelişimini sürdüren bir yerleşmedir. Bu yerleşmelerden Esenyurt'un bir özelliği de Büyükçekmece ilçe merkezinden daha fazla nüfusa sahip olmasıdır.

1990'da Büyükçekmece ilçesi'nde 120.516 kişi yaşıyordu. Bu nüfusun yüzde 55,4'ünü erkekler, yüzde 44,6'sını ise kadınlar oluşturuyordu, ilçe merkezinde, çoğunlukla 25-29 yaş grubunda yer alan insanlar yaşamaktadır. 65 yaşına ka-

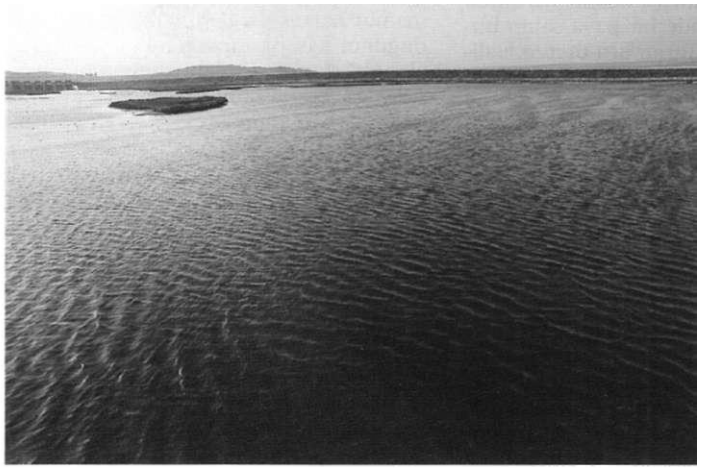

Büyükçekmece Gölü'nden bir görünüm. *Bünyad Dinç*

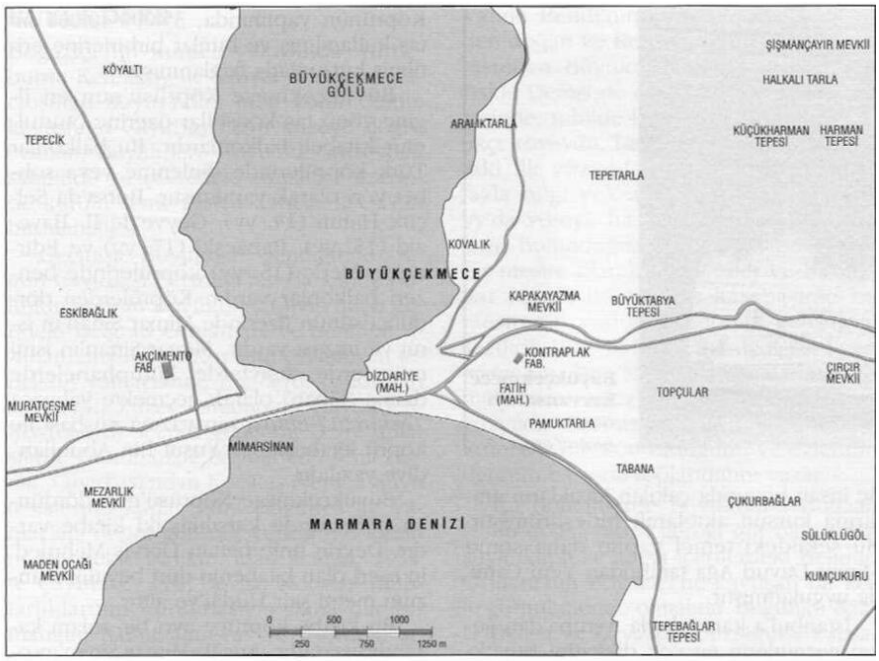

Büyükçekmece
İstanbul Ansiklopedisi

dar erkek nüfusta gözlenen fazlalık, **65** yaş ve üzerindeki nüfusta yerini kadın nüfus fazlalığına bırakır.

Büyükçekmece ilçe merkezinde **6** yaşın üzerindeki okuryazarlık oranı yüzde **94,1**'dir. Bu değer, il genelinden yüksektir. Ancak ilçe merkezi dışındaki nüfus da dahil edildiğinde bu oranın azalması doğaldır. İlçe merkezinde okuma yazma bilenlerin yüzde 88,8'i bir öğretim kurumundan mezun olmuştur. Bunlardan yüzde **54**'ü ilkokulu, yüzde **19** u ortaokul ve dengi okulları, yüzde **20,6**'sı ise lise ve dengi okulları, yüzde **6,4**'ü ise yükseköğrenim kurumlarım bitirmiştir. Çoğunluğun ilköğrenim mezunu olması, zorunlu eğitimden sonra çocukların genellikle okumaya devam etmediğini göstermektedir.

Büyükçekmece ilçe merkezinde çalışan nüfus (**9.674**), çalışma çağındaki nüfusun (12 ve yukarı yaştaki faal nüfus) yüzde 52,5'ini oluşturur. Bu oran nüfusun çoğunluğunun iş hayatına atıldığını göstermektedir. Büyükçekmece ilçe merkezinde iktisaden faal olmayan grubun başında ev kadınları ve öğrenciler gelmektedir.

İktisaden faal olan grup çoğunlukla tarım dışı faaliyetlerde çalışır. Nüfusun önemli kesiminin (1990'a göre yüzde 95,5'i) kırsal alanlar dışında yaşaması nedeniyle, ilçe merkezinde iktisaden faal olan nüfusun işkollarına göre dağılımı ilçe bütünü hakkında da fikir vermektedir. İlçe merkezindeki faal nüfusun ekonomik faaliyet kollarına göre dağılımı Tablo ü'de görülmektedir.

Kırsal kesim de dahil edildiğinde tarım ve hayvancılıkla uğraşan nüfusta küçük bir artışın olması beklenmelidir.

SEDAT AVCI

Tablo n
Büyükçekmece İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

	Erkek	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makineleri kullananlar	4.494	210	4.704
Ticaret ve satış personeli	1.093	i r	1.210
Hizmet işlerinde çalışanlar	809	140	949
İdari personel ve benzeri çalışanlar	522	361	883
timi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	594	239	833
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	241	25	266
Müteşebbisler, direktörler, üst kademe yöneticileri	251	8	259
İşsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	479	91	570

Kaynak: ***1990 Genel Nüfus Sayımı,*** "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Niteliklei, ili **34**-îstanbul, DİE, Ankare Temmuz 1993.

BÜYÜKÇEKMECE KERVANSARAYI

16. yy'da, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Trakya'dan batıya uzanan yollar üzerinde Büyükçekmece ilk büyük menzil (konak yeri) olmaktaydı. Bu yol üzerinde günümüze ulaşan bir menzil külliyesi içinde mescit, namazgah, üç kemerli çeşme, dört bölüm halindeki köprü ile kervansaray yapısı yer almaktadır. Zaman zaman yapılan onarımlarla bu eserler günümüze ulaşabilmiştir.

I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) tarafından Mimar Sinan'a inşa ettirilen bu külliyede, kervansarayın ilk inşa edilen yapı olduğu kaynaklarda belirtilmekte ise de kitabesi olmayan yapının tarihlendirilmesi, aynı külliye içindeki üç kemerli çeşme kitabesine dayandırılmaktadır. Bu kitabe 974/1566 tarihim vermektedir. Ve kitabe metninden Kanuni'nin Zigetvar seferine çıkarken, bu önemli menzil külliyesini Mimar Sinan'a inşa ettirdiği anlaşılmaktadır.

Büyükçekmece Köprüsü'nün doğu ucundaki düzlükte inşa edilen kervansaray yapısı 48x22,30 m ölçüsünde bir alanı kaplar.

Yapı, kuzeydoğu ve güneybatı yönünde, uzun eksene göre dikdörtgen bir plana sahiptir. Güneybatı cephesi giriş cephesi olarak belirlenmişse de orijinal durumunda değildir. Bu dikdörtgen kapalı ahır mekânına, dar kenarındaki yay kemerli bir kapı ile girilir. Bu kapının açıldığı bir ara mekân ise tuğladan sivri kemerli, iki dikdörtgen pencereli, iki duvarı ile varlığını belirtmektedir.

Uzun dikdörtgen bir mekân halinde uzanan ahır mekânı, ortada bir destek dizisi ile ikiye ayrılır. Bu destek dizisi ve ekseni oluşturan bağlantı hatılı, orijinalinde ahşap olması gerekirken, 1965-**1966**'daki tamiriyle betonarme kolon ve kirişe dönüştürülmüştür.

Kervansarayda üç sıra halinde yer alan taşıyıcı sistemin iki yan sırası, yapının içinde duvar boyunca uzanan 2,40 m genişliğindeki taş sekilerin kenarından yükselir.

Üst örtü sistemi çift meyilli çatı olan yapının örtü sistemini ahşap direklere bağlı bir konstrüksiyon taşır. Çatının orijinal hali kurşunla kaplı olduğundan "Kurşunlu Han" diye de tanınan yapının içinde, iki uzun duvarında dönüşümlü olarak 12 ocak ve 24 niş yer alır. Ocaklar yay kemerli ve üçgen şekilli taşkın alınlıklara sahiptirler.

Yapının kuzey ve güneyde yer alan uzun cepheleri düz yüzeyler halinde olup, üstten bir saçak bordürü ile sınırlanır. Kuzeydoğu cephesi ise farklı bir yoruma sahiptir. Bu cephede sonradan bir giriş açılmışsa da iki sıra halindeki mazgal açıklıkları orijinaldir. Bu mazgal sıraları üzerinde de altta 7, üstte 4 adet tuğla sivri kemerli mazgal pencereler, bezemeli taş şebekeli olarak, cepheyi zenginleştirirler. Taş mazgal pencere şebekeleri, geometrik geçme bezeme örne-

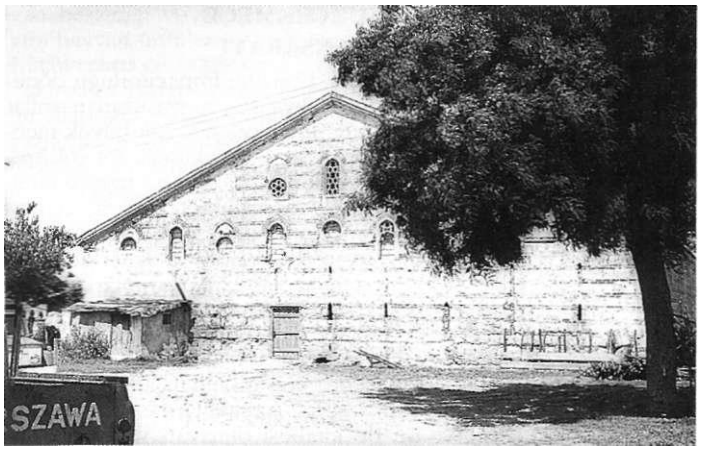

Büyükçekmece Kervansarayı
Gönül Cantay fotoğraf arşivi

ğine sahiptirler. Bu cephe de üstten çift meyilli çatı saçağı ile sınırlanır.

Kervansarayın yapı malzemesi taş, tuğla ve derzdir. Ancak, yapının içinde duvar dokusu muntazam kesme taş, dış cephelerde ise bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla ve derzle meydana getirilmiş, bu ise cephelerde enine bir ifade gücü yaratmıştır.

Yapının dar kuzeydoğu cephesindeki taş ve tuğla sıralarının yatay ifadesini taş şebekeli, sivri kemerli dikdörtgen mazgal pencerelerin dikey ifadesi dengelemektedir. Yapıda, yalnızca mevcut kapının yay kemeri taştan, diğer bütün kemerler ise tuğla olarak yer almaktadır.

Kervansaray, 1965-1966'da Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilerek, göl tarafındaki yağ fabrikasına ayçiçeği deposu olarak kiralanmışsa da boşaltılarak 1988'de büyük bir onarım ve çevre düzenlemesi yapılıp, yeniden fonksiyonlandırılmıştır.

Bibi. *İSTA,* IV. 3237: Meriç. *Mimar Sinan-,* G. Güleşsever (Cantay), "Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi". (İÜ Edebiyat Fak. basılmamış doktora tezi), İst., 1975.

GÖNÜL CANTAY

BÜYÜKÇEKMECE KOPRUSU

Büyükçekmece ile Mimarsinan Köyü arasında ulaşımı sağlayan köprü. İstanbul'a 36 km uzaklıkta, Büyükçekmece Gölü ile Marmara Denizi arasındaki geçit üzerinde yapılmıştır. Bizans ve Osmanlıların ilk dönemlerinde de aynı yerde bir köprünün varlığı bilinmektedir.

I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566), Zigetvar seferine çıkarken bu köprünün yapımını başlatmış II. Selim zamanında (1566-1574) bir yılda tamamlanmıştır. Büyükçekmece Köprüsü, Mimar Sinan eseri olup yapılarının listesini veren *Tuhfetü'l-Mimarîn'âe* "Büyük çekmece köprüsüdür, köprü tekdir, filpa üzre. Bazı gözlerini sel alıp tekrar yapılmıştır", *Risâle-i Tezkiretü İ-Ebniye'de* ise "Büyükçekmece de bina olunan köprü" diye sözü edilmiştir. Mimar Sinan, 975/1567 tarihli köprünün yapımında yüzlerce neccar, senktraş çalıştırmış, gölün suları büyük tulumbalarla çekilmiştir. Temellerde iki-üç insan boyunda çakılan kazıkların aralarına kurşun akıtılarak birleştirilmiştir. Bu şekildeki temel yapım daha sonra Mimar Davud Ağa tarafından Yeni Cami'de uygulanmıştır.

İstanbul'a karayoluyla Avrupa'dan gelen gezginlerin en çok dikkatini Büyükçekmece Köprüsü çekmektedir. II. Murad zamanında Venedik balyosu olan Jacobo Saranzo'nun. seyahatnamesinde iki ağaç köprü yıkıldıktan sonra I. Süleyman'ın (Kanuni) 73.853 akçeye bu köprüyü yaptırdığı yazılıdır.

Büyükçekmece Köprüsü 635 m uzunluğunda. 7,17 m genişliğinde, dört ayrı köprünün birleşmesinden meydana gelmiştir. Çevresi geniş rıhtımlarla çevrili, inişli çıkışlı köprünün Büyükçekmece yönündeki bir ve ikinci bölümlerinde yedişer, üçüncüsünde beş. dördüncüsünde de dokuz gözü bulunmaktadır. Ancak bunların yükseklikleri birbirleriyle eş değildir. Orta gözlerin kemerleri diğerlerinden daha yüksek olup köprünün iniş ve çıkışma göre de alçalmaktadırlar. Köprülerin birleştikleri yerlere sulardan etkilenilmemesi için selyaranlar yapılmıştır. Köprünün yapımında, 35.000-40.000 m^3 taş kullanılmış ve bunlar birbirlerine eritilmiş kurşunlarla bağlanmıştır.

Büyükçekmece Köprüsü'nün en ilginç yönü taş konsollar üzerine oturtulmuş kitabeli balkonlardır. Bu balkonlar Türk köprülerinde dinlenme veya sohbet yeri olarak yapılmıştır. Bursa'da Selçuk Hatun (14. yy), Geyve'de II. Bayezid (15. yy), Babaeski (17. yy) ve Edirne'de Meriç (15. yy) köprülerinde benzeri balkonlar vardır. Köprülerden dördüncüsünün üzerinde Mimar Sinan'ın ismi ve imzası vardır. Mimar Sinan'ın ismi müzelerde, arşivlerde, kütüphanelerde daima "Sinan" olarak geçmekte yalnızca *Tezkiretül-Ebniye'rım* yazma nüshası ile köprü kitabesinde "Yusuf bin Abdullah" diye yazılıdır.

Büyükçekmece Köprüsü'nün dördüncü bölümünde karşılıklı iki kitabe vardır. Devrin ünlü hattatı Derviş Mehmed'in eseri olan kitabenin dört beyitlik manzum metni şair Hüdâi'ye aittir.

Bu kitabe köprüye ayrı bir anlam kazandırmaktadır. Ancak Mimar Sinan'ın orijinal imzası 1961-1962'de yerinden sökülmüş, nerede olduğu da bilinmemektedir. Köprü 1970'te onarılmış, kitabenin benzeri de yazılarak yerine konmuştur.

Köprünün tarih köşkünde de 2,36x 0,83 m ölçüsünde hattat Derviş Mehmed'in nesih yazılı, köprünün II. Selim zamanında tamamlandığını belirten diğer bir kitabe bulunmaktadır.

İstanbul-Edirne karayolu üzerinde yeni bir köprü yapılmış olduğundan, Büyükçekmece Köprüsünden yararlamlmamaktadır.

Bibi. C. Çulpan, *Türk Taş Köprüleri,* Ankara, 1975, s. 142-147; ay, "Köprülerde Tarih Köşkleri". *STY,* II (1962), 24-35; H. B. Kunter. "Kitabelerimiz". *VD,* II (1942). 49; E. Yücel, "Büvükçekmece'de Türk Eserleri", *VD,* IX (1978), 95-108; t. H. Konyalı. "Büyükçekmece Köprüsü", *İSTA,* VI, 3234,

ERDEM YÜCEL

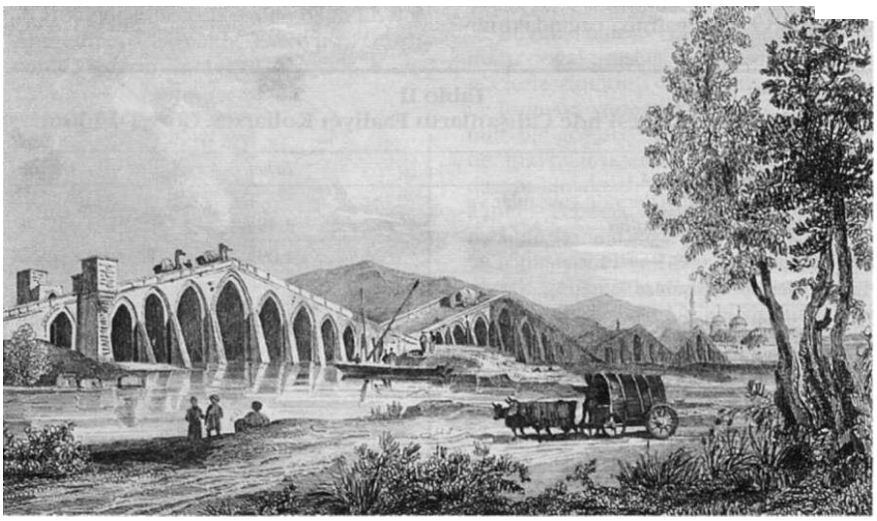

Büyükçekmece Köprüsü ve çevresini betimleyen bir gravür.
Nazım Timuroğlü fotoğraf arşivi

BÜYÜKDERE

Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, Kireçburnu-Kefeliköy ile Sarıyer arasında, Hacıosman Bayırı'ndan inen yolun sahile kavuştuğu Çayırbaşı'ndan kuzeye doğru uzanan, Büyükdere Koyu'nun kuzeybatı sahilinde ve çevredeki yamaçlar üzerinde kurulu semt. Halen Sarıyer Ilçesi'nin bir mahallesi.

Geçmişte Büyükdere dendiğinde, bugün Çayırbaşı Fidanlığı'mn da içinde bulunduğu ünlü Büyükdere Çayırı'ndan gerideki Belgrad Ormanı'na ve bentlere uzanan, Büyükdere Koyu'nu çevreleyen tepelerin yamaçlarını, buralardaki koruları ve koyun kuzey sahilindeki Büyükdere Köyünü de içeren geniş bir çevre anlaşılırdı. Günümüzde Büyükdere, semt olarak, Çayırbaşı'ndan Kocataş Memba Suyu tesislerine kadar sahil boyunca ve yamaçlara doğru gelişmiş yerleşim bölgesini içermekle birlikte, idari açıdan, 1954'te Çayırbaşı, 1987'de ise Kocataş muhtarlıklarının kurulmasıyla daha dar bir mahalle halini almıştır. 1870'lerdeki sınırları, batıda 1877'de tespit edilmiş Dersaadet belediye sınırlarına, güneyde Büyük Dere (Bakla Deresi) yatağının güneyindeki eski yola, kuzeyde Sarıyer Merkez Mahallesi'ne kadar uzanırken, bugünkü sınırlarını Sarıyer Merkez Mahallesi ile Bülbül Sokak, Kocataş Mahallesi ile Cumhuriyet Caddesi, Çayırbaşı Mahallesi ile de Sırmacılar (Topser) Sokak çizmektedir. Bu sınırlar içinde mahallenin 53 sokağı vardır ve 1993'te yaklaşık 15.000 nüfusa sahiptir.

Kuruluş ve Tarihsel Gelişme: Geçmişinin Bizans dönemine kadar gittiği sanılan Büyükdere, Belgrad Ormanı'ndaki Valide Bendi'nin doğusundaki tepelerden doğan ve Kefeliköy'le Kalafatyeri arasmdan Büyükdere Koyu'na dökülen Bakla Deresi de denen Büyük Dere çevresinde, sahilde kurulmuş küçük bir balıkçı köyüydü. İstanbul'un fethinden sonraki ilk yüzyılda nasıl geliştiğine dair fazla bilgi yoksa da. Evliya Çelebi 17. yy'da yöreyi, bir dere içinde, ulu ağaçların bulunduğu, eşi benzeri bulunmaz bir mesire olarak tasvir eder ve bin kadar haneli Büyükdere kasabasının bu mesirenin varlığı nedeniyle geliştiğini sezdirir. Yine Evliya Çelebiye göre, yerleşmenin, biri Müslüman mahallesi olmak üzere sekiz mahallesi vardır. Aynı yüzyılda yaşamış Eremya Çelebi, köyün Rumlarla meskûn olduğunu ve evlerinin derenin başında toplandığını yazar.

Bu dönemlerde Büyükdere, Boğaziçi'nin doğal yapısı gereği gür bitki örtüsüyle kaplı ve adeta içerilerdeki Belgrad Ormanı'nın Boğaziçi'ne kamaşan bir kolu görünümünde olmalıdır. Bugünkü Bakla Deresi ve Çayırbaşı düzlüğünü kapsayan çayır ve bu çayır üzerindeki, dünyaca tanınan binlerce yıl yaşındaki çınar (Yedi Kardeşler Çınarı), kasabadan çok daha ünlüdür. Eski gravürlerde görüldüğü gibi, derenin ve dereyi aşan küçük taş köprünün hemen yakınında bulunan bu çınarın altında, Haçlı ordusu kumandanı Godefroy de Bouillonün 1096'da karargâh kurduğu söylenir. Çınarın gövdesinin çevresinin 32 m olduğu, 19. yy'da içinde bir kahve bulunduğu, 20. yy başlarındaki bazı notlarda ise gövdesinin çevresinin 45 m'yi bulduğu, ancak artık sadece kök ve gövde olarak kaldığı belirtilmektedir.

Gerek çınar, gerekse Büyükdere Çayırı, Büyükdere tarihinde önemli yer işgal etmiştir. Büyükdere Çayırı Mesiresi'nin burayı seven ve buralarda avlanan II. Selim'den (hd 1566-1574) itibaren rağbet bulmaya başladığı sanılmaktadır. I. Abdülhamid'in sahilden çayırın içlerine kadar uzanan bir araba yolu yaptırdığı ve burada aynı dönemden bir kasrın kalıntılarının görüldüğüne dair notlar vardır. Bir yandan Büyükdere Çayırı, öte yandan Abrahampaşa Korusu ve zamanın en önemli su kaynaklarından ve mesire yerlerinden olan Belgrad Ormanı ve bentlerine yakınlık, yöreyi Osmanlı hükümdarlarının ve saray çevresinin olduğu kadar halkın da sevdiği bir yer haline getirmiştir. III. Selim'i tahttan indiren ve tarihte Kabakçı Mustafa İsyanı olarak bilinen 1807'deki yeniçeri ayaklanmasının sahnesi de Büyükdere Çayırı ve çevresi olmuş. Boğaz kalelerinin "yamak" adıyla bilinen muhafızları ayaklanmadan önce burada toplanmışlardır.

Büyükdere'yi seven ve bu çevredeki kasırlarda vakit geçirmekten hoşlanan bir padişah da II. Mahmud'dur (hd 1808-1839). Yine de bütün bu dönemler boyunca ve daha sonraları, Büyükdere, saray çevresinin ilgisini daha çok çayırıyla, günübirlik mesire yeri olarak çekmiş görünmekte, burada padişahların, sultanların, sadrazamların ve diğer Osmanlı devlet büyüklerinin sahilsaraylarına, konaklarına, yalılarına tek tük örnekler dışında rastlanmamaktadır. Yerleşmenin nüfus ağırlığının Rumlarda, 19. yy'dan sonra da bir grup Ermeninin buraya yerleşmesiyle gayrimüslimlerde olduğu 1814-1815 tarihli *Bostancıbaşı Defteri*'ndeki kayıt-

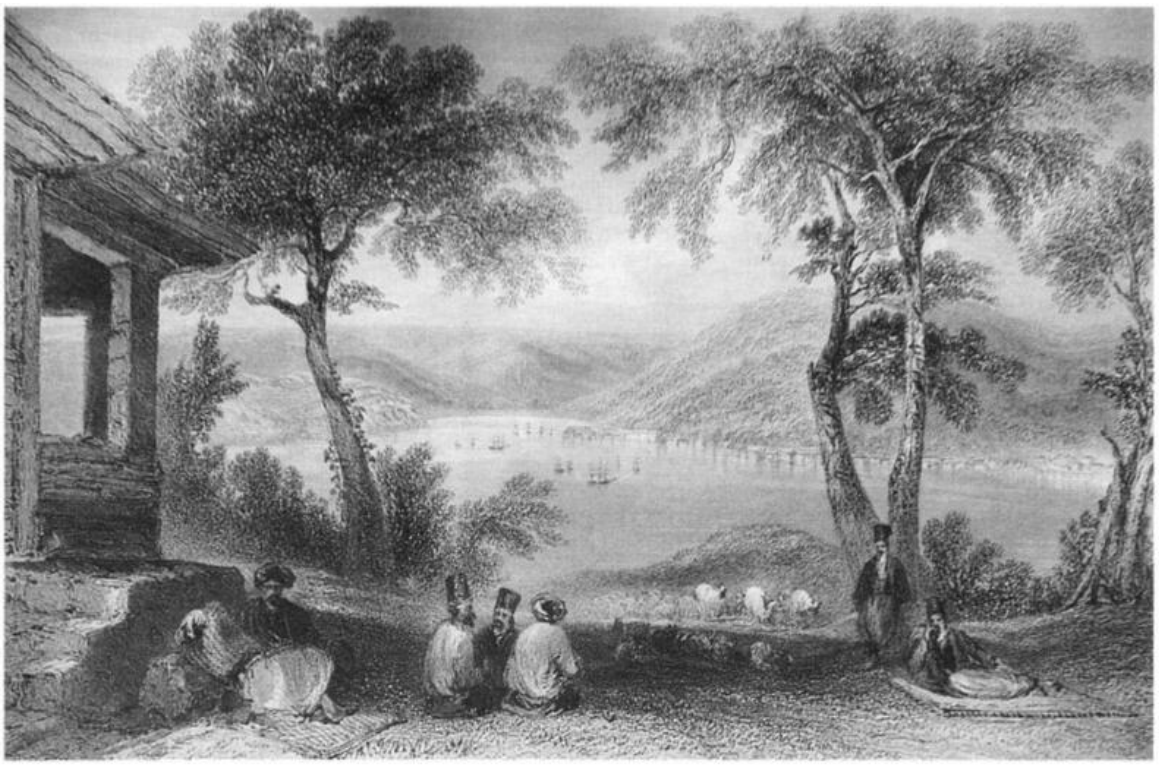

Bartlett'in mesire yeri olarak Büyükdere'yi betimlediği deseninden gravür, 19. yy. *TETTV Arşivi*

Büyükdere
İstanbul Ansiklopedisi

lardan da anlaşılmaktadır. Bu defterlerdeki kayıtlara göre Kireçburnu'ndan Sarıyer İskelesi'ne kadar uzanan ve Büyükdere'yi içeren sahil şeridindeki haneler ve yalılar büyük ağırlıkla gayrimüslimlere, bir de çoğu yabancı misyonlara mensup ecnebilere aittir. Yabancıların bölgeye yerleşmeleri, elçilik ve konsoloslukların yazlıklarının Büyükdere çevresine dizilmeleri, Fransa Elçisi Comte de Vergennes'in 1757'de Büyükdere ve çevresinde yabancıların da oturabilmesi için gerekli izni almasıyla başlamıştır. Fransızlar, Almanlar ve İtalyanlar daha çok Tarabya'yı tercih ederlerken. Ruslar Büyükdere'yi seçmişlerdir.

1828-1829'da ilk buharlı geminin, 1850'den sonra da Şirket-i Hayriye vapurlarının Boğaziçi'ne seferlere başlamasından sonra, diğer Boğaziçi köyleri gibi Büyükdere'ye de vapurların yanaşabileceği bir iskele yapılmış; yolcu ve yük indirim bindirimi için kullanılan bu iskelelerin meydanları ve meydan çevresinde gelişen yeni fonksiyonlar, arazi kullanımına da değişiklikler getirmiştir. Söz konusu iskele meydanlarında köy toplumunun ticari ve sosyal ilişki ve iletişimlerini sağlayan işlevler yer almıştır. Başta kahvehaneler, balıkçılar, berber, manav, bakkal, ayakkabıcı, züccaciye, tuhafiye dükkânları; terzilik, marangozluk, oymacılık, demircilik vb sanatkâr işlikleri, köy toplumunun gündelik ihtiyaç, dostluk, yardımlaşma ve haberleşme etkinliklerinin oluştuğu mekânlardır. Büyükdere İskelesi ve çevresi de böyle bir gelişmeye sahne olmuş 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında, İstanbul'a kimisi aileleriyle birlikte gelen Fransız, İngiliz ve İtalyan askerlerinin oldukça önemli bölümünün Boğaziçi'nde, özellikle de Büyükdere'de ev kiralayıp savaş sonuna kadar kalmaları. 19. yy ortalarında Büyükdere'yi ekonomik ve sosyal açıdan hareketlendirmiştir. Abdülaziz döneminde (1861-1876) Zincirlikuyu-Büyükdere yolu, Hacıosman Bayırı-İstinye-Tarabya şoseleri onarılmış, Büyükdere Köyü ve Çayırına sırtlardan ulaşan yolların atlı arabaların rahatlıkla geçebilecekleri bir nitelik kazanmaları ela II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) gerçekleşmiştir.

20. yy'm başında Büyükdere semtinde, eski Abrahampaşa Korusu sınırından başlamak üzere güneye doğru sahil boyunca Avusturya, Rusya, Danimarka, İspanya, Portekiz ve Hollanda sefaretlerinin yazlık binaları; dere yakınlarında gemi kalafat yerleri; Şirket-i Hayriye'nin *Boğaziçi Salnamesi'ne* göre 4.300 kadar Rum, 700 İslam, 300 Musevi ve 180 Ermemden oluşan bir nüfusu; balıklarıyla ünlü dalyanları; 11 tuğla imalathanesi (Çayırbaşı'nda 1955'lere kadar varlığını korumuştur), Nektar adlı bir bira fabrikası tespit edilmiştir. 1930'da Nektar Bira Fabrikası'nın arsası üzerine kurulmuş olan Tekel Kibrit Fabrikası, Topser Kiremit Fabrikası da, bugünkü Büyükdere Mahallesi sınırları dışında kalmakla birlikte bir zamanlar Büyükdere semtine canlılık getirmiş ve iş alanı açmış olan işletmelerdendi.

Yüzyıl başında Büyükdere sahilini gösteren bir kartpostal. *Ümit Ünkan koleksiyonu*

1930'lu yıllarda Büyükdere ve Sarıyer sahil şeridini tepelerin üstünden Şişli'ye bağlayan Hacıosman Bayırı-Büyükdere yolu, 1940-1950 arasında Bebek-İstinye, Büyükdere-Bentler yolları genişletilip asfaltlanmış, 1948'den itibaren Taksim-Sanyer otobüs hattı açılmış, böylece Büyükdere, toplutaşımacılığın ve ulaşımın sadece vapurlarla sağlandığı uzak bir Boğaz köyü olmaktan yavaş yavaş çıkıp şehirle daha sıkı bağlantılı, sadece yazlık değil sürekli oturulabilen bir semt haline gelmeye başlamıştır. 1936'da Fransız şehircilik uzmanı Prof. Prost ile başlatılmış olan İstanbul planlama çalışmaları çerçevesinde 1948 ve 1949'da Boğaziçi'ndeki diğer bazı köylerle birlikte Büyükdere köy içi imar planları da yapılmıştır. 1952-1956 arasında çalışan müşavirler heyeti, Prost planlarının uygulanmış kısımlarını kabul etmiş, ancak planlama alanını Sarıyer'i de içine alacak şekilde genişletip "Beyoğlu Nâzım Planı" adıyla 1954'te yürürlüğe koymuştur. Plana göre Büyükdere sahil şeridi eski ahşap binalar restore edilmek suretiyle

korunacak, balıkçı yerleri, lokanta ve gazinolar turistik özellikte olmak üzere iyileştirilecektir. Yine aynı plana göre bir yandan Tophane'den başlayıp Sarıyer'e kadar devam edecek 30 m genişliğinde sahil yolu, öte yandan Zincirlikuyu, Levent, Maslak'tan geçerek Büyükdere'ye ulaşacak Büyükdere asfaltı (bak. Büyükdere Caddesi) Büyükdere'nin değişmesinde ve gelişmesinde etkili olmuşlardır.

Boğaziçi yerleşmelerini besleyen yollar geliştirilirken Büyükdere'nin köy içi de yavaş yavaş değişerek kaçak bina ve yerleşmeleri de barındıran bir görünüm almaya başlamıştır. Mahallenin nüfusu, yaklaşık olarak 1955'te 3.000'den 1960'ta 4.900'e, 1970'te 6.350'ye, 1975'te 7.900'e, 1980'de 10.400'e, 1985'te 11.700'e yükselmiş; 1990 nüfus sayımında, 2.797 kişilik Kocataş Mahallesi'nin ayrı muhtarlık olarak ayrılmasıyla Büyükdere Mahallesi'nin nüfusu 8.114'e düşmüştür. 1970-1973 arasında yapılan bir araştırmaya göre, o dönemde semt nüfusunun yüzde 62'si İstanbul dışı doğumlulardan, yüzde 38i ise İstanbul doğumlulardan oluşmaktadır. İstanbul doğumlular çoğunlukla köy içindeki planlı alanlarda, başka yörelerden göçle gelen nüfus ise güneydeki Çayırbaşı Mahallesi sırtları başta olmak üzere tepelere doğru yayılmış gecekondularda oturmaktadırlar. Çeşitli imar yasalarına ve Boğaziçi Yasası'na(->) rağmen, yasa boşluklarından ve imar allarından yararlanılarak yapılan inşaatlar, eski yerleşmenin tepelerini bir yandan gecekondular, öte yandan tepelere sefertası görünümü veren kat kat lüks villalarla örtmüş, doğal yeşil örtünün pek çok yerde yok olmasına yol açmıştır. 1993' ün sonlarında, köy içindeki eski ahşap evler ve sahildeki yalılar hızla el değiştirip asıllarına uygun biçimde onarılırken, tepelerde ve yamaçlarda yasaya aykırı olduklarından mühürlenmiş lüks villa inşaatları yeni imar afları beklemektedir.

Büyükdere sahilinin görünümünü olduğu kadar toplumsal yaşantısını da değiştiren en önemli gelişme 1985-1989 arasmda, trafiği hafifletmek amacıyla, denize çakılan ayaklar üstünden geçilen "kazıklı yol" olmuştur. Dere ağzından başlayarak Sarıyer Merkez Mahallesi sınırında biten kazıklı yolun yapımıyla, sahildeki eski kalafat ve tekne inşa tezgâhları kaldırılmış; bu bölgedeki yalılar yolun içinde kalarak Boğaziçi'nin simgesi olan yalı-su ilişkisinden ve görünümünden kopmuşlar; Büyükdere İskelesi'nin iki yanında sıralanan ünlü Rum lokantalarının tümü birbiri ardına kapanmış; iskele anlamsız ve terk edilmiş biçimde kalmıştır.

Yerleşik nüfus yanında, öteden beri gayrimüslimlerin ve Türk orta sınıflarının yazlığı olan Büyükdere'ye son yıllarda Arap turistler rağbet etmeye başlamıştır. Uzun süreler boyunca çeşitli dinlerden ve etnik gruplardan meydana gelen karışık bir nüfusun bir arada yaşaması, semtte farklı kültürlerin yarattığı yumuşak ve hoş bir atmosferin hâkim olmasına yol açarken camilerle kiliseler de yan yana yaşamışlardır. Büyükdere'de halen Kara Kethüda Camii (bak. Büyükdere Camii) ve Cerrah Mahmud Efendi Carriii(->) olmak üzere iki cami. bir Rum Ortodoks kilisesi (Ayios Paraskevi) bir Ermeni Gregoryen kilisesi (Surp Hripsimyantz), bir Ermeni Katolik kilisesi (Surp Boğos) ve bir İtalyan Katolik kilisesi (Santa Maria) bulunmaktadır.

Bir zamanlar Boğaz'ın bu kesiminde çekim merkezi olan Rum lokantası ve meyhaneleri, en ünlülerinden birinin Beyaz Park olduğu gazinolar, 1970-1980' lerden, özellikle kazıklı yolun yapımından sonra, bir yandan Kireçburnu ve Tarabya, öte yandan Sarıyer'e doğru kayarak semti terk etmişlerse de Büyükdere Koyu'nun manzarası, özellikle de mehtabı, güzelliğinden ve ününden bir şey yitirmemiştir.

18. yy sonu yapısı Keçecizade Fuacl Paşa Yalısı (halen otel) ve halen Sadberk Hanım Müzesi adıyla müze olarak kullanılan Azaryan YalısıÇ-») semtteki önemli tarihi eserlerden ve tek tük kalmış eski yalılardan ikisi olup, asıllarına uygun restorasyon görerek günümüze kadar gelmiştir.

Bibi. Hafız Hızır tlyas Ağa, *Tarih-i Enderun 1812-1830,* c. I, İst., 1987, s. 59; Kömürciyan. *İstanbul Tarihi,* 47, 210, 280, 281; İnciciyan, *İstanbul,* 119. 120; Evliya, *Seyahatname.* I, 158; Evliya Çelebi, *Seyahatname,* s. 333-336, 1975; S. Amerdi, *Boğaziçi'nde Tarih.* (1966), s. 270-276; Ç. Aysu, "Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim", (İÜ Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi), İst., 1989; "Büyükdere", "Büvükdere Ç .u ırı Buvükdere Çınarı . *İSTA.*

ÇİĞDEM AYSU

BÜYÜKDERE CADDESI

Şişli Camiinden başlayıp Mecidiyeköy, Esentepe, Zincirlikuyu. Levent, Sanayi mahallelerinin önünden ve Maslak Kavşağı'ndan geçerek soluna Fatih Ormanı'nı alıp kuzeye doğru devam eden ve Ha-

Büyükdere mevkiinin havadan bir görünümü. *Nazım Timuroğlu,*

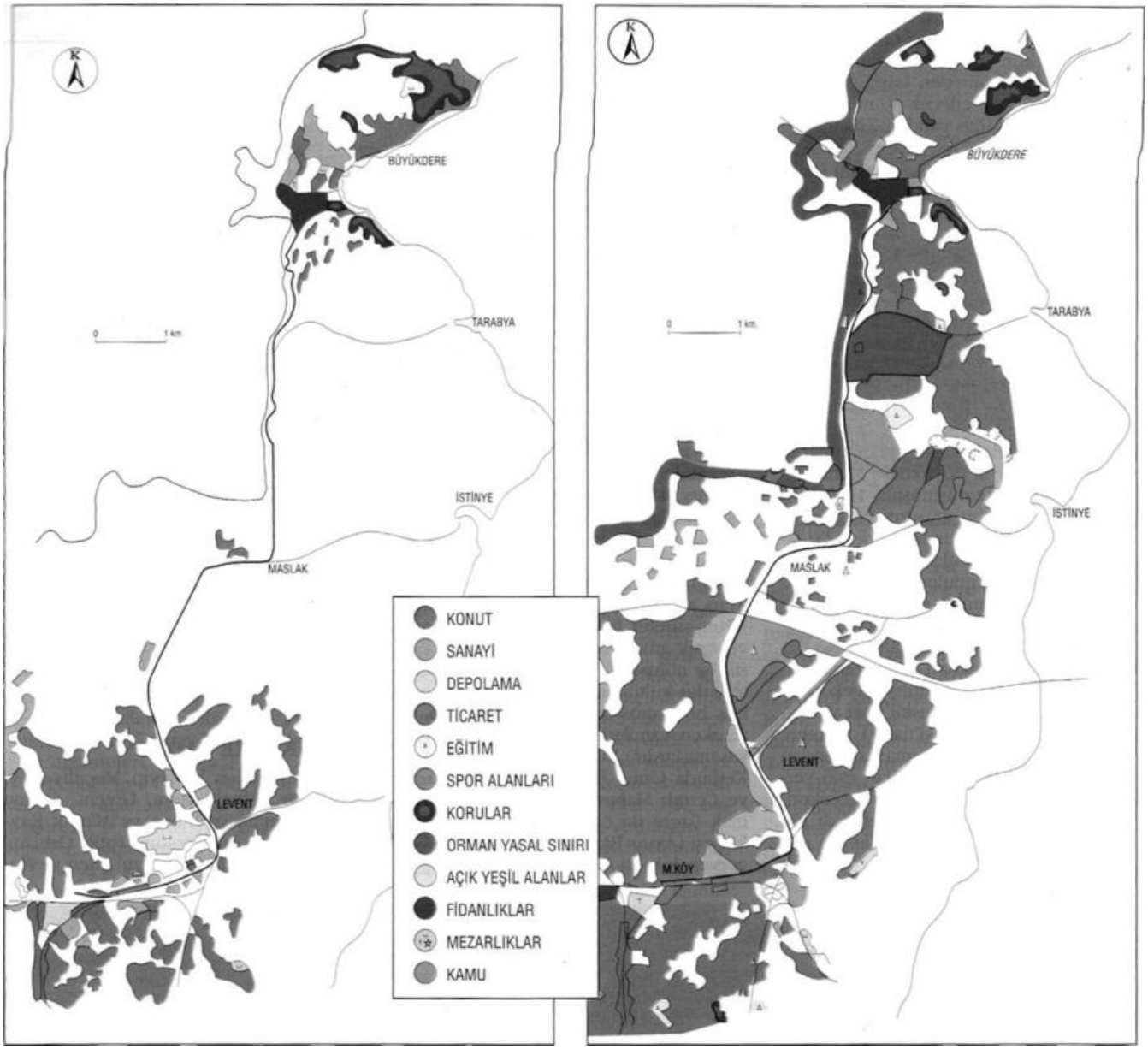

1965'ten 1989'a Büyükdere Caddesi çevresinde arazi kullanımının değişimi.
Çiğdem Aysu

cıosman Bayırı'na kavuşan yol. Zincirlikuyu Mezarlığı'nın güneyinde Barbaros Bulvarı'nın(->) bittiği noktada bu bulvarla kesişen şimdiki Büyükdere Caddesi. I. Levent'in kuzeyinden Sanayi Mahallesi' nin Fatih Sultan Mehmet Köprüsü çevre yolunda sona erdiği yere kadar eski Büyükdere Caddesi'ne paralel gider. Çevre yolu kavşağından (Harp Akademileri Köprülü Kavşağı), Harp Akademileri lojman ve tesislerini, istanbul Teknik Üniversitesi Ayazağa Kampusu'nu sağda; büyük şirket ve işyeri binalarını solda bırakarak kuzeydoğu yönünde devam eder. Solda Mövenpick Oteli, Emlak Bankası, TYT ve inşaatları bitmek üzere olan birkaç iş merkezi binası; sağda benzin istasyonunun bulunduğu kavşak noktasında (Maslak Kavşağı) Şişli-İstinye yolu, doğuya Istinye istikametine doğru ayrılırken Büyükdere Caddesi, Işık Lisesi binalarım sağda. Nova İş Merkezi. Pabetland vb binaları. Yıldız Üniversitesi Mühendislik Fakültesini, Atatürk Sanayi Sitesi'ni ve İstanbul Trafik Şubesini solda bırakarak kuzey yönünde devam eder ve Fatih Ormam'nın doğu sınırından geçer. Bir süre sonra Tarabya Caddesi, doğu yönünde ayrılır; kuzeye doğru inen Büyükdere Caddesi. Büyükdere Körfezi' ne 1 km kala, en dik bölümünde Hacıosman Bayırı adım alır. Büyükdere ye doğru, önce Kefeliköy Caddesi; Çayırbaşı kavşağından sonra da Çetin Emeç ve Demokrasi Şehitleri Caddesi (kazıklı yol), daha sonra Büyükdere'den Sarıyer'e doğru Piyasa Caddesi olarak devam eden yolu, Büyükdere Caddesi'nin uzantısı saymak mümkündür.

Büyükdere Caddesi ve Hacıosman Bayırı üstünden Boğaziçi'nin Rumeli kesiminin kuzeyini kente, Şişli'ye ve Beşiktaş'a bağlayan güzergâh istanbul'un en eski yollarından biridir. 1837-1839'da von Moltke'ye hazırlattırılan bir planın çalışma haritası üzerinde, bu bölgede kırsal nitelikli birçok yol görülmektedir. Bunlardan biri Şişli'den başlayıp batıdaki yayla sırtları üzerinden devam ederek denize ve Büyükdere'ye inmektedir. Fiziki yapının elverdiği yerlerde, bu yolun tepeler üstünden Rumeli kesimindeki bazı Boğaziçi köylerine bağlandığı da haritada görülmektedir. II. Mahmud döneminden (1808-1839) itibaren, Boğaziçi'nin vazlık olarak kullanımı hızlanmış, I. Abdülmecid (hd 1839-1861) ve Abdülaziz (hd 1861-1876) dönemlerinde bu süreç daha da gelişmiş ve gerek Belgrad Ormanı ve oradaki bentlere, gerek Büyük-

dere çevresindeki yalılara, sefaretlerin yazlıklarına ve mesirelere ulaşımın kolaylaştırılması gereği, Büyükdere Caddesi'ne önem kazandırmıştır. I. Abdülmecid'in saltanatı sırasında, yayla sırtlarındaki yolu güçlendirmeye ilişkin bir girişim Beşiktaş sırtlarmdaki ıssız alanlarda bir cami ve karakolun (Teşvikiye Camii ve Karakolu) inşa ettirilmesi olmuştur.

Aynı dönemde Mecidiyeköy Balkanlardan gelen göçmenlerin iskânına açılmış, bölgenin meskûn hale gelmesi Şişli-Maslak Yolu'nun (Büyükdere Yolu) kullanımını yoğunlaştırmıştır. Abdülaziz döneminde Zincirlikuyu-Büyükdere yolu, Hacıosman Bayırı, İstinye-Tarabya ve Boğaz srrtlarındaki diğer bazı bağlantı yolları düzeltilmiş, şose haline getirilmiştir. Büyükdere Köyü'nü ve Çayırı'm her açıdan besleyen bu yayla sırtı yollarının atlı arabaların rahatlıkla geçebileceği bir nitelik kazanması ise II. Abdülhamid zamanında gerçekleşmiştir.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra, Boğaziçi çevresinde araziden yararlanmada en önemli faktörlerden biri haline gelecek olan karayolu ulaşımına iki farklı dönemde müdahale edilmiş ve karayolları iyileştirilmiştir. 1938'e kadarki dönemde Mecidiyeköy-İstinye yayla sırtı yolu ile Hacıosman Bayırı-İstinye yolu ve Hacıosman Bayırı-Büyükdere Koyu yolu asfaltlanmış, ayrıca Hacıosman Bayırı-Tarabya Koyu arasına beton dökülmüştür. 1938-1949 arasında da Bebek-Istinye yolu genişletilmiş, Büyükdere-Bentler yolu onarılmıştır. 1948'den itibaren Taksim-Sarıyer otobüs hattı devreye girmiştir. Vapur hatlarına bağlı iskele çevrelerinin Boğaziçi'ne ve Boğaziçi köylerine farklı bir işlevsel yapı ve görünüm kazandırmasına benzer bir biçimde (bak. Büyükdere), bugünkü karayolu ulaşımının ana dokusunun 1950 öncesinde mekâna oturmuş olması da Boğaziçi'nin Rumeli kıyıları ile yayla sırtı yolu (Büyükdere Caddesi) arasında konut ve diğer kentsel işlevlerin 1950, özellikle 1970 sonrasında hızla gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Önceleri Şişli semtinden başlayıp Levent Çiftliğinden ve Maslaktan geçerek İstinye'ye,, Tarabya'ya ve Büyükdere'ye ulaşan yola Şişli-Maslak Yolu denilmekteyken sonraları adı Büyükdere Yolu oiarak değiştirilmiştir. 1954'te, daha önce Prostün hazırladığı planın uygulamaya geçirilmesiyle Şişli-Maslak Yolu, Taksim-Kilyos Korniş Yolu adı altında (bugünkü Büyükdere Caddesi) düzenlenmeye ve yapılmaya başlanmıştır. 1952-1956 arasında, İstanbul Belediyesi'nce üniversite öğretim üyelerinden oluşturulan müşavirler heyeti, Prost'a hazırlatılmış olan Beyoğlu Nâzım Planı sınırlarını yaklaşık iki misli genişletmiş, "Beyoğlu Ciheti Esas Planında Yeni Yollar" başlıklı bir haritada eski Şişli-Maslak Yolu'nu Taksim-Şişli-Büyükdere Asfaltı adıyla belirlemiştir. Bu plana göre Tophane Meydanından başlayacak olan Boğaz sahil yolu 30 m genişliğinde Sarıyer'e kadar devam edecek, Mecidiyeköy'den başlayıp bir yandan Beşiktaş'a uzanan (şimdiki Barbaros Bulvarı), diğer yandan Zincirlikuyu, Levent, İstinye, Tarabya ve Büyükdere'ye ulaşacak Taksim-Şişli-Büyükdere Asfaltı da ortalama 50 m genişliğinde olacaktı. Planın önemli bölümleri 1956'da başlayıp 1960'a kadar devam eden dönemin başbakanı Adnan Menderes'in İstanbul imar hareketleri kapsamı içinde sümiüştür. Böylece 1960'lardan sonra bir zamanlar İstanbul'un trafik açısından en tehlikeli yollarından sayılan sık ve dik virajlı, daracık ve iki yam ağaçlı Büyükdere-Hacıosman Bayırı-Maslak-Şişli yolu tarihe karışmıştır. Bu yolun küçük bir bölümü halen I. Levent'in sonundan Fatih Köprüsü çevre yolunun köprülü kavşağına kadar Büyükdere Caddesi'ne paralel olarak korunmuştur ve eski yol hakkında bir fikir vermektedir.

Sürekli genişletilen ve niteliği iyileştirilen Büyükdere Caddesi'nin çevresinde var olan önce 1950'de Levent, sonra 2., 3., ve 4. Levent'ler; 1960larda gecekondu semtleri olarak başlayan, şimdi büyük mahalleler halini almış bulunan Telsizler, Ortabayır. Sanayi Mahallesi vb konut işlevlerine zaman içinde yeni şehirsel işlevler katılmıştır. Örneğin Eczacıbaşı (1952), Squip (1953), Philips **(1956),** Neyir (1958), Sandoz (1960), daha sonraları Oto Sanayii alam **(1963).** Tekfen (1963). Roche ve Metal Kapak (1966). Apa Ofset (1967). Fako (1970), Deva (1974) sanayi tesisleri kurulmuştur. Daha sonraki yıllarda Renault, Sesa, International Motorlu Araçlar, oto tamir bakım ve parça servisleri, Atatürk Oto Sanayii sahası tesisleri ve 1980-1990'larda da büyük bankaların, şirketlerin çok katlı gökdelen benzeri merkezleri, Mövenpick gibi uluslararası bir otel, büyük mağazaların alışveriş birimleri yer almıştır. 1993'te, merkezi iş alanını oluşturan idari birimlerin bulunduğu binalar ve gökdelenler, özellikle Maslak-İstinye Kavşağı çevresindedir. Ayrıca yine bu çevrede üniversite birimleri ve başka eğitim tesisleri de kurulmuş, böylece eğitimden turizme, konuttan sanayiye çok sayıda şehirsel işlev yıllar boyunca yolun etrafına yerleşmiştir. Günümüzde Büyükdere Caddesi iki yanı ağaçlıklı daracık eski kır yolundan bütünüyle farklı görüntüsü ve nitelikleri, her iki Boğaz köprüsüne ulaşan bağlantı yollan ve trafiğinin yoğunluğuyla bir şehir içi buharı olma aşamasındadır.

ÇİĞDEM AYSU

BÜYÜKDERE CAMÜ

"Kara Kethüda Camii" olarak da anılan yapı Büyükdere'de, Çayırbaşı Caddesi üzerindedir.

Cami. III. Mustafa döneminde (1757-1774) sadaret kethüdası olan Mehmed Ağa tarafından yaptırılmıştır. 18. yy'da inşa edilen fevkani yapının duvarları kagir, çatısı ahşaptır.

Cami sonradan birçok değişikliğe uğramıştır. Harim mekânı üç adet betonarme sütunla kuzeye doğru genişletilmiş ve doğu duvarına kadınlar mahfili eklenmiştir. Son cemaat yerinden bir merdivenle mahfile çıkılmaktadır. Harim, önde enine dikdörtgen bir alan ve buna üç sütunla bağlanan dik bir dikdörtgen alandan oluşmaktadır. Ana mekânın doğu ve batısında, üstte revzenli olarak üç, altta da ikişer adet olmak üzere pencereler açılmıştır. Mihrap duvarında ise, iki sıra halinde dört pencere bulunur. Mihrap tamamen Kütahya çinileriyle kaplanmıştır. Minber ahşaptan mamul olup basit bir görünüme sahiptir. Kuzeybatıda yer alan minarenin kaidesi yapı kitlesine bağlıdır. Ana mekândan girilebilen minarenin silindir gövdesi, tuğlaların zigzag dizilmesiyle süslenmiş fakat günümüzde üzeri sıvayla kaplanmıştır. Caminin doğusunda küçük bir hazire yer alır.

Büyükdere Camii
Yavuz Çelenk, 1994

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 142: Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 50-51. no. 215; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 36.

TARKAN OKÇUOĞLU

BÜYÜKDERE ÇAYIRI

İstanbul'a 19 km uzaklıkta olan Büyükdere, Bizanslılar döneminde "Derin Vadi" anlamına gelen "Vatikolpos" ismini taşıyan, küçük kilise ile manastırların toplandığı bir balıkçı köyü idi. İstanbul'un fethinden sonra, 18. yy'ın ortalarına kadar fazla rağbet görmeyen bu yer, o zamanlar balıkçıların barınağı bir köy olmaktan ileri gidememişti. Buna karşılık, Büyükdere Çayırı (Sultan Çayırı) ve Korusu İstanbul mesireleri arasında en ziyade sözü edilenlerin başında geliyordu. Büyükdere Çayırında mevcut yaşlı çınarlardan birisi ilginçti; 1096'da Haçlı Ordusu kumandanlarından Godefroy de Bouillonün bu çınar ağacının gölgesi altında karargâh kurduğu rivayet edilir. Dokuz gövdenin birleşmesinden oluşan bu çınarın (Yedi Kardeşler Çınarı) çevresinin 32 m, boyunun ise 60 m olduğu söylenir. Bir söylentiye göre üzerine düşen yıldırımdan; bir diğer söylentiye gö-

re de. kovuk gövdesi içersinde hizmet veren kahvecinin ocağının tutuşması sonucu yanmıştır.

II. Mahmud sık sık bu çayıra gelir, sözü edilen çınarın altmda oturup yeniçerilerin tokmak oyununu seyredermiş; ayrıca, zamanın ünlü musikişinaslarına burada konserler verdirirmiş. Evliya Çelebi, II. Selim'in de Büyükdere Çayırı'nı sık sık ziyaret ettiğini; buradaki çınar, kavak, servi, salkımsöğüt ve diğer ağaçların her birisinin gökyüzüne ulaşmış ulu ağaçlar olduğunu belirtmektedir. II. Abdülhamid zamanında bir kolağası olan Tayfur Ağa el yazısı olarak bıraktığı hatıra defterinde, Büyükdere Çayırında bir kır kahvesinden söz eder. Ünlü mesirenin şehre uzaklığı nedeniyle burada birkaç gün dinlenmek için gelenlere, kahvecinin hasırlar üzerine gayet temiz yer yatakları sererek bir çeşit "açık hava otelciliği" yaptığını anlatır.

Büyükdere Korusu ve Çayırı tarihte bazı önemli olaylara sahne olmuştur. Bunlardan en önemlisi III. Selim'in (hd 1789-1807) tahttan indirilmesiyle sonuçlanan yeniçeri ayaklanmasıdır (bak. Kabakçı Mustafa Ayaklanması). II. Mahmud ise, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak "Asâkir-i Mansure-i Muhammediye"yi kurduğunda, yeni ordunun başında önce Rami kışlasında kalmış, sonra da Büyükdere Çayırı'nda kurulan ordugâha gelmiştir.

Eremya Çelebi Kömürciyan, Büyükdere Çayırı'nın nihayetinde büyük çınarların gölgelediği ağaç topluluklarından ötürü "Kırkağaç" ismi verilen bir yerden bahsetmektedir. Güzel bir mesire olan bu yerin bir başka adı da "Vadi-i Büzürk" idi.

Padişahlar Kırkağaç'ta avlanır, yerli ve yabancı varlıklı kişiler, çevresinde gezinti yaparlardı. I, Abdülhamid (hd 1774-1789) saltanatının ilk yıllarında, yazlık yer olarak seçilen bu mevkiye, sahildeki ağaçları kestirerek araba yolu açtırmıştır.

19. yy'ın ikinci yansında, Büyükdere Boğaziçi'nin rağbet gören bir sayfiyesi durumundaydı. Çevrede Büyükdere Çayırı dışında birçok mesire yeri vardı. Mehmed Ağa Bahçesi veya Karakâhya Bahçesi bunlar arasındaydı.

Abraham Paşa'nın(->) babası, İstanbul sarraflarından Kevork Eramyan (Karakâhya), bugünkü Büyükdere veya Çayırbaşı meyve ve süs bitkileri fidanlığının (Büyükdere Bahçe Kültürleri İstasyonu) yerinde, kendi adını taşıyan meyve bahçesini kurmuştu. Süveyş Kanalı işlerinden servet yaparak saraya nüfuz eden, Sultan Abdülaziz'in dostluğunu kazanmış olan Abraham Paşa babasının meyve bahçesini daha da genişletmiş; bu arada, padişahların içinde avlandıkları Kırkağaç4 mülküne katmakla kalmamış, Bilezikçiyan'dan Bilezikçi Çiftliği(-») Ormanı'nı satın almıştır. Beykoz ve Büyükdere'de geniş arazilere sahip olmuş, çiftlikler kurmuştur. 1908'de, II. Abdülhamid, paşanın bu kadar geniş koruluklara sahip olmasını istememiş, keşif yaptırarak, parasını ödemek suretiyle arazileri hazineye devretmiştir. 1926'da. İstanbul İlinde modern bir fidanlık kurulması kararlaştırılmış, uygun yer olarak, daha önce üzerinde meyve yetiştirildiği bilinen, hazineye devredilmiş "Büyükdere Sultan Çayırı" seçilmiştir. Türkiye'de meyveciliğin kurulması ve gelişmesini sağlayanlardan birisi olan İbrahim Fuat Tezcan, İtalya' dan davet edilerek getirtilen meyvecilik uzmanı Leopold Bologna ile birlikte, 1930 da, 80 dekarlık arazi üzerinde "Büyükdere Meyve Islah Enstitüsü'hü kurmuştur. Halen bölgede Büyükdere veya Çayırbaşı Fidanlığı olarak bilinen bu fidanlık bulunmaktadır.

Bibi. M. Eser, "Büyükdere Çınarı", *İSTA,* VI, 3250: G. A. Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri.* Ankara. 1972; M. T. Gökbilgin, "Boğaziçi", *ÎA,* II, 680; Ç. Gülersoy, *Boğaziçinin Yeşilörtüsü, Geçmişte ve Bugün.* 1972.

FAİK YALTIRIK

BÜYÜKDERE VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1948'de Hollanda'nın Den Haag şehrindeki Industrieele Handels Combinatie tezgâhlarında inşa edildi. Beş eşi daha vardı. İki buhar makineli, çift uskurluydu. 562 grostonluk olup 54,4 m boyunda, 11 m genişliğindeydi. Kazanı sonradan akaryakıtla ısıtılır duruma getirildi. 1985 te kadro dışı bırakıldı.

Şirket-i Hayriye'nin 14 baca numaralı vapuru da Büyükdere. adını taşıyordu. 1860'ta İngiltere'de inşa edilmişti. 170 grostonluk olup yandan çarklıydı.

ESER TUTEL

BÜYÜKOTLUKÇU YOKUŞU SARNıCı

Bu sarnıç Fatih Camii Külliyesi ile Sultan Selim Camii arasındaki mıntıkada, çarşamba günleri kurulan pazarın bu bölgede bulunmasından dolayı halkın "Çarşambapazarı" diye adlandırdığı yerdedir. Söz konusu yer Şeyh Resmî Mahallesi içinde kalmakta, sarnıç ise Haliç Caddesine dik olarak inen Otlukçu Yokuşu Sokağının bitimine yakın ve onun sağ yanmdaki arsada bulunmaktadır.

Bizans döneminde bu sarnıcın, arazinin eğimini düzleyen ve üzerindeki binaya altyapı teşkil eden bir sarnıç olması gerekir. Mevcut kaynaklarda hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan bu yapı herhalde fetihten önce tamamen yıkılmıştı. Şehrin Türklerin eline geçmesinden kısa bir süre sonra ise, sarnıcın hemen önüne ve onun kuzeyinde bulunan bir yere Şeyh Resmî Mahmud Efendi tarafından 1471'de bir mescit yapılmıştır. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909), Şeyhülislam Cemaleddin Efendi tarafından ihya edilen bu yapı 13 Haziran 1918 tarihindeki büyük yangında tamamen yanmıştır. Bugün bu yapıdan, alçak seviyede bazı duvar parçaları kalmıştır. Sarnıcın üzerini ise gecekondular işgal etmiş durumdadır. Zaten bu yapı 19. yy sonlarında da bakımsız ve içi 4 m yüksekliğinde çöple doluymuş. Bugün içini görmeye dahi imkân yoktur. Bu nedenle sarmcı Strzygowski ve Forchheimer'm notlarını değerlendirerek anlatıyoruz.

Büyükotlukçu Sarnıcı, düzgün dikdörtgen planlı bir yapıdır. Dört köşesi içten silindirik bir şekilde pahlanmış, uzun duvarlardan güneydekine dikdörtgen kesitli beş adet niş açılmıştır. Sarnıç 26,80x 21 m boyutlartndadır. Kuzey duvarında ana eksen üzerinde olmayan bir yere açılmış olan menfezden y'apının içine girilmekte idi. Giriş duvarına dik vaziyette, dörderli altı sütun sırasından meydana gelen destek sistemini yirmi dört tane granit sütun oluşturmaktadır. Sütunların birbirinden uzaklıkları sabit olmayıp, bir yönde 2,90-4 m, buna dik gelen yönde ise 4,20-4,50 m olarak değişmektedir. Aynı şekilde sütun gövdesi, başlığı ve kaidelerinin de birbirlerinden farklı oldukları görülür. Bunun nedeni, bu mimari elemanların özel olarak bu yapı için yapılmamış olmasından ileri gelir. Bundan dolayı boyu kısa gelen bazı sütun gövdelerinin altına çan şeklinde postamentlerin koyulduğu, bazılarının üzerine impost blokların yerleştirildiği görülür. Sütun başlıkları mermerden olup, bunlardan bazıları çok sade, hattâ kimisinin üzeri hiç işlenmemiş kesik piramidal biçimli başlıklar iken, bazılarının üzeri üç tane geniş yapraklı akantus ile süslüdür. Bunlar korint nizamında ve oldukça dekoratif örneklerdir. Sütun başlıklarının bazılarının üzerinde bulunan Yunan harflerinin taşçı işaretleri olması gerekir.

Sütunlara dayanan kemerler bir nevi yalancı kubbe durumundaki otuz beş tane kubbeli tonozu taşımakta, esas kubbeler bunların üzerinde bir kılıf gibi yer almaktadır. Tonoz ve kubbeler arasında bırakılmış olan boşluk altyapının direncini pekiştirmek içindir.

Mamboury, sarnıcı 6. yy'a tarihlemekte, Erdem Yücel ise taş işçiliğini değerlendirerek, sarnıcın Komnenoslar dönemine (1057-1185) ait olması gerektiğini belirtmektedir.

Bibi. Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen Wasserbehälter,* 69; Janin, *Constantinople byzantine,* 206; E. Mamboury, *istanbul Touristique,* İst., 1951, s. 258; E. Yücel, "İstanbul'da Bizans Sarnıçları II", *Arkitekt,* S. 326 (1967), ş. 65; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* D/4-3; Ö. Ertuğnjl, "İstanbul'da Bizans Devri Su Mimarisi", (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bölümü yayımlanmamış doktora tezi), 1989, s. 374.

ENİS KARAKAYA

BÜYÜKŞEHIR BELEDIYESI

bak. BELEDİYE

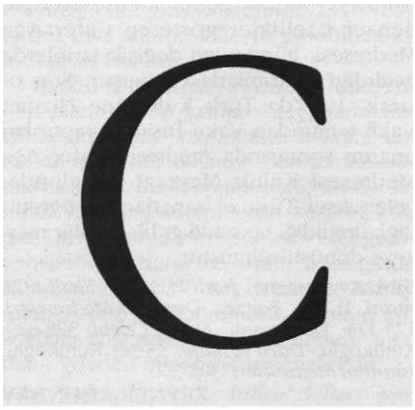

CABİR TÜRBESİ

bak. ATİK MUSTAFA PAŞA CAMİİ

CADDEBOSTAN

Kadıköy yakasında bir mahalle. Bugün Bağdat Caddesi adını alan Bağdat yolu, Anadolu'ya veya daha uzağa giden kervanların, hacı kafilelerinin, diğer yolcu gruplarının ve orduların güzergâhı idi. Yolun güneyine düşen ve bugünkü Göztepe, Erenköy, Fenerbahçe semtleri arasına rastlayan bölge büyük bir bostanla, tarla ve ağaçlarla kaplı olduğundan, 18. yy ortalarına değin asker kaçaklarının, hırsızların ve diğer kanundışı unsurların saklandıkları, bostancı devriyelerinin ise kol gezdiği bir yerdi. Bu niteliğinden ötürü "Cadı Bostanı" diye adlandırılan bostan ve çevresinde, önce Bağdat yolunu koya bağlayan Cadıbostanı yolu (Bugünkü Caddebostan Caddesi) açıldı, sonra tarlalar şahıslara bağışlandı ya da satıldı ve yavaş yavaş yerleşime açıldı, evlerin, köşklerin yapımına başlandı. 1819da II. Mahmudün isteğiyle Mösyö Barbie tarafından yapılan İstanbul'un ikinci haritasına semt olarak ve "Caddebostanı" adıyla geçen yörede, II. Abdülhamid döneminde (876-909) Babıâli muhafızlığı, bir ara sadaret başyaverliği yapan piyade feriki (orgeneral) Cemal Paşa. henüz paşa olmadan geniş bir arazi satın alır, Ovalığında (tümgenerallik) Çiftehavuzlu Köşk'ü yaptırır, bostanı kaldırır, daha sonra onun gayretleriyle semt ıslah edilir. Zamanla, İdare-i Mahsusa vapurları Anadolu yakasına işlemeye başlayınca, bir de Caddebostanı Vapur İskelesi yapılır. Böylece zamanın ileri gelenlerinden birçoğunun yazlık köşklerinin, konaklarının bulunduğu, mesirelerin yer aldığı Göztepe, Erenköy, Suadiye, Fenerbahçe semtlerine Caddebostan da eklenmiş olur. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde Caddebostan artık kentin en mutena yazlık semtlerinden birisidir. 1926'da iskelenin bitişiğine geniş bir kır kahvesi açılır, gelen müşterilerin denize girmeleri için kadınlara ve erkeklere ait olmak üzere iki ayrı deniz banyosu mahalli hazırlanır. Daha sonraki yıllarda, bu kır kahvesi gazinoya, sadece kumluktan ibaret deniz hamamları ise kabinli plaja dönüştürülür. 1970'lerin sonlarına gelindiğinde, biri 300, diğeri 360 kabinlik I K I bitişik plajdan oluşan Caddebostan Plajı (veya plajları) denizin aşırı kirlenmesinden dolayı kapanmış, sonra da 1980lerin ikinci yarısında sahil yolu inşaatı sırasında denizin doldurulmasıyla tümüyle silinmiş, gazino ise yeniden düzenlenmiştir. 1934'te müstakil muhtarlık statüsüne getirilmiş olan mahallenin resmi adı olan "Caddebostanı" sözcüğünün sonundaki "ı" harfi halk dilinde düşmüştür. 1950 sonları ve 1960 başlarında Bağdat Caddesi'nin bugünkü durumuna imkân veren değişimi sırasında yöre artık yazlık değil sürekli yerleşim mahalli olurken Caddebostan da hızla yüksek apartmanlarla dolmuştur. Plajın kapanması, açık ve kapalı kısımlarıyla ve çay bahçesiyle birlikte gazinonun da değişip, başka bir hale dönüşmesi, motor ve kayık iskelesinin de ortadan kalkması sonucunda Caddebostan'ın sahil kesiminin canlılığı artık kalmamıştır; buna karşılık. Bağdat Caddesine ve hemen güneyine rastlayan kesimleri gelişmesini sürdürmektedir.

İSTANBUL

CADDEBOSTAN VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1987'de Haliç Tersanesinde inşa edildi. 456 grostonluktur. 58,2 m boyunda, 10,6 m genişliğindedir. Her biri 750 beygirgücünde iki adet motoru olup çift uskurludur. 14 mil hız yapabilmektedir. Yazları 1.450, kışları 1.340 yolcu kapasitesi vardır.

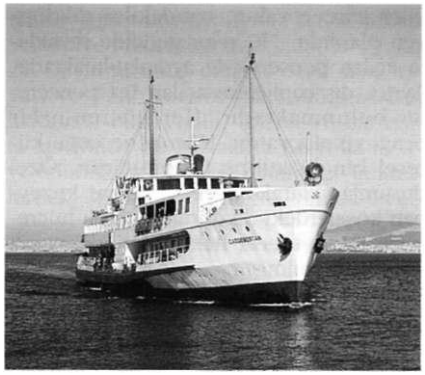

Caddebostan Vapuru
Hazım Okurer: 1994

1956'da İstinye Tersanesi'nde inşa edilen birbirinin eşi iki deniz otobüsünden biri de Caddebostan adını taşıyordu. 32 m boyunda, 6,6 m genişliğindeki bu küçük tekne, o zamana kadarki vapurlara hiç benzemediği için ilgi çekti. İçi bir şehir hattı vapurundan çok. büyükçe bir otobüsü andırıyordu. 190 kişilikti, ama 250 kadar yolcu alabiliyordu. Daha çok Köprü-Moda-Kalamış-Caddebostan. Suadiye-Bostancı ya da Büyükada-Yörükali Plajı, daha sonraları da Köpıü-Harem-Salacak hatlarında çalıştı. Eşi Bostancı gibi o da fazla uzun ömürlü olmadı.

ESER TUTEL

CADDE-İ KEBİR

bak. İSTİKLAL CADDESİ

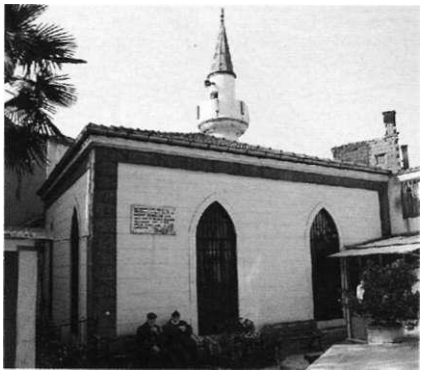

Cafer Ağa Camii
Hazım Okurer; 1994

CAEER AĞA CAMİİ

Kadıköy'de, Moda Caddesi üzerinde, kendi adını verdiği sokağın içindedir.

Hadîka'da banisinin bâbüssaade ağalarından Cafer Ağa olduğu bildirilmektedir. Yapının 1760-1773 arasında yaptırıldığı tahmin edilir. 1298/1881'de yanan cami, 1900'de Vakıflar Müdürlüğü'nce tamir ettirilmiştir.

Küçük bir avlunun içine çapraz bir konumda oturtulan cami kagir duvarlı ve ahşap çatılıdır. Caminin güney, doğu ve batı duvarına ikişer adet, ince uzun ve sivri kemerli, neogotik tarzda pencere açılmıştır. Kuzeydoğuda sonradan açılmış sundurmak bir kapı ile içeri girilir. Aslı kare olan harim mekânı kuzey yönden genişletilmiş ve fevkani bir mahfil eklenmiştir. Kuzeybatıdan bir merdivenle çıkılan ahşap mahfil; kuzeye doğru dikdörtgen kesitli bir sütun, iki duvar payesi ve en arkada üç adet sütunla taşınır. Ahşap tavan, çıtaların kareler oluşturacak şekilde birbirlerini kesmeleriyle hareketlendirilmiştir. Tavanın etrafını alçıdan prizmatik üçgenler kuşağı dolaşır. Mihrap, iki yanını gülçelerinsüslediği mukarnaslı niş ve bunları sınırlayan iki zarif sütunçeyle klasik üslubu taklit eder. Vaaz kürsüsü ve minberi basittir.

Silindir gövdeli ve sade bir şerefe bölümü olan minare, sıvalı ve basit bir görünümdedir. Kurşun kaplı külahını çift boğumlu, yarım ay şeklinde bir alem tamamlar.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 255; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 74-75, no. 319: Raif, *Mir'at,* 22; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 14; *İSTA,* VI, 3332; *İKSA,* III, 1311.

TARKAN OKÇUOĞLU

CAFER AĞA MEDRESESİ

I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) bâbüssaade ağalarından Cafer Ağa tarafından, Ayasofya'nın kuzeyindeki Soğukkuyu Sokağı ile Alemdar Caddesi arasındaki dik yamaç üzerine yaptırılmıştır.

Medrese, *Tezkiretü 'l-Ebniye, Tezkiretüİ-Bünyan* ve *Tıuhfetü 1-Mimarin'e* göre Mimar Sinan'ın eseridir. Yapımına Cafer Ağa tarafından, muhtemelen bâbüssaade ağalığı görevinde bulunduğu yıllarda (1554-1557) başlanan medrese, ağa

Cafer Ağa Medresesinin güneydoğudan görünümü
Vakıf İnşaat Arşivi

nın 1557'de ölümünden sonra, kardeşi Gazanfer Ağa tarafmdan tamamlatılarak, 967/1559 tarihinde eğitime başlanmıştır.

Cafer Ağa Medresesi bir külliyeye bağlı olmayan bağımsız medreseler grubuna girmektedir. Yerleştiği arsanın eğimi dolayısıyla, Alemdar Caddesi yönünde bir bodrum kat üzerinde yükseltilmiştir. Yol üzerinde yer alan dört hücrenin üst katla bağlantıları bulunmamaktadır. Alt kat muhtemelen vakfa gelir sağlamak amacıyla kiraya verilen ayrı bir bölümdür. Alemdar Caddesi'ne açılan birer kapısı ile bir alt, iki üst penceresi ve ocağı olan alt kat odaları, basık beşik tonozla örtülüdür.

Medrese girişi, Soğukkuyu Sokağına bağlı Soğukkuyu Çıkmazı'nın sonunda yer almaktadır. Basık kemerli bir kapıdan, dikdörtgen planlı bir avlu ve onu çevreleyen hücreler ile dershaneye ulaşılmaktadır. Uzun ekseni kuzey-güney doğrultusunda uzanan medrese avlusuna giriş, arsa koşullarının zorlamasıyla, dershane ile hücrelerin doğu kolu arasında sağlanmıştır. Sonuç olarak, doğu yönündeki hücre sayısı azalmış; kolları eşit uzunlukta olmayan bir "U" plan düzeni ortaya çıkmıştır. Dershane "U'nun açık ucu üzerinde, tek başına yer almaktadır. Dershanenin önünde, yalnızca girişi koruyan bir saçak bulunmaktadır. Giriş cephesinde, biri kapı üstünde, ikisi yanlarda üç kitabe vardır. Mermer söveli kapı üzerindeki 967/1560 tarihli kitabe Bodrum (Yerebatan Sarnıcı ?) suyundan medreseye bir masura su bağlanması için padişahın izin verdiği belirtilmiştir. 1845-1847 tarihli diğer iki kitabe, medrese kandillerine zeytinyağı satın alınması için hayırsever kişilerce yapılan bağışlarla ilgilidir.

Kare planlı (iç ölçüleri **6 x 6** m) dershaneye basık kemerli bir kapıdan girilmekte; girişteki pabuçluktan bir basamakla dershane döşemesine çıkılmaktadır. Giriş duvarında, kapının iki yanında birer dolap bulunmaktadır. Diğer kenarlarda yer alan iki alt. iki üst pencere ile mekân aydınlanmaktadır. Örtü, geçiş öğeleri küresel üçgen olan bir kubbedir. Özgün bezemesinden ancak kubbe ortasında, lacivert zemin üzerine beyaz renkli, geometrik desenli bir parça korunabilmiştir.

Kare planlı taş ayaklar ve onları birbirine ve hücre duvarlarına bağlayan kaş kemerlerle oluşturulan revak, sivri çapraz tonozlarla örtülüdür. On beş hücrenin tümü aynı boyutta değildir. Doguda-kiler kareye yakın, batıdakiler dikdörtgen planlıdır. Hücreler genelde revaklara açılan pencerelerle aydınlatılmaktadır. Ayrıca dış cephelere açılan üst pencereler bulunmaktadır. Her hücrenin bir ocağı ve nişi vardır. Hücrelerin çoğu küresel bingili kubbe ile örtülüdür. Özel durumlar olarak, kuzeydoğu *ve* kuzeybatı köşelerdeki dikdörtgen planlı hücrelerde tekne tonoz, hela biriminde aynalı tonoz kullanılmıştır.

Zaman içinde değişikliğe uğrayan medresenin özgün ocakları yok olmakla birlikte, bacaları korunmuştur. Özellikle batı cephesinde, alt kattaki hücrelere ait bacalar ile üst katın bitişik iki hücresinin bacalarının üçlü kümeler oluşturacak biçimde dizilmesi özel bir ritim yaratmaktadır. Kurşunla örtülü olan baca biçimleri de dönemin diğer bacaları arasında tek uygulamadır.

Avluda bir kuyu ve üstü kırma çatılı bir kapakla örtülen mermer bir su haznesi vardır. Haznenin özgün muslukları korunmamıştır; iki yüzünde üç musluk çıkış deliği saptanabilmektedir.

Medresenin avlu cephesinde, revaklarda ve dershanede özenli bir kesme küfeki taşı işçiliği gözlenmektedir. Daha az önemli görülen arka cephelerde ve Alemdar Caddesi cephesinde ise almaşık örgü (bir taş/üç tuğla) ve geniş derzli kaba yonu taş örgü teknikleri uygulanmıştır.

Mimar Sinan'ın 16. yy ortalarında yaptığı Süleymaniye Evvel ve Sani, Semiz Ali Paşa, Sultan Selim medreseleriyle benzer özellikler gösteren Cafer Ağa Medresesi, günümüze değişik tarihlerde geçirdiği onarımlarla ulaşmıştır. Son olarak, 1989'da Türk Kültürüne Hizmet Vakfı tarafından Vakıf İnşaat'a yaptırılan onarım sonrasında medrese, Cafer Ağa Medresesi Kültür Merkezi adı altında, geleneksel Türk el sanatlarının öğretildiği, üretildiği ve satıldığı bir turistik merkeze dönüştürülmüştür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 7-8; *Sicill-i Osmanî* II, 69; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 173-174; Demircanlı, *Evliya Çelebi,* 328-329; Kütükoğfu, *Darü'l-Hilafe,* 33-34; Kütükoğlu, *istanbul Medreseleri,* 305-306.

ZEYNEP AHUNBAY

CAFER AĞA MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Şehremini'de, İbrahim Çavuş Mahallesi'nde, Ayık Fırını Sokağında bulunmaktadır.

Banisi II. Mehmed (Fatih) döneminin (1451-1481) ileri gelenlerinden Yusuf Fakih'tir. Banisinin adıyla da anılan ve zamanla harap olan mescidi Yayabaşı Cafer Ağa yeniden yaptırmış, 922/1516'da da vakfım ihya etmiştir. Hamamî Halil Ağa 1090/1679'da minber koydurarak mescidi camiye dönüştürmüştür. Girişin üzerinde yer alan, ilk satırı sülüsle, alttaki beş satırı talikle yazılmış olan kitabede yapıyı, 1317/1899'da, II. Abdülhamid'in yakınlarından olan, Rıfaî tarikatının Sayyadî kolundan "Ebü'l-Hüdâ" lakaplı Şeyh Seyyid Ahmed Safi Efendi'nin, vefat eden kardeşi Seyyid Mehmed Nureddin Bey'in adına yeniden inşa ettirdiği ve "Hüdâiyye Tekkesi" adını verdiği belirtilmektedir. Cafer Ağa Mescidi'nin, son şeklini aldığı bu yenilemeyi müteakip Rıfaîliğin Sayyadî koluna bağlı bir mescit-tekke niteliği kazandığı anlaşılmaktadır.

Mescit 1970'te betonarme olarak yenilenmiştir. Çatısı kiremit örtülüdür. Doğu ve batı cephelerinde sivri kemerli büyük pencereler yer almaktadır. Mihrap duvarının önünde, on kadar mezarı barındıran küçük bir hazire mevcuttur. Giriş cephesi iki katlı olarak düzenlenmiş, alt ve üst kısımların köşelerine, iki sıralı ikişer pencere konmuştur. Üsttekiler sivri kemerli, alttakiler dikdörtgen açıklıklıdır. Kuzeydoğu köşesinde, II. Mahmud'un tuğrasını taşıyan küçük bir çeşme, demir doğrama bir camekânla çev-

Cafer Ağa Mescidi'nin giriş cephesi.
Yavuz Çelenk, 1994

relenmiş olan girişin üzerinde 1317/1899 tarihli ihya kitabesi ile II. Abdülhamid' in tuğrası bulunmaktadır.

Kapalı son cemaat yerinden, dikdörtgen planlı harim kısmına geçilmektedir. Buradaki ahşap korkuluklu fevkani kadınlar mahfilini iki tane betonarme sütun taşımaktadır. Yapının içini, klasik üslupta yapılmış kalem işleri süslemektedir. Duvarların alt kesimi kahverengi fayanslarla, mihrap ise sıraltı tekniğinde Kütahya çinileriyle kaplanmıştır. Ahşap minber sade görünümlüdür. Yapının kuzeybatı köşesinde, betonarmeden, ince uzun gövdeli minare yükselmektedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 388; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 80; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 24-25, no. 123; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 38; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 438; *Fatih Camileri,* 73-

EMİNE NAZA

CAPER ÇELEBİ (Tacizade)

(1452, Amasya - 13 Ağustos 1515. İstanbul) Divan şairi.

II. Bayezid'in şehzadeliğinde onun şehreminliğini yapan Taci Bey'in oğludur. Devrin ünlü hocalarından ders gördü. Hat hocası ünlü hattat Şeyh Hamdullah'tır. Medrese öğreniminden sonra çeşitli yerlerde müderrislik ve kadılık yaptı. Çaldıran seferinde (1514) Şah İsmail' in esir alman eşi ile evlendirildi. 1514'te Anadolu kazaskeri oldu. Ancak çok geçmeden patlak veren yeniçeri ayaklanmasında önce evi yağmalandı ve bir müddet sonra haksız yere suçlanarak I. Selim'in (Yavuz) emri ile öldürüldü. Mezarı istanbul Balat'taki, adını taşıyan mescidinin haziresindedir. ,

Şiir ve düzyazı sahasında oldukça önemli eserler vermiş olan Cafer Çelebi' nin bilinen **6** kitabı vardır. *Divan* (3-000 beyit kadar tutar), *Münşeat* (tarihi önemi olan nesirler), *Mahrûsa-i İstanbul Fetihnamesi* (istanbul'un fethine dair küçük bir risale), *Enîsü'l-Ârifın Tercümesi* (Farsçadan tercüme ahlak kitabı), *Kûsname* (hicivler) ve *Hevesname.* Edebi eserlerinde dili oldukça yalın olan Cafer Çelebi'nin en önemli eseri *Hevesname'* dir (yazılışı: 1493). II. Bayezid'e sunulan eser, 15. yy'da Türk edebiyatını istila etmiş olan tercüme hareketinin dışında orijinal bir mesnevidir. 3-750 beyitlik *Hevesname*'nin en önemli yanı da İstanbul'un ilk defa bir mesnevide geniş çaplı anlatılmış olmasıdır.

Kitabın baş kısımlarında yer alan istanbul anlatımları, 15. yy için şehrin bir aynası sayılır. Cafer Çelebi'nin *Mahrûse-i İstanbul Fetihnamesi*'nde anlattığı İstanbul'a ait tarihi bilgiler, coğrafi, sosyolojik, toplumsal ve çevresel bilgilerle adeta pekiştirilmiştir. İstanbul'un pek çok semtinin ve kurumunun ayrıntılarıyla ve canlı tablolar halinde sunulduğu bu eserdeki genel istanbul tasvirleri ile Galata' daki ticaret hayatının anlatıldığı bölümler oldukça önemlidir. Galata için, *Derûnun cây-gâh-ı işret etmiş / Frengin bütleriyle ziynet etmiş* övgüsüne karşın oranın istanbul'a nispetle fazla bir değeri olmadığı. *Ana sen karşı durmak böyle her gâh / Ne haddindür deyû kesmiş deniz râh* beytiyle ifade edilir. Burada şairin İstanbul hakkındaki sözleri ise sanatın doruğuna ulaşır: *Eder rüchânını Firdevs teslim / Sığar bir kuşesine yedi iklîm.* Eserde Topkapı Sarayı, kubbeleri, mermer havuzu ve bahçeleriyle ihtişamlı bir mekân olarak zikredilir. Saraydaki hamam için de ayrıca bir bölüm açılmıştır. Burada devrin hamam âdetleri ve padişahın hamama gidişleri zengin motiflerle canlandırılır.

Cafer Çelebi *Hevesname'r\m* sonraki bölümlerinde İstanbul'daki önemli mekânları tanıtır. 17 beyitlik Ayasofya bahsinde buranın ihtişamını mimari ve tarihi değeri ile Türk İstanbul için önemini vurgular: *Cihan mülküne vüs'atde müsavi / Muallâ kubbesi eflâka havî / Mülevven câ-be-câ a'mâd u takt / Yeşil mermer kimi, kimi somaki.* Yedikule hakkında yazdığı 4 beyitte surları ve kuleleri tanıtır. Eserin en uzun mekân tasviri Fatih Camii hakkındadır (54 beyit). Bu bölümde Fatih'in İstanbul'da pek çok imar hareketine giriştiği, eserler yaptırdığı, caminin de bunlardan biri olduğu, sanat şaheseri olmak yanında İstanbul için bir sembol telakki edildiği anlatılıp kapısı ve pencereleriyle, minareler ve şadırvanıyla, müştemilat ve bahçesiyle, süslemesi ve hatlarıyla gerçekten övülecek bir mekân olarak gösterilir. *Anâsır nerdübândır kapısında / Zühal bir kara taşdır yapısında* denilerek tasvir edilen Semâniye Medresesi hakkında da 19 güzel beyit yazılmış olup o devir ilim hayatı ve Fatih medreseleri müderrisleri hakkında bilgi verilir. İmaret ve darüşşifa tasvirinde ise hastaların ne yolla tedavi edildikleri ve fakir-fukaranın imaretlerdeki havatları ele alınır. Sırada Evüb Sultan adına kurulan cami ve semt vardır. Daha sonra Fatih'in kabri ile 15. yy devlet büyüklerinin yaptırdıkları eserlerden de kısa kısa bahsedilmektedir.

Cafer Çelebi, eserinin asıl mesnevi bölümünde öncelikle İstanbul'un bahar tasvirlerini yapar ve Kâğıthane hakkında geniş anlatımlara yer verir. Onun Kâğıthane'de gördüğü eğlenceler, zevk ve safa âlemi, gündelik mesire hayatı vb hakkında değerli epizotları da yine bu bölümde anlatır. *Hevesname'ma* tamamı göz önüne getirildiğinde 15. yy istanbul' unu bu denli berrak anlatabilen ikinci bir esere rastlamak zorlaşır. Nitekim Cafer Çelebi'deki İstanbul sevgisi, onun diğer eserlerine de yansımıştır. *Divan'daki* pek çok gazelde, güzellerden, güzelliklerden, aşktan, kadından ve içkiden söz edilirken onun hemen daima İstanbul' daki hayatı terennüm ettiği sezilir,

Bibi. M. T. Gökbilgin. 'Cafer Çelebi", *İA,* III, 8-10; Ergun, *Türk Şairleri,* II, 882-890; İ. Erünsal, *The life and Works of Tâcî-zâde Cafer Çelebi with a Critical Edition of His Divan,* İst., 1980, 15-31; Çelebi, *Divan Şiirinde Istanbul,* 15-31.

İSKENDER PALA

CAEER PAŞA KÜILİYESİ

Eyüp Ilçesi'nin Merkez Mahallesi'nde, Kalenderhane Caddesi ile Kızıl Değirmen Sokağı'nın kavşağında bulunmaktadır.

Medrese, tekke ve türbeden oluşan bu küçük külliye, **16.** yy vezirlerinden Cafer Paşa (ö. 1587) tarafından yaptırılmıştır. Külliyenin bölümlerinden yalnızca tekkede kitabe bulunmakta, bu manzum kitabenin son mısraı da ebcedle 983/1575 tarihini vermektedir. Diğer bölümlerin de bu yılda veya buna yakın bir tarihte inşa edilmiş oldukları söylenebilir.

18. yy'ın ortalarında kaleme alınmış

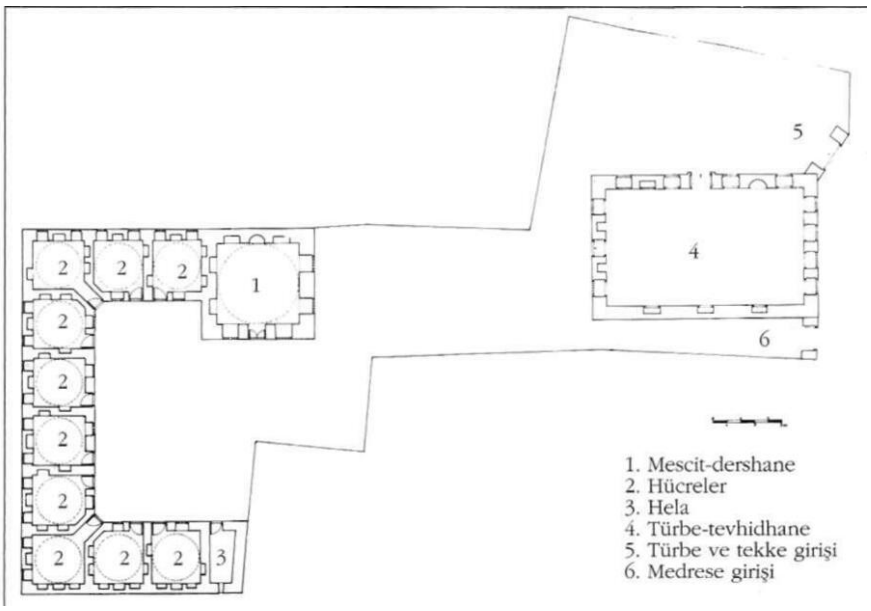

Cafer Paşa Külliyesinin vaziyet planı.
İbrahim RıfatErkoğlu, 1970/Vakıflar Arşivi

Cafer Paşa Külliyesinde bugün Eyüp Merkez Kız Kuran Kursu olarak kullanılan medresenin avludan görünümü. *Yavuz Çelenk. 1994*

olan *Hadîka'da* tekkenin Halveti tarikatına "meşrut" olduğu ve külliyenin harap durumda bulunduğu belirtilmekte, buna karşılık *BOA'da.* bulunan ve A. Çetin tarafından yayımlanan 1199/1784 tarihli İstanbul tekkeleri listesinde, külliyenin bünyesindeki tekke "Eyüp'te Cafer Paşa Türbesi'nde Hacı Yahya-i Kadiri Tekkesi" olarak zikredilmektedir. Bu ipuçlarından hareketle söz konusu tekkenin 18. yy'ın üçüncü çeyreğinde, muhtemelen Hacı Yahya Efendi adında bir Kadiri şeyhi tarafından tekrar canlandırıldığı ileri sürülebilir. II. Mahmudün kızlarından Saliha Sultan (ö. 1843) ile Tophane Müşiri Halil Rıfat Paşa'nm (ö. 1855) 1249/1834 tarihindeki düğününe davet edilen Kadiri şeyhleri arasında "Eyüp'te Cafer Paşa Tekkesi Şeyhi el-Seyyid el-Hac Hasan Efendi'nin" adı verilmektedir. 19. yy'ın ikinci çeyreğinden sonra yine bir durgunluk devresi geçirdiği anlaşılan Cafer Paşa Tekkesi, bu sefer Sa'dî tarikatından Şeyh el-Hac Mehmed Salih Sırrı Efendi (ö. 1869) tarafından ihya edilmiş ve 1925'e kadar bu tarikata bağlı olarak faaliyetini sürdürmüştür. Cafer Paşa Türbesi'nde gömülü olan M. Salih Sırrı Efendi'den sonra tekkenin postuna geçen şeyhler şunlardır: Kırımî Şeyh el-Hac Süleyman Avni Efendi (ö. 1871); Kirimi Seyyid el-Hac Mustafa Efendi; "Kırımı Hacı Hafız Efendi" olarak tanınan Şeyh İsmail Hakkı Efendi (ö. 1911). Şeyh Mustafa Efendi'nin oğlu. Eyüp-Bahariye'deki Taşlıburun Tekkesi Postnişini Şeyh el-Hac Süleyman Sıdkı Efendi'nin (ö. 1890) halifesidir. Son devrin, çok sayıda ilahi ve şuul (Arapça sözlü ve Arap tarzında bestelenmiş ilahi) bilen ünlü zâkirbaşılanndan olduğu, Cafer Paşa Tekkesi şeyhliğinin yamsıra Dolmabahçe Camii'nde de başmüezzin olarak görev yaptığı bilinmektedir. Yetiştirdiği öğrencileri arasında Kasımpaşalı Halim, Eyüplü Şükrü, Haydarhane Tekkesi Şeyhi Hafız Ahmed Efendi, Yahya Efendi Tekkesi Zâkirbaşısı Hattat Nuri (Korman) Efendi ve Eğrikapılı Kenan bulunmaktadır; Şeyh Mustafa İzzet Efendi (ö. 1933), Şeyh ismail Hakkı Efendi'nin oğludur. Babası gibi zâkirlik yaptığı, vefatında Eyüp-Bahariye'deki sabık **16** Mart Şehitleri nazıresinin arkasına' gömüldüğü tespit edilmektedir. Cafer Paşa Tekkesi bu son dönemde "Kırımı" veya "Kırımı Hacı Hafız Efendi" adlarıyla da anılmıştır. Dahiliye Nezaretinin hazırlattığı 1301/1885 tarihli istatistik cetvelinde tekkede iki erkek ile iki kadının ikamet ettiği belirtilmektedir.

1925ten sonra terk edilen yapıların 1970lerde Vakıflar idaresi tarafından onarımma başlanmış, günümüzde Eyüp Merkez Kız Kuran Kursu olarak kullanılan medrese bölümünün onarımı bitirilmiş, türbeninki ise yarım bırakılmıştır. Tekkelerin kapatılmasından sonra bir müddet son şeyhin ikametgâhı olarak kullanılan ahşap harem binası sonra ortadan kalkmıştır.

Başından beri Cafer Paşa Külliyesinin mimari programı içinde yer aldığı anlaşılan tekkenin fonksiyon şeması tam olarak açıklık kazanmamakta. özellikle ayinlerin hangi mekânda icra edildiği, daha doğrusu külliye tasarlanırken hangi mekânın bu fonksiyona tahsis edildiği hususunda şüpheler bulunmaktadır. Ancak tekkenin son dönemine ait bazı belgeler ve türbenin özelliklerine ilişkin bazı gözlemler konuya bir ölçüde ışık tutmaktadır. Şöyle ki: tekkenin son banisi olan Şeyh M. Salih Sırrı Efendinin. Cafer Paşa Türbesi'nde yer alan mezar taşında, kendisinin, Sütlüce'deki Hasırîzade Tekkesi postnişinlerinden "Şeyh Sülün" lakaplı Süleyman Sıdkı Efendi'nin (ö. 1837) halifesi olduğu ve "bu makama tarik-i Saadiyye üzere meşihat vaz'ma muvaffak olduğu" ifade edilmektedir. Bu kitabede kastedilen "makamın" Cafer Paşa Türbesi olduğu tahmin edilebilir. Nitekim 1325/1910 tarihli *Maliye Nezareti İstanbul Tekkeleri Taamiye ve Tahsisat Defte*n'nde Cafer Paşa Tekkesinin senelik tahsisatı 624 kuruş olarak belirtilmiş, ayrıca o tarihteki postnişini Şeyh ismail Hakkı Efendi'nin cuma namazlarından sonra Cafer Paşa Türbesi'nde ayin icra ettirmek ve mevlit okutmakla görevli olduğu yolunda bir şerh düşülmüştür. Diğer taraftan istanbul Vakıflar Başmüdürlüğü nezdinde bulunan 1341/1925 tarihli *Tekkeler Defterinden* A. B. Tumalı ile E. Yücel'in naklettikleri vakfiye özetinde M. Salih Sırrı Efendi'nin "Cafer Paşa Türbesi'nde kâin hücre derûnunda Saadiyye ayini icra etmek üzere nukud vakfettiği" belirtilmektedir. Bu arada türbenin tasarımı ve barındırdığı mezarların dağılımı incelendiğinde ilginç tespitler yapılabilmektedir: Dikdörtgen planlı türbenin batı kesimi, ilk inşa dönemine ait bir mihrapla donatılmış, tekkenin Sa'dî tarikatına bağlı olarak faaliyet gösterdiği son döneme ait şeyh mezarları yine bu kesime, cadde üzerindeki batı duvarı boyunca yerleştirilmiştir. Yukarıda değinilen belgelere ve bu gözlemlere dayanak söz konusu yapının bir türbe-tevhidhane olarak tasarlandığı ileri sürülebilir. Gerçekten de pek çok tarikat yapısında türbeler ile ayin mekânları aynı hacmin içinde yer aldığı gibi, sandukaların ya da lahitlerin çevresinde dervişlerin halka teşkil etmeleri suretiyle içinde ayin icra edilen türbeler de teşhis edilmektedir. Günümüze intikal etmemiş olan harem dairesinin türbenin yakınında bulunması da bu varsayımı güçlendirmektedir.

Tekkenin son günlerinde, türbenin harap durumda bulunmasından veya Sa'dî şeyhlerinin buraya gömülmesinden sonra ayin alanının eskisine göre daralmış olmasından dolayı ayinler, epeydir özgün kullanımını yitirmiş olduğu anlaşılan medresenin mescit-dershanesinde icra edilir olmuştur. Bu arada medrese bölümünün. Osmanlı mimarisinde birtakım başka örneklerde görüldüğü üzere, mescit-dershanenin aynı zamanda tevhidhane olarak kullanıldığı, hücrelerin bir kısmının medrese öğrencilerine, bir kısmının da dervişlere tahsis edildiği çift fonksiyonlu bir kuruluş (medrese-tekke) olarak tasarlanmış olması da muhtemeldir. Bu hususun tam olarak aydınlanması ancak Cafer Paşa vakfiyesinin araştırılması ile mümkün olabilecektir.

Külliyenin arsası batıda Kalenderhane Caddesi, güneyde Kızıl Değirmen Sokağı, diğer yönlerde komşu parsellerle çevrilidir. Türbe-tevhidhane, arsanın batı sınırında cadde üzerindedir. Günümüze intikal etmemiş olan harem binasının arsanın güneybatısını işgal ettiği anlaşılmaktadır. Medrese ise kuzeydoğu kesiminde bulunur.

Kalenderhane Caddesi üzerinde, küfeki taşı ile örülmüş, basık kemerli iki adet cümle kapısı sıralanır. Bunlardan soldaki (kuzeydeki) türbenin arka cephesi ile çevre duvarı arasında uzanan bir geçit aracılığıyla medresenin avlusuna bağlanır. "U" biçiminde bir kitle oluşturan on adet hücre, medrese avlusunu üç yönde (güney, doğu ve kuzey) kuşatmakta, bu kitlenin bir ucunda mescit-dersfıane, diğer ucunda bir hela bulunmaktadır. Söz konusu mekânların avluya bakan cephelerinde almaşık örgü tercih edilmiş, arka cephelerinde ise moloz taş örgü ile yetinilmiştir. Kare planlı olan hücreler pandantifti kubbelerle örtülmüş, avluya açılan bir kapı ile bir pencereden başka -kuzey kanadmdakiler dışında- ar-

kaya açılan ikişer pencere ile donatılmıştır. Dikdörtgen açıklıklı olan bütün bu kapı ve pencereler kesme küfeki taşından sövelerle çerçevelenmiş, demir parmaklıklı' pencereler ayrıca tuğladan basık hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır. Bunlardan başka her hücrede avlu yönüne bakan sivri kemerli ve alçı revzenli birer tepe penceresi bulunmaktadır. Köşelerde yer alan hücrelere verev geçitler açılmış, her birimde birer ocak ile çeşitli dolap nişleri tasarlanmıştır. Hücrelerin önünde uzanan arnavutkaldırımının vaktiyle ahşap direkli bir sundurma ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

Hücrelerin kitlesinden düşeyde ve yataya taşkınlık yapan mescit-dershane, kare planlı ve kubbelidir. Kuzey ve batı duvarlarının alt kesimlerinde ikişer pencere, diğer iki duvarda ise ikişer dolap nişi vardır. Pencereler hücrelerdekilerin biraz daha büyüğü olup aynı özelliklere sahiptir. Kuzey duvarındaki pencerelerin arasında basık kemerli giriş, güney duvarındaki nişlerin arasında da mihrap yer alır. Her duvarda, saçak altında, sivri kemerli ve alçı revzenli birer tepe penceresi yer alır. Mekânı örten kubbe içeriden pandantiflere, dışarıdan on kenarlı bir kasnağa oturmaktadır. Mescit-dershane girişinin yer aldığı kuzey cephesinin önünde zamanında bir ahşap sundurmanın bulunduğu muhakkaktır.

Cafer Paşa Türbesi'nde Derviş Mehmed Bey'in kızı Hatice Hamm'ın (ö. 1604) mezar taşı.
M. Baha Tanman, 1982

Türbe ve Tekke: Kalenderhane Caddesi üzerinde, güney yönünde bulunan diğer cümle kapısı türbenin önündeki küçük avluya açılmaktadır. Tekkelerin kapatılmasından bir müddet sonra tarihe karışmış olan ahşap harem dairesinin de aynı avlunun üzerinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kısmen tekkenin tevhidhanesi olarak kullanıldığı anlaşılan türbe dikdörtgen (16,50x10,50 m) bir alanı kaplar. Almaşık duvarlar üç sıra tuğla ve bir sıra kesme küfeki taşı ile örülmüş, cadde üzerindeki batı cephesi düzgün kesme taşla kaplanmış, medresenin giriş koridoru boyunca uzanan kuzey cephesinde de kesme taş sıraları yerlerini moloz taş sıralarına terk etmiştir. Günümüzde üstü açık olan yapının aslında ahşap çatı ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

Türbenin girişi güney cephesinin ekseninde bulunmaktadır. Cephe boyunca yükselen kaval silmeli çerçevenin içindeki sivri kemerin alt kesiminde basık kemerli kapı açıklığı, sivri kemerin aynasında da kitabe levhası yer alır. Kapının söveleri ve geçmeli kemer taşları gibi sivri kemerin aynası da beyaz mermerdendir. Istifli sülüsle yazılmış olan ve son mısraı ebcedle 983/1575 tarihini veren manzum kitabenin metni "Nihadî" mahlaslı bir şaire aittir. Kapının iç yüzünde dilimli bir kemer ile bunun üzerinde, içi boş bırakılmış, enine dikdörtgen bir kitabe levhası görülür.

Türbenin güneydoğu köşesi pahlanmış, pahlı yüzey mukarnaslarla taçlandırılmıştır. Beşi güney, üçü batı, üçü de doğu duvarında olmak üzere, toplam on çift pencere tasarlanmış, bu pencereler, aynı külliyenin medresesinde de görülen, klasik Osmanlı düzenine uygun biçimde teşkilatlandırılmıştır, içeri girildiğinde kapının solunda, iki pencerenin arasına küçük bir mihrap yerleştirilmiştir. Sağır olan kuzey duvarında ise üç adet dolap nişi sıralanır. Bunlardan ortadaki sonradan kapıya dönüştürülerek türbe ile medresenin kısa yoldan bağlantısı sağlanmıştır.

Türbenin barındırdığı mezarları iki grupta ele almak gerekmektedir. Cafer Paşa ile neslinden gelenlere ait çoğunluğu lahitli mezarlar, türbenin orta ve doğu kesimlerinde bulunmakta, mihrabın bulunduğu batı kesiminde ise tekkenin son banisi Şeyh Mehmed Salih Sırrı Efendi ile haleflerine, ayrıca Hasırîzade ailesinden Şeyh el-Hac İbrahim Ataullah Efendi'nin eşi Fatma Hanıma (ö. 1872) ait dört adet mezar sıralanmaktadır. Yoğun bitki örtüsü ve çöp yığınları arasında kalmış olan mezarların içinde süsleme ve hat sanatı bakımından çok değişik örnekler göze çarpar. Özellikle Derviş Mehmed Bey'in kızı Hatice Hanım'm 1013/1604 tarihli lahtinde yer alan, taş süslemede pek görülmeyen ve daha ziyade kumaş desenlerini hatırlatan bezeme ayrıntıları dikkati çekmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* ty. I. 283: Ayvansarayı, *Hadîka.* I, 278; Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin,* 29; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 129, 302-303; Çetin, *Tekkeler,* 587; Aynur, *Saliha Sultan, 34,* no. 41; Münib, *Mecmua-i 7ekâyâ,* 3; *Sicill-i Osmanî,* II, 70-71; *îhsaiyatll,* 21; Vassaf, *Sefine,* V, 270; Ergun, *Antoloji,* II, 658; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 585; "Cafer Paşa Dârü'l-Hadîsi ve Medresesi", *İKSA,* III, 1315; Demiriz, *Türbeler,* 24-25; A. B. Turnalı-E. Yücel, "İstanbul'da Az Bilinen Bazı Tekkelerin Yerlerine Dâir Bir Araştırma (II)", *Türk Dünyası Araştırmaları,* 70 (Şubat 1991), 177-191; A. B. Turnalı, "Cafer Paşa Tekkesi", *DİA,* VI, 555; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 116-117, 168-169, II, 7.

M. BAHA TANMAN

CAFERAĞA

Kadıköy İlçesi'nin mahallelerinden biridir. Kapladığı alan, Moda semtinin alanıyla aşağı yukarı örtüşür. Deniz kenarı ile Osman Ağa Mahallesi arasında yer alır. Bahariye semtinin bir kısmı da Caferağa sınırları içine girer.

Mahallenin adının bâbüssaade ağalarının birinden geldiği sanılıyor. Cafer Ağa'nm Kadıköy İskelesi yakınlarında yaptırdığı Cafer Ağa Mescidi geçen yüzyılın son çeyreğinde yanarak ortadan kalkmıştır.

Cafer Ağa muhtarlığının kısa tarihçesi, bir bakıma, yakın dönemin toplumsal ve siyasi tarihini de yansıtır. 1950'lere kadar muhtar, Korutürk ailesindendi. 1950-1960 arasında, Koço'nun altındaki kayıkhaneyi işleten Karadenizli Yusuf Bey muhtarlık yaptı. 1960'tan sonra ise genellikle emekli subaylar muhtar seçilmiştir.

İstanbul'un karışık nüfuslu yerleşim alanlarından biriydi. Şimdi azınlık nüfus iyice azalmış olmakla birlikte, Moda Camii'nin yanısıra bir Rum Ortodoks, bir Ermeni Katolik ile bir Fransız Katolik kilisesi ve rahibe manastırı, bir de Anglikan şapeli vardır.

İstanbul'un iki ünlü kulübü olan Moda Deniz Kulübü ile Lozan Kulübü Cafer Ağa Mahallesi'ndedir. Modaspor kulübü bir dönemde önemli ve başarılı bir basketbol takımı yetiştirmişti ve su sporlarında da iddialı olmuştu.

Önemli yabancı okullardan St. Joseph de Caferağa'dadır. Ondan başka Moda Koleji, Kadıköy Kız Lisesi, Kadıköy Kız Sanat Enstitüsü gibi okullar, üç ilkokul, ayrıca Aramyan Ermeni Ortaokulu ve artık kapanmış olan Caferağa Rum İlkokulu vardır.

1960'lara kadar genellikle bahçe içinde ve ikişer katlı evleriyle tanınan bu bölge, daha sonra yoğun apartmanlaşmanın etkisi altına girmiş, böylece nüfusu da bir hayli yoğunlaşmıştır.

istanbul'un en eski plajlarından biri olan Moda Plajı da buradaydı.

MURAT BELGE

CAFFI, IPPOLITO

(1809, Bellano - 13 Mayıs 1866, Lissa yakınlan) italyan ressam.

Belluno'da Prof. Antonio'dan resim dersleri aldı. 1827-1831 arasında Venedik Güzel Sanatlar Akademisine devam etti. Prof. Tarquinio Orsi'nin perspektif ders-

lerini izledi. 1832'de Roma'ya yerleşti. Dönemin tanınmış sanatçılarıyla dostluklar kurdu, eserleri sanat ortamında ilgi çekmeye başladı. 1838'de Milano'da sergilediği 12 tablosu olumlu eleştiriler aldı. 1843'te Yunanistan, Anadolu ve Ortadoğu'yu kapsayan uzun bir yolculuğa çıktı. Yunanistan'la ilgili **16** tablosu daha sonra bir kitapta yayımlandı, istanbul, izmir ve Efes'e giden Caffi, bu yerlerle ilgili çok sayıda desen ve tablo yapmıştır.

1844'te Roma'ya dönüşünde, Papa XVI. Gregoire'ın siparişi üzerine, çok tanınan "San Pietro Meydanı" ve "San Marco Meydanı" adlı tablolarını yaptı. 1848'de Venedik'in Avusturya'ya karşı ayaklanması üzerine Venedik'e giderek savaşa katıldı. Savaşın kaybedilmesi üzerine tutuklandı ve daha sonra İtalya ve Fransa'mn çeşitli şehirlerinde yıllar süren sürgün hayatına başladı. 1858'de Venedik'e döndü. Venedik Adliyesi için Roma ve Mısır'la ilgili duvar resimleri yaptı. İtalya'mn Avusturya'ya savaş açması üzerine donanmaya katılan Caffi, Lissa açıklarında yapılan deniz savaşında öldü. italyan peyzaj resmi geleneği içinde değerlendirilen Caffi, mimari ve arkeolojik yapılara ilgi duymuş, tabiat ressamı olmaktan çok bir mimari görünümler ressamı olarak tanınmıştır. Coşkulu ve perspektifin önem kazandığı kompozisyonlarında yer ver Caneletto çizgisine yakınlık görülür.

Caffi'nin günümüze İstanbul ile ilgili pek az eseri kalmıştır. "Ayasofya Yakınlarından İki Manzara", "Sultan Ahmed Camii", "Hipodrom", "Haliç", "Esirler Pazarı" ve "Kapalıçarşı" en önemlileridir.

Bibi. G. Perocco, *Ippolito Caffi Resim Sergisi Broşürü,* İst., 1980; *Dictionnire despeintres, schıpteurs, dessinateurs et graveurs,* Paris, 1948-**1955.**

AHMET ÖZEL

CAĞALAZADELER

"Ciğalazadeler". "Cağaloğulları" da denir. İstanbul'da bir semte ad veren italyan asıllı Osmanlı ailesi. Ailenin atası olan Yusuf Sinan Paşa (ö. 1605) ile oğlu Mahmud Paşa (ö. 1643) Cağalazadelerin ünlüleridir.

Sicilya'da Messina kentinde doğan ve Cigala adlı bir amiralin oğlu olan Don Scipione. 156l'deki Cerbe Deniz Savaşı'nda babasıyla birlikte esir düştü. Kaptan-ı Derya Piyâle Paşa, 14-15 yaşlarındaki Don Scipioneü, Enderun'a verdi. Müslüman olan ve Yusuf Sinan adını alan genç, kısa sürede göze girdi ve hasodaya geçti. Tarihçi İbrahim Peçevi'nin "bed renkli Frenk kibarı" diye nitelendirdiği Sinan, silahdar, mir-i alem, yeniçeri ağası oldu.

Diyarbekir, Budin, Van, Erzurum, Bağdat'ta beylerbeyilik (1579-1585) yaptı. • Lala Mehmed Paşa'nın önerisiyle vezirliğe yükseltildi. Revan beylerbeyi iken Özdemiroğlu Osman Paşa'nın ölümü üzerine serdar-ı ekrem kaymakamı (vekili) oldu, iki kez kaptan-ı deryalık (1591-1595 ve 1599-1604). kubbe vezirliği (1595-1598), arada iki av kadar vezirazamlık (25 Ekim **1596**-18 Aralık **1596)** yaptı. Hoca Sadeddin Efendi'nin tavsiyesiyle elde ettiği bu görevde bir varlık gösteremedi. Cephede başlayan sadareti istanbul'a dönmeden Harmanlı Konağı'nda sona erdi. 1598'de bir yıl Şam valiliğinde bulundu. 1604'te şark seraskeri oldu. Doğu ordusunun disiplinini sağlayamadığı gibi İran cephesinde bozguna uğradı ve kışladığı Diyarbekir'de öldü.

Sert, geçimsiz, kırıcı bir vezirdi. Döneminin politik gruplarından Koca Sinan Paşa ekibine mensuptu. Karşıt grubun lideri de Ferhad Paşaydı.

Sinan Paşa'nın istanbul'daki sarayı, günümüzde Türbe'den Nuruosmaniye'ye kadar uzanan alandaydı. Buraya "Cığalazade Sarayı" deniyordu. Evliya Çelebi'nin istanbul sarayları arasında sözünü etmediği bu bina, 18. yy başına kadar ayaktaydı. Saray 1708 ve 1724'teki iki ayrı Hocapaşa yangınında zarar gördü. Sinan Paşa, Beşiktaş'ta mescit, hamam, medrese, mektep, Debbağ Yunus Mahallesi'nde mescit, Fethiye Camii yanında medrese ve mektep yaptırmıştı. Adını taşıyan semtteki hamamı, 18. yy'da yıkılmış, I. Mahmud tarafından yeni Cağaloğlu Hamamı(-») yaptırılmıştır. Mihrümah Sultanın torunu ile evli olan Sinan Paşa'nın soyundan gelenler. Osmanlı hanedanı ile akrabalık ilişkilerini uzun zaman sürdürmüşlerdir.

Sinan Paşa'nın oğlu Mahmud Paşa, 1604-**1614** arasında Rakka. Diyarbekir, Bağdat valiliklerinde bulundu. İstanbul'da kubbe vezirliği (1614-1635) yaptı. l623'te Anadolu'da ayaklanan sipahilere karşı gönderildi ise de bozguna uğrayıp Bursa'ya çekildi. III. Mehmed'in (hd 1595-1603) adı bilinmeyen bir kızıyla evli olan Mahmud Paşa'nın oğulları "sultanzade" sanını taşıyan Mustafa Bey, Karahoca ibrahim Kethüda ve Mehmed Paşa'dır. Mehmed Paşa'nın soyundan gelenler "Ciğalazade". "Cağaloğlu" önadlarını taşıyarak 18. ve **19-** yy'larda istanbul'un seçkin ve saygın bir ailesini temsil etmişlerdir. Bunlar arasında ilmiye ve kalemiye sınıflarında önemli görevler alanlar ve aile vakıflarına mütevellilik edenler olmuştur.

Tire'deki Cağaloğlu Ali Paşa Türbesinde yatan ve mezar taşında Cağalazade Ali Paşa adı okunan (ö. **1620)** zatın İstanbul'daki Cağaloğulları ile ilgisi saptanamamıştır.

Türbe-Nuruosmaniye arasında kalan ve uzun süre İstanbul'un merkezi olan semt, günümüzde de Cağaloğlu adını taşımaktadır.

Bibi. Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukıuat,* I-II. Ankara. 1987, s. **116-122,** 191-198, 208; Ataî. *Hadaiku* 7 *Hakaik, 474A19,* 482, 610; Şevhî, *Vekayiui-Fuzalâ,* I, 131, H-III, 689, 705, 716; *Hadikatü'l-Vüzerâ,* 47-48; *Tarih-i Pecevî,* II, (haz. M. Uraz), İst., 1969, s. 325-332, 380-381. 420, 468-469; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar,* II, Ankara, 1969, s. 593-594; H. Önkal, *Tire Türbeleri,* Ankara, 1991. s. 48-56.

NECDET SAKAOĞLU

CAĞALOĞLU

Tarihi yarımadada vilayet binasından başlayarak II. Mahmud Türbesi köşesine kadar uzanan yolun iki tarafında kurulu semt.

Cağaloğlu semti. Eminönü tlçesi'ne(-0 bağlı Hobyar Mahallesi ile Alemdar Mahallesi sınırları içindedir. Batı ve güney yönlerden Çemberlitaş, doğudan Sultanahmet, kuzeyden de Sirkeci semtleri ile çevrilidir.

Cağaloğlu'nun Bizans devrinde de bir yerleşim yeri olduğunu 1935'te Ankara Caddesinden Ayasofya'ya doğru uzanan bölgede yol genişletme amacıyla yapılan kazılar sırasında bulunan mozaikler kanıtlamaktadır. Bu mozaikler İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır.

Evliya Çelebi'nin de yazdığı gibi, Cağaloğlu, Osmanlı döneminde ekâbir saraylarının bulunduğu bir semtti. Bunda sarayın yakınlığının önemli payı olmalıdır. **16.** yy'ın son çeyreğinde sadrazamlık yapan Ciğalazade Sinan Paşa'nın sarayının ve yaptırdığı hamamın bu bölgede bulunması, semtin "Ciğalaoğlu" ismini almasına neden olmuş, Cigala adlı bir İtalyan babadan olan Yusuf Sinan Paşa, sonraları "Ciğalazade" namıyla anılmış, semtin adı da halk ağzında "Ciğalaoğlu'ndan Cağaloğlu'na dönmüştür.

Osmanlı Devleti'nin sadaret makamı

Yeni iş merkezleriyle eski yapıların iç içe olduğu Cağaloğlu'ndan bir görünüm. *Hazım Okırer. 1993*

ve devletin yönetim merkezi olan Babıâli'nin^) varlığı semte daha 18. yy'dan itibaren özellik kazandırmış, Osmanlı bürokrasisinin, Müslüman seçkinlerin yaşadığı bir bölge halini almıştır. Semtte yaşayanların toplumsal düzeyinin yansıması sayılabilecek ilginç bir olay, Cağaloğlu sakinlerinin semtlerinin temizliğine ve aydınlatılmasına yönelik girişimleridir. İstanbul'un fethinden 19. yy'm ortalarına kadar, İstanbul sokaklarında aydınlatma olmadığından akşam ezanından sonra, hava karardığında sokağa fenersiz çıkmak yasaktı. Genellikle yatsı namazından sonra fener ile de sokağa çıkılmazdı. Cağaloğlu halkı, 1860'larda, semtin sokaklarını kendi imkânları ile aydınlatmaya karar vermiştir. R. E. Koçu'nun "Cağaloğlu İttifakı" dediği, bir semt halkının herkese açık bir toplantıda ilk defa sokaklarının temizliği ve aydınlatılması konusunda karar vermesi olayı, 21 Şevval 1280 tarihli *Tercüman-ı Ahval* gazetesinde haber olmuştur.

Sadaret mensuplarının, paşaların, yüksek bürokrasinin yaşadığı Cağaloğlu. 1870'lerden sonra Türkçe basının merkezi haline gelmeye başlamış, bu dönemden sonra Cağaloğlu ve Babıâli sözcükleri, devlet yönetimiyle birlikte basınyayın çağrışımını da yaptırmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra ise semt siyasal nitelik ve ağırlığını kaybederken basın merkezi olma özelliği öne çıkmıştır (bak. Babıâli Caddesi). Sirkeci'den Cağaloğlu'na doğru tırmanan dik yokuş da eskiden Babıâli Yokuşu diye anılırken, 1923'lerden sonra daha çok Cağaloğlu Yokuşu diye anılmaya başlamıştır.

Toplumsal, tarihsel konumu gereği. Cağaloğlu'nda yüzyıllar boyunca, kimisi günümüze kadar kalmış, kimisi ise çoktan yok olmuş önemli yapılar vardır.

Bugüne kadar gelemeyen yapılar Cağaloğlu Meydanı'nın köşesinde ünlü Cağaloğlu Fırını, Cağaloğlu Hamamı yanındaki bir börekçi fırını ile bir helvacı dükkânı, çeşitli konaklar, bazı tarihi mabetler, okullar, tekkeler ve çeşmelerdir. Bunların bazıları ya yangınlar ya da yol düzenleme çalışmaları sonunda yok olmuştur. Bu eserlerin en önemlileri arasında, I. Süleyman (Kanuni) dönemi eserlerinden Hoca Kasım Efendi'nin yaptırdığı, minberini Rüstem Paşa'nın koydurduğu Tekke Mescidi, Sahaf Süleyman Efendi Mescidi ve Sarraf iskender Mescidi sayılabilir, istanbul Şehremini Operatör Cemil Paşa'nın Edebiyat-ı Cedidecilerin sık sık bir araya geldikleri konağı da eskiden bu semtteydi.

Babıâli Caddesi ile Hükümet Konağı Sokağı'mn kesiştiği yerde ve kapısı sokağa bakan bugünkü Vilayet Konağı (istanbul Valiliği), Osmanlı döneminde, Babıâli'nin Sadaret Dairesi'dir (bak. Babıâli). Cumhuriyet Türkiye'sinde istanbul ili valilik makamı ve il bürosu olarak kullanılan Babıâli müştemilatının bir parçasında İstanbul Defterdarlığı bir diğerinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi vardı. Bugün Defterdarlık'ın bulunduğu bölgeye İstanbul Emniyet Müdürlüğü yerleşmiştir. Vilayet Konağfnın yanında ve Babıâli Caddesi'ne bakan Naili Mescit(->), II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) yapılmış, 1868 ve 1902'de tamir görmüştür. Ciğalazade Sinan Paşa'nın sarayının ve hamamının bulunduğu yerdeki Düyun-ı Umumiye binası(-0, bugün istanbul Erkek Lisesi'dir.

İran Konsolosluğu (bak. Iran Elçiliği binası) Türkocağı Caddesi ile Babıâli Caddesi'nin kesiştiği köşededir. Yine Türkocağı Caddesi'nde, bu binaların karşısında, bir zamanlar İttihat ve Terakki'nin merkezi olarak kullanılan, bugün harap durumda olan Kırmızı Konak ve bahçesinde *Cumhuriyet* gazetesi binası ile caddenin köşesinde, Iran Konsolosluğu'nun karşısında Gazeteciler Cemiyeti binası vardır. 1741'de yapımı tamamlanan ve istanbul'un en büyük çifte hamamlarından olan Cağaloğlu Hamamı(->), eski adı Hilal-i Ahmer, yeni adı Prof. Kazım İsmail Gürkan olan cadde üzerinde bulunmaktadır. Fatma Sultan Sarayı'nın bulunduğu yerde yapılan hamamın erkekler kısmının kapısı bu cadde üzerinde iken, kadınlar kısmının kapısı Cağaloğlu Hamamı Sokağı'na açılır. Ankara Caddesi (Babıâli Caddesi) ile Nuruosmaniye Caddesi'nin kesiştiği yerdeki Cezeri Kasım Paşa tarafından yaptırılmış Cezeri Kasım Paşa Camii, 1957'de yıktırılıp yeri dolmuş durağı olmuş. Ancak cami, 1989'da, aslına uygun olarak yeniden inşa edilmiştir. Köklü eğitim kurumlarından olan ve Ankara Caddesi'nde II. Mahmud Türbesi yanında bulunan İstanbul Kız Lisesi, 1983-1984 eğitim yılında Almanca öğretim yapan bir Anadolu lisesine dönüştürülerek Cağaloğlu Anadolu Lisesi adını almıştır. 19H'de kurulan okul, Mülkiye Mektebi ve İstanbul Erkek Sultanisi olarak kullanılan binaya 1915'te yerleşmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında birçok okul hastane haline getirildiğinden, bu bina da kısa bir süre için hastane olarak kullanılmıştır. Çatalçeşme Sokağı ile Hacı Rüstem Sokağı ve Başmusahip Sokağı kavşakları köşesindeki, eskiden Cağaloğlu Kız Enstitüsü olan binada, bugün Cağaloğlu Kız Meslek Lisesi ile Cağaloğlu Büro Yönetimi ve Sekreterlik Kız Meslek Lisesi bulunmaktadır. Hemen yanında Cağaloğlu Akşam Kız Sanat Enstitüsü olarak kullanılan bina, günümüzde restore edilmektedir. Kızlarağası Rüstem Ağa Medresesi ile Molla Fenari Camii de semtte sayılması gereken önemli yapılardır.

Günümüzde konut yerleşim bölgesi olmaktan çıkan Cağaloğlu, basm-yaym hayatının kalbinin attığı bir merkez iken önce *Tercüman* sonra *Hürriyet, Milliyet, Sabah, Türkiye* gibi gazetelerin İkitelliye taşınmasından sonra şimdi de büyük gündelik basının merkezi olmaktan çıkma sürecine girmiştir. Defterdarlık, Milli Eğitim Müdürlüğü, İstanbul Eğitim Müdürlüğü, Halk Eğitim Başkanlığı, Eminönü Halk Eğitim Merkezi ve Akşam Sanat Okulu Müdürlüğü, SSK Bölge Müdürlüğü vb devlet daireleri yanında, Emniyet Sandığı'mn yerine yerleşen Ziraat Bankası, İş Bankası gibi bankalar, önemli iş merkezleri de semtte bulunmaktadır. Turizm yönünden canlı ve önemli merkezlerin Kapalıçarşı, Ayasofya, Sultanahmet arasında olması, bölgede Cağaloğlu Hamamı gibi turistlerce oldukça iyi tanınan bir yerin bulunması, semtin turistik bir çekim alanı haline gelmesini de sağlamaktadır.

1993 İstanbul'unda Cağaloğlu, Eminönü-Sirkeci bölgesini Sultanahmet ve Beyazıt'a bağlayan bir geçiş semtidir. Basın-yaym merkezi işlevi gitgide azalırken turizm işlevinin ağırlık kazandığı; öte yandan çeşitli eğitim kurumları ve devlet daireleri nedeniyle de eğitim ve yönetim işlevini koruduğu gözlenmektedir.

FİGEN TAŞKIN

CAĞALOĞLU HAMAMI

Cağaloğlu'nda, Yerebatan Caddesi'nin sağ tarafında yer alan 18. yy hamamı.

I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından Ayasofya Camii için gelir sağlamak amacıyla inşa edilmiştir. Hamamın inşa tarihi manzum kitabesine göre 1154/1741'dir.

19l6-1917'de Cağaloğlu Hamamı hakkında etraflı bir inceleme yapan H. Glück, işleticisinden aldığı bilgiye dayanarak bu eserin Hüsrev adlı bir mimara ait olabileceğini ihtiyat kaydıyla belirtmiştir.

Cağaloğlu Hamamı bir çifte hamamdır. Daha büyük olan erkekler kısmının girişi, cadde kotunun yükselmesi nedeniyle çukurda kalmıştır. Burada Osmanlı mimarisinin hiçbir dönemine uymayan üslupta mermerden bir dış kapı vardır. Üstünde kitabe olan bir kapıdan kare planlı soyunma yerine geçilir. 14x14 m ölçülerindeki bu mekânı, geçişi dilimli tromplarla sağlanan büyük bir kubbe örter. Soyunma yerinin ortasında barok üslupta mermer bir şadırvan havuzu bulunur. Büyük kemerlerin içlerinde yer

Cağaloğlu Hamamı'nın dış kapısı.
Yavuz Çelenk, 1994

ılın. dolgu duvarlarında, ortadaki büyük, vanlardakiler daha küçük olmak üzere üçer pencere bulunduğundan hamamın bu bölümü oldukça aydınlıktır. Kubbenin ortasında da bir aydınlık feneri vardır.

îki kapıdan geçilerek girilen ılıklık kısmı klasik hamamlardan oldukça farklı bir biçime sahiptir. Birbirlerine ve duvarlara kemerlerle bağlanmış dört sütun, ortadakiler geniş, yanlardakiler dar olan dokuz bölüm meydana getirir. Ortadaki bölümleri bir beşik tonoz ve bir kubbe örter. Buna karşılık yan bölümler aynalı tonozlarla örtülüdür. İki bölüm mermerden perdelerle birer hücre halinde ayrılmıştır. Perde kapıları barok profillidir. Sütun başlıkları Osmanlı sanatına tamamen yabancı bir üslupta, üst köşeleri volütlü ve ortaları birer oval madalyonlu olarak işlenmiştir. Başlığı barok tarzda dört yaprak süslemektedir.

Ilıklık bölümünün sağında kadınlar bölümünün ılıklığına taşan ve işlevinin ne olduğu bilinmeyen beşik tonozlu dikdörtgen bir mekân, solunda ise helalar bulunmaktadır.

Ancak 70 cm genişliğindeki bir kapı aracılığıyla halvet bölümüne geçilir. Bu bölümün hiçbir Osmanlı hamamında rastlanmayan bir biçimi vardır. Kenar uzunlukları 12,50 m olan kare planlı bu mekânın ortasında sekiz adet sütun vardır. Bu sütunlar bir sekizgen meydana getirir. Bu sekizgen üç taraftan klasik Osmanlı mimarisinin üç eyvanı ile ileriye taşar. Ama bu eyvanlar tonozlu olmak yerine kubbelidirler. Dört halvet hücresi köşelerde yer alır. Sağ taraftaki eyvanda bulunan şevli bir geçitten, bir benzeri kadınlar kısmında da bulunan kubbeli küçük bir mekâna geçilir. Bu mekânlar da Cağaloğlu Hamamı'nın Osmanlı hamamlarında rastlanmayan bir özelliğidir.

Kadınlar tarafının soyunma yeri. erkekler tarafından büyük bir kare boşlukla ayrılmıştır. Girişi yan sokaktadır. Ilıklığın muntazam bir planı yoktur. Sol tarafta iki sütunla ayrılmış üç bölüm vardır. Ortayı büyük bir kubbe örter. Halvet erkekler tarafındakini andırır. Ancak burada halvet hücreleri perde duvarla ayrılmamıştır. Her iki bölümün dışında boydan boya su deposu uzanır.

Hamamın başka binalarca kapatılmış dış görünüşünün fazla itinalı bir işçilik göstermediği söylenebilir.

Cağaloğlu Hamamı, Osmanlı hamam mimarisinde dört eyvanlı ve dört halvet hücreli tipin çok değişik ve yeniliklerle dolu bir örneğidir. Yapısındaki barok üslup nedeniyle de Osmanlı sanatında yabancı sanat akımının başlangıcına işaret eder.

III. Mustafa Rebiülevvel 1182/Temmuz-Ağustos 1768'de İstanbul'un su ve odun ihtiyacı nedeniyle bundan böyle şehrin içinde yeni hamam inşa ettirilmemesini bir fermanla bildirdiğinden Cağaloğlu Hamamı İstanbul'un son büyük çarşı hamamı olarak önemli bir yere sahiptir.

Bibi. Glück, *Bäder,* 131-136. 154-155; (Altınay), *Onikinci Asırda,* 147, 150-151, 217; R. Walsh-Th. Allom, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor,* Londra. 1838. s. 34-35; Anı, *Hamamlar.* 115-119; Eyice. *istanbul,* 19; S. Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme". *TD.* XI/15 (i960). 99-120; *İSTA,* VI, 3337-3341.

SEMAVİ EYİCE

CALLÉJA, ANTOINE

(1806, İstanbul - 21 Nisan 1893. İstanbul). Eczacı.

"Calleya Bey", "Kalya Bey'', "Kalja Bey", "Kalye Usta" olarak da anılır. Bir eczacı ailesinin oğludur. Babasının Bahçekapı'da eczanesi vardı. Calléja eczacılık öğrenimini İtalya'da tamamlamış ve 1840-1888 arasında Mekteb-i Tibbiye'de inorganik kimya ve galenik farmasi hocalığı yapmıştır. Bu arada eczane de işletmiştir. İlk eczanesini Beyoğlu'nda Tünel civarında açmış ve sonra Eminönü'ne taşınmıştır. Buradaki eczanesi "Balıklı Dükkân" adıyla şöhret bulmuştur.

Calléja, Osmanlı eczacılığının gelişmesi ve sorunlarının çözülmesi için çalışmıştır. Eczane sayısının sınırlanması gerektiği düşüncesindeydi. 24 Temmuz 1831'de Beyoğlu'nda çıkan büyük yangında eczanelerin hemen tümü yok olmuştu. Calléja, bu yangından sonra Beyoğlu'ndaki eczane sayısını 25 olarak saptayan fermanın alınmasını sağlamış ve bölgedeki eczane sayısı uzun süre değişmeden kalmıştır. Calléja, Osmanlı döneminde eczacılık ile ilgili ilk yönetmeliğin (Beledi îspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname. 2 Şubat 1861) hazırlanmasına büyük katkıda bulunmuştur. 1879'da Société de Pharmacie de Constantinople'in (Cemiyet-i Eczaciyan der, Âsitane-i Aliyye) kurucuları arasında yer almıştır. Gösterişi sevmeyen, kendi halinde, bilgili ve mesleğini seven bir hoca olarak tanınmıştır. Hazırladığı inorganik tıbbi kimya kitabı, muavini Vasil Naum (1855-1915) tarafından Türkçeye çevrilerek *İlm-i Kimya-yt Gayr-i Uzvi-i Tıbbi* (2 c. 1892-1893) adıyla yayımlanmıştır. Mezarı Feriköy Latin-Katolik Mezarlığı'ndadır.

Bibi. P. Apéry. "Le professeur Antoine Calleya Bey", *Revue Médico-Pharmaceutique,* S. 63 (1893); Baytop, *Eczacılık,* 408.

TURHAN BAYTOP

CAMCILIK

Türk camcılığının en önemli merkezi İstanbul'dur ve camcılık hakkında 1550'lerden bu yana çeşitli belge ve bilgiler bulunmaktadır. Gerçekte camcılığın başlangıç noktası Doğu Akdeniz bölgesidir. İstanbul'da Bizans döneminde de camcılık vardı. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin etki alanı içinde bulunan bütün üretim bölgeleri İstanbul'la daha sıkı ilişki içine girmişti ve cam ticaretinin en çok yoğunlaştığı yer yine İstanbul olmuştu.

Camcılık, yapısından gelen teknik bir özellikle, tarihin her döneminde bir tür ağır sanayi olarak gelişmiş, bu yüzden de devletin, sarayın özel desteği ve koruması altında yaşayabilmiş ve böylelikle bir tür prestij ve kimlik ürünleri yaratan cam sanatı merkezleri ortaya çıkmıştır.

Osmanlı dönemiyle birlikte, aynı gerçeklere bağlı olarak İstanbul'da yeniden yaratılmış olan camcılık, dünyanın diğer cam merkezleri ile benzer şekilde geliştirilmiştir. Bu konudaki belgelerden 1466'da mutfak malzemesi olarak cam kulla-

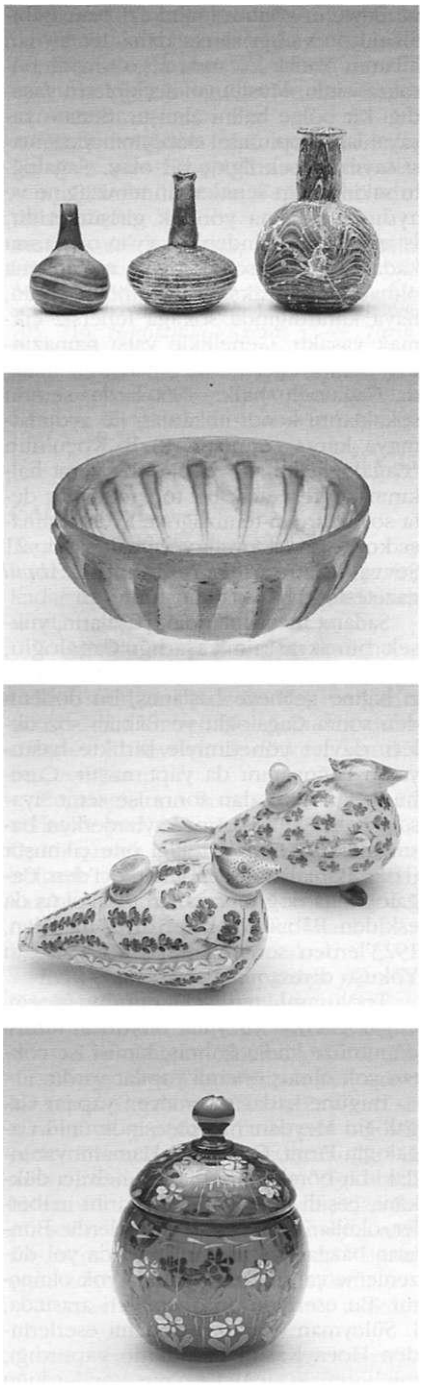

Çeşitli dönemlerde üretilen cam eşyalar bugün İstanbul'daki Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları'nın Cam Eserler Koleksiyonu'da yer almaktadır.
Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları Anonim Şirketi AŞ Cam Eserler Koleksiyonu

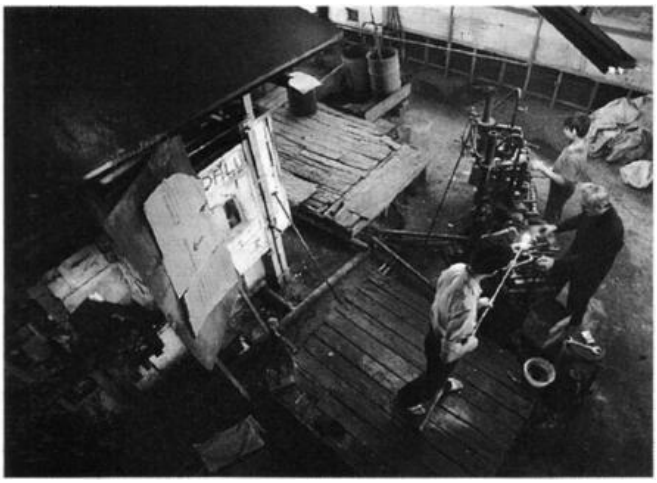

Paşabahçe Cam Fabrikasında (solda) ve Çubuklu'daki bir cam atölyesinde (sağda) cam eşya üretimi yapılıyor.
İsa Çelik (sol), Bünyad Dinç (sağ)

nıldığı, 1500'lerde ise cam kullanımının yaygınlaştığı görülmektedir. I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) camcılığın merkezlerinden olan Mısır ve Suriye'nin alınmasıyla, bu iki bölgenin Venedik'le olan ilişkileri İstanbul'a yönelmiştir. Süleymaniye Camii inşaatında çok sayıda camcı çalışmış ve çeşitli camlar kullanılmıştır. 1526'da saray atölyelerinde çalışan sanatçıları gösteren bir defterde birçok camcı belirtilmekte, 1534'te İstanbul, Diyarbakır, Eskişehir'i gösteren resimlerde mimaride kullanılan camlı pencereler görülmektedir. 1550'li yıllardan sonraki kayıtlarda çok sayıda cam kavanoz, kâse, şişe, hokka, kandil, ayna ile karşılaşılmaktadır.

İstanbul'da cam üretimi hakkındaki belgeler 1550'lerde Topkapı Sarayı ile Haliç arasında bir cam atölyesinin varlığını işaret ediyor. Bu gerçek olabilir. Çünkü, cam atölyeleri, cam eritme işleminin dumanı yüzünden, tarih boyunca hep şehirlerin, surların kenarında çalışmak zorunda kalıyordu. 1582'de hazırlanmış olan *Murad Sumamesi hde,* mimaride kullanılan birçok cam ve çeşitli minyatürlerde de camcılar görülmektedir. 1600'lü yıllardaki İstanbul camcılığı, Haliç'in iç kesimlerinde, Eyüp ve çevresinde o bölgedeki seramik atölyeleri yanında yoğunlaşmıştır. Ayrıca, Evliya Çelebi'nin IV. Murad dönemindeki (1623-1640) camcılığın devletle bağlantıları, ustaların ürünleri ve ticareti hakkında verdiği ayrıntılı bilgilerle 17. yy İstanbul'unda yaygın bir camcılığın varlığı ortaya çıkıyor.

Bununla birlikte aynı tarihlerde, başta eski bir camcılık merkezi olan Venedik gelmek üzere, önemli miktarda cam ithalatı da yapılmaktaydı. Hattâ bu ithal camlar, Osmanlı pazarına uygun olarak üretilmekte ve biçimlendirilmekteydi. Ayrıca 17. yy sonlarında Bohemya camları Osmanlı pazarına girmiş ve hızla gelişerek Venedik'le rekabet eder duruma gelmişti. Aynı yıllarda Fransa'da da cam levha üretimi endüstrisinde büyük gelişmeler başlamıştı.

18. yy başlarında, Avrupa ile artan çok yönlü ilişkiler ve sanayi devrimi nedeniyle dünya camcılık merkezlerinden yapılan cam ithalatı hızla artmaya başlamıştır. Nitekim 1716'da Osmanlı Devleti'yle anlaşmazlık içinde bulunan Venedik'ten cam ithalatı yasaklanınca İstanbul camcılığının geliştirilmesi için ilk önemli proje hazırlanmıştır. Sonuçta III. Mustafa döneminde (1757-1774) İstanbul'daki bu gibi sanayi kuruluşlarının yanısıra bütün cam ve şişe imalatı, Edirnekapı çevresinde bir tür sanayi bölgesi olarak toplanmış ve başka yerde üretim yasaklanmıştır. Bu düzenlemenin gerçekte devletin öncülüğünde hayata geçirilen organize bir sanayi bölgesi projesi olduğu açıkça anlaşılıyor.

Boğaziçi Camcılığı

III. Selim döneminde (1789-1807) Avrupa'daki sanayi devriminin ilk etkileriyle yeni bir sanayi merkezi olarak beliren Beykoz bölgesinde camcılık için de bir girişim yapılmıştır. O dönemin en güçlü camcılık merkezi olan Venedik'te camcılığı öğrenen ve bir Mevlevi denişi olan Mehmed Dede, Beykoz'da cam üretimine başlamıştır (bak. Beykoz işi). Ancak bu atölyenin, zaman içinde kaybolmuş olduğunu anlıyoruz. Boğaziçi camcılığının ikinci önemli adımı, 1843'te, Çubuklu'da Fethi Paşa'nın girişimiyle kurulan cam atölyesi ile atılmıştır. Kaynaklara göre Fethi Paşa, hem Tophane müşiriydi hem de Dolmabahçe Sarayında kullanılan camların ithalatını organize etmiştir. Fethi Paşa, Boğaziçi camcılığının ünlü çeşmibülbüllerinin yaratılmasını hazırlayan ortamı oluşturmuştur.

Bir belgede 23 Ağustos 1845'te "... Boğaziçi'nde Paşabahçesi nam mahalde inşa olunmuş fağfuri ve çini ve pota ve tuğla fabrikasının kurulmuş olduğu görülüyor. 11 Nisan 1846 tarihli bir başka belgede de Bursa Valisi Mustafa Nuri Paşa'nın girişimiyle fabrikanın padişah tarafından satın alınarak "Emlak-ı Hümayuna idhalen. Darphane-i Âmire'den imal ve idaresi" konusunda fermanla Mustafa Nuri Paşaya kiralanmış olduğu görülüyor. Bu fabrikanın 1846 sonunda padişaha ürünlerini sunmuş olduğu belgelerden izlenmektedir. Ayrıca, burada Avrupa'dan getirilmiş olan ustaların da çalıştığı anlaşılmaktadır.

Bu fabrikanın birçok ürünü, 1851'de Londra'da açılan uluslararası sergiye yollanmış ve sergi sonunda kurulan komisyonların verdiği teşvik ödüllerini kazanmıştır. Ancak daha sonra açılan 1855 Paris Uluslararası Sergisi, 1862 Londra Uluslararası Sergisi'ne daha geniş şekilde katılan Osmanlı Devleti'nin ürün listeleri arasında herhangi bir cam eserin bulunmaması, bu fabrikanın da bir süre sonra gücünü kaybettiğini gösteriyor. İşin üzücü yanı ise, 1863'te İstanbul'da açılan "Sergi-i Umumi-i Osmanr'de yer almış binlerce ürün arasında hiçbir camcılık eserine rastlanılmamasıdır.

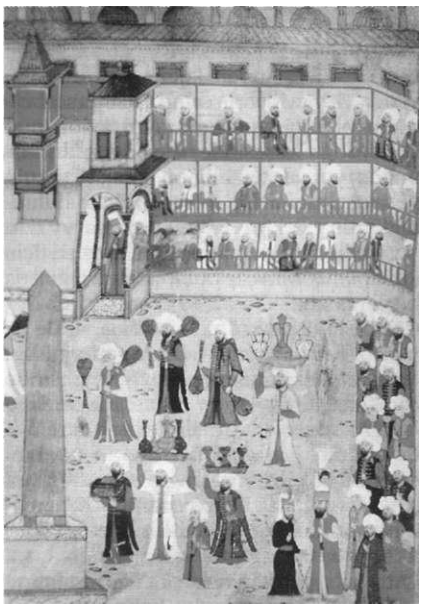

Surname-i Hümayunda betimlenen Atmeydanı'nda camcıların geçişi, 1582.
İsa Çelik fotoğraf arşivi

1---:e Pafabahçe'de, bugünkü Tekel İçki Fabrikası ile vapur iskelesi arasında, deniz kıyısında Saul D. Modiano isimli bir İtalyan girişimci tarafından kurulmuş olan Modiano Cam Fabrikası (Fabbrica Vetramini di Constantinople), Beykoz'da başlatılmış olan camcılık geleneğinin canlı tutulmasında önemli bir rol oynamıştır. Belgelere göre, burada 100u Avrupalı olmak üzere 600 kişi çalışıyordu ve bunların 500'ü doğrudan üretimle ilgili işçilerdi. 1906'da fabrikanın 4 cam fırını, 80 tezgâhı vardı ve en önemli ürünleri dönemin temel ihtiyacı olan gaz lambaları, globlar, abajurlar, küçük lambalar, şişeler, nargileler, bardaklardı. Fabrika 1922'de yıktırılmış ve Boğaziçi camcılık geleneği tekrar sessizliğe gömülmüştür.

Bugün Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ yapısı içinde bulunan ve 1935'te üretime başlamış olan Paşabahçe Cam Fabrikası, bir yönüyle **19.** yy başlarında Beykoz bölgesinde başlatılmış olan Boğaziçi camcılığının geçirdiği gelişimlerin bir sonucudur. Fabrikada günlük ihtiyaçları karşılayan çok geniş bir ürün yelpazesi yanında, kristal cam üretimi ve kesme sanatı geliştirilmiş, çeşmibülbül üretimi yeniden canlandırılmış ve ünlü Beykoz cam sanatı ayakta tutulmuştur.

Bibi. Ö. L. Barkan. ***Süleymaniye Cami ve imareti İnşaatı,*** Ankara, 1979; N. Bayraktar. ***İstanbul Cam ve Porselenleri,*** İst., 1982; F. Bayramoğlu, ***Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri,*** İst., 1976; Ö. Küçükerman, ***Cam Sanatı ve Geleneksel Türk Camcılığından Örnekler,*** Ankara, 1985; ay, "Boğaziçi Camcılığının Ünlü Eserleri: Ceşmibülbüller" ***Türkiyemiz,*** no. 66 (1992), s. 4-17; ay, "Çeşmibülbül", ***Antik-Dekor,*** no. 20 (1993), s. 20-25; ay, ***Beykoz Fabrikası; Boğaziçi'nde Başlatılan Sanayii,*** Ankara. 1988; G. Ökçün, ***Osmanlı Sanayii, 1913-1915 İstatistikleri,*** İst., 1984; T. Karauğuz, "Camcılık ve İstanbul'da İlk Cam ve Billur Fabrikası", ***Türk Kültürü,*** no. 111 (Ocak 1972), s. 19-24; R. Önsoy, ***Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası,*** Ankara. 1988.

ÖNDER KÜÇÜKERMAN

Tekfur Sarayı Camcılığı

Bizans döneminden kalma Tekfur Sarayı'nda, **19-** yy'da bir cam imalathanesi olduğu bilinmektedir. Sarayın avlusunun kuzeydoğu köşesinde, duvarların dış kısmında yer aldığı bilinen imalathanenin yerinde bugün bir iplik fabrikası bulunmaktadır. Tekfur Sarayı'nın 16. yy'dan beri belirli dönemlerde çini imalatı için pullanılmış olması, burada camcılığın da başlamasına olanak sağlamıştır. Evliya Çelebi 17. yy'da camcı esnafına ait üç işyeri olduğunu yazar, ancak yerlerini belirtmez. Tekfur Sarayı veya çevresinde cam imalatının 19- yy'da ne zaman başladığı kesin olarak belli değildir. Eremya Çelebi'nin *İstanbul Tarihi* adlı kitabını çeviren ve notlarla zenginleştiren Hırant Andresyan, Patrik Konstantinios zamanında Tekfur Sarayı'nda bir şişe fabrikası kurulmuş olduğunu yazar. Andresyan, Ortodoks patriğinin kaçıncı Konstantinios olduğunu belirtmez. I. Konstantinios 1830-1834 arasında patriklik yaptığına göre imalathanenin kuruluşunu 1830'dan önceye tarihlemek zordur.

20. yy başlarında yapılan sigorta haritalarında, Tekfur Sarayı'nın doğusundan başlayıp kuzeyine geçen ve Eğrikapı'ya kadar devam eden caddenin adı bugün de olduğu gibi "Şişehane" Caddesi'dir. Emest Mamboury, 1925'te yayımladığı İstanbul rehberinde. Tekfur Sarayı çevresinde bu fabrikanın artıklarından çok miktarda cam kırığı bulunduğunu yazar. 1950'li yıllarda iplik fabrikasını alan kişiler cam imalathanesinden kalan kısımları yıktırarak parçalarını Tekfur Sarayı'nın duvarlarından içeri atmışlardır. Tekfur Sarayı'nda yapılan yüzey araştırmaları sırasında (1993) avlunun doğusunda ve kuzeydoğusunda şeffaf cam sırçası ve sırçalânrhış taş parçaları ele geçmiştir. Bölgeyi bilen ve burada yaşamış olan kişiler burada gaz lambası şişesi ve camı. kavanoz ve diğer şişeler gibi günlük kullanım eşyalarının üflenerek, şeffaf veya mavi renkte yapıldığından söz ederler. Tekfur Sarayı içinde ve kuzeyindeki evlerin bahçelerinde ele geçtiği söylenen renkli cam bileziklerin buradaki imalata ait olup olmadığı belli değildir.

C. Ender, arşiv belgelerine göre II. Mahmud döneminde (1808-1839) şişeci esnafının daha çok Yahudilerden oluştuğunu söyler. Yahudilerin 19- yy'da Tekfur Sarayı çevresinde oturdukları, hem Kasturya Sinagogundan hem de Tekfur Sarayı'nın bir dönem Yahudi yetimler için kullanılmasından bellidir. Bu durum şişe imalatı ile mahalleli arasında bir ilişki olabileceğini düşündürmektedir. Şişeciliğin iyi bir gelir kaynağı olduğu, II. Mahmud dönemi Bostancıbaşı Defterleri'ne göre, şişeci Yahudi Menahim'in, Balat'ta sahilde evi olmasından da bellidir. İstanbul'da günlük kullanım için üretim yapan, Tekfur Sarayı yanındaki cam imalathanesinin ürünleri, Beykoz Cam Fabrikası ürünlerinden farklı olarak, ancak İstanbul Şehir Müzesi'nde bulunan lamba, şişe, kavanoz gibi cam eserlerle beraber düşünülmelidir.

FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU

CAMİ DERSLERİ

1924'e kadar İstanbul'daki büyük camilerde yetkin din adamlarının her yaştan Müslüman erkeklere verdikleri din ve ahlak dersleri. Saatlerine göre sabah dersleri ve ikindi dersleri olarak da adlandırılmaktaydı.

İslami bir gelenek olarak camilerde ibadetin yanısıra din eğitimi hizmetlerine de olanak tanınması İstanbul'da yaygındı. Özellikle büyük camilerde bu hizmet, din adamları ve aydınlarca gönüllü yapılıyordu. Medreselerde belirli programlar izlenmesine ve öğrencilerin soru yöneltmelerine izin verilmemesine karşılık, camilerde halka açık, sorulara cevap niteliğinde konferanslar ve dersler verilmekteydi. Medreselerin müderris denen hocalan da camilerde "ders-i ânım" denen oturumlarda, düşüncelerini ve yorumlarını açıklayabilmekteydiler. Bir kural gereği olarak bu geleneğin önderliğini şeyhülislam yapmakta ve bu makamda bulunan kişi, her hafta bir gün Bayezid Camii'nde halka, İstanbul camilerinin vaizlerine, din konularında açıklamalarda ve uyarılarda bulunmaktaydı. 18. yy'dan başlayarak şeyhülislamlar bu görevlerini ders vekili denen bir din adamına bırakmışlardır. Cami dersi veren müderrislere "ders-i âmm hocası" veya "ders-i âmm efendi" deniyordu. Bunlar, din alanında olduğu kadar, genel kültürleri ile de iyi yetişmiş, kendisine güvenen kimselerdi. Çünkü cami derslerinde dinleyenlerden çeşitli konularda sorular yöneltilir, oturumda ders-i âmmdan daha bilgili kişiler de bulunabilirdi. Özellikle de ilk kez cami dersine çıkan hocalar soru yağmuruna tutulur, bu denemede başarılı olanların derslerini sonraki günlerde daha çok dinleyici izlerdi. Cevap vermekte duraksayan ya da yanlış bilgi aktaranlara karşı tepki, izleyicilerin dersi terk etmeleri biçiminde olurdu.

Cami derslerinin sabahki oturumları, sabah namazı ile kuşluk arasında, daha çok iş ve çarşı semtlerindeki camilerde, çırak ve kalfalara dönüktü. Esnaf çocukları, çıraklar, Babıâli kalemlerine aday olarak devam edenler, çalışma saatine kadar bu olanaktan yararlanırlardı. Program ve konu ağırlığı, ders veren hocanın yetişme veya ilgi alanına bağlıydı. Bazen de hoca, çevresini saran topluluğun hangi alana ilgi duyduğunu saptar, konularını buna göre belirlerdi. İstanbul'da birçok genç, mahalle mektebinden sonra ilkin cami derslerine oturur, burada yetişir veya ilgisi artınca gidip medreseye yazılırdı. Cami derslerine oturmak, kişilik açısından da önemliydi. Birçokları, bu dersleri izlemek ve döneminin ünlü bir hocasından ders dinlemekle övünürdü. Kamu görevine alınmada da cami derslerine devam etmiş olmak bir avantajdı.

İlmiye sınıfından cami dersleri veren ders-i âmmlar çoğunluğu oluşturmakla birlikte, ünlü tekke şeyhleri, kendisini yetiştirmiş aydınlar da bu açık kürsüleri yönetmekteydiler. Bunlara ücret ödenmesi söz konusu değildi. Ancak bazı vakıflar camide ders okutan hocalara da ücret ayırdığından ihtiyacı olanlar bu parayı alabilirler, ayrıca ders izleyenler de hocaya hediyeler sunarlardı.

Tanzimat döneminde (1839-1876) medreselerin yanında çağdaş öğretim kurumlarının gündeme gelmesiyle cami derslerine olan ilgi giderek azaldı. Bununla birlikte bir tür açıköğretim sistemi olan bu gelenek, 20. yy başına değin sürdü. Ayrıca, İstanbullu aydınların oluşturdukları Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye adlı dernekler de "kıraathane" adını verdikleri salonlarda cami dersi yöntemiyle çalışmalar başlattılar.

1924'te Tevhid-i Tedrisat (öğretim birliği) Yasası'mn çıkartılması, 1925'te de tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla, camiler salt ibadet yeri konumuna getirilmiş, cami dersleri de sona ermiştir.

Bibi. Evliya, ***Seyahatname,*** I, 315; Musahibzade, ***İstanbul Yaşayışı,*** 49; F. R. Unat, ***Tür-***

kiye Eğitim- Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara, 1964, s. 5; Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi,* İst., 1991, s. 20; "Cami Dersleri", *DİA,* VI, 3356.

NECDET SAKAOĞLU

CAMİALTI TERSANESİ

Halic'in kuzey kıyısında, Türkiye Gemi Sanayii AŞ'ye bağlı tersane. Kuruluşu II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) uzanır. O zamanki bu büyük tersanenin yerinde, bugün Haliç, Camialtı ve askeri Taşkızak tersaneleri sıralanmaktadır.

Tersane yeni yapıldığı sırada birkaç göz kızaktan, bir divanhaneden, bir de mescitten oluşuyordu. II. Bayezid döneminde 1484'te tersane hayli genişletilerek donanmadaki gemilerin çoğu burada inşa edildi. I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) üstü kapalı gemi inşa ve onarım tezgâhları yapıldı, I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) kapalı kızakların sayısı 200'e çıkarıldı.

I. Mahmud döneminde (1730-1754) kuru taş havuzun ve ek havuzların yapımına başlandı. 1730'da darağacı maçunası, 1830'da haddehane ve dökümhane, 1837'de demirhane, 1837'de Valide kızağı ile taş kızak, 1848'de "Küçük Çekiç" fabrikası kuruldu. 1885'te kazanhane, çelik fırını ve modelhane yapılarak tersane artan ihtiyaçları karşılayacak duruma getirildi.

1925'te o zamana kadar Deniz Kuvvetleri'ne ait olan tersanenin bir bölümü Seyr-i Sefain İdaresi'ne verildi. İdare 1932'ye kadar gemilerinin bakım ve onarımlarını burada yaptıktan sonra Haliç Tersanesi'nin bulunduğu yere taşındı.

1939'da bugünkü Camialtı Tersanesi'nin bulunduğu yerde Devlet Limanlan İşletmesi Umum Müdürlüğü'nün Liman İşletmeleri'ne bağlı bir liman atölyesi kuruldu. Atölye 1944'e kadar mavna, duba ve Liman İşletmesi'ne ait deniz araçlarının tamir yeri olarak kullanıldı.

1944'te Devlet Denizyolları İşletmesi'ne devredilen atölye, "Yeni Atölye" adı altında Fabrika ve Havuzlar Müdürlüğü'ne bağlı olarak çalışmaya başladı. Burası zaman zaman onarıldı ve küçük çapta yeni inşaatlarla takviye edildi.

1952'de Denizcilik Bankası'nın kurulmasından sonra, Ocak 1953'te tesisler bağımsız bir ünite haline getirilerek Camialtı Tersanesi adını aldı ve her türden makineli, makinesiz deniz araçlarının bakımının, onarımının ve gerekli teçhizatının yapılabilmesi amacıyla modernleştirildi.

Bu arada Birinci Beş Yıllık Plan'da (1963-1968) Camialtı Tersanesi'nin iş hacminin artırılmasına da yer verilmişti. İlk olarak 15.000 tonluk kuru yük gemilerinin yapılması için harekete geçildi. Kızak ve rıhtımlar yapıldı. Makine, elektrik, marangoz, inşa ve dökümhane atölyeleri modernleştirildi, eldeki araç ve gereçler yenilendi. 1981'de sac raspalama ve boyama birimleri eklendi. Tersane 1984'te Türkiye Gemi Sanayii AŞ'ye bağlandı.

Günümüzde tersanenin 72.000 m²'lik iş sahası ve 400 m uzunluğunda rıhtımı vardır; 20.000 tona kadar tanker, cevher gemisi ya da yaklaşık 15.000 tona kadar kuru yük gemisi ile 155 m boya kadar her türden özel tipte gemi yapılabilecek olanakları vardır.

Camialtı Tersanesi'nde günümüze kadar şu "gemiler yapılmıştır: Camialtı I (1961), Camialtı II (1961), Sedefadası (1973), İnciburnu (1973) adlı yolcu vapurları; İstanbul (1970), Bandırma (1976), Tekirdağ (1977), İskenderun (199D adlı feribotlar; Karamürsel (1956), Harem (1965), Salacak (1966), Eminönü (1967), Topkapı (1971), Eyüp (1971), Selamiçeşme (1988), Sultantepe (1989), Zeytinburnu (1989), Esenköy (1989). Gayrettepe (1990), Mecidiyeköy (1990), Okmeydanı (1990) adlı araba vapurları; Abidin Daver (1960), Amiral S. Okan (1970), Preveze (1973), Niğbolu (1973), Çaldıran (1973), Mohaç (1973), Antalya (1974), Ağrı (1974), Artvin (1975), Antakya (1975), Kaş (1984), Kayseri (1985), Kemah (1985), Çeşme (1986). Çine (1986), Söke (1986) adlı kuru yük gemileri; Bitlis (1981), Burdur (1982), Bolu (1983) adlı dökme yük gemileri.

Tersanede ayrıca 15.000 ton kaldırma gücü olan yüzer havuz (1962) ve Ulubat (1968) adlı su gemisinden başka römorkörler ve hizmet tekneleri de yapılmıştır.

ESER TUTEL

CAMİALTı VAPURLARı

Şehir Hatları İşletmesi vapurları. Bir zamanlar Haliç hattında çalışan birbirinin eşi iki vapurdur. Haliç Şirketimden alınan eski Haliç vapurlarının birer-ikişer elden çıkartılması üzerine yolcu ihtiyacını karşılamak üzere 1961'de Camialtı Tersanesi'nde inşa edildiler. 162'şer grostonluk olup 32,66 m boyunda. 6.6 m genişliğinde ve 1.8 m derinliğindeydiler. 150 beygirgücünde birer buhar makineleri vardı. 20 yıl kadar aralıksız çalıştırıldıktan sonra, şehir hatlarında buharlı gemilerin kaldırılması girişimi sırasında 1982'de kadro dışı bırakılarak satıldılar. Bunlardan Camialtı II, Türkiye Gemi Sanayii AŞ tarafından römorkör olarak kullanılmaktadır.

ESER TUTEL

Camialtı Tersanesi'nin 1961'de ürettiği Camialtı I vapuru.
Eser Tutel koleksiyonu

CAMİLER

İstanbul Osmanlı İmparatorluğu'na beş asra yakın bir süre başkentlik yapan bir şehir olarak, diğer mimarlık yapılarında olduğu gibi cami mimarisinde de her biri sanat eseri niteliğinde olan birçok büyük külliyenin, selatin ve vezir camilerinin, küçük camiler ve mahalle mescitlerinin gerçekleştirildiği ana mekândır ve bu vasfıyla adeta bir büyük açık hava müzesi oluşturmaktadır. İstanbul camilerinin yapıldıkları dönemlere göre arz ettikleri hususiyetleri incelemek, bir bakıma bir medeniyetin gelişme seyrini, mimarlık ve tezyin sanatımızın tırmandığı basamakları tespit etmek anlamına gelmektedir.

İstanbul'un hemen hemen irili ufaklı bütün camileri kendi adları altında ayrıntılı olarak yazıldıklarından, konu burada ancak genel bir fikir verecek surette ele alınmıştır.

İstanbul Camilerine Dair Kaynaklar: Camilere dair kaynakların başında vakfiyeler gelir. Fakat bunlar yayımlanmadığı için kullanılmaları oldukça zordur. Yalnız 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri,* Ömer Lütfi Barkan ile Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından Latin harflerine çevrilerek bastırıldığından 1546 tarihine kadar İstanbul'da mevcut olan camiler hakkında bilgi edinilebilir. Ancak bu defterde yalnızca suriçindeki tarihi İstanbul'da yer alan vakıf, cami ve mescitler bulunur; Eyüp, Galata, Üsküdar ve Boğaziçi'nin iki yakası yoktur.

Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi tim* İstanbul'a dair olan birinci cildinde, 17. yy'm ilk yarısında mevcut cami ve mescitlerden bir kısmının adlarını verir. Fakat İstanbul camilerine dair en önemli kaynak Ayvansaraylı Hüseyin Efendi'nin 1780'de yazdığı *Hadîkatü'l- Cevâmi* adlı kitaptır. Bunun birinci cildinde 18. yy sonlarında İstanbul'un suriçi ve Eyüp, ikinci cildinde ise Galata ile Boğaziçi'nin iki yakasmda ve Üsküdar'da bulunan bütün cami ve mescitler kısa bilgi verilerek açıklanmıştır. Yalnız tarihi yanmada içinde 10'u selatin camii olmak üzere ve 37'si sur dışında olan 526 cami ve mescidin, Eyüp, Galata, Boğaz'ın iki kıyısı ile Üsküdar'dakiler ile birlikte toplam 867 cami ve mescidin adları geçer.

Mühendishane öğrencileri tarafından çizilerek, litografya olarak 1264/1848'de basılan bir İstanbul haritasında da yalnız surlar içindeki tarihi İstanbul'da 424 cami ve mescit işaretlenmiştir. Bu sayı içinde Topkapı Sarayı sınırları içinde bulunanlar yoktur.

Hacı İsmail Beyzade Osman Bey'in *Mecmua-i Cevâmi* adlı küçük kitabı *Hadîkddaki* cami ve mescitlerin sadece adlarının tekrarı olan bir listedir.

Kolağası Mehmed Râif Bey tarafından hazırlanarak 1314'te yalnız birinci cildi basılan *Mir'at-ı İstanbul* ise Anadolu yakasından başlayarak, Boğaz'ın iki kıyısı ve Galata'daki, cami ve mescitlerin adlarım, eğer varsa kitabelerinin kopyalarını, bazı ek bilgileri verir. Bu eserin tarihi İs-

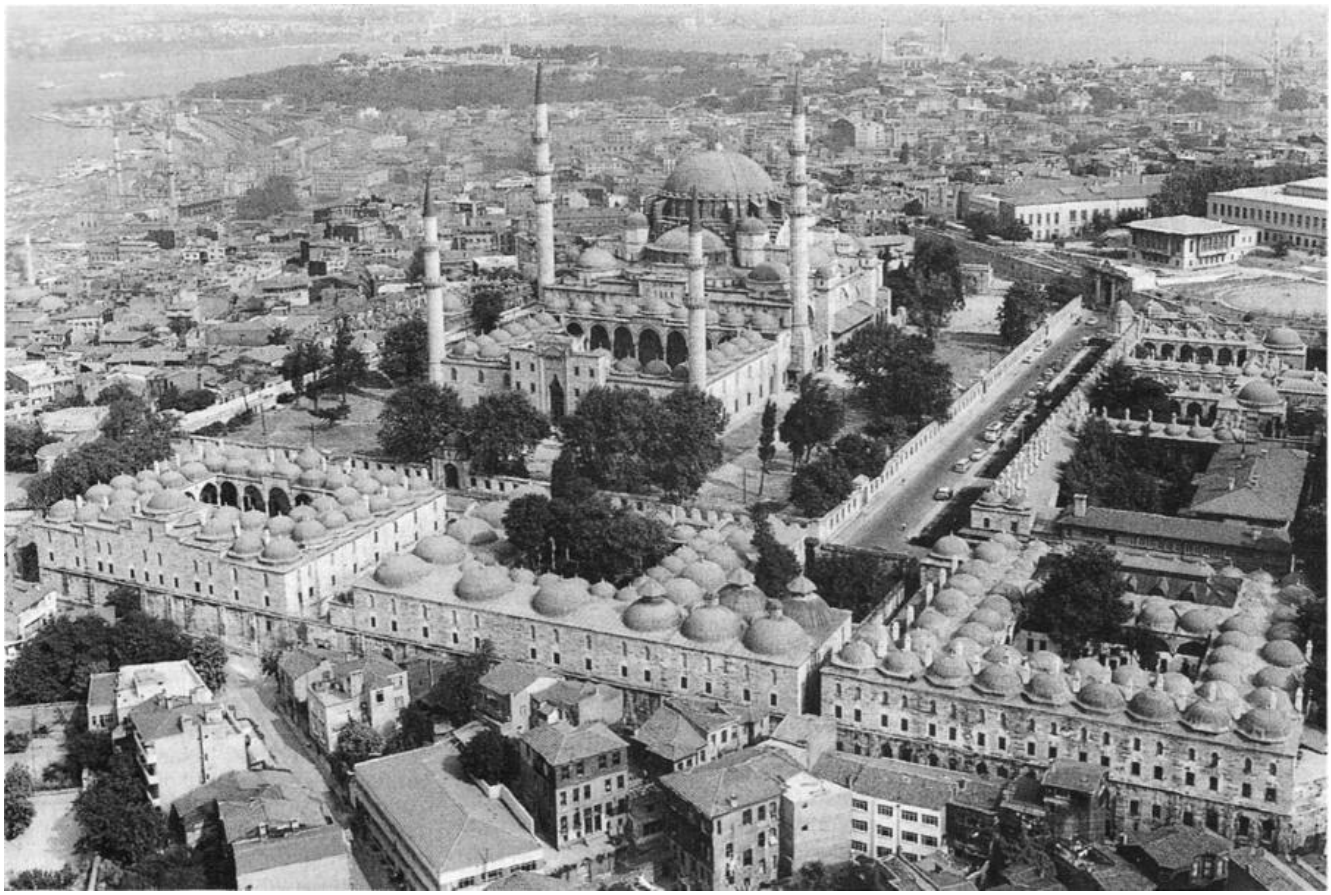

Düzenlenişi bakımından en dikkat çekici büyük külliyelerden olan Mimar Sinan yapıtı Süleymaniye'nin genel bir görünümü:
Ara Güler

tanbul'dan bahseden ikinci cildi şimdiye kadar basılmadan kalmıştır.

H. Ethem'in (Eldem) küçük kitabı, camilerden sadece bir kısmı hakkında, özet bilgi ile bunların resimlerini veren iddiasız bir derlemedir. Tahsin Öz'ün *İstanbul Camileri* adlı iki ciltlik kitabı ise. esasında *Hadîka'yı* takip etmekte, yeni yapılan bazı camileri de içine almaktadır. Fakat bu kitap kaynak olarak kullanılamaz, istanbul Belediyesinin 1934'te yayımlanan *İstanbul Rehberi'nde* ise İstanbul'da Boğaz dahil sadece 61 caminin adı verilmiştir.

İstanbul camilerinin mimari bakımdan incelenmesi, Dresden Teknik Üniversitesi öğrencileri tarafından Prof. C. Gurlitt başkanlığında yapılmış, birçok caminin plan ve rölöveleri çıkarılarak yayımlanmıştır. Bu plan ve rölövelerde hayli hatalar olmakla beraber, camiler ilk defa mimarileri ile tanıtıldığından çok faydalı bir hizmet olmuştur. Bundan sonra 1926'da A. Gabriel, yayımladığı uzunca bir makalede İstanbul camilerinin planları bakımından tipolojisini yaparak bellibaşlı camileri bu tiplere göre sınıflandırmıştır. Bundan sonra İstanbul camileri hakkında dağınık pek çok makale veya kitap basılmış olmakla beraber, büyük çapta ve bütün eserleri içine alan bir ana eser henüz ortaya konulamamıştır. Yalnız E. Hakkı Ayverdi'nin II. Mehmed (Fatih) dönemi, Aydın Yükselin II. Bayezid ile I. Selim dönemlerine dair kitaplarında İstanbul camileri de yer alır. A. Saim Figen'in Mimar Sinan'm eserlerine ait rölöveleri de ayrı iki büyük albümde yayımlanmıştır.

Fetih Öncesi İstanbul Camileri: Arapların Bizans tarihi boyunca yaptıkları kuşatmalar sırasında şehrin dışında bir camileri olduğu yolundaki söylentinin, belirli bir izi yoktur. Aslında çan kulesi olan minaresi Suriye'deki bazı minarelere benzediği için, Galata'daki Arap Camii'nin(-0 bu camilerden biri olduğu yolundaki iddiası ise esassızdır. Türkler Bizans'ı tehdit eden bir güç haline geldikten sonra, iki devlet arasındaki politik dalgalanışa göre, İstanbul'daki Türk tüccarlar için bir mescit yapımına izin verildiği, zaman zaman da bunun kapatıldığı bilinir. Fakat mimari karakteri olan böyle bir mescidin fetihten sonra muhakkak surette korunması gerekirdi. Halbuki İstanbul camileri arasında böyle bir geçmişi olan yapı yoktur.

Büyük Külliyeler ve Selatin Camileri: İstanbul'un bir Osmanlı eseri olan ilk büyük külliyesi ve selatin camii, inşaatına 1463'te başlanan Fatih Külliyesi'dir(->). İstanbul'da fetih ile Fatih Camii inşası arasındaki bu on sene içinde şehrin iskânı ve Müslüman nüfusun ihtiyaçlarının karşılanması için mevcut bazı Bizans kilise ve manastırlarından istifade edilmiştir. Fethi takip eden ilk günlerde Ayasofya, cami haline getirilmiştir. Ayasofya'nm bir külliye teşkil etmesi muhtelif devirlerde çeşitli binaların eklenmesiyle gerçekleşmiştir. Bu bakımdan Ayasofya tam bir Osmanlı külliyesi sayılamaz. Camiye çevrilen bir diğer yapı ise Zeyrek'teki Pantokrator Manastırının kilisesidir. Kilise. Fatih evkafına bağlanmış, manastır ise medrese haline getirilmiştir. Pantepoptes Manastırı ve Kilisesi de bir imaretzaviye haline getirilmiştir. Bu kilise sonradan Eski İmaret Camii olmuştur. Akataleptos Manastırı'nın mescit haline getirilen kilisesi de Kalenderhane Camii adını almıştır.

Fatih şehrin ortasında bir büyük külliye inşa etme tasavvurunu 1463'te başlatmış ve külliyenin yapılacağı yer olarak On İki Havari (Ayii Apostoli) Kilisesi'nin bulunduğu mevkiyi seçmiştir. İnşası 1470'te tamamlanan Fatih Külliyesi'nin mimarı Atik Sinan'dır. Bu ilk büyük külliyenin son devir Bizans mimarisi ile hiçbir akrabalığı bulunmuyordu ve tamamen Osmanlı mimari geleneğine uygun olarak inşa edilmişti. Külliyenin merkezini oluşturan ilk Fatih Camii'nin düzenlenişi de Osmanlı mimarisinin Edirne'deki Üç Şerefeli Cami'den ileriye giden gelişmenin bir aşamasına işaret etmektedir. Cami etrafındaki külliye ise si-

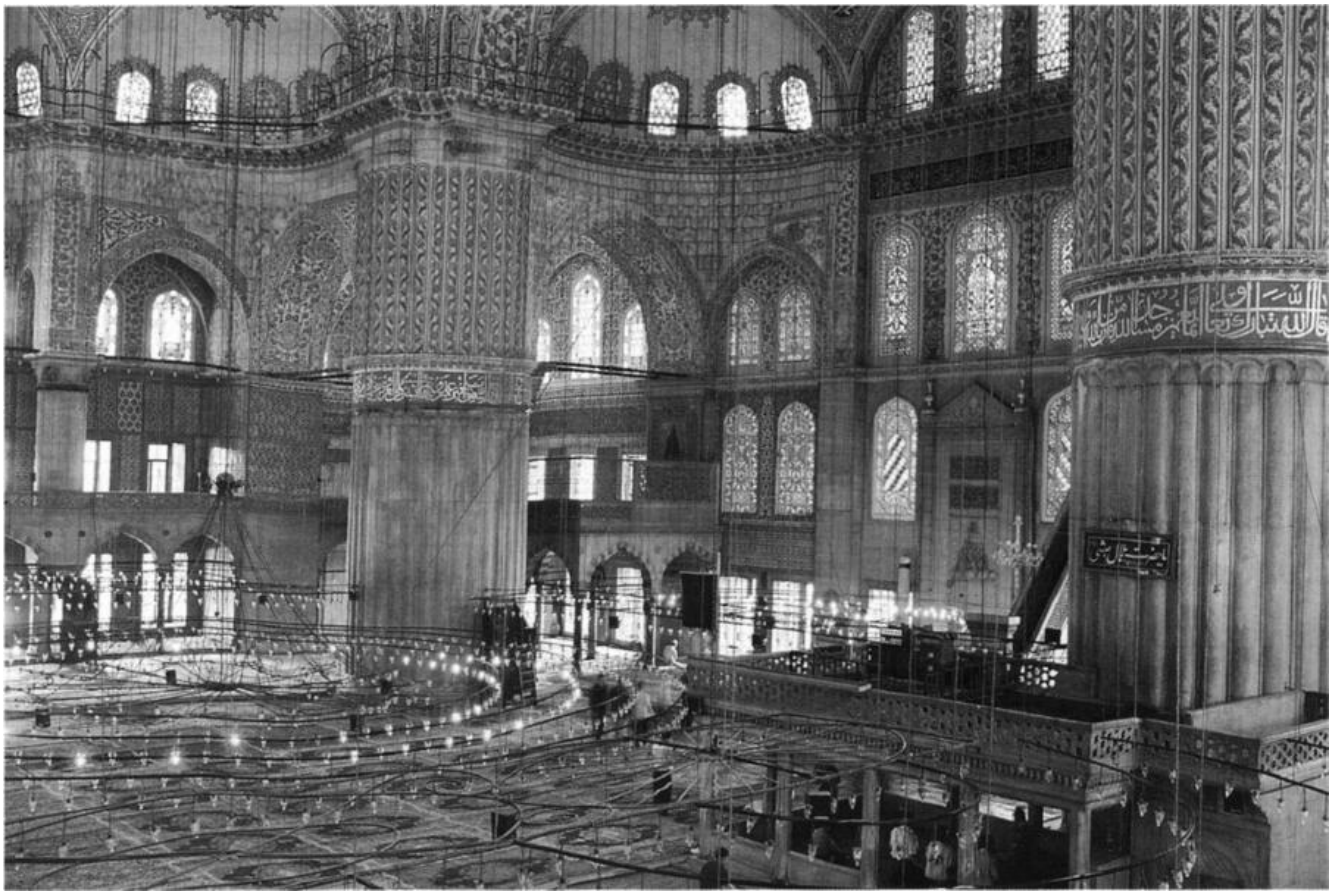

Sultan Ahmed Külliyesi'nin mimarı olan Sedefkâr Mehmed Ağa, caminin iç mimarisini zenginleştiren süslemelere de ayrı bir önem vermiştir. *Tahsin Aydoğmuş*

metrik bir esasa göre yerleştirilmiştir. Fatih Camii, 1766 depreminde büyük ölçüde zarar gördüğünden, III. Mustafa tarafından yıktırılarak, yeni bir plana göre şimdiki şekli ile yeniden yaptırılmıştır.

İstanbul'un yeniden imarında büyük bir merkez oluşturan ikinci büyük külliye ise feayezid Külliyesi'dir(->). II. Bayezid tarafından şehrin içlerinde, Eski Saray(-0 önlerinde 1501-1505 arasında inşa ettirilen bu eserin mimarı Yakub Şah bin Sultan Şah'tır.jBu külliyeyi oluşturan binalar, Fatih Külliyesi'nin aksine, düzenli olmayan bir şekilde adeta cami etrafına serpiştirilmiştir. Bugünkü Fatih Camii, büyük depremden sonra 1771'de yeniden yapıldığına göre Bayezid Camii İstanbul'un en eski külliyesidir.

I. Süleyman (Kanuni) tarafından babası I. Selim için Halic'e hâkim bir tepede kurulan veya tamamlatılan Sultan Selim Camii, şehrin üçüncü büyük selatin camii ve külliyesidir. Mimarı bilinmemekte ve bu hususta ortaya atılan tezler zaman zaman tartışılmaktadır. Ancak bazen sanıldığı gibi Mimar Sinan tarafından yapılmadığı kesindir. Çinileri ve bazı tezyin hususiyetleriyle dikkat çekici olan Sultan Selim Camii'nin müştemilat binaları ile çevrili bir büyük külliye olarak düşünülmediği anlaşılmaktadır.

I. Süleyman (Kanuni), 1543'te ölen oğlu Şehzade Mehmed için, Şehzade Camii ile etrafındaki binaları Mimar Sinan'a inşa ettirmiştir (bak. Şehzade Külliyesi). Eser 1544-1548 arasında tamamlanmıştır. Mimarisi ve taş işçiliği ile dikkat çekici olan eser Sinan'ın varmak istediği mükemmeliyetin ilk safhasını meydana getirir.

Kanuni'nin kendi adına, yine Mimar Sinan'a yaptırdığı Süleymaniye Külliyesi(->) düzenlenişi bakımından en dikkat çekici olanıdır. 1550-1557 arasında yapılıp tamamlanan eser, güzelliği çok uzaklardan görülebilecek bir yerde kurulmuştur ve bütün ek binalarıyla son derece ahenklidir. Sinan, Süleymaniye Camii'nde, bir esas kubbeyi kıble yönünde iki yarım kubbenin desteklendiği Bayezid Camii'nin mimari düzenini daha da olgunlaştırarak uygulamıştır. Etrafını ise zengin bir külliye sarar.

Mimar Sinan'ın Üsküdar tarafında inşa ettiği iki önemli külliyeden biri, I. Süleyman'ın (Kanuni) kızı Mihrimah Sultan için 1547'de yaptığı iskele Camii (bak. Mihrimah Sultan Külliyesi) olup burada ana kubbeyi üç yarım kubbe ile desteklemek suretiyle, Bayezid Camii'nden bir kademe daha ileri bir aşama örneği vermiş, ikinci yapı olan ve II. Selim'in karısı Nurbânu Sultan adına yapılan Atik Valide Camiinde (bak. Atik Valide Külliyesi), ana kubbeyi altıgen teşkil eden kemerler ile desteklemiş, caminin etrafına ise çeşitli külliye binaları yerleştirmiştir. Bu cami iznik atölyelerinin en harikulade çinileri ile bezenmiştir.

İstanbul, günümüzdeki siluetinin en önemli unsurlarından biri olan Sultan Ahmed Külliyesi'ne(->) I617'de sahip olmuştur. I. Ahmed'in, mimarı Sedefkâr Mehmed Ağaya yaptırdığı Sultan Ahmed Camii, Ayasofya ile aynı hizada ve Marmara'ya hâkim bir arazi üzerinde kurulmuştur. Sedefkâr Mehmed Ağa, Şehzade^Camii'nin mimari sistemine benzeyen, dört yarım kubbe ile desteklenen bir ana kubbe prensibini burada uygulamıştır. Ayrıca inşasına l609'da başlanan Sultan Ahmed Külliyesini, bir kuyumcu titizliği ile işlemiş ve tezyin etmiştir. Burada mavi rengin hâkim olduğu çini süsleme iç mimariyi zenginleştirir.

İstanbul'un klasik üsluptaki son büyük külliyesi, inşaatına 1597-1598 arasında başlanan Valide Camii ya da daha çok bilinen adıyla Yeni Cami Külliyesi' dir. III. Mehmed'in l603'te ölümü ve Safiye Sultan'ın Eski Saray'a sürülmesi üzerine inşaat durmuş ve ancak Valide Turhan Sultan tarafmdan 1663'te tamamlattırılmıştır. Bu yüzden Yeni Cami Külliyesi için bir yerine üç mimarın adını vermek gerekmektedir. Bunlar Mimar Davud Ağa, Dalgıç Ahmed Çavuş (sonra Paşa) ve Mimar Mustafa Ağa'dır. Burada da mimari düzenleme Şehzade ve Sultan Ahmed camilerinin benzeridir.

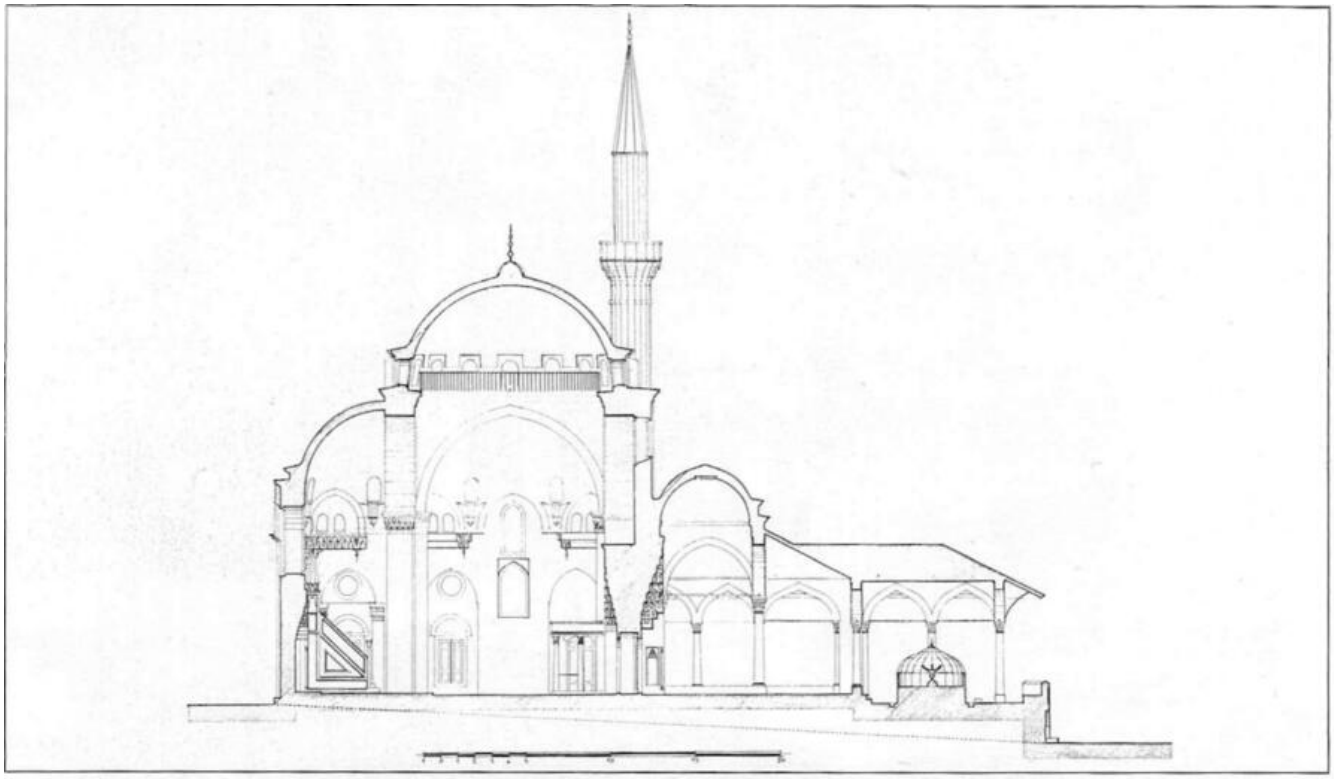

Büyük külliyelerin en önemlilerinden biri olan Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Külliyesi'nde yer alan caminin kesiti.
Ali Saim Ülgen, levha 14

Klasik üslubun uygulandığı son selatin camii, III. Ahmed'in 1708-1710'da validesi Gülnuş Emetullah Sultan için Üsküdar'da yaptırdığı Yeni Valide Camii'dir (bak. Yeni Cami Külliyesi). Orantıları ve mimari karakteri bakımından eski Türk-Osmanlı sanat geleneklerine bağlı olan bu büyük eserin bezeme kalitesi önceki dönemin aşağısındadır.

Yapımına 1748'de I. Mahmud tarafından başlanan, ancak 1755'te III. Osman' m bitirdiği Nuruosmanî Camii de (bak. Nuruosmaniye Külliyesi) bir külliye ile çevrilidir. Bu camide 18. yy başlarında Osmanlı, Türk sanatına sızmaya başlayan Avrupa'nın barok üslubunun ağır baskısı gayet açık surette kendini belli eder. Burada klasik Türk mimarisinden hiçbir eleman olmadığı gibi, avlusu yarım yuvarlak biçimi ile şaşırtıcı bir tesir bırakır.

III. Mustafa tarafından 1759-1763 arasında yaptırtılan Laleli Külliyesi'nde(-») Avrupa üslubunun sızmaya başladığı bellidir. Mimarlığını Mehmed Tahir Ağa yapmış olmalıdır. Laleli Camii aşın şatafatlı ve göz alıcı tezyinatı ile Osmanlı sanat geleneklerine uzak kalan bir eser olmakla birlikte dış mimarisi bakımından Nuruosmanî Camii kadar yabancı bir ifadeye sahip değildir. Bu külliye şehir içinde inşa edilen selatin külliyelerinin sonuncusudur. Daha sonra yapılan camiler Boğaz kıyılarında ya da yeni oluşan mahallelerde inşa olunmuştur. Yine III. Mustafa'nın inşa ettirdiği Üsküdar'da Ayazma Camii(->) ile I. Abdülhamid'in 1777-1778' de, validesi Rabia Sultan adına yaptırdığı Beylerbeyi Camii(->) de böyle, şehir dışında inşa edilen camilerdendir. III. Selim de kendi adma olan selatin camiini Selimiye Kışlası yakınında 1805'te inşa ettirmiştir. Dönemin bir diğer eseri olan Valide Mihrişah Sultan Camii Haliç nihayetinde, Halıcıoğlu Kışlası'nda inşa edilmiştir.

II. Mahmud'un kendi namına yaptırdığı Nusretiye Camii(-»), Tophane'de kışlalar arasında 1822-1826 arasmda yapılmıştır. Bu camide barok ve ampir üsluplarının karması olarak meydana gelmiş bir deneme görülür. Ama medeniyet tarihimizde yeni bir sanat zevkinin ve yeni bir dünya anlayışının işareti olarak bu yabancı hüviyetli eserler de çok değerlidirler. Aym hususlar Abdülmecid'in Valide Bezm-i Âlem Sultan adına Balyanlara yaptırdığı Dolmabahçe Camii(->) ile Ortaköy Camii(-0 için de söylenebilir.

Şehrin içinde yapılan son selatin camii olan ve Pertevniyal Valide Sultan adma inşa ettirilen Aksaray'daki Valide Camii'nde(->), her dönemin sanat anlayışlarından bir şeyler almak suretiyle eklektik bir tarz uygulanmıştır. Bu camide klasik dönem Osmanlı-Türk sanatı ile Avrupa'nın gotik sanatına ait unsurlara yan yana rastlanmaktadır.

Maçka sırtlarında 1876'da inşasına Sarkis Balyan tarafından başlanan Aziziye Camii(->), Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle yarım kalmış ve temel kalıntıları ortadan kalkmıştır. II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı yanında 1886'da inşa ettirdiği Hamidiye Camii de (bak. Yıldız Camii) ihtişamlı tezyinatına rağmen başarılı sayılamayacak karışık bir üsluba sahiptir.

Küçük Külliyeler ve Vezir Camileri: istanbul'un hâkim noktalarında büyük selatin külliyeleri yapılırken, hanedan mensupları ve devlet ileri gelenleri de daha küçük ölçüde külliyeler yaptırmışlardır. II. Mehmed (Fatih) döneminde Bizans kilise ve manastırlarının cami, mescit ve zaviyelere çevrilmesi sınırlı ölçülerde gerçekleşmişken, II. Bayezid zamanında (1481-1512) devlet ricali Bizans dini yapılarının İslami ibadet yerlerine çevrilmesinde adeta birbirleriyle yarışmışlardır. İmrahor (veya Mirahur) Hyas Bey, Studios Manastırı Kilisesi'ni (bak. İmrahor Camii); Fenârîzade Ali Efendi, Lips Manastırı Kilisesi'ni (bak. Fenârî İsa Camii); Sadrazam Koca Mustafa Paşa, Andréas in Krisei Manastırı Kilisesi'ni (Hosios Andréas Kilisesi) (bak. Koca Mustafa Paşa Külliyesi) ve belki Ayios Tekla Kilisesi olan diğer bir binayı (bak. Atik Mustafa Paşa Camii); Kapı Ağası Hüseyin Ağa, Sergios ve Bakhos Kilisesi'ni (bak. Küçük Ayasofya Camii); Mesih Paşa, Mirelaion Manastırı Kilisesi'ni (bak. Bodrum Camii); Atik Ali Paşa, Kora Manastırı Kilisesi'ni (bak. Kariye Camii) az ya da çok değiştirerek ve bazı ilaveler yaptırarak cami, mescit veya zaviye haline getirmişlerdir. Bunlardan Osmanlı sanatı ekleri ile en fazla zenginleşmiş olanı Küçük Ayasofya Camii'dir. Daha sonra II. Selim zamanında (1566-1574) Ayia Teodosia Kilisesi (bak. Gül Camii), III. Murad zamanında (1574-1595), fetihten beri Patrikhane kilisesi olarak kullanılan Pammakaristos Manastırı Kilisesi (bak. Fethiye Camii) cami haline getirilmişlerdir.

İstanbul'da devlet ricalinin tamamen yeni temeller üzerinde kurdukları ve Anadolu'daki Osmanlı mimari geleneklerinin devamını yansıtan küçük külliyeler ve bunların merkezi olan camiler de bir hayli fazladır. Böyle dini binalarm en eskisi, zaviyeli cami tipinde 1462'de yaptırılan Mahmud Paşa Camii'dir (bak. Mahmud Paşa Külliyesi). Aynı mimari örneğin başka tertipleri ise 1470-1471'de Sadrazam Has Murad Paşa tarafından Aksaray'da yaptırılan Murad Paşa Camiinde (bak. Murad Paşa Külliyesi), 1471-1472' de Üsküdar'da inşa edilen Rum Mehmed Paşa Camii'nde(->) ve II. Bayezid'in sadrazamlarından Davud Paşa'nm 1485' te yaptırdığı Davud Paşa Camii'nde (bak. Davud Paşa Külliyesi) görülür. Kuvvetli bir ihtimal ile, aynı tertipte yapılmış bir başka zaviye-cami. Şeyh Ebu'l Vefa için II. Mehmed (Fatih) tarafından vakfedilen Vefa Camii idi. Bu cami 1910'a doğru yıktırılmış son yıllarda yeniden yapılmıştır. İlk Fatih Camii planına uygun olarak yapıldığı anlaşılan bir eser de Atik Ali Paşa tarafından 1496-1497'de Çemberlitaş'ta yaptırılan Atik Ali Paşa Camii'dir (bak. Atik Ali Paşa Külliyesi). Atik Ali Paşa Camii, mimari düzenlenişi bakımından, Edirne'deki Üç Şerefeli Cami ile ilk Fatih ve Bayezid camileri arasında bir merhale teşkil etmektedir.

Dış cephelerine renkli bir görünüş veren taş ve tuğla şeritleri halinde inşa edilen Fatih-Edirnekapı Caddesi üzerinde Zincirlikuyu semtinde diğer Atik Ali Paşa Camii(->), mimarisi bakımından eski çok kubbeli camiler geleneğine bağlı bir örneğin İstanbul'daki temsilcisi olarak dikkati çeker. Bu caminin özelliği harimin, iki paye yardımıyla altı eşit kısma ayrılması ve bunların her birinin aynı büyüklükte birer kubbe ile örtülmesidir. Bu cami altı kubbesi ile erken Osmanlı devrinde çok yaygın olan çok kubbeli ulu cami örneğinin bir tekrarını teşkil eder. Aynı tertibin, birçok yenilikler de katılması suretiyle çok daha sonra Okmeydanı-Kasımpaşa arasında 1573'te inşa edilen Piyale Paşa Camii'nde de (bak. Piyale Paşa Külliyesi) tatbik edildiği görülür.

Selçuklu devri mimarisinde Konya'da ilk örnekleri verilmeye başlanmış olan ve Osmanlı mimarisinde de uygulanan, küçük bir son cemaat yerini takip eden tek kubbe ile örtülü dört köşe bir mekândan ibaret küçük camiler de daha geliştirilerek İstanbul'da inşa edilmiştir. Sultanahmet'te, II. Bayezid döneminin önde gelenlerinden Firuz Ağa'nın 1491'de inşa ettirdiği cami (bak. Firuz Ağa Camii) bu tipin güzel bir örneğini teşkil eder. Firuz Ağa Camii'ni andıran başka eserler ise Fatih ile Halıcılar arasında bulunan ve 1505-1506'da yaptırılan İskender Paşa Camii(-0 ile Eyüp'te 1515'te yaptırılan Cezerî Kasım Paşa Camii(->) de bu tertiptedirler. Mimar Sinan'ın İstanbul'da meydana getirdiği ilk küçük külliye olan Haseki Hürrem Sultan Camii de (bak. Haseki Külliyesi) esasında tek kubbeliydi. İkinci kubbe I. Ahmed zamanında (1603-1617) mütevellisi Hasan Bey tarafından, sol yan duvarı kaldırılıp, buraya aynı büyüklükte, yine kubbeli ikinci bir harimin eklenmesiyle yaptırılmıştır. Yine Mimar Sinan'ın eserlerinden olan Karagümrük'teki Dırağman (Tercüman) Yunus Bey Camii de (bak. Dırağman Külliyesi) tek kubbeli şeklin bir örneğidir. Vakıf kayıtlarından açıkça öğrenildiğine göre Fatih civarındaki Bâli Paşa'nın eşi, İskender Paşa'nm kızı Hûmaşah için Mimar Sinan'a 1540'a doğru yaptırılan cami de tek kubbeli basit camilerin bir örneğidir.

Sinan'ın vezir camileri arasında sanat tarihi bakımından önem arz eden bir eseri Silivrikapı'da 1551'de yaptırılan Hadım İbrahim Paşa Camii'dir(->). Beş kubbeli son cemaat yerini takip eden dört köşe bir harim ve bunu örten tek kubbeden ibaret olan bu bina pek iddialı olmamakla beraber, kakmalı, geçme ahşap kapı kanatları, mermer minberi ve çinileri ile dikkati çeker.

Atik Valide Camii'nin şadırvanı avludan görünümü.
Bünyad Dinç

Ferruh Kethüda Camii, üstü kiremit kaplı dörtgen planlı camilere örnektir.
Ams Neftçi. 1990

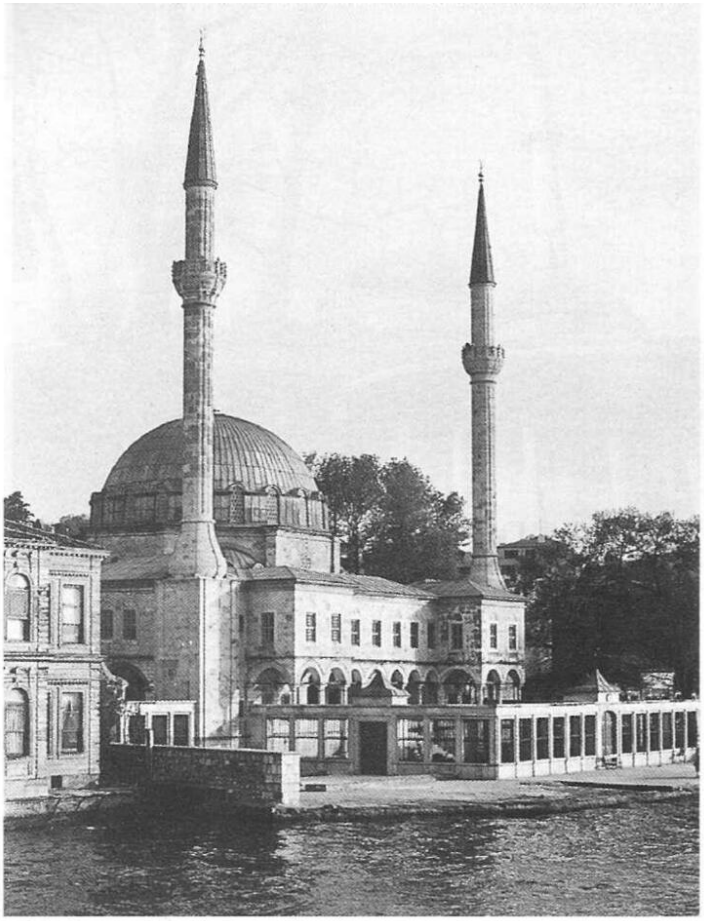

Beylerbeyi Camii, 1778
Erkin Emiroğlu

Mimar Sinan'ın eserlerinden Topkapr da yaptırılan Kara Ahmed Paşa Külliyesi'nin(->) inşaatı 1555'te yarım kalmış ve sonradan tamamlanmıştır. Bu cami. mimari tarihinde merkezi planlı yapılara doğru gelişmenin değerli bir merhalesidir. Mimar Sinan'ın İstanbul içindeki yapılarında, giderek birbirinden daha mükemmel eserler ortaya koyduğu görülür. Bu eserler şehrin simasına haşmetli bir imparatorluk başkenti vasfını daha kuvvetli bir şekilde verir. Bu yapılardan biri de I. Süleyman'ın (Kanuni) kızı ve Sadrazam Rüstem Paşa'nm zevcesi Mihrimah Sultan adına Edirnekapı'da inşa edilen Mihrimah Sultan (veya Edirnekapı) Camii'dir (bak. Mihrimah Sultan Külliyesi). Sinan'ın selatin külliyeleri dışında gerek vapı sanatı, gerek tezyinat bakımından en muhteşem eserlerinden biri de Tahtakale'de, Sadrazam Rüstem Paşa için yaptığı Rüstem Paşa Camii'dir(->). Rüstem Paşa Camii, içini, mihrabını, paye ve bingilerini kaplayan harikulade güzellikteki çinileri ile bilhassa dikkati çeker.

Vezir cami ve külliyeleri arasında Mimar Sinan'ın eserlerinden bir diğeri de Kadırga'daki Sokollu Mehmed Paşa'nm zevcesi Esmahan Sultan için yaptırılan Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'dir(->). Bu camide medrese-cami tertibinin aynı avlu etrafında toplandığı görülür. Sinan'm diğer eserleri Galata'da Azapkapı'da Sokollu Mehmed Paşa, Tophane'de Kılıç Ali Paşa, Fındıklı'da Molla Çelebi, Beşiktaş'ta Sinan Paşa, Beyoğlu sırtlarında Cihangir (sonraları çok değiştirildi), Anadolu yakasında Şemsi Paşa, Atik Valide camileridir. Sinan'ın henüz hayatta bulunduğu bir sırada inşa edilen, onun eseri olup olmadığı kesin olarak bilinmeyen, Ayvansaray sırtlarındaki İvaz Efendi Camii'nin(->) özellikleri şaşırtıcıdır. Burada binayı üç taraftan saran ve şimdi yalnız temelleri duran değişik bir son cemaat yeri vardır. Kıble duvarına bitişik minaresi ve giriş cephesinin pencereli düz bir duvar halinde oluşu, kapıların ise bu alışılmamış cephede, iki yanlarda çifter çifter dört küçük giriş biçiminde açılması en ilginç özellikleridir.

Mimar Sinan'ı takip eden ve klasik Osmanlı mimarisini devam ettiren sanatkârlar da İstanbul'u süslemeyi sürdürmüşlerdir.

Sinan'dan sonra klasik dönemi yaşatan mimarların eserlerinden en önemlisi, Fatih semtinin Yenibahçe tarafında Sadrazam Mesih Paşa'nın 1586'da yaptırdığı camidir. Burada kubbe, köşelerinde tromplar olan bir sekizgene oturur. Güzel çinileri olan bu caminin özelliği, kurucusunun türbesinin avlunun ortasında oluşudur. Diğeri ise Fatih'te 1584-1588'de inşa edilen Nişancı Mehmed Paşa Camii'dir(->). Burada da kubbe sekizgen teşkil eden kemerlere oturur. Güzel bazı mimari buluşlarla zarif bir görünüş almıştır. Yine Fatih semtinde Mimar Davud Ağa'nın 1585'te Darüssaade Ağası Mehmed Ağa için yaptığı camide de kubbe sekizgen teşkil eden kemerlere oturur. Burada da duvarlar güzel çinilerle kaplanmıştır.

Sinan'ın arkasından gelen ve onun üslubunu sürdüren ustaların eserlerinden biri de Sadrazam Cerrah Mehmed Paşa için 1593'te yapılan camidir. Burada kubbe bir altıgen üzerine yerleştirilmiştir. Mekânı genişletmek için ustalıklı bir buluşun uygulandığı görülür. Fakat cami deprem ve yangınlardan büyük ölçüde zarar gördüğünden, orijinal iç süslemesinden bir şey kalmamıştır. 17. yy'm önemli bir eseri ise Üsküdar'da I. Ahmed'in karısı ve IV. Murad ile İbrahim'in annesi Mahpeyker Kösem Sultan'm 1640'ta yaptırdığı Çinili Camii'dir (bak. Çinili Külliyesi). Üstü tek kubbe ile örtülü olan bu eser, çok mütevazı görünüşlüdür. Fakat içindeki duvarları kaplayan çiniler göz kamaştırıcı güzelliktedir. Minber ve şadırvanı da üstün kalitede mermer işleridir. Ana çizgileri klasik üslubu sürdürmekle beraber, orantılarda aksamalar görülen en büyük ve önemli 18. yy eseri 1732-1734 arasında Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nm yaptırdığı camidir. Altıgen üstünde bir kubbe ile örtülü olan ve bir selatin camii büyüklüğünde olan bu camideki çiniler kalite bakımından oldukça sönüktür. Etrafında da çeşitli külliye yapıları vardır. Bunlar arasında kütüphane binası dikkate değer.

17. yy'da bilhassa vezirlerin yaptırdıkları camilerin medrese ile birleşik oldukları görülür (Köprülü Mehmed Paşa, Merzifonlu Mustafa Paşa, Amcazade Hüseyin Paşa, Çorlulu Ali Paşa camii ve medreseleri gibi). Genellikle beraber oldukları medreselerin aynı zamanda dershanesi de olan bu camiler, tek kubbeli bir mekândan ibarettir ve minareleri yoktur. Kızlarağası Hacı Beşir Ağa'nın 1745'e doğru yaptırdığı cami de bir külliye halinde olup, medrese, sebil, sıbyan mektebi, kütüphane ve tekkeden oluşmuştur. Burada da barok üslubun Türk sanatına sızmasının izleri görülür.

18. yy'da Osmanlı sanatının Avrupa barok üslubunun tesiri altına girişini gösteren sınırlı sayıda camiler yapılmıştır. Bunların başında 1724'te inşa olunan Çarşamba'daki, Şeyhülislam İsmail Efendi'nin yaptırdığı cami gelir. Klasik Osmanlı yapı sanatının terk edilmeye başlandığı, bu camide açıkça görülür. I. Ahmed'in kızı Zeyneb Sultan tarafından 1769'da Alemdar Yokuşu başında yaptırılan Zeyneb Sultan Camii ve Sıbyan Mektebi(->), Osmanlı mimarisine iyice yerleşen barok üslubun kuvvetle kendini hissettirdiği bir eserdir. İstanbul'un orta büyüklükteki son camii Atatürk Bulvarı kenarında, şimdi Manifaturacılar Çarşısı arasında kalan Şebsafa Kadın Camii'dir(->). I. Abdülhamid'in zevcesi Fatma Şebsafa tarafından 1787'de yaptırılmış olup fazla bir gösterişe sahip olmayan bir eserdir. Bundan sonra artık şehrin içinde kayda

değer bir cami yapıldığı görülmemektedir. Bunun tek istisnası bir selatin camii olan ve 1851'de yapılan Hırka-i Şerif Camii'dir(->). Yıldız Bahçesi başındaki Mecidiye, Kâğıthane'deki Sa'dâbâd, Beşiktaş'taki Aşariye, Maçka'daki Teşvikiye camileri Batı'dan Türk mimarisine uzanarak hâkim olan yeni zevklere göre inşa edilmiş, tamamen yabancı üsluplu eserlerdir. Mecidiye ve Sa'dâbâd camilerinin minarelerinin şerefeleri tamamen gotik üsluptadır. Teşvikiye Camii ise saçak hattındaki üçgen alınlığı, tepesindeki akroterleri ile antik sanatın ilhamı ile yapılmış bir camidir.

19. yy'ın sonlarına doğru cami mimarisinde şaşırtıcı denemelere girişildiği görülür. Anadolu yakasında Suadiye Camii ve Gazhane semtinde Hasan Paşa Camii, korint sütun başlığını taklit eden şerefeleri ile bu hususta örnek teşkil ederler. II. Abdülhamid döneminde Avrupa'da başlayan art nouveau(->) üslubu, İtalyan Mimar R. D'Aronco tarafından Serencebey Yokuşu'nda Şeyh Zafir Külliyesi'nde uygulanmış, aynı mimar Karaköy Köprüsü başındaki küçük camide de (1956'da yıktırıldı) belirli bir karakteri olmayan modern bir üslup kullanmıştır. Tamamen art nouveau üslubunda yapmayı tasarlayarak projelerini çizdiği bazı büyük ve iddialı camiler ise yapılamamıştır. Fakat aynı yüzyılın sonlarında, bu karmaşık akıma bir tepki olarak Türk neoklasiği denilen yeni bir üslup doğmuş, bunda eski Türk mimarisinin prensipleri, her yerde başarılı olmasa da uygulanmıştır. Mimar Kemaleddin Bey'in(-<) öncülüğünü yaptığı bu yeni akımın ortaya koyduğu eserlerin en başarılısı Bostancı Camii'dir(->).

İstanbul camileri içinde en değişik yapıya sahip olanı hiç şüphesiz Galata'da Yeraltı (veya Kurşunlu Mahzen) Camii'dir(->). Bu, Galata Kalesi'nin deniz kıyısındaki büyük kulesinin (Haliç'i kapatan zincirin bir ucunun bağlandığı) mahzeni olup, fetihten sonra uzun süre mahzen olarak kullanılmış, sonra IV. Murad tarafından cami haline getirilmiş ve 1753-1756 arasında Sadrazam Mustafa Bahir Paşa tarafından restore edilerek şimdiki şekline sokulmuştur. Bu pek az gün ışığı alan bir mahzen olup, kare payelerin taşıdığı tonozlar yine çok az ışık alan namaz mekânını örter.

Küçük Camiler ve Mahalle Mescitleri: Fethin hemen arkasından şehrin iskânı ve İslamlaşmasıyla teşekkül eden yeni mahallelerde küçük mescitlerin inşasına da başlanmıştır. Bunlar kurucuları genellikle alt kademeden devlet görevlileri, zengin esnaf ve tüccarlar ile halktan kişilerdir. Binalar mimari bakımdan basit olmasına karşılık, bazılarında zengin bir süslemenin varlığı dikkati çeker. Bazı mescitler ise eski Bizans kiliseleri veya kilise kalıntılarından, "şenlendirme" politikası uyarınca yararlanmak suretiyle oluşturulmuştur. Bunlardan Ayasofya yakınındaki eski Teotokos Halkoprateia Kilisesi'nden kalmış çok ufak bir parça-

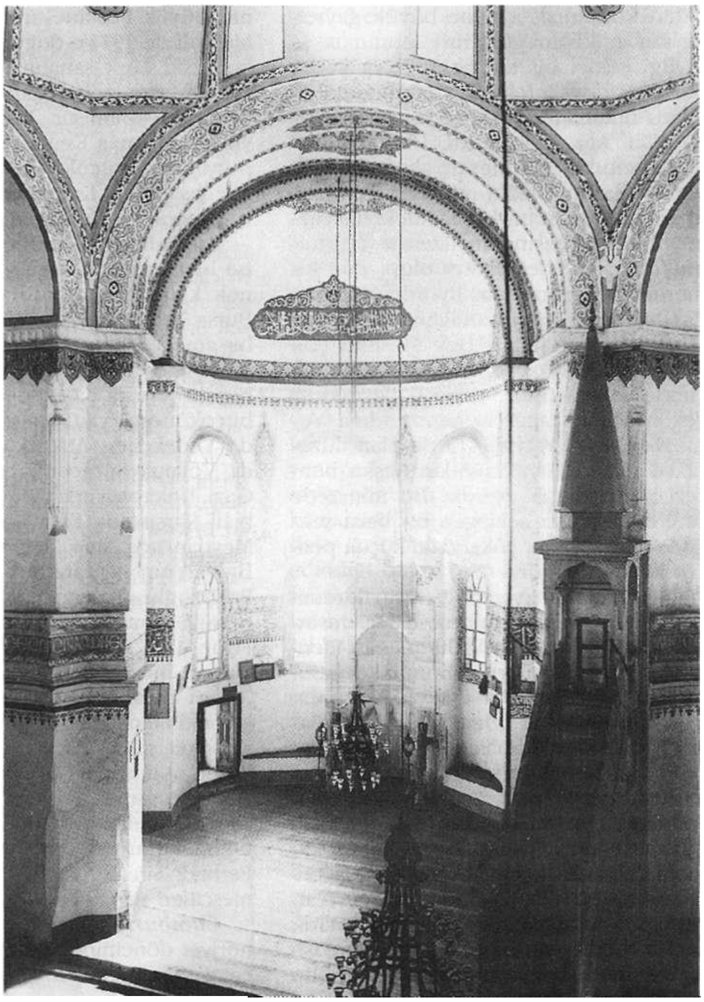

Küçük Ayasofya Camii'nin içinden bir görünüm.
Sebah & Joaillier'in HP^ bir fotoğrafı.
Eser Tule! koleksiyonu

B^^^^5fi91^^^^^-
^^^İfiSHHMMhi

mn, Acem Ağa (veya Lala Hayreddin) Mescidi'ne(->) çevrildiği bilindiği gibi, Topkapı'da Manastır veya Mustafa Çavuş, Samatya'da Sancakdar Hayreddin, Zeyrek civarında Şeyh Süleyman, Ayvansaray'da Toklu İbrahim Dede, Fener'de Kızıl ya da Kapudan Sinan Paşa, Çarşamba'da Hırami Ahmed Paşa, Karagümrük'te Odalar veya Kemankeş Mustafa Paşa, Kefeli ve Kasım Ağa, Vefa'da Sekbanbaşı İbrahim Ağa, Cerrahpaşa'da Esekapı veya İbrahim Paşa mescitlerinin kiliseden çevrilme oldukları da bilinmektedir. Bunların eski adları bilinmediği gibi, Toklu Dede, Odalar, Sekbanbaşı, Balaban Ağa mescitleri bütünüyle yıkılarak bugün izleri de kalmamış; Esekapı, Acem Ağa, Odalar ve Sinan Paşa mescitleri ise son derecede harap halde, hattâ kaybolmak üzeredir.

Kiliseden veya eski bir Bizans yapısı kalıntısından çevrildiklerine dair bilgiler olan bazıları ise (Baruthane, Balaban Ağa, Sekbanbaşı Ferhad Ağa, Haydarhane, Arabacı Bayezid, Etyemez, Hamza Paşa, Purkuyu, Şüheda, Şüheda Tekkesi mescitleri gibi) hiçbir iz bırakmadan ortadan kalkmıştır. Böyle yok olanlardan yalnızca Şeyh Murad Mescidi'nin birkaç resmi vardır. [illegible]

bir kubbeden ibarettir. Bazıları ise ahşap çatı ve kiremit ile örtülüdür. Bu mescitlerden bazılarının ölçülerinin çok mütevazı olmasına karşılık, yüksek bir sanat eseri oldukları görülür. Unkapanı'nda Yavuzer Sinan, Uzunçarşı başında Yavaşça Şahin, Fatih'in Haliç tarafında Yarhisari mescitleri kubbeli küçük mescitlerdir.

15. yy'da yapılan mescitlerden ilk şeklini günümüze kadar muhafaza edebilenler son derece azdır. Tahtakale'deki Timurtaş Ağa Mescidi, Süleymaniye' de II. Mehmed (Fatih) dönemine ait Samanveren Mescidi, yine aynı dönemden Balat'taki Yatağan Mescidi bunlardandır, Fatih döneminde Topçubaşı İlyas Ağa'mn yaptırdığı bu sonuncu eser, kiremit örtülü basit bir bina oluşuna karşılık, içinde itinalı bir işçilik ile bezenmiş ağaç bir mahfil bulunmaktadır.

16. yy eserlerinden olan, Haliç sırtlarındaki Hacı Hasan Mescidi, eski Türk minarelerini hatırlatan gövdesi, baklavalı bir süslemeye sahip minaresi ile dikkate değer. Şehzadebaşı'nda, Mısır Kadısı Emin Nureddin (ö. 1554) tarafından inşa ettirilen Burmalı Mescit etkili bir güzelliğe sahiptir. Minaresinin helezoni kıvrımları, böyle bir minarenin inşası için hususi surette tuğla imalatı gerektiği düşünülürse, küçük camilerde yeknesak-

lıktan kurtulmak için ne büyük gayretler sarf edildiğini gösterir.

İlgi çekici bir mescit 1956'ya kadar Yatan Caddesi'nin surlar tarafındaki ucunda bulunan Yenibahçe veya Hoca Attar Halil Ağa Mescidi idi. **16.** yy ortalarında yapılan bu mescit ahşaptı. Avlu içinde olan mescidin minaresi, binadan uzakta, avlunun bir köşesindeki iki yüzlü güzel bir çeşmenin üzerine oturtulmuş bir şerefeden ibaret olup, düz bir merdivenle buna ulaşılıyordu. Eyüp'te Zal Mahmud Paşa Camii'nin karşısında olan Silâhi Mehmed Bey Mescidi çok değişik plan düzeni ve çok değişik biçimde sekiz köşeli minaresi ile dikkati çeker. Mimar Sinan'ın kendi adına Yenibahçe'de yaptığı mescit de plan düzeni ve minaresi bakımından başka benzeri olmayan bir eserdir. Bu minarede şerefe, çıkıntısız sekizgen bir baca şeklinde olup ezan en yukarıdaki küçük pencerelerden okunur.

Mimar Sinan'ın yaptığı, üstü kiremit kaplı dikdörtgen planlı mescitler arasında Çapa'da Kazasker Abdurrahman Efendi (1957'de yıktırıldı), Şehremini semtinde Odabaşı, Balat'ta Ferruh Kethüda, Yedikule'de Hacı Evhad, Fındıklı sırtlarında Defterdar Ebu'lfazl **(1936**'da yıktırıldı), Hekimoğlu civarında Bezirgan veya Ramazan Efendi mescitleri sayılabilir. Bunların minareleri gösterişsiz ve basit olmasına karşılık, içlerinde çini ve kalem işi nakışlarla yapılmış zengin bir bezeme olduğu, bazı izlerden anlaşılır. Yalnız 1586'da yapılan Bezirgan Mescidi, son derecede muhteşem çini süslemesini bugüne kadar koruyabilmiştir. Bu tip basit mimarili mescitlerin iç süslemesine sahip bir örnek ise Topkapı dışında 1592' de Takkeci (Arakiyeci) İbrahim Ağa tarafından yaptırılan eserdir. Burada bütün duvarlar çinilerle kaplı olduktan başka, kiremit kaplı tavan boşluğuna gizlenmiş ahşap bir kubbe de mekânı örter. Bu özellik, böyle çatılı küçük camilerin esasında içlerinde ahşap kubbeler olduğunu gösterir.

19. yy'da yapılan ve döneminin güzel bir örneği olan mescitlerinden biri de Tekfur Sarayı karşısındaki Âdilşah Kadın Camü(->) idi. 1805'te ampir üslubunda yapılan bu zarif eser **1943**'te ortadan kaldırılmış, fakat eski planına uygun olarak 1980'lerde yeniden inşa edilmiştir. Bu yüzyılın ikinci yarısında Laleli'deki Yakub Ağa, Beyazıt'taki Kaliçeci Hasan gibi bazı eski mescitler tamamen tahrif edilerek, kaba bir şekilde yenilenmiş, Vilayet yanındaki Naili Mescit ile Sultanhamamı'ndaki Hacı Köçek Mescidi de garip üsluplarda yeniden inşa edilmiştir. Bu ikincide gotik üslubun, bilhassa minare şerefesinde uygulanması şaşırtıcıdır. Eminönü'nde bu tarihlerde yenilenen Hidayet Camii de belirli bir üsluba bağlanamayan, fakat iyi malzeme ile, itinalı işçilikle inşa edilmiş, cephesindeki geniş penceresi ile mimari yenilik denemesi gösteren kubbeli bir binadır. Mimarının Fransız Vallaury olduğu söylenir. Büyük Postane arkasındaki Hobyar Mescidi de **1911**'e doğru yeniden yapılırken eski Türk sanatının yeni bir taklidi olarak fakat pek başarılı sayılamayacak biçimde yapılmıştır. Buna karşılık, aynı yıllarda Mimar Kemaleddin Bey'in, Tepebaşı'nda küçük bir mahalle mescidi gibi tasarladığı Kamer Hatun Mescidi daha başarılı bir denemedir.

Eski ahşap, mahalle mescitlerinden ise hemen hemen şehir içinde hiçbir örnek kalmamış gibidir. Eminönü'ndeki Bursa Tekkesi Mescidi(->) oldukça belirli bir ampir üslubu gösteren, nadir kalabilmiş bir eser sayılabilir. Son yıllarda sebepsiz yere ya da cadde açmak amacıyla birçok mescit yıktırılmıştır. Sarayburnu'nda Yedekçiler, Atatürk Bulvarı yakınında Voynuk Şücaeddin, Aksaray'da Oruç Gazi, Unkapam'nda Süleyman Subaşı, Babıâli karşısında Fatma Sultan, Eminönü Meydanımda Arap Mehmed Paşa, Atatürk Bulvarımın iki tarafında Revam Çelebi. Papazoğlu. Yahyagüzel veya Hoca Teberrük, Karagöz veya Baba Hasan Alemi, Firuz Ağa, Sirkeci istasyonu karşısında Sirkeci mescitleri bunlardan bazılarıdır. Ayrıca cami ve mescitlerin tasnifi hakkındaki talimatname nedeniyle 1930-1950 arasında satışa çıkarılmış ve yeni sahiplerince yıktırılmış birçok mescit vardır. Bunlar arasında Haraççı, Kabasakal. Hoca Ali, Tüfekhane, Servili, Pirinççi Sinan. Öküz Mehmed Paşa, Yolgeçen, Hacı Ferhad, Sinan Ağa, Dibek, İlyas Çelebi mescitleri sayılabilir.

Cumhuriyet Dönemi Camileri: Cumhuriyet döneminde uzunca bir süre yeni cami yapılmamıştır. Mimar Vasfi Egeli' nin yaptığı Feneryolu Camii küçük bir denemedir. Aynı mimarın eseri olan çok daha iddialı Şişli Camii, Mimar Kemaleddin Bey'in başlattığı neoklasik akımın en önemli eseridir. Burada yarım kubbelerle desteklenmiş ana kubbe sistemine sahip bir cami yapılmış ve klasik dönemin süslemede kullandığı bütün unsurlara geniş ölçüde yer verilmiştir. Levent'teki Afet Yola Camii de bunlar gibi, eski Türk sanatının esaslarım aşmayan, klasik prensiplere bağlı bir yapıdır. 19601ı yıllarda yapılan Söğütlüçeşme Camii yine Türk neoklasik üslubunun bir örneğini teşkil eder. Sirkeci tren garı yanında, Mimar Aydın Yüksel tarafından projelendirilip inşa edilen Mustafa Paşa Camii klasik üslubun tekrarlandığı küçük bir camidir. Fakat burada da klasik dönemin bütün unsurlarının bir binada toplanmasına özen gösterilmiştir. Mimar Ömer Kirazoğlu' nun projelendirdiği Beykoz, Paşabahçe, Fıstıkağacı ve İlahiyat Fakültesi camileri ile mimar Ömer Kirazoğlu'nun projelendirdiği Küçüksu Camii ve projesini Yurdaer Zırhlıoğlu'nun çizdiği Ataköy Camii, klasik cami mimarisinin modern inşa tekniklerinden faydalanılarak gerçekleştirilen örneklerindendir.

Son yıllarda İstanbul'un çeşitli semtlerinde ve bilhassa yeni kurulan mahallelerde yapılan camilerden çoğu belirli bir üslubu aksettirmezler. Bu camiler mahalle derneklerinin zevki ve yapı anlayışının tesiri altında kalmışlar ve kısa bir süre içinde sayısız denecek kadar çoğalmışlardır. Ciddi projelere dayanmayan bu camilerde altta dükkânlar, çarşılar, bunun üstünde lojmanlar, en üstte ise cami bulunmaktadır. Kubbeli olarak yapılan bu camilerde nispetlere dikkat edilmediğinden ortaya son derece çirkin yapılar çıkmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri;* Evliya, *Seyahatname,* I; Avyansarayî, *Hadîka,* I-II; î. Erzi. *Camilerimiz Ansiklopedisi,* I-II, ist., 1987; Raif, *Mir'at;* Gurlitt, *Konstantinopels;* F. Adler, "Die Moscheen zu Konstantinopel", *Deutsche Bauzeitung,* 1874; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I-II; H. Etem (Eldem), *Camilerimiz,* İst., 1933; A. Gabriel. 'Les mosquées de Constantinople", *Syria,* VII (1926), s. 359-419; (Konyalı), *Abideler;* Konyalı, *Mimar Sinan;* Eyice, *istanbul;* Öz. *İstanbul Camileri.* I-II: Kuban. *Barok;* S. Eyice, "İstanbul (Tarihi Eserler)". *LA,* V/2, 1214/55-1214/75; A. M. Schneider-M. İs. Nomidis. *Galata,* İst., 1944; Ayverdi, *Fatih III;* Ayverdi, *Fatih IV;* Yüksel. *Bâyezid-Yavuz;* Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I-II; A. Saim Ülgen, *Mimar Sinan Yapılan,* I-II, Ankara, 1989; Müller-Wiener, *Bildlexikon: Eminönü Camileri: Fatih Camileri;* S. Eyice. "Cami". *DİA,* VII, 78-85; S. Eyice, *İstanbul,* İst., 1993, s. 61-68, 89-119; ay, "İstanbul'un Camiye Çevrilen Kiliseleri", *TAÇ,* I (1986), 9-18: ay. "İstanbul'da Kiliseden Çevrilmiş Camiler ve Bunların Restorasyonu". *VII. Vakıflar Haftası,* Ankara. 1990. s. 279-291: Haskan. *Eyüp Tarihi,* I-II.

SEMAVİ EYİCE

CANBAZHANE

Osmanlı döneminde düzenlenen düğün ve şenliklerde gösteriler yapan canbazlar grubu. "Canbazân", "canbaz taifesi", "canbazân-ı hassa" da denmiştir.

İstanbul'da canbazbaşmm yönetiminde 30-40 kişilik bir Canbazhane vardı. Buradaki canbazlar ve resenbazlar (ip canbazları) türlü hünerlere sahiptiler. Oda denen kışlaları Eyüp Bafıariyesi'nde ve Tersane Bahçesi'ndeydi. Canbazhane'ye şakirt (çırak) olarak yetenekli acemioğlanları alındığı gibi mülazım (aday) olarak da ülkenin her tarafından temin edilen yetenekli çocuklar ve gençler, hattâ sahipsiz çocuklar almıyordu. Canbazbaşı ile ser-resenbaz ve canbazhane halifeleri, bunlara çeşitli hünerler, iş disiplini ve gerekli eğitimleri kazandırmaktaydılar. Canbazlarm yeteneğe dayalı eğitimleri, ipte yürüme, perende atma, atlama vb oyun ve sporları kapsıyordu.

Canbazlar, binişlerde padişahın önünde sık sık gösteriler yaparlardı. Saray düğünlerinde ip canbazlığı, tabak çevirme, dikili taşa tırmanma, karında taş kırdırma, basma nal çaktırma, maskeli taklalar, ipte araba yürütme vb hünerler sergilerlerdi.

1750'de Canbazbaşı İbrahim, Dolmabahçe Çayırımda I. Mahmud'un önünde, canbazlarma ip, kalyon ve atlı karaca oyunları sergiletmiş, bu program için hazineden önemli bir ödenek ayrılmıştır.

İstanbul'a başka kentlerden de zaman zaman canbaz grupları gelmekte, bunlar halka açık mesire yerlerinde ve ça-

yırlarda, ramazan ayı boyunca da kahvehanelerde gösteriler yapmaktaydılar. 1753'te Bağdat'tan gelen bir canbaz grubuna, İstanbul gümrüğünden **1**.065 akçe gündelik para ödenmişti.

19- yy'a doğru geleneksel askeri örgütlerin dağılması sürecinde, Canbazhane de devlet korumacılığından yoksun kalarak dağıldı. Fakat hüner sahipleri kendi aralarında küçük gruplar oluşturarak ip canbazlığı geleneğini yaşattılar ve bunu bir geçim yolu edindiler. Portatif sehpalar kurup ipler gererek Kâğıthane'de, Haliç üstünde, ramazan aylarında ise Direklerarası'ndaki çadır ve kahvehanelerde türlü hünerler gösterdiler. Bunlar, Anadolu'ya da turnelere çıkmaktaydılar. Canbazhane'nin uzantısı olan ip canbazlığı, giderek güçleşen koşullar altında varlığını 1950'ye kadar koruyabildi.

Bibi. *BOA,* Cevdet Tasnifi, Saray, no. 3761, 1353, 1615, 3280, 3760; Ergin, *Maarif Tarihi.* I, 34-35; Pakalın, *Tarih Deyimleri.* I, 256-257; M. And, *Kırk Gün Kırk Gece,* İst., 1959, s. 29 vd; M. And, "İlk Türk Canbazlan", *Hayat Tarih Mecmuası,* Mayıs 1967.

İSTANBUL

CANFEDA KADEM

(?, ? - 1600 ?, İstanbul) Osmanlı sarayı hareminin, yönetimde etkili olmuş cariyelerindendir. "Canfeda Hatun", "Saliha Hatun", "Kethüda Kadın", "Kâhya Kadın" adlarıyla da bilinir. İstanbul'da cami, mescit ve sebil yaptırmıştır.

Cariye olarak saraya ne zaman girdiği konusunda bilgi yoktur. III. Murad döneminde (1574-1595) ünlendi. Nurbânu Valide Sultan'ın(->) güvenini kazanan ve Topkapı Sarayı harem dairesinde en yüksek mevki olan kethüda (kâhya) kadınlık görevine getirilen Canfeda. III. Murad'ın başhasekisi Safiye Sultan'a karşı, Nurbânu'nun yanında yer aldı. Bu ikisi, II. Selim'in kızı Esma Sultan ve harem vekilharcı Raziye Kadın'ı da yanlarına alarak padişaha birbirinden güzel cariyeler sundular. III. Muradı Safiye Sultan'dan uzaklaştırmaya, bir yandan da hareme bağlamaya çalıştılar. Bu sayede, devlet yönetiminde de diledikleri kararları aldırmaktaydılar. Örneğin, olanca dengesizliğine ve yetersizliğine karşın Canfeda'nın kardeşi Divane İbrahim, beylerbeyi rütbesiyle Diyarbekir valiliğine atanmıştı. Bu dörtlü grup, olasılıkla dışarıdan rüşvet alarak önemli kamu görevlerine atamalarda da etkiliydiler. Canfeda, dönemin tarihçilerince vurgulandığı üzere, III. Murad'a her gün birbirinden güzel cariyeler sunmakta ve onun kadınlara düşkünlüğünden yararlanmaktaydı. Nurbânu Sultan ölürken (1583) oğlu III. Murad'a, Canfeda'yı koruyup gözetmesi ve onu kendi yerinde tutması vasiyetinde bulundu.

Haremdeki konumunu III. Murad'ın ölümüne (1595) dek koruyan Canfeda Kadın, askere düşük ayarlı ya da eksik ulufe dağıtılmasından kaynaklanan 1589' daki Beylerbeyi 01ayı'nda(->) ve 1593' teki sipahi eyleminde etkili oldu. Fakat yeni padişah III. Mehmed (hd 1595-1603) saygı göstermekle birlikte Canfeda'yı Eski Saray'a gönderdi. Topkapı Sarayı'ndaki dairesinin özel eşyasıyla birlikte edindiği büyük serveti de götüren Canfeda'nın yeni görevi, ölen III. Murad'ın Eski Saray'a gönderilen **26** kızını evliliğe hazırlamaktı. Kendisine ilkin 100 akçe, daha sonra 200 akçe gibi çok yüksek bir gündelik ve yıllık ödenekler bağlanmıştı.

Canfeda Kadın yaşamının son yıllarını hayır işlerine adadı. Karagümrük'te eski bir mescidin yerine yeni bir cami (Canfeda Kadın Camii) ve mektep, Saraçhane'de bir sebil-çeşme, Kasımpaşa' da bir zaviye, Beykoz Akbaba'da bir mescit ve hamam İstanbul'a kazandırdığı eserlerdendir. Ayrıca harap mescitleri onartmıştır. Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki vakfiyeleri ve vakıf muhasebeleri, serveti ve Mısır'a kadar uzanan hayırları konusunda fikir vermektedir. Mezarı Eyüb Sultan Türbesi civarındadır. *Hadîkatü'l-Cevâmi'de,* yanlış olarak Canfeda Kadının I. Ahmed döneminde **(1603**-1617) harem-i hümayunda kethüdalığa yükseldiği yazılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 183-184; *Tarib-i Selânikî,* 303; Danişmend, *Kronoloji,* III, 71, 125; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 206-207; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu,* I. Fas., İst.. 1938," s. 91.

NECDET SAKAOĞLU

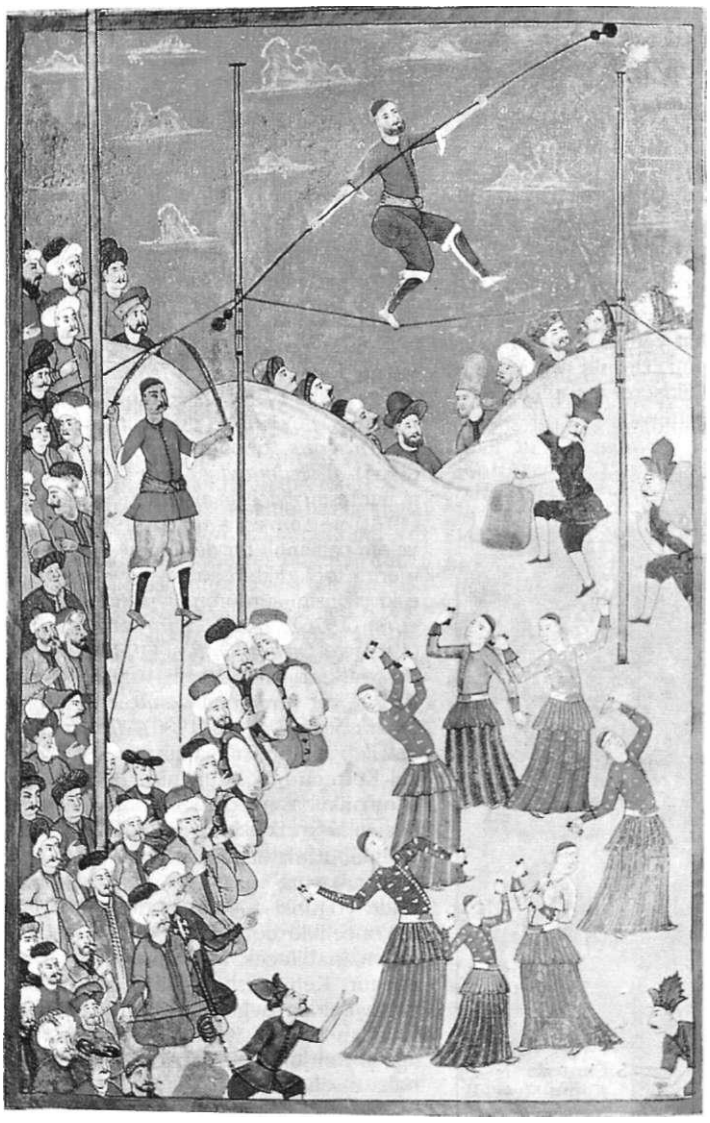

Sumame-i Vehbî'de yer alan Levni'nin bir minyatüründe canbazların gösterileri. *Gözlem Yayıncılık Arşivi*

CANFEDA KADIN ÇEŞMESİ

Gedikpaşa'da Divan-ı Ali Camii karşısındadır.

İlk yaptıran, III. Murad'ın annesi Nurbânu Sultan'ın nedimesi Canfeda Kadın' dır(->). Mevcut çeşmenin inşa tarihi 1195/ 1780'dir. Sonradan harabe haline gelmiş ve Haznedar Şevk-i Nihâi Usta tarafından 1264/1848'de imar edilmiştir. Bu onarımı belgeleyen yedi satırlık ikinci kitabe, maliye mektubî odası kâtiplerinden Ahıskalı Selâmı Efendi'nindir. Bilhassa batıya açılış döneminde, çeşme ve sebillerde karşımıza çıkan nesta'lik yazı stili burada da görülmektedir. Kitabenin tarih mısraı şöyledir: *Safâ-yâb ber-bekâ olsun sarayda Hazinedar Usta 1264/1848.*

Cephe kare şeklinde ele alınmıştır ve tamamıyla beyaz mermerden inşa edil-

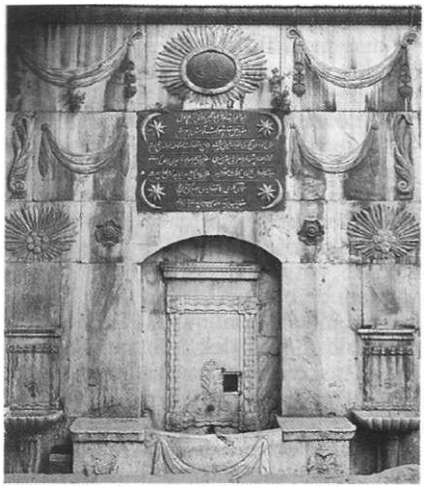

Canfeda Kadın Çeşmesi
Yavuz Çelenk, 1994

mistir. Çeşmenin ayna taşı yuvarlak kemerli bir niş içine alınmış ve ortasına kabartma olarak stilize bir menekşe motifi işlenmiştir. Sağ ve sol üst köşelerde ikişer adet gfrland motifi, bunların altlarında ise ışınsal çiçek demeti şeklinde stilize Osmanlı yıldızı yer alır. Dört köşesinde ay-yıldız motifinin görüldüğü kitabenin hemen üstünde Sultan Abdülmecid'in tuğrası bulunmaktadır. Ayrıca iki alt köşeye de birer küçük çeşme yerleştirilmiştir. Haznesiyle beraber sağlam bir şekilde günümüze gelen çeşmenin bugün suyu afallamaktadır.

DOĞAN YAVAŞ

CANFEDA KADıN MESCIDI

Beykoz'un Akbaba Köyü'nde bulunmaktadır.

Banisi Canfeda Kadın'dır(->). İlk yapı günümüze ulaşmamıştır. Bugünkü cami, kagir bir bodrum üzerinde yükselen ahşap kitlesi ile meskeni andıran bir görünüme sahiptir. Basamaklarla ulaşılan giriş, kuzey cephesinde, tam ortada yer almaktadır. Üzerinde küçük bir ahşap sundurma bulunur. Her iki yanında ikişerden toplam dört adet pencere vardır. Pencerelerden her biri ayrı büyüklüktedir. Kapıdan önce kapalı son cemaat yerine girilmektedir. Burası dikdörtgen şeklinde olup her iki tarafı birer seki ile yükseltilmiştir. Tavanı çubuklarla dikdörtgenlere ayrılmıştır.

Yapının ana mekânı ile son cemaat yerini ayıran duvarda, ortada kapı ve bu kapının iki yanında birer dikdörtgen pencere vardır. Son cemaat yerinin sağ tarafında fevkani mahfile çıkan bir merdiven bulunur. Merdivenin alt boşluğu oda olarak kullanılmıştır. Yapının doğu ve batı duvarında ikişer tane pencere açılmıştır. Güneyde, tam ortada, yarım yuvarlak niş şeklinde tasarlanmış mihrap bulunur. Her iki yanında ikişerden toplanı dört pencere açılmıştır. Minberi ahşap ve vaaz kürsüsü taş olarak yapılmıştır. Her ikisi de güney cephesinde yer alır. Yapıdaki bütün pencereler dikdörtgen şeklindedir.

Yapıda ana mekâna girildiği zaman, kapının her iki yanında maksureler yer almaktadır. Tavanı düz olup. paşalarla dikdörtgen çubuklara ayrılmıştır. Fevkani kadınlar mahfilinde dört tane ahşap dikme ile beş açıklık sağlanmıştır. Kadınlar mahfili, düz balkon çıkması şeklinde olup, ahşap çerçevelidir. Bu bölüm dikdörtgen olup doğuda biri büyük, diğeri küçük iki dikdörtgen pencere açılmıştır, bunun aynısı batıda da tekrarlanmıştır. Yapının üstü dıştan meyilli çatı ile kaplanmıştır. Silindir biçimindeki minare kesme taştan kaide üzerine, prizmatik üçgenlerden oluşan pabuç kürsü aracılığıyla oturmaktadır. Yapının kuzeybatı köşesinde son cemaat yerinden geçilen ahşap bir oda bulunur. Her iki cephesinde söz konusu oda ikişerden toplam dört pencere ile aydınlanır.

Bibi. Ayvansarayî, ***Hadîka.*** II. 150; Raif, ***Mir'at,*** 235; Öz, ***İstanbul Camileri,*** II. 3: ***İKSA,*** IV. 1327-1328; M. İpşirli. "Canfeda Hanın". ***DİA,*** VII. 150.

N. ESRA DİSÖREN

Canfeda Kadın Mescidi
M. Baha Tanman

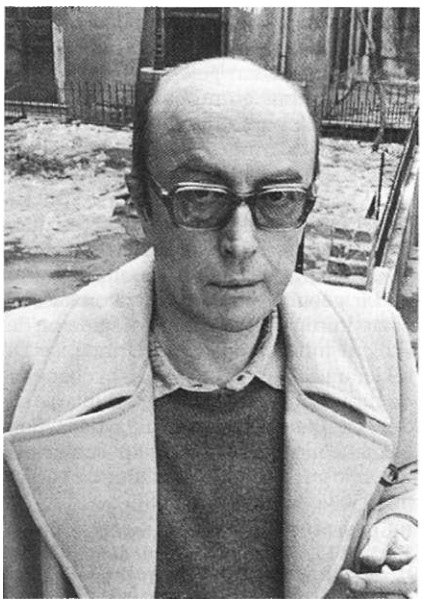

Edip Cansever
Ara Güler

CANSEVER, EDIP

(8 Ağustos 1928, İstanbul - 28 Mayıs 1986. İstanbul) Şair.

1946'da Erkek Lisesi'ni bitirdikten sonra Kapalıçarşı'da antikacılık yapmaya başladı. Sonraları ticaret hayatından çekilerek kendisini bütünüyle şiire verdi ve II. Yeni akımının ortaya çıktığı 1954-1959 dönemiyle birlikte Türk şiirinin merkezinde can alıcı bir yer tuttu. Cansever, çok genç yaşta ilk kitabını yayımladı: *İkindi Üstü* (1947). Ama asıl özgün çizgisi, 1954'te yayımlanan *Dirlik Düzenlik* ile daha çok da *Yerçekimli Karanfil* (1957), *Umutsuzlar Parkı* (1958) ve *Petrol* (1959) ile ortaya çıktı. 1958'de Yeditepe Şiir Armağanı'm kazandı. 1961'de yayımlanan *Nerde Antigone,* onu izleyen *Tragedyalar* (1964), *Çağrılmayan Yakup* (1966) ile şiir haritasını iyice genişletti. *Kirli Ağustos* (1970) ve *Sonrası Kalırda. (1974),* Türkiye'nin çalkantılı bir dönemini yansıtan şiirlerini topladıktan sonra, bir yandan da eski çizgisini sürdüren *Ben Ruhi Bey Nasılım* (1976), *Bezik Oynayan Kadınlar* (1982) ve *Oteller-Kenti'm* (1985), bir yandan da kısa, yalın deyişli, ustalık dolu şiirlerine yer verdiği *Sevda ile Sevgi* (1977), *Şairin Seyir Defteri* (1980), *İlkyaz Şikâyetçileri'm* gün ışığına çıkardı. 1977 Türk Dil Kurumu Şiir Ödülü'nü, "Bütün Şiirleri"nin ilk basımı olan *Yeniden* ile 1982 Simavi Vakfı Edebiyat Ödülü'nü kazandı.

Edebiyatın öteki türlerine açılmaktan hoşlanmayan, yaşamı boyunca şiir üzerinde yoğunlaşan Cansever bir kent şairi, öncelikle de İstanbul'un şairi olarak tanımlanabilecek bir yapıt ortaya koymuştur. Kente, İstanbul'a, kentli insana yaklaşımında övgü, coşku, keyif kutuplarından çok yılgı, hüzün, acı kutupları ağır basmıştır. İstanbul'un sessiz orta tabaka insanını, sık sık da azınlık üyelerini işleyen şiirlerine varoluşçu felsefeyle

uzak bir komşuluk barındıran bir bakış açısı yer etmiş; koyu yalnızlıkların, umudu kırılmışların gamlı ve uzun monologlarıyla, hemen sağırlaşmak durumu doğuran diyaloglarla şiir kitaplarını örmüştür. Cansever'in yapıtının bütününe bakıldığında, onun büyük bir atmosfer ustası olduğu göze çarpar. İstanbul'un anacaddelerinde kaybolan, kuytu ara sokaklarda bu kayboluşun içinden kendi umutsuz arayışına kapılan antikahramanların bungun epopesi doğar. Cansever, Türk şiirinin, çağdaş insanın yaralı portresini en usta biçimde çizen şairidir.

ENİS BATUR

CARAFFE, ARMAND CHARLES

(1762, Paris - 18 Ağustos 1822, Paris) Fransız ressam ve gravürcü.

David ve Lagrenee'nin öğrencisi oldu. Roma'daki Fransız Akademisi'nde çalıştı. 1788'de Yunanistan, Mısır ve Ege adalarını kapsayan bir geziye çıktı. Dönüşte uğradığı İstanbul'da bir yıl kadar kaldı. 1789-1793 arasında Paris'te çalıştı. 1793 "Salon" sergisine katıldı. Jakoben olduğundan 1794'te tutuklandı. 1797'ye kadar hapiste kaldı. 1797-1802 arasındaki "Salon" sergilerine gezi izlenimlerini yansıtan resimlerle katıldı. 1802'de Rusya'ya giderek 1812'ye kadar Petersburg'da saray ressamı olarak çalıştı.

Caraffe'in İstanbul'la ilgili resimleri kentin 18. yy sonundaki yaşamını yansıtan ilginç belgelerdir. Bunlardan "III. Selim'in Portresi", "Sünnet Töreni", "Harem", "Kuran Okuyan Derviş ve Hocalar", "At Üstünde Türk", "Rum Düğünü" en tanınmışlarıdır. Ayrıca arabalar, kahvehaneler, güreşçiler, gelin alayı, sünnet düğünü, haremağaları, akağalar, hamam gibi sahneleri içeren resimleri vardır. "Mezar Başında Türk Kadınları" adlı ünlü gravürü Olivier'in *Atlaspour servir avu voyage dans l'Empire Ottomon et la Perse* (1802; Osmanlı İmparatorluğu ve İran' da Yolculuk Edecekler İçin Atlas) adlı kitabında yer almıştır. İstanbul'la ilgili çizimlerini de içeren 32 karakalem ve çini mürekkebi çalışması bugün Atina' daki Gennadios Kütüphanesi'ndedir.

Bibi. A. Boppe, *Les peintres du bosphore,* Paris, 1911; E. Benezit, *Dictionnaire des peintres, sclupteurs, dessinateurs et graveurs,* Paris, 1948-1955; S. Germaner-Z. İnankur, *Oryantalizm ve Türkiye,* İst., 1989.

AHMET ÖZEL

CARİYE

20. yy'ın basma değin, başka yerlerde olduğu gibi İstanbul'da da saray ve konaklarla zengin evlerinin harem dairelerinde bulundurulan köle kız ve kadınlar. Bunlara konumlarına göre "gözde", "odalık", "halayık", "müstefrişe", "oda cariyesi", "hizmet cariyesi", "bacı", "çeyiz halayığı", "molada" vb adlar veriliyordu.

Fetihten (1453) önceki dönemlerde de İstanbul'da köle pazarları vardı. Kentin alınışından sonra bu pazarlar, İslami esaslara göre yeniden düzenlendi. Bir yandan savaşlarda tutsak düşen erkekler ile kız ve kadınlar, diğer yandan köle ihraç eden Afrika, Hindistan ve Kafkasya ülkeleri, İstanbul'a binlerce satılık insan sağlamaktaydı (bak. esir ticareti). Osmanlıların Avrupa'daki ilerleyişi, istilalar ve akınlar, Macar, Sırp, Boşnak, Bulgar, Rum, Alman, Rus, Fransız, İtalyan, Leh asıllı çok sayıda tutsağın da 17. yy'ın sonlarına değin başkent İstanbul'da pazarlanmasına olanak verdi. Ancak, erkek kölelerin çoğu. Acemi Ocağı'na, Tersane'ye, Enderun'a alındığı gibi İstanbul halkının da kent yaşamı gereği erkek köleye gereksinimi fazla değildi. Bu nedenle esir pazarlarında çoklukla cariye denen kızlar ve seyyibeler (bakire olmayan) satılmaktaydı. Cariye edinimindeki başlıca amaçlar, ev işlerinde kullanmak, odalık edinmek, bir başkasına hediye etmek veya rüşvet vermek, eğitip yetiştirdikten sonra yüksek fiyatla satarak kazanç sağlamak, azat ederek (özgürlüğünü vererek) sevap kazanmak, dadı, çocuk bakıcısı yapmaktı.

Cariye almak isteyenler, amaçlarına uygun olanını seçerlerdi. Alım sırasında cariyenin göğüslerini, kol ve bacaklarını muayene etmek doğaldı. **16.** yy'da ve 17. yy'ın ortalarına değin İstanbul'da cariye fiyatları, bolluktan ötürü çok düşüktü. Ancak, soylu Avrupalı kızlar, "ağır paha" etmekte ve bunlar genelde saraya takdim ve sultan düğünlerinde hediye edilmek üzere satın alınmaktaydı. Genç, sağlıklı, güzel olan cariyeler de özelliklerine göre yüksek fiyatlarla alıcı bulmaktaydılar. Oysa, "molada" denen yüzü ve fiziği çirkin cariyeler 50 altına ve daha ucuza almıyordu.

Müslüman edilen cariyeye malı olduğu ailenin olanakları ölçüsünde okuma yazma, nakış, dikiş, ev hizmetleri, çocuk bakımı, müzik, oyun öğretilirdi. Bunların konakta veya evde her işte kullanılmaları, eğer isterse sahibinin koynuna girmeleri de doğaldı. Böylelerine "odalık" ya da "müstefrişe" deniyordu. Çocuk doğuranlar, eğer azat edilip nikâhlanmazlarsa "ümmü veled" sanı ile köle konumunda kalmaktaydılar. Fakat doğurdukları çocuk, köle sayılmazdı. Şer'i yasalar gereği cariyelik süresi beyazlar için 9, zenciler için 7 yıldı. Süre dolunca ıtıkname denen özgürlük belgelerini alırlar, fakat isterlerse aileden ayrılmazlardı. Saygın aileler, cariyelerinin ezilmeden yaşam sürmesine, ailenin bireyi sayılmasına özen gösterirler, hattâ özgürlüğünü de verirlerdi. Bu olanağı elde eden cariyeler, ömürlerini aileye adayarak yaşamayı tercih etmekteydiler. Ayrıca, yaşamından memnun olmayanların, sahip değiştirme önerisinde bulunmaları haklarıydı. Ya da kaçarak kendilerini yeniden sattırırlardı. İstanbul'daki bir âdet de zengin ailelerin kızlarını gelin ederken onunla akran bir cariyeyi "çeyiz halayığı" ya da "bacı"(->) olarak yanma katmaktı. "Çeyiz halayığı" veya "bacı", gelinin can yoldaşı, dert ortağı olur, aile özlemini giderir, işlerini görür ve çocuğunu büyütürdü.

Köle azat etmek, özgürlük verip evlendirmek ve aile sahibi yapmak sevap sayıldığından İstanbul'daki ilmiye mensupları, zengin paşaların eşleri, valide sultan ve kadın efendiler, konak ve saraylarında yetiştirdikleri cariyeleri kendi kızları gibi gelin ederlerdi. Bu gelenek İstanbul'da, taşraya oranla çok yaygındı. Ayrıca her padişah değişiminde de saray haremindeki cariye kadrosu yenilenir, ölen ya da tahttan indirilen padişahın tüm odalık ve hizmet cariyeleri Eski Saray'a nakledilerek buradan, çıkma yöntemiyle durumlarına uygun, esnaf, memur, asker kimselerle evlendirilirlerdi. Bunlara istanbullular "saraylı" derler ve incelikleri, görgüleri, padişah sarayında yetişmiş olmaları gibi nedenlerden saygı gösterirlerdi. Büyük vezirlerin saraylarında ba-

Esir pazarında cariyelerin satışını gösteren Allom'un bir deseninden gravür.
Ara Güler arşivi

Saravda bir cariye. Xevni'nin bir minyatürü. 18. yy.
Necdet Sakaoğlu koleksiyonu

nnma olanağı bulan ve bazen sayıları yüzlerle ifade edilen cariyeler de efendilerinin ölümünden sonra kentin her düzeyden ailelerine katılma olanağı bulmaktaydılar. Bu nedenlerle yüzyıllar boyunca İstanbul toplumu, cariye olgusundan çok yönlü etkilendi. Bu olgu, İstanbul'a özgü kültürü ve folkloru evrensel boyutlarda etkilerken güzellik kavramı, şive, giyim kuşam, görgü kuralları ve yemek içmek kültürü bakımından da kent yaşamına zenginlikler katmıştır.

17. yy'dan itibaren cariye istifraşma (yatağa almak) olan tutkunun artması sonucu İstanbul'daki cariye pazarları da hareketlendi. Ancak, kente savaş ganimeti ve tutsak cariye gelmemesi nedeniyle bu büyük pazar, Kafkasya'dan, Mısır ve Afrika'dan, esir tüccarlarının getirdiği "sürü" denen cariye gruplarıyla besleniyordu. Fakat fiyatlar da giderek arttı ve 17. yy'm sonlarına doğru İstanbul'da en pahalı meta cariye oldu. Bu ise bir tür hile-i şer'iye yöntemiyle kentte fuhuşun yaygınlaşması sonucunu doğurdu. Başta yeniçeriler, bir pey akçesi verdikten sonra, esircinin "sermaye" olarak çalıştırdığı sözde cariyeyi bir geceliğine odalarına ve bekâr hanlarına götürüp ertesi gün iade etmekteydiler.

Osmanlı padişahlarının nikâhlı yerine, "gözde", "haseki", "ikbal" denen cariyeleri tercih etmeleri yanında, harem dairesinin hizmetleri de çok sayıda ve seçme cariyeyi gerektiriyordu. Fakat, padişahların tutumuna göre haremdeki cariye sayısı, bazen birkaç yüzü bulabiliyordu. Bunların büyük bir. bölümü "horendegân" denen hizmet sınıfında yer almaktaydı.

Saraya cariye temini, hediye yoluyla ve el altından "alımlarla sağlanmaktaydı. Bunların bakire ve güzel olmaları koşuldu. Haremin cariyeler dairesindeki koğuşlarda acemilik, şakirdlik dönemlerini tamamlayan yeni kızlar, yetenekleri el verirse kalfa ve usta düzeyine yükselmekteydiler. Bunlar padişahın özel hizmetine bakarlar, kendilerini beğendirirlerse yatağına girip ikbal ve haseki olurlardı. Padişahın cariyelerle ilişkisi, birtakım kurallara bağlanmıştı. Yeni bir cariye edinmeleri de zordu.

Annesi, cariye asıllı Hürrem Sultan olan II. Selim'den (hd 1566-1574) başlayarak VI. Mehmed'e (Vahideddin) (hd 1918-1922) değin padişahların anneleri gibi İstanbullu pek çok ünlü kişinin annesi de birer cariye idi. 1847'de köle-cariye alım satımının yasaklanmasından sonra ülke dışından kaçak cariye edinimi zorlaştığından Osmanlı sarayına daha çok Marmara Bölgesi'ndeki Çerkez, Abaza ve Gürcü ailelerden parayla kız alınmaktaydı. 1909'da V. Mehmed'in (Reşad) bir iradesiyle cariyelik tümden yasaklanmakla birlikte saraya önceki yöntemlerle cariye temini 1922'ye değin sürdü.

Bibi. Evliya. *Seyahatname,* I, 563-564; Ç. Uluçay, *Harem,* İl. Ankara, 1985, s. 10-37: î. H. Konyalı, "Cariyeler ve Esir Pazarı", *Tarih Dünyası.* S. 2, s. 72-74; A. Mayakon. "Osmanlılarda Esir ve Cariye Ticareti". *Resimli Tarih Mecmuası,* yeni seri, S. 80, s. 611-613; Pakalın, *Tarih Deyimleri.* I, 259-261: *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu.* 1. Fas.. İst.. 1938"! S. 91-92: L. Saz. *Haremin İçyüzü.* İst.. 1974. s. 45 vd: A. L. Croutier, *Harem.* İst.. 1990:

NECDET SAKAOĞLU

CASA d'ITAIIA

bak. İTALYAN EVİ

CASSAS, LOUIS-FRANÇOIS

(3 Haziran 1756, Azay le Ferron -1 Kasım 1827, Versailles) Fransız ressam ve gravürcü.

Rohan-Chabot Akademisi'nde öğrenim gördü. 1776'da İtalya'ya gitti. Chabot dükünün hizmetinde bulunduğu bu yıllarda İtalya'yı gezdi ve resimler yaptı. 1784'te Paris'e döndükten kısa süre sonra İstanbul elçiliğine atanan Choiseul-Gouffier'le(-0 birlikte İstanbul'a geldi. 1787'ye kadar süren ikameti sırasında Ege adaları, Suriye. Filistin, Mısır ve Anadolu'yu kapsayan gezilere çıktı. Gittiği yerlerde yaklaşık 300 kadar çizim yaptı. 1787-1792 arasında Roma'da yaşadıktan sonra Paris'e döndü ve Goblin fabrikasında resim öğretmenliği yaptı.

Desen ve suluboya tekniğindeki başarısı ve kullandığı canlı renklerle dikkati çeken Cassas, Fransa'ya döndükten sonra daha çok Doğuda yaptığı resimleriyle ün kazandı. Daha önce Büyükelçi Choiseul-Gouffier ile birlikte hazırlamakta olduğu *Voyage pittoresque en Syrie, Phonicie. Palestine et Basse Egypt* adlı kitap, elçinin 1789 Fransız Devrimi sonrasında görevden alınması ve Rusya'ya kaçmasıyla gerçekleşemedi. Sonradan *Voyage en Syrie* adıyla ve Choiseul-Gouffier' nin giriş yazısıyla 1799'da basılan bu kitaptaki gravürlerin arasında I. Abdülhamidîn bayram alayı ve Kaptan-ı Derya Hasan Paşa'nın portreleri vardır. Cassas' m Türkiye ile ilgili resimlerinin çoğu Choiseul-Gouffier'nin *Voyage pittoresque de la Grèce* adıyla basılan iki ciltlik kitabında yer aldı. Cassas 1804 ve 1844 Paris Salon Sergileri'nde İstanbul manzaralarını sergiledi. Fransa'da Valencienne, Tours, Chateauroux müzelerinde ve bazı özel koleksiyonlarda Haliç, Üsküdar ve Galata'dan İstanbul görüntüleri, "Sultanahmet Meydanı", "Güreş Sahneleri" ve "Esir Pazarı" gibi eserleri vardır.

Bibi. A. Boppe, *Les peintres du Bosphore au XITLI'e siècle,* Paris, 1911; S. Germaner-Z. İnankur, *Oryantalizm ve Türkiye,* İst., 1989.

GÜNSEL RENDA

CASTELLAN, ANTOINE-LAIIRENT

(1 Şubat 1772, Montpellier - 2 Ocak 1838, Paris) Fransız ressam ve yazar.

1795'te dönemin kaptan-ı deryası Küçük Hüseyin Paşa'nın isteği üzerine Haliç Tersanesi'nde gemi onarım havuzlan kurmak için oluşturulan heyette teknik ressam olarak görev aldı.

Heyet 28 Mart 1797'de İstanbul'a vardı ve Beyoğlu'nda konakladı. Burası, Castellan için İstanbul'un bir varoşundan çok, Fransa'nın ya da İtalya'nın bir kentini andırmaktaydı. Batılılar tarafından işletilmekte olan dükkânlar, kahvehaneler, oteller ve hattâ bir Fransız restoranı vardı. Frenkler kendi giysileriyle dolaştıklarından ve Türklere fazla rastlanmadığından, elçiliklerin ve diğer binaların bir kısmı neoklasik stilde yapılmış olduğundan burada bir Batı havası seziliyordu.

Castellan ve arkadaşları Beyoğlu Caddesi'ne bakan üst katı sofalı ve iki odalı bir eve yerleşirler. Caddenin ötesinde sol tarafa doğru Galatasaray Kışlası vardır, sağa doğru ise Fransız Sarayı Sarayburnu manzarasının bir kısımmı kapatır. Evde mobilya yoktur, yerde ve sedirlerde yaşanır, pencereler renkli camlarla örtülmüştür ve perdeleri yoktur. Birkaç gün sonra eski kenti gezmek için Tophane'den Sirkeciye geçilir ve bu fırsatla Castellan kayıkları yakından inceler. İstanbul tarafında alışılmış yerler, Topkapı Sarayı'mn dışı, Ayasofya, Atmeydanı, Yerebatan Sarnıcı gezilir.

8 Nisanda Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa Kasımpaşa sırtlarmdaki köşkünde ziyaret edilerek ona getirilmiş olan havuz projelerinin maketleri gösterilir, ancak paşa fazla ilgilenmez. Bunun nedeni, Fransız heyeti gelinceye kadar, Osmanlıların havuz işini İsveç mühendislerine vermeleridir. Böylece İstanbul' da yapılacak pek bir şey kalmamıştır. Castellan o dönemde kente gelen her

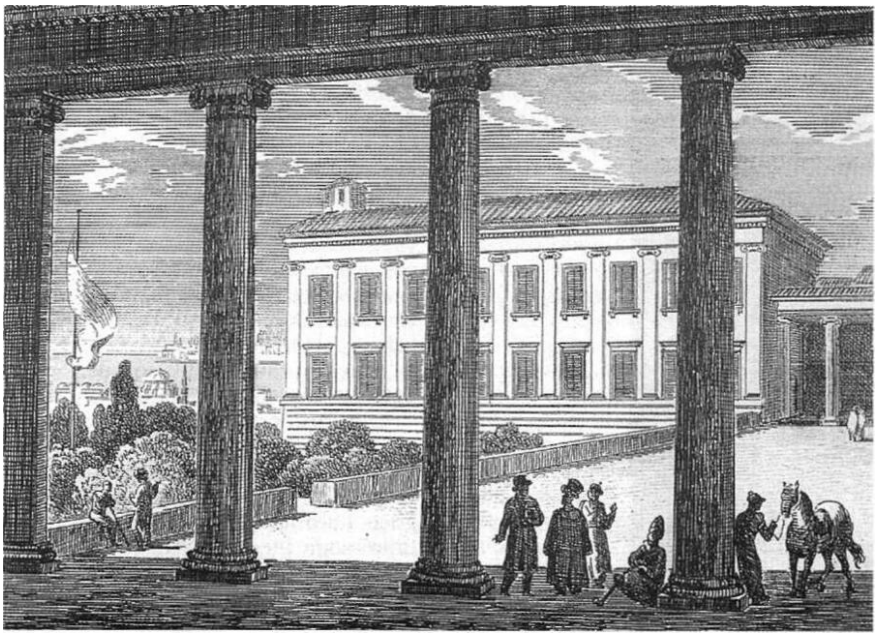

Antoine-Laurent Castellan'ın Fransız Sarayı'ndan görülen Sarayburnu ve Fransız Elçiliği binasını betimleyen çiziminden gravür.
Lettres sur la Grèce, VHellespont et Constantinople faisant suite aux lettres sur la Morée, 1811
Gözlem Yayıncılık Arsiti

yabancının gördüğü, Kâğıthane'yi, Taksim ötesindeki büyük mezarlığı, Boğaziçi' ni gezdikten sonra 6 Haziran'da İstanbul' dan ayrılır.

Castellan, gezi izlenimlerinin ilk bölümünü *Lettres sur la Morée* başlığıyla 1808'de yayımlamıştır. İstanbul izlenimlerini içeren ikinci bölüm ise *Lettres sur la Grèce. VHellespont et Constantinople faisant suite aux lettres sur la Morée* adıyla 1811'de basılmıştır. Kitapta yazarın çizmiş olduğu İstanbul'a ait 7 küçük gravür vardır. Bunlardan ilki Fransız Sarayı'ndan görülen Sarayburnu dur ve ön planda o dönemin Fransız Elçiliği binası görünür. Topkapı Sarayı sahil köşklerinden İncili Köşk ve Yerebatan Sarnıcı'nı gösteren gravürlerden başkaları fazla bir belgesel değer taşımaz. İzlenimlerin iki bölümü birden yeniden 1820'de basılmıştır. Yazarın ayrıca, 1812'de Paris'te basılan *Moeurs, usages et costumes des Ottomans et abrégé de leur histoire* adlı bir yapıtı vardır. Burada Osmanlı kıyafetlerini gösteren 72 deseni yer alır.

Bibi. P. Pinon, "Un épisode de la réception des progrés techniques â Constantinople: L'échec de la mission Ferregeau, ingénieur des Ponts et Chaussées (1796-1799)", *De la Révolution française a la Turquie d'Atatïtrk, la modernisation politique et sociale. Les lettres, les sciences et les arts,* İstanbul-Paris, 1990, s. 71-83.

STEFANOS YERASİMOS

CAZ

19. yy sonlarında Amerika Birleşik Devletlerinde biçimlenmeye başlayan caz müziği "Çılgın Yirmiler" olarak da anımsanan 1920'lerin ortalarında, önce Avrupa başkentlerinde, hemen ardından da İstanbul'da duyulmaya başladı.

Bilinen ilk İstanbullu caz müzisyeni Leon Avigdor'dur. Klasik müzik eğitimi gören Avigdor keman çalıyordu. 1920' lerin başlarında üç arkadaşıyla birlikte bir yaylı sazlar dörtlüsü kurmuştu. Bir Paris seyahatinde cazla tanıştı, çok etkilendi. Dönüşte alto saksofona başladı. Kolya Yakovlef adlı bir Beyaz Rus piyanist, bir davulcu ve bir banjocu ile İstanbul'un bilinen ilk caz dörtlüsünü kurdu. Union Française'de, Amerikan Elçiliği'nde verilen partilerde çaldı. Avigdorün 1930'larm başlarında İstanbul'da yaşayan İngilizlerin kurduğu Rowdie's adlı topluluğa katıldığı biliniyor.

O yıllarda gelişiminin henüz başlangıcında olan caz müziği sadece eğlendirici bir müzik türü sayılıyordu. 1930'larm sonlarına doğru ise Almanya'da güçlenmeye başlayan ırkçı baskılar yüzünden bu ülkedeki çalışma olanaklarını yitiren ABD kökenli siyah müzisvenlerin yanısıra baskıların asıl hedefi olan Yahudi caz müzisyenlerinin dağıldığı kentler arasında İstanbul da vardı. Bu ilk yakınlaşmalar sonucu öncelikle İstanbul' da yaşayan Hıristiyan ve Musevi azınlık arasında caz müziğine ilgi duyanlara rastlanmaya, İstanbul'da ilk caz müzisyenleri yetişmeye başladı.

Swing dönemine girildiğinde, Hindistan'da bulunduğu yıllarda caz müziğine ilgi duyan alto saksofoncu İbrahim Özgür. Ateş Böcekleri adlı üçlüsünü; Almanya'da şeflik eğitimi gören tromboncu Guido Kornfilt ise aralarında yine trombon çalan ünlü Arto ile kardeşi Dikran Haçaduryan'ın ve davulcu Şadan Çayligil'in de bulunduğu büyük orkestrasını kurmuştu.

Arto ve Dikran Haçaduryan sonraki yıllarda çok ünlenecek olan klarnetçi ve alto saksofoncu Hrant Lusigyan'm da aralarında bulunduğu Swing Amatör adlı topluluklarıyla ilk konserlerini 1941'de Beyoğlu'ndaki Saray Sineması'nda verdiler.

O yıllarda henüz Galatasaray Postanesinin en üst katından yayın faaliyetini sürdüren İstanbul Radyosu'nda da caz programları başlamıştı. İbrahim Özgür, Fazıl Abrak İstanbul Radyosu'nun ilk canlı caz programlarını gerçekleştiriyorlardı. Artık Taksim Gazinosunun altındaki gece kulübünde, Tokatlıyan Oteli başta olmak üzere Beyoğlu'nda birçok yerde caz çalan topluluklar vardı.

Caz aynı yıllarda Kadıköy yakasını da etkisine almıştı. Klarnetçi Hulki Saner, klarnetçi Mehmet Akter, armonikacı Necdet Alpün, gitarcı Fazıl Abrak, klarnetçi Haris Akıncı gibi ünlü müzisyenler yetişiyor, Hulki Saner ve Fazıl Abrak'ın toplulukları Kadıköy Halkevi'nde geniş ilgi gören konserler veriyordu.

İleriki yıllarda İstanbul Radyosu'nda hazırlayacağı programları ile de tanınacak olan davulcu Erdem Buri, caz kuramcısı, besteci ve elektronik müzikçi olarak ünlenecek olan armonikacı İlhan Mimaroğlu, adı caz müziğiyle özdeşleşecek olan genç Erol Pekcan da Modalı idiler.

Davulcu Erol Pekcan (1933-1994), Tür-

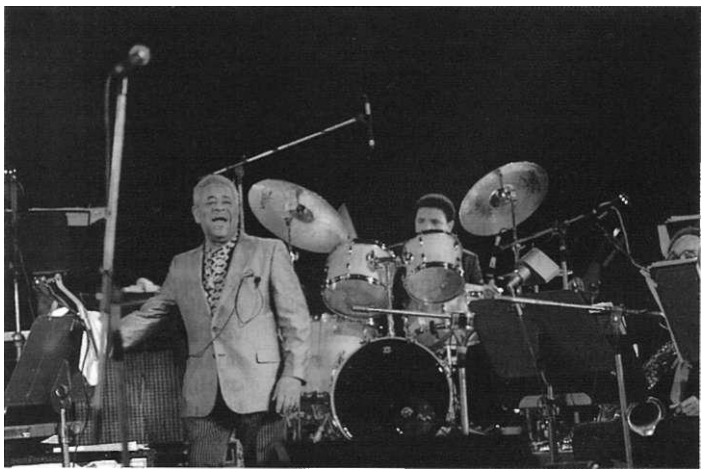

Dızzv Gıllespıe İstanbul Festivalinde Açıkhava Tiyatrosu'nda verdiği konserde. 1988.
istanbul Kültür re Sanat Vakfı Arşivi

Ayten Alpman ve klarnetçi Hrant Lusigyan Ekim 1961'de bir caz konserinde. *Sadettin Davran koleksiyonu*

kiye'de cazın tanınıp sevilmesindeki köşe taşlarından olacak; yaşamı boyunca aralıksız olarak sadece cazla uğraşarak, sayısız konser, radyo ve TV programı ile adından söz ettirecekti. "Caz Semai" adlı ilk Türk caz albümünü de o çıkaracaktı. Uzun yıllardır ABD'de yaşayan İlhan Mimaroğlu Türkiye'de caz müziği ile ilgili ilk Türkçe kitabın da yazarı olacaktı: *Caz Sanatı* (1958).

ABD'de yaşayan bir başka ünlü müzik adamı olan Arif Mardin ise bu yıllarda henüz konservatuvar öğrencisiydi. Piyano çalıyordu. Erdem Buri'nin Moda'daki evine müzik dinlemeye geliyordu.

Caz, İstanbul'un Anadolu yakasında yazları Moda Deniz Kulübümde, Caddebostan Plaj Gazinosu'nda ve Büyükada'daki Anadolu Kulübü'nde sürüyordu. 1950'lere gelindiğinde İstanbul'daki caz ortamı iyiden iyiye gelişmeye başladı. Arif Mardin kontrbasçı olmakla birlikte, caza duyduğu kuramsal ilgiyle daha çok tanınan Cüneyt Sermet'in de ara sıra yer aldığı ünlü İsmet Sıral Orkestrası'na besteler vermeye başladı. Mardin'in bestelerini Amerika'nın Sesi Radyosu'nda aralarında Quincy Jones, Hank Jones, Jimmy Cleveland gibi ünlü caz müzisyenlerinin bulunduğu bir topluluk çaldı, genç besteci bir burs kazanarak eğitimini Boston'daki Berklee Müzik Okulunda sürdürmek üzere ABD'ye gitti.

Uzun yıllardır Fransa'da yaşayan Cüneyt Sermet'in ise caz müziğine ilgisi artarak sürecek, Erdal Göksoy'un *Caz Tarihînden* sonra cazla ilgili olarak Türkiye'deki üçüncü kitabı yayımlayacaktı: *Cazın İçinden* (1990).

1950'ler Türkiye'nin ilk caz yıldızlarını da yetiştirecekti. Piyanist Nejat Cendeli'nin, saksofoncu ve vibrafoncu; düzenlemeci, şef Süheyl Denizci'nin, piyanist Ümit Aksu'nun yanısıra Sevinç Tevs, Ayten Alpman ve Rüçhan Çamay gibi ünlü caz şarkıcılan da bu yıllarda tanınmaya başladılar. Kornocu Melih Gürel ile kontrbasçı Selçuk Sun bu yıllarda henüz konservatuvar öğrencisiydiler.

Önce Dizzy Gillespie, ardmdan Dave Brubeck ile Louis Armstrong da bu yıllarda ilk kez İstanbul'a gelerek konserler verdiler. Dizzy Gillespie'nin 1956'da Saray Sineması'nda verdiği konserin heyecanlı dinleyicileri arasında genç Emin Fındıkoğlu da vardı. Sonraki yıllarda Boston'daki Berklee Müzik Okulu'nda eğitimini sürdürecek olan Emin Fındıkoğlu piyanist, besteci, düzenlemeci, şef olarak bütün yaşamını caz müziğine adayacaktı.

1956'da Paris'te düzenlenen bir yarışmada birinci olan Hasan Kocamaz, İstanbul'un ilk caz kulübünü Bebek'te açtı. 306 adlı kulüpte çalanlar arasında müzik yaşamını daha sonra Avrupa'da sürdürecek olan Muvaffak Falay da vardı. Aynı yıl İsmet Sıral Altılısı Beyoğlu'ndaki Küçük Sahne'de başarılı bir konser verdi. İsmet Sıral tenor saksofon, Hrant Lusigyan alto saksofon, Nejat Cendeli piyano, Selçuk Sun kontrbas, Vasfi Uçaroğlu da davul çalıyordu. Konuk solistler Sevinç Tevs ile armonikacı Hasan Kocamaz'dı.

1960'ların ortalarından başlayarak yoğunlaşan diskotekleşme, canlı müzik dinlenen yerlerin sayısını azaltmıştı. Bu yıllarda Hilton Oteli'nin Şadırvan adlı ünlü gece kulübünde çalan İsmet Sıral'ın, trombonda İlter Yenişen, piyanoda Ayhan Yünkuş, kontrbasta Günnur Perin, davulda Turan Etike'den oluşan topluluğu büyük ilgi görüyordu.

1970'lerde ise bütün dünyada olduğu gibi İstanbul'da da caz müziğine ilgi gözle görülür biçimde azalmıştı. Yine de Emin Fındıkoğlu 1970'te Elmadağ'da The Rhythm Section adlı caz kulübünü açmış, basçı Onno Tunç, gitarcı Neşet Ruacan, davulcu Arto Tunçün yer aldığı bir topluluk kurmuştu. 1976'da ise yurtdışında Türkiye'de olduğundan daha çok tanman Okay Temiz'in de aralarında olduğu bir dizi Türk ve yabancı müzisyen Galata Kulesi'ndeki Ceneviz Meyhanesi adlı kulüpte çaldılar. 1970'lerin ikinci yarısında Taksim'deki Fuaye adlı, İstanbul'un o sıradaki tek caz kulübünde ise piyanist Altan İlter eşliğinde Hrant Lusigyan dinlenebiliyordu.

1980'lerin başlarında ise Berklee Müzik Okulu (Boston, ABD), Juilliard Müzik Okulu (New York, ABD) çıkışlı bir dizi müzisyenin İstanbul'a dönüşüyle şehirdeki caz yaşamı yemden canlanmaya başladı. Gitarcı Neşet Ruacan, şarkıcı Nükhet Ruacan, davulcu Selim Selçuk, davulcu Murat Verdi, piyanist Nilüfer Ruacan caz müziğinin tanınıp sevilmesine önemli katkılarda bulundular.

1982'de İstanbul'un ilk caz festivali düzenlendi. Ancak, Filarmoni Derneğince Beyoğlu'ndaki Dünya Sineması'nda gerçekleşen daha çok Avrupa ülkelerinden müzisyenlerin katıldığı festival çeşitli nedenlerle bir daha düzenlenemedi.

1985'te ise kısa adı BİLSAK olan, Mustafa Kemal Ağaoğlu'nun yönetimindeki Bilim Sanat Kültür Kurumunun düzenlediği BİLSAK caz festivallerinin ilki gerçekleşti. Konserlerinin Elmadağ'daki Şan Tiyatrosu Salonu'nda verildiği festivalin sanat yönetmeni Emin Fındıkoğlu'ydu. Festivalin ilk konuklan arasında Elvin Jones, Sonny Fortune, Dave Holland, Kenny Wheeler, genç Marvin Smitty Smith, Hermeto Pascoal gibi ünlü caz müzisyenleri vardı. Festivalin ev sahipliğini ise Neşet Ruacan ile Önder Focan'ın toplulukları üstlenmişti.

Daha sonra Taksını'deki Atatürk Kültür Merkezi'ne alınan BİLSAK Caz Festivali konserleri 1989'a kadar sürdü; Tony Scott, Paul Motian, Bill Frisell ve 1988'rİe ölen Chet Baker'in de aralarında olduğu pek çok ünlü müzisyeni İstanbul'a getirdi.

İstanbul Festivali ise ilk kez düzenlendiği 1973'ten başlayarak her geçen yıl zenginleşen caz bölümü ile İstanbul'un caz yaşamına en büyük katkıyı sağlamıştır. 1974'te programdaki tek caz konserini Nişantaşı'ndaki Konak Sineması'nda veren büyük cazcı Woody Herman ile başlayan festivale, yıllar içinde Dizzy Gillespie'den Miles Davis'e, Modern Caz Dörtlüsü'nden Yellow Jackets'a, Chick Corea'dan Keith Jarrett'a, Branford Marsalis'ten Wynton Marsalis'e cazın yaşayan en seçkin adları peş peşe konuk oldular.

1980'lerde İstanbul'da birçok caz kulübü açıldı. Taksını'deki Bodrum Cafe, Gayrettepe'deki Cazino, Korukent'teki Cazbar, Levent'teki Ece Bar, BİLSAK'm Sıraselviler'deki kışlık, Yeniköy'deki yazlık yerlerinde canlı caz müziği dinlenebiliyordu. Yurtdışından gelen yabancı caz müzisyenleri bu kulüplerde Türk caz müzisyenleriyle birlikte çalabiliyorlardı.

Özellikle Ece Bar'da uzun süre çalan Ankaralı ünlü piyanist, saksofoncu Tuna Ötenel tutkulu üslubuyla İstanbul'da da çok hayran toplayacak, genç yaşta ölen yetenekli şarkıcı Nükhet Aruca'nın yetişmesinde önemli rol oynayacaktı.

Emin Fındıkoğlu ise kurduğu Euphony adlı topluluğu ile yine Ece Barda bir süre "Pazartesi Akşamları Cazı" adı altında haftada sadece bir akşam çaldı. Euphony'de Fındıkoğlu'nun çeşitli topluluklarında da yer alan usta trompetçi Şenova Ülker'in yanısıra, sonraları pop şarkıcısı olarak ünlenecek olan değerli tromboncu, caz şarkıcısı Fatih Erkoç da yer alıyordu. Genç kuşak caz müzisyenleri arasında önemli bir yeri olan trompetçi İmer Demirer de bu yıllarda tanınmaya başlamıştı.

1980'lerin sonlarında ise Arnavutköy'de ünlü Naima açıldı. Davulcu Selim Selçukün bir caz kulübü olarak düzenlediği bu mekân büyük ilgi gördü. Türk ve yabancı caz müzisyenleri burada programlı olarak çaldılar. Çok sayıda ünlü ABD'li caz müzisyeni İstanbul'a geldiğinde bu kulübe mutlaka uğruyor ve çalıyordu. Emin Fındıkoğlu, Tuna Ötenel, Neşet Ruacan, Nükhet Ruacan, Önder Focan, Hakan Behlil, Murat Verdi bu kulüpte programlı olsun, yabancılarla birlikte olsun, pek çok kez çaldılar. Daha çok yurtdışında aldığı ödüller ve çıkardığı CD'lerle tanınan piyanist Aydın Esen ve pek çok çalışmasında onunla birlikte olan davulcu, düzenlemeci, caz kuramcısı Can Kozlu da yıllar sonra İstanbul'da ilk kez burada çaldılar. Naima **1991**'de kapandı.

1991'de yine çok nitelikli müzisyenlerin katılımıyla gerçekleştirilen Akbank I. Uluslararası Caz Festivali büyük ilgi gördü. Max Roach da İstanbul'da ilk kez Akbank Festivali'nde çaldı.

İstanbul. Philip Morris Inc'in desteğinde ünlü caz müzisyenlerinden oluşan toplulukların dünya turnesi kapsamına Î988'de girdi. İstanbul'da Parliament Superband Konserleri adı altında her yıl düzenli olarak yinelenen turne, İstanbul'un caz yaşamını renklendiren başlıca etkinliklerden biridir.

İstanbul'un caz yaşamına katkıda bulunan kurumların arasında son yıllarda başarılı konserler düzenleyerek pek çok ünlü müzisyeni İstanbullulara dinleten Pozitifin önemli bir yeri vardır. Caz tarihinin en kendine özgü müzisyenlerinden olan Sun Ra konserlerini gerçekleştirmenin yanısıra, cazı Tarlabaşı'ndaki. artık dinsel amaçla kullanılmayan eski manastır gibi geleneksel konser salonları dışındaki mekânlara da taşıyan Pozitif, Akbank Caz Festivalini de düzenlemektedir. İstanbul'daki düzenli caz etkinlikleri arasında en uzun ömürlü olanı 1983'ten bu yana sürmekte olan, Süheyl Denizci yönetimindeki TRT İstanbul Hafif Müzik ve Caz Orkestrası'dır. İstanbul' da canlı caz müziği 1992'de açılan Tünel Meydanindaki Gramofonda, Beyoğlu'ndaki Atlas Sineması girişindeki Sefahathane'de, Balıkpazarı girişindeki Jazz Bar'da ve 1993'ün sonlarında açılan, Sıraselviler'deki C'est La Vie'de sürmektedir.

SADETTİN DAVRAN

CEBE ALİ BEY

(15. yy) İstanbul'un fethinde (1453) görev almış komutanlardan. Dindar kişiliğiyle kuşatma sırasında Akşemseddin. Molla Fenari vb gibi ordunun moralini yükseltmiş, daha sonra halk arasmda evliya kimliğine bulunmuştur.

Cebe Ali Bey'le ilgili gerçek bilgiler azdır. I44l'de Bursa'da subaşı olduğu bilinmektedir. Rumeli'de sancakbeyi iken 1444'te Vezir Halil Paşa tarafından Bursa'ya gönderilerek hükümdarlıktan çekilmiş bulunan II. Murad'a tahta dönmesini bildirmekle görevlendirilmişti. Varna Savaşı (1444) sırasında Bursa muhafızlığı yaptı. İstanbul kuşatmasına da il sipahileriyle Bursa beyi olarak katıldı. Kuşatma boyunca, Zağanos Paşa'nın sorumluluğundaki kara surları-Haliç surları bölgesinde görev aldı. Notharas'ın, Kardinal İsodorün ve Venedikli Krevisanosün savundukları bu kesimde önemli saldmlarda bulundu. Ancak Cebe Ali Bey'in Ayvansaray hücumları, fetih günü (29 Mayıs 1453) G. Trevisano'nun tutsak düşmesine değin sonuçsuz kaldı. Bir söylentiye göre Porta Putea ya da Porta İspigas'ı (Cibali Kapısı) ele geçirerek içeriye girdi. Buraya sonradan adı verilerek "Cebe Ali", "Cibali" dendi.

Fetihten sonra İstanbul'daki yerleşim ve örgütlenme çalışmalarında görevler aldı. Olasılıkla Cebeci Ocağı'nm(->) ilk ağası (komutanı) oldu. Yeğeni tarihçi Tursun Bey'in *Tarih-i Ebu'l-Feth'ieki* kısa açıklamasma göre ise İstanbul'a yerleştirilen Anadolulu göçmenlere verilen mukataa ev, bahçe ve arsaların sayımını gerçekleştirdi. Bu görevi, yeğeni Tursun Bey'le birlikte başarıyla yerine getirdi. Bu aynı zamanda, kentin alınışından sonraki ilk sayım oldu. Fakat bu çalışmanın tarihi, kapsamı ve elde edilen sayılar konusunda hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

İstanbul'da ad bırakan ilk Müslümanlardan olan Cebe Ali'nin bir de efsane ve kerametlerle süslenmiş ermiş kişiliği söz konusudur. Bunun, kentte Türk-Müslüman mahallelerini kurup cami ve zaviye yaptıran ya da kendisine verilen bir kiliseyi camiye çevirip ölünce yanına gömülen ve semtlere ruhaniyet veren gelenekten kaynaklandığı kuşkusuzdur ya da Toklu Dede, Aya Dede, Horos Dede, Baba Cafer örneklerinde olduğu gibi eski bir aziz, İslami kimliğe kavuşturulurken Cibali Baba'da da bir benzerlik bulunarak Cebe Ali'ye ermişlik yakıştırılmıştır.

Evliya Çelebi'nin naklettiği efsaneye göre Cebe Ali, Cibali Kapısim kuşattığından buraya bu ad verilmiş. Cebe Ali, Mısır'da Memluk Sultanı Kalavunün (hd 1275-1290) şeyhi imiş. İstanbul'un fethinde bulunmak amacıyla Bursa'ya gelip Zeyneddin Hafi'ye derviş olmuş. At çulundan bir cüppe giydiği için "Cübbe Ali" derlermiş. İstanbul kuşatması sırasında ekmekçibaşılık yaparak tüm orduya has ve beyaz yüz binlerce ekmek yetiştirmiş. Okmeydanı'ndan indirilen gemilere binmeyip Tersane Bahçesi önünde Zeyneddin Hafi'ye bağlı 300 dervişle Haliç sularına cüppelerini serip ilahilerle tef ve kudümler çalarak karşı yakaya geçmişler. Surlardan bunu gören Bizans askerleri korkmuşlar. Cebe Ali ve dervişleri Cibali Kapısı'm kuşatmışlar. Ermişliği açığa çıkan Cebe Ali fetihten sonra şehit olmuş ve Cibali Kapısı içindeki Gül Camii yanma gömülmüş. Dervişleri de dünyadan el çekmişler.

Bu söylenceden ayrı bir de Emevi Halifesi Mervan bin Hakem'in (hd 684-685) gönderdiği orduda bulunan Ali bin Ensari'nin, savunmada kalan Müslüman askerlerini takviye ettiği, Cibali'den içeride Müslümanlara üç mahalle kurup bir cami yaptığı, fakat pek çok askerle birlikte orada şehit düştüğü efsanesi vardır. Buna göre ise Ali bin Ensari ile Cebe Ali aynı kişidir. Her iki efsanenin de gerçeklerle bağdaştırılması olanaksızdır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 99-100; Tursun Bey, *Tarih-iEbu'l-Feth,* İst., 1977; F. Dirimtekin, *İstanbul'un Fethi,* İst., 1949, s. 74, 288, 231; Ergin, *Vakfiye,* 14, 19; O. Ergin, "Bir Efsanenin İçyüzü, Cibali-Cebe Ali", *Tarih Dünyası,* S. 1, s. 19-21, 42; ay, "İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskân Edildi?", *Resimli Tarih Mecmuası,* s. 2352-2364; *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu,* 1. Fas., İst.. 1938. s. 92.

NECDET SAKAOĞLU

CEBECİ HANI

Cebeci Hanı, Kapalıçarşı hanları grubundandır. Kitabesi olmayan yapının, yaptıranı ve mimarı da bilinmemektedir.

Yapı, muntazam dikdörtgen planın dar kenarındaki bir sıra dükkânla Yağlıkçılar Caddesi'ne açılır. İstanbul, Kapa-

lıçarşı hanları içinde en muntazam plana sahip olmasıyla dikkati çeken yapı, 72x47 m ölçüsünde bir alana inşa edilmiştir. Yapının dikdörtgen planı 49x47 m'lik kareye yakın bir kuruluşla arkada avlulu bir blok oluştururken, 26,50x47 m' lik bir alanda yer alan enine dikdörtgen blok da bir ön blok (giriş bloku) oluşturmaktadır.

Böylece art arda, revaklı iki avlulu ve revakların altına açılan mekanlarıyla gelişmiş bir plan yorumuna sahip olan yapı, aynı plan kuruluşunu üst katta da gösterir. 12,50x36 m ölçüsündeki birinci avluya açılan ana giriş koridoru, yapı ekseninin solunda açılmış, ancak ikinci avluya açılan giriş doğu-batı ana ekseni üzerinde yer almıştır.

Günümüze, pek çok çelişkili onarımlarla ulaşmış olan yapı, ilk kuruluşuyla plan şemasını yansıtmaktadır. Yapıda revak sistemi örme taş payeler, kemerler ve çapraz tonoz örtü sistemiyle meydana getirilmiştir. Zemin katta revak altına bir sıra tonoz örtülü mekânlar açılır ve katta sivri kemer formundaki tuğla-derz dokulu revak kemerleri ile üst kattaki yuvarlak tuğla-derz kemerler avlu cephelerini oluşturur.

Üst katta yer alan mekânların kapı ve pencereleri yay kemerli olarak inşa edilmiştir. Üst kat zaman içinde çok değişmiş, yapının avluya açılan revak cepheleri ve üst örtüsü yer yer yeni malzeme ile yenilenmiş ve değiştirilmiştir.

Üst kat mekânlarmdaki ocak nişleri de ancak kalıntılarından tanmabilmektedir. Birinci avludan ikinci avluya açılan geçiş mekânının sağ tarafında bitişik iki merdiven ön ve arka blokların üst katlarına çıkılan orijinal merdivenlerdir.

Cebeci Hanı, etrafında yer alan hanların çok çeşitli parselasyonlarına rağmen muntazam bir alanda inşa edilmiştir. Ancak kuzey, güney ve batı yönlerinden bitişik nizamda olması, yapının Yağlıkçılar Caddesinde yer alan doğu cephesiyle tanınmasını sağlamıştır. Alt kat, cepheyi oluşturan bir sıra dükkân arasında yer alan kapı, taştan yay kemerli bir açıklık şeklinde olup, beşik tonoz örtülü giriş koridoruna bağlanır.

Ana cephenin tuğla-derz dokusu ve bu dokuda mekânların dışa açıldığı pencerelerin taş kemer ve söveleri yer yer bozularak günümüze gelebilmiştir.

Cebeci Hanı, art arda iki avlulu olmasıyla, iki katlı muntazam dikdörtgen plan kuruluşuyla ve gene çarşı dokusu içinde yer almasıyla 18. yy ortalarına tarihlenebilir.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları.* 115-11".

GÖNÜL CANTAY

CEBECİ OCAĞI

Kapıkulu ocaklarının silah ve savunma araçlarını yapan, bunları koruyan, savaş malzemeleri hazırlayan ulufeli örgüt. "Cebeciler", "Cebeciyan-ı Dergâh-ı Âli", "Cemaat-i Cebeciyan-ı Dergâh-ı Ali", "Cemaat-i Tüfengerân", "Dergâh-ı Muallâ Cebecileri" de denmiştir. Kapıkulu ocakları arasında yeniçerilerden sonra gelen askeri birlik konumundaydı. Oda denen kışlaları Topkapı Sarayı'na yakın olan cebeciler, Sarayburnu bölgesinin (saray surlarının dışında kalan) güvenliğinden sorumluydular. Bu ocağın bir geleneği, her dönemin silahlarmı ve savaş araçlarını koruyup saklamaktı. 1453'te kumlan istanbul Cebeci Ocağı. 1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırılmıştır.

Örgütlenişleri 14. yy sonlarında olan cebeciler. İstanbul'un fethi sırasında yararlık gösterdiler. II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) bu ocak için, Topkapı Sarayı yanında özel bir kışla yaptırdı. Ayasofya'nın karşısındaki geniş alanda bulunan cebeci odaları, kare planlı olup bir iç avlunun çevresindeydi.

Savaş zamanlarında cebecilerin büyük bölümü yeniçerilerle birlikte cepheye giderek bu ocağm silah ve mühimmat gereksinimini karşılarlar, dönüşte de dağıttıkları tüm malzemeyi toplayıp getirirler ve bakıma alırlardı.

Cebeci Ocağı, diğer kapıkulu ocakları gibi ortalara ayrılmıştı. Bu ocağın kaynağı da Acemi Ocağı(->) idi. Ağa bölüğü 59 ortaydı. 37 de cemaat ortası vardı. Her orta odasında farklı sayılarda cebeci kayıtlıydı. Ocağa alınan şakirt, bir eğitim süresi sonunda usta sanını kazanırdı. Cebeci ustaları, başlarına iki ucu omuzlarına doğru sarkan ve yeşil çuhadan yapılmış "şebkülah" denen bir başlık giyerlerdi. Törenlerde bu külahın üstüne tüy takmaktaydılar. Yaşlamp emekli olan cebecilerin "cebecioğlu" denen yetişkin çocukları da ocağa alınmaktaydı.

Cebecilerin sayısı, Yeniçeri Ocağının mevcuduna bağlı olarak artmakta veya eksilmekteydi. **16.** yy'da "".000 dolayında olan mevcut, 17. yy başında smır kalelerindekilerle birlikte **6**.000'e düşmüştü. Bu yüzyılın sonlarına doğru ise cebeci sayısı 3-000'di.

Cebeci ortalarındaki ustalar, işkollarına ve uzmanlıklarına göre "cebeciyan", "rıhteciyan" (kumbara dökenler), "barutçuyan", "lağımcıyan" olarak sınıflara ayrılmaktaydılar.

Cebeci Ocağının komutanı, "ser-cebeciyan", "cebecibaşı" ya da "cebeciler ağası" denen subaydı. Bu göreve genellikle ocak kethüdası mevkiinde bulunan yüksek rütbeli cebeci atanırdı. Cebecibaşmdan sonra dört kethüda, cebeciler başçavuşu, bölük ve orta zabitleri, odabaşı rütbelerinde subaylar vardı. Ayrıca ocağın yazı ve hesap işlerini yürüten cebeciler kâtibi, başhalife, "kisedar" denen şeflerle bunların kalem memurları bulunuyordu.

Cebecilerin İstanbul'daki en önemli görevleri, Topkapı Sarayı'nın çevresindeki Ayasofya, Hocapaşa ve Ahırkapı semtlerinin güvenliğini sağlamaktı. Cebeciler, saraya yakın semtlerde yangın çıktığında bölükler halinde yangm yerine sevk edilirler ve saray çevresinde önlemler alırlardı. Kentte düzenlenen askeri törenlere 300 seçme yeniçerinin yanında 200 de cebecinin katılması gelenekti.

Kentte sık sık yinelenen donanma ve şenliklerde cebecilerin özel görevleri, donanma salları hazırlamak, havaifişeklerle törenleri renklendirmekti. Cülus ve veladet günlerinin gecelerinde cebeciler bu tür gösterilerde Tersane halkı ile yarışmalar yaparlardı. Sarayburnu, Yalı Köşkü. Top Kapısı, Kız Kulesi önlerindeki donanma sallarından aynı anda fırlatılan binlerce fişek, İstanbul semalarını aydınlatır, halk bazen 3-7 gece süren bu donanmaları coşkuyla izlerdi.

İstanbul'daki asker ayaklanmalarına cebecilerin de katılması, kışlalarının saraya yakın olması nedeniyle kaygı uyandırırdı. Bununla birlikte cebeciler birçok ayaklanmada saray çevresini koruyarak padişahların güvenini kazanmışlardı. Son kez, Vak'a-i Hayriye**'den)** Cebeciler Başkethüdası Hüseyin Ağa ile öteki kethüdalar, yönetime bağlı kaldıklarından ödüllendirilmişler, buna karşılık Cebecibaşı Mehmed Ağa, yeniçerilerle bir olduğundan idam edilmişti.

Bibi. Uzunçarşılı, *Kapıkulu,* II, 3-31; Pakalın, *Tarih Deyimleri.* I. 262-264, *Topkapı Sarayı Müzesi Ârsivi Kılavuzu.* I. Fas.. İst., 1938, s. 92-93; *Mür'Vt-Tevarih,* II/A. 57, 77, 81. 93. 115. 118. III. 35.

NECDET SAKAOĞLU

CEBEHANE

Cebeci Ocağı'na bağlı atölye, imalathane ve depolar. "Cebehane-i Âmire" olarak da bilinir. Cebehane'nin ana binası Yerebatan Sarayı'nın üstündeydi. Ayrıca Topkapı Sarayı dış bahçesindeki Aya İrini Kilisesi İç Cebehane konumundaydı. Sarayın çizme kapısından inilen Cebehane Meydanında da Cebehane'ye bağlı tesisler vardı.

Cebehane imalathanelerinde, cebe (zırh), zırh keseleri, kalkanlar, tolgalar, tüfekler, kumbara ve tüfek kundaklan, kurşunlar, fındık kurşunları, ok temrenleri, savaş kazmaları, baltalar, teberler, kuburlar ile her çeşit mühimmat imal edilirdi.

Cebehane'de cebeci ustaları ile dışarıdan gelen aylıklı ustalar çalışırlardı. Burası Tophane. Kılıçhane gibi İstanbul'un önemli askeri sanayi tesislerinden biriydi. İmal edilen her çeşit silahla savaş araç ve gereçleri Cebehane ambarlarında saklanarak savaş zamanlarında cepheye götürülürdü. Sınır boylarındaki kalelerin silah ve cephane gereksinmeleri de yine burada hazırlanıyordu. Kalelerin her birinde yeter sayıda cebeci, "kale hizmeti" yaparak Cebehane'den gelen araç ve gereçlerin bakımını ve kullanılmasını sağlarlardı.

Cebehane'de ve bağlı atölyelerdeki baş ustalar "ser-tüfengî", "ser-kaynağî", "ser-burgunî", "ser-barutçu", "ser-perdahî" vb unvanlar taşımaktaydılar. Kentte düzenlenen şenlikler, donanmalar için fişek vb malzemeler de Cebehane'de hazırlanırdı. Saraya çok yakın olan Cebehane' yi padişahlar sık sık denetlerler, arada tebdil yöntemiyle de buradaki çalışmaları izlerlerdi.

hçarşı harılan içinde en muntazam plana sahip olmasıyla dikkati çeken yapı, ~2x-i~ m ölçüsünde bir alana inşa edilmiştir. Yapının dikdörtgen planı 49x47 m'lik kareye yakın bir kuruluşla arkada avlulu bir blok oluştururken, 26,50x47 m' lik bir alanda yer alan enine dikdörtgen blok da bir ön blok (giriş bloku) oluşturmaktadır.

Böylece art arda, revaklı iki avlulu ve revakların altına açılan mekanlarıyla gelişmiş bir plan yorumuna sahip olan yapı, aynı plan kuruluşunu üst katta da gösterir. 12,50x36 m ölçüsündeki birinci avluya açılan ana giriş koridoru, yapı ekseninin solunda açılmış, ancak ikinci avluya açılan giriş doğu-batı ana ekseni üzerinde yer almıştır.

Günümüze, pek çok çelişkili onarımlarla ulaşmış olan yapı. ilk kuruluşuyla plan şemasını yansıtmaktadır. Yapıda revak sistemi örme taş payeler, kemerler ve çapraz tonoz örtü sistemiyle meydana getirilmiştir. Zemin katta revak altına bir sıra tonoz örtülü mekânlar açılır ve katta sivri kemer formundaki tuğla-derz dokulu revak kemerleri ile üst kattaki yuvarlak tuğla-derz kemerler avlu cephelerini oluşturur.

Üst katta yer alan mekânların kapı ve pencereleri yay kemerli olarak inşa eclilmiştir. Üst kat zaman içinde çok değişmiş, yapının avluya açılan revak cepheleri ve üst örtüsü yer yer yeni malzeme ile yenilenmiş ve değiştirilmiştir.

Üst kat mekânlarındaki ocak nişleri de ancak kalıntılarından tanınabilmektedir. Birinci avludan ikinci avluya açılan geçiş mekânının sağ tarafında bitişik iki merdiven ön ve arka blokların üst katlarına çıkılan orijinal merdivenlerdir.

Cebeci Hanı, etrafmda yer alan hanların çok çeşitli parselasyonlarına rağmen muntazam bir alanda inşa edilmiştir. Ancak kuzey, güney ve batı yönlerinden bitişik nizamda olması, yapının Yağlıkçılar Caddesi'nde yer alan doğu cephesiyle tanınmasını sağlamıştır. Alt kat. cepheyi oluşturan bir sıra dükkân arasında yer alan kapı, taştan yay kemerli bir açıklık şeklinde olup, beşik tonoz örtülü giriş koridoruna bağlanır.

Ana cephenin tuğla-derz dokusu ve bu dokuda mekânların dışa açıldığı pencerelerin taş kemer ve söveleri yer yer bozularak günümüze gelebilmiştir.

Cebeci Hanı, art arda iki avlulu olmasıyla, iki katlı muntazam dikdörtgen plan kuruluşuyla ve gene çarşı dokusu içinde yer almasıyla 18. yy ortalarına tarihlenebilir.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları.* 115-117.

GÖNÜL CANTAY

CEBECİ OCAĞI

Kapıkulu ocaklarının silah ve savunma araçlarını yapan, bunları koruyan, savaş malzemeleri hazırlayan ulufeli örgüt. "Cebeciler", "Cebeciyan-ı Dergâh-ı Ali", "Cemaat-i Cebeciyan-ı Dergâh-ı Âli", "Cemaat-i Tüfengerân", "Dergâh-ı Muallâ Cebecileri" de denmiştir. Kapıkulu ocakları arasında yeniçerilerden sonra gelen askeri birlik konumundaydı. Oda denen kışlaları Topkapı Sarayıma yakın olan cebeciler, Sarayburnu bölgesinin (saray surlarının dışında kalan) güvenliğinden sorumluydular. Bu ocağın bir geleneği, her dönemin silahlarım ve savaş araçlarını koruyup saklamaktı. 1453'te kurulan İstanbul Cebeci Ocağı, 1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırılmıştır.

Örgütlenişleri 14. yy sonlarında olan cebeciler. İstanbul'un fethi sırasında yararlık gösterdiler. II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) bu ocak için, Topkapı Sarayı yanında özel bir kışla yaptırdı. Ayasofya'nın karşısındaki geniş alanda bulunan cebeci odaları, kare planlı olup bir iç avlunun çevresindeydi.

Savaş zamanlarında cebecilerin büyük bölümü yeniçerilerle birlikte cepheye giderek bu ocağın silah ve mühimmat gereksinimini karşılarlar, dönüşte de dağıttıklan tüm malzemeyi toplayıp getirirler ve bakıma alırlardı.

Cebeci Ocağı, diğer kapıkulu ocakları gibi ortalara ayrılmıştı. Bu ocağın kaynağı da Acemi Öcağı(->) idi. Ağa bölüğü 59 ortaydı. 37 de cemaat ortası vardı. Her orta odasında farklı sayılarda cebeci kayıtlıydı. Ocağa alman şakirt, bir eğitim süresi sonunda usta sanını kazanırdı. Cebeci ustaları, başlarına iki ucu omuzlarına doğru sarkan ve yeşil çuhadan yapılmış "şebkülah" denen bir başlık giyerlerdi. Törenlerde bu külahın üstüne tüy takmaktaydılar. Yaşlanıp emekli olan cebecilerin "cebecioğlu" denen yetişkin çocukları da ocağa alınmaktaydı.

Cebecilerin sayısı, Yeniçeri Ocağının mevcuduna bağlı olarak artmakta veya eksilmekteydi. 16. yy'da ".000 dolayında olan mevcut, 17. yy başında sınır kalelerindekilerle birlikte 6.000'e düşmüştü. Bu yüzyılın sonlarına doğru ise cebeci sayısı 3.000'di.

Cebeci ortalarındaki ustalar, işkollarına ve uzmanlıklarına göre "cebeciyan". "rıhteciyan" (kumbara dökenler), "barutçuyan", "lağımcıyan" olarak sınıflara ayrılmaktaydılar.

Cebeci Ocağı'nın komutam, "ser-cebeciyan", "cebecibaşı" ya da "cebeciler ağası" denen subaydı. Bu göreve genellikle ocak kethüdası mevkiinde bulunan yüksek rütbeli cebeci atanırdı. Cebecibaşından sonra dört kethüda, cebeciler başçavuşu, bölük ve orta zabitleri, odabaşı rütbelerinde subaylar vardı. Ayrıca ocağın yazı ve hesap işlerini yürüten cebeciler kâtibi, başhalife, "kisedar" denen şeflerle bunların kalem memurları bulunuyordu.

Cebecilerin İstanbul'daki en önemli görevleri, Topkapı Sarayı'nın çevresindeki Ayasofya, Hocapaşa ve Ahırkapı semtlerinin güvenliğini sağlamaktı. Cebeciler, saraya yakın semtlerde yangın çıktığında bölükler halinde yangın yerine sevk edilirler ve saray çevresinde önlemler alırlardı. Kentte düzenlenen askeri törenlere 300 seçme yeniçerinin yanında 200 de cebecinin katılması gelenekti.

Kentte sık sık yinelenen donanma ve şenliklerde cebecilerin özel görevleri, donanma salları hazırlamak, havaifişeklerle törenleri renklendirmekti. Cülus ve veladet günlerinin gecelerinde cebeciler bu tür gösterilerde Tersane halkı ile yarışmalar yaparlardı. Sarayburnu, Yalı Köşkü, Top Kapısı, Kız Kulesi önlerindeki donanma sallarından aynı anda fırlatılan binlerce fişek. İstanbul semalarını aydınlatır, halk bazen 3-7 gece süren bu donanmaları coşkuyla izlerdi.

İstanbul'daki asker ayaklanmalarına cebecilerin de katılması, kışlalarının saraya yakın olması nedeniyle kaygı uyandırırdı. Bununla birlikte cebeciler birçok ayaklanmada saray çevresini koruyarak padişahların güvenini kazanmışlardı. Son kez, Vak'a-i Hayriye'deG» Cebeciler Başkethüdası Hüseyin Ağa ile öteki kethüdalar, yönetime bağlı kaldıklarından ödüllendirilmişler, buna karşılık Cebecibaşı Mehmed Ağa, yeniçerilerle bir olduğundan idam edilmişti.

Bibi. Uzunçarşılı. *Kapıkulu,* II, 3-31; Pakalın, *Tarih Devimleri,* I, 262-264, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu,* I. Fas., İst., 1938, s. 92-93; *MürTt-Tevarih,* II/A, 57, 77, 81, 93. 115. 118, III. 35.

NECDET SAKAOĞLU

CEBEHANE

Cebeci Ocağına bağlı atölye, imalathane ve depolar. "Cebehane-i Amire" olarak da bilinir. Cebehane'nin ana binası Yerebatan Sarayı'nın üstündeydi. Ayrıca Topkapı Sarayı dış bahçesindeki Aya İrini Kilisesi İç Cebehane konumundaydı. Sarayın çizme kapısından inilen Cebehane Meydanı'nda da Cebehane'ye bağlı tesisler vardı.

Cebehane imalathanelerinde, cebe (zırh), zırh keseleri, kalkanlar, tolgalar, tüfekler, kumbara ve tüfek kundakları, kurşunlar, fındık kurşunları, ok temrenleri, savaş kazmaları, baltalar, teberler, kuburlar ile her çeşit mühimmat imal edilirdi.

Cebehane'de cebeci ustaları ile dışarıdan gelen aylıklı ustalar çalışırlardı. Burası Tophane, Kılıçhane gibi İstanbul'un önemli askeri sanayi tesislerinden biriydi. İmal edilen her çeşit silahla savaş araç ve gereçleri Cebehane ambarlarında saklanarak savaş zamanlarında cepheye götürülürdü. Sınır boylarındaki kalelerin silah ve cephane gereksinmeleri de yine burada hazırlanıyordu. Kalelerin her birinde yeter sayıda cebeci, "kale hizmeti" yaparak Cebehane'den gelen araç ve gereçlerin bakımım ve kullanılmasını sağlarlardı.

Cebehane'de ve bağlı atölyelerdeki baş ustalar "ser-tüfengî", "ser-kaynağî", "ser-burgunî". "ser-barutçu", "ser-perdahî" vb unvanlar taşımaktaydılar. Kentte düzenlenen şenlikler, donanmalar için fişek vb malzemeler de Cebehane'de hazırlanırdı. Saraya çok yakın olan Cebehane' yi padişahlar sık sık denetlerler, arada tebdil yöntemiyle de buradaki çalışmaları izlerlerdi.

İç Cebehane. bir tür silah hazinesi ve deposu durumundaydı. Ölen padişahların silahları, zırhları, tolgaları, muhtelif dönemlere ait silah örnekleri burada saklanır ve sık sık bakımları yapılırdı. Tahta geçen padişahın İç Cebehane'yi törenle ziyaret etmesi ve atalarına ait silahlar hakkında bilgiler alması bir gelenekti. Buradaki birikimler İstanbul müzelerinin ana kaynaklarından olmuştur (bak. Askeri Müze).

Topkapı Sarayı sınırları içerisinde kalan Cebehane Meydanı ise Cebecilerin ve içoğlanlarmın çeşitli gösteriler yaptıkları yerlerdendi (bak. bamyacı-lahanacı müsabakaları).

1826'da Cebeci Ocağı kapatılınca buraya bağlı olan Cebehane'de de üretim durdu. 1828'de kurulan Cephane Nazırlığı bünyesinde sağ kol ve sol kol cephane bölükleri oluşturularak Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin(->) silah ve mühimmat gereksinimi karşılanmaya çalışıldı.

NECDET SAKAOĞLU

CEDİD ABDÜRRAHİM EFENDİ MEDRESESİ

Rumeli kazaskeri iken 1171/1757'de vefat eden Abdürrahim Efendi tarafından yaptırılan medrese, Fatih'te, Darüşşafaka Caddesi ile Yeşil Sarıklı Sokağınm kesiştiği köşededir.

H. Ayvansarayî'nin *MecmuâA Tevârib'te* verdiği bilgiye göre medrese 1167/1747'de yapılmıştır. *Hadîkatü 'l-Cevâmi'* de Abdürrahim Efendinin, medresesinin mezarlığında gömülü olduğu belirtilir. Günümüzde medresenin güneydoğu köşesinde yer alan hazirede 1186/1772 ve 1191/1777 tarihli mezar taşları bulunmaktadır.

Bir külliyeye bağlı olmayan tek medrese türüne giren yapının kitabesi bulunmamaktadır. Osmanlı barok dönemi içinde yapılmakla birlikte, mimarisinde klasik dönem özellikleri hâlâ etkilidir. Barok üslup, çok sınırlı olarak başlık, kapı kemeri gibi ayrıntılarda belirmektedir. 18. yy'dan günümüze ulaşabilen az sayıdaki medreseden biri olan yapının mimarının kim olduğu bilinmemektedir.

Bugünkü durumla, E. H. Ayverdi tarafından yayımlanan *19- yy İstanbul Haritası* karşılaştırıldığında, medresenin üzerinde yer aldığı Çarşamba Caddesi' nin genişletildiği, yakında yer alan birçok medresenin yıkıldığı, çevrenin çok değiştiği anlaşılmaktadır. Medresenin kendisi de ciddi kayıplar vermiştir. Onarım ve diğer değişikliklerle ilgili yeterli belge olmadığından, binanın özgün durumunu anlayabilmek güçtür.

Medrese avlusuna, Darüşşafaka Caddesine açılan mermer söveli, basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Girişin güneydoğu yönünde, daha sonra cepheleri örülerek odaya dönüştürülen üç göz tonozlu dükkân yer almaktadır. Bunların önlerinde ahşap saçakları olduğu, duvardaki demir kancalardan anlaşılmaktadır. Medrese girişinin, dükkân cephelerinin gerisinde, dükkânların arka duvarı hizasında olması, burada daha önce tonozlu bir geçit bulunduğunu düşündürmektedir. Girişin güneybatı yanında da bazı mekânlar (dükkân, sebil) bulunduğu, duvar üzerindeki kemer izlerinden anlaşılmaktadır.

Cedid Abdürrahim Efendi Medresesi
Yavuz Çelenk, 1994

Medrese, kare planlı bir avluyu giriş dışındaki üç yönde çevreleyen revakların gerisinde, "U" plan oluşturacak biçimde sıralanan hücreler ve bir dershaneden oluşmaktadır. Dershane güneydoğu yönündeki hücrelerin arasında yer almaktadır. Mermer söveli kapı lentosuna barok bir kemer biçimi verilmiştir; üzerinde natüralist çiçek desenleri ve bir kartuş içinde besmele yer almaktadır. Dershane içinde, girişin iki yanında birer dolap, yan duvarlarda birer pencere ve birer dolap bulunmaktadır. Dershanenin hazireye bakan güneydoğu cephesine üç pencere açılmıştır. Duvarlar badanalıdır. Pandantifle geçilen kubbenin tepesinde bugün üzerinde hiçbir bezeme görülemeyen iki kademeli göbek yer almaktadır.

Kare planlı hücrelerin birer ocağı, nişleri ve dışa açılan ikişer penceresi bulunmaktadır. Avluyu üç yönde saran revaklar mermer kaide, sütun ve başlıklara oturan sivri kemerlerle oluşturulmuştur. Giriş yönünde revak bulunmamaktadır, buna karşılık revak kemerlerinin batı duvarına mesnetlendiği noktalara mermer gömme sütun ve başlıklar yerleştirilerek, uyumlu bir bağlantı sağlanmıştır. Revak cephelerinde, kemerler arasmda bir sıra taş iki sıra tuğladan oluşan almaşık duvar örgüsü uygulanmıştır. Saçak kornişleri iki sıra kirpi saçak düzenindedir. Hücreler ve revaklar kubbeyle örtülüdür. Tuğladan yapılan sekizgen prizma gövdeli bacaların her kenarına birer delik açılmıştır; üstlerinde piramidal kubbe biçiminde şapkaları bulunmaktadır.

1976'da yapılan özensiz onarımda medresenin görüntüsü ve birçok özgün ayrıntısı değiştirilmiştir. Tuğla olan revak kemerleri sıvanmış, avlu zemini mermerle kaplanmış, şadırvan, yerini eskisiyle ilişkisi bilinmeyen yenisine bırakmış, kubbeler kurşun taklidi şapla örtülmüştür.

Medrese halen yatılı Kuran kursu olarak kullanılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka.* I, 12; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 246-247; Kütükoğlu. *Darü'l-Hilafe.* 116-117.

ZEYNEP AHLTNBAY

CEDİD AIİ PAŞA MEDRESESİ

Karagümrük'te I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) sadrazamlarından Semiz Ali Paşa tarafından bir külliyeye bağlı olmadan yaptırılmış medrese.

Asıl girişi eski İstanbul'un önemli bir yolu olan Nişanca Caddesi (bugün Hasan Fehmi Paşa Caddesi) üzerinde bulunan medrese, çevresindeki, kentsel değişikliklerden etkilenmiştir. Fevzi Paşa Caddesi'nin açılmasıyla medresenin arka cephesi anayol üzerine çıkarak önem kazanmış; giriş bu yöne çevrilmiştir. Günümüzde kuzeydoğu yönündeki asıl giriş kapalıdır. Giriş cephesine bitişik mekânlara ait ara duvar, ocak ve niş izleri çimentolu harçla sıvalı olan cephe üzerinde yer yer belirgindir. Yapı muhtemelen 1729 Balat yangınından ve 1894 depreminden hasar görmüştür. Kuzey köşesindeki payandalar bu yönde desteğe gerek duyduğunu göstermektedir. Fevzi Paşa Caddesi'nin medreseye göre daha alçaktan geçmesi temel duvarlarını açığa çıkardığından, güneybatı hücrelerinin duvarları da gergilerle sağlamlaştırılmıştır.

Mimar Sinan'ın eserleri arasında yer alan medresenin kitabesi bulunmamaktadır. Tarihi kaynaklara göre 966/1558' de medreseye müderris atanmış ve derslere başlanmıştır. Mimar Sinan tarafından 1550-1560 arasında yapılan Süleymaniye Evvel ve Sânî, Cafer Ağa, Sultan Selim medreseleriyle ortak mimari özellikler gösteren yapıda hücreler avluyu "U" oluşturacak biçimde üç yönde sarmaktadır. Avluya giriş biraz yana kaymış olmakla birlikte, dershane avlunun simetri eksenine yerleştirilmiştir. Avlu, enine gelişmiş dikdörtgen planlıdır. Hasan Fehmi Paşa Caddesi'ne göre yüksekte olduğundan, girişten avluya basamaklarla ulaşılmış olması gerekir. Ancak bu bağlantı şu anda mevcut değildir. Avlunun giriş yönünde hücre bu-

Cedid Ali Paşa **Medresesi**
Yavuz Çelenk. 1994

lunmamaktadır. Toplam on beş hücre kuzeybatı, güneydoğu ve güneybatı yönlerinde avlu çevresine dizilmişlerdir. Dershanenin batısındaki ilk hücreyle köşe hücresi arasında bir eyvan oluşturulmuştur. Dershanenin diğer yanında, güneybatı ve güneydoğu hücre dizileri arasına yerleştirilen tonozlu bir geçitle yan bahçeye ulaşılmaktadır.

Kare planlı dershane, pandantifti bir kubbeyle örtülüdür. Kütlesi Üsküdar Mihrimah Sultan Medresesinde olduğu gibi, iki yandaki geçitlerle hücrelerden ayrılmıştır. Avluya açılan anıtsal girişinden başka iki tane de yandaki revaklara bağlantı kapısı vardır. Güneybatıda komşu yapılar bulunması, bu cepheye yalnız üst pencere açılmasını etkilemiş olmalıdır. Diğer cephelerde iki alt, bir üst pencere bulunmaktadır. Beden duvarı revaklarla aynı hizaya, avlu cephesine doğru çekilen dershanenin bu yöndeki biçimlenişi alışılmış kalıpların dışına çıkmaktadır.

Mukarnaslı portal ve iki yanındaki Bursa kemerli pencere nişleri cepheyi zenginleştirmektedir. Dershane önünde sütunlara oturan saçak düzeni örnekleri yaygındır; ancak burada değişik bir ayrıntı uygulandığı, eliböğründelere oturan ahşap bir saçağın var olduğu, kalan izlerden anlaşılmaktadır. Dershane kubbesini taşıyan kemerlerden kuzeydoğu yönünde olanın çizgisel olarak avlu cephesine yansıtılması da dershanenin avlu cephesine özellik kazandıran diğer bir ayrıntıdır. Dekoratif mermer işçiliği, hat sanatı gibi bezeme öğeleri de anıtsal kapı ve pencere ayrıntılarında odaklaşmıştır.

Medresenin avlu cephelerinde özenli bir kesme küfeki taşı işçiliği vardır. Diğer cephelerde malzeme ve işçilik kalitesi daha düşüktür. Dershanenin yan ve arka cephelerinde bir sıra taş, iki sıra tuğla almaşık örgü uygulanmıştır. Hücrelerin dış cepheleri kaba yonu taşla örülmüştür.

Kare planlı ayaklara oturan üstten teğetli kemerlerle oluşturulan revaklar, güneydoğu, güneybatı ve kuzeybatı yönlerinde sivri çapraz tonozla, giriş yönünde kubbeyle örtülüdür. Hücrelerin tümü kubbelidir. Her hücrenin dışa açılan tek penceresi bulunmaktadır. Küfeki bloklarıyla çevrelenen pencere boşluklarının üzerinde tuğla hafifletme kemerleri yer almaktadır.

Çatı suları çörtenlerle dışarı akıtılmaktadır. Güneydoğu ve kuzeybatı revaklarının örtüleri avluya, hücre dizilerinin çatıları dışarı doğru eğimlendirilmiştir. Dershanenin iki yanındaki hücrelerin eğimleri ise güneybatı yönündedir. Bacaların tuğladan örülen kare planlı gövdelerinin üstü kurşun şapkalarla korunmuştur.

Medrese halen sağlık merkezi olarak kullanılmaktadır. 1960'larda gerçekleştirilen onarımda revaklardan bodruma inmek için merdivenler yapılmış, hücrelerdeki ocaklar kapatılmıştır. Avlunun özgün düzeni ve şadırvan günümüze ulaşamamıştır. Dershane ve hücre kubbelerinin alemleri yok olmuştur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka.* I. 119; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 460; Kütükoğlu. *Darü'l-Hilafe,* 151; Müller-Wiener. *Bildlexikon,* 366, 374; Kuran, *Mimar Sinan,* 366, 374; Z. Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapılan". *Mimarbaşı Koca Sinan. Yaşadığı Çağ ve Eserleri.* I. Ankara. 1989. s. 252-253.

ZEYNEP AHUNBAY

CEDID MEHMED EFENDİ MEDRESESİ

Sultanahmet'te, Ayasofya Hamaminm güneydoğusunda, Kabasakal Caddesi' nin Mimar Mehmet Ağa Caddesi'yle kesiştiği köşede yer almaktadır.

Bir külliyeye bağlı olmayan medrese türüne giren yapı, bulunduğu mahallenin adı dolayısıyla "Kabasakal Medrese-" si" olarak da anılır. Kitabesi yoktur; Şeyhülislam Mehmed Efendi tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. I. Mahmud dönemine (1730-1754) ait olduğu ileri sürülen yapının mimari özellikleri de bu tarihlendirmeyi desteklemektedir.

Medrese günümüze çok harap durumda ulaşmıştır. Çevredeki yangınlar, bakımsızlık ve işgaller binanın birçok özgün öğesinin yok olmasına neden olmuştur. 1984'te Vakıflar Genel Müdürlüğünce başlatılan kamulaştırma çabaları ve Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu' nun restorasyon girişimi olumlu sonuç vermiştir. Onarımı 1987'de tamamlanan medrese İstanbul Sanatları Çarşısı olarak kullanıma sunulurken, bitişikteki Yeşil Ev ile ilişki sağlamak üzere aradaki duvarın bir bölümü kaldırılmıştır.

Medreseye giriş Kabasakal Caddesinden, bu yönde sıralanan dükkânlar arasmdandır. Mermer söveli mütevazı girişten sonra beşik tonoz örtülü bir geçitle avluya ulaşılır. Tümüyle içe dönük bir mekân olan avlu, enine gelişmiş dikdörtgen planlıdır. Avluda kime ait olduğu bilinmeyen bir mezar, kuyu ve su haznesi bulunmaktadır. 1914'te medresenin durumuyla ilgili olarak yapılan saptamada varlığı belirtilen abdesthane, gusulhane ve çamaşırhane günümüze ulaşamamıştır.

Dershane ve on iki hücre, avluyu üç yönde çevrelemektedir. Kare planlı olan mescit-dershane, hücre dizisinin kuzeybatı ucunda, giriş duvarına bitişik konumdadır. Dershanenin hücrelerle ilişkisi açısından benzer plan düzenleri 18. yyin ilk yarısında İstanbul'da yapılan Valide Kethüdası (1705), Çorlulu Ali Paşa (1708). Damat İbrahim Paşa (Acımusluk. 1719 ?) medreselerinde de uygulanmıştır. Dershanenin kuzeydoğu cephesi

Cedid Mehmed Efendi Medresesi
Yavuz Çelenk. 1994

revaklara, güneybatı cephesi Mehmet Ağa Caddesi'ne açılmaktadır. Dışa kapalı olan diğer duvarlardan kuzeybatıda iki niş, kıble duvarında mihrap bulunmaktadır. Dershane aynalı tonozla örtülüdür.

Revaklar, narin mermer sütunlara oturan sivri kemerlerle oluşturulmuştur. Diğerlerinden farklı olarak revağm kuzeydoğu ucundaki taşıyıcı küfeki taşından yapılmıştır ve dörtgen planlıdır. Mermer olan başlıklardan yalmz birinin tek yüzünde, tam bitirilmeden bırakılan yüzey bezemesi, medresenin yapımının kesintiye uğradığını ya da yaptıran kişinin ölümü nedeniyle tam bitmeden kullanılmaya başlanıldığı izlenimini uyandırmaktadır. İstanbul'da başka örneğini saptayamadığımız bu başlığın üzerindeki alçak kabartma rumî desenler, medrese yapıldığı sırada hâlâ klasik dönemin etkili olduğuna işaret etmektedir. Başlıklar, başlık ve üst başlık olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. İki parça arasında demir bir kuşak yer almakta, gergiler bu kuşağın üzerinden üst başlığa saplanmaktadır. Açıklıklar dar olduğundan ince kesitli gergilerle yetinilmiştir. Tek tuğla ile örülen revak kemerlerinin sırtı bir tuğla ile çevrilidir. Kemerler arasında bir sıra taş, iki sıra tuğladan oluşan almaşık örgü vardır. Avlu kemerleri cephe gerisinde revak tonoz eksenine dik sivri tonozlar olarak devam ederek revağın tonoz örtüsüne saplanmaktadırlar. Avlu çevresinde revak kollarının genişlikleri farklıdır. Hücrelerden daha büyük olan dershane kütlesi avluya doğru çıkıntı yapmakta, bunun sonucu olarak revak dershane önünde daralmaktadır.

Kareye yakın planlı olan hücrelerin özgün döşemeleri günümüze ulaşamamıştır. Konumları nedeniyle köşe hücrelerinin durumu özeldir; revağa yalnız kapıları açılmaktadır, pencereleri güneydoğu yönüne bakmaktadır. Diğer hücrelerin revaklara açılan bir kapı ve penceresi vardır. Genel olarak hücrelerin ara duvarlarına nişler, dış duvarlara ocaklar yerleştirilmiştir. Ocaklar yaşmağı olmayan kemerli nişler şeklindedir. Hücre örtüleri pandantifli kubbedir. Hücrelerin revaklara açılan kapı ve pencerelerinin üstlerinde tek tuğladan yuvarlak kemerler vardır. Kemer sırtları tek tuğla ile çevrilidir; aynaları tuğla ile doldurulmuştur.

Medresenin dış cephelerinde bir sıra taş, iki sıra tuğla almaşık örgü tekniği uygulanmıştır. Saçaklar avlu cephesinde tek sıra kirpi saçak kornişle, dışta ise güneybatı cephesinde kalan izlere göre bir düz, bir pahlı şeritten oluşan taş kornişle bitirilmiştir. Kurşun levhalarla örtülen çatıda eğimler avluya ve dış cephelere doğru yönlendirilmiş; hücre kubbelerinin suları çörtenlerle dışarı verilmiştir. Günümüze ancak kare planlı tuğla gövdeleri ulaşan bacalar restorasyon sırasında piramidal kurşun şapkalarla örtülmüştür.

Bibi. Kütükoğlu, *Darü'l-Hüafe,* 30-32; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 308; S. Çamurdan, *Cedid Mehmed Efendi Medresesi Restorasyon Projesi,* İTÜ Mimarlık Fak. Lisans Tezi, Haziran 1981; E. Yücel, "Cedid Mehmed Efendi Medresesi", *TTOK Belleteni,* S. 77/356 (1988), s. 12-15; C. Kayra, *Eski İstanbul'un Eski Haritaları,* İst., 1990. s. 55-56

ZEYNEP AHUNBAY

CELLATLAR

"Cellat Ocağı", "bostancı cellatları" da denmiştir. İstanbul'da, Bostancı Ocağı'na(->) bağlı saray cellatlarıydı. 1826'da kapıkulu ocaklarının kapatılışıyla birlikte bu örgüt de dağıtılmıştır.

Bostancıbaşına bağlı Cellat Ocağı'nın koğuşu, Sarayburnu'nda Hamlacılar Ocağının yanındaydı. Kıpti ya da Hırvat asıllı olan cellat ve cellat yamakları, bir cellatbaşmın yönetiminde örgütlenmişlerdir. Sayıları en çok bir oda (10-20 kişi) kadardı. Cellatlar, Bostancı Ocağı efradından sayılmaktaydılar. Buyrukları da bostancıbaşından alırlardı. Bostancıbaşı, önemli kişilerin idamında hazır bulunur, fakat sıradan kişilerin idamını cellatbaşına havale ederdi. İdam hükümleri, infazın ne biçimde yapılması gerektiğini içeriyorsa buna aynen uyulurdu. Mahkûm, kendi evinde, bir meydanda ya da suçu işlediği yerde, sarayda veya "fırın mahbesi" denen tutukevinde yağlı kementle veya satırla idam edilirdi. Ocak askerlerinin, suçlu komutanların cellat satırı ile boyunlarının vurulması kuraldı. Adi suçlular, hırsız, soyguncu ve caniler, kentin, Çarşıkapı, Bahçekapı, Gümrükönü, Parmakkapı gibi işlek noktalarında ve herkesin önünde asılır veya boyunları vurulurdu. Siyaseten idam denen, padişahın ya da sadrazamın buyruğu ile yargısız gerçekleştirilen infazlarda, kişiye son ana kadar saygı gösterilir, cellatlar yağlı kemendi dikkatle boynuna geçirip boğarlar, "şifre" denen keskin ustura ile başı düzgün biçimde kesip ibret taşına koyarlar veya muayene için huzura gönderirlerdi. Bu idamlar çoğu kez, Topkapı Sarayının orta kapısı içindeki kapı arasında veya kapı dışındaki Cellat Çeşmesi önünde infaz edilir, bazen cellat da çağrılmayarak infaz görevi saray kapıcılarına, çadır mehterlerine verilirdi. Paşa Kapısı'nda, Yedikule'de de idam infazları olmaktaydı.

Cellatbaşı ve yamakları, direnmek isteyen suçluyu tekme ya da yumrukla ansızın sendeletip yere çökertirler ve bir anda kemendi boynuna geçirirlerdi. Satırla boyun vurmada ise diz çöktürüp ellerini arkadan bağladıktan sonra birisi

Cellat ve yamağı. *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 3 (1973)

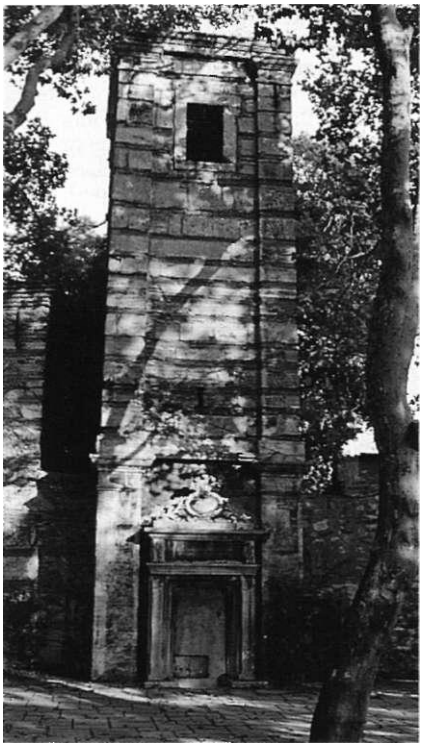

Topkapı Sarayı avlusunda Cellat Çeşmesi diye anılan kitabesiz çeşme, 18. yy sonu. *Ali Hikmet* **1** *arlık*

perçeminden tutarken diğeri tek vuruşla enseden boynu keserdi.

Cellatlar, aldıkları buyruk uyarınca suçlulara türlü işkenceler de uygularlardı. Konuşturmak için, ustura ile deri yüzmek, başa kızgın tas geçirmek, cımbızla sinir çekmek, makata burgu sokmak, çekiçle kemik kırmak yöntemlerine başvururlardı, işkenceyle idam ise üç türlüydü. Çengel cezası Eminönü'ndeki özel ahşap kulede uygulanıyordu. Limana bakan bu kulenin ön yüzünde yerden yüksekçe çengeller vardı. Suçlu bir makara ile yukarıya çekilir, ip boşaltılınca hızla düşerken çengellerden bir veya ikisi vücuduna saplanır, orada ölünceye kadar asılı kalırdı. Donanmanın İstanbul'a her dönüşünde, yakalanan forsalardan birkaçının burada çengele vurulması gelenekti. Çarmıh cezası eşkıya reislerine ve casuslara uygulanıyordu. Soyulan mahkûm, yüzükoyun bir çarmıha bağlanır, kabaetleri bıçakla oyularak iri birer yağ mumu dikilip yakılır, bir devenin sırtında kentte gezdirildikten sonra, akşama kadar ölmezse asılırdı. Kazık, en ağır işkenceydi. Suçlu soyulur, makatından ucu sivri ve bilek kalınlığında bir kazığa yavaş yavaş çakılır, kazığın ucu omuz başından çıkınca iki omzuna yağ mumları dikilerek meydanda teşhir edilirdi. Cellatlar, her üç işkencede de hüner gösterip mahkûmun uzun süre işkence çekmesini sağlayarak bahşiş alırlardı.

Taşrada idam edilen vezirlerin, ünlü zorbaların ve derebeylerinin kesik başları İstanbul'a geldiğinde bunlar Cellat Ocağı'nda temizlenip Bâb-ı Hümayun önünde ibret taşlarına konurdu. Akşam, kesik başları toplayıp bir kayıkla karşıya götürerek Karacaahmet'teki kesik başlara mahsus yere gömmek de cellatların görevidydi.

İdam edilenin üzerindeki her şey cellatların olur. topladıklarını yılda bir kez cellat mezadı düzenleyerek satarlardı. Cellatlık, halk arasında en uğursuz meslek sayıldığından ölen cellatlar, umumi mezarlıklara gömülmeyerek sur dışındaki ve Eyüp'te Karyağdı Bayırı'ndaki cellat mezarlığına defnedilirler, üzerlerine de kabaca yontulmuş iri ve yazısız taşlar dikilirdi.

Osmanlı tarihinde ünlü cellatbaşı Kara Ali(->) ile yamağı Hammal Ali'yi Naîmâ ve Evliya Çelebi, eserlerinde anlatmışlardır.

Bibi. R. E. Koçu. "Osmanlı İmparatorluğunda Cellatlar", *Resimli Tarih Mecmuası,* s. 190-192: *Tauih-i Naima, TV,* 332; Evliya, *Seyahatname.* I, 518: "Cellad. Cellad Ocağı. Cellad Mezadı, Cellad Mezarı". *İSTA.* VI, 3426, 3429.

NECDET SAKAOĞLU

CELVETÎLİK

16. yy sonlarında Aziz Mahmud Hüdaî(->) tarafından kurulan ve İstanbul merkez olmak üzere Batı Anadolu ile Balkanlar'da faaliyet gösteren tarikat.

Celvetîlik. kurucusu Aziz Mahmud Hüdaî'nin (ö. 1628) tarikat silsilesinde yer alan Halvetîlik(-») ve Bayramîlik(->) ile yakından ilişkilidir. Tarikatın Halveti silsilesi, 'Erdebil Sufîleri" olarak bilinen tasavvuf zümresinin kurucusu Safîyyüddin Erdebilî'ye (ö. 1334) ve ondan da İbrahim Zâhid-i Geylanî'ye (ö. 1291) ulaşır. Bayramî silsilesi ise. Aziz Mahmud Hüdaî'nin şeyhi Muhyieddin Üftâde'ye (ö. 1580) ve Muk'ad Hızır Dede (ö. 1512) ile Akbıyık Meczub (ö. 1456) aracılığıyla Hacı Bayram-ı Velîye (ö. 1429) bağlanır. Celvetîliğin bu ikinci silsilesi ayrıca Bayramîliğin Ebu'l-Hasan el-Harakanî'de Nakşibendîlik!-*) ile bütünleşmesinden dolayı "Sıddıkî" bir özellik de taşımaktadır.

Celvetîliğin silsile bakımından Halvetîlik ile Bayramîliğe bağlanması, bu tarikatların bir kolu olarak değerlendirilmesine yol açmış ise de, aslmda tamamen bağımsız bir mistik kuruluş şeklinde örgütlenmiş ve diğerleri gibi İstanbul hayatına dışarıdan değil, şehir kültürünün içinden çıkarak katılmıştır. Bu yüzden Celvetîlik, tam anlamıyla bir İstanbul tarikatı sayılır.

Aziz Mahmud Hüdaî'nin tasavvuf hayatında birbirini izleyen iki farklı dönem. Celvetîliğin kuruluşunu aydınlatabilecek ipuçlarını barındırmaktadır. Bunlardan ilki Hüdaî'nin İstanbul'da Küçük Ayasofya Medresesi'ndeki öğrencilik yıllarından başlayıp, hocası Nâzırzade Ramazan Efendi (ö. 1576) ile birlikte önce Edirne, ardından Mısır. Şam ve Bursa seyahatlerini içine alan ve 1573'e kadar süren dönemdir. Bu dönemde henüz ilmiye sınıfına mensup bulunan Hüdaî, Filibeli Nureddinzade Musliheddin Efendimin (ö. 1573) sohbetlerine katılarak Halvetî zümresine girmiş ve daha sonra Mısır'da tarikatın Deminaşîlik kolu şeyhlerinden Kerimüddin Halvetî'ye intisap ederek icazet almıştır. Celvetîliğin oluşumunu hazırlayan ikinci dönem ise, Hüdaî'nin bir Halvetî şeyhi olarak Mısır'dan Bursa'ya döndüğü 1573'ten itibaren başlar ve İstanbul'a geldiği 1580'lerin ilk yıllarına kadar sürer. Bu dönem, Bayramîliğin Üftâde aracılığıyla Hüdaî üzerindeki mistik etkisini yoğunlaştırarak Celvetî tarikatının doğmasına vol açtığı, kısa fakat son derece etkili bir zaman kesitidir.

1580'lerin başından itibaren İstanbul' da örgütlenmeye başlayan Celvetîlik, 1628'e kadar şehir hayatında Aziz Mahmud Hüdaî ve çevresinde oluşan geniş bir mürit halkası tarafından yaygınlaştırılmıştır. Tarikatın İstanbul'da kurumlaştığı 1580-1628 arasındaki bu birinci dönem, Hüdaî'nin karizmatik kişiliğine bağlı olarak şekillenen Celvetî mistisizminin özellikle sarayın da desteğini alarak üst tabakada rağbet bulduğu ve henüz şehir halkının orta ve alt tabakalarına yeterince nüfuz edemediği bir zaman kesitidir. Hüdaî'nin başta III. Murad (hd 1574-1595) olmak üzere III. Mehmed (hd 1595-1603), I. Ahmed (hd 1603-1617), I. Mustafa (hd 1617-1618. **1622**-1623), II. Osman (hd 1618-**1622)** ve IV. Murad (hd 1623-1640) ile yakından kurduğu ilişki, Celvetîliğe hem siyasi ve maddi destek hem de aralarında Sadrazam Halil Paşa (ö. 1629), Reisülküttab Okçuzade Mehmed Şâhî Efendi (ö. **1629),** Şeyhülislam Hocazade Esad Efendi (ö. 1625) gibi devlet adamlarıyla, Sarı Abdullah (ö. 1660), Şeyh İbrahim Efendi (ö. 1655) ve Nev'izade Ataî (ö. 1635) gibi döneminin aydın kadrosunu oluşturan önemli kişileri kazandırmıştır.

Celvetîliğin İstanbul'daki ilk merkezi, Aziz Mahmud Hüdaî'nin daha önce öğrencilik yıllarını geçirdiği Küçük Ayasofya Medresesi bünyesindeki tekkedir. Küçükçamlıca'da yaptırdığı ve bir süre inziva hayatı yaşadığı Çilehane ya da Musalla Mescidi Tekkesi de tarikatın şehir hayatındaki ilk merkezleri arasında sayılabilir. Hüdaî'nin halifelerinden Muk'ad Ahmed Efendi (ö. 1639). burada bir süre postnişinlik yapmıştır. Bizans dönemine ait Sergios ve Bakhos Kilisesinden camiye çevrilen Küçük Ayasofya Tekkesi ise aslen bir Halvetî merkezi olup Nureddinzade Musliheddin Efendi'nin vefatım (1573) izleyen yıllarda Hüdaî tarafından Celvetîliğe bağlanmış ve kendisi burada yaklaşık 8 yıl postnişinlik yaptıktan sonra yerine halifesi Filibeli İsmail Efendi'yi (ö. 1642) bırakarak Üsküdar'da 1589'da inşa ettirmeye başladığı ve 1595'te tamamlanan tarikatın merkez tekkesinin başına geçmiştir. 1595-1628 döneminde Hüdaî Asitanesi, Celvetîliğin İstanbul'daki tek örgütlenme merkezi olup tarikat, henüz mahalle ölçeğinde yaygınlık kazanabileceği tekke organizasyonunu gerçekleştirememiştir. Tarikatın bu dönemdeki asıl faaliyet sahası, merkez tekkeye bağlı olarak İstanbul dışında, özellikle Batı Ana-

dolu ve Balkanlar'da görülmektedir. Hüdaî'nin halifelerinden Dizdarzade Ahmed Efendi (ö. 1623), Üftadezade ibrahim Efendi (ö. **1678),** Saçlı İbrahim Efendi (ö. 1664), Aksaraylı Abdurrahim Efendi (ö. 1645), Kemaleddin Efendi (ö. 1657), Arap Yahya Efendi (ö. **1666)** ve Eyyûb Efendi (ö. 1621), Celvetîliği başta Bursa ve Edirne olmak üzere bu sahada yaymışlardır. Hüdaî'nin vefatından sonra İstanbul'da kurulmaya başlayan Celvetî tekkelerinde, özellikle bu bölgede yetişen şeyhlerin meşihat görevini üstlendikleri görülmektedir.

Aziz Mahmud Hüdaî'nin 1628'de vefat etmesiyle Celvetîlik dört şubeye ayrılmış ve her şube kurduğu tekkeler aracılığıyla İstanbul'un mahalle ölçeğinde tarikatın yaygınlaşmasını sağlamıştır. Celvetîliğin, 1628'den başlayıp tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar süren bu ikinci dönemine damgasını vuran kişi, Hüdaî'nin başhalifesi Muk'ad Ahmed Efendi'dir. Hüdaî'den sonra Üsküdar'daki Celvetî Âsitanesi'nin meşihatını üstlenmiş ve yetiştirdiği iki önemli halifesi Zâkirzade Abdullah Efendi (ö. 1657) ile Devatî Mustafa Efendi'ye (ö. 1650) mensup şeyhler tarafından kurulan Celvetî şubeleri, tarikatın 17. yy ortalarından başlayarak İstanbul'da hızla yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Celvetîliğin orta tabaka arasında rağbet bulduğu bu dönem, daha önce şehir hayatına giren Mevlevî, Nakşî, Bayramî ve Halvetî tarikatlarının yanısıra **16.** yy sonlarında Rıfaîlik ile 17. yy başlarında Kadirîliğin İstanbul'da örgütlenmeye başladıkları, Celvetîliğin de bu faaliyetlere paralel şekilde kendi tekke organizasyonunu genişletmeye çalıştığı bir zaman dilimi olarak dikkati çekmektedir.

İstanbul Celvetîliğinin Hüdaî sonrası dönemine damgasını vuran Muk'ad Ahmed Efendi halifelerinden Zâkirzade Abdullah Efendi, Hüdaî Âsitanesi zâkirbaşısı Şa'ban Efendi'nin (ö. 1650) oğludur. Nakşîliği İstanbul'a getiren Abdullah İlâhî'nin(->) postnişinlik yaptığı Zeyrek Tekkesi ile Atik Ali Paşa Camii bünyesindeki Kasım Çelebi Tekkesi'nde postnişinlik yapmış ve bu tekkeler, Hüdaî'den sonra Celvetî organizasyonuna bağlanan ilk tarikat merkezleri olmuşlardır. Zâkirzade Abdullah Efendi'nin faaliyetleri yalnızca bu tekkelerle sınırlı değildir. Onun İstanbul'daki Celvetî örgütlenmesi açısından taşıdığı asıl önem, yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla tarikatın dört şubesinden üçünün silsile itibariyle kendine bağlı oluşudur.

Zâkirzade Abdullah Efendi'nin iki halifesi vardır. Bunlar Atpazarî Osman Efendi (ö. 1690) ile Selâmî Ali Efendi'dir (ö. 1692). "Fazl-ı İlahî" olarak tanınan Osman Efendi, Fatih Atpazarı'nda kendi adına bir tekke kurmuş ve Celvetîliğin suriçindeki en faal merkezlerinden birini oluşturmuştur. Halifelerinden *Silsile-i Tarîk-i Celvetî yazan* İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1724) ise, Celvetîliğin Hakkîlik şubesinin kurucusudur. Hakkîlik, 17. yy sonlarından itibaren önce Bursa'da yaygınlaşmış, 1774'te Hüdaî Âsitanesi postnişini olan Mudanyalı Mehmed Ruşen Efendi (ö. 1794) ile Celvetîliğin İstanbul'daki merkez tekkesinde temsil edilmiştir. Faaliyet alanı Hüdaî Âsitanesi ile sınırlı kalan Hakkî meşihatını, Büyük Ruşen Efendi ailesine mensup bulunan Şehabeddin Efendi (ö. 1819), Abdurrahman Nesib Efendi (ö. 1842). Mehmed Ruşen Efendi (ö. 1891), Mehmed Şehabeddin Efendi (ö. 1911) ve el-Hac Mehmed Ruşen Efendi tekkenin kapatıldığı 1925'e kadar yürütmüşlerdir.

Zâkirzade Abdullah Efendi'nin ikinci halifesi Selâmî Ali Efendi (ö. 1692), Celvetîliğin İstanbul'daki en yaygın tekke organizasyonunu gerçekleştiren Selamîliğin kurucusudur. Müderrislik ve müftülük görevlerinde bulunmuş, daha sonra Devatîzade Mehmed Talib Efendi'nin 1679'da vefatıyla birlikte Hüdaî Âsitanesi postnişinliğine atanmıştır. Selâmî Ali Efendi, Celvetîlik ile Halvetîliğin aşırı vahdet-i vücutçu şubelerinden Mısrîlik arasında yakınlaşma sağlayan kişi olarak tanınır. Bu amaç doğrultusunda Mısrîliğin kurucusu Niyazî-i Mısrî (ö. 1693) ile tasavvufun temel konuları üzerinde mektuplaşarak ortak bir anlaşma zemini hazırlamaya çalışmış, fakat bu girişimi zahit Celvetîlerce uygun görülmeyerek Hüdaî Asitanesi'ndeki meşihat görevine 1682'de son verilmiştir. Bu göreve tekrar iadesi, Mustafa Erzincanî'nin meşihatından sonra olup, vefat ettiği 1692'ye kadar postnişinliği devam etmiştir.

Selâmî Ali Efendi, Üsküdar'da Selamsız, Kısıklı ve Acıbadem'de üç ayrı Celvetî tekkesi kurarak Selamîliğin 17. yy sonlarından itibaren İstanbul hayatına nüfuz etmesini sağlamıştır. Selamsız ve Acıbadem tekkelerinin meşihatını da üstlenen Selâmî Ali Efendi, bu merkezlerle Hüdaî Âsitanesi arasındaki ortak meşihatı vefatına kadar sürdürmüş, fakat daha sonra Kısıklı Tekkesi dışındaki Selamsız ve Acıbadem tekkelerinin idaresi 18. yy ortalarından itibaren Celvetîliğin Haşimî şubesinin denetimine geçmiştü'. Selâmî Ali Efendi'nin halifesi Bilecikli Osman Efendi (ö. 1727) ise hem Üsküdar Atpazarı'nda 1720'de kurduğu tekkede, hem de Hüdaî Âsitanesi'nde Selamîliği temsil etmiştir.

Celvetîliğin üçüncü şubesi Fenaîlik. Selâmî Ali Efendi'nin halifelerinden Fenaî Ali Efendi (ö. 1745) tarafından kurulmuştur. Fenaî Ali Efendi'nin tarikat silsilesi, mürşidi Selâmî Ali Efendi tarafından Zâkirzade Abdullah Efendi'ye ulaşır. Fenaî Ali Efendi Kütahyalıdır. Önce Selâmî Ali Efendi'nin Selamsız Tekkesi'nde postnişinlik yapmış, 1714'te bu görevinden ayrılarak Üsküdar Pazarbaşı'ndaki kendi adıyla anılan Fenaî Tekkesi meşihatını üstlenmiştir. Fenaîliğin Celvetî organizasyonu içindeki etkisi 18. yy boyunca devam eder. Bu dönemde Abdullah Rıfkî Efendi (ö. 1770), Mehmed Nazif Efendi (ö. 1792) ve hattat Mehmed Şakir Efendi tarafından Fenaî meşihatı temsil edilmiş, 19. *yy* başlarında tekke Celvetîliğin Haşimîlik şubesine geçmiştir.

18. yy ortalarında Celvetîliğin dördüncü ve son şubesi olan Haşimîlik, Mustafa Hâşim Efendi (ö. 1782) tarafından kurulur. Mustafa Hâşim Efendi'nin aynı zamanda Bektaşî olması nedeniyle bu tarikat, İstanbul'daki Celvetî örgütlenmesi içinde rint meşrep bir tasavvuf anlayışının uzanüsı şeklinde gelişmiş, 20. yy başlarına kadar Celvetî, Melamî ve Bektaşî zümreleri içinde etkisini sürdürmüştür.

Mustafa Hâşim Efendi'nin tarikat silsilesi, babası Yusuf Nizameddin Efendi (ö. 1752) aracılığıyla Mustafa Erzincanî'ye (ö. 1711) ve ondan da Muk'ad Ahmed Efendi'nin halifesi Devatî Mustafa Efendi'ye uzanmaktadır.

Devatî Mustafa Efendi, tıpkı Muk'ad Ahmed Efendi'nin diğer halifesi Zâkirzade Abdullah Efendi gibi, 17. yy ortalarında İstanbul'un önde gelen Celvetî şeyhlerinden birisi olmuş, Üsküdar Şeyh Camii bünyesinde kurduğu ve kendi adıyla ünlenen Devatî Tekkesi'nin postnişinliğini yapmıştır. Mustafa Efendi ailesine mensup şeyhler, aynı zamanda Hüdaî Âsitanesi meşihatında da bulunarak her iki tekkenin Celvetî organizasyonu içindeki ilişkisini sağlamışlardır. Bu şeyhlerden Mehmed Talib Efendi (ö. 1679), Hüdaî Âsitanesi ile Devatî Tekkesi'nin ortak meşihatında bulunmuş, halifesi Mustafa Erzincanî ise aynı göreve iki defa getirilmiştir. Haşimîliğin kurucusu Mustafa Hâşim Efendi'nin babası Yusuf Nizameddin Efendi, Şeyh Mustafa Erzincanî'nin halifesidir.

Sadrazam Şehit Ali Paşa tarafından Yusuf Nizameddin Efendi için Üsküdar İnadiye'de inşa ettirilen tekke, Yusuf Efendi'nin doğum yerine nispetle Bandırmalı Tekkesi olarak tanınır. Bu tekke başlangıçta bir Celvetî merkezi olarak kurulmuş, fakat sonradan Yusuf Efendi'nin oğlu Mustafa Hâşim Efendi'nin, Mısır Kaygusuz Abdal Tekkesi Şeyhi Hasan Baba'ya (ö. 1756) intisap ederek Bektaşîliğe bağlanması üzerine, çift tarikatlı bir tekkeye dönüşmüştür. Haşimîliğin temelleri, Mustafa Hâşim Efendi tarafından bu tekkede atılmış ve Celvetîlik ile Bektaşîliği birleştiren tarikat 18. yy ortalarından 20. yy başına kadar İstanbul Celvetîliğinin en güçlü kolu olarak varlığını devam ettirmiştir. Hâşim Efendi'den sonra meşihata geçen Mehmed Galib Efendi (ö. 1831), Celvetîliğin tarihinde önemli rol oynayan bir kişidir. 1826'da Bektaşîliğin Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırılması için II. Mahmudün saraya davet ettiği şeyhler arasında bulunan Mehmed Galib Efendi, hem yetiştirdiği halifeleri, hem de kendi ailesine mensup şeyhler aracılığıyla son dönem İstanbul Celvetîliği üzerinde derin izler bırakmıştır. Bandırmak Tekkesi'ndeki Haşimî Meşihatı Mehmed Galib Efendi ailesine mensup Abdurrahim Selâmet Efendi (ö. 1849), Mehmed Fahreddin Efendi (ö. 1893) ve Küçük Mehmed Galib Efendi (ö. 19u) ile sürmüş olup son postnişini

Bektaşî şeyhlerinden Yusuf Fahir Baba'dır (Ataer) (ö. 1967).

Haşimîlik, diğer Celvetî tekkelerini 18. yy ortalarından itibaren kendi kontrolü altına alan ve böylece tarikat organizasyonu içinde bütünleşmeyi gerçekleştiren bir mistik akım olarak dikkati çekmektedir. Haşimîlik önce Selamî ardından Fenaî şubesine ait tekkeler üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Mustafa Hâşim Efendinin büyük kardeşi Hâmid Efendi (ö. 1~58) ve oğlu Kemal Efendi, Acıbadem Selamî Tekkesi meşihatında bulunmuşlar, ardından halifesi Mehmed Râşid Efendi (ö. 1834), Üsküdar Selamsız'daki Selamî Tekkesi postnişini olarak bu merkezi 19. yy başlarında Bandırmak Tekkesi meşihatına bağlamıştır. Mehmed Râşid Efendi ailesine mensup şeyhlerden Seyyid Abdullah Efendi (ö. 1858) ile Ahmed Muhtar Efendi (ö. 1887), bu tekkedeki Haşimî meşihatının temsilcileridirler. Bandırmak Tekkesi Postnişini Mehmed Galib Efendimin halifelerinden Mehmed Efendi (ö. 1845), Üsküdar Pazarbaşı'ndaki Fenaî Tekkesi şeyhliğine atanarak buradaki Fenaî meşihatına son vermiş, kendisinden sonra gelen Mehmed Şakir Efendi (ö. 1884) ve ihsan Efendi ile Haşimî meşihatı 20. yy başlarına kadar sürmüştür. Tekkenin son postnişini Küçük Şakir Efendi'dir (ö. 1951). Haşimîliğin kendine bağladığı bir diğer Celvetî merkezi de Üsküdar'daki iskender Baba Tekkesi'dir. Kaymakçızade Mehmed Efendi (ö. 1773) tarafından kumlan bu tekke, Mehmed Galib Efendimin halifelerinden Mehmed Şakir Efendi (ö. 1862) tarafından Haşimîliğe bağlanmış, kendisini oğlu Mehmed Şerefeddin Efendi (ö. 1892), Ahmed Safî Efendi (ö. 1895) ve Bandırmak Tekkesi Postnişini Küçük Mehmed Galib Efendimin (ö. 1911) meşihat dönemleri izlemiştir.

İstanbul'daki faaliyetini, özellikle Hüdaî Âsitanesi'nin bulunduğu Üsküdar'da yoğunlaştıran Celvetîliğin suriçinde yeterince etkili bir tekke organizasyonu gerçekleştiremediği görülmektedir. Tarikatın suriçinde kurduğu iki önemli merkezden biri Fatih'te Atpazarî Osman Efendi Tekkesi, diğeri de Edirnekapı'daki Sarmaşık Tekkesi'dir. Bu tekke Hüdaî Asitanesi postnişinlerinden Dede Çelebi lakabıyla anılan Mehmed Saburî Efendi (ö. 1717) tarafından 18. yy başında kurulmuş ve oğlu Seyyid İsmail Efendi'nin (ö. 1732) vefatından sonra önce Gülşenîliğe, ardından da Halvetîliğe geçmiş, 19-yy in ilk çeyreğinde Seyyid İbrahim Efendi'nin (ö. 1831) meşihata atanmasıyla tekrar Celvetîliğe bağlanmıştır. İbrahim Efendi ailesine mensup Mehmed Tahir Efendi (ö. 1846) ile Ahmed Sıdkî Efendi'nin (ö. 1882) postnişinlik yılları. Celvetîliğin suriçinde giderek etkinliğinin azaldığı bir döneme rastlamaktadır.

Kendi içine kapalı bir mistik kurum görüntüsü veren Celvetîliğin İstanbul'da diğer tarikatlarla ilişkisi, Halvetîlik hariç tutulursa pek yoğun olmamıştır. Tarikatın İstanbul hayatında yaygınlaşma dinamiği, kendi kurduğu tekkeler arasında yine kendi kurduğu kolların meşihat değişimine dayanmaktadır. Bu içedönük mistik kurumlaşma anlayışının dışında Celvetîlik, tarikat silsilesi bakımından bağlı bulunduğu Halvetîlik ile yakın ilişki kurmuş, bu tarikata ait suriçindeki Sokollu Mehmed Paşa Tekkesinde, daha sonra Hüdaî Âsitanesi postnişinliği de yapan Abdülhay Efendi (ö. 1705) ile Mustafa Erzincan! meşihat görevini kısa bir süre üstlenmişlerdir. Bunun gibi 17. yy'ın son çeyreğinde Kocamustafapaşa'daki Bezirgan Tekkesi, Musa Şükûrî Efendi (ö. 1678) ile Osman Ma'nâ Efendi'nin (ö. 1688) meşihat dönemlerinde. Aksaray'daki Alaeddin Tekkesi ise **19-** yy ortalarında Halvetîlikten Celvetîliğe geçen tarikat merkezleri olmuşlardır. Kadirîliğe bağlı Tophane Akarca Tekkesi ve Nakşîliğe bağlı Beşiktaş Çakır Dede Tekkesinde de kısa süreli Celvetî meşihatı vardır.

Celvetîliğe ad olan "celvet" kelimesi, tıpkı Halvetîliğe ad olan "halvet" gibi tasavvuf düşüncesinin temel kavramlarından biridir. Tarikata intisap eden kişinin bir süre toplumdan uzaklaşarak inzivaya çekilmesi anlamına gelen "halvef'in tersine "celvet", Mşinin benliğinden sıyrılarak topluma geri dönmesi anlamını taşır. Bu yüzden Celvetîler, kendilerinin hem "Hak" hem de "halk'la bir olduklarını ileri sürerek. Halvetîlikten daha kapsamlı bir tasavvuf anlayışını temsil ettiklerini savunurlar.

Celvetî tacı 13 terkli (dilimli) olup koyu yeşil renktedir. Bu terkler, Aziz Mahmud Hüdaî'nin kutbiyetini ve On İki İmami sembolize ederler. Tarikatın şubelerinden Selamîlikte 17. Fenaîlikte ise **19** terkli taç giyilmiştir.

Bibi. *CSR.* Dosya A/41, B160. 215: Cemaleddin Hulvî, *Lemezat-ı Hulviye,* Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, no. 4536, vr 115b-117b; Ataî, *Hadaikul-Hakaik,* II. 760-762; Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ,* I, 280-281; Uşşakizade, *Zeyl-i Şakaik,* 123-124, 688: Müstakimzade. *Risâle-i Tâciyye.* Süleymaniye Ktp, Pertev Paşa. no. 611, vr 169b; Haririzade, *Tibvân.* I, 227a-245b; Ayvansarayî. *Hadîka.* II, 195-204; İ. Hakkı Bursevî, *Silsile-i Tarîki Celvetî,* İst.. 1291: Ahmed Münib, *Mir'atü't-Tunık,* İst., 1306, s. 38-45; Mehmed Samî, *Esmâr-ı Esrar,* İst., 1316, s. 40; Yakub Afvî, *Hediyyetü's-Sâlik.în,* İst., 1329: Vassaf, *Sefine,* II, 372-382; Hocazade, *Ziyaret,* 56-64; Mehmed Gülsen, *Küliiyat-ı Hazret-i Hüdaî.* İst., 1338: Ergun, *Antoloji,* II, 409: A. Gölpmarlı. "Celvetiye", *LA,* III, 67-69; Beldiceanu-Steinherr, "Hüdaî", *EI²,* II. 538-539; Z. Tezeren. *Seyyid Aziz Mahmud Hüdayl* I, İst.. 1984: H. Kamil Yılmaz. *Aziz Mahmud Hüdayî ve Celvetiyye Tarikatı.* İst.. 1982: av. "Celvetiyye", *DIA,* VII, 273-275; A. B. Tunial-E. Y. Turnalı. "Celvetîlik ile Bektaşîliği Birleştiren İlgi Çekici Bir Dal: Haşîmiyye Kolu ve Üsküdar'da Bandırmak Tekkesi". *Türk Dünyası Araştırmaları.* S. 66 (Haziran 1990), s. 111-120. *

EKREM IŞIN

Zikir Usulü ve Musiki

Celvetîlik Türk tasavvuf musikisinde önemli bir yer tutar. Bu önem özellikle tarikatın kumcusu Aziz Mahmud Hüdaî'nin musikici olmasından kaynaklanır. Coşkunluktan çok ağırbaşlılığa, hareketten çok durgunluğa, heyecandan çok istikrara, sohbetten çok tefekküre, vecdden çok huşûa ağırlık verilen Celvetîlikte musiki de, ayin de bu özellikleri taşır. Dini törenlerini dönerek ve ayakta gerçekleştiren tarikatların ayinlerinde görülen coşkunluk ve hareketlilik ile musikilerindeki ahenk ve ritim bu tarikatın ayinlerinde yoktur.

Celvetîlikte öbür tarikatların ayinlerinden farklı olarak, ayin sırasında, ilahiler zâkirlerce topluca değil, birer birer solo olarak okunur. Ancak, öteki tarikat ayinlerinde olduğu gibi Celvetî ayini de zâkirbaşmm Fatiha okumasıyla başlar. Üsküdar'daki Hüdaî Âsitanesi'nde cuma namazından sonra ayin düzenlenirdi. Zikre katılacak olanlar halka halinde otururlar, halkanın ortasında zâkirlerin oluşturduğu bir halka daha bulunurdu. Şeyh bu sırada halkaya girmez, minberin karşısındaki kafesli odada kalırdı. Zâkirbaşı Fatiha'dan sonra kelime-i tevhîdi başlatırdı. Çok ağır tempoda, uzun uzun on. on iki veya on beş defa topluca tekrar edilen kelime-i tevhîdden sonra (bazen "dört dört" denilen tevhîd açma usulü kullanılırdı, her dört kelime-i tevhîdde perde kaldırılır, böylece on altı tevhîd çekilmiş olurdu), zâkirbaşmm "Ya Allah hû" demesiyle gene topluca dizüstü kalkılırdı. Zikir "Allah hû" diye devam ederken zâkirlerce Hüdaî'nin ilahilerinden biri okunurdu. Bu durumda süren zikir şekli sadece Celvetîliğe özgü olup "Nısf-ı kıyam" veya "Hızır kıyamı" diye adlandırılır. Nısf-ı kıyam sırasında zâkirbaşı perde kaldırarak, yani perdeyi tizleştirerek bir daha "Ya Allah hû" dediğinde dizüstü durumdan ayağa kalkılır. Bu kıyam zikri sırasında "Hû" esması okunur. Belli sayıda "Hû" denildikten sonra zâkirbaşı "İsm-i Celâl"e (Allah) geçer. Allah adı anıldıktan sonra da zâkirbaşmm üç defa uzun "Hû" demesiyle ayinin başlangıç safhası sona erer. Zâkirlerce dumma uygun bir ilahi topluca okunmaya başlar. İlahi okunurken şeyh kafesli odadan çıkar, makam seccadesindeki yerini alır. (Celvetî âsitanesinde şeyhler posta değil, seccadeye otuarırlar, bu nedenle şeyhlerine "seccade-nişin" de denir.) İlahi bittiğinde herkes yerine oturur ve bir zâkirin okuduğu "durak" dinlenir. Durak bitince şeyh Fatiha okur. okumazsa ellerini yere vurarak "Ya Allah hû" dediğinde yeniden ayağa kalkılır ve "Hû" zikrine başlanır. Zikir sürerken, zikrin perdesine ve ritmine uygun ilahiler okunur. Zikredenler bedenlerini sağa sola eğerek, başlarını da sağa sola çevirerek "Hû" kelimesini tekrarlamaya devam ederler. Zâkirlerin okumakta oldukları ilahinin sonunda şeyh perde yükseltmek ve zikrin temposunu hızlandırmak isterse üç defa "Allah" diyerek bir işaret verir. İlahilerin perdesini yeni bir perdeye aktarabilmek için zâkirbaşmm veya onun görevlendirdiği bir zâkirin kısa bir taksiminden sonra yeni perdeden başka bir ilahiye geçilir. Bu ilahiler sa-

dece Celvetîliğe özgü bir usulle, **solo** olarak okunur. Çok hafif sesle süren "Hû" zikri sırasında zâkirbaşının işaretiyle bir zâkirin okumaya başladığı **solo** ilahi, zikir meydanına yayılır. Böylelikle tarikatın coşkunluğa yer vermeyen tasavvufi düşüncesi zikir ayinine de yansıtılır.'Perde kaldırmalı ve solo ilahili zikir bir süre daha devam ettikten sonra, şeyhin "Hû, illâ hû" diye yüksek perdeden seslenmesiyle sona erdirilir ve oturulur. Oturulunca zâkirlerce bir cumhur ilahisi okunur. Şeyhin duasıyla ayin sona erer. istanbul'da **ve** Anadolu'daki Celvetî tekkelerinde ayin bu şekilde düzenlenmişti. Tarikatın Fenaî ve Hakkî kollarında da ayin düzeni böyleydi; ancak, Selamî ve Haşimî kollarında bazı küçük farklılıklar vardı.

Celvetî musikicilerinin en önde geleni tarikatın kurucusu Aziz Mahmud Hüdaî' dir. Çargâh makamındaki tevşihi (Kudümün rahmet-i zevk u safadır yâ Resûlallah) dini musikinin şaheserlerindendir. Bu tarikatta musikicilerin çoğu başta Üsküdar'daki âsitane olmak üzere Celvetî tekkelerinde zâkirbaşılık görevinde bulunmuştur. Ayinleri zâkirbaşının başlatması geleneği zâkirbaşıların musikiyi iyi bilmesini gerektiriyordu. Bunlar arasında, aynı zamanda birer besteci olan Hafız Kumral ile Şaban Dede başta gelir. Şeyhülislam Esad Efendi, 17. yy'da yaşamış olan Hafiz Kumralın otuz dolayında eser bestelediğini kaydeder; Şaban Dedenin ise acem ilahisi (Yâ Rabbi mahşer yerine ne yüz ile varayım ben) çok tanınmıştır. Hüdaî Âsitanesi'nin beşinci şeyhi Divitçizade Şeyh Mehmed Talib Efendi (ö. 1679) bu yüzyılın bir başka musikicisidir. İstanbul'da Celvetî musikisinin en önemli temsilcilerinden biri Şeyh Mehmed Zaîfî Efendi'dir. Akbaba Camii imamı olduğundan "Akbaba İmamı" diye tanınan Zaîfî Efendi Kuran kıraatında ve Muhammediye okumakta ustaydı. Bestelediği otuz üç eserden sadece ırak makamındaki durak günümüze ulaşabilmiştir. Celvetîliğin en tanınmış temsilcilerinden mutasavvıf, bilgin İsmail Hakkı Bursavî (ö. 1724) ile Kalburcuzade Zâkir Hacı Mehmed Efendi'nin bestelediklerı ilahiler eski mecmualarda kaydedilmiştir.

Celvetî ayininde zâkirbaşının özel görevi dolayısıyla öbür tarikat tekkeleri zâkirbaşılığından daha önemli olan Hüdaî **Asitanesi** zâkirbaşılığı görevinde hep değerli musikiciler bulunmuştur. Ömer Efendi (ö. 1813), Hatip Aziz Efendi (19. yy), Hayrullah Zekâi Efendi bunlardan bazılarıdır. Üsküdar İnadiye'deki İskender Baba ve Bandırmak tekkelerinin zâkirbaşısı Aksaraylı Hafız Hüseyin Efendi de (Malak Hafız) çok ünlü bir zâkirbaşıydı. Üsküdar'daki Bandırmak Tekkesi'nin zâkirlerinden Hüseyin Tevfik Efendi son dönemde İstanbul'un en tanınmış mersiye okuyucusuydu. Gene Bandırmak Tekkesi'nin şeyhi Zâkirbaşı Paşa Mehmed (ö. 1900) repertuvarının genişliğiyle tanınmıştı, dini eserler dışında birçok dindışı eser de hafızasındaydı. *Miraciyefrûn* tamamım ve besteli mevlidi de biliniyordu. Hüdaî Âsitanesi'nin on dokuzuncu şeyhi Abdurrahman Nesîb Efendi ile yirminci şeyhi oğlu Ruşen Tevfikî Efendi de besteci şeyhlerdendir. Celvetîliğin "Pîr Makamı" olan Hüdaî **Asitanesi** şeyhlerinin hepsinin musikiye aşina kimseler olduğuna kesin gözüyle bakılabilir; ancak, yazılı kaynaklarda sadece bestecilere yer verilmiştir.

Bibi. Ergun, *Antoloji,* I-II, H. K. Yılmaz, *Aziz MahmudHüdâyî,* ist., 1982.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

CEM

1910-1912 ve 1927-1929 arasında iki dönem yayımlanmış mizah dergisi.

Kurucusu Mehmed Cemil (Cem) (1882-1950) Paris Elçiliğinde kâtip olarak çalıştığı yıllarda kentin zengin sanat çevrelerinde ressamlarla tanıştı, çizgi yeteneğini geliştirdi, kültürünün ufkunu genişletti. II. Meşrutiyetin ilanından sonra yayımlanan *Kalem* mizah dergisine Avrupa'dan gönderdiği karikatürler son derece beğeniliyordu. 1910'da Roma Elçiliğimde kâtip iken. ailevi sebeplerle İstanbul'a döndü ve Türk karikatürcülüğünde dönüm noktası oluşturan *Cem* dergisinin yayımına girişti (10 Aralık 1910). Karikatürlerinin yanısıra Refik Halid'in (Karay) mizah yazıları da derginin başarısını sağladı, sadece İstanbul'daki satış, günlük gazetelerin birçoğunu aşarak 12.000'e ulaştı. II. Meşrutiyet döneminin bu en heyecanlı yıllarında muhalefeti de iktidarı da gerçek yüzleriyle kamuoyuna sundu.

Karikatürü çarpık çizgi sanatı sanmanın yanlışlığını belirten Cem, insanlardaki çift kişilikten birinin gerçekleri gördüğünü diğerinin ise komiklik karakterini taşıdığını ve bazı durumlarda bu **i**kincinin ön plana çıktığını, egemenleştiğini belirtip karikatürün bu ruhu yakalamak olduğunu ileri sürdü. Milletvekilleri ilk kez halk arasına karıştıklarında insanların bunların arabalarının atlarını çözüp arabayı kendilerinin çekmelerini konu alan "Çektiklerimiz" karikatürü bu ruhu toplumsal düzeyde yakalamanın en başarılı örneği olmuştur. Siyasal eleştirinin en kaba şekle büründüğü yıllarda *Cem'in* üstün incelik taşıyan taşlamaları çok etkili olmuş, dergi önce 32. ve nihayet kesin şekilde 43. sayısında (18 Ekim 1912) kapatılmıştır.

Cem dergisinin 18 Şubat 1911 tarihli 15'inci sayısı.
Gözlem Yayıncılık ***Arşivi***

Cem dergisi ikinci kez 15 Aralık 1927' de yayıma başladı. Ama ilk sayıdan itibaren kapatılma ve mahkemeye sevk edilme tehditleri altında kaldı. Uzun süren davalardan sonra dergi 2 Mayıs 1929'da 49. sayısında yayın hayatına son verdi.

Bibi. T. Toros. "Türk Karikatürünün Babası Cem", *TT,* no. 4 (Nisan 1984), s. 32-35; ay, "Türk Karikatürünün Babası Cemil Cem", 77^ no. 77 (Mayıs 1990), s. 30-33; T. Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü,* II, ist., 1988.

ORHAN KOLOĞLU

CEMAL REŞİT REY KONSER SALONU

Harbiye'de bulunan İstanbul Belediyesi Konser Salonu 14 Mart 1989 tarihinde açıldı. İnşaatı yedi ay gibi kısa bir sürede tamamlanan bu yapı İstanbul'daki sırf konser için planlanmış ilk mekândır. Dönemin belediye başkanı Bedrettin Dalan' ın dünya metropolleri arasında önemli bir yeri olan İstanbul'un konser mekânı eksikliğini gidermek için başlattığı bu projenin dış cephe taş işçiliğinde ve iç dekorasyonunda 13. yy Selçuklu süsleme sanatından esinlenilmiştir. Salonun oturma kapasitesi 860 kişidir. Balkonların devreye girmesiyle bu kapasite 900'e yükselmektedir.

Prof. Filiz Ali salonun ilk genel sanat yönetmeni tayin edilmiştir.

Salon, konser vb sanat etkinliklerinin dışında, ulusal ve uluslararası konferanslar, kongreler, film gösterileri sahnelenmesi ve plastik sanatların değişik dallarına yönelik sergi düzenlemelerine uygun olarak projelendirilmiştir. Türkiye' de hiçbir salonda bulunmayan bir akustiğe sahiptir. Bu üstün akustik özellik, hareketli "akustik konser kabuğu", buna ek olarak elektronik ses yansıtma sistemi ERES ile sağlanmıştır. Tüm enstrümanların sesleri, salonun her noktasından aynı değerde işitilebilmektedir.

Salon, müzik dışındaki etkinliklere parelel olarak, Dolby ses sistemli 16/36 mm film projeksiyon makineleri, yüksek güçlü Riemer video projeksiyon cihazı, bilgisayar kontrollü ışık kumanda masası, 180 kanallı sahne ışık ve ses kayıt sistemi ile donatılmıştır. Ayrıca, kongreler için, aynı anda altı ayrı dilde çeviri ve kayıt yapabilen "simültane çeviri merkezi", salonda her noktadan konuşma ve kayıt yapabilme olanağı tanıyan ses sistemi ve her türlü haberleşme yapılabilen basın merkezi bulunmaktadır. Alt salon ve fuayeler tüm plastik sanatların sergilenmesine uygun olarak ışıklandı-

Cemal Reşit Rey Konser Salonu
Nazım Timuroğlu. 1994

nlmıştır. Salonun altında, bina ile özel bağlantısı bulunan 480 oto kapasiteli bir otopark da bulunmaktadır.

İstanbul Konser Salonu 14 Mart 1989 Salı akşamı Rudolf Baumgartner'in yönetimindeki Lucerne Festival Oda Orkestrasının konseriyle açılmıştır. Bu konserin solisti piyanist İdil Biret'ti.

1989'da konser salonuna Cemal Reşit Rey Konser Salonu adı verilmiştir. Çok sayıda dünya çapında sanatçının gösterilerini gerçekleştirdiği bu salon, üstün nitelikli konserler açısından İstanbul'u öteki Avrupa kentleriyle boy ölçüşebilecek düzeye getirmiştir. Temmuz 1992' de salonun genel sanat yönetmenliğine Aydın Gün atanmıştır ve salon halen onun yönetimi altındadır.

FİLİZ ALİ

CEMAL SAHİR

bak. KEHLİBAĞCIOĞLU, CEMAL SAHİR

CEMALEDDİN HALVETİ

(?, Aksaray - 1494, Tebük) Halvetîliği 15. yy sonlarında İstanbul'un gündelik hayatına sokan ve tarikatın Cemalî kolunu kuran mutasavvıf. Çelebi Halife olarak da bilinir.

Asıl adı Muhammed, mahlası Cemalî' dir. Ailesi ve yakın çevresi hakkındaki sınırlı bilgiler, kaynaklarda farklı şekilde yer almaktadır. Cemaleddin Aksarayî'nin (ö. 1388) soyundan geldiği ve İbrahim Aksarayî'nin oğlu olduğu bilinmekle beraber bu kişilerin hayatlarına ilişkin bilgi yoktur. Diğer yandan I. Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) vezirlerinden Pîrî Mehmed Paşa (ö. 1532) ve Müftî Zenbilli Ali Çelebi'nin (ö. 1525), Cemaleddin Halveti ile yakın akraba olduklarına dair bir rivayet varsa da doğruluğu yeterince açık değildir.

İlk eğitimini Aksaray'da yapan Cemaleddin Halvetî, daha sonra II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) İstanbul' a gelmiş ve burada Hacı Halife lakabıyla tanınan Zeynî Şeyhi Abdullah Kastamonî'ye (ö. 1488) intisap ederek tasavvuf zümresine girmiştir. İstanbul'da ne kadar süre kaldığı bilinmemektedir. Bu dönemde bir Zeynî şeyhi olarak faaliyet gösteren Cemaleddin Halvetimin bir müddet sonra İstanbul'dan ayrılarak Karamama gittiği görülür. Burada Alaeddin Halvetimin (ö. 1462) halifesi Şeyh Abdullah'a intisap ederek Halvetîliğe bağlanmıştır. Şeyh Abdullah'ın vefatı üzerine önce Tokat'ta faaliyet gösteren Ümmî Şeyh Tahirzade'ye. ardmdan da Halvetîliğin "pir-i sani"si kabul edilen Seyyid Yahya Şirvanî'nin halifesi Muhammed Bahaeddin Erzincanî'ye intisap etmiş ve ondan Halvetî hilafeti almıştır.

Cemaleddin Halvetimin halife sıfatıyla tarikat faaliyetlerini sürdürdüğü ilk büyük merkez, Amasya'dır. Burada Şehzade Bayezid ile tanışır ve onu manevi kişiliğiyle etkileyerek nüfuzu altına alır. Zamanla siyasi yönü ağır basan bu ilişki, Halvetîliğin II. Bayezid döneminde (1481-1512) İstanbul'un gündelik hayatına girmesinde önemli rol oynayacaktır.

Şehzade Bayezid'in yakın çevresine giren Cemaleddin Halvetî, diğer tarikat şeyhleriyle birlikte Sultan Cem'e karşı Bayezid'i desteklemiştir. Bu amaçla Sultan Cem yanlısı Vezirazam Karamanî Mehmed Paşa'ya karşı mücadele etmiş ve adı, II. Mehmed'i hedef alan bir saray komplosuna karışmıştır. Komplonun ortaya çıkarılması üzerine bir süre kendini gizleyen Cemaleddin Halvetî, Vezirazam Karamanî Mehmed Paşa'nın öldürülmesi ve II. Mehmed'in vefatıyla tekrar ortaya çıkmış, II. Bayezid'in padişah olmasıyla birlikte İstanbul'a gelerek Halvetîliği şehrin gündelik hayatına sokmuştur. II. Bayezid tarafından İstanbul'a davet edilen Cemaleddin Halvetî, yüz kadar dervişiyle önce Üsküdar'a, ardından da Küçükmustafapaşa'daki Gül Camii civarında Mustafa Ağa'nın konağına yerleşir. Tarihte Koca Mustafa Paşa namıyla tanınan ve vezirliğe kadar yükselen Mustafa Ağa, II. Bayezid'in kapıcıbaşısı olup aynı zamanda Cemaleddin Halvetî'nin de müritlerindendir. İstanbul'da ilk defa bu konakta Halvetî ayini icra eden Cemaleddin Halvetî etrafındaki mürit halkasının genişlemesi üzerine, Bizans dönemine ait Hosios Andreas Kilisesi camiye çevrilerek kendisine tahsis edilmiş ve Halvetîliğin İstanbul'daki bu merkezi, Kocamustafapaşa Asitanesi adıyla kuruluşundan 1925'e kadar kesintisiz faaliyet göstermiştir. İstanbul'da çıkan bir veba salgmı üzerine dua etmek için dervişleriyle birlikte II. Bayezid tarafından Mekke'ye gönderilen Cemaleddin Halvetî, Şam civarmdaki Tebük koruluğunda vefat etmiş ve vasiyeti gereği hacıların geçtiği yol kenarına gömülmüştür.

Cemaleddin Halvetî, İstanbul'da faaliyet gösteren 15. yy tarikat mensuplan arasmda mistik ve siyasi kimliğe sahip bir mutasavvıf olarak dikkati çeker. II. Bayezid'in kendisine intisap ettiği rivayeti özellikle Halvetîler arasında yaygın ise de bunu doğıulayabilmek mümkün değildir. Fakat padişah üzerindeki etkisinin, Amasya'daki şehzadelik yıllarından itibaren giderek arttığı ve bu sayede Halvetîliği sarayın siyasi desteği ile İstanbul' da kurumlaştırdığı açıktır. Kendisinden sonra halifesi Sünbül Sinan ve onu izleyen Merkez Efendi de aynı şekilde sarayla yakın ilişki kurmuşlar, böylece Halvetîlik(->) İstanbul'da en geniş ölçüde yaygınlaşabilme olanağını bulmuştur.

Kocamustafapaşa Asitanesi'nde 1489-1494 arasmda postnişinlik yapan Cemaleddin Halvetî, tarikatın dört ana kolundan biri olan Cemalîliğin kurucusudur. Bu kol daha sonra pek çok kısma ayrılarak İstanbul'un mistik hayatını derinden etkilemiştir. Bunlardan ilki Sünbül lakabıyla tanman halifesi Yusuf Sinan'ın (ö. 1529) kurduğu ve bütünüyle İstanbul'a özgü bir tarikat özelliği taşıyan Sünbülîliktir. Bu koldan daha sonra Şabanîlik, Assalîlik ve Bahşîlik şubeleri doğmuştur.

Cemaleddin Halvetî'nin yetiştirdiği halifeleri arasında başta Sünbül Sinan olmak üzere Kasım Çelebi (ö. 1509) Sinan Erdebîlî (ö. 1544), Üveys Dede, İdris Efendi, Hayreddin Tokadî, Cemal Efendi, Alaeddin Uşşakî, Musliheddin Efendi, Bayezid Halife, Ali Dede, Selahaddin Efendi, Davud Dede ve Cemşah Karamanî gibi Halvetî şeyhleri sayılabilir.

Eserlerini Arapça kaleme alan Cemaleddin Halvetî'nin tasavvuf anlayışı, Sünnî akideye bağlı olarak yaptığı Kuran tefsirine dayanır. Bu tür eserlerinin dışında kalan *Risâletü'l-Islâmiyye,* Feridüddin Attar'a ait bazı seçme parçaların şerhidir. *Sirâcü'l-Kulûb'dz* tasavvuf terimlerini incelemiş olup ayrıca bir de *Divançe'si* vardır.

Bibi. Yusuf Sinan, *Tezkîre-i Halvetiyye,* Süleymaniye Ktp, Es'ad Efendi, no. 1372, vr 29a; Cemaleddin Hulvî, *Lemezât,* Millet Ktp, Ali Emiri, Şer'iye, no. 1100, vr 152b-177b; Lâmîî, *Nefehât,* 579; Mecdî, *Hadaikü'ş-Şakaik,* 284-286; Haririzade, *Tibyân,* I, vr 245b-254b; *Tarikatnâme-i Pîrân ve Meşâyih-i Tarikat-ı Âliyye-i Halvetiyye,* İst., 1290, s. 16-17; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 162; Vassaf, *Sefine,* III, 228-233; Zâkir, *Mecmua-i Tekaya, 2; Sicill-i Osmanî,* IV, 105; *Osmanlı Müellifleri,* I, 51-52; Vicdanî, *Tomar-Halvetiye,* 55; Hocazade, *Ziyaret,* 56; S. Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Camii ve Onun Osmanh-Türk Mimarisindeki Yeri", *TD,* V/8 (Eylül 1953), s. 152-182; T. Yazıcı, "Fetih'ten Sonra İstanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* II (1956), s. 91-97; R. Serin, *İslam Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler,* İst., 1984, s. 98-101; M. Serhan Tayşi, "Cemâl-i Halvetî", *DİA,* VII, 302-303.

EKREM IŞIN

CEMALEDDİN UŞŞAKÎ

(?, Edirne - 1751, İstanbul) Halvetîliğe bağlı Uşşakîliğin Cemalî şubesini kuran mutasavvıf. Uşşakîler tarafından "pir-i sani" olarak kabul edilir.

Asıl adı Mehmed Cemaleddin'dir. Eğitimini Edirne'de tamamladı. Osman Sıdkî Efendi'nin (ö. 1702) halifelerinden Mehmed Fîamdi Efendi'ye (ö. 1733) intisap ederek Uşşakî tarikatına girdi. Bir süre Hamdi Efendi'nin hizmetinde bulunduktan sonra onun vefatıyla Gülşenî Şeyhi Hasan Sezaî Efendi'ye (ö. 1737) bağlandı. 1742'de İstanbul'a gelerek Vezir Hıramî Ahmed Paşa (ö. 1599), tarafından Eğrikapı dışında yaptırılan tekkeye postnişin oldu ve meşihat görevini vefatına kadar burada sürdürdü. Türbesi, kendi adıyla anılan Cemaleddin Uşşakî Tekkesi'nin(->) yanındadır.

Cemaleddin Uşşakî, 18. yy Rumeli Halvetîliğinin İstanbul'daki başlıca temsilcilerinden sayılır. Mensubu bulunduğu Uşşakîlik, özellikle Balkanlar ve Batı Anadolu'da Gülşenîlik ile beraber Mevlevi ve Melamî zümrelerle kurduğu yakın ilişki sonucu rint meşrep bir tasavvuf anlayışı geliştirmiştir. 17. yy başlarından itibaren Edirneli Halvetî şeyhleri tarafından İstanbul hayatına sokulan bu mistik hareket, 18. yy başlarına kadar etkili olmuş, Lale Devrimden itibaren Cerrahîliğin hızla yaygınlaşıp güçlü bir tekke organizasyonu kurmasıyla eski ağırlığını kaybetmeye başlamıştır. Cemaleddin Uşşakî'nin 1742'de İstanbul'a gelmesi, tarikatın bu gerileme dönemine rastlar.

Uşşakîliğe bağlı Cemalî şubesini kuran Cemaleddin Uşşakî'nin İstanbul'daki faaliyetleri, ünlü Halvetî şeyhi Mehmed Nazmî Efendi'nin ikinci kuşak halifelerinden Mehmed Efendi'nin (ö. 1742) vefatıyla boşalan Hıramî Ahmed Paşa ya da Savaklar adıyla anılan tekkenin 'meşihatını üstlenmesiyle başlar.

1751'e kadar yaklaşık dokuz yıl bu tekkede postnişinlik yapan Cemaleddin Uşşakî'nin yerine oğlu Mehmed Nizameddin Efendi (ö. 1784) geçmiş ve 1778' den itibaren Uşşakîliğin İstanbul'daki merkez tekkesi olan Hüsameddin Uşşakî Âsitanesi meşihatım da üstlenmiştir. Mehmed Nizameddin Efendi'den sonra oğlu Mehmed Cemalî Efendi (ö. 1830) ve torunu Alaeddin Efendi (ö. 1835), tarafından her iki tekkedeki ortak meşihat sürdürülmüş, böylece 19. yy ortalarına kadar İstanbul'daki Uşşakîlik, tarikatın Cemalî şubesi tarafından temsil edilmiştir.

Cemaleddin Uşşakî ailesine mensup şeyhlerin yanısıra, kendi yetiştirdiği halifeler de Cemalîliğin İstanbul şehir hayatında yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Bunlardan "Yazıcı" lakabıyla tanınan Mehmed Safvetî Efendi (ö. 1778), Kasımpaşa' daki Hüsameddin Uşşakî Âsitanesi'nde Hüsamîzade Ahmed Efendi'nin yerine postnişin olmuş ve böylece merkez tekke ile Cemaleddin Uşşakî Tekkesi arasındaki ilişkiyi kurmuştur. Diğer bir halifesi ise Abdullah Selaheddin Efendi'dir (ö. 1783). Fatih'te Nakşibendîliğe bağlı bulunan Tahir Ağa Tekkesi meşihatını Nakşî Şeyhi Mehmed Sabir Efendi'den (ö. 1764) sonra üstlenmiş ve Cemalîlikten kendi adına ayırdığı Selâhî şubesi, oğlu Mehmed Ziyaeddin Efendi (ö. 1819) ve torunu Mehmed Tevfik Efendi tarafından 1843'e kadar bu tekkede temsil edilmiştir. Üçüncü halifesi Mahmud Bedreddin Efendi (ö. 1783) olup Fatih Yenibahçe'de kendi adına bir Uşşakî tekkesi kurarak faaliyet göstermiştir.

Halvetî zikrinin esasını oluşturan "esma-i seb'a"ya yaptığı ilavelerle Cemalî şubesindeki "esma" sayısını 7'den 12'ye çıkartan Cemaleddin Uşşakî, tasavvufi şiirlerini de *Divanmda.* toplamıştır.

Bibi. Haririzade, *Tibyân,* I, vr 225a; Vicdanî, *Tomar-Halvetiye,* 107-108; Vassaf, *Sefine,* IV, 243-250; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 52; R. Serin, *İslam Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler,* İst., 1984, s. 99-100; M. E. Kılıç. "Cemaleddin Uşşakî", *DiA,* VII, 314-315.

EKREM IŞIN

CEMALEDDİN UŞŞAKI TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Defterdar Mahallesi'nde, Eğrikapı'nın hemen dışında, Kırkçeşme su şebekesine bağlı Eğrikapı Savakları' nın tam karşısında yer almaktadır.

Vezir Hıramî Ahmed Paşa (Ö.1599) tarafından 16. yy'm son çeyreği içinde bir mescit-zaviye olarak tesis edilmiştir. Bu yapı kaynaklarda "Savaklar Mescidi" veya "Hıramî Ahmed Paşa" ve "Ahmed Paşa Mescidi" olarak da zikredilmektedir. Halvetîliğin kollarından Uşşakîliğin "Cemaliye-i Saniye" olarak anılan şubesini kuran Edirneli Şeyh Seyyid Mehmed Cemaleddin Uşşakî'nin (ö. 1751) 1742'de postnişin olması, vefatından sonra da buraya gömülmesi üzerine tekke söz konusu şubenin âsitanesi ve "pîrevi" sıfatını kazanmış, bu tarihten sonra bazı kaynaklarda bu şeyhin adı ile (Cemaleddin Halvetî, Cemaleddin Uşşakî, Cemalî, Cemalî Efendi, Seyyid Cemaleddin, Seyyid Cemal Efendi), bazılarında da neslinden gelen şeyhlerin lakabı olan "Cemalîzade" ile anılır olmuştur. Cemaleddin Uşşakî'nin oğlu ve halefi olan Şeyh Mehmed Nizameddin Efendi (Ö.1784) mescit-tevhidhanenin darülkurra olarak da kullanılması için bir vakıf yapmış, bu görevi Ayvansaray'daki kiliseden dönme Toklu Dede Mescidi'nin(-0 imamı Şeyh Halil Efendi'ye (ö. 1753) havale etmiştir.

Cemaleddin Uşşakî Tekkesi'nin bundan sonra geçirdiği aşamalar, tahvil kesedarı Sabih Ali Efendi'nin (Ö.1769) mescit-tevhidhaneye minber koydurması ve tekkenin yakınma bir mektep inşa ettirmesi, Sadrazam Silahdar Seyyid Mehmed Paşa'nın (ö. 1788) ahşap minarenin yerine tuğladan bir minare yaptırması, Cemaleddin Uşşakî'nin torunlarından Mevlevîliğe mensup Seyyid Mehmed Nuri Efen-' di ile yakınlığı olan Halet Said Efendi' nin (Ö.1823), 1232/1816-17'de türbeyi ta-

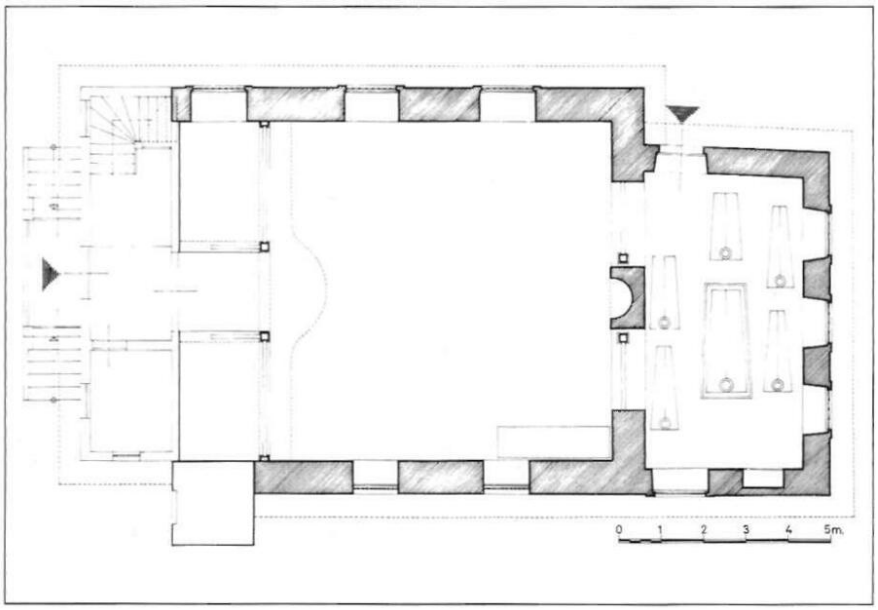

Cemaleddin Uşşakî Tekkesi planı.
M. Baba Tanman

mir ettirmesi, 1305/1887~88'de II. Abdülhamid'in tekkeyi, adı geçen padişahın bendegânmdan Hamdi Bey'in de 1323/1905-06'da türbeyi yenilemesi olarak özetlenebilir.

Tekkelerin kapatılmasından sonra cami olarak kullanılmaya başlanan mescit-tevhidhane 1958'den az önce yanındaki türbeyle birlikte onarım geçirmiş, bu arada söz konusu iki bölüm arasına duvar çekilerek yapının en çarpıcı özelliği yok edilmiştir. Mescit-tevhidhane ile türbe dışında kalan tekke bölümleri tarihe karışmış, son yıllarda cepheleri seramik karoları ile kaplanan türbe ise tanınmaz hale gelmiştir.

Başlangıçta hangi tarikata bağlı olduğu tespit edilemeyen tekke, 18. yy'm başlarında Halvetîliğe, 1742'den itibaren Uşşakîliğin Cemalî şubesine intikal etmiş, 1835'e kadar Cemalîzadelerin tasarrufunda kalmış, 1835-1837 arasında Halvetîliğin Sünbülî koluna, 1837'den soma da aynı tarikatın Şabanı koluna bağlı Halilî (Geredevî) şubesinden Şalcızadeler adındaki şeyh ailesine devredilmiştir. Tekkenin son dönemde bu aileden dolayı "Şalcızade Tekkesi" olarak da anıldığı görülmektedir. Ayin günü pazar olan tekkede, Dahiliye Nezaretinin 1301/1885'te hazırlattığı istatistik cetvelinde dört erkek ile üç kadının ikamet ettiği belirtilmektedir.

Cemaleddin Uşşakî Tekkesi'nden arta kalan mescit-tevhidhane ile buna bitişik türbe, bugünkü şekillerini son devirde almışlardır. Tekkenin daha önce sahip bulunduğu yerleşim düzeni ve mimari özellikleri aydmlatılamamaktadır. Yine de önceki mescit-tevhidhanenin bugünkü ile aynı yerde bulunduğu, aşağı yukarı aynı boyutlara ve tasarıma sahip olduğu, derviş hücreleri ile diğer tekke bölümlerinin de bunun kuzeyinde, muhtemelen şadırvanlı bir avlunun çevresinde sıralandığı tahmin edilebilir.

Aynı çatı altında toplanan mescit-tevhidhane ile türbe, dikdörtgen planları, moloz taş ve tuğla örgülü duvarları ile son devir Osmanlı mimarisinin özelliklerini sergileyen iddiasız mekânlardır. Mescit-tevhidhane, kapalı son cemaat yeri, kuzey duvarının eksenindeki girişi, doğu ve batı duvarları boyunca sıralanan yuvarlak kemerli pencereleri, zemindeki erkek mahfilleri ve son cemaat yerinin üstünü işgal eden kafesli kadın mahfilleri ile herhangi bir geç devir mescidinden farksızdır. Silindir gövdeli bodur minarenin, kesme küfeki taşından örülü kaidesiyle prizmatik üçgenlerden oluşan kürsü kısmı, ilk yapıdan günümüze kadar değişmeden gelebilmiştir.

Şeyh Cemaleddin Uşşakî ile Cemalîzadelere ait toplam altı adet sandukayı barındıran türbenin pencereleri, bu kesimin yenilendiği II. Mahmud döneminin ampir üslubunu yansıtan, sepet kulpu biçiminde kemerle taçlandırılmış, doğu yönünde türbeye dışarıdan bağımsız bir giriş tasarlanmıştır. Eğrikapı'ya bakan güney cephesinin ekseninde, üst üste yerleştirilmiş talik hatlı iki manzum kitabe bulunmaktadır. Türbenin 1232/1816'da Halet Efendi tarafından yenilendiğini belgeleyen alttaki kitabenin nâzımı ve hattatı Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'dir (ö. 1849). Tekkenin 1323/1905'te Hamdi Bey tarafından yeniden inşa ettirilmesi sırasında konmuş olan üstteki kitabenin ise nâzımı Ahmed Bahaî Efendi (ö. 1923). hattatı Mehmed Hulusi Efendi'dir (ö. 1940).

Cemaleddin Uşşakî Tekkesi'nin tasarımında dikkate değer yegâne mimari özellik mescit-tevhidhane ile türbenin duvarla ayrılmayıp bir mekân bütünlüğü içinde kaynaştırılmış olmasıdır. Türbenin, mescit-tevhidhanenin kıble yönünde yer alması ve zeminin harime göre yüksekte tutulmuş olması, bu kaynaşmayı daha da anlamlı kılmaktadır. Bazı başka tarikat yapılarında da gözlenen bu durum tarikat ehlinin velilere duydukları bağlılığın, söz konusu bağlılıktan kaynaklanan birtakım telakkilerin ve davranış biçimlerinin mimariye yansıması olarak değerlendirilmelidir. Türbenin yanında küçük hazire bulunmakta, bani Hıramî Ahmed Paşa ile oğlu Mustafa Bey'in (ö. 1599) kabirleri ise türbe kapısının hemen önünde yer almaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 233-236; Çetin, *Tekkeler.* 587; *Asitâne,* 7; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 116-117, no. 171, no. 473; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 8; *Ihsaiyat,* II, 21; Vicdanî, *Tomar-Halvetiye,* 107-108; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 52; Ergun, *Antoloji,* II. 499; S. Eyice, "Ahmedpaşa Mescidi". *İSTA,* I, 440; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 120; M. B. Tanman, "Cemâlîzâde Tekkesi". *DİA.* MI. 318-319: Haskan, *Eyüp Tarihi.* I, 79-82. 276-279.

M. BAHA TANMAN

CEMALÎ

(?, İstanbul - 1583, İstanbul) Divan şairi.

Hayatı hakkında pek az bilgi vardır. İstanbul'da medrese öğrenimi gördü. Rumeli'nin çeşitli yerlerinde müderrislik ve kadılık yaptı.

Divan şairi olmakla beraber asıl ilgi alanı mizah, hezl ve darb-ı mesel tarzındaki beyitlerdir. Pek çok beyit ve müfredi asırlar boyu. Osmanlı kültür dünyasında atasözü gibi söylenmiş ve yaygınlaşmıştır. Müfredlerden oluşan bir divanı olduğu biliniyorsa da eser henüz ele geçmemiştir.

Cemalî'nin en önemli eseri 1564'te kaleme aldığı *İstanbul Şehrengizi*'dir. A. H. Çelebi bu eseri yanlışlıkla II. Bayezid dönemi (1481-1512) şairlerinden Cemali'ye ait olarak gösterir. Eser bir münacatla başlayıp gece ile gündüzün tasviriyle devam eder. Daha sonra şairin, *O gün çün göz açıp dünyaya geldim / Beni ben bir ulu şehr içre buldum* beytiyle doğum yeri olarak andığı İstanbul'un genel tanım ve tasvirlerini geniş bir çerçevede anlatır. Burada şehrin semt semt yerleşim alanları, mimari eserleri, insanları, eğlence dünyası, sosyal hayatı, ticaret ve siyaset âlemi, havası, suyu vb kısa kısa tanıtılır. Karadeniz, Boğaz, Rumelihisarı, Beylerbeyi, Göksu, Beşiktaş. Galata. Eyüp, Sütlüce, Yenibahçe, Davutpaşa, Kavaklar, Kadıköy ve Üsküdar *Kavak u Kadı köyü gibi bir câ / Budur da'vâ ki yok âlemde kat'a. / Heman Allah saklasın batardan / Beyân etme dilâ geç Üsküdar'dan* gibi İstanbul'a ait yerleri anlatırken de adeta bir sahilname üslubu kullanılmıştır. Yüz beyte yaklaşan bu bölüm *Temâmet eyledim bu şehri seyrân / Bütün dünyayı san geşt ettim ol an* beytiyle son bulur. Cemalî'nin eserinde adını andığı bu yerler 16. yy İstanbul'unun yerleşim haritasını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Şair, şehrengizinin daha sonraki bölümlerinde İstanbul dilberlerinin tasvirlerini anlatır ve her biri beşer beyitlik 55 pasaj oluşturur. Burada adları anılan 55 İstanbullunun kimliklerini, kişiliklerini ve önemli özelliklerini (güzellik, zekâ, cazibe, şöhret, mesleki başarı, psikolojik tanı vb) ele alıp anlatır. Eserin hatime (sonuç) bölümünde de (20 beyit) şair yeni bir İstanbul tutkunu edasıyla İstanbul'un yüceliğinden ve güzelliğinden bahisle şehir ve şehirli dilberler hakkında iyi dilek ve dualarda bulunur.

Cemalî'nin *İstanbul Şehrengizi,* 16. yy İstanbul'unu pek çok yönden tanımamıza yardımcı olan önemli bir eserdir.

Bibi. Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ,* I, Ankara, 1978, s. 261; Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul,* 31-35; A. S. Levend, *Türk Edebiyatında Sehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul,* İst.. 1958, s. 41-43; "Cemalî", *TDEA,* II, 38.

İSKENDER PALA

CEMARAN ERMENİ OKULU

Üsküdar'da, İcadiye'dedir. İstanbul'un ilk Ermeni yüksekokuludur.

K. Pamukciyan, "cemaran" sözcüğünün gezilecek yer anlamında olduğunu ve öğrencilerin eskiden gezerek ders öğrendiklerini söylemektedir. Bu bilgiden, okulun adının antik Grek döneminin "academia" geleneğine ve rasyonalist bir söyleme (belki de laik bir eğitim anlayışına) bağlılığın işareti sayıldığı anlaşılmaktadır. Okulun, 9 Aralık 1838'de, Tanzimat'ın hemen öncesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda reformist düşüncelerin yükseldiği bir dönemde yapılmış olması da bu bağlamda değerlendirilebilir.

Okul, hassa mimarı Garabet Amira Balyan ile eniştesi yine hassa mimarı Ohannes Amira Serveryan tarafından tasarlanıp gerçekleştirildi. Bu ilk yapım, üç katlı ahşap bir bina idi. Yerinde eskiden Kudüs Ermeni Patrikhanesi Misafirhanesinin bulunduğu söylenmektedir. Okul yatılı idi ve Kudüs Ermeni Patrikliği'nin desteği ve paralı okuyan öğrencilerin katkısıyla yaşatılıyordu. İlk müdürü Agop Manuelyan (1802-1872) idi. Ancak Cemaran Okulu, açılışından üç yıl sonra kapandı. Bir ara askeri hastane olarak kullanıldı. Patrik Mateos'un ricasıyla Ermeni cemaatine geri verildi ve 1846'da yeniden okul olarak açıldı, fakat Kırım Savaşı sırasında (1853-1856) yeniden askeri hastaneye dönüştürüldü. 1887'de büyük Yenimahalle yangınında yandı.

Günümüzde Semerciyan-Cemaran ilkokulu binası olarak kullanılan Cemaran Okulunun yeni binası, 1911'de yapıldı. Yangından sonra Garabet'in binasından yalnızca giriş bölümünün kalmış olduğu belirtilmekte ise de ilk binanın ahşap ve kaldığı söylenen mermer kolonlu giriş bölümünün kagir oluşu kuşku uyandırmaktadır. Yine de giriş cephesinin ampir motifleri kısmi bir restorasyonu düşündürmektedir.

Mevcut bina, yaklaşık olarak 15x15 m boyutunda üç katlı ve tamamen kagir bir yapıdır. Yükseltilmiş bodrum katında yaklaşık 0,50 m aralıkla yerleştirilmiş putrellerle taşınan volta döşemeler rahatlıkla gözlenmektedir.

Yapının giriş eksenine göre simetrik bir planı ve kitlesi vardır. Dokuz basamaklı ve geniş bir merdivenle ulaşılan giriş bölümü bir merkez hole açılır. Girişin karşısında üst kata ulaştıran açık bir merdiven vardır. Biri anasınıfı olmak üzere altı sınıf, bu merkez hollere göre simetrik olarak yerleştirilmiştir. Okulun alt katı, yemek, spor ve kültürel çalışmalara ve servise ayrılmıştır.

Binanın kare tabana oturan kitlesi, zeminden saçak kornişine kadar uzanan yüksek pilastrlarla bölümlenmiştir. Son derece yalınlaştırılmış olan bu pilastrlar. içine pencerelerin yerleştirildiği düşey çerçeveler oluşturur. Aksiyal düzenlemenin yerini alan bu çerçeveleme, kitlenin hafifletilmesini sağlar. Yalmlaştırma. pencerelerde şovenin kaldırılmış olmasında da gözlenir ve genel olarak neoklasik konseptin egemen olduğu yapıya modern öncesi tasarımlarda görülen bir arınmışlık getirir.

Ön cephede daha sofistike bir düzenleme vardır. Burada yanlardan farklı olarak aksiyal bir düzenleme görülür. Giriş aksında geniş bir kapı, üstündeki balkon ve çift sütunla taşman örtüsü aksiyal tasarımı vurgular. Balkonun hemen altındaki yüzey bir friz gibi düzenlenmiş ve üzerine dorik triglif ve metoplar yerleştirilmiştir. Metoplarm üzerine birer daire figürü işlenmiştir. Bu daire motifi, yanlardaki akantus yapraklı yüksek desteklerle birlikte ampir bir biçimlenme oluşturur.

Balkonun üstünde iki yanda klasik bir korkulukla bağlanan birer ayaklık vardır. Üstlerindeki kolon çiftleri korentiyen düzendedir. Arşitrav düz ve bezemesiz bir profil ile belirtilmiştir. Arşitravdan ve ensiz düz bir frizden sonra gelen korniş, köşelerden hemen sonra kesilmiş ve elde edilen boşluğa bir madalyon yerleştirilmiştir. Madalyon hafifçe oval olup üzerinde silik bir 1911 tarihi okunmaktadır. Palmiye dalları ve yaprakları ile çevrilmiştir. Dalların alttaki birleşme noktalarına tipik birer ampir motif olarak daireler işlenmiştir.

Bütün bu ampir biçimlere karşın giriş ve balkon kapılarında art nouveau(-») biçimlerden kalma sepet kulpu kemerler kullanılmış ve kemer aynalarına yine o üsluba özgü küçük kare bölümlü kayıtlamalar yapılmıştır. Geniş giriş kapısının ayrıca, "S" kıvrımlarından oluşan oryantalist kökenli bir profili vardır.

Yapının en ilginç motifi, alınlığın ortasındaki palmet demetinden çıkan ve ince bir ayaklık üzerinde yükselen küre motifidir. II. Mahmud döneminde sık sık karşılaşılan küre motifinin Aydınlanma düşüncesinin simgelerinden biri olduğu bilindiğinde, bu kürenin okulun adıyla birlikte değerlendirilmesi gereken bir eğitim anlayışının işareti olduğu varsayılabilir.

Bibi. K. Pamukciyan, "Cemaran Mektebi". *İSTA.* VI, 3444; G. Akın, "Divanyolu Küresi". *TT,* S. 72 (1989). s. 21-23.

AFİFE BATUR

CEMİL BEY (Tanburi)

(1873. İstanbul- 29 Temmuz 1916, İstanbul) Saz sanatçısı, besteci.

Mollagürani semtinde doğdu. Bazı kaynaklara göre, doğum tarihi 1871'dir. Babası çeşitli kademelerdeki devlet görevleri yanında Tahran sefirliği görevinde de bulunan Tevfik Bey, annesi. Adile Sultan'ın(->) Çerkez cariyelerinden Zihniyar Hanım'dır. Dedesi Mustafa Reşid Efendi de Sadrazam Ffüsrev Paşanın kethüdasıydı. Cemil 3 yaşındayken babası öldü. Amcası Refik Beyin himayesinde ilköğrenimini tamamlayarak rüştiyeye başladı. Musikisever bir aile çevresinde yetişti. Annesi Zihniyar Hanım, Âdile Sultan Sarayı'nın kızlardan kurulu saz takımında lavta çalmıştı. Büyük ağabeyi Reşad Bey âşık sazı, küçük ağabeyi Ahmed Bey de tanbur çalıyordu. Cemil küçük yaşta musikide "harika çocuk"' özellikleri gösterdi; eline geçen ev aletlerinden oyuncak çalgılar yaptı. 10 yaşında tanbura başladı. Amcasının oğlu Mahmud Bey'e keman dersi veren Kemani Aleksan Efendiden Hamparsum notası ile Batı notası öğrendi; ayrıca, amcası Refik Bey'in kızlarına piyano dersleri veren öğretmenlerden genel musiki bilgileri yönünden yararlandı. Yenilik fikirleriyle yetişmiş tipik bir Tanzimat aydını olan Refik Bey'in Horhor'daki konağı, küçük Cemil'i kültür yönünden de etkileyen bir ortam oldu; bu evde Fransızca öğrenmeve başladı.

13 yaşındayken amcası, Abdülhamid' in adamlarınca zehirlenerek öldürüldü. Cemil bundan sonraki dört yılı amcasının oğlu Mahmud Bey'in himayesinde geçirdi. Tanbur çalmadaki yeteneğini gören Mahmud Bey onu bir musiki toplantısında ünlü besteci Tanburi Ali Efendi'yle(-») tanıştırdı. Ali Efendi, Cemil'in alışılmadık bir kıvraklıkla çaldığı tanburu dinleyince onu övgülere boğdu. O günden sonra Cemil. Ali Efendi'nin gittiği musikili toplantılara katılmaya başladı, ders almamakla birlikte genel musiki bilgilerini ve fasıl musikisiyle ilgili incelikleri öğrenmek bakımından ondan çok yararlandı. Bu arada musiki .yeteneği kulaktan kulağa yayılıyordu. 18 yaşına girdiğinde ünlü bir tanburi olmuştu. 20' sinde kemence, lavta ve vivolonselde de üstün bir yetenek olduğunu göstermişti. Saraya yakın çevrelerde tanbur, kemence dersleri veriyor, İstanbul'un seçkin musiki meclislerinde sürekli çalıyordu. İdadiden sonra bir yıl Mekteb-i Mülkiye'de okudu. 19 yaşında Harbiye Nezareti'nde kâtip olarak memuriyete başladı. 1901'de Saide Hanımla evlendi. Bu evlilikten ünlü musiki adamı Mesud Cemil doğdu.

30 yaşında ününün doruğuna ulaşmıştı. II. Abdülhamid kendisini saraya çağırarak huzurunda ona tanbur, yaylı tanbur ve kemence çaldırdı. Bazı kaynaklara göre, padişah onu dinledikten sonra memuriyet görevini başkâtipliğe yükseltmiş, onu ayrıca ikinci Mecidi nişanıyla ödüllendirmiştir. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra devlet kadrolarında yapılan tasfiye sırasında tazminatla işten çıkarıldı. V. Mehmed'in (Reşad) Muzika-i Hümayun'a girme teklifini kabul etmedi. Onun ve ailesinin geleceği konusunda güvence veren ve kendisini Kahire'ye götürmek üzere İstanbul'a özel yatını gönderen Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşamın çekici davetini de geri çevirdi. Saraydan, resmi kuruluşlardan ömrü boyunca uzak durmaya çalışan Cemil Bey döneminin romantizmini yansıtan özgür yaratılışlı, bohem bir sanatçıydı. Memuriyetten çekildikten sonra yalnızca musikiyle uğraştı. Geçimini sağlamasında yüksek devlet görevlerinde bulunan dostlarının da yardımı oldu. Sanatına hayran olan Yanyalı Ferik Mustafa Paşa en büyük koruyucusuydu.

Cemil Bey 1909'da İstanbul Tepebaşı Tiyatrosunda mızraplı tanbur, yaylı tanbur ve kemençeyle konserler verdi. Bu konserler İstanbul'da halka açık ilk çağdaş konserlerdir. 1910-1914 arasında Alman Blumenthal kardeşlerin istanbul temsilcisi oldukları Orfeon plak şirketi adına kovanlara, taş plaklara taksimler, saz eserleri çaldı. Kısa bir süre Darülbedayi'nin musiki bölümünde öğretmenlik yaptı. Aynca özel dersler verdi ve birçok öğrenci yetiştirdi. Tanburda Refik Fersan, Faize Ergin, halasının oğlu Tanburi Hikmet Bey, Kadı Fuad Efendi; kemençede Fahire Fersan, Murat Öztorun öğrencilerinden birkaçıdır. Ancak, yaşadığı dönemde ve ölümünden sonra ün kazanmış hemen bütün saz sanatçıları, hangi sazı çalmış olurlarsa olsunlar, gerek teknik açıdan, gerekse ezgi seyri açısından ondan çok şey öğrenmişlerdir. Doldurduğu taş plaklar icra üslubunun günümüze canlı birer belge olarak ulaşmasını sağlamıştır. Kendisinden sonraki saz sanatçılan onun musikisini plaklarını dinleyerek incelemişlerdir. Gramofonun yaygınlaşması yaşadığı günlerde ulaştığı efsanevi ünü de kalıcı kılmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın ağır şartları zaten zayıf bir bünyesi olan Cemil Bey'in sağlığını iyice bozdu. Aşırı içki de sinir sistemini yıpratmıştı. Verem teşhisi konan sanatçıyı o sırada iktidarda bulunan Ittihad ve Terakki Fırkası tedavi için İsviçre'ye göndermeye karar verdi. Cemil Bey

İstanbul'dan ayrılmak istemedi ve bir süre sonra öldü.

Cemil Bey Türk musikisi tarihinde benzeri görülmemiş dâhi bir saz virtüözüdür. Tanburda erişilmez bir doruktur. Kemence ile lavtayı da aynı ustalıkla çalmıştır. Kemençede başlangıçta Vasilaki'den yararlanmış, ama kısa sürede bu sazda tanburda olduğu kadar ustalaşmıştır. Lavtayı ise tanbur tekniğiyle çalmıştır. Rebap ile viyolonselde de büyük başarı göstermiştir. Keman, ut ve kanun da çaldığı, ama bu sazları sevmediği söylenir. Çöğür, tar, bağlama, cura, divan sazı, Karadeniz kemençesi, bozuk, hattâ zuma gibi halk sazlarını da çalabiliyordu. Hiçbir saza bütünüyle bağlanamayan, eline aldığı her sazı çok kısa bir süre içinde çalabilen Cemil Bey, bu yönüyle çeşitli sazların imkânlarını araştıran bir sanatçı olarak da dikkati çeker.

Geleneksel "tanbur tavrf'nı kökünden değiştirmiş, eski tavır ezgiyi elden geldiğince az mızrap vuruşuyla seslendirme ilkesini benimsemişti. Amaç, her nota için bir mızrap vurmak yerine, tanburun derin teknesinden gelen yankılanmalardan yararlanarak birçok sesi bir mızrap vuruşuyla birbirine bağlamaktı. Cemil Bey icrayı yavaşlatan bu üsluba bol mızrap vuruşuna dayanan bir hareketlilik getirdi. Birbirini neredeyse kesintisiz izleyen mızrap vuruşlarını sol elde ulaştığı olağanüstü kıvraklıkla birleştiren yepyeni bir teknik geliştirdi. Bu üslubun kıvraklık dışındaki özelliği, mızrap vuruş biçimlerinin uyandırmak istediği etkiye göre çeşitlendirilmesidir.

Eserleri üç yönden ele alınabilir: Taksimleri, icracılığı, besteciliği. Türk musikisi tarihinin bilinen en büyük taksim üstadıdır. Taş plaklardan dinlenebilen taksimleri olağanüstü musiki özellikleri dolayısıyla, "doğaçlama beste Ter olarak değerlendirilmiştir. İşlenmek istenen temaya göre değişik akortlar ve sazlar kullanılan, her musiki cümlesiyle özgün olan bu taksimler Türk musikisi beste şekillerinde gözetilen "zemin-teslim-meyan-teslim" düzenine uygunluk göstermesi yönünden de bu övgüyü hak eder.

Plaklara doldurduğu saz eserleri icra özelliklerini yansıtır. Peşrevleri, saz semailerini, hattâ şarkıları eserin kendisinde bulunmayan ezgi ve ritim renkleri içinde, yeni bir anlayışla çalmıştır. Çaldığı esere bir "yorum" kazandıran bu tutum, nota halindeki yazılı eserle icrada gerçekleşen asıl musiki arasındaki farkı çarpıcı bir biçimde vurgulamak isteyen bir musiki anlayışını yansıtır. Şeddiaraban saz semaisini yazışı ile çalışı arasındaki açık farklılık bunun bir örneğidir. Aynı saz eserlerinin "teslim" bölümlerini her defasında ayrı ezgi buluşlarıyla donatması, gene aynı tavrın bir yönüdür. Türk musikisinin perde ve aralıkları ile makam seyirleri konusundaki titizliği de kendisinden sonraki icracıları derinden etkilemiştir.

Bestelediği peşrevler, saz semaileri ve oyun havaları saz eserleri repertuvarının

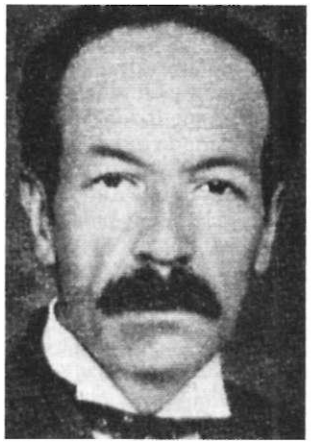

Tanburi Cemil Bey
Gözlem Yayıncılık Arşivi

vazgeçilmez örnekleri arasındadır. Ferahfeza, mahur, şeddiaraban, kürdilihicazkâr, hicazkâr, ısfahan, muhayyer peşrevleri ile ferahfeza, suzidilârâ, şeddiaraban. hicazkâr. muhayyer, ısfahan saz semaileri musiki değeri yüksek, sık sık çalman eserlerdir. Sözlü eser olarak sadece "şarkı" bestelemiştir; şehnaz (Feryad ki feryadıma...), eve (Nâzirin yok...), hüseynî (Görmek ister gözlerim.,.), ferahnak (Bir nigâhm gönlümü...), nihavend (Sevdim seni ey işvebaz) eserleri en tanınmış şarkılarıdır.

Cemil Bey'in sanatının kaynağında üç etki görülür. Her şeyden önce geleneksel fasıl musikisi anlayışı ve zevki içinde yetişmiştir; bu, onu geçmişe bağlayan yanıdır. Halk musikisine duyduğu sevgi ikinci önemli yönüdür. 20. yy başlarında folklor Batı'da henüz doğuş halinde olan, Türkiye'de ise adı henüz duyulmamış bir araştırma alanıydı. Halk musikisi o dönemde İstanbul'un sanat musikisi çevrelerinde küçümsenen bir musiki türüydü. Başşehir İstanbul o yıllarda imparatorluğun üç kıtaya açılan sınır bölgelerinden gelmiş halkla dolu olduğu için, çok zengin bir halk ezgisi dağarcığı ağızlarda dolaşıyordu. Aşıklar o zamanın İstanbul'undaki han odalarını, semai kahvelerini, tekke ve zaviyelerini, hattâ sokaklarını dolduruyordu. Cemil Bey'in birçok haik sazını çalması, zaman zaman halktan kişiler araşma karışarak onlardan türküler dinlemesi, yolda bir dilencinin peşine takılarak söylediği halk havasını notaya alması onun halk musikisine duyduğu sevginin en belirgin işaretleridir. Batı musikisine duyduğu ilgi, sanatının üçüncü yönünü oluşturur. Mozart, Chopin gibi bestecilerin biyografileri yamsıra Batı musikisi tarihine ilişkin kitaplar okumuştur. Godovski, Hegei gibi o dönemin ünlü piyanistleriyle tanışmış, onların piyanolarından Batı musikisi dinlemiştir. Özellikle olgunluk çağında Batı musikisi notaları üzerinde de çalışmıştı. Kemani Rıza Efendi'nin ezgi kuruluşu bakımından Batı musikisi etkileri taşıyan ünlü tahirbuselik peşrevinin yapısındaki özelliği görerek Batı musikisi dinlemiş kimselerin zevkine seslenebilecek bir tarzda çalması, ayrıca ferahfeza ve şeddiaraban saz semailerinin dördüncü haneleri Batı musikisine duyduğu ilgiyi yansıtan örneklerdir.

Onun döneminde Tanzimat'tan sonra yayılmaya başlayan Batı musikisinin yanında geleneksel Türk musikisi de köklü bir sanat olarak gücünü büyük ölçüde koruyordu. Batı musikisinin Türk musikisi üzerindeki bazı etkileri bu süreç içinde görülür. Gene aynı dönemde geleneksel fasıl musikisine bağlı besteciler aynı anlayışla eser vermeye devam ederlerken, Hacı Arif Bey'in başlattığı, günübirlik duygusal konulan işleyen "şarkı besteciliği" gittikçe gelişir. Bu değişim döneminin hemen bütün özellikleri Cemil Bey'in musikisine ve üslubuna yansımıştır. Eski fasıl musikisinin zevki, Tanzimat sonrasındaki şarkı musikisinin dokunaklı motifleri, halk musikisinin ve Batı musikisinin, yani o dönemin İstanbul'unda dinlenen bütün musiki türlerinin karşıt etkilerini sanatçı kişiliğinin potasında eriterek bu yüzyılın başındaki duyarlığı yansıtan kendine özgü bir "İstanbul musikisi" yaratmıştır. O zamana kadar hiçbir sanatçıda görülmeyen yepyeni öğelerden kurulu musiki cümleleri ve büyük bir teknik ustalıkla çeşitli sazlar üzerinde geliştirdiği musiki böyle bir dönemin ürünüdür. Musiki konularında İstanbul gazetelerine yazılar da yazdı. *Sabah* gazetesinde Rauf Yekta Bey'le kalem tartışmalarına girdi. Makam seyirlerini gösterdiği kuramsal eseri *Rehber-i Musiki* iki kez basıldı. Başladığı musiki sözlüğü ile kemence metodunu bitiremedi.

Bibi. Rauf Yekta, "Tanburi Cemil Bey". *Tasvir-i Efkâr,* 7, 15, 24, Ağustos 1916; ay, "Tanburi Cemil Bey Merhuma Dair", *ae,* 16 Kânunievvel 1916; P. Demirhan, *Musiki Düşüncelerim,* İst., 1946; Mes'ud Cemil, *Tanburi Cemil'in Hayatı,* Ankara, 1947; İnal, *Hoş Şada-,* B. S. Ediboğlu, *Ünlü Türk Bestekârları,* İst., 1962; Öztuna, *BTMA,* I; M. Rona, *Yirminci Yüzyıl Türk Musikisi,* İst., 1970; A. Sieglin, *Untersuchungen zur Kompositionstechnik in den Peşrev des Tanburi Cemil Bey,* Hamburg, 1975; C. Tanrıkorur, "Türk Musikisinin Son Peygamberi: Tanburi Cemil Bey", *TT,* S. 8 (Ağustos 1984).

BÜLENT AKSOY

CEMİL TOPUZLU KÖŞKÜ

Kadıköy İlçesi'nde Göztepe Çiftehavuzlar'da aynı adla (Operatör Cemil Topuzlu Caddesi) anılan cadde üzerindedir. 1912-1914 ve 1919-1920'de İstanbul şehremini olan Operatör Doktor Cemil Paşa' nm (Topuzlu)(->) konutu olarak dönemin tanınmış mimarı Alexandre Vallaury tarafından 1900'de tasarlanıp inşa edilmiştir.

Köşkün vaziyet planı ve konumu, çok geniş ve değerli ağaçlarla dolu olan bahçesi ve ek yapıları ile birlikte 1986'da Kadıköy sahil şeridi operasyonu sırasında önemli değişikliklere uğramıştır. Öncelikle köşkün denizle bağlantısı kesilmiş, sahil, rekreasyon alanı olarak düzenlenmek üzere doldurulmuştur. Topuzlu'nun anılarında sık sık sözü edilen ve teknelerin yanaştığı anlatılan rıhtımın-

dan bugün eser yoktur. Sahilde bulunan küçük deniz köşkü, bahçe içine taşınmıştır. Arsasının kuzey kısmında dört apartman inşa edilmiştir. Köşkün caddeye açılan girişi böylece ortadan kalkmış, yine bu cadde üzerinde bulunan ahır binası da bahçe içine taşınmıştır. İçinde klasik veya romantik üsluplu heykellerin de yer aldığı geniş bahçe, özgün durumunda köşkle aynı eksen üzerinde bulunan genişçe bir rıhtımla denize kadar uzanmaktaydı. Rıhtımında hemen yanında bulunan deniz köşkü ise art nouveau(->) üslubunda öğelerle bezeli küçük bir şale görünümündeydi. Köşk halen terk edilmiş ve kapalıdır.

Köşk, özgün durum planında, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunu eksen alan konumda geniş bahçesinin merkezine yerleştirilmiştir. Ortalama 15x20 m boyutlarında bir alan üzerine oturan dört katlı bir yapıdır. Zemin kagir, diğer katlar ahşap yapımdır.

Yapıya kuzeydoğu-güneybatı ekseni üzerine simetrik yerleştirilmiş çift kollu büyük bir merdivenle ve birinci kattan girilmektedir. Giriş aksı, aks üzerindeki verandaları çerçeveleyen büyük ve iki kat yüksekliğinde anıtsal bir kemer formu ile vurgulanmıştır. Taşıyıcı işlevi olmayan, salt anlamı ve referansları için kullanılan bu kemerin Vallaury'ye özgü bir motif olduğu belirtilmelidir. Ahşap malzeme kullanılarak gerçekleştirilen kemerin iki merkezli ve üstten teğetli bir biçimi vardır. Bu kemerin seçimi, daha çok dönemin oryantalist biçim repertuvarma bağlı görünmekte ve Vallaury'nin cesaretli Soyutlandırmasına da işaret etmektedir.

Anıtsal kemerli bu aksiyal girişe karşılık yapının plan şeması ile kitlesi ve cepheleri asimetriktir. Zaten eksen de metrik olarak tam ortada değildir. Ortada eksen üzerinde geleneksel pozisyonunda büyük salon vardır ama çevresindeki konumlan ve büyüklükleri farklı odalar aksiyal düzeni değiştirirler. Asimetrik plan, güneyde deniz cephesindeki "L" biçimli büyük veranda ile bir kez daha belirginleştirilir. İkinci kat planında veranda boyunca geri çekilen kitle, batı salonunun çıkması ile yeni bir hareket kazanır.

Cemil Topuzlu Köşkü
Yavuz Çelenk, 1994

Aslında köşkün asimetrik görünümünü vurgulayan birincil öğe, girişteki anıtsal kemer ile belirli bir gerilim yaratarak var olan kuzey köşesindeki merdiven kulesidir. Kulenin kitle ve cepheye getirdiği asimetrik vurgu, pencerelerinin basamaklı biçimi ve çift saçaklı bitimi ile pekiştirilir.

Asimetrik düzenlemenin ikincil öğeleri ise. kuzeydoğu ve batı cephesindeki birinci kat salonlarının yarım altıgen biçimli çıkmalarıdır. Çıkmaların ve pencerelerin üstünde ampir saçaklar vardır.

Özetlenen bu özellikler, asimetrik plan. hareketli kitle ve kule gibi geç Viktoryen tasarım öğeleriyle; kemerler veya çıkmalar gibi Doğu-Osmanlı biçimlerin bir bileşimini tanımlamaktadır.

Bezemede ise Vallaury, hem klasik hem de yer yer art nouveau repertuvara başvurmaktadır. Köşkün son katının cephe bezemesindeki meandr dizisi veya çıkmalarla saçak altlarındaki yumurta vb gibi klasik motiflerin yanında büyük anıtsal kemerin ahşap oyma art nouveau bezemesi ve diğerleri belirtilebilir.

Bibi. Cemil Topuzlu, *Istibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*. İÜ. İst., 1982. s. 87.

AFİFE BATUR

CEMİYETİ İLMİYE

I. Meşrutiyet yıllarında Osmanlı aydınlarının kurduğu cemiyet. Ne zaman, nasıl ve kimler tarafmdan kurulduğu tam olarak tespit edilememiştir. Cemiyetin çıkarmış olduğu *Mecmua-ı Ulûm* adlı derginin yayım tarihi olan Kasım 1879 ile Şubat 1880 arasındaki kısa bir zaman diliminde faaliyet göstermiş olduğu anlaşdmaktadır.

Cemivetin maksadı ve hedefi, *Mecmua-ı Ulûmun* l'inci sayısmda yayımlanan mukavelenamesinde, sadece bilgi ve kültürün yayılmasını sağlamakla kalmayıp, bunun yanında bazı zanaat ve mesleklerin teşvik edilmesi, bazı mekteplere destek sağlanması, bunun yanında fenin. teknolojinin, ziraat ve sanayinin yaygınlaştırılması olarak belirtilmiştir. Bu cemiyetin dikkat çekici özelliklerinden biri idari mekanizma ve teşkilatlanma sistemi açısından orijinal bir tüzüğe sahip olmasıdır. Cemiyet, 4 çeşit üye grubunun (daimi, fahri, muavin ve müşavir) değişik kombinasyonlarından, pratik açıdan yürütülmesi hayli zor olacağı aşikâr olan, farklı kurul ve idare şubeleri tarafından idare edilmektedir. Bu farklı kurul ve şubelerde bütün cemiyet üyeleri hiçbir maddi kazanç beklemeden statülerine ve üyelik durumlarına göre vazife almaya mecbur tutulmuşlardır. Ayrıca istisnasız bütün cemiyet üyeleri yıllık aidat olarak 1 beyaz mecidiye (20 kuruş) vermekle mükelleftiler. **19-** yy'da Osmanlılarda kurulan ilmi ve mesleki cemiyetlerin aksine tüzüklerine "nizamname" yerine "mukavelename" demelerinin, üyeliği karşılıklı taahhüt esasma dayandırmak, müşterek hareket etmelerini sağlamak ve suiistimale meydan vermemekten kaynaklanmış olduğu ileri sürülebilir.

Cemiyet-i İlmiye, kuruluş maksadına uygun olarak ilk sayısı **1** Zilhicce 1296/ **16** Kasım 1879, son sayısı 1 Rebiülevvel 1297/12 Şubat 1880 tarihinde olmak üzere muntazaman 15 günde bir yayımlanan *Mecmua-ı Ulûm* adındaki ilmi, edebi ve içtimai bir mecmua çıkarmıştır. Kütüphanelerde sadece ilk 7 sayısını tespit edebildiğimiz *Mecmua-ı Ulûm'un* ilk 5 sayısı 80 sayfa, 6'ncı sayısı 60 ve 7'nci sayısı 50 sayfa olarak yayımlanmıştır. 5'inci ve ~'nci sayılarında müstakil birer risale de neşredilmiştir. Abonelerin mecmuada yayımlanan listesi, okuyucu kesimi hakkında iyi bir kanaat vermektedir. Bu liste gözden geçirilecek olursa; İstanbul'dan ve dışından muhtelif vilayet ve kazalardan toplam 36 merkezden her sınıf halk tabakasından 276 kişinin abone olduğunu görüyoruz. Bunlar arasında muhtelif rütbeden 110 devlet memuru ile ilmiye ricalinden çeşitli rütbeden 25 kişi vardır. Diğer abonelerin ise 7'si askeri sınıfa mensup, kalanı da bulunduktan merkezlerin ileri gelen tüccar, esnaf veya eşrafmdan olan şahıslardır ki, çoğunluğu bunlar oluşturmaktadır. Abone listesinden mecmuanın ülkenin dört bir yanından geniş bir okuyucu kesimine yayıldığı anlaşılmaktadır.

Mecmuada 7 sayı boyunca çıkan 15 makale. 2 müstakil risale. **1** roman tahlili, maarife, gelenek ve göreneğe dair yazılar vb hususlarda haber ve mektuplar, yabancı devlet adamlarının eğitim hakkındaki nutukları, yeni icatlar gibi iktibaslar yer almıştır. Mecmuanın muhteviyatının, Cemiyet-i İlmiye mukavelenamesine mutabık olduğu görülmektedir. Mecmuada Batı'daki bilimle ilgili gelişmeler haber şeklinde verildiği gibi, bu gelişmeler hakkında geniş makaleler de bulmak mümkündür. Bunlar arasında özellikle, Rusya, Fransa, Almanya, Avusturya ve ayrıca İslam dünyasından haberlere rastlanmaktadır. İkinci olarak üzerinde en çok hassasiyetle durulan konu imla, sözlük ve dil meseleleri olmuştur. Bunun yanında ilk ve orta dereceli okullarda ıslahat çalışmaları ele alınmıştır.

Mecmua yazarlarından bazıları bilinmektedir. Bu yazarlar arasında, 1862'de Münif Paşanın Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de imla ve kıraat konusundaki bir nutkuna olan itiraz ve tenkitlere cevap vermek üzere *Mecmua-ı Ulûm'âa*. "İmla" ve "Kıraat" adlı 2 makalesi yayımlanan reisü'l-üdeba (ediplerin başı) unvanıyla Sami Paşa (1795-1881); fen konularında

fizik, kimya, astronomi gibi temel bilimlerde "Heyet-i Âlem" (mecmuada ek olarak çıkan müstakil risale), "Esrar-ı Ab ü Hava" ve ingiltere Ziraat Cemiyeti'nden kimyager Dr. Dolferi'nin "süt" hakkındaki makalesinin hülasa tercümesini yapan Hasan Tahsin Efendi; "Tarih-i Tabiiden Kuşlar" adlı müstakil risalenin yazarı Şirvanlı Ahmed Hamdi Efendi'dir. içtimai konularda ise, "Aile", "Görenek", "Terakki" ve "Medeniyet" başlıkları altında 4 makale yazan Namık Kemal ile çocuk terbiyesine dair Adana'dan gönderdiği ve *Mecmua-ı Ulûm'âa.* yayımlanan "Müzekiyü's-sıbyan" makalesini yazan Adana şer'i hâkimi sudûrdan Haydar Efendi ve "Fazilet ve Şeref-i tim" adlı makaleyi gönderen Trabzon Valisi Sırrı Paşa ile Ali Ruhi Bey ve Hüseyin Eşref Efendi gibi şairlerin mısralarma da yer verilmiştir.

Hemen hemen cemiyet mensuplarının kimlikleri hakkında bilinenler bundan ibarettir. *Mecmua-ı Ulûmun* sorumlu müdürü olan Şükrü Efendi'nin de kim olduğu tespit edilememiştir.

Cemiyet-i ilmiye, halkı aydınlatmak, yenilikleri tanıtmak, maarifi yaymak gayesini güden ve bu hususlarda yayın yapan Osmanlı ilmi cemiyetlerinden biridir. Cemiyetin Batı konusunda ileri sürdüğü görüşler gelişme ve modernleşmenin tek yolunun Batı ile ilişki kurmakla gerçekleşebileceği istikametinde olup modern bilimleri kabul eden ve onları İslam dini ile telif etme gayreti içinde olan liberal ve aydın ulemadan oluştuğu anlaşılmaktadır. Cemiyet-i İlmiye'nin siyasi bir yanının olduğu hissedilmekle birlikte, açık deliller bulmak mümkün olamamıştır. Aynı şekilde Bâb-ı Meşihat veya doğnıdan padişah ya da Babıâli ile bağlantılarının olduğu da tespit edilememiştir. Cemiyet devlete karşı olmadığı gibi. devletin maarif politikasına uygun faaliyette bulunacağını beyan etmiş ve bilhassa fahri üyelerin seçiminde, devlete ilmen, kalemen, malen bunlardan ikisi veya daha fazlası ile hizmetlerde bulunanlardan seçilmesini uygun görmüştür.

Cemiyet ve mensupları, bilim ve teknikte Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinden geri kalındığı sık sık açık bir şekilde vurgulanırken. Osmanlı ilim muhitinde yapılan bütün bilgi aktarmalarının sathi kaldığı, esas bilimin anlaşılamadığı düşüncesine sahip olmuş ve meselenin en önemli noktasını tespit etmişlerdir.

Bibi. F. Tansel, ***Namık Kemal'in Mektupları.*** HI, Ankara, 1973, s. 9: İnal. ***Türk Şairleri,*** m, 1871-1881; E. İhsanoğlu. "Cemiyet-i İlmiye ve Mecmua-ı Ulûm", ***Osmanlı timi ve Mesleki Cemiyetleri,*** İst., 1987, s. 221-245.

EKMELEDDİN İHSANOĞLU

CEMİYETİ İLMİYE-İ OSMANİYE

Tanzimat döneminde Osmanlı aydınları tarafından kumlan, modern bilim ve kültürü yaymayı amaçlayan cemiyet.

1861'de Petersburg Sefiri Halil Bey ve o zaman ticaret mahkemesi reisi olan Münif Efendi (Paşa) öncülüğünde bir grup Osmanlı aydını tarafından kurulmuştur.

24 Mayıs 186i'de çıkan padişah iradesiyle çalışmalarına müsaade edilen cemiyet, şekil itibariyle, kendisinden önce 1856'da kurulan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye(->) benzemektedir. Cemiyet-i IImiye-i Osmaniye kurulduktan ve üyelerini seçtikten sonra devlete resmen müracaat etmiş ve faaliyetlerine müsaade edilmesini istemiştir. Ancak Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne örneğindeki gibi devletten yardım olarak talep ettiği tahsisatı ve binayı alamamıştır.

Cemiyetin gayesi. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin yayın organı ve başlıca kalıcı eseri olan *Mecmua-ı Fünûn'un(->)* ilk sayısında neşredilen otuz beş maddelik nizamnamede şöyle belirtilmiştir: "Kitap telif ve tercüme ve umuma ders verme, her türlü vasıta ile Osmanlı ülkesinde ilim ve fenlerin yayılmasına çalışacak ve bu hususta öncülük edecektir. Cemiyet, ulûm ve maarife ve ticaret ve sanayie dair *Mecmua-ı Fünûn* unvanıyla her ay ibtidâsmda bir gazete çıkaracak ve işbu mecmua... üyelerin tamamına ücretsiz olarak birer nüsha verilecektir. Cemiyet, din ve dönemin politik meselelerinden kendini ihtiraz edip, kendisine takdim olunan lâyihaların dahi bu hususlardan ârî olmasına dikkat ve itina edecektir".

Cemiyetin gaye edindiği eğitim ve kültür faaliyetleri devletin benimsemiş olduğu faaliyetlere paralel mahiyettedir. Daimi üye, daimi olmayan üye ve muhabir üye olmak üzere üç ayrı statüde üyesi olan cemiyetin azaları arasmda din ve ırk farkı gözetilmemektedir. Ancak seçilebilmek için aranan şartların başında üyenin Arapça, Farsça ve Türkçe yanında Fransızca, Almanca. İngilizce, İtalyanca ve eski Yunanca gibi Batı dillerinden birini bilmesi gelmektedir. Daimi üyeler mutlaka Osmanlı tebaasından seçilecektir. Cemiyetin kurucu üyelerine "ruûs" verilmiştir. Üyelerin görevleri şunlardır: Daimi üyeler "vakit ve vukufları müsait olduğu takdirde" *Mecmua-ı Fünûn'a* makale yazacaklar, aynca kendi ihtisas alanlarında ders vereceklerdir. Diğer üyeler de isterlerse makale yazabileceklerdir. Kitap telif ve tercümesinde ise fark gözetilmeksizin bütün üyeler bilgileri nispetinde eser yazmaya çalışacaklardır.

Cemiyetin otuz üç daimi ve sekiz daimi olmayan üyesi vardı. Daimi üyelerin on altısı Tercüme Kalemimde memur ve mütercim, on biri muhtelif memuriyette, üçü mühendishane hocası, ikisi kurmay subay, biri de Mekteb-i Harbiye'de hocalık yapan subaydı. Daimi üyelerden on biri gayrimüslimdi. Kurucu üyeler arasmda ulemadan hiç kimsenin bulunmaması dikkat çekicidir. Bu husus, Tanzimat'tan önce başlayan modernleşme süreci içerisinde yetişen yeni tip aydınların eski ulema sınıfının toplum ve devlet kademelerindeki yerlerini hızla aldığını gösterir. *Mecmua-ı Fünûn'un* yöneticisi Münif Paşa. cemiyetin başkanı olarak bilinirse de kuruluş safhasında ilk başkan Petersburg Sefiri Halil Bey olup Münif Paşa "reis kaimmakam-ı evveli" idi. Cemiyet ilk teşkil olunduğunda mevcut üyeler kuıucu üye olarak kabul edilmiş ve bunlara birer "ruûs" verilmiştir.

Cemiyet belirli bir merkezi olmaksızın *Mecmua-ı Fünûn'un* ilk dört sayısını yayımlamış, ikinci sayının bir nüshasını devrin padişahı Abdülaziz'e takdim ederek onun dikkatini çekmiştir. 12 Ağustos 1862 tarihli irade-i seniyede *Mecmua-ı Fünûn'un* padişah tarafından görüldüğü belirtilmektedir. Daha sonra devrin sadrazamı Fuad Paşa tarafmdan Çiçekpazarı'ndaki taş mektep binası cemiyete merkez olarak tahsis edilmiştir.

Bu faaliyetlerin yanında cemiyet merkezinde kendi nizamnamesi gereği Avrupa lisanları ve "fünûn-ı nâfıa"dan, talebeye ücretsiz olarak ders verilmeye başlanmıştır. Haftada iki-üç defa belirli saatlerde, Fransızca. İngilizce ve "Rum" lisanlarında, hukuk ve ekonomi politik konularında ders verilmektedir. Bu derslere önemli sayıda talebe devam etmektedir. Bilhassa Fransızca derslerine devam edenler, diğer derslere devam edenlerden daha fazladır. Bunlar dört sınıfa ayrılmış olup her sınıfta derecelerine göre dersler devam etmektedir.

Eğitim müesseseleri yanında, halkın gazete ve kitap okuma alışkanlığı kazanmasının da eğitim ve öğretimde etkili olacağı kanaatiyle, cemiyetin asıl vazife ve maksadına muvafık olduğu belirtilerek, cemiyet merkezinde umumun tetkikine açık bir kütüphane ve okuma salonu açılmıştır. Mart 1864 tarihli *Mecmua-ı FünûnAa* çıkan bir haberden Osmanlı tarihinde ilk halka açık özel kütüphanenin açılışının buna yakın bir tarihte olduğu söylenebilir.

Bu salonda, otuzdan fazla Türkçe, Fransızca, İngilizce, Rumca ve Ermenice gazete ve dergi umumun tetkikine sunulmuştur. Cemiyete bazı şahıslar tarafından hediye edilen, çeşitli dillerde fen kitapları, coğrafya, "cerr-i eşkal" (mekanik), teşrih (anatomi) ve sair bilim dallarına ait resimler, haritalar da bulunmaktadır. Fizik ve mekaniğe ait birçok alet ve edevat da mevcuttu. Bu kitaplar arasında, İzmir demiryolları inşasında görevlendirilmiş olan mühendis T. Crampton'un hediye etmiş olduğu 173 ciltlik bölüm önemli bir yer tutmaktadır. Büyük kısmı fen ve mühendisliğe dair olan bu kitapların bir listesi *Mecmua-ı Fünûn'* da neşredilmiştir. İstanbul'da fenne dair yabancı dilde yazılmış kitapların bulunduğu umuma açık bir kütüphane olmadığından cemiyetin kütüphanesinde bin ciltlik bu çeşit kitapların bulunması kütüphanenin değerini bir kat daha artırmaktadır.

Cemiyetin merkezinde *Mecmua-ı Fünûn'un* basılmasına mahsus küçük bir matbaa da kurulmuştur. Bu matbaa kurulmadan önce, *Mecmua-ı Fünûn'un* neşrinde bazı aksaklıklar meydana gelmekteydi, matbaa kurulduktan sonra mecmuanın basımında büyük kolaylıklar el-

de edilmiştir. Cemiyet-i llmiye-i Osmaniye, şimdiye kadar sanıldığı gibi Avrupa'da kurulan Royal Society (Londra) ve Académie des Sciences (Paris) benzeri, ilim adamlarının oluşturduğu bir ilmi cemiyet olmayıp daha ziyade Batı kültürünü tanıma imkânı bulan ve lisan bilen devlet adamlarından teşekkül eden bir kuruluştur. Müessese olarak da uzun süre devam edebilecek şekilde planlanmamıştır.

Cemiyetin faaliyetleri, Avrupa'da gelişen modern bilimleri genç aydınlara tanıtmak şeklinde özetlenebilir. Kumlusun içinde mütehassıs ilim adamı ve araştırmacıların bulunmaması, faaliyetlerin daha verimli hale gelmesini engellemiştir. Esasen cemiyetin ilmi araştırmaları hedef alan bir gayesi olmamıştır. Asli görevlerinden saydığı "ma'lûmât-ı nâfıa"ya dair kitap ve risale telif ve neşri gibi faaliyetlerini ise yerine getirememiştir. Cemiyet başkam Halil Bey'in ve diğer üyelerin memuriyetlerinden dolayı başka yerlere tayini de cemiyetin çalışmalarını olumsuz yönde etkilemiştir. Ocak 1865'te maddi sıkıntılar yüzünden çalışmalarına ara veren cemiyet, kısa bir süre sonra 18 Şubat 1865'te devlet tarafından yapılan 50.000 kuruşluk destek sayesinde yeniden faaliyetlerine başlamış ve bir yıllık çalışma sonunda Mayıs 1866'da yayımına ara verdiği *Mecmua-ı Funûnxx* yeniden neşre muvaffak olmuştur. Bu dutuma busene daha dayanabilen cemiyet Haziran 1867'de faaliyetlerine son vermiştir. Bir hayli zaman sonra 1883'te Münif Paşa'run şahsi olarak çıkardığı *Mecmua-ı Fünûn,* daha yayımlandığı ilk sayısında bir hikâyede geçen "Yıldız Böceği" tabiri yüzünden yayımdan kaldırılmıştır. Bu *Mecmua-ı Fünûn'un* bir devamı olarak kabul edilebilir ise de Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin bir faaliyeti olarak görülemez.

Büyük bir heyecan ve romantik üslup içerisinde "ulûm ve fünûn'ü her türlü problem ve sıkmtmm çaresi sayan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye üyeleri, modern fizik bilimlerini Türk okuyucusuna adeta metafizik anlayış heyecam içinde sunmuşlardır.

Bibi. B. Lewis. "Djem'iyyet-i Ilmiyye-i Othmaniyye", *El²,* II, 532; N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* İst., 1978, s. 232; Y. Işıl, *Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmûa-i Fünûn,* 1986, (İÜ Siyasal Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, lisans tezi; E. İnsanoğlu, "Cemiyet-i ilmiye-i Osmaniye'nin Kuruluş ve Faaliyetleri". *Osmanlı İlmi ve Meslek Cemiyetleri,* İst., 1987, s. 200-220; ay, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", *ae.* s. 1-31; ay "Osmanlı Devletine 19. yy'da Bilimin Girişi *ve* Bilim-Din İlişkisi Hakkında Bir Değerlendirme Denemesi". *Toplum ve Bilim,* S. 29/30 (1985), s. 79-102; İ. Doğan, *Tanzimat'ın İki Ucu, Münif Paşa ve Ali Suavi,* İst., 1991, s. 154-155; Ebüzziya Tevfik, "Münif Pasa". *Yeni Tasvîr-i Efkâr,* 28-30 Kânunısâni 1910, s. >2Ş1, 252. 253; İ. Eren. "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Faaliyet ve Tesirleri", 177. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri.* II. Ankara. 1973. s. 689-693

EKMELEDDİN İHSANOĞLU

CEMİYETİ TTBBİYE-İ OSMANİYE

Tanzimat döneminde İstanbul'daki hekimlerin kurduğu mesleki dernek. 1856' da İstanbul'daki yabancı hekimler tarafından kumlan ilk tıp derneği Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne(->) adını taşıyordu. Bu dönemde Mekteb-i Tıbbiyenin öğretim dili Fransızcaydı. Buradaki bir grup öğrenci tıp biliminin Türkçe okunabileceğine inanıyorlardı. Bazı tıp kitaplarım Türkçeye çevirmek, tıp konularını Türkçe yazmak ve fikir alışverişinde bulunmak için bir cemiyet kurmaya teşebbüs etmişlerdi. Fakat tıbbiye nazırı kendilerine sadece dersleri ile uğraşmalarını öğütleyince gayrı resmi olarak 1862'de Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'yi kurdular. Cemiyet üyeleri Eyüp civannda Baba Haydar Mahallesinde Mekteb-i Tıbbiye matbaasının müdürü Hacı Arif Efendimin oturmakta olduğu Beşir Ağa Medresesinde toplanıyordu. Daha sonra toplantılar. Vahid Bey'in konağında ve Mercanda Yeni Han'da kiralanan bir odada yapılmış ancak bir süre sonra cemiyet dağılmıştır.

1865'te ikinci kez Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne (Askeri Tıbbiye) nazın olan Salih Efendi bu cemiyetin yeniden faaliyete geçmesi için dummu padişaha arz etmiş, bunun üzerine **1866**'da Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmamye'nin kurulması için irade çıkmıştır. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de faaliyet gösterecek cemiyetin başkanlığını Askeri Tıbbiye nazırının yürütmesi kararlaştınlmıştır.

Tıp öğretmünin Türkçe yapılabileceğine inanan. Kırımlı Aziz ve arkadaşlarının ısrarlan üzerine 1867'de Askeri Tıbbiye'nin bir bölümünde açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de (Sivil Tıbbiye) dersler Türkçe okutulmaya başlanmıştı. Bununla yetinmeyen cemiyet üyeleri Askeri Tıbbiye'de de derslerin Türkçeleştirilmesi için o dönemde sayısı bir hayli cilan ve Fransızca eğitimi savunan azınlık ve yabancı hocalarla mücadele etmişlerdir. Cemiyetin kumculan Hüseyin Sabri Bey'in Sarıyer'deki evinde toplamp Türkçe öğretim yapılabileceğine dair bir layiha kaleme alarak Seraskerlik'e takdim etmişlerdir. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerînin onaylaması üzerine 1870'te Askeri Tıbbiye'de de öğretim dili Türkçeleştirilmiştir.

Cemiyetin 1867'de yayımlanan nizamnamesine göre asıl görevi yabancı dillerde yazılan tıp kitaplarını Türkçeye çevirtmek ve yeni tıp bilgilerini yaymaktı. Bu ilke doğrultusunda çalışan üyeler önce bir tıp sözlüğü hazırlamaya başladılar. Nysten'in tıp sözlüğü esas almarak Meninski. Vankulu, Ahteri'den. ayrıca, *Burhan-t Kâtı ve Lehçe-i Osmanî* gibi sözlüklerden ve özellikle Şânizade Ataullah'rn tıp kitaplarmdan yararlanılarak *Lugat-ı Tıbbiye* (1873) yayımlandı. Bundan sonra tıp. biyoloji ve zooloji kitaplan Türkçeye çevrilerek bastırıldı. Cemiyet bu çalışmalarıyla Türkçe bilim kitaplarının çoğalmasını sağlamış ve yeni terimler ortaya koymuştur. Eğitim dilinin Türkçe olması Müslüman Türk çocuklarının Tıbbiye'ye rağbetini artırmış, zamanla azınlık ve yabancı hekim ve hocaların egemenliğinin yıkılmasına yol açmıştır.

Cemiyetin faaliyetine 1899'da son verilmiş ve yerine Tetkik-i Müellefat Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyona sadece Mekteb-i Tıbbiye matbaasında basılacak kitapların incelenmesi görevi verilmiştir.

II. Meşrutiyet'te (1908) Mekteb-i Tıbbiye Nazır Vekili Mazhar Paşa birkaç kez cemiyeti toplamıştır. 25 Aralık 1910' da cemiyet başkanlığına Hayreddin Paşa seçilmiştir. Bundan somaki çalışmaları da *Osmanlı Seriiyatı Mecmuası*'nda Osmanlı Tıp Akademisi başlığı altında yayımlamıştır. Cemiyet I. Dünya Savaşı sırasında üç sene toplanamamış 1917'de yeniden çalışmalarına başlamıştır. Cumhuriyet döneminde Süleyman Numan Paşa'nın başkanlığı sırasında Türkiye Tıp Encümeni, **1966**'da da Türkiye Tıp Akademisi adını almıştır.

Bibi. O. Ergin. *İstanbul Tıb Mektepleri Enstitüleri ve Cemiyetleri.* İst.. 1940, s. 78-86; B. N. Şehsuvaroğlu, *Türkiye'de Tıbbi Cemiyetler Tarihçesi Hakkında,* İst., 1956; S. Artunkal, Türkıve Tıp Akademisinin Tarihçesi *Turkı ye Tıp Akademisi Mecmuası,* III, S. 1-4 (1968). s. 3-33; E. K. Unat, "Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri,* İst., 1987, s. 88-96; N. San, "Cemiyet-i Tıbbiyye-i Osmaniyye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri.* İst., 1987. s. 121-142.

NURAN YILDIRIM

CEMİYETİ TTBBİYE-İ ŞÂHÂNE

Kırım Savaşı sırasında İstanbul'da görev yapmakta olan İngiliz. Fransız ve İtalyan hekimler tarafından, tıbbi somnları tartışma ve dayanışma amacıyla kumlan mesleki dernek. İngiliz Bahriye Hastanesi hekimlerinden Dr. Pinkoffsün **1854'** te başlayan çalışmaları sonunda 15 Şubat 1856'da kumlmuştur. "Société Impériale de Médecine de Constantinople" adıyla faaliyete geçen cemiyetin 39 kurucu üyesinin hiçbirisi Türk değildi. Buraya sadece hekim, cerrah, eczacı ve veterinerler üye olabiliyordu. Kurucu üyeleri dışında daimi üyeleri, şeref üyeleri ve muhabir üyeleri vardı. Daimi üyeler arasında; 1856'da Hayrullah Efendi, 1861'de Ahmed. 1868'de Aziz, Abdullah, 1891'de Feyzullah Paşa, 189Tde Naim ve Hulki beyler, şeref üyeleri arasında ise 1856'da Kececizade Fuad Paşa, 1858'de Hayrullah Efendi, 1859'da Salih Efendi, 1861' de Arif Bey ve 1889'da da Kâmil Paşa gibi az sayıda Türk bulunmaktaydı. 1861' den sonra daha fazla Türk üyeye yer verilmiştir.

Resmi dili Fransızca olan cemiyette 1918'den itibaren Türkçe konuşulmaya başlanmıştır. Cemiyet genellikle haftada bir toplanır ve ülke gündemindeki sağlık sorunlarını ele alıp tartışırdı. Bu tartışmalar ile üyelerin salgın hastalıklar veya başka bir sağlık sorunu üzerine hazırladığı raporlar, vaka takdimleri, 15 Şubat 1857'de çıkmaya başlayan cemiyetin

yayın organı *Gazette Médicale d'Orient* da yayımlanırdı. Burada imparatorluğun ilk sağlık istatistikleri, su bentleri, suyollan. Yalova ve Bursa kaplıcaları gibi konularda raporlar, tıbbi haberler ve ayrıca nekrolojiler de yer almıştır. Cemiyet bu çalışmaları ile tıp alanında bilimsel oturum ve bilimsel yayın kurallarını yerleştirmiştir. Avrupa ile iyi ilişkiler içinde olan cemiyet tıbbın çeşitli branşlarında düzenlenen kongrelere davet edilir ve delege gönderirdi.

1925'te kapanan *Gazette Médicale d'Orient* 1935'te cemiyetin Türk Tıp Cemiyeti adını alması üzerine *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası* adıyla Türkçe yayımlanmaya başlamıştır.

Cemiyet, 186rden sonra Rue Linadri. no. l'de, 1863'te Grand Rue de Péra. no. 287'de, 1868'de Impasse Latine, no. 4'te. 1872'de Rue Timoni, no. 19'da. 1874'te Grand Rue De Péra'da Galatasaray Lisesi ile karşı karşıya, Ekim 1875'ten sonra no. **166**'da, Haziran 1893'ten itibaren Asmalıçeşme, Saka Sokağında faaliyet gösterdi.

1933-1960 arasındaki toplantılarını Taksim'deki Verem Savaş Derneğinde yapıyordu. 1968'de ise Nişantaşîndaki lokaline taşındı. Günümüzde Türk Tıp Derneği adıvla faalivetini sürdürmektedir.

Bibi. Besim Ömer: "Cemivet-i Tıbbive-i Şahane", *Nevsâl-i Afiyet,* İst.. 1315. s. 129 131; *Cinquantenaire De La Société Impériale De Médecine De Constantinople (1856-1906).* İst.. (1907): O. Ergin: *İstanbul Tıp Mektepleri Enstitüleri ve Cemiyetleri.* İst.. 1940, s. 76-78; S. Ünver-B. N. Şehsuvaroğlu, *Türk Tıp Cemiyeti "Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne" 1856-1956,* İst., 1956; *Türk Tıp Derneği (Cemiyet-i Tıbbiye-l Şâhâne) 130ncu Kuruluş Yılında.* İst.. 1986: E. K. Unat, "Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri. Ist.* 1987, s. 86-88; H. H. Hatemi-A. Kazancıgil. "Türk Tıp Cemiyeti (Demeği) Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri.* İst.. 1987, s. 111-119.

NURAN YILDIRIM

CENAZE ALAYI

Padişah, valide sultan, şehzade, sultan efendi ve kadın efendi ölümlerinde düzenlenen yarı resmi nitelikteki cenaze törenleri.

İslam dininin, ölen herkesi eşit sayan ve ölüler için töreni yasaklayan buyruklarına karşın, padişahlarla hanedan mensuplarına cenaze alayı denen özel programlar uygulanıyordu. Ancak, cenaze alayı düzenlenmesi için padişahın fermanı gerekiyordu. Padişah öldüğünde, öncelikle yeni padişahın cülusu(-») yapılır, daha sonra darüssaade ağası, ölenin gömülmesi için izin ister, yeni padişah da "Teşrifat ne ise öyle olsun." derdi. Bunun üzerine sadrazam veya İstanbul kaymakamı, şeyhülislam, kazaskerler, defterdar ve reisülküttab, ocak ağaları, şehremini ve mimarbaşı işe koyulurlardı. Ölen padişahın giyimli olarak hasodamn önüne getirilmesi ve bu kişilerce görülmesi kanundu. Buraya gerilen sâyeban (gölgelik) altında selatin şeyhleri, hünkâr imamı, darüssaade ağası tarafından cenaze yıkanıp kefenlenir, devlet erkânı ilk duayı yapar, tabut eller üstünde, müezzinlerin ve Enderun içoğlanlarının tekbirleriyle Bâbüssaade önüne getirilerek hazırlanan musallaya konurdu.

Cenaze namazını şeyhülislam ya da onun izniyle imam-ı şehriyarî kıldırırdı. Yeni padişah ise arzodası önünde tek olarak durur ve cenaze namazma katılırdı. Bundan sonra eller üstünde Orta Kapı'ya kadar taşman cenazeyi burada baltacılar alırlar, sadrazam, şeyhülislam, vezirler, kazaskerler, nakibüleşraf. İstanbul kadısı ile mir-i alem ve kapıcıbaşıya kadar devlet protokolündeki herkes, aynca kapıkulu bölükleri ve halk. cenaze alayını oluşturarak yürürlerdi. Bu sırada büyük camilerden salalar verilmesi âdetti. Şehremini ve mimarbaşı ağalar ise. verilen emre göre ölenin türbesinde veya türbesinin yapılacağı yerde mezar hazırlığını tamamlarlardı. Cenaze alayının önünde ve her iki yanında düzenli diziler halinde yürüyen dervişler, hocalar ve hafızlar tekbir ve tehlil getirirlerdi. Cenaze alayına katılan devlet erkâmnın. diğer törenlere özgü "elbise-i divanî" denen, örf, kallavi, erkân kürkü, ferve-i beyza giymeleri gelenekti. Cenaze gömüldükten soma. sadrazamın tüm görevliler adma yazdığı taziye telhisini, darüssaade ağası huzura çıkıp padişaha sunardı. Bunun dışında baş sağlığı dileme yapılmazdı. Cenaze alayından hemen sonra Paşa Kapısı'na dönen sadrazam, saraydan gelen ibka ve tecdid fermanları gereği, görevlilere hilaflar giydirirdi.

İstanbul'da yapılan cenaze alaylarının en görkemlisi, sefer sırasında ölen (**1566**) I. Süleyman (Kanuni) için düzenlenmiştir. Edirnekapı ile Yedikule arasını dolduran İstanbul halkı, buradan cenazenin ardınca Süleymaniye'ye yürümüş, son cenaze namazını Şeyhülislam Ebussuud Efendi kıldırdıktan sonra Kanuni'nin naaşı, aynı yerdeki türbesine gömülmüştü.

Tahttan indirilen padişahların cenaze alayları sönük olur, devlet erkânının tamamı da katılmazdı. Valide sultanlar, yetişkin şehzadeler, kadın efendilerle sultan efendi denen padişah kızları için de protokolü dar tutulan cenaze alayları düzenlenirdi. İstanbul'da son iki büyük cenaze alayı, tahttan indirilmiş olmasına karşın **1918**'de II. Abdülhamid ile aynı yıl ölen V. Mehmed (Reşad) için düzenlenmiştir.

Bibi. Esad Efendi. *Teşrifat-ı Kadime* (tıpkıbasım), İst., 1979, s. 113-115. 124-125; Ali Şeydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilâtımız,* İst., ty. s. 148-149; R. E. Koçu, "Kanunî Süleyman'ın İstanbul'a Son Dönüşü". *Resimli Tarih Mecmuası,* s. 531-534.

NECDET SAKAOĞLU

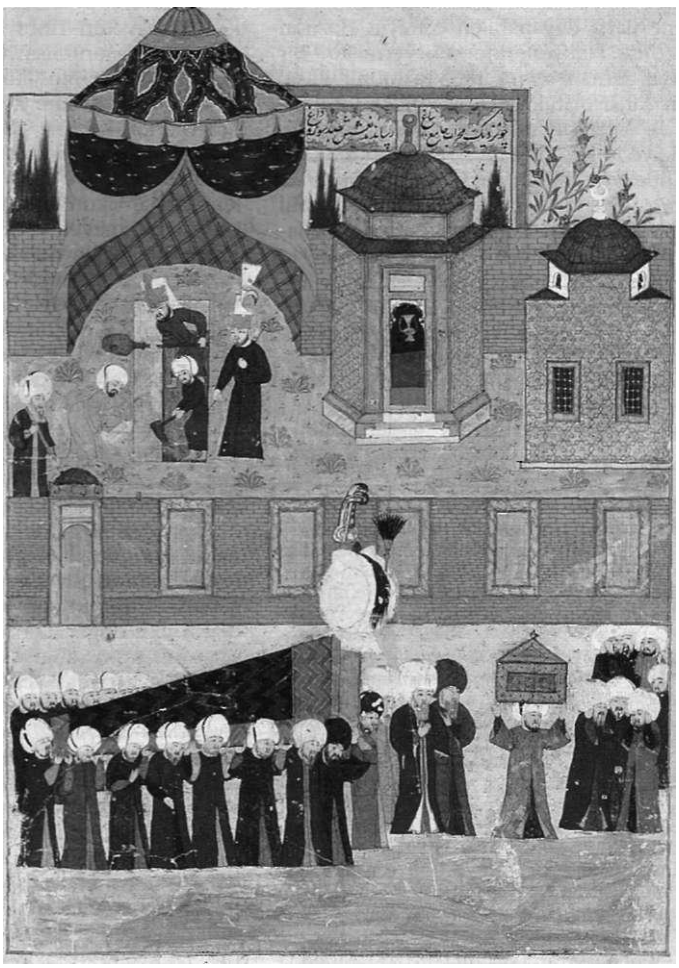

Kanuni Sultan Süleyman'ın cenaze alayı. (Nakkaş Osman'ın minyatürü. *Tarih-i Sultan Süleyman.* 15^9-1580, v. 115b. Chester Beattv Librarv. Dublin MS 413) ***MTV Arşivi***

CENEVİZ SARAYI

Bizans İmparatoru II. Andronikos Paleologos (hd 1282-1328) ile 1304'te imzalanan bir anlaşma sonucu Cenovalılar Haliç'in karşı kıyısında Galata'da bazı imtiyazlar elde etmişlerdi. Bir Ceneviz kolonisi haline gelen Galata'da, "Piazza" denilen ana meydanın yanında "Palazzo del comune" olarak adlandırılan ve podesta'nın (Cenovalı idareci) makamı olan bir saray yapılmıştı. Fakat 1315'te bu idare binası yanmış, ancak az sonra Podesta Montani de Marinis tarafından yeniden yaptırılmıştı. 1669-1677 arasında henüz yerinde görülen uzun bir kitabe, "Palazzo del comune"nin 1315'te yandığını, 1316'da yeniden inşa edildiğini bildiriyordu. Batı'da gotik üslubun hâkim olduğu yıllarda inşa edilen bu bina da Galata'da Avrupa mimarisinin temsilcisi olarak yükselmişti.

Ceneviz Sarayı olarak bilinen bu yapı, fetihten soma varlığını sürdüren Galata-Ceneviz cemaatinin idare merkezi olarak kullanılmış olmalıdır. "Magnifica communita di Pera", 1682'ye kadar devam etmiştir. Osmanlı Devletinde 1847-1856 arasında Sardunya temsilcisi olarak bulunan Baron Romualdo Tecco. henüz sağlam halde duran bu binanın bir resmini çizdirmiş ve bu resim, Galata-Ceneviz kolonisi ile ilgili belgelere dair önemli bir kitap yazan L. T. Belgrano tarafından 1888'de yayımlanmıştır.

Altıncı Daire-i Belediye mühendisi M. de Launay 1874'te basılan bir yazısmda, Ceneviz Sarayîmn Franchini Hanı olduğunu ve "abidevi" merdiveninin yıktırılarak alt katının da sanat ve tarih bakımından üzücü biçimde bozulduğunu bildirir. De Launay burada ayrıca üzerinde Cenova hükümeti ile bunun idarecisi ve Galata'daki temsilcisinin asalet armaları işlenmiş bir taş bulunduğuna da işaret eder. Bazı yabancı seyyahlar da, bu tarihi binadan birkaç cümle ile bahsederler.

Celâl Esad (Arseven), ise 1913'te basılan eski Galata hakkındaki küçük kitabında, 5-6 yıl önce bu önemli eski eserin yerine bir işhanı yapılmak üzere yıktırıldığını bildirdiğine göre "Palazzo del comune", 1906-1907 arasında eski biçimi bozulacak surette yenilenmiştir. Kalan diğer parçası da bugün hâlâ durmaktadır. Bankalar (eski Voyvoda) Caddesi kenarında, Galata Kulesi ve Kartçmar sokakları arasındaki köşede olan han. eski Ceneviz Sarayımın arka bölümüdür. Evvelce anacadde üzerinde olan ve Baron Tecco tarafından resmi yaptırılan cephesi ortadan kalkmış, bunun yerine, hiçbir mimari değeri olmayan basit bir cephe inşa edilerek, burası 4-5 katlı bir işhanı haline getirilmiştir. 1855-1860 arasında İstanbul'un karşı tarafından çekilen bir fotoğraftan yapılan agrandisman, sarayın esas cephesini, gotik mimarisinin bütün özellikleri ile ve gerçek orantıları ile gösterir.

Eski desen ve fotoğrafından anlaşıldığına göre Ceneviz Sarayımın alt katı tonozlu bir bodrum halinde idi; bu tonozlar dış cephede üç büyük kemer halinde aksetmişti. Bunların üzerlerindeki katların pencereleri ikiz veya üçüzdü. Çatı katının ise yine ikiz küçük pencereleri vardı. Bina Bizans mimarisindeki tekniğe göre, aralarmda tuğladan hatıllar olan taş sıralar halinde inşa edilmişti. Bugün kalan parçanın yan cephesinde dökülen sıva kaplaması altından çıkan yerlerde bu teknik belirlidir. Fotoğrafta sarayın cephesinin tamamı sıvalı, badanalı, pencere ve duvar kenarları beyaz çizgilerle belirtilmiştir.

Binanın iç planı, tamamen değiştirilmiştir. Abidevi merdiven ve büyük toplantı salonu gibi De Launay'in bahsettiği unsarlardan bir iz kalmamıştır. Yine onun burada gördüğü, üstünde armalar işlenmiş taş da yok olmuştur. Bunlardan ortadaki Cenova'nın, bir yanındaki De Menide, diğer yarımdaki ise De Marinis ailelerine aittir. Binanın Kartçınar Sokağıma bakan arka cephesinin ortasında çimento ile yapılmış bir arma vardır. Kısmen kırılmış durumdaki bu armanın binaya ait gerçek bir arma olması şüphelidir. Bunun, hanm 19. yy'da sahibi olan. Levanten ailelerden Franchini'lerin yaptırdıkları "uydurma" bir arma olduğuna ihtimal verilir.

Gotik sanatm İstanbul'daki bu ilgi çekici temsücisinin değerli cephesinin yok olması şehir tarihi bakımından büyük bir kayıptır. Galata'daki bu sarayın bir benzeri Cenova'da Capitani del Popola'nın makamı olan Palazzo San Giorgio da 1260' ta vapılmıştır ve bugün hâlâ durmaktadır.'

BibL L. T. Belgrano. *Documenti riguardanti la Colonia Genovese di Pera.* Cenova 1888. s. **116.** no. 13. s. 414, levha IV; F. W. Hasluck, "Dr. Covel's Motes on Galata", *Annual of British School at Athenes,* XI (1904-1905), s. **61;** M. de Launay. "Xotice sur le vieux Galata (Pera des Génois)". *L'Unsivers-Revue Oriéntale,* S. 2 (1874), s. 106-107; Celâl Esad (Arseven). *Eski Galata ve Binaları.* İst.. 1329, s. 118-119; A. M. Schneider-M. İs. Xomidis, *Galata,* s. 35; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 243; S. Eyice, *Galata ve Kulesi,* İst., 1969, res. 16; ay, "Palazzo del comune des Génois a Péra (Galata)", *Studia Turcologica, Memoriae Alexii Bombaci Dicata,* Napoli, 1982, s. 164-179.

SEMAVİ EYİCE

CENEVİZLİLER

İtalya'nın kuzeybatı sahilindeki Cenova kentinin, 12-17. yy'larda, önce Haliç'te(->), sonra Galata'da(->) koloni kurmuş halkına Osmanlıların verdiği ad.

Bizans tmparatorluğu'nun tarihinde önemli yeri olan bu şehir devleti, sürekli Germen egemenliği altında yaşadığından rakipleri Venediklilere) ve Amalfililerden(->) farklı olarak Bizans'a bağlanmamıştır. 1050'lere ait kaynaklarda, Ceneviz gemilerinin, Filistin, Mısır ve Bizans arasında ticaret yaptığını görüyoruz. Haçlı seferleri sırasındaki yardımları karşılığında, Akka, Kudüs ve Yafa'da birer mahalle elde eden Cenevizliler, Komnenos Hanedanînın(->) ilk yıllarında, imparatorluk sularında korsanlık yapıyorlardı. 1101'den soma Bizans ile ilişkilerini düzelten Cenevizliler Konstantinopolis'te ticari ve siyasi ayrıcalıklar elde ettiler. 1155'te Haçlılara karşı yüz kadırgalık donanmalarını Bizans'm emrine vermeyi kabul eden Cenevizlilerin "Sancta Cruce" denen bir yerde yerleşmelerine izin verildiyse de nerede olduğu bilinmeyen bu yerden Pisalıların saldırısı yüzünden 1162' de ayrılmak zorunda kaldılar. Birkaç kez yer değiştirmek zorunda kalan koloni 1170'te Halic'e, "Koparia" denen yere taşındı. Pisalılara ve Cenevizlilere verilen imtiyaznamelerin her ikisinde de geçen Apolothegon Manastırı sözünden anlaşıldığına göre bu yer Porta Neorion (bak. Bahçekapı) civarında olup, aynı zamanda Ayasofya'ya doğru derinlemesine uzanıyordu.

Venediklilerle sürekli çatışan, kendileri Latin oldukları halde, Latin-Bizans

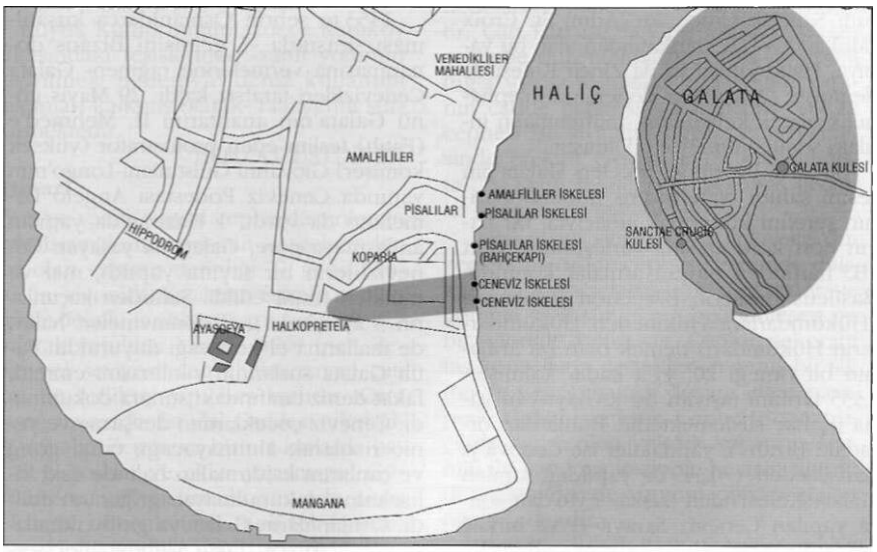

Bizans döneminde Cenevizlilerin yaşadıkları bölgeler (yeşil alanlar).
İstanbul Ansiklopedisi

çatışmasında bazen Bizans'tan yana, bazen Latinlerden yana tavır alan Cenevizliler **VEIE** Mihaií Paleólogos ile **126l**'de imzaladıkları Mmfaion (Manisa yakınlarındaki Kemalpaşa) Antlaşması ile Galata ya yerleştiler. Daha sonra Herakleia'ya (Marmaraereğlisi) sürülen Cenevizlilere 126~de geri dönme izni verildi. 1267, Cenevizlilerin Galata'ya artık kesin yerleşmelerinin tarihi sayılır. Galata'nm yamsıra Cenevizlilere bir de Ege'de bir bevlik (Foggia: Foça) ve çeşitli imtiyazlar verilir Seyyah Paspati'ye göre, Galata'daki Ceneviz mahallesi, bir yamuk biçimindeydi: "Vetus Tarsana" denen eski iç havuzdan 25 kadem uzaktan başlayan mahalle, doğuda Karaköy'e uzanırdı. Cenevizlilerin mahallelerini surla çevirmeleri yasaktı, fakat içeride et ve buğday pazarları, kantar yeri. hamam ve kiliseler bulunuyordu. Buradaki 3 Rum kilisesi ise yine Konstantinopolis patriğine bağlı kalmıştı. 17. yy'da şehirde bulunan bir İngiliz elçilik görevlisinin aktardığına göre, Galata'da bir Ceneviz meyhanesinin duvarındaki kitabede, mahallenin 1315' te kısmen yandığı, 1316'da yeniden inşa edildiği yazılı idi.

Cenevizliler zamanla mahalle sınırlanını genişlettiler, surlarının dışına taştılar. Venediklilere ve sonra da Osmanlılara karşı güvenliklerini sağlamlaştırdılar. Adının anlamı İsa Kulesi olan Christea Turris'i (bak. Galata Kulesi) inşa ettiler. Ceneviz kolonisinin sınırları bugünkü Tophane'den başlayıp surlar, su hendekleri ve çeşitli istihkâmlarla sahil boyunca Azapkapı'ya dek ulaşıyor, oradan Şişhane Yokuşu boyunca yukarı çıkıp. Galata Kulesi'nin doğusundan bir kavis çizerek Yüksekkaldırımın güneyinde tekrar kıyıya iniyor ve bir sahil şeridi bırakacak şekilde Tophane mevkiinde denizle birleşiyordu. Kentin ikinci önemli kulesi, bugünkü Galata yolcu salonu civarına düştüğü sanılan ve Halic'in ağzındaki zincirin doğu yakada bağlı bulunduğu mevkide yer alan kale ile kule karışımı Castrum Sanctae Crucis idi. Adını St. Croix (Mukaddes Haç) tarikatından alan bu yapıya, Haliç Şatosu ya da Zincir Kulesi de denmişti; Osmanlılar döneminde cephanelik olarak kullanılmış, mühimmatın infilakı sonucu tümüyle yıkılmıştır.

Surların üzerinde önceleri Galata'nm resmi sahibi olan Bizans imparatorlarının şerefini kurtarmak amacıyla, bir haçın dört kolu arasına yerleştirilmiş dört "B" harfinden oluşan armalar konuldu. Basileus Basileon Basileuon Basileousi (Hükümdarlara Hükmeden Hükümdarların Hükümdarı) demek olan bu armanın bir örneği **20.** yy'a kadar kalmıştır. 1335 tarihini taşıyan bu levhayı yan yana üç haç süslemektedir. Bunlardan ortadaki Bizans'ı, yandakiler ise Cenova'yı temsil ederler. **1349**'da yapıldığı sanılan Galata Kulesi'nden başka, 1316'dan sonra yapılan Ceneviz Sarayı(->) ve birkaç kilise, koloni halkına hizmet veriyordu. Bunlardan en ünlüleri San Paola, San Francisco, San Domenico, San Giorgio, San Benedetto (St. Benoit), San Sebastian, San Nikola ve Santa Maria kilise ve manastırlarıdır.

Ceneviz kolonisinin idari teşkilatı şöyleydi: Koloni hükümetinin başında Podestas Januensis in Imperio Romaniae (Cenova'nm Roma İmparatorluğu'ndaki temsilcisi) unvanıyla her yıl Cenova'dan gönderilen bir podesta bulunuyordu. Kendisine probi homines (dürüst, namuslu insanlar) denilen 24 üyeli bir büyük danışma kurulu ile üyeleri yan yarıya asiller ve halk tarafmdan seçilen **6** kişilik küçük danışma kurulu yardım ediyordu. Podestamn. Bizans imparatoru nezdine gönderilmiş bir elçi sıfatı da vardı. Podesta adalet işlerini bir vekil vasıtasıyla, idare işlerini de Cenova'dan gönderilen veya kolonının ileri gelenleri arasmdan seçilen bir kançılar eliyle yürütüyordu. Halkın ileri gelenlerinden oluşan 8 kişilik bir uffizio de mercanzia (ticaret bürosu) ticaret işlerine bakıyordu. Calvario adıyla bir hazinedar hazine ve arşiv işleriyle görevlendirilmişti. Galata'da San Michele Kilisesi'nin rektörü Cenova başpiskoposluk temsilcisi sıfatıyla din işlerinin başkam idi.

Osmanlıların güçlenmesi üzerine Cenevizliler bu yeni gelişen devletle iyi ilişkilere girdiler. 138~'de ticaret antlaşması imzaladılar. 1394 ve 1396 kuşatmalarında tarafsız kaldılar. 1399'da Türkleri durdurmak için gönderilen Fransız-Cenova birliğine. Mareşal Boucicaut(-V) komuta ediyordu. Buna rağmen. Galata Cenevizlileri. Osmanlı'ya vaklaşmavı tercih ettiler ve 1403'te, I. Bayezid'in (Yıldırım) büyük oğlu Süleyman ile Cenova, Venedik. Rodos ve Bizans İmparatorluğu arasmda bir antlaşma yapıldı (bu sayede Bizans. Osmanlı'ya vergi vermekten kurtulmuştu). 14. yy ortalarında Konstantinopolis'e gelen İbn Baruta. Galata'yı pis bir şehir olarak tanımlar. 1403-1406 arasında Semarkant'a giden İspanyol heyetinden Ruy Gonzales de Clavijo'ya(-0 göreyse Galata mamur bir yerdi.

1453'te şehrin Osmanlılarca kuşatılması sırasında -5 gemisini Bizans donanmasına vermelerine rağmen- Galata Cenevizlileri tarafsız kaldı. 29 Mayıs günü Galata'nm anahtarını II. Mehmed'e (Fatih) teslim eden protostrator (yüksek komiser) Giovanni Guistiniani-Longo'nun yanında Ceneviz Podestası Angelo Lomellino da vardı. 1 Haziran'da yapılan antlaşmaya göre, Galata'da yaşayan Cenevizlilerin bir sayımı yapıldı, mal ve mülkleri tespit edildi. Şehirden kaçanların 3 ay içinde geri dönmemeleri halinde mallarına el konacağı duyuruldu. Fatih Galata surlarının yıkılmasını emretti, fakat deniz tarafındaki surlara dokunmadı. Ceneviz çocuklarının devşirme ve yeniçeri olarak alınmayacağı; tahta gong ve çanlarını kaldırmalan halinde eski kiliselerine dokunulmayacağı garanti edildi. Osmanlıların Galata'ya girip çıkmaları yasaklanıyor, fakat Cenevizliler serbestçe ticaret yapma hakkını koruyordu. Cenova'dan gelen tüccarlar dışında kalanlar, gemilerle giren ve çıkan her 100 akçelik mal için 4 ya da 5 akçe vergi ödeyecek, buna karşılık temsilcilerini özgürce seçebileceklerdi. Fakat, 28 Haziran 1453'te Cenova'dan gönderilen podesta, İstanbul'a giremeyince, anavatan ile kolonının ilişkisi son buldu. 1454'te, mahallelerinin onarılmasını isteyen Cenevizlilere de cevap verilmemişti.

Yukanda anılan Ceneviz danışma kurullarının Osmanlı döneminde varlığını sürdürüp sürdürmedikleri hakkında bilgi yoktur. Fakat "Magnum Columen Peyre" adlı Cenova yasasının. 17. yy'a kadar geçerli olduğu bellidir. Osmanlı döneminde "voyvoda" denen şeflerle yönetilen, fetihten sonra Karadeniz'deki diğer koloniler gibi, Ufizzio (somaları Banco) di San Giorgio adlı bir kumpanyaya bağlanan Galata'daki Ceneviz kolonisi, kayık küreği yapımı, ipekçilik, altın ve gümüş tel. sakız (Kios'tan) ve şap (Foça'dan) ticareti üzerinde uzmanlaşmıştı. Önemleri giderek azalsa da 1613, 1617, 1624 ve 1652'de yenilenen antlaşmalar sonucu. 17. yy sonlarına kadar İstanbul' daki varlıklarını sürdürmüşler ve sonraları azalarak diğer Hıristiyan nüfusun içinde kaybolmuşlardır.

Bibi. Belin, *Latinité;* W. Heyd. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi,* Ankara. 1975. s. 489-594; S. Eyice, *Galata ve Kulesi,* İst., 1969, s. 9-18; H. İnalcık. "Ottoman Galata 1453-1553", *Premiere Rencontre International sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne,* Paris-İst., s. 17-116; L. Miner. "The Genoese in Galata: 1453-1682". *International Journal of Middle East Studies.* 1979, s. 71-91; H. Şakiroğlu, *TAD,* 211-224; F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time.* Princeton. 1978; G. W. Day. "Manuel and the Geneose: A. Reappraisal of Byzantine Commercial Policy in the Late Twelfth Century". *The Journal of Economic History,* 1977, s. 289-301; R. S. Lopez, "The Trade of Medieval Europe: The South", *Cambridge Economic History,* Cambridge. 1952, s. 311: *LA.* 363-365: N. Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim,* c. I, Ankara, 1952. s. 1-26.

AYŞE HÜR

CENNET MAHALLESİ

İstanbul'un batı yakasında, Küçükçekmece'nin eski E-5 Karayolu girişinden kuzeybatıya doğru uzanan alan üzerinde yer alan mahalle. Kuzeyinde Safraköy, batısında Yenimahalle, doğusunda Yeşilova ve güneyinde Basınköy ile sınırlanmaktadır.

Bugünkü Cennet Mahallesi'ni oluşturan alan 1930'ların büyük çiftliklerinden Florya Çiftliğine ait arazinin bir bölümüdür. 1939'dan itibaren Florya Çiftliği parsellenerek satılmaya başlanmış; 1950'lerde arazinin dönümünün, o günlerde oldukça yüksek bir rakam olan 3-000 TL' ye kadar yükselmesi bu toprakların artık tarla olarak kullanılmasını güçleştirmiştir.

1954'te bölgeye elektrik gelmesi ile Cennet Mahallesi'nde konut sayısı artmaya başlamıştır. Buraya ilk gelen Türk asıllı Yugoslav, Arnavut ve az miktarda Bulgar göçmeni, çevrede bugün de Arnavut mahallesi olarak bilinen Tepeüstü kesimine yerleşmiştir.

1955'te Londra Asfaltı'nın (E-5) tamamlanması, 1956'da elektrikli trenin bu bölgeye kadar ulaşmasıyla Cennet Mahallesi'nde alansal büyüme hızlanmıştır.

1960-1965 arasında istanbul bütününde yaşanan iç göç hareketlerinden Küçükçekmece ve Cennet Mahallesi de payım almıştır. 1970'te 6.459 olan mahalle nüfusu 1975'te yüzde 69 oranında artarak 10.917 kişiye ulaşmıştır. 1990'da ise 28.024 kişi ile Cennet Mahallesi, Kanarya'dan sonra Küçükçekmece'nin nüfus bakımından en büyük mahallesi konumuna gelmiştir. Nüfus yoğunluğunun artmasıyla birlikte, Cennet Mahallesinde konut sayısı da giderek artmış, biriki katlı binalar yıkılarak yerlerini çok katlılar almıştır.

Mahallede ticari faaliyetler esas olarak Hürriyet Caddesi'nde, kısmen de Alparslan Caddesi'nde yer almaktadır.

Bibi. M. T. Gökçen, "Küçükçekmece Cennet Mahallesinde Gelişme ve Değişme". İst.. 1978, (İÜ. Coğrafya Enstitüsü basılmamış mezuniyet tezi).

M. TURGAY GÖKÇEN

CERCLE d'ORIENT

Eski istanbul'da "Serkldoryan" diye bilinen ünlü bir kulüp. 1882'de büyük çoğunluğunu Levanten, azınlık ya da yabancı uyrukluların oluşturduğu kişilerce Grand'Rue de Pera (bugün istiklal Caddesi) ile şimdiki adıyla Yeşilçam (veya Yeni Ar) Sokağının kesiştiği köşede Abrahanı Paşa'ya ait yeni yaptırılan büyük binada kuruldu. İran Büyükelçisi Mohsin Hanın 9 yıl süren başkanlığından sonra 1912'ye kadar Rusya. Fransa, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Almanya büyükelçileri, kulüpte başkanlık yaptılar. Bir dönem için İstanbul'un en gözde zenginler ve ileri gelenler kulübü olan Cercle d'Orient'a üye yazılan üst düzey Osmanlı erkânı arasında Prens Aziz, Cemal. Enver, Talat, Damat Ferid, Fuad, Prens Said Halim, Prens İbrahim Hilmi, Çürüksulu Mahmud. Prens Mehmed Ali, Gazi Alımed Muhtar, Salih Münir. Nişantaşlı Yusuf, Yusuf Sadık paşalar sayılabilir.

I. Dünya Savaşı sırasında kulübün üyeleri arasındaki İtilaf ve ittifak devletleri karşıtlığından dolayı faaliyeti bir süre için yavaşladı, Mütareke yıllarında ise işgal kuvvetlerine mensup üst düzey subayların devam ettiği bir yer oldu. "Şark Kulübü" anlamına gelen Fransızca adım Cumhuriyetin ilanından sonra Büyük Kulüp olarak değiştirdi.

Cumhuriyet döneminde de üye bileşiminin sosyal yapısını koruyan kulüp 1959'da Çiftehavuzlar'da şube açtı. Kulübün yeni yeri Hacıbekirzâdelerin köşkü diye bilinen geniş bahçeli büyük malikânenin daha sonraki sahibi olan Refii Bayarin vârislerinden satın alınıp düzenlenmişti. Plajı, motor iskelesi, yüzme havuzu vardı. Daha sonra ihtiyaç arttıkça ağaçlar kesilip başka binalar eklendi. Kulüp üyelerinin hem yaz. hem kış aylarında burayı tercih etmeleri, ayrıca Beyoğlünun 1960'larda uğradığı bozunma

Cercle d'Orient'ın İstiklal Caddesindeki binası.
Nazım Timuroğlı. 1994

nedeniyle istiklal Caddesi'ndeki kulüp 19[7]1'de kapandı.

Kulübe 60. kuruluş yılına kadar 33 bakan, 1ı8 büyükelçi ve 552 üye kaydolmuştur. 1993'te üye sayısı 3-780'e ulaşan kulübe 88 bakanlık yapmış politikacı. 210 yerli ve yabancı diplomat da kayıtlıydı. Başkanlık yapanlar arasındaysa Baron de Hirschfeld. Prens Maurocardato, Baron de Calice. Kont de Dudzcele. Baron de Kangenheim. Said Halim Paşa, Mustafa Reşid Paşa. Abdülhak Hamid Tarhan. Cemil Topuzlu. Fethi Okyar. Numan Menemencioğlu. Necmeddin Sadak. Tevfik Rüştü Aras. Raif Dinçkök (18 yddır başkanlığı sürdürmektedir) gibi isimler bulunuyordu.

Büyük Kulüp bugün sadece Kadıköy yakasındaki tesislerinde -sahil yolunun geçirilmesi nedeniyle deniz kullanımı imkânlan kalkmış olarak- faaliyetini sürdürmektedir.

BEHZAT ÜSTDİKEN

Mimari

45 m'ye varan anıtsal cephe düzenlemesiyle Beyoğlu mimarisinin simgelerinden biri olan yapının derinliği 21 m'dir. Ancak bu derinlik. Yeşilçam Sokağı cephesinde, önceki tarihli mevcut bir yapı korunarak yapıldığı için 13 m'ye iner. Zemin yol seviyesinden algılanmayan çatı katı ile birlikte yapı beş katlıdır. Orta eksen üzerinde. İstiklal Caddesinden giriş yer alır. Zemin ve birinci katlarda bazı değişiklikler ve ekler yapılmıştır. Günümüzde, girişin her iki yanında pasaj şeklinde düzenlenmiş muhdes (sonradan eklenmiş) dükkânlar mevcuttur. Parsel içinde. Emek Sineması arkasında ayrı bir yapı olarak inşa edilmiş şimdiki adıyla Rüya Sineması'na geçişi sağlayan diğer giriş. Galatasaray yönünde ikinci modülde işlevini sürdürmektedir. Bu iki giriş dışında, dükkânlar şeklinde düzenlenmiş zemin katta günümüzde hazır giyim mağazaları ve inci Pastanesi yer alır. Birinci katta giriş hacminden muhdes bir merdivenle ulaşılan bir bilardo salonu vardır. Girişin sağında yer alan ve kulüp olarak düzenlenmiş üst katlara bağlantıyı sağlayan merdivenler kullanım dışıdır. Eş planlı ikinci ve üçüncü katlar, binayı uzunlamasına kat eden geniş bir koridorun iki yanına yerleştirilmiş ve birinden diğerine geçilebilen salonlardan oluşmuştur. Ayrıca arka cephede servis mekânlarına da yer verilmiştir. Çatı katı ise kulübe ait otel odaları şeklinde düzenlenmiştir. Volta döşemeli tuğla yığma sistemde inşa edilen yapının cadde cephesi taş kaplama, sokak cephesi ise sıvalıdır. Cephe düzenlemesinde prekast elemanlar da kullanılmıştır. Bağdadi tekniğinde sıvanmış tavanlar zengin tezyinatlıdır.

Aksiyal ve simetrik bir anlayışta düzenlenmiş cadde cephesi, zeminde dükkânlar, birinci katta gotik rozetler ve gömme yivli sütunlarla belirginleşen on bir modüle ayrılmıştır. Cephe, dekoratif taş konsollarla desteklenen geniş bir silme ve yapı boyunca devam eden parapetle tamamlanmıştır. Cephe tezyinatı içinde yer verilen yüksek kabartma tekniği ile yapılmış insan ve hayvan figürlü düzenlemeler de yapının dikkate değer öğelerindendir.

Bir zamanlar İpek Sineması olan, daha sonra onarılarak Yeni Tiyatro'ya dönüşen, bir yangından soma gene onarı-

Cercle d'Orient'ın Çiftehavuzlar'da 1959'da açılan şubesi.
Ahmet Kuzik, 1994

lıp 1970'li yıllarda, hazır giyim satış mağazası olarak kullanılan bölümde çıkan başka bir yangın, yapının üst katlarında kısmi hasara yol açmıştır. Bu katlar halen kullanım dışıdır. 1990'da İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin talebi üzerine yapının dış cephesi temizlenmiştir. Binanın mülkiyeti Emekli Sandığı'ndadır.

Yüzyıl dönümünde kentin en ünlü mimarı olan İstanbullu Alexandre Vallaury'nin Beyoğlu mimarisinde simgesel değer kazanmış bu eseri, zaman içinde yapılmış muhdes kısımlardan arındırılmayı ve üst katlarm restorasyonu ile günümüz İstanbul yaşantısında layık olduğu yeri almayı beklemektedir.

Bibi. M. S. Akpolat. "Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury". 1991, s. 62. 145-146, (Hacettepe Üniversitesi yayımlanmamış doktora tezi) .

CENGİZ CAN

CERİDE-İ HAVADİS

İngiliz asıllı William Churchill(->) tarafından çıkarılmış ilk Türkçe özel gazete. İlk sayısı 1 Cemaziyelahir 1256/31 Temmuz 1840 tarihini taşıyan *Ceride-i Havadis,* ancak Babıâli'nin verdiği ödenek sayesinde yaşayabildiği için tam anlamıyla bağımsız kalamamış, yarı resmi bir nitelik taşımıştır. Bu özelliğini, yazı kadrosunun hemen tamamen Tercüme Odası ve Babıâli memurlarından oluşması pekiştirmiştir. Bunlar arasında sonradan maarif nazırı olan Münif Paşa ile sadrazam olan Küçük Said Paşa'yı sayabiliriz. İlk 13 yılında tirajı çok düşük olan (100-150 kadar) gazetenin asıl hizmeti. Babıâli kadrolarının yazı yazarak, Avrupa gazetelerinden çeviriler yaparak Batının tanınmasına vardımcı olmasıdır. İlk harita.

Ceride-i Havadis'in 4 Safer 1257/28 Mart 1841 tarihli 27. sayısı.
Gözlem Yayıncılık Arşivi

beynin çalışma kısımları krokisi, İstanbul'da güneş tutulmasının safhaları gibi çizimlere sayfalarında yer vererek bu alanda ilk adımı atan gazete olmuştur.

1846'da Churchill'in ölmesiyle oğlu Alfred Black Churchill'in (1825-1870) yönetimine giren *Ceride-i Havadis,* Kırım Savaşı (1853-1856) vesilesiyle büyük ölçüde dinamikleşti ve ilaveler yayımına girişti. 1860'ta ilk gerçek özel gazete olan *Tercüman-ı Ahval'm* yayımı üzerine ona karşı rakip olarak 2 Kasım 1860'ta *Ruzname-i Ceride-i Havadis'i* çıkarmakla birlikte *Ceride-i Havadis* de yayımına devam etti. Bu gazeteler arasında dil, edebiyat gibi konulardaki tartışmalar, basının toplumda yaygınlaşmasına büyük katkıda bulunmuşlardır. Ancak gerek *Ceride-i Havadis,* gerekse *Ruzname-i Ceride-i Havadis, Tercüman-ı Ahval* ve arkasından *Tasvir-i Efkâr'h.* başlayan büyük dinamizme ayak uyduramamış, etkileri sınırlı kalmıştır. Son döneminde yayın, zaman zaman aksamış, bazen sadece *Ruzname-i Ceride-i Havadis,* adıyla çıkmıştır. F. A. Tansel, gördüğü en son *Ceride-i Havadis* nüshasının 1884'e ait olduğunu belirtmektedir. Son dönem kadrosunda Ahmed Rasim, Ebüzziya Tevfik gibi isimler vardır.

ORHAN KOLOĞLU

CERRAH MAHMTJD EFENDİ CAMÜ

Sarıyer İlçesinde, Büyükdere Mahallesi'nde. Çayırbaşı Caddesinde bulunan mescit, bu caddenin adıyla da anılır.

Hadîha, caminin banisinin, Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'mn cerrahı Mahmud Efendi olduğunu bildirir. Ancak, caminin kitabesinde, Cerrah Mahmud Efendinin camiyi tamir ettiren şahıs olduğunu okuyarak, bani konusunda verdiği bilgiyle çelişmektedir.

16. yy'da inşa edilen cami, kagir duvarlı ve ahşap çatılıdır. Günümüze kadar geçirdiği onarım ve tadilat sonucunda değişikliğe uğramıştır. Dört ahşap sütuna oturan düz ahşap örtülü, açık bir son cemaat yerinden sonra, küçük bir kapıdan dikdörtgen planlı harim bölümüne geçilir. Harimde ahşap direklerle taşman küçük bir fevkani mahfil mevcuttur. Mihrabı basittir, ahşap minber ise tamamen yenilenmiştir.

Yapının cephelerine, alttakiler kare, üsttekiler sivri kemerli ve revzenli olmak üzere iki sıralı dörder pencere açılmıştır. Yapının doğusunda, kesme taştan konik bir pabuç üzerine oturan, geniş silindir gövdeli basık bir minare bulunur. Minaresinin yanındaki küçük hazirede caminin banisi gömülüdür. Hazireye bitişik, moloz taştan yapılmış kitabeti çeşme, Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa (ö. 1790) tarafından 1197/1783'te yaptırılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 142; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II. 50-51: Öz, *İstanbul Camileri,* II, **16;** *İKSA,* III, 1450-1451

TARKAN OKÇUOĞLU

CERRAH MEHMED PAŞA KİJELİYESİ

Fatih İlçesi'nde Cerrahpaşa semtinde yer almaktadır. **16.** yyin sonlarında Davud Ağamın mimarbaşılığı zamanında inşa edilen külliyenin banisi III. Mehmed'i sünnet eden ve onun padişahlığı zamanında da bir süre sadrazam olan Cerrah Mehmed Paşa'dır.

Külliye, 1002/1593'te tamamlanmış olan cami, türbe, çeşme ve çiftehamam ile 995/1587'de Gevher Sultan tarafından yaptırılan medresenin de dahil edilmesinden oluşmaktaydı. Bunlara zamanla avlu duvarı içinde oluşan hazire ve muvakkithane binası ile medresenin bitişiğine Şerif Halil Efendi tarafından 1157/1744 te yaptırılan ahşap kütüphane binası ilave edilmiştir.

Külliye 1660, 1782 yangınlarında. 1766 ve 1894 depremlerinde büyük hasarlara uğramış, çeşitli zamanlarda da tamirler görmüştür. **1236**/1820'de yıldırım isabet etmesi sonucu yıkılan minare taş külahlı olarak yenilenmiştir. 1892. 1956 ve 1960'ta cami bazı tamirler görmüş, fakat yıkılmış bulunan son cemaat yeri uzun süre yapılamamıştır. Vakıflar İdaresi tarafından 1979 ve somasında devam eden restorasyon çalışmalarında son cemaat yeri yeniden yapılmış, cami temelinde meydana gelen kaymadan dolayı güneyde sondajlar açılmış, beton perdeler yapılmak suretiyle temel de takviye edilmiştir. Çiftehamam zamanla özel mülkiyete geçmiş, 20. yy başlarmda harap olmuş ve 19334e yıkılmasına karar verilerek ortadan kaldırılmıştır. Son yıllara kadar harap durumda olan medrese de restore edilerek yıkılmaktan kurtarılmıştır. Kütüphane ise şahıs mülkiyetine geçmiş olup çeşitli değişikliklere uğramış ve halen ev olarak kullanılmaktadır.

Külliyenin en önemli yapışım oluşturan cami, bir avlu duvan içinde yer almaktadır. Yine avlu duvarı içinde caminin kuzeybatısında şadırvan, avlu duvarına bitişik olarak da türbe ile yanında muvakkithane binası bulunmaktadır. Avlunun kuzeyinde ve batısında zamanla avlu duvarına paralel olarak bir hazire meydana gelmiştir. Dışta avlu duvarının batı köşesinde çeşme ile yolun karşısında medrese yer almaktadır. Caminin doğusunda ise vaktiyle çiftehamam bulunuyordu.

Cami: Kesme küfeki taşı ile inşa edilmiş olan cami, mihrap bölümü dışa çıkıntı yapan kareye yakın enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Üst örtü, altı payenin taşıdığı sivri kemerlere oturan ve pandantiflerle geçişi sağlanan 13 m çaplı kubbe ile bunun altı yönde yarımşar kubbelerle desteklenmesinden oluşmaktadır. Mihrap önündeki yarım kubbeye mukarnaslarla desteklenen istiridye tromplarla, diğer yarım kubbelere ise mukarnaslarla geçiş sağlanmıştır. Çokgen kesitli altı payeden güneyde yer alan iki tanesi mihrap çıkıntısını oluşturan duvar köşelerinde, diğer dört tanesi ise serbest paye şeklindedir. Payelerin serbest olması mekânın doğu, batı ve kuzey yönde yanlara doğru genişletilmesine imkân vermiştir. Serbest olan bu payeler duvarlara küçük sivri kemerlerle bağlıdır. Kuzeyde iki köşede oluşan

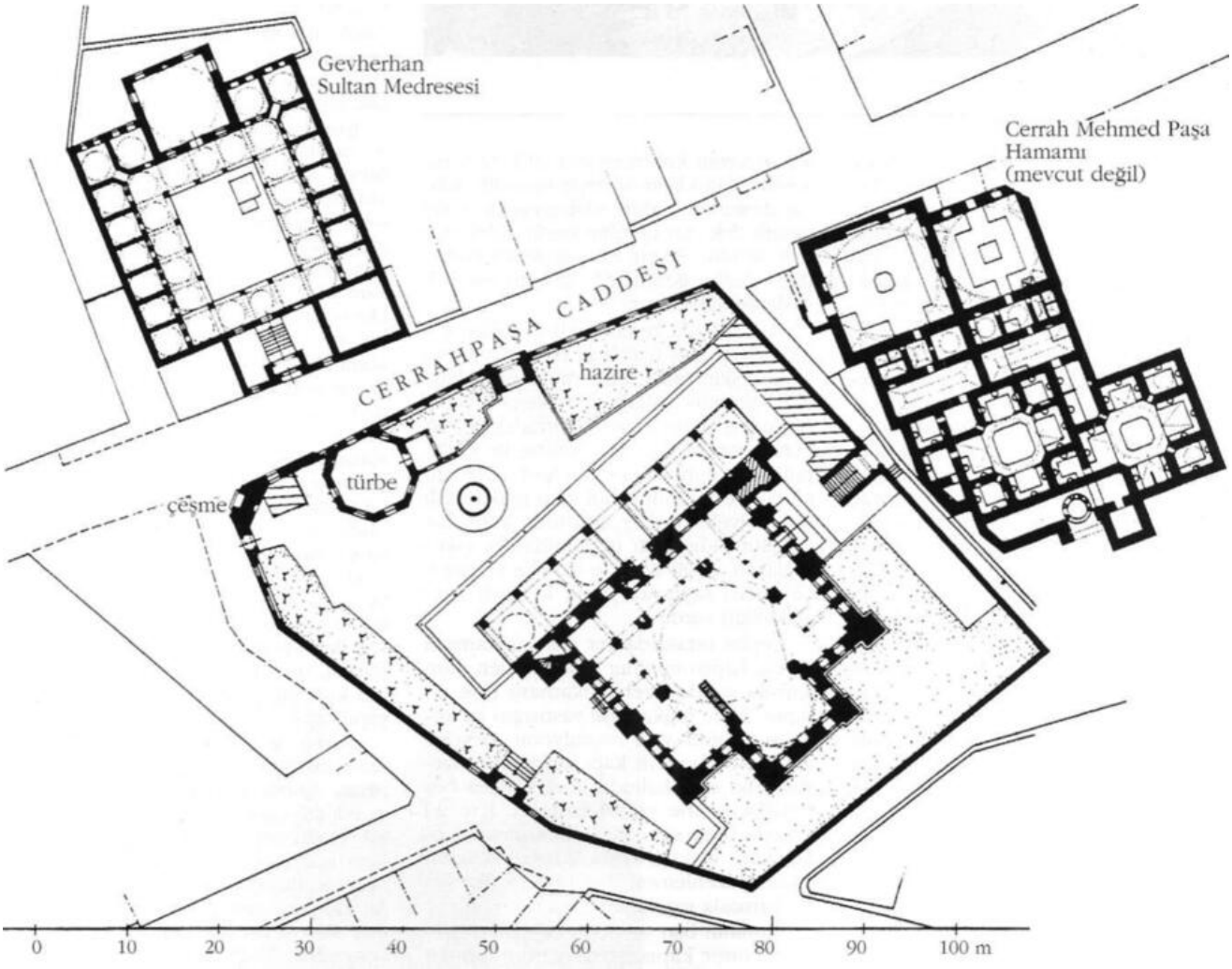

Cerrah Mehmed Paşa Külliyesinin vaziyet planı.
Müller-Wiener. *Bildlexikon Alman Arkeoloji Enstitüsü*

Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi'nden genel görünüm.
Aras Neftçi

dikdörtgen alanların üzeri ikişer küçük kubbe ile örtülmüştür. Yapı dış köşelerden ve yanlardan-da payelerin hizasından duvar payandaları ile takviye edilmiştir. Payeler üstte yarım kubbeler arasından yukarı doğru ağırlık kuleleri şeklinde yükselmiş olup ana kubbenin eteği hizasında payanda kemerleri ile sonlanarak kubbeyi destekler.

Yapıda aydınlatmayı sağlayan pencereler beş sıra halindedir. Alttan ilk iki sıra sivri boşaltma kemerleri altmda küfeki taşı alınlıktı ve dikdörtgen söveli, üçüncü sıra ise sivri kemerli pencereler şeklindedir. Yalnızca son cemaat yerinde ilk iki sıra pencereler mermer alınlıklı. mihrap çıkıntısının köşelerinde ve son cemaat yerinin üstündeki üçüncü sırada yuvarlak pencere düzenlemeleri vardır. Yarım kubbeler ve ana kubbe eteklerinde bulunan dördüncü ve beşinci sıra pencereler ise yuvarlak kemerli olarak ele alınmıştır.

İçeride payelerin arasında mukarnaslı başlıklara sahip ikişer sütun üzerinde sivri kemerler tarafından taşman mahfil, mihrap yönündeki çıkıntı hariç üç yönden harimi çevreler. Kuzeyde giriş üstündeki bölüm taş konsolların yardımıyla biraz genişletilmiştir. Kemerlerde iki renkli taş alternatif olarak kullanılmıştır. Güneyde kemer köşe boşluklarında iri rozetler vardır. Mahfil korkulukları mermer olup çokgenlerin kesişmesinden oluşan geometrik ajurlara sahiptir.

Yapıda duvar yüzeyleri, pencere alınlıkları, ana kubbe, pandantifler, kemerler ve yarım kubbeler son yıllarda yenilenmiş olan kalem işleriyle süslüdür. Klasik desenlere sahip süslemelerde bitki motifli dekorlar görülmektedir. Kıble duvan önünde 80 cm eninde renkli taşlardan oluşan geometrik desenli mozaik süsleme mevcuttur.

Son yıllarda kemer *ve* üst örtüleri yeniden yapılmış olan son cemaat yeri iki yana taşkın olup sekiz mukarnaslı başlıklı sütunun taşıdığı sivri kemerli yedi birimden oluşmaktadır. Ortadaki birim aynalı tonoz, diğerleri kubbe ile örtülmüştür. Cephede pencerelerle alternatif olarak yerleştirilmiş bulunan mukarnaslı mihrabiyeler kemer hizasında konsolların altındadır. Batı uçta minareye çıkışı sağlayan, doğu uçta ise mahfile ve camiye geçişi sağlayan basık kemerli kapı açıklıkları vardır.

Cephe ortasında yer alan mukarnaslı cümle kapısı mermer malzemeden olup içte iki yanda birer mukarnaslı nişe sahiptir. Üstte mukarnaslı yaşmağın iki köşesinde birer yazı madalyonu mevcuttur. Basık kemerli kapı açıklığının üzerinde iki satır halinde düzenlenmiş beş beyitlik kitabe yer almaktadır. İçte iki köşede birer sütunçeyle dekorlanmış olan kapı açıklığı dışta iki yanda uzun sütun düzenlemesi ile, üstte ise iki sıra mukarnasla sınırlandırılmıştır.

Caminin batı ve doğu cepheleri üzerinde birer kapısı daha vardır. Bunlar da mermer olup batıdaki, üstte iki sıra iri mukarnas dizisi ve iki yanda sütunçelerle dekorlanmış basık kemerli açıklığa sahiptir. Doğudaki ise lento altmda yay kemerli açıklığa sahip olup oldukça sadedir.

Mermer üzerine alçı sıvamak olan mukarnaslı mihrap beş kenarlı bir niş şeklindedir. Nişin köşelerinde zarif sütunçeler vardır. Üstte mukarnaslı yaşmağın köşelerinde birer yazı madalyonu ile bunun üstünde tek satır halinde kitabe yer alır. İki yanda uzun sütunçelerle, üstte iki sıra mukarnas dizisi ve altın yaldızlı bitki motifli bir taç ile sınırlanan mihrapta tacın ortası palmetle, iki ucu ise alem şeklinde sonlamr.

Mermerden yapılmış olan minber devrinin en güzel örneklerinden birini oluşturur. Sivri kemerli geçiş açıklığı ile üç sivri kaş kemerli pabuçluğu bulunan minberde oval hareketli yuvarlak kemerli kapı açıklığı söz konusudur. Kapı açıklığı üstte sivri kaş kemerli alınlıkla sonlamr. Korkulukta ve yanlarda geçiş açıklığı üzerindeki yuvarlak ajurlu kısımlarda geometrik düzenleme görülür. Yan aynalıkların ortasında bitki motifli ajurlu yuvarlak şebekeler vardır. Minberin geri kalan yüzeyleri kıvrık dallar üzerinde rumîlerden oluşan bitki motifli kabartmalarla süslüdür. Dört sütun üzerine oturan sivri kemerli köşk kısmı ahşaptan sekizgen kasnaklı piramit külah ile sonlamr. Kasnağın üzeri altın yaldızlı palmet motifleri ile süslenmiştir.

Kuzeybatı köşede yer alan minare kare kaideli olup onaltıgen gövdeye sahiptir. Kaidenin dış köşesi sütunçe ile yumuşatılmış, iç köşe ise pahlanmıştır. Oval hareketli şerefede mermer korkuluklar kare şeklinde geometrik ajurludur. Şerefeden sonra silindirik olarak devam eden minare taş külahla sonlamr. Devrinin özelliğini göstermeyen taş külah 19- yy'm sonunda yapılan restorasyonun bir ürünüdür.

Caminin kuzeybatısında avlu ortasında yer alan şadırvan, mermerden onaltıgen bir havuza sahiptir. Köşeleri yarım sütunlardan oluşan havuzun kenarları üstünde bir dizi palmet motifi vardır. Ayna taşlan bir sade, bir sivri kaş kemerli olarak düzenlenmiştir. Kaş kemerli aynalıklarda kemer altında bir çiçek rozeti, kemer köşelerinde yapraklı kıvrık dal ve çiçek rozeti, yanlarda ise kıvrık dallar ve yaprak süslemeleri vardır. Baklavalı başlıklara sahip sekiz sütun üzerine oturan, dıştan pramidal çatılı, içten beton kubbeli üst önü, son restorasyonda yapılmıştır.

Türbe: Avlunun kuzeybatısında avlu duvarına bitişik yer alan türbe, sekizgen plana sahiptir. Kesme taş malzeme ile inşa edilmiş olan yapı kubbe ile örtülmüştür. Doğu cephesinde basık kemerli bir kapı açıklığı bulunan türbenin her cephesinde altlı üstlü birer penceresi vardır. Alt kat pencereleri dikdörtgen olup mermer söveli, üst kat pencereleri ise sivri kemerlidir. Türbe kuzeydeki pencereler ile avlu dışına açılmıştır. Kapısı önünde son yıllarda yapılmış olan ahşap direkli bir sundurma mevcuttur. İçi tamamen

beyaz badanalı olan yapıda Cerrah Mehmed Paşa ve evlatlarına ait üç adet ahşap sanduka vardır.

Muvakkithane: Türbenin batısında avlu duvarına bitişik olarak sonradan ilave edilmiş olan muvakkithane, avlu duvarı üzerindeki bir pencere ile dışa açılmaktadır. Kare planlı yapı, kiremit kaplı çatı ile örtülmüş olup son yıllarda yenilenmiştir.

Hazire: Cami, türbe ve muvakkithaneyi çevreleyen avlu duvarı içinde zamanla dört ayrı bölüm halinde bir hazire oluşmuştur. Kuzeyde girişin doğusunda ve türbenin önünde, batıda ise girişin iki yanında duvar boyunca yer alır.

Avlu Duvarları ve Kapılar-. Kesme taş malzemeyle inşa edilmiş olan avlu duvarları üzerinde kuzeyde, kuzeybatıda, doğuda ve batıda olmak üzere dört adet kapı açıklığı mevcuttur. Kuzey duvarı dikdörtgen pencerelerle dışa açılmıştır. Yalnızca türbenin cephesini oluşturan yerde bir pencere mermer söveli olup iki yanında birer küçük niş vardır. Düzgün olmayan ve üç kenarlı olarak düzenlenen batı duvarında kuzeybatı kapısı yanında iki, batı kapısı yanlarında birer dikdörtgen pencere mevcuttur.

Kuzeydeki kapı açıklığı içten ve dıştan basık kemerli olarak düzenlenmiş olup dıştan üstte geniş bir basık kemere sahiptir. Duvar yüksekliğini aşan kapı açıklığı iki yanda mukarnas başlıklı sütunçelerle yumuşatılmış ve silmelerle çevrelenmiştir. Geniş kemer altında sülüs hat ile yazılmış olan Arapça mermer kitabe yer alır. Dört satır halinde düzenlenen ve on beyitten oluşan kitabede **1002/1593** tarihi yazılıdır. Duvar yüksekliğini aşmayan kuzeybatıdaki kapı açıklığı içten ve dıştan basık kemerli olarak düzenlenmiştir. Batı ve doğudaki kapı açıklıkları kot farkından dolayı avludan aşağıda kalmıştır. Batıdaki basık kemerli, doğudaki ise dıştan basık, içten sivri kemerli olarak düzenlenmiştir.

Çeşme-. Avlu duvarının pahlanmış olan kuzeybatı köşesinde yer alan çeşme, kesme küfeki taşmdan inşa edilmiştir. Sivri kemerli bir niş şeklinde düzenlenmiş olan çeşmede kemer altında sülüs hat ile yazılmış dört satır halinde üç beyitlik mermer kitabe yer alır. Son beytin iki kenarında ise yazı ile tarih 1002/1593 olarak verilmiştir. Çeşmenin ayna taşı mermerdendir. Alt kısmı silmelerle Bursa kemeri şeklinde düzenlenmiştir. İki yanda karşılıklı servi ağacı ve vazodan çıkan stilize lale ile karanfil çiçekleri görülür. Kemer içinde iri bir çiçek rozeti vardır. Kemer köşe dolgularında da yine vazodan çıkan stilize laleler mevcuttur. Üst kısımda ise sivri kaş kemerli tas yeri ile bunun iki yanında vazodan çıkan stilize çiçekler vardır. Ayna taşı en üstte palmet dizisi ile sonlamr. Ayna taşı üzerindeki tas yerinin iki yanında kesme taş yüzeyde birer sivri kaş kemerli tas yeri daha vardır.

Medrese: Caminin kuzeybatısında, yolun karşısında yer alan yapı II. Selim'in kızı Gevher Sultan tarafından 995/1587' de yaptırılmış ve daha sonra diğer yapıların inşasıyla külliyeye dahil edilmiştir. Revaklı avlulu klasik Osmanlı medresesi şemasında olan yapının güney cephesinde cadde üzerinde bir girişi vardır. Üstte sivri kaş kemerli olarak düzenlenen kapı açıklığı, altta basık kemerlidir. Mermer olan alınlıkta iri bir rozet görülür. Köşeler sütunçelerle yumuşatılmış, iki yanda birer sivri kemerli nişle de cephe hareketlendirilmiştir. Nişlerin yanında ön avluya açılan birer dikdörtgen pencere vardır.

Medresede revaklı avlu zeminin yüksek olması ön avluda basamak kullanılmasına neden olmuştur. Basık kemerli ve mermer söveli kapı açıklığına sahip avlu, kare olup dört yönden revaklarla çevrilmiştir. Baklavalı başlıklara sahip on iki mermer sütunun taşıdığı tuğladan sivri kemerli revaklar on altı birimden oluşur. Revakların arkasında yine on altı tane medrese odası sıralanmıştır. Revaklar ve medrese odaları pandantiflerle geçişleri sağlanan tuğla kubbelerle örtülmüştür. Revak cephelerinde taş. tuğla kullammryla oluşan almaşık duvar, tuğladan iki sıra kirpi saçakla sonlamr. Medrese odaları tuğladan sivri boşaltma kemerleri altında dikdörtgen söveli pencere ve kapı ile avluya açılırlar. Yalnızca dershane yönünde iki köşe odasının avluya açılan penceresi yoktur. Her odada iki dolap nişi mevcut olup arasında bir ocak nişi yer alır. Girişin karşısında ortada dışa taşkın, kare planlı ve üzeri kubbe ile örtülü büyük dershane odası vardır. Basık kemerli kapı ve iki yanda birer dikdörtgen söveli pencere ile revağa açılmaktadır. Güneydoğu köşede girişin yanı hela olarak düzenlenmiştir.

Son yıllara kadar harap durumda olan medrese, yeni restore edilmiş olup bugün İstanbul Üniversitesi, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi Bilim Dalı Araştırma Merkezi ve Müzesi olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Süheyl Ünver Arşivi ve Nakışhanesi de burada bulunmaktadır.

Hamam: Caminin doğusunda vaktiyle yer alan hamam zamanla özel mülkiyete geçmiş, 20. yy'ın başlarında harap olmuş, 1933'te yıktırılması kararlaştırılmış ve daha sonra da ortadan kaldırılmıştır.

Kaynaklardaki mevcut plan ve bilgilerden yapının çiftehamam olduğu anlaşılmaktadır. Soğukluk, ılıklık ve sıcaklık kısımlarından oluşan hamamda soğukluklar kare planlı olup kubbe ile örtülüydü. Sıcaklıklar da yine kubbe ile örtülü olup köşelerinde halvet hücreleri olan dört eyvanlı şemaya sahipti.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 71; A. S. Ünver. "Cerrah Mehmed Paşa Hamamı Hakkında", *İstanbul Belediye Mecmuası,* S. 112-113-114 (1933), s. 232-236; ay, "İstanbul Yedinci Tepe Hamamları'na Dair Bazı Notlar", *VD,* II (1942). s. 245-252; Şehsuvaroğlu, *İstanbul.* 87; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri.* I, 50; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 39; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* s. 311-312; *İSTA,* VII, 3504-3511; *Fatih Camileri,* 77-78; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 392-393; K. Seyhan "Cerrahpaşa Külliyesi", *DİA,* VII, 424-425.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

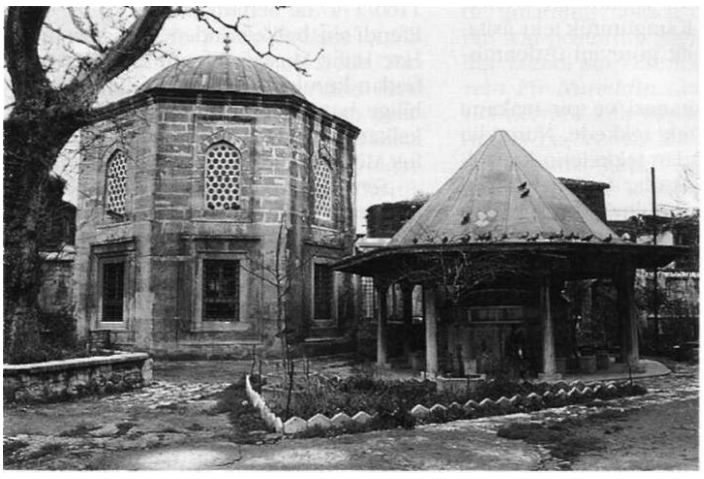

Külliyenin avlusundan bir görünüm, türbe (solda) ve şadırvan. *Yavuz Çelenk, 1994*

CERRAHHANE-İ MAMURE

İstanbul'da cerrah yetiştiren ilk kurum.

1826'da kurulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin cerrah ihtiyacını karşılamak üzere 14 Mart 1827'de açıldı. Aynı gün hekim yetiştirmeyi amaçlayan Tıbhane-i Âmire(->) de kuruldu. Şehzadebaşı'nda Tulumbacıbaşı Konağı'nda faaliyete geçen bu okullardan Cerrahhane-i Mamure'de öğretim süresi 3 yıldı. İstanbul cerrahlarından seçilen 20 öğrenci ile öğretime başlanmıştı. Bu öğrenciler, kurşun çıkarmak, damar bağlamak, kemik kesmek, kırık-çıkık sarmak ve savaş sırasında karşılaşılabilecek diğer ameliyatları öğreniyorlardı. Giriş imtihanı yoktu. Dersler Türkçe verilmekteydi. Bir üst sınıfa geçenlerin yerine namzet olarak devam edenler alınırdı. Bir süre sonra öğrenci sayısı arttığından okul 1831'de Topkapı Sarayı içinde Yaldızlı Kapı yanında bulunan üç koğuştan ibaret Hastalar Odası adlı yapıya taşındı.

1832'de Cerrahhane-i Mamure'ye müdür ve muallim olarak Fransız Sade de Galliere getirilmişti. Sade de Galliere, bir süreden beri istanbul'da birçok hastayı tedavi ederek kendini kanıtlamış bir hekimdi. Hekimbaşı Abdülhak Molla'mn

2Î r___rj~_i-_ .. töreninde Sade de GalBerein yaptığı Fransızca konuşma, Miralay Namık Bey tarafından Türkçeye çevrilmişti. Sade de Galliere'in açılış ko- . Fransızca yapmasından Türk- :„~edigi anlaşılmaktadır. Bu da bize rrr^hhane'de derslerin onun zamanında Fransızca okutulduğunu göstermektedir.

Tıbhane-i Âmire'nin bulunduğu Tuîumbacıbaşı Konağı 1836'da satılınca Tıbhane-i Âmire, Topkapı Sarayı içinde o sıralarda Otlukçu Kışlası adı verilen binaya taşınmıştı. Bu tarihte öğrenci sayısı 107'yi bulan Cerrahhane de yer darlığı sebebiyle Kasım 1836'da Otlukçu Kışlasına nakledildi. Aynı binayı paylaşmalarına rağmen Tıbhane-i Âmire ile Cerrahhane-i Mamure'nin eğitimleri ayrıydı. Cerrahhane'de öğretim 4 seneye çıkarılmış, öğrenciler de yatılı olmuştu. Öğrencilere sınıflarına göre aylık verilirdi. Cerrah olarak mezun olanlar orduda görevlendirilmekteydi.

1838'de iki okul bina bakımından gelişmeye daha uygun olan bugünkü Galatasaray Lisesinin yerindeki Enderun Ağaları Mektebime taşındı. 1839'da birleştirilerek yeniden organize edilen okullar Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne adını aldı. Tıp öğrenimine devam etmek istemeyen öğrenciler de üçer yıllık eczacılık veya cerrahlık sınıfına kaydedildi.

Tanzimat'a (1839) kadar Tıbhane ve Cerrahhane sadece Müslüman öğrenci kabul ediyordu. Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'ye ise Hıristiyan gençler de alınmaya başlanmıştı.

Bibi. "Fünûn". *Takvim-i Vekayi.* no. 11 ^(11 Şevval 1247); A. S. Ünver. *Cerrahhane-iÂmire,* İst., 1931; O. Ergin, *İstanbul Tıp Mekteplerı Enstitüleri ve Cemiyetleri,* İst., 1940, s. 1-18: "Cerrahhane", "Cerahhane-i Amire", *TA,* X, 222-223; B. N. Şehsuvaroğlu. *Osmanlı Cerrabbanesi.* İst.. 1963; "Cerrahhane". *İSTA.* VII, 3501; Ergin, *Maarif Tarihi,* II, 334-353; T. Baytop. "Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'de Eczacılık Öğretiminin Başlaması". *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları.* İst., 1993. s. 64.

NURAN YILDIRIM

CERRAHÎLİK

Halvetîliğin, Nureddin Cerrahî (1678-1721) tarafından İstanbul'da kurulmuş olan kolu.

Kurucusunun İstanbul doğumlu olduğu Cerrahîlik, Nureddin Cerrahî'ninf-»). Halvetî tarikatının "Orta Kol" denen Ahmedî koluna mensup bir şeyh iken yapmış olduğu içtihatlar sonucunda kurulmuştur. Pirin kurmuş olduğu tarikat koluna adını vermiş olan "Cerrahî" lakabı, doğduğu Cerrahpaşa semtinden kaynaklanmaktadır.

Nureddin Cerrahî genç yaşta, Üsküdar-Toygartepesi'ndeki Selami Ali Efendi Tekkesi'nin postnişini Şeyh Ali Alâeddin Köstendilî'ye (ö. 1730) intisap etmiş, kendisinden hilafet aldıktan sonra kısa bir müddet Karagümrük'teki Canfeda Kadın Camii'nin içindeki halvethane-

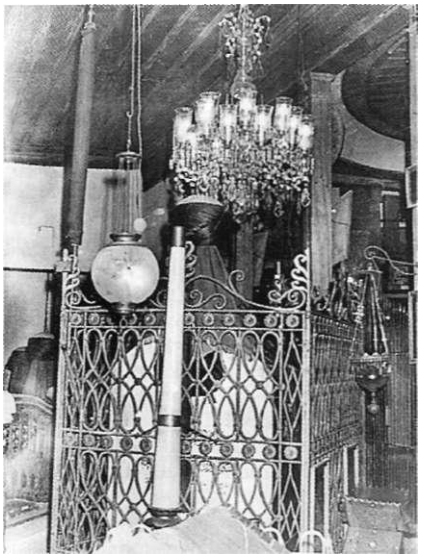

Pîr Nureddin Cerrahî nin Karagümrük'teki Cerrahî Âsitanesi'nin türbesinde bulunan sandukası.
M. Baha Tanınan

de yaşamış, arkadan söz konusu camiye bitişik Bekir Efendi Konağı'nı satın almış, muhiplerinden olan devrin hükümdarı III. Âlımed de bu konağm yerine kendisi için 1703'te tekkeyi yaptırmıştır. 1721'de vefat eden Nureddin Cerrahî, on sekiz yıl boyunca irşatla meşgul olmuş ve tekkesine defnedilmiştir. Pirin türbesini barındıran ve kaynaklarda "Nureddin Cerrahî Tekkesi"(->), "Âsitane-i Nureddin". "Nureddin Âsitanesi" gibi isimlerle anılan bu kuruluş Cerrahîliğin merkezi olagelmiştir.

Nureddin Cerrahînin yedi tane halifesi olduğu bilinmektedir. Bunlardan İstanbul'da faaliyet gösteren Şeyh Süleyman Yeliyüddin (ö. 1~45) ile "İğci İplikçi" lakaplı Şeyh Mehmed Hüsameddin Türabî (ö. 1~54). kendisi gibi Şeyh Ali Alâeddin Köstendilî'nin dervişleridir. Gerek bu iki şeyh gerekse de Sertarikzade Şeyh Mehmed Emin Efendi (ö. 1758) ile Şeyh Seyyid Yahya Şerafeddin Moravî (ö. 1770) birçok derviş ve halife yetiştirerek, birtakım zaviyeler tesis ederek Cerrahîliğin yayılmasını sağlamışlar, ayrıca, vefatlarına kadar Karagümrük'teki âsitanede sırayla şeyhlik görevini üstlenmişlerdir.

Cerrahîliğin âsitanesi ve pir makamı olan Karagümrük'teki tekkede. Nureddin CenaM'nin vefatından tekkelerin kapatıldığı tarihe (1925) kadar tarikat faaliyeti aralıksız olarak sürdürülmüş, bu süre zarfında tekkenin postuna, hepsi devirlerinin ileri gelen sufîleri olan on yedi tane şeyh oturmuştur. Zaman içinde birçok yenileme, onarım ve tadilat geçiren Nureddin Cerrahî Tekkesinde tevhidhane ile türbeyi barındıran çekirdek II. Mahmud döneminde ana hatlarıyla son şeklini almış, geriye kalan selamlık, harem ve diğer bölümler de **19-** yv'ın ikinci yarısı içinde yenilenmiştir. Aşağı yukarı bütün özgün unsurları ile ayakta kalabilmiş nadir tarikat tesislerinden olan tekke günümüzde, son postnişin Şeyh İbrahim Fahreddin Efendimin (Erenden) (ö. **1966)** öğrencileri tarafmdan kurulan Türk Tasavvuf Musikisi ve Folklorunu Araştırma Yaşatma Vakfını barındırmaktadır.

İstanbul'da, doğrudan doğruya Cerrahî şeyhleri tarafından tesis edilmiş veya başka bir tarikata bağlı olarak kurulup somadan belirli bir müddet için Cerrahîliğe intikal etmiş olan otuzdan fazla tekke tespit edilmektedir. Karagümrük'teki âsitaneye bağlı zaviyeler durumunda olan ve İstanbul'un hemen her kesimine dağılmış bulunan bu tekkeler içinde Cerrahîliğe bağlı olarak tesis edilenler kuruluş tarihlerine göre şu şekilde sıralanabilir:

Çeragî Hamza (Saçlı Şeyh Mustafa Efendi) Tekkesi: Sultanselim'de bulunan bu tekke 1122/1710'da Şeyh Süleyman Veliyüddin tarafından kurulmuş fakat şeyhliği kendisinden devralan halifesi Saçlı Şeyh Mustafa Efendi'nin (ö. 1759) adıyla tanınmıştır. Bu şeyhin vefatından soma Rıfaîliğe bağlanan tekkenin ayin ve erkânında Cerrahîliğin hatırasını yaşatan birtakım özellikler sonuna kadar yaşatılmıştır. Günümüzde hemen bütünüyle ortadan kalkmış bulunmaktadır.

Hacegî Tekkesi: Fatih-Otlukçuyokuşu'nda bulunan, ulemadan Hocazade Mustafa Efendi tarafından 1585 dolayında Mimar Sinan'a yaptırılan mescide (Hacegî/Hacegîzade Mescidi) 1140/1727' de Şeyh M. Hüsameddin Türabî'nin meşihat koyması sonucunda kurulmuştur. Kurucusunun lakaplarından dolayı "İğci/İplikçi Tekkesi" olarak, ayrıca beşinci postnişini Bedestanî Şeyh Mustafa Efendi'nin (ö. 1792) Süleymaniye'deki Helvaî Tekkesinde şeyhlik yapmasından ve "Helvaî Şeyhi" olarak da anılmasından ötürü "Helvaî Tekkesi" adıyla da anılan bu zaviye 19. yy in birinci çeyreğinde kısa bir müddet Nakşibendîliğe bağlanmış sonra tekrar Cerrahîlere intikal etmiştir. Günümüzde mescit-tevhidhanenin bazı duvar kalıntıları görülebilmektedir.

Ordu Şeyhi Tekkesi: Saraçhanebaşı'nda bulunan ve "Vavlı", "Yesarîzade", "Yeşil" gibi isimlerle de tanınan bu tekke 1160/T747'de Sertarikzade Şeyh M. Emin Efendi'nin halifelerinden Ordu Şeyhi el-Hac Hafiz Mustafa Efendi (ö. 1793) tarafından kurulmuş ve sonuna kadar Cerrahîliğe bağlı kalmıştır. Tamamen ortadan kalkan tekkenin yerinde halen Fatih Nüfus Müdürlüğü binası bulunmaktadır.

Sertarikzade Tekkesi: Fatih'te Kumrulu Mescit'in yanında yer alan ve İstanbul'daki Cerrahî tekkeleri içinde Nureddin Âsitanesi'nden sonra en önemli mevkiye sahip olan bu tekke 1703'te, Sertarikzade Şeyh M. Emin Efendi'nin babası, Halvetîliğin Sivasî kolundan Sultanselim'deki Sivasî Tekkesi'nin sertariki Şeyh Abdullah Efendi (ö. 1710) tarafmdan Üsküp Kadısı Abdülganizade Mustafa Efendi için inşa ettirilmiş, 18. yyin ortalarında Cerrahîliğe bağlanarak daha sonra

hep bu tarikata hizmet etmiştir. Bütünüyle ortadan kalkmış olan tekke ayin gününden dolayı "Salı Tekkesi" olarak da tanınmıştır.

Sertarikzade Tekkesi: Eyüp Nişanca'sında bulunan ve ayin gününden ötürü "Pazar Tekkesi" olarak da anılan bu tekke de 18. yyin ortalarında Sertarikzade Şeyh M. Emin Efendi tarafından tesis edilmiş ve kesintisiz olarak Cerrahîliğe bağlı kalmıştır. Tevhidhane-türbe binası harap vaziyette durmaktadır.

Tameşvar Tekkesi: Tameşvar Defterdarı İbrahim Bey'in 1636'da yaptırmış olduğu mescide Karagümrük'teki âsitanenin sekizinci postnişini, Sertarikzade halifelerinden Eyüplü Şeyh Seyyid İbrahim Efendimin (ö. 1779) 18. yy'ın ortalarında meşihat koymasıyla kurulmuş. 1925'e kadar CerrahîİIğe bağlı kalmış, daha sonra harap olarak büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.

Şeyh Hafız İsmail Efendi Tekkesi: Üsküdar'da, Nureddin Cerrahî Asitanesi'nin altıncı postnişini Şeyh Seyyid Yahya Moravî'nin halifelerinden Şeyh Hafız İsmail Efendi tarafından 1760 civarında tesis edilmiş, günümüzde tekkeden hiçbir iz kalmamıştır.

Karagöz Tekkesi: Silivrikapı'da bulunan ve inşa tarihi tam olarak bilinmeyen Sadullah Çavuş Mescidi'ne Zerdecizade Reisülkurra Şeyh Hüseyin Efendimin (ö. 1786) 1760-1786 arasında meşihat koyması üzerine kurulmuş ve hep Cerrahîliğe bağlı kalmıştır. Halen mescit-tevhidhane cami olarak kullanılmaktadır.

Halil Nizamî Efendi Tekkesi: Edirnekapı-Acıçeşme'de 1184/1770'te, Seyyid Nizam neslinden Şeyh Seyyid Halil Nizameddin Efendi (ö. 1775) tarafından kurulmuş, sonuna kadar Cerrahî tarikatına hizmet etmiş ve tamamen tarihe karışmıştır.

Kapıağası Tekkesi: Üsküdar'da **944/** 1537'de inşa ettirilen Kapıağası (Arakiyeci) Mescidi'ne, Nureddin Cerrahî Tekkesinin on dördüncü postnişini Şeyh Mehmed Arif Dede Efendinin (ö. 1822) 1806-1813 arasında meşihat koyması sonucunda kurulmuştur. Tekkelerin kapatılmasına kadar Cerrahîliğe bağlı kalan tekke halen cami olarak kullanılmaktadır.

Evrenos Dede Türbe-Tekkesi: Karagürmük'te bulunan Evrenos Dede Türbesine, Edirnekapı-Acıçeşme'deki Halil Nizami Efendi Tekkesinin altıncı postnişini Futacı Şeyh Seyyid Halil Aşkî Efendinin (ö. 1858) **19-** yy'm ikinci çeyreğinde meşihat koyması sonucunda kurulmuş, mütevazı bir türbe-tekke niteliğinde faaliyetini sürdürmüştür.

Suyolcuzade Şeyh Mustafa Naci Efendi Tekkesi: Adı geçen Cerrahî şeyhi tarafından, Edirnekapı dışında, Mısırtarlası mevkiindeki evine 1269/1852'de meşihat konulması suretiyle tesis edilmiş, bir müddet faaliyet gösterdikten soma ortadan kalkmıştır.

Bunlardan başka Bahçekapida Yıldız Dede Tekkesi, Hocapaşa'da Aydınoğlu Tekkesi, Nuruosmaniye'de Çalak Tekkesi, Fatih'te Hamzazade Seyyid Velayet ve Nişancı tekkeleri. Cibali-Ayakapida Sirkeci Dede Tekkesi, Vezneciler'de Helvaî ve Osman Keşfî Efendi tekkeleri, Aksaray-Sofular'da Ekmel Tekkesi, Mevlanakapı'da Şevkî Mustafa Efendi Tekkesi, Topkapida Harirî Mehmed Efendi Tekkesi, Otakçılar'da Kolancı Mehmed Efendi Tekkesi, Üsküdar'da Feyzullah Efendi ve Yağcızade tekkeleri, Anadoluhisarı'nda Rumî Mehmed Efendi Tekkesi, Rumelihisarı'nda Durmuş Dede ve Karabaş tekkeleri, Beykoz ve Yeniköy'deki Raufî tekkeleri diğer tarikatlara bağlı olarak tesis edilmiş ancak belirli zaman dilimlerinde Cerrahîliğe hizmet etmişlerdir. Diğer taraftan içinde Cerrahî ayini icra edilen, ancak tekke olarak vakfedilmemiş mescitler, camiler ve evlerin varlığı da tespit edilmektedir.

Kuruluş aşamasında İstanbul'da mevcut hemen bütün tarikatlardan birtakım "manevi hediyeler" (Mevlevîlik'ten Sultan Veled Devri. Celvetîlik'ten mavi renkte âsitane postu, Bedevîlik'ten Bedevî topu zikri vb) almış olan Cerrahîlik söz konusu tarikatlarla her zaman yakın ilişkiler kurmuş, bu tarikatlara bağlı bazı tekkelerin şeyhleri, Cerrahî Âsitanesi şeyhlerinden "teberrüken" hilafet alarak kendi tarikatlarının ayinlerinin yanısıra Cerrahîliğe özgü birtakım zikir türlerini de icra edegelmişlerdir. Fatih'te Rıfaîliğe bağlı Kubbe Tekkesi, Koska'da Sa'dî tarikatının âsitanesi ve Abdüsselâmî kolunun pir makamı olan Abdüsselâm Tekkesi. Edirnekapida Kadirîliğin Resmî kolunun merkezi olan Resmî Efendi Tekkesi bu hususta örnek olarak verilebilir. Hattâ Abdüsselâmî ve Resmî kollarının oluşumunda Cerrahîliğin önemli ölçüde katkıda bulunduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca İstanbul'daki en kıdemli Halvetî âsitanesi olan Kocamustafapaşa (Sünbül Efendi) Tekkesi ve Kadirî-Rumîliğin âsitanesi olan Kadirîhane Tekkesi ile Nureddin Cerrahî Âsitanesi arasında da kuşaklar boyu devam eden bir yakınlık gözlenmektedir.

Cerrahîliğin irşat sistemi, adap ve erkânı bütün ayrıntılarıyla Nureddin Cerrahîmin *Mürşid-i Dervişân* adlı risalesinde anlatılmış, ayrıca Cerrahî Âsitanesi'nin son postnişini Şeyh İbrahim Fahreddin Efendi'nin (Erenden) *Envâr-ı Hazret-i Pîr Nureddin Cerrahî ve Tabakatü'TCerrahî* adlı eserlerinde, tarikat pirinden başlayarak tekkelerin kapatıldığı tarihe kadar geçen şeyhlerin hayatları, menkıbeleri ve kişilikleri, ayrıca Cerrahî tekkelerinin tarihçeleri ayrıntılı biçimde verilmiştir.

Cerrahîlik Halvetîliğin kollarından biri olmasına rağmen adeta bağımsız bir tarikat gibi, kendine özgü usul ve kurallara sahiptir. Bu tarikatta, diğer Halvetî kollarında okunan Seyyid Yahya Şirvanî'nin (ö. 1547) tertip ettiği *Vird-i Sefer*'dan başka Pîr Nureddin Cerrahîmin tertip ettiği sabah ve akşam "virdleri" okunur. "Hafta devriyesi" denilen, haftanın belirli günlerinde belli esmaları okumak usulü de sadece Cerrahîliğe özgüdür. "Seyr-i sülük" yine sadece bu tarikatta yirmi sekiz esma ile gerçekleşir.

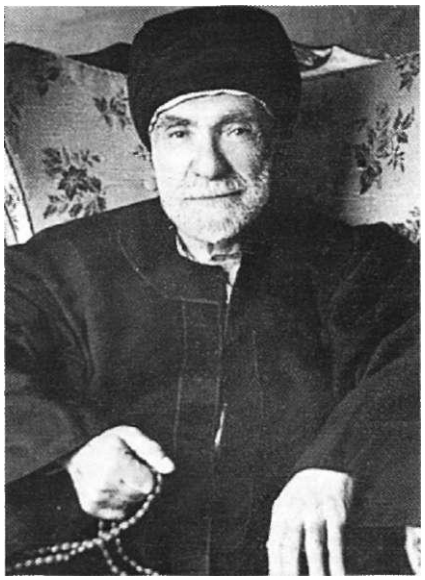

Nureddin Cerrahî Asitanesi'nin son postnişini Seyh İbrahim Fahreddin Efendi (Erenden) (1884-1966).
Bedia Karakaya arşivi

Cerrahî tacı dört terkli (dilimli), kırk dallı Halvetî tacı şeklinde olup tepeliği sarı-turuncu olan fulya çiçeği renginde-dir. Üzerine beyaz, yeşil veya siyah renkli "Cüneydî" tarzında destar sarılır. Ancak halifelerin giymesine izin verilen bu taçtan evvel, yine sadece Cerrahîliğe özgü "dallı arakiye", ondan önce de derviş takkesi veya düz arakiye giydirilir, ayrıca zeytin çekirdeğinden yapılmış tespih tekbirlenerek verilir. Cerrahî Âsitanesi'nde makam postu "tevhid nurunun" rengi olarak kabul edilen mavi renktedir. Diğer Cerrahî tekkelerinde şeyh postu kırmızı olur. Ancak âsitaneye şeyh göndermiş olan tekkeye de mavi post verilir. Yine sadece Cerrahî Âsitanesi'nde on dört hizmet ve makam vardır.

Cerrahîliğin mensupları ve muhipleri arasında toplumun her kesiminden kişiler bulunmaktadır. Bu tarikata mensup ünlülere örnek olarak Sadrazam (Şeyh) Muhsinzade Mehmed Paşa (ö. 1774), Maarif Nazın (Şeyh) Abdurrahman Sami Paşa (ö. 1881) ile kardeşi Hayrullah Paşa (ö. 1822), Mekke Muhafızı (Şeyh) Ahmed Şemseddin Paşa (ö. 1865), Şeyhülislam Mekkîzade Mustafa Asım Efendi (ö. 1846), şairlerden Fitnat Hanım (ö. 1780) ile Hüseyin Siret Özsever (ö. 1959) verilebilir. Cerrahîlik iki yüzyıldan fazla İstanbul'un günlük hayatında yer almış ve "İstanbul-merkezli" bir Türk tarikatı olarak Osmanlı başkentinin kültür hayatına önemli katkılarda bulunmuştur.

Bibi. Haririzade, *Tibyân,* vr 212a-2l6b; Vicdanî, *Tomar-Halvetiye,* 96-98; Vassaf, *Sefine,* V, 37-54; K. Nomer, "Erenden, İbrahim Fahreddin", *İSTA,* EX, 51-58; "Cerrahi Tekkeleri",

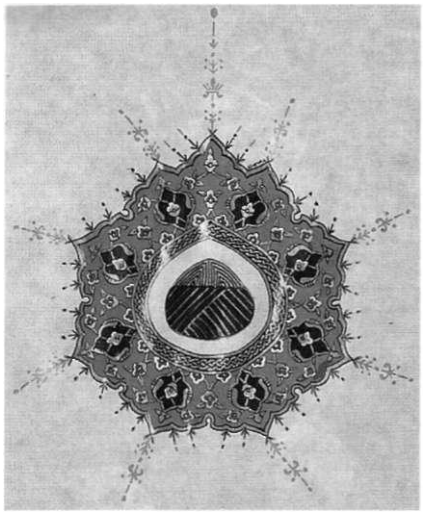

Cerrahî tacı.
Sefer Dal koleksiyonu

İSTA, VII. 3501-3502; J. S. Trimingham, *The Sufî Orders in Islam,* Oxford, 1971, s. 76; R. Serin. *İslâm Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetler,* 1st., 1984, s. 136-138; S. Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikat/er,* İst., 1981. s. 247-249; Ş. Yola, *Schejch Nureddin Mehmed Cerrahi und sein Orden,* Berlin, 1982, s. 38-44; ay. "Cerrahiyye", *DİA,* VII, 416-420; F. Atacan, *Sosyal Değişme ve Tarikat: Cerrahiler.* İst.. 1990.

ÖMER TUĞRUL ÎNANÇER-
M. BAHA TANMAN

Zikir Usulü ve Musiki

Cerrahîlik temelde Halvetîliğin bir kolu olduğundan, Cerrahî ayini bütün Halvetilerde olduğu gibi "devrani" hareketle, yani dönerek icra edilir. Karagümrük'teki âsitanede pazartesi günü öğleden sonra ayin düzenlenirdi.

Namaz kılındıktan sonra, zikre katılacak olanlar, ağzı makam postuna karşı açık olacak biçimde zikir halkasını oluştururlar. Hilalin yıldızını andıran mavi makam postunun sağında ve solundaki iki kırmızı post sertabbah (aşçıbaşı) ve sertarik postlarıdır.

Postnişin selam vererek girdiği semahanede makam postuna geçtiğinde herkes oturur. Özel bestesiyle topluca yüksek sesle okunan salavattan sonra Fatiha okunur. Sonra gene topluca, özel bestesiyle "Salat-ı Kemaliye" ve "Salat-ı Kutbiye" okunur. Şeyhin belirlediği, çeşitli tevhit açma usul ve makamlarından birine göre "kelime-i tevhid" okunur. "Lailahe" denirken başlar sağa, "İllallah" denirken sola. kalbe doğru çevrilerek bir hareket ahengi sağlanır. Bu sırada zâkirler zikre uygun ilahiler okurlar. İlahi bittiğinde tevhit makamlı olarak değil, konuşma sesiyle devam ettirilir. Bu şekilde süren tevhit sırasında, zâkirbaşı veya bir zâkir kaside okumaya baslar. Kasidede belli aralıklarla beş veya yedi defa perde kaldırılıp indirilir. Perde her tizleştirildiğinde zikrin temposu biraz hızlandırılır, peslestirildiğinde ise biraz ağırlaştırılır. Okunan kasideyi yazanın adı geçince tevhide "kalbi" (harfler belli edilmeden) olarak devam edilir. Kalbî tevhit daha ağır tempoda, darbeli seda ile okunur. Şeyhin "İllallah" sesiyle tevhit bitirilir.

Tevhitten sonra ya bir "aşr-ı şerif' ile kısa bir dua okunur ya da "İsmi-i celal" (Allah) zikrine başlanır. Belli sayıda Allah adı zikrinden sonra gene belli sayıda "Hû" adı tekrarlanır. Şeyhin "İllâ hû" sesiyle oturtulara sürdürülen bu zikir sona erer.

Bazen İsm-i celalden önce zâkirlerden biri bir "durak" okur. Dua, ism-i Hû ve Fatiha'nın ardından şeyh ellerini yere vurarak ayağa kalktığında herkes kalkar, hilal şeklindeki halkanın ağzı kapatılarak kapalı çember oluşturulur. Bu sırada, zikre geçmeden, herkesin katılmasıyla "Cumhur İlahi" okunur. İlahi okunurken ritme uygun olarak iki tarafa doğru hafifçe sallanılır. İlahinin sonunda şeyhin üç defa "İsm-i pâk, cism-i pâk, nesl-i pâk Hz Muhammed Mustafa râ salavat" demesiyle okunan üç salavattan sonra gene şeyhin "Ya Allah hû" demesiyle dönerek zikre başlanır. Dervişler sağ elleri yukarıya, sol elleri aşağıya bakacak biçimde el ele tutuşarak -tutuşurken de birbirlerinin ellerini öperek- sola (yani kalbe) doğru yan adımlar atarlar, sol ayağı sol yana atıp sağı yanma çekerek çok ağır adımlarla dönerek yürümeye başlarlar. Bu sırada başlarını da adımlarına uygun olarak sağa, sola çevirirler. Her adımda bir kere olmak üzere "Hû" adı tekrarlanır. Zâkirler üçüncü "Hû" ile birlikte zikrin perde ve ritmine uygun bir ilahi okumaya başlarlar. İlahi şairinin adı okunduğunda şeyh ayağını yere vurarak "Haay" diye seslenir. Bu işaretle dervişler "Hû" yerine "Hây" zikrine geçerler. Daha sonra sesli "Hây" zikri, kalbî "Hây" zikrine dönüşür. "Hây" adına geçildiğinde zâkirlerden kullanmasını bilenler bendir, mazhar. kudüm, halîle gibi vurma sazları çalmaya başlarlar. Muharrem ayındaki ayinlerde. Hz Hüseyin ile Kerbela şehitlerine saygı ifadesi olarak, vurma saz kullanılmaz. "Hây" zikri başladığında, âsitanede sertarîk. şeyhin tacını ve hırkasını alarak makam postunun üstüne koyar. Bütün halifeler taç ve hırkalarını çıkarır, dallı arakiyelerini giyerler. Sadece zâkirbaşı, eğer halife ise, tacını, hırkasını çıkarmaz, ama devranı yönetme görevi kendisine verilirse o da çıkarır. "Hû" zikri sırasmda el ele tutuşmuş olan dervişler "Hây" adına geçildiğinde sol kollarını yanmdakinin omzuna, sağ ellerini de sağındakinin beline koyarlar. Buna "kol atmak" denir. Kol atıldığında zâkirbaşı halkaya girmişse, ayrılıp devrandan çıkar, zâkir maksuresine gider. Şeyh de isterse, halkadan ayrılıp yüzü kıbleye veya tarikatın kurucusu Nureddin Cerrahî'nin sandukasına dönük olarak "kütüphane" denen meydanın ortasında durarak ayini yönetebilir.

Zikir sürerken zâkirler de ilahi okumayı sürdürürler. Devranın ritmi gitgide hızlanır. Hızlandığında adım atma biçimi de değiştirilir ve sol ayağın yanma çekilen sağ ayak artık sol ayağın arkasına atılır. Böylece sol ayak halkanın içinde, sağ ayak dışında bulunmuş olur. Okunmakta olan ilahilerin arasında bir zâkir kısa kasideler okuyarak "taksim" eder. Taksimle makam da değiştirilebilir. Taksimler, kalbî "Hây" zikrinde ney ile de icra edilebilir. "Hây" zikri sonunda bazen "Bedevî topu" (bak. Bedevîlik) oluşturulur. Ayinin bu safhası şeyhin "İllallah" demesiyle biter. "Hây" adı ile devam eden devran sırasında, sertarîk zikir halkasının dışına çıkarak makam postunun önünde Fatiha okuduktan sonra, sola doğru dönen devranın aksi yönde yürüyerek bazı esmalar okur, adeta zikir halkasını tavaf edermişçesine üç defa devreder ve gene makam postu önünde bir Fatiha okuyup tekrar halkaya girer. Sadece âsitaneye özgü bu zikre "Top Zikri" denir.

Bu "Hây" devranından sonra, ayini yönetenin "Ya Mevlâm hây hây hû" demesiyle ayinin "Vefâ Devri" başlar. Sağ el öne, sol el arkaya uzatılarak el ele tutuşulup kütüphane solda bırakılacak biçimde, halka halinde yürünülen Vefâ Devri sırasında da zâkirler ilahi okurlar. Birkaç devirden sonra Vefâ Devri biter. Sonra ya ayakta durarak ya da devranın başında olduğu gibi sola doğm yürünerek "Hû" zikrine başlanır. Belli sayıdaki "Hû"dan sonra zâkirler özel besteli tevhit ve salavat okurlar, sonunda bir zâkir yüksek sesle özel bir dua okur ve "Hû" zikri 'İlla hû" sesiyle bitirilir. Herkes yerine oturur, okunan aşr-ı şerifi dinler. Kısa bir duadan sonra Fatiha edilir. Sonra topluca tekbir okunur, daha sonra da sıra özel olarak düzenlenmiş dua demek olan "gülbank" okumaya gelir. Bir kişinin okuduğu gülbank sırasında hazır bulunanların hepsi çok yüksek olmayan bir sesle "Allah Allah" diyerek gülbankı dinlerler. Gülbank sonunda "Ya Allah hû" denildiğinde yer öpülerek ayağa kalkılır. Topluca tarikatın kurucusunun türbesine doğru dönülerek Fatiha okunur. Selam alınıp verilmesiyle ayin tamamlanır.

Cerrahîlikte ayrıca "Kuûd tevhidi" "tavaf tevhidi" ve "usul" adıyla bilinen ve yalnızca bu tarikata mahsus zikir türleri de vardır.

Cerrahîliğin yayıldığı yıllar Türk tasavvuf musikisinin en gelişmiş dönemleridir. Musiki açısından asıl görevi ayin sırasında zikrin perde ve ritmine, genel ortam ile içinde bulunulan duruma uygun ilahiler okuyarak ve okutarak ayine ayrı bir coşkunluk ve heyecan katmak olan zâkirbaşılık çok geniş bir repertuvar. iyi bir musiki bilgisi ve icra yeteneği, özellikle de zikir ayini düzenini iyi bilmeyi gerektiriyordu. Cerrahî Asitanesi'nde bütün bu özellikleri taşıyan birçok değerli zâkirbaşı yetişmiştir. Şeyh İsmail Efendi (ö. 1822), Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1827), Şeyh İsmail Efendi (Kambur Hafız) (ö. 1839), Şeyh Salih Efendi (ö. 1852), Yağlıkçılar kâhyası Şeyh Salih Efendi (ö. 1869), Yorgancı Şeyh Ömer Efendi (ö. 1872), Tahta Minare şeyhi Şeyh Hafız Mehmed Efendi (ö. 1873), Şeyh

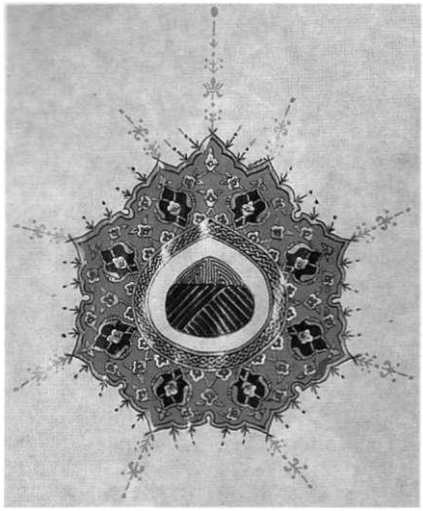

Cerrahî tacı.
Sefer Dal koleksiyonu

İSTA, VII. 3501-3502; J. S. Trimingham. *The Sufi Orders in Islam.* Oxford. 19 1. s. 76; R. Serin. *İslâm Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler,* lst.. 1984. s. 136-138; S. Eraydın, *Tasavvuf ve Taikatlei:* İst.. 1981. s. 247-249; Ş. Yola, *Schejch Nureddin Mehmed Ceırahi und sein Orden.* Berlin. 1982. s. 38-44: av. "Cerrahiyye", *DİA.* VII. 416-420; F. Atacan. *Sosyal Değişme ve Tarikat: Cerrahiler.* İst.. 1990.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER-
M. BALLA. TAXMAN

Zikir Usulü ve Musiki

Cerrahîlik temelde Halvetîliğin bir kolu olduğundan, Cerrahî ayini bütün Halvetîlerde olduğu gibi "devrani" hareketle, yani dönerek icra edilir. Karagümıük'teki âsitanede pazartesi günü öğleden sonra ayin düzenlenirdi.

Namaz kılındıktan sonra, zikre katılacak olanlar, ağzı makam postuna karşı açık olacak biçimde zikir halkasını oluştururlar. Hilalin yıldızını andıran mavi makam postunun sağmda ve solundaki iki kırmızı post sertabbah (aşçıbaşı) ve sertarik postlarıdır.

Postnişin selam vererek girdiği semahanede makam postuna geçtiğinde herkes oturur. Özel bestesiyle topluca yüksek sesle okunan salavattan sonra Fatiha okunur. Sonra gene topluca, özel bestesiyle "Salat-ı Kemaliye" ve "Salat-ı Kutbiye" okunur. Şeyhin belirlediği, çeşitli tevhit açma usul ve makamlarından birine göre "kelime-i tevhid" okunur. "Lailahe" denirken başlar sağa. "İllallah" denirken sola, kalbe doğru çevrilerek bir hareket ahengi sağlanır. Bu sırada zâkirler zikre uygun ilahiler okurlar. İlahi bittiğinde tevhit makamlı olarak değil, konuşma sesiyle devam ettirilir. Bu şekilde süren tevhit sırasında, zâkirbaşı veya bir zâkir kaside okumaya başlar. Kasidede belli aralıklarla beş veya yedi defa perde kaldırılıp indirilir. Perde her tizleştirildiğinde zikrin temposu biraz hızlandırılır, pesleştirildiğinde ise biraz ağırlaştırılır. Okunan kasideyi yazanın adı geçince tevhide "kalbî" (harfler belli edilmeden) olarak devam edilir. Kalbî tevhit daha ağır tempoda, darbeli seda ile okunur. Şeyhin 'İllallah" sesiyle tevhit bitirilir.

Tevhitten sonra ya bir "aşr-ı şerif' ile kısa bir dua okunur ya da "İsmi-i celal" (Allah) zikrine başlanır. Belli sayıda Allah adı zikrinden sonra gene belli sayıda "Hû" adı tekrarlanır. Şeyhin "İllâ hû" sesiyle oturtularak sürdürülen bu zikir sona erer.

Bazen İsm-i celalden önce zâkirlerden biri bir "durak" okur. Dua. ism-i Hû ve Fatiha'nın ardından şeyh ellerini yere vurarak ayağa kalktığında herkes kalkar, hilal şeklindeki halkanın ağzı kapatılarak kapalı çember oluşturulur. Bu sırada, zikre geçmeden, herkesin katılmasıyla "Cumhur İlahi" okunur. İlahi okunurken ritme uygun olarak iki tarafa doğru hafifçe sallanılır. İlahinin sonunda şeyhin üç defa "İsm-i pâk. cism-i pâk. nesl-i pâk Hz Muhammed Mustafa râ salavat" demesiyle okunan üç salavattan sonra gene şeyhin "Ya Allah hû" demesiyle dönerek zikre başlanır. Dervişler sağ elleri yukarıya, sol elleri aşağıya bakacak biçimde el ele tutuşarak -tutuşurken de birbirlerinin ellerini öperek- sola (yani kalbe) doğru yan adımlar atarlar, sol ayağı sol yana atıp sağı yanına çekerek çok ağır adımlarla dönerek yürümeye başlarlar. Bu sırada başlarını da adımlanma uygun olarak sağa, sola çevirirler. Her adımda bir kere olmak üzere "Hû" adı tekrarlanır. Zâkirler üçüncü "Hû" ile birlikte zikrin perde ve ritmine uygun bir ilahi okumaya başlarlar. İlahi şairinin adı okunduğunda şeyh ayağını yere vurarak "Haay" diye seslenir. Bu işaretle denişler "Hû" yerine "Hây" zikrine geçerler. Daha soma sesli "Hây" zikri, kalbî "Hây" zikrine dönüşür. "Hây" adına geçildiğinde zâkirlerden kullanmasını bilenler bendir, mazhar. kudüm, hahle gibi vurma sazlan çalmaya başlarlar. Muhanem ayındaki ayinlerde. Hz Hüseyin ile Kerbela şehitlerine saygı ifadesi olarak, vurma saz kullanılmaz. "Hây" zikri başladığında, âsitanede sertarîk. şeyhin tacım ve hırkasını alarak makam postunun üstüne koyar. Bütün halifeler taç ve hırkalarım çıkarır, dallı arakıyelerini giyerler. Sadece zâkirbaşı. eğer halife ise, tacını, hırkasını çıkarmaz, ama devranı yönetme görevi kendisine verilirse o da çıkarır. "Hû" zikri sırasmda el ele tutuşmuş olan denişler "Hây" adına geçildiğinde sol kollarını yanındakinin omzuna, sağ ellerini de sağmdakinin beline koyarlar. Buna "kol atmak" denir. Kol atıldığında zâkirbaşı halkaya girmişse, ayrılıp devrandan çıkar, zâkir maksuresine gider. Şeyh de isterse, halkadan ayrılıp yüzü kıbleye veya tarikatm kurucusu Nureddin Cerrahînin sandukasına dönük olarak "kütüphane" denen meydanın ortasında durarak ayini yönetebilir.

Zikir sürerken zâkirler de ilahi okumayı sürdürürler. Devranın ritmi gitgide hızlanır. Hızlandığında adım atma biçimi de değiştirilir ve sol ayağın yanma çekilen sağ ayak artık sol ayağın arkasına atılır. Böylece sol ayak halkanın içinde, sağ ayak dışmda bulunmuş olur. Okunmakta olan ilahilerin arasında bir zâkir kısa kasideler okuyarak "taksim" eder. Taksimle makam da değiştirilebilir. Taksimler, kalbî "Hây" zikrinde ney ile de icra edilebilir. "Hây" zikri sonunda bazen "Bedevî topu" (bak. Bedevîlik) oluşturulur. Ayinin bu safhası şeyhin "İllallah" demesiyle biter. "Hây" adı ile devam eden devran sırasında, sertarîk zikir halkasının dışına çıkarak makam postunun önünde Fatiha okuduktan sonra, sola doğru dönen devranın aksi yönde yürüyerek bazı esmalar okur, adeta zikir halkasmı tavaf edermişçesine üç defa devreder ve gene makam postu önünde bir Fatiha okuyup tekrar halkaya girer. Sadece âsitaneye özgü bu zikre "Top Zikri" denir.

Bu "Hây" devranından sonra, ayini yönetenin "Ya Mevlâm hây hây hû" demesiyle ayinin "Vefâ Devri" başlar. Sağ el öne. sol el arkaya uzatılarak el ele tuaışulup kütüphane solda bırakılacak biçimde, halka halinde yürünülen Vefâ Devri sırasında da zâkirler ilahi okurlar. Birkaç devirden sonra Vefâ Devri biter. Soma ya ayakta durarak ya da devranın başında olduğu gibi sola doğru yürünerek "Hû" zikrine başlanır. Belli sayıdaki "Hû"dan soma zâkirler özel besteli tevhit *ye* salavat okurlar, sonunda bir zâkir yüksek sesle özel bir dua okur ve "Hû" zikri "İlla hû" sesiyle bitirilir. Herkes yerine oaırur, okunan aşr-ı şerifi dinler. Kısa bir duadan sonra Fatiha edilir. Sonra topluca tekbir okunur, daha sonra da sıra özel olarak düzenlenmiş dua demek olan "gülbank" okumaya gelir. Bir kişinin okuduğu gülbank sırasında hazır bulunanların hepsi çok yüksek olmayan bir sesle "Allah Allah" diyerek gülbankı dinlerler. Gülbank sonunda "Ya Allah hû" denildiğinde yer öpülerek ayağa kalkılır. Topluca tarikatın kurucusunun türbesine doğru dönülerek Fatiha okunur. Selam alınıp verilmesiyle ayin tamamlanır.

Cerrahîlikte ayrıca "Kuûd tevhidi" "tavaf tevhidi" *ye* "usul" adıyla bilinen ve yalnızca bu tarikata mahsus zikir türleri de vardır.

Cerrahîliğin yayıldığı yıllar Türk tasavvuf musikisinin en gelişmiş dönemleridir. Musiki açısından asıl görevi ayin sırasmda zikrin perde ve ritmine, genel Ortam ile içinde bulunulan duruma uygun ilahiler okuyarak ve okutarak ayine ayn bir coşkunluk ve heyecan katmak olan zâkirbaşılık çok geniş bir repertuvar, iyi bir musiki bilgisi ve icra yeteneği, özellikle de zikir ayini düzenini iyi bilmeyi gerektiriyordu. Cerrahî Âsitanesi'nde bütün bu özellikleri taşıyan birçok değerli zâkirbaşı yetişmiştir. Şeyh İsmail Efendi (ö. 1822), Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1827), Şeyh İsmail Efendi (Kambur Hafız) (ö. 1839), Şeyh Salih Efendi (ö. 1852), Yağlıkçılar kâhyası Şeyh Salih Efendi (ö. 1869), Yorgancı Şeyh Ömer Efendi (ö. 1872), Tahta Minare şeyhi Şeyh Hafız Mehmed Efendi (ö. 1873), Şeyh

Hafız Hüseyin Efendi (ö. 1901), Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1915) bunlardan bazılarıdır. Öteki Cerrahî tekkelerinde de değerli zâkirbaşılar yetişmiştir. Örneğin, Dede Efendimin öğrencisi, Zekâi Dede ile Hacı Arif Bey'in hocası, tanınmış besteci Eyyübî Mehmed Bey. Eyüp Otakçılar Yokuşundaki Cerrahî tekkesinin zâkirbaşıydı. Sertarikzade, Eyüp Hatuniye tekkeleri ile Nureddin Âsitanesi'nde zâkirbaşılık eden Eğrikapılı Şeyh Mehmed Efendi de (1846-1916) ilahiler bestelemiş bilgili bir musikiciydi.

Tekkelerin kapatıldığı 1925'te âsitanenin postnişini olan Şeyh İbrahim Fahreddin (Erenden) Cerrahî tarikatı kültürünün özellikle de musikilerinin günümüze ulaşmasma katkıda bulunmuştur. Fahreddin Efendinin öğrencisi Muzaffer Ozak (1916-1985) çeşitli makamlardan birçok ilahi bestelemiştir. Zikir ayinindeki özel musiki tarzlarını iyi bilen Ozak. Itrî'ye ait olduğu söylenen, makamlı teravih namazı kıldırma fikrinin de uygulayıcılarındandı; yirmi üç yıl Süleymaniye Camii'nde bu usule göre fahri olarak teravih namazı kıldırmıştı. Gene Fahreddin Efendinin öğrencilerinden Kemal Evren de (ö. 1986) geleneksel tekke tavrım iyi icra eden bir musikiciydi. Fahreddin Efendi'nin öğrencilerinden biri olan Sefer Dal da tasavvuf musikisinin inceliklerini bilen, repertuvarı çok geniş olan ve birçok ilahi bestelemiş bir musikicidir. Şeyh Fahreddin Efendi'nin bu öğrencilerinin öğrencisi olan Ahmet Özhan günümüzde geleneksel tekke tavrıyla tasavvuf musikisi eserleri okuyan bir sanatçıdır.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

CERRAHPAŞA

Aksaray, Samatya ve Millet caddeleri arasında Kocamustafapaşa semtine çıkan anayol üzerinde günümüzde hastanesi ile bilinen semt.

Aksaray, Haseki. Davutpaşa. Esekapı. Langa, İnebey gibi bir kısmı bugün kaybolmuş semtler arasında bulunan Cerrahpaşa, II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Hobyar, Keyci Hatun, Hacı Timur, İsa Kapısı mahallelerinden oluşmakta idi. 15-**16.** yy kaynaklarında semtin adına Hobyar ve Avratpazarı olarak rastlanılmaktadır. 1930'larda bir kısım yaşlıların Cerrahpaşalıyım yerine Hobyarlıyım dedikleri de bilinmektedir. Avratpazan adının Bizans döneminden beri devam edegelen ve bu civarda esir ticareti yapan dükkânlardan kaynaklandığı bilinmektedir. 19601ı yıllara kadar Davutpaşa Lisesi karşısında ayakta kalan Esircibaşı Konağı ve halen bir kısım mimari izlerine rastlanan arasta bu civarda yapılan esir ticaretini doğrulamaktadır.

Cenahpaşa. Aksaray'ı Kocamustafapaşa'ya bağlayan anacadde üzerinde bir sıra paşa konaklan ve camileri arasında yer almış bir semttir. Bu yol üzerinde sırasıyla Murad Paşa. Yusuf Paşa. Cerrah Paşa. Davud Paşa. Hekimoğlu Ali Paşa, Koca Mustafa Paşa gibi ünlü devlet adamlarının yaptırdığı camilerin bulunduğu gözlenmektedir. I. Süleyman (Kanuni) döneıriinde (1520-**1566)** Aksaray' dan Cerrahpaşa'ya ulaşan hafif yokuş yolun adı bu sokak üzerindeki Fatih dönemi camilerinden Ahmed Kethüda (Semi Molla) Mescidi haziresinde gömülü olan Tozkoparan Ahmed Ağa'ya(->) izafetle "Tozkoparan Yolu" olarak da anılagelmiştir. Semtin günümüzde kullanılan adına kavuşması ise III. Mehmed dönemi (1595-1603) sadrazamlarından Cerrah Mehmed Paşa'nın bir külliye inşa ettirmesiyle olur (bak. Cerrah Mehmed Paşa Külliyesi). Bu tarihten sonra semtin adı Cerrahpaşa olarak anılmaya başlar. Cerrahpaşa Hobyar, Kürkçübaşı, Ahmed Kethüda. Canbaziye mahallelerinin tamamı ve Keyci Hatun, Başçı Hacı Mahmud mahallelerinin bir kısmından oluşan bir semt-i meşhurdur. Bugün bu mahallelerin bir kısmı unutulmuş ve Cerrahpaşa Hastanesi'nin genişlemesi nedeniyle yok olmuştur.

Semtin adım yaşatan en önemli kurum Cerrahpaşa Hastanesi'dir(->) Hastane, semtin adını unutturmamakla birlikte kurulduğundan beri sürekli artan hasta ve yatak ihtiyacını karşılamak için yavaş yavaş gelişerek etrafındaki binaları, arsaları, eski eserleri yutarak semtin dokusunu kaybetmesine, bazı sokak ve mahallelerin yok olmasına neden olmuştur. Bu büyük kuruluşun kapsadığı alan içinde eskiden çevrelerinde küçük mahallelerin bulunduğu beş mescit, pek çok çeşme yer almaktaydı. Birçok eski eser bu büyüme içerisinde yok olmuştur.

Yusufpaşa'dan Langa inebey Caddesi ve Davutpaşa'dan Haseki Külliyesi Caddesi ile Davııtpaşa Iskelesi-Samatya Caddesi'nin sınırladığı Cerrahpaşa semtindeki ahşap konaklardan günümüze birkaç tanesi kalmıştır. Bunların en önemlilerinden biri Yağcızade Konağı adıyla da bilinen Cerrahi Konağıdır. Bugün kısmen harap ve çökmüş olarak anacadde üzerinde bulunan bu konakta l678'de Cerrahîliğin kurucusu Nureddin Cerra-

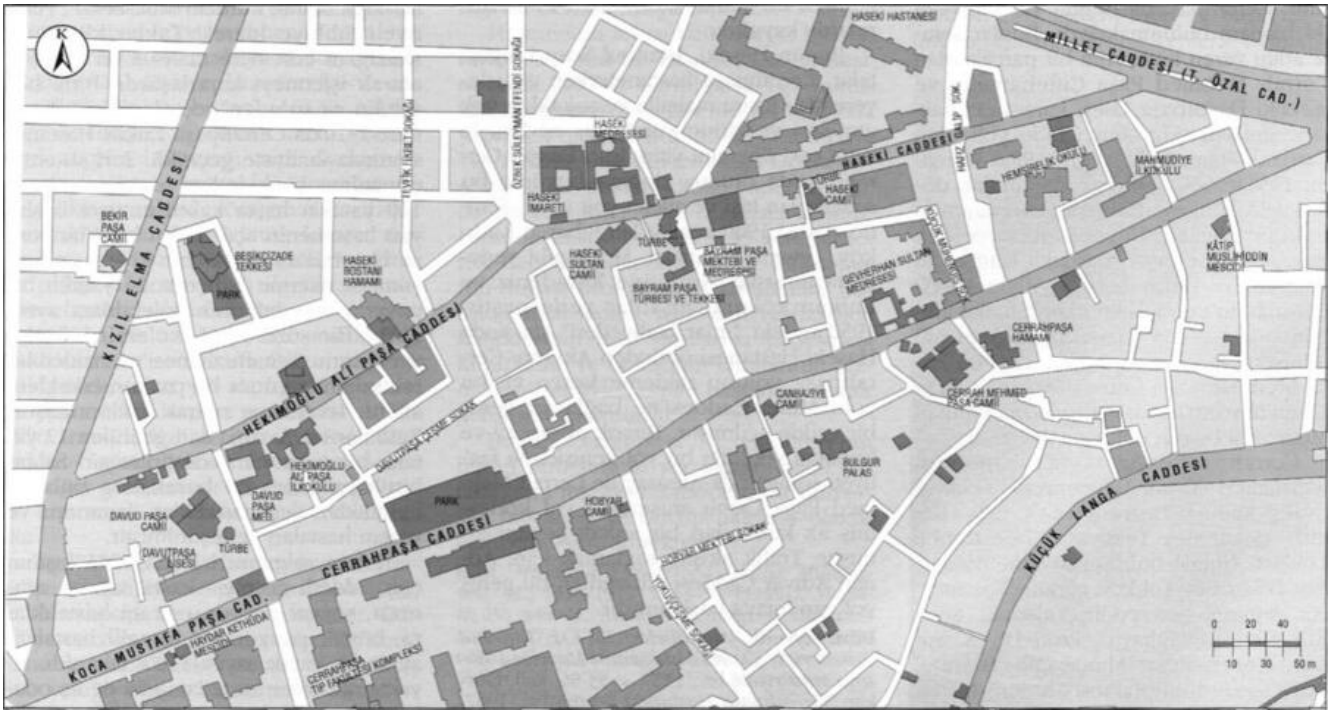

Cerrahpaşa
İstanbul Ansiklopedisi

hî(->) doğmuştur. Bir başka önemli yapı da Abdülkadir Töre'nin konağıdır. Cerrah Mehmed Paşa Camii'nin sırasında bulunan bu konak halen sağlamdır ve mesken olarak kullanılmaktadır. Gülşen-i Musiki Mektebi adı ile müzik eğitimi faaliyetine de sahne olan bu konak, cami gibi Marmara Denizi'ne bakan bir yerdedir. Cerrahpaşa semtinin isimleri bilinen fakat günümüzde mevcut olmayan başka konakları da vardır. Bunlardan Aksaray-Cerrahpaşa sınırındaki Akif Paşa Konağı, Mirkelam Konağı, Aksaray Mahmudiye İlköğretim Okulu karşısındaki Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi Konağı, yerine Cerrahpaşa Hastanesi inşa edilen Takiyeddin Paşa Konağı, hastanenin biraz gerisinde ve karşısında Şeyhülislam Çelebizade Hüseyin Hüsnü Efendi Konağı, Cerrahpaşa Hastanesi gelişim sahasında kalarak yıkılan Gazi Osman Paşa'mn mühürdarı Xaim Beyin konağı, günümüze kadar ulaşamayan ahşap sivil mimari örnekleri idiler.

Semtin günümüzde ayakta duran ve başta sahil yolu olmak üzere Marmara Denizi kıyısındaki bütün mevkilerden görülebilen büyük kagir bir binası vardır ki, semt halkı tarafından bulgur alım satımmdaki suiistimal sonucu kazanılan paralar ile yapıldığına inanılarak "Bulgur Palas" adı verilmiştir. Bugün Osmanlı Bankasının malı olan bu bina Bolu Mebusu Habib Bey'in konağıdır.

Cerrahpaşa semtindeki çeşmeler genellikle hazire duvarlarına bitişik ve sokak köşelerindedir. Cerrah Mehmed Paşa Camii'nin duvarına bitişik çeşme klasik üsluptadır. Yine Canbaziye Mescidi Haziresi'nin duvarına bitişik Keçecizade sülalesinden Kâzım Bey Çeşmesi çok zariftir. Cerrahpaşa'da bugün var olmayan iki hamam bulunmaktaydı. Bunlar semte adını veren külliyenin bir parçası olan Cerrah Mehmed Paşa Çiftehamamı ve şimdiki Davutpaşa Lisesi karşısında hastane gelişim sahasının içinde yok olan Çardaklı Hamam'dır. Cerrah Paşa Hamamı 1934'te 500 lira vergi borcundan dolayı yıktırılmıştır. Bu eserin kurtarılması hakkında Süheyl Ünver o günlerde pek çok yayın yapmıştır. Çardaklı Hamam'ın yıkanmalık kısmı 1940'h yıllara kadar durduğunu ve mesken olarak kullanıldığını yapıyı gören Şinasi Akbatu'dan öğrenmekteyiz. Cerrahpaşa'da Bayram Paşa Medresesi ile Cerrah Mehmed Paşa Camii'nin karşısındaki Gevherhan Sultan Medresesi bugün de durmaktadırlar.

Cerrahpaşa'da tasavvuf kültürünün temsilcileri olarak Bayrampaşa Tekkesi (Nakşî-Kadirî), Taştekneler Dergâhı (Kadiri), Bekâr Bey Tekkesi (Rıfaf), Kubbe Tekkesi (Rıfaî) bulunmaktaydı. Bunlardan Bekâr Bey Tekkesi günümüzde mevcut değildir. Şerefeddin Yaltkaya, Şeyh Arif Efendi (Yaltkaya), Prof. Dr. A. Süheyl Ünver, Reşat Mimaroğlu, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Müdürü Nuretttin Kalkandelen, Takvimci Y. Ziya Gökçe, Naşit Özcan, Kavuklu Hamdi, Kavuklu Ali Bey, Prof. Dr. Sarım Çelebioğlu, Hattat Şevki Efendi Cerrahpaşa'dan yetişmiş ünlü şahsiyetlerdendir.

Semtte 1930'lu yıllarda pek çok musikişinas oturmuştur. Cerrahpaşa'da bulunan Gülşen-i Musiki Mektebi başlıbaşına bir ekol olmuş ve bu ekolden ünlü musikişinas ve sahaf Ekrem Karadeniz yetişmiştir. Hemen bu binanm yanında udi ve rebabi bestekâr Cahit Gözkan'm evi vardır. Bu evde Yekta Akıncı, Süleyman Erguner, Ulvi Erguner, Özbekler Tekkesi son şeyhi Necmeddin Efendi, naathân Hulusi Bey, Kanî Karaca gibi ünlü besteci ve yorumcuların katılımıyla fasıllar yapılır, yeni eserler tartışılırdı. Tanburi Cemil Bey'in evi de Aksaray ile Cerrahpaşa semtleri arasındaki sınırdaydı. 1968' de yıkılarak yerine apartman yapılmıştır.

Cerrahpaşa büyük İstanbul yangınlarından pek fazla etkilenmemiş bir semttir. 1693'te ve 1782'de yangın geçirdiği tespit olunan semtin 1918'deki Cibali-Fatih-Altımermer yangını denilen büyük yangından çok az etkilendiği, bu yangının adeta semti yalayarak Fındıkzade ve civarını yakıp Samatya tarafma yöneldiği kayıtlardan anlaşılmaktadır.

19. yy sonu mimari yapılarından günümüze ulaşan binalar bütün İstanbul gibi bu semtte de çok azdır. Günümüze gelebilen örneklerini Küçük Mühendis ve Seyyid Yakup Han sokaklarında görmek mümkündür. Cerrahpaşa Marmara'ya ve Langa bostanlarına bakan bir tepelikte oluştuğundan semtin güneye bakan kısmı manzaralıdır. Bu tepelik Langa bostanlarına doğru kademeli olarak inen setler üzerine inşa edilmiş bahçeli ahşap evler ve köşkler ile kaplanmış idi. Semtin havası da ünlüydü. Cerrahpaşa Hastanesi'nin havasının temizliği yüzünden bu semtte kurulduğu eski hatıralarda kayıtlıdır.

Bugün Haseki. İstanbul Sosyal Sigortalar, Cerrahpaşa hastanelerinin genişleyerek bir kısım mahalle ve sokakları yok etmeleri ve çirkin yapılaşma nedeniyle semt eski önemini yitirmiştir. Bugün Cerrahpaşa'da oturan, doğma büyüme bu semtli olan kişi ve aileler çok azdır. Semtin ahalisi 1960'lı yıllardan itibaren Kadıköy, Levent, Nişantaşı, Moda gibi yerlere taşınmışlar, yerlerine Karadeniz ve Balkan kökenli insanlar yerleşmiştir. 1950'lerdeki "imar faaliyetleri" sırasmda Haseki Hastanesi önünden Aksaray-Cerrahpaşa yolunu dikleme kesen ve bu yolu Millet Caddesine bağlayan geniş bir cadde açılmıştır. Birçok ahşap ev ve konağın yıkıldığı bu yol genişletme faaliyeti sonucunda Aksaray ile Cerrah Mehmed Paşa Camii arasındaki yol körleşmiş az kullanılan bir sokak şeklini almıştır. Trafik akışını sağlamak için, Adnan Adıvar Caddesi adı verilen bu geniş yol yapılmaya başlanmıştır.

Bibi. Ayverdi, *Mahalleler.* 27; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 39, 96; *Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdiriyeti,* İst., 1327, s. 53-56; K. İ. Gürkan, *Cerrahpaşa Hastanesi Tarihi.* İst., 1967; A. Süheyl (Unver), Cerrah Mehmet Paşa Hamamı Hakkında, İst.. 1934 (İstanbul Belediye Mecmuası'ndan ayrı baskı); ay, *400'üncü Yıl Dönümü Dolayısile Haseki Hastanesi Tarihçesi,* İst., 1939, s. 4; ay, "İstanbul Yedinci Tepe Hamamları'na Dair Bazı Notlar", *VD,* S. 2, 245-251; "Cerrahpaşa", *İSTA,* VII, 3503-3504; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 71, 103; *İşbu 1294 Senesi Saf erinin 22'sinde ve Mart İhtidasında Mebusların Suret-i İntihabına Dair Beyannamedir,* İst., 1293, s. 6; *Mahallât Esâmisi,* 24-26; *Sualname, Bi-Tarik-i Hazret-i Pir Sultan Nureddinü l-Cerrahî Kaddesesırrahü'l-ali,* İst., 1330, s. 4-5; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* I, 419; Ş. Akbatu, İstanbul Hamamları Tarihi (basılmamış eser); N. Sarı-M. B. Zülfikar, "Tarihle İçice Bir Eğitim Kurumu: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları,* S. 4 (1990), s. 41-60; Cezar, *Yangınlar;* Hacıbevzade Ahmed Muhtar Bey, *Salık Veren Muhibban,* İst., 1337/1339 (1921), s. 20; Eyice, *İstanbul,* 88; (Ülgen), *İstanbul,* 109-110; M. Sertoğlu, *Paşalar Şehri İstanbul,* İst., 1991, s. 20; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 392-393, 360; M. Koçgündüz, *İstanbul'da Bizans Devrine Ait Anıt ve Yapılar,* İst., 1951, s. 91; (Konyalı), *Abideler, 26;* Bedi N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız.* İst., 1953, s. 82: M. Belge, *İstanbul Gezi Rehberi.* İst.. 1993. s. 99.

EMİN NEDRET İŞLİ

CERRAHPAŞA HASTANESİ

Cerrahpaşa semtinde bugün İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'ne bağlı hastane.

Kuruluşu 19. yy'ın sonlarına uzanır. 1893'te İstanbul'da görülen kolera salgınında Cerrahpaşa'daki Takiyeddin Paşa Konağı şehremanetince satın alınarak salgın süresince hastane olarak kullanılmıştı. Daha sonra Dördüncü Daire-i Belediye'nin yerleştirildiği konağın bahçesine 1909'da bir de pavyon yapılmıştı. O civarda oturan kadınlar Haseki Nisa Hastanesinde tedavi edilmekteydiler. Ancak erkeklerin kabul edileceği bir hastane yoktu. Bu nedenle 1910'da şehremanetine bağlı olarak kurulan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi Takiyeddin Paşa Konağımı erkeklere mahsus bir hastane olarak işletmeyi kararlaştırdı. Bina boşaltılıp onarımdan geçirilerek 23 Temmuz 1910'da Cerrahpaşa Zükûr Hastanesi adıyla faaliyete geçirildi. Son sistemle donatılmış bir belediye hastanesi olarak 100 yatakla hasta kabul etmeye başlayan hastanenin açılışından bir süre sonra İstanbul'da tekrar bir kolera salgını çıkması üzerine bahçeye 24 yataklı bir pavyon inşa edilerek koleralılara ayrılmıştı. Bir süre sonra koleralı hastalar Serviburnu Tahaffuzhanesine nakledilerek salgın boyunca bu pavyon erkeklere ait bir tecrithane olarak kullanılmıştır. Kadınlar ise Avrupa'dan getirtilen 12 yataklı bir pavyona yerleştirilmiştir. Salgın bittikten sonra bu barakalara bulaşıcı hastalıklar, deri hastalıkları, karantina ve verem hastaları yerleştirilmiştir.

Kolera salgınını izleyen 1911 kışının çok şiddetli geçmesi hasta sayısını artırınca, seyyar pavyon cerrahi hastalıklara, büyük pavyon ise frengili hastalara ayrılarak yatak sayısı 110'a çıkarıldı. Ayakta muayene ve tedavi için de üç odalı bir muayenehane yaptırıldı. Bu arada hastanenin genişletilmesi için civardaki bazı evler satın alındı, eski şeyhülislam-

Cerrahpaşa Hastanesi'nin bugün dekanlık olarak kullanılan binası.
Erkin Emiroğlıl

lardan Cemaleddin Efendi de. bahçeye bitişik olan geniş arazisini hastaneye bağışladı. 1912'de Takiyeddin Paşa Konağı yıktırıldı, yerine dar bir koridorla bağlanan iki kagir bina (bugünkü dekanlık) inşa edildi. Birinci binaya idare, poliklinik, göz, kulak-burun-boğaz ve eczane, ikincisinin üst katına cerrahi ve ameliyathaneler, alt katma ise dahiliye servisi yerleştirilmiştir.

14 Aralık 1913 tarihli Hastaneler Talimatnamesine göre hastanenin cerrahiye (20), dahiliye (40), sâriye (bulaşıcı hastalıklar) (20), üzniye, hançereviye ve enfiye (kulak-burun-boğaz) (10) ile zührevive ve cildiye (20) olmak üzere 5 servisinde toplam 110 yatağı vardı. Aynca emraz ve ameliyat-ı esnan (diş ameliyatı ve hastalıkları) şubesi, röntgen ve tedavi-i elektrikî (elektrikle tedavi), kimya, teşrih-i marazi (patolojik anatomi) ve bakteriyoloji laboratuvarları ile bir de muayenehanesi bulunmaktaydı.

1925'te bir ara Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi'nin son sınıfı Cerrahpaşa'ya nakledildi, fakat yer darlığından ertesi yıl tekrar Haydarpaşa'ya döndü. 1927-1930 arasmda Vali ve Belediye Reisi Muhiddin Üstündağ hastane arsasını doğuya doğru genişleterek bir dahiliye pavyonu inşa ettirdi ve yatak sayısı 250'yi buldu.

Tıp Fakültesi'nin Haydarpaşa'daki hariciye, I. dahiliye ve göz klinikleri 1933'te Cerrahpaşa Hastanesi'ne taşındı. Dahiliye ve cerrahi klinikleri araşma ilk dershane ve patoloji laboratuvan inşa edildi. 300 yatağa ulaşan hastanenin eksikleri büyük ölçüde giderildi.

1940'ta Dr. Ziya Günün bağışı ile yapılan 60 yataklı göz pavyonu, 1941'de deri ve frengi servisi, 1943'te de yeni cerrahi binası faaliyete geçti. Eski cerrahi servisinin bir katında yeni bir dahiliye, ikinci katında da 40 yataklı bir üroloji kliniği açıldı. 194~'de yeni poliklinik binasında hasta kabul edilmeye başlandı, verem pavyonu ve I. kadın-dogum ile çocuk klinikleri açıldı, yatak sayısı 724'e yükseldi. 1951'de Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesindeki nöroloji kliniği de Cerrahpaşa'ya taşındı.

Hastanenin arsası belediyeye, binaların bir bölümü ise İstanbul Üniversitesi'ne aitti. 1967'de Cerrahpaşa Tıp Fakültesi kurulunca belediye ile bir anlaşma yapılarak hastane bütünüyle Cerrahpaşa Tıp Fakültesine devredildi. 1976'da yeni bir iç hastalıklan kliniği yapıldı. 1979'da da enstitüler yeni binasına taşındı. Hastane arsası istimlaklerle genişletilerek denize kadar indi. Göz, kulak-burun-boğaz. üroloji, deri hastalıkları, nöroloji, fizik tedavi, psikiyatri ve fizyoloji kliniklerinin yeni yapılarına yerleşmesi kütüphane ve oditorium binalarının hizmete girmesiyle fakülte hastanesi olarak gelişmesini sürdürdü.

Bugün Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin bütün birimlerinin yer aldığı. 2.300 yataklı, tam teşekküllü modern bir üniversite hastanesi ve bir tıp merkezi olarak faaliyetini sürdürmektedir.

Bibi. *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti.* İst.. 132" 1911. s. 53-56: (Ergin). *Mecelle.* IV. 446: H. Akbav. "Cerrahpaşa Hastahanesi". *İSTA.* MI. 3508-3510; B. X. Şehsuvaroğlu. "İstanbul Sağlık Havan". *İstanbul 11 Yıllığı.* İst.. 1973, s. 458-459; D. Manizade, 65 *Yıllık Cerrahpaşa Hastanesi.* İst.. 1976; B. N. Şehsuvaroğlu-A. E. Demirhan-G. C. Güreşsever. *Türk Tıp Tarihi.* Bursa. 1984. s. 146-147.

XURAX YILDIRIM

CEVAD PAŞA TÜRBESİ

Son dönem Osmanlı sadrazamlarından Ahmed Cevad Paşa'nın türbesi. Fatih'te, Emir Buhari Sokağında, Emir Buhari Camii'nin haziresi içinde yer almaktadır.

Cevad Paşa'nın ölümünden kısa bir süre sonra karısı tarafından yaptırılmıştır. 1900'de Berlin'deki eğitiminden yeni dönmüş olan Mimar Kemaleddin Bey(->) tarafından tasarlanıp gerçekleştirilen türbe, mimarın İstanbul'daki ilk taş yapıtlarmdandır. Giriş üzerindeki mermer kitabede: "Sadr-ı Esbak ve Yaver-i Ekrem, merhum Ahmed Cevad Paşa'nın Türbesidir 1316/T900" dizesi görülmektedir.

Kare planlı, kubbeli bir türbe odasıyla bunun önünde yer alan, dikdörtgen planlı bir giriş bölümünden oluşan bina kesme küfeki taşıyla yapılmış, taç kapı için beyaz mermer kullanılmış, üst örtü kurşunla kaplanmıştır. İki basamak daha yüksek olan türbe odası, girişten, üç açıklıklı bir kemer dizisiyle ayrılmış, kubbe, duvar kenarlarına yerleştirilen sekizgen sütunların taşıdığı kemerler üzerine yerleştirilmiştir. Türbe odası güneydoğuya açılan üç, güneybatıya açılan bir kemerli pencere ile aydınlanmakta, ortada, mermer bir platform üzerinde yan yana bir çift mermer sanduka bulunmaktadır. Sandukalardan birisinin paşanın kız kardeşi Sare Hanım'a ait olduğu bilinmektedir. Paşanın anne ve babasının daha önceden yapılmış mezarları ise güney yönündeki küçük bahçe içinde yer almaktadır.

İçi basit bir biçimde sıvanarak beyaza boyanan türbenin özellikle giriş yüzünün bezenmesine özen gösterilmiştir. Yapı boyunca yükselen taç kapı niteliğindeki giriş, bir çift mermer sütun tarafından taşman, sivri bir kemerle belirlen-

Cevad Paşa Türbesi
Yavuz Çelenk, 1994

miş, basık kemerli, çift kanatlı giriş kapısı bunun içine yerleştirilmiştir. Taç kapı kemerini taşıyan sütunlar üzerine mukarnaslı, klasik çağ Osmanlı başlıkları oturtulmuş, kemer köşelerine ve kilit taşına gülçeler yapılmıştır. Taç kapı üzerinde, yüzeyi rumî motifler ve iki yanında bayraklar görülen bir arma ile bezenmiş, köşelerinde akroterler olan, üçgen bir alınlık bulunmaktadır. Benzer alınlıklar türbe odasının orta doğrultularında yer alan, silmelerle çerçevelenmiş pencerelerin üzerlerinde de görülmektedir. Türbe, çepeçevre dolanan, stalaktitli, taş bir saçakla tamamlanmıştır. Taşları erimiş olan güneydoğu ve güneybatı duvarlarının, 1918 Fatih yangınından etkilendiği anlaşılmaktadır.

Bakımsız durumuna rağmen. Ahmed Cevad Paşa Türbesi, 20. yy başlarında, I. Ulusal Mimarlık Dönemi Üslubumun ilk öncülerinden olması nedeniyle ilgi çeken bir yapıdır.

Bibi. Yavuz, *Mimar Kemalettin,* 125-130.

YILDIRIM YAVUZ

CEVAHİR BEDESTENİ

bak. KAPALIÇARŞI

CEVAİB el-

İstanbul'da yayımlanan ilk ve en önemli Arapça gazete.

Babıâli'nin maddi desteğiyle. Farisüş-Şidyak(->) tarafından çıkarıldı. 31 Mayıs 1861'de yayın hayatına başladı. Kısa zamanda, Mısır'da ve Beyrut'ta çıkan resmi nitelikli Arapça gazetelere üstünlük sağlayıp yirmi yıl boyunca en önemli Arapça yayın ününe hak kazandı. Cezayir'den Hindistan'a kadar yayılma olanağı buldu. Bu başarısında sahibinin nitelikleri ve Batı ile Doğu kültürlerini bağdaştırabilirle özelliği etken olmuştur. 11 Kasım 1867'de *Veledirl-Cevaib* adıyla Türkçe nüshası da yayımlanmaya başladı. Böylece İstanbul'un imparatorluk başkenti olarak Arap kültürüne katkısında rol oynamıştır. Farisu'ş-Şidyakin Osmanlı Devletime bağlılığına karşılık oğlu Selim Şidyak Arap yanlısı politikalara eğilim göstermiş, bu yüzden gazete 1880'den sonra önemini yitirmiş, arada bir kapatılmış, 1884'te de tamamen kapanmıştır. (Ayrıca bak. Arapça basın.)

" İSTANBUL

CEVDET PAŞA

(27 Mart 1823, Lofça [bugün Bulgaristan'da] - 25 Mayıs 1895, İstanbul) Osmanlı devlet adamı, tarihçi, hukukçu ve eğitimci. Tanzimat adliyesinin kurucusu sayılır. Türkiye'de tarihçiliğin ve eğitimin çağdaşlaşmasına öncülük edenlerdendir.

İlk eğitimini Lofça'da aldıktan sonra 1839'da İstanbul'a geldi. Cami derslerine(->) ve Fatih Medresesi'ne devam etti. Bir yandan da Fransızca öğrendi. Müspet bilimleri öğrenmeye çalıştı. *Mesnevi* yi ezberleyip Murad Molla Dergâhı şeyhinden icazet aldı ve mesnevihan oldu. Cevdet adı ona bu sırada verilmiştir. Eski tarz şiire ilgi duyarak bir divançe meydana getirdi. İstanbul'un aydm çevrelerine girdi. Rical konaklarında ve dergâhlarda düzenlenen toplantılara katıldı. 1844'te medreseden icazet alarak ilmiye sınıfına girdi ve kadı sanını kazandı.

Özel ve resmi yaşamına yön veren gelişme, bir yıllık müderrisken 1846'da, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'mn kendisini danışman olarak yanma alması oldu. Paşanın konağına yerleşti ve çocuklarının özel eğitiminde de görev aldı. Bu birliktelik Reşid Paşanın ölümüne (1858) değin sürdü. Bu dönemde, Meclis-i Maarif üyeliği, İstanbul'da açılan Darülmuallimin'de(->) müdürlük yaptı. Bu okulu, hazırladığı yeni tüzük, ders programı ve görev verdiği öğretmenlerle İstanbul'un en modern okulu konumuna getirdi. *Kavaid-i Osmaniye* adlı ders kitabını da kendisi yazdı. Şirket-i Hayriye'ninG-») nizamnamesini kaleme aldı. 1851de kurulan Encümen-i Dâniş'e üye oldu. Bu sırada Osmanlı tarihinin 1774-1826 dönemini yazmakla görevlendirildi. 1854' te *Tarih-i Cevdet* diye bilinen eserinin ilk 3 cildini tamamladı. O yıl Süleymaniye müderrisliğine yükseldi ve 1855'te de vakanüvisliğe atandı. Kişisel gözlemlerine ve derlediği resmi belgelere dayalı olarak *Tezakir-i Cevdet* adlı eserini yazmaya başladı. Bir yandan da İslam hukukunun çağdaşlaştırılması amacıyla kurulan komisyonda görev aldı. Meclis-i Ali-i Tanzimat üyesi olunca ceza ve arazi kanunnamelerinin yazımlarında görev aldı. 1861'de Sadrazam Rauf Paşa ile çıktığı Rumeli teftişinden dönüşünde ilmiye rütbesi İstanbul payesine yükseltildi. Yeni oluşaınılan Meclis-i Vâlâ'nm nizamnamesini yazdı. Fevkalade komiser olarak 1862'de İşkodra'ya, ertesi yıl Bosna-Hersek'e gidip döndü. Anadolu kazaskeri payesine yükseldi. 1865'te Derviş Paşa ile Fırka-i islahiye'nin başında görev aldı. Çukurova'dan dönüşünde istemediği halde ilmiye sınıfından ayrılıp vezir rütbesiyle mülkiye sınıfına geçti ve kendi deyimiyle sarığı çıkarıp fes giydi; "efendi" iken "paşa" oldu. Vakanüvisliği de Lutfî Efendi'ye bıraktı. Halep valiliğinden (1866-1868) dönüşünde Divan-ı Ahkâm-ı Adliye reisliğine atandı. Yeni adalet örgütünün tüzüklerini hazırladı. Osmanlı Devletinin ilk adliye nazırı ol-, du. Bir yandan da Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyetimin başkanlığını üstlenerek 1870e değin *Mecellenin* ilk 4 kitabını hazırladı. Kısa bir ayrılıştan sonra 1871'de eski görevlerine döndü. 1872-1873'te, *Mecelle* çalışmaları sürerken Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisliğinde, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şûra-yı Devlet üyeliklerinde de bulundu. 1873' te önce evkaf, ardından maarif nazırı oldu. Bu görevde iken okumayı kolaylaştırıcı elifba cüzünü hazırlayıp okullara dağıttırdı. Sıbyan, rüştiye benzeri okulların ıslahı, rüştiyelere idadi sınıflarının eklenmesi, ders programlarının olabildiğince dogmalardan arındırılarak yinelenmesi, ders kitapları yazımı çalışmalarını gündeme getirdi. İlk kez, İstanbul' da Nuruosmaniye'de Numune Mektebi adı ile çağdaş bir ilkokul açtı. 1874'te Yanya valiliğine gönderildi. 1875'te dönünce ikinci kez maarif nazırı, bir süre soma adliye nazırı oldu. Çıktığı Rumeli teftişinin ardından 1876'da üçüncü kez maarif nazırlığına getirildi. O yıl İstanbul'da art arda yaşanan olaylardan uzak kaldı. Meşrutiyet yanlısı olmadığından Midhat Paşa ile anlaşamadı. Fakat II. Abdülhamidin güvenini kazandı. 1877' de *Mecelle'nin* yazımını tamamladıktan soma 1879'a değin, dahiliye, evkaf nazırlıkları, Suriye valiliği görevlerinde bulundu. Yeniden adliye nazırlığına getirildi ve bu görevde üç yıl kaldı. Osman-

CEVDET PAŞANIN İSTANBUL ANILARI

Ol devirlerde ne güzel günler gördüm. Ne tatlı ömür sürdüm... O âlem ne güzel âlem idi. Dâima talebeden biri bir ya iki türlü yemek pişirip birlikte yedikten sonra kendi odamda tenhâ kalıp tatlı tatlı mutaleâ ya te'lifat ile meşgul olurdum. Ve bazan... şiir yapardım ya münşiyâne birşey kaleme alırdım. Ulemâ ve üdebâdan ahbab ve yaranım çok idi. Gece medreseye varmasam arayıp soranım yok idi. Akşam üstü ahibbâdan birine rast gelip de başka mahalle gidecek olsam medresedeki refikim bunu canına minnet bilirdi. Zira hazırladığı yemek münhasıran kendisine kalırdı... Kangı tekyeye varsam ri'ayet bulurdum. Alel'husus mesnevihan olduğum cihetle mevlevî dergâhlarında muhterem olurdum ve ba'zan geceleri dahi Galata Mevlevihanesi'nde kalırdım... Bazan istanbul'un kış gecelerini ütebâmn encümen-i ülfetlerinde imrar ederdim. Yazın dahi bu vesileyle Boğaziçi'ne giderdim... Her gün istediğim yerde gezerdim... Ma'ahâza gençlikte gurbetzedelik insana te'sir ediyor... Hubb-i vatan beni böyle Rumeli tarafına çekerdi. İstanbul'dan ayrılmak ise bence müşkil idi. İki mıknatıs arasına düşmüş saman parçasına benzerdim. Halbuki dâima pederden para celbiyle İstanbul'da kalmak mümkin değil idi. Zira peder ve büyük peder sayesinde yoksulluk görmemiş olduğum cihetle şâir talebe kadar sefalete tehammül edemezdim ve anlar gibi şühur-i selâsede cerr ü suâle dahi alışmamış idim. Binaenaleyh İstanbul'ca medresede geçinecek kadar ma'aş edinmek çâresi anyondum...

Tezakir 40-Tetimme (yay. Cavid Baysun), Ankara, 1967, s. 17-18

li kanunlarının "Düstur" adı altında toplanması, Hukuk Mektebimin açılması gibi hizmetlerde bulundu. 1882-1886 arasında görevsiz kalarak çocuklarının eğitimiyle ilgilendi ve tarih çalışmalarım sürdürdü. *Tarih-i Cevdet'i* tamamladı. 1886'da beşinci kez adliye nazırı oldu. 1890'da nazırlıktan ayrıldı. Son görevi olan Mecâlis-i Aliye üyeliğini ölümüne kadar sürdürdü. Bebek'teki yalısında öldü, Fatih Camii haziresine gömüldü.

Ailesinden kopup tek başına istanbul'a gelen Cevdet Paşamın başkentin bilim ve yönetim çevrelerinde yükselişi, benzeri az görülen olaylardandır. 1839-1895 arasmda İstanbul'daki yaşamı, Fatih'teki iki kişilik loş medrese hücresinden Bebek'teki yalıya, müderrislikten vezirliğe ve nazırlığa, divançe şairliğinden vakanüvisliğe yükselişi, kendi deyimiyle "tafra"larla (sıra atlamalı terfi) ve her seferinde üstün başarısıyla olmuştur. Bu ise, o dönemdeki İstanbul koşullarının, taşraya oranla sınırsızlığını düşündürmektedir. *Tarih-i Cevdet'le* sık sık istanbul'un sosyal yönlerini vurgularken bir taşralı gözüyle ilginç tespitlerde bulunur. Ona göre buradaki zenginlik devlet adamlarına dışarıdan akan "akçalar ve bohçalar" sayesindedir. İstanbul, bunlarla görkemli ve ışıltılıdır. Fakat bu, aynı zamanda kentin, her türlü suiistimale de uygun ortam olması sonucunu getirmiştir.

Örnek bir istanbul rical ailesinin reisliğini temsil eden Cevdet Paşa, tek eşi Adviye Rabia Hanım'a, oğlu Sedat'a, kızları Fatma Aliye(->), Emine Semiye hanımlara düşkünlüğüyle tanınır. Evinde köle-cariye bulundurmamış, yoksulları alıp yetiştirerek okutmuş veya gelin etmiştir. Aldığı maaşlarla geçinmeye çalışmış, çok istediği halde İstanbul'da bir konak edinememiş, önce eski bir yalıda, sonra kiralık yalılarda, en son Bebek'teki Mütercim Rüştü Paşa'dan aldığı yalıda yaşamış, bu yalı ile 1 arsası ve 2 dükkânı eşinin ölümünden (1897) sonra borçlarının tasfiyesi için satılmış ve aile dağılmıştır.

Bu dürüst devlet ve bilim adamının siyasal görüşleri de çağdaşlarından farklıdır. Batı'yı örnek alarak çağdaşlaşmayı öngörmekle birlikte İslam geleneklerinin korunmasım, İslamiyetin eşitlik ilkesinin uygulanması ile Müslim, gayrimüslim herkesin barış içinde yaşayacağını savunmuştur. Hilafet ve saltanatın bir hükümdar tarafından temsilini, devlet yapısının korunması için gerekli saymış, bu nedenle Meşrutiyet düşüncesine sıcak bakmamıştır.

Tanzimat'ın ve çağdaşlaşmanın temelini oluşturan çok sayıda nizamnameyi, talimatnameyi, layihayı kaleme alan. İslam hukukuna uygun ilk kanun kabul edilen *Mecelle'yi* hazırlayan Cevdet Paşa'nın edebiyat ve dilbilim alanında *Divançe, Medhâl-i Kavaid, Kavaid-i Osmaniye, Belâgat-ı Osmaniye, Kavaid-i Türkiye* adlı küçük eserleri vardır. 12 ciltlik *Tarih-i Cevdet,* İstanbul için başyapıtlardandır. Burada, kentin geçmiş dönemlerde tanık olduğu yolsuzluklar, ayaklanmalar, örneğin kadınların uygunsuzlukları, silahlı hamalların gündüzleyin çarşıda kadın kaçırmaları gibi olaylara değin her şey, belgelerle ve eleştirici bir yaklaşımla işlenmiştir. *Tezakir-i Cevdet* ve kısmen bunun bir özeti olarak II. Abdülhamid'e sunduğu *Maruzat,* Türk tarihçiliğinde birer başlangıçtır. Bu üç eseri, gelenekçi Osmanlı tarihçiliğinden çağdaş tarihçiliğe geçişinin büyük yapıtları sayılır. *Kısas-ı Enbiya* ve *Tevarih-i Hulefâ,* İslami terbiyeye dönük bir eserdir. Cevdet Paşa'nın değişik konularda, *Talikat, Takvimü'l-Edvâr, Mi'yar-ı Sedad, Adâb-ı Sedad, Hulâsatü'l-Beyan, Asâr-ı Ahd-i Hamidî, Hilye-i Saadet* adlı başka eserleri, İstanbul kütüphanelerinde korunan basılmamış pek çok müsveddeleri ve notları vardır. İbn-i Haldun'un *Mukaddime*'sinin 3. cildini Arapçadan Türkçeye çevirmiştir.

Bibi. Cevdet. *Tezakir.* IV; Cevdet Paşa, *Ma' ruzat,* İst.. 1980; Fatma Aliye. *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı,* ist.. 1332: A. Ölmezoğlu. "Cevdet Paşa". *LA,* III. 114-123; İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi. *Ahmed Cevdet Paşa Semineri-Bildiriler,* İst., 1986; E. Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa,* İst.. 1946; Ergin, *Maarif Tarihi,* IV, 1084-1116.

NECDET SAKAOĞLU

CEVİZLİ

Maltepe İlçesine bağlı mahalle. 1990 sonrası Kartal İlçesi'nden ayrılarak kurulan Maltepe İlçesi içerisinde kalan kesimi "Maltepe-Cevizli", Kartal İlçesi sınırları içerisinde kalan kesimi ise "Kartal (Soğanlık)-Cevizli" şeklinde adlandırılır. 1990 nüfus sayımında bu iki Cevizli mahallesi tek bir mahalle olarak ele alınmıştır.

Batıda Maltepe İlçesinin Bağlarbaşı, güneyde Maltepe İlçesi'nin Yalı, doğuda Kartal İlçesi'nin Esenkent ve Gülsuyu mahalleleriyle sınırlanmıştır. Marmara Denizime çok yakın olmakla birlikte sahili yoktur. E-5 yolu mahallenin kuzey sınırını oluşturur. Kent merkezine zengin bir karayolu ağı ile bağlı olup aynı isimli bir banliyö istasyonuna sahip bulunmaktadır. Mahalle oldukça hızlı bir nüfus artışına tanık olmuş, ancak 1985'ten sonra gelişme alanının azalması nedeniyle doygunluğa ulaşmıştır. (Tablo 1)

Tablo I
Cevizli Mahallesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Küf us*	*Yıllık Artış (%)*
1970	9.799	
1975	28.442	38,05
1980	32.113	2,59
1985	37.172	3,16
1990	40.991	2,06

Kaynak: 1970-80 dönemine ilişkin veriler İstanbul Ulaşım Çalışması verilerinden, 1985-90 dönemi verileri ise genel nüfus sayımı cetvellerinden alınmıştır.

1990 genel nüfus sayımı sonuçlarına göre Cevizli nüfusunun yüzde 33,3'ü İstanbul doğumludur. Bu oran, yüzde 37,2 düzeyindeki metropoliten alan ortalamasının biraz altındadır. Göçmen nüfusun doğum yerleri itibariyle dağılımı incelendiğinde Cevizli'nin Türkiye'nin tüm illerinden göç aldığı, ancak Trabzon, Samsun, Rize, Bayburt, Elazığ, Erzincan gibi bazı illerden gelenlerin ihmal edilemeyecek topluluklar oluşturdukları görülmektedir. Cevizli'de 25 ilden gelen göçmenler, toplam göçmen nüfusu içerisinde yüzde 76,2 düzeyinde bir paya sahip bulunmaktadır.

Cevizli nüfusunun eğitim düzeyine ilişkin göstergeler incelendiğinde okuma yazma bilmeyen nüfus açısından büyükşehir ortalamasına çok yakın değerlere rastlanıyor (büyükşehirde yüzde 9,5, Cevizli'de yüzde 9,6). Büyükşehirde toplam eğitim çağı nüfusunun yüzde 47,7'si ilkokul mezunu iken, aynı oran Cevizli'de yüzde 51,3 düzeyindedir. Büyükşehirde toplam eğitim çağı nüfusunun

Tablo n
Cevizli ve İstanbul Genelinde İstihdam Yapdarı Karşdaştırmaları

Son hafta tuttuğu iş	*Cevizli Mahallesinde gözlenen yüzde ağırlık*	*İstanbul genelinde gözlenen yüzde ağırlık*
İlmi teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri	6.61	8,80
Müteşebbisler, üst kademe yöneticileri	1,73	2,90
İdari personel vb çalışanlar	9.14	7,63
Ticaret ve satış personeli	12,76	13,50
Hizmet işlerinde çalışanlar	9,33	9.82
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık vb işler	0,70	4,90
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makinesi kullananlar	51,70	46,20
İşsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	8,60	6,20

Kaynak: Ca) Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığınca *İstanbul Ansiklopedisi* için özel olarak hazırlanan mahalleler itibariyle döküm tablolarından hesaplanmıştır.
Cb) 1990 Genel Nüfus Sayımı istanbul İli kitabı Tablo 18den hesaplanmıştır.

yüzde 9,8 i lise, yüzde 2,51'i lise dengi meslek okulu mezunu iken, aynı oranlar Cevizli'de sırasıyla yüzde 7,61 ve yüzde 2,2'dir. Kuşkusuz bu farklılaşmanın etkilerini nüfusun istihdam alanlarına dağılımında da izlemek olanaklıdır.

Cevizli'de nüfusun temel iktisadi faaliyet kolları itibariyle dağılımı Tablo IF de 1990 genel nüfus sayımında İstanbul geneli için elde edilen bilgilerle karşılaştırmalı olarak verilmektedir.

Cevizli Mahallesi'nde ekonomik açıdan etkin nüfus, kente yeni göçmüş göçmen nüfusun kolayca üstesinden gelemeyeceği, göreli olarak yüksek eğitim düzeyi gerektiren işkollarında. İstanbul il ortalamasının altında bir paya sahip bulunmaktadır. Buna karşılık, kamu idare memurluğu, posta telgraf operatörlüğü, posta dağıtıcılığı gibi alt kategorileri içeren "idari personel vb çalışanlar" kategorisinde il ortalamasının üzerinde bir istihdam payına sahip bulunmaktadır. Ancak Tablo H'deki en belirgin farklılık daha çok imalat sanayiinde çalışanları ve ulaştırma makinesi kullanıcılarını kapsayan "tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar" kategorisinde ve "tarımda çalışanlar" kategorilerinde karşımıza çıkmaktadır "tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar" kategorisindeki istihdam, il ortalamasının yüzde 12 daha üzerindedir. Ancak bu işkolu, iş güvenliği açısından diğerlerine oranla daha kırılgan ve mevsimlik değişmelere açıktır. Nitekim Cevizli'de işsizlik oranının il ortalamasından yüzde 39 daha yüksek olduğunu görüyoruz. "Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar" kategorisi Cevizli'de yaşamsal bir öneme sahip bulunmaktadır.

Cevizli Mahallesi özellikle tütün işçilerinin yoğun bulunduğu (Maltepe'deki Tekel Sigara Fabrikası işçilerinin çoğunluğu burada oturduğu için) daha çok sermaye-yoğun imalat sanayii işkollarında ve giriş koşullan açısından göreli olarak sınırlı eğitim düzeyi gerektiren hizmet işkollarında uzmanlaşmış ve nüfusunun büyük çoğunluğu çeşitli göçmen gruplarından oluşmuş bir çevre mahallesi olarak ele alınabilir.

Bibi. Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığınca *İstanbul Ansiklopedisi* için özel olarak hazırlanan Mahalleler İtibariyle Döküm Tabloları; *1990 Genel Nüfus Sayımı, İli 34-İstanbul;* M. Güvenç, "General Industrial Geography of Greater Istanbul Metropolitan Area" *Development of Istanbul Metroplitan Area and Low Cost Housing,* lst.. 1992, s. 112-160.

MURAT GÜVENÇ

CEVRÎ ÇELEBİ

(?, İstanbul - 1654, İstanbul) 17. yyin tipik İstanbullu şair ve hattatı. Asıl adı İbrahim'dir.

Cevrî'nin yaşamını, onu tanıyanlardan aldığı bilgilerle tarihçi Naima özetlemiştir. İstanbulî İbrahim Efendi adıyla da bilinen Çevri, hat sanatını Yenikapı Mevlevîhanesi'nde hattat Derviş Abdî'den(->) öğrendi. Farsça yazmalarda kullanılan ta'lik ve talik kırmasında başarı gösterdi. Müstensihlik denen yazarak kitap çoğaltma işini meslek edindi ve yaşamını bununla kazandı. En çok (22 kez) Mesnevi istinsah etti. *Tarih-i Vassaf, Künhü'l-Ahbar, Şehname gioi* yazımları zor ve kapsamlı Farsça ve Arapça eserleri de çoğalttı. Döneminde "günde bin beyit yazıp bin akçeye sattığı" söylenirdi. Bu nedenle Cevrî. İstanbul'un geçmiş dönemlerdeki en fazla yazan hattatı olarak ün kazanmıştır. Naîmâ'nın deyimiyle "hoşnüvis" (güzel ve seri yazan) ve çok "eser-i kalemi olan" Cevrî, yüzlerce divanı, münşeat ve edebiyat mecmuasını, risaleyi, çeviriyi yazıcı olarak imzaladı. Günümüzde de Cevrî'nin yazdığı pek çok yazma. İstanbul kütüphanelerinde mevcuttur.

Döneminin aydınları ve zenginleri onu koruyarak yeteneğinden yararlandılar. Edinmek istedikleri nadir eserlerin kopyalarını Cevrî'ye yazdırdılar. Asıl koruyucusu ise Reisülküttab Sarı Abdullah(->) idi. Cevrî, geçimine yetecek bir kazançla yetinerek mal mülk edinme hırsında olmadı. Günlerini eşi dostu ile İstanbul'a özgü "sohbet-i yaran" ve "cemiyet-i ihvan" denen ortamlarda yiyip içerek, edebiyat, sanat söyleşileriyle geçirdi. Naîmâ, Maanzade'den dinlediklerine dayanarak Cevrî'nin sudan ve denizden korkaığunu. kayığa binmediğini, karada da yaya yürümeyi tercih ettiğini, bu yüzden Beşiktaş, Galata ve Tophane semtlerindeki tekkelere, konaklara gitmek için karadan Eyüp'e. oradan Kâğıthane'ye yürüdüğünü, dostlarının da çoğu zaman kendisine eşlik ettiklerini yazar. Cevrî, yaşamı boyunca Üsküdar'a herhalde hiç geçmemişti.

Mevlevîliğinin yanısıra, Bektaşî, Bayramî-Melamî olduğu da söylenen Cevrî, divan sahibi bir şairdi. *Divan'mdaki* kaside ve gazellerin çoğu İstanbul yaşamıyla ilgilidir. Padişahlara, vezirlere, ulemaya kasideleri, cami. tekke, saray, köşk, kasır, çeşme vb eserler için manzum tarihleri, manzumeleri vardır, İstanbul kütüphanelerinde *Divaninin* yazma nüshaları bulunmaktadır.

Cevrî hat ve şiir dışında yıldız bilimiyle, tıpla da ilgilenmiştir. Başlıca eserleri, *Selimname, Hilye-i Cihar-yâr-i Güzin, Hall-i Tahkikat, Aynü 'l-Füyuz, Melhame, Nazm-ı Niyaz, Muamma Risalesi, Müfredat-ı Tıb Manzumesi*'dir: *Cevrî Tarihi* diye bilinen eserin ise Edirneli Ağazade Mahmud Urfî'ye ait olduğu saptanmıştır.

Tipik bir İstanbul efendisi olan Cevrî Çelebi'yi, Şeyhî *Vekayiü'l-Fuzalâ'da* "küttâb-ı Divân-ı Sultanî" (Divan-ı Hümayun kâtipleri) zümresinden olarak tanıtır. Ölümünde Râ'î Çelebi "sitem-i delire tahammül etmeyip azm-i divân-ı beka eyledi" demiş, şair arkadaşları "Hicri 1065" tarihini veren tarihler düşürmüşlerdir. Bunlardan biri şudur: "Cevrî-i memnûn-ı lûtf ide Cenâb-ı Girdigâr".

Eğrikapı'dan Defterdar İskelesi'ne inen yol üzerindeki taşsız mezarı kaybolmuştur.

Bibi. *Tarih-i Naima,* VI, 125-127; Şeyhî, *Vekayiü'I-Fuzalâ,* I, 663-665; Müstakimzade, *Tubfe,* 639; Seyyid Rıza, *Tezkire-i Rıza,* ist., 1316, s. 23; H. Ayan, *Çevri. Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni,* Erzurum, 1981; M. Seroğlu, "Matbaa Adam: Cevrî Çelebi", *Tarih Dünyası,* s. 474,482.

NECDET SAKAOĞLU

CEVRÎ ÇELEBİ HİKÂYESİ

Konusunu IV. Murad döneminde (1623-1640) yaşanılmış olaylardan alan "kitabî, mensur, realist İstanbul hikâyelerinden biri. Bu hikâyeleri İ. H. Sevük "aşklı hikâyeler", P. N. Boratav ise "realist halk hikâyeleri" olarak adlandırmaktadır. Buna "İstanbul'u ekleyen Ş. Elçin'dir. Ö. Nutku ise bu hikâyeleri meddah hikâyelerinin kaynakları arasında sayar.

Hançerli HammC->), Letaifnamei-V), Sansar Mustafa(->), Tayyarzade(->) ve *Tıfli ile İki Biraderler^)* hikâyelerinde olduğu gibi. IV. Murad burada da ikinci derecede bir roldedir. Diğer hikâyelerde de görülen sultanın nedimi Tıflî'nin bu hikâyedeki rolü konusunda P. N. Boratav ile Ş. Elçinin görüşleri farklıdır. Yazma nüshası bulunmadığı gibi basma nüshaları da ender olduğu için hakkındaki bilgileri M. N. Özön'le Ş. Elçin'deki tarihsiz nüshaların değerlendirilmesinden elde edebilmekteyiz. Ayrıca *Hikâye-i Cevrî Çelebi* adıyla 1289/1872 tarihinde de basılmış olduğu tespit edilmiştir.

Hikâyenin özeti şöyledir: Zamanının çoğunu berber Mehmed Çelebi'nin dükkânında geçiren Cevrî Çelebi, Yusuf Çavuşun karşıdaki konağının penceresinde gördüğü Abdî'ye âşık olur. Yusuf un ölmesi üzerine aileye yaklaşan Cevrî Çelebi, Abdî ile işrete başlar; ona olan düşkünlüğünü dile getirir. 1.000 altına yaptırdığı Abdi'nin tasvirinin arkasında da güzel bir kız resmi vardır. Bu tasvire vurulan Abdî, ancak o kızın bulunması şartıyla Cevrî ile olan dostluğunu devam ettirecektir. Abdi'nin tasvirin sahibi olan kıza, Cevrî Çelebi'nin Abdî'ye olan ilgisi her ikisini de hasta eder. Üzülen anneler, kızın bulunması için sokak sokak dolaşırlar.

Kız, Hoca Mahmudün kızı Rukiye' dir. Anneler bir yolunu bulup bir gece onun evinde misafir kalırlar ve uygun bir zamanda Abdi'nin tasvirini Rukiye' ye gösterirler. Kız da ona vurulur ve Abdî'yi görmek ister. Hastaların iyileşmesinden soma çengi kılığına bürünen Abdî, Rukiye'yi de alıp onunla birlikte birkaç günlüğüne Hoca Mahmudün yalısına gider. Orada, Rukiye bu buluşmanın sebebini öğrenince Cevrî Çelebi'yi çağırtmaya karar verirler. Çelebi bazı şeylerden şüphelenerek korka korka yalıya gelir. Abdî ile Cevrî Çelebi arasındaki bazı konuşmalar, kol gezen bostancıbaşınm dikkatini çeker ve yalıya yanaşır. Rukiye ile Abdî gizlenirler.

Cevrî bütün bu olup bitenleri IV. Murad'a anlatır. Abdî ile Rukiye evlendirilir; Cevrî Çelebi'ye de saraydaki kızlardan birini verirler, düğünleri yapılır.

Bu arada Rukiye'nin babası Hoca Mahmud da sarayda bezirgânbaşı olur.

Cevrî Çelebi Hikâyesi, benzer hikâyelerde bulunmayan özelliklere de sahiptir. Burada cellata teslim etme, cariyelere âşık olma, batakhaneye düşme gibi motiflere yer verilmemiştir. Belirli bir işi olmayan Abdî, babasının ölümünden sonra maceraya atılır. O, klasik edebiyatımızın vazgeçilmez motifi olan güzel bir kızın tasvirine âşık olarak onun yolunda helak olmayı bile göze alır.

P. N. Boratav, bu tür hikâyelerin, kitaba geçmeden önce, tıpkı halk hikâyelerinde olduğu gibi sözlü gelenekte yaşadığı görüşündedir. Onun diğer bir dikkati de halk hikâyelerinde görülmeyen gulâmperestliğin, Tayyarzade Hikâyesinde okluğu gibi Cevrî Çelebi Hikâyesinde de görülmesidir.

Hikâyede, meddah hikâyeleri ile halk hikâyelerinin izleri yanında masal dünyasının izleri de görülmektedir. Cevrî Çelebi'nin 40 gün berber dükkânına gitmesi, hastalanıp 40 gün ağlayıp sızlaması gibi zaman ve sayı bildiren kalıp sözlerin yanında tasvirlerde görülen ifadeler de yer almaktadır: Kaşlar yaya benzer, cemal aya benzer, tir kirpik, dudağı ebru, burun çekme, ağız hokka, dişler inci vb gibi.

Hikâyenin anlatımında az da olsa İstanbul'a ve İstanbul hayatına da yer verilmiştir. Konaklar, köşkler ve yalılar, olaylarm başladığı ya da önemli anların yaşanıldığı yerler olarak belirir. Sık görülmemekle birlikte, hikâye kahramanları, atla çekilen ve koçu adı verilen arabaya binerler. Kahramanlarımızın bindiği deniz aracı yedi çifte kayıktır. IV. Murad İstanbul'unun vazgeçilmez kişisi olan bostancıbaşı da geceleri denizde dolaşarak asayişi sağlamaya çalışmaktadır.

Bibi. Mustafa Nihat (Özön), *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme,* İst., 1936, s. 108-111; İsmail Habib (Sevük), *Edebiyat Bilgileri,* İst., 1942, s. 302; P. N. Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği,* Ankara, 1946, s. 122-125; Ş. Elçin, "Kitabî, Mensur, Realist İstanbul Hikâyeleri", *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi,* I, S. 1 (Mart 1969), s. 74-106; M. S. Özeğe, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu,* II, İst.. 1973. s. 564; Nutku, *Meddahlık,* 93.

SAİM SAKAOĞLU

ÇEVRİ KALFA SIBYAN MEKTEBİ VE ÇEŞMESİ

Sultanahmet Meydanımda, Divanyolu Caddesi üzerinde yer alır.

Kitabesinde II. Mahmud tarafından 1235/1819'da, saray hareminden Çevri Kalfa'nın (veya Usta) anısı için yaptırılmış olduğu yazılıdır. Çevri Kalfa 1808'de Şehzade Mahmudü öldürmeye gelenlerin gözlerine kül serpmek suretiyle şehzadenin kurtulmasına yardım etmiştir. Şehzade Mahmud, II. Mahmud adıyla padişah olduktan sonra Çevri Kalfayı hazinedarbaşı yapmış ve ölümünden sonra da bu sıbyan mektebi ile çeşmesini inşa ettirmiştir.

Çevri Kalfa Sıbyan Mektebi ve Çeşmesi
Erkin Emiroğlu

Çevri Kalfa Sıbyan Mektebi, İstanbul' daki sıbyan mekteplerinin en büyüğüdür. Bati dan gelen sanat akımlarının izlerini taşıyan bir biçimde ampir üslubunda^) yapılmıştır. Sıbyan mektepleri genellikle iki katlı ve ikinci katta tek dershane odasından ibaretken, bu üç katlı bina geniş cepheli ve on odalı olarak inşa edilmiş, bu yüzden de sıbyan mektebi olarak bir süre kullanıldıktan sonra 1858'de kız sanat mektebi olarak kullanılmaya başlamış, Cumhuriyet döneminde 1929-1930 arasında kısa bir süre Devlet Basımevi'nin matbaacılık okulu olmuş, 1932'de Adliye Sarayı yangını nedeniyle bazı mahkeme daireleri tarafından kullanılmış, bir süre de Başbakanlık Arşivi' nin deposu olarak hizmet vermiştir. 1945- 1946'da Elli Dokuzuncu İlkokul olarak tekrar mektep haline getirilmiş. 1955-1956 ders yılından itibaren de Çevri Kalfa İlkokulu adıyla hizmet etmiştir. 1980' li yıllarda bir süre boş durduktan sonra 1985 te Türk Edebiyatı Vakfina tahsis edilmiştir. Halen üst katı vakıf tarafından kullanılan binanm alt katındaki odalarda turistik eşya satış yeri bulunmaktadır.

Çevri Kalfa Sıbyan Mektebi, 28 Mayıs 1927 tarih ve 1057 sayılı "Türkiye Cumhuriyeti Dahilinde Bulunan Bilcümle Mebânî-i Resmiyye ve Milliyye Üzerindeki Tuğra ve Methiyelerin Kaldırılması Hakkındaki Kanun"dan zarar görmüş yapılardandır.

Çevri Kalfa Sıbyan Mektebimin girişi yapının solundadır. Ortada yer alan iki katlı kitlenin üst katı beş mermer konsola oturan bir çıkma biçiminde yapılmıştır. Bu kısmı kurşun kaplı bir aynalı tonozla örtülüdür ve tonozun tepesinde bir alem bulunmaktadır. Bu kitlenin sağında kademeler halinde yarım yuvarlak kemerli çeşme yer alır. Çeşmenin sağında da üç katlı, pencere araları yassı pilastrlarla ayrılmış ikinci bir kitle yükselir. Bu bölümün II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) eklendiği söylenir. Ancak sıbyan mektebinin çıkmalı kısmıyla tam bir mimari benzerlik gösterdiğinden, ilave olup olmadığını anlamak zordur.

Sıbyan mekteplerinin bir çeşme ve sebilhane ile birlikte yapılması geleneği. üslup farklılığına rağmen burada da uygulanmıştır. Çeşmenin her iki yanındaki blokların zemin katları sebilhane olarak tasarlanmıştır. Bu yüzden sağda ve solda yer alan dörderden sekiz pencere, sebilhane penceresi olup dökme demirden Batı üslubunda şebekelerle örtülmüştür. Şebekelerin altlarında su tası verme gözleri bulunmaktadır. Tarih manzumesinin son mısraında, "Merhume Usta'nın iç rûhiyçün âb-ı zemzem (1235/1819)" denildiğine göre, bazı kaynaklarda Çevri Kalfa'nın ölüm tarihi olarak gösterilen 1824 yanlış olmalıdır.

Son yıllarda Divanyolu Caddesi'nin taban seviyesinin çok yükseltilmesi yüzünden mektebin dış mimari nispetleri bozulmuş, sebilin eteği ve şebekelerinin alt kısımları yere gömülmüştür.

Çevri Kalfa Sıbyan Mektebi, Osmanlı dönemi sanatında sıbyan mektepleri mimarisinin son safhasına örnek teşkil eder.

Bibi. O. Nuri (Ergin), *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi.* İst., 1937, s. 254; Ergin, *Maarif Tarihi,* I, 457-459; Tanışık. *İstanbul Çeşmeleri.* I, 242-244; 1. A. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi,* İst., ty, s. 86; Eyice. *İstanbul.* 29; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri.* 73: Kut, *Sıbyan Mektepleri,* 59; *İSTA,* VII, 3524-3525; *İKSA,* III, 1370-1374; S. Eyice, "Cevrî Kalfa Mektebi", *DİA,* VII, 461-462.

SEMAVİ EYİCE

ÇEVRİ USTA CAMİİ

Üsküdar'da, Bağlarbaşına giden Nuhkuyusu Caddesi'nin solunda yer alır.

II. Mahmudün hayatını kurtaran Çevri Ustanın anısına inşa edildiği tahmin edilen caminin, banisini belirten kitabesi yoktur. Nuhkuyusu adıyla da anılan cami 1302/1884'te tamir edilip yenilenmiştir.

Yapı fevkani ve kagir duvarlıdır. Taş basamaklarla üçgen alınlıklı, ahşap hazırlık mekânına çıkılır. Kare planlı harım bölümünü, dört büyük kemer üzerine, pandantiflerle geçilen, daire kasnaklı sağır bir kubbe örtmektedir. İki kaim kolonla üç bölüme ayrılmış olan son cemaat yerinin üzerinde, sağda ve solda birbirine geçişsiz iki ayrı bölüm olarak, ahşap fevkani mahfil yer almaktadır. İnce uzun. kenarları yumurta frizi şeklin-

Cevri Usta Camii
Yavuz Çelenk, 1994

de bir bordürle çevrelenmiş yuvarlak kemerli mihrabı, neoklasik üslubun bir uygulamasıdır. Mihrap nişi kalem işiyle istiridye kabuğu şeklinde dilimlenmiş, kemerin tam ortasına iri bir bitki motifi süsleme oturtulmuştur. Yapının güney, doğu ve batısında birer büyük kemerden meydana gelen cephelere, uzun dikdörtgen kesitli üçer adet pencere açılmış ve cepheler özenli bir işçilikle süslenmiştir. Pencerelerin kilit taşları, akantus yapraklarıyla süslü konsol şeklinde ileriye çıkarılmış, üstleri kıvrımlı, girift bitki motifleriyle taçlanmıştır. İnce uzun pilastrlarla iki yandan sınırlanan cepheler, iki pilastr arasında bırakılan kırmızı renkli tuğlalarla renkli ve hareketli bir görünüm kazanmıştır. Kemerlerin içini, taştan, kabartma bir palmet frizi dolaşır.

-Caminin kuzeybatısında kesme taştan yapılmış bodur minaresi yer alır. Dikdörtgen prizma şeklindeki kaidesinin üzerinde, kalın yivlerle bölümlenmiş gövdesi yükselir. Kaim konsollarla desteklenen şerefenin petek kısmı birbiri içine geçen halka şeklindeki taşlardan meydana gelir. Taş külahı üzerinde ahşap bir alem bulunur. Son cemaat yerinin sağındaki hazirede Bektaşî şeyhlerinden Ali Baba, Fethi Baba (ö. 1813) ve Hatice Hanımın (ö. 1857) mezarları bulunur.

Bibi. Raif. *Mir'at,* 135: Konvalı. *Üsküdar Tarihi,* I. 123; *İSTA.* MI, 3524; *İKSA,* III. 1371.

TARKAN OKÇUOĞLU

CEZA VE TUTUKEVLERİ

Bizans döneminde, Konstantinopolis'teki Büyük Sarayinf-») içinde bulunan altı hapishanenin dışında, şehirdeki ve Adalar'daki pek çok manastır bu amaçla kullanılıyordu. Osmanlı döneminde ise. suçluların cezalarım çektikleri yerlere daha çok zindan deniyordu. İstanbul'un ünlü zindanları arasında, Tersane, Yedikule, Ağakapısı, Boğazkesen, Baba Cafer zindanlarının özel bir yeri vardır (bak. zindanlar). Ayrıca daha ağır suçluların kapatıldığı "tomruk" adı verilen hapishanelerle bir tür açık hava hapishanesi olan "salma tomruk'lar da vardı.

1831'de Sultanahmet'te İbrahim Paşa Sarayı'nın bir bölümünde açılan Hapishane-i Umumi, günümüz cezaevlerinin ilk örneklerindendir. Bu dönemde. İstanbul dışındaki kale burçlarının zindan olarak kullanılmasına devam edilmiştir. Tanzimat Fermanı ile birlikte, "kanunsuz suç ve ceza olmaz" ilkesi uyarınca çıkarılan Ceza Kanunname-i Hümayunu ile bu alanda da yeni düzenlemeler yapıldı. 1851'de suçlar yeniden tanımlanarak değişik nitelikte yeni cezalar kabul edildi. Cezaevlerinde kalan ağır hasta hükümlülerin iyileşinceye dek kefaletle salıverilmeleri ve yoksul mahkûmların beslenme ve giyim giderlerinin devletçe karşılanması bu yasanın getirdiği veniliklerdendir. 1858 de. Fransız Ceza Kanunu ile hürriyeti bağlayıcı cezalar, kürek cezası, kalebentlik ve hapis cezaları olarak üçe ayrıldı. Bu dönemde cezaevi olarak, başka amaçlar için yapılmış devlet binaları kullanılıyordu. 1880de çıkarılan "Memalik-i Mahrusa-i Şâhâne'de Bulunan Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dahiliyelerine Dair Nizamname" ile yeni bir düzenlemeye gidildi. Bu tüzükle, hükümlü ve tutuklular birbirinden ayrılıyor, ceza ve tevkifevlerinin yiyecek masrafları devletçe karşılanıyordu. Ayrıca 18 yaşından küçüklerle, kadınlar için ayrı koğuşların sağlanması da tüzükçe öngörülmüştü. Aynı dönemde, hükümlü ve tutukluların günlük yaşamları ve dışarı ile ilişkileri düzenlenirken, hükümlülere çalışma zorunluluğu getirildi. Bu ilkeler ışığında. 1916'da Sultanahmet' te Hapishane-i Umumi (bak. Sultanahmet Cezaevi) ile Üsküdar'da Paşakapısı Hapishanesi inşa edildi. Öte yandan. Beyazıt'taki Bekirağa Bölüğü(->) de 1922' ye kadar varlığını korumuştu. Aralıklı olarak yaklaşık 50 yıl boyunca sivil ve askeri tutukluları barındıran Bekiraga Bölüğü İstanbul'daki cezaevleri arasında en ünlüsü idi.

1 Temmuz 1926da kabul edilen Türk Ceza Yasası ile. Osmanlı ceza ve infaz sistemi tümüyle ortadan kaldırıldı. 1929' da Adalet Bakanlığına bağlanan ceza ve tutukevlerinin denetim işi, yerel cumhuriyet savcılıklarına bırakıldı.

1965'te yürürlüğe giren Cezaların İnfazı Hakkındaki Kanun uyarınca, günümüzde cezaevleri, kapalı, yarıaçık ve açık olarak üç gruba ayrılmıştır. Bunun dışında, yapı tipine ve barındırdığı hükümlü sayısına göre, cezaevleri en küçükleri 24 kişilik A tipi, en büyükleri ise 300 kişilik E tipi olmak üzere başka bir şekilde de sınıflandı. Son dönemlerde, özel tip cezaevleri de inşa edilmektedir. Sivil tutuklu ve hükümlülerin kaldıkları yerler dışında, Milli Savunma Bakanlığıma bağlı olarak faaliyet gösteren askeri ceza ve tuaıkevleri de vardır.

İstanbul İli sınırları içindeki sivil cezaevlerinden Sultanahmet Cezaevi 1970' lerin başında kapatıldı. Üsküdar'da 16. yy'dan kalma Mimar Sinan yapısı tarihi binada faaliyet gösteren Toptaşı Cezaevi ise. 1982'de bir yangın geçirdikten sonra kapatılarak binası Üsküdar İmam Hatip Lisesine devredildi.

Günümüzde İstanbul'da 6 sivil, 2 de askeri cezaevi vardır. Eskiden Sağmalcılar Cezaevi diye bilinen, Bayrampaşa'daki İstanbul Hususi Cezaevi 1969'da kurulmuştur. Aralık 1993 verilerine göre 783 personeli vardır ve 1.300'ü aşkın tutuklu ve hükümlüyü barındırmaktadır. İstanbul'un en büyük cezaevidir. Bünyesinde 1983'te oluşturulan özel tip cezaevinde "devlete karşı işlenen suçlardan" yargılanan sanıklarla hükümlüler kalmaktadır. Burada **226** personel görev yapmakta, 600'den fazla tutuklu ve hükümlü bulunmaktadır. 1983'te askeri cezaevi olarak inşa edilen Metris Cezaevi ise 1989'da Adalet Bakanlığına devredilerek sivil cezaevi olarak kullanılmaya başlanmıştır. 204 personeli bulunan Metris Cezaevi'nde 700'e yakın tutuklu ve hükümlü kalmaktadır. 1916'da inşa edilen Paşakapısı Cezaevi ise İstanbul'un Anadolu yakasındaki tek sivil cezaevidir. **145** personeli vardır ve **600**'e yakın

1970lerin başında kapatılan Sultanahmet Cezaevi binası.
Nazım Timuroğlu

tutuklu ve hükiimlüyü barındırmaktadır. 1951'de kurulmuş Silivri ve Şile cezaevleri ise 24'er kişilik A tipi cezaevi olup, altışar görevlisi vardır.

İstanbul'daki bütün cezaevleri kapalı türden olup, dış güvenlikleri jandarma tarafından sağlanır. Kadın ve çocuk hükümlü-tutuklular Bayrampaşa, Metris ve özel tip cezaevlerine gönderilmektedir. İş yoluyla eğitim ve ıslah amaçlandığından, Bayrampaşa Cezaevi'nde, çorap-trikotaj, fırıncılık, demircilik, bakım-onarım, torna işleri, fotoğrafçılık, marangozluk, çeşitli inşaat işleri, matbaacılık, halıcılık atölyeleri ile cezaevi sakinlerine hizmet veren bir mağaza bulunmaktadır. Metris ve Paşakapısı cezaevlerinde ise inşaat ve fotoğrafçılık çalışmaları yapılmaktadır. Şile ve Silivri cezaevlerinde herhangi bir üretim faaliyeti yoktur.

İstanbul'da Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı askeri ceza ve tutukevlerinden Kartal-Maltepe'deki cezaevi 1945'te inşa edilmiştir ve yaklaşık 250 kişi kapasitelidir. 19. yy'da inşa edilmiş olan Davutpaşa Kışlası ise halen askeri cezaevi olarak kullanılmaktadır. 12 Eylül 1980 sonrasında Gaziosmanpaşa'daki Hasdal, Sarıgazi'deki Alemdağ, Beykoz'daki Kabakoz ve Üsküdar'daki Selimiye kışlalarında da geçici sürelerle tutukevleri oluşturulmuştur.

İSTANBUL

CEZAYİRLİ HASAN PAŞA CAMİİ

Beyoğlu İlçesi'nde Kasımpaşa'da İskele Caddesi üzerinde bulunan Kalyoncular Kışlası içinde yer almaktadır.

Hadîka'ya göre yapının banisi Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'dır. Kışlanın içerisinde kalyoncuların ibadet görevini yerine getirmeleri amacı ile 1196/1782'de yaptırılan cami, barok mimariü») tarzda, fevkani ve tek minareli olarak inşa edilmiştir. Kışlanın içinde yer alması ve kışla ile aynı tarihte yapılmış olmasından dolayı benzer mimari özellikler göstermektedir. Hizmete girmesinden kısa bir süre sonra meydana gelen depremde çinilerle süslü olan minare külahı yıkılmıştır. Deprem soması yapılan onarımda yapıya mahfil ile birlikte batıdan hünkâr ve kaptan-ı deryanın, doğudan kalyoncuların girişlerini sağlamak için birer köprü yapılmıştır (bu köprüler 19- yy'da kaldırılmıştır). Bu onarım sırasında camiye konulan "Kebir Saat" bugün Deniz Müzesi'nde bulunmaktadır. Caminin en önemli özelliği, abdest muslukları dışında kalyoncuların temizliğini sağlamak amacıyla yapılmış bulunan ve yapıyı üç yönden çevreleyen ayak ve elbise yıkama yalaklarıdır. 19. yy ortalarında, kışla ile birlikte onarım gören yapıda var olan barok özellikler kaldırılarak ampir üslubundaki(->) serçe sarayları ve kuş evleri konulmuştur. Bu ampir özellikler 1950'li yıllarda yapılan onarımla ortadan kaldırılmıştır.

Günümüzde yapıda restorasyon çalışmaları yapılmaktadır. Yapıya, ahşap olarak yapılan son cemaat yerinden girilir. Son cemaat yerinin altında abdest almak için musluklar bulunmaktadır. Buranın üstü ahşap çubuklarla karelere ayrılmıştır. Son cemaat yeri dışarıdan, altı mermer sütun ile taşınmaktadır. Ana mekân kare planlı olup yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Kasnakta dikdörtgen üzeri yarım yuvarlak kemerle son bulacak şekilde yapılmış pencereler yer almaktadır: Yapının batısında on yedi, doğusunda ise on üç pencere vardır. Güneyde mihrap dışa taşkın bir şekilde bulunmakta olup etrafında on üç pencere açılmıştır. Kuzeyde yer alan son cemaat yeri ise yedi pencere ile aydınlatılmaktadır. Yapının ana mekânına giriş kapısının her iki yanında (içeride) müezzin mahfilleri yer almaktadır. Bu bölümün tavanı ahşap olup çubuklarla karelere ayrılmıştır. Mahfil düz olup köşede bulunan hünkâr mahfili balkon çıkması yapmıştır. Hünkâr mahfilinin her iki tarafı demir şebekelerle çevrelenmiştir. Ana mekândaki alt sırada bulunan pencereler derin, dikdörtgen bir niş şeklinde açılmışlardır. Üstteki pencereler yarım yuvarlak kemerle son bulacak şekilde yapılmışlardır. Yapının minaresi yapıya bitişik, kare kaide üzerinde, tek şerefeli olarak, düzgün kesme taştan yapılmıştır. Mihrap, dışarıdan yapının ortasında ve dışa taşkın bir şekilde yer almaktadır. Mihrabın hemen üstüne gelen yerde ufak ve yuvarlak bir pencere açılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 28: *İSTA,* IV, 3535; *Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa.* (Kuzey Deniz Saha Komutanlığı Yayını), İst.. 1989.

ERGUN EĞİN

CEZAYİRLİ HASAN PAŞA ÇEŞMESİ

Beyoğlu İlçesi'nde. Kasımpaşa'da. Camiikebir Mahallesi'nde, Cezayirli Mektebi Sokağı'nda bulunmaktadır.

Taksim Suyu şebekesine bağlı olan bu çeşme, 1200/1786'da Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa (ö. 1790) tarafından yaptırılmıştır. Günümüzde bakımlı olan çeşmenin suyu akmaktadır.

Çeşmenin, bütünüyle beyaz mermer kaplı olan cephesi iki yandan kompozit başlıklı sütunçelerle kuşatılmış, bunlarm üzerine, alttan ve üstten silmelerle sınırlandırılmış olan. lento görünümündeki kitabe yerleştirilmiştir. Çatık kaş biçiminde kemerciklerle sonuçlanan kartuşlar içine istifli sülüsle yazılmış olan manzum kitabenin hattatı "Laz Ömer" lakaplı Trabzonlu Ömer Vasfi Efendi'dir (ö. 1824). Kitabenin ekseninde, küçük bir kartuş içinde 1200/1785 tarihi okunmaktadır. Osmanlı barok üslubunun bellibaşlı motiflerinin gözlendiği ayna taşı, kaval silmelerle çerçevelenmiş ve cepheden geri çekilmiş olan dikdörtgen bir yüzeyin içindedir. Ayna taşı, birbirine eklenerek iç içe iki bileşik kemer oluşturan "S" ve "C" kıvrımları ile bezenmiş, dıştaki kemerin köşelerine ve tepesine gemi feneri kabartmaları kondurulmuştur. Ayna taşının yanlarında yükselen pilastrlar "S" kıvrımlarından oluşan bir bileşik kemerle taçlandırılmıştır. Bu çeşmenin yamsıra, Cezayirli Hasan Paşa'ya ve bahriye mensubu olan diğer bazı kişilere ait çeşmelerde de gözlenen gemi feneri motifleri, 18. yy sonlarında faaliyet gösteren ve barok üslubuna kendine özgü bazı yorumlar katan bir taşçı atölyesinin varlığına işaret etmektedir.

Cezayirli Hasan Paşa Çeşmesi
Yavuz Çelenk, 1994

Bibi. İnal, *Son Hattatlar,* 259; Çeçen, *Taksim-Hamidiye,* 87-88.

M. BAHA TANMAN

CEZAYİRLİ HASAN PAŞA ÇEŞMESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da, Kadı Mehmet Efendi Mahallesi'nde, Nalıncı Mektebi Yokuşu ile Paşa Çeşmesi Yokuşunun kavşağında bulunmaktadır.

Taksim Suyu şebekesine bağlı olan bu çeşme, 1195/1781'de Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa (ö. 1790) tarafından yaptırılmıştır. Son yıllarda onarım geçirmiş olan çeşme bakımlıdır.

Çeşmenin, dikdörtgen prizma biçimindeki haznesi bir sıra küfeki taşı ve iki sıra tuğla ile almaşık düzende örülmüş, köşeler kesme taş örgü ile takviye edilmiştir. Beyaz mermerle kaplanmış ve kısa bir saçakla donatılmış olan çeşme yüzeyi, yatay silmelerle eşit olmayan üç kesime ayrılmıştır. Alttaki kesimde Osmanlı barok üslubuna özgü bileşik bir kemerin içinde, aynı üsluba bağlanan "S" ve "C" kıvrımlarının yamsıra yaprak kabartmaları ile süslü ayna taşı yer alır. Kitabeye tahsis edilen ortadaki kesim, ekseninde yer alan düşey bir çubukla iki parçaya ayrılmış, söz konusu çubuğun yüzeyi vazodan çıkan çiçek kabartmaları ile bezenmiştir. Metni "Safi" mahlaslı bir şaire, sülüs hattı "Laz Ömer" lakaplı hattat Trabzonlu Ömer Vasfi Efendi'ye (ö. 1824) ait olan manzum kita-

be, 1195/1781 tarihini taşımaktadır. Son onarımda, kitabenin zemini koyu yeşile boyanmış, harfler yaldızlanmıştır. Kitabe ile saçağın arasında kalan üst kesime, üç adet gemi feneri kabartması yerleştirilmiştir. Köşeleri çeyrek dairelerle yumuşatılmış dikdörtgen kartuşlar içinde bulunan bu kabartmalardan ortadaki, cephenin eksenine yerleştirilmiş ve buna göre simetrik konumda olan diğerlerinden daha büyük tutulmuştur.

Bibi. Yüngül, *Taksim Suyu,* 67; İnal, *Son Hattatlar,* 259; Çeçen, *Taksim-Hamidiye,* 92; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 135; *İKSA,* III, 1372; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 346.

M. BAHA TANMAN

CEZAYİRLİYAN, MIGIRDIÇ

(1805, İstanbul - 1 Nisan 1861, İstanbul) Ermeni sarraf.

Hasköy'de doğdu. Sarkis Amira Cezayirliyanin (1742-1815) oğludur. Eğinden İstanbul'a göçmüş olan büyük dedesi Sarkis de saraflıktan zengin olmuştu. Dedesi Ohannes ise Cezayir'le yaptığı ticaretten büyük para kazanmış, bu yüzden de Cezayirliyan soyadını almıştı. Mıgırdıç Cezayirliyan da ilköğrenimden sonra, sarraflık mesleğine atıldı. 18301ann başında gümrük eminliğine getirildi. Sarraflığın yamsıra bu görevi de sürdürdü. Amiralık(-») sanı taşıyan Cezayirliyan kısa denebilecek hayatının son yıllarında Kadıköy'de oturdu. Ölümünde Hasköy'deki Ermeni mezarlığına defnedildi. Kabrinde hiçbir yazı, kitabe veya taş yoktur.

Cezayirliyanin İstanbul'daki en önemli eseri Ayvansaray ile Piri Paşa arasında inşa ettirdiği köprüdür. Kişisel imkânları ile yaptırıp üzerinden de ilk kez kendisinin geçtiği köprü, Cezayirliyanin birçok karşıtı arasında kıskançlık yaratmıştır. Çevrilen entrikalar sonucu devlet bu köprüyü yıktırmıştır. Hasköy'deki Karaağaç rıhtımı da Cezayirliyanin eseridir.

Siyasi çevrelerle de iyi ilişkiler içerisinde olan Cezayirliyan, Mustafa Reşid Paşa'nın yakın dostuydu. Cezayirliyanin çabaları sonucu 7 Mayıs 1847 tarihli bir fermanla, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisindeki Ermenilerin cismani ve ruhani meclislerinin kurulmasına izin verildi.

İstanbul'daki, bilhassa Hasköy'deki Ermeni Tiyatrosu da Cezayirliyan'a çok şey borçludur. Arakel Altun-Dürri'nin 1850'de kurduğu tiyatro onun büyük maddi desteğini görmüştür.

Yeniköy'de muhteşem bir köşk yaptıran Cezayirliyan, hayatının bir bölümünü orada geçirmiştir. Daha sonra Avusturya Elçiliği'ne dönüştürülen Cezayirliyan Köşkü'nün alnında, yaptıranın adının başharfleri olan 'M'' ve "O harfleri nakşedilmiştir.

Cezayirliyan, hayatının son yıllarım entrikalar sonucu mali bakımdan sarsılmış durumda geçirmiştir. Koruyucusu Mustafa Reşid Paşa'nın ölümü, alacaklarını toplayamaması bunun başlıca nedenleriydi.

VAĞARŞAG SEROPYAN

CEZERİ KASIM PAŞA CAMÜ

Eyüp'te, Çömlekçiler civarında, Zal Paşa Caddesi ile Cezeri Kasım Akar Çeşmesi Sokağı kavşağındadır.

Yapının banisi, Cağaloğlu'nda aynı adı taşayan camiyi yaptırmış olan Kasım Paşa'dır ve 1543'te ölmüştür. *Hadîkatü'l-Cevâmiye* göre caminin yapılış tarihi 921/1515'tir. Bu da I. Selimin (Yavuz) saltanat yıllarına rastlamaktadır. Yapının banisi Cezeri Kasım Paşa, Bursa'da Emir Sultan'da medfundur. Caminin şadırvanını Hatice Sultan kethüdası Mehmed Efendi yaptırmıştır. Son cemaat yerinden asıl ibadet alanına geçilen kapının üzerindeki kitabe, inşasından üç yüzyıl sonra gördüğü bir tamirde konmuş olup, 1238/1822 tarihini vermektedir. Yapıdaki çinilerden birisinde (Kabe manzaralı olanında) 1138/1723 tarihi ile İznikli Mehmed oğlu Osman imzası vardır. Çiniler, III. Ahmed zamanında Tekfur Sarayı imalathanesinde yapılmıştır. Cezeri Kasım Paşa Camii'nin mimarının Ali olduğundan bazı kaynaklar bahsetmektedir.

Cami bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğladan yapılmış olup tek kubbelidir. Avlu içinde olan yapının etrafını hazire duvarları çevirir ve hacet pencereleri açılmıştır. Yapının son cemaat yeri üç kubbeli olup dört sütuna oturmaktadır. Buradaki sütunlar granitten olup kaidesizdir. Başlıkların iki yanındakiler baklavalı. ortadakiler yapraklıdır. Yapının cümle kapısı son cemaat duvarının sağındadır. Kapı üstünde tamir kitabesi vardır. Kapının solunda iki pencere vardır. Yapının bütün cephelerinde altta iki tane dikdörtgen, üstte iki tane dikdörtgen üzeri sivri kemerli pencere açılmıştır. Son cemaat yerine açılan kuzey duvarında ikinci sırada olması gereken pencereler yoktur. İçeride kuzey ve batı duvarlarında dikdörtgen şeklinde niş olarak açılan yerler, dolap olarak kullanılmıştır. Minareye hemen kapının yanından (batıdan) girilmektedir.

Ana mekânda, kapıdan girilince solda maksure bulunur. Yapıda güneyde tam ortada bulunan mihrap nişi çini ile kaplı olup içten yedi köşelidir. Mihrap nişi yukarıda Bursa kemeri içine alınmış, sade bir çerçeve ile çevrelenmiştir. Köşelerde örgülü süsleri olan kavallar mevcuttur. Her kareye de bir tane hatayi çiçeği gelmektedir. Yalnızca mihrapta 22 Recep 1138/1725 tarihi görülen bir çini levha kalmıştır. Güney cephesinde, sağ pencere üstünde, mihrabın solunda sivri kemerli bir çini pano mevcut olup Mekke'yi tasvir etmektedir. Yapıda kadınlar mahfili yoktur. Caminin üst örtüsü olan kubbenin, sekiz köşeli kasnağı olup penceresizdir. Kubbeye geçiş Türk üçgenleriyledir. İntikal unsurlarının aralarında kalan yarım yuvarlak kemerler içerisinde pencereler açılmıştır. Vaaz kürsüsü ve minberi ahşap olup, vaaz kürsüsü güneydoğu köşesinde, duvara bitişik olarak yapılmıştır. Yapı içten ilk pencerelerin yarışma kadar lambri ile kaplanmıştır. Üst kattaki pencerelerin etrafı ve içleri alçı ile şekillendirilip içlerine vitray yapılmıştır. Yapıda diğer süsleme öğesi kalem işidir. Kubbede iç içe geçmiş yıldız motifinden avize çıkmaktadır. Yapıdaki kalem işleri mavi, siyah, beyaz ve kırmızı renkli olup geometrik motiflerdir. Bunlar pencere kenarlarında, kubbe eteğinde ve kubbede görülmektedir. Yapının minaresi 18. yy'da yapılmış olabilir. Minare kesme taştandır. Minarenin, kare tabanlı bir kürsü ile piramit biçiminde bir pabuç üzerine oturan çokgen gövdesi kırmızı bir bilezikle son bulmaktadır. Şerefenin altında taşların üzerine istiridye kabuğunun üzerindeki kabartıları andıran çizgiler işlenmiştir. Tek şerefesindeki korkuluk levhaları, geometrik kabartmalarla süslenmiştir.

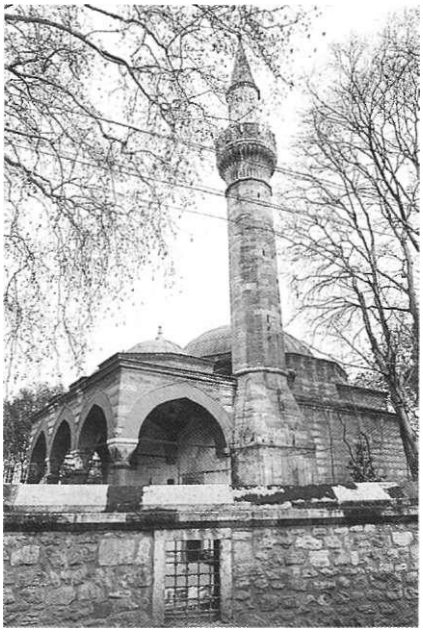

Cezeri Kasım Paşa Camii
Hazım Okıırer

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 280; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 8-9, no. 32; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 39; Haskan. *Eyüp Tarihi.* I, 35; *İSTA,* III, 3539; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* V, 432b; H. Eldem, *Camilerimiz,* s. 48.

N. ESRA DİŞÖREN

CHOISEUL-GOUFFIER, COMTE de

(27Eylül 1752, Paris - 20 Haziran 1817, Aachen [bugün Almanya'da]) Diplomat, yazar.

Tam adı Marie-Gabriel-Florent-Auguste Comte de Choiseul-Gouffier'dir. Soylu bir ailenin çocuğuydu. İyi bir eğitim gördü, Harcourt Koleji'ni bitirerek klasik Yunan ve Roma uygarlıkları uzmanı oldu. 1776'da Chabert markisi başkanlığında Ege Denizi'nin yeni bir haritasını çıkarmak üzere gönderilen heyete katıldı. Choiseul-Gouffier bu gezide daha çok antik kalıntılar, heykeller ve yazıtlarla ilgilendi. Heyet 30 Haziran 1776'da Megri'de (Fethiye) karaya çıkarak Muğla, Milas, Bodrum ve dolaylarının antik sitlerini dolaştı ve çizimler yaptı.

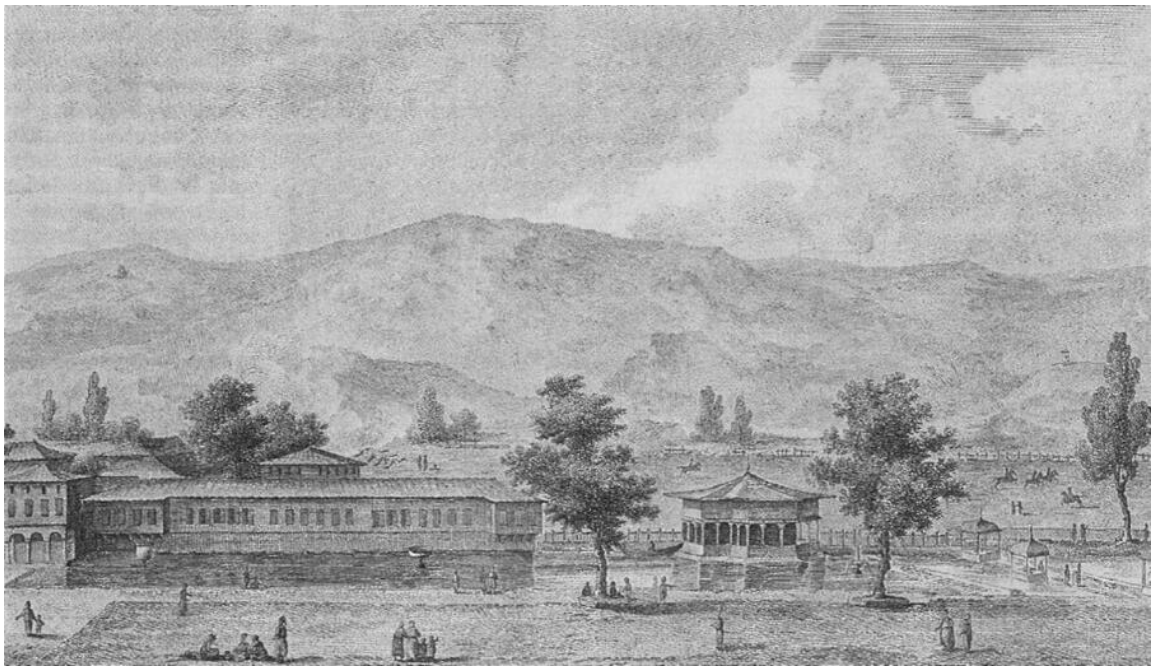

Choiseul-Gouffier'nin 1841'de basılan kitabında yer alan ve Kâğıthane'yi betimleyen bir gravür. *Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi*

Buradan Milet ve Efes yoluyla İzmir'e varıldı. Denizyoluyla Dikili'ye gidilerek Bergama gezildi ve Edremit Körfezimden Midilli'ye geçildi. Buradan kuzey Ege adaları, Trakya kıyıları ve Aynaroz'a gidilerek araştırmalar yapıldı.

Fransa'ya dönüşünde 1779'da Yazıtlar ve Edebiyat Akademisi'ne (Académie des Insctiptions et des Belles-Lettres) seçilen Choiseul-Gouffier, 1782'de d'Alembert'in yerine Fransız Akademisi üyeliğine getirildi. Aynı yıl, İzmir'e kadar yolculuğunu ve incelemelerini kapsayan *Voyage pittoresque de la Grèce* kitabının birinci cildi yayımlandı. Büyük boy ve gravürlerle donatılmış olan kitabın, yine 1782'de Gotha'da bir Almanca baskısı yapıldı. Ancak ikinci cildin hazırlıkları sürerken Choiseul-Gouffier İstanbul'a elçi olarak atandı. 4 Ağustos 1784'te Toulon'dan yola çıkarak 23 Eylül'de Osmanlı başkentine ulaşan büyükelçi, yanında ressam Louis-François Cassas'ı(->), mühendis François Kaufferî (->) ve gökbilimci Tondu'yü de getirmişti. Amacı diplomatik faaliyetlerin yanısıra, araştırmalarını sürdürmekti. Beyoğlu'ndaki Fransız Sarayinda bir matbaa, aynı yerde ve elçiliğin Tarabya'daki yazlık binasında birer rasathane kuran Choiseul-Gouffier, Kauffer'e ilk İstanbul haritasını çizdirdi. Jean-Baptiste Le Chevalier'yi de harabelerin haritalarını çıkarmak üzere Truva'ya gönderdi.

1789'daki Fransız Devrirni'nden sonra bir süre yerinde bırakılan Choiseul-Gouffier 22 Ağustos 1792'de geri çağrılınca dönmeyi reddetti. 22 Kasım 1792'de devrim hükümetince hakkında tutuklanma kararı alınınca İstanbul'dan kaçarak Rusya'ya sığındı. Orada II. Katerina ve ondan sonra I. Pavel tarafından akademi ve kütüphaneler müdürlüğüne getirildi. 1802'de Paris'e döndüğünde kitabı için topladığı malzemenin büyük kısmının dağılmış olduğunu gördü. Kauffer'in İstanbul planı önce Le Chevalier (1801), sonra da Melling tarafından yayımlanmıştı. Le Chevalier ayrıca Truva'da yapmış olduğu incelemeleri (1792, 1800), Cassas da Suriye ve Mısır çizimlerini yayımlamışlardı (1799). Buna rağmen Choiseul-Gouffier çalışmalarını sürdürdü ve ikinci cildin ilk bölümünü masraflarını kendisi karşılayarak 1809'da bastırdı. Burada İzmir'in kuzeyindeki Ege kıyıları ve kuzey Ege adalarına ait çizimler ve haritalar yer alır. Ancak ikinci bölüm ve üçüncü cilt, ölümünden soma, 1822'de basılacaktır. Eserin tümünün ikinci baskısı 4 cilt metin ve 1 cilt atlas olmak üzere 1841'de yapılmıştır *(Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce dans la Troade, les iles de l'Archipel et sur les côtes de l'Asie Mineure,* Paris).

İkinci cildin ikinci bölümünde Truva'ya ait çizimler toplanmış, üçüncü cildin en büyük bölümü ise İstanbul'a ayrılmıştır. Ancak burada önemli olan metin değil çizimlerdir, çünkü çizimlerin açıklamaları dışında. Choiseul-Gouffier' nin yazdığı tek bölüm, eski yazarlardan alman, kentin Bizans dönemine ait tarihsel topografyasıdır. Kente ayrılan 90 adet gravür 18. yy sonu İstanbul'u için önemli bir belge dizisini oluşturur. Bunlardan 52'si her levhada 4 tane olmak üzere. 14 levha halinde çizilmiş kostümler dizisidir. Bir bölümü, daha eski belgelerden, örneğin yüzyılın başına ait Van Mour'un resimlerinden etkilenmiş olmakla birlikte, saraya ve ordu mensuplarına ve kentin Müslüman ve gayrimüslim halkına ait birçok yeni gözlem getirmektedir. Kentin çeşitli görünümleri çoğunlukla denizden çizilmiş olmasma ve ne eski panoramaların görkemi ne de Melling'deki ustalık bulunmasına rağmen, önemli ayrıntılar ve gözlemler içerir.

Bibi. L. Pingaud, *Choiseul Gouffler. La France en Orient sous Louis XVI,* Paris, 1887; E. Luce, "Deux ans à l'ambassade de France à Contantinople avec M. de Choiseul-Gouffier, (1784-1786)", *Revue d'histoire diplomatique,* 1958, s. 135-144, 220-230, 313-323; G. Martin, *Voyage à Constantinople fait à l'occasion de l'ambassade de Choiseul-Gouffier à la Porte ottomane par un ancien aumônier de La Marine royale,* Paris, 1819; Salih Munir Pacha, "Louis XVI et le sultan Sélim III". *Revue d'historié diplomatique,* 1912. s. 516-548; V. H. Aksan. "Choiseul-Gouffier and the Sublime Porte, 1784-1792", *Studies on Ottoman Diplomatie History,* IV. İst.. 1991, s. 27-38.

STEFANOS YERASİMOS

CHURCHILL, WILLIAM

(1797, Londra - 7 Eylül 1846, Istanbul)

İstanbul'da yayımlanan ilk Türkçe özel yan resmi gazetenin yayımcısı.

1815-1822 arasında bir tarihte ticaret yapmak için İzmir'e yerleşmiş, Türkçeyi az konuşur ve okur derecede öğrenmiştir. 1831-1833 arasında İstanbul'daki Amerikan Elçiliğimde tercüman ve konsolos yardımcısı olarak çalıştı. Bu arada bazı İngiliz gazetelerine haberler yollayarak gazetecilik de yapmaya başladı. Bunu mesleki çabadan çok yeni ilişkiler kurmak ve işlerini düzene koymak için yapıyordu. Nitekim bu sayede Osmanlı devlet adamlarıyla bağ kurdu. Yabancıların oturmasına izin verilmeyen Kadıköy'e yerleşti.

Churchill 1836'da burada, yasak olan çayırda avlanırken bir çocuğu yaralayınca tutuklandı. Ancak, Osmanlı Devleti' nin Rusya'ya karşı İngiliz desteğini aradığı bu dönemde olay. elçiliğin zorlamasıyla kapandı. Reisülküttab Akif Efendimin (Paşa) görevine son verildiği gibi Churchill'e bazı ticari imtiyazlarla birlikte bir gazete çıkarma hakkı tanındı. Bunu 1840'ta *Ceride-i Havadis%-*)* çıkararak kullandı. Babıâli'nin maddi yardımıyla yayımlanan bu gazete ölümünde oğ-

lu Alfred B. Churcill tarafından devam ettirildi. Churcill'in torunları içinde 1945'e kadar İstanbul'da yaşamış olanı vardır.

Bibi. O. Koloğlu, *Miyop Çörçil Olayı,* Ankara, 1986.

ORHAN KOLOGLU

CİBALİ

Unkapanı'ndan Eyüp'e doğru Halic'in batı kıyısındaki semt. Karşı yakasında Halic'in Kasımpaşa semti yer alır.

Haraççı Kara Mehmed ile Küçük Mustafa Paşa mahallelerinin eteklerinde Haliç kıyısında kurulmuş bir semttir. Kuzeyinden Halic'e paralel Abdülezel Paşa Caddesi geçmektedir.

Bizans döneminde, İstanbul'un Halic'i de çevreleyen surlarının bugünkü Cibali semtinde bulunan kapısına "Porta Puteae" veya "Porta del Pozzo" dendiği söylenir. P. Gilles, aynı kapıya "Porta Jubalica" dendiğini söyler. Bu adlar 18. yy'a kadar semtte oturmuş olan İspanya kökenli Yahudilerden kalmış olmalıdır.

Söylentiye göre İstanbul'un, II. Mehmed (Fatih) tarafından 29 Mayıs 1453'te fethedildiği gün, Bursa Subaşısı Cebe Ali Bey(->) bu semtteki sur kapısını kırıp şehre girmiş, bu kapı ve çevresindeki semt, daha sonra bu kişinin adı ile anılagelmiş, sonradan halk arasında Cibali şeklinde değişmiştir.

Cibali, batısında Küçükmustafapaşa, güneyinde Zeyrek ve doğusunda Un kapanı semtleri ile çevrelenmekte, kuzeyinde Haliç uzanmaktadır. Fetihten sonra tüm Haliç çevresi gibi Cibali de gelişmeye başlamıştır. Kaptan-ı deryaların gözde semtlerinden biri olan Cibali'de Piri Reis, daha sonra Murad Reis, Lala Mustafa Paşa, Kemal Reis konaklar yaptırıp oturmuşlardı. Yine de fetihten 18. yy'a kadar Rum ve Yahudi nüfus çoğunluktaydı. 18. yy ortalarından itibaren semte Müslüman halk yerleşmeye başlaymca camiler, tekkeler ve yeni binalar yapıldı. II. Mahmud zamanında (1808-1839) Yeniçeri Ocağı'nm kaldırılmasından önce düzenlenmiş bir *Bostancıbaşı Defte*n'nin gösterdiği gibi, 19- yy'da kıyıdaki çoğu Yahudi mülkü evler arasında Türklerin mülkiyetinde olan birkaç yahudhane(->) de vardı.

Reşat Ekrem Koçu, Cibali'nin bekârların yoğunlukta bulunduğu bir avam yatağı olduğunu belirtir. Belki de bu yüzden semtin meyhaneleri de ünlüydü. Bu meyhanelerin müşterileri arasında tulumbacılar, beygir ve araba sürücüleri, fırın hamurkâr ve tablakârları, kayıkçılar ve gemiciler yanında efendiden kişiler de bulunmaktaydı.

Osmanlı döneminde dar sokakların, ahşap evlerin çoğunlukta bulunduğu yoğun nüfuslu bir kent olan istanbul'da yangın çok sık görülen, birçok ekonomik ve toplumsal sorunu beraberinde getiren bir olaydı. Cibali de bir ticaret merkezi ve tekneleri kalafatlamakta kullanılan yanıcı maddelerin depolandığı bir yer olduğundan, kentin merkezini etkileyen ve Yenikapı yönüne doğru uzanan büyük yangınlar genellikle burada başlardı. Bu büyük yangınlardan biri 2 Eylül 1Ö33 tarihinde, Cibali Kapısı dışında, bir kalafatçının yaktığı fundanın rüzgâr şiddeti ile yakındaki ahşap kayıkhaneleri tutuşturması ile başlayıp Aya Kapısı, Cibali Kapısı ve Küçükmustafapaşa Çarşı'sını kül etmiş, Haydarpaşa ve Üsküplücami semtleri ile Unkapam ve Zeyrek Yokuşu'na kadar olan yerlere de yayılmıştır. Bu yangından başka 7 Haziran 1693, 17 Temmuz 1718. 9 Mayıs 1724, 6 Temmuz 1756, 22 Ağustos 1782 ve 1 Temmuz 1833 tarihlerinde büyük yangınlar çıkmış, semtte birçok binanın yanıp kaybolmasına neden olmuştur. Semtte ayakta kalabilmiş önemli yapılar ve eserler şunlardır: Karasarıklı Sokağı'nda berber dükkânının duvarında Karasarıklı Elyan Dede Türbesi'nden kalma bir kitabe bulunmaktadır. Türbe istimlakler sırasında kaldırılmıştır. Nalına Mehmed Mimi Dedenin türbesi Nalıncı Cemal Sokağı'nda aynen durmaktadır. Türbenin kapısının üstünde kitabesi, binanın altında şimdi işlevsiz duran bir çeşme vardır. Cibali Kapısına girişte, sağ tarafta eski Cibali Karakolu'nun yıkıntısı ve bu yıkıntının içinde iyi korunan Cebe Ali Türbesi vardır. Karakol yıkılmadan önce karakolun içinden geçilerek türbeye girildiği anlatılmaktadır. Türbede fetihten kaldığı söylenen toplar görülür. Yine Cibali Kapısı'na girişte sol tarafta cadde üzerinde bulunan çeşmenin bir kısmı yol altında kalmıştır.

Gül Cami Sokağı, Şair Nevi Sokağı, Vakıf Mektebi Sokağı ile Şerefiye Sokağı ortasında, tepe üzerinde Gül Cami bulunur. Bu cami Ayia Teodosia adlı bir kiliseye III. Selim döneminde minare eklenerek yapılmıştır. Orta büyüklükte bir bina olan caminin büyük bir kubbesi, bunun yanında da ufak kubbeler bulunmaktadır. Zeminin altında avlunun altına kadar uzanan bir yeraltı dehlizi vardır. Caminin karşısında 1307/1889'dan kalma bir çeşme bulunmaktadır. Cami-

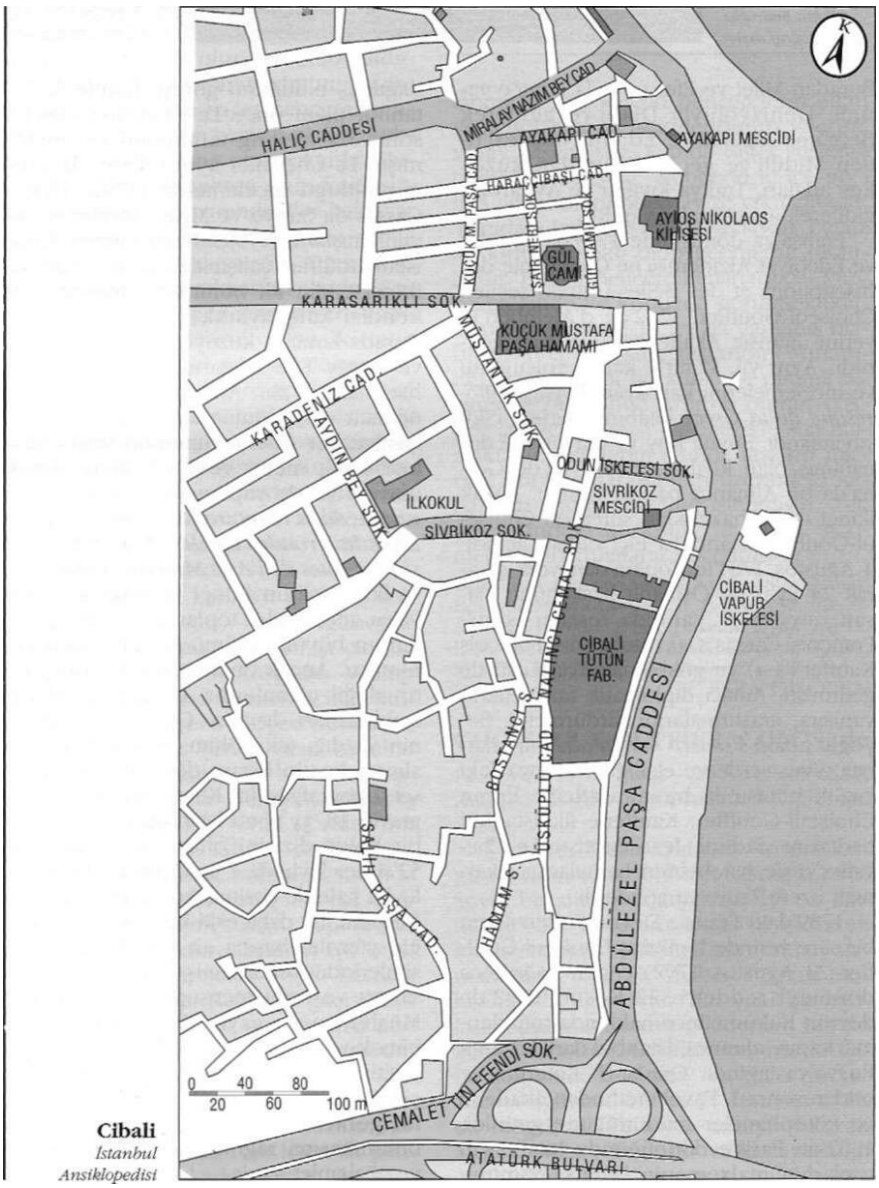

Cibali
İstanbul Ansiklopedisi

nin şadırvanı, büyük çınar ile etrafındaki oturma yerleri ve Âdile Sultan Halk Kütüphanesi semtteki bu küçük bölgeyi şirin bir hale dönüştürmeye yetmiştir. 1825'te yapılan kütüphanenin kitabesi durmaktadır.

Semtin diğer camileri Sivrikoz Sokağı köşesinde Sivrikoz Mescidi ile Tekel Genel Müdürlüğü levazım ambarları arkasında bulunan Haraççı Kara Mehmed Camii'dir. Sivrikoz Mehmed Efendi Camii'nin önünde 1317/1889'dan kalma bir çeşmenin üst parçası sergilenmektedir. Haraççı Kara Mehmed Camii'nin arka tarafında mezarlar, bunun yanında da şimdi kullanılmayan bir çeşme bulunmaktadır. Semtin tek kilisesi olan Ayios Nikolaos Rum Ortodoks Kilisesi, Abdülezel Paşa Caddesi'nde(-0 Ayakapı otobüs durağının ilerisindedir.

Cibali semtine 20. yy başlarından bu yana kimliğini veren, Cibali Tekel Tütün-Sigara Fabrikası'dır (bak. Cibali Tütün Fabrikası). Fabrika binası yanında Tekel'in Alkollü içkiler Sanayii Müessesesi ile Pazarlama ve Dağıtım Müessesesi vardır. Yine Tekel Genel Müdürlüğü levazım ambarları da buradadır. Bütün bu binalar Abdülezel Paşa Caddesi boyunca sıralanmıştır. Cadde boyunca ve eski evlerde yerleştiği görülen kerestecíler, semtin iç taraflarına da yayılmışlardır. On yıl öncesine kadar kerestecilerin merkezi olan Cibali'de bugün keresteci işlikleri azalmış, dükkânların birçoğu Kocasinan'a taşınmıştır.

Günümüzde Cibali orta-alt katmanların, küçük esnaf, işçi ve asıl iç göçle gelenlerin yerleştiği bir semttir. Göçle gelenlerin çoğu Rizelidir. Gelenekçi, dinci ve muhafazakâr bir toplumsal yapıya sahiptir. Semtin Haliç kıyısı tarafındaki mezbelelikler ve tersane 1985-1989 döneminde kaldırılmış, yerlerine çocuk parkı ve park yapılmıştır.

FİGEN TAŞKIN

CİBALİ KAPISI

bak. SURLAR

CİBALİ MESCİDİ

bak. SİVRİKOZ MESCİDİ

CİBALİ TÜTÜN FABRİKASI

Haliç'te, Cibali semtinde 1884'te üretime geçen tütün fabrikası.

Anavatanı Amerika olan tütün, **16.** yy sonu 17. yy başında Osmanlı ülkesine girmiş, hızla yayılmış ve sonraki yüzyıllar boyunca adım adım tekel konusu olmuştur. 1872'de hazine açığını kapatmak için kurulan tütünde devlet tekelinin İstanbul'daki imtiyazı, yıllığı 3.500 altına Zarifi ve Hristaki Zoğrafos adlı iki bankere verilmiştir. Tütün imalat ve satış tekelini yürütmek üzere İstanbul'da İdare-i İnhisariye-i Duhan kurulmuş; 1876'da devlet borcuna karşılık tütün tekel imtiyazı Galata bankerlerine, 1880'de ise Düyun-ı Umumiye Idaresi'ne bırakılmıştır.

Bu düzenlemeler de tekel gelirlerini attırmayınca 1884'te Girit ve Lübnan dı-

Cibali Tütün Fabrikası'nın günümüzdeki görünümü (üstte) ve yüzyıl başındaki durumunu gösteren bir kartpostal. *Nazım Timuroğlu, 1994 (üst), Gökhan Akçura kolekstyonu (yan)*

şında, Osmanlı sınırları içinde tütün alım ve imalat rüsumlarım toplama, tütün fabrikası açma imtiyazı 30 yıl süre ile. yıllığı 750.000 altına Osmanlı Bankası, Viyana'da "Credit Anstalt" ile Berlin'de "Banker Blayhrud" şirketlerinden kurulu "Müşterek-ül Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Aliyye-i Osmaniye" veya "Reji İdaresi" adı ile bilinen şirkete verilmiştir.

Cibali Tütün Fabrikası bu gelişmelerin sonucunda 1884'te kurulmuş, ilk kumlan büyük ana binada önceleri sadece tütün işlemekle yetinilmiş, sigara imalatı 1900'den itibaren başlamıştır. Fransız Reji İdaresi tarafından işletilen fabrika 1925'te millileştirilerek Türk Tekel Idaresi'ne bağlanmıştır.

Cibali Tütün Fabrikası, 1946'da ilk puroyu, 1959'da "Samsun" adı ile ilk filtreli, kokulu, soslu sigarayı üreterek piyasaya vermiştir. 1984'te yeni makineler ithal edilerek puro. 1988'de de pipo tütünü tesisi kurulmuştur. 10.385 m^2'lik bir arsa üzerinde kurulu olan Cibali Tütün Fabrikası, bugün küçük bir bölümde kapalı alanda üretimini sürdürmektedir.

Filtresiz sigara, filtreli sigara, puro, pipo tütünü, enfiye gibi maddeler üreten fabrika. 1985'te kurulmuş olan müzesi ile Türk tütün ve sigara sanayiinin tarihini en küçük ayrıntılarıyla titizlikle korumaktadır.

Cibali Tütün Fabrikası, adını aldığı semtin profilini olduğu kadar toplumsal yapı ve yaşamını da belirlemiştir. Fabrikada her dönem erkek işçiler yanında çok sayıda kadın işçi de çalışmış, İstanbul'da işçiliğin kuşaktan kuşağa geçtiği ender işyerlerinden biri olmuştur. Yine Cibali Tütün Fabrikası 20. yy başlarında, İstanbul işçi hareketi içinde de grevler, örgütlenme ve işçi sınıfının bilinç düzeyi bakımından önemli bir yere sahipti. Mahmut Yesari'nin 1927'de yazdığı *Çulluk* romanının kadın kahramanı Cibali Tütün Fabrikasında çalışan genç bir işçi kızdır.

Bibi. H. Kazgan, "Osmanlı Hükümetinin Reji Şirketi Karşısındaki Acizliği", *Ekonomide Diyalog,* Mayıs 1984; ay, "İhracata Dönük Sanayiin Geçmiş'teki Başarılan", *ae,* S. 15 (1984); E. İhsanoğlu. *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi,* İst.. 1992.

İSTANBUL

CİĞERCİLER

Eski istanbul esnafı içinde ciğerciler çoğu zaman kasaplarla birlikte anılmışlardır. Ancak ciğerci diye anılan ve yalnızca kasaplık hayvanların ciğer, baş, ayak, yürek, böbrek gibi kısımlarını satan dükkân sahibi ya da gezici bir esnaf türü daha vardır.

Eski İstanbul'da ciğerciler genellikle Arnavut asıllıydı. Arnavutlar bu işi aile mesleği haline getirmişler, babadan oğula intikal ettirerek uzun süre piyasayı ellerinde tutmuşlardır. Günümüz İstanbul'unda da bu mesleği geçen yüzyıldan be-

Bir kartpostalda ciğerci tipi.
Nazım Timuroğlu aitivi

ri devam ettiren Arnavut asıllı ailelere rastlanmaktadır.

Ciğerci dükkânlarının kendilerine has özellikleri vardı. Ciğerler, teldolaplarda ya da çengellerde asılı durur, müşterinin beğenmesi için göz önünde bulundurulurdu; ayak, baş varsa bunlar da temizlenmiş olarak sıra sıra alıcısını beklerdi. Yürek, böbrek hattâ işkembe bile satanlar olurdu. Günümüz ciğercileri aynı düzeni sürdürmekle birlikte satılan ürünlerin yaz kış buzdolabında saklanması, çağın gereklerine uygun bir yenilik olarak kendini göstermektedir.

Sokak ciğercileri iki çeşitti. Bir bölümü bir at ya eşeğin iki yanma yüklediği ya da sırtına aldığı teldolaplar içinde bulunan ciğer ve diğer sakatatı mahalle aralarında dolaşıp Arnavut ağzı bir Türkçe ile bağırarak satardı. Bir bölüm gezgin ciğerci de uzunca bir sırığın iki ucuna sıralanmış ciğerleri açıkta ve sokak sokak gezdirerek satardı. Sırık ciğercisi de denilen bu esnafın peşi sıra gezen her türden sinek ile sokak kedileri hiç eksik olmazdı. Ciğerci bir yandan çoluk çocuk, genç ihtiyar alışveriş için gelenlere meram anlatırken, bir yandan sinekleri kovalar, bir yandan da sağdan soldan saldırıya geçen kedileri uzaklaştırmaya çalışırdı.

İSTANBUL

CİHANGİR

Beyoğlu İlçesi'nde bir semt. Kuzey'de Taksim tarafında Sıraselviler Caddesi ile Kazancıbaşı Yokuşu arasından başlayıp, güneyde dik yokuş ve merdivenlerle Salıpazarı ve Fındıklı'ya inilen tepe yamaçlarına dek uzanır.

Yahya Kemal Beyatlı'nın Üsküdar'ı anlatan bir şiirinde "Git bu mevsimde gurub vakti Cihangir'den bak!" sözleriyle dile getirdiği gibi, Cihangir tepesi karşıda Anadolu yakasında Kuzguncuk'tan Selimiye'ye dek uzanan geniş kıyı ve yamaçları, Kız Kulesi'ni, Rumeli yakasında Boğaziçi'nin girişini tarihi yarımadanın uç kısmını ve onun üzerindeki Topkapı Sarayı'nı ya da berrak havalarda Adalar'ı bile görmeyi mümkün kılan panoramasıyla, kentin "en güzel manzaralı" mevkilerinden birisidir.

Burası hakkında Osmanlı öncesi dönemine ait herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte, denizden kayalık halinde yükselen dik tepenin üzerinde ya Evliya Çelebimin "Aleksandra adında kadim bir mabed" diye tanımladığı eski bir pagan tapınağına veya bir erken Bizans manastırına ait olduğu sanılan kalıntılara rastlanmıştır. Osmanlılar dönemine ait semtle ilgili ilk belgede ise burada birtakım nahoş kadınların ve erkeklerin kaldığı yazılıdır (1563).

O sıralarda I. Süleyman'la (Kanuni) Hürrem Sultanin küçük oğulları Şehzade Cilrangir'in çok genç yaşta ölmesi üzerine padişah İstanbul'a hâkim bu tepenin üzerinde, eski dini binanın harabelerinin bulunduğu mevkide 1559-1560' ta bir cami inşa ettirdi. Mimar Sinan tarafından yapılan camiye Şehzade Cihangir'in adı verildiğinden orasının adı da Cihangir kaldı. Ne var ki, o sıralarda yöre henüz semt denilecek kadar bir yerleşim bölgesi değildi. Nitekim kıyıdan camiye kayalıklar içine oyulmuş 100 basamaktan fazla mermer merdivenle çıkılması da müdavimlerin, daha çok başka semtlerden kayıklarla ya da arabalarla Fındıklı'ya gelip, buradan camiye çıktıklarını gösterir.

19. yy'm sonlarında ve 20. yyin ilk çeyreğinde yapılan kagir binalarla ve büyük apartmanlarla semt yoğun bir yerleşim bölgesi oldu. Daha çok gayrimüslim azınlıkların oturduğu Cihangir'e. 1920' den sonra akın akın gelip Pera'da biriken Beyaz Rus göçmenlerin bir bölümü yerleşti. Cumhuriyet'ten soma da Cihangir'in inşa ve gelişmesi devam etti. 1934 tarihli şehir rehberinde belirtildiği gibi -ve bugün de hâlâ- semt birisi Cihangir, diğeri ise Pürtelaş Hasan Efendi adını alan iki mahalleden oluşmaktadır.

İstanbul'un birçok semti gibi Cihangir de zaman zaman yangınlara maruz kalmıştır, fakat nüfus yoğunluğu yüksek olmadığından bu yangınlar, İstanbul'un ünlü yangınlarmdaki kadar hasara yol açmamıştır. Miladi takvime göre kısaca sıralanacak olursa; 1765'te çıkan ve on saat süren bir yangında semtteki tüm evler yanmıştı, 1823'te semtin güneydoğusundaki Firuzağa'da çıkan yangın, Sormagir'e (semtin bugün Başkurt Sokağı adım alan, tanınmış sokaklarından) kadar sıçramıştı, 1863'te ise bu kez Sormagir'de kırkı aşkın ev yanmıştı, 1868, 1869, 1874, 1875 ve 1890'daki küçük yangınlardan sonra. **1916**'daki bir başka yangında tüm ahşap binalar kül olmuş, kagirler de hayli hasar görmüştü. O tarihten sonra semtte bir daha ahşap bina yapılmadı.

Cihangir 1930,1940 ve 1950'lerde hem Beyoğlu'ndaki eğlence yerlerinde çalışanların oturduğu, randevuevlerinin bulunduğu, hem de lüks apartman dairelerinin yer aldığı, varlıklı bir kesimin yaşadığı, kentin tanınmış pek çok tabip ve diş hekimi muayenehanelerinin, özel dispanser ve polikliniklerinin bulunduğu bir semtti. Alman Hastanesi ve Beyoğlu İlkyardım Hastanesi de Sıraselviler üzerinde, bu semttedir. 1960'larda başlayan Taksim ve Beyoğlu'ndaki bozunmaya paralel olarak Cihangir de kötüleşti, bakımsızlaştı, 1980'lerde semtin kamuya açık biricik yeşil alanı olan Cihangir Parkı kaldırılarak, yerine bir beton yığını halinde kapalı otopark yapıldı. Semt sakinlerinin, öğrencilerin ve kentin çeşitli semtlerinden müdavimlerin sevdikleri. Lenger Sokak'taki denize nazır Ege Aile Bahçesi başka bir müdavim gmbuna açık gece kulübüne dönüştü. Semtin Salıpazarina inen yamaçlarında kamuya kapalı ama iskân dışı kalmış bazı yeşil alanlar hâlâ vardır.

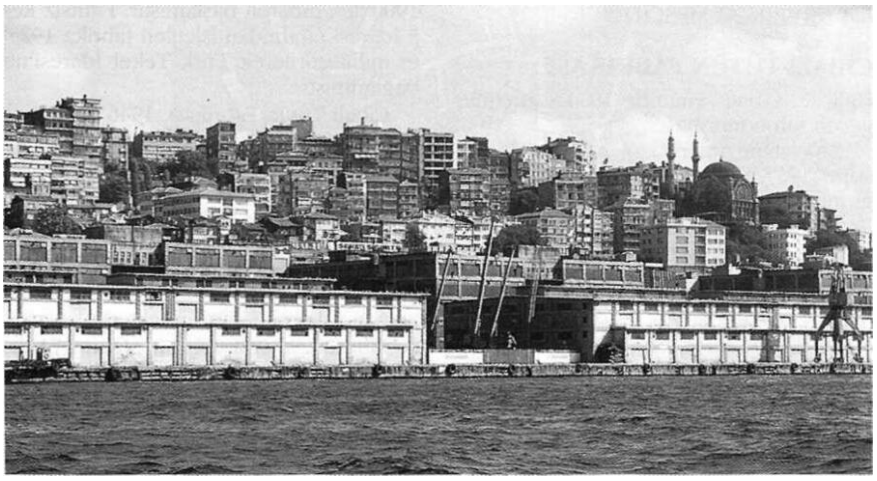

Cihangir'in genel görünümü.
Elif Eıim, 1992

Cihangir'in yazgısı Beyoğlu ve Taksim'inkine bağlıydı, semt olarak bugünden yarma nasıl evrimleşeceği de aynı faktörlere bağlıdır ve bugünkü gidiş sürerse muhtemelen turistik bir yöre ya da öyle bir yerin tamamlayıcısı halinde gelişecektir.

BEHZAT USDİKEN

CİHANGİR CAMÜ

Beyoğlu İlçesi, Pürtelaş Mahallesi'nde, adını verdiği semtte, Marmara ve Boğaziçine hâkim yüksek bir tepe üzerindedir. Güneyinde Fındıklı yokuşu, doğusunda Özoğlu Sokağı, batısında ise Cihangir Yokuşu yer alır.

Cami bugünkü haliyle, II. Abdülhamid tarafından 1307/1889'da yaptırılmıştır. Mimarı hakkında kesin bir bilgi yoktur. H. Sezgin'e göre Sarkis Balyan tarafından yapılan yapının, P. Tuğlacı'mn, Balyan ailesine mensup mimarların çalışmalarına ilişkin incelemesinde yer almadığı görülmektedir.

Son cemaat yerine açılan kapının üzerinde bulunan Şair Senih'in (ö. 1900) kaleme aldığı, hattat Mısrîzade Ali Rıza Üsküdarî'nin mermer üzerine geçirdiği, yedi satırlık talik kitabede caminin kısa tarihçesi verilmektedir. Buradan yapının ilk yapılışından itibaren geçirdiği beş yangından sonra, her seferinde yenilenerek, altıncı defa II. Abdülhamid tarafından imar edildiği öğrenilmektedir. Cihangir Camii, ilk olarak 967/1559'da I. Süleyman (Kanuni) tarafından, 960/1553'te 22 yaşında Halep'te ölen oğlu Şehzade Cihangir anısına Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. *Tezkiretü'l-Ebniye* ve *Tezkiretü 'l Bünyan'da* caminin Mimar Sinan'ın eserleri arasında sayıldığı görülmektedir. Yapının bu dönemine ait bilgileri Süleymaniye vakfiyesinde bulmak mümkündür. Burada caminin yakınındaki, (günümüze ulaşmamış) sıbyan mektebiyle birlikte yapıldığı belirtilmektedir. Yapının yine bu erken dönemiyle ilgili bilgi veren bir kaynak da Evliya Çelebi *Seyahatname*'sidir. Çelebi, bu yapının kare planlı, kubbe örtülü, tek minareli olduğunu, çevresinde tekke ve imaret binalarının da bulunduğunu belirtmektedir. Burada söz konusu olan tekke, Halveti tarikatının Cihangiri kolunu kuran Şeyh Hasan Burhaneddin Efendi (ö. 1663) tarafından 17. yy'ın birinci yarısında, camiye meşihat konulmasıyla tesis edilmiştir. Ayinlerin caminin hariminde yapıldığı, caminin doğu ve batı yönündeki avlulara -günümüze ulaşmamış olandiğer tekke bölümlerinin inşa edildiği bilinmektedir.

İlk olarak 967/1559'da yapıldıktan sonra, sırasıyla 1719 Fındıklı, 1765 Cihangir, 1771 Çivici Limanı, 1823 Tophane ve en son olarak da 1874'te olmak üzere, geçirdiği beş yangından sonra, bugünkü şekliyle yaptırılan caminin, bu son halinden bir önceki durumunu gösteren bir fotoğraf vardır. Savaş muhabiri James Robertson'un Kırım Savaşı (1853-1856) yıllarında İstanbul'dayken çektiği fotoğraflardan birinde Cihangir Camii görülmektedir. Bu fotoğraf caminin 1823 yangınından sonra, II. Mahmud'un sadrazamı Silahdar Ali Paşa tarafından onartıldıktan sonraki dönemine aittir. Burada görülen caminin en önemli özelliği, kubbesinin, geç dönem Bizans mimarisinde çok yaygın olan. Osmanlı döneminde ise az sayıda camide (Rum Mehmed Paşa, Rüstem Paşa, Zeyneb Sultan) kullanılan dalgalı bir saçakla donatılmış olmasıdır. Yapının, 1823 teki yangından önceki ve sonraki durumu hakkında bilgi veren bir başka kaynak ise *Hadfka'dıv.* Eserde, yapmın, yangından önce kare planlı, kagir duvarlı, kurşun örtülü sivri bir kubbesi olduğu, daha sonra ise yine ahşap, ancak bu defa yuvarlak kubbeyle örtüldüğü, hünkâr mahfili ve sıbyan mektebinin bulunduğu avlusunun bir tarafındayken sonradan açıklanmayan bir tarihte yandığı bilinen tekkesinin olduğu anlatılmaktadır.

Cami, dikdörtgen planlı, meyilli arazi üzerindeki avlunun ortasına inşa edilmiştir. Kuzey ve güneyden istinat duvarlarıyla desteklenen avlunun, doğu ve batı duvarlarında birer kapı bulunmaktadır. Cami, 14,25x14,25 m ölçülerinde kare planlı, üzerinde 14 m çaplı kubbenin bulunduğu bir harim ile bunun kuzeyinde yer alan üç gözlü ve kapalı bir son cemaat yerinden oluşmaktadır. Son cemaat yerinin iki yan bölümü kubbe, orta bölümü ise dıştan belli olmayan çapraz tonozla örtülü olup, doğu ve batıya bakan birer, giriş cephesinde ise kapının iki yanındaki ikişer, yuvarlak kemerli pencere ile aydınlatılmıştır. Bu bölümün en uçtaki iki köşesinden, tek şerefeli, tamamen birbirlerinin eşi olan iki minare yükselmektedir. Bu minarelerden girişin sağ tarafındaki orijinal olup soldakinin, eski fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla, gövde kısmının yaklaşık 1 m kadarı yapılıp yarım bırakılmış, 1981'de Vakıflar İdaresi tarafından diğeri örnek alınarak tamamlanmıştır. Sadece hilal şeklindeki alemi madeni olan minare, düzgün kesme taştan örülmüştür. Üç dilimli kemerli kapıları, doğu ve batıya açılmakta, son cemaat yerinin saçak hizasına kadar devam eden kare planlı kaideler üzerinde yükselmektedir. İnce gövdeli minarenin şerefesi sathi niş ve yumurta dizisi şeklindeki birkaç sıralı frizle taşınmakta, korkuluğunda ise denklenmemiş geometrik motiflerle oluşturulmuş şebeke görülmektedir.

Yapının plan tasarımında, son devir camilerinin hemen hepsinde olduğu gibi, Mimar Sinan'ın Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii'nde uyguladığı tasarım tekrarlanmıştır. Buna göre kubbe, dört büyük kemere oturmakta ve kubbenin ağırlığı köşelerdeki ağırlık kuleleriyle yere indirilmektedir. Bu nedenle de kemerlerin içlerindeki duvarların taşıyıcı özel-

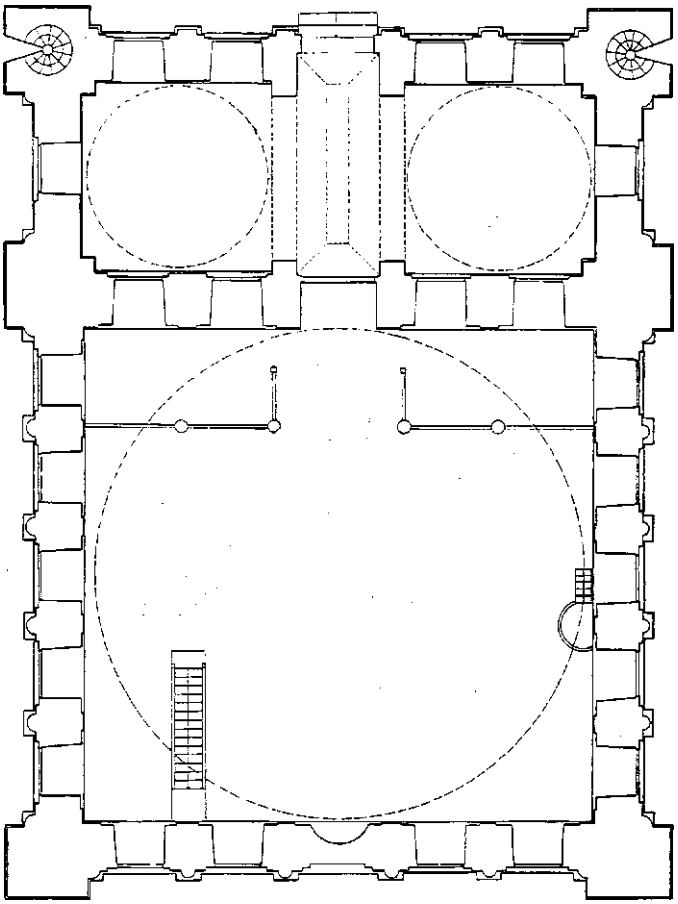

Cihangir Camii'nin planı. Sözen, *Mimar Sinan*

Cihangir Camii'nin 19. yy sonlarında güneybatıdan görünümü. Eldem, *Boğaziçi Anıları*

ligi kaldırıldığından, içleri istenildiği gibi boşaltılarak, yelpaze biçimi geniş pencerelerle hareketlendirildiği görülmektedir. Kubbe bu dört kemere oldukça dar bir kasnakla oturmakta, kubbeden kare mekâna geçişte ise pandantifler yardımcı olmaktadır. Kubbe, kasnak, pandantifler ve son cemaat yerinin üstü dıştan tamamen kurşun kaplıdır.

Mümkün olduğunca simetri uygulanan camide doğu ve batı duvarları birbirlerinin eşleridir. Kuzey duvarında ise son cemaat yerinin bitiminden itibaren üst bölüm, diğer üst bölümlerle aynıdır. Kıble cephesi de diğer cephelere benzemekle birlikte, arazinin eğiminden ötürü üç katlı bir görünüm ortaya koymaktadır. Bu alt bölüm demir parmaklıklı, yuvarlak kemerli beş pencere ile hareketlendirilmiştir. Cami, aslında bu bodrum katı hariç, tek katlı olup, son cemaat yerinin üst hizasında başlayıp tüm yapıyı dolanan silmeler sayesinde iki katlı bir görünüm kazanmıştır. Harim kısmının alt hiza pencere sistemi beşli bir düzene sahiptir. Doğu ve batı duvarlarında yuvarlak kemerli beş pencere mevcuttur. Kıble ve kuzeye bakan duvarlarda ise yine beşli düzen görülmekle birlikte, bunlarda ortada mihrap ve kapı bulunmaktadır. Bu pencereler dönemin üslubunda, ince işçilik gösteren dökme demir şebekelerle kaplıdır. Yine dış cephede alt hizadaki pencerelerin aralarına, kesme taştan örülerek oluşturulmuş, gömme sütun ve payeler yerleştirilerek dikey hareketlilik sağlanmıştır. Caminin dört köşesinden yükselen ağırlık kuleleri birinci kat boyunca dışa taşkın masif birer kitle halindeyken, bu seviyeden itibaren iki katlı bir görünüm kazanmaktadır. Büyük kemeri destekleyen ağırlık kulelerinin üst bölümlerinin her dört cephesinde de dilimli kemerli sathi birer niş bulunmaktadır. Taştan iki boğumlu tepeliğin üzerindeki madeni, hilal şeklinde bir alemle ağırlık kuleleri sonuçlanmaktadır.

Caminin içine girildiğinde, harim kapısının iki yanında, kuzey duvarma bitişik olarak, iki kat halinde düzenlenmiş olan mahfil bölümü yer alır. Tamamen ahşaptan oluşturulan mahfilin üst katı ahşap, silindirli dört sütuna oturmakta ve kapı üzerine gelen orta bölümü caminin içine doğru yarım daire şeklinde, kavisli bir çıkma yapmaktadır. Üst mahfile, kapının sol tarafındaki alt mahfilin köşesinden, merdivenlerle çıkılmaktadır. Alt ve üst kat mahfil korkulukları, dönemin anlayışına uygun, bitkisel formlu ahşap levhalardan oluşturulmuştur.

Yapının süslemesi de mimarisindeki sadeliği, yalınlığı devam ettirmektedir. Dışta sadece, kubbeyi taşıyan dört büyük kemerin yüzeylerinde süsleme mevcuttur. Israrla bütün dikkati üzerine çeken bu bitki motifli bezeme, friz halinde kemerin kavsine göre düzenlenmiş ve dönemin üslubuna uygun olarak, barok tarzda yapılmıştır. İç mekânda ise yegâne süsleme öğesi kalem işleridir. Çok ölçülü kullanılan bu kalem işlerinde barok karakterli, mat renklerin hâkim olduğu bitki motifleriyle bezemeler yapılmıştır. Mihrap duvar kalınlığını aşmayacak derinlikte, basit bir niş şeklinde olup, dıştan sadece kör pencere izlenimi vermekte ve her iki yanındaki pencereler kadar bir yer işgal etmektedir. Mihrabın bütün bezemesini, boya ile yapılmış, dilimli, kordonlarla tutturulmuş perde motifi oluşturmaktadır. Altta ise, bütün harim kısmında, pencere altlarında dolanan, boya ile yapılmış, kartuş şeklindeki, mermer taklidi süsleme öğesi görülmektedir. Minber ve vaaz kürsüsü ahşap olup oldukça kaliteli işçilik göstermektedir. Minberin yan bölümleri kartuşlar halinde düzenlenmiş, kabaralarla zenginleştirilmiş görünümüyle değişik bir uygulama olarak dikkati çekmektedir. Yapının doğu duvarında yer alan vaaz kürsüsü duvara monte edilmiş, yarım daire şeklinde olup, alttan yelpaze şeklinde açılan bir destekle taşınmaktadır. Tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar, aynı zamanda tevhidhane olarak da kullanılan harim bölümü duvarlarında, 19- yy'ın hat ustalarına ait, ta'lik ve sülüs hatlı, büyük boyutlu, "zerendud" (siyah zemin üzerine yaldızla yazılmış) levhalar sıralanmaktadır. Bunlar arasında, Şeyh Hasan Burhaneddin Cihangirinin adını içeren levha dikkati çeker.

Günümüzde Cihangir Camii. *Elif Erim, 1992*

Caminin avlusu dışında, Cihangir yokuşuna bakan batı duvarının bitiminde, duvara bitişik olarak yapılan, küçük ölçülü sivri kemerli çeşmenin, bugün üzerinde kitabesi olmamasına rağmen, *Hadîka'dan,* IV. Muradin musahiplerinden Silahdar Bıyıklı Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı öğrenilmektedir. *Mecmuâ-i Tevârih'te* de çeşmenin 1048/1638 tarihli olduğu belirtilmektedir. Kesme taştan inşa edilen çeşmenin üzerinde, yine taştan bir sıra palmet dizisi uzanmakta olup, bugün suyu akmamaktadır.

Avluda, caminin doğusunda bulunan alan haziredir. Burada, değişik dönemlerden pek çok kabrin yanında, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname?sinde,* geçen ve daha sonra *Hadîkdâan* yandığı öğrenilen tekkenin kurucusu ve ilk şeyhi olan Hasan Burhaneddin Cihangirî'nin, 1951'e kadar ahşap bir yapıyken bu tarihten sonra yıkılarak betondan yeniden yapılan türbesi bulunmaktadır. Ayrıca hazire kapısından girince hemen solda, mermerden yapılmış bir şadırvan ve su kuyusuyla, tulumba görülmektedir. Kartuşlar halinde düzenlenmiş şadırvanın üzerindeki beş satırlık kitabesinden, kuyunun 1312/1894'te Âdile Sultan tarafından açtırıldığını, 1318/1900'de de Gazi Osman Paşa'nın tulumba ve şadırvanı yaptırdığı öğrenilmektedir.

Avlunun kuzeyinde, doğu duvarına

yakın, köşede, dikdörtgen planlı, üzeri yuvarlak tonoz örtülüyken, günümüzde tek meyilli çimento çatılı hale getirilmiş, bir sıra taş, bir sıra tuğla örgülü bir sarnıç bulunmaktadır. Batıya bakan kapağın üzerindeki kitabede 1120/1708'de Hacı Hüseyin isimli kişi tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Avlunun kuzey duvarının ortasında, göz hizasında, mermer bir levha üzerinde, bugünkü caminin cephe görüntüsünü doğru oranlarla tasvir eden bir kabartma göze çarpar. Bir tür maket olarak değerlendirebileceğimiz bu levha, tasarıma ilişkin belgelerin çok sınırlı olduğu Türk mimarlık tarihinde önemli bir yer işgal eder.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 72-73; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 152; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 34-35, no. 141; Raif. *Mir'at,* 347-349; Konyalı, *Mimar Sinan,* 53-56; K. E. Kürkcüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi,* Ankara, 1962," 6, 48; *İSTA,* VII, 3564-3565; Evliya, *Seyahatname,* II, 115; Sözen, *Mimar Sinan,* 337, 371; Eldem, *Boğaziçi Anıları,* 10-11, 14-15; H. Sezgin, *Türk ve İslam Ülkeleri Mimarisine Toplu Bakış,* ist., 1979, 204; Kuran, *Mimar Sinan,* 302; M. Avunduk, "Cihangir Camii ve Çevresinin Değerlendirilmesi", (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1986; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 16; A. Aitun, "Cihangir Camii", *DİA,* VII, 539-540.

HAKAN ARLI

CİHANGİR TEKKESİ

Halvetîliğin Cihangiri kolunun kurucusu olan Şeyh Hasan Burhaneddin Cihangiri (ö. 1663) tarafından, Cihangir Camii'ne meşihat konulmak suretiyle tesis edilmiştir.

Kurucusunun türbesini de barındırdığı için Cihangiri kolunun âsitanesi ve pirevi olarak kabul edilen bu tekkenin tesis tarihi tam olarak tespit edilememektedir. Bu meyanda *Hadîka'da,* Harput'ta doğan, buluğ çağında Bursa'ya göç eden, 1000/1592'de "Halvetî-Ramazanî şeyhlerinden Yakub Efendi'den hilafet alan H. Burhaneddin Efendi'nin 1068/l657'de İstanbul'a gelerek Eyüp'teki Baba Haydar Tekkesi'nde bir müddet ikamet ettikten sonra Cihangir Camii'nde tekkesini kurduğu nakledilmektedir. Buna karşılık gerek caminin son cemaat yeri girişinde bulunan 1307/1889 tarihli ihya kitabesinde, gerekse de mihrabın sağındaki duvarda yer alan ve Cihangir Tekkesi' nin şeyhler silsilesini içeren ta'lik hatlı zerendûd (siyah zemin üzerine altın yaldızla yazılmış) levhada H. Burhaneddin Efendi'nin 1020/161l'de bu tekkeye postnişin olduğu, kitabede ayrıca buradaki şeyhliğinin **1663**'teki ölümüne dek sürdüğü belirtilmektedir.

Her halükârda H. Burhaneddin Efendi'nin vefatından önce tesis edildiği kesin olan tekke, aynı zamanda tevhidhane olarak da kullanılan Cihangir Camii ile bunun çevresinde yer alan çeşitli bölümlerden, ayrıca adı geçen şeyhin türbesi ile.yanındaki küçük hazireden meydana gelmekteydi. İlk inşa edildiği 967/1559' dan sonra birçok yangın geçiren ve son olarak 1307/1889'da II. Abdülhamid tarafından yeniden yaptırılan cami-tevhidhanenin ihya kitabesinde, özellikle de "Mahall-i zikr u ibâdet iken bu cây-i latif" mısraında söz konusu yapının çift fonksiyonlu olduğu açıkça ifade edilmektedir.

Cami-tevhidhaneyi çevreleyen diğer tekke bölümlerinin (selamlık, harem, derviş hücreleri, mutfak vb) de yangınlardan hasar gördükleri ve tekkenin faaliyeti kesintiye uğramamış olduğuna göre, her seferinde cami-tevhidhane ile birlikte (ya da ondan az sonra) ihya edildikleri tahmin edilebilir. Söz konusu bölümlerin, zaman içinde değişime uğramış olması gereken yerleşim düzenleri ve mimari özellikleri hakkında kesin şeyler söylemek imkânsızdır. *Hadîka'da* 1238/ 1823'teki büyük Tophane yangınından önce cami-tevhidhanenin yanlarında (doğu ve batı yönlerinde) avlu bulunmadığı, yalnız arka tarafında (kuzey/giriş yönünde) bir miktar avlusunun olduğu, yangından sonra yapı yeniden inşa ettirilirken yan avluların meydana getirildiği yazılıdır. Arazinin aşırı eğimli olmasından dolayı cami-tevhidhane, biri mihrap duvarının hemen önünde, diğeri de kuzey duvarının biraz ilerisinde doğu-batı doğrultusunda uzanan iki istinat duvarının arasında set üzerine oturtulmuştur. Bu durumda 1823'ten önce tekke bölümlerinin cami-tevhidhanenin batısındaki H. Burhaneddin Efendi Türbesi'nin başından beri yerini değiştirmemiş olduğu kesindir.

.BCM'daki mimari çizimler arasında (no. 224) bulunan, cami-tevhidhanenin II. Abdülhamid tarafından ihyasından bir yıl sonraya ait (21 Cemaziyelevvel 1308/ 1890 tarihli) bir belgede, karton üzerine kurşunkalemle çizilmiş olarak "Cihangir Camii'nin iki tarafındaki meydanlara yapılacak türbe-i şerif, dedegân (şeyh) ile harem dairelerinin plan ve krokileri" görülmektedir. Söz konusu belgede "dedegân (şeyh) dairesi" olarak adlandırılan selamlık binası doğudaki avlunun sınırında, kıble doğrultusunda, cami-tevhidhanenin derinliğine devam eden ahşap bir yapıdır. İki ucunda hela-abdestlik birimleri ile donatılmış olan bir koridorun üzerinde altı adet oda sıralanmakta, uçlarda yer alan, şeyh odası ile meydan odası (veya taamhane) olması muhtemel, nispeten büyük boyutlu iki oda, avlu yönünde ileri çıkmaktadır. Aynı şekilde ahşap olarak tasarlanmış olan iki katlı harem dairesi de arsanın güneybatı köşesine yerleştirilmiş, "karnıyarık" tabir edilen sofalı plan tipinin uygulandığı bu yapıda, kıble doğrultusunda uzanan sofaların çevresine çeşitli yaşama birimleri konduruluşum Aynı belgede H. Burhaneddin Efendi Türbesi'nin klasik dönem mezar yapılarından ilham alınarak tasarlandığı gözlenmektedir. Kagir olarak inşa edilmesi düşünülen türbenin planı birbirine bitişik, farklı boyutlarda iki sekizgenden meydana gelmektedir. Doğu yönündeki büyük sekizgen asıl türbe, batıdaki küçük sekizgen ise giriş bölümüdür.

Söz konusu belgede sunulan projenin hiçbir zaman tam olarak uygulanmamış olduğu anlaşılmaktadır. Yüzyılımızın başlarında güney yönünde çekilmiş bir fotoğrafta, arsanın doğu sınırında tek katlı ahşap bir yapı görülmekte, ancak bunun ne boyutları ne de cephe düzeni arşivdeki selamlık planına uymaktadır. Özellikle sekizgen planlı kagir türbenin inşa edilmediği kesindir. Nitekim söz konusu türbenin 1951'e kadar ahşap bir yapı olduğu bilinmektedir. Bu tarihte yıktırılarak betonarme olarak yeniden inşa ettirilen türbe, kare planlı, betonarme tavan döşemesi üzerine ahşap çatı örtülü, her cephesinde enine dikdörtgen bir pencerenin bulunduğu basit bir binadır. İçeride bulunan beş adet ahşap sandukanın biri Şeyh H. Burhaneddin Cihangirî'ye, diğeri damadı ve halifesi olan Şeyh Fethullah Efendi'ye (ö. 1703) aittir. Daha sonraki şeyhlere ait olması gereken diğer üç sandukanın altında gömülü olanların kimliklerini belirten levhalar yok olmuştur. H. Burhaneddin Cihangiri' nin sandukasını kuşatan ahşap korkuluklar ajurlu levhalardan, Fethullah Efendi'ninkiler ise torna işi dikmelerden oluşmaktadır.

Bazı kaynaklarda "Hasan Efendi", "Cihangiri Hasan Efendi", "Cihangir Baba" gibi isimlerle de anılan tekkenin 19- yy' ın ikinci yarısında Halvetîliğin Sünbülî koluna intikal ettiği, burada pazartesi günleri ayin icra edildiği tespit edilmektedir. Cihangir Tekkesi'nin İstanbul'un tasavvuf musikisi ve folklorunda önemli bir yeri olduğu, özellikle H. Burhaneddin Cihangirinin içtihadı olan, kuuden (diz üzerinde oturarak) icra edilen "Cihangir tevhidi" adlı zikir usulünün zamanla İstanbul'daki diğer Halveti kolları, hattâ diğer tarikatlar arasında da kabul gördüğü bilinmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 306-307; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 72-73; Kut, *Dergehnâme,* 23İ,no. 15; Aynur, *Saliha Sultan,* 35, no. 79; *Âsitâne,* 10; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 34-35, no. 64; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 9; *BOA* / Plan, Proje ve Kroki, no. 224 (21 Cemaziyelevvel 1308/2 Ocak 1891); Raif, *Mir'at,* 347-349; Hocazade, *Ziyaret,* 107-108; Vassaf, *Sefine,* V, 274; Ergun, *Antoloji,* I, 55, II, 663, 672; Konyalı, *Mimar Sinan,* 53-56: C. Orhonlu, "Tophane, Cihangir, Salıpazan. Kabataş, Ayazağa Semtlerinin Tarihi", (İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü basılmamış lisans tezi), 1951, s. 35; *İSTA,* VII, 3564-3565; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 175; *İKSA,* III, 1378-1379; M. Avunduk, "Cihangir Camii ve Çevresinin Değerlendirilmesi", (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi), 1986, 14-16; A. B. Turnalı, "Cihangir Tekkesi", *DİA,* VIII, 540

M. BAHA TANMAN

CİHANOĞLU, SAİD SALAHADDİN

(1895, İstanbul - 1975, İstanbul) Sporcu, avcı, hakem ve yönetici.

Aydının köklü ailesi Cihanzadelerdendir. Spora, Kadıköy'deki St. Joseph Mektebi'nde öğrenciyken başladı. Küçük yaşta girdiği Fenerbahçe kulübünde yetişip parladı. 1911-1917 arasında Fener-

bahçe futbol takırnında 114 maç oynadı, 90 gol attı. Türk futbolunda vole ve röveşata vuruşlarını ilk tatbik eden futbolcu oldu. Futbolculuğunun yanısıra ilk yüzme ve kürek yarışlarında birincilikler kazanan, ilk sutopu, kriket ve beyzbol takımlarına kaptanlık yapan, ayrıca yelken, hokey ve teniste şampiyonluklar kazanan komple bir sporcu olarak tanındı.

Bunların yanısıra avcılığı da bir hobi olarak sürdürdü. 1925-1926'da Afrika ormanlarında ava çıktı; aslan, fil, zebra ve yaban mandası vurdu. Türkiye'nin ilk aslan avcısı olmak sıfatım da kazandı. Aktif futbol yaşamım kapattıktan soma futbol hakemliği de yaptı, döneminin en iyi hakemlerinden biri olarak tanındı. Uzun yıllar Fenerbahçe Spor Kulübü yönetim kurullarında görev yaptı. 1950-1964 arasında Beden Terbiyesi İstanbul bölge müdürlüğü görevini başarıyla yürüttü. Bu arada İstanbul'da atıcılık sporunun canlanmasında da önemli rol oynadı. İstanbul'un ilk atış poligonu onun tarafından yaptırıldı. Ömrünün son yıllarına kadar avcılık ve tenis ile meşgul oldu. *Avcılık ve Spor Hatıralarım* adı altında bir de kitap yayımladı. Herkes tarafından sevilen ve sayılan bir kişi olarak tanındı. Hiç evlenmedi. Sporla yaşadı ve spor aşkıyla öldü. Karacaahmet Mezarlığımda Fenerbahçe kulübünün eski ünlü isimlerinin bulunduğu bir köşede toprağa verildi.

CEM ATABEYOĞLU

CftTCİLİK

Türk cilt sanatının önemli merkezlerinden biri de İstanbul'dur. 15. yy'da İstanbul'da gelişmeye başlayan klasik ciltçilik üslubu 17. yy'a kadar aynı çizgide sürmüştür. 17. yy'da şükûfe, lake (rugan) ve daha sonraki yüzyıllarda da barok-rokoko üslubu İstanbul ciltçiliğini etkilemiştir.

Kullanılan malzemeye göre deri, kumaş, ebru, murassa ve lake; süsleme tekniklerine göre de şemseli, zilbahar. yekşah, zerduz, çarkûşe gibi adlarla anılan Osmanlı ciltleri bu malzeme ve tekniklerin yaygın ya da moda olduğu dönemlerde ün kazanmıştır.

Tahta, deri. mukavva gibi malzemenin, suluboya ve altın yaldız ile süslenip üzerine vernik çekilerek yapılan lake de. Osmanlı ciltçiliğinde 17. yy'ın sonlarında çiçek desenleriyle süsleme esasına dayanan "şükûfe" üslubunun gelişmesiyle başlayıp 18. yy'ın sonuna kadar başta Edirne olmak üzere İstanbul, Bursa ve Diyarbakır şehirlerinde yaygınlık kazanan bir tekniktir. 19. yy'ın başlarından itibaren mimaride olduğu gibi ciltçilikte de lake ve tezhip ustaları Batı' dan gelen süsleme tekniklerinin etkisiyle eserler ortaya koymuşlar, cilt kapaklarında barok-rokoko zevkine uygun süslemeler yapmışlardır.

15. yy, Osmanlı ciltçiliğinde başlangıç ve değişim yüzyılı olarak dikkati çeker. II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) kadar Anadolu Selçuklu üslubunun devamı niteliğini taşıyan Osmanlı ciltçiliği bu yüzyılın sonlarıyla **16.** yy'ın başlarında kişiliğini bulmuştur. Fatih, özel kütüphanesi için kitaplar yazdırmış ya da istinsah ettirmiştir. Bu kitaplar kâğıt, hat, tezhip ve cilt bakımından çığrr açmış örnekler olarak değerlendirilmektedir. II. Bayezid döneminde (1481-1512) İstanbul ciltçilerinin saray içinde de örgütlendikleri görülüyor. "Cemaat-i Cildciyân-ı Hassa" olarak anılan saray mücellitleri "usta" ya da "hoca" ve "şakird" adı altında ikiye ayrılmışlardı. Ustalar da kendi aralarında kıdem ve becerilerine göre rütbe ve mevkiler almışlardı. Saray ciltçilerinin yöneticisine "sermücellid", "mücellidbaşı" ya da "ciltçibaşı" denilirdi.

Topkapı Sarayı ehl-i hiref defterlerinden edinilen bilgilere göre saray ciltçilerinin sayısı bir ara 50'ye kadar yükselmiştir. Saray ciltçileri örgütüne altın dövücüler ve mürekkepçiler de dahil edilmişlerdi. 17. yy'dan kalma bir narh defterinde ciltçilerin yaptıkları cilde göre alacakları ücret kademeli olarak belirtilmiş; kırmızı sahtiyandan haşebî, zencirekli, şemseli, müzehheb, Ustad Mehmed işi cildin tanesinin **110;** sade sahtiyandan yarı yanya haşebî, Usta Mehmed işi cildin tanesinin 45; dörtte biri haşebî, kenarı zencirekli, ortası şemseli Usta Mehmed işi cildin tanesinin 86 akçeye yapılacağı açıkça kaydedilmiş; bunların dışındakilerin züyuf akçe zamanında aldıkları ücretin yarısını alacakları da eklenmiştir.

Evliya Çelebi *Seyahatname'de* 17. yy'ın ortalarında Bayezid Camii yanındaki 100 küçük ahşap dükkânda 300 ciltçinin çalıştığını söylemektedir. Bu dükânlar 19. yy sonundaki büyük yangında yanıp kül olmuştur.

İstanbul, her meslekte olduğu gibi ciltçilikte de konumu gereği en iyi ustaları kendine çekmişti. İstanbul ciltçileri 16. yy'dan itibaren ortaya koydukları eserlerle, Doğu ciltçiliğinin liderliğini ellerinde bulunduran İranlı ustaları geride bırakmışlardı.

Saray ciltçileri dışında kalanlar genellikle, meslek yakınlığı söz konusu olduğundan kâğıt, kitap, hat, tezhip piyasasına yakın yerlerde dükkân açarlardı. Abdülaziz dönemine (1861-1876) kadar Beyazıt'taki Kâğıtçılar Çarşısı'nda toplanan ciltçiler, günümüzde şehrin çeşitli yerlerine dağılmış küçük dükkânlarda işlerini sürdürmektedirler. Her işkolunda olduğu gibi ciltçilikte de makineleşme söz konusu olduğundan kısa sürede çok sayıda kitap ciltleyen modern işyerleri de açılmıştır. Ciltçilerin birçoğu da hazır cilt kapaklarıyla kitap ya da ansiklopedi ciltlemektedir. Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesinde, Güzel Sanatlar Akademisi döneminde başlayan ciltçilik dersleri bugün de verilmektedir. Süleymaniye Kütüphanesinde de klasik Osmanlı ciltçiliği sürdürülmektedir.

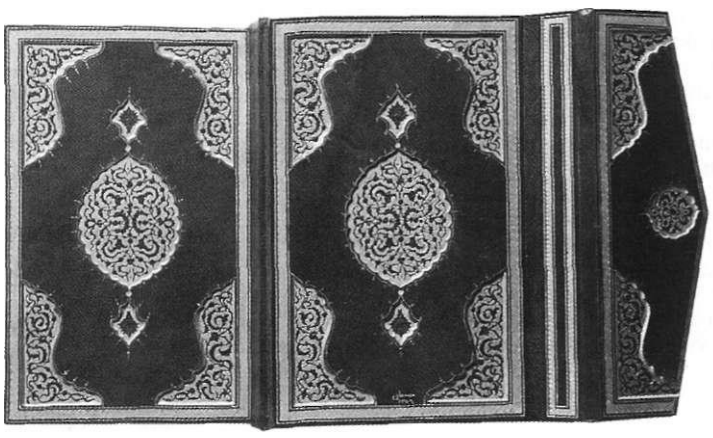

Mustafa Düzgünman tarafından klasik biçimde yapılmış 1356/1937 tarihli ve "Mustafa" imzalı cilt. *İsa Çelik*

Kaynaklarda ünlü Osmanlı ciltçileri arasında Yedikuleli Alaeddin, Mehmed Çelebi (I. Süleyman [Kanuni] dönemi), Süleyman Çelebi, Kara Mehmed, Mehmed Abdî, Mehmed Yadigâr, Pîr Davud, Cafer Eyyubî, Ali Yusuf, Süleyman Emekdâr, Mehmed Halife, Hatif Ali, Lazgradlızade Ahmed Efendi (II. Mahmud dönemi), Râşid Efendi (ö. 1868), Salih Efendi ve Şevkinin Mehmed, Ali Üsküdarî (III. Ahmed dönemi), Hacı Lâtif Efendi, Yesârîzade Arif Efendi (ö. 1864), Hımhım Arif (ö. 1864), Şişman Aziz (ö. 1868), Basri Efendi (ö. 1868), Hacı Said Efendi (kitap tamirinde ve yapışmış yaprakları ayırmada da [vassallık] usta, ö. 1869), Âşık Osman (ö. 1873), Kasımpaşalı Hafız (ö. 1879) ve kardeşi Tosun (ö° 1865), Lebbeyk Hafız, Pepehî Hafız Efendi, Solak Sinan. Hasan Efendi'nin adları geçmektedir. Son dönemin ünlü ciltçileri arasında da Necmettin Okyay (1883-1976), Sacid Okyay ve Sami Okyay, Mustafa Düzgünman, Fethi Demir, Nurettin Uycan, Nevzat Özbolsoy, Bilgin Danabaş, İbrahim Terzi, Mecdi Nevin Tanrıkorur, İslâm Çeçen, Rafet Güngör, İbrahim Kurnaz ve Yusuf Subaşı ilk akla gelenlerdir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I. 609; Habib, *Hat ve Hattatân,* İst., 1305, s. 268-274; Mustafa Âli, *Menâkıb-ı Hünerverân,* İst., 1926, s. 73; *Türk Ticaret Salnamesi 1340-1341,* İst., 1340-41/1924-25, s. 353; C. E. Arseven, "Cilt", *Sanat Ansiklopedisi,* I, 341-348; "Cilt", *TA,* XI. 2-5; R. M. Meriç, *Türk Cilt Sanatı Tarihi Araştırmaları 1: Vesikalar,* Ankara, 1954; İ. Binark. *Türk Cilt Sanatı,* Ankara, 1968; K. Çığ, *Türk Kitap Kapları,* İst., 1971; O. Öcal,

Kitabın Evrimi, Ankara, 1971, s. 119-131; Büngül, *Eski Eserler,* I, 71-73, II, 9-11; M. Alpay-S. Özkan, *İstanbul Kütüphaneleri,* İst.. 1982, s. 48-49; O. Aslanapa, "Osmanlı Devri Cilcl Sanatı", *Türkiyemiz,* S. 38 (1982), s. 12-17; M. S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,* İst., 1983, s. 108-109; Y. Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak: Es'âr Defteri (1640 Tarihli),* Ankara, 1992. s. 40; A. S. Arıtan. "Ciltçilik". *DİA,* VII, 551-557.

İSTANBUL

CİMCOZ, ADALET

(25 Temmuz 1910, Çanakkale - 13 Mart 1970, İstanbul) Yazar, çevirmen, seslendirme sanatçısı.

Ortaöğrenimini Almanya'da yaptı. İstanbul'a gelişiyle birlikte şehrin toplumsal hayatında önemli bir gözlemci oldu: *Hafta, Yirminci Asır, Salon, Tef* gibi dergilerde ve *Cumhuriyet* gazetesinde uzun yıllar "Fitne-Fücur" takma adıyla bütünüyle kendine özgü "dedikodu yazılan" kaleme aldı. Bir kitapta derlenmediğine yerinilecek bu yazılarda, şehrin o günkü sosyetesi, seçkin tabakası ve en önemlisi resim ve tiyatro hayatı, yer yer sivri bir dille tutanağa geçirilmiş gibidir. Tiyatroların ilk gecelerinden resim galerisi açılışlarına, başta Müzeyyen Senar ve Hamiyet Yüceses gibi ünlü ses sanatçıları olmak üzere, hanımların giysilerinden, süründükleri parfümlerden, beylerin davranışlarına, salonlardaki konuşmalara, bu yazılarda geniş yer verilmiştir.

Adalet Cimcoz, 1950'de Beyoğlu'nda Maya Sanat Galerisi'ni kurdu. Plastik sanatlar alanında birçok sanatçmın eserlerini kamuya açtı. Alman edebiyatından seçme bazı eserleri duru bir dille Türkçeye kazandıran Cimcozün bir başka özelliği de Türk sinemasındaki seslendirme çalışmalarıydı. İstanbul'da ve bütün yurtta, sayısı saptanamayacak kadar çok yerli filmde, Muhterem Nur, Belgin Doruk, Türkan Şoray gibi film yıldızlarını seslendirdi; karakteristik sesiyle birkaç kuşağın kulaklarında iz bıraktı. Kardeşi Ferdi Tayfur da ünlü bir aktör ve dublaj sanatçısıydı.

Adalet Cimcoz
Nazım Timuroğlu koleksiyonu

SELİM İLERİ

CİNCİ HOCA

(?, Safranbolu - 29 Ekim 1648, Karacabey) "Cinci Hüseyin Efendi", "Kazasker Hüseyin Efendi" adlarıyla da bilinir. Sultan İbrahim'in saltanatında (1640-1648) saray üfürükçülüğü yapmış, bu kısa dönemde İstanbul'da etkili olmuş hocadır.

Safranbolulu Karabaş İbrahim Efendizade Şeyh Mehmed Efendi'nin oğludur. Gençliğinde İstanbul'a geldi. Hüseyinefendizade Şeyh Mehmed Efendi'nin "darü'l-üftâdesine" girdi. Epeyce bir zaman medrese derslerini izledi. Fakat başarı gösteremedi. 1640'ta Şeyh Mehmed Efendi, Süleymaniye müderrisliğinden İzmir kadılığına atandığında, muidi (asistan) Hüseyin'e mülâzemet (müderris adaylığı) oluru vermedi. Fakat Hüseyin'in İstanbul'da bulunan annesi, saray haremine girip çıkan kadınlarla temasta olduğundan oğluna bir şans kapısı araladı. O sırada sinir krizleri geçiren Sultan İbrahim için Mahpeyker (Kösem) Valide Sultan, nefesi kuvvetli hoca arıyordu. Hüseyin, Safranbolu'da iken babasından büyü, sihir yöntemleri ve duaları öğrenmişti. Annesi hareme haber gönderdi ve oğlunun pek etkili dualar bildiğini ve "izinli" olduğunu duyurdu. Padişaha okursa mutlaka iyileşeceğini ileri sürdü.

O gün saraya çağrılan Hüseyin "kıraat-ı azîme"de bulundu ve Sultan İbrahim'i rahatlattı. Padişah, Hüseyin'e ihsanda bulundu. Bir fermanla da kendisine mülazımlık ve kırklı müderrisliği üstünde altmışlı sahn müderrisliği verildi. Şeyhülislam Yahya Efendi ve Sadrazam Kara Mustafa Paşa, ilmiye sınıfının iç düzenini bozan bu atamayı engelleyemediler. 1641-1643 arasında hızla yükselerek Süleymaniye müderrisliğinden Galata kadılığına geçti. 1644'te muallim-i sultanî (padişah hocası) oldu. Kazasker Karaçelebizade Mahmud Efendi'nin kızıyla evlendi. 1644'te Anadolu kazaskerliğini elde etti. Protokolde ise Rumeli kazaskerinin altında olması gerekirken onun üstünde bir konum kazandı. Bundan alman Rumeli kazaskeri, sadrazama ve padişaha rüşvet vererek şeyhülislam oldu ve Cinci Hoca'nın önüne geçti. Galata Kazası kendisine arpalık olarak tahsis edilen ve kısa aralıklarla dört kez Anadolu kazaskerliği yapan Cinci Hoca, giderek etkinlik kazandı. Kara Mustafa Paşa'mn sadrazamlıktan alınıp öldürülmesinde rolü oldu. Silahdar Yusuf Paşa ile birlikte hareket edip Girit'e sefer açılmasına padişahı ikna etti.

IV. Murad döneminden (1623-1640) beri, güvenlikten ve sağduyulu yönetimden yoksun kalan İstanbul'da, dengesiz padişahı avucunun içine alan Cinci Hoca'dan herkes çekiniyordu. Bir bedestan tellalım kendisine kethüda yapan Cinci Hoca, kadılıkları rüşvetle satmakta, kendisine hediye ve para sunanlara istedikleri görevleri verdirmekteydi. Parasal işleri tellal kethüdası çeviriyordu. Naîmâ' mn anlattığına göre herkes ondan çekiniyor, taşra görevinden dönenler de yüklü hediyeler sunuyorlardı. Cinci Hoca, Gelibolu'ya sürülen mimar Kasım Ağa'yı da affettirip geri getirtti. Çünkü Kasım Ağa 100 altın rüşvet vermişti.

Cinci Hoca Kumkapı'da, hazineden verilen iki milyon akçe ile bir konak yaptırmıştı. Cevrî Çelebi 1644'te yapılan Cinci Hoca Konağı için bir tarih manzumesi yazmıştır. Bunda, konağın pek ferah, içerisi bahar çiçeklerinden motiflerle bezeli, bahçesi cenneti hatırlatan bir yer olduğu vurgulanır. Evliya Çelebi de 1648'de bu konağı gezdiğini ve "kara sakallı bir çelebi olan Cinci Hoca'yı ziyaretini, kendisine hediye edilen kürkü, lokmalı kaftanı, atı, evine gönderilen erzakı" anlatır.

1646'da kısa süre konağı elinden alınan Cinci Hoca, 1647'de gözden düşüp İzmit'e sürüldü. Bağışlanarak İstanbul'a dönmesine izin verildi. İbrahim 1648'de tahttan indirilince Paşa Kapısında tutuklandı. Tüm çiftliklerinin, mülklerinin tapuları iptal edildi. Cülus(->) bahşişine harcanmak üzere kendisinden 200 kese akçe istendi. Vermeyince konağı basıldı. Kaçarken yakalanan Cinci Hoca, Cellat Kara Ali tarafından korkutulunca paralarının yerini söyledi. 3.000 kese gümüş, 200 kese kıymetinde altın eşya ortaya çıktı. Bu muazzam servetle 1.958.000 altın tutan cülus bahşişi dağıtıldı ve uzun süre piyasadaki halis akçelere halk "Cinci akçesi" dedi. Kumkapı'dan denizyolu ile Mudanya'ya gönderilen Cinci Hoca sürgün yeri İbrim'e (Mısır) gidecekken Mihalıç'ta (bugün Karacabey) hastalandı. Burada ileri geri konuştuğu ve İstanbul' da da aracılar bulup kendisini affettirmeye çalıştığı öğrenilince bir çavuş gönderilerek boğduruldu. İstanbul'da bir hamamı olan Cinci Hoca, Safranbolu'da "Cinci Hanı" denen büyük bir han yaptırmıştır.

Bibi. *Tarih-i Naima,* IV, 337 vd; J. von Hammer. *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* X, İst., 1338, s. 35 vd, s. 125 vd; Danişmend, *Kronoloji,* III, 391. 392. 413; Evliya, *Seyahatname,* I, 324; Şeyhî, *Vekayiü'l-Fuzalâ,* I, 178-179; H. Ayan, *Cevrî,* Erzurum, 1981, s. 332-333.

NECDET SAKAOĞLU

CİVANYAN, MIGIRDIÇ

(1848, İstanbul -1906, İstanbul) Ermeni ressam.

Beşiktaş'ta doğdu. Babası saray kemancısı Ohannes Civanyan'dır. Resimle ilgili bilgileri Beşiktaş Ermeni Okulu'nda öğrenciyken hocası ressam Abraham Sakaryan'dan aldı. 1874'te Fransız ressam Pierre Desire Guillemet'in Beyoğlu'nda açtığı akademiye devam etti. Bu yıllarda İstanbul'a gelen ünlü ressam Ayvazovskif-O ile tanıştı ve sanatından etkilendi. Kendini devamlı geliştirme çabası içinde olan sanatçı, 1876'da İtalya'ya giderek, burada üç yıl resim eğitimi gördü. İstan-

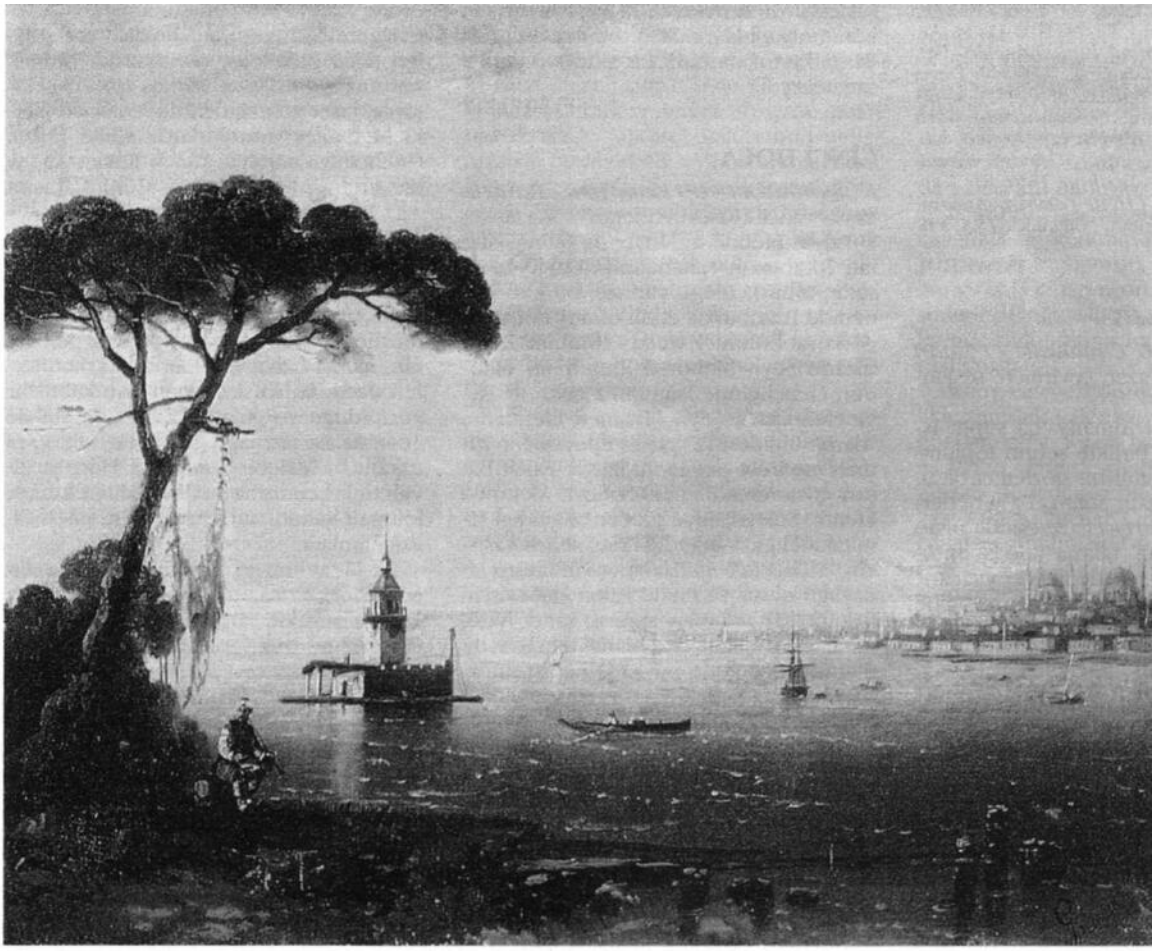

Mıgırdıç Civanyan'ın "Kız Kulesi ve Sarayburnu" adlı resmi, tuval üzerine yağlıboya, 50,7x62 cm, Atatürk Kitaplığı. *Gözlem Yayıncılık Fotoğraf Arşivi*

bul'a döndükten sonra üyelerinin çoğunluğunu gayrimüslim sanatçıların oluşturduğu Elifba Kulübü'nün açtığı sergiye (8 Nisan 1881) dört eserle katıldı. 1894'te de Beyoğlu'ndaki Rus Elçiliğinde kişisel bir sergi açtı. 1894-1905 arasında Odessa ve St. Petersburg'da yaşadığı, şarkıcı olarak opera temsillerinde rol aldığı bilinmektedir.

Seri, yığmacı tuş tekniği ile oluşturduğu çalışmalarında, özellikle İstanbul ve deniz konulu resimlerinde Ayvazovski'nin belirgin etkileri görülür. Ermeni ressamlar kuşağının en başarılı ve üretken ressamlarından olan Civanyan'ın çeşitli müze, okul ve özel koleksiyonlarda eserleri vardır. İstanbul'la ilgili resimlerinden "Gurupta Moda'dan İstanbul'a Bakış", "Kız Kulesi ve Sarayburnu", "Köy ve Bahar" en tanınmışlarıdır.

Bibi. P. Tuğlacı, *Ayvazovski Türkiye'de,* İst., 1983; K. Pamukciyan, "Osmanlı Döneminde İstanbul Sergilerine Katılan Ermeni Ressamlar", *TT,* no. 34.

AHMET ÖZEL

CİZVİTLER

16. yy'ın ortalarında Ignace de Loyola adlı bir İspanyolun küçük grubu tarafından Paris'te başlatılan ve reform hareketlerine karşı Katolikliği, papalığı güçlendirmeyi savunan tarikatın Fransızcadaki adı olan "İsa'ya bağlı", "İsa'cı" anlamındaki Jésuite sözcüğü dilimize "Cezvit" ya da "Cizvit" olarak yerleşmiştir. Daha çok, eğitimle, mahkûmların, fahişelerin ıslahıyla, hastaların bakımıyla, kimsesiz gençlerin yetiştirilmesiyle uğraşan, Cizvit misyonerleri Katolikliği yaymak amacıyla **16.** yy'ın sonlarına doğru bu ünlü kente de geldiler.

Dört Cizvit misyoneri Galata'daki St. Benoît Manastırı ve Kilisesi'ne yerleştirildiler ve burada hemen bir okul açarak eğitim faaliyetinin yanısıra, akşamları hapishane ve hastaneleri ziyarete başladılar. Cizvitlerin çalışmaları, ayinleri, başkentin azınlık Hıristiyan halkı arasında yavaş yavaş ilgi toplamaya başlayınca, Ortodoks Rumların, Gregoryen Ermenilerin, hattâ Venedikliler, Cenevizliler gibi Katolik Latinlerin yöneticileri ve Protestan diplomatik misyon şefleri (Anglikan [İngiliz], Kalvenist [Hollandalı] vb) rahatsız olmaya başladılar. Cizvitler buna rağmen. Fransız uyruklu oldukları için Osmanlı yönetiminden himaye ve yardım gördülerse de Hıristiyan nüfus arasında huzursuzlukların çıkmasına, bunun sokak hareketlerine dek varmasına yol açtıklan için birkaç kez İstanbul dışına sürüldüler, ama her defasmda geri dönüp St. Benoît Manastırı'na yerleştiler.

Cizvit tarikatı ruhbanı, bütün 17. yy boyunca İstanbul'da faaliyetini sürdürdü. **1604**'te I. Ahmed ile Fransa Kralı IV. Henri arasında imzalanan 5. kapitülasyon ahitnamesinde Fransızlara, ya da Fransızların dostu olan devletlerin yurttaşlarına ve tüm bu ülkelere mensup Katolik rahiplere kolaylık gösterileceğine dair bir madde yer alıyordu. 1673'te IV. Mehmed zamanında imzalanan 6. ahitnamede ise "Galata'daki Cezvit ve Capucin tarikatları ruhbani'na tanınacak haklar ve ayrıcalıklar anılıyordu. Bununla birlikte, yönetim Cizvitlerin faaliyeti konusunda giderek büyüyen sorunlarla karşılaşıyordu. Ermeni ve Rum reaya arasında huzursuzluklar ve bu cemaat patriklerinin hükümete baskıları sürüp gidiyordu. Bu arada Cizvitlere yumuşak davranan Ermeni Patriği Sahak'ın değiştirilmesiyle göreve getirilen şiddetli bir Katolik düşmanı olan Avedik'in kendi topluluğu içinden Gregoryenliği bırakıp Katolikliğe geçenlere hükümet eliyle baskı yaptırması, sonra da Katolik Ermeniler ve Fransızların çabalarıyla hükümetçe görevden alınıp Sakız'a sürgüne gönderilmesi, ama Fransızların eski patriği kaçırarak Normandiya sahillerindeki ünlü Mont St. Michel Adası'ndaki aynı adlı kalede, sonra da Bastille'de hapsetmeleri, Osmanlı hükümetinin hiç hoşuna gitmedi (1707).

Her ne kadar Gregoryen Patriği Avedik, üç yıllık mahpus hayatı sonucunda Katolikliğe geçip, tercümanı, ünlü şarki-

yatçı Pétis de La Croix'nin evine yerleşerek Katolik kilisesinde ayin yönetmeye başladıysa da, sorun Osmanlı yönetimi açısından bitmedi, kendi ülkesinde kendi hükümranlığının çiğnendiğini gören Babıâli sadece Katolikliğe geçen Ermenilere değil, Cizvitlere karşı da kısıtlamalara gitti, bu arada Capucin (Kapusen), Dominicain (Dominiken) ve Franciscain (Fransisken) ruhbanın da faaliyeti sınırlandırıldı.

Cizvit rahipleri bu tarihten sonra, daha çok gündüzleri tersanelerde, kadırgalarda, inşaatlarda, çeşitli ağır işlerde ya da özel kişilerin evlerinde çalıştırılan, geceleri ise bugünkü adlarıyla Kasımpaşa, Beşiktaş ve Tophane semtlerindeki zindanlarda kalan Frank, Venedikli, İtalyan, Prusyalı, Leh, Rus vb gibi Hıristiyan köleler arasında çalışmaya yöneldiler.

Cizvitlerin varlığı ve faaliyeti, tarikatın 1773'te papalık tarafından lağvedilmesine kadar sürdü. Fransız papazlar ülkelerine döndüler, Galata'nm yerlisi Latinlerden yetişmiş Cizvitler ise "prêtes séculiers" (tarikatsız papaz) olarak St. Benoît Manastırı'nda kaldılar. Ama 10 yıl sonra manastırda onların yerini bu kez Lazariste tarikatının misyonerleri aldı. Papa, Cizvit tarikatına 1814'te yeniden izin verince, İstanbul'a bu kez İtalyan Cizvitler! geldiler. 1864'te Collegio di St. Pulcheria adlı okulu açtılar, 189Tde de bugün Beyoğlu Parmakkapı'daki binayı yaptırdılar. Okul bir süre sonra Lazaristlere devredilince, İtalyanca Santa Pulcheria olan adı Fransızca St. Pulchérie'ye çevrildi, kendisi de zamanla rahibeler okuluna, oradan da süreç içinde bugünkü Fransız kız ortaokuluna dönüştü.

İSTANBUL

CIARI, ROBERT DE

(12-13- yy) 13. yy'ın başlarında, IV. Haçlı Seferi sırasında Konstantinopolis'e gelen Fransız şövalyelerindendir. Hayatına dair bir bilgi yoktur.

Kuzeybatı Fransa'da Haçlı seferleri için Fransızları coşturan Pierre L'Ermite' in de memleketi olan Amiens dolaylarında yaşayan ve Clari (veya Clairi) arazisinin sahibi olan Robert de Clari, istanbul'un Haçlılar tarafından alınışını anlatan hatıralannı, okuryazar olmadığından 1210'da yurduna döndüğünde birine anlatarak yazdırmıştır. Bu hatıralar ortaçağ Fransız edebiyatının ilginç ürünlerinden biri olarak tamnmıştır. Bilindiği kadarıyla Robert de Clari'nin arazisi ona "şövalye soyluluk unvanı sağlamış fakat 6 hektarlık toprağı ile doyurmaya yetmemişti".

Robert de Clari'nin konuşma üslubuyla ve eski Fransız dilinde yazılmış olan hatıratının başında oldukça ayrıntılı olarak Bizans tarihinin 12. yy'daki gelişmeleri ve başlıca taht olayları anlatılmış, bunun arkasından, Avrupa'da hazırlanan IV. Haçlı Seferi'nin niçin doğrudan doğruya Müslümanlara karşı değil de, Konstantinopolis'e yöneldiği üzerinde durulmuştur. Bu sefere Robert'in kardeşi Rahip Aliaume de Clari de katılmıştır. Bunlar Haçlı ordusunun yoksul şövalyeleriydi. Güçlü ve varlıklı olanlardan biri de, hatıratı günümüze kadar gelen Geoffroy de Villehardouin'dir. Clari, hatıralarında, bu varlıklı grubun tutumundan yakınır ve onlann kendilerini ezdiğinden şikâyet eder. Aliaume de Clari, şehrin Haliç tarafında örülmüş bir kapıyı delenlerin başındadır ve hattâ Robert onun burada açılan delikten ilk giren olmasmı önlemeye çalışmıştır. Böylece her iki kardeşin en önde çarpışanlardan oldukları anlaşılır. Şehir Haçlıların eline geçtiğinde ise, başta gelen büyük soylular, küçük şövalyeler daha farkına varmadan, Bizanslıların zengin konaklarına yerleşmişler, küçükler ise ancak buldukları ile yetinmek zorunda kalmışlardır.

Robert de Clari, Blahernai Savaşımda buldukları hazineleri, Ayasofya'yı, bu kilisenin önündeki atlı imparator heykelini, On iki Havari Kilisesi'ni, Altınkapı' yı, Bukoleon Sarayımı, şehrin içindeki bazı anıtları, Pantokrator Manastırı olması muhtemel bir yapıyı anlatır. Kitabının son bölümlerinde, Haçlıların arasından bir Latin imparatorunun seçilmesi ile yağmada elde edilen malların paylaşılması üzerinde durulur. Hattâ bu arada, kardeşi Aliaume'a bir rahip namzedi olduğu gerekçesiyle yağmadan pay verilmesi önlenmeye çalışılır. Ancak onun kahramanca çarpıştığı bazılarınca öne sürülerek hisse alması sağlanır. Bu küçük kitabın son bölümleri, Latin İmparatorluğunun ilk yıllarındaki olaylara dairdir.

Robert de Clari'nin kitabı birkaç defa yayımlanmıştır: *Historiens et chroniqueurs du Moyen-Age, Robert de Clari, Villehardouin, Joinville, Froissart, Commynes,* (yay. A. Pauphilet). (Paris, 1938); *La conquête de Constantinople,* (yay. Ph. Lauer), (Paris, 1956); R. de Clari'nin kitabı P. Chariot tarafından bugünkü Fransızcaya çevrilerek küçük bir cilt halinde basılmıştır: *La conquête de Constantinople.* (Paris, 1939). Beynun Akyavaş tarafmdan yapılmış bir de Türkçe tercümesi vardır: *Konstantinopolisîn Zaptı* (1204), (Ankara, ty). Ancak birçok kısımlar eksik olduğundan bu çeviri kaynak olarak kullanılamaz.

Bibi. G. Paris, *Esquise historique de la littérature française au Moyen Age,* Paris, 1913, s. 144.

SEMAVİ EYICE

CLAVTJO, Kl Y GONZALEZ DE

(?, Madrid - 2 Nisan 1412, Madrid) İspanyol gezgin.

Soylu bir aileden olan Clavijo'nun Kastilya Kralı III. Henrique'nin (hd 1390-1406) Timur'a gönderdiği elçilik heyetinin başına geçmesine kadarki hayatı hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. O sırada kralın mabeyincisi olan Clavijo üç yıl sürecek olan bu yolculuğa 21 Mayıs 1403'te Sevilla'da gemiye binerek başlar. Messina ve Rodos'a uğradıktan sonra 24 Ekim' de o sırada Ceneviz kolonisi olan Galata' ya varır.

Clavijo'ya göre o dönemde İstanbul'un üç ayrı sahibi vardır. Suriçi Konstantinopolis'te Bizans İmparatoru II. Manuel, Galata'da Cenevizliler ve Üsküdar'da Türkler. Türkler her gün Galata ve Konstantinopolis pazarlarına alışverişe gelirler, haftada bir defa ise Bizanslılar ve Latinler Üsküdar pazarına giderlerdi.

Elçilik heyeti 28 Ekim'de karşıya geçerek imparatoru ziyaret eder, iki gün sonra da kentte bir gezinti yapar. Clavijo'nun ilk anlattığı binalardan Santa Maria Parabilico, Peribleptos Kilisesi, onun yanındaki San Juan ise Studion Kilisesi (bugün Imrahor Camii) olmalıdır. Atmeydanı'nın denize bakan tarafında 27 sütun vardır; bunlar birbirlerine kemerlerle bağlanmıştır ve onların üstünde düzenlenmiş seyir yerinden Hippodrom' daki törenler seyredilir.

Konstantinopolis'te görülen diğer kiliseler, Ahırkapı yakınlarında olan St. Georges de Manganes, Meryem Hodegetria ve Blahernai kiliseleridir. Ayrıca 490 sütunluk bir yeraltı sarnıcından ve kentin surlarından söz edilir. Clavijo'ya göre boyutlarına ve surların uzunluğuna rağmen kentin nüfusu azdır. İçinde tarla, bağ ve bahçe olarak kullanılan tepeler ve vadiler vardır. Kentin en yoğun bölgesi Haliç yöresi ve orada denize açılan kapıların çevresidir. Özellikle Galata'ya karşı olan yerler en kalabalıktır. Kentte bulunan büyük saray, kilise ve manastırların çoğu haraptır. Havariyun Kilisesi'nden vadinin karşı tarafına geçen sukemeri (Valens Kemeri) aynı zamanda köprü vazifesini görür. Haliç surunun dışında çok sayıda dükkân ve malzeme deposu vardır. Karşıdaki Galata kenti küçüktür, ancak güzel evleri vardır.

Elçilik heyeti 14 Kasım'da Galata'dan ayrılır, yolda, bir Bizans kulesinin bulunduğu Tarabya'dan su alınır. İleride, Kavaklar'da karşılıklı iki kale vardır. Rumeli tarafındaki Bizans kalesi harap ve boştur. Anadolu yakasındaki, bir tepe üzerinde olan kalede ise Türk askerleri vardır. Karadeniz'e çıkan gemi Şile ve Kefken'e uğradıktan sonra Kerpe yakınlarında fırtınaya yakalanarak batar, kurtulan heyet Galata'ya döner ve kışı orada geçirir. 20 Mayıs 1404'te yeniden yola çıkılarak Trabzon'a ulaşılır ve oradan karayoluyla Erzurum, Maku, Hoy, Tebriz, Tahran, Nişabur üzerinden Timur'un başkenti olan Semerkant'a varılır. 8 Eylül-20 Kasım arasında orada kalındıktan sonra aynı yoldan geri dönülür. Dönüşte Clavijo ve yanındakiler 23 Ekim-3 Kasım 1405 arasında Galata'ya uğrarlar.

Clavijo'nun yolculuk anıları ilk olarak 1582'de Sevilla'da *Historis del gran Tamorlan e itinerario y enarraciön del viage y relaciön de la embajada que Ruy Gonzalez de Clavijo le hizo per mandado del muy poderoso senor Rey Don Henrique el Tercero del Castilla,* adıyla basıldı, ikinci baskısı 1782'de Madrid'de yapıldı. Ayrıca 1943 tarihli bir Madrid baskısı ile İngilizce (Londra, 1859), Rusça (Sankt Petersburg, 1861), Farsça (Tah-

ran, 1958) ve Fransızca (Paris, 1990) çevirileri vardır. Türkçesi de *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat* (1939) adıyla yayımlanmıştır.

STEFANÓS YERASIMOS

COECKE VAN AELST

(14 Ağustos 1502, Aelst - 6 Aralık 1550 Brüksel) Flaman ressam, gravür sanatçısı, desinatör ve mimarlık kuramcısı.

Adı Pieter Coecke olan ve doğum yeri Aelst'i (bugün Aalst) unvan olarak kullanan sanatçı atölye öğrenimi gördü, Brüksel ve Roma'da anıt mimarisi, bezeme sanatları, halı desinatörlüğü gibi alanlarda kendisini yetiştirdi. 1533'te bağlı bulunduğu loncanın isteğiyle bir delegasyon eşliğinde halı ticareti için istanbul'a gönderildi. Başkentte bir yıl kaldı. Türkçeyi öğrendi, saraya kadar girip I. Süleyman'ın (Kanuni) takdirini kazandı, hattâ padişahın bir geçit törenindeki resmini bile gravür (oymabaskı) halinde yaptı, ayrıca İstanbul'un, Balkanların yaşamından çeşitli sahneleri ve giysileri resmetti. "I. Süleyman'ın Hippodrom'dan (Atmeydanı'ndan) Geçit Töreni". "Bir Sünnet Düğünü", "Bir Cenaze Alayı". "Bayram İlanı", "Türklerin Kent Dışı (Taşra) Yaşamı", "Türkler Nasıl Yemek Yerler", "Türkler Nasıl Seyahat Ederler" adlı çalışmaları bunlardandır.

Pieter Coecke ertesi yıl kutsal Roma-Germen İmparatoru V. Kari'm (Şarlken) saray ressamı payesini kazandı. Çalışmalarını Brüksel, Roma ve çeşitli Rönesans kentlerinde sürdürdü. İtalyan mimarisinin ustalarından Flamancaya çeviriler yaptı. Mesleki çalışmaları kapsamında mimarlık, duvar inşaatı, goblen desinatörlüğü, perspektif vb konularda yazdığı kitaplar, "St. Paulus'un Hayatı", "Yaşu'nun Öyküsü", "Büyük Günahlar" adlı duvar halısı resimleri de bulunur. Bazı yağlıboya tabloların onun tarafından yapıldığı, böylece Antwerpen'in (Anvers) gotik maniyerizminden romantizme geçişi başlatan ressam olduğu sanılmaktadır. Rönesans'a katılan ilk flaman sanatçılar arasında yer alan Coecke hakkındaki diğer bir kayda değer bilgi de ünlü ressam Pieter Brugel'i atölyesine çırak alıp yetiştirmiş ve kendisine damat seçmiş olmasıdır.

İSTANBUL

COĞRAFİ KONUM

İstanbul İli 41° 33'-40° 28' kuzey enlemleri ve 28° 01'-29° 55' doğu boylamları arasındaki 5.712 km²'lik alanı kaplar. Karadeniz ile Marmara Denizi'ni birleştiren İstanbul Boğazı, Asya ve Avrupa kıtalarını birbirinden ayırır. Böylece İstanbul, dünyanın iki kıtaya yayılmış tek kenti olma özelliğini de taşır.

İstanbul İli kuzeyde Karadeniz, güneyde Marmara Denizi, batıda Ergene Havzası'nın su ayrım çizgisi, doğuda Kocaeli Sıradağları ile çevrilidir. İdari açıdan batıda Kırklareli ve Tekirdağ, doğuda Kocaeli illeriyle komşudur. İstanbul'un ilçelerinden Yalova ise Marmara Denizinin İzmit Körfezi'nin güneybatı sahilindedir. Bu ilçe de Bursa İli'ne komşudur. Bu sınırlar dahilinde, toprakların büyük bölümü Asya, üçte ikisinden biraz azı da Avrupa kesiminde yer alır. İki yaka Boğaziçi'nin üstünden geçen Boğaziçi ve Fatih Sultan Mehmet köprüleriyle birleşir.

İstanbul İli'nin yüzölçümü bütün Türkiye topraklarının yüzde 0.7'si, nüfusu ise 1990 nüfus sayımına göre 7.309.190' dır. 1990'da km²'ye düşen 1.280 kişiyle İstanbul Türkiye'nin en kalabalık ve en yüksek nüfus yoğunluğuna sahip ilidir (Türkiye nüfus yoğunluğu ortalaması. 1990'da 73 kişi).

Topraklarının dörtte üçünü platolar kaplar. Orman ve fundalık alanlar yüzde 60 civarındadır. Akdeniz ve Karadeniz iklimleri arasında bir geçiş bölgesidir (bak. doğal yapı; iklim; akarsular; göller).

İSTANBUL

CON PAŞA KÖŞKÜ

Büyükada'da. Çankaya (Nizam) Caddesinin üzerinde bulunmaktadır.

Caddenin kuzey (deniz) tarafında, geniş bir bahçenin içinde yer alan ve Büyükada'nın en ünlü sivil mimarlık eserlerinden olan bu köşk. son dönem Osmanlı ricalinden, İtalyan-Rum melezi, asıl adı Trasivolos Yarmaros olan Con Paşa tarafından 1880'de mimar Ahileus Poliçis'e inşa ettirilmiştir. I. Dünya Savaşı yıllarında Milli Emlake intikal eden, daha sonra satılarak birçok şahıs arasında el değiştiren köşk günümüzde sağlam durumda bulunmakta ve sahibi Borovalı ailesi tarafından yazlık konut olarak kullanılmaktadır.

Üç katlı ahşap bina. dogu-batı doğrultusunda caddeye paralel uzanan dikdörtgen bir alana oturur. Köşkün özgünlüğü, barındırdığı mekânların tasarımından ziyade, büyük özenle gerçekleştirilmiş olan iç ve dış süslemesinden kaynaklanmaktadır. İçeride, özellikle zemin katta, birbiriyle bağlantılı kabul salonlarının tavanlarında görülen neorönesans üslubundaki bezeme dikkati çeker. Konsollu silmelerle kuşatılmış olan tavanların yüzeyi sekizgen kasetlere bölünmüş, damlalık ve yumurta frizlerinin sınırladığı kasetlere, daire veya elips biçiminde yaldızlı çerçeveler içinde çeşitli resimler yerleştirilmiştir. Söz konusu resimler arasında çoğu hayali manzaralar, gündelik hayat sahneleri, alegorik kompozisyonlar, ayrıca eski Mısır uygarlığının kalıntılarını konu edinen tasvirler bulunmaktadır.

Cephelerde, köşkün inşa edildiği dönemde İstanbul'un mimarisine egemen olan eklektik (seçmeci) üslubun özellikleri sergilenmektedir. Ahşap panjurlarla donatılmış olan dikdörtgen açıklıklı pencerelerin bazıları ampir üslubuna(->) bağlanan üçgen alınlıklar (frontonlar) ya da konoslu lento görünümünde damlalıklarla, bazıları ise bileşik kemer biçiminde, barok üslupta alınlıklarla taçlandırılmıştır. Bütün cephelere dağıtılmış olan balkonlarda, ince ahşap dikmelerin üzerine, klasik Osmanlı mimarisinden derlenme Bursa kemerinin çeşitli varyantları oturtulmuştur.

Yapının kitlesi, balkonların ve çıkmaların yanısıra, köşelerde yükselen, kesik piramit biçiminde külahlarla da hareketlendirilmiştir. Çinko levhalarla dekoratif bir biçimde kaplanmış olan bu külahların tepesine, akroterlerin kuşattığı kubbecikler oturtulmuş, diğerlerinden daha yüksek tutulan güneydoğu köşesindeki külah ise bir rüzgârgülü ile donatılmıştır. Denize bakan kuzey cephesinin ortasın-

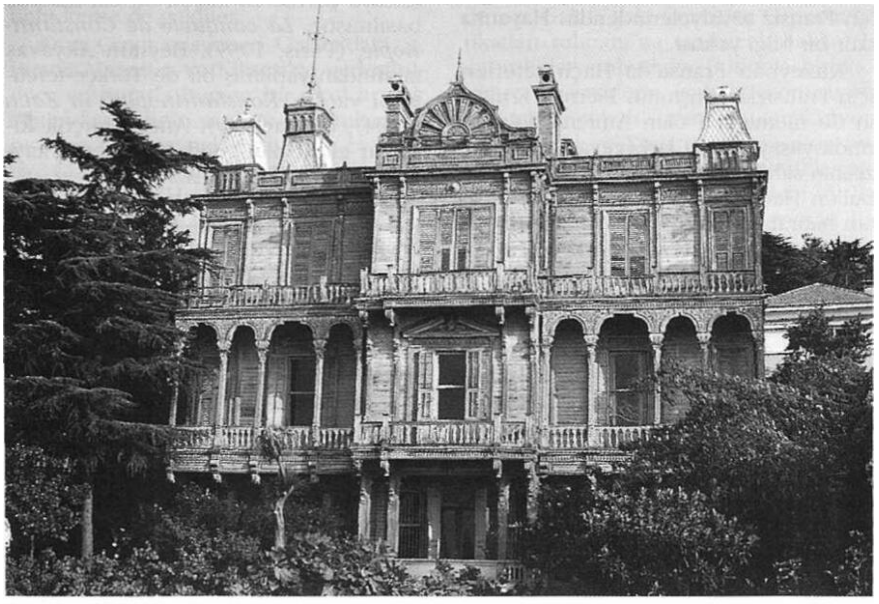

Con Paşa Köşkü
Erkin Emiroğlu

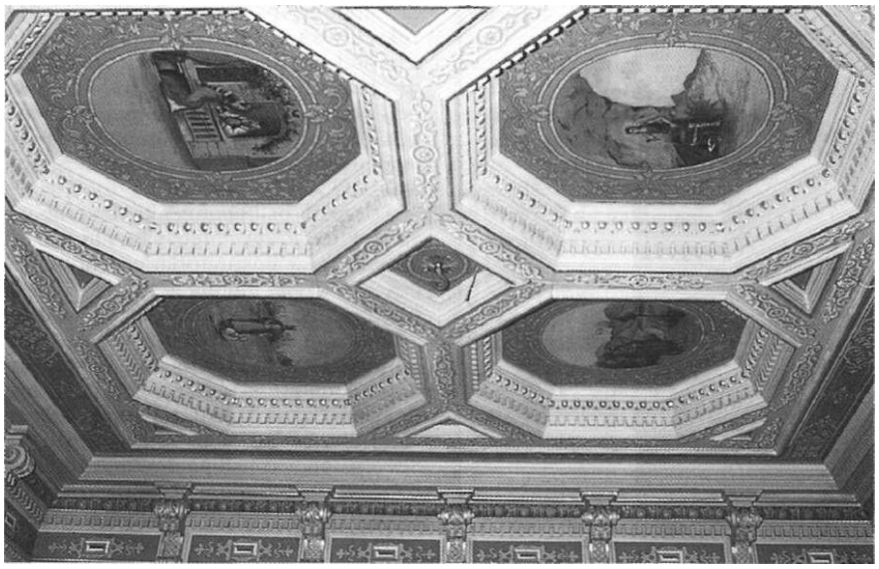

Con Paşa Köşkünün kabul salonlarının tavan süslemelerinden ayrıntı.
Erkin Emiroğlı

daki çıkmanın üzerinde, barok üslupta bir çerçevenin içinde stilize güneş motifinden oluşan bir alınlık bulunmaktadır.

Köşkün bahçesine, muhtemelen bir İstanbul konağından veya bir Boğaz yalısından getirilmiş olan mermer selsebilin oranları ve süsleme ayrıntıları Lale Devri'nin sonlarına veya I. Mahmud döneminin (1730-1754) başlarına ait olduğunu kanıtlamaktadır.

Kendi türünün en güzel örneklerinden olan bu selsebilin, mukarnaslarla bezeli saçak silmesi ve yarım daire planlı havuzu, bir palmetle son bulan dilimli kaş kemeri, çanakçıkların bulunduğu yüzeyi kuşatan meyve tabağı ve çiçekli vazo kabartmaları göz alıcıdır.

Bibi. Tuğlacı, *İstanbul Adaları,* I, 233-236.

M. BAHA TANMAN

CONCORDIA TİYATROSU VE BAHÇESİ

Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi'nde bugün St. Antoine Kilisesi'nin bulunduğu yerde, dar bir geçitle girilen, içinde bir birahane ile yazlık ve kışlık tiyatroların olduğu bir bahçeydi.

Tiyatrolardan önce burada Fransızların "cafe chantant" dedikleri şarkılı bir eğlence yeri vardı. 1871'in sonlarında burası, caddenin hemen karşısındaki "Palais de Cristal" ile yarışabilmek amacıyla temsillere de olanak veren bir salona dönüştürüldü. Aynı amaçla o yılın kış sezonu boyunca Ricci ve Parmeggiani tarafından bir seri opera-komik de yine burada oynatıldı. 1874'te tümüyle yanan salonun yerine, ertesi yıl kışlık kullanım için yeni bir bina daha yapıldı. Yazlık kısımda ise bir köşede ayaklar "üzerine kurulmuş ahşap bir sahne ile basit perde dekorlar yer alıyordu. Geometrik biçimler verilerek, barok bahçe anlayışına uygun olarak düzenlenmiş bahçenin üzeri bez bir tente ile örtülmüştü. Kışlık kısımda olduğu gibi yine burada da çoğunlukla Fransız aktrislerin oynadığı opera ve oyunlar sergileniyordu. Fakat bunlar büyük sanatsal gösterilerden çok, ucuz ve sıradan temsillerdi.

İçinde dernek balolarının yapıldığı, ulusal bayramların kutlandığı birahane kısmının açılışı, Haziran 1882'dedir. Burada genellikle Rum müzisyenler çalıyordu. 1886'da kışlık kısım yeniden elden geçirilerek cafe-concert'e dönüştürüldü. Hattâ o dönemde sahibi Malia Andreas'in, azınlıkların ayrıcalıklarından yararlanarak burada gizliden gizliye bir de kumar salonu işlettiği bilinmekteydi. 1904'te. yönetmen Livadas sonradan ahşap bir yapıya dönüştürülmüş girişi ve yine ahşap bir fuayesi olan bu kagir binanın tavanını yükselterek araya localar yerleştirdi. Concordia Bahçesindeki yapılar 1906'da. yerine Saint Antoine Kilisesi'nin yapılması amacıyla yıktırıldı.

Bibi. And, *Tanzimat:* S. Birsel. *Ab Beyoğlu Vah Beyoğlu.* İst.. 1983: S. N. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler. 19- Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nun Sosyal Topografyası,* İst., 1984: Cezar. *Beyoğlu:* B. Osdiken, "Beyoğlu'nda Yasayan ve Kaybolan Pasaj ve Geçitler. *TT.* S. 90'(Haziran 1991).

SEZA DURUDOĞAN

CONSTANTİNUS I (Büyük)

(yak. 280, Niş - 33 7, İzmit) Roma imparatoru (hd 324-337). Konstantinopolis kentinin ve Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğunun "Büyük" lakabıyla anılan kurucusu. Hıristiyanlığı kabul eden ilk imparator.

Constantinus 306'da babasının ölümü üzerine, onun Britanya'daki orduları tarafından augustus ilan edildi. Doğu'da augustus olan Licinius'a karşı kazandığı zaferle tüm imparatorluğun hâkimiyetini eline geçirdi.

Constantinus, bu zaferin hemen ardından, Boğaziçi kıyısındaki eski Grek kolonisi Bizantionü ikametgâhı olarak seçti ve kenti büyütüp yeniden inşa ettirdi. 6 yıl süren imar ve iskân çalışmalarından sonra 11 Mayıs 330'da törenle açılan şehir, bir süre sonra kurucusunun adıyla "Constantinopolis" (Konstantinopolis) (Constantinusün kenti) olarak anılmaya başlandı. Ancak erken dönemlerde kentin resmi adı olarak "İkinci Roma" ve "Yeni Roma" isimleri tercih edildi. Constantinus tarafından bir başkentten çok imparatorların ve ailesinin ikametgâhı, aynı zamanda Licinius'a karşı zaferinin bir abidesi gibi düşünülen şehir, zamanla başkent hüviyetini kazandı ve varlığını 1453'e kadar Bizans devletinin merkezi ve başkenti olarak sürdürdü. Dolayısıyla, kentin törenle açılışının yapıldığı 330 yılı, çoğu tarihçilerce Bizans İmparatorluğunun başlangıç tarihi kabul edilir. Bizans'ta Grek alfabesi esas olduğu için Roma'dan kesin kopuş tarihi 395'ten sonra kentin adı Kappa ile (Latin harflerine göre k) yazılmaya başlanmıştır.

Constantinus'tan önceki Roma imparatorları Septimius Severus (hd 193-211) ve Caracalla'nm (hd 211-217) yürüttüğü imar faaliyetlerinin temelleri üzerine kurulan kentin sınırları batıya doğru genişletilerek, kara surları inşa edildi (bak. Constantinus Suru). Bu genişlemeye paralel olarak, Severusün yaptırdığı ve daha sonra Mese(->) adı verilen, kenti ortasından yarıp geçen revaklı anacadde de batı yönüne doğru uzatıldı. Bu yol üzerinde, antik kentin son bulduğu noktanın az ötesinde, Constantinus Forumu(->) inşa edildi; forumun orta yerine üzerinde Constantinusün dev bir heykelini taşıyan bir sütun dikildi (bak. Çemberlitaş). Yine aynı caddenin üstünde, Constantinus Forumu'nun yaklaşık 1,2 km batısında, bir capitol yer almaktaydı.

Constantinus, daha önce Severusün başlattığı ve kendisinin büyüterek yapımını tamamlattığı Hippodrom'a(->) ilave olarak, Büyük Saray'la(->) bir senato binası yaptırdı.

Constantinusün dini imar faaliyetine gelince, mevcut verilere göre, Constantinusün yaptırdığı kesinlikle bilinen kiliselerin sayısı çok fazla değildir; bunlar, Aya İrini(->), Haliç yakınındaki Ayios Akakios ve Constantinus Surunun dışında kalan Ayios Mokios'tur. Bugün Fatih Camii'nin bulunduğu yerde kumlan Havariyim (Ayii ApostoliiX-») Kilisesi, Hıristiyanlığı kabul eden ilk Roma imparatoru sıfatıyla kendini havarilerin eşiti (isapostolos) ya da on üçüncü havari gibi gören Constantinus tarafından, kendi türbesi olarak inşa ettirildiyse de ana kilise binası ve Ayasofya Kilisesi oğlu Constantius döneminde (337-361) tamamlanmıştır. Görülüyor ki, Bizans başkentinin daha sonraki devirlerde edindiği koyu ve salt Hıristiyan çehre, benimsediği serbest dini politika nedeniyle kentin akropolisi üzerindeki eski pagan tapınaklarını dahi yıktırmayan Constanti-

I. Constantinus'u Bizantion'un maketini şehrin koruyucusu Meryem'e sunarken betimleyen Ayasofya'daki bir mozaikten ayrıntı. *Ara Güler*

nus'un zamanında, henüz geçerli olmayan bir özelliktir.

Bu şekilde imar edilen kentin nüfusunun artmasını teşvik için, Constantinus halkı bazı vergilerden muaf tuttu ve "annona" adı verilen bedava ekmek dağıtımını başlattı. Bu amaçla Mısır'dan günde 80.000 kişiye yetecek kadar tahıl temin edildi. Araştırmacılar bu veriye dayanarak şehrin nüfusunun yaklaşık 20.000'den, Constantinus döneminde 80-160.000 arasında bir rakama ulaştığını ileri sürerler.

İmar ve iskâna ilişkin faaliyetlerinin yanısıra, askeri, idari ve iktisadi bir dizi reformla devlet düzenini yeniden örgütleyip Bizans sisteminin temelini oluşturan Constantinus, aslında İmparator Diocletianus'un (hd 284-305) önceden başlatmış olduğu bazı reformları geliştirerek, birtakım temel değişikliklerle tamamlayan kişidir. Hattâ burada yeni bir kentin kurulması ve imparatorluk merkezinin doğuya kaydırılması bile ilk kez Diocletianus'un başlattığı bir eğilimdi. Diocletianus gibi, eyaletlerde askeri ve sivil iktidarın birbirinden ayrılması ilkesini benimseyen Constantinus, merkeziyetçi ve hiyerarşik bir sistem kurma esasına göre hareket ederken, başkentte de saray memuriyetlerini ve devlet bürokrasisini düzenledi. Ayrıca temelini "solidus" adlı yeni bir altın sikkenin teşkil ettiği, çok sağlam bir para sistemi yarattı.

Bizans'ta devlet ve kilise ilişkilerinin aldığı şekli de büyük ölçüde belirleyen Constantinus, 325'te ökümenik konsillerden ilkini İznik'te toplattırıp, burada kilisenin fiili başkanı rolünde dini tartışmaları yönetti. Devlet başkanı olarak kilisenin içişlerine karışmayı görev ve sorumluluklarından sayan Constantinus. Bizans tahtmdaki haleflerine bu konuda örnek oldu. Bununla birlikte, Hıristiyan olmadan önce güneş tannsına ("sol invictus") tapması, ölüm döşeğine düşene dek vaftiz olmaması ve paganlara gösterdiği müsamaha yüzünden, Constantinus'un Hıristiyanlığı ne derece içtenlikle benimsediğini sorgulayan araştırmacılar vardır.

Constantinus ölmeden önce imparatorluğun idaresini hayattaki üç oğlu arasında paylaştırdı: Constantinus'a Batidaki toprakların, Constantius'a Doğu'nun, Constans'a ise ortadaki yörelerin idaresini devretti.

Bibi. A. H. M. Jones. *Constantine and the Conversion of Europe,* Londra, 1948, yb New York, 1962; T. D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine,* Cambridge, 1982; ay, *Constantine and Eusebius,* Cambridge, 1981: C. Mango. *Le développement urbain de Constantinople (TVe-VIIe siècles).* Paris, 1985, s. 23-36: G. Dagron, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451,* Paris. 1974.

NEVRA NECİPOĞLU

CONSTANTİNUS FORUMU

İlkçağın Bizantion'unu, 4. yy'da yeni bir Roma şehri olarak imar eden I. Constantinus (hd 324-337), kara tarafından yeni bir sur duvarı arkasına aldığı şehrin ortasına kendi adma bir meydan, bir forum yaptırmaya da özen gösterdi. Bu forum için seçilen yer, daha önceden Septirnius Severus (hd 193-211) tarafından yeniden kurulmuş olan şehrin sınırları dışındaki mezarlık (nekropolis) arazisi idi. Bir söylentiye göre, Bizantion'u kuşattığı sırada, Constantinus'un çadırı burada kurulmuştu. Constantinus Forumu, Mese denilen anacaddenin üzerinde idi, ortasında ise Constantinus'un adına dikilen bir anıt yükseliyordu (bak. Çemberlitaş). Bunun tepesinde imparatorun heykeli vardı. Meydan klasik biçimde kare veya dikdörtgen değil oval planda idi. Forumun zeminine geniş mermer levhalar döşenmişti ve iki tarafından birer kemerle anacaddeye açılıyordu.

Forumun batı tarafındaki kemerde bir yazı okunuyordu: "Menas bu altın eseri, altın zengini imparatorların şehrini yüceltmek üzere, bütün gelip geçenler için yaptı". Bu metin *Anthologia Palatina* adındaki eski kitabeler derlemesinde günümüze kadar gelmiştir. Meydanın doğu ucunda ise beyaz mermerden biri doğuya, diğeri batıya açılan iki kemer vardı. Bunlardan doğuda olan Septirnius Severus'un yaptırdığı direkli caddeye, batıdaki ise şehirden çıkışa uzanan yola kavuşuyordu.

Eski metinlerden öğrenildiğine göre, meydan birçok heykelle süslenmişti. Doğu kemeri üstünde aralarında bir haç olmak üzere İmparator Constantinus ile annesi Helena'nın heykelleri bulunuyordu. Burada ayrıca şehrin talih simgesi olan bir Fortuna (Grekçe: Tihe) heykeli de yer almıştı. Romalıların çok saygı gösterdikleri bu tanrıça heykelinin ellerini, İkonoklazma Dönemi imparatorlarından I. Mihael'in (hd 811-813), "hükümdara karşı halk partilerinin bir ayaklanma girişiminde bulunmalarını önlemek için", kırdırdığı söylenir. Ancak bunun İkonoklazma Akımı'na ve bunu destekleyen imparatorlara karşı olanların uydurdukları da tahmin edilir (bak. İkonoklazma). Yine burada bizzat Constantinus'un diktirdiği büyük bir de haç vardı.

Meydanın doğu tarafında, sağda, üzerlerinde altın kaplamalı (veya yaldızlı) 12 efsane yaratığı ve deniz perileri (şarkıları ile denizcileri çeken seirenes'ler) heykeli yerleştirilmiş 12 sütun dikilmişti. Solda ise bir fil ile bir domuz heykeli görülüyordu. Ortada büyük havuzun üzerinde veya yanında aslanlar arasında Peygamber Davud'un tunç heykeli yerleştirilmişti. Burada ayrıca, masif tunçtan Tannça Junon'un da bir heykeli bulunuyordu. IV. Haçlı Seferi ile buraya gelerek şehri 1204'te işgal eden Batılı şövalyeler para basmak için bu heykeli eritmişlerdi. Söylendiğine göre, bu heykelin yalnız başını dört çift öküz çekebilmiştir. Constantinus Forumu ilk piskoposlar olan Metrofanes, Aleksandros ve Pavlos'un tahta üzerine yapılmış resimleri ile de süslenmişti.

Constantinus Forumu'nun, bin yılı aşkın süre boyunca, ilk biçimini koruduğunu sanmak yanlıştır. Yüzyıllar içinde meydan toprakla dolmuş, zemin kotu yükselmiş, bunun üzerine Bizans dönemi boyunca ve Osmanlı döneminde binalar yapılmıştır. 17. yyin başlarında, Çemberlitaşin dibinde Atik Ali Paşa'nm külliyesinin imaretinin olduğu I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) İstanbul'da bulunan Flensburg'lu Melchi-

or Lorckün (Lorichs) bir resminden anlaşılır. Yine forumun bulunduğu yerin üstünde de Elçi Ham(->) olarak bilinen büyük bina bulunuyordu. 19- yy'da han harabe haline gelmiş, II. Abdülhamid'in yakınlarından Osman Bey, bu hanın kalıntısını yıktırarak yerine bir basımevi ile bir site yaptırmış, yakın tarihlerde bu bina da Darüşşafaka tarafından yıktırılmış ve çok derine inen temeller üzerine şimdiki modern site yapılmıştır. Çemberlitaş ile Atik Ali Paşa Camii haziresi arasındaki yerde bulunan Atik Ali Paşa Külliyesi" nin imareti olan bina, harap halde olduğundan 19. yy sonlarında bunun son izlerinin kaldırılarak yerinde bir vakıf hanı yaptırılması düşünülmüş, Mimar Kemaleddin Bey'in projesine göre başlanan inşaat, ilk katın beton kolonları atıldıktan sonra sürdürülmemiş, uzun yıllar böylece kalan bu betonlar sökülerek, bugün görülen düzenleme yapılmıştır.

Constantinus Forumunun ölçüleri bilinmediğine göre nereye kadar uzandığı da bilinemez. Güney tarafındaki Elçi Hanı kaldırılıp, yerine önce Osman Bey Sitesi, arkasından da şimdiki Darüşşafaka binası yapıldıktan sonra, burada toprağın derinliklerinde ne forumdan ne de onun altındaki eski nekropolden bir iz kalmıştır. Karşı tarafta (kuzeyde) forumun üzerinde Atik Ali Paşa Camii haziresi vardır. Vezir Hanı ile Çemberlitaş Hamamı'nın ise forumun ölçüleri bilinmediği için, meydana ne derecede yaklaştıkları anlaşılamaz. Eğer ciddi bir araştırma yapmaya fırsat verilmiş olsa, belki bugünkü kotun **6-8** m derinliğinde, eğer duruyorsa Constantinus Forumunun mermer döşemesi, bunun altmda da geç Roma çağının mezarlığının stelleri, lahitleri hattâ belki de mezar odaları bulunabilir.

Bibi. Mordtmann, *Esquisse,* Janin, *Constantinople byzantine, 67-69-*

SEMAVİ EYİCE

CONSTANTİNUS SURU

324'te Roma İmparatorluğu'nun tek sahibi olan Constantinus Bizantionü ikinci başkent seçtiğinde, mevcut kentin Septimus Severus tarafından çizilen sınırlarını genişleterek, daha sonra kendi adıyla anılacak suru yaptırdı.

Kimi tahminlere göre, bu kara suru Marmara kıyısında şimdiki Samatya Kapısı yakınındaki Aimilianos Kapısı ile başlayıp, Eksakionion'a (Cerrahpaşa) doğru tırmanıyor, kentin yedinci tepesinde imparatorların zafer alaylarıyla savaştan döndükleri Kserolofos Kapısı'ndan ve bugünkü Aksaray-Topkapı yolu üzerine düşen İoannes Prodromos Kapısı'ndan sonra, Lykos (Bayrampaşa) Deresi vadisini atlayıp Dios, Dalmatos ve İkasia manastırları yanından geçerek, Ayii Apostolii (Havariler) Kilisesi'ni doğuda bırakarak, şimdiki Sultanselim semti dolaylarından Haliç yönünde Harmatios semtinde, Ayios Antonios Kilisesi yanında kıyıya kavuşuyordu. Janin bunun Cibali Kapısı çevresinde olabileceğini ileri sürer.

Ancak Constantinus Suru'nun güzergâhı hususundaki bu görüş bütünüyle tahminlere dayanır. Adları geçen nirengi teşkil edebilecek kilise ve manastırların hiçbirinin kesin yerleri bilinmez. Şehrin II. Teodosios tarafından genişletilerek, şimdi görülen kara tarafı surlarının 413'te yapılmasından sonra da Constantinus Suru uzun süre yerinde kalmıştır. 557'deki depremde bazı bölümleri yıkılan bu duvarların 641'de hâlâ durduğu belirtilir.

Fakat sonraları bütün izleri yeryüzünden silinen Constantinus Suru'nun gerçek çizgisinin bilinmesine yararlı olabilecek hiçbir dayanak yoktur. Eski İstanbul'un tarihi topografyası üzerinde araştırma yapanlar da birbirinden farklı görüşler ortaya atmışlardır. Tek dayandıkları işaret, şimdi Cerrahpaşa Hastanesi yanında olan Esekapı Mescididir. Gerçekten, **16.** yy'da Hadım İbrahim Paşa tarafından mescide çevrilen ve yanma Mimar Sinan'ın bir de medrese yaptığı bu eski Bizans şapelinin adı, bir kapıya işaret eder gibidir (bak. Esekapı Mescidi ve Medresesi). Ancak, 1509'da kıyamet-i sugra (küçük kıyamet) denilen ve 45 gün sürerek, şehirde pek çok binanın yıkılmasına yol açan depremde, "... merhum Davud paşa hamamı kurbinde (civarında) vâki olan Bâb-ı İsa demekle meşhur kâfir-i kapu yıkılub..." sözleriyle, buradaki Bizans döneminden kalmış bir kemerin çöktüğü o çağın çeşitli vekayinamelerinde bildirilir. Fakat bu kemerin gerçekten Constantinus Suru'nun bir kapısı mı, yoksa kemer biçiminde kalmış herhangi bir Bizans yapısının kalıntısı mı olduğu anlaşılamaz. Böylece Constantinus Suru'nun çizgisine işaret sayılan Ese Kapışımın da durumu karanlıkta kalmaktadır.

Bibi. Mordtmann, *Esquise,* Janin, *Constantinople byzantine,* 32-37; Cezar, *Yangınlar,* 382-383.

SEMAVİ EYİCE

CONSTANTİNUS SÜTUNU

bak. ÇEMBERLİTAŞ

CORBUSIER, Le

(6 Ekim 1887, La Chaux-de-Fonds - 27 Ağustos 1965, Cap Martin/Fransa) İsviçreli mimar. Asıl adı Charles-Edouard Jeanneret'dir.

Le Corbusier, uluslararası parlak kariyeri ve modern mimarlığı kuram, uygulama, yaym ve örgütlenme yoluyla yaşama geçiren etkinlikleri ile mimarlık tarihinin unutulmazları arasında seçkin bir yer edinmiştir.

Le Corbusier örgün mimarlık eğitimi almamış ama kendini özgün yollardan yetiştirmiş bir meslek adamıdır. Mimarlığa hazırlanmada kendine birbirini bütünleyen iki anayol seçmiştir. Birincisi geçmişin tüm mimari birikimini doğrudan tanımak, yerinde inceleyip öğrenmek üzere geziler yapmak; ikincisi dönemin en yetenekli, yenilikçi ve yaratıcı mimarlarının atölyelerinde çalışmak ve tabii okumak.

19u'de arkadaşı A. Klipstein ile birlikte kendisinin dönüşte çok şey öğrendiğini söylediği Doğu gezisine çıktı. Mayıs 1911'de başladığı 7 ay süren bu gezisinde Türkiye'ye geldi. Edirne, Bursa ve İstanbul'u dolaştı. Öğrenci gibi sırtında çantasıyla dolaştığı bu yerlerden çok sayıda notlar ve krokiler aldı. Kendine çizdiği mimarlık eğitimi programının bu son aşamasının izlenimlerini, görüp öğrendiklerini bir yazı serisi halinde La Chaux-de-Fonds gazetelerinde yayımladı, sonra da *Le voyage d'Orient* adlı kitapta topladı.

Doğu gezisi, Le Corbusier'nin formasyonunda derin izler bıraktı ve Türkiye'ye ilgisinin ilk basamağını oluşturdu. Türkiye'de (ve Balkanlar'da) önce kentlerin iç yapısı, dokusu, sonra görünümleri, ev ve camilerin büyüklük ve biçim ilişkileri ilgisini çekti. Kentlerin dokularına ve biçimlerine ilişkin gözlemlerinde İstanbul sık sık başvurduğu bir örnekti. "İstanbul'da evler ahşaptır, çatıları aynı eğimde olup aynı cins kiremitle örtülüdür. Büyük binalar, camiler, kervan-

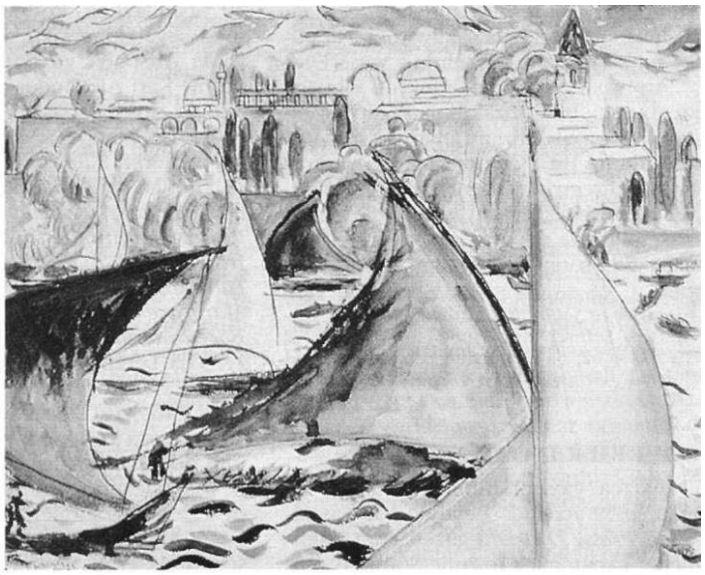

Le Corbusier'nin bir deseni: "Topkapı Sarayı'nın Boğaziçi'nden görünümü". Enis Kortan, *Le Corbusier Gözüyle Türk Mimarlık ve Şehirciliği,* Ankara, 1991

saraylar ise taştandır. Bütün bunların temeli bir standardın varlığıdır". Tarihi kentlerde gözlemlediği bu doku farklılaşmasını sonraları kentsel tasarımlarında kullanacaktı.

Tek yapılar da Le Corbusier'nin dikkatle etüt ettiği örneklerdi. Camiler, kervansaraylar, evler, konaklar, çeşmeler, ağaçlar, avlular, kapılar, mezar taşları gezi defterinin sayfalarını dolduran desenler ve notlarla mimarlığı öğreten yapıtlar olarak belgelenmişti.

Corbusier'nin Osmanlı mimarlığına bakışı o güne kadarki Batılı mimarlardan hele oryantalistlerinkinden çok farklıdır. Corbusier yapıların morfolojisine alabildiğine mimarca bakmıştır. Örneğin camileri, o yılların en yeni sanat görüşü olan kübizmin yaklaşımıyla, modern mimarinin temeli olacak ölçütleri kafasında geliştirdiğini duyumsatarak yorumlamıştır.

Corbusier, 1920'li yıllarda savunacağı biçimsel saflık ilkesini, yalın ve net mimarlık dilini Anadolu yapılarında görmüş gibidir. "...Dış', bir İç'in sonucudur" savına Bursa Yeşil Cami'yi örnek gösterir. "Saf geometrinin edebi biçimleri" dediği yapılarda adeta Purisme'in söylemine hazırlanmaktadır.

Le Corbusier, bu ilk gezisinden 37 yıl sonra 1948'de Türkiye'ye bir kez daha geldi. Bu kez tanınmış ve büyük bir mimar olarak ve İzmir'in imar planı önerisi için çağrılmıştı. Dönüşte İstanbul'a da uğradı. Kenti ve yapıları yeniden gezdi. Hattâ ölçümler yaptı. Bunları kendi ölçüm sistemi olan "Modulor'la karşılaştırdı ve benzerliklerden mutlu oldu.

İstanbul'u 20. yy başındaki dokusu ve görünümü ile tanıyıp hayran olan Corbusier, 1930'lu yıllardaki imar operasyonlarına herhalde hayli kuşkulu bakmış, hattâ karşı çıkmıştı. Paris'te kendisiyle konuşma yapan bir Türk mimarına İstanbul konusunda düşüncelerini ve duygularını şöyle aktardığı biliniyor: "İstanbul'u gayet iyi tanıyorum... orada gördüğüm güzellikler hâlâ gözümün önünde. İstanbul'un çehresini hatırlatan acele ile çizilmiş krokileri hâlâ saklıyorum. Ne güzel renkli ve canlı bir şehriniz var... Eğer ... Atatürk'e yazdığım mektup olmasa idi, bugün büyük rakibim Prost yerine güzel İstanbul şehrinin imarıyla ben uğraşacaktım. Bu mektupta inkılap yapmış bir milletin en büyük inkılapçısına İstanbul'u eski hali ile tozu toprağı ile bırakmasını tavsiye ediyordum. Ne büyük hata ettiğimi sonradan anladım."

Bibi. E. Kortan, *Le Corbusier Gözüyle Türk Mimarlık ve Şehirciliği,* Ankara, 1991; B. Unsal, "ilk Şehirci Mimarımız", *Arkitekt,* S. 2 (1979), s. 62; Ş. Demiran. "Le Corbusier ile Mülakat", *Arkitekt,* 1949, s. 230-231.

AFİFE BATUR

COURRIER D'ORTENT

Fransızca yayımlanmış gazete. 1855-Ekim 1859 arasında Beyoğlu'nda yayımlanan *Presse D'Orient* gazetesinin hükümetçe kapatılması üzerine sorumlu müdürü Giampietri ya da Jean Pietri adındaki Korsika asıllı Fransız gazeteci tarafından 12 Aralık 1861'de çıkarıldı. Ebüzziya Tevfik. *Yeni Osmanlılar Tarihi* adlı kitabında gazetenin Asmalımescit'teki dört katlı büyük binasının -tabii dokunulmazlığı sebebiyle- Yeni Osmanlılar tarafından nasıl kullanıldığını anlatır. Mustafa Fazıl Paşa'nın Avrupa'da basılan "Sultana Uyan" mektubu Namık Kemal, Sadullah Bey ve diğerlerince Türkçeye çevrilmiş, 50.000 nüsha basıldıktan sonra dağıtılmak üzere burada depo edilmişti. Şinasi, Namık Kemal, Ziya Bey ve diğerlerinin Avrupa'ya kaçışı burada düzenlenmiş, Avrupa'dan İstanbul'la haberleşmeleri de Pietri aracılığıyla yürütülmüştür. Yeni Osmanlılar zaman zaman da istedikleri haberleri *Courrier D'Orienfde* yayımlatmışlar, sonra kendi gazetelerine aktarmışlardır.

Yeni Osmanlılar 1871'de afla İstanbul'a dönünce vine gazetenin idarehanesinde buluşmuşlar ama tekrar sürülmeleriyle bu bağ kopmuştur. 1873'ten itibaren gazetenin "muzır" yayınları sebebiyle sık sık Matbuat Dairesi'nden ihtar aldığı ve kapatıldığı görülüyor. Gazete bu yıllarda Bulgar. Karadağlı ve Ermeni Katolik cemaatlerinin çıkarlarım savunuyordu. 1879'da Pietri Fransızca-Bulgarca bir gazete çıkarmak için Sofya'da temaslar yapmıştır. Gazete Temmuz 1882'de. İtalyan gazetelerinden aktardığı "bedhahane" haberler sebebiyle kapatılmış ve sahibi hudut dışı edilmiştir.

Ebüzziya Tevfik. Nisan 1909'da aynı isimle bir gazete çıkarmış, fakat kısa süre sonra Celal Nuri've devredince adı *Jeune Turc'e* çevrilmiştir.

ORHAN KOLOĞLU

CRAVEN, ELIZABETH

(1750. ? - 1828. Napoli) İngiliz gezgin.

Dördüncü Berkeley Senyörü Augustus'un kızı olarak dünyaya geldi. 17 yaşında William Craven ile evlendi. On üç yılda altı çocuk annesi olmasına rağmen piyesler yazıp sahneye koydu. 1780'de. 30 yaşındayken, kocasından ayrılıp Avrupa seyahatine çıktı. Bu arada Almanya'da Anspach ve Bayreuth Markgrafı (kont) Karl Alexander ile tanıştı ve aralarında dostluk başladı. 1786'da Rusya, Kırım ve İstanbul'a yaptığı yolculuğun izlenimlerini Karl Alexander'e yazılmış mektuplar biçiminde kaleme aldı. Bunlar 1789'da *A journey through Crimea to Constantinople in a series of letters from the Right Honourable Elizabeth Lady Craven to his serene Highness the Margrave of Brandenburg Anspach and Bareith written in the year 1786.* adıyla 1789'da Londra'da basıldı. Aynı yıl içinde, iki ayrı Fransızca ve bir Almanca çevirisi Paris ve Leipzig'de yayımlandı. Kitabın ayrıca Londra'da yapılmış 1814 tarihli bir ikinci İngilizce baskısı vardır.

Karl Alexander ile Lady Craven 1791' de eşlerinin ölümlerinden sonra evlendiler. Alexander, Anspach ve Bayreuth senyörlüklerini Prusya'ya satarak İngiltere'ye yerleşti. Orada, yazılarıyla edebiyat çevrelerinde tanman Lady Craven, ikinci kocasının 1806'da ölümünden sonra edebi faaliyetlerini sürdürdü.

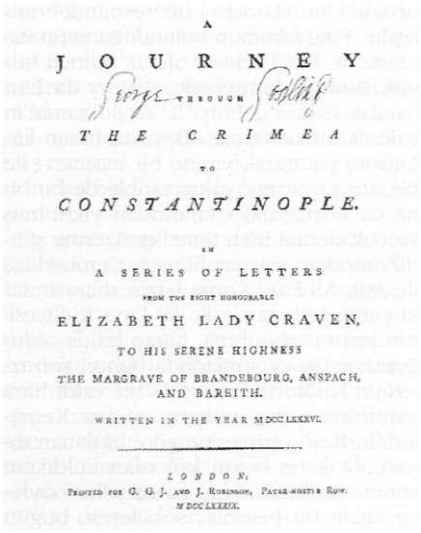
A
JOURNEY
FROM
THROUGH
THE CRIMEA
TO
CONSTANTINOPLE.
IN
A SERIES OF LETTERS
FROM THE RIGHT HONOURABLE
ELIZABETH LADY CRAVEN,
TO HIS SERENE HIGHNESS
THE MARGRAVE OF BRANDEBOURG, ANSPACH,
AND BAREITH.
WRITTEN IN THE YEAR MDCCLXXXVI.
LONDON:
PRINTED FOR G. G. J. AND J. ROBINSON, PATER-NOSTER ROW.
MDCCLXXXIX.

Elizabeth Craven'in gezi izlenimlerinin yer aldığı 1789'da basılan kitabının kapağı.
Gözlem Yayıncılık Arşivi

Dönemi için epey ilginç bir hayat hikâyesi olan Lady Craven aynı zamanda, Lady Mary Montague ile birlikte İstanbul'u ilk gören ve anlatan kadın gezginlerdendir.

Sivastopol'dan gemiye binen Lady Craven 20 Nisan 1786'da İstanbul'a gelerek Fransız Elçisi Choiseul-Gouffier(->) tarafından Fransız elçilik sarayında misafir edilir. Elçi onun için saraydan 75 camiyi ziyaret etmesine izin veren bir emir çıkartır ve Lady tahtırevanla Ayasofya'yı ve belirtmediği bazı diğer camileri gezer. Fransız Elçiliği'nin penceresinden dürbünle Sarayburnu'nda Yalı Köşkü'ndeki merasimleri seyreder. I. Abdülhamid' in genç görünmek için sakalını siyaha boyadığını yazar. Diğer elçiler ve eşleriyle birlikte dönemin en gözde kişilerinden olan Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa'yı ve haremini görmeye gider. Paşanın yazlık sarayındaki harem dairesinin alt katının çevresi açık, ortası havuzludur. Üst katta ise daire biçimindeki bir sofaya odalar açılır. Başodada onları kabul eden paşanın orta yaşlı hanımının zengin giysilerini uzun uzun anlatan Lady Craven. buna karşı sohbetin gayet basit olduğunu yazar.

İstanbul'da iken kentin olağan olaylarından olan bir yangına da tanık olduğunu yazan Lady Craven 12 Mayıs'ta Ege adalarına bir gezi yapmak üzere İstanbul'dan ayrılır. İzmir ve Atina'ya uğradıktan sonra 7 Haziran'da İstanbul'a döner ve bu defa Fransız Elçiliği'nin Tarabya'daki binasında misafir edilir. Oradan Büyükdere ve Belgrad Ormanı'na geziler yapan Layd Craven kentten 25 Haziran'da denizyoluyla ayrılıp Varna ve Bükreş üzerinden Viyana'ya döner.

STEFANOS YERASİMOS

CUMA SELAMLIĞI

"Cuma alayı", "selamlık resmi", "selamlık resm-i âlisi" de denmiştir. 1453'ten 1924'e değin, padişahların İstanbul'da bulundukları zamanlar boyunca her cuma günü yinelenen yarı resmi namaz töreniydi.

Cuma namazının cemaatle ve güvenlikli bir ortamda camide kılınması, hutbe dinlenmesi farzdır. Bu nedenle Osmanlı kanunnamelerine cuma namazı için ayrıca kurallar konmamıştır. 19. yy'a kadar da cuma selamlığı resmi törenlerden sayılmamaktaydı. Osmanlı padişahlarının, hükümdar, halife ve Müslüman birey olarak camide cuma namazı kılmaları gerektiğinden bütün padişahlar, hastalık ve özel durumlar dışında bu kurala uydular. Padişahların, törenle ve kortej eşliğinde saraydan çıkıp bir camiye gidip namaz kıldıktan soma dönmeleri, Halife Abdülmecid Efendi'nin(->) İstanbul'u terk edişine (5 Mart 1924) kadar sürdü.

Tevkîî Abdıırrahman Paşa Kanunna-»ze'sinde bayram ve cuma alaylarında, saraydan camiye gidiş sırasında, vezirlerin camide padişahı karşılamaları, çıkışta da uğurlamaları, bu dinsel gerekliliğe vezirlerin, yeniçeri ağası ile rikâp ağalarının ata binerek gidip dönmeleri, ulemanın, selamlığa katılmak zorunda olmadıkları açıklanırken Esad Efendi'nin *Teşrifat-ı Kadime* adlı eserinde, cuma selamlığına yer verilmediği, dolayısıyla resmi bir tören sayılmadığı görülmektedir.

İstanbul halkı için cuma alaylarının özel bir önemi vardı. Her hafta, havanın elverişli olması koşulu ile âdeta bir bayram havası yaşanmakta ve herkese seyir olanağı doğmaktaydı. O gün. kuşluk saatlerinden başlayarak alayın geçeceği cadde ve sokaklar tıklım tıklım dolardı. Kimi, sevap olduğu, padişahı görürse sıkıntılarının geçeceği inancıyla, kimileri çocuklarına padişahı göstermek ya da korteji izlemek için, taşradan gelenler ise benzeri bir hareket geldikleri yörelerde yaşanmadığından merakla sarayla cami arasındaki yolları doldururlardı.

Cuma selamlığının programı ve protokolü bayram alayından(->) pek farklı değildi. Fakat ondan daha dar kapsamlıydı. Bununla birlikte 17. yy'a değin cuma selamlıklarının son derece görkemli düzenlendiği bilinmektedir. Bunun da nedeni, padişahların seferler nedeniyle uzun zaman istanbul'dan uzak kalmalarıydı. 17. yy'ın ilk yarısında ise tahta çıkan deli, dengesiz (I. Mustafa), çocuk yaşta (IV. Murad, IV. Mehmed) padişahlar bu geleneksel töreni zaman zaman kesintiye uğrattılar. Daha önce ise III. Murad (hd 1574-1595) kapıkulu askerlerinin taşkınlık yapmalarından çekinerek saltanatının son iki yılında cuma selamlıklarına çıkmamıştı.

Cuma selamlığının ilk töreni sarık alayıydı. Kuşluk vakti, başçavuş, başında paşa kavuğu, sırtında bol yenli kürk ve üstünde kaftan, belinde altın yaftalı kemerle murassa hançer, yanında on iki

Sultan V. Mehmed'in (Reşad) Ayasofya'daki ilk cuma selamlığım izleyen yerli ve yabancı halk.
Sehbal S. 5 (28 Mayıs 1909)
Nezih Başgelen koleksiyonu

sarıkçı, kırk-elli hasodalı ve mülazım ile biri sorguçlu öteki sorguçsuz iki sarık taşıyarak saraydan camiye kadar ağır ağır yürür, başçavuş, sarığı her iki tarafa selamlama anlamında gösterirdi. Böylece halk, cuma selamlığının hangi camide yapılacağını ve alay güzergâhını öğrenirdi. Buna sarık alayı deniyordu. Her zaman yinelenmeyen bu ilk tören, 19. yy'da bırakılmıştır.

Gidilecek camiyi padişah belirlerdi. Hazırlıklar bir gün önceden yapılır, devlet erkânı ile katılması gereken ocak ağaları, alayda görevli askerler cuma günü erkenden saraya gelmeye başlarlardı. İlk zamanlarda bu tören genellikle saraya yakın, örneğin Ayasofya, Sultan Ahmed, Bayezid camilerinde yapılmaktaydı. Cuma selamlığının yarı resmi bir programa bağlanması ise din geleneklerine önem veren I. Selim (Yavuz) (hd 1512-1520) zamanındadır. Buna göre, saraydan camiye kadar yol boyunca karşılıklı olarak kapıkulu askerleri (yeniçeriler ve sipahiler) yanaşık düzende veya mesafe uzaksa aralıklarla çifter çifter sıralanmaktaydılar. Kuşluktan soma sarayın birinci avlusunda toplanan devlet erkânı ve birlikler, Bâbüsselam'dan atla çıkan padişahın önünde iki yanında ve arkasında yerlerini alarak alay kortejini oluştururlardı. Yürüyüş başlarken ve yol boyunca "alkış" denen "Uğurun açık ola, yaşın uzun ola. Saltanatta mağrur olma padişahım, senden büyük Allah var!" vb sözlerle alkışçılar toplu tezahüratta bulunurlar, padişah, her iki tarafa selamlama için baktıkça askerler ve halk elleri göğüslerinde çapraz olarak yere eğilirlerdi. Alaydaki rikâp ağaları, solaklar ve peykler, göz kamaştırıcı üniformaları ve yüksek sorguçları ile dikkati çekerlerdi. Önden giden vezirler ve yeniçeri ağası camide padişahı karşılarlardı. Yeniçeri ağası çizmelerini çıkarır, o ve silahdar ağa koltuğuna girip hünkâr mahfiline kadar birlikte yürürlerdi.

Namaz çıkışında benzeri hizmet ve selamlama yinelenir, cami mütevellisi de bir süre bir buhurdan taşıyarak kortejle yürürdü. Bir gelenek olarak cami mütevellisinin padişaha on iki tepsiye doldurulmuş mevsim meyveleri ve çiçekler sunması âdetti. Bunlar saraya gönderilir ve haremde sultan ve kadın efendilere dağıtılırdı. Henüz mahfilde iken padişahın, sadrazamı, şeyhülislamı, yeniçeri ağasını ayn ayrı kabul etmesi de kurallardandı.

18. yy boyunca istanbul'dan pek ender ayrılan padişahlar, havanın elverişliliğine göre cuma selamlığını denizyoluyla yaparak kent sokaklarında her hafta yinelenen olağandışılığı önlemeye çalışmışlardır. En çok da Haliç'ten Eyüb Sultan Camiine, Yeni Cami'ye, Arap Camiine, Kasımpaşa ve Beşiktaş ile Üsküdar camilerine gitmekteydiler. Bu selamlıklar, birer binişi(-») andırmaktaydı.

19- yy'da sahilsaraylar yapılınca cuma selamlıkları da genellikle Beşiktaş cihetindeki Kılıç Ali Paşa, Nusretiye, Dolmabahçe. Sinan Paşa camilerinde yapılmaya başlandı. Abdülaziz (hd **1861-1876)** denizyoluyla selamlığı tercih etmekte ve çoğu zaman Ortaköy Camii'ne gitmekteydi. Bu dönemdeki selamlıklarda Boğaziçi'ndeki donanma gemilerinden toplar atılarak padişahın selamlanması da bir gelenek olmuştu. Karada düzenlenen alaylarda ise Osmanlı uyruğu Müslüman halkların temsilcileri, Araplar, Arnavutlar, Kafkasya halkları, özel giyimli muhafız birlikleriyle kortejde yer almaktaydılar. Geçilen cadde ve sokaklar boyunca da Fransız askerlerini andıran üniformalı nizamiye askerleri sıralanıyordu. Cuma selamlıklarında Abdülaziz'den başka herkes yaya yürümekteydi. Bu nedenle de saraya en yakın camiye gidiliyordu.

V. Murad'ın üç aylık saltanatında (1876) pek az yapılabilen cuma selamlıklarında genç padişah törenlere araba ile katıldı. II. Abdülhamid'le (hd 1876-1909) cuma selamlığında padişahın dört atlı arabaya binmesi usulü yerleşti. Çırağan Olayı'ndan(->) sonra uzak camilere gitmeyen II. Abdülhamid, sarayın önündeki Yıldız Camii'ni(-») salt törenleri için yaptırmıştı.

Bu son dönemde cuma selamlıkları resmi nitelik kazanmış ve kapsamlı bir protokol belirlenmişti. Kendilerine görev verilmeyen birçok vezir ve müşir de salt "selamlık resm-i âlisine memur" sanını taşımaktaydılar. Fakat bunlar, bu törenlere ender olarak katılmaktaydılar. Ordudan bir ihtilal yönelmesi olasılığına karşılık, selamlıklarda serasker ile bahriye ve zaptiye nazırlarının mutlaka bulunması isteniyordu. Namazdan sonra ise ordu birliklerinin Seyir Kasrı ile Büyük Mabeyn önünde geçitleri başlardı. Davetli yabancılar ve Seyir Kasrı'ndaki büyükelçilerle yabancı konuklar bu töreni fotoğraf çekmemek koşuluyla izlerlerdi. Cuma günleri Beşiktaş semtinde olağanüstü önlemler alınır, kimsenin yanında silah, dürbün, fotoğraf makinesi bulunmasına izin verilmezdi. Cumartesi günleri yayımlanan İstanbul gazetelerinde, Arapça ve Farsça övgü ve dua tamlamalarıyla dolu biri doksan, diğeri elli sözcüklü iki uzun cümle ile selamlık resminin yapıldığını bildiren basmakalıp bir tebliğ yayımlanırdı.

Son dönem selamlık alaylarını saray kadınları da kapalı arabalar içinde izleyebilmekteydiler. V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) dindarlığı nedeniyle cuma selamlıklarına önem vermekte ve her hafta kentin bir başka camiine gitmekteydi, istanbul'da son cuma selamlığı 28 Şubat 1924'te Halife Abdülmecid Efendi'nin katılımıyla düzenlendi.

Bibi. *Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi,* Ankara, 1935, s. 140-141; Ali Şeydi Bey, 1326, *Teşrifat ve Teşkilâtımız,* İst., ty, s. 157-162; Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi,* II, lst., 1327, s. 559, Uzunçarşılı, *Saray,* 65-66; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 304-308; Ergin. *Maarif Tarihi,* III, 860-870; S. M. Alus, "İkinci Abdülhanıid'in Cuma Selamlıklan", *Resimli Tarih Mecmuası,* s. 912-914; H. Woods, *Türkiye Anıları,* lst., 1976, s. 150-158; H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* II, İst., 1942, s. 107-108.

NECDET SAKAOĞLU

CUMHURİYET

Yayımını 70 yıldır sürdüren İstanbul'un en eski günlük gazetesi.

İlk sayısı 7 Mayıs 1924'te çıkan gazetenin adını sahibi ve başyazarı Yunus Nadi (Abalıoğlu) Mustafa Kemal Paşa'ran önerisiyle seçmişti. Kurtuluş Savaşı yıllarında ve Cumhuriyet'in ilanı sırasında Ankara'da Mustafa Kemal ve Cumhuriyet yanlısı *Yenigün'ü* çıkarmakta olan Yunus Nadi Bey, gazetesini *Cumhuriyet* adıyla istanbul'a naklederken kendisinden beklenen, Cumhuriyet'in ve devrimlerinin savunucusu olmasıydı. Cumhuriyet'in ilanından sonra istanbul basınında

Cumhuriyetin 7 Mayıs 1924 tarihli ilk sayısının birinci sayfası.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

başlayan tepkiler Kemalistler açısından böyle bir yayını zorunlu kılıyordu.

Cumhuriyet'in ilk sayısındaki başyazıda, gazetenin Cumhuriyet fikir ve esaslarım yıkmaya çalışanlarla mücadele edeceği kaydedilmekteydi. *Cumhuriyet* gazetesi, yeni Türkiye'yi dış dünyaya tanıtma ve Cumhuriyet'in amaç ve tezlerini dışarıya karşı da savunma görevini üstlenmiş, bu amaçla 6 Temmuz 1925' ten 30 Haziran 1952'ye kadar Fransızca *La République* gazetesini de yayımlamıştır. Gazetenin sahibi Yunus Nadi'nin aynı zamanda CHP milletvekili ve Dışişleri Komisyonu reisi olması nedeniyle, her iki yayın da dikkatle izlenmiş, gazetenin içeride ve dışarıda ciddi bir siyasal ağırlığı olmuştur.

Cumhuriyet gazetesi uzun yıllar, ileri bir gazetecilik ve habercilik anlayışı ve siyasal ağırlığı olan başyazılarıyla Türk basınının önde gelen günlük gazetelerinden biri olmuş, 1960'lara kadar bir yandan sağlıklı ve güvenilir haberleri, öte yandan güzellik yarışmaları dahi düzenleyerek çağdaş yaşamı her yönüyle yansıtma çabalanyla İstanbul'un taşradaki en etkili ve ciddi sesi olmayı başarmıştır. 1924'te 7.000 civarında olan tirajı 1960'larda 100.000'e çıkmış; 12 Mart 1971' deki askeri darbe sırasında bazı yazarların gazeteden uzaklaştırılmaları veya pasif kalmaları, bir bölümünün de tutuklanmasıyla tirajı 40.000'lere kadar düşmüş; daha sonra aynı kadronun gazeteye etkin şekilde dönmeleri ve yeni yazar ve gazetecilerin takviyesiyle 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerde tirajı 150.000'i aşmıştır. Iç sorunlardan doğan benzeri bir sarsıntıyı 1991'de yaşayan gazetenin tirajı gazete yönetiminin el değiştirmesi sırasında yine 40.000'lere kadar düşmüş, bir süre önemli mali güçlükler içinde bocalamış, daha sonra yeni bir toparlanma içine girmiştir. 1994 başlarında ortalama günlük satış 65-70.000 civarındadır. Halen promosyon savaşı içindeki büyük gazetelerin yanında, Babıâli'nin promosyon yapmayan ve belli bir fikir gazeteciliğini sürdürmeye çalışan tek günlük gazetesi durumundadır.

Geçmişteki ve günümüzdeki önemli yazarları arasında Yunus Nadi, Nadir Nadi, Doğan Nadi, Ömer Rıza Doğrul, Hasan Ali Yücel, Adnan Adıvar, Abidin Daver, Burhan Felek, Ecvet Güresin, Yaşar Kemal, ilhan Selçuk, Uğur Mumcu gibi dönemlerine damgalarım vurmuş kişilikler yer almıştır. Cumhuriyet Kitap Kulübü girişimi ve haftalık kitap eki veren tek gazete olarak Türkiye'nin ve İstanbul'un kültür hayatına önemli katkıları olmuştur.

ORHAN KOLOGLU

CUMHURİYET ANITI

Taksim Meydanı'ndadır. İtalyan heykeltıraş Pietro Canonica'ya (1869-1959) yaptırılan ve 1928'de yerine yerleştirilen anıtın kaide ve çevre düzeni mimar Guilio Mongeri tarafından yapılmıştır.

1925'te dönemin İstanbul milletvekili CHP müfettişi Hakkı Şinasi Paşa'nın başkanlığında oluşturulan bir komisyonca P. Canonica ile bağlantı kurulmuş ve anıt ısmarlanmıştır. 2,5 yıl süren anıtın yapımında taş ve bronz kullanılmış, mali kaynak için halka başvurulmuş, makbuzlar bastırılıp bağış toplanmıştır.

Cumhuriyet dönemi anıtları, ilk defa figüratif bir anlatımla Atatürk'ü ve kurulan yeni düzeni topluma tanıtan heykellerdir. Bu döneme ait anıtların yerleşim planlamasında önlerinde tören yapılacağı göz önünde tutularak çevre düzenlemesi yapılmıştır.

Cumhuriyet Anıtı dikilmeden önce Taksim'de kent alam özelliği görülmü-

Cumlıuriyet Anıtı
Nazım Timuroğlu, 1994

yordu. 1925-1926'da yapılmış Pervititch haritalarında Taksim Çeşmesi ve Taksim Sarnıcı (Maksem) önünde, istiklal Caddesi, Pangaltı, Gümüşsüyü ve Sıraselviler'e uzanan yolların birleşmesiyle oluşan bir açıklık vardı. Anıtın Taksime dikilmesiyle birlikte burada geniş boyutlu bir meydan ve çevre düzenlemesine gidilmiştir. Şehirci mimar Prost'un düzenleme projesi çerçevesinde Taksim Kışlası dönemin belediye başkanı Lütfi Kırdar tarafından yıktırılarak (1940) kazanılan arsanın bir kısmı alana katılmış, diğer kısmı da Belediye Bahçesi'ne katılarak Taksim Gezisi oluşturulmuştur. Böylece Cumhuriyet Anıtı ile birlikte Taksim Meydanı kent ölçeğinde bir tören alanı özelliği kazanmış ve bölge trafiğinin düğüm ve dağılım yeri olmuştur.

Dairesel bir meydanın ortasında yükselen ve bir meydan çeşmesi gibi tasarlanan anıtın iki yüzündeki bronz figürler, geleneksel mimariden esinlenerek oluşturulmuş kemerli taş bir kaide içerisinde yer alırlar. 11 m yüksekliğindeki anıtm kaidesinde pembe Trentino ve yeşil Suza bölgesi mermerleri kullanılmıştır. Anıtın bir yüzü Kurtuluş Savaşı'nı. diğer yüzü ise Cumhuriyet Türkiye'sini simgelemektedir. 1928'de Talimhane Caddesi ile İstiklal Caddesi-Sıraselviler aksı üzerine yerleştirilen anıtın kuzey yüzünde Mustafa Kemal, askerlerinin önünde görülmekte, diğer yüzünde ise sivil giysileri ile Mustafa Kemal Atatürk yanında İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak, askerler ve halkla birlikte betimlenerek genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu canlandırılmaktadır. Anıtın yan yüzlerinde birer asker heykeli, üstlerindeki madalyonlarda ise iki kadın portresi yer almaktadır. Anıtın bu dar yüzleri altında birer ayna taşı ve önlerinde mermer yalaklar bulunmaktadır. Sanatçı bu yalaklara akacak su ile meydan çeşmelerini anımsatan bir proje oluşturmuş, daha sonra ise su öğesi kullanılmamıştır. Anıt, 1988'de Taksim, Tarlabaşı, Şişhane yıkımları sonrası alanla ve çevre dokusu ile ilişkisini yitirmiş, oturduğu dairesel taban istiklal Caddesi yaya yolunun bir parçası halini almıştır.

Bibi. Cezar, ***Beyoğlu;*** S. Eyice, ***Atatürk ve Pietro Canonica,*** İst., 1986; Ç. Gülersoy, ***Taksim,*** İst., 1986; H. Gezer, ***Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli,*** Ankara, 1984; M. Sözen. "Türklerde Ânıt", ***Mimarlık,*** Temmuz 1973; N. A. Banoglu, "Taksim Cumhuriyet Abidesi'nin Tarihçesi", ***Atatürk Araştırma Merkezi Tarihçesi,*** S. 25 (Kasım 1992), s. 109-125.

NİLÜFER ERGİN

CUMHURIYET CADDESI

Taksim Meydanı'ndan başlayarak Valikonağı ve Halaskârgazi caddelerinin kavşağına kadar uzanan, Taksim ile Harbiye arasındaki cadde.

Ortasında ağaçlandırılmış geniş bir refüj bulunan caddenin gerek gidiş, gerekse geliş yönleri dört şeride elverişli genişliktedir. Her iki yanda da geniş yaya kaldırımları ve büyük görkemli binalar vardır. Cumhuriyet öncesinde de burada kentin önemli yollarından biri vardı ve 20. yy başlarında burası bir tramvay caddesiydi. Tramvay 196l'de kaldırıldı. Ancak bugünkü Cumhuriyet Caddesi'nin Taksim'den Harbiye'ye doğru sağda kalan şeridi ve bu taraftaki binalar 1940'ların ürünüdür. Bu bölgedeki Surp Agop Mezarlığı'mn istimlak edilmesinden sonra, caddenin bu yönü 1945-1950 arasında bugünkü görünümünü almaya başlamıştır.

Taksim Meydam'na yakın bölgesinde Tarlabaşı, Lamartin, Abdülhak Hamit, Elmadağ caddeleri ve Taksim'den Harbiye'ye doğru giderken sol kolda kalan Dolapdere'ye doğru inen bir dizi sokak caddeye açılır. Caddenin iki yanında 1950-1960'larda istanbul'un en lüks konutları kabul edilen apartmanların dışında istanbul Radyoevi, Divan Oteli, Hilton Oteli girişi, Cemal Reşit Rey Konser Salonu girişi, konsolosluklar, bütün büyük uçak şirketlerinin acenteleri, turizm şirketleri, Harbiye Orduevi binası, Nötre Dame de Sion Fransız Kız Lisesi, Surp Agop Ermeni Hastanesi, tarihi Harbiye Mektebi binası (halen bir bölümü Askeri Müze), çok sayıda restoran, büyük şirketlere ait binalar, resim galerileri vardır. Caddenin başladığı yerde, Taksim Parkı' nın önünde Taksim'den Şişli, Levent, Etiler vb kentin kuzey yönüne doğru giden otobüslerin durakları bulunmaktadır. İnşaatı başlamış olan istanbul Metrosu'nun girişlerinden biri de bu bölgede yer alacaktır (bak. metro). Halen kent trafiğinin en yoğun olduğu ana arterlerden biridir.

İSTANBUL

CUMHURIYET DÖNEMI EDEBIYATıNDA ISTANBUL

İstanbul her rejimde, her dönemde, semtleri ve kişileriyle edebiyatın konusu olmuştur. Osmanlı döneminde kozmopolit istanbul'un edebiyatı, ulusal kültürden çok, Batı etkisini taşıyordu. Oysa, Cumhuriyet, bu kozmopolitliğin içinde ulusallığı, başka bir deyimle Türklüğü artırdı. Edebiyat, kültürel, düşünsel anlamda Doğu-Batı karşıtlığının da arenasıydı, arenanın bulunduğu coğrafya ise İstanbul'du. Yeni rejimin değerlerine bağlı insanın kimliği; eskiyle çakışma ve çatışma, edebiyatta ağırlıklı olarak işlenmeye başlandı.

Gerçekçiliğin izdüşümü ancak Cumfiuriyet'te edebiyatın üzerine düşebildi, insanların sadece duygu dünyasına eğilen, platonik aşklarıyla uğraşan Cumhuriyet öncesindeki edebiyat, Cumhuriyet' te gerçekçilikle tanıştı.

Genel bir değerlendirmede, yazarların, şairlerin istanbul'a bakışı için kullanılan ölçütlerden biri de aynı semte, aynı mekâna farklı bakıştır. Sözgelimi, bir Aziz Nesin ile bir Yahya Kemal'in ada kavramına, yaşamına bakışı, edebiyattaki çizgi farklılığını gösterir. Cahit Sıtkı ile Behçet Necatigil de aynı Beşiktaş'ı farklı yorumlarlar.

istanbul'u, değişik yazarlar, siyasal eğilimlerine, ya da sadece estetik kaygılara önem vererek değerlendirdiler. Kimilerine göre istanbul, Boğaziçi ya da Pera demekti, kimilerine göre de yoksul insanların yaşadığı kenar mahallelerdi.

Kenar mahalle İstanbul'u, 1940 toplumcu, gerçekçi kuşağının sınıfsal yaklaşımıyla edebiyata girdi. Anadolu'dan zorunlu göç, köşklerin, yalıların istanbul' undan sonra, gecekonduların istanbul' unu edebiyata getirdi.

istanbul'un küçük insanını, yoksulunu anlatan bir yazarın, şairin başka kentlerdeki ezilenleri anlatanla arasındaki ayrımı burada belirlemenin yararı var. Büyük kenüerde, zengin mahallelerle kenar mahalleler arasındaki keskin ayrılıklar ve bu kentte yaşayan insanların çoğunlukla başka kentten, köy ve kasabalardan gelişi, buradaki ezilen kesimin istanbullu boyutunu daha da öne çıkarır.

istanbul, Cumhuriyet'in ilk döneminde pek önemsenmedi, Osmanlı artığı insanların kenti olarak görüldü. Aristokrat değerlerle, bürokrat burjuva değerleri aynı potada buluştu, çalkalandı durdu. Tanzimat'la başlayan kimlik arayışı edebiyatta işlenmişti ama Cumhuriyet'in ilanıyla, bir kültür ideolojisine dönüştü. Ahmed Rasim, Halide Edip Adıvar, Halit Ziya Uşaklıgil, Samiha Ayverdi, değişen değerler konusundaki bellek birikimlerini Cumhuriyet'e getirdiler.

Ahmed Rasim, 40 yapıtının tümünde İstanbul'u anlattı. Eserlerinde, fuhuşundan hovardalığına, günlük yaşamından ramazan sohbetlerine kadar, canlı tipleriyle bütün bir istanbul vardı.

Halide Edip Adıvar, *Sinekli Bakkal'* dan *Akile Hanım Sokağına,* kadar, birçok romanında farklı kimlikleri, farklı semtleri, siyasal, toplumsal bağlamda yansıttı. Döneminin birçok yazarında olduğu gibi, semtler de şahıslar gibi birer semboldü. Adıvar'm istanbul'u suriçi, Müslüman İstanbul'du.

Halit Ziya Uşaklıgil, istanbul'u roman kahramanlarının mekânı olarak kullandı. *Kırk Yıl Saray ve Ötesinde* anı süzgecinden geçirdiği İstanbul'u anlattı. Bu istanbul, bir sanayi kenti ve konakların istanbul'uydu.

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ı da bir İstanbul yazarı sayabiliriz. Tüm romanları istanbul'la ilgilidir. Şehrin yüzyıl başı yaşamı, insanları anlatılır bu romanlarda.

Münevver Ayaşlı, Osmanlı Imparatorluğu'nun son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk döneminin çakıştığı yerdeki yaşamı; Samiha Ayverdi ise bu dönemin aile içi yaşamını, konak ve yalılanndaki aristokratik aile düzenini dile getirir.

Kozmopolitliğin tekelinde olan İstanbul kültürünü, yaşama biçimini de Anadolu değiştirdi.

Peyami Safa, kültür ve yaşam ikilemini Fatih-Harbiye'de ele alırken, Fatih' te Doğu'yu, Harbiye'de Batı'yı simgeleştiriyordu. Peyami Safa, mekân değişimi ile insan değişimini bağlantılı bir şekilde anlattı.

Halit Ziya Uşaklıgil
Ara Güler fotoğraf arşivi

Hüseyin Rahmi Gürpınar
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

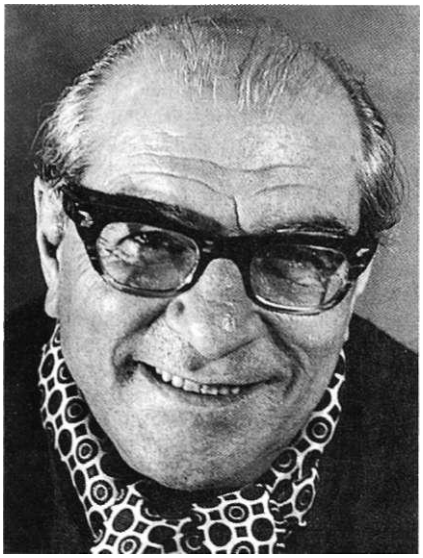

Kemal Tahir
Ara Güler

Yakup Kadri Karaosmanoğlu için İstanbul, yeni bir devletin kuruluş serüveninde, eski ile yeni inançların, kuşakların, kültürlerin, yaşama biçimlerinin savaş alanıydı.

Yahya Kemal Beyatlı, İstanbul'a tarihsel perspektiften bakma yöntemini başlattı. Doğu-Batı kavramını ve dönemlerini şiirinin içinde eriterek zamansız bir İstanbul imajına ulaştı. O, "Aziz İstanbul'^ "Bir Başka Tepeden" baktı. İstanbul'un semtlerini yazarken izlenimlerini, duyarlıklarını, bir uygarlık süzgecinden geçirdi. Osmanlı'nın görkeminden Cumhuriyet'e kalanlar onu ilgilendirdi. Süleymaniye, Kocamustafapaşa, Üsküdar, Boğaziçi, Kandilli, Bebek onun şiirinde bir başka boyut kazandı.

Yahya Kemal Beyatlı'nın şiirinde İstanbul ne ise, Abdülhak Şinasi Hisarın nesrinde de odur. Abdülhak Şinasi Hisar, Osmanlı'nın son dönem İstanbul'unu, kısacası yaşadıklarını anlattı. Ev içi tasvirleri o dönem edebiyatının belirleyici özelliğidir. Karakterleri, Osmanlı sonrası döneme ahşamamışlığm tedirginliğini yaşar. Bütün bu niteliklerine üslupçuluğunun da eklenmesi gerekir.

Ahmet Hamdi Tanpınar, Yahya Kemal Beyatlı'nın gelenekçiliğini yeniledi. *Beş Şehirdeki* İstanbul, bir kenti kültürel varlıklarıyla -mimariden musikiye kadar- anlatmanın başarılı bir örneğidir.

Nahit Sırrı Örik, eserlerinde çocukluk yıllarının anıları içinde var olan İstanbul'u anlattı, böylece de Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminin edebi, belgesel, anısal ürünlerini vermiş oldu. Nahit Sırrı Örik, *Ahdülhamit Düşerken'de,* değişimi aristokrasinin objektifinden iletti. Aynı döneme farklı bakışın özgün adıdır Örik.

Mehmed Akif Ersoy, İstanbul'a bir mabetler şehri olarak baktı. Onun için İstanbul, Osmanlı'nın bir özetiydi.

Necip Fazıl Kısakürek için İstanbul, "mananın bulunacağı, gecesi sümbül kokan, Türkçesi bülbül kokan, ağlayanın bile bahtiyar olduğu vatanı, canı "dır.

Nazım Hikmet, ona göre İstanbul'u İstanbul yapan, emekçileri yazdı. İlk kez İstanbul'da yaşayanlara sınıfsal açıdan baktı. Nazım Hikmet'in İstanbul'a bir başka bakış açısı da, sürgünlük yıllarında yazdığı özlem dolu şiirlerdir.

Orhan Kemal, İstanbul'un küçük insanlarını sevdi. Anadolu'dan gelen ve büyük şehirde yaşama mücadelesi veren insanların yaşamı bütün gerçekçiliğiyle ve sevecenliğiyle romanlarına, hikâyelerine girdi. Yaşadığı semtler, oranın insanları, unutulmaz kahramanları oldu. *İstanbul'dan Çizgilefi* Ferit Öngören'in desenleriyle çıktı. İlgi çekici bir İstanbul panoramasıydı.

A. Kadir, İstanbul'un öğüttüğü insanları şiirine aldı. İstanbul estetiğine, güzelliklerine, ekmek kavgası yüzünden bakamayanların şairiydi.

Kemal Tahir için İstanbul, siyasal, olayların *ve* buna bağlantılı olarak da önemli siyasal kişilerin yaşadığı bir kentti. Kent daha çok bir dekordu.

Mithat Cemal Kuntay, *Üç İstanbul'da* siyasal, toplumsal dönem değişmelerinin eşsiz panoramasmı verdi. Özellikle Nişantaşı, Teşvikiye gibi semtlerin oluşumunu bu romanında anlattı.

Refi Cevat Ulunay, Burhan Felek, Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu günlük gazete üslubu içinde, İstanbul yaşamından fragmanlarla okurların ilgisini çektiler. Makalelerinde, dizilerinde, fıkralarında anlattıkları tipleriyle de bugüne malzeme aktardılar.

Bir de tarihin gelgiti içinde İstanbul'u yazanlar vardır. Onlar yazdıklarıyla bir belgesel arşiv yaptılar.

Sermet Muhtar Alus, İstanbul'un yaşama biçiminin canlı tanığı olarak bize belgesel yazılar bıraktı.

Reşat Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* ve İstanbul'la ilgili çalışmaları nice yazara, şaire esin kaynağı olmuştur.

Salah Birselin Beyoğlu'ndan başlayıp Boğaz sularına değen kalemi, mizah duygusuyla bezeli bir incelemecinin, denemecinin notlarıdır. Gerçekten onun yazdıkları, İstanbul semtlerine, mekânlarına ve insanlarına değişik, renkli bir bakışın ürünleridir.

Fikret Âdil, sanatçı çevrenin aykırı yaşamını İstanbul aracılığıyla anlattı. Hem İstanbul'un ünlüleri, hem ünlü semtleri, bir arada, otobiyografik malzemenin yer aldığı kitaplarında var oldu.

Tanzimat'la başlayan tiyatronun İstanbul'a ilgisi Cumhuriyet döneminde de sürdü. Musahipzade Celal, Osmanlı İstanbul'unun çöküşünü mizahi bir yorumla oyunlarında işledi.

Ekrem Reşit Rey, Cumhuriyet sonrasındaki Batılılaşma özentisinin gülünçlüğünü sergiliyordu. Ekrem Reşit Rey de modernleşen İstanbul'un içeriği ile kabuğu arasındaki çelişkiyi verdi. *Lüküs Hayat,* geniş halk kitlelerinin, Cumhuriyetin modernlik anlayışının dışında kalışının bir operetiydi.

Fazıl Hayati Çorbacıoğlu, sıradan insan ilişkilerinden doğan gülünçlüğe dikkati çekti.

Sadık Şendil, ortaoyunu geleneğini sürdürdü.

Güner Sümer, özellikle *Hüzzam'da,* toplumsal değişimin kanavasını Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir zaman dilimi içinde, konak ve çevresinin değişimi, değerlerin yıkılışı ve yenilerinin ortaya çıkışı biçiminde işledi.

Vasıf Öngören'in *Zengin Mutfağı* oyunu, 1970'li yılların toplumsal çalkantılarının bir köşk mutfağına yansıyışıdır.

Memet Baydur'un oyunlarında günümüz İstanbul insanının kültürel karmaşası vardır.

Muazzez Tahsin Berkand'ın kahramanları, Cumhuriyetin ilk burjuvazisine aday

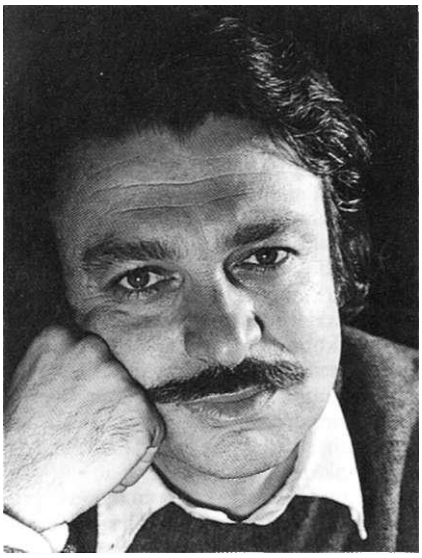

Oğuz Atay
Ara Güler

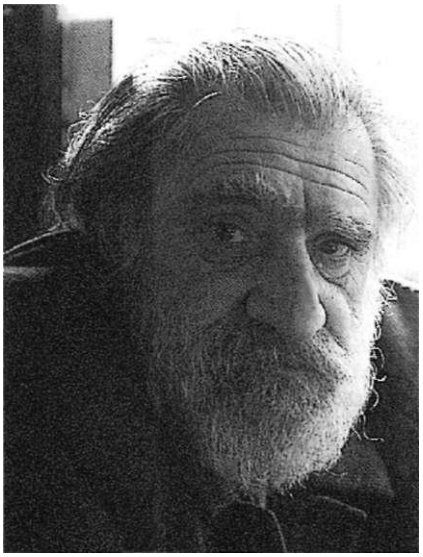

Can Yücel
Elif Erim, 1990

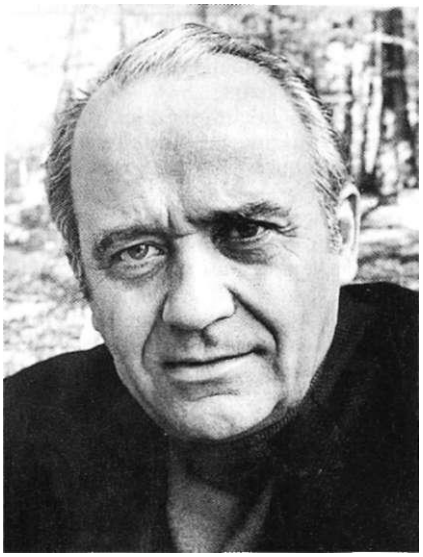

Rıfat İlgaz
Nazım Timurüğüı /ıtıoğraf arsivi

olanların panoramasıdır. Apartmanların ilk sakinlerinin yaşamının doğal dekorları, Boğaz, Kadıköy, Adalardır.

Esat Mahmut Karakurt, romanlarında İstanbul'un doğal güzelliğini ve klasik görüntülerini unutmadı.

Refik Halit Karay, kuşağı ve anlayışı gereği, kaybolan İstanbul'dan en hoş izlenimleri, manzaraları bize iletti. Gerçek anlamda Batılılaşmayı, örnek tipleriyle onda bulduk.

Aka Gündüz, Cumhuriyetin ilk dönemi İstanbul'unda ayrıntıda var olan toplumcu kesitleriyle dikkati çekti. Onda eski-yeni çatışması, düşünsel planda ve yüzeyde de olsa, önemliydi.

Selahattin Enis, I. Dünya Savaşı ve sonrası İstanbul'undan saptamalar yaptı.

Ethem İzzet Benice, yazdığı aşk ve macera romanlarında Batı şehirleri ile karışmış bir İstanbul'u çizdi. Onda yapay bir İstanbul vardır.

Kerime Nadir'in çok satan aşk romanlarında İstanbul'un gerçekçi bir görünümü yakalanabilir. Ancak mekânlar, roman kahramanları ile ilgisi ölçüsünde anlatılır.

Sedat Simavi, Cumhuriyetin yarattığı burjuvaziyi eleştirel bir gerçekçilikle anlattı. Karmaşık insan ilişkilerini, kapitalistleşmenin ilk yıllarını, modernleşme çabalarını konu edindi.

Garipçiler, İstanbul'un sıradan insanlarına bakışa üç özelliği getirdiler: Toplumcu gerçekçilikten toplumsallığa kayış, Batı şiirinin imge zenginliği ve ince bir alaycılık.

Orhan Veli Kanık, İstanbul'u şiirlerinde mekân olarak kullandı. Günlük yaşamın içinde sıradan insanların şiirini yazdı. İstanbul onunla şairanelikten öte bir şiirsellik kazandı.

Oktay Rifat, sokak adlarıyla, çiçekleriyle, semt adlarıyla, çağrışım zenginliğiyle dolu bir İstanbul yarattı.

Melih Cevdet Anday, üçlü içinde İstanbul'a şiirinde en az yer veren şairdir. Ancak, başta *Aylaklar* olmak üzere romanlarında İstanbul tarihinden kesitler verir.

Tasavvuf dünyasında yaşayan Asaf Halet Çelebi'de İstanbul eski mekanlarıyla, özellikle Üsküdar'la vardır.

Ahmet Muhip Dranas için İstanbul bitmiştir. O, bir tanrı ve tarih güzelidir. İnsanlar onun kıymetini bilmeyen körlerdir.

Sait Faik için İstanbul kavramı iki semtte yoğunlaşır: Beyoğlu ve Adalar. Küçük insanların İstanbul'daki yaşamı, umutları, hayalleri, kırgınlıkları, hikâyesine yansır. İnsan gerçeği, gözlem gücü, Sait Faik'te yaşama ile yazma arasındaki paralelliği oluşturmuştur. İnsanlar kadar hayvanlar da hikâyelerinde yer alır.

Burhan Arpad'da semtler, insanları belirleyen unsur olarak yer alır. Tiyatro yazılarında, gazete makalelerinde hep İstanbul vardır. Eski İstanbul ve eskinin çağdaş anlayışla korunması konusundaki çabası anılmalıdır.

Oğuz Atay'm kişileri, belli bir kente bağlanamasa da, *Tutunamayanlar'm* kültürel kimlik bunalımındaki kahramanları İstanbulludurlar.

Füruzan, kenar mahalle kızlarının sınıf atlama isteklerini ve bastırılmış duygularını tasvir etti. Kenar semt insanının psikolojisini ayrıntılarıyla verdi.

Oktay Akbal, bir İstanbul yazarıdır. Onun eserlerinde, İstanbul'un bütün semtlerini ve bütün insanlarını bulmak mümkündür. Eski semtlerdeki dünya, onda, etkileyici bir kimlik kazanır. Oktay Akbal'da, yıllar öncesi İstanbul'unun bugün renk değiştiren panoramasını bulabiliriz.

Adnan Özyalçıner'in öykü kişileri, İstanbul'un eskimiş semtlerinde, geleneksel aile dokusu içinde varlıklarını sürdürürler. Bu yaşamın içine geçmişte kalan eğlenceler de ayrı bir tat katar.

Taşlıtatiadaki Ev'de, İstanbul'a ekmeğini kazanmak için gelen insanların yarattıkları atmosfer anlatılır. İlhami Bekir Tez, bu eseriyle bir başka kesimin yaşamına eğilir.

Muzaffer Buyrukçu da artık bu kentin parçası haline gelen gecekondu insanlarının dünyasını anlatır.

Latife Tekin, masalsı gerçekçilikle, yukarıda sözünü ettiğimiz insanların izini sürer.

Ayla Kutlu, *Bir Göçmen Kuştu O* romanında işgal İstanbul'unun tiplerine yer verdi.

Yusuf Atılgan *Aylak Adam'da.* kalabalık bir İstanbul tasvir eder. Şehrin çeşitli semtlerinin dört mevsimi çarpıcı bir biçimde kısa cümlelerle anlatılır. Günün siyasal ortamı da kendini hissettirir.

Bazı edebiyatçılar eserlerinde, orta sınıf diye nitelendirilen "semt sakinleri" nin yaşamını yansıttılar. Orta sınıfı, tedirginlikleriyle, bastırılmış dünyalarıyla ve küçük mutluluklarıyla Behçet Necatigil şiirleştirdi.

Ziya Osman Saba'nın İstanbul'u, mutluluklar kentidir. Tevekkül ile gülümseme, filozoflukla teslimiyet arasındaki ibre onun eserlerinde gidip gelir.

Ümit Yaşar Oğuzcan'm şiirinde bu insanlar, aşklarıyla öne çıkarlar. Sevgililer hep bir İstanbul peyzajı içindedir.

Mizahın filtresinden bakan Haldun Taner'in İstanbulluları ve İstanbul'u eski ile yeninin ilgi çekici bir sentezidir. Haldun Taner, İstanbul'u, insanıyla, siyasal, toplumsal değişimleriyle hikâyeye getirirken, *Şişhaneye Yağmur Yağıyordu'* da, mekânın kullanılışının Batı edebiyatına özgü biçimde bir örneğini veriyordu.

Orhon Murat Arıburnu, şiirlerinde ince mizahıyla İstanbul'un semtlerine göndermede bulunur.

Arıburnu ve Orhan Veli'den sonra aynı tavırla İstanbul'a yaklaşan Sunay Akın'

dır. İstanbul'un mekânlarına, Galata'ya, Kız Kulesine, Beyoğlu'na bakışında bir kameranın saptamalarını andıran bir izlenimciliğe rastlanır.

Metin Eloğlu'nun şiirindeki İstanbul' unda gülümseme ile burukluk bir aradadır. Kara mizahla bezeli şiirinde semtler çizilir.

Can Yücel'de bu gülümseme sert bir toplumcu yergiye dönüşür. Kendinden önceki saf edebiyatın anlayışına tepki gösterir.

Cahit Irgat, günlük yaşamın İstanbul' unu ve insanlarını anlatır. Bu insanlar çaresizdir, kırgındır, buruktur.

Özdemir Asaf, belli bir semti, belli bir İstanbul'u anlatmamasına rağmen, bir İstanbul şairidir. Soyut şiir kuramı, onu sınıflandırmada İstanbullu şairlerin içinde değerlendirmeyi gerekli kılar.

Sezai Karakoç, bazı şiirlerinde, İstanbul'a kendi şiirsel anlayışı içinde farklı bakışı ile dikkati çekti.

Gerçek dünyanın izdüşümünü kaybetmeden, İstanbul üzerine fantastik çeşitlemeler yapar Nazlı Eray.

Sisler Bulvan'nm şairi Attilâ İlhan değişik dönemlerin, farklı boyutlar, farklı politik görüşler, farklı cinsel tercihlerin İstanbul'unu şiirlerinde ve romanlarında işledi.

Aziz Nesin, adadaki çocukluk günlerinde, ekonomik yoksunluğun doğurduğu söylem farklarını dile getirirken, İstanbul ahalisinden ilgi çekici kesitler sundu.

İlhan Berk için İstanbul tükenmez bir şiir kaynağı, hattâ şiirinin nesnesidir. Yaşamıyla, tarihiyle ve bütün insanıyla Pera, onda yoğun imgeler birikiminde görünür.

Demir Özlü, özdeşleşme ile yabancılaşmayı bir arada yaşadığı bir Beyoğlu yaratmıştır. İstanbul, Demir Özlü'nün her zaman dekoru olmuştur. Beyoğlu, onda bireysel yaşantı ile nesnel değişimin objesidir.

Tezer Özlü, bir yanda Beyoğlu'nun bohem yaşamını, bir yanda da 1950'li yılların İstanbul'unu anlattı.

Ece Ayhan, İstanbul'a bir kaleydoskoptan baktı, burada eski kantocular, intihar eden eski şairler, fahişeler, mektep kaçkını çocuklar görülüyordu. Asilerin İstanbul'unu asi bir şiirde dile getirdi.

İstanbul'un çizgidışı insanları, Cezmi Ersöz'de bir portreler galerisine dönüştü.

Hikayeci Onat Kutlar, Pera şiirlerinde İstanbul tatlarını çeşitledi.

Beyoğlu, sinemaları, tiyatroları, Levanten yaşamı ile belgesel kimliğini Giovanni Scognamillo'da buldu.

Azınlıklar, İstanbul'un kendine özgü kozmopolitliğinde, yaşamda ve edebiyatta her zaman önemli yer tutmuşlardır.

Sevim Burak, öylesine bir Kuzguncuk anlatmıştır ki, yaşamdan gelenle edebiyatın gücü, başarılı bir sentezi sağlamıştır. İstanbul'un Levanten yaşamının renkliliği onda gözükür.

Azınlıkların, farklı mekanlardaki öykülerini de Mario Levi ve E. Emine'de buluruz.

İstanbul kültürünün uç mozaiğini oluşturan Çingeneler de, Osman Cemal Kaygılı'nın aynı adlı kitabının kahramanları oldu. Serseriler, kabadayılar da onun kişileriydi.

Kent içine hapsolmuş günümüz Çingenelerini ise kendi dilleriyle Metin Kaçan yazdı.

Zeyyat Selimoğlu, deniz emekçilerini ve onların gemiden ayrılıp karaya vuruşlarını hikâyeleştirdi. Ada, limanlar, uzak yoldan İstanbul'a dönenler, yabancı deniz insanları, kendi denizlerini İstanbul denizinde arayanlar onun hikâyelerinde en başarılı anlatımım buldu.

Cihat Burak'ı, İstanbul'un değişen insan yapısı ilgilendirdi. Öykülerinde İstanbul'un yeni "ahalisine" müstehzi bir edayla baktı.

Tomris Uyar. orta sınıf kadınlarının her zaman incinmeye hazır dünyalarını, yaşamlarından kırıntıları aktardı.

Turgut Uyarın, özellikle son dönem şiirlerinde, İstanbul insanı ön plana çıkar. Eserlerinde bu şehirle uyum sağlayamayan insanların şiirsel öyküsü dikkati çeker. İstanbul'a geniş panoramik bir açıdan değil, bir pencereden bakar.

Edip Cansever'in şiirlerini somut bir semte bağlamak onun şiirine ters düşer. Ama, *Bezik Oynayan Kadınlardan Ben Ruhi Bey Nasılım'a* kadar bütün atmosfer bu kentindir.

Bedri Rahmi Eyuboğlu'nun şiirlerindeki İstanbul, resimlerindeki İstanbul'a benzer: Sevecen, rengârenk, halk şiirinin motifleriyle bezeli bir İstanbul...

Faruk Nafiz Çamlıbel için İstanbul, adına şiir yazılabilecek bütün güzellikleri kendinde toplayan bir beldeydi.

Fazıl Hüsnü Dağlarca, *İstanbul Fethi Destanı* ile bu kentin tarihini, toplumları etkileyen kültürel ve sosyal yapısını, güzelliklerini, şiire kaynaklık etme gücünü gösterdi.

Necati Cumalı, günlük yaşamdan kesitlerin şiiriyle İstanbul'u dile getirdi.

Yeni kuşağın üç yazarı Ümit Kıvanç, Ahmet Yurdakul. Fatih Özgüven farklı üsluplarda yazdıkları romanlarında İstanbul'u mekân seçtiler.

Vedat Türkali, sinema ve sanat dünyasını, gerçekçi bir anlayışla yansıttı. İstanbul'un bir döneminin siyasal panoraması da onun eserlerine ustalıkla yansıdı.

Yılmaz Karakoyunlu, klasik roman geleneğine yaslanarak, Cumhuriyetin başlangıcından günümüze Türkiye'deki ekonomik, siyasal değişimlerin İstanbul'da yaşayanlara yansıyışını romanlaştırdı.

Enis Batur, İstanbul'a, denemelerinde değinmiştir. Beyoğlu onun için Pera'dır.

Pınar Kür'ün roman mekânı İstanbul' dur. Doğallıkla İstanbullu tiplerdir.

Jale Sancak, genç kuşağın da Pera'yı edebiyat malzemesi olarak kullanabileceğini gösterdi.

Nurten Ay, renkli tipler aracılığıyla, farklı zamanların İstanbul'unu aynı metinde anlattı.

Didem Uslu, büyük aile bağlamında değişen bireysel değerleri ele aldı.

Emel Ebcioğlu'yu, farklı zaman dilimleri içinde bir İstanbullu ailenin değişim serüveni ilgilendirdi.

Ercüment Uçarı, günümüz İstanbul'unun bütün unsurlarını, zengin imge çağrışımlarıyla şiirleştirdi.

Yaşar Kemal, doğa tasvirlerindeki ustalığı, İstanbul'un doğasını söz konusu ederken de gösterdi.

Hilmi Yavuz için İstanbul bir kültür başkentidir. Uygarlık kavramına İstanbul objektifinden bakar.

Cevdet Kudretin eserlerinde İstanbul, otobiyografik romanlarının önemli malzemesidir. Zor günlerin, savaş yıllarının çalkantılı şehri İstanbul bu kitaplarda ortaya çıkar.

Mahmut Yesari, kaybolmaya ve bozulmaya başlayan İstanbul imajının ilk habercilerindendir. İstanbul'un gündelik hayatma bir röportajcı gibi bakar.

Sabahattin Kudret Aksal, İstanbul'un adını, semtlerini anmasa da, tarzıyla, tavrıyla anlattığı yer İstanbul'dur, şiirlerinde bu açıkça sezilir.

Hulki Aktunç, İstanbul'daki değişimin yazarıdır. Hikâye ve romanlarında toplumsal değişimi, kaba gerçekçiliğe iltifat etmeden yakalar.

İnci Aral'ın insanları, apartman insanlarıdır. Bir cenderenin içinde yaşamın ruh hali görülür onun kahramanlarında.

Melisa Gürpınar da şiirlerinde ve şiirsel öykülerinde İstanbul'un aile yaşamına, tiplerine yer verdi.

Orhan Pamuk, gerçeklikle fantezinin çarpıştığı yerde romanını yaratır. Orhan Pamuk'un İstanbul'u gizemli değil, fantastiktir. Zaman zaman yüksek apartman pencerelerinden görülen, zaman zaman bir semtinde kaleminin odaklandığı bir yerdir. Geçmişle bugün aynı zamansızlık kuşağında gözükür.

Bir de emekçilerin, ezilenlerin İstanbul'u vardır. Gerçekçi yazarların İstanbul'a bu kesimden ve bu bağlamdan bakmaları edebiyat tarihinin değişmez kuralının yansımasıdır. Gerçekçiler güzellikler kenti İstanbul'da bir de emekçi kesimin yaşadığını, üstelik büyük kentlerde bu ezilmişliğin daha da boğucu olduğu gerçeğini simgelediler.

Gerçi Orhan Kemal'de de bu vardı, ancak onun "aydınlık gerçekçiliği" kesin çizgilerin içine daha yumuşak bir insan gerçeğini getiriyordu. Köşeler yuvarlanmıyor ama zıtlıklar hayatın olağanlığı içinde yumuşuyordu.

Niyazi Akıncıoğlu'nun "İstanbul" şiiri de, gerçekçi kuşağın başka İstanbul'udur.

Ataol Behramoğlu için de İstanbul, biraz özlemin, biraz hayranlığın simgesidir. Belki de bir şehre şairin dıştan bakışıdır.

Hasan İzzetin Dinamo'yu sınıfsal mücadelenin yapıldığı İstanbul ilgilendirdi. Emekçilerin yoğun kenti İstanbul'un büyüleyici güzelliklerine sıra gelmedi. 1940 toplumcu gerçekçi kuşağının diğer bi-

reyleri, yazarları, şairleriyle aynı objektifi kullandı.

Suat Derviş, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, gerçekçi bakışın İstanbul'unu anlattı. İstanbul'u bir sınıfın bakış açısıyla değil, çeşitli sınıfların yaşamından kesitlerle sundu.

Arif Damar için bu kent önceleri keşfedilmeyi bekleyen, sonra tutkuyla bağlanılacak bir yer olmuştur. İstanbul'a severek ama ürkerek bakar.

Demiıtaş Ceyhun, siyasal olayların örgüsünde İstanbul'u arar. Roman ve öykülerinde, aydınların, toplumsal mücadele verenlerin unutamayacağı serüvenler anlatılır.

Reşat Enis için, belki İstanbul'a bakışı natüralist edebiyat anlayışıyla açıklanabilirdi, denebilir. İstanbul çalışanları, en kötü koşullarda yaşayanları, kısacası grevleriyle, en düşük hayat standardmdaki insanlarıyla onun eserlerinde vardır.

İstanbul'daki işçi sınıfına Hasan Hüseyin Korkmazgil de *Kavel* adlı destan şiirinde farklı bir gözle bakar. Burada fabrika dünyasının bilinçli işçisi, sınıf mücadelesi vardır.

Refik Durbaş'ın şiiri, belki de Sait Faik tipi insanların şiire girişiydi. Ticaret ve sanayi merkezi haline gelen eski İstanbul sokaklarında tespih tozları gibi ufalanan çocukların, yeniyetmelerin özgün İstanbul'unu şiire getirdi. Çıraklar, günlük yaşamımızda onun şiiri aracılığıyla önem kazandı.

Rıfat İlgaz için İstanbul, işçi kesiminin ve devlet baskısı altında yaşayan aydınların cehennemiydi. O, mizahla bunu tahammül edilir kıldı. II. Dünya Savaşı'nın karmaşık, baskıcı İstanbul'u gene de sevecen insanlarıyla onda var oldu.

Peride Celal, elbette İstanbul'u eserlerinde kullanmıştır. Mekân İstanbul'dur, ancak bu kullanışın belli bir semtte yoğunlaşması, *Ada'yla.* gerçekleşti.

Selim İleri, değişmekle değişmemeyi aynı oranda arzulayan İstanbulluları anlattı. Cumhuriyet'in toplumsal yaşamımıza, bireysel varlığımıza etkisini roman ve hikâyelerinde yansıtırken, eski İstanbul'un yaşamından bugüne de iz sürdü.

Bilge Karasu, kimsenin anlatmadığı, Bizans İstanbul'unu anlattı. O da tarihsel perspektiften bir kenti ve kent edebiyatını geliştirdi.

Emre Kongar, tek romanı *Hoca Efendinin Sandukasında* Osmanlı İstanbul'unun medreselerinden humoresk unsurlar taşıyan portreler ve manzaralar sunmuştur.

Nezihe Meriç, İstanbul'un bir sokağını konu edinerek. *Korsan Çıkmazı* romanını yazdı. Meric'in Boğaz tasvirleri de ilgi çekici edebiyat örnekleridir.

Murathan Mungan, geçmiş-bugün-gelecek bağlamında bir İstanbul imgesi yaratanlardandır. Eserleri araştırmacı bir çalışmanın edebiyatta var olan ürünleridir.

Kemal Özer, İstanbul'a değgin çalışmaları içinde özellikle *Haliç'le* dikkati çekti. Sonradan belgesel film de olan bu çalışma, modern şiirimizde, 1940 toplumcu gerçekçi tutumuyla yeni duyarlığın bir sentezi oldu.

Nedim Gürselin öykülerinde ilkgençlik yıllarının anıları izleğinde İstanbul anlatılır.

Cumhuriyet döneminde de İstanbul, daha da güçlenerek edebiyattaki egemenliğini sürdürdü. Cumhuriyet, İstanbul olgusuna bakışa farklılık getirdi. İstanbul sadece doğasıyla, Boğaz'ıyla, aşklarıyla edebiyata giren bir şehir olmaktan çıktı, yoksul insanlarıyla da edebiyatın malzemesi oldu.

Kısacası, Cumhuriyet, genel olarak edebiyatta olduğu gibi edebiyatta İstanbul'da da çeşitliliği ve gerçekçiliği yarattı.

; DOĞAN HIZLAN

CUMHURİYET DÖNEMİ MİMARLIĞI

I. Dünya Savaşı'ndan sonra ağır ve acılı bir işgal dönemi geçiren İstanbul, Cumhuriyet döneminde, iki bin yıllık tarihinin en radikal değişikliklerini yaşadı.

İlk yılların en önemli değişimi, müşteri-mal sahibi profilinin yenilenmesiydi. Saray, yüksek bürokrasi, yabancı devlet temsilcileri ve yabancı kurumlar üyelerinden oluşan ve mimardan yüksek hizmet talep eden müşteri portföyü, yerini yeni ticaret ve bürokrasi kesimine ve başlangıçta çok kısıtlı olarak Cumhuriyetçi kamu sektörüne bıraktı. Kamu sektörünün finansman kıtlığı içinde oluşu ve önceliklerin Ankara'ya kaymış olması nedeniyle yapı yatırımları, özellikle prestij yatırımları durdu.

İlk beş yıldan sonra genç Cumhuriyet'in toplumsal gelişme hedeflerinin daha açık belirlenmeye çalışıldığı bir evreye giriliyordu. Cumhuriyet'in kurumlaşma döneminin mimarlığı ve kentsel düzenleme anlayışı, "çağdaş uygarlık düzeyine erişmek" sloganının görüntülerini olabildiğince fiziksel çevreye yansıtmak eğilimindeydi. Hemen tüm büyük kentlerde ortasında Atatürk heykeli veya büstü olan bir "Cumhuriyet Meydanı" düzenleniyor, genellikle meydanla tren istasyonunu birleştiren bir "Gazi Bulvarı" açılıyordu.

İstanbul'da ise, daha seçkinci bir yol izleniyor, meydan henüz düzenlenmeden anıt tasarımı için girişimler başlıyordu. Kentin Cumhuriyet'e ve rejime bağlılığını gösteren bu girişimle ve halktan toplanan paralarla bir Cumhuriyet Anıtı(->) yaptırılıyordu. Anıt, tasarımının tartışılabilirliğine karşın ideolojik işlevini gerçekten yerine getiriyor, giderek kent yaşamına giriyor ve kendine özgü bir tarihe sahip oluyordu.

1928-1938 Yılları / Erken Cumhuriyet Dönemi

1930'lu yıllarda yeniden canlanmaya başlayan yapı sektöründe, kamu yatırımları hâlâ çok sınırlıdır. Canlanan ticaretin gereksindiği hanlar ile konutlar, ev ve apartmanlar. mimari programın en önemli kalemleridir.

Kentin bu yıllarda en çok gelişen yöreleri, Taksim çevresinde Ayaspaşa, Talimhane ve Cihangir ile Nişantaşı, Maçka ve Şişli dolaylarıdır. Taksim çevresinde daha 19. yy'da teşekkül etmiş olan ve bitişik düzen yapılanmaya zorlayan parselasyondan ötürü apartmanlar önde gelen konut tipidir. Nişantaşı-Şişli yöresinde de benzer bir yapılaşma vardır ama burada parsellerin görece daha büyük oluşundan ve eski konakların varlığından ötürü bahçeli ev veya büyük konut yapımı olanaklıdır.

Ev veya apartmanlarda Osmanlı neoklasik üslubu ile art deco(-») yan yana iki egemen konsepttir. 1930'lu yıllardan başlayarak Osmanlı neoklasik tasarım geride kalıp silinirken bazı art deco öğeler ve biçimler taşıyan bir rasyonalist üslup öne çıkmaktadır. Cumhuriyet'in giderek öne çıkan yenilikçi, progresist ve aydınlanmacı ideolojisi ve geçmişle bağları koparmakta kararlı siyaseti I. Milli Mimari Üslubu'nu geriletmekte ve modernizme yönelinmektedir. Modernist mimarinin ve sanatın rasyonalist ve aydınlanmacı düşünce temeliyle örtüşen Cumhuriyetçi eğilim, etkisini gösterecek ve 1930'lu yıllarda Türkiye'de, bütün dünyada olduğundan daha kolaylıkla modern mimari konsepti kabul görecek ve yaygınlaşacaktı.

İstanbul'un yeni gelişen semtlerinde yoğunlaşmak üzere ev ve apartmanlarda artık modern biçimler hem de hayli düzeyli bir biçimde kullanılacaktı. Öyle ki, bütün yıkımlara karşın Cihangir veya Nişantaşı'nda ya da Ayaspaşa'da 1930'lu yılların bu erken modernist örneklerine hâlâ rastlanabilmektedir.

Henüz büyük devlet siparişlerini almadıkları, konut ve işhanı gibi özel yapımları projelendirdikleri bu ilk yıllarda genç kuşağın büyük bir hevesle ve şaşılacak bir özgüven ve beceriyle modern mimariyi uyguladıkları görülmektedir. Tasarımlar genellikle Viyana Puriste'leri ile Le Corbusier'nin erken rasyonalizminin çizgilerine yakın görünmektedir.

Türkiye'deki modernist tasarım ve uygulamalarda ve yayınlarda adı en çok geçen mimarlar arasında İstanbul'da yapı inşa edenler Zeki Selah (Sayar), Sedad Hakkı (Eldem), Abidin (Mortaş), Hüsnü ve Çubukçıyan, Sadi ve Seyfi Arkan olarak anılabilir.

İstanbul'da 1930'lar mimarlığının en önemli ve kayda değer yapıları arasında tek aile evi olarak, Z. Sayar'ın Dr. Sani Yaver Villası (1931, Mühürdar/Kadıköy), E. Egli'nin Ragıp Devres Villası (1932, Bebek), A. Mortaş'ın Erenköy Evi (1936), S. H. Eldem'in Ahmet Ağaoğlu Evi (1939, Topağacı); apartman olarak, Abidin Mortaş'ın Melek Apartmanı (1932, Nişantaşı, Rumeli Caddesi, no. 2), S. Macaroğlu'nun Bosfor Apartmanı (1932, Gümüşsüyü, İnönü Caddesi, no. 41), S. H. Eldem'in Ceylan Apartmanı (1933, Taksim, Cumhuriyet Caddesi, no. 27), S. H. Eldem'in Seyhanlı Apartmanı (1934, Teşvikiye, Hüsrev Gerede Caddesi, no. 33), S. Arkanın Üçler (Fescizade İ. Galip Bey)

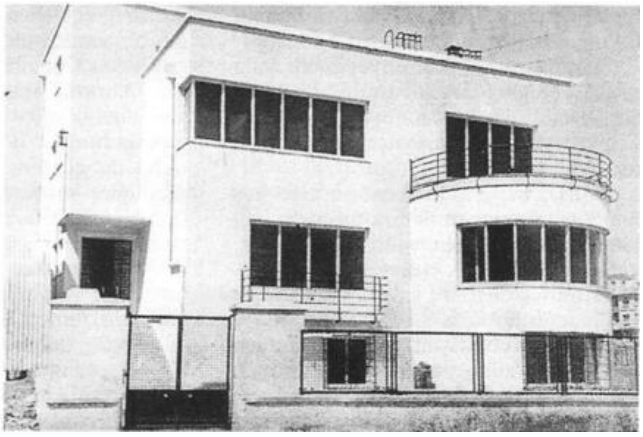

1930'lar: İstanbul Üniversitesi Observatoryumu/A. Hikmet Holtay, 1934-1936, Beyazıt (solda); Dr. Sani Yaver Villası/Zeki Selâh Sayar. 1931, Mühürdar/Kadıköy (sağda).
Afife Baîur (sol), Afife Batur fotoğraf koleksiyonu (sağ)

Apartmanı (1935, Gümüşsüyü, İnönü Caddesi, no. 20), A. Denktaş'm Tüten Apartmanı **(1936,** Gümüşsüyü, İnönü Caddesi, no. 28) ve kamu yapıları olarak, Paşabahçe Cam Fabrikası (1935, Beykoz), S. H. Eldem'in Elektrik Şirketi binası (SATIE) (1934, Fındıklı), A. Hikmet Holtay'ın İstanbul Üniversitesi Observator-•yumu (1934-1936) Beyazıt sıralanabilir. Bu küçük listeye ayrı olarak eklenmesi gereken belediyenin Florya'daki halk plajı' tesisleri ve Florya Cumhurbaşkanlığı Köşkü'dür(->).

Tasarım olarak İstanbul'un kozmopolit kültürünün yansıdığı çeşitlenmiş bir repertuvar vardır. Art deco espri ve motiflerle zenginleşen bir kitle plastiği ve dekorativizm anlayışı modern purizme eşlik etmektedir veya rasyonalist uygulamaların yanında dairesel planlı köşelerini çevreleyen balkon bantlarıyla ekspresyonist bir tasarım sergileyen yapıtlar da vardır.

1938-1950 / Savaş Yılları ve O. Milli Mimari Akımı

Türkiye II. Dünya Savaşı'mn dışında kaldı ama etkilerim kuvvetle yaşadı. İlk elde inşaat yatırımları ve projeler iptal edildi veya yavaşlatıldı. 1950'İere kadar sürecek bir durgunluk dönemi başladı. Bu durgunluğa bağlı olarak savaş yıllarının kendine özgü bir mimarlık anlayışı belirdi ve bu, sınırlı olan uygulamalarda duygusallığı yüksek anlatımlarla açıklanır oldu. Savaşın yarattığı ekonomik sıkıntı, sosyopsikolojik baskı ve tehlike ortamı bir savunma güdüsü olarak ulusal dayanışma ve kendine yetme eğilimlerini yükseltti. Tek partili rejimin uygunlaştırdığı ortamda savaşla güçlenen ve barışın gelişiyle gerileyen bir yerli ve milli mimari anlayışı egemen eğilim olarak 1930'lu yılların modernist eğilimlerinin yerine geçti.

II. Milli Mimari Akımı olarak adlandırılagelen bu anlayış, savaşın etkisiyle belirip güçlenmişti ama üst üste binen değişik etkilerin karmaşıklığını da taşımaktaydı. Modernist anlayışın antitezi olarak yorumlanabilecek bu yaklaşım öncelikle eleştirel ve yadsımacı bir tavra dayanıyordu. Modern mimarinin geleneksel tarihi çevreden farklı olan biçiminin uyumsuzluk yarattığı öne sürülüyor ve ayrıca büyük ölçüde ithal malzeme ve teknolojiye dayandığını, yapım ve bakımının gereğince yapılamadığı "teras çatılı saçaksız binaların akan tavanları" dile getiriliyordu.

Önemli doğruluk payı taşıyan bu argümanlara, Avrupa'daki totaliter rejimlerin anti-modern. anıtsal boyutlu ve klasisizme dönük mimari eğilimlerinin etkisi de eklenmektedir. Daha 1934'te Ankara' da açılan İtalyan Faşist Mimarisi Sergisi, Türk mimarları arasında yankı yapmıştı. Buna nasyonal sosyalist iktidarın uygulamaları eklenecek ve bu iktidarın en güçlü olduğu dönemde, 1943'te açılan Alman Mimarlık Sergisiyle bu etkiler doruğa çıkacaktır.

Bu etkiler, Türkiye'ye kuşkusuz aynı teknoloji ve aynı büyüklükler ölçeğinde yansımadı. Ama modernist mimarinin eleştirisinde, benzer temaların ve ulusal sanatın yeniden eski olgun düzeyine getirilmesi etrafında gelişen benzer bir söylemin kullanıldığı gözlendi. Hattâ mimarlıktaki başıboşluğa ve Avrupa ülkelerinden gelişigüzel örnekler aktarılmasına son verilmesi, ulusun kendine özgü sanatının yaratılması için devletin müdahalesi gibi beklentilere bile yol açtı.

II. Milli Mimari Akımı'nın başlıca iki girişim çevresinde filizlendiği bilinmektedir. Biri yabancı mimarların Türkiye' de iş yapmalarına karşı çıkma eylemleri, diğeri Güzel Sanatlar Akademisi'nde başlatılan Milli Mimari Semineri (1934) çalışmalarıdır. Biri eylem, öbürü kuram alanında; biri ekonomik, diğeri kültürel planda gelişen bu girişimlerin 1930'lu yıllarda başlamasına karşın Atatürk'ün ölümünden önce bir restorasyonun gerçekleşmemesi ilginç olmalıdır.

Mimar S. H. Eldem'in adıyla bütünleşmiş olan Milli Mimari Semineri, yerli (ve milli) bir mimarlık için bir araştırma açmak ve bir yönelim geliştirmeyi amaçlıyordu. Seminerin geliştirdiği söylem, milli mimariyi doğru ve haklı gerekçeleri de olan ama hem tasarruf ve yerli malı haftalarının popüler motiflerini kullanan, hem de totaliter rejimlere özgü özlemlere açık duran bir kavram olarak tanımlamaktadır.

Asıl sorun, söylemin ötesinde tasarımda, çağdaşlaşmanın vazgeçilmez ideoloji olduğu bir ortamda milli mimarinin nasri biçimleneceği idi. Cumhuriyet' in laik kültür politikası içinde İslama bağlı geleneği simgeleyen Osmanlı dini mimarlığı, yüzyıl başındaki milli mimari deneyiminde olduğu gibi, ulusal mimari arayışı için artık başvuru kaynağı olamazdı. Seminer, hem sakıncasız, hem de bilinmeyen ve o zamana kadar kullanılmamış bir başka kaynağa, sivil mimari incelemesine yönelmeyi seçti.

Başlangıçta İstanbul'daki köşk ve yalı incelemesi ile sınırlı elitist bir girişim iken giderek Anadolu konut kültürünün de araştırılmasını sağlayan bir açınımı başlatmış; elitist-nostaljik eğilimlerinin yamsıra bölgesel-folklorik eğilimleri de beslemiştir. Böylece, en az, üç farklı eğilim belirdi. İlki nostaljik ve yenilemeci eğilimdi. Bunun temeli İstanbul konutlarının etüdüne dayanan ve kente özgü özelliklerle belirginleşen, nostaljik bir espri ve akademik yöntemlerin sentezi olmaya yönelen tasarım anlayışıydı. Eldem'in başlıca temsilcisi olduğu bu anlayış, tarihi biçimlerin doğrudan seçilip kullanılması yerine plan şemalarının, ölçü, oran ve biçimlerin analizi yoluyla tasarım ilkelerine ve ölçütlere ulaşmayı öngörüyordu. Eğilimin simgesi olmuş, yerli ve milli bir mimarlık düşüncesini somutlaştıran en tipik yapı Maçka'daki Şark Kahvesi'dir(->). Daha geç tarihli olmasına karşm bu eğilimin bir başka ve çok seçkin örneği, H. Kemali Söylemezoğlu'nun Bebek'te inşa ettiği Çapa Yalısı'dır (1951-1953).

İkinci yaklaşım modern mimarinin rasyonel ve işlevselci ilkelerini klasik ve anıtsal biçimlendirmeler için kullanan, bir ölçüde dönemin etkili adları olan Prof. C. Holzmeister ve Prof. P. Bonatz' m çizgilerini izleyen akademik-ulusalcı

19401ar: İnönü Evi/Ruknettin Güney, Maçka (üstte solda); Taksim Belediye Gazinosu/Ruknettin Güney (üstte sağda); İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat fakülteleri binası/Emin Onat-S. H. Eldem, 1944, Beyazıt (solda); Şark Kahvesi/S. H. Eldem, 1947, Maçka (sağda).
Afife Baîur (üst sol ve sağ), Nazım Timuroğlu (sol), Erkin Emiroğlıt (sağ)

yaklaşımdır. Kamu yapılarının çoğunda, özellikle yarışma sonucu elde edilen projelerde bu yaklaşım yeğlenmiştir. Bu Avrupa etkilerine ve biçimlerine en yakın, bu anlamda yine uluslararası nitelikte, ulusallığı pencere, kolon başlığı vb mimari öğelerde beliren, taşıyıcı strüktüründe modern malzeme ve yapım tekniklerini kullanan, ama cepheleri taş kaplanmış bir mimaridir. Avrupa örneklerinden genellikle kolossal boyutlara ulaşmayan ve her şeye karşın kentlerin ölçeğini deforme etmeyen ölçüleriyle ayrılır.

Dönemin sayısı sınırlı resmi yapı listesinde yer alan önemli yapıların tümü akademik-ulusalcı yaklaşımla biçimlendirilmiştir. İstanbul'dan verilebilecek örnekler arasında, E. Onat-S. H. Eldem'in İÜ Fen-Edebiyat fakülteleri binası (1944, Beyazıt), İ. Utkular-D. Erginbaş'ın Radyoevi binası (1945, Harbiye), Ş. Şahingiray-V. Vietti-F. Aysu'nun İnönü Stadyumu (1946, Dolmabahçe), N. Yücel-N. Uysal'ın Açıkhava Tiyatrosu (1947), Harbiye ile Spor ve Sergi Sarayı binaları sayılabilir.

Üçüncü yaklaşım, ulusallığı bölgesel öğelerle rasyonalist ilkelerin bileşiminde arayan eğilimdir. Dönemin halkçı ve Anadolucu eğilimleriyle ilişkisi kurulabilecek bu yaklaşım, Eldem'inkinden farklı bir ideolojik ve tarihi perspektifle Anadolu kentlerinin mimarlık birikiminin etüdüne yaslandı. Yüksek Mühendis Mektebi ve onun Mimarlık Şubesi, İstanbul Teknik Üniversitesi'ne ve Mimarlık Fakültesi'ne dönüştüğünde kurumun akademik kadrosunun genç kesimi, tüm yeterlik çalışmalarını Anadolu konut mimarlığı üzerine yaptılar. Bu araştırma ve çalışmalarla bölgesellik ve yerellik kavramları, ideolojik kalıpların dışında kavranabildi; malzeme, şema ve biçimler somut verilere bağlandı.

Hem kısa hem de uzun süredeki sonuçları bakımından Anadolu'nun anonim konut mimarlığının keşfedilmesi, 19401ı yılların belki de en önemli olgusu sayılmalıdır. Bu eğilim, özellikle tek aile evi tasarımlarında özgün ve düzeyli bir çizgi ortaya koydu. Emin Onat'ın en iyi uygulamalarını gerçekleştirdiği bu yaklaşımın örnekleri arasında kendi evi (Moda, 1944) ve bitişiğinde kız kardeşi için tasarladığı konut, 1992'de korumacıların bütün çabalarına karşın yerine apartman yapmak üzere yeni sahiplerince yıktırıldı.

Savaş sonrasında Avrupa'da konut sorunu için yeniden örgütlenmeye başlanan sosyal konut projelerinin bir örneği de İstanbul'da gerçekleştirildi. Emlak Kredi Bankası'mn yapımcılığım üstlendiği Levent konutları, yerli ve anonim mimarinin çizgilerini ve K. A. Ana ile R. Gorbon'un imzalarını taşıyordu. 381 üniteden oluşan Levent projesini 413 ünitelik Koşuyolu projesi izledi (1951). Koşuyolu Evleri de aynı yerli ve anonim mimari biçimlerini taşıyordu. 1950'li yıllar başlarken benzer "vernacular" tipte sosyal konut sitelerinin veya kooperatif konutlarının art arda tasarlanıp inşa edildikleri görüldü. Zincirlikuyu'da Merkez Bankası İstanbul Şubesi personeli için mimar Z. Sayar'ın tasarlayıp inşa ettiği 45 ünitelik Merbank Mahallesi veya H. Femir, F. Akozan, A. Yapaner'in tasarımı olan Bostancı Şenesenevler Kooperatif Evleri, II. Milli Mimari Dönemi'nin popülist ve yerli çizgisini başarıyla uygulayan örnekler oldu.

1950-1960 / Savaş Sonrası

II. Dünya Savaşı'nm ikinci yarısında Alman gerilemesi başladığı sırada, dünya para ve ticaret politikalarında yeni ilkeler ve kurumlar oluşturmak üzere düzenlenen Bretton Woods Konferansı'nın sonuç belgesini imzalayan ülkeler ara-

1950'ler: Çapa Yalısı/H. Kemali Sövlemezoğlu. 1951-53, Bebek (üstte solda): 4. Levent Sitesi/Kemal A. Aru. 1956 (üstte sağda); Çınar Oteli/R. Zıpçı-E. Ertem-A. Akın. 1959. Yeşilyurt (solda). *Afife Battır (üst sol). Nazım Timuroğlu (üst sağ), Gürol Kara/İhtı VArşivi (sol)*

sında Türkiye de bulunuyordu. Bu, 1929 dünya ekonomik bunalımından sonra Türkiye'nin benimsediği devletçi, kendine yetme çabasında ve dışa kapalı ekonomik politikasını yeni konjonktür ve gereksinmeler karşısında gözden geçireceğinin işaretini veriyordu.

Gerçekten de savaşın bitiminde bu yolda önemli girişimler yapılacak ve Türkiye "yeniden oluşturulan Batı dünyasının uluslararası ekonomik düzeninin bir parçası haline gelecekti". Uluslararası sisteme açılışın ve benimsenen liberal modelin toplumsal yapıda yol açtığı gelişimlerin Türkiye'nin mimarlık ortamını değişime zorlaması kaçınılmazdı. Değişiklik o yıllarda biçim değişikliği olarak görülenin ötesinde daha derin ve vapısal oldu. ^

Önce yapı talebinin kaynakları değişti. Ekonominin özel sektöre tanıdığı öncelik bu kesimin yapı talebinin hacmini ve içeriğini genişletti. Mimarlığın niteliğinde belirleyicilik payını büyüttü.

Türkiye mimarlığının tipolojik programına yeni yapı tipleri katıldı. Yeni ekonominin ve genişleyen iş hacminin gereksindiği ofis-büro, market vb yapı tipleri, kendi şema ve kalıplarıyla 1950'ler mimarlığının gündemine girdi.

Üçüncü olarak dış yardımın (Marshall Programı) tarımda makineleşmeye yönlendirdiği krediler, 19501i yılların traktör yılları olarak anılmasına ve tarımda gereksizleşen artık işgücünün kırsal alandan kentlere göçünü başlatan gelişmeye yol açtı. Kentler hızla büyümeye başladı. Büyüme, kente gelen nüfusun barınma sorununun (gecekondulaşmanın) yanısıra büyük altyapı gereksinimleri doğuruyor ve kentlerin mevcut dokusunu değişime zorluyordu. Türkiye'nin toplumsal coğrafyasıyla birlikte kentlerin fizik yapısı da değişiyordu. En çok İstanbul'u zorlayan kentleşme, yalnız bu kenti değil, Türkiye mimarlığının geleceğini etkileyen, hattâ ipotek altına alan dramatik boyutlara ulaşıyordu.

Serbest ticaret rejimi, inşaat malzemesi dışalımını kolaylaştırdı. Avrupa'da savaş sonrası devalüasyonları, üretim artışlan, dış yardım ve kredilerin yapı ve bayındırlık projelerine yöneltilmiş olması gibi etkenlerle 1950'li yıllar yapı sektörünün hızla canlandığı dönem oldu.

Kredilerin yöneldiği yapı tipleri, ithal edilen malzeme ve teknoloji bunların bağlı olduğu düşünce ve tasarım eğilimlerini de birlikte getirdi. Genişleyen iletişim olanakları. Türk mimarlarının genellikle Kıta Avrupa'sıyla sınırlı olan ilgilerinin Anglo-Amerikan dünyasına açılmasım sağlayan sergiler, savaş yıllarının içedönük ortamını ve ideolojilerini çökertti. Üstelik, ulusal mimarinin tipolojilerde uygulabilen tasarlama ve biçim kabullerinin, yeni tipolojik programlara uvarlanabilmesi neredevse olanaksızdı. Yeni bir mimarlık düşüncesine ve anlayışına gereksinme vardı.

Milliyetçi ideoloji, savaşın bitiminden itibaren zayıflayıp gerilemişti ama mimarlık alanında etkinliğini yitirmesi ancak 1950'lere doğrudur. Çözülmeyi çabuklaştıran olay, 1948'de İstanbul Adalet Sarayı Proje Yarışması'nın özellikleri ve müellifleri oldu. S. H. Eldem ve E. Onat'm ortak tasarımları olan proje, öncülüğünü yaptıkları ulusalcı mimarinin kalıplarından arınmış, işlevsel planlama ilkesine oturan, sade bir tasarımdı. Öncülerin ve özellikle Eldem'in bu ani dönüşü ile II. Milli Mimari Akımı, başlatanlar tarafından terk edilmiş oldu.

Uluslararası Üslup

Yeni dönem, uluslararası özellikleri olan, ama ABD damgasını taşıyan bir tasarım anlayışıyla açılıyordu. Yeni Uluslararası Akım (International Style), savaş öncesinin modernist eğilimlerinin ABD'de yeniden yorumlanmış çizgisi idi. Daha açık bir deyişle, Avrupa modernizminin toplumsal-politik içeriğinden soyutlanmış ve ABD gökdelen mimarlığının teknik *ve* ticari deneyimi ile birleşip yenilenmiş bir versiyonu idi. W. Gropius, Mies Van der Rohe, M. Breuer gibi Avrupalı ünlü adların da oluşumuna katıldıkları yeni çizgi, dünyanın her tarafında kabul edilip benimsenen "conventional" bir anlayış oldu. Öğretisi okullarda pratik kurallara dönüştürülmüş, planlamada davranışçı ve pragmatik bir yaklaşım olarak ve Amerikan sermayesinin ve teknolojisinin şemsiyesi altında yayıldı.

Uluslararası Üslup'un Türkiye'de İstanbul Hilton Oteli'nin yapımıyla başladığı kabul edilir. Tasarımı ünlü SOM firmasına ve Türkiye partneri S. H. Eldem'e ait olan otel. yeni mimarlık anlayışının en katıksız örneklerinden biriydi. Türkiye'ye Amerikan kredisi ve Amerikan işletmeciliği ile birlikte geldi. Türkiye mimarlık ortamı Hilton Oteli'ni çok konuşaı. Hem eleştirdi hem de öğrenip ezberledi.

1953'te ulusal düzeyde bir proje yarışması sonucu elde edilen Belediye Sarayı(->) tasarımı Ulusalararası Üslup'un ilk yerli örneği oldu. Üslubun Güney Amerika (Brezilya) yorumunun etkilerini taşıyan yapı. yankı uyandırmış ve özel-

likle Türkiye'deki bürokratik mimarlık için yol açıcı olmuştur. Uluslararası Üslupla tanışmanın 1950'lerin sonuna kadar sürecek bu ilk evresinde, modelin, Türkiye koşullarına, çevrenin kültürel, tarihi ve fizik yapısına veya teknolojik düzeyine uygun olup olmadığı üzerinde pek durulmadan uygulandığı görülür.

Hilton Oteli ve Belediye Sarayı dışında, bu dönemin İstanbul'daki çok sayıda uygulamasından başlıcaları şunlardır: T. Cansever-A. Hancı'nın Anadolu Kulübü Oteli (1953-1957, Büyükada), R. Güney' in Divan Oteli (1956, Harbiye), K. Eroğan'm Tarabya Oteli (1957-1965, Tarabya), R. Zıpçı-E. Ertem-A. Akının Çınar Oteli (1959,˚Yeşilyurt), D. Tekeli-S. Sisa-M. Hepgüler'in Manifaturacılar Çarşısı (1959, Unkapanı), H. Baysal-M.Birsel'in Hukukçular Sitesi (1960, Mecidiyeköy).

Aynca bu dönemde Emlak Kredi Bankası, sosyal konut yapımında apartman tipi konutlara geçti. K. A. Aru tarafından tasarlanan 4. Levent Sitesi (1956), 4-5 katlı dikdörtgenler prizması kitlelerden oluşan Uluslararası Üslup'ta örneklerdir. Bankanın kendi proje bürosunda tasarlayıp uyguladığı Atatürk Bulvarı üzerindeki konutlar ise (1957) alt gelir grubunu hedefleyen bir projeydi. Atatürk Bulvarı üzerinde Unkapanı kesiminde İstanbul Belediyesi'nin yaptırdığı sosyal konut nitelikli apartman blokları da aynı üslupta idi.

1960'lara Doğru

1950'li yılların ortalarına doğru liberal rejimin Türk ekonomisine getirdiği yükler ve açmazlar belirmeye başladı. İthalatın kısıtlandığı ve inşaat malzemesi fiyatlarının hızla yükseldiği görüldü. 1956'da hem ekonomiye canlılık getireceği hem de politik gündemi değiştirebileceği umuduyla İstanbul'da odaklanan bir imar operasyonu başlatıldı. Dönemin başbakanı Adnan Menderes'in kişisel ilgi ve direktifleriyle yönetilen ve "yıldırım yıkma harekâtı" olarak adlandırılan çalışmalar, *Arkitekf'm* başyazılarında eleştirilen "inisiyatifin şehirciden idareciye geçtiği, istimlak ve yıkımların bir projeye istinat etmeksizin mahallinde ayaküstü yapılan sathi incelemelere göre gerçekleştirildiği bir operasyon oldu". "İstanbul'un tarihi ve doğal zenginlikleri düşüncesizce harcandı." *Arkitekf'm* satırlanıyla "Sirkeci ile Florya arasında şehirlerarası sürat yolu karakterinde bir yol açıldı. Deniz şehri İstanbul'un denizle ilgisi kesildi. En güzel tabiata en büyük saygısızlıkla kıyıldı." "İnsanın tahayyül edebileceği en çirkin cadde Yıldız'da, dünyanın en güzel Boğaz'mda yapıldı." "Boğaziçi sırtlarında tarihin bize miras bıraktığı korular, birkaç kudretlinin menfaati için insafsızca parsellendi."

Yıldırım yıkma harekâtı, mimar ve şehircileri dışlayan bir operasyon olarak topluluğun bilinçlenmesine, politik karar merkezleriyle mesleği arasındaki çelişkiyi fark etmesine ve giderek toplumsal muhalefet saflarına kaymasına yol açtı. 1960'lara doğru Cumhuriyet döneminde ilk kez mimarlar siyasal iktidarın ideolojisinden uzak düşüyor ve bir karşı ideoloji için mesleki sorumluluklarım öne sürüyorlardı.

1960'lardan iki önemli örnek: Zeyrek Sosyal Sigortalar Kurumu binası/S. H. Eldem, 1964 (üstte); Hukukçular Sitesi/ Haluk Baysal-Melih Birsel,1960, Mecidiyeköy (yanda). *Fotoğraflar Nazım Timuroğlu, 1994*

Bibi. *Cumhuriyet Devrinde İstanbul,* İst.. 1949; Ü. Alsaç, *Türkiye'deki Mimarlık Düşüncesinin Cumhuriyet Dönemindeki Evrimi,* Trabzon, 1946; İ. Aslanoğlu, *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı,* Ankara. 1980; A. Batur, "To Be Modern: Search for a Republican Architecture", *Modern Turkish Architecture,* Pennsilvania, 1984, s. 68-93; ay, "Cumhuriyet Döneminde Türk Mimarlığı", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* V, s. 1380-1420; A. Batur, "Historicism, Modernism and Turkish Architecture". *Concepts and Architecture,* Moskova, 1992, s. 145-149: E. Kortan. *Türkiye'de Mimarlık Hareketlen ve Eleştirisi 1950-1960,* Ankara, 1971; D. Kuban, "Emin Onat ve Cumhuriyet Devri Mimarisi", *Mimarlık ve Sanat,* S. 4-5 (1962), 142-153; B. Özer, *Rejyonalizm, Üniversalizm ve Çağdaş Mimarimiz Üzerine Bir Deneme,* İst., 1970; M. Sözen, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı.* Ankara, 1984; I. Tekeli, "İcabında Plan", *İstanbul.* S. 4 (1993). s. 26-37; Yavuz, *Mimar Kemalettin.*

AFİFE BATUR

1960'lardan Günümüze

İstanbul'un son otuz yıllık mimarlık ortamı iki farklı belirleyiciye göre şekillenmiştir. Bunlardan birincisi, öncülleri 1950'lerin liberal ekonomi ve sanayileşme eğilimleriyle kendisini gösteren ama asıl ivmesini 1970'li yıllardan başlayarak alan ve giderek artan bir hızla kent mekânına damgasını vuran nüfus artışı ve kentsel büyüme olgusudur. İkinci etmen ise, daha çok mimarlığın üst düzey ürünlerine damgasını vuran ve mimarların üslup tercihleriyle ilgili güncel ifade arayışlarının bina ve kent mekânlarına yansımasıdır.

1960'ların başından günümüze, baş döndürücü bir kentsel ve demografik büyümeye ulaşan ve ülke ekonomisinin neredeyse yarısını temsil eden bir iktisadi potansiyele sahip olan İstanbul'da, kent mekânını ve onun parçalarını oluşturan binaların program ve biçim kabullerini kentin bu özelliklerinin etkilememiş olması olanaksızdır. Öte yandan, bu ekonominin ve kentin barındırdığı karmaşık nüfus kitlesinin farklı kesimlerinin artan ve çeşitlenen ihtiyaçlarına cevap veren yapıların, dönemin gün geçtikçe belirginleşen tüketim imajlarıyla ilişkisi de doğal bir kültürel olgu olarak görülmektedir. Bu imajlar kente, döneme ve mimarlık ortamına damgasını vuran seçkin yapıtlarda dolaysız ifadelerini kazanırken, ikincil yapılarda, hattâ yarı kırsal koşullarda biçim kazanan gecekondu benzeri "marjinal" gelişmelerde bile kimi za-

Odakule
Kaya Tecimer-A. Taner, 1975.
Afife *Baiur*

man dolaylı yansımalara rastlanabilmektedir.

1960ların ülke mimarlığına getirdiği önemli yenilikler, savaş sonrasının egemen akımı niteliğini taşıyan Uluslararası Üslup'un genelgeçer ifadesi olan yalın ve tekdüze prizmatik kütleler estetiğinin, farklı şekillerle değişmesi yönünde gelişmiştir. Bu değişme, ya dik açının bozulması ve eğrisel ya da dar açılı, dinamik ve kimi zaman doğal çevresi ile daha iyi uyum kurabilen "organik" bir mimari ifade aracılığıyla gerçekleşmekte; kimi zaman da bina bütününü oluşturan kullanım birimlerinin parçalanması ve tek bir prizmatik kütle yerine küçük parçalara bölünmüş ve aralarında eklemlenerek bağlanan daha ölçekli kompozisyonlar oluşturmaktaydı. 19601ı yılların bu yeni anlatım arayışı, "brütalist" mimarların elinde her bir işlevsel bileşenin, inşai elemanın ya da malzemenin -bazen abartılarak- neredeyse özerk biçimde kullanıldığı ifadeci bir estetiğe dönüşmüştür. Yine aynı dönemde, evrensel bir modernizmin yerine daha yerel ifadeler koymanın ve geleneğe bir esin kaynağı olarak yeniden başvurmanın örnekleri de görülür.

Bu dönemde ülkedeki mimarlık okullarının büyük çoğunluğunu barındıran ve ülke ekonomi ve kültürünün yeniden belirleyicisi haline gelen İstanbul'da, bu eğilimlerin ayrı ayrı ya da bir arada görüldüğü önemli uygulamalara rastlanmaktadır.

1950'li yılların sonlarına doğru tasarlanıp 1960'larm başlarında inşa edilen Sheraton Oteli hareketli kütlesi, dar açılı köşeleri ve kent topografyası içinde dinamik bir işaret oluşturan siluetiyle organik akımın önemli bir ilk örneğidir. Benzer ve çevre doğasıyla daha bütünleşmiş bir ifade, mimar N. Eldem'in Bebek'te Arif Paşa Korusu'nda inşa ettiği küçük apartman yapısında bulunur. Bu yapı, aynı zamanda brütalist anlaşıyın izlerini de yansıtmaktadır.

Parçalı ve küçük bloklardan oluşan mütevazı ölçekli bütünler anlayışının İstanbul kent mekanındaki ilk önemli örneği, bir yarışma sonunda elde edilen Manifaturacılar Çarşısı kompleksidir. Tarihi Süleymaniye ve Vefa mahallelerinin ölçek ve doku özelliklerine kısmi atıflar yapan bu yapı grubunun hemen karşısında yer alan ve mimar S. H. Eldem imzasını taşıyan Zeyrek Sosyal Sigortalar Kurumu binasındaysa, hem parçalı kütleler, hem de geleneksel Türk evi mimarisine yapılan daha yoğun atıflarla yüklü bir biçimsel dil bulunur. Kütle parçalanmasının yapı parçaları düzeyinde sürdürüldüğü ifadeci bir brütalist estetiğe ise 1960'lı yılların sonlarına doğru inşa edilen birçok İstanbul yapısında rastlanır. Taş bir istinat duvarı üzerinden fırlayan abartılı konsollarıyla, mimar M. Sudalı'mn Rumelihisarı'ndaki evi, M. Konuralp'in Göztepe'deki apartman binası, ama en çok da G. Çilingiroğlu ve M. Tunca ortak imzasını taşıyan birkaç yapı. Dragos Oteli, Cağaloğlu'ndaki İstanbul Reklam binası ve en uç örnek olarak aym mimarların 1970'lerin başlarında gerçekleştirdikleri *Tercüman* gazetesi binası tasarımları bu ifadeci yaklaşımın katıksız örneklerini teşkil etmektedir.

Zeyrek'teki SSK yapısında görülen tarih ve gelenek göndermeleriyle yüklü ifadeyi, S. H. Eldem'in İstanbul'da aym dönemde inşa edilen birçok yapısında olduğu kadar, 1960'ların ortalarından başlayarak başka mimarların gerçekleştirdikleri projelerde de bulmak mümkündür. E. Yener'in Büyükada'daki mütevazı ölçekli Anadolu Kulübü Plaj ve Kafeteryası olsun. T. Cansever'in Çiftehavuzlar'daki apartman bloğunda olsun, cephe bölünmesi, inşai elemanların vurgulanışı, saçak stilizasyonları ve oranlarında, geleneksel konut mimarisine açık atıflar izlenebilmektedir. S. H. Eldem'in bu dönem uygulamaları içinde bu yöndeki en çarpıcı örnekleri, benzer programlar için tasarladığı bir dizi ev ve yalı projesi oluşturmaktadır; Boğaziçi'ndeki Kıraç, Sirer ve Uşaklıgil yalıları ve 1980'de tamamlanan R. Koç evi bu yeni İstanbullu mimarinin başlıcalarıdır.

1970'lerin ortalarına gelindiğinde, gerek ülke ekonomisinde ve kuruluşların organizasyon hacmindeki büyüme, gerekse yapı endüstrisindeki gelişme, mimaride daha anıtsal ve büyük ölçekli ifadeleri, daha yüksek, daha büyük yapıları, prestij imgesi arayışlarını gündeme getirmiştir. Beyoğlu kent dokusu içinde çevresinden bağımsız olarak sivrilen Odakule, Zincirlikuyu'daki -yarım kalan- TOFAŞ blokları, 1980 ve 19901ı yıllarda sayıları giderek artacak ve ölçekleri büyüyecek olan iş merkezlerinin ilk öncüleridir. Genellikle gelişmiş yapım teknolojileri ve kimi zaman ithal malzemenin bolca kullanıldığı yapılar, bu dönemden itibaren ister İstanbul'un yeni kentsel siluetini oluşturan gökdelenlerde, isterse daha az katlı yapılarda, yeni bir teknolojik, estetik ifade ve bir tür prestij imgesi oluşturmaya başlayacaktır. Barbaros Bulvarı üzerindeki Cam Han'dan başlayarak Levent-Büyükdere arasındaki yeni iş bölgesinde yükselen otel ve iş merkezlerine, Galleria ve Capitol gibi alışveriş merkezlerinden İkitelli yöresindeki yeni gazete binalarına uzanan bir dizi örnek bu bağlamda sayılabilir. Bunlar içinde M. Konuralp imzasını taşıyan *Sabah* gazetesi tesisleriyle, Tekeli-Sisa grubunun İstanbul metropolünün batı ucunda, Çerkezköy'de gerçekleştirdiği Eczacıbaşı İlaç Fabrikası, 1990'h yılların başında Türk mimarisinin ileri yapım teknikleri ile ulaştığı yetkin teknolojik ve estetik ifadeler olarak görülmektedir.

Bir yandan İstanbul, özellikle 1980'lerden başlayarak daha da hızlanan demografik büyüme ile tüm mevcut sınırlarını zorlar ve Gebze'den Çekmecelere kesintisiz uzanan bir metropoliten yığılmaya dönüşürken, öte yandan bu karmaşık kültürel ve toplumsal ortamın içerdiği farklı değer sistemleri, günün modernizm sonrası duygu ve düşünce ortamının çoğulcu tercihleriyle buluşuyordu. Böylece, 1980'ler sonrasının mimarisi, daha da karmaşık bir beğeniler ve imgeler mozaiği ortaya koydu. Bu

1980'ler mimarisinden bir örnek: Behruz Çinici'nin Göztepe'deki Soyak Sitesi, 1985-89
Ara Güler

mozaik içinde, elitist mimari tasarımın ifade dağarcığı, teknoloji estetiğinin modernist görünümlerinden, tarihsel, yerel ya da popüler imgelerden örülü bir postmodernizme ya da gelenekçi ifadelere uzanan bir yelpazeyi kent mekânında sergiledi. Bunun yanısıra, kent merkezini ve eski mahalleleri sarıp baraj havzalarına ve orman alanlarına saldıran yeni yerleşmeler, yer yer bu imgelerin cılız popüler yansımalarıyla renklenen biraz arabesk, hayli taşralı ve derme çatma bir kent görünümü yarattılar.

Tarihsel atıflarla yüklü bir postmodernizm, birçok mimarın tasarımına damgasını vurdu. D. Pamir'in Taksim'deki tartışmalı "Gökkafes" projesi, bir yandan yukarıda sözü edilen teknolojik ifadeyi benimserken, öte yandan tarihsel motiflere çağrışım yapmaktan geri durmuyordu. B. Çinici'nin Göztepe'deki Soyak Mahallesi, hem beton teknolojisinin, modernist kent plancılığının ve rasyonalizmin uygulaması, hem de eski kentin sokak mekânına ve kimi geleneksel mimari öğelere biçimsel atıflar yapan bir sentez denemesiydi. Bu tür bir eklektik ifadeciliği, kimi yeni toplukonut projelerinde, örneğin Emlak Bankasının Bahçeşehir gibi uygulamalarında bile görmek mümkündür. Çok daha kararlı bir biçimdeyse, bir Klassis Tatil Merkezi'nin seçmeci ifadelerinde ya da daha arınmış bir mimari dile sahip olarak mimar N. Saym'm Altunizade'deki Shell Genel Müdürlüğü kompleksinde bulunur.

Bu ortam içinde geleneğin yorumu konusunda daha tavizsiz olan eski ustaların bile daha biçimci ya da maniyerist arayışlara girdiği görülür. Böyle bir maniyerizm, Eldem'in Yıldız Sitesi gibi kimi geç dönem yapıtlarında veya Cansever'in, Burgazada'daki Amaç Evi ya da Vaniköy'deki Akın Yalısı restorasyonu türünden ürünlerinde görülebilir; ayrıca M. Konuralp gibi bir modernistin, Çengelköy ve özellikle Dragos'taki konut projelerinde, geleneksel Türk evi imajı ile yoğun bir hesaplaşmaya giriştiğine tanık olunur.

Bu karmaşık ortamdan, dingin ve kalıcı bir İstanbul mimari kimliği çıkması kolay değildir. Nitekim bugün böyle bir kimlikten söz etmek olanağı bulunmamaktadır.

Bibi. M. Sözen-M. Tapan, *Elli Yılın Türk Mimarisi,* İst., 1973; M. Sözen, *Türk Mimarlığı,* Ankara, 1984; R. Holod-A. Evin, *Modern Turkish Architecture,* Philadelphis, 1984; A. Yücel, "Contemporary Turkish Architecture", *Mimar, Architecture in Development,* no. 40, 1991.

ATİLLA YÜCEL

CÜLUS

Ölen ya da tahttan indirilen padişahın yerine yeni padişahın tahta çıkış töreni. "Cülus merasimi", "biat resmi", "cülus-ı meymenet makrun", "cülus-ı hümayun", "iclâs" da denmiştir.

İstanbul'da ilk cülus töreni 22 Mayıs 1481'de II. Bayezid için, sonuncusu da 4 Temmuz 1918'de VI. Mehmed (Vahideddin) için düzenlendi. Cülus, taht değişikliğinin ilanı, dua, biat, bahşiş dağıtımı, ibka ve tecdid işlemleri, valide ve kılıç alayları ile kent yaşamını çok yönden etkilerdi. Cülus töreninin geleneksel ortamı Topkapı Sarayı'nda Bâbüssaade denen iç kapı önündeki revaklı sofaydı. Edirne'de cülus eden II. Ahmed (1691), II. Mustafa (1695) ve III. Ahmed (1703) ile İstanbul'da Harbiye Nezareti'nin Dış Köşkü'nde (şimdiki İstanbul Üniversitesi rektörlük makamı) tahta oturan V. Murad (1876) ve V. Mehmed (Reşad) (1909) dışında diğer padişahlar hep burada tahta oturdular. Cülus töreni ile ölen padişahın cenaze alayı(-0 için ortak bir program düzenlenirdi.

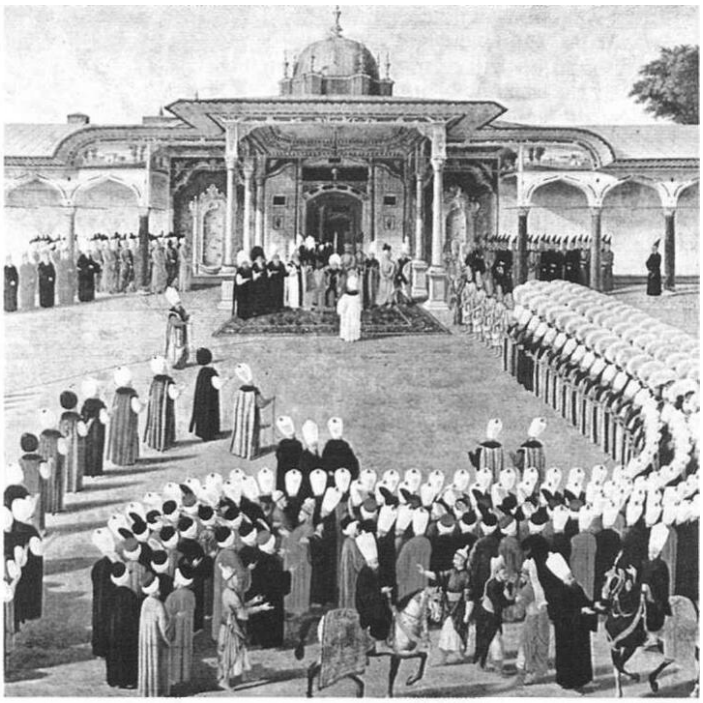

Bâbüssaade önünde cülus töreni. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

İstanbul'un alınışından önce de cülus töreni yapılmakla birlikte bunlar çok sade ve dışa yansımayan merasimlerdi. Cülusun bir önemi, önceki padişahın tüm buyruk ve atamalarının bir anda geçersiz olmasıydı. Bu nedenle de ivedilikle yeni padişahın tahta çıkması gerekirdi. 16. yy sonlarına kadar, taht adayının valilik yaptığı sancaktan gelmesi zorunlu olarak beklenir, bu arada divan toplanamaz, yönetime ilişkin kararlar alınamazdı. I. Ahmed'den (hd 1603-1617) itibaren şehzadelerin sarayda göz hapsinde tutulmaları nedeniyle cülus da tahttan indirme ve ölüm olayını izleyen saatlerde olabilmekteydi.

Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime* adlı eserinde III. Selim'in cülusunu (1789) ayrıntılarıyla anlatarak bu geleneğin bellibaşlı kurallarını sıralamaktadır. Buna göre yeni padişaha darüssaade ağası durumu bildirerek kendisini Hırka-i Saadet Dairesi'ne davet ediyordu. Burada yapılan biat-ı has ya da iç biatta, sadrazam, şeyhülislam, sadrazam seferde ise sadaret kaymakamı, Enderun ricali yeni padişaha biat etmekte ve görevlerinde kalmalarına ilişkin olarak kendilerine kürk giydirilmekteydi. Bu sırada dışarıda ise teşrifat! efendi cülus yerini hazırlatır, gelmesi gerekenlere çavuşlar aracılığı ile davetiyeler gönderilirdi. Gelenler revak altında Divanhane'de, Divit Odası'nda beklerlerdi. Padişaha ise içeride kisve-i şâhâne (tören giysisi), yusufî sarık giydirilir, sorguçları takılırdı. Bâbüssaade ağasının daveti üzerine gelip alkışla birlikte tahta otururdu. Biatta bulunan ilk kişi olan nakibüleşraf efendi, cülus duasını da yapar, bundan sonra teşrifatı efendinin sıralamasına göre, aynen bayram alayındaki(->) muayede törenindeki gibi el, etek, yer öpülerek cülusun resmi tamamlanırdı. Tören boyunca İstanbul'un muhtelif semtlerinde cülus topları atılması gelenekti. Kent çarşılarında münadiler cülusu duyururlarken Ayasofya, Sultan Ahmed, Süleymaniye gibi büyük camilerden de salalar verilirdi. Biat resmi ardından padişah ilk buyruğunu "Kullarımın bahşiş ve terakkileri matlubumdur, verilsin" sözleriyle açıklar, töreni izleyen ocak ağaları derhal bir halka oluşturarak dua ederlerdi.

Cülus bahşişi, pek çok kez hazine olanaklarıyla karşılanamadığından İstanbul'da ayaklanmalar, taşkınlıklar yaşanmıştır. Çünkü sadrazamdan divan kâtiplerine, yeniçeri ağasından ocak askerlerinin tamamına, ulemaya verilmesi gereken, binlerce akçe büyük bir meblağ tutar, ayrıca ulufelere terakki adı altında yapılan zamlar da ikinci bir parasal yük oluştururdu. Cülus bahşişinin dağıtılması için sarayda özel olarak bir cülus divanı töreni izleyen günlerde yapılır.

Cülus bahşişi ya da cülus in'amı verilmesi, II. Mahmud'a (hd 1808-1839) kadar sürmüştür.

Ertesi gün, yeni padişahın annesi Eski Saray'da ise valide alayı ile saraya gelirdi. En erken bir hafta sonra da uygun ve uğurlu bir gün ve saatte kılıç alayı düzenlenirdi. Padişah, yaşı müsaitse sakal bırakırdı. Buna "tesrih-i lihye" deniyordu. Cülusu izleyen günlerde, umum çıkması ya da büyük çıkma denen işlemle Acemi Ocağı'ndan belli sayıda aday kapıkulu ocaklarına geçer, Enderun içoğlanlarından dış görevlere atamalar yapılır, haremde ise eski padişahın kadınları, cariyeleri ve kızları Eski Saray'a gönderilirdi. Tüm bu gelişmeler istanbul'da piyasayı hareketlendirir, çıkmalar kent yaşamını dolaylı biçimde etkilerdi. Dönemin şairleri ise yeni padişah için "cülusiyye" denen kasideler yazarlar, tarihler düşürürlerdi.

19- yy ortalarından başlayarak istanbul'da cülus donanmaları da düzenlenmeye başladı. Bu, padişahın tahta geçiş tarihinin yıldönümü günlerinde yapılan bir dizi eğlenceleri ve gece ışıklandırmalarını kapsıyordu. Örneğin Boğaziçi'nde yalıların saçaklarına karpuz fenerler asılır, korulara "padişahım çok yaşa" mahyaları asılırdı. Boğaz'da sallar üzerinden de havaifişekler, çarkıfelekler, dahine, püskürtme, çanak mehtapları ile ışıklı gösteriler yapılırdı. Bu donanmalara "yevm-i cülûs-ı meymenet-makrun" ya da "cülus bayramı" deniyordu. Cülus bayramları II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) tek resmi bayram kabul edildi.

Bibi. Ali Şeydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız,* ist., ty, s. 145-149; Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime* (tıpkıbasım), İst., 1979, s. 111-115; Uzunçarşılı, *Saray,* 184-1888; Pakalın. *Tarih Deyimleri,* I, 312-316.

NECDET SAKAOĞLU

CÜZAMHANELER

Haçlı seferleri sırasında yaygınlaşan ve ortaçağın en korkunç hastalığı olan cüzam (lepra) o dönemde tanrının bir cezası olarak görülüyordu. Cüzamlılar da hasta değil büyücü kabul edilmekteydi. Bulaşıcı olduğuna inanılan cüzamın başkalarına bulaşmaması için bu hastalığa yakalananlar cüzamhanelerde barındırılmaktaydı. Cüzamhaneler de genellikle şehrin dışında yapılırdı.

Osmanlılarda "miskinler tekkesi", "miskinler dergâhı" ve "miskinhane" adları da verilen cüzamhanelerin ilki II. Murad (hd 1421-1451) tarafından Edirne'de yaptırılmış ve 1627'ye kadar faaliyetini sürdürmüştür. En önemli cüzamhane ise 1514'te istanbul'da Karacaahmet'te yapılan Miskinler Tekkesi idi. 9 hücresi, mescidi ve çeşmesi vardı. Bahçe içinde bir binaydı ve hücrelerin kapı ve pencereleri iç avlu gibi kullanılan ikinci bahçesine açılmaktaydı. Her odada bir ocak ve önünde de ahşap bir revak bulunuyordu. Ayrıca hamamı ve çamaşırhanesi vardı. Miskinler Tekkesi kadı tarafından tayin edilen bir mütevelli tarafından yönetilmekteydi. Atik Valide Vakfı'ndan buraya her gün 40 ekmek, imaretten de çorba ve pilav gönderilirdi. Etleri de Kavak Mezbahasından gelmekteydi. Diğer masraflar ise tekkenin önüne yerleştirilen üstü oyuk sadaka taşlarma bırakılan paralarla karşılanmaktaydı. Gözcü dede para bırakıldığını haber verdiğinde hastalar hep bir ağızdan para verenlere dua ederdi. 8 sadaka taşının bugün hiçbiri mevcut değildir.

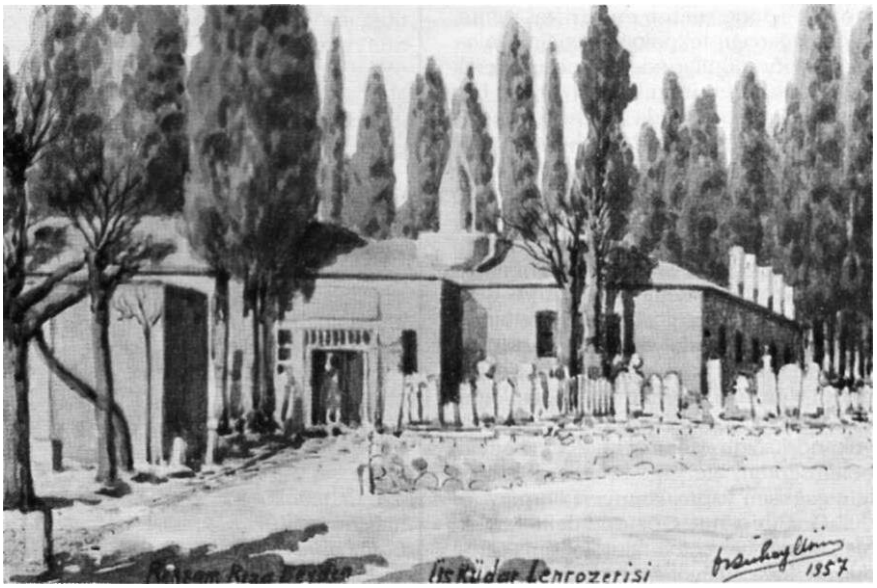

Üsküdar Cüzamhanesi'nin Dr. Süheyl Ünver imzalı bir resmi, 1957.
Nuran Yıldırım koleksiyonu

İstanbul'da cüzamlı olduğu anlaşılanlar eşraftan bile olsalar derhal alınıp Üsküdar Cüzamhanesi'ne getirilir, şehirde dolaşmalarına izin verilmez, aileleri ile burada yaşarlardı. Ölen hastalar da arka taraftaki bahçeye gömülürdü. 1810'da yapılan onarımda yapıya 11 hücre eklenmiş, bir de çeşme yaptırılmıştı. Kagir olan bina 1843'te tekrar onarım görmüştü. 1927'ye kadar cüzamlıları barındıran Miskinler Tekkesi, daha sonra bir yangın geçirmiş, 1938'e kadar harap bir halde kalmış, ondan sonra da tamamen yıkılmıştır. İbrahim Ağa Yolu açılırken Dedeler Mescidi adı verilen mescidi de yıkılmıştır. Cüzamhanenin kitabesi Türk İslam Eserleri Müzesi'ndedir. Bugün cüzamhanenin sadece çeşmesi bulunmaktadır.

15 Haziran 1927'de Toptaşı Bimarhanesi'ndeki akıl hastaları Bakırköy'deki Reşadiye kışlalarında kurulan Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesi'ne taşınırken Mazhar Osman (Usman), daha iyi koşullarda barındırılıp tedavilerinin yapılabilmesi için Üsküdar'daki cüzamlıları da buraya nakletmiştir. Kadın ve erkek hastalar uzakta bulunan iki ayrı pavyona yerleştirilmiştir. Hasta sayısı artınca 1935'te yeni bir lepra (cüzam) pavyonu açılmış. 1961'e kadar cüzam servislerine senede ortalama 100 hasta kabul edilmiştir. Hastaların büyük bir bölümünü Türkiye'nin doğusundan gelenler teşkil etmekteydi. En yüksek hasta girişi 1958'de 226 kişidir.

20 Kasım 1976'da Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, İstanbul Tıp Fakültesi ve Cüzamla Savaş Derneği'nin düzenledikleri ortak protokolle, biri boş, diğerleri harap olan 3 binadan ibaret olan lepra pavyonlarının onarılması ve işletmesi İstanbul Tıp Fakültesi'ne verilmiştir. Cüzamla Savaş Derneği'nin başarılı çalışmaları sonucu toplanan yardımlarla eski binalar yenilenmiş, 1979'da kadın hastaların bulunduğu binanın alt katında ameliyathane, ön tarafında çamaşırhane, üst katında da 10 yataklı kadın hastalara ait bir servis faaliyete geçmiştir.

16 Ocak 1981'de Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, İstanbul Tıp Fakültesi ve Cüzamla Savaş Derneği'nin düzenledikleri ortak protokolle İstanbul Lepra Hastanesi adıyla cüzam alanında uzmanlaşmış bir özel dal hastanesi statüsüne kavuşmuştur. Sağlık Bakanlığı'na bağlı olan hastanenin başhekimlik yetkisi de İstanbul Tıp Fakültesi Lepra Enstitüsü müdürüne verilmiştir. İstanbul Lepra Hastanesi bugün (1994) 50 yatakla hizmet vermektedir, başhekimi Prof. Dr. Türkan Saylan'dır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 246; Raif, *Mir'at,* 90-91; Evliya, *Seyahatname,* I, 475; S. Ünver, *Türkiye'de Cüzzam Tarihi Üzerine Araştırmalar,* İst.. 1961, s. 3-14; F. Bayülkem, *Bakırköy Akıl Hastanesinde Lepra Servisleri,* İst., 1961; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 235-237; N. Ersoy, "Üsküdar Cüzzamhanesi'nin Bugünkü Durumu", /. *Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri,* Ankara, 1992, s. 207-210; S. Başer, "Başlangıcından Bugüne Kadar İstanbul'da Kurulan Lepra Hastaneleri" (Basılmamış yüksek lisans tezi), İst., 1992; M. Z. Palah, "Cüzzam", *DİA.* VIII, 150-151.

NURAN YILDIRIM

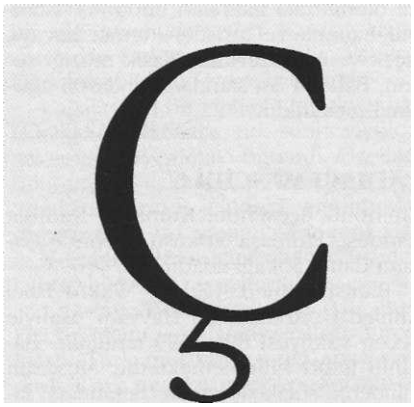

ÇADIR KÖŞKÜ

Kâğıthane Deresi kıyısında 1809-1816 arasında inşa edilen ve 1930'ların sonlarında yok olan köşk.

Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, III. Ahmed (hd 1703-1730) için Şaban 1135/ Mayıs 1723'te Sa'dâbâd Sarayı'nı yaptırmıştı. Sarayın önünde Kasr-ı Neşâd olarak adlandırılan küçük ve zarif bir kameriye bulunuyordu. Padişah buradaki sedirlerde otururak suyun akışını seyreder ve sesini dinlerdi. II. Mahmud yerine bir yenisini yapmak üzere Sa'dâbâd Sarayı'nı ve Kasr-ı Neşâd'ı yıktırmıştır. 1809-1816 arasında Çağlayan Kasrı yapılırken Kasr-ı Neşâd'ın bulunduğu yerde de zarif bir köşk inşa edilmiş ve bu köşke genellikle Çadır Köşkü denilmiştir.

Eski fotoğraflar ve 1832'de H. Meyer' in çizdiği kroki bu zarif köşkün oldukça ayrıntılı ölçülerini vermektedir. Bunlara göre köşk mermer kaplı bir döşemenin üzerinde yer alıyordu ve hafifçe kavisli üç çıkıntıya sahipti. Yirmi adet barok başlıklı sütun, geniş saçaklı çatıyı taşıyordu. Dışı kurşun kaplı çatının içinde ahşap bir kubbe bulunuyordu. Kubbenin altına gelen orta kısımda, daha önceki Kasr-ı Neşâd'da olduğu gibi fıskiyeli mermer bir havuz bulunuyordu. Köşkün etrafını çevreleyen mermer korkulukların iç kısmında ise sedirler yer alıyordu. Geniş saçağın alt yüzeyleri ve kubbe zengin nakışlarla bezenmişti. Sütunların arasına ise eski geleneklere uygun olarak rüzgâra karşı koruyucu perdeler asılmıştı.

Batı mimarisi ve süsleme sanatından ilham alınarak ama bunları Osmanlı gelenek ve yaşam tarzı ile uyumlaştırarak yapılmış olan Çadır Köşkü II. Meşrutiyet yıllarından sonra bakımsız kalmıştır.

Çadır Köşkü 1930'larm sonlarında çevresinde bulunan bir ağacın yıkılmasıyla tahrip olmuş ve daha sonra da İstihkâm Yedek Subay Okulu'nun yapımı sırasında tamamen ortadan kalkmıştır.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 370-373; Eldem, *Sa'dâbâd;* S. Eyice. "Kâğıthâne-Sadâbâd-Cağlayan", *TAÇ, l/l* (1986), s. 29-36; ay, "Çadİr köşkü", *DİA,* VIII, 164-165.

SEMAVİ EYİCE

ÇADIR KÖŞKÜ

bak. MASLAK KASIRLARI

ÇADIR KÖŞKÜ

Günümüzün Yıldız Parkı içindeki iki tarihi köşkten biri.

Alçak tavanlı bir zemin kat ile üzerindeki tam tek katta, ortada bir giriş holü ve yanlarda iki odadan oluşan köşk, aşağıdaki Çırağan Sarayı'nın 1871'de inşa edilen binası ile beraber, onun arka bahçesinde günübirlik geziler için yapılmış, bu sebeple yatak odası ve banyo tertibatı olmayan, bir "seyir köşkü" idi.

Abdülaziz zamanının (1861-1876) saray bahçesi dekoru olarak yapılan köşk, birkaç yıl, yani bu padişahın tahttan indirilmesine kadar, aşağıdan yukarıya doğru bir ziyaret trafiğine kucak açmıştır. Saray hekiminin kızı olan Şaire Leylâ Hanım, hatıralarında, belli günlerde haremağalarının gözetiminde, onların "destur" nidaları ile saray koruluğunun personelini yol üzerinden uzaklaştırmaları ile, harem takımının bu bahçelere çıkarıldığını, bütün gün hava alan, oyun oynayan genç kızların, akşam alacalığı basmadan, yine aşağıdaki anayol üzerindeki taş köprüden topluca geçirilerek, saraya döndüklerini anlatır. Abdülaziz'in son döneminde yapılmış bu pavyonun, bu harem gezileri dışında, padişahla ilgili özel bir hatırası bilinmiyor.

Abdülaziz'in indirilmesinden sonra tahta çıkan yeğeni II. Abdülhamid (hd 1876-1909), sahildeki Çırağan ve Dolmabahçe saraylarını, burada üst üste meydana gelen tahttan indirme ve ölüm olayları sebebiyle kendisi için hiç güvenli bulmayıp Yıldız Tepesi'ne yerleşince, burada birbiri peşine yaptırdığı, hafif malzemeli binalardan oluşan saray kompleksini aşağıdaki Çırağan'dan ayırmak üzere, Çadır Köşkü'nün kara tarafını kaplayan büyük havuzun hemen üstünden geçen çevre duvarını onarttı, yer yer yükseltti ve hep kapalı duran birkaç büyük kapı ile iki tarafın bağlantısını sağladı.

II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan ise hatıralarında, genellikle cuma selamlığından sonra başta padişah eşleri ve kızları olmak üzere harem takımının önde gelenlerine, saray lisanında "Kırklık" adı verilen bu dış bahçeye geçme izni verildiğini, hanımların yanlarına hafif yiyecekler alarak, bu ağaçlıklarda ve köşklerde hoş saatler geçirildiğini anlatır. Dolayısıyla 30 yılı aşkın bir zaman da Çadır Köşkü bu kez yukarıdan aşağıya inen az sayıdaki hanım konuğa kapılarını açmakla yetinmiş demektir.

Pavyonun genellikle kapalı, çok durağan geçen hayatını dalgalandıran önemli bir olay, İL Abdülhamid'in tahta geçtikten 5 yıl sonra siyasi bir hesapla, amcası Abdülaziz'in ölümünü bir cinayet senaryosuna çevirterek, sorumlu tuttuğu kişiler için kendi sarayı içinde ve gözlerinin önünde özel bir mahkeme kurdurması ile yaşandı. Çünkü sanıklar, Çadır Köşkü'nde alttaki bodrum katında tutuldular, onlara su içerisinde işkence ile sorgulama metotları uygulandı. Abdülhamid'in asıl hedefi olan Midhat Paşa'nm ise yukarı katta üst üste ifadeleri alındı.

Abdülaziz'in mabeyincisi Fahri Bey' in, Türk Tarih Kurumunca yayımlanmış hatıralarında, bu işkenceler ve sorgulamalar üstüne ayrıntılı bilgiler verilir ve birçok kereler padişahın bizzat katılıp sanık pehlivanlar ve mabeyincileri söyletebilmek amacıyla üzerine vardığı, hazin bir hikâye olarak anlatılır.

Midhat Paşa ve kader arkadaşlarının yargılanmaları ise çoğu kişinin sandığı ve birçok yazarın aynı yanlışa kapılarak naklettiği gibi, bu Çadır Köşkü'nde yapılmadı. Bunun için Malta Köşkü'nün arkasına kurulan büyük bir çadır kullanıldı. Çadır adı, sonradan böylece bir karışıklığa yol açmıştır.

Çadır Köşkü, bu sorgulama olayından sonra tekrar kapanmış ve ancak başlarda belirttiğim, harem gezilerinde birkaç saatliğine kullanılan bir pavyon fonksiyonunu sürdürmüştür. II. Abdülhamid'in düşüşünden sonra, devlet de dünya ve bölge olayları içinde büyük buhranlara sürüklendiğinden, Çadır Köşkü bir daha tarih sahnesine çıkamadı.

Cumhuriyet yılları boyunca da kapalı kalan köşk, 1940'ta zamanın valisi Dr. Lütfi Kindarın Çırağan Sarayı'nın bu arka bahçesini (Yıldız Sarayı'nın ara duvarına kadar) Maliye Bakanlığı'ndan İs-

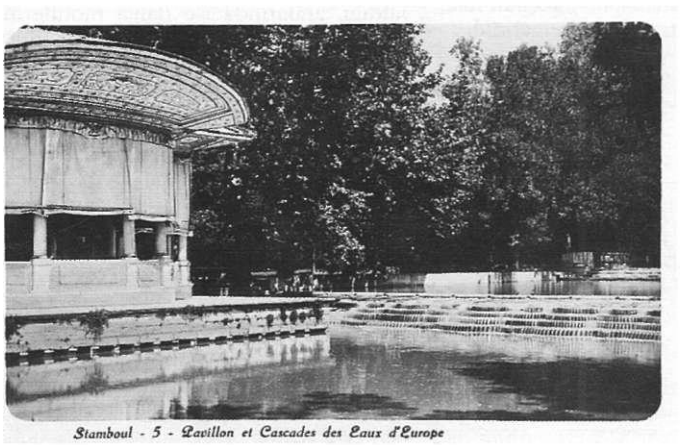

Kâğıthane'deki Çadır Köşkü (solda) ve çevresini gösteren bir fotoğraf kartpostal. *Nezih Başgelen koleksiyonu*

Çadır Köşkü'nün kuzey cephesi.
Çelik Gülersoy arşivi

tanbul Belediyesi'ne devrettirerek "Yıldız Parkı" adı ile halka açması ile tekrar gündeme geldi ve basit bir onarım gördü. 1949'da köşk, belediye tarafından. Beyoğlu'nun en seçkin iki pastanesinden biri olan Markiz'in işleticisi Avedis Çakır'a kiraya verildi. Bay Çakır, burayı yine basit bir şekilde elden geçirtti, denize bakan ön terası betonlayarak ortaya, zemini fayanstan bir dans pisti yaptırdı ve köşkün içini de kendi mali imkânlarının ve o devrin sınırlı görüşlerinin elverdiği kadar döşedi.

1960 askeri darbesinin yönetimi, bu kullanımı uygun bulmayarak, köşkü boşalttırdı. Birkaç yıl sonra TBMM Başkanlığı. Ihlamur Kasrı'nda dönemin valisi Ord. Prof. Fahrettin Kerim Gökayin kurmuş olduğu Tanzimat Müzesi'ni zorla tahliye edince, Gökayin girişimi ile bu müze, boş Çadır Köşkü'nde kuruldu. Bu kullanım -Tanzimat olayı ve dönemi ile Çadır Köşkü'nün ilgisizliği bir yana- binanın sağlığı için iyi bir tercih olmamıştı. Çünkü kapatılan panjurlar ve pencere içlerine gerilen siyah kumaşlarla güneş ışığı ve hava akımı engellenmiş oluyordu. Köşkte merkezi ısıtma donanımı da olmadığı için, bina içeriden çürüdü, zemin parkeleri basınca çökmeye başladı. Çatı akıntıları, tavan ve duvar süslemelerinin dökülmesine neden oldu.

1979'da İstanbul Belediyesi ile imzalanan protokolle Yıldız Parkı'nın ıslahı ve içindeki Malta ve Çadır köşklerinin onarımı Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu tarafından üstlenildi. Malta Köşkü restore edilip döşenerek, halka açık çay salonu haline getirildi, fakat müze hemen tahliye edilemediği için, Çadır Köşkü'ne el sürülemedi, sadece çevresi onarılıp önündeki teras çiçek tarhları yapılarak, zemin çimentosu sökülüp traverten taşı kaplanarak ve döküm fenerleri dikilerek, çay bahçesi haline getirildi. 12 Eylül 1980 askeri darbesi ile bir süre, sözü geçen protokol işletilemedi. Belediye Başkanı Korgeneral İ. Hakkı Akansel ile Prof. Gökay, müzenin burada kalması tezinde idiler. Fakat 2 Temmuz 1982'de Devlet Başkanı Orgeneral Evrenin konsey üyeleri, kuwet komutanları, başbakan ve dışişleri bakanı refakatinde yerinde yaptıkları inceleme sonucunda, binanın hali görüldüğünden, Turing Kurumunun teklifi ile, Tanzimat Müzesi için Gülhane Parkı'nda kurumun bir bina yaptırıp bütün objeleri elden geçirterek oraya nakletmesi ve Çadır Köşkünü restore ederek kafe olarak halka açması çözümü kabul edilcii.

Kurum iki ay içinde önce binaya -yakıt deposunu dışarı yaparak- kalorifer tertibatı kurdu, sonra üst çatı yenilendi, duvar süslemeleri, Milli Saraylar elemanlarına, yer yer yeniden, yer yer ise tamamlanır şeklinde yaptırıldı. Zemin parkeleri değiştirildi. Döşemede hiçbir masraftan kaçınılmayıp. bu satırların yazarının emeği ile dönemin ağır kristal avizeleri *ve* tabloları kullanılarak, köşkün hakkı olan bir dekorasyon yerine getirildi.

Tablolar arasında, girişte sol odaya konulan, taçlı çerçevesi içinde, aileden satın alınma özgün bir Abdülhamid portresi, kayda değer. Onun karşısına, tarihe mal olmuş bir olayı simgelemek üzere, Midhat Paşanın bir portresi yaptırılarak asılmıştır. Bu jest, her iki şahsiyetin fanatik yandaşları tarafından basında polemik konusu yapıldı. Tablolardan kayda değer olan bir başkası, girişte sağ tarafta kalan iç odaya konulan, Hayette imzalı Topkapı Sarayı peyzajıdır. 19- yy'ın ikinci yarısına ait resim, Cihangir sırtlarından saraya bakışı gösteren 1,80x1,10 cm boyutunda, ender bir yağlıboyadır.

Günümüzde Çadır Köşkü, tarihte dahil olduğu acı hatıraları unutmuş, İstanbul halkına ve turistlere temiz havayı, çiçek ve ağaç zevkini, klasik müziği sunan, Batının üst standartlarında bir ağırlama mekânıdır.

ÇELİK GULERSOY

ÇADıRCı MESCIDI

Eminönü İlçesi'nde, Kumkapı Kadırga Caddesi, Balîpaşa Yokuşu üzerinde Çadırcı Camii Sokağı'ndadır.

Banisi Ahmed Ağa'dır. "Vakf-ı Hacı Ahmed b. Abdullahü'l Havyam" ismiyle geçen vakfiyesi 894/1489 tarihlidir. Baninin kabri bilinmemektedir. Mescidin minberini solakbaşılardan "Samurkaş" lakabıyla tanınan Mehmed Ağa koymuştur. Kendisi 1178/1769'da vefat etmiş ve Halıcı Hasan Mescidi civarına gömülmüştür. Yapı 1952-1953 arasında Anıtlar Derneği tarafından tamir ettirilmiştir.

Dikdörtgen planlı fevkani yapı, arsaya yamuk bir şekilde oturmuştur. Beyaz kireçle sıvanmış cepheler iki sıra tuğla ve araları moloz taşla dolgulanmıştır. Kiremit çatıyla örtülü yapının alt kısmında bir bodrum vardır. Batı cephesi harim boyunca sağır bırakılmış, sadece alt kısımda, basık kemerli bodrum pencereleri bulunmaktadır. Üst ve alt kısımdakiler basık kemerli dikdörtgendir. Mihrap duvarında ise mihrap çıkıntısının iki yanında yuvarlak kemerli büyük pencereler bulunmaktadır. Doğu cephesinde ise üç tane yuvarlak kemerli büyük pencere mevcuttur. Giriş kapısının üzerinde basık kemerli kare bir pencere bulunmaktadır. Caminin kuzey cephesine bitişik, kapının sağında, kesme taştan bir minare vardır.

Yapının içerisinde, duvar etekleri firuze renkli fayans ile kaplanmıştır. Mihrabı sade bir niştir. Ahşap minber yenilenmiş ve sadedir. Fevkani kadınlar mahfili iki beton sütuna oturmaktadır.

Caminin mihrap duvarı önünde doğu cephesinin bir kısmını çevreleyen haziresi bulunmaktadır. Batı cephesine bitişik hazire duvarları yükseltilmiş, üç tane kare pencere açılmıştır. Yapının avlusunda Osmanlı ampir üslubunu(->) yansıtan küçük mermer bir çeşme bulunmaktadır. Çeşmenin dikdörtgen gövdeli ayna taşı, köşelerde çiçek motifinin yer aldığı, aralarında ise dalga motiflerinin bulunduğu şeritlerle kareye bölünmüştür. Çeşmenin üst kısmını da ışınsal güneş motifi taçlandırmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 120; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 73; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 25-26 no. 133; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 40; Yüksel, *Bâyezid-Yauuz,* V, 231; *Eminönü Camileri,* 50-51.

EMİNE NAZA

ÇAĞATAY, ALI RIFAT

(1867, İstanbul - 3 Mart 1935, İstanbul)
Besteci udi.

Piyade Kaymakamı (yarbay) Hasan Rifat Bey'in oğludur. Kardeşi Samih Rifat da yazar ve besteciydi. Büyükbabası Hurşid Bey Batı ve Türk musikileriyle uğraş-

mış amatör bir musikiciydi. Musikisever bir aile ortamında yetişti. Kavalalı Hanedanından Sadrazam Said Halim Paşa'mn kız kardeşi Zehra Hanımla evlendi.

Çağatay, iyi bir eğitimle musikiye başladı. Önce kemence, ud, sonra viyolonsel ve tanbur çalmayı öğrendi. Özellikle udu çok iyi çaldığı için "Udi Rifat Bey" adıyla da anıldı. Uddaki ustalığından dolayı, ünlü ud yapımcısı Manol Usta imal ettiği udların içini Çağatay'a imzalattırır, bu udlar hemen satılırdı.

Çağatay, Türk musikisine Batı musikisi tekniğini uygulamaya çalıştı. Birçok klasik Türk musikisi eserini çokseslendirdi. Türk musikisinde "konser musikisi" ortamı yaratmayı ilk defa düşünenlerdendir. Viyolonsel, kontrbas, piyano, flüt gibi Batı musikisi sazlarını da kullandığı Türk musikisi konserleri verdi. Konserlerini o günkü görgü kurallarına aykırı düşmemek için yüzü dinleyiciye dönük biçimde yönetmiştir.

Kızıltoprak ve Libade'de oturduğu köşkler dönemin musiki adamlarının sık sık toplandığı, İstanbul'un önemli bir musiki mahfiliydi. Kadıköy'de önce Levon Hancıyan ve Bestenigâr Ziya Beyle birlikte Şark Musiki Cemiyeti, daha sonra Türk Musikisi Ocağı adıyla kurduğu musiki toplulukları Türkiye'deki resmi olmayan musiki eğitiminin önemli kurumları arasında tarihi yerini aldı. Bu iki özel musiki okulundan İstanbul kültürüne mal olan çok sayıda musikici yetişti. Çağatay, Suphi Ziya Özbekkan, Mesud Cemil, Udi Sami Bey, Selahattin Pınar ve Şerif Muhittin Targan gibi musikicilerin de hocasıydı.

İstanbul Belediye Konservatuvarı Türk Musikisi Tetkik ve Tasnif Heyeti'nde. muallim İsmail Hakkı Bey'in ölümüyle boşalan üyeliğe getirilince, burada Rauf Yekta, Ahmed Irsoy ve Suphi Ezgi'yle birlikte yürüttüğü çalışmalarla çok sayıda klasik Türk musikisi eserinin yayımlanmasını sağladı. Musiki konularında makaleler de yazan Çağatay, birçok eseri notaya alıp bunlara Said Halim Paşa koleksiyonunu da ekleyerek pek çok klasik eserin günümüze aktarılmasında önemli bir rol oynadı.

1924'te resmen kabul edilerek 1930'a kadar çalınan "İstiklal Marşr'nın da bestecisidir. Altmış dolayında eser bestelemiştir. İstanbul'un sanat ve eğlence hayatında önemli bir yeri olan operet türünde de eser vermiş olan Çağatay'ın "Acep ey şiveli yarim" mısraıyla başlayan suzidil yürük aksak şarkısı "Kâğıthane Havası" adıyla ün kazanmıştı. Orhan Seyfi Orhonün şiirinden bestelediği "Sarahaten acaba söylesem darılmaz mı?" mısraıyla başlayan "Tereddüd" adlı ünlü nihavent fantezisi bir dönemin İstanbul'una özgü toplumsal hayatındaki "muâmelât-ı muâşaka"yı yansıtan esprili bir şarkıdır.

Bibi. Ergun, *Antoloji,* II; Öztuna, *BTMA,* I; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi,* İst., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara, 1986.

MEHMET GÜNTEKİN

ÇAĞLA, CEVDET

(8 Mayıs 1900, İstanbul - 22 Şubat 1988, İstanbul) Besteci ve keman sanatçısı.

Acıbadem'de doğdu. Babası topçu subayı Eşref Bey keman, annesi Nâzıma Hanım piyano, kız kardeşleri ise piyano ve ud çaldığı için müzikle iç içe bir ortamda büyüdü. Babasının teşvikiyle 7 yaşında Andonyadis'ten Batı musikisinde keman öğrenmeye başladı. Daha sonra Musullu Hafız Osman Dede Efendi'den Türk musikisi dersleri aldı. Bebek'teki Frerler Mektebi'ne devam ederken, okul orkestrasında keman çaldı. Daha sonra Kadıköy Sultanisi'nde okudu; burada Münir Nurettin Selçuk'la tanıştı.

1916'da Maarif Nezareti'nce Batı musikisi öğrenimi için gönderildiği Berlin'de iki buçuk yıl kaldı. Dönüşünde İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi'ne devam etti. "Darüttalim-i Musiki" topluluğuna kemani olarak kabul edildi. Türk musikisi öğretim tarihinde önemli bir yeri olan ve henüz kitle iletişim araçlarının gelişmediği bir dönemde, İstanbul halkına üstün nitelikli musiki dinleten bu toplulukla 15 yıl çalıştı. "Papazın Bağı" gibi önde gelen mesire yerlerinde, açık havada, bu toplulukla verdikleri konserler, o dönem İstanbul'unda önemli sanat faaliyetlerindendi. Aynı toplulukla Almanya'da, "Polydor" firması adına plaklar doldurdu; Almanya ve Mısır'da konserler verdi.

Ali Rıfat Çağatay (sağda), Ahmed Irsoy (Zekâizade Hafiz Ahmed Efendi) (solda) ve Rauf Yekta (Bey) (ortada), 1927.
Fikret Bertuğ arşivi

Cevdet Çağla
Fikret Bertı/ğ

1926'da İstanbul Radyosunun kuruluş aşamasında, çekirdek kadrodaki elemanlardan biriydi. 1935-1938 arasında, İstanbul musiki piyasasında çalıştığında, bu ortamın da aranılan bir saz sanatçısıydı. 1938-1950 arasında Ankara Radyosunda çalıştı. Aynı yıllarda Ankara Musiki Cemiyeti'nde de keman sanatçısı ve yönetici olarak görev aldı. 1950'de döndüğü İstanbul Radyosu'nda 6 yıl Türk Musikisi Kısmı şefliği görevinde bulundu. 1956-1959 arasında Bağdat Konservatuvarı'nda keman öğretti. Yurda dönüşünde gene İstanbul Radyosu'nda önce Türk ve Batı musikileri yayın şefi, sonra şef prodüktör olarak çalıştı. 1965'te emekli olduktan sonra aynı radyoda kemani ve koro şefi, Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'nda da keman öğretmeni olarak görev aldı.

Eserleri radyolarda sık sık okunan bestecilerdendir. "Geç kalmış bir klasik" diye nitelendirilen Çağla, bestecilik konusunda çok titizdi. Kürdilihicazkâr curcuna "Bir yaz gecesi Çamlıca mehtabına geldin" ve nihavent "Pırıl pırıl sular Marmara'nın sahilinde" şarkıları, İstanbul için bestelediği eserlerdir. Cevdet Çağla'nın, 85 dolayında eseri bulunmaktadır.

Bibi. R. Kalaycıoğlu, *Türk Musikîsi Bestekârları Külliyatı,* İst., ty; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikîsi,* İst., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikîsi Tarihi,* Ankara, 1986; Y. Öztuna, *BTMA,* I.

MEHMET GÜNTEKİN

ÇAĞLAYAN

Kâğıthane İlçesi sınırları içerisinde E-5 ve TEM otoyolları arasında yer alan bir mahalledir.

Doğusunda Kâğıthane İlçesi'ne bağlı Hürriyet, kuzeyde Yahya Kemal, batıda Merkez, güneyde Telsizler mahalleleriyle çevrilidir. Osmanlı döneminde Çağlayan Kasrı'nm(->) da yer aldığı bahçelik, suİak, çağlayanlarıyla ünlü bu çevre, 1950-1960 döneminde önce bir gecekondu semti

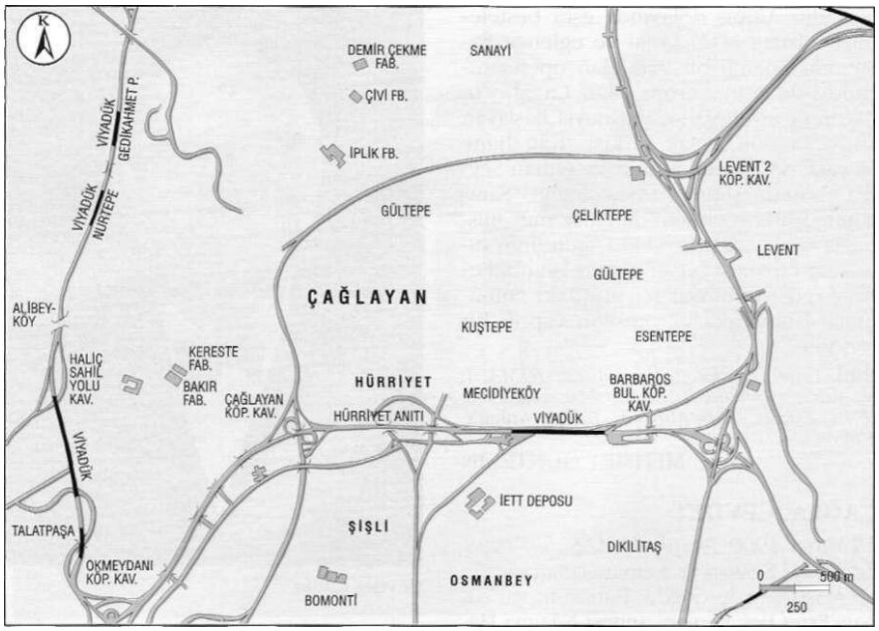

Çağlayan
İstanbul Ansiklopedisi

olarak gelişmiş, adım kurulduğu çevrenin özelliklerinden almıştır. Mahalle oldukça hızlı bir nüfus artışına tanık olmuş ancak 1975'ten sonra genişleme alanının azalması nedeniyle doygunluğa ulaşmıştır.

1990 genel nüfus sayımı sonuçlarına göre Çağlayan nüfusunun yüzde 35,9ü, İstanbul doğumludur. Bu oran yüzde 37,2 düzeyindeki metropoliten alan ortalamasının biraz altındadır.

13 ilden gelenler, toplam göçmen nüfus içerisinde yüzde 68,29ü, bunlardan Sivaslılar ve Erzincanlılar ise 28,31'i oluştururken bu illeri Rize ve Giresun izlemektedir.

Çağlayan nüfusunun eğitim düzeyine ilişkin veriler incelendiğinde okuma yazma bilmeyen nüfus açısından büyükşehir ortalamasına oldukça yakın değerlere rastlanıyor. Büyükşehirde yüzde 9,5 olan oran Çağlayan'da yüzde 11,7 düzeyindedir. Okuma yazma bilmeyenlerin oranı erkeklerde yüzde 5,3 (büyükşehir ortalaması yüzde 4,7), kadınlarda yüzde 18,9'dur (büyükşehir ortalaması yüzde 14,7).

Tablo I
Çaglayan'ın Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Nüfus*
1970	16.856
1975	23.261
1980	18.365
1985	22.577
1990	21.862

Kaynak: 1970-1980 dönemine ilişkin nüfus verileri İstanbul Ulaşım Çalışması verilerinden;
1985-1990 yılı nüfusları genel nüfus sayımı verilerinden alınmıştır.

Büyükşehirde toplam eğitim çağı nüfusunun yüzde **47,7**'si ilkokul mezunu iken aynı oran Çağlayan'da yüzde 53,9 düzeyindedir.

Toplam eğitim çağı nüfusu içerisinde ortaokul mezunlarının oranı büyükşehirde yüzde **11**,1, Çağlayan'da yüzde **9,6'** dır. Büyükşehirde toplam eğitim çağı nüfusunun yüzde 9,8'i lise, yüzde **2**,51'i lise dengi meslek okulu mezunu iken aynı oranlar Çağlayan'da sırayla yüzde **7,26** ve yüzde 1 düzeyindedir. Nitekim büyükşehir genelinde eğitim çağındaki kadın nüfusun yüzde 9,3'ü lise mezunu iken Çağlayan'da bu oran yüzde **6,61** düzeyindedir.

Çağlayan'da nüfusun temel iktisadi faaliyet kolları itibariyle dağılımı Tablo II' de 1990 genel nüfus sayımında istanbul geneli için elde edilen bilgilerle karşılaştırmalı olarak verilmektedir.

Çağlayan Mahallesi'nde ekonomik açıdan etkin nüfus, kente yeni göçmüş nüfusun kolayca üstesinden gelemeyeceği, göreli olarak yüksekeğitim düzeyi gerektiren tüm işkollarında İstanbul il ortalamasının altında bir paya, kişisel hizmet ve tarım dışı imalat sanayii işkollarında il ortalamasının üzerinde bir istihdam payına sahip bulunmaktadır.

Ekonomik açıdan aktif nüfus, formel eğitim düzeyinin düşüklüğü nedeniyle eğitimi önkoşul olarak gerektiren hizmet sektöründeki iş alanlarına yeterince girememiş, beceri-yoğun işkollarında uzmanlaşmıştır. Bu bulgular ışığında Çağlayan Mahallesini, hemen yakın çevresindeki (Levent Oto Sanayii Sitesi'ndeki, Kâğıthane ve Şişli'deki) yaygın küçük üretim komplekslerine becerili işgücü sağlayan ve o işletmelerdeki küçük üreticilerin oturduğu bir konut alanı şeklinde ele alabiliriz.

Bugün Çağlayan, bir gecekondu mahallesi olmaktan çıkmış, İstanbul'un benzer yerleşmelerinde görüldüğü gibi dört-beş katlı basit apartmanların, çok sayıda atölyenin, her alandan orta boy işyerlerinin bulunduğu bir semt halini almıştır.

Semtin girişinde lüks ve modern bir eşya ve mefruşat galerisi kurulmuş, çevresinde de toptan ve perakende yapı aksesuvarı satış yerleri belirmiş; Çağlayan'daki geleneksel marangozluk, doğramacılık, döşemecilik gibi işlerle bütünleşen mobilya ve yapı aksamı sektörü daha da hızlı bir gelişme göstermeye başlamıştır.

MURAT GÜVENÇ

Tablo n
Çağlayan Mahallesi'nde ve İstanbul Genelinde İstihdam Yapdarı

Son Hafta Tuttuğu İş	*Çağlayan Mahallesi'nde Gözlenen Yüzde Ağırlık* [(a)]	*İstanbul Genelinde Gözlenen Yüzde Ağırlık*
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	4,85	8,80
Müteşebbisler, direktörler, üst kademe yöneticileri	1,60	2,90
İdari personel vb çalışanlar	7,12	7,63
Ticaret ve satış personeli	11,76	13,50
Hizmet işlerinde çalışanlar	11,41	9,82
Tanm, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	0,70	4,90
Tanm dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makineleri kullananlar	56,54	46,20
İşsiz olup iş arayanlar	5,95	6,20

Kaynak: (a) Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığınca *İstanbul Ansiklopedisi için* özel olarak hazırlanan mahalleler itibariyle döküm tablolarından hesaplanmıştır,
(b) *1990 Genel Nüfus Sayımı İstan bul İli* kitabı, Tablo 18'den hesaplanmıştır.

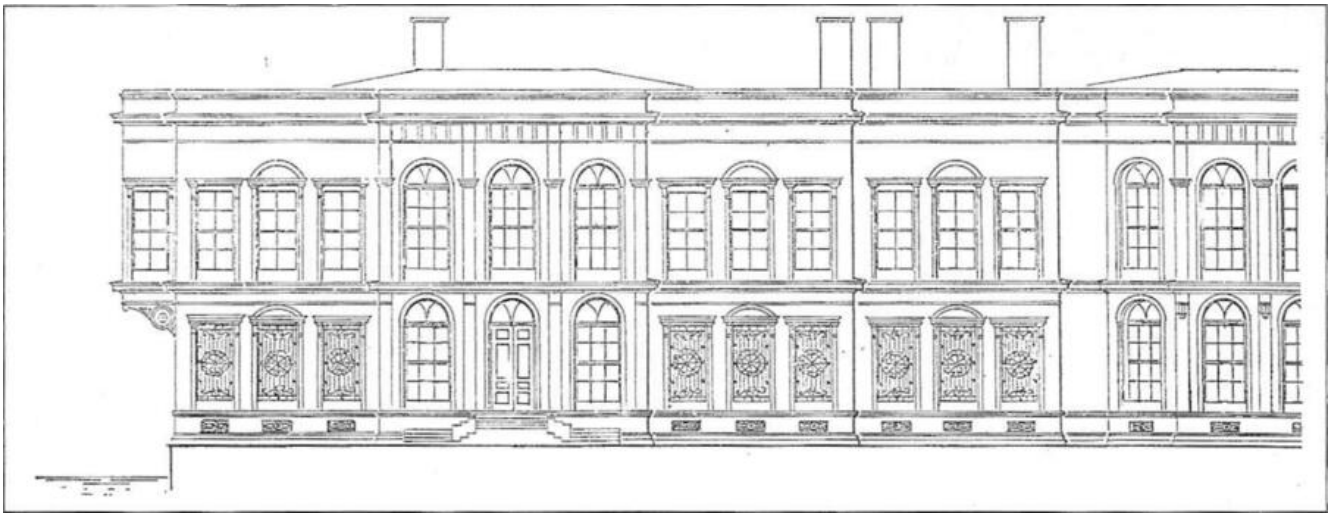

Çağlayan Kasn'nm bahçe cephesinin sol kanadının çizimi.
Eldem, *Sa'dâbâd*

ÇAĞLAYAN KASRI

Halic'e dökülen Kâğıthane Deresi vadisinde Kâğıthane adıyla bilinen eğlence ve mesire yerinde yapılmış olan sultan köşklerinin 19- yy'da yerini alan saraykasır. Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından 1862-1863'te yaptırılmıştı. Mimarları, Agop (1837-1875) ve Sarkis Balyan'dır (1831-1899).

Çağlayan Kasrı günümüze gelememiştir. Ancak çok sayıda görsel ve yazılı belge sarayın restitüsyonuna olanak vermektedir. Kasır, burada daha önce inşa edilmiş saray yapıları ve köşkler gibi, Kâğıthane Deresi'nin iki tarafı rıhtımlı doğrusal bir kanala (cedvel-i sîm) dönüştüğü noktadaydı. Derenin suları kasrın önünde, kanalın içinde inşa edilmiş iki bent üzerinden akarak çağlayanlar oluşturur, kasrın duvarlarını yalayan bir havuz içinde toplanır ve oradan da kanal içine akıtılırdı.

Planı daha önce burada bulunan yapının benzeri olan Çağlayan Kasn'nm daha büyük ve görkemli olduğu anlaşılmaktadır. İki katlı olan ahşap kasır, bir kanadı kanal üstüne ve diğer kanadı park tarafına yerleşen bir "L" biçimindeydi, iki kanadın birleştiği köşede valide sultan dairesi yer alıyordu. Her kanat kendi içinde simetrikti. Kanala bakan cephe harem bölümüydü; bir ucunda valide sultan dairesinin bir bölümü, diğer ucunda kalfalar dairesi bulunuyordu. Orta bölümde de dört kadın efendiye özel birer daire ayrılmıştı. Ancak cephe düzenlemesi bu altı daire arasındaki iç hiyerarşiyi yansıtmıyordu; Kanala bakan cephede, barok konsollara oturtularak su üstüne taşan yalnızca dört çıkma bulunuyordu. Avlu cephesi de simetrik değildi; her bir dairenin girişi ayrıydı ama birinci kadın dairesi ile kalfalar dairesinin girişi diğerlerinden ayırt edilmişti.

Bahçeye bakan kanat ise selamlık dairesiydi. Bir köşesinde valide sultan dairesinin diğer bölümü bulunuyordu; hemen yanında da mabeyin ve hünkâr daireleri sıralanıyordu. Cephe düzeni simetrikti. Her bir dairenin geniş sofası cephede birer çıkmayla vurgulanmıştı; ancak ortadaki mabeyin dairesinin çıkması bu cephenin en dikkati çeken mimari elemanı oluyordu. Mabeyin dairesinin girişi harem avlusuna açılmaktaydı. Valide sultan ile hünkâr dairelerinin girişleri doğrudan bahçeye açılıyordu; hünkâr dairesinin ayrıca bir de selamlık avlusunda, diğeriyle aynı eksene oturan bir ikinci girişi bulunuyordu. Böylelikle selamlık dairesi girişi, eksenine oturduğu bahçe ile doğrudan bağlantı kurarken, valide sultan dairesi yoluyla hareme giriş saklı tutulmuştu ve aynı ölçüde görkemli değildi. Valide ve hünkâr dairelerinin giriş salonlarında geniş barok merdivenler vardı. Harem bölümündeki ara kattaki bir koridorla valide sultan dairesinin sofasına ulaşılır, oradan da hünkâr dairesine geçilirdi. Üst katta, mabeyin dairesinde, harem ve selamlığı birleştiren oval sofa, saray yaşamında 18. yy sonrasındaki değişikliğe işaret eden bir gelişmeydi. Her iki kanadın cepheleri de gösterişli olmayan neoklasik tarzdaydı.

II. Abdülhamid döneminde de (1876-1909) zaman zaman onarılan Çağlayan Kasrı 1940'a kadar ayakta kalmış, ancak bu tarihte birkaç ay içinde sökülerek malzemesi dağıtılmıştır. 1952'de yerinde İstihkâm Mektebi inşa edilmiştir.

Bibi. M. Aktepe, "Kâğıthane'ye Dair Bazı Bilgiler", *İsmail Hakkı Uzunçarşılıya Armağan,* Ankara, 1976, s. 335-363: Eldem. *Sa'dâbâd;* S. Eyice, "Kâğıthane-Sa'dâbâd-Cağlayan". *TAÇ,* I/1 (1986), 29-36: S. Onver, "Her Devirde Kâğıthane", *VD,* X (1973), 435-461; P. Tuğlacı, *İije Role of the Balyan Family in Ottoman Architecture.* ist., 1990, s. 487-496.

TÜLAY ARTAN

ÇAKIR AĞA MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Aksaray'da adını vermiş olduğu mahallede, Namık Kemal Caddesi üzerinde, Ebû Bekir Ağa Sıbyan Mektebi'nin karşısında bulunuyordu.

II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) yaşamış olan Çakır Ağa tarafından 884/1479'da inşa ettirilmiştir. Sadrazam Koca Râgıb Paşa minber koydurarak, mescidin giderlerini, ayrıca burada görevli olanların aylıklarını, Fatih Camii vakfından verdirtmiştir. Yapıdaki pencerelerin tasarımından, 19. yy'm ikinci yarısında onarım geçirerek değişime uğradığı anlaşılmaktadır. Mescidin haziresinde Fatih dönemi erenlerinden Telli Dede'nin gömülü olduğu, ayrıca Fatih döneminin karakteristik mezar taşlarının bulunduğu bilinmektedir.

Zaman içinde pek çok tamir gören yapı, son hali ile taş-tuğla duvar örgülü, kirpi saçaklı, kiremit örtülü, ahşap çatılı idi. Dikdörtgen planlı mescidin son cemaat yerinin köşeleri pahlanarak birer pencere yerleştirilmişti. Ayrıca doğu, batı ve mihrap duvarının bulunduğu cephelerde ikişer tane yuvarlak kemerli pencere bulunmaktaydı. Minaresi doğuda ve hazireye bakmaktaydı. İç kısımdaki son cemaat yeri ve kadınlar mahfili ahşaptı.

1959'da, İstanbul'un imarı sırasında, Millet Caddesi'ni genişletmek için yapılan çalışmalarda, sağlam ve ibadete açık durumda iken yıkılmıştır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 109-110; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 73; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, **26**-27, no. 157; *İSTA.* VTİ, 3672-3673; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 40; Ayverdi, *Fatih III,* 326; Unsal, *Eski Eser Kaybı.* 18-19; *Fatih Camileri,* 80.

EMİNE NAZA

ÇAKIR DEDE TEKKESİ

bak. KARAABALI TEKKESİ

ÇAKIRCIBAŞI CAMÜ

Üsküdar'da Doğancılar Parkı'nın karşısındadır. "Doğancılar Camii" olarak da anılır.

Yapı Çakırcıbaşı Hasan Paşa tarafından 966/1558'de yaptırılmıştır. Kuzeybatı kapısının üzerindeki, Abdülmecid'in tuğrasını taşıyan, şair A. Sadık Ziver Paşa'nın (ö. 1862) hazırlayıp, hattat Abdülhamid'in yazdığı kitabesine göre, cami

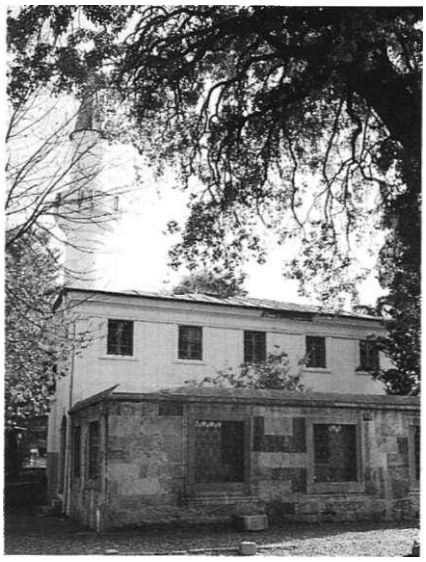

Çakırcıbaşı Camii'nin batıdan görünümü. *Tarkan Okçuoğlı, 1993*

1276/1859'da Abdülmecid'in beşinci ikbali Şâyeste Hanım (ö. 1912) tarafından yeniden inşa ettirilmiştir.

Kagir duvarlı ve düz ahşap tavanlı yapı kurşun kaplı, çift meyilli bir çatıyla örtülüdür. Çatının tam ortasında ay-yıldızlı bir alem yükselir. Kuzeybatıdan, ince, uzun, kapalı son cemaat yerine girilir. Mihrap eksenindeki cümle kapısı, mermerden mamul olup, kemeri geçmeli çift renkli mermerden işlenmiştir. Karim, kareye yakın dikdörtgen planlı, bol ışık alan ferah bir mekândır. Güney, doğu ve batı duvarları, pilastrlarla ayrılan on üç adet ince, uzun, yuvarlak kemerli pencereyle donatılmıştır. Cephelerde pencere kemerlerinin kilit taşları belirtilmiştir. Ahşap fevkani mahfil, mihrap ekseninde oval bir çıkıntı yapar. Mahfilin batı köşesinde, tam ortasında ahşaptan tavan göbeği olarak yapılmış beyzi bir güneş ile özenli bir tavan işçiliği gösteren, hünkâr mahfili niteliğinde küçük bir oda bulunur. Harim bölümünün tavam, ince çıtalarla karelere bölünmüş, etrafı küçük konsollarla çevrelenmiştir. Mermer mihrap, iki yandan pilastrların sınırladığı ve kilit taşının üzerinde iri bir madalyon bulunan yuvarlak kemeri ile ampir üslubunun özelliklerini taşır. Ahşaptan oyulmuş ve altın varakla süslenmiş vaaz kürsüsü ile minberi ise daha çok barok özellikler sergiler.

Sıvalı basit minaresi kuzeydoğuda son cemaat yeri ile ana mekânın birleştiği yerdedir. Son cemaat yeri duvarına kesme taştan, kare şeklinde pencere ve kapı açıklıkları olan bir hazire bitişiktir. Caminin kuzeyinde, Mimar Sinan tarafından tasarlanmış olan Doğancıbaşı Hacı Ahmed Paşa Türbesi bulunmaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 328; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 230; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi.* II, 60-61, no. 265; Öz, *İstanbul Camileri,* II. 16; *İSTA,* K, 4642-4644; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 124-126; *İKSA,* III, 1571-1572.

TARKAN OKÇUOĞLU

ÇALGI YAPIMCILIĞI

Klasik Türk musikisinin en büyük merkezi İstanbul olduğu için bu musikide kullanılan çalgıların yapımcılığı da doğal olarak İstanbul'da gelişmiştir. Bir çalgının güzel ses vermesi sadece kullanılan ağaç ve malzemenin cinsine değil, o çalgının iyi yapılmasına da bağlıdır. Çalgı yapımcılığı ise özel bilgi, tecrübe ve ustalık gerektiren bir sanat koludur. İstanbul'da çalgı yapımcılığı geçmişte ustadan çırağa gelenek yoluyla aktarılan bilgilerle yürüyen bir meslek dalıydı. Türk musikisinin bestecileri ile icracıları hakkında birçok yazılı belge bulunmasına karşılık, bu musikinin icrasında kullanılan çalgıların yapımcıları üstüne pek az yazılı kaynak vardır. Bu konudaki bilgilerin çoğu uzun yılların yıpratmasına göğüs gererek günümüze kadar yaşayabilen az sayıdaki çalgının içine yapımcılarmca düşülen kayıtlar ve notlardan elde edilmiştir. Eski yazar ve musiki adamlarının anılarında da bazı bilgi kırıntılarına rastlanabilmektedir.

Çalgı yapımcılarının adları ile hangi çalgıların yapımında usta olduklarına ilişkin bilgiler 19. yy'dan geriye gitmiyor. Çünkü 19. yy öncesinden kalma çalgılara çok ender rastlanabiliyor. Bunun bir nedeni, Türk çalgılarının, Batı çalgılarının tersine, kutu içinde saklanmayarak dış etkenlerin yıpratıcı etkilerine açık bırakılmasıdır. Geçmişte İstanbul'da sık sık çıkan ve yapıların ahşap olması yüzünden pek çabuk genişleyen yangınlar da önceki yüzyılların ürünü pek çok eşya gibi çalgıları da yok etmiştir. Ancak, bunlar kadar önemli bir etken de, günümüze ulaşabilen eski çalgıların özel koleksiyonlarda bulunması ve bir çalgı müzesinin hâlâ kurulmamış olmasıdır. Zengin bir çalgı müzesi bu alandaki bilgileri hiç olmazsa bir ölçüde genişletecektir. Çalgı yapımcılığının tarihi bugün henüz yeterince el atılmamış bir alan olarak araştırmacılarını bekliyor.

Bilinen en eski çalgı yapımcılarından biri 19. yy'm ilk yarısında yaşamış olan Mahmud Usta'dır. Döneminin en iyi kanunlarını yapan Mahmud Usta'mn elinden çıkmış, üzerinde 1869 tarihi bulunan bir kanun günümüze kadar gelebilmiştir. 19. yy'm ikinci yarısında yaşayan Emin Usta, Mahmud Ustanın çırağı olup zamanının en ünlü kanun yapımcısıydı. Ustasından aldığı kanun modelini biraz daha büyütmüş ve sesi çok güzel kanunlar yapmıştır. Kanunlarına soğuk damgayla "Emin" damgasını ve yaptığı çalgılara verdiği sıra numarasını basardı.

19. yy'm en ünlü çalgı yapımcılarından biri Ermeni asıllı Baron'dur (Baronak). Yaptığı kemençelerle ünlüdür. 1834'te İstanbul'da doğmuş, önceleri dülger ve marangoz olarak çalışırken sonradan çalgı yapmaya başlamış ve bu alanda ulaştığı ün kendisini Sultan Abdülaziz döneminde saray ustabaşılığına yükseltmiştir. Kemençelerinin sesi gür ve toktur. Bazılarında imal tarihleri bulunur. Süslemelerinde sedef kullanmamıştır; kaplamaları ya sade fildişindendir ya da bağa ile fildişi karışımıdır. 1900'de İstanbul'da öldüğü tahmin edilen Baron az sayıda tanbur, lavta ve ud da yapmıştır. "Küçük İzmitli" diye anılan, gerçek adı bilinmeyen Rum asıllı usta, Baron'dan sonraki ikinci büyük kemence yapımcısıdır. 19. yy'ın ortalarında ün salan bu ustanın 20. yy'ın başlarmda öldüğü tahmin ediliyor. Bir başka kemence yapımcısı olan, 1875 doğumlu Vasıl Usta, Baronun çırağıydı. Kemence, lavta, ud ve tanbur yapmıştır; özellikle tanburları pek ünlüdür. İstanbul'da ölen bu sanatkâr çalgılarında basma etiket kullanmıştır.

Ud yapmakta en hünerli, en ünlü usta Manol'dür. 1845'te İstanbul'da doğmuş, 1915'te gene aym şehirde ölmüştür. İlk mesleği cilacılık olan bu ustanın günümüze kalan udları büyük değer taşır. Tanbur da yapmıştır. Manol'ün çırağı olan Mustafa Usta 1885'te İzmir'de doğmuş, 1935'te İstanbul'da ölmüştür. 20 yaşında İstanbul'a gelerek Manol'ün dükkânına çırak olarak girmiş, onun en değerli kalfası olmuştur. Udları ünlü olup az sayıda tanbur da yapmıştır. 1884 doğumlu Murat Sümbül de Manol'ün kalfası olan Mustafa Usta'mn çırağı olarak çalgı yapımını öğrenmiştir. Sonradan Kadıköy'de açtığı dükkânda ud ve lavta yapmaya başlamış; kemence, tanbur, mandolin, gitar, keman, viyolonsel ve kontrbas da yapmıştır. Bir başka ud yapımcısı da Tavşanlı doğumlu Hamza Ustadır (1884-1915). Babası Ali Usta'dan cura, bağlama gibi halk sazlarını yapmasını öğrenen bu usta sonradan İstanbul'a gelerek Çemberlitaş'ta açtığı dükkânda Manol'ün ud biçim ve kalıplarını örnek alarak ud yapmaya başlamış ve başarılı olmuştur. Kapudağ doğumlu İlyas Usta (1870-1925) doğduğu kasabada mandolin ve gitar yaparak mesleğe atılmıştır. 1896'da İstanbul'a gelerek Kapalıçarşı'da açtığı dükkânda ud yapmaya başlamıştır. Tanbur ve lavta da yapmışsa da asıl ud ile üne kavuşmuştur. İstanbullu Kirkor Kâhyahan (1855-1922) da bu dönemin ud yapımcılarmdandı. Kulekapılı Miço (1855-1919) ise gene aynı dönemin santur yapan ustalarındandı.

19- yy'm sonlarıyla 20. yy'ın başlarında yaşamış olan Uzunyan Anin ile Hasköylü Mıgırdıç ustaların yaptıkları kanunlar çok güzel sesli, beğenilen çalgılardı. 20. yy'm en ünlü çalgı yapımcılarından biri Onnik Garipyan'dır. Ağabeyi Mıgırdıç'tan ud yapmasını öğrendi. Türk musikisinin bütün çalgılarını yapardı, ama en çok udlarıyla tanburları ünlüydü. Kendisine "bu yüzyılın Manol'ü" dense yeridir. 1984'te İstanbul'da ölen bu değerli sanatkâr kemence ile gitar da yapmıştır. Zeynel Abidin Cümbüş (1885-1945) hemen her çalgıyı yapmaya çalışmışsa da udda başarılı olmuştur. 20. yy'ın ilk yarısında yaşayan Ahırkapılı Ziya Usta ise aslında sandal yapımcısı olup tanbur da imal ederdi. Hamza Usta'mn kalfası olan Hadi Usta ud, tanbur ve kanun yapmış, ama en çok udlarıyla ün salmıştır. Çalgı ima-

latıyla amatör olarak uğraşan Mustafa Sazer özellikle tanbur yapımında başarılıydı. "Sarıkız" adıyla bilinen olağanüstü güzel sesli tanbur da onun elinden çıkmıştır. Çok değerli bir kemence icracısı olan Haldun Menemencioğlu (1912-1972) aynı zamanda yetenekli bir çalgı yapımcısıydı. Yaptığı kemence ve tanburlar birer zarafet örneğidir.

Günümüzün İstanbullu çalgı yapımcıları arasında Haluk-Güneyli, Turhan Demirer, Sabri Göktepe, Fehmi Kılınçer, Paki Öktem ve Reşat Uca'nın adları anılabilir. Güneyli, Onnik Garipyan'ın kalfası olup özellikle kanun yapımında başarılıdır. Demirer İstanbul'daki atölyesinde tanbur, lavta ve ud yapmaktadır; özellikle güzel sesli tanburları ve ince, temiz işçiliğiyle ünlüdür. Kılınçer. ud ve tanbur yapmaktadır. Asker kökenli olan ve emekliliğinden sonra çalgı yapımcılığıyla uğraşmaya başlayan Öktem daha çok kanun yapmakta ve kanun mandallarında madeni malzeme yerine plastik malzeme kullanmaktadır. İstanbul Devlet Klasik Türk Müziği Korosu'nda kemence çalan Uca ise kemence, tanbur, lavta ve ud yapmaktadır. İstanbul'daki atölyesinde özellikle kemençenin sesini geliştirmek ve bu çalgının asıl tınısını ortaya çıkarabilmek için deneysel yöntemlerle çalışmaktadır.

REŞAT UCA

ÇALIMLI, MEHMED ALİ

(1856, Sakız Adası [bugün Yunanistan'da] - 30 Kasım 1936, İstanbul) Hekim.

Sakız eşrafından Çalımlıoğlu Besim Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini Sakız'da tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek Tıbbiye İdadisi'ne (Tıp Lisesi) girdi. 1880'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den (Askeri Tıbbiye) yüzbaşı rütbesiyle diploma aldı. Haydarpaşa Askeri Hastanesinde stajını tamamladıktan sonra Hüdeyde'ye (Yemen) gönderildi. Daha sonra da Üsküp, Beylerbeyi ve Ankara askeri hastanelerinde 10 sene çalıştı. Açılan sınavı kazanarak Askeri Tıbbiye ilmü'l-arz vel-maadin (jeoloji ve mineraloji) muallim muavini oldu. 1902' de hocası İbrahim Lütfi ölünce muallimliğe getirildi. Ayrıca uzun zaman Rüsumat Heyet-i Sıhhiyesi (Gümrük İdaresi Sağlık Kurulu) üyeliğinde bulundu. 1908' den sonra, Mekteb-i Tıbbiye'de müze müdürü, daha sonra da Harbiye Nezareti Teftiş-i İnsani Komisyonu'nda hıfzıssıhha müfettişi olarak çalıştı. Mekteb-i Harbiye'de sertabiplik (başhekim) yaparken 1916'da başarılarından dolayı rütbesi mirlivalığa (tuğgeneral) yükseltildi. Bunu takiben Haydarpaşa Askeri Hastanesi tabib-i evvelliği ve bir süre sonra da Birinci Kolordu sertabipliği görevlerinde bulundu. 1920-1921'de sağlık durumu nedeniyle emekliye ayrıldı.

Resmi görevlerinden ayrıldıktan sonra Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay Derneği) İstanbul temsilciliğini üstlenerek kendini tamamen hayır işlerine verdi. 15 yıl süren bu görevi sırasında önemli hizmetlerde bulundu.

Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı ile ilişki kurarak Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı sırasında orduya ilaç ve malzeme yardımı sağladı. Bu yüzden "Kızılaycı" İakabı ile anıldı. Etibba Muhadenet Cemiyeti'nin aktif bir üyesiydi. 1918'de Besim Ömer Paşa'mn (Akahn)(->) önderliğinde kurulan Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti'nde de görev aldı. İstanbul'un işgali üzerine 1920'de faaliyetini durduran cemiyet, 1927'de İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti adıyla yeniden çalışmaya başladığında kurucular arasında yer alan Mehmed Ali Paşa, yönetim kurulu başkanlığına seçildi. 23 yıl boyunca Şirket-i Hayriye'nin hekimliğini yapmıştı. 1910'da Ön Dokuzuncu Daire-i Belediye (Adalar) Meclisi üyesi, 1920'de ise Heybeliada belediye tabibiydi. Muayenehanesinde de ücretsiz hasta bakardı. V. Mehmed'in (Reşad) özel hekimiydi. VI. Mehmed'in (Vahideddin) ise ikinci hekimliğini yapmıştır.

Çalımlı, İstanbul'da çok sevilen bir kişiydi. Ölüm haberi büyük üzüntü yaratmış ve cenazesi görkemli bir törenle Paşabahçe Mezarlığı'na gömülmüştür. Hekimliği yanında duygulu ve şair yaradılışlı bir kişiydi. Devrin ileri gelen edebiyatçı ve müzisyenlerinin toplantılarına katılırdı. İbnülemin Mahmud Kemal İnal ile şiir söyleşileri vardır.

Bibi. Tahsin. *Tıbbiye,* II, 20; F. Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi,* İst., 1948, s. 270; Gövsa. *Türk Meşhurları,* 38; T. Sağlam, *Nasıl Okudum?.* İst.. 1956. s. 58; R. E. Kocu, "Ali Paşa (Dr. Mehmed)". *İSTA,* II, 683; "Çalımlı Ali Paşa", *TA,* XI, 339; V. B. Kurdoğlu, *Şâir Tabibler,* İst., 1967, s. 264**-266;** S. P. Bengiserp, "Muallim Sakızlı Dr. Ali Çalımlı Paşa", *50 Yıl Önce Ölen 8 Büyük Türk Hekimi İçin Anma Töreni Kitabı,* 1986, s. 27-31.

NURAN YILDIRIM

ÇALLI, İBRAHİM

(13 Temmuz 1882, Çal/Denizli - 22 Mayıs 1960, İstanbul) Ressam.

Küçük yaşlarda resimle ilgilenmeye başladı. Ortaöğrenimden sonra İstanbul'a geldi. Zorluklarla geçen ilkgençlik yıllarında çeşitli işlerde çalıştı. Desen çalışmalarını beğenen Şeker Ahmed Paşa'mn Osman Hamdi'ye tavsiyesi üzerine 1906' da Sanayi-i Nefise Mektebi'ne (Güzel Sanatlar Akademisi) girdi. Başarılı bir öğrencilik sonunda altı yıllık okulu üç yılda bitirdi. 1910'da açılan Avrupa sınavını birincilikle kazanarak Ruhi Arel ve Hikmet Onat'la birlikte Paris'e gitti. Güzel Sanatlar Okulu'nda F. Cormon, J. P. Laurens gibi akademik eğitimi titizlikle uygulayan hocaların öğrencisi oldu. Ama formüle edilmiş akademik anlayışa bağlı kalmayarak, kendinden sonraki ressamlar kuşağını derinden etkileyecek olan doğanın lirik bir gözlemle ele alındığı "yarı izlenimci" denilebilecek bir üsluba yöneldi. 1914'te İstanbul'a dönüşünde Halil Paşa'mn tavsiyesi üzerine hoca olarak Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girdi. Yaş haddinden emekli olduğu 1947' ye kadar burada çalıştı. Türk resminde daha sonraki dönemlerde etkinlik kazanacak olan Şeref Akdik, Ali Çelebi, Muhittin Sebati, Şefik Bursalı gibi ressamların yetişmesinde katkısı oldu.

Çallı eserlerini ilk kez Osmanlı Res-

Çallı'nın Rumelihisarı'ndan görünüm konulu bir resmi, duralit üzerine yağlıboya, **39x31** cm, Kile Sanat Galerisi Koleksiyonu.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

samlar Cemiyeti'nin düzenlediği sergilerde teşhir etti.

1914 kuşağı olarak adlandırılan dönemin en önemli ismi olan Çallı'nın, ayrıntının önem taşımadığı rahat ve kıvrak renk tuşlarıyla oluşturduğu eserleri büyük ilgi ve şaşkınlık uyandırdı. İzleyicinin, detaycı, fotoğrafik özelliklerin ön planda tutulduğu resme olan alışkanlığını kökten sarsan bu üslup, Türk resminde yeni dönemi ifade eder. Çallı, Galatasaray sergilerine düzenli olarak eser verdi. 1922 tarihli sergide teşhir ettiği eserlerin bazıları şu adları taşıyordu: "Mehtap Avcıları", "Bir Kadın", "Hünkâr Suyunda Gezinti", "Fırsat Bekleyen Kadın". 1917' de Harbiye Nazırı Enver Paşa'mn emriyle kurulan Şişli Atölyesi'nde büyük boyutlu resimler yaptı. Genellikle savaş ve kahramanlık konulu resimlerinde gerçekçi ve anlatımcı bir anlayış egemendir.

Çallı'nın sanatında 1922 dönemi ("Mevleviler", "Arzuhalciler" resim serileri), bazı kübist ve modem form arayışlarına yöneldiği yeni bir dönem olarak önem taşır. Aynı yılda geçici bir süre İstanbul'da kalarak Çallı ile dost olan Rus ressam Aleksis Griçenko'nun, Çallı'nın sanatına olan etkileri belirgindir. Çallı, o dönem büyük gelişme içindeki Avrupa modern resim sanatına yaklaşma yönünde önem taşıyan bu tavrı sürdürmemiş, yeniden eski tarzına dönmüştür.

Bohem ve nüktedan kişiliği ile döneminin renkli simalarından olan Çallı, yaşamı boyunca ilgi odağı olmuş, "ressamca" yaşantısı resme olan ilginin geniş kesimlere yayılmasında rol oynamıştır.

Çallı, resmin her türünde başarılı örnekler vermiş, nü, natürmort, portre, konulu kompozisyon ve peyzajlarında ele aldığı kendine özgü temalar Türk resminde "Çallı'nın manolyaları", "Çallı'nın portreleri" olarak anılır.

İstanbul peyzajları Çallı'nın sanatında özel bir öneme sahiptir, Cumhuriyet Ffalk Partisi'nin Anadolu gezileri programı sırasında İstanbul'dan ayrılmamış, bu program doğrultusunda 1942'de açılan sergide İstanbul peyzajlarını teşhir etmiştir. İlki 1939'da açılan devlet sergilerine genellikle "Göksu", "Rumelihisarı", "Kandilli", "Emirgân", "Tarabya" gibi İstanbul konulu resimlerle katılmıştır.

500'ün üzerinde eseri olduğu tahmin edilen Çallı Türk resminin önemli isimlerindendir.

Bibi. N. Berk-A. Turani, *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Tarihi,* II, İst., 1981; Boyar, *Türk Ressamları;* K. Özsezgin, *İbrahim Çalli,* İst., 1993.

AHMET ÖZEL

ÇAMLICA

Anadolu yakasında, Üsküdar yerleşmesinin dört kilometre doğusunda, İstanbul' un iki ünlü tepesinin bulunduğu semt.

Osmanlı döneminde, tepelerin ilk kullanımı IV. Murad zamanında (1623-1640) olmuştur. Eski ve Yeni Çamlıca adlarıyla bahsedilen iki mesire yerinde bazı köşklerin ve Büyükçamlıca'da Bağ-ı Cihan

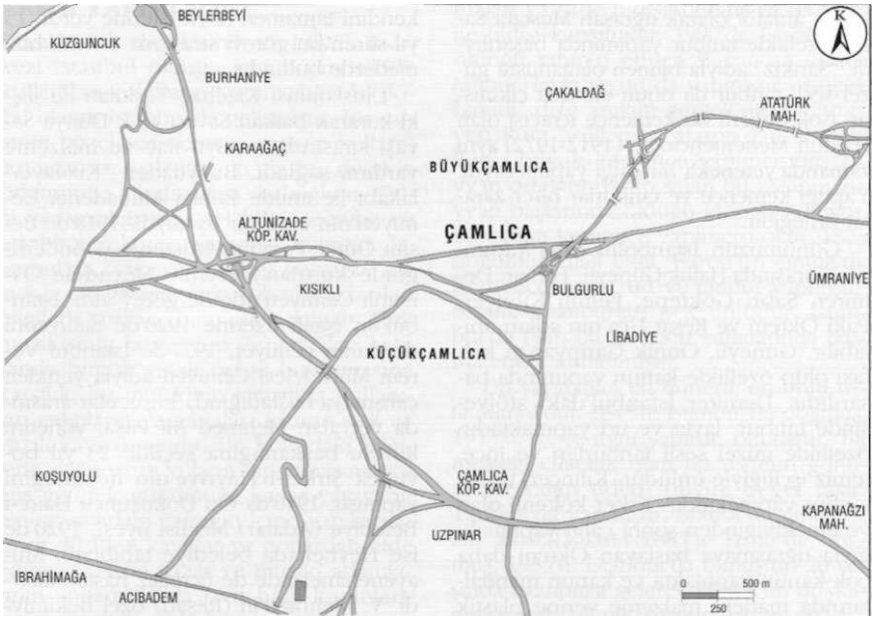

Çamlıca
İstanbul Ansiklopedisi

adlı bir ahşap kasrın yaptırılmasıyla, 17. yy'da Çamlıca sayfiye olarak kullamlmaya başlamıştır.

IV." Mehmed'in (Avcı) de (hd 1648-1687) aynı yüzyılda, Çamlıca'ya bir ahşap saray ile 1660'ta. tepelerdeki doğal su kaynaklarının akıtıldığı Büyük ve Küçük Çamlıca suları diye bilinen çeşmeleri yaptırdığı bilinmektedir.

Çamlıca mevkiinin Osmanlı yönetiminde rağbet bulmaya başlaması 18. yy' m başlarından itibarendir. Çamlıca tepelerinden, özellikle Büyükçamlıca Tepesi'nden İstanbul ve Boğaziçi'nin manzarasının güzelliği bir sayfiye yeri olarak seçilmesini etkilemiş olmalıdır. Buna rağmen, bölge şehre uzak olduğundan 18. yy'da bağlık bahçelik niteliğini sürdürmüştür.

18. yy'ın sonlarında ve **19.** yy'rn başlarında III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud (1808-1839) zamanında Çamlıca ve çevresi köşklerle donanmaya başlamıştır. 1821'de II. Mahmudün Büyükçamlıca'da Sarıkaya mevkiinde Sürur-âbâd adını verdiği bir hünkâr kasrı yaptırdığı ve ablası Esma Sultan'a hediye ettiği, kendisinin de özellikle yaz mevsiminde sık sık bu kasra mehtap seyrine geldiği, ömrünün son günlerini bu köşkte geçirdiği bilinmektedir.

İlk daimi iskân, 19- yy'da Büyükçamlıca ile Üsküdar arasında Tophanelioğlu Çeşmesi çevresinde gerçekleşmiştir. Bu çevrede en meşhur bağ köşkü Gümrükçü Osman Paşa'ya aittir. Bundan başka Koşuyolu üstünde bulunan Ragıp Bey Bağı'nm 300'den fazla kiraz, vişne vb meyve ağaçlarına sahip olduğu bilinmektedir.

Küçükçamlıca'daki Nişantaşı'nda. Servili Selim Paşa'mn köşkü de söz edilmeye değer. Çamlıca, Şirket-i Hayriye'nin kuruluşundan sonra **19-** yy'ın ikinci yarısında, Abdülaziz döneminde (1861-1876) çok canlanmış, özellikle II. Abdülhamid'in son yıllarına kadar da bu canlılığını korumuştur.

Osmanlı yönetiminde ilk "maskeli balo" ve "garden parti" Abdülaziz döneminde Çamlıca'da Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa Köşkü'nde yapılmıştır.

1864'te "Çamlıca Yolu Komisyonu" adıyla kurulan bir komisyon Küçükçamlıca'dan Büyükçamlıca'ya doğru yer yer çok geniş olan bir cadde açmıştır. Bu dönemde Abdülaziz'in sık sık büyük bir kalabalıkla buradan geçtiği, Çamlıca'ya gittiği, avlanmak üzere de Alemdağ Kasrı'na indiği; halkın akşamüstleri Büyükçamlıca'dan Küçükçamlıca'ya yürüyüp akşam güneşini seyretmesinin "moda" haline geldiği bilinmektedir.

1867-1870 arasında Kısıklı yolu üzerinde Bağlarbaşı civarındaki yeşil alan, şimdiki adıyla Millet Parkı bir belediye bahçesi olarak açılmış, burası "Çamlıca Bahçesi" adıyla İstanbul'un halka açık ilk bahçelerinden biri olmuştur.

Büyükçamlıca'da koru içindeki köşkün sahibi Suphi Paşa'mn, köşkün ahırlarında seçme Arap atları yetiştirdiği, oğlu Sadrazam Sami Paşa'mn köşkünün ise Küçükçamlıca yolu üzerinde olup baba oğulun sık sık atla gezintilere çıktıkları; Küçükçamlıca Tepesi'nde 1960'Iara kadar varlığını koruyan Reji Komiseri Nuri Bey'in köşkü ile Suphi ve Sami paşaların köşklerinin olduğu hatırlanmaktadır. Bu koruların içindeki köşkler zamanla yıkılmıştır. Bugün ise buralarda birtakım kişilerce lokanta, gazino türünden işletmeler kurulmuştur.

Acıbadem'e doğru Köçeoğulları'nm, duvar ve tavanları yağlıboya resimleriyle ünlü meşhur köşkleri. 19ö3'te askeri sanatoryum olmuş, daha sonra yanmıştır.

II. Abdülhamid döneminden sonra Çamlıca canlılığını yitirmiştir. Çamlıca te-

pelerine, birkaç yüzyıl Büyükçamlıca'nın Boğaz'a bakan ön yüzünde yer alan son veliaht Yusuf izzettin Efendi'nin köşkünün yanındaki su kaynağının önünden geçen eski dar yoldan ulaşılabilmiştir. Arabaların zirveye kadar çıkamamaları yüzünden eteklerden tepelere yayan çıkılması geleneği sürmüştür.

1950'li yıllarda Büyükçamlıca Tepesi'ne arkadan Ümraniye tarafından dolaşarak çıkılan yeni (fakat yine dar olan) yol açılmıştır. Arka yol tepeye bağlandığı için motorlu araçların tepeye çıkabilmesi nedeniyle yapılan otoparklar doğal çevreyi değiştirmiştir. 1950'li yıllarda Büyükçamlıca Tepesi'nde, çam dikilerek yapılan ağaçlandırma, bugün Adalar yönündeki manzarayı kapatmıştır.

Çamlıca'nm günübirlik gezinti, yazlık veya daimi oturma fonksiyonlu kullanılmasının, şehirle olan ulaşım sistemine bağlı olarak geliştiği gözlenmektedir.

Tarihi Bağdat karayolunun işlevini yitirmesinden sonra, Üsküdar'dan başlayıp Bağlarbaşı, Kısıklı, Çamlıca, Bulgurlu, Dudullu, Sarıgazi köylerinden geçip Alemdağ ve Şile'ye ulaşan yolun (Eski Ankara Yolu) Büyük ve Küçük Çamlıca ile ve çevresinin kullanımının artmasına ve yoğunlaşmasına neden olduğu söylenebilir.

Çamlıca çevresi istanbul'un planlama çalışmalarmda her zaman yer almış olup, tepeler ve çevrelerini koruyucu planlar hazırlanmıştır. Ancak çeşitli nedenlerle koruyucu planlar onaylanıp uygulamaya geçilememiştir. 1973'te kullanıma açılan I. Boğaziçi Köprüsü'ne bağlı çevre yolu, Büyük ve Küçük Çamlıca'nın yakınından geçmiş, birtakım iç yol bağlantıları sayesinde Çamlıca tepelerine ulaşmak çok kolaylaşmıştır.

1980'de Büyükçamlıca Tepesi'nde düzenleme çalışmaları başlatılmıştır (bak. Çamlıca Tepeleri). Çamlıca Tepesi, "dağ" dan bir "şehir içi bahçeye" dönüştürülmüştür. Çamlıca bugün tamamen şehirsel alan içinde kalmıştır. Büyükçamlıca Tepesi ayrıca tüm İstanbul'un kullanımına sunulan TRT vericisine ve özel TV antenlerine de ev sahipliği yapmaktadır.

Bibi. *İKSA,* 1432-1436; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 178; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 410; Çelik Gülersoy, *Çamlıca'dan Bakışlar;* Eldem, *Türk Bahçeleri,* 369.

ÇİĞDEM AYSU

Edebiyatta Çamlıca

istanbul'un Adalar, Beyoğlu gibi bazı semtleri edebiyata daha geç dönemlerde yansımışken, Çamlıca yüzyıllar boyunca, özellikle şiirde iz sürmüştür. Tıpkı Boğaziçi gibi, Çamlıca da geçen yüzyılın sonunda ve bu yüzyılın başlangıcında, edebiyattaki yerini korumuş, ne var ki, semte ilişkin birtakım değişimlere işaret ederken, daha eleştirel bir ifadeye bürünmüştür.

Recaizade Ekrem'in *Araba Sevdası'n*da (1896) ağaçlıkla sınırlı Çamlıca, servi ve meşe ağaçlarıyla, bir yanda "metruk bir mezarlık'la, bir yanda "büyük büyük sararmış kayalar'la belirir. Oysa Namık Kemal'in *İntibah'mda* (1876) Çamlıca'yı çiçek ve meyve bahçelerinin izdüşümleriyle yakalamak olasıdır. Burada Çamlıca pitoresk bir görüntüyle tasvir edilmiştir. *Araba Sevdası'nm* anlattığı Çamlıca'yla çevrenin değişmeye başladığını fark ederiz.

Bununla birlikte semtin güzelliği, temiz havası, bitki örtüsü daha bir zaman için edebiyata esin kaynağı olacaktır. Şiir alanında, Abdülhak Hamid Tarhan'dan Yahya Kemal Beyatlı'ya, hattâ Orhan Veliden Özdemir Asaf'a, Çamlıca, bir huzur, dinlenme köşesi, temiz hava alma bucağıdır. Abdülhak Hamid'in "Şehrimizde Çamlıca en hoş tepe" dizesine, Yahya Kemal, "Eski Musiki"nin "sada ve nur akını"nı ekler; bir ilkyaz gecesi Çamlıca'da tanbur dinlenir. Faruk Nafiz Çamlıbel tepeyi ayışığı içinde ve dolunayda hatırlar; Çamlıca'nın bir ulu çınarı için ayrıca bir şiir yazacaktır. Orhan Veliyle Özdemir Asaf ise, o eski Çamlıca'nın 20. yy'daki değişimine işaret ederler. Orhan Veli'nin, *Şöyle bir fırsat bulup, yarım gün / Yan gelebilmek Çamlıca tepesine* dizelerinde semt âdeta sepya fotoğraflardaki, aile albümlerindeki kır gezintisi görüntüsüne dönüşür. "Çamlıca bahçelerinde eski günler hatırlanıyor" diyen Özdemir Asaf da bir anlamda değişimi, başkalaşımı dile getirmekte, bu eski günleri, eski şiirin izdüşümlerini şefkatli ve duyarlı bir anlatımla sarakaya almaktadır.

19. yy'ın sonundaki edebiyat, düzyazı alanında, Çamlıca'yı peyzaj dokusu içinde saptamıştır. Samipaşazade Sezai, Çamlıca'nın uzun eteklerinde açmış çiçekleri, bahar kokusunu saptar. Çamlıca'nın "güzel kırlarından" söz açmayı gereksinir. Fakat 20. yy da Abdülhak Şinasi Hisar, artık bu yöreyi bir hatıralar imbiğinden süzerek anlatacak ve belki bize Çamlıca'nın "geçmiş zaman"a karıştığını da söylemiş olacaktır. Abdülhak Hamid'in çocukluğundan, gençliğinden söz açan Hisar, böylelikle Çamlıca'nın köşklerine, bahçelerine, havasına, suyuna değinme fırsatı bulur. Çamlıca'yı bir renk cümbüşü içinde sergilerken, eski köşk hayatının özelliklerini de dile getirir. Semte tutkun olan Hisar, *Çamlıca 'daki Enişte-mizde:* (1944) bütün bir doğayı tasvir etmeye özen göstermiştir: Burada mevsimler, yalnızca hava koşullarıyla değişmez, bir yandan da çiçekler değişir ve her mevsimin Çamlıca'ya özgü çiçekleri var gibidir. Yazların şenliği bitince ve sonbaharın hüznü başlayınca Çamlıca yeniden alevlenir, geçip göçmekte bir güzelliğe tekrar kavuşur. Öte yandan, *Çamlıca' daki Enişteniz,* Üsküdar-Çamlıca yolundan geçirilirken, anlatıcının gözlerini sımsıkı kapamasına yol açacak ölçüde sosyal endişeleri saptar: Yukarıdaki varlıklı görünüm, aşağıda hayli kötü koşullarda yaşandığını örtemez gibidir.

Halide Edip Adıvar'ın gençlik dönemi romanlarında Çamlıca, varlıklı bir yaşayışın ortamı olarak belirirken, doğası açısından rüzgârlı, yüksek tepelerin hırçın dünyasıyla tasvir edilir. Semt, çoğu kez, güzel görünümüne, koruluk alanlarına karşın, bir "uzlet" köşesinin renklerini taşımaktadır.

Ahmet Hamdi Tanpınar, tepedeki varlıklı köşk hayatını, *Beş Şebifde* (1946) kazanç kaynaklarıyla saptar: Yüzyılın başlangıcında, "cenup Akdeniz'in bir islâm çevresinde zevk, sanat içinde yaşamak isteyen zenginleri" istanbul'a;gelmişler; Çamlıca'da, Boğaziçi'nde/sonraları da Kadıköy'ün bahçelik semtlerinde oturmuşlardır. Böylece "büyük bahçe[1] ve korular" yeşermiş, köşkler zamana direnebilmiştir. Fakat hemen eklemek gerekir ki, Tanpınar'ın andığı Çamlıca, "zengin, fakir her sınıfın birlikte göründüğü, birlikte eğlendiği istanbul semtlerinden biridir. Çamlıca orta halli yurttaşın kır gezintileri için eşsiz bir yerken, zamanla modası geçer, Çamlıca'nın yerini alafranga Büyükada alır ve piknikler, günübirlik gezintiler Büyükada'ya kayar. Tanpınar, Çamlıca'daki tarihi eserlerin son tanıklarından biridir: Küçükçamlıca'da, "altından Avcı Mehmed devrinin bir çeşmesi akan" taraçayı unutamaz; eski sokaklardan geçer, denize bakan sokaklarda ahşap mimarinin örneklerine dalıp gider. Nihayet köşklerin debdebesi son bulacak; Çamlıca'da, "çok yüksekten açılmış şemsiyeleriyle yaz gecelerimizi dolduran o geniş nefesli gazellere benzeyen fıstık ağaçları", "yumuşak kokulu" ıhlamurlar, sararan yaprakları sarı kehribarları andırır kavaklar, sakızağaçları bir hatıra gibi bir süre daha yaşayacaktır. Zaten Tanpınar, Çamlıca'yla Boğaziçi'ni "hatırası, debdebesi ve sanatkâr zevkleri" 20. yy'm ilk yarısına yansıyabilmiş "asıl geçmiş zaman ülkesi" sayar.

Tanpınar'ın saptayımıyla, atalarımızın, "Şark kayserlerinin" hazinelerini Çamlıca'dan seyrettikleri günlerden günümüze, Çamlıca boyuna varlığını, zengin bitki örtüsünü, özel mimarisini, seçkin konumunu yitirecek, gitgide unutulan bir semt olacaktır. Sâmiha Ayverdi'nin(->) *İstanbul Geceleri*'nde (1952) Çamlıca'ya ayrılmış sayfalar birçok yazıklanmayı içerir. Bir zamanlar simitçi, helvacı, oyuncakçı, mısırcı, kestaneci, kuruyemişçi gibi satıcıların ekmek parası kazandığı, herkesin ziyaret ettiği Çamlıca, Ayverdi'nin deyişiyle, "Ah bu köşkler... bu yıpranmış eski zaman harabelerf'yle donandıkça, bize artık "çiçekten dilleri, rüzgârdan feryatları, güneşten tufanları, rengi, kokusu, şekli, duruşu, kibarlığı ve asaleti ile masallar, hikâyeler" fısıldayacaktır.

Ercümend Ekrem Talû, Sermet Muhtar Alus(->), Reşad Ekrem Koçu(->) gibi istanbul yazarlarının dergilerde, gazetelerde kalmış nice yazılarında defalarca anılmış Çamİıca, edebiyattan usul usul ayrılırken, sözgelimi Sevim Burak'm(->) bir oyununda şöyle bir belirip bir piknik anısıyla hatırlanacaktır. Çamlıca Tepesi'ni dile getiren son bir çalışma, burasını elden geldiğince korumak, bayındır kılmak istemiş Çelik Gülersoyün(->) *Çamlıca' dan Bakışlar* (1982) adlı monografisidir.

SELİM İLERİ

1980'de yeniden düzenlenen Büyükçamlıca Tepesinden görünümler. *Fotoğraflar Ahmet Kuzik*

ÇAMLıCA KıZ LISESI

Üsküdar Acıbadem Caddesi no. 92'de bulunmaktadır, istanbul'un ve Türkiye' nin ilk yatılı kız okuludur.

Ahmed Ratib Paşa Köşkü'nde(-V) **1913'** te öğretime başlayan okulun aynı bahçe içindeki pansiyon binası ile 28 derslikli B tipi yeni binası 1969-1970'te hizmete girmiştir.

Maarif Nazırı Şükrü Bey'in (1913-1917) girişimiyle ve İnas Sultanisi (kız lisesi) adıyla açılan okula. Almanya'dan kadın mürebbiyeler getirtilmiş, araç-gereçlerle eşyası da itina ile seçilmişti. Fakat I. Dünya Savaşı (1914-1918) başlayınca okul kapandı. Savaşın bitiminden sonra yeniden açılan okul, sultanilerin liseye dönüşmesi ile Çamlıca Kız Lisesi adını aldı. 1923-1934 arasında Çamlıca Ortaokulu olarak hizmet verdi. 1934-1939 arasında ise kapalı kaldı. **1939**-1940 öğretim yılında bünyesinde ortaokul sınıfları da olmak üzere ve yatılı statüde Çamlıca Kız Lisesi olarak yeniden örgütlendi. 1993-1994 öğretim yılında 350'si yatılı toplam 1.400 öğrenci ve 70 öğretmenle öğretimini sürdürmektedir. Okulda, kayıtlı 7.000 kitabın bulunduğu bir kitaplık, fizik, kimya, fen bilgisi laboratuvarları mevcuttur. Okula devlet parasız yatılı sınavını kazananlar ile anası-babası Almanya'da olanların çocukları (paralı yatılı), köy öğretmenlerinin çocukları (bakanlık kontenjanından parasız yatılı) alınmaktadır. Kontenjanı dolmadığı takdirde paralı yatılı da almaktadır.

1992-1993 öğretim yılma kadar ortaokuldan 6.284, liseden de 6.154 kız öğrenci diploma almıştır. **1992**-1993'te liseden 254, orta kısımdan ise 220 öğrenci mezun olmuştur.

KUTLUAY ERDOĞAN

ÇAMLıCA TEPELERI

istanbul'un Anadolu yakasındaki iki ünlü tepesi.

Boğaziçi'ne daha yakın olanı "Büyükçamlıca" adını taşır ve denizden yüksekliği 268 m'dir. Adalar yönüne daha yakın "Küçükçamlıca" ise 227 m yüksekte olmakla beraber, daha yaygın ve geniş yüzeylidir. Antik devirde, Roma ve Bizans dönemlerinde bu iki yüksekliğin yerleşim bölgelerine göre konumları ve durumları belirgin değildir. Burada Bizans'ta, imparatorlar için av köşkleri yaptırıldığı biliniyor.

19. yy'rn başında bile bu çevrede sadece birkaç bağ evi vardı. Padişahlar da bu yörelere ancak av için çıkar veya atla gezintiler yaparlardı.

Büyük ve Küçük Çamlıca'nın istanbul'un sosyal hayatma girmesi. II. Mahmud'un eseridir. Onun kişisel ilgisi kadar, dönemin artık gelişen ve bir kıvama varan şartları da Çamlıca tepelerinin istanbul hayatına girmesinde önemli rol oynamıştır. Bu şartlar, yeniçeriliğin kaldırılıp çevreye bir güvenlik ortamı sağlanması ve ilk planda kadınlar için olmak üzere, öküz ve at koşulu araba kullanımının artmasıdır.

19. yy'm başlarından itibaren çevrede yapılmış *ve* bağ köşkünden sayfiye köşküne doğru bir gelişme çizgisi göstererek daha bir alımlılık kazanmış olan hepsi ahşap binalar, Kısıklı yolunun iki yanında yer almakta idi. İsimleri duyulmuş olan bu yazlıkların başlıcaları, ünlü Hekimbaşı Abdülhak Mollanın. Ragıp Bey'in. Şehzade Yusuf Izzeddin Efendi' nin, Hasan Fehmi Paşanın, Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nm konutlarıdır. Bu büyük evlerin tam yerlerini saptamak, bugün için imkânsızdır. Çünkü ahşap binalar iz kalmamacasına ortadan kalktıkları gibi, geniş arazileri de parsellenip, yerlerine çok sayıda bina yapılmıştır.

Küçükçamlıca **19-** yy'ın ikinci yarısında seyrek yerleşimlere kucak açmıştır. Bunlardan zirvede yer alanları, Sami ve Suphi paşaların koruluk ve köşkleri idi. Tanzimat dönemi edebiyatına da sahnelik eden bu mekân, aileden romancı-hikâyeci Sezai Bey'in, Abdülhak Hamid ve Namık Kemal ile yakın dostluğu sebebiyle, birçok edebiyatçıyı da konuk etmiş, nice mehtaplı gece, devrin sanatçılarının şiir ve sanat toplantılarına tanık olmuştur. Sezai Bey'in yurtdışından Namık Kemal'e yazdığı mektuplarında "yıldızların çokluğundan gökyüzünün bir papatya bahçesi gibi seyredildiği o gecelerin" özlemle anıldığı okunur.

Koruluk, 1940'ta, devrin valisi Dr. Lüfti Kırdar tarafından sembolik bir bedelle kamulaştırıldı. Arada geçen zamanda harap olan Serasker Köşkü de o yıllarda yıktırılmış olmalıdır. Uzun süre kapalı kalan koruluk, 1983'te, Büyükçamlıca Tepesi'nin Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu tarafından 1980'de ihya edilmesinin ortaya koyduğu örneğe uyularak düzenlenmek istenmiş ve halka açılmıştır.

Küçükçamlıca Tepesinin şehre bakan batı yüzündeki koru kenarı ve alt yamaçları da yazlık köşklere mekân olmuştur. Bunlardan biri, Reji Komiseri Nuri Bey'in, daha sonra Nazime Sultan'a ve sonra da Ord. Prof. Mazhar Osman'a (Usman) geçen binası idi. İstanbul'u seyreden bir köşk de Suha Fazlı Taylan'a aitti. Bu köşkün içi yakın zaman önce beton olarak yenilendi. Küçükçamlıca'nın bir özelliği de sonradan camiye çevrilmiş olan çilehanesidir. Aziz Mahmud Hüdaî Efendi'nin kurduğu bu yuva, Çamlıca çevrelerinin unutulmaz ressamı Hoca Ali Rıza'mn desenleri ile belgelenmiştir. Çilehane karşısındaki su kaynağı da semt halkı için çok aziz bir adresti.

Büyükçamlıca Tepesi'ne gelince, Adalar'dan Boğaz'ın yarısına kadar geniş bir panoramayı gören bu yükseklik, son 150 yılda istanbul'un gönlünde yer etmiş olmakla beraber, literatürde, daha çok istanbul'dan bahseden yabancı gezginlerin eserlerinde yer almıştır. Çünkü bu şehir ve çevresi hakkında fikir edinilebilecek tek nokta burası idi ve Avrupalı gezginler ve yazarlar, bir yeri ayrıntılı olarak kaleme-kâğıda geçirme geleneğine sahiplerdi.

Uçağın bilinmediği, bir yere gelmeden önce resimleri ve filmleri ile daha baştan tanıyabilme gibi imkânların da hiç olmadığı o uzun yüzyıllar boyunca, bu zirveye saatler alan bir yolculuk sonunda tırmanmak ve karşıki manzaraları ilk kez görülen sahneler halinde seyretmek, insanlara ve özellikle yabancılara, bugün kavranması zor bir mutluluk veriyordu.

O zamanlar "Bulgurlu Dağı" adı ile anılan Büyükçamlıca Tepesi'ne geliş, erkekler için, Üsküdar'dan kiralanan atlarla, hanımlar için ise arabalarla oluyordu.

Zirvenin sunduğu "temâşâ" zevki, baş döndürecek güzellikte idi. II. Dünya Savaşı'na kadar burada zemin de, dizboyu yemyeşil otlar ve kır çiçekleriyle kaplıydı. Metnini A. Thalasso'nun yazdığı, 1905'te basılmış Fransızca *Der-i Saadet* adlı esere ünlü ressam Zonaro'nun yaptığı resim, bu zengin doğal dokuyu gözler önüne seriyor. Çamlıca'mn gerek kendi iç güzelliklerini, gerekse oradan şehri temaşa keyfini Türkçede en iyi dile getiren yazar, Abdülhak Şinasi Hisar'dır.

Büyükçamlıca Tepesi, 1940'larda, akla sığmaz bir işlemle, oradaki bir kır kahvesini işleten adamın mülkiyetine geçmiş; 1950'ler başında vali ve belediye başkanı Prof. Dr. Fahrettin Kerim Gökay'ın girişimi ile açılan dava sonucunda, bu tapu kaydı, ancak yaşlı şahitler de dinlenmek suretiyle iptal edilebilmiştir.

Fakat aynı yıllar ve onu izleyen 1960'lar, istanbul'da motor trafiğinin arttığı ve bir modernizm tutkusu ile teknik donanımların öne geçip kültürel değerler ve tabii zenginliklerin arka planda kaldığı bir dönemdir. Çamlıca'da da zirveye kadar taşıtların çıkmasına imkân veren bu dönemin ürünü asfalt yolun yapımı, buradaki papatyalı yer dokusunu tahrip etmeye yetti, ilkel bir kır gazinosu ve tam bozkır haline gelen zemin, eski Çamlıca'dan eser bırakmadı.

1980'de istanbul Belediyesi ile Türkiye Turing ve Otomobil Kurumunun imzaladığı protokol sonucunda kurum, Büyükçamlıca Tepesi'ni yeniden düzenledi. Ümraniye tarafına bakan bölgeye, yüzlerce çam ağacı dikildi. Zirve tekrar yoğun şekilde ağaçlandırıldı. Bolu Dağı'ndan kesilip getirilen çimenlerle zemin tekrar yeşillendirildi. Yüksek şömineli bir ana bina ve içi havuzlu ikinci bir salonla, kapalı mekânlar meydana getirildi. Zirvede, bunların önündeki düzlüklere, biri kitapçı, öbürü çaycı, birisi komple büfe, diğeri kubbeli seyir balkonu; Marmara yönü koruluğu önüne ise aynı üslupta büyük bir pavyon; Ümraniye tarafına ikisi küçük olmak üzere, toplam 7 adet mermer pavyon oturtuldu.

Yol çiçekleme, geleneksel sanat müziği melodileri ve Evliya mezarı yanma yerleştirilen kafesten uçuşan güvercinlerle, biri öküz arabası (koçu), biri atlı kâtip arabası, üçüncüsü daha geç devirlerin aracı olan fayton arabası ile istanbul'un kaybolmuş eski manzaralarından birinin Çelik Gülersoyün tasarımıyla canlandırıldığı Büyükçamlıca Tepesi, günümüzde, dünyanın dört bir yanından gelen turistlerin, Türkiye'nin her yanından gelen ziyaretçilerle beraber aynı duyguları paylaştıkları, bir "barış ve sevgi" kösesi halindedir.

ÇELİK GULERSOY

ÇAMLICALI MEHMED EFENDİ TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Valide-i Atik Mahallesinde yer almakta, arsayı kuzeyde Çavuşderesi Caddesi, doğuda Koltukçu Rıza Sokağı, batıda Çınarlı Tekke Sokağı sınırlamaktadır.

Çamlıcalı Mehmed Efendi adında bir şeyh tarafından tesis edilen bu tekkenin inşa tarihi, Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan sülüs hatlı mensur kitabesinde 1074/1663 olarak verilmektedir. "Çınarlı Tekke" ve "Idris Efendi Tekkesi" olarak da anılan yapının zaman içinde geçirmiş olduğu değişiklikler tespit edilememekte, ancak günümüzde kısmen ayakta olan ahşap binanın geçen yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır. Tevhidhane ile türbe bölümlerini barındıran batı kanadı, tekkelerin kapatılmasını izleyen dönemde çökerek ortadan kalkmış olmalıdır. Geriye kalan harem-selamlık kanadı mesken olarak kullanılmaktadır.

Kuruluşunda hangi tarikata hizmet ettiği tam olarak tespit edilemeyen tekke kaynaklarda, 18. yy'm son çeyreğinden itibaren Halvetîliğe, 19. yy'ın sonlarından itibaren de bu tarikatın Şabanî koluna bağlı olarak gösterilmektedir. Tekkeye adını vermiş olan Çamlıcalı Mehmed Efendi'nin hakkında matbu kaynaklarda hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Söz konusu şeyhin Halvetîliğe mensup bulunduğu, kurduğu tekkenin de bu tarikata meşrut olduğu tahmin edilebilir. Ayrıca tekkenin postuna oturmuş olan şeyhlerin de tam bir dökümü elde bulunmamakta, ancak 1249/1834'te Saliha Sultanın düğününe davet edilen Halveti şeyhleri arasında "Üsküdar'da Çavuşderesi'nde Şeyh Mehmed Efendi Tekkesi Şeyhi Hüseyin Efendi'nin" adı geçmekte. Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin 1307/1889-90 baskı tarihli *Mecmua-i Tekâyâsm&i* da postnişin olarak Nuri Efendi'nin adı verilmektedir. 1256/ 1840 tarihli *Âsitâne'de* tekke iki ayrı adla (Idris Efendi-Çamlıcalı Mehmed Efendi) zikredilmiş, ayin günü olarak birincisi için çarşamba, ikincisi için pazar kaydı düşülmüştür. *Mecmua-i Cevâmi* ile *Mecmua-i Tekâyâ'da* ise ayin günü perşembe olarak belirtilmektedir. Dahiliye Nezareti'nce 1301/1885'te hazırlanan istatistik cetvelinde tekkede iki erkek ile iki kadının ikamet ettiği, Maliye Nezareti'

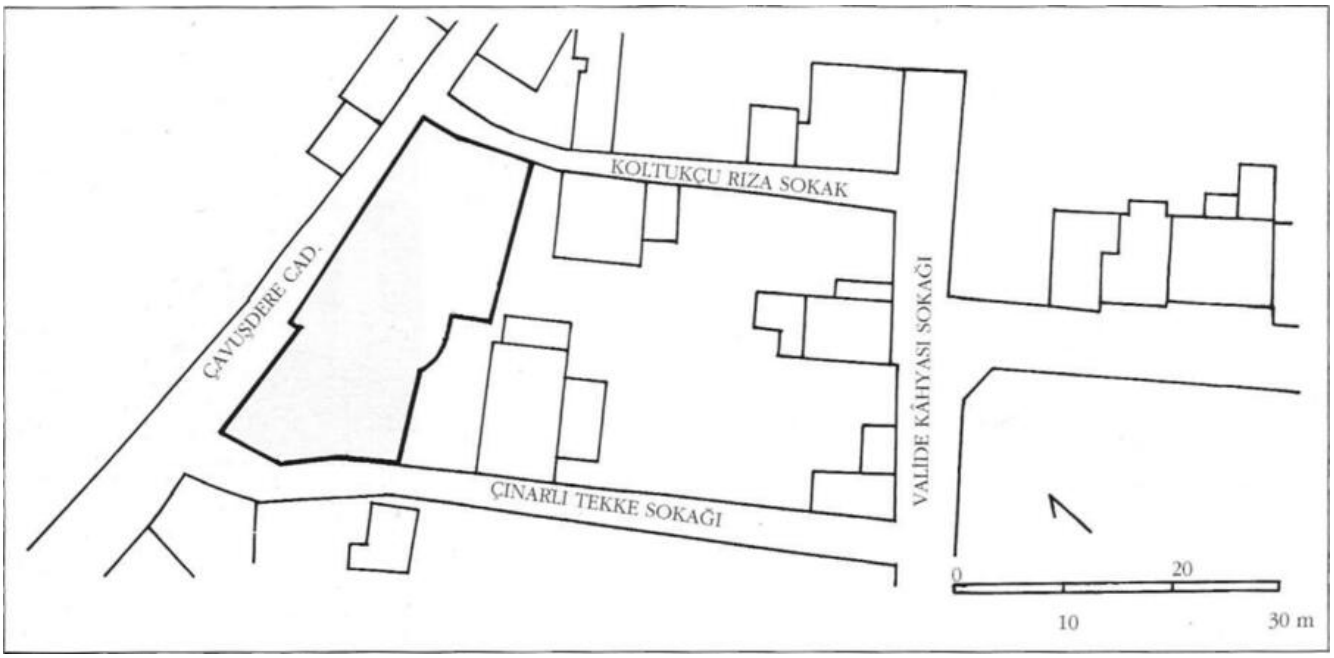

Pervititch paftalarından yararlanılarak hazırlanan bir krokide Çamlıcalı Mehmed Efendi Tekkesi'nin (solda renkli alan) vaziyet planı.
İstanbul Ansiklopedisi

nin 1325/1910 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defterinde* de tekkenin istihkakının 1.200 kuruş ve günde bir okka et olduğu kaydedilmektedir.

Bütünüyle ahşap bir yapı olan Çamlıcalı Mehmed Efendi Tekkesinden geriye kalan ve harem-selamlık birimlerini barındıran iki katlı kanat tasarımı ve cepheleriyle herhangi bir eski İstanbul evini andırmaktadır. Çavuşderesi Caddesi üzerindeki kuzey cephesi dikdörtgen açıklıklı pencerelerle donatılmış, cephe boyunca devam eden bir çıkma ile hareketlendirilmiştir. Çıkmayı destekleyen konsollar dalgalı profilleri ve uçlarındaki ahşap sarkıtları ile dikkati çeker. Arsanın kuzeybatı köşesinde, Çamlıcalı Mehmed Efendinin ahşap sandukası bulunmaktadır. Türbe yıkılmış olduğundan açıkta kalmış olan sanduka mermerden bir kaide üzerine oturtulmuş, üzerine yeşil renkte basit örtüler konmuştur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 219: Çetin. *Tekkeler,* 588; Aynur, *Saliha Sultan,* 38. no. 179; *Âsitâne,* 14, 17; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 60-61, no. 99; Münih. *Mecmua-i Tekâyâ,* **13;** *Mir'at,* 99; *İhsaiyat,* I. 21; Öz. *İstanbul Camileri,* II, 57; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 67.

M. BAHA TAKMAN

ÇANDARLI İBRAHİM PAŞA CAMİİ VE MEDRESESİ

Eminönü Ilçesi'nde, Mercan Ağa Mahallesinde, Uzunçarşı Caddesi ile Fincancılar Yokuşunun kavşağında bulunmaktadır. Sadrazam Çandarlı İbrahim Paşa (1429-1499) tarafından yaptırılan bu yapıların yanında bir de mektebin bulunduğu vakfiyeden öğrenilmektedir. Günümüze sadece cami gelebilmiştir.

Cami: Çandarlı İbrahim Paşa Camii' nin, cümle kapısı üzerinde bulunan kitabesine göre, inşaatı 898/1492'de başlamış ve 900/1494'te bitirilmiştir. Tarih boyunca çeşitli yangın ve zelzele tahriplerine maruz kalmıştır. Yakın zamanlarda da tamir edilmiş, ibadete açılmıştır.

Plan olarak enlemesine dikdörtgen biçiminde, iç ölçüleri 18,60x15.60 m, kesme taştan, çatılı ve bir minarelidir. Ayrıca sekiz sütunlu bir son cemaat yeri vardır. 1559'da çizilen bir gravürde de çatılı olduğu görülmektedir. Evliya Çelebi de binayı tarif ederken çatılı olduğunu söylemektedir. Cümle kapısı az çıkıntılı ve kemerlidir. Son cemaat duvarında sağda ve solda birer mihrap bulunmaktadır. Son cemaat yerinin sütun araları sonradan duvarla örülmüş iken, son tamirlerde yıkılarak kaldırılmıştır. Sütunlar ve başlıkları da değiştirilmiştir. Caminin altta **16,** üstte 17 penceresi vardır. Giriş kapısı içinden 6 betonarme sütun üzerindeki mahfile çıkılmaktadır. Minare kaidesi, 11 kenarlıdır ve gövdeye gayet dik baklavalarla geçiş yapmaktadır. Gövde hemen hemen kaidesi kadar kalındır. Tavan ahşap ve çıtak, minber de ahşaptan; mihrabı alçıdan mukarnaslı olup, her ikisi de yenidir.

Medrese: Çandarlı İbrahim Paşa'mn

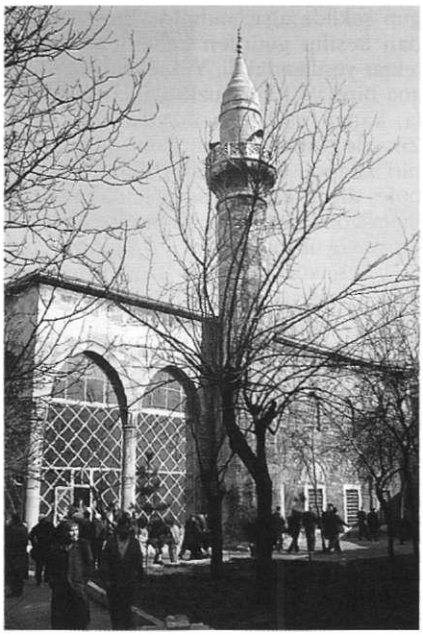

Çandarlı İbrahim Paşa Camii
Yavuz Çelenk. 1994

medresesi. 19. yy'da çizilen İstanbul haritasına göre caminin sağında idi. Bugün mevcut değildir. Haritadan çıkarılan ölçülere göre 24x27 m ebadında bir yapı idi. Vakfiyesinde müderrise günde 30, talebeye 20 akçe tayin edildiği görülmektedir. Ayrıca, kapıcıya günde 2, talebeye yemek için günde 10 akçe ayrılmıştır. Senelik masrafı 22.230 akçeye varmaktadır. Yine vakfiyeye göre müderrise bir ev tayin edilmiştir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 82 vd; Evliya, *Seyahatname,* I, 307; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 26; *Sicill-i Osmanî,* I, 92; M. T. Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası.* İst.. 1952, s. 418; Ayverdi, *İstanbul Haritası;* Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri.* I (1963), 88; Uzunçarşılı. *Osmanlı Tarihi.* I, 537; Goodwin. *Ottoman Architecture, 164,* res. 155; İ. H. Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi,* s. 104-105; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 194; Müller-Wiener. *Bildlexikon,* 176-177: *Eminönü Camileri.* 24-25.

İ. AYDIN YÜKSEL

ÇANDARLI İBRAHİM PAŞA HAMAMI

Saraçhanebaşı'nda Atatürk Bulvarinm tam ortasında idi.

Çandarlı İbrahim Paşa tarafından yaptırılan bu çifte hamam 1956'da Eski Eserleri Koruma Encümeni'nin koruma kararına rağmen yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır. 899/1494 tarihli vakfiyesine göre Mimar Ayas Mahallesi'nde görülen ve senelik 22.500 akçe gelir getiren hamamın planı, H. Glück tarafından çıkarılmıştır. Bu plana göre aynı büyüklükte iki soyunma yeri mevcuttur ve burasının ölçüsü dıştan dışa 27 m olarak verilmiştir. Erkekler kısmında bir şadırvan ve 8 ahşap sütun üzerinde soyunma yerleri vardır. Ilıklık ortada tek kubbeli ve yanlarında yarım kubbelerle örtülü dikdörtgen bir hacimdir. Ilıklığın sağ ve solunda daha küçük ve muhtemelen hela olan birer bölüm daha bulunmaktadır. Sıcaklık kısmı ile ılıklık aynı plan ve ölçülere sahiptir. Ancak buradan iki halvete ve daha küçük bir odacığa geçilmektedir. Kadınlar kısmına giriş herhalde yan sokaktan idi. Erkekler kısmınınkiyle aynı büyüklükte olan soğukluktan, çapraz tonozla örtülü ılıklığa ve oraya bağlı diğer bir odaya geçilmektedir. Sıcaklık ve halvetler erkeklerinkine benzemektedir. Ancak burada sıcaklık ve havletler derinliğinde onlara bitişik iki odanın mevcudiyeti görülmektedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 82; Glück, *Bäder,* 142; Ayverdi, *İstanbul Haritası;* Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 22, plan B; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 230.

İ. AYDIN YÜKSEL

ÇANKAYA OTELİ

Büyükada'da, Kadıyoran Yokuşu ile Nizam Yolu'nun kesiştiği köşenin güneyindeki yapı adası üzerinde bulunmaktadır.

19- yy sonlarında Marten Agopyan tarafından inşa ettirilen yapı önceleri mesken. Mütareke yıllarından 1980'lere kadar otel olarak kullanılmıştır. Başlangıçta Hotel des Princes, 1930'larda Bel Air daha sonra Çankaya adlarım alan otel zamanla harap olmuş, 1985'te yıktırılarak boyutları ve dış görünümü aynen korunmak suretiyle yeniden inşa edilmiştir.

Yapıldığı dönemden 1986'ya çeşitli onarımlar ve yenilemeler yapılarak gelmiş olmasına rağmen, Çankaya Oteli'nin, bu tarihte malzemesi ve mimari özellikleri açısından özgünlüğünü koruyabilmiş olduğu görülmekte idi. Ancak bu tarihte yapılan bir "restorasyon" ile yıkılarak, bütünüyle yenilenmiştir. Bu arada yapının, özgün malzeme ve taşıyıcı sis-

Çankaya Oteli.
Erkin Emiroğlu, 1985

temi değiştirilmiş, korunması gerekli, orta sofalı plan düzeni ve iç dekorasyonu yok edilmiştir. Yerine yapılan yeni kagir yapının içine beş kat sığdırılmış ve dış kısmına ise ahşap kaplama olarak eski cephe düzeni giydirilmiştir. Günümüzde yapı genellikle yazlık konut olarak kullanılmaktadır.

Yapının dış mimarisinde bezeme, tüm cephelere yayılmış olmasına rağmen özellikle ön cephede yoğunlaşmıştır. Neoklasik Osmanlı üslubundaki yapıların çoğunda görüldüğü gibi, bu yapıda da cephe düzeninde, tam ortada girişten çatıya yükselen düşey bir anıtsal ifade vardır. Birinci kat girişinde ve pencere üzerlerinde yer alan at nalı kemerler İslam kaynaklıdır. Pencere üstlerindeki sağır kemer üzerine iki adet dört kollu yıldız geçme yerleştirilmiştir. Giriş üzerinde yer alan üç at nalı kemerde, oyma olarak dokuz kollu yıldız motifleri görülür, ikinci kat pencere eteğinde, Selçuklu-Osmanlı ahşap ve taş oymacılığının örgeleri olan altı kollu yıldızlar ve üçlü nişler görülmektedir. Aynı katın balkon parmaklığı da sekizli yıldızların ahşap oyma örneklerinden oluşur. Bu tür bir bezeme sunuluşu, yüzeydeki diğer boş ayna ve motiflerin kökenleri yer yer taş mimariyi çağrışım yoluyla anımsatmaktadır. Eski Çankaya Oteli'nin bu dış mimarisi genel olarak yeniden inşa edilmeye çalışılmış, ancak kat yüksekliklerinin artması ve saçak kotunun yükseltilmesi nedeniyle oranları ve bütünlüğü kaybolmuştur.

CAN BİNAN

ÇAPA

Vatan Caddesi'nden (bugün Adnan Menderes Bulvarı) güneye doğru uzanan, güneydoğusunda Fmdıkzade, batısında Şehremini semtleriyle çevrili, Fatih ilçesi'ne bağlı semt.

Çapa'nın Millet Caddesi'nin kuzeyinde kalan kısmı Ördekkasap Mahallesi Muhtarlığı, aynı caddenin güneyinde kalan kısmı ise Denizabdal Mahallesi Muhtarlığı'na bağlıdır. Yoğun yerleşme, semtin hemen hemen ortasından geçen Millet Caddesi'nin kuzeyinde kalır. Caddenin güneyinde en önemlisi Gureba Hastanesi olmak üzere çeşitli sağlık kurumları ve eğitim binaları vardır.

Bölge 330'da I. Constantinusün şehri başkent yapmasından sonra inşa edilen surların içinde kalmıştır. İstanbul'un fethinden sonra, şehrin yoğun yerleşme bölgelerinin bir ölçüde dışında kaldığı, önemli bölümünde bostanlar bulunduğu anlaşılmaktadır. Semtin adının kökeni konusunda ayrıntılı bilgi yoktur. Reşat Ekrem Koçu, Çapa adının Latince havalandırma ve bu amaçla kullanılan demir alet anlamına gelen "zappa" sözcüğünden bozularak zamanla Türkçede Çapa'ya dönüştüğünü yazar.

Semtin varlığı bilinen en eski yapısı, Bizans döneminin en büyük açık sarnıçlarından olan 25.000 m- yüzölçümlü ve yaklaşık 15 m derinliğindeki I. Anastasios döneminde (491-518) yapılmış Mocus Sarnıcıdır. Sarnıç daha sonra toprakla dolmuş ve bostan olarak kullanılmıştır (Çukurbostan). P. Gilíes, 1540'ta burada bir bostan bulunduğunu yazar. 1988'e kadar üzerinde birkaç gecekondu ile bir futbol sahası olan bu yere 1988'den sonra sabit pazar kurulmuş, 1993'te de sabit pazar barakaları yıkılarak otopark yapma projesi gündeme gelmiştir.

Osmanlı döneminde semte camiler, okullar, hamamlar yapılmışsa da bunların pek azı. o da büyük değişikliklere uğrayarak günümüze kadar gelebilmiştir. Sık sık çıkan yangınlar bunda en büyük etkendir. Millet Caddesi ile Necip Asım Sokağının kesiştiği yerde bulunan Saraç Doğan Camii 925/1519'da yapılmış, 1918 yangınında tahrip olmuş, 1956'da Millet Caddesi genişletilirken kaldırılmış, 1975'te mescit için ayrılan şimdiki arsaya Va-

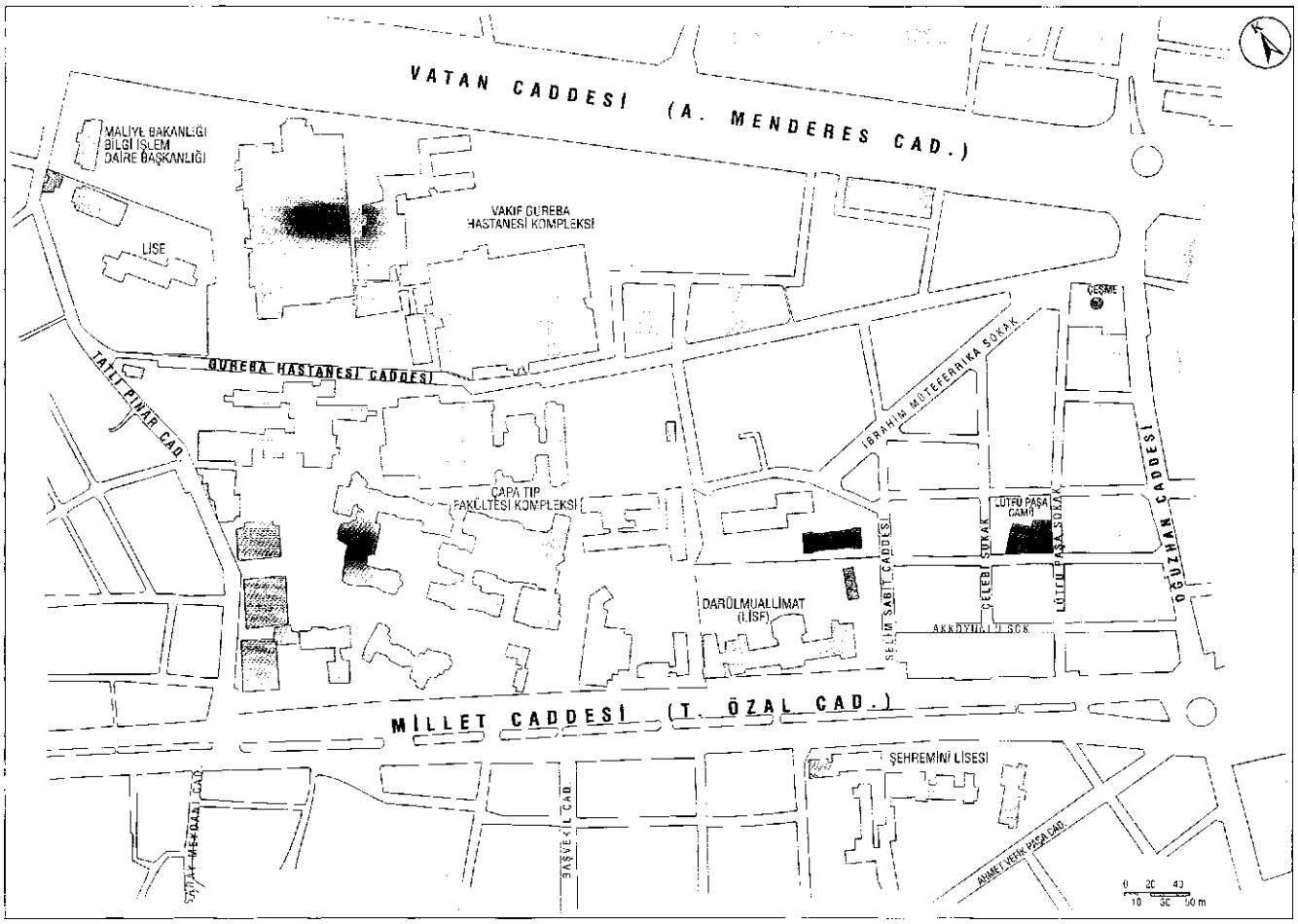

Çapa
İstanbul Ansiklopedisi

Çapa'daki Kızılay Kan Merkezi binası (solda önde) ile yanındaki hastane ve diğer yapılarla birlikte Millet Caddesinden bir görünüm.
Cengiz Kahraman, 1994

kırlar idaresi tarafından modern mimari üslupta tek kubbeli olarak yeniden yapılıp ibadete açılmıştır. Caminin altında dükkânlar bulunmaktadır. 1965'te restore edilen Koruk Mahmud Ağa Camii, Ziya Gökalp Caddesi'ndedir. Lütuf Paşa Sokağı'ndaki **Lütuf** Paşa Camii ya da Ahmed Piri Çelebi Mescidi 1518'de yapılmış, 1958'de tamir görmüştür. Aşevi, kütüphanesi, hamamı daha önce yangında yanmış, kendisi de bu yangınlarda büyük zarar görmüş olan cami 1958'de restore edilmiştir. Ahmet Vefik Paşa Caddesi ile Kaşgarlı Mahmut Sokağının kesiştiği bölgedeki koruma altındaki yeşil alanda, Kızılelma Caddesi'nden Hamdullah Sokağına girerken sol taraftaki setin üstünde Osmanlı döneminden kalma mezar taşları görülür.

1960lara kadar bostanların, çoğu iki katlı ve ahşap evlerin, yer yer boş arsaların, ayrıca büyük okulların, hastanelerin bulunduğu semt 1950'lerin sonunda genişletilmiş olan Millet Caddesinin şehrin ana arterlerinden biri haline gelmesiyle hızlı bir değişme sürecine girmiştir. Boş arsalar dolduğu gibi, eski küçük evlerin yerini de yüksek apartmanlar almıştır.

Çapa İstanbul'un sağlık kuruluşları ve hastanelerin yoğun olarak bulunduğu semtlerinden biridir. Millet Caddesi ile kuzeyde Adnan Menderes Bulvarı arasında kalan bölgede İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Çapa Hastanesi ve Dişçilik Fakültesi, daha kuzeyde, Adnan Menderes Bulvarı'na doğru Aşağı Gureba ya da Vakıf Gureba Hastanesi (bak. Gureba Hastanesi) vardır. Ayrıca Necip Asım Sokağı'nda Özel Çapa Hastanesi, Başvekil Caddesi'nde Millet Hastanesi, Gureba Hastanesi Caddesi ile Bezmi Alem Caddesinin kesiştiği alanda Topkapı Hastanesi gibi özel hastaneler, Millet Caddesi üzerinde Kızılay Kan Merkezi ve tomografi çekim yeri bulunmaktadır. Semtin ve Millet Caddesi'nin kuzeyinde kalan bu bölge, bütünüyle bir hastane ve sağlık kuruluşları bölgesi halindedir.

Çapa ticaret yönünden de canlı bir semttir. Çok sayıda dükkân ve acentenin dışında semtte öteden beri önemli eğitim kurumları yer almaktadır. II. Meşrutiyet döneminde Darülmuallimat-ı Âliye (Yüksek Kız Öğretmen Okulu) olarak yapılan ve 1924-1925'te İstanbul Kız Muallim Mektebi adını aldıktan sonra 1946'dan itibaren Yüksek Öğretmen Okulu. istanbul Eğitim Enstitüsü ve İlköğretmen okulu olarak hizmet veren tarihi kurum bu semttedir. Günümüzde, bu tarihi yapıda Milli Eğitim Bakanlığı Hizmet-İçi Eğitim Merkezi, Çapa Anadolu Öğretmen Lisesi bulunmaktadır. Bu semtte ayrıca Selçuk Kız Meslek Lisesi, Şehremini Lisesi. Çapa Ortaokulu ile üniversite öğrenci yurtlan vardır.

FİGEN TAŞKIN

ÇAPANOĞLU, MÜNİR SÜLEYMAN

(1894, İstanbul - 1 Temmuz 1973, İstanbul) Gazeteci.

Bütün yaşamını Babıâli'de geçirmiş gazeteci tipinin en canlı örneklerindendi. Gazeteciliğe 1913'te *Sabah* gazetesinde başladı. İstanbul Darülfununu Edebiyat Fakültesinde öğrenciyken I. Dünya Savaşı başlayınca (1914) askere alındı. İlk eserleri olan *Bizde Kadınlık* **(1916),** *Düğün Gecesi* (1918). *Günahtan Sonra* (1918), *Karakoncolos* (1919) gibi toplumdaki farklılaşmayı yansıtan öykü ve romanları yayımladıktan sonra Mütareke döneminde muhabir olarak gazeteciliğe döndü, sonra yazar ve yazı işleri müdürü olarak, *Sabah, İkdam, Peyam-ı Sabah, Alemdar, Tercüman-ı Hakikat, Mizan, Vakit, İleri, Son Telgraf, Yeni İstanbul. Yarın, Havadis, Akın, İslam Mecmuası, Büyük Doğu* gibi yayınlarda çalışmıştır. Birçok yazısını takma adla yayımlamıştır. Yaşamı Sirkeci-Cağaloğlu-Sultanahmet üçgeni içinde gazetelerde, gazetelerde bulunmadığı zamanlarında da "gazeteci meyhanelerinde geçmiştir. Son zamanlarında Gazeteciler Cemiyeti' nin yardımıyla yine bu bölgede yaşamıştır. *Basın Tarihimizde İlâve* (1960), *Seksen Yıllık Gazetecimiz Asaf Konselitçi* **(1961),** *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar* (1962), *İdeal Gazeteci: Efendi Babamız Ahmet Mithat* (1964), *Basın Tarihimizde Parazitler* (1967), *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri* (1970) adlı kitapları İstanbul basın tarihine ilişkin önemli bilgiler içerir.

ORHAN KOLOĞLU

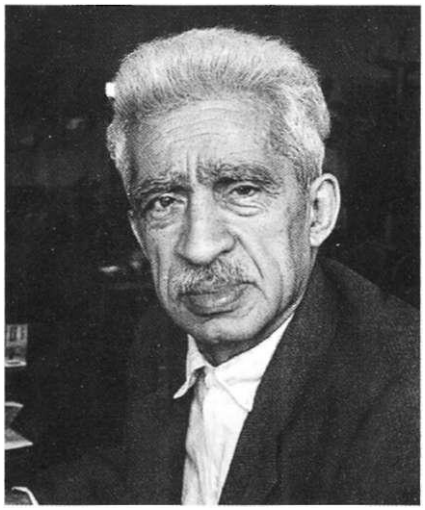

Münir Süleyman Çapanoğlu
Ara Güler

ÇAPRASTÇTYAN, MİKAEL

(1848. Bükreş - 1907. İstanbul) Ermeni asıllı tiyatro oyuncusu ve ilk müzikli oyun koreograflarından.

Babası ünlü öğretmen ve araştırmacılardan Kevork Badveli'dir. Beş yaşında geldiği istanbul'da babasının öğretmenlik yaptığı Yedikule Ermeni Hastanesindeki okulda okuduktan sonra sırasıyla dişçilik ve perukacılık gibi mesleklere başladıysa da dans öğretmeni bir aile dostundan dans öğrendi. 1867'de Kumkapı ve Samatya Ermeni okullarında dans öğretmeni oldu. 1869'da Kumkapida bir dans okulu açtı. Buraya devam eden Güllü Agop topluluğu oyuncularından Haçik Papazyan'ın teşvikiyle 1868'de Güllü Agopün yönettiği Gedikpaşa'daki Osmanlı Tiyatrosunda sahneye çıktı. Kısa sürede komedi sanatçısı olarak başarı kazandı.

Çaprastçıyan dokuz yıl çalıştığı bu topluluğun oynadığı operetlerle vodvillerin çengi, zeybek, köçek, İspanyol, kankan, polka ve vals gibi dans bölümlerinin koreograflığını yaptı, ayrıca dansçıları çalıştırdı. 1878'de Rus işgali altındaki Edirne'ye gitti ve daha sonra oraya gelen Benliyan'm grubuna katıldı. Benliyan'la çıktığı Anadolu turnesinden sonra 1880'de istanbul'da yeniden kurulan Güllü Agopün topluluğunda başkomik oldu. 1884-1899 arasında önce birlikte Mısır'a gittiği Benliyan'm sonra da Mınakyan'ın topluluklarında çalıştı. Arada kısa bir süre İçendi grubunu kurduysa da başarılı olamadı. 1903'te Reşad Rıdvan'ın desteğiyle kurduğu Mesire-i Efkâr adlı topluluğuyla Beyoğlu'ndaki Concordia Tiyatrosu'nda Fransız vodvillerinden yaptığı çeviri ve uyarlamaları sergilemeye başladı. Burada verdiği temsillerle ününün doruğuna ulaştı. Ancak oğlu Reşad Rıdvan'ın tiyatroya olan ilgisinden hoş-

lanmayan Şehremini Rıdvan Paşa tiyatroyu kapatınca **1904**'te Mmakyan'a katıldı, bu grupla ertesi yıl Samsun turnesine de gitti.

Çaprastçıyan, sahnede elde ettiği olağanüstü başarılarına karşın yaşamının son yıllarını hastalık ve yokluk içinde geçirmiştir. *Nedamet* adlı beş perdelik dram, *Bir Kadeh Çay* adlı bir fars ve *Buket* adlı şarkılı danslı oyunlar yazmış olan sanatçının *Karnaval Kokozlan* (1884) adlı bir oyunu da yayımlanmıştır. Çaprastçıyan'ın oğlu Yetvart da oyunculuk yapmış, **1919**'da Ermeni Dramatik Kumpanyası'nm yeniden kuruluşunda görev almış, daha sonra da ABD'ye göç etmiştir. Kardeşi Dr. Karakin Çaprastçıyan'ın da (1830-**1862)** çeşitli oyun çevirileri vardır.

Bibi. *Ahmet Fehim Bey'in Hatıraları,* (haz. H. K. Alpman), İst., 1977; K. Pamukçiyan, "Çaprast (Mikael)", *İSTA,* VII, 3741-3742; M. N. Ozön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst., 1967; And, *Tanzimat;* And, *Osmanlı,* 248-250; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* I, İst., 1985; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* I.

RAŞİT ÇAVAŞ

ÇARDAK ARABA VAPURU

İstanbul sularında hizmet görmüş bir araba vapuru.

1941'de İngiltere, Glasgow'da çıkarma gemisi olarak inşa edildi. **692** grostonluktu. **57,21** m boyunda, **12,26** m genişliğinde ve **3,34** m derinliğindeydi. Bir süre İngiliz donanmasında, bu arada **1943**'teki Sicilya çıkarmasında kullanıldıktan sonra yardım faslından Türkiye'ye verildi. Mudanya, Derince, Silivri adlı benzerleri vardı.

Günümüzdeki araba vapurları gibi iki başı da birbirinin eşi değildi; yolcu salonu ile kaptan köşkü, teknenin gerisinde yer alıyordu. Başında ve kıçında kapağı olan, baş tarafı yuvarlak, gayet sağlam bir tekne idi. **60** kadar yolcu alabiliyordu. Bir süre çalıştıktan sonra hurdaya çıktı.

ESER TUTEL

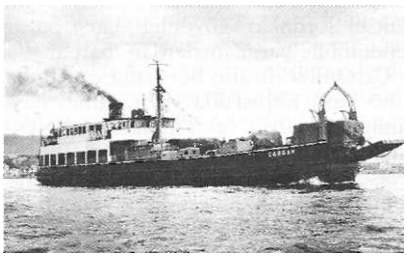

Çardak Araba Vapuru
Şükrü Yaman koleksiyonu

ÇARDAKLI HAMAM

Kadırga'da, Küçük Ayasofya Camii yakınında bulunan **16.** yy'da yapılmış hamam.

II. Bayezid döneminde (1481-1512) yaşayan Kapı Ağası Hüseyin Ağa tarafından 909/1503'te yaptırılmıştır. Vakfiye -

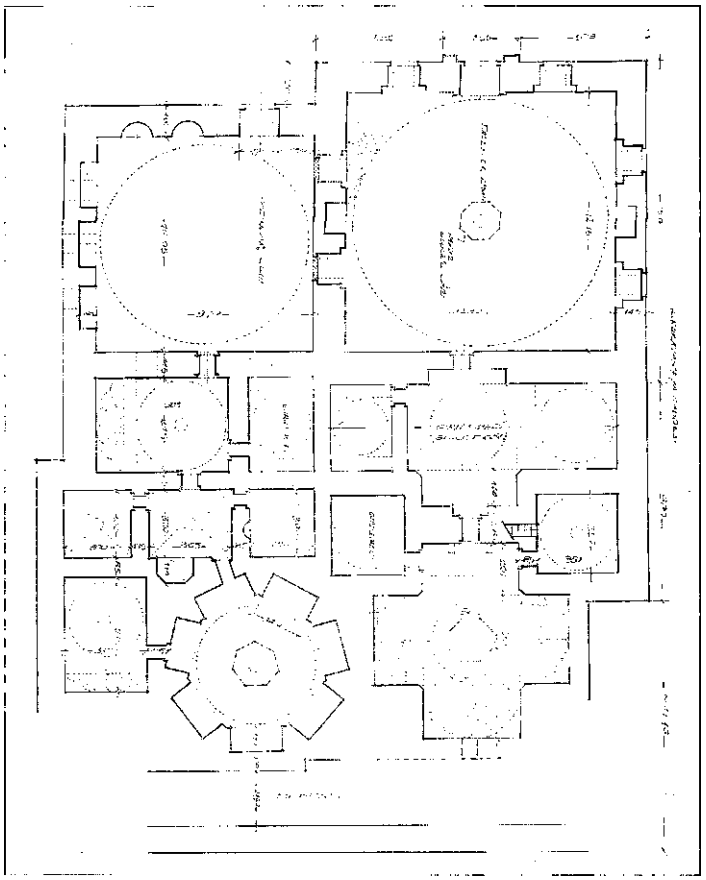

Çardaklı Hamam'ın planı. Yüksel, *Bayezid- Yavuz*

sinden yıllık gelirinin Küçük Ayasofya Camii'ne hasredildiği anlaşılmaktadır.

Çardaklı Hamam **979**/1571 ve **983/** 1575'te Mimar Ömer bin Veli tarafından tamir edilmiştir. 1009/**1600**'deki tamirini ise Mehmed bin Üveys yapmıştır. Ne zaman özel mülkiyete geçirildiği bilinmeyen hamam **1917-1918**'de faal durumda idi. J. Pervititch'in **1924** tarihli sigorta planında ise sadece kadınlar kısmının soyunma yeri harap olarak işaretlenmiştir. Hamam daha sonra sahibi tarafından kapatılmış, depo ve sonra da atölye olarak kullanılmıştır. Bu arada da mermer döşemeleri ve kurnaları sökülmüştür.

Çardaklı Hamam **953/1546** tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defterinde* çifte hamam olarak kayıtlıysa da, **1976**'da yapılan incelemede kadınlar kısmının sonradan ilave edildiği tespit edilmiştir. Erkekler kısmının kadınlar hamamına bitişik duvarındaki örülerek kapatılmış pencereler bunun delilidir.

Kitabesinin altında bir Bizans levhasının bulunması ve sıcaklık kısmının hiçbir Osmanlı hamamına uymayan biçimi, Çardaklı Hamam'ın Bizans dönemiyle ilişkilendirilmesine neden olmuştur. Hamamın mermer aksamı sökülüp satılırken kapı üstünde işlemeli Bizans levhasının benzeri olan ikinci bir levha bulunarak 24 Mayıs **1944**'te Ayasofya Müzesine verilmiştir. Bütün bunlar hamamın yapılışında bir Bizans kalıntısından faydalanıldığını düşündürmektedir.

Hamamın kadınlar camekânı kare biçimindedir ve kubbesi yıkılmıştır. Kadınlar kısmının sıcaklığı binanın ana ekseni üzerinde yer almamaktadır ve eskiçağda kaplıca mimarisinde yaygın olan usulde bir merkez etrafında yıldız biçiminde yayılan nişlerden meydana gelmiştir. Bu yedi nişin aralarında halvet hücreleri bulunmadığından yan tarafa ve ılıklık ile sıcaklık arasına kubbeli hücreler sıkıştırılmıştır. Kadınlar kısmının bu yedi köşeli sıcaklığının, aslında hamamın mimari bünyesine uydurulmuş eski bir Bizans yapısı olduğu açıkça bellidir. Erkekler kısmının sıcaklığında bu durum daha da belirgindir.

Hamamın erkekler kısmının camekânı, kadınlar kısmının camekâmndan daha geniştir. Bu bölümün ortasında evvelce bir şadırvan bulunmaktaydı. Aydınlık fenerli kubbeye geniş üçgenlerle geçilmiştir. Erkekler kısmı kubbeli, üç bölümlü ılıklık kısmından sonra bir geçitle sıcaklığa açılır. Geçidin iki yanında kubbeli birer halvet hücresi yerleştirilmiştir. Ama bunların üstünde, duvar içinden çıkılan bir merdivenle ulaşılan birer hücre daha bulunuyordu ve ortada geçidin üstündeki eyvan bir balkon biçiminde sıcaklığa açılıyordu. Bu balkonun çardağı andırması nedeniyle yapıya Çardaklı Hamam denilmiştir. Sıcaklık bölümü Bizans mimarisinde sıkça rastlanan "serbest haç" biçimindedir. Ancak kemer biçimiyle mukarnaslı kubbe geçişinden, kubbesinden ve eyvanların yarım kubbesinin dilimli süslemesinden an-

laşıldığına göre hamamın üst yapısı bir Osmanlı eseridir. Anlaşıldığına göre buradaki Bizans kalıntısının temelleri ve az bir yüksekliğe kadar duvarları tekrar kullanılmış, duvarların üst kısımları ile örtü sistemi tamamen Osmanlı üslubunda tamamlanmıştır.

Çardaklı Hamam'm kuzeybatı köşesindeki klasik üsluplu çeşme, kitabesine göre 957/1550'de, tarih mısrama göre 962/1555'te Sadrazam Rüstem Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri.* 16; Glück, *Bâder,* 102-106; Anı, *Hamamlar.* 70-71; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 266-269; Z. Orgun, "Hassa Mimarları", *Arkitekt,* VIII (1939), s. 338-339: A. Süheyl Unver, "Türk Hamamları", *Tarih Dünyası,* 1/5 (1950), s. 202; R. Ekrem Kocu, "Çarşı Hamamlarımız", *TTOK Belleteni.* S. 155' (1954). s. 12; ay, "Çardaklı Hamam", *İSTA,* VII, 3750-3751; S. Eyice. "Kapu Ağası Hüseyin Ağa'mn Vakıfları", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* IX (1978), s. 190-196.

SEMAVİ EYİCE

ÇARHACI AHMED EFENDİ TEKKESİ

bak. AKBIYIK MESCİDİ VE TEKKESİ

ÇARŞAMBA

Fatih İlçesi'nin pazarıyla ünlü eski bir semti. Fatih Camiinden Edirnekapı surlarına doğru giden Fevzi Paşa Caddesi' nin doğusunda, Küçük Nişanca semtinin kuzeyinden Haliç kıyısında Fener Mahallesine kadar olan alanı kaplar.

Sınırları kesin belli olmamakla birlikte Mehmed Ağa Camii ve Hamamı ile İsmail Efendi Camii'nin bulunduğu alanı kapsar; güneydoğuda Darüşşafaka Lisesi binasına ve eski Aspar Su Haznesi'ne(->) (Çukurbostan) dayanır. Fatih semti, Sultanselim, Draman, Karagümrük, Edirnekapı, Fethiye ve Fener semtleriyle komşudur.

Bizans döneminde bölgenin genel adı Deuteron'du(->) ve Constantinus Suru' nun hemen dışında kalıyordu. Daha sonraki Çarşamba semtinin kurulduğu yer ise Bizans'ın en büyük su haznelerinden olan Aspar Su Haznesi'nin hemen yakınıdır. Semtin Bizans İstanbul'unun ana arteri Mese'nin(->) üzerinde olduğu sanılmaktadır. Bizans döneminde burada çok sayıda manastır ve kilisenin varlığı bilinmektedir. Bunlardan St. Notaire Kilisesi'nin bulunduğu noktanın Mehmed Ağa Camii ve Hamamı'nm kurulduğu yer olduğu da ileri sürülmektedir.

Adının kaynağı olarak iki sav vardır: Birincisi, İstanbul'un fethinden sonra Karadeniz kıyısından Çarşambalılarm buraya yerleştirildiği ve "odalar" denilen bu yerleşme yerlerinden birisinin Çerşenbih (Çarşamba) adını aldığıdır. Diğer görüş ise, haftanın çarşamba günleri kurulan ünlü Çarşamba Pazarından dolayı zamanla semte Çarşamba denildiğidir. R. E. Koçu, semtin eskiden Çarşamba Pazarı semti olarak bilindiğini yazar. Bir semt olarak Çarşamba'nın sınırları eski İstanbul'un birçok semtinden daha tarihi olduğu için, tarih boyunca birçok mescit, medrese, tekke ve türbenin yer aldığı; medrese mensuplarının, mollaların, hocaların, ulema denilen zümreye dahil diğer bazı kişilerin yaşadığı bu semtteki dini nitelikli yapıların bir kısmı yanmış ya da çeşitli nedenlerle korunamamıştır.

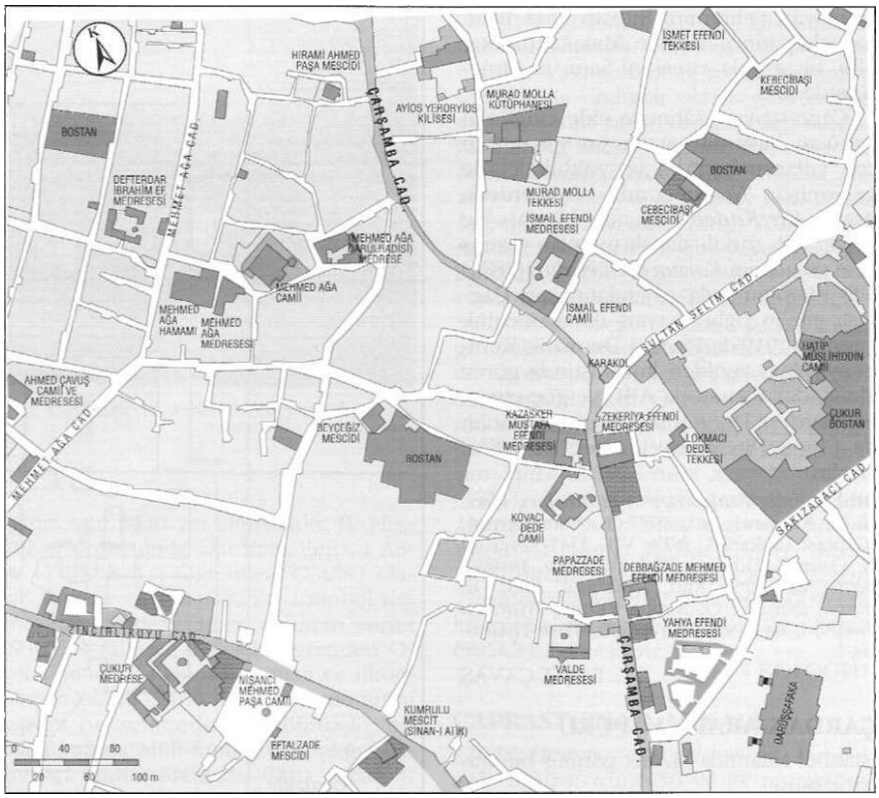

Çarşamba, 1875
Taşbasma haritalardan yararlanılarak 1964'te istanbul Belediyesi tarafından hazırlanan haritalardan çizilmiştir.
İstanbul Ansiklopedisi

Osmanlıların kente ilk yerleştikleri yörede bulunduğu için, tarih boyunca birçok mescit, medrese, tekke ve türbenin yer aldığı; medrese mensuplarının, mollaların, hocaların, ulema denilen zümreye dahil diğer bazı kişilerin yaşadığı bu semtteki dini nitelikli yapıların bir kısmı yanmış ya da çeşitli nedenlerle korunamamıştır.

1875'teki semt haritası, semtte özellikle medreselerin ve tekkelerin bulunduğunu göstermektedir. İçinde ve çevresindeki yatırlar, türbeler, semtin geleneksel, dinsel tarihi yapısının göstergeleridir. Sultan Selim mahallesinde yer almakla birlikte Çarşamba semtiyle de özdeşleşmiş Sultan Selim Camii, ayrıca İsmail Efendi Medresesi ve Camii, Murad Molla Kütüphanesi, Mehmed Ağa Camii ve Hamamı, Lokmacı Dede Türbesi, Kovacı Dede Türbesi buradadır. Darüşşafaka Lisesi ile Fatih Kız Lisesi de Çarşamba semti yakınındadır.

Semt günümüzde dinsel, geleneksel bir yaşamın merkezlerinden biri durumunda olup, semt sakinleri giyimlerinden yaşamlarına kadar bu kültürün temsilcileri görünümündedirler. Eski Çarşamba Caddesinin adı günümüzde Darüşşafaka Caddesi'dir. Darüşşafaka Caddesi'nin Yavuz Selim Caddesi ile kesiştiği noktada karakol bulunmaktadır. 19. yy'm sonlarında ve 20. yy'm başlarında Çukurbostan ve diğer bostanlarla dolu olan, seyrek yerleşimli, dinsel ağırlıklı semt günümüzde, pek çok çevre semt gibi yapılaşmış ve betonlaşmış, bostan arazileri iskân bölgelerine dönüşmüştür.

İSTANBUL

ÇARŞAMBA DİVANI

İstanbul'un fethinden (1453) Tanzimat'a (1839) kadar işlevini sürdüren yargı ve yönetim kurulu. Gündemi İstanbul'un kentsel sorunları, güvenliği, çarşı pazar denetimi ile yargılamalardan ibaretti.

Çarşamba divanı, her hafta çarşamba günü Paşa Kapısı'nda vezirazamm başkanlığında sabah vakti toplanıyordu. Divanın üyeleri şehir (İstanbul) ve Bilad-ı Selase(->) kadılarıydı. Bu kurula vezirazamm başkanlık etmesi, kent yönetiminden doğrudan doğruya sorumlu olmasındandı.

Çarşamba günü sabah namazından sonra Paşa Kapısı Divanhanesine gelen İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılarının yargı erki temsilcileri olarak "örf" denen kavuk ve erkân kürkü giymeleri kanun gereğiydi. Sadrazam da bu toplantıya selimi kavuk ve erkân kürkü giymiş olarak başkanlık ederdi. Baş sedire oturan sadrazamın sağma İstanbul ve Havass-ı Konstantiniye (Eyüp) kadıları, soluna ise Galata ve Üsküdar kadıları otururlardı.

Oturum açılınca sadrazam, şeriatla ilgisi olmayan "örfi" davaları doğrudan dinler, gereği için buyruklar verirdi, istanbul halkından olup davaları Çarşamba Divanı'na havale olanların duruşmalarım ise şer'i yoldan gereğine bakılmak üzere ilgili kadılara bırakırdı. Bu davalar, daha önce bâb mahkemelerinde bakılan fakat karara bağlanamayan konular olurdu. Bu açıdan, çarşamba divanı yargılamaları iki yönlü olup "Kavanin-i Al-i Osman"a (Osmanlı yasaları) göre "örfi" (idari), şer'-i şerife (din yasaları) göre de adli kararlar veriliyordu. Bu nedenle İstanbul halkı için Çarşamba Divanı, adli ve idari son yargı kuruluydu. Taşrada karara bağlanmayan davalar Divan-ı Hümayun' da(->) görülürken İstanbulluların "bâb nâibleri"nde sonuçlanmayan davaları çarşamba divanında kesin karara bağlanıyordu.

Oturumların ikinci aşamasında kentle ilgili önemli sorunlar ele alınırdı. Narh, iaşe, yakıt, göç, asayiş, iskân, salgınlar, deprem ve yangın sonrası önlemler, padişahın sadrazama sözlü buyrukları gereği gündeme getirilen diğer hususlar kısaca görüşülür, toplantı bittikten sonra ise çoğu kez "büyük kol" denen kent içi denetim başlardı.

Çarşamba divanı sonrasındaki atlı büyük kolda sadrazamın maiyetinde İstanbul kadısı, yeniçeri ağası, subaşı, asesbaşı, çardak çorbacısı, kadı kethüdası, dergâh-ı âli çavuşları, kapı kethüdaları, kol oğlanları, mimarbaşı, ihtisap ağası, satırlar, saraçbaşı, bostancı ocağı odabaşısı, cebeci ve topçu çavuşları ile vezirazamın ağaları da bulunurdu. Büyük kol, kanunnamelerdeki sıralamaya ve düzene göre Paşa Kapısından hareketle iskele, kapanlar (un kapanı, yağ kapanı, bal kapanı, yemiş kapanı), çardaklar, çarşılar içinden geçerek kent turunu tamamlar, Zeyrek Yokuşu'ndan Uluyol, Divanyolu güzergâhı ile Paşa Kapısına dönerdi. Bu denetimde, narhlara uyulup uyulmadığı, ürünlerin kalitesi, esnafın temizliği ve disiplini, fırınlarda pişen ekmeğin kalitesi, etlerin miktarı ve yağlı yağsız olması durumu, ölçü, tartı aletleri vb kontrol edilirdi. Vezirazam kimi zaman attan inmek isteyince yeniçeri ağası atını tutar ve inmesine yardım ederdi. Her duraklamada kent kadısı ve yeniçeri ağası sadrazamın karşısında elpençe durur, o sormadıkça konuşmazlardı.

Çarşamba divanının devamı sayılan büyük kol denetimi bitince Paşa Kapısında çeşnigirler sadrazama ve kadılara ayrı ayrı sofra kurarlar, bundan sonra dağılınırdı.

Vezirazam seferde olduğu zamanlar çarşamba divanına sadaret kaymakamı başkanlık ederdi. Bu durumda yeniçeri ağası da seferde olduğundan büyük kolda onun yerini sekbanbaşı alırdı. Ayrıca kol önünde mumcular yerine kollukçular yürürlerdi. Sadaret kaymakamının başkanlığındaki çarşamba divanları Paşa Kapısında değil, kaymakamın konağında yapılırdı.

ÇARŞAMBA DİVANI KANUNU

Yevm-i mezkûrda şehir kadısı ve Galata ve Havass-ı Kostantiniyye ve Üsküdar kadıları sadrazam hazretlerinin sarayına gelürler.

Sadrazam hazretleri selimî ve erkân kürkü ile divanhaneye çıkub cuma günlerinde olan tertib üzere divan idüb dâva dinlerler ve mesâlih-i ibadullahı muktezâ-yı şer'i şerif üzere görür ve fasl-ı husûmet ve kat'-ı nizâ buyurur ve kavanin-i Osmaniyeyi icra ederler. Sadrazam lazım geldikçe kadı efendilere dahi dinledir. Bâd'e'd-divân taam yenüb dağılurlar.

Ve eğer Sadrâzam hazretleri kanun-ı kadim üzere kol dolaşmak murad ederlerse selimî ve erkân kürkü ve divan rahtı ile suvar olup (...) hareket buyururlar.

Tevhit Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, Ankara, 1935, s. 102-103-

Çarşamba divanı oturumu öncesi, İstanbul'da bulunan beylerbeyleri ile sancak beylerinin yeniçeri ağası ile birlikte sadrazamın huzuruna çıkmaları da bir gelenekti. Divanda görülen şer'i davalar "sicili" denen yargı defterlerine işlendiği halde idari konular ve kararlar için kayıt tutulmazdı. Çarşamba divanı 1834'te pazartesi ve perşembe günlerine alındı ve şeyhülislamlıkta yapılmaya başlandı. Bu oturumlarda, yabancılarla ilgili davalara bakılıyordu.

Bibi. Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnameleri", *Milli Tetebbular Mecmuası,* S. 3 (133D, s. 501-503; Uzunçarşîii, *Merkez ve Bahriye,* 140-181; Uzunçarşîii, *İlmiye,* 137, 212; **1.** Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi,* Ankara, 1979, s. 157

NECDET SAKAOĞLU

ÇARŞAMBA PAZARI

İstanbul'da Fatih İlçesi'nin Çarşamba semtinde çarşamba günleri kurulan ünlü semt pazarı.

Osmanlı döneminde dört idari bölüme ayrılmış olan İstanbul'da haftanın ayrı günlerinde belirli bir semtte olmak üzere pazarlar kurulurdu, örneğin salıları Kadıköy'de, çarşambaları Fatih'te (Çarşamba'da), perşembeleri Azapkapı'da (Perşembepazan'nda), cumaları Üsküdar'da, cumartesileri Beşiktaş'ta kurulan pazarlar (Perşembe Pazarı hariç) bugün de hâlâ sürmektedir.

Çarşamba Pazarı, Fatih Camii avlusunun duvarından Sultanselim'e (Yavuzselim) kadar bir ana sokağı ve yan sokakları içererek uzanırdı. 1990'ların başlarında pazarın yeri kısmen değiştirildi ve genişletildi.

Günümüzde de Salı Pazarı ve Beşiktaş Pazarı ile birlikte İstanbul'un en büyük semt pazarıdır.

Kargaşayı, düzensizliği ifade etmek için kullanılan "Çarşamba pazarı gibi" ya da "Çarşamba pazarına döndü" şeklinde halk diline yerleşmiş deyimlerden de anlaşılacağı gibi, tarihi boyunca kalabalık ve dolayısıyla revaçta pazarlardan birisi olan Çarşamba Pazarı bu özelliğini günümüzde de korumaktadır.

İSTANBUL

ÇARŞI RESSAMLARI

17. yy'da ortaya çıkmış İstanbul'a özgü bir halk sanatı çığırı. Adından da anlaşıldığı gibi, çarşıda dükkânları olan, müşterilerin ısmarladığı konularda resimler yapan profesyonel halk ressamlarıdır.

Bu konu üzerinde durulmayışı Türkiye'deki müzelerde bunların örneklerine neredeyse hiç rastlanmayışmdandır. Bu albümler, daha çok Türkiye dışındaki müzelerde ya da özel koleksiyonlarda yer almıştır. Bunun nedeni çarşı ressamlarının alıcılarının yalnız yabancılar olmasından mıdır?

Bunların müşterilerinin çoğunluğunun yabancılar olduğu bir gerçektir. Günümüzde turistler nasıl gidip gördükleri yerleri kartpostal, slayt, hattâ film ve video kamerasıyla saptıyorlarsa, 17. yy'da da yabancılar, ellerinden resim geliyorsa kendileri yapıyorlar, gelmiyorsa ilgilendikleri konularda bu resimleri çarşı ressamlarına ısmarlıyorlar, bunları bir albüm içinde toplayıp sonra altlarına kendi dillerinde resim altı açıklamalarını (çoğunlukla Fransızca ve İtalyanca) yazıyorlardı. Kuşkusuz bunların Türk müşterileri de vardı. Ne var ki, bunlar günümüze pek kalmamıştır. Bunda kültür değerlerimize gerekli özeni göstermemek gibi olumsuz bir davranışımız yanında özellikle tasvirlere karşı bir çekingenliğin de payı olduğunu söyleyebiliriz. Bir

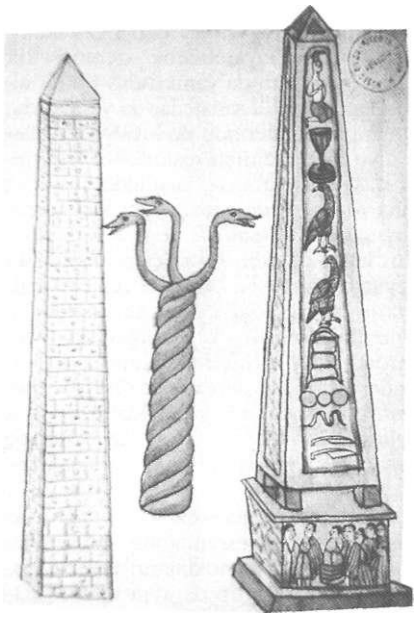

Çarşı ressamından "Atmeydanı'nda İki Dikilitaş", 17. yy.
Metin And fotoğraf koleksiyonu

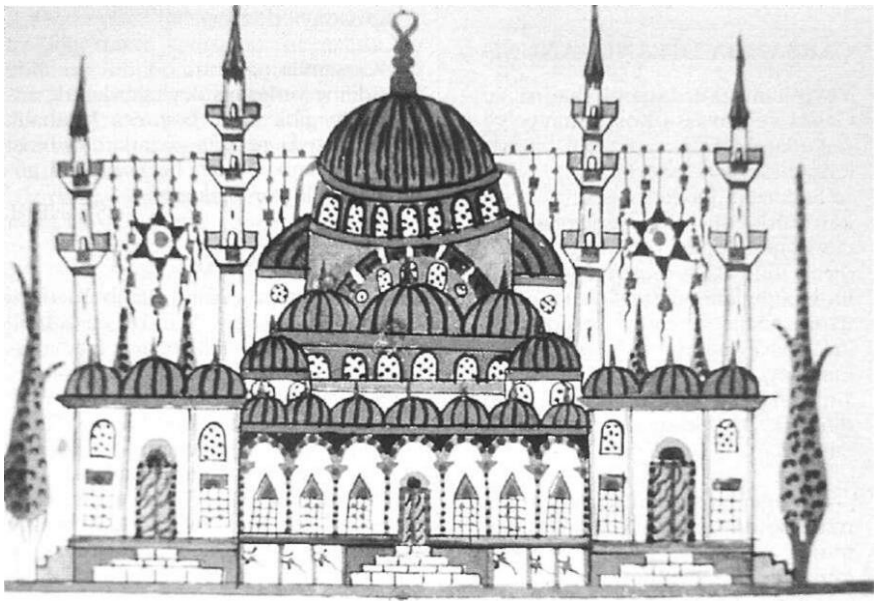

Bir çarşı ressamının Ayasofya betimlemesi, 17. yy.
Metin And fotoğraf koleksiyonu

açıklama da, belki bunların çoğunluğu erotik konulu resimlerdi, başkalarından kaçırılıyor ve soma da yok ediliyordu.

Sanat tarihçileri çarşı ressamlarının yapıtlarından oluşan bu albümleri "kıyafetname" ya da kıyafet albümü olarak nitelendirmişlerdir. Bu görüş iki bakımdan yanıltıcıdır. Önce eldeki albümlerin çoğu gerçi tek tek değişik uğraş, din, etnik köken bakımından insanları gösterse de bunların içinde İstanbul'dan görünümleri, binaları, savaşları konu alan resimler de bulunmaktadır. Kaldı ki, içinde insan olan her resimde kıyafet de bulunmaktadır. Bu resimlerde konu kıyafet değil, eylemdir. Örneğin sokak satıcılarını gösteren resimlerde konu, ne sattıkları, çalgı çalanlarda ise hangi çalgıyı çaldıklarıdır. Bunlara "kıyafetname" denmesi bir başka bakımdan da yanıltıcıdır. Bu tür albümleri Avrupalı sanatçılar da yapıyordu. Onların albümlerinde de kıyafet resimleri diye nitelendirilen resimler olduğu gibi başka konularda, özellikle insansız bina resimleri de vardı. Aynı kategoriye koymakla Avrupalı ve yerli ayrımı ortadan kalkmaktadır. Oysa çarşı ressamları deyince bunun en önemli özelliği sanatçıların "yerli", daha özel kapsamda İstanbullu olmalarıydı. Yedilikte iki ölçüt vardır. Önce sürekli Osmanlı topraklarında oturmak, ikincisi de üsluplarının yerli olmasıydı. 17. yy'da bu üslup çok belirginken, 18. ve 19. yy albümlerinde daha çok Avrupa üslubuna yaklaşılmıştır.

Yanıtlanması gereken soru, saray nakkaşları ile çarşı ressamlarının aralarındaki ortak ve farklı noktaların neler olduğudur. Her iki grup da aynı kültür ortamından çıktığına göre, temelde aynı ortak şemadan hareket etmektedir. İşte bu ortak şemada her iki çevrenin yaklaşımı değişik olmaktadır. Saray nakkaşlarının artırmalı, çarşı ressamlarının ise eksiltmeli bir yöntem uyguladıklarını söyleyebiliriz. Bunu daha açarsak, saray nakkaşları temel şemaya renk, ayrıntı, süs bakımından çok şey eklemektedirler. Daha çok renk ve yaldız kullanmakta, giyim kuşamda, mimari süslemelerde ayrıntılara gitmekte, buna karşılık çarşı ressamları temel şemadan gereksiz her şeyi atmakta, renkleri azaltmakta, ekonomik davranışlarıyla daha çok karikatüre yaklaşmaktadırlar. Temel şema dediğimizde ise anatomi ve perspektife, oranlara önem verilmemekte, gölge, üç boyutluluk yansımasını verecek her yönteme sırt çevrilmekte, önem verilen öğeler abartılmakta, ağırlık ve yerçekimi kuralına uyulmamaktadır. Temel şema için en iyi örnek padişah portreleridir. Saray nakkaşları pek çok padişah portresi dizisi yapmışlardır.

Çarşı ressamları ile saray nakkaşları çevreleri birbirinden tam olarak ayrılmazlar. Çarşı ressamlarının dükkânları olduğu gibi saray nakkaşlarının da dükkânları bulunuyordu. Ayrıca zaman zaman saray da çarşı ressamlarına albüm ısmarlıyordu. British Museum'daki iki ciltlik albüm Prusya Elçisi General Diez'e verilmek üzere I. Abdülhamid (hd 1774-1789) tarafından ısmarlanmıştı. Bunun gibi Paris'te Bibliothèque Nationale'de bulunan bir albüm de Fransa kralına armağan edilmek üzere sarayca ısmarlanmıştı.

Çarşı ressamlarının çeşitli albümleri arasında en önemlisi 17. yy'da yapılmış iki ciltlik albümdür. Bu ciltlerden biri tarihçi Franz Taeschner'in koleksiyonunda bulunuyordu. 55 resimlik bu albüm II. Dünya Savaşı sırasında yok olmuştur. Taeschner 1925'te bunu *Alt-Stambuler Hof-und-Volksleben* adıyla yayımlamıştır. İkinci cilt ise Venedik'teki müzede bulunmaktadır. Bellibaşlı albümlerin ülkelere göre dağılımı şöyledir. Türkiye'de Ankara Etnografya Müzesi'nde 19-yy'dan iki, İstanbul Deniz Müzesi'nde bir, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde bir albüm bulunmaktadır; İtalya'da Venedik'te iki, Floransa ve Bologna'da birer, Fransa'da Paris'te Bibliothèque Nationale'de dört albüm vardır. İngiltere'de Londra'da British Muséum ve British Library'de çeşitli albümler bulunmaktadır. Bunlardan birisi iki cilttir, ayrıca üç-dört albüm daha bulunmaktadır. Gene İngiltere'de Oxford'da Bodleian Library'de iki albüm vardır. Almanya'da Berlin'de bir, Münih'te ise üçer ciltlik iki takım vardır, bunlardan bir takımı ötekinin kopyasıdır. Avusturya'da Viyana'da Nationalbibliothek'te altı cilt tutan albümler bulunmaktadır, bunların bir kesimi ötekilerin kopyasıdır. Ayrıca İsveç'te Stockholm'de bir, Hollanda'da Leiden'de bir, Polonya'da Varşova'da iki albüm bulunmaktadır. Bunların dışında özel koleksiyonlarda, müzayede kataloglarında da bu albümlere rastlanmaktadır.

Bibi. M. And, "17. Yüzyıl Türk Çarşı Ressamları", 77: S. 16 (Nisan 1985), 40-45; ay, "Türk Resminde Carsì Ressamlarının Yeri ve Önemi", *Argos,* S. 8 (Nisan 1989), s. 95-110; ay, "17. Yüzyıl Türk Çarşı Ressamlarının Padişah Portreleri", *Türkiyemiz,* S. 58 (Haziran 1989), s. 4-9; ay. "17. Yüzyıl Çarşı Ressamları ve Resimlerinin Belgesel Önemi", *Kültür ve Sanat,* S. 8 (Aralık 1990). s. 5-12; ay, "Çarşı Ressamları". *İstanbul* S. 1 (1992), s. 115-121.

METİN AND

ÇARŞIKAPI

Adını, fetihten sonra II. Mehmed'in (Fatih) yaptırdığı Çarşu-yı Kebir'in (Kapalıçarşı) önemli giriş kapılarının birinin çevresinde olmasından alan küçük semt.

Kuzeyde Kapalıçarşı ve bir çarşı camii niteliğindeki Hoca Piri Camii, kuzeybatıda Beyazıt Meydanı, Bayezid Camii ve Okçularbaşı Caddesi, güneyde Gedik Paşa Mahallesi, doğuda Kaliçeci Hasan Ağa, kuzeydoğuda Çorlulu Ali Paşa camileri arasında kalır. Yeniçeriler Caddesi'nin bu kesimindeki birkaç yüz metresi ile Çadırcılar Caddesi'nin Yeniçeriler Caddesi'ne birleştiği noktadan kuzeydoğuya doğru ayrılan kısa Çarşıkapı Caddesi çevresinde yer alır. Çemberlitaş semtiyle sınırları oldukça belirsizdir.

Semt 16. yy'dan beri Kapahçarşının ve bu bölgede var olduğu bilinen çeşitli pazar ve ticaret merkezlerinin bir uzantısı durumundadır. Yoğun bir alışveriş bölgesi olduğu kadgr trafiğin de çok yoğun ve karmaşık-plduğu bir bölgedir. Çevredeki çok sayıda küçük dükkân ve ticarethanede, kunduradan konfeksiyona, nalburiyeden kilime kadar her çeşit eşya satılır. Son yıllarda semtte restoran, kafe ve bölgenin turistik özelliğinden dolayı turizme dönük diğer ticaret veya servis birimleri açılmıştır.

1992'ye kadar Okçularbaşı Caddesi ile Çarşıkapı Caddesi'nin köşesi dolmuş ve otobüs durağıydı. Bu nedenle, bölgede kalabalık ve kargaşa, semte alışverişe gelen yüz binlerce kişiyle daha da

yoğunlaşırdı. 1992'deki yeni trafik düzenlemesiyle Çarşıkapı Caddesi köşesinden itibaren Yeniçeriler Caddesi, Çemberlitaş ve Sultanahmet yönünde araç trafiğine kapatıldıktan sonra bölgede bir ölçüde hafifleyen trafik, semtin ticaret ve yeni kazanmaya başladığı turizm fonksiyonlarını daha da öne çıkarmıştır.

Bir konut bölgesi değil çarşı semti olduğundan yerleşik sürekli nüfusu azdır.

İSTANBUL

ÇARŞILAR

Tarih boyunca önemli bir ticaret merkezi olan istanbul'un çarşıları, Bizans'tan günümüze, zenginliği, çeşitliliği, canlılığıyla ünlüdür.

Bizans döneminde şehrin belirli yerlerinde belirli caddelerin iki tarafında sütunlar bulunuyor ve bunlarıı-, yağmur ile güneşten koruduğu saçakrfın gerisinde dükkânlar sıralanıyordu. Böyle caddelere "embolos" deniliyordu. Bu caddelerin en önemlisi şehrin anayolu olan Mese idi (şimdi Divanyolu-Yeniçeriler Caddesi). Diğeri, Beyazıt'tan Eminönü'ne inen Makron Embolon ise gerek ad gerek mahiyet bakımından Uzunçarşı'da yaşamaya devam etmiştir.

Mese'nin çevresinde kuyumcuların, gümüşçülerin, diğer sanat erbabının dükkânları olduğu bilinmektedir. Bizans'ın ilk dönemlerinde çarşı (agora), Constantinus Forumu 'nun(->) yakınında olmalıdır. O dönemde de farklı ürünler kentin belli bölgelerinde veya merkezi çarşının belli yerlerinde bulunurdu. Bizans semt adlarının bir bölümü bu konuda ipuçları veriyor. Tauri Formunun hemen yanında, doğudaki Artopoleia semtinin (bugünkü Beyazıt) adı "ekmekçiler" anlamına geliyordu. Hayvan ve et pazarları da bu civardaydı. Ayasofya çevresinde bakırcılar, balmumcu ve mumcuların çarşıları vardı. Güzel kokuların, çeşit çeşit parfümlerin satıldığı çarşı yine Ayasofya yakınında Milion bölgesinde kuruluydu. Bugünkü Kapalıçarşı'nın bulunduğu bölgede kumaşçılardan dericilere ve fırınlara kadar çeşit çeşit dükkânı içeren bir çarşıdan da söz edilmektedir.

Bizans'ta (ve Osmanlı'nın ilk dönemlerinde) Venedik, Pisa, Anıalfi, Ankona, Ceneviz vb ticaret kolonilerinin kurulduğu ve ekonomik açıdan güçlendiği bir transit ticareti merkezi olan istanbul'un çarşıları, satışa sürülen ürünlerin çeşitliliğiyle de ün kazanmıştır. Bizans döneminde Halic'in iki yakasındaki iskeleler, bunlardan Haliç İskelesi, bugünkü Bahçekapı civarında bulunan Poıta Neorion, daha batıda Porta Perama (sonraki Balıkpazarı Kapısı) önündeki iskele, Galata bölgesindeki Cenevizlilere ait iskeleler Doğu'dan ve Batidan gelen değişik malların indirilip bindirildiği ve çevredeki ambarlarda, mahzenlerde depolandığı yerlerdi. Bu iskeleler çevresinde canlı alışveriş merkezleri, küçük çarşılar oluşurdu. Şarap, baharat, Uzakdoğu'dan gelen kıymetli kumaşlar, ipek, zeytinyağı, sabun, ayrıca her çeşit hububat bu iskelelere indirilip nakledilmek üzere depolanırken, yakınlardaki açık veya kapalı dükkânlarda satılığa da çıkarılırdı. Çevresinde çarşılar ve hareketli alışveriş merkezleri doğuran bu transit ticareti, İstanbul'un fethinden sonra daha çok Latin ticaret kolonilerinin varlıklarını sürdürdükleri Galata'da yoğunlaşmış, buna karşılık 15. yy'ın ortalarından itibaren imar ve iskânına başlanan kentin her iki yakasında kurulan yeni mahallelerde çarşılar ve pazarlar oluşmaya başlamıştır. Bu çarşılardan bir bölümü, günümüze kadar gelen semt ve sokak adlarından da anlaşılabileceği gibi, belli bir ürünün yapım ve satışında uzmanlaşmışken, bir bölümü her çeşit dükkânın ve imalathanenin bir arada yer aldığı çarşılardı.

1930'larda Mahmutpaşa çarşısından bir görünüm.
Saiâbaddin Giz

istanbul'da Osmanlı döneminde pazar ve çarşı anlamları birçok hususlarda birbirine karışmıştır. Çarşı terimi. Farsça'da "dört (cihar) taraf anlamındaki "çarsu" dan gelir. Kelime Osmanlı döneminde bedesten için kullanılırken sonraları alışveriş yerlerinin adı olmuştur. 17. yy'da Çemberlitaş çevresinde olan tavuk pazarı, esasında bir çarşıdır. Eminönü dolaylarında bulunan balık pazarı da yalnız balık satılan bir çarşı idi ve bu özelliğini yakın tarihlere, 1953-1955 yıkımlarına kadar korumuştu. Cerrahpaşa semtinde, Haseki Külliyesi yakınında olan avrat pazarı, alıcısı ve satıcısı da kadın olan "kadınlar çarşısf'dır. Gerçek esir pazarı ise, Kapalıçarşı'nın Nuruosmaniye Camii tarafındaki köşesine bitişik idi. Fatih Külliyesi' nin yakınındaki atpazarı da, atların alım satımının yapıldığı bir çarşı idi.

Fetihten hemen sonra II. Mehmed'in (Fatih) kurdurduğu Bedesten (Bedestan-ı Atik) ve çevresindeki dükkânlar sürekli büyüyüp gelişerek ve yeni çarşıları da çevresinde toplayarak kentin en büyük çarşısı oldu. Çarşu-yı Kebir adını aldı. Zamanla üstü tonozlarla kapatılıp Kapalıçarşı'ya dönüştü. Kimi araştırmacılara göre daha 15. yy sonlarında buradaki dükkân sayısı 1.800 civarındaydı. Bedestan-ı Cedid de denen ve daha sonra kurulan Sandal Bedesteni kuyumculardan kumaşçılara, terlikçilerden kavukçulara, dericilerden kürkçülere kadar her çeşit dükkânın, ayrıca kuyumcuların, kıymetli eşya satıcılarının bulunduğu, kentin ikinci büyük çarşısıydı. Bu büyük merkezi çarşı dışında semtlerin kendi çarşıları da vardı.

Hamrner, eski kaynaklardan derleyerek, Molla Güranî, Mahmud Paşa, Küçük Mustafa Paşa, Ketenciler, Kutucular, Kâğıtçılar, Kürkçüler, Ali Paşa, Kaşıkçılar vb çarşılarının adlarını verir. Bunlar dışında Ayasofya Çarşısı bu addaki caminin yanında bulunuyordu. Beyazıt'tan Eminönü'ne inen yokuş ise (Mercan'da) Uzunçarşı olarak tanınmıştı. Büyük külliyelere gelir sağlamak için çevrelerine yapılan çarşılar arasta olarak adlandırılıyordu (bak. arastalar). Bunlardan Süleymaniye Külliyesine ait arasta Tiryaki Çarşısı, Sultan Ahmed Külliyesinin arastası ise Sipahi Çarşısı diye tanınıyordu. Yeni Cami Külliyesinin parçası olarak dış avlusunun iki tarafında "L" biçiminde tonozlu dükkânlar ve üstü yine tonozla örtülü orta yollardan oluşan Mısır Çarşısı da esasında bir arasta olmakla beraber, Asya ve Afrika'dan getirilen baharatların satıldığı bir çarşı idi. Erken Bizans döneminin direkli caddelerinin bir benzeri olarak Şehzadebaşf nda Nevşehirli İbrahim Paşa'nın külliyesine komşu, önleri direkli iki sıra dükkândan meydana gelmiş bir çarşı yapılmıştı (bak. Damat İbrahim Paşa Külliyesi). 19- yy'da burası Direklerarası olarak tanınmıştı. Beyazıt'ta Vezneciler Çarşısı bugün yalnızca senit adı olarak yaşamaktadır. Çarşıkapı dolaylarındaki Sedefçiler Çarşısı ise bütünüyle kaybolmuştur.

Yapıldığından bu yana yoğun bir alışveriş yeri olan Mısır Çarşısı (üstte) ile yeni hizmete giren Ak Merkez'in içinden birer görünüm.
Erdal Yazıcı (üst), Manuel Çıtak, 1994 (sağ)

Galata'da gemi ve denizcilik ile ilgili çarşılar vardı. Burada Yelkenciler Hanı'ndan başka, makarnacılar, kürekçiler, halatçılar vb esnaf ve zanaatkarların dükkânlarının bulunduğu çarşılar bulunuyordu. 1980'lere kadar, bu dükkânların burada varlığını gösteren sadece sokak adları kalmıştı. Galata'nın geniş bir semtine ***Yerilen*** Perşembepazarı adı ise, evvelce bu bölgede kurulan bir pazardan kalmış olmalıdır. Burada esas çarşı, deniz gereçleri ile hırdavat satan dükkânlardan oluşmuştu. Bu bölgenin binalarının geniş ölçüde yıkılmasıyla, son izler de silinmiştir.

Bu durum çarşı, pazar ve arastanın birbirine karıştığını gösterir. Hacı ismail Beyzade Osman Bey, 1304/1886-87'de basılan *Mecmua-i Cevâmi'de* o sıralarda kurulan pazarların adlarını verir. Halbuki bunlar çarşı değildir. Bu gelenek günümüzde de sürmekte, istanbul'un belirli yerlerinde haftanın belirli günleri pazarlar kurulmaktadır.

Bir bölümü günümüze kadar gelmiş olan İstanbul çarşılarının adlarını derleme yolunda yaptığı çalışmada. Reşad Ekrem Koçu şu büyük çarşıları sayar: "Yirmiden fazla meşhur isimli çarşıyı sınırı içinde toplamış Büyük Kapalı Çarşı, Aksaray Çarşısı, Alipaşa Çarşısı, Arasta Çarşısı, Arpacılar Çarşısı, Asmaaltı Çarşısı, Atpazarı Çarşısı, Ayasofya Çarşısı, Aynalı Çarşı, Bakırcılar Çarşısı, Balat Çarşısı, Balıkpazarı Çarşısı (Eminönü), Balıkpazarı Çarşısı (Galata), Balıkpazarı Çarşısı (Beyoğlu), Balıkpazarı Çarşısı (Beşiktaş), Balıkpazarı Çarşısı (Üsküdar), Balkapanı (Eminönü), Cerrahpaşa Çarşısı, Cibali Çarşısı, Çadırcılar Çarşısı, Çakmakçılar Çarşısı, Çiçekpazarı Çarşısı, Çenberlitaş Çarşısı, Çömlekçiler Çarşısı, Demirciler Çarşısı, Dökmeciler Çarşısı (Nuruosmaniye), Dökmeciler Çarşısı (Süleymaniye), Eyüp Çarşısı, Fermeneciler Çarşısı, Fındıklı Çarşısı, Fincancılar Çarşısı, Gedikpaşa Çarşısı, Hakkâklar Çarşısı, Haseki Çarşısı, Hasırcılar Çarşısı, Hasköy Çarşısı, Hocapaşa Çarşısı, Ipçiler Çarşısı, Kadırga Çarşısı, Kalyoncu Kolluğu Çarşısı, Karaman Çarşısı, Kasımpaşa Çarşısı, Keresteciler Çarşısı, Ketenciler Çarşısı, Kumkapı Çarşısı, Kuruyemişçiler Çarşısı, Kutucular Çarşısı, Küçükpazar Çarşısı, Kürekçiler Çarşısı, Limoncular Çarşısı, Malta Çarşısı, Marpuççular Çarşısı, Mısır Çarşısı, Okçular Çarşısı, Perşembepazarı Çarşısı, Sahaflar Çarşısı, Salıpazarı Çarşısı, Samatya Çarşısı, Saraçlar Çarşısı (Saraçhane), Sedefçiler Çarşısı, Sirkeci Çarşısı, Sultanhamamı Çarşısı, Tahmis Çarşısı, Tahtakale Çarşısı. Tarakçılar Çarşısı, Taşçılar Çarşısı, Tiryakiler Çarşısı,- Tophane Çarşısı, Unkapanı. Uzun Çarşı, Vefa Çarşısı, Vezneciler Çarşısı, Yağkapanı, Yelkenciler Çarşısı, Zindankapı Çarşısı."

Evliya Çelebi ise 17. yy ortalarında suriçi İstanbul dışında kalan Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılıkları sınırları içindeki çarşılar hakkında verdiği bilgilerde sur dışında Yenikapı'da 80 kadar dükkândan, Topçularda 100 dükkândan, Otakçılar Çarşısından, Eyüp Nişanca'sında 20 dükkanlı bir çarşıdan. Eyüp'te bedesten olmamakla birlikte her türlü malın bulunduğu 1.085 dükkânın varlığından, Çömlekçiler-Defterdar semtlerinde Çömlekçiler kasabasının anacaddesinin iki yanında 300 dükkân bulunduğundan, tüm semtte 250 adet çanak çömlek, zücaciye dükkânı olduğundan söz etmektedir. Evliya Çelebiye göre Sütlüce'de 50 dükkân; Hasköy'de 600'den fazla dükkân, 100 kadar meyhane; Kasımpaşa'da 360 dükkanlı Kasımpaşa Çarşısı; 300 kadar atölye, ayrıca Cuma Pazarı, Piyalepaşa Pazarı, Terziler Pazarı, Kulaksız Pazarı, Debbağlar Pazarı, İskele Pazarı vardır. Galata çevresinde deniz kenarında çarşı pazar yerleri ve toplam 3-080 dükkân olduğundan ve burada bir de 12 kubbeli Fatih Sultan Mehmed Bedesteni bulunduğundan da bahseder. Tophane ve Fındıklı'da 300 dükkân, ulu ağaçlar gölgesine inşa olunmuş pazarcı dükkânları vardır ve kebabı, darı bozası, somunu meşhurdur. Beşiktaş'ta sadece 70 dükkân bulunmasını, Evliya Çelebi semtin büyüklüğüne göre az görür. Rumelihisarı'nda 200, Ortaköy'de 200, Kuruçeşme'de 200, Yeniköy'de yine 200 kadar dükkanlı çarşıların varlığını, Üsküdar'da bedesten olmadığım ve 2.060 dükkân bulunduğunu, bu dükkânların karışık olduğunu, belli bir esnafa ait çarşılar bulunmadığını, yine Üsküdar'da iki tarafı kapılı Sipahipaşa Çarşısı'nı kaydeder.

İstanbul'un tarihi semtlerinin bir bölümünün çarşıları günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Ancak kentin gelişme yönüne ve hızına bağlı olarak bazen bu çarşıların öneminin azaldığı, bazen de yeni semtlerde kurulan çarşıların birden gelişip önem kazandığı görülür. Örnek olarak 19. yy sonundan başlayıp 1950'lere kadar en şık ve modern dükkânların, alışveriş merkezlerinin bulunduğu Beyoğlunun 1950-1960'tan sonra gerilemesi, yerini Osmanbey-Şişli arasında Halaskârgazi Caddesi çevresindeki dükkân ve pasajlardaki çarşıların alması, daha sonra ağırlığın Nişantaşı'na kayması, nihayet kentin Levent-Ayazağa bölgesine doğru gelişmesiyle de en gelişkin çarşıların ve alışveriş merkezlerinin Etiler-Levent bölgesinde kurulmaya başlaması gösterilebilir. Yine benzer bir şekilde Kadıköy Altıyol'daki dükkân ve pasajlar bir dönem Anadolu yakasının en önemli çarşı bölgesi sayılırken, zamanla Moda-Bahariye, daha sonra da Bağdat Caddesi çevresindeki dükkân ve çarşılar önem kazanmıştır.

Gıda maddeleri satan çeşitli dükkânların yoğun olarak yer aldığı çarşıların başında Mısır Çarşısı ve çevresindeki Eminönü Çarşısı ve balık pazarı, Beyoğlündaki balık pazarı, Beşiktaş ve Üsküdar çarşıları sayılabilir. Buralarda geleneksel dükkânların yanısıra GİMA, Migros vb gıda ağırlıklı alışveriş merkezleri de bulunmaktadır.

İstiklal Caddesi, Harbiye'den başlayıp Şişli-Mecidiyeköy'e kadar uzanan Halaskârgazi ve onun devamı Büyükdere Caddesi, Valikonağı ve Nişantaşı caddeleri, Kadıköy tarafında Bağdat Caddesi, iki yanlarında ve yan yollarında yer alan çok sayıda dükkânla günümüzde de bir çeşit çarşı-cadde görünümündedir.

Günümüzde istanbul'da çeşitli ve çok sayıda dükkânın bir arada bulunduğu büyük semt çarşıları Sultanhamam-Mahmutpaşa-Kapalıçarşı bütünlüğü, Mısır Çarşısı, Eminönü (Yemiş iskelesi civarı) Çarşısı, Aksaray, Beşiktaş, Bakırköy, Üsküdar, Kadıköy, Levent, Etiler çarşılarıdır. Bunlar dışında her büyük semtin ve her ilçenin kendi çarşıları bulunmaktadır. Öte yandan belli bir imalat ve üründe uzmanlaşmış çarşılar da Bizans ve Osmanlı dönemlerinde görüldüğü gibi kentin çeşitli yerlerine serpilmiştir. Londra Asfaltı ve Ankara yollarının (eski E-5, bugünkü D-100) iki yanındaki mobilyacılar, Ümraniye-Dudullu bölgesindeki marangoz atölyeleri ve mobilyacılar sitesi MODEKO, Unkapanından Saraçhane'ye kadar uzanan mefruşatçı ve ev eşyası ağırlıklı Manifaturacılar Çarşısı bu türden özel çarşılara örnektir. Son yıllarda kurulan Bakırköy Ataköy'deki Galleria. Altunizade'deki Capitol, Etiler'deki Ak Merkez türünden modern alışveriş merkezleri(->) 1990ların yeni, modern, lüks çarşılarının örnekleridir. Yine Beşiktaş Çarşısı, Üsküdar Çarşısı gibi çok sayıda dükkânın yer aldığı büyük pasajlar ve aradaki dükkânlardan oluşan semt çarşıları, büyük alışveriş merkezlerinin yanında, daha mütevazı çarşıları oluşturmaktadır.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine;* "Çarşılar", *İSTA;* "Çarşı", *İKSA; M.* Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* 1st., 1985: Evliya, *Seyahatname,* I; (Altınay), *Onaltıncı Asırda;* (Altınay), *Onbirinci Asırda;* (Altınay), *Onikinci Asırda;* O. Erdenen, *İstanbul Çarşıları ve Kapalıçarşı,* 1st., 1985; O. Ergin, "Çarşı", *İA,* III, 360-362; H. Tongur, "Türk Şehirlerinde Çarşılar ve Kapanlar", *Belediyeler Dergisi,* S. 52 (1939); "Türk Şehirlerinde Bedestenler ve Hanlar", *ae,* S. 58 (1940); Hammer. *Constantiиopolis-Bosporos,* I, 183-186; Osman Bey, *Mecmua-ı Cevâmi,* II, 81.

İSTANBUL

ÇATAL ÇEŞMELER

İki ya da üç cepheli, her cephesinde lüleleri bulunan çeşmeler.

İstanbul'da çatal çeşme olarak tanman birkaç çeşme vardır. Bunlardan en eskisi Edirnekapı ile Topkapı arasında surlara paralel olarak uzanan caddenin Vatan Caddesi ile kesiştiği köşede yer alıyordu. II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) ait olan bu çeşme aslında Tahtakale'de inşa edilmişti ve buradaki Hoca Attar Halil Mescidi'nin bir parçasıydı. Aynı yere kendi camiini yaptırmak isteyen Rüstem Paşa, çeşmeyi söktürterek Yenibahçe'de (Vatan Caddesi) yeniden inşa ettirmiştir. Mescidin avlusunda yer alan 13 basamaklı taş bir merdiven, çeşmenin üstüne doğru yükseliyor ve poligon biçiminde küçük bir şerefeye ulaşıyordu. Bu güzel ve değişik eser ressam Ali Rıza Bey'e de ilham kaynağı olmuştu. Çeşme 1957'de cadde genişletilirken ortadan kaldırılmıştır.

Kayda değer bir başka çeşme, Fatih ile Yenibahçe arasında yer alan Gürcü Mehmed Paşa Çeşmesi'dir. Çeşmenin yapım tarihi kitabesine göre 1035/1625'tir. İki sokağın birleştiği köşede yer alan çeşmenin her iki cephesinde sivri kemerli nişler içinde birer lülesi bulunuyordu. Kırkçeşme Suyundan beslenen çeşmenin ilginç yönü, aynı Hoca Attar Halil Mescidinde olduğu gibi, yanındaki Öksüzce Mescidi'nin sadece şerefeden ibaret minaresinin çeşmenin üstünde oluşudur. Mescit 15. yy'ın sonları ya da **16.** yy'ın başlarında yapıldığına göre minaresi çeşmenin yapımından sonra ilave edilmiş olmalıdır. Mescit 1918'deki büyük Cibali-Fatih yangınında yanmış, geriye minareyle çatal çeşme kalmıştı. Ancak bu yapı da 1950'li yıllarda yok olmuştur.

Bostancı'daki çatal çeşme.
Sazım Tümuroğlu, 1994

Başka bir çatal çeşme de Cağaloğlünda, Molla Fenarî Mescidi karşısındaki köşe başındadır ve bu muhite Çatalçeşme denmesine neden olmuştur. Dârüssaade Ağası Abbas Ağa'nın hayratı olan çeşme 1865'te vuku bulan Hocapaşa yangınında yanmış ve II. Abdülhamid döneminde Şehremini Mazhar Paşa eliyle yeni biçimde tekrar yaptırılmıştır. Üzerindeki kitabe 1297/1879 tarihlidir. Çeşmenin belirli bir mimari özelliği yoktur. Kare biçimli az derin girintilerin ortalarında birer ayna taşı ile üzerlerinde lüleler bulunmaktadır. Lülelerin önlerinde birer yalakla, testi yerleştirme sekileri vardır.

Bir başka kayda değer çatal çeşme Bostancida Bağdat Caddesi kenarında yer almaktadır. Istanbul-Bağdat kervan yolu üzerinde yolcuların su ihtiyacının karşılanması için yapılmış bu menzil çeşmesinin üzerinde iki kitabe vardır. Kitabeden ve Ayvansarayî'nin *Mecmuâ-ı 7evârih* adlı eserinden çeşmenin, ihsan Ağa adıyla tarihi şahsiyeti şimdilik bilinmeyen bir kişi tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabede inşa tarihi olarak 957/1550 belirtildiğine göre bu çeşme İstanbul'un en eski çeşmelerinden biridir. İkinci kitabede ise çeşmenin 1282/1865'te Hâce Narkerâb Kalfa tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. **1946**'da çeşmenin taşları numaralanarak sökülmüş ve az geride, 1947 yazında yeniden inşa edilmiştir. Küfeki taşından yapılmış olan çeşme klasik dönem üslubundadır. Sivri kemeri, niş yüzü ve yalakları mermerdendir. Söküldüğü sırada kemeri teşkil eden mermerlerin eski sütun gövdesi parçaları olduğu anlaşılmıştır. Yalaklardan ikisi de eski Bizans lahitleridir. Çeşmenin iki yan cephesinde suyun aktığı birer ağzı ve yalakları vardır. Esas yüzde ise mermer lülenin az yukarısında ve kitabelerin altında bir çift tas yuvası oyulmuştur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 221; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 68, 290, II, 454; Ziyaoğlu, *Belediye Reisleri,* 131-139; Ayverdi, *Fatih III,* 412; Çeçen. *Kırkçeşme,* 204, 219; S. Eyice, "İstanbul'da Bazı Cami ve Mescit Minareleri Hakkında", *TM,* X (1953), s. 247-268; ay, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I (1963), s. 61-62; *ay,* "Bu Şehrin Hikâyesi 1. Vezirin Camii, Artarın Mescidi", *Istanbul,* II/3 (1955), s. 24-25: S. Eyice-M. Kemal Özergin, "İstanbul-Şam-Bağdat Yolu Üzerindeki Mimari Eserler"' *TD,* BÇ/13 (1958), s. 99-100, XVII, s. 127-128.

SEMAVİ EYİCE

ÇATALCA

Trakya kesiminde İstanbul'a E-5 Karayolunun, Büyükçekmece'nin batısından ayrılan 20 nolu devlet karayolu ile bağh yerleşim bölgesi. Yerleşmenin bir başka karayolu bağlantısı ise Kınalı-Sakarya Otoyolu'dur. Sirkeci-Edime demiryolu hattının 71. km'sinde yer alan Çatalca Tren İstasyonu da 3 kmlik bir karayolu ile ilçe merkezine bağlanır.

1371'de I. Bayezid tarafından Osmanlı topraklarına katılan yerleşme, o döneme kadar Matrai (Metris) adıyla bilinmekteydi. Osmanlıların Çatalburgaz adını verdikleri yerleşmede, Türk ve Rum nüfusun bir arada yaşaması, imar koşullarının yeniden düzenlenmesi gereğini ortaya çıkarmıştır. Müslümanlar, Rumların yaşadığı Kaleiçi Mahallesi'nin dışında, sonradan Ferhat Paşa Mahallesi adını alan yeni bir yerleşim kurmuşlardır. Çatalca, III. Murad (1574-1595) ve III. Mehmed (1595-1603) dönemlerinde iki kez sadrazamlık yapan Ferhad Paşa'nın çabalarıyla imar edilmiştir. Şehre su getirilmesini sağlayan Ferhad Paşa, Mimar Sinan'a kendi adıyla anılan bir cami de yaptırmıştır.

Evliya Çelebi, 17. yy Çatalca'smın kuzeyden güneye, iki bin adım uzunluğunda; bağlı, bahçeli ve hayat sulu bir belde olduğunu belirtmektedir. Ayrıca şehirde saraylar, 1 tekke, 1 han, 1 hamam ve 270 dükkân bulunduğundan söz etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde önemli bir tarım merkezi de olan Çatalca, İstanbul'a her yıl belirli sayıda koyun göndermekle yükümlü sancaklardan biriydi. Padişah Abdülhamid'in kişisel malı olan 13 çiftlik de Çatalca'da bulunuyordu.

1926'ya kadar bağımsız sancak olan Çatalca bu tarihte geçici olarak kurulan bir vilayet haline getirilmiş, fakat bir yıl sonra yeniden ilçe olarak İstanbul'a bağlanmıştır. Bu dönemde dikkat çeken bir özellik, 1878'e kadar Çatalca sancağında

eğitim kurumu bulunmamasıdır. O zamana kadar öğretim, cami ve kiliselerin yönetimi altında, dinsel nitelikli olarak sürmüştür. II. Abdülhamid döneminde, 1895'te İdadi Mektebi, İnas (kız) Rüştiyesi ve Mekteb-i İptidai açılmıştır. Bunların yanısıra **19.** yy'm ikinci yarısında açılmış olan bir Rum okulu ile bir kız okulu bulunmaktaydı.

1907'de tamamlanan bir Rum okulu binası, Balkan Savaşı sırasında tahrip olmuş, daha sonra tekrar onarılarak Vali Konağı haline getirilmiştir.

1912-1913 Balkan Savaşinda Bulgarlara karşı yapılan Çatalca savunması ile şehir, askeri bakımdan önem taşıyan bir konuma gelmiştir.

Çatalca, tarihi süreç içinde gerek etnik dağılım gerekse nüfus büyüklüğü olarak önemli değişimler göstermiştir. 1873'te Rum kilisesinin Metris (Çatalca) başkâtibi tutanaklarına göre; kiliseye bağlı 13 köy bulunmaktadır. Bu bölgede Rum nüfusu 7.000 kişidir. 600 Bulgar asıllı nüfus yaşamakta; toplam **13** okulda 800 öğrenci bulunmaktadır. 1895 verilerine göre Rum nüfus 35-848, Bulgar asıllı nüfus ise 5.586 kişidir. Ayrıca aynı yıl yerleşmede, 15.127 Müslüman Türk, 899 Ermeni, **966** Musevi ve 441 Kıpti yaşadığı tespit edilmiştir.

1924'teki mübadele sonucunda Çatalca ve çevresinde yerleşik durumda olan Rumlar Yunanistan'a gönderilmiş, onların yerine hemen hemen aynı sayıda Nase-İiç, Drama, Serez, Demirhisar ve Langaza'dan gelen Müslüman Türk asıllı göçmenler yerleştirilmiştir.

1950'de 3-734 olan şehrin nüfusu 1960'ta 5.674'e, 1970'te 6.884'e, 1980'de 7.988'e yükselmiş, 1990 sayımında ise 11.641 olarak tespit edilmiştir.

Semtin en eski mahallesi Kaleiçi'dir. Tarihi özellikleri nedeniyle sit alanı ilan edilen bu mahalle koruma altına alınmıştır. Kaleiçi, 1-2 katlı, ahşap ya da yığma yapılardan oluşan organik bir dokuya sahiptir. Ferhat Paşa'da ise Kaleiçi ve merkez kesimden farklı tipte yeni yapılanmalar görülmektedir. Tarih boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman kesiminin yaşadığı Ferhat Paşa Mahallesi'nde yer yer bahçeli, ayrık düzen dokusu egemendi. Günümüzde bu özellik yavaş yavaş kaybolmaktadır. Bugün, merkezde, ticari faaliyetlerin yoğun olduğu alanlarda, binalar bitişik düzende, **4**-5 katlı yapılardan oluşmaktadır. Söz konusu binaların altı ticarethane, üstü ikametgâh olarak kullanılmaktadır.

Yerleşmenin sırtını dayadığı güney ve güneybatı bölümündeki çok eğimli tepelerde ise genellikle göçmen ve Çingenelerin yaşadığı, "Bayır" kesimi olarak bilinen, gecekondu alanları yer almaktadır. Çatalca'mn doğusunda, ikinci konut görünümünde, ancak sürekli oturulan bir yerleşim bölgesi daha bulunmaktadır.

Çatalca'da ticaretin yoğun olduğu alanlar Cumhuriyet Meydanı ve yakın çevresidir. Söz konusu meydanda yer alan binalarda, ticaret esas olarak zemin katlarda gelişmiştir. Üst katlar ise resmi kurumlar tarafından yoğun olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Seyfi Demirsoy Caddesi, Tefvik Erdönmez Caddesi ve Cevdet Barın Bulvarinda da ticaretin geliştiği gözlenmektedir.

Yakın dönemlere kadar varlığını tarıma dayalı bir yerleşme olarak sürdüren Çatalca, taran dışı fonksiyonların giderek gelişmesi, Kmalı-Sakarya Otoyolu'nun İstanbul'a mesafeyi azaltması ve ulaşımı kolaylaştırması gibi nedenlerle, hızlı bir kimlik değiştirme sürecine girmiştir.

Bibi. Çatalca Belediyesi, *Dün, Bugün, Yarın,* İst.. 1988: X. Tekin, "Çatalca'da Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar", (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi), İst., 1990; N. Köknar. "Çatalca Monografyası", (İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü basılmamış mezuniyet tezi). İst.. 1990.

M. TURGAY GÖKÇEN

ÇATALCA ILÇESI

İlin batı yarısmda, Trakya kesiminde Çatalca Yarımadası'nda yer alır. 1924'te kurulmuş olan Çatalca Vilayeti'nin 26.6.1926'da kaldırılmasından sonra İstanbul İli'ne bağlı bir ilçe durumuna getirilmiştir. Çatalca İlçesi'nin kuzeyinde Karadeniz, doğusunda Güngören, güneyinde Büyükçekmece, batısmda Silivri ilçeleri ve Tekirdağ İli vardır. Bu alan içindeki yüzölçümü 1.502 kırF'dir. İstanbul'un alan bakımından en büyük ilçesidir. Çatalca İlçesi xMerkez Bucağı'mn 27, Hadımköy Bucağının biri bucak merkezi olmak üzere 12 ve Karacaköy Bucağı'mn biri bucak merkezi olmak üzere 9 köyü vardır. Çatalca İlçesi'nin Merkez Bucağı'na bağlı köyler, Akalan, Aydınlar, Bahşayış, Binkılıç, Çakılköy, Çanakça, Dağyenice, Elbasan, Gökçeli, Gümüşpınar, Hallaçlı, İnsaniye, İnceğiz. İzzettin. Kabakça, Kalfa, Kestanelik, Kızılcaali, Muratbey, Nakkaş, Oklalı, Ovayenice, Örçünlü, Örencik, Subaşı, Yaylacık, Yazlık; Hadımköy Bucağı'na bağlı köyler, Hadımköy, Baklalı, Balabanburun, Boyalık, Deliklikaya, Dursunköy, Durusu, Karaburun, Ömerli, Sazlıbosna, Yassıören. Yeşilbayır; Karacaköy Bucağına bağlı köyler, Karacaköy, Başak, Belgrat. Celepköy, Çiftlikköy, Hisarbeyli, Karamandere, Ormanlı, Yalıköy'dür.

İdari bölünüş açısından Çatalca ve çevresi, Cumhuriyet öncesinde, 1865'e kadar "Havass-ı hümayun"a bağlı kadılıklardan biri; 1865-1876 arasında Vilayeti Umumiye Nizamnamesi uyarınca Kaza-ı Erbaa arasında Meclis-i İdare-i Liva-ı Zaptiyeye bağlı bir yerleşmeler grubuydu. 1876'da yapılan değişikliklerle sancak haline getirilmiş ve İstanbul'a bağlanmıştır. 1877'de bu yönetim yeniden değiştirilerek bağımsız bir sancak oluşturulmuştur. Çatalca Sancağımı, Çatalca merkez, Silivri ve Büyükçekmece kazaları (ilçeleri) ve merkeze bağlı Terkos Nahiyesi (bucağı) oluşturuyordu. Cumhuriyet'ten sonra 1924'te vilayet yapılan ÇataİIca, 1926'da yeniden ilçe olarak İstanbul İli'ne bağlanmıştır. İlçeden 1987'de Büyükçekmece Bucağı ayrılarak yeni bir ilçe oluşturulmuştur. Çatalca İlçesi'nin günümüzdeki sınırları içindeki nüfusunun gelişimi tabloda görülmektedir.

Çatalca İlçesi'nin nüfusu dalgalanmalar göstermekle beraber genelde artma eğilimindedir. 1940 ve 1945'te görülen a-

Tablo I
Çatalca İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
1935	18.572	14.814	33.386
1940	42.875	15.703	58.578
1945	56.184	*16.466*	-2.650
1950	?	-'.	10.OTO
1955	33.613	17.700	51.313
1960	28.157	19.726	47.883
1965	29.710	21.205	50.915
1970	33.188	22.399	55.587
1975	27.845	23.551	51.390
1980	30.596	24.669	55.265
1985	33.763	26.618	60.381
1990	35.420	28.821	64.241

Tablo H
Çatalca İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

	Erkek	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makineleri kullananlar	1.517	201	IV] 8
Hizmet işlerinde çalışanlar	441	61	502
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	291	136	427
İdari personel ve benzeri çalışanlar	233	184	417
Ticaret ve satış personeli	366	34	400
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	315	33	348
Müteşebbisler, direktörler, üst kademe yöneticileri	101	9	110
İşsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	340	43	383

Kaynak: *1990 Genel Nüfus Sayımı,* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri , tli 34-İstanbu] DİE, Ankara. Temmuz 1993-

şırı nüfus artışı, II. Dünya Savaşı nedeniyle ilçedeki askeri birliklerin sayıca fazlalaşmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Nüfus artışı 1950'de yaklaşık olarak yarı yarıya azalmıştır. Ancak 1950'den itibaren nüfus hem doğal artışla, hem de dışarıdan alman göçlerle artmaya başlamıştır. Çatalca'nm merkez nüfusu 1935'te 4.837 iken (1940 ve 1945 hariç) olağan gelişme seyri içinde 1990'da ancak 11.550 olmuştur. 1990 genel nüfus sayımına göre Çatalca İlçesi'nde 64.241 kişi yaşıyordu. Bu nüfusun yüzde 55,1'ini erkekler, yüzde 44,9'unu ise kadınlar oluşturuyordu.

25-29 yaş grubu en kalabalık nüfus kümesidir. Erkek nüfusun fazlalığı **65** yaş nüfus grubuna kadar devam eder. **65** ve üzerindeki yaş gruplarında kadın nüfus hâkimdir.

Çatalca ilçe merkezinde **6** yaşın üzerindeki nüfusta okuryazarlık oranı yüzde 89,3'tür. Bu il genelinden düşüktür. Köylerdeki nüfus da dahil edildiğinde, bu oran daha da düşecektir. İlçede okuma yazma bilenlerin yüzde 83,8'i bir eğitim kurumundan mezun olmuştur. Bunlardan yüzde 64'ü ilkokulu, yüzde 14'ü ortaokul ve dengi okulları, yüzde **16**,4'ü lise ve dengi okulları, yüzde 5**,6**'sı da yükseköğrenim kurumlarını bitirmiştir.

İlçe merkezinde çalışan nüfus (3.922), çalışma çağındaki nüfusun (8.926) (12 ve yukarı yaştaki faal nüfus) yüzde 43,9'unu oluşturur. Nüfusun geri kalan kısmı çoğunlukla ev kadını ve öğrencidir.

Çatalca İlçesi'nde çalışanların faaliyet kollarına göre dağılışı tabloda gösterilmiştir.

Çatalca ilçe merkezinde nüfus, çoğunlukla tarım dışı üretim faaliyederinde çalışanlardan meydana gelmiştir. Oysa ilçe genelinde tarımla uğraşanların payı çok daha yüksektir. Buğday, arpa gibi tahıl ürünlerinin yanında sanayi bitkilerinden ayçiçeği ve şekerpancarı önemli tarımsal ürünleri meydana getirir. Özellikle sulama imkânlarının elverişli olduğu yerlerde meyvecilik ve sebzecilik halkın önemli bir geçim kaynağını oluşturur. Ayrıca mandıracılık faaliyetleri de gelişmiştir. Bu özellikleriyle Çatalca, İstanbul İli'nin daha çok tarımsal özellikli bir ilçesini oluşturmaktadır. Bu durum ilçenin kuzeyinde daha belirgindir. Oysa ilçenin güneyinde İstanbul'a ve diğer sanayi tesislerine yakınlık nedeniyle tarım dışı faaliyetler hâkim duruma geçmektedir.

Çatalca çevresinin toprakları tarımsal üretime elverişlidir. İlçe topraklarının hemen hemen yarısını orman alanları kaplamaktadır. Tarlalar ise toplam toprakların yüzde 24ünü oluşturmaktadır. İlçede yaşayan 7.000 çiftçi ailesinin hemen tümü toprak sahibidir. Küçük ve orta büyüklükteki işletmeler biçiminde kullanılan tarımsal alanların en geniş bölümünü hububat ekimi kaplamaktadır. Daha sonra sanayi bitkileri, sebze ve bakliyat üretim alanları gelmektedir. Çatalca'da üretilen tarımsal ürünlerin büyük bir bölümü İstanbul'a gönderilmektedir.

İlçe'de **1960**'tan itibaren sanayi tesisleri kurulmaya başlamıştır. Ancak 1970'lere kadar çok az sayıda tesis kurulmuş, 1975'ten itibaren ani bir artış göstererek sayıları 10un üzerine çıkmıştır; Çatalca'da özel sektöre ait olan un, sabun, mensucat boyası, mensucat, iplik, prefabrik beton, kireç, mukavva fabrikası gibi sanayi kuruluşları bulunmaktadır.

SEDAT AVCI

ÇATALÇEŞME MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Cağaloğlu'nda, Alemdar Mahallesi'nde, Çatal Çeşme ve Molla Fenari sokaklarının kavşağındadır.

Hadîkada, II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) ulemasından Yusuf Bâlî Efendi tarafından yaptırıldığı yazılsa da, bu şahıs İstanbul'un fethinden dokuz yıl önce öldüğünden yapının gerçek banisi olması mümkün gözükmemektedir.

"Molla Fenari' adıyla da anılan bu mescidin duvarları kagir, çatısı ahşaptır. Kare planlı küçük harim bölümünde iki ahşap sütunun taşıdığı, son cemaat yerinin üzerini kaplayan fevkani mahfil yer alır. Yapı yolun eğimine göre inşa edilmiştir. Cami 19. yy'da zamanın üslubuna uygun olarak tamamen yenilenmiştir. Son cemaat yeri **1960**'larda demir çerçeveli bir camekânla kapatılmıştır. Mihrabı ve ahşap minberi basittir. Bina günümüzdeki görünümünü 19. yy'da almıştır. Devrin üslubuna uygun olarak, uzun, kilit taşları dışarıya çıkık, yuvarlak kemerli pencerelerle donatılmıştır. Yapı, dışarıya taşkın oluklu bir saçakla çevrelenmiştir.

Mescidin kuzeydoğusuna bitişik olan bodur, kesme taş minaresi ilgi çekicidir. Çokgen kaidesi ile pabucu arasında "simit" denilen kalın silmeler bulunur. Geniş şerefesinin altı kalın konsollarla

Çatalçeşme Mescidi
Tarkan Okçuoğlu, 1993

desteklenmiş, petek kısmı, demirden kıvrımlı bir korkulukla çevrelenmiştir. Armudi taş külahı aplike akantus yapraklarının içine alınmış olup ay-yıldız motifiyle süslüdür.

Bibi. Ayvansarayî. *Hadîka,* I, 78; Ayverdi, *Fatih III,* 459; *İSTA,* VII, 3780; *Eminönü Camileri,* 139-140.

TARKAN OKÇUOĞLU

ÇATLADIKAPI

Marmara Denizi kıyısında, Topkapı Sarayımn bulunduğu birinci tepenin güney yamaçlarında kurulu, bugünkü Cankurtaran ile Kumkapı arasındaki, Kadırgaya komşu semt. Küçük Ayasofya Mahallesi muhtarlığı sınırları içindedir.

Çatladıkapı, Bizans döneminde yapılan ve şehrin Marmara kıyısını çeviren deniz surlarının batıdan doğuya doğru

Sebah & Joaillier'in bir fotoğrafında Çatladıkapı kıyıları, 19. yy.
İAM Kütüphanesi Koleksiyonu

altıncı kapısıdır. Eski adı "Sidera" yani "demir" olan kapı, yanındaki burç 1532' de zelzeleden çatlamış olduğundan "Çatladıkapı" adım almıştır. Eski Bizans döneminde yerin önemi, Bukoleon Sarayi nın(-0 limanı olmasından ileri gelmekteydi. Kapının önündeki meydan, 18. yy' ın sonlarına kadar surla çevrili küçük bir koy idi. Rumcada "kadırga" denilen ufak gemiler, deniz tarafındaki geçitten içeri girerlerdi. Zaman geçtikçe koy toprakla dolmuş, geçit de tıkanmış ve gemilerin geçmesine olanak kalmamıştır.

Bizans döneminde İstanbul şehrinin bölgelere ayrımında üçüncü bölge içinde kalan Çatladıkapı. Osmanlı döneminde ihtisap bölgelerinden dördüncüsü olan Ayasofya koluna girerdi.

Çatladıkapı semtinin en önemli tarihi eserlerinden Küçük Ayasofya (bak. Küçük Ayasofya Camii) Küçük Ayasofya Camii Sokağı'mn sonundadır. "Sergios ve Bakhos" adlı bir kilise ve manastır olan bu bina, İmparator I. İustinianos zamanında, 550'de inşa edilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra camiye çevrilmiş ve planının Ayasofya'ya benzerliği yüzünden "Küçük Ayasofya" olarak adlandırılmıştır. Caminin gelir kaynağı olarak kullanılan Çardaklı Hamamı, bugün Kaleci Sokağında bulunmaktadır.

Nakilbend Sokağındaki Hasan Ağa Camii 1962'de tamir görmüştür.

Semtin bir başka camii, Tomurcuk Sokağında 1553'te I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) Mahmud Ağa tarafından yaptırılan Mahmud Ağa Camii'dir.

Semtte bulunan tarihi çeşmelerden biri Çatladıkapı ile Ahırkapı arasında Akbıyık Değirmen Sokağındaki tarihi çeşmedir. Yine Oyuncakçı Sokağında 26 numaralı binanın altında Osmanlı döneminden kalma bir çeşme bulunmaktadır. Küçük Ayasofya Camii Sokağında 14 numaralı binanın yanındaki çeşme ile yine aynı sokaktan Kadırga Liman Caddesine çıkışta, sağda bulunan kitabeli çeşme de semtin önemli tarihi eserlerindendir.

Çatladıkapı semti özellikle 1970'lerden sonra İç Anadolu ile Güneydoğu Anadolu bölgelerinden iç göçle gelen nüfusun yerleşim bölgesi olmuştur. Semtin sakinleri orta-alt gelir grubundandır. Tarihi kimliği nedeniyle yüksek binalar yapılmasına izin verilmediği için semtte çok katlı binalar yoktur. Nüfus yoğunluğu azdır. Bakkal, kasap gibi semt dükkânları ve birkaç atölye dışında işyerleri ve ticari kuruluşlara sahip değildir.

FİGEN TAŞKIN

ÇATLADIKAPI

bak. SURLAR

ÇAVUŞ HAMAMI TEKKESİ

bak. BEŞİKÇİZADE TEKKESİ

ÇAVUŞ MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde Balat'ta. Hızır Çavuş Mahallesi, Çilingir Sokak'ta yer almaktadır.

Yapı divan çavuşlarından Hızır Ağa tarafından yaptırılmıştır. Hızır Ağa 996/1587'de çavuşbaşı olmuş, 999/1591'de ölmüştür. *Hadîka'da* yapı Çavuş Mescidi adı ile kayıtlı olup Balat'ta bulunduğu ve banisinin divan çavuşlarından Hızır Ağa olduğu, ayrıca kabrinin de mescidin yanında bulunduğu, bitişiğinde de mektebi olduğu belirtmiştir. Kendi adı ile bilinen mahallesi olduğu da ilave edilmiştir.

Günümüzde "Hızır Çavuş Camii" olarak tanınan mescit, yanında bulunan medresesi ve sıbyan mektebi ile birlikte 1132/1720'deki Balat yangınında yanmış, daha sonra adı bilinmeyen bir hayır sahibi tarafından ilk banisinin adı ile amlacak şekilde ihya edilmiştir. Bu mescit. Anıtlar Derneğinin Balat kolu tarafından 1963'te onarılmış, bu tamirden sonra 1964 Ramazan'mda ibadete açılmıştır. Yapının avlusunda imam ve müezzin meşrutaları, Hızır Çavuşun kabri, kapıdan girildiğinde soldaki duvarın önünde yer almaktadır. Kitabesinde "Fatih Sultan Mehmed Han Hazretlerinin çavuşlarından merhum Hızır Ça-raş ruhuna fatiha, 857 (son rakam okunmuyor)" yazmaktadır. Bu kabrin yanında eşi Ayşe Hanım gömülüdür, onun yanında başka bir kabir vardır. Her üç kabir de demir parmaklık içine alınmıştır. Avluda bunların yanısıra musalla taşı, abdest muslukları ve tuvalet yer almaktadır.

Mescit, avlu içinde, dört kagir duvar üzerine kiremitli ahşap çatıdan oluşmaktadır. Mescidin doğu duvarında yan yana iki kapı yer alır. İlk kapı, yapıya daha sonradan eklenen kadınlar mahfiline çıkmak içindir. İkinci kapı ise yapıya giriş kapısıdır. Bu kapının içeriden tam karşısına gelen yerde açılmış bir üçüncü kapı ile somadan üzeri ahşap ile kapatılmış bir bölüme girilir. Burada minare kaidesi bulunur. Bu mekânın üç tarafı pencere ile donatılmış olup. güney duvarındaki kapı ile bahçeye çıkılır.

Mescidin son cemaat yeri dörtgen şeklindedir. Yapının ana mekânı ile son cemaat yerini birbirinden ayıran duvarda, ortada giriş kapısı, iki yanında büyük, dikdörtgen şeklinde üzeri yuvarlak kemerle son bulan pencereler açılmıştır. Ana mekânda sağ tarafta maksure ve fevkani kadınlar mahfiline çıkan merdivenler bulunur. Doğu duvarında üç, batıda iki tane, eşit aralıklarla açılmış ve aynı özellikleri gösteren pencereler bulunur. Güneyde ise tam ortada yer alan mihrap içten köşeli olup. üzeri yarım kubbe ile örtülüdür. Mihrabın iki yanında aynı özellikleri gösteren birerden toplam iki pencere açılmıştır. Kadınlar mahfili düz balkon biçiminde olup, ortada yarım daire şeklinde çıkma yapmaktadır. Kadınlar mahfili, kuzeydeki ve doğudaki pençelerin yuvarlak kemerli kısımlarından aydınlanmaktadır. Batıdaki kapıdan minareye çıkılır. Kadınlar mahfilini ana mekânda dört tane paye taşımaktadır.

Yapı dıştan da oldukça sadedir. Pencere kenarları kademeli olarak yapılmıştır. Güneyde yer alan mihrap, dışarıya yarım yuvarlak şeklinde taşkındır. Pencereler parmaklıklıdırlar. Yapının avlu kapısı dört kademeli, dikdörtgen şeklinde olup, kapı dikdörtgen üzeri yarım yuvarlak kemerlidir. Üzerinde yapının adı yazılı kitabe yer alır. Mescidin bodur minaresi, kare kaide üzerinde, silindir gövdeli ve tek şerefeli olup, konik külah ile son bulur. Gövde, şerefeye yakın bir yerde bilezikle donatılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî. *Hadîka,* I. 73: Osman Bey, *Mecmua-i Cevamî,* I, 27-28, no. 146; *Öz, İstanbul Camileri,* I, 41; *İSTA,* VII, 3792; R. Ülke, *İstanbul Anıtları, Ayvansaray, Balat ve Fener Semtlerindeki Anıtlar,* İst., 1957, s. 58.

N. ESRA DİŞOREN

ÇAVUŞBAŞI CAMÜ

Sütlücede, Hamam Sokağında, Halic'e hâkim bir meylin üzerinde inşa edilmiştir.

Yapının ilk banisi Abdi Subaşidır. Cami, Mahmud Ağa tarafından 945/1538' de Mimar Sinan'a yeniden yaptırılmıştır. Caminin adı, Sinan'ın eserlerinin dökümünü içeren tezkirelerde geçmekte, *Hadîka'da.* da "Sütlüce Camii" olarak zikredilmektedir.

Camiye kuzeybatı yönündeki hazire ve avlu duvarlarının arasındaki taş merdivenden ulaşılır. Bu duvarların bir bölümü kesme taş, bir bölümü de moloz taş olarak yapılmıştır. Caminin avlusun-

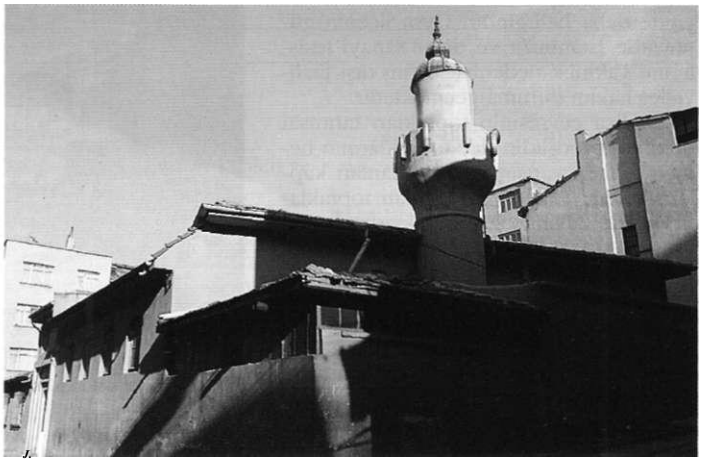

Çavuş Mescidi
Yavuz Çelenk, 1994

da Beyoğlu Müftülüğü Mahmud Ağa Camii Kütüphanesi, caminin banisi Mahmud Ağa'nın kabri ve Şeyh İshak Kemaleddin Karamani'nin türbesi bulunur. Caminin duvarları, bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla ile almaşık olarak örülmüş, yapının üstü ahşap çatı ile örtülmüştür. Evliya Çelebinin anlattığına göre caminin üzeri harpuşta kurşun kaplı ahşap çatı ile örtülü idi. Caminin kurşunları 1876 Osmanlı-Rus Savaşı'nda (93 Harbinde) mermi yapılmak için alınmıştır. Bütün bu gelişmeler, harim girişi üzerinde bulunan 1307/1889 tarihli, ta'lik hatlı manzum kitabede belirtilmiştir. Kitabenin konduğu yıl, Tophane Nazırı Mehmed Seyyid Paşa tarafından caminin çatısı tekrar kurşunla örtülmüştür. Fakat Evkaf İdaresi son tamirde gene kurşunları alarak tekrar kiremitle kaplamıştır. Yapı günümüzde Mahmud Ağa Camii olarak tanınmaktadır. Caminin bugünkü son cemaat yeri, ön tarafa ilave yapılmak suretiyle genişletilmiştir. Son cemaat yerinden içeri girince, dilimli ve geçmeli ahşap kapı ile karşılaşılır. Kitabe hemen bu kapının üzerindedir. Kapı ortada olup her iki yanında ikişerden toplam dört pencere açılmıştır. Pencereler arasında da mukarnaslı son cemaat yeri mihrapları bulunur. Ana mekâna girilince sağda ve solda birer maksure vardır. Batı duvarında üç pencere açılmıştır. Doğu duvarındaki iki pencere yeri dolap kapaklarıyla kapatılarak pencere fonksiyonu iptal edilmiştir.

Güney duvarındaki mihrap yarım daire niş şeklinde olup içi mukarnaslıdır. Pencerelerin üzerine gelen yerlerde aynı sayıda ve özellikte pencereler bulunmaktadır.

Caminin kuzey duvarına bitişik olarak yapılan kadınlar mahfiline, sol taraftaki maksureden çıkılır. Bu mahfil döşemeden tavana kadar yükselen kare kesitli ağaç direklerle taşınmaktadır. Mahfilin önü yarım daire şeklinde çıkıntı yapmaktadır. Mahfilin altına gelen sağdaki maksure, camekânla kapatılarak oda haline getirilmiştir.

Mihrabın sağında, birbirine geçmeli çeşitli sekizgenler ve geometrik desenlerle süslü ahşap minber bulunur. Güneydoğu köşesinde ise yine ahşap olarak yapılmış vaaz kürsüsü yer alır. Yapının içinde herhangi bir süslemeye rastlanmaz. Süsleme olarak ayet panoları vardır. Ana mekânın tavanı ahşap çubuklarla dikdörtgenlere ayrılmıştır. Aynı taksimat, kadınlar mahfilinin altında da görülmektedir. Ana mekânın tavanının ortasına gelen yerde bir göbek meydana getirilmiştir. Bu göbeğin tam ortasında, tavana bağlı olan avize bulunur. Avizenin tavana yapışık yuvarlak kısmı yıldız biçimindedir ve eklektik şekilde dekorlanmıştır.

Yapının dıştan iki sıra halinde olan pencerelerinden alt kattakiler, sivri hafifletme kemerli ve dikdörtgen çerçevelidirler. Üst sıradakiler ise yine sivri kemerli fakat alçı revzenlidir. Caminin minaresi girişin solunda bulunur. Minarenin kaidesi ve kürsüsü taştandır. Gövdesi çokgen olup, kırmızı tuğlalarla renkli bir görünüm verilmiştir. Tek şerefelidir. Minarenin şerefesi yıkıkken 19. yy'da yenilenmiştir.

Bibi. *Hadîka,* I. 303-306; Osman Bey. *Mecmua-i Cevâmi,* II. 14-15, no. 54: Raif, *Mir'at.* 561; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 98; *İSTA,* VII, 3789; *İKSA,* IV, 2106-2107.

N. ESRA DİŞÖREN

ÇAVUŞOĞLU KÖŞKÜ

Büyükada'da, Çankaya (Nizam) Caddesinin güney (kara) tarafmda bulunmaktadır.

Geniş ve bakımlı bir bahçe içinde yer alan köşk Kaptan Haralambos Çavuşoğlu tarafından yüzyılımızın başlarında inşa ettirilmiştir. Adı geçen kişinin 1922' de ülkeyi terk etmesi üzerine Milli Emlak'e intikal eden, daha sonra satış yoluyla çeşitli şahıslar arasında el değiştiren köşk günümüzde sağlam durumda olup sahibesi Melda Kurtoğlu tarafından yazlık konut olarak kullanılmaktadır.

Cadde üzerindeki bahçe duvarı, altta ve üstte meandr frizlerinin bulunduğu döküm parmaklıklarla donatılmış, aynı süsleme öğelerinin görüldüğü dökümden mamul bahçe kapısı, köşkün ilk sahibinin inisiyallerini içeren yuvarlak madalyonlu bir tepelikle taçlandırılmıştır. Kapıyı iki yandan kuşatan kare kesitli mermer dikmelerin üzerine kadeh biçiminde saksılar yerleştirilmiştir.

Caddeden geriye çekilmiş olan üç katlı kagir köşkün zemin katma çift kollu, döküm parmaklıklı merdivenlerle çıkılmaktadır. Merdivenlerin ulaştığı giriş sahanlığı ile bahçe kotu arasmda kalan yüzey, romantizm akımı ile Batı- ülkelerinde revaç bulan, 19. yy'ın ikinci yarısında Osmanlı bahçe tasarımının da repertuvarına giren yapay kayalıklarla kaplanmıştır. Köşkün cephe tasarımına, ampir üslubunun, özellikle antik Yunan sanatından ilham alan bir varyantı egemen kılınmıştır. Cepheler kat arası silmeleri ile yatayda üçe bölünmüş, zemin katla birinci katı ayıran silme trigliflerle (üçüz yiv) donatılmıştır.

Ana girişin bulunduğu kuzey cephesinin orta kesiminde, her iki katta da, cepheden geriye çekilmiş ve sütunlarla donatılmış birer balkon yer alır. Zemin kattaki balkonun sütunları Dor, üsttekinin sütunları ise İyon nizamındadır. Üst kat balkonu üçgen bir alınlıkla (frontonla) taçlandırılmış, alınlığın tepesine ve köşelerine akroterler kondurulmuştur. Aynı üsluptaki bütün binalarda olduğu gibi, bu yapıda da kiremit kaplı ahşap çatı bir koruluk duvarı ile gizlenmiş, üçgen alınlıkla söz konusu duvarın birleştiği noktalara kadeh biçiminde saksılar oturtulmuştur.

Giriş cephesindeki balkonların gerisinde sofalar uzanmakta, bu sofaların yanlarında, zemin katta salonlar, üst katta yatak odaları sıralanmaktadır. Bodrum katı birtakım servis birimlerine ve ardiyelere tahsis edilmiştir. Zemin katta ve birinci katta bulunan mekânların tavanlarında, köşkün cepheleriyle uyum gösteren bezemeler dikkati çekmektedir. Bu bezemelerde, ampir üslubunun Osmanlı mimarisine uyarlanmış olan yorumunda görülmeyen, buna karşılık Batı ülkelerinde ampir üslubunda inşa edilen yapılarda rastlanan, tamamen antik Yunan kökenli öğeler kullanılmıştır. Stilize edilmiş bitki motiflerinin çoğunluğu oluşturduğu bu süslemenin arasına, çeşitli biçimde kartuşlar içinde, Yunanistan'da ve Batı Anadolu'da bulunan bellibaşlı antik Yunan kalıntılarının (Didima Apollon Tapınağı, Atina Akropol'ündeki Partenon ve diğer tapmaklar vb) tasvirleri yerleştirilmiştir.

Bibi. Tuğlacı, *İstanbul Adaları,* I, 242-244.

M. BAHA TANMAN

ÇAVUŞZADE MESCİDİ

bak. ÇİVtZADE KIZI MESCİDİ

ÇAYHANELER

Müşterilerine yalnızca çay veren, sohbet ve hoşça vakit geçirme ortamı yaratan çayhaneler, 19. yy'ın son çeyreği ile 20, yy'ın ilk yarısında istanbul'da bir hayli revaçtaydı. Buralarda kıraathanelerden farklı olarak kahve satılmaz, iskambil, tavla, domino gibi oyunlar oynatılmazdı. Çayhanelerde dergi ve gazete bulundurulur, bazılarında da *Hamzaname, Battalname, Şehname, Ebamüslümname* gibi halk kitapları dinleyici topluluğuna hitaben yüksek sesle okunurdu.

istanbul'da geçen yüzyılın ortalarından itibaren, çoğu İran Azerbaycanından gelme olduğu için 'Acem" olarak anılan kişilerce işletilen birçok çayhane açılmaşsa da en ünlüleri Şehzadebaşinda Direklerarasindaydı. Şehzadebaşı çayhaneleri en parlak dönemlerini 19. yy'ın sonu ile 20. yy'ın başlarında yaşamıştır. Her biri ayrı özelliklere sahip olduğundan müdavimleri de başka başkaydı. Kıraathanelerin arasına serpiştirilmiş durumda ve iki sıralı çayhaneler o dönemin ünlü bilim ve sanat adamlarının, her sınıftan halkm uğrak yeri durumundaydı. Bazı çayhane sahipleri, işyerlerini kulüp gözüyle görür ve yabancıları sokmazlardı.

Çayhane müşterileri kendilerine yakın hissettiği kimselerin devam ettiği çayhaneye gider, böylece her çayhanenin diğer çayhanelerden ilgi ve kişilik bakımından ayrılan müşteri topluluğu oluşurdu. Hattâ bazı çayhaneler yalnızca külhanbeylerinden oluşan müşterilere ev sahipliği yapar, bunlarm söyleşip eğlenmelerine ortam hazırlardı. Çayhaneler bu tiplerin kendi aralarındaki sorunlarına çözüm bulmak, argo deyimiyle "racon kesmek", hesaplaşmak için ev sahipliği de yapardı.

Şehzadebaşı çayhaneleri içinde, II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) şair ve yazarlarının devam ettiği Hacı Reşid'in Çayhanesi çok ünlüydü. Ahmed Rasim(->) *Şehir Mektupları, Muharrir, Şair, Edib*

ve *Fuhş-ı Atik'te* buraya devam eden şair ve yazarlardan sık sık söz etmiştir. Ahmed Rasim'in sık sık adını andığı kişilerden biri de bu çayhanenin işleticisi Hacı Reşid Ağa'dır. Ona "Hacı Reşid-i bi-nevâ" diyerek takılan Ahmed Rasim, o günlerin "dekadanlar" tartışmasına Hacı Reşid'in de taraf olduğunu yazar.

Ahmed Rasim'in adlarını andığı şair ve yazarların başında Muallim Naci, Fazlı Necib, Şeyh Vasfî, Hoca Hayret Efendi, Muallim Feyzi, Neyzen Tevfik, Andelib Faik Esad, Ali Ruhî, Adanalı Ziya gelir. Bunlardan bazıları şiirlerini, yazılarını burada yazarlar, gazetelerini burada okuyup dostlarıyla görüşmelerini de burada yaparlarmış.

Şehzadebaşı çayhaneleri arasında Harputlu Hacı Mehmed Ağa'nın Çayhanesi. Hacı Mustafa Ağa'nın Çayhanesi, Yakub' un Çayhanesi, Ali Babanın Çayhanesi, Yavru Mehmed'in Çayhanesi, benzerleri arasında iz bırakmış mekânlardır.

Çayhaneler, 1940Tı yıllara kadar canlılıklarını korumuşlar, sonraki yıllarda ise giderek azalarak ve yerlerini birlikte var oldukları kıraathanelere bırakıp İstanbul' un günlük hayatından silinip gitmişlerdir. Bugün İstanbul'da tek tuk de olsa yalnızca çay satan ve sohbet mekânı sayılan semt çayhanelerine rastlanmaktadır. Ancak çaycısı, müşterisi, peykesi, sandalye ve masası, semaveri, duvarlarına asılan resim ve levhaları ile bir başka havası olan eski çayhaneler unutulmuş, vaktiyle buralardan yazılarında, kitaplarında söz eden yazarların verdiği bilgiler kalmıştır.

Bibi. Ahmed Rasim, *Şehir Mektupları,* (yb, 2 c. 1992); ay, *Fuhş-ı Atik* (2 c, 1922, yb. *Dünkü İstanbul'da Hovardalık,* 1987); ay, *Muharrir, Şair, Edib* (yb. 1980); F. Kınayİı, "Çayhaneler". *İSTA.* VII, 3796; S. Ayverdi, *İstanbul Geceleri,* İst., 1971. s. 20-35: S. Birsel. *Kahveler Kitabı,* İst., 1975, s. 121-150.

İSTANBUL

ÇAYIRBAŞI CAMÜ

bak. CERRAH MAHMUD EFENDİ CAMİİ

ÇAYLAK TEVFİK

bak. MEHMED TEVFİK

ÇEKLİ, NAZMİ

(1884, İzmir - 1958, İstanbul) Ressam.

İlkokulu İzmir'de tamamladıktan sonra ailece yerleştikleri Manastırda ortaokulu, liseyi ve Mekteb-i Harbiye'yi bitirdi (1906). Balkan Savaşına kadar Serez Mülki İdadisi'nde resim öğretmenliği yaptı. Balkan, I. Dünya ve İstiklal savaşlarına katıldı. 1931'de binbaşı iken emekliye ayrıldı. 1931-1941 arasında İzmir Eşrefpaşa Zührevi Hastalıklar Hastanesinde mulaj uzmanlığı görevinde bulundu.

Çekli'nin sanatı. Halil Paşa ve Nazmi Ziya çizgisinden etkiler taşır. Doğayı yorumlarken izlenimci bir tavrı yeğleyen Çekli'nin seri ve kalın boya katmanlarıyla oluşturduğu resimlerinde ışıklı bir atmosfer egemendir.

Nazmi Çekli'nin Sultan Ahmed Camii konulu bir peyzajı, tuval üzerine yağlıboya, özel koleksiyon.
Ahmet Özel fotoğraf arşivi

Çekli, Asker Ressamlar Derneği'nin üyesi olarak derneğin düzenlediği sergilere düzenli olarak katılmıştır. En son 1956 sergisinde eserlerini sergilemiştir. İzmir peyzajlarının yamsıra "Yıldız Bahçesi", "Rumelihisarı", "Büyükada", "Sultan Ahmed Camii" gibi İstanbul'dan peyzajlar yapan sanatçının çeşitli müze, kurum ve özel koleksiyonlarda eserleri bulunmaktadır.

AHMET ÖZEL

ÇELEBİ, SAİD

(1887, İstanbul - 1953- İstanbul) Spor yazarı ve maç spikeri.

Bir Mevlevî şeyhinin oğluydu. Askeri Tıbbiye'de öğrenciyken Fenerbahçe'de futbol ve hokey oynadı. Uzun yıllarını Fenerbahçe kulübünün çatısı altında geçirdi. Toplantıların renkli ve neşeli bir siması olarak tanındı. Askeri Tıbbıye'deki öğrenimini son sınıfta terk etti. 1919' da Türkiye'de spor basınının ilk Avrupai spor dergisi olan *Spor Â/emi'ni* yayımlamaya başladı. Dili kadar kıvrak ve esprili kalemiyle de ayrıca ün yaptı. Bu arada Taksim'deki eski Topçu Kışlası'nın avlusunu önce futbol sahası, sonra da stadyum haline getirerek bir süre buranın işletmeciliğini üstlendi.

1927'de İstanbul Radyosu'nun kurulmasıyla spikerliğe de başladı. 1930'lu yıllarda spor sahalarından ilk naklen maç yayınlarını gerçekleştirdi. Tatlı üslubu ve zarif esprileriyle yalnız maç meraklılarını değil, sporla ilgisi bulunmayan geniş kitleleri de bu naklen yayınlar sırasında radyoların başına bağladı. Daha sonra Ankara'ya giderek başkentin ilk büyük sinema salonlarını kurdu ve işletmeciliğe başladı. Ankara'nın sinema kralı olarak da tanındı. Sonra başkentteki tüm işlerini tasfiye ederek doğup büyüdüğü İstanbul'a döndü. Ömrünün son yıllarını Bostancı'daki evinde geçirdi ve burada hayata gözlerini yumdu.

CEM ATABEYOĞLU

ÇEMBERLİTAŞ

İmparator Constantinus, şehri yeniden kurarak imar ettirdiğinde kendi adına bir meydan (bak. Constantinus Forumu) yaptırmış, bunun da ortasına bir anıt diktirmişti. Bu anıtın gövdesi, imparatorlara mahsus renk olan erguvan rengindeki porfir taşından yapılmıştı. Tepesinde ise politeist (çoktanrılı) inancın tanrılarından Apollon Helios görünümünde altın yaldızlı kendi heykeli bulunuyordu. Heykelin sol eli, üstünde haç olan bir küre, sağ eli ise bir mızrak tutuyordu. Hıristiyanlığın koruyucusu olarak tanınan ve bu inancı meşrulaştıran Constantinusün paganizmadan kesin olarak kopamadığı bu surette belli oluyordu. Heykelin Apollonü tasvir ettiğini ileri süren Kedrenos ise bunun ünlü heykel ustası Fidias'm eseri olduğunu ve Atina'dan getirildiğini söyler. Kesin tarihi bilinmeyen geç bir dönemde, anıtın paganizmayı hatırlatan tarafını silmek ve onun Hıristiyanlığın bir simgesi olduğunu vurgulamak için, şu anlamda bir kitabe konulmuştu. "İsa sen ki, dünyanın yaratıcısı ve sahibisin, senin olan bu şehre onunla birlikte Roma'nın asasını ve gücünü de sundum. Onu bütün saldırılardan koru ve tehlikelerden kurtar". Th. Reinach, bu yazının imparatoru değil fakat İsa'yı temsil ettiği sanılan heykele hitap ettiği görüşündedir. R. Janin ise sözlerin doğrudan doğruya Constantinus tarafından İsa'ya bir hitap olarak anlaşılmasından yanadır. Her ne olursa olsun bu kitabe geç bir döneme ait olup, anıta sonradan konulmuştur.

Gövdeyi oluşturan porfir taşından yontulmuş yuvarlak parçaların Roma'dan getirilerek 328'de dikildiği bir kaynaktan öğrenilir. Daha 418'de en alttaki gövde parçalarından biri parçalandığından, demir çember ile sarılmıştı. 465, 475, 498, 509. 512, 532, 582, 603 tarihlerindeki yangınlar da anıtın taşlarını kavurdu. Heykelin elindeki mızrak bir depremde (542) aşağıya düştü. 869'da daha başka parçalan ve küre koptu. Bazı kaynaklara göre III. Nikeforos Botaniates döneminde (1078-1081) 1079'da yıldırım düşmesi ile anıtın tepesi zarar gördü, I. Aleksios döneminde (1081-1118) 1106'da şiddetli bir kasırgada, Constantinusün heykeli ile birlikte sütunun üst bölümü (herhalde başlığı) yere düşerken, birçok kişinin de ezilmesine sebep oldu.

İmparator I. Manuel Komnenos (1143-1180) anıtı restore ettirirken, tepesine yeni bir başlık yerine, mermerden bir tepelik, bunun da üstüne tunçtan bir haç koydurdu. Ayrıca mermerden tamamlanmış olan en üst kısmına, çepeçevre dolanan bir de yazı kazdırdı: "Zamanın sakatladığı bu kutsal eseri, dindar İmparator Manuel ihya ettirdi". Bu yüzden Constantinus Anıtı, Bizans'ın son döneminde,

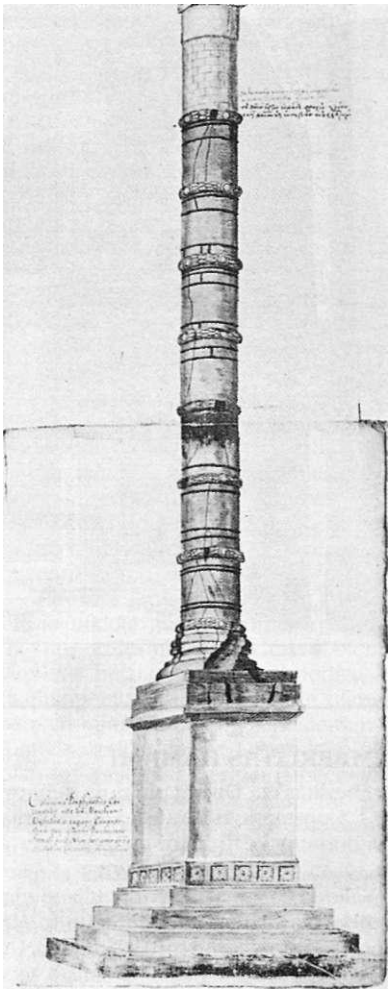

Çemberlitaş in 1574 tarihli kime ait olduğu bilinmeyen bir çizimi, Trinity College Kitaplığı. Cambridge.
Cyril Mango. Constanttne's Porpbyry Column and The Chapel o/St. Conslantine. Atina. 1980-81

"Haçlı Anıt" olarak tanınıyordu. Halkın inanışına göre, Türkler şehre girdiklerinde gökten bir melek inecek, anıtın dibindeki aciz bir adama bir kılıç vererek ona "Bu kılıcı al ve Kurtarıcının halkının intikamını al!" diyecek. Bizanslılar da bunun üzerine Türkleri yalnız İstanbul önünden değil, tüm Anadolu'dan ta İran içlerine kadar püskürteceklerdi. Bu hurafe halkı o derecede inandırmıştı ki, Haçlı Anıt'ın ötesine geçtiklerinde her tehlikeyi atlatmış olduklarını sanıyorlardı.

Fetihten sonra yangınlar anıtı sık sık kavurduğundan, onu ayakta tutabilmek için demir çemberler ile takviye edilmesi yoluna gidiliyordu. Tam karşısındaki Elçi Haninda(-*) kalan Batılılar, anıtı, seyahatnamelerinde anlatmışlar, bu arada resmini de yapmışlardır. 17. yy'da İstanbul'u etraflı surette anlatan Evliya Çelebi, "adam oyluğu kalınlığında çemberlerle" takviye edilmiş olan sütunu İstanbul'un "tılsım"larından biri olarak tarif eder. Bu hususta kaynağı, Bizans döneminden kalmış bir elyazması eserdir. Anıta Osmanlı Devletinin ilk yüzyıllarında Tavukpazarı'nda Dikilitaş denilmektedir. Batılılar ise onu "Yanık Sütun (veya direk)" olarak adlandırırlar.

Anıtın büyük yangınlarda ve 1648 depreminde zarar görmesi üzerine 1701'de, II. Mustafa döneminde (1695-1703) kaidesinin etrafı taştan bir kılıf içine alınmış olduğu genellikle kabul edilir. Ancak bu yeni kaidenin belirli biçimde barok üslubunda oluşu, bu takviyenin. İstanbul'da çok büyük tahripler yapan 1766 depreminin arkasından gerçekleştiğini gösterir. Comidas Carbognano da (1749-1807) taştan örme kılıfın 1779 yangınından sonra yapıldığını bildirir. O halde hemen her yayına giren ve kaidenin 1701'de yapıldığını belirten iddia yanlış ve düzeltilmesi gerekli bir hususdur. Anıtın kaidesinin içinde İsa'nın bazı kutsal kalıntılarının saklanmış olduğu yolundaki bir söylenti üzerine. İstanbul'un 1919-1923 arasındaki işgali sırasında, çevredeki bir kahvehaneden, anıtın içine girmek için kaçak bir kazı yapılmıştır. Benzer bir girişim de 1929'da Danimarkalı, teosof (dini hatıralar araştırıcısı) C. Vett tarafından, E. Mamboury'nin yardımıyla gerçekleşmiştir. Araştırmacılar kaidenin içine ulaşamamışlar, fakat önceki kaçak kazının izlerine rastlamışlar, ayrıca şimdiki cadde kotunun 2,50 m kadar altında, forumun döşemesini, onun da altında 5 m derinliğe kadar nekropolisin (ilkçağ mezarlığı) varlığını gösteren mezar stellerini tespit etmişlerdir. 1955'e doğru anıtın ciddi restorasyonu için girişimler yapılarak, en üstüne kadar demir iskele konulmuş, gerek kaidedeki taşların, gerek gövdedeki porfirlerin araları ve çatlakları doldurulmuş, demir çemberler yenilenmiştir.

Constantinus anıtının toplam uzunluğunun 50 m kadar olduğu ileri sürülmüş ise de. gerçekte forum döşemesinden itibaren ancak 37 m'ye ulaştığı hesaplanmıştır. Bugünkü cadde kotundan itibaren ise boyu 35 m kadardır.

Bibi. Evliya. *Seyahatname,* I, 61-62; (Patrik Konstantios), *Constantiniade.* lst.. 1846, s. 68-70; Fardis, "Çenberlitaş ". *Mecmua-ı Fünun,* 4. yıl, 1283/1867, s. 46-49; A. Dethier. "Peri tu porfiriu kionos tu Konstantinu", *Hellenikos Filoiogikos Sillogos,* IV (1871), s. 22-29; F. \Y. Unger, "Über Vierkollosal-Saulen in Constantinopel", *Repertorium für Kunstwisenschaft,* II (1879), s. 109-118; Th. Reinach, "Commentaire sur le poème de Constantin". *Revue des Etudes Grecques.* IX (1896). s. 70-87; C. Gurlitt. "Antike Denkmalsaulen in Konstantinopel", *Der Baumeister.* VII (1909), s. 82-84, 106-108: D. Lathoud. "La consération et la dédicace de Constantinople", *Echos d Orient,* XXIII (1924), s. 298-314; E. Dalleggio d'Alessio, "Les fouilles archéologiques au pied de la colonne de Constantin...", *ae,* XIXX (1930), s. 339-341; E. Mamboury, "Le forum de Constantin, la chapelle de St. Constantin et les mystères de la Colonne brulèe", *Pepragmena du IX Congrès int. des Etudes Byzantines (1953),* Atina. 1955, I, s. 275-280; Janin, *Constantinople hyza?itine,* 81-84; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 255-257; C. Mango. "Constantinopolitana". *Jarhrbuch des deutschen archäologischen Instituts,* LXXX (1965). s. 306-313: ay. "Constantine's Porphyry Column and the Chapel of St. Constantine", *Deltion tis Khristianikis Arkaiologikis Hetaireias,* I (Atina 1980-1981), s. 103-110. levha 17-18.

SEMAVİ EYİCE

ÇEMBERLİTAŞ

Sultanahmet'ten Beyazıt'a doğm uzanan yolun iki tarafında yer alan; kuzeyinde Numosmaniye ve Kapalıçarşı, güneyinde Kadırga, batısında Beyazıt, doğusunda Sultanahmet ve Cağaloğlu yerleşmeleriyle çevrili semt. Eminönü İlçesi'ne bağlı Molla Fenari, Emin Sinan ve Binbirdirek mahalleleri muhtarlıkları, sınırları içindedir.

Bugünkü Çemberlitaş semti, Bizans döneminin en önemli meydanlarından olan Constantinus Forumünun(->) bulunduğu bölgede olmalıdır. Semte adını veren dikilitaş da buradaydı (bak. Çemberlitaş).

İstanbul'un fethinden sonra, Anadolu'dan getirilen Ermeniler İstanbul'un çeşitli semtlerine iskân edilirlerken bir bölümü de Çemberlitaş'a yerleştirilmiştir. Ancak Inciciyan. 18. yy'da Ermenilerle Müslüman halkın ortak yaşamının eskisi kadar uyumlu olmadığını yazar. Osmanlı döneminde, önemli ve rağbet gören semtlerden olduğu, yörede Çemberlitaş'ın çevresinde yoğunlaşmış ahşap evlerden oluşan bir yerleşmenin, çok sayıda konak, cami, medrese ve hamamın bulunduğu, bölgede sık sık yangınlar çıktığı ve bu yangınların dikilitaşa da zarar verdiği bilinmektedir. Tavuk ve diğer kanatlı hayvanların satıldığı tavuk pazarı ile kadın ve erkek esirlerin satıldığı küçük odalar halindeki esir pazarı da bu semtteydi.

Çemberlitaş'taki en önemli tarihi eser, semte adını da vermiş olan dikilitaştır. Ayrıca semtte bulunan ve Bizans döneminden kalan iki kapalı sarnıçtan biri olan Binbirdirek Sarnıcı(->) ünlüdür. Semtteki ikinci büyük sarnıç, bugünkü Eminönü Belediyesi binasının altındaki Şe-

Osmanlı döneminde Çemberlitaş semtinden bir görünüm.
Burçak Evren koleksiyonu

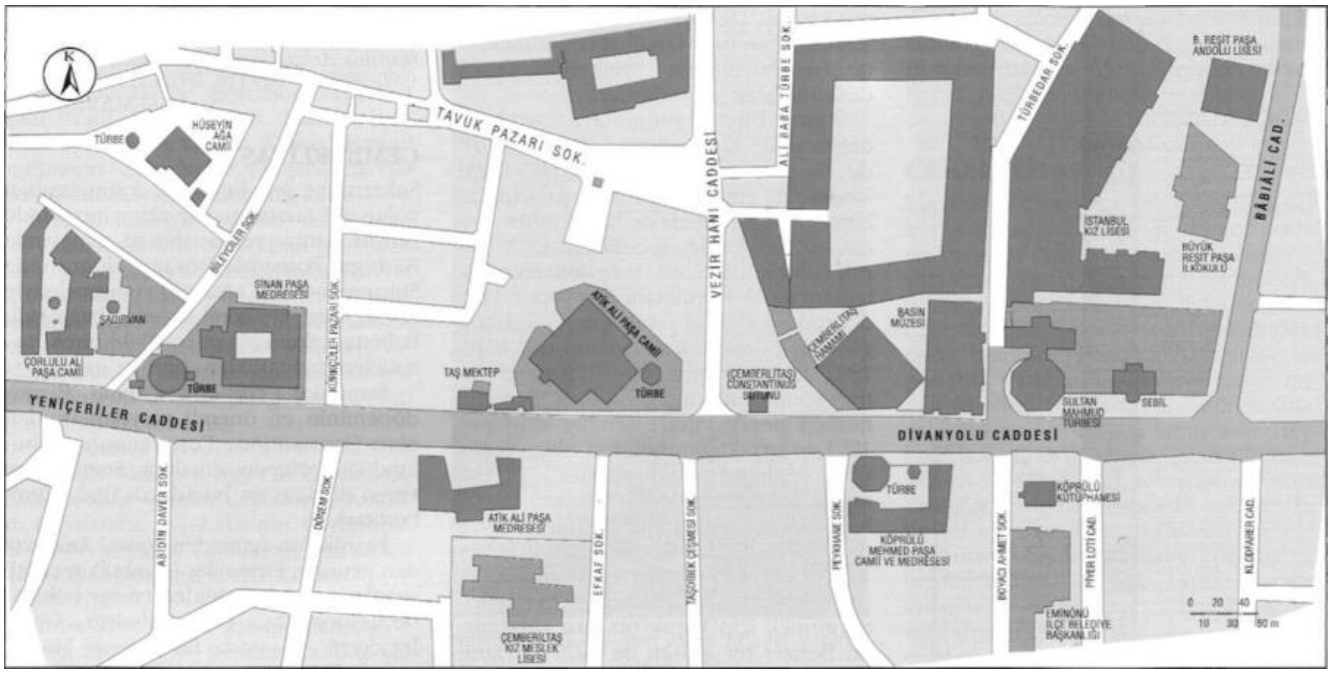

Çemberlitaş
İstanbul Ansiklopedisi

refiye (Maksima) Sarmcidır. II. Teodosios dönemine (408-450) ait olan bu sarnıç, belediye binası yapımı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılmıştır.

Osmanlı döneminden kalan eserler arasında, Yeniçeriler Caddesi'nde Sedefçiler Çarşısındaki Vezir Hanının karşısındaki 902/1496 tarihli Atik Ali Paşa Camii (Sedefçiler Camii) ve haziresi (bak. Atik Ali Paşa Külliyesi), Klodfarer Caddesindeki Keçecizade Fuad Paşa Camii ve türbesi, Çemberlitaş'ın karşısında Çemberlitaş Hamamı(->) olarak da bilinen ve İstanbul'un önemli çifte hamamlarından biri olan Valide Hamamı vardır. **16.** yy yapısı olan hamam III. Murad'ın annesi Nurbânu Sultan tarafından yaptırılmıştır. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa tarafından 1661'de kurulmuş olan Köprülü Kütüphanesi II. Mahmud Türbesinin karşısındadır. Bu kütüphane, eski kaynaklar açısından, günümüzde de şehrin en önemli kütüphanelerinden biridir. Kapısı Peykhane Sokağına açılan Köprülü Mehmed Paşa Medresesi de aynı sıradadır.

Günümüzde Çemberlitaş bir konut ve yerleşim bölgesi olarak önemini kaybetmiş, hızla bir ticaret, iş ve turizm semti olma yoluna girmiştir. Semtte turistik merkezler, turizm acenteleri vb yanında, Cağaloğlu'nun uzantısı olarak yayınevleri de bulunmaktadır. Semtin bir zamanların mutena konut bölgesi sayılan Piyer Loti Caddesi de aynı değişimi geçirmiştir. Caddedeki bir süre Belediye Konservatuvarı olarak kullanılmış olan bina bugün Eminönü Belediyesi'ne aittir. Yine aynı caddede beş yıldızlı turistik Piyer Loti Oteli vardır. Semtte bulunan Çemberlitaş Kız Lisesi iki binadan oluşmaktadır. Eski bina II. Abdülhamid'in nazırlarından Sadeddin Paşa'nın konağıdır. Çemberlitaş Kız Yurdu, Peykhane Sokağında Keçecizade Fuad Paşa Camii'nin karşısmdadır. Halen içinde Şafak Sinemaları ve Fırat Kültür Merkezinin de bulunduğu Yeniçeriler Caddesi üzerindeki han, 19. yy'da eskiden yabancı elçilerin ağırlandığı Elçi Haninin yerine yapılmıştır. Divanyolu Caddesi üzerinde, Çemberlitaş Hamamı ile II. Mahmud Türbesi arasındaki alanda, köşebaşmda, 1988' de kurulan Basın Müzesi vardır. Semtin adıyla adeta özdeşleşmiş olan Çemberlitaş Turşucusu (Meraklı Turşucu Şükrü) 1980'lerin başında kapanmıştır.

FİGEN TAŞKIN

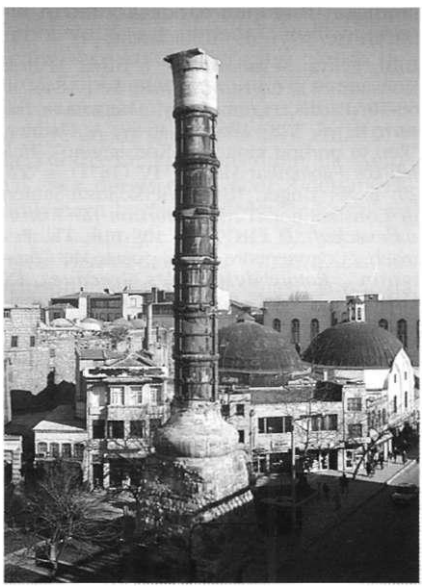

Çemberlitaş
Ara Güler, 1990

ÇEMBERLİTAŞ HAMAMI

Çemberlitaş'ta, Divanyolu'nun kenarında, I. Constantinusün (hd 324-337) diktirdiği anıtın Vezir Hanı tarafında yer alan **16.** yy'da yapılmış hamam.

Valide Hamamı olarak da adlandırılan Çemberlitaş Hamamı, II. Selim'in (hd 1566-1574) zevcesi ve III. Murad'ın (hd 1574-1595) annesi Nurbânu Sultan tarafından, başta Üsküdar Toptaşf nda yaptırdığı Atik Valide Camii ve Külliyesi olmak üzere hayır tesislerine gelir sağlamak üzere yaptırılmıştır. Kitabesinden anlaşıldığına göre yapım tarihi 992/1584'tür.

Osmanlı hamam mimarisinde başka bir benzeri bulunmayan Çemberlitaş Hamamı, Atik Valide Camii gibi Mimar Sinan'ın eseridir. Sinan'ın eserlerini gösteren tezkirelerden birinde hamamın adı belirtilmektedir.

19. yy'ın ikinci yarısında Abdülaziz'in (hd 1861-1876) isteğiyle şehrin bazı caddeleri genişletilirken Çemberlitaş Hamamı'nın soğukluğunun bir bölümü kesilmiştir. Heinrich Glück, 1916-1917'de yaptığı incelemeler sırasında hamamın bir yangın geçirdiğini ve camekânmın yandığını bildirir. O sıralarda hamam buharla mikrop arındırma amacıyla askeri "tebhirhane" olarak kullanılmaktaydı. Bu yüzden kadınlar kısmı ile erkekler kısmı arasında kapılar açılmış ve kadınlar kısmına kazanlı bir modern ısıtma tesisatı konulmuştu.

Vakıflar İdaresi bilinmeyen bir tarihte hamamı satmış ve daha sonra bu eser birkaç kez sahip değiştirmiştir. 1868' de bir bölümü kesilen kadınlar kısmı soğukluğunun kalan bölümü önce lokanta, sonra da halı satış mağazası haline getirilmiştir. Erkekler kısmı halen ça-

lışmaya devam etmektedir ve 1972-1973' te İlhan Öz (ö. 1992) tarafından büyük ölçüde tamir edilmiştir.

Çemberlitaş Hamamı birbirinin tamamen benzeri ve yan yana bitişik bir çifte hamam olarak planlanmıştır. Erkekler kısmının girişi Vezir Hanı Caddesi üzerindedir ve yol kotunun yükselmesi nedeniyle çukurda kalmıştır. Kadınlar kısmının girişi ise Sultan Mahmud Türbesi tarafında olmalıdır. Bu kısmın cephesi, Divanyolu'na taşan köşe kesildiğinden tamamen değişmiştir. Kesilen kısım altta dikdörtgen, üstte yıldız biçiminde pencereli bir duvarla kapatılmıştır. Erkekler ve kadınlar bölümlerinin soyunma yerleri, geçişi köşe trompları ile sağlanmış büyük birer kubbe ile örtülüdür. Kubbelerde aydınlık fenerleri vardı. Bugün sadece kadınlar kısmının kubbesinde aydınlık feneri vardır. İnce sütunlara dayanan kemerlerin taşıdığı bir kubbecikle örtülü olan aydınlık feneri zarif biçimde bezenmiştir.

Yine her iki kısımdan üçer kubbe ile örtülü ılıklığa geçilir. Bunların yanlarında bina kitlesinin dışına taşan biçimde yapılmış helalar vardır. Çemberlitaş Hamamı'nın sıcaklık bölümlerinin planında hamam mimarisindeki geleneklerden bütünüyle uzaklaşılmıştır. Dıştan kare planlı olan bu mekânlar içeride, çepeçevre on iki sütundan meydana gelen bir sütun halkası ile on iki köşeli bir çokgene dönüştürülmüştür. Onikigen ile dış kare arasında kalan dört köşeye büyük bir ustalıkla kubbeli halvet hücreleri yerleştirilmiştir. Bu büyük mekânı örten kubbeyi, baklavalı başlıklı sütunlar üzerindeki sivri kemerler taşımaktadır. Köşelerdeki halvet hücreleri mermer bölmelerle birbirlerinden ayrılırlar ve ortaya birer kapı ile açılırlar. Bunların üzerlerinde beyitler işlenmiştir, üçgen biçimindeki alınlıkları ise tomurcuklarla bezenmiştir. Hamamın zengin görünümü, sıcaklık döşemesindeki geometrik süsleme ile tamamlanmıştır. Mermer zemine çeşitli renklerde taşların yerleştirilmesiyle yapılan kakma tekniğindeki tezyinatın başka bir benzeri yoktur.

Bibi. Glück. *Baden* 53-54. 136-139. 155-156; Aru. *Hamamlar,* 114: R. Ekrem Koçu, "Çemberlitaş Hamamı". *İSTA,* MI. 3817-3820; *İKSA,* III, 1454; S. Eyice. "Çemberlitaş Hamamı", *DİA.* VIII, **266**-268.

SEMAVİ EYİCE

ÇENGELKÖY

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında Beylerbeyi ile Vaniköy arasındaki koyun çevresinde ve ardındaki yamaç ve tepelerde kurulu, Üsküdar İlçesi'ne bağlı üç mahalleden oluşan semt. Boğaz'm Anadolu yakasının dördüncü iskelesidir.

Çamlıca ve Çakal Dağı eteklerinden doğup koya akan Bekâr Dere ağzı ve çevresinde kurulmuş olan yerleşmenin önündeki koyun Bizans döneminin Sofia Limanı olduğu sanılmaktadır. Gerek liman, gerekse burada bulunan saray, II. İtıstinos (hd 565-578) tarafından yaptırılmıştır. Bu sarayın civarında Ayios Mihael ve Teotokos (Meryem Ana) adlarına iki kilise olduğu da bilinmektedir. Yine bu civarlarda bir kadınlar manastırının bulunduğu, bugünkü Kuleli civarında da Bizans yapıları ve manastırlar olduğu ileri sürülür. Çengelköy, Bizans döneminde, büyük olasılıkla dini merkez niteliğinin ağır bastığı bir yerleşmedir.

15-16. yy'larda sultanların hasbahçelerinin bulunduğu bölgede, kaynaklarda "Kûtel Kasr" (Kûtel veya kûtehküçük) olarak kayıtlı bir saray ve bahçesinden söz edilir.

I. Süleyman (Kanuni) bugünkü Kuleli Askeri Lisesi'nin bulunduğu çevrede Cihannuma Kasrı ya da Kule Kasrim yaptırmıştır. Evliya Çelebiye göre, 17. yy'da Çengelköy'de muhteşem bir saray ve hasbahçenin dışında bir mescit, bostancı odaları, padişahın savaşta ve avda kullandığı köpeklerinin yetiştirilip bakıldığı bir samsonhane (seksonhane) vardı. Köy halkının büyük çoğunluğu Rumdu. Evliya Çelebi köyde **3**-000 hanenin olduğunu söylerse de bu rakam biraz abartılı görünmektedir. Çağdaşı Eremya Çelebi de Çengelköy'de Rumların ve az miktarda Yahudinin oturduğunu yazar. 18. yy'da ise çeşitli kaynaklara ve İnciciyan'a göre, Türkler de köye yerleşmişlerdir.

Semtin adının nereden geldiği konusundaki çeşitli söylentiler arasında en tutarlısı, İstanbul'un fethinden sonra sahilde çok sayıda çengel (çıpa) görüldüğü, bu yüzden köyün adına Çengelli Köy ya da Çengel Köyü dendiğidir. Bazı kaynaklarda semtin adı "Çenkâr Karyesi" olarak geçmektedir.

17. yy'da, özellikle IV. Murad (hd **1623**-1640) ve IV. Mehmed (Avcı) (hd **1648**-1687) Çengelköy ve çevresine dinlenmek, avlanmak, yörenin ünlü kiraz, ayva vb ürünlerinden tatmak, bağlarında bahçelerinde gezmek için ilgi göstermişlerdir. Bu dönemde Çengelköy'de büyücek bir pazar kayığı iskelesinin mevcudiyeti, köyden kentin çeşitli bölgelerine sebze meyve yollandığının, kentten de başka mallar alındığının, yani oldukça canlı bir ticaret hayatının işaretidir.

18. yy'da Çengelköy, bütün Boğaz köyleri gibi değişme ve gelişme sürecine girmiştir. Semtteki 18. yy yapıları, yerleşmenin bu dönemdeki gelişmesinin belirtileridir. Kaymak Mustafa Paşa Camii ve bahçesi, Kazancı Yalısı, padişahları ağırlamış olan ulemadan Küçük Ali Efendi'nin yalısı, Hatice Sultan Sahilsarayı, Gümrükçü Halil Ağa Yalısı, Sadrazam Hamza Paşa Yalısı, Beylerbeyi sınırına doğru Ferehâbâd Sahilsarayı da denilen Kaymak Mustafa Paşa Yalısı, ayrıca Hacı

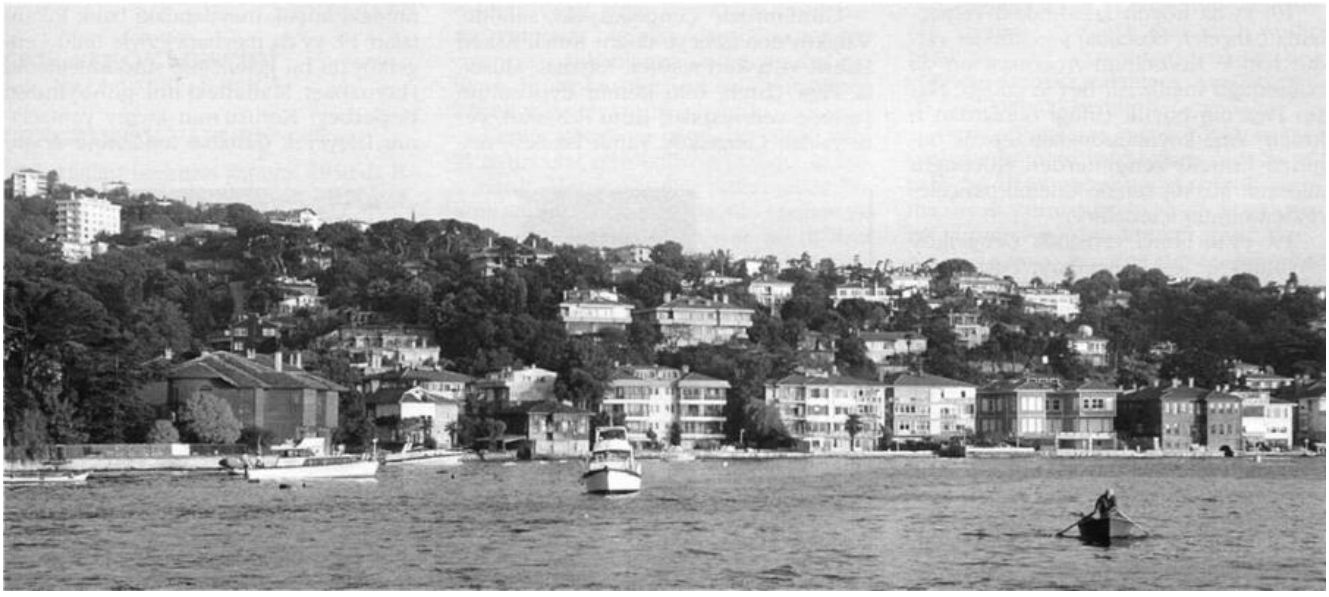

Çengelköy'ün denizden genel bir görünümü.
Elif Erim. 1991

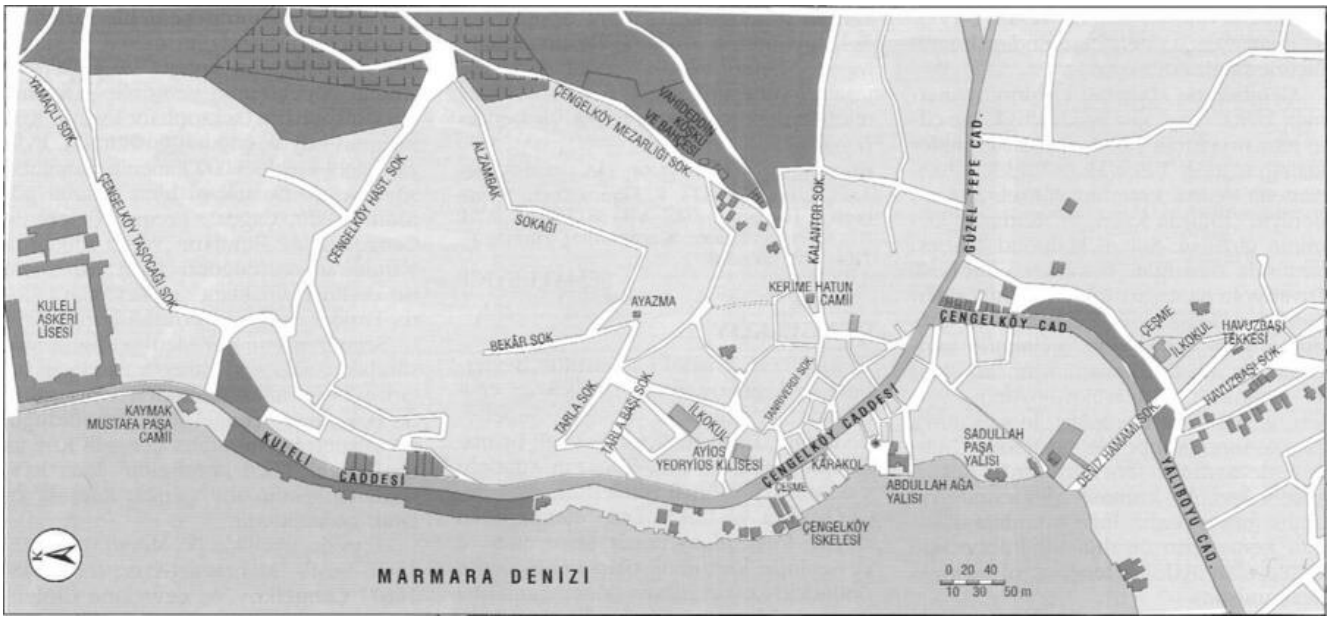

Çengelköy
İstanbul Ansiklopedisi

Ömer Camii'nin ve eski Ayios Yeoryios Kilisesfnin onarımı bu yüzyıla aittir. Bu yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Ermenileri yoğun bir şekilde Beylerbeyi'ne yerleşmeye başlamışlar, iskeleden Vaniköy'e doğru kıyı boyunca zengin Ermeni ailelerinin yalıları sıralanmıştır. İskeleden Beylerbeyi'ne doğru ise Müslüman devlet ve din adamlarının, paşaların yalıları vardır. 19. yy'm ikinci yarısında, kıyı boyunca Ermenilere ait sadece birkaç yalının kaldığı, diğerlerinin Osmanlı ricaline geçtiği anlaşılmaktadır. **19.** yy'ın yenilikçi gelişmeleri içinde 1850'lerde yeni vapur iskelesi yapılmış, 1832'de onlarca evi ve dükkânı yok eden yangına rağmen, 19. yy'm ikinci yarısında yerleşme gittikçe genişlemiştir.

19. yy'da köyün arkasındaki yamaçlarda bahçeler, bostanlar ve çiftlikler vardır. İçinde Konstantin Ayazması'nm da bulunduğu İngiliz Ali Bey'in çiftliği. Hasip Paşa'nm büyük çiftliği bunlardan ikisidir. Yine koyun ardındaki tepede bulunan Ermeni zenginlerden Köceoğlu ailesinin köşkü, semtin önemli bahçelerinden birinin içindedir.

19. yy'm ikinci yarısında Çengelköy büyümüş ve asıl Çengelköy, Yukan Mahalle ve Setüstü Mahallesi olarak üç mahalleye ayrılmıştır. Bu dönemlerde hane sayısı 600 olarak verilmektedir ve Rum nüfus çoğunluktadır.

20. yy'm başlarından itibaren köşkler ve yalılar hızla el değiştirirken semtin toplumsal yapısı da değişmiştir. Ancak Çengelköy'deki asıl büyük değişme 1950' lerde başlar. Bu yıllarda Çengelköy hızla tepelere ve içerilere doğru gelişmiş; büyük çiftlik ve bahçe arazileri parsellenerek kooperatiflere satılmış; 196Tde sahilden içerideki kesimde Bahçelievler muhtarlığı kurulmuş, İstanbul imar hareketleri çerçevesinde gerçekleştirilen Üsküdar-Beykoz sahil yolu yapımı ile Çengelköy-Çamlıca bağlantısı, yerleşmeye kent merkezinden ve çevreden ulaşımı kolaylaştırmıştır. Bu tarihlerde köy, Çengelköy, Ha™zbaşı ve Bahçelievler olarak üç mahalledir.

1965'te bu üç mahallenin nüfusu yaklaşık 6.820'dir. 1980'de nüfus 22.500 olarak görülmektedir. Yeni mahalle düzenine göre 1990'daki nüfus, Kuleli-Çengelköy, Bahçelievler-Talimhane ve Havuzbaşı mahalleleri toplamı olarak 20.100 civarındadır. Sahilde yer alan mahallelerin nüfusunda artış gözlenmezken iç kısımların nüfusu özellikle NATO Yolu boyunca ve Çengelköyüstü denen yamaçlarda Bahçelievler-Talimhane Mahallesinde yeni yapılaşmayla artmıştır.

Günümüzde Çengelköy'de, sahilde, Vaniköy'den güneye doğru Kuleli Askeri Lisesi(->), askeri tesisler. Kaymak Mustafa Paşa Camii, eski kömür deposunun yerinde yeni yapılar, Koru Restoran, yeni yalılar, Çengelköy Vapur İskelesi, restoranlarla çevrili, ağaçlıklı küçük meydan, karakol, Ahnıed Ağa Çeşmesi, Lahana Çeşmesi, yalılar, Hamdullah Paşa Camii ve restore edilmekte olan Abdullah Ağa yalısı, buradaki küçük meydanda anıt ağaç niteliğinde büyük bir çınar, Serezli Faik Bey'in yalısı, Sadullah Paşa Yalısı (eski Yusuf Paşa Yalısı) vb yalılar; içeride, sahilin hemen gerisindeki Çengelköy Tepesi'nde, restorasyonu devam eden Devlet Konukevi (eski Köceoğlu Bahçesi ve Köşkü, daha sonra Şehzade Vahideddin'e ait olan köşk), bir kooperatifin lüks villaları vardır. Havuzbaşı durağından karakola ve iskele yanındaki meydana kadar birbirini izleyen küçük dükkânlarla uzanan, canlı, hareketli ve zengin bir çarşıya sahiptir. İskelenin yanındaki küçük meydandaki balık lokantaları 19. yy'da meyhaneleriyle ünlü Çengelköy'ün bu geleneğini sürdürmektedir. Havuzbaşı Mahallesi'nin güneyinden Beylerbeyi Korusu'nun kuzey yamaçlarım izleyerek Çamlıca tepelerine doğru

Çengelköy'ün kendine özgü köşelerinden biri olan anıtsal çınarın gölgesindeki sahil çayhanesi.
Elif Erim, 1990

çok dik bir yokuşla çıkan Havuzbaşı Sokağının altındaki küçük Şeyh Nevruz Camii ve Havuzbaşı Yokuşu boyunca sıralanan çoğu restore edilmekte olan eski ahşap ev ve konaklar, semtin özel köşelerinden biridir. Yerinde Bizans döneminde bir kilise ve ayazmanın bulunduğu Havuzbaşı Parkı ve durağının karşısından denize doğru uzanan Deniz Hamamı Sokağının adı, burada eskiden kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı sokaklardan girilen iki ayrı deniz hamamının bulunduğunu doğrulamaktadır. Beylerbeyi'nden gelen Yalıboyu Caddesinin devamı olan Çengelköy Caddesi, doğuya doğru uzanan Güzeltepe Caddesi ile kesişir. Güzeltepe Caddesinden kuzeydoğuya doğru ayrılan ve vadi boyunca uzanan NATO Yolu ve çevresi, son yıllardaki düzensiz ve Çengelköy sırtlarının görünümünü betonlaştıran yapılaşmanın en yoğun olduğu bölgedir.

Çengelköy günümüzde çarşısı, geride Rum okulu ve kilisesi, çeşmeleri, Pazartesi Pazarı, hurması, Çengelköy bademi diye ünlü küçük salatalıkları ve diğer bostan ürünleri ile eski Boğaz köyü görünümünü, hiç değilse belli bölümlerinde koruyabilen bir semttir. Tek tük Rum ve Ermeni ailenin yaşadığı semtte, Ortodoks kilisesinin geleneksel haçı suya atma ve çıkarma töreni, halen başka semtlerden gelenlerin katılımıyla yapılmaktadır. Semtin toplumsal yapı ve nüfus bileşiminde son dönemlerde gözlenen değişme, iç göçle Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen nüfusun semte yerleşmesi ve bazı tarikatlara mensup gelenekçi dinci nüfusun ağırlık kazanmaya başlamasıdır.

Bibi. Cahit Kayra-Erol Üyepazarcı, *Mekânlar ve Zamanlar Kandilli, Vaniköy, Çengelköy.* 1st., **1993;** "Beylerbeyi", *İSTA;* "Beylerbeyi" *İKSA-.* Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri,* II; Eyice, *Boğaziçi-,* lanin, *Constantinople byzantine;* Evliya Çelebi, *Seyahatname, T,* İnciciyan, *İstanbul.*

ÇİĞDEM AYSU

ÇENGELKÖY MESCİDİ

bak. HACI ÖMER MESCİDİ

ÇENGELKÖY VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. 1956'da İstinye Tersanesi'nde inşa edildi. 515 grostonluktur, 44,5 m boyunda, 8,60 m genişliğindedir. **3**,15 m derinliği vardır. Danimarka yapısı 2 adet Burmaister moto-

Çengelköy Vapuru
Şükrü Yaman koleksiyonu

ru olup çift uskurludur. Boğaz, Marmara ve İzmit Körfezi'nde kullanılmaktadır. Köy tipi vapurların ilk örneği olarak yapılmıştır. Bir yıl sonra inşa edilen Ortaköy adlı bir eşi vardır.

ESER TUTEL

Çengilerin gösterisini betimleyen bir resim, 17. yy.
Metin And fotoğraf koleksiyonu

ÇENGİLER

Eski seyirlik oyunları içinde köçek ve çengilerin ayrı bir yeri vardır. Bunlar ayrıca tıpkı bale sanatı gibi dramatik özelliği olan sahne dansı gösterileriydi. Eski yüzyıllarda büyük bir sanat değeri taşırken gitgide bozulmuş, ortadan kalkmıştır.

İlk başlarda kadın, erkek ayırmadan bütün dans edenlere, taklitli oyunlar yapanlara "çengi" deniliyordu. Nitekim 17. yy Viyana basımlı *Meninski Sözlüğü'n*de "çengi'nin bir çeşit harp gibi dikine çalman çeng çalgıcısı anlamı taşımasının yanında, oyuncu, dansçı, komedya oyuncusu anlamlarına da geldiği belirtiliyor. Buna karşılık, erkek oyunculara köçek veya tavşan deniliyordu.

Çengi, köçek ve tavşanlar bütün öteki oyuncular gibi kollar meydana getiriyorlardı. Her kolda sarı çizme giyen bir kolbaşı ve kolbaşının da bir yardımcısı oluyordu. Oyuncuların sayısı bir düzine kadardı. Ayrıca "sıracı" denilen dört kişilik bir çalgı takımı, yardakçılar, aynacılar da bulunurdu. Temsil verdikleri yerde çengileri hamam ustaları ve "soyguncu" denilen kadınlar soyup giydirirler, onların makyajlarına, süslerine yardım ederlerdi.

Çengilerin giyimi şöyle olurdu: Çepeçevre altınlarla süslü bir "tepelik" ve tam alnın ortasında yuvarlak "kaşbastı" denilen bir altın; altın sırmayla işlenmiş kadifeden "camadan" denilen, çapraz giyilen iki sıra düğmeli, kısa, kolsuz bir üstlük, bunun altında "üçetek" denilen ve yenleri neredeyse dizden aşağı sarkmış ipekli sırmayla süslü bir entari; göğüslerini yarı açık gösteren ipekli hilalî gömlek; belde lahurî şal ve şalın üzerinde altın ve gümüş bağlama veya sırma bir kemer; üçeteğin altında topuzların az yukarısından büzülerek bağlanmış ve torbalanmış, dökülmüş işlemeli ipek şalvar ki, bu üçetekli entari havalandıkça şalvar altından görünür; ayaklarda alçak ökçeli işlemeli pabuç; elde ise zil veya çarpare,

Çengilerin III. Ahmed döneminde (1703-1730) yaşamış olan ünlüleri Sedef Zehra, Benli Hacer, Zilkıran Kamer, Fidan Ayşe, Kelebek Fırat; III. Selim dönemindeki (1789-1807) ünlüleri Saçlı Sümbül, Kemankeş Eda, Zülüflü Hatice, Yandım Emine; 19. yy'da ise Tosun Paşa kızı Hayriye, Hancı kızı Zehra, Küçükpazarlı Naile, paşa dairesi müntesiplerinden Fatma, Aksaraylı Makbule'ydi.

Çengilere eşlik eden tartım çalgılarının "çarpare", "çegâne" gibi adları vardır. Bunlarla dans edenlere ve başkası dans ederken bunları çalanlara "çarparezen" ve "çegânebaz" denilirdi.

Gerek çengilerin, gerek köçek ve tavşanların oyunları yalmz dans olduğu zaman bu dans göbek atma, topuk çarpma, ayak parmakları ucunda koşarcasına yürüme, gerdan kırma, omuz titretme, bel kırma, kendini geriye atma, bedeni hoplatarak sallanma, kıvırma gibi hareketlere dayanır. Kimileri geriye yatıp saçlarını sarkıtmışken birden öne doğrulurlardı. Çengilerin kaytan oyunu, tura oyunu, fes oyunu gibi oyun çeşitleri vardı. Ayrıca fasıl sonunda -çengilerin çoğunluğu tıpkı köçekler gibi eşcinseldiler- kadın kadına sevişirler, erkek kılığına girip "Zeybek", "Kiki", "Kalyoncu", "Haman" oyunu gibi taklitli, şarkılı oyunlar da oynanırdı.

Kimi çengiler sözsüz, konulu dramatik oyunlar da çıkarırlardı. Bu bakımdan, bunları bir bale temsiline benzetebiliriz. 1524'te İstanbul'da İtalyan azınlı-

ğın verdiği bir bale temsilinde. Türk çengilerinin de dans ettiklerini biliyoruz. İstanbul'da 19. yy'ın sonlarına kadar varlıklarını sürdürmüş olan çengiler bugün birçok seyirlik oyunumuz gibi tarihe karışmıştır.

Bibi. Meninski, *Thesaurus Linguarum Orientalium,* Viyana, 1680-1Ö87; T. Hyde, *De Ludis Orientalibus,* III, Oxford, 1694, s. 245-250; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I. 349-350; M. And, *Kırk Gün Kırk Gece. Eski Donanma ve Şenliklerde Seyirlik Oyunları,* lst.. 1959. s. 46-48, 85-87; And, *Şenlikler.* 175-191: M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* lst., 1985, s. 208-217; ay, "Çengiler-Köçekler-Curcunabazlar", *Anadolu Folkloru,* II, S. 12 (Ekim-Kasım-Aralık 1991), s. 476-481; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 298-305; Sevengil, *Eğlence.* 1990, 61-83; "Çengi", *İSTA,* VII, 3840-3845.

METİN AND

ÇERKEŞ HASAN OLAYI

16 Haziran **1876** gecesi, Beyazıt'taki Midhat Paşa Konağında nazırlara karşı düzenlenen suikast.

Olayın kahramanı Çerkeş asıllı Kolağası (önyüzbaşı) Hasan Bey, Abdülaziz döneminde (1861-1876) sarayda büyüdü. Teyzesi Edâdil ve kız kardeşi Neş' erik, bu hükümdarın kadın efendilerindendi.

Hasan Bey, sözde Mekteb-i Harbiye' de okudu ve subay oldu. Fakat, tipik bir İstanbul kabadayısıydı. Şehzade Yusuf İzzeddin'in yaveri iken Beyoğlu ve Galata semtlerini haraca bağlamıştı. Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve intiharı Hasan Bey'i etkiledi. Kız kardeşi Neş' erik'in, Dolmabahçe Sarayı'ndan Fer'iye Dairesi'ne götürülürken hakarete uğraması, üstündeki şal çarşafın alınması ve birkaç gün sonra da ölmesi Hasan Bey'i büsbütün öfkelendirdi. Diğer yandan Seraskerlik, saray şımarığı bu disiplinsiz subayın ivedilikle İstanbul'dan uzaklaştırılmasını uygun görmüş ve Bağdat'a atamıştı. Hasan Bey, birkaç gün gitmemekte direndi. Tutuklanınca Müşir Redif Paşa'nın aracılığı ile Bağdat'a gideceğini duyurdu ve serbest bırakıldı. Serasker Hüseyin Avni Paşa ile görüşme olanağı elde edemedi.

Olay günü **(16** Haziran 1876) üç revolver (tabanca), iki kama edinerek silahlandı. Yemiş İskelesi'ndeki bir meyhanede içtikten sonra kayık kiralayıp Üsküdar'a geçti. Öldürmeyi tasarladığı Hüseyin Avni Paşa'yı yalısında bulamadı ve toplantı için Midhat Paşa'nm konağına gittiğini öğrendi. Kayıkla Sirkeci'ye döndü. Bir sürücü beygiri ile Beyazıt'ta Tavşantaşı'ndaki konağa geldi. Burada Meclis-i Mahsus denen iç kabine toplantısı yapılmaktaydı. Sadrazam Mütercim Rüşdî Paşa ile Serasker Hüseyin Avni, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed, Hariciye Nazırı Raşid, Maarif Nazırı Ahmed Cevdet, Defter-i Hakanî Nazırı Yusuf, Şûra-yı Devlet Reisi Midhat, Mecâlis-i Aliye memurları (devlet bakanı) Hasan Rıza, Şerif Hüseyin ve Halid paşalar, konağın büyük salonundaydılar. Paşaların maiyet ağaları ise konağın alt katında yiyip içtikten sonra poker oynamaktaydılar. Çerkeş Hasan Bey, saat 22.00 sularında içeri girdi. Tanınan bir kişi olduğu için engelle karşılaşmadan üst kata çıktı. Ansızın salona girdi. Olay tanığı paşaların anılarında anlattıklarına göre "Serasker, davranma yakarım!" diye bağırdıktan sonra Hüseyin Avni Paşa'yı vurdu. Midhat Paşa, Rüşdî Paşa ve diğerleri yan kapılardan konağın harem dairesine kaçmaya çalışırlarken Hasan Bey de kendisine müdahale etmek isteyenlere tabancayla veya kama ile saldırmaktaydı. Silah sesleri ve bağrışmalar yaver ve ağaları, semt halkını harekete geçirdi. Fakat o arada Hariciye Nazırı Raşid Paşa da kurşunlara hecief oldu. Kayserili Ahmed Paşa, aldığı kama yaraları ile bir yan odaya sığınabildi. Bir yaver ve bir konak hademesi ile dışarıdan gelen bir karakol askeri de Hasan Bey'in kurşunlarıyla öldüler.

Olay Seraskerlik'e çok yakın bir noktada geçmesine karşm müdahale olanağı bulunamamıştı. Daha sonra gelen askerler Hasan Bey'i tutuklayıp Seraskerlik'e götürdüler. Oluşturulan divan-ı harp (askeri mahkeme) idam kararı verdi. Hasan Bey 17 Haziran 1876'da Beyazıt Meydanı'nda bir dut ağacının dalında asıldı. İdamdan önce rütbeleri sokulurken "Padişah Abdülaziz'in katili Hüseyin Avni Paşa'dır" diye bağırması, sonraki Yıldız yargılamaları için bir delil sayılmıştır. Kimi yorumcular ise Çerkeş Hasan Olayı' nın, Mithat Paşanın bir komplosu olduğunu, aksi halde böylesine kolay gerçekleştirilemeyeceğini ileri sürmüşler, Hasan Bey'in, Midhat Paşa'yı hedef seçmemesini de buna kanıt göstermişlerdir. Olayı yaşayanlardan Cevdet, Mahmud Celaleddin, Memduh paşalar ise suikastı birbirini doğrulayan yorumlarla ve Çerkeş Hasan'm kişisel öç duygusuna bağlayarak anlatmışlardır.

Olay nedeniyle İstanbul'da güvenlik önlemleri artırılırken Yıldız Kasrında tedavi edilmeye çalışılan V. Murad'dan bu olay saklandı. Halk ise günlerce heyecan yaşadı ve kısa zamanda Çerkeş Hasan Bey bir kahraman oluverdi. Onun için şiirler ve destanlar yazıldı. II. Abdülhamid (hd 1876-1909) padişah olunca Edirnekapı'daki mezarı yaptırıldı ve taşma "Genç yaşta veliyünnimeti uğrunda fedayı cân eden Çerkeş Hasan Bey" yazıldı.

Çerkeş Hasan Olayı İstanbul'da 1579' da Sokollu Mehmed Paşa'nm öldürülmesinden üç yüzyıl sonraki ilk kişisel suikasttır.

Woods Paşa anılarında yanılarak olayın Ortaköy'deki sadrazam konağında geçtiğini yazmıştır.

Bibi. Osman Nuri. *Abdülhamid-i Sânî ve Devri Saltanatı.* I, İst.. 1327, s. 39-45; Memduh Paşa. *Mir'at-ı Şuünat,* İzmir, 1328, s. 96: Cevdet, *Tezâkir,* IV, 159-160; Mahmud Celaleddin Paşa. *Mir'at-ı Hakikat.* I. lst., tv. s. 189-192: Danişmend. *Kronoloji,* III, 280-282. H. Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası.* lst., 1957, s. 10-13; Sir H. F. Woods, *Türkiye Anıları.* İst.. 19"6. s. 112.

NECDET SAKAOĞLU

ÇEŞMELER

Temizlik ve su içme amacıyla yapılan çeşmeler İstanbul kent mekânının estetiğine katkıda bulunan çarpıcı odak noktaları olmuşlardır. İstanbul'da özellikle kent içi su tesislerinin yapımının hızlandığı 16. yy'dan sonra çok sayıda çeşme inşa edilmiştir. Ana kaynaklardan künklerle saraylara, konaklara ve halka ait konutlara özel su dağıtımı sağlanmış ve hemen hemen her sokakta bir ya da birkaç tane olmak üzere yüzlerce çeşme hayır yapısı olarak kullanıma açılmıştır.

İstanbul çeşmelerinin çoğu kitabelidir. Bunların içinde günümüze ulaşmış en eski çeşme Davud Paşa Camii yanında bulunan 890/1485 tarihli çeşmedir. Ancak kitabesiz çeşmeler içinde II. Mehmed (Fatih) döneminden (1451-1481) kaldığı ileri sürülen çeşmeler de bulunmaktadır. Bozdoğan Kemeri'nin dibinde olup 1942'de Atatürk Bulvarı açılırken kaldırılan Kırkçeşme ve Arkeoloji Müzesi bahçesindeki çeşmenin Fatih döneminden günümüze ulaştığı düşünülmektedir. Kitabeli çeşmelerin içinde ünlü hattatların yapıtları dikkati çekmektedir. Bunların içinde Yedikule'de Samatya Caddesi üzerinde bulunan 970/1562 tarihli Uşşâkî Tekkesi Çeşmesi'nde Hattat Karahisarî'nin ünlü besmelesinin bir benzeri ayna taşma yonmlmuştur.Ayasofya'da Lala Hayreddin Mescidi'nin kapısı yanında bulunan 1230/1814 tarihli Başçuhadar Seyyid Ömer Ağa Çeşmesi'nde Enderunlu Vasıf ın manzum tarihi, Hattat Rakım tarafından ta'lik hatla yazılmıştır.

İstanbul çeşmeleri kullanış amacına uygun olarak çok değişik konumlarda yapılmıştır. Saray ve konaklarda iç mekân çeşmelerinden yontusal nitelikte değerli örnekler günümüze kadar gelmiştir. Bu tür çeşmeler duvarda çeşme aynası, musluk ve yalaktan oluşur. Ancak, musluk çevresi dönemin bezeme anlayışına göre titiz bir işçilikle bezenmiştir. Topkapı Sarayı'nda bu tür çeşmelerin zengin örnekleriyle karşılaşırız, örneğin Sultan İbrahim'in (hd 1640-1648) sünnet odası, I. Ahmed (hd 1603-1617) ve I. Abdülhamid'in (hd 1771-1789) yatak odalarında bulunan çeşmeler bu tiptedir. Dış mekân çeşmeleri ise birer anıtsal yapı olarak tasarlanmışlardır. Bu çeşmeler tek ya da bir başka yapıyla birlikte düşünülmüştür. Tek başına olanlar ya duvar yüzüne paralel ya da köşede ve çukurdadır. Serbest tasarlanmış olanlar, III. Ahmed çeşmeleri gibi, bir meydan ortasında yer alırlar. Bu tür çeşmeler daha çok Batılı anlamda kent tasarımının geliştiği 18. yy'dan sonra ortaya çıkmıştır. Serbest tasarlanmış çeşmeler içinde avlu ya da bahçe içinde kullanıma açılmış o-İanları da vardır.

Koca Mustafa Paşa Camii avlusundaki 1150/1737 tarihli Hacı Beşir Ağa, Tarabya'daki 1247/1812 tarihli Nevnihal Hatun çeşmeleri bu türe örnek gösterilebilir.

İstanbul çeşmelerinin bir bölümünün başka bir yapıyla birlikte tasarlandıkları-

nı görmekteyiz. Sebille birlikte olanlar çoğunluktadır.

1216/1801 tarihli Eyüp'teki Mihrişah Sultan Çeşmesi ve Zeyneb Sultan Camii avlusunun köşesindeki 1191/1777 tarihli I. Abdülhamid Çeşmesi sebile bitişiktir. Eminönü YeniCami'deki 1151/1738 tarihli Rukiye Kadın Çeşmesi türbeyle birlikte tasarlanmıştır. Koca Mustafa Paşa Caddesi'ndeki 1147/1734 tarihli Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nde avlu kapı düzenlemesine çeşme de katılmıştır. Kadırga Limanindaki 1182/1768 tarihli Esma Sultan ve Edirnekapı-Rami arasındaki Topçular'da bulunan 1027/1617 tarihli Sadrazam Mehmed Paşa çeşmelerinde örtü, namazgah olarak kullanılmıştır. Haydarpaşa-Salacak arasındaki çukur arazideki 1064/1654 tarihli çeşmeyle Beylerbeyi'ndeki 1249/1833 tarihli çeşmenin arkasındaki çimenlik, birer namazgah sofasıdır. Günümüzde mevcut olmayan Yenibahçe'deki Gürcü Mehmed Paşa ve Attar Halil Ağa çeşmelerinin üstüne caminin minareleri oturtulmuştur. 1169/1755 tarihli Fındıklidaki Zevki" Kadın Çeşmesi ise sıbyan mektebinin altındadır.

Çeşme yapısı fiziksel biçimlenişe göre de değişik görüntüye sahiptir. İstanbul çeşmelerini fiziksel biçimlenişe dayalı tipolojik incelemede cephe sayısına göre gruplandırabiliriz. Köşe ve meydan çeşmeleri çok cepheli çeşmeler grubunda değerlendirilebilir. Özellikle hayvanların kullanımına açık çeşmelerde musluk sayısı çoğalmaktadır. Üsküdar'da Paşalimanı'nda bulunan 1874 tarihli Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi bu nedenle on muslukludur. Tek musluklu olup Ayasofya Üçüzlü Çeşmesi gibi, çok kanatlı tasarlanmış olanlar da vardır. Fiziksel biçimlenişe dayalı tipolojide gövde biçimlenişi de önemli çeşitlilik yaratmaktadır. Çeşmelerin büyük çoğunluğu küp ya da dikdörtgen prizma gövdelidir. 18. yy'da, 1197/1782 tarihli Emirgân Çeşmesi'nde görüleceği gibi çokgen gövdeli çeşme yapımı yaygınlaşmıştır. Gövde biçimi olarak seçİlen bir öteki geometrik biçim silindirdir. Sütun biçimindeki silindir gövdeli çeşmeler daha çok küçük boyutludur. 1150/1737 tarihli Koca Mustafa Paşa Camii avlusundaki Hacı Beşir Ağa Çeşmesi, silindir gövdeli çeşme türüne örnek gösterilebilir.

İstanbul çeşmelerinde cephe tasarımına dayalı tipolojik çözümleme, klasikten çağdaşa doğru üslupsal gelişme sürecini somut bir biçimde sergilediği için Osmanlı mimarlığının gelişmesini kavramak açısından çok önemlidir.

Cephe tasarımının çözümlenmesinde çeşme öğelerinin birbirleriyle olan ilişkilerinin tanımlanması ve bütün içinde kurdukları düzenin çözümlenmesi gerekir. Klasik dönemde musluk, sivri kemerle biçimlenen derin bir niş içine yerleştirilmiştir. Kimi örneklerde sivri kemer yerine dilimli yarım yuvarlak kemer kullanıldığı görülür. Dikdörtgen bir blok oluşturan yazı, dış duvar yüzeyinde, niş üzerindedir. Nişin sivri kemeriyle kitabe bölümü arasında kalan alan köşelik olarak değerlendirilmekte ve bu bölüme simetrik olarak iki rozet yerleştirilmektedir. Çeşme cephesinin simetri ekseni üzerinde dizilen bu öğeler çoğu kez bir silmeyle dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Köşeleri dik açıyla oluşan çeşme gövdesi kimi örneklerde burmalı ince sütuncuklarla yuvarlatılmıştır. Klasik üslubun İstanbul'daki görkemli örnekleri, Edirnekapı'da yer alan 973/1565 tarihli Mirahor Nuh Ağa ve Şehzadebaşı'nda yer alan 1012/1603 tarihli İbrahim Paşa çeşmeleridir.

Serbest tasarlanmış ve silindir gövdeli çeşmelerden Koca Mustafa Paşa Camii avlusundaki Hacı Beşir Ağa Çeşmesi. *Yavuz Çelenk, 1994*

18. yy'la birlikte klasik şemada çözülme başlar. 1740'lara değin vardırabileceğimiz bu dönüşüm sürecinin başlarında klasik dönemin düzenlemesi değiştirilmeden uygulanmıştır. Buna karşılık bezemesel öğelerin niteliğinde önemli bir değişim olmuştur. Bu aşamada dikkati çeken klasik dönemin ussal düzeni Avrupa baroğunun dışavurumcu anlatımına doğru çözülmeye başlamasıdır. Klasik dönemde çeşme cephesi geleneksel taç kapı ve mihrap düzenlemesini yineler. Değişik ölçek ve konumda dikdörtgen alanların birbirleriyle olan ilişkileri duvar düzeyinin estetiğini oluşturur. 18. yy'da ise, doğal öğelerin katılımıyla klasik üslubun dikdörtgen prizma gövdesi kemirilmeye başlar. Rumîler, palmetler ve lotusların karşısına buketli vazolar, meyveli kâseler çıkartılmıştır. Stilizasyonla doğalcılık yan yana, birlikte var olmuşlardır. Bâb-ı Hümayun Çeşmesi'nde görüleceği gibi, yeni bezeme öğeleri kimi yerde stilize edilerek kullanılmış, kimi yerde de üçüncü boyut denemeleriyle doğalcı üslup abartılmıştır. Osmanlı imgeleminin yaratıcı gücü böylece yepyeni bir doğrultuda ürün vermeye yönelmiştir. Değişim yalnızca yüzey bezemesine değil, kütle biçimlenişine de yansır. Bu dönemde küp gövdenin yerini çokgen gövde almıştır. Çokgen prizma gövdede dışbükey eğrisel dönüşler gözlenir. Yine bu dönemle birlikte kent dokusunda belirmeye başlayan meydanların merkezlerinde geniş saçakla son bulan anıt niteliğinde meydan çeşmeleri yapımı hızlanmıştır. 18. yy'da yapı malzemesinde de farklılaşma izlenir. 16. yy'ın kesme taştan yapılmış çeşmeleri yerine 18. yy'da mermer kaplamalı çeşmeler yaygınlaşır. 1700-1740 arası olarak belirleyeceğimiz bu dönem, geleneksel Osmanlı üslubundan Batı üsluplarına geçiş dönemidir. Cephe düzeninin ana şeması korunmuş, ancak yeni örgeler kullanılmıştır. Dönem için en karakteristik öğe yuvarlak kemerli az derin niş ve ışınsal gelişen niş örtüşüdür. Niş örtüsünün başlangıç çizgisini mukarnaslı bir korniş belirler. Kimi örneklerde de mukarnaslı korniş, gövdeyle örtü arasında saçak kornişi olarak yer alır.

Bezeme örgelerinde başlayan çözülme 1740'larda düzenlemede de kendini belli eder. Az derin bir niş oluşturan "C" kıvrımlı kemer, sütunçelerle desteklenir. Kitabe, klasik dönemdeki gibi duvar yüzeyinde, niş üzerindedir. Duvara bitişik örneklerde de saçak oluşturulmaya başlanmıştır. Saçak ince gövdeli pilastrlarla iki yandan desteklenmektedir. Yine bu yıllarda bezemede de niteliksel bir değişim gözlenir. "C" kıvrımlı yapraklar yüzeysel bezemenin asal öğeleridir. Örgelerde ince ve kıvrak çizgiler egemendir. Saadeddin Efendi Çeşmesi (1741) dönem üslubunu en iyi tanımlayan örnektir. Zevki Kadın Çeşmesi (1755) dönemin bir çeşitlemesidir. Niş derinleşmiş, kemer içbükey ve dışbükey hareketlenmelerle biçimlendirilmiştir.

Yüzyılın ortalarında çeşme cephesinde değişim hızlanır. Yapısal ve bezemesel öğeler yeni bir içerik içinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Abartılmış öğeler yontusal değerleri güçlendirirler. Cep-

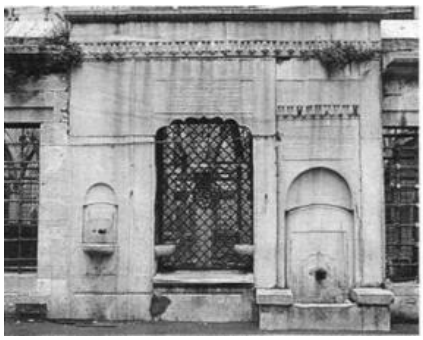
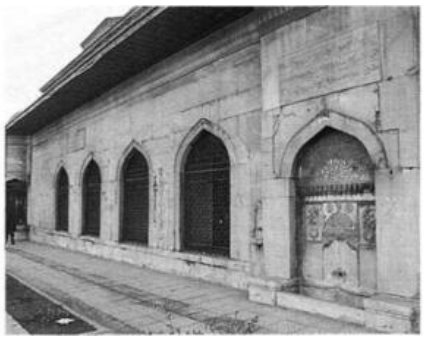
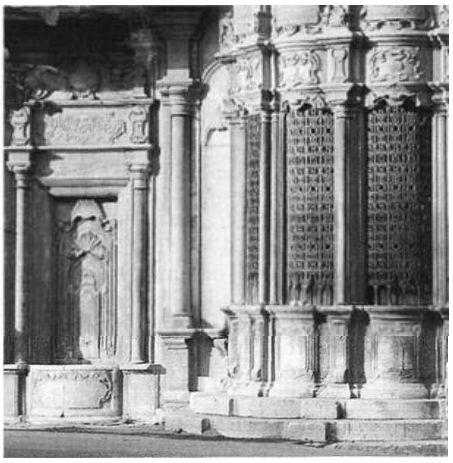

Başka bir yapıyla birlikte tasarlanmış çeşme örnekleri: Rukiye Kadın Çeşmesi (türbe-çeşme), Eminönü (solda); Hekimoğlu Ali Paşa Camii avlu kapı düzenlemesine katılmış çeşme, Koca Mustafa Paşa Caddesi (ortada); Mihrişah Sultan Sebiline bitişik aynı adı taşıyan çeşme, Eyüp (sağda).
Yavuz Çelenk. 1994 (sol ve orta), Nazım Timuroğlu, 1994 (sağ)

fie yüzeyinde düşey ve yatay bölünmeler değişik düzlemler oluşturacak biçimde çoğalırlar. "C" kıvrımlı kemerler "S" kıvrımlı kemerlere dönüşürler. İri gövdeli sütunları baştabanda yivli gövdeli ve volütlü başlıklı pilastrlar izler. Destek ve korniş ikilemi arasında denge kurulur. Işınsal biçimlenen niş örtüsü kemer kıvrımlarıyla uyum içinde gelişir. Gövdenin üst bölümü geniş bir baştaban oluşturur, kitabe baştabana alınmıştır. Kanatlı cephe düzenlemeleri bu dönemde yaygınlaşır. Bu dönemin en ilginç örneği Nuruosmaniye Külliyesi'ndeki III. Osman Çeşmesi'dir (1756). Musluk tablasını oluşturan pilastrla baştaban düzenlemesinin birkaç kez yinelenmesi ilginç bir tasarı uygulamasıdır. Bir tiyatro dekoru gibi üçüncü boyut yaratılmak istenmiştir. Yusuf Efendi Çeşmesi'nde (1757) cephe düzenlemesi iri kare kesitli yivli pilastrlarla üç kanada ayrılmaktadır. Yan kanatlarla orta kanat arasındaki ölçek farkı ve kanatlar arasında içbükey, dışbükey profillerle geçişler barok üsluba uygun çözümler olarak gözükmektedir.

"S" kıvrımlı bezemeleri bulunan Nuruosmaniye Külliyesi'ndeki III. Osman Çeşmesi.
Yavuz Çelenk, 1994

Yüzyılın ortasında karşılaşılan yenilikler 1770'li yıllarda da sürmektedir, ancak oransal ilişkiler ve bezeme öğelerinin değerlendirilmesinde farklılaşma belirmiştir. Akant yaprağı-istiridye kabuğu örgesi ön plandadır. Musluk tablasının asal bezeme öğesi olan akant yaprağı-istiridye kabuğu örgesi, ayrıca düşey kesitte "S" kıvrımı oluşturacak biçimde baştabanda yer alır. Saçak kornişi belirgin bir biçimde genişler. Baştabanın yükseltilmesiyle gövdede oransal ilişkiler de değişmiştir. Musluk çevresi, yonca yaprağı ya da çok kıvrımlı kemer türleriyle oluşan sıra kemerlerle sınırlanmıştır. Emirgân Çeşmesi (1783), meydan çeşmesi anlayışındaki değişimi gösterir. Kütlenin düşey gelişimi, değişimin en belirgin özelliğidir. Bu düzenlemenin uzantıları 1806 tarihli Hatice Sultan Çeşmesi ve 1874 tarihli Hüseyin Paşa Çeşmesi'yle 19. yy' da sürmüştür. 1771 tarihli Hamidiye Çeşmesi, 1780 tarihli Sineperver Valide Sultan Çeşmesi ve 1780 tarihli Dülgeroğlu Çeşmesi bu tipin çeşitlemeleridir.

1770lerin düzenlemesi 1790'larda musluk tablasında silmeli dikdörtgen çerçevenin belirmesinden sonra değişir. Bu grubun örnekleri Hibetullah Valide Sultan Çeşmesi (1791). Haznedar Usta Çeşmesi (1791) ve Eyüp'teki Mihrişah Sultan Çeşmesi'dir (1792).

19. yy in ilk yarısında çeşme tasarımı yeni bir karakter kazanır. Bu düzenlemede musluk bölgesi gömme bir yay kemerle çevrilidir. Çeşme köşeleri kimi zaman gövdeleri yivli ve iyon başlıklı, kare kesitli, az derin pilastrlarla belirlenmiştir. Yalın silmeli bir korniş, örtüye yakın bir yükseklikte gövdeyi dolanır. Kitabe kornişle oluşturulan üst bölüme yerleştirilmiştir. Cephe düzenlemesine yeni bir öğe katılır: Tuğra. Üsküdar'daki III. Selim Çeşmesi (1802) yeni düzenlemenin ana ilkelerini yansıtan ilk örnektir. Küçüksu'daki Meydan Çeşmesi'nin (1806) uzunlamasına gelişen dikdörtgen prizma gövdesi üzerindeki düzenleme yeni anlayışın meydan çeşmelerine de yansıdığının kanıtıdır. Dört cephede yer alan musluklar gömme yay kemerle çevrilidir. 18. yy'rn ikinci yarısında yaygınlaşan akant yaprağı-istiridye kabuğu kilit taşı örgesi, keskin çizgilerle yontulmuş hotoz biçimine dönüşmüştür. Duvar yüzeyinde yaprak örgeleri biçim değiştirerek kumaş dökümlerine dönüşmüşlerdir. Madalyon örgesi, dönemin karakteristik öğelerinden biridir. Çevri Kalfa Çeşmesi'nde görüleceği gibi, III. Selim döneminde geliştirilen düzenleme, II. Mahmud döneminde de benimsenmiştir. Çeşme aynasında akant yaprağı-istiridye kabuğu yerine, madalyon, amfora, tüye dönüşmüş yaprak örgeleriyle oluşan bir düzenleme geliştirilmiştir. Talimhane'deki II. Mahmud Çeşmesi bu dönemin klasik şemasına örnektir.

II. Mahmud döneminin bir diğer özelliği ampir üslubunun(->) etkisi altında oluşmuş dönem üslubunun, ana karakteri korunarak çeşitli tasarım şemalarının denenmiş olmasıdır. Beylerbeyi'ndeki II. Mahmud Çeşmesi (1811) gövde biçimi ve profiliyle geleneksel meydan çeşmesi anlayışından uzaklaşmaktadır. Dönemin örgeleriyle oluşturulan tepeliğin klasik dönemden sonra yeniden kullanımı ilginçtir. Maçka'daki Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi'nde (1839) yeniden küp gövde biçimine dönülmüştür. Gövde köşelerini belirleyen enli kare kesitli pilastrlar üzerinde yatay derzler açılarak yapay doku farkı yaratma yeni bir denemedir. Musluk aynasında bu kez çeşitli asalet simgeleri yer almaktadır. Kolonkiriş-kemer üçlüsünün düzeni ve ölçüleriyle Roma takı görünümünde olan Eyüp' teki Pertevniyal Kadın Efendi Çeşmesi (1856) arkitektonik yapısıyla dikkati çeken bir örnektir. Yapısal öğeler irileşmiş, bezemesel öğeler dolgunlaşmıştır. Çeşme cephesinde plastik değerler antik çağ üslubu içinde yorumlanmıştır. Girland örgesi bezeme sözlüğünün yeni öğesidir. Topkapı Mezarlığı duvarına yerleştirilmiş II. Mahmud Çeşmesi'nde (1843) sütunların gövdeden ayrılması, bir öteki tasarım denemesidir. Bu yapıtta da gövde bir tepelikle taçlanmaktadır.

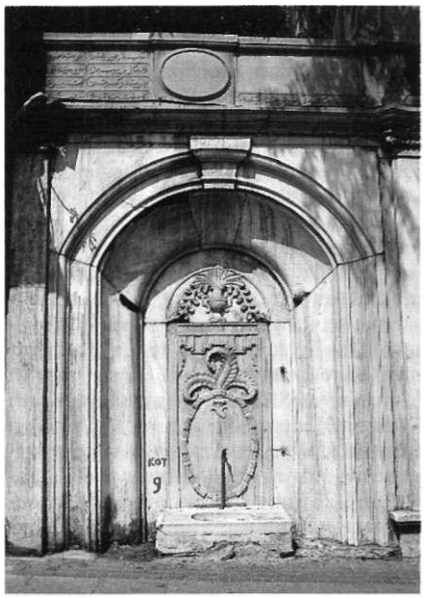

Madalyon örgesinin kullanıldığı Çevri Kalfa Çeşmesi.
Nazım Timuroğlu. 1994

19. yy'rn ilk çeyreği ve **20.** yyin başı, çeşme tasarımında yeni düzenlemelerin denendiği bir dönemdir. Dönemin anıtsal yapılarında karşılaşılan eklektik yaklaşım çeşme cephelerine de yansır. Değişim Aksaray'daki Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi'yle (1881) başlatılabilir. Cami avlusuna girişte kapı düzenlemesi oluşturan çok yalaklı çeşmede, Topkapı II. Mahmud Çeşmesi'nde olduğu gibi sütunlar serbestir, ancak bezeme niteliğinde değişim olmuştur. Bezeme hem yüzeyselleşmiş, hem de rumî, palmet ve lotuslarla birlikte klasik dönemin stilizasyonuyla biçimlenmiştir. 18. yy'ın ilk çeyreğinde var olan mukarnaslı korniş, cephe tasarımında yeniden yerini almıştır. Yıldız'daki II. Abdülhamid Meydan Çeşmesi (1888), Aksaray'daki Valide Çeşmesi'ndeki kimi değerleri sürdürmektedir, ayrıca kum saati başlığı ve tabanıyla duvar nişi örgelerine de yer verilmiştir. D'Aronco Çeşmesi olarak tanınan Galata'daki çeşmeyle bugün Maçka Parkinda bulunan II. Abdülhamid Çeşmesi, eklektik üslubun art nouveau(->) akımı etkisiyle biçimlenen ilginç örnekleridir. Galata'daki çeşmede Osmanlı mukarnas sistemi niş örtüsünde soyutlanarak kullanılmıştır. Bir yandan da art nouveau akımının bitki motifli öğeleri tasarıma katılmıştır. II. Abdülhamid Çeşmesi, Osmanlı mimarlığında eklektik üslup örneği olarak özgün bir yapıttır. O zamana değin kapalı kütle olarak tasarlanan çeşme gövdesi bu örnekte doluluk ve boşluk değerleri düşünülerek biçimlendirilmiştir. Bâb-ı Hümayun Meydan Çeşmesi'ni anımsatan geniş saçak iki ayakla desteklenmektedir. Ayaklar arasında baştaban dolgu duvar olarak düşünülmüştür. Mermer bir blok üzerinde yer alan musluk aynası tunç şebekeyle tümlenmektedir. Kabartmalarda Osmanlı, barok ve rokoko izleri görülür. Tunç şebeke kullanımı sebil ve hazireli çeşmeler etkisiyle gelişmiş olabilir.

Osmanlı çeşmelerinin en son tipi I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nde oluşturulmuştur. Sivri kemerli niş, yazıt, rozet, mukarnaslı kornişle Kısıklı Çeşmesi (1914) klasik Osmanlı üslubunu yeniden yaşatma isteğini dolaysız olarak yansıtmaktadır. Sivri kemer ve kanatlı biçimlenişiyle Sultanahmet'teki Üçüzlü Çeşme, klasik dönemin genel tasarım öğelerinden yararlanarak günün üslubuna uyarlama çabasını gösterir.

Kent içi çeşme cepheleri üzerine geliştirdiğimiz tipolojik çözümleme Osmanlı sanatında yaratıcı gücün sınırsızlığını sergilemektedir. 18. yy'ın başından Cumhuriyet'in kuruluşuna değin geçen süre içinde çok çeşitli tipler üretilmiştir. Tasarımda biçimsel değişmelere karşın özde Osmanlı karakteri sürekli olarak korunmuştur.

Bibi. S. Evice. "istanbul". *İA.* V/2. 1214/89-99; ay, "Çeşme", *Di A,* VIII, 277-287; Kuban, *Barok-.* A. Arel, *18. Yüzyıl istanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İst., 1975.

AYLA ÖDEKAN

ÇEŞMİBÜLBÜL

Osmanlı cam sanatında Beykoz işi(-») diye adlandırılan ürünlerden biri. "Bülbül gözü" anlamına gelir.

1845'te devlet yönetimine geçen Beykoz-Çubuklu'daki cam ve kristal imalathanesiyle, bu semtte daha önce kurulmuş olan imalathanelerde üretilmiştir.

Çeşmibülbül kelimesinin yöredeki "Çeşm-i Bülbül" adlı eski bir çeşmenin adından mı yoksa ürünlerin üstündeki çizgilerin bülbül gözüne benzetilmesinden mi geldiği kesinlik kazanmamıştır.

Çeşmibülbül diye adlandırılan cam eşyaların benzerlerine ilk kez **16.** yy'da Venedik'te rastlanmaktadır. Venedikli cam ustalarının buluşu olan çeşmibülbüller zamanla bütün Avrupa'ya yayılmış, istanbul'da da beğeniyle karşılanmıştır. Ancak çeşmibülbüllerin İstanbul'da yaygınlık kazanması 19. yy'a rastlar, istanbul'da bu yüzyılın ortasında, Avrupa'da üretilen çeşmibülbül türü eşyanın Türk zevkine göre geliştirilmiş biçimleri üretilmeye başlanmıştır.

Çeşmibülbüller önceden hazırlanmış cam çubuklar halindeki kalıp üzerine sıcak cam sarılması, döndürülerek üflenmesi, normalden biraz daha düşük ısılı fırınlarda uzun süre bekletilmesi gibi zahmetli, özen gerektiren bir dizi işlem sonunda üretilir. Beykoz işi çeşmibülbüller, üzerlerinde ince çizgiler yanında kalın çizgiler de bulunması, ince ve kaliteli olmalarıyla Batida üretilen benzerlerinden ayrılırlar. Çeşmibülbül, bir cam üretim tekniği olarak en çok sürahi, karlık, bardak, vazo, gülabdan, avize, laledan, kâse, fincan, yemişlik ve tespih gibi eşyalar üzerinde uygulanmıştır. Spiral çizgilerin uyum halinde yerleştirilmesi esasına dayanan çeşmibülbüllerde en çok kullanılan renkler süt mavisi, koyu kırmızı, zümrüt yeşili ve beyazdır. Ayrıca altınlı, kabartma çiçekli ve tezhipli çeşmibülbüller de vardır.

Çeşmibülbül üretimi, Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ tarafından, eski istanbul zevkinin cam eşyada yeniden canlandırılması amacıyla günümüzde de sürdürülmektedir.

Bibi. F. Bayramoğlu, *Türk Cam Sanalı ve Beykoz işleri,* İst., 1974; N. Bayraktar, *İstanbul Cam ve Porselenleri,* İst., 1982; Ö. Küçükerman, *Cam Sanalı ve Geleneksel Türk Camcılığından Örnekler,* Ankara, 1985; ay, *Beykoz Fabrikası; Boğaziçi'nde Başlatılan Sanayi,* Ankara, 1988: ay. "Boğaziçi Camcılığının Ünlü Eserleri: Çeşmibülbüller", *Türkiyemiz,* S. 66 (1992), s. 4 12: Büngül, *Eski Eserler,* I, 88-89: Ü. Özgümüş. "Cam". *DİA.* VII, 38-41.

İSTANBUL

ÇETİNTAŞ, SEDAT

(1889, Arapgir - 6 Ocak 1965, İstanbul) Mimar.

1918'de Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi) Mimarlık Bölümü'nü bitirdi. Bir süre serbest çalıştıktan sonra Maarif Vekâleti Hars Müdürlü-

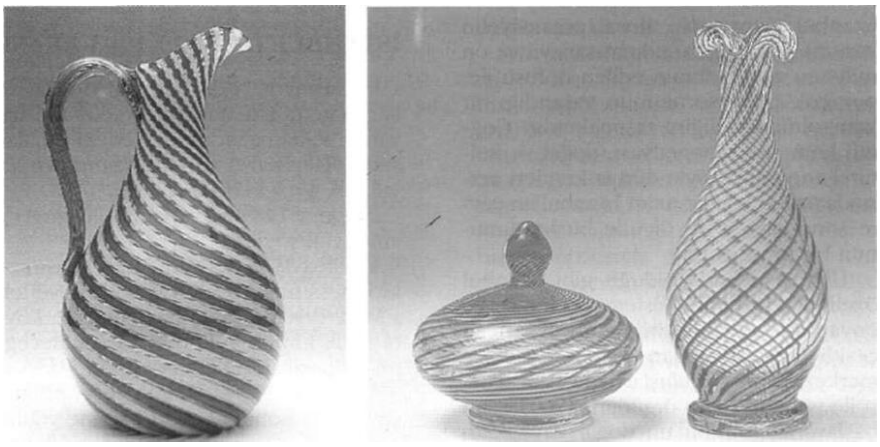

Beykoz işi bir çeşmibülbül sürahi (solda) ile günümüzde Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ tarafından üretilen bazı çeşmibülbüller.
İsa Çelik (sol), Nazım Timuroğlu (sağ)

ğü'nde (Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Müdürlüğü) mimar olarak görev aldı. 1933'te Eski Eserleri ve Anıtları Koruma Heyeti üyeliğine atandı. 1954'te Eski Eserler ve Röleve Bürosu'ndan emekli oldu. 1957-1960 arasmda İstanbul milletvekilliği yaptı.

Çetintaş'ın İstanbul'daki eski eserlerle ilgili çalışmalarının başında röleveleri gelir. İlk olarak 1932'de Chicago sergisine gönderilmek üzere Şehzade Camii'nin on iki pafta halinde rölevelerini hazırladı. Ardından Sokollu Mehmed Paşa Camii'nin rölevesini çıkardı. Anıtlar Kumlu üyesiyken Sultanahmet'teki İbrahim Paşa Sarayı'nı araştırdı ve o zamana kadar yanlış bilinen birçok hususu aydınlattı. Bu konudaki çalışmalarını *İbrahim Paşa Sarayı* (1939) adlı kitapta topladı. Ayrıca Süleymaniye Camii (1938), Davutpaşa Sarayı (1939) ve II. Mahmud Türbesi'nde (1942) yapmış olduğu araştırmalarda ilginç sonuçlar elde etti.

Çetintaş, istanbul'un sorunları üzerine eğilmiş, 1950'den sonra kent nüfusunun bilinçsizce artmasının önemi üzerinde durmuş, yöneticilerin dikkatini bu konuya çekmeye çalışmıştır. Daha genç yaşlarında iken "istanbul'un İmarı", "Yetim İstanbul" yazılarını *İkdamda* yayımlayarak kent sorunlarının çözümü ve tarihi eserlerin korunması üzerinde durmuştur, "istanbul büyümüyor, şişiyor", "Müstakbel istanbul için bir felâket", "istanbul'u bir kaç milyonluk bir şehir olarak şimdiden plânlamazsak ileride göreceğiniz manzara yüreklerinizi sızlatacaktır", "istanbul tam yüz senedir şişiyor", "Bu şehir plânsız, projesiz bir ur gibi nasıl şişmeye başladı" yazıları günümüzde de güncelliğini korumaktadır.

Bibi. E. Yücel "Mimar Kemalettin ve Mimar Vedat Beylerin Üslûbunu Sürdüren Restoratör Mimarlar", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri,* ist., 1980, s. 467-481; T. Uyaroğlu. "Kaybettiğimiz Kıymetler: Sedat Çetintaş İdealist Bir Eski Eserci", *Mimarlık,* S. 7 (1965), s. 23-24.

ERDEM YÜCEL

ÇEVRE SORUNLARI

İstanbul metropolü, ulusal potansiyelin yarısına yakınını barındıran sanayii ve on milyonu aştığı tahmin edilen nüfusu ile, pek çok çevre sorununun yaşandığı bir kent olma özelliğini taşımaktadır. Coğrafi konumu, topografyası, doğal ve kültürel zenginlikleriyle dünya kentleri arasında özgün bir yer tutan İstanbul'un çevre sorunları da bir ölçüde bu konumunun bir uzantısıdır.

Ülke genelinde olduğu gibi İstanbul özelinde de henüz sistematik bir çevre envanteri gerçekleştirilmemiştir. Ancak çeşitli bilim kurumları ile bazı yerel ve merkezi kamu kuruluşları, meslek odaları ile gönüllü çevre örgütleri, 1960'lardan başlayarak istanbul'un doğal kaynakları ve alıcı ortamları üzerinde araştırmalar yapmış, projeler geliştirmişlerdir.

Aynı sorunlardan (plansız kentleşme ve sanayileşme, ekolojik boyutu olmayan planlama kararları, teknolojik yetersizlik, veri tabanı eksikliği, belgeleme-izleme-denetleme mekanizmalarında yetersiz kalan yasal ve örgütsel yapı, toplumun bilinç ve kararlara katılma düzeyi vb) kaynaklanan, dolayısıyla aynı sonuçları (yaşam çevresinin kalitesizleşmesi, doğal kaynak ve ortamların kirlenmesi veya azalması, biyolojik türlerin tükenmesi, ekolojik dengenin bozulması) doğuran ve bir diğeri ile sürekli etkileşim içinde olan çevre sorunlarını birbirinden kesin çizgilerle ayırmak olanaksızdır. Ana başlıklar, yalnızca, sorunların yoğunlaştığı alanları ifade eder.

İçme Suyu Kaynaklarının Korunması: Ülke genelinin tersine, istanbul'un içme ve kullanma suyu kaynaklarının çok zengin olmayışı, tarih boyunca bu kaynakların korunması ile. taşıma ve dağıtımda kayıpların en aza indirilmesi için önlemler alınmasını gerektirmiştir, ilk düzenli su kaynaklarını oluşturan Belgrad Ormanı pınar ve bentleri başta olmak üzere, tüm su kaynaklarının su toplama havzalarmdaki yoğun orman dokusu, asırlarca buralarda başka kullanımları önlemiştir.

Günümüzde istanbul'un su gereksinmesi, Avrupa yakasındaki Terkos ve Alibeyköy barajları ile Büyükçekmece Gölümden ve Asya yakasındaki Ömerli ve Darlık barajlarından karşılanmaktadır. Elmalı Barajı, 1993'te. kirlenme nedeniyle devreden çıkarılmıştır. Hızlı nüfus artışı, kişi başına 1990 için hedeflenen 260 İt/güne ulaşılmasını engellemiş, 1992'de kente verilebilen su miktarı ancak **162** İt/gün olabilmiştir.

1990'larda İstanbul'un su kaynakları, her türlü yapılaşmanın yasak olduğu mutlak koruma bandı dahil, kısa, orta ve uzun mesafeli koruma bantlarında gelişen yoğun yapılaşmanın tehdidi altındadır. Su kaynaklarına veya beslenme havzası içindeki derelere doğrudan bağlanan yerleşmelerin ve endüstri tesislerinin atıklarının yanısıra, yüzey suları ile taşınan tarımsal ilaçlar (yapay gübreler, pestisitler vb) ve yine beslenme sahası içinde bulunan çöp depolama sahalarının sızıntı suları, içerdikleri yoğun toksik maddeler nedeniyle su kaynakları için büyük bir tehlike oluşturmaktadır. Büyükçekmece ve Ömerli havzalarında yürütülen ayrıntılı çalışmalarda, yaygınca bilinen kirleticilerin yanısıra, saptanan ağır metallerin büyük facialara yol açabileceği de ifade edilmektedir.

İstanbul'da, atık su bakımından izlenmekte olan 2.000 endüstriyel tesisin azımsanmayacak bir bölümü, halen su toplama havzaları içinde faaliyetlerini sürdürmektedir. İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi'nin (İSKİ) İçme Suyu Kaynakları Koruma Yönetmeliği uyarınca yürütülen çalışmalarla bu tesisler, kirletici parametreleri ve atık su debileri bazında sınıflandırılmış, 235'inin havza dışına taşınmasına karar verilmiştir. Bunlardan 158'i taşınmış veya kapatılmış, ötekilerinin havzada kalması belirli koşullara bağlanmış, bunlardan da yalnızca bir bölümü yükıınlülüklerini yerine getirmiştir.

1980'li yıllarda, imar ıslah planları ve imar afları ile koruma alanları iskâna açılmış. orman dokusunun tahribine olanak veren yasalar da bu yapılaşmayı hızlandırmıştır. Çeşitli yönetmelik ve protokollerin tüm sınırlamaları, bu gelişme karşısmda etkisiz kalmıştır.

Su şebekesi olmayan bölgelerde ve yaz nüfusunun arttığı ikinci konut alanlarında kuyulardan fazla su çekimi, kuyulara deniz suyunun karışmasına neden olmakta, bu suların sulama amaçlı kullanılması durumunda ise, toprakta tuzlanmaya yol açmaktadır. Kuyu suları, ayrıca, bilgisizce uygulanan foseptiklerin sızıntılarının da tehdidi altındadır.

Yeşil Alanların Korunması: iki denize ve bunları bağlayan Boğaz'a kıyısı olan coğrafi konumu ve topografyası, İstanbul'da farklı ekosistemlerin gelişmesine olanak tanımıştır. Ormanlar, fundalıklar, bataklık ve kumullar, değişik flora ve faunanın barındığı ortamlardır. Yabandomuzundan sincaba, Tekirdağ çiğdemin-

İSTANBUL'DA 1979-1993 ARASINDA YAŞANAN ÇEVRE OLAYLARI

- 15 Kasım 1979'da İstanbul Boğazımda petrol yüklü Independenta tankeri bir kargo gemisiyle çarpıştı. 48.000 ton ham petrol denize yayıldı ve bir ay süre ile yandı. Patlamalardan çevredeki binalar zarar gördü, yoğun bir hava kirliliği yaşandı. Deniz ürünlerinde azalma ve kalite bozulması görüldü. Geminin hurdası yıllarca görsel kirlilik yarattı.
- 28 Ekim 1988'de yabancı bir kargo gemisinden Marmara Denizi'ne 1.850 ton amonyak yayıldı.
- Ağustos 1988'de Karadeniz kıyısına vuran 367 adet varilde DDT ve türevleri, klorin, benzen, toluen vb zehirli ve tehlikeli atıklar bulunduğu saptandı.
- Mart 1990'da Boğaz'da yüzlerce koyun yüklü bir gemi battı. Denize vereceği organik kirlilik yükünün yaratabileceği şok etkisini azaltmak için, tedrici yayılımı sağlayacak önlemler alındı.
- 24 Nisan 1993'te Ümraniye Çöplüğü'nde biriken metan gazı patladı. Çöplerin çevredeki konut alanları üzerine yığılması sonucu 39 kişi yaşamını yitirdi.
- 20 Eylül 1993'te istanbul'un su kaynaklarından Elmalı Barajı, su toplama havzasındaki yoğun yapılaşma nedeniyle kirlendiği için, 11 Hıfzıssıhha Kurulunun kararı ile devreden çıkarıldı.

den ıhlamura uzanan bu biyolojik zenginlik, kent içi parklarda ve korularda da kendim hissettirmektedir.

Kent insanının doğadan kopmasını engelleyen, kentin nefes almasını sağlayan, yörenin yağış rejiminin düzenlenmesinde önemli rol oynayan yeşil alanların tahribi, İstanbul'da, hava kirliliği, gürültü ve su kaynaklarının kirlenmesi gibi sorunları daha da ağırlaştırmaktadır.

Hızlı nüfus artışı ve yoğun göçlerin yarattığı konut talebi, 1960 ve 1970'lerde, hazine arazilerinin ve koruma statüsüne sahip alanların gecekondular tarafından işgal edilmesine yol açtı. Daha sonra, kuzeydeki ormanları güvence altına alan nâzım planın iptalinin yanısıra, üst üste gelen imar afları, ıslah imar planları, yeşil alanlarda yoğun bir yapılaşma yarattı. Bu dönemde, yeşil alanların ikinci konuta açılmasıyla, Zekeriyaköy, Uskumruköy, Kilyos, Şile, Sarıyer ve Polonezköy, doğal karakterlerini yitirdiler.

6831 sayılı Orman Kanunu'nun. orman alanlarını, orman sınırı dışına çıkarmada ve özel-tüzel kişilere tahsiste getirdiği kolaylıklar, özellikle Beykoz civarındaki ormanların hızla yok olması sonucunu doğurdu; uygulamada yasal sınırlar zorlandı; örneğin Saip Molla Özel Ormanı'ndaki yasal yüzde 6 yapılaşma oranı, yüzde **35**'e yükseldi.

Kent içi ve kentler arası ulaşım yollarının genişletilmesi ve sürat yollarının yapımının bu akslara çektiği konut alanları, ticaret merkezleri ve endüstri tesisleri, yeşil alanların bu amaçlarla kullanımı doğrultusundaki baskıyı da artırdı. İkinci Boğaziçi köprüsü ve bağlantı yolları, orman alanlarının yok oluşunda önemli rol oynadı.

1984'te çıkarılan Maden Kanunu, her tür parlatılabilir taşı maden kapsamına alırken, işletme sahasından çıkan posaların değerlendirilmesine de olanak vererek, mermer ocağı ruhsatı ile taş, kum, çakıl işletme yolunu açtı. Böylece. Orman Idaresi'nce yakın zamanda ağaçlandırılmış alanlar da dahil olmak üzere. İstanbul orman alanlarının yarısını oluşturan 60.000 hektarlık bir alan, bu kapsamda verilen işletme ruhsatlarına konu oldu. Maden yasası gereğince, işletme bitiminde arazinin ormanlaştırmaya hazır olarak Orman İdaresi'ne devredilmesi zorunluluğu ise, ruhsatların 10-60 yıl süreli olması nedeniyle pratikte işlerlik kazanamadı.

Bu yolla gerçekleşen orman tahribi, Kilyos-Karaburun kıyı şeridinin Kumburgaz-Ağaçlı bölümünde en yoğun biçimde yaşandı. İstanbul'u besleyen linyit yataklarının yer aldığı bu alan, açık işletme sonucunda tamamen çölleştirilerek, zengin bir doğal ortam yok edildi. Her metreküp linyiti elde etmek için çıkarılan 40 m^3 moloz, kıyıya boşaltıldığı için. Karadeniz sahil şeridindeki balık yuvaları da tahrip oldu ve deniz yoğun biçimde kirlendi.

Marmara Denizi'nin doğal kıyı çizgisi, yerel yönetimlerin kente yeni yeşil alanlar sağlama girişimleri ile benzer biçimde bozuldu. Yapılaşma baskısının tükettiği kent içi yeşil alanların yeniden üretilmesi, kentsel çevre için bir kazanım sayılmasına karşm, kıyı çizgisindeki bozulmanın deniz ekolojisine olası etkilerinin gözetilmemiş oluşu, bilinçli çevrelerin tepkisine yol açtı.

Özel yerleşmelerin tehdidi altındaki Ömerli Barajı. *Bünyamin Çelebi, 1994*

Katı Atıklar: istanbul'da günde ortalama 6.000 ton evsel katı atık üretilmektedir (bak. çöp). Bunlar, kaynakta hiçbir ayrım yapılmaksızın yerel yönetimlerce toplanarak, kent çevresinde bu amaca ayrılmış alanlara dökülmekte ve açıkta biriktirilmektedir.

Kentteki yüzlerce sağlık kuruluşunun her tür mikroplu (enfekte) ve toksik atığı da, evsel atıklarla birlikte toplanmakta, aynı yöntemlerle aynı alanlara yığılmaktadır. Toplanması, uzaklaştırılması ve depolanması sırasında hiçbir önlem alınmayan hastane atıkları arasında, yüksek dozda radyoaktivite içeren maddeler bile bulunabilmektedir.

Endüstriyel katı atıklar da istanbul'da, evsel atıklarla birlikte ve herhangi bir özel önlem alınmadan toplanmaktadır. Bunlar miktar olarak evsel atık toplamına eşit ise de içerdikleri tehlikeli ve zararlı öğeler nedeniyle, çok daha büyük bir risk potansiyeli taşımaktadırlar. Cıva, kurşun, kadmiyum gibi toksik özelliği herkesçe bilinen maddelerin yanısıra, çok sayıda kirletici madde barındıran endüstriyel katı atıklar için henüz hiçbir yasal tanımlama ve sınırlama getirilmemiştir.

En büyükleri. Ümraniye, Yakacık, Halkalı ve Kemerburgaz'da bulunan ve hepsi de İstanbul'un su toplama havzaları içinde kalan katı atık biriktirme alanlarında, çevresel kirlenmenin hiçbir türüne karşı herhangi bir önlem alınmış değildir. Tabanları geçirimsizleştirilmedigi için, çöplerin sızıntı suları, toprağı ve su kaynaklarını kirletmektedir. Yüzey sularının çöplük alanına girmesini önleyen bir drenaj sistemi ve setleme olmayışı, sızıntı sularının debisini artırmaktadır. Çöplerin üzerlerinin açık oluşu, zararlı maddelerin kuşlar, kemirgenler ve memeliler aracılığıyla taşınmasını kolaylaştırmaktadır.

İstanbul'da çöp biriktirme alanları, yerleşim alanlarından yalıtılmış değildir. Bu konudaki yasal düzenlemelerin varlığı, soruna pratikte bir çözüm getirememektedir. Örneğin Yakacık Çöplüğü, yerleşim alanları ile iyice iç içe kalınca, İİ Çevre Kurulumun kararı ile kapatılmış, onun yerine devreye sokulan Aydınlı Çöplüğü'nün kısa sürede dolması sonucu, sorun yine çözümsüz kalmıştır. Bu iç içeliğin yarattığı tehlikelerin en somut örneği, Nisan 1993'te yaşanmış, Ümraniye Çöplüğü'nde oluşan metan gazının patlaması sonucunda gecekonduların üzerine yıkılan çöp dağı, 39 kişinin ölümüne yol açmıştır.

İstanbul çöpleri, biriktirme alanlarında da geri kazanımlara olanak verecek sistematik bir ayrıma sokulmamaktadır. Çöp biriktirme alanlarının yarattığı önemli ve yaygın çevre sorunlarından biri de kokudur. Bu alanlarm seçiminde rüzgâr yönü hesaba katılmadığı için, özellikle organik atıkların çözünmesinden kaynaklanan koku, yaz aylarında, kentin büyük bir bölümünde etkili olabilmektedir. Ayrıca kent içinde çöplerin geçici biriktirme noktalarında yakılarak imha edilmeleri, hava kirliliğini artırmakta, içerebilecekleri toksik parametreler nedeniyle, çevrede yaşayanlar, özellikle de yaşlı ve çocuklar için bir risk oluşturmaktadır.

Hava Kirliliği: Hava kirliliğine katkıda bulunan üç temel kaynak -evsel ısıtma, ulaşım araçları ve endüstri- sürekli artarken, yoğun yapılaşma ve yeşil örtünün azalması gibi nedenlerle kent meteorolojisini karakterize eden güneş radyasyonu, sıcaklık, rüzgâr hızı, bağıl nem ve bulut kapalılığı gibi parametreler de bugün fazlasıyla olumsuz etkiler altındadır ve kentin havası yüksek düzeyde kirlenmiştir.

istanbul'un hava kirliliğinde en ağırlıklı etmen evsel ısıtmadır. Yakma sistemleri ve yakıt üzerinde ciddi bir denetim yoktur. Kentin yakıt gereksiniminin yüzde 90'ını gideren Kilyos-Karaburun sahil bandı linyitleri, kentin hava kirliliğinin oluşmasında çok önemli bir rol oynamaktadır. Yüzde 30 oranında nıtubet, yüzde 23-35 mineral madde ve ortalama

Madencilik ve başka amaçlarla açılmış oyuklarla orman alanlarının yok edildiği Kilyos Karaburun. *DHKD Arşivi*

yüzde 2 kükürt içeren ve hiçbir iyileştirme işleminden geçirilmeksizin her yıl kente taşman 5,5 milyon ton linyit. ısıl değerinin çok düşük olmasına karşın gerek partikül, gerekse kükürtdioksit açısmdan yüksek kirletici özelliğe sahiptir.

Yerel yönetimin alternatif yakıt arayışlarında önceliği doğal gaz almıştır. İstanbul'da da 3,5 milyon nüfusa hizmet götürmesi öngörülen doğalgaz projesinin gerçekleşmesiyle, evsel ısıtmanın yarattığı kirlilikte önemli bir azalma beklenmektedir.

Kent içi ulaşım sistemi, talebe paralel bir gelişme gösteremeyince, motorlu taşıt ağırlıklı bir çözüm kendini kabul ettirmiştir. Bu taşıtlardan egzoz gazıyla atılan kurşun bileşikleri vücutta birikme özelliğine sahip olup, düşük dozlarda sinir sistemini etkilemekte, yüksek dozlarda ise ölüme yol açmaktadır. Kurşunsuz benzin kullanımı henüz yaygınlaşmamıştır. Egzoz gazındaki en tehlikeli kirletici ise, görülmeyen ve kokmayan karbonmonoksittir. Taşıt kaynaklı hava kirliliği düzenli olarak ölçülmemekle birlikte, suriçi, Beyoğlu ve Bakırköy'de yoğunlaştığını gösteren çalışmalar vardır.

1989'daki araç kompozisyonunda özel otoların payının yüzde 73,5 olmasına karşın, bu araçların taşımadaki payları yüzde 20 mertebesinde idi. Kişi/km bazında yapılan hesaplamada, özel otoların otobüslerden 100 kat. minibüslerden 50 kat daha kirletici olduğu görülmektedir. Yerel yönetimler de otobüs sayılarını artırarak bu oram toplutaşıma lehine değiştirmeye çalışmaktadırlar (1993'te 2.500 otobüs devreye girmiştir). Toplutaşıma araçlarmdan kirletici emisyonu olmayan raylı sistemin kapasitesi günde ancak 25.000 kişiye, deniz otobüslerininki ise 10.000 kişiye ulaşabilmiştir. Kentin toplam taşıma gereksinimi ise günde altı milyon kişidir. 1994'te devreye giren doğal gazla çalışan otobüslerin yaygınlaşması durumunda, taşıt kaynaklı kirliliğin azalması beklenmektedir. İstanbul, suyollarmdan yararlanma açısından çok elverişli bir konuma sahip olmasına karşın, kent içi ulaşımda deniz taşımacılığının payı hızla düşmektedir.

İstanbul'da hava kirliliğini yıl boyu etkileyen bir diğer etmen de endüstridir. Endüstrinin çoğu yerde, yerleşme dokusu içine yayılmış oluşu yanında özel kirleticiler içermesi, hava kalitesini semt bazında olumsuz yönde etkilemekte, sağlık için ciddi bir tehlike oluşturmaktadır. Sistematik bir ölçüm yapılmamakla birlikte, çeşitli çalışmalar, endüstriyel kaynaklı hava kirliliğinin. Şişli, Bakırköy, Eminönü, Kartal, Zeytinbumu ve Eyüp'te yoğunlaştığını, bazı endüstrilerin kent dışına taşınmasından sonra bu semtlere, Yenibosna, İkitelli, Güneşliköy, Tuzla ve Pendik' in de eklendiğini göstermektedir.

Yaz aylarında sineklerle mücadele için yapılan ilaçlama, geçici sürelerle de olsa yoğun bir kirlilik yaratmakta ve içerdiği kimyasallar nedeniyle başka canlılar için bir risk oluşturmaktadır.

Gürültü: İstanbul, yalnızca ülkenin değil, denizaşırı ülkelerin de önemli bir çekim noktası olduğu için, hava, kara ve deniz trafiğinin kesiştiği bir alandır. En yaygın ve sürekli gürültü kaynağı olan motorlu taşıtlarla ilgili ölçümler, kentin birçok yerinde, uluslararası gürültü sınırı olarak belirlenen 65 dBA'nın aşıldığını göstermektedir. Yolların bakımsız ve pürüzlü oluşu, özellikle toplutaşıma aracı olarak kullanılan otobüs ve minibüslerin yaşlı ve aşırı yüklü oluşu, trafik düzensizliği ve klakson çalma alışkanlığı türünden sürücü davranışları, gürültü düzeyini artıran etmenlerdir. Araçların hız sınırlarının üzerinde seyrettiği çevre yollarının Mecidiyeköy'de olduğu gibi yerleşim bölgelerinin ortalarından geçirilmesi veya imar düzeninin sürat yolları dibinde yapılaşmaya izin vermesiyle sorun belirli akslarda daha da büyük boyutlara ulaşmıştır. Gürüküyü perdelemek üzere, toprak setler, kot ayarlamaları, ağaçlandırma gibi önlemlere de başvurulmamaktadır.

Atatürk Havalimanı, günde ortalama 300 uçağın inip kalktığı büyük bir gürültü kaynağı oluşturduğu halde, çevredeki Florya, Yeşilköy, Yeşilyurt, Ataköy gibi yerleşimler büyümelerini sürdürerek gürültüye daha da yaklaşmakta; ayrıca bu gürültüden büyük ölçüde etkilenen alanlarda, Sefaköy ve Yenibosna gibi yeni yerleşim alanları hızla gelişmektedir. Buralardaki ölçümler, uluslararası standartların çok aşıldığını göstermektedir.

Asya ve Avrupa yakalarında tek bir hat boyunca hizmet veren demiryolundan kaynaklanan gürültü ve vibrasyon da karayolları boyunca olduğu gibi, çevresindeki yerleşmeleri rahatsız etmektedir. Yıpranmış raylar, yaşlı demiryolu taşıtları, bakımsız tekerlekler, özellikle vagon sayısı fazla olan yük trenlerinin gece geçişim, şikâyet konusu haline getirmektedir. Gürültüden etkilenme, yapıların demiryoluna 10-15 m'ye kadar yaklaşmalarına izin veren imar düzeni nedeniyle daha da artmaktadır.

İstanbul, hızla büyüyen nüfusunun gereksinimlerini karşılamak üzere, sürekli bir şantiye görünümündedir. Altyapısı önceden tamamlanmış planlı alanların yok denecek kadar az oluşu nedeniyle kentsel gelişme, altyapısı bulunmayan alanlara kaymaktadır. Altyapının sonradan ve peyderpey getirilişi ise kent insanını, sürekli olarak bir şantiyenin ortasında yaşar durumda bırakmaktadır. Yol, altyapı ve bina yapımında kullanılan iş makineleri, birçok semt için önemli gürültü kaynaklarıdır. Geceleri de ça-

lışan çevre yolu yapımı türü şantiyelerde, Gürültü Kontrol Yönetmeliğinin gündüz için verdiği limitlerin (75 dBA) bile aşıldığı belirlenmiştir.

Endüstri tesisleri, küçük imalathaneler vb gürültülü işyerleri, kent içine oldukça denetimsiz bir biçimde dağılmış durumdadır. Özellikle bina dışına sonradan eklenen tesisat hacimleri, mekanik araç ve donatımlar, önemli gürültü kaynaklarıdır.

Ses yükselticiler kullanılarak eğlence, ticaret ve diğer amaçlarla yapılan müzik yayınları, çağrı ve duyurular ise İstanbul'da giderek çeşitlenmekte ve artmaktadır. Kültürel farklılıkların yanısıra, kentte bir arada yaşama konusundaki ahlak kurallarının gelişmemiş oluşu, bu tür seslerin hangi düzeyden sonra gürültü sayılacağı konusunda bir görüş birliği oluşmasını engellemektedir.

Gürültüye hassas yapılar (konut. okul. hastane, huzurevi vb) ve gürültüye hassas yöreler (çocuk bahçeleri, parklar, doğal yaşamın sürdüğü yeşil alanlar vb) gibi kavramların, son yılların imar uygulamasında hiçbir biçimde dikkate alınmıyor oluşu, İstanbul'da gürültü sorununun önemini artırmaktadır.

Deniz Kirliliği: İstanbul, Marmara Denizi sahili boyunca iki yakada da yerleşmelerin ve endüstrinin yoğunlaştığı lineer bir gelişme göstermiştir. Karadeniz'e göre daha kararlı bir iklime sahip olması nedeniyle, turizm tesisleri ve ikinci konudar da bu sahili tercih etmiştir. İstanbul'un altı adası da Marmara kıyısı açıklarındadır. Dolayısıyla İstanbul, Marmara Denizi kirliliğinin tek kaynağı olmamakla birlikte, bu kirlilikten etkilenen en büyük nüfusu barındırmaktadır.

Marmara Denizindeki en büyük kirlilik kaynağı, doğnıdan deşarj edilen evsel ve endüstriyel atıklardır. İstanbul dışında, endüstriyel kirlenmenin en yoğun olduğu İzmit, Gemlik ve Bandırma körfezleri de Marmara Denizi'nin kara kökenli kirlilik kaynaklarıdır. İstanbul Boğazını sürekli su alışverişinde bulunduğu Marmara Denizi'nden ayrı değerlendirme olanağı yoktur. Çok sayıda araştırma ile sürekli yenilenen veriler, boğazlar sisteminin çok ilginç bir hidrodinamiği olduğunu ortaya koymuştur. Marmara Denizi'nin kirlenmesinde, Karadeniz'e taşınması için alt akıntıya verilen, fakat bu değişken yapı nedeniyle Boğaz'm yüzey sularına karışarak Marmara'ya geri dönen atık suların da payı olduğu belirlenmiştir.

1984'ten bu yana uygulanmaya başlanan ve 1989'da revizyondan geçirilerek uygulanması sürdürülen kanalizasyon projesine karşın halen İstanbul'da yaşayan dokuz milyon kişinin evsel atık suları ile endüstriyel atık suların yüzde 90'ı, hiçbir arıtımdan geçmeden, ya doğrudan ya da dereler kanalıyla, Marmara Denizi ve Boğaz'ın yüzey sularına boşalmaktadır. 1990'da bu miktar, 330 ton kirlilik yükü taşıyan 1.300.000 mVgün idi. Güney Haliç kolektörünün devreye girmesiyle, bir ön arıtımdan sonra Yenikapı'dan 1.180 m'lik deşarj hattıyla 60 m derinden Boğaz alt akıntısına verilen atık su, kentin günlük atık su debisinin yalnızca yüzde lOüdur.

Ormanlık alanda yükselen apartman dizileri. *DHKD Arşivi*

Atıklardaki aşırı fosfat ve nitrat yükleri, mikrobiyolojik organizmaların hızla çoğalarak sudaki oksijeni tüketmelerine neden olmaktadır. Suya bulanık bir görünüm veren ötrifikasyon, aynı zamanda bol oksijen ihtiyacı duyan türler üzerinde de olumsuz etki yapmaktadır, i960' larda 125 tür balığın bol miktarda bulunduğu Marmara'da, bugün kirlenmeye direnç gösterebilen istavrit, lüfer, kolyoz, kefal ve dip balıklarından mezgit kalmıştır. Çeşitli kirlilik yüklerinin sudaki ph oranını düşürerek yol açtığı asitleşmenin, balıkların temel besini olan fito ve Zooplankton türlerini azaltmış olması, su ürünlerindeki bu hızlı yok oluşun bir diğer nedenidir. Marmara Denizi'nin ülke balık üretimindeki yeri 1967'de yüzde 20 iken, 1987'de bu oran yüzde 9'a düşmüştür.

1980'li yıllardan bu yana, kentin ulaşım ve rekreasyon gibi bazı gereksinimlerini karşılamada tercih edilen bir yöntem haline gelen kıyı doldurma çalışmaları, Marmara Denizi ve Boğaz'da on binlerce yıl boyunca oluşmuş doğal kıyı çizgisini bozmuştur. Bu görece sığ sular, fotosentezin ve dolayısıyla oksijen üretiminin en fazla olduğu, bu nedenle de balıkların beslenme ve yumurtlama için tercih ettikleri yerlerdir. "Litoral zon" olarak adlandırılan bu bölgede doğal dengenin zedelenmesi balık popülasyonunu olumsuz yönde etkilemiştir.

Deniz kirliliğinin en etkin ve güvenilir ölçütü olan sudaki oksijen miktarını belirlemek için yapılan sürekli ölçümler, Marmara'nın dip sularında bu oranın kritik bir dengeye ulaştığım ortaya koymuştur.

Yüzey sularıyla Marmara Denizi'ne ulaşan tarımsal ilaçlar ve erozyon, kara kökenli diğer kirlilik kaynaklarıdır.

İstanbul Boğazından geçen gemi sayısı 1992'de günde 100-200 arasında değişmiş, yıllık rakam **35**.000'i bulmuştur. Bu rakamın artmasında, Kuzey Denizi'nin Ren, Main ve Tuna nehirleri vasıtasıyla Karadeniz'e bağlanmış olmasının ve yeni kurulan cumhuriyetlerin bağımsız filolar oluşturmasının da payı vardır. Gemilerin Boğaz'a balast ve sintine sularını boşaltmalarını engellemek, boşaltanları cezalandırmakla yükümlü İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Sahil Koruma'nın da yardımına karşın bu denetimde yeterince etkin olamamaktadır. Ancak Boğaz geçişlerinin çevre sorunları yönünden taşıdığı potansiyel, atık sularının yaratacağı kirlenme ile sınırlı

Çevre kirlenmesini önleyecek hiçbir tedbirin alınmadığı çöp biriktirme alanlarından biri olan Ümraniye Hekimbaşı Çöplüğü. *DHKD Arşivi*

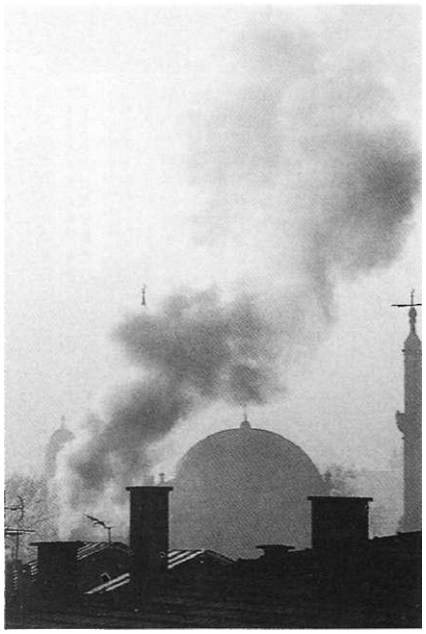

Sonuçlan düşünülmeden kolayca havaya verilen zehirli gazlar.
Nazım Timuroğlu, 1994

değildir. Boğaz'ın morfolojik ve meteorolojik yapısını tanımayan, boyutları ve su çekimleri uygun olmayan ve tehlikeli yük taşıyan gemilerin neden olabileceği kazalar, denizdeki tüm canlı yaşam üzerinde giderilemez etki yapacak boyutta kirlenmeye yol açabileceği gibi, yangın ve patlama gibi nedenlerle kent için de ciddi tehlikeler oluşturabilirler. Son yalarda örneklerine sıkça rastlanan bu olaylann uluslararası güvence altına alınmış yeni bir trafik düzeniyle önlenmesi kadar, acil durumlarda çevre kirliliğinin yayılmasını önleyecek araç, gereç ve eğitilmiş personelin bulundurulmasına gerek duyulmaktadır.

İstanbul'u çevreleyen denizler, sınırötesi kirlilik kaynaklarının da tehdidi altındadır. Zararİı ve tehlikeli atıkların zararlarını yok etme ve saklanmalarıyla ilgili kesin yasal sınırlamalar olan ülkelerden, çoğu zaman hiçbir bildirimde bulunmaksızın, her türlü zararlı madde denizyoluyla getirilebilmekte, hiçbir önlem alınmaksızın denize bırakılabilmektedir. Bu konuda koruyucu işlevi olan uluslararası protokollere taraf olmayışı, Türkiye'nin denizlerini bu amaç için uygun bir alıcı ortam durumuna getirmiştir.

istanbul'un deniz kirliliği tartışmalarında Haliç, simgesel bir öneme sahiptir. İstanbul Boğazının Marmara ile birleştiği noktada, bir menderes şeklinde kuzeybatı-güneydoğu yönüne uzanan Halic'in boyu 8 km. ortalama genişliği 400 m'dir. Dolmasını önlemek amacıyla Osmanlı dönemi boyunca kıyılarının kullanımı fermanlarla denetim altına alınmaya çalışılmışsa da, mansapta 40 m olan derinliği, membada dipsel çamur nedeniyle 1 m'ye kadar düşmüştür. Halic'in 375 km"lik drenaj havzasının 32 km^2'si kent içi alanlardır. 1990'da bu havzadaki nüfus 1.240.000'dir. Alibeyköy *ve* Kâğıthane dereleri, çevrelerinde plansız olarak gelişen yoğun yerleşme ve endüstrinin tüm atıklarım Halic'e taşır.

Halic'in hidrodinamik özelliklerini belirlemek için yapılmış çok sayıda araştırma, üç tabakalı bir sistemin varlığını göstermiştir. Düşük yoğunluklu yüzey tabakayı kara kökenli deşarjlar ve drenaj suları oluşturmaktadır. Bu tabaka, kirlilik yükü nedeniyle, güneş ışınlarının 1-2 m'den daha derinlere inmesini engellemektedir. Bunun altındaki iki tabaka ise. Boğazdaki çift akıntı sistemiyle paralellik göstermekte, üstte Akdeniz, altta da Karadeniz'in karakteristiklerini taşıması, bu sistemlerle alışveriş halinde olan yüzeydeki kirlenme birikiminin köprü dubaları tarafından tutulduğu, alt tabakalarda ise 2-3 gün gibi kısa sürelerde su kütlesinin değişebileceği savunulmaktadır.

Haliç'teki en büyük sorun, evsel ve endüstriyel deşarjlardaki çökebilir maddelerin dipte birikerek oluşturduğu çamurdur. Bu çamurun içerdiği organik maddelerin hızla ayrışarak, tüm oksijeni tüketmesi sonucu oluşan anaerobik ortam. Haliç'teki en belirgin çevre sorunu olan kokunun kaynağıdır.

İstanbul kanalizasyon projesi çerçevesinde yapımı tamamlanan Güney Haliç Kolektörü ve yapımı süren Kuzey Haliç Kolektörü, Halic'e atık su girdisini önemli ölçüde azaltmayı hedeflemektedir. Köprü dubalarının kaldırılmış olmasıyla da su değişiminin hızlanması beklenmektedir. Ancak, Halic'in görsel kirliliği yanında kokusunun hafiflemesi, dip çamurunun azaltılmasına bağlıdır, istanbul Büyükşehir Belediyesi, 1994'te Hasköy-Baİat'ın kuzeybatısındaki 4 km'lik alanı 3-5 m derinlikte taramak üzere girişimlerde bulunmuştur. Alibeyköy ve Kâğıthane derelerinin tabanından daha yüksek olan bu dip çamurunun taranması, bu derelerin ıslahını da kolaylaştıracaktır. Taranan çamurun taşınma ve depolanmasında seçilecek yöntemin yeni bir çevre sorunu yaratıp yaratmayacağı, önemli bir tartışma konusunu oluşturmaktadır.

Atık Sular: Evsel ve endüstriyel su kullanımından kaynaklanan ve atık sular, istanbul'un yalnızca su kaynaklarını ve denizlerini kirletmekle kalmayıp kentsel yaşam çevresini olumsuz)önde etkilemektedir (bak. atık su).

Atık su toplama ve uzaklaştırma sistemleri, kentin gelişme ve sanayileşme hızı karşısında çok yetersiz kalmıştır. 1990'lara gelindiğinde, kentin gereksindiği kanalizasyon şebekesi toplam 8.000 km olarak hesaplanmıştır. Bunun halen inşa edilmiş bulunan 6.000 km'sinin yüzde 80'i gerekli standardın çok altında olduğu için yenileme ve onarım gerektirmektedir. Endüstriyel atıkların kanalizasyona hiçbir ön arıtımdan geçmeden bağlanması, şebekelerin ömrünü kısaltmış, içerdiği tehlikeli ve zararlı maddeler nedeniyle taşıdığı risk unsurunu artırmıştır. Açıktan akan kanalizasyonlar veya kanalizasyon görünümünde akan dereler, istanbul için alışılmış görüntülerdir. Genellikle imar dışı gelişen yerleşmelerde ve düşük gelir gruplarının yaşadığı yörelerde bu durum toplum sağlığını etkilemekte, giderek çocuk ölümlerine yol açabilmektedir.

Derelerin ve kanalizasyon şebekelerinin denize yaptığı yüzey deşarjlar, renk

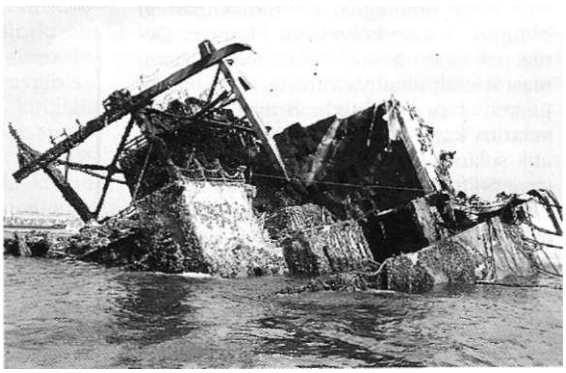

Kadıköy açıklarında batan Independenta tankerinden akan petrol, yıllarca denizin ve kıyıların kirlenmesine yol açtı (üstte) ve Boğaz'da batan koyun yüklü gemiden çıkarılabilenler sahile alındı (solda)i
Fotoğraflar Bünyatnin Çelebi

Ortaköy sahilinde deniz kirienmesine yol açan atıklardan oluşan bir çöp topluluğu. *Ahmet Kuzik, 1994*

değişimi ve bulanıklık gibi görsel kirlilik yanında kokuya da neden olmaktadır. Kentsel kullanımların yoğun olduğu Beşiktaş ve Üsküdar gibi semtlerde deşarj noktalan sağlıklı kent imajını ciddi ölçüde zedelemektedir. Koli basilinin sağlığı tehdit edici miktara ulaşması nedeniyle, Marmara ve Boğaz'da denize girmek olanaksızlaşmıştır.

Küçük yerleşmelerde yaygın olan foseptikler, usulüne uygun yapılmadıkları için, sızdırdıkları sularla toprağın, yeraltı sularının ve kumsalların kirlenmesine yol açmaktadırlar. Vidanjörle toplanan atıklar ise, alıcı ortama denetimsiz bir biçimde verildiği için daha yoğun bir kirlenmeye neden olmaktadır.

Kentin atık su sorununa kapsamlı bir çözüm bulmak için 1950'li yıllardan beri çeşitli master plan çalışmaları yaptırılmıştır. Bunların çoğunun temel prensibi aynıdır: Evsel ve endüstriyel atık suları yağmur suyu sisteminden ayırarak toplamak ve derin deniz deşarjıyla uzaklaştırmak. Ayrık sistemin mantığı, işlem görecek suyun debisini düşük tutmak, derin deniz deşarjının mantığı ise Marmara ve Boğaz'ın hidrodinamik özelliklerinden yararlanarak hızlı bir seyrelme sağlamaktır.

Birbiri ile doğrudan bağlantılı olmasına karşın 1981'e gelinceye kadar İstanbul'un su sorunları, 1933'ten beri bir tüzel kişiliğe sahip olarak hizmet veren İstanbul Sular İdaresi'nin, atık su sorunu ise belediyede kanalizasyon şubesinin sorumluluğunda ele alınmakta idi. 1981'de, 2560 sayılı yasa ile kurulan İSKİ, su ve kanalizasyon hizmetlerini tek elden yürütmekle görevlendirilmiştir.

İSKİ'nin, İstanbul'un atık su sorununa yönelik olarak 1984'te başlattığı çalışmalar, daha önceki çalışmaların ilkelerini benimsemiştir. İstanbul havzalara ayrılarak ana kolektörler ve tünellerle toplanacak atık suların, ön arıtımdan sonra Marmara Denizi ve Boğaz'ın derin sularına deşarjı amaçlanmış, ilk uygulama, Güney Haliç kolektör sisteminin Yenikapidaki derin deniz deşarjı olmuştur. Derin deşarjla dip akıntıya verilerek seyrelmiş olarak Karadeniz'e taşınacağı umulan atık suların kısmen de olsa Marmara'ya geri dönme olasılığı, atık suların yalnızca önarıtımdan geçirilmesini arzu edilen bir seçenek olmaktan çıkarmış, tüm deşarj noktalarında biyolojik arıtma yapılmasına karar verilmiştir. Kıyı kullanımlarını olumsuz yönde etkilememek için biyolojik arıtma tesislerinin kıyıdan içeriye çekilmesi de öngörülmüştür.

Her iki projede de endüstriyel atıkların kanalizasyon şebekesine verilmeden evsel atık su niteliği kazanacak biçimde önarıtımdan geçmesi, zararlı ve toksik kirlenme yüklerinden arındırılması Kanalizasyon Şebekesine Deşarj Yönetmeliği ile zorunlu kılınmıştır. İstanbul'da, endüstriyel nitelikli atık suyu olan 2.000 kadar tesisin yüzde 25'inde önarıtım gerçekleştirilmiştir. Ancak arıtımdan doğan ve bünyesinde zararlı maddeleri barındıran çamurun yarattığı sorun henüz çözülememiştir.

Açık kanalizasyon niteliğindeki 52 derenin 28'i için ıslah projesi yapılmış, 1993 sonunda başta 4.500 hektarlık alanın atık su ve yağmur sularını toplayan, debisi ve çevresindeki nüfus yoğunluğu bakımından Anadolu yakasının en büyük deresi olan Kurbağalıclere olmak üzere, beş tanesinin uygulaması tamamlanmıştır.

İstanbul'a büyük yoğunluk getiren gökdelen projeleri ve benzeri gelişmeler, kentin atık su sorununa öngörülen sürelerde tutarlı çözümler getirilmesini güçleştirmektedir.

Görsel Kirlilik: istanbul'daki gözle görülür boyuta ulaşan hava ve su kirliliği, zamanında ve usulüne uygun toplanmayan çöpler yanında düzensiz ve çevreye duyarsız yapılaşma, bitki örtüsü tıraşlanmış tepe ve kıyılar, çanak antenler, tabela kargaşası ile ortaya çıkan görsel kirlilik ve kente sürekli bir şantiye görünümü veren altyapı çalışmaları kentteki yaşam kalitesini olumsuz etkileyen unsurlardır.

Bibi. D. Orhon, *İstanbul'un Çevre Sorunları ve Çözüm Yolları,* (İstanbul Ticaret Odası), 1991; Türkiye Çevre Koruma ve Yeşillendirme Kurumu, *İstanbul'un Çevre Sorunları ve Çözümleri Sempozyumu,* 1990; Beşiktaş Rotary Kulübü Derneği, *Marmara Denizi ve Boğazlarda Çevre Sorunları Sempozyumu.* 1989: Çevre Bakanlığı, *UNCED Türkiye Raporu,* 1992; İSKİ, *1992 Yılı Çalışma Raporu,* İst.. 1992; O. Ekinci, "İstanbul'u Sarsan On Yıl". *Cumhuriyet.* 10-21 Ocak 1994.

ÇELEN BİRKAN

ÇEVRE YOLLARI

Kentlerin dış çeperlerinde yer alan ve kenti çevreleyerek şehir içi anayollarla şehirler arası yolları birbirine bağlayan, yüksek sürate elverişli ve yaya kullanımına kapalı yollar.

Bugünkü anlamda olmasa da, ilk çevre yollarının 19. yy'da Batı kentlerinde ortaya çıktığı görülür. Endüstri devrimiyle birlikte şehirlerde nüfusun ve üretimin artması, yük ve yolcu taşımasında araba kullanımının yaygınlaşması sonucu, yaya ulaşımına göre oluşmuş endüstri öncesi dönemine ait dar sokaklar yetersiz kalırken, diğer yandan şehirlerin surların dışında da büyüyebilmesi gereği ortaya çıkmış ve surlar yıkılarak yerlerine geniş caddeler açılmıştır. 19. yyin ikinci yarısında Viyana surlarının yıkılarak yerine şehri çevreleyen Ringstrasse'nin açılması dünyada bu yöndeki en önemli uygulamalardan birisi olarak kabul edilegelmiştir.

İstanbul'da da 18601 yıllarda Galata surlarının yıkılarak yerlerine geniş yollar açıldığı görülürse de, bunun bir çevre yolu olduğunu söylemek mümkün değildir. 19. yy'ın başında Arnaudin adlı bir Fransız mühendis tarafından Boğaz üzerinde iki demiryolu köprüsü projesine bağlı olarak önerilen çevre yolunun bu alanda İstanbul'daki ilk proje olduğu görülür.

1933'te açılan uluslararası İstanbul planlama yarışmasına çağrılan uzmanlardan Agache da yine demiryolu tercihine göre bir çevre yolu ve Boğaz geçişi önermiştir.

1950'ler sonrasında çevre yolu ve buna bağlı bir Boğaz geçişi düşüncesi yeniden gündeme gelmiş, 1956da Menderes operasyonlarının başladığı sıralarda çağrılan Alman uzman Hans Högg, Kabataş-Üsküdar arasında bir karayolu Boğaz geçişi önerirken havaalanı ve banliyöleri birbirine bağlayan ve şehir içi ana arterlerle birleşen bir yol sistemi de teklif etmiş, ancak önerdiği yol sistemini açıkça bir çevre yolu olarak tammlamamıştır.

1958 sonrasında kurulan İller Bankası İstanbul Planlama Müdürlüğü çalışmaları sırasında, Bayındırlık Bakanlığı tarafından bir Amerikan firmasına İstanbul çevre yolu ve Boğaz geçişiyle ilgili etütler yaptırılmış, bu etütlerde ortaya çıkan çevre yolu güzergâhı bazı küçük düzeltmelerle, Boğaziçi Köprüsü'nün yeri ise aynen kabul edilerek "İstanbul Geçit Devresi Nâzım Planı"na işlenmiştir.

İstanbul çevre yolu ve Boğaz geçişi düşüncesinin bir arada geliştiği diğer bir kavram da "desantralizasyon" olmuştur. Nitekim, 1959'da hazırlanan André Gutton Raporunda da bu konuya temas edilir.

Çevre yolu düşüncesinin Boğaz köprüsüyle birlikte sık sık tekrarlandığı 1950'li ve 19601ı yıllara ait rapor ve çalışmalardan bir diğeri de 1962'ye ait Doğu Marmara Bölgesi Ön Raporudur. Ertesi yıl Doğu Marmara Bölge Planı adını alacak olan bu çalışmada çevre yolu ve bunun bir parçası olarak Boğaz köprüsü önerisine yer verilmiştir.

1966 sonrasında, bir yandan yeni kurulan İstanbul Metropoliten Nâzım Plan Bürosu'nda çevre yolu yapılmasını gerekçelendirecek çalışmalar yapılırken, diğer yandan da Boğaz köprüsü ve çevre

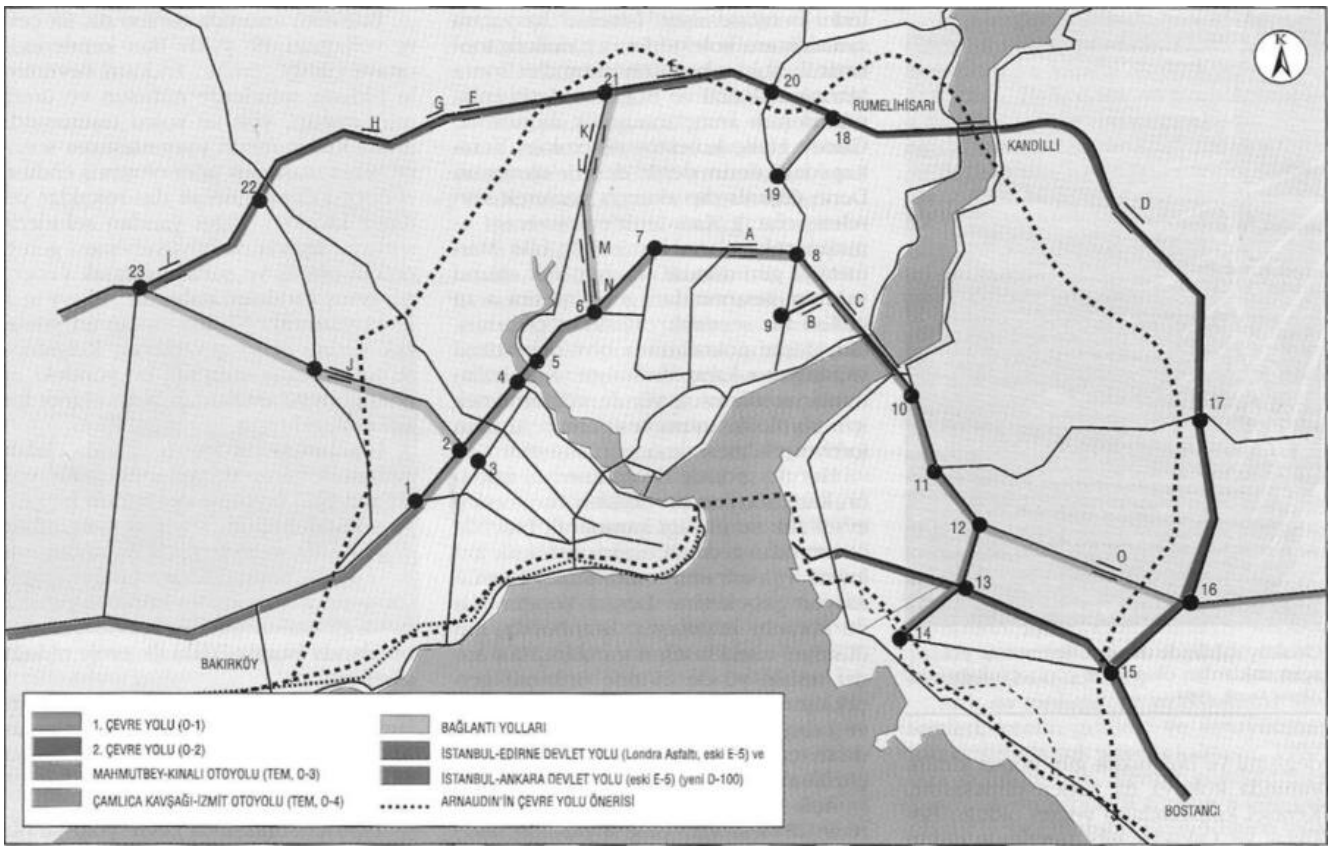

1. Çevre Yolu üzerindeki kavşaklar: 1. Osmaniye. 2. Vatan, 3. Ulubatlı Hasan. 4. Ayvansaray, 5. Halıcıoğlu. 6. Okmeydanı. 7. Çağlayan. 8. Barbaros Bulvarı, 9. Yıldız, 10. Beylerbeyi, 11. Altunizade, 12. Çamlıca, 13. Uzunçayır, 14. Söğütlüçeşme.
2. Çevre Yolu üzerindeki kavşaklar: 13. Kozyatağı, 16. Anadolu Otoyolu, 17. Ümraniye, 18. Levent, 19. Levent-Büyükdere Caddesi (bağlantı yolu üzerindedir), 20. Harp Akademileri, 21. Hasdal, 22. Metris, 23. Mahmutbey.
1. Çevre Yolu üzerinde yer alan viyadükler: A. Mecidiyeköy, B. Ortaköy (Balmumcu), C. Ortaköy.
2. Çevre Yolu üzerinde yer alan viyadükler: D. Molla Gürani, E. Sadabad II, F. Hasdal, G. Akşemsettin, H. Gaziosmanpaşa, I. Mahmutbey.
Bağlantı yolları üzerinde yer alan viyadükler: J. Sağmalcılar, K. Gedik Ahmet Paşa, L, Nurtepe, M. Sadabad I, N. Okmeydanı, O. Rıdvan Dedeoğlu.
Karayolları Genel Müdürlüğü/Rıfat Akbulut

yollarıyla ilgili proje süreci başlatılmış, 1967'de Karayolları Genel Müdürlüğümde İstanbul Çevre Yolları ve Boğaz Geçişi Bölge Müdürlüğü kurulmuş ve aynı yıl çevre yolu projelerinin hazırlanmasına başlanmıştır.

1. Çevre Yolu, Boğaziçi Köprüsü(->) ile birlikte 30 Ekim 1973 günü bazı eksikliklere rağmen törenle hizmete girmiştir. İki aşamalı inşa edilen 1. Çevre Yolu'nun önce Mecidiyeköy-Merdivenköy arasındaki bölümü açılmış, geri kalan kısımlarıyla birlikte tümü 1978de tamamlanabilmiştir.

istanbul 1. Çevre Yolu (O-1, eski E-5) batıda, Topkapıda Istanbul-Edirne (D-100), doğuda Merdivenköyde Istanbul-Ankara (D-100) devlet yollarım birleştirmektedir. Otoyol uzunluğu Topkapı-Söğütlüçeşme arasında 24,2 kmdir. 1. Çevre Yolu'nda gidiş geliş refüjle ayrılmıştır. Üç gidiş, üç geliş olmak üzere altı şeritli bir enkesit bulunmaktadır ki, buna emniyet şeritleri dahil değildir. Yol, günlük ortalama 70.000 taşıtın rahatlıkla 100 km/saat seyir hızına imkân verecek şekilde projelendirilmiştir. Ayrıca Türkiyede ilk kez kaza ve arıza ihbarı için yol boyunca acil telefon donanımı sağlanmıştır. Çevre yolu güzergâhı üzerinde 1.560 m uzunluğunda (kuleler arası açıklık 1.074 m) Boğaziçi Köprüsü; 995 m uzunluğunda Haliç Köprüsü; 19 betonarme, 18 öngerilmeli beton plak olmak üzere toplam 39 adet köprü; 1 yükseltilmiş yol (Mecidiyeköy Büyükdere Caddesi'nde), 2 tünel (Beylerbeyi ve Edimekapı) ve toplam 1.000 m uzunlukta 3 büyük viyadük (Ortaköy, Balmumcu, Mecidiyeköy) gibi önemli yapılar bulunmaktadır. Ayrıca şehrin ana arterleri ile çevre yolu arasında gerekli bağlantıları sağlamak üzere 13 köprülü kavşak düzenlenmiştir.

1. Çevre Yolu üzerinde yer alan köprülü kavşaklar şunlardır; Söğütlüçeşme Kavşağı: Çevre yolu, Kadıköy kent girişini oluşturmaktadır. Uzunçayır Kavşağı: 1. Çevre Yolu ile İstanbul-Ankara Devlet Yolu (D-100) bağlantısını sağlamaktadır. Çamlıca Kavşağı: 2. Çevre Yolu'nun hizmete girişini takiben 1. Çevre Yolu ile bağlantıyı sağlamak üzere oluşturulmuş kavşaklardandır, 1992'de hizmete girmiştir. Altunizade Kavşağı: Başlangıçta sadece Çamlıca, Altunizade ve Bağlarbaşı çevresine hizmet eden bu kavşak üzerinden Kısıklı ve Tantavi tünelleri yoluyla 2. Çevre Yolu'na bir diğer bağlantı daha oluşturulmuştur. Beylerbeyi Kavşağı: Boğaziçi Köprüsü Beylerbeyi ayağında yer alan bu kavşakla otoyol, Boğaz sahil yoluna bağlanmaktadır. Yıldız Kavşağı: Yıldızda Barbaros Bulvarı-çevre yolu bağlantısını oluşturmaktadır. Barbaros Bulvarı Kavşağı: Zincirlikuyu'da otoyol Mecidiyeköy kent girişini oluşturmaktadır. Çağlayan Kavşağı: Otoyol Şişli kent girişini oluşuırmaktadır. Okmeydanı Kavşağı: 1. Çevre Yolu ile 2. Çevre Yolu bağlantısını sağlayan önemli kavşaklardan birisidir. Halıcıoğlu Kavşağı: Çevre yolu-Haliç kuzey bağlantısını sağlamaktadır. Ayvansaray Kavşağı: Çevre yolu-Haliç güney bağlantısını oluşturmaktadır. Vatan Kavşağı: Topkapı surları dışında Vatan Caddesi ile Mahmutbey-Topkapı bağlantısı ve Esenler Kavşağı yoluyla 2. Çevre Yolu'yla da bağlantı sağlamaktadır. Osmaniye Kavşağı: 1. Çevre Yolu'nun Londra Asfaltı üzerindeki başlangıcını oluşturmaktadır. Aynı zamanda Millet Caddesi bağlantısını da sağlamaktadır.

Çevre yolu ve Boğaz geçişi projesi olumsuz etkilerinin giderilmesi yönünde gerekli planlama kararlarıyla desteklenemediğinden kısa süre sonra ikinci bir çevre yolu ve köprü ihtiyacı ortaya çık-

mıştır. Böylece ilk köprünün hizmete girişinden 12 yıl sonra 1985'te ikinci köprünün temeli atılmış ve hizmet alanı olarak daha geniş yeni bir çevre yolunun yapımına başlanmıştır. İstanbul 2. Çevre Yolu Kınalı-Sakarya Otoyolu Projesi kapsamında 17 Nisan 1985'te ihale edilmiş, 10 Mayıs 1985'te imzalanan sözleşmenin ardından 4 Aralık 1985'te inşaat başlamıştır. 2. Çevre Yolu Boğaz geçişini oluşturan Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün(-i) 1 Temmuz 1988'de açılışı yapılmış ve çevre yolu 3 Temmuz 1988'de Levent Bağlantı Yolu ve bir kısım yolun tek yarısının çift yönlü trafiğe açılmasıyla hizmete girmiştir. 2. Çevre Yolu'nun Hasdal-Kozyatağı arasındaki 26 km'lik kesimi ile Pîasdal-Okmeydanı bağlantısı 3 Temmuz 1989'da tamamlanmıştır. Otoyolun tamamı 25 Ekim 1989'da trafiğe açılmıştır.

İstanbul 2. Çevre Yolu (Ö-2) 38,2 km uzunluğunda bir otoyoldur. Avrupa Otoyolunun (0-3) Mahmutbey Kavşağı ile Ümraniye ve Çakmak Mahallesi arasında Anadolu Otoyolu (0-4), Kozyatağı'nda ise İstanbul-Ankara Devlet Yolu (D-100) ile birleştiği köprülü kavşak arasında yer almaktadır. 2. Çevre Yolu 14 km uzunluğunda bağlantı yolları ile şehir içi ulaşımına da hizmet vermektedir. 2 m genişliğinde bir orta refüjle ayrılmış olup her biri 3,5 ila 3,75 m eninde şeritlere ve 1 m genişliğinde iç banket ile 3 m genişliğinde emniyet şeridine sahip çift yönlü bir sürat yoludur.

2. Çevre Yolu üzerinde toplam 10 adet köprülü kavşak ve 5 adet bağlantı yolu yer almaktadır. Avrupa yakasındaki köprülü kavşak ve bağlantı yolları sırasıyla şunlardır: Levent Bağlantı Yolu ve Köprülü Kavşağı, Büyükdere Caddesi Köprülü Kavşağı, Hasdal Köprülü Kavşağı ve Okmeydanı-Hasdal Bağlantı Yolu, Metris Köprülü Kavşağı ve Esenler-Metris Bağlantı Yolu, Mahmutbey Batı Köprülü Kavşağı.

Anadolu yakasında yer alan köprülü kavşak ve bağlantı yolİarı ise şunlardır: Kozyatağı Kavşağı, Anadolu Otoyolu Kavşağı, Ümraniye Köprülü Kavşağı ve Ümraniye-Altunizade Bağlantı Yolu, Kavacık Köprülü Kavşağı. 2. Çevre Yolu üzerinde toplam uzunlukları 4.303 m olan 11 adet viyadük bulunmaktadır. Bunlardan 7 tanesi otoyol üzerinde, 4 tanesi ise Hasdal-Okmeydanı Bağlantı Yolu üzerindedir. Otoyol üzerinde yer alan viyadükler ve uzunlukları şöyledir: Mahmutbey Viyadüğü, 399,8 m; Gaziosmanpaşa Viyadüğü, 120 m; Akşemsettin Viyadüğü, 604 m; Hasdal Viyadüğü, 324,8 m; Sadabad II Viyadüğü, 400 m; Levent Viyadüğü, 363,6 m; Molla Gürani Viyadüğü, 498,8 m. Hasdal-Okmeydanı Bağlantı Yolu üzerindeki viyadükler ve uzunlukları da şöyledir: Gedik Ahmet Paşa Viyadüğü, 240 m; Nurtepe Viyadüğü, 400 m; Sadabad I Viyadüğü, 788,8 m; Okmeydanı Viyadüğü, 161,5 m. En yüksek viyadük Molla Gürani'dir ve tabiiye üstüne kadar 77 m yüksekliğe sahiptir. Sadabad I Viyadüğü ise en uzun olanıdır. Viyadüklerden dört tanesi; Molla Gürani, Hasdal, Sadabad I ve Akşemsettin viyadükleri Türkiye'de ilk kez uygulanan itme-sürme yöntemi ile inşa edilmişlerdir.

2. Çevre Yolu'nun proje hızı 120 km/saat olup. hizmete girdiği ilk yıllarda araç trafiğinin 80.000 araç/gün, 2010'da ise, 130.000 araç/gün olacağı, buna karşılık araçlar için Boğaz geçişi talebinin 1995'te 64 milyon adet/yıl, **2010**'da da 97 milyon adet/yıl olacağı hesap edilmiştir. Temmuz 1991-Haziran 1992 arasında Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nden günde ortalama 67.610 araç geçmiştir. Aynı dönemdeki toplam araç sayısı da 24.745.364 olarak gerçekleşmiştir. Köprünün açıldığı 1 Temmuz 1988'den, 1 Temmuz 1992'ye kadar geçen toplam araç sayısı da **61.**799.986 olmuştur. Aynı tarihler arasında araç geçişinden elde edilen toplam gelir ise, 414.901.417.000 TL'dir. Boğaziçi Köprüsünden de **1** Kasım 1973-1 Kasım 1992 arasmda toplam 676.643.158 araç 893.306.779.063 TL gelir bırakarak geçmiştir. Aynı değerler 1 Kasım 1991-1 Kasım 1992 arasında ise şu şekilde gerçekleşmiştir: Toplam araç, 50.787.686; elde edilen gelir, 268.347. 860.000 TL; günlük ortalama araç geçişi, 139-144 adet. Her iki köprü için verilen bu değerlerin çevre yollarına da genelleştirilebileceği göz önünde bulundurularak rakamların aynı zamanda çevre yollarının da yaklaşık olarak kullanım yoğunluğunu yansıttığı söylenebilir.

istanbul 1. ve 2. çevre yolları kentleşme hızının istanbul'da çok arttığı 1970 ve 1980'li yıllarda gerçekleştirilmişler ve yapılmalarına neden olan sorunların bir kısmını çözerken kentsel gelişmeye de kontrolü güç önemli ivmeler kazandırmışlardır. Özellikle nâzım plan çalışmalarına ara verildiği 1980'ler sonrasında 2. Çevre Yolu ve TEM Otoyolu güzergâhı çevresinde bu yolların da etkisiyle plansız ya da mevzi planlarla Sultanbeyli, İkitelli, Bahçeşehir, Esenkent vb yeni, büyük kentsel gelişme odakları ortaya çıkmış ya da yaratılmıştır. Böylece bir anlamda şehir merkezinin desantralizasyonunda da adımlar atılmıştır. Mevcut çevre yollarının İstanbul'un, 2010'a kadar kentsel gelişmesini yönlendirecek yeni nâzım planda da benzer işlevlerini sürdürmesi öngörülmüştür.

Bibi. Bayındırlık Bakanlığı, *Bayındırlık İsleri 1972-1974,* Ankara, 1975; Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, *Karayolları Genel Müdürlüğü.- İstanbul 2. Çevre Yolu: Kozyatağı-Okmeydanı,* ty; Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, Karayolları Genel Müdürlüğü. *17. Bölge Müdürlüğü 1992 Çalışmalarından Özetler,* ty.

M. RIFAT AKBULUT

ÇEYİZ ALAYI

Çeyiz (aslı cihaz) gelinlerin baba evinden getirdiği takı, giyim ve her türlü ev eşyasıdır. Bunların yeni eve taşınması çeyiz alayı denilen törenle gerçekleştirilirdi.

Çeyiz alaylarının en gösterişlileri saray düğünlerinde görülürdü. Hazırlanan çeyiz takımı önce sarayda sergilenir, sadrazam ve diğer ileri gelen devlet adamları düğün hediyelerini bu arada gönderirlerdi. Topkapı Sarayı'nda toplanan çeyizden ziynetler tel kafeslere, altın ve gümüş kap kaçaklar sinilere, giysiler ve döşemeler gümüş kakmalı kadife ve atlas sandıklara, üzeri sırma işlemeli al çuha bağlanıp yerleştirilir, katırlara yüklenir, alayla damadın konağına götürülürdü.

17. yy'da düzenlenen çeyiz alaylarında önde yeniçeriler, arkada at üzerinde yeniçeri ağası, ikişerli sıra halinde imamlar, şeyhler, müderrisler, kazaskerler, vezirler, bunların arkasından gelen at üzerindeki düğün armağanlarının önünde mehter takımı, arkada haremağalarımn eşlik ettiği cariye arabaları, en arkada da çeyizi taşıyan katırlar yer alırdı.

18. yy'da düzenlenen çeyiz alaylarında ise en önde kılavuz çavuş, onun ardında subaşı ve asesbaşı ile çeşitli ağalar ve çavuşlar, sonra da sırasıyla top arabacıları, topçu ve cebeci ocakları ağaları, yeniçeri efendisi, sekbanbaşı, kapıcı ağalar, defterdarlar, yeniçeri ağası, arkada damadın sağdıcı, sultanın ve damadın kethüdaları yer alırdı. Bunların arkasında da önünde çeyiz nahılı bulunan çeyiz katarları gider, en arkada da mehter takımı yer alırdı (bak. gelin alayı). Ağır ağır ilerleyen alay, damadın sarayına ya da konağına ulaştıktan sonra çeyiz yerine teslim edilir, alay dağılırdı.

Çeyiz alayının halk düğünlerindeki biçimi daha sade olurdu. 19- yy'm sonunda İstanbul'da düğün haftasında çeyiz damat evine pazartesi günü götürülürdü. Çeyiz temiz, beyaz yatak bağlarına sarılıp azlığına ya da çokluğuna göre muhacir ya da öküz arabaları ile taşınır, kırılacak eşyalar ise bekçi ve hamallarla gönderilirdi. Çeyizle birlikte kız evinden bir ya da birkaç kadın da damat evine gider, çeyizi gelin odasına yerleştirirlerdi.

20. yy'm başlarında İstanbul köy düğünlerinde çeyiz, gelin alayı ile birlikte götürülürdü. Çeyiz sandığı arabanın arkasına yerleştirilir, en önde alaybaşı ve köyün hatırı sayılır kişileri, arkalarında gençler, bunların arkasında damat ve arkadaşları ile çalgı takımları, sonra kızlar ve genç kadınlar, en arkada da yaşlı kadınlardan oluşan alayla çeyiz damat evine ulaştırılırdı.

Günümüzde değişen ya da unutulan pek çok gelenek gibi çeyiz alayı da istanbul düğünlerinde görülmez olmuştur.

Bibi. Melahat Sabri, "İstanbul Düğünleri". *HBH,* II, S. 23-24 (Mayıs 1933), 233-234; N. Anafarta, "Ümmügülsüm Sultanin Düğünü ve Sonu", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 7 (1971); Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 361; S. M. Alus, "Evlenme Düğünleri, Eski Düğünler", *İSTA,* X, 5413-5415; And, *Şenlikler;* Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* (1992), 18-26.

MELTEM CİNGÖZ

ÇIĞIRAÇAN, İBRAHİM HİLMİ

(1876, Tulça [bugün Romanya'da] - 12 Haziran 1963, İstanbul) Yayıncı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ailesiyle İstanbul'a geldi. Ortaöğre-

nimden sonra 1895'te *tkdam'âz* gazeteciliğe başladı. 1896'da Babıâli'de Kitaphane-i İslam adlı ilk yayınevini kurdu. Bunu daha sonra kurduğu Kitaphane-i Askeri ile birleştirerek Kitaphane-i İslam ve Askeri adıyla sürdürdü. Özellikle tarih, din. edebiyat, askerlik konularında kitaplar yayımladı.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra (1908) kısa bir süre *Millet* adlı günlük bir gazete çıkardı. Ayrıca ülke sorunlarına ilişkin *Zavallı Millet* (1912), *Milletin Kusurları* (1912), *Milletin Hataları* (1912), *Türkiya Uyan* (1913), *Avrupalılaşmak-Felaketlerlmizin Esbabı* (1916) gibi kitaplar yazdı. Yayınevinin adı bu dönemde Kitaphane-i Hilmi olarak değişmiş. Cumhuriyet döneminde de Hilmi Kitabevi olmuştur.

Babıâli'nin ilk Türk yayıncılarından olan Çığıraçan altmış yıl boyunca 1.000'i aşkın kitap çıkarmış, özellikle Ahmed Refik Altınay(->), Hüseyin Rahmi Gürpınar^), Halit Ziya Uşaklıgil(-») gibi bir dönemin ünlü yazarlarının hemen tüm eserlerini basmıştır.

Bibi. T. Toros, "İlk Editörümüz Hilmi Çığıraçan", *Kitap Belleten,* no. 26 (Ağustos 1963), s. 7-8-, N. Akbayar, "Osmanlı Yayıncılığı", *TCTA,* VI, 1685; J. Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayını ve Basımevleri". *Müteferrika,* I. (Güz 1993), s. **11.**

ORHAN KOLOĞLU

ÇINAR OLAYI

4-14 Mart **1656** arasında istanbul'da meydana gelen ayaklanma. "Çınar Vak'ası". "Vak'a-i Vakvakiye" de denir.

Eylemler 9 Mayıs **l656**'ya kadar sürmüş; kent, uzun tarihinin en korkunç ve etkili ayaklanmalarından olan bu olayın sarsıntısını Köprülü Mehmed Paşa'nın iktidara gelmesinden sonra atlatabilmiştir.

1650'den başlayarak saray ağalarının yönetimdeki güçlerini artırmaları, bundan duyulan hoşnutsuzluk, süren Girit Savaşimn getirdiği ağır mali yük ve yeni vergiler, bir ayaklanma için uygun ortamı hazırlamıştı. Zurnazen Mustafa Paşa'tun, elaltmdan kapıkulu askerlerini ayaklanmaya kışkırtması olayı çabuklaştırdı. Genelde ekonomik nedenlere bağlı olarak çıkan diğer ayaklanmalar(->) gibi Çınar Olayı da parasal nedenlere dayandırıldı. Fakat bunun yanında, yönetimin etkinliğini yitirmesi, saray ağalarının tepki uyandıran nüfuzu, kapıkulu askerlerinin disiplinsizliği ile olay korkunç tablolar sergileyerek gelişti. Kent, benzeri görülmedik cinayetlere tanık oldu; yaşam durdu, herkes günlerce evlere kapandı.

IV. Mehmed'in (hd **1648-1687)** buhranlı dönemine rastlayan olayın ilk hareketi 27 Şubat **l656**'da dağıtılan ulufeden sonra ortaya çıktı. Çok geç ödenen bu ulufede ve bir hafta sonraki yenisinde züyuf akçe denen ve bakır oranı çok yüksek paraların dağıtılması asker arasında tepki uyandırdı. 4 Mart günü, askerin ayaklanacağı duyulunca esnaf dükkânlarını kapattı, cemaat gelmediğinden camilerde namaz kılınamadı. Devlet adamları, saraya sığındılar. Yeniçeri, cebeci ve topçu askerleri ise Etmeydam'nda toplanmışlardı. Burada, saraya yürüme kararı alındı. Girit'ten dönen ve 9 ulufe almamış olan yeniçeriler, cepheden geldiklerini, aylıklarının hakça ve zamanında dağıtılması gerektiğini, verilen akçelerin 1.000'ine. esnafın 100 halis akçe verdiğini, halkın bu bakır akçelere "çingeneakçesi", "meyhaneakçesi" gibi adlar taktığını ilgililere duyurmak dileğindeydiler. O gün. birer sipahi olan Rum Hasan Ağa'mn. Şamlı Mehmed Ağa'nın. Galata Voyvodası Karakaş Mehmed'in önderliğinde Atmeydam'na yürüdüler. Saraya haber gönderip padişaha ihanet edenlerin idamlarını istediler. Saray ağaları, eylemci temsilcilerini padişahla görüştürmediler.

5 Mart günü yine Etmeydanı'nda toplanan askerler, sonuç alıncaya dek dağılmamak için yemin ettiler. Padişahı ayak divanına(->) çağırmayı kararlaştırdılar. Kendilerine. IV. Mehmed'in ertesi gün ayak divanına çıkacağı haberi geldi. **6** Mart günü Alay Köşkü(->) önünde toplandılar. Padişahla ayaklanmacılar arasında elçilik yapanlardan mevkufatçı Kara Abdullah'ın askerleri hafife alması bir anda parçalanmasına yetti. Bu feci olayı padişah da Alay Köşkü'nün penceresinden izlemekteydi. Durumun ciddiyetini kavrayarak askere isteklerini sordu. Öne çıkanlar "Kullarınıza züyuf akçe vermek hazine darlığından ise saray ağalarının bu denli görkemli yaşamaları nasıl oluyor? Cümle işler onların elinde!" dediler. Aldıkları kızıl akçeleri bir peştemal dolusu ortaya attılar. Padişah, öldürülmeleri istenen **31** kişiden kızlaragası ile kapı ağasını hemen boğdurup Sur-ı Sultaniden aşağıya attırdı. Ayaklanmacılar, bunların ayaklarına ip bağlayıp Atmeydam'na sürüklediler. Bir çınar ağacına başaşağı astılar. Palalarla doğradılar. 7 Mart günü saray kapısında toplandılar. Verdikleri listede yazılı olan valide kethüdasının. Melekî Kadın'ın, Musahip Yusuf Ağa'nın, hasodabaşının, mimar Mustafa Ağa'nın ve diğerlerinin de idamlarını veya kendilerine teslimini istediler. Padişah iki zenci ağayı ve hasodabaşını da boğdurttu. Bunların cesetleri de asilerce sürüklenip yine çınara asıldı. Olanları duyan halk, korkudan evlerine kapanmış, çarşı pazar boşalmıştı. O gün vezirazamlığa getirilen Zurnazen Mustafa Paşa 4 saat soma azledildi. Şeyhülislamlığa önce Memekzade Mustafa Efendi, ardından Hocazade Mesüd Efendi atandı. Yeni vezirazam Siyavuş Paşa ise İstanbul'da değildi. Yeniçeri ağası, sekbanbaşı. defterdar da değiştirildi. Kara listeye yazılanların konaklan mühürlendi. Kent o kadar ıssızlaştı ki ortalıkta kimse görünmüyordu. 8 Mart günü Etmeydanı'nda toplanan ayaklanmacılar, idam edilmesi gerekenlerin çoğunun hâlâ serbest olduğunu bağırmaktaydılar. O gün çavuşbaşı yakalanıp idam edildi ve cesedi çınara asıldı. Kentte tellallar dolaştıran asiler, firarilerin yerlerini bildirenlere zeametler verileceğini duyurdular. Yakalananlar idam edildiler.

9 Mart günü Melekî Kadın ile 4 adamı aynı akıbete uğradılar. Melekî Kadın'a halk arasında "Büyük Sultan" deniyordu. Konağı yağmalandı, serveti müsadere edildi. Çmara asılan cesederinin derisi yüzüldü, karınları deşildi. Asiler bunların etlerini ve yağlarını doğrayıp ağrılara iyi gelir diye satmaktaydılar.

10 Mart günü sipahilere ve yeniçerilere ulufeleri gümüş akçe olarak dağıtıldı. Kızıl akçeler de tedavülden kaldırılıp torbalarla denize atıldı. Yeni yeniçeri ağası kentte kol gezdi ve dükkânlar açılmaya başladı. 11 Mart günü Melekî'nin kocası da idam edildi. Çınardaki cesetler indirilip gömüldü. Yakalanamayan Gümrük Emini Hasan Ağa'nın saklandığı Galata semtinde aranmadık ev bırakılmadı. Galata'da bir çeşme ve bir mektep yaptırmış olan Hasan Ağa da bulunup idam edildi. Tutuklama ve idamlar izleyen günlerde de sürdü. 15 Mart günü İstanbul'a ulaşan Siyavuş Paşa kentte düzeni sağlamaya çalıştı. Fakat azıtan askerlerin yağmaları önlenemiyordu. Bunlar İstanbul'un çevre köy ve kasabalarını da soymaya koyuldular. Rum Hasan Ağa, görkemli bir konağa yerleşmişti. 25 Nisan günü Siyavuş Paşa eceliyle öldü. Boynuyaralı Mehmed Paşa vezirazam oldu. **26** Nisan günü bir ferman çıkartılarak yollarda insanlara el sürenlerin, yanında kılıç ve silah bulunduranların, bağıranların, kul (asker) ya da ahali denmeyip cezalandırılacakları duyuruldu. 9 Mayıs 1656'da ise ayaklanmacı önderleri bir bahane ile saraya alınıp idam edildi. Kent kapıları 2 gün açılmadı ve aramalarda yakalanan 20 kişi daha asıldı.

Bu olaylara "Çınar Vak'ası" denmesi öldürülenlerin çmara asılmalarındandır. Öte yandan dönemin din bilginleri, cesetlerin ve başların asıldığı bu ağacı, bir telmih sanatı yaparak cehennemin meyveleri insan başı olan ünlü vakvak ağacına benzetmişler, bu nedenle de olaya "Vak'a-i Vakvakiye" demişlerdir.

Bibi. H. D. Andreasyan-F. Ç. Derin, "Çınar Vak'ası-Eremya Çelebi Kömürciyan'a Göre", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* III, s. 57-83; *Silahdar Tarihi,* I, 26 vd; *Tarib-i Naima,* VI, 139; J. von Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* X. İst.. 1338. s. 251 vd.

NECDET SAKAOĞLU

ÇINARCIK

Yalova'nın 18 km batısında, İzmit Körfezinin Marmara'ya açıldığı güneybatı kesimindeki Bozburunün doğusunda, Yalova İlçesi'ne bağlı yazlık yerleşme.

Adını sahildeki çınarlardan aldığı tahmin edilen Çınarcık, 1960 başlarında sükûneti, temiz denizi, bol balığı, ucuz sebze ve meyveleriyle İstanbulluların rağbet ettikleri bir tatil ve yazlık yeri olmaya başladı. 1960'larda, İstanbul'un orta gelir gruplarının mütevazı yaşamlarına uygun bir köy olarak önceleri sadece iki küçük otel, birkaç pansiyon, yirmi kadar da

Yapılaşmaya rağmen Çınarcık sahili hâlâ denize girilebilen, halka açık doğal bir plajdır. *Sazım Timuroglu, 1994*

yazlıkçılara kiralanan evle başlayan tatil turizmi hızla gelişti. 1970'lerden sonra, bir yandan yazlığa verilen evler, pansiyonlar, oteller çoğalırken öte yandan yazlık konut inşaatı hızlandı. Yörede sayısız tatil sitesi, çok daireli apartman blokları yapıldı. 1980 sonrasında yapılaşma hızla sahilden içerilere, tepelerin yamaçlarına doğru yaygınlaştı ve Çınarcık, gerek sahilden, gerekse tepelerden. Yalova ile âdeta birleşti.

Bir yandan izmit Körfezi'nde deniz kirlenmesinin artması, öte yandan kasabanın kalabalıklaşması ve kentleşmesi yüzünden tatil yöresi olarak ilk dönemlerdeki çekiciliğini yitiren Çınarcık, gene de orada yazlık sahibi olanların vazgeçemediği, son yıllarda da Arap ve İranlı turistlerin sıkça ziyaret etmeye başladığı bir sayfiye beldesidir.

Çınarcık'ın Harmanlar ve Taşliman olmak üzere iki mahallesi vardır. 1990 sayımına göre yerleşik nüfusu 7.324'tür. 1993'te sürekli oturan nüfusun 10.000'i aştığı tahmin edilmektedir. Bu nüfus yaz aylarında 200.000'e kadar çıkmaktadır. Bucakta tek tek villa veya apartman daireleri olarak toplam 25.000 daire (hane) vardır. Bunların büyük bölümü kış aylarında boş kalmaktadır. Çınarcık'ta sahil, hâlâ denize girilebilen, halka açık doğal bir plajdır. Yalova üzerinden sürekli kara bağlantısı yanında Çınarcık'a yaz kış sabah ve akşam saatlerinde vapur seferleri yapılmaktadır.

İSTANBUL

ÇIRAĞAN EĞLENCELERİ

"Çırağ sefası", "bezm-i çerağ", "bezm-i gülzâr", "çerağan âlemi" de denmiştir. İlkbahar ve ilkyazda, saray ve yalı bahçelerinde kandil ışığında yapılan sazlı sözlü eğlenceler.

Bir saray geleneği olan çırağan eğlenceleri için başlıca bilgi kaynağı Divan Edebiyatıdır. Osmanlı müziğini ve edebiyatını etkileyen bu eğlencenin İstanbul halkının günlük yaşamında yaygınlığı söz konusu değildi. Ortaköy, Beşiktaş arasında bir yalı semti, bir cadde ile buradaki birkaç kez yenilenen sahilsaray, bu eğlencelerin anısına "Çırağan" adını taşımaktadır. Önceleri Saray-ı Asafî denen Nevşehirli İbrahim Paşa'nın burada bulunan sahilsarayının bahçesinde Lale Devri (1718-1730) boyunca sık sık çırağan eğlenceleri düzenlenmişti.

Anodolünun kimi yörelerinde, örneğin Harput ve Diyarbakır'da "çaydaçıra" olarak bilinen *ve* içine neft konup yakılmış karpuz, kabak kabuklarının akarsuya bırakılmasıyla yapılan eğlenceleri andıran çırağan eğlencesinin istanbul sarayına giriş tarihi bilinmiyor. Şair Nefî'nin (ö. 1634) bir kasidesinde sözünü ettiğine bakılırsa 16. yy'dan beri saray eğlenceleri arasındaydı. Fakat, bir dizi ayaklanma, karışıklık ve saray bunalımı nedeniyle 17. yy'ın ikinci yarısına doğru önemini yitirmişti. Bu eğlence türünün yeniden canlanışı Lale Devri'ndedir. Dönemin şair ve yazarlarının dolaylı biçimde temas ettikleri çırağan âlemlerinin, gündüzkü bahçe köşkü, havuz başı. lalezâr, çemenzâr vb eğlencelerinin devamı olduğu ve mehtapsız gecelerde düzenlendiği anlaşılmaktadır. Bahçede kandillerle ışıklandırma yapılırken lalezârda da çiçekler arasına kandiller konmaktaydı. Bu romantik ortamda gazelhanlar, sazendeler, hanendeler çalıp söylüyorlar, ozanlar yeni dizeleri için bu meclislerde esin topluyorlardı. Mehtaplı gecelerde ise Haliç ve Boğaziçi'nde "serv-i simin" (ayışığının durgun sudaki aksi) seyri tercih ediliyor: sazlı sözlü âlem, yalı sofalarında ya da kayıklarda sürdürülüyordu.

Dönemin padişahı III. Ahmed (hd 1703-1730) ile Sadrazam Nevşehirli Damat ibrahim Paşa'nın ve yakınlarının eğlenceye düşkünlükleri ise çırağan âlemlerinin canlanmasında ilk nedendi. Fakat bu etkinliğin ortamı, Topkapı Sarayı iç bahçeleri ile Haliç ve Boğaziçi'ndeki sahilsaraylarla sınırlıydı. Toplumsal koşullar ve yaşam düzeni bakımından istanbul halkının benzeri eğlenceler tertiplemeleri olanaksızdı. D'Ohsson, İbrahim Paşa'nın padişah onuruna düzenlediği bir eğlencede geniş bahçeyi yüzlerce kristal kandille donattırdığını, o geceki eğlenceye lale çırağanı dendiğini ve benzeri gecelerin sarayda da âdet olduğunu, İbrahim Paşa Yahsı'na da Çırağan Yalısı dendiğini yazar. Buna karşılık çırağan âlemlerinin, özellikle klasik müzik ve Divan Edebiyatı üzerindeki etkisi büyük olmuştur. Diğer yandan, sözü edilen mekânlarla, Emnâbâd, Neşetâbâd, Kandilli, Bayıldım, Kars-ı Süreyya, Nevâbâd, Yusuf Ağa, Sa'dâbâd, Karaağaç, İmrahor, Tersane, Eyüp-Bahariye vb köşk, saray ve bahçelerinde, çırağan eğlenceleri için özel düzenlemeler 'yapılarak mimariye yeni öğeler katılmıştı.

Bu eğlence geleneği III. Selim'e (hd 1789-1807) kadar sürdü. İlgi duyan son padişah II. Mahmud (hd 1808-1839) oldu. Fakat Tanzimat'a (1839) doğru alafranga eğlenceler ve "âb âlemi"(->) öne çıktı.

20. yy'ın başındaki geçmişe olumsuz bakma sürecinde çırağan eğlenceleri de hayal ürünü yakıştırmalarla tanıtılmak istenmiş bu amaçla Divan şiirinden konuya ilişkin dizeler seçilerek yorumlanmıştır.

Bir tür şehrâyin ve sözcük anlamı da "ışıklarla gece şenliği" demek olan çırağan, başta Nedim olmak üzere Nev'îzade Ataî'nin, Fennî'nin, Rahmî'nin, Fâzıl-ı Enderunî'nin, Şeyh Galibin şiirlerinde geçer. Çırağanı son kez işleyen Yahya Kemal Beyatlı'dır. Özellikle Nedim'in iki yekahenk (tek konulu) gazeli, çırağanı betimlemektedir. Bunlardan bestelenmiş olan ilki *Erişdi nev-babar eyyamı açıldı gül ü gülsen / Çerağan vakti geldi lâlezârın dîdesi ruşen* dizeleriyle başlar. Diğeri ise *Yine bezm-i çemene lâle firûzân geldi / Müjdeler gülşene-kim vakt-i çerağan geldi,* dizeleriyle başlar. İzzet Ali Paşa, bu şehrâyinler için yazdığı gazeline *Nigâh-endaz olanlar bağda seyr-i çerağana / Zemini benzetirler âsuman-ı encüm-efşâna* dizeleriyle girmiş ve çırağan için çiçek tarhlarının aydınlatılışını betimlemiştir.

Bibi. Nedim, *Nedim Divanı,* ist.. 1338, s 197-280-281; D'Ohsson. *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler,* (çev. Z. Yüksel), İst., ty. s. 134: Ahmed Refik, *Lâle Devri,* İst.. 1331, s. 31 vd, 57 vd; *İSTA,* VII, 3932-3933; Ahmed Refik, "Ahmed-i Sâlis'in Hayatına Dâir", *Yeni Mecmua,* no. 37, 38,

NECDET SAKAOĞLü

ÇIRAĞAN MEVLEVTHAJYESİ

bak. BEŞİKTAŞ MEVLEVÎHANESl

ÇIRAĞAN OLAYI

20 Mayıs 1878 Pazartesi günü Ali Suavi'nin(->) V. Murad'ı yeniden tahta çıkarmak ve II. Abdülhamid'i düşürmek için düzenlediği başarısız komplo. "Çırağan Vak'ası", "Çırağan Sarayı Vak'ası", "Ali Suavi Vak'ası" da denir. 1839'da başlayan Tanzimat hareketi, 1878de önce Mecİis-i Mebusan'm tatil edilmesi, ardından bu olayla sona ermiş ve istibdat rejimi başlamıştır.

1877 Osmanlı-Rus Savaşı'nın getirdiği ağır koşullarda istanbul halkının umut-

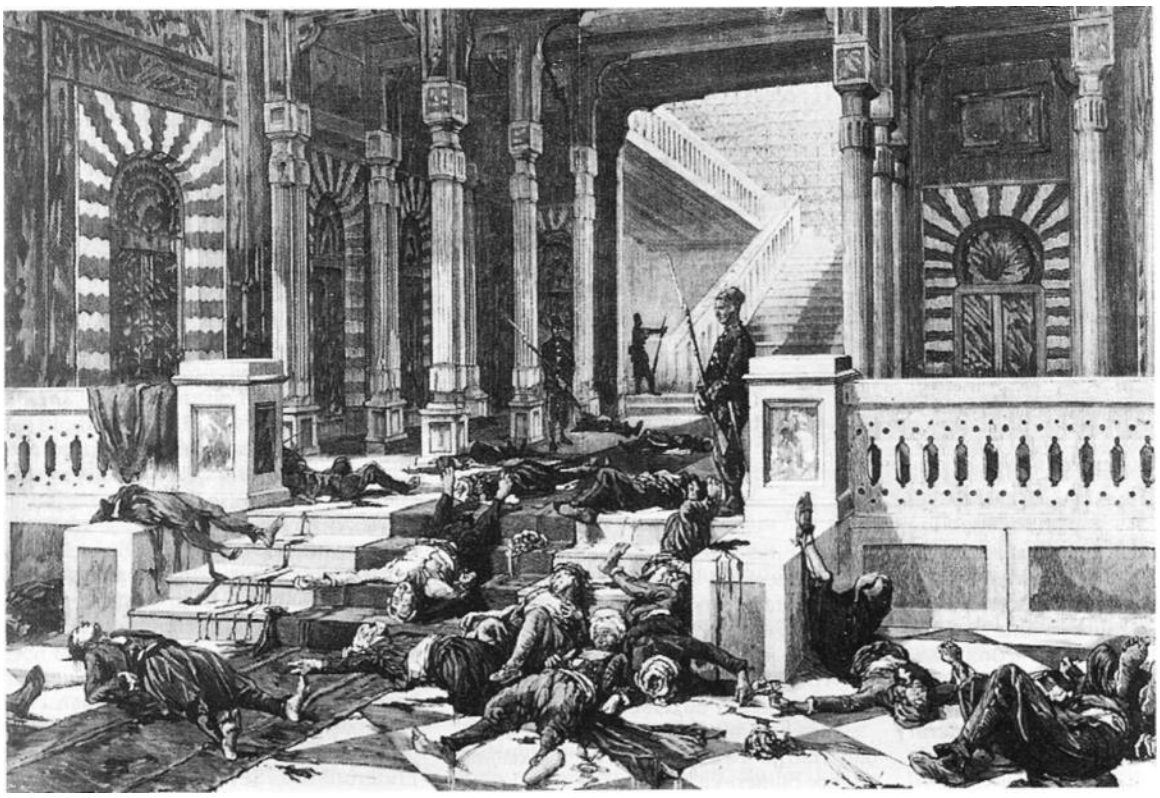

Çırağan Olayı'm betimleyen bir resim. */. Illhtstration,* 8 Haziran 1878 *Ara Güler fotoğraf arşivi*

suzluğu yeni bir ihtilal düşüncesini yaygınlaştırmıştı. 31 Ağustos 1876'da tahttan indirilen V. Murad'ın annesi Şevkefza Kadın halk arasında propaganda yaptırırken kendisi de İngiltere hükümetine mektuplar yazarak destek aramaktaydı. Kimi hocalar camilerde "Allah muradımızı verecektir" diyerek dua etmekteydiler. Osmanlı hanedanından, Murad'ı tekrar padişah görmek isteyen şehzadeler ve sultan efendiler de vardı. Çırağan Olayı'ndan önce, bu amaca dönük iki girişim de bir sonuç vermedi. Bunlardan ilkini gerçekleştirenler Maliye Nezareti'nde kâtip Hüsnü ile Adliye Nezareti'nde kâtip Mehmed, Rum Istavridi, Polonyalı Jüli idi. Bunlar kadın kıyafetinde Çırağan Sarayina girerek burada göz hapsinde olan V. Murad'la görüşmeyi denediler ve yakalandılar. İkinci girişimin önderliğini Avukat Kleanti Skalyeri, Aziz Bey ve Ali Şefkati yaptılar. Bu ekip, bir İtaİyan işçisinin yardımı ile suyollarından Çırağan'a girmeyi ve V. Murad'la görüşmeyi başardı. Eski padişah, kendilerine "Benim zincirlerimi kırmak millete düşen bir vazifedir!" diyerek bir ihtilale olumlu baktığını duyurdu. Skalyeri Komitesi, İstanbul'un birçok semtinde duvarlara, üstü kapalı biçimde ihtilal çağrılan içeren yaftalar astı. Komite, Murad'ı aynı suyollarmdan kaçırıp Hırka-i Şerif Camii'ne ya da Seraskerlik'e götürmeyi tasarlamaktaydı. Bu örgütün varlığı, Çırağan Olayı sonrasındaki soruşturmada ortaya çıkmıştır.

Aynı amaçla gizli bir örgüt kurmuş bulunan Ali Suavi'nin İngiliz asıllı eşi de olasılıkla olayın içindeydi ve dış desteği sağlamakla görevliydi. Olaydan birkaç gün önce ise Üsküdarlı Kız Nuri Bey, Ali Suavi'nin bir mekmbunu V. Murad'a ulaştırmayı başarmıştı. Öte yandan, kendisine ulaşan bir jurnalde, Rumeli göçmenleri kullanılarak bir ihtilal yapılacağının ihbar edilmesi üzerine II. Abdülhamid, Çırağan Sarayı'ndaki koruma önlemlerini artırmıştı.

Ali Suavi kentte kalabalık bir nüfus oluşturan Rumeli göçmenlerini, Murad tahta çıkarsa Ruslara karşı savaş açılacağı ve yitirilen topraklarının geri alınacağı sözüyle çevresinde toplamaya başladı. Fakat en fazla 250-300 kişiyi ikna edebilmişti. Bunlardan bir bölümü ise Çırağan Sarayı'nm karşısındaki bahçe duvarlarının onarımında çalışmaktaydı. Ali Suavi, olaydan bir gün önce *Basiret* gazetesindeki yazısında "Somnlann büyüklüğünden, fakat çözümün kolaylığından" söz edip "çözümü açıklayacağım!" diyerek garip bir imada bulunmuştu. 20 Mayıs günü ikindiye doğru, Ali Suavi'nin önderliğindeki birkaç yüz göçmen Kuzguncuk İskelesi'nden mavnalara binerek Çırağan'm rıhtımına çıktı. Bir kısım göçmen de Ortaköy Mecidiye Camii önünde toplanmıştı. Ali Suavi'nin ve ikinci adam Sırp dönmesi Nişli Salih'in yönettiği bu silahlı sopalı kalabalık, nöbetçileri, saray ağalarını ve bahçıvanları etkisiz hale getirerek saray avlusuna doldular. Aralarında, cami hocalan, medrese öğrencileri de vardı. Bu sırada sarayda yemek servisi yapılıyordu. V. Murad, aldığı haber üzerine dairesinden sofaya çıktı. Resmi giyimli olup kılıç kuşanmış, eline de tabanca almıştı. Ali Suavi ile henüz konuşmaya başlamıştı ki, Beşiktaş ve Yıldız karakollarından gelen zaptiyeler, avludaki ve içerideki baskıncıları süngülemeye başladı. Beşiktaş Muhafızı Yedi-Sekiz Hasan Paşa ise demir topuzlu sopasıyla başına vurarak Ali Suavi'yi yere serdi. Bu olay V. Murad'ın gözü önünde yaşandı. Eski padişahı, kadınlar ve uşaklar uzaklaştırıp taşodaya kapattılar. 5-10 dakikalık vuruşmada pek çok göçmen ve birkaç zaptiye öldü. Çırağan Sarayı açıklarındaki donanmadan filikalarla gelen bahriye askerleri de duruma müdahale ettiler. II. Abdülhamid'in direktifi ile ölenler at arabalarına doldurulup Beşiktaş sırtlarına topluca gömüldü. V. Murad, Malta Köşkü'ne götürüldü. Çırağan, karadan ve denizden kuşatmaya alındı. İçeride temizlik yapıldı. Durum normale döndükten sonra ise V. Murad, Çırağan Sarayı'nm fer'iye dairesine kapatıldı.

Soruşturma kurulu, kanıtlar üzerinde çalıştıktan sonra II. Abdülhamid'in buyruğu ile olayı kapattı. Fakat halk, bu yüzden Yeşilköy'deki Rus birliklerinin kenti işgal edeceği dedikodusuyla korkulu günler geçirdi. Kapalıçarşı açılmadı. "Ruslar geliyor!" söyletilen yüzünden yer yer izdiham yaşandı. Herkes evine çekildi. Çırağan Olayı, II. Abdülhamid'in, özgürlük beklentilerini cevapsız bırakıp baskıcı ve denetimci bir yönetim kurmasına, halk arasındaki hafiye sayısını artırmasına gerekçe oldu ve İstanbul'da istibdat başladı.

Bibi. Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı,* II, İst., 1327, s. 429-440; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat,* III, İst., ty, s. 139 vd; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri,* ist., 1339, s. 287 vd; I.

H. Uzuncarşılı, "Ali Suavi ve Çırağan Sarayı *Vak'ası",'Belleten,* S. 29 (1944), s. 71 vd; M. C. Kuntay, *Sarıklı İhtilâlci Ali Suavi,* İst., 1946; Z. Melek, "Çırağan Sarayı Vak'ası" *Resimli Tarih Mecmuası,* s. 761-764.

NECDET SAKAOĞLU

ÇLRAĞAN SARAYI

Beşiktaş ile Ortaköy arasında kendi adıyla anılan cadde üzerindedir.

Bugünkü Çırağan Sarayı, İstanbul'un Osmanlı döneminin tarih sahnesine birbiri peşine ve son birkaç yüzyıllık zaman parçası içinde eklediği bir dizi güzellik ve sanat tablolarından sonuncusudur.

17. yy'da İstanbul coğrafyasında yazın kullanılabilecek en elverişli ve heves çeken sahil, Beşiktaş kıyıları idi. Burası, hem saray ve halk için kışlık semt olan ve hükümet binalarım da barındıran tarihi yarımadaya çok yakın bir konumdaydı, hem de arkası el değmemiş bir ormana sahipti ve Karadeniz'in serin esintisine açık, çok temiz havalı bir yerdi.

Kıyılarda, birtakım pavyonlar ile çiçek bahçeleri yapılmasının, yani insan eli değmiş olarak tarih sahnesinde ilk kez yerini almasının, 1600'lü yıllarda olduğu kabul ediliyor. O tarihlerde bu sahil, "Kazancıoğlu Bahçeleri" adını taşıyormuş. Burasının güzelliğine kapılan genç padişah IV. Murad (hd 1623-1640), çevreyi kendi mülkleri içine katmış ve kızı Kaya Sultan'a vermiş. Kaya Sultanin kocası Melek Ahmed Paşa'mn yakınlarından olan Evliya Çelebi, sahildeki pavyon için. "Vacibü's-seyr bir yalıdır. Bunda fevkani bir şadırvan vardır ki dünyada öyle bir sanatlı fevvâre görülmemiştir" diyor. Ama bu kıyılarda (henüz hepsi ahşap) sahil saraylarının ve bahçelerin yıldızı, asıl bir yüzyıl sonra parlamaya başlıyor. Bir eğlence ve onunla beraber bir kültür parlaklığı devrini açan III. Ahmed (hd 1703-1730), buradaki mülkünü, gözde vezirazamı İbrahim Paşa'ya hediye etmiş, yalıyı ise İbrahim Paşa yaptırmış.

Tarihçi Ahmed Refik (Altınay)(->), III. Ahmed'in fermanlarını yayımlarken, üç ayrı yerde bu bina hakkında da nakillerde bulunur. Aynı ahşap binalar hakkında bilgi veren bir başka kaynak 18. yy'ın Ermeni yazarı P. G. İnciciyan'dır. O da III. Ahmed'in buyrultularında geçtiği gibi buradaki saraylar için, saray değil, "yalı" deyimini kullanıyor. Bundan, bu yapıların büyük olmadığı sonucu çıkarılabilir.

Bu kıyılar, Lale Devri'nden itibaren, mehtaplı gecelerde düzenlenmeye başlanan ışık ve çiçek dolu eğlencelere sahnelik etmeye başlıyor. Burasının "Çerağan" adını alması da bu dönemin eseridir. Çünkü "çerağ" kelimesi. Farsçadan geçme olarak, "ışık veren, aydınlık veren" anlamındadır.

Bu eğlenceler hakkında daha sonraki tarihçiler, özellikle de 1900'lü yılların başlangıcının yazarları, fantastik hayallere girmişler ve özellikle "kaplumbağa üstünde mum" gibi tuhaf bir imaj icat ederek, bunu meşhur etmişlerdir. Halbuki bu gece eğlencelerinin, çiçek ve ışık gösterilerinin ne gibi dekorları ve sahneleri sergilediğini ayrıntılı olarak anlatan en güvenilir kaynak saraya çok yakın olan Fransız soylusu Baron de Tott' un anılarıdır ve bu anılarda, kaplumbağalara ait tek satır yoktur, ancak çiçek tarhlarının billur fenerler ve aynalarla nasıl aydınlatıldığı anlatılmaktadır.

1800'lü yılların ilk çeyreğine kadar geçen 60-70 yılda ahşap saray birkaç kez el değiştirmiş, sadrazamlar Hacı Ahmed Paşa ile Hekimoğlu Ali Paşa, burayı yabancı elçilerle görüşmeleri ve resmi ziyafetler için kullanmışlardır.

III. Selim (hd 1789-1807), burasını tekrar ihya ederek kız kardeşi Beyhan Sultan'a vermiş, bir süre burada oturmuş, yandaki Rodoslu Yalısı'nı rehinden kurtarıp satın almış ye yerine bir mabeyin dairesi yaptırmıştır. Eskiyen binaların hepsini söküp gönlüne göre yeni bir yalı yaptırmak özlemini taşıdığı için, Sadrazam Yusuf Ziya Paşa. bunun projesini hazırlatarak padişaha sunmuştur. Fakat o yıllar, devletin yine gailelerle çalkalandığı ve çürüyen Yeniçeri Ocağı yerine yeni ve düzenli bir ordunun kurulmasına çalışılan bir dönemdir. III. Selim bu yüzden, o kadar dert arasında kendisine saray yaptırmayı göze almamış; böylece II. Mahmud'a (hd 1808-1839) kadar, bu eski yapılar kısmen onarılarak, kısmen yeni pavyonlar ve köşkler eklenerek, varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Tarihte bu kıyılarda yer alan, bugünkü saraydan bir önceki son bina, II. Mahmud'a aittir. Devir artık Batılılaşma rüzgârlarının estiği 19. yy'm ilk çeyreğidir. Beşiktaş Sarayı'nda, önce, eski tarz bazı pavyonlar yapılır ve onarımlarla, eklemelerle yetinilir. III. Selimin önce tahttan indirilmesi, sonra da şehit edilmesi ile cereyan eden kanlı olaylar, o tarihte bir çocuk olarak tahta çıkmış bulunan II. Mahmudü Topkapı Sarayı'ndan soğutmuştu. II. Mahmudün "Acı anıları olmayan yepyeni bir yerde yaşamak" arzusu, herkesçe biliniyordu. Genç padişah, artık Topkapı Sarayı'nda değil, buradaki eski ahşap Beşiktaş Sarayı'nda oturmaktaydı. Yeniçeriliğin kaldırılmasına yol açacak olan isyan hareketi de, kendisine bir haziran sabahı, burada haber verilmişti.

Son zamanlara kadar tam aydınlanmamış bir nokta, II. Mahmudün sarayının mimarının kim olduğu idi. Avrupa tipi saray yapıları genellikle Balyan ailesi bireyleri tarafından yapılmış olduğu için, aslında onlardan daha erken tarihli olan bu bina da çeşitli yazılarda Balyanlara mal edilerek ve kanıt da göstermeden, geçiştirilirdi. Son yıllarda bu konuda yapılan iki etütte (Tuğlacı ve Cezar), iki değişik tez savunulmuştur. Dönemine ait bir kaynak, İngiliz yazar Miss Pardoe ise, padişahın tercihini beğenmediği için azlettiği bir mimarla, seçerek görevlendirdiği yeni mimarın ikisinin de Ermeni olduklarını açıkça kaydetmiştir. İstanbul peyzajında Batı tipi mimarisi ile büyük bir değişiklik yapan, önleri mer-

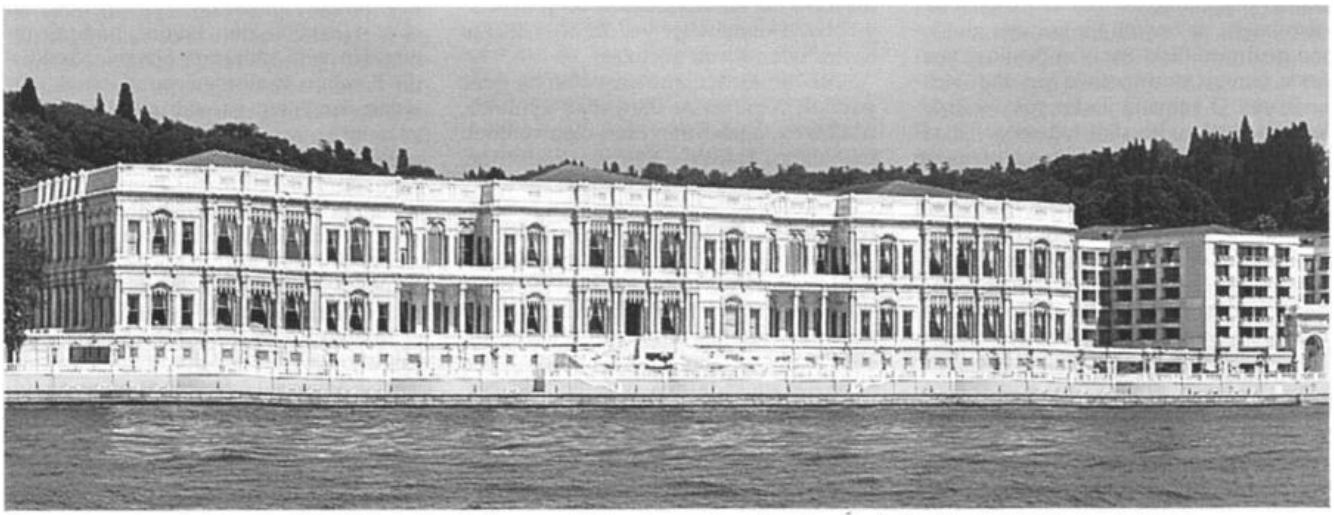

Çırağan Sarayı'nın deniz cephesinin görünümü. Sağda sarayın bahçesine yeni yapılan Kempinsky Oteli'nin bir bölümü görülüyor.
Ahmet Kuzik, 1994

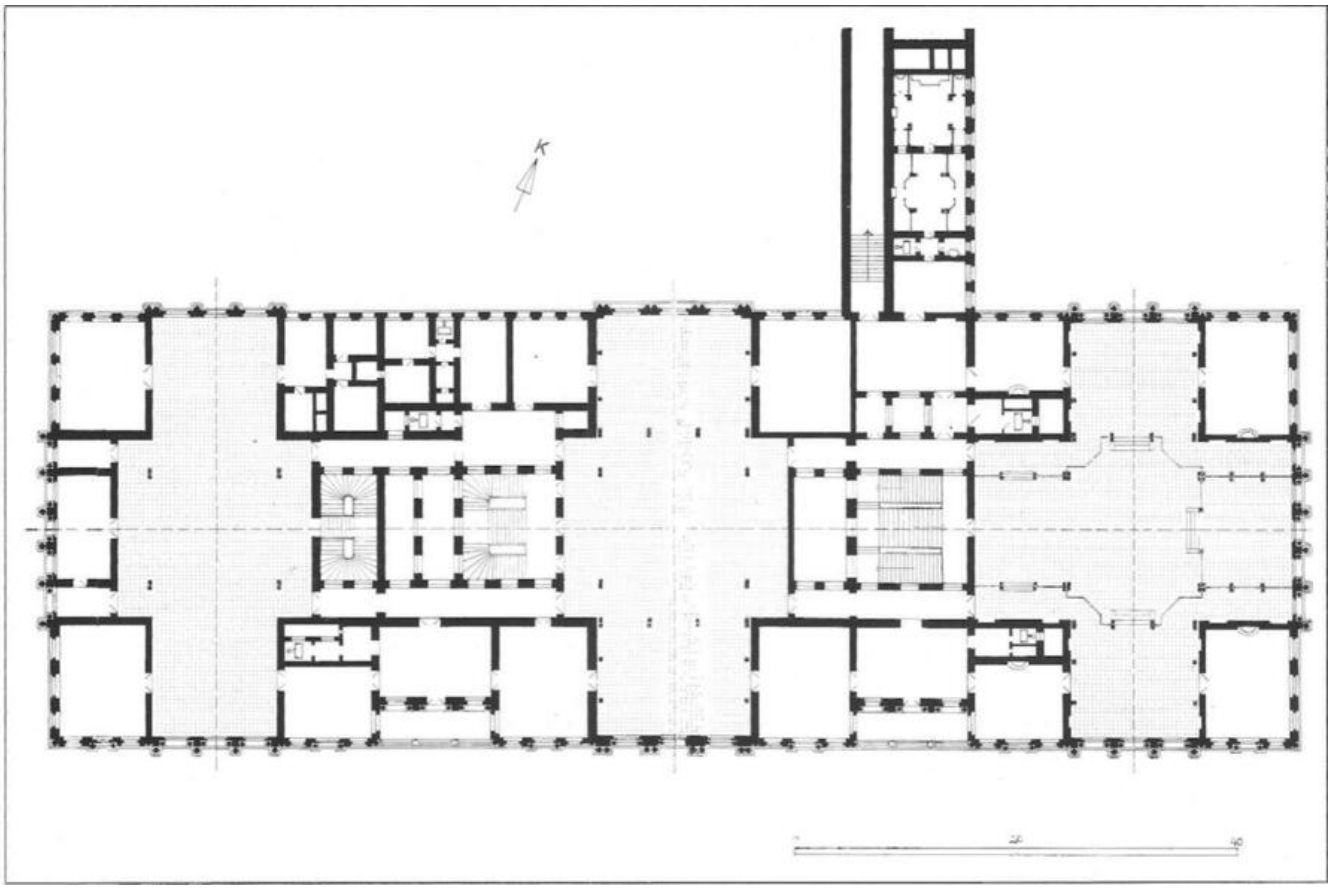

Çırağan Sarayının alt kat planı.
Eldem, *Boğaziçi Anılan*

mer sütunlu bu ahşap binaların mimarının kim olduğu konusundan daha önemli bir bahis, imparatorluğun geçirmekte olduğu, ekonomik ve sosyal büyük sarsıntıları bu yepyeni binanın yeterince yansıtmakta oluşudur. II. Mahmudün yepyeni bir mekân ve değişik bir atmosfer özlemi, bu sarayın biçim almasında asıl rolü oynayan, ana faktördür.

II. Mahmudün sarayı, bu üslup meselesinin dışında ileride çok bahsi edilecek olan başka ve önemli bir konuyu gündeme getirmişti: Eski Saray'ın Beşiktaş tarafında hemen yanı başında yer alan Mevlevihane. O zamana kadar çok iyi ilişkiler içinde olan, bu dini müessese ile saray, yeni ve geniş binanın yapımından dolayı ihtilafa düşmüşlerdi. Çünkü daha geniş bir saray, iki yanındaki eski kullanımları kaldırmak ihtiyacındaydı.

Cumhuriyet döneminde Çırağan Sarayı ile ilgili bütün yazılar, mevlevîhanenin yıktırılıp Mevlevi büyüklerinin mezarlarının yeni binanın bodrum katma alınması olayının Abdülaziz zamanında (1861-1876) ve onun sarayı için yapıldığı bilgisini vermişlerdir. Halbuki eserini Abdülaziz'den çok önce yazmış olan Miss Pardoe açıkça bu işin II. Mahmud sarayında ve onun tarafında yapıldığını kaydeder. Tekke tahribi ve mezarların temel içine alınması, halk arasında uzun süren bir kanaatin yerleşmesine yol açmıştır. Çırağan binalarının o tarihten sonra yaşadığı birçok talihsiz olayın kökeni, bu "Mevlevi beddualarının" etkisine bağlanmıştır.

Genç yaşta tahta çıkan Abdülmecid' in (hd 1839-1861) saltanatının başlarında birçok yılını babasının Çırağan Sarayinda geçirmiş, resmi törenlerini burada yapmış, hattâ Batı musikisine dayalı ilk saray orkestrası olan Muzıka-i Hümayunu da burada kurmuş ve yeni sarayı olan Dolmabahçe'ye, 1856'da, Kırım Savaşımdan sonra geçmiştir.

Tüberkülozdan mustarip olan bu genç padişah 5 yıl sonra dünyadan ayrılınca, Abdülaziz, ağabeyinin eseri olan ve onun hatıralarmı taşıyan Dolmabahçe yerine, kendisine yepyeni, lüks döşeli bir saray yaptırma hevesine kapıldı. Avrupa seyahatinden dönüşte, Süveyş Kanalının açılışına giderken ona da bir iade-i ziyarette bulunmak isteyen Imparatoriçe Eugénie için. alelacele, güzel bir saray yaptırmış ve 1869'da. bu amaçla Beylerbeyinin yeni sarayını yetiştirmişti. Fakat karşı sahildeki bu tek bina "yazlık" olarak düşünülmüştü. Ayrıca hacmi de küçük geliyordu. O yüzden bir merkezi bina ile, sağı ve solunda fer'iye (ikincil) binaları olan görkemli bir saray kolyesi, onun mizacına daha çok cevap verecekti. Ama bunun için. elde yeterli para yoktu. Bu, çok büyük bir engel sayılmadı. Çünkü bu hünkâr, hem bir sorumsuzluk ve israf karakterine sahipti, hem de son bir. yüzyıldır zaten iflas halindeki bir devlet politikasını miras olarak devralmış bulunuyordu, iki tarihçi (Ali Rıza ve Mehmed Galib), Mütercim Rüşdü Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, büyük kısmı Anadolu'da İzmit'ten öteye yapılacak demiryoluna, bir kısmı da İstanbul'un su ihtiyacına kullanılmak üzere dışarıdan alınan borcun büyük kısmı olan 4.000.000 altın liranın, padişah tarafından yeni sadrazam Şiivanîzade Rüşdü Paşa'nın zaafından yararlanarak, Çırağan Sarayinin yapımına kullanıldığını yazarlar.

Abdülaziz, sarayının yapımı için, Avrupa öğrenimli Ermeni mimar Garabet Kalfa'nın oğlu Sarkis Balyan'a yeşil ışık vakti ve 12 yılda yapılar tamamlandı.

İnşaatın, bir ara yarım kaldığı ve çalışmaların bırakıldığı anlaşılıyor. Hocapaşa yangınından 6 yıl sonra, yeterli para bulununca, inşaata devam edilmiş olduğunu kaydeden, dönemin resmi tarihçisi Ahmed Lûtfi Efendi, ayrıca yerli bankerlerden de yüzde 12 faizle ve bazı mülklerin geliri karşılık gösterilerek, borç alındığını belirtir. Sarayın yapımı ve iç döşemesi, 1872 başında tamamlanmış bulunuyordu.

Yeni sarayda binalar kompozisyonu şöyleydi: Yangın sonunda dört duvar ha-

linde kalmış olan (ve 1987'de içerisine beton katlar atılarak yeniden inşasına geçilen) esas yapı, hünkâr dairesi ve muayede kısmı. Onun Beşiktaş ve Ortaköy yönlerine doğru dizilen ek yapılarına Fer'iye Sarayları adı verilmiştir. Çünkü bunlar şehzadelere, hareme, askeri-idari servis bölümlerine tahsis edilmiş saray kısımlarını oluştururlar.

Dıştan neoklasik bir stil verilen yeni sarayın ana binasında, arabesk ve klasik Osmanlı üslubu süslemeler esas tutulmuştu. Renkli ve masif mermer sütunların azameti ve içeride arabesk nakışlı süslemeler, fildişi ve sedef kaplamaların nefaseti, gerçekten göz kamaştırıyordu. Salonlardan birbirine geçişler, eski ahşap Osmanlı saraylarının havasına sahipti. Fakat malzeme, beyaz mermer, bordo ve yeşil porfir gibi, en değerli antik taşlara dayanıyordu. Kapı tokmakları başta olmak üzere birçok aksesuvar som gümüştendi. Sahne sanatçısı Ahmed Fehim Bey, salonların tavanlarındaki yağlıboya peyzajlarının, kuş ve çiçek resimlerinin, dönemin bir tiyatro dekoratörü olan İtalyan sanatçı Marlo'nun fırçasından çıktığını kaydediyor.

Abdülaziz, muhteşem sarayında çok oturmadı. Tarihçi Lûtfi Efendi 1872 olaylarını naklederken padişahın "Dolmabahçe Sarayı'na avdet buyurduğunu" kaydediyor. 4 yıl sonra tahttan indirildiğinde önce Topkapı Sarayı'na götürülen sabık hünkâr, daha sonra Çırağan'ın Ortaköy yönündeki son binasına nakledildi. 4 Haziran 1876 Pazar günü sabahında, burada, daha sonra çok tartışma doğuran bir şekilde hayattan ayrıldı.

Bu olaydan sonra kapılarını dış dünyaya kapatan saray, kısa süre sonra yine tahttan indirilmiş bir padişah için açıldı. **3** aylık bir taht süresi sonunda akıl hastalığı gerekçesiyle tahttan indirilen yeğeni V. Murad (hd 1876), yeni padişah Abdülhamid tarafından Çırağan Sarayı'mn ana binasına, yani bugün onarılmış olan hünkâr dairesine kapatıldı.

Abdülhamid'in ilk ayları, büyük askeri ve siyasi çalkantılarla geçiyordu. Ruslarla yapılan savaşın kaybedilmesi, İstanbul'un göçmenlerle doluşu ve Midhat Paşa'nın uğradığı akıbet gibi olayların doğurduğu hoşnutsuzluktan yararlanan, ihtilalci ruhlu bir gazeteci olan Ali Suavi, topladığı 200 kadar göçmen işçiyle 20 Mayıs 1878de mabeyin dairesini bastı ve bu çılgın teşebbüsünü hayatı ile ödedi. V. Murad'ı tekrar tahta çıkarmayı amaçlayan bu tedbirsiz teşebbüsten sonra Abdülhamid, ağabeyini annesiyle beraber önce Malta Köşkü'ne kapattı, kısa bir süre sonra da tekrar Çırağan Sarayı'na iade etti. Ancak bu kez, V. Murad'a ana saray binası değil, şimdi kız lisesi olan harem binası ayrılmıştı. Bu yapı geçen süre içerisinde, sabık bir hükümdarı ve az sayıdaki yakın çevresini, 30 yıla yakın bir süre, tam mahrumiyet şartları içerisinde barındırmıştır. Gittikçe yaşlanan, duygulu ve melankolik V. Murad 29 Ağustos 1904'te vefat etti.

Ondan, 4 yıl sonra kardeşi Abdülhamid'in tahtını kaybetmesi ile açılan Meşrutiyet döneminde, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey, parlamentonun açıldığı Ayasofya'daki adliye binasını yetersiz bularak, yeni sultan Reşad'dan, Çırağan Sarayı'na yerleşme iznini aldı. 3 Kasım 1809'da Meclis-i Mebusan ve Âyan'ın nakledildiği Çırağan Sarayı mabeyin binası bu açılıştan sadece 2 ay 4 gün sonra, **6** Ocak 1910'da birkaç saat içerisinde tutuşarak dört duvar haline geldi. Yangının elektrik kontağından çıktığı sonucuna varılmıştır. Fakat muhteşem binanın, kalabalık bir kullanım için tahsisinde en zorunlu önlemlerin alınmayışından, teknik kadroların düşünülmeyişinden, gelen itfaiyenin yetersizliğine kadar bir dizi noksanlar ve yetersizlikler, sosyolojik açıdan, "Batı tipi bina kültüründen yoksunluk" temeline dayanmaktaydı.

1924'te hilafet kaldırılıp hanedan mensupları da yurtdışına çıkarılırken, bunun için zorunlu olarak saptanan çok kısa süre içerisinde V. Murad'm aile bireylerinin oturduğu, diğer **6** binadaki antika eşyalar haraç-mezat ve yok fiyatına satılarak, bütün yapılar boşaltılmış oldu.

Cumhuriyet döneminde, Beşiktaş tarafındaki birinci bina yani Fer'iye Sarayları'nm ilki, önce ilkokula sonra İETT idaresine tahsis edildi. Ondan önceki boşluğa Et ve Balık Kurumu, çimento bir soğuk hava deposu inşa etti ve çevresini sundurmalarla doldurdu. Kıyıya dikine bakan eski harem binası, kız lisesi yapıldı. Yanmış saray binasından sonraki daha alçak yaverler binası, Yüksek Denizcilik Okulu; ondan sonraki yapı Galatasaray Lisesi ilk kısmı, onun yanındaki Beşiktaş Ortaokulu, son bina ise Kabataş Erkek Lisesi haline getirildi.

12 Eylül askeri operasyonundan sonra açılan dönemde, İETT deposu boşaltılıp restore edilerek, Devlet Konuk Evi haline getirildikten soma, yeni siyasi iktidar, 1987den sonra bu kıyıyı yeni bir düzenlemeye kavuşturdu. Uzun yıllar yanık ve terk edilmiş duran ve bahçesi Şeref Stadı olarak kullanılan saray için uluslararası bir ihale açılarak, Hünkâr Bahçesine bir otel binası inşa ettirildi ve dört duvar halindeki hünkâr dairesi, içerisi betondan inşaatla doldurulup otelin balo ve tören salonları ile restonlarınm yerleşimine ayrıldı. Halen modern otel iİe saray binası Alman turizm şirketi Kempinsky'nin işletmesindedir. Ortaköy yönündeki fer'iye binaları ise. eğitim konulu kullanımlarına devam etmektedir.

ÇELİK GÜLERSOY

Mimari:

Çırağan Sarayı, art arda dizilen Fer'iye Sarayları ile birlikte Boğaziçi'nde yaklaşık 1,5 km uzunluğunda anıtsal bir kordon oluşturur. Sönüp gitmekte olan bir imparatorluğun son pırıltısıdır ve aynı zamanda mimaride ulaşılan süzülmüş beğeniyi ve seçkinliği, el sanatlarındaki ustalığı işaret eden bir performans gösterisidir.

Saray, S. H. Eldem'in yayımladığı rölövesine göre yaklaşık 124x45 m boyutunda ve yükseltilmiş bodrum üzerinde iki katlıdır. Kitle olarak, verilen boyutlarda ve yaklaşık 25 m yükseklikte bir dikdörtgenler prizmasıdır.

Çırağan Sarayı'mn zengin stilistik gösterisinin gerisinde planında ve kitlesinde şaşırtıcı bir açıklık ve sadelik gözlenir. Mimar geleneksel plan motiflerini, köşelerindeki birer odayla bir plan birimi oluşturan eyvanlı sofaları, özgün oranları ve olanca netliği içinde, karmaşaya yer vermeyen ekonomik bir kullanımla tek bir dikdörtgen içinde toplamıştır. S. H. Eldem'in mimarca bir heyecanla ve altını çizerek belirttiği yüksek kalite, öncelikle, geleneksel üç sofalı planın kristalize olmuş bir geometri ile çizilmiş olmasıdır. Bu geometri, plana klasik ve evrensel bir boyut kazandırmaktadır. İkinci önemli nokta planla cephe arasında birebir çakışma olmasıdır. Plan öğeleri, cepheye pencere ve kolon biçimlerindeki ayrıntılarla yansıtılır. Üçüncü nokta, simetrik ve aksiyal düzenlemenin işaret ettiği klasik disiplinin varlığıdır.

Bu özellikler, Çırağan Sarayı'ndaki mimari konseptin plan ve kitle kompozisyonunda kendini gösteren iki ana bileşenini tanımlamaktadır: Geleneksel ve İstanbullu, klasisist ve Avrupalı. Cephe formülasyonuna bakıldığında ise klasisist altyapının veya kitlenin varlığı kuvvetle duyumsanır ama cephenin klasik olmayan öğelerle giydiriîdiği görülür. Formülasyonun birinci öğesi, birinci ve ikinci kat cephe düzeninin birbirinin tamamen aynı oluşudur. İkincisi, ritmik bir bölümlemenin varlığıdır. Her plan biriminin üç kez yinelenmesiyle cephede "a/b/a/c/a/bl/a/c/a/b/a" formülüyle gösterilebilecek gayet düzgün ve ritmik bir dizi oluşmaktadır. Planın ana motifi olan eyvanlı merkezi sofaların üçü de "zülvecheyn" denilen iki cepheli ve haçvari biçimli mekânlardır. Bu sofaların cepheleri, çıkmalı kolon dizileriyle işaretlenmiştir, "b" ile işaret edilen sofa bölümlerinde kolonların öne çıkarılması ve köşelere çift kolon yerleştirilmesi, düzgün diziye barok bir vurgu getirmektedir. Orta sofanın tümü çift olan kolonları bu vurguyu, elbet ritmik dizilişi de, daha güçlendirmektedir. Bu abartısız vurguların canlandırdığı cephede birçok incelikli ayrıntı daha saptanabilir: Bağlantı mekânlarının dizideki "c" bölümünün, birinci katta kolonet, ikinci katta teras olarak düzenlenmesi ve yapıya abartısız bir kitle hareketi kazandırması gibi.

Cephede "a" bölümleri, üçlü bir pencere grubu ile belirtilmişlerdir. Bu grup, iki yanda düz dikdörtgen, yalnızca profilli söveleri olan percerelerle ortada kenarları yatay basık kemerli bir pencereden oluşan son derece sade bir birimdir. Sofa cephelerinde, "b" bölümlerinde, öne çıkmış kolonların gerisinde birer kolonetle çerçevelenen dikdörtgen pencereler vardır, "c" bölümünde yine iki yanında kolonetler olan ama yarım daire kemerli pencereler bulunur.

Birbirinden az farklı üç cephe motifi-

ni yineleyerek tekdüze olmayan, tersine son derece incelikli bir formülasyona ulaşmak, planda gözlenen açıklık ve sadelikle bağıntılıdır. S. H. Eldem'in de işaret ettiği gibi Avrupa örneklerine üstünlük buradadır: Geleneksel şemanın klasik disiplinle uyumlulaştırılmasındadır.

Cephede, klasik yapı ve barok vurgular arasındaki gerilimi adeta nötralize eden bir dekoratif örgü vardır. Bu örgü, eğrisel çizgilerin son derece az olduğu cephede pencere kemerlerinin üstüne veya içine yerleşen bir veya iki sıralı taş oyma neogotik motiflerdir. Taş işçiliğinin özenli örneklerini sergileyen dilimli rozetler ve nervürlerden oluşan dantel görünümlü bu motifler, aslında yapının strüktüründen ayrı ve âdeta bezeme niteliği belirtilerek her öğede kullanılan hafif bir dekorasyon örgüsüdür veya bir tür perdedir. Bu neogotik perdeleri, kornişlerin gotik nervür motifli tablaları ve zar biçimli kolon başlıkları tamamlar. Kolonların zar başlıkları üzerine ters kalp biçiminde ve uçları rumîye dönüşen bir motif işlenmiştir.

Sarayın içi, fotoğraflarından anlaşıldığı kadarıyla bütün yazarların kendilerini alamadıkları abartılı övgülerine hak verdiren bir görkem sergilemektedir. Bir kere zülvecheyn sofaların 40x22x14 m gibi boyutlarda oluşu ve hem bahçelere hem de denize bakışımı, simetrik ve aksiyal merdiven düzenleri etkileyici mekânsal verilerdir. Buna artistik düzeyinin yüksek olduğu fotoğraflarında da görülebilen pırıltılı dekorasyonu eklenmektedir.

Sarayın içinde kimi Osmanlı motiflerinin de yer aldığı oryantalist bir iç mekân düzenlemesi ve dekorasyonu gerçekleştirilmişti. Avrupa mimarlığının eklektisist repertuvarına Çin, Hindistan veya Mısırdan sonra İslam kökenli bir oryantalizmin girdiği ve 19. yy'ın ikinci yarısında gözde bir eğilim olarak yaygınlaştığı bilinir. Türkiye'ye diğer eklektisist üsluplar gibi gelen bu konsept, kısa sürede benimsenir ve Osmanlı motiflerinin eklenmesi ile yerlileşmeye başlar. Beylerbeyi Sarayindaki uygulamadan sonra Çırağan'da İslami geleneğin ve Osmanlı mimarlığının olanca birikiminin sergilendiği olağanüstü bir yapıta dönüşür.

Çırağan Sarayı, düzenleme ve dekorasyon tasarımı açısından Almanya'daki Wilhelma Sarayı ile yakm bir benzerlik gösterir. Kral I. Wilhelm von Württemberg için, mimar Ludwig Zanth (1796-1857) tarafından tasarlanıp gerçekleştirilen Wilhelma Sarayı (1842-1846), yalnız dekorasyonu ile değil haçvari planlı salonları, kolon, kemer vb mimari öğelerin kullanımı açısından da Balyanlara örneklik etmiş görünmektedir. Özellikle bu nedenle Balyanların Wilhelma'ya gitmeseler bile resimlerini gördüklerine kesin gözüyle bakılabilir.

Hemen tüm yazarlar, Çırağan'ın üslubu konusunda sultanın istek ve ısrarı olduğunda birleşiyorlar. Sultanın bu isteğinde kuşkusuz en büyük pay, Beylerbeyi Sarayı deneyimi olmuş olmalıdır. Nisan 1863'te Mısır'a yaptığı yolculuk sırasında Kahire'de muhtemelen görmüş olduğu El Cezireдeki yapımı henüz bitmiş köşkün etkisi buna eklenmiş olabilir. Abdülaziz, tanınmış bir mimar olan Cari W. V. von Diebitsch'ın (1819-1869) hıdiv için gerçekleştirdiği oryantalist üsluplu diğer yapıları ve bu sonuncusunu tüm şatafatı içinde görmüş olmalıdır.

Balyanların da Beylerbeyi deneyimine ek olarak o yıllardaki oryantalist uygulamalarla yakından ilgilendikleri ve pek çok yapıda bunu uyguladıkları bilinmektedir.

Çırağan Sarayı'nın oryantalist iç mekân düzenlemelerinde kolon kullanımının özel bir biçimi vardır. Sarayın karadan ana girişi, Dolmabahçe Sarayinda olduğu gibi kitlenin dar kenarındadır. Sarayın hükümdara ait olan kuzey kesimindeki bu girişte, önde dört basamaklık bir seki düzeni yapılmıştır. İki yanma odalar konan ve uzunlamasına kullanılan giriş holünde dört sıra halinde dizilen kolonlar, anıtsal merdivene doğnı derinlemesine bir perspektif verirler. Üst kattaki Hünkâr Sofası'nda ise. emperyal bir divanhane düzeni kurulmuştur. Salona girişin dışındaki üç eyvanda, dörder basamakla çıkılan mekânlar vardır. Divanhane düzeninin merkezi, ortada kare bir mekân belirleyen dörder kolonluk demetlerle işaret edilmiştir. Doğu ve batı eyvanlarında basamak başlarmda birer çift kolon vardır. Hünkâra ait olan eyvana ise ayrıca iki kolon sırası daha eklenmiş ve bir tür hükümdar sergilemesi yapılmıştır. Hünkâr Sofası'nda. tek. çift veya dörtlü kolonların gerçekten de simgesel (neredeyse ikonografik) bir yerleştirimi gözlenir.

Kolonlar, yükseltilmiş tabanlar üzerindedir ve zar biçimli başlıkları vardır. Kolon, başlıktan soma gelen bir üst parçayla daha da yükseltilmiştir: görsel olarak başlıkla bitse de kolonu daha yüksek ve dolayısıyla daha narin gösteren ve Elhamra örneklerine referans veren üslup öğeleridir. Zemin kat kolonları, beyaz mermerdendi. Üst katlardakiler (tek. ikili veya dörtlü) daha narin ve renkli taşlardan yapılmış görünüyor.

Sofalarda evyanların merkeze açılışında ve diğer tüm bağlantılarda kolonlar birbirine düz atkılı sistemde bağlanmıştır. Kolonların kirişlerle birleşmesinde köşebent çiftleri kullanılmıştır. Yükseltilmiş kolon ve köşebent kullanımı Wilhelma Sarayindakilere benzer.

İçeride, mevcut fotoğraflarda görüldüğü kadarıyla kapılar at nalı kemerlidir. Beyaz ve renkli mermerle almaşık geçmeli örülmüş ve kemer merkezine göre ışınsal demetler halinde yerleştirilmiştir.

Buraya kadar betimlenen iç düzenlemede, Wilhelma'da ve daha pek çok Avrupa örneğinde olduğu gibi Elhamra referansı açıktır. Buna Osmanlı mimarisinin kullammma alışık olduğu mukarnaslı nişler, bezemelerdeki geometrik kadraj, sekilerin ajurlu korkulukları ve bezemenin ayrıca analiz edilmesi gereken Osmanlı-İslam programı, rumîler, hatailer katılmakta ve sonuçta etkileyiciliği su götürmez ama fotoğraflarla kavranması zor gerçekdışı bir dekor ortaya çıkmaktadır. Tam da oryantalist imgelemin öngördüğü gibi zaman dışı, tarih dışı, masalsı bir saray biçimlenmiştir. Tek defalık ve kendine özgü.

Balyanların başarısının birincil nedeni, Avrupalı mimarın yorumladığı Doğu'nun içinden olmalarıdır. Sonucu karmaşaya değil zenginliğe dönüştüren ikinci etken ise eğitimlerinden ve aile geleneğinden gelen klasik disipline bağlılıklarıdır.

Saray yapım tekniği açısından tamamen kagir malzeme ile: a) Bodrumda kesme taşla kaplı moloz taş, b) katlarda masif kesme taş, c) iç bölmelerde kalın tuğla ile inşa edilmişti. Kat döşemelerinde kare kesitli kalın demir gergi ve bağlamalar kullanılmıştı. İnşaatın demir-çelik işlerini Antranik ve Agop ustalar yapmıştı.

Sarayın arkasında Yıldız Parkının caddeye bakan seti üzerinde 'Billur Köşk" olarak anılan bir limonluk vardı. Bir yabancı yazarın Londra'daki Kristal Palas'a benzettiği bu sera, kuşluk olarak da kullanılıyor olmalıydı. Abdülaziz, halkın "Cam Saray" dediği bu yapıyı güneşte fazla ısındığı gerekçesiyle yıktırdı.

Sarayın bir diğer ek yapısı, Eldem'in "Çardaklı Pavyon" olarak bir fotoğrafını da verdiği yapıdır. Abdülaziz döneminde Yalidebağ ve Ayazağa'da yapılan av köşklerine benzeyen ama göründüğü kadarıyla dökme demir parçalar kullanılarak yapılmış neoklasik üslupta bir pavvondu.

Saray 1871'de tamamlandı. 4.000.000 Osmanlı altınına mal olan yapımdan sonra sedefli, fildişili Şam işi eşyalarla, ipek ve atlas perde ve kanepelerle döşendi.

Bibi. T. Allom-R. Walsh. *Constantinople and the Scenery of the Seven Cburches of Asia Minor,* I-II, Londra, 1839; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 40, 255-256; İnciciyan, *İstanbul,* 96. 159: X. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul,* ist., 1992; N. Atasoy, "Çırağan Sarayı", *İÜ Bülteni. Atatürk Özel Sayısı,* 1/2 (1982), s. 22-29; A. Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *TCTA,* IV, 1038-1090; ay, "Mimarlıkta Oryantalist Eğilimler Üzerine Bazı Gözlemler", *Yapı,* S. 108 (Kasım 1990), s. 50-61; ay, "İstanbul Mimarlığında Oryantalizm", *Arredamento Dekorasyon.* S. 9 (1992), s. 84-91; M. Cezar. "Sanatta Batıya Açılışta Saray Yapıları ve Kültürünün Yeri", *Milli Saraylar Sempozyumu, Bildiriler.* İst., 1984, s. 45-68; P. A. Dethier. *Boğaziçi ve İstanbul,* ist., 1993; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II; Eldem, *Boğaziçi Anıları;* Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri;* Evliya, *Seyahatname,* I; S. Eyice, "İstanbul", *İA,* V/2, 1214/55; S. Germaner-Z. İnankur, *Orientalizm ve Türkiye,* İst., 1989; Ç. Gülersoy. *Çerağan Sarayları,* İst., 1992; E. Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Beşiktaş-Bahariye Mevlevîhanesi", *İstanbul,* S. 6 (Temmuz 1993), s. 129-137; *İSTA.* VIII, 3934-3936; S. Koppekamm. *Der İmaginare Orient,* Berlin, 1987; Pardoe, *Bosphorus;* M. Sözen, *Devletin Evi Saray,* İst., 1990; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi.*

ÇIRAK MEKTEPLERİ

"Gece mektepleri" de denmiştir. II. Meşmtiyet'te istanbul'da sanat ve ticarete yönelen, ancak okuma ve yazma bilmeyen gençlere gece eğitimi veren kurumlardı.

ilk kez 27 Şubat 1910'da Darüşşafaka Mezunları Cemiyeti tarafından İstanbul'da esnaf çıraklarına okuma yazma öğretmek maksadı ile "Çırak Mektebi" adı altında parasız bir halk dershanesi faaliyete geçti.

1914'te istanbul Şehremaneti Meclisi belediyeye bağlı çırak mekteplerinin açılması için bütçeye ödenek koydu. Amaç okuma olanağı bulamayan sanat ve ticaret mensuplarının eğitimlerine yardımcı olmaktı. O yıl, İstanbul'daki ticaret ve sanayi merkezlerine yakın üç okul açıldı. Eğitime 26 Ocak 1915'te başlandı.

1918'de çırak mekteplerinin sayısı sekize çıkmış bulunuyordu. Kayıtlı çırak ve esnaf ise 500 dolayındaydı. 1926'ya kadar toplam 1.358 genç "şahadetname" aldı.

Çırak mekteplerinde eğitim, ticaret, sanat ve diğer meslek gruplamalarma göre şubelere ayrılmıştı. Her şubenin programı, "umumi" ve "nazari" diye iki alanı kapsamaktaydı. Eğitim süresi dokuz aydı. Çırak mekteplerinde dışarıdan ders ve uygulama izleme olanağı da vardı ve isteyenler imtihanlara girerek şahadetname de alabilmekteydiler.

1915-1926 arasında bir boşluğu dolduran çırak mektepleri, 1929'da açılan Millet Mektepleri'nin temeli sayılır.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* IV; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, **1964;** N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi,* ist., **1991.**

KUTLUAY ERDOĞAN

ÇIRAKLIK EĞİTİM MERKEZLERİ

Kısaltılmış olarak ÇEM denir. 2089 sayılı Çırak, Kalfa ve Ustalık Kanunu ile 3308 sayılı Çıraklık ve Mesleki Eğitim Kanunu uyarınca, aday çırak, çırak, kalfa ve ustalara eğitim veren çeşitli kurs ve mesleki eğitim kurumlarıdır.

1993-1994 arasında istanbul'daki bağımsız ÇEM'ler şunlardır: Tozkoparan, Fatih, Muhsin Ertuğrul (Zeytinburnünda), Atatürk, Yalova, Ali Ülker (Topkapı'da), Ulubatlı Hasan (Ümraniye'de), Bostancı, Pendik, Doğu Sanayi (Yenibosna'da). Endüstri meslek liselerine veya halk eğitim merkezlerine (HEM) bağlı ÇEM'ler: Şişli (Şişli Endüstri Meslek Lisesi'ne bağlı), Kartal, (Kartal Endüstri Meslek Lisesi bünyesinde), Beyoğlu, (HEM'e bağlı), Silivri (HEM'e bağlı), Çatalca (HEM'e bağlı), Gaziosmanpaşa (HEM'e bağlı). Toplam 16 merkezdeki eğitim, bağımsız ÇEM'lerde merkez müdürlerinin, endüstri meslek liseleri bünyesindekiler bir müdür yardımcısının, halk eğitim merkezlerine bağlı olanlarda ise merkez müdürlerinin koordinesiyle sağlanmaktadır.

ÇEM'lerin en kalabalık mevcutlu olanlarından Tozkoparan Çıraklık Eğitim Merkezinde 2.000 çırak ve kalfa adayı kayıtlıdır. Bu merkez aynca sekretarya göreviyle denklik işlemlerini de yürütmektedir. Kalfalık bonservisi olan ileri yaştaki kalfaların denklik sınavı işlemi burada yapılır.

1993-1994 öğretim yılında merkezlerde 10.000 dolayında aday eğitim görmektedir. Öğrencilere 58 dalda meslek eğitimi verilmektedir.

Bostancı Eğitim Merkezi'nde 1993-1994 döneminde 730 öğrenci, oto motor, oto elektrik, radyo-TV tamiri, elektrik tesisat, kaporta tamiri, diş protezi, pastacılık ve tatlıcılık, tornacılık, kaynakçılık, sac işleri, sıhhi tesisat kursları görmektedirler.

Çıraklık eğitim merkezlerine ilkokul mezunu ve bir işyerinde çalışmakta olan ilkokul mezunlarmdan 14 yaşmdan gün almayanlar aday çırak, 14-19 yaşları arasında olanlar çırak olarak kayıt olurlar. Aday çıraklarla çıraklar, günde 10 saat teorik ders görürler. Genel bilgi dersleri Türkçe, meslek matematiği, din kültürü ve ahlak bilgisi, sosyal bilgilerdir. Meslek dersleri ise teknik ve mesleki resim ile meslek bilgisidir. Yıllık toplam ders saatleri 896'dır. Genel bilgi dersleri bütün dallarda ortaktır.

Kalfalık dönemi eğitimi, yoğunlaştırılmış kurs şeklinde uygulanır. Bu kursa katılanlar 3 yıl sonra, katılmayanlar da 5 yıl sonra ustalık sınavma girmektedirler. Sınavlar, ekonomi, işletme bilgisi, işçi sağlığı ve iş güvenliği, beşeri ilişkiler, muhasebe, sigorta ve vergi mevzuatı, çalışma hukuku ve ileri meslek bilgisi derslerinden yapılır. Ustalık unvanı alanlar ayrıca 40 saat süreli "iş pedagojisi kurs programı"ndan geçirilirler.

Türk-Alman Çıraklık Eğitim Projesi kapsamında ise istanbul'da 1983-1984'te 39, 1984-1985'te 81, 1985-1986'da 131, 1986-1987'de 205, 1987-1988'de 272, 1988-1989'da 357, 1989-1990'da 423, 1990-1991'de 492 ve 1991-1992'de de 560 öğrenci çıraklık eğitimi görmüştür.

istanbul çıraklık eğitim merkezlerinde değişik dallarda 1986-1987'de **5**.068, 1987-1988'de 6.176, 1988-1989da 8.118, 1989-1990'da 7.091 ve 1991-1992'de 10.271 kız ve erkek öğrenci kurs görerek belge almıştır.

Zeytinburnu Muhsin Ertuğrul Çıraklık Eğitim Merkezi binasını İstanbul Yardım Sevenler Derneği 1991'de yaptırmıştır.

Bibi. *Çıraklık Eğitim Merkezleri Yönetmeliği,* Ankara, **1991;** Z. Özkan, *Çıraklık Eğitimi (Ülkemizdeki Tarihi Gelişimi Uygulamalar ve Bugünkü Durumu),* **1992;** Ü. Aykutay, *Türkiye'de Çıraklık Eğitimi,* Ankara, **1991;** *Çıraklık ve Yaygın Eğitimde Gelişmeler,* Ankara, **1992.**

KUTLUAY ERDOĞAN

ÇLRPICI ÇAYIRI

Eski istanbul'un ünlü mesire yerlerinden birisi.

Surların dışında, bugünkü Veliefendi Hipodromu'nun kuzeyinde, Mevlanakapı ile Silivrikapı arasında yer almaktaydı. Eski adıyla E-5, yeni adıyla D-100 Karayolunun Topkapı-Küçükçekmece arasındaki kesimi, 1934 Şehir Rehberi'nde Çırpıcı Caddesi diye gösterilen, halk dilinde Londra Asfaltı denilen yolun düzeltilmiş ve genişletilmiş halidir. 1954'te toprak tesviyesine başlanan bu yoldan sonra, Çırpıcı Caddesi tamamen ortadan kalkmıştır. Topkapı'dan Çırpıcı'ya eski yoldan yaya olarak yarım saatte gidilirdi.

Çayırın yakınlarındaki bir su kaynağı, Bizans İmparatoru I. Leon döneminde (457-474) Meryem Ana'ya adanan bir ayazma durumuna getirilmiş, özellikle bahar mevsimlerinde kutsal bir ziyaret ve eğlence yeri olarak büyük rağbet görmüştür. Osmanlı döneminde bu gelenek hem Hıristiyan, hem de Müslüman halklar arasında sürüp gitmiştir. Önceleri "Ayazma" denilen mesire yerinde üstün nitelikli içme suyu kaynakları, çeşmeler ve köprüler vardı.

Çevresine varlıklı kişilerin köşk ve evler yaptırmış olduğu bu çayırı, İstanbullular ağaçların hemen yapraklandığı ve çevrenin yeşillendiği Hıdrellezden (Yeşillik Günü) başlayarak akm akm ziyaret ederlerdi. Daha sonra, yazma, tülbent, çuha, keçe, halı, kilim gibi pamuklu ve yünlü kumaş vb dokuma materyalini boyama işlerinde çalışan zanaatçıların bu mesire yerinin yakınına yoğun olarak yerleşmeleri üzerine, çayıra "Çırpıcı" adı verildi. Çırpıcı sözcüğü "çırpmak" kökünden türetilmiştir; boyanmış halı, kilim, bez malzeme özel olarak inşa edilmiş taş veya beton su havuzlarında çırpılmak suretiyle temizlenirdi.

Çırpıcı Çayırının ortasından akan derenin üzerinde birkaç tarihi köprü mevcuttu. Dere kenarında I. Dünya Savaşı sırasmda Almanlar tarafından açılan artezyen kuyularına daha sonra çevredeki sanayi tesisleri yenilerini eklemişlerdir.

Çırpıcı Çayındın bir de geleneği vardı; her sene mayıs ve haziran aylarında istanbul'un zencileri (Habeşîler) burada oyun gösterilerinde bulunurlardı. Önceleri Çamlıca'da senede bir gün kutlanan bu Afrikalılar bayramında haremağaları, bacılar, susamcı kadınlar Çilehane'de toplanırlar, gruplar halinde tepeye tırmanırlar, yabani çiçeklerden başlarına taçlar, çelenkler, bellerine kemerler, bileklerine bilezikler ya da kulaklarına küpeler örerler, halkalar oluşturup Habeş türküleri söylerlerdi. Daha sonra bu bayramlar Çırpıcı Çayırı'nda da düzenlendi, zamanla bahar aylarında her hafta yapılan bir profesyonel gösteriye dönüştü. Halk, "Arapların Düğünü" adını verdiği bu gösterileri izlemek için cumaları Çırpıcı Çayırı'nı doldururdu. Örneğin, 15 Haziran 1927 tarihli *Milliyet'teki* bir ilanda, "Çırpıcı mesire mahallinde bu ayın 18'inci cuma günü kadim olan araplar kabak vesaire çalgıları ile icray-ı ahenk edeceklerinden ahal-i muhteremeye ilân olunur, Araplar Kolbaşısı Said Ağa" denilmektedir.

Bu çayırlık alan ayrıca, Rumeli seferlerine çıkan ordular için bir konak yeri olarak da kullanılmıştır. IV. Mehmed'i (hd 1648-1687) tahttan indirmeden önce

Siyavuş Paşa askerleri ile burada konaklamıştır (1687). III. Selim'in (hd 1789-1807) öldürülmesi, IV. Mustafa'nın (hd 1807-1808) tahttan indirilmesi ve II. Mahmudün (hd 1808-1839) tahta çıkarılmasıyla sonuçlanan olaylar dizisi sırasında (1807-1808), Alemdar Mustafa Paşa Rusçuk'tan ordusuyla istanbul'a geldiği zaman, şehre girmeden önce ordugâhını Çırpıcı Çayırı'nda kurmuştur.

Bir mesire yeri olarak önemini özellikle 1945'ten sonra yitirmiştir. Bugün birçok fabrika ve işyerlerinin sıralandığı eski çayır, orası burası izbelik, çirkin bir sanayi bölgesine dönüşmüş, çarpık kentleşmeden nasibini almıştır. Çırpıcı Deresi ise bazı yerlerde kanala alınmış olmakla beraber, lağım gibi pis su akıtmaktadır.

Büyükşehir Belediyesi'nin isteği üzerine, İÜ Orman Fakültesi, Peyzaj Bölümü'nce hazırlanan "Çırpıcı Çayırı Rekreasyon Plam"mn uygulanması halinde, yakın bölge halkı nefes alabileceği bir ağaçlık alana, büyükçe bir gezinti parkına kavuşmuş olacaktır.

Bibi. Ş. Akbulut, "Çırpıcı", "Çırpıcı Caddesi", "Çırpıcı Çayırı", *İSTA,* 3949-3951.

FAİK YALTIRIK

Çiçek Pasajı'mn İstiklal Caddesi'ndeki cephesi.
Ali Hikmet Varlık, 1994

ÇİÇEK PASAJI

Beyoğlu'nda ünlü ve tarihi bir pasaj.

1870'teki büyük Beyoğlu yangınında yok olan Hoca Naum Tiyatrosu'nun arsası üzerine banker Hristaki Zografos Efendi tarafından Cleanthe Zanno'nun mimarlığında yeni tip bir çarşı binası olarak, Cité de Pera adıyla yaptırıldı (1874-1876). Grand Rue de Pera (İstiklal Caddesi) ile Tiyatro Sokağı'mn (bugün Sahne Sokağı) bulunduğu köşede yer alan ve her ikisine de açıldığı için geçit (pasaj) niteliğinde olan yeni yapı, cadde üzerindeki dükkânları, iç dükkânları ve konut ya da muayenehane, yazıhane olarak kullanılan daireleriyle (toplam 24 dükkân, 18 daire) üç bölümden oluşuyordu. Dükkân ve dairelerin kiraya verilmesi uzun bir zamana yayıldı. Pasajın ilk 30 yılı içinde faaliyete geçen ya da el değiştiren dükkânlar arasmda cadde üzerindeki Maison Parret (daha soma ünlü Degüstasyon Lokantası) burada açılmıştı ve Vallaury'nin pastanesi, Nakumara'nın Japon mağazası, Dulas'm Naturel çiçekçisi ya da daha sonraları Pandelis'in çiçekçi dükkânı, Schumacher'in Rus börekleriyle ve küçük Viyana ekmekleriyle ünlü fırını, Narhyan kardeşlerin bonmarşe türü mağazaları, Panayot Yorgiadis'in mobilya ve antika dükkânı, Tiberius'un sonradan meyhaneyle genişlettiği domuz eti ürünleri dükkânı, Keserciyan'ın terzihanesi, Papadopulos'un mücellithanesi, Sideridis'in kürkçü, Bonnevial'ın tuhafiyeci, Köleyan'm kuaför, Boyacıyan'm kunduracı, Karakatulis'lerin zücaciyeci, Temapulosün saatçi, Bordeaux'nun halıcı, Levy'nin gözlükçü, Acemyan'm tütüncü dükkânları, Teodoridis'in eczanesi, Yorgo'nun meyhanesi, Hristo'nun kafesi vb sayılabilir. Dairelerin sakinlerinden bazıları ise Dr. Bouchet, Dr. Toussainte, Dr. Mlle. Weissenthanner, Avukat Bennet, Dr. Pleskoff, Dr. Cilaiditis, sarraf Hacı Hristo, tüccar Ellyakim, Mimar Zatinopulos, terzi Guistiniani, Mme. Olga ve güzellik enstitüsü vb idi.

Başlangıçta Cité de Pera ya da Hristaki Pasajı denilen binanın mülkiyeti 1908'de Sadrazam Küçük Said Paşa'ya geçince bu adlara bir de Said Paşa Geçidi eklendi. Mütareke yıllarında bir-iki çiçekçi dükkânı daha açıldı. 1930'lu yıllarda cadde üzerindeki ünlü Degüstasyon Lokantası binanın içine bakan kapalı kapılannı yazları açıp, oraya masalar koyarak pasajda meyhane ve birahane dönemine ilk adımı attı. Bu buluşun rağbet görmesi üzerine, cadde ile sokağın kesiştiği köşede önce Vallaury'nun pastanesi, soma Mastoraki'nin tuhafiye mağazası olan dükkânda Nektar Birahanesi açılıp, ehven fiyatlarından dolayı büyük bir müşteri kalabalığını çekince, pasajın bugünkü niteliğine dek uzanacak süreç fiilen başlamış oldu. Dimitri burayı daha sonra kapattıysa da binada başka meyhaneler açılmıştı.

O yıllara kadar halk arasında daha çok Hristaki Pasajı diye anılan çarşı, Çiçekçilik İstihsal ve Satış Kooperatifi'nin taşınmasıyla ve çiçek mezatlarmm burada yapılmasıyla kendiliğinden Çiçek Pasajı adını aldı. 1950'lerde çiçekçiler yandaki sokağa kaymaya, geçitte yeni yeni meyhane ve birahaneler açılmaya başladı. Pasajın eskiden kalma son sakinlerinden Rus çiçekçi Milinski ile müzik notalan satıcısı Kristidis de buradan taşındılar. 1950'li yılların sonunda pasaj tümüyle bugünkü kimliğine büründü, bir meyhane ve birahane çarşısına dönüştü.

1978 Mayıs'ında bir gece aniden çöken yaşlı ve bakımsız bina, 1988'de belediyenin ve pasajı kurtarmak için kurulan derneğin girişimiyle onarılıp, gene aynı niteliğiyle hizmete sokuldu.

BEHZAT ÜSDİKEN

Mimari

Geniş bir alan üzerine oturan yapıda ana malzeme taştır. Girişle birlikte üç katlıdır. İstiklal Caddesi üzerindeki ana girişi Sahne Sokağı'ndaki tali girişe bağlayan ve birbirini kesen iki koridordan oluşan tonoz örtülü geniş geçidin her iki yanında dükkânlar sıralanır. Yapının ön yüzünde gösterişli bir cephe mimarisi hâkimdir. Süslemenin yoğunluğu ve kullanılan heykellerin büyüklüğüyle, Bey oğlunun en süslü binalarından biridir. Cephede kullanılan karyatidler ve en üst katın orta bölümüne yerleştirilmiş saate eklenmiş olan insan başı, ilgi çekicidir. Cephedeki pencerelerde kullanılan bozulmuş korint başlıkları, meyve salkımları ve pencere alınlıklarındaki yapraklar birlikte düşünülerek, aralarmda bir uyum kurulmaya çalışılmıştır. Çiçek Pasajı'ndaki yoğun süslemeler ve mimarideki hareketli düzenleme göz önüne alındığında, binanın **19-** yy eklektisizminin (seçmeciliğinin) hem mimari çizgilerde hem de süslemede aşınya kaçarak uygulanışını gösteren tipik örneklerden biri olduğu söylenebilir.

Bibi. B. Üsdiken. "Beyoğlu'nda Yaşayan ve Kaybolan Pasaj ve Geçitler-III", *TT,* S. 90 (Haziran 1991); M. Cezar, *Beyoğlu.*

PELİN AYKUT

ÇİÇEKÇİ CAMÜ TEKKESİ

bak. SELİMİYE TEKKESİ

ÇİÇEKÇİLİK

16. yy'dan 20. yy'a kadar İstanbul'da gelişen çiçekçilik sağlık, zevk ve sanat ağırlıklı bir üretim koluydu. Çiçek ve çiçekçilik, İstanbul yaşamını, mekân ve bahçe düzenlemeleri, dekoratif sanatlar,

müzik, edebiyat, halk sağlığı, eğlence yönlerinden etkilemiş, İstanbul'a özgü çiçekçiliğin etkileri Anadolu'da ve Avrupa'da da görülmüştür.

Osmanlı bahçe kültürü içinde önemli yeri olan istanbul çiçekçiliği II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) yaptırdığı sarayların bahçelerindeki "cennet misal" düzenlemelerle başladı. Çinili Köşk Hasbahçesi'nin güzelliğini betimleyen 15. yy tarihçisi Tursun Bey, bu yaklaşımın İstanbul'daki eski Bizans gelenekleriyle bağlantısı ya da Edirne Sarayı'ndaki hasbahçeyle ilgisi konusunda bir bilgi vermemektedir, istanbul'a iskân edilen Türkler ise Anadolu'ya özgü çiçek kültürü için kentte çok uygun toprak ve iklim koşulları buldular ve türlü ağaçlarla birlikte çiçek yetiştirmeye de ilgi arttı. Bu yaklaşımda amaç, yalnızca estetik boyutlu değildi. Çiçek aynı zamanda ilaçtı ve her türün birkaç hastalığa iyi geldiğine inanılıyordu. Çiçek şerbetleri, suları, reçelleri her evin gereksinimiydi. Islami gelenekler ve inançlar da pek çok çiçeğe ve ağaca yarı kutsallık kazandırmıştı. Bu nedenlerle padişahtan esnafa değin herkesin, estetik açıdan ise özellikle yüksek zümrenin, din adamlarıyla tarikat mensuplarının ve aydınların çiçek üretimine ilgileri giderek arttı.

16. yy'ın ikinci yarısında tarminin en görkemli dönemini yaşayan kentte çiçekçilik başlıbaşma bir sektör durumundaydı. Arşiv belgeleri bu dönemde saray için getirtilen çiçekler konusunda bilgi vermektedir. 1570'te Kırım'dan 300.000 Kefe lalesi soğanı, 1579'da Halep'ten, İstanbul'daki hasbahçeler için 500.000 sümbül soğanı, 1587'de Edirne'den, Eski Saray için gül fidanları getirtilmesi için fermanlar çıkarılmıştır. I. Ahmed (hd 1603-1617) Haliç kıyısında tanzim edilen hasbahçelerde vezirleriyle birlikte çiçekler, süs bitkileri dikmişti. Bu dönemde rağbet gören çiçekler lale, sümbül, zerrin gibi soğanlılarla gül, menekşe ve şakayıktı. Çeşitli yerlerden getirtilen yabani çiçek soğanları ve tohumları İstanbul'da, Aksaray, Tahtakale, Ayasofya ve Üsküdar'daki çiçek pazarlarında satılıyordu.

Çiçekçilik, 18. yy'a değin altın devrini yaşadı, Lale Devri'ncle (1718-1730) ise doruğa ulaştı. Laleye ve olasılıkla diğer değerli çiçeklere narh uygulanması da bu dönemdedir. "Şükûfeciyan" denen çiçekçi esnafı, ilk kez yasal denetime alındı. Mezada çıkan, alınıp satılan tüm çiçeklerin defterleri hazırlanarak narhları belirlendi. Bunun üstündeki satışların ihtikâr sayılacağı çiçekçilere duyurulmuştu. Kaynaklardaki bilgiler, bu sırada yalnızca lalenin 2.000'e yakın türünün bilindiğini göstermektedir. Eyüp, Kasımpaşa, Haliç kıyıları, Edirnekapı ve Topkapı dışındaki geniş alanlar, Beşiktaş, Üsküdar, çiçek bahçelerinin bulunduğu yerlerdi. Kariye'deki bir çiçek üretim bahçesinde ise saray için yeni türler yetiştiriliyordu. Çevre köylerden çiçek ve gül pazarlarına her çeşit çiçek, tohum ve soğan getirildiği gibi, dışarıdan da tohum ve soğan getirilmekte, istanbul'dan da soğan ve tohum ihraç edilmekteydi.

Mısır Çarşısı yanındaki çiçek pazarından bir köşe. *Yavuz Çelenk, 1994*

Çiçek ve çiçekçilik, başta padişahlar olmak üzere vezirlerin, ilmiye ileri gelenlerinin zevkleri arasmdaydı. Örneğin III. Selim (hd 1789-1807) sık sık "bahçe köşklerini teşrif ile" çiçek ve lale tarhlarını seyrederek dinleniyordu. İlkbahar gelince padişahların Eyüp, Haliç, Boğaziçi ve Üsküdar saraylarına giderek çiçek bahçelerinde ve köşklerinde dinlenmeleri gelenekti. Bazı biniş köşkleri ise hanımelleri ve sarmaşıklarla donatılmıştı. Baştan başa yabam çiçeklerle bezeli Kâğıthane teferrücgâhı, bu özelliğiyle korunuyordu. Burada, esnafın çiçek mevsiminde geleneksel şölenler düzenlemeleri âdetti. Eyüp ve Bahariye bahçelerinde menekşe, lale, sümbül, Bahariye sırtlarında fulya yetiştiriliyordu. Fulyayı, tatlı ve şurup kaynatmak üzere kentin şekerci esnafı almaktaydı. Işk, gül, hüsnüyusuf, karanfil, karagöz, yasemin, mürdegûş, leylak, anberbû, şakayık, nemnem, reyhan, mentûr, menekşe, zambak, hünkârbeğendi, nergis, süsen, erguvan, sadef, balıkağzı, zerrinkadeh, ıtışah, şebbû (şebboy), horos, rebi'ye, kadife, hatmiye istanbul çiçekçiliğinin başlıca ürünleriydi. Bahçeler, egemen bitki türüne göre "şükûfezâr", "lalezâr", "gülzâr", "menekşelik" vb adlar alıyordu. Bu bahçelerin bakımlı güzelliğini yine istanbul'a özgü karaağaç, tellikavak, kestane, çınar, atkestanesi, ıhlamur, servi, erguvan vb ağaçlar tamamlıyordu. Çiçeklikler, meyve bahçelerinden tamamen ayrıydı. Cami bahçeleri de vakıf ve din görevlilerinin çabalarıyla birer şükûfezâr konumundaydı. Buralarda yetiştirilen çiçeklerle cami harimlerine hoş koku sağlanıyordu.

Hasbahçelerde (Sultaniye, Kule, Tersane, Tokat, Iskenderçelebi, Karabali vd) Bostancı Ocağı'na(->) bağlı ustaların yönetimindeki bahçıvanlar türlü çiçekler yetiştirmekte, bunları pazarlamaktaydı-

İstanbul'da sokak çiçekçilerine her mevsimde rastlamak mümkündür. *Bünyad Dinç*

Kadıköy İskele Meydanı'ndaki çiçekçiler. *Bünyad Dinç*

lar. Hasbahçe çiçekleri, gedik nizamlı 17 dükkânda satılmaktaydı. Pek çok amatör çiçekçi ise nadide ve şifalı çiçekler yetiştirip bunları dönemin hükümdarına, vezirlerine sunarak ödüller almaktaydılar. Çiçek meraklıları, bir sümbül soğanına ya da reyhan tohumuna, yasemin dalma yüksek bedeller ödeyerek yeni türler yetiştirmek için yarışmaktaydılar. İstanbul konaklarının ve saraylarmm harem bahçeleri "cenneti anımsatan" tarzda çiçeklerle bezeliydi. Dış dünyaya kapalı bu bahçelerde cariyeler, kadm efendiler de çiçekçiliğe ilgi duymakta ve bu tür uğraşılarla vakit geçirmekteydiler. Harem taşlıklarında ve odalarmda saksı çiçekçiliği yapılıyordu. İstanbul evlerinde ise ailenin şurup, reçel gereksinimini karşılamak için aşı gülleri yetiştiriliyordu. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, Eyüp bostanlarında okka gülü yetiştirildiğini, gül mevsiminde Eyüp'te Yâvedud semtinde şafakla başlayan gül pazarı kurulduğunu, bu pazarın mevsim boyunca sürdüğünü yazmaktadır. R. Cevad Ulunay bir yazısında çocukluğunda gördüğü Eyüp sırtlarmdaki fulya tarlalarmı anlatır.

İstanbul'a özgü bir çiçekçilik geleneği de her yıl düzenlenen çiçek sergileriydi. Bu sergilerde "başgüzide" "aşağı güzide" gruplamaları yapılır, en iyi çiçek yetiştirenler ödüllendirilirdi. Ayrıca sergilerde dereceye giren çiçekler için devrin şairleri "bahariye"lerinde övgüler yazarlardı.

İstanbul toplumunun ortak tutkusu olan çiçekçilik yaygın bir sanat ve işkolu konumunu aldıktan sonra IV. Mehmed döneminde (1648-1687) "Çiçek Encümen-i Dânişi" ya da "Meclis-i Şükûfe" denen bir tür çiçek enstitüsünün kurulmuş olması ilginçtir. Mehmed Remzi Efendi'nin *Mizanü'l-Ezhâr* adlı yazma eserinde çiçek encümeni için aynntılı bilgiler vardır. Çiçekçibaşı Solakzade Çelebi' nin başkanlığında, Tezkireci Memikzade, Hacı Mehmed Efendi, Defterdarzade, İbrahimpaşazade Mehmed, Zeki Ali Efendi, Arif Efendi, Eyüplü Veli Efendi, Yıldızzade Çelebi, Davudpaşazade gibi devrin ünlü çiçek uzmanlarmm ve meraklılarının katıldığı bu kurulda, üretilen yeni türlerin kokuları, renkleri, biçimleri hattâ vazodaki görünüşleri inceden inceye tetkik edilmekte, buna göre yeni çiçeklere değer biçilmekte, ad verilmekte, bu münasebetle çiçek sohbetleri, tartışmaları yapılmaktaydı. Ahmed Rasim ise, *Tarih ve Muharrir* adlı eserinde, o devrin reisülküttabı Sarı Abdullah(-0 Efendi'ye bir fermanla "çiçekçiler başbuğluğu" sanının verildiğini, çiçek encümeninin ise o zaman henüz Avrupa'da bile benzeri olmayan bir "institut d'horticulture" (bahçe ve çiçek enstitüsü) olarak hizmet ettiğini anlatmaktadır. *Şükûfe-i Musavvere* adlı yazma eserde de çiçeğin ve çiçekçiliğin İstanbul'daki önemsenişi "Tanrının kullarına iyiliklerinden birisi de çiçeklerdir. Bunlarla duyularımız, ruhumuz, can ve gönül gözümüz mutluluk bulur. Büyük şeyhler, ulu bilginler, saygm beyler hep çiçeğe sevgi beslemişlerdir..." sözleriyle vurgulanmaktadır.

Gerek çiçek encümenince gerekse "mucid" denen yeni çiçek türlerini bulanlarca çiçeklere verilen isimler de yüzyıllar boyu ilginç bir liste oluşturmuştur. 15. yy'dan beri bilinenler genelde Türkçedir. Örneğin, gülhatmi, çuhaçiçeği, zambak, kokulu menekşe, bahar ağacı, süsen, gül, sümbül, ağlayangelin, düğünçiçeği, şenlikgülü... bunlardandır. Sonraki yüzyıllarda gelincik, hasekiküpesi, bahçe açalyası, cezayirmenekşesi, salkımlı sümbül, hercaimenekşe gibi yeni çiçek adları ile Anadolu kökenli cücemoru, kızılbıyıklı, keresteci, pençe, büyükal, erikdibi, kalaycıbeyazı vb bu listeyi zenginleştirmiştir. Buna karşılık çiçek encümeninden verilen ya da sanatkâr çiçekçilerin uygun gördüğü çiçek adları genelde Farsçadır: Behçet-i çemen, berk-i rânâ, nihal-i gülsen, menba-ı hayat, nahl-i erguvan, gül-i sadberk, zerrin-i âlem-ârâ, ebr-i bahar, bedr-i şevk, sim-endâm, anber-riz, zülf-i perişan, a'vize-i gülsen, feyz-i letafet vb. Bunlar arasında rensuyu, vilayetbeyi, şampadişahı, frengistanşenliği, onikitaş, tunasuyu, şenlikgülü, acemşahıkızı adonis, vankıralı vb ilginç benzetmelere de rastlanır. Lale(->) ise önemsenişi, türleri ve adları ile İstanbul çiçekçiliğinde ilk sırayı almış ve bir döneme (Lale Devri) adını veımiştir.

Âşık Çelebi'nin *Meşairü'ş-Şuara* adlı tezkiresinde tanıttığı en eski İstanbul çiçekçisi Efşancı Mehmed, olasılıkla 15. yy sonlarında yaşamış; bahar, yasemin, menekşe yetiştirip satmış, Efşancı Bağçesi denen ve İstanbul'daki ilk çiçek çiftliği olan bahçeyi kurmuştu. İstanbul çiçekçileri arasında ad bırakanlardan bir diğeri Karabalizade'dir (ö. 1535). Çiçekçilik fennini (tekniklerini) bahçesinde açtığı özel bir okulda öğreten Karabalizade ile çağdaş bir başka İstanbul çiçekçisi yeniçeri kökenli Aşkî'dir. Bunun Üsküdar' da, denize yakın bahçesi bir çiçek cennetiymiş. Bazen gençler burada eğlenceler düzenlerlermiş.

Tezkire-i Şükûfeciyan (Şükûfename) adlı eserde, "mucid" ya da "sahib-i tohum" denen daha birçok İstanbul çiçekçisinin adları yer almaktadır. Eserin yazarı Mehmed bin Ahmed Ubeydî Efendi, 202 şükûfeciyi tanıtır. Bunlar arasında lale, fulya ve zerrin meraklısı Şeyhülislam Ebussuud Efendi de (ö. 1574) vardır. *Sünbülname, Şükûfename, Revnak-ı Bostan* adlı eserlerde, çiçek ekimi, dikimi, bakı-

mı ve çiçeklerin faydaları hakkında, deneyime dayalı bilgiler vardır. Fennî Mehmed Çelebi'nin (17. yy'ın sonu) *Tuhfetu'l-lhvan* adlı manzum eseri de çiçeklerden söz eder. Başka bir şükûfenamenin yazarı olan Ali Çelebi ise "Kıyamette çiçeklerle haşrolmayı" dilemiştir.

İstanbul'da muhtelif dönemlerde yetişmiş ve geçimini buna bağlamış uzman çiçekçiler vardı. Örneğin Uzun Ahmed (18. yy'm başı) lale ve sümbül uzmanıydı. Çağdaşı Eyübefendizade Hüseyin Ağa, Bâkizade Mehmed Efendi de yeni laleler, sümbüller, zerrinler yetiştirmişlerdir. Bâkizade, somadan siklamen denen buhur-ı meryem adlı sümbülün yetiştiricisidir. Belgradî Ahmed Kâmil Efendi ise *Lale Risalesinde* çiçeklerin kökenlerini sınıflandırmıştır. Çiçek meraklısı kadınlardan 18. yy'ın başında Azizî Hatunun elde ettiği zerrine "Aziz-i Süleyman!" denmiştir. Çağdaşı Fatma Hatun ise "giritlalesi" denen ünlü çiçeği üretmiştir.

Çiçek ve çiçeklik İstanbul yaşamını ve kültürünü çok yönlü etkiledi. İlkin, İstanbul'daki "fenn-i ezhar", uzun zaman Avrupa'daki "flori-culture'den daha ileri düzeydeydi. Diğer yandan çiçekçilik, geniş pazarı ve ilgi alanı ile İstanbul'da başlıbaşına bir sektördü. Günlük hayatı, folkloru, edebiyatı, Divan şiirini ve müziği doğrudan etkilemekteydi. Dolaylı olarak da hat, tezhip, cilt, dekorasyon ve dokuma sanaüarı için esin kaynağıydı. Çiçeklerin biçimleri, renkleri bu alanlarda üsluplaşmaktaydı. Şairler, en sanatlı dizelerini çiçek mazmunlarıyla süslemekteydiler.

Çinicilik, billuriye (cam ve kristal), oymacılık ve ahşap işlerinde de çiçekçilik doğrudan veya dolaylı etkiliydi. Varlıklı aile evleri, çiçek tutkusunu yansıtan lalezâr, gülzâr, yaseminlik, limonluk, kameriye, bahçe odası vb zenginliklere sahipti. İç mekânlar yılın dört mevsimine göre saksı ve vazo çiçekleriyle bezenmekteydi. Duvarlara kalem işi çiçek sepetleri işleniyordu. İstanbul efendilerinin bir zevkleri sarıklarının arasına bir mevsim çiçeği iliştirmekti.

Düğünlerde, tebriklerde ve bayramlarda şekerleme ve meyve sepetleriyle birlikte çiçek sepeti göndermek de bir İstanbul geleneğiydi. Çoğu zaman davetler de vazoda ya da laledanlıkta çiçeklerle yapılıyordu. Bu gelenek Osmanlı sarayı için de geçerliydi. Örneğin 1768' de Şah Sultan'ın Nişancı Emin Paşa ile düğünlerinde damadın saraya gönderdiği hediyeler arasında "şekerleme bahçeleri, onbeşer tabla meyve-i hüşk ve kırkar sepet meyve-i ter ile onar tabla şükûfe (çiçek)" de vardı. D'Ohsson, istanbul' da ileri gelenlerin birbirlerine her vesileyle çiçek hediye ettiklerini, sadrazamın ise bir protokol gereği olarak saray haremine değerli çiçekler gönderdiğini yazar. Bunun gibi cuma selamlıklarında^) cami mütevellisinin, hünkâr mahfilinde padişaha çiçek sepetleri sunması ve bunların saray haremine gönderilmesi de bir gelenekti. Elçiler, padişahın

İstanbul'un en eski çiçek mağazalarından Sabuncakis'in serasında Yorgi Sabuncakis çiçekleri sularken, 1939.
Oristi Sabuncakis arşivi

veya sadrazamın katına çıktıklarında diğer birçok hediyeyle birlikte istanbul çiçekçilerinden temin ettikleri nadide çiçekleri de sunmaktaydılar. Yine, sefaret yazlıklarına yakın mesirelere biniş(-0 düzenlendiğinde de çevredeki elçilerin sepetlerle padişaha meyve ve çiçek göndermeleri âdetti.

18. yy'ın sonlarına değin önemini koruyan çiçekçilik için tek olumsuz bakışın Seyyid Vehbî'den (ö. 1809) gelmiş olması dikkat çekicidir. Vehbî, *Lutfiye-i Vehbîye* adlı manzum eserinde kuşçuluğu ve çiçekçiliği zararlı heveslerden sayar. Kentteki çiçekçilerin durumlarını anlatır, kiminin adının "laleci"ye çıktığını, kiminin ise çiçek ekmek için burunlarını topraktan kaldırmadıklarını, bazılarının saksı saydıklarını, kimilerinin de övünmek tutkusuyla "aman bu ne güzel çiçek!" dedirtecek yeni türler yetiştirdiklerini yazar. Vehbî'ye göre Tanrı eseri kırların doğallığı yeterlidir. Sümbüller, güller koklanmalı, fakat bunlara tutulunmamalıdır.

19- yy'da giderek önemini yitiren çiçekçilik, Rumeli göçmenlerinin, Arnavut bahçıvanların ve Çingenelerin ilgi alanında kaldı. Çiçekçi dükkânları da azaldı. Bunun yerine, küfe ve sepetle seyyar çiçekçilik yaygınlaştı. Üsküdar'daki geleneksel çiçekçiler pazarı da önemini yitirdi. İskelelerde, Karaköy ve Eminönü ile Beyoğlu'nda sergi dükkâncıkları kurulmaya başlandı. Bunların sepetle gezen çığırtkanları da semtleri dolaşmaktaydılar. Ada vapurlarında ise daha çok manolya ve mimoza satılırdı. 20. yy'ın başında İstanbul çiçekçiliği daha da söndü ve savaş yıllarının yoksul çiçekçileri, eski sepetlerde ölgün karanfiller, sümbüller satmaktaydılar. Buna karşılık, Beyoğlu'nda modern çiçekçi dükkânları açılmıştı. Önceki yüzyılda, kentin Aksaray, Sultanahmet, Fatih, Ayasofya ve Tahtakale semtlerinde varlıkları saptanan 80 dolayındaki eski çiçekçi dükkânının çoğu ise kapanmıştı.

20. yy'ın ortalarına doğru çiçekçilik yeniden canlanma gösterdi ve Çiçekçiler Derneği kuruldu. 1964'te bu sektör, "köklü çiçek ve tohum üzerine iş yapanlar" ve "kesilmiş sap üstünde çiçek satanlar" olarak ikiye ayrıldı. Birincilerin başlıca merkezi halen Mısır Çarşısı yanındaki çiçek pazarıdır. Kesilmiş sap üstünde çiçek satanlar ise Çiçekçiler Kooperatifi' ne bağlıdırlar. 1960'lara değin istanbul' un bellibaşlı büyük çiçek mağazaları ise yerli Rumların elindeydi. Bunlardan, Lotus Çiçek Mağazası, Gül Çiçekevi, Fulya Çiçekevi, Sabuncakis, Koço ve Kamelya çiçekevleri en tanınmışlarıydı.

Günümüzde istanbul'un çiçek yetiştirilen bölgeleri arasında başta Yalova, Beykoz, Silivri, Pendik (Kurtköy), Kartal (Sultanbeyli) ve Büyükdere-Bahçeköy yer almaktadır. En çok yetiştirilen çiçekler gladiol 11.484.000, karanfil 10.601.000, gül 6.531.000, kasımpatı 3.828.000, Iilyum 643.000, sümbül 497.000, gerbera 55.000, lale 409.000, kala 195.000, orkide-katlea 7.000, antoryum 7.500 adet; kır çiçeği 616.000, frezya 442.000, hüsnüyusuf 347.000, saraypatı 205.000, astormerya 497.000, gibsofilya 102.000, kuşkonmaz 110.000, asperangoz 143.000, iris 30.000, ponpon 100.000, anemon 48.000 demet; siklamen 36.000, afrikamenekşesi 64.806, simbityum 7.932, açalya 8.451 saksı bir yıl zarfında satışa arz edilmektedir. Bunlar, kooperatifçe ilkin çiçek borsalarında pazarlanır. Günlük fiyatlar buralarda oluşur. Toptancılara geçen çiçekler çiçekçi dükkânları ve açıkta çiçek sergileyenlerce satışa sunulur. En büyük çiçek borsası Nakkaştepe'dedir. Kadıköy, Hasanpaşa, Bakırköy, Merter ve Akatlar'da da borsalar vardır, istanbul'da tüketilen çiçeklerden ayrıca yurtdışına da kargo uçakları ile önemli miktarda çiçek

ihraç edilmektedir. Ancak bu pazar, Antalya ve İzmir çiçek üretim bölgelerinden İstanbul'a sevk edilen çiçeklerle beslenmektedir. Hollanda, Almanya, İngiltere, Fransa, son yıllarda Japonya ve Uzakdoğu, İstanbul çiçek ihracatçılarının müşterileri arasındadır.' Dünyanın istenen her yerine siparişle çiçek gönderme işini ise Uluslararası Çiçekçiler Örgütü Interflora organize etmektedir. İstanbul'da çiçekçilikle uğraşan yaklaşık 1.500 kişi ve ortaklık, 3.100 dolayında da satış yeri vardır.

Çiçekçilik sektörü, ağırlıklı olarak kesme çiçekçiliğe dayanır. Bu alan, düğünlere, cenazelere, tören ve açılışlara, kutlamalara, ziyaretlere, çelenk, düğün çiçeği, buket, aranjman, saksı çiçeği vb hazırlar. İkinci sırayı ise süs ve salon bitkileri almaktadır.

Bibi. Mehmed bin Ahmedü'l-Ubeydî, *Netayicü'l-Ezhâr (Tezkire-i Şük.ûfeciyan),* Millet Ktp., Ali Emiri Bölümü, no. 162; Deniş Süleyman el-Mevlevî, *Çiçek Risalesi,* Topkapı Sarayı Ktp., Halil Edhem Arda Bölümü, no. 39; Hıfzı, Selâhi, Hüseyin, *Sünbülname,* Topkapı Sarayı Ktp., Hazine, no. 413; Seyyid Vehbî. *Lutfiye-i Vehbî,* İst., 1205; M.JD'Ohsson, *XVIII Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler,* 1st., ty., s. 152-155; Cevad Rüşdü, "Türklerde Çiçek Zevki, Azizî Kadın, Fatma Hatun"', *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası,* no. 5 (1332), s. 118-120, İst., 1332; "Türklerin Millî. Bahar Çiçeklerinden Sünbül" *ae,* no. 13, s. 250-253; Cevad Rüştü. "Cicek Edebivatımız", *ae.* no. 4-35 (1333), s." 150-152, İst., 1917; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 62; Erdoğan, *Bahçeler;* O. Ş. Gökyay, "Divan Edebiyatında Çiçekler", *TT.* no. 76, 30-33; M. Ş. Ülkütaşır, "Çiçek Encümeni", *Türk Kültürü,* no. 74, s. 160-163; N. Atasoy, "Türklerde Çiçek Sevgisi ve Sanatı". *Türkiyemiz,* S. 3 (Şubat 1971), s. 18; Y. Demiriz. *Osmanlı Kitap Sanatında Naturalist Üslupta Çiçekler,* 1st., 1986, s. 9-14; "Osmanlı Devrinde Çiçek", *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış,* İst., 1938, s. 46-51.

NECDET SAKAOĞLU

ÇİFTE GELİNLER TÜRBESİ

Eyüb Sultan Camii dış avlusunun kuzeyindeki hazirede yer alan türbelerden biridir. Çifte Gelenler Türbesi olarak da tanımr.

Yapı kitabesi yoktur. Kesin tarihi bilinmemekle birlikte yapı ve süsleme özelliklerine dayanılarak 16. yy'ın başlarına tarihlendirilebilir. Alışılmadık mimarisi ile dikkati çeken türbenin kime veya İçimlere ait olduğu hakkındaki bilgiler kesin değildir. Mezar kitabelerinin en eskisi "Mihr-i Han-ı Şehrade"ye ait olup 1519 tarihlidir ve türbenin 16. yy'ın başlarına kadar dayandığını gösterir. Diğerlerinde ise "Şatuh bind Han" ve "Say Han" gibi Türkiye'de alışılmamış isimler bulunmakla birlikte bu kimselerin kişilikleri hakkındaki bilgilerimiz yeterli değildir. Bu türbede gömülü olanların Kırım Hanları (Giray) hanedanına mensup oldukları yolundaki rivayette bir gerçeklik payı bulunduğu tahmin edilebilir. 1957 tarihli bir tamir kitabesi vardır.

Düzgün sekizgen planlı olan yapı iki katlıdır. Alt kat bir çeşit kriptadır. Kubbesi, üst katta zeminin ortaya doğru yük-

Çifte Gelinler Türbesi
Nazım Timuroğlu. 1994

sekmesine neden olmaktadır. Alt kat küfeki taşından, düzgün sekizgen şeklinde ve basit fakat temiz bir işçilikle meydana getirilmiştir. Burada üç mezar bulunmaktadır. Üst kat mermer şebekelerle çevrili bir teras gibidir. Sekizgenin bir kenarı, yapıya hâkim görünüşteki taç kapıya ayrılmıştır. Zengin silmeli dış şovenin yukarısında kabartma rumîler vardır, iç söveler ise serpantin breşinden ve sadedir. Kemerin yukarısında 1957 tamiriyle ilgili bir yazı vardır. Sekizgenin geri kalan yedi kenarında, desenleri birbirinden farklı geometrik şebekeler bulunur. Zemini ortaya doğru hafifçe yükselerek ortada düzgün sekizgen bir platforma varır. Buradaki mermer lahtin, kime ait olduğunu veya tarihini belirtecek hiçbir yazı yoktur.

Bibi. Akakuş, *Eyyûb Sultan.* 172-175; Demiriz, *Türbeler,* 25-28: Haskan. *Eyüp Tarihi,* I. 173-174.

YILDIZ DEMİRİZ

ÇİFTE SARAYLAR

Abdülmecid'in (hd 1839-1861) kızları Cemile ve Münire sultanlara yaptırılan sahilhaneler, Fındıklı semtinde, Meclisi Mebusan Caddesi üzerinde yer alırlar. Bu yapılar günümüzde Mimar Sinan Üniversitesi'nin kullanımındadır.

Yapımına 1856da başlanan, 1859'da inşaatı tamamlanan Çifte Saraylar'dan, Fındıklı'daki Molla Çelebi Camii'ne yakın olam Cemile Sultan'ındır (ö. 1915). Abdülmecid'in üçüncü kadını Düzdüdil Kadından (ö. 1845) Beylerbeyi Sarayinda(->) 1843'te doğan Cemile Sultan, Mahmud Celaleddin Paşa (ö. 1884) ile evlendirilir. Saray inşaatının düğün tarihine kadar bitirilmemesi üzerine Emirgân'daki Mısırlı İsmail Paşa Yalısı kiralanır, ancak altı ay sonra inşaatın tamamlanması üzerine Cemile Sultan ve eşi saraya yerleşirler. Cemile Sultanin ölümü üzerine saray, Dervişzade Ahmed Paşa ile evli olan Nazime Sultan'a geçer. Çırağan Sarayı'nın(->) yanması üzerine, 1913-1920 arasında Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan çalışmalarını bu sarayda sürdürür. **1926**'da Güzel Sanatlar Akademisine devredilen bina 1 Nisan 1948'de büyük bir yangın geçirir. Bu yangında kütüphanede bulunan kıymetli kitaplar, öğrenci kayıtlarına ait dosyalar, ders malzemeleri, tabloların yanısıra, Milli Mimari Semineri çalışmalarına ait çok sayıda rölöve yanar. Yangından sonra mimarlık bölümü o ders yılını, Fındıklı'daki ilkokul binasında tamamlar. Mimarlık bölümü dışındaki bölümler ise bahçede bulunan, yangından kurtulan binalara yerleştirilir. Sarayın yıkılan orta kısmı tamamıyla boşaltılır ve S. H. Eldem tarafından hazırlanan proje doğrultusunda yeniden düzenlenir ve 23 Nisan 1953'te eğitime başlanır.

Çifte Saraylar'dan diğeri ise Münire Sultan'ındır (ö. 1862). Abdülmecid'in altıncı kadın efendisi Verdicenan'dan (ö. 1889) Topkapı Sarayı'nda, 1844'te doğan Münire Sultan, Fatih'teki, Gülustu Kadın Efendi Türbesi'ne gömülmüştür. Önce İlhami Paşa, sonra İbrahim Paşa ile evlendirilen Münire Sultanin 1862 de ölmesi üzerine, önce Abdülaziz'in kızlarından Saliha Sultan, daha sonra ise II. Mahmudün (hd 1808-1839) kızı Âdile Sultan bu sarayda yaşarlar.

Âdile Sultan'ın 1899'da ölümü üzerine saray, Abdülaziz'in damadı Ahmed Zülküfl Paşa'ya geçer. Cumhuriyet döneminde bir müddet III. Kolordu Komutanlığı Karargâhı olarak kullanılan bina 1943-1952 arasında edebiyat fakültesi olarak kullanılır. 1970'e kadar Atatürk Kız Lisesi olarak kullanılan saray, bu tarihten itibaren Mimar Sinan Üniversitesi'ne devredilir ve restorasyon çalışmalarına başlanır. S. H. Eldem tarafından hazırlanan proje doğrultusunda düzenlenen binada 21 Kasım 1975 tarihinde eğitime başlanır.

Onarım öncesi planlar incelendiğinde, iki yapının da denize paralel yerleştirildiği ve bu düzenin iç mekâna da yansıdığı görülür. Simetri eksenlerinin kesiştiği orta alanda büyük ve denize paralel dikdörtgen formda bir sofa dikkati çeker. Orta sofa ikişer direklikle yan sofalara açılır. Odalar, deniz ve kara cephelerine dizilmişlerdir ve geometrik tavan süslemelerine sahiptirler. Simetrik ve aksiyal cephe düzenlemelerinin hâkim olduğu yapılarda ampir formlar dikkat çeker; üçgen alınlıklar, kat silmeleri gibi. Her iki yapıya da S. H. Eldem'in projelendirdiği onarımlar sırasında yüksek giriş saçakları eklenmiştir.

Çifte Saraylar'ın yakın çevresinde bulunan, 1957'deki yol genişletme çalışmaları kapsamında yıkılan yapılar da şunlardır: Hatuniye Mescidi ve Tekkesi, Arap Ahmed Paşa Kütüphanesi ve Türbesi, hazire. çeşme ve sebil; Molla Çelebi Ha-

Çifte Saraylar
Bugün Mimar Sinan Üniversitesi'nin kullanımında bulunan Münire Sultan (solda) ve Cemile Sultan sarayları.
Erdal Aksoy

mamı. Bu yıkımlardan kurtulabilen Zevki Kadın Sıbyan Mektebi, halen Mimar Sinan Üniversitesi'nin kullanımındadır. Mimar Sinan Üniversitesi'nin mekân sıkıntısını giderebilmek amacıyla, Çifte Saraylar ile Meclisi Mebusan Caddesi arasındaki bahçede, projeleri S. H. Eldem tarafından hazırlanan oditoryum ve bir idare binası inşa edilmiştir.

Bibi. M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdı, ist,* 1971, s. 115; *Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl,* İst., s. 15; Tuğlacı, *Balyan Ailesi,* 58; Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 50.

OĞUZ CEYLAN

ÇİFTE SULTANLAR TÜRBESİ

bak. KOCA MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ

ÇİFTEHAVUZLAR

Kadıköy'de bir semt. Bağdat Caddesi'nin her iki yanına düşen, ama daha geniş kısmı caddenin güneyinden Marmara Denizine dek olan alanı kaplayan, doğusunda Göztepe, güneydoğusunda Caddebostan'ın güney ucu, batısında ise Selamiçeşme ile çevrili bulunan ve bugün kuzeyde demiryoluna kadar uzanan Çiftehavuzlar'ın tarihi çok eskilere gitmez. Yüzyılımızın başlarında geniş çayırlarla kaplı olduğundan Kadıköy yakasındaki mesirelerden birisiydi. Burada Ragıp Paşa, Cemil Paşa (Op. Dr. Cemil Topuzlu) Hacıbekirzade'nin ün salmış köşklerinin yanısıra çeşitli köşkler ve yazlık ikametgâhlar da bulunuyordu. Semtin adı ya bu köşklerin bahçelerindeki havuzlardan gelmektedir ya da II. Abdülhamid döneminin erkânından Cemal Paşa'nın -eski söylenişiyle- Caddebostanı'ndaki Çiftehavuzlu Köşk'ten kaynaklanmaktadır, çünkü (eski) Caddebostanı iskelesi ile Feneryolu'ndaki (eski) demiryolu (hatboyu) arasında uzanan ve dolayısıyla doğu-batı doğrultusunda semti kesen yolun adı Çiftehavuzlar Caddesi'ydi (şimdi Cemil Topuzlu Caddesi).

Cumhuriyet döneminde burada kagir ya da beton köşkler, villalar inşa edilmiştir. 1950'li yılların sonlarında Bağdat Caddesi genişletilip, asfaltlandıktan sonra Kızıltoprak ile Bostancı arası sayfiye olmaktan çıkarken, cadde boyunca sıralanan tüm semtler gibi Çiftehavuzlar da beton apartmanlarla dolmuş ve nüfus yoğunluğu bir hayli yüksek olan bir yere dönüşmüştür.

Günümüzde Büyük Kulüp adını taşıyan Cercle d'Orient'ın(->) yazlık şubesi yakın yıllara değin semtin Marmara sahilinde, karadan yüksek duvarlarla çevrili, plajlı, motor iskeleli geniş bir alanı kapsamaktaydı. Denizin doldurulmasıyla sahil yolunun geçirilmesinden soma burası birçok üyesi için eski önemi azalmış olarak daha küçük bir mekânda faaliyetini sürdürmektedir. Halen mülkiyeti Banker Kastelli'ye (Cevher Özden) ait olan, fakat herkesçe eski sahibinin adıyla Ali Ipar'm köşkü diye bilinen kuleli, ahşap Osmanlı yapısı semtin en güzel binasıdır. Ayrıca Celâl Bayar ve Selahattin Beyazıt'm villa tipi kagir konutları da Çiftehavuzlar'ın adı duyulmuş bahçeli yapılarmdandır.

İstanbul'a seferleri olan bellibaşlı otobüs firmalarının servis aracı işlettikleri Bağdat Caddesi yazıhaneleri son yıllarda Çiftehavuzlar'da toplanmışlardır.

İSTANBUL

ÇİFTEHAVUZLAR KASRI

Belgrad Ormanı'nda, "Karanlık Bent" olarak da adlandırılan II. Osman Bendi'nin üzerinde yer almaktaydı.

Bir biniş kasrı niteliğinde olan bu yapı, aynı yörede bulunan birçok benzeri gibi III. Ahmed (hd 1703-1730) tarafından 1717'de inşa ettirilmiş, 18. yy'ın sonlarına doğru harap düşen köşk 1797'de III. Selim (hd 1789-1807) tarafından esaslı bir onarıma tabi tutulmuştur. Köşkün adı, III. Ahmed döneminde, birbirine yakın olan II. Osman Bendi ile III. Ahmed Bendi'nden dolayı bu çevreye "Çiftehavuzlar" denilmesinden kaynaklanmaktadır. Tespit edilemeyen bir tarihte ortadan kalkan köşkün, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, 1797 onarımına ilişkin belgeler arasında yer alan planından hareketle S. H. Eldem'in hazırlamış olduğu bir plan restitüsyonu bulunmaktadır.

Dış hatları itibariyle merkezi sofalı ve üç eyvanlı bir yapı görüntüsünü veren köşkün merkezinde dikdörtgen planlı bir sofa yer almaktadır. Bu sofaya açılan girişin önünde iki yandan basamaklarla çı-

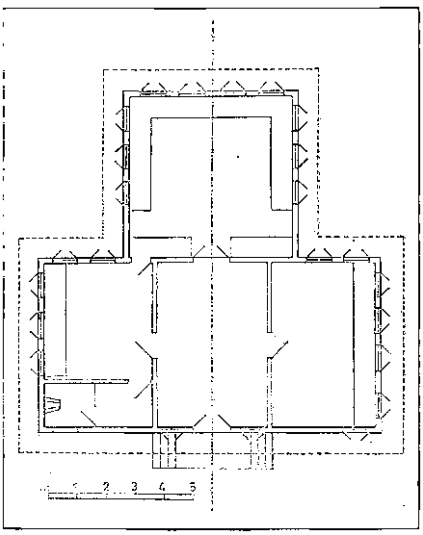

Çiftehavuzlar Kasrının planı.
Fidem, *Köşkler ve Kasırlar*

kılan bir sahanlık bulunmakta, girişin karşısındaki duvarda, aynı eksen üzerinde hünkâr odasma açılan kapı yer almaktadır. Sofanın sağına, arşivdeki planda "ağalar mahalli" olduğu belirtilen maiyet odası, soluna da, bir hela-abdestlik birimi ile donatılmış ve ayrıca hünkâr odası ile irtibatlandırılmış bulunan namaz odası yerleştirilmiştir. Köşkün barındırdığı her üç odanın da dikdörtgen açıklıklı çok sayıda pencere ile aydınlatıldığı ve sedirlerle donatıldığı tahmin edilmektedir.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* I, 192-193.

M. BAHA T ANMAN

ÇİNGENELER

Çingenelerin İstanbul'a hangi tarihlerde ve nasıl yerleştikleri hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Yapılan alan araştırmalarında, büyük çoğunluğunun Balkan ülkeleri ile Ege'nin doğu ve batı sahillerinden göç ettikleri tespit edilmiştir.

11-12. yy Bizans belgelerinde "athinganoi" diye adlandırılan Çingeneler, Konstantinopolis'e, İmparator IX. Konstantinos Monomahos(->) (hd 1042-1055) tarafından getirtilmişlerdi. Görevleri, soyluların katıldığı av partilerinde yaralanan vahşi hayvanları öldürmekti. Ünlü yasa yapıcı Balsamonün yazmalarında (1180' İer) Çingenelerden, sihirbaz, falcı ve yılan oynatıcılar diye söz edilir. Aynı türden nitelemeler, Patrik I. Atanasiosün (ö. 1310) yazılarında da tekrarlanmıştır. Bazı belgelerde, hırsızlık, dilencilik ve kara büyücülükle uğraştıklarından söz edilen Bizans Çingeneleri, ayrıca elek yapımcılığı, demircilik ve nalbantlık da yaparlardı.

Evliya Çelebi ise *Seyahatname*'sinde Çingenelerin İstanbul'a Gümülcine'den ve Menteşe (Muğla) Sancağı'ndan II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) tarafından getirtilip yerleştirildiklerini kaydeder.

istanbul Çingeneleri, çoğunlukla kentin kırsal alanlarıyla, sur diplerine ve kenar mahallelerine yerleşmişlerdir. Toplum yapısı olarak ilk başlarda göçebe ve yarı göçebe olan Çingenelerin zaman içerisinde yerleşik hayata geçtikleri görülür. Bugün İstanbul'da ve çevresinde yerleşik düzene geçenler kadar, konargöçer yapıyı sürdüren oba Çingeneleri de vardır. Yerleşik düzene geçmiş olan Çingeneler, Sulukule, Balat, Ayvansaray, Kasımpaşa, Kuştepe semtleri ile Gaziosmanpaşa'nın Sarıgöl, Üsküdar'ın Selamsız, Kasımpaşa'nın Ziba ve Hacıhüsrev, Beyoğlu'nun Sazlıdere, Büyükdere'nin Çayırbaşı mahallelerinde oturmaktadırlar. Göçebe veya yarı göçebe kültürü sürdüren oba Çingenelerinin yaşadıkları yerler ise, Kâğıthane, Merter, Ümraniye, Halkalı, Küçükbakkalköy, Beykoz semtlerindeki çayırlık ve sulak alanlardır. Yerleşik gruplarla göçebeler birbirlerini pek benimsemediklerinden bugüne kadar uzun süreli birliktelikler yaşayamamışlardır. Geçimsizliklerinin özünde yerleşiklerin göçebeleri hor görmeleri yatar. Kendilerini "Roman" oldukları için daha asil gören yerleşik düzendekiler, göçebeleri basit yaşantılarından ve yaptıkları işlerden dolayı Çingene olarak nitelerler. Bunlardan ayrı olarak, Batı Anadolu ve Akdeniz Bölgesi'nden gelen ve Çingenelerle akrabalıkları tam olarak aydınlığa kavuşmamış olan Abdallar her iki grup tarafından da dışlanmaktadır. Yalnız müzikle uğraşanların birbirlerine yakınlık gösterdikleri görülür. 25-30 yıldan beri istanbul'a göç eden Abdallar da kentin kenar mahallelerine yerleşmektedirler.

Çingeneler bulundukları ülkenin ve birlikte yaşadıkları toplumun dil, din ve âdetlerine kolaylıkla uyum sağlarlar. Ancak geleneksel kültürlerini, yaşam felsefelerini sürdürmekten de geri kalmazlar. Dünyanın birçok yerinde hemen hemen aym yaşam felsefesi ile yaşayan Çingenelerin en belirgin özellikleri özgür ve bağımsız olmak, geleceğe yönelik kaygılardan uzak durmak, gününü gün etmek şeklinde özetlenebilir. Bu yaşam tarzı çoğu kez bulundukları ülke insanları tarafından toplumdışı sayılmalarına neden olmaktadır. İstanbul Çingeneleri de bu yaşam tarzından ötürü toplumdışma itilmişlerdir.

Diğer yörelerde olduğu gibi istanbul Çingenelerinin de kendi aralarında konuştuklan, "Romani" veya "Romanca" adı verilen bir dilleri bulunmaktadır. Geniş bir kullanım alam olmasına rağmen sözcük hazinesi dar olan bu dil, yaklaşık olarak 150 kadar sözcüğü kapsar. Gramer yapısı olarak Türkçe ile hemen hemen aymdır. İstanbul merkez olmak üzere, Trakya ve Güney Marmara Çingenelerinin kullandıkları sözcükler, sözcüklerdeki vurgular bir kısım ortak özellikler gösterir. İzmir Çingeneleri de bu ağrz biçimine yakın bir dille konuşmaktadırlar. Romancanın İstanbul argosuna kazandırdığı sözcük ve deyim sayısı da bir hayli fazladır.

Çingeneleri meslek gruplarına göre smıflandırmak, toplumsal yapılarını tanımak açısmdan da en sağlıklı yoldur. Türkiye'de yaşayanların genelinde olduğu gibi istanbul Çingeneleri arasmda da müzisyenlik, görsel ve dramatik sanatlardan çengilik ve köçeklik, ayı oynatıcılığı, maymun ve kukla oynatıcılığı, çiçekçilik, demircilik, falcılık, büyücülük, sepetçilik, kalaycılık, çöp toplayıcılığı gibi meslekler sürdürülmektedir. Her meslek grubu kendisi dışında yer alan mesleği küçük görür ve alay eder. işte bu sebepten dolayı İstanbul'daki Çingenelerin oturdukları semtler, yaptıkları işlere ve meslek gruplarına göre ayrılmaktadır. Kasımpaşa ve civarında müzisyenler, falcılar, büyücüler, demirciler; Sulukule, Balat ve Ayvansaray'da eğlence hayatına yönelik çalışanlar (müzisyen, dansöz vd); Kuştepe' de çiçekçiler, ayıcılar; Halkalı ve Ümraniye'de çöp toplayıcılar yaşamaktadır. Bunun yanında Küçükbakkalköy, Ümraniye, Kâğıthane gibi meslek gruplarının karışık olarak bulunduğu semtler de vardır. Hemen her semt ve mahallede birkaç müzisyen mutlaka bulunur.

Çingeneler, "çeribaşı", "voyvoda", "kral", "reis" adını verdikleri başkanlarının idaresi altmda yaşamlarını sürdürürler. Kabilenin mutlak hâkimiyeti bu şahıslardadır. Her Çingene grubunun ayrı bir çeribaşısı, her cerihasının da ayrı bir bölgesi vardır.

Çingenelerin dini hakkında bilgi edinmek sosyal yaşamlarının araştırılması kadar kolay değildir. Çeşitli ülkelerdeki Çingenelerin bulundukları ülkenin dinini ve mezhebini kabullendikleri bilinmektedir. Türkiye Çingenelerinin büyük çoğunluğu Müslümandır. İstanbul Çingeneleri arasında Hıristiyan olanlar da vardır. Eremya Çelebi Kömürciyan 17. yy'ın ortalarında Kumkapı'da ve Topkapı'da oturan ve "Poşa" adı verilen Enneni Çingenelerden söz eder. Evliya Çelebiye göre Çingeneler, "kâfirler ile kızıl yumurta, Müslümanlar ile kurban bayramı, Yahudiler ile kamış bayramı yapan" bir kavimdir. Osmanlı kaynaklarında da bunlara "Kıptî-i Müslim" denilmesi, birçoğunun eskiden beri Müslümanlığı kabul etmiş olduğunu gösterir. İstanbul'dakilerin birçoğu mezhep olarak Hanefîliği benimsemiştir. Bir kısmının Bektaşî olduğu söyleniyorsa da bu konu hakkında ayrıntılı bilgi yoktur.

Çingeneler diğer toplumlarla iç içe yaşamalarına rağmen evlilik ilişkilerinde dışa kapalıdırlar. Bu sebeple genetik özelliklerini konıyabilmiş ender kavimler arasmda yer alırlar, istanbul Çingenelerinde evlenme âdeüeri yerli halktan pek farklı değildir. Çeyiz dizme, hamama gitme, düğün ve gerdek törenleri çoğunlukla aynıdır. Ancak bir Çingene düğünündeki eğlence, neşe ve gösterişe yerli halkın ulaşmasına imkân yoktur? Günlerce süren ve kapalı mekânlardan sokaklara taşan bu törenlere eski İstanbul'un Balat, Ayvansaray, Lonca, Sulukule, Kasımpaşa, Ortaköy gibi semtlerinde sık sık rastlanmaktaydı. Günümüzde de evlilik ve sünnet düğünleri için eğlenceli törenler sürdürülmektedir.

istanbul Çingenelerinin kadınları arasında kavga etme geleneği çok yaygındır. Çeşitli nedenlere bağlı olarak çıkan bu kavgalar çoğu kez gösteriş ve böbürlenme havasına dönüşmektedir. Yerli halkın, Çingene kadınlarına kavga çıkartmaları için para verdikleri, hattâ kavgaları alevlendirmek için bahşiş attığı çok olmuştur. Çingeneler (müzisyenler hariç) genellikle basit ve dökük kıyafetleriyle tanınırlar. Yaptıkları işler de temiz giyinmelerine imkân vermez. Erkeklerin kıyafetleri kadınlara göre daha sade ve gösterişsizdir. Kadınların kıyafetlerinde canlı, göz alıcı renkleri seçtikleri görülür.

İstanbul Çingeneleriyle Trakya Çingeneleri arasında bugün de süregelen ortak gelenekler vardır. Müzikle uğraşan kesim dikkatle incelenecek olursa, bunların Trakya Çingeneleriyle olan yakınlıkları hemen fark edilir. Mesleği çalgıcılık ve çengilik olanlarm bir kısmı da Bursa, Balıkesir, Çanakkale illerinin çeşitli ilçelerinden göç edenlerdir. Müzik ve

Sulukule yerleşik hayata geçen çingenelerin oturdukları yerlerden biridir (solda). Müzik ve eğlence çingenelerin yaşamında önemli bir yer tutar (üstte).
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi (sol), Sabri Koz koleksiyonu (sağ)

raksı meslek edinmiş kişi ve gruplar 6-bür Çingenelere oranla daha yüksek bir yaşama düzeyine erişmişlerdir. Sulukule, Selamsız ve Kasımpaşa, müzisyen Çingeneleriyle ün salmış İstanbul semtlerindendir. Özellikle Sulukule yetiştirdiği usta sazende ve hanendeleriyle İstanbul'un eğlence hayatma katkılarda bulunmaktadır. İstanbul'un en iyi dansözleri de yine buradan yetişmektedir. Geleneksel hayatını hâlâ canlılıkla sürdüren Sulukule'de, genç kızlara doğdukları günden başlayarak çengi olabilmeleri için gerekli şeyler öğretilmektedir. Çengiler, "oryantal dans" ya da "göbek havası" adı verilen ve daha çok Arap kökenli bir oyun tarzı ile oynarlar.

Sulukule Çingenelerinin dans ve müziği eğlenceye yönelik bir faaliyet olarak sürdürmelerine karşılık, Kasımpaşa, Balat, Ayvansaray ve Selamsızda yaşayanların durumu biraz daha farklıdır. Buradakiler icra ettikleri müziğin sanat yönüne ağırlık vermişler ve çalgılarında virtüözlük düzeyine ulaşmışlardır. İstanbul'un en ünlü davul, zurna, klarnet, keman, kanun, ud çalıcıları bu semtlerde yetişmiştir. Çingeneler arasmda bugün daha çok, keman, cümbüş, kanun, ud, klarnet, darbuka, çömlek, bongo, tef, zil gibi sazlar kullanılmaktadır. Türk müziği saz gruplarına Çingenelerce sokulan ve Batı orkestralarında kullanılanlardan farklı olarak sol tonuna göre düzenlenen klarnetin usta çalgıcıları da yine Çingenelerdir. Çingeneler klarnete, "gırnata" veya "granet" derler. Klarnetin İstanbul'daki ünlü icracıları Klarnetçi İbrahim Efendi, Camba Mestan ve Şükrü Tımardır. Eski Çingenelerin çeşte, kudüm gibi sazları çaldıklarını ve bunların usta icracılarını Evliya Çelebiden öğreniyoruz. Evliya Çelebi, çöğüre benzeyen çeştenin Balat Çingenelerince kayışla boyna asılıp, Eyüp, Kâğıthane ve başka mesire yerlerinde çalındığını, ayrıca bu sazın üstatlarının Deli Hüsam, Kemal Çingene ve Zorlu Recep olduğunu yazar.

Bugün Türkiye'de yaşayan Çingene müzisyenlerin hemen tamamı Türk müziği ile uğraşmaktadır. Çingeneler gittikleri yörelerin yerel ezgilerini çalıp söyler. Kasaba ve köylerde, davul, zurna, klarnet, cümbüş, darbuka çalar, daha çok eğlenceye yönelik müzik icra ederek geçimlerini sağlarlar. Eskiden Üsküdar Selamsız Çingeneleri kaba zurna adını verdikleri büyük zurnalar ile hem halk ezgilerini, hem de klasik şarkıları çalarlardı. Selamsızda, Zurnazen Emin, oğlu Ferhat, Şaban Usta, Arap Mehmet eski zurnacıların en tanınmışlarmdandı. Çingeneler şehirlerde ve büyük yerleşim merkezlerinde, Türk müziğinin "sanat müziği" denilen kolu içerisinde yer alan yeni eserleri, ince saz takımlarıyla icra ederler. Çingene müzisyenler arasında hanendelik, saz sanatçılığının yanında çok sönük kalmıştır. Ancak sarayın ince saz takımlarına kadar yükselen bazı hanendeler de vardır. Ayvansarayh Kurban İbrahim Bey, Mehmed Bey, Fîurşid Efendi bunların en tanınmışlarmdandı. Hanendelik ve sazendeliğin yanında Türk müziğine besteleriyle katkıları bulunan Çingene müzisyenler de vardır. Denizoğlu Ali Bey(->), Şükrü Tunar ve Haydar Tatlryay bu bestecilerin en tanmmışlarındandır.

Çingenelerin şehirlerde ve kırsal kesimde geliştirdikleri müzik türlerinden başka, kendilerine özgü bir müzik türleri daha vardır. Çoğunlukla yaratıcısı belli olmayan bu müzik, günlük olayları konu edinen, sade, canlı ve dinamik özellikler taşır. Aşk, sevgi, para, ayrılık gibi temalar mizahi bir üslupla işlenir. Çingeneler, şehirde sanat düzeyi yüksek müzikler icra etseler de, bu eserleri kendilerine özgü ağdalı bir tavırla çalarlar. Bunların çalgılarından çıkan ezgiler daima esnek bir yapıda çalınır. Hanendeler glisandolu (kaydırarak) okuyuşu tercih ederler. Sazendeler ise sözlü müzikteki boşlukları ritmik ve kıvrak saz parçalarıyla süslerler. 9 zamanlı usullerden aksak ve raks aksağının çabuk mertebelerini kullanırlar. Bunların yanında 2 ve 4 zamanlı usullerin kullanıldığı Çingene şarkıları da vardır. Çingeneler kendi halk ezgilerinde Türk müziği makamlarından, uşşak, hüseyni, hicaz, karcığar, rast, nihavent, nikriz gibi makamlar ile bu makamları hatırlatan çeşnileri kullanmaktadırlar.

Çingene asıllı müzisyenlerin birçoğu Türk müziğinin fantezi yönüne ağırlık vermiştir. 1950'den başlayarak ülkedeki toplumsal değişim ile İstanbul'daki hızlı ve çarpık şehirleşmenin sonunda "arabesk" olarak anılan yeni bir müzik türü oluşmuştur. Bu müzik türünün yaratıcıları değilse bile icracılarının çoğunluğu Çingene kökenli müzisyenlerdir. Çingene müzisyenler İstanbul'daki müzik piyasasında günümüzde de etkin bir rol oynamaktadırlar.

Edebiyatta, özellikle de hikâye ve romanda Çingeneler işlenmiştir. İlk olarak Ahmed Midhat Efendi'nin(->) *Çingene* (1887) adlı hikâyesi görülmektedir. Burada, hikâyenin yanısıra Çingenelerin tarihleri ve kültürleriyle ilgili ciddi bir incelemeye dayanmayan yargılar da vardır. İstanbul Çingenelerinin yaşayışı, örf ve âdetleri Osman Cemal Kaygılı'nın(-») *Çingene Kavgası* **(1916)** adlı hikayesiyle *Çingeneler* (1939) ve *Aygır Fatma* (1944) romanlarında işlenmiştir. Bunlardan başka Sait Faik Abasıyanık(->) "Mürüvvet", Sabahattin Ali "Değirmen", "Arap Hayri", Kemal Bilbaşar "Çingene Karmen", Kerim Korcan "Elmas", Selahattin Enis Ata-

beyoğlu(->) "Çingeneler", Hakkı Özkan "Pembe" adlı hikâyelerinde, Melih Cevdet Anday da(-0 *kaziye* (1975) adlı romanında Çingeneleri konu almışlardır. Son yıllarda da Metin Kaçan *Ağır Roman* (1989) adlı eserinde İstanbul Çingenelerinin yaşamlarını başarıyla yansıtmıştır. Ayrıca Tahir Alangu da *Dünyada ve Bizde Çingene Hikâyeleri* (1957) isimli bir antoloji yayımlamıştır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 307-309. 501: K. Striegler, "Cingane Musikisi", *Hayat Mecmuası,* S. 26 (1927), s. 513-15; M. F. Köprülü, "Abdal", *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi,* İst., 1935, s. 39-45; M. Bayrı, *Halk Âdet ve İnanmaları,* İst., 1939, s. 163-173; O. C. Kaygılı, *Çingeneler,* İst., 1939; G. Turana, "Balat'ta Paşa Hamamında Çingene Düğünü", *TFA,* S. 144 (Temmuz 1961), s. 2441; D. Haciboğlu, "Çingeneler ve Çingenelik". *Folklora Doğru,* S. 21 (1972), s. 5-12; Kate McGowan, "Sing Gypsy, Dance Gypsy", *Arabesque,* VII (1982). s. 10-11; (Altınav),' *Onikinci Asırda.* 198-199; Mantran, *İstanbul,* I, 63, 101, II, 101-102; Uzunçarşılı. *Osmanlı Tarihi.* IH/2, 285, 309; N. Martinez, *Çingeneler.* İst.. 1992, s. 29-37; N. Alpman, *Çingeneler,* İst., 1993, s. 41-45; O. Ergin, "Çingene Çehizi Gösterisi". *TFA,* S. 118 (Mayıs 1959), s. 1903-1905; U. Göktaş, "Kartpostallarda Çingeneler", *İlgi,* S. 74 (Yaz 1993), s. 11-15; R. E. Kocu. "Çingeneler", *İSTA,* VII, 3986-4006; M. Aksel. "Çingene Şalvarı", *TFA,* S. 311 (Haziran 1975), s. 7335-7337; M. Aksel. "Sulukule'den Direklerarasina", *TFA,* S. 283 (Şubat 1973), s. 6552-6555; S. M. Alus, "Çingeneler", *Tarih Hazinesi,* S. 11 (Haziran 1951), s. 527-529; A. G. Paspati, *Etudes sur les Tchinghianés ou Bohémiens de VEmpire Ottoman,* İst.. 1870: G. C. Soulis, "The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers,* S. 15 (1961). s. 141-165.

MELİH DUYGULU

ÇINILI HAMAM

Fatih İlçesi'nde, Kırkçeşme Mahallesinde, İtfaiye Caddesi ile Çinili Hamam Sokağı'mn kesiştiği noktada bulunmaktadır.

Barbaros Hayreddin Paşa tarafmdan, 1540-1546 arasında Beşiktaş'taki şimdi mevcut olmayan medresesine gelir sağlamak amacıyla Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. "Hayreddin Paşa", "Kaptan Paşa", "Tezgâhçılar" ya da "Zeyrek Çinili Hamamı" adlarıyla da bilinir. İstanbul'da bulunan klasik Osmanlı üslubundaki hamamların en önemlilerinden olan yapı 1728 ve 1838'deki Cibali-Fatih yangınlarında büyük zarar görmüş, sonradan onarılrmştır.

Çinili Hamam bir çifte hamam olarak inşa edilmiştir. Sokak kotunun yükselmesi nedeniyle hamam girişine birkaç basamaklı bir merdivenle ulaşılır. Erkek ve kadın kısımlan planları itibariyle aynıdır. Yan yana inşa edilmiş kubbeli soyunmalıklar, tonoz örtülü ılıklıklar ve haçvari planlı sıcaklıklardan meydana gelen hamamın külhanı hazne önündedir. 19. yy'da soyunmalıklara ikişer katlı camekânlar yapılmış, erkekler kısmındaki soyunmalığın ortasına da mermerden, fiskiyeli bir havuz eklenmiştir. Sekizgen biçimli birer göbek taşının çevresinde düzenlenmiş olan sıcaklıkların köşelerinde kare planlı halvetler, bunların aralarında da eyvanlar bulunur. Sıcaklıklar bu planlarıyla dört eyvan, dört halvet şemasında düzenlenmiştir ve 22'şer kurnaya sahiptir. Kurnalardan birer tanesi giriş-çıkış eyvanlarında, diğerleri ise her birinde üçer tane olmak üzere, öteki eyvanlar ve halvetlerde yer almaktadırlar. Helalar soğuklukların yan taraflarındadır.

Yapıya ismini veren çiniler bugün sadece erkekler kısmının sıcaklık bölümünde kalmıştır. Çiniler şeffaf, renksiz sır altında beyaz hamurlu olup mavi ve firuze boyalarla boyanmıştır ve koyu maviyle tahrirlenmiş süslemelere sahiptir. Halvet kapılarının yanlarındaki nişlerde dikdörtgen levhalar bulunur. Bu levhalarda ta' lik yazı ile yazılmış Farsça "hammamiye" mısraları yer almaktadır. Ayrıca kapıların üzerlerinde ve girişin karşısmdaki eyvanda duvarm ortasında altıgen çini panolar bulunmaktadır.

Bibi. Glück, *Bäder,* 81-82, 170; E. Yakıtal, "Büyük Amiral Hayrettin Barbaros'un Vakfiyenamesi", *Deniz Mecmuası,* LVII/375 (1945), 43-51; Egli, *Sinan,* 134, no. 30; Eyice, *İstanbul,* 57; *İSTA,* VII, 4014-4019; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 327; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* İst., 1986, s. 532; Kuran, *Mimar Sinan.* 92, 389; Ş. Yetkin, "Çinili Hamam", *DİA.* VIII. 337.

ŞERARE YETKİN

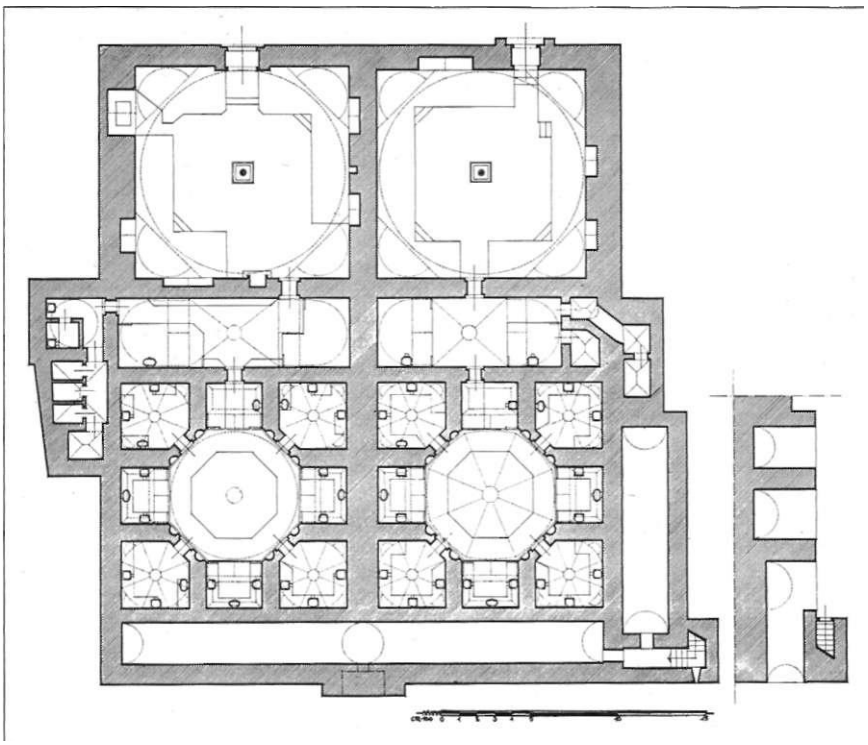

Çinili Hamam'm plam.
Ali Saim Ülgen. 1945

ÇİNİLİ KARAKOL

Üsküdar Bağlarbaşı, Selami Ali Mahallesi'nde, Gazi Caddesi ile Yeni Dershane Sokağı'nın kesiştiği mevkide yer alır.

Karakol binasının kapısının üzerinde yer alan Abdülmecid'in (hd 1839-1861) tuğrasının altında dört beyit halinde kitabesi bulunur. Bu kitabeye göre yapı, Abdülmecid tarafmdan, Selimiye Kışlası'nın yenilendiği 1258/1842'de, hassa askeri müşiri Rıza Paşa zamanında, hassa askerleri için yaptırılmıştır.

İki sıra tuğla, bir sıra taş malzemenin kullanılmasıyla inşa edilmiş olan karakol binası, genel olarak "T" planlıdır.

Karakol binasının, mermer söveli kapısının önünde, her iki yandan onar basamakla yükseltilmiş, mermer bir giriş sahanlığı bulunur. Sahanlık dört mermer sütuna oturan düz bir çatı ile örtülüdür. Çatı üstte korkuluklara sahipse de herhangi bir kapı açıklığının bulunmamasından dolayı balkon olarak kullanılmaz. Merdiven korkulukları sahanlık kotuna kadar yükseltilmiş ve böylelikle basamaklar ön cepheden gizlenmiştir. Korkuluk başlarına, örtüyü taşıyan dört şuamdan daha kısa fakat aynı üslupta mermer sütunlar konmuştur ve başlık kısımları hafifçe oyularak küçük birer su haznesi oluşturulmuşmr.

Karakol binasında pencereler, hafif yuvarlatılmış tuğla kemerler altında taş sövelidirler ve kemer alınlıkları tuğla dolguludur. Pencereler ön ve yan cephelerde her iki kat seviyesinde de simetrik olarak yerleştirilmiştir. Bu simetri sadece yapının ön kütlesinde, sağ cephede alt kat seviyesinde bir pencere eksik olması dolayısıyla adet olarak, sol cephede ise yine alt kat seviyesinde iki pencerenin daha küçük tutulması dolayısıyla ebat olarak farklılıklar gösterir.

Binanın arka cephesine bitişik, malzeme ve üslup olarak aynı, fakat ana kütleden daha alçak tutulmuş bir bölüm vardır. Bu bölümün Yeni Dershane Soka-

Çinili Karakol
Yavuz Çelenk, 1994

ğı'na bakan cephesinde, sonradan tuğla ile örülerek kapatılmış bir kapı yer alır. Aym cephede iki, Gazi Caddesi'ne bakan cephede dört pencere aynı üslup özellikleriyle yer alır.

Ayrıca bu bölüme yakın zamanda eklenmiş, aynı yükseklikte ama aynı genişlikte olmayan ek bir mekân daha vardır.

Karakol binasının Gazi Caddesi tarafındaki cephesinin karşısında, kitabesi bulunmayan bir mezar vardır.

Bibi. Raif, *Mir at,* 144; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 398-399.

RE ZAN ÇELEBİ

ÇİNİLİ KÖŞK

Beşiktaş Sarayının(->) Beşiktaş'a en yakın olan yapısıydı. "Çinili Mabeyn-i Hümayunu", "Kaşili Köşk", "İran Köşkü", "Acem Köşkü" olarak da bilinmektedir. 1854-1855'e kadar ayakta olan köşkün yerine Dolmabahçe Sarayinin(-») müştemilatından olan ve bugün Beşiktaş Emniyet Amirliği olarak kullanılan yapı inşa edilmiştir.

1679-1680'de Beşiktaş Sarayina ek olarak, IV. Mehmed (hd 1648-1687) tarafından inşa edilen köşk, 17. yy sivil mimarisinin karakteristik bir örneğidir. Daha sonraları sık sık tamir edilen köşkün asıl yapısı fazla değişmemişse de 1748 ve 1776 tamirlerinde iç yapısının, 1808-1809 tamirlerinde de dış düzenlemesinin değiştiği anlaşılmaktadır. 18. ve 19. yy'larda sarayı ve özellikle Çinili Köşk'ü öven Avrupalı gezgin ve yazarlar köşkün canlı tasvirlerini yapmışlar; ayrıca Beşiktaş Sarayı'm gösteren gravürlerde de köşk sık sık resmedilmiştir. Köşkün ayrıca 1853-1855 arasında, tam yıkım öncesinde Robertson tarafından çekilmiş bir de fotoğrafı bulunmaktadır. Bu yazılı ve görsel kaynaklardan hareketle S. H. Eldem köşkün bir restitüsyonunu hazırlamıştır.

Çinili Köşk, bir büyük divanhaneyle (kasr-ı hümayun) ona eklemlenen ve deniz yönünde manzara ile bütünleşen üç çıkma ile dördüncü ve arka cephedeki servis odalarından oluşuyordu. Eldeki dokümanlar, köşkün büyük divanhanenin ortasından geçen esas eksene göre aksiyal, belki de simetrik olduğuna işaret etmektedir. Servis alam ile divanhane arasında iki havuz yer almaktaydı.

Çinili Köşk, pencere sayısı ve içindeki su motiflerinin bolluğu ile emsallerinden ayrılır. Öyle ki Melling köşkteki su elemanlarının sayısını "ifrat derecesinde" olarak tanımlamıştır. Köşkte 50 civarında pencere çeşmesi, birkaç duvar selsebili ve 2 fıskiyeli havuz olduğu tespit edilmektedir. Ayrıca beyitler, kitabeler, tavan süslemeleri, nakışlar ve tabii iç mekânı baştan aşağı kaplayan mavi çiniler, köşkün zengin ve karakteristik süsleme elemanlarıydı. Ancak köşkün içini gösteren gravürlerden anlaşıldığı üzere, iç mekân son derece ferahtı. Bazı çini örnekleri E. Collinot ve A. de Beaumont tarafından tespit edilmiş ve S. H. Eldem tarafından tanıtılmıştır.

Melling'in Beşiktaş Sarayı'nı betimleyen deseninde Çinili Köşk, 18. yy.
Ara Gülerfotoğraf arşivi

Çinili Köşk'ün görsel tasvirlerinde dış cephede üç sıra pencere görünmekteyse de, kasır iki katlı ve kagir bir yapıydı. Dış duvarlar alt katta taş idi; ancak iki sıra pencereli üst kat, saçağa kadar çini kaplıydı. İki tarafta yan çıkmaların ardında revaklar bulunuyordu ve bu direklikler dış merdivenle ulaşılan yan girişleri örtüyordu. Merdivenler doğrudan rıhtıma inmekteydi.

Kasrın dış görünüşünü etkileyen bir unsur da çatı kubbeleriydi. Ortadaki diğerlerinden daha büyük ve fenerlikli olmak üzere toplam 9 adet kubbe, planı yansıtmaktadır, ancak bu kubbelerden ortada olanı hariç diğerleri strüktürel değil sembolik niteliktedir. Orta kubbenin, üzerinde bulunduğu kareyi tam doldurmaması ve çok daha küçük çapta olması, diğer taraftan çatının duvarların üzerinde saçak biçiminde çıkıntı yapması, yapıya ahşap karakteri vermektedir. II. Mahmud dönemindeki (1808-1839) onarımlar sırasında gravürlerde görülen kubbeler kaldırılarak yekpare bir çatı yerleştirilmiştir.

Bibi. d'Ohsson, *Tableau-* Melling, *Voyage;* C. Pertusier, *Atlas des-promenades dans Constantinople et sur les rives du Bosphore,* Paris, 1817; A. de la Motraye, *Travels through Europe and into Pari of Africa with Proper Cuts and Maps Containing a Great Variety of Geographical, Topographical and Political Observations on those Parts of the World; especially on Italy, Turkey, Greece, Crim and Noghaian Tartaries, Circassa, Sweden and Lapland,* Londra, 1723; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 124-150.

TÜLAY ARTAN

ÇİNİLİ KÖŞK

Topkapı Sarayı(->) manzumesinin bir parçasını oluşturan ve II. Mehmed (Fatih) tarafından yaptırılan köşk.

Çinili Köşk, sonradan Topkapı Sarayı olarak adlandırılan Saray-ı Cedidin (Yeni Saray) birinci avlusundan Haliç girişine doğru inen yamacın üzerinde 877/1472'de inşa edilmiştir. Giriş cephesinin arazi seviyesinden pek yüksek olmayışına karşılık Halic'e bakan arka cephesi oldukça yüksektir. Mimarı bilinmemektedir.

II. Mehmed (Fatih) döneminin (1451-1481) tarihini yazan Tursun Bey, Çinili Köşk'ü "sırçadan yapılmış bir yer"e benzetmektedir. IV. Murad zamanında (1623-1640) köşk içinde bazı yeniliklerle, park tarafındaki odalardan soldakinde, ayna taşında tavus kuşu kabartması bulunan bir çeşme yapılmıştır. Çeşmenin iki tarafına yerleştirilmiş kitabelerden birinde de Çinili Köşk'e Sırça Saray denilmektedir.

Naîmâ, ıV. Murad'ın vezirlerinden Abaza Paşa'mn 28-29 Safer 1044/23-24 Ağustos 1634 gecesi Sırça Saray'da hapsolunarak idam edildiğini bildirir. Çinili Köşk'te 17. yy'm sonlarında saraya mensup ağaların oturduğu bilinmektedir.

Köşk 26 Receb 1150/19 Kasım 1737' de bir yangın sonucunda harap olmuştur. Bu yangından sonra yapılan tamir sırasında köşkün cephe mimarisi önemli ölçüde değişmiştir.

19. yy'da ihmal edilen ve bakımsız kalan Çinili Köşk yüzyılın sonlarında müze binası olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Binanın müzeye çevrilmesi sırasında içindeki çinilere zarar veren bazı uygulamalar cereyan etmiştir. Binada yapılan değişiklikleri anlatan bir belgeye göre kubbeyi de içine alacak şekilde yapılmış olan ahşap çatı kaldırılmış, binaya dışarıdan merdiven yapılmış, zemine mermer döşenmiş, bazı bölme duvarlan kaldırılmış, yeni kapı ve pencereler açılmış, bazı pencere ve ocaklar iptal edilmiş, alt kata inen esas merdiven kapatılarak yeni bir merdiven yapılmıştır.

1910'lu yıllarda önemli bir restorasyon gören Çinili Köşk II. Dünya Savaşı yıllarında kapatılmış ve 1942'den itibaren de yeniden tamir edilerek, önüne 1880'li yıllarda inşa edilen merdiven kaldırılmıştır. Bu tamirat 1948-1952 arasında da devam etmiş ve bozulan kısımların ihyası ile örülen, kapatılan yerlerin meydana çıkarılmasına devam edilmiştir.

Çinili Köşk iki katlı taş bir yapı olarak inşa edilmiştir. Yapımında beyaz küfeki taşı kullanılmış ancak yan ve arka cephelerde kırmızı tuğla dolgulara da yer verilerek binanın renkli bir görünüm kazanması sağlanmıştır. Halic'e bakan çıkmalı arka cephede tuğla dolguların alt katında kilim deseni biçiminde bir süsleme bulunmaktadır. Ancak bu cephe günümüzde artık görülemez durumdadır. Ön cephesinde iki kat halindeki revaklardan üst dizinin sütun başlıkları Fatih dönemi üslubuna aykırı düştüğünden bu revağın 18. yy'daki tamirde bu şekli aldığı ileri sürülmüştür. *Hünernam^*deki bir minyatürde köşkün revağına iki taraflı bir merdivenin çıktığı gösterilmiştir. Sonraları burada düz bir duvar gerisinde ve bodrumu aydınlatan bir pencerenin iki tarafından, kide içine oyulmuş olarak çıkan merdivenler yapılmıştır. 1870'lerde bu merdivenler doldurularak dıştan iki taraflı kagir merdivenler yapılmış, bunlar da 1950'li yıllarda yapılan restorasyonda yıkılarak gömülü merdivenler yeniden kullanılır duruma sokulmuştur. E. Hakkı Ayverdi bu cephenin asli biçiminin şimdikinden çok değişik olduğunu ileri sürerek bunu gösteren bir de restitüsyon yapmıştır. Buna göre kasrın cephesinde sadece sekiz ince destek olup bunlar saçağı taşıyordu. Böylece çinilerle kaplı heybetli giriş eyvanı bütün güzellik ve ihtişamı ile karşıdan görülebiliyordu. Bu tahmini resmin de tartışılabilir tarafları vardır. Fakat açıkça bellidir ki üslubu esas binaya çok ters düşen revak 18. yy' da ilave edilmiştir. Ayverdi bugün görülen revağm 1737'den sonra yapıldığını çok ayrıntılı biçimde ispatlamıştır. Herhalde aslmda kasrın cephesinde 1737'de yanan ahşap direkli ve ahşap saçaklı bir revak vardı.

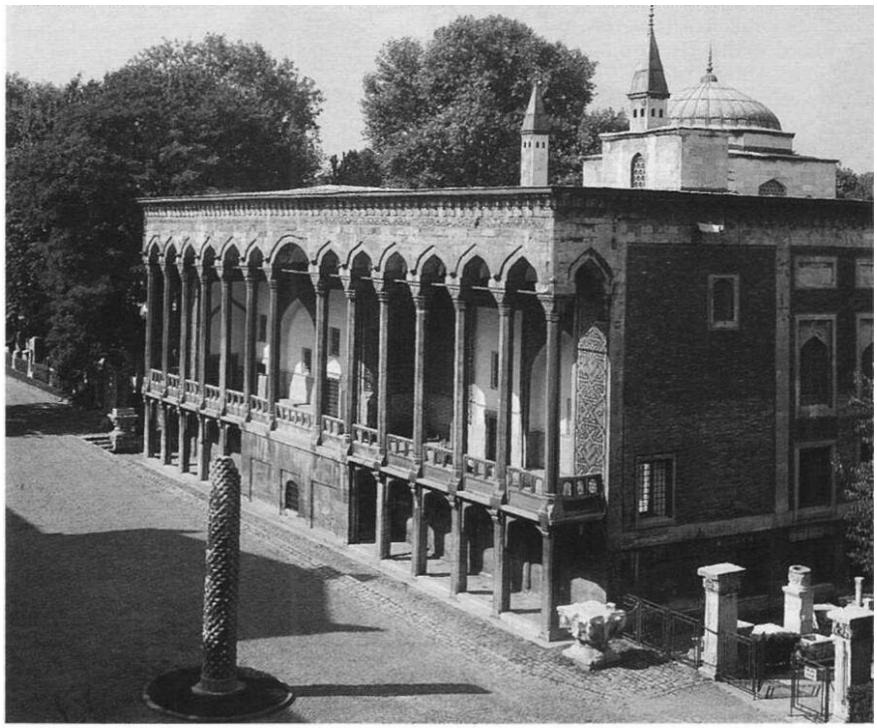

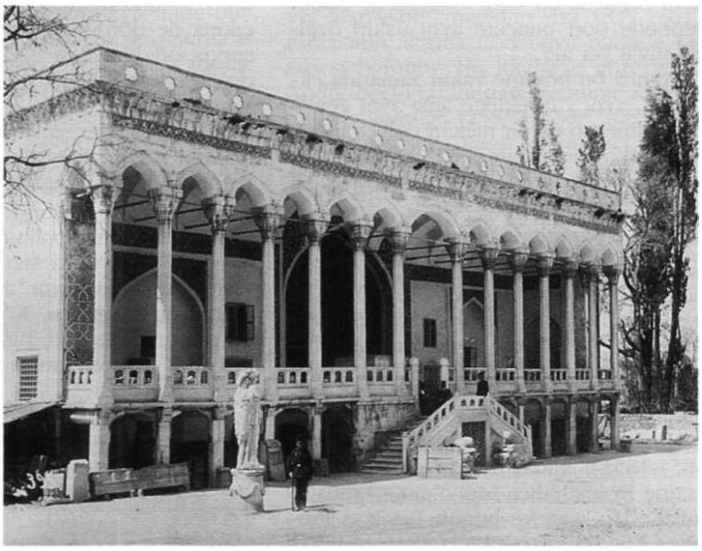

Günümüzde (üstte) ve Sebah & Joaillier'in çektiği bir fotoğrafta (19. yy) Çinili Köşk, (altta). *Erkin Emiroğlu (üst), Burçak Evren kolekstyonu (yan)*

Köşkün ön cephesinin ortasında bulunan çinilerle kaplı, büyük bir eyvan içinde açılan bir kapı, içeriye girişi sağlamaktadır. Girişin yanlarında daha ufak bir eyvana benzeyen ve fazla derin olmayan kemerli nişler vardır. Sağdaki nişin yanında bulunan merdiven, ön mekânların üstündeki asma kat ile çatıya çıkışı sağlar. Giriş mekânının üstünde birbirine dar bir dehlizle bağlanan tonozlu iki mekândan ibaret bir asma kat bulunur.

Çinili Köşk'ün esas katı bir orta mekâna açılan dört eyvan şemasına göre yapılmıştır. Çeşitli bölümlerdeki tonoz ve kubbelere geçiş unsurları olan örgü (şebeke) şeklindeki kaburgalar, Orta Asya ve Selçuklu mimari geleneklerinin devam ettirildiğine işaret etmektedir. Köşelerde birer kubbe ve birer yarım kubbe biçiminde tezyini şekillerde yapılmış tonozlarla örtülü odalar vardır. Bunlardan giriş tarafında bulunanların yan cephelere komşu olan bölümleri, dışarıdan düz bir duvar içinde olmalarına rağmen içeriden üç cephelidir. Bu nedenle yan duvarlarda açılan pencereler köşelidir. Parka bakan taraftaki odalar daha büyük ve gösterişlidir. Üzerlerini birer kubbe ile prizma şeklinde süslemeye sahip tonozlar örter.

Tavuslu çeşme soldaki odada, duva-

ra açılmış bir niş içindedir. Tam ortada beş köşeli olarak ileriye taşan kubbeli oda Haliç ve Boğaz girişlerine hâkimdir. Üstünde Türk üçgenleriyle geçişi sağlanmış bir kubbe ve beş cephesinin her birinde pencereler vardır.

Çinili Köşk'ün üstünün, ortadaki ana kubbeyi de içine alarak gizleyecek şekilde dik meyilli ahşap bir çatı ile çok erken bir dönemde örtüldüğü eski resimlerden anlaşılmaktadır. Bu ahşap çatı geçen yüzyılda görülmemektedir. Belki de 1737 yangınında yanmış olmalıdır. Yine ahşap örtülü olmakla birlikte dışarıdan fark edilemez derecede basık bir çatı ile kaplı olan damdan yukarıya doğru taşan bir kubbe görülür. Kare bir kaidenin üstünde basık bir kasnağa oturan kubbe bir aydınlık feneri karakterindedir. Dört köşesinden sivri külahlı bacalar yükselir. Dama çıkışı sağlayan merdiven kulesi de belirgindir. Son tamirde köşkün üstü kurşun kaplı düz bir taraça haline getirilerek orta kubbe kitlesi, dört baca ve merdiven kulesinin belirli hale getirilmesi sağlanmıştır. Ancak bu çatı şekli, ana kubbe kaidesindeki pencerelerin yarılarına kadar gömülü kalmalarına neden olmuştur.

Bodrum katın planı bazı değişikliklerle üst kata benzer. Odalar daha küçüktür. Tonozlarda, üst kattaki gibi zengin örgü motifleriyle kaburgalar yapılmıştır. Hizmetlilere mahsus oldukları sanılan bu odalar çok karanlıktır. Ama çıkıntı halindeki orta oda zengin bezemeli ve bol pencerelidir. Köşe tromplarının içlerinde dörder dizi alveollü mukarnaslar görülür. Geçişi şebekeli kaburgalarla sağlanan kubbesinin içi malakari süslemelerle kaplanmıştır. Ortadaki yan eyvanlardan penceresiz dar odalara geçilen kapıların döşemesinde iki yerde güzel biçimde işlenmiş yalaklar (su akıtma menfezleri) vardır. Bunların abdest alma yerleri oldukları tahmin edilmektedir.

Çinili Köşkü değerli kılan özelliklerinden biri de dış cephesiyle, büyük eyvanın iç yüzeylerini ve içindeki odalarm bir kısmını kaplayan çinileridir. Cephede ve büyük eyvanda mozaik tekniğinde yerleştirilmiş çiniler görülür. Büyük kemerin alt yüzünde, firuze zemin içine beyaz çinilerle yine mozaik tekniğinde kufi yazı yazılmıştır. Yan eyvanlarda ve odalarda duvarlar yaklaşık 3 m yüksekliğe kadar altıgen çinilerle kaplıdır. Bunların aralarına başka renklerde üçgen çinilerden çerçeveler yapılmıştır. Aynca bazı yerlerde, ortalarına altm yaldızlı motifler damgalanmış firuze çiniler görülür. Cephede büyük eyvanın içinde bir şerit halinde uzanan çini kitabe bulunmaktadır. Kitabe, birbirine girift iki satır halinde ve lacivert zemin üzerine beyaz ve sarı sülüs hatla yazılmıştır.

Çinili Köşk ortada bir sofa etrafında dört oda bulunan ve geçen yüzyıla kadar yapılagelen Türk ahşap ev mimarisinin kagir ve abidevi karakterde bir örneğidir. Çini süslemesi ise kısmen Selçuklu, kısmen erken Osmanlı sanatı üslubundadır.

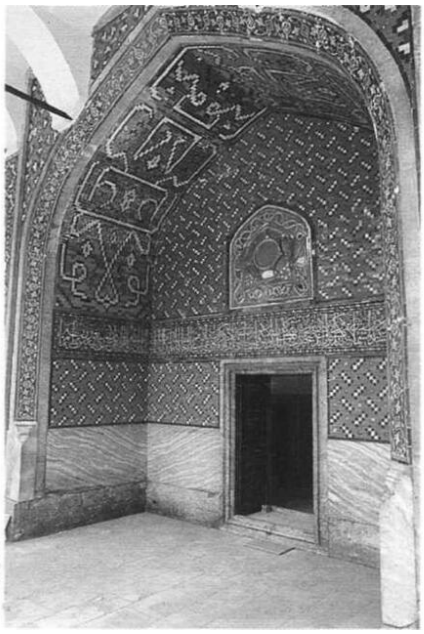

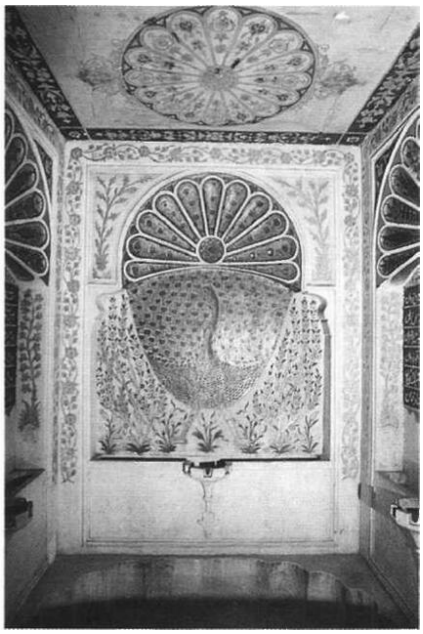

Çinili Köşk'ün girişi (solda) ve tavuslu çeşme (sağda).
Erdal Yazıcı (sol), Aras Neftçi (sağ)

Bibi. Tursun Bey, *Târih-i Ebu'l-Fetb,* (yay. M. Tulum), ist., 1977, s. 74-75; *Târih-i Naima,* III, 228; K. Wuizinger, *Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel,* Hannover, 1925, s. 36-37; E. Kühnel, *Çiniliköşk'de Türk ve İslâm Eserleri Koleksiyonu,* Berlin-Leipzig, 1938; (Konyalı), *Abideler,* 29-31; **î.** H. Konyalı, "Çinili Köşk-Sırça Saray", *Tarih Dünyası Fatih Özel Sayısı,* (1950), s. 22-27; T. Öz, *Türkish Ceramics,* İst., ty, s. 17-18; Ayverdi. *Fatih III,* 736-755; Koçu, *Topkapu Sarayı,* 234-235; *İSTA,* VII, 4021-4032; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* I, 61-76, 77-79; Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı,* 11-12; A. Kolsuk, *Topkapı Sarayı Müzesi, Çinili Köşk, Türk Çini ve Keramikleri Seksiyonu Rehberi,* Ist., 1971; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 497; Z. Orgun, "Çinili Köşk", *Arkitekt,* XI/12 (1941-1942), s. 252-259; A. Oğan, "Millî ve Sivil Mimarimizde Çinili Köşkün Önemi", *Tarihten Sesler,* I, ist, 1943, s. 19-25; S. Eyice, "Çinili Köşk", *DİA,* VIII, 337-341.

SEMAVİ EYİCE

Çinili Köşk Müzesi

Çinili Köşk 1737de yangından soma bir süre saray ağalarına tahsis edilmiş ve birtakım değişiklikler yapılarak 1880de İmparatorluk Müzesi (Müze-i Hümayun) olarak arkeolojik ve İslam eserlerinin sergilenmesi için kullanılmıştır. 1939da Topkapı Sarayı Müzesi'ne devredilen binanın içindeki eserler çeşitli müzelere dağıtılmış ve müze olarak işlevini yitirmiştir. 1953'te İstanbul'un 500. Fetih Yılı dolayısıyla Fatih Sultan Mehmed'e ait elbise, silah, ferman gibi eserlerin sergilenmesi için onarılan bina "Fatih Müzesi" adı altmda ziyarete açılmıştır. Daha sonra Türk İslam ve Osmanlı çini ve keramiklerinin sergilendiği bir bölüm haline getirilmiş ve 1981'de İstanbul Arkeoloji Müzelerine bağlanmıştır. 1990'dan itibaren iç sergilemesi yenilenmeye başlamış ve 28 Mayıs 1992'de (İstanbul'un fethinin 539- yılında) çağdaş bir müzecilik anlayışıyla yeniden ziyarete açılmıştır.

Müzede, Türk çini ve keramiklerinin ilk dönemlerine ait örnekler, Selçuklu çini ve keramikleri, İznik'te üretilen ve 14. yy'm ortalarına tarihlendirilen İznik çini ve keramikleri, İznik atölyelerinde 14. yy'm sonlarmdan 16. yy'm başlarına kadar üretilen Milet işi keramikler ve mavi-beyaz cami kandilleri, mavi-beyaz İznik keramiklerinin ana tiplerinden biri olan ve İznik'te üretilen Haliç işi keramikler sergilenen eserler arasındadır.

Ayrıca, 16. yy'm ortalarına doğru İznikli ustaların kobalt mavisi ve firuzenin yanında adaçayı yeşilinden zeytin yeşiline kadar değişik yeşillerle mor ve eflatunu birlikte kullandıkları sert beyaz hamurlu, yanlışlıkla "Şam işi" denilen keramikler müzede sergilenmektedir.

16. yy'm ortalarından başlayarak 17. yy'ın sonuna kadar üretilen çok renkli çini ve keramikler de Çinili Köşk koleksiyonları içinde yer almaktadır.

17. yy'm sonlarından 18. yy'm ortalarına kadar en güzel örneklerini veren, özellikle 18. yy'm başlarında İznik'te üretimin sona ermesiyle önem kazanan ve üretimini 20. yy'ın başlarına kadar sürdüren Kütahya çini ve keramiklerinin güzel örnekleri de müzede sergilenmektedir. Çinili Köşk'ün bir bölümünde de Çanakkale keramikleri yer alır. Müze koleksiyonlarında 2.000 civarında eser bulunmaktadır.

ALPAY PASİNLİ

ÇINILI KÜLLIYESI

Üsküdar İlçesi, Murat Reis Mahallesinde kendi adı ile anılan semtte, Çavuşdere Caddesi ve Çinili Mescit Sokağımn kesiştiği köşededir.

Sultan İbrahim'in (hd 1640-1648) padişahlığının ilk yıllarında, Kasım Ağa'mn mimarbaşılığı zamanında inşa edilen

külliyenin **banisi** Kösem Valide Sultan' dır.

Külliye cami. medrese, sebil, sıbyan mektebi, çeşme ve çifte hamamdan oluşmaktadır. Bunlara daha sonra büyük bir su havuzu ile zamanla oluşan hazire ilave olmuştur.

Külliyede inşa tarihi veren üç tane kitabe bulunmaktadır. Cami kapısı üzerinde yer alan sülüs hatla yazılı iki satır halindeki üç beyitlik kitabe Şair Himmete aittir. Bu kitabeden caminin 1050/1640' ta yapıldığı anlaşılmaktadır. Avlu kuzey kapısı üzerinde yer alan sülüs hatla yazılı üç satır halindeki altı beyitlik kitabe Şair Fevzi'ye aittir. Bu kitabeden de külliyenin diğer yapılarından mektep, çeşme, hamam ve sebilin de aynı tarihte yapıldığı anlaşılmaktadır. Kitabede bugün mevcut olan medreseden bahsedilmemektedir. .Muhtemelen medrese 16-ıO'tan hemen sonra yapılmış olmalıdır. Çeşme üzerinde yer alan sülüs hatla yazılı iki satır halindeki sekiz beyitlik kitabe de yine Şair Fevzi'ye ait olup bu kitabeden çeşmenin 1052/16-ı2de yapıldığı anlaşılmaktadır. Zamanla tahrip olan külliye binaları birkaç defa tamir edilmiştir. Son yıllarda tamir olan camide vaktiyle 1890-1893 arasında yapılan geç devrin kalem işleri bulunmaktaydı. 1330/1912'de yapılan bir tespitte medresenin faal olduğu fakat kullanılamayacak kadar harap durumda bulunduğu anlaşılmaktadır. Caminin çöken son cemaat yeri ile beraber kısmen medrese de 1938'de Vakıflar İdaresi tarafından tamir edilmiştir. Geç devirde yenilenmiş olan minarenin 1964'te yıldırım düşmesi sonucu külahı yanmış, peteği yıkılmış ve 1965'te de tamir edilmiştir. 1908-1909'da iyi durumda ve faal olduğu anlaşılan çifte hamam 1923 sonrasında çevreyi tahrip eden yangını müteakip bir süre kapatılmış ve zamanla harap olmuştur. Daha sonra özel mülkiyete geçmiş olan hamam 1963-1964'te esaslı şekilde tamir edilerek yeniden faaliyete geçmiştir.

Meyilli bir alanda inşa edilmiş olan külliyede simetrik bir yerleştirme düzeni yoktur. Doğuda ve kuzeyde Çavuşdere Caddesi, güneyde Çinili Mescit Sokağı ile sınırlanan külliye binaları arasından Çinili Hamam Sokağı geçmektedir.

Külliyenin güneydoğu köşesinde geniş bir avlu duvarı içerisinde ortada cami, güneydoğuda medrese, kuzeydoğuda şadırvan bulunmaktadır. Şadırvanın yer aldığı köşede kuzeydeki avlu penceresi sebil olarak düzenlenmiştir. Avlunun kuzeybatı köşesinde bugün yenilenmiş olan tuvaletler vardır. Caminin güneyinde geç devirde yapılan büyük bir su havuzu ile zamanla oluşan küçük bir hazire bulunmaktadır.

Caminin kuzeybatısında Çinili Hamam Sokağı üzerinde sıbyan mektebi yer alır. Kuzey ve batıdan bir avlu duvarı ile çevrelenen yapının kuzeyinde avlu duvarı üstünde bir çeşme bulunmaktadır. Sıbyan mektebinin batısında ise çifte hamam yer alır.

Çinili Camii ve medreseden bir görünüm.
Ahmet 1 *e/a Çobanoğlu. 1993*

Cami: Avlu ortasında yüksek bir platform üzerinde yer alan cami. moloz taş ile inşa edilmiştir. Kare planlı olan yapı geçişleri pandantiflerle sağlanan onikigen kasnaklı kubbe ile örtülmüştür. Kuzeybatı köşesinde dışa taşkın kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare yer alır. Çift sıra pencere düzenine sahip yapı üç yönden "U" şeklinde bir son cemaat yeri ile çevrelenmiştir.

Son cemaat yerine kuzeyden ve batıdan olmak üzere iki yönden basamaklarla çıkılarak ulaşılır. Burası baklavalı başlıklara sahip sekizgen gövdeli yirmi mermer sütun ile taşınan, üzeri kiremit kaplı meyilli ahşap çatıyla örtülmüştür, ikinci sıra pencerelerin alt hizasından başlayan çatı geçiş üstlerinde yine sütunlarla taşınarak ileriye doğru uzatılmıştır.

Kuzeyde eksende camiye geçişi sağlayan mermer söveli kapı, altta basık kemerli açıklığa sahiptir. Kapının iki yanında pencere alınlıkları ve duvar yüzeyleri pencere üst seviyesine kadar çinilerle kaplanmıştır.

Yapıda alt sırada banda üç, diğer cephelerle ikişer tane olmak üzere dokuz pencere, üst sırada ise her cephede üçer tane olmak üzere on iki pencere vardır. Alt sıra pencereler tuğladan sivri boşaltma kemerleri altında dikdörtgen açıklıklı ve mermer sövelidir. Son cemaat yeri ile çevrelenen alt sıra pencerelerle tuğla kemerli alınlıklar sıvadan dolayı görülmez. Üst sıra pencereler sivri kemerli açıklıklara sahiptir. Yalnızca doğu ve batı duvarlarında üst kat mahfile açılan kuzey pencereleri sivri kemer altında dikdörtgen acıklıklı ve mermer sövelidir.

Camide kapının iki yanında zeminden yükseltilmiş olan mahfillerden başka bir de üstte ahşap mahfil vardır. Kuzeydoğu köşesinde dikdörtgen acıklıklı ve on iki basamaklı spiral merdiven ile çıkılan bu mahfil iki yanda öne doğru çıkma yapar. Mahfil önde iki tane sekizgen gövdeli mermer sütun, arkada yine sekizgen gövdeli iki ahşap sütun ile taşınmaktadır.

Camide doğu duvarı ortasında pencere açıklığı büyüklüğünde, mihrabın iki yanında da daha küçük olmak üzere topİam üç tane kapaklı dolap nişi vardır. Ayrıca kuzeyde kapının iki yanında, doğuda ve batıda pencere aralarında ikişer tane olmak üzere altı tane küçük sivri kemerli niş mevcuttur. Bunlardan yalnızca kuzeydekiler çift katlı olarak düzenlenmiştir.

Camide mihrap dahil harimin bütün duvarları üst sıra pencerelerin altına kadar çinilerle kaplanmıştır. Ayrıca kuzeydeki son cemaat yeri duvarında ve minber külahında çiniler bulunmaktadır. Çiniler 17. yy'ın Kütahya çinisi olup şeffaf sır altma boyama tekniğinde yapılmıştır. Motiflerde natüralist olarak nar çiçekleri, laleler, karanfiller, bahar dalları, kıvrık dallar, hançer yaprakları, şakayıklar, sümbüller ve çiçek tomurcukları, stilize olarak da hataî, rumî, palmet ve bulut motifleri görülmektedir. Renk olarak beyaz, kobalt mavisi, lacivert, firuze, mor, yeşil ve kahverengiye yaklaşan bir kırmızı kullanılmıştır.

Pencere ve doğudaki dolap nişi üzerindeki çini alınlıklarda mavi zemin üzerine beyaz harflerle celi sülüs hatla "Ayet el-Kürsî" yazılmıştır. Minberin arkasına isabet eden pencerenin alınlığı mihraba doğru kaydırılmıştır. Üstte mavi zemin üzerine beyaz harflerle ve sülüs hatla "Fetih" suresinin yazılı olduğu çini kitabe harimi çevrelemektedir. En üstte çiniler bir sıra palmet motifi ile sonlanmıştır. Son cemaat yerindeki çinilerden bir kısmı zamanla dökülmüş, bunlardan ba-

zıları pencere alınlıklarına gelişigüzel yerleştirilmiştir.

Tamamen çini ile kaplanmış olan mihrap sivri kemerli olup yedi kenarlı bir niş şeklinde düzenlenmiştir. Çinilerin ana kompozisyonu iri hançer yaprakları ve şakayıklardan oluşmaktadır. Nişin içinde üstte mavi zemin üzerine beyaz harflerle ve sülüs hatla yazılı olan çini kitabede Kuran'dan bir ayet yer almaktadır.

Bugün camide kubbe içinde, pandantiflerde ve minber köşkünün tavanında yenilenmiş olan kalem işleri vardır. 1890-1893 arasında yapılan geç devir kalem işleri son restorasyonda tamamen ortadan kaldırılmıştır. Kubbe ortasında kiremit kırmızısı zemin üzerine beyaz renkte kıvrık dal ve rumîlerden oluşan bir madalyon bulunmaktadır. Etrafı bir dizi palmetle çevrelenmiştir. Kubbe içinde sekiz tane iri şemse motifi, kubbe eteğinde ise bir dizi yarım şemse motifi vardır. Zeminleri kiremit kırmızısı olup beyaz renkte kıvrık dal ve rumîlerle bezenmiştir.

Mermerden yapılmış olan minber itinalı bir işçiliğe sahiptir. Yanlarda sivri kemerli geçiş açıklığı ile üç sivri kaş kemerli pabuçluğu bulunan minber on basamaklı olup basık kemerli kapı açıklığına sahiptir. İki yanı zarif sütunçelerle yumuşatılmış olan kapı açıklığı kemer üstündeki yazı kartuşundan sonra mukarnaslı ve rumîli-palmetli bir taç ile sonlanır. Korkuluklar ajurlu olup kıvrık dallar üzerinde iri rumî ve palmetlerden oluşan bir kompozisyona sahiptir. Korkulukların kapı söveleri ile birleştiği yerde ortada tam yanlarda yarım palmet şekliyle sonlanan köşe dolguları kabartma lale motifleriyle süslenmiştir. Yan aynalıkların ortasında yer alan yuvarlak ajurlu şebekelerde kıvrık dal üzerinde rumîlerden oluşan kompozisyon görülür. Aynalığın köşelerinde, geçiş açıklığı üzerinde, pabuçluk kemer dolgularında kıvrık dal ve nımîlerden oluşan kabartma süslemeler vardır. Minberin köşk kısmı baklavalı başlıklara sahip sekizgen sütunçeler üzerinde sivri kemerlere oturan sekizgen kasnaklı pramidal külah ile örtülüdür. Kemer köşe dolgularında kıvrık dal ve mmîlerden oluşan kabartma süslemeler vardır. Kasnak ve külah ise tamamen çini ile kaplanmıştır.

Ahşap malzemeden yapılmış olan vaaz kürsüsünde aynalıklar kündekari tekniğindedir. Dikdörtgen ve kare parçaların birleşmesi ile kompozisyon oluşturulmuştur. Altta ön cephede üç, yanlarda birer panoda ahşap üzerine fildişi ve ahşap kakma süslemeler görülür.

Caminin kapı kanatları üç aynalıklı olup orta ve alt aynalarda kare ve dikdörtgenlerin birleşmesi ile oluşan bir kompozisyon görülür. Düz olan üst aynalarda ise ortada baklava şeklinde, köşelerde dairesel şekilde düzenlenen ahşap ve fildişi kakmalardan oluşan süsleme yer alır. Harimde doğudaki dolap kanatları ile batıdaki pencere kanatlarında alt ve orta aynalar kapı kanatlarına benzemektedir. Diğer pencere kanatlarında ise bu aynalar tek parçadır. Mihrabın yanındaki iki küçük dolap kanadı dışında tüm pencere ve dolap kanatları üst aynalarında "Kaside-i Bürde" yazılıdır. Mihrabın yanındaki dolapların kanatlarında alt ve orta aynalar dikdörtgenlerin birleşmesi ile oluşmuştur, üst aynalarda ise kabartma olarak kıvrık dal ve rumîli süsleme görülür. Ayrıca kapı, pencere ve dolap kanatlarında düz, ajurlu ve kabara şeklinde metal aksam bulunmaktadır.

Külliyenin hamam ve sıbyan mektebinin bir görünümü.
Ahmet Vefa Çobanoğlu, 1992

Düzgün kesme küfeki taşından yapılmış olan minare, caminin kuzeybatı köşesine dışa taşkın olarak yerleştirilmiştir. Geç devirde yenilendiği anlaşılan minare kare kaide üzerinde silindirik gövdeli ve tek şerefeli olup kurşun kaplı külahla örtülüdür. Son cemaat yerinde kuzeyde yer alan dikdörtgen açıklıklı bir kapısı olan minarede gövde düşey hatlarla yivlendirilmiştir. Şerefenin altında kaval silmeden sonra konsol şeklinde düzenlenmiş olan iri akant yaprakları görülür. Şerefede altı kollu yıldızlar ve altıgenlerden oluşan ajurlu korkuluklar bulunmaktadır. Minarenin 1964'te yıldırım düşmesi neticesinde yıkılan külahı ve peteği 1965'te Vakıflar İdaresi tarafından yeniden yapılmıştır. Külah altında iki kaval silme arasmda bir sıra girland, aralarında iri çelenkler görülür.

Şadırvan: Caminin kuzeydoğusunda avlu köşesinde yer almaktadır. Ortasında bir fıskiye çanağı bulunan dairesel formda on dört dilimli mermer bir hazneye sahiptir. Hazne üzerinde altıgenlerin birleşmesinden oluşan ışınsal düzenlemeli, ajurlu mermer şebeke vardır. Şebeke üstte bir sıra palmet dizisi ile sonlanmıştır. Şadırvan baklavalı başlıklı sekiz mermer sütun tarafından taşınan geniş saçaklı, içten kubbeli, dıştan kurşun kaplamalı sivri külahlı bir çatı ile örtülmüştür. Sütunlardan üç tanesi avlu duvarına bitişiktir. Şadırvanın kubbesinde kırmızı, beyaz ve mavi renklerin kullanıldığı kalem işi süslemeler görülür. Kubbe ortasında merkezde on kollu yıldız etrafında bitkisel dekorlu bir madalyon vardır. Madalyonun etrafında ve kubbe eteğinde bir sıra palmet motifi bulunmaktadır.

Medrese: Caminin güneydoğusunda avlunun köşesinde yer almaktadır. Kuzeydeki avlu kapısı üzerinde yer alan 1050/1640 tarihli kitabede külliyeyi oluşturan yapılar içinde medreseden bahsedilmemektedir. Muhtemelen yapı 1640'tan sonra tasarlanmış ve yapılmış olmalıdır. H. Ayvansarayî'nin "Darü'l-hadis" diye bahsettiği yapının 1330/1912 tarihli bir tespitte harap durumda olmasına rağmen faaliyetine devam ettiği anlaşılmaktadır. 1938'de Vakıflar İdaresi tarafından kısmen tamir edilmiş olan yapı bugün bakımsız bir haldedir.

Yapı avlunun güney duvarına bitişik olup yüksek bir platform üzerinde inşa edilmiştir. Medresenin iki kol halinde sıralanan odaları kırık dar açı yapacak şekilde birleşmiştir. "L" biçimli medrese tipinin sokak ve dolayısıyla da avlu duvarı nedeni ile oluşan dar açılı arsa payı üzerinde yerleştirilmesi sonucu yapı planında bir deformasyon olmuştur. Medresenin önünde vaktiyle bir sundurma veya revağın varlığı kabul edilmekle beraber bugün bunu belirleyecek izler mevcut değildir.

Sekiz birimden oluşan medresede birimlerin üzerleri pandantifli kubbelerle örtülmüştür. Kolların kesiştiği köşede yer alan birim dershane olup biraz daha büyüktür. Pahlanmış köşede yuvarlak boşaltma kemeri altında bulunan, küfeki taşından dikdörtgen söveli kapı ile dershaneye geçiş sağlanır. İçte kıble yönünde bir mihrap nişi ile iki yanında dikdörtgen niş yer alır. Doğu taraftaki iki dikdörtgen pencere, avlu duvarı ile med-

rese arasında kalan küçük açıklığa bakmaktadır. Medresedeki altı oda dikdörtgen söveli kapı ve bir pencere ile dışa açılmaktadır. Girişlerin karşısında birer ocak ve niş vardır. Doğu yönündeki küçük bir birim tek kapı ile dışa açılır. Girişin karşısındaki iki mazgallı bu mekân muhtemelen medresenin tuvaleti olmalıdır. Ocak bacaları kare gövdeli ve her cephede ikişer duman açıklığına sahip olup taş külahla örtülüdür.

Su Havuzu: Geç devirde caminin güneyinde avlu duvarına bitişik olarak bir su havuzu yapılmıştır. Doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş olan havuz kesme taş kaplıdır. Kuzey cephesinde iki, batı cephesinde bir adet basık kemerli niş içinde çeşmeleri vardır.

Hazire: Caminin güneyinde su havuzu ile medrese arasmda zamanla küçük bir hazire oluşmuştur. Burada iki tane mermer lahitli mezardan başka etrafta ikisi kitabeli olan birkaç kırık mezar taşı bulunmaktadır.

Cami, şadırvan, medrese, su havuzu ve hazireyi çevreleyen avlu duvarları çeşitli tahribat ve tamirlerle değişikliğe uğramıştır. Yalnızca kuzey duvarı ve kapısı ile güneydeki kapı iyi durumda olup kesme küfeki taşı örgüye sahiptir. Diğer duvarlar üzerinde çeşitli değişiklikler ve bozuk tamirler görülmekte olup çimento harcı ve moloz taş malzeme göze çarpar.

Kuzeydeki avlu duvarı ortasında avluya geçişi sağlayan kapı açıklığı cami ile aynı eksende değildir. Basık kemerli açıklığa sahip kapı üzerinde 1050/1640 tarihli kitabe yer alır. Üç satır halinde altı beyitten oluşan sülüs hadi kitabede külliyeyi oluşturan yapılardan bahsedilir. Dışta ve içte silmelerle çevrelenen kapının batısında üç, doğusunda dört tane dikdörtgen söveli pencere açıklığı vardır. Doğu köşesindeki pencere avludaki şadırvana açılmakta olup sebil olarak düzenlenmiştir.

Avlunun güney duvarı üzerinde yer alan ve basık kemerli açıklığa sahip olan kapı kuzeydeki kapıya göre daha sadedir. Avlu duvarının yenilendiği bu cephede medrese hücrelerinden açılan pencerelerin daha sonra doldurularak kapatıldığı görülmektedir. Bu cephede bugün yalnızca hazireye bakan dikdörtgen söveli bir pencere açıklığı vardır.

Avlu duvarının güneydoğu köşesi pahlanmıştır. Moloz taş ile yenilenmiş kuzeye doğru çarpık olan doğu duvarı üzerinde, içleri doldurularak kapatılan beş pencerenin izleri bugün belli olmaktadır. Avlunun batı duvarı günümüze ulaşmamıştır. Yeni bina ve bahçelerle basit bir sınır mevcuttur. Kuzeybatı köşesinde dışa çıkıntı yapan ve bugün yenilenmiş olan tuvaletler bulunmaktadır.

Sebil: Cami avlu duvarmm kuzey köşesinde şadırvana açılan dikdörtgen söveli bir pencere sebil olarak düzenlenmiştir. Sebil penceresi arazinin meyilli olmasından dolaylı avlu duvarı üzerindeki diğer pencerelerden biraz daha yüksektedir. Kesme küfeki taşı söveli pencerede şovenin etrafı mermerle çevrelenmiştir. Ayrıca üstte baklava dizili mermer bir lento ile altta mermer bir derelik bulunmaktadır. Dışta pencereler gibi demir parmaklıklı olan sebil, içte altıgenlerin birleşmesinden oluşan ışınsal kompozisyonlu mermer şebekeye sahiptir. Şebekenin altında sivri kaş kemerli altı tane su verme açıklığı bulunmaktadır. Pencere aralığı içinde iki yanda birer musluk deliği ve altta ortada su gideri vardır.

Sıbyan Mektebi: Caminin kuzeybatısında Çinili Hamam Sokağı ile Çavuşdere Caddesi'nin kesiştiği köşede yer alır. Yanmdaki çeşmeye ait su haznesi üstünde fevkani olarak inşa edilen yapı kare planlı olup pandantiflerle geçişi sağlanan kasnaksız kubbe ile örtülmüştür. Yapı kuzey ve batıdan bir avlu duvarı ile çevrilmiştir. Avluya biri güneyde, diğeri kuzeyde yer alan basık kemerli iki kapı ile geçilir. Yapının batısında düzgün küfeki taşı korkuluktu, on beş basamaklı bir merdiven bulunmaktadır. Batı cephesinde dikdörtgen söveli kapı ve bir penceresi olan yapının diğer cephelerinde ikişer dikdörtgen söveli pencere vardır. Güney cephesinde kapıya yakm köşedeki pencerenin içi doldurularak kapatılmıştır. İçte pencereler arasmda kuzeyde ocak, diğerlerinde birer niş vardır. Nişlerin üzerinde tuğladan sivri kemerli açıklığı olan birer pencere yer almaktadır. Son yıllarda restore edilmiş olan yapı bugün Çinili Çocuk Kütüphanesi olarak faaliyetine devam etmektedir.

Çeşme: Sıbyan mektebinin avlu duvarı üzerinde kuzeyde yer alan çeşme Çavuşdere Caddesi'ne bakmaktadır. Duvar yüzeyinden hafif taşkın olarak ele alınan çeşme sivri kemerli bir niş şeklinde olup oldukça sadedir. Çeşmenin ayna taşı mermer olup silmelerle sivri kaş kemer şeklinde düzenlenmiştir. Kaş kemerin altmda kabartma bir rozet bulunur. Ayna taşının sağmda küçük sivri kaş kemerli niş şeklinde tas yeri vardır. Altta yer alan taş tekne yol seviyesinin yükselmesi neticesinde çukurda kalmıştır. Çeşme üstte lotus ve palmet dizisinden oluşan bir taç ile sonlanmıştır.

Çeşmenin üzerinde yer alan sekiz beyitlik mermer kitabe çift sıra kartuş şeklinde düzenlenmiştir. Her kartuşta iki satır halinde bir beyit yazılıdır. Şair Fevzi tarafından söylenen kitabe sülüs hatla yazılmış olup 1052/1642 tarihini taşımaktadır.

Hamam: Sıbyan mektebinin batısında Çinili Hamam Sokağı ile Çavuşdere Caddesi arasında yer alan çifte hamam külliyenin en büyük boyudu yapısıdır.

Kareye yakın bir alanı kaplayan çifte hamam, her iki kısımda klasik Osmanlı hamamlarında olduğu gibi soyunmalık, ılıklık ve sıcaklık bölümlerinden oluşmaktadır. Batıdaki hamam kadınlara, doğudaki ise erkeklere aittir. Kadınlar kısmı erkekler kısmına göre daha büyüktür. Kadınlar kısmına sokağa bakan güney cephede, erkekler kısmına ise doğu cephede eksende olmayan kapılar ile geçilir. Kare planlı soyunmalıkların üzerleri sivri kemerli tromplarla geçişi sağlanan kubbelerle örtülüdür. Dikdörtgen planlı ılıklıklardan kadınlar kısmı dört, erkekler kısmı üç kubbe ile örtülmüştür.

Erkekler ve kadınlar kısmında sıcaklık bölümleri birbirlerinden farklı olarak düzenlenmiştir. Kadınlar kısmında sıcaklık sekizgen planlı olup üzeri kubbe ile örtülmüştür. Sekizgen orta mekân dört yönde birer eyvan ile yanlara genişletilmiştir. Köşelerde ise çapraz yerleştirilmiş halvet hücreleri bulunmaktadır. Erkekler kısmında sıcaklık kare planlı olup bütün mekân tek bir kubbe altında toplanmıştır. Sıcaklığın köşeleri alçak bölmelerle halvet hücreleri durumuna getirilmiştir. Hücreler arasında kalan bölümlerle sıcaklıkta dört eyvanlı şema oluşturulmuştur. Kuzeyde sıcaklıkların arkasında hamamın su haznesi ile külhanı bulunmaktadır.

20. yy'ın başlarına kadar bakımlı ve faal durumda olan çifte hamam bir dönem kapanmış ve bakımsız kalmıştır. Daha sonra özel mülkiyete geçen hamam, 1963-1964'te iyi bir şekilde tamir edilmiş olup bugün hâlâ faaliyetine devam etmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 184-186; Evliya, *Seyahatname,* I, 328-329; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* ist., 1986, s. 344-346; M. Binan, *Kapılar,* İst., 1950, s. 30-43; Çeçen, *Üsküdar,* 57-58; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst. 1993, s. 537-538; G. Erol, "Çinili Cami ve Külliyesi". *STAD,* S. 3 (1988), s. 37-43; ay, "Çinili Cami Külliyesi", *DİA,* VIII, 335-337; Eyice, *İstanbul,* 114; *İSTA,* VII, 4009-4011; (Konyalı), *Abideler,* 27-29; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 130-136; Kumbaracılar, *Sebiller,* 23: Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe;* Raif, *Mir'at,* 130-131; Z. Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690),* İst., 1975, s. 178-183; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 18; Şehsuvaroğlu, *İstanbul,* 83; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 266; E. Tokay, *İstanbul Şadırvanları,* İst., 1951, s. 23; Ş. Yetkin, "Kütahya Dışındaki Kütahya Çinileri ile Süslü Eserler", *Kütahya,* İst., 1981-1982, s. 83-110.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

ÇİROZ

Uskumru balığının kurutulmuşu. Uskumrunun kış boyunca depoladığı yağ ilkbaharda erir, yumurta döktükten sonra balık kupkuru hale gelir. Uskumru yağlıyken "lipari", bu devrede de "çiroz" olarak adlandırılır.

İlkbaharla beraber güçlenen güneş ışınları Boğaz'da denizi ve toprağı ısıtırken, kuzeyden esen tatlı sert rüzgârlar Karadeniz'e açık burunları ve tepeleri doğrudan etkiler. Uskumru da bu devre içinde, nisanın ilk haftasından 15 Mayıs'a kadar kurutulmaya elverişlidir. Kandilli, Arnavutköy, Emirgân, Sarıyer sırtları gibi Boğaz'm güneş ve rüzgâr alan bölgelerine kurulan sergilere asılı çirozlar kurutulmaya bırakılır. Bu tarihten sonra balıklar yağlanmaya başladığı, havalar da fazlaca ısındığı için yavaş yavaş kuruyamaz, dolayısıyla kurtlanıp bozulur.

Kurutma işlemi ise şöyledir: Ölçüyü 100 adet uskumru üzerinden alırsak, balıklar geniş ve çukur bir kaba konup 350 gr mutfak tuzuyla karıştırılır, 12 saat kapta bırakılır. Bundan sonra solungaçlarıyla birlikte bağırsakları yaka tarafından çekilip çıkarılır. İşlem sırasında balıkların göğsünü kafa kısmına bağlayan organın koparılmamasına, karnının patlatılmamasına dikkat edilir. Ayıklanmadan ötürü kanların ve fazla tuzun giderilmesi için balıklar iki-üç kez yıkanıp suları süzülür. İkişer ikişer sırt sırta gelmek suretiyle kuyruklarından ilmek yapılarak üç-dört parmak aralıkla sicime dizilir. Kurutulmak üzere rüzgâra açık ve güneş gören uygun bir yere serilir. Kurutma işlemi bir hafta, on gün içinde tamamlanır.

Kurutulmuş çirozlar temmuz ve daha sonraki aylarda katılaşır ve açıkta asılı durduğu için de bir hayli kirlenirler. Bu haliyle satın alınan çirozları kafaları koparıldıktan sonra, pişirmeden evvel iyice yıkamak gerekir. Böylelikle üzerindeki kir ve tozlar giderildiği gibi, balıklar da nemlenmiş olur. Bundan sonra ateşte her iki tarafı pişirilir. Balıkların nemli olması, üstlerinin yanmadan yavaş yavaş pişmesini sağlar. Pişen balıklar, kâğıda sarılıp havan eli veya benzeri sert bir aletle sırt taraflarına vurmak suretiyle biraz ezilir. Kılçıklarını içeren karın kısmı ve omurgası atılır. Kabuk haline gelmiş derisi temizlenir. Küçük küçük parçalara ayrılır. Çukur bir kaba veya süzgece konarak musluk altında üç-dört kez suyu akıtılarak yıkanır. Bu işlem sırasında balığın bütün kir ve tuzu çıkar. Elyafı şişer, yumuşak bir hal alır. Didiklenerek servis tabağına konur. Üzerine zeytinyağı dökülüp, ince kıyılmış dereotu serpilir. Böylece yarım saat beklenilir. Ancak yemeden önce sirke veya limon suyu konur. Evvelce yağı içmiş balıklar sirkeyi kabul etmezler. Böylece yumuşak ve zevkle bir çiroz salatası yemek mümkün olur.

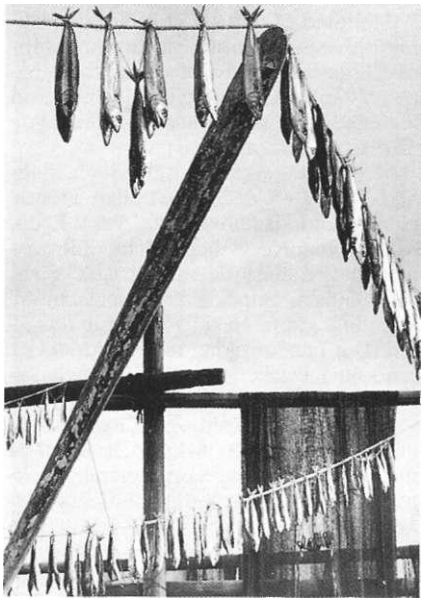

Ukbahar güneşinde kurutulan çirozlar.
A. Selçuk Sakaoğlu

Çit Kasrı
Ali Hikmet Varlık, 1994

1965'e kadar Marmara Denizi'nde güçlü lambalarla yapılan aşırı uskumru avcılığı ve daha sonraki yıllarda meydana gelen deniz kirliliği balığın Marmara'ya girmemesine neden olmuştur. Bu yüzden uskumru çirozu yerini istavrit çirozuna bırakmış, ancak lezzet itibariyle istavrit, hiçbir zaman uskumrunun yerini alamamıştır.

ALİ PASÎNER

ÇİT KASRI

Yıldız Sarayı(->) birinci avlusu içinde, harem duvarına bitişik bir yapıdır. Günümüzde Yıldız Sarayimn (müze), Büyük Mabeyn, Yaveran ve Bendegân Dairesi, Harem Kapısı ve duvarı ve Çit Kasrı ile oluşmuş birinci avlusunun kuzey sınırını meydana getirmektedir.

Çit Kasrı, Yıldız Sarayimn ilk yapılarından biri olup, Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından yaptırılmıştır. Mimarı bilinmemektedir. Yapının özgün işlevi padişahı ziyarete gelen yabancı elçilerin bekleme yeri ve zaman zaman askeri ve mülki devlet erkânmın toplantı yeri olmasıydı.

Çit Kasrı, doğu-batı doğrultusunda arka arkaya sıralanmış ve birbirine geçen odalardan oluşan bir plan şemasına sahiptir. Bu şemanın doğu ucunda büyük toplantı salonu yer almaktadır. Batı ucuna ise bir kat alttan girilmekte, buradan yukarı çıkılarak ilk bekleme odasına ulaşılmaktadır. Ayrıca yapının tam ortasında birinci avludan girilen bir kapı ve camekân da (rüzgârlık) bulunmaktadır. Doğu tarafında bulunan büyük toplantı salonu, harem ile bağlantılı olup, padişahın toplantı salonuna doğrudan ulaşımını sağlamaktadır. Yıldız Sarayı, hilafetin kaldırılması ve Cumhuriyet'in ilanından sonra bir süre boş kalmış, daha sonra Silahlı Kuvvetier'in çeşitli kademeleri ve özellikle de Harp Akademileri tarafından 1978'e kadar kullanılmıştır. Bu dönemde Çit Kasrı kütüphane binası olarak işlev görmüştür. 1978'de Kültür Bakanlığına devredilmesinden sonra Çit Kasrı, İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'nin kullanımına verilmiş ve 1983'te biten bir restorasyon ile bu merkezin, kütüphane ve dokümantasyon binası olarak kullanıma açılmıştır. Yapının, özellikle 1920-1978 arasında, gerek boş olduğu yıllarda, gerekse Harp Akademilerinin kullanımında olduğu yıllarda bakımsızlık ve bilinçsiz müdahaleler sonucunda, iç mimarisinde ve özellikle dekorasyonunda bozulmalar olmuştur. Restorasyonda, özgün malzeme ve belgesel izler korunmuş, yok olmuş bölümlerde yenilemeler yapılmıştır. Çit Kasrı, aynı dönemde yapılmış Büyük Mabeyn'in rrtimari özelliklerini andıran bir dış mimariye sahiptir. Adını iç dekorasyonda duvarların kaplamasında kullanılan "çit" kumaşından almıştır.

Bibi. F. Ezgü, *Yıldız Sarayı,* ist, 1962; C. Binan, "Yıldız Sarayı, Yanmış Hususi Daire Kuzey Avlusu Mekânsal Oluşumu, Sorunları ve Değerlendirilmesi Üzerine Bir Araştırma", (İDMMA basılmamış yüksek lisans tezi), 1984.

CAN BİNAN

ÇİTURİ HANI

Hanın mülkiyetini uzun süreler ellerinde tutmuş olan Çiturislerin adıyla "Çituris Hanı" olarak da bilinir. Voyvoda Caddesi (Bankalar Caddesi) ile Tersane Caddesi arasındaki Mertebanî Sokağımn (bugün Teğmen Hüseyin Sofu Sokağı) Söğüt Sokağı ile kesiştiği köşededir.

Hem Mertebanî hem de Söğüt Sokağı'na cephesi olan hanın giriş kapısı Mertebanî Sokağına açılır. Çevrede benzerleri de görülen 19- yy'ın ikinci yarısının, klasik süslemelerine sahiptir. Kapısının üstünde yarım daire ve yarı sütun başlıkları gibi görünen çıkıntılar vardır. Mertebanî Sokağına bakan cephesinde dörder, Söğüt Sokağı cephesinde ikişer penceresi bulunmaktadır.

186İde yapılmış olan hanın ilk sahibi deri işi yapan Vasil Hacıyanopulos'tur. Han o zamanlar iki katlı iken Çituri Biraderler 1918'de binayı satın aldıktan sonra üstüne iki kat daha çıkılmış ve han bugünkü görünümünü almıştır.

Hanın bulunduğu Bankalar Caddesi'

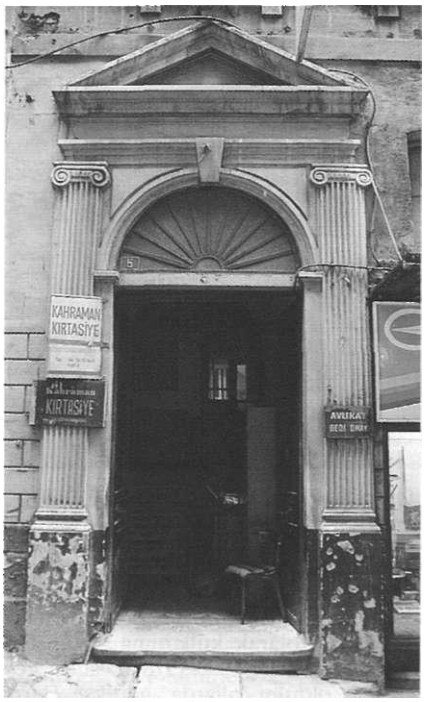

Çituri Haninin girişi.
Yavuz Çelenk, 1994

ne parelel sokak, 19. yy'rn sonu ve 20. yy'm başlarında Galata bankerlerinin yerleşim alanıydı. Tam karşısında ünlü Corpi ailesinin bankerlik bürosu bulunuyordu. Hanın ilk katı önceleri tümüyle mağaza olarak kullanılıyordu. Çituri Biraderler ise, hanı aldıktan sonra bir yandan kırtasiye malzemesi ithal edip satarlarken bir yandan da zamanm ünlü Çituri Matbaasim çalıştırıyorlardı. Dönemin hemen hemen bütün yabancı dil yayınları Çituri Biraderler'in matbaasında basılırdı.

Çiturisler kırtasiye işlerini geliştirip kâğıt ithaline de başlayınca İstiklal Caddesi üzerinde Eski Çiçekçi Sokağı köşesindeki İsak Sevy'e ait eczaneyi devraldılar ve Çituri Kırtasiye adı altında işletmeye başladılar. Ailenin Türkiye'yi terk etmesi sırasında, bu dükkânlar ve han satılıp devredildi. Çituri Ham günümüzde eski dış görünümünü korumakla birlikte, içinde değişik işler yapan küçük işyerleri bulunmakta, zemin kattaki, Çituri Biraderler'in kırtasiye mağazası ise günümüzde başka sahiplerin elinde aynı işlevi sürdürmektedir.

BEHZAT ÜSDİKEN

ÇİVİZADE KIZI MESCİDİ

Fatih İlçesinde, Davutpaşa semtinde, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi sınırlan içinde çocuk polikliniği karşısında bulunmaktadır. Çavuşzade veya Ümmü Gülsüm Mescidi olarak da bilinir.

Mescit, Mimar Sinan'ın eseridir. Banisi hakkında iki farklı görüş vardır. Ayvansarayî'ye göre banisi Ümmü Gülsüm Hatun'dur. Diğer görüşe göre ise, 979/1540-41'de, Mustafa Çavuş tarafından yaptırılmış olup minberini Ümmü Gülsüm Hatun koydurmuştur. Mescit zamanla harap duruma gelmişse de 1965'te Vakıflar İdaresi tarafından ihya edilerek yeniden ibadete açılmıştır.

Mescit kaba yontma taş örgülüdür. Çatısı ise basit kiremit örtülüdür. Son cemaat yeri önüne camekânlı bir kısım eklenmiştir. Bu kısmın kapısı batı yönünde ise de son cemaat yeri ve harimin kapıları mihrap eksenindedir. Son cemaat yerinde biri kapı üzerinde, diğer dördü kapının iki yanında olmak üzere beş adet pencere mevcuttur. Harimin doğu yönünde üç, mihrap yönünde ise mihrabın iki yanında olmak üzere beş adet pencere yer almaktadır. Batı yönü ise sağırdır. Pencerelerin tümünde dökme demirden şebekeler bulunmaktadır. Minare yuvarlak gövdeli, tek şerefeli ve renkli sıva ile kaplıdır.

Ek kısmın girişinin tam karşısında bir kapı ile ayrılmış kısım kadınlar mahfilidir. Son cemaat yerinde de giriş kapısının solundaki kısım bir paravanla ayrılmıştır ve imam odası olarak kullanılmaktadır. Harime girişin üzerinde ahşaptan yapılmış bir mahfil görünümündeki kısım, sonradan cemaatin sığabilmesi için yapılmıştır. Bu bölümün girişi harım kapısı sağındaki bir merdivendendir. Mescidin mihrabı yakın bir tarihte Kütahya çinileriyle kaplanmıştır. Minber ise Ümmü Gülsüm Hatunun yaptırdığı minberdir. Külah kısmı sonradan eklenmiştir. Son derece sade olan minber, mescidin bütün içi gibi yeşile boyanmıştır. Tavan kaplaması ise ahşaptır.

Cami bahçesi içinde mihrap yönünde Dayı Ömer ve Nafia Hanım Çeşmesi olarak anılan bir çeşme bulunmaktadır. Kitabesi mevcuttur. Bu kitabeye göre çeşme 1881'de Dayı Ömer tarafından yaptırılmıştır. İkinci yaptıranı ise Nafia Hanım'dır. Çeşme şu anda kullanım dışıdır. Kesme taştan yapılmış bu çeşmenin haznesi kaba yontma taş örgülüdür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 79; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 28-29, no. 150; Öz, *istanbul Camileri,* I, 40; *Fatih Camileri,* 80-81.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

Çivizade Kızı Mescidi
Tarkan Okçuoğlu, 1993

ÇMZADELER

16-18. yy'larda İstanbul'un tanınmış ilmiye ailesidir. Bu aileden yetişen iki şeyhülislam vardır.

Bostanzadeler(->) gibi Anadolu kökenli ve Türk asıllı olan Çivizadelerin atası, Menteşeli (Muğla) hattat ve Çivi Efendi diye ünlü İlyas'tır. Oğlu "Büyük Çivizade" denen Şeyhülislam Muhyiddin Şeyh Mehmed Efendi (1476-1547) İstanbul medreselerinde öğrenim gördü. Tacizade Sadî Çelebi'den, Fenarî Muhyiddin Efendiden dersler aldı. Karabali Medresesine muid (asistan) oldu. Müderrisliğe Edirne'de başladı.

1527'de yargı sınıfına geçerek Mısır kadısı oldu. 1537'de Anadolu kazaskerliğine atandı. 1539'da şeyhülislam oldu. Bu görevde iken tasavvufu ve tarikatları yasaklayıcı fetvalar verdi ve tasavvuf karşıtı akımın öncülüğünü yaptı. Bu tutumundan dolayı 154l'de görevinden azledildi. Hacca gitti. Dönüşünde Fatih Medresesinde müderrislik görevi aldı. 1545'te Rumeli kazaskerliğine getirildi ve bu görevdeyken öldü. Eyüb Sultan Camii naziresine gömüldü.

Damadı Hâmid Efendi (1494-1577) Rumeli kazaskerliği (1557-1566) yapmıştır. Oğullarından Abdurrahman Abdî Çelebi (ö. 1553) başdeîfardarlığa kadar yükselmiştir. Abdî Çelebinin oğlu Müderris ve Kadı Mustafa Efendidir (ö. 1565). Mustafa Efendi'nin oğlu Abdurrahman Efendi (ö. 1629) IV. Murad döneminde (1623-1640) Anadolu kazaskeriydi.

Muhyiddin Efendi'nin ikinci oğlu Çivizade Mehmed Efendi (1531-1587) babasından, Perviz Efendiden, Taşköprülüzade'den dersler aldı. 1552'de müderris oldu. İstanbul medreselerinde görev yaptı. 1569-1575 arasında Şam, Mısır, Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıklarında bulundu. 1575'te Anadolu, 1577'de Rumeli kazaskeri oldu. İki yıl açıkta kaldı. 1580'de ikinci kez Rumeli kazaskerliğine getirildi. 1582'de şeyhülislam oldu. 1584'te vezirazam olan Özdemiroğlu Osman Paşa kendisini ziyarete giderek saygı sunuşunda bulundu ve bu Osmanlı protokolünde yeni bir gelenek durumuna girdi. Mehmed Efendi şeyhülislam iken öldü. Babasının yanma gömüldü. Mehmed Efendi de tasavvuf ve tarikat karşıtıydı. İstanbul'un ilmiye sınıfı semti olan Zeyrek'te cami ve medrese, Şehremini'de bir mescit yaptırmıştır.

Mehmed Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1651) Su'nullah Efendi'den ders aldı. İstanbul'da Zal Paşa, Eyüp, Sahn-ı Semaniye, Valide Sultan, Süleymaniye medreselerinde müderrislik, Şam, Mısır, Galata, Bursa, Edirne ve İstanbul'da kadılık yaptı. 1639'da Anadolu kazaskeri iken emekli oldu. l644'te ikinci kez Anadolu kazaskeri, l647'de Rumeli kazaskeriydi. l648'de açığa almdı.

Mehmed Efendi'nin oğlu Çivizade Ataullah Efendi de (1638-1725) İstanbul'da müderrislik, Kudüs, Şam, Selanik, Mekke, Galata, Edirne, Kahire, Filibe ve İstanbul'da kadılık yaptı. 1717'de Anadolu kazaskeri oldu. 1719'da Karacabey'e sürüldü. 1721'de Rumeli kazaskerliğine getirildi. Bir süre açıkta kaldıktan sonra 1723'te ikinci kez Anadolu kazaskeri oldu ve bir yıl sonra emekliye ayrıldı.

Eyüp'teki aileye ait yalıda öldü. Eyüb Sultan Camii haziresindeki türbesine gömüldü. Çivizade Darülhadisi denen bir medrese yaptırmıştır.

Bibi. Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik,* 292-294; Şeyhî, *Vekayiü'l-Fuzalâ,* I, 195-196, 517, 539, II-III, 600-602; Mecdî, *Hadaiku'l-Şakaik,* 446-448; Müstakimzade, *Devhatü'l-Meşayih,* İst., ty, s. 19-20; *Tarih-i Selânikî,* 221-222; *Tarih-i Naima,* I, 109; Müstakimzade, *Tuhfe,* 444; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 72; *Ihniye,* 262, 403; Uzunçarşıh, *İlmiye,* 95, 177, 187, 195.

NECDET SAKAOĞLU

ÇIZGEN, ABDULLAH

(1911, İstanbul - 25 Aralık 1986, İstanbul) Ressam.

İlkokuldayken resimle ilgilenmeye başladı. Ressam Hasan Tahsin'in teşvikiyle Güzel Sanatlar Akademisine girdi, 1932'de Feyhaman Duran atölyesinden mezun oldu.

Sanat hayatının çeşitli evrelerinde değişik çizgiler izlemiş olan Çizgen, sonunda gerçekçi bir üsluba yönelmiştir. Bir dönem Topkapı Sarayı ressamı olarak görev yapmış, tablo restorasyonu konusunda çalışmıştır.

Çeşitli karma sergilere katılan Çizgen, daha çok peyzaj ve enteriyör (iç mekân) çalışmaları ile tanınmıştır. İstanbul'la ilgili eserlerinden bazıları: "Topkapı Sarayı Harem Dairesi Kapısı", "Topkapı Sarayı'nda Ocak", "Kanlıca", "Topkapı Sarayı Velialt Dairesi'dir.

Bibi. N. Islimyeli, *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi,* Ankara, 1967; Boyar, *Türk Ressamları,* 250.

AHMET ÖZEL

ÇOCUK DILI

Çocukların yeni yeni konuşmaya başladıkları, anadilini çat pat kullanabilecek duruma geldikleri zaman annelerince öğretilen ya da çocukların kendiliklerinden uydurdukları kelime esasma dayanan dil.

Çocuk dilini oluşturan kelimelerin bir kısmı çocuklar tarafmdan, büyük çoğunluğu da anne ve çevresi tarafından yaratılır. Çocuk dilindeki kelimeler, başka yerlerde olduğu gibi İstanbul'da da hayvanların ses taklitlerinden (miyav miyav, vak vak, hav hav), hece ve kelime tekrarlarından (cip cip, dah dah), şiddetli seslerden (kıh, atta), bazı kelimelerin sonuna getirilen küçültme ve sevgi ifade eden eklerden (atacık, hoppacık) zaman zaman da her çocuğun kendine özgü yakıştırmalarından (bum bum "su") oluşur.

Yörelere göre değişiklikler gösteren çocuk dili daha çok anne ve çocuk ya da çocukla diğer aile bireyleri arasında konuşulur. Çocuk dili Osmanlı şairlerince de işlenmiştir. Ayrıca ramazan gecelerinde mahalle bekçilerinin okuduğu maniler (bak. bekçi manileri) arasında "Fasl-ı Lisân-ı Sıbyân" başlığını taşıyan ve 12 dörtlükten oluşan bir mani katarı vardır. Bu dörtlüklerde çocuk dilinde çocuğa "bebek", dayağa "batıcak", kapmaya "hapıcık", yemek yemeye "nam nam", tak, keye "ta ta", ekmeğe "ba ba", dua okumaya "amin amin", sokağa çıkmaya "atta", oyuna "elçıp", hamama "çap çap", kediye "pisi", köpeğe "kuçu kuçu", iyiye "cici", kötüye "kaka", korkutucu şeylere "böcü", sopaya "düdü", öpmeye "macıcık", ateşe "cız", uykuya "ninni", yiyeceğe "mama", ata "dahdah", başını dövmeye "vah vah", bekçiye "tak tak baba", kesici nesneye "kıh" denildiği manzum bir biçimde anlatılmaktadır.

Yoğun göçler nedeniyle nüfusu hızla artan İstanbul'da bugün farklı yörelerin kültür öğeleri bir arada bulunmaktadır. Anadolu'nun değişik yörelerinden gelenler belli ölçülerde de olsa geldikleri yörenin geleneksel kültür öğelerini korudukları için çocuk dilini oluşturan kelimeler de ailenin geldiği yörenin izlerini taşımaktadır.

Bibi. Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 116-117; S. V. Örnek, *Geleneksel Kültürümüzde Çocuk,* Ankara, 1979; A. Çelebioğlu, "Çocuk Dili (Lisân-ı Sıbyan) İle Yazılmış Şiirler", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri,* Ankara, 1982; ay, *Türk Ninniler Hazinesi,* İst., 1982; ay, *Ramazanname,* İst, ty, s. 115-116.

MEVLÜT ÖZHAN

ÇOCUK FOLKLORU

Eski İstanbul ailesinde, doğum öncesinden başlayarak ergenlik çağma kadar çocuk konusunda birçok gelenek ve uygulama vardır. Çocuklarla ilgili halk edebiyatı ürünleri de oldukça geniş bir birikim oluşturmuştur.

İstanbul çocuk folkloru, ailelerin toplumsal durumuna, semt ve mahallelerin özelliklerine göre farklılıklar gösterir. İstanbul'da ayrı bir dünya durumunda olan, çoğu kurumlaşmış ve tören niteliği kazanmış saray gelenek ve uygulamaları arasmda beşik alayı(-0 doğrudan doğruya çocuklarla ilgilidir.

Çocuk sahibi olmak isteyen karı kocanın ya da kocalarından gizli olarak kadınların kendi aralarında gerçekleştirdikleri büyüsel işlemlerden, bu amaca yönelik geleneksel uygulamalardan herhangi birine başvurmaları oldukça yaygındır (bak. adak yerleri; kısırlık âdetleri; yatırlar; ziyaret yerleri). Doğumdan sonra, doğrudan doğruya çocuğa ve anneye yönelik gelenek ve uygulamalar toplamını oluşturan ve lohusalık dönemini de içeren doğum âdetleri(->) ve doğumdan sonraki kırk günlük dönemde uyulması gereken kurallarla ilgili olan kırklamak(->); annelerin çocukları uyutmak için ezgiyle söyledikleri ninniler(->); yeni yeni konuşmaya başlayan bebeklerin oluşturduğu ya da büyüklerden öğrendiği çocuk dili(->); erkek çocuklar için sünnet âdet ve törenleri; okula ilk başladıkları gün düzenlenen âmin alayı(->); çocuklar kadar büyüklerin de ilgi gösterdikleri bilmeceleri-»); masallar(->); çocuk hastalıklarının tedavisinde de kullanılan halk ilaçları(->); değişik dinsel, büyüsel ya da denenmiş uygulamalardan oluşan iyileştirme yolları çocuk folklorunu oluşturan temel öğelerdir.

Çocukluk döneminin vazgeçilmez eğlence araçlarından olan oyuncaklar (bak. Eyüp oyuncakçıları); türlü türlü eğlence araç ve imkânları sunan bayram yerleri(->) mahalle ve sokak aralarındaki boş

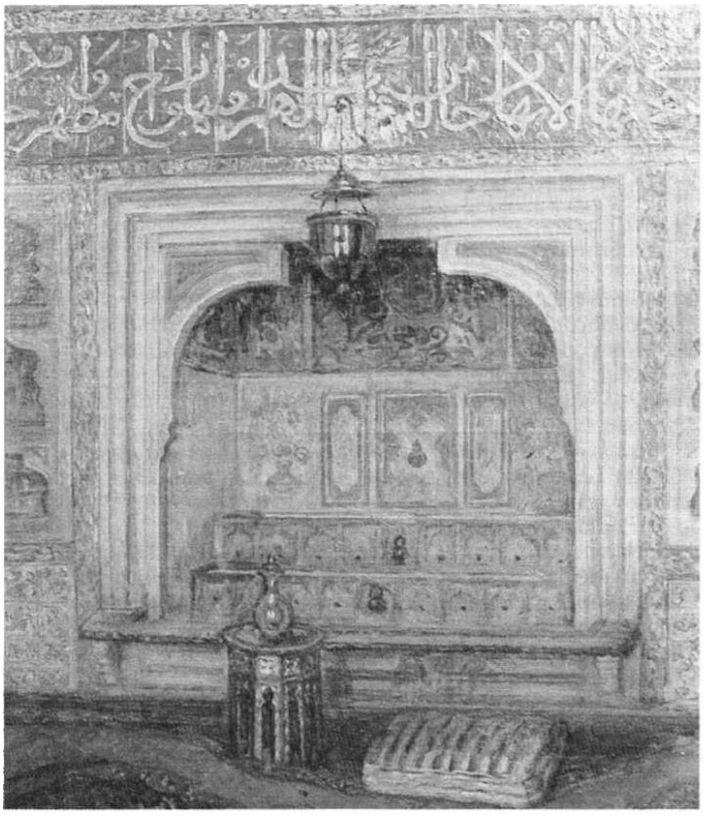

Abdullah Çizgen'in "III. Murad Odası" adlı tablosu, tuval üzerine yağlıboya, 65x82 cm. *Maçka Mezat Kolekstyonu*

alanlarda, bazı eski yangın yerlerinde, arsalarda, cami ve okul avlularında oynanan her biri ayrı bir güç ve beceri gerektiren çocuk oyunları(->), bu oyunlar sırasmda belli amaçlarla söylenen tekerlemelere-»), kendileri de başlıbaşma birer oyun sayılan yanıltmacalar(-») İstanbul çocuklarının dünyasında bir dönem için yer edinmiş, etkili olmuş geleneksel kültür değerleridir.

Bibi. Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 1972; Ali Rıza, *Bir Zamanlar;* S. V. Örnek, *Geleneksel Kültürümüzde Çocuk,* Ankara, 1979; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992; "Cocuk-Çocuk Yayınlan", *İSTA,* VIII, 4057-4094"

İSTANBUL

ÇOCUK OYUNLARI

Eski İstanbul'da çocuklar için oyun yerleri oldukça boldu. Büyük ya da küçük topluluklar halinde cami avlularında, yangın yerlerinde, mezarlık tarlalarmda, sokak ve mahalle aralarmda ya da boş buldukları her yerde günün belirli saatlerine, mevsimlerin özelliklerine göre çeşitli oyunlar oynarlardı.

Çocukta çok küçük yaşlarda başlayan oyun kavramı doğal olarak yaşanılan yerle ve bu yerin toplumsal özellikleriyle, çocuğun çevresinde bulunan büyüklerin bilgi ve deneyimleriyle, çocuğun cinsiyetiyle yakından ilgilidir.

Bebeklikten kurtulup oyuncaklara anlam vermeye başlayan çocuk, İstanbul' da aile büyüklerinin yaptığı el işi oyuncaklarla ya da Mısır Çarşısından, mahalle aktarından, Eyüp'ten (bak. Eyüp oyuncakçıları) alınmış çeşitli oyuncaklarla tanışırdı. Yavaş yavaş ev içinde, avluda kendi başına oynamaya başlayınca oyunlar ve oyuncaklar değişirdi. Çocuk oyunlarının kapı önlerine, sokak ve mahalle aralarına kadar yayılması çocuğun yaşma ve cinsiyetine göre değişmekteydi. İstanbul' da kız çocuğunun kapı önünde belli bir yaşa kadar oynamasına izin verildiği halde erkek çocukları için bu sınırlama yoktu.

İstanbul çocuk oyunlarında, çocukların büyükleri taklit etmeleri esasına dayanan birçok öğe bulunmaktadır. Devlet erkânının davranışlarını, askerlerin savaş talimlerini, tulumbacıların bir yerden bir yere gidişlerini, ramazan gecelerinde dervişlerin tekkeler için yardım toplayışlarını taklide dayanan oyunlar vardı.

Eski İstanbul'da 10-15 yaşlarmdaki erkek çocukların büyük alaylar oluşturarak oynadıkları oyunlardan biri de mahalleler arası taş savaşıydı. Çocukların kendileri ve mahalle halkı için zaman zaman çeşitli tehlikeler de yaratan bu oyunun yüz yıl kadar önceki oynanış biçimini Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey(->), *Bir Zamanlar İstanbul* adıyla derlenen anılarında çok güzel tasvir eder. Ali Rıza Bey'e göre gözlerini taştan sakınmayan, dayaktan yılmayan, her tehlikeye meydan okuyan çocuklardan kurulu takımlar, öteki mahallenin takımına haber gönderip perşembe günü savaş kararı alırlar. Genellikle de tatil olan cuma günü önceden topladıkları taşlan yanlarına alarak, savaşa başlarlar. Çatışmaların bazen akşama kadar sürdüğü bu oyunda karşı taraftan esir almalar, kafa göz yarılmaları, konu komşunun camlarının kırılması, oradan geçen birinin herhangi bir yerine taş ya da sopa değmesi gibi olumsuzluklar her zaman görülebilirdi. Bir taraf yenilgiyi kabul etmediği sürece devam eden savaşta esirlerin geceyi evlerinde geçirmeleri, ancak oyun yeniden başlayınca esaretlerinin de başlaması kuraldı.

Ahmed Rasim(-») de çocukluk anılarını topladığı *Falaka* adlı kitabmda İstanbul çocuklarının 1870'lerde neler oynadığına ışık tutar. M. Halit Bayn(->) da *İstanbul Folkloru* adlı incelemesinde İstanbul'da oynanan 58 çocuk oyununu derlemiş ve bunların nasd oynandıklannı kısaca açıklamıştır.

Geçmişte ve bugün İstanbul'da oynanan çocuk oyunlarının isimlerini şöyle sıralamak mümkündür: Açıl kilidim açıl, adım atlama, alaylar alaylar, altm beşik, aşık, aşık atma, atlan idare, ayine-i devran, ayak yere basmaz, balık ağı, balık kaçtı, bir keserim var, birdir bir, bom (bum), ceviz, ceviz atma, çatal matal, çember çevirmek, çıplak yavrum, çimdik çimdik makarna, çukur, dur, düğme, ebe çıldır, ebem kızdı, el çırpma, el el üstünde, elim üstünde kalsın, eller ve ayaklarla koşmak, esir almaca, estepeta, eveleme devéleme, fış fış kayıkçı, güzellik oyunu, ip atlama, kaç kurtul, kadifeci güzeli, kafa karış, kap kaç, kapamazsm, kartopu oynama, kaydırak, kırmızı beyaz, kızak kayma, kızartma, kolan vurma, körebe, köşe kapmaca, kurt kuzu, kutu, orospu bohçası, öt kuşum, pilav pişti, pişti, saklambaç, sapan, sek sek, seke seke ben geldim, sekme, şap şap, tahin pekmez, tahtaravalli, taklidi oyun, taş savaşı, tavukla doğan, tek mi çift mi, topaç, tulumbacıların taklidi, uçurtma uçurma, uzun eşek, üşüdüm üşüdüm, varan bir top geri, vız, yağ satarım, yazı mı tuğra mı, yumurta tokuşturma, yumurtalı tavuk, yutturmam, yüzük, zıp zıp.

Bu oyunlardan bazılarının oynanış şekli kısaca şöyledir:

Elim Üstünde Kalsın-. İki ve daha fazla oyuncuyla oynanır. Bir oyuncunun eliyle diğer oyuncuların birinin omzunda veya başka yerinden tutarak "elim üstünde kalsın" demesiyle oyun başlar. Diğer oyuncu da bu oyuncunun bir yerinden tutmaya çalışır. İlk tutan oyuncu diğer oyuncunun kendisini tutmaması için kaçar, öteki oyuncu onu kovalar. Kaçan oyuncu tutulursa ebe olur, tutulmazsa öteki oyuncunun ebeliği devam eder.

Yumurtalı Tavuk: Oyuncular, aralarmda ebeyi tespit ettikten soma gözlerini bağlarlar. Önceden bulunan top, bir oyuncu tarafından herhangi bir yere saklanır. Saklama işi tamamlandıktan sonra çocuklar ellerindeki yassı taşları birbirine vurarak, *Yumurtalı tavuk / Yumurtalı tavuk / Yumurtası nerede / Folluktadır folluktа* diye hep bir ağızdan bağırırlar. Bu sesi duyan ebe gözündeki bağı çözer ve topu aramaya başlar. Diğer oyuncular da ellerindeki taşları birbirine vurup "Git git gıdak, Git git gıdak" diye sesler çıkararak gezinirler. Ebe topu bulunca oyuncular kaçışırlar. Ebe topla onları vurmaya çalışır, vurursa vurulan çocuk ebe olur, vuramazsa veya oyunculardan biri ebenin attığı topu tutarsa ebeliği devam eder.

Öt Kuşum: Kız çocuklan arasında oynanan bu oyunda önce ebe seçilir. Ebenin gözleri bağlanarak eline bir minder verilir. Diğer oyuncular dağınık bir şekilde otururlar. Ebe elindeki minderle oyuncuların arasında dolaşır, bir oyuncunun kucağına elindeki minderi koyarak oturur ve çocuğa "öt kardeşim öt" der. Çocuk kendini belli etmeyecek şekilde sesini değiştirerek "cik cik" diye öter. Ebe çocuğu sesinden tanır da ismini söylerse ebelikten kurtulur, yerine kuş gibi öten çocuk ebe olur.

Balık Kaçtı: 8-10 oyuncuyla açık alanda oynanan bu oyunda önce ebe seçilir. Diğer oyuncular bir daire oluşturarak yere çömelirler. Ebe dairenin ortasında durur. Çocuklar ellerindeki mendili ebeye göstermeden gizlice birbirlerine verirler. Bu sırada da hep birlikte "balık kaçtı, balık kaçtı" diye bağırırlar. Ebe mendili saklanırken görürse yakalanan oyuncu ebe olur ve oyun devam eder.

Taklitli Oyun: 5-10 çocuk arasmda oynanır. Çocuklar aralarında bir ebe seçtikten sonra daire şeklinde yere otururlar. Ebe dairenin ortasına geçerek oturan çocuklardan her birine bir müzik aletinin adını verir. Ebe herhangi bir müzik aletinin çalındığında çıkardığı sesin taklidini yapar. Ancak bu müzik aletinin taklidini iyi yapmazsa oyundan çıkarılır.

Bom (Bum): Kalabalık oyuncu grubuyla oynanan bum oyununda çocuklar daire şeklinde yere otururlar. Oturan çocuklardan biri "bir" diye saymaya başlar. Yanmdaki oyuncu "iki", onun yanındaki "üç" diye devam eder. Oyunda kural olarak beş ve beşin katı olan rakamlar söylenmez. Beş ve beşin katı rakamları söylemesi gereken çocuklar onun yerine "bom" ya da "bum" diye bağırırlar. Bom demeyip şaşırarak rakam söyleyenler oyundan çıkartılırlar. Yanlışlık yapmayarak sona kalan çocuk oyunu kazanmış sayılır.

Bibi. M. H. Bayrı, "İstanbul'da Çocuk Oyunları", *HBH,* V, S. 52 (İkinci kânun 1936), 34-37; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 1972, 212-240; Â. Özseven, "İstanbul Çocuk Oyunları", *HBH,* LX, S. 106-108 (Ağustos, Ekim 1940), 240-245, 288-292, X, S. 110 (Aralık 1940), 45-48; ay, "İstanbul'da Çocuk Oyunları", *Folklor Postası,* I, S. 6, 8 (Mart, Mayıs 1945), s. 12-13, 15, II, S. 15 (Nisan 1946), s. 15-16; A. Ünlüler, "İstanbul Çocuklarının Oyunları", *TFA,* V, S. 145, 146 (Ağustos, Eylül 1961), 2462-2463, 2506-2507; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 11-19; Ahmet Rasim, *Falaka,* İst, (yb 1987).

MEVLUT OZHAN

ÇOCUK TİYATROLARI

Türkiye'de çocukların Batılı anlamdaki tiyatro ile tanışmaları, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) dergilerde yayımlanan çocuk oyunlarıyla başlar. II. Meşruti-

AÇOKün 1992-1993 sezonunda oynadığı *Benim Arkadaşım Yok'tan* bir sahne. *istanbul Devlet Tiyatroları Arşivi*

yet döneminde (1908-1918) ilkokullara konan tiyatro dersleri, eğitimin bir parçası olarak düşünülmüş, ancak bu çaba I. Dünya Savaşının çıkmasıyla kesintiye uğramıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren çocukların tiyatro ile eğitimiyle ilgili öneriler, yazılar, çabalar olsa da bunların belli bir sonuca ulaşması 1935'te gerçekleşti. İstanbul Belediyesi Şehir Tiyatroları Tepebaşı Dram Bölümü'nde, 1 Ekim 1935'te M. Kemal Küçük'ün ç7o*cuklara İlk Tiyatro Dersi* sahnelenen ilk çocuk oyunudur. Bunu aynı sezonda, aynı yazarın *Gülmeyen Çocuk* adlı oyunu izledi. Şehir Tiyatrolarina çocuk tiyatrosu için ödenek ayrıldı.

Şehir Tiyatroları'nm uzun yıllar sürdürdüğü çocuk tiyatrosu çabasına, bazı özel tiyatrolar ve kamu kuruluşlarının yardım ettiği topluluklar 1950'li yıllarda katılmaya başladı. Binbirgece Çocuk Tiyatrosu ve Afacan Çocuk Tiyatrosu bunlardan bazılarıdır. 1962'de kurulan Türk Ticaret Bankası'nm Keloğlan Çocuk Tiyatrosu ile Akbank Çocuk Tiyatrosu geniş repertuvarlarıyla kalıcı topluluklar oldular. 1965'te Aksaray'daki Avni Dilligil Tiyatrosu'nda çocuk oyunları düzenli olarak sahnelenmeye başladı. Giderek İstanbul'daki amatör ve profesyonel toplulukların tümüne yakını, repertuvarlarında çocuk oyunlarına yer verdiler. Perdelerini 1973'te açan Anadolu Çocuk Oyunları Kolu(->) bugün de çalışmalarım sürdürmektedir. İstanbul'daki ödenekli tiyatrolar, cumartesi ve pazar günleri çocuk oyunları sahnelemektedirler. Ayrıca, özel tiyatrolardan Dormen Tiyatrosu, Tevfik Gelenbe Tiyatrosu, Mistik Amca Tiyatrosu, Yeditepe Oyunculan, Gülriz Sururi Tiyatrosu, Masal Gerçek Tiyatrosu, Oyuncular Tiyatrosu, bugün İstanbul'da çocuk tiyatrosu çalışmalarını sürdüren topluluklardır.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

ÇORLULU ALİ PAŞA CAMÜ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da Camialtı Tersanesi'nin(->) sınırları içinde yer almaktadır.

Yapı II. Mustafa (hd 1695-1703) ve III. Ahmed dönemi (1703-1730) yöneticilerinden Sadrazam Çorlulu Ali Paşa (1670-1711) tarafından Kasımpaşa Tersanesi içinde iki katlı olarak Camialtı denilen yerde yaptırılmıştır. *Hadîka'da* alt katının kaptanlara ait odalar olduğu yazılmaktadır.

Bugünkü yapı orijinal şeklinden hayli uzaklaşmış bir görünümdedir. Son onarımlarda kubbesi kaldırılmış, II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından koyulan hünkâr mahfili kaldırılmış, ana malzeme beton olmuştur. Dışarıdan iki katlı görünüme sahip yapının, alt katı cami görevlilerinin ikamet alam olarak kullanılmaktadır. Kare bir plan şeması gösteren yapıya giriş, yakın zamanda eklenen son cemaat yerinden olmaktadır. Asıl giriş kapısına merdiven ile varılmaktadır. Ana kapı kuzey duvannda tam ortada olup dikdörtgen, üzeri yarım yuvarlak kemerlidir. Girişin hemen yanında sağ ve sol tarafta müezzin mahfili bulunmaktadır. Doğu ve batı cepheleri simetrik olup her iki duvarda da dörder tane derin, dikdörtgen niş açılmış, üzerlerine sivri kemerle sonlandırılmış pencereler yapılmıştır. Mihrap güney duvarında tam ortada yarım yuvarlak niş şeklinde bulunmakta, bunun iki yanında da diğer pencerelerle aynı özelliği gösteren pencereler bulunmaktadır. Vaaz kürsüsü ve minber ahşap olup bunlardan vaaz kürsüsü ana mekânın güneydoğu köşesinde bulunmaktadır. Sağ taraftaki müezzin mahfilinden ahşap bir merdivenle kadınlar mahfiline ulaşılmaktadır. Kadınlar mahfili ana mekâna düz gelip, mahfil üzerinde balkon çıkması yapmaktadır.

Asıl ibadet mekânının içi, pencere altlarına kadar renkli fayansla kaplanmıştır. Bu bölümde dört tane ahşap paye bulunmakta, bunların iki tanesi kadınlar mahfilini taşımaktadır. Bu payelerin arası kaş kemerle hareketli kılınmıştır. Tavan ahşap olup, dokuz dikdörtgen ve kare parçaya bölünmüştür. Mihrap üzerindeki ve kadınlar mahfili üzerindeki bölümler kare olup bunların arasında kalan alan ise üç eşit dikdörtgen parçaya ayrılmıştır. Kadınlar mahfili ve mihrabın üzerindeki bölümlerde iç içe geçmiş kare ve dikdörtgen ahşap çubuklu süslemeler görülmektedir. Ortada ilk üç dikdörtgen alanın ortası geometrik, diğer iki alan ortada altıgen, kenarlarında sekiz kollu yıldız motifleriyle süslenmiştir. Bunlar ahşap çubuklarla yapılmıştır. Aynı geometrik süslemelere kadınlar mahfilinde de rastlamak mümkündür. Orijinal kadınlar mahfiline eklenen bölüme geçiş üç açıklıkla sağlanmıştır. Bu açıklıkların iki tanesi dikdörtgen üzeri yarım yuvarlak kemerli, üçüncüsü ise dikdörtgendir. Son dönemde eklenen bölüm dört tane dikdörtgen pencere ile aydınlanmaktadır. Ana mekânı aydınlatan pencerelerin üst bölümleri renkli camlarla hareketlendirilmiştir.

1970'li yıllarda yapılan onarımla yapının orijinal bölümü değişmiş, yapı bir kat yükseltilmiştir. Orijinal kitabe yerinde durmaktadır. Minare kaidesi tamamen yenilenmiştir. Kullanılan malzeme beton olup kesme taş görünümü verilmiştir. Tek şerefeli olan minarenin gövdesi kesme taştandır. Minare kaidesi çatıya kadar yükselmektedir. Çatı, kiremit kaplı olup geniş bir saçakla çevrelenmiştir. Üst kattaki pencereler mermerle, alt kattakiler düzgün kesme taşla ikiye bölünmüş, ortasına da kilit taşı konmuştur. Mihrap bölümü, dıştan pencere şeklinde olup ortada bir paye ile belirgin kılınmıştır. Avluda ise sekiz sütunun taşıdığı kubbeye sahip, on altı gözlü şadırvan bulunmaktadır.

Bibi. S. Abaç, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi,* İst.. 1935, s. 15.

ERGUN EGIN

ÇORLULU ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

Eminönü İlçesi'nde, eski kaynaklarda "Irgatpazarı", "Esirpazarı", "Makasçılar", günümüzde ise Çarşıkapı olarak anılan mevkide, Molla Fenari Mahallesi'nde, Yeniçeriler Caddesi (Divanyolu) ile Bileyiciler Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Cami, tekke, medrese (darülhadis), kütüphane, hazire ve meşrutalardan oluşan külliye, II. Mustafa'nın damadı ve III. Ahmed'in sadrazamlardan olan Çorlulu Ali Paşa (ö. 1711) tarafından 1707-1709 arasında tesis edilmiştir. Külliyenin yerinde eski Simkeşhane binasının bulunduğu bilinmektedir. İlk önce, aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak kullanıldığı anlaşılan cami, bir yıl sonra da diğer bölümler inşa edilmiştir. Külliyenin barındırdığı binaların zaman içinde birtakım onarım ve değişimler geçirmiş

olmalarına rağmen özgün biçimlerini büyük ölçüde koruyabilmiş oldukları görülmektedir. Cami-tevhidhanenin harim girişi ile minarenin kaideden yukarısı 18. yy'ın ikinci yarısında, büyük bir ihtimalle 23 Mayıs 1766 depreminden sonra yenilenmiştir. Külliyenin güney sınırını oluşturan Yeniçeriler Caddesi üzerindeki çeşme ile bunun üstündeki hazire penceresinin de aynı dönemde eklendikleri anlaşılmaktadır. Ahşap meşrutaların geçen yüzyılın ikinci yansı içinde yenilendikleri söylenebilir. Hangi tarikata bağlı olduğu tespit edilemeyen ve 19. yy'ın başından itibaren İstanbul tekke listelerinde adına rastlanmayan tekkenin bu dönemden soma asli İmllamnunı yitirdiği ve külliyenin medresesine ilhak edildiği düşünülebilir.

Külliye binaları 1960-196l'de, şadırvanlar ise 1963'te Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onartılmış, medrese bölümü bir süre Arapkir Kültür Derneğine tahsis edilmiştir. Günümüzde cami-tevhidhane cami olarak kuUammım sürdürmekte, medrese ve tekke hücreleri turistik eşya dükkânı, dershane ile medrese avlusu kahvehane, kütüphane de imam meşmtası olarak kullanılmaktadır.

Şehrin yoğun bir ticaret kesiminde bulunan külliyenin arsası kuzey-güney doğrultusunda ikiye ayrılmış, batıda kalan kısma, kendi içlerinde bir bütün oluşturan cami ile tekke, doğudaki kısma da medrese ile kütüphane yerleştirilmiştir. Külliye binaları Yeniçeriler Caddesinden bir miktar geriye çekilerek, caddeye açılan cami-tekke ve medrese girişlerinden arta kalan saha, baninin kabrini barındıran hazireye tahsis edilmiştir. Cadde üzerinde, basık kemerli girişlerin yanısıra mukarnaslı başlıklarla donatılmış sekizgen kesitli mermer sütunlara oturan sivri kemerleri ve demir parmaklıkları ile hazire pencereleri sıralanmaktadır. Arsanın güneydoğu köşesinden kıvrılarak Bileyiciler Sokağı üzerinde de bir müddet devam eden bu pencere dizisinin arasında, medrese girişinin sağma yerleştirilmiş olan çeşme ile üstündeki pencere, sergiledikleri barok üslup özellikleriyle tezat oluşturmaktadır.

Cami-tekke girişinin üzerinde yer aldığı bilinen "Zikredin lâ ilahe illallah 1120/1708" metinli kitabe ortadan kalkmıştır. Üstü açık bir geçitten ve basık kemerli ikinci bir kapıdan sonra ulaşılan, yamuk planlı avlunun doğu sınırı boyunca medrese hücrelerinin arka duvarı, batı sınırında da tekke hücreleri sıralanır. Avlunun merkezine şadırvan, kuzeyine cami-tevhidhane, güneydoğu köşesinde de selamlık birimlerini barındırdığı anlaşılan bir bina yerleştirilmiştir. Cami-tevhidhanenin gerisinde avlunun devamını oluşturan üçgen bir alandan başka kuzeydeki Medrese Çıkmazından buraya açılan tali bir kapı ile medrese-tekke bağlantısını kuran bir geçit yer almaktadır. Medrese Çıkmazının kotu avluya göre yüksekte kaldığından söz konusu tali kapının önüne merdivenli bir sahanlık yerleştirilmiş, medrese-tekke bağlantısını kuran geçide de her iki bölümün yararlanabileceği helalar konmuştur.

Güneydoğu köşesinde medrese hücrelerinin oluşturduğu kitleye bitişen cami-tevhidhane kare planlı bir harim ile beş bkimli bir son cemaat yerinden ve bunların sınırında yükselen bir minareden meydana gelmektedir. Sütunları, başlıkları ve kemerlerinde beyaz mermer kullamlmış olan son cemaat yerinde, sivri kemerli beş açıklıktan ortadakine rastlayan kare izdüşümlü bölüm kubbe ile, yanlarda yer alan ve ikişer kemer açıklığına sahip, dikdörtgen izdüşümlü bölümler de aynalı tonozlarla örtülmüşlerdir. Üst yapıdaki üç örtü bMminin taşıyıcı sistemdeki beş açıklığa tekabül etmesi, bazı erken dönem Osmanlı binalarında karşılaşılan, ancak 18. yy'ın başlan için pek alışılmış olmayan bir durumdur. Öte yandan sivri kemerlerin oturduğu, köşeleri püsküllü başlıklar değişik tasarımları ile dikkati çekmekte, Lale Devrimden sonra Osmanlı mimarisinde ağırlığı hissedilecek olan barok üslup etkilerinin muhtemelen ilk belirtilerinden birini oluşturmaktadır.

"es-Seyyid Mehmed Hicâbî" imzalı sülüs bir ayet kitabesi ile taçlandırılmış olan harim girişinin bulunduğu kuzey duvarı boyunca iki katlı mahfiller uzanmaktadır. Üç sıra tuğla, bir sıra kesme küfeki taşı şeklinde devam eden almaşık örgüye sahip harim duvarlarındaki pencereler klasik Osmanlı mimarisindeki tertibe uygun olarak çift sıra halinde düzenlenmiş, alttakilerin dikdörtgen açıklıkları mermer sövelerle çerçevelenip almaşık örgülü sivri hafifletme kemerleri ile taçlandırılmış, sivri kemerli tepe pencereleri ise alçı revzenlerle donatılmıştır. Harimi örten kubbe içeriden basık kemerli tromplarla, dışarıdan kare bir kasnakla takviye edilmiştir. Kubbenin ve tromplaın yüzeyi, içleri rumîlerle doldurulmuş salbekli palmetlerden ve şemselerden oluşan klasik üslupta kalem işleri ile süslüdür. Mihrap ile ahşap minberin ise herhangi bir özelliği bulunmamaktadır.

Toplam on üç adet olan kare planlı tekke hücrelerinden kuzey-güney doğrultusunda uzanan on ikisi pandantifli kubbelerle, güneybatı köşesinde bulunan dikdörtgen planlı hücre de aynalı tonozla örtülmüştür. Basık kemerli kapılar, dikdörtgen açıklıklı pencereler, ocaklar ve dolap nişleri ile donatılmış olan bu hücrelerin önünde mermer sütunlara ve baklavalı başlıklara oturan, tuğla örgülü sivri kemerlerin oluşturduğu, birimleri aynalı tonozlarla örtülü bir revak

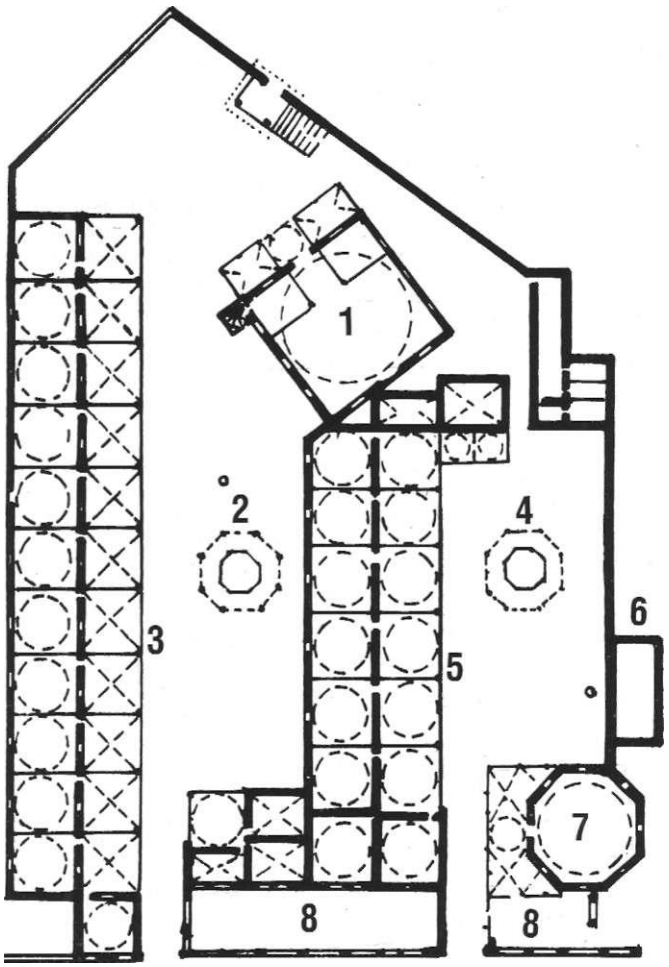

Çorlulu Ali Paşa Külliyesinin vaziyet planı. 1. Cami, 2. şadırvan, 3. tekke hücreleri, 4. şadırvan, 5. medrese hücreleri, 6. kütüphane, 7. dershane, 8. hazire

Çorlulu Ali Paşa Külliyesinde cami-tevhidhane ve derviş hücrelerinin görünüşü.
M. Baha Tanman, 1983

uzanır. Hücrelerin duvarları ile revak cephesinde cami-tevhidhane harimindeki almaşık örgünün benzeri kullanılmıştır. Aynı malzeme ve teknikle inşa edilmiş bulunan selamlık bölümü, yarısı kubbe ile, yarısı da aynalı tonozla örtülü bir köşe revağmdan ve kare planlı, kubbeli üç mekândan ibarettir. Mermerden sekizgen prizma biçimindeki haznesi ve baklavalı başlıklarla donatılmış sekiz adet mermer sütuna oturan, basık piramit biçimindeki ahşap çatısı ile şadırvan klasik üslubun oranlarını yansıtmaktadır. Ayna taşları çatık kaş kemerlerle donatılmıştır.

Cami-tekke girişinin eşi olan medrese girişinin üzerindeki 1120/1708 tarihli, ta' lik kitabenin manzum metni "Dürrî" mahlaslı bir şaire aittir. Dikdörtgen planlı medrese avlusunun güneydoğu köşesinde dershane, bunun kuzeyinde kütüphane, merkezinde şadırvan ve batı sınırında talebe hücreleri bulunmaktadır. Cami-tekke kanadından farklı olarak medreseyi oluşturan binaların duvarları kesme küfeki taşı ile örülmüştür. Sekizgen prizma biçimindeki dershane basık kasnaklı bir kubbe ile örtülüp batı yönünde sivri kemerli bir giriş revağı ve her yüzünde ikişer pencere ile donatılmıştır. Aynı düşey eksen üzerinde yer alan bu pencerelerin tasarımları cami-tevhidhanedekilerin aynıdır. Cephesi mermer kaplı olan giriş revağı, mukarnaslı başlıkları, sütunların aralarına yerleştirilmiş korkuluk levhaları ile ahenkli oranlara ve özenli bir işçiliğe sahiptir. Revağın ortasındaki birim kubbe ile, yanlardaki birimler ise aynalı tonozlarla kapatılmıştır.

Boyut ve tasarım bakımından tekke hücrelerinin eşi olan medrese hücreleri sekiz tanedir. Kuzeydoğu köşesinde, avlu yönünde çıkıntı oluşturan, dikdörtgen planlı, aynalı tonoz örtülü, farklı büyüklükte iki mekân bulunmaktadır ki müderris ve muid odaları olmaları muhtemeldir. Kare planlı, aynalı tonoz örtülü kütüphane birçok benzeri gibi fevkanidir. Dikdörtgen pencerelerle aydınlanan kütüphane mekânı, kesme taş konsolların taşıdığı bir çıkma ile genişletilmiştir. Medrese şadırvanı cami-tekke şadırvanındaki tasarımı daha mütevazı bir düzeyde tekrar eder. Ayrıca medrese avlusunda, bileziğinde 1202/1787 tarihli kitabesi olan bir kuyu bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 75-76; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih,* 122, 130; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 28-29, no. 144; Halil Ethem, *Camilerimiz,* 90-**92;** Eyice, *İstanbul,* 39-40; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 43; H. Kınaylı. "Çorlulu Ali Paşa Camii, Medresesi, Kütüphanesi", *İSTA,* VIII, 4105-4108; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 364, 366; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 309-310; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* 370; *Eminönü Camileri,* **156**-157; *İKSA,* III, 1504-**1505;** M. B. Tanman, "Çorlulu Ali Pasa Külliyesi". *DİA.* VIII, 371-373.

M. BAHA TANMAN

ÇORLULUZADELER

Türk siyasetine ve kültürüne çok sayıda aydın insan yetiştiren İstanbullu aile.

Aileye adını veren Çorlulu Silahdar Ali Paşa (1670-1711) Mora'dan Çorlu'ya göçen bir ailenin çocuğuydu. Üstün yetenekleriyle dikkati çekti. Enderun'da yetişti. II. Ahmed döneminde **(1691**-1695) Seferli Koğuşu'ndan hasodaya geçti. II. Mustafa'nın (hd 1695-1703) silahdarı oldu. Kendisine 1703'te vezirlik verildi. Enderun ve saray hizmetlerine ilişkin bir nizamname (tüzük) hazırladı. Uzun süre Edirne'de görev yapan merkezi örgütün. III. Ahmed'le (hd 1703-1730) İstanbul'a dönmesi sırasında Edirne'de kaymakam olarak kaldı. 1704'te Halep valiliğine atandı. O yıl rikâb kaymakamı olarak İstanbul'a döndü. Fakat Trablus beylerbeyliği verilerek başkentten uzaklaştırıldı. Kubbe veziri olarak İstanbul'a gelince ikinci kez rikâb kaymakamı oldu. 1706' da sadrazamlığa atandı. Kamu bütçesinde ıslahat öngörerek giderleri kısmaya çalıştı. Geleneksel dış politikayı izleyerek Rusya'ya karşı Lehistan'la anlaştı. 1708' de İl. Mustafa'nın kızı Emine Sultan'la evlendi. 1710'da azledilerek ilkin Kefe Eyaleti'ne atandıysa da yoldan çevrilip Midilli'ye sürüldü. Orada idam edildi. Kesilen başı İstanbul'a getirilerek türbesine gömüldü.

Ali Paşa, İstanbul'un imarına hizmet etmişti. Kalıcı ve büyük eserlere tutkundu. Boğaziçi'ndeki en güzel yalı onundu. İstanbul'daki adını taşıyan iki camii, Çarşıkapı'da ve Kasımpaşa'dadır. Ayrıca bir hamamı, üç çeşmesi, bir kütüphanesi ve imareti ile bir darülhadisi vardır. Ordunun donatımına, modern silah ve mühimmat imaline önem vermiş, döneminde üretilen cephane ve silah, 1711'deki Prut Savaşı ile sonraki Avusturya ve Rusya ile olan savaşlarda kullanılmıştır.

Çorluluzadeler, Ali Paşa'nın iki kızı ile oğlu İbrahim Bey'le (ö. 1712) sürmüştür. Muhsinzade Abdullah ve Sadrazam Muhsinzade Mehmed Paşa (ö. 1744), Ali Paşa'nın kızından torunlarıdır. İbrahim Bey'in soyundan gelen Çorluluzadeler 18. ve 19. yy'larda Ali Paşa Vakfı mütevelliliği ve çeşitli kamu görevleri yapmışlardır. Bu aileden yetişen ilk diplomat Neş'et Beydir (ö. 1889). Atina maslahatgüzarlığı yapan Neş'et Bey'in kardeşi Aziz bey (ö. 1874) ise Divan-ı Muhasebat üyesiydi. Aziz Bey'in oğlu ünlü şarkı bestecisi, tarihçi ve devlet adamı Mahmud Celaleddin Paşa (1839-1899) anne tarafından da Çorluluzadeler'e mensuptu. Oğulları arasında Paris Büyükelçisi Salih Münir Paşa (1859-1939) ile ünlü şarkı bestecisi Şemseddin Ziya (1882-1925) vardır. Şemseddin Ziya Bey'in oğullarından Melih Esenbel (d. 1915) büyükelçiliklerde bulunmuş, dışişleri bakanlığı yapmıştır. Aile, İstanbul'un öteki birçok seçkin ailesiyle de kız alıp vererek akrabalık kurmuştur. Menemenlizadeler, Edhem Paşazadeler, Köse Raif Paşazadeler, Samipaşazadeler bunlardandır.

NECDET SAKAOGLU

ÇÖMLEKÇİLİK

Çömlek Türkçe kökenli bir sözcüktür ve aslı "çölmek"tir. Süzülmüş çamurdan mamul toprak kap anlamında kullanılır.

İstanbul'da yapılan çömleklerin toprağında demiroksit fazla olduğundan kırmızı renklidir. Toprak yağlı bir topraktır ve günlük kullanım eşyalarının yapımında kolay biçim alır. Ateşe dayanıklı olması özellikle yemek pişirmek için değişik kapların yapılmasına olanak sağlamıştır. Genellikle çömlek imalatında sır az kullanılır. Bazen kapların iç kısmının geçirgenliğini azaltmak için şeffaf olarak sürülür, bazen de süsleme amacıyla renkli sır (genellikle yeşil) kapların veya sürahilerin dış yüzüne sürülür.

İstanbul'da çömlekçilik Roma döneminde de vardı. Kentin değişik yerlerinde bu döneme ait çömlek parçaları bulunmuştur. Mimaride veya mimari süsle-

Göksu'da Hasan Usta'mn atölyesinde çömlek yapımı.
Ahmet Kuzik, 1990

mede tuğla kullanma geleneğinin olduğu yerlerde çömlekçilik de görülmektedir, çünkü ikisinin de hamurlan arasında benzerlik vardır. Roma dönemi gibi Bizans döneminde de İstanbul'da çömlek imal edilmekteydi. 14. yy'da Bizans yapılarının cephelerinde çokça kullanılan özel olarak biçimlendirilmiş tuğla geleneğinin varlığı çömlekçilikle koşuttur. Bizans Büyük Saray kazıları, Kalenderhane ve Saraçhane kazılarından Roma ve Bizans dönemine tarihlenen çok sayıda çömlek parçası çıkmıştır. 1992-1993'te Marmara ve Haliç arasındaki kara surlarının temizlenmesi sırasında da bol malzeme ele geçmiştir. Kazılardan çıkan yağ kandili, amfora, pişirme kaplan, matara vb örnekler, İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunmaktadır.

Bizans döneminde çömleklerin nerede yapıldığı belli değildir. 15. yy'da yaşamış Bizans tarihçisi Kritovoulos, Fatih' in Halic'in Ceramica (tuğla fırınlanmn bulunduğu yer) bölgesinden öbür yakaya (Galata tarafı) köprü yaptırılmasını istediğini söyler. Buradaki Tahta Kapı (Ksilo Porta) günümüzde mevcut değildir, Marmara'dan Halic'e uzanan kara surlarının bittiği ve Haliç tarafındaki deniz surlarının başladığı yerde bulunan bu kapı çevresinin "Ceramica" bölgesi olarak tanımlanması, Osmanlı döneminde Eyüp'te bulunan çömlekçiliğe ışık tutar niteliktedir.

İstanbul'da çömlekçilerden bahseden Evliya Çelebi, çömlekçiler ve çömlekçiler attan (tüccarı) olarak iki gruptan söz eder. Çömlekçi dükkânları Beyazıt Meydanı, Balat, Eyüp (Zal Mahmud Paşa Camii yanı) gibi İstanbul'un değişik semtlerinde bulunmaktaydı. Çömlekçiler ise Evliya Çelebi ve P. G. İnciciyan'a göre Eyüp Çömlekçiler Mahallesi'nde ve Boğaz'da Göksu'da bulunmaktaydı. Başka semüerde de kısa süreli üretimler olmuştur.

Cumhuriyet döneminde, Eyüp'teki Çömlekçiler Mahallesi'nde son çömlekçi atölyesi 1936da kapanmıştır. Göksu'da üretim devam etmektedir. Büyükdere'de bir dönem saksı üreten çömlekçi atölyesi birkaç yıl önce kapanmıştır, Mevlanakapı'da surdibindeki çömlekçi ile Beşyüzevler'de üretim yapan Mahmut Usta, atölyelerini yakın zamanda kapatmışlardır. Maslak'ta Sille'den (Konya) gelen ustaları çalıştıran Aliman Bölükşan'm atölyesinin bulunduğu yer Atatürk Oto Sanayii Sitesi'nce istimlak edilmiştir. Göksu'da Hasan Usta'mn (Togay) atölyesi oğlu Rıfat Togay tarafından işletilmekte, diğer oğlu da Beykoz'da Şahinkaya'da bir atölye işletmektedir. Beykoz'da bir başka üretim yapan atölye ise Gümüşsuyu'ndadır.

Eyüp'te, Defterdar civarında, eski Balçık İskelesinin batısında kalan bölge "Çömlekçiler Mahallesi" olarak bilinirdi. Çömlekçiler Caddesi ve Çömlekçiler Arkası Sokağı isimlerini korumaktadır. Eyüp'te çömlekçiliğin ne zaman başladığı kesin olarak belli değildir, üretim 1936'ya kadar devam etmiştir. Evliya Çelebi burada bulunan Çömlekçiler Mahallesinden bahsederken yolun iki tarafında 250 adet çanakçı, çömlekçi ve bardakçı dükkânlarının olduğunu, Kâğıthane ve Sarıyer'den getirilen çamurla maşrapa, testi, sürahi imal edildiğini yazar.

Eremya Çelebi Kömürciyan da, Defterdar İskelesi yakınındaki "Çömlekçiler" denilen mahalde çömlek fırınlan ve kârhaneleri bulunduğunu yazar. Çanak, çömlek, testi, tabak, bodoc testiler ve türlü yağ, bal, şarap ve su kapları üretildiğinden bahseder. Eremya Çelebi bu çömleklerin topraklarının beyaz ve kokulu olduğunu, kaplar üzerinde suyun tadını metheden beyitlerin yazılı bulunduğunu söyler.

İnciciyan da Çömlekçiler Mahallesinden bahseder ve 40 imalathanede İstinye ve Büyükdere tepelerinden getirilen kil ile her türlü çömleğin imal edildiğini yazar. II. Mahmud döneminde (1808-1839) yazılmış bir *Bostancıbaşı Defteri'* ne göre, Defterdar İskelesinden sonra Mustafa Haseki'nin iki göz kayıkhanesi ve Beyhan Sultan Sarayf ndan sonra yer alan Balçık İskelesi çömlekçiler tarafından kullanılmaktaydı. Bunlar bugün mevcut değildir.

Haziran 1993'te Çömlekçiler Mahallesi'nde yapılan yüzey araştırmaları sırasında, Çömlekçiler Sokağı, Arpacı Hayrettin Sokağı, Künkçü Çıkmazı ve Çömlekçiler Arkası Sokağında yer alan evlerin bahçelerinde çok sayıda sırlı ve sırsız çömlek parçası ele geçmiştir. Yeni inşaatların temel kazıları için açılan çukurlarda bol miktarda, sırlı veya sırsız çaydanlık kapağı, kulplar, sürahi ve ibriklere ait olabilecek emzikler ve künk parçaları bulunmuştur. Bu imalat Evliya Çelebi ile Eremya Çelebi'nin bahsettiği beyaz hamurlu ince işlerden farklıdır. Günlük halkın kullanımı için, imal edilmiş kırmızı veya pembe hamurlu, nispeten kalın cidarlı örneklerdir. 19. yy'ın sonu ile 20. yy'a tarihlenen bu parçaların bölgedeki yaygınlığı imalat hakkında bilgi verir.

Burada yaşayan son çömlekçilerden Rıfat Özkil'in anlattığına göre, çömlekçiler Kemerburgaz, Petnehor ve Pirinççi köylerinden beygir arabalarıyla gelen yağlı toprağı kullanırlardı. Bir atölye günde 1 araba toprağı işlerdi. Üretilecek mamuller numaralanarak sıralanırdı: 10 numaralı küp, 9 numaralı testi gibi. Numaralar belli bir form ve büyüklüğe tekabül ederdi. Fırınlarda odun ateşi yakılırdı. Meşe ağacı çok is yaptığı için gürgen tercih edilirdi. Odunlar Cibali İskelesinden gelirdi.

İstanbul'da diğer eski bir çömlekçilik merkezi ise Göksu'daydı. Eyüp'e oranla daha az sayıda çömlekçinin bulunduğu bu bölgenin adı Evliya Çelebide geçmektedir. Göksu Deresi boyunca, derenin topraklarından yararlanarak çömlekçilerin çanak, çömlek, saksı ve testi yapıp sattıklarım yazar. Aym bilgiler İnciciyan'da da bulunmaktadır. Bugün Göksu'da Rıfat Togay tarafından işletilen atölyede saksı, güveç, testi, küp ve tabak imalatına devam edilmektedir. Toprak çevreden gelmektedir. Kemerburgaz'dan da toprak alınmaktadır. Çömlekçilik mesleğini babadan öğrenen Rıfat Togay'ın babası Hasan Usta çömlekçiliği Şumnu'da öğrenmiştir. 1938'de ailesiyle İstanbul'a göçünce, Göksu'da şimdiki atölyenin yerinde bulunan Polizeis adlı Rumun atölyesinde usta olarak çalışmaya başlamıştır. Hasan Usta daha sonra burasını kiralamış, 1945'te de tümüyle satın almıştır. 1961'de atölye tamamen yanmış ve yeniden inşa edilmiştir. 1980'li yılların başında odun ateşi yerine likit gazla çalışan fırınlar kullanılmaya başlanmıştır.

Bibi. S. Arısoy, *Çanak, Çömlek ve Seramik Sanatının Düşündürdükleri,* 1st., 1950; A. Cimcoz, "Göksu ve Hasan Usta", *Hafta,* 1940; R. Demangel-E. Mamboury, *Le quartier des Manganes et la première region de Constantinople,* Paris, 1939; J. W. Hayes, "Excavations at Saraçhane in Istanbul", *The Pottery,* Princeton, 1992; U. Peschlow, "Byzantinische Keramik aus İstanbul". *Lstanbuler Mitteilungen,* S. 27-28 (1977-1978); R. Stevenson, "The Pottery", *The Great Palace of the Emperors,* Oxford, 1947; Evliya, *Seyahatname,* I; Kömürciyan, *Istanbul Tarihi;* İnciciyan, *Istanbul.*

FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU

ÇÖP

İnsanların yaşamsal, sosyal ve ekonomik faaliyetleri sonucunda işe yaramaz hale gelen ve akıcı olabilecek kadar sıvı içermeyen her türlü madde ve malzeme.

Günümüzde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de İstanbul'un sokaklarının temizliği, çöplerin toplanması ve imhası gibi beledi hizmetler devlet görevlileri tarafından görülmekteydi.

Belediye öncesi klasik Osmanlı kent yönetiminde, İstanbul'un temizliği, çöplerin toplanması ve imha edilmesi konusunda yetkili teşkilat, çöplük subaşısının yönetiminde "arayıcılar" denilen meslek grubunun oluşturduğu bir birimdi (bak. arayıcı esnafı).

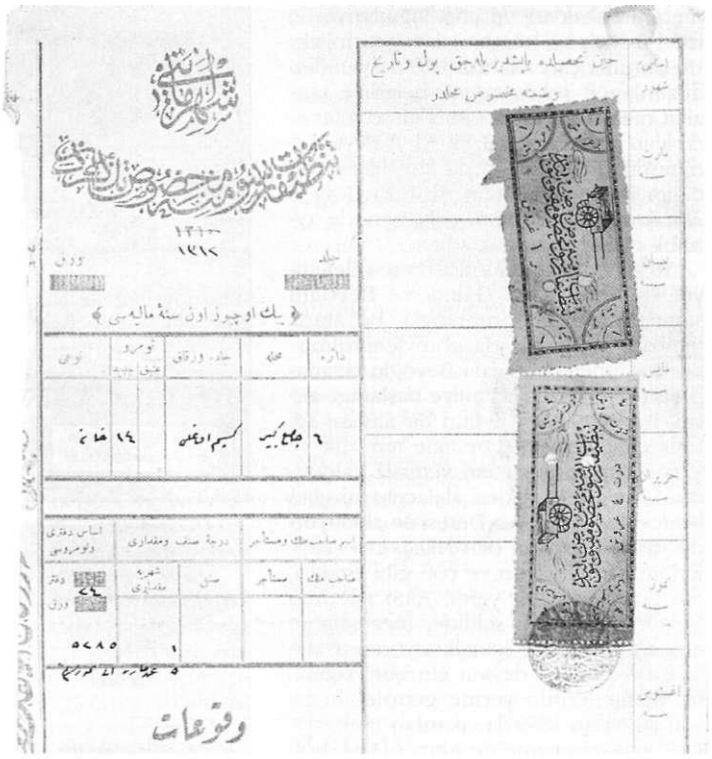

İstanbul Şehremaneti tarafından "tanzifat resmi" adı altmda ve her ay hane başına aldığı 4 kuruşluk çöp vergisine ait makbuz (1896). *Necdet Sakaoğlu koleksiyonu*

Arayıcı esnafı, İstanbul'da sokaklarda, caddelerde ne kadar mezbele, çerçöp varsa zembiller ile taşıyıp deniz kenarlarında tekneler içine yığıp içinde akçe, mangır, çivi ve başka eşya bulup geçinen bir sınıftı.

Ancak geleneksel şehir yönetimi birçok hizmeti aktif olarak yerine getirecek güce sahip olmadığından, beledi hizmetlerden bazıları, bu arada temizlik hizmeti de, halk tarafından yerine getiriliyor, bunun denetimini de çöplük subaşısı yapıyordu. Halkla, subaşıya bağlı arayıcılar arasmda temizlik ve çöplerin toplanması konusunda bir işbölümü, bir paylaşım söz konusuydu. Çarşı temizliğinden çarşı esnafı, mahalle aralarının, meydanların, sokakların temizlenmesinden ve konut çöplerinin toplanmasından arayıcı teşkilatı sorumluydu. Çarşıların temizliğinden esnaf kethüdası, mahalle aralarının temizliğinden ise mahalle imamları haberdar olmak zorundaydı. Çarşıların temizliği için yapılacak harcamalar ise âvarız(->) sandığı denilen esnaf sandıklarından karşılanıyordu.

İstanbul Kadılığı sicilinde bulunan kentin temizliğine ilişkin Ağustos **1695** ve Mayıs **1696** tarihli iki belgede, bu tarihlerde İstanbul'un mahalle ve çarşılarının pis ve çöple dolu olduğu belirtiliyor; bunların toplanıp, denize dökülmesi ve bu işten sorumlu olan vakıf temsilcilerinin, mahalle imamlarının ve esnaf temsilcilerinin para cezasına çarptırılmaları gerektiği yolunda başkent subaşısına uyarıda bulunuluyordu. Klasik Osmanlı şehir yönetiminde İstanbul'u çöplerden temizlememenin bir cezai yaptırımı da vardır. Bu yaptırım para cezası verilerek ya da ilgili kişiyi evinin yahut dükkânın önünde falakaya yatırıp döverek ödettirilirdi. Bu belgelerden, o tarihlerde İstanbul'un çöpünün önce ayıklandığını, sonra mavnalarla Marmara Denizi'ne belirli bir uzaklıkta suya döküldüğünü, bu çöplerin akıntı ile dağıldığını anlıyoruz. Bu uygulama bazı kaynaklara göre 1953'e kadar sürdürülmüş, ancak bu tarihten sonra çöp depolama sahaları aranmaya başlamıştır.

1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılınca subaşılık teşkilatı da ortadan kalkmış; temizlik işlerini denetlemek ve yürütmek şehir hayatının tüm düzenini zorlayıcı tedbirlerle koruma gayesiyle kurulmuş İhtisap Nezareti'ne, daha sonra onun da lağvedilmesiyle Zaptiye Nezareti'ne geçmiştir. 13 Haziran 1854'te çıkan Şehremaneti Nizamnamesinin 2. maddesi ile, şehrin temizlik işlerinin yürütülmesi ilk defa klasik şehir yönetimine özgü görevler üstlenen şehremanetine verilmiştir.

19. yy'ın ikinci yarısında eski usulün yerini yeni bir sistemin alması, İstanbul sokaklarının başıboş kalmasına yol açmıştır. Bu başıboşluk çamurlu, tozlu, süp-

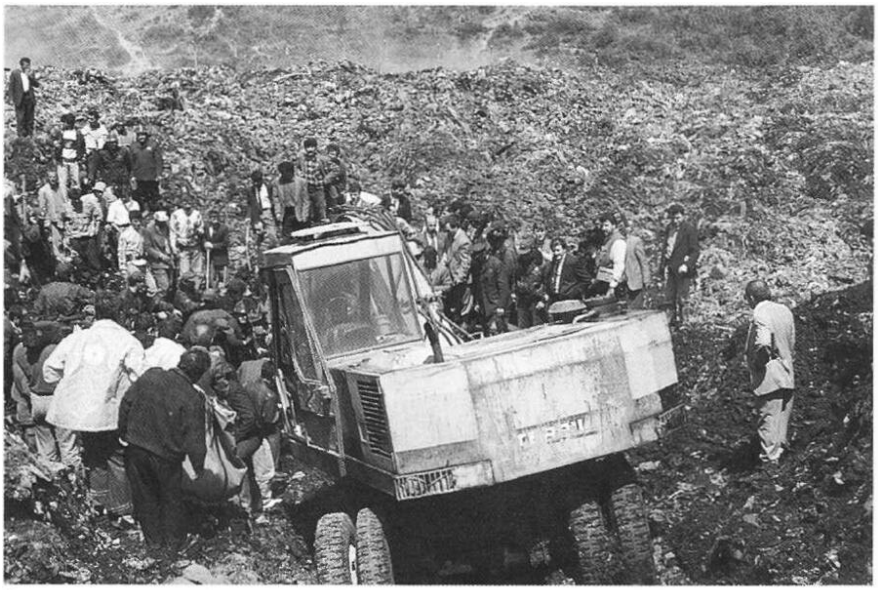

Ümraniye Hekimbaşı Çöplüğü'nde 1993'te meydana gelen faciadan sonraki kurtarma çalışmaları. *Nadya Gabeoglu, 1993*

rüntülü sokakları ve çöp yığınlarıyla iç içe bir yaşamı beraberinde getirmiştir. Bu duruma çare olarak 1868'de yeniden düzenlenen şehremaneti, belediye tenzifat memurları tayin etmiş ve tenzifat arabaları alınarak temizlik işi ihaleye verilmiştir. Bu çabaların da karşılıksız kaldığını Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey(->) *Bir Zamanlar İstanbul* adlı eserinde ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

1858'de kurulan Altıncı Daire-i Belediye^), İstanbul'un Galata ve Beyoğlu semtlerinin tüm sorunlarıyla, bu arada temizlik sorunuyla da görevlendirilmiştir. Bu dönemde Galata-Beyoğlu civarları Şişli'ye doğru büyümeye başlamış, ancak bu büyümeye uygun bir altyapı ağı tesis edilememişti. Özellikle temizlik ve kanalizasyon hizmetleri yetersiz kalıyordu. Semtlerin pislikleri alelacele kurulan bir tesisle Kasımpaşa Deresi'ne akıtılıyordu. Başlangıcından beri Haliç, kıyı semtlerinin kanalizasyon ve çöp gibi atıklarının boşaltıldığı bir yerdi. Altıncı Daire-i Belediye de, aynı şekilde, mezbahanın atıklarını, çöp ve kanalizasyonunu Halic'e boşaltmaya devam etmiştir. Temizlik hizmetlerinin yerine getirilebilmesi için 20 Nisan 1859'da çıkarılan "Sokaklara Dair Nizamname"de Altıncı Daire bölgesindeki sokaklar üç sınıfa ayrılmış, temizlik işleri eksiltme usulü ile müteahhitlere verilmiştir. Ayrıntılı düzenlemelere rağmen, Altıncı Daire-i Belediye de temizlik hizmetleri konusunda başarılı olamamıştır. Bunu o dönemde İstanbul'a gelen seyyahların gözlem ve hatıratlarından da çıkarmak mümkündür.

İstanbul'un temizlik işlerini yürütecek düzenli bir teşkilat ancak II. Meşmtiyet'ten soma, Topuzlu Cemil Paşa döneminde kurulabilmiş, 191Tde Nezafet-i Fenniye Müdüriyeti adını alan bu teşkilatın gelişmesini I. Dünya Savaşı koşulları engellemiştir.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, istanbul'un temizlik hizmetlerinden sorumlu teşkilat, istanbul Belediyesi'dir. istanbul Belediyesi, Belediye Kanunu'nun 15/1 maddesi ile umuma açık olan yerlerin temizliğine, intizamına bakmak; 15/10 maddesi ile umuma ait yerlerde, beldenin umumi temizliğini bozacak şeyleri kaldırmak; 15/13 maddesi ile "umumun selamet, sıhhat ve huzur ve istirahatine tesiri melhuz olan.... süprüntülük mevkilerini ve şartlarını evvelden tespit ve ilan etmek ve ona göre ruhsata bağlamak ve 15/23 maddesi ile sokak, meydan, iskele, köprü, pazar, panayır yerleri gibi umumi mahalleleri daima temiz tutmak, yıkamak, temiz sularla sulatmak, kışın çamur ve karları ve buzları kaldırtmak" ile görevli kılınmıştır. 1984'te 3030 sayılı Büyükşehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkında Kanun ile istanbul Belediyesi, bir metropol belediyesi teşkilatı haline gelmiş ve kentin temizliğinden artık ilçe belediyeleri sorumlu kılınmıştır. Büyükşehir Belediyesi olarak istanbul belediyesi ilgili kanunun kendisine yüklediği (madde 6/j) çöplerin ve sanayi atıklarının toplanma yerlerinin belirlenmesi, değerlendirilmesi ve imhası için gerekli tesisleri kurmak, kurdurmak, işletmek veya işlettirmekten sorumludur. Ayrıca 2872 Sayılı Çevre Kanunu gereğince çıkarılan 4 Mart 1992 tarihli Katı Atık Yönetmeliği, Hastane Atıkları Yönetmeliği ve 11 Temmuz 1993 tarihli Zararlı Atıklar Yönetmeliği de büyükşehir belediyesine bazı yükümlülükler getirmektedir.

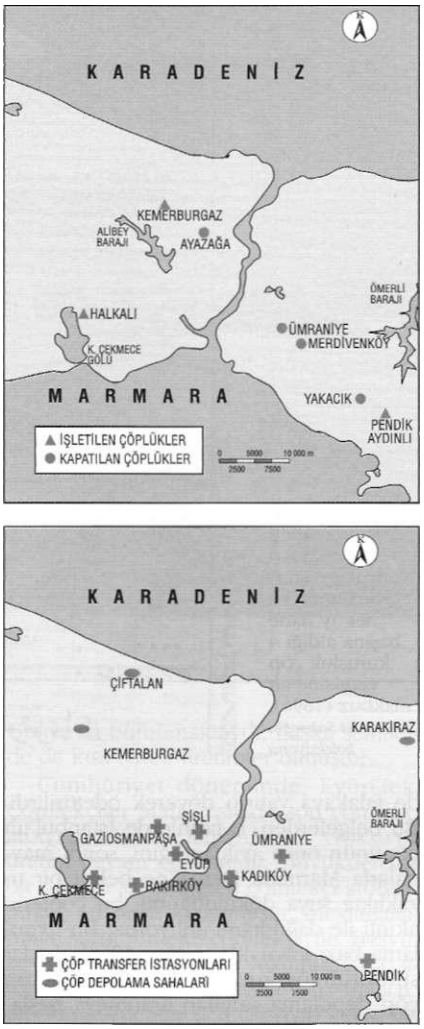

İstanbul'daki mevcut (üstte) ve proje halindeki (altta) çöp sahaları.
Sevim Budak

Kanun ve diğer düzenleyici işlemler, çöplerin toplanması ve imhası görev ve yetkisini belediyelere veriyorsa da bu görevin belediyelerce yerine getirilemediği. gerekli kaynağın bir türlü sağlanamadığı bilinmektedir. Yapılan araştırmalar çöp alanlarının yanlış seçiminden dolayı, İstanbul'un çöpünün yine İstanbul halkının zararına olacak şekilde, içme sularına karıştığını ortaya koymuştur. Açıkta depolanan çöplüklerden her gün yeraltı sularına 2.500 ton kirli su karıştığı hesaplanmıştır (bak. çevre sorunları).

1953'e kadar Marmara ve Halic'e dökülen istanbul çöplerinin, bu tarihte kıyıda kötü görüntüler oluşturması sebebiyle karada depolanması için başlatılan çalışmalar sonucu ilk "düzenli" çöp depolama sahaları oluşturulmuştur. Şehre nispeten yakın yerlerde küçük çukurların doldurulması şeklinde başlatılan uygulama, daha sonra derin vadilerden oluşan büyük boşlukların keşfedilmesiyle devam etmiştir. İlk kullanılan çöp depolama sahaları (ki bugün bazıları kapatılmış ve üzerlerinde toplukonuttan sanayi sahalarına kadar varan her türlü yapılaşma izni tanınmıştır) Kemerburgaz, Habipler. Halkalı, Merdivenköy, Sanayi Mahallesi, Ümraniye, Yakacık çöplükleridir. Bu çöplüklerden Habipler, Merdivenköy, Sanayi Mahallesi ve Yakacık çöplükleri günümüzde kapatılmıştır. Yakacık Çöplüğümün üzeri toprakla örtülerek kazanılan sahada- çok hatalı bir şekilde toplukonut yapımına izin verilmiştir. 1993'te patlayarak ölümlere sebep olan ve dünya literatürüne ilk "çöp heyelanı" olarak geçen Ümraniye Hekimbaşı Çöplüğü ise kısa süreli kapatılmış ve rehabilitasyon çalışmaları başlatılmıştır.

istanbul'un çöp ve temizlik sorununa çözüm bulmak amacıyla pek çok proje ve fizibilite çalışmaları yapılmıştır. Bunlardan ikisi özellikle önemlidir. 1980'de Dünya Sağlık Teşkilatı (WHO) ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) çerçevesinde hazırlanan çalışma bunlardan ilkidir. Diğer çalışma ise Mart 1989' da başlayıp, bir kredi anlaşmasının imzalanmasıyla Ağustos 1993'te bitirilebilen CH2M Hill International Ltd ve Antel Arıtma AŞ isimli iki özel şirkete hazırlattırılan istanbul Büyükşehir Belediyesi Katı Atık Yönetim Etüdüdür. 1980'de yapılan çalışma (Solid Waste Mahagement in the Metropolitan Area of istanbul, Final Report) istanbul çöpleri bakımından iki önemli gerçeği ortaya çıkarmıştır. Bunlardan birincisi istanbul'un ve özellikle gecekondu bölgelerinin toplam atık miktarının yüzde 90'a yakınının 40 milimetreden küçük atıklardan, yani kül ve cüruf gibi maddelerden oluşması dolayısıyla, bunların yakma ünitelerinde yakılıp bertaraf edilemeyeceği; sadece ve sadece depo edilerek bertaraf edilebileceğiydi. Bu da birçok yeni çöp sahaları demekti, ikinci gerçek ise yine aynı nedenlerden dolayı klasik sıkıştırmak çöp toplama araçları almaya devam etmenin çok verimsiz ve gereksiz olduğuydu. Bu çalışmada **1995**'e kadar çöp miktarında gerçekleşmesi tahmin edilen artış ve sanayi çöpleri ve bileşimleri de hesap edilmiştir. Bu hesaplamada kişi başına çöp üretimi günlük 0,8 kg, yıllık 297 kg olarak esas alınmıştır. 1979 için İstanbul'un toplam çöp miktarının, nüfusun 1.288.000 olduğu dikkate alınırsa, yılda 1.030.400 ton olduğu hesap edilebilir. (1985-1987 arasını kapsayan dönemde aynı çöp miktarının günde yaklaşık **5**.000 tona, günümüze gelindiğinde ise yaklaşık 8.000 tona yükseldiği tahmin edilmektedir). İstanbul'da iskân ve ticaret bölgelerinden kaynaklanan katı atıkların içinde bulunduğu tahmin edilen 330.000 ton dönü-

Tablo H
İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sınırları İçinde Yıllık Atık Oluşum Miktarları ile İlgili Tahminler (milyon ton)

	1990	*2000*	*2010*	*2020*
Avrupa Yakası	1,11	1,71	2,34	3,01
Asya Yakası	0,55	0,97	T35	L/74
Toplam	1,66	2,68	3,69	4,75

şüme tabi tutulabilecek nitelikteki maddenin, ancak 50.000 tonu dönüştürülebilmektedir.

1994'e gelindiğinde ise 1980de yapılan yukarıdaki çalışma baz alındığında, İstanbul'un tüm bölgelerinde kullanılan plastik miktarının üç kat artarak yüzde 3'ten yüzde 10-12'ye çıktığı, cam miktarının yüzde 1-2'den yüzde 3-5'e çıktığı, kâğıt miktarının yüzde 10'dan yüzde 15'e, madeni atıkların ise 1-1,5'tan yüzde 2-2,5'a yükseldiği tahmin edilmektedir. Buna ilaveten atıkların birim ağırlığında da 350-400 kg/m^3'ten 170-350 kg/m^3'e doğru bir düşüş kaydedilmiştir. Bu arada nüfusun aşırı şekilde arttığı ve artmaya devam ettiği ve günde kişi basma üretilen çöp miktarının da 0,8 kg'ye takılıp kalmadığını vurgulamak gerekmektedir. Aynı zamanda çöplerin bileşimleri de değişmiştir: Gecekondu nüfusunun yaşadığı bölgelerde çöp bileşimi küçük tanelidir ve kış aylarında kül biçiminde kendini göstermektedir. Gelir düzeyi yüksek nüfusun yaşadığı bölgelerde ise çöp bileşimi iri tanelidir ve genelde plastik, cam ve karton esaslıdır. Ayrıca bu bölgelerde günlük çöp üretiminin kişi başına 1,5 kg'yi geçtiği görülmektedir.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Katı Atık Yönetim Etüdü, 1994'te planlama aşamasından uygulama aşamasına geçebilmiştir. Bu etüt 1990'dan başlayarak 2020'ye uzanan bir tahmin yelpazesi oluşturmuştur. Bu etüde göre 1992'de İstanbul'da yılda 2.000.000 ton katı atık, 40.000 ton da sanayi atığı üretilmiştir. 2020'de ise katı atık miktarı ikiye katlanarak 4,8 milyon tona ulaşacaktır.

Aynı çalışmaya göre 1990'da kişi başına ortalama atık oluşumu, Avrupa yakasındaki belediyeler için 0**,66** kg/kişi/gün, Asya yakasındaki belediyeler için 0,58 kg/kişi/gün 21 belediyenin tümü için 0**,63** kg/kişi/gündür.

Bu değerin 2000'de 0,75 kg/kişi/güne yükseleceğini nihayet 2020'de 0,80 kg/kişi/günü bulacağını tahmin etmektedirler. Yine bu çalışmada İstanbul'da günde 4.500 ton çöpün üretildiği hesaplanmıştır. Bu miktarın 2000'de 7.340 tonu aşıp 2020'de 13-010 tonu bulacağı tahmin edilmektedir. Bu atıkların, geri kazanılamayan bölümü için Avrupa yakasında yaklaşık 77.000.000 m^3'lük, Asya yakasında ise yaklaşık 44.000.000 m^3'lük depolama sahasına ihtiyaç olacağı da ifade edilmektedir. Projenin esası bu çöplerin Avrupa yakasında Küçükçekmece, Bakırköy, Eyüp, Gaziosmanpaşa, Şişli; Asya yakasında Pendik, Kadıköy ve Ümraniye transfer istasyonlarında işleme tabi tutulup sıkıştırılması ve daha büyük araçlarla iki büyük düzenli depolama sahasına gömülmesidir. Bu iki büyük düzenli depolama sahalarından Avrupa yakasındakinin yeri Kemerburgaz'm 14 km kuzeyinde, Çiftalan kasabasmm hemen güneyindeki eski linyit ocakları olarak tespit edilmişken, daha soma bu karardan vazgeçilmiş, Kemerburgaz'ın yaklaşık 10 km kuzeyindeki bölgede karar kılınmıştır. Asya yakasındaki depolama sahası ise Ömerli Havzası'nın yaklaşık 10 km kuzeyindedir. Hastane atıkları için ise 24 ton/günlük kapasiteli yakma tesisleri inşa edilecektir. Yine endüstriyel atıklar için yukarıda belirttiğimiz depolama sahalarında özel olarak geçirimsiz hale getirilmiş yerler ayrılacaktır. 51.430.630 milyon Alman Markı tutarındaki bu proje, kamuoyunda eliştirilere de uğramıştır. Transfer istasyonlarını hiçbir ilçe kendi sınırları içinde istememektedir. Bunun yanında, Avrupa yakasında tespit edilen depolama sahası iyi işletilemezse sızıntı sularının hemen yakınındaki Haliç'le bağlantılı dereye karışması ihtimali bulunmaktadır. Asya yakasındaki depolama sahası sızıntı sularının ise Şile'ye dökülen bir dere ile Karadeniz'e ulaşması durumunda yörenin turizm potansiyelini olumsuz yönde etkileyeceği kaygıları vardır. Ayrıca Çevre Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi'nce de bu projenin Çevresel Etki Değerlendirme Raporu'nun yapılmadan uygulamaya geçirilmesinin çok hatalı olduğu ifade edilmiştir. Bütün bu eleştiriler ışığında proje yeniden değerlendirmeye alınmıştır. Bu maddenin yayıma hazırlandığı sırada bu değerlendirmeler sürmekteydi.

Bibi. B. Kurtar, "İstanbul'un Katı Atık Problemi", *Çevre ve Mühendis,* (TMMOB Çevre Mühendisleri Odası Yayın Organı), Yıl: 1, S. 2; E. Torunoğlu-G. Demirer, "Yerel Yönetimler, Katı Atıklar ve Teknoloji Somnu", *Türkiye'de Çevre Kirlenmesi Öncelikleri Sempozyumu 21-22 Mayıs 1991,* Boğaziçi Üniversitesi, İst.; 1. Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler,* (TODAİE yayını), Boğaziçi Üniversitesi, Ankara, 1974; ay, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği,* İst., 1985; Ali Rıza, *Bir Zamanlar;* A. Baştürk-A. Demir, "Katı Atık Tesislerinin Planlanması ve İstanbul'da Yapılan Çalışmalar", *İstanbul'un Çevre Sorunları ve Çözümleri Sempozyumu, 9-13 Nisan 1990,* (Türkiye Çevre Koruma ve Yeşillendirme Kurumu Yayını), İst.; D. Orhon, "İstanbul'un Çöp ve Zararlı Atıklar Sorunu", *İstanbul'un Çevre Sorunları ve Çözüm Yollan,* (İTO yayını), İst., 1991; *Türkiye'nin Çevre Sorunlan 91,* (Türkiye Çevre Sorunları Vakfı yayını), Ankara, 1991; M. T. Gönüllü-A. Baştürk-H. A. San, "Sızıntı Suyu Problemi Bakımından İstanbul Katı Atık Depo Yerlerinin İncelenmesi", *Çevre 86Sempozyumu,* 2-5 Haziran 1986, Ege Üniversitesi, İzmir; *İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Katı Atık Yönetim Etüdü,* 1993.

SEVİM BUDAK

ÇUBUKLU

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında, Paşabahçe ile Kanlıca arasında, Beykoz İlçesi'ne bağlı mahalle. Aynı zamanda Boğaz'da Anadolu kıyısının dokuzuncu iskelesidir.

Kızılcık başta olmak üzere çeşitli ağaçları, bostanları ve çubuk lülesi ile ünlüdür. Buradaki yerleşmenin başlangıcı Bizans çağma kadar inmektedir. Eremya Çelebi Kömürciyan'a göre, o zamanlar, huzur ve sükûn anlamındaki "Eirenaeon" ismiyle tanınmıştır. S. Eyice, 5. yy'ın başlarında Aziz Aleksandros'un şakirtlerinden Keşiş İoannes'in burada Eirenaeon'da Akametoi Manastırı'nı kurduğundan söz etmiştir. 300 rahibin geceli gündüzlü aralıksız İncil ve dualar okumalarından ötürü "Uykusuzlar Manastırı" anlamındaki "Akametoi" sözcüğü buraya yakıştırıl-

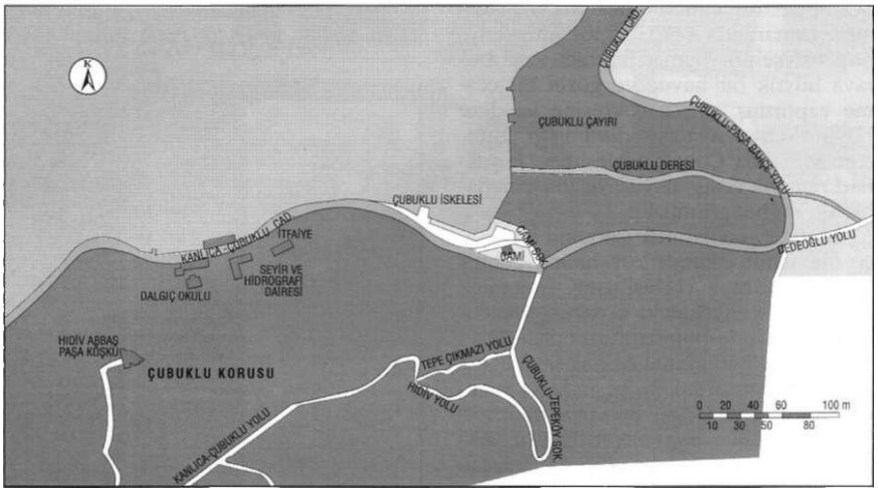

Çubuklu
İstanbul Ansiklopedisi

mıştır. Bu manastırın ünü kısa sürede çevreye yayılmış, manastıra yeni odaların, misafirhanenin ve hastanenin eklenmesiyle, büyük bir yapı topluluğuna dönüşmüştür. R. Janin, 13. yy'a kadar manastırın ayakta durduğunu ve üç sarnıcına da çeşitli yayınlarda değinildiğini belirtmiştir. A. Timoni de, Çubuklu iskele çeşmesinin 200 adım güneybatısındaki bir tümsekteki kalıntıdan söz etmiştir.

Çubuklu isminin nereden geldiği kesinlik kazanamamıştır. Çubuk lülesinin burada yapılmasından dolayı bu adı aldığı ileri sürülürse de tarihi kaynaklarda başka bazı söylentiler vardır. Bunlardan birisine göre, II. Bayezid, Trabzon Valisi Şehzade Selim'in (Yavuz Sultan Selim) bir davramşma kızarak onu İstanbul'a çağırmış ve kızgınlığım yenemeyerek burada ona sekiz çubuk vurdurmuştur. Başka bir söylentiye göre, II. Bayezid, Şehzade Selim'e sekiz kızılcık çubuğu vererek yere dikmesini istemiş, "Oğlum bu sekiz çubuğu yere dik, sekiz yıl soma meyvesini yiyeceksin" demiştir. Bunun üzerine Şehzade Selim, çubukları yere dikmiş ve sonra da dua etmiştir: "Yarabbi, bu çubuklar meyve versin ve verdikleri meyveleri meşhur et". Söylentiye göre, kızılcık çubukları o anda yeşermiş, her biri medine hurması büyüklüğünde, beşer dirhem ağırlığında meyveler vermiş, bundan ötürü de köye Çubuklu ismi verilmiştir.

Osmanlı padişahları bu bölgeden av yeri olarak yararlanmışlardır. Nitekim Eremya Çelebi Kömürciyan, "Çubuklu padişah bahçesidir. Buranın meyva ve sebze yetiştirilen bostanına bostancılar nezaret eder" diye yazar. 150.000 m^2'lik alana yayılmış Çubuklu Korusu, aynı zamanda Boğaziçi'nin sevilen bir mesiresiydi. Çubuklu aynı ismi taşıyan suyu ile de ün yapmıştır. Buradaki bahçelerin ne zaman yapıldığı kesinlik kazanmamakla beraber, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki *Mevacib Defterlerinde* "Bahçe-i Çubuklu" olarak isminin geçmesi III. Murad'dan (hd 1574-1595) sonraki bir tarihte varlığını göstermektedir. Baharda bülbülleriyle ün yapan Çubuklu, III. Ahmed zamanında (1703-1730) imar edilmiş, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa buraya büyük bir havuz ve güzel bir çeşme yaptırmış, ayrıca çevresine ve dere boyuna çınar ağaçları dikilmiştir. Bundan sonra da Çubuklu Mesiresi "Feyzâbâd" ismini almış, havuz ve ulu çınarların altı rağbet görmüştür.

18. yy'ın ortalarında Çubuklu hasbahçe olmaktan çıkarak köy haline gelmiş ve halk buraya yerleşmiştir. Boğaziçi'nin çeşitli yerlerindeki bostancı ocaklarından birisi de burada kurulmuş.

Çubuklunun günümüze ulaşmış ilginç yapıları vardır. Bunların başında Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın sarayı gelir.

Abbas Hilmi Paşa'nın sarayının yekpare mermerlerle kaplı olup 150.000 altın liraya yaptırıldığı söylenmektedir. Somaki mermer sütunlarla, havuz ve selsebillerle süslü salonları, masif ceviz ağaçından duvarlarıyla kasrm tüm Boğaziçi'm gösteren kulesine asansör veya 152 basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Abbas Hilmi Paşa, Türkiye'nin hiçbir yerinde elektrik yokken koruya yaptırdığı bir elektrik jeneratörü ile hem Çubuklu Camii'ni hem de kasn aydınlatmıştır. Ayrıca Çubukluda bir ilkokul ile köyün üstünden geçen yolu yaptumıştır.

Çubuklu'nun denizden görünümü.
Hazım Okurer, 1993

Çubuklu'da eski köşk ve yalılardan günümüze ulaşabilenler yok denilecek kadar azdır. İskele yanındaki yalılardan üçü yol açılabilmesi için kamulaştırılarak yıkılmıştır. Rıfat Paşa, Zühtü Paşa yalıları da yıkılmıştır.

19. yy'a kadar mesire yeri olma özelliğini koruyan Çubuklu, o zamanlar Büyük ve Küçük Çubuklu olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Küçük Çubuklunun kıyı boyundaki düzlüğünde padişah sarayı, saray bahçesinin fundalıklarla kaplı bir köşesinde üç büyük yapı, önünde de av alanını içeren bir orman yer alırdı.

1814-1815'te hazırlanan *Bostancıbaşı Defterleri'ne* göre kıyıda Çubuklu Hasbahçesi, harap bir cami, Çakal Burnu ve Mâ-i Leziz Çeşmesi yer alıyordu.

I. Dünya Savaşı'ndan önce Şirket-i Hayriye'nin yayımladığı *Boğaziçi* isimli eserde Çubukludan söz edilirken "Şirket-i Hayriye'nin tesisinden önce Çubuklu'da yalıların bulunduğu yerler hep bostandı. Çubuklu'nun bülbülleri meşhurdu. İlkbaharda zevk ehli kayıklarla bülbül dinlemeye gelirlerdi. O bostanların yerine ilk yalıları yaptıranlar Abdülmecit'in vezirlerinden Rıfat Paşa, kızları ve oğlu Rauf Paşadır" denir.

Vapur iskelesinin yamnda Börekçi Hasan Bey'in Göztepe Suyu ve Maden Suyu isimleri ile meşhur suları olduğu; Hasan Bey Gazozu namı ile meşhur gazozun Çubukludaki bu sularla yapıldığı; arka taraftaki taşocaklarmm da kirecinin meşhur olduğu söylenir.

Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861) eski Feyzâbâd Kasrı olan yalının sırtındaki geniş koru, Avrupa üslubunda laklar (küçük göller), kaskadlar, havuz ve heykellerle bezenmiş; kıyıda çocuk-

Çubuklu'dan bir görünüm,
Tahsin Aydoğmuş

lar için beş yalı yaptırılmış; ayrıca semt şenlensin diye de halka karşılıksız arsa dağıtılıp köylerin kurulması sağlanmıştır.

Çubuklu Koyu'nun kuzeyinde kıyı şeridi üzerinde bugün de yer alan gaz depoları, Boğaziçi'nin bu kesimi için her zaman tehlike olmuştur. Reşat Ekrem Koçu bunlarm ne zaman kurulduğunu tam tespit edememiş, ancak Mehmed Eşref Bey'in 1324/**1906**'da yayımlanan Boğaziçi haritasında gösterildiğine göre, o tarihten öncesine ait olacağını ileri sürmüştür.

Çubuklu'daki önemli tarihi yapılardan Çubuklu Ocağı Mescidi'nin yapım tarihi kesinlikle bilinmemekte, bununla beraber, mescidin Çubuklu Hasbahçesi'ndeki bostancı neferleri için yaptırılmış olduğu isminden anlaşılmaktadır.

Hüseyin Ayvansarayî, "İşbu mesiredeki bostancı neferlerinin kışlasının camiidir. Minberini bostancıbaşılardan Ağababası Halil Ağa koymuştur, hatibine de yevmiye 7 akçe vakfetmiştir" demektedir. 1814-1815 tarihli bir *Bostancıbaşı Defteri'nâe* "harap camii şerif' olarak gösterilmiştir. Çubuklu Camii 1963'te bir hayır derneğince onarılmış, yanındaki arsanın eklenmesiyle genişletilmiş, duvarlan yenilenmiştir. Ne var İti, Çubuklu Ocağı Mescidi günümüzde orijinal durumdan büyük ölçüde uzaklaşmıştır. Çubuklu Çeşmesi, Çubuklu'nun ünlü çayırının kenarında, yüzyıllık çınarların, ulu söğütlerin gölgesinde yer alır. Bu zarif çeşmeyi Lale Devri'nin büyük veziri Nevşehirli Damat İbrahim Paşa 1721-1722'de yaptırmıştır.

Çubuklu Çayırında, aynı ismi taşıyan Çubuklu havuzunun halkın "Acısu" ismini yakıştırdığı suyu, köyün ardındaki tepelerden gelmektedir. Seyyid Vehbî'nin tarih manzumesini yazdığı kitabesinden havuzun Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırıldığı ve Çubuklu Mesiresinin bunun yapımından sonra Feyzâbâd ismini aldığı öğrenilmektedir.

Feyzâbâd ismini taşıyan Çubuklu Mesiresi'ndeki namazgahın mihrap taşı günümüze ulaşmıştır. Namazgahın ne zaman yapıldığını belirtecek herhangi bir kanıt ise yoktur.

Bugünkü yerleşme vapur iskelesi çevresinde ve buradan içeri doğru toplanmıştır. Semtin kuzeydoğusunda akaryakıt depolarının önünde, batısında da Dalgıç Okulu'nun önünde özel amaçlı iskeleler vardır. Çubuklu Korusu uzun süreler iyi korunmuş, ancak 1985'ten sonra tepelerde Boğaziçi'nin görünümünü bozan lüks villalardan oluşan siteler kurulmaya başlanmıştır. Komnun içindeki Hıdiv Abbas Paşa Köşkü (bak. Hıdiv Kasrı) restoran ve otel olarak seçkin bir turistik merkez haline getirilmiştir. Ana yerleşmede ise çevre sanayi kuruluşlarında çalışan ve çoğunluğu iç göçle İstanbul dışından gelmiş bir nüfus yaşamaktadır.

Bibi. Ç. Gülersoy, *Hıdiv'ler ve Çubuklu Kasrı,* İst., 1985; E. Yücel, *Boğaziçi Koruları,* İst., ry; M. Erdoğan "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri" *VD;* M. Kuzguncuktu, "Tarihe Karışan Eski İstanbul Bahçe ve Mesirelerinden", *Bizim Anadolu Gazetesi* (19 Haziran 1969): E. Yücel, "Çubuklu", *TTOK Belleteni,* İst., 1978, S. 63/342, s. 22-27; E. Çelebi, *Seyahatname,* II.

ERDEM YÜCEL

ÇUHACI HAN

Mahmutpaşa Yokuşunun başında, Kılıççılar Sokağı ve Çuhacı Han Sokağı arasında bulunan adayı kaplayan bir 18. yy ticaret yapısıdır.

Nuruosmaniye Camii ve Kapalıçarşi nın birleştiği yerin karşısında yer alır. Kitabesi yoktur. Mimarı bilinmeyen yapı, 1718-1730 arasında Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır. 1168/1755'te büyük Hocapaşa yangınında yanmış, bugünkü yapı eskisinin tamir edilmesi suretiyle inşa edilmiştir.

Han, yol durumuna uygun olacak şekilde inşa edildiğinden cephesi düzgün bir forma sahip değildir, cephenin kırıklığı yapıya hareketlilik kazandırmıştır. Buna karşılık, 21x28,5 m'lik düzgün bir avluya sahiptir. İki katlı hanlar grubuna giren yapıda bodrum katı depo olarak tahsis edilmiştir. Buraya köşelerdeki merdivenlerden inilir.

Taş-tuğla malzeme karışımı kullanılarak inşa edilen yapı, tipik klasik Osmanlı hanları arasında yer alır. Avlu revak kemerleri ve üst örtü sistemi tuğla malzeme ile oluşturulmuştur. Burada örtü sistemi aynalı tonoz olarak düzenlenmiştir. Dış cephe yüzeyinde taş-tuğla malzeme birlikte, kapılarda ve kemerlerde ise, sadece taş malzeme kullanılmıştır.

Yapının girişi sade bir kemerle oluşturulmuş ve içeride girişin üst kısmına bir bindirmelik oturtulmuştur. Burada, yine taş-tuğla malzeme birlikteliği söz konusudur. Taş konsollar üzerinde oturan bindirmelikte dikdörtgen formlu iki büyük pencere yer alır; bunların üzeri sağır tuğla kemerli alınlıkla oluşturulmuştur. Üstte birer küçük pencere daha bulunur. İç cephenin tamamı testere dişi saçakla çevrelenmiştir.

Çapraz tonozlu giriş holünün hemen sağında üst kata çıkan merdivenler yer alır. Buradan İğneci Hasan Ağa'nın yaptırdığı mescide de geçiş vardır. *Hadîkatü'l-Cevâmi'ye* göre, bu mescit Çuhacı Han'dan eski tarihlidir. Han yapılırken mescidi de içine almıştır. I. Dünya Savaşina kadar kullanılan mescit, daha sonra han odalarına eklenmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika,* I, 78; *İSTA,* VIII, 4151; *Eminönü Camileri,* 57; Güran, *İstanbul Hanları,* 117.

BANU KUTUN

ÇUHACILIK

Saf yün ipliğinden ince ve sık olarak dokunduktan ve dövülerek havı bir ölçüde kısaltıldıktan, boyandıktan sonra kullanılacak duruma getirilen çuha, eskiden "çuka" diye de adlandırılırdı.

İstanbul'da asker ve sivil giysisi yapımında kullanılan çuha genellikle ya başka şehirlerden getirtilmiş ya da belli yerlerde kurulan atölyelerde üretilmiştir. Başlangıçta çuha alınan yerler Mısır, İran ve Türkistan iken bu durum zamanla yön değiştirmiş ve İngiltere, Fransa ve Venedik'ten getirilen çuha da iç tüketim için pazarlanmıştır.

Genel olarak bir erkek giysisi kumaşı olarak bilinen çuhadan kışlık kadın feracesi de yapılmıştır. Erkekler için de cepken, câmedan, fermene, yelek, çakşır, potur, dolama, yağmurluk, kaput ve avniye dikilmiş, ayrıca eskimiş çuha giysilerden terlik de yapılmıştır. Çuhadan ayrıca safra ve binek atı örtüsü yapımında da yararlanılmıştır.

Çuha Yeniçeri Ocağinda da kışlık giysi yapımında kullanılmıştır. Bu ocağın kapatılmasından sonra kurulan ordular-

Çuhacı Han'ın avlusundan bir görünüm.
Erkin Emiroğlu, 1973

da da çuha tüketimi yüksek olduğu için devlet özel önlemler almak mecburiyetini duymuştur.

16. yy'da devlet, ordunun ihtiyacına yetmediği, herhangi bir düzensizlik ve karaborsa istemediği için yapağı ve çuha konusunda önlemler almıştır. 1582'de İstanbul'da satılan çuha cinslerinin fiyatları özel bir hükümle saptanmıştır. Bu emre göre yüksek kalitede kırmızı çuha zirai (68 cm, çarşı arşını da denir) 200 akçeden, aynı kalitede olup da rengi farklı olanlar zirai 160 akçeden, biraz düşük kalitede kırmızı çuha zirai 120 akçeden, diğer renkler 110 akçeden, biraz daha düşük kalitede kırmızı çuha ise 75 akçeden satılacaktı. Bu çuhaların fiyatlarının belirlenmesinde renkleri ve kaç çile yünden dokunmuş oldukları etkili olmaktaydı. Bu fiyatlar 16. yy'da kırmızı çuhanın çok rağbette olduğunu da açıkça göstermektedir.

1586'da çuha fiyatlarında görülen artış, ihtisab ağasına gönderilen bir fermanla engellenmek istenmiş, fiyatların I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) ne ise o düzeye indirilmesi buyurulmuştur. 1588'de Edirne kadısına gönderilen sert bir emirde İstanbul'da çuha kıtlığı çekildiği, bu yüzden Edirne'den İstanbul'a çuha gönderilmemesinin kıtlığı daha da artırdığı belirtilmiştir.

istanbul'da iç ve dış piyasadan temin edilerek Bodrum Hanı'na(->) ve Çuhacı Hanı'na(->) getirilen çuhalar, çuhacılar kethüdası, esnaf bölükbaşısı ve yiğitbaşı ile diğer ileri gelenler tarafından incelenir, kahte kontrolü sonunda âlâ (iyi), evsat (orta) ve ednâ (düşük) diye ayrılıp sıra hangi bölükte ise, belli bir kurala göre esnaf arasında paylaştırılırdı.

17. yy'da Osmanlı-İran savaşları Doğu ülkelerinden kumaş ithalini engellediği için Batı'dan, özellikle de İngiltere'den daha fazla ithalat yapılmaya başlanıldı. Londrine ve skarlet denilen İngiliz çuhaları da böylece Osmanlı pazarını ele geçirmeyi başardı. Bu durum 1640 tarihli *Es'ar Defteri'tide* yer alan çuha isim ve fiyatları incelendiğinde açıkça görülmektedir. Bu kaynağa göre o tarihte en pahalı çuha olan kırmızı, erguvan ve menekşe renklerindeki "saye çuha"nın zirai 520 akçeden satılmaktadır. Bunun dışında parangon, samartin, vidal parangan, paris, karkaşone, londura, Cezayir londurası, İngiliz sayesi, Fılorentin sayesi, karziyye, Macar karziyyesi gibi adlarla anılan yabancı çuhalar ve bunların yedi rengi için iyi, orta, düşük kalitede olmak üzere neler ödeneceği teker teker sıralanmıştır.

Evliya Çelebi de *Seyahatname*'de "Ehl-i Sanayi-i Çuhacıyan" başlığı ile bu meslek erbabından söz etmiş, 17. yy'm ortalarında İstanbul'da 100 dükkân bulunduğunu ve buralarda 107 çuhacının iş yaptığını yazmıştır. Ayrıca bunların esnaf alayında "...araba üzre nice bin pasdar saye londrine, vejentin, karkaşone, nemse, paris, marliye, ankone, londura, işkerled yetmiş çile çukaları endâzeleyüb" geçtiklerini de eklemiştir. Evliya Çelebi' nin andığı bu çuhaların adları bazı Avrupa şehir ve ülke adlarından gelmektedir.

Bütün kapıkulu askerlerine, acemioğlanlarına ve bazı saray hizmetlisi meslek erbabına her yıl bir kat giysi yapımına yetecek kadar çuha verilirdi. Mavi renkli bu çuhalar daha çok Selanik'teki tezgâhlarda Yahudiler tarafından dokunurdu. II. Bayezid döneminden (1481-1512) kalan bir belgeye göre 16. yy'ın başlarında Selanikli Yahudiler yıllık 95-96.000 zira çuha dokumakla yükümlüydüler. Aynı yüzyılın sonlarında bu miktar 280.000 zira olmuştur. 19. yy'da yeni ordunun çuha ihtiyacını karşılamak için İslimye'de de (bugün Bulgaristan'da) 1252/1836'da bir çuha fabrikası kurulmuştu. Burada üretilen çuha kullanılacak duruma getirildikten sonra İstanbul'a gönderildi.

Yeniçeriler için başta Selanik olmak üzere belli yerlerde üretilen ve İstanbul'a getirildikten sonra Beyazıt'taki Simkeşhane'de bulunan Mirî Çuha Ambarında saklanan çuhanın dağıtımına ise her yıl ramazan aymda kadir gecesinde başlanıp üç gün süreyle devam edilirdi. Görevleri İstanbul dışında olanlara ya da İstanbul'da olup da kumaş az geldiği için verilemeyenlere çuha yerine "çuha baha" adıyla belirli bir para ödenirdi.

Osmanlı dokumacılığı 18. yy'da, bazı hamleler yapmıştır. III. Ahmed döneminin (1703-1730) yenilikçi sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, 1719'da İstanbul'da bir çuha fabrikası kurulmasına öncülük etmiştir. 1805'te gene devlet eliyle Beykoz'da bir çuha fabrikası kurulmuş (1805) ancak bu girişimlerden sonuç alınamamıştır. Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin(->) kışlık elbise ihtiyacının karşılanması için 1243/1828'de Beykoz Çuha Fabrikası yeniden canlandırılmış, ancak askerin ihtiyacını karşılayacak ölçüde üretim yapılması mümkün olamamıştır.

1244/1829'da Kadırga'da Cündî Meydanında askerlere giydirilecek fesin üretilmesi için Feshane(->) kurulmuş, ancak sonradan Eyüp-Defterdar'a taşman bu fabrika seri üretime 1249/1833'te geçebilmiştir. Feshane 1282/1865'te muhtelif cinste aba, şayak ve çuha üretmeye başlamıştır.

19. yy'ın sonlarından itibaren toplumda görülen giyim kuşam değişikliği çuha tüketiminin yavaş yavaş düşmesine yol açmış, yüzyıllar boyunca büyük bir beğeniyle kabul gören bu kumaş türü günümüzde yerini modern yöntemlerle dokunmuş kalın yünlü kumaşlara bırakmıştır.

Bibi. Evliya. *Seyahatname,* I, **615,** VIII, İst., 1928, s. 167; Taha, *Emlâk-i Devlet,* İst., 1328 (1912), s. 134-137; N. Yatman. *Türk. Kumaşları,* Ankara, 1945, s. 28, 34, 39-41, 44, 45; E. Cenkmen, *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri,* İst., 1948; R. E. Koçu, "Çuha", *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü.* Ankara, 1967, s. 82-84: H. Salihoğlu, "Yeniçeri Çuhası ve II. Bayezid'in Son Yıllarında Yeniçeri Çuha Muhasebesi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi.* II-III (1973-1979), İst., s. 413-466; M. S. Kütükoğlu, "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", *IÜEF-Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Annağan,* İst., 1981, s. 518-605; ay, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri.* İst.. 1983. s. 110-113; (Altınay), *Onaltıncı Asırda,* 124-128, 134; (Altınay), *Onikinci Asırda.* 149-150, 208; E. Dölen, *Tekstil Tarihi,* İst., 1992, s. 4, 376, 378, 393-398; Y. Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık-Taribine Dair Bir Kaynak. Es'âr Defteri (1640 Tarihli),* Ankara. 1992, s. 41-42; "Çuha, Çuhacılar", *İSTA,* VIII, 4149-4150; Pakalın. *Tarih Deyimleri,* I, 384-387.

M. SABRİ KOZ

ÇUHACIYAN, DİKRAN

(1836, İstanbul - 25 Şubat 1898. İzmir) Ermeni asıllı besteci.

Doğum tarihi çeşitli kaynaklarda 1837 ve 1840 olarak da gösterilmiştir. Abdülmecid'in (hd 1839-1861) saatçibaşısı Kevork Çuhacıyan'm oğludur. Küçük yaşta aldığı özel derslerle musikiye başladı. 1861'de musiki öğrenimi görmesi için ailesince Milano'ya gönderildi. İtalya'da kaldığı 2 yıla yakın zaman içinde İtalyan opera-buffa örneklerini tanıdı. İstanbul'a dönünce *Kınar* adlı Ermenice bir musiki dergisi çıkardı, aym adda bir de musiki derneği kurdu, orkestra ve korolara şeflik etti, musiki üstüne konferanslar verdi.

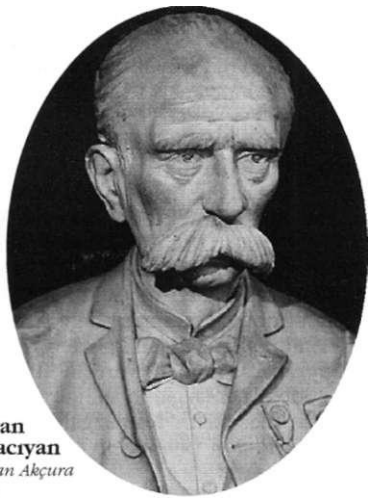

Dikran Çuhacıyan
Gökhan Akçura arşivi

1868'de ilk operası olan "İkinci Arsak" Beyoğlu'ndaki Naum Tiyatrosu'nda, ertesi yıl da bazı bölümleri çıkarılarak "Olympia" adıyla aynı tiyatroda sahnelendi. 1870'te Naum Tiyatrosu'nun yanması üzerine Beyazıt'taki askeri misafirhaneyi kiralayarak, Karakin Melikyan adlı varlıklı bir Ermeninin maddi desteğiyle İstanbul'da ilk operet ve komik-opera ürünlerini sahnelemeye başladı. 1874'te burada sahneye koyduğu "Arifin Hilesi" ilk Türk operetidir. Melikyan bu oyunun gördüğü ilgi üzerine besteciye yeni eserler ısmarladı. Bu sıralarda Gedikpaşa Tiyatrosu'nda temsiller sahneleyen Güllü Agop(->) da Çuhacıyan'm eserlerine yer vermek istedi. Kadrosunda Serope Benliyan(->) gibi tanınmış oyuncular bulunan Güllü Agop'un ekibi

çok geçmeden Çuhacıyan'm ekibiyle birleşince operet İstanbul'da parlamaya başladı. Kışları Gedikpaşa'da, yazları Üsküdar'daki Aziziyye Tiyatrosu'nda oynayan bu güçlü kadro için Çuhacıyan 1875'te "Köse Kâhya" ile "Leblebici Horhor Ağa" operetlerini yazdı. Anadolu'dan İstanbul'a gelen saf bir köylünün başından geçen olayları neşeli şarkılarla canlandıran "Leblebici Horhor Ağa"daki "Çek Kayıkçı" ve "Biz Köroğlu Yavrusuyuz" gibi şarkılar kısa zamanda dillerde dolaşmaya başlamıştı. İlk sahnelenişinden bu yana en sevilen yerli operetlerden biri olan eser, Cumhuriyet döneminde iki kez filme alınmış, 1965'te Ankara Devlet Operası sanatçılarmca oynanmış, 1975'te TV filmi olarak çekilmiş, Türkçe dışında Ermenice, Yunanca, Almanca ve Rusça olarak da oynanmıştır. "Zemire" adlı operası 1891'de Beyoğlu'ndaki Concordia Tiyatrosu'nda sahnelendi; aynı eseri daha sonra Paris'te sahnelediyse de beklediği ilgiyi görmedi. Son eseri olan "Indiana" operasını sahneye koyamadan büyük bir yoksulluk içinde İzmir'de öldü. Cenaze töreninde kendi bestesi olan "Cenaze Marşı" çalındı. İzmir Ermeni Mezarlığındaki mezarına 1903'te bir anıt dikildi.

Çuhacıyan 19. yy'ın ortalarından günümüze kadar İstanbul'un musiki ve eğlence hayatında önemli bir yeri olan operet türünün ilk yerli bestecisidir. İlk operet tiyatrosunu da Ermeni oyuncularla birlikte o kurmuştur. Çuhacıyan geleneksel Türk musikisi ezgilerine armoni ve Batı tekniği uygulayan ilk bestecilerdendir. Türk musikisi makamları ve motifleri üzerinde basit de olsa bir armoni oluşturması eserlerinin en belirgin yönüdür.

Yaşadığı günlerde hak ettiği ilgiyi görememiş bir sanatçıdır. Bunun başlıca nedenleri, sahne sanatlarına karşı büyük ilgi uyanan Abdülmecid döneminde henüz eser vermemiş olması, daha sonraki dönemlerde de opera ile operet merakının canlılığım koruyamaması ve bestecinin eserlerini sahnelemek için gerekli maddi desteği çok kere bulamamasıdır. Eserleri asıl II. Meşrutiyet'ten sonra ilgi görmeye başlamıştır. Sevilen musikili oyunları bu tarihten günümüze kadar birçok kez sahnelenmiş, operetlerindeki sevilen şarkılar zamanın tanınmış sanatçılarmca plaklara okunmuş, böylece geniş bir dinleyici kesiminin tanıdığı bir besteci olmuştur.

Bibi. M. R. Gazimihal, *Türkiye-Avrupa Musiki Münasebetleri,* İst., 1939; G. Oransay, *Batı Tekniğiyle Yazan 60 Türk Bağdar,* Ankara, 1965; İnal, *Hos Sada.* 173; K. Pamukciyan. "Çuhacıyan, Dikran", *İSTA,* VIII, 4151-4156.

İSTANBUL

ÇUKUR ÇEŞMELER

Çevre zemininden aşağıda bulunan ve bu nedenle halkın çukur çeşme adım verdiği çeşmeler.

İstanbul'un çeşitli semtlerinde birçok küçük çukur çeşmenin varlığı bilinmektedir. Çukur çeşmelerin büyüklüğü ve bulunduğu yer bakımından en önemlilerinden biri Sultanahmet Meydam'nda Türk ve İslam Eserleri Müzesinin biraz ilerisinde, Terzihane Sokağı'nm meydanla birleştiği yerde bulunmaktadır. Kitabesi bugün mevcut olmadığı için çeşme hakkında yeterli bilgi edinilememekte, ancak bu çeşmenin I. Süleyman (Kanuni) tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan Kırkçeşme su tesislerinin bir parçası olduğu çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir. Eskiden bu çukur çeşmenin üstünde, namazgahtan mescide dönüştürülen Üçler Mescidi bulunuyordu. Kırkçeşme ve Kâğıthane suyunun 976/1568'e ait İstanbul dağıtım defterinde "Çeşme-i Atîk der Meydân-ı Esb" şeklinde kaydedilen çeşme bu çeşme olmalıdır. O tarihte buraya iki lüle su tahsis edilmişti.

Sultanahmet Meydam'ndaki çukur çeşme. *Yavuz Çelenk, 1994*

1930'da akar durumdaki çeşmenin üstündeki mescit ortadan kalkmıştır. Çukur çeşmeye, yandaki Terzihane Sokağı'ndan bir rampayla inilmektedir. Bu su tesisi bir set duvarı üzerinde yan yana dört çeşme biçiminde yapılmıştır. Klasik dönem Osmanlı mimarisinin sade ve ahenkli çizgilerine sahiptir. Taş örgü cepheyi dört sivri Osmanlı kemeri hareketlendirir. Kemerlerin üzerinde boydan boya uzanan bir silme vardır. Kemerlerin altındaki nişlerin dip duvarlarında bugün ayna taşı bulunmamaktadır. Çeşmelerin yalakları da bugün mevcut değildir. Çeşmelerin alışılmamış biçimde yan yana sıralanması, bu tesisin evvelce Atmeydanı'nda yapılmakta olan ve günlerce süren şenliklere gelen seyircilerin su ihtiyaçlarını karşılamayı amaçladığını düşündürmektedir.

İstanbul'un, ölçülerinin büyüklüğü bakımından ikinci çukur çeşmesi Lalelide bulunuyordu. Çeşmeye 5 m kadar genişlikte 22 basamak merdivenle iniliyordu. Muntazam işlenmiş kesme taşlardan inşa edilmiş olan tesisteki çeşmelerin sayısı 5'ti. Bu çeşmelerden ikisi yan duvarlarda, biri ise merdivenin karşısında idi. Çeşmeler 1947'de pislik ve balçık içine gömülmüştü. 1992'de yapılan bir araştırmada ise çeşmenin üzerine bir işhanının yapıldığı görülmüştür. Bu çeşme de Sultanahmet Meydam'ndaki gibi Mimar Sinan tarafından kurulan Kırkçeşme su tesislerinin bir parçası olmalıdır. Bu tesislerin vakıf defterindeki listesinde adı geçen sekiz masura tahsisli çeşmenin burası olması mümkündür.

Bibi. Çeçen, *Kırkçeşme,* 152, 196-197, 199-204, 224, 227; M. Esen, "Çukur Çeşme", *İSTA,* VIII, 4168-4169; S. Eyice, "Çukur Çeşmeler". *DİA,* VIII, 384-385.

SEMAVİ EYİCE

ÇUKUR ÇEŞME HAMAMI

Bir zamanlar Lalelide bulunan II. Mehmed (Fatih) dönemine ait tarihi hamam. "Laleli Hamamı" da denilir. Camcı Ali Mahallesi'nde, Zeynep Kâmil ve Ahmed Şuayb sokaklarının Fethi Bey Caddesi'ne açıldıkları yerde bulunuyordu.

Şinasi Akbatu'nun yayımlanmamış çalışmasına göre Çukur Çeşme Hamamı, II. Mehmed (Fatih) vakfiyelerinde adı geçen Kazasker Hamamıdır. Fatih İmareti'nin gelirlerini gösteren 894-895/1489-90 ve 895-896/1490-91'e ait *Muhasebe Defterinde* hamamın Kazasker Fenârîzade Ali Çelebi'nin adıyla anıldığı anlaşılmaktadır. Eski kayıtlardan Çukur Çeşme Hamamı'nm iki büyük soyunma yeri (camekân) kubbesine sahip bir çifte hamam olduğu ve yapının 1894 depreminden zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Çukur Çeşme Hamamı 10 Temmuz 1327/23 Temmuz 19H'de Uzunçarşı-Mercan-Aksaray yangınında harap olmuş ve bir daha tamir edilmeyerek, sağlam kısımları depo olarak kullanılmış, 1923-1936 arasında ise parça parça yıktırılarak tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Çukur Çeşme Hamamı'mn kadınlar kısmı, erkekler kısmından 5 m daha geride bulunuyordu. Erkekler kısmı çapı 13 m'yi bulan büyük bir kubbe ile örtülü bir soyunma yerine sahipti. Ilıklık kısmı ortada kubbeli bir bölümü olan dehliz biçimindeydi. Solda helalar bulunuyordu. Halvet kısmında göbektaşı etrafında dört eyvanlı tipte bir mekân düşünülmüş, fakat giriş tarafına eyvan yapılmadığından üç eyvanlı olarak kalmış, dolayısıyla yalnız iki halvet hücresi kubbeli

olarak inşa edilmişti. Eyvanların üzerleri küçük birer kubbe ile örtülmüştü.

Kadınlar kısmının soyunma yeri bir kenarı 11,60 m olan bir kare biçimindeydi. Başka hamamlarda rastlanmayan bir özelliği, duvara oyulmuş nişin içinde bir kuyu ağzının bulunmasıydı. Genellikle Osmanlı hamamlarında bulunması gereken ılıklık kısmı burada mevcut değildi. Bunun yerini küçük bir kubbe ile örtülü çok küçük bir bölüm almıştı. Halvet ise erkekler bölümünden tamamıyla farklıydı. Burada "T" biçiminde bir mekân yapılmış, bunun kollarının teşkil ettiği girintilerin üzerleri küçük çifte kubbelerle örtülmüştü. Bu çifte kubbecikler kemerler ve birer konsolla yan duvarlara bağlanmıştı. Ortadaki nişin iki yanındaki kapılar, yan yana olan bir çift halvet hücresine geçişi sağlıyordu. Bu odalar da stalaktitli, pandantifli kubbelerle örtülmüştü. Her iki bölümün arkasında üzerleri tonozlu su haznesiyle külhan bulunuyordu.

Yıkılmadan önce çekilen bir fotoğrafta hamamın itinalı bir kesme taş tekniğiyle kaplandığı, erkekler kısmının yan cephesindeki pencerelerin sivri boşaltma kemerli mermer çerçevelere sahip olduğu görülmektedir.

Bibi. *BOA,* Ahkâm-ı Şikâyet Defteri, no. 70. s. 406; Glück, *Bäder,* 96-99; T. Öz. *Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmed II. Fatih,* İst., 1935, s. 23; *Fatih MehmedII. Vakfiyeleri,* (yay. Vakıflar Umum Müdürlüğü), Ankara, 1938, s. 210; Ara, *Hamamlar,* 114-115; Ayverdi, *Fatih IV,* 601; *Cerîde-i Havadis,* no. 549 (3 Zilkade 1267); Ö. L. Barkan, "Fatih Camii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İÜ iktisat Fakültesi Mecmuası,* XXIII/1-2 (1962-1963), s. 307; S. Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri", *TD,* XXVII, s. 381-382; *İSTA,* VIII, 4169-4170.

SEMAVİ EYİCE

ÇUKUR HAMAM

İstanbul'da, bugün mevcut olmayan ve Fatih Külliyesi'nin bir parçasını teşkil eden bu hamamın II. Bayezid döneminde (1481-1512) yapılmış suyolu haritasında, Karadeniz Başkurşunlu Medresesi' nin kuzeyinde ve 100 m kadar aşağısında bulunduğu görülmektedir. Eski bir Bizans sarnıcı içinde inşa edilmesi nedeniyle Çukur Hamam adını aldığı kabul edilir. Bu sarnıcın Modestus Sarnıcı olduğu da ileri sürülmüştür.

Evliya Çelebi'ye göre Çukur Hamam, Azebler, Vefa ve Eyüp hamamlarından sonra yapılmıştır. Evliya Çelebi bu hamamın daha önce yapılanlardan büyük olduğunu, 110 kuması bulunduğunu yazar. "Nısfi bölünüp keçecilere tahsis olunmuştur" diye eklediğine göre daha 17. yy'm ilk yarısında hamamın bir bölümünün keçe imalathanesi ya da deposu olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çukur Hamam Fatih Camii'nin de yıkılmasına yol açan 12 Zilhicce 1179/22 Mayıs 1766 depremi sırasında büyük ölçüde zarar görmüş ve tahminlere göre bir daha tamir edilmemiştir.

19. yy'm ortalarında İstanbul'da araştırmalar yapan Fransız mimar Charles

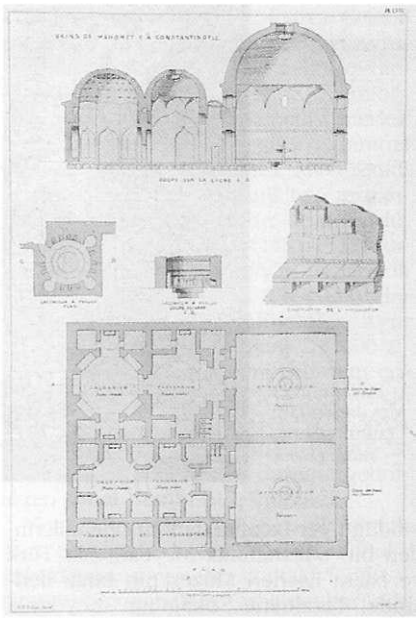

Texier'in çizimiyle Çukur Hamam'ın planı, kesiti ve bazı ayrıntılar.
İAM Kütüphanesi, fotoğraf Nazım Timıtroğlu

Texier, 1864'te basılan kitabında Çukur Hamam'ın planını ve kesitini yayımlamıştır. J. Strzygowski 1890'larda yaptığı incelemelerde hamamın yerini bulamamıştır. Heimich Glück ise. yarım gün süren arama çabası sonucunda Fatih Camii'nin güneydoğusunda Çukur Hamam'ı bulmuştur. Ancak hamam kalıntılarının etrafındaki kaim enkaz yığını bir plan çıkarmasına imkân vermemiştir. 1918'deki büyük Cibali-Fatih yangınından sonra bu bölge eski dokusunu tamamen yitirdiğinden Çukur Hamam'ın bütün izleri kaybolmuştur.

Çukur Hamam bir çifte hamam olarak inşa edilmiştir. Gilles, Çukur Hamam' m yalnızca erkekler kısmını görmüş ve binanın ölçülerini tespit etmiştir. Ortasında bir şadırvan bulunan camekân mermer döşelidir ve sıcaklık kısmında ikinci bir şadırvan vardır. Texier'in planına göre kadın ve erkek kısımları ölçüleri bakımından hemen hemen eşit olmakla birlikte planlan farklıdır. Sol kanatta yer alan kadınlar kısmının bitişiğinde su haznesiyle külhan bulunduğu için sıcaklık bölümü daha küçük ölçülerde kalmıştır. Planda, Osmanlı hamamlarından değişik olarak, kadın ve erkek girişlerinin aynı sokakta olduğu görülür. Eğer Texier'in planı doğru ise camekân içten **16,5** m ölçüsündeydi ve üstünü de bu çapa yakm bir kubbe örtüyordu. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştı. Hamamın erkekler bölümünün ılıklık ve halvet lasımları, 871/1466'da yapılan Mahmud Paşa Hamamı'mn halen mevcut kısmına şaşılacak derecede benzemekteydi. Camekânı geniş bir ılıklık takip ediyor, bunun ortasında da büyük kubbeli kare biçimli bir mekân bulunuyordu. Köşelerde biri helalara ait olmak üzere küçük kubbeler vardı.

Erkekler kısmı halvetinin orta mekânı, kaplıca mimarisinde rastlanan bir orta bölüme açılan yıldız şeklinde nişlerden oluşuyordu. Bunun iki yan nişi kubbeli eyvanlar halindeydi. Köşelerde ise kubbeli halvet hücreleri vardı.

Texier'in planına göre kadınlar kısmında çok dar bir ılıklığın olmasına karşılık birbirini takip eden iki halvet vardı. Başka hamamlarda rastlanmayan bu özellik, iki göbektaşı olan dört eyvanlı Osmanlı mimarisinin klasik şemasına uygundur.

Texier'in plan ve kesitinde, Mahmud Paşa Hamamı'nm aksine, Çukur Hamam' ın kubbelerinin tezyin edilmemiş olduğu görülmektedir. Yalnız Texier ve Pullan'a ait kitapta bazı duvarlarm çinilerle kaplı olduğuna dair bir cümleye rastlanır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 330, 333; Gyllius, *De Constatinopoleos Topographia,* Lyon, 1632, İV/2, 274; Hammer, *Constantinopolis-Bosporus,* I, 534-535; (Konstantios), *Constantiniade ou Description de Constinople Anci—.. enne et Moderne,* lst., 1846, 51, 65; Ch. Texier-P. Pullan, *Byzantine Archıtecture Illustrated by Examples of Edifices erected in the East,* "Londra, 1864, s. 162-164, levha LVTI; Glück, *Bäder,* 61-66, 170; *Fatih Mehmed II. Vakfiyeleri,* (yay. Vakıflar Umum Müdürlüğü), Ankara, 1938, s. 213, vr 94; A. S. Ünver, *Fatih'in Oğlu Bayezid'in Su Yolu Haritası,* İst., 1945, 17; Aru, *Hamamlar,* 59, 61; *İSTA.* VIII, 4171-4173; *İSTA,* X, 5555; Ayverdi, *Fatih IV,* 596; S. Eyice, "Çukur Hamam", *DİA,* VIII, 385-386.

SEMAVİ EYİCE

ÇUKUR HAN

Çukur Han, Kapalıçarşida, Yağlıkçılar, Perdahçılar ve Tığcılar sokaklarının sınırladığı üçgen alanda yer alan hanlar grubu içindedir. İki yandan bitişik nizamda olan yapının ana girişi Yağlıkçılar Sokağına açılır.

Kitabesiz olduğundan, yaptıranı ve mimarı bilinmeyen yapı, mimari özellikleri ve yapı malzemesi, ayrıca bulunduğu hanlar yoğunluğu içinde yer almış olması göz önünde bulundurularak 18. yy'a tarihlenebilir.

Çukur Han, doğu cephesiyle Mercan Ağa Hanı, kuzey cephesiyle de Büyük Safran Hanı ile bitişiktir. Yapı, güneyindeki çıkmaz sokağa bakan cephesindeki kapısıyla dışa açılır.

Yapı, dört yönde hafif çarpık kareye yakın bir alanda iki katlı olarak inşa edilmiştir. Yaklaşık 24x24 m'lik bir alanda yer alan yapının dikdörtgen avlusu 8x11 m ölçüsünde olup revaklarla çevrilidir. Revak sistemi günümüzde özgün durumunu kaybetmişse de, zemin katta yuvarlak kemerli, üst katta sivri kemerli olarak yapılmıştır. Taşıyıcı sistem ise kare kesitli örme taş payelerden oluşur. Avlu cepheleri taş-tuğla-derz dokusuyla devam edip tuğla kirpi saçak friziyle sınırlanır.

Zemin kattaki revak ve mekânlar beşik tonoz ile örtülü olup üst katta örtü sisteminin özgün durumu değişmiştir.

Hanın batı cephesi ile güney cephesi taş-tuğla-derz dokulu olup, ince bir işçi-

lik görülmez. Cephelerde her mekân birer dikdörtgen söveli pencere ile belirlenmiştir. Giriş cephesinde dışa açılan tek açıklık ise yuvarlak kemerli kapı açıklığıdır. Bu cephelerin de avlu cepheleri gibi tuğla kirpi saçak frizi ile sınırlandığı, kalıntılardan anlaşılabilmektedir.

Bibi. Güran, *istanbul Hanları,* 119.

GÖNÜL CANTAY

ÇUKURCUMA

Beyoğlu'nda Galatasaray'ın güneyine düşen Firuz Ağa Mahallesi'nin bir bölümü. Adını Boğazkesen Caddesi ile Altıpatlar Sokağı arasındaki Çukurcuma Caddesinden, Çukurcuma Camiinden ve aynı isimle anılan sokaktan alır.

Cami ilk olarak Şeyhülislam Muhiddin Mehmed (Molla Fenarî) Efendi'nin isteğiyle Mimar Sinan tarafından 1540'larda yapılmıştır. Çeşitli yangınlardan geçtiği için ilk halinden geriye ancak duvarlarının bir bölümü ile minarenin temeli kalmıştır, son şekli dikdörtgen biçimindedir, girişin iki yanında birer ahşap odacık bulunmaktadır, bu bölümler sonradan eklenmiştir.

Caminin karşısındaki Çukurcuma veya Ömer Ağa adıyla anılan çeşme, I. Mahmud'un hazinedarlarından Ömer Ağa tarafından, Sultan Mahmud Bendi'nin yapılmasından sonra inşa edilmiştir.

Çukurcuma Caddesi'nin diğer bir özelliği de üzerinde iki hamam bulunmasıdır. Bu hamamlar da 1830'larda Nakşidil Valide Sultan hayratı olarak Beyoğlu'na yeni su verilmesinden sonra yapılmıştır. Boğazkesen tarafmdakine Çukurcuma Bostancıbaşı Hamamı, caminin karşısındakine ise Çukurcuma Sürahi Hamamı denilmektedir.

Çukurcuma Caddesi'nin cami tarafı ve onun çevresindeki sokaklar bugün bir antikacılar çarşısı kimliğindedir. Önce eskicilerin ve bazı sahaf dükkânlarının buraya gelmesiyle başlayan değişim sonucunda, bugün birçok ev antika eşyaların, eski kitap ve dergilerin satıldığı dükkânlara dönüşmüştür.

BEHZAT ÜSDİKEN

ÇUKURCUMA CAMII

Tophane'de, Çukurcuma semtinde, Firuz Ağa Mahallesi'nde, Çukurcuma Caddesi ile Çukurcuma Camii Sokağı köşesindedir. Bazı kaynaklarda "Çukurçeşme Camii" olarak zikredilen yapı bugün Muhiddin Molla Fenarî Camii adı ile de bilinmektedir.

Cami Muhiddin Mehmed Efendi tarafından, Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Yapı *Tezkiretü'l-Bünyan* ve *Tezkiretü'l-Ebniye'de* "Muhiddin Çelebi Camii" olarak geçmektedir. Camide Sinan devrine ait hiçbir kitabe yoktur. Önceleri bitişiğinde bulunan sıbyan mektebi günümüze ulaşmamıştır. Yapı şimdiki biçimini, büyük ihtimalle 1823 Firuz Ağa yangınından sonra almıştır. Minare kürsüsü ve beden duvarlarının tarihi 16. yy'a kadar uzanır. Fakat minaresinin gövdesi, ahşap son cemaat yeri, üst örtüsü, yuvarlak kemerli yüksek pencereleri ve yuvarlak nişli mihrabı 19- yy'da yapılmıştır. Cami en son olarak 1967-1968'de Vakıflar îdaresi'nce onarılmıştır. Yapının tam karşısında Ömer Ağa tarafından düzgün kesme taşla yapılmış olan, 1133/1720 tarihli bir çeşme yer almaktadır.

Yapıya doğusundan üç, kuzeyinden çift taraflı dokuzar merdivenle çıkılır. Merdiven alanının üstü kiremit bir saçakla örtülüdür. Bina tuğla hatıllı taş duvarlı, sıvalı, sakıflı ana kitlesinin önünde ahşaptan bir son cemaat yeri ve altında meşruta bulunacak şekilde yapılmıştır. Yapı kiremit örtülü çatı ile kapatılmıştır. Yapıya girildiği zaman ön hazırlık bölümü, bunun iki yanında birer oda yer alır. Buradan asıl son cemaat yerine ulaşılır.

Ana mekânın güneyindeki mihrap, yarım yuvarlak niş şeklinde olup iki yanında ahşap birer sütunla sınırlandırılmıştır. Üzeri gene ahşaptan alınlık şeklindedir. Mihrabın iki yanında yuvarlak kemerli birer büyük pencere vardır. Vaaz kürsüsü ve minberi ahşaptır. Vaaz kürsüsü güneydoğu köşesinde olup, duvara bitişik olarak yapılmıştır. Ana mekâna girildiğinde sağ tarafta maksure vardır; buradan da minareye geçmek için bir kapı açılmıştır. Yapının doğu cephesindeki kapıdan ve son cemaat yerinden geçilen bölümde, aşağıya inen ve yukarıya çıkan merdivenlerle kadınlar mahfiline geçilir. Mahfil harime bakan yönde iki ahşap sütunla donatılmış, ortadaki açıklıkta küçük bir çıkma tasarlanmıştır.

Orijinal olarak günümüze gelen minare kaidesi bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla ile örülmüştür ve onun üzerinde yuvarlak gövdeli olarak devam eder; şerefesine yakın iki bilezik yapılmıştır. Tek şerefeli minare, konik külah ile son bulur.

Yapı içten ve dıştan oldukça sadedir. Tavanın ortasında daire içinde ışınsal bir yıldız, onun da etrafında iç içe geçmiş iki göbek bulunur. Göbekler birbirinden altın yaldızla ayrılmışlardır. Işınsal olan göbeğin orta yerinden ve mihraba yakın yerden avizeler sarkmaktadır. Tavanın geri kalan yüzeyi yapıdaki diğer mekânların tavanları gibi enli çıtalarla dikdörtgen alanlara ayrılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 66; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 34-35, no. 143; Raif, *Mir'at,* 389; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 19; *İSTA,* VIII, 4164; *İKSA,* III, 1510; Kuran, *Mimar Sinan,* 289.

N. ESRA DİŞÖREN

ÇUKURCUMA HAMAMı

Beyoğlu Firuz Ağa Mahallesi'nde, Çukurcuma Caddesi üzerinde, Çukurcuma Camii'nin karşısındadır.

Beyoğlu cihetinde Nakşıdil Valide Sultan tarafından vakfolunan su tesisleri, 1831'den sonra bu bölgenin hamam ve çeşme yönünden zenginleşmesini sağlamıştır. Sürahi Hamamı adı ile de tanınan bu yapı da aynı tesisten yararlandığına göre 1831'den az sonraki bir dönemde inşa edilmiş olmalıdır. Küçük, ancak tipik bir tek hamamdır.

Hamamın orijinali ahşap olan ve Çukurcuma Caddesi'ne cepheli şirin camekânı, yerini garip bir üslupta inşa edilmiş beton bir yapıya bırakmıştır. Ancak dört basamak merdiven ve bir kısa koridorla girilen bu mekânın iç kısmı orijinal halini korumaktadır. Camekânın sağ gerisinde yer alan bir spiral merdivenle üst kat soyunma odalarına çıkılır. Sol gerideki bir kapıdan ise tonozlu bir soğukluğa geçilir ki, burası da orijinal durumunu korumaktadır. Soğukluğa girildiğinde sağda mermer bir set, karşıda dipte ise ikişer kurnalı, iki soğuk halvet bulunmaktadır. Bunların önünde sola açılan bir kapıdan tuvaletlere geçilir. Sağdaki bir kapı ile de büyük bir sıcaklık mekânına girilir. Kare bir göbektaşı etrafında 12 kurnadan oluşan bu bölüm bir yarım kubbe ile örtülmüştür. Giriş kapısının solundaki duvarda bulunan bir kapı ile 4 kurnalı bir sıcak halvete girilir ki, bu mekân da beşik tonozlu örtüye sahiptir.

Camekânın zemin katında sol taraftaki 24 basamaklı bir merdivenle kubbeler hizasındaki bir kapıya çıkılır. Bu kapı Bostanbaşı Caddesi'ne bağlı bir çıkmaz sokağa açılır. Böylece burası hamamın ikinci girişini oluşturur.

Hamamın mülkü, R. E. Koçu'nun belirttiğine göre, Prapyon Kamber isimli bir Ermeni vatandaşa aitti ve 1960'lı yıllarda Tokatlı Yusuf Yılmaz tarafından işletilmekteydi. Bugün de aynı yöreden kişilerce işletilen hamam artık turistik amaca hizmet etmektedir. Hamamın "Sürahi Hamamı" olarak bilinen adı bugün "Süreyya Hamami'na dönüşmüştür.

Bibi. *İSTA,* VIII, 4167-4168.

ZİYA NUR SEZEN

Çukurcuma Hamamı
Yavuz Çelenk, 1994

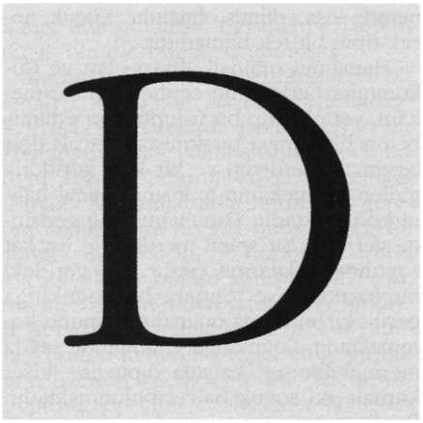

D GRUBU

1933-1951 arasında etkili olmuş sanatçı topluluğu.

Eylül 1933'te beş ressam ve bir heykeltıraş, altı sanatçı arkadaşın, Nurullah Berk, Zeki Faik İzer, Elif Naci, Cemal Tollu, Abidin Dino ve Zühtü Müritoğlu'nun bir araya gelerek oluşturdukları bu topluluk, Türkiye'de batı kökenli plastik sanatlar alanında ilk grup etkinliğidir. Güzel Sanatlar Birliği (Osmanlı Ressamlar Cemiyeti, Türk Ressamlar Cemiyeti, Türk Sanayi-i Nefise Birliği), Yeni Ressamlar Cemiyeti, Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği'nden sonraki dördüncü sanat topluluğu olan grup, Nurullah Berk'in önerisiyle Latin alfabesinin dördüncü harfini simge olarak seçti.

Grup üyelerinin sayısı, Turgut Zaim, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Eren Eyüboğlu, Eşref Üren, Halil Dikmen, Sabri Berkel, Salih Urallı, Hakkı Anlı, Nusret Suman, Fahrünnisa Zeid ve Zeki Kocamemi'nin de katılımıyla giderek arttı. Léopold Lévy, Şeref Akdik ve Cemal Nadir Güler de birer kez yapıtlarını grupla sergilediler.

D Grubu Cumhuriyet'in genç kuşağını temsil ettiği gibi, bu dönemin görsel sanatlarında da etkili ve yönlendirici bir rol oynadı. Çoğu Paris'te çeşitli sanatçılarla çalıştı. Özellikle André Lhöte'un "kübist" ve yapısalcı, Fernard Léger'nin "bireşimsel kübist" etkili biçim anlayışını ve "yaşayan sanat" kavramını Türk sanat ortamına soktu. 1914 İzlenimcileri olarak andığımız ve çoğu Güzel Sanatlar Akademisinde hocalık yapmakta olan bir kuşağın akademik izlenimciliğine de karşı çıktı.

D Grubu, devletin 1930'larda güçlenen "halkçılık" ve "ulusçuluk" programı doğrultusunda kültür ve sanat olaylarına "ulusal" ve "yeni" bir yön verebilmek istendiği süreçte yer aldı. Çağdaşlaşma yolunda tüm kurumlarıyla Batiyi örnek alan Türkiye'nin, sanatının da "yeni" olması gerektiğini savunan grup, başlangıçta Osmanlı geleneklerinden, birikiminden yararlanmak yerine Batı'daki yeni akımları tanıtma ve deneme yolunu seçti. Sergiler düzenleyerek "yeni" sanatı göstermeyi amaçladı.

Grup, ilki 8-18 Ekim 1933 tarihleri arasında Narmanlı Han'm altındaki Mimoza Şapka Mağazası'nın alt ve üst katlarında ve sonuncusu 1-15 Ekim I960 tarihlerinde Beyoğlu Şehir Galerisi'nde olmak üzere toplam 17 sergi düzenledi. 1933-1951 arasında açılan **16** sergi, o yıllarda istanbul'daki sergileme mekânları hakkında da bir bilgi vermektedir.

1937'den başlayarak çoğu Devlet Güzel Sanatlar Akademisinde toplanan grup üyeleri, giderek devletin sanat politikasına yön veren bir konuma geldi. 1940'lı yıllarla birlikte Doğu-Batı bireşiminden özgün bir yoruma ulaşmayı isteyen D Grubu, yurtdışına da açılarak düzenlediği sergilerle çağdaş Türk plastik sanatının tanıtılmasına katkıda bulundu.

D Grubu birlik, dernek gibi resmi kurumlaşmalar yerine grup etkinliğini yeğledi. Batı'da karşı çıktıkları anlayışı eleştirmek, kendi görüşlerini yaygınlaştırmak amacıyla sunulan bildirgeler, grup halinde sunulan yeni düşünceler D Grubu'na örnek oldu. Bir dernek etkinliği göstermeyen D Grubu üyeleri ortak bir "yaşayan sanat" estetiği çevresinde toplandı. Zaman içinde düşünce ve yaratılarında değişiklik yaparak bir birey dönüşümü gösterdi.

D Grubu, seçmeci olmayı yeğledi, çok sergi açmak ve bu yolla yeniyi tanıtmak olarak belirlediği amacı doğrultusunda sanatı ana sorun olarak tartışmaya soktu. Devletin korumasında gözükmekle birlikte, sanatçmın özgür bırakılması gerekliliğini vurguladı; bireyci, güdümlenmeden korkan, seçkinci bir tavrı savundu. Ankara'da yalnızca bir sergi açtı. İstanbul'da ve yurtdışında sergi açmayı önemsedi. Anadolu'ya açılarak halkın sanat, zevk ve beğenisini geliştirmeyi amaçlayan bir yaklaşım yerine entelektüel bir gereksinim olarak gördüğü sanatı, istanbul'da açtığı sergilerle kent olgusu içinde algılatmak; Paris, Münih, New York gibi bir İstanbul havası yaratmak istedi.

Sanata ilişkin çalışmaları, görüşlerini dile getiren yazılarıyla çağdaş Türk sanatında etkin rol oynayan D Grubu üyeleri, 1950'li yıllarda yaygınlaşmaya başlayan "soyut" sanat tartışmaları içinde de yer aldılar ve 1951'den sonra çalışmalarını kişisel olarak sürdürdüler.

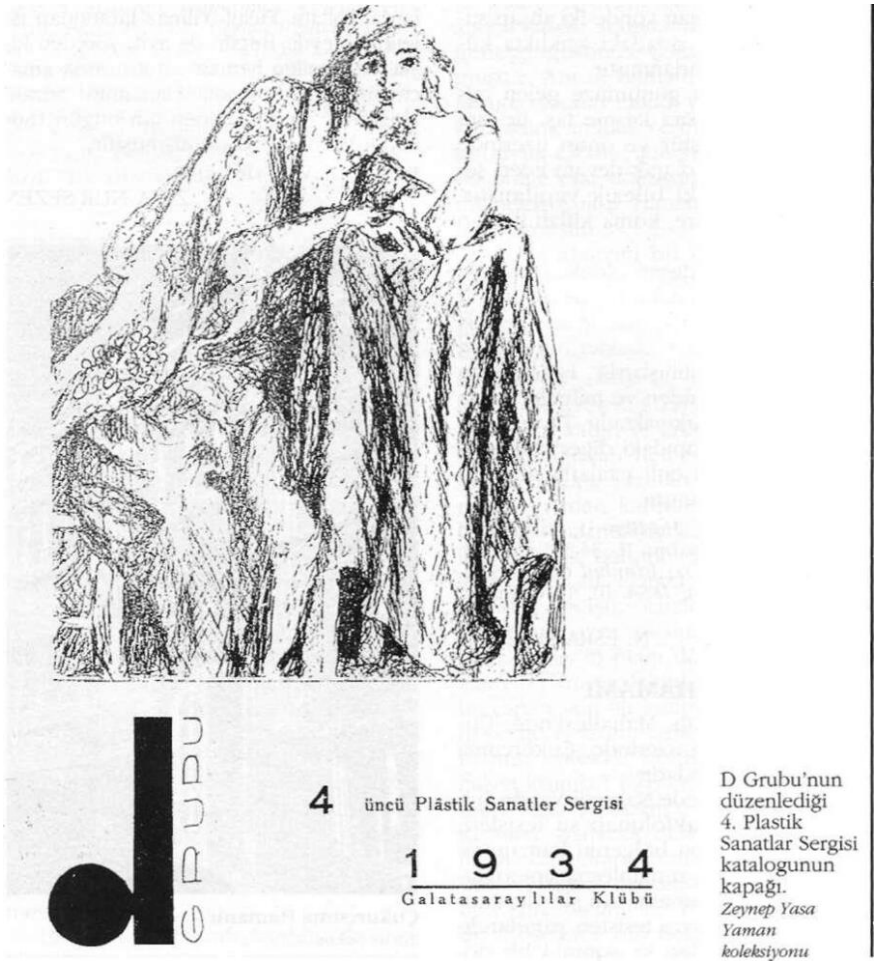

D Grubu'nun düzenlediği 4. Plastik Sanatlar Sergisi katalogunun kapağı. *Zeynep Yasa Yaman koleksiyonu*

Bibi. F. Adil, "d Grubunun On Beş Senesi Münasebetiyle", *d Grubu ve Türkiye'de Resim,* lst., 1947; N. Berk, *Türkiyede Resim,* lst., 1943; N. Berk-H. Gezer, *50 Yılın Türk Resim ve Heykeli,* lst., 1973; N. Berk-A. Turani, *Başlangıcından Bugüne Türk Resim Sanatı Tarihi,* II, lst., 1981; N. Berk-K. Özsezgin, *Cumhuriyet Dönemi Türk Resmi,* Ankara, 1983; C. Beykal, "Müstakiller ve D Grubu", *Gösteri,* S. 87 (1988); E. Yarar Dal, "D Grubu ve Türk Resmindeki Yeri", *Boyut,* S. 15 (1983); Z. Yasa Yaman, "1930-1950 Yılları Arasında Kültür ve Sanat Ortamına Bir Ba-

kış", (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji-Sanat Tarihi Anabilim Dalı için hazırlanan basılmamış doktora tezi), Ankara, 1992.

ZEYNEP YASA YAMAN

DADYAN AİLESİ

18. ve 19. yy'larda İstanbul'da üç kuşak barutçubaşılık yapmış Ermeni asıllı aile.

Soyları Ermeni Kralı Senekerim Ardzruni'yle akrabalığa kadar uzanan Dadyan ailesinin atası Beroz'dur. Uzun yıllar onun adıyla Beryan diye anılan aile Sivas'tan Eğin'in Gamaragab Köyü'ne, oradan da İstanbul'a göç etmiştir. Aile, 1650'de atalarından Dad'ın adından Dadyan soyadını almıştır.

Ailenin ilk önemli üyelerinden Dad Arakel 20 Aralık 1753'te Eğin'in Gamaragab Köyü'nde doğdu. 1787'de İstanbul'a yerleşerek bir süre sarraflık yaptı. Bu dönemde III. Selim yeni bir baruthane kurma çalışmalarına başlamıştı. Bir Fransız tarafından yapılan girişimler sonuçsuz kalınca Reisülküttab Raşid Efendi'nin aracılığıyla Dad Arakel devreye girmiştir. Başarı sağlanınca III. Selim 1795'te Dad Arakel'i barutçubaşılığa getirmiştir. Dad Arakel Osmanlı tarihinde ilk Ermeni barutçubaşıdır. 31 Ağustos 1812'deki ölümüne kadar bu görevde kalan Dad Arakel, bamthanede önemli yenilikler yapmış, ayrıca imal ettiği beş çuha tezgâhı ile III. Selim'in özel sevgisini kazanmıştır.

Dad Arakel'in büyük oğlu Simon Amira Dadyan (1777-1832) babasının ölümü üzerine 31 Ağustos 1812'de barutçubaşılık görevine atandı ve kardeşi Hovhannes Bey ile son günlerine kadar bu görevi sürdürdü.

Oğlu Boğos Bey Dadyan da (1800-1863) babasının ölümünden sonra barutçubaşı oldu. Kırım Savaşı (1853-1856) sırasındaki hizmetlerinden dolayı "Bey" unvanı verilen Boğos Dadyan, Ermeni cemaatinin yönetim işlerinde de önemli görevler üstlenmiş, istanbul'da birçok kilisenin, okulun ve hastanenin inşasına ya da onarımına maddi katkıda bulunmuştur.

Dad Arakel'in diğer oğlu Hovhannes Bey Dadyan (1798-1869) babasının ölümü üzerine baruthanede çalışmaya başladı. 1820'de Beykoz Kâğıthanesi'nin başına getirildi. 1829'da bu görevi bırakıp makinelerle uğraşan Hovhannes Dadyan, tüfek demirlerini delmek için bir makine icat etti. Simon Amira Dadyan'm ölümünün (1832) ardından Azadlı Baruthanesi barutçubaşılığına atandı.

Hovhannes Dadyan, Dolmabahçe Tüfenkhanesi, Hereke ipekli Dokuma Fabrikası, Yeşilköy Çivi Fabrikası, Beykoz Deri-Kösele Fabrikası, izmit Çuhahanesi, Hereke Halı Dokuma Fabrikası, Hereke iplikhanesi, Zeytinburnu Demir Dökümhanesi ve Buharlı Değirmen Fabrikasının da yöneticiliğini veya kuruculuğunu yapmıştır.

Hovhannes Dadyan'm oğlu Harutyun (Artin) Paşa Dadyan (1830-1901) ise diplomatlık yapmıştır. Fransa'da yükseköğrenim görmüş, Sorbonne Üniversitesi'ni

Boğos Dadyan (üstte), Hovhannes Dadyan (ortada) ve Harutyun (Artin) Paşa Dadyan. Intartsak Oratsuyts (Genel Takvim), 1900 (üst), Dadyan Kerdasdan (Dadyan Ailesi), 1934 (orta ve alt) *Vağaışag Seropyan koleksiyonu*

bitirmiştir. İstanbul'a döndükten sonra, Hariciye Nezaretime girmiştir. Birçok önemli görevde, elçiliklerde, delegasyon üyeliklerinde bulunan Dadyan, 1880-1888 arasında da Hariciye Nezareti müsteşarlığı yapmıştır.

Harutyun Paşa Dadyan, istanbul Ermeni cemaati içinde de önemli görev ve sommluluklar almışür. Patrikhane Eğitim Şûrası, Patrikhane tüzüğü hazırlama komisyonu, genel meclis üyelikleri, Beşiktaş Makruhyan Okulu mütevvelliliği bunlardan birkaçıdır.

Dadyan ailesinin bu üyeleri dışında Arakel-Sisak Bey (1828-1895), Boğos Bey (1801-1895), Boğos Bey (1801-1863), Simon Bey (1829-1889) ve Krikor-Mihran Bey (1832-1882) barutçubaşılıkta; Nerses-Hosrov Bey (1825-1872) makine mühendisliği ve yöneticilikte; Simon Bey (1847-1906) mühendislik ve desinatörlükte; Hovhannes-Diran Bey (1855-1908) ve Hovhannes-Vahram Bey (1857-1916) devlet adamlığında, Dırtad Bey (1860-1916) mühendislikte; Miralay Boğos Bey (1862-1934) askeri veterinerlikte ün kazanmışlardır.

Bibi. A. Berberyan, *Badmutyun Hayots* (Ermeni Tarihi), İst, 1871; V. K. Zartaryan, *Hişadagaron* (Anı Kitabı), İst., 1910; M. Ormanyan, *Azkabadum,* III, Kudüs, 1927; T. Azadyan, *Ağın Yev Agıntsik* (Eğin ve Eğinliler), İst, 1943; Y. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953,* İst, 1953; T. Azadyan, *Ağın* (Eğin), İst., ty; B. Garabedyan, *İnnisunamya Hopelenagan Hişadagaran Bakırköyi Surp Asdvadzadzin Yegeğetsvo Yev Dadyan Varfarani* (Bakırköy Azize Meryem Ana Kilisesi ve Dadyan Okulu Doksanıncı Yılı Hatıra Kitabı), tst., 1934; T. Azadyan, *Dadyan Kertasdanı Yev ir Aganovar Temken* (badyan Ailesi ve Önemli Simaları), İst, 1952; E. Poghossian, *Dadyan Kertesdanı-Die Geschichte Der Familie Dadian* (Dadyan Ailesi), Viyana, 1968; H. Jamgoçyan, *Hişadagaran 125 Amya Hopelyani Dzınunt Surp Asdvadzadzin Yegeğetsvo Yev Dadyan Vanjarani Bakırküği* (Bakırköy Dzınunt Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Dadyan Okulu 125'inci Yıl Hatıra Kitabı), İst., 1969; *Badmutyun Surp Pırgçi Hivantanatsin Hayotz i Gostantnubolis* (İstanbul'daki Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi), İst, 1987; P. Tuğlacı, *Dadyan Ailesi,* İst., 1993.

VAĞARŞAG SEROPYAN

DAGİSTEOS HAMAMI

Bizans döneminde, bugünkü Eminönü'nde Zindankapı dolaylarında bulunan halk hamamı.

Dagisteos Hamamı I. Anastasios döneminde (491-518) yapılmaya başlanmış, ancak inşaatı 528'de, I. İustinianos döneminde (527-565) tamamlanabilmiştir. Hamama adını veren Dagisteos, bazı kaynaklara göre 479'dan itibaren Konstantinopolis'te rehin olarak yaşayan Got kökenli bir soyludur; bazı kaynaklarda ise, I. iustinianos döneminde yaşamış bir general olarak gösterilir. Yapının en azından 7. yy'a kadar hamam olarak kullanıldığı, Bizans sirk eğlencelerine katılan çeşidi grupların toplantı yeri olduğu sanılmaktadır. Bu tarihten sonra, yapı bir yaşam mekânı olarak kullanılmış olmalıdır. Hamamın harabelerinden, 10. yy sonlarına ait kaynaklarda hâlâ söz edilmektedir.

Dagisteos Hamamı, Domninos Revağı'nın(->) doğusunda, aşağı yukarı bugün Valide Haninin bulunduğu yerde olmalıdır.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* 217; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 439-441.

ALBRECHT BERGER

DAĞ, ŞEVKET

(1865, İstanbul - 23 Mayıs 1944, İstanbul) Ressam. 1897'de Sanayi-i Nefise Mektebi'ni (Güzel Sanatlar Akademisi) bitirdi. İstanbul'da kız ve erkek öğretmen okullarında ve Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) resim öğretmenliği yaptı. 1909'da kumlan Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı ve yönetim kurulunda görev yaptı. Galatasaray ve Ankara sergilerine katıldı. 1904 Atina, 1909 Münih, 1910 Sofya ve Brüksel, 1933 Paris ve 1939 New York sergilerinde eserleri yer aldı. Çeşitli ödüller ve madalyalar kazandı. V. dönemde Konya, VII. dönemde Siirt milletvekili seçildi.

Dağ, resimlerinde çoğunlukla istanbul'un tarihsel mekânlarını, özellikle de cami içlerini konu almıştır. Ayasofya ve Rüstem Paşa Camii konulu resimlerinde olduğu gibi eserlerinde akademik sanatın yönlendirici etkisi ile perspektifi ön planda tutmuş; özellikle cami içlerine pencerelerden sızan ışığı, izlenimci duyarlılığı ile mistik bir şekilde ele almıştır. İstanbul'la ilgili eserlerinden en tanınmışları "Topkapı Sarayı'nda Kızlar Ağası Dairesi", "Topkapı Sarayı'nda Veliaht Dairesi", "Rüstem Paşa Camii", "Zindankapı'da Sokak", "Ayasofya Camii içi" ve "Ayasofya Kapısi'dır.

Bibi. Boyar, *Türk Ressamları,* 202; A. Çöker, *Osman Hamdı ve Sanayi-i Nefise Mektebi,* İst., 1983; Z. Güvemli, *Sabancı Resim Koleksiyonu,* lst., 1984; S. Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı,* lst., 1986; T. Toros, "Türk Dünyasından Bir Dag Şevket Dağ", *Skylife,* S. 49 (1990).

HÂLENUR KÂTİPOĞLU

DAĞCILIK

İstanbul'un coğrafi yapısında bu spora elverişli dağ bulunmamasına rağmen İstanbul'dan pek çok dağcı yetişmiştir. Daha Türkiye'de dağcılık sporu başlamamışken, Fransa'da tıp öğrenimini yapmakta olan Ali Vehbi adlı Türk gencinin, bir Fransız arkadaşıyla 26 Temmuz 1906'da Alp Dağlarının en yüksek tepesi Mont Blancin doruğuna tırmanarak, beraberinde götürdüğü Türk bayrağını oraya dikmesi, Türk dağcılık sporunun başlangıcı kabul edilmektedir. Bu Türk genci de İstanbullu idi ve uzun yıllar İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır (Prof. Dr. Ali Vehbi Türküstün).

İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı Muhiddin Üstündağ da dağcılık sporuna meraklı bir kişi olduğundan 1933'te İstanbul'da "Türk Yürüyücülük, Dağcılık ve Kış Sporları Kulübü" adı altında bir kulübün kurulmasına önayak olmuştu. Bu kulübün öncülüğüyle başlayan dağcılık sporu zaman içinde gelişme göstermiştir. Bugün İstanbul'da dağcılık sporuyla ilgilenen beş kulüp bulunmaktadır. Bunlar, İstanbul Tenis Eskrim ve Dağcılık Kulübü, İstanbul Üniversitesi Spor Kulübü, Boğaziçi Üniversitesi Dağcılık Kulübü, istanbul Dağcılık İhtisas Kulübü ve İstanbul Yıldız Üniversitesi Spor Birliği Dağcılık Kulübü'dür. Ayrıca İstanbul Teknik Üniversitesi bünyesi içinde de bir dağcılık kolu bulunmaktadır.

Bu kulüplere mensup dağcılar, yurdun çeşitli köşelerinde bulunan dağcılık sporuna elverişli dağların doruklarına tırmanışlar yapmaktadırlar.

Dünyanın en tehlikeli sporlarından biri olan dağcılık sporunda kaza sonucu pek çok dağcı hayatını kaybetmektedir. Bu Türkiye'de diğer ülkelere oranla daha düşük olmasına rağmen Türk dağcılık sporu da birçok şehit vermiştir. Bunlar arasında 8 Eylül 1956 günü Demirkazık doruğuna tırmanırken düşüp ölen İstanbul Teknik Üniversitesi öğrencisi Engin Kongar (1935-1956), 28 Temmuz 1985 günü Ağrı Dağı tırmanışı sırasında çığ altında kalıp ölen İstanbul Teknik Üniversitesinin iki kız öğrencisi Gülden Haberoğlu (1961-1985) ile Nuray Sarubatur (1963-1985) İstanbullu dağcılardır.

CEM ATABEYOĞLU

Şevket Dağ'ın "Ayasofya Camii İçi" adlı tuval üzerine yağlıboya tablosu. *MSÜ Resim ve He\'kel Müzesi Arşivi*

DALASSENE, ANNA

(1025, ? - 1100/1102, Konstantinopolis) İmparator I. Aleksios Komnenosün (hd 1081-1118) annesi. Oğlunun tahta geçmesinde ve iktidarı sırasında etkili olmuştur.

10-11. yy'larda orduda ve devlet idaresinde önemli görevler üstlenmiş Dalassenos ailesinin, Doğu Anadolu'da Fırat üzerinde Dalaşa denen yöreden geldiği ve Ermeni asıllı olduğu rivayet edilir. Ailenin Antakya, Selanik ve Serez'de valilik ve ordu kumandanlığı yapan üyelerinden Konstantinos, İmparator VIII. Konstantinos'un yakın dostluğunu kazanmış, hattâ onun vârisi olarak görülmüştü.

Ailenin en tanınmış üyesi olan Anna ise 1040 ya da 1045'te daha sonra imparator olacak I. İsaakiosün (hd 1057-1059) kardeşi İoannes ile evlenerek sarayda güçlü bir konum elde etti. Manuel, María, Isaakios, Eudokia, Teodora, Andronikos, Nikeforos ve daha sonra tahta geçecek olan Aleksiosün annesi olan Anna Dalassene, I. isaakiosün 1059'da tahttan indirilmesini takip eden karışık günlerde, tahtın vârisi olan Dukas ailesine karşı mücadele başlattı. Bu nedenle, oğlu Aleksios'un karısı olan aynı aileden Eirene Dukaina'yı da hiç sevmedi. Daha sonraki yıllarda 1059'da imparator olan X. Konstantinos Dukas'a; onun 1067'de ölümünden sonra, dul karısı İmparatoriçe Eudokia ile evlenerek tahta çıkan IV. Romanos Diogenes'e karşı mücadeleye devam etti. Romanos Diogenes'in Malazgirt'te Selçuklulara yenilmesi üzerine 1071'de tahttan indirilmesinden sonra tekrar harekete geçen Anna, bu kez de VIL Mihail ve III. Nikeforos Botaniates'e karşı oğullan isaakios ve Aleksios'un isyanını kışkırttı, ancak iktidar hırsının bedelini bir süre için önce Ayasofya'ya sonra da Haliç civarındaki Petrion Manastırına sürülerek ödedi.

1081'de uzun yıllar sürdürdüğü iktidar mücadelesinin meyvesini toplayan Anna, oğlu Aleksios'un tahta çıkmasıyla sarayın en güçlü kişisi oldu. Aynı yıl genç imparator sefere çıkarken bir fermanla, annesi Atina'nın emirlerinin kendi emirleri gibi kabul edilerek kayıtsız şartsız uygulanmasını emretti.

1095'te, sabık imparator Romanos Diogenes'in vârisi olduğunu iddia ederek ayaklanan Nikeforos Diogenes'in gözlerine mil çektiren Arına, halkın tepkisini çekmeye başladı. Bu nedenle oğlu Aleksios ile ilişkisi bozuldu ve bugünkü Eski İmaret Camii'nin bulunduğu yerdeki Pantepoptes Manastırına sürüldü. Kendini tümüyle dine veren ve buradaki keşişlerin hamiliği ile yetinmeyi öğrenen Anna Dalassene, 1100 ya da 1102'de öldü.

Anna Dalassene'den sonra, Bizans tarihinde, Dalassenos ailesinin fertlerinin adları pek fazla geçmez.

Bibi. J. C. Cheynet-J. F. Vannier, Etudes prosopographuqes Paris, 1986, s. 75-115; B. Skoulatos, Les Personnages byzantins de 1'Alexiade, Louvain, 1988, s. 20-24; N. Adontz, Etudes armeno-byzantines, Lizbon, 1965, s. 163-177.

AYŞE HÜR

DALLAWAY, JAMES

(20 Şubat 1 763, Bristol - 6 Haziran 1864, Leatherhead) İngiliz topografyacı ve yazar.

Bir bankerin oğluydu. 1789'da eski eserler meraklılarının toplandığı Society of Antiquarians'a üye oldu. Koruyucusu olan Norfolk dukasının aracılığıyla 1794' te ingiltere'nin İstanbul elçiliğinin hekim ve papazlığına atandı. İstanbul'daki üç yıllık yaşantısının ve gözlemlerinin ürünü olan *Constantittople ancient and modern with excursions to the shores and islands of Archipelago and to the Troad* başlıklı kitabı 1797'de Londra'da yayımlandı. 1800'de Chemnitz ve 1801' de Berlin-Hamburg'da yapılmış iki Almanca baskısı ve Paris "an VII" tarihli bir Fransızca baskısı vardır. Dallaway İngiltere'ye dönüşünden sonra ölümüne kadar Norfolk dukasının sekreterliğini yaptı ve İngiltere tarihine ilişkin kitaplar kaleme aldı.

İstanbul'a ait yapıtı bir seyahatnameden çok tarih ve coğrafya çalışmasıdır ve bunun için Dallaway eski Bizans yazarlarından olduğu gibi Batılı seyyahlardan ve yerel kaynaklardan da faydalanmıştır. Böylece "İstanbul efendisi"nin (İstanbul kadısının) sayımlarına dayanarak o dönemde kentte 88.185 evin ve 130 tane halka açık hamamın bulunduğunu yazar. Herhalde bu sayımdan yola çıkarak kent nüfusunun 400.000 kişi (ki bunların 200.000'ini Türk, 100.000'ini Rum ve geri kalanını Yahudi, Ermeni ve Frenk olarak hesaplar) olduğunu yazar. İstanbul kadısından elde edilen bilgiler ancak suriçi İstanbul'a ait olmalıdır.

Zamanında Topkapı Sarayı'nda 6.000 kişinin hizmet gördüğünü yazar ki, bunların 500 kadarı kadındır. Ancak bu çalışanların önemli bir bölümünün kentte evleri vardır ve sarayda gecelemezler. III. Selim sayesinde sarayda modernleşme başlamıştır.

Yazar, herkesçe anlatılan büyük sultan camilerinin ötesinde Nuruosmaniye ve Laleli'den de söz eder. Ayrıca, yine istanbul efendisinin defterlerine dayanarak, 1782 yangınından önce (Ramazan 1196/Ağustos 1782 Cibali yangını) kentte 500'ü aşan okulun (herhalde medrese ve mektep) bulunduğunu yazar. Kütüphaneler için de önemli bilgiler verir. Bunların sayısı 1784'te 150 kadardır, 13 tanesi halka açıktır. 1754'te kurulan Ayasofya Kütüphanesi'nde 1.527, Fatih Kütüphanesi'nde ise 1.525 yazma kitap vardır. 1779' da sultan (I. Abdülhamid) bir halk kütüphanesi açmıştır. Ayrıca Köprülü ve Ragıb Paşa kütüphaneleri de anılır.

Diğer ilginç bir bilgi Nuruosmaniye Camii'nin yakınlarında bulunan "tiryakihane"ye aittir. Burada satılan afyon, ağdalı şuruplarla ve baharatlı meyve sularıyla karıştırılıp ya kaşıkla yenilir ya da üstünde "Maşallah" yazısı basılmış baklava biçiminde macunlar halinde sunulur. Bundan başka yazar bir Avrupalının aklından geçiremeyeceği kadar sessiz sokaklardan, kahvehanelerden ve oralardaki hikayecilerden söz eder. 1779'daki yangında zarar gören Çemberlitaş'ı sağlamlaştırmak için taş bir kaidenin yaptırıldığını not eder. Hanım sultanların birçok sarayının bulunduğu Eyüp'te padişahın (III. Selim) annesinin (Mihrişah Sultan) kendisine bir türbe yaptırdığını yazar. Aynı dönemde harap bir halde olan Aynalıkavak Sarayı'nda bazı tamiratlar yapılmaktadır. Boğaziçi'ne gelince, sahil saraylarına ve Kuruçeşme'deki Fener Rum aristokrasisine ait konaklara ilişkin kısa bilgilerden sonra, gene kısaca sukemerlerinden ve bentlerden söz edilir ve Iran sefirinin ikametgâhının Üsküdar'da olduğu yazılır.

Kitapta renklendirilmiş birkaç gravür vardır, bunlar arasında en ilginç olanları, sur dışından Yedikule'nin görünüşü ve İngiliz sarayından (aslında İsveç sarayından olacak) Sarayburnu'na bakıştır.

STEFANOS YERASiMOS

DALLEGGIO, EUGENE

(7 Ekim 1888, İstanbul - ?, Atina) Rum asıllı araştırmacı.

Fransızca yayınlarında adını Eugene Dalleggio d'Alessio şeklinde yazan Evgenios Dalezios, Ege Denizi'ndeki Sira (Syra) Adası halkından İstanbul'a yerleşmiş bir ailenin çocuğuydu. Bu ada halkı genellikle Katolik olduğundan E. Dalleggio da bu mezhepe mensuptu. 16. yy'a kadar inen ailenin içinde din adamları da bulunmakla beraber Dalleggio'nun babası ticaretle hayatını kazanıyordu. Dalleggio Fransa'da öğretim gördü. Bir süre Osmanlı Bankası'nda çalıştı. 31 Temmuz 1931'de İstanbul'da Apollon Fotoğrafhanesi'nin sahibi Ahilleos (Aşil) Samancı'nın kızı Virginia ile evlendi. Bu evlilikten bir oğlu oldu. Az sonra Yunanistan'a göç ederek Atina'da yerleşti. Ölümüne kadar burada yaşadı. Ölüm tarihi tespit edilememiştir.

Dalleggio gençlik yıllarından itibaren tarih konuları ve eski eserlerle amatör olarak uğraşıyordu. Araştırmalarını İstan-

Eugéne Dalleggio
Semavi Eyice koleksiyonu

bulun Katolik tarihi ve eski eserleri üzerinde yoğunlaştıran Dalleggio, bu bakımdan bilhassa Galata ile meşgul oldu. Bu hususiaki ilk eseri, 17. yy'a ait Galata'daki Hristiyanlıkla ilgili yazma bir metni yayımlamasıdır *(Relatione dello stato della christianità di Pera e Costantinopoli obediente al somme Pontefice Romano Manascritto della prima metà del XVLle secolo,* İst., 1925).

Bir süre sonra Galata'daki Saints Pierre ve Paul Kilisesi'nin tarihine dair ince bir kitap yayımladı *{Le courent et l'église des Saints Pierre et Paul à Galata-Précis historique,* İst., 1935). Dalleggio' nun bunlardan sonra en önemli kitabı, eski bir Dominiken kilisesi olan Arap Camii'nin(->) 1910-1912'deki tamiri sırasında döşemesi altından meydana çıkartılarak, İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne götürülen, Cenovalılara ait üzeri armalı mezar taşlarına dairdir. Bu Genova'da basıldığı gibi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri yayını olarak da satışa çıktı *(Le pietre sepolcrali di Arab Giami, Antica chiesa di S. Paolo a Galata,* Genova, 1942).

Kitap halindeki yayınlarından sonuncusu ise Grek harfleriyle Türkçe olarak basılmış ve genellikle "Karamanlıca" olarak adlandırılan kitapların bibliyografyasıdır. Assomption rahiplerinden S. Salaville ile birlikte hazırladıkları bu büyük bibliyografya, büyük çoğunluğu istanbul'da basılan bu kitapların tam bir listesi ile birlikte, içindekileri tanıtmaktadır *(Karamanlidika, Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimes en caracteres grecs,* Atina 1958'den itibaren 4 fasikül).

Dalleggio'nun İstanbul tarihi ve eski eserlerine dair makaleleri genellikle Fransızca olarak, Assomption rahiplerinin çıkarmakta oldukları *Echos d'Orient* dergisinde yayımlandı. Bu yazıların hemen hepsi Galata, buradaki Ceneviz armaları

ve katolikliğin Galata ile ilgili tarihi hususundadır. Başlıca yazıları olarak şunlar gösterilebilir: "Les origines dominicaines du couvert des Saints Pierre et Paul à Galata", XXIX (1930), s. 459-474; "Le monastère de Sainte-Marie de la Miséricorde de la citerne de Péra, ou de Saint-Benoît", XXXIII (1934), s. 59-94; "L'établissement dominicain de Péra", XXXV, s. 419-420; "La communauté latine de Constantinople au lendemain de la conquête ottomane", XXXVI, 1937, s. 309-317; "Traité entre les Génois de Galata et Mehmed II...", XXXIX, 1940, s. 161-175; "Nomenclature des églises latines de Constantinople", XXIII, 1924, s. 448-460; XXV, 1926, s. 21-41, 308-315; "Les fouilles archéologiques à la colonne de Constantin", XXIX, 1930, s. 339-341; "Les armes des Croisés au Musée Militair de Stamboul...", XXV, 1926, s. 453-457; "Une inscription génoise découverte à Galata", XXVII, 1928, s. 169-174; "Une inscription (latine) inédite d'Arab Djami...", XXVIII, 1929, s. 407-413; "Une nouvelle inscription inédite d'Arab-Djami", XXXI, 1932, s. 52-54; "Les inscription latines funéraires de Constantinople au Moyen-Âge", I, XXXI, 1932, s. 188-206; "Les inscriptions latines funéraires de Constantinople au Moyen-Âge", II, XXXII, 1933, s. 340-347; "Familles latines de Péra au temps des Paléologues", XXXV, 1936, s. 413-420.

Aynı Assomption rahip teşkilatı, istanbul'da Moda'da Cem Sokağı'ndaki merkezlerini boşaltarak önce Bükreş'e sonra da Paris'e taşındıklarında dergilerini de yeni bir başlık altında *(Revue des Etudes Byzantines)* devam ettirdiler. Dalleggio'nun burada da bazı yazılan yayımlandı: "Galata et ses envinous daus l'Antiquité", IV, 1946, s. 218-238; "Les sanctuaurès urbains et suburbains de Byzance sous la domination latine", XI, 1953, s. 50-**61;** "Galata et la souveraineté de Byzance", XIX, 1961, s. 315-327; "Liste des Podestas de la colonie génoise de Péra (Galata)...", XXVII, **1969,** s. 151-157.

Bunların dışında Dallèggio, II. Mehmed'in (Fatih) Cenovalılar ile anlaşmasına dair bir makalesini de başka bir dergide yayımladı: "Le texte grec du traité conclu par les Génois de Galata avec Mehmed II...", *Helleniko,* XI, (1939-40), s. **115**-124. Dalleggio'nun üzerinde durduğu konulardan biri de ünlü Fransız şair ve ihtilalde idam edilen André Chénier'nin, Galata'da doğduğu ev olarak gösterilen Saint Pierre Hanı ve Chénier'nin anne tarafından şeceresi oldu: "L'ascendance maternelle d'André Chénier à Chio et à Constantinople", *Echos d'Orient,* XXVI, 1927, s. 321-325; "Ouelques notes sur les origines grecques d'André Chénier", *Echos d'Orient,* XXXVI, 1937, 488-494; "La Maison natale d'André Chénier à Galata", Fransızca *Istanbul* gazetesi, 29 Temmuz 1963; "A propos de deux armoiries du quartier de Saint-Pierre à Galata", *Istanbul,* **29** Ağustos 1963; *La maison natale d'André Chénier,* Atina 1963. Bunlar dışında Dalleggio'nun Istanbul ve Atina gazetelerinde yayımlanmış çok sayıda yazısı bulunmaktadır.

Bibi. J. T. Pamboukis, *Liste des publications de M. Eugène Dallèggio d'Alessio,* Atina, 1958 (1959'a kadar basılan yazıları).

SEMAVİ EYİCE

DALMATU MANASTIRI

Bugünkü Samatya'da, Koca Mustafa Paşa Camii ile Ese Kapısı (ya da Isa Kapısı) arasından geçen Bizans dönemine ait yolun üzerinde bulunan ve Konstantinopolisîn en eski manastırı kabul edilen dini yapı.

382'de, şehir surlarının dışmda, ileride konsül olacak Satorninosün topraklan üzerinde, Suriyeli Aziz Isaakios tarafından kurulmuştu, tsaakiosün 406'da ölümü üzerine yerine geçen müridi Dalmatosün (ya da Dalmatios) adı ile anılmaya başlayan manastır, 413'te II. Teodosios(-») tarafından uzatılan kara surlarının içine alındı. Erken Bizans döneminde şehirdeki en yüce dini mekân olmasına karşm, daha sonra önemini yitirdi. 7. yy'ın sonlarına doğru, politik tutuklular için sürgün yeri olarak kullanılmaya başlandı.

V. Konstantinos zamanında (741-775) tasvirseverlerle tasvir karşıdan arasındaki büyük çatışma sırasında manastırın kışla olarak kullanıldığı konusunda rivayetler vardır.

12. yy'da kadınlar manastmna dönüştürülen Dalmatu'da, 1182'de İmparator I. Manuel Komnenos'un(->) karısı Maria'nın hapsedildiği bilinmektedir. Manastıra ilişkin son kayıtlar ise 13- yy'a aittir.

Bibi. R. Janin. *La Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin,* I, Paris, 1969, s. 82-84; G. Dagron. "Les moines et la ville". *Travaux et Mémoires TV,* 1970, s. **229**-276; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988. s. **629**-631.

ALBRECHT BERGER

DALTABAN MESCİDİ

Daltaban Mescidi, Aksaray'da Soğanağa'da Daltaban Yokuşu üzerindedir.

Mescidin banisi, II. Bayezid'in (hd 1481-1512) Matbâh-ı Âmire kâtibi Sinan Bey'dir. Mescide "Daltaban" isminin verilişi *Hadîkatü'l Cevâmîye.* göre bitişiğinde bulunan Sadrazam Daltaban Mustafa Paşa'mn çeşmesi dolayısıyladır.

916/1510 tarihli vakfiyesine göre mescide 30.000 akçe, ev ve mahzenler, imam ve müezzin için evler vakfedilmiştir. Yapının inşa tarihi bilinmemekle beraber, Kâtip Sinan'ın 916/1510'daki vefatından önce olmalıdır. Bugün cümle kapısı üzerinde bulunan mermer kitabe, tamir kitabesidir. Beş beyit olarak ta'lik yazıyla yazılmış olan kitabeye göre Rakım Efendi isminde bir zatın, 1150/1737'de camiyi tamir ettirdiği ve ikinci vâkıf olduğunu öğrenmekteyiz.

Cami plan olarak tek kubbeli ve tek minarelidir. Bugün yokuşun dibinde, çukurda kalmış ve batı tarafından genişletilmiştir. Giriş kapısı da buradandır. Yapı dış ölçüleri itibariyle kubbeli kısımda

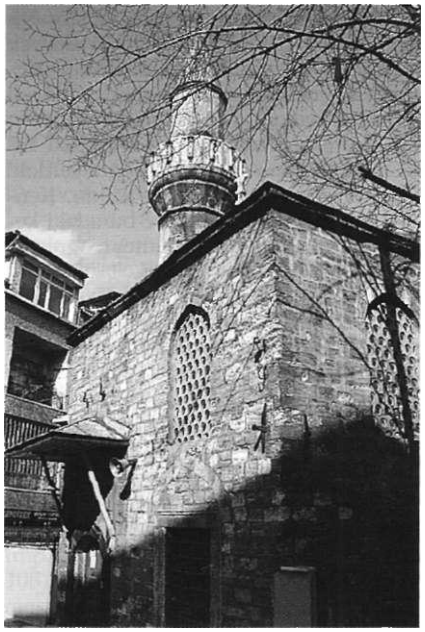

Daltaban Mescidi
Yavuz Çelenk, 1994

9,10x8,85 m'dir. Bir hayli tamir izleri ve ilaveler görülmektedir. Daha önce, giriş kapısının mihrap aksında olma ihtimali vardır. İlave kısmın üzeri aynalı tonozdur. Duvarlar 105 cm kalınlığında, kesme taştan, derzli olarak yapılmıştır. Kubbe sekiz köşeli kasnaklı, köşelikler aslan göğsüdür (pandantif). Mahfil, mescidin ilave kısmında ve minare tarafında iki parça halindedir. Mihrap duvarında bulunan üst sıra pencerelerinde alçı işi ve renkli camlarla yapılmış simetrik besmeleler vardır. Mihrap mermerden altı sıra bademlidir. Minber ise ahşaptan, yeni ve mermer taklidi boyalıdır. Caminin güdük minaresinin sonradan yenilendiği anlaşılmaktadır.

Kâtip Sinan'ın kabri, mescidin mihrabı önünde bulunmaktadır. Baş taşındaki altı satırlık sülüs yazının altında bulunan tarih 916/1510'dur.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* **132:** Ayvansarayî, *Hadîka,* I, **111;** Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* **233-**

I. AYDIN YÜKSEL

DALYANLAR

Deniz, göl ya da büyük akarsularda kıyılara yakın ve bağlantılı yerlerde kurulan, kıyı ile aradaki açıklığı bir germe ile kapatılan, kapaklı bir haznesi olan, balığm işleyeceği yeri açılıp kapanabilen, ağdan yapılmış büyük havuzlara dalyan denir.

İlkbahar aylarında Akdeniz'den Karadeniz'e çıkan, sonbaharda Karadeniz'den Akdeniz'e inen balıklar için istanbul Boğazı tek geçiş yoludur. Balıkların göç mevsimleri göz önünde tutularak Boğaz'ın pek çok yerinde dalyan kurulmuştur. 80 yıl öncesine kadar İstanbul'da Âdâlar, Marmara Denizi ve Boğaz'da 50'yi aşkın dalyan bulunuyordu.

Dalyanlar kuruldukları mevsimlere göre "yaz" ve "kış" dalyanları diye ikiye ayrılırlar. Yaz dalyanları her yıl nisan başında kurulup, ağustosun ortasına kadar balık tutulduktan sonra sökülüp direk, ağ ve diğer teferruatı denizden kaldırılır. Kış dalyanları ise ağustos ortasından itibaren kurulur, balık devam ederse şubat sonuna kadar yerinde kalır. Balık kesilirse, ocak ayı içinde sökülür.

Boğaz'daki dalyanlar balıkları avlayış yönleri ile de iki ana isim altında toplanırlar. Akıntının geliş yönüne açık olan, akıntının geldiği taraftan akan balıkları avlayan dalyanlara "katavaşya" dalyanları, akıntının ters tarafına açık olan, akıntıya karşı hareket eden balıkları avlayan dalyanlara ise "anavaşya" dalyanları adı verilir. Boğaz balıkçıları birinciler için "ağzı yukarı olan", ikinciler için "ağzı aşağı olan" tabirini kullanırlar. Dalyanın kurulduğu alana "dalyan tarlası", balık girdiği zaman kapatılan giriş açıklığına "dalyan kapısı", balığın girişini haber veren gözcüye "vardacı veya balık nöbetçisi", balığın alındığı orta bölüme ise "dalyan avlusu" denir.

Bir şıra dalyanının çalışabilmesi için en az iki mavna ve biri büyük olmak üzere iki kayığa ihtiyaç vardır. Bunlar "vigla mavnası" ve "zeytin mavnası" diye adlandırılırlar. Kayıklar küreklidir. Mavnaları ise tayfalar dalyanın irtibat tellerine tutunarak hareket ettirirler. Mavnaların boyları 8-12 m, enleri 120-200 cm genişliğindedir. Araçların omurgaları gürgenden, diğer kısımları kızılcam veya köknardan yapılmaktadır.

Dalyancılık göründüğünden çok daha zahmetli ve masraflıdır. Kurulması, idare edilmesi ve mevsim sonu sökülmesi oldukça emek isteyen işlerdir.

Av sırasında "gözcü" veya "vardacı"ya büyük iş düşer. Dalyan kazığına çakılmış bir tahta parçası üstünde, gözleri balıkta olarak oturan vardacılar, âdeta zincire vurulmuş bir mahkûm çaresizliği ile burada saatlerce balık sürüsünün dalyana girmesini beklerler. Başlarına geleceğinden habersiz balık sürüleri, ağlara doğru gelip dalyana girer girmez vardacı sahile haber verir, nöbetteki balıkçılar da ağların ağzını kapatırlar. Geceleri ise dalyan kazığında beklemenin faydası yoktur. Bu yüzden vardacı, dalyan ağzında demirli duran sandalda bekler ve yakamozdan balığın geldiğini anlayarak arkadaşlarına verdiği işaretle ağın ağzı kapatılır.

Dalyanlar kılıç, palamut, torik, uskumru, lüfer, kolyos, orkinos, zargana, istavrit, levrek, gümüş, kefal gibi balıkların avında kullanılırlar.

Yakın tarihe kadar Beykoz Dalyanı'nda her biri 200-300 kilonun üstünde orkinos sürülerinin dalyana girişi ve denizden harbi, tokmak ve kakıçlarla mavnalara alınması oldukça ilginç bir olaydı.

Osmanlı döneminde Boğaz'daki dalyanların kıyıları padişah hizmetinde bulunanlara ödül olarak dağıtılmıştır. Boğaz'ın en eski dalyanlarından biri olan Beykoz Dalyanı sarayın içme sularından

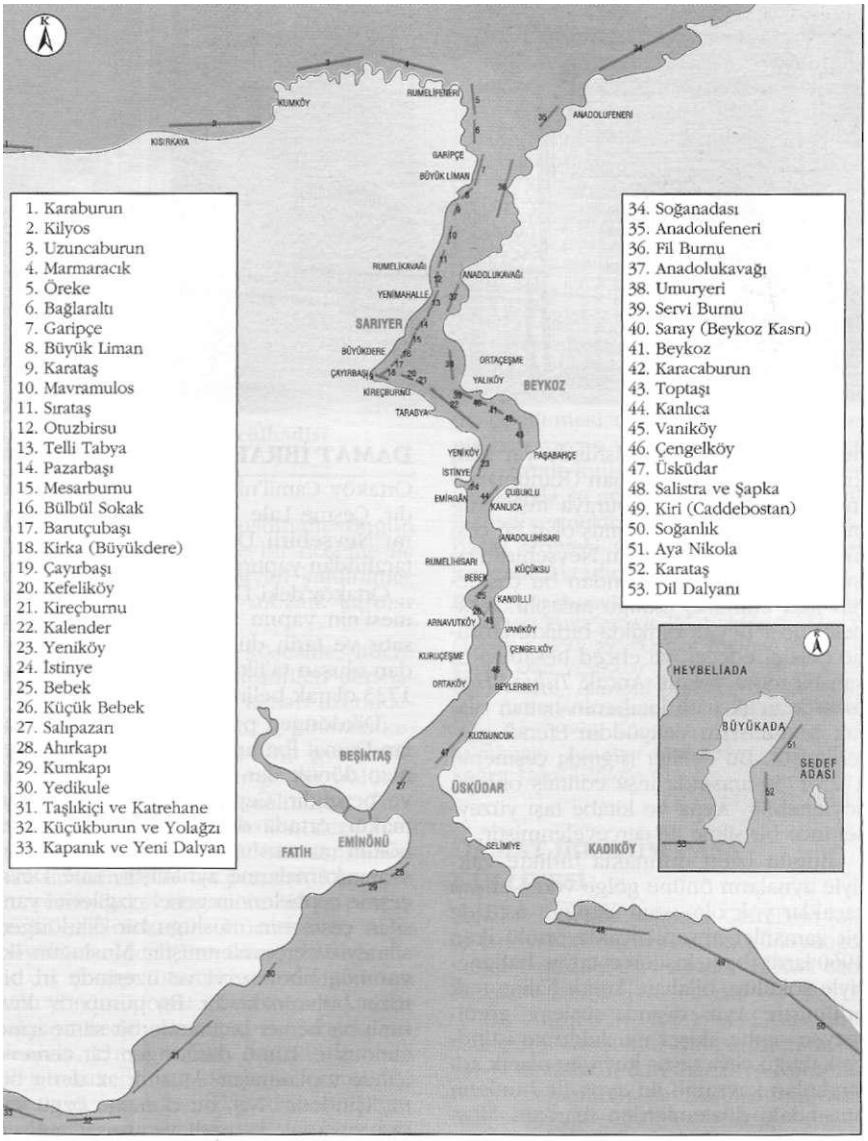

Dalyan yerleri
K. Deveciyan, *La pèche et les pêcheries,* ist., 1924

sorumlu Hüseyin Ağa'ya armağan edilmiş ve torunları, torunlarının torunları denizdeki bu mirasa sahip çıkarak son yıllara kadar dalyanı kiraya verip, yararlanmışlardır.

Boğaz'da dalyanların kurulu olduğu kıyılardaki yerleşim yoğunluğu, deniz kirliliği ve aşırı avlanma balık neslinin azalmasına sebep olmuştur. Ayrıca balıkların göçlerini etkileyen mevsimsel değişiklikler, balık sürülerinin yer değiştirmesinde büyük rolü olan yunusların bilinçsizce yok edilmesi ve yoğun Boğaz trafiği göç eden büyük balık sürülerinin kıyılara sokulmadan geçip gitmelerine yol açmıştır. Giderek ilerleyen teknoloji balık avcılığında da kendini göstermiş, insan gücünün yerini elektronik aygıtlar, güçlü makineler alarak ağ balıkçılığını daha kârlı duruma sokmuştur.

Bu durum karşısında büyük emek ve harcama gerektiren dalyanlar gittikçe verimsizleşmiş, birkaç yıl öncesine kadar ayakta duran en son dalyan olan Beykoz Dalyam'nın da tahtalarının yeniden çakılmamak üzere sökülmesine neden olmuştur. Böylelikle dalyanlar da artık kullanılmayan av araçları olarak balıkçılık tarihimize girmişlerdir.

Bibi. K. Deveciyan, ***La pèche et les pêcheries,*** ist., 1924; S. Üner, ***Balık Avcılığı ve Yemekleri,*** İst., 1968; T. Mengi, ***Balıkçılık Tekniği,*** ist., 1977; G. Akçura, ***Boğaziçi Sohbetleri,*** ist., 1993; R. E. Koçu, "Dalyan, Dalyanlar", ***İSTA,*** VIII, 4218-4222.

ALI PASİNER

DAMAT FERID PAŞA YALıSı
bak. BALTALİMANI SAHİLSARAYI

DAMAT IBRAHIM PAŞA ÇEŞMESI

Fatih'te Karakadı ve Aile sokaklarının kesiştiği köşede Orta Cami'nin mihrap duvarı karşısmdadır.

Cephesi mermer kaplı iki aynalı ve hazneli olan çeşmenin yapılış tarihi belli

Damat İbrahim Paşa Çeşmesi, Fatih
Yavuz Çelenk, 1994

değildir. Her iki ayna üstünde yer alan kitabelerinden I. Süleyman (Kanuni) zamanında (1520-1566) buraya inşa edilmiş ve zamanla tahrip olmuş olan bir çeşmenin yerinde, Sadrazam Nevşehirli Damat ibrahim Paşa tarafmdan bu çeşmenin inşa ettirilmiş olduğu anlaşılır. Kitabeler üçer beyitli olmakla birlikte tarihine delalet edecek ve ebced hesabına uyan bir mısra yoktur. Ancak *Tuhfe-i Hattatin'de* ta'lik hatlı kitabenin hattatı olarak Şeyhülislam Veliyûddin Efendi gösterilmiştir. Bu deliller ışığında çeşmenin 1725-1730 arasında inşa edilmiş olduğu söylenebilir. Ayna ve kitabe taşı yüzeysel ince bir silme ile çerçevelenmiştir.

Bugün izleri durmakla birlikte vaktiyle aynaların önüne gölge veren ahşap saçaklar yok olmuştur. Yapının üstü de bir zamanlar ahşap saçakla örtülü iken 1960'larda bazı kişilerce tamir bahanesiyle sökülüp, bilahare kendi haline terk edilmiştir. Ayna dışında süsleme görülmeyen cephe, ikişer musluklu ve istiridye kabuğu veya tavus kuyruğu olarak adlandırılan kavsaralı iki ayna ile bunların arasındaki düzlemlerden ibarettir. Muslukların çevresinde kademeli kemerlere sahip yüzeysel süsleme ve ortalarında musluk üstünde birer rozete sahiptir. Tavus kuyruklarının merkezinde bitkisel süslemeli birer kabara yer alır.

Cephede aynaların arası ile iki dış yanlarındaki düzlemler yüzeysel silmelerle kademeli olarak alçaltılmış olup, sokak köşesi tarafındakinin içinde III. Ahmed' in (hd 1703-1730) tuğrası vardır.

Çeşme haznesinin yan ve arka cepheleri kesme taş olup, arka duvarın iç tarafında hazneye inişi sağlayan bir merdiven vardır. Yapının sokak köşesine isabet eden köşesi pahlıdır. Sokak kotlarının yükselmesi nedeniyle bugün musluk seviyesine kadar gömülmüş olan çeşmenin diğer bir köşesinde 1925'ten sonraki tarihte buraya yerleştirilmiş, ancak bugün kurumuş olan Terkos Çeşmesi'nin izi görülür. Bugün kurumuş olan çeşmenin suyu vaktiyle Kırkçeşme tesisinden temin edilmekte ve 1950'İi yılların sonuna dek bu çeşmeden su alınmaktaydı.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* 138; Çeçen, *Su Tesisleri,* 215.

ZIYA NUR SEZEN

DAMAT İBRAHİM PAŞA ÇEŞMESİ

Ortaköy Camii'nin önündeki meydandadır. Çeşme Lale Devri'nin ünlü sadrazamı Nevşehirli Damat ibrahim Paşa(-») tarafmdan yaptırılmıştır.

Ortaköy'deki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi'nin yapım tarihi, üçer mısralı altı satır ve tarih düşürülmüş yedinci satırdan oluşan ta'lik hatlı kitabesinde 1136/ 1723 olarak belirtilmiştir.

Dikdörtgen prizma gövdeye sahip olan Damat ibrahim Paşa Çeşmesi'nin denize dönük dar cephesi mermer kaplı ve bezelidir. Cephe üç bölümden oluşmakta, ortada dışarı taşmaktadır. Orta bölüm ana musluğa, yan bölümler ise müsenna kurnalarına ayrılmıştır. Lale Devri çeşme cephelerinin genel çizgilerini yansıtan çeşmenin musluğu bir dikdörtgen silmeyle çerçevelenmiştir. Musluğun iki yanında birer servi ve üzerinde iri bir rozet bulunmaktadır. Bu gurup "S" kıvrımlı bir kemer biçiminde bir silme içine alınmıştır. Tümü dikdörtgen bir çerçeve içinde toplanmıştır. Musluk az derin bir niş içindedir. Niş, bu döneme özgü yarım yuvarlak kemerli ve ışınsal gelişen yarım rozetle biçimlenmektedir. Yarım rozetle musluk aynasını, mukarnas öğeleriyle oluşan bir korniş ayırmaktadır. Niş düzenlemesi önce bir dikdörtgene dönüştürülmüş, onun üzerine de yazıtın dikdörtgen panosu yerleştirilmiştir. Niş içi ve niş üstü bezeme grupları oluk ve oyuk silmeyle dikdörtgen çerçeve içine alınarak cephe düzenlemesi toparlanmıştır. Mukarnas ve palmet dizileriyle gelişen saçak kornişi cephe düzenlemesini güçlü bir bezeme çizgisi oluşturarak tamamlamaktadır.

Damat İbrahim Paşa Çeşmesi, Ortaköy
Yavuz Çelenk, 1994

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 52-55: Ö. Barışta, *İstanbul Çeşmeleri,* İst., 1992.

AYLA ÖDEKAN

DAMAT İBRAHİM PAŞA ÇEŞMESİ

Üsküdar Imrahor Caddesi'nde, Şifa Hamamı'nm önünde, Kavaklı iskele Sokağı girişindedir.

Lale Devri'nin ünlü sadrazamı Nevşehirli Damat ibrahim Paşa tarafmdan 1141/ 1728'de yaptırılmıştır. Yedi beyit halindeki kitabesi Şair Rahmi Bey tarafından söylenmiştir. Bugün oldukça bozulmuş olan son mısraları tarihini verir: *O taş-ı dehre işrabeyledim tarihin ey Rahmi / Bu ayn-ı âsaf İbrahim Paşa eyledi icra 1141".*

Cephesi mermer kaplı olup çeşmenin büyük haznesi ahşap, dört eğimli ve kiremit kaplı bir çatı ile örtülüdür. Saçak seviyesinde, mermer cepheyi stalaktitlerden oluşan bir bordur sınırlar. Ayna, dilimli sivri bir kemere sahip olup kemer alınlıklarında bitkisel tezyinatlı bir çift rozet yer alır. Ayna kemerini ve üstündeki kitabeyi yuvarlak ve sığ bir silme çerçeveler. Ayna da musluk çevresi yükseltilmiş, beşgen bir bölüm halindedir ve musluğun üstüne rast gelen bölümünde bir rozet bulunur. Tekne mermer olmakla birlikte, yol kotlarının yükselmesi sonucu zemine gömülmüştür. Diğer cepheleri kesme taş olarak ele alınmış olan çeşme, bir tarafta sırasındaki binalara bitişiktir, diğer tarafta ise pahlı bir köşe yaparak sokak köşesine yerleşmiştir. Orijinal durumu çok fazla bozulmamış olan yapı tümüyle sıvanmış ve boyanmıştır. Tanışık, çeşmenin 1940'ların başında bile kuru ve terk edilmiş olduğunu belirtir. Bugün de aynı halini muhafaza eder. Ancak vaktiyle Başlısu adı verilen ve çok lezzetli olan bir kaynağın suyunun burada aktığı bilinmektedir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 324; Çeçen, *Su Tesisleri,* 285.

ZİYA NUR SEZEN

DAMAT İBRAHİM PAŞA DARÜLHADİSİ

Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından İstanbul'da yaptırılan ve Acımusluk Medresesi olarak da tanınan yapı, Cağaloğlu'nda eski adı Acımusluk olan Cemal Nadir Sokağı üzerindedir.

Hadîkatü'l-Cevâmîye göre, Damat İbrahim Paşa Hocapaşa Mescidi olarak anılan Sahaf Süleyman Efendi Mescidi'

ne minber koydurmuş, yanma bir darülhadis ve tek hamam yaptırmıştır.

Medresenin yapım tarihi ve mimarı hakkında kesin veriler elde edilememiştir. İbrahim Paşa'nın damat ve sadrazam olduktan sonra İstanbul'da giriştiği geniş çaplı imar faaliyetinin büyük bir bölümü mimarbaşı Kayserili Mehmet Ağa tarafından yürütülmüştür. Acımusluk'taki medrese de büyük bir olasılıkla bu bağlamda, 1717'den sonra yapılmıştır. Medresenin plan özellikleri bakımından İbrahim Paşa'nın Nevşehir'deki külliyesi içinde bulunan medresesine (1139/1726) benzemesi dikkat çekicidir ve onun kadar olgunlaşmamış ayrıntıları nedeniyle tasarımının daha erken tarihli olduğu ileri sürülebilir.

Medreseyle ilgili bilgiler geçen yüzyıl ortalarına kadar izlenebilmektedir. Taşbaskı *19. Asır İstanbul Haritasında* mescit görünmemektedir, fakat hamam medrese, sebil ve mektep belirtilmiştir. 1869'da medrese işler durumdadır; 1914'te ise on iki odasından üçü haraptır. Aradan geçen süre içinde binanın bozulmasına neden olarak Babıâli yangınları ve 1894 depremi anılabilir. Bugün kuzeydoğu revak sütunlarının birinde, güneydoğu sütunlarının üçünde bulunan çemberler de yapının bu felaketlerden sonraki takviyesiyle ilgili olabilir.

Darülhadis ve çevresi zaman içinde değişikliğe uğramıştır. Sahaf Süleyman Efendi Mescidi arsasına Ferah Hanı yapılmış; hamam ve medrese çevredeki yapılaşma arasında sıkışmış, sokaktan görünmez olmuşlardır. Cumhuriyet döneminde özel mülkiyete geçen bina matbaa olarak kullanılırken ara duvarları ve revak sütunlarının birkaçı kaldırılmış, betonarme strüktürlü yeni taşıyıcılar eklenmiştir. Kapı ve pencere söveleri, ocak yaşmakları gibi özgün öğelerini yitiren medrese, mülkiyet bölünmesinden de olumsuz biçimde etkilenmiştir. Güneydoğu revakları arasına örülen bir duvarla ikiye ayrılan medreseye bugün Cemal Nadir Sokağı no. 22 ve 24'teki kapılarla ulaşılmaktadır. No. 22'nin bodrumundaki yıkık bir duvardan medresenin güneydoğu koluna ait hücre ve revaklara geçilmektedir. Medresenin no. 24'teki girişinde hâlâ kısmen mevcut olan asıl kapısından, rampalı beşik tonuz örtüsü korunmuş olan merdivenle yol seviyesinden yaklaşık 2,5 m aşağıdaki avlu revaklarına ulaşılmaktadır. Medresenin Cemal Nadir Sokağı üzerinde yalnızca girişi vardır. Sokak üzerinde yer aldığım sandığımız diğer öğeleri (avlu duvarı, dükkânlar vb) günümüze ulaşmamıştır.

İlk tasarımında medresenin dikdörtgen planlı bir avlu çevresinde "U" oluşturacak biçimde sıralanan on iki hücre ve bir dershaneden oluştuğu anlaşılmaktadır. Uzun ekseni kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda olan avlu revaklarla çepeçevre sarılmıştır. Giriş yönü dışında üç kenar boyunca dizilen hücreler arasındaki geçitten kuzeydoğudaki helalara ulaşılmaktadır. 1914'te var olduğu belirtilen çamaşırhane ve gusülhane bugün yoktur. Üstü betonarme bir döşeme ile kapatılan avludaki şadırvan kaldırılmış; avlu zeminine dökme mozaik karolar yerleştirilmiştir.

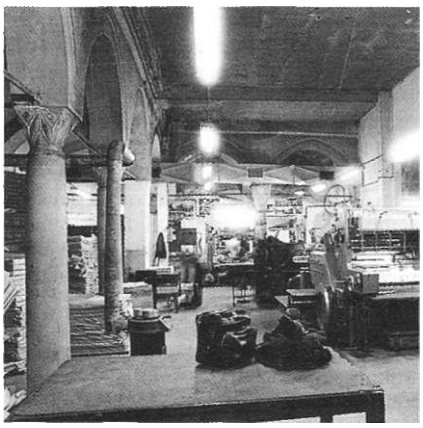

Damat İbrahim Paşa Darülhadisi
Zeynep Ahunbay

Avlunun güneybatı köşesine, hücre dizisinin bir ucuna yerleştirilen dershanenin girişi güneydoğu kenarı üzerindedir. Kapıdan geriye yalnız iç taraftaki kemeri kalmıştır; kapı açıklığı genişletilmiş, kuzeydoğu duvarının bir bölümü kaldırılarak iç düzeni bozulmuştur. Pandantifli bir kubbeyle örtülen dershanenin güneybatı duvarında bir niş, kuzeybatı duvarında bir üst pencere, kuzeydoğu yönünde revağa açılan bir alt pencere izi sezilmektedir. Hücrelerden daha büyük olan dershane, hücre dizisiyle aynı dış çizgiye oturtulduğundan, kütlesi avlu yönüne doğru itilmiş ve revakta daralmaya neden olmuştur. Bu sıkışma nedeniyle, hücre kolları önünde kubbeli olan revak örtüsü, dershane çevresinde dar uzun aynalı tonozlara dönüşmüştür.

Dershanenin hücre dizisinin bir ucunda ve avlunun köşesinde yer aldığı plan düzeni Osmanlı klasik dönemi medreseleri arasında yaygın değildir, ancak 18. yy'da dershanenin hücrelerle dış cephede hemyüz olduğu, yapı adasının veya parselin köşesine yerleştirildiği uygulamalar görülmektedir. Bunlardan Galata'da Valide Kethüdası (1705), Sultanahmet'te Kabasakal, Nevşehir'de Damat İbrahim Paşa medreseleri günümüze ulaşan başlıca örnekler olarak anılabilir. Bugünkü durumuyla medresenin özgün cephe düzenini kavrayabilmek hemen hemen olanaksızdır. Cemal Nadir Sokağı üzerinde, üstü sıvanarak özgün niteliğinden kaybeden kapıdan başka kayda değer bir şey görülememektedir. Yan cepheler bitişik yapılarla kapatılmıştır. Ancak batı yarısı görülebilen kuzeydoğu cephesi derleme taşlar ve tuğla kırıklarıyla oluşturulmuştur. Bu düzensiz örgü kuzeybatı köşesinde yerini iri bloklara bırakmaktadır. Onarımlarla değiştiği açık olan cephedeki pencerelerin söveleri ve demir parmaklıkları sökülmüş, kemer aynaları boşaltılmıştır. Kalan izlere göre üstten teğetli sivri kemerleri olan pencerelerin kemer sırtları bir sıra tuğla ile çevrelenmiştir. Cepheye ait saçak kornişi korunamamıştır; duvarın mevcut çatı yapılırken yükseltildiği örgü farkından anlaşılmaktadır. Dershane ve hücre kubbelerini örten kiremit örtülü yeni çatı üstünde özgün bacalara ait bir iz görünmemektedir.

Dış cephedeki özensizliğe karşın, avlu çevresindeki mermer sütunlara oturan revak düzeni İbrahim Paşa'nın Şehzadebaşı'ndaki külliyesinin medresesiyle aynı mimari kaliteye ulaşmaktadır. Sütunların kaideleri yükseltilen döşeme içine gömülmüştür. Medresede 18. yy sanatından değerli izler taşıyan başlıca ayrıntılar olan başlıklarda baklavalı tipin üç çeşitlemesi uygulanmıştır. Medresenin batı parçası yakın zamana kadar matbaa olarak kullanılırken, matbaanın taşınmasıyla şu anda büro ve depo olarak hizmet vermektedir. Diğer bölüm de afiş baskı atölyesi ve kâğıt deposu olarak kullanılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 52; M. Aktepe, "İbrahim Paşa'ya Ait îki Vakfiye", *TD,* XI (1960), s. 150; ay, "Damat İbrahim Paşa Evkafına Dair Vesikalar", *TD,* XIII (1963), s. 17-26; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* B4; M. Erdoğan, *Lale Devri Başmimarı Kayserili Mehmed Ağa,* İst., 1962; Kumbaracılar, *Sebiller,* 31; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 337; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe,* 41.

ZEYNEP AHUNBAY

DAMAT İBRAHİM PAŞA KÜLLİYESİ

Şehzadebaşı'nda Şehzade Camii'nin kıble tarafındaki dış avlusunun güneydoğusunda Şehzadebaşı ve Dede Efendi caddelerinin kesiştiği köşededir.

III. Ahmed'in (hd 1703-1730) ünlü sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa(->) tarafından darülhadis ve kütüphane olarak yaptırılmıştır. Darülhadisin dershanesi mescit olarak kullanıldığı ve sonradan yapıya bir de minare eklendiği için bu yapıya Darülhadis Mescidi gibi adlar da takılmışsa da, Ahmed Refik Altınay'ın yayımladığı ve yapının bittiği yıla ait bir divan kaydında bu yapıdan sadece "kütübhane-i şerife ve darülhadis-i münife" olarak söz edilmektedir Ayvansarayî "mescid-i mezbur darülhadisin dershanesidir" dediğine göre, 18. yy'm sonu, 19. yy'm başında aynı zamanda mescit olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca *Hadîka'&â* "mescidi mezbure müceddeden minare bina ve minber vazolundu" dendiğine göre, ilk yapılışında minare ve minberinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Yazılı kaynaklarda İstanbul'da birçok darülhadisten söz edilirse de bunların ayakta kalan en eskisi Süleymaniye Külliyesi'nin(->) darülhadisidir. Bu yapı da Sinan dönemindeki özgün durumu ile korunmamıştır. Osmanlı mimarisinde darülhadislerin kendilerine özgü bir tipolojisi yoktur. Büyük bir çoğunluğu diğer medreselere benzer. Ve sadece hadis ilmi okutulan medreseler içinde mimari açıdan en önemlisi, kendine özgü planıyla Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı bu da-

rülhadistir. Kaldı ki, bu da sadece bir darülhadis olarak değil, aynı zamanda bir kitaplık ve onlarla birlikte tasarlanmış bir sebil ve çeşmeden oluşmaktadır.

Bir avlu çevresinde düzenlenen yapının girişinin iki yanında simetrik olarak biri kitaplık, diğeri dershane olarak kullanılan iki kubbeli oda vardır. Dershane ve kütüphane revaklarma birkaç basamak merdivenle çıkılmaktadır. Birbirlerine saçakla bağlı olan bu giriş öğelerinin karşısında, avlunun güneydoğu yönüne "U" biçiminde yerleşmiş, revaklı öğrenci hücreleri vardır. Güneybatıda revak yoktur. Açık bir eyvan etrafında bir tarafta iki oda, diğer tarafta bir oda bulunmaktadır. Bu odaların boyutları ve eyvanın varlığı burasının bir yazlık dershane ve belki de müderris için bir daire olduğunu düşündürmektedir. Hücreler arasında revak altından helalara geçilir. Avlunun ortasında büyük ağacın altında bir şadırvan vardır. Sözü edilen avlu, özellikle girişin iki yanındaki merdivenlerle çıkılan ve revaklarla çevrili olan galeriler, dershane ve kitaplık bu küçük külliyenin karakteristik öğelerini oluştururlar. Avlunun güneybatısındaki küçük hazirede padişah damatları olan, başta Damat İbrahim Paşa olmak üzere, oğlu Damat Mehmed Paşa'nm ve Damat Mustafa Paşa'nın mezarları ve başka mezarlar bulunmaktadır. Bu hazirenin büyük kemerli pencerelerinin içinde o dönemin karakteristik dövme demir parmaklıkları vardır. Yapının kuzeybatı köşesindeki sebil ve yanındaki çeşme, yükseltilen yollar nedeniyle **60** cm kadar asfalta gömülmüşlerdir. Sebil ve yanındaki çeşme, üzerindeki kitabeye göre 1132/1719'da, inşaatın tamamlanmasından önce bitirilmiştir. Darülhadisin kapısında ise yapının tümünün bittiği tarih Arapça bir beyitle 1133/1720 olarak verilmiştir.

Yapı mimari üslubu ve bezemeleriyle Lale Devri mimarisinin İstanbul'daki önemli anıtlarından biridir. Özellikle mermer panolar üzerindeki değişik çiçek motifleriyle kabartmalar, Lale Devri üslubunun karakteristik örnekleridir. Dershane ve kitaplık basit kubbeli hacimlerdir. Kubbe geçişi tromplarla gerçekleşir ve mukarnas bir korniş trompların altında bütün duvarlarda dolaşır. Her iki odanın önündeki revakların tonozları çiçek motifli süslü madalyonların egemen olduğu bir desenle süslenmiştir. Dershane camiye çevrildiği zaman yapılan minare, daha yeni dönemlerde de tamir görmüş olmalıdır. Yapının temel konstrüksiyonu taş ve tuğla almaşık duvar örgüsüdür. Mescit yapılmadan önce de var olması gereken mihrap beşgendir ve dilimli bir kubbesi vardır.

Minarenin yapımından önceki dershane ile çeşme ve sebil arasmdaki bağlantı bugün pek anlaşılmıyor. Dershane duvarı ile sebil arasında bir geçit var olabilir. Çeşme ve sebilin ortak ve geniş bir saçağı vardır. Mukamas başlıklı yarım sütunlarla ayrılan beş açıklıklı sebilin pencerelerindeki baklavalı dövme demir şebekeler, rozet ve en üst sıralarında bir stilize lale motifiyle süslenmişlerdir. Sebil pencerelerinin karakteristik taş kemerlerle biten açıklıklarının üzerindeki geniş alınlar, ince bir mukarnas sırasıyla ikiye ayrılmış ve en alttaki banda beyitler yazılmıştır. Çeşme, klasik üslupta, sivri kemerli bir nişin içinde bir yazıt ve musluk çevresindeki hafif kabartma kaş kemerli bir aynadan oluşmaktadır. Taç kemerin ortasında bir kabartma rozet ve dikdörtgen çerçevenin köşelerinde yine gül desenli rozetler vardır.

Damat İbrahim Paşa'nm külliyesi türünden bir hayratın sosyal içeriğini anlamak açısından yapının vakfiyesindeki bazı noktalar aydınlatıcıdır. Darülhadislerin hocalarmm öğretim hiyerarşisindeki yerlerinin en üst düzeyde olduğunu Süleymaniye Darülhadisi'nden biliyoruz. Bu vakfiyede, darülhadisin müderrisinin imparatorlukta en çok ücret alan hoca olması gerekliliği vurgulanarak kendisine 100 dirhem maaş bağlanmıştı. Hocanın iki yardımcısı özgür bir programla tasavvuf dersleri vereceklerdi. Ayrıca bir de mesnevihan kadrosu açılmıştı. Kütüphanede çalışan beş kişiden başka, bir mücellit, dersler sırasında buhur yakan, sebil ve çeşmeyi temizleyen, suyollarına bakan, helalan temizleyen, ortalığı süpürüp temizleyen görevliler, kapıcılar ve darülhadisin suyu Bozdoğan Kemeri'nden(->) geldiği için, bu kemerin korunmasıyla ilgili bir bekçi, külliyenin bakımı için bir taşçı, bir duvarcı ve bir kurşuncu, bir çöpçü, bir saki ve sucudardan oluşan 35 kişilik kadro herhalde küçük bir külliyeye tahsis edilen en zengin vakıf kadrolarından biridir. Vakfın ilk mütevellisi de kurucuların oğlu Mehmed Paşa idi.

Bu vakfiye İbrahim Paşa ile Fatma

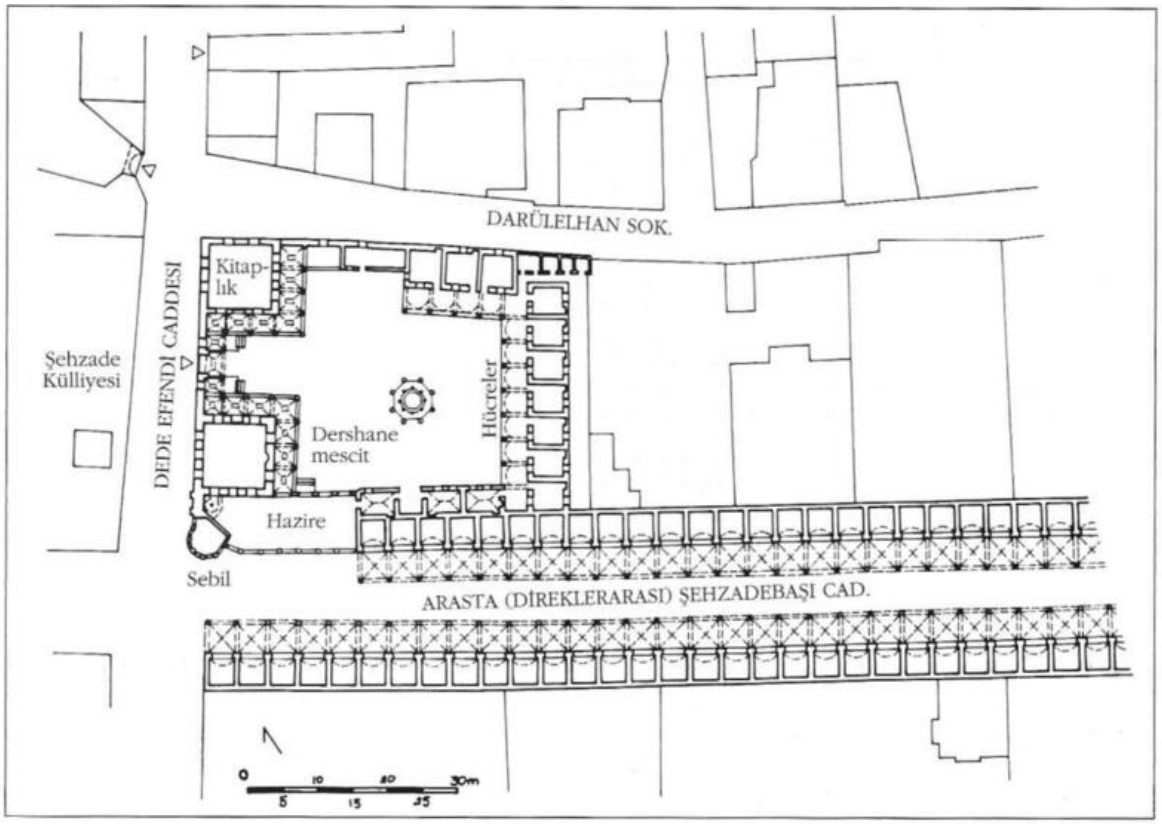

Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nin planı. (Revak boyutları varsayımsaldır.) *Darülhadisin planı: Zeynep Ahunbay, vaziyet planı: Doğan Kuban*

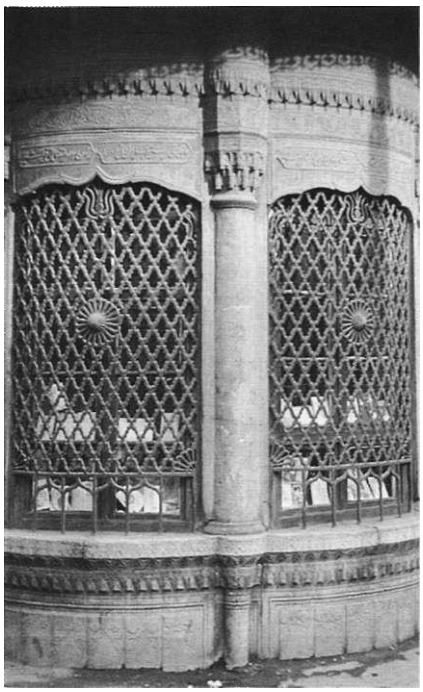

Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nin sebilinden bir ayrıntı.
Doğan Kuban

Sultan'ın bu kütüphane ve darülhadise ne kadar önem verdiklerini gösterdiği kadar Lale Devri'nin özgün eğilimlerini de açıklamaktadır. Buradan Damat İbrahim Paşa ile karısı Fatma Sultan'ın o dönemin tasavvuf ve rintlik atmosferinde özel bir ağırlıkları olduğu ve Mevlevîliğin hamisi oldukları anlaşılıyor. Dönemin suya verdiği önem ise, darülhadisin kadrosunda bulunan su tesislerinin ve suyollarının bakımı ile görevli olanların, sucuların ve bir sakinin varlığından anlaşılıyor. Yaratılan mimari ortam bu özgün öğretim programının amacına uygun niteliktedir. Avlunun giriş tarafından yükselmiş iki platforma oturan kubbeli hacimlerle onları birbirine bağlayan ve giriş için de özel bir saçak oluşturan düzenleme, İstanbul mimarisindeki en güzel avlu girişlerinden birisidir. Külliye ile birlikte yapılan, yolun darülhadis tarafındaki 37, karşı tarafındaki 45 tane dükkân, Fatma Sultan ve İbrahim Paşa'nın kente hediye ettikleri diğer bir önemli kentsel düzenlemeydi. Aslında üstü açık bir arasta olarak küçük külliyeye eklenmiş olan bu dükkânlar Osmanlı tarihindeki kentsel düzenlemeler içinde az bulunan örnekler arasında anımsanmalıdır. 19. yy'm ünlü Direklerarası(->) bu dükkânlar önündeki revaklardı. İstanbul'da kent içindeki yollar etrafında bulunan revaklann biri burada, diğeri de daha küçük bir ölçüde Nuruosmaniye Külliyesi'nin(->) karşısındadır. Osmanlı döneminde, Roma ve Bizans dönemlerinin dükkanlı revnaklarının tek örneği budur. Bunu, belki de İbrahim Paşa'nın tarihe olan meraklına ve antik kitapları okumasına borçluyuz.

Bugün yapı pek bakımlı değildir. Avlusunda kitaplıkla hücreler arasına itinasız bir işçilikle çirkin bir ek yapılmıştır. Dershanesi mescit olarak kullanılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 52; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 328; Kumbaracılar, *Sebiller,* 33; Goodwin, *Ottoman Architecture,* 368-370, 457; M. Aktepe, "Nevşehirli İbrahim Paşa", *İA,* IX, 234-239; *İbrahim Paşa Vakfiyesi,* Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, no. 1959; *Fatih Camileri,* 150-151.

DOĞAN KUBAN

DAMİAJVU MANASTIRI

Boğaziçi sahilinde bugünkü Beşiktaş ile Ortaköy arasında 9. yy'm sonunda yapılmış Bizans manastırı.

Manastırm kurucusu olan Damianos, Slav kökenli bir saray görevlisi idi. III. Mihael'in 842-867 arasında süren hükümdarlığının ilk dönemlerinde mabeyinci olarak, imparatorun iktidarını pekiştirdiği 856'dan sonra ise önde gelen politikacılardan biri olarak faaliyet gösteren Damianos, 865'te, saraydaki görevini bırakmaya ve kendi kurdurduğu manastırda keşiş olarak yaşamaya mecbur tutuldu. Bir kaynakta, yapının, VI. LeonÇO (hd 886-912) tarafından 896'da yazlık ikametgâh olarak kullanıldığı belirtilmektedir.

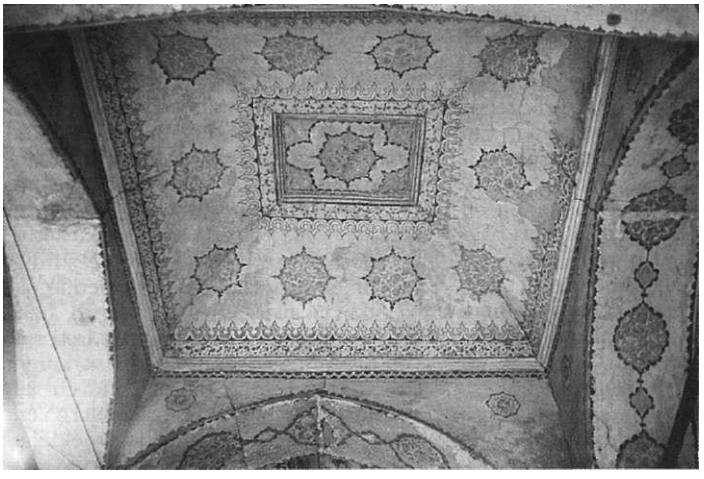

Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nde bir revağın tavan süslemesinden görünüm.
Doğan Kaban

Bibi. A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 704; Janin, *Constantinople byzantine, AlQAlï.*

ALBRECHT BERGER

DANIEL (Ayios, Stylites)

(409, Mertha - 11 Aralık 493, Konstantlnopolts) Din adamı.

Aziz (ayios) payesini taşıyan Daniel bir asket (çilekeş rahip) olan Aziz İhtiyar Simeonün en tanınmış müridiydi ve Patrik Akakios(->) ile birlikte monofizit akımına (İsa'nın tek doğalı olduğunu savunanlara) karşı mücadelesiyle de bilinir.

Adıyaman civarındaki Samosata (Samsat) yakınlarında doğan Daniel, 12 yaşında bir manastıra katıldı. Bizans'ın doğu topraklarında çeşitli yerlerde bulunduktan sonra, Antiokhea (Antakya) civarında, bir sütunun tepesinde yaşayan İhtiyar Simeonün yanına gitti. Böylesi zor bir yaşamı seçen azizlerin ilki olan Aziz Simeon, 16 m yüksekliğindeki sütunun üzerinde, dünyanın çeşitli yerlerinden gelen ziyaretçileri kabul ederdi. Bu görüşmeden etkilenen Daniel, 460'ta Konstantinopolis'e döndükten sonra, şehre 4 km uzaklıkta, Boğaziçi'nde bir dikmenin üstüne yerleşti ve burada yaşamının 33 yılını geçirdi.

Bizans yazmalarına göre, Daniel Konstantinopolis'te bulunduğu dönemde İmparator I. Leon'dan (hd 457-474) daha büyük nüfuza sahipti ve tek kelime bile Grekçe bilmediği halde, ona (herhalde çevirmenler aracılığı ile) danışmanlık yapardı.

I. Leon'dan sonra tahta geçen II. Leon da kısa sürede ölünce, iktidarı zor kullanarak ele geçiren Konsül Basiliskos (hd 475-476) 451'de Halkedon Konsili(->) ta-, rafından yasaklanmış monofizitliği canlandırmak istediğinde Konstantinopolis halkının büyük tepkisi ile karşılaştı. Patrik Akakios, Ayios Daniel'den yardım isteyince, yaşadığı sütundan (33 yıl içinde ilk ve son kez) inerek mücadeleye katıldı. Çatışmalar sırasında şehirde büyük yangınlar çıktı, binlerce kitap ve sanat eseri yok oldu. Basiliskosün 476'da bir manastıra kapanmayı kabul etmesiyle son bulan karışıklık dönemi. Ayios Daniel'in halkın gözündeki saygınlığım daha da artırdı.

Yaklaşık seksen yıl boyunca çok zor bir yaşam biçimini seçen Daniel'in cenaze töreni, bunun tam tersine çok görkemli olmuştu. Binlerce mumun yandığı törende, bedeni çok değerli taşlarla süslenen bir lahte yerleştirilmişti. Daniel, kilise mozaiklerinde Aziz İhtiyar Simeon'la birlikte resmedilir. Portrelerinde ise, omuzları aşan saçı ve uzun sakalı ile bir direğin üstünde ya da bir sepetin içinde gösterilmiştir.

Bibi. N. H. Baynes, *Three Byzantine Saints,* 1948, s. 1-71; H. Delehaye, *Les Saints Stylites,* Brüksel, 1923, S. 1-94; S.' A. Harvey. "The Poiitization of Byzantine Saints", *University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies,* 1981, s. 36-37; R. Browning, "The Low Level Saint's Life in the Early

Byzantine World", *ae,* s.123, 127: D. Millir, "The Emperor and the Stylite: A note on the Imperial Office", *The Greek Orthodox Theological Review,* 1970, s. 207-221.

AYŞE HÜR

DARLIK BARAJI

bak. BARAJLAR VE BARAJ GÖLLERİ

D'ARONCO, RAIMONDO TOMMASO

(31 Ağustos 1857, Gemona - 28 Mart 1932, San Remo) 1893-1909 arasında Türkiye'de çalışmış ve pek çok önemli yapıtın müellifi olan tanınmış İtalyan mimar.

D'Aronco birkaç kuşak boyunca inşaat işlerinde çalışan bir aileden gelmekteydi. Aile geleneğine uyarak çok erken yaşta babasının şantiyesinde çalışmaya başladı. İlkokuldan sonra Gemona Sanat Okulu'na ve üç yıl Avusturya'nın Graz kentindeki Baukunde'ye (yapı meslek okulu) devam etti. Burada onu çok etkileyen iki hocası olmuştu: Neorönesans bir beğenisi olan L. Theyer ile gotiğe eğilimli F. Schmidt. Hocalarının da yönlendirmesiyle İtalya'ya mimar olma kararı ile döndü.

1877'de Venedik Akademisi'nin mimarlık ve bezeme kurslarına başladı. Yeteneğini hemen fark eden Giacomo Franco'nun derslerine devam etti. Buradan 1880'de çok yüksek notlar ve ikinci dereceden enstitülerde mimari çizim öğretmenliği diploması alarak mezun oldu. Massa Carrara Enstitüsü'nde ilk görevine başladı (1881-1882). Bunu Palermo Teknik Enstitüsü (1883-1885), Messina Üniversitesi (1886) izledi.

R. D'Aronco, 1893'te Türkiye'den bir çağrı aldı. 1851 Londra Evrensel Sergisi'nden başlayarak hemen tüm uluslararası sergilere katılan Osmanlı Devleti bu kez İstanbul'da bir sergi düzenlemek isteğindeydi. Tarım-Orman ve Maadin Nazırı Selim Melhame başkanlığında ve üye olarak Osman Hamdi Bey, Mimar A. Vallaury, Saray Başmühendisi Berthier ve bazı yüksek memurlardan oluşan bir hazırlık komitesi kurulmuştu.

Sergi yapılarının projelendirilmesi için çeşitli isimler üzerinde durulduysa da sonunda Selim Melhame, İtalya'nın İstanbul Elçisi Kont Collobiano aracılığıyla Raimondo D'Aronco ile ilişki kurdu. 11 Temmuz 1893 günlü *Moniteur Oriental'm* yazdığına göre Osmanlı Tarım ve Sanayi Ürünleri Ulusal Sergisi'nin projelerini hazırlamak konusunda R. D'Aronco ile anlaşma yapıldı. Ağustos ayında başlayan çalışmalar, kış boyunca sürdü. Temel atma töreninin tüm hazırlıklarının tamamlandığı sırada 10 Temmuz 1894 günü İstanbul'da büyük hasara neden olan şiddetli bir deprem oldu. Maddi zararın da büyük olduğu deprem sonrasında sergi için ayrılmış paraların onarımlara aktarılması gerekti ve sergiden vazgeçilmek zorunluluğu doğdu. R. D'Aronco, sarayın ve Evkaf Nezareti'nin kadrosunda başta büyük camiler olmak üzere önemli yapıların onarımlarında çalışmaya başladı.

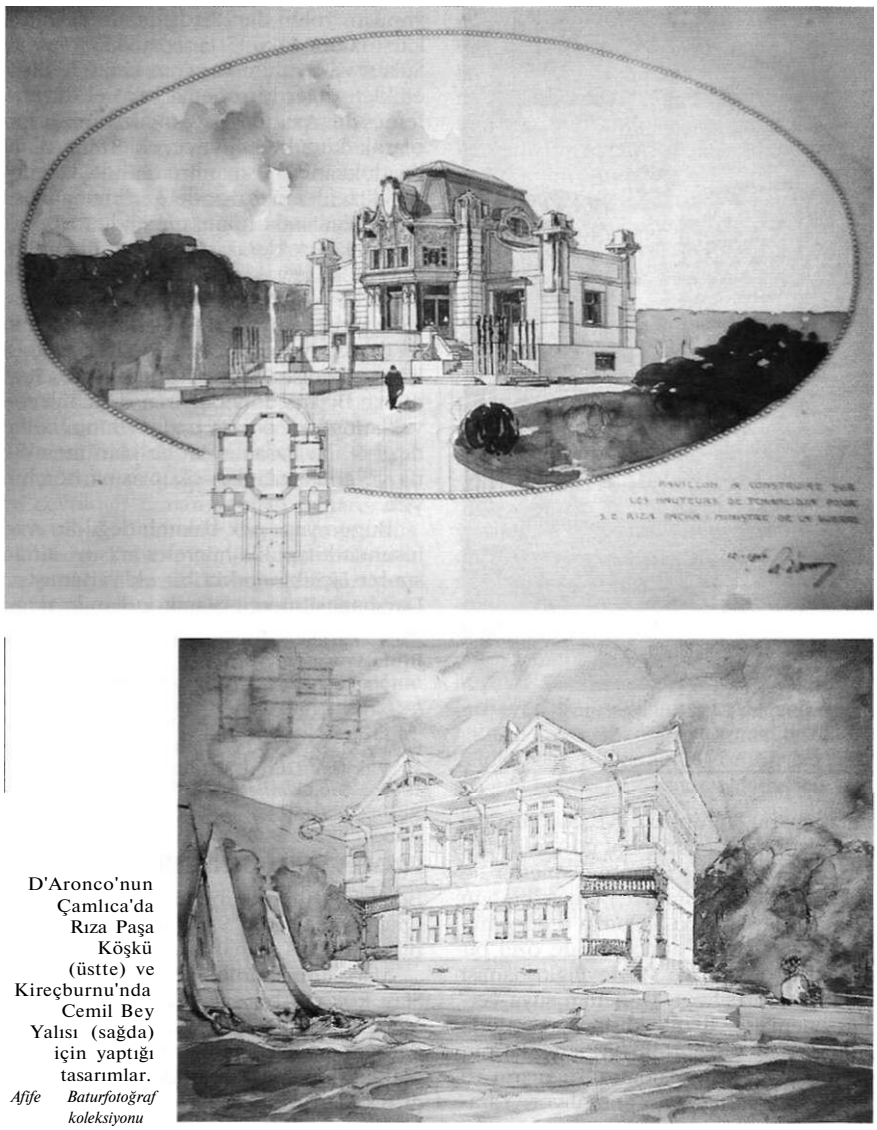

D'Aronco'nun Çamlıca'da Rıza Paşa Köşkü (üstte) ve Kireçburnu'nda Cemil Bey Yalısı (sağda) için yaptığı tasarımlar. *Afife Baturfotoğraf koleksiyonu*

İstanbul'da çalıştığı 1893-1909 arası R. D'Aronco'nun profesyonel yaşamının en verimli dönemi oldu. Çoğunluğu yarışma projeleri olan İstanbul öncesi çalışmaları, genellikle eski üslupları canlandıran, yarışmaların gereklerine bağlı olarak neogotik, neobarok vb çizgiler taşıyan tasarımlardı. Dönemi için tipik olan ve fazla bir yorum çabası gerektirmeyen bu uyarlama süreci kısa sürdü. Egzersiz yaparcasına denediği stiller arasında Çin kökenli canlandırmalar bile vardı. Düzenli ve disiplinli bir akademik eğitiminin olmayışı kendine özgü kişisel bir dil geliştirmesine, stilistik kurallara fazla bağlanmayan, tersine onları yenilemeye çalışan bir tasarım anlayışına yol açmıştı. İstanbul ise hem eşsiz coğrafyası hem de binlerce yıllık zengin mimari mirasıyla, kendini özgürce açık tuttuğu üslup çoğulluğuna yepyeni boyutlar ekledi.

D'Aronco'nun 1900'lere kadar süren İstanbul'daki ilk dönem çalışmalarında eklektisist ve historisist yaklaşım belirgindir. Deprem sonrasındaki onarımlarda İstanbul'un özellikle Türk dönemi yapılarını içeriden tanımak olanağını bulması ona yeni yorum fırsatları vermişti. Örneğin 18. yy İstanbul barok mimarlığını yeni katkılarla kullandığı Yeniçeri Müzesi, Tarım, Orman ve Maadin Nezareti binaları (halen Marmara Üniversitesi rektörlük binası) ve bugün Maçka'da bulunan II. Abdülhamid Çeşmesi(->) özgün uygulamalar olarak belirtilebilir.

A. Vallaury ile birlikte çalıştıkları Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne binası (halen Marmara Üniversitesi Kampusu) ve Numune Hastanesi, bu historisist yaklaşımın en görkemli örneklerindendir.

Yıldız Sarayı'nda(->) gerçekleştirdiği yapılar Avrupa mimarlık örneklerine daha yakın çizgiler taşır. Bu yaklaşım, 1898'de İmparator II. Wilhelm'in ziyareti için yaptırılan Şale Köşkü ek binası, harem bahçesinde bugün birçoğu mevcut olmayan çeşitli limonluk ve seralar, Yeni Saray, tiyatro vb tasarımlarla örneklenebilir.

D'Aronco, 1900'den sonra art nouveau eğilimlerin ağırlığını duyurduğu bir anlayışa yöneldi. Sultanın resmi terzisi J. Botter için tasarladığı büyük konut, meslek yaşamında bir dönüm noktası oldu (bak. Botter Apartmanı).

İstanbul'da yoğun bir çalışma içinde bulunduğu sırada katıldığı Dekoratif Sanatlar Uluslararası Sergisi Proje Yarışması'nda birinciliği kazandı. 1902'de Torino' da açılan sergi, D'Aronco'nun Avrupa çapında tanınmasına, 20. yy başı mimarlığının saygın isimleri arasına girmesine ve İstanbul çalışmalarının da öğrenilmesine yol açtı.

Türkiye'deki uygulamaları da artık genellikle art nouveau biçimlere sahipti. En çok bilinen çalışmaları arasında Beşiktaş'ta Şeyh Zafir Türbesi, Kitaplık ve Çeşmesi, Karaköy Meydanı'nda, 1958'de söküldükten sonra kaybolan küçük Merzifonlu Camii, Yıldız Sarayı'nda İstabl-i Âmire'ye ait ahır ve manej, çeşmeler, Çini Fabrika-i Hümayunu, Fenerbahçe'de Botter Evi (yıktırıldı), Dahiliye Nazırı Memduh Paşa için Arnavutköy'de silah koleksiyonu ve kitaplık pavyonu (değiştirildi), Yeniköy'de Huber Köşkü (bugün Cumhurbaşkanlığı Yazlık Konutu), Ziraat Bankası Direktörü Cemil Bey için Kireçburnu'nda yalı (restoran) ve nihayet Tarabya'da İtalyan Elçiliği Yazlık Binası sayılabilir.

Bibi. R. Albanese-E. Finocchiaro-M. Pecollo, *Javelli-D'Aronco,* Cuneo, 1987; A. Batur, "L'Art Nouveau d'Istanbul et ses particularités", *Fifth International Congress of Turkish Art,* Budapeşte, 1975, s. 147-159; ay, "Les ouevres de Raimondo D'Aronco a Istanbul", *Atti del Congresso Intemazionale di Studi Raimondo D Aronco e il suo tempo,* Udine, 1982, s.-118-134; ay, "Yıldız Sarayı'na İlişkin Bazı Belgeler ve Türkiye'de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları", *Milli Saraylar Sempozyumu-Bildiriler,* 1985, s. 89-96; ay, "Les Travaux de Raimondo D'Aronco a İstanbul", *L'Europe des échanges: la culture architecturale au delà des frontières (1750-1993)-* Paris, 1993, s. 197-202; ay, "Mimar Raimondo D'Aronco ve TBMM Milli Saraylar'daki Çalışmaları", *Milli Saraylar,* Ankara, 1994; L. Carloni-E. Valeriani-G. Figurelli, *Raimondo D'Aronco disegni d'architettura,* Roma, 1980; *D'Aronco Architetto,* (katalog), Milano, 1982; V. Freni, *Raimondo D'Aronco,* Roma, 1973; V. Freni-C. Varnier, *Raimondo D'Aronco/l'opera completa,* Padova, 1983; D. Gebhard, "Raimondo D'Aronco e l'Art Nouveau in Turchia", *L'Architettura,* Milano, (Ocak 1967), s. 620-624, (Şubat 1967), s. 690-694, (Mart 1967), s. 760-764; Z. Nayır, "Raimondo D'Aronco and Ottoman Revivalism", *Atti del Congresso Internazionale di Studi su Raimondo D'Aronco e il suo tempo,* Udine, 1982, s. 135-149; ay, "İstanbul'da İtalyalı Bir Mimar. Raimondo D'Aronco (1857-1932)", ***TTOK** Belleteni,* (Kasım 1982), s. 10-15; M. Nicoletti, *Raimondo D'Aronco,* Milano, 1955; ay "Memoria e linguaggio in Raimondo D'Aronco", *Atti del Congresso Intemazionale di Studi Raimondo D Aronco e il suo tempo,* Udine, 1982, s. 216-222; ay, *D'Aronco e l'architettura liberty,* Roma-Bari, 1982; G. Rigotti, "Raimondo D'Aronco e Annibale Rigotti", *Atti del Congresso Intemazionale di Studi Raimondo D'Aronco e il suo tempo,* Udine, 1982, s. 70-92; M. Scheichenbauer, "D'Aronco in Turchia", *Casabella,* S. 356 (1971), s. 30-35; C. Varnier, *Catalogo ragionato di progetti di Raimondo D'Aronco,* Padova, 1976; P. Zanini, "Raimondo D'Aronco e l'Oriente", *Atti del Congreso Intemazionale di Studi Raimondo D'Aronco e il suo tempo,* Udine, 1982, s. 22-25; B. Zevi, "Parabola di Raimondo D'Aronco, dimenticato di maestro liberty", *Cronache di architettura,* Bari, 1971, s. 56

AFİFE BATUR

DARPHANE

Osmanlı döneminde madeni para basmakla görevli kurum.

Madeni paralara genel olarak "sikke", bunların basıldığı yerlere "darphane" ve para basma işlemine de "darp" adı verilir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayarak çeşitli kentlerde para basılmıştır. Darphane-i Âmire olarak bilinen Osmanlı devlet darphanesi II. Mehmet (Fatih) döneminde (1451-1481) İstanbul' da Irgat Pazarı'nda kurularak para basımına başlanmıştır. Sonraları Osmanlı Devleti'nin egemenlik alanına giren birçok yerde darphane kurularak İstanbul'daki Darphane'nin yükünün azaltılmasına çalışılmıştır. Taşra darphaneleri Darphane-i Âmire tarafından denetlenmiştir. Çoğu kez para basımında kullanılan kalıplar da burada hazırlanarak taşra darphanelerine gönderilmiştir. Darphane-i Âmire'nin sürekli çalışan bir kuruluş olmasına karşılık taşra darphanelerinin sayısı yükselme döneminde hızla artmış, sonraları zaman içinde azalmış, 19. yy'ın ortalarında ise yalnızca Darphane-i Âmire kalmıştır.

17. yy sonlarına kadar kullanılan darp tekniği oldukça basitti. Eski akçe yasakları ve cülus olayları nedeniyle "sikke tecdidi" yani tedavüldeki paraların yeniden Darphane'den geçirilerek yeni padişahın adını taşıyan sikke biçimine dönüştürülmesi genellikle 6-9 yıl sürmekteydi.

Geleneksel darp yöntemine göre, maden ocaklarından sağlanan altın ve gümüş, yabancı paralar, yerli paralar ve altın veya gümüşten yapılmış çeşitli eşyalar eritilip arıtıldıktan sonra bunlardan saf olarak veya dönemine göre ayarlı olarak para basılırdı. Ayar söz konusu olduğunda altın ve gümüşe ayar olarak bakır katılmıştır. Para kesilmek üzere saf veya ayarlı madenin eritildiği bölüme "kefçe" adı verilirdi. Eritilen maden kalıplara döküldükten sonra haddelenip yassılaştırılarak basılacak para kalınlığında levha haline getirilirdi. Bu levhalardan bir makas yardımıyla basılacak paranın çapında ve "kehle" adı verilen kareler kesilir, köşeleri kesilip yuvarlatılarak her iki yüzeyi de düz olan ve "pul" adı verilen sikke yuvarlağı hazırlanırdı. Pullar silindirik biçimde dökülmüş çubuklardan da kesilirdi. Pulların ağırlığı ve boyutu devlet tarafından saptanırdı. Sikke kalıpları sikkenin ön ve arka yüzeylerindeki şekil ve yazıların çelik üzerine ters olarak oyulmasıyla meydana getirilirdi. Sikkenin ön yüzüne ilişkin kalıp sabit olup buna "kürsü" denirdi. Sikkenin arka yüzünün kalıbı "çelik" adı verilen bir çubuğun ucundadır. Sikke kalıplarını kazıyanlara "sikkeken" adı verilir. Bu çok önemli bir iş olduğundan sikkekenbaşı ve sikkekenler genellikle Darphane yerine sarayda denetim altında çalıştırılmışlardır. Hazırlanan pullar temizlenir, ağırlıkları denetlenir ve "sikkezen" adı verilen ustalara teslim edilirdi. Sikkezen bir kütük üzerine saplanmış olan kürsüye maşa ile tutulup ocakta ısıtılmış olan pulu koyar ve bunun üzerine çeliği yerleştirerek çekiçle vururdu. Sürekli olarak çekiçlenen kalıbın çelik bölümü kısa sürede yıprandığından kalıplar yapılırken bir kürsü için iki çelik hazırlanırdı. Sikke kalıpları "saatçi" adı verilen ustalarca cilalanıp onarılırdı. Basılan paralar tedavüle çıkmadan önce "ağartmacı", "rugâlcı", "câlî" veya "cilacı" adı verilen kişilerce parlatılırdı.

16. yy'm ortalarından başlayarak Amerikan gümüşlerinin Avrupa'ya akması sonucu ortaya çıkan maden değerindeki dalgalanmalar standart akçe basımını olanaksız hale getirdi. 17. yy boyunca süren savaşların etkisi de buna eklenince taşra darphaneleri ve maden ocakları kapandı ve nadiren para basılır duruma geldi. İspanyol, Hollanda ve Fransız paraları yaygın olarak kullanılmaya başlandı.

IV. Mehmed döneminde (1648-1687) ekonomiyi düzenlemek ve parayı ıslah etmek amacıyla Darphane yeniden çalıştırılmaya başlandı. Ancak, para basmak için yeterli altın ve gümüş elde bulunmadığından sarayda bulunan altın ve gümüş eşya Darphane'ye gönderilerek para basıldı. Saraydan gönderilen eşyalarla 1685-1687 arasında 806 kg altın ve 9-182 kg gümüş para basıldı.

Bu dönemde hızlı olarak ve Avrupa paraları kalitesinde para basabilmek için mekanik darp yöntemine geçilmesine karar verilerek gerekli aletlerin yapımıyla bir mühtedi olan Cerrah Frenk Mustafa görevlendirildi. Cerrah Mustafa, para basılacak külçeleri yassı levha biçimine getirmede kullanılan ve "çarh" adı verilen hadde makinesini, levhaların pul biçiminde kesilmesinde kullanılan ve "kesme" veya "doğrama" adı verilen zımba makinesini ve para basmada kullanılan ve "rakkas" adı verilen aleti yaptı. Mekanik darp yönteminde çekiçle vurma yöntemine oranla daha fazla kuvvet uygulandığından kalıplar daha çabuk yıpranmaya başlamış ve kalıp çoğaltma işlemi önem kazanmıştır.

IV. Mehmed'in 1687'de tahttan indirilmesinin ardından yerine geçen II. Süleyman döneminde biriken borçları kapatmak ve cülus bahşişini ödeyebilmek için bakırdan, para değeri maden değerinin yaklaşık iki katma eşit olan "mankur" (mangır) adlı paranın kesimine başlandı. Mankur kesimine ilişkin kararın alındığı 14 Şevval 1099/12 Ağustos 1688'de 3 tane çarh, 2 tane rakkas ve 2 tane kesme hazırdı. Kapasiteyi artırmak için 2 tane çarh, 7 tane rakkas ve 8 tane kesme daha yapılması öngörülerek bunların yapımı için gerekli ödenek sağlandı. Aletler

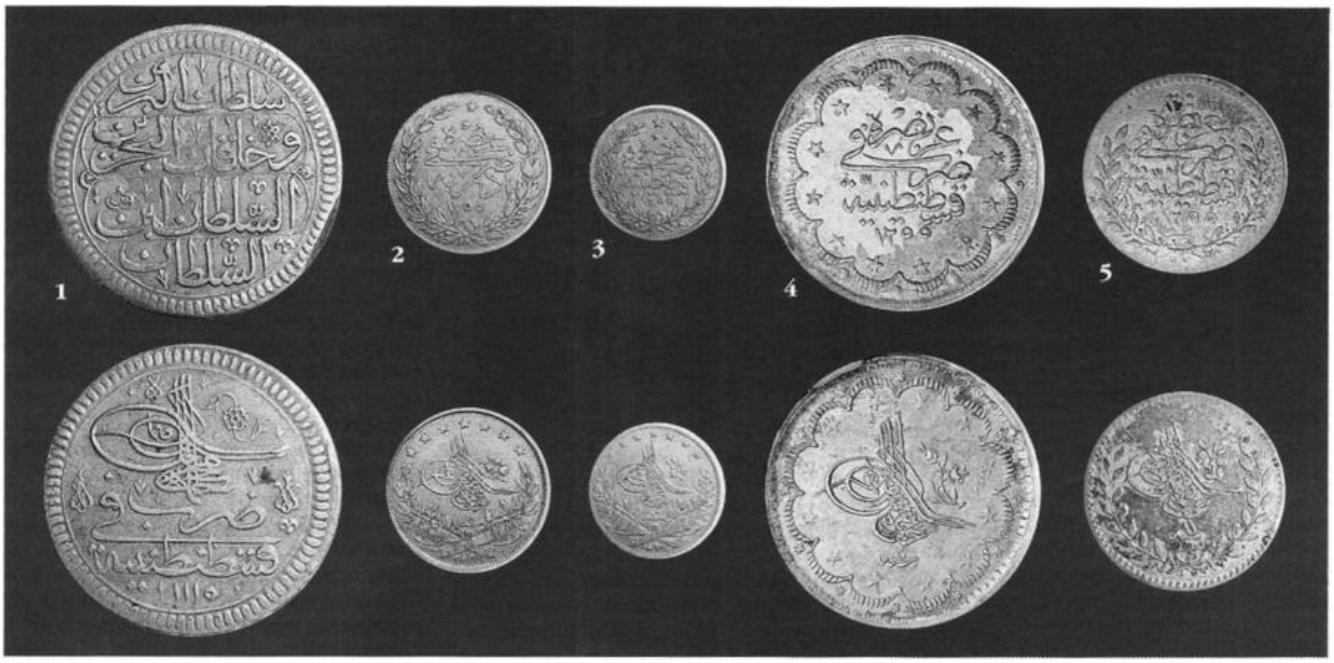

İstanbul'daki Darphane'de çeşitli dönemlerde basılmış sikkeler (orijinal büyüklüklerinde): 1. Büyük gümüş kuruş, çapı 40 mm, 18. yy; 2. lira, çapı 22 mm, 19. yy; 3. yarım lira, çapı, 18 mm, 19- yy; 4. 20 kuruş, çapı 37 mm, 19. yy; 5. 20 kuruş, çapı 27 mm, 19. yy.
Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu/fotoğraf Manuel Çıtak

yapıldıkça başlangıçta günde 18.000 mankur kesilirken bu sayı kısa bir süre sonra günde 600.000 mankura ulaştı. "Sahib-i Ayar" kesilen mankurların beşte birini ücret ve masraf karşılığı alıyordu.

Darphane'nin daima saraya yakın olması istendiğinden ilk Darphane Eski Saray'ın bulunduğu Beyazıt semtinde Bayezid Camii'nin yakınındaydı. Topkapı Sarayı kurulunca buraya da bir Darphane yapıldı. Mankur kesimi Beyazıt'taki eski Darphane'de yapılıyordu. Üretim arttıkça Darphane mekân olarak yetersiz kaldı. Bunun üzerine eski Darphane'nin yakınında Tavşantaşı'nda bir arsa satm alınarak üzerine kalhane, demirci dükkânları, atlar için ahırlar gibi binalar yapıldı. 29 Kasım 1688'de yeniden 6 tane çarh, 15 tane kesme ve 15 tane rakkas yapılmasına karar verilerek bunlar için gerekli malzeme verildi. Üretimin artması bakır sıkıntısı yarattı ve ayrıca bakırın para değerinin maden değerinin çok üzerinde olması kalpazanlığı teşvik etti. Mankur basımına 1103/1691-92'de son verildi.

Darphane-i Âmire 1726'da Topkapı Sarayı bahçesinde Aya İrini Kilisesi yanında yeniden yaptırılan binasına taşındı ve açılış 13 Cemaziyelevvel 1139/6 Ocak 1727 günü yapıldı. Darphane Balmumcu'daki bugünkü binasına taşmıncaya kadar burada kaldı.

Darphane-i Âmire mali politikaların yürütülmesinde önemli görevler üstlendi. 18. yy'ın ikinci yarısmda para basımı yanında evkaf mukataalarının yönetimi de bu kuruma verildi ve böylece mukataa gelirlerinin toplandığı bir hazine durumuna geldi. Bu gelirler Darphane-i Amire'nin açıklarının kapatılmasında kullanıldı. 1835'te Hazine-i Âmire ile Darphane-i Âmire birleştirilerek Darphane-i Âmire Defterdarlığı kuruldu. Bu düzenleme kısa sürdü ve 1838'de Maliye Nezareti'nin kurulmasıyla Hazine-i Âmire Darphane'den ayrıldı.

Abdülmecid döneminde (1839-1861) para basım işinin modernleştirilmesi ve para ayarlarının düzeltilerek standartlaştırılmasına girişildi ve Tashih-i Ayar Kararnamesi çıkartıldı. Buna göre, bir Osmanlı Lirası 100 kuruş olarak kabul edilmiştir.

Bir yandan Darphane-i Âmire'de yeni bölümlerin inşasına başlandı, bir yandan da Londra'ya para basımında kullanılan en son sistem makine, araç ve gereçleri sipariş edildi. Makinelerle birlikte Londra Darphanesi'nden makine mühendisi Mountain, terazi mühendisi Worren ve sikke kalıpları ustabaşısı Tailor, hakkâk-modelci Robertson, makinist William ve Paris Darphanesi çeşnicibaşı yardımcısı kimyager Maureau, Darphane-i Âmire hizmetine alındı ve makineler geldikçe bunlar yerlerine monte edilerek Londra Darphanesi'nin bir benzeri meydana getirildi. Yenilenen Darphane'de 1844 başlarında para basımına başlanmış, ilk 100 kuruşluk altın Osmanlı Lirası 5 Ocak 1259/17 Ocak 1844'te ve ilk gümüş mecidiye de 22 Nisan 1260/3 Mayıs 1844'te basılmıştır.

20. yy'ın başlarında Darphane-i Âmire'nin teknik bölümleri kefçe (kepçe), çaşni (çeşni), dökümhane, çarhhane, ağartma ve sikkehaneden oluşuyordu. Bunların yanında mali ve idari işlerle ilgilenen encüman, maliye kasası ve bağımsız birer bölüm olarak çalışan sikkeken ile buna bağlı teksirhane, kazan ve onarım bölümleri bulunmaktaydı.

Darphane-i Âmire'ye 1910'da Londra'dan para basımında kullanılan üç makine (sikkehane makinesi) daha getirildi. Darphane'nin Balmumcu'ya taşınması sırasında bu makinelerden iki tanesi sergilenmek üzere İstanbul Arkeoloji Müzeleri İslami Sikke Kabinesi'ne konulmuştur.

1913'te yapılan sanayi sayımına göre, Darphane'de 150 beygirgücünde bir buhar makinesi bulunmakta ve 29 memur ile 104 usta ve işçi çalışmaktaydı. Günümüzde, Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü olarak para basımı işlevini sürdüren Darphane, 1967'de Yıldız'da yaptırılan yeni binasına taşınmıştır. Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından 1845'te kurulan ve Darphane-i Âmire içinde hizmet veren Damga Matbaası ise, aynı müdürlüğe bağlı olarak, damga pulu ve değerli evrak basımı hizmetlerini hâlâ burada yerine getirmektedir.

Bibi. C. Artuk-İ. Artuk, "Osmanlı İmparatorluğu Zamanındaki Darphanelere Genel Bir Bakış", */. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri,* III, İst., 1981, s. 267-278; C. Artuk-İ. Artuk, "Kanunî Sultan Süleyman Zamanındaki Darphaneler", *//. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri,* I, İst., 1986, s. 145-160; W. Müller-Wiener, "15-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi,* İst., 1992, s. 90; G. Ökçün, *Osmanlı Sanayii-1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki,* Ankara, 1971, s. 206; İ. G. Paksoy, "Osmanlılarda Darp Tekniğinin Gelişmesi", */. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri,* III, İst., 1981, s. '31-36; H. Sahillioğlu, "Mihaniki Darb Usulünün Kabulü", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi,* İst., 1992, s. 21-36.

EMRE DÖLEN

DARPHANE KÖŞKÜ

Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda, Darphane-i Amire kompleksinin, Bâbüsselam (Ortakapı) tarafına bakan kuzeydoğu köşesinde bulunmaktaydı.

II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından 1832'de inşa ettirilen bu köşk Darphane-i Âmire'nin bünyesinde barındırdığı bir hünkâr dairesi niteliğindedir. Ancak resmi binaların, kışlaların ve bazı büyük mekteplerin mimari programlarında yer alan benzerlerinden farklı olarak bağımsız bir yapı şeklinde tasarlanmıştır. Söz konusu köşk, III. Ahmed'in (hd 1703-1730) saltanatında 1726'da inşa ettirilen ve aynı adı taşıyan iki katlı köşkün yerine yapürilmıştır. Geçen yüzyılın ikinci yarısında (muhtemelen hanedanın Topkapı Sarayı'ndan kopmasına bağlı olarak) ihmal edilen ve harap düşen üç katlı köşkün ahşap olan iki katı saltanat döneminin sonlarında yıktırılmış, günümüze ancak kagir olan zemin katın duvarları ulaşabilmiştir.

III. Ahmed döneminde yaptırılan köşkün "Alay Meydanı" denilen birinci avluya bakan doğu cephesi Melling'in *Voyage Pittoresque de Constantinople et des Rives du Bosphore* başlıklı seyahatnamesinde, Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunu tasvir eden gravürde (Vue de la première cour du Sérail) görülebilmektedir. Geleneksel Osmanlı sivil mimarisinin özelliklerini yansıtan bu yapıda kagir zemin katın duvarları sağır bırakılmış, bu duvarlara oturan ve ahşap olan üst kat, biri doğu cephesinde, diğeri Darphane'nin iç avlusuna bakan güney cephesinde olmak üzere, iki çıkma ile donatılmış, doğu yönündeki çıkma hafif içbükey eliböğründelerle desteklenmiştir. Üst katın duvarlarında çift sıra halinde pencereler sıralanmakta, alt sıradakiler, aşağıya ve yukarıya doğru açılan iki parçalı kepenklerle, üsttekiler (tepe pencereleri) ise baklava taksimatlı revzenlerle donatılmış bulunmaktadır.

II. Mahmud yapısı olan köşkün, geçen yüzyılın ikinci yarısına ait fotoğraflarda güney, doğu ve kuzey cepheleri görülmekte, S. H. Eldem'in bu fotoğraflara dayanarak gerçekleştirmiş olduğu bir plan restitüsyonu bulunmaktadır. Eldem'in restitüsyonuna göre bu köşkün iç tasarımında Osmanlı sivil mimarisinin geleneksel orta sofalı ve yan sofalı plan şemaları uygulanmıştır. Buna karşılık cephe tasarımında, II. Mahmud döneminin modasına uyularak ampir üslubunun(->) çizgileri tercih edilmiştir.

Zemin katın duvarları kesme küfeki taşı ve tuğla dizileri ile almaşık düzende örülmüş, ahşap iskeleüi olan birinci ve ikinci katların duvarları içeriden ve dışarıdan bağdadi sıva ile oluşturulmuştur. Bütün pencereler dikdörtgen açıklıklı olup zemin kattakiler kesme küfekiden sövelerle, üst kattakiler ahşap pervazlarla çerçevelenmiştir.

Köşkün kitlesi, doğu ve kuzey cephelerinin eksenlerinde, güney cephesinin

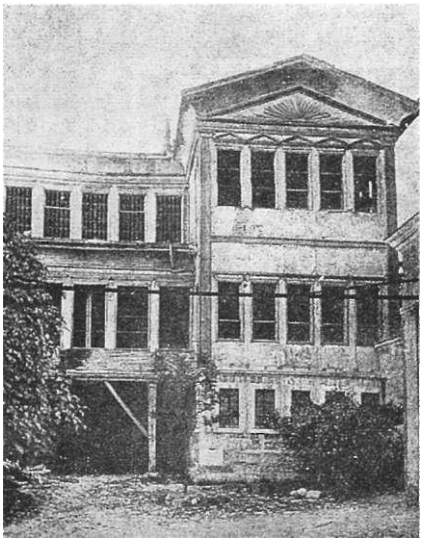

Darphane Köşkü'nün güney cephesinden görünümü.
Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

ise iki yanında yer alan ve zemin kattan başlayan çıkmalarla hareketlendirilmiştir. Yapının iki tane girişi vardır. Asıl giriş, Darphane'nin iç avlusuna bakan güney cephesinin ekseninde, çıkmalar arasında kalan kesimde bulunur. Kuzey cephesinde, Alay Meydanından Kozbekçileri Kapısı'na inen yolun üzerinde bulunan ve günümüzde mevcut olan tali giriş iki yandan mermer pilastrlarla kuşatılmıştır.

Köşkün zemin katı ile birinci katında orta sofalı plan tipi uygulanmış, dikdörtgen planlı büyük sofaların çevresine, ikişer oda ile birer hela-abdestlik biriminden oluşan daireler simetrik biçimde yerleştirilmiştir. Bu dairelerin arasında, sofanın batısında, katlar arasında bağlantıyı sağlayan üç kollu merdivenler, merdivenlerin karşısında da, doğu yönündeki çıkmaya tekabül eden eyvanlar bulunmaktadır.

Asıl hünkâr dairesini oluşturduğu tahmin edilen, yan sofalı plan tipinin görüldüğü ikinci kat diğerlerinden daha küçük olup burada yalnızca sofanın Alay Meydam'na bakan eyvanı ile bunun yanlarındaki daireler mevcuttur. Söz konusu katın pencereleri küçük frontonlar (üçgen alınlıklar), ile. taçlandırılmış, gerek eyvanın gerekse de dairelerin cephelerinde, içlerinde "Sultan Mahmud Güneşi" tabir edilen ışınsal süslemenin görüldüğü birer büyük fronton oturtulmuştur. Köşkün cepheleri bağdadi sıvalı içbükey bir saçakla son bulmakta, frontonlarda da kesintiye uğramadan devam eden bu saçakta kalem işi süsleme izleri seçilmektedir. Yapının cepheleri ile üslup birliği içinde olan, kare tabanlı ve düşey çubuklu madeni alemi halen Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda teşhir edilmektedir.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 422-428; Tuğlacı, *Balyan Ailesi."* .

M. BAHA TANMAN

DARPHANE-İ ÂMİRE BİNASI

Darphane yapılar topluluğu, Topkapı Sarayı(->) birinci avlusunda, Aya İrini Kilisesi'nden(->) başlayarak, kuzeybatıya doğru Soğuk Çeşme Kapısı'na (Gülhane Parkı girişi) kadar uzanan eğimli geniş arazide yer alır. Arazinin sınırlarını batıda Sur-i Sultani, kuzeyde Osman Hamdi Bey Yokuşu belirler. Birinci avluyu Soğuk Çeşme Kapısı'na bağlayan bu yokuş üzerinde, Kozbekçiler Kapısı veya Darphane Kapısı olarak adlandırılan kemerli bir geçit vardır. Kompleksin ana girişini oluşturan ampir üslubundaki(->) Darphane Kapısı ise birinci avludadır. İkinci bir giriş Arkeoloji Müzeleri(->) girişi karşısından sağlanmıştır. Yaklaşık 17 dönümlük bir alanda kurulu olan Darphane arazisi yüksek duvarlarla çevrilidir.

Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından Darphane olarak yaptırılan kagir binanın 1727'de tamamlandığı bilinmektedir. Günümüzde birinci avluda, Darphane Kapısının sol tarafında bulunan küçük çeşmede III. Selim (hd 1789-1807) tuğrası vardır. Darphane yapıları, II. Mahmud döneminde (1808-1839), kapsamlı bir onarımdan geçirilmiş ve Darphane Köşkü(->) inşa edilmiştir. Bu uygulamalarla ilgili kitabelerden biri Darphane Kapısı'ndadır. Tarih manzumeleri Pertev Paşa tarafından, yazıları da devrin ünlü hattatlarından Yesarizade Mustafa İzzet Efendi tarafından yazılan 1248/1832 tarihli kitabelerden bir diğeri de Darphane Köşkü üzerinde bulunmaktaydı. Hassa mimarı Krikor Amira Balyan (1764-1831) yönetiminde başlanan bu uygulamanın, bu yıllarda yapılan Darphane Kapısı ve Darphane Köşkü dışında, bir genişletme ve yenileme çalışması olarak gerçekleştiği düşünülmektedir. Alanın kuzeybatısında bulunan yapıların büyük bölümünün günümüze ulaşan karakteri, önceki dönem belgelerini taşımakla birlikte, bu son müdahalenin kazandırdığı mimari kimliği yansıtmaktadır.

Osmanlı mali düzeni içinde önemli bir yeri olan Darphane'de, para basımı dışında saray için gerekli olan altın ve gümüş eşya, hatıra sikkeleri ve mücevherlerin imalatı da yapılırdı. Darphane; dökümhane, çarkhane, sikkehane, teksirhane, tamirhane, kalıp atölyesi gibi imalatla ilgili yapılar ile muhasebe, eminlik gibi yönetim birimlerini içermekteydi. Hazine-i Hassa Nezareti de kuruluşundan, 1877'de Dolmabahçe'ye taşınıncaya kadar burada hizmet vermiştir.

Giriş avlusunda yer alan yapıların 1982-1983'te Kültür Bakanlığı'nca restorasyonları yapılmış ve Darphane Eminliği binası ile avlunun kuzeybatı köşesinde bulunan küçük yapı İstanbul Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğüne, dökümhane ise İstanbul Restorasyon Konservasyon Merkez Laboratuvarı Müdürlüğüme tahsis edilmiştir. Bu çalışmalar kapsamında, Darphane Köşkü zemin kat duvar bakiyelerinin de restorasyonu yapılmış, kapatılmış olan pencere boşlukları açılmıştır. Giriş

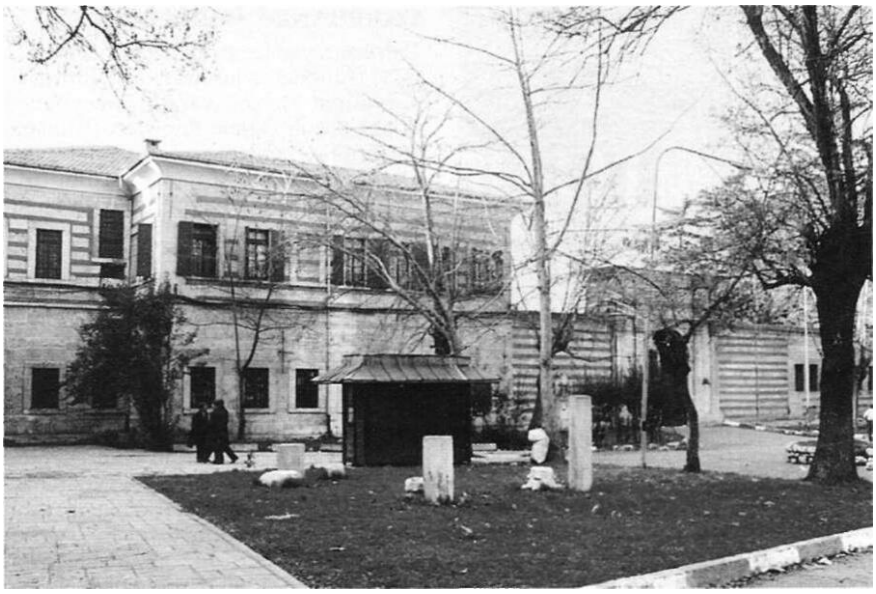

Darphane-i Âmire binasının dış görünümü, sağda kapı, duvarların arkasmda sıra odalar. *Cengiz Can. 1994*

avlusundan kemerli bir kapıyla ayrılan ve uzun yıllar hizmet veren Darphane ve Damga Matbaası yapılar topluluğu, yönetim modelinde yapılan değişiklikler, üretim teknikleri ve araçlarında meydana gelen yeniliklerin uyarlanması gibi nedenlere bağlı, farklı devir özellikleri gösteren müdahale katmanlarını ihtiva etmektedir. Bütününde ampir üslubunun ağırlıkta olduğu bu yapılar topluluğu; barok eğilimli duvarlar, kemerli kapılar, eğrisel saçaklar, granit parke döşeli yollar ve geçitlerin oluşturduğu armoni ile, pitoresk bir görünüm verirler. Büyük hacimleri ile yüksek kullanım potansiyeline sahip bu yapılar, arkeolojik araştırmaları da içeren analitik çözümleme gerektirmektedir. Kültür Bakanlığı bünyesinde, bir Darphane Müzesi'ni de içeren restorasyon programları gündemdedir.

Darphane Kapısı: Darphane-i Âmire'ye, birinci avludan, ampir üslubunda, beyaz mermer kaplı, her iki yanında pilastr şeklinde çifter kolonu olan yarım daire kemerli, metal kanatlı anıtsal bir kapıdan girilir. Kapı üzerindeki kitabenin orta aksında ay-yıldız motifli eliptik bir madalyona yer verilmiştir.

Darphane Eminliği: Günümüzde Rölöve Anıtlar Müdürlüğü olarak kullanılan iki katlı kagir yönetim yapısı Aya İrininin kuzeydoğusunda, Darphane giriş avlusunun güneybatı bölümündedir. Önce Darphane Eminliği olan bina, sonradan, Osmanlı ve Avrupa'da basılan paralar, madalyalar, baskı aletleri, kalıplar ve madeni para koleksiyonlarının toplandığı bir müze olarak kullanılmıştır. En geniş yerinde 24x19,5 m ölçülerinde olan yapının girişi, avluya bakan kuzeydoğu cephesinde öne çıkan iki kanat kütlesi arasında bulunan geniş kemerli açıklıktan sağlanmıştır. Güneybatı cephesi birinci avlu üzerindedir. Zemin katı taş, birinci kat taş-tuğla sıralı olan yapı sade bir barok üslubu gösteren eğrisel bir saçakla tamamlanır. Her iki katta yerleştirilmiş taş söveli dikdörtgen pencere sıraları zeminde metal şebekeli, birinci katta metal kapaklıdır. Bütününde klasik yapım geleneklerine uyan yapı, özenli restorasyonu sonucu özgün mimari kimliğini korumuştur.

Kalıp ve çırak atölyesinin bir görünümü. *Cengiz Can, 1994*

Dökümhane: Aya İrini Kilisesi'nin kuzeyinde, kuzeybatı-güneydoğu yönünde, bu anıta paralel konumlanmıştır. Darphane'nin buradan taşınmasından sonra kâğıt deposu olarak kullanılmış, 1983'te tamamlanan restorasyonda muhdes bölmeler ve asma katlar kaldırılmış, yeni işlevine uygun olarak kimya ve araştırma laboratuvarları, atölyeler, kütüphane ve dokümantasyon birimi ve ofisler şeklinde düzenlenmiş, metal döner bir merdivenle bağlantı sağlanan çatı arasında bir konferans salonu yapılmıştır. Giriş, güneydoğu cephesinde birinci kata ulaşan merdivenle sağlanmaktadır. Buradan, Rölöve Anıtlar Müdürlüğü birinci katına da bir giriş verilmiştir. Uzun cephelerde ana kütleden 2 m taşan ve giriş tarafında hazine dairesi, diğer tarafta altın-gümüş dökümhaneleri olarak yapılmış kanatlarla birlikte 38x20 m ölçülerinde simetrik bir yapıdır. Tavan yükseklikleri 6 ve 8 m'yi bulan iki katlı yapının çapraz tonozlu döşemeleri, ayaklara ve 1,5 m kalınlığındaki beden duvarlarına oturur. Dış mimaride, iki yanda kanat oluşturan kütleler taş, ana cephe bir sıra taş, iki sıra tuğla tekniğindedir. Sade bir kat silmesi ile ayrılmış olan üst katta, ikili pencereler, üzerlerindeki tepe pencereleri ile üçlü gruplar oluşturur. Kanat köşelerinde bulunan sade başlıklı pilastrlar yapının ampir üslubunu vurgularlar.

Sıra Odalar: Aya İrini atriumu kuzeybatısında, istinat duvarına paralel konumda 48x10 m ölçülerindedir. Darphane'nin ana girişinden itibaren 4 kapıdan geçilerek ulaşılan yapı, konumu itibariyle en kontrollü mevkidedir. Bizans tekniği gösteren tuğla tonozlar üzerinde inşa edilmiş, iki katlı, ahşap döşemeli, köşeleri kesme taş tekniğiyle desteklenmiş kagir bir yapıdır. Kuzeydoğudaki daha geniş olmak üzere sıralanmış 6 mekândan oluşur. Girişler, karşıda Damga Matbaası ile sınırlanmış olan ince uzun ön avludandır. Geçit şeklindeki bu avlu her iki tarafında bulunan kapılarla kontrol altına alınmıştır. Eş planlı odaların arka cephelerinde, istinat duvarı ile yapı arasındaki ince uzun dar boşluğa çıkan ikinci kapılar sıralanmıştır. Günümüze ulaşmamış olan ahşap birinci kat döşeme seviyesinde, odalar arasında bağlantıyı sağlayan kapı boşlukları vardır. Güneybatıda yer alan son odanın altında bir bodrum yer alır. Cephede ritmik olarak sıralanmış taş söveli dikdörtgen pencereler her iki katta metal şebekelidir. Geçtiğimiz yıllarda yapısal iyileştirmeyi de kapsayan sınırlı bir restorasyonla mimari kimliği algılanır kılınmış, çatı yapılmış, ancak yeni bir işlev verilmemiştir.

Damga Matbaası: Sur-i Sultani ile arasında üçgen biçiminde bir boşluk bırakacak şekilde konumlanmış olan Damga Matbaası binası, Darphane arazisinin batı bölümündedir ve işlevini sürdürmektedir. Kuzeydoğu ve kuzeybatı cephesinde

dikdörtgen iki ana yapı ve farklı devir özellikleri gösteren diğer yapıların zamanla birbirlerine bağlanmasıyla, **30x29** m ölçülerinde yaklaşık kare biçiminde bir iç avlu etrafında şekillenmiştir. Kışla mimarisini anımsatan bu haliyle, iç avlu ile birlikte 54x57 m ölçülerine ulaşır ve tesisin en büyük yapısı niteliğini kazanır. Orta yerinde kare planlı küçük bir havuz bulunan avluya bakan cephelerde iki katlı olan yapı, kuzeybatı cephesinde, eğimden dolayı bir bodrum kat kazanmıştır. Tüm cephelerde yer alan dikdörtgen pencereler taş sövelidir. Kuzeybatı kanadının iç avluya bakan cephesinde görkemli bir kuşevi bulunmaktadır.

Atölye Yapıları: Arazinin kuzeydoğusunda bulunan kalıp, çark ve çinko atölyeleri kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda konumlanmış yapılardır. Kendi içlerinde üretimle ilgili bölümleri bulunan bu yapılar farklı devir özellikleri göstermektedir. Darphane'nin ayrılmasıyla terk edilmiş, bakımsız kalmış, tahribata uğramış ve ahşap ya da metal strüktürlü örtü sistemleri bazı bölümlerde çökmüştür.

Darphane yapılarının Soğuk Çeşme Kapısı tarafında bulunan geniş avlusunda, terk edilmiş ve örtü sistemi çökmüş, dikdörtgen planlı, tuğla yığma sistemle inşa edilmiş 28x10 m ölçülerinde bir atölye yapısı daha yer almaktadır. Uzun zamandır terk edilmiş olduğu anlaşılan, 30x8 m ölçülerinde, avlu duvarına bitişik bir diğer yapıdan da pencere boşlukları görünen taş duvar bakiyeleri kalmıştır. Yine avluda, sürekli suyu olan ve buradan ulaşılan geçitlerin Ayasofya'ya bağlandığı rivayet edilen bir kuyu-sarnıç yer almaktadır.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar,* II, 422-428; Elaem-Akozan, *Topkapı Sarayı,* 10; H. Göktürk, "Darbhane ve Damga Matbaası", *İSTA,* VIII, 4235-4238.

CENGİZ CAN

DARÜLACEZE

Kimsesiz, evsiz barksız, hasta ve sakat yaşlı, genç ve çocukların bakılması, çalışabilecek durumda olanların çalışarak geçinebilmelerini sağlayabilmeleri gayesiyle kurulmuş bakımevi.

II. Abdülhamid'in maddi desteği, DahJiye Nazırı Halil Rıfat Paşa'mn öncülüğü ve hayırseverlerin katkılarıyla 11 Kasım 1892'de Kâğıthane Poligon sırtlarında temeli atılmıştır. Bina, din ve milliyet farkı gözetilmeden İstanbul'daki bütün kurumların ve zenginlerin yardımı ile yapıldığından burada Müslümanlar yanında Rum, Ermeni ve Yahudilerin de barınmaları esası kabul edilmiş ve bunun için müessese içinde cami yanında kiliseler ve havra da inşa edilmiştir. 20 Kânunısani **1311**/2 Şubat 1896'da yapılan açılış töreni ile hizmete girmiştir. Yapı toplıuuğu idare binası, ikisi kadınlara ve ikisi de erkeklere ait olmak üzere dört aceze pavyonu, iki pavyonu olan bir hastane binası, yetimhane, ırzahane (süt çocukları evi), çamaşırhane, iki hamam ile terzilik, kunduracılık, marangozluk,

Darülaceze'nin halı atölyesinden bir gölünüm.
Darülaceze Kurumu 'nun izniyle

demircilik, dökümcülük, halı atölyeleri, fırın, cami, iki kilise, havra ve beş meslek sanat okulundan başka bir kreş ve çocuk yuvasından oluşuyordu.

Yönetim, Dahiliye Nezareti'nce seçilecek ve irade ile görevlendirilecek bir müdür ile bir heyete verilmişti. Darülaceze diğer hayır kurumları gibi Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne, 1912'de de bu müdüriyetin lağvı üzerine Şehremaneti (Belediye) Sıhhiye Müdüriyeti'ne bağlanmıştır. Bundan sonra çalışmalarını belediyeye bağlı olarak sürdürmüştür.

Bugün Darülaceze İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı kimsesiz, sakat ve yaşlılara hizmet veren C tipi bir hastanedir. Toplam yatak sayısı 1.000'dir. Bunun 500'ü acezeye, 100 ü çocuk yuvasına, 400'ü hastaneye ayrılmıştır. Dermatoloji, fizik tedavi, genel cerrahi, göz hastalıkları, iç hastalıkları, kulak-burun-boğaz ve nöroloji olmak üzere toplam 7 servisi vardır.

Bibi. (Ergin), *Mecelle,* IV, 504-565; "Darülaceze", *TA,* XII, 316-317; *Darülaceze (1895-1947),* 1st., 1947; R. E. Koçu, *Darülaceze (1895-1974),* İst., 1974; *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti,* İst., 1327/1911, s. 86 88, 94, 110-111; Bedi N. Şehsuvaroğlu, "İstanbul Sağlık Hayati', *İstanbul İl Yıllığı 1973,* s. 453, H. Y. Nühoğlu, "Darülaceze", *DİA,* VIII, 512-514;

NURAN YILDIRIM

DARÜLACEZE BİNASI

Şişli İlçesinde Okmeydaninda çevre yolunun güney kesiminde ve aynı adla anılan cadde üzerindedir.

Darülaceze, Kâğıthane sırtlarında ve mevcut poligonun üst tarafında bulunan ve kısmen tarım arazisi olan 52 dönümlük bir arsa üzerinde kuruldu. İlk plan ve resimleri Seraskerlik İnşaat Dairesi tarafından hazırlandı. Uygulanan proje ise o yıllarda saray başmimarı olan Yanko Bey tarafından tasarlandı. Uygulama, dönemin tanınmış müteahhitlerinden ve Tersane-i Âmire kalfası Vasilaki Efendi tarafından yapıldı.

Darülaceze, 277x120 m boyutunda büyük bir dikdörtgen arsa üzerine kurulmuş yapılar topluluğudur. Proje, basit, sade fakat akılcı bir yerleşme düzeni öngörmüştür. Dikdörtgen arsanın uzun kenarları doğrultusunda karşılıklı yerleştirilen birbirinin aynı biçim ve boyuta sahip sekiz yapı, dörtlü bir dizi oluşturur. Karşılıklı dizilen bu yapıların arasındaki geniş mekân, ortak kullanılan bir bahçe işlevi görür ve batı ucunda bir cami, doğu ucunda bir kilise ve havra ile tutulur. Ortada simetri ekseni üzerinde ise bir anı kolonu ve dönemin sadrazamı olan Halil Rifat Paşa'mn bir büstü bulunur. Arsanın bu ana mekânın güneyinde kalan kesimi, mutfak, depo vb servis hacimleri ile rehabilitasyon bölümlerine ayrılmıştır.

Darülaceze'nin aynı biçim ve boyutlu pavyonları, sade prizmatik bir yapısı olan iki katlı kagir yapılardır. Kaba taş örgülü duvarları ve mermer söveli pencereleri ile sağlam ve işlevsel bir yapı imgesi sunarlar. Pavyonların aynı oluşunun maliyeti azaltıcı ve inşaatı hızlandırıcı etkisinin yanısıra bu imgenin oluşmasında da payı olmalıdır.

Darülaceze girişindeki müdürlük olarak kullanılan merkez bina, diğerlerinden farklı olarak temsili niteliğini belirtir bir özenle yapılmıştır. Merdivenden başlayarak bütün hacimlere özellikle üst kat sofası ve yönetim kurulu salonuna neoottoman üsluplu bir bezeme işlenmiştir. Ana giriş cephesi de benzer bir özenle biçimlendirilmiştir. Kapının son

Darülaceze'nin giriş kapısı.
Darülaceze Kurumu 'nun izniyle

Darülaceze'nin avlusundan cami yönüne bakış. *Darülaceze Kurumu'nun izniyle*

derece seçmeci bir kompozisyonu vardır. Kaba yonu duvarların ortasında yer alan giriş aksı, iki yanda yüksek mermer pilastrlarla çerçevelenmiş, pilastr başlıkları zengin bir profil takımı olan saçak kornişi ile birleşmiştir. Giriş, çıkmalı kilit taşı olan yarım daire kemerli bir geç ampir örnek oluştururken kitabe panolarının çevresinde barok kırması eğrisel çizgiler bulunur.

Darülaceze'nin üç dine ait ibadet yapılarına yer vermesi önemli kurumsal özelliklerinden bir başkasıdır.

Cami, küçük ama kendine özgü bir plan şeması olan ilginç bir yapıdır. Caminin, yukarıda betimlenen vaziyet planının geometrisine uyan yerleştirimi nedeniyle mihrabının girişe göre sol duvarda olması gerekmiştir. Mihrabın yerleştirilmesi için de duvar içe doğru çekilmiş ve bağlı olarak ana sahm sekizgen planlı olarak biçimlenmiştir. Önünde bir çift dekoratif kubbecikle örtülü dikdörtgen planlı bir ara mekân yer almaktadır.

Caminin, yükseltilmiş ayaklıklar üstünde ince kolonlarla taşman portikli bir girişi vardır. Kesme taş kaplı duvarlan köşelerde klasik pilastrlarla tutulmuştur. Buna karşılık dar, yüksek ve dilimli kemerli pencereleri neogotik üsluptadır. Cami dıştan sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür. İçeride ise strüktürel olarak gerekmediği halde köşelere tromp benzeri geçiş öğeleri yerleştirilmiştir. O yıllarda neoottoman denen Osmanlı canlandırmacı üslubunda çok renkli bir bezeme kullanılmıştır.

Kilise ve havra ise beşik tonozlu sade yapılardır. Kilise ve havranm içerde yarım daire kesitli olan tonozları dışarda geniş ve yayvan tek bir tonoz örtü altında birleştirilmiştir. Kilise için patrik tarafından altı adet neobizans üsluplu ikon yollanmış ve resim atölyesi direktörü R. P. Georges ikonları mimar Vasilaki ile birlikte yerleştirmiştir.

Bibi. *Darülaceze.* İst., 1947; *İSTA,* VIII, 4242-4245; R. E. Kocu. *Darülaceze (1895-1974),* İst., 1974.

AFİFE BATUR

DARÜLBEDAYİ

bak. ŞEHİR TİYATROLARI

DARÜ'L-ELHÂN

Osmanlı döneminde istanbul'da kurulmuş ilk resmi musiki okulu.

Darü'l-Elhân'ın hazırlayıcısı olan kurum, 1914'te kurulmuş olan Darülbedayi'nin musiki koludur, istanbul Şehre - maneti'ne bağlı olarak kurulan Darülbedayi, tiyatro, sahne musikisi, Türk ve Batı musikisi türlerinin tümünü bir arada ele almayı amaçlayan ulusal bir konservatuvardı. Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bey'in (Bolayır) önerdiği "Darü'l-Elhân adı da anlamca "konservatuvar" terimini karşılamaktadır.

Darülbedayi biri tiyatro, öbürü musiki olmak üzere iki bölüme, musiki bölümü de Şark ve Garp musikisi olmak üzere iki şubeye ayrılmış; tiyatro bölümü müdürlüğüne Reşad Rıdvan Bey, musiki bölümü müdürlüğüne de Ali Rifat Bey (Çağatay)(->) getirilmiştir. Çalışmalar değişiklik ve onarımdan sonra Şehzadebaşı'ndaki Letafet Apartmanı'nda başlatılmış, ancak okulun resmen açılış töreninin hazırlandığı sırada I. Dünya Savaşı patlak verince müdür Andre Antoine(-0 geri dönmüş, okuldaki eğitim ve öğretim ertelenmiştir (Ağustos, 1914). Bununla birlikte, okulun öğretmen ve öğrencilerinden bir kısmı Ferah Tiyatrosu'nda zaman zaman temsiller vermeyi sürdürmüşlerdir.

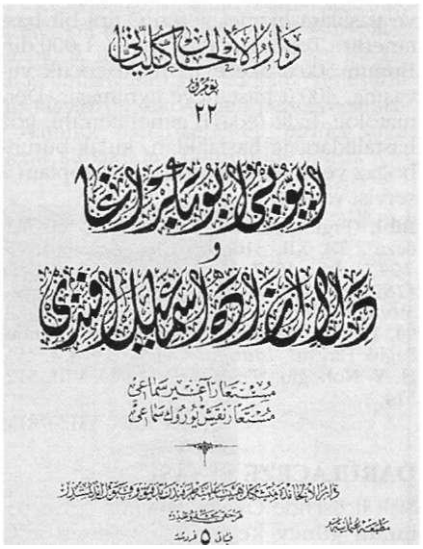

120'si eski yazılı toplam 180 adet notanın yayımlandığı *Darü'l-Elhân Külliyatı'nm 22.* fasikül kapağı.
Gönül Paçacı koleksiyonu

Batı musikisi bölümü bir süre sonra kapanmış, Türk musikisini çöküşten koruma, klasik eserleri notaya alarak tespit etme, musiki zevkini topluma yayma amacını güden Türk musikisi bölümü ise çalışmalarına devam etmiş ve bazı musikili temsillere katkıda bulunmuştur.

Savaş şartlarının güçlüğü ile baş gösteren mali sıkıntılar 14 Mart 1916'da bu bölümün de tamamıyla kapanmasına yol açmıştır.

Darülbedayi'nin kapanmasından sonra yeni bir musiki okulu açılması için Maarif Nezareti'ne bir rapor sunmuş olan Abdülkadir Bey'in (Töre) raporu görüşülerek bakanlıkta dönemin ünlü sanatçı musiki üstatları ile düzenlenen toplantı sonunda bir "musiki encümeni" oluşturulmasına karar verilmiştir. Eski Evkaf Nazın ve Washington Büyükelçisi besteci Yusuf Ziya Paşa başkanlığındaki musiki encümenince hazırlanan talimatname gereğince, musiki hocası yetiştirecek ve daha çok Türk musikisine ağırlık verecek bir okul olan Darü'l-Elhân'ın kurulduğu bildirilmiştir. Okulun adı Ziya Paşamın teklifi ile konulmuş olup, "nağmeler evi" anlamındadır. "Musiki encümeni ve Darü'l-Elhân Talimatnamesi", V. Mehmed'in (Reşad) "irade-i seniyesi" (9 Aralık 1916) ve Meclis-i Vükelâ kararı (1 Ocak 1917) ile kabul edilmiştir. Bu talimatname ile kadınların ve erkeklerin ayrı ayrı öğrenim görmesi ve halka musiki icrası ile görevli fasıl heyetleri kurulması öngörülmüştür.

Darü'l-Elhân'ın ilk yeri Cağaloğlu'nda Himâye-i Etfal Sokağında kagir bir binadır. Faaliyetlerini sonraları Şehzadebaşı'nda Fevziye Caddesi'nde "inâs" (kadınlar) ve "zükûr" (erkekler) için iki ayrı ahşap konakta sürdürmüştür. Faaliyet gösterdiği son bina Şehzadebaşı'ndaki Damat ibrahim Paşa Külliyesi'nin arkasında olduğundan, bugün o sokak, "Darülelhan Sokağı" adını taşımaktadır.

Darü'l-Elhân'ın kuruluş amacı, musiki sanatının bilimsel bir yolla eğitim ve öğretimi, eski Türk bestecilerine ait klasik eserlerin yayımlanması ve yeniden tanıtılarak canlandırılması olarak özetlenmiştir. Dört yıl süreli eğitim programında Türk musikisi ağırlıklı olarak nota, solfej, ilahi ve ayin-i şerif gibi derslerle ney, tanbur, keman, ud, kanun, lavta, kudüm, santur, def gibi çalgıların öğretimi ve "gınâ" (şarkı söyleme) eğitimi yer almış, bunlara arp, viyolonsel, alto ve piyano ile genel musiki tarihi, armoni gibi dersler de eklenmiştir. Darü'l-Elhân, Ziya Paşa'nın başkanlığı altında besteci Rahmi Bey, Udi Ali Rıfat Bey ve Bebekli Refik Talat Bey'den oluşan kurulun yönetiminde bir süre faaliyet gösterdikten sonra, savaşın sonundaki yenilgi, İstan-

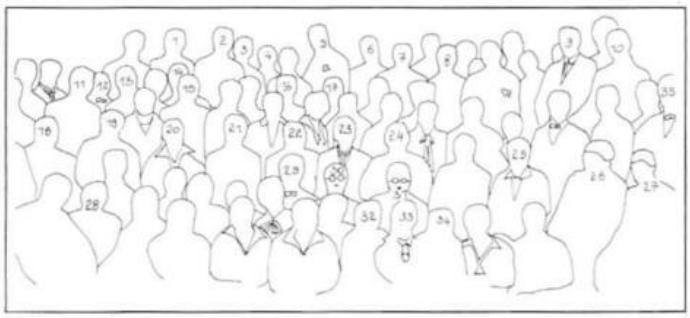

1926'da Darü'l-Elhân'dan Türk musikisi eğitiminin kaldırılması üzerine bir araya gelen dönemin ünlü musiki üstatları Darü'l-Elhân hoca ve talebeleriyle birlikte.
1. Hafız Kemal Batanay, 2. Hafız Zeki Çağlarman, 3. Neyzen Tevfik, 4. Eyüplü Rı Bey, 5. Kanuni Vital, 5. Tanburi Dürri (Turan), 7. Hafız Memduh, 8. Neyzen Sait Paşa, 9. Kemani Ferruh, 10. Udi Ahmet, 11. Ali Rıza Sağman, 12. Hafız Fahri, 13. Neyzen Hicabî, 13. Neyzen İhsan Aziz, 15. Hafız Saadettin (Kaynak), 16. Kemani Faik, 17. Celâl Tokses, 18. Udi Şemsi, 19. Santuri Ziya Bey, 20. Zekiy Hanım, 21. Abdülkadir (Töre), 22. Zekâizade Ahmet (Irsoy), 23. Rauf Yekta, 24. Muallim Kâzım (Uz), 25. Zahide Hanım, 26. Kemani Kevser, 27. Kemani Bedriye (Hoşgör), 28. Hafız Hamdi, 29. Sedat (Öztoprak), 30. Osman Şevki (Uludağ), 31. Hafız Kemal, 32. Vecihe (Daryal), 33. Hadiye (Ötügen), 34. Kanuni Naime, 35. Muallim İsmail Hakkı Bey.
Neyzen Selami Bertuğ koleksiyonu

bul'un işgali gibi zorluklara daha fazla dayanamamıştır. 1918'de erkekler kısmı kapatılmış ve sekiz kişilik bir öğretim kadrosu ile yalnızca Şark musikisi öğretimi verilen "kadınlar kısmı" kalmıştır. O şartlarda fazla bir varlık gösteremeyen bu bölümün öğretim üyelerinin başında Rauf Yekta Bey, Zekâizade Hafız Ahmed Efendi (Irsoy), Levon Hancıyan ve Muzıka-i Hümayun'dan Muallim İsmail Hakkı Bey geliyordu.

14 Eylül 1923'te Darü'l-Elhân, İstanbul Valisi Haydar (Yuluğ) Bey'in ilgisi ile ve Musa Süreyya Bey'in yönetiminde belediyeye bağlı olarak tekrar açılmış ve yönetmeliği değiştirilmiştir. "Musiki encümeni" kaldırılmış, kuruma "Batı musikisi bölümü" eklenmiş, alınacak öğrencilerin hazırlık sınıfından sonra bölümlere ve bu bölümlerde yer alan ihtisas sınıflarına ayrılmasına karar verilmiştir. Hazırlık sınıfından sonra üç yıl süreli Batı musikisi bölümünde şan, piyano, keman, alto, viyolonsel ve öteki saz sınıfları yer almış ve bu bölüme dönemin şu tanınmış musikicileri öğretmen olarak atanmıştır: Zeki Bey, Ekrem Bey (keman); Hegei, Sadri Bey, Nezihe Hanım, Radeglia (piyano); Muhittin Sadık (viyolonsel); Kadri Bey (flüt); Veli Bey, Adil Bey (orkestra âlâtı); Asuman Hanım, Şerafettin Bey (teganni); Musa Süreyya Bey (tarih-i musiki ve kompozisyon); Edgar Manas (koro ve kompozisyon); Ali Ekrem Bey (edebiyat ve musiki estetiği).

İki yıl süreli Türk musikisi bölümünde ise keman, kemence, ney, tanbur, santur, ud, kanun, teganni sınıfları açılmış, öğretim kadrosu şu öğretmenlerden oluşmuştur: Nuri Bey, Kevser Hanım, Mustafa Bey (keman); Sedat Bey, Hayriye, Faika, Zehra hanımlar (ud); Muazzez Hanım (kanun); Ziya Bey (santur); Refik Bey, Faize Hanım (tanbur); Emin Efendi (ney); Ruşen Bey (kemence); Rauf Yekta Bey (Şark musikisi nazariyat ve tarihi); Zekâizade Hafız Ahmed Efendi (ilahiyat ve usulât-ı musikiye); İsmail Hakkı Bey (nazariyat ve fasl-ı umumi); Ziya Bey, Zahide Hanım (teganni). Daha sonraları bu kadroya Kemani Reşad Bey ile Tanburi Dürri Bey de katılmışlardır.

DarüTElhân'm en verimli olduğu dönem bu yıllara rastlar. Öğretimde olduğu kadar sanat faaliyetlerinde ve yayınlarında kurum başarılı sonuçlara ulaşmıştır. Şark ve Garp musikisi şubelerinin ortak olarak düzenlediği, Galatasaray Lisesi Salonu, Tepebaşı Kışlık Tiyatrosu, Union Française gibi yerlerde verilen konserler oldukça ilgi toplamıştır. Batı musikisi bölümü öğretmenlerinden Cemal Reşit, Muhittin Sadık, Mesud Cemil, Ekrem Besim beyler; Seyfettin ve Sezai Asaf kardeşler; Hegei ve Nimet Vahid, çeşitli gruplar halinde ve bazı konuk sanatçıların da katılımıyla Union Française sahnesinde sürekli konserler vermişlerdir. O dönemin konser programları incelendiğinde hem klasik, hem de yeni bestelenmiş eserleri içeren zengin bir repertuvarın icra edilmiş olduğu görülür. Bu konserlerde öğretmen ve öğrencilerin katılımıyla kurulan orkestra ve icra heyetlerini Batı musikisinde Musa Süreyya Bey ile Zeki Bey (Üngör), Türk musikisinde ise Muallim İsmail Hakkı Bey, Muallim Sedat (Öztoprak) ve Muallim Ziya Bey yönetmişlerdir.

Kurumun çeşitli yayın ve araştırma faaliyetleri Türk musiki tarihi açısından

Darü'l-Elhân Fasl-ı Musiki Heyeti. Ortada muallim Udi Sedat Bey (Öztoprak) ve sağında Arap Zehra. *Fikret Bertuğ koleksiyonu*

bir dönüm noktası oluşturmuştur. Darü'l-Elhân, Cumhuriyet'ten sonra nota yayımlayan ilk resmi kurumdur. 1923'ten itibaren gayriresmi olarak oluşturulan "Darü'l-Elhân'da müteşekkil heyet-i ilmiye" tarafından incelenerek yazılan ve farklı kaynaklardan gelen eserlerin tespit edilerek muhafaza ve aktarımını sağlayan klasik eser notaları Türk musikisinin birinci derecede başvuru kaynağı olma özelliğini taşımışlardır. Bu yayınlar *Darü'l-Elhân Külliyatı* adı altında yayımlanmaya başlayan, 120'si Osmanlıca toplam 180 yaprak nota, 7 sayı yayımlanan *Darü'l-Elhân Mecmuası* ile, Anadolu'daki folklor inceleme gezilerinden derlenen türkülerin yer aldığı *Anadolu Halk Şarkıları (1927-1928)* adındaki 7 defterdir. Kurumun yayınları bir yapı değişikliğine uğrayarak önce istanbul Konservatuvarı, sonra istanbul Belediye Konservatuvarı adını aldıktan sonra da sürdürülmüştür.

Kurumun bir başka faaliyeti, notası tespit edilen eserlerin plak kayıtlarıdır. Columbia firmasında 78 devirli olarak doldurulan bu plaklar klasik musikinin en büyük beste şekillerinden şarkılara ve halk türkülerine kadar geniş bir repertuvarı dinleyiciye sunmuştur.

Darü'l-Elhân'm Anadolu'ya düzenlediği folklor araştırma ve derleme gezileri de bu alanda girişilen ilk çalışmalar olması açısından son derece önemlidir. 1926'da Rauf Yekta Bey, Yusuf Ziya Bey, Ekrem Besim Bey ve Dürri Bey ile başlayan ilk geziyi daha sonraki yıllarda öbür geziler izlemiştir.

Kurumda bu çalışmalar sürdürülürken 9 Aralık 1926'da Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'in emri ile kurulan "Sanayi-i Nefise Encümeni"nin kararı ile Darü'l-Elhân'da Türk musikisi eğitimi ve öğretimi yasaklanmıştır. Ders veremeyecek olan öğretim kadrosunu dağıtmamak için öğretmenlerden kurulu Türk Musikisi icra Heyeti ile Rauf Yekta, Muallim ismail Hakkı, Zekâizade Hafız Ahmed Efendi'den oluşan Tasnif ve Tespit Heyeti bırakılarak sınırlandırılan faaliyetler yapısı değiştirilen konservatuvarda sürdürülmeye çalışılmıştır (bak. Belediye Konservatuvarı).

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* IV; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara, 1988; Rauf Yekta, *Türk Musikisi Nazariyatı,* İst., 1924; "Darü'l-Efhan Şuûnu", *Darü'l-Elhân Mecmuası,* S. 1 (1340); "Musiki Encümeni ve Darü'l-Elhân Teşkili", *Milli Talim ve Terbiye Mecmuası,* S.°2 (1333); E. R. Cngör, "Türk Musikisinde Nota ve Yayımcılığı, Yayımlar-Yayımcılar", *Musiki Mecmuası,* S. 337 (1977); H. N. Tongur, *Kuruluşunun 50. Yılında İstanbul Belediye Konservatuarı,* ist., 1973; Öztuna. *BTMA,* I; N. Özcan, "Darülelhan", *DİA,* VIII.

GÖNÜL PAÇACI

DARÜLEYTAMIAR

I. Dünya Savaşı yıllarında (1914-1918), babaları cephelerde ölen çocuklar için istanbul'da açılan yetiştirme yurtlarıdır. Eytamhane, yetimhane de denmiştir.

19. yy'm ikinci yarısından başlayarak istanbul'daki yabancılar ve azınlık cemaatleri yetimhaneler açtılar. II. Abdülhamid (hd 1876-1909) ise 6 yaşında kimsesiz bir çocuğun verdiği dilekçe üzerine 5 Mayıs 1899'da bir iradeyle Müslüman çocukları için bir darüleytam açılmasını emretti (bak. Darü'l-Hayr-ı Âli).

I. Dünya Savaşı başlayınca istanbul'u terk eden misyonerler, gayrimüslim çocukların barındığı yetimhaneleri sahipsiz bıraktılar. Hükümet ilkin buraları korumaya alma gereğini duydu. Savaşın ilk yılında, Osmanlı ordularının cephelerde ağır kayıplar vermesi sonucunda Anadolu'da binlerce çocuk babasız kaldı. Hükümet, bir genelge yayımlayarak bunların yerel yöneticilerce toplanıp istanbul'a gönderilmelerini istedi. Diğer yandan, savaş nedeniyle boşaltılan İngiliz, İtalyan, Fransız okulları ve diğer yapılar birer darüleytama dönüştürüldü. Gelen çocuklar buralara yerleştirildi. İttihat ve Terakki yönetimi, taşrada sayısız şehit çocuğunun yollarda, sokaklarda başıboş ve bakımsız dolaşmalarını sakıncalı gördüğünden toplatma işlemi hızla sürdürüldü. Ancak İstanbul'a getirtilen ve yabancı binalarına yerleştirilen çocukların eğitimi, barındırılması ve disiplinleri için gerekli önlemler alınamamıştı. Oysa İttihat ve Terakki bu çocuklara öncelikle parti ideolojisini aşılama çabasmdaydı. Bu nedenle de darüleytamlar, Maarif Nezareti'ne bağlanmayarak İttihat ve Terakki Fırkası Genel Merkezi'nin gözetimine alınmış ve ayrı bir genel müdürlük kurulmuştu.

1915-1916 arasında gelen çocukların sayıları daha da artınca İstanbul'daki pek çok manastıra, yabancı okul binalarına da el kondu. Nötre Dame de Sion, Yedikule'deki İtalyan Mektebi, Galata'daki Rus Manastırı da bunlar arasındaydı. St. Joseph Mektebi'nin şapeli ise bu okulda açılan darüleytamın mescidi yapılmıştı. Binaların bahçe ve avlularma iğreti iş atölyeleri, çamaşırlıklar, ambarlar yapıldı. Organizasyon ve disiplin yetersizliğin-

den, binalarda büyük tahribatlar oldu. Kalabalık çocuk mevcutları her yönden sorunlar doğurdu.

Darüleytamlarm yönetimini üstlenenlerden Kastamonu Mebusu ismail Mahir Efendi ile İttihat ve Terakki istanbul Merkezinden Kemal Bey, düzeni sağlayamadılar. Bu kurumlar kısa zamanda birer yolsuzluk yuvası durumuna girdi. Çocuklar ise eğitimden ve bakımdan yoksun kaldılar. Bu karmaşada, hangi darüleytamda ne kadar çocuğun barındığı biİe saptanamamaktaydı. Ayrıca yönetim de buralardaki mevcutları, halkta tepki uyandırmamak için açıklamaktan kaçınıyordu. Bununla birlikte Maarif Nazırı Şükrü Bey Meclis-i Mebusan'daki konuşmasında, bazı büyük kentlerdeki birkaç darüleytamla birlikte İstanbul'daki kurum sayısının 65 olduğunu, barındırılan çocukların ise **16**.000'den 11.600'e düştüğünü açıklamıştı.

29 Mayıs 1915'te bir yasa çıkartılarak darüleytamlarm ıslahı düşünüldü. 1916' da bu yasada bir değişiklik yapılarak "evlâd-ı şüheda vergisi" kondu. Bu kurumlara, genel bütçeden, özel idarelerden ve İstanbul Şehremaneti'nden de ödenekler ayrılması kabul edildi. Ayrıca bir defaya mahsus olmak üzere 150.000 lira ödenekle İstanbul çevresinde 500 bin dönüm çiftlik arazisi tahsis edildi. 16 Nisan 1917'de çıkartılan son bir yasa ile de posta ve telgraf, tütün ve içki vergilerine de değişik oranlarda darüleytamlar için zamlar kondu.

Savaş bitince İstanbul'a dönen yabancılar ile işgal kuvvetleri, darüleytam yapılan binaları geri aldılar. Açıkta kaİan yetimler için, ihtiyaç fazlası fer'iye sarayları, biniş köşkleri, rical konakları tahsis edildi. Kâğıthane'de Abdülaziz'in (hd 1861-1876) yaptırdığı Çağlayan Sarayı da bunlar arasındaydı. Kısa bir sürede tüm bu yapılar tahrip edildi. Bazıları yandı, içlerindeki eşyalar da yağmalandı. Yenik düşen Osmanlı Devleti'nin kısıtlı bütçe olanaklarıyla darüleytamların yaşatılması olanağı da kalmadığından, çocukların kaçmalarına göz yumuldu. Bu da bir çözüm olmadığından tasfiye uygulandı, ilkin kent çevresindeki darüleytamlar boşaltıldı. Çocuklar İstanbul merkezinde birkaç binada toplandı. Buralara ise "Şehir Yatı Mektepleri" adı verildi. Yönetimleri ise belediyeye bırakıldı. Şehir Yatı Mektepleri ilgisizlikten 1922' ye doğru kapandı.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* IV, 1284-1287; F. R. Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 80e-80f; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi,* İst., 1991, s. 148; *Muallim Mecmuası,* S. 18 (15 k.sani 1334).

NECDET SAKAOĞLU

DARÜ'L-FEYZ-İ MUSİKİ

1915'te Kadıköy'de Ali Şamil Paşa'nın konağında, Meclis-i Ayan zabit kâtibi, başhanende Üsküdarlı Edhem Nuri Bey tarafından kurulmuş musiki derneği. İlk yıllarında bünyesinde Udi Sami Bey, Lavtacı Müzikali Hacı Tahsin Bey, Kemani Naim Bey, Neyzen ve nısfiyezen Cemil Bey, Sinekemani Nuri Bey (Duyguer) gibi musikiciler bulunuyordu. Hanendeleri yöneten Edhem Nuri Bey, Yeniköylü Hasan Efendi'nin yetiştirdiği, otuz-kırk fasıl bilen bir musikiciydi. Nuri Duyguer'in aracılığıyla derneğe giren ve o yıllarda çocukluk çağlarında bulunan Münir Nurettin (Selçuk) iki yıl hazırlıktan sonra derneğin verdiği ilk konserde sahneye çıkmış, solo icrasıyla dikkat çekmişti.

Kısa bir süre sonra dağılan dernek bu kez 1920'de Kanuni telgrafçı Atâ Bey'in (Öztan) başkanlığında, onun Üsküdar Paşakapısf ndaki konağında yeniden kurulmuştur. Üyeleri arasında Üsküdarlı Hoca Bestenigâr Ziya Bey, Udi Sami Bey, Tanburi Selahattin Bey (Pmar), Arap Cemal, Tanburi Kadıköylü Fuat Bey (Sorguç), Müzikali Celal Bey, piyanist Emine Fulya (Akaydın) ve piyanist Madam Heleni vardı. Dernekte Rauf Yekta Bey de bir süre ders vermiştir.

1927'de derneğe giren Kemani Emin Doğan burada yıllardır özlediği ciddi, olgun bir musiki çevresine kavuştuğunu ve zamanın ileri gelen musikicileri Ali Rifat Çağatay, Dr. Hamit Hüsnü Kayacan, klarnetçi Şükıii Tunar, Kemani Necati Tokyay, Neyzen Halil Can, Santuri Zühtü Bardakoğlu ve İzzettin Gerçeker' le birlikte çalışıp konserler verdiklerini anlatmıştır.

1934 dolaylarında dernek dağılmış, çeşitli musiki adamlarının evlerinde toplantılarını sürdüren üyeler 1938'de kurdukları Yeni Üsküdar Musiki Cemiyeti adı altında yeniden bir araya gelmişlerdir. Cemiyet 1944'te feshedilerek 1946' da Üsküdar Halk Musiki Derneği adıyla bir kez daha kurulmuş ve 1955'te düzenlenen bir kongreyle adı Üsküdar Musiki Cemiyeti'ne(->) dönüştürülmüştür. 1931'den beri dernekte öğretmenlik eden Emin Ongan bu kuruluşta da uzun yıllar görev almıştır. İstanbul'un en eski musiki derneklerinden biri olan Darü'l-Feyz-i Musiki'den pek çok musikici yetişmiştir.

Bibi. İnal, *Hoş Sada;* M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara, 1988; M. Rona, *Yirminci Yüzyıl Türk Musikisi,* İst., 1970; S. K. Aksüt, *Beşyüz Yıllık Türk Musikisi,* İst., **1969;** Üsküdar Musiki Cemiyeti, *Türk Musikisinin Hizmetinde50. Yıl,* İst., 1967.

GÖNÜL PAÇACI

DARÜIJtlNUN

19- yy'da İstanbul'da kurulmuş yükseköğretim müessesesi.

Osmanlılarda görülen Batiya yöneliş, bilim ve eğitim anlayışında meydana gelen değişmeler, 19. yy'ın ortalarına doğru medreselerin dahil edilmediği yeni bir eğitim modeli ortaya çıkarmıştır. Bu modelde yükseköğretimde Darülfünun adlı yeni bir müessese kurma teşebbüsü ile karşı karşıya kalınmıştır.

Darülfünun fikri, Tanzimat devrinde halkın eğitimi meselesi içerisinde ele alınmıştır. Daha çok her türlü bilimin okutulacağı bir müessese olarak düşünülmüştür. 1845'te "Meclis-i Muvakkat" adında geçici bir maarif meclisi kurulmuştur. Bu meclis Osmanlı eğitim reformunun temel kaidelerini tespit etmiş ve eğitim sistemini ilk, orta ve yüksek eğitim olarak üçe ayırmıştır. Darülfünun yükseköğretim programında yer almıştır. Geçici meclis, eğitim işlerini takip etmek üzere "Meclis-i Maarif-i Umumiye" adında bir daimi meclisin kurulmasını da öngörmüştür.

1846'da faaliyetlerine başlayan bu daimi meclis, Darülfünun kurulması yolunda ilk adımı atmıştır. Öngörülen ilk hedef devlet hizmetini iyi bir şekilde yürütecek memur yetiştirmekti. Ayrıca Darülfünun bütün masraflarının devlet tarafından karşılanacağı, talebelerin gece ve gündüz barınabilecekleri, çalışabilecekleri bir yer olarak düşünülmüştü. Bunun üzerine Fossati kardeşlerle bir anlaşma yapılarak, Darülfünun için Ayasofya yakınında büyük bir bina inşaasına girişildi (bak. Darülfünun binası).

Daimi meclisçe alınan bir kararla, Darülfünun'da okutulmak üzere ders kitapları hazırlamak üzere 1851'de Encümen-i Dâniş adlı bir kurum oluşturulmuştur. Ancak bu kurum kendisinden beklenen vazifeyi yerine getirememiş ve Darülfünun açıldığında burada okutulmak üzere hazırlanmış tek bir eser dahi bulunamamıştır. 1863'te dönemin sadrazamı Keçecizade Fuad Paşa Darülfünun binasının tamamlanmasını beklemeden, bitmiş olan bazı odalarında, halka açık serbest konferans şeklinde derslere başlanmasını uygun görmüştür. 13 Ocak 1863'te Edhem Paşa'nm nezareti altmda kimyager Derviş Paşa'nın fizik ve kimyaya dair konuşmasıyla Darülfünun eğitime başlamıştır. Büyük bir alaka uyandıran bu konferanslar, halk ve devlet ileri gelenleri tarafından takip edilmiştir. 1863 yılı boyunca, fizik, kimya, tabii bilimler, tarih ve coğrafya konularında serbest dersler verilmiştir.

Darülfünun için yapılan binanın inşaatı bittiğinde de Darülfünun'un ihtiyacından fazla olduğu düşünülerek Maliye Nezaretine tahsis edilmiş ve Darülfünun için yeni ve daha küçük bir binanın inşası kararlaştırılmıştır. II. Mahmud Türbesi yanındaki mirî fırın yıkılarak yanındaki arsa da dahil edilerek, ikinci Darülfünun binası (bugün Basın Müzesi olarak kullanılmaktadır) inşa edilmiştir. Bu esnada derslere geçici olarak kiralanan Çemberlitaş civarında Atik Ali Paşa Camii karşısındaki Nuri Paşa Konağında devam edilmiştir. Ancak 8 Eylül 1865'te çıkan büyük Hocapaşa yangınında, muhtemelen bu konağın da yanması, Darülfünun' un tatiline sebep olmuştur.

1869'da ikinci Darülfünun binasının inşası tamamlanarak Darülfünun derslerine burada devam edilmesi kararlaştırılmıştır. Aynı yıl Safvet Paşa'nın maarif nazırlığı sırasında hazırlanan "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" ile ilk defa Batı sis-

temine uygun bir eğitim modeli ortaya konulmaya çalışılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanına kadar (1908) yürürlükte kalmış olan, 198 maddelik bu nizamnamede, 51 madde ile en çok Darülfünun'a yer verilmiş ve Darülfünun anlayışında Fransız etkisi ortaya çıkmıştır.

Nizamnameye göre, Darülfünun-ı Osmanî, üç ayrı şubeden (fakülteden) oluşmaktadır. Bunlar, felsefe ve edebiyat şubesi, ulûm-ı tabiiye ve riyaziye şubesi ve hukuk şubesidir. Üç yıl öğretim, bir yıl bitirme tezi toplam 4 yıllık eğitim veren Darülfünun-ı Osmanî'ye 16 yaşım doldurmuş, idadi mezunu veya o derecede malumatı olan talebelerin alınması öngörülmüştür. Ancak nizamname tam olarak uygulanamamış, başta yeterli sayıda hoca ve bu yeni yüksekeğitime uygun formasyonda yetişmiş talebenin bulunmayışı dolayısıyla bu ikinci teşebbüste de arzu edilen neticeye ulaşılmamıştır.

8 Nisan 1869'da Abdülaziz tarafından kuruluşu tasdik edilen Darülfünun-ı Osmanî'ye Ekim 1869'da talebe kaydına başlanmış ve müracaat eden 1.000 kişiden imtihanla 450 talebe seçilmiştir. Bu süre zarfında, Darülfünun'un eksikliklerinin tamamlanmasına çalışılmıştır. Bu defa ders kitaplarını Batı dillerinden tercüme ettirmek için bir "tercüme heyeti" oluşturulmuş ve bu heyet hemen göreve başlamıştır. Ancak bir yıl sonra Maarif Nezareti'nin Darülfünun için kimya, fizik ve tabii ilimler konusunda kitap tercüme ettirmek için ilan vermesinden bu tercüme heyetinin de kendisinden beklenen yerine getiremediği anlaşılmaktadır.

Darülfünun-ı Osmanî, 20 Şubat 1870'te büyük bir merasimle açılmıştır. Müdürlüğüne 1857'de Paris'teki Mekteb-i Osmanî'de hocalık yapmış olan Tahsin Efendi (Hoca Tahsin) seçilmiştir. Ancak nizamnamede belirtilen esaslara •aykın olarak, ders programı o günün imkânlanna göre yeniden düzenlenerek, her üç şubenin de aynı ders programını takibi yoluna gidilmiş ve şubeler kaldırılarak tek tip ders yapılmıştır. Bütün talebe aynı dersleri takip etmiştir.

Birinci ders yılı sonunda talebeler imtihana tabi tutularak başarılı olanlara birer "şahadetname" verilmiştir, ikinci ders yılı başlamadan önce ramazan ayı olması (Ramazan 1287/Ekim 1870) münasebetiyle ders yapılamadığından Darülfünun Müdürü Tahsin Efendi, umuma açık konferanslar (ders-i 'am) tertip etmiştir. Sanayi, edebiyat ve teknoloji konularmdaki bu konferansların birinde, Darülfünun'un açılış merasiminde de bir konuşma yapmış olan Cemaleddin Afganî, sanat hakkında bir konferans vermiştir. Afganî'nin konuşmasında, sanatı tarif ederken ve kısımlarını sayarken, peygamberliği de bu meyanda bir sanat olarak zikretmesi, konferansa katılanlar arasında tepkiye yol açmış ve şeyhülislamlık makamının şiddetli itirazı sebebiyle konferanslar iptal edilerek, Cemaleddin Afganî İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Bu hadise üzerine Darülfünun Müdürü Tahsin Efendi azledilerek yerine Maarif Nezareti muavinlerinden Kâzım Efendi muvakkaten tayin olunmuştur.

Türk maarif tarihi ile ilgili yazılarda genel olarak, bu hadise sonunda Darülfünun-ı Osmanî'nin kapatıldığı fikri hâkim ise de, Darülfünun'da dersler 1872-1873 öğretim yılma kadar kesintisiz devam etmiştir. Bu müesseseden mezun talebe bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Ayrıca, Darülfününun niçin ve nasıl kapatıldığı da tam olarak anlaşılamamıştır.

Ülkenin Batı tarzında bir üniversiteye ihtiyacı bulunduğuna inanan idareciler, başarısız iki teşebbüsten sonra farklı bir tavırla Darülfünun kurma gayretlerini sürdürmüşlerdir. 1873'te dönemin Maarif Nazırı Safvet Paşa, Galatasaray'daki Mekteb-i Sultani Müdürü Sava Paşa'yı hazineye yük olmamak kaydıyla yeni bir Darülfünun kurmakla görevlendirmiştir. Darülfünun bu sefer, 1868'den beri faaliyette bulunan Mekteb-i Sultani temeli üzerine oturtulmaya çalışılmış ve bu ortaeğitim müessesesinin gövdesine, bir yükseke-ğitim filizi aşılanması hedeflenmiştir.

Darülfünun-ı Sultani adı ile anılan bu yeni Darülfününun, Hukuk, Fen ve Edebiyat yüksek mekteplerinden oluşması öngörülmüştür. Bunların üçüne birden resmi yazışmalarda "Mekâtib-i Âliye" (yüksekokullar) denmiştir. 1874-1875 öğretim yılında eğitime başlayan Darülfünun-ı Sultani, ilk açıldığında Hukuk ve Mühendisin-i Mülkiye (Fen Mektebi yerine) mekteplerinden oluşmuştur. Mühendisin-i Mülkiye Mektebinin adı birinci öğretim yılı sonunda, "Turuk u Maabir Mektebi" olarak değiştirilmiştir.

1876'da, üçüncü öğretim yüının başlarında, Hukuk Mektebi, Turuk u Maabir Mektebi ve Edebiyat Mektebi nizamnameleri *Düstûfda* yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Her iki mektebin açılışı, önceki Darülfünun açılışlarına nazaran temkinli ve gösterişsiz bir şekilde yapılmış, hattâ bu okullar 1876'ya kadar halka tanıtılmamıştır. Sava Paşa bu mekteplerin de daha önceki Darülfününların akıbetine uğramaması için, kendisinden ihtiyatlı davranmasının özellikle istendiğini belirtmiştir.

1874-1875 öğretim yılında, Hukuk Mektebimde 21, Turuk u Maabir Mektebi'nde 26 talebe derslere devam edip yıl sonunda imtihanlara katılarak başarılı olmuştur. Edebiyat Mektebi'nde ise eğitime başlanıp başlanmadığı bilinmemektedir. 1875-1876 öğretim yılında Hukuk Mektebi'nin Babıâli yakınlarına taşınması ortaya atılmıştır. Sava Paşa'nın itirazları üzerine mektep eski durumunu korumuştur. Buna rağmen 1877-1878 öğretim yılında öğrenime ara verilmiştir. Turuk u Maabir Mektebi de aynı şekilde tatil edilmiştir. Ekim 1878'de tekrar eğitime başlayan Darülfünun-ı Sultani ilk mezunlarını 1879-1880 öğretim yılında vermiştir. Bu dönemde Hukuk Mektebi'nden 7 kişi mezun olurken. Turuk u Maabir Mektebi'nden mezun olanların sayısı bilinmemektedir. 1880-1881'de ikinci mezunlarını veren Hukuk ve Turuk u Maabir mekteplerinin daha sonraki faaliyetleri hakkında bilgi yoktur.

Daha önceki ilk iki teşebbüste Darülfününun mali kaynakları sağlam bir zemine oturtulmamış, daha çok talebe harçlan, vakıf ve devletin belli ölçüdeki yardımlarına bağımlı kalmıştır. Devlet bütçesinden Darülfünun'a sağlam bir kaynak ayrılmamıştır. Bu durum Darülfününun başarısızlığındaki büyük amillerden biri olmuştur. Darülfünun-ı Sultani'de ise, farklı şekilde ele alınan Darülfünun giderleri daha çok Mekteb-i Sultani'nin gelirlerinden karşılanmaya çalışılmıştır, ilk yıllarda Mekteb-i Sultani'de tam ücret ödeyerek okuyan talebe sayısının fazla olması, müessesenin harcamalarını karşılamaya kâfi gelmekte iken, 1877'de mektebin müdürü olan Ali Suavi, gayrimüslim talebelerin büyük çoğunluğunun burslu olarak okuduklarını, dolayısıyla müessesenin gelirlerinin çok azaldığını belirtmekte ve devletin her yıl bu müesseseye külliyetli miktarda para tahsis ettiğini açıklamaktadır. Zamanla Darülfünun-ı Sultani de devlete bağımlı olmak zorunda kalmıştır.

Kısa bir müddet soma, devlet, tamamen kendi kontrolünde olan ve Müslüman talebeler aleyhindeki eşitsizliği de ortadan kaldırmak üzere ilgili bakanlıklarla organik bir bağ oluşturan, birbirinden bağımsız yüksek mektepler açma yoluna gitmiştir. Böylece Osmanlı hukuk ve mühendislik eğitimi, 20. yy'ın basma kadar Mekteb-i Hukuk ve Mülkiye Mühendis Mektebi'nde müstakil olarak devam etmiştir.

Darülfünun-ı Sultani'nin faaliyetleri sona erdikten sonra. 1900'e kadar eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması çalışmaları arasında yeni bir Darülfünun kurma teşebbüsüne rastlanmamıştır. İlk ve orta eğitim kurumları sayıca artmış ve eğitim seviyeleri yükselmiştir. Bunun yanında mülkiye, tıp, hukuk, ticaret, sanayi, mühendislik ve mimarlık sahalarında ihtisaslaşmaya yönelik yüksekeğitim okullan kurulmuştur. Ancak, bütün bu mesleki eğitim veren yüksekokullar dışında bilim adamı yetiştirmeye yönelik bir müessese kurulması konusunda Sadrazam Said Paşa, 2 Şubat 1310/14 Şubat 1895'te II. Abdülhamid'e sunduğu arizasında, ülkede, Amerika ve Avrupa üniversitelerinin fonksiyonlarına sahip ve bilim adamı yetiştirmeye yönelik beş darülicazeden (fakülteden) oluşan bir Darülfünun kurulmasının gerekliliğini arz etmiştir.

II. Abdülhamid'in cülus yıldönümüne tesadüf eden 31 Ağustos 1901'de edebiyat ve hikmet (felsefe) şubesi, ulum-ı riyaziye ve tabiiye şubesi ve ulum-ı âliye-i diniye (ilahiyat) şubesinden oluşan, üç fakülteli Darülfünun-ı Şâhâne kurulmuştur. Mekteb-i Mülkiye'nin boşaltılan bazı odalarında öğretime başlayan Darülfünun-ı Şâhâne'de eğitim süresi ilahiyatta dört yıl, diğer iki şubede üç yıldı.

Darülfünun-ı Şâhâne açıldığı zaman,

Darülfünun Emaneti (Rektörlük) ile Hukuk, Edebiyat, İlahiyat fakülteleri binası, 1920'li yıllar. *Tuna Baltaaoğlu u* sSusaSa

daha önce kurulmuş olan darülfününların karşılaştığı ve birçok açıdan onların başarısızlıklarına sebep olan, hoca, yetişmiş talebe ve Türkçe ders kitaplarının yetersizliği gibi elverişsiz şartlar kısmen ortadan kalkmış ve Darülfünun, yüksekeğitime daha uygun hale gelmiştir. Ancak, çok sayıda müracaat olmasına rağmen mahdut sayıda talebe alınması, sıkı bir idari kontrolün bulunması ve derslerin daha çok teorik safhada kalması, 20. yy'm başlarında kurulmuş olan Darülfününun eksik yönleri olarak kabul edilmelidir.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen süre içerisinde birçok mezun veren Darülfünun-ı Şâhâne, Meşrutiyet döneminde daha sistemli bir eğitime geçmiştir. Meşrutiyet'in ilanıyla, adı İstanbul Darülfününu olarak değiştirilen Darülfünun-ı Şâhâne, tıp ve hukuk şubelerini de bünyesine katmak suretiyle resmen 5 şubeli (fakülte) olarak yeniden teşkilatlanmıştır. 21 Ağustos 1909'da Vezneciler'deki şimdiki İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat fakültelerinin binasının bulunduğu yerdeki Zeyneb Hanım Konağı'na yerleştirilen İstanbul Darülfününu'na binlerce talebenin kayıt için müracaat ettiği görülmüştür.

Maarif Nazırı Emrullah Efendi zamanında 1912'de Darülfünun'da yeni bir ıslahat programı uygulanmıştır. Bu dönemde Eczacı ve Dişçi mektepleri Tıp Fakültesi'ne bağlanırken Şam'daki Tıbbiye Mektebi de İstanbul Darülfününu'na bağlanmıştır. Şubeler fakülte adını alırken, muallimlere de müderris unvanı verilmiştir. Talebe ve müderrislerin devam ve disiplinleri bir düzene sokulmuştur. I. Dünya Savaşı yıllarında (1914-1918) Avrupa'dan gelen çok sayıdaki yabancı hocanın çalışmalarıyla Darülfünun önemli bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde Darülfünun, yüksekokul hüviyetinden sıyrılarak, modern anlamda bir üniversite fonksiyonunu icra etmeye başlamıştır. "Darü'l-mesâi" adıyla çeşitli alanlarda enstitüler kurulmuş, bunlar için kütüphaneler ve laboratuvarlar hazırlanmış, Darülfünun binası kâfi gelmediği için yeni binalar kiralanmış, ilmi yayın faaliyetine girişilmiştir. Ayrıca, Islah-ı Medaris Nizamnamesi ile İstanbul medreseleri Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye Medresesi(->) adıyla tek bir medrese haline getirilmiş ve Darülfünun'daki ulûm-i âliye-i diniye şubesi, bu medresenin yüksek sınıfına bağlanarak kaldırılmıştır. 12 Eylül 1914'te edebiyat, riyaziyat ve tabiiyat şubelerinden oluşan kız talebelere mahsus İnas Darülfününu(->) kurulmuştur. 1917'de ilk mezunlarını veren İnas Darülfününu 1920'de lağvedilerek 1921'den itibaren, önce edebiyat ve fen fakültelerinde ve daha sonra hukuk ve tıp fakültelerinde birer yıl ara ile karma öğretime geçilmiştir.

Milli mücadele yıllarında (1918-1923) bütün müesseseler gibi Darülfünun da sarsıntılar yaşamıştır. 1918-1919 öğretim yılı başında yabancı hocalar memleketlerine döndüler. Bütçe tasarrufları sebebiyle fakülteler için kiralanan binaların hepsi boşaltıldı, savaş sonrası terhis edilen talebelerin de dönmesiyle yer ve hoca sıkıntısı ortaya çıktı. İstanbul Darülfününu 1919'da hazırlanan bir ıslahat programı ile Darülfünun-ı Osmanî adıyla yeniden canlandırılmaya çalışıldı. 11 Teşrinievvel 1335/24 Ekim 1919 tarihli nizamnameyle fakültelere "medrese" denmeye başlanmış ve mühim bir gelişme olarak da Darülfününun ilmi muhtariyeti haiz olduğu tasdik edilmiştir. Ayrıca, Darülfünun'un başına müderrislerin seçtiği bir Darülfünun Divaninin kurulması sağlanmıştır. Bu nizamname ile, aynı zamanda "devre-yi dersiye" (sömestr) usulü uygulamaya konmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti kuruluncaya kadar Darülfünun bu hüviyetle eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. Lozan Barış Antlaşmasından hemen sonra İngilizlerin boşalttığı Harbiye Nezareti binası (bugün İstanbul Üniversitesi merkez binası), Darülfünun'a tahsis edilerek yer darlığı büyük ölçüde halledilmiştir. 1923'te Ankara'da toplanan birinci ilmi heyette Darülfünun ve yüksekokullar ele alınmıştır. 3 Mart 1924'te yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla lağvedilen medreselerin yerine yeniden İlahiyat Fakültesi kurulmuş ve 1 Nisan 1924'te TBMM Darülfünun'a hükmi şahsiyet tanıyarak ilmi, idari ve mali bakımdan özerk olmasına karar vermiştir.

Darülfünun içinde ve dışında yürütülen çalışmalarla bu kurumun ıslahı için bazı projeler geliştirilmiştir. Darülfünun Divanı Mayıs 1929'da bir ıslahat projesi hazırlamış, daha sonra bu proje doğrultusunda düzenleyici kararlar alınmıştır. Bu arada tıp, edebiyat, hukuk, fen, ilahiyat fakültelerine ilaveten eczacılık ve dişçilik fakülteleriyle Gazetecilik Mektebinin kumlması için gerekli çalışma ve hazırlıkların yapılmasına rağmen Maarif Vekâleti projeyi yetersiz bularak daha geniş bir ıslahat yapmak iddiasıyla bunu reddetmiştir.

1930'da TBMM'ce hükümete verilen yetkiye dayanarak Cenevre Üniversitesi pedagoji profesörü Albert Malche İstanbul'a davet edilmiş ve kendisinden Darülfününun yeniden düzenlenmesi hususunda bir rapor hazırlanması istenmiştir. Malche geniş bir inceleme sonucunda Darülfününun mevcut durumunu ortaya koyan ve yapılması gereken ıslahatı ihtiva eden bir rapor hazırlayarak 29 Mayıs 1932'de hükümete sunmuştur. Malche ders programlarında fazla bir değişikliğe gerek görmemiş, daha çok uygulamaya , yönelik tedbirler öngörmüştür. Ayrıca raporda tek parti yönetiminin politikasına uygun olarak Darülfününun özerkliğini kısıtlayan teklifler de yer almıştır.

Raporun tesliminden sonra hükümet 5 Mayıs 1933 tarihli toplantısında Darülfününun kapatılarak yerine yeni esaslara göre İstanbul Üniversitesinin kurulmasını kararlaştırmıştır. Hükümetin bu yöndeki teklifi üzerine TBMM 31 Mayıs 1933 tarihli toplantısında Darülfünun ve bağlı kuruluşlarının lağvedilmesi kararlaştırılmış, 1 Ağustos tarihinden itibaren Maarif Vekâleti İstanbul Üniversitesi'ni(-0 kurmakla görevlendirilmiştir. Yeni üniversitenin kadro işleriyle bizzat Maarif Vekili Reşit Galip meşgul olmuştur. Darülfünun kadrosundan 6l öğretim elemanı yeni üniversite kadrosuna alınırken, 82 öğretim elemanı dışarıda bırakılmıştır. Bu uygulamada hangi ölçülerin esas alındığı bilinmemekle beraber, Reşit Galip 12 Eylül 1933 tarihli *Milliyet* gazetesinde yer alan bir tebliğinde "ilimden ziyade idealistliğin ön planda tutulduğunu" belirtmiştir. Ayrıca kadro dışı bırakılanlar arasında Avrupa'da eğitim görmüş veya ihtisas yapmış, milletlerarası ilmi kuruluşlara üye olmuş, mükâfat almış, eserler telif etmiş, modern araştırma müesseseleri kurmuş veya bunlara katkıda

bulunmuş ilim adamlarının da bulunduğuna bakılırsa siyasi ve hissi sebeplerin de rol oynadığı düşünülebilir. Maarif Vekili Reşit Galip, İstanbul Üniversitesi'nin açılış konuşmasında Darülfünunun kapatılmasının sebeplerini açıklarken ağırlığı bu müessesenin "siyasi, içtimai büyük inkılaplar karşısında bîtaraf bir müşahid olarak kalmasına" veriyor, İstanbul Üniversitesi'nin "en esaslı vasfının milliliği ve inkılapçılığı olacağını" ifade ediyordu.

Bibi. *Düstur,* birinci tertip, II, İst.. 1289, s. 184-219, ikinci tertip, XI, 1st., 1334-1335, s. 401-409; Cevdet, *Tezakir,* IV, 53-55; Said Paşa, *Said Paşanın Hatıratı,* 1st., 1328; Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezareti Talihçe-i Teşkilat ve İcraatı,* İst., 1338; Mehmed Ali Ayni, *Darülfünun Tarihi,* İst., 1928: F. R. Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964; Ergin, *Maarif Tarihi,* I-V; E. İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş, İlk İki Teşebbüs", *Belleten,* S. 210 (1990); E. İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş (II), Üçüncü Teşebbüs Dârulfünûn-ı Sultani"" *Belleten,* S. 218 (1993): A. Siler, "Türk Yüksek Eğitiminde Darülfünun (1863-1933)", (basılmamış doktora tezi), Ankara, 1992; A. Arslan, "Dârufünûn'dan Üniversite'ye Geçiş", (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi), 1st., 1992; E. ihsanoğlu, "Darülfünun", *DİA,* VII, 521-525; S. İshakoğlu, "İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi (Fen Bilimleri Dalları) Tarihi", (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilim Tarihi Bölümü, basılmamış yüksek lisans tezi). 1st., 1993.

EKMELEDDIN İHSANOĞLU

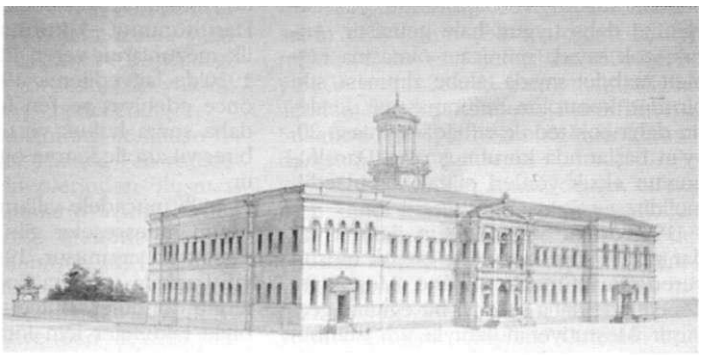

Fossati'nin tasarımını yaptığı 1933'te yanan Darülfünun binası (üstte) ve Bellinzona Cantonale Arşivi'nde bulunan aynı bina için bir tasarım önerisi (altta). *Galeri Alfa (üst). Afife Baturfotgraf koleksiyonu (alt)*

DAKÜIJ'ÜNIJN BİNASI

Darülfünun binası, Ayasofya yakınında antik Senato'nun yerindeki Defterhane arsası üzerindeydi. 130.000 kuruşa mal olacağı ve iki yılda tamamlanacağı öngörülen yapının mimarı, Gaspare T. Fossati'dir(-»). İnşaat yıllarca sürmüş ve ilk ders ancak 1862'de verilebilmiştir.

Fossati kardeşlerin tasarladığı bugün mevcut olmayan bina, ortası avlulu iki kare blok ile bunları birleştiren merkezi bir giriş kitlesinden oluşan üç katlı kagir bir yapıydı. Planının çok açık, net ve kolay okunabilir bir şeması vardır. Kare blokların yine kare olan iç avluları, birer taraflarına servis hacimlerinin yerleştirildiği koridorlarla çevrelenmiştir. Koridorların diğer kenarları üzerinde çeşitli büyüklükte salonlar ve derslikler vardır. Merkezde yer alan giriş kitlesi ise, Sultan Ahmed Camii'ne bakan cephesinde "U" biçiminde açık bir giriş veya tören avlusu oluşturacak yönde geri çekilmiştir. Binanın törensel giriş holü ve büyük salonu, merkez kitlenin ekseni üzerindedir. Simetri eksenlerinin kesişme noktası, büyük salonun önünde yer alan baldaken görünümlü hacmin üstündeki kule motifi ile vurgulanmıştır. Bu kule yapım sırasında uygulanmamıştı.

Planda gözlenen klasik disiplin, kitle düzeninde de görülür. Kitle hareketleri en aza indirgenmiş, dört katlı yapı monoblok bir kitle olarak biçimlendirilmiştir. Yalnızca Marmara'ya bakan doğu cephesinde ölçülü bir kitle hareketi gözlenir. Merkezde bulunan büyük tören salonunun kolonadlı bir cephe ile öne çıktığı ve simetrik kurguyu güçlendirdiği görülür. Kuzey ve güney cephelerinde de simetri eksenleri üzerindeki salonlar öne çıkarılmış, İyonik başlıklı ve iki kat yüksekliğinde pilastrlarla belirtilen bu kitleler üstte basık bir alınlıkla bitirilmiştir.

Yapmm tüm görkemi, monoblok kitle düzeninde ve boyutlarında idi. Cephelerinde alabildiğine sade bir klasik düzen vardı. İlk iki katta kemerli, sonrakilerde dikdörtgen biçimli pencere dizileri yer alıyordu. İç mekânlarına ait fotoğraflarda ise ayrıntıları seçilemese de yine klasik, çok özenli ve oldukça yoğun bir bezeme programının gerçekleştirildiği görülebilmektedir.

İsviçre'de *Bellinzona Cantonale Arşivi'nde* Darülfünun binasına ait ve gerçekleştirilen binadan oldukça farklı bir tasarım önerisi daha vardır. Yapı, bu öneride ortasında haçvari açılımlı bir çift avlusu olan tek bir kitle olarak tasarlanmıştır. En önemli vurgusu Marmara'ya bakan cephesinin yarım daire planlı büyük salonunun gerisinde yükselen iki katlı kulesidir.

İnşa edilen yapı, tarihi yarımadanın en kritik noktasında Ayasofya ile Sultan Ahmed Camii arasındaki boşlukta yer alıyordu. Marmara'ya doğru alçalan tepenin üzerinde, büyüklüğü ve görkemi ile kentsel siluete katılıyordu. Boyutları ve monoblok kitlesi ile de tarihi yapılardan farklı olmalıydı. Bu nedenle kentsel konumu açısından tartışmalı bir uygulama olmuştu.

Darülfünun binası inşaatı 1854'te bitmiş görünüyor. Gerek *Başbakanlık Osmanlı Arşivinde* gerek *Bellinzona Arşivinde* 1854 tarihli hesap kapatma belgeleri bulunmaktadır. Kırım Savaşı (1854-1856) sırasında İstanbul'a **gelen** Fransız askerleri için hastane olarak kullanıldığı da biliniyor. Buna karşılık birçok yazar, inşaatın 18 ila 20 yıl sürdüğünü belirtmektedir.

Ancak binanın bitmiş olmasına karşın Darülfünunun açılamadığı biliniyor. 1863'te konferans şeklinde serbest derslere başlanmıştır. 1864'te Maliye Nezareti'ne soma da Adliye ve Evkaf nezaretlerinin kullanımına verildi. 1876'da ilk Mebusan **ve Ayan** meclisleri burada açıldı. Büyük tören salonu Meclis-i Mebusan toplantı salonu olmuştu. 30 yıl kapalı kaldıktan sonra 1908'de II. Meşrutiyetle birlikte yine Meclis-i Mebusan burada toplandı. Bina daha sonra Adliye Nezareti'ne devredildi. 1933'te de yandı.

Bibi. Cezar, *Yangınlar,* E. Dölen, "Darülfünun", *TCTA,* II, 476-477; Ergin, *Maarif Tarihi;* S. Eyice, "İstanbul", *İA,* V/2, s. 1214/34; ay, "Fossati, Gaspare Trajano", *İSTA,* XI, 5818-5823; **ay,** "Mimar Gaspare Fossati ve İstanbul", *Arredamento Dekorasyon,* (Aralık 1992); T. Lacchia, *I Fossati Architetti del Sultana di Turchia,* Roma, 1943; A. Mori, *Gli*

Italiani a Constantinopoli, Modena, 1906; A. Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar Üzerine Bir Deneme", (İTÜ yayımlanmamış doktora tezi), 1991.

AFİFE BATUR

DARÜLFÜNUN GREVİ

Mütareke döneminde İstanbul yükseköğretim gençliğinin ulusal duygularla 10 Nisan-29 Temmuz 1922 arasında gerçekleştirdikleri 110 günlük grev. Tatil-i tedrisat da denmiştir.

1918-1922 işgal yılları, İstanbul'daki yabancıların ve işgal kuvvetlerinin Türklüğü aşağılayıcı davranışları, Darülfünun'da ve yüksekokullarda okuyan öğrencilerde tepkiler uyandırmaktaydı. 1920'de Anadolu'da Kuva-yi Milliye hareketinin başlaması ise Darülfünun hocaları ile öğrencilerini ikiye ayırdı. Büyük çoğunluk ulusal hareketi desteklerken Maarif Nazırı ve Darülfünun öğretim üyesi Ali Kemal'in önderlik ettiği küçük bir grup bunun aleyhindeydi. Gerginlik giderek arttı. Ali Kemal'in *Peyam-ı Sahaftaki* yazılarının ardından 29 Mart 1922'de Rıza Tevfik'in (Bölükbaşı) Darülfünun'daki bir konferansı bu gerginliği doruğa çıkarttı. Edebiyat Medresesi (fakülte) öğrencileri 30 Mart günü bir toplantı yapıp Dekan İsmail Hakkı Bey'e (Baltacıoğlu) bir bildiri verdiler. Gençliğin, özgürlük ve bağımsızlık hareketinin yanında olduğunu, ulusal duygulardan yoksun kişilerin Darülfünun'dan istifalarının gerektiğini vurguladılar. Bildiriyi kentin her yanında ağaçlara, tramvay direklerine de astılar. Önderliklerini Reşad Şemseddin (Sirer), Halil Vedat (Fıratlı), Necmeddin Halil (Onan) adlı gençlerin yaptığı öğrenciler, "Beşler" adını verdikleri Ali Kemal, Hüseyin Dâniş, Cenab Şahabeddin, Rıza Tevfik ve Barsamıyan'ı istememekteydiler. Bunlar için bir ithamname hazırlayarak 3-4 Nisan günlerinde basma dağıttılar. İşgal Kuvvetleri bu ithamnamenin bir bölümüne sansür uyguladı. Ali Kemal ve arkadaşları ise *Peyam-ı Sabah'taki* yazılarıyla kendilerini savundular. Darülfünun kurulları, adı geçenler hakkında yetkisizlik gerekçesiyle bir karar almaya yanaşmadı.

10 Nisan günü Darülfünun'dan ve diğer okullardan gelen öğrenci temsilcileri Haydarpaşa'daki Tıbbiye Mektebi'nde toplanarak tatil-i tedrisat (grev) kararı aldılar. Bunu yeni bir bildiriyle Darülfünun yöneticilerine duyurdular. Ali Kemal ise gazetedeki yazısında gençliğe "baldırı çıplaklar" diyerek suçlamalar yöneltti. Greve Tıp, Fen, Hukuk medreseleri, Baytar, Orman Mekteb-i Âlileri, Eczacı ve Dişçi mektepleri, Mekteb-i Mülkiye, Ticaret-i Bahriye, Çarkçı ve Kaptan mektepleri ile tüm öğrenci örgütleri katıldılar. Ertesi gün (11 Nisan) Vezneciler'de Zeyneb Hanım Konağı'nda toplanan gençler örgütlenme çalışmalarını başlattılar. 12 Nisan günü Darülfünun ve Mekatib-i Âliye Cemiyet-i Merkeziyesi adını verdikleri grev yönetimini oluşturdular. Grev sürecince bu cemiyet bildiriler yayımladı. Temsilciler Emin (rektör) Besim Ömer Paşa (Akalın), Maarif Nâzın Said Bey ve Edebiyat Fakültesi Dekanı Emin Bey (Erişgil) ile görüştüler. Hemen her gün de Sultanahmet'teki "akademi" adını verdikleri bahçeli kahvelerde toplanarak forumlar yaptılar. Haydarpaşa'daki Tıbbiye binasının "hangar palas" denen çatı katında da pansiyonları kapanan öğrenciler barındırıldı.

Maarif Nezareti bir karşı hareket olarak 12 Nisan 1922'de geçici olarak Darülfünun'da derslerin tatil edildiğini duyurdu.

19 Nisan günü gazetelerde, Ankara'daki bazı milletvekillerinin grevi desteklediklerine ilişkin telgrafları yayımlandı. 20 Mayıs'a gelindiğinde, öğrencilerin pek çoğunda öğretim yılını ya da okuma hakkını yitirme kaygısı başlamıştı. Maarif Nezareti de aynı kaygı ile o günden itibaren tüm okullarda öğretimin yeniden başladığını duyurdu. Derslere girmemekte direnenler ve başkalarına engel olanlar hakkında disiplin işlemi yapılacağı da ilan edildi. Gençler, Kadırga'da Cinci Meydaninda toplandılar. Grev yanlısı ve karşıtı gruplar arasında taşlı, sopalı kavga çıktı. Olaya askeri birlikler müdahale etti. Buradan yürüyüşe geçen gençler, kollar halinde Beyazıt'a geldiler. Tartışma ve kavgalar burada da yinelendi. Sirkeciye doğru yürüyenler, Ali Kemal'i yumurta yağmuruna tuttular. Diğer yandan, Darülfünun Divanı ve medrese yönetimleri, aralarındaki yetki konusunu ancak temmuz ayında bir karara bağlayabildiler. Darülfünun Divanı, istenmeyen beş hocayı "süresiz izinli" sayarak okuldan uzaklaştırdı. Edebiyat Medresesi de 29 Temmuz 1922'de yeni bir öğretim kadrosu hazırlayarak onaya sundu. Öğrenciler grevi kaldırdılar. Telafi dersleri ağustos ayında, o yılın smavları da eylül ayında yapıldı.

Bibi. K. 1. Gürkan, *Darülfünun Grevi,* İst., 1971; Y. Aktar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Gençlik", *TCTA,* II, 528-530.

NECDET SAKAOĞLU

DARÜLHADİSLER

Osmanlı döneminde hadis öğretimi yapılan yüksek düzeyli medreseler. Darülhadis-i Süleymaniye ise bütün Osmanlı medreselerinin en yükseği ve saygını konumundaydı.

Aşağıdan yukarıya "iptida" medresesinden "sahn" medresesine kadar 11 aşamalı olan eski eğitim kurumları sıralamasında darülhadisler bir bakıma sahn üstü uzmanlık sınıfıydı. Bu kurumlarda ders okutma ayrıcalığını elde eden müderrislere de darülhadis müderrisi denir ve bunlar, ilmiye sınıfı içinde "kibar-ı müderrisin" denen üst düzey öğretim üyelerinin en önünde yer alırlardı.

İstanbul'da ilk darülhadis, Süleymaniye Külliyesi kapsamında 1557'de faaliyete geçti. Sonraki dönemlerde yeni darülhadisler açılmakla birlikte Darülhadis-i Süleymaniye en büyük medrese sayıldı. Süleymaniye Camii'nin kıble tarafında ve Tiryaki Çarşısı içindeki bu kurumun 19 hücresi vardı. Külliyenin vakfiyesinde burada "ehadis-i nebeviye" (peygamberin hadisleri) okutulması koşuluna yer verilmişti. Ayrıca usul-i hadis dersi de okutuluyordu. Burada ve diğer darülhadislerde haftanın dört günü öğretim yapılmakta, öğrenciler her bir hücrede ikişer kişi olarak barınmaktaydılar.

17. ve 18. yy'larda İstanbul'da yeni darülhadisler açıldı veya bazı alt düzey medereseler darülhadise çevirildi. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa 1721'de Şehzadebaşindaki külliyesinde yeni bir darülhadis daha yaptırdı (bak. Damat İbrahim Paşa Külliyesi). Hacı Beşir Ağa(->) da Eyüp'te bir başka darülhadis tesis etti.

1882'deki bir sayımda İstanbul'daki faal darülhadisler, Darülhadis-i Süleymaniye, Tabhane (Süleymaniye Külliyesi'nin tabhanesi iken sonradan darülhadis yapılmıştır), Hasan Ağa (Kalenderhane'de) Damat İbrahim Paşa (Şehzadebaşinda), Papazzade (Koska'da), Baba Mahmud Bekir Ağa (Şehzadebaşinda), Bosnavi (Horhor'da), Hulusi Efendi (Otlukçu Yokuşu'nda), İzzet Efendi (Yavuzselim'de), Hacı Beşir Ağa (Eyüp'te), olarak saptanmıştır. Fakat 20. yy'ın başında bunlardan bazıları bakımsızlıktan ve vakıflarının işlevini yitirmesinden kapandı. Darülhadis-i Süleymaniye ise göçmenlere bırakıldı. 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilince, 1914'ten beri Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye Medresesi(->) kapsamında yer alan darülhadisler de kapandı. (Ayrıca bak. medreseler.)

NECDET SAKAOĞLU

DARÜ'L-HAYR-I ÂLİ

Darü'l-Hayr da denmiştir. 1 Eylül 1903-21 Ağustos 1909 arasında Zeyneb Hanım Konağı'nda hizmet veren ilk Müslüman yetimhanesi ve sanat okuludur. Mezun vermeden kapanmıştır.

Söylentiye göre 6 yaşındaki bir çocuk 1899'da bir cuma selamlığı sırasında II. Abdülhamid'e dilekçe vererek kimsesiz olduğunu, okumak, adam olmak istediğini bildirdi. Bundan duygulanan II. Abdülhamid, Babıâli'ye bir irade yazarak bu gibi çocukların barındırılacağı ve sanat sahibi yapılacağı bir yetimhane-okul açılmasını istedi. Padişahın bu hayırlı ve yüce buyruğu nedeniyle açılması öngörülen kuruma Darü'l-Hayr-ı Âli adı verildi. Bu amaçla Çapa'da arsa alınması tasarlandı. Bu sağlanamayınca 1902'de Acıbadem'de Eyüb Paşa arazisinden 99 dönümlük bir bölüm satm alındı. Fakat ödenek yokluğundan, 4.000 çocuk alacak kapasitede planlanan kurumun yapımına başlanamadı. Diğer yandan Darü'l-Hayr-ı Âli için rüştiye düzeyinde eğitim-öğretim programı ile meslek dersleri programı hazırlandı. Buna göre kurum biri hazırlık olmak üzere altı sınıflı olacaktı. Kazandırılacak beceriler arasında marangozluk, mürettiplik, hakkâklık, mücellitlik, saraçlık, döşemecilik, kundura-

cılık, aşçılık, tatlıcılık, şekerlemecilik, pastacılık, bahçıvanlık, oymacılık, oyuncakçılık, telgrafçılık yer alıyordu. Bina yapımı gerçekleşmediğinden 1902'de, Vezneciler'deki Zeyneb Hanım Konağı, Hazine-i Hassa tarafından bu kuruma bırakıldı. Binada gerekli hazırlıklara girişildi ve istanbul'daki kimsesiz, öksüz, bakıma muhtaç Müslüman çocuklarının saptanmasına başlandı. Heyet-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) tarafından alman bir kararla da zebhiye (hayvan kesimi) vergisine bir kat zam yapılarak Darü'l-Hayr-ı Ali için sürekli ve düzenli bir gelir kaynağı öngörüldü.

19 Ağustos 1903'te resmi açılış töreni yapıldı. Kayıtlardan sonra 1 Eylül'de eğitime başlandı. Ancak, kurumda, hizmete uygun donanım olmadığı gibi atölyeler de henüz yapılmamıştı. Oluşturulan eğitim-öğretim kadrosu ise sarıklı hocalardan ibaretti. Konak bahçesine iğreti bir atölye inşa edildi. 1908'deki hizmet kadrosunda bir sanayihaneler memurunun ve bir tabip binbaşının bulunması ise burada barman ve okuyan çocukların kamusal ve askeri sanayi kuruluşlannda çıraklık ettiklerini düşündürmektedir. 1321/1903-04'e ait Maarif^ Nezareti Salnamesinde Darü'l-Hayr-ı Ali için sayısal bilgiler yoktur. Yalnız Yüksekkaldırım'da bir bostanın, Haydarpaşa civarmda bir arsanın bu kuruma bırakıldığı, Zeyneb Hanım Konağimn onarımı için de 810.100 kuruş harcandığı yazılıdır.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra, bu padişahın adını taşıyan ya da onun isteğiyle kurulmuş bulunan birçok kurum gibi Darü'l-Hayr-ı Âli de 8 Ağustos 1909 tarihinde çıkartılan yasa gereği, 21 Ağustos 1909'da kapatıldı. Zeyneb Hanım Konağı ile araç gereçler ve Darü'l-Hayr-ı Âli'ye ayrılan ödenek Darülfünun'a bırakıldı.

Bibi. *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye,* (6. Sene) İst., 1321, s. 274; Ergin, *Maarif Tarihi,* III, 1042-1046; F. R. Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 80d, 80f; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi,* İst., 1991, s. 122.

NECDET SAKAOĞLU

DARÜ'L-HİKMETTJ'L-İSLAMİYE

25 Ağustos 1918'de İstanbul'da kurulan, İslam diniyle ilgili sorunları incelemekle görevli akademik kurul. Darü'l-Hikme de denmiştir. Çalışmaları 18 Kasım 1922'de sona ermiştir.

1916-1918 arasında görevde bulunan Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi, Şeyhülislamlık kurumu için yenileşmeler öngördü ve bu amaçla Darü'l-Hıkmetü'l-İslamiye adıyla bir İslam düşünceleri akademisi oluşturulmasını gündeme getirdi. Hazırlanan yasa tasarısı Meclis-i Mebusan'da uzun tartışmalara konu oldu (3 Şubat-10 Mart 1918).

Hazırlanan nizamname ve talimatname ile örgütün kadrosu 1 reis ile sayıları 9-21 arasında değişen aza, 1 başkâtip, 3 kâtip ve 3 hademe olarak belirlendi. Kurulun akaid, fıkıh ve ahlak olarak üç encümene (komisyon) ayrılması benimsendi. Dönemin basını ve siyasi çevreleri kurula kuşkuyla baktılar. Kimileri de bu yem kurumun Hıristiyan misyonerlerinin çalışmalarını hatırlatacak faaliyetlerde bulunacağını ileri sürmekteydiler. Gelenekçi kesim ise, Şeyhülislamlık'ın işlevinin ve eüdnliğinin gittikçe azaldığını, ilkin okulların ayrıldığım, bu girişimle de dini karar ve yorum yetkisinin bu kurumlara devredildiğini iddia ettiler. Nizamname gereği İstanbul dışında da müftülerin başkanlığı altında müderris ve din bilginlerinden oluşan birer fahrî (onursal) encümen oluşturulması öngörülmüştü. Bunun için aynca bir de "Taşra Encümenleri Talimatnamesi" çıkartıldı.

Darü'l-Hikmetü'l-İslamiye 25 Ağustos 1918'de Şeyhülislamlık binasında düzenlenen bir törenle çalışmalarma başladı. O gün bir de beyanname yayımlandı. Başkanlığa ilkin Fetva Emini Muğlalı Ali Rıza Efendi getirildi. Bir ay sonra bu göreve Süleymaniye Medresesi müderrislerinden İsmail Hakkı (İzmirli) seçildi. Azalar arasında İstanbul müderrislerinden Arapgirli Hüseyin Avni, Bergamalı Cevdet, Şevketi, Mehmed Hamdi, Şeyh Beşir, Şeyh Bedreddin, Müftü Mustafa Tevfik, Haydarîzade İbrahim efendilerle Bediüzzaman Said Efendi de (Said-i Nursî) vardı.

Darü'l-Hikme düzenli oturumlarını 1922'ye değin sürdürdü. Son kurul toplantısı 18 Kasım 1922'de yapıldıktan sonra kendiliğinden dağıldı. Bu dört yıllık sürede alman kararlar defterlere yazılmıştır. Bunlar arasında ilgi çekenleri, eski mektep ve medrese yapılarının başka amaçlar için kullanılmasının ve işgallerinin önlenmesi, İslam dinini küçük düşürücü yayınlara yasak konması, kadınların şarkı söylemeleri, dergilerin müstehcen resimleri, halkın İtalyan ve Yunan işgallerine karşı uyanlmalan, çocuk düşürme, kamu görevlilerinin yolsuzlukları, ramazanda operet oynatılması, Müslüman kızlara tecavüz, gençlik vb konulardır. Bunlara ilişkin uzun beyannameler de kaleme alınmış ve dönemin basınında yayımlanmıştır. Kurul üyeleri ise *Ceride-i İlmiye'de* dini makaleler yazmışlar, Ayasofya'da ve diğer büyük camilerde halka dinsel ve sosyal konulu vaazlar vermişlerdir.

Bibi. S. Albayrak, *Son Devrin İslâm Akademisi Dârü'l-Hikmeti'l-lslâmiye, Teşkilât ve Azalar,* İst., 1973.

NECDET SAKAOĞLU

DAKÜT-HLLAPETÜ'L-ALİYYE MEDRESESİ

Darü'l-Aliyye Medreseleri, Darü'l-Aliyye Medarisi de denmiştir. İstanbul medreselerinin 29 Eylül 1914-3 Mart 1924 arasındaki adlarıdır. Bu dönemde İstanbul'a halifelik merkezi anlamında "Darü'l-Hilafe" de dendiğinden başkent medreseleri, bu ad altında yenilenmeye çalışılmıştır.

18 Eylül 1914'te yürürlüğe giren "Islah-ı Medaris Nizamnamesi" ile Osmanlı medreselerinin olumsuz koşullardan kurtarılması ve çağdaşlaştırılması gündeme geldi. Öncülüğünü Şeyhülislam Hayri Efendi'nin yaptığı bu girişimde ilkin istanbul medreseleri ele almdı. Ancak bu öncelik, taşra medreselerinin büsbütün yüzüstü bırakılması olarak yorumlandı. İstanbul'daki medreselerde ise köklü yeniliklere gidilemedi. Muallimhane-i Nüvvab, Medresetü'l-Kuzat vb yeni medreseler açılırken, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye adı altında toplanan eski medreselere de ortak programlar kondu. Deneme çalışmaları 1914-1915 döneminde yapıldı. Tüm İstanbul medreselerine rüştiye veya 6 yıllık iptidaiye mezunlarının alınması kabul edildi.

Nizamnamenin gerektirdiği medrese kadrolarının ve yönetimlerinin oluşturulması, savaş döneminin koşulları nedeniyle olanaksızdı. Bununla birlikte yeni medrese düzeni "tâli kısm-ı evvel", "tâli kısm-ı sâni" ve "âli" olarak 4'er yıllık 3 aşamaya aynldı. istanbul'daki her bir medresenin hangi düzeyde öğretim ve eğitim verebileceği belirlendi. Kimi medreselere de 1 yıllık ihzari (hazırlık) sınıfı eklendi. "

Tâli" ve "sâni" aşamalı medreseleri bitirenlere şahadetname, "âli" aşamayı bitirenlere de icazetname verilmesi kuralı getirildi. Tâli ve sâni medreselerinde önceden olduğu gibi, eski medrese programlarının uygulanması sürmekle birlikte ek olarak mantık, belagat, va'z, adâb, mükaleme, tatbikat ve kitâbet-i Arabiye, Farisî, kelam, felsefe, niyaziye, tabiiye, fizik, kimya, maadin, ilm-i iktisat, siyer-i Nebî, islam tarihi, tarih-i Osmani, tarih-i edyan, coğrafya-yı Osmanî, hıfzussıhha, yazı, hitabet, malumat-ı fenniye ve ahlakiye, malumat-ı içtimaiye ve kanuniye dersleri konmuştu.

Bazı medreselerin bu ek programlarında jimnastik, çizgi resmi, ekonomi ve maliye, psikoloji, hukuk ve kavanin, hattâ Batı yabancı dilleri gibi seçmeli dersler de vardı. Bu derslerle medreselerin, çağdaş okullar karşısında çekici konuma getirilmesi amaçlanmıştı. Âli kısımda ise yine klasik medrese derslerinin yanında hilafiyat, ilm-i kelam, tarih-i ilm-i kelam, metafizik, tarih-i felsefe, felsefe-i İslamiye, edebiyat-ı Arabiye, hukuk ve kavanin, ilm-i terbiye gibi, çoğu daha önce medrese çevrelerince şiddetle reddedilen derslere yer verilmişti. Âli kısmı bitirenler, Darülfünun'a eşit düzeyde bir öğrenim yapmış sayılmaktaydılar. Ayrıca bunlara İstanbul rüusu almak, müderris ya da kadılık mesleğini seçmek hakkı da tanınmıştı.

Âli kısmın üstünde birer uzmanlık şubesi olarak tefsir ve hadis, fıkıh, kelam, felsefe ve tasavvuf bölümlerini kapsayan bir de Medresetü'l-Mütehassisin oluşturuldu. Bunun süresi 2 yıldı.

İstanbul'da Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye medresesi kapsamına alınan eski medreselerle bunlar için öngörülen öğrenci kontenjanları şöyleydi:

cılık, aşçılık, tatlıcılık, şekerlemecilik, pastacılık, bahçıvanlık, oymacılık, oyuncakçılık, telgrafçılık yer alıyordu. Bina yapımı gerçekleşmediğinden 1902'de, Vezneciler'deki Zeyneb Hanım Konağı, Hazine-i Hassa tarafından bu kuruma bırakıldı. Binada gerekli hazırlıklara girişildi ve İstanbul'daki kimsesiz, öksüz, bakıma muhtaç Müslüman çocuklarının saptanmasına başlandı. Heyet-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) tarafından alınan bir kararla da zebhiye (hayvan kesimi) vergisine bir kat zam yapılarak Darü'l-Hayr-ı Ali için sürekli ve düzenli bir gelir kaynağı öngörüldü.

19 Ağustos 1903'te resmi açılış töreni yapıldı. Kayıtlardan sonra 1 EylüPde eğitime başlandı. Ancak, kurumda, hizmete uygun donanım olmadığı gibi atölyeler de henüz yapılmamıştı. Oluşturulan eğitim-öğretim kadrosu ise sarıklı hocalardan ibaretti. Konak bahçesine iğreti bir atölye inşa edildi. 1908'deki hizmet kadrosunda bir sanayihaneler memurunun ve bir tabip binbaşının bulunması ise burada barınan ve okuyan çocukların kamusal ve askeri sanayi kuruluşlarında çıraklık ettiklerini düşündürmektedir. 1321/1903-04'e ait Maarif Nezareti Salnamesinde Darü'l-Hayr-ı Ali için sayısal bilgiler yoktur. Yalnız Yüksekkaldırım'da bir bostanın, Haydarpaşa civarında bir arsanın bu kuruma bırakıldığı, Zeyneb Hanım Konağı'nın onarımı için de 810.100 kuruş harcandığı yazılıdır.

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra, bu padişahın adını taşıyan ya da onun isteğiyle kurulmuş bulunan birçok kurum gibi Darü'l-Hayr-ı Âli de 8 Ağustos 1909 tarihinde çıkartılan yasa gereği, 21 Ağustos 1909'da kapatıldı. Zeyneb Hanım Konağı ile araç gereçler ve Darü'l-Hayr-ı Âli'ye ayrılan ödenek Darülfünun'a bırakıldı.

Bibi. *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye,* (6. Sene) İst., 1321, s. 274; Ergin, *Maarif Tarihi,* III, 1042-1046; F. R. Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış.* Ankara, 1964, s. 80d, 80f; N. Sakaoglu, *Osmanlı Eğitim Tarihi,* İst., 1991, s. 122.

NECDET SAKAOGLU

DARÜL-HİKMETÜ'L-İSLAMİYE

25 Ağustos 1918'de İstanbul'da kurulan, İslam diniyle ilgili sorunları incelemekle görevli akademik kurul. Darü'l-Hikme de denmiştir. Çalışmaları 18 Kasım 1922'de sona ermiştir.

1916-1918 arasında görevde bulunan Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi, Şeyhülislamlık kurumu için yenileşmeler öngördü ve bu amaçla Darü'l-Hikmetü'l-İslamiye adıyla bir İslam düşünceleri akademisi oluşturulmasını gündeme getirdi. Hazırlanan yasa tasarısı Meclis-i Mebusan'da uzun tartışmalara konu oldu (3 Şubat-10 Mart 1918).

Hazırlanan nizamname ve talimatname ile örgütün kadrosu 1 reis ile sayıları 9-21 arasında değişen aza, 1 başkâtip, 3 kâtip ve 3 hademe olarak belirlendi. Kurulun akaid, fıkıh ve ahlak olarak üç encümene (komisyon) ayrılması benimsendi. Dönemin basını ve siyasi çevreleri kurula kuşkuyla baktılar. Kimileri de bu yeni kurumun Hıristiyan misyonerlerinin çalışmalarını hatırlatacak faaliyetlerde bulunacağını ileri sürmekteydiler. Gelenekçi kesim ise, Şeyhülislamlık'ın işlevinin ve etkinliğinin gittikçe azaldığını, ilkin okullann aynldığını, bu girişimle de dini karar ve yorum yetkisinin bu kurumlara devredildiğini iddia ettiler. Nizamname gereği İstanbul dışında da müftülerin başkanlığı altında müderris ve din bilginlerinden oluşan birer fahrî (onursal) encümen oluşturulması öngörülmüştü. Bunun için aynca bir de "Taşra Encümenleri Talimatnamesi" çıkartıldı.

Darü'l-Hikmetu 1-îslamiye 25 Ağustos 1918'de Şeyhülislamlık binasında düzenlenen bir törenle çalışmalarına başladı. O gün bir de beyanname yayımlandı. Başkanlığa ilkin Fetva Emini Muğlalı Ali Rıza Efendi getirildi. Bir ay sonra bu göreve Süleymaniye Medresesi müderrislerinden İsmail Hakkı (İzmirli) seçildi. Azalar arasında İstanbul müderrislerinden Arapgirli Hüseyin Avni, Bergamalı Cevdet, Şevketi, Mehmed Hamdi, Şeyh Beşir, Şeyh Bedreddin, Müftü Mustafa Tevfik, Haydarîzade İbrahim efendilerle Bediüzzaman Said Efendi de (Said-i Nursî) vardı.

Darü'l-Hikme düzenli oturumlarını 1922'ye değin sürdürdü. Son kurul toplantısı 18 Kasım 1922'de yapıldıktan sonra kendiliğinden dağıldı. Bu dört yıllık sürede alman kararlar defterlere yazılmıştır. Bunlar arasında ilgi çekenleri, eski mektep ve medrese yapılarının başka amaçlar için kullanılmasının ve işgallerinin önlenmesi, İslam dinini küçük düşürücü yayınlara yasak konması, kadınların şarkı söylemeleri, dergilerin müstehcen resimleri, halkm İtalyan ve Yunan işgallerine karşı uyarılmaları, çocuk düşürme, kamu görevlüerinin yolsuzluktan, ramazanda operet oynatılması, Müslüman kızlara tecavüz, gençlik vb konulardır. Bunlara ilişkin uzun beyannameler de kaleme alınmış ve dönemin basınında yayımlanmıştır. Kurul üyeleri ise *Ceride-i llmiye'de* dini makaleler yazmışlar, Ayasofya'da ve diğer büyük camilerde halka dinsel ve sosyal konulu vaazlar vermişlerdir.

Bibi. S. Albayrak, *Son Devriyi İslâm Akademisi Dârü'l-Hikmetii-îslâmiye. Teşkilât ve Azalar,* ist., 1973.

NECDET SAKAOGLU

DARÜ'L-HİIAFETÜ'L-ALİYYE MEDRESESİ

Darü'l-Aliyye Medreseleri, Darü'l-Aliyye Medarisi de denmiştir. İstanbul medreselerinin 29 Eylül 1914-3 Mart 1924 arasındaki adlandır. Bu dönemde İstanbul'a halifelik merkezi anlamında "Darü'l-Hilafe" de dendiğinden başkent medreseleri, bu ad altında yenilenmeye çalışılmıştır.

18 Eylül 1914'te yürürlüğe giren "İslah-ı Medaris Nizamnamesi" ile Osmanlı medreselerinin olumsuz koşullardan kurtarılması ve çağdaşlaştırılması gündeme geldi. Öncülüğünü Şeyhülislam Hayri Efendinin yaptığı bu girişimde ilkin İstanbul medreseleri ele alındı. Ancak bu öncelik, taşra medreselerinin büsbütün yüzüstü bırakılması olarak yorumlandı. İstanbul'daki medreselerde ise köklü yeniliklere gidilemedi. Muallimhane-i Nüvvab, Medresetü'l-Kuzat vb yeni medreseler açılırken, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye adı altında toplanan eski medreselere de ortak programlar kondu. Deneme çalışmaları 1914-1915 döneminde yapıldı. Tüm İstanbul medreselerine rüştiye veya 6 yıllık iptidaiye mezunlarının alınması kabul edildi.

Nizamnamenin gerektirdiği medrese kadrolarının ve yönetimlerinin oluşturulması, savaş döneminin koşullan nedeniyle olanaksızdı. Bununla birlikte yeni medrese düzeni "tâli kısm-ı evvel", "tâli kısm-ı sâni" ve "âli" olarak 4'er yıllık 3 aşamaya ayrıldı. İstanbul'daki her bir medresenin hangi düzeyde öğretim ve eğitim verebileceği belirlendi. Kimi medreselere de 1 yıllık ihzari (hazırlık) sınıfı eklendi. "

Tâli" ve "sâni" aşamalı medreseleri bitirenlere şahadetname, "âli" aşamayı bitirenlere de icazetname verilmesi kuralı getirildi. Tâli ve sâni medreselerinde önceden olduğu gibi, eski medrese programlarının uygulanması sürmekle birlikte ek olarak mantık, belagat, va'z, adâb, mükaleme, tatbikat ve kitâbet-i Arabiye, Farisî, kelam, felsefe, niyaziye, tabiiye, fizik, kimya, maadin, ilm-i iktisat, siyer-i Nebî, İslam tarihi, tarih-i Osmani, tarih-i edyan, coğrafya-yı Osmanî, hıfzussıhha, yazı, hitabet, malumat-ı fenniye ve ahlakiye, malumat-ı içtimaiye ve kanuniye dersleri konmuştu.

Bazı medreselerin bu ek programlarında jimnastik, çizgi resmi, ekonomi ve maliye, psikoloji, hukuk ve kavanin, hattâ Batı yabancı dilleri gibi seçmeli dersler de vardı. Bu derslerle medreselerin, çağdaş okullar karşısında çekici konuma getirilmesi amaçlanmıştı. Âli kısımda ise yine klasik medrese derslerinin yanında hilafiyat, ilm-i kelam, tarih-i ilm-i kelam, metafizik, tarih-i felsefe, felsefe-i İslamiye, edebiyat-ı Arabiye, hukuk ve kavanin, ilm-i terbiye gibi, çoğu daha önce medrese çevrelerince şiddetle reddedilen derslere yer verilmişti. Âli kısmı bitirenler, Darülfünun'a eşit düzeyde bir öğrenim yapmış sayılmaktaydılar. Ayrıca bunlara İstanbul rüusu almak, müderris ya da kadılık mesleğini seçmek hakkı da tanınmıştı.

Âli kısmın üstünde birer uzmanlık şubesi olarak tefsir ve hadis, fıkıh, kelam, felsefe ve tasavvuf bölümlerini kapsayan bir de Medresetü'l-Mütehassisin oluşturuldu. Bunun süresi 2 yıldı.

İstanbul'da Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye medresesi kapsamına alman eski medreselerle bunlar için öngörülen öğrenci kontenjanları şöyleydi;

Şemsi Paşa (25), Ahmediye (Üsküdar) (35), Mihrimah (60), Atik Valide (45), Çinili (20), Sultan Ahmed (100), Ayasofya (80), Vanî Efendi (30), Hacı Beşir Ağa (20), Köprülü (30), Nur-ı Osmaniye (35), Mahmud Paşa (40), Mehmed Ağa (25), Küçük Ayasofya (60), Dizdariye (20), Hadım Hasan Paşa (20), Atik Ali (45), Sinan Paşa (45), Çorlulu Ali Paşa (75), Merzifonî Mustafa Paşa (25), Kemankeş Mustafa Paşa (40), Şahkulu (30), Darü'l-Hadis-i Bosnavî (20), Gazenfer Ağa (30), Darü'l-Hadis-i Hasan Ağa (20), Süleyman Subaşı (40), İbrahim Kethüda (10), Molla Güranî (10), Papazzade (40), Ankaravî İsmail Efendi (30), Mimar Kasım Ağa (20), Kalenderhane (40), Esmihan Sultan (45), Valide Sultan (35), Karagümrük (13), Cedid Ali Paşa (35), Hüseyniye (35), Üçbaş **(26),** Cedid Abdürrahim Efendi **(16),** Kaba Halil Efendi (25), Papazzade Ahmed Paşa (20), Küçük Medrese (10), Hâmid Efendi (35), Pirî Mehmed Paşa (15), Haydar Paşa (40), Damat Mehmed Efendi (15), Çayırlı (40), Muid Ahmed Efendi (35), Hüseyniye (Ulâ) (25), Tûti Abdüllatif Efendi (15), Tabhane Darülhadisi (Süleymaniye) (80), Mislî Ali Efendi (20), Kıbrıslı Abdullah Efendi (15), Bayezid (40), Şehzade (40), Kuyucu Murad Paşa (30), Damat Cedid İbrahim Paşa (30), Ekmekçizade (40), Süleymaniye Medreseleri (170), Darülhadis (Süleymaniye) (30), Medaris-i Semaniye (Fatih) (320), Tetimmeler (190).

2.733 medrese öğrencisinin devam edebileceği bu 65 medrese, 1915'te Islah-ı Medaris Nizamnamesi'nde yapılan bir değişiklikle eskiden olduğu gibi "ibtida-i hariç", "ibtida-i dahil" ve "sahn" aşamalarına ayrıldı, "tâli", "sâni", "âli" adları kaldırıldı.

Medresetü'l-Mütehassisin'e de önceden olduğu gibi Medrese-i Süleymaniye dendi. Buraya bir de edebiyat şubesi eklendi. Öğrenim süresi ise 3 yıla çıkartıldı. Diğer medreselerde ise aşamaların süreleri ihzari (2), "hariç" (3), "dahil" (3), sahn (3) yıl oldu. 1917'de yeni bir nizamname yayımlandı. 1923'te ise, İstanbul ve taşra Darü'l-Hilafe medreselerinin ıslahıyla görevli bir komisyon çalışmalarını sürdürmekteydi. Burada belirlenen konular, Ankara'da toplanan Birinci Heyet-i İlmiye' de ele alındı. Bu medreseler için 15 yıllık öğretim süresi öngören bir program kabul edildi. Bunun uygulamasına geçilmeden, 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabul edilmesiyle medreseler kapandı.

Bibi. S. Kütükoğlu, "Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arafesinde İstanbul Medreseleri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,* VII, cüz 1-2, (1978), *Ceride-i ilmiyye,* Nüsha-i Fevkalâde, İst., 1330, s. 243 vd; *Darü'l- Hilâfe Medreseleri Ders Cetvelleri ve Müfredat Programı,* Ankara, 1339; Ergin, *Maarif Tarihi,* I, 140 vd; Uzunçarşılı, *İlmiye,* 263 vd; Nafi Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi,* ikinci kitap, İst., 1932, s. 105-110; F. R. Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 80 vd.

NECDET SAKAOĞLU

DARÜLKURRALAR

İslam tarihinin ilk yıllarından itibaren, Kuran'ın, belirli kurallara uyularak doğru biçimde okunmasını sağlamak üzere "ilm-i kıraat" denilen bir bilim, eğitim dalı ortaya çıkmıştır. Hz Muhammed'in sağlığında Kabe'de başlayan, daha sonra bazı sahabilerin evlerinde ve ilk camilerde sürdürülen bu eğitim zamanla kurumlaşmış ve "dârü'l-Kur'an" "dârü'l-huffaz" veya "dârü'l-kurrâ" olarak adlandırılan, özellikle bu amaç için inşa edilmiş olan birtakım binalarda yapılagelmiştir. İslam dünyasında bu yapı türünün hangi dönemde ve nerede doğduğu yeterince araştırılmamış, erken tarihli örnekler de tarihe karışmıştır.

Osmanlı mimarisi tarihinde, Orhan Gazi döneminin başlarından 15. yy'm sonlarına kadar geçen süre içinde inşa ettirilen darülkurralarm hepsi ortadan kalkmış olup bu yapıların mimari özellikleri hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Bu yüzden Anadolu Türk mimarisinde günümüze intikal edebilmiş ve İstanbul'daki örneklere öncülük etmiş olan en erken darülkurralar Konya'da Karamanoğulları tarafından 15. yy'da yaptırılan ve darülhuffaz olarak adlandırılan yapılardır. **13.** yy'a ait Selçuklu mescitlerinin tasarımını sürdüren Karamanoğlu darülhuffazları kare planlı ve kubbeyle örtülü bir birimden meydana gelmektedir.

İstanbul'da bugüne gelebilmiş en eski tarihli darülkurralar 16. yy'ın ikinci yarısına aittir. Hepsi de Koca Sinan'ın eseri olan bu yapılarda Karamanoğlu darülhuffazlarında görülen tasarımın, en parlak çağını yaşayan Osmanlı mimarisine özgü malzeme seçimi, inşaat teknikleri, oranlar ve ayrıntılarla geliştirilerek sürdürüldüğü dikkati çekmektedir.

İstanbul'daki bu örneklerin en eskisi ve en başarılısı olan Süleymaniye Külliyesi'ndeki(->) darülkurra (1557'den önce) bazı araştırmacılar tarafından, yanlış teşhisler sonucunda türbedar odası veya darülhadis dershanesi olarak değerlendirilmiştir. Bu yapı, külliye içindeki yerleşimi ve oranları açısından kendi türü içinde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Cami ve Kanuni Türbesi ile birlikte, külliyenin yerleşim düzenini yönlendiren ve kıble ekseni ile çakışan çizgi üzerinde, caminin kıble tarafındaki avlunun sınırında yer almaktadır. Avlu yönüne doğru taşkınlık yapan kitlesi, bir sarnıcın üzerinde yükselmekte, bu sebepten ötürü, olduğundan daha büyük ve heybetli durmaktadır. Duvarlar kesme küfeki taşı ile örülmüş, kapı ve pencere sövelerinde beyaz mermer kullanılmıştır. Kıble yönüne açılan basık kemerli kapı, sivri kemerli sığ bir niş ve dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış, önünde bulunan sahanlık iki yandan merdivenlerle kuşatılmıştır. Cephelerde, altta ve üstte ikişer pencere yer almakta, alttakilerin dikdörtgen açıklıkları sövelerle çerçevelenmiş ve sivri hafifletme kemerleri ile taçlandırılmış bulunmaktadır. Hafifletme kemerlerinin aynaları düz küfeki levhaları ile kapatılmış, sivri kemerli tepe pencereleri çift cidarlı alçı revzenlerle donatılmıştır. Kurşun kaplı kubbe on iki köşeli basık bir kasnağın üzerinde yükselir.

Vefa'da, II. Mehmed (Fatih) dönemine ait (vakfiye tarihi 1465) Molla Hüsrev Mescidi'nin yanında yer alan 1565 tarihli Hüsrev Kethüda Darülkurrasinda da aynı duvar örgüsü ve pencere ayrıntıları görülür. Ancak Süleymaniye Darülkurrasından farklı olarak bu yapıda cephelerin eksenine birer adet filgözü tepe penceresi yerleştirilmiş, gerek bunlar gerekse de hafifletme kemerlerinin aynaları beyaz mermerden mamul geometrik şebekelerle doldurulmuştur. Dikdörtgen bir çökertme içinde bulunan girişin basık kemeri, alternatif olarak beyaz mermer ve somaki taşları ile örülmüş, kubbeye geçişte yivli tromplar kullanılmıştır.

Eyüp'te Sokollu Mehmed Paşa'nın (ö. 1579) eşi İsmihan Sultan (ö. 1585) ile birlikte inşa ettirdikleri küçük külliyenin bünyesinde yer alan darülkurrada ilk göze çarpan özellik, girişin önünde yükselen tek kubbeli revaktır. Yaklaşık 150 yıl önce Konya'da Karamanoğlu döneminde inşa ettirilen Hacı Ali Darülhuffazındaki bir mimari çözümle burada tekrar karşılaşılması, Koca Sinan'ın Anadolu Türk mimarisi mirasından ne denli yararlandığının kanıtlarından sadece birisidir. Zemindeki aşırı nem hesaba katılarak darülkurranın kotu çevreye göre yüksek tutulmuş, revağm örttüğü giriş sahanlığı çift kollu bir merdivenle donatılmıştır. Revak kubbesini taşıyan sivri kemerler baklavalı başlıkları olan sütunlara oturur. Kesme küfeki taşı ve tuğla ile

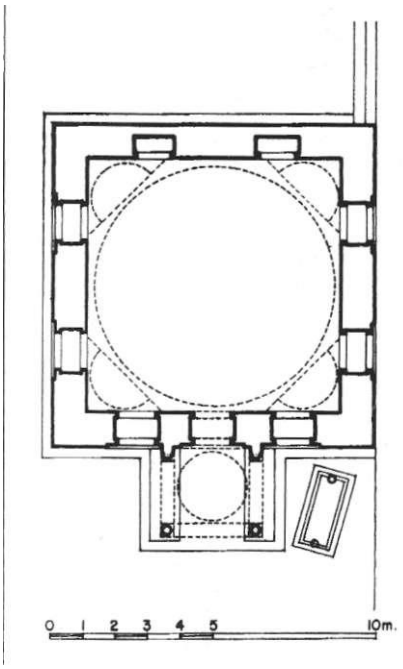

İsmihan Sultan Darülkurrasf nın vaziyet planı.
Kuran, *Mimar Sinan*

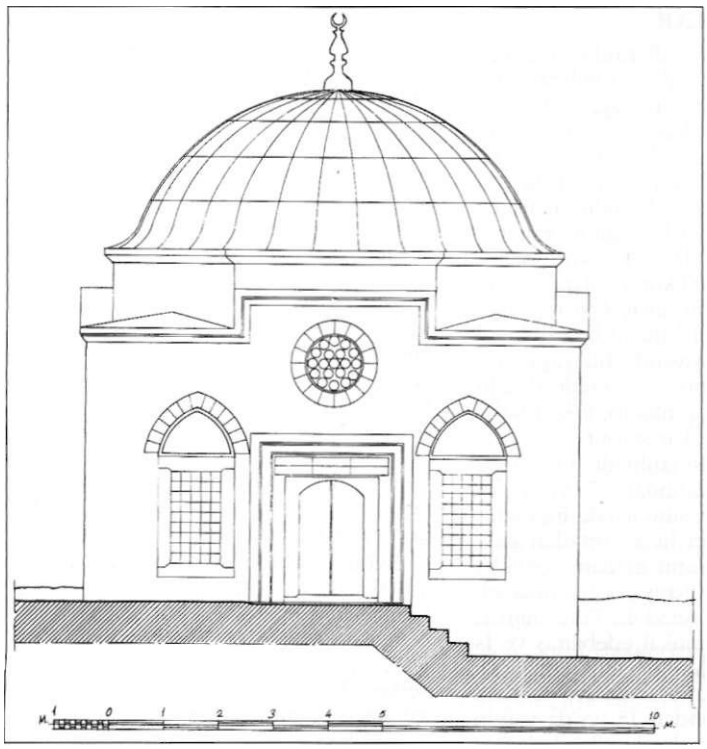

Hüsrev Kethüda Darülkurrasının bir cephe çizimi. *Ali Sami Clgen. 1945*

meydana getirilmiş almaşık örgünün görüldüğü cephelerin üçünde (giriş cephesi ile yan cephelerde) mermer söveli. sivri hafifletme kemerli, dikdörtgen açıklıklı ikişer pencere ile eksenlerde sivri kemerli birer tepe penceresi açılmıştır. Kubbeyi, içeriden stalaktik dolgulu trompla dışarıdan on iki köşeli bir kasnak takviye etmektedir. Almaşık örgülü hafifletme kemerlerinin aynaları geometrik mermer şebekelerle kapatılmıştır. Günümüzde çocuk kitaplığı olarak kullanılan darülkurranın revak kubbesi ile ana kubbesinde, ayrıca tromplarında döneminden kalma kalem işleri seçilmektedir.

Bağlı bulunduğu külliye içindeki konumu hakkında farklı görüşlerin ileri sürüldüğü Atik Valide Darülkurrası'nrn (1578' den önce), cami-medrese ikilisinin batısında, birbirine bitişik darüşşifa. imaret ve darülhadis bölümlerinin oluşturduğu yapı adasının güneydoğu köşesinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Darülkurra da dahil olmak üzere, söz konusu bölümler 18. yy'ın sonundan itibaren özgün kullanımlarını yitirerek birtakım yeni faaliyetlere tahsis edilmiş, bu arada, mimari nitelikleri dikkate alınmaksızın tadil edilmişlerdir. Yakın zamana kadar Toptaşı Cezaevinin hamamı olarak kullanılan darülkurramn almaşık örgülü duvarlan dışarıdan görülebilmektedir.

Koca Sinan'ın eserleri arasında adları geçen, ancak günümüze ulaşamamış olan Babıâli'de, Beylerbeyi Sofu Mehmed Paşa (ö. 1551) tarafından darülhadisle birlikte 1544'ten önce inşa ettirildiği tahmin edilen darülkurra ile Fatih'te 1577-1580 arasına tarihlenebilen Kadızade Efendi (Çırçır) Darülkurrası'nrn da aynı mimari özelliklere sahip oldukları tahmin edilebilir. İstanbul'daki darülkurralarm ortak bir özelliği de büyük ya da ufak kapsamlı bir külliyenin programı içinde yer almaları, en azmdan bir cami veya mescidin yanında inşa edilmiş olmalarıdır.

16. yy'ın sonundan itibaren, genel olarak Osmanlı mimarisinde gözlendiği gibi, İstanbul'da darülkurralarm sayısında belirgin bir düşüş tespit edilmekte, bu yapı tipi âdeta mimarinin repertuvarından dışlanmaktadır. Bu gerileyiş, devletin mali gücünün zayıflamasına paralel olarak külliyelerin mimari programlarının daralması, ayrıcı darülkurralarm varlığına rağmen kıraat eğitiminin camilerde ve "kurralarm" evlerinde yaygın biçimde devam etmesi ile açıklanabilir.

Bibi. Kuran, *Mimar Sinan,* 76, 133, 176-178, 184, 355-357; Z. Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapılan", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* İst., 1988. s. 276-279; M. B. Tanman, "Dârülkurrâ/Mimari", *DİA,* VIII. 545-548.

M. BAHA TANMAN

DARÜLMESNEVİ

bak. MESNEVİHANE TEKKESİ

DARÜLMUALLİMAT

26 Nisan 1870'te İstanbul'da açılan kız okullarına öğretmen yetiştirme amaçlı ilk kız meslek okuludur. Dersaadet Darülmuallimatı da denmiştir.

1869'da yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, kadın öğretmenler yetiştirilmesini de öngördüğünden Maarif Nazırı Saffet Paşa gereği için çalışmalar başlattı. Ayasofya'da Yerebatan'da bir konak kiralandı. Dersaadet Darülmuallimatı adı verilen okul için öğretmenler ve personel görevlendirildi. 8 Şubat 1870'te düzenlenen giriş sınavına katılan 32 kız, emsile, amâl-i erbaa (dört işlem), coğrafya, imla, sülüs yazı, resim, nakış ve terzilik alanlarında denendiler. 31 Mart 1870'te Maarif Meclisi'nde okulla ilgili program, ödenek, ücret vb konularda kararlar alındı. O sıradaki koşullar uygun görülmediğinden okula gayrimüslim kızların alınması ertelendi.

Açılışında inas (kız) rüştiyesi ve iptidai üstü 1 yıllık ve rüştiye(->) eşidi bir okul olarak örgütlenen Darülmuallimat'a ulûm-ı diniye ve ahlak, kavaid-i lisan ve inşa, hesap, nakış, ameliyat-ı hayatiye, resim, hatt-ı sülüs ve nesih, tarih-i Osmani, coğrafya dersleri kondu. 26 Nisan 1870'te bir tören düzenlenerek ders başlatıldı. Saffet Paşa açış konuşmasında kızların okutulmasındaki yararları vurguladı. Okuldaki beceri ve uygulama dersleri için Madam Palker ile Zalker Efendi (resim), Madam Eliza Maynok ve Arnik (nakış) gibi gayrimüslim öğretmenler ve usta öğreticiler de görevlendirildi. 1871' de mezun olan kızların dişlerinden bir sergi açıldı.

1872-1873 öğretim yılında okulun öğretim süresi 3 yıla çıkarıldı. Bu evrede mezun olan 17 "muallime" (kadın öğretmen) İstanbul'daki inas rüştiyelerinde görev aldılar. İstanbullu aileler okula ve buradan mezun olan kadın öğretmenlere ilk günden sıcak baktılar. Kızlar için Darülmuallimat'a girmek bir ideal oldu. 1875'te okul, 1 yıllık Darülmuallimat-ı Sıbyan (ilköğretmen okulu) ve 3 yıllık Darülmuallimat-ı Rüşdi (orta öğretmen okulu) adları ile iki şubeye ayrıldı. 1877' de ders programına "musiki" de eklendi. Bu dersi okutmakla Refika Hanım adında bir Müslüman kadın görevlendirildi. Ancak, okuldaki erkek öğretmenlerle kadın öğretmenler birbirlerini görmemekte, kendi odalarından mubassır (gözcü) eşliğinde derslere gidip dönmekteydiler. 1878' de Darülmuallimat-ı Rüşdi'den mezun olan 8 muallime hanım ile sıbyan şubesinden diploma alan 5 öğretmen de yine İstanbul okullarına atandılar. 1879'da okul programına usul-i tedrisi (öğretim yöntemi) dersi de kondu. Bu dersin öğretmenliğini Ayşe Sıdıka Hanım üstlendi. İlk kez bir kadın müdür de (Fatma Zehra Hanım) o yıl atandı.

1881-1882'de bir yıl kapalı kalan Darülmuallimat, ertesi yıl açıldı. Rüşdi ve iptidai şubeleri ayrı yönetimlerle örgütlendi. Okulun her iki şubesi 1895'te Koska'da bir konağa taşmdı. Bu sırada yeni bir ders programı ile talimatname (yönetmelik) hazırlandı. Darülmuallimat'a, 6 yıllık rüştiye eşiti "ihtiyat" sınıfları ile bunun üstünde 3 yıllık bir öğretim süresi belirlendi. Öğretim kadrosunda ise kadınlar çoğunluk elde ettiler. 1903'te ders programı bir kez daha yenilendi. Programa Arapça, Farsça, kitabet ve tatbikat, hıfzussıhha, idare-i beytiye, el hünerleri dersleri eklendi.

19H'e değin 737 mezun veren Darülmuallimatin yanında bir de "leyli" (parasız yatılı) Darülmuallimat açılması düşü-

nüldü. Bu amaçla Fatih Çarşamba'da Saib Paşa Konağındaki Leyli İnas Sanayi Mektebi içinde bir şube açıldı. 1912'de bu şube ve Koska'daki okul, Çapa'da Derviş Paşa Konağına taşındı. Yeni bir öğretim kadrosu oluşturuldu. Kız öğrencilerin bir bölümü yatılı, bir bölümü gündüzlüydü. Yanan okul binasının yerine 1914'te Darülmuallimat-ı Aliye (yüksek kız öğretmen okulu) levhasını taşıyan yeni bir bina yapıldı.

İnas Darülfünunu öğrencileri de burada barınmaktaydılar. 1914'te Darülmuallimat, "iptidai kısmı" (uygulama ilkokulu), "İptidai Darülmuallimat" (kız öğretmen okulu), "Ana Muallim Mektebi" ve "Ana Mektebi" olarak dört kısma ayrıldı. 1915'te Darülmuallimin(->) ve Darülmuallimat için yeni bir nizamname (tüzük) çıkarıldı. 1916-1917 öğretim yılında okul mevcudu artarak 803 yatılı, 276 gündüzlü mevcuda ulaştı. 1918'de 217 mezun verildi. Bunların büyük bölümü taşra okullarına atandılar.

1922-1923 öğretim yılında Darülmuallimat'm yönetimi, Ankara'daki milli hükümete bağlandı. 1923'te okul pencerelerindeki kafesler kaldırıldı. Hızlı bir çağdaşlaşma hareketi yaşandı. Konferans ve sinema salonu, spor salonu hizmete girdi. Okula piyanolar alındı. 1924'te Darülmuallimat kapatılarak yerine laik öğretim programıyla İstanbul Kız Muallim Mektebi açıldı.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* II, 557-572; Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi,* İst., 1993, s. 153; *Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye,* Dördüncü Sene, İst., 1319, s. 128; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi,* İst., 1991, s. 80.

NECDET SAKAOĞLU

DARÜLMUATTİMAT BİNASI

Çapa'da, Millet Caddesi üzerindedir. Kapısının üzerindeki çini kitabeden 1332/1914'te inşa edildiği öğrenilmektedir. Bu kitabede bulunan "Hakkı" imzası 1908-1916 arasında Darülmuallimin (erkek öğretmen okulu) ve Damlmuallimat'ta hat dersleri veren, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'na (1886-1978) aittir. I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin bütün özelliklerini taşıyan yapının mimarı hakkında kesin bir bilgi yoktur.

Kısmi bir bodrum ile üç kattan oluşan ana yapı Millet Caddesi'ne paralel olarak yerleştirilmiş, ön ve arka cepheleri yapınm ekseninde ve uçlarında yer alan çıkmalarla hareketlendirilmiştir. Kitabeli giriş kapısının yer aldığı ortadaki çıkma büyük boyutlu bir giriş bölümünü barındırmakta, yanlarda birer adet yönetim odasıyla, yapı boyunca devam eden koridorlar bu bölüme açılmaktadır. Yapı, ana girişin eksenine göre simetrik biçimde tasarlanmıştır. Binanın arka cephesinin ekseninde yer alan ve ön cephedekine tekabül eden çıkmaya ise giriş bölümünden başlayan, birinci kata geçit veren çift kollu merdiven yerleştirilmiştir. Ön cephe üzerinde sıralanan sınıflar koridorlara açılmakta, koridorların uçlarında arka cephedeki yan çıkmaların içine yerleştirilmiş tek kollu merdivenler bulunmaktadır.

Darülmuallimat binasının genel görünümü (üstte) ve girişi (sağda). *Yavuz Çelenk, 1994 (üst), Aras Neftçi, 1990 (sağ)*

Aynı tasarımın gözlendiği üst kadarda bazı birimler yatakhanelere tahsis edilmiştir. Koridorların ucundaki merdivenlerin altından ulaşılan bodrum katında, bir koridor üzerinde yemekhane, mutfak ve diğer servis birimleri sıralanmaktadır. Söz konusu koridorun ekseninde bulunan merdivenlerin sonunda sivri kemerli üç açıklıktan mescit bölümüne geçilmektedir. Çini bezemeleri ile dikkati çeken mescit, ana yapının arka cephesinde bulunan, uçlan kesik elips planlı, iki katlı yapının zemin katını işgal eder. Mescidin üstünde yer alan, mescide oranla hayli yüksek tavanlı mekânın aslında amfi şeklinde tasarlanmış çok amaçlı kullanılabilen (tiyatro-konferans vb) bir salon olduğu bilinmektedir. Ana bi-

nanın sol tarafında bağımsız bir kitle olarak tasarlanmış dikdörtgen planlı spor salonu bulunmaktadır.

Darülmuallimat'ın süsleme programı, I. Ulusal Mimarlık Dönemi Üslubu'nun özelliklerini yansıtmakta, cephe tasarımıyla süsleme öğeleri arasında üslup birliği gözlenmektedir. Millet Caddesi'ne bakan ön cephe ve binanın iki yan cephesi tasarım açısından I. Ulusal Mimarlık Dönemi yapılarının hepsinde olduğu gibi, arka cepheyle kıyaslanmayacak şekilde özenle ele alınmıştır. Söz konusu cephede, zemin ve birinci kat pencere üstlerinde dikdörtgen, üst kat sivri kemerli pencerelerin çevresinde ise kemer dolgusu şeklinde düzenlenmiş, firuze ve lacivertle renklendirilmiş, stilize bitki dekorlu çini bezemeler görülmektedir. Ayrıca üst kat pencere aralarına büyük boyutlu, dilimli, firuze renkli çini kabaralar yerleştirilmiştir.

Dış cephede ağırlıklı olarak görülen çini süslemeye, yapının içinde sadece girişteki hazırlık bölümünün yuvarlatılarak genişletilmiş yan duvarlarında ve mescit bölümünde rastlanmaktadır. Giriş bölümünde karşılıklı olarak üçer pano şeklinde düzenlenmiş, iki farklı kompozisyondan oluşan çok renkli çini bezemeler, alttaki firuze ve lacivert renkli örgülü geçmeli levhalara oturtulmuştur.

Yapıda çininin en yoğun olarak kullanıldığı birim mescit bölümüdür. Ana binanın arkasına bitişik olan, salon ve mescidin bulunduğu bu küçük bina günümüzde dıştan seramik karolarla kaplanmıştır. Mescidin içinde bütün duvarlar yerden tavana kadar dönemin Kütahya çinileriyle kaplı olup, 15. yy Karaman İbrahim Bey İmareti mihrabından esinlenilerek yapılan mihrabının üstünde, Kütahyalı çini ustası "Mehmed Emin"in imzası ve "1331/1913" şeklinde yapım tarihi görülmektedir. Yapı ile çağdaş bu orijinal çinilerin büyük bir kısmının, 1987'deki bir onarım sırasında günümüz çinileriyle değiştirildiği bilinmektedir.

Çini süsleme yanında yapının genelinde hâkim bir bezeme unsuru da alçı süslemedir. Yapıda hemen bütün mekânlarda, Selçuklu ve klasik Osmanlı üsluplarından derlenmiş motiflerin (mukarnaslı silmeler, sarkıtlar, geometrik geçmeler) görüldüğü kartonpiyer tekniğiyle yapılmış alçı tavan süslemeleri dikkati çekmektedir.

Oldukça iyi durumda günümüze ulaşmış olan bu yapı yine öğretmen okulu olarak hizmet vermektedir.

Bibi. H. Arlı, "Kütahyalı Mehmed Emin Usta ve Eserlerinin Üslûbu", (İÜ, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İst., 1989; M. F. Bayraktar. "Baltacıoğlu İsmayıl Hakkı", *DİA,* V, 36-38.

HAKAN ARLI

DARÜLMUALLİMİN

Temel eğitim ve genel kültür için öğretmen yetiştirmeyi amaçlayan ilk meslek okulu. Darülmuallimin-i Rüşdi de denmiştir. **16** Mart 1848'de Fatih'te açıldı. 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu yürürlüğe girdikten sonra programında önemli değişiklikler yapılarak yerini İstanbul Erkek Muallim Mektebine (öğretmen okulu) bıraktı.

Cevdet Paşa(->) Darülmuallimin'in açılışını, rüştiyelere(-+) öğretmen yetiştirme ihtiyacına bağlar. 1838'den itibaren İstanbul'da rüştiyeler açılmaya başlayınca bu kurumlarda ders verebilecek elemanlara ihtiyaç doğdu. Fatih'teki Mekkizade Türbesi yanındaki özel bir projeyle yapılmış olan rüştiye binasında Darülmuallimin-i Rüşdi adıyla yeni bir okul açıldı. Buraya medrese öğrencilerinden "şakird" (öğrenci) alındı. Kaydolan 30 öğretmen adayının yetişmesi için program, yönetmelik, kitap ve öğretim kadrosu yoktu. Cevdet Efendi (Paşa) muallim-i evvel (müdür) atandı. Medreselerden ve camilerden seçilen hocalarla bir kadro oluşturuldu. Cevdet Efendi, ilk Darülmuallimin Nizamnamesini hazırladı. Bu tüzükle kayıt kabul koşullan, ders programı, öğrenim süresi, öğretim kadrosu, sınavlar, mezuniyet ve öğretmenliğe geçiş koşullan belirlendi. Öğrencilere aylık bağlanarak cerre çıkmalan yasaklandı. Okul, kısa sürede İstanbul'un ilk düzenli ve disiplinli meslek okulu konumunu elde etti. 3 yıl süreli Darülmuallimin'de medrese derslerinin yanında ifade usulü, Farisî, hesap ve hendese, mesaha ve hey'et, coğrafya dersleri de vardı. 1851'de yürürlüğü giren ilk nizamnamesinde 1855'te değişiklikler yapıldı. Öğretmen adaylarının daha iyi yetiştirilmeleri için mevcut 30'dan 20'ye indirildi.

15 Kasım 1868'de İstanbul'daki iptidailere de öğretmen yetiştirmek için Darülmuallimin-i Rüşdi'ye bağlı Sıbyan Mektebi Darülmuallimini açıldı. Beyazıt'taki Matbaa-yi Atika (halen yerinde İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi vardır) binası bu şubeye verildi. Cami derslerin» izleyenlerden, medreselilerden sınavla alman öğrencilere bu yeni şubede 1 yıl süreyle meslek eğitimi verilmeye başlandı. Amaç ilköğretim çağındaki çocuklara okuma yazma, hesap, ilmihal vb dersleri verebilecek elemanlar yetiştirmekti. Darülmuanimin-i Sıbyan denen bu yarı bağımsız şubede ulûm-ı diniye, mehariç ve tecvid, imla ve inşa, hüsn-i hat, coğrafya, tarih, hesap, sarf-ı Osmani gibi dersler vardı. Bir yenilik olarak da "usul-i cedide üzere tehecci dersi" (harfleri ünlülerle seslendirerek hecelemek) konmuştu. Bu şubeye sonraki yıllarda Darialmuallimin-i İptidai dendi.

1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlanınca Darülmuallimin-i Rüşdi'nin mevcudu 100'e çıkarıldı. Okula bir Arapça mükâleme (diksiyon) öğretmeni atandı. **26** Nisan 1870'te kızlar için İstanbul'da bir Darüimuallimat(->) açılması bu okullara verilen önemi daha da artırdı. 14 Mart 1874'te 3 yıllık okula bir de 2 yıllık Darülmuallimin-i İdadi şubesi eklendi. Burayı bitirenlerin İstanbul'daki idadilerde ve eşiti diğer okullarda öğretmenlik yapmaları öngörüldü. Darülmuallimin-i Rüşdiye ile idadi mezunlarından 10 öğrencinin sınavla alındığı bu şubeye 1891'de Darülmuallimin-i Âli adı verildi. Bu şube "fen" ve "edebiyat" sınıflarını içeriyordu. 1892'de Darülmuallimin, "iptidai", "tâli" ve "âli" olarak 3 şubeli yeni bir programa geçti. İptidai şubesi 2, tâli ve âli şubeler 3'er yıl oldu. 1894'te programlarda bir kez daha değişiklik yapıldı. 1895'te âli kısmın fen ve edebiyat şubelerinin bir kısım dersleri birleştirildi. Bu şubeler 1901'de 2 yıla indirildi. Ertesi yıl iptidai şubesi kaldırılarak tâli şubeyle birleştirildi ve öğretim süresi **6** yıl oldu. Âli şube de Darülfünun'a bağlandı.

1908'de II. Meşrutiyet ilan edilince Darülmuallimin-i İptidai yeniden bağımsız konuma getirildi. Yalnız İstanbul'un değil tüm ülkenin öğretmen gereksinimine cevap verebilmek için ani bir kararla bu okula, diğer eğitim kurumlarından sınavsız 900 öğrenci kaydırıldı. Beyazıt'taki okul dar geldiğinden Fatih'te Çarşamba'da bir konak kiralandı. Sıra, araç gereç yokluğundan dersler yerde hasırlar üstünde yapılıyordu. Öğrenciler ise medrese hücrelerinde barınmakta ve imaretlerde karınlarını doyurmaktaydılar. Disiplin sağlanamadı ve umulan sonuç alınamadı. 1909'da yeni bir düzenlemeye gidildi. Darülmuallimin'in şubelerinin tek çatı altmda toplanması ve mevcudunun 150'ye indirilmesi benimsendi.

Müdürlük görevine getirilenlerden Said Bey ile Satı Bey, Cağaloğlu'ndaki eski Lisan Mektebinde daha sonra tahsis edilen Darülmaarif (halen Cağaloğlu Anadolu Lisesi) binasında çağdaş anlamda bir öğretmen okulunu İstanbul Darülmuallimi adıyla kurmayı başardılar. Muallim Cevdet (İnançalp), Selim Sırrı (Tarcan), İbrahim Alaeddin (Gövsa), İhsan Şerif (Suru), Ali Reşad vb öğretmenleriyle ünlenen bu okulda terbiye-i bedeniye (jimnastik), elişleri, müzik, çocuk edebiyatı gibi dersler de okutulmaya başlandı. Bir başka yenilik olarak öğrencilere İstanbul'u tanıtıcı geziler düzenlendi. 1913'te öğretim süresi 8 yıla çıkarıldı. Darülmuallimin-i Âliye de 3 yıl süreli ve Darülfünundan bağımsız bir konum kazandı. Bu uygulama 1914'e kadar 3 yıl sürdü ve sonradan Yüksek Öğretmen Okulu admı alan Darülmuallimin-i Âliye yeniden Darülfünun'a bağlandı. I. Dünya Savaşı yıllarında (1914-1918) Darülmuallimin sıkıntılı bir dönem geçirdi.

1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü ardından biçimsel olarak Darülmuallimin kapatılarak yerine İstanbul Erkek Muallim Mektebi açıldı.

Bibi. *Takvim-i Vekayî,* defa 361, 11 Muharrem 1264, defa 372, 23 R. âhir 1264; Cevdet, *Tezakir,* IV, 37-39; Ergin, *Maarif Tarihi,* II, 475-490; Nafi Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi,* birinci kitap, İst., 1930, s. 111 vd; Y. Akyüz. "Darülmuallimin'in İlk Nizâmnâmesi (1851)", *Millî Eğitim Dergisi,* Mart 1990, s. 3 vd; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 30-35; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye,* s. 119-120, Dördüncü Sene, İst.. 1319, s. 119-122, Beşinci Sene, İst., 1321 s. 127-130.

NECDET SAKAOĞLU